51593

51593 / 589

SZÁZADOK

A tartalomból:

Kerekes Lajos: A Habsburg-restaurációs kísérletek és az osztrák—magyar viszony 1921-ben

L. Nagy Zsuzsa: Az Egyesült Államok és a Duna-medence 1919—1939

KÖZLEMÉNYEK — A TÖRTÉNELEMTANÍTÁS KÉRDÉSEI — — FIGYELŐ — TÖRTÉNETI IRODALOM — KRÓNIKA

EGYETEMI KÖNYVTÁR FOLYÓIRATTÁR SZEGED

10. ÉVF. 1976. 1. SZÁM

Következő számaink tartalmából

Glatz Ferenc: Történész, jelenkor, interpretáció Szekfű Der Staat Ungarn c. művében
Gergely Jenő: A keresztényszocialisták politikai szerepe az ellenforradalom első éveiben (1919—1923)
Jean Bérenger: A francia politika és a kurucok (1676—1681)
Fábiánné Kiss Erzsébet: A magyar egészségügyi szakigazgatás szervezete és problémái 1848—1849-ben
Székely György: Törzsek alkonya — népek születése (Közép- és Kelet-Európa a magyar honfoglalás után)
Kövér György: A diplomás értelmiség társadalmi származása Oroszországban a 19—20. század fordulóján

E számunk munkatársai

Bellér Béla kandidátus, középiskolai tanár (Bp.) — *Birta István* az MSzMP KB politikai munkatársa — *Buza János* tudományos munkatárs (Marx Károly Közgazdaságtudományi egyetem, Bp.) — *Fügedi Erik* kandidátus, a KSH Könyvtár történeti statisztikai kutatócsoport vezetője — *Gazsi József* kandidátus, a Hadtörténelmi Intézet tudományos munkatársa — *Gergely András* egyetemi adjunktus (ELTE, Bp.) — *Godó Ágnes* alezredes, a hadtudományok kandidátusa, a Hadtörténelmi Intézet tudományos főmunkatársa — *Gonda Imre* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézet főmunkatársa — *Gyórkei Jenő* kandidátus, a Hadtörténelmi Intézet tudományos munkatársa — *Hamar Mária* az Országos Széchényi Könyvtár tudományos munkatársa — *Kállai István* kandidátus, az Országos Levéltár osztályvezetője — *Kerekes Lajos* a történettudományok doktora (MTA Történettudományi Intézet) — *K. Nagy Magda* kandidátus, az MSzMP KB Párttörténeti Intézet tudományos munkatársa — *L. Nagy Zsuzsa* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézet főmunkatársa — *Lukács Lajos* kandidátus, tudományos kutató (ELTE, Bp.) — *Niederhauser Emil* a történettudományok doktora, az MTA Történettudományi Intézet főmunkatársa — *Péter Katalin* kandidátus, az MTA Történettudományi Intezet munkatársa — *Rónai Tamás* az Országgyűlési Könyvtár csoportvezetője — *Stemler Gyula* a Kossuth Kiadó szerkesztője — *Szabolcs Ottó* kandidátus, az Országos Pedagógiai Intézet tanszékvezető tanára — *Szilágyi János* a Petőfi Irodalmi Múzeum tudományos főmunkatársa — *Szőcs Sebestyén* a Fővárosi Levéltár osztályvezetőhelyettese — *Unger Mátyás* kandidátus, egyetemi docens (ELTE, Bp.) — *Vörös Károly* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézet főmunkatársa.

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető: bármelyik postahivatalnál, a kézbesítőknél, a posta hírlapüzleteiben, a POSTA KÖZPONTI HIRLAP IRODÁ-nál (KHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy átutalással a KHI 215—96162 pénzforgalmi jelző számára. Egyes példányok beszerezhetők az 1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. sz. alatti hírlapboltban.

Előfizethető és példányonként megvásárolható: az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, 1363 Budapest V., Alkotmány u. 21. Telefon 111—010. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215—11488 és az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban, 1368 Budapest V. Váci u. 22. Telefon: 185—881

Előfizetési díj egy évre: 78, — Ft

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST I., ÚRI UTCA 51—53.
110. ÉVFOLYAM 1976. 1. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BALOGH SÁNDOR, CSATÁRI DÁNIEL, EMBER GYŐZŐ (a szerkesztő bizottság elnöke), ERÉNYI TIBOR, H. BALÁZS ÉVA, HAJDU TIBOR, INCZE MIKLÓS, KÓNYA SÁNDOR (felelős szerkesztő), LIPTAI ERVIN, MUCSI FERENC, NIEDERHAUSER EMIL, PACH ZSIGMOND PÁL, PAMLÉNYI ERVIN, PÖLÖSKEI FERENC, SZABOLCS OTTÓ, SZAKÁCS KÁLMÁN, SZÉKELY GYÖRGY, VÁRKONYI ÁGNES, ZSIGMOND LÁSZLÓ

A szerkesztőség munkatársai:

TILKOVSZKY LORÁNT és URBÁN ALADÁR

Tartalomjegyzék

TANULMÁNYOK

Kerekes Lajos: A Habsburg-restaurációs kísérletek és az osztrák—magyar viszony 1921-ben 3

L. Nagy Zsuzsa: Az Egyesült Államok és a Duna-medence 1919—1939 51

KÖZLEMÉNYEK

Rónai Tamás: Jászi Oszkár a dunai kérdésről 1933 és 1939 között 77

Hamar Mária: A magyar nyelv kötelező tanításáról szóló 1879. évi törvényről 84

A TÖRTÉNELEMTANÍTÁS KÉRDÉSEI

Szabolcs Ottó—Unger Mátyás: Egy nemzetközi tanácskozás tapasztalatai (Történelemtanítási szimpózium Varsóban és Krakkóban) 119

FIGYELŐ

Vörös Károly: A vidéki periodikák és a történettudomány 125

TÖRTÉNETI IRODALOM

Berend T. Iván: A szocialista gazdaság fejlődése Magyarországon 1945—1968 (Ism. *Birta István*) 312

Köpeczi Béla: Az „új baloldal" ideológiája (Ism. *Szilágyi János*) 135

Isztorija Francii v treh tomah (Ism. *Niederhauser Emil*) .. 136

„Vár egy új világ" — Tanulmányok a szocialista irodalom történetéből (Ism. *K. Nagy Magda*) 138

Forradalomban, háborúban (Ism. *Györkei Jenő*) 141

Pintér István: Magyar antifasizmus és ellenállás (Ism. *Gazsi József*) 142

Diószegi István: Két világháború árnyékában. Nemzetközi kapcsolatok története 1919—1939 (Ism. *Stemler Gyula*) 144

Lengyel István: A Breszt-litovszki béketárgyalások (Ism. *Gonda Imre*) 146
Anton C. Schaedlinger: Osmanische Numismatik (Ism. *Buza János*) 147
Magyar műemlékvédelem 1971—1972 (Ism. *Fügedi Erik*) 149
Bronisław Heyduk: Dahlbergh w Polsce (Ism. *Petneki Áron*) 151
Csapodi Csaba: A „Magyar Codexek" elnevezésű gyűjtemény (Ism. *Érszegi Géza*) 152
Elizabeth Beyerly: The Europocentric Historiography of Russia (Ism. *Niederhauser Emil*) 154
Die Städte des Burgenlandes (Ism. *Kállay István*) 156
Stanisław Strumph Wojtkiewicz: A tábornok halála (Ism. *Godó Ágnes*) 157
Szabó György: Abafáji Gyulay Pál (Ism. *Péter Katalin*) 158
Rácz Zoltán: Jezsuiták tegnap és ma ... (Ism. *Bellér Béla*) 161
1848/49 zalai eseménytörténete (Ism. *Szőcs Sebestyén*) .. 163
„Emlékül hagyom az unokáknak, dédunokáknak, lássák, hogy éltünk, s hogy az ő életük szebb legyen egyszer ..." (Ism. *Gergely András*) 166
Gabriel Adriányi: Ungarn und das I. Vaticanum (Ism. *Lukács Lajos*) 167

KRÓNIKA

A Magyar Történelmi Társulat hírei 171
Tudományos minősítések (*Márkus Ferencné*) 172

TANULMÁNYOK

Kerekes Lajos:

A Habsburg-restaurációs kísérletek és az osztrák—magyar viszony 1921-ben

1. *Habsburg Károly első visszatérési kísérlete*

1921 március utolsó napjaiban szenzációs hír tartotta izgalomban az európai közvéleményt: pranginsi tartózkodási helyét elhagyva Habsburg Károly titokban Magyarországra utazott, hogy felelős kormányhivatalokat betöltő híveinek segítségével újra birtokba vegye Magyarország trónját. A hónapok óta keringő híresztelések tehát igaznak bizonyultak, a Habsburg-család nem tett le véglegesen a trón visszahódításának tervéről, csak alkalmas pillanatra várt, hogy restaurációs vágyálmát megvalósítsa.

A történeti és memoárirodalomban szinte óráról-órára nyomon lehet követni Habsburg Károly „húsvéti kirándulásának" minden mozzanatát.[1] Idézzük fel a legfontosabbakat: A titkos előkészületek befejezése után 1921. március 25-én Károly hamisított spanyol útlevéllel inkognitóban elhagyta Svájcot és Franciaországon keresztül Bécsbe utazott, ahol a Sixtus-békekísérletben bizonyos közvetítő szerepet játszó gróf Erdődy Tamás házában töltötte az éjszakát. Március 26-án kíséretének tagjaival bérelt taxikon érkezett Szombathelyre, ahol Mikes János püspök palotájában találkozott Vass József kultuszminiszterrel, majd másnap, kora hajnalban Teleki Pál miniszterelnökkel, aki Sigray Antal birtokán vadászattal kívánta eltölteni a húsvéti ünnepeket. Lehár Antal ezredes szintén azonnal hírt kapott Károly érkezéséről és a parancsnoksága alatt álló csapatok nevében is sietve biztosította őt alattvalói hűségéről. Teleki Pál miniszterelnök vállalta a közvetítést a király és Horthy kormányzó között, elejtve a király tanácsadóinak azt a tervét, hogy Horthyt Szombathelyre rendelik és Lehár csapatainak védelme alatt követelik a legfelsőbb hatalom átadását. „Magyarországot csak Budapesten keresztül lehet meghódítani", mondta Teleki. A megállapított terv szerint a miniszterelnök gépkocsin elindul Budapestre, hogy előkészítse az uralkodó

[1] Tanulmányunk nem vállalkozik a két királypuccs eseménytörténetének és belpolitikai összefüggéseinek részletes tárgyalására. Munkánk eddig ismeretlen osztrák és német levéltári források bázisán igyekszik hozzájárulni a Habsburg-restaurációs kísérletek nemzetközi hátterének megvilágításához. Az események lefolyásának ábrázolásához kortársi emlékiratokra és a magyar levéltári forrásokat is hasznosító feldolgozásokra támaszkodtunk: *Karl Werkmann:* Der Tote auf Madeira. München 1923; *Boroviczény Aladár:* Der König und sein Reichsverweser, München 1924; Aus Kaiser Karls Nachlass. Berlin 1925; *Ludwig Windischgrätz:* Ein Kaiser kämpft für die Freiheit; *Horthy Miklós:* Memoirs, London 1956; *Lorenz Reinhold:* Kaiser Karl, Wien 1959; *Gordon Brook-Sheperd:* The last Habsburg, London 1968; *Anton Lehár:* Erinnerungen. Gegenrevolution und Restaurationsversuche in Ungarn 1918—1921. München 1973. *Nemes Dezső:* Az ellenforradalom hatalomrajutása és rémuralma Magyarországon 1919—1921. Budapest 1956; *Ádám Magda:* Magyarország és a kisantant a harmincas években. Budapest 1968. *Karsai Elek:* Számjeltávirat valamennyi magyar királyi követségnek. Budapest, 1969; *Juhász Gyula:* Magyarország külpolitikája 1919—1945. Budapest, 1969. *Vargyai Gyula:* Katonai közigazgatás és kormányzói jogkör 1919—1921. Budapest 1971.

érkezését, aki két óra múlva követi Telekit. A véletlen azonban úgy hozta, hogy Károly — miután Teleki gépkocsija Várpalotánál defektet kapott, Károly pedig türelmetlenségében a megbeszélt két órát egy órára rövidítette le — hamarabb ért a budai várba, mint Teleki, így Horthy minden előzetes értesítés nélkül, teljesen váratlanul kapta a várőrség értesítését, hogy Habsburg Károly a palotában tartózkodik. Csak annyi ideje maradt a király megjelenéséig, amíg az poros polgári ruháját felcserélte a magával hozott tábornagyi egyenruhával. Eközben Sigray Antal néhány szóban tájékoztatta Horthyt a király tervéről. A Károly és Horthy között lefolyt két órás drámai dialógusról eltérő beszámolókat lehet olvasni, de a lényeget illetően megegyeznek a vélemények: Horthy kormányzó mereven elzárkózott a hatalom átadásától, azzal érvelve, hogy a Habsburg-ház magyarországi restaurációja a szomszédos hatalmak azonnali katonai fellépését és az ország teljes feldarabolását vonná maga után, ezért a Nemzetgyűlésnek tett esküje miatt is kénytelen szembehelyezkedni a király kérésével, sőt felszólítani őt, hogy haladéktalanul távozzék Budapestről. Bármily elkeseredetten érvelt, ígért és parancsolt, Horthy kitartott álláspontja mellett, ezért Károlynak végül is tudomásul kellett vennie a budapesti hatalomátvétel sikertelenségét. Visszautazott Szombathelyre, de még mindig bízott abban, hogy a magyar legitimista erők segítségével a maga javára fordíthatja a helyzetet. A Habsburg-restauráció belső ellenfelei és a szomszéd országok heves diplomáciai tiltakozása azonban kilátástalanná tették az akció sikerét. Április 4-én Károly Ausztrián keresztül visszatért Svájcba.

Nagy vonalakban így vázolható az első királypuccs története. Természetesen a restaurációs vállalkozással összefüggésben rendkívül bonyolult bel- és külpolitikai kérdések egész sorát kellene tárgyalni, ha egy történész arra vállalkoznék, hogy a restaurációs törekvésekről teljes képet nyújtson. Témánk szempontjából két probléma kiemelését tartjuk fontosnak, az egyik az osztrák társadalom reakciója a restaurációs kísérletre, a másik pedig a Habsburg-restaurációnak a közép-európai politikával való kapcsolata.

2. *A Habsburg-restauráció ausztriai és magyarországi bázisa*

Horthy a Habsburg Károly és közte lefolyt éles szóváltások közben azt mondta, talán helyesebb lenne, ha a magyarországi kísérlet folytatása helyett Károly Lehár Antal Habsburg-barát csapataira támaszkodva visszahódítaná a republikánus Bécset, tehát a kalandos vállalkozás színterét áthelyezné Ausztriába.[2] Szó sincs arról, mintha Horthy valamiféle sértett nemzeti hiúság miatt tette volna ezt az ajánlatot, hanem mert számára a „republikánus vörös Ausztria" politikai rendszerének erőszakos átalakítása mindig visszatérő vágyálomként szerepelt, s úgy vélte, ha már Károly — állítólag francia támogatással — vállalkozott a visszatérésre, miért nem kezdte akcióját Bécsben, ahol a restauráció sikere egyúttal a gyűlölt köztársaság eltávolítását is eredményezte volna. „Ebben az esetben újra együtt lehetnénk, a régi Osztrák-Magyar Monarchia" — mondta Horthy. Károly adós maradt a válasszal, pedig a Habsburg-legitimizmus akkori erőviszonyai szempontjából

[2] *Gordon Brook-Sheperd:* Um Krone und Reich. Die Tragödie des letzten Habsburgerkaisers. Wien 1968. 323.

nem kis jelentősége volt annak, hogy Habsburg Károly miért Magyarországon keresztül, tehát kerülő úton szerette volna legfőbb célját, a bécsi Hofburg visszahódítását elérni.

A kérdés hátterében, hogy a Habsburg-restaurációt miért Magyarországon és miért nem Ausztriában kísérelték meg győzelemre vinni, a két ország eltérő társadalmi-politikai fejlődéstörténetének lényeges problémái rejlenek.

A Habsburg-házat nem a győztes nagyhatalmak külső nyomása, hanem az Ausztriában bekövetkezett társadalmi-politikai átalakulás kényszerítette az osztrák trón elhagyására. Habsburg Károly csak 1919. március 24-én távozott Ausztriából, miután az ideiglenes osztrák Nemzetgyűlés már 1918. november 12-én egyhangúlag a köztársaság kikiáltására szavazott. A saint-germaini békeszerződés sem kötelezte Ausztriát a köztársasági államformára, tehát kizárólag az osztrák belpolitikai erőviszonyokon dőlt el, hogy Ausztria a monarchiát vagy a köztársaságot választja. Ausztriát elhagyva 1919. március 24-én Habsburg Károly Feldkirchben kiáltványt írt alá, amelyben közölte, hogy visszavonulása nem jelent végleges lemondást, hanem — a politikai frontok változásában bízva — nyitva kívánja tartani a Habsburg-ház restaurációjának lehetőségét. A kiáltványt nem tették közzé, — jellemző módon, mert attól féltek, hogy az általános felháborodásnak engedve az Ideiglenes Nemzetgyűlés detronizációs törvénnyel válaszolna —, hanem Seipel és Hauser tanácsára csupán az európai hatalmaknak és a pápának küldték azt el.[3]

Az Ausztriában fontosabb szerepet játszó pártok egyike sem képviselte a Habsburg-restaurációs programját, sőt — a monarchia visszaállításának bármily tervével szembenálló néphangulat hatására — mindegyik párt a köztársaság alapjára helyezkedett. A szociáldemokrata párt elvi álláspontja nem igényel magyarázatot. A nagynémetek körében létezett ugyan egy jelentéktelen monarchista csoport, azonban képviselői már a századforduló óta a Hohenzollern-dinasztiához való csatlakozást hirdették. A nagynémetek többsége viszont azért állt szemben a Habsburg-ház restaurációjával, mert úgy vélekedett, hogy Károly csak Franciaország hozzájárulásával térhetne vissza Ausztria trónjára, ez viszont azzal a következménnyel járna, hogy Ausztria külpolitikáját teljesen alárendelné Franciaország németellenes politikájának, a francia érdekszövetségbe tartozó dunai utódállamok felé orientálódnék, tehát Ausztriát szembeállítaná Németország középeurópai törekvéseivel. Ennél előnyösebbnek tartották a független osztrák köztársaság fennmaradását, távlatilag nyitva hagyva ezzel az Anschluss lehetőségét.

A keresztényszocialista párt felső vezetésében jelentős szerepet játszottak a régi Monarchia hívei (a klérus vezetői, volt magasrangú udvari tisztviselők és tábornokok), de a párt tömegei — minthogy szinte kizárólag ebbe a pártba gyülekeztek a szocialista átalakulástól rettegő polgári és kispolgári elemek is — tulajdonképpen szintén ellenezték a Habsburg-ház restaurációját, és lehetetlenné tették, hogy a pártot a monarchista gondolat képviselőjévé tegyék. Jellemző példaként említjük meg, hogy 1921 elején — még Károly első visszatérési kísérlete előtt — a keresztényszocialista párt parlamenti képviselőinek klubjában vita és szavazás zajlott le a párt republikánus és monarchista szárnya között abban a kérdésben, hogy az államforma tekintetében a párt milyen álláspontot képviseljen. Mindössze húsz szavazatot kaptak a monarchizmus hívei, viszont 60 szavazattal győztek azok, akik azt

[3] *Brook-Sheperd:* i. m. 298—299.

javasolták, hogy a párt továbbra is a köztársaság fenntartását képviselje. Ellentétben tehát Magyarországgal, Ausztriában a monarchista erők képtelenek voltak jelentős és önálló politikai párttá szerveződni, csak a keresztény-szocialista párt egyik irányzataként, valóságos céljaikat a párt republikánus programja alá rejtve tevékenykedtek.

Működött néhány kifejezetten monarchista szervezet, de ezek soha nem jutottak parlamenti képviselethez. Ilyen volt a „*Reichsbund der Österreicher*", az Innsbruckból származó Dankl vezérezredes elnöksége alatt, amelyik nyíltan hirdette a Habsburg-birodalomnak a korábbi államjogi keretben történő visszaállítását, s e cél érdekében kapcsolatokat keresett az utódállamokban élő arisztokratákkal és az északnémet befolyást ellenző bajor, hannoveri és Rajna-vidéki szeparatistákkal. Tagjainak számát néhány százra lehet tenni. Monarchista pártként alakult 1919 elején a „*Kaisertreue Volkspartei*", amely néhány ezer tagját az egykori tisztikarból, tisztviselőkből és volt udvari szállítókból toborozta és a „Die Staatswehr" című lapjában hirdette a Habsburg-restauráció gondolatát. Szintén monarchista jellegű párt volt a „*Konservative Volkspartei*" Schager egykori miniszteri osztálytanácsos vezetése alatt, végül erős monarchista befolyás érvényesült a Frontharcos Szövetség mintegy 50 000 főt számláló szervezetében, bár ezt nem lehet kifejezetten Habsburg-barát politikai organizációnak tekinteni.[5]

A Habsburg-monarchizmus ausztriai bázisának meggyengülése jelentős részben azzal is magyarázható, hogy a kettős Monarchia felbomlása révén éppen azok a területek szakadtak el Ausztriától, amelyekben a nagybirtokos arisztokrácia társadalmi és gazdasági súlya a legnagyobb volt. A magyar, cseh, lengyel, horvát stb. nagybirtokosok számottevő része mindig közelebb állt a bécsi trónhoz, mint a saját országuk polgári fejlődése talaján született nemzeti mozgalmakhoz. A Habsburg-ház Ausztria nevében gyakorolta a hatalmat. De mit jelentett Ausztria? A birodalom német tartományait? A Monarchia német tartományaiban Mária Terézia és II. József reformjai visszaszorították a feudális nagybirtokosok és általában a nemesek rendi eredetű politikai hatalmát, míg a peremvidékeken ez csaknem változatlanul megmaradt, ezért a német tartományok önmagukban aligha nyújtottak volna kielégítő bázist a Habsburg-birodalom fenntartásához. Valójában a Habsburg-birodalom sajátos szövetséget jelentett, amelyben az udvar, az osztrák nagytőke, a centralizált bürokrácia (hadsereg, közigazgatás), és a magas klérus kiegyezett a birodalomhoz tartozó nemzetek konzervatív erőivel, élükön a világi és egyházi nagybirtokos arisztokráciával. Csakis ez a szövetség tette lehetővé, hogy a Habsburg-birodalom 1848-tól sikerrel át tudta vészelni a megrázkódtatások sorozatát, míg végül a világháborús vereség és a nemzeti mozgalmak elementáris erejű kirobbanása végzett vele. Az új államok 1918-as nemzeti forradalmainak egyik legnagyobb eredménye, hogy országaik Habsburg-barát konzervatív erőinek félreállításával felszámolták a korábbi szövetséget, ezzel kihúzták a talajt a hatalmi érdekek azon sajátos konglomerátuma alól, amit Habsburg-birodalomnak neveztek. Az új Ausztria örökbe kapta a régi birodalom külső jelképeit, de a Habsburgok társadalmi bázisának jelentős része az új határokon kívülre került. Az 1918-as fordulat ezért Ausztria társadalmi

[4] *Jacques Hannak:* Johannes Schober. Mittelweg in die Katastrophe. Wien 1966 68—69.

[5] *Albert Fuchs:* Die geistigen Strömungen in Österreich. Wien 1949. 205.

viszonyaiban is jelentős minőségi változást hozott. Ausztria — az utódállamok többségénél nagyobb mértékben — felszabadult a konzervatív szövetség terhei alól, s csakis így vált szabaddá az út a polgári demokratikus köztársaság megteremtéséhez.

Az elmondottak alapján érthető, hogy Ausztriában jelentéktelen politikai bázisa volt a Habsburg-restauráció gondolatának. Olyan elképzelés, hogy a császári házat alkotmányos úton, a törvényhozó szervek hozzájárulásával ültessék vissza a hatalomra, az 1919. április 3-án kiadott úgynevezett Habsburg-törvények[6] után végleg minden alapot elveszített.

Merőben más volt a helyzet Magyarországon. Itt a királyság hívei nemcsak, hogy intakt állapotban megmaradtak, de a Károlyi-féle polgári demokratikus köztársaság és a Tanácsköztársaság megdöntését követő ellenforradalom a monarchizmust oly mértékben az államrezon kizárólagosan uralkodó eszméjévé tette, hogy az ellen még a kisparaszti rétegeket képviselő Kisgazdapárt sem mert nyíltan állást foglalni. A köztársasági államforma a győztes ellenforradalom szemében a bolsevizmus, a „törvényes rend" felforgatásának inkarnációja volt, ezért a köztársasági propaganda bármilyen megnyilvánulását államellenes bűncselekményként üldözték. Ausztria és Magyarország politikai viszonyai között tehát lényeges különbséget jelentett, hogy míg Ausztriában az összeomlást követő köztársasági államforma — a politikai erőviszonyok csekély változása mellett — fennmaradt, sőt az alkotmány- és jogrendben erős gyökereket eresztett, addig Magyarországon leverték a köztársaságot és a dolgok logikája szerint az ellenforradalom a republikanizmus tagadásában, tehát a monarchizmusban igyekezett megtalálni létének közjogi kifejeződését.

Ausztriával ellentétben Magyarországon alkotmányjogilag sem zárták el a monarchikus államforma bevezetésének lehetőségét, hiszen a köztársaság megdöntése után visszatértek a királyság alapjára, a kormányzói intézményt csak arra az átmeneti időre érvényes interregnumnak fogták fel, amíg véglegesen el nem dől a trón betöltésének kérdése.

A magyar uralkodó osztályoknak a legitimizmus kérdésében elfoglalt egyértelmű álláspontja azonban korántsem jelentett egységes platformot a monarchikus államberendezkedés gyakorlati megvalósítása tekintetében. A pragmatica sanctio alapjára helyezkedő Habsburg-legitimisták mellett komoly erőt testesítettek meg a szabad királyválasztás hívei, akik úgy vélték, hogy az Osztrák-Magyar Monarchia széthullásával megszűnt a pragmatica sanctio érvénye, következésképpen Magyarország visszanyerte szabad királyválasztási jogát. Bár a két tábor társadalmi bázisának frontvonalait nem lehet mereven elválasztani — hiszen a nagybirtokosok, a nagytőkések, de a középosztály képviselői is mind a két táborban jelen voltak —, mégis azt lehet mondani, hogy míg a Habsburg-legitimizmus fő erejét a nagybirtokos arisztokrácia, a nagytőke egy része és a magasabb klérus alkotta, a szabad királyválasztók tábora főleg az egykori Függetlenségi Pártot követő, a történeti megrázkódtatások közepette nagy részében reakcióssá torzult középosztálybeli

[6] Az 1919. április 3-án kiadott Habsburg-törvények szerint a Habsburg-Lotharingiai Ház Ausztriában elveszítette uralkodói jogait és a Habsburg-család valamennyi olyan tagját, aki nem mond le a Habsburg-ház trónigényéről, kiutasítják az országból. Egyidejűleg az osztrák köztársaság tulajdonába megy át a volt császári ház vagyona, eltekintve személyes vagyonuktól. Egy másik törvény megtiltotta a nemesi címek viselését. *Ernst C. Hellbling:* Österreichische Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte. Wien 1956. 424—425.

rétegekből verbuválta híveit, bár soraikban megtalálhatóak voltak a polgári-kispolgári rétegek képviselői is. Előbbiek a jogfolytonosságra, a „felszentelt király" elvitathatatlan jogaira hivatkoztak, utóbbiak viszont meglehetősen széles rétegek Habsburg-ellenes érzelmeire építhettek. Mind a két tábor részese volt a hatalomnak. A Habsburg-legitimizmus képviselői fontos kormány-pozíciókat birtokoltak, Nyugat-Magyarországon számottevő katonai erőkkel is rendelkeztek, de ezen kívül a katolikus egyház szellemi befolyása révén — főleg a Dunántúlon — a közvélemény jelentős részét is uralták. A szabad királyválasztók tábora, vagy még pontosabban kifejezve az anti-habsburgiánus-monarchisták, (a szabad királyválasztók táborában olyanok is voltak, akik a Habsburg-család valamelyik tagját, de nem Habsburg Károlyt akarták trónra ültetni) szintén fontos kormányhivatalokat bírtak, ők rendelkeztek a fővárossal és maguk mögött tudhatták az ország hagyományosan Habsburg-ellenes középső és tisztántúli részének támogatását.

A királykérdés megoldásának diametrálisan eltérő felfogásai Magyarország eljövendő külpolitikai tájékozódásának különböző koncepcióit is sejtették. A Habsburg-restauráció hívei a múltba tekintve úgy képzelték, hogy Károly magyarországi trónraültetésével — a jogfolytonosság elvét demonstrálva — kiindulópontot teremthetnek a történeti Magyarország területének visszaszerzéséhez. A szabad királyválasztás hívei viszont úgy vélték, hogy a Habsburgok restaurációja semmi esetre sem vinne közelebb a revíziós elgondolások megvalósításához, ezért Magyarország trónját valamelyik nagyhatalom uralkodó családja leszármazottjának kellene felajánlani, olyan nagyhatalom képviselőjének, aki elég befolyással rendelkeznék ahhoz, hogy Magyarország szomszédait területi engedményre kényszerítse. (Ebben az összefüggésben angol és olasz hercegek nevét is emlegették).

Horthy alattvalói hűségére számítva Károly tanácsadói biztosra vették a magyarországi restauráció sikerét. Számításuk azonban tévesnek bizonyult. A döntő pillanatban — noha Horthy a királynak küldött korábbi üzeneteiben soha sem mulasztotta el hangsúlyozni, hogy az alkotmányosan megkoronázott király képviselőjének, trónja őrzőjének tekinti magát — külpolitikai veszélyekre hivatkozva megtagadta a hatalom átadását. Valójában elhatározását sokkal inkább belpolitikai szempontok és személyes ambíciók motiválták, mint kézzelfogható külpolitikai veszélyek. Mert egyébként mivel lehetne magyarázni, hogy ugyanaz a Horthy, aki a szovjetellenes intervenciós hadjárat szervezésével, a szomszédos országok integritása ellen irányuló kalandor vállalkozások előkészítésével és kivitelezésével sorozatosan és gátlástalanul az ország külpolitikai érdekeivel szemben cselekedett, éppen a királykérdésben — amelyben a külpolitikai kockázat korántsem volt olyan nagy, mint ezt Horthy és környezete beállította — tanúsított olyan józan mérsékletet, hogy kész volt meghajolni a szomszédos országok kormányainak akarata előtt? Váratlan realizmusát csakis azzal lehet magyarázni, hogy az utódállamoknak a Habsburg-restaurációval szemben várható tiltakozása ürügyet szolgáltatott számára, hogy megtagadja a legfelsőbb hatalom átadását. A „külpolitikai veszély" volt az egyetlen érv, ami legitimációt adhatott Horthy és a mögötte álló szabadcsapat-vezérek elhatározásának, hogy a legitim uralkodó ellenében a hatalmat minden áron megtartsák. Sőt, az ország létét fenyegető veszély eltúlzásával Horthy eljátszhatta a „honmentő" szerepét, aki — úgymond — oly nagyra tartja a nemzet érdekeit, hogy ezért még a királynak tett esküjét is kész megtagadni, bármennyire fájdalmas is számára ez a lépés. Gömbös, a

jóérzékű propagandista, volt az első, aki Horthyt e honmentői nimbusszal felruházta. Közvetlenül a király távozása után, amikor a kormány tagjait és más befolyásos személyiségeket Horthy tájékoztatta a találkozás végeredményéről, Gömbös Gyula meleg szavakkal mondott köszönetet Horthynak, mondván, a kormányzó immár kétszer mentette meg a nemzetet a pusztulástól,[7] ami a Habsburg-restauráció esetén várt volna rá. Károly trónigényének visszautasítása egyszersmind lehetőséget nyújtott arra is, hogy az ellenforradalmi rendszert a magyar függetlenségi gondolat folytatójának állítsák be, s ezáltal reakciós céljaik érdekében használják fel a magyar közvélemény széles rétegeinek Habsburg-ellenes érzelmeit.

Érthető, hogy a „külpolitikai veszélyt" axiómává emelték, amin vitatkozni sem lehetett, hiszen ha valaki ezt tette volna, Horthy uralmának törvényes alapjait kérdőjelezte volna meg. De a valóságban milyen mértékű volt a külpolitikai veszély?

Nem könnyű a felelet, mert sajnos a francia külügyminisztérium ide vonatkozó iratai még ma is hozzáférhetetlenek, ezért csak másodlagos forrásokra utalva kereshetjük a választ arra a kérdésre, hogy a dunavölgyi ügyekben akkor jelentős szerepet játszó Franciaország mértékadó körei milyen álláspontot foglaltak el a Habsburg-restauráció lehetőségével szemben. Válaszunk ezért nem is lehet kategórikus és végleges, legfeljebb hozzájárulhat néhány eddig ismeretlen forrás felhasználásával a probléma későbbi megoldásához.

3. *A restauráció francia támogatói. A kisantant hármasszövetségének létrejötte*

Számos forrás arról tanúskodik, hogy Franciaország meglehetősen kétértelmű magatartást tanúsított a Habsburg-restaurációval szemben. Míg hivatalosan, az utódállamok mereven elutasító véleménye miatt Közép-Európa békéjének és új rendjének fenyegetéseként elvetette, titokban azonban ösztönözte és támogatta a Habsburg-család visszatérési terveit. A győztesek hivatalos felfogását az 1920. február 2-i jegyzék fejezte ki, amelyet valamennyi érdekelt közép-európai kormánynak megküldtek. Így hangzott: „A Szövetséges Főhatalmak azon az állásponton vannak, hogy egy olyan dinasztiának visszahelyezése, amely alattvalói szemében idegen népfajok leigázását jelképezte és amely Németországgal szövetségben állt, nem egyeztethető össze azokkal az elvekkel, amelyeket a háború által leigázott népek felszabadítása érdekében elérni sikerült. Nem áll ugyan a Főhatalmak szándékában, mint ahogy nem tekinthető kötelességüknek sem, hogy Magyarország belső ügyeibe beavatkozzanak, avagy hogy ők diktálják a magyar népnek azt a kormányt és alkotmányt, amelyet a maga részére meg akar szabni, mindamellett azonban a Szövetséges Hatalmak nem fogadják el azt, hogy a Habsburgok visszahelyezése kizárólag a magyar nemzet belügye, sőt jelen jegyzékükkel kijelentik, hogy ilyenfajta restauráció ellentétben állana magával a béke alapjával és ők ezt sem el nem ismernék, sem meg nem tűrnék."[8] A jegyzék teljesen a Monarchiából kiszakadt új államok kormányainak szemléletét fejezte ki, amelyek a fő veszélyt a Habsburg-birodalomba visszahúzó erőkben látták, ezért a nyomait is igyekeztek eltüntetni a korábbi összetartozásnak.

[7] *Karl Werkmann:* Der Tote auf Madeira. München 1923. 72.
[8] *Gratz Gusztáv:* Magyarország a két világháború között (kézirat) 36—37.

Érthető, hogy gyűlöletük mindenekelőtt a soknemzetiségű birodalmat jelképesen egységbe forrasztó Habsburg-ház ellen irányult.

A nemzetközi közvéleménynek szánt hivatalos nyilatkozatok megítélésében nem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy a győztes nagyhatalmak között éles harc folyt a dunavölgyi befolyásért, így pl. titokban Olaszország is foglalkozott olyan tervekkel, hogy Jolanda olasz hercegnőt József főherceg fiával összeházasítva olaszbarát dinasztiát segítsenek hatalomra Magyarországon.[9]

A francia politikai élet számos befolyásos képviselője úgy vélte, hogy a Habsburg-ház magyarországi restaurációja az osztrákok számára új vonzási központot alkotva sikerrel ellensúlyozni tudná az ausztriai Anschluss-törekvéseket, ami Franciaország dunavölgyi politikája szempontjából különösen súlyos fenyegetésnek látszott. Noha a hivatalos nyilatkozatokban hangsúlyozták, hogy a Habsburg-ház Németország oldalán lépett be a világháborúba, Habsburg Károlyt — már a Sixtus-féle békekísérletek alapján is — frankofil érzelműnek ismerték és úgy látták, hogy Károly, oldalán a bourbon-pármai házból származó Zita királynéval, a francia külpolitika számára sokkal megbízhatóbb szövetséges lenne, mint Horthy-Magyarország, amelyről már akkor látszott, hogy előbb-utóbb óhatatlanul Franciaország ellenfeleinek oldalára áll. A restaurációval tehát elérhetőnek hitték Ausztria és Magyarország integrálását a francia vezetés alatt tervezett dunavölgyi államszövetségbe. A restaurációt a szomszédos országok szempontjából sem tartották olyan nagy veszélynek, mint maguk az érintettek, hiszen a felbomlás után létrejött új államok belső nemzeti kohézióját erősebbnek gondolták, semhogy attól féltek volna, hogy a bécsi vagy budapesti restauráció komolyabban tápot adhatna a nemzeti széthúzás erőinek.

Ezek a nézetek természetesen nem maradhattak titokban, s ezért Habsburg Károly visszatérési kísérletének napjaiban szinte minden ország követének jelentéseiben találkozni azzal a véleménnyel, hogy a restaurációs vállalkozás „befolyásos francia körök" támogatásával történt. Seidler osztrák követ azt jelentette Svájcból, hogy „itt általános a meggyőződés, hogy a hivatalos Franciaország egy része, például Franchet d'Espérey, benne volt a játékban, s hogy a húsvéti kirándulás sikere esetén a nyugati hatalmak jóindulatú passzivitást tanúsítottak volna."[10] Hoffinger belgrádi osztrák követ a jugoszláv sajtót idézve jelentette: Belgrádban az a vélemény, hogy Franciaország jóindulattal viseltetett Károly akciójával szemben, mert a restaurációban alkalmas eszközt látott volna az Anschluss ellen.[11] Rosenberg bécsi német követ úgy értesült, hogy az ottani francia követ kijelentette svájci kollégájának, hogy a kisantant fenyegetése nem egyéb üres blöffnél. Biztos értesülései vannak arról, hogy egyik ország hadserege sem vonul be Magyarországra, ha Károly Budapesten marad. „Lehár ezredes környezetéből azt jelentik — folytatta Rosenberg —, hogy a francia kormány üzenetet küldött Szombathelyre, miszerint a király minden körülmények között maradjon Magyarországon."[12] Londonból is olyan hír érkezett, hogy Károly Briand francia miniszterelnök beleegyezésére hivatkozott.[13] A Schober-Archivumban talált ügynöki jelentés — mindenesetre magyar legitimista körökből nyert értesülésekre hivatkozva

[9] *Brook-Sheperd:* i. m. 312.
[10] HHStA. NPA. K. 14 (Berichte aus Bern) 7.
[11] HHStA. NPA. K. 2/95.
[12] AA. Bonn. Po. 11. Nr. 2. Ungarn. K. 112.001.
[13] AA. Bonn. Po. 11. Nr. 2. Ungarn. K. 111.939.

— azt írja, hogy „az ügy egészen másként zajlott le, ahogyan ezt az osztrák és német újságok fantasztikus beszámolói ábrázolták. A terv Murat herceg párizsi szalonjában, befolyásos francia politikusok és tábornokok találkozási helyén született, ahol Briand miniszterelnök is gyakran látott vendég. Az a gondolat, hogy Magyarországon újra a legitim uralkodót ültessék vissza a trónra, a Horthy-féle terror-uralommal való elégedetlenségből és abból az aggodalomból született, hogy Horthy uralmát a közeljövőben egy baloldali puccs megdöntheti és a fehér terrort újra a vörös terror és Magyarország bolsevizálása követheti. Briandnak előadták a tervet, aki azt válaszolta: kísérelje meg Károly a visszatérést és számíthat Franciaország támogatására."[14]

Az egykori források után hivatkozhatunk Brook-Sheperd angol történész 1968-ban kiadott és jelentős levéltári forrásokra, valamint emlékiratokra támaszkodó művére, melyben a szerző azt a meggyőződését hangsúlyozza, hogy Habsburg Károly restaurációs tervének legbefolyásosabb támogatója maga Briand miniszterelnök és külügyminiszter volt. Briand már a háború alatt megismerte Habsburg Károly nézeteit. és ennek alapján az volt a véleménye, hogy a katolikus monarchia sokkal alkalmasabb lenne a dunavölgyi német befolyás ellensúlyozására, mint a labilis osztrák köztársaság. Ebben a számításban — véli a szerző — nem kis szerepet játszott az a körülmény, hogy 1921 kora tavaszán új lendülettel folytatódtak az Anschluss-mozgalmak, melyek kérdésessé tették az egész dunavölgyi térség jövőjét. A francia parlament sok képviselője, sőt miniszterek is szimpatizáltak a tervezett restaurációval, de még baloldali és liberális körökben is elhangzottak olyan vélemények, hogy a parlamenti rendszerre támaszkodó Habsburg-ház sokkal kedvezőbb lenne a magyar nép számára is, mint a fehér terrort gyakorló Horthy-Magyarország, nem szólva arról, hogy Károly Franciaország híve lenne, míg Horthy környezetében igen jelentős befolyást gyakorolnak a németbarát-revansista elemek.

Számos csatornán keresztül folyt a közvetítés Párizs és Prangins között. A futárok útján történt üzenetváltások során Briand több ízben megerősítette: „Amint a kísérlet Budapesten eredménnyel járt és Károly kezébe vette a kormányt, hivatalosan el fogjuk őt ismerni és kényszeríteni fogjuk Magyarország szomszédait, hogy nyugodtan maradjanak. Ha a vállalkozás sikertelenül végződnék, természetesen semmit sem tudunk tenni." Az angol szerző — Zita és mások állításaira hivatkozva — azt is kifejti, hogy Briand és Károly szóbeli megállapodása nem korlátozódott pusztán az akció céljával kapcsolatos általános rokonszenv kijelentésére, hanem 7 pontból álló, precízen megfogalmazott titkos szóbeli szerződéshez vezetett, amelyben az alábbiakban egyeztek meg:

1. Franciaország azonnal elismeri Habsburg Károly királyságát, amint az átvette a hatalmat Magyarországon.
2. Franciaország azonnal gazdasági kapcsolatokat létesít Magyarországgal.
3. Azonnali francia államkölcsönök Magyarországnak.
4. Franciaország katonai segítséget nyújt, ha Károly királyságát külső veszély fenyegetné.
5. Másrészről viszont Franciaország kötelezi magát, hogy nem kényszerít francia csapatokat Magyarországra, ha Károly ilyeneket nem igényel.

[14] *Hannak:* Johannes Schober . . . 69—70.

6. Franciaország kötelezi magát, hogy újra érinteni fogják a Magyarországtól elcsatolt területek kérdését, amíg bizonyos fokú változást el nem sikerül érni.
7. Amennyiben a szomszédos országok nehézségeket támasztanának, Franciaország zárolni fogja a részükre megszavazott francia kölcsönöket.[15]

Károly visszatérési kísérletének egyik legfontosabb szereplője, Gratz Gusztáv akkori külügyminiszter, nem tesz ugyan említést ilyen megállapodási pontokról, de Károly közlései alapján 1945-ben befejezett kéziratában a következőket írja:

. . . „Amikor a király e könyv szerzőjét Szombathelyen elsőízben fogadta, azzal kezdte meg a beszélgetést, hogy meg kell magyaráznia, miként jutott elhatározásához, hogy Magyarországra visszatérjen és a kormányhatalmat átvegye. Röviddel ezelőtt — mondta — Briand magához kérette sógorát, Sixtus pármai herceget. Briand kérette a herceget — hangsúlyozta a király — és nem a herceg kereste a vele való találkozást. Sixtus herceg útján Briand azt üzente a királynak, hogy térjen vissza Magyarországra. Az időpont erre kedvező, Franciaország és Anglia — mert a két ország ebben a kérdésben egyetért — a forma kedvéért kénytelenek lesznek ugyan valami tiltakozásra, ezzel azonban meg is fognak elégedni. A kisantant zajt fog csapni, de azt nem kell túlságosan komolyan venni. Briandnak ez az üzenete bírta rá a királyt visszatérési kísérletére. Még Szombathelyen is a király ismételten kapott Bécsen át üzeneteket, ezekről a könyv szerzőjének azt mondotta, hogy azok Briandtól származnak, Ezek az üzenetek állandóan kitartásra bíztatták őt. Még aznap is, amikor Svájcba való visszautazását elhatározta, két angol állampolgár, Fritz Williams orvos és Macartney, a Times tudósítója, akik engedélyt kaptak arra, hogy Szombathelyre jöjjenek, szívességből a király egyik bécsi bizalmasának üzenetét hozták neki, amely így szólt: »Megbízó további kitartást óhajt.« A király, amikor ezt az üzenetet megkapta, a papírszeletet, amelyre fel volt írva, átnyújtotta e könyv szerzőjének, és megjegyezte: »Tudja ki ez a megbízó? Ez Briand francia miniszterelnök.«"[16]

Folytathatnánk a francia részvételt bizonygató, vagy feltételező idézetek sorát, ehelyett azonban inkább értékelő reflexiókat fűzünk az elmondottakhoz. A valóságos dunavölgyi megbékélés szempontjából a Habsburg-ház restaurációja, vagy a Horthy-féle provizórium fennmaradása nem jelentett valóságos alternatívát, mint ahogy a Habsburg-legitimisták állították, hiszen egyik sem tűzte ki célul a magyar társadalom elmaradott, reakciós struktúrájának megváltoztatását, mélyreható demokratikus reformok megvalósítását, ezért Magyarország eljövendő kül- és belpolitikája szempontjából aligha lehetett érdemleges jelentősége annak, hogy az ország államfőjét kormányzónak vagy királynak nevezik. Másik megjegyzésünk a francia külpolitika fentebb ismertetett lépéseinek értékelésével kapcsolatos. A francia politikai élet egy részének kétértelmű magatartását később sok helyen úgy értékelték — s ez a történeti irodalomban is folytatódott —, hogy Franciaország a Habsburg-restauráció támogatásával tulajdonképpen hátbatámadta volna kisantant szövetségeseit. A valóságos helyzet azonban nem egészen így állt, mert 1921 tavaszán még korántsem lehet Franciaország és a kisantant szövetségét befejezett ténynek tekinteni. Egyrészt ebben az időpontban még csak Jugoszlá-

[15] *Brook-Sheperd:* i. m. 308—310.
[16] *Gratz Gusztáv:* Magyarország a két világháború között. 52—53.

via és Csehszlovákia szerződése létezett, másrészt Olaszország és Franciaország esélyei, hogy a Dunavölgy patrónusának szerepét betöltsék, annyira eldönthetetlenek voltak, hogy a nemzetközi közvélemény egy része a kisantant fogalma alatt gyakran még Olaszországot is értette. Beneš például a király eltávolítását követelő jegyzékben nemcsak Csehszlovákia és Jugoszlávia, de Olaszország várható szankcióiról is beszélt.[17] Annyira természetesnek tartotta Olaszország és az utódállamok érdekszövetségét. A királypuccs nemzetközi hátterében tehát Olaszország és Franciaország dunavölgyi rivalizálását is látni kell, ami Olaszországot arra indította, hogy az utódállamokkal együtt lépjen fel azon francia terv megakadályozására, hogy a Habsburg-ház égisze alatt Budapestre ruházzák a dunavölgyi vezetőszerepet.

Az első királypuccs mindenesetre meggyorsította a kisantant összekapcsolódását és hozzájárult a francia külpolitika dunavölgyi törekvéseinek újraértékeléséhez. 1921. április 23-án Take Jonescu román külügyminiszter és Ferdinand Vaverka bukaresti csehszlovák követ aláírta a csehszlovák—jugoszláv szerződéssel analóg megállapodást.[18] Beneš csehszlovák külügyminiszter pedig haladéktalanul Párizsba utazott, ahol a francia külügyminisztérium politikai osztályvezetőjétől, Berthelot-tól ígéretet kapott, hogy az antant semmi esetre sem járul hozzá a Habsburg-család magyarországi restaurációjához.[19] Ez az ígéret azonban még mindig nem jelentette a francia külpolitika teljes irányváltozását.

Míg a királypuccs Magyarországon meglehetősen széles hullámokat vetett, Ausztriában a parlamentben képviselt pártok — különböző hőfokon — egységesen elítélték Károly kalandos vállalkozását. A szociáldemokrata párt nevében Seitz, Adler és Eldersch interpellációt intéztek Mayr kancellárhoz és követelték, hogy 1. az osztrák kormány azonnal közölje a nagyhatalmakkal és az utódállamokkal, hogy a Habsburgok magyarországi restaurációját Németausztria békéjét és biztonságát fenyegető lépésnek tekinti. 2. Követelje a trianoni békeszerződés teljesítését, különösen Burgenland sürgős átadását. 3. Tegyen intézkedéseket a határok védelmére. 4. Amennyiben Habsburg Károly Ausztria földjére lépne, tartóztassák le és fogolyként szállítsák tovább tartózkodási helyére. 5. Mindazokat vonják felelősségre, akik segédkeztek abban, hogy Károly Ausztria területén átutazhasson.[20] Mayr kancellár magáévá tette a javaslatok legnagyobb részét, míg a keresztényszocialisták szónoka, dr. Gürtler csupán arra szorítkozott, hogy — Károly vállalkozásának legkisebb bírálata nélkül — kijelentse: pártja kitart a köztársasági államberendezkedés mellett és szemben áll minden jobb- és baloldali túlzással. A nagynémetek képviselője, Dinghofer, éles szavakkal elítélte Károlyt, akit — mint mondta — „álnok módon csempésztek át Ausztrián". Az osztrák ipari munkásság hangulatát jól szemlélteti, hogy Bruck an der Mur előtt Károly vonatának hosszú órákig várakozni kellett, mert a pályaudvaron több ezres tüntető munkástömeg gyűlt össze, hogy kifejezze tiltakozását a Habsburg-ház visszatérése ellen.[21] Szombathelyen a király búcsúztatására kivezényelt falusi lakosság és katonaság „éljen a király, a viszontlátásra!" kiáltásokkal üdvözölte

[17] Uo. 51—52.
[18] HHStA. NPA. K. 61/228.
[19] HHStA. NPA. K. 822/60.
[20] AA. Bonn. Po. 11. No. 2. Ungarn K. 111.966.
[21] *Brook-Sheperd:* i. m. 328—329.

viszont a steier munkásság „vesszen a király" kiáltásokkal fogadta. Ennél meggyőzőbben nem lehetett volna kifejezni, hogy a Habsburg-ház a végzetes vereségét Ausztriában szenvedte el.

4. *Új tárgyalások — új kudarcok*

A Habsburg-restaurációs kísérlet miatt felzaklatott politikai légkörben átmenetileg lehetetlenné vált a magyar—osztrák tárgyalások folytatása, de 1921. május 25-én újra összeültek Bécsben a két kormány képviselői, hogy kísérletet tegyenek a határvita békés megoldására. A magyar kormány tárgyalási hajlandóságának az a körülmény is ösztönzést adott, hogy Habsburg Károly húsvéti puccskísérlete után a kisantant-országokban egyre többet lehetett hallani a korábbi „korridor-terv" felújításáról, amit egyedül hatásos eszköznek véltek a Habsburg-restauráció megakadályozására.

A tárgyalásokon Magyarországot gróf Csáky Imre, Gratz Gusztáv (aki időközben a királypuccsban játszott szerepe miatt elhagyta a külügyminiszteri széket), Masirevich Szilárd bécsi követ és báró Villani Frigyes képviselte, míg Ausztria nevében különböző szakminisztériumok nagy létszámú delegációja jelent meg. A magyar küldöttség javaslatát Gratz Gusztáv hosszabb beszédben ismertette. Bár a megrekedt tárgyalások újrafelvételét célzó javaslatok a magyar fél korábbi elgondolásainál jóval szerényebb követeléseket tartalmaztak, a magyar kormány elgondolásai azt bizonyították, hogy változatlanul kitart korábbi álláspontja mellett, hogy csak Burgenland jelentős területeinek megtartása esetén tartja lehetségesnek a békés megegyezést. A magyar javaslatnak az volt a lényege, hogy Burgenland területét gazdasági hasznosság szempontjából aktív és passzív részekre lehet felosztani. A gazdaságilag aktív északi terület kerülne Ausztriához, míg a jóval nagyobb kiterjedésű passzív déli részek, amelyek amúgy sem járulnának hozzá Ausztria élelmezési gondjainak megoldásához, sőt a feltétlenül szükséges invesztíciók miatt csak megterhelést jelentenének Ausztriának, Magyarország tulajdonában maradnának. A javaslat elfogadása esetén Magyarország hajlandó lenne Ausztria számára előnyös gazdasági szerződések megkötéséről tárgyalni, ezenkívül biztosítaná a Magyarországon maradó német kisebbség nyelvi, nemzeti és kulturális jogait.[22]

Mayr kancellár elfogadhatatlannak nyilvánította a magyar javaslatot, kijelentvén, hogy a gazdasági és kisebbségi kérdésekről külön kell tárgyalni, az osztrák kormány nem hajlandó arról az elvi álláspontjáról lemondani, hogy a területi kérdéseket a békeszerződések már eldöntötték, ezért a két kormány tárgyalásai csupán kisebb, helyi jellegű határmódosításokra szorítkozhatnak. A magyar javaslatok bécsi fogadtatásáról a német követ azt írta: „az itteni politikai körökben ismételten hangsúlyozott megegyezési szándék ellenére nem találtak a Magyarország által remélt fogadtatásra. Bár a Keresztényszocialista Párt jobbszárnya szívesen látta volna a békés megoldást, ... egyetlen osztrák miniszter sem merne vállalkozni arra, hogy a békeszerződésnek egyetlen Ausztriára kedvező pontjáról lemondjon. Bizalmas beszélgetésben még élesebben nyilatkozott Hainisch elnök. Kijelentette, ha a kancellár

[22] Papers and Documents Relating to the Foreign Relations of Hungary. Vol. II. No. 449.

engedékenységet mutatna, egyetlen óráig sem vállalná tovább az államelnöki tisztséget. Így azután a kormánynak nem maradt más választása, mint hogy kitartson a res judicata elve mellett. Ezekután a nagyhatalmakra vár a feladat, hogy közvetítés útján megoldják a problémát."[23]

Az osztrák kormány párizsi diplomáciai fellépése eredményeként a Nagyköveti Konferencia elnöke, Briand francia miniszterelnök, május 31-én a magyar kormányhoz intézett erélyes hangú jegyzékben követelte a békeszerződés határozatainak végrehajtását. „A békeszerződést aláíró Szövetséges Hatalmak — írta — pontosan teljesíteni kívánják a békeszerződés minden határozatát; ugyanúgy tartják magukat az 1920. május 6-i kísérőlevélben foglalt elvekhez is. A két dokumentumot azonban nem lehet azonos jellegűnek elismerni, mert a szerződési érvénnyel nem rendelkező levélben foglalt kijelentések nem módosíthatják a Magyarországgal hivatalosan megkötött békeszerződés feltételeit."[24] Lényegében tehát megerősítette a január 22-i jegyzékben kifejtett elutasító véleményt. A Nagyköveti Konferencia főtitkára, Massigli elmondta a párizsi osztrák követnek, hogy nem volt könnyű elérni a Briand-féle jegyzék elküldését, mert Praznovszky igen ügyesen kihasználta az Anschluss-népszavazásokat az osztrák igények elleni hangulatkeltésre. Maga Eichhoff követ is kijelentette, hogy a francia szenátus jogilag ugyan kénytelen az osztrák álláspontot — tehát a békeszerződések sérthetetlenségének elvét — képviselni, azonban érzelmileg inkább a magyar igények támogatásához áll közelebb.[25]

Amikor Briand jegyzéke ellenére a Nagyköveti Konferencia megtagadta az osztrák kormánynak azt a kívánságát, hogy antant csapatokat küldjön Burgenlandba, mert „a konferenciának nincs oka kételkedni abban, hogy a magyar kormány úrrá lesz azok felett, akik meg akarják akadályozni, hogy a kormány eleget tegyen a békeszerződésben foglalt kötelességeinek",[26] s ezért elegendőnek tartotta az antant-tisztek burgenlandi jelenlétét, Eichhoff csalódottan állapította meg: „Jelenleg nagyon kellemetlen és időszerűtlen lenne a franciák és a szövetségesek számára, ha Burgenland kiürítése érdekében energikus lépésekre kényszerülnének Magyarország ellen. Ezért kapóra jöttek az ausztriai népszavazások, amelyek megkímélik a francia államférfiakat ettől a dilemmától."[27]

A magyar kormány jó érzékkel felismerte az osztrák Anschluss-propagandában rejlő diplomáciai lehetőségeket, hogy ti. Franciaországnak semmi esetre sem lehet érdeke Burgenlandot Ausztriának ítélni, amikor Ausztria egységesen csatlakozni akar Németországhoz, ezért a megszállt burgenlandi területen maga is Anschluss-tüntetéseket provokált. Ezekben a machinációkban Lingauer Albin soproni képviselő, a budapesti kormány bizalmi embere járt az élen.[28] Persze hasonló lépések az osztrák kormány részéről is történtek. Így például június elején egy állítólag burgenlandi illetőségű háromtagú képviselői csoport érkezett Graz-ba, melynek tagjai azzal érveltek, hogy a steiermarki Anschluss-népszavazások Burgenland elveszítését eredményeznék, ezért kérték a népszavazások tervének elejtését. A grazi német konzul szerint

[23] AA. Bonn. Abt. II. Westungarische Frage. K. 274.082.
[24] HHStA. NPA. K. 58/185—187.
[25] HHStA. NPA. K. 58/194.
[26] HHStA. NPA. K. 58/174.
[27] HHStA. NPA. K. 58/178.
[28] AA. Bonn. Abt. II. Westungarische Frage. K. 274. 099.

a delegáció tagjai valójában nem burgenlandi, hanem bécsi lakosok voltak, az osztrák kormány ilyen kerülő úton akarta a steier pártokat a népszavazás külpolitikai veszélyeiről meggyőzni.[29]

A Briand-féle jegyzék után a magyar kormány június elején újabb javaslatot küldött Bécsbe, ezúttal már messzebbmenően figyelembe véve a békeszerződés határozatait, de Sopront és környékét még mindig Magyarországnak követelte, s ezért az osztrák kormány elzárkózott a javaslatok tárgyalásától,[30] ezáltal a tájékozódó megbeszélések megint csak holtpontra jutottak.

A Schober-kormány hatalomrajutását Magyarországon kedvező fordulatnak vélték, hiszen az új kancellár — még rendőrelnök korában — szoros kapcsolatban állt a magyar ellenforradalommal és minden rendelkezésére álló eszközzel harcolt a baloldali-demokratikus magyar emigráció ellen. Masirevich követ már június 27-én felkereste Schobert, hogy kipuhatolja az új kancellárnak a burgenlandi kérdésben várható álláspontját, de a válasz, amelyet július 2-án kapott, nem igazolta az előzetes reményeket. Schober kijelentette, hogy belpolitikai okok miatt nincs abban a helyzetben, hogy a szövetséges hatalmaktól Burgenland átadásának elhalasztását kérje, csupán abban a tekintetben tud a magyar kormány kívánságainak megfelelni, hogy az osztrák minisztertanács határozata értelmében nem vetik be a Volkswehr egységeit a burgenlandi terület visszaszerzése érdekében.[31] A magyar kormánynak is meg kellett tehát győződnie arról, hogy Schober hatalomrajutása egy lépéssel sem visz közelebb a burgenlandi kérdés általa elképzelt megoldásához.

Ausztria szomszédai közül Csehszlovákia szinte azonnal kifejezte hajlandóságát a Schober-kormánnyal történő együttműködésre. Július 5-én Beneš külügyminiszter hosszabb beszélgetést folytatott Marek prágai osztrák követtel, behatóan elemezve a két országot érintő legfontosabb kérdéseket. A Habsburg-restauráció lehetőségéről szólva kijelentette, hogy a restaurációs kísérlet megismétlődése esetén Csehszlovákia és Jugoszlávia kímélet nélkül fellépnek és amennyiben Habsburg Károly újra Magyarországon mutatkoznék, úgy elfogják és egy adriai-tengeri szigetre deportálják őt.[32] Hasonlóan járnak el, ha a Habsburg-ház valamelyik másik tagja kísérelné meg a trón megszerzését Magyarországon. Hogy Magyarország új királyt választ magának, vagy új alkotmányt léptet életbe, azt Magyarország belső ügyének tekintik, amibe a kisantant nem szándékozik beleszólni. Burgenland jövőjéről Beneš kijelentette, hogy annak minden körülmények között Ausztriához kell kerülnie. Magyarországnak teljesítenie kell a békeszerződés döntéseit és ez ellen sem propaganda, sem erőszak nem segít. Csehszlovákiának közvetlen érdekei fűződnek ahhoz, hogy Ausztria birtokba vegye a törvényesen őt megillető területet.[33]

[29] AA. Bonn. Österreich. Po. 2. Bd. V. 1819.

[30] AA. Bonn. Abt. II. Westungarische Frage. K. 274.105.

[31] A döntés hátterében belpolitikai szempontok rejtőztek: a Schober-kormány és a polgári pártok azért nem kívánták a Volkswehr bevetését, mert annak soraiban a szociáldemokrata párt befolyása még igen erős volt, így nem akarták Burgenland visszaszerzésének erkölcsi dicsőségét a Volkswehrnek átengedni.

[32] Beneš közléseit rendkívül érdekesnek találjuk, mert itt vetődött fel először a gondolat, hogy Habsburg Károly restaurációs kísérletének megismétlése esetén nem engedik őt vissza Svájcba, hanem valamilyen távolabbi és jól őrízhető szigetre száműzik. Így is történt. Az októberi puccskísérlet után Károlyt a portugál partok előtt fekvő Madeira szigetre száműzték.

[33] HHStA. NPA. K. 885. I/II. 90.

Beneš tehát nem hagyott kétséget aziránt, hogy amennyiben Ausztria is támogatja őt a Habsburg-restauráció ellen folytatott harcában, úgy Ausztria is számíthat Csehszlovákia támogatására a burgenlandi magyar aspirációk ellen. Ez a beszélgetés képezte a kiindulópontját a következő hónapokban egyre intenzívebbé váló osztrák—csehszlovák közeledésnek, amelyik a lanai egyezmény megkötésével érte el tetőpontját.

A csehszlovák orientáció annál is érthetőbb és kézenfekvőbb volt, hiszen az antant hatalmaktól diplomáciai gesztusokon kívül Ausztria alig kapott valamit. A német külügyminisztérium július elején a Gömbös-csoportból olyan értesüléseket szerzett, miszerint befolyásos francia politikusok arra bíztatták Magyarországot, hogy még abban az esetben is, ha a Nagyköveti Konferencia a külső látszat kedvéért olyan határozatot hozna, hogy Magyarország adja át Burgenlandot, a kérdést továbbra is dilatórikusan kezelje, vagyis új és új kifogásokkal húzza el a vitás terület átadását.[34] A párizsi Temps 1921. július 18-án azt írta, hogy „semmit sem kell elsietni és nem szabad Ausztria és Magyarország között egy új Elzász-Lotharingiát teremteni. Helytelen lenne, ha az antant a trianoni békeszerződés teljesítését követelné anélkül, hogy meg lenne győződve arról, hogy a saint-germain-i békeszerződés határozatait betartják."[35] A párizsi sajtó ilyen és hasonló nyilatkozatai természetesen bátorítást adtak a magyar kormánynak és a Temps cikkére a budapesti sajtókórus hangos kiáltásokban tört ki: „Ma Burgenlandot a vörös Bécs kezére akarják játszani, hogy holnap az Anschluss révén Nagynémetországhoz csatolják."[36] Eichhoff a Párizsban tapasztalható magyar szimpátiát három okra vezette vissza: az Anschluss-mozgalmak Ausztria ellen hangolták a hivatalos köröket, de a széles közvéleményt is; a magyar kormány rendkívül ügyes sajtópropagandával ki tudta használni Ausztria belső és külső nehézségeit; végül a volt Habsburg-ház tagjainak és a magyar arisztokráciának a párizsi rojalista körökkel fennálló szívélyes kapcsolatai (és ilyenekkel az osztrák köztársaság politikusai érthetően nem rendelkeztek) lehetővé tették a szenátus egy részének befolyásolását.[37] Ennek ellenére a legfontosabbat mégsem sikerült elérniök, Franciaország nem helyezhette hatályon kívül a trianoni és a saint-germain-i békeszerződéseket, mert ezzel külpolitikai, nagyhatalmi érdekeit súlyosan veszélyeztető precedenst teremtett volna, arról nem is szólva, hogy végleg eljátszotta volna Ausztriával és az utódállamokkal kapcsolatban tervezett jövőbeni politikai kombinációk megvalósításának lehetőségét. A francia külpolitika minden lépésének hátterében ott állott az alapvető probléma: Németország kényszerítése a békefeltételek teljesítésére. Ezért a Párizs környéki békeszerződések következetes végrehajtása a francia külpolitika megrendíthetetlen alapelve volt, amitől el nem térhettek, legfeljebb taktikai megfontolások alapján — ahol ezt érdekeik úgy kívánták — helyet adtak az időhúzásnak. De a végtelenségig ezt sem tehették. 1921. július 26-án kicserélték a trianoni békeszerződés ratifikált példányait, s ezzel Ausztria most már de jure is megkapta a Burgenland feletti rendelkezés jogát. A soproni antant katonai missziót tábornoki szintre emelték, Carlo Antonio Ferrario

[34] HHStA. NPA. K. 9./5.
[35] *Otto Guglia:* Die Angliederung des Burgenlandes an Österreich. In: 50 Jahre Burgenland. Eisenstadt, 1971. 13.
[36] AA. Bonn. Abt. II. Westungarische Frage. K. 274.109.
[37] HHStA. NPA. K. 58/210—211.

Olaszország, Reginald Gordon Anglia és Jules Camile Hemelin Franciaország képviseletében megjelentek Sopronban, hogy gondoskodjanak a terület zavartalan átadásáról, amelynek időpontját augusztus 29-re tűzték ki. Most már nem lehetett kétséges, hogy Magyarország kénytelen lesz Burgenlandról lemondani.

Ebben a helyzetben a magyar kormány még egy kísérletet tett a békés alkudozásra. Masirevich követ Gratz Gusztáv kíséretében augusztus 3-án megjelent Schober kancellárnál és átnyújtották a magyar kormány emlékiratát, melynek lényege az volt, hogy Magyarország kész lenne Burgenland legnagyobb részét átadni, de három területrész megtartásához ragaszkodik: Sopronhoz és környékéhez, a Fertő-tó ún. Seewinkel részéhez, továbbá Vas megye területén egy 5 km-es sávhoz. A javaslat szerint Burgenland 800 000 katasztrális holdnyi területéből 600 000 hold kerülne Ausztriához, míg Magyarország 200 000 holdat tartana meg. Amennyiben Ausztria hajlandó lenne elfogadni a magyar javaslatot, úgy a magyar kormány lemondana arról, hogy az elcsatolt területeken levő állami tulajdonért kárpótlást kérjen, ellenkező esetben viszont ragaszkodik a készpénzben történő kártalanításhoz. A magyar javaslat elfogadása — hangsúlyozta az emlékirat — lenne az egyetlen biztosíték a két szomszédos ország kapcsolatainak békés rendezésére, ami Ausztriának is fontos érdeke.[38]

A magyar javaslatot Davy burgenlandi tartományfőnöknek adták át véleményezésére, aki a magyar elgondolásokat mind az antant-intenciói, mind pedig Ausztria érdekei szempontjából elfogadhatatlanoknak minősítette. Az antant — hangzott Davy véleménye — többször felszólította ugyan Ausztriát, hogy igyekezzék a végleges határt Magyarországgal egyetértésben, tehát békés tárgyalások útján kijelölni, de mindannyiszor nyomatékosan arra is felhívta a figyelmet, hogy ezek a tárgyalások nem eredményezhetik a saint-germain-i és trianoni békeszerződések alapvető döntéseinek megváltoztatását. Miután a magyar javaslatok a békeszerződésben megállapított határ lényeges módosítását követelik, Ausztria már csak nemzetközi jogi okok miatt sem teljesítheti a magyar igényeket. Ami Ausztria érdekeit illeti, a magyar javaslatokat talán meg lehetne érteni, ha a Millerand-féle kísérőlevél szellemében olyan változtatásokat kérne, amelyeket etnikai okokkal meg tudna magyarázni. Magyarország azonban német lakosságú területeket követel, bármiféle kárpótlás nélkül, azért azokat Ausztria érdekei alapján is el kell utasítani.[39] Az osztrák parlament külügyi bizottsága magáévá tette Davy véleményét és augusztus 13-án olyan értelmű határozatot hozott, hogy a kormány csak akkor kezdhet tárgyalásokat Magyarországgal a két ország kapcsolatainak békés rendezéséről, és ennek keretében a végleges határok megállapításáról, ha már Burgenlandot a kitűzött időpontban minden incidens nélkül birtokba vette.[40]

[38] A magyar emlékirat teljes szövegét a Schober-hagyatékból közli: *Eduard Hochenbichler:* Republik im Schatten der Monarchie. Das Burgenland, ein europäisches Problem. Wien 1971. 119—128.

[39] Uo. 129—134.

[40] Uo. 12—13.

5. *Schober és Beneš tárgyalásai*

Miután minden jel azt mutatta, hogy a kedvező diplomáciai helyzet ellenére Franciaország és Anglia a magyar kormány erőszakos ellenállása esetén nem szánják rá magukat határozottabb fellépésre Magyarország ellen, előtérbe került az a gondolat, hogy Ausztria a kisantant-államok — elsősorban Csehszlovákia — politikai segítségét kérje a Burgenland-kérdés megoldásához, amelyhez Beneš és Marek követ tárgyalásai biztató támpontot nyújtottak. 1921. augusztus 10-én Hainisch osztrák és Masaryk csehszlovák államelnök, valamint Schober kancellár és Beneš külügyminiszter találkoztak a felső-ausztriai Hallstatt-ban. A találkozást megelőzően az osztrák külügyminisztérium politikai osztálya feljegyzést készített, amelyben kiemelte a tárgyalások során különösen hangsúlyozandó kérdéseket. Bevezetőjében megállapította, hogy Beneš külügyminiszter sokkal nagyobb tekintélyt élvez a nyugati államok vezető politikusainak szemében, mint ezt pusztán csehszlovák külügyminiszteri tisztsége indokolná, ezért a tárgyalást fel kell használni arra, hogy Beneš révén a nyugati államok rokonszenvét is Ausztria felé fordítsák. Ennek érdekében nyomatékosan hangsúlyozni kellene, hogy a jelenlegi osztrák kormány szilárdan a „független Ausztria" gondolatát képviseli, mert reálpolitikai megfontolások alapján arra a meggyőződésre jutott, hogy az Anschluss-törekvések csak súlyosbítanák Németország és Ausztria helyzetét. A jelenlegi helyzetben Németország amúgysem lenne képes a hozzá csatolt Ausztriát gazdaságilag talpra állítani, sőt csatlakozás esetén a Németországra kiszabott háborús jóvátételek terhei Ausztriát is sújtanák, amit az osztrák népgazdaság képtelen lenne viselni. De ezen kívül az Anschluss Ausztria kulturális életét is hátrányosan érintené, mert a különálló osztrák kultúra a német szellemi értékek jelentős és megbecsült részét alkotja, viszont a teljes egyesülés az önálló osztrák kultúra elsorvadásához vezetne. A továbbiakban fontosnak ítélte annak hangsúlyozását, hogy Ausztria minden körülmények között kitart a köztársasági államforma mellett és mindent megtesz a Habsburg-restauráció ellen. Feltehető, hogy ebben az összefüggésben Beneš fel fogja ajánlani a kisantant segítségét, illetve Ausztria és a kisantant együttműködését, de ezt ajánlatos lenne udvariasan elhárítani azzal, hogy az osztrák karhatalmi erők kielégítő biztosítékot nyújtanak a Habsburg-restauráció ausztriai sikere ellen. Fontosnak és jellemzőnek találjuk a feljegyzés érvelését a kisantanttal való szorosabb együttműködés ellen: „A kisantant korántsem élvezi a nyugati államok fenntartás nélküli egyetértését, ezért közeledésünket Franciaország politikai köreiben úgy értékelnék, mint az olasz vonalra történő átállást, hiszen Párizsban a kisantantot Olaszország hatalmi befolyásához sorolják. Németország is bizalmatlanul fogad minden lépést, amit Ausztria az utódállamok felé tesz, végül a jelenlegi helyzetben Magyarországra is tekintettel kell lenni." A Burgenland-kérdésben azt javasolta, amennyiben a csehszlovák kormány felajánlaná fegyveres segítségét, azt udvariasan vissza kellene utasítani azzal, hogy az osztrák kormány bízik a terület békés megszerzésének lehetőségében.[41]

A tárgyalások tényleg e kérdések körül forogtak. Beneš kijelentette, hogy a jelenlegi helyzetben az Anschluss-politikát ki kell kapcsolni a lehetséges alternatívák közül. Rendkívül nagy érdeklődéssel beszélt az osztrák

[41] HHStA. NPA. K. 822/13—16.

köztársasági államforma fenntartásáról és ezzel kapcsolatban kijelentette, hogy „három napnál tovább nem néznénk tétlenül, ha a Habsburg-ház valamelyik tagja megkísérelné a restaurációt Magyarországon". A kisantantról szólva — Ausztria csatlakozási hajlandóságát kipuhatolandó — megállapította, hogy a három állam szövetsége nem irányul egyetlen ország ellen sem, hanem igazi békeintézmény, amelyik őrködik a békeszerződések határozatainak sérthetetlenségén, a Habsburg-kérdést is beleértve. Schober kijelentette, hogy az osztrák kormány felfogása szerint Ausztria csak olyan módon tud szomszédaival jó viszonyban maradni, ha távoltartja magát bármilyen egyoldalú elkötelezettségtől. A tárgyalásokról készített feljegyzésben Schober azt írta: „Az volt a benyomásom, hogy dr. Beneš a jelenlegi helyzetben nagy súlyt helyezne a velünk való szoros gazdasági együttműködésre és a baráti kapcsolatok kiépítésére. Az osztrák—csehszlovák viszony baráti elmélyítése azonban részét képezné a csehszlovák külügyminiszter messzebbre tekintő céljának, amely arra irányul, hogy Csehszlovákia vezetése alatt valamiféle gazdasági szövetséget hozzon létre, amelyhez Ausztria, Jugoszlávia, Magyarország, esetleg Lengyelország és Románia is csatlakoznék."[42]

A tárgyalásokat azzal zárták le, hogy a legközelebbi jövőben újra találkoznak és folytatják a megkezdett eszmecserét. Schober választ kapott az őt érdeklő legfontosabb kérdésre: Csehszlovákia hajlandó messzemenően támogatni Ausztriát a békeszerződés következetes érvényesítéséért folytatott harcában.

Magyarországon a legnagyobb bizalmatlansággal és ellenszenvvel fogadták a hallstatti találkozó hírét. A „Szózat" augusztus 9-i száma azt írta, hogy Franciaországnak és Angliának a kölcsön-kérdésben tanúsított bizonytalan magatartása Ausztriát a kisantant karjaiba zavarja. Biztosra vehető, hogy a nyugatmagyarországi ügyben való támogatás fejében Csehszlovákia olyan politikai rekompenzációkat kér majd Ausztriától, ami egyértelmű lesz azzal, hogy Ausztriát is bekapcsolják a magyarellenes szövetségbe. Cnobloch budapesti osztrák követ a hallstatti találkozó után jelentette, hogy a magyar gazdasági körök — a kormány politikáját bírálva — úgy vélekednek, hogy Magyarország hajthatatlan politikájával elérte, hogy immár Ausztria is a kisantanthoz közeledik, s ezzel bezárul a gyűrű Magyarország körül.[43]

A magyar kormány jól tudta, hogy Ausztria külpolitikájának teljes irányváltozása Németországot is rendkívül közelről érintené, ezért Masirevich bécsi követ kérte Scharfenberg bécsi német ügyvívőt a közvetítésre. Az osztrák pártok makacs tiltakozása miatt — mondta Masirevich — a probléma nem oldódott meg, noha az antant az átadási határidő ismételt meghosszabbításával burkoltan azt a szándékát juttatta kifejezésre, hogy elegendő időt biztosítva, lehetővé tegye az érdekelt felek békés kiegyezését. Az osztrák kormány további merev ellenállása arra kényszerítheti Magyarországot, hogy a kisantanthoz csatlakozzék, ezt elkerülendő, kéri Németország közbenjárását Bécsben, hogy legalább Sopron megtartása mellett igyekezzék rábírni Schobert a megegyezésre.[44] A német ügyvívő tényleg tárgyalt Schoberrel, akitől azonban a kisantant vonatkozásában feltehetően megnyugtató választ kapott, míg a magyar—osztrák viszony fejlődésének kilátásairól Schober megismétel-

[42] HHStA. NPA. K. 822/30—31.
[43] HHStA. NPA. K. 822/68.
[44] AA. Bonn. Abt. II. Westungarische Frage. K. 274.132.

te a külügyi bizottság határozatát, hogy a terület átadása után az osztrák kormány kész kisebb határkiigazításokról és a tisztviselők átvételéről tárgyalni, mert nagy súlyt helyez a Magyarországgal való baráti kapcsolatok helyreállítására.[45] A német kormány ezután minden további közvetítést elhárított magától.

6. *A fegyveres összeütközés*

Augusztus 29-én az osztrák csendőrség alakulatai a Nagyköveti Konferencia határozata szerint megkezdték a bevonulást Burgenlandba, ahol azonban magyar fegyveres szabadcsapatok többszörös túlerejének ellenállásába ütköztek, ezért kénytelenek voltak visszavonulni. A burgenlandi bandaharcok kirobbanásával furcsa színjáték vette kezdetét, amelyben a magyar kormány a békeszerződés végrehajtása ellen nyiltan fellépő szabadcsapatok vezéreivel (Friedrich, Héjjas, Ostenburg, Lehár) szembeni tehetetlenséget színlelve, további időt szeretett volna nyerni a kompromisszumos megoldás kierőszakolására. A magyar történeti irodalom nagy részletességgel és megnyugtatóan feltárta a bandaharcok történetét, megcáfolhatatlan tényekkel bizonyítva, hogy a fegyveres ellenállást a magyar kormány készítette elő és az augusztus 29-én megindult ellenségeskedésektől a Burgenland-kérdés végleges megoldását jelentő velencei jegyzőkönyv aláírásáig a legmagasabb magyar politikai és katonai körökből irányították és támogatták az ottani akciókat.[46] Ezért nem foglalkozunk a bandaharcok részletes eseménytörténetével, hanem inkább az új helyzet nemzetközi következményeire irányítjuk figyelmünket, mert az augusztus 29-ét követő események a Burgenland-kérdést újból az európai politika előterébe állították.

Egyébként is a nemzetközi összefüggéseket tartjuk fontosabbaknak, mert bár a két világháború között a burgenlandi bandaharcokat a nemzeti önvédelmi küzdelem dicsfényével igyekeztek övezni,[47] valójában a hatalmi érdekellentétek miatt kialakult tehetetlenségi állapot vezetett oda, hogy a kérdés megoldása további másfél hónapot váratott magára, s végül is kölcsönös engedményekkel zárult, nem pedig a szabadcsapatok „operett-háborúja". A nagyhatalmak már jóval a kiürítési határidő előtt tudták, hogy Magyarország újabb és újabb kifogásokat fog keresni és végsősoron a fegyveres ellenállástól sem riad majd vissza, hogy — most már csak Sopron birtoklására csökkentett — követelésének teljesítését elérje. Már az átadás napját sikerült két nappal eltolni, mert a baranyai háromszög kiürítését junktimba hozták a burgenlandi kérdéssel, így az eredeti terminust — augusztus 27-ét — önkényesen megváltoztatták. A Nagyköveti Konferencia foglalkozott azzal a gondolattal, hogy Magyarországot antant fegyveres erők felvonultatásával kényszerítsék a terület átadására, de egyik nagyhatalom sem vállalkozott erre a népszerűtlen feladatra. Anglia meglehetősen közömbösen szemlélte a

[45] AA. Bonn. Abt. II. Westungarische Frage. K. 274.135.

[46] *Soós Katalin:* Burgenland az európai politikában, 1918—1921. Bp. 1971. 142—147.

[47] Lásd: *Ádám T. István:* A nyugat-magyarországi felkelés története. Budapest 1935; *Buday László:* Magyarország küzdelmes évei. Budapest 1923; *Héjjas Jenő:* A nyugat-magyarországi felkelés. Kecskemét 1929; *Missuray-Krug Lajos:* A nyugat-magyarországi felkelés. Sopron 1938.

dunavölgyi fejleményeket, s a Nagyköveti Konferencia angol képviselője kijelentette, hogy „Őfelsége kormánya egyetlen katonát sem tud küldeni Burgenlandba", Franciaország — jelentős részben rojalista érzelmű — tábornoki kara hallani sem akart a beavatkozás tervéről, a politikusok viszont attól féltek, hogy Franciaország energikus fellépése Magyarországot teljesen Olaszország oldalára állítaná. Olaszország szintén tartózkodóan viselkedett, mert úgy vélte, ellenkező esetben Magyarországot Franciaország karjaiba kergetné. A kisantant fellépését egyik fél sem kívánta.[48] Franciaország azért nem, mert Csehszlovákia és Jugoszlávia katonai intervenciója hosszú időre kilátástalanná tette volna a francia külpolitikának azt a távlati célját, hogy Ausztriát és Magyarországot egyaránt megnyerje a francia vezetés alatt elgondolt Dunavölgyi szövetség számára, ezért szívesebben látta volna, ha a nagyhatalmak kényszerítő beavatkozása helyett az érdekelt felek békésen megegyeznek, Olaszország viszont azzal számolt, hogy a kisantant a katonai beavatkozást a korridor-terv megvalósítására használná fel[49] és a Burgenlandba bevonuló jugoszlávokat nehezebb lenne kivonulásra bírni, mint a magyarokat, mert — a korridor-tervtől eltekintve — a megszállt burgenlandi területet zálognak tekintenék a karintiai szlovén-lakta területek visszaszerzése érdekében.

Ilyen körülmények között nem maradt más lehetőség, mint jegyzékkel sürgetni a terület átadását. Schober kancellár augusztus 30-án telefonon tájékoztatta Gordon tábornokot, a soproni antant-bizottság tagját arról, hogy Magyarország a Nagyköveti Konferencia döntésének ellenszegülve megtagadja Burgenland kiürítését, mindazonáltal Ausztria nem tekinti feladatának, hogy törvényes jogainak fegyveres erővel szerezzen érvényt, hanem bízva abban, hogy Magyarország a történtek ellenére teljesíteni fogja kötelességét, vár addig, amíg Burgenlandot a tábornoki tanács kezéből veheti át.[50] Az osztrák közvéleményben általános volt az a nézet, hogy a terület átadásáról az antantnak kell gondoskodnia. A baloldali sajtó súlyos szemrehányásokkal illette a kormányt a bevonulás nem kellő előkészítése miatt és a szocialisták nyíltan hangoztatták, hogy a Schober-kormány szembetűnő tétlensége valósággal bátorítja Horthy-Magyarországot a további ellenállásra. A kormány azonban hivatkozhatott békés szándékaira és az antant katonai bizottság javaslatára, hogy minden körülmények között térjen ki a magyar szabadcsapatok támadása elől, és tekintsen el a hadsereg bevetésétől, bízza az antant hatalmakra a kérdés rendezését.[51]

Az antant engedékenységének indítóoka az attól való félelem volt, hogy a Burgenlandban esetleg fellángoló harcok egyéb területre is átterjednek, tápot

[48] Beneš csalódottan állapította meg: „Mi és szövetségeseink azon az álláspontonvagyunk, hogy a békeszerződéseket teljesíteni kell. A Szövetséges Hatalmak is így látják, csak azt nem tudják, hogy ezt a célt miként érjék el. Felmerült a gondolat, hogy a magyarokat katonai akcióval kényszerítsék engedelmességre, az olaszok azonban megtagadták részvételüket. A franciák és angolok sem tudják, kit küldjenek oda. Egyetlen állam katonai körei sem éreznek hajlandóságot a vállalkozásban való részvételre, és így szövetségeseink csak egyetlen dologban tudtak megegyezni, hogy ellentétes érdekeikre való tekintettel gondoskodniok kell arról, hogy a kisantant ne avatkozzék közbe." (HHStA. NPA. K. 61/374—375.)

[49] *Irmtraut Lindeck-Pozza:* Zur Vorgeschichte des Venediger Protokolls (50 Jahre Burgenland.) Eisenstadt 1971. 30.

[50] *Hochenbichler:* i. m. 16.

[51] AA. Bonn. Abt. II. Westungarische Frage. K. 274—146.

adnak másutt is a nemzetiségek megmozdulásának, ezáltal általános káoszt felidézve súlyos veszélybe sodorhatják az egész dunavölgyi békeművet.

A magyar kormány természetesen úgy tett, mintha tehetetlen lenne a szabadcsapatokkal szemben. Masirevich követ augusztus 30-án átnyújtotta Schober kancellárnak a magyar kormány sajnálkozó jegyzékét, amelyben biztosították Ausztriát, hogy a hivatalos magyar szerveknek semmi közük a szabadcsapatok önkényeskedéséhez, sőt azt a magyar kormány is elítéli és bármikor kész arra, hogy békés tárgyalásokat kezdjen a konfliktus elsimítására.[52] Szeptember 1-én Gratz Gusztáv Bécsbe érkezett a közvetítő javaslattal: Sopron maradjon magyar kézben és akkor nincs akadálya a gyors megegyezésnek.[53] Az osztrák kormány azonban nem volt hajlandó tárgyalni a javaslatról.

A Nagyköveti Konferencia szeptember 2-án újabb jegyzéket intézett a magyar kormányhoz, amelyben éles szavakkal elítélte ugyan a szabadcsapatok garázdálkodását és megállapította, hogy a magyar kormányt súlyos felelősség terheli azért, hogy Friedrich és más különítményes vezérek akadálytalanul eljuthattak Burgenlandba, de végül is — határidő kikötése nélkül — a magyar kormány jószándékára bízta a szabadcsapatok visszarendelését és a terület átadását. „A Szövetséges Hatalmak bíznak abban, hogy a magyar kormány a helyzet komolyságát felismerve teljes erejével azon lesz, hogy alattvalóit a szerződés betartására kényszerítse."[54] Bethlen a minisztertanács ülésén kijelentette, hogy a jegyzéktől nem kell megijedni, mert nem ultimátumszerű, nem tűz ki záros határidőt a terület kiürítésére, a kisantant beavatkozásától pedig — véleménye szerint — nem kell tartani.[55]

Miért volt olyan biztos a magyar kormány abban, hogy a kisantant távoltartja magát az eseményektől, amikor kézenfekvő kellett legyen, hogy az utódállamoknak életbevágó érdekeik fűződnek a Burgenland miatt kirobbant konfliktus gyors lezárásához, ezáltal ahhoz, hogy véglegesen érvénybe lépjenek a trianoni és saint-germain-i békeszerződések, amelyek független állami létük nemzetközi jogi alapját alkották? Világos kellett legyen, hogy a kisantant, márcsak abból az elvi meggondolásból is, hogy a békeszerződéseket minden változtatás nélkül érvényesíteni kell, feltétlenül a békeszerződés alapján álló Ausztria és nem a békeszerződés revízióját követelő Magyarország oldalán áll. S valóban, Beneš már szeptember első napjaiban felajánlotta Schobernak Csehszlovákia támogatását és javasolta, hogy a segítség módozatainak megtárgyalására haladéktalanul találkozzanak. Schober azonban kitért a javaslat elől azzal, hogy az osztrák kormány még mindig nem adta fel a reményt, hogy Burgenlandot a nagyantant segítségével veheti birtokba.[56] Az osztrák kormány azért zárkózott el a kisantant segítségétől, mert a polgári pártok a leghatározottabban tiltakoztak az ellen, hogy Burgenlandot Ausztria Beneš közbenjárásával kapja meg. A Keresztényszocialista Párt nagy része — a Burgenland-vita remélt békés megoldása után — Magyarországhoz kívánt közeledni, ezért elképzelhetetlennek tartotta, hogy Ausztria Csehszlovákiával

[52] AA. Bonn. Abt. II. Westungarische Frage. K. 274.148.
[53] AA. Bonn. Abt. II. Westungarische Frage. K. 274.159.
[54] *Hochenbichler:* i. m. 17—18.
[55] *Soós Katalin:* i. m. 149.
[56] AA. Bonn. Abt. II. Westungarische Frage. K. 274.166.

szövetkezzék Magyarország ellen. Ezt az „árulást" — vélték — Magyarország soha sem tudná Ausztriának megbocsátani. Más a helyzet, ha a Burgenland-kérdésben az Európa sorsát intéző nagyhatalmak mondják ki a döntő szót. Ezek akarata előtt Magyarország is kénytelen meghajolni. A Keresztényszocialista Párt monarchista szárnya a közös Habsburg-restauráció reményében természetesen minden együttműködést ellenzett a kisantanttal. Masaryk elnök erre a tényre világosan rámutatott Marek prágai osztrák követ előtt, amikor szeptember elején úgy nyilatkozott, hogy a magyarok soha nem mertek volna a nyílt ellenszegülésre vállalkozni, ha az osztrák karlistáktól nem kaptak volna biztatást. Az osztrák kormány elzárkózott attól, hogy megállapodást kössön Csehszlovákiával és Jugoszláviával a Habsburg-ház visszatérése ellen, ezáltal saját pozícióit gyengítette a Burgenland-kérdésben is.[57] A nagynémetek azért ellenezték a felajánlott csehszlovák segítség elfogadását, mert Anschluss-politikájuk jegyében minden elkötelezettséget elleneztek, amelyik Ausztriát eltávolíthatná Németországtól. A szociáldemokraták — mint ellenzéki párt— később ugyan bírálták Schobert amiatt, hogy elhárította Beneš ajánlatát, de ez korántsem jelenti azt, hogy őszintén lelkesedtek volna a kisantant — főleg Jugoszlávia — közbelépéséért. A magyar kormány tehát Ausztria belpolitikai viszonyainak ismeretében vette biztosra, hogy a Schober-kormány nem fogja igénybevenni a kisantant segítségét.

Ezenkívül az is világos volt, hogy Olaszország—bármennyire is szoros kapcsolatokra törekszik a kisantanttal—nem fog hozzá járulni ahhoz, hogy az utódállamok döntőbíróként lépjenek fel Ausztria és Magyarország vitájában. Ezt a szerepet önmagának fogja fenntartani. Ez igy is volt. Biancheri bécsi olasz ügyvivő, az új olasz külügyminiszter, Toretta nevében, már a hallstatti találkozó után kijelentette Schobernak, hogy Olaszország nem tűrné el Csehszlovákia beavatkozását, ezért ellenzi, hogy az osztrák kormány Burgenland jövőjéről Csehszlovákiával tárgyaljon.[58] Szeptember 2-án—Beneš üzeneteiről értesülve—Biancheri újra nyomatékosan figyelmeztette az osztrák kormányt, hogy a kisantant beavatkozása csak elmérgesítené a helyzetet, tehát csak a nagyantant útján keresse a helyzet megoldását.[59]

A nagyantant azonban még mindig nem mozdult, ezért Schober kancellár magánlevelet intézett a bécsi francia követhez, emlékeztetve őt a francia kormánynak arra az ígéretére, amelyet kancellári tisztének elfoglalása előtt tett — és amelyhez akkor Schober a kormányfői feladat betöltését kötötte —, hogy Franciaország támogatni fogja őt a Burgenland-kérdésnek a békeszerződés alapján történő megoldásában, továbbá közbenjár az osztrák kölcsönigények kielégítéséért. Mindeddig Franciaország egyik ígéretét sem váltotta be, ezért azzal a gondolattal foglalkozik, hogy saját személyére nézve levonja ennek konzekvenciáit.[60]

Időközben a magyar szabadcsapatok visszavonulásra kényszerítették az osztrák csendőrséget, és így szeptember első hetében Burgenland teljes területén visszaállították a magyar fennhatóságot. Mindez az antant tábornoki bizottság szeme előtt, annak közömbös tétlensége mellett történt.

[57] AA. Bonn. Abt. II. Westungarische Frage. 274.187.
[58] *Lindeck-Pozza:* i. m. 31.
[59] AA. Bonn. Abt. II. Westungarische Frage. K. 274 164.
[60] AA. Bonn. Abt. II. Westungarische Frage K. 274.167.

7. *Toretta közvetítési akciója*

A Burgenlandban kialakult katonai erőviszonyok mellett szó sem lehetett arról, hogy az érdekelt felek békésen ki tudjanak egyezni. Csak külső beavatkozás kényszeríthette Magyarországot visszavonulásra, de nem lehetett kétséges, hogy Magyarország minden körülmények között ragaszkodni fog minimális követeléséhez, Sopron és környéke megtartásához. A helyzet kilátástalanságát felismerve, Olaszország élénk diplomáciai közvetítő tevékenységbe kezdett Bécsben és Budapesten, ami által kétségtelenül meg akarta előzni a kisantant beavatkozását Magyarország ellen.[61] Szeptember 13-án a külügyminiszterré előlépett Toretta Schober kancellárnál tett búcsúlátogatása alkalmával elmondta, hogy Bánffy magyar külügyminiszter a közelmúltban felkérte őt, hogy az olasz kormány tegyen újabb kísérletet a két ország elmérgesedett vitájának elsimítása érdekében. Miután Schober hajlandó volt az olasz közvetítést elfogadni, Toretta külügyminiszter két nap múlva Rómából elküldte Schobernak a magyar javaslatot, amelynek az volt a lényege, hogy a magyar kormány hajlandó egész Burgenlandot átadni, ha Toretta külügyminiszter garantálja, hogy egy héttel az átadás után Sopron és környéke véglegesen Magyarország tulajdonába kerül.[62]

Az osztrák kormány szeptember 19-én válaszolt Toretta külügyminiszternek. A jegyzékben hangsúlyozta, hogy Ausztria az olasz külügyminiszter személye iránti bizalom és elismerés kifejezéseként hajlandó Magyarországgal tárgyalni, de már most leszögezik az osztrák kormány azon elvi álláspontját, miszerint súlyos aggályai vannak a tekintetben, hogy a békeszerződés végrehajtását nyíltan megtagadó Magyarországot területi nyereséggel jutalmazzák, ezért az osztrák kormány szükségesnek tartja előrebocsátani, hogy Sopron elcsatolásához nem járulhat hozzá, hanem hajlandó olyan alapon tárgyalni, hogy a kérdéses területen népszavazást rendezzenek, és amennyiben a népszavazás Magyarország számára kedvező eredménnyel zárulna, úgy az osztrák kormány — a Burgenlandban kiépítendő új közlekedési hálózat céljaira, melynek eddig Sopron volt a központja, — kártalanítást követelne. Belpolitikai meggondolások miatt az osztrák kormánynak ragaszkodnia kell a népszavazáshoz és ahhoz is, hogy a döntő népszavazás elfogadható nemzetközi garanciák mellett, vagyis az antant ellenőrzése alatt kerüljön megrendezésre.[63] A következő napokban több jegyzékben folytatódott a vita a magyar követelés részleteiről, de minden jel azt mutatta, hogy az osztrák kormány elfogadja az olasz közvetítést és végül is hozzájárul majd, hogy Sopron jövőjét népszavazással döntsék el.

A Nagyköveti Konferencia szeptember 22-én újabb jegyzéket intézett Magyarországhoz, amelyben különböző szankciókat helyezve kilátásba, követelte a területnek október 4-ig történő átadását.[64] Erélyes hangja ellenére a magyar kormány számára a jegyzék tulajdonképpen semmi újat nem mondott, hiszen egy szóval sem tett említést a Burgenlandban garázdálkodó szabadcsapatok kötelező visszavonásáról. A magyar kormány a megállapított határidő előtt egy nappal formálisan eleget tett az átadási felhívásnak, amikor

[61] HHStA. NPA. 61/374—375.
[62] *Hochenbichler:* i. m. 19.
[63] *Lindeck-Pozza:* i. m. 34.
[64] Papers and Documents . . . Vol. III. Nr. 941.

összes reguláris egységeit visszarendelte és a területet átadta a szövetséges tábornoki bizottságnak, de ezzel egyidőben a magyar szabadcsapatok vették át az uralmat, sőt Oberwarth (Felsőőr) székhellyel Prónay kikiáltotta a „független" Lajtabánságot. Folytatódott tehát a korábbi játék: Magyarország látszatra teljesítette kötelességét, viszont az általa irányított szabadcsapatokkal mégis szembefordult a nagyhatalmak akaratával. A francia kormány jól látta a helyzet fonákságát, ezért szerette volna elérni a felek mielőbbi kiegyezését. A francia külügyminisztérium helyettes politikai osztályfőnöke, Laroche, az antant-jegyzék elküldése után arról igyekezett Eichhoff követet meggyőzni, hogy „Ausztriának koncessziókat kell tennie, hogy legalább valamit megkaphasson Nyugat-Magyarország területéből",[65] Párizsból tehát nem sokat várhatott Ausztria.

8. *A csehszlovák ajánlat*

Az olasz közvetítési ajánlattal csaknem egy időpontban jelentkezett Beneš külügyminiszter és felkínálta Bécsnek a csehszlovák kormány közbenjárását a konfliktus békés elsimítására. A javaslatot Schober szeptember 22-én kapta kézhez, éppen azon a napon, amikor az osztrák parlament külügyi bizottsága összeült, hogy döntsön az olasz közvetítési ajánlat elfogadásáról. Beneš táviratilag kérte, hogy már másnap, szeptember 23-án találkozzanak a csehszlovák—osztrák határ mellett fekvő Hainburgban, hogy megbeszéljék a közvetítés lehetséges módozatait. A külügyi bizottság javaslatára Schober fogadta a csehszlovák külügyminisztert. Beneš elmondta, hogy Bánffy magyar külügyminiszter kérte meg őt erre a lépésre, akivel közvetítők útján megállapodott, hogy szeptember 26-án találkoznak Brünnben, ahol alkalma lesz részletesen megismerni a magyar kormány elgondolásait. Hainburgban Beneš szintén azt a felfogást képviselte, amit az olaszok, hogy Ausztriának bizonyos áldozatokat kell hoznia a békés megoldásért, s talán elfogadható lenne az osztrák kormány számára, ha a magyarok Sopronért más területekkel kárpótolnák Ausztriát.[66]

Az olasz és csehszlovák külügyminiszter lényegében tehát azonos feltételek mellett képzelte el a megegyezést — egyaránt engedményt ajánlottak Ausztriának Sopron hovatartozásának eldöntésében —, mégis a Burgenland-kérdésben összeütköző hatalmi érdekek, ezáltal a Dunavölgy jövője szempontjából nem volt teljesen mindegy, hogy melyik közvetítő akció segítségével sikerül végül is a konfliktust megoldani. A két elgondolás a további középeurópai fejlődés jelentősen eltérő alternatíváit kínálta. Beneš azzal a távolabbi céllal vállalkozott a közvetítésre, hogy Csehszlovákia és a kisantant jószomszédi szolgálatai révén simuljanak el Ausztria és Magyarország ellentétei, ezáltal közelebb kerüljön a csehszlovák külpolitika egyik fontos törekvésének megvalósításához, a gazdaságilag és politikailag sok tekintetben egymásra utalt három állam, Csehszlovákia, Magyarország és Ausztria békés kapcsolatainak megalapozásához. Nyilvánvaló, hogy Beneš ezáltal Prága dunavölgyi vezető szerepét is biztosítani akarta, de azzal, hogy nézete szerint a vitát a kisállamoknak önállóan — a nagyhatalmak kényszerítő befolyása nélkül — kellene

[65] HHStA. NPA. K. 58/280.
[66] AA. Bonn. Abt. II. Westungarische Frage. K. 274—275.

lezárniok, pozitív távlatokat ajánlott a középeurópai problémák későbbi rendezésére is. Az olasz indítvány hátterében viszont éppen az a koncepció állt, hogy a burgenlandi kérdést is ki kell használni a dunavölgyi olasz nagyhatalmi befolyás demonstrálására. Az általános európai politikai helyzet megértése szempontjából fontos kérdésnek tartjuk, hogy a két javaslat közül végül miért az olasz közvetítés valósult meg. Minthogy a javaslatok szinte azonos elgondolásokat tartalmaztak, világos, hogy nem a javaslat, hanem a javaslattevő helyzete és szerepe döntötte el, hogy a kettő közül melyik jusson érvényre.

A közvetlenül érdekelt felek, Ausztria és Magyarország sem lelkesedtek túlságosan a csehszlovák közvetítésért, noha taktikai okokból Benešhez fordultak. Az osztrák polgári pártok körében meglehetősen erős volt az a felfogás, hogy Burgenlandot csak abban az esetben szabad a kisantant segítségével elfogadni, ha a nagyantant közbelépésére már semmiféle kilátás nem mutatkozik. A szociáldemokrata párt lényegében ugyanezt vallotta. 1921 október első napjaiban Renner, aki az osztrák Munkásszövetkezetek megbízásából tartózkodott Prágában, a különböző pártok képviselőivel folytatott eszmecserék után azzal a meggyőződéssel utazott vissza Bécsbe, hogy az olasz közvetítési akció elfogadása lenne ajánlatos, mert a csehszlovákiai német szociáldemokraták véleménye szerint Csehszlovákia sikeres fellépése a cseh nacionalista és militarista körök befolyását erősítené.[67]

Magyarország is tett bizonyos lépéseket Csehszlovákia felé — mint például Bánffy külügyminiszter marienbadi látogatása volt —, de a magyar belpolitikai erőviszonyok mellett aligha lehetett komolyan számolni azzal, hogy revíziós céljait feladva a magyar kormány őszinte közeledésre szánja el magát Csehszlovákiához.

A két közvetítési ajánlat sorsát azonban végül is a nagyhatalmak döntötték el. Franciaország először nem nézte jó szemmel Olaszország beavatkozását, amit az is bizonyít, hogy Lefèvre-Pontalis bécsi francia követ az olasz közvetítési szándékot Toretta „patologikus, hiú és áruló" politikájának nevezte és kijelentette, hogy „Olaszország elképesztő illojalitást követett el szövetségeseivel szemben, amikor a Nagyköveti Konferenciának a burgenlandi kérdésről folytatott vitája idején, anélkül, hogy szövetségeseit erről a szándékáról előzetesen értesítette volna, átvette a közvetítést Ausztria és Magyarország között".[68] Ennek ellenére Franciaország mégis jóváhagyta az olasz kormány indítványát, részben mert kényszerhelyzetben volt, részben pedig azzal a mellékgondolattal, hogy az olasz közvetítési akció sikertelensége jelentősen ártana Olaszország dunavölgyi tekintélyének.

Ami Franciaország és Anglia kényszerhelyzetét illette: annak ellenére, hogy a Nagyköveti Konferencia a szeptember 22-i jegyzékben október 4-ben állapította meg a kiürítés határidejét, a magyar kormány semmiféle jelét nem adta abbeli szándékának, hogy a szabadcsapatokat lefegyverezze és Burgenlandot tényleg átadja. A Ferrario tábornok vezetése alatt álló soproni Szövetséges Katonai Ellenőrző Bizottság tiltakozás nélkül eltűrte, hogy a városban Ostenburg csendőri egységei gyakorolják a tényleges hatalmat. A városon kívül a szabadcsapatok uralma kezdődött. A Soprontól északra fekvő terület egészen a csehszlovák határig Héjjas Iván kezében volt, az eisenstadti vidéken Friedrich alakulatai rendezkedtek be, míg Burgenland déli részét Prónay

[67] AA. Bonn. Abt. II. Westungarische Frage. K. 274—275.
[68] *Hochenbichler:* i. m. 34—35.

Pál egységei tartották megszállva.[69] A szabadcsapatok létszáma elérte a 30 000 főt (7 rendes hadosztály, 7 tartalék csendőr brigád), tehát Ausztria katonai helyzetével összehasonlítva igen jelentős magyar haderő tartózkodott Burgenlandban. Kundt budapesti német katonai attasé jelentése szerint a kormány minden lehetséges eszközzel támogatta az ottani bandákat. A reguláris alakulatoktól szabadságolták mindazokat, akik vállalták, hogy belépnek valamelyik szabadcsapatba, a vasutakat pedig jelentős részben a Burgenlandban operáló egységek utánpótlásának rendelkezésére bocsátották.[70] A magyar szabadcsapat-vezérek leplezetlenül fenyegetőztek azzal, hogy bevonulnak Bécsbe és olyan jobboldali kormányt ültetnek hatalomra, amelyik hajlandó lesz egész Burgenlandról lemondani. Kalandor politikai terveiket a volt császári hadsereg monarchista érzelmű tisztjeinek egy része is támogatta, így például kapcsolatban álltak a Wolf ezredes vezette „Frontkämpfervereinigung"-gal és összeköttetéseik révén osztrák és bajor tisztek is tevékenykedtek a magyar szabadcsapatokban.[71] A lakosság túlnyomó többsége Ausztriához kívánt csatlakozni, azonban a fegyveres bandák terror-uralma mellett a lakosság politikai érzelmei alig juthattak kifejezésre.

9. *A velencei konferencia*

A magyar szabadcsapatokat — mint ez már korábban kiderült — pusztán diplomáciai nyomással nem lehetett volna távozásra bírni, a nyugati hatalmak viszont nem vállalták azt a kockázatot, hogy a kisantant katonai fellépésével háborús konfliktust idézzenek fel, önmaguk viszont nem rendelkeztek olyan intervenciós hadsereggel, amelyet Burgenlandba küldhettek volna, ezért nem maradt más választásuk, mint az, hogy elfogadják Olaszország közvetítését. A Nagyköveti Konferencia nevében Cambon nagykövet szeptember 28-án szükségesnek tartotta leszögezni, hogy „egy harmadik hatalom közvetítése semmiképp sem késleltetheti és nem módosíthatja a saint-germain-i és trianoni béke teljes és feltétel nélküli végrehajtását és a Nagykövetek Konferenciájának figyelmeztetnie kell a magyar kormányt, hogy sem egy közvetítő elnöklete alatt Ausztria és Magyarország között folyó tárgyalások ténye, sőt az e tárgyalások eredményeként létrejött határozat sem igazolhatja a megyék határidőn belüli, feltétel nélküli kiürítésében előállt késlekedést," de a következő bekezdésben máris enyhített határozott hangján és közölte, „ha az érdekelt kormányok, a megindított tárgyalások eredményeként, egy nagyon közeli jövőben megegyeznek a békeszerződés által megállapított határvonalon megvalósítandó módosítások ügyében, a Nagykövetek Konferenciája, miután a magyar kormány eleget tett a trianoni béke határozatainak, beleegyezését adja majd e módosításokhoz".[72] Október 4-én a nagyköveti konferencia közölte az érdekeltekkel, hozzájárulnak ahhoz, hogy Olaszország közvetítő akciója alapján megkezdődjenek a tárgyalások. Beneš csehszlovák külügyminisztert lehangolta az antant döntése, amelyben a kisantant elleni bizalmatlanság újabb szembetűnő jelét és annak kifejezését látta, hogy Párizsban a kis dunavölgyi szövetségeseket korántsem tartják egyenrangú partnereknek.

[69] HHStA. NPA. 58(6) Ödenburg.
[70] AA. Bonn. Abt. II. Westungarische Frage. K. 274.263.
[71] AA. Bonn. Abt. II. Westungarische Frage. K. 274—289.
[72] HHStA. NPA. K. 58/285.

Toretta külügyminiszter elnöklete alatt október 11-én kezdődtek a tárgyalások a velencei Palazzo Corner-ben. Az osztrák delegációt Schober kancellár és külügyminiszter vezette, míg Magyarországot gróf Bethlen István miniszterelnök és gróf Bánffy Miklós külügyminiszter képviselte. Olaszország részéről jelen volt még Ferrario tábornok, valamint Castegneto budapesti olasz követ. A tárgyalások lefolyásáról és hangulatáról nagyon eltérő állításokat lehet olvasni. Egyes szerzők szerint Schober kancellárt — a népes magyar delegáció — valóságos össztűz alá vette és Olaszország is nyílt fenyegetésekkel kényszerítette őt a megállapodás aláírására. A velencei konferenciáról legújabban megjelent tanulmány viszont azt állítja, hogy „az »eredmény« tulajdonképpen már a tárgyalások megindulása előtt kész volt és Velencében már csak a végrehajtás formaságain folyt a vita".[73] Inkább az utóbbi felfogás tűnik elfogadhatónak, hiszen Schober kancellár már a tárgyalások előkészítésének időszakában pontosan értesült a magyar követelésről, ezenkívül már eleve azzal a tudattal utazhatott Velencébe, hogy ott csakis kompromisszumos megoldásra számíthat. Amennyiben ugyanis Schober a békeszerződés betűjéhez ragaszkodva kitartott volna Burgenland teljes elcsatolása mellett, úgy nyilván nem utazott volna Velencébe, hanem újabb kísérletet tett volna arra, hogy a nyugati hatalmakat erélyesebb lépésekre ösztönözze Magyarország ellen. Már a tárgyalások elfogadásának ténye ellentmond annak a feltevésnek, hogy Schobert erőszakolni kellett az engedményes megállapodás aláírására. Valójában mind a két fél meg akart egyezni, és ennek érdekében hajlandó volt áldozatokat is hozni. Ausztria súlyos belpolitikai problémákkal küszködött. Az infláció egyre veszélyesebb méreteket öltött, ezért a köztársaság külpolitikai helyzetének normalizálása, ami a létfontosságú külföldi kölcsönök megszerzésének alapfeltétele volt, különösen égető igényként jelentkezett. A nyugati tartományokban továbbra is erőteljesen ható szeparatista tendenciák is azt követelték, hogy az ország keleti határait — még áldozatok árán is — megszilárdítva, a kormány teljes figyelmét az ország egységét fenyegető törekvések leküzdésére fordíthassa. A Habsburg-restaurációs kísérlet megismétlődéséről keringő hírek miatt Magyarország is kész volt a megegyezésre, hiszen a burgenlandi szabadcsapatok egy része adott esetben Habsburg Károly hatalomátvételének fegyveres bázisát jelenthette. Lefegyverzésükhöz és feloszlatásukhoz csakis a Burgenland-probléma békés megoldása adhatott alapot, ezért tulajdonképpen Bethlen és Schober között hallgatólagos egyetértés állt fenn abban a tekintetben, hogy a restaurációs tervek szempontjából Bécsre és Budapestre egyaránt veszélyes monarchista katonai erőket eltávolítják a kritikus határzónából. Mindezeken kívül Olaszország és a két érdekelt fél is el akarta kerülni a kisantant beavatkozását, aminek lehetőségét nem lehetett teljesen kizárni.[74]

A számtalan sikertelen tárgyalás után Olaszország közvetítő akciója azért járt tehát eredménnyel, mert olyan általános politikai konstellációban történt, amikor az érdekelt felek kölcsönösen kívánták a határvita gyors és végleges rendezését.

[73] *Lindeck-Pozza:* i. m. 37.

[74] Néhány nappal a velencei találkozó után Briand kijelentette Eichhoff követnek, hogy „amennyiben Ausztria nem fogadta volna el az olasz közvetítést, úgy utat engedtek volna a csehszlovák—román beavatkozásnak, amit már előkészítettek" (HHStA. NPA. K. 58/290).

Október 13-án aláírták a Burgenland-kérdés megoldásáról szóló jegyzőkönyvet, amelynek legfontosabb pontjai úgy intézkedtek, hogy a magyar kormány 3 héten belül gondoskodik az Ausztriának ítélt területet megszállva tartó fegyveres egységek eltávolításáról, majd 8 nappal a terület pacifikálása után a soproni tábornoki bizottság rendelkezései szerint Sopronban és környékén népszavazást rendeznek.[75]

A történeti irodalomban sokféle magyarázatot lehet találni Sopron sorsáról. Egyes szerzők úgy állítják be, hogy „Burgenland természetes fővárosát" kizárólag a népszavazás során elkövetett magyar machinációk juttatták Magyarország kezére.[76] Egy másik vélemény szerint Schober tudatosan mondott le Sopronról, mert ezzel támogatást kívánt nyújtani a Habsburg-restauráció magyarországi sikeréhez: „A restauráció érdekében Sopront ki kellett kapcsolni az átadásra kerülő nyugat-magyarországi területből. Schober ezt tette, mert elő akarta segíteni a restaurációt Magyarországon."[77] Véleményünk szerint egyik magyarázat sem fedi a teljes igazságot. Talán legközelebb áll a valósághoz Ferrario tábornok állítása, hogy „a népszavazás feltételei kétségtelenül azt mutatták, hogy Ausztria lemondott Sopronról, s ezt egy legális aktussal kellett szentesíteni".[78]

A velencei jegyzőkönyv aláírásával lezárult a Burgenlandért folytatott harc egyik fontos fejezete (az osztrák parlament külügyi bizottsága október 19-én, a Nagyköveti Konferencia pedig október 27-én jóváhagyta a megállapodást), de a következő hetek fordulatos eseményei közel hozták azt a lehetőséget, hogy minden előlről kezdődik. A kisantant felháborodással fogadta a velencei szerződést, hiszen az nem kevesebbet jelentett, mint azt, hogy a győztes antant egyik tagja, Olaszország közreműködésével Magyarország javára megváltoztatták a békeszerződés területi döntéseit.[79] Veszedelmes precedenst láttak abban, hogy a katonai erőszaknak engedve a nagyhatalmak belenyugodtak a békeszerződés revíziójába, ami Magyarország jövendő külpolitikai orientációjának is veszélyes irányt mutatott: a szomszédokkal való megbékülés helyett nagyhatalmi protektorokat keressen revíziós céljai megvalósításához.

10. *A második restaurációs kísérlet*

Röviddel a velencei tárgyalások befejezése után, 1921. október 22-én újabb riasztó hír futotta be Európát: Habsburg Károly ismét elhagyta svájci tartózkodási helyét és feleségével együtt repülőgépen Magyarországra utazott, hogy a Nyugatmagyarországon állomásozó legitimista csapatokra támaszkodva katonai erőszakkal vegye birtokba a magyar trónt. A „húsvéti kaland" ismertetéséhez hasonlóan ezúttal is elsősorban a királypuccs középeurópai összefüggéseire irányítjuk figyelmünket és csak röviden foglalkozunk — a teátrális jelenetekben bővelkedő — események belpolitikai vonatkozásaival.

[75] A velencei jegyzőkönyv teljes szövegét közli: *Hochenbichler:* i. m. 22—26 és *Soós Katalin:* i. m. 161—163.

[76] *Ludwig Pfleger:* Ödenburg, das verlorene Herz des Burgenlandes. Wien 1971.

[77] *Hochenbichler:* i. m. 49.

[78] *Carlo Antonio Ferrario:* Italia e Ungheria. Milano 1926. 301, idézi *Schlag:* i. m. 132.

[79] AA. Bonn. Abt. II. Westungarische Frage. K. 274.294 (a budapesti német követ értékelése); HHStA. NAP. K. 2/278 (a belgrádi osztrák követ jelentése).

Az októberi visszatérési kísérlet előkészületei már hónapok óta folytak, miközben a Habsburg-restauráció hívei meggyőződhettek arról, hogy Károly sikeres magyarországi visszatérése — a tavaszi kísérlethez hasonlóan — befolyásos francia körök egyetértésével találkoznék, de a többi nagyhatalom részéről sem váltana ki erélyesebb fellépést. Az akció végrehajtását több ok miatt is sürgősnek tekintették. Elsősorban azért, mert Horthy kormányzó egyre kevesebb hajlandóságot mutatott a legfelsőbb hatalom átadására. Bár szeptember 4-én Hartensteinbe küldött levelében Horthy biztosította Károlyt, hogy „semmi sem áll távolabb tőlem, mint az, hogy jelenlegi pozíciómhoz minden áron ragaszkodjam. Ellenkezőleg, türelmetlenül várom azt a percet, amikor súlyos gondokkal terhes tisztemet átadhatom", ugyanakkor levelében határozottan leszögezte, hogy „külpolitikai okok miatt a restauráció jelenleg kivihetetlen".[80] A királyhűségéről hangoztatott szavainak viszont ellentmondtak tettei, amelyek egyértelműen azt bizonyították, hogy — bármiféle külpolitikai kényszer nélkül — a hadseregből s a közigazgatásból gyors ütemben igyekszik eltávolítani a Habsburg-legitimizmus híveit, hogy helyüket az ellenforradalom győzelmében fontos szerepet játszó és Horthy személyes hatalmát feltétlenül támogató erőkkel töltse fel. A kormányzat határozottan megtiltott minden Habsburg-barát agitációt, s Eckhardt Tibor miniszterelnökségi államtitkár irányításával és jelentős anyagi eszközök bevetésével erőteljes propaganda kezdődött a Habsburg-ház visszatérése ellen. Minden jel azt mutatta, hogy Horthy—aki bizalmas üzeneteiben állandóan azt hangsúlyozta, hogy a trón hűséges őrzőjének tekinti magát — a kormányzóság intézményét sokkal hosszabb távra szeretné konszolidálni, mint ez Habsburg Károly trónigénye szempontjából egyáltalán kívánatos lett volna. A Horthy-féle provizórium egyre inkább végleges alakot kezdett ölteni.

Emellett külpolitikai meggondolások is gyors cselekvésre késztették a Habsburg-restauráció híveit. A velencei jegyzőkönyv aláírása, a burgenlandi osztrák—magyar fegyveres konfliktus békés lezárása alkalmat nyújtott Horthyéknak arra, hogy a bandaharcokban oly fontos szerepet játszó legitimista vezetés alatt álló karhatalmi erőket visszavonják a nyugati határról, ezáltal Nyugatmagyarországon is konszolidálják a kormány hatalmát. A velencei jegyzőkönyv aláírása után elrendelték, hogy az Ostenburg-különítmény október 23-ig térjen vissza Budapestre, ahol intézkednek feloszlatásáról, illetve bizonyos részeit beolvasztják a hadseregbe. Az Ostenburg- és Lehár-féle egységek feloszlatása esetén természetesen kilátástalanná vált volna bármilyen restaurációs vállalkozás, ezért Habsburg Károly úgy döntött, hogy akcióját katonai híveinek lefegyverzése előtt végrehajtja.

A második királypuccs kronológiáját röviden a következő eseményekkel lehet vázolni:[81] 1921. október 20-án délután Károly és Zita királyné a Boroviczényi Aladár által bérelt svájci repülőgéppel megérkezett gróf Cziráky József vasmegyei birtokára, Dénesfára, ahol Károly találkozott a véletlenül éppen ott tartózkodó gróf Andrássy Gyulával. Beszélgetésükből — melynek kezdetén Andrássy minden felelősséget elhárított magától — kiderült, hogy a hosszas előkészítés ellenére a restauráció híveit felkészületlenül találta Károly

[80] *Gordon Brook-Sheperd:* Um Krone und Reich. Die Tragödie des letzten Habsburgerkaisers. Wien 1968. 337.

[81] A királypuccs eseményeinek ábrázolásához felhasználtuk Gratz Gusztáv „Magyarország a két világháború között" c. kéziratának ide vonatkozó részeit.

váratlan megérkezése, ezért Lehár Antal semmiféle előkészületeket nem tett a királyhű csapatok szállításához szükséges vonatszerelvények összeállítására. Az éjszakát Károly Sopronban töltötte, ahová a hajnali órákban megérkeztek a király bizalmasai, akik közül Károly Rakovszky Istvánt miniszterelnökké, gróf Andrássy Gyulát külügyminiszterré, Gratz Gusztávot pénzügyminiszterré és Lehár Antalt hadügyminiszterré kívánta kinevezni, azonban — Gratz állítása szerint — valamennyien kitértek a megbízás formális elfogadása elől azzal, hogy az új kormány kinevezésére elég idő lesz akkor, ha Károly sikeresen bevonult Budapestre. Október 21-én délelőtt az Ostenburg-féle zászlóalj, valamint a szombathelyi helyőrség csapatai felesküdtek a királyra, majd az esti órákban a katonákkal megrakott szerelvény étkezőkocsijában Károly elindult Budapest felé. Gróf Sigray Antal nyugatmagyarországi kormánybiztos szintén felajánlotta szolgálatait Károlynak és gondoskodott arról, hogy a távíró- és telefonösszeköttetés megszakításával a budapesti kormányt teljes meglepetés elé állítsa. A restauráció sikerének az lett volna ugyanis a legfontosabb feltétele, hogy Horthy és környezete villámcsapásként értesüljön a hírről, hogy a király megbízható csapatai élén megérkezett a magyar fővárosba, s így ne maradjon ideje bel- és külpolitikai ellenlépéseket tenni a restaurációs vállalkozás meghiúsítására. Ez a terv azonban a király tanácsadóinak túlzott óvatossága és az előkészületek hiánya miatt nem sikerülhetett, ezért a restaurációs kísérlet lényegében már röviddel a kalandor akció megindítása után elbukott. A királyt szállító szerelvény rendkívül lassan haladt előre, mert minden útszakaszon felderítőket küldtek ki, hogy ellenőrizzék a pályatestet és a hidakat, ezért a vonat a reggeli órákban csak Kapuvárig jutott előre. Déli egy óra volt, amikor Károly Győrbe érkezett, ahol a városi helyőrség ünnepélyesen felesküdött rá, de innét kezdve az utazás még lassúbbá vált, mert Lehár Antal olyan értesülést kapott, hogy a kormány csapatai megszállták a komáromi pályaudvart és készen állnak arra, hogy szükség esetén erőszakkal is megakadályozzák a király továbbutazását.

A budapesti kormány október 22-én hajnalban kapott hivatalos értesítést Guilleaume tábornoktól, Szombathely katonai parancsnokától a király érkezéséről. Bethlen miniszterelnök, aki a reggeli órákban érkezett meg Pécsről, rendkívüli minisztertanácson ismertette az eseményeket, majd a kormány egyhangúlag úgy döntött, hogy „Károly király az 1920. évi I. törvénycikk értelmében jelenleg az uralkodói jogok gyakorlását Magyarországon át nem veheti és ismét el kell hagynia Magyarország területét".

Bethlen miniszterelnök határozott restauráció-ellenes állásfoglalása a politikai erőviszonyok további alakulására döntő hatással volt, hiszen azt fejezte ki, hogy a magyar nagytőkés és nagybirtokos körök számottevő része elhatárolta magát a Habsburg-ház visszaállításától. A kormány döntését a nyilvánossággal is közölték, egyidejűleg az összes katonai körzetparancsnokságok utasítást kaptak arra, hogy változatlanul a kormányzó és a kormány parancsainak tartoznak engedelmeskedni és ha Károly bármelyik csapattól vagy intézménytől hűségesküt követelne, azt kötelesek megtagadni. A budapesti kormány tehát már előbb elvetette a kockát, mielőtt a nagyantant vagy a környező államok kormányai tiltakoztak, vagy fenyegetőztek volna a király visszatérése miatt.

Az események után kiadott hivatalos magyar fehér könyv az október 22-i katonai erőviszonyokat így foglalja össze: A kormánynak Budapesten rendelkezésére állt hat gyalogezred, két üteg és egy lovasszázad, valamint

600—800 önként jelentkezett fiatalember, nagyobbára egyetemi hallgatók. Az a felfogás — állítja Gratz —, hogy az utóbbiak összetoborzásánál Gömbös Gyula segédkezett a kormánynak, akinek számos társadalmi alakulatra volt döntő befolyása, ebben a formában alighanem téves, mert Gömbös csak másnap, október 23-án reggel érkezett Budapestre. Ezenkívül a fővárosban összevonható volt még néhány csekély számú csendőr tartalékalakulat is. A vidéki helyőrségekből 10—12 zászlóaljat és 2—3 üteget hozhattak még Budapestre, de közülük 23-án éjfélig csak 1—2 zászlóalj érkezett meg a fővárosba. A király csapatai a fehér könyv szerint kétségtelenül fölényben voltak és a helyzetet a kormány csak 23-án napközben tudta a maga javára fordítani.

A katonai erőviszonyok ilyen állása mellett Horthynak feltétlenül időt kellett nyernie, ezért személyes levelet intézett Károlyhoz, amelyet Vass József közoktatásügyi miniszter, Ottrubay vezérkari alezredes kíséretében nyújtott át az időközben Komáromba érkező különvonaton a király megbízottainak, Andrássy Gyulának és Rakovszky Istvánnak. A levélben Horthy újra hangsúlyozta alattvalói hűségét, de kijelentette: „Ha Felséged fegyveres erővel vonul Budapest felé, elkerülhetetlen a végzet és néhány nap mulva az ország maradéka is idegen kézre kerül",[82] ezért kérte Károlyt, hogy haladéktalanul szakítsa félbe megkezdett akcióját. A király nevében tárgyaló Andrássy és Rakovszky azonban kijelentették, hogy szó sem lehet visszavonulásról, ami pedig a külső veszélyeket illeti, ezért a teljes felelősség a királyt és az általala kinevezett kormányt terheli, tehát Horthy és kormánya nem illetékesek arra, hogy a törvényes király lépéseiből származható nemzetközi következményeket elbírálják.

Eközben a király különvonata folytatta útját, bár egyre lassabban tudott haladni, mert a kormány rendelkezésére álló egységek megrongálták a vasúti síneket, hogy a kormány által mozgósított csapatok felvonulásához szükséges időt biztosítsák. Nagy Pál tábornok, a kormányhű csapatok parancsnoka úgy döntött, hogy Budapest közvetlen közelében, Budaörsön összpontosítja a rendelkezésére álló erőket és ha kell, ott fegyveres ellenállást fog kifejteni. Október 23-án délelőtt az Ostenburg-különítmény már Törökbálintig jutott előre, de ott tűzharc alakult ki az egyetemista önkéntesek alakulataival ezért Ostenburg kénytelen volt Budaörs mögé visszavonulni. Károly azalatt a torbágyi vasútállomásra érkezett, ahol — értesülve az első fegyveres összecsapásról — rögtönzött tábori misén fohászkodott a további véráldozatok elkerüléséért. Október 23. eldöntötte a restaurációs vállalkozás további menetét, amikor is a király a további előnyomulást leállítva, késznek mutatkozott a békés tárgyalásokra. Délelőtt 10 órakor Budapestre küldte Hegedűs tábornokot, a királyhű csapatok főparancsnokát, hogy az tárgyaljon a kormánnyal a hatalom átadásáról. Bethlen miniszterelnök Hohler angol követ társaságában fogadta a tábornokot, hogy ezzel is kifejezésre juttassa, hogy a kormány a külső kényszer hatása alatt cselekszik, amikor szembehelyezkedik a király visszatérési szándékával. Az angol követ közölte, hogy az antant hatalmak álláspontja a király visszatérésével kapcsolatban ugyanaz, mint márciusban volt és a kisantant sem tűrné el, hogy Habsburg Károly újra átvegye Magyarországon az uralkodói hatalmat. Bethlen után Horthy is fogadta Hegedűs tábornokot, akivel azt üzente a királynak, hogy hajlandó lenne személyesen is találkozni Őfelségével, hogy meggyőzze a restaurációs vállalkozás kilátás-

[82] *Brook-Sheperd:* i. m. 347.

talanságáról. Hegedűs tábornok délután 2 órakor érkezett vissza Torbágyra és most már maga is úgy ítélte meg a helyzetet, hogy Habsburg Károly esélyei kilátástalanná váltak.

Október 23-án a késő délutáni órákra a katonai erőviszonyok jelentősen megváltoztak. A kormány olyan számottevő erősítést kapott, hogy ezekkel szemben Ostenburg a siker reményében már nem vehette fel a harcot. Egyre inkább érződött az a veszély is, hogy a Nyugatmagyarországon felvonuló kormányhű csapatok hátbatámadják a király egységeit és a visszavonulás útját is elvágják. Károly számára nem maradt más választás, mint tárgyalni Horthy megbízottaival. Október 24-én reggel Gratz Gusztáv és Lehár Antal a Törökbálint melletti Csiki-majorban találkozott a kormány megbízottaival, Kánya Kálmán követtel és Sárkány Jenő altábornaggyal, a budapesti katonai körletparancsnokkal.,, Kánya követ — írja Gratz Gusztáv — felolvasta a magyar kormány feltételeit. Ezek a következők voltak: 1. Föltétlen fegyverletétel, teljes hadianyagkiadás. 2. Amnesztia mindenkinek, amennyiben a fegyvert haladéktalanul leteszi, kivéve a felbujtókat és vezetőket. Őfelsége politikai tanácsadóinak felelősségrevonása tekintetében a rendes magyar bíróság dönt. 3. Őfelsége a magyar trónról írásban önként lemond. 4. A magyar kormány Őfelségeik teljes személyi biztonságáért az országban való tartózkodásuk tartama alatt jótáll. Az országban való ideiglenes tartózkodási helyük iránt a magyar kormány a budapesti nagyhatalmi képviselőkkel való tárgyalás után fog intézkedni. 5. Végleges tartózkodási helyük iránt a magyar kormány a nagyhatalmakkal megállapodik."[83]

Gratz Gusztáv későbbre ígért választ. A kormánycsapatok a tárgyalások végeztével azonnal támadásba lendültek és a Gratz Gusztáv kíséretében levő katonai személyeket — Lehár kivételével — már ott a helyszínen letartóztatták. „Lehár báróval együtt — írta Gratz — visszamentünk a törökbálinti állomásra. Itt Ostenburg kijelentette, hogy a helyzetet már órákra sem tudja tartani. Jelentékeny túlerővel áll szemben. Legénységét, amely abban a hitben élt, hogy az ellenségeskedések szünetelnek, egyenként veszik körül és ejtik foglyul. Torbágyra visszatérve, a kedvezőtlen jelentések tömege zúdult ránk. Azt hallottuk, hogy a csapatok tömegesen pártolnak át a kormányhoz, hogy a győri helyőrség táviratilag felmentést kért ama hűségeskü alól, amelyet a királynak, tévedésben lévén a helyzetről, két nappal előbb letett, hogy a Torbágy körüli magaslatokat a kormánycsapatok tartják megszállva és hogy ott ágyúütegeket vonultatnak fel és hogy a király abban a veszélyben forog, hogy rövid egy-két órán belül foglyul ejtik. Azonnal jelentkeztem a királynál, hogy közöljem a kormány feltételeit. Az volt a felfogásom, hogy az adott helyzetben meg kell alkudni a király lemondásával is, kivált, ha ez alkalommal sikerülne fia trónigényét a magyar kormánnyal elismertetni. A király azonban akkor, amikor meghallotta, hogy a kormány lemondását követeli, a legerélyesebben kijelentette: »soha, amíg élek«. Még beszéltünk a kormánynak adandó válaszról, amikor megjelent egy tiszt és jelentette, hogy a király vonatára lövéseket adtak le és hogy az egyik kocsit találat is érte. Erre a király elrendelte, hogy a vonat azonnal induljon vissza. Még arra sem volt idő, hogy bevárjuk Andrássyt, aki az állomás környékén kis sétát tett."[84]

[83] *Gratz Gusztáv:* Magyarország a két világháború között (kézirat) 105—106.
[84] Uo. 106—107.

A restaurációs vállalkozás ezzel tulajdonképpen végleg összeomlott. Lehár Antal már a vonaton polgári ruhát öltve, közölte a királlyal, hogy Csehszlovákián keresztül el fog menekülni az országból. A király és kísérete előbb a tatai Esterházy-kastélyba érkezett, ahol október 25-én a kormány csendőri egységének védőőrizetébe kerültek, majd a kormány rendeletére hamarosan átszállították őket a tihanyi apátságba. Október 31-ig a kormány — Csernoch János hercegprímás és más személyiségek útján — több kísérletet tett arra, hogy Károlyt rábírja az önkéntes lemondásra, a tárgyalások azonban eredménytelenül zárultak, mert Károly görcsösen ragaszkodott azon álláspontjához, hogy mint „felszentelt király" önként semmi szín alatt nem mondhat le trónjáról. Október 31-én a királyt és feleségét Tihanyból Bajára vitték, ahol átadták őket az antant képviselőinek. November 1-én reggel a „Glowworm" nevű angol monitoron elhagyták az ország területét és az antant döntése értelmében a portugál partok előtt fekvő Madeira szigetre, új tartózkodási helyükre szállították őket, ahol Károly néhány hónappal később, 1922. április 1-én, harmincöt éves korában meghalt.

A második királypuccs sikertelenségében — a restauráció ellen ható nemzetközi feltételek mellett — döntő szerepet játszott, hogy a magyar társadalom túlnyomó része közömbösen vagy kifejezetten ellenségesen fogadta Károly visszatérésének hírét és a fővárosban semmiféle politikai mozgalmat nem sikerült megszervezni a Habsburg-ház restaurációja érdekében. A nagytőke a Horthy—Bethlen-féle ellenforradalmi rendszerben biztosítva látta érdekeit, ezért tartózkodott olyan kalandoktól, amelyek az országot konfliktusba sodorhatták volna a szomszédos államokkal. A középrétegek nagyobb része a szabadkirályválasztók oldalán állt, tehát közvetve Horthyt támogatta. A fegyveres testületekben nagy befolyást élveztek a MOVE és az Ébredő Magyarok vezetői, a Habsburg-legitizmusnak itt sem volt tehát érdemleges bázisa. A munkásosztály és a szegényparasztság az operettpuccsot az uralkodó osztályon belüli torzsalkodásnak tekintette, ezért közömbösen szemlélte a harc kimenetelét.[85] De Habsburg Károly pozíciója még azoknak a csapatoknak a körében is bizonytalan volt, amelyek először önként csatlakoztak a restaurációs vállalkozáshoz. Cnobloch budapesti osztrák követ október 25-én így foglalta össze értesüléseit a király táborán belüli helyzetről és a váratlanul gyors vereség okairól: „A kormány csapatainak gyors sikere és a király meglehetősen tarka összetételű alakulatainak teljes demoralizálódása azzal magyarázható, hogy a csapatok tagjait hamis híresztelésekkel bírták rá, hogy Budapest felé vonuljanak. Részben elhitették velük, hogy csupán díszkíséretet kell adniok a királynak, akit fényes fogadtatás vár a fővárosban, más részüket azzal vezették félre, hogy Budapesten kitört a kommunista forradalom és annak leverésében kell résztvenniök. A győri és komáromi garnizonok katonáit azzal az állítással sikerült megnyerniök, hogy a kormányzó is letette a hűségesküt a királynak. Amikor azonban meggyőződtek a valódi helyzetről, a kormány mellé álltak és ezek a csapatok voltak azok, amelyek elvágták a király visszavonulási útját és ezzel csapatainak teljes széthullását előidézték."[86]

[85] Vö. Magyarország története. 8. köt. Bp. 1976. 444.
[86] HHStA. NAP. K. 912/373.

11. *A királypuccs, a kisantant és Franciaország*

A második királypuccs magyarországi visszahatása elenyészően csekély volt ahhoz a szinte robbanásszerű felháborodáshoz képest, amellyel a hírt a volt Monarchia utódállamainak fővárosaiban, főként Prágában és Belgrádban fogadták. Ezen országok kormányai lázas diplomáciai aktivitással, propaganda-kampánnyal, sőt igen jelentős katonai intézkedésekkel igyekeztek meggyőzni az európai közvéleményt arról, hogy a magyarországi események egész Közép-Európa jövőjét a legközvetlenebbül érintik, mert a Habsburgoknak a magyar trónra történő visszatérése olyan politikai rendszer restaurálásának kiindulópontját jelentené, amelyik összeegyeztethetetlen lenne az új független nemzeti államok érdekeivel. Csehszlovákia és Jugoszlávia elrendelte haderőinek részleges mozgósítását és a szövetséges hatalmak fővárosaiban energikus diplomáciai akciót indítottak Magyarország példás megbüntetése érdekében. A kisantant fellépésének eredményeként Károly újabb restaurációs kísérlete európai eseménnyé növekedett és a körülötte kavargó vihar akkor korbácsolta fel a legnagyobb hullámokat, amikor Károly már tihanyi fogságában várta, hogy az antant hatalmaknak kiszolgáltassák őt.

Aligha kétséges, hogy a tényleges veszélyhez képest túlzottnak nevezhető intézkedések hátterében nem pusztán az a szándék rejtőzött, hogy Magyarországot Habsburg Károly kiadására és a Habsburg-ház trónfosztására kényszerítsék — ezt a célt diplomáciai úton is el tudták volna érni —, hanem ennél sokkal fontosabb meggondolások. Elsősorban is az a törekvés, hogy a Habsburg-restauráció riasztó fenyegetését kihasználva, plauzibilis alapot teremtsenek a kisantant-államok szorosabb összetartozásának és katonai szövetkezésének igazolására, hiszen a kisantant létrejöttében éppen a Habsburg-restauráció leküzdésében testet öltő közös érdek játszotta a legfontosabb szerepet. Érthető, ha Beneš, a kisantant megalkotója, az új szövetség belső kohéziójának erősítése céljából fenyegetőbbnek állította be a veszélyt a valóságosnál. Ezt azért is szükségesnek láthatta, mert Románia korántsem foglalt el olyan határozott álláspontot a restaurációval szemben, mint Csehszlovákia vagy Jugoszlávia.[87]

Prága és Belgrád militáns hangvétele jelentős részben Párizs felé irányult és általa azt akarták elérni, hogy a dunavölgyi ügyekben döntő befolyást vívjanak ki a kisantant számára. Ezért a Habsburg-kérdés hátterében kezdettől fogva a győztes nyugati hatalmak és a kisantant kötélhúzása folyt, melynek eredménye természetesen jelentősen befolyásolta Közép-Európa jövőjét, hiszen nem kevesebbről volt szó, mint arról, hogy a királypuccs révén felszínre tört konfliktust a kisantant vagy Párizs elgondolásai szerint oldják-e meg. Beneš miniszterelnök és külügyminiszter a prágai parlament 1921. november 16-án tartott ülésén maga is nyíltan beszélt a nyugati államok és a kisantant felfogása közötti ellentétekről, amikor megállapította: „Tévednek, akik úgy vélik, hogy mi eltúloztuk ennek az eseménynek a jelentőségét. Ezért kezdetben mutatkoztak bizonyos különbségek a kisantant és a szövetséges hatalmak felfogása között."[88]

[87] HHStA. NPA. K. 912/36. Románia nem mozgósított, bár 7 órán belül bizonyos egységeket be tudott volna vetni Magyarország ellen. A csehszlovák—jugoszláv korridortervet ellenezte és a királypuccs első napjaiban a várakozás álláspontjára helyezkedett.

[88] HHStA. NPA. K. 822/48—49.

Beneš óvatos megfogalmazásából ugyan nem derül ki, de számos diplomáciai forrás arról tanúskodik, hogy az első kísérlethez hasonlóan, Habsburg Károly második próbálkozása is befolyásos francia körök előzetes tudtával és beleegyezésével történt. Rosenberg bécsi német követ már hetekkel a második királypuccs előtt olyan értesüléseket szerzett, miszerint Horthyék kezében állítólag olyan bizonyítékok vannak, hogy magas francia körök megígérték Károlynak a magyar trónt, aminek fejében viszont Károly kötelezte magát, hogy a magyar hadsereget francia tanácsadókra bízza és a kisantanttal együtt hajlandó Németország ellen irányuló politikát folytatni.[89] Fürstenberg budapesti német követ október 26-án azt írta: „Kétségtelen ténynek tűnik, hogy a puccs hátterében hivatalos francia körök részvétele rejtőzik. Elképzelhető, hogy a franciák nincsenek megelégedve a csehszlovák politikával és félnek attól, hogy túl szoros szövetség alakul ki Jugoszláviával. A Franciaország kegyelméből uralkodó Habsburg-ház viszont megfelelő garanciát nyújtana arra, hogy az így létrejövő Duna-konföderáció valóban németellenes politikát folytatna."[90] Egyébként a német diplomácia a Habsburg-ház magyarországi restaurációjának lehetőségét egységesen úgy ítélte meg, hogy azáltal kizárólagossá válnék Franciaország dunavölgyi befolyása, ezért teljes rokonszenve az anti-habsburgiánus erők oldalán állt. A bukaresti osztrák követ október 26-án így vélekedett: „Kétségtelen, hogy a vállalkozásban francia sugalmazás is szerepet játszott. Ottani francia kollegám, Amalti herceg, ismételten tett ilyen célzásokat."[91] Eichhoff párizsi osztrák követ Peretti politikai osztályfőnökkel folytatott beszélgetésében 1921. október 30-án nyiltan kifejezésre juttatta meggyőződését, hogy Károlyt francia politikusok biztatták az újabb kísérletre. „Hangsúlyoztam, hogy a császár tanácsadóinak eljárását butának, lelkiismeretlennek és frivolnak találom; a politikai igazgatóval szemben azonban nem hallgathatom el meggyőződésemet, hogy a francia kormány jobban tájékozott az ügyről, mint az én kormányom. Peretti kérdően nézett rám, mire én ezt mondtam: »tudok Windischgrätz Lajosnak az Ön főnökénél tett látogatásáról«. Védekező mozdulatot tett, mire én megkockáztattam: »és az Önnél tett látogatásáról is«. Peretti egy pillanatra elhallgatott, majd ezt mondta: »Ó igen ! Briand úr sokszor oly behatóan és szeretetreméltóan beszél, hogy beszélgető partnere nem is tudja, hogy egyetért-e vele, vagy sem.«"[92]

A Habsburg Károly életútját ábrázoló legújabb angol történeti mű azt állítja, hogy az első királypuccs sikertelenségét követő csalódás után, 1921 májusára Prangins és Párizs között helyreállt a szívélyes együttműködés, melynek során Briand és Károly többször fontos üzeneteket váltottak, sőt a budapesti francia követ személyét érintő döntésben is Károlytól kértek tanácsot.[93] Noha a témával kapcsolatos francia titkos iratok publikálásáig egyoldalú forrásokra vagyunk utalva, az akkori események általános lefolyásából mégis levonhatjuk a következtetést, hogy a Habsburg-restauráció a francia politika bizonyos körei számára még 1921 őszén is a dunavölgyi rendezés lehetséges alternatívájaként merült fel, amit korántsem a kisantant ellen

[89] AA. Bonn. Po. 11. Ungarn. K. 112.088.
[90] AA. Bonn. Po. 11. Ungarn. K. 112.122.
[91] HHStA. NPA. K. 912/282.
[92] HHStA. NPA. K. 58/299.
[93] *Brook-Sheperd:* i. m. 334—335.

akartak megvalósítani, hanem olyan elképzeléssel, hogy a restauráció révén sikerül alapot teremteni valamiféle dunavölgyi konföderáció számára, amelyben Franciaország játszaná a vezetőszerepet. A terv szorgalmazói a reakciós-monarchista politikai eszmekörben mozogva, konzervatív irányban keresték a közép-európai konszolidáció lehetőségét és képtelenek voltak megérteni, hogy kísérleteikkel csak hátráltatják a közép-európai problémák tartós rendezését, mert kiváltják a kisantant-államok jogos aggodalmát a Habsburg-ház visszatérésével óhatatlanul együttjáró nemzetiségi viszálykodás miatt, míg Magyarországon a szélsőséges nacionalista ellenforradalmi irányzatok malmára hajtják a vizet.

12. *Franciaország és a kisantant követelései*

A királypuccs bukását kísérő diplomáciai harcok azt bizonyították, hogy a nagyhatalmak — főleg Franciaország — óvni igyekszenek Horthy-Magyarország nemzetközi presztizsét és hatalmi befolyásukkal meg kívánják akadályozni, hogy a kisantant önálló hatalmi tényezőként fellépve, biztos garanciákat teremtsen ilyen és hasonló meglepetések ellen. Beneš már a király visszatéréséről beérkezett első hírek hallatára, október 22-én este közölte Marek prágai osztrák követtel, hogy Csehszlovákia ezúttal elszánta magát arra, hogy szövetségeseivel együtt a legvégső konzekvenciákat is levonja, ha kell, katonai intézkedések szempontjából is. Csehszlovákia követeli és teljesítésükhöz minden áron ragaszkodni fog, hogy a királyt és a Habsburg-ház valamennyi tagját fosszák meg Magyarország trónjától, vigyék keresztül Magyarország teljes lefegyverzését, követeljék Magyarországtól a békeszerződés döntéseinek maradéktalan teljesítését, tehát a velencei jegyzőkönyvet is érvénytelennek kell minősíteni és kötelezni kell Magyarországot, hogy Burgenland egész területét — Sopronnal együtt — azonnal adja át Ausztriának.[94] Október 23-án Beneš magához kérette Tahy László prágai magyar követet, akivel közölte a csehszlovák kormány — immár újabb pontokat is tartalmazó — követeléseit: 1. a békeszerződés területi és katonai rendelkezéseinek szigorú keresztülvitele. 2. A lefegyverzés végrehajtása. 3. A Habsburg-kérdés végleges megoldása. 4. A csehszlovák mozgósítás költségeinek megtérítése. 5. A velencei jegyzőkönyv érvénytelenítése.[95]

Az antant-hatalmak Nagykövetei Konferenciája október 24-én jegyzéket intézett a magyar kormányhoz, de ez a jegyzék figyelmen kívül hagyta azokat a követeléseket, amelyeket Beneš javaslatára a kisantant-államok magukévá tettek, illetve csak a király trónfosztását érintő követelést foglalták a jegyzékbe: „A Szövetséges Hatalmak Magyarország emlékezetébe idézik április 1-én kelt nyilatkozatukat.

Miután a Habsburg-ház visszaállítása súlyos következményekkel járna Közép-Európa békéjére, követelik a magyar kormánytól, hogy 1. haladéktalanul tegyen nyilatkozatot a volt uralkodó trónfosztásáról, 2. azonnal szólítsák fel a volt uralkodót, hogy a Szövetséges Hatalmak által megállapítandó feltételek mellett záros határidőn belül hagyja el Magyarország területét.

[94] HHStA. NPA. K. 912/—9/11—8.
[95] *Gratz Gusztáv:* i. m. 109—110.

A Szövetséges Hatalmak szükségesnek tartják kijelenteni, amennyiben a magyar kormány nem veti magát alá a jelenlegi jegyzékben foglalt követeléseknek, a Szövetséges Hatalmak minden felelősséget elhárítanak maguktól a szomszédos országok esetleges intervenciójának következményeit illetően."[96]

A Nagyköveti Konferencia jegyzéke Magyarországnak kedvezett, hiszen amikor a budapesti kormány kézhez kapta a jegyzéket, Habsburg Károly gyakorlatilag már fogoly volt, így a volt király személyére korlátozott követelés teljesítettnek volt tekinthető, tehát elhárult bármiféle külső beavatkozás nemzetközi jogi alapja.

Beneš külügyminiszter ezzel azonban nem tartotta elintézettnek az ügyet. Október 27-én a kisantant-államok követei átnyújtották Párizsban kormányaik részletes követeléseit tartalmazó jegyzékét, amelyik a Habsburg-ház detronizálása mellett az alábbi fontos követeléseket tartalmazta: a nagyhatalmak nyilvánítsák semmisnek a velencei jegyzőkönyvet és kötelezzék Magyarországot a burgenlandi terület maradéktalan átadására; Magyarország lefegyverzésének ellenőrzésébe vonják be a kisantant-államok katonai szakértőit is; tiltsák be a magyarországi irredenta propagandát és a felelősöket szolgáltassák ki, és végül a magyar kormányt kötelezzék a kisantant katonai mozgósításából származó kiadások teljes megtérítésére.[97] Október 28-án Beneš személyes levelet intézett Briand francia miniszterelnökhöz, amelyben nyomatékosan kérte a kisantant követeléseinek teljesítését, mert — hangsúlyozta — csak ezek konzekvens végrehajtása esetén hárulna el végleg a magyar revizionista törekvések oldaláról fenyegető veszély.[98]

A Nagyköveti Konferencia október 29-én foglalkozott a kisantant kívánságaival. A felsorolt követelések közül csupán a Habsburg-ház trónfosztását fogadták el, a többit azzal utasították vissza, hogy a békeszerződés végrehajtása feletti ellenőrzés joga kizárólag a békét aláíró nagyhatalmakat illeti, és még a mozgósítással járó költségek megtérítéséhez sem járultak hozzá. Toretta olasz külügyminiszter elmondta Kwiatkowski római osztrák követnek, hogy a nagyantant erős nyomást fejtett ki Prágában és Belgrádban a kisantant követeléseinek mérséklése érdekében. A kisantantnak a királykérdésben Budapesthez intézett jegyzékét — folytatta Toretta — a nagyantant támogatni fogja, azonban Párizsban olyan értelmű megállapodás született, hogy Csehszlovákiát és Jugoszláviát semmi esetre sem engedik Magyarország ellen önállóan fellépni. A győztes hatalmak véleménye szerint a lefegyverzés ellenőrzése a Szövetséges Hatalmak budapesti bizottságának hatáskörébe tartozik, ezért Párizs határozottan elvetette a kisantantnak azt a követelését, hogy önálló képviseletet nyerjenek ebben a bizottságban. Legfeljebb arról lehet szó, hogy a kisantant információit is figyelembe veszi a bizottság.[99] Lényegében tehát csupán egy kérdésben valósult meg a kisantant kívánsága: az antant korábbi elképzeléseivel ellentétben, amelyik a trónfosztást csak Habsburg Károly személyére kívánta korlátozni, helyt adtak a kisantant azon követelésének, hogy a magyar kormányt valamennyi Habsburgnak a trónöröklésből való kizárására kötelezzék. Ez pedig igazán nem jelentett áldozatot Horthyék számára, sőt azáltal, hogy nemzetközi jogi megalapozást

[96] HHStA. NPA. K. 912/41.
[97] HHStA. NPA. K. 912/281.
[98] HHStA. NPA. K. 822/49.
[99] HHStA. NPA. K. 912/115—116.

szolgáltatott Horthy személyes uralmának fennmaradásához — a mű-felháborodás ellenére —, titkos megelégedést váltott ki Budapesten.

A királypuccs lezárása tehát messze elmaradt a kisantant államok várakozásától. A győztes hatalmak mereven elzárkóztak attól, hogy Magyarország reakciós köreivel szemben határozottabb rendszabályokat alkalmazzanak, mert a középeurópai ügyekben elsősorban érdekelt nagyhatalmak, Franciaország és Olaszország között továbbra is folyt a versenyfutás a középeurópai befolyásért, ami lehetetlenné tette, hogy Magyarország ellen egységesen fellépjenek. A római osztrák követ Olaszország politikájáról azt írta, hogy az olasz kormány számára nem lehetett kétséges, hogy a Magyarország ellen indítandó katonai akció újra kérdésessé tenné a békeszerződésekben oly nehezen elért területi döntéseket, de ezen kívül nehéz lett volna az olasz közvéleményt a katonai beavatkozásnak megnyerni, amikor általában ismert volt, hogy Anglia és Franciaország egy monarchista fait accompli esetén megelégednének az erőteljes tiltakozással. Végül arról sem lehet megfeledkezni, hogy Olaszország Magyarországot jövendőbeli természetes szövetségesének tekintette Jugoszlávia ellen.[100]

A belgrádi német követ a királypuccs utáni jugoszláviai hangulatot így foglalta össze: „A megoldást a kisantant vereségének és megaláztatásának tekintik és fájdalommal állapítják meg, hogy hiányzott soraikban a szükséges egység, ezért a nagyantant gyámságát nem sikerült lerázni. A nagyantant a válság egész ideje alatt tényleg nagyon kevéssé volt tekintettel a kisantant érzékenységére. Meglehetősen nyíltan a kisantant tudomására hozták, hogy meddig terjed hatáskörük és azt is, hogy semmi szín alatt nem járulnak hozzá, hogy a kisantant a döntőbíró szerepét játszhassa Közép-Európában. A francia és angol követek tényleg az iskolamester szerepét játszották Belgrádban. Először is elhamarkodottnak minősítették a mozgósítást, majd megakadályozták a kisantant katonai fellépését. Amikor e helyett egy ultimátumot dolgoztak ki, megint felléptek az ellen és megakadályozták elküldését. Végül pedig követelték a mozgósítás beszüntetését, azzal az indokolással, hogy a kisantant érdekeinek védelme a Nagyköveti Konferencián a legjobb kezekben van, ezért szükségtelen, hogy a kisantant bármiféle önálló akcióba kezdjen.

A kisantant érzékenységét ez nagyon sértette, hiszen mindez olyan előzmények után történt, amikor sorozatosan érezniök kellett, hogy a nagyantant nem támogatja korlátlanul az igényeiket (Délkarintia, Rapalló, baranyai háromszög, Sopron)."[101]

13. *Ausztria és a második királypuccs*

A második királypuccs Ausztria belpolitikai életére alig gyakorolt említésre méltó befolyást, noha a bécsi és tartományi karlista csoportok természetesen titokban reménykedtek a magyarországi restauráció sikerében, de a széles közvélemény Habsburg-ellenessége miatt óvakodtak nyíltan színre lépni. Tirolban és Vorarlbergben a monarchista mozgalom néhány közismert képviselője, mint Dankl vezérezredes, báró Pereira, báró Spiegelfeldt, Dragoni őrnagy, a klérus egy-két tagja, pl. Sigmund Waitz püspök és Monsignore Haideg-

[100] HHStA. NPA. K. 912/98—99.
[101] AA. Bonn. Po. 11. Ungarn. 112.200.

ger, továbbá a Keresztényszocialista Párt monarchista szárnyán álló dr. Schöpfer, a Habsburg-barát lapok (Allgemeiner Tiroler Anzeiger, Volksbote) hasábjain is igyekeztek hangulatot kelteni a császári ház visszaállítása mellett, de érdemleges sikert nem tudtak elérni. A tartományok vezetői szembehelyezkedtek minden kalandos vállalkozással és a monarchista mozgalom néhány vezetőjének átmeneti letartóztatásával elejét vették bármilyen puccs-kísérlet veszélyének.[102] Határozott állásfoglalásuk főleg azzal magyarázható, hogy a jobboldali Heimwehr túlnyomó többsége éppen úgy ellenezte a Habsburg-ház restaurációját, mint a szociáldemokrata vezetés alatt álló Arbeiterwehr, így tehát — Magyarországgal ellentétben — Ausztriában hiányzott az esetleges restaurációs vállalkozás fegyveres bázisa.

A monarchizmus politikai befolyásáról már a tavaszi puccs-kísérlet ismertetése során beszéltünk. A Schober-kormány létrejöttével ebben a tekintetben alig változtak meg a belpolitikai erőviszonyok. Így azután, amikor Karl Renner 1921. október 25-én a bécsi parlamentben interpellációt intézett a kormányhoz és feltette a kérdést, hogy a kormány milyen rendszabályokat kíván foganatosítani a Habsburg-restaurációs kísérlet ausztriai veszélye ellen, a parlament megelégedéssel tudomásul vette a kancellár közléseit, jóváhagyta a kormány által a karlista puccs alkalmával tett intézkedéseket és a következőket határozta: „1. A Köztársaság fegyveres erejét a törvényesen megengedett felső szintre kell emelni és minden intézkedést meg kell tenni annak érdekében, hogy tökéletes felszerelését biztosítani lehessen. Egyidejűleg a kormány forduljon a Népszövetséghez és kérje a milicia-rendszer bevezetésének engedélyezését. 2. Más hatalmakkal való tárgyalások során: a) el kell érni Burgenland haladéktalan átadását, b) sürgetni kell Magyarország lefegyverzését, mert ennek halogatása vezetett oda, hogy Burgenlandot a békeszerződés értelmében nem adták át Ausztriának, c) mindent meg kell tenni az ellen, hogy egy újabb puccs-kísérlet ne jelentsen veszélyt Ausztriára. 3. Vizsgálatot kell tartani annak megállapítása érdekében, hogy az osztrák köztársaság állampolgárai közül résztvett-e valaki a magyarországi restaurációs kísérlet előkészítésében, és ha ezek cselekményei az osztrák törvényekbe vagy rendeletekbe ütköznek, velük szemben a törvény teljes szigorával kell eljárni. 4. Azokat a magyar állampolgárokat, akik a puccs-kísérletben résztvettek és osztrák területre lépnek, ki kell utasítani, vagy ha ez nem lehetséges, internálni kell."[103]

Az osztrák parlament határozata azt mutatta, hogy Ausztria a kisantant-államokhoz hasonlóan határozottabb szankciókat kívánt ugyan Magyarországgal szemben és a lehetőségekhez képest bizonyára szerette volna is elérni Burgenland azonnali és maradéktalan átadását, de tartózkodott olyan követelés nyílt felvetésétől, hogy a nagyhatalmak helyezzék hatályon kívül a velencei jegyzőkönyvnek a soproni népszavazásra vonatkozó pontját. Ezt a gondolatot pedig Cnobloch budapesti osztrák követ igen világosan fogalmazta meg Schober kancellárnak küldött október 27-i levelében, amelyben feltette a kérdést: vajon a jelenlegi kedvező helyzetet nem kellene-e felhasználni arra, hogy a burgenlandi kérdésben a nagyhatalmakkal szemben eddig tanúsított lojális és behódoló politikát a kisantant-államokhoz történő közeledéssel cseréljék fel, aminek alapján most biztató kilátás nyílnék a trianoni béke-

[102] AA. Bonn. Po. 2. Österreich. Bd. VII/4799.
[103] HHStA. NPA. K. 912/205—206.

szerződés maradéktalan érvényesítésére? A kisantant-államok ugyanis azon a véleményen vannak, hogy a velencei jegyzőkönyv a történtek után érvényét veszítette, és ezért természetesen messzemenően támogatnák Ausztria igényét, hogy Burgenland egész területét népszavazás nélkül birtokba vehesse. Erre annál is nagyobb szükség lenne, mert semmi biztosíték nincs arra, hogy Ausztria a velencei jegyzőkönyv értelmében tényleg elfoglalhatja a neki ítélt területet. Ugyanis a nyugatmagyarországi antilegitimista szabadcsapatok (Prónay, Héjjas) a királypuccs elfojtásában játszott fontos szerepük révén a korábbinál is nagyobb befolyásra tettek szert és számolni kellett azzal, hogy a budapesti kormány, még ha akarna, sem tudna ellenük fellépni, hogy Burgenland békés átadását biztosítsa. A nagyantant — folytatta a követ — a velencei jegyzőkönyv érvényesítésében éppen olyan tehetetlen lesz, mint magával a békeszerződéssel kapcsolatban, ezért komolyan számolni kell azzal, hogy végül is a kisantant fog a Magyarország elleni kényszerítő rendszabályok eszközéhez nyúlni, amelynek gyümölcseit — ha Ausztria tétlen marad — természetesen maguk aratnák le, így Ausztria szeme láttára valósulna meg a csehszlovák — jugoszláv korridor vagy valami ehhez hasonló konstrukció. Levelében ezután a kisantanthoz történő közeledés előnyeit fejtegette és olyan gondolatokat fogalmazott meg, amelyek röviddel később Ausztria külpolitikai orientációjának alakításában meghatározó szerepet játszottak: „A nyugatmagyarországi kérdéstől eltekintve is úgy vélem, hogy a kisantant az, amely számunkra ma kétségtelenül akcióképesebb és erősebb hatalmi csoportot jelent a nagyantantnál, mert gazdaságilag és politikailag érdemlegesebb segítséget tudna nyújtani számunkra, mint a nagyantant. Sőt, azt hiszem, ha többé-kevésbé laza formában csatlakoznánk ehhez a heterogén és egymást féltékenyen figyelő csoporthoz, központi helyzetünk és tradícióink alapján mértékadó politikai befolyásra tudnánk szert tenni."[104]

Cnobloch tehát komolyan számolt azzal, hogy a kisantant segítségével Ausztria megszerezhetné az egész Burgenlandot. Ezt a felfogást képviselte a szociáldemokrata ellenzék is, súlyos szemrehányásokat téve Schobernak, hogy meg sem kísérelte a kedvező helyzetet Ausztria javára fordítani. Otto Bauer még évekkel később is úgy nyilatkozott, hogy „a királypuccs okozta nemzetközi válságot az osztrák kormány felhasználhatta volna arra, hogy a kisantant segítségével biztosítsa magának Sopront. Ezt azonban nem tette meg. Habsburg Károly soproni megjelenése felkeltette a Keresztényszocialista Párt monarchista szárnyának reményeit. A csehszlovák hadsereg mozgósítása pedig újra tápot adott a nagynémetek cseh-gyűlöletének. A két kormányzó pártot csupán az a kívánság vezette, hogy ezekben az órákban egyáltalán ne tűnjenek fel a kisantant oldalán."[105] Még a mai történetírásban is fellelhető az a felfogás, hogy Schober — titkos legitimista érzelmei miatt — szalasztotta el a kedvező pillanatot Sopron megszerzésére.[106] Kétségtelen tény, hogy a Schober-kormány — Cnobloch és más diplomaták tanácsait figyelmen kívül hagyva — még csak kísérletet sem tette arra, hogy a kisantant diplomáciai lépéseihez csatlakozva követelje a velencei jegyzőkönyv érvényesítését. Sőt, október 25-én — tehát a kisantant katonai mozgósításának idején — Eichhoff párizsi osztrák követ útján olyan nyilatkozatot juttattak el a Nagyköveti Konferenciának, hogy

[104] *Hochenbichler:* i. m. 39—42.
[105] *Otto Bauer:* Die österreichische Revolution. Wien 1965. 239.
[106] *Hochenbichler:* i. m. 49.

Ausztria az eseményekkel szemben minden körülmények között megőrzi semlegességét és gondoskodni fog területének sérthetetlenségéről,[107] ami az adott körülmények között állásfoglalást jelentett a kisantant tervezett katonai intézkedéseivel szemben. Aligha vitatható, hogy a Schober-kormány — belpolitikai meggondolásoktól vezettetve — még ebben a helyzetben is óvakodott attól, hogy a burgenlandi probléma újabb felvetésével elzárja a későbbi jóviszony megteremtésének lehetőségét Magyarországgal, ezért lemondott arról, hogy a válságot a maga javára próbálja gyümölcsöztetni. Más kérdés az, hogy egy ilyen akció tényleg eredményre vezetett volna-e. A kisantant követeléseinek meglehetősen tapintatlan elutasítása inkább arra enged következtetni, hogy a velencei jegyzőkönyv érvénytelenítését nem sikerült volna elérni, a követelés nyílt felvetése Ausztriát a nagyhatalmakkal szemben is kínos helyzetbe hozta volna, a magyar kormánynak pedig átütő erejű érvet adott volna a kezébe, miszerint a Habsburgok restaurációjától és a szomszédos államok intervenciójától fenyegetett Magyarország kiszolgáltatott helyzetét az osztrák kormány arra használja fel, hogy megszegje a területi probléma békés rendezését célzó és már aláírt szerződést. A Schober-kormány megóvta magát a megaláztató visszavonulástól, amelyre a kisantant kényszerült, s ezáltal erkölcsi alapot teremtett a maga számára, hogy a magyar kormánytól is a velencei jegyzőkönyv lojális teljesítését követelje, reálpolitikailag tehát az egyetlen járható utat választotta.

14. *A soproni népszavazás*

Október 31-én Schober kancellár arról értesült, hogy a Nagykövetei Konferencia jóváhagyta a velencei jegyzőkönyvet, ezzel a nagyhatalmak félreérthetetlenül kifejezték, hogy a burgenlandi problémát az érdekelt felek kompromisszumos megegyezése és nem a kisantant kívánságai szerint akarják lezárni.

Az osztrák kormányt nyugtalanították a Burgenlandból érkező hírek. Prónay és Héjjas különítményesei elégedetlenek voltak a Velencében elért eredményekkel és — Cnobloch jóslatai szerint — a királypuccs leverése után megnövekedett önbizalommal eltelve, nyíltan bírálták a Bethlen-kormány politikáját és nem csináltak titkot abból, hogy nincs szándékukban kiüríteni a megszállt területeket.

Ez a helyzet arra késztette Schobert, hogy Toretta külügyminiszter közbenjárását kérje. November 2-án üzenetet intézett az olasz külügyminiszterhez, megállapítva, hogy bár a velencei jegyzőkönyv aláírása óta már három hét telt el, a magyar kormány semmiféle jelét nem mutatta annak, hogy a fegyveres bandák lefegyverzésére és eltávolítására vállalt kötelezettségének eleget kívánna tenni. Ha az időközben lezajlott restaurációs kísérlet alkalmasnak is tűnik arra, hogy a fegyveres bandák lefegyverzésében megállapítható időhúzást igazolja, az osztrák kormány nagy súlyt helyez arra, hogy a magyar kormány most már minden rendelkezésre álló hatalmi eszközzel fellépjen ellenük, különben számolni kell azzal, hogy az osztrák pártok megtagadják a velencei jegyzőkönyv ratifikálását.[108]

[107] Schober-Archiv. Fasc. Burgenland. Idézi: *Hochenbichler:* i. m. 43—44.
[108] Uo. 52—53.

Ebben a helyzetben — amikor a királypuccs miatt amúgy is nagy nemzetközi felháborodás nyilvánult meg a magyar kormány ellen — Horthyék nem feszíthették tovább a húrt. Számolniok kellett azzal, hogy a velencei jegyzőkönyv megszegése esetén elkerülhetetlenné válik a kisantant beavatkozása, ami végleg kilátástalanná tenné Sopron megtartását, ezért kénytelenek voltak fellépni a szabadcsapatok további önkényeskedése ellen. Lefegyverzésüket most már olyan fontosnak ítélték, hogy október 31-én Horthy kormányzó és Bethlen miniszterelnök személyesen tárgyaltak Budapesten Prónayval és más exponált különítményes vezérrel a terület elkerülhetetlen kiürítéséről. Csak hosszas rábeszélés és fenyegetés után sikerült őket meggyőzni, hogy a további ellenállás katasztrófába sodorná az országot, ezért a kormány elszánta magát arra, hogy szükség esetén a „Nemzeti Hadsereg" bevetésével kényszerítse a különítményeket Burgenland elhagyására.[109] Miután a kormány vállalta a szabadcsapatok visszavonulásával járó összes költségeket, a különítmények megkezdték a kivonulást, ami november 10-én befejeződött, amikor is a Sopronban székelő tábornoki bizottság felszólította Ausztriát a terület birtokbavételére. Az osztrák karhatalmi erők november 14-én kezdték meg a bevonulást, de a magyar karhatalmi szervek lassú távozása miatt az olyan vontatottan haladt előre, hogy csak november 30-án fejeződött be.

November első napjaitól kezdve a soproni népszavazás előkészítése és az érdekelt feleket egyaránt kielégítő lebonyolítása került a magyar—osztrák viták előterébe. Az osztrák kormány szerette volna elérni, hogy a magyar kormánnyal közvetlen tárgyalások útján állapodjanak meg a velencei jegyzőkönyvben előirányzott népszavazás lefolytatásának összes feltételéről, a magyar kormány viszont arra az álláspontra helyezkedett, hogy a népszavazás feltételeinek megállapítása és pártatlan lefolyásának biztosítása a nagyhatalmak feladata, ezért — attól tartva, hogy a közvetlen tárgyalások holtvágányra futtatnák a probléma megoldását — elzárkózott a két ország képviselőinek tanácskozásától. Mereven elutasító álláspontjában támogatást kapott Olaszországtól, amely láthatóan szerette volna az ügyet minél előbb lezártnak tekinteni. A soproni tábornoki bizottság elnöke és olasz képviselője, Ferrario tábornok, már november 3-án közölte Bécsben, hogy 1. megítélése szerint nincsen szükség a két kormány közvetlen tárgyalásaira, 2. a magyar kormány biztosította őt, hogy november 6-ig befejeződik a különítmények kivonása, 3. amint a tábornoki bizottság megállapította az egész terület kiürítésének befejezését, 8 napon belül meg kell rendezni a népszavazást Sopronban és környékén. Az osztrák kormánynak arra a kérdésére, hogy a tábornoki bizottság biztosítani tudja-e, hogy a népszavazás idejére antantcsapatok érkezzenek Sopronba, Ferrario kijelentette, hogy igyekezni fog ezt elérni, bár a velencei jegyzőkönyv nem írja elő az antant-csapatok jelenlétét, s amennyiben ilyenek kiküldését nem sikerülne elérni, úgy a népszavazás a magyar karhatalom védelme alatt kerül lebonyolításra, ami nem áll ellentétben a velencei jegyzőkönyv rendelkezéseivel.[110]

Schober kancellár több jegyzékben követelte a Nagykövetí Konferenciától, hogy az gyakoroljon nyomást Magyarországra a közvetlen tárgyalások

[109] A határban a halál kaszál. Fejezetek Prónay Pál feljegyzéseiből. Szerkesztette és bevezető tanulmánnyal ellátta *Szabó Ágnes* és *Pamlényi Ervin*. Budapest 1963. 296—303.

[110] *Hochenbichler:* i. m. 54.

megkezdése érdekében, továbbá, hogy gondoskodjék antant-csapatok kiküldéséről, de lépései egyelőre nem jártak eredménnyel. A Nagyköveti Konferencia titkára, Cambon, november 17-én még úgy nyilatkozott, hogy „bár a velencei jegyzőkönyv javasolja antant-csapatok kiküldését, semmiféle kötelezettséget nem vállaltunk és nem vállalhatunk ilyen tekintetben és a Konferencia kénytelen sajnálattal közölni, hogy a Szövetséges Hatalmak kormányai nincsenek abban a helyzetben, hogy ilyen intézkedést végrehajtsanak. A klagenfurti népszavazás példája bizonyítja, hogy a szövetséges csapatok jelenléte nem feltétlenül szükséges ahhoz, hogy egy népszavazás a teljes pártatlanság feltételei között menjen végbe."[111] A nagyhatalmak tehát láthatóan azt szerették volna, ha a kínos probléma beavatkozásuk nélkül oldódik meg, ezért válaszaikban a velencei jegyzőkönyv mielőbbi ratifikálását sürgették.

November 15-én a soproni tábornoki bizottság átnyújtotta az érdekelt feleknek a 11 pontból álló népszavazási rendelkezést,[112] amelyet november 23-án Cnobloch budapesti osztrák követ és Bánffy külügyminiszter írtak alá. November 27-én a Nagyköveti Konferencia közölte, hogy a népszavazás nyugodt lebonyolítása érdekében mégiscsak antant-csapatokat fognak vezényelni Sopronba,[113] amelyek Felsőszileziából érkeznek majd oda — Schober és Beneš akciói tehát végül is eredménnyel jártak Párizsban —, mire az osztrák parlament november 29-én ratifikálta a velencei jegyzőkönyvet. Ezután már úgy látszott, hogy elhárultak a népszavazás akadályai, amelyet a tábornoki bizottság Sopronban december 14-re és a Sopront környező nyolc faluban (Ágfalva, Balf, Fertőboz, Fertőrákos, Harka, Kopháza, Nagycenk és Sopronbánfalva) december 16-ra irányzott elő.

Az osztrák kormány azonban — miután a megígért antant-alakulatok csak december 8-án érkeztek meg — tiltakozását fejezte ki a december 14-i dátum ellen és követelte, hogy a népszavazást december 18-ra halasszák, ellenkező esetben Ausztria kénytelen lenne visszavonni népszavazási megbízottját és természetesen a távollétében létrejött eredményeket sem ismerhetné el. Schober kancellár a Nagyköveti Konferenciához intézett december 9-i jegyzékében azzal indokolta az osztrák kormány követelését, hogy „bár a Szövetséges Hatalmak tábornoki bizottsága formálisan átvette a közigazgatást, a magyar szervek változatlanul tovább működnek és hivatali hatalmukat felhasználva erőszakot és megfélemlítést alkalmaznak, továbbá gátlástalan propagandát fejtenek ki Magyarország javára. A lakosság osztrákbarát része ellen kifejtett terror miatt — amelyben a Sopronba visszatért különítményesek és a selmecbányai bányászati akadémia hallgatói vesznek részt — a megfélemlítettség légköre alakult ki. A népszavazási névjegyzékeket önkényesen és meghamisítva állították össze, s ez ellen a szövetségesek bizottsága is tehetetlen volt. Amíg ez a helyzet fennmarad, szó sem lehet arról, hogy a népszavazások a Nagyköveti Konferencia által megkívánt pártatlanság mellett kerülhessenek lebonyolításra . . . "[114]

A nagyhatalmak elvileg nem zárkóztak volna el a határidő megváltoztatásától, de miután előzetesen már hozzájárultak a december 18-i dátumhoz, a

[111] HHStA. NPA. K. 58/312—313.
[112] *Hochenbichler:* i. m. 57—60.
[113] HHStA. NPA. K. 58/323—324.
[114] Schober-Archiv. Fasc. Burgenland. Idézi: *Hochenbichler:* i. m. 68—69.

soproni katonai bizottságra bízták a végleges döntést. Ferrario tábornok, a bizottság elnöke, kitartott a kitűzött határidő mellett és azt december 10-én Schober kancellárhoz intézett levelében[115] azzal indokolta, hogy „a tábornoki bizottság már november 6-án kinyilatkoztathatta volna Burgenland kiürítésének befejezését. Ebben az esetben a népszavazás már november 15-én megtörtént volna. Majdnem egy hónapot nyertünk. Kérem Önt, ismerje el ezt a tényt, és emlékezzék arra, hogy Velencéből visszatérve milyen nehéz ügynek tűnt a terület kiürítése. A Nagyköveti Konferencia december 18-ra tűzte ki a népszavazást, a tábornoki bizottság kitartott a december 14-i dátum mellett.

Biztosíthatom Excellenciádat, hogy a szövetséges tisztek mindent meg fognak tenni, hogy a népszavazási jegyzékek rendben legyenek és a panaszokat figyelembe vegyék . . .

A fenyegetésekről és terror-akciókról Excellenciádhoz érkezett hírek abszolút eltúlzottak. Hogy a magyar csapatok két vagy nyolc nap múlva távoznak, az eseményekre semmiféle befolyást nem gyakorol, időben el fogják hagyni a területet." Levelének további részében döntését azzal indokolta, hogy a további időhúzás csak a bizonytalanságot és az irredentizmust fokozná, ezért egyik félnek sem válnék javára. Levelében nyíltan bírálva az osztrák kormány szándékát, kijelentette: „Az ütközet biztos elvesztését jelenti, ha valaki attól félve, hogy veszíthet, elhagyja a csatateret!" Kétségtelen, hogy Ferrario tábornok az Olaszország külpolitikai érdekeire kedvezőtlen halogatás meghiúsítása érdekében bagatellizálta a népszavazási területen elkövetett magyar terrorakciók jelentőségét, szemet hunyt a névjegyzékek összeállításában bizonyítható szabálytalanságok felett és már előre biztos volt a magyar győzelemben.

A magyar kormány érthetően ragaszkodott a tábornoki bizottság által jóváhagyott időponthoz és ebben hivatkozni tudott a velencei jegyzőkönyv II. szakaszára, amely kimondta, hogy a népszavazásnak 8 nappal azután kell megtörténnie, miután a szövetséges tábornoki bizottság a terület pacifikálásának befejezését megállapítja. Ez pedig eredetileg december 11. lett volna. A jegyzőkönyv betűje szerint Magyarországnak volt igaza, viszont szelleme szerint — ha tényleges megbékülést akart volna elérni — az osztrák álláspont mellett szólt.

Az osztrák államelnök megtagadta a velencei jegyzőkönyv ratifikálását és a kormány közölte Párizsban, hogy képviselőjét visszavonja a december 14—16-án rendezendő népszavazási bizottságból. Az osztrák politikusok arra számítottak, hogy ezzel a lépéssel — amennyiben a népszavazást mégis megrendeznék — sikerül kihúzni a jogi alapot az Ausztria által bojkottált népszavazás alól. Schober azzal indokolta a kormány döntését, hogy két nap semmi esetre sem elegendő a népszavazás pártatlan előkészítésére — amelyhez az osztrák pártok a ratifikálást kötötték —, így az osztrák kormány nem adhat részvételével jogi támogatást a szabálytalanul megrendezett népszavazáshoz.[116]

A tábornoki bizottság ennek ellenére fenntartotta döntését és december 14-én incidens nélkül lezajlott Sopronban a népszavazás. A hivatalosan közölt adatok szerint Sopronban a szavazók 72,8%-a (12.327) döntött Magyarország mellett és 27,2% (4620) kívánt Ausztriához csatlakozni.[117] Ha az eredmény

[115] Uo. 70—71.
[116] AA. Bonn. Abt. II. Westungarische Frage. K. 274.362.
[117] *Soós Katalin:* i. m. 173.

nem is elégítette ki teljesen a vérmes magyar reményeket — Klebelsberg belügyminiszter 80—90%-os magyar győzelemre számított —, mégis azt bizonyította, hogy Sopronban vitathatatlan volt a magyar fölény. A Sopront környező nyolc falu eredményei már egészen más képet mutattak. Ott a szavazatok 54,6%-a (3607) esett Ausztriára és csak 45,4% (3007) Magyarországra. A velencei jegyzőkönyv kimondta, hogy a két eredményt összesíteni kell és az egész területet az az ország kapja, amelyikre a szavazatok többsége esett. A két eredmény összesítése után Magyarország rendelkezett a szavazatok 65,1%ával, így az egész terület Magyarországot illette.

A soproni népszavazás eredményeinek osztrák megítéléséhez a népszavazási bizottság osztrák elnökének, dr. Viktor Miltschinsky-nek 1922-ben kiadott könyve adta meg az alaphangot, melynek megállapításait a későbbi munkák újabb adatok és szempontok hozzáadása nélkül átvettek.[118] Miltschinsky egyetlen tényezőre, ti. a népszavazás előkészítése idején alkalmazott magyar terrorra és a névjegyzékkel folytatott machinációkra vezeti vissza a magyar győzelmet. Visszaélések valóban történtek és az is tény, hogy a Burgenlandban garázdálkodó fehérterrorista különítmények felháborító gaztetteket követtek el Burgenland baloldali-demokratikus lakosságával szemben, nem téve különbséget németek és magyarok között, továbbá az is igaz, hogy féktelen nacionalista propagandát fejtettek ki Magyarország mellett. Ezzel szemben az osztrák propaganda kevéssé jutott szóhoz, bár a klagenfurti népszavazás előkészítésében oly jelentős szerepet játszó Steinacker ezekben a napokban Burgenlandban tűnt fel és a Wiener-Neustadt-i központtal megalakult „Ödenburger Heimatdienst" is igyekezett a lakosság hangulatát Ausztria érdekében befolyásolni.[119] Kétségtelen, hogy a magyar különítményesek erőszakos cselekményekkel a lakosság egy részét megfélemlítették, de a terror önmagában mégsem adhat kielégítő magyarázatot a népszavazás eredményének tárgyilagos megítéléséhez. Miltschinsky ugyanis megfeledkezik arról, hogy a különítményesek önkényeskedése többet ártott, mint használt a magyar kormány törekvéseinek. Villani Frigyes, a magyar kormány Sopronban tartózkodó megbízottja már a népszavazás előtt figyelmeztette a kormányt, hogy a fegyveres bandák által elkövetett „anomáliák" és az erőszakos asszimilációs törekvések Magyarország pozícióját gyengítik és az Ausztriához való csatlakozás híveit erősítik.[120] De ez ellen az „egytényezős" magyarázat ellen szól az is, hogy míg a nyolc falu közül ötben — ahol néhány fegyveres különítményes könnyen megfélemlíthette az egész lakosságot — Ausztria kapott többséget, addig Sopron városában, ahol a tábornoki bizottság szeme előtt a szabadcsapatok terrorja korántsem érvényesülhetett olyan gátlástalanul, mint vidéken, a többség a Magyarországhoz való csatlakozásra adta le szavazatát. Ez a tény azt mutatja, hogy Burgenland egyetlen urbanizált központjában a magyar befolyás lényegesen erősebb volt, mint az osztrák, mert a város közhangulatát jelentősen befolyásoló értelmiségi rétegek — még a német anyanyelvű lakosság egy részét is — Magyarország mellé tudták állítani. A Magyarországgal fennálló évszázados történeti összetartozás is fontos szerepet játszott a népszavazás kimenetelében.

[118] *Viktor Miltschinsky:* Das Verbrechen von Ödenburg. Wien 1922.
[119] *Ludwig Pfleger:* i. m. 57—58.
[120] *Villani Frigyes:* Bizalmas jelentés a soproni népszavazásról és a magyar—osztrák határmegállapításról. Sopron, 1923. Idézi: *Soós Katalin:* i. m. 169—170.

Az antant-hatalmak képviselői helytelenítették Ausztria magatartását — bár Párizsban olyan vélemények is elhangzottak, hogy Ferrario tábornok elhamarkodottan döntött a népszavazás korábbi megrendezése mellett —, különösen Olaszország vádolta illojalitással az osztrák kormányt a népszavazási biztos hazarendelése és a népszavazás eredményeinek kétségbevonása miatt. Az osztrák kormány emiatt szükségét érezte, hogy december 19-én részletes emlékiratot intézzen a Nagyköveti Konferenciához és megindokolja álláspontját.[121] Az emlékirat a népszavazás előkészítésében elkövetett szabálytalanságok felsorolása után kérte a Nagyköveti Konferenciát, hogy érvénytelenítse a soproni népszavazás eredményeit és rendelje el annak megismétlését. Csehszlovákia kész volt támogatni Ausztria ilyen irányú lépéseit. Marek prágai osztrák követ december 21-én táviratilag azt jelentette, hogy „Cambon üzenetet küldött Benešnek, miszerint ő maga is úgy véli, hogy a népszavazás nem volt teljesen korrekt. Emiatt a tábornoki bizottságot kérdőre fogják vonni. Lehetséges, hogy a Nagyköveti Konferencia a népszavazást érvénytelennek nyilvánítja és megismétlését rendeli el. Cambon nézeteivel ellentétben áll viszont az a felfogás, hogy a népszavazás megismétlése felesleges lenne, mert az újra csak magyar győzelmet eredményezne. Beneš úgy gondolja, ha a kérdést nem is döntötték el Ausztria javára, Cambon minden esetre Ausztria oldalán áll, ezért helyes lenne, ha Ausztria kitartana követelése mellett. Beneš kérte, hogy közlését szigorúan titkosan kezeljék, mert rendkívül kínos lenne számára, ha az a sajtóba kiszivárogna."[122]

Ugyanezen a napon Frankenstein londoni osztrák követ a brit külügyminisztérium osztrák referensét arra kérte, hogy Anglia támogassa Ausztria kérését a népszavazás megismétlése érdekében. Hivatkozott a bécsi lapok véleményére, amelyek azzal vádolják Ferrario tábornokot, hogy kizárólag a jövőben szorosabb olasz—magyar szövetség megteremtésének reményében rendelte el idő előtt az Ausztria számára hátrányos népszavazást. Az angol diplomata azt válaszolta, hogy információik szerint a népszavazás megismétlése — még oly kedvező garanciák esetében is — újra Magyarország győzelmével zárulna, ezért az angol kormány azon a véleményen van, hogy a két ország jószomszédi kapcsolatainak megteremtése érdekében — amelyre a nagyhatalmak különös súlyt helyeznek — az lenne a helyes eljárás, ha Ausztria belenyugodnék a népszavazás eredményébe.[123]

A Nagyköveti Konferencia december 22-én jóváhagyta a népszavazás eredményét, s ezután a Schober-kormány sem tehetett mást, mint hogy megbéküljön a Sopronban kialakult helyzettel. Számos jel azt mutatta, hogy az osztrák kormány maga is megkönnyebbüléssel vette tudomásul, hogy az antant döntése a vitát végérvényesen lezárta. Schober kancellár parlamenti helyzetét megkönnyítendő Bánffy külügyminiszter sajnálkozását fejezte ki a népszavazás megrendezése körüli zavarokért, továbbá kilátásba helyezte a német kisebbség jogainak biztosítását, valamint gazdasági téren is előzékenységet ígért, mire december 28-án Hainisch államelnök aláírta a velencei jegyzőkönyvet. Ezzel a Burgenland-probléma megoldása, vele együtt az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlásából eredő utolsó területi konfliktus is lényegében lezárult. A létrejött megoldást tárgyilagosan megítélve, azt lehet mondani,

[121] Az emlékirat teljes szövegét közli: *Hochenbichler:* i. m. 74—86.
[122] *Hochenbichler:* i. m. 86.
[123] HHStA. NPA. K. 39/288.

hogy — hosszas alkudozások alapján — végül is a terület olyan felosztására került sor, amely más relációknál jobban figyelembe vette a két ország etnikai és gazdasági érdekeit, ezáltal kedvező előfeltételeket teremtett a normális államközi kapcsolatok kibontakozásához.

Л. Керекеш:

Попытки реставрации Габсбургов и австро—венгерские отношения в 1921 г.

Предпринятые весной и осенью 1921 г. в Венгрии попытки реставрации династии Габсбургов оказали непосредственное влияние на развитие венгеро-австрийских отношений, поскольку события эти развернулись в такой исторической ситуации, когда вопрос о Бургенланде, возникший в период распада дуалистической Монархии, оставался проблемой, которую необходимо было решить для определения отношений между двумя странами в будущем. Изучение двух попыток реставрации Габсбургов предоставляет возможность для сравнения общественно-социальных отношений в Австрийской республике, образовавшейся после распада Монархии и революционных портясений, и в Венгрии периода контрреволюции, а также — для исследования социального базиса монархизма в той и другой стране. Возможность реставрации Габсбургов грозила не только Австрии и. Венгрии. Исход прогабсбургского путча мог повлиять на будущее послевоенного устройства Дунайских стран и всей системы мирных договоров. Немецкие, австрийские и венгерские архивные материалы свидетельствуют о том, что роялистские, консервативные круги господствующего класса Франции оказывали поддержку попытке реставрации Габсбургов, а правительства новых национальных государств, образовавшихся после распада Монархии, решительно и энергично выступали против этих попыток. Опасность реставрации династии Габсбургов ускорила образование Малой Антанты. После неудачи первого путча («пасхальной экскурсии») были продолжены австро—венгерские переговоры, имевшие целью окончательное решение бургенландского вопроса. После многочисленных обсуждений, вооруженных столкновений и посреднических миссий 13 октября 1921 г. канцлер Шобер и премьер-министр граф Бетлен подписали венецианский протокол, который — как казалось тогда — положил конец бургенландскому конфликту. Вскоре после подписания венецианского протокола, 22 октября 1921 г. Карл Габсбург предпринял новую попытку утвердиться на венгерском троне. Среди его тайных покровителей и на этот раз фигурировали влиятельные представители Франции. В расчетах путчистов важную роль играло соображение о том, что после мирного решения бургенландского вопроса и ремилитаризации пограничной зоны могут быть потеряны всякие надежды на возвращение Габсбургам венгерского трона. Вторичное появление Карла Габсбурга в Венгрии побудило правительства соседних государств принять более решительные меры. Они провели мобилизацию вооруженных сил и потребовали от великих держав действенных гарантий против повторения попыток реставрации Габсбургов (осуществления разоружения венгерской армии под контролем Малой Антанты, запрещения ревизионистской пропаганды и наказания лиц, ответственных за нее, полного осуществления предписаний мирного договора, полной демилитаризации Бургенланда, возмещения расходов, связанных с мобилизацией армий странами Малой Антанты и т. д.). Однако, конференция послов в Париже была склонна принять изо всех предъявленных требований лишь требование об осуществлении детронизации династии Габсбургов. Реакция в Австрии на второй королевский путч снова показала что, собственно говоря, династия Габсбургов потерпела решительное поражение в этой стране, поскольку представленные в австрийском парламенте партии почти единогласно отвергли возможность реставрации династии. В Вене тайные сторонники династии Габсбургов в противоположность их единомышленникам в Венгрии не решились выступить открыто в поддержку требований Карла Габсбурга. После поражения второй попытки реставрации отдельные лица советовали Шоберу объявить недействительным венецианский договор, но австрийский канцлер в интересах сохранения союза с венгерскими консервативно-контрреволюционными силами не изменил своего отношения к заключенному в Венеции компромиссу. После многих конфликтов 14 декабря 1921 г. в Шопроне был проведен плебисцит. Критика допущенных в его ходе злоупотреблений снова привела к обострению австро—венгерских отношений, однако, его окончательные итоги способ-

ствовали решению бургенландской проблемы — последнего спорного вопроса, полученного в наследство от эпохи дуализма.

Вопросы, связанные с этими событиями, рассматриваются в статье на основе документов, хранящихся в архивах Вены, Бонна, Будапешта. Автор использовал также такую ранее недоступную рукопись, как мемуары Густава Граца, и неизданную работу по истории Венгрии между двумя мировым ивойнами.

L. Kerekes:

Tentatives de restauration Habsbourg, et les relations austro—hongroises en 1921

Les tentatives de restauration des Habsbourg en Hongrie qui ont eu lieu au printemps et en automne 1921 avaient un impact immédiat, sur les relations entre l'Autriche et la Hongrie, â une periode où la question de Burgenland issue de la dislocation de la Monarchie Austro-Hongroise n'a pas encore été résoulue. L'analyse de ces deux tentatives offre l'occasion à comparer les rapports sociaux dans les deux pays sortis des troubles révolutionnaires: la république autrichienne et le régime contrerévolutionnaire hongrois et à l'examen de la base sociale de l'idée monarchiste dans les deux pays. L'importance d'une éventuelle restauration des Habsbourg a largement dépassé les frontières de l'Autriche et de la Hongrie. L'issue de cette tentative pouvaient influencer l'avenir de la réorganisation du bassin du Danube et de tout système de Versailles. Les témoignages des archives allemandes, autrichiennes et hongroises prouvent que les cercles royalistes, conservateurs des classes dominantes françaises donnaient leur aide à cette entreprise tandis que les nouvaux Etats nés sur les ruines de la Monarchie y opposaient fermement et energiquement. Le danger de la restauration a contribué à la constitution de la petite Entente. Après la faillite du premier putsch de Charles IV les négociations sur Burgenland continuaient entre l'Autriche et la Hongrie. A la suite des pourparlers sans résultat, et des médiations le chancellier Schober et le premier ministre Bethlen ont signé le protocole de Venise le 13 octobre 1921 qui semblait mettre fin au conflit autour Burgenland. Peu après la signature de ce protocole le 22 octobre 1921 Charles de Habsbourg a essayé encore une fois de s'accaparer du trône de la Hongrie. Parmi les souteneurs secrets étaient encore cette fois d'importants personnages français. Les putchistes se rendaient compte qu'après une résolution paisible de la question de Burgenland et l'évacuation militaire de la zone des frontières la récupération du trône hongrois aurait été impossible. Les gouvernements des Etats voisins ont réagi encore plus énergiquement lors de la deuxième apparition de Charles de Habsbourg en Hongrie. Ils ont mobilisé leur force armée et exigeaient des garantis des grandes puissances contre une tentative répétée (désarmement hongrois sous le contrôle de la petite Entente, interdiction de toute propagande révisionniste et punition de ceux qui en sont responsables, satisfaction totale aux prescriptions de la traité de paix, évacuation de Burganland, indemnité des frais de mobilisation à la petite entente etc.) Des exigences n'a été retenue par la Conférence de Paris que la détronisation des Habsbourg. L'effet qu'exerçait le deuxième putch de Charles de Habsbourg en Autriche a bien prouvé que la Maison des Habsbourg a été battue en Autriche car les partis parlementaires autrichiens ont réfusé presque unanimement la possibilité d'une restauration. Contrairement à ce qui se passait en Hongrie, même les fidèles secrets des Habsbourg à Vienne n'ont pas osé soutenir ouvertement l'aspiration de Charles sur le trône. Malgré de certaines insistances Schober s'est tenu au compromis conclu à Venise pour maintenir l'alliance avec les forces hongroises conservatives et contrerévolutionnaires. Le 14 decembre le référendum tenu à Sopron a rendu plus aiguë la contreverse austro—hongroise pour une période mais finalement à contribué a en finir avec le problème de Burgenland, dernière question irrésolue du passé dualiste.

Ce sont les questions traitées par la présente étude appuyée sur des matières des archives de Vienne, Bonn et Budapest et sur des manuscrits inédits — comme le mémoire de Gusztáv Gratz et son ouvrage sur l'histoire de l'entre-deux-guerres hongroise.

L. Nagy Zsuzsa:

Az Egyesült Államok és a Duna-medence 1919-1939

Talán indokolatlannak látszik olyan periódusban vizsgálni az Egyesült Államok és a Duna-medence országainak viszonyát, amikor az amerikai külpolitikát általában véve az európai konfliktusoktól való visszavonulás jellemezte. Az 1919—1939 közötti két évtized mégis figyelmet érdemel: az amerikai—európai kapcsolatok meglazulása ellenére az Egyesült Államok nem csekély befolyást gyakorolt Európa ügyeire. Már maga az a tény is, hogy korábbi aktivitásához mérten visszavonult, kihatott a Duna-medence helyzetére, ráadásul az amerikai visszavonulás Európából nem volt olyan mértékű, mint ahogyan azt amerikai részről hangsúlyozták. A rendkívül gazdag szakirodalom is jóval kisebb figyelmet szentel az 1919—1939 közötti éveknek, mint a korábbi vagy későbbi szakaszoknak.[1]

[1] A Duna-medence helyét az amerikai politikában az Egyesült Államok nemzetközi kapcsolatait bemutató forráskiadványsorozat (Papers Relating to the Foreign Relations of the United States — a továbbiakban (PRFRUS) azzal jelzi, hogy abban minimális hely jut e térség országainak. A Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához 1936—1945 c. sorozat (szerk. Zsigmond László) eddig megjelent I—IV. kötete több dokumentumot közöl az Egyesült Államokkal kapcsolatban.

A feldolgozások között kifejezetten tárgyunkkal foglalkozó munka alig található. Ezért érdemel figyelmet a The Fate of East Central Europe. Hopes and Failures of American Foreign Policy. Ed. by Stephen D. Kertesz. University of Notre Dame 1956 c. kötet, amelynek II. fejezete Robert H. Ferrel tollából, főleg gazdasági vonatkozású adatokban gazdag összegezést ad (The United States and East Central Europe before 1941). További munkák: *J. A. Lukacs:* The Great Powers and Eastern Europe. New York 1953. *Pierre Renouvin:* Histoire des relations internationales c. sorozatának VII. (Les crises du XXe siècle de 1914 à 1929. Paris 1957) és VIII. (Les crises du XXe siècle de 1929 à 1945. Paris 1958) kötete.

Az Egyesült Államok külpolitikáját tárgyalja s ezzel összefüggésben alkalmanként a Duna-medence problematikáját is érinti: *N. Inozemcev:* Vnesnaja politika SSA v epochu imperializma. Moszkva 1960. *Frank D. Chambers:* This Age of Conflict. New York 1962. 3. kiad. *Robert H. Ferrel:* American Diplomacy. A History. Revised and Expanded Edition. New York 1969. *L. Ethan Ellis:* Republican Foreign Policy: 1921—1933. New Brunswick, N. J. 1965. *Thomas A. Bailey:* A Diplomatic History of the American People. 4. ed. New York 1950. *Foster R. Dulles:* America's Rise to World Power. 1898—1954. New York 1955. *Charles A. Beard:* American Foreign Policy in the Making: 1932—1940. New Haven 1946. *Allan Nevins:* The New Deal and World Affairs: 1933—1945. New Haven 1950.

A 30-as évek amerikai külpolitikájának problémáiról magyar nyelven *Ránki György* munkája ad áttekintést: A második világháború története. Gondolat 1973.

Az amerikai diplomáciai karra: The Diplomats. Ed. by Gordon Craig—Felix Giolbert. Princeton 1953. Figyelmet érdemelnek a diplomaták publikált hagyatékai, visszaemlékezései: The Moffat Papers: Selections from the Diplomatic Journals of Jay Pierrepont Moffat. Cambridge, Mass. 1956. Ambassador Dodd's Diary 1933—1938. Ed.

Az irodalom szétszórt adatainak összegyűjtésén túl arra törekedtem, hogy néhány adalékkal, korábban talán kevésbé hangsúlyozott összefüggés vázolásával egészítsem ki az eddigi képet.[2]

Az amerikai „visszavonulás" 1919-ben

Az Egyesült Államok külpolitikáját a 19. század második felében is, amikor pedig már bizonyos változás jelei mutatkoztak, alapjában véve az izolacionizmus határozta meg. Az Európához való közeledés azonban megindult s ennek útja Dél-Amerikán, a Távol-Keleten, Afrikán át vezetett: olyan térségeken át, amelyekben az Egyesült Államok és az európai nagyhatalmak érdekei ütköztek. Földrajzi és gazdasági helyzete egyaránt lehetővé tette, hogy az Egyesült Államok nemzetközi kapcsolataiban mindenekelőtt a „free hand" elvét kövesse. A múlt század végén is így összegezték törekvéseiket: „Béke, kereskedelem és tisztes barátság minden nemzettel, *terhes szövetség — egyikkel sem.*"[3]

A fordulatot ebben a külpolitikában az első világháború hozta, bár az sem azonnal és egyértelműen, mégkevésbé véglegesen. Az 1914-es semlegességi nyilatkozatot követően az Egyesült Államok csak 1917-ben lépett hadba az antant oldalán. Ezzel az Egyesült Államok addig nem tapasztalt szerephez és befolyáshoz jutott Európa ügyeinek eldöntésében. Az amerikai befolyás nemcsak gazdasági, hanem ezzel szoros összefüggésben, politikai is volt.

Az amerikai hadbalépés, az Egyesült Államok aktív részvétele a béketárgyalásokon W. Wilson elnök és a Demokrata Párt átmeneti sikerének volt

---

by William E. Dodd Jr. and Martha Dodd. New York 1941. *William C. Bullitt:* Report to the American People. Boston 1940. The Memoirs of Cordell Hull. 2 vols. New York 1948. *Marlo J. Pussey:* Charles Evans Hughes. 2 vols. New York 1951. *Henry L. Stimson—Mc. George Bundy:* On Active Service in Peace and War. New York 1948. *Sumner Welles:* The Time for Decision. New York 1944. *Nicholas Roosevelt:* A Front Row Seat. Norman, Oklahoma 1953. *John Flournoy Montgomery:* Hungary the Unwilling Satellite. New York 1947.

A Duna-medence országainak irodalmából két olyan munkát kell először említeni, amelyek az amerikai politikát illetve a Duna-medence problematikáját szélesebb összefüggésben vizsgálják: *Zsigmond László:* A német imperializmus és militarizmus újjáéledésének gazdasági és nemzetközi tényezői (1918—1923) Bp. 1961 és *Berend T. Iván—Ránki György:* Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19—20. században. Bp. 1969.

Az irodalom nagyobb része csupán szórványos adatokat, utalásokat tartalmaz tárgyunkra: *Wieslaw Balcerak :* Polityka zagraniczna Polski w dobie Locarna. Wrocław—Warszawa—Kraków 1967. *Ferdo Čulinović:* Jugoslavija izmedu dva rata I—II. Zagreb 1961. *Alena Gajanova:* ČSR a středoevropská politika velmocí (1918—1938). Praha 1967. *Juhász Gyula:* Magyarország külpolitikája 1919—1945. Bp. 1969. *Kerekes Lajos:* Anschluss 1938. Ausztria és a nemzetközi diplomácia 1933—1938. Bp. 1963. *Robert Kvaček:* Nad Evropou zataženo. Praha 1966. *I. M. Oprea:* Nicolae Titulescu's Diplomatic Activity. Bukarest 1968. O československi zahranični politice. Praha 1958. *J. Vrcinac:* Spolna politika Jugoslavije v periodu 1919—1941 godine. Iz istorije Jugoslavije 1918—1945. Beograd 1958. Geschichte der Republik Österreich. Herausgegeben von Heinrich Benedikt. Wien 1954.

[2] Kisebb-nagyobb mértékben új adalékokkal is elsősorban magyar vonatkozásban tud szolgálni a tanulmány s ez bizonyos fokig egyenetlenséget eredményez a tárgyalásban.

[3] Clevelend elnök beiktatási beszéde 1885-ben. Idézi Dulles i. m. 20. Az én kiemelésem — L. N. Zs.

köszönhető. Az Egyesült Államok azonban ebben az új helyzetben is sajátos helyet foglalt el szövetséges társai között. Mivel 1917-ig semleges volt, nem írta alá az 1915-, 1916-ban kötött szerződéseket, nem vállalt olyan előzetes kötelezettségeket, amelyek a béketárgyalások menetét és eredményét alapvetően meghatározták. Wilson elnök éppen e megállapodások érvényességét vitatva idézett elő súlyos vitákat a békekonferencián. Az Egyesült Államok diplomáciája távolról sem volt olyan kontaktusban az európai, a Duna-medencei konfliktusokkal, mint európai szövetségesei.[4]

Noha az Egyesült Államok 1919-ben addig soha nem tanúsított érdeklődést mutatott Európa iránt, gazdasági és politikai érdekei ekkor sem Európában, mégkevésbé Kelet-Európában voltak, hanem Közép- és Dél-Amerikában valamint a Távol-Keleten. A nagyhatalmakat a Duna-medence térsége nem önmagában, hanem az európai hatalmi egyensúllyal valamint Szovjet-Oroszországgal, a szovjet forradalommal szembeni „védekezéssel" összefüggésben foglalkoztatta. Németország veresége, az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlása révén hatalmi vákuum keletkezett e térségben, amelynek kitöltésére akkor Franciaország és Olaszország aspirált, előbbi kedvezőbb, utóbbi kedvezőtlenebb pozícióból. Nagybritannia jórészt csak arra törekedett, hogy megakadályozza a kontinensen (annak középső és keleti részén) domináns francia befolyás kialakulását; az Egyesült Államok általában az angol vonalat támogatta, noha szempontjai nem voltak azonosak azzal. Ez nem egyszer azt a látszatot keltette, mintha az Egyesült Államok különleges érdeklődést vagy rokonszenvet tanúsított volna Ausztria vagy Magyarország iránt. A valóságban az európai egyensúlyt fenyegető túlzások megfékezésére törekedett.

A béketárgyalások idején a Duna-medencébe küldött amerikai missziók helyzetmegismerésre törekvő munkája végső soron az amerikai izolacionistákat, a republikánusok többségét támogatta, akik 1918 végétől ismét előretörve követelték az áttekinthetetlenül zavaros európai konfliktusoktól való elhatárolódást és visszavonulást.

A párizsi békekonferencia még távolról sem fejezte be munkáját, amikor Wilson elnök már visszatért az Egyesült Államokba. Ez, bár Wilson maga az aktív nemzetközi politizálás híve volt, az amerikai „visszavonulás" nyitánya lett. Wilson elnök hazatérésének legfőbb célja, otthoni legfőbb feladata az volt, hogy a szenátorok, a külügyi bizottság, a közvélemény ellenállását megtörje és elérje a párizskörnyéki békék aláírását valamint az Egyesült Államok csatlakozását a Népszövetséghez. Ez nem sikerült. A szenátus 1919—1920 folyamán háromszor szavazott e kérdésben, mindhárom esetben nem-mel.[5]

Az Egyesült Államok nem nyugat-európai szövetségeseivel együtt, hanem önállóan és külön-külön kötött békét Németországgal, Ausztriával, Magyarországgal. Nem lett tagja a Népszövetségnek, amelynek létrehozása Wilson elnök ideája volt.

[4] Igen jellemző epizód, hogy míg 1914 júliusában Európa már a kirobbanó háború okozta feszültségben élt, a budapesti amerikai alkonzul, Frank E. Mallett csak 1914. július 13-án küldött jelentést a sarajevoi merényletről. Ráadásul, „beeing only a vice consul, hesitated to dispatch his report by the expensive cables, so he sent it by mail and it arrived in Washington on July 27." *Ferrel:* i. m. 500.

[5] Ebben a döntésben szerepet játszott az is, hogy a háború évei, az „aktív külpolitika" időszaka a szenátus rovására növelte az elnök hatalmát (*Ferrel:* i. m. 539—541. Chambers 97, 111). Wilson elnököt országos előadókörútján, a naponta tartott gyűlések egyikén érte a roham, amelyből nem tudott felépülni (*Bailey:* i. m. 669–678).

Az 1921-es elnökválasztástól teljessé lett a Republikánus Párt uralma és hosszú időre megszakadt a Demokrata Párt politikai vonala. A republikánus adminisztrációk visszatértek a hagyományosnak tartott amerikai külpolitikához. Az 1920-as évek elnökei (Warren G. Harding, Calvin Coolidge, Herbert C. Hoover)[6] alapjában véve azonos elvet követtek: „back to normalcy", vissza a „hagyományos" amerikai területekre, a nyugati féltekére. A washingtoni magyar követség szerint Harding elnök „az európai viszályoktól való teljes távoltartást tűzte ki külpolitikája legkimagaslóbb pontjául".[7] Coolidge elnök, akit „a republikánus párti nagy üzletemberek névleges vezetőjeként" szoktak jellemezni,[8] még merevebben alkalmazta a visszavonulás elvét, mint elődje.[9]

Formailag két dolog kötötte volna az európai politikához s így a Dunamedencéhez az Egyesült Államokat: a párizskörnyéki békék közös aláírása szövetséges társaival valamint a hivatalos csatlakozás a Népszövetséghez. Az Egyesült Államok egyiket sem tette. A Népszövetségről Harding elnök első és utolsó kongresszusi üzenetében egyaránt úgy beszélt, mint olyan intézményről, amely „olyan halott, akár a rabszolgaság intézménye".[10]

A visszatérés a hagyományos, az izolacionista politikához, amely a második világháborúig meghatározta az Egyesült Államok és Európa (a Dunamedence) viszonyát, mégsem lehetett már ugyanaz, mint volt az első világháború előtt. 1918—1919-re a nemzetközi erőviszonyokban olyan változások mentek végbe, amelyek eleve lehetetlenné tették, hogy az Egyesült Államok egy letűnt korszak irányvonalát kövesse. A Szovjetunió létrejötte és megszilárdulása új problémák elé állította a nyugati nagyhatalmakat, az egész tőkés világot. A háború folyamán megváltozott a nyugati nagyhatalmak egymáshoz való viszonya is: az európai tőkés hatalmak fokról fokra kiszorultak a vezető helyről, pozíciójukat az Egyesült Államok foglalta el. Az amerikai politika nem mondhatott le minden korábbinál előnyösebb nagyhatalmi státusának kiaknázásáról.

Ez a pozíció azonban lehetővé tette, hogy két évtizeden át úgy éljen helyzeti előnyével, hogy egyidejűleg maximálisan megőrizze a maga függetlenségét partnereivel szemben. Ez nemcsak a békeszerződések, a Népszövetség esetében mutatkozott meg. Az Egyesült Államok távoltartotta magát az európai politikai konfliktusoktól, szövetségi rendszerektől, nem írt alá két-

[6] Érdemes megemlíteni, hogy Hoover, mint az amerikai diplomácia egyik vezető személyisége 1918—1919-ben közvetlenül és személyesen ismerte meg az európai helyzetet, sőt a Duna-medence viszonyait. Ld.: *L. Nagy Zsuzsa:* A párizsi békekonferencia és Magyarország 1918—1919. Bp. 1965. 43—46.

[7] Országos Levéltár (a továbbiakban OL) K. 63. Külügyminisztérium (a továbbiakban KÜM) politikai iratai (a továbbiakban pol.) 79. csomó. 10. tétel. 1923. Észak-Amerika. 10—81. 1922. dec. 29-i jelentés.

[8] *Bailey:* i. m. 700.

[9] Harding elnök hajlandó volt mérlegelni, hogy az Egyesült Államok esetleg tagja legyen a genfi World Court-nak (Világ Bíróságnak); Coolidge már ezt is elutasította (OL K. 63. KÜM Pol. 79. cs. 1923. 10. tét. Észak-Amerika. 10—5382. 1923. okt. 18. jelentés). Pelényi János, tanácsos a washingtoni magyar követségen, 1923. augusztus 14-én így írt: „Amerikai szemekben az Európában annyira válságos helyzetet háttérbe szorítja egy itteni újabb nagy szénbányász sztrájk feletti gond" (uo. 10—4428).

[10] *Bailey:* i. m. 682. Utolsó üzenetében kifejtette: „The League exists as a foreign agency. We hope it will be helpful. But the United States sees no reason to limit its own freedom and independence of action by joining it." PRFRUS 1923. I. VII. 1.

oldalú biztonsági szerződéseket, de nem vett részt a 30-as években a Hitlerrel és Mussolinivel kötött különböző egyezményekben sem.

Mégis, annak ellenére, hogy „az amerikai izolacionizmus izolacionizmust jelentett Európától" és aktivitást a világ más részein,[11] az elzárkózás még Európa vonatkozásában sem volt és nem is lehetett teljes. Az Egyesült Államokat Európához kötötte az a puszta tény, hogy az első világháború során döntő módon állt a szövetségesek oldalára és gazdasági téren semmiképpen sem lehetett közömbös számára, hogy kölcsöneit, segélyeit stb. hogyan s miként fogják visszafizetni. A gazdasági problémáknak csupán csak ez az egy oldala is olyan következménnyel járt, amely Európa és a Duna-medence politikai viszonyait is befolyásolta.

Mind időben, mind térben finomítani lehet és kell tehát az amerikai izolacionizmus érvényesülését illető nézeteiket. Való igaz, hogy politikai és diplomáciai vonatkozásban az Egyesült Államok elsősorban a kívülálló megfigyelő szerepét játszotta, aktívan nem vett részt az európai konfliktusok megoldásában. Különösen egyértelműen érvényesült ez a magatartása a 20-as években, de jellemző maradt még a 30-as években is. Mindezek ellenére még a 20-as években sem volt teljesnek és kizárólagosnak mondható, amikor pedig az elzárkózás a legerőteljesebben érvényesült. Tanulságos ebből a szempontból az Egyesült Államok és a Népszövetség viszonya. Igaz, hogy Amerika nem volt tagja a szervezetnek, viszont nem-hivatalos megbízottai és megfigyelői nyomon követték a Népszövetség munkáját, egyes esetekben hivatalos delegációt is küldtek Genfbe.[12] Elihu Root és John B. Moor — minden elnöki elzárkózás ellenére — megfigyelőként jelen volt a Népszövetség döntőbíróságában.[13] Az Egyesült Államok hangsúlyozottan elutasított minden a Népszövetség elé kerülő politikai vitában való részvételt, mégis 1930-ig több mint negyven olyan konferenciát, tanácskozást tartanak számon, ahol amerikaiak is jelen voltak.[14] Így igen furcsa helyzet alakult ki: „Nem-hivatalos megfigyelők kószáltak Genf körül, mint bűnözők után nyomozó detektívek és készítették jelentéseiket. Mint a szellemes Clemenceau más összefüggésben megállapította: az Egyesült Államokat »fül és nem száj« képviselte."[15]

Ami a gazdasági kapcsolatokat illeti, e téren az Egyesült Államok sokkal több szállal kötődött Európához, mint politikai tekintetben. Ilyen kötő

[11] Az Európától való elzárkózást hangsúlyozta az 1922 szeptemberében elfogadott Fordney-McCumber Tariff Act, amely felújította a Republikánus Párt hagyományos „magas vám" politikáját (*Chambers*: i. m. 295). Az izolacionizmus értelmezésére: *Chambers*: i. m. 296 (az idézet is innen való); *Renouvin*: i. m: VII. 30–31. Harding elnök már 1921-ben összehívta a washingtoni konferenciát a Távol-Kelet vitás problémáinak tisztázására: *Dulles:* i. m. 149–153.

[12] *Ferrel:* i. m. 555.

[13] E. Root azonban éveken át hiába küzdött a hivatalos csatlakozásért, még 1935-ben sem kapott elég szavazatot a javaslat a Kongresszusban. *Ferrel*: i. m. 556–557. *Bailey:* i. m. 682. *Renouvin:* i. m. VII. 431.

[14] *Bailey:* i. m. 710–711. *Chambers:* i. m. 296. Ld. még: *F. Walters:* A History of League of Nations. I–II. Oxford 1952.

[15] *Bailey:* i. m. 682. A washingtoni magyar követség jó érzékkel tapintott rá arra, mi foglalkoztatja az Egyesült Államokat a Népszövetség vonatkozásában: míg ő maga nem tagja a szervezetnek, a dél-amerikai államok igen, így azok és Európa kapcsolatai megerősödtek: „ . . . a Népszövetség amerikai affiliációi folytán Európa ma tekintélyesebben szerepel Dél-Amerikában, mint ahogy azt tette a veronai kongresszus óta. . . Ha az Egyesült Államok előbb-utóbb valamilyen klauzula segélyével belépnek a Népszövetségbe, úgy annak Dél-Amerika lesz legnyomósabb indító oka." OL K. 63. KÜM Pol. 80. cs. 1929. 10. tét. Észak-Amerika. 10–1368. 1925. nov. 16-i jelentés.

szálak voltak a háború idején folyósított amerikai kölcsönök és hitelek, a háborút követő segély-program befektetései, a jóvátétel ügye és végül azok a lehetőségek, amelyeket az európai gazdasági újjáépítés és konszolidáció kínált az amerikai tőkének.[16]

Európa gazdasági rekonstrukciója messzemenően többet jelentett, mint gazdasági ügyletet. Az egyes nemzetgazdaságok talpraállásának módja és üteme, valamint a gazdasági megerősödés kihatása az erőviszonyok alakulására már politikai kérdés volt. A német gazdaság helyreállítása a legközvetlenebbül befolyásolta a Duna-medence sorsát is. A 20-as évek fő kérdésének, a gazdasági rekonstrukció kérdésének összefüggésében lehetetlen nem gondolni arra a sokkal későbbi beszélgetésre, amely Sumner Welles amerikai külügyminiszter és a washingtoni magyar követ, Pelényi János, között zajlott le. Welles azt a véleményét fejtette ki Németország vonatkozásában, hogy a gazdasági befolyás egy bizonyos határon túl már politikai következményeket von maga után.[17]

Az első világháború után az Egyesült Államok külföldi követelése meghaladta a 10 milliárd dollárt, ami abban az időben fantasztikusan nagy összegnek számított. A kölcsöntörlesztés összekapcsolódott a jóvátétel fizetésével, illetve behajtásával és hosszú éveken át tartó viták, tárgyalások témája lett, kiélezve az Egyesült Államok és mindenekelőtt Franciaország, kevésbé Anglia ellentéteit. A probléma horderejét mutatta, hogy 1922-ben a Kongresszus felállította a World War Foreign Debt Commission-t (Világháborús Adosságok Bizottsága).[18]

Európa gazdasági életének normalizálása, gazdasági egyensúlyának helyreállítása az Egyesült Államok nélkül nem volt megoldható. A Dawes-terv, majd a Young-terv létrejöttének, végrehajtásának ismert körülményei ezt mindennél jobban mutatták.[19]

Amerikai részről akkor is, azóta is gyakran hangsúlyozzák, különösen a Dawes-terv vonatkozásában, hogy ahhoz hivatalosan nem volt köze az Egyesült Államoknak, az amerikai kormánynak. Coolidge elnök 1924-es kongresszusi üzenete azonban rávilágít a Dawes-terv nagyon is kormányszintű jelentőségére, egyben az amerikai külpolitika értékelését is adva: „Az elmúlt tizenkét év folyamán egyetlen periódusban sem voltak olyan jók nemzetközi kapcsolataink, mint manapság... Kormányunk álláspontjának, amelyet az európai jóvátételek rendezése ügyében kialakított és képvisel, s amelynek lényege, hogy ez nem politikai, hanem üzleti kérdés, helyességét a bekövetkezett eredmények igazolták... Nagyon jóleső érzéssel nézünk Európa talpraállításának reményteli folyamata elé, amely a Dawes-terv révén megy végbe..."[20]

[16] „Les industriels, les agriculteurs et les banquiers américains ne peuvent pas se désinteresser des marchés européens — ni les contribuables américains du réglement des dettes interalliés." *Renouvin:* i. m. VII. 242.

[17] OL K. 63. KÜM Pol. 82. cs. 1937. 10. tét. Észak-Amerika. 10—7—2494. 1937. júl. 9-i jelentés.

[18] *Chambers:* i. m. 303. *Ranouvin:* i. m. VII. 348. *Zsigmond:* i. m. 89—114.

[19] *Ferrel:* i. m. 560—562. *Chambers:* i. m. 146—147, 325—326. *Bailey:* i. m. 703. *Zsigmond:* i. m. 384—414. Ld. még: *G. Andrejev:* Eksport amerikanskovo kapitala. Moszkva 1957. *Raymond F. Mikesell:* The United States' Economic Policy and International Relations. New York 1952.

[20] PRFRUS 1924. I. XIX—XX. Az elnök elmondta még: „About $ 12,000,000,000 is due to our Government from abroad, mostly from European Governments. Great Britain, Finland, Hungary, Lithuania and Poland have negotiated settlements amounting

Az Egyesült Államok politikai érdektelensége, ugyanakkor rendkívüli gazdasági befolyása Európára az 1920-as években ellentmondásossá tették az amerikai nemzetközi kapcsolatokat és egyben az Egyesült Államok és a Duna-medence országainak viszonyát is.

Az Egyesült Államok és a Duna-medence az 1920-as években

Az Egyesült Államok és a Duna-medence viszonyának alakulásában döntő tényező volt, hogy az amerikai izolacionizmus következtében 1919-től kifejezett érdektelenség mutatkozott a térség politikai problémái iránt. A Duna-menti országok képviselői már a békekonferencia idején is azt tapasztalták, hogy érdekeik különleges támogatásában az Egyesült Államokra nem számíthatnak, holott korábban a cseh és szlovák, a délszláv, a lengyel, de még a román emigrációk és politikai missziók is élvezték Washington rokonszenvét, az amerikai közvélemény baráti érdeklődését. Wilson elnök 14 pontjának felülvizsgálása, a nemzeti követelések és emigráns kormányok elismerése az egész Duna-medence jövőjére kihatott.[21]

Magán a békekonferencián, de 1919-től általában véve, a Duna-medence országainak túlnyomó része szükségszerűen az európai ügyekben aktív szerepet játszó francia, kisebb részben az angol politika felé orientálódott.

A Duna-medence meghatározó problémája az 1920-as években nem csupán a gazdasági rekonstrukció volt, amelyben az Egyesült Államoknak is megvolt a maga gazdasági-pénzügyi szerepe. Politikai vonatkozásban a békerendszer s az abban lefektetett országhatárok biztosítása illetve azok revíziójának óhaja sorolta két, egymással szembenálló csoportba az érintett országokat. A békerendszer jellegéből fakadó ellentmondások, a rivalizálás s az egymással ütköző nacionalizmusok állandó feszültséget teremtettek a Duna-medencében. Az 1920-as évek végéig azonban egy aktív revíziós politikához mind a belső, mind a külső feltételek hiányoztak Magyarországon. A német politika szintén nem volt még abban a helyzetben, hogy a területi revízió érdekében cselekvően léphessen fel. Azok az országok azonban, amelyeknek nemzeti függetlensége és fennmaradása a status quo érintetlen fenntartásához kötődött, már a 20-as évek elején biztonsági, szövetségi rendszerek kiépítésére törekedtek.

Az Egyesült Államok azzal, hogy a politikai problémákat tekintve „kivonult" Európából, még nem szűnt meg hatni azokra. Érdektelensége a biztonsági szerződések, az esetleges revíziós politika iránt egyúttal azt is jelentette, hogy az európai politikai viszonyok formálódásának bizonyos mértékig szabad utat engedett illetve jellegzetes irányt adott. Ez szükségszerűen azzal a

close to $ 5,000,000,000. This represents the funding of over 42 per cent of the 'debt since the creation of the special Foreign Debt Commission." Uo. XXIII. Az Egyesült Államok szerepét a Dawes-tervhez vezető politika alakulásában részletesen tárgyalja *Zsigmond:* i. m.

[21] Ld.: The Fate of East Central Europe 32—42. A ritkábban tárgyalt román propagandára: *Vasile Stoica:* In America pentru causa romaneasca. Bucureşti 1926. Az antantbarát Károlyi Mihály delegációja tulságosan korán, 1914-ben igyekezett népszerüsiteni a magyar progresszió törekvéseit, a háboru évei alatt viszont nem volt képviselője ennek az irányzatnak az Egyesült Államokban. *Károlyi Mihály:* Egy egész világ ellen. Bp. 1965. VII. fejezet.

következménnyel is járt, hogy Franciaországnak, mint minden revíziós törekvés által elsőrendűen érintett európai hatalomnak a befolyása a Duna-medencében megerősödött. A kutatók egy része úgy látja, hogy a kisantant szövetség és Franciaország szoros kapcsolatának létrejöttében döntő szerepe volt annak a ténynek, hogy az Egyesült Államok nem volt hajlandó garanciákat adni Németországgal szemben.[22]

A State Department legjobb esetben is csupán regisztrálta a politikai eseményeket, nem váltottak ki részéről komolyabb reagálást az egyes országok, így a kisantant államok és Magyarország egymás ellen irányuló különböző diplomáciai mesterkedései.[23] Talán a legjellegzetesebb az amerikai magatartás abban a kérdéskomplexumban, amely IV. Károly két magyarországi visszatérési kísérletében sűrűsödött. Egy esetleges Habsburg-restauráció lehetősége, veszélye és perspektívája a nyugat-európai nagyhatalmakat, de legfőképpen Magyarország közvetlen szomszédait a legnagyobb mértékben foglalkoztatta, hiszen az a Duna-medence, s egyben egész Közép-Európa erőviszonyait megváltoztathatta volna. Az Egyesült Államok, főleg a francia politika kezét látva IV. Károly kísérleteiben, e mesterkedés ellen nyilatkozott ugyan, de ezen túlmenően érdektelenséget mutatott.[24]

Ez a politikai érdektelenség, valamint a gazdasági stabilizáció kérdései arra indítják az egyes kormányokat, hogy már 1922—1923-ban delegációkat küldjenek az Egyesült Államokba. A lengyel, a csehszlovák, a jugoszláv misszziók — a számottevő nemzeti kolóniákra támaszkodva — igyekeznek népszerűsíteni kormányaik politikáját az amerikai közvélemény előtt. Magyar részről hasonló akcióra nem került sor, amit a washingtoni magyar követség hibáztatott is és sürgette megfelelő magyar propaganda megindítását.[25]

Az Egyesült Államok és a Duna-medence érdemi kapcsolatai a 20-as években elsősorban gazdaságiak voltak. Ez országok számára létfontosságú volt az a segély, kölcsön, valamint hitelre nyújtott élelmiszer- és áruszállítmány, amely az Egyesült Államokból érkezett az 1918-as fegyverszünet aláírását követően. A kapott támogatás nagyságának megfelelően Lengyelország állt az első helyen, majd Csehszlovákia, Jugoszlávia, Ausztria következett; a legutolsó helyre Magyarország került. Ez, a közvetlenül a fegyverszünetet követő támogatás összegszerűen a legnagyobb volt Lengyelország esetében (megközelítette a 160 millió dollárt), a legkisebb Magyarország esetében (nem érte el a 2 milliót). Magyarországnál kisebb támogatásban az időben csak Nicaragua és Libéria részesült.[26]

[22] *Zsigmond:* i. m. 66. A kisantantra: *Ádám Magda:* Magyarország és a kisantant a harmincas években. Bp. 1968.

[23] Ld. pl.: OL K. 63. KÜM Pol. 79. cs. 10. tét. 1923. Észak-Amerika 10—2006. 1923. ápr. 19-i jelentés.

[24] A PRFRUS megfelelő köteteiben a probléma nem is kapott helyet. Utal az amerikai magatartásra: *Karsai Elek:* Számjeltávirat valamennyi magyar királyi követségnek Bp. 1969. 150—151.

[25] OL K. 63. KÜM Pol. 79. cs. 1923. 10. tét. Észak-Amerika. 10—387. Pelényi Washingtonból 1922. szept. 25-én. Széchenyi követ 1923. jan. 27-én ezt táviratozta Budapestre: „Erős kisentente és emigráns propaganda ellensúlyozására gróf Apponyi Albert mielőbbi jövetele felolvasásokra igen fontos. Kockázatot 2,000 dollárig vállalom." Uo. 10—555. Ld. még: 10—923. OL K. 63. KÜM.pol. res. 18. cs. 1926. 10/a. tét. iratai szerint a magyar követség anyagilag is támogatta Hlinka és Jehlička amerikai útját, mivel az a „nagy-cseh" propaganda ellensúlyozására irányult.

[26] *Bailey:* i. m. 700—701. The Fate of East Central Europe 44.

A segélyezés és támogatás politikai célja ezeknek az országoknak Szovjet-Oroszországtól való izolálása volt. Ez nagy mértékben meghatározta, hogy az „ellenséges" Ausztria már 1918-ban komoly szállítmányokat kapott, míg Magyarország csak a Tanácsköztársaság megdöntése után részesült segélyezésben.[27]

Az amerikai diplomácia 1919—1920-ban, de részben azt követően is, a Duna-medencében szinte kizárólag a segélyezés tárgykörében mozgott.[28]

Már ekkor mutatkoztak bizonyos ellentétek az amerikai felfogás és az érintett országok törekvései között. Az Egyesült Államok a segélyezési programra, de a térség országainak jövőbeni gazdasági életére vonatkozó elképzeléseit is arra alapozta, hogy ezek az országok egymásra utaltak, gazdasági együttműködésüknek hagyománya van, amit az új viszonyok között is feltétlenül figyelembe kell venni. Az autarkiás és nacionalista törekvések azonban nem egyszer a segélyprogram megvalósítását is nehezítették, a térség országainak ésszerű gazdasági együttműködése pedig nemcsak a lehetséges színvonalat nem érte el, hanem a korábbihoz mérten is visszaesett.[29]

Az Egyesült Államok gazdasági (hatalmi) politikájában — Európát illetően — Németország játszotta a főszerepet. A kölcsöntörlesztés — jóvátétel — gazdasági rekonstrukció problematikájában az Egyesült Államok, valamint Anglia és Franciaország közötti viták, nézeteltérések középpontjában vagy hátterében lényegében véve a német kérdés állt. A Duna-medence országainak problematikája ehhez mérten teljesen alárendelt szerepet játszott és az Egyesült Államok aktivitása, érdeklődése is ennek megfelelően csökkent a pénzügyi, gazdasági tranzakciók iránt.

A Duna-medence országainak gazdasági stabilizálása az 1920-as években csupán belső erőkre alapozva nem volt megoldható. Így kisebb-nagyobb mértékben valamennyi ország rákényszerült népszövetségi vagy egyes országokból felvett államkölcsönökre, illetve különböző külföldi tőkebefektetések szorgalmazására. Mivel a térségben hagyományosan nagy befolyású francia és német tőke a 20-as évek első felében nem volt abban a helyzetben, hogy korábbi pozícióját teljes mértékben tartani tudja, az amerikai tőke szerepe a korábbi időszakhoz mérten megerősödött a Duna-medencében. Ez a viszonylagos növekedés sem tette azonban domináns tényezővé az amerikai tőkét. Mi több, a gazdasági rekonstrukció folyamata nemcsak azzal a következménnyel járt, hogy az angol és a francia tőke befolyása erősödött meg a Duna-medencében, hanem azzal is, hogy a német pénzügyi és ipari érdekeltségek is talpra álltak és aktivizálódtak.[30]

Az osztrák kölcsönben az Egyesült Államok garantálóként ugyan nem szerepelt, de „privát kölcsönzőként" mégis résztvett Ausztria gazdaságának

[27] A segélyprogramra általában: Organization of American Relief in Europe 1918—1919. Ed. S. L. Bane — R. H. Luth. Stanford University 1934. *L. Nagy Zsuzsa:* Az antant segélyprogramja és az 1918—1919. évi forradalmak. Párttörténeti Közlemények, 1963. 3. sz.

[28] Ld. pl.: PRFRUS 1919. I. 244. 1920. I. 245—246, 253—254, 265—266, 278, 613—618 stb.

[29] *L. Nagy:* A párizsi békekonferencia 57—58, 99—100. *Berend—Ránki:* Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése 221—229.

[30] Széles áttekintést ad erről *Berend—Ránki:* Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése II/2. fejezet. Az Egyesült Államok szerepére koncentrál The Fate of East Central Europe II. fejezet. A német tőke kísérleteire: *Zsigmond:* i. m. 38—88, 331 s köv.

talpraállításában.[31] A népszövetségi vagy államkölcsönök politikai jellegét illetve az ezekben rejlő politikai manipulációk lehetőségét a Magyarországnak adott népszövetségi kölcsön esete jól illusztrálja. A magyar diplomácia nagy erőfeszítéseket tett, hogy az angol támogatás birtokában az amerikait is megnyerje és a kölcsönkötvények kibocsátásába bevonja. A tárgyalások ez irányban hosszú hónapokon át folytak és végül a magyar kormányzat számára kedvezően zárultak.[32]

Állami vagy magánkölcsönök révén az amerikai tőke a Duna-medence minden országában bizonyos szerephez jutott. Ez azonban Románia, Csehszlovákia vagy Jugoszlávia esetében nem vetekedett a franciáéval, míg viszont Lengyelországban döntő jelentőségű lett, mert a lengyel stabilizáció egész módszerét amerikai vezetéssel dolgozták ki.[33]

A kölcsönök törlesztése gyakorlati problémaként akkor merült fel, amikor az adós államok többé-kevésbé a fizetésképesség állapotába kerültek.[34] Vitás kérdés volt magának a fizetendő összegnek a megállapítása valamint a törlesztés módozatának rögzítése. Beneš már 1923-ban bejelentette, hogy különbizottságot kíván küldeni az Egyesült Államokba.[35] A csehszlovák delegációt azonban megelőzte a jugoszláv. A jugoszláv kormány 1922-ben jelentős kölcsönöket vett fel a dinár stabilizálására, a vasúthálózat fejlesztésére.[36] 1925-ben szinte egy időben tárgyalt Washingtonban a csehszlovák, a román és a lengyel kormány delegációja.[37]

A régi adósságok törlesztését új kölcsön szerzésével akarta megkönnyíteni Jugoszlávia, de a kértnél jóval kevesebbet kapott. Elégedetlenül távozott a lengyel delegáció is. Románia esetében különleges vitapontot képezett a román kormánynak a bányászatot szabályozó új törvénytervezete, amely az olaj-kitermelésben érdekelt amerikai tőkét igen kedvezőtlen helyzetbe hozta.[38]

A különböző delegációk a gazdasági természetű tárgyalások mellett arra is törekedtek, hogy a maguk egyéb érdekeinek támogatására is megnyerjék az Egyesült Államokat. A kisantant országok nagy aggodalommal szemlélték a Dawes-tervet s attól tartottak, a német tőke megerősödése egyúttal a német politikai expanzió újraéledésével fog járni. Skryzinski lengyel külügyminiszter szerette volna megszerezni az Egyesült Államok támogatását a lengyel—német határok biztosításához. De csalódottan kellett megállapítania, hogy az Egyesült Államok nem látja akutnak a kérdést és nem tekinti politikai partnernek Lengyelországot.[39]

[31] *Berend—Ránki:* Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése 233, 243—244. Az akció hátterére: *Zsigmond:* i. m. 333.

[32] *Sz. Ormos Mária:* Az 1924. évi magyar államkölcsön megszerzése. Bp. 1964; PRFRUS 1924. I. 325—333: a washingtoni magyar követség, a State Department, a párizsi magyar követség stb. iratai. A Magyarországnak nyújtott népszövetségi kölcsön ellenőre az amerikai Robert Tyler lett. Ld.: *Karsai:* i. m. 290.

[33] *Berend—Ránki:* Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése 191—206, 239—248.

[34] Az amerikai—nyugat-európai vonatkozásokat tárgyalja *Zsigmond:* i. m. 99 s köv.

[35] PRFRUS 1923. I. 877.

[36] Uo. 1922. II. 21 002. 1925. I. 177—181.

[37] Uo. 1925. I. 122—132. 1925. I. 165—177. 1925. II. 32—45. *Gajanova:* i. m. 195. *Oprea:* i. m. 56. *Balcerak:* i. m. 105—111. *Roman Debicki:* Foreign Policy of Poland 1919—1939. New York 1962. 54. *Dulles:* i. m. 130.

[38] A román olaj problémájára: PRFRUS 1924. I. 597—618, 619—647, 648—663.

[39] *Balcerak:* i. m. 106, 113. *Debicki:* i. m. 58.

Csalódik Beneš és Masaryk is, amikor a prágai illetve a londoni amerikai követnél sürgeti az Egyesült Államok ellenlépéseit 1926-ban a német—szovjet együttműködés várható következményeinek elhárítására. Hiába vázolja fel Beneš egy német—szovjet—török blokk jövőbeni lehetőségét, hozzátéve, hogy ehhez majd csatlakozni fog Ausztria és Magyarország is. Az amerikai diplomácia meg van győződve arról, hogy a status quot nem fenyegeti veszély és Németország nem sérti meg Locarno szellemét.[40]

Az Egyesült Államok a 20-as évek Európájában csupán vagy elsősorban gazdasági problémákat látott. Ezek megoldásában — különleges helyzeténél fogva — olyan módszereket, eszközöket alkalmazott és fogadtatott el partnereivel, amelyek az amerikai érdekeknek legjobban megfeleltek. Mindazok a politikai aggodalmak, amelyek az európai, benne a német gazdasági rekonstrukcióval kapcsolatban elsősorban Franciaországban és a kisantant államokban felmerültek, jóformán semmiféle visszhangot nem váltottak ki a State Departmentben.

Az említett országok a gazdasági kérdéseket is politikai szempontból, a status quo fenntartásának szempontjából ítélték meg. A kontinensen elsősorban azt érzékelték, hogy az Egyesült Államok veszélyesen nagy mértékű befolyást gyakorol Európa sorsára, ugyanakkor a status quot potenciálisan fenyegető veszély elhárításában nem hajlandó együttműködni európai partnereivel.

Nem véletlen, hogy a 20-as évek második felében születnek meg Európában azok a koncepciók, amelyek két irányból látják veszélyeztetve az európai kontinens korábbi nemzetközi, politikai és gazdasági vezető szerepét: az Egyesült Államok és a Szovjetunió oldaláról. Az egységes Európa, az „egyesült Európa" gondolata, mint védekezés az „amerikanizálódás" és a „bolsevizálódás" ellen — a 20-as évek második felének terméke. Ezeket a terveket, elképzeléseket ösztönözte az a tény, hogy az Egyesült Államok határozottan elhárított minden olyan javaslatot, amely garanciális szerződéssel valamely európai államhoz kötötte volna. Így F. B. Kellogg külügyminiszter Briand 1927-es javaslatát 1928-ra kitágította a párizsi egyezménnyé: a kétoldalú szerződési javaslatból nemzetközi paktum lett. A Kongresszus vitájában az egyik szenátor így jellemezte a szerződést: „it was an international kiss."[41]

Ennek ellenére az Egyesült Államok e paktum szelleméhez tartotta magát sőt, kiegészítette azt a Hoover-doktrinával. Ez különösen élénken foglalkoztatta a magyar diplomáciát, mivel így az amerikai politika minden a paktummal ellentétben álló nemzetközi változást, elsősorban természetesen területit, elfogadhatatlannak ítélt, nem volt hajlandó elismerni.[42]

[40] *Gajanova:* i. m. 205—207.

[41] A francia javaslat elhárításában és átalakításában F. B. Kelloggot aktívan és találékonyan támogatta Borah szenátor. *Ferrel:* i. m. 565—567. *Bailey:* i. m. 707—709. *Chambers:* i. m. 305. *Renouvin:* i. m. VII. 342—343. Az idézet helye: *Ferrel:* i. m. 567. Briand 1929-es javaslatára: *Renouvin:* i. m. VII. 343—344. *Dulles:* i. m. 141—143. A gondolat európai polgári körökben való népszerűségére: *L. Nagy Zsuzsa:* A szabadkőműves mozgalom szerepe a két világháború között. Századok, 1973. 2. sz. 365—366.

[42] A washingtoni magyar követség beszámolt Budapestnek Stimson 1932. aug. 8-i beszédéről. Ebben az amerikai külügyminiszter — a jelentés szerint — kijelentette: „bárminemű változás a nemzetközi helyzetben, mely ellentétben áll ezen paktum szellemével, nem fog elismerést nyerni az Egyesült Államok részéről." Viszont joggal mutatott rá a követség arra is, hogy ez esetben elsősorban Japánra célzott. OL. K. 63. KÜM Pol. 81. cs. 1932. 10. tét. Észak-Amerika. 10—2010. Hasonló tárgyban még: 10—1340.

Végső fokon tehát az mondható, hogy az Egyesült Államok európai politikája, magatartása sem gazdasági, sem politikai tekintetben nem elégítette ki a Duna-medence országait. Az amerikai tőke nem áramlott e térségbe korlátlanul, a kölcsönök törlesztése terén az Egyesült Államok egyáltalán nem mutatkozott nagyvonalúnak. A politikai izolacionizmus miatt a kisantant országok sem számíthattak nagyobb megértésre és támogatásra, mint a revíziót kívánó hivatalos magyar politika.

Az 1930-as évek

A „nagy depresszió" gazdasági és nemzetközi-politikai következményei oly ismertek, hogy itt beérhetjük a témánkkal kapcsolatos néhány változás említésével.

A gazdasági válság szükségszerűen keményen sújtotta a Duna-medence országait. Az új helyzetben ismételten és a korábbinál kiélezettebb formában került napirendre az Egyesült Államok esedékes kölcsöneinek visszafizetése. A térség országai képtelenek voltak kötelezettségeiknek eleget tenni, illetve a nehézségekre hivatkozva megtagadták a törlesztések fizetését.[43]

Az Egyesült Államok és a Duna-medence országai között már nem sikerült úgy felvirágoztatni a gazdasági kapcsolatokat, mint amilyenek azok a 20-as években voltak. Lengyelország, Csehszlovákia s részben Ausztria azonban még igen jelentős, Románia, Magyarország már szerényebb, míg Jugoszlávia a leggyengébb gazdasági szálakkal kötődött az Egyesült Államokhoz. Az új helyzet jellemzője az lett, hogy a hitleri Németország a maga „életterének" tekintve a Duna-medencét, rohamos gyorsasággal növelte ott gazdasági befolyását.[44]

A válság amerikai következményeként 1933-ban megtört a Republikánus Párt tíz esztendős uralma. Abban az évben, amikor Németországban Hitler lett kancellár, az Egyesült Államok elnöki székét Roosevelt foglalta el.[45]

Roosevelt, a demokrata hagyományok szellemében az amerikai külpolitika „internacionalista" vonalát képviselte szemben az „izolacionista" csoporttal. Széles nemzetközi kapcsolatokra törekedett, de kezét megkötötte a válság valamint a közvélemény, a Kongresszus, a szenátus még hagyományos izolacionista álláspontja. A 30-as évek első felében a külpolitika alárendelődött a belső gazdasági és szociális reformoknak: Roosevelt is az európai ügyektől való elzárkózás mellett nyilatkozott. Lényeges változás az amerikai külpolitikában csak évek múltán következett be.[46]

[43] *Berend—Ránki:* Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése 263—289. *Gajanova:* i. m. 286—287. The Fate of East Central Europe II. fej. OL K. 63. KÜM Pol. 81. cs. 10. tét. 1932. Észak-Amerika. 10—7—2208, 10—230.

[44] *Berend—Ránki:* Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése 294—308. *Juhász:* i.m. 138. The Fate of East Central Europe 45—46. *Renouvin:* i. m. VIII. 13—14, 17—20.

[45] A magyar követség, beszámolva az elnökválasztásról, így jellemezte az új elnököt: „egy sok tekintetben demagógnak nevezhető jelölt került az Egyesült Államok elnöki székébe". Hozzáteszi még: „Szovjetoroszország valószínű elismerése az új kormány részéről szintén aggályos tünet." OL K. 63. KÜM Pol. 81. cs. 1932. 10. tét. Észak-Amerika. 10—1609.

[46] *Ferrel:* i. m. 593. *Chambers:* i. m. 461—463. *Dulles:* i. m. 168—169. Az izolacionizmus lazításának megvoltak az előzményei a Hoover-adminisztráció utolsó éveiben. Ld.: *Basil Rauch:* The History of the New Deal. New York 1963. 140—141. A

Az amerikai gazdasági és társadalmi válság megoldása egyelőre minden kérdést háttérbe szorított és meghatározta az Egyesült Államok nemzetközi kapcsolatait. Ezt tanúsította az 1933-as londoni világgazdasági konferencia kimenetele is.[47]

A hangsúlyozott elzárkózás ellenére azonban már a 30-as évek elején több jel mutatta, hogy az amerikai külpolitikában valami mégis változóban van. A legjelentősebb új jelenség ebben az összefüggésben az amerikai—szovjet diplomáciai kapcsolatok felvétele, a Szovjetunió elismerése volt. A gazdasági válság szükségszerűen növelte az érdeklődést a hatalmas lehetőségeket magában rejtő Szovjetunió iránt, de szerepet játszott a mindkét államot érintő, Ázsiában növekvő japán aktivitás is.[48]

A náci Németország gazdasági és politikai aktivizálódásával az egész békerendszer napirendre került, megnőtt a háború veszélye. A 30-as évek nyugati politikája a párizskörnyéki békék korrigálásával, engedményekkel igyekezett csillapítani a hitleri birodalom étvágyát és elodázni az újabb háború kitörését.[49] Miután Németország „természetes" érdeklődését a nyugati nagyhatalmak tudatosan Európa keleti része felé szorították, szükségszerűen kerültek előtérbe a Duna-medence országai, azok jövője.

A 30-as évek Európája olyan feszültségeket, konfliktusokat teremtett, amelyeknek — szemben a 20-as években keletkezett problémákkal — nem helyi, hanem nemzetközi jelentőségük volt. Ezekkel kapcsolatban az Egyesült Államoknak is állást kellett foglalnia.

Annak ellenére, hogy az amerikai politikai izolacionizmus a 30-as években is érvényesült, mégis azt lehet megállapítani, hogy az amerikai diplomácia a korábbinál nagyobb érdeklődést mutatott a Duna-medence helyzete, szélesebb keretben az európai béke fenntartásának lehetősége iránt.

Mivel a 20-as években az amerikai külpolitika vezető személyiségei magával a békerendszer értékelésével nem foglalkoztak, illetve a status quot érinthetetlennek tekintették, óriási feltűnést keltett 1931-ben, éppen a francia—amerikai tárgyalások idején William Borah szenátornak egy sajtóinterjúja. Borah a nemzetközi helyzetről szólva kifejtette azt a véleményét, hogy a párizskörnyéki békék revízióra szorulnak, mert súlyos konfliktusok forrásai lehetnek. A nyilatkozat pánikot idézett elő a kisantant országok diplomáciai köreiben, egymást követték a tiltakozások, jóllehet az Egyesült Államoknak sem ekkor, sem később nem állt szándékában semmiféle ilyen irányú kezdeményezés.[50]

Roosevelt-adminisztráció külpolitikájának alakulását, változását, Roosevelt személyes törekvéseit *Ránki:* A második világháború története c. munkája elemzi részletesen.

[47] *William E. Leuchtenburg:* Franklin D. Roosevelt and the New Deal. New York—Evanston—London 1963. 200—203, arra is rámutat, hogy „the collapse of the conference sapped the morale of the democratic opponents of fascism", míg *Hjalmar Schacht* szerint Roosevelt és a nácik azonos felfogást vallanak: „Take your economic fate in your own hands" uo. 203. Ez utóbbi megállapítás legalábbis erős túlzás volt. Ld. még: OL K. 63. KÜM. Pol. 81. cs. 1933. 10. tét Észak-Amerika 10—915. 1933. márc. 6-i jelentés.

[48] Az első moszkvai követ az a W. C. Bullitt lett, aki annak idején Wilson elnök megbízásából tárgyalt Leninnel. *Ferrel:* i. m. 596—598. *Chambers:* i. m. 302.

[49] A békéltető politikára: *Arnold Offner:* American Appeasement. Cambridge, Mass. 1969. Ld. még: *H. Haraszti Éva:* Szerződésszegők. Az angol—német flottaegyezmény, 1935 június. Bp. 1972. Értekezések a történeti tudományok köréből. 61.

[50] OL K. 63. KÜM Pol. 81. cs. 1931. 10. tét. Észak-Amerika 10—24. 1932. 10—383. Az a gondolat, hogy a békerendszer egyes döntései igazságtalanok voltak, más politikai személyiségeknél és évekkel később is felbukkant: *Leuchtenburg:* i. m. 198.

Sőt, Hitler hatalomrajutása után a hivatalos körök „megértése" elhalványult.[51]

Hitler kancellári kinevezését követően, 1933 májusában, Roosevelt elnök ünnepélyes táviratban fordult a világ 54 államfőjéhez, köztük a Duna-medence országainak vezetőihez is. A béke fenntartására, leszerelésre, gazdasági együttműködésre szólította fel őket. A status quo megváltoztatását kívánó országok diplomáciája jól érzékelte Roosevelt e gesztusának a náci agresszivitás ellen irányuló élét.[52] Egyidejűleg Roosevelt elnök több alkalommal, nyomatékosan hangsúlyozta a Népszövetség jelentőségét, ami, ha Harding elnök korábbi álláspontjára gondolunk, nagy változást jelentett. Roosevelt leszögezte azt is, hogy az Egyesült Államok kész támogatni a béke fenntartására irányuló erőfeszítéseket.[53]

Az amerikai álláspontot azonban Európában, a Duna-medencében, érthetően, nagyonis vegyes érzelmekkel fogadták. Mert igaz ugyan, hogy a fasiszta országok agresszivitását elítélő amerikai magatartás erkölcsi támaszt adott az antifasiszta erőknek, ugyanakkor azonban ehhez nem társultak hatékony lépések. Következményét tekintve az Egyesült Államok az európai „appeasement policy" támogatójává lett. Ez a politika pedig a Duna-medencében államok létét és jövőjét tette kétségessé.[54]

Minden jel arra mutatott, hogy a Duna-medence országai a 30-as években, a legsúlyosabb válság idején sem számíthatnak az Egyesült Államok tényleges támogatására. Azokban az években, amikor a Duna-medencére nézve sorsdöntő változások megérlelődtek vagy be is következtek, az Egyesült Államok még mindig nem avatkozott be aktívan az európai politikába. Ugyanakkor viszont sajátos kettős folyamatot figyelhetünk meg az amerikai politika irányítóinak tevékenységében. Az izolacionista felfogás még mindig oly erős, hogy törvényesen is elbarrikádozza az Egyesült Államokat Európától. A Kongresszus 1935—1937-ben olyan törvényeket fogadott el, amelyek nemcsak az Egyesült Államok semlegességét mondták ki, de azt is, hogy az Egyesült Államok pénzügyileg, szállításokkal sem támogathat egyetlen hadviselő felet sem. Roosevelt elnök kénytelen volt szentesíteni ezeket, noha megfogalmazásukkal nem mindenben értett egyet.[55]

[51] „. . . a németországi események — jelentette a washingtoni magyar követség — az itteni hangulatot is rosszabbá tették a békeszerződések revíziója szempontjából." OL K. 63. KÜM Pol. 81. cs. 1933. 10. tét. Észak-Amerika 10—933. Ld. még: 1934. 10. tét. 10—340.

[52] *Ferrel:* i. m. 593—596. A Horthyhoz intézett távirat és annak értékelése: OL K. 63. KÜM Pol. 81. cs. 1933. 10. tét. Észak-Amerika 10—933, 10—7—1933. Az ezt követő londoni világgazdasági konferencia, melyről korábban szó volt, a felhívás komolyságát megkérdőjelezte.

[53] *Gajanova:* i. m. 315. E tekintetben a Hoover-Stimson által már megkezdett utat folytatta. 1932—1933-ban ugyanis az Egyesült Államok korábban nem tapasztalt határozottsággal és nyíltan állt a Népszövetség mellé Mandzsukuo kérdésében — Japán ellen. *Leuchtenburg:* i. m. 212—215. OL K. 63. KÜM Pol. 81. cs. 1933. 10. tét. Észak-Amerika 10—933. Jellemző azonban az izolacionista szellem erősségére, hogy Henry Stimsonnak még e miatt is igen éles támadásokat kellett kiállnia: *Renouvin:* i. m. VIII. 54.

[54] Roosevelt elnököt otthon is, később is támadták azzal, hogy különböző jegyzékei, nyilatkozatai stb. a Chamberlain által képviselt politikát támogatták. *Renouvin:* i. m. VIII. 164—165.

[55] *Ferrel:* i. m. 599—600. *Dulles:* i. m. 172—176. *Bailey:* i. m. 740—742. *Ránki:* A második világháború 75—79.

Az amerikai közvélemény a Kongresszus mögött állt. A „tartsuk távol Amerikát a háborútól" felfogás képviselői rendkívüli támogatást kaptak attól a szenátusi bizottságtól, amely az első világháború során hadiszállításokkal szerzett jövedelmek, illetve az Egyesült Államok 1917-es hadbalépése ügyében folytatott vizsgálatot. Az 1935-ben benyújtott jelentés nyomán „sok amerikai jutott arra a meggyőződésre, hogy 1914—1917-ben a bankárok és muníció-gyárosok — a »halál-kereskedők« — vitték bele az Egyesült Államokat a háborúba."[56]

Ezzel egyidőben viszont az elnök valamint közvetlen munkatársai a State Departmentben nemcsak általában Európa ügyeiben, hanem a Duna-medence vonatkozásában is arra törekedtek, hogy lépést tartsanak az eseményekkel, korrekt információkat kapjanak az egyes országok helyzetéről, különösen pedig Németországhoz való viszonyukról, a német befolyás Duna-medencei alakulásáról. Ebből következően különös érdeklődés mutatkozott Ausztria, valamint a sajátos helyet elfoglaló és külpolitikai vonatkozásban sem teljesen egyértelmű magatartást tanúsító Magyarország iránt.[57] Hangsúlyozni kell azonban, hogy csak informatív érdeklődésről volt szó, mert ez időben az amerikai diplomácia aktivitása elsősorban Latin-Amerikában mutatkozott.

Ausztriára a figyelmet az 1934-es események, Németország Anschluss terve irányította. William Dodd, az Egyesült Államok berlini követe többször felhívta Washington figyelmét arra, már ezt megelőzően is, hogy Hitler terve „annektálni a korridor és Csehszlovákia egy részét, valamint egész Ausztriát."[58] Dollfuss meggyilkolása mély hatást tett az amerikai közvéleményre, megerősítette a Hitler-ellenes hangulatot. A State Department azonban nem látott akut veszélyt, Francia- és Olaszország Anschluss-ellenes magatartását elégségesnek ítélte újabb agresszív lépések elhárítására.[59]

Magyarország a marseille-i kettős gyilkosság révén került előtérbe. A Magyarországra vonatkozó, a budapesti amerikai követtől, J. F. Montgomerytől származó beszámolókkal azonban legfeljebb a magyar kormány lehetett elégedett. Montgomery ugyanis, mint azt Kánya Kálmán külügyminiszter megállapította, „a marsaille-i merénylettel kapcsolatban a kisentente által ellenünk indított politikai akció során nemcsak kormányánál exponálta magát érdekünkben, hanem az amerikai sajtó kedvező hangolására is mindent elkövetett".[60] Montgomery információi szinte kizárólagosan

[56] *Ferrel:* i. m. 515.

[57] A Duna-medence iránt mutatkozó érdeklődés jele és az amerikai—lengyel kapcsolatok következménye is, hogy 1932-ben McArthur vezérkari főnök vezetésével magasrangú katonai szakértők látogatnak Varsóba. OL K. 63. KÜM Pol. 81. cs. 1932. 10. tét. Észak-Amerika 10—24—2176.

[58] Ambassador Dodd's Diary. 126.

[59] Így értelmezte az amerikai magatartást és reakciót a washingtoni magyar követség: OL K. 63. KÜM Pol. 81. cs. 1934. 10. tét. Észak-Amerika 10-iktatlan. 1934. júl. 31-i jelentés. E szerint: „. . . . a State Department minden alkalommal utal ismeretes benemavatkozási politikára, mely nem engedi a tisztán európai problémákba való elegyedést; a válságot csakis a háború illetve a béke szempontjából nézik . . ."

[60] Montgomery 1933—1941 között volt budapesti követ. Korábban nem teljesített diplomáciai szolgálatot. Élményeit összegező, korábban említett könyve sokkal kevésbé használható, mint irathagyatéka. OL K. 63. KÜM Pol. 81. cs. 1934. 10. tét. Észak-Amerika 10—7—6869. A magyar kormány elismeréséről ld. még: *Garrel G. Ackerson* 1936. aug. 24-i levelét Montgomeryhez. Yale University Library. Historical Manuscripts Division. Montgomery Papers (a továbbiakban Montgomery Papers). Box 2. Vol. 3.

az Eckhardt Tibortól származó, tendenciózusan összeállitott anyagot tartalmazták,[61] s igy például ellentmondtak a genfi amerikai megfigyelők jelentéseinek.[62]

Pierrepont J. Moffat, a State Department egyik vezető munkatársa, határozottan elégedetlen volt Montgomeryvel hiányos és egyoldalú információi miatt s azért is, mert azokat csak jóval később, felszólításra kapták meg. Amikor Roosevelt elnök és a kabinet tájékoztatást kért a marseilles-i merénylők és a magyar kormány kapcsolatáról, Magyarország helyzetéről Németország és Olaszország között, egyszerűen nem rendelkeztek kielégítő anyaggal.[63]

A bécsi amerikai követ, C. S. Messersmith, aki határozott németellenességéről és széles látóköréről volt ismert, Montgomerynél jobban jellemezte a magyar politikát. Megítélése szerint a magyar kormány félelemmel nézi Németország agresszivitását és szeretné biztosítva látni Ausztria függetlenségét, de továbbra is kitart a maga revizionista törekvései mellett. „Magyarország — mint írta — kétségtelenül megpróbálja a közvetítő szerepét játszani Olasz- és Németország között."[64]

A fenti körülmények és Roosevelt elnök személyes érdeklődése következtében az elnök megbízásából Montgomery 1934-ben memorandumot készített a magyarországi viszonyokról.[65]

Az Egyesült Államok magatartása az olasz—abesszin háború kapcsán Washingtonban és Nyugat-Európában is sok vitát váltott ki, nem utolsó sorban azért, mert Amerika nem csatlakozott a népszövetségi szankciókhoz, noha elítélte az olasz agressziót.[66] A washingtoni magyar követség az olaszellenes amerikai magatartást így értékelte: „Azon pillanattal, hogy európai ágyuk megszólaltak, ha az afrikai Mareb partjain is, az Egyesült Államok szédületes hatalmának árnyéka ismét Európára vetődött. Sajnos azonban nem úgy, amint azt képzelni szerettük volna, mint a felvilágosult, pártatlan, igazságot osztó deus ex machina" — vagyis nem Olaszország oldalán.[67] Messersmith az etióp válság kapcsán arra hívta fel a figyelmet, hogy Ausztria és Magyarország, akárcsak Délkelet-Európa többi része természetesen nagy feszültségben élnek, mert jól tudják, a nagyhatalmak akcióinak befolyása alatt állnak és egyszerűen azt a politikát folytatják: várjuk ki, mi fog történni."[68]

[61] OL K. 63. KÜM Pol. 81. cs. 1934. 10. tét. Észak- Amerika. 10—7.Iktatlan. A KÜM feljegyzése Hory és Montgomery megbeszéléséről 1934. nov. 26-án.

[62] Uo. Szintén iktatlan. 1934. jún. 5-i feljegyzés Kánya Kálmán és Montgomery beszélgetéséről.

[63] „When the crisis is over, it will be most interesting — írta Montgomerynek — to compare notes on a) when the decision was made to start so conserted a drive of the Little Entente and with what outside Powers if any; b) what has been Italy's role and to what extend she has played with both sides at Geneva; c) what has been Germany's role." Montgomery Papers Box 2. Vol. 3. Moffat Montgomerynek 1934. dec. 10-én.

[64] Montgomery Papers Box 2. Vol. 3. Messersmith Mongomerynek 1934. nov. 20-án.

[65] Ehhez ismét az Eckhardt Tibortól illetve a washingtoni magyar követségtől kapott anyagot használta fel. Pelényi követ jelentése szerint: „igyekezetem oda irányult, hogy a kisebbségi kérdést az Elnököt egyedül érdeklő gazdasági megvilágításban mutassam be." OL K. 63. KÜM Pol. 81. cs. 1932. 10. tét. Észak-Amerika 10—7—3825. Roosevelt elnök viszonylagos érdeklődése Magyarország iránt azzal is összefüggött, hogy a 20-as években közeli rokona, Nicholas Roosevelt töltötte be a budapesti amerikai követ tisztét.

[66] *Leuchtenburg:* i. m. 220—221. *Oprea:* i. m. 133.

[67] OL K. 63. KÜM Pol. 82. cs. 1936. 10. tét. Észak-Amerika 10—677.

[68] Montgomery Papers, Box 2. Vol. 3. 1935. szept. 17-i levél.

Roosevelt elnök másodszori megválasztása 1936-ban megerősítette ugyan pozícióját, de külpolitikai vonatkozásban döntő fordulatot nem hozott.[69] A lassan, de biztosan érlelődő változások jeleként azonban — s ez a Duna-medence országaiban feltűnést keltett — Messersmith addigi bécsi követet Roosevelt a State Department egyik osztályának élére állította. Messersmith-t közép-európai, Duna-medencei szakértőnek tartották, egyben az egyik leghatározottabb polgári antifasisztának is.[70] Ez a látszólag jelentéktelen személyi változás kifejezte, hogy a State Department fokozottabb figyelmet fordít a Duna-medence térségére.

Az amerikai követek ugyanis 1936-tól kezdve mind nagyobb aggodalommal számoltak be az itt növekvő feszültségről, Németország fokozódó katonai készülődéséről, a kisantant államok aggodalmáról a magyarországi fegyverkezés fokozódása miatt, a német—lengyel, a csehszlovák —szovjet közeledésről.[71] Az amerikai diplomácia fő szempontja a Duna-medence országainak, általános helyzetének megítélésében az volt, mennyire erősödik ott a náci befolyás, illetve mennyire tudnak annak ellentállni az egyes országok. Ilyen szempontból ítélték meg például Gömbös Gyula miniszterelnökségét is, helyeslőleg állapítva meg, hogy nem minden vonatkozásban követi a német belpolitikai intézkedéseket.[72] Jól látták, hogy az Antikomintern Paktum létrehozása a náci befolyás erősítését célozza s hogy e paktumhoz több Duna-medencei ország is csatlakozni fog.[73]

Dodd ugyanakkor Berlinből figyelmeztette a State Departmentet, hogy a hallgatás, a passzivitás Hitler támogatását eredményezi. Cordel Hull külügyminiszter azonban még mindig elzárkózott a határozott fellépéstől.[74]

[69] Az Egyesült Államok a spanyol polgárháborúban is semleges maradt, s ezzel a fasiszta hatalmakat támogatta (*Chambers:* i. m. 423—424. *Leuchtenburg:* i. m. 222—225). Vezető politikai személyiségek személy szerint elítélték a fasiszta mészárlásokat (OL K. 63. KÜM Pol. 82. cs. 1937. 10. tét. Észak-Amerika 10—1689), amerikai önkéntesek harcoltak a köztársaságiak oldalán (*Leuchtenburg:* i. m. 223).

[70] OL K. 63. KÜM Pol. 82. cs. 1937. 10. tét. Észak-Amerika 10—3424. Messersmith 1934-ig a berlini követség munkatársa, 1934—1937-ben bécsi követ volt.

[71] Montgomery Papers Box 2. Vol. 3. Montgomery 1936. máj. 16-i beszámolója Közép-Európában, Berlinben tett útja után J. C. Dunn-nek, a State Department nyugat-európai referensének.

[72] Uo. Box 2. Vol. 4. Levélváltás Montgomery és Rudolf F. Shoenfeld (State Department) között 1935. ápr. 5.—ápr. 7. valamint Montgomery és Messersmith között 1936 januárjában. Shoenfeld ápr. 5-én azt írja többek között: „General Gömbös has apparently played his hand very well and I take it that Count Bethlen is now pretty well relegated to the background."

[73] Messersmith szerint: „This movement against Communisme, sponsored by Germany and in which Italy, the Vatican and presumably Japan have now joined, is not a movement against Communism, but the effort of Germany and of the Fascist governments to destroy democracy and to isolate Russia and more indirectly to weaken France and England, so as to give Germany a free hand in Southeastern and Eastern Europe." Messersmith válasza (1936. nov. 24.) Montgomery 1936. nov. 23-i levelére. Montgomery Papers Box 2. Vol. 3. Magyarországnak a paktumhoz való csatlakozása kapcsán a washingtoni visszhangról a magyar követség ezt jelentette: „Benyomásom szerint itteni kormánnyal való jóviszonyunk ezen teherpróbát kiállja, ami elsősorban budapesti amerikai követ loyalis jelentéseinek tudható be." OL K. 63. KÜM Pol. 84. cs. 10. tét. 1939. Észak-Amerika 10—7—271.

[74] *Kvaček:* i. m. 230. A washingtoni magyar követség viszont rendszeresen és megdöbbenve számol be a State Departmentben tapasztalható náciellenes nézetekről, a Szovjetunió és Sztálin iránti rokonszenvről. OL K. 63. KÜM Pol. 82. cs. 1936. 10. tét. Észak-Amerika 10—4010.

Dodd és Messersmith aggodalma jogos volt, de a State Department továbbra is mindent abból a szempontból ítélt meg, elkerülhető-e e réven a háború kitörése. Így, noha tisztán látták Ausztria imminens veszélyeztetettségét, az osztrák—német vámunió létrehozását is helyeslőleg vették tudomásul.[75]

Messersmith már a State Departmentben, valamint Sumner Welles szintén, következetesen igyekeztek felderíteni, hogy az egyes országokat (főleg Magyarországot, Jugoszláviát, Lengyelországot) mennyire penetrálta a náci Németország. Welles megállapította: „ismeretes, hogy a német befolyás nagyon terjed a Duna-medencében, nevezetesen Magyarországon, — ami gazdaságilag egészen érthető, habár ennek méretei alkalmasint a politikát is befolyásolják."[76] Messersmith alapos helyzetismerettel rendelkezve jól látta, hogy igen gyenge Románia helyzete, hogy a náci Németország nyomasztó árnyékában roppant nehéz önálló osztrák vagy magyar politikát folytatni. Meg volt azonban győződve arról, hogy hosszabb távon nemcsak az osztrák és a magyar, hanem a csehszlovák politika sem folytatható. Az Egyesült Államok érdekét úgy összegezte, hogy „a törvénytelenség mielőbb végetérjen, ami csak a törvénytisztelő országokkal való összefogásunkkal érhető el a Duna-medencében". Már kevesebb realitása volt annak a koncepciójának, amely a náci nyomástól való megszabadulás lehetőségét abban látta, hogy Ausztria, Magyarország, Csehszlovákia, Románia egymáshoz közeledve és együttműködve lépjenek fel. A Duna-medence országainak helyzetét, jövőjét az ismert szólással jellemezte: „They must hang together or they will hang separately (Össze kell tartaniok, ha nem akarnak egyenként elvérezni)."[77]

A Duna-medence és benne a Magyarország iránti érdeklődés már csak azért is hasznos volt, mert valamennyire növelte a valóságos információkat e térségről. A State Department egyes referenseitől eltekintve ugyanis még a politizáló közvélemény sem rendelkezett megbízható vagy elegendő ismeretekkel ezekről az országokról.[78]

1937 októberében úgy tűnt, az Egyesült Államok végre a megfigyelésen túlmenő érdeklődést, aktivitást mutat majd Európa ügyei iránt. Roosevelt elnök nagy vihart kiváltó chicagoi beszédében az amerikai felelősséget hangsúlyozta egy esetleges háború kitörésében, bírálva ezzel az izolacionista politikát és javasolta „a háborús fertőzés vesztegzár alá helyezését". Ezt követően azonban a Roosevelt elleni támadás oly erős és sokoldalú lett, hogy a tervezett

[75] A washingtoni magyar követség, beszámolva a vámunió visszhangjáról, azt írja: „Pesszimizmussal vannak azonban eltelve a távolabbi jövőt illetőleg . . . nem hisznek Ausztria maradandó önállóságában." OL K. 63. KÜM Pol. 82. cs. 1936. 10. tét. Észak-Amerika 10. Iktatlan. 1936. júl. 31-i jelentés.

[76] OL K. 63. KÜM Pol. 82. cs. 1937. 10. tét. Észak-Amerika. 10—7—2494.

[77] Pelényi János washingtoni követ titkos jelentései 1937. okt. 22-én és 25-én Messersmith-szel folytatott megbeszéléséről. OL K. 63. KÜM Pol. 82. cs. 1937. 10. tét. Észak-Amerika 10—3424. és 10—7—3465.

[78] H. E. Read new yorki újságíró, aki 1937 tavaszán középeurópai utazást tett és különböző országokban készített interjúkat, Montgomeryhez fordulva így írt: „Az Egyesült Államok, Magyarországgal kapcsolatban, természetesen Horthyra gondol, a nélkül, hogy bármit is tudna róla. Darányinak és Kányának még a nevét sem ismerik." A magyar miniszterelnökkel tervezett interjújában a következő kérdéseket kívánta feltenni: „1. Kíván-e Magyarország egyesülni Ausztriával? 2. Oly mértékben elégedetlen-e jelenlegi határaival, hogy harcolni is kíván ellenük? 3. Kíván-e és szándékozik-e Magyarország légierőt kiépíteni? 4. Megszűnt-e a magyarországi középosztály, s ha igen, miért? 5. Tart-e Magyarország egy európai háborútól?" Montgomery Papers, Box 4. Vol. 8. Levélváltás Read és Montgomery között 1937. márc. 18., márc. 25.

nemzetközi akcióról is le kellett mondania.[79] Az elnököt az izolacionisták azért bírálták, mert teljes egészében csatlakozni kíván a Chamberlain-féle appeasement politikához s ezen keresztül belesodorja az Államokat az európai konfliktusokba. A New Deal ellenzőinek felettébb tarka tábora — más oldalról — a totalitariánus módszerek bevezetésével vádolta.[80] Az izolacionizmus fellángolása 1937 őszén nagy mértékben hozzájárult ahhoz, hogy Roosevelt, az Egyesült Államok passzív maradt az 1938-as év osztrák és csehszlovák válságának idején. „Amerika — ha komolyra fordulna a dolog — jelentette a londoni magyar követség — Anglia és az úgynevezett nyugati demokráciák oldalára állana.[81] De Amerika egyelőre elutasította az elnök minden ilyen irányú kezdeményezését és a szövetségesek támogatását szinte illegálisan kellett előkészítenie. Pedig a háború már közel volt. „Nem tetszenek nekem a dolgok Európában — írta Sir Patrick Ramsay, a koppenhágai angol követ — puskapor szaguk van!"[82]

Ausztria német megszállását passzívan nézte végig az Egyesült Államok, beavatkozásra nem kerülhetett sor. A Duna-medence országaiban működő amerikai követségek azonban részletesen informálták Washingtont az Anschluss fogadtatásáról. Stojadinović jugoszláv miniszterelnök álláspontjából A. Bliss Lane azt emelte ki, hogy az Anschlusst a nyugati hatalmak korábbi politikája szerves következményének tekintette. Nem volt meglepetés az sem, hogy Stojadinović úgy interpretálta Ausztria bekebelezését, mintha az az osztrákok óhaja lett volna.[83]

Montgomery információi kevésbé voltak egyértelműek, ami nemcsak helyzetismeretének, hanem magának a magyarországi helyzetnek is következménye volt. Egyrészt megnövekedett, mint jelentette, a szélsőjobboldal aktivitása, az antiszemitizmus, másrészt az a félelem is, amelyet a közvetlen német—magyar határ létrejötte váltott ki. A magyar politikusok mint következő, bár nem a közeljövőben várható lépésről beszéltek a Csehszlovákia elleni német akcióról.[84]

Az Anschluss nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy az addig mereven semlegességi álláspontot képviselő amerikai politikai körök, az izolacionizmushoz ragaszkodó közvélemény reálisabban ítélte meg Hitlert és az Egyesült Államok felelősségét. Azok, akik a kormánykörökben korábban bizonyos meg-

[79] *Leuchtenburg:* i. m. 226–230. *Kvaček:* i. m.: 417–419. *Renouvin:* i. m. VIII. 164–165.

[80] Az amerikai társadalom, közgondolkodás e sajátos problémáiról: *Leuchtenburg:* i. m. 275–284.

[81] OL K. 63. KÜM Pol. 82. cs. 1937. 10. tét. Észak-Amerika 10–3021. Masirevich londoni követ jelentése 1937. okt. 14-én, amit a KÜM tájékoztatásul megküldött a washingtoni követségnek. Masirevich hozzátette még: „A világpolitikai helyzet mérlegelése szempontjából azt hiszem, Amerikának fent vázolt várható magatartása igen fontos, talán a legfontosabb faktor."

[82] Montgomery Papers, Box 1. Vol. 1. 1937. okt. 5-én Montgomeryhez.

[83] PRFRUS 1938. I. 431–432. *J. B. Hoptner*: Yugoslavia in Crisis 1934–1941. New York–London 1962. 112.

[84] Montgomery Papers, Box 1. Vol. 2. Montgomery E. Havasnak 1938. ápr. 27-én és Messersmithnek 1938. máj. 5-én. Ez utóbbiban így ír: „The Regent seems to have become alive to the dangers of the situation and to be acting energetically, although coutiously, Eckhardt expects trouble here in the way of terrorist activity, but neither he nor anyone else thinks that the Nazis are strong enough to accomplish anything as long as the Regent lives . . . Mr de Kánya, Eckhardt and everyone else are of the opinion that Germany will make no move in Czechoslovakia in the immediate future."

értést mutattak Németország iránt, most úgy látták, „előbb-utóbb Németországgal mégis le kell majd számolni". „Az is kétségtelen — jelentette a magyar követség —, hogy Németország itt ma sokkal gyűlöltebb, mint Vilmos császár birodalma volt a Lusitania elsüllyesztése előtt."[85]

Washingtonban ekkor már Csehszlovákia került az érdeklődés előterébe, „melyet a német előretörés következő stádiumának tartanak".[86] De az Egyesült Államok továbbra is jórészt csak megfigyelője az eseményeknek. Bullitt, ekkor már párizsi amerikai követként ugyan közvetítőként közreműködött a francia—csehszlovák tárgyalásokban, amelyek a Csehszlovákiának adandó francia támogatással foglalkoztak. Ez azonban nem változtatott a francia politikán s Bullitt abban foglalta össze véleményét, hogy Csehszlovákia mind kevésbé számíthat francia támogatásra.[87] De természetesen amerikaiban sem bízhatott. Jellemző, hogy Bullitt egyik franciaországi megnyilatkozása, mely szerint egy újabb európai háborúban az Egyesült Államok aktívan részt venne a náci agresszió áldozatainak oldalán, igen heves felzúdulást keltett és Bullittot élesen bírálták.[88]

Az Egyesült Államok nem vett részt a szövetségesek valamint Hitler és Mussolini tárgyalásain. Amikor ezek holtpontra jutni látszottak, 1938. szeptember 26-án Roosevelt Hitlerhez és Mussolinihez intézett üzenetében az ellentétek békés úton való rendezésének szükségességét hangsúlyozta, és egy esetleges nemzetközi konferencia összehívását javasolta.[89] A State Department és az amerikai politikai közvélemény egyaránt úgy vette tudomásul a müncheni egyezményt, mint a béke fenntartásához, a háború elkerüléséhez szükséges lépést. Még mindig tartotta magát az a felfogás, hogy ezzel a háború elkerülhető.[90] Bullitt azonban, amikor az Egyesült Államok álláspontját interpretálta, ismét tovább ment a hivatalos vonalnál. Leszögezte ugyanis, hogy „Amerika a valószínűleg kitörő háborúban interveniálni fog és nem fog megállni addig, amíg Németországot teljesen le nem győzik."[91]

[85] OL K. 63. KÜM Pol. 83. cs. 10. tét. Észak-Amerika 10—11938. 1938. ápr. 15-i jelentés. Az Anschlusst követően az Egyesült Államok annullálta az amerikai—osztrák kereskedelmi szerződést, Németországnak nem adta meg azokat a kedvezményeket, amelyeket Ausztria élvezett, hanem német vonatkozásban kedvezőtlen szankciókat léptetett életbe. *Saul Friedlander*: Prelude to Downfall: Hitler and the United States 1939—1941. New York 1967. 6.

[86] OL K. 63. KÜM Pol. 83. cs. 1938. 10. tét. Észak-Amerika 10—11938.

[87] *Kvaček:* i. m. 377—378.

[88] *Renouvin:* i. m. VIII. 135.

[89] *Bailey:* i. m. 748. *Renouvin:* i. m. VIII. 135. Ribbentrop az amerikai magatartást így értékelte: „the last crisis has revealed clearly the strength of the isolationists in that country, so that there would be nothing to fear from America in the future . . ." Idézi: *Friedlander:* i. m. 7.

[90] *Leuchtenburg:* i. m. 285. Nagyon jellemző Montgomerynek a londoni amerikai követség egyik munkatársához írt levele a Week c. angol lapban megjelent cikkről, amely a müncheni egyezmény amerikai visszhangjával foglalkozott: „I cannot imagine where they got the information that serious American opinion was hostile to the Munnich settlement. . . . I would say that American public opinion overwhelmingly supports Chamberlain's action at Munnich . . ." Roosevelt elnök 1939-ben megismételt táviratával kapcsolatban: „I cannot imagine what else his telegram to Hitler and Mussolini meant if it didn't mean that he wished them to avoid war." Montgomery Papers, Box 5. Vol. 10. 1939. máj. 20-i levél.

[91] OL K. 63. KÜM Pol. 83. cs. 1938. 10. tét. Észak-Amerika 10—7—3159. Csáky István gróf külügyminiszter 1938. szept. 26-i napi jelentésében Khuen-Héderváry és Bullitt beszélgetésének összegezése.

A németországi antiszemita terror megerősödése, az európai menekültek nagyobb hullámának emigrálása az Egyesült Államokba s végül 1939 márciusában Csehszlovákia teljes felszámolása tovább erősítette a változás folyamatát. Az Egyesült Államok visszahívta berlini követét, megtagadta a náci hódítás elismerését. Hitler az Egyesült Államok közvéleménye előtt „első számú közellenség"-gé vált.[92] Roosevelt elnök személyes utasítására a nyugat-európai amerikai diplomácia, a londoni és párizsi követ azon fáradozott, hogy a francia illetőleg angol kormányt minden további engedménytől lehetőleg visszatartsa.[93]

Noha Magyarország elutasította a Csehszlovákia feldarabolásában való aktív részvételt, a visszacsatolt területek miatt aggodalommal puhatolta az amerikai álláspontot. De az a magyar kormányzat szempontjából kedvező volt. Sumner Welles szerint az aktív beavatkozás Csehszlovákia ellen „kétségbeejtő következményekkel járna Magyarországra nézve", míg viszont passzív álláspontját s egyben a szélsőjobboldal nyomásának elhárítását, javára írta.[94] Még a közös magyar–lengyel határ visszaállítását is kedvezően ítélték meg abból a szempontból, hogy az Hitler eredeti terveinek nem felelt meg.[95] Semmiféle megértést nem mutattak viszont azon tervek iránt, amelyek az erdélyi területek erőszakos visszaszerzésére irányultak. Sumner Welles óva intett minden elhamarkodott lépéstől.[96] Messersmith valamint Bullitt szintén megértéssel nyilatkoztak Magyarország magatartásáról. Mindketten elkerülhetetlennek ítélték a háborút Németországgal s azt is, hogy abban az Egyesült Államok a teljes hitleri vereségig résztvesz. Messersmith ugyanakkor attól is tartott, hogy Csehszlovákia feldarabolása „további következményekkel járna Délkelet-Európában." — Hozzátette: — „Bízom abban, hogy Magyarország képes lesz kitartani. . ."[97] Mi több, részben a németországi faji üldözések brutalitásának ismeretében, valamint Montgomery budapesti követ felettébb megértő beszámolói nyomán még az első magyarországi faji törvény sem váltott ki nagyobb rosszallást Washingtonban.[98] Sumner Welles azonban arra is rámutatott: „tisztában kell lennünk azzal, hogy — írta a magyar követség — (az) amerikai közvéleményben (a magyarországi) zsidóellenes hangulat igen kedvezőtlenül fog visszahatni."[99]

[92] *Friedlander:* i. m. 7–11. *Leuchtenburg:* i. m. 286–289. OL K. 63. KÜM Pol. 84. cs. 1939. 10. tét. Észak-Amerika 10–748. Az idézet innen való.

[93] OL K. 63. KÜM Pol. 84. cs. 1939. 10. tét. Észak-Amerika 10. Iktatlan. Khuen-Héderváry gróf párizsi magyar követ 1939. febr. 23-i szigorúan bizalmas jelentése Bullittől szerzett információiról.

[94] OL K. 63. KÜM Pol. 83. cs. 1938. 10. tét. Észak-Amerika 10–11938. Pelényi János követ jelentése 1938. ápr. 15.

[95] Uo. 84. cs. 1939. 10. tét. Észak-Amerika 10–7-iktatlan. Pelényi követ jelentése 1939. ápr. 22-én.

[96] Uo. 84. cs. 1939. 10. tét. Észak-Amerika 10–7–4054.

[97] Messersmith aggodalmait Montgomery is megerősítette: levele 1938. máj. 5-én Messersmithhez. Montgomery Papers, Box 3. Vol. 6. Messersmithre: Montgomery Papers Box 3. Vol. 2. 1938. ápr. 6-i levele Montgomeryhez. Bullittre: Khuen-Héderváry gróf párizsi követ jelentése OL K. 63. KÜM Pol. 83. cs. 1938. 10. tét. Észak-Amerika 10–7–3159.

[98] Montgomery „konklúziójában minimalizálta a törvényjavaslat jellegét" — írta Pelényi követ beszámolva Sumner Welles-szel folytatott megbeszéléséről 1938. ápr. 15-én. OL K. 63. KÜM Pol. 83. cs. 1938. 10. tét. Észak-Amerika 10–11938.

[99] OL K. 63. KÜM Pol. 83. cs. 1938. 10. tét. Észak-Amerika. 10–7–4431. A követség 1938. dec. 23-i jelentése.

Prága német megszállását követően s amikor Hitler már Danzigot s így Lengyelországot fenyegette, Roosevelt, akinek kezét a semlegességi törvények változatlanul megkötötték, nagy visszhangot kiváltó üzenetet intézett Hitlerhez és Mussolinihez. Ez kétségtelenül újabb erőfeszítés volt arra, hogy megtörje a Kongresszus és a közvélemény merev izolacionizmusát, felkészítse azt az elkerülhetetlen háborúban az elkerülhetetlen amerikai részvételre.[100] Roosevelt drámaian mutatta be az agressziótól szenvedő és félő világ képét, elítélt minden erőszakos akciót a konfliktusok rendezésére. Egyben nyíltan felszólította Hitlert és Mussolinit, garantálják, hogy nem fogják megtámadni az üzenetben felsorolt harminc országot, köztük Lengyelországot, Magyarországot, Romániát, Jugoszláviát, a Szovjetuniót.[101] Pozitív eredménye nem volt Roosevelt elnök e lépésének, de mégis nagy hatást tett Európában. Berlint mérhetetlenül felháborította az üzenet, mint azt Ribbentrop illetve Hitler Grigore Gafencunak illetve Cincar-Markovićnak kifejtette.[102] A Wilhelmstrasse valósággal felelősségre vonta azokat a Duna-menti országokat, amelyek Roosevelt üzenetében szerepeltek: magyarázatot követelt arra, hogyan kerülhettek a listára s választ arra, vajon fenyegetettnek érzik-e magukat.[103]

Magyar vonatkozásban elég éles hangú vita alakult ki Csáky külügyminiszter és a washingtoni magyar követ között. A követ nem tartotta szerencsésnek a magyar külügyminiszter reagálását Roosevelt üzenetére és a Wilhelmstrasse kérdésére, míg a külügyminiszter nem volt hajlandó elfogadni azt az érvelést, hogy hasonló megnyilatkozások veszélyeztetik az addig Magyarország iránt megértő amerikai magatartást.[104]

Az érintett és fenyegetett országok nagyon szkeptikusan ítélték meg Roosevelt akciójának eredményességét.[105] Annál inkább, mert Roosevelt elnöknek még 1939 júniusában sem sikerült elérnie a semlegességi törvények érdemi megváltoztatását. Borah szenátor sokak véleményét fejezte ki, azt hangoztatva, hogy Németország nem elég erős a háborúra. A kongresszus döntése, érthetőleg, keserű visszhangot váltott ki Európában, különösen Lengyelországban.[106]

[100] *Ferrel:* i. m. 609—610. OL K. 63. KÜM Pol. 1939. 10. tét. Észak-Amerika 10—2072.

[101] Az üzenetet megkapták az abban érintett országok is. Ld.: OL K. 63. KÜM Pol. 84. cs. 1939. 10. tét. Észak-Amerika 10—2072. *Ferrel* i. m. 610.

[102] *Friedlander:* i. m. 13—14.

[103] Az adott helyzetben általában tagadó válaszokról az érintett országokban működő magyar követségek részletes információt küldtek Budapestre: OL K. 63. KÜM Pol. 84. cs. 1939. 10. tét. Észak-Amerika 10. Hitler ezekre is hivatkozott a válasznak szánt 1939. ápr. 28-i beszédében. Idézi: *Friedlander:* i. m. 14.

[104] Pelényi János 1939. ápr. 20-án legalább utólagos, korrigáló lépéseket kívánt a State Department irányában, „nehogy az amerikai kormány jóindulatát elveszítsük". (OL K. 63. KÜM Pol. 84. cs. 1939. 10. tét. Észak-Amerika 10—2072.) Április 22-én Csáky így válaszolt: „Szíveskedjék arra konkrét eseteket felsorolni, amelyek az amerikai kormány jóindulatát bizonyítják." Pelényi még aznap válaszolt: „Amerikai külpolitikának európai viszonylatban való limitáltsága folytán iránt unk észlelhető jó akarat természetesen csak atmoszférikus jellegű lehetett. Jelentéseimből kitűnik azonban, hogy újabban zsidótörvény, Mandzsuria elismerése és antikomintern paktumhoz való csatlakozás tekintetében amerikai kormány messzemenő megértést mutatott" (uo.).

[105] OL K. 63. KÜM Pol. 84. cs. 1939. 10. tét. Észak-Amerika 10—2072. *Debicki:* i. m. 141.

[106] *Renouvin:* i. m. VIII. 175—176. *Friedlander:* i. m. 19—21. *Leuchtenburg:* i. m. 291—293. OL K. 63. KÜM Pol. 84. cs. 10. tét. Észak-Amerika 10. Iktatlan (1939. aug. 1-i jelentés), 10—8444.

A Roosevelt vonalát követő amerikai diplomaták azonban mindezek ellenére megpróbálták, hogy részben megakadályozzák Németország további előretörését a Duna-medencében, részben, hogy bátorítsák a Teleki-féle „unwilling satellite" (vonakodó szövetséges) politikát. Így mielőtt Jugoszlávia Németországgal kötött volna gazdasági szerződést, az Egyesült Államok tárgyalásokat folytatott a jugoszláv kormánnyal s megpróbálta megakadályozni a szerződés megkötését.[107] De egyrészt a jugoszláv magatartás, másrészt az amerikai diplomácia korlátozott mozgásszabadsága lehetetlenné tette ezt.[108] Amerikai részről igen nagy jelentőséget tulajdonítottak Teleki Pál miniszterelnök politikájának, annak a ténynek, hogy Lengyelország náci megtámadásakor megőrizte semlegességét. Jelezte ezt az a tény is, hogy a State Department vezető munkatársai (P. Moffat, R. D. Coe) és Montgomery között 1939 folyamán nagyon megélénkült a levelezés, Washingtonból mind több információt kívántak a magyar kormányzat politikai magatartásáról. Messersmith instrukciója szerint „ami a legfontosabb most számunkra, az az, hogy a fő tendenciákról kapjunk információt".[109] Washingtonban megnyugvással fogadták, hogy „Magyarország kétségtelenül azt reméli, képes kitartani a semlegesség mellett, — legalábbis addig, amíg Olaszország", hogy a hivatalos politikai körökben, kivéve a hadsereg vezetését, viszonylag széles németellenesség tapasztalható.[110]

A háború a náci Németországgal nem volt elkerülhető, de annak első szakaszában az Egyesült Államok még mindig európai ügynek tekintve a konfliktust, nem volt hajlandó szakítani korábbi izolacionista felfogásával. A semlegességi törvényeknek megfelelő deklarációja még mindig elhatárolta az Egyesült Államokat Angliától és Franciaországtól. Jugoszlávia, Románia, Magyarország még szintén kívül álltak a háborún; noha valamennyi ország egyre nagyobb mértékben kötődött a náci politikához, nemzeti függetlenségét még nem vesztette el. Az Egyesült Államok és a nyugati nagyhatalmak érdeke azt kívánta, hogy legalább ezt a státusukat minél tovább megőrizzék, illetve, ha lehetséges, valamit javítsanak is rajta.

Így Messersmithnek 1937-ben felvetett gondolata a Duna-medence országainak közelítéséről és közeledéséről 1939 folyamán ismét előbukkant az amerikai diplomáciában. Robert D. Coe, aki 1939 őszén vette át a State Departmentben Románia, Jugoszlávia, Magyarország, Csehszlovákia, Bulgária referenciáját, az új helyzetben egy szorosabb magyar—jugoszláv—román együttműködés tervével áll elő, amely gazdasági és politikai térre egyaránt kiterjedne a náci Németország ellen irányuló éllel. „Meggyőződésem szerint az egész dunai térségnek egyesülnie kellene valamilyen konföderációs formában" — írta.[111] Montgomery reagálása meglehetősen szkeptikus. Nagyobbnak, sokrétűbbnek látja a térség országai közötti ellentéteket, semhogy azok könnyen áthidalhatók lennének, hacsak nem kényszer hatására tömörítik őket

[107] PRFRUS 1939. II. 888—890.
[108] *Hoptner:* 160.
[109] Montgomery Papers Box 3. Vol. 1. 1939. márc. 22-i levél.
[110] Uo. Box 1. Vol. 2. 1939. szept. 15-i levél. Box 3. Vol. 6. 1939. okt. 25-i levél. A sajátos magyar politikai vonalról és általában az ez iránti szövetséges megértésről: *Juhász:* i. m. 211. Montgomery több magyar diplomatáról, államférfiről ad igen jellegzetes képet leveleiben, így Csákyról, Ghyczyről, Vörnléről, Telekiről.
[111] Hivatkozik arra is, hogy bár az Osztrák-Magyar Monarchia „was a political monstrosity with creeking bureaucratic machinary, it at least did function economically". Montgomery Papers Box 3. Vol. 5. 1939. nov. 1. Montgomeryhez.

Viszont a gazdasági okokat és indokokat maga is elismeri, sőt, végül is kedvezőbb véleményt formál a volt Monarchiáról e vonatkozásban, mint főnöke. Montgomery a maga elképzelését némileg össze is köti egy esetleges Habsburg-megoldással. Az sem mellékes, mégha figyelembe vesszük is Montgomery helyzetmegítélő képességét, valamint az eszmecsere időpontját, hogy Lengyelországot és Csehszlovákiát, mint önálló államokat, teljesen számításon kívül hagyják.[112]

Már e korai időben is felbukkan az a motívum, amely később a különböző dunai konföderációs elképzelésekben domináns lesz: a szovjetellenesség. „Nem kérdéses — írta Montgomery —, hogy mind Német-, mind Oroszország fenyegeti Magyarországot..."[113] Az amerikai diplomáciának olyan tagjai, akik kétségtelenül náciellenesek voltak, egyidejűleg határozott szovjetellenes álláspontot foglaltak el, s ezt csak az 1941-től kialakult új helyzet módosította bizonyos mértékig.[114]

1938—1939-től kezdve az Egyesült Államok mind nagyobb, fontosabb szerepet játszott a náci uralom elől menekülők életében. Az emigránsok tömegei találtak otthont az Egyesült Államokban.[115] Csehszlovák, lengyel, jugoszláv, román, osztrák, magyar politikai csoportok alakultak Beneš, Davila, Jászi és mások közreműködésével, vezetésével, majd kísérletet tettek arra is, hogy együttesen lépjenek fel a nácizmus ellen, közösen fogalmazzák meg a Duna-medence jövőjére vonatkozó elképzeléseiket, csökkentsék az egyes országok, nemzetek közötti ellentéteket.[116] A magyar politikai emigráció sajátos

[112] Levelének második részében így ír: „I dont't know exactly what you mean by the Danube area, but if you refer to Austria, Hungary, Jugoslavia and Rumania then in my opinion any sort of confederation is absolutely impossible and for many reasons. The Central European countries such as Austria and Hungary and for that matter Croatia and Transylvania, will never associate with Balkan countries except under compulsion. ... Personally, I am not of the opinion that the Austro-Hungarian Empire was a political monstrosity. Everything I have learned since I have been here convinces me to the contrary. The Hungarians don't think so. ... Certainly Poland as an independent country can never be reestablished and Chechoslovakia should not be, so undoubtedly after the war these two countries will be united with the possibility of Hungary and Austria and even Transylvania and Croatia — joining under a Habsburg King. However, that is all for the future and depends upon many things. It is interesting to me thought that these small countries now realize they can never exist independently and that they all want to reestablish something akin to the Austro-Hungarian Empire." 1939. dec. 4-i jelentés a State Departmenthez. Montgomery Papers, Box 3. Vol. 5.

[113] Uo. Box 3. Vol. 5. 1939. dec. 14-én Coenak.

[114] Messersmith például így vélekedett: „I have no brief for Communisme and consider it as a political doctrine just as dangerous as Fascism but I consider the one just as dangerous as the other." Uo. Box 2. Vol. 3. 1936. nov. 24-én Montgomeryhez.

[115] A bevándorlás nem volt könnyű, mert azt szigorú törvények korlátozták, az egyes országok számára megállapított keretek igen gyorsan megteltek. A szenátus ellenezte„to relax our immigration laws". *Leuchtenburg:* i. m. 286. A bevándorlók bejuttatására, „affidative"-k szerzésére ld. Jászi naplóját, 1938. máj. 21—22., 1940. júl. 4. stb. bejegyzéseket. Jaszi Papers. Columbia University, Butler Library. Special Collections (a továbbiakban Jaszi Papers).

[116] Jaszi Papers. Jászi Oszkár levelezése 1940-től Ernst Karl Winterrel, 1943-ból J. J. Zmerhal-lal, L. Adamić-csal. Naplófeljegyzései 1939. ápr. 2., 1940. dec. 17. stb.-ről. Iratai fényt vetnek a Duna-medencei demokratikus emigráció együttműködésére és annak korlátaira, Benešsel folytatott tárgyalásaira, az American Committee on European Reconstruction tevékenységére. A magyar demokratikus emigrációt, de más nemzetiségűeket is erőteljesen foglalkoztatta. Eckhardt Tibor megjelenése és szereplése az Egyesült Államokban. Eckhardt hagyatékát szintén az Egyesült Államokban őrzik, de Eckhardt rendelkezése értelmében még nem kutatható.

helyzetben volt, hiszen nagyobb részét, vezető személyiségeit elsősorban azok a politikusok adták, akik már az első világháborút követően, a magyarországi ellenforradalom hatalomrajutásakor kényszerültek emigrációba. Szükségszerűen meghatározta az egyes nemzeti emigrációk helyzetét országuk akkori politikai helyzete: az önálló Ausztria, Csehszlovákia, Lengyelország már nem létezett, Magyarország, Jugoszlávia és Románia Hitler szövetségese volt.

Az erőviszonyok felmérése, az első világháború időszakából leszűrt tapasztalatok valamint a Horthy-rendszer átmentésére irányuló elképzelések indították a washingtoni magyar követet, Pelényi Jánost arra, hogy emigrációs magyar kormány megalakítását javasolja az Egyesült Államokban — egy német támadás bekövetkezésének esetére. Egy éves mérlegelés után Teleki Pál miniszterelnök 1940 tavaszán látta elérkezettnek az időt arra, hogy előkészítő lépéseket tegyen: 5 millió dollárt helyeztek letétbe az Egyesült Államokban az emigrációs kormány céljaira.[117] A magyar emigrációs kormány azonban végül nem alakult meg.

Az Egyesült Államok külpolitikájában 1941-től következett be döntő változás, akkor, amikor az izolacionizmussal szakítva a Hitler-ellenes koalíció tagja lett. A Duna-medence sorsára azonban az azt megelőző két évtizedes elzárkózó amerikai politika hatása sem volt lebecsülhető, még ha áttételesen és nem közvetlen módon érvényesült is.

Ж. Л. Надь.

Соединенные Штаты Америки и страны дунайского бассейна в 1919—1939 гг.

Связи между Соединенными Штатами и странами Дунайского бассейна в 1917—1919 гг., если не принимать во внимание едва заметных исключений, рассматриваются в мировой историко-дипломатической литературе, изданной начиная со времени второй мировой войны, точнее — с 1941 г. Использовав разрозненные данные о периоде 1919—1939 гг. и исследовав впервые введение в научный оборот архивные материалы о венгеро—американских отношениях, автор постарался показать, что указанные два десятилетия также важны для истории связей между Соединенными Штататми и странами Дунайского бассейна.

Во введении автор обобщил данные о формировании внешней политики Соединенных Штатов в начале XX в., о влиянии опыта первой мировой войны и парижской мирной конференции, то есть об усилении линии изоляционизма. Политика изоляции от Европы, проводимая в двадцатые годы республиканской администрацией, предопределила и отношения между Соединенными Штатами и странами Дунайского бассейна. Автор отмечает, что изоляция от Европы не была полной, поскольку вследствие их новогощи положения на международной арене, а также их экономического влияния Соединенные Штаты оказались связанными многими нитями с континентом, в частности — со странами Дунайского бассейна.

Говоря о двадцатых годах, автор выделает наряду с экономической активностью двойственное влияние проявившейся в это время политической незаинтересованности. Эта «незаинтересованность» в политических отношениях была характерна не только для Соединенных Штатов, но частично и для стран Дунайского бассейна. В статье указывается, что на политические отношения в Дунайском бассейне оказывали влияние не только «незаинтересованность» Соединенных Штатов, но и их экономическая политика в Европе.

[117] E letétbe helyezett összeg felhasználását, a felhasználók személyét részletesen meghatározták. A mi szempontunkból az érdemel figyelmet, hogy a felhatalmazott személyek között egyetlen külföldi akadt, mégpedig Royall Tyler. *Juhász:* i. m. 217—218.

Рассматривая изменившуюся под влиянием мирового экономического кризиса политику Соединенных Штатов в годы президентства Ф. Д. Рузвельта, автор характеризует устремления «интернационалистской» и «изоляционистской» групп и столкновения между ними. Автор утверждает, что, хотя президент Рузвельт был связан законами о нейтралитете и изоляционистской позицией конгресса, в самой американской дипломатии в годы его президентства проявился больший, нежели в предшествующее время, интерес к странам Дунайского бассейна. По имеющимся в его распоряжении источникам автор изучил позиции Соединенных Штатов в наиболее важных вопросах, касавшихся стран Дунайского бассейна, выяснив при этом, что, хотя их заинтересованность усилилась, до активного вмешательства дело не дошло. Расстановка политических сил внутри Соединенных Штатов, стремления предотвратить новую мировую войну сделали их по существу сторонниками западноевропейской «политики умиротворения».

Сравнительно более подробно автор изучил вопросы, имеющие отношение к внешнеполитической истории Венгрии, использовав документы ее министерства иностранных дел, а также частную переписку посла Соединенных Штатов в Будапеште Дж. Ф. Монтгомери и хранящееся в Нью-Йорке документальное наследство Оскара Яси.

Zs. L. Nagy:

Les États-Unis et le bassin du Danube 1919—1939

La littérature internationale de l'histoire de diplomatie — sauf quelques exceptions qu'on ne peut guère découvrir — examine la relation des États-Unis et le bassin du Danube en l'ans 1917—1919 et depuis la Seconde Guerre mondiale plus exactement depuis 1941. L'étude s'efforce de souligner avec la réunion des éléments épars relatives aux années 1919—1939 et les sources d'archives récentes relatives à la relation hungaro-américaine que ces deux décades étaient aussi importantes dans l'histoire des États-Unis et le bassin du Danube.

En guise d'introduction l'étude résume la formation de la politique extérieure des États-Unis au début du XXe siècle et l'effet des expériences de la Première Guerre mondiale et de la Conférence de paix de Paris c'est-à-dire le renforcement de la ligne d'isolement. La politique distante devant l'Europe de l'administration républicaine des années vingt determinait nécessairement la relation entre les États-Unis et le bassin du Danube. L'étude montre que l'isolement n'était pas absolu non plus en ce qui concerne l'Europe parce que les États-Unis à cause de leur nouvelle position internationale et leur influence économique se sont rattachées avec beaucoup de fils au continent et en partie au Bassin du Danube aussi.

L'article parlant sur les années vingt souligne le double effet du désintéressement politique qui se montre simultanément avec l'activité économique. Le désintéressement politique s'est montré non seulement dans les pays des États-Unis mais en partie dans les pays du bassin de Danube aussi. L'étude prouve que les relations politiques du bassin du Danube étaient influencées non seulement par le désintéressement des États-Unis mais leur politique d'économie aussi.

Quand l'étude traite de la politique américaine qui changeait après la crise d'économie mondiale et des années de la présidence de F. D. Roosevelt elle signale les efforts des groupes «internationalist» et «isolationist» et leur conflit. Elle constate bien que Roosevelt ait eu les mains liées quant aux lois de neutralité, la conception «isolationist» du Congrès dans la diplomatie américaine un intérêt plus grand s'est montré comme précedemment vers le bassin de Danube aussi. Sur la base des sources disponibles elle expose le point de vue américaine dans les questions les plus importantes relatives au bassin de Danube et elle ajoute bien que l'intérêt ait augmenté, l'intervantion active ne le suivait pas. Les rapports de force américain, les efforts tendant au détournem ent d'une guerre récente ont mis protecteur de l'appeasement policy les États-Unis.

L'étude s'occupe de relations hongroises avec plus de détail faisant emploi des écrits du Ministère des affaires étrangères hongrois ainsi que des écrits privés de l'ambassadeur américain de Budapest J. F. Montgomery et du legs de New York d'Oszkár Jászi.

KÖZLEMÉNYEK

Rónai Tamás:

Jászi Oszkár a dunai kérdésről 1933 és 1939 között

Historiográfiánkban nem kevés azoknak a műveknek a száma, amelyek Jászi Oszkár politikai pályaképéhez a századelőtől 1918-ig értékes adalékokkal szolgálnak. Az életműnek ez a szakasza ma már jól ismert a szakértő olvasóközönség körében. Kiváltképpen ismertek integrációs elgondolása és a kossuthi konföderáció eszméjét feleleventő „Magyar Keleti Svájc" koncepciója. Éppen ezért írásunkban sem az előbbi, sem az utóbbi ismertetésére nem térünk ki, csupán ott, ahol érdemesnek tartjuk, hivatkozunk a magyarországi októberi forradalom előtti és alatti elgondolásaira.

Dolgozatunkban, amelyhez bizonyos keretet adnak Litván György és L. Nagy Zsuzsa Jászi 1918 utáni nézeteire is kiterjedő kutatásai,[1] arra teszünk kísérletet, hogy publicisztikájának tükrében bemutassuk, miként képzelte el a dunai államok együttműködésének lehetőségét, a térség politikai, társadalmi és gazdasági problémáinak megoldását 1933 és 1939 között.[2]

Jászi Oszkár 1934 nyarán kelet-közép-európai útra indult. Utazásának célja nemcsak élménygyűjtés volt, hanem az is, hogy a helyszínen tanulmányozza azt a folyamatot, amely a dunai térségben a Habsburg-Monarchia felbomlása után lefolyt.[3] A külön-

[1] *Litván György:* Jászi Oszkár születésének 100. évfordulója. Népszabadság, 1975. márc. 1.: *Uő.:* Egy barátság dokumentumai. Károlyi Mihály és Jászi Oszkár levelezéséből. Történelmi Szemle, 1975. évf. 2—3. sz. 175—210; *L. Nagy Zsuzsa:* Jászi Oszkár amerikai hagyatékáról. Századok, 1973. évf. 1. sz. 198—211; *Uő.:* Jászi és a hazai polgári radikálisok kapcsolata a két világháború között. Történelmi Szemle, 1974. évf. 3—4. sz. 631—649.

[2] Jászi cikkeinek és tanulmányainak nagy többsége 1933—1939 között angolul jelent meg. Legtöbbjüket a polgári liberális irányzatú The Nation c. folyóiratban (New York), az oberlini egyetem periodikájában (Oberlin Alumni Magazine) és az Armstrong amerikai történész professzor szerkesztésében megjelenő, az izolacionizmus ellen küzdő nagy tekintélyű Foreign Affairs hasábjain publikálta. Sajnos Magyarországra az Oberlin Alumni Magazine nem jutott el, a The Nation hazai könyvtárainkban fellelhető évfolyamai rendkívül hiányosak. Néhány tanulmányának különlenyomata az Országos Széchényi Könyvtárban és az Országgyűlési Könyvtárban megtalálható. Az Országos Széchényi Könyvtár kézirattárában őrzik (Csécsy-hagyték; rendezetlen anyag) Jászi több cikkének és beszédének különlenyomatát, illetve gépelt kézirat-másolatát. Ez utóbbira Varga János volt szíves felhívni figyelmemet.

[3] Tapasztalatai keserűek voltak; az az érzés alakult ki benne, hogy Európának ebben a régiójában „a szolgaság és zsarnokság régen elfeledett korszaka visszatért . . . Amerre csak jártam, majdnem mindenütt bizonytalanságnak vagy terrornak légkörét éreztem. Mindenkire ránehezedik ez, akit nem védelmez az uralkodó csoport." *Jászi Oszkár:* A szabadság értékéről (Tanévnyitó előadás az Oberlin College-ban), Századunk, 1935 március—április, 47—52. Kelet-közép-európai útjáról bővebb beszámolót és elemzést ad négy részből álló cikksorozata, amelynek összefoglaló címe: War Germs in the Danube Basin. The Nation (New York), 1934. november 14. és 21., december 12. és 26. Az egyes részek: I. The Crisis in the Succession States (556—558), II. Constitutional Problems in the Victor States (583—585), III. The Nationality Problem (669—670). IV. Can We Avert War? (736—738).

böző nemzetek összefogásán alapuló Habsburg-államalakulat Duna-menti területein létrejött öt új állam: Ausztria, Magyarország, Csehszlovákia, Románia és Jugoszlávia a gazdasági és politikai fejlődés önálló útjára lépett.

A világgazdasági válság és a nemzetközi kapcsolatokban 1929 és 1933 között lezajlott változások hatására a dunai régió politikai széttagoltsága tovább mélyült és a gazdasági elzárkózás következményeit a világgazdasági válság hatására a dunai államok nemzetgazdaságai még fokozottabban érezték.[4] A francia befolyás gyengülése a Duna mentén a német és az olasz politikai és gazdasági pozíciók erősödésével járt együtt.[5] Mindez alátámasztani látszott azt a feltételezést, hogy az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlása mind politikai, mind gazdasági szempontból káros volt.[6] Jászi azonban nem tartozott azok közé, akik az Osztrák-Magyar Monarchia restaurálását kívánták volna.

Jászi úgy gondolta, hogy a dunai népeket a múltban olyan szoros gazdasági, politikai és kulturális kapcsolatok fűzték egymáshoz, hogy a jelenben (tehát az 1930-as években) sincs külön osztrák, magyar, csehszlovák, román vagy jugoszláv probléma.[7] Ebből azt a következtetést vonta le, hogy az egyes országok csak egymással kooperálva képesek saját speciális problémáikat megoldani, és a Duna-tájon felgyűlt politikai „robbanóanyagot" eltávolítani. Jászi úgy vélte, hogy csak együttes erőfeszítéssel lehet felszámolni a békediktátumok káros következményeit; a nemzetiségi kérdést megoldani, az egyes országok demokratikus állami berendezkedését elérni, és gazdasági prosperitásukat biztosítani. A dunai népek összefogásában az olasz és a német nagyhatalmi hegemonikus törekvésekkel szemben is garanciát látott.[8] Ennek megfelelően új koncepciót körvonalazott a dunai népek gazdasági és politikai közeledésének és együttműködésének előmozdítására. Feltételezése az volt, hogy az egyes államok közötti kereskedelmi korlátozások megszüntetése, az áruforgalom szabadsága hatást gyakorol az egyes országok bel- és külpolitikájára. A kereskedelem liberalizálódása demokratizálja a dunai politikai rendszereket, a gyűlölködést és a megtorló intézkedéseket felváltja a gazdasági stabilitás, a dunai országok harmonikus politikai együttélése.[9] Mindezekből logikusan következett az a felismerés, hogy a térség országai csak úgy tudnak sikeresen kooperálni egymással, ha politikájukat összehangolják. Olyan konföderációs keretet képzelt el, amelyben a közös politikát kölcsönösen elismert, demokratikus kontrollnak alávetett alapelvek és szabályok alapján az egyes államok decentralizáltan hajtanának végre az egész dunai régiót érintő célok érdekében.[10]

[4] *Berend T. Iván—Ránki György:* A Duna-medence gazdasági problémái az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlása után. MTA II. Oszt. Közl. 17. 1969 (különlenyomat). Ld. még: *Berend T. Iván—Ránki György:* A közép-keleteurópai gazdasági integráció kérdéseihez. Gazdaság és társadalom (Bp. 1974), 114—142.

[5] 1932 derekán a dunai régióban a francia befolyás fenntartására illetve növelésére irányuló kísérletek teljes kudarccal végződtek. Franciaország politikai befolyása korlátozódott, Anglia érdektelenné vált ezen a területen, ugyanakkor Németország és Olaszország megvetette a lábát a térségben. Ld. *Ormos Mária:* Franciaország és a keleti biztonság 1931—1936. Bp. 1969. 43—143.

[6] 1929-től kezdve különböző formákban felmerült a dunai államok gazdasági közeledésének terve. A dunai államok regionális összefogása azonban a gyakorlatban megvalósíthatatlan volt. Az együttműködési elképzelésekre s kudarcuk okaira vonatkozóan ld. *Juhász Gyula:* Magyarország külpolitikája 1919—1945. Bp. 1969. 125—140 és *Ormos Mária:* i. m. 43—143.

[7] The Crisis in the Succession States, 556.

[8] Can We Avert War? 737.

[9] *Oscar Jászi:* War Germs in the Danube Basin. The Nation (New York), 1934. november 14. és 21., december 12. és 26. 556—558, 583—585, 669—670 és 736—738.

[10] Uo. és *Oscar Jászi:* Kossuth and the Treaty of Trianon. Foreign Affairs (New York), 1933. Vol. 12. No. 1. 86—97.

Elgondolása tehát olyan dunai szövetség volt, amelyben a tagállamok autonómiájukat megtartották volna, de nemzeti szuverenitásuk egy részéről szükségképpen lemondtak volna. Jászi azonban világosan látta azokat a politikai hatóerőket, amelyek a föderáció útjában álltak. „Ki kell nyilvánítanunk — írta egyik cikkében, — hogy ez (ti. a dunai konföderáció) a jelenlegi dunai rendszerben megvalósíthatatlan. Autarchia helyett a népeknek a szabadkereskedelem egyre nagyobbodó területére, felfegyverzett nemzeti szuverenitások helyett föderális unióra, a jómódú parasztságot védő vámtarifák helyett megfelelő hitelre és szövetkezeti rendszerre alapozott mezőgazdasági technikára volna szükségük... Mert hogyan lehet szabadabb kereskedelmet kialakítani Ausztria és Csehszlovákia erőteljes agrárérdekeivel szemben és az erős bankérdekekkel szemben, amelyek összekapcsolódtak Magyarország, Románia és Jugoszlávia védett iparával? Hogyan lehet dunai szövetséget kialakítani, amikor agresszív militarizmus uralkodik az emberek lelkén? És hogyan lehet egy valóban radikális agrárreformot bevezetni elegendő tőke és kulturális színvonal hiányában olyan rendszerben, amely a magas járadékokat és az alacsony béreket kedveli? Ilyen akadályokkal szemben még a legjobb törekvések is elbuknak... Ezen okok folytán előítéletektől mentesen és egyenlő szimpátiával a dunai dráma minden szereplője iránt, mondhatom, hogy vagy alapvető reformokat fognak végrehajtani a dunai nemzetek rövid időn belül, vagy jön az új háború."[11] Mai ismereteink birtokában aligha szorul bizonyításra, hogy proféciája igaznak, konföderációs elképzelése megvalósíthatatlannak bizonyult. Már csak azért is, mert a világgazdasági válság hatására, a világ tőkés államai gazdasági együttműködés helyett gazdasági harcot vívtak egymással.[12] A dunai államok konkurrenciaharcának kiéleződését, az előbb említett nemzetközi méretekben ható tendencia mellett, a térség országainak autarkiás gazdaságpolitikája döntő mértékben előmozdította. A más országok gazdaságától elzárt nemzetgazdaságok képtelenek voltak a vámsorompó lebontását nagyobb gazdasági megrázkódtatás nélkül elviselni.

A tőkés gazdasági fejlődés követelménye valóban az integráció volt, de ez a tendencia a politikai akadályok miatt nem érvényesülhetett. A politikai ellentétek olyan mélyek voltak, hogy még az államok közötti normális gazdasági kapcsolatok sem voltak lehetségesek. A Tardieu-terv látványos kudarca is azt mutatta, hogy a dunai államok gazdasági együttműködése lehetetlen mindaddig, amíg áthidalhatatlan politikai ellentétek választják el őket egymástól.[13]

Felmerül a kérdés, hogy vajon korábbi elképzeléseihez képest változott-e Jászi álláspontja a dunai kérdés megoldását illetően. Nézetünk szerint Jászi elképzelése a harmincas években alapvetően megváltozott, mégpedig azért, mert nem kevesebbről mint a „Magyar Keleti Svájc" koncepciójáról mondott le. Mint ismeretes, a „Magyar Keleti Svájc" programja a dunai népek szövetségében Magyarországnak vezető szerepet szánt.[14]

[11] Can We Avert War? 737.

[12] *Assar Lindbeck:* The changing role of the national state. Kyklos. Basel 1975. Vol. 28. Fasc. 1. 23—47. Ld. erre még *B. G. Truhanovszkij:* Vnesnaja politika Anglii na pervom etape obcsevo krizisza kapitalizma 1918—1939. Moszkva, 1962. 187—188. *Landermann László:* Szabadkereskedelem, protekcionizmus és önellátás: modern tendenciák a világgazdaságban. Külügyi Szemle, 1934. 165—173.

[13] Tardieu 1932 márciusában javasolta, hogy az öt dunai állam tegye lehetővé termékfeleslegeinek egymás közötti elhelyezését. E terv megvitatására a nagyhatalmak és az érdekelt államok Londonban konferenciát tartottak (1932 április), amelyen hamarosan kiderült, hogy a terv keresztülvihetetlen. A terv hátterében — a gazdasági célok mellett — az Anschluss elhárítása, a kisantant megszilárdítása és a dunatáji francia hegemónia biztosítása húzódott meg. Ld. erre: Külügyi Szemle, 1933. évf. 234, 1935. évf. 329—335; az újabb feldolgozásokból *Ormos Mária:* i. m. 102—127.

[14] *Mérei Gyula:* Föderációs tervek Dél-kelet-Európában és a Habsburg-monarchia 1840—1918. Bp. 1965. 141—153.

Az Osztrák-Magyar Monarchia összeomlása után Jászi mint a külügyi tanács elnöke, ezen elképzelés jegyében kezdte meg a béketárgyalások anyagának és érveinek összegyűjtését. „Mielőtt munkához kezdettem — írja —, Károlyi Mihállyal megállapodtam az alapelvek tekintetében. Kifejtettem, hogy a Magyar Keleti Svájc koncepcióját fogom mint optimum követelést odaállítani, összekötve azt egy demokratikus konfederáció tervével. Ha ezzel a platformmal nem tudunk keresztültörni s ha Magyarország feldarabolására kerül sor, két elvhez fogunk ragaszkodni: a plebiszcitumhoz és a szabad kereskedelemhez a régi és elszakított területek között."[15]

A „Magyar Keleti Svájc" koncepciójában tehát a Duna-medencében élő népek egymásra utaltságának gondolata egybekapcsolódott a Magyarország területi integritását megóvni kívánó szándékkal. Megjegyzendő, hogy az ellenforradalmi Magyarország egyik félhivatalos folyóiratában Ottlik László revíziós, nacionalista szándékkal, valódi tartalmától megfosztva felújította Jászi „Keleti Svájc" koncepcióját. Ottlik szerint Jászi föderalista programja az akkori történelmi helyzetben Magyarország szétbontását mozdította elő, viszont 1929-ben ugyanaz a program „... éppen azoknak a tényezőknek erősítését szolgálhatja, amelyek Hungária területi egységének helyreállítását mozdíthatják elő. Vagyis ugyanaz a program nem ugyanaz, mert a történeti helyzet megváltozott."[16]

Jászi Oszkár a „Magyar Keleti Svájc" koncepciójának elejtésével bizonyította Ottlik közhely számba menő igazságát, hogy a különböző történeti szituációkban ugyanaz a program mégsem ugyanaz. A harmincas években körvonalazott, de részleteiben kidolgozatlan konföderációs elképzelése tehát olyan politikai modell volt, amely a tőkés termelési viszonyok között feltételezte az államok harmonikus kooperációját, anélkül, hogy bármelyik állam ebben a rendszerben hegemóniára tenne szert.

Azonban eléggé felületesen ítélnénk meg Jászi konföderációs elképzelésében a hegemonikus törekvések elhárításának célját, ha ezt csupán a dunai rendszeren belüli agresszív expanzionista szándékkal szembeni fellépéssel azonosítanánk.

Jászi ugyanis a dunai népek összefogásában garanciát látott arra nézve is, hogy mint szilárd egész, valóságos nagyhatalomként szerepelve a világpolitikában képes lesz gátat vetni más hatalmak hegemonikus törekvéseinek.[17]

A fasizmus nemzetközi előretörésének periódusában ez a program kétségtelenül a német és az olasz imperialista tervek és szándékok meghiúsítását célozta, de az is tagadhatatlan, hogy ez a szövetség a Jászi-féle elgondolásban nemcsak a fasiszta hatalmak antipólusa, hanem a kommunista eszmék elleni védekezés bástyája is lett volna. Mindez arra mutat, hogy Jászi továbbra is szilárdan kitartott antikommunista nézetei mellett és ebből következett az is, hogy a Szovjetunió politikai szerepét negatívan értelmezte. Jászi, hasonlóan számos nyugati polgári demokrata gondolkodóhoz, nem tett különbséget fasiszta diktatúra és proletárdiktatúra között. Ennek ellenére nem állt azok táborába, akik a Szovjetunió elleni harc, vagy a szovjet hatalom megsemmisítésének programját vallották. Bár sohasem szimpatizált a Szovjetunióval, a harmincas és a negyvenes években következetesen hirdette, hogy a nyugati polgári demokráciáknak és a Szovjetuniónak össze kell fogniuk a fasizmus elleni harc érdekében.

A világpolitikában a harmincas években lezajlott események fokozatosan meggyőzték Jászit arról, hogy: 1. a Népszövetség „egyetemességének" eszméje nem érvényesül, 2. a békeszerződések által teremtett helyzet, a győztes államoknak a területi és

[15] *Jászi Oszkár:* Magyar kálvária, magyar feltámadás. A két forradalom értelme és tanulságai. Bécsi Magyar Kiadó (é.n.) 94.

[16] *Ottlik László:* „Új Hungária" és „Kelet Svájc." Magyar Szemle, 1929. évf. 114.

[17] Can we Avert War? 737—738.

hatalmi status quo fenntartására irányuló igyekezete és a világháborúban legyőzött, de időközben megerősödött államoknak a status quo fenntartása elleni törekvése olyan patológiás politikai, társadalmi, gazdasági atmoszférát teremtett, amely egy új világháború csíráit hordozza magában, 3. ebben az új világpolitikai helyzetben a Duna-medence regionális összefogása csak a náci Németország közreműködésével, az agresszív imperialista Grossraumwirtschaft keretében jöhet létre, amely az ott élő népek számára elfogadhatatlan.

Jászi publicisztikájában mindhárom gondolatsor egymást átható dinamikus mozgásban tükröződik. Ezért indokoltnak és érdemesnek is tűnik, hogy a felvetett problémákra adott válaszait ugyanilyen egységben kövessük.

A Népszövetség válságának és cselekvésképtelenségének legfőbb okát abban látta, hogy a tagállamokra rákényszerítik önző és imperialista akaratukat az ugyancsak tagállam nagyhatalmak. Ennek következtében a Népszövetségben nem egy nemzetek feletti egyetemes politika, hanem a tradicionális nemzeti politikák jutottak érvényre a nemzetközi erőviszonyoknak megfelelően. Így történhetett meg, hogy a Népszövetség államainak többsége elnézte Mussolini etiópiai kalandját. Jászi arról írt, hogy mialatt a Népszövetségben zárt ajtók mögött titkos diplomáciai tárgyalásokat folytattak, az olasz fasiszták Etiópiában nőket és gyermekeket mérges gázzal gyilkoltak. Rámutatott, hogy míg Mussolini szabad kezet kapott etiópiai hadjáratának befejezéséhez, „ezalatt Herr Hitler az ő biztos machiavellikus érzékével megszegte a locarnói egyezményt és a megfelelő pillanatban bevonult a demilitarizált Rajna-vidékre".[18]

Az eseményeket elemezve Jászi helyesen ismerte fel az angol és a francia külpolitika céljait és eltérő érdekeit is. Az angol és francia vezető körök a fasiszta hatalmakkal szemben békülékeny magatartást tanúsítottak, hogy azok terjeszkedését kelet felé irányítsák. Jászi úgy látta, hogy az angol és a francia külpolitika céljának ezen azonossága mellett a két hatalom között az érdekellentét csupán annyi, hogy az angolok gyarmatbirodalmuk megmentése érdekében, cserében hajlandók a Duna-medencét feláldozni a náci diktátornak.[19] Franciaország viszont Olaszország segítségével akart gátat vetni Hitler kelet-közép-európai terveinek, és ezért ellenezte a hatékony szankciók életbeléptetését az Etiópiát megtámadó fasiszta hatalommal szemben.[20]

A fasizmus nemzetközi előretöréséből és a nyugati polgári demokráciák — nevezetesen Anglia és Franciaország — a fasiszta hatalmakkal szembeni engedékeny politikájából Jászi azt a következtetést vonta le, hogy egy újabb európai katasztrófa feltételei teremtődtek meg. Úgy gondolta, hogy az új világháborút csak a világ gazdasági és erkölcsi struktúrájának megváltoztatásával lehetne elkerülni, hiszen „a háború a társadalom testében és a nemzetközi kapcsolatokban végbemenő patológiás folyamat kitörése".[21] Úgy gondolta tehát, hogy reformokra van szükség. Éppen ezért tartotta tragikusnak a harmincas években kialakult szituációt, amelyben a feltétlenül szükséges politikai, társadalmi, erkölcsi és gazdasági változások végrehajtására már nem maradt, elegséges idő. A béke védelmében a nyugati polgári demokráciák és a Szovjetunió fegyverkezését és összefogását javasolta a fasiszta hatalmakkal szemben. E tábor katonai elrettentő-erejétől remélte a pillanatnyi időnyerést, a háború elodázását, esetleg elkerülését. Azonban

[18] *Oscar Jászi:* The Crisis of the League. Oberlin, 1936. április 22. (gépelt kézirat) 1—4.

[19] Uo.

[20] Május 5-én az olasz hadsereg bevonult Addisz-Abebába és négy nap mulva az olasz király magát abesszín császárrá nyilvánította. Ekkor a francia kormány az Olaszországgal kapcsolatos szankciók visszavonását ajánlotta. 1936. június 30-án a Népszövetség genfi ülésén július 15-i hatállyal eltörölték a szankciókat.

[21] *Oscar Jászi:* The European Crisis. Gépelt kézirat. (1936) 1.

ismételten hangsúlyozta, hogy a háborút csak akkor lehet elkerülni, ha a lélegzetvételnyi szünetet felhasználják a világban uralkodó igazságtalanságok kiküszöbölésére.[22]

A háború vagy béke lehetőségeit elemezve, arra a megállapításra jutott, hogy az európai krízis végső kifejlődése a világháború lesz. Elutasította barátjának, Salvemini olasz történész professzornak azt a proféciáját, miszerint angol—német—olasz—francia négyesszövetség van kialakulóban, amely végül is Németország hegemóniáját biztosítja majd Európa jelentős részében. Salvemini úgy gondolja — írja Jászi —, hogy mind Angliában, mind Franciaországban a pacifizmus olyan erős, hogy inkább a megalázó békét, mint a nagy áldozatot követelő világháborút választják.[23]

Elfogadta Salvemini gondolatmenetéből mindazt, ami a francia és angol külpolitika megalkuvásaira mutat rá. Azonban vitázva Salveminivel, megállapította, hogy Franciaország és Anglia demokratikus erői és közvéleménye előbb vagy utóbb kormányaikat a kapituláns politika feladására kényszerítheti. A franciáknak fel kell ismerniök, hogy engedményeikkel csak a fasiszták étvágyát növelik. Úgy gondolta, hogy Franciaország nem tűrheti el Csehszlovákia felszámolását, és ezt a veszélyt a Szovjetunió katonai segítségével el is lehet hárítani, még akkor is, ha Anglia semleges maradna. Szerinte Franciaországnak már azért is így kellene cselekednie, mert Franco győzelme a francia demokrácia bekerítését jelenti és Németország már csaknem teljesen felkészült a háborúra. Ha mindezt a francia vezetés felismeri, Anglia sem maradhat közömbös és katonai támogatás nyújtására kényszerül, hogy elkerülje a német behatolást Belgiumba és Hollandiába.

1938. szeptember 29-én Münchenben a négyhatalmi konferencia egy nap alatt eldöntötte Csehszlovákia sorsát. A müncheni szerződés a német követeléseknek megfelelően „oldotta meg" a csehszlovák krízist. A müncheni szerződés — hangoztatta Jászi az oberlini egyetem hallgatói előtt mondott beszédében — Csehszlovákia megsemmisítését célozza. Németország azért akarja Csehszlovákiát eltüntetni Európa térképéről, mert ez az ország a közép-európai náci törekvések legfőbb akadálya. Chamberlaint egy arisztokratákból álló pro-fasiszta csoport bíztatta, hogy egyezzék meg Hitlerrel, ezek az erők abban reménykednek, hogy a náci agressziót így a Szovjetunió felé terelhetik. A müncheni szerződés révén az angol és francia befolyás összeomlott a Duna-medencében, Anglia és Franciaország elvesztették szavahihetőségüket és a Szovjetunió európai szövetséges nélkül maradt. Így összeomlott a kollektív biztonság álma, és a múlté lett a nemzetközi jog. Mindez megnyitja Hitler kelet-közép-európai terjeszkedése előtt az utat és lehet, hogy a nácik vérrel és vassal kísérlik meg az európai integráció megvalósítását, azonban egy ilyen integráció szabad ember számára elfogadhatatlan.[24]

Csehszlovákia maradék függetlenségének felszámolása után Jászi a dunai államok helyzetét rendkívül kritikusnak és fenyegetőnek tartotta. Csehszlovákia állami létének megszüntetésével Németország Közép-Európa korlátlan urává vált. Hogyan történhetett meg mindez — tette fel a kérdést —, hiszen a francia—angol és szovjet szövetség révén Csehszlovákia szuverenitását meg lehetett volna őrizni. Két tényezőnek tulajdonította a francia és angol külpolitika megalkuvását: rosszul értelmezett pacifizmusuknak és Európa bolsevizálásától való félelmüknek. Azt remélték — mutatott rá —, hogy Hitler a béke emberévé válik azon nyomban, mihelyt Ausztria és a Szudéta-föld egyesül Németországgal és megnyílik az út a német gazdasági behatolás előtt a Duna-medencébe és a Balkánra.[25]

[22] *Oscar Jászi:* Armed Peace. Gépelt kézirat. 1937. április 21. 3—4.

[23] *Oscar Jászi:* The Present European Situation. II. Interpretations. Gépelt kézirat. 1938. március 16. 1—21.

[24] *Oscar Jászi:* Danger over Czechoslovakia. Gépelt kézirat. 1938. október 4. 1—5.

[25] *Oscar Jászi:* The future of the Danubian States. An address delivered before the Institute of Virginia. 1939. július 5. 3—4.

Jászi szerint a Harmadik Birodalom új életre keltette a Mitteleuropa-tervet, méghozzá a legreakciósabb és legagresszívabb változatban. Ez az elképzelés megfelel a náci Németország eredeti, a „Mein Kampf"-ban megfogalmazott külpolitikai céljainak, minthogy Németország külpolitikája — írta — két alappillérre épül: az egyik az antiszemitizmus, a másik Kelet-Európa és Oroszország kolonializálása. Figyelemreméltónak tartotta, hogy a németek erőteljes politikai és gazdasági behatolási kísérlete a Mittel-Európa elképzelés jegyében folyik. A nácik céljának a „német szervezésű" Közép-Európát, azaz egy erős kontinentális birodalom létrehozását tekintette. A német elgondolásnak realitást adott Közép-Európa és a Balkán gazdasági és politikai széttagoltsága. A német szervezésű Közép-Európa azért is tényleges veszély — állapította meg —, mert a térség problémáit csak integrációval lehet megoldani. Előadásából kitűnik, hogy Jászi elfogadta és szívesen is látta volna, ha e régió integrálódását egy „szabad és felvilágosult Németország" szervezné meg.[26] Megállapítása szerint a náci Németország Kelet-Közép-Európában az ott élő népek önrendelkezésének felszámolása és az egyes nemzetgazdaságoknak a német háborús célok szolgálatába állítása révén integrációs keretet hoz létre. A nácik egyetlen célt: az új háború előkészítését követve nyersanyagot, élelmiszert, valutát és olcsó munkaerőt akarnak felhalmozni. „Ez az, amit a németek Grossraumwirtschaft-nak neveznek, amely egyfajta hatalmas gazdasági integráció."[27] Jászi azonban nem hitt a „Grossraumwirtschaft" sikeres megvalósításának lehetőségében, mivel az az elnyomásra, és nem az együttműködésre épül, éppen ezért Hitler új európai politikai és gazdasági rendjének elkerülhetetlen bukását jósolta.[28]

A dunai államok helyzetét és a náci Grossraumwirtschaft elképzelést elemezve, alapvető összefüggésre: a politika és gazdaság kapcsolatára irányította a figyelmet. Rámutatott arra, hogy két tendencia érvényesült egyszerre: az integráció és a dezintegráció. Az integráció irányába a tőkés gazdasági erők, míg ellentétes irányba a politikai erők hatottak. Fejtegetéseiben azonban elmosódik a határvonal, illetve a különbségtétel az integráció és a gazdasági élet internacionalizálódása között.[29] A Grossraumwirtschaft nem az európai nemzeti gazdaságok integrálódásának objektív folyamata volt, hanem a kelet-közép-európai országok erőszakkal és fenyegetéssel történő gleichschaltolása. Németország kihasználva a kelet-közép-európai államok ellentéteit, külön-külön maga felé orientálta és leigázta nemzetgazdaságaikat. A nácik „divide et impera" politikát folytatva, eleve lehetetlenné tették a dunai országok kooperációját, ezen államok nemzetgazdaságainak csupán a német háborús gépezet kiszolgálói szerepét szánták. Így a Grossraumwirtschaft aligha tekinthető az európai integráció előzményének.

Jászi Oszkár a negyvenes években ismét visszatért az egyetemes és dunai konföderáció kérdéseinek vizsgálatához.[30] Ekkori — a történelem által meghaladott — elképzeléseivel, amelyek a háború utáni problémák megoldását — hasonlóan számos nyugati polgári demokrata gondolkodó nézetéhez — a polgári demokráciák konföderációjában kereste, ezúttal nem foglalkozunk.

[26] *Oscar* Jászi: The European Crisis. Gépelt kézirat (1936) 2—3.
[27] Uo. 5.
[28] Uo. 10.
[29] Ju. Siskov szerint a társadalmi és gazdasági élet internacionalizálódása az integrációnál korábbi folyamat. Az integráció mindent átfogó egyesülés, amely feltételezi az integrálódó országok termelési viszonyainak azonos rendszerét. Mezsdunarodnüe hozjajsztvennüe otnosenija i ékonomicseszkaja integracija dvuh tipov. Voproszü Ékonomiki (Moszkva), 1975. évf. 1. sz. 91—101.
[30] *Jászi Oszkár:* Föderációs tervek. Magyar Fórum, 1942. április 9—11, május, 31—33, augusztus 79—85.

Hamar Mária:

A magyar nyelv kötelező tanításáról szóló 1879. évi törvényről

Az 1878. október 19-én megnyílt országgyűlés első jelentős eredményeként könyvelhette el az 1879 áprilisában elfogadott, a magyar nyelv kötelező tanításáról szóló 18. törvénycikket. A törvényjavaslat útját beterjesztésének miniszteri ígéretétől a szakbizottsági tárgyalások útvesztőin át a parlamenti vitákig a politikusok, a közvélemény és a sajtó élénk figyelme kísérte.

Eötvös népiskolai törvénye 1868-ban a XXXVIII. törvénnyel egységes alapra helyezte az elemi iskolai oktatást. Az állam most először nyúlt a közoktatásügy számtalan, 67 után is megoldatlanul maradt ága közül ahhoz, amelyet már Eötvös a törvény erejével rendezni próbált. A kormány fellépése elsősorban a nemzetiségi iskolákat érintette, kimondva, hogy a magyar nyelvet az összes bárminemű nyilvános népiskolákban a köteles tantárgyak közé fel kell venni, és a tanítóképzőkben annyi óraszámban kell tanítani, hogy azt a tanítójelöltek beszédben és írásban egyaránt jól elsajátíthassák. A törvényt kiterjesztették a magánosok és társulatok által fenntartott nem magyar nyelvű iskolákra is. Az állam eme lépése természetesen komoly gondot okozott a nemzetiségi felekezeteknek, hiszen az iskolák túlnyomó többségét ők tartották fenn, s most úgy érezték, hogy autonómiájukon esett újabb sérelem.

A törvény megérdemli a történetkutató figyelmét, hiszen többek között ennek érvényrejuttatásával az állam határain belül élő nem magyar anyanyelvű népek politikai jogai szenvedhettek csorbát. Az 1868-as nemzetiségi törvény paragrafusai szabályozták a nem magyar nyelvek használatát.[1] A 14. § az oktatás nyelvéről rendelkezik: „Az egyházközségek egyházi felsőségeik törvényes jogainak sérelme nélkül anyakönyveik vezetésének s egyházi ügyeik intézésének, nemkülönben az országos iskolatörvény korlátai között iskoláikban az oktatás nyelvét tetszés szerint határozhatják meg." Ugyanennek a törvénynek 17. §-a az állam, illetve a kormány által állított vagy állítandó iskolákban a tanítási nyelv meghatározását a vallás- és közoktatási miniszter hatáskörébe utalja, „de — folytatja — a közoktatás sikere, a közművelődés és közjólét szempontjából az államnak is legfőbb célja lévén: köteles ez az állami tanintézetekben a lehetőségig gondoskodni arról, hogy a hon bármely nemzetiségű, nagyobb tömegekben együttélő polgárai az általuk lakott vidékek közelében anyanyelvükön képezhessék magukat egészen addig, hol a magasabb akadémiai képzés kezdődik." Bármely nemzetiségű honpolgárnak, de a községeknek, egyházaknak is jogukban állt saját erejükből alsó-, közép- vagy felsőiskolát alapítani. Az ugyanez évben kelt IX., vagyis a görögkeleti vallás ügyében hozott törvény a két görögkeleti egyház iskolai önkormányzatát biztosította.[2]

[1] Magyar Törvénytár, 1836—1868. évi törvénycikkek. Budapest, Franklin Társulat. 1896. 1868: XLIV. tc.

[2] I. m. 1868: IX. tc.

Eötvös törvénye is lehetővé tette minden nemzetiség számára az anyanyelvű oktatást.[3] A népiskolai törvény szerint, bármely nemzetiséghez tartozó tanuló anyanyelvén ismerkedhetett meg a tudás alapelemeivel. Ennek ellenére a törvény már a képviselőházban kiváltotta több nemzetiségi képviselő aggodalmát. Az alsó osztályokban minden gyermeket saját nyelvén kellett tanítani ugyan és a felsőbb népiskolák kötelező tantárgyai között is ott találjuk az anyanyelvet, de a felsőbb iskolákra a 64. § így rendelkezik:[4] „amely iskolákban a tanítási nyelv nem a magyar, ott a magyar nyelv" is köteles tantárgy. A 74. § alapján ugyanez vonatkozik a polgári iskolákra és a tanítóképzőkre is. A magyar nyelvű polgári iskolákban csak a harmadik évfolyamtól kellett idegen nyelvként a németet tanítani. Ez indította Babes Vincét és másokat arra, hogy a képviselőházban tiltakozzanak a törvényben foglaltak ellen. Babes Vince helyesnek tartja,[5] hogy a magasabb népiskolákban az anyanyelven kívül más nyelvet is tanítsanak, de a jogegyenlőség és viszonosság elvének megsértését látja a második nyelv kötelező előírásában: „... a nem magyar ajkúak köteleztetnek egy másik, a magyar nyelv tanulására, míg a magyarajkúak egy másik nyelv megtanulására nem köteleztetnek" mondja.

Eötvös, noha az elemi iskolákra nem terjesztette ki, törvénnyel szabályozta 1868-ban a magyar nyelv oktatását. A felekezetek azonban, közöttük természetesen a nem magyar anyanyelvűek is, messzemenő önállóságot kaptak.[6] Hisz a miniszter kénytelen volt a tankötelezettség kimondásának, megvalósításának érdekében a rendelkezésére álló korlátozott anyagi lehetőségek tudatában a hitfelekezetek által fenntartott iskolákra támaszkodni. Ezekre csak az állam felügyeleti jogát terjesztette ki, s a törvény erejével csupán a tankötelezettség betartásáról, a felekezeti iskolák oktatási, nevelési, egészségi rendszerének egységesítéséről, magasabb szintre emeléséről intézkedett. A felekezetek ezzel szemben maguk választhatták meg nemcsak tanítóikat, de oktatási nyelvüket, tanítási rendszerüket, tankönyveiket, maguk állapíthatták meg tanáraik fizetését. Jogot biztosított a népiskolai törvény arra is, hogy saját erejükből tanítóképezdéket tartsanak fenn és csak a tananyagnak s az óraszámnak kellett az állami tanítóképzők számára előírtakkal megegyeznie. A felekezetek már ekkor ezt sem akarták elfogadni.

Az 1879-ben elfogadott törvény alapvető változásokat ígért a nemzetiségek anyanyelvű oktatásának s a felekezetek elemi oktatásban eddig biztosított önállóságának kérdésében. Bár a kortársak éppen úgy, mint a későbbi korok kutatói Tisza Kálmán nemzetiségi politikáját értékelve, mindenütt megemlítik a törvényt, ennek komolyabb, körültekintőbb értékelése még nem született meg.

A kortársi vélemény olvasható Péterfy Sándor 1896-ban megjelent könyvében.[7] A magyar nyelv bevezetését az elemi iskolákban, mint a még 1843-ban született követelés valóraváltását üdvözli, s többek között azt állítja, hogy ily módon az elemi iskolában a magyar nyelvet sajátjuk elhanyagolása nélkül tanulhatják meg a nem magyarajkú gyerekek. Beksics Gusztáv 1883-ban írt munkájában kifejti, hogy az erőszakos

[3] A népiskolai törvény 58. §-a szerint: „minden növendék anyanyelvén nyerje az oktatást, amennyiben az a nyelv a községben divatozó nyelvek egyike. Vegyesajkú községben ez okból oly tanító alkalmazandó, aki a községben divatozó nyelveken tanítani képes. Népesebb községekben, ahol többféle nyelvű lakosok tömegesen laknak, amennyire a község ereje engedi, különböző ajkú segédtanítók is választatnak." Magyar Törvénytár, 1868: XXXVIII tc. 58. §.

[4] I. m. 1869. XXXVIII. tc. 64. §.

[5] Az 1865. évi december 10-re hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. X. kötet, 361.

[6] Magyar Törvénytár, 1868: XXXVIII tc. 11. §.

[7] *Péterfy Sándor:* A magyar elemi iskolai népoktatás. I—II. kötet, Budapest, Lampel Wodianer Ny. 1896.

magyarosítást veszélyesnek tartja, de eredményesnek a városok, az igazságszolgáltatás, a közoktatás és a közigazgatás magyarosítását.[8]

Somogyi József is a nézet mellett tesz hitvallást hazánk közoktatásügyéről írt munkájában,[9] hogy „a gyermek legeredményesebben akkor szerzi ismereteit, ha azokat anyanyelvén közöljük, de a kisebbségi anyanyelvű vidékeken is kívánatos, hogy a gyermekeknek alkalmuk legyen az államnyelvet megtanulni." Erre szolgált volna, nézetei szerint, az 1879. évi XVIII. törvénycikk, amely azonban nem váltotta be a hozzáfűzött reményeket. A nemzetiségi területek oktatási intézményeinek többsége ugyanis felekezeti intézet volt. Talán az eredménytelenségen okulva tanácsolja: „A magyar nyelvet idegenajkú gyermekek között nem erőltetve és büntetéssel, nem anyai nyelvök eltiltása által, hanem ahhoz édesítve, szelíd módon, s azt jutalom és örömnyerhetés eszközévé téve kell tanítani."

A polgári történetírás kutatóinak véleményét — ha egyáltalán külön megemlítik a magyar nyelv kötelező oktatásának bevezetését — e kérdésben a nemzetiségi kérdésről alkotott nézeteik határozzák meg. Szekfű Gyula Tisza egész nemzetiségi politikáját elhibázottnak tartja, mert nem tett lépéseket a nemzetiségek gazdasági gyarapodása, a magyarellenes kulturális tevékenység ellen.[10] Tisza álláspontja kényelmes: „Fölteszi, sőt el is hiszi, hogy nincsen nemzetiségi kérdés", ha van, akkor az állami adminisztratív eszközökkel megoldható. Szekfű nem fogadja el azt a nézetet, amely a Tisza-kormány céljának a nem magyar anyanyelvűek erőszakos magyarosítását tartja. Érvként éppen az 1879-ben elfogadott törvényt említi. „Ha tényleg magyarosítani akartunk volna, akkor a nem magyar tannyelvű iskolákat vettük volna ki a felekezetek kezéből."[11] Szekfű arról feledkezik meg, hogy erre a lépésre a kormány anyagi lehetősége nem volt meg.[12] Gratz Gusztáv is kritikával közelít a korszak kormányainak nemzetiségi politikájához, elítéli Tiszát, a magyar társadalmat a nemzetiségekkel való szembefordulásuk miatt. Hiányolja a megalapozott elvi megközelítést, mert ez a politika egy-két évtizedig ugyan eredményes lehet, de hosszabb távon mindenképpen célt téveszt. Mocsáry e korban egyedülálló nézeteit, ha nem is ért azokkal egyet, mint a követhető politikai magatartások egyikét részletesen ismerteti. A törvényt, mint Tisza hibás közigazgatási lépését értelmezi, amellyel semmit nem értek el, ezzel szemben „azt az érzést váltják ki, hogy az, ami talán csak hibás és rossz közigazgatás volt, a nemzetiségek elnyomására irányuló, tudatos törekvés".[13]

Mikó Imre a magyar nyelv kötelező tanításáról szóló törvényt, az 1883-ban született középiskolai törvénnyel együtt, a kiegyezést követő évtizedben jelentkező nagy

[8] *Beksics Gusztáv:* Magyarosodás és magyarosítás. Budapest, Atheneum Ny. 1883.

[9] *Somogyi József:* Hazánk közoktatásügye a második világháborúig. Budapest, Eggenberger, 1942. 45.

[10] *Szekfű Gyula:* Három nemzedék és ami utána következik. Budapest, Egyetemi Ny. 1940. 274.

[11] *Hóman—Szekfű:* Magyar Történet. V. kötet, Budapest, Egyetemi Ny. 1936. 570.

[12] A követendő helyes nemzetiségi politikáról mondja Állam és Nemzet című munkájában: „A régiek mindenkor tudatában voltak a lényeges különbségeknek, nem zavarták össze önmagukat a többiekkel, de megadták az utóbbiaknak mindazt, amire az illető korban igényük lehetett. Akár hiszik a mai korszerűek, akár nem, ez az egyetlen útja a magyar egység fenntartásának, s amikor ezt a tudományunkat elfelejtettük a kiegyezési korban, akkor mérgesedett el a nemzetiségi kérdés. Egy szóval kifejezve: a nemzetiségek szentistváni kezelése a múltnak s egyszersmind a jövőnek is az útja." *Szekfű Gyula:* Állam és nemzet. Budapest. Magyar Szemle Társaság 1942. 325. (Tanulmányok a nemzetiségi kérdésről).

[13] *Gratz Gusztáv:* A dualizmus kora. Budapest, Magyar Szemle Társaság 1934. 229.

változás jelének tartja.[14] Az 1868-as nemzetiségi törvény leszögezi, hogy Magyarország összes polgárai politikai tekintetben egységes, oszthatatlan nemzetet képeznek, ugyanakkor biztosítja a különböző nemzetiségek teljes egyenjogúságát. A nagy változás bekövetkeztével az új törvények az állam politikai egysége mellett a nyelvi és kulturális egység megteremtését célozzák. Mikó szerint a 75-ös pártfúzió után fordulat következett be a nemzetiségi politikában. A balközép a kormányrajutásért folyó harcban új nemzeti jelszavakat keresett. „ Így csúszott át a nemzetiségi kérdés a belpolitikai taktika és a pártok közötti licitálás hamis vágányára, ami megakadályozta az egységes és következetes magyar nemzetiségi politika kialakulását." A szerző az iskolatörvényeket nem tartotta eredményeseknek, tehát veszélyeseknek sem a nemzetiségekre nézve.

Flachbarth Ernő „A history of Hungary's nationalities" c. munkájában[15] nem látja igazoltnak azokat a kifogásokat, amelyeket a Tisza-kormány nevelési törvényeivel szemben támasztanak. Ez a törvény ugyan elrendelte a magyar nyelv tanítását, de a szerző véleménye szerint méltányolni kell a türelmet, amellyel ezt tette. Hangsúlyozza, hogy a 79-es törvény után 1898/99-ben az iskolák egyharmada nemzetiségi nyelven oktatott és 6 tanítóképző is így működött.

A történetkutatók nagyrésze, ha el is ismerte, hogy történtek túlkapások a nemzetiségek oktatásával kapcsolatban hozott törvényekkel, azzal menti, illetve tagadja a kormány magyarosítási törekvéseit, hogy statisztikai adatok felsorakoztatásával bizonyítja eredménytelenségüket. Elsősorban a század elejéig magyarosított iskolák kis számára hivatkoznak. A Domanovszky szerkesztette Magyar Művelődéstörténetben olvashatjuk: „Kétségkívül követett el hibákat a magyar közigazgatás is Tisza erőskezű kormánya alatt, de eszközei kimutathatólag ártalmatlanok voltak, hisz egyetlen nemzetiség lélekállománya sem rendült meg."[16] E nézete sem akadályozza meg Miskolczy Gyulát, a szerzőt abban, hogy Tisza Kálmán korszakának törvényalkotásai között a szóbanforgót „Trefort Ágostonnak valamennyinél jelentősebb és maradandóbb értékű" iskolatörvényeként értékelje. Ugyane kötet más helyén is találkozunk azzal a nézettel, amely tagadja a kormány elnyomó politikáját. „Az a vád, mintha a magyarság meg akarta volna fosztani idegenajkú honfitársait nyelvüktől, nem felel meg a valóságnak."[17] A törvény célja, magyarázza a szerző, hogy a magyarság kultúrában is egységes nemzetet hozzon létre.

A polgári szakirodalom, az emlékirat-irodalom vizsgálatai tárgyává teszi ugyan a nemzetiségekkel szemben folytatott politikát, kritikával is kezeli, de az erőszakos magyarosítás tényét mentegetve magyarázza, vagy nyíltan tagadja. Legnagyobb hibának e korban az egységes nemzetiségi koncepció hiányát tartja és azt, hogy e politika a napi események szerint alakult.[18]

A nemzetiségi kérdés történetének kutatója, Kemény G. Gábor az első, aki széleskörű forrásanyagra támaszkodva, eddig figyelembe nem vett dokumentumok publikálásával először értékeli az 1879-ben hozott törvényt a kor politikai, társadalmi erővonalai közé illesztve, megkeresve annak célját, kutatva keletkezésének okait. Megállapítja,[19]

[14] *Mikó Imre:* Nemzetiségi jog és nemzetiségi politika. Kolozsvár, 1944. 254—255.

[15] *Ernest Flachbart:* A history of Hungary's nationalities. Budapest, 1944. 76—77.

[16] Magyar Művelődéstörténet. Szerkesztette Domanovszky Sándor. Budapest, V. kötet. 1939. — *Miskolczy Gyula:* A modern államszervezés kora. 89.

[17] I. m. 90.

[18] *Albrecht Ferenc:* A kiegyezési korszak nemzetiségi politikájának értékítélete. Budapest, Erdélyi Férfiak Egyesülete. Kir. Magyar Egyetemi Ny. 1931. 12.

[19] *Kemény G. Gábor:* A magyar nemzetiségi kérdés története. I. Budapest, 1946. 128. Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában. I. kötet, 1867—1892. Budapest, Tankönyvkiadó. 1952.

hogy 1879 határ, amelytől már a „nemzetállam" jegyében fogant magyarosító iskolatörvények lépnek életbe, fordulat a nemzetiségi politikában, mert a törvény csak első állomása annak az útnak, amelyet a Tisza-kormány fennállása alatt bejár. A nemzetiségek eddig bizakodhattak a 68-as nemzetiségi törvényben biztosított jogaikban, de ezután bizalmuk megrendülése következtében nagyrészük megpróbál más eszközöket keresni a kormánnyal szemben, aminek óhatatlanul szakításhoz kell vezetnie. Kemény G. Gábor a törvény létrejöttéért nagymértékben Trefort Ágoston közoktatási minisztert teszi felelőssé.

Előzmények

Trefort Ágoston vallás- és közoktatási miniszter 1879 márciusában terjesztette a képviselőház elé törvényjavaslatát a magyar nyelv kötelező tanításáról.[20] A magyar nyelv problémája azonban már hosszabb ideje foglalkoztatta a hazai politikai életnek. A tervezet elkészült az előző, 1878-as év őszén. Trefort még decemberben ígéretet tett arra, hogy rövidesen hivatalosan is beterjeszti. A december 21-én lezajlott képviselőházi ülésen Arad és Torontál megyék e tárgyban benyújtott kérvényére kellett válaszolnia.[21] „Nagyon szívesen át fogom venni ezeket a kérvényeket, miután nekem úgyis szándékomban van egy törvényjavaslatot kidolgoztatni, mely a magyar nyelv tanítására vonatkozik" — mondta a közoktatási miniszter.[22] Szavait általános helyeslés fogadta, és Madarász József, az ellenzék képviselője is elégedett volt a válasszal, csupán a mihamarabbi beterjesztést sürgette.

Trefort január 3-án mutatta be a minisztertanácsban javaslatát, ahol azt jóváhagyták.[23] Február 19-én a képviselőházban felháborodott hangon interpellált Madarász József. Feltette a kérdést a vallás- és közoktatási miniszternek, hogy ígéretéhez hűen még mindig abban a helyzetben van-e, hogy a nemzet aggodalmát eloszlassa az érintett törvényjavaslat beterjesztésével. Felháborodásának oka: „hivatva érezte magát a görögkeleti egyházi zsinat és konzisztórium küldöttség által arra kérni fel a királyt, hogy vonja meg kormányától előleges jóváhagyását az érintett törvényjavaslat előterjesztésére nézve".[24] Majd így folytatta: „Az alkotmányos parlamenti kormányzattal megegyezhetőnek tartja-e miniszter úr azt, hogy a királynak az előterjesztendő törvényjavaslatra nézve, a felelős miniszteren kívül, más, az alkotmány által meg nem jelölt felelősség nélküli egyének, vagy testületek tanácsot adhassanak?" Trefort a többször elhangzó kívánságnak tesz eleget, amikor egy hónap múlva beterjeszti javaslatát.

A magyar nyelv kötelező tanításáról szóló törvénytervezet közvetlen parlamenti előzményein kívül, a törvény keletkezésének okai között politikai indítékokat találunk. Nem volt véletlen, hogy a törvényjavaslatot éppen ebben az időpontban terjesztették a Ház elé.

[20] Az 1878. évi október 19-re hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. IV. kötet, 84. ülés.

[21] Országos Levéltár K 2. 229. A kérvények iktatva: 1878. október 28. Arad megye: A magyar nyelvnek az összes népiskolákban kötelező taníttatása végett, törvényhozási intézkedés iránt. 1878. november 9. Torontál megye felirata a magyar nyelvnek úgy a községi, mint a felekezeti iskolákban kötelező taníttatása végett.

[22] Az 1878. évi október 19-re hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. IV. kötet, 41. ülés.

[23] OL. Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1879. január 3. 3758.

[24] OL. K. 2229.

1878. október 19-én az országgyűlés nyugtalan belpolitikai viszonyok között nyílott meg. Bosznia-Hercegovina megszállásával nemcsak az ellenzék, de a kormánypárt legtöbb tagja sem értett egyet. Az okkupációt az országgyűlés szünetelése alatt hajtották végre. „Nehéz időket élünk. Benn zavar, künn veszedelem, lázas forrongás mindenütt", — írta Mikszáth.[25]

A gazdasági kiegyezés az év tavaszán egyébként is népszerűtlenné tette a kormányt, s Tisza pártján belül megindult a szakadás. Noha a Szabadelvű Pártból kiléptek többen, akik nem értettek egyet az év e két fontos bel- és külpolitikai eseményével, Tisza pártpolitikája lehetővé tette, hogy a tiltakozók zöme a pártban maradjon. A nyugtalanság hullámai az országgyűlés megnyílásakor magasra csaptak. Ebből a válságos helyzetből kellett minél előbb kilábolniok. Trefort, fiának harctérre küldött levelében így ír ezekről a napokról:[26] „A miniszter-krízis engem nem bánt, az én lelkiismeretem nyugodt, nem maradhatok azonban közömbös mindazok iránt, melyek valószínűleg be fognak következni, s melyeknek az utolsó (nem első) kiindulási pontja a mai miniszteri lemondás (Széll Kálmán). Mondhatom, hogy hallatlan dolgok történtek, de ezekről én nem írhatok. Legjobban sajnálom Ő Felségét, de sajnálom Tiszát is, mert azon ódiumot, melyet minden oldalról ellene keltenek, sehogy sem érdemelte meg." Bármilyen problémához ebben a válságos politikai helyzetben nem lehetett nyúlni, mert felszíthatták volna a még ki sem aludt tüzet. Egységes hangulatot teremteni a boszniai válság miatt háborgó képviselőházban — nem volt könnyű feladat. Kevés olyan reform adódhatott, melyet az ellenzék ne tudott volna kihasználni az egyébként sem egységes kormánypárt ellen. A képviselőházban mindenki Trefort javaslatának beterjesztésére várt, hiszen a miniszter erre ígéretet tett. Az 1879. március 9-én tartott koronatanácson a kormány tagjai próbálták meggyőzni a királyt a tervezet szükségességéről, beterjesztésének elkerülhetetlenségéről.

A tanácskozás első pontja a magyar nyelv kötelező tanításáról szóló törvénytervezet tárgyalása volt.[27] A király már bevezetőjében hangsúlyozta, hogy nem tartja helyesnek és időszerűnek a törvényjavaslat beterjesztését. Aggodalmát fejezte ki amiatt, hogy ez a lépés a nemzetiségek nyugtalanságát fogja kiváltani olyan politikai helyzetben, amikor ez egyáltalán nem kívánatos, és amikor e vonatkozásban előnyös nyugalom van. A törvény — szerinte — halott betű marad, és ezért nem alkalmas arra, hogy a kormány tekintélyét erősítse. Nem javasolta a magyar nyelv problémájának napirendre tűzését.

Trefort kért ezután szót és elmondta, hogy ő és a kormány többi tagja is számított a nemzetiségek ellenállására, ezért amilyen hosszan lehetett, visszatartotta a tervezetet: „ámde egy év óta, különösen 8—9 hónapja a törvénytervezet előterjesztése miatt erőssé vált a nyomás — csaknem az ország minden tájáról a megyéktől érkeztek a kérvények a parlamentbe és a kormányhoz." Nem halogathatta tovább a kérdést, „mert különben félő volt, hogy a parlament ragadja magához a kezdeményezést és különösen a szélsőbal fogja ezt a kérdést hatalmába keríteni". Nem tudta a kultuszminiszter a király előzetes jóváhagyását kérni, mert azonnal cselekednie kellett. Elmondta még, hogy a nemzetiségek közül a rutén püspökök a kérdéses javaslat mellett nyilatkoztak, ezt tették a felsőbb vidékekről a katolikus püspökök, sőt Miron román püspök is beismerte, hogy a magyar nyelv elsajátítása hasznára lenne a románoknak. Trefort nem érti és nem tartja indokoltnak a nemzetiségi „agitációt", mert szemmel látható a javaslat mértékletessége, hisz

[25] *Mikszáth Kálmán:* Cikkek és karcolatok. 5. kötet, 1878. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1966. 74.

[26] Idézi *Szalay Imre:* Visszaemlékezések Trefort Ágostonra. Budapest, Franklin Ny. 1909. Országos Széchényi Könyvtár. Kézirattár. Trefort levelezése. Pest, 1878. október 5. Fiához.

[27] OL. Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1879. március 9., 13.

egyetlen nemzetiségi iskolát sem akarnak bezárni, vagy magyarrá tenni. Csupán az a szándékuk, hogy a magyar nyelvet kötelező tantárggyá tegyék. Indoklásul más államok e kérdésben folytatott politikáját idézi. Romániában a magyarok nem létesíthetnek maguknak iskolákat, Szerbiában a 300 ezer lelket számláló román lakosságnak uincsen lelkipásztora, a német birodalomban a lengyel kerületekben németül tanulnak, és Görögországban az albánok csak görögül.

A törvényjavaslat hat évet ad a magyarul nem tudó tanítóknak ahhoz, hogy a magyar nyelvet elsajátítsák. A javaslat egyedüli szankcióját, a határidőt a körülményekhez képest el is lehetne nyújtani. Trefort nem hiszi, hogy a törvény papíron maradna, mert a nem magyar anyanyelvű lakosságnak érdeke a nyelv elsajátítása, hisz azok a gyerekek, akik az elemi iskolákból gimnáziumba, vagy magasabb polgári iskolába akarnak jutni, könnyebben boldogulnak, ha valamennyire ismerik a magyar nyelvet. Arra hivatkozik, hogy magyarul a tanítóképzőkben eddig is tanulni kellett volna, de éppen, mert az elemi iskolákban nem volt kötelező, így szüksége sem volt az ismeretekre a jövendő tanítónak.

Trefort kéri a királyt, hogy járuljon hozzá a törvénytervezet beterjesztéséhez, és indoklásul ismét a korábbi érvet hangoztatja: „Különben félő, hogy a szélsőbal egy törvényjavaslatot indítványoz, melyet a parlament biztosan el is fogad." Célszerűbbnek tartja önként csinálni azt, amire később kényszerítve lennének.

A király a felsorakoztatott érvek ellenére sem tartotta a törvénytervezetet célszerűnek és szerencsésnek. A Trefort által leírt körülmények között azonban szerinte sem marad más hátra, mint beterjeszteni a javaslatot. Ennek ellenére figyelmeztette a kormányt, hogy bizonyos kényes dolgokkal vigyázni kell, nem lehet nyomást gyakorolni. Ugyanis minden nyomás ellennyomást eredményez. Ha szükséglet mutatkozik arra, hogy a magyar nyelvet tanítsák, ez magától is bekövetkezik, míg ha ezt törvény útján akarják elérni, az emberekben azt a látszatot keltik, hogy külső nyomás alatt vannak. Ezért keletkezik ez ellen agitáció.

Tisza Kálmán véleménye szerint a nemzetiségek tiltakozása nem jelent komoly veszélyt, mégis helyesnek tartaná, ha a törvényjavaslatot minél előbb előterjesztenék a képviselőházban. A tiltakozás így eredménytelen lenne és hamar el is tűnnék, ellenkező esetben viszont nagyobb területekre terjedne ki. Végső érvként ő is a képviselőházban uralkodó hangulatot említi. Arra hivatkozik, hogy a következő napokban tárgyalja-e a Ház a kultuszminiszter budget-jét és a „törvényjavaslat beterjesztésével elejét lehetne venni sok kellemetlen taglalgatásnak".

Trefort ezek után fontosnak tartotta, hogy felhívja a figyelmet személyes momentumaira. Önként nem terjesztette volna be ezt a javaslatot, ő nem soviniszta — mondta —, de „engednie kellett a nyomásnak". Reméli, hogy a másik oldal is arra a belátásra jut, hogy nem kívánják az iskolák magyarrátételét.

Tisza egyetértett azzal, amit a király elmondott, de felhívta a figyelmet arra, hogy a dolog abban a stádiumban van, amikor a kormány helyzetét figyelembe kell venni.

A király nem akadályozta meg a beterjesztést, de figyelmeztetett arra, hogy a törvény bevezetésénél gondosan kerülni kell mindent, ami önkényeskedésnek magyarázható. Felhívta a figyelmet a javaslat azon pontjára, amely szerint kívánságra a magyar nyelv tanítását a megadott idő előtt is be lehet vezetni. Ez félelemre adhat okot, ezért pontosabban kell fogalmazni. Utolsó megjegyzéseiben még visszatért arra, hogy tartani kell az agitáció további terjedésétől.

A koronatanács akkor ült össze, amikor a törvényjavaslat esetleges elvetése már nem volt lehetséges. A király nyilván tudta ezt, s bár elhangzanak aggályai, beleegyezik a törvényjavaslat beterjesztésébe. Aggodalmát elsősorban a törvény ellen tiltakozó nemzetiségi mozgolódások okozzák, de a Tisza és Trefort által elmondott ellenérvek

ennél sokkal erősebbeknek bizonyulnak. Félelmeiket a válságos politikai helyzettel magyarázzák, tartanak attól, hogy a képviselőházban az ellenzék magához ragadhatja a kezdeményezést. A kérdés sorsdöntő lehet a kormány számára, hisz a törvény tárgyalása a legteljesebb egységet hozhatja. Már ekkor jól érzékelhető, hogy Trefort nem tartotta volna szükségesnek a magyar nyelv tanításának előtérbe állítását. A Házban uralkodó hangulat, a hosszú hónapok óta elsősorban a személyére nehezedő nyomás az, ami e lépés megtételéhez vezeti.

A magyar nyelv kérdése valóban azon kevesek közé tartozott, mellyel kapcsolatban nemcsak a Házban alig lehetett a nemzetiségi képviselőkön kívül ellenzőre találni, de a magyar politizáló közvélemény messzemenő támogatására is számítani lehetett. A kormány részéről tehát alkalom kínálkozott a törvényjavaslat napirendre tűzésével megingott népszerűsége helyreállítására, a hónapok óta tartó nyugtalanság lecsillapítására. Az állam nyelvéről való gondoskodással jó alkalom nyílott arra, hogy az okkupáció következményeitől félők tömegét megnyugtassák: igaz, hogy az állam határain belül élő nemzetiségek túlsúlya tovább növekedett, de visszaszorításukra a kormány is megtette a megfelelő intézkedéseket. E válságos helyzetben a kérdés napirendre tűzésének időzítése nem okozott a kormánynak különösebb nehézséget, hisz évek óta fokozódó nyomásként nehezedett Trefort vállára is a követelés: tegyen a kormány a nemzetiségek ellen határozottabb lépéseket.

A kormányok a kiegyezés után sorra meg is találták a módját, hogy a nem magyar népek politikai szervezkedéseit, beleszólásukat a politika alakulásába visszaszorítsák. Tisza Kálmán kormányzása alatt sűrűsödnek, rendszeressé válnak ezek az intézkedések. Tisza belügyminisztersége alatt született a rendelet, amely megtiltotta a nemzetiségeknek politikai egyesületek alakítását és a nemzeti jelző használatát. A „magyar nemzeti állam" gondolatának megvalósítása a politika és kulturális élet területén intézkedések sorát váltotta ki. E törvény megszületésével egyidőben fordulat következett be Tisza horvát-politikájában is, írja Katus László.[28] Horvátország pénzügyi és gazdasági függésének fokozása után a kormány mindent megtesz politikai befolyásának erősítésére. Az intézkedések 1879-től kiterjednek eddig érintetlen területekre is. Nagy szerep jut ekkor Szapáry Gyula pénzügyminiszternek. A zágrábi országos pénzügyigazgatóság élére kinevezett új igazgató utasítást kapott tőle, hogy „mindig tartsa szem előtt a magyar állameszme követelményeit".[29] Ekkor fogalmazzák a rendeletet, amely magyar nyelvű tanfolyamok szervezését eredményezi. 1879-től ölt egyre nagyobb mértéket a magyar nyelv erőltetése Horvátországban.

A nemzeti kulturális mozgalmak, szervezkedések állami ellenőrzés alá vonásához az első jelentős lépést 1875-ben tette meg a kormány, amikor bezáratta a három felvidéki szlovák gimnáziumot. Ha e viharos lefolyású esemény dokumentumait olvassuk, már itt megfogalmazva találjuk a későbbi törvény legfontosabb pontjait. Ekkor, ezzel az intézkedéssel tört meg a jég és lépett mindig egyet előre ezután a kormány a magyar „nemzetállam" megvalósítása felé.

A magyarságot a nemzetiségek nagy száma miatt fenyegető veszély gondolatát Grünwald Béla tette elsőnek „közkinccsé". Nagy szerepe volt először mint alispánnak, majd mint képviselőnek a nemzetiségek kulturális szervezkedéseinek betiltásában, a magyar nyelv minden áron való kötelezővé tételének keresztülvitelében. Szinyei életrajzot kért tőle 1885-ben a Magyar Írók Névtárához. Ebben életéből legjelentősebbnek a következőket tartja: „Zólyom megye 1867-ben főjegyzővé választotta, 1871-ben alis-

[28] *Katus László:* A Tisza-kormány horvát politikája. Budapest, 1960. Klny. a Századok 92. évf. 5—6. sz. és 93. évf. 2—4. sz.-ból.

[29] I. m. 32.

pánná. Ekkor kezdte meg az agitációt a magyar nemzeti politika eszméinek terjesztésére. Ő volt az első, aki e politikai felfogást formulázta és a politikai körök közönye s gyanakodása között a magyar publicisztikába bevitte."[30] Az első, tettekben is megnyilvánuló fellépése: a felvidéki iskolák megszüntetése érdekében elindított, országos méretűvé tágított mozgalom volt.

1875 előtt is találkozunk, de csak szórványosan a magyar nyelv terjesztésének gondolatával.[31] Az első komoly sérelem az iskolák bezárásával érte a nem magyar népek közül a szlovákokat. Eddig nyúlnak vissza a törvény előzményeinek szálai is. A miniszteri rendelet által érintett három szlovák gimnázium, a nagyrőcei, a zniováraljai és a turócszentmártoni volt, előbbi Gömörben, utóbbi kettő Turóc megyében.[32]

Nagyrőcén 1862-ben nyílt meg az új szlovák nyelvű evangélikus gimnázium, 1867-ben már teljes nyolc osztályban folyt a tanítás, és 1868-ban miniszteri rendelettel kapta meg az iskola a nyilvánossági jogot. Két dologra kell itt odafigyelni, tekintettel a súlyos vádra, amelyet a gimnázium körül szítottak, pánszláv szellemmel vádolva őket. A gimnáziumnak 1868/69-ben, amikor a legtöbb hallgató látogatta, a nyolc osztályban csupán 166 tanulója volt és a bezárás előtt 115 tanuló nevét jegyezte fel az iskola. Az engedély nélkül megnyitott tanítóképzőben alig tanult egy osztálynyi tanító-jelölt, a működés utolsó évében mindössze tizennégy. Tömeges látogatottságról szó sem lehetett, tehát tömeges veszélyt sem jelentett a magyar államra az itt végző szlovák fiatalság. Az iskola biztosította az anyanyelvű továbbképzést, és ami ritkaság, új épületet biztosítottak ehhez a bezárás előtt két évvel. Az alaptőkéje szerény volt, mégis az iskola patronátusa adakozásokból, kölcsönből új épületet emelt, amelyben 1873-ban kezdődhetett a tanítás. A szlovák nyelvű gimnáziumban az anyanyelvet hat, felső tagozatban öt órában tanították, de tanultak magyarul is.[33] Az alsó osztályokban három, a felsőkben heti négy órában.

A túlnyomórészt szlovák-lakta Turócban 1867-ben alapították a turócszentmártoni evangélikus gimnáziumot. Az intézet patronátusa által elfogadott alapokmány[34] 4. pontja ugyan minden iskolával kapcsolatos ügy intézésének jogát az alapítónak ítéli (ez a turócszentmártoni evangélikus egyházközösség, a patronátus elnöke Paulinyi-Tóth Vilmos) és a harmadik pont a tannyelvet kizárólag a szlovákban jelöli meg, mégis a kötelés tantárgyak közé a magyart és a németet is felveszi. A gimnázium utolsó két osztályában hét, illetve hat órában tanulták a magyar nyelvet. Az algimnáziumot évenként kb. száz diák látogatta.

[30] OSzK. Kézirattár Fol.Hung. 1886.

[31] 1871. október 28-án Frankl István Bács-Bodrog vármegye másodfelügyelője figyelmezteti Trefortot, hogy Szabadka ellenzéki képviselője, Mukics Ernő interpellációra készül „a magyar nemzetiség érdekeinek figyelmen kívül hagyása miatt". A szabadkai tanítóképző két tanára, Soksek Vince ének-, zene- és Barbaró Leonhard szépírás- és rajztanár nem tudnak magyarul. A tanfelügyelő azt tanácsolja a miniszternek, hogy szabjon határt a nyelv megtanulására, mert „magyarság iránti figyelmet soha nem mutattak", egyébként rendes, jó tanárok. — OL. K. 305 (VKM) töredékiratok 9. csomó. — Az Eötvös minisztériumában szerkesztett Néptanítók Lapját ingyen küldték a tanítóknak az iskolák címére, 1870-ben 8350 magyar, 1800 német, 1250 román, 875 szlovák, 300 orosz, 225 szerb, 100 horvát nyelvű lapot — számol be az országgyűlésnek Eötvös jelentésében. 1874-ben, az országgyűlés költségvetési tárgyalásain e lap előállítására már csak 10 000 forintot szavaztak meg, ezentúl csak magyar nyelven nyomtatták, megszüntették a többnyelvű kiadást.

[32] A kérdés rövid feldolgozása és a fontosabb dokumentumok megtalálhatók *Ruttkay László:* A felvidéki szlovák középiskolák megszüntetése 1874-ben. Pécs, Dunántul Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda, 1939.

[33] I. m. 15.

[34] I. m. 100.

A harmadik, zniováraljai középiskolát katolikus vallású patronátus közadakozásból tartotta fenn, 1868 óta működött állami felügyelet alatt. Az állami szerv a pozsonyi tankerületi főigazgatóság volt. Az iskola látogatottsága a nagyrőceihez hasonlítható és amint a vizsgálat során kiderült, szép sikerrel, eredményesen tanították itt is a magyar nyelvet.[35]

Szlovák nyelvterületen egyházi fennhatóság alatt működő nemzetiségi középiskolákról volt szó. A megyék lakóinak jelentős része szlovák volt. Az iskolák nyolc osztályát 100—150 tanuló látogatta. A magyar nyelv mindegyik iskolában, amint a törvény rendelte, a köteles tantárgyak közé felvétetett.

Zólyom megye 1874. április 15-én tartotta azt a közgyűlést, melyen elfogadták a minisztériumhoz küldött felirat szövegét. A Narodnie Noviny 45. számában[36] Zólyom megye választmányának arról az üléséről számol be, amelyen az állandó megyei bizottmány Grünwald Béla alispán befolyására javaslatot tett: a törvényhatóság írjon fel a magyar kormánynak a magyar állam egységét veszélyeztető, pánszláv szellemet terjesztő három gimnázium ellen. „Grünwald minden emberét összecsődítette ebbe a választmányba." A feliratot az ország összes törvényhatóságához eljuttatták és 26 közülük csatlakozott is ahhoz. Már első olvasásra kiderül a felirat szövegéből, hogy a kormányhoz küldött irattal sokkal nagyobbszabású dolog indult útjára, mint a három kis felvidéki gimnázium beszüntetése. A felirat semmi ilyen konkrét vádat nem tartalmazott, szemmel láthatóan nem is törekedett erre, csupán alkalmat keresett, hogy a nagy szavakkal megfogalmazott felhívást országszerte ismertté tegye. Az első alkalmat igyekszik Grünwald kihasználni, melyet 1874-ben a fúzió előkészítésére alakult Bittó-kormány nyújtott, felismerve a nemzetiségi kérdésben bekövetkező változások előszelét. Zólyom megye feliratának egyik célja éppen az volt, hogy bebizonyítsa, az eddigi kormányok felelőtlenségének következménye az országban elharapódzott magyarellenes nemzetiségi mozgalom, amely „egyenesen a magyar állam fennállása ellen van irányozva. De még aggasztóbb jelenség, s még nagyobb veszély a magyar államra nézve az a közöny és tétlenség, melyet kormányaink mindezideig a nemzetiségi agitációval szemben tanúsítottak."[37] Az új kormánytól várják a magyar állam érdekeinek védelmét, „s ez lesz a legnépszerűbb küzdelem, s a kormány biztos lehet, hogy az egész nemzet részvéttel és lelkesedéssel fogja támogatni e küzdelemben". Az engedékenység és kímélet politikáját károsnak tartják, tervszerű, a kormányzat minden ágára kiható politikát követelnek. A nemzetiségi mozgalmakról, izgatásokról úgy beszélnek mint „ami néhány évvel ezelőtt csak szikra volt, melyet könnyűszerrel el lehetett volna oltani, ma már nagy láng, mely akadálytalanul harapódzik tovább, folyton nagyobb mérvet ölt, s komoly veszéllyel fenyegeti a hazát". Állításai igazolásául Zólyom megye közgyűlése a három felvidéki középiskolát nevezi meg: hazaellenes szellem, hiányoznak a középiskolák eredményes működésének anyagi feltételei, a kellő berendezések; a tanulók szellemi képzése elhanyagolt. A pánszláv szellem terjesztése az iskola egyetlen célja, az az ifjú, aki innen kikerül, a haza elkeseredett ellenségévé válik. „Kíméletlen kézzel meg kell semmisíteni a hazaellenes szellem terjedésének okait, meg kell semmisítenie (a kormánynak) az izgatás eszközeit."

A Trefort miniszterhez Bittótól áttett felirat az iskolák hazaellenes tevékenységére bizonyítékot nem tartalmazott ugyan, de szétküldve az ország összes törvényhatósága megismerhette, a sajtóból a közvélemény is hamar tudomást szerzett róla. Zólyom

[35] *Ruttkay László* az iskolák értesítőinek alapján sorolja fel adatait.

[36] A gimnáziumok bezáratásával kapcsolatos események dokumentumai egy részét közli könyvében Kemény G. Gábor is. *Kemény G. Gábor:* Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez. I. kötet. Budapest. 428.

[37] A feliratot közli *Ruttkay:* i. m. 87.

megye szenvedélyes hangú felszólítására Erdély nemzetiséglakta törvényhatóságai közül egy sem válaszolt, a két érintett megye közül Gömör csatlakozott, Turóc május 5-én Turócszentmártonban tartott rendkívüli közgyűlésén tiltakozott.[38] Ellenérveik figyelemreméltóak. A hatáskörükbe tartozó két érintett gimnázium ellen felhozott vádak semmi konkrétumot nem tartalmaznak, írják, a zniováraljai intézményt a pozsonyi kerületi magyar királyi iskolai tanfelügyelő évenként vizsgálja, de a vallás- és közoktatási miniszter utasítására 1872-ben a megyés püspök is meglátogatta, 1873-ban pedig a szentmártonit a dunáninneni szuperintendens. A vizsgálatok alatt semmi törvénybeütközőt nem találtak, s a törvényhatóságnak sincs sem politikai, sem szervezeti szabálytalanságról tudomása. A megye bármilyen újabb vizsgálatot szívesen fogad.

Trefort az egyházi autonómiák vezetőihez fordult, Czékus István ág. hitv. evang. tiszai kerületi szuperintendenshez rendeletet, Prónay Gábor egyetemes felügyelőhöz leiratot küld és felkéri Barton József apátot, a pozsonyi tankerület főigazgatóját a gimnáziumok ügyében folytatandó vizsgálatra. Trefort soraiból is kiderül, hogy a korábban folytatott vizsgálatok semmi felforgató, hazaellenes tevékenységet nem találtak, megállapították, hogy a vádak félreértésen vagy gyanúsításon alapszanak. Trefort, noha hivatkozik a hozzá érkezett felterjesztés azon részére, amely e gimnáziumok megszüntetését követeli, mégis fentnevezetteket arra szólítja fel, hogy ha a vádak alaposnak bizonyulnak, azonnal tegyék meg a szükséges intézkedéseket „a gyökeres átalakítás" érdekében. A tények azt bizonyítják, Trefort miniszter nehezen szánta rá magát, hogy a hozzá érkezett felterjesztésre a középiskolák bezáratásával válaszoljon. A miniszterelnöktől kapott feliratot, minden sürgetés ellenére, nem terjeszti azonnal a minisztertanács elé. Grünwald Béla A Felvidék címmel 1878-ban kiadott könyvében Trefortot teszi felelőssé azért, hogy nem történtek meg időben a kormány részéről a nemzetiségek felforgató, államellenes tevékenysége ellen a megtorló lépések. Trefort csak akkor záratta be a szlovák középiskolákat, mikor sikerült a sajtón, a vármegyékhez megküldött feliratokon keresztül őt nehéz helyzet elé állítani. Liptó megye határozatának felküldésekor Szent-Iványi Márton egyházkerületi felügyelő Zólyom megyét felelőtlennek nyilvánítja, mert az könynyelműen a kormányt olyan helyzetbe hozta „konkrét esetek felsorolása nélkül, hogy a vizsgálatot elrendelni ezek után kénytelen volt — főleg miután hírlapilag is közzé lett bocsátva".[39] Az egyházkerületi felügyelő állami szlovák gimnázium felállítását javasolja a bezáratás helyett, mert ha itt kedvezőbb, jobb körülményeket biztosít az állam, s tanárait is maga válogathatja meg, nem okoz a szlovákság körében semmi komolyabb ellenállást vagy felháborodást, ami ellenkező esetben várható.

Grünwald Béla előbb említett munkájában Zólyom megye, de talán még inkább saját sikerének könyveli el a középiskolák megszüntetését. A közoktatási minisztérium nem akart intézkedni, miután megkapta a felterjesztést, emlékezik vissza. Azt állították, mondja a szerző, hogy ezek az intézetek kitűnőek, hazafiság szempontjából kifogástalanok. A kiküldött államtitkár is ilyennek találta őket. Ezek után „a közoktatási miniszter úrnak kellemetlenségei voltak a minisztériumban is, melyek majdnem komoly következményeket vontak maguk után". Trefort azt üzente Zólyom megye alispánjának, hogy nem zárat be semmiféle középiskolát és Grünwaldot tartotta minden kellemetlenség okának. A bezáratás után viszont keserűen jegyezte meg: „Ha még tudnak valami rossz gimnáziumot, szóljanak. Én rögtön bezáratom, én bezáratok minden gimnáziumot."[40] Nyilvánvalóan szerepet játszott Trefort habozásában az a meggondolás is, hogy

[38] I. m. 111—113.
[39] I. m. 109—111.
[40] *Grünwald Béla:* A Felvidék. Politikai tanulmány. Budapest, Franklin Nyomda. 1878. 162.

a felekezetek autonómiáján ejt sérelmet a középiskolák megszüntetésével, s az országban található összes nemzetiségi iskolát még sem lehet bezáratni.

A miniszter nem elégedett meg az autonómiák vezetőinek hivatalosan folytatott vizsgálataival, az arról küldött jelentésekkel, a megyékbe küldte Tanárky Gedeon államtitkárt, aki a minisztériumban ennek az ügynek előadója volt. Tanárky nehéz feladat elé állította miniszterét, mert igenlő választ ad ugyan arra a kérdésre, hogy szükséges-e a középiskolák bezáratása vagy átalakítása, de azzal egészíti ki jelentését, hogy a bezárást nem javasolja, „nemcsak azért, mert ezen okból minden szász, szerb és román iskolát és a nyitrai papnöveldét is azonnal be kellene záratni, hanem azért is, mert oly bebizonyított konkrét tények, melyek bírói ítélet alapjául is szolgálhatnának, meg nem állapíthatók, alkotmányos országban pedig a törvényes alap gyakorta a lényeg".[41] A hivatalos vizsgálat eredményei után a miniszter maga is ezt a következtetést vonhatta le.

Családjának tagjaival folytatott sűrű levélváltása keveset árul el ugyan a miniszter hivatali nehézségeiről, 1874 elején mégis panaszkodni kezd fáradtságról, rossz ideg- és kedélyállapotról. 1874. március 7-én írja lányához, Edithez:[42] „Ellenben nem örvendek, hogy miniszter vagyok, s valószínűleg maradok. Nekem legjobb volna visszavonulni mindentől — idegrendszerem rossz, kedélyem és eszem elaszticitása nagyon csökkent — nincs kedvem a munkához, kényszeríteni kell magamat. De nem lehet, nem szabad — a viszonyok nem engedik. Tűrni kell, amin segíteni nem lehet." Majd ez év augusztus 31-én:[43] „s mert őszintén mondom, fáradt vagyok. Ne gondoljátok, hogy bármi bajom volna, — nem, de a rossz levegő s a folytonos hecc kifárasztja az embert az én koromban." Trefort, ahogy Grünwald említett könyvében ezt el is mondja, nehezen szánta rá magát erre az erőszakos lépésre. 1879. március 18-án a közoktatási minisztérium költségvetési vitájában Molnár Aladár szemére veti a miniszternek, hogy a bajai gimnáziumot, melyet Eötvös a várostól átvett, miért adta át a cisztercita rendnek.[44] Nem az ellen szólt a képviselő, hogy egyházi kézre került a gimnázium, hanem azt kifogásolta, hogy miért nem kötelezték őket inkább a megszüntetett gimnáziumok helyén újak alapítására. Trefort keserűen válaszol: „Nem telt nekem örömem benne, hogy azon gimnáziumokat be kellett zárni, s kértem is hitelt egy új gimnáziumnak ott felállítására, de nem kaptam meg a kívánt hitelt." Trefort valóban tárgyalásokat folytatott, s Grünwald 1875 tavaszán elkészített „tótságra vonatkozó emlékiratában" ez ellen is tiltakozott.[45] „Azonban szükséges, hogy a kormány a középtanodák tekintetében bizonyos elvben állapodjék meg. Ez az elv nem más, mint hogy nem engedi meg többé, hogy bárki tót gimnáziumot állítson fel a felvidéken. Aggodalommal halljuk ugyanis, hogy Trefort miniszter úr a felvidéken egy tót tannyelvű állami gimnáziumot akar felállítani, s már e tárgyban néhány püspökkel és főispánnal értekezletet is tartott. Tenni akarja ezt azért, hogy úgymond a tótoknak a három megszüntetett gimnáziumért némi kárpótlás adassék. Ez azonban téves felfogása az itteni viszonyoknak. A tótok magyar tannyelvű gimnáziumot akarjanak inkább, mint tótot... a tót gimnázium felállítását nagyméltóságod van hivatva megakadályozni..." Az új gimnázium felállítását sikerült megakadályozni.

Milyen eredményre vezetett a szlovák gimnáziumok ellen indított hivatalos vizsgálat?

Az a vád, amely szerint ezek a gimnáziumok, mint azt Grünwald állította, tudománytalanok, teljes bennük a tudatlanság, elhanyagoltak, színvonaluk nem kielégítő,

[41] Idézi *Ruttkay László:* i. m. 67.
[42] OSzK. Kézirattár. Trefort levele Edithez, Pest, 1874. III. 7.
[43] OSzK. Kézirattár. Trefort levele Edithez, Pest, 1874. VIII. 31.
[44] 1878—81. évi országgyűlés képviselőházának naplója, 89. ülés.
[45] OSzK. Kézirattár. Fol.Hung. 1886.

nem állta meg a helyét. Még a nagyrőcei gimnáziumról is, melynek beszüntetését kimondta a Czékus István tiszai szuperintendens által alakított kerületi bizottmány, ezt írták:[46] „... a tanárok tudományos képzettsége, oktatási ügyessége kétségbe nem vonatott". A főgimnázium ellen a legsúlyosabb vád, hogy bizonyítványait az 1867 óta tartó huzavona után sem hajlandó magyar nyelven is kiállítani. A nemzetellenes érzület bizonyítékaként a tanárok ellen sorakoztatott fel számtalan nehezen bizonyítható, törvénybe nem ütköző cselekedetet: A magyarul elhangzó kérdésre Zoch István szlovákul válaszolt, Ormis tanár megtiltotta diákjainak, hogy a magyar érzelmű nagyrőceieknek köszönjenek. Az egyházkerületi gyűlés, melyet Miskolcon tartottak július 30—31-én, a gimnázium működési engedélyét megvonta.

Geduly Lajos dunáninneni szuperintendenst Trefort kétszer szólítja fel a turócszentmártoni gimnázium ellen folytatott per ügyében. Geduly mindkét leiratra elutasító választ küld, ezekben megvédi az iskolát.[47] Beszámol arról, hogy az előző év májusában folytatott vizsgálat alatt kedvező képet kapott a magyar nyelv tanításáról, s javaslatára határozta el az iskola a hazai történelemnek magyar nyelvű oktatását. Hivatkozik a nemzetiségi törvény 14. és 17. §-aira, „tótul sajátítani el az iskolában ismerteket még nem hazaellenes dolog". A nemzetiségi viszonyok romlását állapítja meg 1948 óta. „Okos jóakaró politikát" javasol. „Annyi igaz, hogy Zólyom megye bizottmányának fellépése, s a pesti napi irodalom fiatal óriásainak: Szuronyt szegezz, előré-je nem tartozik e politikához." Meglepő Geduly éleslátása, mert magatartását ugyan magyarázza az egyház autonómiájának védése is, de nézetei az adott politikai helyzet világos felmérését, a nemzetiségi politika eltorzulásától való félelmet is tükrözik. Zólyom megye fellépését elítélve tudja, hogy e nézeteivel nem lesz népszerű: „Jól tudom én Nagyméltóságú Miniszter Úr, hogyha kevésbé szigorú megfontolással járnék el e dologban, s a turóczszentmártoni gimnáziumot, feltéve, hogy ez hatalmamban állana, egyszerűen bezáratnám, a múltkori alázatos felterjesztésemben említett fiatal óriásoknak (kik közt lehet talán egyik-másik öreg is) hozsannájára számolhatnék, valamint most készen lehetek arra, hogy általok, kik nem irtóztak egész felekezetemet a haza előtt szintoly otromba, mint gyalázatos módon denunciálni, én még inkább össze fogok marcangoltatni." Az evangélikus egyetemes gyűlés által kiküldött bizottság a turóci algimnáziumban folytatott öt napos vizsgálat alatt az iskola belső életében hazaellenes tevékenység nyomára nem akadt. A kihallgatott tanúk az iskola tanárait, a város lakóinak nagy részét pánszlávnak tartották és hazaellenes tettnek, a magyar faj elleni gyűlöletük kifejezésének a „tót" ünnepek megtartását, „tót" dalok éneklését, zászlók használatát.

Barton József, pozsonyi tankerületi főigazgató a znióváraljai gimnáziumban tartott vizsgálat után küldi Treforthoz jelentését.[48] Tanulmányi tekintetben a tanoda dicséretet érdemel, állapította meg, különösen a magyar nyelvben tapasztalható előmenetelt emelte ki. Hazaellenes tevékenységet nem talált, de az iskolában a magyart, mint idegen nyelvet a „tót" mögé helyezik, s kifogást egyedül a „teljes tótnyelvűség" miatt lehet emelni.

Trefort rendelete a nagyrőcei gimnáziumot augusztus 25-én, a turócszentmártonit és a zniováraljait 1875. január 8-án megszüntette. A rendelet megállapítja,[49] hogy nevezett gimnáziumok tanári testületeinek tagjai, „kevés kivétellel, nemcsak elkülönítik magukat mindentől, ami a magyar államiság érdekeivel azonos, de bár óvatosan és titkolva, minden ellen, ami magyar, ellenséges álláspontot foglalnak el, s ezen érzelmet

[46] Czékus jelentését közli *Ruttkay:* i. m. 92—100.
[47] I. m. 101—109.
[48] I. m. 130—134.
[49] I. m. 127—130.

beoltották már tanítványaik szíveikbe is, mely tényállás konkrét adatokkal bizonyíttatott".

A három szlovák középiskola bezáratása az első eredményes lépést jelentette a nemzetiségek kulturális tevékenységének visszaszorítására,[50] nem sokkal azután történt, hogy Tisza Kálmán 1875-ben feloszlatta a szlovákok kulturális egyesületét, a Maticát. Grünwald korábban említett emlékiratában, melyben tiltakozik az új szlovák nyelvű gimnázium felállításának terve ellen, pontosan előre megfogalmazza a kormány nemzetiségi politikájának ezt a soronkövetkező lépését.[51] Megnyugodva állapítja meg: a kormány végre belátta, hogy a nemzetiségi törvény elhibázott dolog volt. Ezt bizonyítja a középiskolák beszüntetése is. „Így fog megszűnni bizonyára a Matica is", ennek betiltásával már előre, mint megtörtént ténnyel számol. Milyen legyen a nemzetiségi politika? Az indulás helyes volt, állapítja meg, hisz középtanoda nélkül nincs új nemzedék, „egységes szervezés nélkül nincsen összehangolt akció".

A legfontosabb feladatnak a szlovák értelmiség, a tanító, a pap, az orvos, a tisztviselő asszimilálását tartja, hisz a köznép nem veszélyes, nem támaszt nemzetiségi igényeket. Ennek érdekében a kormány első feladatai közé sorolja a tanítók képzésének kézbevételét. „A tanítók képzése egyik lényeges momentum, nemcsak a közoktatási, hanem egyenesen az állami és nemzetiségi érdekek szempontjából." Az ezt követő feladat a nemzetiségi iskolák ellenőrzésének megszigorítása. Ellenőrzött tankönyvek, kormány által kinevezett tanítók s megbízható tanfelügyelők küldése. Már itt jelentkezik később is visszatérő gondolata: „a középtanoda egy nagyszerű gépezet, mellyel gyártani lehet idegen elemekből a magyar embert, ezzel lehet szaporítani a magyarságot, növelni szellemi erejét és hatalmát. A felvidéki értelmiség teljes asszimilációjával asszimilálva volna maga a kétmilliónyi tótság is."

Tisza Kálmán, mint belügyminiszter Grünwaldot nevezte ki kormánybiztosnak a Matica ügyében folytatott vizsgálatban. Grünwaldot, aki már 1874 decemberében feliratot küldött ez ügyben a belügyminiszterhez:[52] „A jelenlegi kormány magatartása kizár minden kétséget aziránt, hogy a pánszláv törekvéseknek bizonyos jogosultságot tulajdonítana, s az országgyűlés és a magyar sajtó is határozott állást foglalt el a nemzetiségi izgatással szemben." A Matica elleni fellépésre kedvező alkalom kínálkozott, amikor a zágrábi egyetem megnyitásán a szervezetet képviselő három küldött beszédében éltette a szlovák és horvát nemzet barátságát, az új egyetemet az egész szlávságénak nevezte, kijelentette: ez az egyetem az édes anyanyelven fogja tanítani növendékeit, „ránk virrad még a nap, midőn mi is anyanyelvünkön fogjuk tanítani ifjúságunkat a tót nemzetnek". Maga is kedvező alkalomnak nevezi ezt az eseményt, amelyet kár volna kihasználatlanul hagyni, s azt tanácsolja, „teljesen elégséges ha Nagyméltóságod egyedül a zágrábi esetre szorítkozik, s ezt veszi kiinduló pontul, egyéb tényekre és adatokra nincs szükség."[53]

[50] A három szlovák gimnázium megszüntetésével kapcsolatos iratokat közli *Kemény G. Gábor* is: Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában. I. 1867—1892. Budapest, Tankönyvkiadó. 1952. 425—451.

[51] OSzK. Kézirattár. Fol. Hung. 1886.

[52] OSzK. Kézirattár. Fol. Hung. 1884.

[53] Grünwald tevékenységét azzal is kiegészíthetjük, hogy éppen olyan éberen ügyelt az északi megyék politikai hangulatára, mint ahogyan mindent megtett a magyar nyelv „védelmére". Féltette a megyei pozíciókat a felnövő nemzetiségi értelmiségtől. A 70-es évek végén Liptó vármegye ellen is beadványt szerkesztett Tisza Kálmánhoz. Francisci liptói főispán kinevezése miatt Grünwald pánszláv szellemmel vádolja az egész megyét, s a liptói főispán eltávolítását követeli. „Excellenciád a kormány rendkívüli megingatott tekintélyét csak úgy állíthatja helyre, ha figyelmét kiterjeszti az ország

Az 1863-ban alapított 573 alapító, 638 rendes és 138 támogató taggal bíró[54] kulturális szervezetet Tisza Kálmán 1875-ben betiltotta. A kormánybiztos a következőkkel vádolta a Maticát: „Számos határozatai ellentétben állnak az alapszabályokkal, s a maticai küldöttségek adott alkalomkor, úgy mint a Zrínyi, prágai és zágrábi ünnepélyeken nem egy tudományos intézethez méltó eljárást követtek, hanem inkább politikai tüntetéseket idéztek elő, amiért is mindig a Matica dicséretében részesültek."[55] A hazafiatlan cselekedetek közé sorolja azt is, hogy olyan intézetek kaptak segélyt, például a besztercebányai gimnázium, hol nem hazafias szellemben neveltek, vagy olyan ifjak kaptak ösztöndíjat, akik iránt a szlovák nemzeti párt nagy reményeket táplált.

Nézeteinek összefoglalása, a pánszláv veszély gondolatának szélesebb körben népszerűsítése 1878-ban könyv formában is megjelent.[56] Ebben azt bizonygatja, hogy a kormány elsődleges célja kell, hogy legyen a nemzetiségek magyarrá formálása, s az asszimilációnak elsősorban kulturális téren kell megtörténnie. Arról próbálja meggyőzni olvasóit, hogy Magyarország érdeke nem az iskolák felekezeti jellegének megszüntetése, hanem, hogy az „jó magyar nemzeti szellemű legyen, hogy a magyar hazának hű polgárokat neveljen". Ideológiája is teljes mélységében bontakozik itt már ki, a közoktatással a magyar állam magyar jellegét akarja megteremteni, mert szerinte: „a középiskola olyan, mint egy nagy gép, melynek egyik végébe százanként rakják be a tót fiúkat, s a másik végén mint magyar emberek jönnek ki". Könyvében már megfogalmazódik a magyar faj hatalmának, tekintélyének emelését szolgáló állami közigazgatás, a közoktatás átszervezésének gondolata azért, hogy azok eszközei lehessenek a „magyar faji érdekek" megvalósításának.

A Grünwald által képviselt gondolatok, melyek elsősorban az ország északi részén találtak először támogatásra, a sajtó útján is széles körben ismertekké váltak. A közvéleményt nem volt nehéz oldalukra állítani. A napilapokat, köztük az ellenzékieket is felelősség terheli a nyilvánosság káros befolyásolása miatt. A baloldali ellenzék lapja, a Magyar Újság 1870-ben még a nemzetiségekkel való együttműködésre buzdít. Egy évvel később[57] a nemzetiségek parlamenti részvétele mellett szól, mert a nemzetiségi kérdés mérgét éppen a demokratikus államintézmények vennék el. „Nyújtsunk kezet egymásnak!"

A következő évben a béke hangját hallatja a Béküljünk ki címmel megjelenő írás.[58] „Valóban nagyon itt van már az ideje, hogy meghallgassuk, megértsük egymást, méltányolva a méltánylandókat, kielégítsünk minden természetes okból eredő jogos igényt... melyet elnyomási úrhatnámság, vágy vagy szűkkeblűség hagyott eddig kielégítetlen."

Az ellenzék hangja azonban korán megváltozik, 1872-ben a közoktatási miniszter tevékenységével kapcsolatban már megjelenik a magyar nyelv és iskola problémája.[59] Rosszul áll a magyarság ügye az iskolákban, s egyre több a panasz, hogy a kormány nem törődik a nyelv terjesztésével. A következőkben fokozott figyelmet fordítanak majd

---

minden vidékére, konkrét esetekben erélyes intézkedéssel és tényekkel mutatja meg, hogy ennek az országnak van kormánya, mely mindent tud, s nem tűr semmit, ami az állam érdekeit sérti, s egypár ily eset elégséges lesz arra, hogy Excellenciád iránt a rokonszenvet s a bizalmat Excellenciád erős jellemében visszaállítsa." OSzK. Kéziratt ár. Fol. Hung. 1885.

[54] OSzK. Kézirattár. Fol.Hung. 1885.

[55] Uo.

[56] *Grünwald Béla:* A Felvidék.

[57] Magyar Ujság, 1870. 99. sz.

[58] Magyar Ujság, 1871. 95. sz.

[59] Magyar Ujság, 1872. 210. sz.

arra, hogy minden esetet regisztráljanak, „és úgy talán mégis meghallja az új miniszter, Trefort úr a sajtó felszólalását. Később majd egyes tanintézeteket fogunk elősorolni, amelyeket az állam tart fönn, de ahol a magyar nyelvet leginkább ignorálják." Egyre sürgetőbbé, egyre követelőzőbbé válik a párt hangja. 1870-ben[60] még felháborodva tiltakoznak az osztrák kormánynak azon törekvése ellen, melyet az a más nemzetiségek elnémetesítéséért folytat, legsérelmesebbnek azt tarják, hogy az elemi iskolákból kiszorítja a német a hazai nyelvet és ezzel lehetetlenné válik a gyerekek kellő kiképzése. A szlovák nyelvű gimnáziumok bezáratása előtt, miközben a vizsgálatok folytak, így kommentálták a nagyrőcei gimnázium ügyét:[61] „Egy vipera volt ez a nemzet testén, annál veszedelmesebb, mert undok kölykeit nagyszámmal küldte szét, hogy azok mint papok és tanítók megmételyezzék az ártatlan népet is."

A Néptanítók Lapja 1876-ban javasolja, hogy már első osztályban kezdjék el a magyar nyelv tanítását, csak így érhető el, hogy a nem magyar ajkú polgárok között elterjeszszük az állami együvétartozás eszméjét.

A Népnevelők Lapja Sárosfáról érkezett levelet közöl.[62] A levélíró nyugtalan Trefort kijelentése miatt, melyet a költségvetési tárgyaláson tett, s amely szerint ahol nincsen magyarul tudó tanító, ott várni kell arra, hogy a népiskolában magyart tanítsanak. Terjesszük nemzeti nyelvünket címmel a lap egy más számában: „Pedig a magyar nemzet missziója és legmagasabb célja: fenntartani magát uralkodó elemként az önálló magyar államban. Mert a magyar állam fennállása ránk nézve az élet, bukása a halál, melyből nincs feltámadás."[63]

A sajtó a törvényjavaslat beterjesztésének évében is mindent megtesz, hogy a közvélemény figyelmét éberen tartsa.

A közhangulatra az is jellemző, hogy Grünwald Béla már említett könyvének megjelenése után, melyben a nagyszombati képezdét vádolja pánszláv szelleme miatt, a könyv hatására azonnal intézkedés történt. Erről számol be az a levél,[64] melyet a szerzőhöz küldött 1878. március 23-án Pozsony-Szentgyörgyből Farkas Ignác és Fehér János, akik a Tisza vidékéről kerültek az ország e részébe, „hazánk véghatárára nemzeti nyelvünk terjesztése és ápolása végett". Levelük célja kettős. Üdvözlik a Felvidék című könyv megjelenése alkalmából a szerzőt, másrészt panaszt tesznek Bacskor István nevű tanártársuk ellen, aki a Narodnie Noviny című lapban hazaellenes cikkeket jelentet meg. Megemlítik: „Március 24-én Pozsonyban lévén, illetékes helyen arról értesültem, hogy a Pozsony kerületi főigazgató a nagyszombati képezde ellen az inkvizíciót megkezdette az ottani pánszlávok kipusztítására, éspedig a Felvidék című könyv alapján."

Tisza Kálmán rendeleti intézkedése is lépés előre, mely a közigazgatásban előnyben részesíti az állam nyelvét, nem kis nehézséget okozva ezzel a nemzetiségi területeken élőknek. 1875. szeptember 7-én kelt 43721. sz. rendelete[65] felhívja a törvényhatóságokat, hassanak oda, hogy a községek bíróságokhoz intézendő beadványaikat az állam nyelvén szerkesszék. 1876-ban emiatt Hodosiu József, Zaránd megye alispánja kéréssel, egyben panasszal fordul a minisztériumhoz,[66] a borosjenői és kőrösbányai járásbíróságok intézkedéseinek megszüntetése és felelősségrevonása ügyében. Ezek a törvényhatóságok csak a hivatalos nyelven szerkesztett, tehát magyarul megírt beadványokat fogadják el. A me-

[60] Magyar Ujság, 1870. 47. sz.
[61] Egyetértés, 1874. 102. sz.
[62] Népnevelők Lapja, 1878. 21. sz.
[63] Uo. 1878. 14. sz.
[64] OSzK. Kézirattár. Fol.Hung. 1884.
[65] Magyarországi Rendeletek Tára. 1875.
[66] OLK. 26: Miniszterelnökségi iratok. 1876. 1283.

gyei lakosok, de a községi elöljárók sem tudnak magyarul, s nincs a megyében hivatalos közeg, mely a hiteles fordítást igazolja. Lehetetlen helyzetbe kerülnek a megye lakói. Sérelmüket az alispán a nemzetiségi törvény megfelelő paragrafusára való hivatkozással zárja. „... ily törvénytelen intézkedések életbeléptetésének már csak megkísérlése által is kiszámíthatatlan kár okoztatik jogtalanul a feleknek, mely eljárás felfogásom szerint az állam érdekével is ellentétben áll."

1877. augusztus 20-án kelt, 21678. sz. rendeletében Trefort valamennyi királyi tanfelügyelőhöz és az egyházi főhatóságokhoz felszólítást intéz a népiskolai törvényen alapuló rendeletek végrehajtása tárgyában.[67] A miniszter szükségesnek vélte figyelmeztetni az iskolai hatóságokat a népiskolai törvény oly paragrafusainak betartására, mint a 6 osztályban folyó oktatás megvalósítása. Sok iskola még mindig 4 osztállyal működik, ismétlő iskolát nem tartanak fenn. A rendelkezés 5. pontja a magyar nyelv tanítására vonatkozik: „A magyar nyelv tanítása és megtanítása minden oly elemi népiskolában is, hol a tanítási nyelv nem a magyar, kívánatos: az oly elemi tanulókra nézve pedig, kik középtanodákba vagy polgári iskolákba kívánnak lépni, elengedhetetlenül szükséges". A polgári iskolákra vonatkozóan pedig elrendeli, hogy a bármely nemzetiséghez tartozó tanuló köteles a magyar nyelv elemeiből annyit tudni, hogy ezen iskolákban a törvény által elrendelt magyar nyelvű oktatásban fennakadás nélkül résztvehessen.

Még ez évben kapta a miniszter Bács-Bodrog megye tanfelügyelőjének jelentését,[68] melyben beszámolt a magyar nyelv oktatásában elért eredményekről. 20 nem magyarajkú iskolában kezdték a megyében a nyelvet tanítani, de ez különösen a felekezeti iskolákban nem járt sikerrel. Már ekkor jutalmazással próbálják ösztönözni a tanítókat, ugyanis a tanfelügyelő beszámolójából az is kiderül, hogy az egyik iskola (Irmovapuszta) szlovák származású tanítóját, aki szlovákul tanította a magyar- és németajkú gyerekeket, az iskolát fenntartó gróf megdorgálta, míg az uradalom másik, képesítéssel ugyan nem rendelkező tanítóját pedig, „kinél a gyermekek a magyar nyelvben kellő előmenetelt tettek", megjutalmazta.

A szerb iskolákban a magyar nyelvet csak elvétve tanítják, a fiatal tanítók, akik a zombori szerb tanítóképezdében a magyar nyelvet csak néhány órában tanulták, nem szereztek kellő jártasságot. A titeli állami polgári fiú- és lánytanoda a magyar nyelv oktatásának azért nem tud eleget tenni, mert a nyelvet csak egy tanító beszéli, egy tanító öreg (42 éves), kettő iszákos, egy pedig politikai rajongó.

Trefort fentemlített rendeletét nyilván az a szükségszerűség váltotta ki, hogy sok községi és még több felekezeti iskola Eötvös törvényének legalapvetőbb paragrafusait sem valósította meg. Tudnia kellett Trefortnak, a törvény támogatóinak, hogy a közoktatás terén elért eredmények a népiskolai törvény óta is nagyon hézagosak maradtak.

A népiskolai törvény revíziójával foglalkozott az országgyűlés megnyitása előtt a III. egyetemes tanítógyűlés, de legfontosabb napirendi pontja ennek is a magyar nyelv oktatásának kérdése lett. A gyűlést augusztus 20—23. között tartották. A Molnár Aladár elnöklete alatt megnyílt tanácskozás központi problémája a 68-as népoktatási törvény revíziója volt. A népoktatási törvény újrafogalmazásának lényeges része, amelynek fontosságát a megnyitó beszéden elhangzottak is bizonyították, a magyar nyelv tanításának minden hazai népiskolára kötelezővé tétele. A tanítógyűlés elhatározta, hogy kérvényt küld a megnyíló országgyűléshez, amelyben követeli e nézetének törvény általi kimondását. Már Molnár Aladár megnyitó beszédét, amelyben az állam hivatalos nyelvének fontosságáról beszélt, élénk helyeslés és tetszés, zajos éljenzés és taps fogadta.[69]

[67] Magyarországi Rendeletek Tára. 1877.
[68] O. L. K 305. VKM Töredékiratok (1871—1938) 8. csomó. 1844/1877.
[69] Népnevelők Lapja. 1878. 14. sz.

A felcsigázott érdeklődést jelzi a következő adat is. A Szegeden nyomtatott, az itt felállítandó egyetem tárgyában készült emlékiratot[70] is megküldik az összes törvényhatóságnak, a törvényhozás tagjainak. Az 1500 példányban készült könyvecske Szegednek kéri az új egyetem felállításának jogát — az Alföld magyar nemzeti tekintetben „faji terület" és „faji területnek faji központtal is kell bírni". Nem mulasztja el hangsúlyozni a magyarosításról vallott nézeteit sem: a magyarosodás alapjait az elemi iskolákban kell lerakni. „A népnevelés tehát a bázis, amelyre kérlelhetetlen eréllyel kell építeni a magyarosodás nagy épületét."

Annak az útnak, amely a felvidéki középiskolák bezárásától a törvényjavaslat beterjesztéséig vezet, csak a legfontosabbnak vélt állomásait emeltük ki, hisz a 68-as nemzetiségi törvény óta a nem magyar népek politikai jogait számtalan sérelem érte.

A törvény

A kulturális autonómia felszámolására irányuló törekvés 1879 márciusában jutott el a magyar nyelv kötelező oktatásáról szóló törvény beterjesztéséig. Érdemes időznünk a Trefort által készített szövegnél, vajon hogyan képzelte, illetve akarta a közoktatásügy minisztere a magyar nyelv tanítását elindítani. Figyelmet érdemel a törvényjavaslat azért is, mert lényeges pontokban tér el a végleges szövegtől.

A Trefort által kidolgozott törvényjavaslat 6 paragrafusból áll. Bevezetőben magyarázatként megállapítja, hogy a törvényre az állam nyelvének elsajátítása érdekében van szükség, s már itt előrebocsátja a Házban a vita folyamán oly gyakran elhangzó érvelést: az állam módot akar nyújtani minden polgárának azon jogának érvényrejuttatásához, hogy elsajátíthassa állama nyelvét.

Az első paragrafus elrendeli a tanítóképzőkben a magyar nyelv tanítását, minden olyan felekezeti tanítóképzőre vonatkoztatva, ahol a tanítási nyelv nem a magyar. Ezekben az intézetekben a magyar nyelv oly óraszámmal veendő fel, „hogy az egész tanfolyam alatt annak beszédben és írásban elsajátítása minden tanítójelöltnek lehetővé tétessék".[71] Első hallásra úgy tűnhet, hogy ez a paragrafus nem jelent sok újat, erre a szövegben is hivatkozást találunk, ti. az 1868-as népiskolai törvény is köteles tantárgyként jelölte meg ezekben az intézetekben valamint a felsőbb népiskolákban a magyar nyelvet. Valóban, Eötvös 1868-ban, törvényének 13. paragrafusában így határozta meg azokat a feltételeket, amelyek mellett a felekezetek tanítóképzőket állíthatnak fel: „Azokban legalább azon tudományok és legalább azon terjedelemben taníttassanak, amelyeknek és aminő terjedelemben tanítása az állami képezdékre nézve ezen törvényben el van rendelve,"[72] és ahol a tanítási nyelv nem a magyar, ott tantárgyként ezt is tanítani kell.[73] A fogalmazás azonban általános ahhoz, hogy a népiskolai törvény több pontosan megfogalmazott előírása mellett a gyakorlatban ezt se tartsák be a felekezetek. Különösen akkor, ha figyelembe vesszük azt is, hogy ugyane törvény korábban már említett 11. paragrafusa a hitfelekezetek kezét teljesen szabaddá teszi azokban a nyilvános népoktatási intézetekben, amelyeket híveik anyagi hozzájárulásából tartanak fenn, nemcsak a tankönyveket, de a tanítási módszert, a rendszert, sőt a nyelvet illetőleg is. Már 1868-ban, a népiskolai törvény képviselőházi vitáján felmerült az a probléma, hogy a paragrafusok nem vonják meg pontosan azokat a határokat, amelyeken belül a törvényt érvényre kell juttatni. Akkor azzal tértek napirendre e probléma felett, hogy az általánosabb fogalmazás, az ellenőrzés és meg-

[70] OSzK. Kézirattár. Fol. Hung. 1716. Emlékirat a Szegeden felállítandó egyetem tárgyában. Szeged. 1879.

[71] Az 1878—81. évi országgyűlés képviselőházának irományai. V. kötet, 383—384.

[72] Magyar Törvénytár. 1836—1868. évi törvénycikkek Bp. 1896. 1868: XXXVIII tc. 13. §.

[73] I. m. 1868: XXXVIII tc. 88. §

valósítás szigorú leírásának mellőzése éppen azt akarja bizonyítani, hogy az állam nem akar a felekezetek oktatási ügyeibe mélyebben beleavatkozni. Az új törvény első pontja, nemcsak ahhoz a korábbi paragrafushoz viszonyítva ír elő újabbat, amelyre hivatkozik, de ellentétben áll az Eötvös nyomán addig kialakult gyakorlattal is. Az állam ugyanis eddig csupán arra vindikált magának jogot, hogy a tanfolyam idejét (3 év) betartsák a felekezetek, s a megtartott vizsgák eredményét tudomására hozzák.

Trefort törvényjavaslatának 2. pontja az elsőben leszögezettekre támaszkodva nemcsak azt írja elő, hogy tanítói oklevelet csak olyan tanító vagy tanítójelölt kaphat, aki a magyar nyelvet iskolában tanítani képes, hanem — ez a súlyosabb, de nehezebben is realizálható kikötése — „tanítóul vagy segédtanítóul senki sem alkalmazható, aki a magyar nyelvet annyira nem bírja, hogy azt az iskolában taníthassa". A második paragrafusban megjelölt kötelezettségek a törvény hatályba léptét követő 3 év eltelte után végzett tanítókra vonatkoznak. A következőkben a törvényjavaslat a már hivatalban levő, vagy a törvény életbelépéséig állomásukra kerülő tanítókról intézkedik, akik „... a jelen törvény hatálybaléptétől számítandó 6 év alatt kötelezetnek a magyar nyelvet annyira elsajátítani, hogy azon való tanítási képességöket vizsgálattétellel igazolhassák. Életök 50. évét a jelen törvény hatályba léptekor már betöltött tanítókat, saját kérelmökre e kötelezettség alól a vallás- és közoktatási miniszter fölmenthet". Trefortól tehát 6 év haladékot kaptak a már tanító pedagógusok a nyelv elsajátítására, ez utóbbit azonban vizsga letételével kell bizonyítaniok.

A 4. § szerint kötelező tantárggyá lép elő a magyar nyelv a törvényjavaslat törvényerőre emelése után azokban az elemi vagy felső népiskolákban, ahol van olyan tanító, aki a nyelv tanítására képes. Az ország népoktatási intézményeiben csak 6 évvel ezután tehát 1885-ben lépne életbe a javaslat 5. §-a: „... a jelen törvény hatályba léptétől számítandó 6 év elteltével a magyar nyelv kötelezett tantárgy lesz minden elemi vagy felső népiskolában, kivéve a 3. §-ban említett felmentés eseteit." Addig csak abban az esetben kell kivételt tenni, ha oly tanítót alkalmaz a község, illetve a felekezet, aki alkalmas a nyelv tanítására.

A 7. § lehetőséget ad arra, hogy az ország egyes részein az illető törvényhatóságok javaslata nyomán a belügyminiszterrel közösen a közoktatási miniszter elrendelhesse e kötelezettség fokozatos életbeléptetését még 1885 előtt.

A 8. § az ellenőrzésről gondoskodik, az intézkedések foganatosítását az illetékes miniszter, a tanfelügyelő s egyéb, a népiskolai hatóságokról szóló 1876: XXVIII. törvénycikkben megnevezett közegei által ellenőrzi.

Trefort Ágoston törvényjavaslata az Eötvös által rendezett népoktatási intézményekben érvényesülő eddigi gyakorlattal szemben a következő változtatásokat tervezi: kötelezővé teszi a magyar nyelv tanítását a tanítóképzőkben azért, hogy be tudja majd annak kötelező tanítását vezetni a nem magyar tannyelvű elemi vagy felső népiskolákban. Eötvös törvényével szemben az elemi iskolák tantárgyává teszi a magyar nyelvet. Köteles tárggyá a nyelv azonban csak 6 év eltelte után válnék. Lehetőséget ad ugyan Trefort a 4. és 6. §-ban foglaltakkal arra, hogy ezt határidő előtt életbeléptessék, de e pontok laza szövegezése bármelyik iskolának vagy felekezetnek alkalmat nyújt arra, hogy kibújjon a végrehajtás alól. Komolyabb gondot az érintett iskoláknak csak a 2. §-nak az a kitétele okozhatott volna, amely szerint 3 év eltelte után csak olyan tanító vagy segédtanító alkalmazható, aki a magyar nyelvet is ismeri. Azonban az ország egész területén olyan nagymértékű volt a tanítóhiány — még nagyobb a képesített pedagógusok hiánya —, hogy ezt megtartani bizonyára egyszerűen nem lehetett. A Trefort által elkészített és benyújtott tervezetet a szokásos módon indoklás követte.[74] Ebben a miniszter

[74] Az 1878—81. évi országgyűlés képviselőházának irományai, V. kötet, 145. sz.

már előre tiltakozik a kényszerítés, az erőszakos magyarosítás vádja ellen. Ezzel a kormány — mondja — célt egyébként sem érne. A törvényjavaslatot az állami jótétemények közé sorolja, amely által lehetővé válik az állam nyelvének elsajátítása. Megfigyelhető a törvényjavaslat indoklásában, de az egyes paragrafusok megfogalmazásában is Trefortnak az a törekvése, hogy amennyire az lehetséges, eloszlassa a nemzetiségek várható felháborodását, megnyugtassa a kedélyeket, de az állam elszántságát, a törvényerővel szabályozott magyar nyelvi kötelezettség bevezetésének jogosságát is bizonyítsa. Ez a kettősség jellemzi az indoklás sorait: „Valamint a közép- és felsőoktatásban több idegen nyelv, vagy a tudományos művelődés céljából — mint a klasszikai — vagy az élet szükségletei szempontjából mint a modern, jelesen a német és francia nyelvek köteles tantárgyakul vannak felvéve anélkül, hogy (mint a latin századokon át) tannyelvül használtatnának: épp úgy a dolog természetében fekszik, hogy míg minden nemzetiség saját anyanyelvét akadálytalanul használja iskoláiban tannyelvül, a tantárgyak közé a magyar nyelv is felvétessék." A kettősség magát a törvényjavaslatot is jellemzi, hisz ha kimondja is az állam nyelvének kötelező tanítását, a határidők megszabásában mértékletes. Az ország érdeke, szögezi le az indoklás, a törvény bevezetését kívánja, „de azzal az óvatossággal és mérséklettel is, melyet a kivitel nehézségei, s mindenek felett a másajkú nemzetiségi érzelmeinek kímélete követel". A miniszter pontosan ismerte azokat az oktatási nehézségeket, melyek törvényjavaslata megvalósítását bizonytalanná tehették. A nemzetiségek megnyugtatására tovább folyik Trefort mentegetődzése, amikor arról beszél, a kormány célja nem az, hogy 3 év alatt a növendékek úgy elsajátítsák a nyelvet, hogy azt előadási illetve tanítási nyelvül használják az iskolákban. Az átmeneti intézkedések között a 7. §-ban azokra a megyékre kér felhatalmazást, amelyekben nagyszámban élnek együtt magyarok idegenajkúakkal, ezek kívánságára előbb is lehetőséget kívánnak nyújtani a törvény hatálybaléptetésére. Befejezésül a következőket mondja: A magyar nyelvet nem oktatási nyelvvé, csupán a köteles tantárgyak egyikévé akarja tenni, „nem sérti a nemzetiségeknek törvény által biztosított jogait, a kivitelben az átmeneti nehézségeket és fokozatosságot szem előtt tartja, s általában a méltányosság és lehetőség határai közt marad, és csak egy minden részről régen érzett szükségnek felel meg".

A kialakult rend szerint, a törvényjavaslat a képviselőház közoktatási bizottsága elé került. A bizottság a szakminiszter javaslatát március végén kezdte tárgyalni, s több napos vita után jutottak csak végleges megállapodásra. A parlamenti vita során elhangzott kijelentések, valamint az a tény, hogy a törvényjavaslat Trefort által megszövegezett paragrafusain változtatásokat eszközölt a bizottság, arra engednek következtetni: a mindössze nyolc pontból álló tervezet végleges tartalmának s formájának kialakítását komoly vita előzte meg. A bizottság tagjai nem foglaltak el egységes álláspontot, s ez azért is érdekes, mert a bizottság tagjai[75] jórészt kormánypárti képviselők voltak. Az 1878. október 30-án megválasztott bizottság elnöke Várady Gábor volt. Az általunk vizsgált üléseken távollétében Grünwald Béla elnökölt.[76] Nemzetiségi képviselőt a bizottságban csak egyet találunk, Dimitrijevics Milos szerb képviselőt, de nincs bizonyítékunk arra, hogy a bizottságnak ezeken a tárgyalásain részt vett volna.[77] Min-

[75] A közoktatási bizottság tagjai: Baross Gábor, Csengery Antal, Dimitrijevics Milos, gróf Dessewffy Aurél, Grünwald Béla, gróf Károlyi Tibor, Miehl Jakab, Mikó Bálint, Poór Antal, Szeberényi Gusztáv, Zsilinszky Mihály, Hegedüs László, Irányi Dániel és Molnár Aladár. — Az 1878—81. évi országgyűlés képviselőházának naplója, 8. ülés.

[76] A Pesti Hirlap 1879. március 31-én kezdi beszámolóját a bizottság munkájáról.

[77] Jegyzőkönyv nem maradt fenn, minden bizonnyal nem is készült, így csak a nyomtatott parlamenti naplókra, irományokra, sajtóanyagra, a képviselők vita közben elhangzott utalásaira támaszkodhatunk.

denesetre Zay Adolf, Brassó képviselője a Házban elmondott beszédében, melyre a későbbiek során még visszatérünk, hangsúlyozta, ezt a bizottságot úgy alakították, „hogy benne csakis a magyar faj volt képviselve".[78] Azt sem lehet pontosan tudni, hogy miért Grünwald Béla elnökölt a bizottságban, aki a törvényjavaslat általános vitáján a magyar nyelvű oktatás bevezetését követelte, túlmenve a törvényjavaslatot leglelkesebben támogató ellenzéki képviselőkön is. Feltételezhetően éppen azért, mert ő volt az, aki a törvény előkészítéséből és törvényerőre emeléséből is oroszlánrészt vállalt.

A bizottság munkáját március utolsó napjaiban kezdte,[79] és április 4-én fejezte be. Csengery Antal, Molnár Aladár, Poór Antal, Hegedüs László, Irányi Dániel módosításait fogadták el, — adja hírül az Egyetértés, az ellenzék lapja. Zay Adolf, szász képviselő mondta el azt is a törvényjavaslat általános vitájában, hogy a kritikus 4. § szóbajöttekor, amely felveszi a magyar nyelvet a kötelező tantárgyak közé, Szász Károly miniszteri tanácsos, Trefort hivatalos képviselője a bizottságban, tiltakozását fejezte ki, mert ehhez az átalakított formához nem akart hozzájárulni. Az elmondottakból az is kiderül, külön zárt ülésen kellett a bizottságban helyet foglaló kormánypárti és ellenzéki képviselőknek különböző nézeteiket összehangolni, hogy a vitával ne zavarják meg a minden képviselő számára nyilvános szakbizottsági tárgyalások menetét. A különböző vélemények ebben az esetben nem a kormány és ellenzéke között adódtak, hisz maga a miniszter sem szívesen járult hozzá az új formához, mely szigorított törvényjavaslatán, noha a tervezetet ő terjesztette a Ház elé.

Ezek után nézzük meg, milyen kérdésekben és milyen mértékben hajtottak végre módosítást a miniszter tervezetén. Míg Trefort indoklásában a kormány céljaként a magyar nyelv elsajátítására adott lehetőséget hangsúlyozza, s ez összhangban áll azzal, hogy paragrafusainak kikötései nem vonnak szigorú határokat, addig a közoktatási bizottság jelentése a magyar nemzet állami jogaira hivatkozik, kötelességei közé sorolja a magyar nyelv tanításának kötelezővé tételét. Felsorolja ugyan a megvalósítás akadályait, a felekezeti autonómiát, az anyagi erők hiányát, az alkalmas tanítók kis számát, de „ha nem is mindent és nem is nagyon sokat vár a bizottság az ilyen speciális törvényjavaslattól, annyit azonban mégis méltán állíthat, hogy egy ily javaslat életbeléptetése jelentékeny lépés előre a cél felé".[80] A bizottsági üléseken született módosítások a törvényjavaslatot úgy formálták át, hogy az kellő biztosítékot nyújtson a mielőbbi végrehajtáshoz. Az első paragrafust bővítették oly módon, hogy ne legyen alkalma egyetlen tanítóképzőnek sem kibújni a nyelv tanítása alól. A törvény „bármely kivételre vonható következtetést kizár", és minden tanítóképző intézetre vonatkozik.

A következőkben pontosan hónapra és napra határozzák meg a törvény hatálybalépésének idejét: „A jelen törvény hatálybaléptét követő három évi tanítóképző intézeti tanfolyam eltelte után, vagyis 1882. évi június 30-tól kezdve tanítói oklevelet senki sem nyerhet és a képezdei tanfolyamot akár magánúton, akár tanintézetben 1882-re vagy azután végzett egyének közül tanítóul senki sem alkalmazható, aki a magyar nyelvet beszédben és írásban annyira el nem sajátította, hogy azt a népiskolában taníthassa." A 3. § is megváltoztatja a korábbi tervezet megfelelő pontját. A népiskolai törvény 88. §-ára hivatkozva, amely elrendeli a tanítóképzők köteles tantárgyai közé a magyar nyelv felvételét, az 1872—81 között végzett illetve végző egyéneknek a törvény életbelépésétől számított négy év alatt el kell sajátítaniok a nyelvet. Komoly nehézséget okozott ez, hisz a törvényt, amire hivatkozás történt, korábban nem tartották be. 1883-tól nemcsak a községi, de a felekezeti iskolákban is rendes, vagy ideiglenes tanítóul csak olyan egyént

[78] Az 1878—81. évi országgyűlés képviselőházának naplója, 111. ülés.
[79] Egyetértés, 1879. 89. sz.
[80] Az 1878—81. évi országgyűlés képviselőházának irományai, 189. sz.

alkalmazhattak, aki a magyar nyelv tanítására képes volt, de addig is: „a tanítói állomások betöltésénél a magyar nyelvet tudóknak elsőbbség adandó". A miniszter javaslata ugyan az 50 év alatti összes tanítóra vonatkozik, de hat év a nyelv elsajátításának határideje.

Módosítást tett a bizottság akkor is, amikor a javaslat 4. §-ában kimondta: „A magyar nyelv az összes bárminemű nyilvános népiskolában a köteles tárgyak közé ezennel felvétetik." Trefort az általános kötelezettséget csak a törvény életbeléptetése után hat évvel vezette volna be. A módosított változat fokozatos megvalósítást rendel el: ahol van alkalmas tanító, ott a következő évtől, ahol nincs, magyarul tudó tanító alkalmazása után azonnal. A vallás- és közoktatási miniszter erre vonatkozó tanmenete a felekezeti és egyéb iskolai hatóságok számára is kötelező. Várható volt, hogy a törvény végrehajtásának ellenőrzéséről szóló paragrafus nagy vihart kelt a felekezetek körében. Ez a rendelkezés sértette legjobban autonómiájukat. A módosítás szerint: „Azon tanítóképző intézeteknél, amelyekben a tannyelv nem a magyar, a tanfelügyelőnek a tanítás alkalmával időközönként tett látogatásain felül, úgy az évi, mint a képesítő vizsgálatok, a tanfelügyelőnek, vagy a közoktatási miniszter által kinevezett helyettesének jelenlétében és részvételével tartatnak meg, és a képesítő oklevelek 1882. évi június 30-tól fogva általa is aláírva csak azon esetben adhatók ki, ha a vizsgálattevő a magyar nyelvet a jelen törvény 2. §-a értelmében kellően bírja."

A Trefort által a Ház elé terjesztett törvényjavaslatot a közoktatási bizottság tehát több ponton megváltoztatta. Kimondta a magyar nyelv felvételét a kötelező tantárgyak közé a nem magyar nyelvű felekezeti és egyéb népiskolákban, egyes módosításai a gyakorlati megvalósulást akarták elősegíteni, mások az általános fogalmazások pontos határidőkkel való felcserélésével az esetleges kibúvókat szüntetik meg. Trefort is megfogalmazza ezt Tisza Kálmán miniszterelnökhöz küldött jelentésében, amelyet a miniszterelnök az elfogadott törvénnyel együtt küldött fel szentesítésre Bécsbe.[81] Ezek a változtatások jobban biztosítják a törvény végrehajtását, „az elérni óhajtott eredmény nagyrészben biztosíttatik". Itt tér ki a kultuszminiszter az elvi jelentőségű változtatásokra, amelyek közül az egyik enyhíti a törvény szigorát, mivel csak azokra a tanítókra vonatkozik a magyar nyelv elsajátításának kötelezettsége, akik 1872—81 között végezték, illetve végzik a tanítóképzőt. Ismerve a tanítóhiányt, tudta a bizottság, hogy különösen az idősebb nemzedék tanítóitól nem tudja megkövetelni a magyar nyelv elsajátítását.

Ha összehasonlítjuk a Trefort által szövegezetteket a bizottság által újrafogalmazott változattal, megállapíthatjuk, hogy Trefort javaslata türelmesebb és 6 évvel távolabbi időpontban, tehát az 1885/86-os tanévben vezeti be a magyar nyelvet a köteles tantárgyak közé. A hangsúlyt inkább a magyar nyelv kötelező tanítása kapja a tanítóképzőkben, de ezzel kapcsolatban is mértékletes az indoklás szövege, — nem kívánja a nyelv teljes elsajátítását. A többi változtatás Trefort javaslatainak részletesebb, pontosabb megfogalmazását jelenti.

A törvény elfogadása

Nyolc napon át folyt a vita a képviselőházban a törvényjavaslat felett,[82] melyről mindenki tudta a Házban, hogy tiltakozzanak bármily módon a nemzetiségi képviselők, rajtuk kívül számottevő ellenzéke nem lehet. A kormány a beterjesztéssel éppen ezt a

[81] OL. Miniszterelnökségi iratok. K.26. 1406.
[82] Az 1878—81. évi országgyűlés képviselőházának naplója. 111—118. ülés.

várható közös lelkesedést akarta felhasználni a parlamenti csatározások lecsillapítására. A kormány a törvény erejével akart fellépni az államnyelv tanításának érdekében. Ez sikerült is, de közvetlen célja a törvényjavaslat beterjesztésével a parlamenti egység megteremtése volt. Ez utóbbi sem járt kevesebb sikerrel. Az évek óta folyó harc a magyar nyelv érvényre juttatásáért, a sajtó tájékoztatása, szenvedélyes hangú állásfoglalása a közvéleményt is a tervezet mellé állította. Az ellenzék állandó sürgetése sajátos helyzetet alakított ki a képviselőházban. A kormány a várható felekezeti, nemzetiségi ellenállással szemben nemhogy javaslatának megvédésére kényszerült volna, de oly színben tűnhetett fel, mint aki minden tőle telhetőt megtesz a javaslat enyhébb formában való elfogadtatása érdekében. Noha a Szabadelvű Pártnak, sőt a Függetlenségi Pártnak nem minden tagja vallotta a törvény létrehozásának szükségszerűségét, a felfokozott közhangulat és a többség nyomásának hatására, az ellenzék egy-két képviselőjének kivételével, a Házban inkább elhallgatták véleményüket.

A törvény általános vitájában alig akadt dolga a kormánypárti képviselőknek, a részletes vitában is csak egy-két felmerülő javaslat, módosítás ügyében kellett a miniszternek állást foglalnia. Helyettük a szót az ülések alatt ellenzékük vitte. Treforték pontosan ismerték azokat a problémákat, amelyeket a törvényjavaslat a képviselőház bizonyos tagjai körében kivált majd. Várható volt a nemzetiségek, a felekezetek tiltakozása, mivel a nemzeti és egyházi sérelem a nem magyar anyanyelvű területeken szoros összefüggésben jelentkezett.

A kormány megelőzve a várható tiltakozást, már a bizottsági jelentésben is a tervezet kulturális jelentőségét hangsúlyozza, s a hatalmi kérdést eleve elveti. Tisza Kálmánnak sikerült elérnie, hogy az erőszakos magyarosítás vádjának látszatát elkerülje. Segítségére volt ebben ellenzéke.

A törvényjavaslat általános vitáját[83] Baross Gábor, a közoktatási bizottság elnöke indította április 29-én elhangzott beszédével. Baross Gábor, Trencsén megye volt főjegyzője, a kormánypárti képviselők közül azokhoz tartozott, akik a bizottsági üléseken ama véleményüknek adtak hangot, hogy a törvényjavaslat bevezetése feltétlenül szükséges. Beszédében abból a feltételezésből indult ki, hogy a szóbanforgó javaslatot senki nem fogja megtámadni, helyesebben erre senkinek semmi oka nem lehet. Ha ez mégis megtörténik, akkor az hazafiatlan cselekedetnek minősül. Előre tiltakozik a várható vád ellen, mely szerint a kormány gátolja a készülő törvénnyel a nemzetiségek és felekezetek szabad rendelkezési jogát iskolai ügyekben. A törvény célja nem az, „hogy bármely nemzetiség nyelvétől megfosztassék, magyarosítassék", „hogy a felekezetek önálló működési jogát e téren korlátozza", hanem, hogy a tanítók kiskorukban már a „hazafiságot csöpögtessék" a gyermekekbe. „Mert hisz ha áll az, hogy egy nemzet nyelvében él, áll ez különösen a magyarra nézve, amelynek nyelvével okvetlenül eltűnik nemzetisége is." Bevezető mondatait a következő hangzatos felkiáltással fejezi be: „Ne taszítsuk el magunktól a nemzet fenntartására irányzott törekvést." Baross is hivatkozik a politikai életben már hosszú ideje meglevő igyekezetre, amely a magyar nyelv oktatását célozta.

Tisza Kálmán miniszterelnök az ülés első napján elmondott beszédét a nemzetiségi képviselőkhöz intézi.[84] A 68-as törvény az oktatást anyanyelven biztosítja és ennek az új javaslat sem mond ellent. Nem úgy mint Szerbiában — folytatja — ahol „a románok többen vannak, mint a szerbek Magyarországon és mégis a tanítás nyelve a szerb". De „akár tessék a képviselő uraknak (Polit Mihályhoz intézi szavait), akár nem, magyar államban élünk", „... adassék meg a haza minden fiának a mód, hogy ezt a nyelvet már a népiskolában megtanulja". Tisza kijelenti, hogy az elmondottak ellenére, a túlhaj-

[83] Uo. 111. ülés.
[84] Uo.

tott, erőszakos magyarosításnak soha nem volt híve és nem is lesz. Lejárt az az idő, amikor a terjeszkedésnek kényszerrel történő megvalósítása lehetséges volt. Tisza, Kozma román nemzetiségi képviselőnek válaszolva, a javaslat általános tárgyalásának utolsó, ötödik napján a Házban felkiáltásokkal, élénk tapssal, általános tetszéssel kísért beszédében ezeket a szavakat még kiegészítette. A nemzetiségek aggodalma felesleges, a törvényt be fogják tartani túlkapások nélkül. Új állameszme jelentkezését, melynek gondolatát a törvény hordja, nem ismeri el, mert a magyar állam törekvéseit a magyar nyelv érdekében 1867-ig vezeti vissza. A kormány részéről ezekkel a hozzászólásokkal befejeződött a vita, a teret és a szót a nemzetiségi és az ellenzéki képviselők vették át. Baross Gábor az egyedüli kormánypárti képviselő, aki bevallja, hogy szíve szerint a magyar nyelvű oktatást vezetné be, de a lehetőségek ismeretében mérsékelnie kell kívánságait.

A kormányon levő Szabadelvű Párt ellenzéke, a Függetlenségi Párt messzemenő támogatásáról biztosítja a kormányt. Megelégedéssel fogadja a képviselőjének interpellációjára történt beterjesztést, bírálatai inkább jobbról érik a kormányt, szemére vetve, hogy ilyen hosszú huzavona után kerülhetett csak sor a törvényjavaslat beterjesztésére. Nem találják elég határozottnak a törvényjavaslatot, többet, akár a magyar nyelvű oktatást is követelik. A tárgyalás több mint egy hete alatt a Ház hangos volt az ellenzék tetszésnyilvánításától, de éberen őrködtek afelett is, hogy a nemzetiségi képviselők beszédei kellő választ kapjanak. Az első lépésnek tartják csak a törvényt a magyar államiság megvalósításának útján, és síkraszállnak a nevelés tartalmi átalakításának érdekében, hangsúlyozva, hogy a kormány és a közoktatási minisztérium tevékenysége ezen a téren nem kielégítő. Nem egészen tíz év alatt teljes fordulat állott be a Függetlenségi Párt többségének nemzetiségi kérdésekben vallott nézeteiben. 1870 nyarán jött létre a benyújtásra nem került függetlenségi alaptörvény, melynek a 68-as nemzetiségi törvény revízióját követelő gondolatai a baloldal és a nemzetiségi pártok közös megbeszélésein születtek meg. Az alaptörvény aláírója volt az a Madarász József is, aki most pártja nevében az interpellációt benyújtotta. A törvényjavaslat a nem magyar népek demokratikus jogainak érvényrejuttatása jegyében fogant,[85] azért, hogy szabályozza a nemzetiségek és nyelvek politikai egyenlőségét. 8. §-a a nyelvhasználatra vonatkozik: „Minden elemi, községi és felső tanintézetben a hat nemzetiség közül annak a nyelve a tanítási nyelv, amely nemzetiség többségben van az illető kerületben."

A 70-es évek elejének józan gondolatai után a párt hamar elveszti demokratikus jellegét. A Függetlenségi Párt tagjai közül egyedül Mocsáry utasítja vissza a törvényjavaslatot, egyedül a Házban a nemzetiségi képviselőkön kívül. A román Papp György kénytelen a pártból kilépni, „mert abban ennek (ti. a törvényjavaslatnak) előterjesztése sürgettetni elhatároztatott". Irányi Dániel bevallja, hogy a javaslat előterjesztését „nem óhajtotta", és azon fáradozik, hogy annak rendelkezéseit, amennyire lehet „javítani, enyhíteni iparkodjam, részint általában az igazság érdekében, részint avégett, hogy a támasztott aggodalmak lehetőleg eloszlattassanak, vagy legalább kisebb mértékre szállíttassanak le".[86]

A parlamenti viták alatt a nemzetiségi képviselők tiltakozásaira az ellenzék válaszol. Madarász József szólal fel Mocsáry után, maga s elvbarátai nevében nyilatkozik: a párt egyhangúan tette magáévá a törvényjavaslatot. Örömmel látja, hogy „a magyar állam politikai nemzetisége" érdekében a kormánnyal a szélsőjobb, az egyesült ellenzék és ők is összefogva együtt támogatják azt a javaslatot „amelyet azon kormány terjesztett be, amelynek én hazám állami és függetlenségi politikájára nézve általában nyílt,

[85] Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában I. kötet, 225—226.

[86] Az 1878—81. évi országgyűlés képviselőházának naplója, 117. ülés.

őszinte és határozott ellene vagyok, de bármikor hazám javára vonatkozó törvényjavaslatot adjon be, azt részemről támogatni mindig kötelességemnek tartom."[87] Pártfogásba veszi a kormányt a nemzetiségek „támadása" ellenében, a miniszter csak azért terjesztette be ilyen sürgősen javaslatát, mert már múlt év decemberében interpelláció érkezett ez ügyben hozzá. Mocsáryval is szembeszáll. A 68-as nemzetiségi törvény szellemének, lényegének annak első paragrafusát tartja, mely szerint politikailag csak egy nemzet, a magyar nemzet létezik. „Én ugyan nem kívántam akkor sem, és nem kértem belőle, ellene is voltam" — tagadja meg a nemzetiségi törvényt. De az új törvény nincs összeütközésben a korábbival, vallja, sőt abból adódik. Tanácsos-e szakítani a 68-as nemzetiségi politikával? Célszerű-e felbolygatni a nemzetiségi kérdést — teszi fel a jogos kérdéseket Mocsáry nyomán. A felelet azonban már nem a 70-es évek elejének demokratikus gondolkodású politikusától érkezik, támadó ez a hang, a nemzetiségek 1848—49-es magatartásának felhánytorgatása. Pártja követeléseit fogalmazza meg a következőkben: „Mi nemcsak önálló, nemcsak független és szabad Magyarországot, hanem magyar államot is óhajtunk." A szélsőbaloldal bekiabálásai ezt is kiegészítik: „mégpedig erőset!" Többet és jobbat vár a törvényjavaslattól, de kezdetül ezt is elfogadja. A javaslat egyetlen hibája, hogy későn terjesztették be, pedig a nemzet „nagy zöme", a nemzet közvéleménye a javaslat mellett áll.

Molnár Aladár az előtte felszólaló Zay és Polit képviselők, valamint Mocsáry nézeteivel szemben védi a kormányt. Ő is megpróbálja bizonyítani, hogy a törvényjavaslat nem áll szemben a nemzetiségi törvénnyel, kétségbevonva azt, hogy a parlamentben felszólaló képviselők valóban nemzetiségük véleményét tükrözik. Bírálja is a kormányt, elégedetlen a törvény megformálásával, „... más hangon kell szólanom, ha arról beszélek, hogy az eszme, mely a törvényjavaslatban ki van fejezve, üdvös, helyes, szükséges; és más hangon, ha arról van szó, hogy maga azon törvényjavaslat helyesen, jól szerkesztett, jól iniciáltatott-e. A kormány és a miniszter nem nyújtott lehetőséget arra, hogy a törvény végrehajtassék, bár ezen részben segített a közoktatási bizottság."[88] A kormány felelős azért, hogy „évek óta sürgetett ily fontos dolgok és ily kényes kérdések megoldását improvizálva terjeszti elő".[89] Molnár szerint ez a törvény nem oldja meg a nemzeti műveltség létrehozásának problémáját, az egész közoktatás átszervezését követeli. Kisdedóvótól az iskolaévek végéig tanuljanak magyarul a nem magyar anyanyelvű gyerekek. A törvényjavaslat gyakorlati eredményességében kételkedik. A helyes és járható út a célig az iskolában a tanítás szellemét és tartalmát is átalakítani — magyar műveltséget tanítani —, ezért kellene az egész népnevelést megváltoztatni, „amit fájdalom ma nem látunk". Befejezésül javasolja, hogy a miniszter rendelje el az egyetem katolikus fakultásain a latin helyett a magyar nyelvű előadásokat, nemcsak a tanító, de a pap is tudjon a faluban magyarul.

Orbán Balázs már komoly hiányosságként sorolja fel a magyar történelem mulasztásait. A magyar túl szerény volt, mondja, elnéző mint államalkotó nemzet, nem tett semmit a magyarosítás érdekében. Az ellenzék nevében fogadja ő is örömmel a javaslatot, mert a haza üdvére szolgál. „Csak azt fájlalhatjuk, hogy a kormány nem nyújt gyakrabban alkalmat a vele való egyetértésre."[90]

Helfy Ignác fogalmazza meg a már idézett mondatot: „Csak a kezdetén vagyunk annak, amit elérni óhajtunk." A kormányt teszi felelőssé azért, mert e törvényt nem évekkel ezelőtt hívta életre, vagy nem hajtotta ezzel kapcsolatban végre az érvényben levő

[87] Uo. 112. ülés.
[88] Uo.
[89] Uo.
[90] Uo. 113. ülés.

törvényeket. Mi az a cél, amihez ez a törvény az első lépés? Ha a kettő között kell választanunk, akkor „ne legyenek nemzetiségek, de legyen magyar nemzet" — mondja.[91]

Irányi Dániel a részletes vita első napján szólalt fel. Őszintén bevallotta, nem ért egyet a javaslattal, mert fél attól, hogy alkalmat ad a kormány a nem magyar anyanyelvűeknek az állam elleni izgatásra. Módosítása azonos Trefort első javaslatának szövegével, amennyiben 6 évet ad a nyelv elsajátítására, s kéri, hogy a vegyesajkú község fogalmát pontosan határozzák meg.[92] Irányi Dánielen kívül Mocsáry Lajos, a Függetlenségi Párt tagja, aki nemcsak, hogy nem kívánja a törvényjavaslat beterjesztését, de el is mondja ellenvéleményét a képviselőházban. Józan, okos szavai nem találnak visszhangra most sem, éppen úgy, mint más alkalmakkor, ha nemzetiségi ügyben hallatja hangját. Egyedül marad. Bevezetőben hangsúlyozza a nemzetiségi kérdés fontosságát, azt a közjogi kérdés mellé állítja. E törvénnyel, mondja, „nem kevesebbről van szó, mint arról, hogy a magyar állam akciót szándékozik megindítani a magyar nyelv terjesztésére, az állam hatalmában levő eszközökkel".[93] Visszautasítja tehát azon érv jogosságát, melyet a kormány hangoztat, hogy csupán alkalmat akar nyújtani a nyelv elsajátítására. Szakított a kormány azzal a politikával, folytatja, melyet a nem magyar népekkel kapcsolatban az abszolutizmus óta folytatott, melynek eredménye a 68-as törvény volt. Mocsáry helyesen látja a törvényjavaslatnak a nemzetiségekre nézve legveszélyesebb következményét. Ha ugyanis a törvény életbelép, a kormány azt mondhatja, magyarul tudni kell most már, tehát nincs szükség a 68-as törvényben előírt jogokra, a közügyekben magyarul lehet eljárni. Amikor Mocsáry ezekhez az érvekhez ér felszólalásában, a szélsőbaloldalról kiáltások hallatszanak: „Nagyon helyes lesz, úgyis kell!" Mocsáry ellenérvei között a legfontosabb az, amit a nemzetiségi képviselők is hangoztatnak: a törvény megvalósítása nem sikerülhet. Négy év alatt nem tudnak a tanítók megtanulni magyarul, a gyerekek az iskolában sem tudják majd a nyelvet elsajátítani. „Én azt hiszem, ha a törvény nem marad írott malaszt, ha a t. miniszter úr azt végre is akarja hajtani, akkor kényszereszközök vagy legalább bizonyos presszió alkalmazását elkerülni nem lehet." A törvény szerint, ahol van magyarul tudó tanító, ott a köteles tárgyak közé be kell sorolni a magyar nyelvet. Előrelátható, hogy a tanítók a nyelvtudást nem fogják bevallani, nemcsak azért, mert nem akarják azt tanítani, hanem azért sem, mert nem akarnak több munkát maguknak. A megoldásnak egyetlen lehetséges útja: éljünk békességben a nemzetiségekkel, minden nemzetiség érezze jól magát a hazában, törekedjünk állami önállóságra, ez a legbiztosabb eszköze annak, „hogy a magyar nemzetiségnek erős állás biztosíttassék". Mocsáry egyedül van a Házban véleményével, okfejtése hatástalan marad. A nemzetiségi kérdésben kifejtett nézetei messze meghaladják kora legtöbb politikusának, közéleti személyiségének legliberálisabb nézeteit. De meg kell azt is mondanunk, hogy Mocsáry minden esetben síkraszállt a felekezetek autonómiájáért is. A magyar nemzet szempontjából is károsnak tartja a törvényt, mert sokkal többet veszthetünk azzal, hogy a felekezetek egyházi és iskolai önkormányzatukat elvesztik, mint azon nyerünk, hogy néhány szlovák vagy szerb gyerek megtanul magyarul.

A legharciasabb képviselő a Házban Grünwald Béla, aki 78-ban a mérsékelt ellenzékhez csatlakozott. A Függetlenségi Párt lapja a Házban elmondott szűzbeszéde kapcsán a magyar állameszme harcosaként üdvözli őt.[94] Grünwald Béla pontosan végiggondolt cél érdekében szavazza meg a törvényjavaslatot. Emiatt látja nézeteit ellentmondásosnak Baross Gábor. Azzal a tőle nem várt bejelentéssel kezdi felszólalását: a törvény-

[91] Uo.
[92] Uo. 117. ülés.
[93] Uo. 112. ülés.
[94] Egyetérés, 1879. 50. sz.

javaslat „sem nem igazságos, sem nem célszerű, sem nem áll a magyar állam érdekével összhangban".[95] Nincs jogunk, folytatja, számonkérni a tanítóktól most a magyarul tudást, amikor mi vagyunk a felelősek azért, mert a 68-as törvénnyel erről nem gondoskodtunk és nem is hajtottuk azt végre. Sem azt a törvényt, sem ezt nem tartja alkalmasnak arra, hogy végrehajtassék. Nézetei szerint a kormánynak ott kellene hathatósan és erélyesen intézkedni, ahol vegyes a lakosság és a városokban, hogy azok magyarrá váljanak. A feladat: ezeken a területeken következetesnek lenni, „az iskolának magyar hazafias szellemet adni". Míg a kormány magyarázkodik és a törvényjavaslat kulturális misszióját hangoztatja, addig Grünwald pontosan fogalmaz. „Mert nincs magyar ember, kinek lelkét ne égetné az a gondolat, hogy a magyar köznép fogy, hogy más elemek asszimilálják, s igen sok esetben — legalább az, aki ott lakik, tudja — az ily asszimilált megyékből kerülnek ki a magyar nemzet legelkeseredettebb ellenségei." Fájdalommal és szégyennel vette eddig tudomásul, hogy a magyar államnak nem állt törvényes eszköz rendelkezésére, hogy ezt a helyzetet megakadályozza. A törvényes eszköz egyetlen dolog lehet: „a vegyesajkú lakossággal bíró községekben tanítási nyelvül a népiskolákba a magyar nyelvet hozzuk be." A tanítási nyelv a fő dolog, mondja, ez az elmagyartalanodás megakadályozásának egyetlen eszköze. Baross Gábor hiába tiltakozik Grünwald módosító javaslata ellen, maga is bevallja, hogy „ha e törvényjavaslatnál csak arra lehetne az embernek hallgatni, mit szíve mond, nem volna nehéz e javaslattal szemben elfoglalni azon álláspontot, melyet a képviselő úr elfoglalt". A magyarosítás ellen mégis tiltakozik, Grünwaldnak adott válaszában ismét hangsúlyozza, hogy a kormány és a felszólalók mind kijelentették, céljuk nem a magyarosítás, hanem a magyar kultúra terjesztésének lehetővé tétele. Az asszimilálódás hatásos ellenszere állami iskolák felállítása, de ennek, mint annyiszor elhangzott már, anyagi akadályai vannak.

Grünwald javaslatát Thaly Kálmán, ellenzéki képviselő pártfogolta, mert szerinte az emberi egyenlőség eszméje ugyan szép, de jogot csak ott lehet adni, ahol nem élnek azzal vissza.

Mocsáryn kívül a törvényjavaslat ellen csupán az érintettek, a nemzetiségi képviselők tiltakoztak. Tiltakozásuk komoly megnyilatkozása volt a törvényjavaslat benyújtása előtt, február 13-án az uralkodóhoz érkező küldöttség.[96] A deputációt Miron görög-keleti román érsek vezette. Bécsben tiltakoztak az ellen, hogy a magyar kormány törvényjavaslatot készül a magyar nyelv bevezetéséről a Ház elé terjeszteni. Ezt követően Miron március 1-én körlevelet intézett a főegyházmegye minden espereséhez. A sajtó felháborodva kommentálta a románok fellépését. „Egyszerűen nevetséges a kérvény hivatkozása a nemzetiségi törvényre, írja a Pesti Hírlap, hiszen éppen azért van szükség új törvényes intézkedésre, mert az elméleti liberalizmus fénykorában megalkotott nemzetiségi törvény, midőn minden nemzetiség nyelvéről gondoskodott, éppen a nemzet, a magyar állam nyelvéről feledkezett meg.[97] A román metropolita a sajtóban megjelenő támadásokat a főrendiház vitáján utasította vissza.[98] Itt olvassa fel az uralkodóhoz vitt kérvényük lényegesnek tartott pontjait is. Érvei közül a legfontosabb, tulajdonképpen a nemzetiségi képviselők többsége is erre hivatkozik: neveléstani szempontból a törvényjavaslat káros, mert eredményre az adott elemi iskolai oktatás színvonalán nem vezethet, de gátolja az elemi ismeretek megszerzését, felébreszti a nemzeti féltékenységet. A közvélemény és a sajtó olyan törvényhozási és kormányintéz-

[95] Az 1878—81. évi országgyülés képviselőházának naplója, 117. ülés.
[96] Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez . . . 591.
[97] Pesti Hirlap, 1879. febr. 18.
[98] Az 1878. évi október 17-re hirdetett országgyűlés nyomtatványai. Főrendiházi napló. 43. ülés.

kedéseket sürget az országban, amelyek a nem magyarajkú polgárok magyarosításához vezethetnek. Érveik között döntő súllyal szerepel, hogy a felekezetek autonóm intézkedési jogát megsértették, hisz a képesítő oklevelet a tanfelügyelőnek aláírásával kell érvényesítenie, és „szegény, visszamaradt népünknek" nem a magyar nyelvre van a legnagyobb szüksége, hanem „hogy a nyomasztó közterhek leszállíttassanak, hogy a nép saját nyelvén haladhasson a míveltségben".

A képviselőházi vita folyamán elhangzott tiltakozások is ezekre az ellenérvekre támaszkodnak. Zay Adolf, Brassó képviselője a felbőszített közvélemény nyomására panaszkodik,[99] amely közrejátszik abban, hogy még aki ellene szólna is, nem meri azt megtenni. A képviselő azok nyakába varrja a törvényjavaslatot, akik nemzetiségi környezetből jöttek, csatlakoztak a „mostani hatalmasokhoz". Természetesen szót emel az egyházak autonómiájának megőrzése mellett is. „... Ezen törvényjavaslat tartalma, intenciója és mértéke a magyar államnak egész történelmi fejlődésébe ütközik, egész múltunkba és különösen a múltunkból áthozott egyházi autonómiába ütközik." Ugyanakkor bevallja azt is, hogy nem feltétlen híve az egyházi autonómiának. A falusi iskolák 6 hónapos tanítási ideje alatt heti 15—20 óra mellett még a műveltség elemeit sem lehet megszerezni. Veszélyeztetve lenne tehát a nem magyarajkúaknak a közművelődésben elért eddigi eredménye.

Stojkovics Péter, szerb képviselő elfogadja a törvényjavaslatot, mert ettől várja, hogy az országban élő nemzetiségek a magyar nemzethez közeledjenek.[100]

Polit Mihály arról beszél, hogy ennek a törvényjavaslatnak nincsen közoktatási célja, de annál inkább politikai; alapeszméje pedig az asszimiláció elérése. Ez azonban veszélyes, mert a kis népek a hatalmi kérdéssel saját létüket teszik kockára.

Strevoiu Miklós a románok erős nemzeti tudatát hangsúlyozza,[101] mely a magyarosításnak elejét fogja venni. A magyar kormány a románokkal szemben bizalmatlanságának újabb tanújelét adta.

Gebbel Károly tiltakozása következett. A nem magyarajkúak nemzeti érzelmeinek megsértéséről beszél, a törvényjavaslat a nemzetiség szabad fejlődésének korlátozását jelenti, „tehát egy agresszív eljárás, amely a természeti jognak brutális megsértése és a maga végcéljában a többi nemzetiségnek a magyarosítás érdekébeni lassankénti elnémítása, megsemmisítése".[102]

Szabovlijevics Mihály azt veti a kormány szemére,[103] hogy a magyarok most azt alkalmazzák nemzetiségeikkel szemben, ami ellen korábban maguk is harcoltak, állami egységet akarnak, kizárólagos és tisztán magyar jelleggel. Nemcsak a törvény veszélyes, hangsúlyozza, hanem hogy olyan törekvések korszaka indulhat el, melyek fokozatosan kiszorítják a nemzetiség nyelvét a közéletből.

Mihályi Péter román, máramarosi képviselő beszámol arról, hogy a 68-as népiskolai törvény végrehajtásával kapcsolatos hiányosságok a nemzetiségi területeken még súlyosabbak, nagyobb a szegénység is, a tankötelesek csak fele jár iskolába, s aki jár, csupán télen. Éppen hogy írni és olvasni megtanulnak.[104]

Román Sándor a nem magyar népek visszatérő sérelmét, a 68-as nemzetiségi törvény végre nem hajtását említi. Szemére veti a kormánynak, hogy ennek az államnak ezek szerint csak jogai vannak, kötelességei nincsenek.[105]

[99] Az 1878—81. évi országgyűlés képviselőházának naplója, 111. ülés.
[100] Uo.
[101] Uo. 112. ülés.
[102] Uo.
[103] Uo. 113. ülés.
[104] Uo.
[105] Uo.

Maximovics Miklós felteszi a kérdést:[106] „Önök minden alkalommal a magyarosodás szószólói — miért akarják azt ez alkalommal eltitkolni?"

A nemzetiségi képviselők a képviselőházban folytatott vita során tiltakoznak a 68-as nemzetiségi törvényben biztosított jogaik megsértése ellen. Érveik között a felekezeti autonómia védelme mindig nagy szerepet kap. Látják a törvény végrehajtásának akadályait is és félnek, hogy ennek következtében erőszakos lépésekhez folyamodik a kormány. Szinte senki nem mulasztja el megemlíteni, hogy az oktatás eredményessége szempontjából milyen nagymértékben hozza hátrányos helyzetbe a törvény a nemzetiséglakta területek népiskolai intézményeit.

A képviselőházban a pártok közös lelkesedésétől kísérve, lényegesebb módosítások nélkül fogadták el a bizottság által átalakított javaslatot. A vita Baross Gábor szavaival ért véget.[107] „Én azt hiszem, hogy az államra súlyos kötelesség háramlik éppen a közoktatás terén: a társadalom meglehetősen ingadozó, és a mostoha viszonyok által tört hézagokon országszerte új elemek tolulnak előtérbe, s így azt hiszem, hogy a magyarságnak azon nevezetes harcot, mely a magyar kultúra ellen egy bizonyos részről folyik, fel kell fogni, küzdeni kell azzal, s mert én e küzdelem egyik lényeges eszközének képzelem a törvényjavaslatot, e hitben és reményben ajánlom ezen utolsó paragrafust is elfogadásra." 1879. május 13-án kezdődött a törvényjavaslat felsőházi vitája. A kormány részéről Trefort Ágoston volt jelen.

A felsőházban a nemzetiségek felekezeti képviselői szállnak szembe a törvényjavaslattal. A legnagyobb ellenállást a román görögkeleti főpapok tanúsítják, ennek előjele volt már a román Miron érsek által Bécsbe vezetett küldöttség tiltakozása is. A kormány mellett sorakoznak fel a magyar főpapok.

A vita első napján Trefort azt a hátrányt hangsúlyozza, amelynek megszüntetése éppen ennek a törvénynek a feladata lenne.[108] A felső, nép- és polgári iskolák, tanítóképzők, kevés kivételtől eltekintve, magyar nyelvűek, tehát a nemzetiségi területeken élő gyerekek ezekben az iskolákban a nyelv ismeretének hiánya miatt csak nehezen boldogulhatnak.

Vancsa János görögkatolikus román érsek elmondja,[109] hogy a törvényjavaslat híre a románokban aggodalmat keltett. A nyelv mindekinek féltett kincse, s kivihetetlennek tartja, hogy a köznép két nyelven beszéljen és értsen, mert a népiskolákban a magyar nyelvet egy gyerek sem tudja elsajátítani. Egyházmegyéjének 500 tanítója közül a kétötöd rész nem tud magyarul és már megtanulni sem fog. Fél, hogy még általánosabbá válik a jelenség: nemzetiségi területeken olyan tanítók dolgoznak, akik nem értik a gyerekek nyelvét. Szemére veti a kormánynak, hogy a magyarul tudó románok közül eddig is csak kevesen nyertek a közhivatalokban alkalmazást. Vancsa János szavaiból is kicsendül a féltékenység, ha egyházára gondol: „... mi fog történni legalább egyházammal, a görögkatolikus román egyházzal, melynek életfeltétele a román nyelv, mert ez a görögkatolikus egyház liturgikus és egyházi nyelve."

Majd Metianu János aradi román görögkeleti püspök emelkedett szólásra.[110] A sérelem három szempontból is érzékenyen érinti. Félti az egyházi autonómiát, a népiskolai oktatás színvonalát és az iskolák vallásos jellegét. Ez utóbbi kiválthatja az erkölcsiség hanyatlását és a hitfelekezetek buzgalma is csökkenni fog. — Aggodalmát a felekezeti féltékenység is táplálta.

[106] Uo. 115. ülés.
[107] Uo. 118. ülés.
[108] Az 1878. évi október 1-re hirdetett országgyűlés nyomtatványai. Főrendiházi napló, 42. ülés.
[109] Uo.
[110] Uo.

A román Miron korábban már említett beszédében tiltakozik az egyház autonómiáján esett sérelem miatt: a kormány „olynemű általános intézkedéseket szándékozik, mégpedig minden érezhető szükség nélkül behozni", melyek a nem magyar polgárok közművelődését hátráltatják és „igen alkalmasak támogatni a magyar közvéleménynek élénken megnyilvánuló azon követelését, hogy a haza nem magyar nemzetiségű lakósai, ha mindjárt kényszereszközök alkalmazása által is, beleolvadjanak a magyar elembe".

Mihály Viktor lugosi görögkatolikus püspök az előtte szólókat kiegészítve arról beszél,[111] hogy a törvényjavaslat elriasztja az eddig is idegenkedő szülőket attól, hogy gyerekeiket iskolába küldjék. Nem lehet eredményes az elemi iskolákban két élő nyelv tanítása.

A nemzetiségi egyházak képviselői a felekezeti autonómia gondolatát a nemzeti jogokat ért sérelemmel párosítva tiltakoznak a törvényjavaslat ellen.

A magyar egyházak képviselői hasznosnak tartják, hogy a kormány törvénnyel szándékozik rendezni az államnyelv kérdését. Csatlakozik ehhez Zalka János győri püspök is. Ipolyi Arnold besztercebányai püspök a magyar nyelv tanítását nem a hivatalok elnyerésének szempontjából, hanem sokkal magasabb, politikai, állami és etikai szempontból tartja fontosnak, „az államegységnél fogva", „a társadalmi élet szempontjából" véli kívánatosnak.[112] Császka György szepesi püspök beszámol arról, hogy egyházmegyéjében (Szepes, Liptó, Árva) egyetlen magyarajkú község sincsen, mégis megvan az igény arra, hogy megtanuljanak magyarul, mert enélkül nem tudják gyermekeiket továbbtanítatni.[113]

A felsőház különösebb változtatás nélkül fogadta el a képviselőházból érkező törvényjavaslatot. Ezután már csupán az uralkodó szentesítésére volt szükség, hogy az törvényerőre emelkedjék.

A törvény végrehajtásának feltételei

A közoktatási bizottság Trefort Ágoston törvényjavaslatát elsősorban abból a szempontból kiindulva alakította át, hogy az, az adott közoktatási viszonyok között megvalósítható legyen. A törvény a tankötelesek nagyobb részét érintette, elsősorban az eddig is súlyos visszamaradottsággal küszködő törvényhatóságok iskoláit, hisz a nemzetiségek által lakott területeken történt a legkevesebb változás az elemi oktatás terén Eötvös törvénye óta. Szorosan hozzátartozik tehát a törvény megítéléséhez annak a kérdésnek a vizsgálata, hogy vajon a 79-ben szentesített törvény milyen állapotban találta hazánk népoktatását. Lehetett-e remény arra, hogy 11 évvel a tankötelezettség bevezetése után jelentős anyagi erőfeszítést kívánó változtatást hajtson végre a kormány. Nézzük meg, hogy a törvényjavaslat előkészítésének évében milyen állapotokkal kellett számolnia a közoktatási miniszternek és a törvényjavaslatát támogató képviselőknek. A miniszter az 1878. évről szóló jelentését a törvény elfogadásának évében terjesztette a parlament elé.

Az 1878-ban iskolába járó 1 627 919 gyerek közül 785 312 volt magyar nemzetiségű és 842 607 tartozott a nem magyar anyanyelvűek közé.[114] Az iskolába járó gyerekek

[111] Uo.
[112] Uo.
[113] Uo.
[114] Az 1878. év közoktatási állapotára vonatkozó statisztikai adatokat Trefort Ágoston miniszteri jelentésében hozza nyilvánosságra. — A 842.607 iskolába járó nem magyar anyanyelvű gyermek nemzetiség szerinti megoszlása a következő: 277.984 német; 200.434 román; 254 222 szlovák; 35.024 szerb; 26.904 horvát; 48.039 rutén anyanyelvű.

többségét érintette tehát az új törvény, és ez fokozott anyagi erőfeszítést igényelt a kormánytól, ha meg is akarta azt valósítani.

A tanítás nyelve a miniszteri jelentés szerint 7171 iskolában magyar volt, 6699-ben nem, 1703 iskolában két, 102-ben pedig három nemzetiségi nyelven tanítottak. Mivel a törvény a vegyesajkú területek iskoláira is vonatkozott, összesen 8504 iskolában kellett az új tantárgyat bevezetni.[115] A 66 törvényhatóságban működő 15 675 népiskolának több mint a felében kellett az államnak gondoskodnia a törvény megvalósításának feltételeiről.[116] Az állam saját iskoláiban tehette volna ezt meg a legkönnyebben, hisz itt volt szabad keze, az állami iskolák száma eltörpült a felekezetek által fenntartottak mellett, márpedig a felekezeti iskolák felett az állam csupán felügyeleti jogot gyakorolt.

Nem vált kedvezőbbé a helyzet a törvény bevezetésének évéig sem. 1882-ben a tankötelesek 76,64%-a, 1 697 981 gyerek látogatta az iskolákat:

Iskolába járt			Iskolaköteles volt	
magyar	841 542		994 361	
német	263 068		323 447	
román	212 604		391 270	1 112 097
szlovák	268 066	856 439	340 697	
szerb	42 065		56 683	
horvát	28 641			
rutén	41 995			

Kedvezőtlenebbé válik a kép tehát, ha a törvény megvalósítása szempontjából az iskolakötelesek számát vizsgáljuk, hisz a nemzetiségi területeken sokkal rosszabb az iskolábajárók aránya. Az állami iskolák száma ugyan több mint kétszeresére nőtt a

[115] A 6699 iskola megoszlása: a tanítás nyelve 1017 iskolában német; 2952 iskolában román; 1874 iskolában szlovák; 262 iskolában szerb; 75 iskolában horvát; 519 iskolában rutén.

[116] Meg kell jegyeznünk, hogy a miniszteri jelentésekben felsorakoztatott és értékelt adatok megbízhatósága csak nagy tűrési határokkal fogadható el. Eötvös az 1870-ben az országgyűlés elé terjesztett jelentésében panaszkodik arról, hogy a szétküldött statisztikai lapokat egyszerűen vissza sem küldte több törvényhatóság, s volt olyan egyházi főhatóság, amelyik megtagadta az adatszolgáltatást. A legnagyobb baj, hogy évekig nem vezettek a tanítók semmiféle kimutatást arról, hogy mennyi volt a hiányzás, milyen volt a tanulmányi eredmény stb. A Néptanítók Lapjában 1869-ben jelent meg Turóczi Endre tanító írása az iskolai jegyzőkönyvek fontosságáról. A 79. oldalon találjuk a következőket: „Volt ugyan, s van is mai napig mindazon tanítóknak, kik tanítványaik után némi fizetést húznak, némi magánjegyzőkönyvecskéjök évről évre több-kevesebb ív papírból összeállítva, melyekben a nevek utána a gabona, csibe, tandíj, stb. efféle apróságok bevétele volt s van beírva: de ha kívántatnék, hogy ez vagy amaz iskolavégzett egyénről adassék alapos kimutatás: melyik évben kezdte, mikor végezte iskoláit, s micsoda tantárgyakban mily előmenetelt tett, e magánjegyzetekből soha sem volna kivehető." A helyzet javult ugyan valamennyit, de Trefort minisztersége alatt sem juthatott el a kisszámú tanfelügyelő az iskolákba, hogy meggyőződjék az adatok helyességéről. A tanfelügyelők mások bevallására voltak utalva, s az iskolák nyilván a legkedvezőbb képet igyekeztek magukról nyújtani. Az 1878. évről összeállított miniszteri jelentésben is találunk erre utalást például Hunyad megye bevallása alapján ott a tankötelesek száma csökkent. A jelentés megjegyzi: „Ezen adat nem látszik megbízhatónak ... Nagyobb részben az anyakönyvek hiányos vezetésének kell tulajdonítani."

négy év alatt, de az állam korlátlanabb tevékenységének megteremtése szempontjából döntőnek ez a változás sem nevezhető:

	Népiskolák száma	Állami	Községi	Felekezeti	Magán
		iskolák			
1878	15 675	172	1 555	13 790	158
1882	15 993	363	1 763	13 683	184

A felekezeti iskolák száma 1882-ben is még az összes népiskolák 85,55%-át tette ki.

A közoktatási minisztérium nehéz helyzet előtt állt tehát, hisz a tankötelesek többségét érintő változtatást kedvezőtlen iskolaviszonyok között kellett végrehajtania. Milyen anyagi erőket tudott a minisztérium, illetve a kormány a miniszter rendelkezésére bocsátani ehhez? Eötvös óta a parlament vitái alkalmával minden felmerülő közoktatási problémával kapcsolatban elhangzott az az érv, hogy szűk határai vannak az ország anyagi lehetőségeinek. Ezt bizonyítja az állam összes kiadásaiból a vallás- és közoktatási tárcára eső kiadások összege és aránya,[117] amely 1878—82. között így alakult:

	Összeg	Százalék (az állam összkiadásaihoz viszonyítva)
1878	4 123 446	1,16
1879	4 427 548	1,12
1880	4 446 671	1,59
1881	4 694 820	0,96
1882	5 329 362	1,38

A közoktatási tárcára eső kiadások az összes kiadásoknak a 2%-át csak 1890-ben érik el.

Trefort miniszteri beszámolójában olvashatjuk: „Hogy a községi iskolák nagyobb mértékben nem szaporodtak, annak főképpen az az oka, mivel az 1868. évi XXXVIII. tc. 43. §-a alapján a községek számára kilátásba helyezett segélyt a népnevelésre megszavazott összegből szolgáltatni már évek óta nem lehet. Ez az összeg most már a fennálló és segélyezésre utalt, különösen állami iskolák fenntartására egyáltalán nem elég." A miniszter arról is beszámol, hogy az 1878. évre népnevelési célokra szánt közel másfél millió forintot (1 428 205) az év augusztusáig 8356 forinttal lépték túl, és csak azért ennyivel, mert ekkor „a községi iskolák szükségleteire elkészített utalványok" 1879. január 1-ig félretétettek, illetve nem fizettethettek. Az év őszén induló új tanévben tehát a minisztérium semmi segélyt nem adhatott a rászoruló iskoláknak, és a következő évet is az előző évről áthúzódó jelentős összeg terhelte.

De nemcsak a községi iskolák létesítését nem tudta támogatni a kormány, hanem kétezer községben, ahol még egyáltalán nem volt ekkor iskola, sem tudott iskolát építeni. 1879-ben a tárca népnevelési szükségletre 670 000 forintot fordíthatott, a már fennálló állami iskolák fenntartására 140 000 forint, a nép- és polgári iskolák fenntartására

[117] A magyar tudománypolitika alapvetése. Szerk. Magyary Zoltán, Budapest. 1927.

150 000 forint jutott. Új iskolák létesítésére csupán 10 000 forintot irányoztak elő. Hogy ez milyen kevés, jól mutatják Kis Albert képviselő szavai, amelyek a költségvetési tárgyaláson a képviselőházban hangzottak el:[118] „azon községekben, melyeknek száma ezen kimutatás szerint kétezernél többre megy (e községekben nincs iskola), a jelen viszonyaink és rendszerünk mellett még 300 év múlva sem lesznek iskolák. Mert midőn a miniszteri jelentés szerint évente csak hat iskola állíttatik fel, és midőn a költségvetésben ezen célra csak 10 000 forint van előirányozva, akkor, ha így haladunk, 300 év múlva legföllebb 1800 községben lesz iskola, s mind a kétezerben még akkor sem."

A feladatot tekintve, amely a kormány, illetve a minisztérium előtt állt, valamint figyelembe véve az állam anyagi lehetőségeit és azt, hogy a törvény paragrafusai az iskolakötelesek nagyobbik felére, s a kevésszámú községi, de jelentős számú felekezeti iskolára vonatkoztak, joggal állapíthatjuk meg, hogy ha a közoktatási eredmények nem hagytak volna maguk mögött jelentős kívánnivalót, akkor is komoly problémát jelentett volna a törvény maradéktalan végrehajtása. Már a fentebb felsorakoztatott adatokból is kiderül, hogy az Eötvös által új alapra helyezett népiskolai oktatás az eltelt egy évtized alatt csak lassan haladt előre. Ezt mutatta Trefort már említett rendelete is, melynek megalkotását a 68-as törvény végrehajtatlanul maradása váltotta ki. De nem vezetnek jobb eredményre azok a vizsgálatok sem, melyeket az oktatás további területeinek felmérése során kapunk.

1878-ban a tankötelesek 22,1%-a nem járt iskolába. Ha pusztán az országos arányt nézzük, kedvezőbb képet kapunk, mint amilyen az valójában volt a nemzetiségek-lakta területeken. Nézzük meg, hol volt a legalacsonyabb az iskola-látogatottság. A tanköteles gyerekek több mint 40%-a nem járt iskolába a következő törvényhatóságokban:

Megye	Iskolába nem járt %-ban			
Alsó-Fehér	49,3	255	iskola közül	174 román nyelvű
Hunyad	43,2	294	iskola közül	236 román nyelvű
Maros-Torda	52,7	272	iskola közül	158 magyar nyelvű
				106 román nyelvű
Máramaros	65,2	190	iskola közül	60 román nyelvű
				57 rutén nyelvű
				38 magyar nyelvű
				24 román nyelvű
Szatmár	40,9	418	iskola közül	255 magyar nyelvű
				141 román nyelvű
				13 vegyes nyelvű
Szilágy	45,4	301	iskola közül	180 román nyelvű
				103 magyar nyelvű
				17 vegyes nyelvü
Szolnok-Doboka	65,3	344	iskola közül	273 román nyelvű
				62 magyar nyelvű
Ugocsa	48,1	96	iskola közül	45 rutén nyelvű
				39 magyar nyelvű
				10 román nyelvű

[118] Az 1878—81. évi országgyűlés képviselőházának naplója 91. ülés.

Az iskolák látogatottsága szempontjából legrosszabb arányt felmutató 8 megye közül csak kettőben vannak többségben azok az iskolák, melyekben magyar nyelven folyik az oktatás.

Az ismétlő iskolák látogatottsága ennél is rosszabb. Az iskolába járó gyerekek közül sokan csak télen mentek iskolába, jelentős részüknek tankönyve sem volt. Ez a fentnevezett megyékben a következőképpen alakult:

	Egész tanévben járt	Csak télen járt	Tankönyve	
			volt	nem
Alsó-Fehér	6 129	6 658	8 703	4084
Hunyad	15 705	267	10 840	5132
Maros-Torda	1 392	10 344	7 979	3747
Máramaros	8 958	3 837	7 470	5325
Szatmár	22 379	5 226	20 261	7344
Szilágy	14 841	1 801	10 511	6131
Szolnok-Doboka	6 254	5 102	4 941	6415
Ugocsa	5 005	365	3 917	1453

Alsó-Fehér megyében az iskolába járó gyerekek többsége csak télen tudott eljárni a tanításokra, s mintegy a harmadának nem volt tankönyve. Maros-Torda megyében még kedvezőtlenebb a kép. Természetesen ezek az adatok nem az országos átlagot, hanem a legrosszabb iskolalátogatottságot jelentő intézmények helyzetét mutatják, de ha összehasonlítjuk az e téren legjobb eredményt elért megyékkel, akkor megdöbbentő eredményre jutunk.

Megye	Iskolába nem járt %	Egész tanévben járt	Csak télen járt	Tankönyve	
				volt	nem
Baranya	7,0	30 471	8522	35 652	3 341
Fejér	6,3	29 688	2270	22 090	9 868
Moson	4,2	11 717	1000	12 264	453
Szepes	6,4	25 735	2438	26 533	1 640
Torna	2,1	3 186	255	3 229	222
Veszprém	5,2	24 390	8532	22 278	10 644
Zólyom	7,6	12 910	2461	14 648	723

Ezekben a megyékben az iskolába járó gyerekeknek ötödrésze csak télen vett részt a tanításon, s csaknem ugyanannyi gyereknek egyáltalán nem volt tankönyve.

Az országos adatok a következőek:

egész tanévben:	1 317 663 tanuló
csak télen:	310 256 tanuló
tankönyve volt:	1 393 953 tanuló
nem volt:	233 966 tanuló

A legsúlyosabb problémák közé tartozott az iskolahiány, hiszen az ország 2000 községében egyáltalán nem volt iskola.

1878-ban

1 községre 1,2 iskola	1 tanteremre	98,5 tanköteles
1 községre 1,7 tanterem	1 tanítóra	98,5 tanköteles
1 községre 1,7 tanító	1 tanteremre	59,5 iskolába járó

jutott.[119]

Trefort Bács-Bodrog megye tanfelügyelőjétől kapta a következő beszámolót:[120] a miniszter által megnyitott újvidéki polgári nőtanoda csak akkor lehet sikeres, ha versenyképessé tud válni a szerb felső-leányiskolával. Kiderült, hogy az állami iskolaépület iskolának nem alkalmas, a mellette húzódó nyitott, bűzös csatorna miatt, de a szabadkai állami tanítóképző épülete is alkalmatlan, az ebédlő nem fűthető, az udvaron levő kút bűzt áraszt, a második emeleti lépcső leszakadással fenyeget, kályhák nincsenek, a menyezeteken csurog a víz. Eötvös népiskolai törvényének 27. §-a szerint az újonnan építendő iskolaépületek száraz, egészséges helyen létesíttessenek, s a gyerekek létszámához mérten „egy teremre 60 gyereket, s minden gyermekre legalábbis 8—12 □ lábnyi helyet számítva" elegendő világos, tágas tantermekkel legyenek ellátva.[121] A 34. § a következőket mondja: egy tanító 80 növendéknél többet nem taníthat.[122]

Csupán néhány szempont kiragadásával próbáltuk érzékeltetni a közoktatás állapotát a törvény meghozatala idején. Nem érintettünk számtalan égető problémát, például a tanítóhiányt, amit még súlyosbított a szakképzetlen nevelők magas száma. A tanfelügyelők képtelenek megoldani az iskolák ellenőrzését, ahol a szorgalmi idő jelentős részben a késő őszi és téli hónapokra szorítkozik.

A magyar nyelv kötelező tanításának bevezetése a nem magyarajkú területek iskoláiban az adott oktatási viszonyok között rendkívüli nehézségeket jelentett a kormánynak és súlyos teherként nehezedett a hiányos iskolalátogatottsággal küszködő, kevés szakképzett tanítóval rendelkező népoktatási intézményekre.

A Tisza-kormány ezzel a lépésével komoly nehézségeket okozott a népiskolai oktatásban éppen ott, azokon a területeken, ahol egyébként is a legkevesebb eredményt tudtak elérni a kötelező elemi iskolai oktatás bevezetésében.

Az 1879-es törvény a Tisza-kormány nemzetiségi vonatkozásban hozott intézkedéseinek egyike. A törvény erejével rendeli el a magyar nyelv tanítását a nemzetiségi területeken. Ezt követi az 1883-as középiskolai törvény, sőt 1891-ben a kisdedóvó-törvény. Ezekre a törvényekre támaszkodva tudott Apponyi 1907-ben iskolatörvényében egyet ismét előrelépni, ennek egyik paragrafusában már azt is meghatározta, hogy a nem magyar tanítási nyelvű elemi iskolákban milyen eredménnyel járjon a magyar nyelv tanítása.

[119] A közoktatásra vonatkozó valamennyi felhasznált adat a miniszternek az 1878. év közoktatási állapotáról szóló, az országgyűlés elé terjesztett jelentésében található.

[120] OL. VKM K. 305. Töredék iratok (1871—1938.) 8. csomó. 1844/47.

[121] Magyar Törvénytár. 1836—1868. évi törvénycikkek. Bp. 1896. 1868: XXXVIII. tc.

[122] Uo.

A TÖRTÉNELEMTANÍTÁS KÉRDÉSEI

Szabolcs Ottó—Unger Mátyás:

Egy nemzetközi tanácskozás tapasztalatai

(Történelemtanítási szimpozium Varsóban és Krakkóban)

Kerek tíz esztendős múltja van a szocialista országok történészei és történelemtanítási szakmetodikusai által rendezett szimpoziumoknak. A tervszerű, rendszeres időközben megismétlődő tapasztalatcsere szükségének gondolata a 60-as évek elején az egyik magyarországi nyári egyetemen vetődött fel, s első megvalósítására 1965 őszén került sor. Azóta kétévenként rendszeresen összejönnek a történelemtanítás ügyéért felelősséget érző szakemberek, mindig más-más szocialista országban.

Az első tanácskozás színhelye 1965-ben Berlin volt, ahol az épülő „Alex" elsőnek elkészült impozáns új épülete, a „Tanítók Háza" fogadta be a résztvevőket. 1967-ben a Prága közelében fekvő Stirzsin regényes barokk kastélyában, majd 1969-ben, amikor Magyarország volt a vendéglátó, az MTA és a debreceni Déri Múzeum előadótermeiben folytatódott a megbeszélések sorozata. 1971-ben Bulgária vállalta a szervezést. A szimpózium résztvevőit a mostani és az egykori főváros, Szófia illetve Tirnovo fogadta. Az 1973-ban esedékes V. szimpoziumra Moszkvában és Leningrádban került sor. Az 1975. szeptember 22—27. között megrendezett VI. szimpozium színhelye pedig Varsó s a magyar történelemnek is annyi nagyszerű emlékét őrző Krakkó volt.

Ha számba vesszük az egymást követő szimpoziumok *napirendjét*, akkor képet alkothatunk arról, hogy az utóbbi évtizedben milyen — történelemtanítással összefüggő — ideológiai és módszertani problémák foglalkoztatták elsősorban a szocialista országok illetékes szakembereit. A berlini szimpozium a gondolkodásra nevelés kérdéskörének napirendre tüzésével jelezte azt a fordulatot, ami a történelemtanításban a racionalitásnak, a világnézeti tudatosságnak, a történettudomány törvénytudomány jellegének az iskolai gyakorlatban való érvényesítése irányában végbement. A stirzsini tanácskozás annak vizsgálatával, hogy milyenek az egyetemes és a nemzeti történelem tanításának célszerű arányai, illetve kapcsolatuk megvilágításának helyes módszerei, a tantervkészítés és tankönyvírás egyik legnehezebb problémájával foglalkozott.

Magyarországon a szocialista hazafiságra és a proletár internacionalizmusra nevelés, didaktikai problémaként pedig a szemléltetés került napirendre. Bulgáriában a tananyag egyik világnézetileg különösen fontos területe, a munkásmozgalom tanítása, didaktikai kérdésként pedig a fogalomalkotás; a Szovjetunióban a szocializmus-kommunizmus építése, s ezzel kapcsolatban a szocializmus építésének általános és nemzeti sajátosságai, illetve a tankönyvszövegekkel és a forrásokkal folytatott tanári és tanulói munka állt a vita középpontjában.

A most lezajlott VII. szimpozium két, egymáshoz kapcsolódó napirendi pontja történelemtanításunk alapkérdését veti fel: mi *a történelemtanítás helye*, szerepe a tudományos-technikai forradalom korában, s *milyen jellegű tankönyvvel* illetve segédeszközökkel töltheti be eredményesen a feladatát.

A kérdés azért vetődik fel olyan élesen, mert a gyökeresen megváltozó világ talán egyetlen egy kialakult, hagyománytól szentesített tananyaggal és tananyagstruktúrával

rendelkező tárgyat sem érint olyan mértékben — túlzás nélkül mondhatjuk, hogy egzisztenciálisan —, mint a történelmet. A történelem önálló iskolai tantárgyként általában a 13. században alakult ki, s fénykorát mindenütt a 19. században, az Európát átható nemzeti mozgalmak, a nemzeti államok születése idején élte. Tömeghatása — részben az irodalom közvetítésével — kétségtelenül ekkor volt a legnagyobb. Tananyaga is ekkor alakult ki, s jóllehet országonként jelentős eltéréseket mutatott, jellegét a kor szükségleteinek megfelelően mindenütt a nemzeti történelem, a politikai, hadi, diplomáciai események egyes nemzeti hősök köré összpontosított, retorikus hangvételű elbeszélése határozta meg. Ez a tananyag-kiválasztásban s tanítási gyakorlatban egyaránt érvényesülő szempont lényeges vonásaiban átvészelte a két világháborút. A tudományos és technikai forradalom, a nemzeti függetlenség és különállás abszolutizálásának véget vető integrációs törekvések azonban nyilvánvalóan új tantárgystruktúrát, más jellegű történelemtanítást és más jellegű tankönyveket, segédeszközöket kívánnak.

A probléma megoldását keresve, néhány — a szemléletet, a tartalmat, a módszert alapjában meghatározó — tényezőt külön is figyelembe kell vennünk. A békés egymás mellett élés, a gazdasági együttműködés, a kulturális kapcsolatok fokozódása szükségessé teszi, hogy az ideológiai harcra ifjúságunk jobban felkészült legyen. Világnézeti tudatosság, a történelmi múlt, a történelmi fejlődés tendenciáinak differenciált ismerete, a jelen értése elengedhetetlen a különböző ellenséges nézetekkel szemben folytatott harcban. Annál is inkább, mert a tanulóifjúság a tömegkommunikációs eszközök révén sokkal jobban benne él napjaink történeti eseményeiben, mint bármelyik előző nemzedék. Történelmi vonatkozású — bár a történelmi regények és filmek stb. esetében nem egyszer félrevezető — információk sokaságával találja magát szembe. Mindebből következik, hogy történelemtanításunknak *tartalmában és módszerében* meg kell újulnia.

A tartalmat illetően a megújulás útja *az integráció*. A társadalmi fejlődést, a társadalmi mozgást, a történelemtanításnak a maga bonyolultságában kell feldolgoznia. Ezt pedig azzal lehet elérnünk, hogy a történelemmel érintkező — nagyrészt éppen a történettudományból kivált — rokon tudományok (a régészet, a néprajz, a közgazdaságtan, a szociológia, a filozófia, a jogtörténet, a technika- és a művelődéstörténet, ideológiatörténet) legfőbb eredményeit és részben a módszereit is bekapcsoljuk a történelemtanításba. (Meg kell jegyeznünk, hogy az erre irányuló társadalmi szükséglet nálunk jelentkezik a legnagyobb erővel.)

Az integrációval kapcsolatban számos bonyolult kérdés vetődik fel. A nehézségek egyik forrása, hogy a történettudomány még maga is csak elvétve — és akkor is csak egy-egy korszakra és problémakörre vonatkozólag mutatott példát az integrált megoldásra. Vannak olyan ágai a történettudománynak — pl. a technikatörténet s még inkább a művelődéstörténet —, amelyek még önmagukban sem elég kidolgozottak. A tudomány mégis sokat kínál már készen, és nyilvánvaló, hogy hiányait is a közeljövőben pótolja majd. A munkához tehát mindenképpen hozzá lehet kezdeni. Az integráció pedagógiai megvalósítása azonban maga sem könnyű. Nyilvánvaló, hogy a történelem iskolai tantárgyként csak addig a mértékig vehet fel más tudományágakból ismeretanyagot, ameddig az nem bontja meg alapvetően történelmi stúdium jellegét. Emiatt természetes, hogy a történelemtanítás egyetlen esetben sem vállalhatja az ismeretanyagot kölcsönző tudomány önálló tudományos rendszerének, teljes fogalomkészletének hézagtalan előadását. Az is az átvétel jellegéből és történelmi-világnézeti meghatározottságából következik, hogy az integrálás gyakorlati megvalósítása során más-más lehetőségeket kínálnak a különböző iskolatípusok és a különböző történelmi korok.

Az integrációra való törekvés az említetteken kívül még számos tantervelméleti, metodikai, szaktudományi, szervezési, tanárképzési feladatot állít, amikre most még egyetlen ország szakemberei sem találták meg az egyértelmű választ. A fokozatos meg-

oldást mégis vállalnunk kell, mert csak egy ilyen jellegű tantárgy valósíthatja meg a történelemtanítás céljait.

A történelemtanítás *céljait* illetően a szimpózium nem hozott különösebb újat. Változatlanul azt tartjuk feladatunknak, hogy a történelmi fejlődést (az egyetemest és a nemzetit egyaránt) a marxizmus—leninizmus ideológiai alapján feldolgozzuk, s eközben feltárjuk a történelmi hatóerőket, a történelmi törvényszerűségeket és elevenné tegyük nemzeti történelmünk progresszív hagyományait.

A történelemtanítás *szerepével*, a tudományos-technikai forradalom korában is mérhető „használával", a szocialista személyiség formálásában betöltött szerepével minden ország referátuma foglalkozott. (Különösen részletesen kitért erre Balázs Györgyné, Szabolcs Ottó, Unger Mátyás közös főreferátuma.)

Első helyre *a ma megértése*, megértetése, a mában való eligazodás került. Ezen semmiképpen sem valamiféle szimpla aktualizálást értünk, hanem a fejlődés máig futó szálainak kidolgozását, az előzmények, a ható tényezők számba vételét, s olyan szemlélet kialakítását, mely a jelent sem elszigetelten, hanem történelmi perspektívában látja.

A történelemtanítás a tanulók társadalmi tapasztalatának számbavételével világossá teheti az egyén és a társadalom történeti egységét, azt, hogy az ifjúság a társadalom tagjaként éli egyéni sorsát is. A *kontinuitás és a diszkontinuitás* konkrét bemutatásával megértetheti, hogy egyetlen nemzedék sem kezdi (és kezdheti) elölről a történelmet. Ezzel összefüggésben segít a felelősségtudat felkeltésében, rámutatva arra, hogy a történelmi törvényszerűségek sohasem a mechanikus determináció útján érvényesülnek. Minden nemzedék életében bizonyos alternatívák kínálkoznak, és a választás saját életükre s a következő nemzedék életére is meghatározó következményekkel jár.

A történelemtanítás *értékhordozó és közvetítő*. Egyetemes emberi és nemzeti értékek átszármaztatója, s a progresszív és konzervatív erők dialektikus harcának történelmi példáival bizonyos történelmi távlatú életismeret kialakítója.

Mindezekkel a történelemtanítás nagy mértékben hozzájárulhat *a szocialista személyiség formálásához:* a politikailag elkötelezett, világnézetileg tudatos, társadalmilag aktív ember formálásához. A történelmi kontinuitás és diszkontinuitás megértetésével a tanulóban a személyiség stabilitását és megújulási készségét segítheti kialakítani, s a tanulók tudatát a partikuláris vagy csoporttudat szintjéről a történelmi tudat szintjére emelheti.

A történelemtanításnak a kor követelményeihez való igazítása bizonyos — a marxizmusnak megfelelő — szemléleti változásokat is igényel. Ezek egyike *az egyetemes történeti és a nemzeti fejlődés kölcsönhatásának* a fokozottabb érzékeltetése. A nemzeti történelemnek az egyetemes fejlődés összefüggéseiben való bemutatása már eddig is törekvésünk volt, a továbbiakban azonban még nagyobb gondot kellene fordítanunk a kölcsönhatások gondosabb ábrázolására. A nemzeti hozzájárulás és a más népektől kapott segítség egységben láttatása a szocialista hazafiság és a proletár internacionalizmus elmélyítésének eszköze lehet.

Történelemtanításunk eddig túlságosan egysíkúan ábrázolta a fejlődést. Annyira a fejlődés klasszikus vonulatára összepontosította figyelmét, hogy az *adott világ sokszínűségét*, a különböző társadalmi formációk együttes jelenlétét a tanulók nem igen vették észre. Márpedig e történelmi tapasztalat tudatosítása azért is szükséges, mert különben nehezen fogják a tanulók megérteni a mai világot, melyben a neolitikumtól a kommunizmus építéséig szinte minden fejlettségi szint egymás mellett és egymásra hatásában él együtt. (Ezt a szemléleti követelményt természetesen nem a tananyag mértéktelen kiterjesztésével, hanem az ismeretanyag arányosabb elosztása mellett, elsősorban e körülmény jelentőségének, következményeinek a tudatosításával kellene elérni.)

Az előzőekben említett egyoldalúság a forradalmi periódusok és a *békés átmenet* viszonylatában is igen szembeötlő. (A történelmi fejlődésnek jóformán csak a csúcsait mutattuk, ami miatt azok tényleges történelmi jelentősége sem tudatosodhatott.) A tanulóknak érzékelniük kellene, hogy új társadalom születése nem pusztán egyszeri hősi aktus következménye, hanem igen hosszú, küzdelmes előkészítés eredménye, melynek során megütköznek egymással a régi és az új erői. Fontos, hogy jelentőségének megfelelően érzékeltessük *az anyagi javak* előállítása terén kifejtett hatalmas emberi erőfeszítéseket. Egyáltalán szükségesnek látszik a haladás sokkal konkrétabb és dialektikusabb bemutatása. Lényeges, hogy történelmi súlyuknak megfelelően a konzervatív erők és intézmények is említést nyerjenek. (Mindez összefügg azzal, hogy a mechanikus determináltsággal, a törvényfetisizmussal szemben az egyes korok történelmi lehetőségei, alternatívái és ezekkel kapcsolatban az egyes ember és az egyes történelmi nemzedékek választási lehetősége és felelőssége is felmerüljön.)

A történelemtanítás tartalmi és szemléleti megújításának szándéka felveti a *kronológia új értelmezésének* — részben metodikai konzekvenciákkal járó — kérdését. Történelemtanításunk eddig a kronológiának, mint történeti rendező elvnek a legtöbb esetben abszolút elsőséget biztosított. Egy-két tankönyv illetve tanári segédkönyv tett csak kísérletet ettől eltérő gyakorlatra. Ezután sem gondolunk a kronológia föladására. Ez helyrehozhatatlan hiba lenne. A merev gyakorlat meghaladása azonban éppen a korábban kifejtett szemléleti változások érdekében sürgető. Szükségesnek látszik, hogy minden nagy történelmi kérdés esetében külön kitérjünk a tárgyalásra kerülő anyag fejlődésbeli előzményeire, az azt történetileg meghatározó tényezőkre. A történelmi folyamatok feldolgozásában nemcsak a horizontális, hanem a vertikális kapcsolatrendszerre is gondot kell fordítani. Az egyoldalúan kronológiacentrikus történelemtanítás, a „lecke" jellegű feldolgozás eltépi a szálakat, az eseményeket kiszakítja összefüggéseikből s a tanulóban azt a benyomást kelti, hogy a történelmi múlt halott, jóllehet annak számos vonatkozása él tovább és hat alakítólag.

A varsói—krakkói szimpóziumon a történelemtanítás tartalmi és szemléleti problémái mellett az előadások és viták másik csomópontját *a tankönyvek kérdésköre* képezte. Vizsgálódásaink középpontjában nem a tankönyvek tartalmi, szemléleti vonatkozásai álltak, hanem az, hogy az új szemléletnek, integráló jellegű történelemtanításnak szerkezetében legjobban megfelelő tankönyvtípust milyennek képzeljük el.

A történelemtankönyv ma már korántsem egyedüli eszköze a történelemtanításnak. A történelmi atlasz, a szöveggyűjtemények, az iskolai filmek, a kronológiák stb. a legtermészetesebben hozzátartoznak a tanár eszköztárához és segítik a tanulók munkáját. Az azonban mégis kétségbevonhatatlan, hogy fontosság tekintetében az említettek még együttesen sem versenyezhetnek a tankönyvvel. A tanítás sikere tehát továbbra is igen nagy mértékben függ a tankönyv minőségétől.

Azt, hogy *mit kell elvárni* a történelemtankönyvtől, a szakdidaktikusok elég egybehangzóan fogalmazzák meg. A hosszú követelménylistából csak néhány olyan pontot emelünk ki, amely a tanácskozáson kialakított modern tankönyvtípussal közvetlen kapcsolatban áll. A tankönyv ideológiai-nevelői szerepe mellett alapvető marad a tankönyv ismeretközlő funkciója. Anélkül, hogy az anyagkiválasztás és az anyagmennyiség rendkívül nehéz kérdéskörében a részletekbe bocsátkoznánk, a maximalizmus mindig meglevő veszélyével és a tananyagcsökkentés nem mindig szerencsés módszereivel foglalkoznánk, azt meg kell állapítanunk, hogy egy könyv éppen a jól kiválasztott, alapvető ismeretek közlése révén változhat tankönyvvé. Mindez azonban önmagában kevés. A jó tankönyv lényegéhez hozzátartozik, hogy bizonyos tanulói készségek kialakításához is nagy mértékben hozzájáruljon. Elvárjuk azt, hogy segítsen a törvényszerűségek felismertetésében és megértetésében, a történelmi materializmus alaptételeinek élő és differenciált

alkalmazásában, a problémalátásban. Azt tartjuk a legszerencsésebbnek, ha a tankönyv a történelem iránt őszinte, aktív érdeklődést kelt. (Ez annál is fontosabb, mert az ilyen irányban fordított ismeretek és készségek, meggyőződéssé erősödött világnézeti elemek járulhatnak leginkább hozzá a társadalomban aktív szerepet vállaló közéleti embertípus kialakításához.)

A szocialista országokban az elmúlt néhány évtized alatt didaktikai jellegét illetően sokféle tankönyv volt forgalomban, s nagyon természetes, hogy ez a sokféleség most sem teszi lehetővé egészen „tiszta" típusok meghatározását. A könnyebb áttekinthetőség kedvéért azonban *három tankönyvtípust* különböztettünk meg, s ezeknek az előnyeit és hátrányait mérlegeltük.

Az első típust — sajátos pedagógiai célzatú — *szintézis*nek lehetne neveznünk. Ez a tanterv előírásainak és követelményrendszerének s a tudomány adott szintjének megfelelően tartalmazza az ismeretanyagot, a szükséges magyarázatokat és általánosításokat. Ez a tankönyv ideológiai és tudományos szempontból teljesen kifogástalan lehet, s ha külső kivitelezése igényes, könyvként is igen tetszetős. A tanuló ebben a tankönyvben mindent teljesen készen kap. Nincs egyéb feladata, mint hogy otthon elővegye, s a tanár által „ettől-eddig" kijelölt „leckét" megtanulja. A tanuló tehát ebben az esetben teljesen passzív befogadó szerepre van kárhoztatva. A történelmi anyagot készen kapja s neki csak reprodukálnia kell a tankönyvszöveget. Ismeretekre tesz szert, emlékezés-kapacitása kitágul, de intellektusa lényegében érintetlen marad, saját erőfeszítése egyoldalúan az elsajátításra korlátozódik.

A második típus általánosan használt tankönyvként — a maga kizárólagos mivoltában — a szocialista országokban nem igen fordul elő. A kísérletek során azonban erre vonatkozólag is szereztünk tapasztalatokat. Ez a tankönyvtípus az előzővel szemben nem ad kész, megtanulásra alkalmas szöveget, hanem feldolgozásra összeválogatott *nyers anyagot* tartalmaz. Pedagógiai koncepciója az, hogy a tanár és a tanulók közös erőfeszítéssel, illetve a tanulók maguk dolgozzák föl a különböző forrásszövegeket, táblázatokat, sémákat stb. Ilyen módon a tanuló — tanári irányítással — lényegében maga juthatna el az információs anyag rendezéséhez és a végső általánosításokhoz. A teoretikus szempontból nagyon vonzó modell gyakorlati alkalmazásának van azonban néhány nehezen leküzdhető akadálya. A történelmi anyag ilyen természetű feldolgozásához különlegesen jól felkészült tanár és diák szükséges; a feldolgozás rendkívül idő- és munkaigényes módja miatt csak a történelem néhány fejezete kerülhet így napirendre. Ezt a módszert még az egyetem is csak részben követheti, a középiskola semmiképpen sem mondhat le teljesen a dedukcióról, a tankönyvszövegekben is rögzített általánosításról.

A harmadik, a modern tankönyvtípusnak — éppen csak alakuló volta miatt — nehéz egyértelmű elnevezést adni. Nyilvánvaló, hogy az előző két típus egyoldalúságait kell kiküszöbölnie, s előnyös tulajdonságaikat megtartania. Munkaeszköznek kell lennie a szintetizáló-analizáló elemek optimális, tananyag és életkor szerint változó összetételével. Karakterisztikus vonásai közül különösen kettő kapott a vitákban hangsúlyt: *a nyíltság és a munkáltató jelleg.*

Nyíltságon azt értjük, hogy a tankönyv egy jelentős részben ne legyen általánosításokkal megfogalmazott, konzekvenciákkal lezárt „kész" szöveg. Ne legyen olyan óra, olyan tananyagrész, amelyben ne a tanulónak kellene egy-egy lényeges, a tankönyvírótól nyitva hagyott problémát megoldania, a történelmi szituációt előidéző okokat keresve, az alternatívákat mérlegelve, a döntés nehézségeit emocionálisan is átérezve s végül a szükséges általánosításokat levonva. Ezt a nagyon bonyolult munkát a tanuló — tanári segítséggel is — csak akkor képes megoldani, ha tankönyve — nem föltétlenül megtanulandó anyagként —, elég információt nyújt, ha a tankönyv a (politikai, gazdasági, diplomáciai stb. szempontból legfontosabb) történelmi forrásokból bőven idéz, ha a tan-

könyv gazdag, nem pusztán illusztrációs célú grafikai anyagot, képeket, térképvázlatokat, sémákat, grafikonokat és diagramokat stb. tartalmaz. Azt lehet mondani, mennél gazdagabban és változatosabban felépített egymást kiegészítő részekből áll a tankönyv, annál inkább előmozdíthatja az önálló tanulói munkát. S ezzel eljutottunk az új tankönyvtípus másik alapvonásához: a munkáltató jelleghez. Ezt a tankönyvet nem rakatja el a tanár a padba, a táskába, mert a tanórán is állandóan használják. Tanári vezetéssel elemzik az írott forrásokat, a képeket, a táblázatokat stb., hogy ilyen módon bizonyos összefüggéseket, törvényszerűségeket állapíthassanak meg. Magától értetődő, hogy ennek az önálló elemző munkának a támogatására az eddiginél lényegesen gazdagabb didaktikai apparátusra (kérdésekre, megfigyelési szempontokra, feladatokra, utalásokra stb.) van szükség magában a tankönyvben is. Mindezek miatt (ti. tankönyvszöveg, kiegészítő jellegű információk, forrás-szövegek, grafikai anyagok, módszertani apparátus stb.) az új, nagymértékben tanulói öntevékenységre alapozott tankönyv terjedelmesebb s kiállításában is igényesebb a réginél. A tankönyv vastagsága és tanulhatósága közötti összefüggés azonban ebben a megoldásban korántsem ítélhető meg a régi normák szerint.

A történelem-tankönyveknek a világnézeti nevelésben betöltött különösen fontos szerepe indokolja *a tankönyvegyeztetési* munkálatok továbbfejlesztését. Ennek a szocialista országokon belüli intézményesítésére az oktatási miniszterhelyettesek 1973-ban Ulan Batorban tartott konferenciáján történtek az első lépések. Azóta — ahogyan arról a szovjet delegáció beszámolt — Moszkvában a Pedagógiai Tudományos Akadémia Történetmetodikai Intézetében egy munkacsoport alakult I. P. Rahmanova vezetésével, amely ennek a munkának a koordinálását végzi.

A VI. szimpózium újra meggyőzhetett minden részvevőt, hogy problémáink közösek, s hogy azok megoldásához a kölcsönös tájékozódás és tapasztalatcsere lehetőségét kínáló szimpóziumok különösen hasznosak.

FIGYELŐ

Vörös Károly:

A vidéki periodikák és a történettudomány

1.

A hazai gazdasági és társadalmi fejlődés, a szocializmus építésének kibontakozása kezdettől fogva együttjárt a közművelődés gyors fejlődésével is. A tömegek kulturális igényeinek mennyiségileg és minőségileg állandó bővülése a fejlődés adott szakaszán eljutott a szülőföld múltja iránti érdeklődés megjelenéséhez, majd egyre erőteljesebb kibontakozásához. A nemzeti történelem legfőbb vonalainak marxista feltárása és bemutatása után lehetővé vált ezeknek az új igényeknek színvonalas kielégítése: a helyi, táji múlt teljességének, valódi arcának a maga valóságában és helyes összefüggéseiben kidolgozott nemzeti történelem kereteiben való feltárása és bemutatása.

A helytörténeti, majd a még tágabban vett honismereti érdeklődés és igények kielégítésére országszerte csakhamar előbb helyi kezdeményezések indultak meg (a tanácsok és a Népfront szervei részéről), majd jelentkeztek az azok szakszerű irányítását és valamelyes összehangolását megkísérlő központi kezdeményezések is: részint a Művelődésügyi Minisztérium részéről (elsősorban helytörténeti igénnyel) a helyi közgyűjtemények központi szervein, ill. az Országos Népművelési Tanács keretében megszervezett Országos Helytörténeti Bizottságon át, — részint, és egyre erősödő mértékben, a Hazafias Népfront országos központja részéről (elsősorban honismereti hangsúllyal, melyben a helytörténet azonban továbbra is jelentős szerepet játszott). Az országos Helytörténeti Bizottságnak az ONT átszervezésével bekövetkezett megszünte után a Bizottság számos funkcióját a Hazafias Népfront Országos Honismereti Bizottsága vette át és látja el. A történettudomány az ELTE Újkori Magyar Történeti Tanszéke részéről megindult kezdemények mellett és után a Magyar Történelmi Társulat Helytörténeti Szakosztálya révén szintén kezdettől fogva igyekszik bekapcsolódni e tevékenységbe, elsősorban annak szakmai-tudományos színvonalát emelendő. Ennek hatékonyságát jelentősen előmozdítja a történettudomány képviselőinek az Országos Honismereti Bizottságban biztosított jelentős szerep is.

Ezek a sok oldalról jelentkező igények, ill. az őket különbözőségüknek megfelelően kielégíteni akaró helyi és központi szervek részéről egyaránt megnyilvánuló készség hangsúlyos alátámasztást kapott az MSzMP 1974. évi közművelődési határozatában, mely a közművelődés lehetséges munkaterületei, tényezői között a honismereti-helytörténeti mozgalom jelentőségét külön kiemelte.

Nem meglepő, ha e fejlődés kapcsán rendkívüli mértékben kiterjedtek a helytörténeti kutatások is: ez pedig szinte kikövetelte és fokozatosan meg is valósította, nemcsak az elkészült egyes helytörténeti munkák önálló kiadványokként való megjelentetését, hanem a folyamatos helytörténeti-hon-

ismereti munka eredményeinek megfelelő közzétételét rendszeresen biztosító periódikus orgánumok létrehozását is. Anélkül, hogy a későbbieknek elébe kívánnánk vágni, már itt jelezzük: e kiadványok szerepe nemcsak a kutatási eredmények közzététele, hanem, s ezáltal még mélyebbre nyúlva, a kutatások szervezése szempontjából is igen nagy: e kutatások színvonalának és hatékonyságának egyszerre tükrei és meghatározói is lévén.

2.

Az igények ilyen erejét és valamilyen formában is szervezett kiterjedését ismerve is, csupán az utolsó három év (1972–1974) helytörténeti publikációira visszatekintve, és ebből csupán a valóban szervezett formában, időszakonként többé-kevésbé rendszeresen megjelenő — és így a szó legtágabb értelmében vett periodikának tekinthető — kiadványokat, ill. kiadványsorozatokat vizsgálva is, mindenekelőtt a termés rendkívüli mérete: az orgánumok és a bennük foglalt történeti információk nagy tömege a meglepő. Anélkül, hogy a sajátlag helytörténeti-honismereti vonatkozású adatokat és feldolgozásokat közlő, elsősorban ezekre profilozott kiadványoknak mint olyanoknak külön nyilvántartása szervezett formában bárhol folynék is, elmondhatjuk, hogy Magyarországon jelenleg mintegy 40 ilyen nem országos profilú évkönyv, ill. periodika jelenik meg, mely a helytörténet tágan vett kérdéseit (tehát a régészettől a néprajzig és a művészettörténetig kiterjedő sávban), vagy ezeket is, profiljába tartozónak tekinti. E periodikák és a velük a kutatás szervezése és eredményeinek közzététele szempontjából azonos funkciót ellátó évkönyvek, kiadványsorozatok főbb típusait az alábbiakban tekinthetjük át.

a) Helyi közgyűjtemények (levéltárak, múzeumok, könyvtárak) évkönyvei.

b) Szemle típusú, szakszerű publikációt is biztosítani képes folyóiratok (általában szépirodalom nélkül). Pl. Vasi Szemle, Szabolcs-Szatmár megyei Szemle, Békési Élet stb; — és kizárólagosan helytörténeti profiljával egyedülállóan a Soproni Szemle.

c) Szemle típusú folyóiratok alapjában szépirodalmi-kulturális jelleggel. Pl. Új Forrás, Palócföld, — de idetartoznak szempontukból az olyan már regionális jellegű, irodalmi profilú szemlék is, mint a Tiszatáj, Jelenkor, Alföld.

d) Kifejezetten honismereti jellegű (részben pedagógiai profilú) periodikák, egy részüknek rendszertelen megjelenésével, pl. Baranyai Közművelődés, Szülőföldünk stb.

e) Helytörténeti-honismereti vonatkozású füzetsorozatok.

A fenti típusok közül történettudományilag legszakszerűbbek, tudományos szempontból legmagasabb színvonalúak a helyi közgyűjtemények (ezek közül is elsősorban a múzeumok és a levéltárak) évkönyvei.* Évkönyvet ma majd minden megyei múzeumi szervezet kiad, több kevesebb rendszerességgel, — de emellett kiadnak olykor a megyei szervezeten belüli egyes nagy múltú, vagy sajátos profilú múzeumok külön is. Egyre több levéltár is ad ki évkönyvet. A múzeumi és levéltári évkönyvek jelentős részükben kifejezetten helyi vonatkozású történeti tárgyú feldolgozásokat közölnek (a természet-

* A vidéki egyetemi és főiskolai Actá-kat és a vidéki akadémiai intézmények kiadványait tudatosan mellőztük. V. K.

tudományos, vagy irodalmi tudományosságú tanulmányok száma igen csekély): tevékenységük jellegénél fogva ezen intézmények személyzetében sok lévén a jó szakember, az anyag nagyrésze valóban magas színvonalú: színvonalát, feldolgozási módját illetőleg bármely országos orgánumban megjelenhetnék. Ez a színvonal és közlési lehetőség azután csábítja a más területen dolgozó nívós szakembereket is a táj történetével való foglalkozásra és eredményeiknek itteni közlésére. A könyvtári évkönyvek esetén erősen érződik, hogy a könyvtárak tevékenységének profilja túlnyomó részben közvetlenül közművelődési: a színvonal és a profil kialakításában így itt sajátlag történeti tudományos szempontok általában kisebb mértékben játszanak szerepet.

Nem sokkal térnek el jellegben az évkönyvektől a szemle típusú szakszerű folyóiratok egyes történeti tanulmányai. E folyóiratoknál azonban — szélesebb szerzői gárdára támaszkodván — már igen jól megfigyelhető részint a megye ill. régió jellegének, részint (s ettől befolyásolva) a szerkesztés és kiadás székhelye társadalmának és az azt és ennek érdeklődését kialakító történeti tényezőknek tükröződése: nemcsak az így kínálkozó, meghatározott tematikában, hanem a témák megközelítésének, feldolgozásának módjában. Gyakran találkozunk itt is terjedelmesebb, szakszerűen megírt, kifejezetten tudományos profilú folyóiratban is közölhető tanulmányokkal: e szempontból kivált a Soproni Szemlét és a jórészt ugyancsak történeti profilú Békési Életet kell külön is pozitív hangsúllyal kiemelni. Ám ezek mellett itt már sűrű az egyes helyi kisebb részproblémák inkább adatközlés, ismertetésszerű feldolgozása is.

A szépirodalmi-kulturális jellegű szemlékben a történelem már visszaszorul az irodalmias esszé vagy publicisztika műfajába, ill. az ismeretterjesztő szintű, szerényebb terjedelmű, inkább adatközlő, vagy leíró, de ezt is már népszerűbb formába öntő mintegy tárcacikkek közé. Hosszabb, szakszerűen bemutatott (és ennek egyik formális jegyeként szabályosan jegyzetelt) történeti tanulmányokkal, cikkekkel itt már csak ritkábban találkozunk.

Legvegyesebbek és legsokoldalúbbak műfajilag és tartalmilag egyaránt a különféle honismereti szakkörök, klubok, baráti körök szemléi, füzetsorozatai. Több kevesebb rendszerességgel ezekből ma legalább 12—15 jelenik meg a legkülönbözőbb nagyságú, társadalmi összetételű, funkciójú helységekben. Ezeknek történeti vonatkozású anyaga széles skálán nem egyszer viszonylag terjedelmes adatközléseket, főleg néprajzi jellegű tanulmányokat éppen úgy tartalmaz, mint nem egyszer egészen apró, vagy éppen jelentéktelen adatközléseket. Mindez azonban itt általában kifejezetten az ismeretterjesztés igényének alárendelve és a honismereti munka tágabb kereteibe illesztve jelenik meg.

Már csak e rövid felsorolás és jellemzés is mutatja, hogy vizsgálatunk első megállapításaként hazánkban jelenleg a történettudomány központi irányításának és intézményeinek szemhatárán teljesen, vagy legalábbis gyakorlatilag teljesen kívül esve, részint igen kiterjedten folynak történeti kutatások, részint ezeknek eredményei igen nagy számú, különböző terjedelmű, jellegű és színvonalú, rendszeresen megjelenő publikációban látnak napvilágot. Ilyenként történő nyilvántartásuk, gazdag és az országos szintű kutatásokat részint szempontokkal, részint adatokkal, — a más tájon folyó helyi kutatásokat pedig az analógiák vagy az eltérések bemutatásával — elmélyíteni igen alkalmas tartalmuknak széles körű felhasználhatósága érdekében mind tudományos, mind közművelődési szempontból rendkívül hasznos és jelentős lenne.

3.

Bizonyára meglepő, hogy, címével ellentétben, beszámolónk eddig állandóan sajátlag *helytörténetről* és nem általában *történettudományról* szólott. Vidéki periodikáink azonban — amennyiben történelemmel tudományos igénnyel (a legtágabb értelemben véve azt) egyáltalában foglalkoznak — ezt csaknem kizárólagosan helytörténeti, vagy legfeljebb a régiók határáig kitágítható keretekben teszik meg. Még a kifejezetten országos kiterjedésű történeti problémák is általában helyi vonatkozásaikkal jelennek meg lapjaikon. Egyetemes történeti témával pedig legfeljebb évfordulókhoz kötve találkozunk, ám — kétségtelenül összhangban az olvasói elvárásokkal — ez esetben kevésbé a szerzők önálló kutatásának eredményeivel, mint inkább a történeti publicisztika módszerével megírt cikkekben. Ugyanígy, még a recenziókban is csak ritkán találkozunk a régiók körein kívüli történeti vonatkozásokat tárgyaló munkák bemutatásával, — kivált egyetemes történeti munkák recenzeálásával. Mintha a helyi periodikák szerkesztői történeti érdeklődésük területi illetékességi körét mereven egybeesni látnák a helyi napilap területi érdeklődési körével. Hátrányai mellett e korlátozottságnak megvannak a maga előnyei is: mindezen periodikákban a történelem elsősorban helytörténetként jelentkezvén, ez a maga konkrétságával a történeti tudat helyes irányú befolyásolását igen hatékonnyá teszi. E periodikák működése a történeti gondolkodás terjesztése szempontjából ezáltal külön nyomatékot kap.

Felmérésünk szempontjából a központi probléma ezekután kétségtelenül az e periodikákból kibontakozó tényleges történeti kép feltárása: annak vizsgálata, hogy e publikációk miről szólnak és tárgyukat hogyan mutatják be: milyen szemlélettel és módszerekkel.

Az e periodikákban tükröződő történeti kép — mint arra már utaltunk — természetszerűen függvénye a periodikák mögötti értelmiségi réteg képzettségének, igényeinek és érdeklődésének, — különös tekintettel arra a körülményre, hogy ennek az értelmiségnek mely elemei képesek nagyobb lélegzetű, esetleg szélesebb országos, vagy regionális keretekben koordinált tudományos tevékenységre, amit elsősorban az akárcsak bizonyos fokig is, de kutatásra profilozott, vagy ennek legalább lehetőségét nyújtó állások, ill. az ilyenekkel rendelkező intézmények biztosíthatnak. Így nem meglepő, ha a legszínvonalasabb periodikák helyi szerzői gárdájában múzeológusok, levéltárosok és kisebb mértékben könyvtárosok, a helyi felsőoktatási intézmények tudományos dolgozói (köztük növekvő súllyal a helyi pártoktatási igazgatóságok munkatársai), kulturális aktívák játsszák a főszerepet; — a tanárok, meglepő és sajnálatos módon, létszámukhoz képest már csak sokkalta kisebb arányban szerepelnek.

A szerzői gárdának ilyen szerkezete jelentősen megszabja mindenekelőtt a tematikát, melyben viszonylag legnagyobb súllyal és legrendszeresebb igénnyel részint régészeti, részint legújabb kori történeti problémák kerülnek tárgyalásra: előbbieknél döntően a népvándorlás- és honfoglaláskori periódussal a központban, innen (de még mindig régészeti, ill. ezzel összefonódva műemlékvédelmi szempontból és bázison) már kinyúlva a középkor felé is. Utóbbiaknál részint a felszabadulástól a fordulat évéig terjedő időszak alkotja a súlypontot (erősítve az évfordulók hatásától is), részint a Tanácsköztársaság kora. E két fő csomópont között a Horthy-korszak története (ezen belül is a munkásmozgalom és általában a haladó törekvések története) újabban kezd egyre erő-

teljesebb és mélyebb elemző feldolgozásokhoz jutni. Ezeken kívül még 1848—49 története az, ami sűrűn szerepel e periodikák hasábjain, — valamint, sokasodva, a helyi munkásmozgalmak kezdeteivel foglalkozó cikkek.

Különös jelentőségűek a helyi legújabbkori, szinte kortársi történetkutatás szempontjából az ugyancsak inkább évfordulókhoz kapcsolódva sűrűsödő termelőszövetkezet- és üzemtörténetek: helyi viszonylatban az 1949—1950 körül kialakult kutatási határt szinte kizárólag ezek a műfajok tudják valamelyes történeti igénnyel átlépni, — ha az igények kielégítése — eltekintve a Történelmi Társulat Üzemtörténeti Szekciójának szervezésében megjelent munkáktól — elég vegyes színvonalon történik is, jelentős részben publicisztikai megközelítéssel.

Az ismertetett tematikai és időbeli csomópontokon, és azoktól közrefogva nem egy érdekes módszertani kezdemény is megjelenik; így a helyi munkásmozgalom egyes jelentős, de elfelejtett, vagy kevéssé ismert alakjairól készült életrajzok, visszaemlékezések közlése; helyenként jelentkeznek az utóbbi évtizedeket a mikroszociográfia igényével és módszerével tárgyaló, de a dolog természeténél fogva történeti szempontú közlések.

4.

A helyi periodikák által szervezett, ill. általuk tükrözött történeti kutatás az elsősorban művelt területeken tehát jó és megfelelő konkrét, tényszerű adatanyaggal alátámasztott kiegészítést ad az országos kutatások alapján kialakított képhez: — egyes pontokon esetenként, mintegy kezdeményezve azok kisebb-nagyobb módosítását, — ill. az ábrázolás szempontjainak tágítását is.

Ha a fentiek tanúsága szerint az elsősorban feldolgozott periódusok jelentősége kétségtelen, és — kivált a legújabb kori problémák növekvő súlyával — e helyi orgánumok megfelelő teret biztosítanak a tudatformálás sikere szempontjából legfőbb, sajátosan történetkutatási teendőt igénylő korszakoknak, mégsem lehet sajnálkozás nélkül megállapítani egyes fontos korszakok, ill. kutatási területek kihullását periódikáink érdeklődési köréből. Így jelentőségéhez, ill. időtartamához képest tulajdonképpen igen szerényen van képviselve orgánumainkban maga a dualizmus kora, éppenúgy, mint a középkortól a 18. század végéig terjedő több százéves periódus is. Ennek a hiánynak egyik oka kétségtelenül a források természetében rejlik: a korábbi időszakokban jelentős részüknek latin vagy német volta az egyetemről e nyelvek már igen gyatra tudásával kikerülő újabb, vagy a korábban megtanultakat immár kevéssé használva elfelejtő idősebb, aktív vagy lehetséges kutatói generációk számára egyaránt az érdemi munkát akkor is nehézzé teszi, ha — ami hiányával nem kis korlátozója lehet a munkának — a helyi levéltár, múzeum, vagy nagyobb tudományos könyvtár a kutatók számára könnyen elérhető. Ugyanakkor a (főleg a dualizmus korára és korától) már hatalmasra felnőtt információtömeg (sajtóban és levéltári anyagban egyaránt) a kutatómunkát rendkívül meglassítva, a más irányban is elfoglalt kutatót könnyen elbátortalaníthatja.

Ugyanígy hiányolhatjuk például általában a sajátosan társadalomtörténeti (vagy akár a nagyobb lélegzetű, nemcsak néprajzi vagy üzemtörténeti jellegű gazdaságtörténeti) cikkeket: ez esetben a helyi kisebb közösségek vizsgálatára alkalmazható módszerek kidolgozatlansága is hátrányosan érez-

hető. Művelődéstörténeti vonatkozásban (úgy mint a gazdaságtörténetnél az egyes üzemre levíve) a kutatás inkább az egyes kulturális intézmények történetére koncentrálódik, és kevésbé az egyes szakterületekére (pl. az általános műveltségnek, a vallásos magatartás, ill. világkép alakulásának történetére), — bár újabban sok helyen az iskolatörténeti kutatás régebbi időszak felé is visszatekintő jelentős fellendülésével találkozhatunk.

Kivált sajnálatosnak kell tartani — bár a forrásanyagra vonatkozó kutatási korlátozások ezt megfelelően magyarázzák — az 1949 utáni történeti problémák kutatásának szinte teljes hiányát. Az e vonatkozásban a csupán a címek alapján vélt fellendülés mögött ugyanis általában csupán statisztikákból, hivatali jelentésekből vett (néha nem is mindig egymásnak megfelelő) számszerű termelési vagy forgalmi adatsorok egymás mellé illesztésével és meglehetősen egyszerű, sokban sematikus kommentálásával találkozunk. A politikatörténet tárgyalása azonban szinte teljesen hiányzik, míg a társadalmi mozgás és bizonyos kulturális fejlődés tárgyalását e korokra inkább a szociológia, ill. a szociográfikus publicisztika veszi át.

Ahhoz tehát, hogy a helyi periodikák által szervezett, ill. tükrözött történeti kutatás további lényeges pontokon tudja kiegészíteni, esetleg módosítani az országos kutatás által kialakított történeti képet, az országos kutatás, ill. ennek irányítása részéről egyrészt még további szakmai-módszertani kezdeményekre van szükség, másrészt arra, hogy a kutatás technikai-szervezési feltételeit, elsősorban a szükséges levéltári forrásanyag minél jobb és gyorsabb hozzáférhetése révén (ha csak a kiválóan fontos kutatási témák és irányok vonatkozásában is) minél inkább biztosítsuk.

5.

Vizsgálatunk következő és záró lépéseként arra a kérdésre kell válaszolni, hogy e periodikákban a bemutatott történeti múlt kutatásában, ábrázolásában és elemzésében milyen szemlélet érvényesül. Nem indokolatlan, ha e szempontból — mint tapasztalati alapon is eddig legjelentősebbnek tekinthető két fő problémát — egyrészt az antimarxista nézetek, másrészt a provincializmus jelentkezését vizsgáljuk. Ha természetesen nem azonos szintű és minőségű veszélyek is ezek, nyilvánvaló, hogy a provincializmus elburjánzása, a helyi fejlődés, vagy események adialektikus szemléletével végső fokon ugyancsak antimarxista irányban hathat.

Vizsgálati anyagunkat végignézve egészében kétségtelen, hogy durván antimarxista, vagy más szempontból ellenséges világnézettel e periodikákban nem találkozunk. Leginkább még bizonyos primitíven túlzott, helyenként a nacionalizmus felé mutató lokálpatriotizmus nyomait lehet itt-ott felfedezni, azt is egyre ritkábban, inkább már csak frazeológiában, — ám ekkor is alapjában helyesen értékelt viszonylatok bizonyos torzításaként. Általában azonban e periodikák cikkeit — nem elválaszthatatlanul az orgánum színvonalától — határozott marxista igénnyel írják, — ha a feldolgozott és bemutatott tényanyag megfelelő mélységű, valóban komplex, minden lehetőséget kihasználó elemzése még viszonylag ritka is. Ennek persze többnyire az is oka, hogy maguk a közölt adatok, tények, jelentőségük szerint sem igényelnek, vagy tesznek egykönnyen lehetővé ilyen mélységű elemzést, — nem is szólva az állandóan visszatérően hivatkozott terjedelemkorlátozásról. Az azonban már nem mentegethető, ha a közlés — néha még a színvonalas gazdag anyagra támaszkodó

tanulmány cikk is — megmarad ha nem is helytelenül alkalmazott, de meglehetősen általános, — a konkrét problémához persze többnyire túlságosan tág — marxista sémák ismétlésénél, alkalmazásánál, vagy legalább is ilyeneknek érzékeltetésénél, — anélkül, hogy megkísérelné ennek a tárgyhoz való közelebbi és többnyire kézenfekvő kapcsolatait is felderíteni. A dolgoknak azonban egyértelműen a dolgozó tömegek oldaláról való szemlélete sehol sem hiányzik, — ha már az egykori uralkodó osztály vagy a középpolgári rétegek helyi tevékenységében megnyilvánuló egyes valóságos pozitív vonások méltánylása is megjelenik. Utóbbit — megfelelő összefüggésekbe beállítva — úgy vélem már éppen mint a sémáktól való megszabadulás egy örvendetes jelét tekinthetjük, a korábbi, sokszor árnyalatlan ábrázolásokhoz képest.

Ha — mint a fentiekben utaltunk is rá — a provincializmus kérdése nem választható el mereven az antimarxizmus jelentkezésétől, úgy nem meglepő, hogy utóbbiról szólva sokban már a provincializmus szférájába tartozó problémákba is beleütközünk. Kifejezetten és tudatosan vallott, mintegy kialakult ideológiává szilárdult magatartásra utaló provincializmussal periodikáinkban ugyancsak nem találkozunk. Találkozhatunk azonban — sajnos nem ritkán — az összehasonlítás, kitekintés bizonyos hiányával: egyfajta sajátos, öntudatlan provincializmussal, mely nem a szemlélet tudatos korlátjának, mint inkább bizonyos történetkutatói módszerbeli hiányosságoknak következménye. Szerzők ugyanis — és ez általában még az önállóan megjelent terjedelmes feldolgozásokra is jellemző — még azt a valóban egyszerűen, többé-kevésbé mindenütt hozzáférhető kiadványokból felrajzolható tényszerű, sokszor számszerű, statisztikus alapot sem szokták megadni, amely pedig szükséges lenne részint ahhoz, hogy a bemutatott fejlődés vagy esemény színhelyét és ezáltal részben magát a fejlődést, az eseményt is tágabb helyi és múltbeli történeti összefüggéseiben ábrázolhassák, részint ahhoz, hogy mindezt akár regionális, akár országos szinten összehasonlíthatóvá tegyék. Ha persze ez önmagában nem elégséges is a provincialitás kiküszöböléséhez, de kétségtelen, hogy bizonyos konkrét alapokat rak le a szemlélet ilyen irányú kitágíthatásához, az így megnyíló lehetőséggel és példával egyúttal a szemléletet általában is a tágítás irányában befolyásolva. A történeti kutatás ilyen irányú és éppen itt, a periodikákban megjelenő publikációk vonatkozásában történő befolyásolása éppen azért különösen jelentős, mert a bennük elsősorban tárgyalt témák területi korlátozottsága nagyon is lehetővé teszi a kutatóknak a múlt dialektikus, minél teljesebb összefüggéseiben való szemléletére irányuló nevelését.

*

Összefoglalóan megállapíthatjuk tehát, hogy a történeti periodikus kiadványokból kibontakozó — csaknem egészében helytörténeti megalapozottságú — történeti kép egészében véve szerencsésen egészíti ki az országos szempontú kutatást, és jól felhasználható értékes adatokkal gazdagítja történeti képünket. Feltétlenül szükséges lenne ezért egyrészt eredményeinek fokozott, teljességre törekvő folyamatos nyilvántartása (megfelelő szerv kijelölésével?), másrészt a fentiekben említett hiányosságok megfelelő elemzésével munkája (elsősorban a szerkesztőségek, másrészt a potenciális lektorok, valamint a helyileg alakuló spontán kutatói csoportok vezető egyéniségeinek révén) szakmai igényességének fokozása.

TÖRTÉNETI IRODALOM

BEREND T. IVÁN:

A SZOCIALISTA GAZDASÁG FEJLŐDÉSE MAGYARORSZÁGON 1945—1968

(Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1974. 236 l.)

Berend T. Iván „A szocialista gazdaság fejlődése Magyarországon 1945—1968" és a korábban Szuhay Miklóssal együtt írott „A tőkés gazdaság története Magyarországon 1848—1944" című munkáival a magyar gazdaságtörténet régi adósságát törlesztette. Elmondható ez annak ellenére, hogy nincs okunk különösebb panaszra: a magyar gazdaságtörténet meglehetős mélységgel kutatott, illetve részletesen feldolgozott, és — a történetírás többi tartományához viszonyítva — rendkívül gazdag az irodalma. Mégis eddig hiányzott belőle az az összefoglaló marxista szintézis, amely gazdaságfejlődésünk évszázados fejlődési vonulatait mutatta volna be az összefüggések egy magasabb rendszerében. Ennek az igénynek tett eleget Berend T. Iván említett, Szuhay Miklóssal közösen írt korábbi és jelenlegi önálló kötetével. Tudományos alapossággal megírt munkája ötvözi mindazt az óriási tudományos értéket, ami az elmúlt két évtized magyar gazdaságtörténeti kutatásai során felhalmozódott, — tekintélyes mértékben éppen a szerző munkássága alapján.

Berend T. Iván könyve átfogó marxista elemzést nyújt Magyarország gazdaságának 1945 utáni fejlődéséről és elvezet úgyszólván jelenünkig. Bár a könyv mindössze egy negyedszázadot ölel fel, meggyőzően bizonyítja, hogy e történelmileg rövid idő alatt több történt a magyar gazdaság életében, mint a tőkés fejlődés egész korszakában.

A szerző sokoldalú, széles áttekintést nyújt a vizsgált időszakról. Bármennyire is csábító a lehetőség, nem temetkezik el a kor szűken értelmezett gazdasági-közgazdasági problémáiban, hanem a kitekintés igényével a gazdaságtörténeti folyamatokat beágyazza a társadalmi fejlődés menetébe. A szorosan vett gazdasági kérdések közül is azokat az elemeket emeli ki, amelyeknek a társadalmi fejlődés, a társadalompolitika szempontjából meghatározó szerepük van. Ez a magasszintű, széles horizontú szemléletmód kifejezésre jut a téma komplex megközelítésében, de kitűnik a könyv fejezetekre taglalásából is. A négy fő fejezetből az első a népi demokratikus forradalom időszakának gazdaságpolitikáját és országépítő munkáját tárgyalja, a második részben kerül elemzésre a szocialista gazdasági stratégia kialakulása és fejlődése, a harmadik fejezet a termelőerők fejlődéséről, a gazdaságnövekedés és struktúraváltozás jelenségeiről szól, míg a negyedik rész külön megvizsgálja a szocialista átalakulás időszakának társadalmi változásait.

Az első fejezetben az 1945—48-as időszak gazdaságpolitikájának bemutatásakor a szerző újra végig gondolva összegezi tizennégy évvel ezelőtti kutatásainak eredményeit. A hatalomért folytatott harc periódusának gazdaságpolitikájáról megállapítja, hogy az a tőke gazdasági hadállásainak fokozatos felszámolására, a tőke száraz úton történő kisajátítására irányult, egyrészt a tőkekorlátozó kötött gazdálkodási intézkedések realizálásával, másrészt az erőteljes üzemi munkásellenőrzés érvényesülésével. „Az alkalmazott gazdaságpolitika — írja — az államkapitalizmusnak a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet fő formájaként történő megvalósítását jelentette. Viszonylag békés átmenetet a kapitalizmusból a szocializmusba, vagyis: az átmenet népi demokratikus útját." Az adott politikai erőviszonyok a lépésről-lépésre történő előrehaladást tették lehetővé, s csak 1948 márciusában — a hatalom kérdésének eldőlése után — kerülhetett sor széleskörű államosításokra.

A szocializmus időszakával kapcsolatos fejezetben a szerző több helyen utal a gazdaságpolitika kontinuitására, ugyanakkor élesen elválasztja egymástól az 1953 előtti és az azt követő periódust. A szocialista építés kezdeti szakaszán a gazdaságpolitika homlokterében „a maximálisan feszített iparosítás állott — írja —, amikor is a legfőbb cél: minden áron és minden eszközzel maximális felhalmozást biztosítani és abból maximális ütemű fejlesztést végrehajtani, történelmi ugrás kikényszerítésének igényével." Az 1953, de főként az 1956 után kibontakozó gazdaságpolitika középpontjába viszont a

dolgozó tömegek életszínvonalának emelése, létfeltételeinek javítása került; ezt a célt szolgálja a korábbinál összehasonlíthatatlanul arányosabb fejlesztéssel folytatott iparosítás. Ugyanakkor azt is megállapítja, hogy bár az 1956 utáni időszak a gazdasági stratégia felülvizsgálatának, új utak kialakításának szakasza, de a végrehajtott változtatások nem illeszkedtek be egy elméletileg tisztázott, gyakorlatilag részletesen kidolgozott hosszútávú célkitűzés kereteibe. A gazdaságpolitikai irányvonal és gyakorlati döntés célratörő gazdaságpolitikai elhatározások helyett „tárcaelképzelések" összegzéséből alakult ki. Mindezt főként arra vezeti vissza, hogy „a gazdaságirányítási rendszer részleges-fokozatos korrekciójának nyolc éven át követett útja ... csak részleges eredményekkel járhatott és nem sikerült kiküszöbölni a gazdaság működésének alapvető ellentmondásait". Megítélése szerint csak a gazdaságirányítási reform 1968-as bevezetésével egyidejűleg került napirendre a társadalompolitikai elvek és a gazdasági stratégia követendő útjának egyértelmű tisztázása.

A könyv harmadik részében végig kíséri a termelőerők elemeinek és egyes területeinek (munkaerő, ipar, mezőgazdaság, külkereskedelem, termelőszolgáltatás) fejlődését a szocialista építés kezdetétől a 60-as évek második feléig. Az iparral kapcsolatosan megállapítja, hogy a megtett gyors fejlődés eredményeként — 1950—67 között négyszeresére ugrott nettó termelési értéke — lényegében alkalmassá vált a belföldi igények kielégítésére, szerepe a gazdaságon belül megnövekedett. Ágazati szerkezetét illetően is — mindenekelőtt a gépipar és vegyipar dinamikus fejlesztésével — nagy előrehaladást sikerült elérni az elmaradottság és egyoldalúság felszámolásában. Bár kiemeli, hogy a korszerűtlen, elmaradott strukturális keretek még sok vonatkozásban megmaradtak. „A magyar ipar úgyszólván legfőbb szerkezeti elmaradottsági vonása jelenleg — írja — a bányászat és kohászat nemzetközileg kirívóan magas, századfordulói színvonalra emlékeztető közel 25%-os részaránya az anyagmentes termelesből." Ezért jelentős fordulatnak tartja a 60-as évek közepének azt a felismerését, amely a széntermelés csökkentésével radikálisan növelte a szénhidrogének arányát az energiafogyasztásban. Az elmúlt évek energiaválságának tükrében úgy tűnik — s ezt a szerző akkor még nem láthatta —, hogy az energiahordozók magas importja (1967-ben a felhasznált energiának már 1/3-a származott behozatalból) sebezhetővé teheti a gazdaságot, ezért továbbra sem lehet lemondani a szénbányászat ésszerű, dinamikus fejlesztéséről. Az ipar struktúrán belüli fejlettsége, műszaki-technológiai szintje — állapítja meg — ugyancsak elmarad az ipar fejlődési ütemétől és a volumene, szerkezete által kifejezett fejlettsége szintje mögött.

A másik fő anyagi-termelési ágazat, a mezőgazdaság helyzetét úgy értékeli, hogy a felszabadulás előtti kirívóan elmaradott agrárállapotokhoz képest itt is jelentős modernizálást sikerült elérni, és a termelés volumene szerényen, struktúrája, gépesítettségi foka jelentősebben fejlődött. Viszonylagos elmaradottsága az iparosítási korszakban mégis fokozódott és nemcsak a termelés volumenének növekedése, de a termelékenység fejlődésének üteme tekintetében sem tudott lépést tartani a modern agrárfejlődéssel. A legjelentősebb lemaradás viszont a nemzetközi fejlődési tendenciáktól az infrastrukturális és szolgáltató ágazatok terén következett be. Végül is arra a következtetésre jut, hogy „a magyar gazdaság fejlettségi színvonala a hatvanas évek második felében lényegében elérte az európai tőkés országok, sőt a mai közöspiaci országok háború előtti átlagszintjét és erősen közelít a háború előtti legfejlettebb észak-európai-angol szinthez".

A termelőerők egyes területei fejlődésében jelentkező eltérések okául elsődlegesen objektív összefüggéseket jelöl meg. Arról van szó — mondja —, hogy amíg a feldolgozó ipari ágazatok — technológiai adottságaiknál fogva — a gazdaság leggyorsabb fejlődésre képes területei, addig az infrastruktúra, a mezőgazdaság, a kitermelő ágazatok semmiképpen sem tarthattak lépést a gyors növekedési ütemmel. Feszített ütemű fejlesztési politika esetén pedig különösképpen kiütköznek az aránytalanságok. Ezek azonban a leggyorsabban fejlődő ágazatok növekedési ütemét is hamarosan lefékezik, ezért szükség van az elmaradó ágazatok felkarolásával — következésképpen a növekedési ütem jelentős lelassulásával — az arányok helyreállítására. A kiegyensúlyozottabb fejlődés („a magas fejlettségi szint alsó szférája") az iparosítási periódus lezárultával várhatóan a 70-es évtizedben következik be, amelynek jellemzői a szerző szerint a következők lesznek: az ipari volumen valamelyest lassúbb ütemű növekedése, az ipari termelékenységi szint jóval gyorsabb emelkedése, nagy horderejű agrárforradalom, szolgáltatási „robbanás", a tercier ágak más ágazatokat meghaladó növekedése.

A könyv negyedik fejezete a társadalom szerkezeti változásait és azok legfőbb jellemző vonásait mutatja be, továbbá részletesen foglalkozik az életkörülmények és az életszínvonal alakulásával. Kifejezően érzékelteti, — hogy az egyes ember életében milyen fordulatot eredményeztek a szocializmus évtizedei: „Az átlagos magyar állampolgár világképe lényegesen kiszélesedett, összehasonlíthatatlanul nagyobb tudás- és ismeret-

anyaggal, sokkal több közvetlen tapasztalattal rendelkezik a világról, mint egy-két évtizeddel ezelőtt, s nagy tömegei előtt a puszta létért folytatott sivár küzdelem helyett az anyagi és szellemi felemelkedés széles útjai nyíltak meg." Jó szociális érzékkel viszont azt is észreveszi, hogy ebben az időszakban még egyes anyagilag kedvezőtlenebb helyzetben levő rétegek, főként sokgyermekes családok, nyugdíjasok megélhetési gondokkal küzködnek, a lakosság mintegy egynegyede körében jórészt nem terjedhettek el a magasabb anyagi-kulturális szintre jellemző szokások, s a szociális kulturális vívmányokból is még jelentős falusi rétegek kirekedtek.

Berend T. Iván könyve olvasása néhány meditatív gondolatot is felébresztett bennem. Ezek közül kettőt említenék. Az egyik a periodizáció problémájához kapcsolódik. A szerző 1945-től 1968-ig tárgyalja a gazdaságtörténet eseményeit. Azért eddig az időpontig, mert — mint ahogy a bevezetőben fogalmazott — „az 1968-ban bevezetett gazdaságirányítási reformmal a gazdasági folyamatok meghatározott történelmi szakasza vált lezárttá és elemezhetővé". Bár munkája zárszavában már ez az egyértelmű megfogalmazás némileg veszít erejéből: „Történetileg természetesen a véglegesség igényével ma még eldönthetetlen, hogy a reform bevezetése mennyiben tekinthető gazdaságközti periodizációs határnak." Ez utóbbi megjegyzése azonban inkább arra utal, hogy akkor még nem lehetett látni a reform jövőjét: „A megindult folyamatok további útja, esetleges kiteljesedése, vagy éppen változatlansága csak a következő évek gyakorlatában dől el." Meditációmat tehát az váltotta ki, hogy a szerző a szocialista gazdaság történetének egyik határát a gazdaságpolitikai és a tervezési rendszer, a gazdaságpolitikai módszerek változásához kapcsolta. Labilisnak érzem az így meghúzott cezúrát! Úgy vélem, ennél megbízhatóbb, objektívabb alapot jelenthetnek a periodizációhoz a gazdaságban zajló, végbemenő folyamatok, illetve minőségi átalakulások. Természetesen a gazdasági folyamatok nem függetlenek a gazdaságpolitikai eszközöktől, módszerektől, segíthetik vagy gátolhatják azokat, de nem helyettesíthetik.

A szerző könyvében a szocialista gazdaság fejlődésének minőségi változását, az extenzív periódus lezárulását, a különböző gazdasági területek arányos, összehangolt fejlesztését, az intenzív fejlődési szakasz kibontakozását — mint láttuk — a 70-es évekre tette. És tegyük hozzá előrelátását a gazdaságfejlődés minőségi mutatói manapság egyre inkább igazolni látszanak. A szerző is hangsúlyozza, hogy az intenzív források mozgósítását követelő fejlődési periódus elérkezéséhez az irányítási módszerek 1968-as változása, az áru- és pénzviszonyokban rejlő lehetőségek fokozottabb kihasználása jelentősen hozzájárult. De csak hozzájárult, mert a magasabb fejlettségi szakasz nem „a bevezetett reformlépések nyomán" érkezett el, hanem a tervgazdálkodás kereteiben zajló közel három évtizedes gazdaságfejlődés eredményeként. Ezért úgy vélem, helyesebb, ha a 70-es évek első felében, a gazdaságfejlődés konkrét eredményei alapján (amikor pl. a termelés növekedése már teljes egészében a termelékenységből származik) húzzuk meg a szocialista időszak gazdaságtörténeti periodizációs határát.

Ugyancsak elgondolkoztatott a könyv olvasása közben az a módszertani probléma is, hogy miként lehetne a legkifejezőbben mérni hazánk fejlettségi szintjét a világ országainak rangsorában. A szerző azt a megoldást választotta — nyilván a termelőerők egyetemes fejlődési törvényszerűségeiből kiindulva —, hogy elemzéseiben az európai tőkés államokhoz viszonyított, ezek közül is legtöbbször a legfejlettebbekkel vetette össze eredményeinket egy-egy területen. Ezt az összehasonlítást azonban gyakran nem éreztem és nem érzem reálisnak, mert csak kelet-európai történelmi elmaradottságunk tükröződik benne, de nem mutatja meg azt, hogy ebből az elmaradásból már mennyit törlesztettünk. Más helyen viszont azért tűnt irreálisnak ez az összevetés, mert nem volt számomra meggyőző, hogy a különböző területek fejlesztési irányaiban, volumeneiben és arányaiban nekünk is hasonló utat kell járni, a legfejlettebb tőkés országokat kell követni. Így többek között nem tartom valószínűnek, hogy nálunk is olyan méreteket és arányokat kell elérni egyes szolgáltatói ágazatoknak, mint a fejlett kapitalista országokban, vagy hogy ki kell fejleszteni minden ott megtalálható szolgáltatást, hiszen ezek nem kis hányada manipulált szükségletekre épül. Kérdéses, hogy el lehet-e marasztalni közlekedésünk fejlettségi színvonalát többek között azért, mert „a személygépkocsik száma csupán fele az egy főre jutó nemzeti jövedelem és gépkocsi szám nemzetközi korrelációja alapján várható szintnek". A személygépkocsik számától függetlenül még rendkívül fejlett lehet a tömegközlekedés, amire különben a szocialista országok a fő hangsúlyt fektetik.

Az is felmerült bennem, hogy miért a fejlett kapitalista országok adják a termelőerők fejlesztéséhez azt a „mintát", amit alapvetően mindig az adott társadalmi berendezkedésű ország társadalompolitikai szükségletei határoznak meg, természetesen a hazai és nemzetközi feltételeknek és lehetőségeknek megfelelően. Felvetném, hogy e vonatkozásban — a termelőerők fejlesztési irányának összevetéséhez — a termelőerők elért

fejlettségi szintjénél nem fontosabb szempont-e sokkal inkább a társadalmi berendezkedés közössége? Vagyis nemcsak azt akarom mondani, hogy bánjunk csínján és kritikusan a nyugat-európai fejlettségi színvonalbeli összehasonlításokkal, mert esetleg alaptalanul marasztaljuk el magunkat, hanem azt is, hogy helyzetünk reálisabb megítélése érdekében a fejlett kapitalista országokkal történt indokolt összevetés mellett az elemzések során helyezzük el hazánkat — történelmileg és társadalmi berendezkedését illetően — a természetes környezetét jelentő kelet-európai szocialista országok körében is. Így talán fejlettségi szintünkről alkotott képünk nemcsak sokoldalúbb, de hitelesebb, valóságosabb is lesz, hiszen ezek az elemző összevetések így már adekvátak, történelmi-társadalmi „közös nevezőn" nyugszanak.

Berend T. Iván — könyve előszavának tanúsága szerint — tisztában volt azzal, hogy az, aki napjaink égető kérdéseinek elemzésére vállalkozik, nem mondhatja ki e kérdésekben az utolsó szót. „A kellő történelmi távlat hiánya nyilvánvalóan hátráltatja a történelmi értékelés kialakítását és tévedéseket is okozhat" — írja. Ennek ellenére bátran vállalta a kockázatot, mert átérezte, hogy mily nagy a társadalmi igény a szocialista gazdaság történetét átfogó szintézis iránt. Munkája hézagpótló mű mind a tudomány, mind a közművelődés számára. S ebben rejlik marxista gazdaságtörténeti szintézisének igazi nagy értéke.

BIRTA ISTVÁN

KÖPECZI BÉLA:

AZ „ÚJ BALOLDAL" IDEOLÓGIÁJA

(Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 1974. 259 l.)

Fontos és szélesebb tudományos köröket is érdeklő kérdés ismertetésére vállalkozott Köpeczi Béla. Az „új baloldal" korunk egyik sok belső ellentmondással telített mozgalma, amelyben haladó és retrográd elemek egyaránt feltalálhatók, s melynek tevékenysége, ideológiai hatása — közvetve vagy közvetlenül — érvényesül a szocialista országok politikai, társadalmi és kulturális életében is.

Az „új baloldali" mozgalmak — Köpeczi Béla összefoglalása szerint — lényegében három fő csoportban jelentkeznek. Elsőként a hagyományos anarchista és trockista irányzatok helyezkednek el itt, ezekhez csatlakozott korunk egy további baloldali elhajló irányzata: a maoizmus. Az „új baloldaliak" második csoportját a harmadikutas ultraradikális, szervezett tevékenységben kevéssé részt vállaló értelmiségiek alkotják. Végül a harmadik csoport az antikapitalista, neoromantikus fiatalokból kerül ki, akik az anarchistákhoz állnak közel, de jelentős részük elutasítja a szervezett politikai tevékenységet.

Az „új baloldali" mozgalmak és ideológiák társadalom- és ideológia-történeti szempontból is figyelemreméltóak. Egyrészt a kapitalista társadalom válságjelenségeit tükrözik, de jelzik a szocialista és kommunista mozgalmakban, egyes szocialista országokban érvényesülő elhajló irányzatok és törekvések veszélyeit, a marxista—leninista irányvonaltól eltérő álláspontok káros voltát. Ideológia-történeti szempontból ugyancsak sok — pozitív és negatív jellegzetességeket egyaránt tartalmazó — adalékot szolgáltatnak a kor ideológia-történésze számára, itt is figyelmeztetve egyúttal a marxista—leninista ideológiától elhajló irányzatok veszélyességére, tudatot megzavaró káros hatásukra.

Köpeczi Béla viszonylag nem nagy terjedelmű könyvében elsősorban az „új baloldal" ideológiájának ismertetésére és bírálatára vállalkozik. Eközben gazdasági-társadalmi hátteret rajzol az „új baloldali" ideológia kialakulásának jobb megérthetőségéhez. Mint írja: könyve főképp a népszerű vázlat igényével lép fel, s nem vállalkozik az egyes „új baloldali" eszmerendszerek részletes ismertetésére és kritikájára.

A könyv törekvései e korlátok között is helyesek és hasznosak. Magyarországon ezekről a kérdésekről eddig még nem jelent meg hasonló átfogó mű. Tulajdonképpen még mindig keveset is tudunk az „új baloldali" mozgalmak fellépésének társadalmi és ideológiai okairól, gyökereiről, terjedésüknek időszakonkénti gyorsulásáról, s hajlamosak vagyunk lebecsülni is veszélyességüket, hatásuknak érvényesülését.

A kötet első fejezetei az „új baloldali" mozgalmak társadalmi és ideológiai okairól és gyökereiről nyújtanak átfogó ismertetést. A szerző hangsúlyozza, hogy az „új baloldali" mozgalmak elsősorban a kapitalista társadalom válságok által megrázkódtatott talaján jöttek létre. A kapitalista társadalom és eszmerendszer elvetése mellett azonban

az „új baloldal" nem ismeri el a létező szocialista társadalmak megvalósult vívmányait sem, ilyenformán a kommunistaellenes állásfoglalásokhoz is érveket kínálnak. A kötet ezutáni fejezetei áttekintő képet adnak a legfontosabb nyugat-európai országok és az Egyesült Államok „új baloldali" mozgalmairól és ideológiáiról; itt különösen sok ismeretlen adalékkal találkozhat a kötet olvasója. Az USA-ban a Fekete Párduc Pártról, az egyetemi diák-, valamint a hippy- és yippie-mozgalmakról, az NSzK-ban az ún. „parlamenten kívüli ellenzékről", vagy a nyugat-berlini „Szabad Egyetem" diákjairól, Franciaországban az anarchistákról és trockistákról s a különféle ultraradikális diákmozgalmakról, Olaszországban ugyancsak az anarchistákról, az Il Manifesto csoportról — és más csoportosulásokról — sok újat és hasznosat tudhatunk meg a kötetből. A mozgalmakat és irányzatokat ismertetve a szerző elemzi és bírálja az „új baloldali" politikusok és ideológusok (Marcuse, Sartre, Dutschke, Cohn-Bendit, Debray és mások) álláspontjait. Különösen érdekes és újszerű az a fejezet a tanulmányban, amely az „új baloldali' mozgalmaknak sajátos kultúra kialakítására irányuló tevékenységét tárgyalja. Így elemzi a beat és a rockzene, az új színházi műfaj: a happening, a képzőművészetben a pop-art, az underground sajtó, valamint a kábítószer-élvezet és a „szexuális felszabadulás" kapcsolatát az „új baloldali" mozgalmakkal.

Köpeczi Béla széles témakörre terjedően és viszonylag nagy forrásanyagra támaszkodva alakította ki munkáját. A problémakör szerteágazó volta, alakulásának, módosulásának állandósága, még mindig sok kérdés feltáratlansága, tisztázatlansága szükségessé teszi, hogy tovább foglalkozzunk a témával, s hogy további munkák jelenjenek meg a fenti kérdésekről. Mindehhez ideológia- és társadalomtörténészeinknek is fokozott mértékben kellene feladatokat vállalniuk.

SZILÁGYI JÁNOS

ISZTORIJA FRANCII V TREH TOMAH

(Moszkva, 1972—1973, Nauka, 359; 663; 599 l.)

FRANCIAORSZÁG TÖRTÉNETE HÁROM KÖTETBEN

A Szovjet Tudományos Akadémia Egyetemes Történeti Intézetének francia csoportja által megírt munka, mint már a szerkesztőbizottság névsora *(A. Z. Manfred* felelős szerkesztő, *V. M. Dalin, V. V. Zaglagyin, Sz. N. Pavlova, Sz. D. Szkazkin)* is mutatja, a szovjet történészek ismert és nemzetközileg elismert csoportját mozgósította a szintézis elkészítésére, mellettük pedig, különösen a legújabbkori résznél, a fiatalabbakat is. Ha az első kötet szerzői közül Ju. L. Besszmertnijre, A. D. Ljublinszkajára, B. F. Porsnyevre, a második kötetben A. I. Molokra, F. V. Potyomkinra utalunk (a szerkesztőbizottság tagjai mellett), tüstént nyilvánvalóvá lesz, hogy valóban a legjobb szakértők fogtak össze ennek a munkának a megírásában.

Hogy ilyen kiváló gárdát lehetett felsorakoztatni, az annak is tulajdonítható, hogy a szovjet (és már az orosz polgári) történettudomány nagy érdeklődéssel fordult a francia történelem felé. Jónéhány olyan témája van ennek a több mint ezer éves fejlődésnek, amelyet éppen orosz ill. szovjet történészek dolgoztak fel a legnagyobb részletességgel. A monografikus, elmélyült részkutatások iránti érdeklődés jegyében született munka az első modern összefoglalás orosz nyelven. Összefoglalás abban az értelemben is, hogy az eddigi eredményeket összegezi, és abban is, hogy a szovjet kutatás vívmányait dolgozza bele a három kötetbe. Ez adja meg tudományos jellegét és rangját. Ugyanakkor a szerzők persze arra is törekedtek, hogy a szakembereken túl a szélesebb közönségnek is hasznos olvasmányt nyújtsanak.

Nyilvánvaló, nincs értelme annak, hogy valamiféle tartalmi ismertetést adjunk. Ebben a vonatkozásban elég, ha az egyes kötetek időrendi kereteire utalunk: az első a francia forradalomig tárgyalja Franciaország történetét, a második 1789—1917 közt, a harmadik 1917-től az 1970-es évek elejéig (az 1973-as parlamenti választások és Leonyid Brezsnyev 1973 júniusi franciaországi látogatása az utolsó események, amelyekre a szerzők kitérhettek). Ahogy ez várható is volt, a szerzői kollektíva minden kérdésben a marxista—leninista történettudomány kikristályosodott állásfoglalását képviseli, gyakran hivatkozva a klasszikusokra, akik valóban igen gyakran és alaposan foglalkoztak a francia történelemmel. Megnyilvánul ez az alapvető marxista állásfoglalás a néptömegek

mindenkori harcának rokonszenvező ábrázolásában épp úgy, mint a történelmi fejlődés fő kérdéseinek a társadalmi haladás szempontjából, a mindenkori haladás szempontjából való megítélésében egyaránt.

Az alapvető egyezések, a szilárd elvi állásfoglalás mellett természetesen óhatatlanul adódnak különbségek is. Nemcsak abból kifolyólag, hogy a munkát sok szerző írta, és az egyes szerzők állásfoglalása olykor árnyalatokban eltérő (Dalin a II. kötetben elismerően regisztrálja a napóleoni korszak és személyesen a császár pozitívumait is, Molok inkább a negatívumokat hangsúlyozza, hogy csak egy példát hozzunk). Eltérő az egyes fejezetek szerzőinek az érdeklődése is: a második császárság külpolitikájáról alig olvashatunk valamit, az első világháború előtti korszak külpolitikai kérdéseit Manfred a terjedelem szabta korlátokon belül részletesen ismerteti.

Ennél lényegesebb megítélésünk szerint az első és a két másik kötet közti különbség. Az első, legrövidebb kötet tárgyalja a francia történelemnek majdnem ezer évét, hiszen, bár a Capeting királyság kialakulásától számítja a francia történelmet, *Besszmertnij* igen érdekes bevezető fejezete az előzményekre is kitér, a kelták megjelenésétől kezdve. Ez a kötet valóban a legfontosabb fejlődési vonalakat emeli ki, kiegyensúlyozottan, a gazdasági és társadalmi fejlődést épp úgy felvázolva, mint a kultúra fejlődésének fő pontjait, ha ez utóbbit persze csak nagyon vázlatosan is. Hadd utaljunk még ennél a kötetnél arra, milyen jól tárgyalja a bevezető fejezet Franciaország földrajzi sajátosságait és ezek befolyását a történelem menetére (Franciaországnak csak kelet felé nincsenek egészében természetes határai, itt is adódtak mindig a külpolitikai bonyodalmak), vagy ahogy a francia etnogenezist fejtegeti, a frank elem súlyát az északi területek romanizáltságának csekélyebb fokával magyarázza. Felveti az északi és dél-francia nemzetiség vagy etnikum kettősségének a kérdését is, amire azonban a későbbiekben a tárgyalás már nem tér ki. A vallásháborúkkal foglalkozó fejezet világosan fejti ki, hogy a francia fejlődés sajátosságai következtében itt nem a protestáns fél jelentette a haladást, hiszen a hugenották a központi hatalom megerősödése ellen harcoltak.

Az első kötet minden lényeges kérdésre kitérő kiegyensúlyozottságával szemben a másik két kötet szinte egészében a politikai történetre koncentrál, vagyis az osztályharc közvetlen megnyilatkozásait állítja az előtérbe. Nyilvánvaló, hogy Franciaországban harcolták végig mindig következetesen az osztályharcot, erre már Marx igen hangsúlyosan hívta fel a figyelmet, és minthogy Franciaország — ahogy a munka előszava hangoztatja — a tőkés mintaország egészében (itt is nyilván éppen a politikai harcok élességére gondoltak a szerzők), nyilvánvaló, hogy az immár közel két évszázados fejlődés politikai menetének viszonylag részletes bemutatása indokolt. Még itt is csak viszonylag részletes bemutatásról lehet szó, különösen a második kötetben. Az osztályharc alapvető meghatározóit, vagyis a gazdasági fejlődést és a társadalmi struktúrát ez a két kötet is igyekszik felvillantani, ha nem is egyenlő intenzitással, mert pl. a második császárság korának gazdasági fejlődéséről, amely pedig a francia kapitalizmus szempontjából igen fontos (és ismerete nélkül nem érthető a rendszer viszonylagos stabilitása hosszú időn keresztül), érdemben mindössze két lap foglalkozik, elszórt, néhány mondatos utalásokon túl. A társadalmi struktúráról alig valamit tudunk meg, burzsoázia és proletariátus szembenállásának és a parasztság rétegződésének általánosságain túl. Ebben a vonatkozásban a szerzők, úgy tűnik, inkább az egész munka népszerű jellegére voltak tekintettel, és nem akarták az átlag-olvasót hosszas gazdaság- és társadalomtörténeti elemzésekkel untatni. De az érdeklődésre inkább számítható külpolitikai fejlődést is egészében elég röviden intézik el. Különösen fájdalmas pedig ebben a két kötetben a kultúrtörténet teljes kihagyása, holott a francia kultúra európai jelentősége ebben a két évszázadban teljesen nyilvánvaló. Így csak részben indokolt a III. kötet rövid lezárása, amely arra utal, hogy bemutatta a francia nép munkáját, kemény szociális küzdelmeit és harcát szabadságáért (ezt valóban megtette), de az az utalás, hogy Voltaire és Rousseau, Stendhal és Balzac, Courbet és Rodin, Pasteur és Joliot-Curie Franciaországa a világkultúrát mennyire gazdagította, csak deklaratív marad. Érdemes lett volna vagy a terjedelem növelésével is akár, de mégis valamelyes képet adni erről is, nemcsak az osztályküzdelmek heroizmusáról, vagy — ha a terjedelem növelése lehetetlen, — egyéb mondanivalók rovására kitérni a kultúra fejlődésére. Elvégre az osztályharcnak ez szintén terepe, ha nem is olyan kézzelfogható egyszerűséggel, mint a politikai harcok.

Azt természetesnek tartjuk, hogy a szovjet olvasóközönségnek szánt munka súlyuknak megfelelően mutatja be a francia—orosz, ill. francia—szovjet kapcsolatokat, hiszen ezek valóban, akár a múlt századot nézzük, akár a jelenkort, Franciaország számára, mindig igen lényegesek voltak.

Az utolsó két évszázad politikai történetében a munka ítéletei ugyancsak kiegyensúlyozottak, hadd utaljunk csak két dologra: a nagy francia forradalomról megállapítja

a kötet, hogy nem csupán polgári, hanem jellegében népi forradalom volt, s csak így győzhetett, de ugyanakkor a forradalom eredménye csakis a tőkés rendszer győzelme lehetett. Vagy egy másik példa: a III. kötet sok helyen hangoztatja De Gaulle autoritatív, majdhogynem diktatórikus fellépését és igényeit, de halála alkalmából nem hagy kétséget afelől, hogy a francia történelem jelentős személyisége volt. Alig fordul elő, hogy a munka valamilyen fontosabb eseményt értékelés nélkül hagy (pl. nem foglal állást abban a kérdésben, hogy a francia népfront-kormány megalakulásakor a Kommunista Párt nem vett részt a kormányban).

A munkában illusztrációk is találhatók, továbbá néhány térkép, ez utóbbiak igen instruktívak. Az illusztrációkkal kapcsolatban csak arra utalnánk, hogy a két utolsó kötet, különösen a harmadik, csak az egyértelműen pozitív szereplőkről ad képet, amit ugyancsak lehet indokolni, de azért bőkezűbb válogatás szélesebb perspektívát adott volna. Az egyes kötetek végén közölt időrendi táblázatok hasznosak.

Nagy előnye a munkának, hogy mindegyik kötet bő bibliográfiát is ad, ezek a klasszikusok mellett (kötetenkint és azon belül fejezetek vagy problémák szerint) a kérdések kiadott forrásanyagát és a feldolgozásokat tartalmazzák, az orosz nyelvű irodalom mellett nemcsak a francia, hanem egyéb nyugati irodalmat is feltüntetve, a legmodernebb feldolgozásokkal együtt, sőt, természetesen, ezeket nyújtva a legnagyobb számban.

Az első kötetben, és a második elején is a legfontosabb kérdések kapcsán némi historiográfiai áttekintést is adnak a szerzők, ezzel is jól kiegészítve alapvető mondanivalójukat.

Egészében a három kötetet igen hasznos, számos lényeges kérdést jól megvilágító és a szélesebb olvasóközönség számára is érdekes munkának tartjuk, valóban a szovjet történettudomány kiemelkedő teljesítményének.

NIEDERHAUSER EMIL

„VÁR EGY ÚJ VILÁG"

Tanulmányok a szocialista irodalom történetéből

(Budapest, Akadémiai Kiadó, 1975. 546 l. + 4 t.)

Manapság sokat vitatkozunk „történelmeinkről", vagyis arról az összképről, mely a mai generációkban az iskola, otthon, olvasmányok hatására kialakul nemzetünk s az emberiség közeli-távoli múltjáról.

Történelmi-irodalmi szemléletünk teljesebbé válásához, a két világháború közötti időszak kultúrakoncepciójának jobb megértéséhez visz egy újabb lépéssel közelebb a „Vár egy új világ" című tanulmánygyűjtemény, az „Irodalom—Szocializmus" sorozat negyedik kötete.

Történelmünk marxista magyarázói éppen úgy, mint irodalmunk, kulturális életünk faggatói többnyire aktív, alkotó olvasókat, befogadókat tételeznek fel a vonal másik oldalán, olyanokat, akik a felvetett problémákat tovább képesek boncolni, vagy éppen addigi tudásrendszerükben úgy elhelyezni, hogy a közölt ismeretek világképük gazdagítását szolgálják. A „Vár egy új világ" szerkesztői — Illés László és József Farkas — az Előszóban joggal hivatkoznak arra, hogy „kutatási szint és olvasói igény" összhangjának bizonyítékaként adhatják kézbe az immár világirodalmi főáramlattá vált szocialista irodalom magyar és nemzetközi folyamatát vizsgáló negyedik tanulmánykötetüket.

A szocialista irodalom kutatói, elemzői viszonylag rövid idő leforgása alatt (1962—1975) négy kötettel ajándékozták meg az Akadémiai Kiadó jóvoltából azt az egyre népesedő olvasótábort, mely tisztába akar jönni saját múltjával, eszméinek keletkezésével, a kultúra területén is megnyilvánuló lehetőségeivel, távlataival.

A „Vár egy új világ" tanulmányainak írói, szerkesztői mindenekelőtt arra törekedtek, hogy a két világháború közti irodalmi-művészeti irányokon valamint az olyan alkotó egyéniségeken keresztül ragadják meg a kort, kik iskolát teremtettek, új utakat törtek a szocialista eszméknek, akik távlatokat tudtak nyitni forradalmi kultúrszemléletükkel a legsötétebb korokban is. Ady, József Attila, Radnóti műveinek s elméleti, esztétikai rendszerüknek vizsgálata már 1962-ben, az első kötetben megkezdődött s továbbfolytatódott a „Jöjj el szabadság" és „Meghallói a törvényeknek" című, 1967-ben illetve 1973-ban közzétett kötetekben. A szocialista irodalom, művészet nagy alakjai

mellett a második és harmadik gyűjteményes kötetben megjelentek azoknak a teoretikusoknak, gondolkodóknak portréi, kiknek sokoldalú munkássága, politikai, emberi magatartása, ars poeticája árnyaltabb megközelítést igényel, így pl. Lukács György esetében, vagy akiknek eszmei-művészi értékelése jelenleg is vitatéma, mint pl. Kassák Lajos megítélése.

A negyedik kötet legfőbb erénye a történetiség követelményeinek szigorú alkalmazása és mindenütt jelenlevősége. Vannak korok — ilyen a mostani is —, amikor az irodalmárok, esztéták egy részének szemében vonzóbbnak tűnik a strukturalizmus, neopozitivizmus, mint a történetiség elveit alkalmazó szemlélet.

A kötet tanulmányíróinak többsége, akár egy-egy irodalmi, művészeti irányt vesznek vizsgálat alá, mint pl. az avantgarde-ot, az irodalmi konstruktivizmust, a szocialista realizmust, vagy Lukács, Brecht kapcsán a hagyományhoz való viszonyt, akár egy-egy alkotó, esztéta arcképét vázolják fel, pl. Romain Rollandét, Lunacsarszkijét, Uitz Béláét, Mácza Jánosét, a történelmi időszakot, a kort együtt idézik fel a személyekkel s folyamatokkal. Nincs számukra légüres tér, időtlen műalkotás. A lengyel irodalomtörténet egyetlen korszakát megragadó tanulmány éppúgy magán hordozza a történetiség kézjegyét, mint a cseh szocialista írók szervezeteit tárgyaló, vagy éppen az amerikai szocialisztikus irodalmi mozgalmakat elemző írás.

A „Vár egy új világ" a marxista igényű kultúrakoncepció kialakulásának egyes fázisait vizsgálva éppen azzal tud új értékrendet teremteni e korszakon belül, hogy az időbeliség, a történetiség normatíváit, ha úgy tetszik „kötöttségeit" szigorúan véve, máig meghosszabbítja a kor idővonalát. Ezt teszi Agárdi Péter József Attila fogadtatását elemezve, vagy pl. József Farkas nyitó tanulmányában. A Proletárforradalom, avantgarde és tömegkultúra virtuális ideje 1919, — hiszen döntően Kassák és Kun Béla vitáját értékeli a művészet és politika kapcsolatáról —, mégis e cikk a jelenünkben oly élessé vált forradalom és kultúra, irodalom és szocializmus kérdéspárjaihoz kapcsolódik. A Magyar Tanácsköztársaság művészetpolitikájának, kultúrafelfogásának szakavatott feltárása mai problémáinkhoz visz közelebb.

Köpeczi Béla záró tanulmánya az „új baloldal" művészetfelfogásáról látszólag a korba nem illő, a két világháború közé be nem szorítható írás. Időszerkezete ellenkező irányú ugyan a József Farkas tanulmányához képest, mégis szervesen illeszkedik a kötetbe. Az „új baloldal" jelenünk, illetve közelmúltunk politikai-ideológiai jelensége, de egyben történeti jellegű is. Köpeczi meggyőzően bizonyítja, hogy ennek az irányzatnak a polgári életmóddal, magatartással s az összes társadalmi formátumokkal való passzív szembenállása nem mai keletű. Bár az „új baloldal" lázadása a polgári társadalom elidegenedettségére, emberellenességére akar nemet mondani, mégis „ellenkultúra", „szubkultúra" koncepciója retrográd jellegű. „E kultúrákra jellemző a fasizmus, a bohém világ, az ún. pokol angyalai, a pilgrimek, a Manson-féle kommunák stb." — idézi Köpeczi az „új baloldal" egyik haladó polgári értékelését.

Jelenünkből időben visszafele indul Köpeczi Béla, hogy e befolyásos, és a nyugati ifjúság ezreit, tízezreit forradalmi illúziókban tartó mozgalomnak, közelebbről kultúrafelfogásnak ideológiai, elméleti, társadalmi okaihoz eljusson. Ebből pedig kiderül, hogy az „új baloldal" szellemi őseit a századelő anarchistáiban, „radikális" polgárpukkasztóiban találhatjuk meg, több-kevesebb különbséggel. Színház-, film-, festészet- és irodalomszemléletük legalábbis sok rokonságot mutat velük, de megegyeznek abban is, hogy lázadásuk nem jut el a burzsoá társadalommal való szakításig. „Békére-szerelemre" koncentráltságuk, pop-art művészetük, underground-sajtójuk, a közönséget játékba vonó, happening-szerű színházi előadásaik, protest songjaik hiába ostromolják, támadják és gúnyolják az elidegenült, a merkantilizmus céljait kiszolgáló polgári művészetet, — a kapitalizmus keretein belül maradva — valójában ez is tőkés üzlet. Végeredményben tehát a fogyasztói társadalom, ami ellen harcot hirdetnek, integrálja őket és műveiket.

Köpeczi Béla programjukat legsűrítettebben azokból a röplapokból olvassa ki, amelyeket 1968. május 15-én az Odeon színházat elfoglaló diákok fogalmaztak. Az „új baloldal" felhívása többek között arra buzdítja Párizs fiatalságát: „Foglaljátok el és romboljátok le az intézményeket! Találjátok fel újra az életet! A művészet ti vagytok!" Nem véletlen tehát, hogy Köpeczi kulturális programjukat illetően párhuzamot von a több mint félévszázaddal korábban indult Proletkulttal, a Lef-fel, művészeti, irodalomelméleti őseiket pedig az anarchizmus apostolai között keresi.

Ennek a folyamatnak az ellenképét, a múlt kulturális örökségének különböző szintű és világnézetű felfogása közötti különbséget közelíti meg „Brecht—Adorno—Marcuse—Lukács küzdelme a hagyományért" című írásában Werner Mittenzwei. Amott tehát a hagyomány teljes elvetése, a régi társadalmak kultúrideáljainak szétrombolása, emitt a művészet kontinuításának elemzése s a különböző hagyományfelfogás. Mitten-

zwei igen jó érzékkel, nemcsak a világnézetileg széttartó fejlődést mutató, de az antifasiszta törekvésekben együtt haladó gondolkodók hagyománykoncepcióbeli azonosságát emeli ki, hanem rámutat pl. Brecht és Marcuse történelmet elemző módszerei különbségére is.

E tanulmánynak tehát nemcsak azért van nagy jelentősége, mert a magyar olvasóközönség igen nagy érdeklődést tanúsít Brecht művészi, gondolkodói személyisége iránt, hanem azért is, mert a hagyomány kérdésében máig gyűrűző vitákat ennyire különböző pályájú, de az amerikai emigrációban együvé sodort filozófusok személyesebb jellegű írásaiból is — így pl. Brecht naplójából s a harmincas években az azonnali reagálást közlő lapokból — rekonstruálta a szerző. Ítéletei, tanulságai — bár a viták szenvedélyteli légkörét, sőt a témán kívüli rokonszenv—ellenszenv hatósugarát is sokoldalúan felméri a szerző, — nem higgadnak le az objektivitás szintjéig. Sommás megállapításai az esszé utolsó negyedében — különösen Lukács György irodalmi nézeteit illetően — az előrebocsátott méltató szavak ellenére sem tudják feledtetni, hogy a Brecht—Lukács ellentét kérdésében az első helyen álló igazáért egyetlen érvet sem hagy ki, még ha 40—50 év távlatából azok már el is vesztették argumentációs erejüket, a második fél igaza mellett szóló köteteket kitevő „bizonylatok" viszont nem kapnak szót. Egyetlen példát említenék, pedig még sok hasonló fordul elő. „Brechtet — írja Mittenzwei — módfelett ingerelte, ahogy Lukács hagyománykoncepciójából elpárolgott az osztályharc." S ennek bizonyítékául Brechtnek még egy gunyoros megjegyzését idézi az Arbeitsjournal-ból: „na ja, persze, az osztályharc! gigantikus ostobaság." Brecht bosszús bejegyzései naplójába s korabeli polémiái Lukáccsal arra hangolják Mittenzweit, hogy Brecht alakját központba állítva, egyikfelől Adorno és Marcuse ellen „védje", másfelől Lukáccsal szemben adjon neki minden kérdésben igazat — már ami az egész örökséget, a hagyománykoncepciót illeti. De mint ebből az egyetlen idézetből is láthattuk, itt egyáltalán nem csak a hagyományról van már szó, hanem arról, ki áll az osztályharc álláspontján s ki tagadja azt, vagy ahogy Mittenzwei Lukács nézeteiről állítja: „az osztályharc szellemi problémává vált, egy magasröptű intellektuális irodalmi analízis kérdése csupán."

E rövid áttekintés nem alkalmas e kérdés eldöntésére, a tanulmány maga sem tud megnyugtató végeredményre jutni, de nagy érdeme, hogy számtalan irányból képes nekiindulni vélt, vagy való igazságának tisztázására.

Mai értékrendszerünk kialakításához, irodalomszemléletünk további megerősítéséhez járul hozzá a másik szerkesztőnek, Illés Lászlónak „A proletárirodalmi szövetségi politika ellentmondásai" című tanulmánya. Már egy előbbi, 1973-as kötetben megjelent a proletárirodalom elméleti vitáit ismertető tanulmányában kimutatta, hogyan torzította el az egyéni alkotópályákat a rappizmus irodalompolitikája és hogyan akadályozta a szövetségesek megnyerését a szűklátókörű bezárkózási törekvés, a helytelen elméleti alapállás. Már itt szólt arról, hogy még a fasizmus uralomrajutásának előestéjén sem ismerték fel a RAPP-szervezetekben az összefogás égető szükségességét minden progresszív áramlattal, a nemproletár dolgozó tömegeket képviselő írókkal, művészekkel, s így politikailag ütemet vesztve, hátráltatták magának a fasizmus elleni harcnak a kibontakoztatását.

Most még tovább lép Illés a lenini kultúrakoncepciót eltorzító nézetek elemzésében. A „Vár egy új világ" kötetben — s a Literatura 1974. évi 1. számában időközben megjelent cikkében — nem csupán a jelenségek számbavételével, a szövetségi politika elmulasztásának dokumentálásával foglalkozik, hanem annak a különböző országokban megnyilvánuló okaival és formáival is. A szovjet irodalompolitika mellett számba veszi a „balos radikalizmus" éles szembeszállását a haladó kulturális hagyományokkal a német, cseh, magyar, francia, amerikai művészeti, irodalomelméleti fórumokon. A húszas évek végének és a harmincas évek elejének proletárirodalmi lehetőségeit taglalva Illés arra a következtetésre jutott, hogy az egyes országok kommunista pártjainak állásfoglalásai ebben az igen fontos kérdésben korántsem estek egybe a Nemzetközi Iroda határozataival, sem a RAPP-nak önmagát pártnak feltüntető magatartásával. A polgári kutatók ugyanis, miként ezt Illés hangsúlyozza, előszeretettel bizonygatják, hogy a kulturális élet zavarai a pártirányítással függtek össze. Az irodalom és a kultúra helyének, szerepének meghatározásáról folyó vitákban Illés imponáló nyugalommal teremt rendet.

A kötet szerkesztői és szerzői elméletileg is új eredményeket éppen a marxista kultúra-koncepció sokoldalú és korban elhelyezett vizsgálatával hoztak létre, s ezért a következetes s egymásra építkező tanulmányok pedagógiailag is nagyhatásúak. Új megközelítésben tárgyalja e kötet pl. a művészeti tükrözés miléntjét (Szili József: A művészeti visszatükrözés szerkezete Christopher Caudwell és Lukács György rendszerében). E tanulmány éppen azzal járul a marxista kultúrafelfogás gazdagításához, hogy a művészi tükrözésről szóló vitákat elemezve, nem a vitatkozókat minősíti, hanem a sok részigazság

között többször eltűnő művészetfilozófiai lényeget mutatja fel tisztán. Hasonló módszerű Maróthy János zeneelméleti tanulmánya is.

A kötet tudományosan és politikailag is „kényes" kérdésekkel néz szembe, melyeknek felvetése, tárgyalása sokszor az „okosan kikerülendő" kategóriájába tartozott. A szerkesztők, szerzők mernek állást foglalni; igazukat sokoldalú bizonyítással támasztják alá. A magyar szerzők sem csak a magyar irodalom- és művészeti élet területéről veszik argumentumaikat, hanem a nemzetközi munkásmozgalom, proletárkultúra törvényszerűségeit, az emberiség egyetemes kulturális produktumát tekintik forrásnak, bizonyító anyagnak. Az ötödik kötettől éppígy nemzetközi fórum jelleget, a „nehéz kérdésekkel" még bátrabb szembenézést várnak az olvasók, kutatók.

K. Nagy Magda

FORRADALOMBAN, HÁBORÚBAN

Szerkesztette: Hetés Tibor

(Budapest, Kossuth Könyvkiadó — Zrinyi Katonai Kiadó. 1974)

Tizenkét portré, tizenkét emberi sors tárul fel előttünk a „Forradalomban, háborúban" című könyvből, melyet az 1968-ban megjelent „Forradalmárok, katonák" című kötet folytatásának tekinthetünk.

A tizenkét forradalmár sorsa mind más és más. Van közöttük olyan, aki már az első világháború előtti években aktív harcosa volt a magyar munkásmozgalomnak. Mások a Nagy Októberi Szocialista Forradalom magyar internacionalistái voltak. Nem egy közülük ott küzdött a Magyar Tanácsköztársaságért, a Vörös Hadsereg soraiban. Jó néhányuk az ezernyelvű-egyszívű brigád önkéntese volt Spanyolországban, s megtaláljuk közöttük a második világháború antifasiszta harcainak a hőseit is.

Vannak közöttük hivatásos katonák és civilek. Ismertek és kevésbé ismertek, — és olyanok is, akikről a széles olvasóközönség itt hallhat először. Mind a tizenkét életrajz igaz emberi sorsot tár fel; régi hiányt pótol, amikor megismertet bennünket életük történetével.

Azok közül, akik már a századfordulót követő években részt vettek a munkásmozgalomban, elsőnek Seidler Ernő nevét említhetjük, aki Szabó Ervin köréhez tartozott, a Galilei-kör alapító tagja, 1910-től pedig az MSzDP tagja volt. A világháborúban több százezer társával együtt ő is orosz hadifogságba került. 1916-tól Kun Bélával és Münnich Ferenccel együtt szervezte a tomszki tábor antimilitarista, szocialista csoportjait. 1918 elején már Moszkvában találjuk, majd ő is hazajött szülőföldjére és részt vett a KMP megalakításában. A párt Központi Bizottságának tagja lett. A Magyar Tanácsköztársaság idején a budapesti Vörös Őrség egyik vezetője, majd müncheni követ, és végül a Vörös Hadseregben ezredparancsnok. A Tanácsköztársaság megdöntése után emigrálni kényszerült, Csehszlovákiában, Németországban, majd 1931-től a Szovjetunióban talált menedéket.

A szerző — Szijj Jolán — téved, amikor azt írja, hogy Seidler Ernő 1938-ban fejezte be harcos életét. Igaz, hogy — koholt vádak alapján — ekkor tartóztatták le, de tragikus halála 1940-ben következett be.

Seidler Ernőhöz hasonló sorsa volt Vági Istvánnak is, akiről Liptai Ervinné ad megragadó képet. Elsősorban az 1925-ben megalakított Magyarországi Szocialista Munkáspárt élén betöltött szerepe révén közismert személye és tevékenységének jelentősége.

A kevésbé ismertek közé tartozik viszont Köblös Elek, aki az őszirózsás forradalom napjaiban érlelődött tudatos forradalmárrá. A Magyar Tanácsköztársaság Vörös Hadseregében már legendás hírű zászlóaljparancsnok, aki a tiszántúli harcokban elévülhetetlen érdemeket szerzett. A Tanácsköztársaság megdöntése után megjárta a fehérterror börtöneit, majd egy alkalmas pillanatban sikerült megszöknie. Erdélyi születésű lévén, jól beszélt románul; a Román Kommunista Pártban fejtett ki fontos tevékenységet, mint a Központi Bizottság tagja. 1924-ben az RKP III. (bécsi) Kongresszusán a párt főtitkárává választották, 1928-tól a Szovjetunióban élt. 1937 novemberében törvénysértő módon letartóztatták, s még abban az évben meghalt. A Román Kommunista Párt Központi Bizottsága 1956-ban rehabilitálta. — Életrajza jól sikerült, hű portré: — Gerelyes Ede munkája.

Dr. Pogány Kálmán neve inkább mint művészettörténészé és kevésbé mint forradalmáré ismert. A Magyar Tanácsköztársaság idején Lukács György mellett tevékenykedett, a Művészeti és Múzeumi Direktórium elnöke volt. Amikor a Tanácsköztársaság sorsa válságosra fordult, megvált a Direktóriumtól és a művészettörténetet a hadművészettel cserélte fel. Stromfeld Aurél vezérkari főnök a 31. vörös ezred parancsnokává nevezte ki.

A Tanácsköztársaság vérbefojtása után letartóztatták, majd később szabadlábra helyezték, — de fegyelmi eljárás során hivatalvesztéssel sújtották. Ettől kezdve, hosszú éveken át nélkülözés és nyomor volt az osztályrésze. A második világháború idején, amikor a német fasiszták megszállták az országot, Pogány Kálmán százados egyenruhában végzett illegális tevékenységet, mentette az üldözötteket, a kommunistákat.

A felszabadulás után betegsége mind jobban és jobban elhatalmasodott felette; 1951-ben, 69 éves korában hunyt el. Életrajzát Forgács Béla írta meg.

A kötet tizenkét harcosa közül öt — Kis Ferenc, Mező Imre, Rajk László, Münnich Ferenc és Steinmetz Miklós — részt vett a spanyol nép szabadságharcában. Kis Ferenc Jugoszláviából sietett a spanyol nép segítségére és életét a fasizmus elleni küzdelem során jugoszláviai hazájában, a Petőfi brigád élén áldozta fel. Kár, hogy a szerző — Godó Ágnes — nem tesz említést Kis Ferenc spanyolországi harcáról, csak a jugoszláviai eseményekre helyez súlyt. Így Kis Ferenc portréját nem sikerült teljessé tennie.

Rajk László Magyarországról, Mező Imre Belgiumból ment a vérző spanyol földre. Münnich Ferenc és Steinmetz Miklós pedig a Szovjetunióból. Az utóbbi, az egész magyar nép által oly jól ismert Steinmetz kapitány, a hős parlamenter, aki Budapest határában 1944. december 29-én halt hősi halált. Emlékét — mintegy húsz esztendeje már — Vecsés határában emlékmű őrzi, de — Tóth Sándor hadtörténész érdeméből — ez az első összefoglaló portré, életrajz róla.

Fehérvári Miklós is azok közé tartozik, akikről eddig nem sokat hallottunk. Története a regényíró tollára kívánkozik, akárcsak Steinmetz Miklósé. A Tanácsköztársaság idején az ifjúsági mozgalom egyik szervezője volt. A tanácshatalom megdöntése után az MKP illegális szervezetének lett a tagja. 1921-ben letartóztatták, tíz évi fegyházra ítélték, ahonnan fogolycsere révén, a Szovjetunió mentette meg. A Nagy Honvédő Háború idején mint berepülő pilóta teljesített katonai szolgálatot, s ennek során halt hősi halált. Élettörténetét Hetés Tibor kutatta fel és örökítette meg.

E kötetben olvashatjuk az első összefoglaló életrajzot Révay Kálmánról is, az ízig-vérig forradalmár-katonáról, aki 1950-ben a törvénysértések áldozata lett. A róla szóló írás Nagy Gábor tollából való.

A kötetből tizenkét olyan forradalmárt, katonát ismerhetünk meg, akik teljes odaadással, önfeláldozással szolgálták az emberi haladás, a társadalmi fejlődés ügyét. A szép és értékes könyvért a szerzőknek is és a szerkesztőnek is elismerés jár.

GYÖRKEI JENŐ

PINTÉR ISTVÁN:

MAGYAR ANTIFASIZMUS ÉS ELLENÁLLÁS

(Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 1975. 489 l.)

Pintér István két könyve a magyar antifasiszta mozgalomról — A magyar kommunisták harca a Hitler-ellenes nemzeti egységért; A Magyar Front és az ellenállás — a felszabadulás 30. évfordulójára némileg rövidítve, helyenként átdolgozva, adataiban bővítve és pontosítva, egyetlen kötetben újra az olvasó elé került.

A könyvet a résztanulmányok egész sora előzte meg. Tudatos kutatói törekvéssel felépített, gondos szerkesztői elv alapján megvalósított, magas tudományos igényeket kielégítő munka van előttünk. A választott területen alapvető fontosságú. Eredményeit minden későbbi feldolgozásnak figyelembe kell vennie.

Pintér mindenekelőtt a lényegre koncentrált. Az események fő vonalát, a történelmi mozgás „csapásirányát" jelöli meg. Elsősorban a fasizmussal szembenálló nagy társadalmi osztályok és azok pártjai szemszögéből vizsgálja a jelenségeket. Emellett szüntelenül figyelembe veszi azokat az erőket is, amelyek a harc potenciális szövetségesei voltak, vagy szövetségesei lehettek volna.

Bemutatja azt a nehéz és nagy áldozatokkal járó harcot, amelyet a KP a háború évei alatt folytatott. Ez meghatározó jegyként végigvonul a könyvön. Az ellenállást tárgyalva sűrítetten a párt második világháború alatti egész tevékenységéről is képet kapunk.

Tanulságul az kínálkozik, hogy az a politika, amelynek elfogadtatásáért a pártnak oly szívós harcot kellett folytatnia, ízig-vérig a nemzet érdekeit szolgálta.

A kommunisták számára az antifasiszta harc alapkérdése a náciellenes összefogás, a népfront megteremtése, a szövetségesekhez való viszony kérdése volt. Bonyolult politikai helyzetekben, sokszor ellentétes érdekű osztállyal, párttal, csoporttal kellett megteremteni az együttműködés gyakorlati lehetőségeit. A könyv azt az utat mutatja be, amely az antifasiszta egység létrejöttéhez, a Magyar Front megteremtéséhez vezetett. A későbbiekben már ez a szervezet vált a népi ellenállás serkentőjévé és vezetőjévé.

A szövetségesek közül a legnagyobb súlya a német megszállásig legálisan működő Szociáldemokrata Pártnak volt. A könyv mintegy kis monográfiája az SzDP háború alatti tevékenységének is. A kommunisták hatékony befolyást gyakoroltak a munkáspárt baloldalára és sikeresen gyümölcsöztették az SzDP legalitását. Képet kapunk arról is, hogy a párt jobb szárnya mennyire gáncsolni igyekezett a cselekvésre kész erőket.

A mű jó elemzését adja a Kisgazdapárt, a Parasztpárt, a Parasztszövetség tevékenységének, s bemutatja szerepüket az antifasiszta összefogásban. Szól az egyes szakszervezeti vezetőknek az idők szavát meg nem értő magatartásáról is. A könyv lapjain megjelennek a korszak náci-ellenes szervezetei, csoportosulásai, találkozunk a baloldali munkásvezetőkkel, antifasiszta politikusokkal.

Mindezekhez a hátteret a második világháború alatti Magyarország belpolitikai képe adja. Pintér áttekinti a háborús kormányok tevékenységét is. Elsősorban azt vizsgálja, hogy hogyan rendült meg a náci győzelembe vetett bizalom, s az uralkodó osztályok a „sajátos magyar érdek" jelszava alatt hogyan is próbálták menteni a veszett fejsze nyelét. Különösen jól sikerült a Kállay-kabinet úgynevezett hintapolitikájának bemutatása.

A szerző az események történeti folyamatát követi, így érthető, hogy figyelmét elsősorban a nagy politika hullámveréseire fordítja. Ez szolgál a mű keretéül. Kontrasztként bemutat minden olyan jelenséget, mozgalmat, csoportosulást és tényleges cselekvést, amelyek a Horthy-rendszer és a náci szövetség ellenében hatottak.

Számos helyen ír a Horthy-rendszer érdekében alkalmazott biztonsági intézkedésekről, a fasiszta terrorról, az erőszakszervezetek működéséről.

A feldolgozás időrendi módszere lehetővé teszi, hogy a szerző végig kövessen és gondosan elemezzen érlelődő, fejlődő mozgalmakat, folyamatokat. A kép azonban csalóka, mert a magyar ellenállás egyik jellemző vonásaként éppen annak sporadikus jellegét említhetjük. Későn jöttek létre a központi vezetőszervek (Magyar Front, Felszabadító Bizottság, KP Katonai Bizottsága), s hatókörük is meglehetősen korlátozott volt. Az ellenállás időben és térben szétszórt jelenségeit — az erőszakoltság nélkül — rendkívül nehéz közös fonálra fűzni. Mikor a szerző az eseményeket „a nagy politika" előterében vizsgálja, megtalálja a feldolgozás számára legalkalmasabb keretet. Így viszont kevésbé tűnnek elő a részletek. Pedig ezeknek itt nagy jelentőségük van. Az ellenállás „látható vonala" nem egyszer jobban kidomborodik, mint a nép kevésbé látványos, ritkábban dokumentált, de a hétköznapok során mégis egyre jelentősebbé váló rendszer elleni cselekményei.

Az antifasizmus és ellenállás csúcsát Európa-szerte a fegyveres harc jelenti. Pintér könyve választ ad azokra a kérdésekre, hogy ez a harc nálunk miért késett, s miért maradt meg szűk keretek között. A szerző elsősorban a hazai ellenállás politikai síkját vizsgálja. Így történhetett meg például, hogy a műben szó sem esik a Borkanyuk Olexa, vagy a Pataki Ferenc vezette partizáncsoportokról. A könyv névmutatójában hiába keressük Kilián György, Rózsa Ferenc vagy Turjanica Anna nevét. A szerző csupán egy bekezdést szentel az ország területére bevetett ejtőernyős partizáncsoportoknak. A fegyveres ellenállás bemutatása terén a könyv még jócskán bővíthető.

Pintér István gazdag tény- és dokumentumanyagra támaszkodik. Elemzései jók, s a későbbi kutatások számára is biztos támpontot szolgáltatnak. A magyar antifasiszta mozgalomról általa kialakított kép reális, megfelel a történelmi valóságnak.

A könyv jól érzékelteti, hogy a munkásmozgalom, az antifasiszta erők rendkívül nehéz körülmények között tevékenykedtek. Az ország csak későn lett a német agresszió áldozatává, így a Pintér által „nemzeti elem"-nek nevezett tényező — mint más országokban — itt nem válhatott a népi ellenállás fontos hajtóerejévé. Ez a munka egyik alapvető megállapítása.

GAZSI JÓZSEF

DIÓSZEGI ISTVÁN:

KÉT VILÁGHÁBORÚ ÁRNYÉKÁBAN. NEMZETKÖZI KAPCSOLATOK TÖRTÉNETE 1919—1939

(Budapest, Gondolat. 1974)

A nemzetközi kapcsolatok két világháború közti történetéről a második világ háború után, de különösen a legutóbbi évtizedben — mint ezt e munka irodalmi tájékoztatója is bizonyítja — könyvtárnyi irodalom áll a témát kutató szakember, vagy a kérdéskör iránt különösen érdeklődő olvasó rendelkezésére. Az elsődlegesen szaktörténeti munkák, a tudományos folyóiratokban megjelenő tanulmányok, közlemények mellett, amelyek elsősorban a nemzetközi kapcsolatok kérdéseivel foglalkozó kutatók számára jelentenek megfelelő tájékoztatást, mindenképpen fontos feladat a szélesebb olvasóközönség igényeinek és várakozásának megfelelő monográfiák megírása és megjelentetése. Természetes, hogy a tudományos szempontok érvényesítése, és ezzel együtt a szélesebb körű megértés feltételeinek is a biztosítása jóval komolyabb terhet ró a történetíróra, mint egy szűkebb közönséget feltételező szaktörténeti monográfia elkészítése. Éppen ezért örömmel kell üdvözölnünk minden olyan munkát, amely erre a feladatra vállalkozik.

Diószegi István könyve azonban nem csupán e fenti feltételek teljesítése következtében válthat ki érdeklődést az olvasóban, hanem témaválasztása már önmagában is figyelmet kelt. A legutóbbi évekig ugyanis a magyar történetírás adós volt olyan munkákkal, amelyek egy-egy nagyobb időszakot, fontosabb eseménysort összefüggéseiben, átfogóan mutattak volna be. Különösen érvényes volt ez a két világháború közötti időszak nemzetközi kapcsolatainak feldolgozására, de a történetírás más területeire is. Igaz azonban az is, hogy az 1919—1939 közötti időszak nemzetközi politikájának egy-egy kérdését, problémáját alapos és széles kutatásokra épülő elemző monográfiák tárták fel, de érthető okokból nem pótolhatták a diplomáciatörténet ezen időszakának átfogó feldolgozását.

A munka első részében a századforduló nemzetközi kapcsolatainak jellegét, a terjeszkedni kívánó hatalmak törekvéseit vizsgálja, eligazítja ezzel az olvasót az 1919 utáni időszak problémáinak megértésében is. A huszadik századi expanzív külpolitikai törekvések lényeges vonásainak, valamint a „különféle lobogók alatt jelentkező nemzeti törekvéseknek" vizsgálata vezet el — mint ezt a szerző írja — a nemzetközi kapcsolatok első világháború utáni fontos kérdéseinek megértéséhez. Az expanzív célok megvalósításához mindenekelőtt indusztrializált nemzetgazdaságra, a lakosság részvételére és külpolitikai cselekvőkészségére volt szükség, amelyet a modern állam, a korszerűen kiépített államapparátus kellően tudott felhasználni. Az aktivitás felébresztésének legfőbb eszköze pedig a nacionalizmus volt. A belső tényezők mellett figyelembe kellett venni a külső lehetőségeket is: mindenekelőtt az expanzió célját jelentő területet, annak gazdasági-politikai súlyát, politikai-földrajzi elhelyezkedését, az eltérő vagy egyező törekvéseket.

A huszadik század elején, amikor a nemzetközi politika arculatát a terjeszkedő nacionalizmus határozta meg, az Európán kívüli kontinensek államainak vagy egyáltalán nem volt önálló külpolitikai koncepciójuk, vagy csupán másodlagos szerepet töltöttek be a nemzetközi politikában. Csupán két olyan állam volt (az Egyesült Államok és Japán), amely a határain túli terjeszkedés feltételeivel is rendelkezett. Hódító külpolitikához kétségkívül Európának, illetve az európai országoknak voltak a legkedvezőbb adottságai. Az európai országok közül különösen Anglia és Franciaország volt az, amely a világpolitikában kiváltságos helyzetet mondhatott magáénak. A századforduló idején azonban ezt a hegemóniát sok minden fenyegette. Ezek közül is a legveszélyesebb a német expanzivitás volt, amely megfelelő gazdasági bázissal, erős ideológiai-politikai hajtóerővel, virulens nacionalizmussal rendelkezett. „Az Európa közepén elhelyezkedő hatalmas és ambiciózus Németország — mint Diószegi István írja — maga volt a kimeríthetetlen konfliktusforrás."

Az első világháború azonban új helyzetet teremtett a nemzetközi politikában. A legagresszívabb európai nagyhatalom, Németország vereséget szenvedett, Ausztria-Magyarország felbomlott, s a győztes hatalmak, az antant vezető államai (Anglia, Franciaország, Olaszország), valamint szövetségeseik (Egyesült Államok, Japán) elérkezettnek látták az időt arra, hogy saját expanzív célkitűzéseiket realizálják. A szerző igen szemléletesen mutatja be a világháborút lezáró, de új konfliktusok forrását is képező békeszerződések megszületését, azt a folyamatot, amely a meglevő, illetve felerősödő, egymásnak ellentmondó terjeszkedési törekvéseket kívánta kielégíteni. A tárgyalóasztalok mellett fény derült azonban arra, hogy a háború alatt kötött szövetség a béke idején már ingatag, az egymást keresztező külpolitikai elképzelések egyeztetése előtt komoly akadá-

lyok tornyosulnak, az alapvető európai, ázsiai vagy más kontinentális problémákat nem sikerült megnyugtatóan rendezni. A szerző biztos kézzel kalauzolja el az olvasót az 1920-as évek bonyolult és ellentmondásos nemzetközi politikai eseményei között, megfelelő módon előkészítve a harmincas évek változásainak bemutatását.

Igen érdekes a munkában a szovjet külpolitikai vonal alakulásának és változásának, a szovjet diplomácia olykor nagyon kedvezőtlen helyzetének ábrázolása. A hosszú ideig diplomáciailag el nem ismert Szovjetunió a húszas évek második felében már széles politikai, gazdasági és diplomáciai kapcsolatokkal rendelkezett, a tőkés országok többsége végül is elismerte az első szocialista államot. A szovjet külpolitika a húszas évek első felében az „ideiglenes együttélés" felfogásában fogadta a kapitalista országok közeledését. „A nemzetközi proletárforradalom közeli robbanása és győzelme iránt — írja Diószegi István — nem voltak különösebb kételyek." Az évtized második felében bekövetkező kapitalista stabilizáció azonban az együttélés ideiglenes jellegéről vallott nézetek megváltoztatását igényelte, amellyel együtt járt a külpolitika és a diplomácia valódi szerepének elismerése is. Mindezt csak erősítette az európai hatalmak azon törekvése, hogy az ismét megerősödő Németország expanzív céljait keleti irányba terelje. A Szovjetuniónak úgy kellett a nemzetközi kapcsolatok rendszerébe beilleszkednie, hogy saját biztonságát is vigyázza.

Diószegi István könyvének utolsó harmadában ismét a német külpolitika tárgyalása kerül középpontba. Az „erőtlen egyensúly", a bizonytalan nyugalom időszaka a harmincas évek első éveiben lezárult. Az első világháborúban vesztes Németország most már a kihívást választotta. A szerző feltárja a német expanzív külpolitika valódi tartalmát, a tényleges célokat, az eszközök sokféleségét, az európai hatalmak ellentéteit és gyengeségeit kihasználó taktikát, amelynek eredményei a Rajna-vidék megszállása, az Anschluss, Csehszlovákia megcsonkítása, majd likvidálása. Németország 1936 és 1939 között háromszor állította az európai nagyhatalmakat súlyos döntés elé, s Anglia és Franciaország mindhárom esetben azonos módon reagált. A brit magatartás mindhárom esetben a német lépések tudomásulvételét jelentette, Franciaország hajlandó lett volna ugyan megfelelő erővel válaszolni a német kihívásra, de Anglia támogatása nélkül elállt eredeti szándékától.

Az olvasóban szükségképpen felmerül a kérdés: milyen okok játszottak közre ebben az ismétlődő magatartásban? A szerző szerint elsősorban nem katonai meggondolások indokolták a fenti döntéseket. A francia külpolitika alakítói a Szovjetunióval közösen folytatott háborútól azért féltek, mert az a hazai baloldali erők, a Népfront politikájának megerősödéséhez vezethetett volna. Ez a belpolitikai meggondolás bénította meg Franciaország aktív ellenállását és kényszerítette „reménytelen hátrálásra" az országot. A brit magatartás is nélkülözte az „előrelátást és bölcsességet", de létrejöttében elsősorban külpolitikai meggondolások játszottak szerepet. Chamberlain optimista állásfoglalása szerint megéri a kockázatot, ha a német expanziós törekvéseket — még áldozatok árán is — sikerül az „etnikai határok között stabilizálni". Hogy mennyire megalapozatlan volt ez az elképzelés, arra Churchill nagyon találóan mutatott rá az alsóházban elmondott kritikájában: „Angliának a háború és a szégyen között kellett választania. Miniszterei a szégyent választották, hogy utána mégiscsak a háborút kapják." A józan figyelmeztetések ellenére az angol és a francia külpolitika München után is az agresszorral való megbékélés útján haladt; csak a Lengyelországot közvetlenül fenyegető német támadás küszöbén változtattak korábbi magatartásukon, vállalva most már a fegyveres harcot is.

Diószegi István könyve — az ismertetett kérdéseken túl — természetesen szélesebb ívben, nagyobb mélységben tárgyalja a nemzetközi kapcsolatok és konfliktusok két évtizedének eseményeit. Az európai problémák mellett igen jó összefoglalását adja a közel-keleti, az ázsiai, a latin-amerikai stb. országokban lejátszódó eseményeknek. A kötet igen nagy pozitívuma, hogy a különböző nemzetközi konfliktusok, az ezeket rendezni kívánó konferenciák, a nemzetközi kapcsolatokat szabályozó szerződések bemutatásán túl kitér az érdekelt országok gazdasági felkészültségének ismertetésére, a belpolitikai viszonyok ábrázolására, valamint az ideológiai — elsősorban nacionalista — háttér felrajzolására is. Az eseményeket leíró részeket mindenkor az elemzés, az okok és összefüggések, az ellentmondások feltárása követi. Ezért a bonyolultabb kérdések megértése sem jelent különösebb gondot az olvasónak. Külön figyelmet érdemel a kötethez csatolt irodalmi tájékoztató, amely fejezetenként és tematikusan közli a vonatkozó fontosabb magyar és nemzetközi történeti munkákat. A tájékozódást segíti a kötet személy- és helységnévmutatója is. Diószegi István történeti irodalmunkban hiányt pótló munkáját nem csupán a szakemberek, hanem a szélesebb olvasóközönség is haszonnal forgathatja.

STEMLER GYULA

LENGYEL ISTVÁN:

A BRESZT-LITOVSZKI BÉKETÁRGYALÁSOK

(Budapest, Kossuth Kiadó. 1975, 307 l.)

Lengyel István könyve politikai-történelmi irodalmunk igen nagy hiányát pótolja. A breszt-litovszki békéről ui. gyakran beszélünk, mai nemzedékünk azonban már alig tudja, hogy mi ennek az eseménynek a tényleges tartalma. Azt még tudják ugyan a legtöbben, hogy a fiatal szovjetállam hatalma 1918 elején tulajdonképpen a béke megkötése után szilárdult meg. Hogy azonban létrejötte mind szovjet—német viszonylatban, mind pedig a fiatal szovjet állam és vezetése számára mit jelentett, azt a marxista magyar történeti irodalomban részletesen most fejtik ki először.

Mindenekelőtt két megjegyzés. Az egyik a mű jellegére vonatkozik: kétségtelenül tudományos igényű ismeretterjesztő munka. Ezen azt kell érteni, hogy felhasználja a nemzetközi szakirodalom legújabb és legfontosabb munkáit, dokumentumköteteit, s ezek alapján reális képet ad az eseményekről. Mélyreható levéltári kutatásokba a szerző ezúttal nem bocsátkozik, ami ebben az esetben nem tűnik hiánynak. További kutatásaiban érdemes volna azonban feldolgoznia a levéltári forrásanyagot is. Ennek igen jelentős része, a bécsi állami levéltár anyagából, rendelkezésre áll, s — legalább részben — az OL Filmtárában is megtalálható. Ebben az anyagban talán még található néhány új mozzanat.

A másik megjegyzés kétségtelenül a szerző szellemi önállóságát és előítélet-mentességét, egyben politikai közszellemünk fejlődését bizonyítja. Az a körülmény ui., hogy Lengyel István a breszti béke körüli vita során a béke megkötése kérdésében a Leninnel szembenálló álláspontokat is hitelesen ismerteti, éppen a lenini álláspont helyességét dombortja ki alapvetően. Itt valóban nincs szükség arra, hogy Trockij és Bucharin álláspontját közvetett utalásokon keresztül érzékeltesse a szerző, mert a közvetlen idézetek, az események tényszerű ismertetése ezen ultraforradalmi, s a szovjet államra életveszélyes álláspontokat sokkal erőteljesebben világítják meg. Csakis így válik nyilvánvalóvá az, hogy Lenin a tetszetős, álradikális szólamokkal szemben is tudatában volt annak, hogy a szovjet hatalomnak a békét meg kell kötnie, de nem a Trockij-féle „se béke, se háború" alapján, hanem szerződés formájában, amely ha nem is biztosíték a német militaristák esetében, bizonyos szerződésszerű formát mégis ad a megkötendő békének. Lengyel István igen tömören ismertette Lenin és az ellenzék vitáját, s ugyancsak jó képet kapunk magukról a breszti tárgyalások lefolyásáról, a népek önrendelkezésén alapuló lenini álláspont érvényesüléséről az ukrán kérdéssel kapcsolatosan. A militarista német agresszió képviselőjének magatartása nemcsak a szembenálló bolsevik féllel szemben, de Kühlmann német külügyi államtitkárral, a német államvezetés képviselőjével és gr. Czerninnel, az Osztrák-Magyar Monarchia külügyminiszterével szemben, igen plasztikus ábrázolásban részesül.

A kötet hiteles és alaposan kidolgozott anyagához így inkább kiegészítésképpen, mint kritika gyanánt kell néhány mozzanatot hozzáfűzni. Elsősorban azt, hogy a szerző a breszti béke létrejöttének előadása során nem adja meg azt a külpolitikai hátteret, amely Lenin egykori számtalan megnyilatkozásában megtalálható, s amely nélkül az új szovjet államnak éppen a megkötött békéhez való viszonya nem lehet elég reálpolitikusan megalapozott: nem szól a nagyhatalmak nemzetközi erőviszonyairól, feloldhatatlan imperialista ellentéteikről, az angol—német, az amerikai—japán stb. ellentétekről, amelyek túlmenően azon, hogy a szovjet állam a breszti békével lélegzetvételnyi szünethez jut, meghatározzák a németek mozgásképességét, s az adott pillanatban az agresszív német vezérkarnak nem teszik lehetővé a szovjetellenes háború folytatását. Mig Trockijék és Bucharinék világforradalmi várakozásukban kétségbeesett akcióba akarnak menekülni, Lenin világosan látja, hogy a szovjetállamnak akkor is fenn kell maradnia, ha világszerte nem következik be az a forradalom, amely Oroszországban előbb és könnyebben jutott uralomra, mint másutt. Lenin azt is megmagyarázta, hogy miért, sőt azt is, hogy a szovjethatalomnak éppen az uralom megtartásában kell majd súlyosabb feladatokat megoldania, mint a nehezebben forradalmasodó fejlettebb államoknak. Ilyen körülmények között azonban, mint amilyen az adott helyzet, amikor a várva várt európai forradalom késik, a szovjet külpolitika csak azt teheti, hogy kihasználja a nagyhatalmak ellentéteit, — Leninnek ez a következtetése vált be maradéktalanul. A német hadvezetés a breszti-béke után, márciustól augusztusig négy hullámban rohan ismét neki az antant nyugati felének, s habár ott néhány veszélyes helyzetet teremt, végül is szétzúzódik az egyesült angol— francia—amerikai ellenálláson, Lenin külpolitikai következtetése ezzel

végképp beigazolódott. A szovjet állam 1918 augusztusában megszabadult egyik legveszélyesebb ellenségétől, a német militarizmustól. Bár a fiatal szovjet államnak még sok súlyos veszélyt kellett túlélnie és végigharcolnia, az első hosszabb lélegzetvételnyi szünetet megnyerte. Ez azonban valóban csak Lenin kiváló külpolitikai realitásérzékének volt tulajdonítható.

A másik probléma, amire ezúttal még utalni lehet, a német hadvezetés és állami vezetés viszonyának ábrázolása, — amely Lengyel Istvánnál tényszerűen ugyancsak pontos. — Jól kiderül belőle, hogy Ludendorff és Hoffmann tábornok agresszivitása és telhetetlensége több esetben komoly nehézségeket és válságokat idézett fel, amelyek nemcsak a német állami vezetésnek okoztak megoldhatatlan problémákat, de az osztrák-magyar szövetségest is végveszélybe sodorták. A német hadvezetés és állami külpolitika ellentéteire különben szintén utalt helyenként Lenin. S bár az is igaz, hogy e két tényezőnek a breszti béke „javítása" egyformán célja volt, mégis tény, hogy az ellentét közöttük a végső célok „kevés eltérése" ellenére elég mély volt ahhoz, hogy nemcsak a breszti béke esetében, de az egész háború folyamán végveszélybe döntse a német államot. Hogy ebben az ellentétben Németországban a legagresszívebb hadvezetés győzött, az még súlyosabbá teszi ezt a válságot. Mi történt volna az állami vonal felülkerekedése esetén, ezt aligha lehet tudni. Az adott helyzetre visszatekintve azonban éppen ezért súlytalanná válik az olyan megállapítás, amely egy lezajlott vitában a két felet azonosítja. A szovjet hatalom szempontjából sem lett volna egészen mindegy, ha Breszt-Litovszkban Hoffmann tábornok helyett Kühlmann szempontjai érvényesültek volna.

Mindezt csupán azért jegyeztük meg, hogy Lengyel István munkája esetleges kibővítésénél e néhány szempontot figyelembe vehesse.

GONDA Imre

ANTON C. SCHAENDLINGER:

OSMANISCHE NUMISMATIK

Von den Anfängen des Osmanischen Reiches bis zu seiner Auflösung 1922

(Braunschweig, Klinkhardt & Biermann. 1973. 178 l. + XVIII tábla képmelléklet.)

OSZMÁN NUMIZMATIKA

Miként a címből kitűnik, Anton C. Schaendlinger nem kevesebbre vállalkozott mint a 16. századra világbirodalommá terebélyesedő, majd évszázadokon át lassan de feltartóztathatatlanul sorvadó Török Birodalom pénzverésének, pénzügyi rendszerének bemutatására. A mű elkészítéséhez a szerző feldolgozta az 1960-as évtized végéig megjelent legfontosabb nemzetközi szakirodalmat, s módjában állt tanulmányozni a jelentősebb nyugat-európai éremgyűjteményeken kívül az isztambuli Yapi ve Kredi Bakasi anyagát is.

A könyv bevezető fejezete rövid történeti áttekintés, amelyben a kezdetektől 1922-ig négy szakaszra oszlik az Oszmán Birodalom története. Az első kettőt — 1300-tól 1451-ig, illetve 1451-től 1566-ig a hódító törekvések és a területi növekedés jellemezte; az 1566-tól 1687-ig terjedő harmadik periódusban ütköztek ki a közigazgatási és katonai hanyatlás jelei, melyeknek eredményeként mind szerényebbé váltak a külpolitikai sikerek, s a 17. század végén megindított háború, az elszenvedett nagy területi veszteségek fordulópontot jelentettek a Török Birodalom életében. Az 1687—1922 közötti negyedik szakaszban sem sikerült megszilárdítani a gazdasági és katonai szervezetet, külpolitikai téren — 1917 előtt — pedig Oroszország lépett fel a korábbiaknál hatalmasabb riválisként. A 19. században a Török Birodalom fennmaradása már csupán az európai nagyhatalmi politika függvénye volt, illetve századunkban az első világháború felszínre hozta a nagy múltú birodalom valamennyi gyengéjét.

Ugyancsak a bevezető fejezet nyújt bepillantást a török *államháztartás* kiegyensúlyozottnak semmiképpen sem nevezhető belső viszonyaiba. A 14—15. században az adók képezték a legfőbb bevételi forrásokat, majd Bizánc elestét követően a vámok és kereskedelmi monopóliumok váltak egyre jelentősebbekké. A 16. századtól a hivatalok és tisztségek árusítása, illetve a konfiskálások révén is igyekeztek feltölteni mind

az állami, mind pedig a szultáni kincstárat. Ezek az intézkedések — túlmenően azon, hogy rendkívül ingatag alapot képeztek — elősegítették a rablógazdálkodás, az önkényes adóztatás fokozódását. Katonai szempontok elsődlegessége nyilvánult meg a pénzügyigazgatásban, ugyanis a legfőbb pénzügyi funkciót betöltő bāš defterdār csupán formálisan volt az első számú vezető, mert döntési joggal nem ő, hanem a nagyvezír rendelkezett. A trónra lépő szultánok, ha nem is üres kincstárat örököltek, rendszerint pénzzavarral küszködtek, mert a hadseregnek és a vezető tisztségviselőknek ily alkalommal kötelező jellegű „ajándék" kifizetése nagy összegeket követelt. Velencei becslés alapján az összes állami bevételek 1553-ban meghaladták a 9 millió zecchinot, a zsold és az udvartartás azonban ennek 8/9-ét emésztette fel, mindössze 1 millió felesleg mutatkozott. Lepanto után az üres kincstár feltöltése már csupán a pénzrontás útján volt lehetséges, de a hosszúra nyúló háborús időszakokban ez sem bizonyult elégséges eszköznek, 1605-ben pl. az összes bevételek csupán a felét tették ki a kiadásoknak. Annak ellenére, hogy IV. Murád (1623—1640) szigorú takarékossági intézkedésekkel kísérletezett, a korábbi 1 milliós aktívumot nem sikerült túllépnie, s ez is csak átmenetinek bizonyult. 1653-ban 120—170 millió akcse közötti összegre becsülték az államháztartás deficitjét, amely 1660-ban már a 320 milliót is meghaladta. A bajok orvoslása a hagyományos módszerekkel — hivatalok árusításával, újabb pénzrontással — történt. Bécs sikertelen ostroma után, amikor a hadi kiadások ugrásszerűen megnövekedtek, a várt zsákmány helyett pedig súlyos vereség következett, elkerülhetetlenné vált a pénzügyi összeomlás. Újabb ciklus kezdődött a 17—18. század fordulójának stabilizációjával, amely fokozatos pénzhigítást követően a kücsük kajnardzsi béke idején szintén üres államkincstárral zárult. S noha a 19. század elejétől Európa tőkés államai mind nagyobb szerepet játszottak a Török Birodalom pénzügyeiben, II. Mahmud (1808—1839) uralkodása alatt ugyanúgy államcsőd lépett fel, mint 1786-ban.

A Török Birodalom területén évszázadokon át fennmaradt a *manuális technikájú pénzverés*, s mivel számos kisebb verde még a 18. században is üzemelt, a szétszórtság és a verdék csekély kapacitása konzerválta az alacsony technikai színvonalat. Különösképpen áll ez az ezüstből, illetve rézből vert pénzekre, amelyeknek kiállítása egészen a 17. század végéig igen silány volt. Díszítő elemeket — eltekintve a kalligrafikus arab feliratoktól — az oszmán pénzek nem tartalmaztak, a képi ábrázolás ritka kivételnek számított.

I. Szulejmán uralkodása alatt állandósult a pénzek *körirata*, mely tartalmazta az uralkodó és atyja nevét, a verés helyét és az uralkodó trónralépésének évét; csak a 18. század második felétől tüntették fel azt, hogy a szultán uralkodásának hányadik évében bocsátották ki az érméket. Ebből adódóan a Török Birodalomban vert pénzek *kibocsátási évének* pontos megállapítása igen nagy nehézségekbe ütközik (a datálást az is bonyolítja, hogy egyes pénztípusok, ill. fémfajták szerint is módosulhatott a körirat, amelynek 31 változatát mutatja be az író).

Tág teret biztosított a szerző az oszmán *pénzverdék* leírásának. A több mint 90 verde — működésének ideje szerint — négy csoportba sorolható: *a)* folyamatosan üzemelő, *b)* gyakori megszakításokkal működő, *c)* pénzeket csak egy alkalommal előállító, és végül *d)* tábori verde. A verdék ismertetése során Schaendlinger feltünteti a helységek mai megfelelőit, azt, hogy mettől meddig voltak török kézen, milyen típusú pénzeket állítottak bennük elő, tevékenységük jelentős volt-e, illetve ki volt az első, valamint az utolsó uralkodó, aki ott pénzt veretett. Tekintettel arra, hogy a Török Birodalom fennállása során Tiflistől (Tbiliszi) Tilimsānig (Agadir), illetve Belgrádtól Dimašqig (Damaszkusz) — s ezek nem is a legtávolabbi pontok a képzeletbeli koordinátákon — meglehetősen nagy területen szóródtak szét az oszmán pénzverdék, célszerű lett volna elhelyezkedésüket térképmellékleten bemutatni, s így arra is mód nyílott volna, hogy az olvasó — megfelelő grafikus megoldás mellett — a verdék működési idejéről is képi tájékozódást nyerjen.

Részletesen elemzi a szerző az alábbi *pénzfajtákat:* aqče, mangir altun, madini-pāra, dirhem, gurūš, rijāl sebili, rijāl bugū, zer-i mahbub. Közülük a magyarországi török hódítás korából is jól ismert *aqče* a legősibb oszmán pénz, amelynek első példányai az 1325/26. évből maradtak fenn. Az aqče töltötte be a Török Birodalomban évszázadokon át a *számítási pénz* funkcióját, aqče-ben szabták meg a zsold mértékét, illetve állapították meg az adók összegét. Súlya kezdetben 0,85—1 g ezüst volt, a 16. század közepén 0,49—0,75 g között ingadozott, 1648—1687 között 0,32 grammra csökkent, finomsága — további bizonyítékaként a folyamatos pénzromlásnak — pedig az eredeti felét sem érte már el ekkor.

A tallérveretekhez hasonló nagy formátumú ezüstpénzt 1686/87-ig, a *gurūš* megjelenéséig, — szemben hazai szakirodalmunk mai napig megfigyelhető téves felfogásá-

val — *nem vertek*, a gurūš korábbi jelzős szerkezetekben előforduló török megnevezései idegen eredetű tallérokra vallanak. II. Szulejmán gurūša, amelynek kibocsátását a lázongó hadsereg lecsendesítése is motiválta, képezte a későbbiekben a török pénzrendszer alapját. Eredetileg 19,24 g súllyal, 83,3% finomsággal került forgalomba, megjelenése abból a szempontból is jelentős, hogy a nagy formátumú ezüstpénz lehetővé tette a technikai előrelépést, a gondosabb kivitelt.

Az *altunt*, vagyis a velencei zecchino mintájára készített aranyat, a 15. század második felében kezdték el verni, súlya és finomsága — eltérően az ezüst pénzekétől — hosszú ideig változatlan volt. E tapasztalati tény sarkallta a szerzőt arra, hogy a nagy gonddal összeállított, az egyes *pénzek súlyát és finomságát* feltüntető táblázatba csupán az ezüstből készített vereteket vette fel. Közel egyharmadát teszik ki a műnek a *kibocsátási táblázatok*, amelyeknek függőleges oszlopában az uralkodók sorrendjében kibocsátási évek szerint következnek a verdék, a vízszintes sorok pedig az egyes pénzfajtákról nyújtanak áttekintést. Ezt követően verdék szerint csoportosítva kap képet az olvasó arról, hogy az egyes uralkodók az adott verdében milyen nemesfémet használtak fel a pénzek előállításához. A kötetet bibliográfia, név-, helységnév-, illetve tárgymutató teszi teljessé. A XVII táblából álló képmelléklet több mint 160 veret elő- és hátlapfelvételét tartalmazza, használatát megkönnyítette volna, ha a hozzá tartozó mutató közvetlenül mellette, s nem a bibliográfia előtt nyert volna elhelyezést.

Néhány sajtóhibától eltekintve — hogy csupán „Mohacs"-ra, „Szitvatorok"-ra és a kücsük kajnardzsi béke téves évszámára utaljak — feltűnően gondos és szép kiállítású könyv Schaendlinger műve, s ha a bevezető történeti tanulmány gazdaságtörténeti megalapozottsága helyenként hiányérzetet is kelt a recenzensben, a kötetet egészében véve örömmel olvashatják mindazok, akik az Oszmán Birodalom pénzügyei iránt érdeklődnek, s feltétlenül haszonnal forgathatják a magyarországi török uralom időszakának kutatói is.

BUZA JÁNOS

MAGYAR MŰEMLÉKVÉDELEM 1971—1972

(Az Országos Műemléki Felügyelőség kiadványai VIII. Budapest, Akadémiai Kiadó 1974. 411 l.)

Hetedszer jelenik meg az Országos Műemléki Felügyelőség működésének egy-egy időszakáról beszámoló, tartalmában, terjedelmében (kereken 50 ív) és kiállításában impozáns kötet. Az első, 1960. évi munkásságáról számolt be, a most kiadott az 1971—1972. évekről, ami nálunk, a rövid életű periodikák országában már önmagában is örvendetes tény. A műemlékek feltárása és védelme hosszadalmas, költséges, de főképpen bonyolult feladat, amely sok szakma együttműködését kívánja, nemcsak az építészet és régészet szakembereinek, hanem a restaurátorok hosszú sorának és jogászokénak is. A tudományos alapon álló műemlékvédelem hazánkban 1881-ben a Műemlékek Országos Bizottsága felállításával indult meg, a kezdeti esztendők és az első előadó, Henszlmann Imre működése ma már maga is történelem (Borsos B.: A magyar műemlékvédelem hivatal és gyűjteményei az 1881. évi törvény megjelenésétől Henszlmann haláláig [1888]. 23—46. l.) és ugyanígy történelem az 1944-ben teljesen elpusztult budai várnegyed helyreállítása is (Szanyi J.: Műemlékvédelem a budai várnegyedben 7—73. l.). A Műemléki Felügyelőség ma már történetivé vált munkájában vállalt nagy szerepet Entz Géza, akit a kötetben Gerevich László köszönt 60. születésnapja alkalmából (283. l.).

A történészt elsősorban a műemléki helyreállítást megelőző kutatások érdeklik közelről, ezek során jut olyan információkhoz, amelyek írott forrásokból egyáltalán nem hámozhatók ki vagy csak hipotétikusan állíthatók fel, s ezért itt is azoknak a tanulmányoknak ismertetésére szorítkozunk, amelyeknek témája egy-egy műemlék feltárása.

Az egyik legkorábbi királyi központ, az esztergomi palota építési szakaszairól írt Várnai Dezső (75—102. l.). A palota 1180—1205 között épült, a 25 éves szakasz építészeit és periódusait Várnai a kőfaragójelek rendszerén át rekonstruálta, nem kevesebb mint 178 kőfaragójelet gyűjtve össze és rendszerezve a jelek szerkesztési elvei szerint. Az első építési periódusban (1180—87) Antiochiából jött francia kőfaragók építették fel a hatalmas, legalább háromszintes, szintenként két-két szobára oszló lakótornyot, a

periódus végén (Imre trónörökössége idején) dalmát—francia mesterek segítettek a palota építésének megkezdésében. Az 1187. évi tűzvészt követő második periódusban (1187—96) indult meg a várkápolna építése, ezen francia és magyar kőfaragók dolgoztak. A harmadik periódusban a kápolna kiképzését fejezték be francia—normann mesterek. Ebben a tanulmányban kapjuk meg a vár 1934-ben megindult feltárásának történetét is, ebbe a részbe sűrítette bele a feltárásban annak első pillanatától kezdve résztvevő Várnai Dezső ismereteinek egyik — valószínűleg kisebb — részét. A leírás a visszaemlékezések személyes — és mindig nagyon szerény — hangját ütik meg.

Figyelemreméltó tanulmányban elemzi Czagány István a budai Várban álló (Úri u. 48—50.) épületet. A kutatás nem kevesebb mint négy középkori, egy török, három 18. századi és két 19. századi átépítést állapított meg az eredetileg (a 14. században) három polgárházból álló komplexumon (245—255. l.).

Az 1963—1972 közötti évtizedben restaurálták Sárospatak várát, amelynek munkálatairól Détshy Mihály számol be. Az 1950-ben megindult első munkálatok után éppen ő teremtette meg — nem utolsósorban levéltári kutatásával — a helyreállítás alapfeltételeit a 15. század végén emelt Vöröstoronyban csakúgy, mint a Perényiek által kiépített olasz-bástyás külső erődítményeken vagy a 17. századi Lórántffy szárnyon (257—279. l.).

Külön csoportot alkot és egyben a kötet nagyobb részét teszi ki öt falusi templom kutatásának és helyreállításának közlése. C. Harrach Erzsébet a Vas megyei magyarszecsődi (125—141. l.), Valter Ilona a zalaszentmihályi (145—160. l.), G. Sándor Mária a mecseknádasdi (179—194. l.), Koppány Tibor a somlószőllősi (207—220. l.), A. Kozák Éva pedig az ugyancsak Vas megyei veleméri templom építésének történetét kutatta. Ragadjuk ki ebből az együttesből Valter Ilona megállapításait a zalaszentmihályi templomról. A 13. század elején épült (1220 körül) toronnyal, kisméretű félköríves szentéllyel és kereken 6 × 9 méteres, tehát 54 m² alapterületű hajóval. A 13. század második felében a szentélyt bővítették, a félköríves zárófal helyére tompaszögűt húztak fel. Ebben az állapotban érte meg a templom a török pusztítás idejét; 1550-ben még működött. A leíráshoz csupán egy adatot illesztenénk hozzá: itt is megtalálható a 12. század végétől Magyarországon divatos földesúri karzat. Zalaszentmihályról a legkorábbi okleveles adat 1410-ből való. A templomról egy 1424. évi oklevélből szerzünk tudomást, de akkor sem tudunk meg többet, mint azt, hogy Szt. Mihály arkangyal tiszteletére volt szentelve. A régészeti kutatás tehát az írott forrásoknál sokkal többet mond, több adattal szolgál a plébániahálózatról, a teljesen ismeretlen földesúrról. G. Sándor Mária a mecseknádasdi templomot a Baranya megye északi részén található egyenes szentélyzáródású templomokkal hasonlítja össze. Ebben az írásban is a történeti információk egész sorát kapjuk olyan falusi egyházakról, amelyekről más írott forrásunk nincs, holott erre a területre Györffy György a pápai tizedjegyzékekig minden elérhető adatot igyekezett összegyűjteni. Az információk kronológiai szempontból nem korlátozódnak az Árpád-korra, Magyarszecsődön a 17. század végéről származó latin és magyar nyelvű feliratokat szabadítottak ki a vakolat alól (miért nem közli a szerző szövegüket?), amelyek erre a korra adhatnak értékes felvilágosítást. Tévedés lenne azt hinni, hogy ezek az információk csak a szorosabb értelemben vett egyháztörténetet érintik, szerves részei a településtörténetnek, sőt még a történeti demográfiának is. 1971—1972 folyamán nem ez az öt templom volt a műemléki összteljesítmény. Kozák Károlynak a kötet végén (347—352. l.) a régészeti kutatásokról szóló beszámolójában ezeken kívül még kilencre, Dávid Ferenc és Gergelyffy András a falkutatásokról írott jelentésében (355—365. l.) pedig még kereken két tucatra találunk. Feldolgozásuk az Archeológiai Értesítőtől kezdve a legkülönfélébb vidéki folyóiratokban jelent meg, nyilvántartásuk ma magánszemély részére kilátástalan vállalkozás. De éppen nálunk — forrásaink töredékes volta miatt — igen nagy szükség lenne arra, hogy ez az anyag rövid összefoglalásban, a legszükségesebb adatokkal rendelkezésre álljon. Az egyébként olyan nagy haszonnal forgatható Műemléki Topográfia ezeket a feltárásokat aligha regisztrálhatja, ezért úgy érezzük, meg kell tenni a javaslatot: készítsen a Felügyelőség a feltárt hazai templomokról és szerzetesházakról olyan corpus-t, amely a tájékozódást tovább viheti egy-egy kisebb területnél (ilyent Koppány Tibor, Kozák Károly és Sándor Mária készített), s az ország egész emlékanyagát foglalja magában és teszi közkinccsé. Meggyőződésünk, hogy ez a javaslat a templomokat fenntartó egyházak megfelelő szerveinél is megértő visszhangra talál majd.

FÜGEDI ERIK

BRONISLAW HEYDUK:

DAHLBERGH W POLSCE. DZIENNIK I RYCINY SZWEDZKIE Z DZIEJÓW „POTOPU" 1656—1657

Bev. Adam Przybos

(Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk, Ossolineum. 1971. 205 l.)

DAHLBERGH LENGYELORSZÁGBAN. SVÉD NAPLÓ ÉS METSZETEK AZ „ÖZÖNVIZ" TÖRTÉNETÉBŐL 1656—1657

Erik Jönson Dahlbergh nevét hiába keressük a magyar kézikönyvekben, lexikonokban, de még a nagy lengyel enciklopédiában (Wielka Encyklopedia Polska) vagy a lengyel életrajzi szótárban (Słownik biograficzny Polski) sem találjuk meg. Pedig magas katonai beosztásban hosszabban időzött Lengyelországban az északi háború idején, s megfigyeléseit szóban és rajzban papírra vetve, többek között megörökítette II. Rákóczi György szerencsétlen végű lengyelországi hadjáratának eseményeit is. Két, rajzairól készült metszet sokszor szerepelt már illusztrációként magyar munkákban (II. Rákóczi György találkozása Károly Gusztáv svéd királlyal Émielów közelében 1657. ápr. 17-én és az erdélyi hadak átkelése a Visztulán Zawichost váránál 1657. ápr. 18—22. között), de sem ezek, sem a többi magyar vonatkozású kép történeti ikonográfiai értékével, a mester személyével nem foglalkoztak.

A most megjelent lengyel album az első kelet-európai összefoglalója Dahlbergh tevékenységének. A svéd katonaművész életrajzán kívül bemutatja először a kor művészeti áramlatait, a grafika fejlődését, majd a svéd—lengyel háború politikai hátterét és eseménytörténetét. Ezután olvasható — fordításban — Dahlbergh naplójának az a része, melyben lengyelországi tartózkodását írja le. Végül a rajzokról készült metszetek (néhány eredeti rajz is) következnek kísérőszöveggel.

Érdemes röviden áttekinteni Erik Jönson Dahlbergh életpályájának főbb eseményeit. 1625-ben született Stockholmban; apját, aki nemesi cím nélküli földbirtokos és különböző feudális hivatalok viselője volt, korán elvesztette. Hazai iskoláztatása után nagybátyja Hamburgba küldte kereskedelmi tanulmányok végzésére. Innen a svéd uralom alatt álló Nyugat-Pomerániába ment, írnoki hivatalt vállalt, majd később, igen jó rajzkészsége folytán mérnökkari tisztté lépett elő. A vesztfáliai békekötés után Frankfurtba küldték, ahol három évet töltött, tökéletesítette rajztudását. 1656-ban Itáliában járt, ahol elsősorban az antik művészetet tanulmányozta, s innen szólította vissza a parancs a svéd csapatokhoz, amelyek a nagy svéd—lengyel háborúban, az ún. „Özönvíz"-ben éppen Varsót ostromolták. A hadjáratban való részvétele közben írta naplóját és készítette számtalan rajzát, melyeknek igen fontos kultúrtörténeti értékük van. Károly Gusztáv svéd király főkvártélymesterré nevezte ki, ilyen minőségben az elfoglalt erődök felmérését, újratervezését végezte. Latin tudása diplomáciai feladatok végzését is lehetővé tette. Maga írja naplójában: „Ő Királyi Felsége egész idő alatt gyakorta küldött engem Rákóczi fejedelemhez sokféle fontos megbizatással... S miután Ő Királyi Felsége észrevette, hogy eléggé erős oldalam a latin s így jól meg tudom értetni magam a magyarokkal, egész idő alatt, míg a fejedelem kapcsolatban volt velünk, főszárnysegédként alkalmazott, hogy naponta parancsokat vigyek a fejedelemhez, s hogy Ő Királyi Felsége akaratát és véleményét kifejtsem mindenben, amit kiterveltek és véghezvinni szándékoztak..." Azt is feljegyezte, hogy mint főkvártélymester, Rákóczi hadainak elszállásolását is ő irányította. Így mindennap bejáratos volt a fejedelmi udvarba, ezért oly lényegesek ottani megfigyelései.

A lengyelországi hadjárat befejezése után a dán—svéd háborúban vett részt. 1660-ban ezredesi kinevezést és nemesi címert kapott. A svédországi erődök modernizálásán végzett fáradozásaiért csak hatvankét éves fejjel nyerte el a tábornagyi rangot és a bárói címet. Hetvenöt éves korában még sikeresen védte Rigát II. Ágost lengyel király csapataival szemben, de nyugalmazását kérte megromlott egészségi állapotára hivatkozva. A felmentést csak két év múltán, 1702-ben kapta meg. Egy évre rá meghalt szülővárosában. A rajzairól készített metszeteket Samuel Pufendorf adta ki „De rebus a Carolo Gustavo ... gestis commentariorum libri septem" c. könyvében (Nürnberg, 1696).

Néhány szó magáról a kiadványról. B. Heyduk valóban nehéz helyzetben lehetett, amikor Dahlbergh munkásságát mind hadtörténeti, mind művészettörténeti szempontból meg kellett világítania, nem hagyva el az általános politikai háttér felvázolását sem. Nagy általánosságban meg is oldotta a nehéz feladatot, azonban helyenként aránytalan-

ságok árán. A mű ugyan tudományos apparátussal készült, ám az olvasó időnként nem tudja, hogy szakembernek szánt monográfiával, kultúrtörténeti esszével vagy ismeretterjesztő művel áll-e szemben. (Pl. aki ezt a művet tanulmányozás céljából kezébe veszi, bizonyára már előzőleg tisztában van a réz- és fametszet közötti különbséggel.) A kor lengyel grafikájának hosszadalmas, teljes fejezetnyi ismertetése önálló munka feladata lenne, ugyanakkor hiányzik a metszetek részletes művészettörténeti és ikonográfiai analízise. A képek közlési sorrendje nem világos: időnként sem a kronológiát, sem az eredeti Pufendorf-féle sorrendet nem követi. Hibája a műnek, hogy a 110 ábrából mindössze 4(!) Dahlbergh eredeti rajza, a többi a rajzokról készült metszet. Így elmaradt a rajzoló és a rézmetsző munkája összehasonlításának lehetősége. Hiányzik a cartouche-ok teljes magyarázó szövegének mellékelése a képekhez. Különösen a magyar tárgyú ábrázolások megvilágítása hagy maga után kívánnivalót. Sajnos a szerző teljes tájékozatlanságot árul el a svéd—lengyel háború erdélyi vonatkozásaiban, különösen, ami a magyar történeti személyeket illeti; sőt latin nyelvtudásában is kételkedhetünk (pl. Kemény Boldizsár címe, az „Agazonii [sic!] magister" vagyis főlovászmester még lengyelül sem „zarządca »Agazonii«", hanem „koniuszy"!). A magyar nevek írásmódja mindenütt hibás, jóllehet azok a metszeteken pontosan vannak feltüntetve. E sorok írója azonban nem a jelen kiadványból, hanem a gyűjteményében ill. lengyel könyvtárakban levő eredetiből tudta csak az ellenőrzést végrehajtani, miután a képek nyomása enyhén szólva sok kívánnivalót hagy maga után, legtöbb helyen a finoman kidolgozott grafikai részletek fekete vagy szürke foltokká olvadnak össze. A könyv tipográfiai megtervezése sem sikerült jól: gazdaságtalan, időnként túlzsúfolt, egyenetlen. Nagyon zavaró a könyv hosszú harántformája, amely csak az eredeti méreteknek kb. felére lekicsinyített képek közlését teszi lehetővé.

A könyv úttörő jellegét számos hibája ellenére sem lehet elvitatni. Természetesen nagyon sokat jelentene a tudomány számára, ha a dahlberghi életmű album-alakban, eredeti méretben jelenhetne meg, svéd—lengyel—magyar közös munka eredményeként.

PETNEKI ÁRON

CSAPODI CSABA:

A „MAGYAR CODEXEK" ELNEVEZÉSŰ GYŰJTEMÉNY (K 31—K 114)

(Budapest 1973. 133 l. A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattárának Katalógusai — Catalogi Collectionis Manuscriptorum Bibliothecae Academiae Scientiarum Hungaricae. 5.)

Talán nem nehéz felidéznünk magunkban a „Tery megh bujdossasidbul" kezdetű virágéneket. Íme az első szakasza:

Térj meg bujdosásidból
És már egyszer szabadulj
Búval emésztődött lelkem.
Nincsen semmi haszon már,
Mert szívemben esett kár.
Megfordulhat még a szél,
Eltávozhat a veszély.
Csak te is élj
S légy jó reménységben.

A szöveget hallván, felvetődik bennünk a kérdés, hogy honnan való a dal, mi őrizte meg számunkra. Közülünk talán a jártasabbak azt is tudják, hogy a Vietórisz-kódex (3v) rejti magában.

A Vietórisz-kódex (K 88) és számtalan más, nagyértékű kódexünk őrzőhelye a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattára.

Kézirattárban biztos jelzet nélkül kutatni fáradságos, sokakat kilátástalanságával elriasztó munka. Ahol ugyanis a keresett írásműnek nincs címe, mint a könyveknek, és nincs lajstromozva, mint a levéltári iratok, ott csak az anyag szakértő kezelőjének — tudjuk — véges memóriájában bízhat a kutató. Ezen segít a Kézirattár azzal, hogy az általa őrzött írott forrásokról katalógust készít nemcsak házi használatra, hanem sok-

szorosítva minden kutató számára. A katalógus elkészítésének szükségességét a Kézirattár tagolódása is erősen indokolja.

A Kézirattár eredetileg szakcsoportokra bomlott szét, azaz egy-egy irategyüttest, ha bekerült, tárgyanként, szakonként szétosztották a különböző szakcsoportokra. Az így kialakult rengeteg főszak és az annál is több alszak áttekinthetetlensége, valamint a kéziratok provenienciájának utólagos megállapításával járó rengeteg munka arra ösztönözte az anyag őrzőit, hogy azokat folyószámos rendszerben kezeljék és katalogizálják. Ez a folyószámos anyag Ms (manuscriptum) jelzetet nyert. Már a szakcsoportos rendszer idején is, de főleg a folyószámos módszer bevezetésével együtt hagytak bizonyos egyszerre bekerült iratokat, gyűjteményeket teremtve belőlük.

A kézirattári rend megteremtését követte a nyomtatott katalógusok megjelenése. Az első katalógus-kötet a folyószámos részből kezdte ismertetését (Ms 5009—5024), majd a K sorozatra, a gyűjteményekre tért át. A sorozat 3., 4. és 5. kötetei a K 1—114 számig ismertetik a gyűjtemények anyagát. Míg a korábbi kötetek egynemű irodalomtörténeti (Vörösmarty-, Csokonai-, Ady-gyűjtemények), illetve tudománytörténeti (Bólyai-gyűjtemény) kéziratokról számolnak be, a legutóbb megjelent kötet egy merőben más anyagot, a magyar kódexek anyagát sorolja fel.

A „Magyar Codexek" elnevezésű gyűjtemény a Kézirattár K 31—114 számáig terjedő kódexeit, okleveleit és egyéb iratait tartalmazza. Ahogy talán a világ egyetlen gyűjteményében sem válik el világosan a könyvtári (kézirattári) és a levéltári gyűjtőkör, úgy itt sem. Tehát az elnevezés mögött nem kell feltétlenül csak kódexeket keresnünk, találunk bőven más, főleg levéltári forrásokat is. A gyűjtemény magja egykor egy külön szak volt, ahol a magyar nyelvemlékeket akarták egyesíteni; majd néhány más szakból az idevágó forrásokat áthelyezték, így az 1550 előtti magyar nyelvű okleveleket, néhány kézzel jegyzetelt ősnyomtatványt, valamint más értékes darabjait a Kézirattárnak, melyek értékük folytán nagyobb biztonságot igényelnek; — a gyűjteményt ugyanis a páncélszobában helyezték el.

A gyűjtemény darabjait időrendbe rakták és így leszámozták. A legrégibb darabja az 1380—1410 között készült Besztercei szójegyzék, a legfiatalabbja pedig a múlt században hamisított „ősi magyar nyelvű kódex", a Rohonci-kódex.

Mit mond a katalógus a gyűjtemény egyes darabjairól?

Címét a kéziratnak, amely a származási helyére vagy tulajdonosára utal, korát, nyelvét, anyagát, nagyságát leírva, írását paleográfiailag meghatározza. Szól a díszítéséről, kötéséről, s végül megadja azt a helyet, ahol valószínűleg a kézirat íródhatott. Az egyes darabok tartalmát röviden, címszerűen összefoglaló regeszta után a részletesebb tartalmi meghatározás attól függően hosszabb vagy rövidebb, hogy hányféle irat, szöveg lett egybekötve. Az okleveleknél a legegyszerűbb a helyzet, hiszen egyetlen ügyről lévén szó, annak tartalmát már a regesztában elmondhatja, csak az azonosításul szolgáló első és utolsó néhány szót kell közölnie betűhív átírásban. Nem ilyen egyszerű a helyzet a kevert, vegyes témájú kódexekkel. Itt lapról-lapra haladva kell megadnia a tartalmát, úgy, hogy az egy tárgyi, tartalmi egységet képező szöveget egy szám alatt mondjon el hozzátéve az első és utolsó néhány szót — mint az okleveleknél — betűhíven. Nem egyszer egy kódex vagy kódextöredék tartalmánál többet jelent az a számunkra, ha tudjuk, hogy hol keletkezett, kié, vagy kiké volt, hogyan került a Kézirattárba. Ennek az útnak a kiderítése nemcsak egyszerűen kutatói feladat, hanem az alapos történeti, irodalmi stb. ismeretekkel felvértezett találékonyság próbaköve is. Nem kisebb dolog a töredékes kéziratok közötti viszonyt, illetve az azonosságot sem megállapítani. Hiszen az egy és ugyanazon kódexnek a lapjai sokszor igen tekervényes utat tettek meg a szétválásuktól, míg ismét nem találkoztak a szakember jóvoltából. Ha nem is vagyunk teljesen bizonyosak a Piry-hártya (K 36) és a Máriabesnyői töredék [K (37) Krisztus kínszenvedésének és halálának szükséges voltáról szóló misztériumdráma részlete] együvétartozásában, mégis jól jellemezheti a kódexeink, kódextöredékeink sorsát. Az előbbi egy Horváthné nevű színésznő érsekújvári szemetjéből egy jószemű diák szerencsés keze révén került a névadó Piry Cirjék ferences tanárhoz, aki azt az Akadémiának adományozta. Az utóbbi pedig a máriabesnyői kapucinusok könyvtárából, a nagyszombati, budapesti és a pécsi jezsuita rendházakat megjárva került hártyalap társa mellé, nem sokkal később, mint két emberöltő elteltével. Az egyes darabokra vonatkozó megjegyzések a legkülönbözőbb oldalról világítják meg az illető kézirat kérdéses vonatkozásait. Nemcsak a szövegek és szövegrészek kiadásait sorolja fel a katalógus, hanem a velük foglalkozó irodalom bibliográfiáját is megadja aprólékos gonddal. A kéziratok értékét mutatja, hogy azokat mikrofilmre vették, amely a biztonságos megőrzését biztosítja egyrészt olymódon, hogy az eredeti kímélésével filmen is kutathatók, másrészt az eredeti elpusztulása, megrongálódása esetén (sovány) vígaszul ott marad a hű másolat.

Az időrendbe szedett katalógus önmagában nem adna kellő segítséget, ha nem tartalmazna többszempontú mutatókat. Kötetünkben megtaláljuk a tulajdonosok mutatóját, amely a proveniencia szerint történő megközelítés lehetőségét tárja elénk, míg az írók mutatója a kéziratok íróit mutatja be az olvasónak. Végül a hasznosan bőre szabott általános névmutatóban mindenki szerepel, akinek a katalógusban szereplő darabokhoz bármi köze is lenne, akár azt írta, akár arról írt, akár tulajdonosa, akár felfedezője volt azoknak. Hogy a kötet hatalmas anyagmennyisége mellett is kis terjedelmű legyen, azt a rövidítések biztosítják, melyek jegyzékét a névmutató után találjuk. Ezt követi a konkordanciajegyzék, ahol a gyűjteményről helyhiány miatt leválasztott újabbkori másolatok és a máshonnan a gyűjteménybe került darabok mai és régi jelzetét vetik egybe. A kötetet német nyelvű rövid ismertetés és az elején levő magyar nyelvű tartalomjegyzék német fordítása zárja.

Végül szólnunk kell arról, hogy eltérően a korábbi kötetektől, a jelen kötet sajátos értékeit szem előtt tartva, nem a szokásos gépirásos szöveg került sokszorosításra, hanem a több betűtípust alkalmazó és egyéb előnyökkel rendelkező nyomdailag kiszedett szöveget sokszorosították.

Ismertetésemet zárva néhány, hozzáértését fitogtató recenzens vagy lektor rossz szokása szerint el nem hagyhatnám a nyomdahibák és apró következetlenségek, de főleg a saját elképzeléseim csokorba kötését, hogy azokat irreálisan, mintegy nagyító alatt az olvasó elé tárjam. Ám tudjuk, hogy minden emberi műben vannak hibák, ha mégis ebben a műben tisztelni tudjuk az emberi munkát (márpedig minden ízében méltó rá), akkor esetleges hibáival együtt is tiszteljük azt.

ÉRSZEGI GÉZA

ELIZABETH BEYERLY:

THE EUROPOCENTRIC HISTORIOGRAPHY OF RUSSIA. AN ANALYSIS OF THE CONTRIBUTION BY RUSSIAN EMIGRE HISTORIANS IN THE USA, 1925—1955, CONCERNING 19th CENTURY RUSSIAN HISTORY

(The Hague—Paris, Mouton, 1973. 385 l.)

OROSZORSZÁG EURÓPA-CENTRIKUS HISTORIOGRÁFIÁJA. AZ EGYESÜLT ÁLLAMOKBAN ÉLŐ OROSZ EMIGRÁNS TÖRTÉNÉSZEK OROSZORSZÁG 19. SZÁZADI TÖRTÉNETÉRŐL 1925—1955 KÖZT MEGJELENT MUNKÁINAK ELEMZÉSE

Miután az alcím valamivel többet árul el az Egyesült Államokban beterjesztett disszertáció tárgyáról, bevezetőben csak az Európa-centrizmus fogalmát kellene tisztázni. A szerző több helyen is magyarázza a fogalmat, mindig kissé másképpen, de úgy tűnik, lényegében azt a történetírást erti ezen, amely az orosz fejlődést az általános európai fejlődés részének tekinti, még ha utal is bizonyos különbségekre.

A könyv valójában hét orosz származású történész főképp angol (és francia) nyelvű munkáit elemzi: Michael Florinsky, Michael Karpovich, Andrei Lobanov-Rostovsky, Anatole Mazour, Nicholas Riasanovsky, Leonid Strakhovsky és George Vernadsky. A névsor önkényes, hiszen pl. Vernadsky közismerten éppen az eurázsiai szemléletmód szószólója. De egyébként is, és ezt már a szerző is elismeri, hiszen emigránsnak azt tekinti, aki legalább gyermekkorában Oroszországban élt, de akkor miért kerül ide az 1923-ban Harbinban született Riasanovsky, míg a hasonló korú Marc Raeff már kimarad.

Végül is persze azt kell nézni, hogy ebből a végeredményben szűk témából mit épít fel a szerző. Hogy a téma szűk, azt maga is érzi, ezért könyvének első fele szélesebb áttekintést ad, a szovjet, angolszász, francia és német történetírásnak Oroszországról adott képét is felvázolja, és a későbbiekben ezzel veti össze az emigránsok megállapításait.

A téma még tovább körülhatárolt azáltal, hogy voltaképpen a 19. századi orosz történelemnek is csak három kérdését vizsgálja meg: a politikai modernizálódást a század első felében, a gazdasági modernizálódást a század második felében, és a külpolitikát (ezt is lényegében véve 1840—1890 közt). Az első témánál az autokrácia átalakulását és a dekabrista felkelést vizsgálja, és úgy látja, hogy a tárgyalt történészek a múlt századi orosz konzervatív és a mai szovjet, általa radikálisnak nevezett értékelés közt mintegy

középúton állnak. Nagyjából ugyanez állapítható meg a szerző szerint a gazdasági kérdések kapcsán, ahol Oroszország gazdasági elmaradottságának a kérdése, az 1861-es reform jelentősége és az 1880-as évek ún. ellenreformjai állnak érdeklődése előterében, mellékesen még a forradalmi demokraták és a narodnyikok ezzel kapcsolatos nézetei is. Az orosz emigránsok hangsúlyozzák, hogy Oroszország bizonyos késéssel az európai fejlődést követte, de az eltérő sajátosságokat is kiemelik. A külpolitika tekintetében Beyerly nem lát lényeges különbséget az emigránsok állásfoglalása és a szovjet történettudomány újabb eredményei közt (utal persze arra, hogy a Pokrovszkij-iskola az 1920-as években sok vonatkozásban eltérően értékelte a 19. századi orosz külpolitikát). Összegezve Beyerly úgy látja, hogy az elemzett történészek egyfajta konzervatív-liberális álláspontot képviselnek, bár a részletekben természetesen igen sok köztük az eltérés. A szerző ezekre is utal, de ennyire a részletekbe menően nincs módunk megállapításait ismertetni.

Viszont hadd tegyük hozzá: ha Beyerly arra volt kíváncsi, hogy milyen sajátosságai vannak az orosz emigráns történetírásnak a szovjet vagy a nyugati történetírással szemben, akkor legalább is az általa választott témák mellett egy-két más, talán fontosabb vagy legalább is jellemzőbb témát kellett volna megvizsgálnia, egyrészt I. Péter értékelését, amely mindig is vízválasztó volt az orosz társadalmi gondolkodásban (ha már nagyon korai korszakokra nem óhajtott visszamenni), másrészt az orosz forradalmi mozgalom kérdését, hiszen különben is, ha a 19. század Oroszországára vonatkozó véleményeket akarta megvizsgálni, legalább 1914-ig el kellett volna mennie.

Másik kritikai észrevételünk: Beyerly bemutatja, milyen értékelést adnak az emigránsok a tárgyalt kérdésekről, konfrontálja ezt a szovjet meg a nyugati polgári véleményekkel, kielemzi a különbségeket. Csak éppen arra nem tér ki, miért vannak, miből adódnak ezek a különbségek, az a tény, hogy ezek a szerzők orosz emigránsok és 1920 után működtek éppen az Egyesült Államokban, általában egyetemi katedrákon, milyen befolyással volt nézeteik kialakulására.

Ezek az emigráns orosz történészek az orosz fejlődés sok mozzanatát sajátosan orosz jelenségnek tekintik, mert hiszen valóban eltér a nyugat-európai fejlődési modelltől. Minthogy csak Oroszországgal foglalkoztak, nem ismerik Kelet-Európa egyéb területeit, és így nem látják, hogy jónéhány e mozzanatok közül szélesebb, kelet-európai jelenség. Beyerly pedig ezt egyszerűen tudomásul veszi, holott talán számára nem olyan ismeretlenek egyéb kelet-európai országok, hiszen pl. magyar történészek magyar nyelven megjelent munkáit is idézi lábjegyzeteiben, és olyan kontextusban, hogy világos, tudja is, mi van bennük. És maga is felveti hogy érdemes volna egybevetni az orosz emigránsok álláspontját mondjuk az ukránokéval, vagy a lengyel emigránsok Lengyelország-képét a mai lengyel történettudomány állásfoglalásával.

Beyerly könyvének alkalmasint disszertáció-jellegéből adódó sajátossága, hogy szövege voltaképpen az egész könyvnek csak kisebb részét teszi ki (valljuk meg, voltaképpeni témája nem is érdemelne többet egy terjedelmesebb tanulmánynál). Sokkal több a lábjegyzet, amelyekben egyrészt észrevehető bizonyos görcsös igyekezet annak igazolására, hogy ezt a kérdést is ismeri és amannak a kérdésnek az irodalmában is tájékozott stb. De emellett igen hasznos párhuzamok és megállapítások is találhatók ezekben a lábjegyzetekben, valamint többek között a vizsgált három kérdéscsoport kiadott forrásanyagának igen hasznos áttekintése.

És azt is érdemes megemlíteni, hogy — elszórt utalásokból következtethetően — Beyerly az enyhülési politika híve. És ha kritikus, a polgári állásponttal szemben is kritikus, irónikusan utal arra az állásfoglalásra, amely a nyugati hatalmak gyarmatosító politikáját civilizációs meg egyéb megfontolásokból helyesli, de Oroszország 19. századi terjeszkedésében elítélendő agressziót lát.

Végül is nem érdektelen könyv Beyerly munkája, főképp azzal, amivel túlmutat eredeti szűk témáján.

NIEDERHAUSER EMIL

DIE STÄDTE DES BURGENLANDES

Österreichisches Städtebuch 2. k. Szerk. Herbert Knittler

(Wien 1970. 175 l., 6 városi alaprajz)

Két évvel a sorozat első kötetének (Die Städte Oberösterreichs, Wien 1968) megjelenése után, immár a második kötetet veheti kezébe az olvasó. A sorozat a néhány évtized óta örvendetesen megélénkült európai várostörténeti kutatások bizonyítéka. Biztosra vehetjük, hogy a már készülő harmadik kötet (Die Städte Niederösterreichs, három részben) sem várat sokáig magára. A kiváló gazdaságtörténész, Alfred Hoffmann által szerkesztett sorozat kétségtelenül a Deutsches Städtebuch hatását mutatja. Első kísérlet az osztrák városok fejlődésének lexikonszerű bemutatására.

A kötet egységes koncepcióját mindenekelőtt August Ernst, a Burgenlandi Tartományi Levéltár igazgatójának Burgenland történetéről, valamint Harald Prickler, a Levéltár igazgatóhelyettesének a burgenlandi városokról és mezővárosokról szóló bevezető tanulmánya biztosítja. August Ernst Nyugat-Magyarország történetének összefoglalását adja, a városok fejlődését közelebbről Prickler ismerteti.

A kötetben tárgyalt hat burgenlandi város közül csak kettő (Eisenstadt és Rust) volt szabad királyi város, a többi négy (Mattersburg, Neusiedl am See, Oberwart, Pinkafeld) csak a huszadik században nyert városi rangot. Már ez a körülmény is igen nehézzé tenné „burgenlandi városügy"-ről szólni. Prickler azonban nem elégszik meg a fentemlített városok fejlődésének ismertetésével, hanem utal Bécs, Hainburg, Bécsújhely, Hartberg, Fürstenfeld, Graz, Pozsony, Sopron, Magyaróvár, Vasvár, Kőszeg és Szombathely fejlődésére, illetve arra, hogy a burgenlandi mezővárosok fejlődése éppen e városok konkurrenciája miatt torpant meg. Az 1921. évi határváltozás hozta magával, hogy ezek a mezővárosok — részben megszabadulva a fejlettebb városok versenyétől — várossá válhattak.

A bevezető részben kapott helyet a tehetséges, fiatal nyelvjáráskutató, a bécsi egyetem Germanisztikai tanszékének asszisztense, Herbert Tatzreiter burgenlandi nyelvjárásokról szóló tanulmánya. Ugyanő készíti az alsó-ausztriai kötet nyelvjárásokról szóló részét is.

Ezt követi hat burgenlandi város — Eisenstadt, Mattersburg, Neusiedl am See, Oberwart, Pinkafeld és Rust — azonos séma szerinti ismertetése. Ennek tagozódása jól kidolgozott, több figyelmet érdemel. Az első témakör az összes városok esetében a város német, magyar, latin nevének megadása, majd a város földrajzi fekvésének, közlekedési ill. központi funkcióinak ismertetése. A városelőtti település idejéből a történelemelőtti leletek, a római és a koraközépkori, ill. a falu és mezővárosi település érdemel említést. Nem egészen világos témakör a „város ura, várossá levés vagy emelés" című. Ez a város urát, a település elnevezéseit, a város jellegét és a városi kiváltságokat foglalja magában. Nincs tisztázva — és ez zavarhoz vezethet —, hogy az első helyen megadott városnév és a település elnevezése mennyiben külön kategória.

Külön helyet kap a városnak mint településnek a vizsgálata. Ez az építészetet, az épületek elhelyezését, valamint a tűzvészek, árvizek leírását jelenti. Ebben a témakörben szerepelnek — nem teljesen érthetően — a második világháború pusztításai és az újjáépítés. Ez utóbbit nyilván az magyarázza, hogy a sorozat a tartományi kormányok támogatásával jelenik meg, melyek az újjáépítés külön témakörként való kezelésére helyeznek súlyt. Helyesebb lenne a második világháborút is a később következő „védelemügy — háborús események" tárgykör alatt ismertetni.

A lakosság eredete, társadalmi tagozódása, nyelve, a lélekszám-összeírások, egyházi anyakönyvi ügyek, jelentős családok, nemzetségek és személyek, valamint a temetőügy a járványokkal egy kategóriát képeznek. Ez utóbbi inkább az egészségügyhöz tartoznék.

Nagy figyelmet szentel a kötet a városok leírásában azok gazdaságának: az általános gazdasági fejlődésnek, a gyáraknak és kereskedőházaknak, vásároknak és kiállításoknak, ipari és kereskedelmi szervezeteknek (takarékpénztárak, bankok, szövetkezetek, céhek), a közlekedési berendezéseknek és az idegenforgalomnak. A városok pénzügye, háztartása (vám, kövezetvám, átkelési jog) viszont külön tárgykörként szerepel.

Viszonylag kis helyet kapott a kötetben a városi alkotmány és igazgatás, hol mindössze időbeli megkülönböztetést látunk („1785 előtt" ill. után). A városi kormányzat ennél sokkal nagyobb jelentőségű; több teret érdemelt volna. Tárgyalandó lenne a testületi, igazgatási és bíráskodási szervek szervezete és működése valamint a városi kormányzat felett gyakorolt uralkodói, állami és tartományi felügyelet.

Külön témakörként szerepel a városi pecsét, címer és zászló, mely a városi alkotmány témaköréhez tartoznék.

Már fentebb — a második világháborúval kapcsolatban — említettem a védelemügy, háborús események tárgyi csoportot. Ez a városnak a polgárok által való védelmét, a lövészegyleteket és lövöldéket, a helyőrségeket és a fontosabb háborús eseményeket jelenti. A városok leírása a következőkben újból visszatér a tagozódás elején már egyszer szereplő témakörhöz, a város területéhez (felszín, elhagyott helyek, földesúri viszonyok, határ, joghatóság, hozzá- és elcsatolások).

Viszonylag nagy helyet foglalnak el a kötetben az egyes városok vallási viszonyai: így a reformáció előtti katolikus egyházi berendezkedések, a reformáció és ellenreformáció, evangélikus egyházi berendezkedések, más vallási közösségek, szekták.

Hasonlóan nagy témakör a szociális gondozás kérdése. Ez az egyes városok által fenntartott kórházak, szeretet- és szegényházak, járványházak, árvaházak, óvodák, jótékony alapítványok, orvosok, gyógyszertárak leírását jelenti. Ide kerültek ezenkívül az egyébként a kommunális rovatba tartozó kérdések is, mint pl. a vízvezeték, csatorna, világítás, fürdők, parkok, sétányok.

Külön szerepel az oktatásügy (alsó-, közép- és felsőfokú intézmények) és a nyomdák, újságok, könyvesboltok. Minden városnál olvashatunk a várostörténeti forrásokról, bibliográfiákról, levéltárakról, könyvtárakról és múzeumokról.

Amint látható, egyes városok leírásának tagozódása nem minden ellentmondástól mentes, a témakörök több esetben fedik egymást, illetve néhány esetben — mint pl. városi kormányzat, gazdálkodás esetében — további kutatás lett volna szükséges. Ezen hiányosságok ellenére — elsősorban az említett problémák figyelembevételével — jól csoportosítják a városok történetének lexikális adatait.

Kritikai megjegyzésünk Herbert Knittler egyik megállapításával kapcsolatban van. A 11. lapon azt írja, hogy a József-féle 1785. évi Magistratsregulierung-nak Magyarországon nem volt jelentősége. Ezt mindenképpen helyesbíteni kell. A korszak kutatói előtt ismeretes az 1785. évi magyarországi Magistratsregulierung, mely csaknem korszakhatárt jelent a városi igazgatás történetében.

A kötet nemcsak a várostörténet szakemberei, hanem a városi igazgatásban dolgozó tisztviselők, iskolák és a közművelődés számára készült. A közölt adatok néhány város esetében a város történetének modern bemutatásához nyújtanak történeti, topográfiai, statisztikai alapot. Olyan városok esetében, melyeknek története már feldolgozott, fontos kiegészítés, mivel korábban nem vizsgált kérdéseket is tárgyal.

Az Österreichisches Städtebuch második kötetére — elsősorban a városok bemutatásának tagozódására — felhívom a készülőben levő, vagy még csak tervezett helytörténeti lexikonok szerkesztőinek figyelmét.

KÁLLAY ISTVÁN

STANISŁAW STRUMPH WOJTKIEWICZ:

A TÁBORNOK HALÁLA

(Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 1973. 261 l.)

A szerzőnek sorrendben 29. könyve a lengyel történelem egyik legellentmondásosabb időszakának politikai, diplomáciai és katonai kérdéseiről ad tájékoztatást az olvasónak. Wojtkiewicz a londoni emigráns lengyel kormány sajtótisztje, Wladyslaw Sikorski tábornok egyik közvetlen munkatársa, sőt kifejezetten barátja volt, s így bepillantást nyerhetett a kulisszák mögött folyó politikai összecsapásokba.

Ez a lengyel burzsoá csoportok közötti versengés, sőt az eszközökben nem igen válogató közelharc az emigráción belüli politikai vezetésért és ezzel összefüggésben természetesen a háború utáni Lengyelország társadalmi-politikai irányításáért folyt. A magyar olvasóközönség előtt ezek az események csak kevéssé ismertek. Jó szolgálatot tett tehát a Kossuth Könyvkiadó a könyv magyar nyelvű közreadásával. A fordító, Bárkányi Zoltánné igényes, általában pontos és közérthető tolmácsolása is hozzájárult, hogy Wojtkiewicz munkája egyszerre teljesítheti a népszerű történelem és az izgalmas olvasmány funkcióját.

A magyar nyelvű kiadásnál azonban nem ártott volna figyelembe venni, hogy Sikorski tábornok politikája a magyar olvasó előtt nem ismert eléggé. Bármennyire is határozott a szerző véleménye az eseményekről és a tábornok magatartásáról, kívánatos lett

volna egy olyan kiadói előszó, mely a magyar közvélemény számára is történelmileg „helyére teszi" az úgynevezett lengyel kérdést. Ezt a feladatot az utószó sem oldotta meg.

Wojtkiewicz rendkívül zárt szerkezetű és tömör stílusú könyvének részletes ismertetésére nem vállalkozhatunk. Csupán központi kérdésével foglalkozunk röviden.

A munka alapvető témája: szabotázs vagy véletlen baleset következménye volt-e Sikorski tábornok halála? Ismert tény, hogy 1943. július 4-én, Gibraltár közelében, egészen a partnál a tengerbe zuhant a lengyel vezetőket és angol kísérőiket szállító repülőgép. Egyedül a pilóta, a cseh Prchal maradt életben. A szerző felidézi a szerencsétlenséget kivizsgáló különböző bizottságok szokatlan és érthetetlen magatartását, továbbá az elmúlt évtizedek során az esetről megjelent nyilatkozatokat, véleményeket. Egyértelműen és határozottan állást foglal amellett, hogy Sikorski tábornok halálát szabotázs okozta. Leírja, hogy Sikorski politikája a lengyel emigránsok jelentős része számára nem volt szimpatikus. „Nemzetünk Sikorski tábornokban a birtokos osztály olyan képviselőjét tisztelhette — írja Wojtkiewicz a 9. oldalon —, aki kezdte áttörni osztálya vastörvényeit, méghozzá nemcsak azáltal, hogy bejelentette a nagybirtok felosztását és a munkásoknak a termelés irányításában való, közelebbről meg nem határozott részvételi formáját, hanem elsősorban azáltal, hogy javította a Szovjetunióhoz fűződő kapcsolatainkat. Azokban a körökben, amelyek a legszerényebb reformokat is rossz szemmel nézik, nem tűrik az ilyen »árulásokat«. Megindult tehát a fékevesztett agitáció a tábornok ellen, az ilyen légkör pedig mindig kedvez az egyéni vagy csoportos orgyilkosságoknak." A 235. oldalon pedig, többek véleményét elfogadva, a szerző azt állapítja meg, hogy „a tábornok halála nem volt szerencsétlen véletlen műve... Akármi is a véleményünk azokkal a külső erőkkel kapcsolatban, amelyek a lengyel kormány fejének, a lengyel fegyveres erők második világháború alatti fővezérének és megújítójának életére törő merényletet sugallták vagy szervezték, — egyvalami bizonyos: az a kéz, amely végrehajtotta a »feladat« lényegét, lengyel kéz volt..." De hogy ki és hogyan, erre a szerző nem tud konkrét választ adni, az eddigi, egymásnak ellentmondó feltételezések összegezésén és szembeállításán túlmenően. „Sikorski akkor pusztult el, amikor meg akarta akadályozni, hogy Lengyelország angolszász vagy angol—német eszközzé váljék a béke és egy esetleges hidegháború korszakában" — állapítja meg Wojtkiewicz. A tábornok halálát nyugodtan nevezhetjük azon politikai gyilkosságok egyikének, melyek előkészítésének és végrehajtásának körülményeit teljesen talán sohasem sikerül tisztázni. Az okok és érdekek megismeréséhez és megértéséhez azonban Stanisław Strumph Wojtkiewicz könyvének elolvasása után mindenképpen közelebb juthatunk.

GODÓ ÁGNES

SZABÓ GYÖRGY:

ABAFÁJI GYULAY PÁL

Szerk.: Klaniczay Tibor.

(Humanizmus és reformáció 3. Budapest, Akadémiai Kiadó 1974. 145 l.)

A páduai egyetemet végzett magyar politikusok utolsó nemzedékének — közéjük tartozik Gyulay Pál — hálátlan szerep jutott. Látszólag ők a legszerencsésebbek, mert a legmagasabbra emelkedett magyar „páduai", Báthori István király környezetében a mindennapi politizálás lehetőségét kapták. A valóságban talán jobban jártak volna, ha nem kerülnek ilyen közel a hatalomhoz; a könyvek világában oly helyesnek tűnő elképzeléseik nem kényszerülnek a gyakorlat próbája alá. Mert működésük során megint csak bebizonyosodott: a humanizmus eszményei szerint tanácsot adni könnyebb, mint a politikai élet sokszor kíméletlenül kegyetlen viszonyai között helytállni.

Vitéz Jánosékat juttatják eszünkbe. Nem mintha a 16. század végére késettek nemzedéke az első magyar humanisták mértékével lenne mérhető, sorsukban mégis közös valami. Őket is, azokat is a politika realitásaival számolók söpörték le a közélet porondjáról, mindössze az a különbség, hogy a 15. századiak tévedése nagyobb. Annyival, amennyivel nagyobb formátumúak a 16. század végén működőknél. A királlyal és a történelemmel szembefordult oligarchák mellé sodródott Vitézék pályáját Mátyás erős akarata törte ketté, a Báthori király halála után szerencsétlen önállósággal politizáló „páduaiak"-at az erdélyi katonapárt kényszerítette meghátrálásra. Messzire mutató, vagy kis dolgokon töprengve, a királyságra legméltóbb magyar politikussal szemben

gyermek-trónkövetelőt felléptetve, vagy a féktelen hiúságában féltékeny fejedelem vetélytársának megölésén elmélkedve, a politikában lehetséges legnagyobb hibát követték el. Helytelenül mérték fel lehetőségeiket. Gyulay Pál életével fizetett tévedéséért: Báthori Boldizsár ostobán ingerelt dühének lett az áldozata.

Szabó György könyve egészen a kezdetektől, születése feltételezhető évének, helyének és társadalmi környezetének tisztázásától követi Gyulay életútját a nyomorúságos halálig. Izgalmas eseményeket kísér figyelemmel, mert hőse a szó átvitt és közvetlen értelmében is nagy utat tett meg élete során. „Alacsony helyen" született, de igen nagy ambícióval, az előrejutás minden eszközét megragadva jutott mind magasabbra a társadalomban, mind előbbre kortársai megbecsülésében. Társadalmi emelkedésének legfőbb mozgatója, a művelődés földrajzilag is messzire vitte szülőhelyétől: ifjan Itáliában, Ausztriában utazott, élete csúcsán pedig a Lengyelországban regnáló Báthori István király mellett élt.

A páduai tanulmányokra Dávid Ferencék szemelték ki Gyulayt, anyagiakat hozzá az unitáriusokat sokképpen támogató Bekes Gáspártól szereztek. Ez a tetteiben és gondolkodásában egyformán kevés kötöttséget tűrő nagyúr lett aztán hosszú időre Gyulay Pál színes életének irányítója. Az itáliai peregrináció alatt nagyvonalúan ellátta őt, pártfogoltja utazhatott, szemlélődhetett, gondtalan baráti kapcsolatot tarthatott fenn a nagyhírű egyetemre Európa legkülönbözőbb részeiről érkezett barátaival. Hazatérése után pedig maga mellé vette, titkárává és bizalmasává tette a sokoldalúan képzett, művelt fiatalembert. Gyulay mellette izgulta végig — még Páduában — a János Zsigmond halálát követő erdélyi kormányzati válságot, és Báthori István feltétlen ellenségeként kezdett működni a Habsburg uralkodóval szemező erdélyi bukott trónkövetelő emberei között. A lengyel királyságra jutott Báthoritól mégis nemeslevelet kapott, plebejusi állapotból az ország született nemesei közé emelte őt a királyi kegy, mivel Bekes mellett az udvarban forogva „mindenki szeretetét és jóindulatát megnyerte".

Báthori és Bekes összebékülése az erdélyi történelem homályosabb pontjai közé tartozik, de akárhogyan volt is, miután a volt ellenség rájött, hogy ostobaság Báthori örökös sikertelenségre ítélt vetélytársának lennie, ha tekintéllyel és hatalommal elhalmozott barátja is lehet, a legbizalmasabb kapcsolat alakult ki közöttük. Bekes mellett részesült a királyi figyelem gondoskodásában az ura után Báthori mellé állt Gyulay is. A legbelső körbe még a patrónus életében jutott, 1578-ban lett királyi titkár. Két évvel később írta meg feltétlen hűsége beszédes tanúságát, a Commentarius-t Báthori második oroszországi hadjáratáról. Állítólag mint katona is kitüntette magát, igazán hasznossá azonban az erdélyi ügyek intézésében vált. Nyilván Báthori uralkodási módszerére jellemző, hogy a hazai rendiségen gyakorlatilag kívülálló politikust küldött sokszor, nem egyszer nagy diplomáciai készséget igénylő feladatokkal, Erdély otthon maradt vezetőihez.

Szabó György aprólékos elemzéssel adja elő Gyulay küldetéseinek eseménytörténetét, majd meggyőzően bizonyítja be, hogy — az ellenkező látszattal szemben — résztvett a Báthoriak István király halála utáni lengyelországi akcióiban. Ezek meghiúsulása után, élete utolsó hat esztendejében a fejedelemség első emberei között vett részt Gyulay az erdélyi politikában. A jezsuiták körüli harcok egyik vezető alakja lett, Carillo egyenesen úgy tudta, barátjával, Gálfi Jánossal ők voltak a rend „eltávolításának legfőképpeni szerzői", „a katolikus vallás két legnagyobb ellensége". Ők ketten lettek azután a Báthoriak családi viszálya első összecsapásának áldozatai.

Az életrajz külön fejezetben foglalkozik Gyulay Pálnak a váradi kapitányhoz írt „levelével", mely Tanácsi tükör címen, magyar fordításban lett közismert, s messze túlélte a szerzőjét. Gyulay 1585-ben küldte haza ezt a baráti levél formájában készült, de humanista ambícióval nyilvánosságra számító iratot. Címzettje Sibrik György, akit az erdélyi kormányzóságra emelt Ghyczy János utódjaként nevezett ki Báthori a legfontosabb katonai méltóságot jelentő váradi főkapitányságra. A levél a klasszikus retorika szabályai szerint készült, ókori auktorok ihletésére; rájuk hivatkozva ad tanácsokat Sibriknek új feladatai ellátásához.

Szabó elemzései során jó érzékkel felveti a kérdést, hogy vajon milyen műveltségű volt Sibrik. Tudta-e méltányolni Gyulay klasszikusokon nevelődött stílusát? Nem állt-e közel azokhoz, akik a klasszikus műveltségűek felett gúnyolódtak?

Jogos kérdések, de talán még tovább is lehetne menni. Ugyan mit szólt Sibrik — akár méltányolta a formát, akár nem — a Gyulaytól érkezett tanácsokhoz? Dühöngött vajon, vagy nevetett, amikor a hosszadalmas episztolát megkapta? Szinte lehetetlen feltételezni, hogy szükségét érezte volna a jótanácsoknak. Nem kis utat járt be ő maga is, mire sikerült a váradi kapitányságot megszereznie. Előbb háborúkban kellett bizonyítania a rátermettségét, hadjáratok vezetésével a hadvezéri képességeit, egy lengyelországi vár parancsnoklásával a szervezni tudását, mielőtt akár csak gondolhatott is

arra, hogy a Váradért folyó versenyfutásba beszálljon. És itt már nem lehetett elégséges a katonai jártasságoknak még oly hatalmas arzenálja sem; emberismeret, kíméletlenség, ügyesen irányított karrierizmus vihette csak a sokak előtt áhított célhoz. Nem valószínű, hogy Gyulaytól tudta meg: a törököt és a „németet" egymás ellen kijátszva biztosíthat magának nyugalmat. Vagy: kémeket kell küldenie mindkét irányba, igazán szolgáltassa a törvényt, becsülje meg az embereket, tetteivel ne támasszon maga ellen rágalmazókat.

Gyulay tanácsai helyesek, a legszebb humanista tartalmi és formai eszmények szerint fogalmazta meg őket, de tökéletesen feleslegesek. Sibriknek nem volt rájuk szüksége, mert Báthori királyi titkára alighanem iskolába járhatott volna hozzá ott, ahol a parancsnoklás mesterségéről, a közéletiségről volt szó. Gyulay maga is érzett valamit a helyzet fonákságából, ahogy a levél végén írja: kegyelmed „ne nézze a tanács adásnak nem szükséges voltát, hanem az én szeretetemből való igyekezetemet". Cicero bátyjának példájára hivatkozik, aki consulságra jutott fivérének írt tanácsadó „Könyvetskét", meg Sallustiuséra, ő Julius Caesart oktatta az uralkodás művészetében, pedig egyikük sem volt testvérével, illetve a „győzedelmes és bölcs" imperátorral szemben tanácsadásra feljogosító helyzetben — hangsúlyozza. Gyulay soraiból világos, egy humanista konvenció elfogadását várja Sibriktől: tegyen úgy, mintha a toll emberének lehetne a gyakorlatban cselekvő számára megfontolandó tanácsa.

Ki tudja, az új váradi kapitány alkalmazkodott-e ehhez az igényhez. Az utókor mindenesetre — úgy látszik — elfogadta. Állítólag 1660-ig minden Nagyváradon volt főkapitány beiktatásán felolvasták a híres levelet, sőt, még jóval később is, Bánffy Dénes fia Kolozs megyei főispáni beiktatása ünnepségén hivatkozott rá. A késő utókor megbecsülése hízelgő az Epistola tudós szerzőjére, de határozottan a politikus Gyulay ellen szól. Mert ugyan milyen gyakorlati segítséget jelenthettek Sibriknek időtlen, majd nyolcvan éven át, sőt azon is túl érvényesnek érzett tanácsok?

Itt visszajutottunk a Gyulay életrajz, a humanista tudós-politikusok működésének legizgalmasabb kérdéséhez. Ő is, sok hozzá hasonló értelmiségi is látszólag kulcsszerephez jutott Bekes, majd Báthori, egy-egy főúr, vagy uralkodó környezetében. Báthori Istvánról — például — soha nem szoktunk szót ejteni anélkül, hogy az udvarában tevékenykedő jeles humanistákat, kiválóan képzett államférfiakat ne említenénk. Iskolázottságát tekintve lehetne akár ő maga is humanista értelmiségi, hiszen külföldön is gyarapított műveltségével nem állt mögötte senkinek, mégis: nem a szellem világában, hanem a politikában lett alkotó. Nem tudjuk azonban, működését, döntéseit humanista képzettsége mi módon, vagy mennyire befolyásolta, volt-e szerepe egyáltalán. Fogalmunk sincs róla, de arról sem, mekkora teret engedett politikája alakításában, döntéseket érlelő megfontolásaiban a körülötte mozgó értelmiségi politikusok hatásának. A tudósok működését Báthori szempontjából még soha nem vizsgáltuk, de az ő oldalukról feszegetve a kérdéseket sem jutottunk tovább annál a közhelynél, miszerint a törökkel szemben elfogulatlan humanista attitüd megkönnyítette számukra Báthori Portára támaszkodó politikájának elfogadását.

Most mintha harciasabb humanista bontakoznék elő Szabó György Gyulay-ábrázolásában, a Gyulay Pál „politikai tanítására" vonatkozó utalások gondos regisztrálása során. Figyelmesen követi a „török—német szorította ország nehéz sorsát hangoztató nézet" alakulását az első epigrammától a váradi kapitányhoz írt levélben megfogalmazott kiteljesedésig. Két fázist figyel meg: „először inkább szubjektív mondanivalót közlő formában, majd „elméletileg is alátámasztva" olvasta Gyulay szövegeiben a szerinte figyelemreméltó, reálpolitikusra valló tételt.

Az olvasót meghökkenti Szabó elemzése, az értékelés nem kevésbé. Hiszen mióta a Szapolyai János mellett agitáló Farkas András még 1538-ban leírta, hogy Isten minket „egyfelől verete pogány törökkel, másfelől némettel", igazán nem lehet magyar — sem erdélyi, sem királyságbeli — politikus egyéni nézetéből fakadónak tekinteni a két ellenség között pusztuló ország képét. Politikust biztosan nem szabad ezzel a „tétel"-lel jellemezni. De meg kellene nézni, vajon nem újszerű-e egy humanista tudós gondolkodásában.

Kár, hogy Szabó megállt a Sibrik klasszikus műveltségére vonatkozó kérdésnél. Csak az foglalkoztatta, mennyire tudta Gyulay környezete a klasszikus formákat méltányolni. Érdemes lett volna pedig figyelmet szentelnie a tartalom kérdéseinek is. Gyulay életét vizsgálva megállapíthatta volna, hőse és a hozzá hasonló tudós humanisták hozzá tudtak-e tevékenyen járulni az erdélyi politika alakításához, vagy megmaradtak az igen sokra becsült közvetítők, nagy általánosságokat mondó tanácsadók szerepében.

PÉTER KATALIN

RÁCZ ZOLTÁN:

JEZSUITÁK TEGNAP ÉS MA . . .

(Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1974. 402 l.)

Nincs még egy olyan szerzetesrendje a katolikus egyháznak, amelyről olyan szenvedélyesen ellentmondó vélemények alakultak volna ki nemcsak az egyházon kívül, de belül is, mint a jezsuita rend. A jezsuiták négy évszázada állnak a rajongó dicséretek és az elvakult támadások áradatában, nem nagyon törődve azzal, miknek tartják őket az emberek: hősöknek és vértanúknak, ragyogó képességű tudós papoknak-e vagy éppen ellenkezőleg sötét méregkeverőknek, elvetemült összeesküvőknek vagy orgyilkosoknak?

A jezsuita rend titkának megfejtésére vállalkozik magyar nyelven hosszú idő után, marxista szemlélettel pedig elsőnek az előttünk fekvő igényes népszerűsítő jellegű könyv. A négyszáz éves történet minden lényeges és — tegyük hozzá — izgalmas kérdése helyet kap a mű hasábjain. Egyetemes történeti keretbe állítva filmszerű elevenséggel és szemléletességgel peregnek le előttünk a jezsuita rend világ- és hazai történetének eseményei, a legújabb kor és a magyar rendtartomány felé haladva egyre részletezőbb előadásban.

A jezsuita rendet az a nagy történelmi „kihívás" hozta létre, amelyet a reformáció intézett a katolikus egyház egész gazdasági, társadalmi helyzete, szervezete, hitrendszere, életmódja ellen. A kihívásra egyházi részről a jezsuita renddel adott „válasz" — ezt bátran elismerhetjük — korszerű volt. A jezsuitáknak nagy részük volt abban, hogy a katolikus egyház nem csupán kiállta történelmének legnagyobb próbáját, a reformáció támadását, hanem ellentámadásba is át tudott menni. Ennek során nem csupán a reformáció által elhódított európai területeket és népeket hódított vissza, hanem más kontinenseken, Ázsiában, Afrikában és Amerikában is megvetette lábát, kárpótolva magát európai veszteségeiért. Az idegen társadalmakhoz, szokásokhoz, művelődéshez, sőt vallásokhoz való mesteri alkalmazkodás, az *aggiornamento* egy korai változata Xavéri Szent Ferenc kelet-ázsiai, a titokzatos Li doktor (alias: Matteo Ricci jezsuita) kínai misszijában, a nevezetes paraguayi redukciókban, e jezsuita kommunisztikus „mintaállamban" olyan eredményeket hozott, amilyeneket az egyház a népvándorlás kora óta nem ért el, és amelyek a 17. század második és a 18. század első felét a Jézus Társaság fénykorává teszik.

A fénykorból szinte átmenet nélkül zuhan a Társaság a sötétség korába. Nemcsak a felvilágosodás írói támadták a jezsuitákat mint a haladás legkörmönfontabb ellenségeit, hanem — egészen más okból — a hatalmukat, tekintélyüket, befolyásukat féltő világi és egyházi hatalmasságok, a rivális szerzetesrendek, különösen a domonkosok és a ferencesek is, erkölcstelenséggel, a tridenti zsinat semmibevételével, a „pogány" erkölcsökhöz, szertartásokhoz való alkalmazkodással, vagyis az *aggiornamento*val vádolva őket. „Általános felháborodás zúdult a jezsuitákra, akik egyszerre minden rossz okozói lettek" (140. l.). Ez a közhangulat kényszerítette XIV. Kelemen pápát 1773-ban a Jézus Társaság „örök időkre szóló" feloszlatására.

Az egyház helyzete azonban a 18—19. század fordulóján, a felvilágosodás, a liberalizmus, a nacionalizmus terjedése, a szocializmus csíráinak jelentkezése idején nem volt olyan szilárd, hogy hosszú időre eltaszíthatta volna „. . . Szent Péter kegyetlen viharban vergődő bárkájától azokat a bátor és tapasztalt evezősöket, akik bátran hasítják a bennünket fenyegető tenger hullámait" (152. l.). Az „örök időkből" így mindössze néhány évtized lett, és VII. Pius újra engedélyezte a jezsuita rend működését. A jezsuiták a tőlük megszokott energiával vetették bele újból magukat a küzdelembe, de régi hatalmukat és befolyásukat a megváltozott világban már nem nyerhették vissza. Sőt a 19. század végére a liberalizmus és a forradalmi eszmék elleni minden eszélyességet nélkülöző fellépésükkel szinte hasonló helyzetbe kerültek, mint egy századdal előbb, feloszlatásuk idején.

A 19. század végétől, XIII. Leó *Rerum Novarum* c. enciklikájának megjelenésétől azonban ismét az újjászületés, az alkalmazkodó képesség megújuló jelei mutatkoznak a jezsuiták magatartásában. A rend igyekszik eloldódni a nagybirtokos és nagytőkés uralkodó osztályoktól, és szélesebb közép- és főleg kispolgári, munkás és paraszti tömegekhez kötődni. Ennek a törekvésnek jegyében lesznek a jezsuiták keresztény-szocializmus, a földreformgondolat (magyarországi KALOT), a II. vatikáni zsinaton az *aggiornamento*, a dialógus, részben a Teilhard de Chardin nevével fémjelzett fejlődésgondolat, a Karl Rahner által hirdetett új teológia stb. képviselőivé. Ez a fejlődés természetesen nem egyirányú és nem is töretlen; visszaesések (magyarországi jezsuiták szerepe a keresztény kurzusban, a második világháborúban, majd utána a hidegháborúban) és

meglepő előreugrások (a latin-amerikai jezsuiták kiállása a nagybirtok és a nagytőke ellen) egyaránt szabdalják. — A könyv befejező fejezetei a „világ leggazdagabb szegényeinek" egyáltalán nem megvetendő, 20 milliárd nyugatnémet márkára becsült vagyonával, a Jézus Társaság szervezetével és belső életével, az ún. jezsuita erkölccsel foglalkoznak nem ugyan vitathatatlan, de mindenesetre tanulságos módon.

Nem történelmi szaktudományi munkáról, hanem népszerű feldolgozásról lévén szó, méltánytalanság lenne a könyvtől az alapvető forráskiadványok vagy akár a teljes szakirodalom tüzetes ismeretét számon kérni. Annyit mégis meg kell jegyeznünk, hogy a felhasznált — elsősorban magyar — irodalom vegyes értékű, nem túlságosan magasszínvonalú, legjobb esetben is felvilágosult racionalista szellemiségű; így nem mindig szolgál szilárd bázisul marxista következtetéseknek. A szerző ugyan kifejezetten elutasítja magától a felvilágosult racionalista szemléletet, és a marxizmus, a történelmi materializmus hívének vallja magát, de ennek ellenére sem mindig tudja magát emancipálni — sajátos forrásadottságai folytán — a felvilágosult racionalista történetszemlélet hatása alól.

A könyv történeti módszere az, hogy felvázolja az egyetemes és a magyar történet keretét, és ebbe egyszerűen, a korabeli gazdasági, társadalmi, politikai viszonyokhoz való szorosabb kötés nélkül beilleszti a rend történetét. Ily módon meg lehet ugyan világítani a rend — nemegyszer kimagasló — teljesítményeit, de csak kevéssé vagy egyáltalán nem lehet feltárni ezek konkrét történeti okát. Ennek következtében a „fekete rend" titka nemhogy fokozatosan csökkennék, majd megszűnnék a könyv olvastával, hanem olykor még növekszik is. Ezzel pedig saját kimondott népszerűsítő szándékával is ellenkezésbe jut a könyv. Célját leginkább még a két utolsó, a Jézus Társaság szervezetét, belső életét, erkölcstanát ismertető összegező fejezetben közelíti meg. De ezeknek az általánosító fejezeteknek is gyönge az indukciós bázisa a megelőző fejezetekben; így hatásfokuk is kisebb a kelleténél.

A jezsuita rend korról korra változó gazdasági, társadalmi kapcsolatainak feltárása természetesen nem teszi fölöslegessé sem a rend, sem az egyház viszonylagos önállóságának, sajátos önmozgásának bemutatását. Ez természetesen csupán az egyházi és rendi viszonyok beható ismerete alapján lehetséges. A könyv nem minden esetben tanúsítja ezt a szakismeretet. Nem szolgálja az egyházi szervezet — de a jezsuita rend — jobb megismerését sem, ha azt — Freud nyomán — katonai (241. l.) vagy — J. M. Rosales mexikói újságíró után — az FBI-hoz hasonló kémszervezetnek (367. l.) minősítjük, vagy a Szív-gárdának, ill. a Szívtestőrségnek katonai jelleget tulajdonítunk (221. l.). Itt tárgyi szempontból felszíni analógiákról, terminológiai szempontból pedig a helyes értelmezést megadó pragmatikus analízis figyelmen kívül hagyásáról van szó. Ugyancsak nem lehet közös nevezőre hozni az egyház és a fasizmus ideológiáját, sem a fasizmus totalitás-igénye, sem különösen fajelmélete miatt. A könyv nagyon helyesen elutasítja az egyház egyértelmű fasisztabarátságára vonatkozó sommás megállapítást (216., 246. l.); máshol mégis olyan megfogalmazásokkal él, amelyek megkérdőjelezik ezt a helyes álláspontot (218., 233., 253., 308. l.).

Nem kis zavart okoz, hogy a szerzőnek szemmelláthatólag nincs egységes kánonja, amihez mérné a különböző egyházi kijelentések auktoritását, ill. autenticitását. Enélkül pedig aligha lehet eldönteni, hogy a sok, egymásnak gyakran ellentmondó egyházi megnyilatkozás közül melyik tekinthető végül is a rend, ill. az egyház hivatalos álláspontjának. Többek közt ezért marad meddő a szerzőnek minden arra irányuló igyekezete, hogy eldöntse azt a régóta szenvedélyesen vitatott kérdést: valóban hirdették-e a jezsuiták „a cél szentesíti az eszközt" elvét, vagy pedig csak ellenfeleik — elsősorban Pascal — fogták rájuk? Az olvasó a felhozott tények alapján (126., 388. l.) inkább az utóbbi felfogás felé hajlik. A szerzőnek a 19. századi francia jezsuita moralteológussal, J. P. Guryvel való bizonyítási kísérlete mindenesetre logikai és morálfilozófiai szempontból egyaránt hibás. Az idézett helyen ugyanis nem önmagukban véve rossz, hanem csupán közömbös eszközökről van szó. (388. l.). De a zsarnokölés hirdetésének a jezsuitákra való rábizonyítása ugyancsak tételcsúsztatással történik (394—395. l.).

Történetietlen mérce alkalmazására is nem egy példát nyújt a könyv. A hírneves 17. századi jezsuita professzort, Szentiványi Mártont aligha jogos elmarasztalni Kopernikusz elleni állásfoglalásáért (137. l.), mikor a kopernikuszi rendszer ismerete csak a 18. században terjedt el hazánkban, Newton fizikájának cáfolhatatlan bizonyítékaival együtt. Az olyan állításokkal pedig, mint amilyen a Mária Kongregációknak munkásszervezetekként való bemutatása (196. l.) egyszerűen nem tud mit kezdeni a kérdést csak valamennyire is ismerő olvasó.

A tényekkel, adatokkal egyébként is annyira hadilábon áll a könyv, hogy hálás anyagul kínálkoznék Pihent szemmel — az olvasó érdekében c. múltbeli rovatunknak.

Történeti személyek, méltóságnevek kénytelenek elszenvedni az átkeresztelést. Így lesz Kőrösi Márkból *Márton* (131. l.), Frangepán Ferencből *Kristóf* (132. l.), Félegyházi Józsefből *Zoltán* (278. l.), X. Károlyból — Lajos Fülöp helyett — az utolsó Bourbon király (154. l.), a német-római császárból osztrák császár (149. l.), a nemzeti párti Hugenbergből centrumpárti politikus (218. l.) stb. A szerző merész tény-kombinációival nemegyszer valóságos rejtvényt ad fel az olvasónak. Vajon melyik Ferdinánd császár volt kénytelen Bocskaival *és* Bethlennel is kiegyezni? (75. l.) És még nem is szóltunk a szépszámú — mondjuk így — sajtóhibáról (176., 218; 169., 175., 213. l. stb.). Mindez talán érthető és könnyen megbocsátható lenne, ha nem lett volna a könyvnek három lektora, akik közül az egyik éppen „az adatokat ellenőrizte".

Mindezzel nem akarjuk azt mondani, hogy a jezsuitákról szóló könyv nem szorgalmas, érdekes, sőt érdemes munka, csupán azt, hogy alatta marad lehetőségeinek. A ‚fekete rend" történetét övező misztikus homály ritkább lett ugyan, de nem tűnt el nyomtalanul. A tudományos ismeretterjesztésnek van még mit átvilágítania!

BELLÉR BÉLA

1848/49 ZALAI ESEMÉNYTÖRTÉNETE

(Zalai Tükör. 1974. I. köt. Szerk.: Baranyai György, Degré Alajos, Kovács Lajos. Zalaegerszeg. Zala megyei Tanács. 198 l.)

Figyelemre méltó vállalkozás ez a magyarországi polgári forradalom és szabadságharc Zala megyei eseménytörténetét bemutató tanulmánykötet. Figyelemre méltó, és — mindjárt itt az elején szeretnénk leszögezni — követésre méltó vállalkozás is. Követésre méltó, hiszen 1848—49-ről országos viszonylatban aránylag sokat, s egyre többet tudunk, ugyanakkor a korszak helytörténeti vonatkozásairól ismereteink mindmáig igen hézagosak. De nemcsak ezért kell nagy elismeréssel üdvözölnünk ezt a vállalkozást, hanem — túl ezen — a tanulmányok témáinak szerencsés megválasztása és a feldolgozás szakszerűsége és igényessége miatt is. Zala megye 1848—49. évi eseménytörténetének bemutatása azonban nemcsak helytörténeti vonatkozásai miatt tarthat érdeklődésre számot; a megye jelentős szerepet játszott 1848 nyarán a várható horvát támadással szembeni védelem megszervezésében is. S ha ezt a kérdést történetírásunk meglehetősen nagy részletességgel fel is dolgozta már, a problémát lényegében „felülről" közelítette meg, és ezzel óhatatlanul is egyoldalúvá tette az ábrázolást; a kötet tanulmányai az „alulról" való közelítéssel szerencsésen egészítik ki és teszik plasztikusabbá a már kialakult képet. S ez természetesen nemcsak a horvát támadással szembeni védelem megszervezésének esetében igaz, igaz 1848—49 egész problematikájával kapcsolatban is.

A kötet bevezető tanulmánya — *Vajda László—Vajda Lászlóné:* Zala megye az 1848—49-es polgári forradalom és szabadságharc idején — teljes áttekintést kísérel meg a forradalom és szabadságharc Zala megyei eseményeiről. Bemutatja a Zala megyei rendek viszonyulását az utolsó rendi országgyűlésen felmerült kérdésekhez és általában az országos politikához; beszél a márciusi események hatásáról a megye életében; foglalkozik a parasztmegmozdulásokkal és — az országgyűlési választásokkal összefüggésben — a megyén belül zajló politikai csatározásokkal, a nemzetőrség kiállításával kapcsolatos problémákkal és a megyei vezetés tevékenységével a védelem megszervezésében; részletesen ábrázolja a megye életét a szeptember 11-ét követő hetekben, majd az ellenséges megszállással szemben kibontakozott népfölkelést; leírja az 1848 végi és 1849-i hadieseményeket a megye területén; említést tesz a megyei vezetés magatartásáról az ideiglenes osztrák megszállás idején; utal Csertán Sándor kormánybiztosi tevékenységére; és végül leírja a megye végleges elfoglalását az osztrák csapatok által, valamint a győzedelmeskedő Habsburg-hatalom első megtorló intézkedéseit is.

Degré Alajos: Zala megye központi közigazgatása 1848-ban c. tanulmánya a polgári átalakulás kezdeteit teszi vizsgálódása tárgyává a megyei igazgatás területén. Ez az átalakulás az 1848. évi XVI. tc. rendelkezései alapján indult meg. A törvénycikk, amint ezt Degré Alajos is hangsúlyozza, kompromisszum eredménye volt, s bár kétségkívül a polgári átalakulás szempontjait tartotta szem előtt, ezek a szempontok nem érvényesültek egyértelműen. Az átalakulás szükségességét azonban kimondta, s rendelkezett — bár szigorú vagyoni census érvényesítésével — szélesebb néprétegek bevonásá-

ról is a megyei igazgatásba. S ha ez utóbbi sem jelentett gyökeres változást, annyit mindenesetre igen, hogy a megyék döntő többségében a liberális nemesség kezébe került a hatalom, annak a rétegnek kezébe, amelyik elsősorban volt érdekelt a polgári átalakulás sikerében. Így volt ez Zala megyében is, abban a Zala megyében, amelynek a politikai életben döntő szerepet játszó nemesi rétege már jóideje a polgári átalakulás ügyének támogatója volt. Ez a réteg most, sajátos érdekeit szem előtt tartva, kétfrontos harcot kellett vívjon: egyrészt teljesen vissza kellett szorítania a konzervatív erőket, másrészt meg kellett akadályoznia a nála progresszívebb álláspontot képviselő rétegek előretörését. Igen jól látszik ez a törekvése az újonnan megalakult megyei bizottmány helyett ténylegesen intézkedő központi választmány összeállításában, az ügyintézés addigi rendjének — a testületi ügyintézésnek, amely minden egyéni kezdeményezést lehetetlenné tett — változatlan fenntartásában, s természetesen intézkedéseinek jellegében is. Mindenek előtt a parasztság követeléseivel, s ezzel igen szoros összefüggésben a nemzetőrség szervezésével kapcsolatban. De kétségtelen az is, hogy a Zala megyei liberális nemesség a forradalom fejlődésével lépést tudott tartani, sőt, kezdeményezésre is képes volt, bár ez kizárólag a közigazgatás területére korlátozódott.

A tanulmány állandóan utal a megye és a kormány kapcsolatára is. A megyében vezető szerepet betöltő nemesség messzemenően lojálisnak bizonyult a Batthyány-kormánnyal szemben, annak rendeleteit lehetőleg maradéktalanul végrehajtotta, s igyekezett eleget tenni a Dráva-vonal védelmének szervezésével megbízott királyi biztos rendeleteinek is. A kormány nyilvánvalóan ragaszkodott ahhoz, hogy a megyék az általa képviselt politikai irányvonalhoz alkalmazkodjanak, a megyék önállóságát azonban nem kívánta korlátozni. Hogy ez végül mégiscsak bekövétkezett, arra „csupán" az szolgált alapul, hogy az ideiglenes osztrák uralom idején a megyei tisztviselők jelentős része hathatós támogatást nyújtott a császári hatóságoknak.

A jobbágyrendszer felszámolásának Zala megyei vonatkozásaival foglalkozik a következő tanulmány — *Simonffy Emil:* A jobbágyfelszabadítás Zala megyében című munkája — , amely kis terjedelme ellenére is nagy ívet fog át: a Mária Terézia-féle úrbérrendezéstől a jobbágyfelszabadításnak az abszolutizmus által történt lezárásáig tekinti át a kérdést. A jobbágyrendszer felszámolásának problematikája jól ismert, ezek a problémák jelentkeztek Zala megyében is. Ennek részletesebb ismertetésétől itt eltekinthetünk, egy kérdésre azonban mindenképpen szeretnénk felhívni a figyelmet, s ez a paraszti sorban élő kisnemesek, és a velük többé-kevésbé egy kategóriába sorolható, nemesi földön gazdálkodó agilisek helyzetében az 1848-iki események hatására bekövetkezett változás. A tanulmány szerzője részletesebben nem foglalkozik ezzel a problémával, de utal rá, s megállapítja, hogy ezeknek a rétegeknek a számára az 1848-iki törvények életbeléptetése sorsuk rosszabbodását eredményezte, s ez óhatatlanul nagyfokú elégedetlenséget váltott ki közöttük. A kérdés azért tarthat érdeklődésre számot, mert — s ezt történetírásunk eddig eléggé marginális problémaként kezelte — ezek a rétegek elégedetlenségüket nyilván nem csak „zabolátlan kitöréseikkel, illetlen magok viseletével" fejezték ki, amint ezt a tanulmány szerzője egy korabeli jelentésből idézi, de feltételezhető, hogy az 1848—49 folyamán sorra-rendre kirobbanó parasztmozgalmakban nem kis szerepük lehetett.

Simonffy Emil tanulmányát egy, az 1848-ban Zala megyében felszabadult úrbéres jellegű földek helységenkénti megoszlását, az egyes helységek jellegét s a felszabadult útbériségnek a helység nagyságához való viszonyát feltüntető táblázattal egészíti ki. A szerző a táblázat összeállításánál a mai Zala megye területét vette figyelembe, s azt nagy gondossággal dolgozta ki; hangsúlyozottan utalva mind a rendelkezésre álló forrásokból, mind a feldolgozás nehézségeiből adódó problémákra. A fenti okok miatt a szerző célját csupán a „nagy korszakváltás megyei szintű elemzésében" jelölte meg, a helységenkénti elemzéstől viszont kénytelen volt eltekinteni.

A fenti tanulmányokat célszerűen egészíti ki, s az azokban elmondottakat jól illusztrálja a *Degré Lajos* és *Kerecsényi Edit* által Az 1848—49. évi szabadságharc Zala megyei történetére vonatkozó iratok címen közzétett forrásválogatás. A szerzők által közölt iratok részben a legfontosabb megyei eseményeket tükrözik, részben egyes sajátos, kevésbé jelentős, de mindenképpen jellemző eseményről tudósítanak. A válogatás szerencsés abból a szempontból is, hogy különböző „provenienciájú" iratok szerepelnek itt: miniszterelnöki leirat, megyei közgyűlési határozat, királyi biztosi rendelet és szegényparasztok által benyújtott panaszok éppen úgy, mint az osztrák megszálló hatóság által kiadott utasítások. A szerzők ezzel a sokszínűséggel sikeresen oldották fel a nagymennyiségű vonatkozó iratanyag és a rendelkezésre álló szűk terjedelem közötti feszültséget; azt azonban mindenképpen sajnálattal kell tudomásul vennünk, hogy részletesebb forrásközlésre ebben a kiadványban nem nyílt lehetőség.

Egy közel harminc évvel ezelőtt végzett gyűjtőmunka eredményeinek részleteit teszi közzé *Kerecsényi Edit:* A szabadságharc kora a Zalakomár környéki nép emlékezetében c. írásában. A közölt anyag azonban itt is nagyobb ívet fog át a címben ígértnél: nemcsak a „márciusi napok"-ról, az „illér betörésről", vagy a szabadságharc vezéreiről beszélnek a megkérdezettek, de a „jobbágyvilágról" és a „katonafogdosásról", valamint a szabadságharc bukásáról és az abszolutizmus korában elviselt szenvedésekről is. A közölt visszaemlékezések egyértelműen mutatják, hogy a forradalom és a szabadságharc menynyire elevenen és pozitíven élt még 100 év elmúltával is a népi tudatban. Kitűnik azonban az is, hogy a nép emlékezetében számos hamis tudati elem is megtalálható, egyes események is torzultan rögzültek vagy eltorzultak az idők folyamán, és sok esetben elmosódtak a valóság és mese határai is.

Ismertetésünket néhány megjegyzéssel szeretnénk zárni. Elsősorban Vajda László és Vajda Lászlóné tanulmányát érezzük problematikusnak. Egyes kérdésekben ugyanis a szerzők álláspontja nem megalapozott, illetve álláspontjuk tisztázatlan; egy-két helyen szerkesztési problémák is adódnak és a tanulmány tárgyi tévedésektől sem mentes.

Egyik lényeges probléma a városi iparos és kereskedő polgárság szerepének megítélése. Ez a réteg a szerzők beállításában egyértelműen a forradalmi változások híveként tűnik fel. Köztudott azonban, hogy a céhes és az azoknál jóval kisebb létszámú, de ugyancsak jelentős befolyással rendelkező patrícius polgárság a forradalmi változásoknak egyáltalán nem volt fenntartás nélküli híve. Igaz, a szerzők ezt nem is állítják, de differenciálás nélkül beszélnek a városi iparosokról és kereskedőkről, illetve Nagykanizsa város vezetőiről expressis verbis is kimondják: „a város vezetői... a megyei birtokos nemesi vezetésnél lényegesen radikálisabb, forradalmibb beállítottságúak voltak". Ezt a Nagykanizsán 1848. március 20-án kiadott kiáltványra hivatkozva állítják, ami önmagában még semmit nem bizonyít; legfeljebb azt, hogy a város vezetői nem látták taktikusnak, hogy az adott helyzetben ne tegyék le az országgyűlés által már amúgy is elfogadott változtatások mellett a maguk voksát. Ugyanakkor a szerzők néhány sorral lejebb utalnak arra, hogy a zalaegerszegi „céhes kisiparosok" határozottan követelték, hogy a „törvény előtti egyenlőséget csakis a törvényesen bevett felekezetekre terjesszék ki". Az egerszegi céhes kisiparosok ezen követeléséről viszont igazán minden elmondható, csak az nem, hogy forradalmi követelés volt.

Problematikus a nemzetőrség szervezetével kapcsolatban tett azon megállapítás is, hogy a „nemzetőrség egy rendkívül ellentmondásos szervezet volt. Eredetileg csak rendfenntartó karhatalmi szervezet, később, 1848 nyarán mozgó honvédelmi feladatokat ellátó szervezetté vált, sok-sok problémával". Nem világos, hogy mit akarnak a szerzők ezzel a megállapításukkal mondani. Kétségtelen, hogy sok probléma adódott a nemzetőrség szervezésével, felfegyverezésével és felhasználásával kapcsolatban egyaránt; kétségtelen az is, hogy a kormányzat a pusztán karhatalmi feladatokon túl az ország védelmében is szerepet szánt — megfelelőbb fegyveres erő híján — 1848 nyarán a nemzetőrségnek. A nemzetőrség azonban ezek miatt az okok miatt egyáltalán nem minősíthető „ellentmondásos szervezetnek", mint ahogy a kormánynak a nemzetőrséggel kapcsolatos rendeleteiről sem mondható el, hogy egymásnak „ellentmondóak" voltak. A kormány valóban sok és sokféle rendeletet adott ki a nemzetőrség szervezésére, felfegyverzésére és felhasználására vonatkozóan, ám ezek a rendeletek a mindenkori adott helyzetnek megfelelően igyekeztek szabályozni a tennivalókat; ez és nem az ellentmondásosság jellemző rájuk. Az természetesen lehetséges, hogy ezek a rendelkezések valamilyen oknál fogva olykor ellentmondásosnak tűntek azok számára, akiknek a rendeleteket végre kellett hajtaniok; a szerzőknek erre a tényre lehetett és kellett volna utalniok a sommás kijelentés helyett.

Nem teljesen tisztázott a tanulmányban Csány László szerepe sem. A szerzők említik kormánybiztosi kinevezését a parasztmozgalmak megfékezésére, majd arról írnak, hogy mint a pesti Közbátorsági Választmány tagja hívta fel a megye vezető tisztviselőit a nemzetőrség szervezésének a fontosságára, s ez után több ízben utalnak a nemzetőrséggel kapcsolatos intézkedéseire. Csány ezeket az intézkedéseket azonban nem kormánybiztosi, még kevésbé a már április 15-én egyébként is feloszlott Közbátorsági Választmány tagjaként, hanem a Dráva-vidék védelmének megszervezésével megbízott királyi biztosként tette. A szerzők említik ugyan a királyi biztosi kinevezését is, ám az olvasó számára egyidejűleg nem derül ki, hogy miért és milyen minőségben rendelkezett Csány a nemzetőrséggel.

Folytathatnánk még a fentiekhez hasonló tisztázatlanságok felsorolását, erre azonban a rendelkezésünkre álló keretek között nincs lehetőség. Nem kívánunk kitérni a többi tanulmány néhány problematikusnak érzett megállapítására sem. S befejezésül is csupán annyit: ismertetésünket azzal kezdtük, hogy a tanulmánykötetet feltétlenül figyelemre és követésre méltó vállalkozásnak tartjuk. És ezzel is szeretnénk befejezni,

hiszen a hasonló jellegű és színvonalú tanulmánykötetek megjelenése mindenképpen nagy nyereség lenne történetírásunk számára. Szükséges és hasznos volna azonban a kötetben olvasható tanulmányok továbbmunkálása, s Zala megye 1848—49. évi történetének monografikus jellegű feldolgozása is.

SZŐCS SEBESTYÉN

„EMLÉKÜL HAGYOM AZ UNOKÁKNAK, DÉDUNOKÁKNAK, LÁSSÁK, HOGY ÉLTÜNK, S HOGY AZ Ő ÉLETÜK SZEBB LEGYEN EGYSZER..."

(Budapest, Gondolat Kiadó. 1974. 400 l.)

A kötet alcíme: *Önéletírások*. Paraszti önéletírásokat, idős parasztemberek forrásértékű életrajzi feljegyzéseit tartalmazza a kötet, amelyet *Hoppál Mihály, Küllös Imola* és *Manga János* szerkesztett. Az életrajzírók a paraszti élet kiváló ismerői, akik értékes adatokat szolgáltattak a néprajzi gyűjtőknek, s mint jó elbeszélők, többségükben épp az ő buzdításukra ragadtak tollat. De volt közöttük olyan is, akit szorongatott magánya indított arra, hogy önéletírásával mintegy üzenetet hagyjon az utókornak. A szerzőket írói tudatosság jellemzi: válogatnak a megélt élmények között, azt emelik ki, ami — maguk is hangsúlyozzák — a mai fiatalság számára is érdekes és tanulságos. Valódi írói erények különböztetik meg tehát ezeket az önéletírásokat azoktól a szokványos önéletrajzoktól, amelyek a személyzeti akták közt tízezrével feküsznek el. Nagyszerű elbeszélőkészség, az ízes népi mesemondók fordulatos, eredeti stílusa, amely megőrzi az élőbeszéd kötetlenebb jellegét, az érzelmek hullámzása, az eleven humor fokozza olvasmányosságukat.

Igazi irodalmi alkotásokkal, írói őstehetségekkel állanánk szemben? Korántsem. Műfajilag szociográfiának, az irodalom és a tényközlő leírás határmezsgyéjén álló alkotásoknak tekinthetjük ezeket az írásokat, amelyeknek szórakoztató jellegét a stílus, az egyéni élettörténetek fordulatai, valamint a könnyen általánosítható és értékelhető, egy eltűnőben levő társadalmi osztály életére vonatkozó információk adják. Nagyszerű és egyedülálló olvasmányélmény! Veres Péter önéletrajzi írásaihoz hasonlíthatók, de ahány szerző, annyiféle író, annyiféle Veres Péteri író-alkat maradt bennük rejtve; szerzőjük csak öregségére jutott egy-egy rövid írás erejéig nyomdafestékhez. S hogy ez így történt, ezen már a kötet sem változtathat, nem segíti egyiküket sem a halhatatlansághoz: a tucatnyi írás közül egyik sem emelkedik ki annyira, hogy írója neve ismertté váljék.

De nem az olvasói élmények ismertetése a feladatunk. Arról kellene inkább felvilágosítást adnunk, hogy milyen, eddig kevéssé ismert vagy kevéssé hangsúlyozott, de mégis általánosítható élettény tárul elénk a 19. század végétől napjainkig ívelő emlékezésekből. Az egyik, csaknem valamennyiük életét végigkísérő alapélmény a fizikai erőszaké. Veri a gyermeket a tanító és a szülő, a legények a mulatságban verekednek, üti az asszonyt a férje, a gyengébbet az erősebb; bántalmazza az újoncot az őrmester, pofozza a csendőr a zsellért. Itt, a szépítés nélküli önéletrajzok olvasása során győződhetünk meg arról, hogy a durvaság, a megaláztatás mennyire hétköznapi jelenség volt hajdan a szegénység számára. Mert a szegénység volt az alapállapot, amelybe beleszülettek, s amelyből többségük — éppen öregsége folytán — még a felszabadulás után sem lábolhatott ki. A szegénységnek is megvannak azonban a maga fokozatai, amelyen az életírók életük során egy-két grádussal feljebb vagy lejjebb kerültek. Ennél a belső mozgásnál — az emlékezők bizonysága szerint — elsősorban a kétkezi emberek és családtagjaik egészségi állapota játszott szerepet. A betegség, főként a tartós betegség, a teljes anyagi romlást jelentette, a munkabíró fiatal esztendők pedig megteremthették az öregségre is elégséges életfeltételek minimumát: a kis házat, a kiházasított gyermekeket, mezőőri megbízást.

Az életutak bonyolódása is könnyen tipizálható. A háború (az első vagy a második világháború) az a sorsdöntő élmény, amely először s nem ritkán utoljára kiszakította őket a paraszti életből. A háború poklába kerültek, így az otthonhagyott paraszti élet valóságos idillként jelent meg előttük a lövészárkokban, életüket ott kívánták folytatni, ahol abbahagyták. Mégis, más emberként tértek haza a háborúból. A fronton váltak levélírókká, tollforgatókká, s a békeévekben mesélőkké. A másik nagy, közös élmény a felszabadulás. Az általa feltáruló lehetőségekkel azonban — elsősorban idős koruk következtében — már nem tudtak olyan mértékben élni, hogy vágyaikat kiteljesítsék, a mindennapi élet gondjaitól megszabaduljanak. Az utolsó évekről ezért némi rezignációval tudósítanak: minden sokkal jobb, mint régen, de mégse az ő koruk ez már. Önéletírásuk-

kal mintegy bizonyítani kívánják az utánuk jövő nemzedéknek, hogy az ő életük is hasznos, sőt érdekes, a mai nemzedék figyelmére méltó volt. Szépen utal erre a könyv jól megválasztott címe is.

Szegényparaszti, küzdelmes sorsról vallanak a szerzők valamennyien. A kötet olvasójának lehetősége van az általánosításra, képet kap a szegényparasztság életéről — de ez teszi a kötetet talán egysíkúvá, kritikusabb olvasójának egyhangúvá is. A néprajzi gyűjtők érdeklődése a szegényparasztság felé fordult, s őket buzdították életük megírására. Nem lett volna haszontalan, ha a parasztság más rétegeiből is felkérnek egyeseket, írják meg életüket. Így nemcsak körkép, hanem sokszínű kép kerekedett volna. A könyv sikere így is bizonyos, s egy újabb kötet már bővebb tematikával jelenhet meg.

A könyv Vankóné Dudás Juli rajzaival jelent meg, aki egyben az írók közül is az egyetlen, némileg ismert személyiség. Rajzainak közrebocsátása e könyvben nagyszerű szerkesztői és kiadói gondolatnak bizonyult. Amit a tíz visszaemlékező írásban elmond életük szép és emlékezetes pillanatairól, azt Vankóné rajzban is elmondja. Talán a szerzők fényképét nézegettük volna még szívesen, láthattuk volna, hogy a tipikus életutak milyen egyénítő vonásokat vésték arcukra. A könyvet tömör életrajzi jegyzetek és rövid utószó egészíti ki.

GERGELY ANDRÁS

GABRIEL ADRIÁNYI:

UNGARN UND DAS I. VATICANUM

(Köln—Wien, Böhlau Verlag. 1975. 567 l. és 1 térkép. Bonner Beiträge zur Kirchengeschichte. Band 5).

MAGYARORSZÁG ÉS AZ I. VATIKÁNI ZSINAT

„Rég idő óta nem jött elő oly esemény, mely mélyebb és állandóbb befolyást gyakorolhatna a jelenkor minden viszonyaira, mint a római zsinaton a csalhatatlanság elvének kimondása. A pápa csalhatatlanságának elve, azon formában, melyben felállíttatott, ellentétben áll az újabb államszervezetek alapját képező elvekkel" — írta báró Eötvös József kultuszminiszter Ferenc Józsefhez 1870. június 30-án kelt, nagyszabású előterjesztésében (41. dokumentum), — kifejezést adva legőszintébb véleményének és egyben tolmácsolva a gróf Andrássy Gyula vezetése alatt álló kormány álláspontját az I. Vatikáni Zsinat lényeges vonatkozásairól. Ennek figyelembevételével is elmondható, hogy az 1867-es osztrák—magyar kiegyezés megalkotásával, a dualizmus államrendszerének fokozatos kiépülésével, ha a tulajdonviszonyok, az egyes társadalmi osztályok helyzete nem is változott meg, ennek ellenére a polgári parlamentarizmus érvényre jutása a Monarchia mindkét felében, felelős minisztériumok létrejötte és egyéb liberális jellegű reformok bevezetése, mégis új állapotot idézett elő a katolikus egyház számára Magyarországon és Ausztriában egyaránt. Amivel a felelős egyházi vezetőknek mindenképpen ezentúl számolniuk kellett, az elsősorban abból fakadt, hogy megszűnt az a korszerűtlen, melegágyi atmoszféra, melyet az osztrák abszolutizmus az 1850-es és 1860-as években létrehozott, a katolicizmus erőinek védelmére, befolyásának hathatós támogatására. Bár kétségtelen, hogy a konkordátumos egyházpolitikai irány érvényesítésének időszakában az államhatalom atyáskodó magatartása, mint valamifele visszájára fordított jozefinizmus, már-már időnként terhére is vált, annak előnyeit élvezők számára, — különösképpen Magyarországon, — ennek ellenére az 1849-ben beköszöntött ellenforradalmi periódus — a maga sok tekintetben ellentmondásos rendszere ellenére, — kedvező lehetőséget adott a katolikus egyház reorganizációjára, pozícióinak hathatós megőrzésére, — mely lehetőséggel Scitovszky János, aki a császári udvar és a római Szentszék bizalmát egyaránt bírta, az 1849-ben kinevezett új prímás, esztergomi érsek, — széleskörűen élt is. Nos ennek a magát hivatalosan a katolicizmust cégéresen pártoló rendszernek, mely ellentmondásba keveredett végül a maga leghűségesebb híveivel is — köztük az arisztokratikus-ókonzervatív politikai blokkban szerepet vállaló Scitovszky prímással is —, 1867-ben vége szakadt a Lajtán innen és túl egyaránt. Beust kormánya egyrészről, Andrássy kormánya másrészről, a liberalizmus jegyében fogant és a parlamenti viták, a szabadabbá vált sajtóban tükröződő közvélemény igénye, még sokkal félelmetesebb

jövőre engedett következtetni a katolikus egyház számára, mint amire e rendszernek a maga erejéből futotta. A szerzőnek érdeme, hogy jó történeti érzékkel az állam és az egyház viszonyának egy olyan kritikus időpontját vette sokoldalú vizsgálat alá, amikor a helyzet monarchiai és nemzetközi tekintetben egyaránt kiélezetté vált, amikor voltaképpen először került sor a dualizmus körülményei közepette komolyabb birkózásra a magát liberálisnak mondott államhatalom és a katolikus egyház között.

Ugyanis az I. Vatikáni Zsinat periódusában, 1869—70-ben és az azt követő időszakban mód és lehetőség nyílt arra, hogy mind az állam, mind az egyház nyíltan számot adjon erejéről, szándékairól, egyidejűleg érzékeltetve azt a határt, ameddig egyiknek és másiknak is futja erejéből. Az eredmény eléggé ismeretes: hallgatólagos kompromisszum, a katolikus egyház gazdasági, társadalmi, kulturális hatalmának, politikai befolyásának konzerválódása, beépülése a kapitalizmus erőteljesebben kibontakozó rendszerébe. Viszont az 1867-et követő kezdeti időszakban, a liberális programok, ígéretek és magas mércével szabott igények gazdag felmerülésének idején, mindez még korántsem volt ennyire világos, a homály, a bizonytalanság vette körül az állam és az egyház kapcsolatát. Az egyház defenzívába szorult, minden erejével arra törekedett, hogy megvédje hadállásait és gátat vessen mindannak, amitől rettegve tartott: a kulturális monopólium megtörésétől, az anyagi hatalmából is fakadó erejének meggyengülésétől. A lavírozásra, a nyílt összecsapás elkerülésére a dualizmus rendszere is lehetőséget adott, — az uralkodói abszolutizmus nem egy lényegtelen attributumának továbbélése folytán, — mégis e lehetőségeknek korlátokat szabott az alkotmányosság bevezetése Ausztriában is és az uralkodónak ehhez történő alkalmazkodása. Ez elég világosan kitűnt az 1868-as osztrák házassági és iskolatörvények szentesítése idején. A magyar kultuszminisztérium hatásköri jogainak kétségbe vonása, szembeállítása az uralkodó kegyúri és apostoli hatalmával; már 1848-ban is ismert kísérlet volt és 1867 után sem járhatott túlzott eredménnyel az egyház számára. Ezen problémákat azért szükséges reflektorfénybe állítani, mert pontosan az I. Vatikáni Zsinat idején szükségképpen előtérbe kerültek, bonyolult összefüggések közepette. Simor János prímás esztergomi érsek (a Bach-rendszer idején a bécsi kultuszminisztérium osztálytanácsosa, 1857-től győri püspök), aki 1867-től állt a magyar katolikus egyház élén, rendkívül kényes szerepet vállalt, amikor 1869 novemberében útnak indult Rómába, hogy a magyar püspöki kar vezetőjeként, mintegy félszáz osztrák-magyar főpap társaságában tevékeny szerepet vállaljon a zsinat munkájában. A már említettek miatt korántsem volt egyértelmű a hazai háttér, nem kevésbé bizonytalan a a Lajtán túliak magatartása és messzemenően bonyolította a helyzetet IX. Pius pápa zsinattal kapcsolatos igénye, melyet határozottan körvonalazott az 1868. június 29-én megjelent „Aeterni Patris" allocutiójában. Ebből egészen nyilvánvalóvá vált, hogy a zsinati atyáktól igényli az 1860-as évek ultramontán szellemű egyházi irányának félreérthetetlen igenlését, beleértve az 1864. december 8-án kiadott „Quanta cura" enciklikáját, a hozzá csatolt „Syllabus"-szal együtt, valamint a felmerült infallibilitas elfogadását. A szerző annak érdekében, hogy a magyar egyház e roppant kényes időszakban kibontakozó magatartását, lehetőleg szenvedélyektől mentesen, bár szigorú elkötelezettséggel egyháza iránt, — tisztázza, körültekintő és széleskörű kutatómunkát végzett. Tiszteletreméltó az a szorgalom és tudásszomj, mellyel szinte végigbúvárkodta mindazokat a nevezetes nemzetközi és hazai levéltárakat (az érdemleges magyar állami és egyházi levéltárakon túlmenően a Bayerisches Hauptstaatsarchiv, a párizsi Archives Nationales, az Archives de Ministère des Affaires Etrangères, az Archivio Segreto Vaticano, a Haus-Hof- und Staatsarchiv), melyekben a tárgykörre vonatkozólag forrásanyagra lelhetett. Kritikus válogatással és mindenkor a forráskiadás tudományos igényeinek kielégítésére törekedve, iratokat tett közzé, mintegy másfélszáz oldalnyi terjedelemben, — alátámasztva monográfiájának érveit, következtetéseit. Ezen alapos és igényes egyháztörténeti munkásságában mintegy kiteljesedtek hosszú évek óta folytatott, megelőző tudományos ambíciói és publikációi. Elég ha utalunk az 1963-ban megjelent, számos új tudományos eredményt tartalmazó munkájára, az 1855-ös konkordátum magyar vonatkozásairól (Die Stellung der ungarischen Kirche zum österreichischen Konkordat von 1855), valamint 1972-es publikációjára az Archivum Historiae Pontificiae hasábjain (Friedrich Graf Revertera Erinnerungen. 1888—1901) a Monarchia volt vatikáni követének emlékiratairól, hogy a kisebb lélegzetűeket ne is említsük. Jelen nagyszabású vállalkozása, a maga szigorúan megszabott tárgykörében kétségtelenül nemzetközileg is elismerhető tudományos eredménynek tekinthető. Továbbá regisztrálható, hogy a szubjektív hangvételű, túlzott felekezeti elfogultságtól terhes egyháztörténeti iránytól távolodó produktumról van szó, melynek elvi vonalvezetése és konklúziója, ha nem is egyezik a problémákról vallott nézeteinkkel, de tiszteletet parancsoló dokumentációja, mégis alkalmas új történeti eredmények összegezésére.

A tárgykörre vonatkozó historiográfiából is megállapítható, hogy a magyar egyházatyák magatartását az egykorú liberális irodalom — korántsem elfogultságtól és túlzásoktól mentesen — határozottabbnak, erőteljesebb arcélűnek rajzolta meg, mint ahogy az a dokumentumok által igazolhatóan a valóságban megmutatkozott. Viszonyukat az államhatalomhoz, sem a zsinat előtt, sem alatt és követően korán sem valamiféle egyértelműség és egység határozta meg. Amikor Simor, Rauscher, az osztrák-magyar püspökök döntő többségével együtt, valamint a zömében francia püspökökkel karöltve a pápai csalhatatlanság dogmává nyilvánításának időszerűtlenségét hangoztatta, — nem váltak a dualista állam elvi álláspontjának és szándékainak tolmácsolóivá, sem a Vatikán határozott ellenzékévé. Kétségtelen, hogy a félreérthetetlen határozat elodázására törekedtek, de nem helyezkedtek szembe az infallibilitas eszmei és történeti álláspontjával és azt a maguk számára is természetesen és kötelezőnek tartották, — sok tekintetben elhatárolva magukat Dupanloup orléansi püspök határozott gallicanista pozíciójától. Hasonlóképpen hazatérésüket követően nem szakítottak élesen, előzetes (a hazai sajtóban annak nyilvánított) intranzigens magatartásukkal, — mivel ez nem jellemezte az érintetteket. Jekelfalusy Vince székesfehérvári püspök e tekintetben kivétel volt, mert nem volt hajlandó szolidaritást vállalni a Schwarzenberg prágai érsek 1870. január 29-én a zsinathoz benyújtott, az osztrák-magyar püspökök döntő része által elfogadott javaslattal, — az infallibilitas időszerűtlenségéről. IX. Pius pápa bizalma a mindig is kemény karakteréről ismert magyar püspök iránt (akit az osztrák abszolutizmus a forradalom alatti magatartásáért püspökségétől megfosztott és üldözőbe vett) oly nagy mértékben fokozódott, hogy a zsinatot követően hosszabb ideig Rómában maradt egyházfőt bevonta a Sacram Congregationem Episcoporum et Regularium munkájába. Ez a valóban intranzigensnek tekinthető püspök, hazajövetele után valóban kihirdette a csalhatatlansági dogmát, melyet a zsinati atyák döntő többsége 1870. július 13-án az illetékes kongregációban 451 placettal, 88 non placet ellenében megszavazott, majd pedig néhány nappal később a konstitúciót a zsinat utolsó nyilvános ülésén a jelen volt 535 zsinati atya közül 533 szavazott meg placettal. Ezen kritikus pillanatban, július 18-án, az osztrák-magyar püspöki kar tagjai — beleértve Rauschert és Simort — már elhagyták az örök várost. Akik ebből esetleg arra következtettek, hogy az érintett egyházfők a határozathozataltól távol lévén, annak érvényességét is tagadták, — tévedtek. Ezt a tények és dokumentumok sora igazolja. Legfeljebb az infallibilitas nyílt propagálása, pásztorlevelekben történő közzététele, annak nyilvánosságra hozatalának időpontja és módozata között akadtak különbségek a magyar püspökök részéről. A hazatérő Jekelfalusy püspök félreérthetetlen állásfoglalását, valamint a vele szolidáris Schopper György rozsnyói püspök magatartását, a magyar püspöki kar tagjai, már korántsem követték kellő következetességgel. Korántsem mentesen a lavírozástól, Antonelli bíboros államtitkár és Falcinelli bécsi nuncius hol serkentő, hol korholó biztatásától kísérve és a dualista állam mindkét felének fenyegetésétől egyáltalán nem mentes, retorziókat kilátásba helyező magatartásától tartva, — kísérelte meg Simor prímással az élén a magyar püspöki kar, hogy eleget tegyen Róma és saját kormánya igényeinek egyaránt.

Ennek a vacilláló, bizonytalankodó, felemás magatartásnak részletes menete ismerhető fel a szerző dokumentációjából és egyéb rendelkezésre álló forrásanyagokból, — de ugyanakkor az is, hogy sem a Vatikán helyzete, sem az osztrák és a magyar kormány elszántsága korántsem volt annyira erőteljes, hogy a kibontakozó ellentétek és konfliktusok, bármely irányban komoly szakadást idézhettek volna elő — egy a németországihoz hasonló „Kulturkampf"-ot provokáljanak. Az 1870. július 18-i záróülés, ugyan csak ideiglenes jelleggel, de valójában véglegesen véget vetett az I. Vatikáni Zsinatnak, a pápai hatalom korlátlansága deklarálásának jegyében, a püspöki hatalom hierarchikus állapotához kötött hatáskör megmerevítésével, ortodox ihletésű felfogásával. De az ultramontanizmus irányának eme egyházon belüli győzelme, ugyanakkor voltaképpen az Egyházi Állam territoriális itáliai állásának haláltusáját is tükrözte, — annak átmeneti elleplezésére, majd ellensúlyozására látszott alkalmasnak. A világi hatalom elvesztését hírül adó hivatalos „Postquam Dei munere" bulla 1870. október 20-án nem adhatott biztos alapot a nehézkesen megszületett zsinati többségi határozatoknak. Az az Egyházi Állam, melyet 1849—50-ben a levert római forradalom után, a francia intervenciós seregek bevetésével restauráltak, világi hatalmát két évtizeden keresztül eldöntő részben III. Napóleon francia császár fegyveres hatalmának közreműködésével tarthatta fenn. A különböző formákban Rómában állomásozó francia katonai erő nélkül aligha lehetett volna az 1860-as években fellángoló garibaldista-mazzinista mozgalmak igényétől megóvni Rómát, valamint a piemonti monarchia dinasztikus törekvéseitől korántsem mentes annektálási terveitől megvédeni. Legalább is ezt bizonyította az a kézzelfogható tény, hogy abban a pillanatban, amikor III. Napóleon a porosz—francia háború kirobba-

nása miatt, kényszerült csapatainak visszavonására Rómából, az olasz királyság csapatai végrehajtották Róma elfoglalását, amire 1870. szeptember 20-án került sor. Ebben a történelmi szituációban, amikor a pápai hatalom a Vatikánba szorult vissza, aligha állott módjában a zsinati határozatok érvényesítésének erőteljes súlyt adni.

Másik oldalról viszont a magyar egyházatyák felé elhangzott hivatalos fenyegetések, az uralkodó placet jogának feleleventése 1870. augusztus 9-én, melyet Ausztriában megelőzött az 1855-ös konkordátum hivatalos hatályon kívül helyezése, a törvényességet figyelembe nem vevők ellen kilátásba helyezett retorziók, — végül is mind-mind ellaposodtak, formális intézkedéssé váltak, semmitmondó megintéssé, figyelmeztetéssé fakultak —, melyeket tényleges retorzió nem követett, olyan értelemben, ami a magyar katolikus egyház és annak vezető pásztorait pozíciójukban, politikai státuszukban, anyagi hatalmukban veszélyeztette volna. Amikor a szerző sokoldalú és gazdagon alátámasztott dokumentációval tárja elénk az egyház és az állam konfliktusának történetét az I. Vatikáni Zsinattal kapcsolatban, akarva-akaratlanul is azt bizonyítja, hogy a katolikus egyház, az arisztokratikus, konzervatív-katolikus jellegű politikai csoportosulások, az ingadozások ellenére, erősebbnek mutatkoztak annál, semhogy az érdekelt kormányok érvényt tudtak volna szerezni előzetes fenyegetéseiknek, — melyek sokkal inkább a közvélemény radikális hangulatának csillapítására voltak szánva, mint tényleges csapásnak az érdekeltek felé. Észrevételezhető, hogy különösen Magyarországon az 1870-es években kifejezetten lelassult a katolikus egyház érdekeit esetleg sértő liberális reformtevékenység, — hosszú időre elejtették a már felettébb időszerű polgári házasság bevezetésének tervét is. Adriányi munkája igényes hozzájárulás a magyar egyháztörténeti irodalomhoz, és a Magyarország újkori történetével foglalkozó munkák sorát is gazdagítja. Ha a monográfia címe és tartalma között érzünk is ellentmondást és némi hiányt is, a dualista állam egyházpolitikájának kialakulását meghatározó erők sokoldalúbb felmérése, mozgása, társadalmi tartalma szempontjából, — mely igény „*Magyarország* és az I. Vatikáni Zsinat" címből következik, — mégis a magyar katolikus egyház egykorú állapotának részletes bemutatásával, az egyes egyházmegyék helyzetének és vezető pásztorai munkásságának összefoglalásával és zsinati részvételük feltárásával, olyan alapot rakott le, melyre, ha szigorú tudományos kritika alkalmazásától nem is mentesen, — de támaszkodni lehet.

Lukács Lajos

KRÓNIKA

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT HÍREI

Elnökségi ülés

A Magyar Történelmi Társulat elnöksége *Berend T. Iván* akadémikus elnökletével 1976. március 12-én tartott ülésén határozatot hozott a Társulat vezetőségi tagjainak munkaterületéről s az igazgatóválasztmányi bizottságok működéséről. Ezután az elnökség megvitatta és kiegészítésekkel elfogadta az 1976. évi munkatervet.

Igazgatóválasztmányi ülés

A Történelmi Társulat Igazgatóválasztmánya *Berend T. Iván* akadémikus elnökletével 1976. március 19-én tartott ülésén elfogadta a Társulat vezető funkcionáriusainak munkaköri beosztására vonatkozó előterjesztést, s kiegészítéssel jóváhagyta az igazgatóválasztmányi bizottságok működésével kapcsolatos indítványt. Ezután az igazgatóválasztmány megvitatta és elfogadta a Társulat 1976. évi munkatervét.

Ünnepi megemlékezés

Deák Ferenc halálának 100. évfordulója alkalmából 1976. január 28-án a Magyar Történelmi Társulat vezetősége nevében *Sinkovics István* alelnök megkoszorúzta Deák Ferenc síremlékét. A koszorúzás alkalmából *Szabad György* igazgatóválasztmányi tag mondott beszédet: „Száz éve halott halhatatlan sírjánál állunk. Amikor temették Deák Ferencet, elsősorban mint a dualizmus megteremtőjét gyászolták. Mi többnek tartjuk őt a tragikus végkifejletű államrendszer egyik megalkotójánál. Mindenekelőtt a népet nemzetté emelő, a feudális országot polgári alkotmányos jogállammá változtató átalakulásért folytatott küzdelem egyik vezetőjét tiszteljük személyében.

Nem felejtjük, mert nem felejthetjük Deák Ferenc harcát a reformkorban az örökváltságért, a polgári tulajdonviszonyok megteremtéséért, a személyes szabadság biztosításáért, a politikai üldöztetés és törvénytelenségek felszámolásáért, Magyarország gazdasági és politikai önrendelkezése biztosításáért.

Nem felejtjük, és nem engedjük elfelejteni Deáknak, 1848-ban a Batthyány-kormány igazságügyminiszterének küzdelmét a nemzeti és társadalmi vívmányok megvédelmezéséért, a feudális maradványok felszámolásáért, az igazságszolgáltatásnak a polgári jogegyenlőség alapjára helyezéséért.

Emlékeznünk kell, és emlékezünk is helytállására az abszolutizmus korában, küzdelmére azért, hogy nemzete átvészelje az önkényuralom megpróbáltatásait.

Indokolt tisztelettel és őszinte kegyelettel tesszük le tehát az élő nemzedék cipruságaként a megemlékezés virágait az antifeudális és antiabszolutista küzdelem nagy magyar államférfijának sírjára."

Felolvasó ülés

A Magyar Történelmi Társulat előadássorozata keretében a Magyar Tudományos Akadémián 1976. február 16-án *Sinkovics István* egyetemi tanár elnökletével *Szabad György* egyetemi tanár „Deák Ferenc és a reformkori Széchenyi—Kossuth-vita" címmel tartott nagy érdeklődést kiváltó előadást.

Tanári tagozat

A Fővárosi Pedagógiai Intézet és a Magyar Történelmi Társulat tanári tagozata rendezésében 1976. február 3-án *Dolmányos István* egyetemi docens „Az első oroszországi forradalom historiográfiai kérdései és a magyarországi fogadtatás problémái" címmel tartott előadást.

Vitaülés

A Magyar Történelmi Társulat és a TIT budapesti szervezete történelmi szakosztálya 1976. április 20-án a Kossuth Klubban vitát rendezett *a mohácsi csatával foglalkozó legújabb kutatásokról*. A vitát vezették: *Heckenast Gusztáv, Hermann Zsuzsanna, Perjés Géza, Rázsó Gyula, Szakály Ferenc.* (A vita részletes ismertetésére a Századok visszatér.)

TUDOMÁNYOS MINŐSÍTÉSEK

Jemnitz János, az MTA Történettudományi Intézetének tudományos főmunkatársa 1974. október 10-én védte meg „A nemzetközi munkásmozgalom az első világháborúban (1914—1917)" c. doktori értekezését.

A vitára kiküldött bírálóbizottság elnöke *Zsigmond László* akadémikus volt; a disszertáció opponensei: *Galántai József*, a történelemtudományok doktora, *Erényi Tibor*, a történelemtudományok doktora, *Hajdu Tibor*, a történelemtudományok doktora.

A kiküldött bizottság a dolgozat tudományos eredményeit a következőkben foglalta össze:

Jemnitz János doktori disszertációja széles horizontú, eredményes marxista szintézise a munkásmozgalom első világháború alatti, 1914—1917 közti történetének. Anyaggazdag feldolgozás, amely valóságos tárházát alkotja a kor szocialista mozgalmaira vonatkozó tudnivalóknak, s amely hazai és nemzetközi érdeklődésre egyaránt számot tarthat.

A mű érdemei között külön említést érdemel az egyes munkásmozgalmi irányzatok differenciált, árnyalt bemutatása.

Az érintett témák sorában kiemelkedő helyet foglal el az oroszországi forradalmi mozgalom nemzetközi kapcsolatainak, hatásának sok új adatot és összefüggést nyújtó elmélyült ábrázolása.

Az értekezés új eredményei között említhető a világháború szocialista értékelésének (1914) számos ismeretlen elemet tartalmazó feltérképezése. Hasonlóképpen értékes eredmény a jobboldali munkásmozgalmi irányzatok sorában a különösen szélsőséges, ún. ultra irányzat szerepének pontosabb rajza.

Jemnitz János disszertációja jelentős hozzájárulás az első világháború alatti nemzetközi munkásmozgalom magyarországi ágának előbbreviteléhez és ösztönzéséhez.

A disszertáció vitája során felmerült kérdéseket, a jelölt válaszait és a disszertációval kapcsolatban kialakított végleges álláspontját a bírálóbizottság a következőkben foglalta össze:

Az Adler-merénylet értékelése, az internacionalisták, illetőleg a háború szociáldemokrata segítőinek elhatárolása, a semleges országok munkásmozgalma.

A bizottság ajánlatosnak tartja, hogy a szerző további munkájában tegyen újabb lépést a témakör elméleti rendszerezésének részletes kimunkálása irányába, főleg az internacionalista, forradalmi irányzat történetibb nyomonkövetése, elvi és tárgyszerű körülhatárolása irányába, s konkrét esetekben egyes centrista és jobboldali plattformok és személyiségek bírálatát fokozza.

A bírálóbizottság kívánatosnak tartja, hogy az első világháború kivételes időszakával kapcsolatban jobban kitűnjenek a helytállás emberi elemei, hogy alaposabban tisztázódjék az internacionalista irányzat küzdelmének érzelmi és kulturális oldala.

Javasolja a munkásmozgalom szövetségeseinek szélesebbkörű figyelembevételét, a semleges, illetőleg kelet-európai országok sajátosságainak közelebbi feltárását. A további kutatás javára válnék a tömegmozgalom és a pártvezetőségek, valamint a pártvezetőségek és a kormányok, polgári pártok kapcsolatainak szorosabb összefüggésben történő tárgyalása.

A bírálóbizottság — titkos szavazás alapján — egyhangúlag javasolta Jemnitz János részére a történelemtudományok doktora fokozat odaítélését.

A Történelemtudományi Szakbizottság 1974. október 21-i ülésén javasolta a TMB Plénumának, hogy Jemnitz János részére a történelemtudományok doktora fokozatot ítélje oda.

A TMB Plénuma 1974. november 27-i ülésén Jemnitz János részére a történelemtudományok doktora fokozatot odaítélte.

*

Kerekes Lajos, az MTA Történettudományi Intézetének igazgatóhelyettese 1974. október 23-án védte meg „Az Osztrák Köztársaság külpolitikája 1918—1922" c. doktori értekezését.

A vitára kiküldött bírálóbizottság elnöke *Zsigmond László* akadémikus volt; a disszertáció opponensei *Mérei Gyula* akadémikus, *Berend T. Iván* akadémikus és *Tokody Gyula*, a történelemtudományok kandidátusa.

A vitára kiküldött bírálóbizottság a dolgozat tudományos eredményeit a következőkben foglalta össze: A bírálóbizottság mindenekelőtt az értekezés tudományos jelentőségét és eredményeinek újszerűségét hangsúlyozza. A szerző — mind a hazai, mind a nemzetközi szakirodalmat tekintve — elsőként vállalkozott az Osztrák Köztársaság külpolitikája jelzett periódusának összefoglaló elemzésére, s ezzel jelentősen hozzájárult a modernkori Ausztria története egyik legbonyolultabb, legdöntőbb időszakának jobb megértéséhez. Az értekezés ugyanakkor a téma centrális kérdéseit — az Anschluss-gondolat változatait, a konföderáció eszméjének variánsait, az Osztrák Köztársaság és a szomszédos államok kapcsolatait — az általános európai, közelebbről a közép-kelet-európai történeti-politikai jelenségek hatalmi és osztályviszonyok sokrétű és igen ellentmondásos összefüggésrendszerében, a tőkés nagyhatalmak imperialista és az utódállamok nacionalista törekvéseinek metszéspontjain helyezte el.

Az értekezés új tudományos eredményét mindenekelőtt az első világháború utáni évek osztrák külpolitikája irányainak megjelölése, az Anschluss kérdéssel kapcsolatos sokoldalú és árnyalt elemzés, továbbá a vorarlbergi, tiroli, délkarintiai probléma új, eddig ismeretlen adatokra épített feldolgozása jelenti. Az értekezés így érdemben gyarapította az egyetemes történeti tárgyú és szemléleti hazai tudományos teljesítmények számát.

A disszertáció jelenlegi formájában is messzemenően — főként újszerű tudományos eredményeivel, illetve hiánytpótló szerepével, forrásbázisának viszonylagos szélességével, a feldolgozás formai követelményeinek maximális kielégítésével, nyelvi kultúrájával — minden tekintetben megfelel a doktori értekezésekkel szemben támasztott követelményeknek.

A disszertáció vitája során felmerült kérdéseket, a jelölt válaszait és a disszertációval kapcsolatban kialakított végleges álláspontját a bírálóbizottság a következőkben foglalta össze:

A bírálóbizottság javasolja, hogy a szerző a témával kapcsolatos további tudományos vizsgálatok során fokozottabban törekedjék az eszmetörténeti jellegű kérdések elemzésére, a külpolitikai törekvések belső — társadalmi — megalapozottságának, illetve a külpolitika és a gazdaság szférái közötti közvetlen vagy áttételes kötődéseknek a megjelölésére.

A bírálóbizottság külön is fontosnak tartja, hogy Kerekes Lajos a jelenleginél szélesebb nemzetközi mezőbe ágyazva tárgyalja a II., a „két és feles", és a III. Internacionálé, illetve a Vatikán szerepének figyelembevételével, az osztrák szociáldemokrácia, az osztrák kommunista mozgalom és a keresztényszocializmus politikailag meghatározó, vagy jelentősen motiváló szerepét.

A bírálóbizottság — titkos szavazás alapján — egyhangúlag javasolta Kerekes Lajos részére a történelemtudományok doktora fokozat odaítélését.

A Történelemtudományi Szakbizottság 1974. dec. 16-i ülésén javasolta Kerekes Lajos részére a történelemtudományok doktora fokozat odaítélését.

A TMB Plénuma 1975. január 29-i ülésén Kerekes Lajos részére a történelemtudományok doktora fokozatot odaítélte.

*

Oláh József, a Debreceni Vegyipari Szakközépiskola igazgatóhelyettese 1974. november 29-én védte meg a „Az akasztói-vésztői uradalmak gazdálkodása a 19—20. század fordulóján" c. kandidátusi disszertációját.

A vitára kiküldött bírálóbizottság elnöke *Orbán Sándor*, a történelemtudományok doktora volt; a disszertáció opponensei: *Für Lajos*, a történelemtudományok kandidátusa és *T. Mérey Klára*, a történelemtudományok kandidátusa.

A kiküldött bizottság a dolgozat tudományos eredményeit a következőkben foglalta össze:

Nevezett disszertációja a magyar mezőgazdaság tőkés fejlődésének feldolgozása szempontjából jelentős munka: egy tiszántúli nagybirtok gazdálkodását mutatja be az 1880—1930-as években. A szerző módszeres és elmélyült anyaggyűjtése során eddig érintetlen levéltári iratanyagra alapozza munkáját, és anyagát világos, áttekinthető és

jól tagolt szerkezetben tárja az olvasó elé. Az értekezésben, melyben fény derül az uradalom gazdálkodásának főbb területeire, a számos feudális vonás ellenére tőkés gazdálkodás főbb ágazataira (növénytermesztés, állattenyésztés stb.), különösen pedig az üzemszervezeti körülményekre és az uradalom munkaerőgazdálkodására, a szerző sikeresen egyesítette a történeti szempontokat, valamint a marxista közgazdaságtudomány nézőpontjait az agrártudomány korabeli és mai álláspontjával. Mindez komoly erénye munkájának. A disszertáció külön érdeme, hogy nem csupán a nagybirtok termeléstörténetét elemzi, hanem az ott dolgozó szegényparasztok és agrárproletárok helyzetét is figyelemmel kíséri. Mindezek alapján az értekezés értékes hozzájárulás a korszak agrárfejlődésének regionálisan is árnyaltabb megrajzolásához.

Az értekezés értékét tovább növelte volna, ha a jelölt — mint a vitában is szerepelt — összegyűjtött anyagát elemzőbben s a statisztikai módszereket körültekintőbben alkalmazta volna. Ugyancsak kívánatosnak véli a bírálóbizottság az uradalom gazdálkodása során végbement eszköz- és fajtaváltás többoldalú bemutatását, valamint az uradalom régiójához kapcsolódó népességre vonatkozó adatok demográfiai vizsgálatát.

A bírálóbizottság — titkos szavazás alapján — egyhangúlag javasolta Oláh József részére a történelemtudományok kandidátusa fokozat odaítélését.

A Történelemtudományi Szakbizottság 1974. dec. 16-i ülésén Oláh József részére a történelemtudományok kandidátusa fokozatot odaítélte.

*

Soós Pál, a Kossuth Lajos Tudományegyetem adjunktusa 1974. december 16-án védte meg „Szabó Ervin pályakezdése (különös tekintettel művelődési törekvéseire)" c. kandidátusi értekezését.

A vitára kiküldött bírálóbizottság elnöke *Mérei Gyula* akadémikus volt; a disszertáció opponensei *Mucsi Ferenc*, a történelemtudományok kandidátusa és *Remete László*, az irodalomtudományok kandidátusa.

A kiküldött bizottság a dolgozat tudományos eredményeit a következőkben foglalta össze:

A disszertáns értekezésében a magyarországi századforduló történetének, szellemi világának mélyebb megismerése szempontjából fontos témát tett vizsgálatának tárgyává. Újabb oldalakról mutatja be Szabó Ervin életpályájának eddig nem eléggé megvilágított szakaszát, életművének kevésbé kimunkált területeit. Az értekezés sok, már feltárt és a jelölt által felkutatott forrásanyagot dolgoz fel. A téma feldolgozása során a jelölt számos új eredményt ért el. Részletesen tárgyalja a Szabó Ervint ért szellemi hatásokat, külföldi mozgalmi kapcsolatait, szerepét a századforduló baloldali szellemi és politikai mozgalmaiban, publicisztikai tevékenységét, művelődés- és művészetelméleti nézeteit, művelődéspolitikai tevékenységét. Elismerést érdemel a historiográfiai fejezet tényanyaga. A Bizottság ennek a fejezetnek elvi, elméleti elmélyítését ajánlja a jelöltnek.

A disszertáció vitája során felmerült kérdéseket, a jelölt válaszait és a disszertációval kapcsolatban kialakított végleges álláspontját a bírálóbizottság a következőkben foglalta össze:

Az értekezés bizonyos részei, egyes problémakörei további kutatást, mélyebb kimunkálást, és némely megállapításai világosabb megfogalmazást igényelnek. Továbbá konkrét elemzést kívánnak nézeteinek ideológiai forrásai, különös tekintettel Szabó Ervin ideológiai eklekticizmusára. Meg kell kísérelni — és amennyiben lehetséges,—következetesen végbe kell vinni a névtelen Szabó Ervin-írások megnyugtató azonosítását az egész disszertáción.

A Szabó Ervin szerepével, jelentőségével kapcsolatban néhány helyen észlelhető túlértékelést a jelölt küszöbölje ki. Törekedjék Szabó Ervin MSzDP-hez fűződő kapcsolatainak tényszerű és értékelő kidolgozására.

A Bírálóbizottság — titkos szavazás alapján — egyhangúlag javasolja Soós Pál részére a történelemtudományok kandidátusa fokozat odaítélését.

A Történelemtudományi Szakbizottság 1975. február 24.-i ülésén Soós Pál részére a történelemtudományok kandidátusa fokozatot odaítélte.

*

Dolmányos István, az Eötvös Lóránd Tudományegyetem docense 1975. május 12-én védte meg „A századelő politikai történetének alapkérdései, különös tekintettel a koalíciós kormányra (1906—1910)" c. doktori értekezését.

A vitára kiküldött bírálóbizottság elnöke *Berend T. Iván* akadémikus volt, az opponensek: *Mérei Gyula* akadémikus, *Pölöskei Ferenc*, a történelemtudományok doktora és *Hanák Péter*, a történelemtudományok kandidátusa.

A kiküldött bizottság a dolgozat tudományos eredményeit a következőkben foglalta össze:

Nevezett nagyterjedelmű, aprólékos pontossággal elkészített doktori disszertációja a magyar marxista politikai történetírás jelentős eredménye. A szerző hatalmas forrásanyagot dolgozott fel, s ennek alapján számos új, tudományos értékű megállapításhoz jutott. Elsősorban a parlamenti ellenzéki pártok, s ezzel összefüggésben a szabadelvű kormánypárt és a szocialista munkásmozgalom fontos kérdéseit tisztázta, s nemcsak bővítette, de árnyaltabbá tette, egyes területeken helyesbítette a témára vonatkozó eddigi ismereteket.

Politikai-történeti vonatkozásban nagymértékben hozzájárult a dualizmus válsága kibontakozásának tudományos feltárásához. A disszertáció további érdemeihez tartozik, hogy a vizsgált problémakörök kifejtése során — a kormánypolitika, a szocialista munkásmozgalom, a polgári radikálisok, vagy a parasztpártok elemzése alkalmával — túltekint az ország és a Monarchia határain, és eredményesen mutatja meg az összeurópai összefüggéseket. A disszertáció végül alapos kritikai áttekintést nyújt a kérdésre vonatkozó irodalomról, s így historiográfiai szempontból is értékes.

A disszertáció vitája során felmerült kérdéseket, a jelölt válaszát és a disszertációval kapcsolatban kialakított végleges álláspontját a bírálóbizottság a következőkben foglalta össze:

A vita során számos probléma merült fel. Különösen központba került a polgári radikálisok, a Justh-párt, az Áchim-kérdés, méginkább Ady Endre történelmi szerepének megítélése.

A két opponens — Pölöskei Ferenc és Hanák Péter — a jelölt válaszát nem tartotta elfogadhatónak, nem utolsósorban a jelölt egyes vonatkozásokban megnyilvánuló nem kívánatos vitamódszere miatt. Az opponensek azonban továbbra sem vonták kétségbe a disszertáció már említett érdemeit, változatlanul javasolták a disszertáció elfogadását.

A bírálóbizottság a felmerült vitakérdések egy részét nyitott tudományos problémának tekinti, felhívja azonban a jelölt figyelmét a megfelelő mértékű szelektálásra, valamint a disszertációban tárgyalt néhány kérdés, így a polgári radikálisokkal, az Áchim-párttal, a Justh Gyulával és az Ady Endrével kapcsolatos értékelések árnyaltabbá tételére, végül a marxista történeti irodalom eredményeinek ismételt átgondolására, fokozottabb hasznosítására.

A Bírálóbizottság — titkos szavazás alapján — szótöbbséggel javasolta Dolmányos István részére a történelemtudományok doktora fokozat odaítélését.

A Történelemtudományi Szakbizottság 1975. június 27-i ülésén javasolta Dolmányos István részére a történelemtudományok doktora fokozat odaítélését.

A TMB Plénuma 1975. szeptember 24-én Dolmányos István részére a történelemtudományok doktora fokozatot odaítélte.

*

Erényi Tibor, az MSzMP KB. Párttörténeti Intézetének tudományos osztályvezetője 1975. április 7-én védte meg „A Magyarországi Szociáldemokrata Párt a magyar politikai életben (1898—1918)" c. tézisekbe foglalt munkásságát doktori értekezésként.

A vitára kiküldött bírálóbizottság elnöke *Nemes Dezső* akadémikus volt, opponensek *Mérei Gyula* akadémikus, *Galántai József*, a történelemtudományok doktora és *Mucsi Ferenc*, a történelemtudományok kandidátusa.

A kiküldött bizottság a dolgozat tudományos eredményeit a következőkben foglalta össze:

Erényi Tibor negyedszázadot felölelő tudományos alkotó munkásságát összegezte több vonatkozásban, új eredményeket is felsorakoztató téziseiben. Méltán tartja számon a történettudomány dokumentum-szerkesztői tevékenységét. A szerzőt a nemzetközi és a hazai munkásmozgalom elméleti munkáinak, a hozzáférhető szakirodalomnak kritikus vizsgálata jellemzi. A disszertáns sokrétű munkássága és tézisei a magyar történelem egyik bonyolult korszakának — a dualizmus utolsó két évtizedének — a munkásosztály társadalmi tényezővé, meghatározó politikai erővé válása folyamatának vizsgálatát ragadják meg. A hazai munkásmozgalom történetében, a tömegpárttá vált Magyarországi Szociáldemokrata Párt politikáját történetírásunk meglehetősen ellentmondásosan értékeli. A szerző munkásságának érdeme, hogy beható elemzéssel új tudományos eredményekkel hozzájárult több vitatott kérdés tisztázásához. Lényegesek az 1897-es

pártszakadást követő új összetételű pártvezetőség politikai vonalvezetésével kapcsolatos megállapításai, amelyek dokumentáltan igazolják, hogy a pártvezetés politikájában egyre inkább előtérbe kerül a demokratikus parasztmozgalmak iránti érzéketlenség, a parasztsággal való szövetség szükségességének meg nem értése. Új, árnyalt, kritikus elemzést ad a szerző az MSzDP elméleti tevékenységéről, forradalom és reform viszonyának összefüggéseiről. Ezeknek az elvi kérdéseknek az elemzése végeredményeként jut el ahhoz a meggyőzően bizonyított állításához, hogy a szociáldemokrata pártvezetés reformista módon harcolt a polgári demokratikus reformokért.

Az MSzDP szövetségi politikáját elemző munkáiban részletesen mutatja be és értékeli az MSzDP és a Justh-párt együttműködésének alakulását. Figyelme kiterjed az MSzDP vezetésének a polgári radikálisokkal, valamint a keresztényszocialisták Giesswein körül csoportosuló részével való kapcsolatokra is. A párt háború alatti és a forradalmi válság időszakában folytatott politikájának elemzése mind tárgyi, mind elvi tekintetben új eredményeket hoz.

A bizottság megítélése szerint a jelölt további munkássága során az eddiginél is kiterjedtebben mélyedjen el az MSzDP politikájának alakulását befolyásoló nemzetközi hatások tanulmányozásában. (Német—osztrák pártprogramok, az ausztromarxizmus hatása, különösen O. Bauer, H. Hilferding nézeteinek érvényesülése.) A szövetségi politika összefüggéseit illetően még differenciáltabb megközelítést ajánl a bizottság, pl. a polgári radikálisok eszmei, politikai tevékenységének elemzése, valamint az egyes nemzetiségi szekciók tevékenysége vonatkozásában. Ugyancsak ajánlja a bizottság a munkásmozgalom balszárnyának, a forradalmi erjedés folyamatának további beható vizsgálatát.

A bírálóbizottság — titkos szavazás alapján — egyhangúan javasolja Erényi Tibor részére a történelemtudományok doktora fokozat odaítélését.

A Történelemtudományi Szakbizottság 1975. ápr. 28-i ülésén javasolta Erényi Tibor részére a történelemtudományok doktora fokozat odaítélését.

A TMB Plénuma 1975. május 28-i ülésén Erényi Tibor részére a történelemtudományok doktora fokozatot odaítélte.

*

Kun László, a Miskolci Nehézipari Műszaki Egyetem Marxizmus—Leninizmus Tanszékének tanszékvezető docense 1975. július 24-én védte meg „Az 1956-os ellenforradalom és a konszolidáció Borsod- Abaúj-Zemplén megyében" c. kandidátusi értekezését mint ösztöndíjas aspiráns. Aspiránsvezetője Molnár János, a történelemtudományok kandidátusa volt.

A vitára kiküldött bírálóbizottság elnöke *Mérei Gyula* akadémikus volt, opponensek *Orbán Sándor*, a történelemtudományok doktora és *Hollós Ervin*, a történelemtudományok kandidátusa.

A kiküldött bizottság a dolgozat tudományos eredményeit a következőkben foglalta össze:

Az értekezés igen gazdag, eredeti levéltári forrásanyag, valamint a sajtó, a statisztikai kiadványok és egyes vezető kommunisták visszaemlékezései alapján tudományos igénnyel tárja fel az 1956-os ellenforradalom előzményeit, lefolyását és az azt követő konszolidációt 1958 végéig, egy gazdasági és politikai szempontból egyaránt fontos nehézipari körzetben, Borsod-Abaúj-Zemplén megyében.

A területnek a tárgyalt időre vonatkozó gazdasági, társadalmi, politikai és ideológiai tényeit az országos összefüggés keretébe illesztette, s azzal kölcsönhatásban, elemzően mutatja be.

Pártos, marxista—leninista történeti feldolgozás, amely valamennyi tény számbavételére törekedve, sematizálás nélkül, a lényeges kérdések kiemelésével, azok analízisével, világos következtetéseivel — különösen a döntő jelentőségű politikai-történeti fejezetekben — igen sok újat ad hozzá a jelzett témakörök eddigi tudományos irodalmához, főleg helytörténeti vonatkozásban.

Az 1956-os ellenforradalom előzményeit bemutató fejezetekben elsősorban a munkásosztály, a parasztság és az értelmiség szerkezete alakulásáról, az ipari üzemek és termelőszövetkezetek gazdasági problémáiról, továbbá a pártmunkáról szóló részek leírása számít elsősorban új eredménynek.

Az ellenforradalmat tárgyaló fejezeteiben különösen értékes a különböző nyíltan jobboldali és revizionista csoportok rajza, az ellenforradalom belső periódusainak pontos megállapítása, az országos periódusok jellemzőitől való eltéréseik számbavétele, az egymást követő ún. munkástanácsok sajátosságainak és a különböző szakaszokban kifejtett

romboló tevékenységének bemutatása, a szélsőjobboldali és revizionista csoportok ellenforradalmi tevékenységének egymás elleni hatalmi harcának, tömegbázisának, nem kevésbé pedig a kommunisták soraiban kialakult helyzetnek a történeti leírása és elemzése.

Ugyanígy igen jól mutatja be a disszertáció az ellenforradalom fegyveres leverése utáni helyzetet, az ellenforradalmi erők visszavonulásának, a forradalmi erők újjászervezésének szakaszait, az MSzMP politikájának sajátosságait, helyi szervezeteinek, tömegbefolyásának megszilárdulását.

A vitában szóba került néhány megfogalmazás pontosításának kívánatos volta. (A pártegység október 23. előtti megbomlásával, a revizionista csoport november 4. utáni tevékenységével, továbbá az értelmiség egyes csoportjainak az ellenforradalomban játszott szerepével kapcsolatban.)

A jelölt valamennyi felvetett kérdésre kielégítő választ adott.

A Bírálóbizottság — titkos szavazás alapján — egyhangúan javasolta Kun László részére a történelemtudományok kandidátusa fokozat odaítélését.

A Történelemtudományi Szakbizottság 1975. június 27-i ülésén Kun László részére a történelemtudományok kandidátusa fokozatot odaítélte.

*

Bartha Antal, az MTA Történettudományi Intézetének tudományos főmunkatársa 1975. október 8-án védte meg „A magyar nép őstörténete a kialakulástól a honfoglalásig" c. doktori értekezését.

A vitára kiküldött bírálóbizottság elnöke *Elekes Lajos* akadémikus volt; opponensek: *Harmatta János* akadémikus, *Székely György* akadémikus, *László Gyula*, a művészettörténeti tudományok doktora.

A kiküldött bírálóbizottság a dolgozat tudományos eredményeit a következőkben foglalta össze:

Bartha Antal doktori értekezése az első nagyterjedelmű, részletes összefoglaló jellegű marxista munka a magyar nép őstörténetéről. Nevezett Molnár Erik tanítványa, ebben a munkájában nagyszabású és igen aktuális feladatot vállalt magára azzal, hogy a hazai és a külföldi szakirodalmat feldolgozta, rendszerezte és értékelte dolgozatában, még hozzá több tudományág módszerének és forrásainak alapos ismeretében, a komplex módszer nálunk eddig elért legsikeresebb alkalmazásával.

Az egyes őshaza-elméletek szövevényes hipotéziseit világosan áttekintette és új szempontjai szerint csoportosította. Vizsgálódása ezzel kapcsolatban is széleskörű: egész kultúrcsoportokat vesz összehasonlító vizsgálat alá, hogy azok közös elemeiből tudjon visszakövetkeztetni ősi kultúránkra, a műveltség egykori szintjére, a magyarság elődeinél.

Munkájával a magyar őstörténeti kutatás új periódusának alapjait vetette meg.

A vita lefolyása, elsősorban az opponensek állásfoglalása, meggyőzően mutattak rá arra, hogy Bartha Antalnak az értekezésben alkalmazott módszere alapvetően helyes és valóban marxista módszer. Azok a homályosságok, amelyek itt-ott az értekezésben a marxista történeti terminológia terén mutatkoznak, a megszövegezés végső formájában viszonylag könnyen kiigazíthatók lesznek.

Ugyanez vonatkozik bizonyos tárgyi részletek kívánatos átalakítására is, így a magyar őstörténet egyes írásos forrásainak vitatható értelmezéseire, amelyeket Bartha Antal — bár általában következetesen kritikus álláspontot foglal el az őstörténeti elméletekkel szemben — egyes esetekben elkövet.

A Bírálóbizottság — titkos szavazás alapján — egyhangúlag javasolta Bartha Antal részére a történelemtudományok doktora fokozat odaítélését.

A Történelemtudományi Szakbizottság 1975. okt. 24-i ülésén javasolta Bartha Antal részére a történelemtudományok doktora fokozat odaítélését.

A TMB Plénuma 1975. november 26-án Bartha Antal részére a történelemtudományok doktora fokozatot odaítélte.

*

Péner Imre, az MSzMP KB. Politikai Főiskolájának docense 1975. szept. 26-án védte meg „Az SPD (Sozialdemokratische Partei Deutschlands) keleti politikája" c. kandidátusi értekezését.

A vitára kiküldött bírálóbizottság elnöke *Mérei Gyula* akadémikus volt; a disszertáció opponensei *Tokody Gyula*, a történelemtudományok kandidátusa és *Zala Tamás*, a történelemtudományok kandidátusa.

A kiküldött bizottság a dolgozat tudományos eredményeit a következőkben foglalta össze:

Az értekezés érdeme, hogy politikai, történeti, ideológiai szempontból áttekinti, értelmezi és értékeli a német szociáldemokrácia keleti politikáját. Különösen a második világháború utáni időszakra vonatkozóan rendkívül gazdag és a magyar szakirodalomban még fel nem használt anyagot kutatott és dolgozott fel.

A jelölt tudatosan törekedett arra, hogy az SPD keleti politikájának feltérképezésével segítsen leküzdeni az új jelenségek egyoldalú értékelése alapján keletkező veszélyes illúziókat.

A disszertáció a két világháború közötti periódusra vonatkozóan sok újat nyújt a betiltott és emigrációba kényszerített SPD kijózanodási folyamatának vizsgálata tekintetében, a második világháború utáni szakasz elemzése során pedig a változó helyzet józan felismerésének folyamatát elemzi részletesen.

A vitában felmerült az az észrevétel, hogy a jelölt leszűkíti a kelet-politika fogalmát a Szovjetunióra és az NDK-ra, míg a többi kelet-délkelet-európai országra nem fordít kellő gondot. Nagyobb teret kellene szentelni a dolgozatban a szociáldemokrata kelet-politika és a német nacionalizmus összefüggésére. Felmerült az az igény is, hogy még több oldalról kerüljön megvilágításra, hol helyezkedik el az SPD konkrétan és a szociáldemokrácia általában a hazai monopoltőke és a nemzetközi imperializmus politikájában.

A Bizottság véleménye szerint kívánatos volna, hogy az értekezés történeti bevezető részét a jelölt szűkítse le a címben megjelölt tárgykörnek megfelelően. Ugyanakkor az értekezésben még kellő mélységben nem elemzett részek nagyobb súllyal kerüljenek tárgyalásra.

A bírálóbizottság — titkos szavazás alapján — egyhangúlag javasolta Péner Imre részére a történelemtudományok kandidátusa fokozat odaítélését.

A Történelemtudományi Szakbizottság 1975. okt. 24-i ülésén Péner Imre részére a történelemtudományok kandidátusa fokozatot odaítélte.

*

Ruzsás Lajos, az MTA Dunántúli Tudományos Intézetének osztályvezetője, 1975. október 10-én védte meg a „Magyarország gazdaságtörténete 1790—1848" c. doktori értekezését.

A vitára kiküldött bírálóbizottság elnöke *Ember Győző* akadémikus volt; az értekezés opponensei: *Balassa Iván*, a történelemtudományok doktora, *Gaál László*, a mezőgazdasági tudományok doktora, *Gyimesi Sándor*, a történelemtudományok kandidátusa.

A vitára kiküldött bizottság a dolgozat tudományos eredményeit a következőkben foglalta össze:

A disszertáció témája olyan korszak, amely egyike a gazdaságtörténet nagy fordulóinak. Az értekezés a kapitalizmus elemeinek bontakozását kíséri nyomon Magyarország gazdasági életében a feudalizmus válsága korában. Munkája a folyamatnak olyan széleskörű és átfogó szintézise, amilyenre történetírásunk eddig még nem vállalkozott. A fő tendenciákat eddigi szakirodalmunk és a saját kutató munkájának figyelemreméltó eredményei alapján tekintette át. Munkája beilleszkedik a marxista történetírás folyamatába. Olyan kérdések (a növekedés problematikája, a városfejlődés, az országos belső piac kialakulása, a technika szerepe) tisztázásában is, amelyek a korszak kutatásának fő feladatai maradnak, a disszertáns jelentős lépéseket tett előre.

A bírálóbizottság — titkos szavazás alapján — egyhangúlag javasolta Ruzsás Lajos részére a történelemtudományok doktora fokozat odaítélését.

A Történelemtudományi Szakbizottság 1975. október 24-i ülésén javasolta Ruzsás Lajos részére a történelemtudományok doktora fokozat odaítélését.

A TMB Plénuma 1975. november 26-án Ruzsás Lajos részére a történelemtudományok doktora fokozatot odaítélte.

Márkus Ferencné

BEÉRKEZETT KÖNYVEK

Halász Péter: **A termelőszövetkezeti mozgalom története Apátfalván.** Bp. Akadémiai Kiadó, 1975. 115 l. (Agrártörténeti tanulmányok 3.)

Somogy megye múltjából (Szerk.: Kanyar József). Kaposvár, 1975. 321 l. (Levéltári Évkönyv 6.)

Hans-Jürgen Brosin: **A tenger meghódítása.** Bp. Gondolat, 1975. 125 l. (Gondolat zsebkönyvek)

Borsi Emil: **Az európai népi demokratikus forradalmak.** Bp. Kossuth Kiadó, 1975. 139 l.

Az Öreg. Emlékezések Landler Jenőről (Összeáll.: Szabó Ágnes és Gadanecz Béla). Bp. Kossuth Kiadó, 1975. 214 l.

Studii şi materiale de Istorie Medie. Vol. VII. (Szerk. biz.: Fl. Constantiniu, L. Demény, D. Mioc, Ş. Papacostea, St. Ştefănescu). Bucureşti, 1974. 425 l.

Életek és korok I—VII. k. (Szerk.: H. Balázs Éva). Bp. Akadémiai Kiadó, 1974.

Aranyosi Magda: **Frankel Leo.** 216 l.
Litván György: **Szabó Ervin.** 274 l.
Erényi Tibor: **Kunfi Zsigmond.** 289 l.
Gábor Sándorné: **Szamuely Tibor.** 246 l.
Borsányi György: **Kun Béla.** 218 l.
Strassenreiter Erzsébet—Simon Péter: **Rajk László.** 218 l.
Szabó Ágnes: **Landler Jenő.** 263 l.

Obsesztvenno-politicseszkie dvizsenija v Centralnoj Evrope v XIX — nacsale XX v. (Szerk. biz.: V. A. Djakov, T. M. Iszlamov, M. N. Kuzmin, I. Sz. Miller, A. M. Orehov). Moszkva, Izd. Nauka, 1974. 401 l.

Trócsányi Zsolt: **Az erdélyi fejedelemség korának országgyűlései** (Adalékok az erdélyi rendiség történetéhez). Bp. Akadémiai Kiadó, 1976. 216 l. (Értekezések a történeti tudományok köréből, új sorozat 76.)

Georg Heller: **Comitatus Poseganensis.** München, 1975. 265 l. + 1 térkép.

Karl Nehring: **Comitatus Arvensis.** München, 1976. 60 l. + 1 térkép.

Karl Nehring: **Comitatus Barsiensis.** München, 1975. 132 l. + 1 térkép.

Dénes Iván Zoltán: **A „realitás" illúziója. A historikus Szekfű Gyula pályafordulója.** Bp. Akadémiai Kiadó, 1976. 190 l.

Molnár József—Simon Györgyi: **Magyar nyelvemlékek.** Bp. Tankönyvkiadó, 1976. 287 l.

Somogyi Éva: **A birodalmi centralizációtól a dualizmusig. Az osztrák-német liberálisok útja a kiegyezéshez.** Bp. Akadémiai Kiadó, 1976. 224 l.

Lackó Miklós: **Válságok — választások. Történeti tanulmányok a két háború közötti Magyarországról.** Bp. Gondolat, 1975. 362 l. (Társadalomtudományi könyvtár).

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója
Műszaki szerkesztő: Agócs András
A kézirat nyomdába érkezett: 1976. II. 6. Terjedelem: 15,75 (A/5) ív
76.2769 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György igazgató

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ — *Л. Керекеш:* Полытики реставрации Габсбургов и австро-венгерские отношения в 1921 г. — *Ж. Л. Надь:* Соединенные Штаты Америки и страны дунайского бассейна в 1919—1939 гг. — СООБЩЕНИЯ — *Т. Ронаи:* Оскар Яси о дунайском вопросе 1933—1939 гг. — *М. Гамар:* О законе 1879 г. о введении обязательного обучения венгерскому языку — ВОПРОСЫ ПРЕПОДАВАНИЯ ИСТОРИИ — *О. Саболч—М. Унгер:* Итоги международного совещания (Конференция о предподавании истории в Варшаве и Кракове — ОБЗОР — ИСТОРИЧЕСКАЯ ЛИТЕРАТУРА — ХРОНИКА

TABLE DES MATIERES

ÉTUDES — *L. Kerekes:* Tentatives de restauration Habsbourg et les relations austro—hongroises en 1921 — *Zs. L. Nagy:* Les États-Unis et le bassin de Danube 1919—1939 — COMMUNICATIONS — *T. Rónai:* Oszkár Jászi sur la question du bassin de Danube entre 1933 et 1939 — *M. Hamar:* Sur la loi de 1879 concernant l'enseignement obligatoire de la langue hongroise — QUESTIONS DE L'ENSEIGNEMENT D'HISTOIRE — *O. Szabolcs—M. Unger:* Expériences d'une conférence internationale (Symposion sur l'enseignement d'histoire à Varsovie et a Cracovie) — OBSERVATEUR—LITTÉRATURE D'HISTOIRE—CHRONIQUE

TABLE OF CONTENTS

STUDIES — *L. Kerekes:* The Habsburg-Restoration Attempts and the Hungarian—Austrian Relations in 1921 — *Zs. L. Nagy:* The United States and the Danubian Basin 1919—1939 — REVIEW ARTICLES — *T. Rónay:* Oszkár Jászi about the Danubian Question 1933—1939 — *M. Hamar:* On the Act of 1879 Introducing the Compulsory Instruction of the Hungarian Language — HISTORY TEACHING — *O. Szabolcs—M. Unger:* Observations from an International Conference (Symposium on History Teaching in Warsaw and Cracow) — OBSERVER—HISTORICAL LITERATURE—CHRONICLE

INHALTSVERZEICHNIS

STUDIEN — *L. Kerekes:* Die Habsburger Restaurationsversuche und das österreichisch—ungarische Verhältnis im Jahre 1921 — *Zs. L. Nagy:* Die Vereinigten Staaten und das Donaubecken 1919—1939 — BEITRÄGE — *T. Rónai:* Oszkár Jászi über die Donaufrage in den Jahren 1933—1939 — *M. Hamar:* Über das Gesetz vom Jahre 1879 über den obligaten Unterricht der ungarischen Sprache — FRAGEN DES GESCHICHTSUNTERRICHTS — *O. Szabolcs—M. Unger:* Erfahrungen einer internationalen Beratung (Geschichtsunterrichts-Symposium in Warschau und Krakau) — BEOBACHTER — *K. Vörös:* Periodika der Provinz und die Geschichtswissenschaft — GESCHICHTS LITERATUR—CHRONIK

Ára: 16,— Ft
Évi előfizetési ára: 78,— Ft

INDEX: 25.779

TESTVÉRLAPJAINKBÓL

PÁRT-TÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1976/1. sz.

Szenes Iván: A párt újjászervezésének főbb eredményei a Központi Bizottság 1957 februári ülése után
Pintér István: Szélsőjobboldali nacionalista csoport az MSzDP-ben 1938—1939. fordulóján
Mucsi Ferenc: Egy évtized a Népszava történetéből (1905—1914)
V. J. Kiszeljov: Adalékok egy ukrajnai nemzetközi mezőgazdasági kommuna történetéhez

HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK

1976/1. sz.

Rázsó Gyula: Az 1529-es török hadjárat stratégiai problémái
Urbán Aladár: Az 1848-as magyar hadügyminisztérium megszervezése
Ölvedi Ignác: Gondolatok a német fasiszta csapatok felett aratott szovjet győzelemről
Szabó László: Katonai elméletek és nézetek a két világháború között
Tóth Sándor: 25 éves a Zrínyi Katonai Kiadó

Acta Historica

ACADEMIAE SCIENTIARUM HUNGARICAE

1975/1—2. sz.

É. Somogyi: Pläne zur Neugestaltung der Habsburger Monarchie nach dem Preußisch-Österreichischen Krieg von 1866.
I. Gonda: The Austro-Hungarian Monarchy and the Unrestricted Submarine Warfare
Gy. Tokody: Zum Dilemma der Annahme oder Zurückweisung von Versailles
W. Endrei: English Kersey in Hungary
F. Glatz: Bürgerliche Entwicklung, Assimilation und Nationalismus in Ungarn im 19. Jahrhundert

Történelmi Szemle

1975/4. sz.

Pach Zsigmond Pál: Széchenyi és az Alduna-szabályozás 1830—1832-ben
Sándor Pál: A bogdányi birtokrendező per az osztályozás tükrében
Berend T. Iván—Ránki György: Kelet-Európa gazdasági fejlődésének kérdéseihez a két világháború között
Csató Tamás: A belkereskedelem fejlődésének néhány főbb vonása a tőkés korszakban
Hans-Jürgen Schröder: Dél-Kelet-Európa Németország gazdaságpolitikájában, különös tekintettel Jugoszláviára (1933—1939)
Rudolf Berthold: A német mezőgazdasági gép- és műtrágyaipar keletkezésének népgazdasági vonatkozásai 1850—1870

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

51593

589

SZÁZADOK

A tartalomból:

Glatz Ferenc: Történetíró, jelenkor, interpretáció (Történetpolitikai koncepció és „történetfilozófiai" irányzat Szekfű Gyula Der Staat Ungarn c. művében)

Gergely Jenő: A keresztényszocialisták politikai szerepe az ellenforradalom első éveiben (1919—1923)

KÖZLEMÉNYEK — BESZÁMOLÓ — TÖRTÉNETI IRODALOM — FOLYÓIRATSZEMLE KRÓNIKA

110. ÉVF. 1976. 2. SZÁM

Következő számunk tartalmából

Székely György: Törzsek alkonya — népek születése (Közép- és Kelet-Európa a magyar honfoglalás után)
Kövér György: A diplomás értelmiség társadalmi származása Oroszországban a 19—20. század fordulóján
Barla Gyula: Adatok a fiatal Kemény politikai tevékenységéhez és nézeteihez
Mészáros László: A hódoltsági latinok, görögök és cigányok történetéhez (16. századi oszmán—török szórványadatok)

E számunk munkatársai

Jean Bérenger egyetemi tanár (Franciaország) — *Ember Győző* akadémikus, az Országos Levéltár főigazgatója — *Fábiánné Kiss Erzsébet* levéltáros (Országos Levéltár) — *Gazsi József* kandidátus, a Hadtörténelmi Intézet tudományos munkatársa — *Gergely Jenő* kandidátus, egyetemi adjunktus (ELTE, Bp.) — *Glatz Ferenc* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézet osztályvezetője — *Jemnitz János* a történettudományok doktora, az MTA Történettudományi Intézet főmunkatársa — *Jeszenszky Géza* aspiráns (Bp.) — *Kövér György* egyetemi gyakornok (Marx Károly Közgazdaságtudományi egyetem, Bp.) — *Mann Miklós* a Magyar Történelmi Társulat munkatársa — *Menyhárt Lajos* egyetemi adjunktus (Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen) — *Niederhauser Emil* a történettudományok doktora, az MTA Történettudományi Intézet főmunkatársa — *Orosz István* egyetemi docens (Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen) — *Ördögh Piroska* kandidátus, egyetemi adjunktus (József Attila Tudományegyetem, Szeged) — *Pamlényi Ervin* kandidátus, a bécsi Collegium Hungaricum igazgatója — *Réti György* követségi titkár — *S. Vincze Edit* kandidátus, az MSzMP KB Párttörténeti Intézet főmunkatársa — *Szabolcs Ottó* kandidátus, az Országos Pedagógiai Intézet tanszékvezető tanára — *Szakács Sándor* kandidátus, egyetemi docens (Marx Károly Közgazdaságtudományi egyetem, Bp.) — *Vályi-Nagy József* egyetemi adjunktus (Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen)

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető: bármelyik postahivatalnál, a kézbesítőknél, a posta hírlapüzleteiben, a POSTA KÖZPONTI HIRLAP IRODÁ-nál (KHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy átutalással a KHI 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámára. Egyes példányok beszerezhetők az 1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. sz. alatti hírlapboltban.

Előfizethető és példányonként megvásárolható: az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, 1363 Budapest V., Alkotmány u. 21. Telefon 111-010. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215—11488 és az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban, 1368 Budapest V. Váci u. 22. Telefon: 185—680

Előfizetési díj egy évre: 78,— Ft

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST I., ÚRI UTCA 51—53.
110. ÉVFOLYAM 1976. 2. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BALOGH SÁNDOR, CSATÁRI DÁNIEL, EMBER GYŐZŐ (a szerkesztő bizottság elnöke), ERÉNYI TIBOR, H. BALÁZS ÉVA, HAJDU TIBOR, INCZE MIKLÓS, KÓNYA SÁNDOR (felelős szerkesztő), LIPTAI ERVIN, MUCSI FERENC, NIEDERHAUSER EMIL, PACH ZSIGMOND PÁL, PAMLÉNYI ERVIN, PÖLÖSKEI FERENC, SZABOLCS OTTÓ, SZAKÁCS KÁLMÁN, SZÉKELY GYÖRGY, VÁRKONYI ÁGNES, ZSIGMOND LÁSZLÓ

A szerkesztőség munkatársai:

TILKOVSZKY LORÁNT és URBÁN ALADÁR

Tartalomjegyzék

TANULMÁNYOK

Glatz Ferenc: Történetíró, jelenkor, interpretáció (Történetpolitikai koncepció és „történetfilozófiai" irányzat Szekfű Gyula Der Staat Ungarn c. művében) 183
Gergely Jenő: A keresztényszocialisták politikai szerepe az ellenforradalom első éveiben (1919—1923) 225

KÖZLEMÉNYEK

Jean Bérenger: A francia politika és a kurucok (1676—1681) 273
Fábiánné Kiss Erzsébet: A magyar egészségügyi szakigazgatás szervezete és problémái 1848—1849-ben 294

BESZÁMOLÓ

A Magyar Történelmi Társulat tisztújító közgyűlése (*Ember Győző, Szabolcs Ottó, Pamlényi Ervin* beszámolói) 327

TÖRTÉNETI IRODALOM

Albert Soboul: A francia forradalom története (1789—1799). (Ism. *Niederhauser Emil*) 373
Heinz Kühnrich: Partizánháború Európában. 1939—1945 (Ism. *Gazsi József*) 375
Kerekes Lajos: Az első osztrák köztársaság alkonya. Mussolini, Gömbös és az osztrák Heimwehr (Ism. *Ördögh Piroska*) 377
Borsodi történelmi évkönyv IV. (III.). (Ism. *Szakács Sándor*) 379
Norbert Kołomejczyk: Rewolucje Ludowe w Europie 1939—1948 (Ism. *Vályi-Nagy József*) 381
Radó Sándor: Dóra jelenti (Ism. *Szabolcs Ottó*) 383
Giuliano Procacci: Storia degli italiani (Ism. *Réti György*) .. 385
Kurt Koszyk: Die Presse der deutschen Sozialdemokratie. Eine Bibliographie (Ism. *Jemnitz János*) 387

FOLYÓIRATSZEMLE

B. M. Mironov: A gabonaárak alakulása Oroszországban az 1801—1914-es években 391 — *R. J. Holton:* A Daily Citizen a Daily Herald ellen 1912—1915. Küzdelem a munkás napilapért és ennek kapcsolata a munkásság nyugtalanságával 392 — *Marc Vuilleumier:* A munkásmozgalom Svájcban az első világháború éveiben. Historiográfiai mérleg 393 — *Alfred Erich Senn:* Lenin Svájcból való 1917. évi hazatérésének új dokumentumai 395 — *Peter Kerrigan:* John Maclean. Halálának 50. évfordulójára 396 — *G. M. Ivanov:* A történeti forrás pozitivista koncepciójának krízise és B. Croce 397 — *M. Ja. Domnyics:* A keresztény szakszervezetek a második világháború éveiben 398 — *V. F. Kolomejcev:* De Gaulle és Franciaország külpolitikája 400 — *Jack Cohen:* Néhány gondolat a munkásosztályról 401 — *P. M. Kim:* A kultúráról mint a történeti kutatás tárgyáról 402.

KRÓNIKA

A Magyar Történelmi Társulat hírei 404
A Magyar Történelmi Társulat társadalomtörténeti pályázatának értékelése *(S. Vincze Edit)* 405
Történelemtanítás és múzeum *(Mann Miklós)* 409

TANULMÁNYOK

Glatz Ferenc:

Történetíró, jelenkor, interpretáció

(Történetpolitikai koncepció és „történetfilozófiai irányzat Szekfű Gyula Der Staat Ungarn című művében*)

A fiatal Szekfű Gyulát bécsi éveinek kezdetétől erősen foglalkoztatta az állam problematikája. Ezen időszakból származó munkái, Bécsből kelt levelei bizonyítják: a bécsi magyarok és tanulmányainak hatására igen élénken figyel a modern államszervezet kiépülésének európai történeti irodalmára. Sőt levelei arról is vallanak: akárhányszor témát keres magának, mindig előbukkan az újkori magyar állam alapításának történetéből egy-egy részkérdés: korábban az erdélyi államszervezet, majd a Ferdinánd-féle kormányzati rendszer kiépítése, 1914-ben pedig — miközben még javában zajlanak A számüzött Rákóczi keltette botrány hullámai, s főgondja a védekezés megszervezése — azon töri a fejét, hogy feldolgozná a Habsburg-ház uralmának magyarországi kiépülését.[1] A modern állam kialakulásának kérdése 1919-ig állandóan foglalkoztatja. Érthető, hogy amikor 1915-ben német részről megkeresik: írjon egy összefoglaló áttekintést a magyar történelemről, akkor Szekfű a magyar *állam* történetének megrajzolását ajánlja.

A történeti irodalom különböző szempontból foglalkozott már „A magyar állam életrajzá"[2]-val (a továbbiakban „Életrajz . . ."). Az eddigi vizsgálatok elsősorban azért nyultak e munkához, hogy megmutassák benne azokat a gondolati elemeket, melyek Szekfű forradalom utáni felfogásából már 1918 előtt „kész"-nek tünhetnek, illetve bizonyos mértékig azokat, melyekhez képest 1919 után, főként a Három Nemzedékben „elmozdulás" következik be.[3] Jelen munkánk éppen ellenkező szándékkal készült: azt kivánja bemutatni,

* Részlet egy nagyobb munkából, mely több történetíró (Steier Lajos, Thim József, Miskolczy Gyula, de túlnyomórészt Szekfű Gyula 1918 előtti) munkásságának elemzésére tesz kísérletet a történetírói koncepcióalkotást, értékítéletet befolyásoló társadalom-politikai, szakmai tényezők feltárására. — A szerző.

[1] Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára. Kézirattár (a továbbiakban MTAKK) Szekfű Gyula — Török Pál é. n. (1914) XII. 9. A tervhez az ötletet, s a kiindulópontot G. Below: Der deutsche Staat im Mittelalter, 1914. Leipzig. I. köt. adta. Sajnos arra nincs itt terünk, hogy Below valóban historiográfiai jelentőségű könyve hatását Szekfű történetírásában nyomonkísérjük. Csak utalni szeretnénk, hogy akkori államszervezet kialakulásáról Below könyvében található fejtegetések a magyar életrajzában, valamint későbbi munkáiban is felfedezhetők.

[2] Vö. erre vonatkozóan *Szigeti József:* A magyar szellemtörténet bírálatához (Bp. 1964). *Mérei Gyula:* Szekfű Gyula történetszemléletének bírálatához (Századok 1960), c. valamint *Pach Zsigmond Pál:* Az ellenforradalmi történetszemlélet kialakulása Szekfű Gyula Három nemzedékében. Történelmi Szemle, 1962. 3—4. sz.

[3] Ebből a szempontból a legbehatóbban Pach Zsigmond Pál (i. m.) vizsgálja az összefüggéseket.

hogy mi az, ami a munka megírásának időpontjához kötődik, s mi az, ami az előző évek munkáiból, személyi benyomásaiból az Életrajzban megmarad, illetve elmosódik.

A Szekfű-mű több szempontból is jelentős a hazai historiográfiai irodalom számára. Egy Szekfű-biográfia szempontjából például azért is, mert a húszadik századi magyar polgári történetírás kétségtelenül legnagyobb hatású egyénisége itt teszi először átfogó vizsgálat tárgyává az őt később egész életén át szenvedélyesen izgató problematikát, állam és nemzet viszonyát.

Bennünket azonban nemcsak emiatt érdekelt a mű, hanem egy általánosabb, történetelméleti kérdés szempontjából is. A korábbi tanulóévek — a sokfelé futó érdeklődés az irodalomtörténettől a közigazgatástörténetig —, az első idő a közös külügyminisztérium tisztviselőjeként a bécsi levéltárban, a soknemzetiségű Monarchia eresztékeinek első roppanásai már a világháború kezdetén, a mind határozottabban érzékelt társadalmi-politikai problémák — mindezek mintegy összesűrűsödve jelentkeznek a történetíró gondolkodásában, amikor a magyar történelem összefoglaló feldolgozásához kezd. Ennek a sokrétűségnek, a különböző szakmai, történetpolitikai gondolati elemek egymásracsúszásának kitapintása egyrészt megkövetelte a részletes elemzést, ha a végeredményt, a történeti művet illetve annak alapgondolatait megérteni akarjuk. Másrészt épp a koncepció motivumainak sokszínűsége, keveredése kínálta is a lehetőségét annak, hogy e példán megkíséreljük a történetírói koncepcióalkotás bonyolult folyamatát bemutatni, vagy legalább is bizonyos elemeit felvillantani.

Kultúrtörténeti orientáció — társadalmi, politikai kérdések

A magyar állam életrajza, mint ez a szakirodalomból ismeretes, német megrendelésre készült. A háborús Németországban egy müncheni kiadó a szövetségesek jobb otthoni megismertetése érdekében könyv-sorozatot indított, s ebben szeretett volna Magyarországról áttekintő történeti ismertetést nyújtani. A könyv megírását tehát egyértelműen a háborús célok kívánták, s természetes, hogy a munkából a világháborúban a Németország oldalán harcoló Magyarország szövetségesi hűségének történeti megalapozása sarjadt ki, vagy úgy is mondhatnánk: kellett, hogy kisarjadjon. A mi kérdésfeltevésünk szempontjából először az az érdekes, hogy vajon a munka egyik fő gondolata: — a *Magyarország és „a keresztény-germán kultúrközösség"* tételének — elrendeltetésszerű, sorsszerű kapcsolatba-hozása egyedül erre a tényre, a világháborús szövetség (Németország, Ausztria-Magyarország, Olaszország) tényére vezethető-e vissza, s arra, hogy a munka ilyen megrendelésre készült?[4] Vagyis arra kell választ adnunk: hajtja-e Szekfűt, s ha igen, mi a háborús szövetség tényén túlmenően egyik koncepcionális alaptételének megfogalmazásában.

[4] A *„keresztény-germán kultúrközösség"* lényegében a volt német-római császárság kereteit kívánja jelölni. Szekfű gyakran használja ezzel a kifejezéssel szinonimaként a „közép-európai hatalmak"-at. A 19—20. századi Európa állami viszonyai között ez a Németország, a Monarchia (illetve Ausztria és Magyarország) és Olaszország területét foglalja magába. Az országnevek felsorolása is jelzi már, hogy ez lényegében az első világháború központi hatalmainak szövetségrendszerét jelenti, s annak a kínálkozó párhuzamnak historizáló felhasználását, hogy a *német-római birodalom* és a világháborús *központi hatalmak* között területi, államhatári egybeesés volt.

„XVI. száz. német reformatios dolgokat olvasok ... Miféle hatalmas, gyönyörű emberek, egy Sickingen, Pirkheimer, Pentinger, egy Hohenzollern markgraf! Ezek most már nem egymást eszik föl, hanem együtt kifelé harczolnak. Nincs okunk aggódni!"[5] Ez a levél-idézet a háború első heteiből való, abból az időszakból, amikor Szekfű a Monarchia világháborús céljainak teljes átérzésével lesi a délutáni lapokat, s Eckhart Ferenccel együtt nem tudják magukat kivonni a törökkori iratkiadvány[6] munkálatai közben sem a háborús pszichózis hatása alól; „a francia harctéren a németek hatalmas dobbanásai, amint napról-napra felénk hallatszanak, végkép lehetetlenné tették, hogy nyugodtan végezzük dolgainkat" — írja ekkor Szekfű.[7] De a lelkes hangulatot melynek ébresztése mögött ott zúgtak a háborús propagandának szimpátiát keltő szándékkal hirdetett frázisai (pl. „a szabad Lengyelország meghozatalá"-ról) — a „lomb lehullásával" egy rezignált kiábrándultság váltja fel. Októberben már a galíciai „rossz hírek" hallatára lelohad a háborúval való azonosulás: „jó ha az ember semmiben sem hisz: jóban sem, de a rosszban sem."[8] És jönnek a besorozott barátok, kollégák híradásai: jó barátja, Török Pál Kárpátaljáról küld képeslapot „üdvözöl amíg él" aláírással, a többi hű volt kollégista barát, Horváth János, Miskolczy stb. a különböző harcterekről jelentkeznek híradásokkal; a létbizonytalanságnak az értelmiségiek számára mindig is nehezebben elviselhető érzésétől áthatva.[9] „Vajon nincs-e az embernek joga elkeseredni azon a gondolaton, hogy egy egyén ... elpusztul és az, ami az ő lelkében van és olyan különös egyéni szépségű, senki mástól sem produkálható ..." De „nemcsak az ember barátai és akiktől sokat vár, a legutolsó tisztiszolga és sánczásó munkás is úgy nézi és élvezi a világot, ahogy rajta kivül soha senki, — tehát az ő elpusztulásával is pótolhatatlan, ép oly pótolhatatlan, mint Goethe-é lett volna, vagy Napóleoné, ha mint hadnagy elesik." Szekfű levelei most már rendre telve vannak nemcsak a kiábrándultsággal, hanem a polgári humanizmus alapján álló mind határozottabb háború-ellenességgel.[10] És noha szubjektív kifakadásai mellé magyarázkodásként odabiggyeszti: ebben nem szabad „hazátlan szocializmust vagy kozmopolitaságot látni", az igért gyors sikerek helyett bekövetkező katasztrófák, a félelem, hogy rákerülhet a sor a behívásnál, az idegi és fizikai teljesítőképességet végső próbára állító megpróbáltatásokról beszámoló levelek a frontokról — a háború értelmetlenségét mind világosabban rajzolják Szekfű elé. Őszinte átérzése a háború kultúrát-pusztító hatásának, szinte a korabeli szentképek hangulatára emlékeztető, ájtatos átérzésben fogamzott hasonlatok, allegóriák —, melyekben a háború az emberiség kultúrkincseinek pusztítója, máskor egy piszkos nagy csizma, mely a frissen tiszta hópelyhek millióit tapossa egy lépéssel a pusztulásba —, ez

[5] MTAKK Szekfű Gyula — Angyal Dávid 1914. VII. 14.

[6] Szekfű ekkor készíti sajtó alá Eckhart Ferenccel közösen a budai basák levelezésének I. kötetét. Megjelent: A budai basák magyar nyelvű levelezése. I. 1553—1589. A MTA megbízásából szerkeszti: Takáts Sándor, Eckhart Ferenc, Szekfű Gyula. Bp. 1915.

[7] Uo. Szekfű Gyula — Angyal Dávid 1914. VII. 28.

[8] Uo. 1914. X. 8.

[9] Egyetemi Könyvtár Kézirattára (a továbbiakban EKK) MS G. 628. A volt kollégisták Szekfű Gyulához írt levelei.

[10] Igen jellemzőek e szempontból a Bartoniek Gézához írott levelei, melyekben az idézetthez hasonló hangulattal számol be folyamatosan Szekfű a volt kollégisták sorsáról Eötvös Kollégium Irattára,(a továbbiakban EKI.) A fenti idézet Angyal Dávidhoz írott leveléből (MTAKK) való. 1915. I. 29.

jellemzi Szekfű ekkor kelt leveleinek alaptónusát.[11] Máskor erős kifakadások, melyek néha az újra és újra megújuló, egyidőben folyó Rákóczi-vita feletti felháborodását is el-elnyomja.

Ilyen körülmények között, 1915 november végén kapja Szekfű a megbízást a Der Staat Ungarn megírására. Azaz olyan időpontban, amikor már rég túljutott az első háborús lelkesedésen, amikor már túlzott egyszerűsítés volna azt mondanunk: a háborúval vagy a háborús célokkal való azonosulás s így a háborús szövetséges iránti lojalitás eredményezi, hogy a történetíró a nemzeti történelem évezredes folyamatából azt vonja le következtetésként, hogy a magyarság elrendeltetésszerűen kapcsolódik a keresztény-germán kultúrközösséghez. Egyébként is: elképzelhető-e, s ha igen, miért, hogy egy olyan formátumú történetíró, mint Szekfű ilyen nyersen vetítse vissza a háborús szövetség *politikai tényét*, vagy a háborús *propagandaszempontokat* az igen komolyan vett *nemzeti történelem egész menetére?* A válaszadáshoz ismét a Bécsből kelt, néha már terjengősen őszinte levelek adják a kiindulópontot.

1918 májusában, amikor a régi kollégista jóbarát, Török Pál, Hatvany Lajos lapjában, az Esztendőben akarja ismertetni az Életrajzot, Szekfű a következő módon igyekszik őt erről lebeszélni: „Az Esztendő és Pesti Napló, mindkettő Hatvany Lajos tulajdona, s őróla, aki figyelemmel kisérte a háborús évek irodalmát, mindenki tudja, hogy »bolseviki«, azaz annyiban bolseviki, amennyiben egy ilyen gazdag ember az lehet, aki nagyon jól meg tudja becsülni a pénz értékét. Úgy mondják, hogy ő és sógora, Jászi Oszkár a radikális tömegek uralomra jutásától remélik saját hatáskörük megnövekedését (miniszterség? nem tudom), Károlyi Mihálynak fegyverbarátjai, s ehhez képest a német szövetség ellenségei. De ilyen politikai okok mellett egyébként is elfogult Hatvany minden olyan czikk iránt, mely a német szövetséget őszinte jóindulattal kezeli. Ő és köre francia és angol irodalmon nőttek fel, a németből a legmodernebb áll szívükhöz közelebb, s az igazi német kultúrát fejlődésük folytán nem tudják méltányolni. Ez a *kultúrűr* választja el tőlünk, tőlem és Tőled, ki velem együtt szintén elismerted a magyarság németszövetségének szükségességét —, nemcsak Hatvanyt, hanem olyan pompás magyar litteratorokat is, mint Schöpflin és Babits. Ők a németben csak a porosz junkert látták, — s nem hiszik el, hogy nekünk magyaroknak első sorban porosz *rendszeretetre* és *német tisztességre*, melynek egyetlenegy hanggal sincs magasabb hangja, mint ami megfelel az ő realitásának, erre a német szolidságra közügyekben és privátéletben volna *szükségünk*. Ők azt hiszik, h. a *gentry uralma megdőléséből*, a radikális elemek uralomra jutásából fog kinőni a jobb Magyarország, melyben nem lesz hely többé Kacziányiak és Apponyiak számára. Nagy illuzionisták, akiknek egyetlen hibája, — *nem a magyartalanság, mivel épp oly igazságtalanul vádolják*

[11] Történeti irodalmunk sajnos szinte teljesen adós annak a társadalompszichológiailag is rendkívül érdekes, politikatörténetileg pedig igen messze kiható folyamatnak bemutatásával, mely a háború idején a különböző társadalmi rétegek gondolkodásában végbemegy. A hosszú békeidő után bekövetkező s az addig mind diplomáciai téren, mind pedig a belső erőkifejtés terén elképzelhetetlen szélességű háborúnak a hazai értelmiség nézeteinek alakulására gyakorolt hatása igen szemléletesen bontakozik ki konzervatív polgári értelmiségieknek (akik a háborúval kezdetben, mint a „nemzeti célok" egyikével azonosultak, majd különböző indítékok hatására abból kiábrándultak) korabeli levelezéséből. Irodalmi színvonalú ilyen szempontból a Riedl Frigyes — Szekfű, Szekfű — Angyal D., Szekfű — Bartoniek G. levélváltás (EKK., MTAKK. EKI).

őket, akárcsak engemet — hanem a történeti érzék hiánya."[12] (Kiem. tőlem — G. F.)

Hosszú levélrészlet, melynek szószerinti idézését nemcsak feltétlenül őszinte volta indokolja, hanem az is, hogy a gondolati elemeken túl magát a gondolatsort, a következtetések belső egymásraépülését is mutatja Szekfű politikai vagy nyugodtan mondhatjuk történeti-politikai koncepciójában, s itt-ott látni engedi a munkában megfogalmazott alaptéziseknek a történetíró legszubjektívebb elképzeléseibe, szellemi közegébe, az őt ért hatások szövevényébe, elfogultságaiba, sőt még saját társadalmi-politikai helyzetének megítélésébe is visszanyúló gyökereit. Mi és mennyiben érinti mindebből a történeti irodalomban már bőségesen idézett Szekfű alaptézist a magyarságnak a keresztény-germán kultúrkörhöz tartozásáról?

67-esség és konzervatív társadalmi álláspont

Az első mondatok: Hatvany „bolseviki"-ségéről, a „radikális tömegek"-ről, Jászi és Hatvany „fegyverbarátságáról" Károlyi Mihállyal s mindennek összekapcsolása a német szövetség ellenzésével, az antant-barátsággal, egy kimondottan politikatörténeti mozzanatra hívja fel a figyelmet.

Szekfű, mint ezt már korábbi munkáiból is láthatjuk, feltétlen híve volt a Habsburgoknak, s őket indittatásából, hivatali környezetéből, az államról alkotott felfogásából eredően is a „nemzeti" királyok alkotmányos és törvényes utódainak tartotta. Ez a kezdettől meglévő motívum bécsi évei idején mind határozottabban párosul a közös Monarchia célszerűségének meggyőződéssé szilárdulásával. Nemcsak a közös hivatal, hanem egy sor apró, az „egymásmellettélésből" is következő, s a történész szemével nézve már „történetivé" vált — azaz a „megtörtént" bizonyítottságával ható — jelenség is ezt erősíti benne. „Miféle bolondok azok, akik a szétválasztást prédikálják!" — csattan fel türelmetlenül egyik levelében. „Vajon illik-e jobban két ország egymáshoz, mint a mi dualisztikus országunk!" Hiszen, folytatja irónikusan, a Bezirkshauptmann ugyanolyan „bölcs és előrelátó, mint a szolgabiró, a bécsi és a budapesti polgármester egyformán" energikus, önzetlen, kevés beszédű, tetterős" s „az alsó-ausztriai helytartó csak abban különbözik a magyar kormánytól, hogy a helytartó minden nap új kenyérrendeletet ad ki, amit másnap visszavon", míg a magyarok „nem is rendelkeznek, de nem is vonnak vissza".[13] Kedélyeskedő — s a levelekből még bőségesen idézhető —, de a Bécsben élő magyar történész értékitéleteit a mindennapi gondolkodás szintjén igen erősen befolyásoló hangulati momentum. És e Monarchia-, valamint királyhű szemlélet csak erősödhetett a Független Párttal való szembekerülés során, mindenek előtt a Rákóczi-vita hatására. Szekfű szemében Károlyi Mihály mindig is megmaradt az őt gyalázkodón-durván támadó „Magyarország" c. napilap irányítójának, annak a politikusnak, aki a Habsburg-hű hivatalnok szemében mindig is „irreális" külpolitikai utakat — francia- és orosz-barátságot — ajánlott a magyar politika részére.

És a Habsburgok államához való ragaszkodás itt már szinte szükségszerűen vezet egy konzervatív magatartáshoz a társadalomszemléletben is. Mert a

[12] MTAKK. Szekfű Gyula—Török Pál 6. n. (1918) V. 29.
[13] MTAKK. Szekfű Gyula—Angyal Dávid 1915. IV. 24.

Habsburg-államalakulathoz ragaszkodás a világháború alatt, amikor a valamikor oly kedélyes Ferenc József-kabátos bürokrata állam eresztékei recsegni kezdtek, már nemcsak a nemzeti kérdésben való állásfoglalást jelentette, hanem egy elfordulást is a jövőt majd hirtelen a felszinre-törve formáló társadalmi mozgalmaktól. A politikát mindig is az alkotmányos és hivatali-állami keretek között elképzelő polgár számára már nemcsak a közös államkapcsolatok felbontását hirdető politika tartozik a „forradalmiság" (s ahogy másutt nevezi Szekfű: „szélbali"-ság) kategóriájába, hanem a „radikális tömegek" esetleges mozgalma is. A Monarchia utolsó esztendeiben, amikor az államalakulatot a különböző népek függetlenségi törekvésein kivül a K. u. K. állam egészét belülről feszítő társadalmi erők is fenyegették, nemcsak a függetlenségi Károlyi Mihály és a radikális Jászi, valamint a liberális Hatvany egymás mellé kerülésének ténye volt történeti szükségszerűség, hanem az államhoz, a fennálló rendhez hű államhivatalnok gondolkodásában is természetességgel keveredtek a *Habsburgokhoz ragaszkodás* és a társadalomfelfogásban a *mind konzervatívabb vonások*.

Műveltségeszmények és politika

A keresztény-germán kultúrközösség tétele megfogalmazásának historiográfiai indítékait keresve, alkotó értelmiségről lévén szó, számba kell vennünk azt a Szekfű-megjegyzést is, melyben Hatvanyék tőle-különbözését többek között abban is látja, hogy azok a francia és angol irodalmon nevelkedtek. Ezeket a sorokat olvasva azonnal az a fiatal Szekfű jut eszünkbe, aki az Eötvös-kollégiumban franciás műveltség hatása alatt cseperedett fel szellemileg, aki a Bécsbe kerülése utáni hónapokban éppen azért birálja az osztrák-német történészképzést, mert az teljesen hiányában van a „francia kultúrelemnek".[14] S hol van az a lelkesedés a francia irodalom iránt, melyről akkori levelei tanúskodnak, s melynek egyik eredménye az Anatole France tanulmány . . .

Eltávolodását ismét csak igen soványan magyarázhatja a világháborús szövetség politikai ténye. Annyiban talán mégis, hogy erősebb tónusban segítette a szerzőből előtörni azt a magyar történelemből levont „tanulságot", miszerint a francia orientációjú politika sohasem bizonyult valójában eredményekhez vezető külpolitikának, hiszen a franciák a magyarokban nem néztek mást, mint a Habsburgok hátában felhasználható pillanatnyi politikai szövetségest. Azaz Szekfűt annak helyes felismerése, hogy a francia diplomáciát magyarországi tapogatódzásában mindig is a franciák német-politikája mozgatta, általánosságban (nemcsak a politikai következtetések, hanem a kulturális tájékozódás szintjén is) távolítja a francia orientációtól. A francia-irányultság elitélése egyébként „jól is jön" történeti koncepciójához: az ónodi trónfosztást — mely az alkotmányos érzelmű, királyhű Szekfű szemében a Rákóczi-szabadságharc igazán végzetes lépésének számított — pl. egyedül a francia diplomácia eredményének tudja be.[15] A Habsburg-hű szemlélet találta itt meg szinkronját a „történeti tanulságok" gyakran félrevezető bölcsességé-

[14] EKI. Szekfű Gyula—Bartoniek Géza Bécs, 1908. II. 24. Vö. erre még *Glatz Ferenc:* Gondolatok az Eötvös-kollégiumi történészképzésről. Századok. 1970. 3. sz.
[15] Életrajz 149. l.

nek szintjén; s ezek kétségtelenül visszahatottak, igazolni látszottak egy, a művelődési eszményekben élő összefüggést.[16]

S amikor ilyen tipusú tanulságokat akar jelenére vonatkozóan levonni a történetíró nemzete történetéből, akaratlanul is az eddig megtörténtek, azaz a jelenleginek létrejöttét igazoló folyamat igazolójává válik. Ugyanis míg a magyar történelem valóban kínálja annak a következtetésnek levonását, hogy a francia politika mint távoli eszközt tekintette, és semmivel sem többként érdeklődött a magyar ügyek iránt, addig logikusan állhat elénk a másik „tanulság": a magyar történelem szerint a német nyelv- és kultúrterületen létrejött államalakulatok tanusítottak irántunk mindig is érdeklődést. Azaz a magyarság nyugati (a kor polgári gondolkodói szemében az egyetlen „európai") irányú tájékozódása Szekfű szerint csakis a német kultúra irányában „reális". (Azaz történetileg igazolható, vagyis eredményes.)

Ez a magyar történelemből nyert „tanulság" kétségtelenül arra a tudományos publicisztika és a közgondolkodás szintjén különböző variációkban megfogalmazott ideológiai alaptézishez nyúlik vissza, amely a magyarság *Nyugathoz-tartozását* hirdette a kelettel szemben. Belevegyültek ebbe évszázadok során a politika és a közgondolkodás legkülönbözőbb irányú „megfontolásai": hol török-barátság ellenes, hol szláv-ellenes tartalommal töltődött, hol pedig a nyugat-európai kultúrától való elmaradásunk kompenzálása. Hol a környező népeknél fejlettebb voltunkat bizonygatás hívott felszínre ilyen érvelést. Szekfűnél is a keresztény-germán kultúrközösséghez kapcsolódás első indító-motivuma a magyarság Nyugathoz tartozásának tézise.[17] Emlékezhetünk arra, hogy Szekfű egyik legelső filológiai munkájában is ott rejtőzött már ez az időfelettivé merevített történetírói tétel, de ekkor ez még ugyanúgy jelenthette a francia, mint a német kultúra iránti tájékozódás igényét.[18] A bécsi évek, a *német-nyelvű kultúrába való teljes betagozódás*, az, hogy — mint Szekfű maga írja — gyakran hónapokig csak német nyelvet kellett írásban és szóban használnia, az, hogy a német történész közélethez a bécsi magyar történészek majd hogy nem közelebb álltak, mint a hazaihoz, hogy a német tudományosság eseményei, folyóiratcikkei, viták, ismertetések képezték a szakmai és szellemi élet társalgásában a témát — már önmagában a német kultúra túlsúlyrajutását hozta szükségszerűen a bécsi levéltáros gondolkodásában.[19]

Ugyanabban az irányban hatott a *historiográfiai tájékozódás* is: Voltaire, Renan, Taine emlegetése mind jobban elhalványul a valóban az európai történetírást „eluraló" német történettudomány vezéregyéniségeinek tisztelete (és ismerete) mögött. Szekfű komoly meggyőződését fogalmazta meg az Életrajz magyar Előszavában a *német történetírás* európai fölényéről („a ma élő legna-

[16] A francia politika negatív hatásának történetietlen „történetiesítése", visszavetítésére és *világháborús aktuális* kötöttségére jellemzőnek találjuk, hogy az eredeti német szövegben jóval több a francia-ellenes kiszólás, mint a magyar „Életrajz"-ban.

[17] Legpregnánsabb erre Erdély szerepének megítélése a 16—17. században. Erdély (melyet a magyar államiság védelmezőjének tekint) a magyarsághoz tartozik, mint ilyen a „Nyugat"-hoz, (99. l.).

[18] Adatok Szamosközy István történeti munkáinak kritikájához. Bp. 1904. 60—63. l. Vö. erre *Glatz Ferenc:* Szaktudományos kérdésfeltevés és történeti politikai koncepció (A fiatal Szekfű Gyula bécsi éveinek történetéből. Történelmi Szemle. 1974. 3. sz. 397, 402).

[19] Különösen jól tanúsítják ezt a bécsi magyar levéltárosok kézirathagyatékai, de mindenekelőtt a Staatsarchiv levéltárának idevonatkozó aktái.

gyobb francia történetírók német iskolába is járván, a német kutatás módszereit alkalmazzák." — 9. l.).

Paradox módon: a magyar történelem mind tágabb horizontú áttekintése Szekfűt szemléleti beszűkülés felé sodorja. Egyrészt a magyar történelemből most már „tanulságokat" levonni akaró történész úgy látta — mint erre a francia orientáció kérdésénél utaltunk —, hogy a magyar történelem során Nyugat felől egyedül a német politika jelenthetett (a szekfűi kategóriák szerint szólva) reálpolitikai irányzatot. De ezt erősítették benne az itt nem részletezhető, Szekfű későbbi koncepcióinak alakulására nagy cementező erővel biró *törökkori* tanulmányok. Ezen évek kutatásai során nyert történeti képben gyökerezik azon történeti alaptételének kiformálódása, mely a magyar történelemben a nyugattól való elmaradás okát már sokkal kevésbé belső, társadalmi-államszervezeti fejlődés-folyamatokban látja, hanem inkább a törökpusztításban. Ezt a politikatörténeti összefüggést azután igazolja számára az a módszertanilag bravuros elemzés is, melynek eredményeként kimutatja a török történetírók megbizhatatlanságát, meseiró-szerűségét a korabeli nyugati történeti irodalomhoz képest.[20] Egyik oldalon a királyi Magyarország, másik oldalon a török, egyik oldalon a törvényes Habsburg uralkodó, másik oldalon a török betörésre váró száműzött kurucok: így sarkitódik az 1910-es évek elején Szekfű történetírói értékitélete.[21] S ez az összefüggés a történeti elemek között, illetve a történeti tézisek, valamint a jelen politikai tendenciái között, melyeket már Szekfű korábbi munkáiban is kimutathatunk, egyféleképp rendezi el a szövegekben a kapcsolódásokat: A száműzött Rákócziból a francia illetve az orosz külpolitikai orientáció javára politikai tőkét kovácsolni akaró függetlenségi párt, illetve Károlyi Mihály és azon történetírói meggyőződés között, mely eredetileg valóban szakmai inditékokból származóan tartotta elhibázottnak és irreálisnak Rákóczi francia-szövetségét illetve török-politikáját.[22] — Egymásbafonódó *szakmai-politikai-személyi inditékok*, melyek összességükben a háborútól függetlenül is *német-orientációjú kultúrtörténeti-eszmetörténeti tájékozottságot* eredményeztek; s melyhez a központi hatalmak világháborús szövetségi rendszerének magja és a német-római császárság hajdani keretei között meglevő földrajzi-politikai (valóban csak véletlen) egybeesés még a tetszetős történetpolitikai konstrukció lehetőségét is kínálta.

És még egy kultúrtörténeti kérdést vet fel Szekfű megfogalmazása, mikor a maguk (azaz ő és Török Pál) európai tájékozódását elválasztja Hatvanyétól és Jásziétól; amikor azok angolos, franciás neveltetéséről szól. Vajon létezik egyáltalán olyan egyértelmű egybeesés társadalmilag-politikailag meghatározott mozgalmak és valamilyen külország szellemiségére orientált mű-

[20] Kútfőkritikai tanulmány a hódoltság korabeli török történetírókról. Bevezetés a *„Török történetírók"* III. kötetéhez (1566—1659). Fordította és jegyzetekkel kísérte *Karácson Imre*. Sajtó alá rendezte és bevezetéssel ellátta *Szekfű Gyula*. Bp. 1916.

[21] A török korszak értékelésének alaptézisei Szekfű történetírásában ez évekre vezethetők vissza. Historiográfiailag rendkívül tanulságos annak nyomonkísérése, hogy koncepciója miatt miként kerül szembe öreg barátjának, Takáts Sándornak felfogásával (MTAKK. Szekfű Gyula—Angyal Dávid. 1916. III. 10.), majd a Fontes-sorozat tervezett török-kori köteteinek szerkesztőjeként miként alakítja ki a két világháború közötti kutatások irányát kimutathatóan befolyásoló historiográfiai koncepcióját (Feljegyzése Klebelsberg részére OL. Bécsi Magyar Történeti Intézet iratai; a továbbiakban BMTI III. cs.) s hogyan épül mindez be a 16—17. századról formált történeti képbe 1919 után.

[22] Vö. erre *Glatz Ferenc:* Történeti kultusz és történetírás. Történelmi Szemle 1976. 1—2. sz.

veltséganyag között, mint ahogy azt Szekfű állítja? Hogy nem, arra akaratlanul már Szekfű is ráérez, amikor azt mondja, hogy Hatvanyék szívéhez azért a német kultúrából is közel áll valami, csak a legmodernebb. Már ez is mutatja, hogy Szekfű megjegyzései között is ellentmondás rejlik, valóban nem lehet nemzeti kultúrák hatásából politikai mozgalmakat, egyes európai nemzeti kultúrák iránti orientáltságból társadalmi-politikai irányzatokat még a legsterilebb eszmetörténeti megközelítéssel sem levezetni. Mint ahogy egy nemzeti kultúra sem volt sohasem homogén a történelem folyamán és ma sem az . .. De azt a jelenséget mégiscsak jelzi Szekfű megjegyzése, hogy adott társadalmi-politikai helyzetben lehet *jelentéshordozó funkciója* a *kulturális orientációnak.* S a világháború éveiben ennek a francia orientációnak volt annyi politikai minősítő tartalma, hogy egyfajta kitörési lehetőséget, kitörési utat keresett a Monarchia egész állami és kultúrbürokráciájának *hagyományos* — s annyiban is hagyományos, hogy német — *műveltségeszményei köréből.* Ha a progressziót nem is lehetett az 1910-es évek Magyarországán kultúrtörténetileg hozzákötni kifejezetten vagy kizárólagosan a francia, illetve az angol kultúrelemek nagyobb mérvű befogadásához, s nem lehet a világnézetileg-politikailag konzervatívat a németes kultúráltsághoz kapcsolni, mégis élt egy kultúrtörténetileg megfogható összefüggés a régi, hagyományos kultúra német alapozottságnak óvása és a konzervatív társadalmi-politikai álláspont között.

„Nemzeti hibák", nemzetiségi kérdés — német orientáció

Szekfű magyarságának, szemlélete nemzeti voltának megkérdőjelezése A számüzött Rákóczi vitája idején, és erre reakcióként a nemzeti problematika még mélyebbre ivódása gondolkodásában magyarázza azokat a már a vita idején is elhangzott megjegyzéseket az időtlenné merevített, *„nemzeti tulajdonságok"-ról,* melyek a fentebb idézett levélben is említésre kerülnek. S ami a meglepő: a német orientációval kapcsolatban. Emlékezhetünk hogy néhány évvel korábban Széchenyihez „menekülésének" egyik mozgatója éppen az volt, hogy a legnagyobb magyarban felfedezte a „magyarság hibáinak" nagy ostorozóját, a „hányavetiség"-nek, a „hangos hazafiaskodás"-nak mint a levetkőzendő nemzeti ismertetőjegyeknek kipellengérezőjét. Azt is láthattuk, hogy Szekfű felfigyelt arra az összefüggésre, amely a magyar történelem felfogásában a nemzeti koncepciót és az álkuruc szemlélet között fennállott. Ahhoz sem férhet kétség, hogy Szekfű nemzetfelfogása a maga historizált, Széchenyi-idézetekbe burkolt formájában a mind retrográdabbá váló köznemesi koncepciókhoz képest „modernebb", polgáribb volt. Polgári „vonásokat", „ismertető jegyeket" szeretne tehát Szekfű többet látni az általa elképzelt ún. nemzeti tulajdonságok között, s ezt dicséri — a helyzethez is idomítva — a poroszokban. Erre vonatkozik a fentebb részletesen idézett levél megjegyzése: a magyarságnak „rendszeretetre", „tisztességre", nem nagyhangúságra, hanem „szolidságra" lenne szüksége. És ezt magyarázza az Életrajz magyar kiadásához írott előszó egyik látszólag a szövegösszefüggésből kilógó, erőltetett mellékmondata is, amely a németséget méltatja, azt „a nép(et), mely oly kötelességtudóan és oly kultúrával tud dolgozni" (9. 1.).

Széchenyi, aki felismeri, hogy a magyarság elmaradottságát külföldi (nyugati) tulajdonságok beoltásával kell gyógyítani, éppen ezeket a tulajdonságokat akarja a nemzetbe plántálni. Széchenyi, aki most már a magyar törté-

nelem egyik központi alakjává válik (Szent István a másik), az újkori magyar nemzeti fejlődés megindítójává, Szekfű ábrázolásában az az erkölcsi magasságokba emelt hős, aki „népétől szigorú önismeretet és kemény önfegyelmezést várva" elsősorban a „nemzeti hibák" elmaradásának összpontosítja tevékenységét. „Az önelégült terméketlen rendiség" idején egyedül ő a „tudatos alkotó akarat" megtestesítője (181. l.), aki szembeszáll a „nemzeti hibák" sorával: irigységgel, bosszúállással, a „lovagiasság hamis felfogásá"-val (180. l.) kívánja azoknak szaporítását, akik polgári erényekkel ékeskednek" (179. l.). — Így lesz a „nemzeti hibák" (azaz azon tulajdonságok, melyeket az irodalom oly egyértelműen a dzsentri hanyatló társadalmi útja kísérőjelenségeként sorol fel) ostorozása is egy vékony, de a szoros összetartozást biztosító szálon hozzákapcsolva a keresztény-germán kultúrközösség iránti szimpátiához, melynél a kötőkapcsot az, az e korban még sok pozitívumot tartalmazó beismerés képezi, hogy Nyugat-Európától le vagyunk maradva.

Mindezeken a tényezőkön túlmenően — melyek a Szekfű-levélből mint az Életrajz szubjektív magyarázatából kifejthetőek — volt még egy hajtóerő, amely Szekfűt az Ausztriával, illetve a középeurópai hatalmakkal — mint a keresztény-germán kultúrközösség tagjával — való együttélés célszerűségéről meggyőzni látszott. S ez a *nemzetiségi kérdés* volt.

Történeti irodalmunk egyértelműen kimutatta: milyen fontos vonása volt a 67-es magyar nacionalizmusnak, hogy a Monarchia erejével is biztosítsa a magyar uralkodó osztályok uralmát a nemzetiségek felett. Azt azonban már kevésbé tártuk fel, hogy a dualizmus félévszázados történelmének melyik szakaszán, milyen jellemző vonások válnak rövidebb-hosszabb időre meghatározóvá a 67-es magyar nacionalizmus arculatán. Így pl. mikor s miért kerül előtérbe a kiegyezésre támaszkodás szükségének belátása a nemzetiségek törekvéseivel szemben?

Szekfü — illetve tágabban: a bécsi magyarok — erre egy kis, de talán jellemző adalékot szolgáltatnak. Szekfű ismerte és az évek során tanulmányai, környezetének befolyására át is érezte azt a nemzetiségpolitikai koncepciót, melynek Bécsben legismertebb képviselője Thallóczy Lajos, illetve köre volt. Noha történeti irodalmunk részletesen még nem tárgyalta, de az elszórtan előkerülő források bizonyítják, hogy a bécsi magyarok (Thallóczy, Károlyi Árpád, Szekfű Gyula, Eckhart Ferenc) valamint a hozzájuk kapcsolódó Monarchiabarát nemzetiségi történészek, levéltárosok, politikusok meglehetősen azonos alapra épülő, kialakult nézetekkel rendelkeztek a Monarchia különböző nemzetei együtt-tartásának mikéntjére vonatkozóan. Rendkivül tanulságos lenne annak elemzése: miként következik be egy lassú, de határozott elkülönülés, majd módosulás e kör felfogásában akkor, amikor a balkáni események a délkelet-európai kis népek nemzeti államainak megalakulását napirendre tűzték. Ennek egyik érdekes dokumentuma Szekfű Gyula kéziratai között maradt ránk — Szekfű rájegyzéseivel. Emlékirat Thallóczy Lajostól, melyben a császárnál is befolyásos „osztályfőnök" azt fejtegeti, hogy a Balkán-háborúk következtében beállott új helyzet, a szláv népek önállósulási törekvései nem maradnak hatás nélkül a magyarországi nemzetiségek mozgalmaira sem. Thallóczy felfigyel ezekre a mozgolódásokra és összefüggésbe hozza azokat a magyarok monarchiabéli helyzetével. A románok nyugaton, Lipcsében, Franciaországban szemináriumot rendeznek be, illetve az egyetemeken nagy progagandát folytatnak Magyarország ellen — olvashatjuk az Emlékiratban. Ami azután számunkra is érdekes: Thallóczy ebből korántsem

von le valami olyasféle következtetést, hogy netán a nemzetiségekkel, illetve a szomszédos kis államokkal szemben valami módon határozottan kellene fellépni, hanem liberális felfogásának megfelelően Magyarország részéről felkészülést sürget az önállósuló szláv népekkel való kereskedelmi-kulturális mindennapi érintkezésre. Ennek belső feltételeit azonban abban látja, hogy félrerakjuk a Bécs és Budapest közötti állandó ellentéteket, hogy ne higyjük már azt — ami „újabb politikai fejlődésünk rákfenéje", — „hogy az, ami Magyarországnak hasznos, Ausztriának káros és viszont". A „legújabb alakulásnak (azaz a Balkán-háborúnak — G. F.) az a főtanulsága" Thallóczy szerint, hogy be kell látni: csak „vállvetett" együttműködéssel tölthetjük be hivatásunkat.[23]

Amit Thallóczy 1912-ben már érzékelt, ami e sorok leírására s kinyomtatására késztette, azt Szekfű számára csak megerősíthette a világháború tanulsága. Most már nemcsak az elméleti fejtegetések szintjén, mint 1912-ben, de a gyakorlati politikában is jelentkezik a közép-kelet-európai nemzetiségeknek a magyar államiságot fenyegető problémája. Ha másra nem is, de a Budapesti Szemle (melyet rendszeresen olvasott) hiradásaira bizonyosan felfigyelt, melyek többek között beszámoltak épp az Életrajz írása idején tartott európai nemzeti kisebbségek konferenciájáról, ahol a „nemzeti önállóság"-ról bocsátottak ki nyilatkozatot, természetesen az antant-hatalmak támogatásával.[24] S az, hogy a világháborúban a Monarchia-, illetve a történeti Magyarország-ellenes *memzetiségi mozgalmak* — mint „természetes" szövetségesek — megjelentek az antant oldalán, s hogy a nemzetiségi politika a háborús magyar belpolitikának is mind nagyobb nehézségeket jelentett, a történetíró koncepciójában nemcsak megerősíthette a 67-esség célszerűségét a magyarság szempontjából, hanem kiegészíthette azt a háborús jelenben a *központi hatalmakhoz kötöttségünk szükségszerűségének* gondolatával.

*

Láthatjuk tehát, hogy egyrészről igaz az a megállapítás, mely szerint a keresztény-germán kultúrközösség ilyen megkoncipiálása Szekfű Gyula történetírásában elsősorban a világháborúnak köszönhető. Sok vonatkozásban vissza is vezethető a német „megrendelésre", valamint arra a tényre, hogy Magyarország a központi hatalmak egyikeként harcolt a háborúban. Másrészt azonban a magyarság „betagozódása a keresztény-germán kultúrközösségbe" történetpolitikai konstrukciója igen sok, a történetíró korábbi műveltséganyagából, az őt ért szemléleti hatásokból, kiérleltnek tünő szakmai megfontolásokból, a történetírót ért benyomások szubjektív megválaszolásából tevődött össze.

A történetírói koncepció-alkotás természetét vizsgálva hozzá kell tennünk: igaz, hogy az alkalom, a „felhívás" sokban csak a korábbi években támadt gondolatok, következtetések összefoglalását kéri a történetírótól, de a korábbi megállapítások, elemzésekből nyert tények zárt gondolatsorba állítása, a koncepció egységének megformálása visszahat magukra a koncepciónak korábban

[23] Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (a továbbiakban: OSzKK). Fol-Hung. 1900. II. kötet. — Szekfű egyébként igen sokat merít Thallóczy memorandumából.

[24] A Budapesti Szemle 1915-től rendszeresen (rovatszerűen, néha az „Értesítő"-rovatba szorítva) közölt beszámolókat, figyelőket az antant háborús irodalomról, s természetesen az ott tárgyalásra kerülő háborús kérdésekről.

talán más összefüggésbe illeszkedő elemeire: az új részletösszefüggésekben, vagy új megvilágításban rögzítődik. S az új összefüggésekben-rögzítődés jelentősége nemcsak a pillanatnyi történeti kép konstrukciójára vonatkozóan érzékelhető, hanem kihat a történetíró későbbi munkásságára is. A történész-munka során ugyanis, annak természetéből következően a történetíró nem végzi el minden esetben minden konstrukció-elem filológiai-irodalmi újravizsgálatát, hanem csak egyes, s szükséges pontokon teszi ezt. Az új — a korábbitól talán lényegesen eltérő — koncepcióba szervesen beépülnek korábban már kijegecesedett, szinte tétellé szilárdult megállapítás-sorozatok, összefüggések. Nos ilyennek tekinthetjük lényegében Szekfű történeti koncepciójában a magyarság és a német kultúra, politikatörténetileg (politikailag) a német orientáció tételének megszilárdulását. Úgy is mondhatnánk: a történetíró gondolati készletében amolyan „előregyártott elemek"-ként raktározódnak el részlet-összefüggések. S ismét Szekfű példájára gondolva, elmondhatjuk: ahogy a társadalmi-politikai frontokon való elhelyezkedés, szakmai, személyi indítékok, külpolitikai konstelláció összjátékaként alakult ki a történetírói „alaptétel," ugyanilyen összetetten, különböző tényezők késztetik majd két évtized múlva a közben minden munkájába beépített összefüggés újragondolására s lényeges módosítására.

Önállóság — függetlenség

A keresztény-germán kultúrközösség és a magyarság kapcsolatáról kialakított történetírói tételt a koncepcióképződés bonyolult és áttételes voltának példájaként tárgyalva, vigyáznunk kell, nehogy a részletes-terjedelmes taglalás azt a benyomást keltse az olvasóban, miszerint Szekfű valamiféle, a nemzet érdekeit a nagyhatalmaknak alárendelő „fiók-imperializmus" tudatos megfogalmazójává vált a Monarchia felbomlásának előestéjén. Sőt, mint azonnal látni fogjuk, éppen ellenkezőleg: egy olyan *magyar önállóságot* konstruál kora politikai rendszereinek leírásakor, mely a valóságban nem volt meg sem a világháborúban, sem pedig az 1867 körüli években. A keresztény-germán kultúrközösséghez tartozás és az önállóság kettős elgondolását azután következetesen érvényre juttatja a magyar történelem ezer esztendős menetének megrajzolásában is.

Miután a Bach-korszakban elgyengült Ausztria kénytelen feladni olasz tartományait, majd 1866-ban német hatalmi állását, „a Lipót-féle abszolutizmus német-olasz nagyhatalmi konstrukciója végképp elmerült és a múlté lett, Közép-Európa széles térségein pedig a történeti és nemzeti erők felszabadulván, a hosszú fejlődés újabb lépcsőjén *három önálló államegyéniségnek* adtak életet: 1871-ben a németnek, 1867-ben az osztráknak, és a magyarnak"— írja Szekfű az Életrajzban (215—216. 1. Kiem. tőlem — G. F.). Vagyis ugyanabban a mondatban, melyben a keresztény-germán kultúrközösség szellemében az egységes német állam és a Monarchia megalakulásának egyidejűségét hangoztatja, bizonyítva ezzel is „a közép-európai államtörténet egységes jellegét" (216. 1.), ugyanott a valóságnál szinte nagyobbá növeli a magyar önállóság (a többi szövetségesekkel) egyenranguságának voltát: s a ténylegesen két államalakulat (Németország és a Monarchia) helyett három államról beszél. Helyesebben: nem államról, hanem *„államegyéniségről"*. S e látszólag csak kategóriabéli különbségnél meg kell állni egy pillanatra.

Szellemtörténeti kategóriarendszer és történeti koncepció

Szekfű már a német kiadás „Bevezetés"-ében elmondja, hogy könyvében a „Nationalität, nationale Autonomie, Nation" kifejezéseket Meinecke több kiadást megért művének, a Weltbürgertum und Nationalstaat-nak[25] értelmezése szerint használja.[26] S a Meinecke-könyv, valamint a „Der Staat Ungarn" fogalomkészletének összevetése valóban szinte teljes egybeesést mutat. Nemcsak a Szekfű-előszó jelezte esetekben, hanem az „állam"-ra vonatkozó megjelölésekben is. (Csak zárójelben jegyezzük meg: ezek az egyezések *csakis* Szekfű *német* szövegének olvasásakor lesznek világossá. Ezért Meinecke és Szekfű munkájának összehasonlításakor a magyar kiadástól [A magyar állam életrajza] kismértékben eltérő eredeti német szöveget [Der Staat Ungarn] használtuk. — A valós egyezésekre illetve eltérésekre Szekfű és Meinecke között azért csakis a Der Staat szövege világíthat rá, mert Szekfű, amikor a korábban megírt német szöveget magyarra fordítja, többnyire a magyar szakirodalom már meglévő fogalomkészletét használja. Mint látni fogjuk, egyrészt a Meinecke-interpretációra, másrészt Szekfű felfogására nemzet és állam viszonyáról a Meinecke-szöveg, valamint Szekfű fordításának — azaz a német fogalomkészlet magyarra ültetésének — szókincse is több fogódzót nyújt.[27])

A fentebb magyarul idézett sorok német megfogalmazásában a „Staatspersönlichkeit", Meinecke egyik kedvelt kategóriája áll. S ha Meinecke munkáját abból a szempontból olvassuk, hogy a fogalom-használat mennyire van kapcsolatban az államról-nemzetről alkotott Meinecke-konstrukcióval, akkor egy lépéssel már talán közelebb jutunk annak megértéséhez is, hogy Szekfűnél a fogalom-átvétel nemcsak a német közönséghez igazodást, mégcsak nem is egyszerűen a német szellemtörténet kora leghatásosabb élő mesterének másolását jelenti, hanem segítségére volt a magyar történelemről alkotott álláspontjának az eddiginél határozottabb, differenciáltabb megfogalmazásában is.

Meinecke nézeteivel, vagy akár azok rövid összegezésével is természetesen e dolgozat keretei között nem foglalkozhatunk.[28] Szellemtörténeti felfo-

[25] *Friedrich Meinecke:* Weltbürgertum und Nationalstaat. Studien zur Genesis des deutschen Nationalstaates. Első kiadás 1907.

[26] Der Staat . . . 11. l.

[27] Nyelvtörténeti és eszmetörténeti szempontból is rendkívül tanulságos lenne a Der Staat Ungarn és „A magyar állam életrajza" kategóriahasználatának összevetése. Itt azon ritka alkalom adódik, hogy a munkát németül író szerző maga fordítja le szövegét magyarra, azaz filológiailag tettenérhető a korabeli *fogalomértelmezés* is. Eszmetörténetileg pedig tanulságos, hogy azon fogalmak, melyek egy későbbi időszakban nagyon is meghatározott politikai-világnézeti irányzatok ideológiailag is jellemző fogalomkészletébe tartoznak, itt már e *funkció nélkül* s *németül* használatosak. Csak egyszerűen nem fordítják — még önmaguknak sem — úgy magyarra, mint ahogy később, amikor annak politikai-ideológiai funkciója egyértelmű. Legjellemzőbb példája lehet ennek a „Volkstum" kifejezés, melyet Meinecke és németül Szekfű is állandóan használt, magyarra azonban nem a később is használt „népiség" értelemben fordítja.

[28] A nemzetközi irodalom könyvtárnyi termékei közül csak néhány legújabbra szeretnénk utalni (itt természetesen a Meinecke 1918 előtti tevékenységét tárgyaló irodalomról van szó): *Hans Schleier:* Die Ranke-Renaissance (in: Studien über die deutsche Geschichtswissenschaft. II. Berlin 1965). *Gerhard Lozek:* Friedrich Meinecke uo. különösen 306—311. l. — A hatalmas nyugatnémet irodalomból szeretnénk kiemelni a marxista szellemű *Das Argument* c. folyóirat „Kritik der bürgerlichen Geschichtswissenschaft" (I.-Berlin 1972) c. különszámát, melyben a szociál-liberális *Immanuel Geiss* ad néhány jó — a korábbi irodalmat meghaladó — szempontot a fiatal Meinecke történetfelfogásának kritikájához (Kritischer Rückblick auf Friedrich Meinecke Uo. 22—36. l.). Említésre érdemes

gásának reakciós politikai koncepciókhoz vezető elemeit hazai történetírásunk is összefoglalta már. Sőt a Szekfű-tanulmányok a Szekfűre gyakorolt hatást is — természetesen csak az általános vonásokat emelve ki — tárgyalják.[29] A következőkben Meinecke felfogásának csak egyes, Szekfű itt elemzett nézetei megértéséhez szükségesnek tünő néhány vonatkozását érinthetjük. Nézzük tehát az „államegyéniség" kategóriáját.

Meinecke munkájának célkitűzése, mint arra maga is utal: az egységes német állam bismarcki konstrukciójának fejlődésrajzát adni. Természetes, hogy a munka fő kérdése az állam és nemzet értelmezése, mégpedig — mint arra a történeti irodalom már rámutatott — szellemtörténeti értelmezése. Az „egyes gondolkodók . . . meghatározott ideáinak története"[30] — ahogy maga jelölte meg könyvének tárgyát —, lényegében annak bemutatása: milyen történeti fejlődés eredménye az egységes nemzet, nemzetállam gondolatának kialakulása. Azaz, hol, kinél (politikus, filozófus gondolkodásában) található meg állam és nemzet felfogásának olyan előzménye, mely majd a bismarcki Németországban — a szellemtörténész szemével és fogalmai szerint — „megvalósul".

Ismerve a német nemzeti fejlődés körülményeit, s főként nehézségeit, melyeket az 1871 utáni Németországnak meg kellett haladnia, természetesnek találjuk: Meinecke egyik főgondja annak kimutatása, hogy a sok kis német állam fennállása idején is létezett olyan idea (hisz Meinecke ezek történetét vizsgálja), mely az államot egységes egésznek fogta fel. Természetes, hogy Meinecke ennek, a történelemben valójában csak 1871-ben megvalósuló egységnek az előtörténetét nem az intézményekben, nem is a törvényhozásban vagy a politikában találhatta meg. S itt jön a szellemtörténeti megoldás: a konkrét politikai vagy közigazgatástörténeti megközelítést félretolva az *államiság* ill. *a nemzetállamiság gondolatának történetét* állítja a középpontba. Ebben a felfogásban a történeti vizsgálat tárgya, az állam és a nemzet nem mint konkrét politikai képződmény, vagy mint intézmény jelenik meg, hanem mint elvonatkoztatott gondolati konstrukció. És ehhez találja alkalmasnak Meinecke a német romantika fogalmi konstrukcióját az „állam-egyéniség"-ről. Az állam — idézi és „méltatja" Meinecke Adam Müller nézetét — „eine geschlossene Persönlichkeit", mely „abgerundeter Charakter"-rel bír. Olyan „Individuum", mely magába foglalja az egyéneket, és a kutatónak be kell látnia, mondja, „daß menschliche Gesellschaft im Ganzen und Großen sich nicht anders darstellen kann, denn als ein erhabener und vollständiger Mensch . . ." „Der Staat ist . . . nicht bloß ein Spielwerk oder Instrument in der Hand einer Person, sondern es ist *eine Person selbst*, ein freies, in sich durch unendliche Wechselwirkung streitender und sich versöhnender Ideen bestehendes wachsendes Ganzes"[31] (kiem. tőlem — G. F.). Az államegyéniség egy olyan „Lebenswesen, das in allen seinen

még *Iggers* könyvének („Deutsche Geschichtswissenschaft" — 1971) Meinecke-ábrázolása, valamint *Elisabeth Fehrenbach* tanulmánya „Ranke-Renaissance und Imperialismus in der wilhelminischen Zeit" in: Geschichtswissenschaft in Deutschland (1974) 54—65.

[29] Vö. *Szigeti József:* A magyar szellemtörténet bírálatához. Bp., *Mérei Gyula:* i. m., különösen 184—194. l. Továbbá: *Lederer Emma:* A magyar polgári történetírás rövid története. Bp., 1969.

[30] Weltbürgertum . . . 21. (Dolgozatunkhoz az 1922. évi 6. kiadás szövegét használtuk.)

[31] Uo. 148.

Gliedern und Funktionen von Vitalität und Geist überquillt und auch nur wieder in Zusammenhang des ganzen, von Persönlichkeit durchdrungenen Weltalls steht".

A hosszú idézetek egész fogalomkincse, a gondolatmenet steril volta a mai fiatal olvasóközönségnek valószínüleg teljesen idegen, melynek egyik oka, hogy a német szellemtörténet művelőinek írásait a maguk korában nem fordították magyarra, mint előzőleg a pozitívizmus klasszikusait. Annál jobban érzékeltetik azonban e sorok, hogy a filológiai munkákon, közigazgatástörténeti tanulmányokon, aktán alapuló történetírásra nevelődött Szekfű gondolkodásában milyen nagy átrendezést kivánt a szellemtörténeti kategóriarendszer megemésztése. S írás közben annak használata.

Az államra vonatkozóan Szekfű átveszi Meinecke konstrukcióját: a magyar állam története így egy szellemtörténeti módon mindenek fölé emelt „államegyéniség" különböző megvalósulási formáinak története: Szent Istvántól 1867-ig. Már maga a magyar kiadás címe: „Életrajz" utal arra, hogy Szekfű az államban — Meinecke nyomán — valami egységes, élő organizmust lát. Élő organizmust, amely különböző változási periódusokon keresztül fejlődik: a patriomoniális államból fejlődik rendi állammá, s ebből „modern" alkotmányos polgári állammá.[32] A magyar állam „egyéniség" jellegének hangsúlyozása természetesen nem a szellemtörténet kategóriarendszerének valami világnézeti indíttatású másolása. A történetíró a maga kora szellemi áramlatai közötti tájékozódásakor mindig konkrétan tettenérhető szakmai, személyi vagy társadalmi-politikai inditékokat követ, vagy legalábbis valamihez-, valakihez-fordulását e mozzanatok befolyásolják, néha megfoghatóan meghatározzák. Az azután szintén a dolgok természetéhez tartozik, hogy az átvett, egyénített gondolatok, felfogások át- meg átformálják a történetíró egész látásmódját: nemcsak új összefüggéseket tárnak fel, vagy látszanak feltárni előtte, nemcsak eddig figyelemre nem méltatott tények emelkednek döntő fontosságúvá, hanem a történelemről, mint tudományágának tárgyáról is alakul-formálódik nézete.

Ezek a jelenségek bekövetkeznek Szekfű történeti látásmódjában is a szellemtörténeti felfogás hatására. Ahhoz azonban, hogy felfedezhessük e felfogás hatását, szemügyre kell vennünk azt, hogy a konkrét történeti folyamatról — jelen esetben a magyar nemzet és állam fejlődéséről — rajzolt történeti képben hol, mikor milyen funkcióval, s milyen inditékkal kerül „alkalmazás"-ra a szellemtörténeti konstrukció. S itt láthatjuk azonnal, hogy pl. a „Staatspersönlichkeit", a Meinecke-felfogás egyik kulcs-kategóriájának átvétele nagyon is átgondolt történetírói álláspontot takar, sőt hozzáköthető Szekfűnek a magyar történelemről illetve a magyarságot érintő aktuális kérdésekről 1916-ban kialakult álláspontjához .

Szekfű 67-es alapállását már érintettük. Azt is láthattuk, hogy aki a magyarság Monarchiabéli helyzetét nemcsak Budapestről, hanem a császárvárosból, Bécsből is szemlélte, az nemcsak a hazaiak hangerejét, hanem az osztrák centralisták magyarellenes szívós és nem eredmény nélküli harcát is

[32] Itt nem térhetünk ki annak részletezésére, hogy Szekfűnek az állam fejlődésének különböző szakaszairól adott rajza mennyiben vezethető vissza Below felfogására. A „Der deutsche Staat . . . "-ot és a Der Staat Ungarn-t olvasva feltűnő párhuzamok találhatóak a hűbéri állam — patrimoniális állam s általában az államszervezet átalakulásának Below és Szekfű adta ábrázolása között.

számításba vette.[33] Ez utóbbiak ellenében az 1867-ben elért államiságunk megőrzésére Szekfű a kiegyezésben látott biztosítékokat. A világháború, a nemzetiségi probléma fenyegető voltának felismerése tovább erősítette 67-ességét, illetve arra késztette, hogy az Ausztriával való együttélésben mindinkább a magyar önállóság támaszát lássa.[34] A világháborúban elszenvedett vereségek, a Magyarország elleni nemzetiségi mozgolódások az érzékenyebb gondolkodókban már veszélyérzetet támasztottak a magyarság jövőjére vonatkozóan. Ezekben a hónapokban ír Szekfű a „bekerítettségünk"-ről (maga is látván, hogy az „ostromlott vár" hasonlatot a németek, s Tisza is háborús lelkesedés-gerjesztés céljával hirdetik, de hatása ellenkező a közgondolkodásra); majd rezignáltan idézi már 1916 novemberében Losonczi Istvánnak a töröktől körülvett Temesvárról származó utolsó levelét: „várjuk az órát, melyben meg kell fizetnünk az utolsó adósságot!"[35] Ez a fenyegetettség-érzés a korábbinál fokozottabban erősítette Szekfűben az Ausztriára, a kiegyezésre utaltságunk gondolatát, azt, hogy az ilyen erővel (sarkítva azt is mondhatnánk *csak* ilyen erővel) rendelkező nemzet, mint a magyar, önmagában nem tudja önállóságát megőrizni. Ugyanakkor viszont éppen a fenyegetettség miatt növekszik szemében az eddig csak az Ausztriától féltett önállóság fontossága. A magyar új és legújabbkori történelem egyik legnagyobb nemzeti dilemmáját Szekfű végiggondolta, s környezete, tanulmányai, s most a politikai helyzet hatására is úgy állította fel tézisét: *a függetlenség*, a „szétválasztók" jelszava „illúzió" és irrealitás a Kárpát-medencében, de *önállóságunkhoz* ragaszkodni kell. Igaz, hogy felerősödött az egymásrautaltság hangoztatása, de elszántabbá vált korábbi Gesamtmonarchie-ellenessége, hangsúlyozottabbá lett „kiegyezés-pártiságában" a magyar önállóság hirdetése.

Ezen konkrét történeti körülmények tekintetbevétele után már könnyebben érthetővé válik a szellemtörténeti interpretáció nagyon is konkrét történeti-koncepcionális szerepe. Szekfű amikor az államról szóló szellemtörténeti tanításban felfedezte az államnak, mint egyéniségnek felfogását, egy olyan vezérfonalat vélt megtalálni, melyhez a már nagyjából eddig is kialakult történeti fejlődésvonalak könnyen igazíthatók voltak, és lehetségessé vált a magyar történelem évezredes folyamatában a magyar állam mindenkori önállóságának hangsúlyosabb kiemelése. Hiszen ha az államban nem intézmények összességét vagy nem csupán „eszközt" látunk (mint Meinecke mondja), hanem egy, a történelemben különböző formákban testet öltő, az állam egyszeri megalakulásától megszakítás nélkül élő, szubstanciá"-t (Staatlichkeit, Staatspersönlichkeit), akkor a magyar különállás, az állami önállóság történetileg szépen nyomon követhető a Mohács utáni évszázadokban is, amikor az egységes magyar állam politikailag, közigazgatásilag felbomlott. Akkor nem zavarja a történetírót, hogy hol az erdélyi fejedelemségben, hol egy kiemelkedő történeti személyiség gondolkodásában (pl. Zrínyi), hol egy eszmekörben (Regnum Marianum) lépten-nyomon kimutassa az önálló magyar államiság kontinuus létét. S ha elfogadjuk így a történelemre, a magyar történelemre a szellemtörténet kategóriarendszerét, akkor 1867 valóban *nem egy államalakulatot*, az Osztrák-Magyar Monarchiát, hanem *két „államegyéniséget"* hívott létre.

[33] A bécsi magyarok (gyakran „labanc"-nak nevezett) nemzeti koncepciója. Vö. Szaktudományos kérdésfeltevések és történeti-politikai koncepció (A fiatal Szekfű Gyula bécsi éveinek történetéből). Történelmi Szemle 1974. 3. 396–420.

[34] Erre utal *Pach Zsigmond Pál:* i. m. 388.

[35] MTAKK. Szekfű Gyula–Angyal Dávid 1916. XI. 25.

Világháborús benyomások — forrás-interpretáció

A kiegyezés intézményére támaszkodó magyar önállósági gondolat megerősödése tehát igen szorosan összefüggött az 1910-es években, mindenekelőtt a háború idején végbemenő politikai eseménysorozatokkal, s a történetírónak az ezek szellemében megfogalmazott történeti értékeléséhez a szellemtörténeti felfogás alapelemei kínálkoztak. — Nem lehet azonban számunkra az sem érdektelen, hogy a Nyugathoz-tartozásunkról, kiegyezéses alapon nyugvó önállóságunk egybekötéséhez talált-e, s hol már kialakult gondolati anyagot. S ha igen, mennyire s miben veszi át, vagy változtatva gyúrja jelen helyzetének megfelelően e tételeket?

E kérdésekről alkotott felfogásának kialakítása közben talál rá Szekfű ifj. Andrássy Gyulának „Az 1867-iki kiegyezésről" c. könyvére.[36] A századforduló legintelligensebb arisztokratájához Szekfűt különben is fűzték személyi kapcsolatok: a gróf nagy munkájának „A magyar állam fönnmaradásának"[37] angol-nyelvű kiadásához — Angyal Dávid közvetítésével — Szekfű segítséget ad, még budapesti levéltárnokként. Szekfű tehát ismeri Andrássy munkáit. Andrássy koalíciós szereplése miatt azonban a koalíciót erős antipátiával néző fiatal bécsi levéltáros „Kónyi bácsi" (Kónyi Manó) és Angyal unszolására sem vállalja Andrássy könyvének ismertetését. Ez a tartózkodás megszűnik, amikor, mint ismeretes, „A száműzött Rákóczi"-botrányban a gróf emeli fel szavát Szekfű mellett, s inti le a „nemzeti" tőkét kovácsolni akaró ellenzék manővereit.[38]

Andrássy nézetei a kiegyezés szükségességéről, ugyanakkor a kiegyezésen belüli magyar alkotmányos önállóságról ismertek voltak a századelő Magyarországán. Ismert volt, hogy ő az, aki az Ausztriával kötött alkotmányos házasság célszerűségének bizonygatása után a hazai politikai irodalomban A magyar állam fönnmaradásának . . . III. kötetében (1911) nagy közjogi és történeti fejtegetésekkel, a magyar alkotmányos önállóság teljes történeti érvrendszerének felsorakoztatásával veszi fel a harcot az osztrák központosító irányzat exponenseivel, Teznerrel és Turba-val.[39] Emlékezhetünk, hogy ez a felfogás egybeesett időben azokkal a Szekfű-kirohanásokkal, melyek szintén az osztrák soviniszta irodalom elleni harc hiányát vetették a hazai közjogi irodalom werbőczyánus szárnyának szemére. Mint ahogy 67 és Magyarország viszonyának beállításában sem találhatunk ezen években nagyobb eltéréseket Szekfű és Andrássy nézetei között. Azok a megfogalmazások, melyeket Andrássy ad e könyvében a kiegyezésről, nemzeti s állami önállóságunk alapjairól — szintén megegyeztek Szekfű felfogásával. „A magyarok létérdeke az Ausztriával való belső kapcsolatot követeli ugyan meg — olvashatjuk például Andrássynál —, de az Ausztriával való egybeolvadásunk olyan öngyilkosság volna, hogy rá a magyar sohasem lesz kapható . . ." Majd így folytatja: „A magyar nemzet ellen a Monarchiát nem lehet fönntartani, a magyar nemzet pedig soha semmiféle körülmények között nem fog állami létéről lemondani.[40] Szekfű e nézet-

[36] Bp. 1896.

[37] 1908-ban jelent meg angolul „A magyar állam fönnmaradásának és alkotmányos szabadságának okai" (I. köt. 1901, II. köt. 1905) angol kiadása II. Mátyás korával zárva tárgyalását (The Developement . . . 1908).

[38] Jellemző erre — s szerintünk igen találó — a Huszadik Század „Szegfű és Andrássy Gyula gróf" c. cikke 1914. 685—686.

[39] Vö. erre: Szaktudományos kérdésfeltevés . . . (A fiatal Szekfű Gyula bécsi éveinek történetéből). Történelmi Szemle, 1974. 3. sz.

[40] *Andrássy:* i. m. (III) 414.

azonosság alapján nyúl ahhoz az Andrássy-könyvhöz, melyben a tézisek legrészletesebb kifejtése megtalálható.

A történetírói gondolkodás természetét, azon bonyolult összefüggéseket vizsgálva, melyek a történetíró összegyűjtött forrásai, a feldolgozás folyamata, valamint magának a megírott műnek gondolati és anyagai között látható, nem lehet érdektelen a következőkben mellékelni az Andrássy könyv egy-egy fejezetéből azokat a sorokat, melyeket Szekfű aláhúzott. Ezeket a mondatokat ugyanis biztonsággal tekintjük olyanoknak, melyeket a történetíró nemcsak átolvasott, de mondandójukra fel is figyelt . . .[41]

Ha csak e néhány dokumentáló oldalt olvassuk is át, benne megtaláljuk a szekfűi munka gondolati láncának több elemét: azt, hogy a magyarságnak Nyugat és Kelet között kellett mindig választania, s természetesen, hogy a Nyugatot választotta mindig, s hogy ennek a nyugati orientációnak szerves folytatása a 19. században a kiegyezés. A magyarság rá van utalva e szövetségre. Ugyanakkor — mint az a másik, kiemelt fejezet megjelölt soraiból kitetszik — Andrássy a kiegyezés legnagyobb eredményének épp a magyar önállóság visszanyerését tartja.

Az alapelvek ilyen hasonlósága az Andrássy és Szekfű könyv között már magyarázza a szöveg szerinti hasonlóságokat, illetve az 1896-os tézisek bizonyos áthasonítását az 1916—17-es helyzetre.

„Már Szent István választott a Nyugat és Kelet között . . ."olvashatjuk Andrássynál a Szekfű könyv egyik történeti alaptételét. „A mohácsi vész óta soha sem voltunk oly fokú élvezetében írott jogainknak, mint vagyunk a kiegyezés óta" — írja Andrássy, ami Szekfűnél szinte csak stilisztikai változtatással ugyancsak megtalálható: „A kiegyezés Magyarországnak is nagy történeti sikere volt, mert állami önállóságát és a közös ügyekre való befolyását az új berendezés hasonlíthatatlanul tökéletesebben biztosítá, mint a rendi alkotmány 1526-tól kezdve bármikor" (Életrajz — 220. l.). S folytatható lenne a hasonlóságok felsorolása olyan részletekbe menően is, hogy pl. Szekfű egyes kategóriákat az 1910-es évek fogalomhasználatától diametrálisan eltérve kimondottan abban az értelemben használ, mint Andrássy e munkájában, vagy szép számmal emelhetjük ki azon gondolatokat is, melyek Andrássy és Szekfű más-más tapasztalati anyagból levont következtetései találkozásait jelzik. Ilyennek kell tartanunk pl. a Nyugat és Kelet közötti választásban a nemzetiségi kérdés nagy szerepét. Amikor Andrássy sorait olvasta Szekfű arról, hogy nekünk a nemzetiségek miatt is Nyugat felé kell fordulni, bizonyos támasztékot találhatott fentebb már ismertetett véleményéhez a nemzetiségi mozgolódások éveiben.

A szövegaláhúzások természetesen arra is felhívják figyelmünket, hogy bármennyire is megtalálja a történetíró 1916-ban az 1896-os szövegben a számára megfelelő tételeket, az „átvétel" folyamán az eredeti szöveghez történő ragaszkodás attól függ, *mennyire felelnek meg azok a saját* (világháborús) *kora*

[41] A történetírói gondolkodást, az interpretációk jellegét természetesen akkor érzékeljük a legvilágosabban, ha az egész Andrássy-szöveget tudjuk a Szekfűtől aláhúzott részletekkel egybevetni. Vagyis az is láthatóvá válik: mit nem húzott alá Szekfű, azaz a maga részére nem talált fontosnak. Erről természetesen le kell mondani, s így két Andrássy fejezetből (a témánkhoz szorosabban tartozó I. és V. fejezetből) közöljük azokat a mondatokat, melyekben Szekfű-megjelölés található. (Ld. Függelék). — Ezúton is szeretnék köszönetet mondani Benda Kálmánnak, Vörös Antalnak és Vörös Károlynak, akik a Szekfű-könyvtár sorsára vonatkozóan szolgáltak eligazításokkal.

kérdésfeltevéseinek és megoldásainak. S a fő szempont mindig is ez lesz. Mert igaz, hogy pl. épp az említett nemzetiségi kérdés jelentkezése az 1890-es és az 1910-es években Andrássyban és Szekfűben is erősíti a magyarság szükségszerű nyugati politikai orientációjának gondolatát. De míg Andrássy — természetesen — a maga korának véleményei, irányzatai között még arról beszél, hogy elképzelhető: „kis szomszédaink tőlünk várják érdekeik képviseletét és előmozdítását Európa előtt s létük védelmét . . .", addig Szekfűnek — noha Andrássy e sorait aláhúzza — eszébe sem juthatott ilyen gondolatmenetet iktatni munkájába; hiszen a világháborúban Magyarország épp e kis szomszédokkal állt harcban. A maga korában is aktuálisnak találhatta viszont a nemzetiségek és a külső hatalmak viszonyáról adott Andrássy-fejtegetéseket: a „k i v ü l r ő l" izgatásról, arról, hogy közöttük két irányzat küzd: „chauvinista", mely „n a g y - r o m á n , n a g y - s z e r b p o l i t i k á t a k a r c s i n á l n i", valamint a célokat „a r e á l i s e r ő k h ö z, a z e l é r h e t ő h ö z" (kiem. Szekfűtől az Andrássy szövegben 48—49. l.) mérő; vagyis tehetjük mi horzá — a Monarchia keretein belül maradni akarók.[42] De új értelmezést kellett nyernie az Andrássy által annyit emlegetett „pánszláv" veszélynek is. Andrássy akárhányszor beszél a nemzetiségekről, illetve a szomszédos kis önálló államokkal szemben folytatandó politikáról, mindannyiszor a nagy Oroszország jelentette veszély hangoztatásánál köt ki. A szomszédos kis államok és a nemzetiségeink ránkutaltságát is azzal magyarázza, hogy azok különben „p á n s z l á v t e n g e r b e n f u l l a d n á n a k m e g". Noha Szekfű a fentebbi sorokat még alá is húzza, az Andrássy adta fejtegetések végkövetkeztetése Oroszországra vonatkozóan sohasem kerül kiemelésre.[43] 1916-ban a Balkán háborúk után, amikor Oroszország a kis szláv államok megerősítéséhez jelentősen járult hozzá, természetesen a kis népek orosz fenyegetettségének érve nem birt többé jelentőséggel, nem jelenthetett közelítő erőt a magyarság és a nemzetiségek, Magyarország és kis szomszédai között.

De mindezeknél az *egybeeséseknél* vagy a felhasználás *korához igazított interpretációjánál* sokkal érdekesebb adalékot szolgáltatnak számunkra azok a Szekfű-megjelölte Andrássy-gondolatok, melyek végül is *nem kerültek* még változtatott formában sem Szekfű *munkájába.*

A történetírói értékelések forrásait kutatva ugyanis nemcsak azon politikai körülmények, szakmai, módszertani elvek érlelődésének számbavétele lehet érdekes számunkra, melyek a történetíró munkájának elemzése és a megfogalmazáshoz vezető nyomok gondos követése, összefüggésbe-hozása révén feltárhatóak. A történetírói értékítélet megalkotásában gyakran olyan tipusú *érvek, gondolatok* játszanak döntő szerepet, melyek majd a történeti munkában adott *végső megfogalmazásban nem is kapnak helyet*: vagy mert más természetűek, mint amilyeneket a történeti tanulmány, monográfia műfaja elbír, vagy mert a szerző más megfontolásokból mond le ezen — egyébként a saját koncepcióját igazoló — érvek felhasználásáról. Ha munkájában nem is ad számot a történetíró ezen elemekről, s fogódzót sem nyújt fellelésükhöz, ezek rekon-

[42] A következőkben a ritkított szedés a Szekfűtől származó kiemeléseket jelzik az Andrássy-szövegből.

[43] Ezért nem találkozhatunk ezzel az itt mellékelt szövegben (vö. Függelék). Viszont az Andrássy-könyvben lépten-nyomon megtalálható, gondolatmenetének szerves részét képezi.

struálása módszertani szempontból mégis fontos, mivel magát a történetíró meggyőződését lényegesen befolyásoló-alkotó — igen gyakran rejtve maradó — érvekről van itt szó. A szerző kinyomtatott munkája tehát a rejtett gondolati források és a megfogalmazott következtetések közötti összefüggések feltárására szinte sohasem vezethet bennünket, s a levelezések is csak nagyon ritkán. Az olvasmányoknak mint a szellemi hatások lemérése egyik forrásbázisának is viszont mindig megvan az a hátrányuk, hogy, mint fentebb is láthattuk, elsősorban azokra az állításokra figyelünk fel bennük, melyek a vizsgált szerző műveiben vagy leveleiben szintén megtalálhatóak. Vagyis általában mégsem látszanak alkalmasnak a meg nem fogalmazott, de a valóságban mégis ható nézetek felderítésére. Mégis, ha a talán címről ismert olvasmányok olyan példányait tudjuk felkutatni, melyekben szerzőnk megjegyzéseit, aláhúzásait megtalálhatjuk, akkor olyan útbaigazítást nyerhetünk, mely már nemcsak azt mutatja meg számunkra, milyen egyezések találhatók szövegszerűen az olvasmány és az ezekből is táplálkozó alkotás között, hanem az írás közben *figyelembe vett és az alapgondolatot formáló érvek összességét feltárhatja* előttünk.

A koncepció megalapozásánál, kialakításánál felhasznált, de a munkában meg nem fogalmazott érvek feltárásában lehet segítségünkre a Szekfű használta Andrássy-könyv példánya. Nézzük, milyen érveket jelölt meg Szekfű Andrássy fejtegetéseiben a Nyugathoz, *Ausztriához-tartozásunkkal* illetve ezen belüli önállóságunkkal kapcsolatban.[44]

A teljességükben mellékelt szövegrészletekben is felfigyelhetünk arra, hogy Andrássy a kiegyezés és Nyugathoz-csatlakozás szükségessége gondolati egységének alátámasztására — mely Szekfű munkájában végkövetkeztetésként ugyanígy megtalálható — rendkivül gazdag érvrendszert sorakoztat fel. A mellékelt aláhúzott részletekben is szembeötlő: Szekfű figyelmét mennyire következetesen ragadták meg azok a mondatok, melyek Ausztriára-utaltságunkat a kis népek gyengeségével és a nagy néptömegű államok erősségével igyekeztek indokolni. Az aláhúzott mondatok logikus gondolatsort képeznek: a 15 millió magyar nem elég erős arra, hogy „nagyhatalom" lehessünk, ezért a két állam (Ausztria és Magyarország) erejét összegezni kell. „Erősek pedig — jelöli meg Szekfű Andrássy fejtegetéseinek utolsó mondatait — magyar jellegünk megóvásával, csak az Ausztriával való szövetségünk által lehetünk" (53. l.). Majd ugyanez korábbi oldalakon megjelölve: „...ma egy kis állam rosszabb helyzetben van, mint volt a régi időkben." (5. l.) „Ma a tömegek döntenek. Amely állam nem bír nagy tömegekkel síkra szállani, az önálló politikát nem folytathat, annak a többiekhez kell simulnia" (19. l.). Ezt bizonyítja Andrássy számára a szomszédos kis „független" államok (Szerbia, Románia) példája is. S Szekfű ismét aláhúzza Andrássy argumentumát: „Igaz, hogy existálnak," mint független államok, de külső hatalmak játékainak jobban ki vannak téve, még belpolitikájukban is, mint Magyarország a Monarchián belül (21—24. l.). A magyarság tehát nem állhat meg a modern világban, mint független állam, ha számottevő hatalom akar maradni. Ezt felismerte Kossuth is — írja —, csakhogy ő a Nyugattal szemben a Kelet-et javasolta szövetségesként: nem Ausztriával lépni államközösségbe, hanem konföderáció keretében a kis szomszédokkal. Szekfű nagy bekezdéseket jelöl meg azokból a részekből, melyek Kelet és Nyugat közötti választásunk ilyen történeti megalapozását nyújtják. „Utolsó megnyilat-

[44] Vö. Függelék.

kozása a Kelettel való szövetség eszméjének Kossuth confoederationalis terve volt" (33. l.). Az önállóság szempontjából a konföderáció „nagyobb megkötöttséget teremtett volna, mint az 1867-iki kiegyezés" (35. l.) S a nemzetiségek világháború alatti törekvéseit látó Szekfű 67-hez ragaszkodásával nagyon összecsenghettek Andrássy sorai, amikor azt bizonygatja: ha sikerült volna is Kossuthnak önállóságunkat a konföderáción belül megtartani, „a kiegyezésnek óriási fölénye az ő terve fölött az, hogy *az országban legalább magyarok lehetünk.* Belpolitikánknak mi vagyunk urai. Semmiféle nemzetiségnek szerződésileg nem adtunk önálló politikai existentiát." (38. l.) Addigi történeti tanulmányaiból, A számüzött Rákóczi-vitából nyert „tanulságai"-hoz is odaillesztkedhetett az aláhúzott Andrássy-mondat: „A kurucz gondolat e végső következményeinek modern kiadása (ui. a konföderáció gondolata — G. F.) még sokkal károsabb az eszme régi alakjánál"! (39. l.)

Nem, az Életrajz szövegébe — melyhez Szekfű az Andrássy-könyvet elővette, s melyből, mint láthattuk, gondolatilag, a megformálásban is sokat merített — nem épültek be ezek az érvelések. Sem a nagy tömegek erősebb voltáról, sem a kis országok gyengeségéről, de még a Duna-konföderációnak, mint az Ausztria-ellenes szövetség-terv „keleti" voltáról sem. A politikai általánosságok szintjén adott fejtegetések, érvelések a történeti szövegbe semmiképp sem voltak beilleszhetőek. Másrészt az Életrajzok és az Andrássy-könyv funkciója is teljesen eltérő volt a maguk korában: míg Szekfű a külföld számára írja eredetileg munkáját, s így pl. a kiegyezés szükségszerűsége hangoztatásának egyik fő célja annak bizonygatása, hogy Ausztriának, ill. a kereszténygermán kultúrközösségnek ugyanúgy szüksége volt arra, mint a magyarságnak, addig Andrássy érvei a magyarországi vitapartnerek, főként a függetlenségiek ellen, illetve azok meggyőzésére irányultak, s így ő ugyanannak a koncepciónak másik oldalát igyekezett megvilágítani: mennyire van nekünk magyaroknak szükségünk a szövetségre. Míg Andrássy számára az egyik fő kérdés annak kimutatása, hogy a függetlenségiek eszményképének, Kossuthnak tervei nemzeti szempontból elhibázottak voltak, addig Szekfű ezzel az érveléssel munkájában nem sokra mehetett: a külföldi közönségnek semmitmondó lett volna. Ehhez jön még az is, hogy a háború idején Szekfű már valóban nem a magyar nemzeti koncepción belüli eltérések hangsúlyozását, hanem általában a nemzet fenyegetettségét látta a fő nemzeti kérdésnek. A gondolatkör ilyen oldalról történő kifejtését, mint az Andrássynál megtalálható, Szekfű nem vehette be szövegébe, érvelését nem használhatta. A végső következtetéshez viszont, a 67-esség és az évezredes múltra visszatekintő Nyugat-hoz tartozás összekapcsolásához egészében hozzájárult.

Nyilván az aktuális helyzet követelményei döntötték el azt is, hogy a másik szekfűi alapelv megfogalmazásakor, a magyar *önállóság* történelmi alátámasztásában milyen érvek kapnak helyet a munka végső szövegében. Noha itt is bőségesen találhatunk a Szekfű álláspontját lényegében alátámasztó, az Andrássy-könyvben megjelölt, tehát figyelembe vett, de végül is kimaradt érveket, e témakörből többet ültet át a két évtizeddel korábbi könyvből az Életrajz konstrukciójába.

Nem idézte, nem is idézhette a német közönség részére Szekfű azt az aláhúzással, sőt lapszéli megjelöléssel is kiemelt Andrássy-megfogalmazást, mely a magyar közönség előtt akarta bizonyítani: a kiegyezés az egyetlen út a

magyarság önállóságának megtartására, s mely gondolat a világháború alatt önállóságunkat hangsúlyozni kívánó Szekfű álláspontjával annyira egybeesnek tetett. „Az egyik (ui. a kiegyezés egyik eredménye — G. F.) a külbiztosság elérése azon az úton, hogy a magyar állam egy nagyhatalom részesévé válik; a másik, hogy e mellett Szent István koronája ezer éves souverainitását és a magyar jellegét megőrizhesse."[45] Ha így nem is vette át Szekfű a gondolatot, az Életrajz fentebb ismertetett alapelveinek kialakításához érezhetően hozzájárult a 67-es ún. védhatalmi nacionalizmus e pregnáns egy mondatba sűrítése. A konkrét történelmi körülmények, a világháború, az osztrák és magyar csapatok együttharcolása megmagyarázhatják, hogy a 67-es konstrukción belüli magyar önállóság egyik állandó neuralgikus pontja, a hadsereg kérdése is a kiemelt, bőven aláhúzott, ugyanakkor az Életrajzban nem idézett tézisek között található.[46] Szekfű ugyanis alaposan aláhúzza azokat a részeket, melyekben Andrássy a magyar állam alkotmányos jogainak érvényesítéséről ír, s ezek folytán kétségbevonja, hogy a hadseregen belül „a sereg szelleme már teljesen megfelel azon kívánalmaknak", melyeket a kiegyezés biztosított Magyarországnak. Szekfű álláspontját: a kiegyezés keretei között önállóságunk biztosítékaihoz ragaszkodni kell — minden bizonnyal igen erősítette Andrássy részletes fejtegetése. S e fejtegetés közrejátszott többek között abban, hogy ahol csak lehetett, Szekfű kiemelte a magyar önállóság történetileg megalapozott és épp a kiegyezés megadta állandóságát. A szövegből viszont maga az egész problematika kimaradt. De ugyanígy — azt is mondhatnánk természetesen — nem olvashatunk az Életrajzban arról a kérdéskörről, melyben pedig talán a legszorosabb nézetazonosság mutatható ki Andrássy és Szekfű között: 1867 olyan felfogásáról, mely szerint a kiegyezés kevésbé nyirbálta meg önállóságunkat, mint amennyire azt biztosította. Sőt: a kiegyezéshez ragaszkodni egyet jelentett az önállóságunkhoz ragaszkodni — *az osztrák centralizálókkal szemben.* „A kiegyezés fejlesztésének kísérlete inkább várható a Lajtántúlról, mint tőlünk, s így a föntebbi elv minden valószínüség szerint hamarabb fog minket védeni Ausztria ellen, mint Ausztriát ellenünk" (345. l.) olvashatjuk a Szekfű-aláhúzta Andrássy-sorokat. Mint ahogy nem kaphatott helyet az Életrajzban az a magyarság felé „intés"-ként szánt Andrássy-mondat sem, mely így szól: „Nem volna ennélfogva meglepő, ha rövid idő múlva újra találkoznánk a kiegyezés visszafejlesztésének kísérletével" (421. l.). S Andrássy jóslása mellé a margóra odaírja Szekfű a történetíró politikai következtetését (1916-ban): „Fer. Ferd. előrelátása" (uo.). A korábbi Szekfű-levelek, munkáinak oldalvágásai teljesen egybecsengnek a kiemelt Andrássy-mondatokkal, s mint az előbb a hadsereg esetében, Szekfű az Andrássy-könyv olvasása közben ismét saját nézeteihez kap újabb érveléseket, s az előbbihez hasonlóan — ha szintén nem is írja le a gondolatot könyvében —, benne erősíti az osztrák centrálizálók elleni fellépés szükségességének érzését.[47]

E meg nem fogalmazott, viszont felfogását befolyásoló, korábbi meggyőződését erősítő gondolatok viszont a magyarság mindig is megvolt, s most

[45] *Andrássy:* i. m. 123.
[46] *Andrássy* 209—210. Életrajz: 218.
[47] Életrajz 219.

a kiegyezés által ismét biztosított önállóságának hangoztatásához igencsak hozzájárulhattak. Ez is magyarázza, hogy ahol a konkrét történelmi körülmények nem kötik Szekfű gondolatmenetét, vagy ahol Andrássy érvelése a német közönség felé is felhasználható — ott már jóval több közvetlen gondolati átvételt találhatunk Andrássy könyve és az Életrajz között. A már említett hasonlóságok (Szent István szerepéről vagy Mohácsról) mellett az Életrajzban a kiegyezésről adott értékelés szinte minden lényeges megállapítása megtalálható az Andrássy-könyv Szekfű által aláhúzott soraiban. Nemcsak a „közös védelem"-ről mondottak,[48] mint a legfontosabb a közös ügyek között, hanem a kiegyezéses államrendszer egész belső struktúrájának olyan felvázolása, mint amelyik „mindkét állam szuverenitását tökéletesen biztosítá" — az Életrajzban Andrássyra vezethető vissza.[49] Az Andrássy adta fejtegetések arról, hogy „nincs osztrák-magyar fejedelem, törvényhozás, nincs osztrák-magyar államterület és állampolgár" (156. l.) s hogy a kiegyezés „csodás jogi éllel és következetességgel fönntartotta a két állam teljes souverenitását"[50], vagy a különállás és csak a delegációk biztosította összekötöttség[51] gondolata, ugyanúgy a fejedelemnek mint azonos személyiségnek, de jogilag külön magyar királynak,[52] mint az alkotmányos önállóság érveinek felhasználása — mind azt mutatják, hogy Szekfű a körülményekhez illeszthető megokolásokat szinte maradéktalanul átveszi Andrássy alkotmányos önállóságunkról alkotott konstrukciójából. A közjogias gondolkodástól, az alkotmányos érvelésektől oly távol álló Szekfű a magyar önállóság kiegyezéses konstrukciójához most bőven merít az alkotmányos önállóság hazai nagymesterének, Andrássy Gyulának közjogias konstrukciójából.

Tehát egy sajátos — vagy inkább általánosítható — eset bontakozik ki előttünk a történetíró állásfoglalásának kialakulásáról: a történetíró azért nyúl olvasmányához, mert abból — a politikai helyzetében, történeti tanulmányaiban, környezetében gyökerező — kiindulópontja kifejtéséhez, megalapozásához remél érveket nyerni. Érveket, melyek természetesen félig, vagy egészükben megfogalmazottan élnek már a korábbi évtizedek irodalmában is, egyéb korábbi olvasmányaiban, de melyek most egy munkában (nem függetlenül a kor politikai-történeti publicisztikájától) összesűrítve fellelhetők. Az időben korábbi történelmi szituációban született „olvasmány"-ból természetességgel azon mozzanatok ragadják meg, melyek az őt saját korában érdeklő problémákhoz csatolhatók. Olvasmányanyagából azonban nem egyszerűen „kivesz" neki tetsző részleteket, hanem az olvasmány formálja is magát a kérdésről már alapjaiban kialakított koncepcióját. Mint láthattuk, egyrészt erősíti egyes alapelemeit — mégpedig olyan érvekkel is, melyeket azután a megírás során már nem hasz-

[48] Vö. Életrajz 218, *Andrássy* 123.
[49] Életrajz 218. *Andrássy.*
[50] *Andrássy:* 157. Életrajz 216.
[51] *Andrássy:* 162; Életrajz 219.
[52] „A közös intézmények megállapítása, vezetése, ellenőrzése, megváltoztatása körül minden törvényhozói vagy kormányzati jog a magyar vagy az osztrák szuverenitásra vezethető vissza." — „Nincs közös államfő, mert a magyar királynak külön felszentelése, külön és a császárétól eltérő jogköre, egy bizonyos esetben az Ausztriától is eltérő örökrendje is lehetetlenné teszi a jogi személy összeolvasztását . . . " (*Andrássy* — 165. l.) — A királlyal kapcsolatban egyébként Szekfű óvatosabban fogalmaz, mint Andrássy; ismeretes királyhűsége nyilván visszatartotta, hogy a császárt már amúgy is magára haragító gróf fejtegetéseit e kérdésben gondolatról-gondolatra magáévá tegye.

nosít —, másrészt szállítja részére a megfogalmazásokat, érveket. Sőt, mint az Andrássy-könyv felhasználása bizonyítja Szekfű esetében: a megokolás felépítéséhez a felhasznált elemek a koncepcionális kérdésekre is kihatnak, s a magyar önállóság tézisét még hangsúlyosabbá teszik.

Az állam magyar jellege. Ismét Meinecke

Láthattuk, hogy az Ausztriára-támaszkodás Szekfű gondolkodásában közvetlen összefüggésben állott a magyarság veszélyeztetettségének „érzékelésével". Láthattuk, ez mindenekelőtt abból a felismerésből származott, hogy a világháború idején Magyarország nem magyar népeinek önállósulási törekvései megélénkültek. — Ugyanakkor azt is láthattuk — éppen az Andrássy-könyv interpretálásának példáján —, hogy Szekfű ezen 67-ességében következetesen nagy hangsúlyt kapott a magyar nemzeti önállóság, illetve a Monarchia államszerkezetének taglalásában a magyar állami önállóság. Ami számunkra új e konstrukcióban, hogy Szekfű *mind a nemzetiségi mozgalmakkal, mind pedig az osztrák centralizáló törekvésekkel szembe* az *állam* — mely nála a 67-es államszerkezetet jelentette — erejét szegezi. *Az állam a nemzet érdekeinek védelmezője lesz*, s viszont: a valójában soknemzetiségű magyar állam *magyar nemzeti* jellegének bizonygatása, magyar nemzet és állam szoros együttélése, szinte azonossága válik Szekfű munkájának első „alaptételé"-vé. Már a megírás előtt egyik levelében így körvonalazza Szekfű munkájának egyik célját: a „füzetben arról lesz szó, hogyan fejlődött ki Magyarország területén *magyar* állam." „Hogy *magyarok* csinálták az államot, s magyar maradt." Ezt fogalmazza meg a német bevezetésben is, miszerint ... „a magyar államegyéniség... *egyetlenegy* nemzet, a magyar nemzet produktuma volt". Majd így folytatja: „ez a tény szolgáltatja kutatásom egyik nézőpontját, azt, amelyből az állam és nemzet, a magyarság állami és nemzeti volta, röviden államisága között való összefüggést vizsgálom."[53] Az alapelv (az egész munkának a keresztény-germán kultúrközösséghez tartozásunk melletti másik alapelve) két alapösszefüggésen nyugszik: az egyik az *államnak és nemzetnek* szoros *egységbevonása*, a másik — ezzel szorosan összefüggő — pedig az állam „magyar jellegé"-nek kiemelése.[54]

Mielőtt az alapelv *funkcióját és aktuális jelentéstartalmát* vizsgálnánk, térjünk vissza ismét Szekfű „új" állam és nemzet konstrukciójának forrásához, Meineckéhez.

Nézzük, a már idézett Meinecke-féle Müller-interpretáció folytatását a Weltbürgertumban. Meinecke — munkája fő tendenciájának: a liberális és romantikus konzervatív „eszmetörténeti" vonal szétválasztásának szándékával — igyekszik elhatárolni Fichtének a felvilágosodásból merített nemzetfogalmát a romantikus Müllerétől.[55] Miután részletesen tárgyalta az állam indi-

[53] A német eredetiben: „Zusammenhang zwischen Staat und Nation, zwischen Staatlichkeit und Nationalität des ungarischen Volkstums" (Der Staat Ungarn 7—8; Életrajz 17—18). A levélrészlet Angyal Dávidhoz intézett levelében található (MTAKK 1915. XI. 30.).

[54] A német szövegben úgy fogalmaz, hogy a nemzet és állam közti szoros egységben való tárgyalása munkájában éppen abból a „tényből" származik, hogy az állam mindig is egyetlen nemzet, a magyar produktuma volt. Der Staat 7.

[55] Megjegyzendő, hogy Szekfű ekkor még e szétválasztás tényére nem helyez nagy hangsúlyt, — annál inkább 1919 után.

viduális voltát, külön „ismertetőjegyei"-t, azt bizonyítja, hogy már Müller felismerte: az állam tulajdonképpeni „életelve" (Lebensprinzip) a „nemzetiség". „Nemzetiség" (Nationalität) mégpedig politikai értelemben. Ez a politikai értelemben vett nemzetiség nem más, mint „göttliche Harmonie, Gegenseitigkeit und Wechselwirkung zwischen dem Privat- und offentlichen Interesse"; „die Ausbildung, die Befestigung des bürgerlichen Gemeinwesens". A „Sehnsucht nach Nationalität" ugyanaz, mint „Sehnsucht nach Verbindung und Wechselwirkung unter den Menschen".[56] Ez a nemzetfogalom — írja Meinecke — alapvetően különbözik a felvilágosodásból táplálkozó Fichte-i nemzetelemzéstől, amelyik csak a németek kulturális és nyelvi közösségét hangoztatva, nem figyelt fel a politikai egységet adó állam hiányára és az államról egyáltalán, mint „Kulturstaat"-ról beszélt csak. Míg Fichte nemzetfogalma az „univerzális elemekkel" volt telítve, addig Müllernél a nemzetfogalomban „a történeti-politikai sajátosság dominált". Őnála — emeli ki Meinecke Müller meglátásának igazát — a nemzetfogalom „durch und durch politisch ist und *die innige Verbindung und Durchdringung von Staat, Volk und Individuum... bedeutet*" (153. l. — kiem. tőlem. — G. F.).

A 19. század eleje „nemzetfelfogásában" e politikai momentum szellemtörténeti kiemelése és szembefordítása a Kulturnation illetve a Kulturstaat megfogalmazóival a „nemzet"-ről a „nemzetállam"-ról és a „világpolgárságról" adott általános fejtegetései révén válik értelmezhetővé. Meinecke az európai „nagy" nemzetek fejlődésén végigtekintve két alapvető csoportba osztja azokat: Kulturnationen és Staatsnationen. *Kultúrnemzetek* azok, mondja, melyek „vorzugsweise auf einem irgendwelchen gemeinsam erlebten Kulturbesitz beruhen" (közös nyelv, irodalom és vallás „kultúrjavai"). Az *államnemzetek* viszont „auf der vereinigenden Kraft einer gemeinsamen politischen Geschichte und Verfassung beruhen". Meinecke nem tesz fokozati különbséget a kettő között. Már csak azért sem teheti ezt, mert ha pl. — saját kategóriáiban gondolkodva — a hosszú évszázadok óta államnemzetté — azaz államot képező nemzetekké — szilárdult „államnemzeteket" emelné a kultúrnemzet fölé, a francia, az angol nemzeti és állami fejlődést a hosszú évszázadokon keresztül („csak") kultúrnemzet szintjén álló németek elé kellene helyeznie. Az államnemzet kiemelése mellett szólt viszont Meinecke szemében az a tény, hogy a 20. század elejének német történetírója előtt mégis csak az *egységes állammá szerveződött nemzet* ideája állt. Ő a német nemzeti fejlődés csúcspontjának a bismarcki Németországot tartja, mely a sok-állami széttagoltságból megteremtette a német nemzeti államot (Nationalstaat). Ez magyarázza, hogy Meinecke egész idea-történetében a nemzeti fejlődésben a politikai mozzanatokat emeli ki, azokat a nemzet-koncepciókat, melyekben a politikailag szervezett nemzet igénye megfogalmazódik, s melyek az állammá szerveződött német nemzet (szellemi) előtörténeteként vehetőek számba. S ez — a német történelemben állam és nemzet egységének hiánya, illetve késői megvalósulása és az erőltetett szellemi őskeresés — magyarázza, hogy munkájában olyan *szorosan egybekapcsolja az „állam"-ot és a „nemzet"-et.*

Az ideák történetét önmagukban, szellemtörténész módjára vizsgálva, — elszakítva társadalmi-gazdasági tényezőktől —, úgy találja, hogy az államba szervezett államnemzetet a kultúrnemzettől csak az „*akarat*" különbözteti meg,

[56] Weltbürgertum, 152.

az erősebb *tudatosság* (Bewußtsein)[57]. Az egyének nagyobb aktivitása eredményezi a nemzet nagyobb aktivitását és „a modern nemzeti gondolat legaktívabb formája a modern nemzetállam-gondolat" lesz (10. l.).

Állam és nemzet ilyen belső (szellemi) fejlődése között egység áll fenn. Nemcsak a nemzet törekszik megteremteni a maga „politikai lényegét", az államot, hanem az állam is a maga „csendes" munkájával hozzájárul az őt alkotó nemzet (államnemzet) megszilárdulásához (azzal ui., hogy az egyének politikai együttélését biztosítja — 7. l.). A „nemzetállam születésének pillanatát — mondja Meinecke — nem lehet pontosan megadni, csak magát az összefüggést lehet megállapítani: ha a hatásos politikai együttérzés megvan, egy állam lakossága nemzetté és az állam nemzetállammá lett" (uo.). A nemzet adja meg azután az államnak a „sajátos" —, más államegységtől elütő — voltát, és a nagy „Machtstaaten" ott nőnek erősekké, „autonóm egyéniségekké", ahol mögöttük egy államnemzet áll (8. l.).

Mit olvaszt be nemzet és állam kapcsolatára vonatkozóan a maga felfogásába Szekfű?

„Seitdem sich am Ende des zehnten Jahrhunderts die nomadisierenden Volksstämme der Ungarn auf den heutigen Staatsboden niedergelassen haben, und es ihnen hier gelang", „die Nationalität durch Politik zur wirklichen Nation zu verdichten ... war und blieb die ungarische Nation ununterbrochen die Trägerin des ungarischen Staats" — írja munkája elején.[58] Vagyis Szekfű a német felfogást „a magyarokra alkalmazva" (ahogy a magyar nyelvű szövegben mondja — 18. l.) felfedezi a német szellemtörténet kifejlesztette tétel jelentőségét a magyar nacionalizmus számára: a magyar államiság megléte a 10. században (tehát maga a tényszerűség is) kínálja a történetiség elve alapján (melyet Meinecke is oly szívesen hangsúlyoz) a magyar *nemzeti*, illetve *állami* fejlődés egybeesését, azt, hogy a magyarok („a magyar nemzet") megtelepedésüktől kezdve egy tudatos munka eredményeként államot alakítottak; vagyis a nemzeti lét magas szintjén állottak. Állam és nemzet ilyen felfogásában — hasonlóan a Meinecke-rajzolta, s Bismarck-kal betetőző német államnemzet elvéhez — a nemzet abban éri el legfelsőbb fokú szervezettségét, hogy megteremti államát, az állam a nemzet legfelsőbb szintű produktuma lesz. S ha most ismét összehasonlítjuk Szekfű német és magyar nyelvű szövegét, akkor láthatjuk, hogy menynyire összefonódtak felfogásában a magyar nemzet és a magyar állam fejlődésének vonalai. Azokban a részekben ugyanis, melyekben a bécsi abszolutizmus centralizáló törekvéseit vázolja, s ítéli el, a magyarság állami (és nemzeti) különállására Meireckétől átvett, vagy annak szellemében konstruált fogalmak használata gyakoribbá lesz: „Nationale Eigenstaatlichkeit" „Eigenstaatlichkeit"[59] kifejezésekkel találkozunk lépten-nyomon; a magyar szövegben viszont Szekfű az Eigenstaatlichkeit fogalmát „nemzeti államiság"[60], a „nationale Eigenstaatlichkeit"-et pedig „nemzeti önállóság" kifejezésekkel fordítja.[61] S noha tudjuk, hogy Szekfűnek igen nehezére esett a német szellemtörténet fogalomrendszerét magyarra átültetni, a fordítás folytán az ilyen fogalomkeresést, illetve szinte szinonimaként használatot *nem* tekinthetjük egyszerű *fordí-*

[57] Uo. 5.
[58] Der Staat 8.
[59] Der Staat 105, 110, 115, 120 etc.
[60] Der Staat 115, Életrajz 138.
[61] Der Staat 105, Életrajz 128.

tási nehézségeknek. *Mögötte meghúzódott az a történetírói meggyőződés*, amely a nemzeti önállóság megőrzésének zálogát az államban látta, s a nemzet és állam szoros egységét nemzeti követelménynek. A nemzeti önállóság a politika szintjén azonos végeredményben az állam önállóságával.

Nézzük azonban a Meinecke-interpretáció, a nemzet és állam fejlődése ilyen egybeesésének, az állam magyar jellegének funkcióját Szekfű történeti koncepciójában.

a) Szekfű felfogása 1916-ban bizonyos pontokon eltért a Meinecke adta fejlődésvonaltól. Az eltérések alapja a német és a magyar nemzeti fejlődés különbözőségében rejlik.

Amíg ugyanis a német történelem fő problémája Meinecke számára a német széttagoltság, az, hogy — saját kategóriáit alkalmazva — a németeknél a kultúrnemzetből kellett 1871 után az államnemzetet létrehozni, a kis német fejedelemségekből az egységes német államot, addig Szekfűnek egy fordított magyar történeti úttal kellett számot vetni: adva volt a magyar állam, mely a magyaron kívül több „kultúrnemzetet" foglalt magába, s mely történelmének egy jelentős szakaszán idegen korona alatt, idegen intézmények irányítása alatt állott. Szekfű ehhez idomítva a német szellemtörténeti téziseket, már élesen elválasztja az államalkotó nemzeteket a kultúrnemzetektől s előnyben részesíti az előbbieket. Míg Meinecke csak különbséget tesz a kétféle fejlődés között, s célként általában a politikai szervezettség fokát jelöli meg a nemzet számára, addig Szekfű kiemelve Meinecke tételeiből azt, hogy az államot-szervezés a nemzeti fejlődés magasabb fokát képezi, a *Magyarországon élő egyéb, nem magyar népekkel szembeni fölényt döntő történeti érveként* használja. A konkrét történeti folyamatra alkalmazva ugyanis, ez azt bizonyítja számára, hogy a magyarok a többi itt élő néppel szemben egyedül voltak képesek magukat államalkotó (fejlettebb fokon álló) „nemzetté szervezni". Íme megfogalmazásai a középkori magyar állam létrejöttéről: „a magyar középkori nemzetállam politikailag. . . a magyar nemzetnek produktuma volt." A magyar mellett éltek ugyan szláv népelemek is az országban, de ők sem „a magyar uralom idején", sem előtte nem hoztak létre „államszervezetet". „Az állam felépítésének. . . egyedül a magyarok voltak munkásai." És ezután a bizonyításhoz jön még ismét Meinecke: „A középkor története mutatja, hogy bizonyos időkben, bizonyos népek államfenntartó erőkkel rendelkeznek; ezen erők gyökerei, bár nehezen láthatóak, de bizonyára mélyen lenyúlnak az erkölcsi világba, és ha most összefüggésüket kissé egyszerűsítve *politikai akaratnak* nevezzük, akkor a valóságnak megfelelően kimondhatjuk, hogy itt a Duna—Tisza földjén a középkori állam megalapításának politikai akarata *egyedül a magyarságnak volt.*"[62] Politikai akarat, melyet Meinecke is döntőnek tartott (tegyük hozzá: Ranke erős hatására) — ,s mellyel Szekfű szerint a „dunai rónák" szláv népei nem rendelkeztek. Az állam magyar jellegének hangoztatása tehát egyrészt támaszkodik Meinecke államról, nemzetről alkotott szellemtörténeti felfogásának egyik alaptételére: állam és nemzet szoros egybefonódására, másrészt, a konkrét „alkalmazás" során módosítja, formálja is azt; s ez az átformálás ott, azon a ponton következik be, ahol a történetíró saját korában gyökerező nemzeti-politikai célkitűzései megkívánják.

b) De az alapelv — az állam magyarsága — nemcsak a magyar kultúrfölény hangsúlyozására szolgál, hanem arra is, hogy történeti jogalapot képez-

[62] Életrajz 31.

zen a külső, a bécsi nyomással szemben. A magyar állam „formája" ugyanazokon a változásokon ment át Szent Istvántól Ferenc Józsefig, mint az európai államrendszerek (18. l.), ezzel bizonygatja a magyarság keresztény-germán kultúrközösséghez tartozását. A rendi állam is pl. „a némethez hasonló társadalmi tagozódáson épült fel, (de) *különleges eredete folytán mégis külön magyar jellege van*" (20. l.), mely megkülönbözteti Európa más rendi államaitól. És nemcsak a magyar állam magyar (elütő) voltát emeli ki a nyugatiakkal szemben, hanem az egész munka során — mind a német, mind a magyarnyelvű szövegben — igen szubjektív hangon ír több alkalommal az állam magyar nemzeti jellegét veszélyeztető *bécsi abszolutista törekvések ellen.* „A nemzet nem hagyta államát, szívósan kitartott mellette", amikor az abszolutista kormány „Magyarországot kívülről, Bécsből" akarta „átalakítani és kormányozni" (20. l.). Ahogy Szekfű a korábbi években és most az Életrajz jegyzeteiben is élesen bírálja az osztrák centralista irodalmat, mely az egységes, nemzeti szempontokat figyelembe nem vevő nemzetek feletti összmonarchia kialakítása céljával támadta a magyar önállósulási törekvéseket, úgy a történeti rajz folyamán következetesen elmarasztalja az ennek előzményének tekinthető osztrák-német álláspontokat.[63] A 18. század bécsi politikáját azért bírálja, mert nagyhatalmi törekvései mögé szorította a „tiszta magyar szempontokat" (128. l.), mint ahogy akárhányszor megszakadt „Magyarországnak és a német Középeurópának érdekközössége" (ui. a függetlenségi harcok idején — G. F.), annak is mindig a bécsi abszolutisták voltak okai (132. l.). S ha már Bécs és a magyarság viszonyáról esik szó Szekfű 1916-os konstrukciójában, azt is meg kell jegyezni: Szekfű a bécsi abszolutista törekvések elítélésében odáig ment, hogy a 18. század beállításában a magyarság „gyarmati" elnyomása tételt fogalmazza meg történeti irodalmunkban.[64]

[63] Szekfű éz Életrajz jegyzeteiben korábbi megnyilatkozásaival összhangban erősen kritizálja az osztrák központosítás-párti irodalmat. A magyar irodalomról adott historiográfiai áttekintésében élesen szétválasztja a Timon és Tagányi — Hajnik felfogást (nem minden jog nélkül utalva a párhuzamosan a német történetírásban is meglevő ellentétre a „historische Rechtschule" és Below-Rachfall „moderne verfassungsgeschichtliche Richtung"-ja között.) A *fő tüzet* azonban nem Timonra, hanem az őt megtámadó *H. Steinackerre* nyitja, aki az osztrák Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschungban és a német Historische Zeitschrift-ben „nicht nur über dessen Methode (ui. Timoné — G. F.), sondern über die gesamte ungarische Rechtshistorik den Stab brechen zu müssen glaubte, so hat er *damit bloß gezeigt, wie wenig* ihn Wesen und Wert ihrer *mit* Hajnik und Tagányi einsetzenden *Neuorientierung klar geworden sind*" (Der Staat . . . 199). — Ugyanilyen értelemben — de még durvábban — támadja Teznert, aki noha több írásában foglalkozott a bécsi központi hatóságok kompetenciájának kérdésével, „doch sind seine Arbeiten nicht von historisch-wissenschaftlichem, sondern vorwiegend von politisch-publizistischem Interesse getragen (Der Staat . . . 204). — Mindehhez hozzá kell tenni, hogy a *német* és a *magyar közönség* előtt kifejtett álláspontja *nem* valami *taktikai-politikai* megfontolásból származik, hanem az teljesen összhangban van Szekfű *legegyénibb véleményével.* Bizonyítják ezt levelei is. Ami külön említést érdemel: míg a német közönség számára írott munkája jegyzeteiben Szekfű elsősorban az osztrák irodalmat támadja, s szinte engedményt tesz Timon kritikájában (munkáját, mint „Arbeitsleistung"-ot „gewiß anerkennenswert"-nek, bizonyos részeiben „lehrreich"-nek, sőt, „a Nachschlagwerk"-nek nevezve). *Leveleiben* ismét az *önbírálat* kerül első helyre: „Itt nem annyira németek, mint mi vagyunk bűnösek, hogy már akkor meg nem cáfolta könyvét illetékes magyar tudós, s hagyták a cáfolatot a Pester Lloydnak, politikusoknak és csekeyeknek . . . Csekeyék cáfolataira illik Károlyi úr proverbiuma: *sóti bor otthon jó*" (kiem. tőlem — G. F.) MTAKK Szekfű Gyula—Angyal Dávid é. n. (1916) X. 10.

[64] Életrajz 162—163.

De a magyar önállóság elvének érvényesítését legjobban talán a rendiség és a lipóti abszolutizmus viszonyának megítélése mutatja. Szekfű, aki korábban annyit ostorozta a rendiséget, most felfedezi abban „a magyar nemzeti önállóság" („nationale Staatlichkeit", „nationale Eigenstaatlichkeit") védelmezőjét.[65] Az abszolutizmus azért sem járhatott olyan eredménnyel, mint nyugaton a franciáknál és a poroszoknál — mondja —, „mert minálunk az abszolút kormányelveket nem igazi nemzeti kormány képviselte", s vele „szemben a *nemzeti önállóságot* a *rendek védelmezték*, ez adja meg a most következő másfélszáz év magyar történetének igazi tartalmát." (129. Kiem. tőlem — G. F.)[66] Mindez nem jelenti, hogy Szekfű veszített volna rendiség-ellenességéből, csak annyi történik, hogy a nemzeti önállóság (illetve németben: „a nemzeti államiság" (nationale Staatlichkeit) megőrzését a legfontosabb elvnek tartja a történelem folytán. „Az a tény — írja —, hogy a fejlődés folyamán az *abszolutizmus* nem egyszer *időszerűbb* és modernebb volt, mint az ósdi és *elmaradt rendiség*, nem változtat a dolgon; az egész harcnak jellegét a *nemzeti elv határozta* meg, mely a rendiségtől képviselve a nemzeti önállóságot védte az abszolutizmussal szemben."[67] (Kiem. tőlem — G. F.) A 18. század végén pedig már azért bírálja a rendiséget — mind a Bécsben élő főrendeket, mind a vármegyékbe visszahúzódott köznemességet —, mert míg „egykoron az állam érdekeit befelé és kifelé erőteljesen és eredménnyel képviselte" (165. l.), addig most „magas célok és állami ideálok" nem érdekelték. „Ha aztán a kormány a rendi kiváltságok dolgában még előzékenységet is tanúsított, szent volt a békesség, a rendek megelégedetten élvezték privilegizált jogállásukat és keveset törődtek a nemzeti államiság tényleges érvényesülésével" (160. l.). Különösen az iskolázatlan, műveletlen vidéki nemességet marasztalja el, amelyik „nagyon meg volt elégedve, ha földjét a jobbágy megmunkálta s az állam a jobbágyokat az úri szolgálattól túlságos adókövetéssel és katonáskodással el nem vonta" (166. l.). Tehát Szekfű konkrét történeti elemzéseiben a nemzeti államiság biztosításának követelményét helyezi központba, mérceként, s a rendeket is addig dícséri, míg azok ennek védelmezői a bécsi abszolutista törekvésekkel szemben. Amikor pedig álláspontjukban a rendi szempontoknak a nemzeti érdekek elé kerülését látja, akkor ismét felhangzik

[65] Der Staat 105—106, Életrajz 129. Szekfű rendiségkritikájára vö. a fiatal Szekfű bécsi éveiről írottakat. Történelmi Szemle 1974: 3. 401—408.

[66] Nem véletlen, hogy a két világháború közötti magyar polgári történetírás másik kiemelkedő egyénisége, Domanovszky Sándor, aki a rendi hagyományoknak mint nemzeti hagyományoknak mindig is nagyobb teret engedett felfogásában, igen melegen méltatja — minden kritikai észrevétel nélkül — a Der Staat Ungarn-t (Századok, 1918. 168—172). S az sem véletlen, hogy ismertetésében hosszan méltatja Szekfű állásfoglalását a rendiség szerepének megítéléséről: „Ferdinánd ... idegen hatóságai ellen állami önrendelkezési jogunkért, a nemzet államiságáért (figyelemre méltó, hogy Domanovszky Szekfű német fogalmait: „nationale Eigenstaatlichkeit" stb. mennyire Szekfűtől eltérően fordítja magyarra! — G. F.) folyt küzdelem természetszerűen a rendi jogokat védelmezte." Majd később Domanovszky ismét: „Ők védelmezték a nemzeti önállóságot I. Lipót kormányrendszere ellen s a következő másfélszáz év folyamán is" (Századok, 1918. 170).

Szekfű másik kritikusa, a politikus Wlassics Gyula szintén kiemeli Szekfű munkájából a bécsi udvar „az abszolutizmus igája" ellen nyerhető tanulságokat (Budapesti Szemle, 1918. 498. sz. 341).

[67] Der Staat 106, Életrajz 129. — Domanovszky így értékeli Szekfű tételét: „E téren tehát (ui. a rendiség szerepét illetően — G. F.) a mai kor szemüvegén át néző túlzókkal szemben *Szekfű objectivitása igazságot szolgáltat a sokat megvádolt rendiségnek.* (Kiem. tőlem. — G. F.). (Századok, 1918. 170). — Wlassics pedig a rendiség „felmentését" olvassa ki Szekfű munkájának e részéből: a rendiség „túlzott merészsége" — írja — menthető így Béccsel szemben (Budapesti Szemle, 1918. 498. sz. 342).

a már korábbi munkákból ismert kritikai hang velük szemben. Ez azt is mutatja, hogy az állam fejlődésének rajzában ezt a „nemzeti elvet" tekinti mérték adónak, s az államszervezet belső fejlődését bevallottan alárendeli a „nemzeti önállóság" elvének. Az önállóság bázisának, a nemzeti és állami fejlődés egységének biztosítása eredményezi, hogy Szekfű az Életrajz-ban élete talán legpozitívabb Kossuth-képét rajzolja meg. A modern nemzet kialakulása — mondja — Kazinczy, majd főként Széchenyi működése folytán az 1840-es években befejeződött. Az állam azonban még ekkor rendi keretek között volt: „hátra volt még a nagy probléma, a rendi házat az új lakó számára (azaz a modern nemzet számára) lakályossá tenni" (197. l.). S ezt „a francia parlamentarizmus liberális-demokrata eszméit" átvevő „új vezetők", mindenek előtt Kossuth fogja elvégezni. Széchenyi — ki az Életrajzban jelenik meg először a Szekfű-levelezésből már korábban is látszó normatív alakként — „az újítás atyja" útjába áll a továbbhaladásnak, „megtámadta az ő pártjából kiágazott liberális demokráciát" (197). Szekfű nem marasztalja el az új irányzatot és vezetőjét, Kossuthot sem. Noha ideálisnak a „legnagyobb magyar" tervét tartja, elismeri: Bécs értetlensége, a nemzeti eszme iránti érzéketlensége miatt lehetetlenné vált a Széchenyi-kínálta békés kibontakozás. Bécs magatartása szükségszerűen vezetett a nemzet „forradalmi" reagálásához, Kossuthék mozgalmához. Kossuth tehát nem áll szemben Széchenyivel, hanem annak munkáját folytatja. Elismerően szól róla „a demokrata mozgalom" publicistájáról „az első nyugati minta szerint dolgozó lapszerkesztő"-ről, aki „olvasóközönségének szívét és akaratát egyaránt hatalmába tudja keríteni," „a magyar liberális korszaknak legnagyobb szónoká"-ról (194. l.). S méltatóan említi: ő volt „a liberális ellenzék legnagyobb tehetsége, kinek megadatott, hogy Magyarországot a nyugati alkotmányfejlődés utolsó fázisán is keresztülvezesse, melyben *a parlamentáris testületekké összpontosult nemzeti erők* feltartóztathatatlanul liquidálták a középkori rendiség és az újkori abszolutizmus hagyatékát" (198. l. — kiem. tőlem — G. F.).

Ahogy a rendiség szerepének, úgy Kossuth személye, politikája értékelésének ilyen pozitív magyarázatához hozzá tartozik kétségtelenül az is, hogy a történeti személyiségek vagy társadalmi rétegek egészen más megvilágításba kerülnek egy részlet-elemzés, egy monografikus feldolgozás során, mint egy összefoglaló műben: Szekfű, amikor a magyar nemzet, a magyar állam történetéről írt meghatározott terjedelemben, a hangsúlyt mindenképpen a fővonulatokra kellett helyeznie, s a magyar állam magyar nemzeti jellegének, a magyar nemzeti önállóságnak alaptétele mögött a hazai nemzeti koncepciókon belüli különbségek szükségszerűen háttérbe szorultak. Mint ahogy e különbségek elhalványulásához hozzájárult az a tény is, hogy a könyvet Szekfű a külföld számára írta, s a német szövetséges felé az évezredes magyar önállóság, a magyar állam belső erejét bizonyítani kívánta. Az alapvető oka e Kossuth beállításnak azonban mégiscsak az, hogy Szekfű Kossuth érdemének tartja — mint idézett soraiból is láthattuk — az újkori magyar állam kifejlesztését. Nemzet és állam, a modern *nemzetiségünk* letéteményese Széchenyi és a modern *államiságunk* kialakítója Kossuth nem állhatnak szemben Szekfű felfogásában. 1916—17-ben Szekfű a legfontosabbnak a magyar állam megvédését tekinti, mert az *államban látja a nemzeti önállóság* politikai megtestesülését, illetve a nemzet, a társadalom előtt álló problémák megoldásának eszközét.

„Beamtenstaat" und „Machtstaat"

Lassan kirajzolódik tehát előttünk az összefüggés: a Meinecke-interpretáció, a szellemtörténet-kínálta megoldás milyen funkciót tölt be Szekfűnek a magyar történelemről kialakított koncepciójában, illetve a koncepció elemeinek újrarendezésében, s mindez miként fonódik össze a magyar történelem két „alapelve" keretében: a nemzetiséget megtestesítő állam önállóságának hirdetésében ugyanakkor ezen önálló államegyéniség szoros kötődésében a keresztény-germán kultúrközösséghez. A következő kérdés, hogy miután a nemzeti állam (államiság) ilyen központi helyet kap a nemzeti történelmen belül, *milyennek látja Szekfű magát az államot?* Vajon mennyire módosul és miben a korábbi hivatalnok-állam ideája?

Térjünk vissza ismét Meineckéhez, illetve a Meinecke adta Staatspersönlichkeit rajzához. Meinecke ugyanis abból, hogy az állam az őt létrehozó nemzet sajátosságait (Besonderheit) felveszi, további „történet-filozófiai" következtetéseket von le. Az állam „egyéniség" jellegéről adott fejtegetésének végén ez áll: „Aus dieser *Beseelung* und *wahrhaften Personifizierung des politischen* Lebens" (kiem. tőlem — G. F.) és abból, hogy ezek az állam-egyéniségek olyan individuumok, mint a „nagy emberek", testi felépítéssel, gondolkodásmóddal, élettel és mozgással rendelkeznek, következik, hogy szükségszerűen összeütközésbe kerülnek egymással.[68] Meinecke szellemi atyjára, Rankéra utalva értelmezi a 19. század eleji német romantika konzervatív tanítását: „der Staat als geschichtlich gewordene Individualität, die Konstanz und Kontinuität seines Wesens und Lebens über die Spanne des Einzeldaseins hinausreichend, die neue Würdigung der Macht- und Interessenkämpfe der Staaten untereinander als ihrer immeren Notwendigkeit geübten Lebensfunktionen, kurz die tiefere Begründung und Bewertung der großen Politik." (151. l.)

Vagyis Meinecke az állam egyéniség-jellegének tanításából egyenesen következtetett — tegyük hozzá: az emberi és állami egyéniségek közötti nem éppen meggyőző hasonlattal — az ezek közötti összeütközésekre. Összeütközésekre, melyek az államok közötti *hatalmi és érdekharcok*. A nemzetek közötti ellentétek politikai-hatalmi szinten az államban az *államhatalomban* koncentrálódtak. Az állam legfontosabb jellegzetessége annak hatalmi funkciója lesz.

Az ilyen és hasonló sorokat olvasva, Szekfű a Meinecke-téziseket igen aktuálisnak érezhette. Már idézett levelei is tanúskodnak arról a viszolygásról, mellyel a háború pusztító jellegét nézte. A háborúban a kultúra pusztítóját látó Riedl Frigyes zaklatott sorait megkapva, maga is kifakadt: „ezért művelődtünk évszázadokon át... az emberi szellem ezért szült Montaignet, Luthert, Goethét, Kantot és Schopenhauert, bizony olyan gondolat, mely ha elfoglal egy agyat, könnyen őrületbe kergetheti".[69] A kultúra felett a háború idején a nyers *erőszak* fölénye érvényesült s az írásainak, olvasmányainak élő értelmiségiek figyelmét a *politikai erőre*, az egyes nemzetek hatalmi erőkifejtésének kérdésére fordítja. Szekfű úgy látja, hogy a háborúban az egymással szembenálló nemzetek között az erő, a hatalom erőssége a reális és döntő tényező. De a politikai

[68] Meinecke Adam Müller „legfontosabb következtetésének" mondja: „Zunächst eine neue und tiefere Ansicht vom Verkehr und Kampf der Staaten untereinander" (Weltbürgertum, 149).

[69] EKK. Riedl Frigyes Szekfű Gyulához írott levelei... Szekfű-idézet MTAKK Szekfű Gyula—Angyal Dávid 1916. XI. 25.

erő, az *állam hatalmi funkciója* látszik előtte fontosnak, fenyegetettségének érzéséből eredően is. Így nem tarthatjuk véletlennek, hogy amikor a szerződést, illetve a megbízást megkapja, akkor a készülő könyvnek az „Entstehung der Ungarischen Macht" címet akarja adni. S az állam *„magyar jellege"* és *hatalmi jellege"* felfogásában közvetlen összefüggésben áll. „... A füzetben arról lesz szó — írja —, hogyan fejlődött ki Magyarország területén *magyar* állam, *magyar* erő és hatalom, ahogy az most Európában számbaveendő tényező."[70]

S ha most már abból a szemszögből olvassuk az Életrajzot, hogy Szekfű a magyar állam története során milyen oldaláról mutatja be a magyar állam épületét, akkor érdekes keveredést tapasztalhatunk. A *porosz közigazgatástörténeti* iskola tanítására: az intézményekben élő és a hivatalokon, intézményeken nyugvó állam ideájára „rátelepedett" az időtlenített, *szellemtörténeti* „államegyéniség" konstrukciója. Mindaz, ami a háború idején Szekfű számára a nemzettel, társadalommal összefüggő új kérdésként merült fel, úgy látszott, hogy feloldódhat a Meinecke adta gondolati keretben. Az pedig, hogy Szekfű felfigyelt a jelenségre: a háborúban az államnak inkább a hatalmi, s kevésbé az igazgatási funkciója, jobban a „külső elnyomó" szerepe, mintsem belső szervező funkciója domborodik ki — a történetírót afelé taszítja, hogy az államról alkotott felfogásában e tényezőknek nagyobb teret adjon, elemzései folytán jobban figyeljen rájuk. Nemzet-központú történelemszemléletéből a maga logikája szerint érthetően következett, hogy *kereste azokat a jegyeket az államban, melyek a nemzetek közötti összeütközésekben a nemzet vélt vagy valós érdekeit a leghatározottabban képviselhetik.* Így helyeződik a *hangsúly* az államról alkotott felfogásában a *hatalom-jellegre,* ezért kerül egy fogalomba első tervezetében a *nemzet* (magyar) és *hatalom.* S ehhez a Meinecke megfogalmazta államkonstrukció kínálja a gondolati anyagot.

Ismét fel kell azonban figyelnünk nemcsak az egybeesésekre, párhuzamosságokra Meinecke és Szekfű munkáiban, hanem az eltérésekre is. S ez az eltérés — a Machtstaat kérdésében is — a magyar és a német történelem fejlődési útjai közötti különbözőségből ered. Meinecke ugyanis a különböző tulajdonságokkal rendelkező, s így szükségszerűen összeütközésekhez jutó államegyéniség megrajzolásánál azért is fordulhatott és kellett, hogy forduljon az ideák világába emelt nemzet-állam formulához, mert — mint erről már szó esett — csak ott találta meg a német nemzetállam előtörténetének nyomait. Ezért azután pl. igen határozottan elutasítja azt a felfogást, amelyik az állam nemzeti voltát, illetve a nemzet államteremtő munkáját a nemzeti intézmények kiépítésében keresi, s azt gondolja, hogy egy állam attól lesz nemzetállam s egy nemzet államnemzet, hogy nemzeti — a külföldi befolyástól érintetlen — intézményeket alakít ki.[71] — Ezzel szemben Szekfű számára a magyar történelemben épp az a tény kínálkozott a nemzeti önállóság alapjának (mind a magyarság „belső" fölényét, mind pedig a Bécs felé való különállást tekintve), hogy a Kárpát-medencében a magyarság teremtett egyedül államot, építette ki *politikai intézményeinek épületét.* A magyar „államalkotó-képesség" kiemelése a nemzetiségekkel szemben, ugyanígy a magyar államiság mindig magyar voltának han-

[70] Szekfű már Andrássy említett könyvének olvasása közben következetesen húzza alá azon részleteket, melyekben Andrássy a magyar állam *erősségének* biztosítását kívánja. (Az 1867-iki . . . 3., 13., 48., 50. stb. l.). — Az idézet Szekfűnek Angyal Dávidhoz írott leveléből (1915. XI. 30. — MTAKK) származik.

[71] Vö. Weltbürgertum. Allgemeines über Nation, Nationalstaat und Weltbürgertum c. fejezetet, id. kiadás 1—22.

goztatása a bécsi centralizációs törekvésekkel szemben lényegében a magyar állam (az állam szervezetei) történetiségének érvén nyugodott. Érthető tehát, hogy Szekfű állam-felfogásában az intézményeknek több hely jut, mint a német szellemtörténet erről szóló alapmunkájában.

Arról a szellemi hatások történetében többször is megismétlődő jelenségről van itt szó, hogy az interpretáló csak a saját konstrukciójába beépíthető elemeket hasznosítja. Mindez természetesen nem egy tudatos összemérés, az eredeti gondolatkör és a saját eddigi meggyőződés valamiféle összemérése során és a nem szükséges részek gondos kiszűrésével történik, hanem sokkal inkább — ahogy Szekfű is egyszer beszúrja fordítás közben a magyar szövegbe — egyszerű „alkalmazásával".[72] Ez magyarázza, hogy a valóban szellemtörténeti ihletettségű munkában az államról szóló részekben végeredményben a legtöbbet az *állam szerveinek kiépüléséről*, az államszerkezet módosulásáról, a *belső szervező tevékenységről olvashatunk*. Mégpedig máig hasznosítható kormányzattörténeti-közigazgatástörténeti leírásokat. — Így a Szekfű-munka belső felépítése sokkal bonyolultabb, mint a Meineckéé, szükségszerűen sokkal több abban a konkrét politikatörténeti, sőt társadalomtörténeti elem. Ezért helyeződik az Életrajzban a nemzeti problematika a konkrét államszervezeti kérdések közé, s nem maradt meg steril szellemtörténetnek, mint a Weltbürgertum-ban. Ezért foglalkozik Szekfű olyan sokszor az állam „berendezésével", a kormányszervekkel, a végrehajtó-szervekkel, és igen gyakran az ezen intézményekben hivatalt viselőkkel. A magyar kormányhivatalok —, a bécsi magyar tisztviselőkkel, a rendi állam alapját képező vármegyei köznemességgel — szépen beilleszkedtek a nemzeti államról, a magyarság államáról alkotott rajzba. Szekfű 1916—17-ben a nemzeti problémák megoldásában az állam nyújtotta lehetőségeket tartja a legdöntőbbnek.

„Következtetések" a jelenre: az állam hiányosságai

A történetírói koncepciók elemzése folytán igen könnyen eshetünk abba a hiába, hogy a szerző gondolataiban még csak laza összefüggésbe hozott, vagy éppen csak hogy egymás mellé vont tényanyagból hajlandók vagyunk azonnal egy egészen kristálytiszta koncepció tudatos határozottsággal kijelölt határait sejteni és mindjárt meg is vonni. Különösen könnyen eshetünk ebbe a hibába, ha a logikai konstrukciókat általában egyértelműen s világosan megfogalmazó szerző munkáit analizáljuk, s ilyen szerzőnek számít kétségtelenül Szekfű Gyula. Az Életrajz utolsó oldalait olvasva azonban zavarba esik a Szekfű legapróbb szándékait, gondolati reflexeit ismerő kutató is.

Szekfű ugyanis, azt a kérdést akarván megválaszolni, hogy mi okozta a „két állam", az osztrák és a magyar közötti heves politikai összeütközéseket, arra a következtetésre jut, hogy annak okai semmiképpen sem a dualisztikus berendezkedésben, hanem sokkal inkább mélyebb „alkotmány- és gazdaságtörténeti tényekben keresendők" (222. l.).

Szekfű két kérdéscsoportot említ, mely a „mai alkotmányos állam" hiányosságait mutatja: a) a nemzeti-nemzetiségi kérdés megoldhatatlanságát, valamint b) a nemzetben végbemenő társadalmi változások feletti irányító-szerep elvesztését.

[72] Életrajz, 18.

a) Az elsőre a magyarázat még világos. Itt érthetjük meg azt, hogy Szekfű végeredményben miért, mitől hajtva érezte annak szükségességét, hogy az állam kizárólagosan magyar jellegét bizonygassa.

Ahogy Meinecke is hangoztatta, hogy az állam nemcsak terméke a nemzetnek, hanem segítője is az államnemzet összekovácsolásának, úgy most Szekfű a 20. század elejének magyar államától az államalkotó nemzet, a magyarság fokozottabb védelmét kéri számon. S következetesen etatista álláspontjában épp e ponton következik be az első törés: a magyar történelem folyamán a nemzet és állam között mindvégig harmonikusnak talált fejlődésben itt zavar keletkezik. Az, hogy az 1867-es magyar állam — mely ideálja Szekfűnek — nem tesz határozott intézkedéseket a magyarság erősítésére (birtok- és telepítő-politikával), szerinte azt bizonyítja, hogy ... az alkotmányos állam mai formájában mégsem képes a nemzeti élet minden terén döntően közreműködni. ...", hanem ki kell azt egészíteni „a nemzeti erőknek társadalmi és gazdasági szervezkedése által" (224.l.). — A tényt — hogy ez Szekfű első liberalizmus (helyesebben a liberális államfelfogás)-kritikája közé tartozik — megállapította már történeti irodalmunk.[73] De miben rejlik ennek oka és mennyiben tekinthető ez annak?

Arra már az eddigiek folytán is felfigyelhetett az olvasó, hogy Szekfű nemzetfelfogása az Életrajz-ban már gyökeresen eltér a magyar liberalizmus hagyományos fogalomrendszerétől. Míg emez állami szinten nem ismer mást — elvben! — csak egyenlő magyar(országi) állampolgárokat, s ilyen értelemben vallotta az egységes államnemzet dogmáját, s csak a magyar állam különböző nyelvű polgárairól beszélt, addig Szekfű éles különbségtételt alkalmaz: ő már beszél azokról a „nemzetiségi kisebbségekről", melyek „politikai születésük és öntudatra jutásuk percétől fogva tagadó álláspontot foglalnak el azon államnal szemben, melyben élniök kellett". Szekfű tudomásul veszi a való helyzetet, azt, hogy Közép-Európában már senkit sem elégített ki a liberalizmus doktrinája: maguk a nemzetiségek is önállósuló politikai-kulturális-gazdasági szervezkedésükkel messze túlléptek azon. Mindez azt a benyomást kelti Szekfűben, hogy az állam tehát nem az itt lakók állama, hanem az itt élő magyarok állama, hiszen a nem-magyarok azzal semmi közösséget nem éreznek. Felfogása tehát eltér a liberalizmusétól, amennyiben nemzet kategóriája nem az állam által, hanem az állam a nemzet, nemzeti jellege szerint határozódik meg. — Szekfű véleménye eltér tehát a liberális állam- ill. nemzet-felfogástól, de túlzás lenne azt állítani, hogy *ez* a liberális állam bírálatához vezeti, s azt hozná fel kifogásul ellene, hogy túl engedékeny volt a nemzetiségekhez. Nem, Szekfű nem a túlzott engedményekért bírál, nem a román, szlovák kulturális, gazdasági szervezkedéseket akarja *visszafogni*, hanem — s ez igen lényeges —, „*a magyarságot erősítő*" politikát kér az államtól. S a kor politikai illetve társadalomtörténetéből ismertek azok az akciók — gondoljunk csak az erdélyi telepítési akciók tervére, vagy a Klebelsberg-féle Julián egyesület működésére —, melyekre a Szekfű-mondatok utalnak, s melyek amolyan utolsó kapkodások voltak a liberális államkeretben, a megéledő nemzetiségi mozgalmakkal szemben. Vagyis igaz az a megállapítás, hogy itt Szekfű a magyar nacionalizmus hathatósabb képviseletét kéri számon az államtól, a „magyar állam"-tól, de ezen túlmenően nem tekinthető mellékesnek az a különbség, amely a magyarság erősí-

[73] Vö. *Pach Zsigmond Pál:* i. m.

tésére adminisztratív intézkedéseket kívánó *türelmes* és a nemzetiségek ellen agresszíven fellépő magyar nacionalizmus között fennállott.

b) A másik kérdéscsoport az állam és a századvégi társadalmi átalakulások pontosan nehezen értelmezhető exponálása.[74]

Tartalmilag a mintegy két oldalt abban lehetne összefoglalni, hogy Magyarországon a „kapitalisztikus" korszak gyors betörése következtében a nemzeti fejlődésben eddig kulcsszerepet játszó birtokos középosztály nem tudott „jómodú polgári osztállyá összesűrűsödni". Így „a nemzeti kultúra ápolása gazdaságilag gyenge néposztályokra nehezedik". Az állam pedig — melynek, mint láthattuk, Szekfű szerint fontos feladata a nemzeti problémák megoldása — nem lépett közbe. Vagyis Szekfű két, az 1910-es években, a háború alatt mind sürgetőbb kérdésre utalt: a hagyományos magyar középosztály süllyedésére, meggyengülésére és a liberális államelvek hiányosságára.

Ismert, de történeti irodalmunkban egyáltalán nem részletezett tény, hogy a világháború idején a *magyar középrétegek* jelentős részének süllyedése a korábbiakhoz képest is felgyorsult. A háború, a hadigazdálkodás, a fokozódó drágaság legjobban a bérből és fizetésből élőket sújtotta. A középrétegek között is különösen rossz helyzetbe jutottak az államhivatalnokok. A hivatali ranglétrán lassú volt az előrejutás. A „drága világban" keserűen jegyzi meg Szekfű: „Már én csak el fogom tölteni a legközelebbi 4—5 esztendőt a VIII. osztályú proletárságban, s örülni fogok, ha majd bejutok a VII-be." Úgy látja, hogy a háború viselésének összes terhét az állam „a szegény középosztály"-ra rója, s akadálytalanul folyik annak „államilag organizált kirablása és pőrére vetkőztetése (szó szerint !)."[75] Míg szakmai meggyőződése alapján korábban a süllyedő köznemes, a dzsentri életfelfogásának harcos bírálója, most társadalmi kérdésekről gondolkodva egymás mellett találja a kisnemesi és a paraszti családokból az „intelligenciába felemelkedett"-eket s a „korábban német nyelvű" családok sarjait. S ha most ismét elővesszük a német szöveget, melyben a magyarban „német nyelvű"-nek mondott polgárság egyszerűen „deutsche städtische Bevölkerung"-ként szerepel, akkor már világos, kiket gondolt Szekfű kihagyni a középosztály különböző elemei közül: a zsidó polgárságot.[76] Azaz Szekfű *nem az egész* középosztály, *hanem* a *„hagyományos"* a „történeti középosztály gyengeségét, tönkremenését fájlalja.

Az együttérzés a középosztállyal, melynek gondjai a világháború idején megsokszorozódtak — természetes. Nem leegyszerűsítés, ha ezt összefüggésbe hozzuk Szekfű saját mindennapjaiból merített tapasztalataival. S az is „természetes", hogy a városi értelmiségi-hivatalnoki családból származó, társadalmilag is a hivatalnok-értelmiségi réteghez tartozó történetíró a középosztály e süllyedésének okait a történelmi folyamatokban keresi. Tegyük hozzá: Szekfű nem is érzékelte rosszul a birtokos középosztály hanyatlásának jeleit, s részben okait: politikai visszaszorultsága az abszolutizmus idején valóban egyik oka kimaradásának a későbbi gyors polgári fellendülésből; s a jelenség is

[74] Nem véletlen, hogy az igen sokoldalú és a politikai publicisztika műfajában, kérdésfelvetésének módjaiban igen járatos Angyal Dávid sem értette, mire akar Szekfű e részben utalni. EKK. Angyal Dávid—Szekfű Gyula 1918. VI. 22.

[75] MTAKK. Szekfű Gyula—Angyal Dávid 1917. V. 11. Itt Szekfű az állami tisztviselők korabeli fizetési osztályaira (IX—I) utal.

[76] Der Staat . . . 196. (A német nyelvű városi lakosság kategóriájába még beletartozhat a zsidó polgárság is. Ezért is fontos a német szöveg figyelembevétele.)

valós: nem tudott birtokos középosztályból polgári középosztállyá emelkedni. Ami viszont már többet árul el a társadalomtörténeti rajz lassan formálódó ideológiai-politikai hátteréről, az az, hogy Szekfű csak a *középosztály egyik részének* (a gyorsan tönkrementnek) képviselőjeként exponálja ezt a valós történeti folyamatot, s hogy a másik részről — kiket kihagy a felsorolásból — nem szól. S különösen a német szövegeket is figyelembe véve, kétségünk nem lehet: a zsidó polgárságról van itt szó. Arról a helyét kereső társadalmi elemről, amelyiket Szekfű a magyar nemzet integráns részének tekint, de amelyiket, utalva „új" „idegen" voltára, — mint korábban részletesen idézett levelében Hatvanyékat — „történeti érzék"-nélkülieknek mond. — A társadalmi-szociális nehézségek sűrűsödése s az ezek nyomán támadó ellentétek nem elősegítették, hanem visszafogták a magyar polgárságnak a század végén és a századfordulón megindult gyors asszimilációs folyamatát.[77] A belső ellentétek szembenálláshoz még nem vezettek, de elkülönüléshez már igen.

1916—17-ben Szekfű még csak a tényleges társadalmi feszültségeket állapítja meg. Helyesebben a feszültségek egyikét a forradalmak előtti magyar társadalomban. A társadalmi feszültségek sohasem elrendeltetésszerűen, előre meghatározottsággal oldódnak fel, vagy alakulnak újabb pólusú belső feszítettségekké a társadalmak történetében. — Az, hogy a magyar társadalom középrétegének Szekfű-érzékelte és exponálta tényleges ellentmondásos fejlődése milyen irányt vesz majd a következő években — illetve évtizedekben —, azt majd az ellentétek feloldásának kísérletei, a forradalmak és a középosztály számára nagy nemzeti és egyben társadalmi megrázkódtatást hozó „Trianon" határozza meg.

Ebből a társadalmi nézőpontból magyarázható *a liberális állam kritikája* is. Mint láthattuk, Szekfű az államot olyan természetű politikai képződménynek tekintette, melynek egyik fontos feladata, hogy a nemzeten belül, a társadalomban jelentkező mindenféle szociális és politikai problémát megoldjon. Úgy látta, hogy kora polgári parlamentáris állama nem tudott a nemzeti-nemzetiségi nehézségekkel megküzdeni, s hogy ez az állam a jelentkező társadalmi feszültségekkel szemben tehetetlen volt. S önmagában ezt Szekfű ismét jól érzékelte. Hiszen marxista történetírásunk is kimutatja, hogy a modern kapitalizmus talaján jelentkező nemzetiségi és ugyanígy társadalmi ellentétekre a polgári demokrácia (hát még olyan államalakulat, mint amilyen a feudális-konzervatív vonásokkal erősen terhes német, vagy osztrák-magyar állam) 19. századi konstrukció-válfajai nem kínálhatnak kiutat. A kérdés az, hogy milyen oldalról jön a kritika.

Szekfű bírálata az állam felett — ugyanúgy, mint a társadalomfejlődés megítélésében — a konzervatív polgári hivatalnok középrétegek felől hangzik el. Azért marasztalja el az államot, mert ha létezett volna „állami előrelátás", akkor nem következhetett volna be a magyar hagyományos középosztály ilyen süllyedése. S ha kritikája a „liberális elvek"-et egészükben illeti, akkor csak azért, mert a „liberális elvek" szerint felépített államban az ilyen társadalmi folyamatokat akadályozó vagy irányító szerep nem képzelhető el. De a hangsúly itt még azon van, hogy a kapitalizmus gyors térhódítása következtében előállott „hiányokat" „kitölteni" kell. A kiutat — mint arra 1920-ban, a

[77] Ld. erről részletesen Polgári fejlődés és nacionalizmus Magyarországon a XIX. században c. tanulmányomat. Történelmi Szemle, 1974. 1—2. 248—260.

„Három nemzedék" előszavában megtévesztően utal — még korántsem jelölte, nem is jelölhette ki. Egyetlen irányból látszott csak még 1916—17-ben magát elhatárolni: a válság megoldásának a „szocialista táborba" vezető útirányától.[78]

FÜGGELÉK

A Szekfü Gyula által aláhúzással megjelölt sorok gr. Andrássy Gyula „Az 1867-iki kiegyezésről" (Bp, 1896) c. könyvének I. és V. fejezetében

A Szekfű könyvtárából származó példányon kétféle bejegyzés található: az előző tulajdonos mérnök (Petrik Albert) kimondottan függetlenségi szemléletet tükröző erősebb, puhább ceruzával és jellegzetes (a könyvbe sajátkezűleg bejegyzett neve alapján azonosítható) írással tett néhány megjegyzése, valamint Szekfű más, általa használt kötetek széljegyzet-anyagából is jólismert keményebb ceruzával tett, s gyakori aláhúzásai, margóra tett rövidített szavai. — A Szekfűtől származó megjelölések kétfélék: aláhuzások és a sorok mellett a lapszélen meghúzott hosszabb vonalak. (Részben terjedelmi okokból, részben pedig azért, mert az aláhúzott sorok mondanivalóját csak erősítik, kidomborítják, nem közöljük azokat a részeket, melyeket Szekfű a margón, oldal-vonallal jelölt meg. A Szekfű által aláhúzott részeket kurziválva jelöljük.)

*Elkerülhetetlenül szükségünk van állandó állam*szövetségre (1).

Azért, mert *a világtörténelmet mozgató erők* úgy alakultak, hogy *a mi azelőtt lehető volt*, ma már nem az (2).

A nagyobb államok fölényét a kisebbek fölött a modern korban az okozza, hogy a túlerőnek ma döntővé vált *tényezőivel biztosabban rendelkeznek*, mint ezelőtt. Ma az államok harczi ereje lakosságuk számának, *anyagi erejöknek, természetes* hatalmoknak arányában szokott növekedni vagy apadni (3).

Szóval, az előadott okok következtében *ma egy kis állam rosszabb helyzetben van*, mint volt a régi időkben (5).

Mindebből az következik, hogy igen fölületes és igen hibás *volna az a logika, amely a multban* megvolt *önállóságunkból azt akarná levonni*, hogy ma is megélhetünk önmagunkban nagy károk és nagy veszélyek nélkül (5).

A hátrányt, *amely műveltségük fejletlenségéből* eredt, *busásan pótolta, a nomád korból* megmaradt *könnyűvérű vállalkozás szellemén kivül, a nemzet egysége.* (7).

A *német nemzet expansiója nem kelet* felé *gravitált, hanem délnek*, a szép Olaszország, az örök város felé (7).

Németország *egysége a lejtőn lefelé* csúszott a nagy császárok *daczára is* (8).

Ennek *köszönhetjük későbbi szabadságunkat* is és azon erőt, a *melylyel képesek voltunk önállóságunkat* fönntartani (9), hogy ui. „a királyi hatalom nagy maradt", megakadályozta a nemzet egységét veszélyeztető „hűbérrendszer túlkapásait".

Hogy *önállóságunk is már a XVI. században odaveszett*, s hogy azt újra kivívnunk és föntartanunk azóta mindvégig állandó lehetetlenség volt reánk nézve, ez a *keleti fejlemények következménye* (13).

Az *önfentartás ösztöne* a nyugat államait *arra sarkallta, hogy magukhoz csatolják* e természetes *védbástyájukat.* E tendentia és a Keletnek expansív ereje közé ékelve, e *két küzdő erő közül az egyikhez* kellett csatlakoznunk (13).

A föld, ahol vagyunk a *nyugati és keleti* államrendszernek *egymással érintkező pontján terjed el* (15).

[78] MTAKK Szekfű Gyula—Angyal Dávig 1916. XII. 25.

Ma a *tömegek döntenek*. Amely állam nem bir nagy *tömegekkel síkra szállani*, az önálló politikát nem folytathat, annak a többiekhez kell simulnia (19).

Tizenöt millió ember nem ad elég annyi *erőt, elég nagy sereget, elég vagyont* ahhoz, hogy velök valamely állam a XIX. században nagyhatalom legyen (19).

Nem méltóbb-e ama királyaink dicső emlékéhez, ha *nyomdokaikba lépve mi is fönntartjuk* nagyhatalmi állásunkat, *igaz, nem magunkban* állva, hanem szövetségesünkkel, a *fejedelem személyének* és a népek érdekeinek azonosságánál fogva hozzánk csatolt szomszédainkkal? (20).

Újabb időben gyakran mutatnak elegikus hangon a kis *Romániára, a kis Szerbiára, Bulgáriára*, amelyeknek külön seregük, külön diplomatiájuk van, holott nekünk, a náluk hatalmasabbaknak, ilyeneink nincsenek.

Megvallom, *nem értem az argumentumot*. Szememben az *ő sorsuk csak elijesztő, nem pedig követendő* például szolgálhat. *Igaz, hogy existálnak* (21). Magam is remélem és szeretem hinni, hogy e kis államok sokáig fognak élni.

Főleg, *ha mi erélylyel kitartunk* védelmök mellett; *több erélylyel* és bátorsággal, mint néha tettük (21).

De éppen *ebben van tragikuma az ő sorsuknak*, amelyet nem *irigylek*. *Létök* a szomszédok rivalitásán vagy jóakaratán alapul (21).

Bulgáriában, Romániában, Szerbiában megvan a külső függetlenség; de *belső életök* a szomszédok függésébe jut (24).

Ez idő szerint *nemzetiségeink nagy többsége megbízható, s nem is képzeli*, hogy sorsa változhatnék (25).

De nem *ébredhetnének-e föl az emlékek*, ha Magyarország, sorsüldözötten hánykolódnék a kelet és a nyugat küzdő erői között? Ha ezen ellentétek között ide és tova lökétnék; ha a *nyugattól támogatást nem kapna*, esetleg kénytelen lenne a panszlav erőkkel pactálni; ha kénytelen lenne, bár ideiglenesen is, sorsát oly combinatióhoz kötni, mely *hasonlítana a dunai confoederatióhoz:* az ilyen *experimentumok közben könnyen felülkerekedhetnének* a széthúzó elemek. Ha *szláv vagy román* támogatásra szorulnánk, *nem kellene-e ezen* fajoknak hazánkban *consessiókat adni?* (25—26)

Kiszámíthatatlan lenne *ennek a hatása*, ha gyengeségünk külső *nagyhatalmak beavatkozásának* is útat nyitna (26).

Csak abban *tért el a nemzet többségétől*, hogy *másutt kereste a támaszt, mint ez* (30)*.

Már *Szent István választott* a Nyugat és Kelet között, midőn a magyar nemzetet bevezette a keresztény vallásba és a nyugati civilisatióba (30).

A *Kelettel való fegyverbarátságnak* a múlt traditióiban és *emlékeiben egyáltalában nem volt* támasza (32).

Utolsó *megnyilatkozása* a Kelettel való szövetség eszméjének *Kossuth confoederationalis* terve volt (33).

Kossuth confoederationális tervének azon vázlata, amelyet 1862-ben Helfy tett közzé, sok tekintetben még *nagyobb megkötöttséget teremtett volna, mint az 1867-diki* kiegyezés (35).

Most, még ha igaza volna is Kossuthnak, ha csakugyan föláldoztuk volna országunk önállóságát, ő pedig biztosította volna azt, a kiegyezésnek óriás fölénye az ő terve fölött az, hogy *ez országban legalább* magyarok lehetünk. Bel*politikánknak mi vagyunk urai*. Semmiféle nemzetiségnek szerződésileg *nem adtunk önálló* politikai existentiát (38).

A *kurucz gondolat e végső következményeinek modern kiadása* még sokkal károsabb az eszme régi alakjánál (39).

* Ui. Kossuth a Duna-konföderáció eszméjével.

A nyugattól elszakadni vágyó és ezért gyenge Magyarország a Kossuthéhoz hasonló concessiók árán sem találna *biztos támaszra kis szomszédjaiban. A fulladóval* a frigy csak *egy föltétel mellett jöhetne létre:* ha Oroszország is *reá adná áldását* (41).

A dunai confoederatio concepciójának is megvan a maga fényes, eredeti és örök igaz része. Miként a *sötét éjben a villám messze területeket élénken* megvilágit, úgy Kossuthnak ez agyréme is hazánk reális politikájának *egész horizontját volt képes földeríteni.* De maga az az igazság is, amely a confoederatio gondolatában van, a legnagyobb ékesszólással bizonyitja a terv alapeszméjének, *a kelettel való szövetségnek hibás voltát* (45).

Mindenképpen igaz, hogy semmi sem könnyiti annyira *a nemzetiségi kérdés kedvező alakulását,* mint olyan viszony, *amely mellett kis szomszédaink tőlünk* várják *érdekeik képviseletét és előmozdítását* Európa előtt s létök *védelmét;* olyan visszony, amelyben érdekeik megkövetelik, hogy jóakaratunkat maguknak biztosítsák (46).

Mi nem akarjuk *nemzetiségeinket* elnyomni. Csak expanzív és a *territoriális* szervezkedésre irányuló vágyaikat akarjuk és fogjuk elfojtani. Ebben nagy segítségünkre lehet, ha *őket kivülről nem izgatják* és ők viszont látják, hogy mi fölkaroljuk testvéreik ügyét (48).

A keleti *államokban két áramlat küzd* egymással. Egyik a *chauvinista, mely, mint mindenütt,* a külszintől megvakítva, fölébe helyezi a nemzeti hiúság kielégítését az igazi érdekek szolgálatának (49).

Ezen áramlat szemben áll egy másikkal, mely a czélokat a *realis erőkhöz, az elérhetőhöz* és a szerint az igaz érdekekhez szabja, mely nem akar ma hódítani, hogy a hódítással együtt és ennek következtében holnap maga elpusztuljon, mint a darázs, mely még akkor sem tud ellenállani annak az ingernek, hogy csipjen, ha ezzel fullánkját vesztvén, maga is kimúl.

Az első *áramlat nagy-román, nagy-szerb politikát* akar csinálni (49).

A másik *irány tudja, hogy ha mi* nem volnánk többé, ők a *panszláv tengerben fulladnának* meg; hogy nagyon is sokat akarva, elveszítenék a meglévőt is; hogy államiságuknak jobb és biztosabb barátja nincs, mint Ausztria-Magyarország (49—50).

Ha *erősek vagyunk, a keleti államokkal való* szövetség, nem tekintve azon előnyökre, amelyeket fentebb már említettem, *világtörténelmi fontosságot ad monarchiánknak* (50).

Midőn a panszláv eszme diadalra jutása ellen küzdünk, *az európai egyensúlyt, Európa függetlenségét védjük meg* (51).

De ezen *missiónak is csak akkor* felelhetünk meg, *ha erősek vagyunk* (51).

Létünk föltételei megszabják politikánk irányát. Egyrészt arra szorítanak bennünket, hogy állandó államszövetségben éljünk oly államokkal, amelyekkel együtt nagyhatalommá lehetünk, másrészt arra, hogy e szövetséget a Nyugaton keressük. A sors úgy akarta, hogy erősek legyünk, vagy semmik. Az is, a mi hatalmunk forrása lehet, ha erősek vagyunk, méreggé válik, mihelyt gyöngék vagyunk. *Erősek pedig, magyar jellegünk megóvásával, csak az Ausztriával való szövetségünk által lehetünk.* A kiegyezésnek az volt a czélja, hogy ezen alapigazság szerint rendezze be államjogunkat. Czélja volt, oly alakba önteni kapcsolatunkat Ausztriával, hogy ezzel együtt nagyhatalom lehessünk. De ezt nem tekintette és nem is tekinthette egyetlen föladatának (53).

A mohácsi vész óta soha *sem voltunk oly fokú élvezetében* irott jogainknak, mint *vagyunk a kiegyezés óta* (192).

A seregre *nézve a dolog természeténél fogva* sokkal nehezebb annak constatálása, vajjon *tényleg elfoglaltuk-e* benne a kiegyezésből *eredő állásunkat vagy sem?* Hogy a pozitív *törvényeken sérelem nem esett,* s hogy közállapotaink e téren is minden tekintetben megfelelnek a jognak, *kétségbe vonhatatlan. Kérdés tárgya csak* az lehet, vajjon a sereg *belső viszonyai is alkalmazkodtak-e* a jogi állapot *követelményeihez; vajjon azon* ténynek, hogy a sereg a magyar államnak is intézménye, a seregben is vannak-e *a szükségszerű következmé*nyei; vajjon annak erkölcsei is hozzásimultak-e az új alkotmányhoz? (209).

De azért *magam sem állítom, hogy a sereg* szelleme már *teljesen megfelel azon kívánalmaknak*, amelyet fentebb kifejeztem (210).

Most még csak a kiegyezés működését, *elért eredményeit* Magyarországnak *tulajdonképpeni belügyeiben akarom* röviden megvilágítani (213).

A *gazdasági téren a vámszerződés* az ország függetlenségét *időről-időre megkötötte*. Ezen a téren tehát az önállóság *teljes gyakorlásáról nem lehet szó*. E kötelezettségek azonban *mind szabadon vállalt*, saját gazdasági érdekeink kielégítésére szolgáló szerződések következményei, s ezért nem bizonyítják a közös intézményeknek a törvényes mértéken való túlhágását; nem törvénytelen függés eredményei, hanem Magyarország jól megfontolt akaratának, Magyarország helyesen értett gazdasági érdekeinek következményei (213—214).

Régen *királyainknak megvolt* reá az anyagi eszközük, megvolt tehát a *lehetőség*, hogy az érdekeinkkel ellentétes eszményöket *megvalósítsák* (226).

Ma a *császárnak alávetett többi nép nem* hatalmasabb nálunk. Ezen kivül *épp oly szabad* alkotmányuk van, mint nekünk (226).

Az *országban magában meg, mint láttuk*, a kormányzás *tényleges vitele régente a király joga* lévén, e joggal tendentiosusan élt és szabad alkotmányunk sánczai közé be tudta hozni az ellenfelet.

Ma *ettől az eszköztől is elesett. A parlamentarismus a magyar állam jogainak intézményi biztosítéka*, az osztrák és a magyar fenségjogok egybeolvasztásának legyőzhetetlen akadálya (227).

Régen az *egybeolvasztásnak az abszolutizmus* aegise alatt követett *politikája nemcsak lehető, hanem* természetes is volt (227).

A Habsburg-*dynastia világbirodalmi érdekei* és Magyarország szűkebb *érdekei között nagy volt* az eltérés (227).

A kiegyezéssel létrejött jogi állapot nagy fölénye azon kisérletek fölött, amelyek a harmóniát csak ideig óráig tudták fönntartani, azon tőlem már kiemelt eredményében tükröződik vissza, hogy *összes jogaink* most először *hajtattak tényleg végre* (229).

Ф. Глатз:

Историк, современность, интерпретация

Политисеская концепция и категории „философии истории" в труде Дьюлы Секфю „Der Staat Ungarn"

(Резюме)

Автор исследует вопрос о том, как реализуется в конкретной работе историков влияние отдельных направлений политической идеологии, различных концепций философии истории. Осуществив филологический анализ одной из работ самого влиятельного венгерского историка — Дьюлы Секфю («Der Staat Ungarn»), автор статьи выяснил, каким образом повлияли на формирование оценок исторических явлений, изложенных Дьюлой Секфю в этой работе, такие факторы, как предшествующая литература, условия, в которых работал историк, материал источников, его критерии образованности, а также политические и идеологические течения его эпохи. Особое внимание автор статьи уделяет доказательству своего положения о том, что антиисторичен и неверен с точки зрения методологии проявляющийся в историографической литературе подход, который сводит историю исторической науки к истории философских течений, европейской историографической литературы, в том числе и венгерской, имеется тенденция прослеживать влияние не-

мецкой истории духа (Geistesgeschichte) лишь в сфере философских категорий. При этом историкам приписывается чуть ли не разработка определенных теоретико-философских положений, что невозможно представить себе, а «доказать» можно лишь неверным цитированием отдельных мест из работ историков. Таким образом авторы историографических работ «превращают» историков в специалистов по философии истории. Это характерно, в частности, для оценки венгерской историографией творчества Дьюлы Секфю. Принято изображать его деятельность как историка-профессионала (1905—1955) чуть ли не просто в рамках немецкой школы истории духа (Geistesgeschichte). Автор статьи доказывает, что такой непосредственной связи между философией истории и практической деятельностью историка не существует. Когда историк использует категории философии истории, то основания этого следует искать не в концепциях отдельных школ философии истории, а в социально-политических концепция эпохи, в которой жил историк, и в отношении историка к этим концепциям.

Автор статьи показывает, что имеется поразительное сходство между системами категорий одного из важнейших трудов Секфю («Der Staat Ungarn») и труда Мейнеке («Weltbürgertum und Nationalstaat»). В то же время, осуществив текстологический анализ труда Секфю и проанализировав переписку венгерского историка, автор статьи доказал, что Секфю использовал систему категорий Мейнеке и нарисованную им картину государственного развития немцев в тех случаях и в такой степени, которые соответствовали концепции венгерского историка относительно государственного развития венгров и немцев. Автор статьи произвел сравнение круга понятий работы Дьюлы Секфю, написанной первоначально по-немецки («Der Staat Ungarn») с книгой Мейнеке, а затем сопоставил ту и другую с текстом венгерского перевода первой книги, осуществленного самим Дьюлой Секфю («A magyar állam életrajza«). Филологический анализ перевода позволил сделать важные выводы по истории идеологии: он показал, что венгерский историк использовал категории немецкой историографии, обоснованные школой истории духа; однако, он использовал их для обоснования тезиса о самостоятельности исторического развития венгров, отличного от авсрто-немецкого исторического развития. С помощью такого же филологического метода автор статьи сопоставил работы Дьюлы Секфю с его венгерскими источниками. Сравнение книги Дьюлы Секфю, находившейся в его библиотеке и снабженной его пометками, с его работой «Der Staat Ungarn» а также изучение пометок автора убеждает в том, что сущность его оценок исторических явлений можно понять, если принять во внимание не только те моменты, которые фигурируют в его готовом труде, но и те положения, которые сыграли свою роль в формировании суждений венгерского историка, но не были включены им в его труд.

В конце статьи ее автор указывает на те социальные факторы, которые определяли социальное положение историка (в данном случае — Дьюлы Секфю) и социальную направленность его концепции, — на признаки кризиса мелкой буржуазии его эпохи. Они в конечном счете определили изображенную историком картину социального развития прошлого. Так в воспроизведении историком прошлого соединилось влияние нескольких факторов: оценка историком общества его эпохи, его видение прошлого, общее воздействие новейших для его времени течений философии истории.

F. Glatz:

Histoiren, temps présent, interprétation

Conception de politique d'historie et courant de „philosophie d'histoire" „Der Staat Ungarn" de Gyula Szekfű

(Résumé)

L'étude cherche à analyser comment dans le travail d'historien se prévaut l'effet des courants d'idéologie politique et de philosophie d'histoire. Par l'examen philologique d'une oeuvre (Der Staat Ungarn) de Gyula Szekfű, historien hongrois qui a eu la plus grande influence, l'auteur explique: comment et dans quelle mesure les jugements de valeur de l'historien sont influencés par ses lectures, par ses circonctances de travail, par les sources, par les idéaux culturels et aussi par les courants idéologiques de son époque.

Il porta une attention particulière sur ce qui prouve le caractère ahistorique et méthodologiquement injustifiable d'une telle approche dans l'historiographie qui ajuste l'histoire de l'histoire avant tout à l'histoire des courants de philosophie. L'historiographie européenne — donc aussi hongroise — penche à ranger l'allemande histoire des idées (Geistesgeschichte) dans le monde des constructions à niveau philosophique. Attribuant ainsi aux historiens une telle réflexion théorique-philosphique qui n'est presque jamais le cas et transformant (posteriori) des historiens en philosophes d'histoire appuyant non pas sur les faits mais souvent par le moyen des citations arbitrairement interprétées. L'oeuvre de Gyula Szekfű est très caractéristique de ce point de vue dans l'histoire de l'histoire hongroise. Il est de l'usage de figurer son activité d'historien (1905—1955) comme une simple ligne collatérale de la Geistesgeschichte allemande. La présente étude prouve la non-existence d'un tel rapport direct entre philosophie d'histoire et pratique d'historien. Même si l'historien se sert des concepts de caractère philosophique leur racine le plus souvent n'est pas à chercher dans les courants de philosophie d'histoire mais d'une part dans les idées sociales et politiques de l'époque et d'autre part dans la prise de position de l'historien devant celles-ci.

L'auteur démontre la ressemblence frappante entre le système de catégories d'un des plus importants ouvrages de Szekfű (Der Staat Ungarn) et entre celui de Weltbürgertum und Nationalstaat de Meinecke. Mais il prouve en même temps à travers l'analyse critique de texte et la correspondance de Szekfű: l'historien hongrois n'utilise les catégories et la conception faite de Meinecke sur l'évolution de l'État allemand que dans la mesure et seulement là où il convient à son opinion (c. à. d. à celle de Szekfű) formée sur le développement d'Etat des Hongrois et des Allemands. L'étude compare les concepts utilisés dans l'ouvrage écrit originairement en allemand (Der Staat Ungarn) avec ceux de Meinecke puis avec le texte hongrois du livre (A magyar állam életrajza. Bibliographie de l'État hongrois) traduit par Szekfű lui-même. L'analyse philologique de la traduction mène au loin dans ses conclusions d'ordre d'histoire des idées: elle démontre que Szekfű utilise les catégories de Geistesgeschichte allemande mais en même temps il en fait l'usage pour soutenir la thèse de l'autonomie hongroise, d'un développement hongrois séparé de l'évolution historique austro-allemande. La même méthode philologique est employée pour confronter l'ouvrage de Szekfű à ses sources hongroises. L'analyse des lectures de Szekfű par les livres (avec des lignes soulignées dedans) issues de sa bibliothèque montre que la formation des conceptions de l'historien est à examiner non seulement par les emprunts que peuvent être trouvés dans l'ouvrage même mais aussi faut-il connaitre les conceptions qui ont attribué à la formation des appréciations d'historien mais qui ne se figurent pas directement dans l'ouvrage même.

Enfin l'auteur met en évidence les facteurs sociaux déterminants pour la condition sociale et pour les opinions sociales de l'historien (cette fois dans le cas de Szekfű): les phenomènes de crise de la classe moyenne de l'époque donnée, qui tout compte fait ont déterminé l'image que l'historien s'est formé sur l'évolution sociale du passé. Ainsi se constitue l'amalgame qui est la construction du passé de l'historien: image homogène composée de jugement formé sur la société de son époque, de sa conception du passé et des courants actuels de philosophie d'histoire.

Gergely Jenő:

A keresztényszocialisták politikai szerepe az ellenforradalom első éveiben (1919—1923)

1919 augusztusa után a magyarországi keresztényszocializmus alapvetően megváltozott körülmények közé került, amelyek lehetővé és szükségessé tették, hogy az 1903—1914 közötti sikertelen időszak, majd a háború alatti mélypont és az 1917 tavaszától kezdődő megélénkülés, valamint a forradalmak alatti funkcióváltás és átstrukturálódás után offenzívába kezdjen, s az ellenforradalom élvonalába kerüljön. A magyarországi keresztény politikai és tömegmozgalmak a kapitalizmus válság-periódusában a visszahúzódó uralkodó osztályok közvetlen képviselői helyébe léptek, míg a stabilizált viszonyok közepette — amikor az államapparátus ellátja elnyomó funkcióját — defenzívába szorulnak, másod-harmadrangú szerepre kényszerülnek a politikai-társadalmi életben. A kapitalizmus általános válságának általunk tárgyalt időszakában az európai keresztény politikai mozgalmak és szakszervezetek szerepe jelentősebbé vált, a forradalmi megoldással szemben kínált alternatíva miatt. Hazánkban az új szerep és új funkcionális elhelyezkedés éles szakaszhatárhoz köthető: a proletárdiktatúra megdöntéséhez, illetve a kapitalizmus új formában történő restaurálásához, amely sajátos szituációt teremtett a magyarországi kereszténynyszocializmus számára. A magyar ellenforradalom politika-történetét a marxista történetírás nagy vonalakban feltárta. A rendszer jellegével, a fasizmus magyarországi változatával kapcsolatos évtizedes viták és újabb eredmények közismertek.[1] De „ami a rendszer lényegét, tartalmi szerkezetét, a politikai hatalom jellegét illeti, nyilvánvaló, hogy az egyik legfontosabb feladat a genezis konkrét körülményeinek elemzése, az ellenforradalom hatalomra kerülésének nagyon részletes feltárása".[2] Ehhez szeretnénk hozzájárulni a kereszténynyszocialista politika bemutatásával, elemzésével, elhelyezésével az ellenforradalom struktúrájában. Egyetérthetünk a Magyarország kapitalizmuskori fejlődéséről folytatott vitában elhangzott állítással, hogy az eddigi munkáknál „a spektrumból, ha csak az új vonásokra korlátozzuk is magunkat, mindenképpen hiányzik a vallásos ideológia, a hatalmas gazdasági és politikai súlyt képviselő egyházi nagybirtok politikai-ideológiai szerepének, hatóerejének" és változásainak vizsgálata.[3]

[1] Az ellenforradalom politika-történetére Nemes Dezső monográfiáját, dokumentum-kiadványait, a katolikus egyház Horthy-korszakbeli szerepére pedig Balázs Béla dokumentum-kötetét kell kiemelnünk. A további dokumentumkötetek és részkérdéseket tárgyaló monográfiák felsorolásától eltekintünk. A rendszer jellegével, keletkezésével kapcsolatos vitairodalomból megemlítjük a Történelmi Szemle 1962/3—4. számát, illetve Mészáros Károly: Reakciós politikai irányzatok ... (1919 augusztus) Történelmi Szemle, 1970/1. sz. tanulmányát.

[2] Vita Magyarország kapitalizmuskori fejlődéséről, Bp. 1971. 100.

[3] Uo., 155—156.

A keresztényszocializmus szempontjából az új korszak jellemzői közül külpolitikai vonatkozásban kiemelnénk, hogy a nemzeti függetlenség helyreállítása után a szoros kapcsolatok Ausztriával és Németországgal meglazultak, sőt az Ausztriával való nézeteltérések rontották a keresztény párt helyzetét. A kereszténységocialista mozgalom a korábbi egyoldalú német orientáció mellett új kapcsolatokat is keresett, amelyeket a holland és belga keresztény szakszervezetek felé talált meg. A háború után kibontakozó európai keresztény politikai pártok, valamint az 1920-ban létrejött keresztény szakszervezeti internacionálé, amelynek a magyar kereszténységocialista szakszervezeti központ is tagja volt, már nemzetközi háttérül szolgált a mozgalomnak.

Az első osztrák köztársaságban a 20-as évek elején a kereszténységocialista párt az osztrák szocialista párttal egyenlő erőt képviselt.[4] A keresztény szak-

Párt/év	1919	1920	1923
	Szavazat/mandátum		
Kereszténységocialista Párt	1,068 382 (63)	1,245 513 (85)	1,490 870 (83)
Szocialista Párt	1,211 814 (69)	1,072 709 (69)	1,311 870 (68)
Nagynémet Párt	545 938 (24)	514 127 (28)	422 600 (15)

szervezeti mozgalom azonban nem jelentett egyenlő erőt a szocialistákéval, bár befolyásuk a 20-as években növekedett.[5] Az a körülmény, hogy 1920-tól a szocialista párt ellenzéki, a kereszténységocialista a hatalom birtokosa, a keresztény szakszervezeteket juttatta előnyhöz. Az osztrák kereszténységocialista párt és vezére, Ignaz Seipel prelátus a kommunisták és szocialisták elleni harcot a polgári demokrácia elleni gyűlölettel, a Heimwehr politikai tényezővé emelésével, végső soron egy konzervatív-katolikus Ausztria megteremtésével kötötte össze. Leopold Kunschak és a keresztény szakszervezeti vezetők nagy része elhatárolta magát ettől a politikától. Kunschak a szocialistákkal való együttműködés szükségességét hangoztatta mind a kommunistákkal, mind a szélsőjobboldallal szemben. A weimari köztársaság új szituációt teremtett a német keresztény politika és munkásmozgalom számára. A Centrum a tiszta katolikus vidékeken teret vesztett és helyébe a nyílt sisakkal küzdő pártok léptek. Ez éreztette hatását a keresztény szakszervezeti mozgalomban is, a hagyományos keresztény szakszervezeti bázison az osztályharcos szakszervezetek térhódításában. A keresztény szakszervezetek a 20-as évek elején élték virágkorukat. Míg 1912-ben 350 000 tagot számláltak, 1920-ban 1 100 000 tagjuk volt, a szabad szakszervezeteknek pedig 7,9 millió.[6]

[4] *Kerekes Lajos:* Ausztria története 1918—1955, Bp. 1966. I. függelék.

[5] Az osztrák keresztény szakszervezetek taglétszáma a tárgyalt időszakban: 1918: 20 566; 1919: 30 725; 1920: 64 478; 1921: 78 737; 1922: 78 105; 1923: 69 377. Közli: *L. Reichhold:* Österreich. In.: H. Scholl, szerk.: Katholische Arbeiterbewegung in Westeuropa 1789—1939. Bonn, 1966. 324.

[6] 1919 novembertől a Christliche Gewerkschaften Deutschlands, a Deutsche Angestellten Gewerkschaften és a Deutsche Beamten- und Staatsangestellten Gewerkschaften össz-szövetségéből létrehozták a keresztény alapon álló Deutscher Gewerkschaftsbund-ot. Ld. *P. Jostock:* Deutschland, In: H. Scholl szerk.: i. m., 132.

A kapitalizmus válsága forradalmi megoldásának veszélye a Vatikánt 1921-től a fasiszta mozgalomhoz közelítette. A fasiszták kezdeti katolikus-ellenességének csökkenésével, és főleg XI. Pius 1922 elején történt trónralépésétől kezdve kapott ez a mozgás határozott formát. A keresztény pártok visszaszorítását 1922-ben az Olasz Néppártra mért csapás jelezte. XI. Pius választott: nem a néppárt, hanem a fasizmus mellett döntött, bár ez továbbra sem jelentett teljes harmóniát a Vatikán és Mussolini között. XI. Pius visszatérve X. Pius irányvonalához, a keresztény pártok politikájával szemben új ralliement-t hirdetett meg. Ez illeszkedést jelentett nemcsak az olasz fasizmushoz, Mussolinihoz, hanem Horthy-Magyarországhoz épp úgy, mint Piłsudskihoz. Az új irányvonalat XI. Pius 1922. december 23-i, „Ubi arcano Dei" (Az isteni gondviselésről) kezdetű enciklikájában fogalmazta meg. A háború utáni válság okait kutatva, azokat a vallástalanságban, konkrétan a politikai harcokban jelölte meg. A pápa kárhoztatta az állam és egyház viszonyában kialakult erkölcsi, jogi és „szociális modernizmust". A keresztény pártokkal és társadalmi szervezkedéssel szemben a vallásos egyesületek felvirágoztatására és a hitélet elmélyítését és terjesztését szolgáló katolikus akcióra, mint neki „kiválóan kedves intézményre" irányította a figyelmet. Az „Actio Catholica" felkarolásával a pápa ismét a katolikus karitatív szociális tevékenységre helyezte a súlyt. X. Pius pápa annak idején jelmondatául választotta: „Mindeneket megújítani Krisztusban"; XI. Pius célja és jelmondata „Krisztus békéjét Krisztus országában".

Az első világháború előtti dualista rendszert a forradalmak veresége következtében Magyarországon lényegét tekintve fasiszta jellegű diktatúra váltotta fel. A liberális-konzervatív uralmi rendszer felcserélődött egy új típusú uralmi formával, amelynek kialakulásában mint alternatíva a keresztény politika és ideológia alapvető szerepet játszott. Erősödött a kereszténypárt és a kereszténységocialista mozgalom interkonfesszionizmusa, de jellegében továbbra is katolikus maradt. Figyelemre méltó továbbá, hogy a keresztény politikai párt és a kereszténységocialista mozgalom forradalmak előtt és alatt a kontinuitást politikai-ideológiai és szervezeti tekintetben egyaránt képviselte. A katolikus egyház helyzete is módosult. A lakosság vallási, nemzetiségi változásai jelentősek. Olyan katolikus területek kerültek az utódállamokhoz, mint Szlovákia, ahol a kereszténységocializmus és általában a klerikális politika fellegvárai voltak. A Dunántúl katolikus vidékein a mozgalom kontinuitása megmaradt. Az ország lakossága vallási összetételében a katolikusok arányszáma emelkedett. A katolikus egyház birtokainak egy részét elvesztette, de még így is tekintélyes gazdasági hatalommal rendelkezett, s a rendszerben szerepe megnövekedett.[7]

A forradalmak idején megtörtént az egyház és állam szétválasztása, de ezt a polgári vívmányt az ellenforradalom szintén felszámolta. Nemcsak helyreállította a korábbi kapcsolatot állam és egyház között, hanem ha lehet, ezt még szorosabbá tette. A Trianon utáni Magyarországon részben megszűntek azok a keresztény politikát gátló tényezők, amelyek Trianon előtt érvényesültek. Az ország függetlenségének helyreállása megszüntette a nemzeti célok és a

[7] Az 1920-as népszámlálás alapján összeállított statisztikai mutatókat közli *Karner Károly:* A felekezetek Magyarországon a statisztika megvilágításában. Theológiai Tanulmányok, 14. Debrecen, 1931. A szlovákiai magyar pártok közül 1919-től az egyik legjelentősebb a kereszténységocialista párt lett, amely kapcsolatban állt a magyar irredenta mozgalmakkal. Ld. Hadtörténeti Intézet Levéltára (a továbbiakban HIL) Honvédelmi Minisztérium (HM) eln. C. 1. tét. 104. 034/1920—779. cs.; A Nép, 1920. ápr. 11., máj. 9., júl. 25., aug. 8. stb.

katolicizmus konfliktusát, bár zavarólag hatott az új keletű bonyodalom, a legitimizmus. A hierarchia közvetlenül is nagyobb részt vállalt a politikában. 1919 után létrejött a közös nevező a katolicizmusban az antiszemitizmus, a revizionizmus és mindenek előtt a szocializmus-ellenesség tekintetében. A keresztény jelszóban egyesülhettek a katolikus és protestáns törekvések az állam ellenforradalmi céljaival. Ez az új szituáció teremtette meg a kereszténypárti politikának és magának a keresztényszocializmusnak a korábbiakhoz képest megnövekedett lehetőségeit 1919 után. Ezek a végső soron továbbra is korlátozott lehetőségek az 1919—1922 közötti évek általános belpolitikai ellentmondásaiból fakadtak, amikor kiélezett hatalmi harc folyt az uralkodó osztályok valamint a középrétegek egyes csoportjai között akörül, hogy a forradalmak utáni restauráció hogyan és milyen irányban valósuljon meg. Nyilvánvaló, amennyiben ennek a küzdelemnek a kimenetele alternatív volt, annyiban alternatíva a kereszténységszocializmus is. Az ilyen értelemben vett átmeneti önállósulási lehetőség képezhette a restauráció egyik változatát, amit azonban nem tekinthetünk azonosnak a legitimizmussal, még kevésbé a Habsburg-restaurációval. A kereszténységszocialista politika lehetőségeivel, megnövekedett aktivitásával összefüggött a levert forradalom utáni időszak általános jellegzetessége: az átmeneti állapot, a gazdasági, politikai, eszmei és erkölcsi bizonytalanság, talajvesztettség. Ebben a miliőben megnövekedtek a kispolgári és középrétegek eddig lefojtott politikai mozgási energiái, önállósulási törekvései, amelyeknek a Kisgazdapárt, a fajvédők, az ébredők és egyéb más mozgalmak mellett egyik megnyilvánulása volt a kereszténységszocialista mozgalom is.

A kereszténységszocialisták fellépése a Peidl-kormány napjaiban (1919. augusztus 1. — augusztus 6.)

A tanácskormány lemondásának óráiban írta Mészáros János érseki helynök jelentését Csernoch hercegprímásnak. „A helyzet megérett a döntésre... a közeli napokban nagy politikai változások fognak bekövetkezni. Vajon ez már a végső kifejlet lesz-e, vagy ismét csak közbeeső stádium?" — tette fel a kérdést a titkos tárgyalásokról és készülődésekről értesült Mészáros. A jelentés a továbbiakban az István király napi körmenet előkészületeit ismertette. És ekkor következett be a politikai fordulat. „Míg e levelet írom, arról értesülök, — olvashatjuk a jelentésben, — hogy a várt politikai fordulat, legalább részben bekövetkezett... A kommunizmus megbukott. Az új kormány csupán átmeneti jellegű. Egyelőre nem tudhatjuk még, hogy milyen befolyással lesz ez a változás az egyház helyzetére. Egyet azonban máris örömmel lehet megállapítani: a terror megszűnt, a lelkek felszabadultak a szörnyű nyomás alól, szabadabban lélegzünk."[8] Ezt a jelentést szimbolikus jelentőségűnek tekinthetjük. Bizonyítéka annak, hogy az egyház együtt élt az eseményekkel és az új kormányról helyes ítéletet alkotott.[9]

A szakszervezeti kormány kifejezésre juttatta a Tanácsköztársaság egyházpolitikájának felszámolására irányuló törekvését. Fáber Oszkár augusztus

[8] Esztergomi Primási Levéltár (a továbbiakban: EPL) Cat. 1/2273—1919.

[9] Ld. *Kirschner Béla:* A „szakszervezeti kormány" hat napja (1919). Bp. 1968, *L. Nagy Zsuzsa:* Küzdelem a Dunántúlon az ellenforradalom hatalomrajutása ellen. Századok, 1955/2. sz.

2-án lemondott a Vallásügyi Liquidáló Országos Bizottság elnökléséről. Helyét a kereszténységocialista oktobrista Persián Ádám miniszteri tanácsos foglalta el, visszaállítva a március 21-e előtti helyzetet. Csernoch János hercegprímás a közeledési gesztusok ellenére sem ismerte el a Peidl-kormányt.[10] A szakszervezeti kormány úgy ítélte meg helyzetét, hogy ha kiegészíti magát a parasztpárti és más kispolgári irányzatokkal, megkísérelheti a politika 1919. március 21-én elejtett fonalának újrafelvételét. Peidl augusztus 2-án tárgyalásokra hívta Nagyatádi Szabó Istvánt, aki nem is zárkózott el. Augusztus 3-án „kerestem Huszár Károlyt, — írja Peidl, — majd mikor kitűnt, hogy nincs Pesten, Giesswein Sándor kanonokot, a kereszténységocialista párt másik képviselőjét kéret-tem magamhoz, hogy velük a koncentrációs kabinet alakítása dolgában tárgyaljak."[11] Ezeknek a kísérleteknek a jelentősége nem reális vagy irreális voltukban rejlik, hanem inkább abban, hogy a szociáldemokrata kormány a kisgazdapárttal és a kereszténységocialista párttal akarta koalíciós alapon helyreállítani a polgári demokráciát.

A szakszervezeti kormány a Tanácsköztársaságnak a kereszténységocialisták ellen tett intézkedéseit hatályon kívül helyezte. Például a kereszténységocialista háztartási alkalmazottak Tűzhely Szövetsége már 2-án visszakapta helyiségét. 3-án tíz tagú újjászervező bizottságot alakítottak a mozgalom reorganizálására.[12] A kereszténységocialisták közül az illegalitásban kialakult csoportok léptek leggyorsabban akcióba. A tanácshatalom megdöntése után működésbe kezdett a fővárosi pártszervezet.[13] Az augusztus 2—3-i tüntetésekben részt vettek a kereszténységocialisták is, antiszemita jelszavakat hangoztatva. A Népszava egy „felülről való fekete bolsevizmus"-tól óvta a munkásokat.[14] A kereszténységocialisták megkezdték az utca meghódítását, de ellenállásba ütköztek. „Egy, a kereszténységociális párt érdekében szónokló szerencsétlen alakot a szó szoros értelmében lepofoztak a villamosról a Központi Vásárcsarnok előtt", — emlékezett vissza naplójában egy műegyetemi zászlóaljtag.[15] Minden esetre, a Peidl-kormány hat napja alkalmas volt arra, hogy a kereszténységocialista mozgalom a fővárosban kilépjen az illegalitásból.

Augusztus 2—6. között a „polgári rétegek szervezettsége és befolyása nem volt olyan erős, hogy a hatalmat átvehették volna."[16] A politikai hatalom megragadásához az ellenforradalomnak a román megszállók jelenléte volt szükséges. A cselekvés pillanatában a kereszténységocialisták nem voltak akcióképesek. A tettre kész ellenforradalmár csoport „Fehér Ház"-nak nevezte magát. Az olasz misszió által támogatott Friedrich—Csilléry csoportot nemcsak a románok bevonulása, hanem Peidl koncentrációs kísérletezése is gyorsan cselekvésre ösztönözte.[17] Ezzel egyidőben Mészáros János helynök augusztus 6-ról datált köriratban fordult a katolikus hívekhez: „Megdőlt a vallás és haza esküdt ellen-

[10] Országos Levéltár (a továbbiakban: OL.) K 26. Miniszterelnökség általános iratai (tovább: ME. ált.) 1919-I-3785; EPL. Cat. B/2279-1919; uo., Cat. B/2282-1919.

[11] Népszava, 1919. szept. 28. *Peidl Gyula:* Megszöktettem-e Kun Béláékat? Ld. még Népszava, 1919. aug. 5., 6.; Az 1922. évi június hó 16-ára hirdetett Nemzetgyűlés Nyomtatványai. Napló. (A továbbiakban: Ngy. N.) 1922/III., 35. ü. 1922. aug. 2. Peidl Gy. beszéde, 289; *Kirschner B.:* i. m. 176.

[12] Tűzhely, 1919. okt. 12.

[13] Nemzeti Újság, 1919. szept. 28.

[14] Népszava, 1919. aug. 4.

[15] *Igali Béla:* Egy műegyetemi zászlóaljtag naplója 1919—1921., Bp. 1942. 17.

[16] *Kirschner B.:* i. m., 201.

[17] Ngy. N. 1922/III. 35. ü. 1922. aug. 2-i jkv.; Új Magyar Szemle, 1920/II. aug.

ségeinek rémuralma, — írta, — ... Hogy a rémuralom megdöntéséért hálát adjunk s a jövő szenvedésekre erősek legyünk, vegyünk részt azokon az ájtatosságokon, amelyekkel Szent István első apostoli királyunk ünnepének megülésére készülünk... Különös nyomatékkal kérem a híveket, hogy a közelgő nemzetgyűlési választásoknál, amelyek hivatva lesznek a nemzet jövő fejlődésének irányait megadni, egyértelműleg azok mellé álljanak, akik kifejezetten keresztény és nemzeti eszmék megbízható képviselői kívánnak lenni."[18] A magyar katolikus egyház gyakorlatában szokatlan módon, határozottan politikai jellegű felhívásban nem is a proletárdiktatúra elítélése a novum, hanem a „keresztény nemzeti" irányzat érdekében tett politikai hitvallás: a még ki sem írt nemzetgyűlési választásokon a keresztény párt melletti kiállás, az ilyen mértékben előlegezett bizalom. Augusztus 6-án Mészáros valamennyi budapesti katolikus plébánoshoz és szerzetestemplom vezetőjéhez részletes utasításokat tartalmazó bizalmas körlevelet intézett. A helynök a klerikusokhoz nyíltabban szólt levélben, megszabta a papság kötelező politikai magatartását a keresztény párt támogatására.[19]

A keresztényszocializmus mint ellenforradalmi politikai forma. A Keresztény Szociális Gazdasági Párt (1919 augusztus—október)

A román asszisztenciával lezajló augusztus 6-i puccs után József főherceg közzétette kiáltványát a hatalom átvételéről és az első Friedrich-kormány kinevezéséről.[20] Az első ellenforradalmi kormány a fővárosban a katolikus egyház támogatását élvezte. Augusztus 9-én megjelent Budapesten Csernoch János hercegprímás és Prohászka Ottokár székesfehérvári püspök. Prohászka 9-én, Csernoch 10-én volt audiencián József főhercegnél. Tárgyalásaik középpontjában a kormány keresztényszocialistákkal való kiegészítése állt. Miután Friedrich hajlandónak mutatkozott az együttműködésre a keresztényszocialistákkal, az egyházfők biztosították az új politikai vezetést az egyház támogatásáról.[21] A kormányba lépésről folyó tárgyalások alatt, augusztus 14-én a Haller István vezette keresztényszocialista párt nyilvánosságra hozta előzetes pártprogram-

[18] EPL. Cat. 25/2303-1919.

[19] Uo. Mészáros elrendelte: „1. Minden plébánia és szerzetes templomból, amelyekben nyilvános istentisztelet tartatik, Szent István napján egyházi és nemzeti zászlók alatt körmenet induljon föl a Várba, ahol a Szent István templomból 9 órakor történik a Szent Jobb átvitele a Mátyás templomba. 2. Augusztus 17., 18., 19. és 20-án az esti órákban külön ájtatosság tartandó alkalmi szentbeszédekkel és litániával az Oltáriszentség kitétele mellett. Az egyes napokban felváltva a Jézus Szíve, Neve, a Mindszentek és a Loretói Litánia mondandó az idecsatolt imákkal. (Külön erre a célra készült ellenforradalmi jellegű politikai kitételekkel tüzdelt imák. — G. J.) A *szentbeszédek tárgya lehet:* a törvényes tekintély a rend föltétele; a közelmúlt eseményekkel kapcsolatban a vallás és erkölcs fontossága a társadalmi béke és a rend szempontjából; az iskolai vallásoktatás ... a kereszténység társadalmi szervezkedésének és a keresztény sajtónak fontossága". 3. A lelkészek szólítsák fel a híveket, hogy járuljanak a szentségekhez. 4. A misében az „oratio imperata" helyett „de Magna Domina oratio" mondassék. 5. A templomi gyűjtéseket a katolikus lapok feltámasztására fordítják. (A körmenetet a románok betiltották.)

[20] OL. K 26. ME. ált. 1920-III—5863. Közli Nemes Dezső szerk.: Az ellenforradalom hatalomrajutása és rémuralma Magyarországon 1919—1921. I. köt. Bp. 1953. 133—134.

[21] HIL. HM. eln. 5/a. 811/12-689. cs. 1919. aug. 10.; uo. 5/b. tét. n., 1919/690. cs. 1919. aug. 31.; Székesfehérvári Újság, 1919. aug. 12.

tervezetét, amelyet kormányprogramnak is tekinthetünk.[22] Augusztus 15-én a második Friedrich-kormány már a politikai pártok képviselőiből alakult meg, ebben a VKM élén Huszár Károly, a propaganda minisztérium élén Haller István, a nemzetiségi ügyek minisztériumában a sváb nacionalista Bleyer Jakab ült a bársonyszékbe, aki most a kereszténypszocialistákhoz csatlakozott.[23] A második Friedrich-kormányban megvalósult a magyarországi kereszténypszocializmus történetében a fordulat: a párt vezetői hatalomra kerültek, az első ellenforradalmi kormányok tagjai lettek, s a párt kormányok politikai bázisát képezte. Erre az új politikai szerepre adta áldását a katolikus egyház nevében Csernoch és Prohászka.

Prohászka Ottokár augusztus 17-én körlevelet intézett egyházmegyéje papságához, konkrét politikai utasításokkal látta el a klérust.[24] Prohászka koncepciója megegyezett Haller augusztus 7-i és 14-i nyilatkozataival. A fehérterror elítélése, a megbékélés hirdetése és a munkásság felé nyújtott kéz taktikája közös volt. A püspök irata annyira megnyerte a prímás tetszését, hogy megbízta az augusztus 22-én összeülő püspökkari konferencia pásztorlevelének megfogalmazásával is, figyelmébe ajánlva XV. Benedek pápának a magyar klérushoz intézett levelét.[25] Az ellenforradalmi korszak első püspökkari konferenciájának első napirendi pontja a proletárdiktatúra megbélyegzése volt. A prímás beszámolt a fővárosban folytatott tárgyalásairól. A politikai helyzettel kapcsolatban közölte, hogy az új rezsim kérte az egyház támogatását, amit ő már kilátásba helyezett. Ezzel — mint egy későbbi jegyzőkönyvből kitűnik — a püspöki kar többsége egyetértett.[26] Csernoch nemcsak a politikusokkal tárgyalt, hanem a felekezetek vezetőivel is. Raffay Sándor evangélikus szuperintendensnek javasolta, hogy a protestánsok a kereszténypszocialista táborba lépjenek, s kapcsolják ki a felekezeti ellentéteket. Raffay jobbnak látta, ha Budapesten és a nagyobb vidéki iparvárosokban a keresztény pártok a polgári (liberális, demokrata) pártokkal szövetkeznek, s csak az agrárius vidékeken helyeselte a konzervatív-keresztény zászlóbontást. Végül Raffay hozzájárult a protestánsoknak a kereszténypszocialista pártba való belépéséhez.

A kereszténypszocialista mozgalom megindítása, jellege és célkitűzései nemcsak áttételesen és végső soron, hanem a válság-periódusban közvetlenül összefüggtek Csernoch és Prohászka lépéseivel, amelyek a párt politikai elhelyezkedésének alapját képezték. Ezt az eljárást szentesítette az egész püspöki kar.[27] A katolikus egyház 1919 augusztus végén kizárólag a kereszténypszocialista párt mellett kötelezte el magát. Ez a hazai mozgalom olyan sikere volt, amivel annak idején a néppárt sem dicsekedhetett. A konferencia a párt átalakítását két fázisban képzelte el: 1. A párt élére a felső klérus intencióit követő vezetőség állítása; 2. a többi keresztény párt egyesítése a kereszténypszocialista alapon. A kereszténypszocialista politika irányát és az egyház kívánatos maga-

[22] Fővárosi Levéltár (a továbbiakban: Főv. Lt.) Gázművek Ig. 36/1919; MSzMP KB. Párttörténeti Intézetének Archivuma (tovább: PI. Arch.) Röpiratgyűjtemény. III/33. 1919.

[23] OL. Filmtár. Minisztertanács jegyzőkönyvei (a továbbiakban: Mt. jkv.) 11.595. d. 1919. aug. 16.

[24] Prohászka Ottokár Összegyűjtött Munkái. Sajtó alá rend.: Schütz Antal. Bp. 1928. IX., A kommün bukása után, 1919. aug. 17., 263, Fejérmegyei Napló, 1919. aug. 17.

[25] Acta Apostolicae Sedis, 1919/5; EPL. Cat. D/c. 2296-1919.

[26] EPL. Püspökkari konferenciák jegyzőkönyvei (a továbbiakban: Ppki jkv.) 1919. aug. 22.; uo., 1920. márc. 17.

[27] Uo., 1919. aug. 22.

tartását a konferencia záróaktusaként elfogadott Prohászka-féle körlevél írta elő. A levél akcióprogram-része az eljövendő választásokra adott utasításokat: „Fogadjuk meg, — olvashatjuk, — hogy csak olyan képviselőjelöltekre adjuk szavazatunkat, kik a keresztény hit alapján állnak, kik a hitvallásos iskolának hívei, kik a keresztény elveket az élet egész vonalán érvényesíteni akarják."[28]

Az akcióprogram második részében a püspökök a tekintetben foglaltak állást, mit értenek a kereszténység érvényesítésén az élet egész területén. Elismerték a munkások gazdasági-érdekvédelmi szervezkedésének és harcának jogosságát. Hangsúlyozták a munka és tőke egyenrangúságát és egymásra utaltságát. A munka pozícióinak javítására javasolták az üzemek vezetésébe a munkások képviselőinek bevonását. Mindez megegyezik a kereszténységszocialista követelésekkel.[29]

A püspöki kar a rend és a jog hangoztatásával elhatárolta magát és a katolikus politikai mozgalmat a fehérterror szélsőséges megnyilvánulásaitól, a társadalmi béke mielőbbi megvalósítása érdekében. Ugyanakkor tagadta, hogy a proletárdiktatúra a munkásosztály uralma volt, s egyben azt is, hogy az ellenforradalom osztály-jellegű lenne. A körlevélen túlmenően, egyes püspökök külön foglalkoztak az új helyzettel. „Rajtunk múlik mostan, hogy az utóbbi hónapok tanulságait kihasználva, népünket a zsidó szociáldemokratáktól megmentve, a keresztény szocialisták táborába szervezzük" — írta papjainak Mikes szombathelyi püspök.[30]

A Friedrich-kormányok idején a kereszténységszocialisták először a párt központi szerveit építették ki. „Megalakult az ideiglenes pártválasztmány, amely Haller István elnöklete alatt úgy a szervezés mint az aktuális politikai kérdésekkel foglalkozott. A pártválasztmány egy szervező bizottságot küldött ki, amely Anka János vezetésével a szervezés irányítását vette kézbe. A szervező bizottság első legfontosabb feladata a központi apparátus, a pártiroda megszervezése volt . . . , ahol nagyszámú párt-alkalmazottak beállításával az iroda lázas munkával bonyolította le óriási forgalmát. „Az adminisztráció kiépítése után különböző osztályokban, bizottságokban, szerveztük meg a mozgalmakat kezdeményező és irányító szervezeteket", — írta a Nemzeti Újság.[31] A pártközpontban működött egy ún. „Protestáns Szervező Bizottság", amelynek feladata a protestáns felekezetűek beszervezése volt.[32] A Keresztény Szocialista Párt protestáns frakciója 1919. augusztus 26-án tartotta alakuló gyűlését. Elnökévé Székely György egyetemi tanárt választotta. Az értekezleten Huszár „üdvözölte a keresztény vallás felekezetek testvéries egyesülését és utalt arra, hogy a pártvezetőség mindenkit félre fog tólni az útból, aki a régi klerikális politika felidézésével a katolikusok és protestánsok testvéri egyesülését megbontani törekednék."[33] A párt határozottan interkonfesszionális jelleggel indult útjára, feladta a néppárt tarthatatlan felekezeti szűkkeblűségét.

1919 augusztusában a kereszténységszocialisták széleskörű agitációt indítottak el. „Röpiratok és nyomtatványok százezreit terjesztették a munkások

[28] Uo. Cat. D/c. 2437-1919, Prohászka fogalmazványa; uo., Ppki jkv. 1919. aug. 22.; Prohászka IX., 265.

[29] Uo., 271. A körlevél elemzését és ismertetését ld. *Gergely Jenő:* A Magyarországi Radikális Kereszténységszocialista Párt, Századok, 1972/4—5. sz. 1052—1053.

[30] Szombathelyi Püspöki Levéltár (a továbbiakban: SzPLt.) Körlevelek. 1919/VI. sz. Répceszentgyörgy, Nagyboldogasszony ünnepén (1919. aug. 15.).

[31] Nemzeti Újság, 1919. szept. 28.

[32] PI. Arch. Röplapgyűjt. III/33. 1919. IX. „Protestáns Testvérek!"

[33] Reggeli Hírek, 1919. aug. 27.

között, melyekben a Tanácsköztársaságot, a munkásság vezetőit, elsősorban a kommunistákat szidalmazták."[34] A katonai hírszerzés az augusztus 14—15-i napokat „a bolsevista- és zsidóellenes propaganda megindításával" jellemezte.[35] A kereszténységszocialista mozgalom sikerrel mozgosította a nőket. 1919. augusztus 17-én József főherceg kormányzóhoz 30 különféle keresztény női szervezet intézett kérvényt a kereszténységszocialista sajtó papírszükségletének biztosításáért.[36] Ez a tábor más célok érdekében is mozgósítható volt. A kereszténységszocialista propaganda-anyagok és időszaki lapok a katolikus Stephaneumban és az Élet Rt. nyomdájában készültek. Augusztus derekán a nyomdászok és terjesztők sztrájkja megbénította ezeket a nyomdákat is. A kormány félhivatalosának, a Reggeli Híreknek a megjelenése csak úgy volt biztosítható, hogy kereszténységszocialista szedőcsoportot állítottak össze.[37]

A kereszténységszocialisták nemcsak az utcán siettek a kormány támogatására. Az augusztus 19-i minisztertanácson a hadügyminiszter bejelentette, hogy „a kereszténységszocialista munkások fölajánlották a karhatalmi szolgálatban való közreműködésüket".[38] A Friedrich-kormányok messzemenően igénybe vették a kereszténységszocialistákat. Erre szükségük is volt, mert az erősödő antant-nyomás ingataggá tette a kormány helyzetét. Friedrich és miniszter-társai a kereszténységszocialista mozgalom útján próbálkoztak tömegbázis szervezésével. Az antant előtt tömegdemonstrációval akarták bizonyítani, hogy „mögöttük áll az ország és a nép". A titkos ellenforradalmi szervezetekkel nem lehetett tömegeket mozgósítani, erre csak a kereszténységszocialisták voltak alkalmasak. A több mint félszáz küdöttségből Hallerék a szalonképeseket az antant-missziók elé vezették.

A kereszténységszocialisták készenlétének, alkalmasságának és az ellenforradalom első hónapjaiban játszott kiemelkedő szerepének elismerése volt, hogy a harmadik Friedrich-kormányban pozícióikat tovább erősítették. A Keresztény Szocialista Pártból ismét miniszter lett Huszár, Haller és Bleyer. A kormányba került a volt néppárti Beniczky Ödön és az ipari munkások miniszereként egy eddig ismeretlen kereszténységszocialista vasmunkás a MÁV-Gépgyárból, Oláh Dániel.[39] Az új helyzetben átmenetileg az uralkodó osztályok is tudomásul vették a kereszténységszocialisták hatalmi pozíciókba kerülését. Figyelmet érdemel, hogy mi volt a véleménye a karhatalmi alakulatoknak, illetve a fővezérségnek a politikai hatalom jellegéről. A harmadik Friedrich-kormány alakulásakor a hírszerzés azt jelentette Siófokra, hogy „Friedrich miniszterelnök a kereszténység-

[34] *Fehér András:* A Magyarországi Szociáldemokrata Párt és az ellenforradalmi rendszer. Bp. 1969. 10.

[35] HIL. HM. 5/b. 1919. tét. n. 690. cs. aug. 16-i jel. A röplapokra ld. PI. Arch. Röplapgyűjt.; Főv. Lt. Gázművek Ig. 36/1919; HIL. HM. eln. 5/b. 1919. tét n. 690. cs.

[36] OL. K-26. ME. ált. 1919-III-4208.

[37] HIL. HM. ált. 5/a. 828/4-1919/703. cs. 1919. aug. 27.; uo. 5/b. 1919. tét. n. 690. cs. aug. 23., 27. jel.

[38] OL. Filmtár Mt. jkv. 11 595. d. 1919. aug. 19.

[39] Uo., 1919. aug. 27. A kormányban szükség volt egy „izig-vérig keresztény munkásra", akit a pártok miniszterré akartak tenni. Wahl Frigyes MÁV-főmérnököt, a kereszténységszocialista párt vasutas frakciójának ügyvezető elnökét bízták meg, hogy sürgősen kerítse elő a megfelelő kádert. Wahl több embert is keresett, de csak Oláht találták otthon, így lett puszta véletlenségből Oláh Dánielből miniszter. Ld. *Miklós Imre:* A magyar vasutasság oknyomozó története. Bp. 1937. 787. Az eseménytörténetre ld. *Nemes Dezső:* Az ellenforradalom története Magyarországon 1919—1921. Bp. 1962.

szocialista pártra támaszkodva ragaszkodik a hatalomhoz".[40] Friedrich nem volt hajlandó a lemondásra, sem a kormány átszervezésére, hanem a keresztény-szocialistákra támaszkodva fokozta a kormány klerikális és „szociális" jellegét. Egy augusztus végi jelentés azt javasolta, hogy helyes lenne a kormányt további keresztényszocialista munkás államtitkárokkal kiegészíteni, így elkerülhető lenne az MSzDP bevonása.[41] A harmadik Friedrich-kormányról a fővezérséget úgy tájékoztatták, hogy az egyetlen pártból, a keresztényszocialista pártból alakult, és jellege kimondottan keresztényszocialista. Bár ez nem felelt meg a valóságnak, — arról volt szó, hogy a kormányban csak keresztény pártok maradtak, — jelzi a fővezérség és a karhatalom rokonszenvét a keresztényszocialista párt iránt.[42] Friedrichék és a fővezérség egyaránt meg akarták akadályozni, hogy az MSzDP és a liberálisok részt kapjanak a kormányzásból. Ellenük az egyetlen tömegméretű ellenforradalmi politikai mozgalmat, a keresztényszocialistákat használhatták fel.

Az ellenforradalom első heteiben a keresztényszocialista mozgalom megteremtette politikai egységét. Augusztus 22-ig a Magyarországi Keresztény-szocialista Párt fuzionált az Országos Keresztény Szocialista Párttal és most mint Keresztény Szocialista Párt szervezkedett.[43] Ernszt Sándor és Huszár Károly augusztus második felében megkezdték a volt néppártiak szervezését az Egyesült Keresztény Gazdasági Pártba.[44] A püspöki kar állásfoglalása értelmében azonban a Huszár—Ernszt csoport is csatlakozott a Haller—Giesswein vezette Keresztény Szocialista Párthoz, és augusztus utolsó napjaiban létrehozták a Keresztény Szociális Gazdasági Pártot, amely pillanatnyilag valamennyi irányzatot tömörítette. Az egyházi vezetés idegenkedett a szélsőséges keresztényszocialista elemek felelőtlen magatartásától, ez volt a döntő oka annak, hogy a Keresztény Szocialista Pártot augusztus 22-e után a jóval óvatosabb, konzervatívabb KSzGP-vé alakították át, amelyben már az egyház közvetlen nyomására, Haller mellett Ernszt Sándor és Huszár Károly volt néppártiak szabták meg a politika irányát. Ismét megtörtént a hierarchiának való közvetlen alárendelés, a szociális demagógiával manipuláló tömegpárt lehetőségének az elutasítása.[45]

A Keresztény Szociális Gazdasági Párt élére elnökséget állítottak, amelynek élén Haller István formálisan biztosította a keresztényszocialisták vezető szerepét. Az elnökség fontosabb tagjai Giesswein, Huszár és Ernszt voltak. Mellettük 24 tagú ellenőrző szerv, a párt elnöki tanácsa működött.[46] A szep-

[40] HIL. HM. 5/b. tét. n. 690. cs. 1919. aug. 27-i jel. Ugyanez volt az MSzDP véleménye is.

[41] Uo., 1919. aug. 28-i jel.

[42] Uo., Magyar Nemzeti Hadsereg. Vezérkari Főnökség (a továbbiakban: MNH. VKF.) 1919/4. d. T-169. sz.

[43] Századok, 1972/4—5. sz. *Gergely J.*: i. m.

[44] PI. Arch. Röpiratgyűjt. III/334/1919. augusztus. „A magyar kisgazda és földmunkásokhoz !"

[45] *Ernszt Sándor:* A keresztény nemzeti politika egy éve. Bp. 1921.

[46] Tagjai: Anka János, Bartos János, Beniczky Ödön, Bleyer Jakab, Debreczeni János, Ernszt Sándor, Farkas Antal, Fejérváry Ödön, Frühwirth Mátyás, Giesswein Sándor, Haller István, Haller József, Homonnay Tivadar, Huber János, Huszár Károly, Kocsis Gitta, Katona Imre, Melczer Lajos, Miklós Ferencz, Miklóssy István, Oláh Dániel, Pekovics János, Prohászka Ottokár, Pröhle Vilmos, Rakovszky István, Salomváry Jenő, Schlachta Margit, Szabó József, Székely György, Székely János, Szita Ernő, Turi Béla, Vass József, Zichy Aladár. Ld. Nemzeti Újság, 1919. okt. 1.; Székesfehérvári Újság, 1919. okt. 2.

tember 20-án közzétett szervezeti szabályzat értelmében a párt községi alapszervezetekre támaszkodva, alulról felfelé épül ki; irányítása centralizált.[47] A párt belső struktúrája túlmutatott a választási pártalakulás keretein a modern politikai tömegpárt irányába. A Keresztény Szociális Gazdasági Párt — mint a kormány legerősebb koalíciós tagja — 1919. szeptember 24-én tette közzé pártprogramját,[48] amely részben az 1918 novemberi keresztény szociális néppárti program átvételével, s kiegészülve több radikális követeléssel, mint például a nagyobb üzemek államosítása, a sztrájkjog elismertetése, — a püspöki kar nyilatkozatának irányvonalát követte.[49]

Milyen anyagi forrásokkal rendelkezett a kereszténységszocialista mozgalom 1919 őszén? A püspöki kar támogatása anyagi jellegű is volt. A hercegprímás a Keresztény Szociális Gazdasági Párt, a keresztény szakszervezetek és a Központi Sajtó Vállalat (KSV) részére 1919. október 26-án 50 000 koronát bocsátott Ernszt rendelkezésére. „A mostani sorsdöntő időben meghozom azt az áldozatot a Kereszténységszociális Gazdasági Párt javára, — írta a prímás Ernsztnek, — amelyre egyáltalán képes vagyok ... Ezt az összeget a legjobb belátása szerint a Kereszténységszociális Párt agitációnális, sajtó és választási céljaira fölhasználja, legalább 10 000 koronát fizessen be a Központi Sajtó Vállalatnál részvényjegyzés címén. Legyen rá gondja ... — folytatta Csernoch, — hogy az összegből az esztergomi és Esztergom vidéki (dorogi) agitációra is jusson és az emberileg lehető megtörténjék, hogy a székhelyem közelében lakó nép a kereszténységszociális gazdasági pártba szerveztessék."[50] A kereszténységszocialista szervezkedést segítette az egyházi pénzeken megjelenő katolikus sajtó. Szeptember végéig csak a Keresztény Szocializmus és a Népakarat című kereszténységszocialista lapok jelentek meg. A volt néppárti sajtó a KSV kereteiben támadt fel szeptember végén. A püspöki kar kívánságára a katolikus lapok a kereszténységszocialista párt és szakszervezetek rendelkezésére álltak, így a mozgalom a korábbinál hatékonyabb publicitást kapott. 1919 őszén megkezdődött a kereszténységszocialista szakmai sajtó kiépítése. November 9-én napvilágot látott A Nép, a kereszténységszocialista központ hivatalos hetilapja.[51] Az egyház mellett az államapparátus is előmozdította a keresztény sajtó terjesztését. A pestmegyei főispán utasította az alispánt, hogy a Nemzeti Újság, Új Nemzedek és Szózat vidéki terjesztésére nagyobb súlyt helyezzen. A MÁV a keresztény lapokat ingyen szállította. A vasutasok kereszténységszocialista szervezete határozatot hozott, hogy tagjai a „hazafiatlan, destruktív" lapok szállítását akadályozzák meg.[52]

A kereszténységszocialisták 1919 őszi előretörése nem elsősorban a munkásság, hanem a keresztény kispolgárság, alkalmazottak, tisztviselők és értelmisé-

[47] A Keresztény Szociális Gazdasági Párt szervezeti szabályzata. Bp. 1919, Esztergomi Primási Bibliotheca, 45313/55. sz.; Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, Budapest-Gyűjtemény, B. 329/1-1919. 9. cs.

[48] A Keresztény Szociális Gazdasági Párt programja (Négy oldalas röplap. Cenzurázás dátuma 1919. szept. 24.). Közli még Gosztonyi Jenő szerk.: Keresztény Zsebnaptár az 1920. szökőévre. Bp. 1920. 90—96.

[49] A program elemzését ld. *Gergely J.*: i. m., Századok, 1972/4—5. sz. 1053—1054.

[50] EPL. Cat. C/2700-1919.

[51] Főv. Lt. Fővárosi Tanács ügyosztályainak iratai (a továbbiakban: Főv. tan. üo. ir). 121.709-XI-1919. Kiadó: Keresztény Szociális Szövetség, főszerk.: Kocsán Károly, főmunkatárs: Székely János, felelős szerk.: Frühwirth Mátyás.

[52] Pest megyei Állami Levéltár (a továbbiakban: PÁLt.) IV-404/a-9/1919. Főisp. biz. ir., szabadszállási jegyző okt. 22-i jel.

giek között történt. „Munkás körökből szerzett értesülés szerint a keresztényszocialista pártba a munkások köréből csak kevesen lépnek be", — olvashatjuk az egyik, 1919. szeptember 4-én kelt jelentésben.[53] A munka, a kenyér igérete egyfelől, a politikai demokrácia és szociális igazságosság hirdetése másfelől, a kispolgári és egyes munkásrétegekre hatással volt. Az agitáció lehetőségeit mutatta, hogy október elején olyan kimondottan munkástelepülésen, mint Erzsébetfalva, ahol kb. 40 000 proletár élt és dolgozott volna a nagyüzemekben, a munkások 20%-a munka nélkül volt. A munkások kb. 60%-a továbbra is kommunista és szocialista érzelmű, 20%-a szervezetlen, míg 20% a keresztényszocialistákhoz csatlakozott.[54] A kereszténységszocialista párt befolyásra tett szert a főváros belső kerületeiben. Kiemelkedett aktivitásával a VI., VII., VIII., IX. kerületi, valamint a budai kereszténységszocialista pártszervezet.[55] A kereszténységszocialista szervezkedés módszerei széles skálán mozogtak: a politikai, erkölcsi és gazdasági kényszer mellett kihasználták a fehérterror teremtette rendkívüli állapotokat. Az ilyen tagtoborzás átmeneti eredményekhez vezethetett, de értéke legalább is kétes volt. Az 1919. október 19-i kereszténységszocialista népgyűlésen Anka János bejelentette, hogy kb. 60 000 ember tömörült a kereszténységszocialista pártba.[56]

A proletárdiktatúra megdöntése után szeptember elején indult meg a vidéki kereszténységszocialista mozgalom, azokban a megyékben és városokban, ahol március 21-e előtt is befolyása volt a kereszténységszociális néppártnak. A szervezkedést gátolták a román megszállás, a rossz közlekedési és hírközlési viszonyok. Ennek ellenére, 1919. október 1-én a keresztény sajtó arról adott hírt, hogy a vidéken „a központból kiküldött agitátorok, vagy helybeli lelkes emberek hetek óta szerveznek, dolgoznak... Tizenöt vidéki gócponton állandó párttitkárságot szerveztünk, — írta a Nemzeti Újság. — Eddig 325 központi agitátor járt vidéken... 7 pártlapunk van és több lap most van alakulóban."

A dunántúli kereszténységszocialista szervezkedés a fehérterror közvetlenebb hatása alatt állt, mint a fővárosi. Az ipari üzemek egymás után álltak le vagy hajtottak végre létszámcsökkentést.[57] A karhatalmi alakulatok fegyveres erőszaka a gazdasági kényszerrel, erkölcsi és politikai megfélemlítéssel párosulva nehezedett a munkásságra. Ezt a nyomást egészítette ki a kormánybiztosi rendszer, amely az ellenforradalmi szervezkedéseket mozdította elő.[58] A volt néppárti kormánybiztosok hatósági támogatást nyújtottak a kereszténységszocialista szervezkedéshez.[59] Az Esztergomi Keresztény Szociális Gazdasági Párt a prímás

[53] HIL.HM. 5/b. 1919. tét. n. 690. cs.; uo., Budapesti Katonai Városparancsnokság. (A továbbiakban: Bp-i Kat. VÁP.) Helyzetjel. 1919—1920/1. 1919. szept. 7.; uo., 1919. szept. 11-i jel.; uo., HM. 5/a.-1919/1., 689. cs.

[54] Uo., Bp-i Kat. VÁP. Helyzetjel. 1919—1920/1. okt. 7.

[55] Főv. Lt. Főv. tan. üo. ir. 2548-IX-1919; uo., 6662-VII-1919.; uo., 8200-VII-1919.; uo., 8247-VII-1919.; uo., 8503-VII-1919; uo., 8735-VII-1919.; uo. IV-1407/a. Főv. tan. jkv. 95/1919.

[56] Székesfehérvári Újság, 1919. okt. 21.

[57] Fejér megyei Állami Levéltár (a továbbiakban: FÁLt.) Dunántúli központi kormánybiztos általános iratai (a továbbiakban: Dunántúli közp. korm. bizt. ált. ir.) 511/1919., 2. d.; uo., Kerületi kormánybiztos iratai (a továbbiakban: Ker. korm. bizt.ir.) 1076/1919-1/a. doboz.

[58] Ld. *Karsai Elek:* Kormánybiztosok hatásköre és tevékenysége az ellenforradalmi rendszer első hónapjaiban. Levéltári Közlemények, 1955/206—234.

[59] HIL. MNH. VKF. II/a.-1815/1919—7. Tolna vm. kat. par. Szekszárd. szept. 28-i jel. Siófoknak; OL. Filmtár. Mt. jkv. 11.596 doboz, 1919. szept. 30.

pénzén a dorogi bányavidéken szervezkedett. Támogatást kaptak a Kőszénbánya Rt.-től is. Még biztosabb hátteret jelentett nekik a románok helyét elfoglaló nemzeti hadsereg.[60] A bányászok hangulata Tatabányán a megszállás után is ellenséges volt. Az összetűzés elkerülése végett a tatai szolgabíró a kereszténységi szocialisták nyilvános gyűléseit betiltotta. Bartos kormánybiztos figyelmeztette, hogy „ezen a kormányt leghatározottabban támogató pártnak működését nemhogy elnyomni, de hivatali kötelessége működését minden tekintetben előmozdítani".[61]

Hogyan alakult a politikai helyzet 1919 szeptember—december vége között Győr megyében? A fővezérséghez küldött szeptember végi jelentés szerint Győrött a munkásság politikailag megbízhatatlan, „a megyei lakosság színe java keresztény nemzeti alapon állva sorjában tömörül a keresztény szociális és földmíves pártba. Csupán a teljesen vagyontalanok — a megye lakosságának igen kicsiny százaléka — nem vall nyíltan szint, miáltal megbízhatatlannak tűnik fel. Ezek csendőrörsök és bizalmiak erős ellenőrzése alatt állnak."[62] A sokorói járás területén a Sokorópátkai Szabó István-féle földmívespárt az egész járásban megalakult, elnöke Végh József tényőfalui földbirtokos volt. A párt egyedüli politikai szervezet a járásban. A tósziget-csilizközi járásban a földmívespárt 27 községben alakult meg, míg a kereszténységi szocialista pártnak egy községben volt szervezete. A pusztai járásban a földmívespártnak 2, a kereszténységi szocialistáknak 7 községben működött pártcsoportja.[63]

Hiánytalan képet alkothatunk magunknak a pusztai járás állapotáról (20 község, 27 865 lakos). A fejlett paraszti árutermelő gazdálkodással rendelkező Győr megyének ez a járása a legszegényebb. Itt található a pannonhalmi apátság, a győri püspöki birtokok és káptalani földek egy része. A lakosság zöme félproletár, napszámos és cseléd volt, felekezetileg többsége katolikus, a protestánsok kisebbségben vannak, de általában ők képviselik a birtokosparaszti elemet. Fokozottan jelentkezett az ipari proletariátus hiánya. Megfigyelhető a gazdasági és politikai, sőt felekezeti különbség faluk és hegyközségek között is. A falvakban a gazdák, a népes hegyközségekben az agrárproletárok éltek. Ebben a járásban a földmívespárt szorult kisebbségbe, a kereszténységi szocialista párt volt szervezettebb. A járási székhely, Győrszentmárton (Pannonhalma), 3286 lakosú katolikus nagyközség. A lakosság megoszlása: 194 kisiparos, 26 kereskedő, 58 tisztviselő, 246 kisbirtokos és 282 napszámos. A községben nagyszámú nem mezőgazdasági foglalkozású kispolgári elem található. A mezőgazdasági lakosság a földmívespártban, a többiek a kereszténységi szocialista pártban tömörültek, kb. 50—50%-ban. A földmívespárt és a kisgazdapárt fúziója után a győri kereszténységi szocialista központ Sokorópátkai Szabóval szemben képviselőnek jelölte dr. Strommer Viktorin bencés tanárt, akit még a háború előtti népszövetségi-kereszténységi szocialista szervezkedésekből ismerünk. Strommer élénk agitációba kezdett, és a község nagyobbik fele december végére kereszténységi szocialista lett. Nyalka község 805 lakosa katolikus volt. Foglalkozása szerint 4 iparos, 2 kereskedő, 4 nagybirtokos, 90 kisgazda, 73 napszámos, 12 cseléd. A népesség mezőgazdasági foglalkozású, 120 taggal működött a falu-

[60] FÁLt. Ker. korm. bizt. ir. 1919. eln. 204/1919—1. d., okt. 26.

[61] Uo., Ker. korm. bizt. ir. 248/1919-1/b. doboz, okt. 25.; HIL. MNH. VKF. 1919/I. a. csop. 2051/2. doboz; uo., 1919/II. csop. 1121/53, 5. doboz; Népszava, 1919. szept. 30.

[62] HIL. MNH. VKF. II/a.-1432/1919-7. d.

[63] Győr megyei Állami Levéltár (a továbbiakban: GyÁLt.)-IV-404. Alisp. ált. ir. 1919-X-6938.

ban a Katholikus Népszövetség. A lakosság a keresztényszocialista párthoz csatlakozott. Győrasszonyfa 539 lakosa katolikus. 6 iparos, 3 kereskedő, 2 nagybirtokos, 50 kisgazda és napszámos. A község a földmívespárthoz csatlakozott. Győrság 1124 lakosú község, felekezetileg katolikus-református vegyes lakosság. 4 cipész, 2 kereskedő, 5 értelmiségi 5 tíz kh feletti kisgazda, a többi zsellér és napszámos. A nép szegény és szorgalmas, s minden áron földet akart. A község kereszténységi-párti. Pázmándhegy lakossága 622, felekezetileg katolikus, 1 kisiparos, 1 kereskedő, 105 kisgazda, 45 földmunkás. A lakosság a kereszténységi párthoz csatlakozott. Pázmándfalu lakossága 1009 lélek, felekezetileg a többség református, zömük kisgazda és gazdaparaszt. Politikailag a földmívespárthoz csatlakoztak. Nyúlfalu 1397 lakosa katolikus volt. 7 iparos, 1 kereskedő, 25 téglagyári munkás, 3 nagybirtokos, 144 kisgazda, a többi napszámos. December elején a falu földmívespárti. December végén már fele kereszténységi párti volt. Nyúlhegy község 1914 lakosa katolikus. 12 iparos, 2 kereskedő, 30 kisgazda, a többi napszámos és zsellér. A hegyközség agrárproletár jellegű. A lakosság azonban itt a földmíves párthoz csatlakozott. Nagybarátfalu 727 lakosából 2/3 rész katolikus, 1/3 evangélikus. Pártállásuk: 50—50% kereszténységi és földmívespárti. Nagybaráthegy 1165 lakosa katolikus. 2 iparos, 30 kisgazda, a többi földmíves és napszámos. A gazdák földmívespártiak, a lakosság többsége, a szegényparasztság és napszámosok kereszténységiek. Kisbarátfalu 432 lakosa katolikus. 1 iparos, 30 kisgazda, a többi földmíves és napszámos. Politikailag az egész falu kereszténységi. Kisbaráthegy 1296 lakosának 2/3-a katolikus, 1/3-a evangélikus. 2 kereskedő, 45 kisgazda, a többi földmíves és napszámos. A falu előbb egészében a kereszténységi párt mellett állt, december végén már a földmívespárthoz húzott. Nagyécsfalu 463 lakosa katolikus. 30 kisgazda, a többi földmíves és napszámos. A falu földmívespárti. Nagyécshegy 1465 lakos, katolikus. 2 iparos, 50 kisgazda, a többi földmíves és napszámos. A lakosság a kereszténységi pártot támogatta. „Ennek oka abban rejlik, — olvashatjuk a jelentésben, — hogy Nagyécshegy lakossága szegény, birtoktalan nép, míg Nagyécsfalu lakossága túlnyomó részt 20—30 holdas kisgazda." Pér község 2799 lakosú, felekezetileg vegyes. A kereszténységi és földmíves párt erőviszonyai egyenlőek. Ravazd község 1657 lakosa katolikus, és kereszténységi párti volt. Tápszentmiklós község 1277 lakosa felekezetileg vegyes, többségében kisgazda foglalkozásúak. Előbb a földmívespárt, majd a kereszténységi párt is megalakult a községben. Táp község 1355 lakosának 2/3 része református, 1/3-a katolikus. „A római katolikusok a kereszténységi párt hívei, míg a reformátusok a kisgazdapártban tömörülnek, . . . mert azt hiszik, hogy a kereszténységi párt győzelme esetén a katholikus papság nagy hatalomra tenne szert", — olvashatjuk a december 27-i jelentésben. A községben a földmívespárt volt többségben.[64]

Végül is a pusztai járás politikai állapotát decemberben úgy jellemezték, hogy a kereszténységi párt van többségben a földmívespárttal szemben. A járásban 12 falu kereszténységi, 6 falu földmívespárti, 1 falu közöm-

[64] Ld. FÁLt. Ker. korm. bizt. ir. Győr. 60/1919. eln. 1. doboz. „Sokoró". 1919. nov. 1.; uo., sz. n. Győr vm. kat. parság Heti jel. 1919. nov. 14.; uo., 131/1919. eln. 1. doboz. 1919. dec. 5.; GyÁLt. IV-401. d./102. Korm. bizt. ir. uo., 43/1920. 1919. dec. 19.; uo. 47/1920. 1919. dec. 27.; uo. 51/1920. 1920. jan. 2. *Bőnyrétalap* (2751 lakos, felekezetileg vegyes) és *Mezőörs* (1742 lakos, felekezetileg vegyes) községekről nem találtunk jelentést.

bös.[65] A megyében az agrárproletariátus és a szegényparasztság katolikus egyházi befolyás alatt álló elemei — valamint a kisiparosok, falusi értelmiségiek fogadták el a kereszténységszocialista pártot. A gazdaközönség „annyira ellenszenvez minden szocializmussal, hogy a kereszténységszocialista párt neve is antipatikus" előtte, ezért a Földmívespártban szervezkedett.[66]

Magyaróvárott szeptemberben alakult meg az egyesült keresztény pártok intéző bizottsága, a kormánybiztos-főispán közreműködésével. A gyűlésen Giesswein Sándor ismertette a kereszténységszocialista párt programját. Az októberi politikai helyzetet a Moson megyei kormánybiztos úgy jellemezte, hogy az általános politikai irányzatok a kereszténységszocialisták és a kisgazdapártiak. Szocialista agitációt a megyében nem tapasztaltak, sőt „lassan a józanabb munkásság körében is tért hódít a keresztény szocializmus".[67] Sopron megyében egyedül a kereszténységszocialista pártnak voltak komoly pozíciói. A megye kormánybiztosa október végén azt jelentette, hogy „a vármegye területén mindenhol folyamatban van a keresztény nemzeti pártok szövetségéhez tartozó pártok szervezkedése, különösen a keresztény szociális gazdasági párt szervezkedése folyik teljes erővel és olyan sikerrel, hogy ezzel ellenkező irányú politikai mozgalom felszínre jutása már most ki van zárva".[68] A szervezkedés a megyei felekezeti viszonyoknak megfelelően, interkonfesszionális jelleggel folyt. Nagymartonban október 5-én kb. 4000 ember jelenlétében tartották a járási párt alakuló gyűlését. A szónokok az ágfalvi evangélikus esperes, egy soproni ügyvéd és Huber János katolikus lelkész voltak. A pártszervező bizottság a járás községi elöljáróihoz felhívást intézett, amelyben felszólították őket a községi pártszervezetek megalakítására. A szervezkedés tehát hatósági jelleget öltött.[69] A kereszténységszocialista párt szervezése 1919 őszén Vas megyében a legitimisták kezébe került. A megyei párt vezetői Lingauer Albin és Mikes püspök voltak. Bár a párt a falura támaszkodott, a városi (szombathelyi és szentgotthárdi) katolikus középrétegek, kispolgárság és keresztény szakszervezetek jelentős számban tömörültek benne. A párt hangot adott ezen rétegek elégedetlenségének is.[70]

A kereszténységszocialista hagyományokkal rendelkező vegyes felekezetű vidékek közül jelentős mozgalom bontakozott ki Pápán. A Pápai Kereszténységszocialista Párt taglétszámát 1919 szeptember végén 4—5000 főre becsülték.[71] A párt a kisgazdák támogatását földhöz juttatásukkal próbálta megnyerni. Október 30-án azzal a kéréssel fordult Bartos kerületi kormánybiztoshoz, járjon közbe gróf Esterházy Móricnál, hogy a környező hitbizományból a kérelmezőket kisbérlethez juttassa. A kormánybiztos a kérést pártolólag továbbította, de a hitbizomány ura elzárkózott a tárgyalások elől.[72] Nagy teret kapott a kereszténységszocialista párt Fejér megyében. A megyei párt zászlóbontásának az 1919. szeptember 1-i megyei törvényhatósági gyűlést tekinthetjük. A megyegyűlésen egyedül Griger Miklós sóskúti plébános mondott programbeszédet a

[65] FÁLt. Ker. korm. bizt. ir. Győr. 131/1919. eln. 1. doboz.
[66] GyÁLt. IV-401. d./102. Korm. bizt. ir. 47/1920. dec. 27.
[67] Vas megyei Állami Levéltár (a továbbiakban: VÁLt.) IV-402. a/1-1919/199. eln.; uo., Nyugatmagyarországi korm. bizt. ir. 96/1919. eln.
[68] FÁLt. Dunántúli közp. korm. bizt. ir. 6/1919. biz. 1. doboz. okt. 29.
[69] VÁLt. IV-402. b/1919-972. ált. okt. 17.
[70] Uo., IV-402. b/1919—1072. ált. uo., 1920/848. ált.
[71] Pápa és Vidéke, 1919. szept. 19.
[72] PÁLt. Ker. korm. bizt. ir. Győr. 709/1919-1/c. doboz.

keresztényszocialista párt képviseletében. Megemlékezett a február 3-i gyűlésről, ahol először emelték fel az ellenforradalom zászlaját. Griger a februári politikához való visszatérést hirdette meg: a keresztényszocialista politika ellenforradalmi alapján kell tömöríteni a polgári és kispolgári erőket.[73] 1919 augusztus végén, szeptember elején a megyében a keresztényszocialistáknak volt politikai programja és csak ők léptek fel pártként. A megyei keresztényszocialista pártot támogatta Prohászka püspök is.[74]

A Duna—Tisza közén, az északi felvidéken és a Tiszántúlon a hosszabban tartó román megszállás inkább akadályozta a politikai szervezkedést. A Nyugat-Dunántúlihoz hasonló méreteket a keresztényszocialista mozgalom csak Heves megyében ért el. Egerben 1919. szeptember 21-én alakult meg a Keresztény Szociális Gazdasági Párt. Az alakulást követő zártkörű értekezleten részt vett Szmrecsányi Lajos egri érsek, aki a klérus támogatásáról biztosította a pártot.[75] A gyöngyösi és hatvani járásban is erősen folyt a keresztényszocialista párt szervezése. 1919. szeptember 14.—október 18.között, tehát egy hónap alatt 30 helységben tartottak pártszervező gyűléseket. Október 24-én Egerben megalakult a Heves megyei Keresztény Szociális Gazdasági Párt. A megyei párt VB-ben az Eger városi pártszervezet 22, a gyöngyösi 11, s a megye 14 községében levő pártszervezetek 1—1 helyet kaptak. A pártvezetőség összetétele kispolgári-középréteg jellegű. A legnagyobb számmal a szabad értelmiségi csoport képviseltette magát: 11 fővel (5 ügyvéd, 2 jogtanár, 2 orvos, egy gyógyszerész és egy tanító). Második helyen az ún. köztisztviselői réteg állt: 8 fővel (2 közjegyző, egy-egy aljegyző, szolgabíró, árvaszéki elnök, telekkönyvvezető, MÁV-titkár és állomásfőnök). Harmadik helyen az egyházi személyek álltak: 6 fő (3 plébános, egy-egy esperes, érseki titkár és teológiai tanár). Összesítve, az „intelligencia" csoportjába a vezetőség nagyobbik fele, 25 fő tartozott. A tagok másik fele a „termelés" vonalán helyezkedett el. Innen a kispolgári-középrétegek közé a következőket sorolhatjuk: 1 kisiparost (cipész) és 5 földművest. (Birtokuk nagysága ismeretlen, valószínűleg kisgazdák.) Ez összesen 31 fő. A társadalmi struktúra meghatározó osztályai közül az uralkodó osztályok képviselete az erősebb. A vezetőség tagja volt 5 földbirtokos és 4 tőkés. (A tőkések megoszlása: 2 malmos, 1 nagyiparos, 1 építési vállalkozó.) A párt vezetésében nyilván a nagybirtokosoknak volt döntő szavuk, maguk mögött tudva az érseket és a káptalant, mint a megye legnagyobb földbirtokosait. A pártvezetőségben helyet kapott egy szőlőmunkás, egy vasmunkás és egy munkásnő is. E három munkás bevétele a pártvezetőségbe a keresztényszocialista szakszervezetek felé tett gesztus volt.[76] Ha elfogadjuk azt a logikusnak látszó feltevést, hogy egy politikai mozgalom vezetőségében helyet foglalók kifejezik a mozgalom jellegét, akkor nyilvánvaló, hogy a keresztényszocialista párt 1919 őszén széles kispolgári-középrétegeket képviselő politikai-társadalmi mozgalom, amely végső soron elfogadta az uralkodó osztályok irányítását.

[73] Uo., Fejér vm. törvényhatósági biz. jkv. 1919. szept. 1., 3—4.
[74] Székesfehérvári Újság, 1919. szept. 7.
[75] Egri Népújság. 1919. szept. 23.
[76] Uo., 1919. okt. 26.

A KNEP létrehozása és az 1920-as nemzetgyűlési választások (1919 november — 1920 január)

Az ellenforradalmi politikát képviselő keresztény pártok blokkalakítása és fúziója 1919 őszén állandóan napirenden volt.[77] A püspöki kar keresztény koncentrációt sürgető állásfoglalása, valamint a mozgalomban jelentkező „szélsőségek" arra késztették a volt néppárti vezetőket, hogy megteremtsék a már addig is meglevő gyakorlati-politikai együttműködés nyomán a szervezeti egységet is a felső bürokrácia, legitimista katonatiszti gárda s a „keresztény" burzsoázia akkor legerősebb pártjával, a Friedrich—Csilléry—Teleki-féle Keresztény Nemzeti Párttal. 1919 szeptember elején a Keresztény Blokkon belül már létrejött a kereszténységocialista — keresztény nemzeti — és keresztény földmíves-párti együttműködés. A Blokkon belül Clerk érkezésének hírére október elején meggyorsultak a tárgyalások a KSzGP és a KNP fúziójáról, amelynek célja az volt, hogy az antant által szorgalmazott koncentrációs kormányban minél inkább csökkentsék a liberálisok és az MSzDP súlyát, és az erőegyesítéssel biztosítsák az új koalícióban a jobboldal túlsúlyát, a kormány keresztény jellegét, végső soron a nagybirtok és a finánctőke vezető szerepét. Clerk október 23-án Budapestre érkezett, és 25-én a kereszténységocialisták és Friedrichék tárgyalásai a Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártja megalakításához vezettek.[78]

A keresztény politika következménye volt ez a fúzió: az osztályegyüttműködés elméleti hangoztatását gyakorlatilag realizálták, de közelről sem a kereszténységocialista alap elfogadásáról, hanem annak feladásáról, a nagytőke és nagybirtok (főleg a katolikus, egyházi nagybirtok) osztályszövetsége érdekeinek közvetlen alárendeléséről volt szó. Ez az alárendelés nem jelentette a kispolgári jellegű kereszténységocialista törekvéseknek megsemmisülését, de az eszköz szintjére degradálta őket. Ezt a stratégiai változást ismerték fel az egységen kívül maradó jobboldali-radikális „szélsőségek" és az „ortodox" kereszténységocialista csoportok, mindenek előtt a liberálisok és a szociáldemokraták felé orientálódó Giesswein Sándor.[79] A vezetőség 16 posztját a két fúzionáló párt egyenlő arányban osztotta fel. Szembetűnő, hogy a kereszténységocialista mozgalom 1914 előtti vezetőiből, a Giesswein-csoportból és a szakszervezeti vezetők közül senki sem került be az egységes kereszténypárt vezetőségébe. A KNEP nem adott új pártprogramot, hanem magáénak mondta a KSzGP és a KNP szeptemberi programjait. A KNEP létrehozása — bár nem számolt fel minden

[77] HIL MNH. Fővezérség „T" oszt. 1919/3.-25. Siófok. 1919. aug. 27-i jelentés.

[78] Nemzeti Újság, 1919. okt. 26. A jobboldali radikális-reakciós szélsőséget jelentő kereszténységocialista irányzat 1919. szeptember 11-től Magyarországi Radikális Kereszténységocialista Pártként különállva tevékenykedett. Ennek történetét ld. *Gergely J.:* i. m. Századok, 1973/4—5. sz. 1058—1069.

[79] A KNEP vezetősége: elnök Friedrich István, társelnök Haller István és Pekár Gyula, alelnökök Balogh Ferenc, Huszár Károly, Kertész Róbert, Oláh Dániel, Schlachta Margit és Taszler Béla. A Végrehajtó Bizottság elnöke Ernszt Sándor, tagjai Anka János, Balogh Ferenc, Frühwirth Mátyás, Hosszú István, Miklós Ferenc és Taszler Béla. Giesswein nem lépett be a KNEP-be, hanem a kereszténységocialista diszciplina megőrzése céljából 1919. október 30-tól saját pártjaként fenntartotta a KSzGP-t, amely a liberálisok és az MSzDP felé orientálódott. Ld. erről *Gergely J.:* Giesswein Sándor politikai pályaképéhez, MTA II. Oszt. Közl., 23. 1974. 259—287. A KNEP megalakulását a liberális ellenzék a keresztény pártok reakciós, jobbratolódást jelentő egyesülésének fogta fel, kezdettől fogva élesen bírálta, amihez Giessweint is felhasználta. Ld. *L. Nagy Zsuzsa:* A budapesti liberális ellenzék 1919—1944, Bp. 1972; *Nemes D.*: i. m., 71—82.

ellentétet a keresztény politikai csoportok között sem, — több szempontból is jelentős momentum volt a további fejlemények és az ellenforradalom politikai berendezkedése szempontjából: 1. Biztosította a kereszténységszocialista kispolgári és dolgozó tömegek alárendelését a nagytőkés — nagybirtokos érdekeknek. 2. Biztosította, hogy a kereszténységszocialista politika nem kerül ellenkezésbe az egyházzal. 3. Lehetetlenné tette, hogy a keresztény politika liberális vagy népies irányban bontakozzék ki. 4. Végül biztosította a koncentrációs tárgyalásokon a nagybirtokos-nagytőkés érdekek túlsúlyát.

1919. október 30-án Ernszt tájékoztatta a prímást a két keresztény párt fúziójáról. „Megcsináltuk a Keresztény Nemzeti Párttal a fúziót, — írta Csernochnak, — részint azért, mert az bátran kereszténynek mondta magát, két keresztény pártot nem akartunk, részint mert ... azt az ország keresztény törekvésének megerősítésére alkalmasnak láttuk."[80] Az egyház a kereszténységszocializmust feladó volt néppárti politikusok álláspontját elfogadta (az 1920. március 17-i püspökkari értekezlet a fúziót tudomásul vette), mert neki is elsőrangú érdeke volt az új rendszer politikai stabilitása. A kereszténységszocialista vezetők előtt Huszár Károly fejtette ki a KNEP álláspontját a mozgalom további sorsáról és szerepéről. „A kereszténységszocialista mozgalomra két okból volt szükség, — mondta Huszár. — Egyrészt azért, hogy komoly munkával jóvátegye a mérhetetlen károkat, amelyeket elérhetetlen vágyak hajszolása okozott (t. i. a forradalmi munkásmozgalom — G. J.), másrészt azért, hogy egységes frontba állítsa a munkásságot a kizsákmányoló tőke ellen." A proletárdiktatúra megdöntése után „az összeomlásból csakis a kereszténységszocializmus vezetheti ki a munkásságot, s ebben van az ő történelmi jelentősége."[81] Huszár és a KNEP megkapta a keresztény szakszervezetek támogatását.

A koncentrációs kormány külső nyomásra valósult meg; a Friedrich-párt és a kereszténységszocialisták első veresége volt. Huszár miniszterelnöksége mellett Haller a VKM élére került, Bleyer és Beniczky megtartották tárcájukat. A megszüntetett ipari munkások minisztériuma és propaganda minisztérium, bár mindkettő kereszténységszocialista volt, gyakorlati hatalmat nem jelentett. Az államtitkári posztok elosztásában nem kerültek hátrányba a kereszténységszocialisták. A hat államtitkárságból kettőt kaptak.[82] (Népjóléti politikai államtitkár Székely János, adminisztratív Benárd Ágost.) Az ellenforradalmi kormányokban koalíciós alapon részt vevő kereszténységszocialisták és osztrák elvtársaik között — akik a szocialistákkal voltak koalícióban — surlódási pont volt Nyugat-Magyarország kérdése. 1919 őszén a magyar ellenforradalom, mindenek előtt a fővezérség, az osztrák kereszténységszocialistákra számított Nyugat-Magyarország megtartása szempontjából, de az osztrák párt nem mondhatott le erről népszerűségének veszélyeztetése nélkül.[83] Beniczky belügyminiszter felkérésére gr. Klebelsberg Kunó folytatott Bécsben tárgyalásokat a kereszténységszocialista párt vezetésével, dr. Seipel-lel és Ballfre di Bonzo bécsi nunciussal, Klebelsberg jelentése szerint az osztrák kereszténységszocialista párt állás-

[80] EPL. Cat. C/2700-1919. Ernszt Sándor prelátus 1919. október 30-i levele Csernochhoz.

[81] Nemzeti Újság, 1919. nov. 13.; A Nép, 1919. nov. 16.

[82] OL. K-26. ME. ált. 1919-I-6166; uo. Filmtár Mt. jkv. 11.596. d. 1919. nov. 23.— 28. közötti jkv-k; Világ. 1919. nov. 23.; ld. még: *Ránki György:* A Clerk-misszió történetéhez. Történelmi Szemle, 1967/2. sz.

[83] HIL. MNH. VKF. 1919/*I*-2. csop. 19324. sz/2. doboz, szept. 9., Országos Széchényi Könyvtár (tovább: OSzK), Kézirattár, Fol. H. 2074. Siófok, 1919. szept. 9.

pontja nem egységes Nyugat-Magyarország kérdésében: Seipel a népszavazás mellett van, míg a párt türelmetlenebb vezetői az azonnali átadást követelik, mert ettől az alsó-ausztriai választásokon kereszténységet remélnek.[84] Horthyék katonai terveiben Ausztria is szerepelt, egy ausztriai intervenció terveit fontolgatták. A provokált osztrák válságot a Nemzeti Hadsereg „a fehérszínezetű osztrák tisztikarral és a keresztény szocialista vidéki körökkel együtt" oldaná meg: azaz importálná az ellenforradalmat Ausztriába, a Heimwehrre és a kereszténységre támaszkodva.[85] Reálisabbnak látszottak a legitimista politikusok elképzelései. Gratz Gusztáv bécsi követ 1920 január végén ismét tárgyalásokat kezdett az osztrák kereszténységgel. Gratz január 27-i jelentése szerint az osztrákok ígéretet tettek arra, ha ők jutnak egyedül hatalomra, nem tartanak igényt Nyugat-Magyarországra, mert a legitimitás, a Monarchia restaurációjának alapján állnak.[86] A magyar kereszténység osztrák kapcsolatai azonban nem voltak elegendők az ellenforradalmi kormány nemzetközi elszigeteltségének áttöréséhez.

Magyarországon az általános, egyenlő és titkos, a nőkre is kiterjedő választói jog (Friedrich-féle rendelet) alapján tartották meg az ellenforradalmi korszak első nemzetgyűlési választásait.[87] Az új választói jog megfelelt a kereszténység követelésének. Bár a gyakorlatban való érvényesülését korlátozta a fehérterror — amely az MSzDP indulását lehetetlenné tette —, mégis ez volt az első alkalom a keresztény párt számára, hogy a klerikális tömegek politikai szereplése eredményeként többségre jusson a törvényhozásban. Az egyház mindent elkövetett ennek érdekében. Az augusztus 22-i körlevélen túlmenően, Csernoch hercegprímás december végén bizalmas levélben intette főegyházmegyéjének papságát, hogy a KNEP jelöltjeinek támogatása a klérus kötelessége. A kereszténypárti képviselők kiválasztásában az egyháznak döntő szava volt. A jelöltek névsorát Csernoch 1919. december 28-án hagyta jóvá. Ez az aktus ismét demonstrálta, hogy a KNEP szoros kapcsolatban állt a katolikus egyházzal, politikai irányítása tőle függött.[88] A főpásztorokhoz világi jelöltek is támogatásért fordultak. Karafiáth Jenő miniszterelnökségi államtitkár, Huszár Károly miniszterelnök, és mások kérték a klérus támogatását.[89]

A városi, ipari kerületekben az MSzDP távolmaradásával a KNEP esélyei nőttek meg, mivel itt a kisgazdáknak kevés befolyása volt. Hogy alakultak a választási eredmények Budapesten? A 22 fővárosi választókerületből a kereszténység csoport ötöt kapott. A 22 mandátumból a KNEP 17-et szerzett meg, s ezek között az 5 kereszténységi is mandátumhoz jutott. Haller István és Szabó József, a keresztény szakszervezetek központi főtitkára fővárosi kerületében ellenjelölt, tehát szavazás nélkül lett képviselő. Az MSzDP távolmaradása a fővárosban a KNEP abszolút többségét eredményezte[90] (ld. I—II. sz. táblázat).

[84] VÁLt. IV-402. a/1-1919/215. eln. 1919. okt. 21.: OL. Filmtár. Mt. jkv. 11-569. d. 1919. szept. 30.

[85] HIL. MNH. VKF. 2045/I. hdm. 1919/1. cs.

[86] OL. Filmtár. Mt. jkv. 11.597. d., 1920. jan. 27-i ülés; HIL. Bp-i Kat. VÁP. 12. 1920. febr. 13.

[87] 5986/1919. ME. sz. rendelet, 1919. nov. 17.; PI. Arch. 654. f. 4/62. őe.

[88] EPL. Cat. 59/3117-1919, uo., 112-1920.

[89] Uo., Cat. 59/393-1920.

[90] Főv. Lt. IV-1428/a. Pol. mozg. 1920. vál. ir.; Világ, 1920. jan. 27.; Budapest Székesfőváros Statisztikai Évkönyve, XIII. évf. 1921—1924, Bp. 1925. Táblázatosan

I. Az 1920. évi nemzetgyűlési választások keresztény-párti eredménye Budapesten, közigazgatási kerületenként

Kerület	Választók	Érvénytelen	KNEP	Ker. szoc.	Ker. párt össz.
I.	46 835	5 465	22 668	9 562	32 170
II.	24 834	2 684	14 750	—	14 750
III.	23 322	4 230	12 289	—	12 289
IV.	15 799	806	7 621	—	7 621
V.	38 142	5 741	8 670	2 609	11 279
VI.	82 712	15 672	14 890	8 374	23 264
VII.	89 183	15 544	30 800	—	30 800
VIII.	76 538	15 098	32 711	—	32 711
IX.	44 364	8 967	2 789	19 870	22 659
X.	22 987	4 205	15 942	—	15 942
I—X. ker.	464 718	78 412	163 070	40.415	203 485

II. *A budapesti keresztényszocialista választókerületek eredménye:*

Vál. ker.	Választók száma	Szavazat száma	Tartózkodott	Érvénytelen	Ellenjelölt	KNEP	Ker. szoc.	Ker. párt. össz.
I. Haller I.	13 268	11 809	1 459	1 653	—	10 156	—	10 156
II. Benárd Á.	16 951	14 820	2 131	1 832	3 426	—	9 562	9.562
XII. HomonnayT.	36 424	30 955	5 469	11 776	8 224	—	10 983	10 983
XX. Haller J.	17 052	15 145	1 907	1 991	3 135	2 782	7 230	10 012
XXII. Szabó J.	28 827	25 656	3 171	5 888	—	20 268	—	20 268
Az 5 ker. szoc. össz.:	112 522	98 385	14 137	22 740	14 785	33 506	27 775	61 281
XXI. Usetty F.	27 312	23 796	3 516	6 976	4 180	—	12 640	12 640
I—XXII. össz.:	464 718	407 028	57 690	78 412	125 131	163 070	40 415	203 485
%-ban		100%		20%	30%	40%	10%	50%

(érvényes szavazatok száma: 328.616)

bemutatjuk az öt keresztényszocialista jelölt szereplését. Ehhez hozzászámítjuk még a XXI. választókerületben Usetty Ferenc KNEP jelöltre leadott keresztényszocialista szavazatokat is. Ebben a kerületben keresztényszocialista párt működött, s ők választották meg kisgazda ellenében Usettyt, aki nem tartozott a KNEP keresztényszocialista frakciójához. A XX. választókerület esetében forrásaink a KNEP- és keresztényszocialista szavazatokat felcserélték, Haller Józsefet tekintették KNEP-jelöltnek, és Buday Dezsőt keresztényszocialistának. Ez fordítva igaz: Haller József kapta a keresztényszocialista, míg Buday a KNEP-párti szavazatokat. (Táblázatunkban ezt korrigáltuk.) Az I. kerületben

A választásokat vidéken két etapban tartották meg. (A tiszántúli választásokra csak 1920 nyarán került sor, ezek eredményét figyelmen kívül hagyjuk.) A keresztény szakszervezetek 1920 január elején közzétették az általuk támogatott kereszténypárti jelöltek névsorát. A listán 27 név szerepelt, a kereszténynyszocialista központ vezetői mellett a helyi mozgalmak irányítói, papok, tanítók, ügyvédek, újságírók.[91] A KNEP jelöltek közül egyhangúlag választották meg Huszár Károlyt Sárvárott, Vass Józsefet Vasvárott, Ernszt Sándort Ipolyságon, Túri Bélát Alsólendván, Frühwirth Mátyást Soroksáron, Hegyeshalmy Lajost és Waigand Antalt Győrött.[92] A tatai kerületben a kisgazda jelölt 6950, a kereszténynyszocialista szakszervezeti titkár Kocsán Károly 4563 szavazatot kapott. A pótválasztáson Kocsán megbukott.[93] A győrszentmártoni kerületben Sokorópátkai Szabó 10 222 szavazattal győzött a kereszténynyszocialista Strommer Viktorin ellen. Az öttevényi kerületben Czakó János kereszténynyszocialista 9477 szavazattal győzött a kisgazdapárti jelölt ellen.[94] Pápán a kereszténynyszocialista Szűcs Dezső református tanító, a helyi párt elnöke 6863 szavazattal győzött a kisgazda jelölt ellenében. A választások után kijelentette, hogy „ez a győzelem a nők győzelme volt, kik fanatikus lelkesedéssel szerezték meg a győzelmet".[95] Ózdon a kereszténynyszocialista bányászszervezet titkára, Dwihally Géza 2900 szavazatot kapott, míg a kisgazda listán induló fajvédő Maczky Emil földbirtokos 3088-at, Dwihally így megbukott. Gyöngyösön a pótválasztáson Bozsik Pál kereszténynyszocialista 2268-as többséggel győzött kisgazda ellenfele ellen. Egerben Nagy János, kereszténynyszocialista teológiai tanár 8149 voksot kapott a kisgazda jelölt 4616 szavazata ellenében. Kalocsán pótválasztásra került sor Székely János, a keresztény szakszervezetek központi elnöke, és a kisgazdapárti jelölt között. Székely megbukott, mert a kalocsai klérus nem támogatta.[96] A felhozott példákból kitűnik, hogy a KNEP vezetősége a kisgazdapárttal azokban a kerületekben egyezett meg, ahol egyértelmű volt a kereszténypárti fölény. Ezeket a mandátumokat a volt néppárti vezérek kapták, míg a keresztény szakszervezeti vezetőknek meg kellett küzdeniük a kisgazda vagy még több jelölttel, s ez az esetek többségében nem járt sikerrel.

A KNEP választási sikereiben kiemelkedő szerep jutott a nőknek. A vallásos falusi és kisvárosi női választók, általában teljes politikai tájékozatlansággal, a papság útmutatása szerint a kereszténypárti jelöltekre adták szavazatukat. Maga a KNEP vezetősége is elismerte, hogy „a párt győzelme a nemzetgyűlési választásokon a női szavazóknak köszönhető".[97] Az 1920. január 25—26-án lezajlott nemzetgyűlési választásokról a február 16-án összeülő nemzetgyűlés megnyitása előtt nyilatkozott Beniczky belügyminiszter. Eszerint a 164 mandátumból a KNEP 68, a kereszténynyszocialista párt 5, a Keresztény Szociá-

— miután Haller István lemondott mandátumáról —, pótválasztást írtak ki. A KNEP két jelöltje Schlachta Margit és Csilléry András volt. A küzdelemből a volt KSzGP-beli Schlachta került ki győztesen 5471 szavazattal Csilléry 3642 szavazatával szemben. Nemzeti Újság, 1920. március 29.

[91] A Nép, 1920. jan. 4.

[92] Világ, 1920. jan. 27.

[93] HIL. MNH. VKF. 10.920/1920-I/a.-1944, 1920. jan. 28.; GyÁLt. IV-401. d. Korm. bizt. ir. 77/1920-102.

[94] GyÁLt. IV-401. d./77-1920; PÁLt. Ker. korm. bizt. ir. 130/1920—4. doboz.

[95] Pápa és Vidéke, 1920. jan. 30.

[96] Magyar Jövő, 1920. jan. 28.; Világ, 1920. febr. 12.; Egri Népújság, 1920. jan. 23.

[97] HIL. MNH. VKF. 16.996/1920-I/122.

lis és Gazdasági Párt 4 mandátumhoz jutott. A kereszténypárt mandátumainak száma összesen 77. A kisgazdapárt 71, a Keresztény Kisgazda és Földmíves Párt 4, az Egyesült Nemzeti Keresztény és Kisgazda Párt 3 (összesen: 78) mandátumot szerzett.[98] Az összes szavazatok megoszlása a következő volt: a kisgazdapárt 1 013 098 szavazatot, 40%, a KNEP 888 135 szavazatot, 35,1%, a többi párt és pártonkívüli 629 623 szavazatot és 24,9%-ot ért el.[99] A nemzetgyűlési választások tükrözték azt a szeptember végétől — október elejétől megfigyelhető folyamatot, amely a kispolgári kereszténységszocialista erőknek a politikai csúcspozíciókból való kiszorítására irányult. A választásokon a KNEP-ben a volt néppárt „második vonala" és a földbirtokosok vitték a főszerepet,[100] (ld. a III. sz. táblázatot) a háttérből élvezték a főpapság és a katolikus

III. *A KNEP társadalmi összetétele az 1920-ban megválasztott képviselők megoszlása alapján*

földbirtokos	34,1%	
író, szerkesztő, tanár	14,7%	
egyházi személy	13,3%	
ügyvéd	9,3%	
iparos, kereskedő	7,3%	
állami tisztviselő	6,7%	
orvos, katona	5,3%	
megyei tisztviselő	4,0%	21,3%
magántisztviselő,	3,3%	
városi tisztviselő	2,0%	

arisztokrácia, illetve az államhatalom és a nemzeti hadsereg támogatását. A választásokon nyilvánvalóvá vált, hogy a kereszténypártban a kereszténységszocialista mozgalom szerepe a tömegbázis biztosítása volt.

[98] *Gratz Gusztáv:* A forradalmak kora. Bp. 1935. 273; A Nép, 1920. febr. 15. A keresztény pártok helyenként nem fuzionáltak.

[99] *Konkoly Thege Gyula:* Az 1920. évi országgyűlési képviselőválasztás eredményei. Magyar Statisztikai Szemle, V. 1927/1. sz. 1—44.

[100] *Rudai Rezső:* A politikai ideológia, pártszerkezet, hivatás és életkor szerepe a magyar képviselőház és a pártok életében. 1861—1935. Bp. 1936. 15. l. Ez a látszólagos erőegyensúly a tiszántúli választások (1920. jún. 22.) után felborult, ami a Kisgazdapárt fölénybe kerülését eredményezte. A nemzetgyűlés végére a KNEP számszerű ereje jelentősen megfogyatkozott:

Kisgazdapárt	91 mandátum
KNEP	59 mandátum
Disszidensek	19 mandátum
Keresztény Nemzeti Párt (Friedrich)	7 mandátum
Rassay-párt	7 mandátum
Vázsonyi-párt	4 mandátum
Nemzeti Munkáspárt	2 mandátum
KGSzP (Giesswein)	1 mandátum
Pártonkívüliek	17 mandátum
Összesen:	207 mandátum

Közli *Rudai R.:* i. m., 47.

A kereszténységszocialisták harca a KNEP-en belül a hatalomért. A kereszténypárt válságai (1920 február—1921 december)

1919 őszén úgy tűnt, hogy a politikai katolicizmus kizárólag a kereszténységszocializmus keretében születik újjá. 1920-ban e tekintetben is változott a helyzet. Ernszt Sándor 1920 májusban a hercegprímás előtt felvetette a forradalmak alatt működését átmenetileg felfüggesztő Katholikus Népszövetség reorganizálását. A prelátus szerint a Népszövetségnek kb. 60 000 tagja volt. Kérte a prímást, hogy a papság támogassa a külön katolikus szervezkedést.[101] 1920 derekán életre kelt az Országos Katholikus Szövetség is. Elnöke gróf Zichy János, — aki az ellenforradalom első éveiben távol tartotta magát a politikától — 1920 júniusban beadvánnyal fordult a hercegprímáshoz. A levélből kitűnik, hogy a konzervatív katolikus körök helytelenítették a tömegmozgalmat igénylő, szociális demagógiát használó kereszténységszocializmus előtérbe kerülését. „A mi kimondottan katolikus Szövetségünk azért is szükségesnek véli működését, — tájékoztatta Zichy a prímást, — mert még a mi nyájunkhoz tartozó keresztény szociális mozgalmakban is annyira radikális szocialista, sőt felforgató eszmék (osztályharc, magántulajdon eltörlése stb.) kezdenek elterjedni a vezetésben is, melyek a szeretet és igazságosság tanával ellentétbe jönnek, s az igazi társadalmi béke érdekében is józan mérséklésre szorulnak."[102] A „destruktív" szellemnek a katolikus mozgalmakból való kiirtása jegyében tartotta üléseit a forradalmak utáni első, sorban a XIII. Országos Katholikus Nagygyűlés (Bp. 1920. október 24—25.). A rendezvény-sorozat alaphangját Zichy János a fenti szellemben adta meg. A nagygyűlésen résztvevő pápai nuncius is egyetértett ezzel az irányvonallal.[103]

A kereszténységszocialista párt önállóságának feladása után a KNEP a választásokat követően a képviselőkre korlátozódó párt irányába fejlődött vissza. A pártba került tömegek a választások után elmaradtak, összetartásuk lehetetlenné vált tényleges politikai terrénum híján. Ezért a kereszténységszocialista központ a párttagokat a szakszervezetekbe akarta átmenteni. Az átvitel problematikus volt, hiszen a párt zöme kispolgári, tisztviselői elemekből állt, akik szakmailag nem találták meg a helyüket a keresztény szakszervezetekben, vagy éppen más, nem-kereszténységszocialista érdekvédelmi szakszervezetekhez tartoztak. A nemzetgyűlés összeülése után Huszár lemondott. Simonyi-Semadam volt néppárti politikus kormánya március 14-én alakult meg. Kimaradt a kabinetből Huszár, Friedrich és Beniczky; Haller és Bleyer megtartotta tárcáját. A kormány új munkaügyi és népjóléti minisztere Benárd Ágost, a kereszténységszocialista mozgalom exponense lett.[104]

1920 tavaszán kormányszinten is be kellett ismerni azt a tényt, hogy nem sikerült az MSzDP és a szakszervezetek szétzúzása. A kormánypártok nevében március 18-a körül Haller és Rubinek tárgyaltak a szociáldemokrata vezetőkkel, hogy előkészítsék a miniszterelnök és az MSzDP megbeszéléseit. A tárgyalási alapot Vanczáknak a Népszavában tett felajánlkozása szolgáltatta. 1920. március 20-án került sor a miniszterelnök, illetve Farkas, Miákits és Vanczák találkozására, amelyen több ízben szóba került a kereszténységszocialista mozgalom is.

[101] EPL. Cat. 46/1446-1920; SzPLt. Körlevelek. 1920/IV. körl. 3506. sz.
[102] EPL. Cat. D/a/1409-1920.
[103] Nemzeti Újság, 1920. okt. 26.
[104] OL. Filmtár. Mt. jkv. 11.598. d., 1920. márc. 15.

Vanczák szerint „ha működhetnek a Keresztény Szociális munkások (sic!), valamint a Magyar Munkások Országos Szakszervezete, úgy adassék meg a jog a szociáldemokrata párt szakszervezeteinek újra való működésére is. Magyarországon is együtt dolgozhatik a háromféle munkáscsoport, kellő egyetértéssel a haza érdekében."[105] Az MSzDP vezetői a német példára hivatkoztak. A weimari köztársaságban megvalósult a három irányú szakszervezeti mozgalom együttműködése, amelynek alapja a nagykoalíció volt. A megbeszélésen Miákits is együttműködési készséget hangoztatott: „Mi készek vagyunk együttműködni a keresztényszociális munkástestvéreinkkel — jelentette be az MSzDP nevében, — de ezzel szemben mi is megkívánjuk a hasonló bánásmódot." A kormány a megegyezés feltételéül szabta, hogy az MSzDP nyíltan adja fel nemzetközi jellegét és helyezkedjék nemzeti alapra. Ezt a párt jobboldali vezetői sem tehették meg.

A KNEP-en belüli csatározások fő motívuma a párt szétszakítása volt. A fúzió létrejötte óta jelen volt az a törekvés, amely a Keresztény Nemzeti Párt önállóságának helyreállítására irányult. A volt KNP célja a hatalom egészének visszaszerzése, a koncentráció felszámolása volt.[106] 1920 március végén a kereszténypártban a következő áramlatokkal találkozunk: 1. A Friedrich—Csilléry—Ereky legitimista csoport (KNP). 2. Az ún. keresztényszocialista csoport (KSzGP), amely nem egységes; 3. A „grófi csoport", amely amiatt panaszkodott, hogy kiszorult a politikai szereplésből, és „velük szemben túlságosan előtérbe kerültek a keresztényszocialisták".[107] A Friedrich-csoport pártból való kiszorításához a Huszár—Ernszt csoportnak a keresztényszocialisták támogatására volt szüksége. Mivel Haller most őmelléjük állt, Friedrich és 6 képviselőtársa 1920. április 12-én kilépett a KNEP-ből. Reorganizálták a Keresztény Nemzeti Pártot, amely céljait tekintve nem különbözött a KNEP-től, csupán intranzigenciáját és legitimizmusát hangsúlyozta jobban.[108] Friedrichék távozásával egyidőben zajlott le az ún. „Teleki—Klebelsberg akció". 1920. április 16-án 22 képviselő aláírásával felhívást tettek közzé, hírül adva az egységes kormányzópárt megalakítását — a KNEP és a Kisgazdapárt egyesítésén — munkálkodó disszidens csoport megalakulását. Ennek magját a KNEP-beli Teleki—Klebelsberg, s a kisgazdapárti Pallavicini—Czettler csoport, tehát az agrárius-grófi politikusok, az uralkodó osztály közvetlen politikai exponensei adták. A szakadás után a KNEP fő ereje a néppárti kereszténységszocialista csoport lett. A kilépések következtében a párt képviselőinek társadalmi összetétele is módosult. Tagjainak most már több mint 50%-át egyháziak, írók, újságírók és tanárok adták. A földbirtokosok (nagybirtokosok) számaránya jelentősen csökkent, a párt középréteg-lateiner jellege megerősödött. Ezek a változások is jelzik azt a folyamatot, hogy a nagybirtokos uralkodó osztály fokozatosan elfordult a KNEP-től.[109] Májusban a KNEP élére új

[105] OSzK. Kézirattár. Fol. H. 2071, 1920. márc. 20-i jkv.
[106] HIL. Bp-i Kat. VÁP. 1920/3., febr. 7-i jel.
[107] Világ, 1920. márc. 31., ápr. 3, 4.
[108] Nemzeti Újság, 1920. ápr. 12.; Világ, 1920. ápr. 14.; Új Nemzedék, 1920. ápr. 15.
[109] Világ, 1920. ápr. 18. Ismertebb disszidensek Beniczky, Czettler, Hegyeshalmy, gr. Klebelsberg, őrgróf Pallavicini, gr. Sigray, gr. Teleki.
Friedrich és a disszidensek távozása után a KNEP összetétele így alakult:

Egyháziak	27,1%
Író, szerk., tanár	23,7%
Földbirtokos	16,9%

vezetőség került. Elnök Haller István, társelnök Bleyer Jakab, Huszár Károly, Pekár Gyula és Oláh Dániel lettek, míg az ügyvezető alelnökséget Vass József kapta. A felállás tükrözte a pártban maradt frakciókat: Haller és Oláh a kereszténységszocialistákat, Bleyer a „nemzetiségi kereszténységszocialista" csoportot, Huszár a néppártiakat, Pekár a volt munkapártiakat, míg Vass a kereszténydemokratákat képviselte.[110]

Az egységes kormányzópárt megteremtése felé tett lépés volt, hogy 1920. június 9-én a KNEP és a kisgazdapárti pártszövetség irányítására 24 tagú intéző bizottságot választottak. Reakcióként a kereszténységszocialista szakszervezetek Vezérlő Bizottsága június 30-i ülésén az eddigi toleráns politikai állásfoglalások után kimondta, hogy „a kereszténységszocialista munkásság vezetői haladéktalanul indítsák meg a munkálatokat az önálló Keresztény Szocialista Párt megalakítására... felszólítja a munkásság mindazokat a képviselőket, akik a nemzetgyűlési választásokon kimondottan kereszténységszocialista programmal választattak meg, hogy vagy csatlakozzanak a párthoz, vagy pedig mondjanak le mandátumukról".[111] Ezt a lépést két momentum motiválta: 1. A kereszténységszocialista mozgalom a szociális reformpolitika végleges eltemetése előtti pillanatban így akarta az egységes párt megteremtését akadályozni. 2. Erre kényszerítette a munkások megváltozott hangulata, az ellenforradalmi mozgalmak számára kedvezőtlen külpolitikai fejlemények. (Vörös Hadsereg sikerei, szállítómunkás bojkott.) Nyilván a kereszténységszocialisták állásfoglalása is hozzájárult ahhoz, hogy Bethlen gróf 1920 júliusában még eredménytelenül kísérletezett az egységes kormányzópárt megteremtésével.[112] 1920. július 13-án mégis létrejött a kormányzópárt: a KNEP, a disszidensek és a kisgazdák szoros pártszövetsége. Az Egyesült Keresztény Nemzeti Kisgazda és Földmíves Pártnak Prohászka lett az elnöke. Bethlen így nem vállalta a kormányalakítást, ezért a disszidens csoport vezetője, Teleki alakított kormányt.[113]

1920 derekán a főváros élén is megtörtént az alkotmányos viszonyok helyreállítása. A fővárosban a kereszténypárt kialakulása eltért az országostól. A fővárosért folyó küzdelemben a kezdeményezést a volt néppárti vezérkar ragadta magához. A közhangulat irányítását a Huszár-kormány idején Ernszt tartotta kézben. A néppárti csoport másik vezetője Sipőcz Jenő, a főpolgármesteri teendőkkel is megbízott kormánybiztos volt. A fővárosi kereszténypárt megszervezésében 1919—1920 fordulóján nem a Wolff—Csilléry csoport, hanem a néppárti-kereszténységszocialista tábor játszott döntő szerepet. A fővárosi törvényhatósági választásokat 1920. július 11-12-én bonyolították le. Az MSzDP itt

---

Ügyvéd	8,5%
Megyei tisztviselő	6,8%
Állami tisztviselő	6,8%
Magántisztviselő	3,4%
Orvos, katona	3,4%

Közli *Rudai R.*: i. m., 47.

[110] Nemzeti Újság, 1920. máj. 20.

[111] A Nép, 1920. júl. 4., Magyar Kurir, 1920. júl. 1.; HIL. MNH. VKF. 15.040/1920-I/a.-19. cs.; uo., 15.182/1920-I/a.-19. cs. 1920. júl. 8., júl. 14-i jel.

[112] HIL. Bp-i Kat. VÁP. 1920/3. júl. 15.; Világ, 1920. júl. 7.

[113] OL. Filmtár. Mt. jkv. 11 599. d. 1920. júl. 21.

is távol maradt. A keresztény-nemzeti irányzat „Egyesült Keresztény Pártok" néven 167, a liberális-demokrata csoport 73 mandátumot szerzett.[114] A keresztény pártok győzelmét elősegítették a női választók, akik voksukat elsősorban rájuk adták. 1920. július 14-én alakult meg a Keresztény Községi Párt, a választásokon részt vett keresztény pártokból. Ideiglenes elnöke Szmrecsányi György lett. „Csakhamar változás következett be a vezetésben. . . be kellett vonni a keresztény egységbe a széthúzó erőket is, amelyek kívül állottak a Keresztény Szociális Néppárt keretein."[115] A kereszténypárt egységének megteremtése — hasonlóan a nagypolitikához — a keresztényszocialista szárny háttérbe szorítása útján történt. Az elnökségről Szmrecsányi lemondott, helyébe július végén Wolff Károlyt választották. A párt vezetése a néppártiaktól a Wolff—Csilléry csoport kezébe ment át. Ernszték kompromisszumot kötöttek: Wolff és társai lemondtak az országos politikában való szereplésről, ezt átengedték a vidéken bázissal rendelkező, inkább agrárius beállítottságú Ernsztéknek. Ernszt viszont a fővárost engedte át Wolffnak, s kölcsönös támogatásról biztosították egymást. A Keresztény Községi Párt ilyen alakulása a keresztényszocialista bizottsági tagokat szorosabb összefogásra késztette. Ezért 1920 augusztus elején megalakították a párton belül frakciójukat, a Keresztényszocialista Városi Bizottságot. A bizottság élére Vass József állt, mint a párt szociálpolitikájának elismert szakértője.[116] Budapest főváros törvényhatósági bizottsága 1920. augusztus 11-én tartotta alakuló közgyűlését. Wolff Károly programbeszéde szabta meg a keresztény községi politika irányát. Ez a program egyesítette magában a néppárt felekezeti politikáját, a keresztényszocialista program Lueger-féle változatát, és kiegészült a „nemzeti gondolat" jelszavaival. Ez utóbbit a fajvédőktől, Gömböstől vette át, akivel mint az ellenforradalmi titkos szervezetek egyik vezére került kapcsolatba. Wolff és pártja — 1920-ban a kereszténydemokrácia és keresztényszocializmus jelszavával — a keresztény középosztály, a városi közép- és kispolgárság érdekeit fejezte ki.[117]

1919 után a vidéken továbbélő keresztényszocialista pártok közül a legerősebb Győrött működött. A városi törvényhatósági bizottság 1920-ban keresztényszocialista többséggel alakult újjá. A Győr Városi és Megyei Egyesült Keresztényszocialista Párton belül az országosnál élesebben álltak szemben ez irányzatok. „A Giesswein Sándor prelátus keresztényszocialista elveit valló és politikáját támogató kisebbség a párt baloldalán foglalt helyet. Ők a liberális eszmék hívei voltak, a politikai rendszer változását, demokratizálását követelték."[118] A párt többsége a KNEP politikáját, Hegyeshalmy és Waigand győri képviselők útján támogatta. E „középutas" zömnek a bázisa a városi burzsoázia volt. Az 1920-as évek elején azonban a párt tevékenységére a szélsőjobboldali csoport nyomta rá bélyegét. Ez intranzigens keresztényszocialista politikát követelt; a kormány és a város intézkedéseit nem tartotta elég radikálisnak,

[114] Wolff Károly élete, politikája, alkotásai. Szerk.: Szigethy Ede, Bp. 1943. (A továbbiakban: Wolff-emlékkönyv) 70; Fővárosi Közlöny, 1920. aug. 17.; HIL. MNH. VKF. 16 996/1920-1/22. A néppárti-keresztényszocialista csoportból mandátumot szerzők közül ismertebb nevek: Ernszt, Vass, Homonnay, Haller I., Haller J., Szmrecsányi, Frühwirth, Miklós F., Schlachta, Krizs Á., Szabó József. A belügyminiszter által kinevezett 20 tag között szerepelt Giesswein, mint a Szent István Akadémia elnöke.

[115] Wolff-emlékkönyv, 102.

[116] Munkás Újság, 1920. aug. 8.

[117] *L. Nagy Zs.:* i. m., 22–23; *Nemes D.:* i. m., 153–161.

[118] *Dávid Lajos:* Győr az ellenforradalmi rendszer idején. In: Győr. Várostörténeti tanulmányok. Szerk.: Dávid L., stb. Győr. 1971. 474.

azokat az antiszemita és szociális demagógia állásából támadta.[119] A győr kereszténypárt élénk pártéletet élt. Heti pártnapjait rendszeresen megtartotta, a város valamennyi kerületében működött szervezete. Tevékenységének két színtere volt: a várossal való állandó nexusban a helyi politikai tevékenység, illetve országos politikai akciók kezdeményezése, memorandumok és feliratok tömegének szerkesztése.[120]

A keresztényszocialista mozgalom szakszervezeti szárnya 1920 júliusában megkezdte a keresztényszocialista párt új programjának és szervezeti szabályzatának kidolgozását. De 1920. július 18-án a Keresztény Szocialista Párt tervezett alakuló gyűlését a hatóságok betiltották.[121] A KNEP vezetői finomabb eszközökkel dolgoztak ellene. Július végén a szakszervezeti vezetőket egy konzultatív „keresztényszocialista politikai bizottság" kiküldésével szerelték le, amely a szakszervezetek, a pártszervezetek küldötteiből és a képviselőkből állna. A pártalakítás elöli elzárkózásnak nemcsak az egységbontás elítélése volt az oka, hanem a helyi keresztényszocialista pártszervezetek radikalizálódása is. A pártcsoportok hangulata a gabonarendelet megjelenése után még inkább kisgazdaellenes lett és a szélsőségek felé hajlott.[122] Szeptember derekán a tervezett politikai bizottságot keresztényszocialista blokknak keresztelték el. Frühwirth szerint ennek az lesz a célja, hogy „a vidéki keresztényszocialista szervezeteket összehozzuk és összetartsuk... A keresztényszocialista gondolat ébrentartása nagy nemzeti érdek és ezt szolgálja az egész akciónk."[123] A blokk megalakítására 1920. szeptember 18-án került sor. A megválasztott vezetőségben csak két szakszervezeti vezető kapott helyet. A KNEP-nek a blokk alakításával sikerült megakadályozni a szakszervezeti szárny által követelt külön keresztényszocialista párt megalakítását.[124]

A vezető keresztényszocialista politikusok energiáját a Teleki-kormány időszakában pozícióik védelme foglalta le. Teleki el volt szánva a kispolgári keresztényszocialista szárny kiszorítására a hatalomból. Először azt javasolta, hogy Székely Jánost — a keresztény szakszervezetek központi elnökét — mentsék fel a népjóléti minisztérium politikai államtitkársága alól. A kabinetben Székelyt Haller István vette védelmébe, de nem sok sikerrel. Október elején Székelynek távozni kellett, helyébe kisgazdapárti politikus került.[125] A Teleki-kormány a keresztényszocialisták félreállítását a Kisgazdapártra támaszkodva

[119] HIL. HM. eln. C. 1. tét. 105 707/1920-781. cs. Szfehérvári kat. körl. p. 1920. szept.

[120] GyÁLt. IV-404. Alisp. ált. ir. 1926-X-1032; uo., IV-401/d.-103. korm. bizt. ir. 366/1920; uo. IV-B. 1401/a. 48. Győr. sz.k. város közgy. jkv. 1920. évi ülések; uo., IV-B. 1402/a Győr. tan. ir. 1920-VII-308, 1920-VII-9091, 1920-VIII-315, 1920-VIII-993, 1920-IX-297, 1920-XI-11. 609, 1920-XII-1519, 1920-XII-1562, 1920-XII-2316, HIL. HM. eln. C. 1. t. 105-707/1920-781. cs.; OL. K 26. Nemzetgyűlés Levéltára (a továbbiakban: Ngy. Lt.) 689. cs. 1920-F. XXIII/3-3236, uo., 3-3399, uo., 3-3688, 3-4305/114; Az 1920. évi február hó 16-ára hirdetett Nemzetgyűlés nyomtatványai. Napló (a továbbiakban: Ngy.N. 1920). IV., 78. ü., 1920. aug. 5., 231; uo. V., 105. ü., 1920. szept. 18., 399—401; uo., VII., 132. ü. 1920. nov. 18., 95; Ngy. Irom. 1920/IV., 217—220., 300., uo., IX. k., 262—266.

[121] HIL. MNH. VKF. 15 260/1920-I/a.-20. cs., júl. 19.; A Nép, 1920. júl. 18.

[122] HIL. MNH. VKF. 15 331/1920-1/20. cs. aug. 4., uo. 15 549/1920-1/20. cs. aug. 6.; uo., Bp-i Kat. VÁP. 1920/3., aug. 19., uo., 1920/4., szept. 16, 17.

[123] Nemzeti Újság, 1920. szept. 15.

[124] HIL. Bp-i Kat. VÁP. 1920/4. szept. 18.; Nemzeti Újság, 1920. szept. 18.

[125] OL. Filmtár. Mt. jkv. 11.600. d. 1920. aug. 31., szept. 7., 22. jkv. A keresztényszocialista politikusok hatalmi pozíciójukért való harcukban az osztrák párttól merítettek biztatást. A keresztényszocialista párt győzelme az 1920 őszi osztrák választásokon, majd tiszta keresztényszocialista kormány alakítása a magyar keresztényszocialisták körében nagy örömet keltett.

kezdte el. 1920 december elején Teleki lemondott. Az új kormány alakításának feltételéül a Kisgazdapárt Haller fejét követelte. Az új Teleki-kormány Haller István nélkül alakult meg. Helyére a mérsékeltebb Vass József került.[126]

1921 január derekától február 10-ig megtörtént a kormánypárt erőinek ismételt átcsoportosítása, amelynek eredménye a kormányzópárt felbomlása és a KNEP, illetve a Kisgazdapárt újjáalakulása volt. Február 3-án a királykérdésben Teleki miniszterelnököt saját pártja leszavazta, közvetlenül ez okozta a párt felbomlását. Objektív oka azonban az, hogy lehetetlen volt egy politikai pártban összeegyeztetni a legitimizmus által reprezentált, felekezeti jellegű, nagybirtokos társadalmi-politikai programot és a főleg függetlenségi-protestáns hagyományokon alapuló, önálló kisgazda igényeket.

A KNEP újjáalakulása az 1921. február 10-i pártértekezleten történt meg, a korábbi program határozottabban legitimista értelmezése alapján. Február 22-én gróf Andrássy Gyula, a karlisták vezetője lett a KNEP elnöke. A pártban átmenetileg ismét egyesültek a kereszténypárti irányzatok. A KNEP a kormány tagja maradt, de felerősödtek az ellenzékbe vonulást követelő hangok.[127] 1921 első felében a politikában előtérbe került a királykérdés. A pártok kapcsolatait, illetve a KNEP-en belüli frakciók egymáshoz való viszonyát ez tovább bonyolította. Ha egy pillantást vetünk a hadügyminisztériumban és a vezérkari főnökségen közkézen forgott kombinációkra, kitűnik, hogy a Horthyt támogató katonai vonal a legitimista — szabadkirályválasztó erőviszonyokat saját számára ítélte kedvezőnek. (Ld. a IV—VI. sz. táblázatokat.)[128]

IV. *A nemzetgyűlés pártjainak erőviszonyai 1921 januárban*
Mandátumok összesen: 208

1. Kisgazdapárt	95	mandátum
2. KNEP	59	„
3. Disszidensek	19	„
4. Szmrecsányi csoport	13	„
5. Friedrich csoport	9	„
6. Pártonkívüli	7	„
7. Demokrata	6	„

A Kisgazdapárt belső struktúrája:

a) Nagyatádi Szabó személyes hívei („mérsékeltek")	48	mandátum
b) Radikális szabadkirályválasztó nagyatádista	14	„
c) Őrffy-csoport (mérsékelt keresztény szabadkirályválasztó)	23	„
d) Rubinek-csoport	10	„

A KNEP belső struktúrája:

a) Haller-féle kereszténységszocialista csoport	29	mandátum
b) Nemzetiségi ker. szoc. (Bleyer) csoport	9	„
c) Szabadkirályválasztó (Rassay—Dömötör)	9	„
d) „Szélső"-kereszténycsocialista csoport	4	„
e) Frakcióhoz nem tartozik	8	„

[126] OL. Filmtár. Mt. jkv. 11.601. d. 1920. dec. 16-i jkv.

[127] HIL. MNH. VKF. 590/1921-1. hdm./42.- febr. 13.; Világ, 1921. febr. 11., 13., 23., Nemzeti Újság, 1921. febr. 11. A KNEP 1921 februári programját ld. Esztergomi Primási Bibliotheca, 45313/34. sz. „A Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártja a nemzetgyűlésben." Kiadja a KNEP elnöksége. A legitimizmus monografikus feldolgozásával adós történetírásunk. A kérdésre ld. *Vargyai Gyula:* Katonai közigazgatás és kormányzói jogkör (1919—1921) Bp., 1971; *Speidl Zoltán:* A legitimista—szabadkirályválasztó harc és a „nemzeti hadsereg", Hadtörténelmi Közlemények, 1971/2. sz., 292—313.

[128] HIL. HM. Eln. C. 1. tét. 50 645/1921-930. cs. Bp-i Kat. VÁP. „T"jel. 1921. jan. 24.

V. *Az 1921 január végi átrendeződés során a következő kombinációk lehetségesek:*

A) Kormánytöbbséget adhat: (Szabadkirályválasztó alapon)

1. Kisgazdapárt	95	mandátum
2. Rassay-csoport	9	„
3. Disszidensek	19	„
Egységes kormánypárt	123	mandátum

B) Az Andrássy-párt várható összetétele (legitimista alapon)

1. Haller-csoport	29	mandátum
2. Szmrecsányi-csoport	13	„
3. Bleyer-csoport	9	„
Andrássy-párt összesen:	51	mandátum

A nemzetgyűlés képe eszerint így alakulna:

1. Kormánypárt	123	mandátum
2. Andrássy párt	51	„
3. Friedrich	9	„
4. Demokrata	6	„
5. Pártonkívüli, Rassay-csoport, szélső keresztényszocialista és frakcióhoz nem tartozó	19	„
Összesen:	208	mandátum

VI. *A nemzetgyűlési politikai erők megoszlása a királykérdés szerint:*

1. *Legitimisták:*	61	képviselő
a) Haller-csoport (Bleyerrel)	38	„
b) Szmrecsányi-csoport	13	„
c) Demokraták	6	„
d) Friedrich-párt	4	„
2. *Szabadkirályválasztók:*	86	képviselő
a) Kisgazdapártból	72	„
b) Friedrich-pártból	5	„
c) Rassay-csoport	9	„
3. *Bizonytalan felfogásúak:*	61	képviselő
a) pártonkívüli	7	„
b) KNEP-beli	12	„
c) disszidens	19	„
d) Kisgazdapártból	23	„

A legitimizmus — szabadkirályválasztók — Horthy kérdéskör korszakunk általános történetének egyik kulcskérdése. Ez a probléma áttörte az egyes pártkereteket és a pártokon belül is megoszlottak a vélemények e tekintetben. Az ellentéteknek olyan sokasága kapcsolódik ehhez a kérdéskörhöz, amelyeknek még sommás felvetése is túlmutat e tanulmány keretein. A legitimizmus kikapcsolása ellenére annyiban mégis szót kell róla ejteni, amennyiben a keresztényszocialisták számára döntő kérdést jelentett az a tény, hogy a királypuccsok tették végleg lehetetlenné a KNEP általi restaurációt.

Leegyszerűsítve a kérdést, általában véve a legitimizmus a katolikus arisztokrácia, a katolikus felsőklérus többsége, bizonyos nagytőkés körök, egyes katonatiszti elemek, végül a katolikus konzervatív középrétegek Monarchiát és a Habsburg-trónt visszaállítani akaró törekvéseit fogalmazta meg, de társa-

dalmi-gazdasági programja a feudális maradványok, elsősorban a nagybirtokrendszer és az ennek megfelelő politikai struktúra konzerválása volt. Ezért nem is lehetett egységes politikai program, mert eltérő hatalmi törekvéseket jelentett. A „szabadkirályválasztó" program mögött is hasonlóan heterogén hatalmi törekvések és társadalmi erők álltak: a fajvédők, Gömbösék, a különféle kisgazda-gazdagparaszti irányzatok, a hadsereg egy része, a nem-katolikus konzervatív-nacionalista hagyományokkal rendelkező kispolgári és középrétegek. Végső soron azonban a Horthy—Gömbös-féle katonatiszti vonal hatalmi törekvéseit fogalmazta meg és védelmezte, az uralkodó osztály előző csoportjának hatalmi törekvéseivel szemben is.

Ha a restauráció miként jének pártokon belüli irányvonalait keressük, kitűnik, hogy a Kisgazdapárt többségében a szabadkirályválasztó politika híve volt, a KNEP-en belül a legitimisták voltak többségben, míg a disszidensek és más közbülső erők a „királykérdés kikapcsolása", azaz a status quo fenntartása mellett voltak. A volt fővezérség köreiből származó (tehát a „szabadkirályválasztó" horthysták által készített) összefoglaló szerint ők már 1921 elején reálisnak látták egy Kisgazdapártra támaszkodó szabadkirályválasztó kormánytöbbség létrehozását, amelyben a Kisgazdapárt mellett a disszidens grófi csoport és Rassayék vettek volna részt a KNEP-ből. Míg ez a számítgatás (V. tábla) a kormánypártiság—ellenzékiség alapján történt (egyenlőség-jelet téve a kormánypárti—szabadkirályválasztó, ellenzéki—legitimista közé), addig a következő kimutatás (VI. tábla) kimondottan a „királykérdés", tehát a Habsburg-restauráció hívei és ellenzői szempontjából mérlegelte a parlamenti erőviszonyokat. Ha eszerint vizsgáljuk a nagy pártok belső szerkezetét, kitűnik, hogy a KNEP többsége, 51 képviselő legitimista, 12 bizonytalan, míg a Rassay-csoport (9 képviselő) szabadkirályválasztó. Ha a KNEP alakulása óta távozott csoportokat is számítjuk, Friedrichék a legitimistákhoz, a disszidensek a „közömbösökhöz" sorolhatók. A KNEP tehát a királykérdés tekintetében amorf alakulat volt, annak ellenére, hogy jellegében inkább legitimista. A Kisgazdapárt e tekintetben egységesebbnek tűnik, amennyiben a 95 képviselő közül húszegynéhány „bizonytalan", míg a többiek, Nagyatódi Szabó és hívei, egyértelműen ellenségei a Habsburg-restaurációnak.

A katonai vonal ekkori kalkulációiban még nem differenciált az ún. „keresztényszocialista csoport" (vagy máshol Haller-csoport) tekintetében. 1921 elején még nyilván nem volt szemmel látható különbség a Haller körül tömörülő „szélsőséges" keresztényszocialisták és a Huszár—Ernszt—Vass vezette volt néppárti keresztény-szociálisok között a legitimizmus tekintetében. A differenciákat köztük a puccsok váltják majd ki. 1921 húsvétkor megtörtént IV. Károly első hatalomátvételi kísérlete, amelynek következménye a belpolitikai válság tetőzése volt. A legitimisták mellett exponált Teleki távozott, és április 14-én gróf Bethlen István alakított kormányt. Az új kabinet összetétele jelezte azokat a változásokat, amelyek Bethlen hatalomra jutásával felgyorsultak. A kormányban helyet kapott három arisztokrata, a KNEP-tárcák száma eggyel csökkent, most Bleyernek kellett megválni a bársonyszéktől. A keresztényszocialisták végvárait védő Benárdot Bernolák Nándor váltotta fel.[129] A nem-

[129] OL. Filmtár. Mt. jkv. 963. d. 1921. ápr. 14-i jkv. 1921-ben nemcsak a királypuccs, hanem a nyugat-magyarországi kérdés is bonyolította a keresztény-szocialisták helyzetét. Kánya Kálmán követ 1921. január 4-én informálta a kormányt a nyugat-magyarországi ügyek alakulásáról, köztük a magyar kormány és az osztrák kereszténysocialis-

zetgyűlésben Bethlen programját tömören abban foglalta össze, hogy „a forradalomnak vége van. Legyen hát vége a forradalmi szellemnek" is.[130] Bethlen hatalomátvétele fontos határkő általában a keresztény politika és különösen a kereszténységszocialisták szempontjából. A kereszténységszocializmus előtérbe kerülését, megváltozott funkcióját éppen a válság, a forradalmak utáni helyzet váltották ki, a forradalomra való reakció, az ellenforradalom eszköze volt, amely céljaiban és eszközeiben (tömegpárt, szociális demagógia, a forradalmakra emlékeztető terminológiák használata stb.) és potenciálisan tartalmában is, emlékeztethetett a válság-periódusra. Bethlen nemcsak a forradalmaknak, a forradalmi szellemnek, hanem az ellenforradalmi „szélsőségeknek" is véget kívánt vetni. Ezzel és ezért vált éppen az ő politikája az uralkodó osztályok által támogatott koncepcióvá.

Bethlen István — és az általa képviselt nagybirtokos és nagytőkés uralkodó osztályok — közismert törekvése volt, hogy homogén, abszolút többséggel rendelkező egységespártra alapozzák a kormányzást, mint ahogy az a forradalmak előtt is volt. A konszolidáció és a kereszténypárt csődje szempontjából elhatározó jelentőségű volt a második királypuccs. Bethlen pécsi beszéde előtt azt a látszatot keltette, mintha a legitimista álláspont felé közelednék. Ezzel egyidőben Andrássyék már elhatározták a puccsot. Mikor a miniszterelnök 1921. október 21-én Pécsett meghirdette az egységespárt zászlóbontását, IV. Károly már Magyarországon volt. A kalandor puccsal Andrássyék a legkiválóbb fegyvert adták Bethlen és Gömbös kezébe a KNEP szétzúzására. A legitimista puccs sikeres felszámolása után, 1921. december 3-án alakította meg Bethlen második kormányát. Ennek programja: 1. kibékülés az MSzDP-vel (paktum); 2. egységespárt létrehozása (Nagyatádi Szabó—Bethlen kézfogás); 3. megszűkített választójog alapján engedelmes parlament alkotása. A kormányalakítás után Bethlen bejelentette, hogy az egységespárt létrehozásában a Kisgazdapártra támaszkodik.[131]

A kereszténypárt elejtésével egyidejűleg lépett Bethlen az MSzDP felé. 1921 folyamán nyilvánvalóvá vált, hogy a proletariátus alapvető tömegeit nem lehetett a kereszténységszocialista szervezetek révén a rendszer számára megnyerni. „Ezért 1921 végére az uralkodó körök mind nagyobb része arra a kényszerű következtetésre jutott, hogy meg kell kísérelni a »mérsékelt szociáldemokratákra« való fokozottabb támaszkodást... egyre nyilvánvalóbbá lett számukra, hogy a tőkés uralom politikai megszilárdítása az adott körülmények

---

ta párt egyezkedési kísérleteiről. A kormány akcióját támogatta a magyar kereszténységszocialista központ is. A szakszervezetek VB-je 1921. január 4-én felhívással fordult az osztrák kereszténységszocialistákhoz, tiltakozott Nyugat-Magyarország elcsatolása ellen, síkra szállt a területi integritásért. Az első királypuccs óvatossá tette az osztrák kereszténységszocialistákat, akik elhatárolták magukat a király akciójától és a magyar legitimistáktól. 1921 július végén, augusztus elején felújították a tárgyalásokat a magyar kormány és az osztrák kereszténységszocialista párt között. A megbeszélésekről Kánya Kálmán 1921. augusztus 1-én és 5-én számolt be a minisztertanácsnak. Ebből kitűnik, hogy az osztrák szocialisták elleneztek mindenféle alkut a magyar ellenforradalommal, míg a kereszténységszocialisták gazdasági koncessziók ellenében hajlandók lettek volna engedményekre. A tárgyalások végül is nem vezettek eredményre. Ld. OL. Filmtár. Mt. jkv. 961. d. 1921. jan. 4.; HIL. MNH. VKF 1280/1921-1. hdm./43. 1921. ápr. 3.; uo., HM. eln. C. 1. tét. sz. n. 1921. aug. 2./934. cs. OL. Filmtár Mt. jkv. 964. d., 1921. aug. 1., 5.

[130] Ngy. N. 1920/IX., 175. ü. 1921. ápr. 19.

[131] Magyarság, 1921. dec. 10. Bethlenről ld. Szinai Miklós és Szücs László bevezető tanulmányát a Bethlen István titkos iratai c. dokumentumkötethez. Bp. 1972, 7—58.

között nem lehetséges a szociáldemokrácia helyzetének a rendezése nélkül."[132] A paktumot abból a szempontból is értékelni kell, hogy mit jelentett a kereszténységszocialisták számára. Valóban, a kereszténységszocialista mozgalom nem kielégítő eredményei, a szociáldemokrata szakszervezetek állandó jelenléte ennek a kiegyezésnek szükségességéről győzték meg a kormányt. Ezzel hivatalosan beismerték, hogy a szociáldemokrata mozgalom erejét nem sikerült megtörni, hogy az állam most már nemcsak a kereszténységszocialistákat ismeri el munkásmozgalomként. Ebből a szempontból a paktum nehéz helyzetbe hozta a kereszténységszocialistákat, s nyilván ez sem volt utolsó szempont a szociáldemokraták részéről a paktum megkötésénél. Ezt a későbbiekben a tények egész sora igazolja. Még egy új szempontot is fel kell vetnünk. A kereszténységszocialista mozgalom nemcsak a kurzusba illeszkedett bele, hanem abban szociális elemet is képviselt. Bethlen több munkatársa már ekkor felismerte, hogy a kereszténységszocialista mozgalom kudarcának oka nem utolsó sorban abban van, hogy nem engedték a tényleges érdekvédelmi irányba kibontakozni. 1921-ben két veszély is jelentkezett: 1. kereszténységszocialista (szociális és esetleg demokratikus irányú) legitimista pártmozgalom életrehívásával kísérleteztek, amely zavarta a bethleni struktúrát. 2. A keresztény szakszervezetek egyre gyakrabban léptek — éppen saját létfenntartásuk érdekében — a harcos megmozdulások útjára. Ha tovább radikalizálódnak, legitimista és katolikus támogatással az önálló kispolgári demokratikus és szociális törekvések gyűjtőhelyévé válnak. Itt csak a Miniszterközi Nemzetvédelmi Bizottságban 1921. december 1-én elhangzott véleményt idéznénk. Hegyeshalmy Lajos, a KNEP-párti kereskedelmi miniszter képviselője kijelentette: „Az utóbbi időben a keresztény szocialista párt oly eszközökkel dolgozik a kormány ellen, amelyek a szociáldemokrata párt irányát jellemzik. A villamos vasutaknál és az állami vasgyáraknál a keresztény szocialistákat pártpolitikai célokra használják fel, ami a munkáskérdés megoldásánál újabb nehézségeket idéz elő." Javaslatára „a bizottság a kereszténységszocialisták íly irányú működését az államra nézve aggályosnak tartja, amiért is javasolja, hogy a tények a miniszterelnök úr őméltósága tudomására hozassanak."[133] Érthető, hogy a nagytőke és nagybirtok érdekeit, a stabilizációt közvetlenül szem előtt tartó Bethlen a kereszténységszocialista mozgalom ilyen irányú fejlődését megakadályozta. Végső soron úgy véljük, Bethlen alkalmasabbnak tartotta a nagy befolyással rendelkező jobboldali szociáldemokrata vezetőket arra, hogy velük paktumot kössön és az abban körülhatárolt módon velük együttműködjék, mint a kispolgári és középréteg jellegű, szélsőségekre is hajlamos, labilis kereszténységszocialista mozgalmat.

A kereszténységszocializmus (és általában a politikai katolicizmus) történetében — épp úgy, mint a nagypolitikában, — az 1921 év végét, 1922 elejét szakaszhatárnak, fordulópontnak tekintjük. A KNEP 1922. január 4-i értekezletén Andrássy bejelentette, hogy a királykérdés miatt kilép a pártból. A pártelnöki posztot ismét Haller István vette át. A KNEP tehetetlenségét látva, Bethlen 1922. január 5-én bejelentette, hogy „belép" a Kisgazdapártba. Az MSzDP-vel való megbékélés, a Bethlen—Peyer paktum után az uralkodó osztályok érdekeit

[132] Nemes D. szerk.: A fasiszta rendszer kiépítése és a népnyomor Magyarországon, 1921—1924., II., Bp. 1956, 54.
[133] OL. K 26. ME. ált. 1921-XXXVIII-1680, 28. sz. jkv.

legeredményesebben érvényesítő Bethlen előtt kapitulált a gazdagparasztság pártja is: a Nagyatádi Szabó-Bethlen kézfogás a Kisgazdapárt, az önálló gazdagparaszti törekvések felszámolásának megkezdését jelentette.[134]

A keresztényszocialista politika útkeresése 1922—1923-ban

1922. január 16-án megalakult a legitimista kereszténypárt, Keresztény Földmíves és Polgári Párt néven. Programjában a királykérdés mellett az általános, egyenlő és titkos választói jog állt középpontban. A részletes program az 1918—19-es kereszténységocialista programok átvétele volt. Az új pártba beléptek a Friedrich-féle KNP tagjai, illetve a KNEP legitimista frakciója. Január 20-án a párt vezetését átvette Andrássy.[135]

A KNEP a nemzetgyűlés utolsó heteiben a kisgazdapárti—disszidens többséggel szemben kísérletet tett a választójog tekintetében saját álláspontja — az általános, egyenlő és titkos választói jog — elfogadtatására.[136] A párt 1922. január 25—27. között tartott értekezlete tárgyalta meg a választójog kérdését. Itt robbantak ki az ellentétek a KNEP „kereszténységociális többségén" belül: a volt néppárti-agrárius keresztény szociálisok (Huszár—Ernszt) és a kereszténységocialisták (Haller-csoport) között. Az utóbbiak álláspontját Griger Miklós fejtette ki: A 4 elemi helyett írni-olvasni tudáshoz kössék a választói jogot, töröljék a 2 évi egyhelyben lakást, és a nők választójogát ne szűkítsék meg a férfiakéhoz képest. A vitában Ernszt azzal érvelt, hogy egy ilyen radikális választói jog mellett ők maguk is kiszorulnának a politikából. Utalt arra, hogy a néppárt álláspontja konzervatívabb volt a választójog tekintetében. Haller viszont bejelentette, hogy ők nem néppártiak, hanem a kereszténységocialista program alapján állnak.[137] A bizottsági tárgyalások során a kereszténységocialisták szívós, de eredménytelen harcot folytattak a nők egyenlő választójogáért és a választás titkosságáért, a többség azonban leszavazta őket.[138] A párt igénybevette a parlamenten kívüli nyomás eszközeit is. A kereszténypárti nőszervezetek (a Keresztény Női Tábor) február elején gyűléseken foglaltak állást a nők egyenlő választójoga mellett. A fővárosi választókerületek és egy sor vidéki női pártcsoport kérvényeit Schlachta Margit tette le a nemzetgyűlés elnökének asztalára.[139]

1922. február 2-án megalakult az Egységes Párt. Klebelsberg vezetésével a disszidensek beléptek a Kisgazdapártba, s így az Bethlen vezetésével, Gömbös

[134] Nemzeti Újság, 1922. jan. 5.; Magyarság, 1922. jan. 5.; Világ, 1922. jan. 5., 6.; *Szinai M.—Szücs L.:* i. m., 18—22; *Pölöskei Ferenc:* Bethlen István törekvései az ellenforradalmi rendszer konszolidálására (1921—1922). Párttörténeti Közlemények, 1974/3. sz. 52—88.

[135] A párthoz kb. 20 képviselő tartozott. A KNP-n kívül a KNEP-ből csatlakozott herceg Windischgrätz, gr. Sigray, őrgr. Pallavicini, Lingauer, Beniczky, Rakovszky, Szmrecsányi stb. Ld. A Nép, 1922. jan. 17.; Nemzeti Újság, 1922. jan. 21.; Magyarság, 1922. jan. 21.; a párt Keresztény Földmíves es Iparos Párt néven is szerepelt. Programjukat ld. „A Keresztény Földmíves es Iparos Párt programja." Bp. 1922.

[136] Ngy. N. 1920/XIII., 281. ü., 1922, jan. 3.; uo., XV., 294. ü., 1922. jan. 21. ülések jkv-i.

[137] Világ, 1922. jan. 27.

[138] OL. K 2. Ngy. Lt. 534. cs. 1920-F. XIV. 6/119; Ngy. N. 1920/XVII. 312. ü. 1922. febr. 13-i ülés jkv.

[139] OL. K 2. Ngy. Lt. 690. cs. 1922-Y. XXIII-3/823. uo.; 3/381.

alelnökségével egységes párttá „alakult át".[140] Milyen álláspontot foglalt el a keresztény politika további sorsát tekintve a katolikus felsőklérus? Egységes álláspontról nem beszélhetünk. A püspöki kar tagjai között különbségek voltak a királykérdés, a kormánytámogatás, a kereszténypárti vagy egységespárti politika tekintetében. A prímás, az egri érsek, a székesfehérvári püspök és Zadravecz tábori püspök egyértelműen Horthy és az új rendszer támogatói voltak. A másik pólus a karlista—legitimista gróf Mikes szombathelyi, Hanauer váci és gróf Zichy Gyula pécsi püspökök. Csernoch bíboros hercegprímás 1922 márciusában, a Szent István Társulat 67. közgyűlésén megfogalmazta a katolikus egyház álláspontját az új helyzetben. Kiindulópontja a nemzetközi és hazai viszonyok elemzése volt: a kapitalizmus konszolidációja nem a kereszténydemokrácia vagy a kereszténységszocializmus formájában valósult meg, hanem — hazai viszonylatban — a konzervatív, nem felekezeti jellegű egységespárttal, a nagybirtok és nagytőke politikai pártja közvetlen uralmával, a szélsőjobboldali, fasiszta törekvések visszafogásával, de a nemzeti hadsereg közreműködésével.

Csernoch elemezte a keresztény nemzeti politikát és annak alternatíváit. A keresztény egységfront — a katolikusok és protestánsok nacionalista alapon való összefogása — a forradalmakra való reakció, az ellenforradalom jegyében jött létre. De rámutatott a kezdettől jelen levő fenntartásokra is: az élre került politikusokkal szembeni személyi kifogásokra, a taktikai hibákra, a szinte megoldhatatlan gazdasági és külpolitikai problémákra. Másrészt, az integrista katolikusok kezdettől féltették az együttműködéstől, az interkonfesszionális politikai párttól a katolikus külön-érdekeket. Az új helyzetben a prímás nem a keresztény politikai pártban, hanem a katolikus szociális akcióban jelölte meg a katolikusok közéleti feladatait. „Értsék meg, hogy a kereszténység ereje az egyes egyházak működésében jelentkezik. Azért hassanak oda, hogy azokon a tereken, ahol a kereszténység nevelő hatására van szükség, az egyes egyházaknak külön kell munkához látniok... A közös erő ugyanis nem az elkeveredésben rejlik, hanem az egyéni erők harmonikus összeműködésében", — szögezte le a hercegprímás.[141] Csernoch és a magyar katolicizmus, bár nem tagadta meg a kereszténységszocialista mozgalmat, a konszolidáció kezdetétől visszatért a háború előtti viszony helyreállításához. Csernoch katolikus szempontból a Bethlen-féle megoldást tartotta elfogadhatónak és lemondott az önálló katolikus politikai pártról. Ez az alapállás adekvát a Vatikán álláspontjával. Csernoch a magyar katolikus egyház új „illeszkedését" fogalmazta meg az újtípusú rendszerhez. A kereszténypárti politikusok a Vatikán és a magyar hierarchia nélkül, még kevésbé ellenére, nem cselekedhettek. A kereszténypárt többsége a beilleszkedést választja, míg a kereszténységszocialisták és a szélső legitimisták, — a bethleni megoldás ellen berzenkedő csoportok, — kívül maradnak.

Míg 1919—1920 fordulóján úgy tűnt, hogy a KNEP a nagybirtok és a nagytőke érdekeit egyaránt hatékonyan képviselő párt lehet, 1920—1921 folyamán világossá vált, hogy egy párton belül a legitimista arisztokrácia és katoli-

[140] Világ, Népszava, Magyarság, Új Nemzedék, Új Lap, 1922. febr. 4. 1922. febr. 24-én a pártba bevonult kb. 150 volt munkapárti politikus báró Perényi Zsigmond vezetésével (Magyar Nemzeti Szövetség), a különféle titkos ellenforradalmi szervezetek támogatását biztosítva Bethlennek. Csatlakozott néhány volt kereszténypárti képviselő is.

[141] Katholikus Szemle, 1922. ápr., 198.

kus felsőklérus, a szabadkirályválasztó nagy- és középbirtokosok, a legitimista vagy liberális finánctőke, valamint a párt bázisául szolgáló kispolgári és középrétegek egymással bonyolult összefüggésben levő közös, de ugyanakkor kibékíthetetlennek is látszó érdekeiknek hatékony érvényesítése nem lehetséges. A közös érdekek melletti csoport- és részérdekek eredményezték, hogy elsőnek a „keresztény legitimista" burzsoázia, katonatiszti és középhivatalnoki rétegeket képviselő Friedrich-csoport távozott. A KNEP-ben levő kispolgári törekvések másik ellenpólusa, a nagybirtokos osztály szintén elégedetlen volt a párttal, mert abban belső ellentétei miatt nem látott kellő garanciát elsősorban a gazdagparaszti törekvésekkel szemben. A távozó disszidens grófok és közvetlen kiszolgálóik az intranzigens legitimizmus, míg Andrássy és a karlista arisztokraták a párt zömének langyos „elvi legitimizmusa" miatt fordítottak hátat a KNEP-nek. A kereszténypárton belüli középréteg, kispolgári jellegű heterogén csoportok, amelyek közül még talán a keresztényszocialista frakció a legjellegzetesebb, nem vállalkozhattak a klérus támogatása nélkül katolikus tömegpárt fenntartására, mert a forradalmak tapasztalatai alapján ezt az uralkodó osztályok megakadályozták. Így ők elvesztve a tömegtámogatást, elvesztették tényleges politikai súlyukat is.

A KNEP fokozódó válsága, atomizáltsága a hamarosan bekövetkező bukás előjele volt. A nagybirtoknak, a finánctőkének, illetve a hozzájuk kapcsolódó hierarchiának közösen nem volt érdeke, hogy olyan önálló politikai irányt követő, kispolgári és középrétegekre, továbbá a keresztény szakszervezetekre támaszkodó kereszténypárt konszolidálódjék, amelynek ahhoz is van ereje, hogy kivonja, vagy legalább is részben függetlenítse magát a klérus és az uralkodó osztályok egyéb csoportjainak irányítása, ellenőrzése alól. A katolikus egyház mérvadó köreinek állásfoglalásai a társadalmi struktúrában elfoglalt helyükből adódóan, adekvátak az uralkodó osztályokéval. A hazai politikai katolicizmus nem juthatott ténylegesen, hosszabb távra önálló szerephez, határozott jellegű politikai párttá és tömegerővé nem szerveződhetett a munkásosztály, a parasztság és a polgári baloldal ellenállása miatt sem. De nem történhetett ez meg azért sem, mert a mögötte álló katolikus egyház, elsősorban nagybirtokai révén, de jelentős pénztőkéje révén is, az uralkodó osztályok szerves részét képezte gazdaságilag és politikailag egyaránt, a „keresztény" jelszóban pedig a rendszer ideológiai támaszát adta. Így egyértelműen támogatta az uralkodó osztályok érdekeit a leghatározottabban és legeredményesebben képviselő törekvéseket, amelyek csak részben a KNEP-en belül nyilvánultak meg. Innen adódik az is, hogy az egyház a konszolidáció kezdetekor már a keresztény jellegű tömegmozgalmak leszereléséhez nyújtott segédkezet az államhatalomnak, mert magáévá tette Bethlen felismerését: az általa kiépített és védelmezett szisztéma belső egyensúlyát bármilyen tömegpárt és tömegmozgalom veszélyezteti.

Ha azt vizsgáljuk, hogy a kereszténységszocialisták, a KNEP politikai szerepe mellett tágabb értelemben milyen funkciót töltött be a katolicizmus, a katolikus egyház és annak társadalmi szervezetei, az adott keretek között csak a fő irányokat villanthatjuk fel. A marxista történetírás már tisztázta, hogy a katolikus egyház és szervezetei a korábbiakhoz képest fokozott aktivitást mutattak politikai téren; határozott és egyértelmű szerepet vállaltak a rendszer létrehozásában és stabilizálásában. Az új rendszer elfogadtatásában és megszilárdításában a katolikus egyház fenntartások nélkül érdekelve volt a feudális eredetű nagybirtokrendszer visszaállításában, továbbá a szintén feudális maradványo-

kat őrző állami és politikai intézmények fenntartásában. Fenntartások nélkül azonosult a nagybirtok-nagytőke-középrétegek szövetségével, amennyiben az a forradalmak, a baloldal, a munkás- és parasztmozgalmak ellen irányult. Fenntartásokkal, de támogatta a nagybirtoknak a finánctőke nem-keresztény erőivel való érdekszövetségét is, ugyanakkor nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy egyes területeken, de főleg a legitimizmus kérdésében, az antiszemitizmus és fajvédelem problematikájában már nem zavartalan az egység, ami alkalmanként felekezeti villongások formájában tör felszínre. Az egyház és szervezetei nem hasonlíthatók valamely párthoz vagy gazdasági-társadalmi szervezethez, hanem olyan egyetemes szervezet, amely a társadalom, gazdaság, politika és kultúra valamennyi területén jelen van és érdekelt. Így érdekei is sokkal bonyolultabbak, mint pl. a nagybirtok védelme. Ennek megfelelően módszerei és eszközei is differenciáltak. Fennállt a lehetősége annak is, hogy a részérdekek miatt külön álláspontot foglaljon el a kereszténységszocialista mozgalmat illetően is.

1922 március elejére nyilvánvaló lett, hogy a KNEP formális egysége nem tartható fenn tovább. A második királypuccs óta Hallerék ellenzéki, a Huszár—Ernszt szárny a miniszterekkel kormánytámogató magatartást tanúsított. Döntésre érlelte a helyzetet Bethlen kijelentése, hogy a koalíciós kormányzás tovább nem lehetséges, az új kormánynak csak egységespárti politikus lehet tagja. Ezt a KNEP-beli miniszterek ultimátumnak is tekinthették: vagy belépnek az egységespártba, vagy lemondanak. A párt kompromisszumos megoldást keresett: keresztény párt akart maradni, de úgy, hogy a kormányban is maradhasson. A KNEP-en belül a szakításra az 1922. március 7—8-i pártértekezleten került sor. Az értekezleten Haller javaslatot terjesztett be a kereszténységszocialista program megvalósítására és ellenzékbe vonulásra. Ezzel állt szemben Huszár javaslata: 1. a választójogi rendelet (Klebelsberg-rendelet) nem elégíti ki a pártot, de nem bírálják; 2. a párt önálló és független, sem jobbra sem balra nem csatlakozik; 3. támogatja a kormányt. Huszár indítványára szavazott a jelenlevő képviselők többsége, szám szerint 23 képviselő, köztük a miniszterek.[142] Haller javaslatára 8 képviselő adta szavazatát.[143] A többségi csoport kivonult a KNEP-ből és vezetőséget választott, amelynek a három kereszténypárti miniszter (Vass, Hegyeshalmy, Bernolák) mellett igazi vezetői Ernszt és a pártelnökké előlépett Huszár lettek. A többségi csoport a Huszár-féle javaslat alapján állt. A fejlemények mozgatója ekkor már Bethlen bizalmasa, Vass József volt. A kisebbségben maradt kereszténységszocialisták elhatározták, hogy ellenzékbe mennek, de nem fuzionálnak a legitimistákkal, hanem felélesztik a kereszténységszocialista pártot. Az 1919 őszén létrehozott KNEP megszűnt, és három frakcióra, illetve pártra bomlott:

1. Keresztény Földmíves és Polgári Párt (az Andrássy—Friedrich vezette szélső legitimista, ellenzéki keresztény párt)

2. Ernszt—Huszár—Vass-féle többségi kereszténypárti csoport (elvi legitimista, kormánytámogató, agrárius)

[142] Ismertebbek: Prohászka, Vass, Hegyeshalmy, Bernolák, Ernszt, Huszár K., Frühwirth, Bozsik Pál, Oláh Dániel, Benárd Ágost stb.

[143] Ezek: Haller I., Haller J., Szabó J., Griger M., Avarffy Elek, Csernyus Mihály, Korodi-Katona János és Kutkafalvy Kiss Miklós. Ld. Világ, Nemzeti Újság, Új Lap, Népszava, 1922. márc. 8.

3. Haller-csoport (szintén elvi legitimista, de kereszténységszocialista alapon álló, ellenzéki, kispolgári keresztény frakció).[144]

Haller István kereszténységszocialista csoportja a keresztény szakszervezetekben találhatott támaszt. A szakszervezeti VB március 9-én tárgyalta meg a helyzetet. Ismét elhatározták, hogy Haller elnökletével újjáalakítják a kereszténységszocialista pártot. A nemzetgyűlés feloszlatása után kezdetét vette a kereszténypárti frakciók új elrendeződése. A fővárosban a Keresztény Községi Párt március végén Keresztény Egység Tábora néven választási szövetséget kötött a Huszár—Ernszt csoporttal. Folytak a tárgyalások a legitimisták és Hallerék között is, megegyeztek egy sor vidéki és fővárosi kerületre vonatkozóan. A választási hadjáratban a kereszténypártok között kialakult a kormánytámogató és ellenzéki tábor szerinti elkülönülés.[145]

Az 1922. évi választásokon a „keresztény ellenzék" letörésében az egységespártnak komoly szolgálatokat tett az egyház, főleg a hercegprímás, amikor az új koncepciónak megfelelően az egyházi személyek politikai szerepléstől való eltiltásával akadályozta az ellenzék jelöltjeit. Schlachta és a Keresztény Női Tábor megrendszabályozására is sor került. A Tábor 1922 márciusban kérte a prímást, hogy engedélyezze Schlachta nemzetgyűlési képviselőségét és politikai szereplését. A prímás az 1922. március 22-i püspökkari konferencia elé vitte a kérdést. Ez úgy döntött, hogy Schlachtának nem engedélyezik a Keresztény Női Tábor vezetését, sem a nemzetgyűlési mandátumot és más politikai szereplést. A püspökkari konferencia „nem tartja megengedhetőnek — tájékoztatta a Női Tábor vezetőségét a prímás, — hogy a Szociális Misszió Társulat elöljáróságát akadályozza oly kérdés megoldásában, amely a Társulat belső ügyeinek megfontolásából támadt."[146] A püspöki kar egyetértett a Szociális Misszió Társulat döntésével, amely megtiltotta kebelében a Tábor politikai szereplését. A klérus úgy látta, hogy a Társulat általános érdeke felette áll a kereszténységszocialista politikának és Schlachta egyéni ambícióinak. Utasították a Tábort, hogy dolgozzon a Szociális Misszió Társulat által megjelölt közéleti munkaterületeken, a Társulat belső fegyelmének megsértése nélkül. A katolikus szociális akció keretéből kilépett, s a politika felé fordult Női Tábort, az önálló kereszténységszociális női politikai szervezet tevékenységét a püspöki kar tilalommal számolta fel.

Csernoch helyeselte Mészáros János érseki helynök azon álláspontját, hogy a katolikus papok tartózkodjanak a képviselői mandátum vállalásától, mert az elvonja őket lelkészi teendőiktől. Ortvay Rezső lipótvárosi káplán 1922 márciusában kérte a prímást, engedélyezze számára, hogy Budapesten a Keresztény Községi Párt programjával lépjen fel. Mészáros nemleges véleményezéssel továbbította a kérést Csernoch-hoz. A prímás ennek ellenére a kormánytámogató Ortvaynak engedélyezte az indulást.[147] Ugyanakkor a keresztény ellenzéki, kereszténységszocialista párthoz tartozó papok indulását megtiltotta. Krizs Árpád, a közüzemi kereszténységszocialista mozgalmak egyik irányítója, április 1-én kért a prímástól engedélyt, hogy kereszténységszocialista prog-

[144] Ld. HIL. HM. eln. Katonapolitikai osztály (a továbbiakban: Kat. pol. oszt.) 50. 279/1922-1025. cs., márc. 10.; A Nép, 1922. márc. 9.; Új Lap, 1922. márc. 9.; Új Nemzedék, 1922. márc. 9., 10.; Nemzeti Újság, 1922. márc. 17.

[145] HIL. HM. eln. Kat. pol. oszt. 50. 279/1922-1025. cs. ápr. 3.; Új Nemzedék, 1922. márc. 29.; A Nép, 1922. márc. 30.

[146] EPL. Cat. 59/962-1922.

[147] Uo., Cat. 59/1006-1922.

rammal indulhasson a fővárosban. Csernoch utasította a lelkészt, hogy a képviselőjelöltségtől álljon el. Az újlaki plébánost a keresztényszocialista párt a budai kerületben vette listájára. A plébános engedély-kérelmét Haller István ajánlotta Csernoch figyelmébe. A prímás neki is megtiltotta az indulást. Komlóssy Miklós budapesti plébános a Haller-csoport jelöltjeként akart fellépni a zirci kerületben, Fóriska János mosondarnói plébános kereszténységszocialista programmal a somorjai kerületben, Strauss István a marcali kerületben. Egyikük sem nyerte el a prímás hozzájárulását.[148] Lojális volt Csernoch a kormánypárti jelöltek iránt. Karafiáth Jenő érdekében — épp úgy mint 1920-ban Huszár, — most Bethlen járt közben a prímásnál, hogy az Egységes Párthoz csatlakozott Karafiáth érdekében az ipolyszalóki kerület papságát mozgósítsa. Csernoch utasításának meglett az eredménye, Karafiáthé lett a mandátum, aki „hálából" feljelentette a prímásnál azokat a papokat, akik nem őt támogatták.[149] A prímással azonos politikai nézeten levő Prohászka sem helyeselte az ellenzéki kereszténységszocialista politikát. Ezért megtagadta Griger sóskúti plébánostól, hogy a fehérvári egyházmegye területén induljon.[150] A papság politikai szerepléséért a többi egyházfő sem lelkesedett. A szombathelyi püspök körlevélben szabályozta a papok részvételét a választásokon. Rendelkezései azonban a legitimista párt támogatását célozták.[151] A katolikus alsópapság eltiltása a képviselőjelöltség elfogadásától és a politikai szerepléstől a kereszténységszocialista és legitimista ellenzéket sújtotta. Az egységespártban viszonylag kis számban indult egyházi személy, a kormánytámogató kereszténypárt jelöltjeit pedig a püspökök jóváhagyták. Eleve kilátástalan helyzetbe került a Kereszténységszocialista Párt, amely a választási hadjárat alatt próbálta reorganizálni szervezeteit. Több új, megfelelő jelöltre volt szüksége, akiket az alsópapság közül választott ki.

A Kereszténységszocialista Párt zászlóbontására 1922. április 25-én került sor, a MÁV-Gépgyári gyűlésen. Szabó József jelölt követelte, hogy a kormány avatkozzék be a munka—tőke harcba, és teremtse meg e két tényező egyenjogúságát. A munkabéregyeztető bizottságok felállítását, 8 órai munkaidő törvénybe iktatását és garantálását, a drágaság letörését sürgette. A Huszár—Ernszt csoport 1922 április végén tartott ülést és határozott a választási előkészületekről. Az értekezlet egy kiáltványt fogadott el, amely vázolta programjukat. A keresztény jogrendet és gazdasági konszolidációt követelő nyilatkozat mértéktartóbb, mint a Keresztény Egység Tábora Wolff—Csilléry által képviselt szélsőséges fajvédelmi és szociális demagógiája. A Haller-féle kereszténységszocialista párt 1922. május 10-én adott rövid programot. A proklamáció megismételte a korábbi programok céljait, de a többi keresztény csoportnál nagyobb teret szentelt a dolgozók követeléseinek.[152]

[148] Uo., Cat. 59/1152, 1289. 1353, 1367, 1945, 2152-1922.
[149] Uo., Cat. 59/1268, 19 559-1922.
[150] Pesti Napló, 1922. márc. 8.
[151] SzPLt. Körlevelek. 1922/VI., 2382. sz.
[152] Főv. Lt. IV-1428/a. pol. mozg. 1901—1931. 1922. vál. ir, 240—241. fol. A Kereszténység Nemzeti Egyesülés többségi pártja (Huszár—Ernszt párt) választási kiáltványa. Elfogadta a párt 1922. április 27-én Budapesten tartott intéző bizottsági ülése. Aláírás: Huszár Károly pártelnök, dr. Vass József, dr. Ernszt Sándor, dr. Bernolák Nándor, ld. még A Nép, 1922. ápr. 29.; A Kereszténységszocialista Párt 1922. máj. 10-i proklamációját („Mit akar a kereszténységszocialista párt?") ld. Főv. Lt. IV-1428/a. pol. mozg. 1901—1931. 1922. vál. ir, 276—277. fol. Nemzeti Ujság, 1922. máj. 11., Szakszervezeti Élet, 1922. máj. 20.

Vidéken a kereszténységocialista párt befolyása Sopron megyében volt számottevő. Haller József ügyvéd, Csik József és Griger Miklós katolikus papok a keresztény-agrárszocialista mozgalom követeléseit karolták fel.[153] A csepregi választókerületben a kereszténységocialista párt jelöltje Haller József volt. A kerületben sikerrel szervezték a pártot. A májusban megalakult szervező bizottságba a csepregi, a büki, a felső-, és alsószakonyi, káptalanvisi kereszténységocialista földmunkás csoportok vezetői is beléptek. A szervező bizottság 62 tagjából 20 községi bíró, 18 önállóan gazdálkodó kis- és középparaszt, 6 személy a kerületben levő földmunkás csoportok elnöke, 5 katolikus pap, továbbá 2—2 ügyvéd, tisztviselő, kereskedő, 1—1 gyógyszerész, esküdt, tanító, földmunkás, pákász, gazdász, és végül egy bognármester.[154]

Az 1922. évi nemzetgyűlési választások két részletbenz ajlottak le. 1922. május 28-án a nyilt szavazással választó 141 kerületben, június 3-án a 44 titkosan választó kerületben. A választásokra jellemző volt a kormánypárt, az egységespárt egyöntetű fellépése, illetve az ellenzék szétforgácsoltsága. Az egységespárt mellett 19 párt és párttöredék — köztük 7 keresztény — indult a választásokon.[155] A két kereszténypárt vetélkedése szempontjából érdekesek a sopron- és vasmegyei eredmények. Sopronban megbukott Klebelsberg belügyminiszter. Andrássy és Hebelt Ede párharcából viszont az MSzDP került ki győztesen. A megye legtöbb kerületében pótválasztásra került sor. Sopron megyében három kereszténységocialista győzött, egy csak a pótválasztáson szenvedett vereséget, míg egy kereszténységocialista jelölttel szemben Zichy János győzött. Míg Sopron az MSzDP-t, a megye mezőgazgasági lakossága a falu felé fordult kereszténységocialistákat támogatta[156] (VII. sz. táblázat). A kormánytámogató kereszténypárt és a keresztény ellenzék küzdelme jellemezte a vasmegyei választásokat. A vasvári kerületben Vass József 2800 szavazatot kapott, míg Haller István 2095-öt. Köztük került sor június 8-án a pótválasztásra. Ezen a terror ellenére a kereszténységocialista Haller István győzött 1402 szavazattöbbséggel. Kétség kivül sikernek számított Haller István ceglédi mandátuma Gömbössel, és vasvári mandátuma Vass Józseffel szemben. A pártot ért jelentősebb kudarcok közül megemlítendő, hogy Győrött az 1922. június 11—12-i pótválasztáson a szociáldemokrata Miákits 5155 szavazatával szemben a Haller-párti dr. Boros Alán csak 4898 voksot kapott. Pécsett szintén pótválasztáson győzött a szociáldemokrata Esztergályos János (5514 szavazat) a

[153] HIL. HM. eln. Kat. pol. oszt. 50.005/31-1922/1023. cs. Szombathelyi csendőr ker. par. „T" március havi jel.

[154] OSzK. Aprónyomt. 1922. Vál. „Szólunk a néphez !"

[155] A keresztény pártok: 1. Keresztény Nemzeti Egység Pártja. Elnöke Huszár Károly. Programja a régi kereszténységocialista program. A királykérdés kikapcsolását vallja. 25 jelöltet indított (vidéken). 2. Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártja. Elnöke Haller István. A régi kereszténységocialista programot vallja, de legitimista és ellenzéki. 12 jelöltet indított (vidéken). 3. Keresztény Nemzeti Kisgazda, Földmíves és Polgári Párt. Vezetői gr. Andrássy Gyula és Friedrich István. Programja a kereszténységocialista program. A királykérdésben a jogfolytonosság teljes helyreállítása, restauráció alkotmányos eszközökkel; élesen ellenzéki (vidéken). 4. Kereszténységocialista Párt. Vezére Szabó József. Programja azonos Haller programjával, lényegében a KNEP fővárosi frakciója. 5. Régi Friedrich Párt. Programjuk azonos Friedrichével, de ellenzik a Hallerrel kötött paktumot (fővárosban). 6. Keresztény Egység Tábora. Vezére Wolff (Fővárosban). 7. Egyesült Keresztény Ellenzék. A Friedrich—Andrássy—Haller-pártok választási szövetsége a főváros egy kerületében. Ld. Világ, 1922. máj. 28.; Nemzeti Újság, 1922. máj. 29.

[156] Sopron Megyei Állami Levéltár, Alisp. évi jel. T8/3879. Jel. az 1922—1924. évről, 55; Világ, 1922. máj. 30., jún. 2., 7., 11., 14.; Népszava, 1922. máj. 30., jún. 14.

VII. *A sopronmegyei kerületek választási eredményei:*

	Szavazat		Többség
	1922. VI. 1.;	1922. VI. 11.; (pótvál.)	
Csepregi kerület:			
vál. jog.: 10 747			
Haller József KNEP	2 895	4 460	161
Rupprecht Olivér (Huszár—Ernszt)	3 881	4 299	
Avay János pártonkívüli	2 003		
Csornai kerület:			
vál. jog.: 16 247			
Griger Miklós ker szoc. földmívesp.	8 056	—	5 026
Molnárffy Béla Egységespárt	3 030	—	
Kapuvári vál. ker :			
vál. jog.: 10 423			
Csík József ker szoc. földmívesp.	4 567	—	871
Dömötör Mihály (Huszár—Ernszt)	3 696	—	
Lövői vál. ker.:			
vál. jog.: 8 399			
gr Zichy János pártonkívüli	2 677	3 993	973
Fersták Jenő (Haller-párt)	1 487	—	
Ötvös Lajos pártonkívüli	2 267	3 020	
Sopronkörnyéki ker.:			
vál. jog.: 8 968			
Östör József pártonkívüli	2 799	3 712	984
Blaschek Vilmos (Haller-párt)	2 086	2 728	
Kittel Ferenc (MSzDP)	1 052		

keresztényszocialisták jelöltje, dr. Gosztonyi Gyula nyugalmazott kúriai biró ellenében (2387 szavazat). Nagyigmándon (Komárom megye) a Kisgazdapárt egyik vezére, Szijj Bálint is pótválasztáson győzte le a keresztényszocialista Gerencsért 1543 szótöbbséggel.[157]

Hogyan alakultak a választási eredmények a fővárosban? Az 1922 évi eredményeket összevetve az 1920 évivel, kitünik a kereszténypártok, de főleg a keresztényszocialisták visszaesése. A választások az MSzDP nagyarányú győzelmét jelentették, a 25 fővárosi mandátumból tizet szerzett, míg a kormánytámogató kereszténypárt ötöt, az ellenzéki kereszténypártok négyet, a keresztény pártok összesen kilencet. A szociáldemokrata pártra adott szavazatok nagy száma, 10 mandátum és ezzel szemben Szabó József és Haller István keresztényszocialista mandátuma számszerűen szemlélteti a fővárosi erőviszonyokat a két tábor között. (VIII. sz. táblázat)[158]

[157] Világ, 1922. jún. 2., 3., 13.; Nemes D. szerk.: i. m. II., 287—288, 293—294, 297; PI. Arch. 658. f. 5/96. őe., 128., 141—142. fol.

[158] Ld. Budapest Székesfőváros Statisztikai Évkönyve XIII. évf. 1921—1924. Bp. 1925; Főv. Lt. IV-1428/a. pol. mozg. 1901—1931. Az 1922-es vál. ir.; *Konkoly Thege Gyula:* i. m.; Új Nemzedék, 1922. jún. 7., 8., 9.; Világ, 1922. jún. 8., 9.

VIII. *Az 1922. évi nemzetgyűlési választások eredménye Budapesten és környékén*

Kerület/párt	Szavazat	mandátum
I. vál. ker. (Buda)		
vál. száma: 75 323		
szavazott: 68 519		
érvényes: 67 259		
Keresztény Egység Tábora	18 286	2 (Wolff, Benárd)
Keresztény Nemzeti Földmíves és Polgári Párt	8 645	1 (Andrássy)
Kereszténységszocialista Párt	3 997	—
MSzDP	21 921	2
II. vál. ker. (Észak)		
vál. száma: 134 734		
szavazott: 123 655		
érvényes: 119 250		
Keresztény Egység Tábora	13 010	1 (Csilléry)
Szövetkezett Keresztény Ellenzék	7 530	1 (Haller I.)
Régi Friedrich Párt	3 569	—
MSzDP	48 119	4
III. vál. ker. (Dél)		
vál. száma: 142 423		
szavazott: 130 612		
érvényes: 125 208		
Keresztény Egység Tábora	22 145	2 (Ernszt, Usetty)
Keresztény Nemzeti Földmíves és Polgári Párt	11 297	1 (Friedrich)
Kereszténységszocialista Párt	8 463	1 (Szabó J.)
MSzDP	51 798	4
Budapesten össz.:		
vál. száma: 352 480		
szavazott: 322 786		
érvényes: 311 719		
Keresztény Egység Tábora	53 441	5 (17,1%)
Szövetkezett Keresztény Ellenzék	7 530	1
Keresztény Nemzeti Földmíves és Polgári Párt	19 942	2
Kereszténységszocialista Párt	12 460	1 (3,9%)
Régi Friedrich Párt	3 569	— (1,1%)
Ker. ellenzék össz.:	43 501	4 (13,8%)
MSzDP	121 838	10 (40%)
Pestkörnyéki kerület		
érv. szav.: 81 332		
Egységespárt	10 953	1 (Tamássy J.)
Wolff-párt	6 133	—
Andrássy-párt	6 369	—
MSzDP	45 829	3 (Miákits, Szabó I., Saly E.)

Az országos választási eredményeket értékelve, az egységpárt nagyarányú győzelmét látjuk. (IX. sz. táblázat)[159] Második legnagyobb párt az MSzDP

IX. *Az 1922. évi választások végleges eredményéről a belügyminiszter az MTI útján 1922. június 13-án jelentette*

Párt	Mandátum
Egységes párt	140
Huszár—Ernszt párt	15
Heinrich csoport	2
Kormánytámogató pártonkívüli	9
Kormánypártoló össz.	166
Friedrich—Andrássy párt	12
Haller-párt	8
Rassay-párt	8
Batthyány-párt	2
Vázsonyi-párt	4
MSzDP	25
Pártonkívüli ellenzéki	17
Ellenzék össz.	76
Közömbös pártonkívüli	2
Függőben	1
Összesen	245

[159] Ld. Világ, 1922. jún. 14.; Új Lap, 1922. jún. 15. A függőben levő és „közömbös pártonkívüli" mandátumok az egységespárté lettek, így annak mandátumai 143-ra emelkedtek. Mivel célunk nem a választások egészének vizsgálata, ezért csak a választások után közvetlenül kiadott hivatalos belügyminiszteri tájékoztatást vettük alapul. A később keletkezett források ehhez képest eltérést mutatnak, ami nyilván a közben történt változásokból adódik. Ezek táblázatos összefoglalása a következő:

Az 1922. évi nemzetgyűlés összetétele:

A párt neve	Szavazat	Mandátum		
		I.	II.	III.
Keresztény Kisgazda, Földműves és Polgári Párt (Egységes Párt)	813 292	143	137	147
Nemzeti Polgári Párt (Heinrich)	23 252	2	2	2
Keresztény Nemzeti Egység Pártja (Huszár—Wolff)	171 780	20	15	14
Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártja (Haller)			9	5
Keresztény Nemzeti Földműves és Polgári Párt (Andrássy—Friedrich)	118 066	11	12	11
Szövetkezett Keresztény Ellenzék	13 894	1	—	—
Keresztény Szocialista Párt	12 460	1	—	—
Nemzeti Munkás Párt	6 340	1	1	1
Egységes Nemzeti Demokrata és Szabadelvű Párt (Vázsonyi)	85 216	8	4	4
Független Kisgazda, Földműves és Polgári Párt (Rassay)	58 280	4	6	6
Független és 48-as Kisgazdapárt (Herczeg)	43 782	3	2	2
Független és 48-as Kossuth Párt (Batthyány)	18 388	2	1	1
Szociáldemokrata Párt	278 124	25	24	24
Pártonkívüliek	144 512	24	31	28
Egyéb szavazat	25 520	—	—	—
Összesen:	1,812 906	245	244	245

lett. A kereszténypárti frakciók közül a kormánytámogató Huszár-Ernszt-Wolff párt ért el legjobb eredményt; ezt követte a Friedrich-Andrássy-féle legitimista párt, míg a Haller István vezette keresztényszocialisták a legkisebb kereszténypárti frakcióvá zsugorodtak. A kereszténypárti mandátumok összességükben azonban mintegy tizzel meghaladták az MSzDP mandátumainak számát. A keresztényszocialisták 8 mandátumából 6 vidéki, 2 budapesti. Haller István maga 3 mandátumot hozott (Cegléd, Vasvár, Bp. II.), a sopronmegyeiek szintén hármat. A Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártja (Haller-párt) képviselői a következők lettek:

Csik József	Kapuvár (Sopron m.)	rk. lelkész
Griger Miklós	Csorna (Sopron m.)	rk. lelkész
Haller István	Cegléd (PPSK m.)	hirlapíró
Haller István	Vasvár (Vas m.)	
Haller István	Bpest II.	
Haller József	Csepreg (Sopron m.)	ügyvéd
Szabó István	Öttevény (Győr m)	volt tényl. tiszt
Szabó József	Bpest III.	ker. szoc. titkár

A marcali választókerületben a Haller-párt programjával választották meg Strausz István volt államtitkárt is, aki azonban a nemzetgyűlésben pártonkívüli ellenzéki keresztény képviselőként tevékenykedett. (Haller fővárosi mandátumát Homonnay Tivadar kapta meg.) A kereszténypártok választási eredményei tehát elmaradtak a KNEP 1920-as sikere mögött, számszerűen is jelezve a kereszténypárti erők visszaszorulását, illetve átszivárgását a kormánypártba. A volt KNEP mandátumainak egy részét a titkos kerületekben az MSzDP, a nyilt szavazásos kerületekben az Egységespárt hóditotta el.[160]

A választások megfeleltek Bethlen várakozásának. Új kormányát 1922. június 16-án a törvényhozás negligálásával alakitotta meg. A kabinetben a kormánytámogató kereszténypárt egy tárcát kapott, a választásokon kibukott Vass József került a népjóléti minisztérium élére. A változás jól szemlélteti, hogy Bethlen a keresztényszocialisták közül már csak Vassal és Ernszttel volt hajlandó együttműködni.[161]

1922 július végén, augusztus elején a konszolidáció jegyében félreállított keresztény ellenzék szélsőséges elemei új potenciális szövetségesre találtak korábbi ellenfelükben, Gömbös Gyulában, aki Bethlen ellen kezdett konspirálni. Az egységespárt fajvédő csoportja ún. „keresztény fajvédelmi" tömörülést akart létrehozni antiszemita, szélsőjobboldali fajvédő programmal. A „jobboldali koncentráció"-nál Gömbös, Wolff, Friedrich és Haller neve szerepelt gyakrab-

---

A 2200/1922. ME sz. rendelet alapján összeírt választók száma: 2 382 084.

I. A m. kir. kormány 1926. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv, Bp. 1929, 285. Ezt fogadja el Nemes D. szerk.: i. m., II., 300–301.

II. Parlamenti Almanach az 1922–1927. évi nemzetgyűlésre (Sturm-féle Országgyűlési Almanach) szerk.: Baján Gyula, Bp. 1922. MTI.

III. *Rudai R.*: i. m., 47–48.

[160] HIL. HM. eln. Kat. pol. oszt. 50. 279/1922-1025. cs. jún. 12.; OL. K-2. Ngy. Lt. 337. cs. A/I-6-1922; Új Lap, 1922. jún. 15.

[161] OL. Filmtár. MT. jkv. 967. d. 1922. jún. 18.

ban.[162] A Haller-vezette keresztényszocialisták mellett Gömbösék az Ébredő Magyarok Egyesülete (ÉME) csatlakozására is számítottak. Az új blokkalakítási kísérlet mögött az a törekvés állt, hogy a kurzus félreállított csoportjai összehangolt harcot kezdjenek elvesztett pozícióik visszaszerzéséért. Bethlen erélyes fellépéssel ekkor még megakadályozta Gömböséket a külön pártalakításban.[163]

A szélsőjobboldali kisérleteknél komolyabb tényező volt a keresztény politikában 1923 elején gróf Zichy János jelentkezése. Zichy 1923 január-februárban hozzákezdett az új, egységes kereszténypárt megteremtését célzó tárgyalásokhoz, amelyek Bethlen István szalonképes jobboldali keresztény ellenzékét eredményezték az év végére. A Zichy János körül gyülekező konzervatív katolikus arisztokraták magukat Nemzeti Összetartás Társas Kör-nek nevezték. 1919—1922 között tartózkodtak a politikai szerepléstől, tehát nem is kompromittálták magukat a kurzusban. Mint azt Zichy 1923 februárban Csernochhoz írt levelében kifejtette, a Nemzeti Összetartás Társas Kör a jogfolytonosság alapján álló „értékes conservatív elemek" csoportja, akik nem hívei a kormánytámogatásnak, ellenzékiek, de ugyanakkor nem törekszenek kormánybuktatásra. Ehhez a csoporthoz csatlakozhatnak az Ernszt-pártból „az értékek".[164] Zichy levele képezte az új katolikus párt alapját, és fogalmazta meg azt a Horthy-korszak végéig fennálló kereszténypárti politikát, amely ellenzék volt úgy, hogy nem törekedett ellenzék lenni. Zichyék a keresztény politikában ugyanazt valósították meg, amit Bethlen a nagypolitikában: leszámolást a szélsőségekkel, a szociális demagógiával, és csak az arisztokrata, agrárius-konzervatív uralkodó osztály tagjaira építettek. Április elején Zichy a Nemzeti Újságban részletesen körvonalazta programját: ennek lényege a középút politikájának meghirdetése a katolikus oldalról. A középút célja azonos Bethlenével: a konszolidáció. Jelenti az uralkodó osztályok, mindenek előtt a nagybirtok gazdasági stabilításának a helyreállítását; „a tradicionális alap", azaz a történelmi osztály hatalmának, az arisztokrácia politikai szerepének — beleértve az egyházi nagybirtokot is — helyreállítását. Jelenti végül az elvi legitimista álláspontot.[165]

A keresztényszocialisták előtt világos volt, hogy a Zichy-féle kereszténypárttól még annyit sem várhatnak, mint annak idején a Néppárttól. Ezért az 1923 február eleje óta folyó pártszervező munka eredményeként, 1923 pünkösdjén (május 20—21-én) Budapesten megtartották az Országos Keresztényszocialista Párt újjáalakuló kongresszusát. A kongresszuson 48 helyi keresztényszocialista pártszervezet képviseltette magát. Ezzel egyidőben ülésezett a Keresztény Szocialista Földmunkások és Földmívesek Országos Szövetsége is, amelynek tagságára alapozták az új pártot. A párthoz hét képviselő csatlakozott: Haller István, Haller József, Griger Miklós, Szabó József, Csik József, Homonnay Tivadar és Szabó István (öttevényi). Részt vettek a pártalakításban a parlamentből kibukott politikusok közül Turi Béla, Kutkafalvy Miklós, Székely János, Korodi-Katona János és mások. A párt elnökévé Haller Istvánt választották, a főtitkár Szabó József lett. A 15 tagú pártvezetőségnek rajtuk

[162] HIL. HM. eln. Kat. pol. oszt. 50. 279/1922-1025, 1922. aug. 10.; Világ, 1922. júl. 29., szept. 20.; Népszava, 1922. szept. 20.; Szózat, 1922. szept. 26.

[163] Népszava, 1922. okt. 27.; HIL. HM. eln. Kat. pol. oszt. 50. 279/1922-1025. okt. 13. A Népszava a „svábok lázadásáról" írt.

[164] EPL. Cat. C/365-1923; Nemzeti Újság, 1923. jan. 12.

[165] Nemzeti Újság, 1923. ápr. 1.

kivül Csik József, Krizs Árpád, Griger Miklós lelkészek, Kocsán Károly, Korodi-Katona János, Homonnay Tivadar, Lakatos Géza, Székely János, Tobler János, Zibolen Endre is tagja lett. A párt új szervezeti szabályzatát Korodi-Katona terjesztette be, a pártprogramot pedig Lakatos Géza ismertette. Mindkettőt változtatás nélkül elfogadták. Vitára nem is volt ok, hisz az aktuálpolitikai változtatásoktól eltekintve a korábbi programok megismétlése volt. A kongresszussal ismét helyreállt az a helyzet, hogy a keresztény szakszervezetek és a kereszténységocialista politikai mozgalom egyesült. A pártkongresszus a községpolitikai és megyei politikai szervezkedést tűzte ki célul. Haller zárszavában aláhúzta, hogy a mozgalom támaszkodni kiván a kereszténységocialista szakszervezeti internacionálé segítségére is, mint külső háttérre.[166]

A kereszténységocialista párt azonban nem tudott kibontakozni. Ennek fő oka a hierarchia új álláspontja, s közvetlenül a már ismertetett Zichy Jánosféle tervek voltak. Így a Kereszténységocialista Párt 1923 nyarán újra a fajvédők felé közeledett. Ekkorra kenyértörésre került sor Bethlen és Gömbös között. Augusztus elején megalakították a Fajvédő Pártot. Ismét megindultak a tárgyalások Gömbös, Friedrich és Haller vezetésével a szélsőjobboldali szövetség létrehozásáért. A megbeszélések 1923. augusztus 23-án eredményre vezettek: közzétették a keresztény politikusok ellenzéki szövetségének megalakulását: a deklarációt a fajvédő párt, a kereszténységocialista párt és egyes „keresztény nemzeti alapon álló ellenzéki képviselők" írták alá.[167] Wolff most szembefordult Gömbösékkel és kitartott a kormány mellett, pontosabban ekkor már Zichy Jánosék felé tekintett.

1923. december 18-án bontott zászlót a Keresztény Nemzeti Gazdasági Párt. Ezzel megvalósult Zichy János és körének elképzelése, a konzervatív katolikus parlamenti párt létrehozása. Programja a konzervatív agrárius szellemben értelmezett kereszténydemokrácia — ahogy azt Wolff az alakuláskor kifejtette. Ez azonban nem jelentett mást, mint a Bethlen-rendszer struktúrájába illeszkedő katolikus politikát. Az új párt élére 5 tagú vezetőség került: Zichy János, Czettler Jenő, Ernszt Sándor, Hegyeshalmy Lajos és Wolff Károly személyében. Az új párt egyesítette az agráriusokat (Zichy—Czettler), a volt Néppárt konzervatív csoportját (Ernszt) és az „új irányzatok" közül a városi középrétegekre és katolikus polgárságra építő keresztény csoportokat (Hegyeshalmy, Wolff). Kimaradtak a pártból a szélsőségek: a kereszténységocialista csoport és a szélső-legitimisták (Andrássy-csoport), akik a beilleszkedésnek ezt a módját nem tudták, vagy nem akarták elfogadni.[169] A konzervatív kereszténypárt megalakulásával végképp pontot tehetünk a keresztény politika, közte a kereszténységocialista politikai mozgalom forradalmi válság-

[166] EPL. Cat. 55/1191-1923; Nemzeti Újság, 1923. máj. 23.; A Nép, 1923. máj. 23.; Népszava, 1923. máj. 29.; A Kereszténységocialista Párt programja. Bp. én. (1923. máj. 20—21.). A Kereszténységocialista Párt szervezeti szabályzata. Bp. én. (1923. máj. 20—21.)

[167] Nemzeti Újság, 1923. aug. 24., Világ, 1923. aug. 24. Fajvédők: Gömbös Gyula, Eckhardt Tibor, Zsilinszky Endre, Bell Miklós, Ullain Ferenc, Zsirkay János, Hir György. Kereszténységocialisták: Haller István, Homonnay Tivadar, Csik József, Haller József, Szabó István, Szabó József, Griger Miklós. Egyénileg csatlakozók: Friedrich István, Huszár Elemér, Lendvay István, Bogya János, Kiss Menyhért.

[168] Nemzeti Újság, 1923. dec. 19. A Keresztény Nemzeti Gazdasági Párt nyilatkozata (program); A Nép, 1923. dec. 20.

gal kezdődő, a forradalmak alatti átalakulásával folytatódó, majd az ellenforradalomban tetőző korszakára, amely a konszolidáció kezdetén gyors hanyatlásnak indult és ellenzékbe szorult.

Е. Гергей:

Политическая роль христианских социалистов в первие годы контрреволюционного режима (1919–1923)

(Резюме)

Самый значительный этап христианскосоциалистического движения в Венгрии, когда оно базировалось на широком участии в нем масс и имело наступательный характер, утраченный в эти же годы, датируется 1919–1923 гг. В годы белого террора христианский социализм превратился в социальную и политическую силу, стремившуюся возглавить контрреволюционный режим. Изучение христианского политического движения, опиравшегося на массы католиков и католическую церковь, но в то же время подчеркивавшего свой интерконфессиональный характер, по мнению автора, необходимо для выяснения генезиса, базиса и характера контрреволюционного режима.

Временное выдвижение христианских социалистов на первый план сделалось возможным благодаря тому, что после 1919 г. исчезла большая часть тех препятствий, которые ранее, в Венгрии эпохи дуализма, препятствовла развертыванию движения. После падения пролетарской диктатуры господствующие классы оказались неспособными осуществлять политическую власть традиционными средствами, а партии рабочего класса, потерпевшие поражение были дезорганизованы. В этих условиях и выдвинулся христианский социализм как относительно самостоятельное мелкобуржуазное политическое течение. Об этом свидетельствовало, между прочим, вхождение христианскосоциалистических политических деятелей в правительство, их участие в осуществлении власти. В период кризиса (в растности, во время т. н. консолидации Бетлена) оказалось возможным проведение собственной политики христианскими социалистами и христианскими консерваторами, то есть представителями кулачества и расистов, опиравшимися на возросшую активность масс мелкой буржуазии и средних слоев. В этом аморфном объединении представители кулачества и расисты находились на одном из полюсов, на другом полюсе находилась христианская партия, точнее — входившие в нее массы консервативно-настроенных католиков, то есть христианские социалисты, выдвигавшие больше социальных требований и склонные к осуществлению крайностей.

В течение августа и сентября 1919 г. была создана христианскосоциалистическая по своему характеру политическая массовая партия, пользовавшаяся поддержкой епископов. В конце октрября 1919 г. Христианская Социальная Экономическая Партия слилась с Христианской Национальной Партией Фридриха. Созданная таким образом Партия Христианского Национального Единения с самого начала своего существования отказалась представлять интересы христианскосоциалистических масс мелкой буржуазии. В новой партии, представлявшей собой аморфный союз фракций, группа консервативно настроенных крупных землевладельцев и церковников начала оттеснять на задний план мелкобуржуазные элементы и представителей христианских профсоюзов. С начала 1920 г. христианским социалистам внутри этой партии уже приходилось бороться за сохранение завоеванных ранее позиций. Фракционная борьба внутри новой партии осложнялась противоречиями между легитимистами и сторонниками свободного избрания короля. Эти противоречия разделяли не только новую партию и партию мелких сельских хозяев, но и отдельные группы внутри партий. Королевские путчи 1921 г. углубили внутренний кризис в христианской партии.

Наступление христианкого социализма было остановлено стремлениями Бетлена к консолидации режима. Они же вызвали явный упадок христианского социализма. В политическом отношении пакт Бетлена и Пейера (признание социал-демократической партии), а также т. н. рукопожатие Нандьатади и Бетлена (создание Партии Единства возвестили о

крахе христианского движения. Конкретное выражение он нашел в распаде Партии Христианского Национального Единения. Вместо нее образовались легитимистская партия Андрашши—Фридриха, христианскосоциалистическая партия Халлера и поддерживавшая правительство партия легитимистских принципов Эрнста—Хусара. Отдельные группы бывшей христианской партии примкнули к Партии Единства Иштвана Бетлена. На международной арене это изменение проявилось в возвращении в Ватикане папы Пия XI к принципам католического действия, противопоставляемым христианским политическим движениям. Признаками такого возврата к принципам католического действия были прекращение поддержки папой Партии Итальянского Народа и примирение с фашистским движением.

Стабилизация капитализма и в Венгрии сопровождалась отказом от политических концепций христианского социализма, а затем и от принципов христианской партии. Поведение венгерского клира было адэкватно поведению Ватикана: после неудач легитимистских путей венгерский клир отказывается от поддержки фракций христианской партии, оппозиционной правительству, и становится опорой Партии единства. В концепции Бетлена уже не было места христианскому социализму, а другим формам католического политического движения отводилось второстепенное или третьестепенное место в системе политических партий. Реорганизованная в Троицын день 1923 г. Христианскосоциалистическая Партия ушла в оппозицию. Организовавшиеся под руководством графа Яноша Зичи консервативно настоенные католики-аристократы, объединившись с остатками бывшей народной партии, образовали в конце 1923 г. такую парламентскую Христианскую партию, которая стала средоточием католического политического движения в течение всего периода господства Хорти. Она поддерживала его власть, поддерживала правительство. Оппозиционность этой партии состояла в том, что она отмежовывалась от режима, когда это соответствовало интересам господствующих классов.

J. Gergely:

Rôle politique des socialistes chrétiens hongrois pendant les premières années de la contrerévolution (1919—1923)

(Résumé)

La période la plus importante du socialisme chrétien hongrois fut les années allant de 1919 jusqu'à 1923, une période offensive marquée par un mouvement de masse et puis par l'élimination de ce caractère offensif du socialisme chrétien. Pendant les années de la terreur blanche le socialisme chrétien devint une force sociale et politique d'avant garde de la contre-révolution. Par l'examen de ce mouvement politique chrétien appuyant sur les masses et l'Église catholique mais soulignant toujours son interconfessionalisme, nous avons l'intention de fournir des éléments à la question de la genèse, de la base sociale et du caractère du régime.

La fait que les socialistes chrétiens hongrois ont réussi à se placer provisoirement en premier plan a été rendu possible après 1919 par l'élimination de la majorité des obstacles qui — plus tôt dans la Hongrie de l'époque de la double Monarchie — avaient empêché le dégagement du mouvement. Après la chute de la dictature du prolétariat les classes dominantes ne furent plus capables d'exercer le puvoir avec leurs moyens habituels et les partis de la classe ouvrière se trouvèrent battus, désorganisés. C'est à ce moment que le socialisme chrétien put gagner du terrain comme un mouvement petit bourgeois relativment autonome. Une preuve de ce phénomène la participation de politiciens socialistes chrétiens dans le pouvoir gouvernemental. Le groupement politique composé des socialistes chrétiens et chrétiens conservateurs ainsi que des «petits propriétaires» et des racistes et appuyant sur des petits bourgeois et des couches moyennes fut propice — pendant la période de la crise, jusqu'à la consolidation réalisée par Bethlen — à mener une politique particulière, à représenter dans une certaine mesure une alternative. A l'intérieur de cette construction amorphe le contrepoint des «petits propriétaires» et des fascistes fut formé par le parti chrétien pour mieux dire les masses catoliques conservatrices de ce dernier et par les

socialistes chrétiens qui avaient une pensée plus sociale mais que en même temps avaient l'inclination pour des extrémités.

Au cours des mois d'août et de septembre 1919 un parti de masse de caractère socialiste chrétien s'est formé jouissant alors de l'appui du corps épiscopal. Fin octobre 1919 le Parti Économique Socialiste Chrétien fusionna avec le Parti National Chrétien de Friedrich. Le Parti de l'Union Nationale Chrétienne (KNEP) ainsi formée signifia l'abandon de la conception d'un parti de masse petit bourgeois socialiste chrétien. Dans le nouveau parti composé d'une alliance relachée de différentes fractions le groupe des grands propriétaires terriens et des ecclésiastiques se mirent aussitôt à refouler les éléments petits bourgeois et l'aile syndicaliste chrétien. A partir du début 1920 les socialistes chrétiens se trouvèrent d'être forcés de lutter pour leurs positions déjà acquises au sein même du parti (KNEP). Les combats de différentes fractions à l'intérieur du parti furent encore compliquées par l'opposition des légitimistes (pro-Habsbourg) et des „libre-électeurs" royalistes. La crise intérieure du parti chrétien fut encore aggravée par les putschs du roi en 1921. La période offensive du socialisme chrétien fut arretée par les tentatives de Bethlen à la consolidation politique et économique du régime. Le mouvement fut non seulement arrêté mais aussi mené à un déclin spéctaculaire. Sur le plan de politique intérieure ce processus fut marqué par le pacte entre Peyer (lieder du parti Social-Démocrate) et Bethlen (donc la réconnaissance du Parti Social-Démocrate) et par la réconciliation de Nagyatádi (Parti des petits propriétaires) avec Bethlen (constitution du Parti Unifié). L'élimination de la conception des socialistes chrétiens se manifesta dans la dissolution du KNEP. Les succeseurs de ce parti furent: un parti légitimiste (Andrássy, Friedrich), le parti socialiste chrétien (Haller) et un parti légitimiste de principe et supporteur du gouvernement (Ernszt et Huszár). Certains groupes de l'ancien parti chrétien ont rejoint le Parti Unifié de Bethlen. Sur le plan international le changement fut marqué par le retour de Pie XI. au Vatican à l'action catholique à 'opposée des mouvements politiques chrétiens. Ce qui se fut manifesté par le renoncement d'appuyer dorénavant le Partito Popolare Italiano et qui aboutit à la réconciliation avec le mouvement fasciste.

KÖZLEMÉNYEK

Jean Bérenger:

A francia politika és a kurucok (1676—1681)

II. Rákóczi Ferenc szabadságharcáról írt legújabb munkájában Köpeczi Béla jogosan fájlalja, hogy a magyarok és a francia kormány közötti kapcsolatokat mindezideig csak kevéssé tanulmányozták.[1] Remélve, hogy egyszer majd részletesen bemutathatjuk a francia királyság — gyakran vitatható — szerepét a Wesselényi-féle összeesküvésben,[2] most ebben a rövid tanulmányban szeretnénk felvázolni, milyen szerepet játszott a francia kormány Thököly Imre felkelésében. Thököly 1676-tól 1699-ig, a karlócai békéig harcolt, ekkor ő is, mint a magyar függetlenség annyi bajnoka, törökországi emigrációba kényszerült.[3]

A Habsburg elnyomással szemben az ellenállási mozgalom 1671-től kezdve indult és 1672 során komolyan megszerveződött, amikor is a jogtalan birtokelkobzásokkal sújtott magyar nemesség felismerte, hogy semmi sem állíthatja meg a bécsi udvar által kivánt megtorlást. A kuruc felkelést már ekkor fontosságának megfelelően itélte meg Vanel, a nagyközönség előtt is ismeretes *Histoire des troubles de Hongrie* című művében.[4]

A fiatal Thököly Imre is a megtorlás egyik kárvallottja volt. Mivel apja, Thököly István megtagadta, hogy váraiba császári katonaságot fogadjon, Heister tábornok 1670 novemberében ostrom alá vette a család árvai várát. A 13 éves Imre ekkor Likava várába, majd hamarosan Erdélybe menekült. Csatlakozott a bujdosókhoz, 1677-ben a Nagybányát elfoglaló kétezer ember parancsnoka. 1678-ban Wesselényi Pálnak, a néhai nádor unokatestvérének visszavonulása után átvette a bujdosók vezetését.

A francia kormány csak 1674-ben ébredt tudatára, hogy az 1668-ban kissé elsietetten magukra hagyott elégedetlenek a hasznára lehetnek. Amikor Frigyes Vilmos brandenburgi választófejedelem felhagyott a magyar protestánsok védelmezésével, a francia kormány felismerte, hogy ez utóbbiak értékes segítséget jelenthetnek az Ausztriai Ház ellen folytatott közös harcban. Így jött létre a mintegy tizenöt évig tartó

[1] *Köpeczi Béla:* La France et la Hongrie au début du XVIIIe siècle. Étude d'histoire des relations diplomatiques et d'histoire des idées. Bp. 1971. 9—10. — Vö. *Orel Géza:* Thököly diplomáciája. Bp. 1906.

[2] *J. Bérenger:* A francia—magyar kapcsolatok Wesselényi nádor összeesküvése idején (1664—1668). Történelmi Szemle, 1967. 275—291. Ezt a tanulmányt monográfiává kívánjuk fejleszteni, francia nyelven bemutatva az 1662-től 1772-ig terjedő évtized magyar politikai életét a pozsonyi félbeszakadt országgyűléstől a Helytartótanácsnak, az abszolutista kormányzás szervének felállításáig, amely a Habsburg-érdekek és az ellenreformáció kiszolgálója volt.

[3] A témáról szóló magyar irodalom: *Gergely Samu:* Thököly Imre és a francia diplomácia, Magyar Történelmi Tár, 1886. 333—352, 480—502; *Angyal Dávid:* Késmárki Thököly Imre I—II. 1888—89. Vö. még *Kosáry Domokos:* Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába. I. Bp. 1951. 401—403.

[4] *Vanel* (= Sandrart de Gilles?): Histoire des troubles en Hongrie. 4 kötet, Paris 1685—86. Ld. még *Jean Le Clerc:* Histoire d'Emeric Comte de Tekeli, Köln, 1694.

együttműködés a francia király ágensei és a magyar felkelők között. Ugyanis a helyzet olyan volt, hogy a bujdosók többet várhattak a Habsburgok ellenségeinek pénzsegélyeitől, mint a császárral szövetséges protestáns hatalmak, Svédország, Brandenburg vagy Hollandia közvetítésétől. Bár Ruyter admirálisnak sikerült a nápolyi gályákról a még életben maradt magyar prédikátorokat megmentenie és a bécsi holland követ, Hamel Bruyninx közvetített az 1681-es országgyűlés idején, a hollandok szerepe mindamellett korlátozott és közbenjárásuk eredménye csekély volt. Ugyanakkor ezzel egyidőben jelentős pénzsegéllyel támogatták a császárt. A protestáns szövetségesek minden közbenjárása a magyar protestánsok érdekében megtört Lipót császár hajthatatlanságán, ahogy ezt Esaiás Bufendorf, a bécsi svéd követ világosan meg is írta.[5]

I. Lipót merevsége tehát tág teret nyitott a francia diplomácia számára, s az két alkalommal hatékonyan együtt is működik majd Thököly Imrével, a hollandiai háború végén és a reuniós politika aktív szakaszában, vagyis nagyjából hat évig, 1676-tól 1682-ig. Jogi szempontból azonban súlyos problémát vetett fel egy törvényes Monarchia és az uralkodójuk ellen fellázadt alattvalók közötti kapcsolat. A szövetségkötés csak a két hatalom közötti nyilt háború esetén volt lehetséges, mint például 1640-ben a francia—spanyol háború idején, amikor XIII. Lajos támogatta a törvényes uralkodójuk, IV. Fülöp spanyol király ellen fellázadt katalánokat. És senki sem vonhatta kétségbe I. Lipót törvényességét a magyar trónon: Lipót főherceget az ország alaptörvényeinek megfelelően az 1655. évi országgyűlés választotta meg, miután elfogadta a bátyjára, IV. Ferdinándra rákényszerített koronázási hitlevelet. Ugyanezen országgyűlés idején meg is koronázták.[6] A magyar közjog szerint tehát I. Lipót hatalma teljesen törvényes volt, mégha a protestánsok fel is róhatták neki, hogy helytelenül értelmezi a hitlevelet és helytelenül alkalmazza az ország vallási törvényeit. Igaz, a nemesség az 1222. évi Aranybulla 31. pontja értelmében a törvényszegő uralkodónak ellenállhatott („jus resistendi"), de valójában itt egy régi középkori jogi formulának új, Bocskai idején kialakított értelmezéséről volt szó, hogy igazolják a nemesség fegyveres felkelését a Habsburgok ellen.[7] Az ellenállási jogot az udvar erősen vitatta, végül az 1687-es országgyűlésen el is töröltette. Ellentétben állt az ellenállási jog a francia kormánynak oly kedves abszolutista tanokkal is.

A rendszeres diplomáciai kapcsolat kialakítása tehát nagy nehézségekbe ütközött. Az örökös tartományok és Magyarország között fennálló perszonálunió következtében ez utóbbi minden önálló diplomáciai képviseletet elvesztett, a XVII. századi országgyűlések ismételt panaszai ellenére.[8] A császári követek képviselték a magyar királyságot is és a

[5] „Und solches verstehen auch die kaiserlichen Ministri dergestalt wohl, dass der Reichsvice Kanzler (Gr. Königsegg) mir einmal offenherzig heraussagte, dass der Kaiser auf alle der Evangelischen wegen einkommende Intercessionen nicht überall zu reflectieren habe, in Betrachtung dass, wenn diejenigen, so in favorem Evangelicorum arbeiteten, des Kaisers Freunde wären und in dessen Interesse stünden, sich dadurch nicht irren lassen würden, wenn man ihrem petitis in diesem Stück schon nicht deferierte; wären sie aber dem Kaiser ohnedem zuwider, so würden sie sich auch dadurch nicht besänftigen lassen, sollte er gleich ihnen diesfalls zu Gefallen leben, vielmehr des Kaisers Schwachheit und Inconstance daraus colligieren." — *Esaias Bufendorf:* Bericht über Kaiser Leopold, seinen Hof und die österreichische Politik (1671—74). Kiadta *Karl Gustav Helbig,* Leipzig 1862. 50—51.

[6] Wien, Haus-, Hof- und Staatsarchiv (a továbbiakban HHStA) Staatskanzlei, Hungarica. Comitialia. 395. kötet, Acta Diaetalia, Diarium Diaetae 1665. Lipót Ignác főherceg megválasztására lásd még *J. Bérenger:* Les Gravamina Remonstrances des Diètes de Hongrie (1665—1681). Paris, 1973. 94—98.

[7] *Kálmán Benda:* Le Calvinisme et le droit de résistance des Ordres hongrois. (Études Européennes. Mélanges Tapié, Paris, Publications de la Sorbonne, 1973, 235—243).

[8] Nincs olyan országgyűlés, hogy a rendek a sérelmek közé ne vennék fel a régi követelést: legalább egy magyar megbízott is legyen a török Portán a császári rezidens mellett.

Bécsbe akkredikált diplomaták nem tárgyalhattak közvetlenül a magyarokkal, legyenek azok lázadók vagy sem. Egyébként ez volt a bécsi udvar egyik központi sérelme Grémonville francia követtel szemben, akit a Wesselényi-féle összeesküvés vezetőivel való összejátszással vádoltak. Ez a vád részben jogos, de sokban erősen túlzott is volt.[9] Addig is, amíg a francia király, a *Mémoires pour servir à l'instruction du Dauphin* c.[10] írásában kifejtett tételnek ellentmondva, igenis tárgyalni akart a magyar felkelőkkel, kerülőutat, azaz bécsi követe helyett diplomáciai ágenseket kellett használnia. Korábban velencei követe könnyen játszotta ezt a szerepet,[11] mivel Horvátország illetve a Dunántúl egy része és Velence között a gazdasági és kulturális kapcsolat szoros volt. Azonban Zrínyi Péternek és társainak szomorú vége óta erre gondolni sem lehetett, mivel Horvátországban szigorúan őrködtek a császári csapatok. Valójában két hely kínálkozott biztonságos titkos bázisul: a varsói és az isztambuli követség, amikor a XIV. Lajos és a Porta közötti bizalmas kapcsolatok ezt egyáltalán lehetővé tették.[12]

Másrészről Erdély nyújtott kényelmes lehetőséget a francia királynak arra, hogy feltűnés nélkül kapcsolatot tartson fenn a bujdosókkal. Hudita tanulmánya[13] megmutatta, hogy a francia diplomácia milyen nagymértékben élt ezzel a lehetőséggel a harmincéves háború során. XIV. Lajos személyes uralkodásának kezdete azonban egybeesett az erdélyi fejedelemség II. Rákóczi György alatti összeomlásával, s ettől kezdve, 1568 óta Erdély állása eléggé meghatározatlan volt. 1661-ben a Porta rákényszerítette fejedelemként Apafi Mihályt, ezt a középszerű, valódi hatalommal nem biró embert, aki kancellárja, Teleki Mihály befolyása alatt állt. A Porta elérte célját: Erdély többé nem gondolhatott arra, hogy önálló szerepe legyen a keleteurópai, gyakran szövevényes diplomáciában. Ez a fejlemény pedig igen súlyosan érintette a magyarországiakat, mivel addig Erdély volt az elégedetlenek természetes támogatója; ettől kezdve a Habsburg-hatalom ellen lázadó magyaroknak meg kellett nyerniük a Fényes Porta többé-kevésbé egyértelmű támogatását.

1670 után lazult Erdély török ellenőrzése és XIV. Lajos újra diplomáciai kapcsolatot teremtett Apafi Mihállyal.[14]

Az első időben Apafi fejedelem kancellárja, Teleki Mihály megkísérelte saját hasznára fordítani a francia segélyt, miközben ügyes kettős játékot folytatott a bécsi udvarral és a Portával. A francia diplomáciai ágensek egyébként Lengyelországból kiindulva tevékenykedtek, Franciaország varsói követe által fedezve, és annak irányításával. Roger Akakia du Fresne varsói követségi titkár, ez a kelet-európai kérdésekben igen tájékozott diplomata volt leginkább a francia-magyar közeledés mellett.

[9] Jacques Bretel de Grémonville, 1664 és 1673 közt Franciaország bécsi követe valóban többször találkozott titokban Nádasdy Ferenccel, a bécsi udvar azonban a legsötétebb ügyletekkel vádolta.

[10] A XIV. Lajos által 1661-ben és 1666-ban készített, befejezetlen memoárokat Dreyss adta közre a Documents inédits pour servir à l'Histoire de France c. kötetben, Paris. 1860.

[11] Pierre de Bonzi, Béziers püspöke, közvetlen kapcsolatot teremtett Zrínyi Miklóssal. Ld. *J. Bérenger:* Zrínyi Miklós három olasz nyelvű levele (Irodalomtörténeti Közlemények 1971, 621—624). 1665-ben Bonzit Varsóba küldték.

[12] *Kurt Koehler:* Die orientalische Politik Ludwigs XIV. Ihr Verhältnis zu dem Türkenkrieg von 1683. Leipzig. 1907. 125.

[13] *J. Hudița:* Histoire des relations entre la France et la Transylvanie au XVIIe siècle. Paris. 1927. 718.

[14] Ettől az időponttól kezdve nélkülözhetetlen forrás a párizsi Külügyminisztériumi Levéltár Correspondance politique állagának Hongrie és Transylvanie elnevezésű sorozata. A két állag rövid jegyzékét ld. *I. Kont:* Bibliographie française de la Hongrie. Paris. 1910.

Roger Akakia du Fresne, aki Párizsban született és XIII. Lajos orvosának volt a fia, egész életét a diplomáciának szentelte.[15] A münsteri tárgyalások idején a francia megbizott, Avaux gróf titkára volt. Majd Lengyelországba küldték, s ő volt Enghien hercege lengyel trónjelöltségének egyik fő szervezője. Béthune márki, a király varsói követe őt küldte Erdélybe, hogy vegye fel a kapcsolatot mind a bujdosókkal, mind pedig az erdélyi kormánnyal. Miután a nimwegeni béke után visszatért Lengyelországba, 1680-ban újabb küldetést biztak rá, de kegyvesztetté vált.

A kelet-európai politikai köröket jól ismerő Akakia ugyanis egyáltalán nem bízott az erdélyi kancellárban. Leleplezte Teleki Mihály kettős játékát,[16] és 1680. december 10-én azt javasolta, hogy közvetlenül Thökölyvel tárgyaljanak, aki ellenőrzése alá tudott vonni néhány várat a magyar—lengyel határon, így könnyű vele érintkezni és nélkülözhető Erdély.[17] Nem ez volt a Versailles-i hivatalok véleménye, azok fenn akarták tartani a kapcsolatot az erdélyi kormányzattal. Amikor Akakia Colbert de Croissy[18] külügyi államtitkárnak küldött újabb jelentéseiben is kitartott javaslata mellett, visszahívták[19] és 1681 elején Vernay-Boucault váltotta fel.[20] Akakia 1683-ban számüzetésben halt meg Danckában (Gdańsk).

Megint azt látjuk tehát, hogy a magyar—francia kapcsolatok elválaszthatatlanok a lengyel és azon felül az erdélyi közvetitőállomástól.

A francia diplomácia azt kérte a felkelőktől és az erdélyi fejedelemtől, hogy okozzanak katonai nehézségeket a császárnak. A magyarok ugyanis egy hatalmas átkaroló szövetségi rendszer részei, amelyik Lengyelországot és Törökországot foglalja magába; s éppúgy, mint a törökök vagy a lengyelek, a császár hátát fenyegették és ezzel zavart okozhattak akár katonai téren a Németországban hadakozó csapatok visszavonásával, akár diplomáciai téren, azáltal, hogy a császár nem bonyolódik teljesen bele a nyugat-európai ügyekbe. (Ha szóstatisztikai vizsgálatnak vetnénk alá a francia király és a külügyi államtitkár utasításait, a leggyakrabban előforduló szó a *diverzió* lenne.) Francia részről szinte soha sincs szó magyar függetlenségről vagy nemzeti királyságról: a bujdosók bábuk a francia diplomácia sakktábláján, ezzel magyarázható a támogatás felemás volta; ez is kifejezte, hogy a francia politika a felkelőket egy kicsit mindig lázadóknak tekintette.[21]

A szövetség előnyeit Akakia elég jól elemezte a királyhoz írt feljegyzésében 1676 novemberében. Ezt írja: „A királynak e diverzióval kapcsolatos költségei azért is hasznosak, mert egy szabad és harcias nemzetet mentenek meg az elnyomástól . . . Semmi sem ellensúlyozhatja jobban azt a nagy hatalmat, amire a császár tett szert ebben a háborúban . . . Mindez anélkül történik, hogy a király hajóit vagy legjobb csapatait kockáztatná, mivel csak pénzsegélyről van szó, amit mindenkor biztonságban el lehet küldeni Lengyelországon át."[22]

[15] *Hudiţa:* i. m., passim.

[16] *Hudiţa:* i. m., passim; Teleki Mihályra ld. *Trócsányi Zsolt:* Teleki Mihály. Bp. 1972.

[17] Akakia 1680. december 10-i jelentése, Paris, Archives du Ministère des Affaires Etrangères (Külügyminisztériumi Levéltár, a továbbiakban Páris, A.E.) Correspondance politique Hongrie (a továbbiakban: Hongrie) 3. kötet, 286. fol.

[18] Személyére és tevékenységére ld. tanulmányunkat a Le Conseil du roi. De Louis XII à la Révolution c. tanulmánykötetben (szerk. Roland Mousnier). Paris. 1969.

[19] A visszarendelő levél 1681. január 2-án kelt. Paris, A.E. Hongrie 3. kötet, 421. fol.

[20] „Instruction au Sieur du Vernay-Boucaud, envoyé extraordinaire en Transylvanie. Sain-Germain en Laye, 1681. január 2. A király által aláírt eredeti: Paris A.E. Hongrie 3. kötet 394—398. fol.

[21] Mémoires de Louis XIV, az 1666-os évből, i. m. I. k. 18. Béthune márkinak, az új varsói követnek adott utasítás (1676) Recueil des Instructions aux ambassadeurs, IV. k. Pologne. 143—144.

[22] Mémoire de Mr Akakia au Roi, 1676. november 17. Paris. Bibliothèque Nationale, Manuscrit français nº 10.638, fol. 181.

A hollandiai háború esetében pedig azt tervezik, hogy Magyarországon „második frontot" nyitnak, ami a császárt a Rajna mellett harcoló csapatai egy részének visszavonására kényszeríti. Ne felejtsük el, hogy a Montecuccoli vezette császári seregek Elzászt fenyegették.[23] Az ezügyben diplomáciai küldetéssel megbízott Forbin-Janson, marseille-i püspök, Franciaország varsói követe számára adott utasítás azt írta elő, hogy vonja be a lengyel királyt egy Poroszország vagy Szilézia elleni katonai vállalkozásba.[24] Janson a helyszinre érkezve úgy vélte, hogy el kell fogadni Sobieski János ajánlatát, amely a magyarországi elégedetleneknek adandó segítséget helyezte előtérbe, mondván: „ha megragadja az elégedetlenek által kért védelmet és egy hadtestnyi katonát küld oda, ezt könnyű bármilyen, általa óhajtott létszámban átjuttatni és ezáltal legalább annyi gondot okoz a császárnak, mintha Sziléziában támadná meg."[25]

A francia kormány tehát Sobieski János lengyel király kezdeményezésére gondolt újból arra, hogy felhasználja az elégedetlenek szolgálatait. De ha Sobieski érvelése gyorsan meg is győzte a marseille-i püspököt, nem állt ez a párizsi külügyminisztérium hivatalaira. A varsói francia követ jól látta, hogy Lengyelország nehéz helyzetben van. Mivel Ukrajnában hadban állt a törökkel, óvatosnak kellett lennie a császárral, tehát le kellett mondania egy Kelet-Poroszország elleni támadásról, hiszen a brandenburgi választófejedelem I. Lipót szövetségese volt. Szilézia vagy Poroszország közvetlen megtámadása tehát nem jöhetett szóba, lengyel szempontból egyedül a magyar diverzió volt könnyen megoldható. Forbin-Janson tehát nehéz tárgyalásokra kényszerült Párizzsal, amelyek végül is azt eredményezték, hogy nevetségesen kis támogatást bocsátottak a kurucok rendelkezésére. A francia udvar számára a lényeg az volt, hogy Magyarországon fenntartsák a nyugtalanságot, amíg Bécs és Versailles harcban állnak egymással.

Az első időkben, egészen a nimwegeni béke megkötéséig, a nemzetközi jogi gyakorlat felhatalmazta XIV. Lajost, hogy megszerezze az elégedetlenek segítségét és megbízást adjon Thökölynek, hogy I. Lipót ellen fegyveres támadást indítson, amely túlmenne a Felső-Magyarországon a magyar felkelők által végrehajtott szokásos gerilla-akciókon. E területen ugyanis 1675-től kezdve a jezsuita minisszionáriusok és a német helyőrségek Thököly kurucai miatt nem mozdulhattak ki a kisvárosokból vagy a végvárakból.[26]

XIV. Lajos varsói követe annál inkább meg volt győződve a magyarországi „diverzió" hasznosságáról, mivel a francia diplomácia nem tudta elérni, hogy keleti szövetségesei, Lengyelország és Törökország békét kössenek. Franciaország isztambuli követét ezügyben többször is durván elutasította a negyvezér, pedig ameddig Lengyelország nem kötött békét Törökországgal, nem támadhatja meg sem a császárt, sem szövetségesét, a brandenburgi választófejedelmet. Ezt a békét végül is csak 1676 októberében kötötték meg, Lengyelország számára kedvezőtlen feltételekkel. Forbin-Janson pedig két évvel korábban küldte az első küldöttséget Erdélybe Beaumont gróf vezetésével, 1675 februárjában pedig Roger Akakiát küldte oda, aki már májusban visszatért egy, a francia király és az erdélyi udvar (Apafi fejedelem, Teleki kancellár), valamint a felkelők közötti szövetség tervezetével. A francia kormány azonban nem akarta magát elkötelezni a lengyel—török béke megkötése előtt, jóllehet a keleteurópai politikai finomságokat jobban ismerő

[23] Elzászt Turenne mentette meg 1674—75-ös ragyogó téli hadjáratával. Annyi tanulság azonban megmaradt, hogy a császáriak állandó veszélyt jelentenek a francia királyság számára.

[24] A király 1674-i utasítása Forbin-Jansonnak: Recueil des Instructions aux ambassadeurs, IV. Pologne 135—141.

[25] Forbin-Janson a királynak, 1674. május 18. Paris A.E. Pologne. 40. kötet 301. fol.

[26] *J. Bérenger:* La Contre-réforme en Hongrie. 1671—1681. (Bulletin de la Société d'Histoire du protestantisme français, 1973.)

Forbin-Janson sürgette a királyt, hogy tegyen valamit, anélkül, hogy elkötelezné és költségekbe verné magát."[27]

Látható, hogy a francia diplomaták mozgási lehetőségei néha igen korlátozottak voltak, a királyi kormány pedig ügyelt a pénzre. Pedig a marseille-i püspöknek egy év óta kesztyűs kézzel kellett bánnia a felkelőkkel, akik nem szakították meg a tárgyalásokat a bécsi kormánnyal sem.[28]

Lipót császárra ugyanis két ellentétes irányzat hatott és a birodalmi kormány ennek megfelelően alapvetően megoszlott. Az egyik párt a felkelők elleni korlátlan háborúra buzdította és Zrínyi Péter és társai sikertelen összeesküvését arra akarta felhasználni, hogy rákényszerítse a magyarokra a katolikus vallást és alkotmányuk jelentős megváltoztatását. Ezt a pártot a jezsuiták, főleg pedig Müller atya, a császár gyóntatója vezette. A jezsuitákat támogatták a magyar főpapok, főleg pedig Bársony György,[29] egri püspök, aki Magyarországra alkalmazta a „Verwirkungstheorie"-t: mivel a magyarok fellázadtak törvényes uralkodójuk ellen, eljátszották jogaikat, így tehát egészen természetes, hogy katolikussá tegyék őket, akár erőszakkal is. A titkos tanácsban a nagybefolyású Hocher főkancellár eltökélte, hogy végez a magyarokkal, akikben örökös lázadót látott. Őt támogatta az udvari haditanács elnöke, Montecuccoli, aki szintén bizalmatlan volt a magyarokkal szemben. Ők tették meg a magyar udvari kamara elnökévé a bécsújhelyi püspököt, Kollonich Lipótot. Ezzel a szélsőséges párttal egy mérsékelt párt állt szemben, amelyet Sinelli Imre kapucinus atya vezetett, aki a császár melletti személyes tanácsos szerepét töltötte be. A Magyarországon, Komáromban született Sinelli atya a protestánsok áttérítésénél az enyhébb módszerek, a rábeszélés híve volt. Ezenkivül jól ismerte honfitársait és sokkal jobb indulattal volt irányukban, mint általában a bécsi udvar. Mindig elhatárolta magát az 1670 után Magyarországon követett brutális politikától. 1675-től Pignatelli nuncius támogatását is élvezte, mivel a biboros államtitkár és a pápa megbékélési politikát kivántak, hogy aztán minden erőt a török ellen mozgósíthassanak. Ez a mérsékelt párt úgy erősödött, ahogy az ellenreformáció kudarcot szenvedett; hamarosan döntő szerephez jut majd a fontos soproni tárgyalásokon 1681-ben. Ennek a pártnak köszönhető, hogy sosem szakadt meg a felkelőkkel való kapcsolat, a császár ismételten ajánlott fel számukra kompromisszumos békét. Ez rendkivül bonyolította a helyzetet és a külföldi partnereket óvatossága kényszerítette. Valójában a játszmában mindig öt fél vett részt:

— a bujdosók illetve a kurucok
— a francia kormány és diplomáciai megbizottai
— az erdélyi vezetők: Apafi és Teleki
— a bécsi kormány, amely szintén több frakcióra oszlott
— a Fényes Porta Isztambulban.

Forbin-Janson is kötelességének tekintette, hogy felhívja kormánya figyelmét arra, hogy Franciaország végül is milyen szánalmasan viselkedett: missziót küldtek; megfogalmaz-

[27] Forbin-Janson a királynak, a Lwów melletti táborból, 1675. aug. 23.: Paris, A.E. Pologne, 45. k. 60. fol.; közli *J. Hudiţa:* Répertoire des documents concernant les négociations diplomatiques entre la France et la Transylvanie au XVIIe siècle. Paris, 1926. 106. sz. alatt.

[28] Forbin-Janson a királynak, Varsó, 1674. aug. 11.: Paris. A.E. Pologne, 41. k. 50. fol. Közölte *Hudiţa:* i. m. 95. sz.

[29] *Bársony György:* Veritas toti mundo declarata. 1. kiadás: Kassa. 1671; 2. kiadás: Sopron. 1681, 220.

tak egy szerződéstervezetet; mindent igértek és végül semmit sem teljesítettek. Érthető, hogy mindez igen bosszantotta a bujdosókat.[30]

A helyzetet a Törökország és Lengyelország közötti béke aláírása mozdítja ki a holtpontról. Mindeddig a törökök sem merték elkötelezni magukat a magyarok mellett, hogy ne kockáztassanak háborút egyidőben a császárral és a lengyelekkel.[31] 1676 októberében Béthune márkinak, az új lengyelországi francia követnek javaslatot tesznek a bujdosók egy 3000 gyalogosból és 6000 lovasból álló kis sereg felállítására, amit francia parancsnokság alá kivántak helyezni.[32] Ez már a Wesselényi-összeesküvés idején felvetett régi téma.[33] De figyelembe kellett venni az erdélyi fejedelmet is, aki csapatokat ajánlott fel a bujdosók megsegítésére. Végül 1676. november 17-én a következő szerződéstervezet született a bujdosókkal:

„Az erdélyi fejedelem, gróf Thököly és Teleki az említett fejedelem vezetése alatt egységes hadsereget képeznek.

(A bujdosók) 12 ezer lovast és 8 ezer gyalogost, valamint 20 ágyut állítanak a császár elleni háború céljára és csak a király belegyezésével köthetnek békét.

Petróczi gróf tábornok lesz Teleki parancsnoksága alatt, akit a bujdosók vezérüknek tettek meg.

Az említett Teleki úr mellett ott lesz a király képviselője, hogy Béthune márki parancsára őfelsége pénzével fizesse a csapatokat, résztvegyen a szemléken és csak a ténylegesen meglévő csapatokat fizesse.

A pénz mindig valamely lengyel városban lesz, a bujdosók saját kockázatukra küldenek majd érte.

Nem csökkenthetik a csapatok számát, amiben majd megegyeznek. A király dönthet arról, hogy a háborút kiterjesszék Morvaországra, Sziléziára vagy a császár kezén lévő Magyarországra.

Abban az esetben, ha a porta azt parancsolja a bujdosóknak, hogy szüntessék be az ellenségeskedést a császárral, azt csak az értesítés után hat hónappal tehetik.

A szerződés mindaddig titokban marad, ameddig a király úgy akarja.

Abban az esetben, ha a király csapatokat küld Magyarországra, csökken a pénzsegély."[34]

A bujdosókkal egyidőben az erdélyi fejedelem is felajánlotta szolgálatait Akakia közvetitésével, akit főnöke, Béthune küldött követségbe Kolozsvárra. Apafi kész volt együttműködni ugyanezen felvételekkel; vagyis rendszeresen folyósított hadisegély (évi 600.000 livre tournois) megadása mellett.

A hírközlés nehézségeit figyelembe véve, XIV. Lajos válasza gyors és pozitív volt, hiszen már 1676. december 18-án ezt írta Béthunenek: „átnéztem a szerződéstervezetet,

[30] Forbin-Janson a királynak, Krakkó. 1676. február 16.: Paris. A.E. Pologne 45. k. 98. fol. Közli: *Hudiţa:* i. m. 111. sz.

[31] Nointel jelentése a királyhoz, Konstantinápoly, 1676. július 2.: a nagyvezér „a déclaré nettement que la Porte ne pouvait s'ouvrir de deux cotés, c'est-à-dire porter ses armes à deux endroits." Paris. A.E. Turquie, 13. k. 95. fol.

[32] „M. de Béthune a trouvé à Léopol des Députés des Hongrois qui offrent présentement à sa Majesté 3000 hommes de pied et 6000 chevaux et de les mettre sous la conduite de tel chef français que sa Majesté voudra donner, mais il ne voit rien de certain en traitant avec eux, à moins que le Prince de Transylvanie n'y entre comme il luy a proposé et se fasse leur chef, car une petite diversion ne serait point utile et elle ne peut entre grande que par la jonction de l'armée des Hongrois que fournirait le Prince de Transylvanie." Béthune jelentése a királyhoz, 1676. október 11. Paris. Bibliothèque Nationale, Manuscrit français, n° 10.638, fol. 179.

[33] *J. Bérenger:* A francia—magyar kapcsolatok, i. h.

[34] Paris. Bibliothèque Nationale. Manuscrit français n° 10.638, fol. 181. A végleges szerződés szövege megjelent a Történelmi Tárban, 1890. 519—520.

amelyet Absolon úrra (az erdélyi fejedelem titkára) bízott és minden pontjában elfogadtam. Elégedett vagyok a csapatok számával . . .”[35]

Ez alkalommal a szövetség a korabeli nemzetközi politikát jellemző pénzsegélyszerződések jellegét öltötte magára. Bevett dolog volt, hogy egy gazdag hatalom (egykor Spanyolország, Hollandia, Franciaország és hamarosan Anglia) pénzt ad egy szegényebb de katonasággal rendelkező uralkodónak (Svédországnak, Brandenburgnak és általában a legtöbb német fejedelemnek), hogy azok egy kis hadsereget bocsássanak a rendelkezésére.

Thököly esetében ugyanez az egyszerű pénzsegély-egyezmény egy kis francia expediciós hadtest küldésével párosult, ami az egyezségnek valóságos támadó szövetség jelleget kölcsönzött. A megegyezésnek ez a cikkelye azonban csak félrevezető látszat volt, mivel XIV. Lajos már csak a közlekedés nehézségei miatt sem küldött egyetlen ezredet sem.[36] Béthune megelégedett azzal, hogy Lengyelországban és Ukrajnában csapatokat toborzott, amelyeket francia tisztek parancsnoksága alá helyezett. Ezt a segédcsapatot Boham ezredes parancsnoksága alatt 1677 szeptemberében Erdélybe küldték. Szembetűnő azonban egy nagyobbszabású politikai terv teljes hiánya, ami a Béthune számára Párizsból való elindulásakor adott utasításokhoz képest nyilvánvaló visszalépés volt. Akkor ugyanis felmerült Lengyelország és Magyarország perszonáluniójának lehetősége Sobieski János magyar királlyá választásával.[37] A francia külügyminisztériumi hivatal helyesen látta, hogy ez volna a legjobb eszköz a bujdosók helyzetének megerősítésére, ugyanakkor szembefordítaná egymással Ausztriát és Lengyelországot, s így Sobieski a saját érdekéből is támogatná a magyar fölkelőket. Ahogy XIV. Lajos ezt világosan kifejezte:

„Emiatt úgy gondoljuk: ahhoz, hogy a magyarországi bujdosók tartós előnyöket nyújtsanak, szükséges lenne, hogy a lengyel király titokban segítse és vezesse őket, vagy pedig nyiltan melléjük álljon. Franciaország kötelezné magát, hogy ebben az esetben kész neki folyósítani azt a segélyt, ami a marseille-i püspök és Béthune márki által aláírt szerződésben foglaltatik: ezt a segélyt mindenképpen megkapja, akár Poroszországot támadja meg, akár Magyarországon tevékenykedik.

Ez a legkedvezőbb alkalom, hogy ezt az uralkodót megnyerjük erre a vállalkozásra: erre kérik a népek, támogatja egy már erősen felfegyverzett párt, segíti az erdélyi fejedelem, aki a magyarországi elégedetlenek mellé állt, és támogatja az a meggondolás, hogy ezen a réven a lengyel koronához egy szomszédos koronát csatoljon vagy azt saját családja számára szerezze meg, valamelyik fia által.”[38]

[35] Uo. fol. 182, közölte *Hudița:* i. m. 122. sz.

[36] Az egyetlen lehetséges út a tengeren Danckán át vezetett, ez azonban az északi és balti tengeri holland hajórajok miatt veszélyes volt; Danckából Lengyelországon kellett átkelni, hogy elérjék Szatmár vidékét. A francia kormány tökéletesen tudatában volt a távolság okozta nehézségeknek. Ld. a király 1676-os utasítását Béthune számára: Instructions aux Ambassadeurs, IV. Pologne 146.

[37] „Ceux qui se trouvent présentement à la tête (des Mécontents) ont eu recours ces derniers temps au roi de Pologne et continuent à lui offrir depuis qu'il est roi la couronne de Hongrie à laquelle ils avoient voulu le porter lorsqu'il n'était encore que particulier.” A király utasítása Béthune számára: I. m. 145.

[38] A király már többször idézett utasítása Béthune számára: I. m. 146—147. — Béthune azután egy Thökölyhez intézett 1676. november 21-i levelében már közvetlenül politikai jellegű ígéreteket tett: „Circa illa omnia quae ad ressuscitandam quasi e mortuali pulvere regni Hungariae gloriam et restitutionem Dominorum Exulum cum certo eventu spectare videntur, coram generoso Domino Absolon sincere me expectoravi ad quem me remitto, interim secura sit Illustritas Vestra, me nihil in solita promotione rerum quae non minus communem Regni salutem quam privatum Illustritatis Vestrae Emolumentum stabilire poterunt, intermissurum . . .” Paris, Bibliothèque Nationale. Manuscrit français no. 10.655, fol. 255.

A francia diplomácia tehát ekkor minden különösebb hátsó gondolat nélkül csatlakozott ahhoz a tervhez, melyet az elégedetlenek már tiz évvel korábban, a Wesselényi-összeesküvés idején fejtettek ki, és amelyet azután csak 1688-ban ejtett el. Sobieski azonban nem volt abban a helyzetben, hogy megfelelhessen a magyarok és XIV. Lajos várakozásának. Meg kellett tehát elégedni jóval szerényebb eredményekkel: a háború idejére szóló katonai szövetséggel. Akakia és a magyarok május 27-én írták alá a szerződéstervezetet. A francia kormány már július 10-én jóváhagyta, a bujdosók pedig 1677 novemberében. Ugyanekkor Béthune Magyarországra küldött 1677 szeptemberében egy kis segélycsapatot. Négy évvel a császárral való szakítás és három évvel a marseille-i püspök tárgyalásainak kezdete után, Franciaország a kurucokat nagyobbszabású műveletre kívánta felhasználni, amely — az elképzelés szerint — még a császár örökös tartományainak központját is sújthatta. A francia ágensek nagy buzgalmat tanusítottak a szerződéskötés siettetésében, pedig az lényegében csak korlátozott célú pénzsegély-egyezmény volt.

Úgy tűnik azonban, XIV. Lajost nem kedvetlenítette el, hogy Sobieski az ő javára megvalósítandó perszonáluniót visszautasította. 1677-ben ugyanis arra gondolt, hogy a magyar függetlenséget az erdélyi fejedelem vezetésével és török támogatással valósítja meg.

„Könnyű arra következtetni, hogy (az Erdélybe menekült magyarországiak, a bujdosók) támogatást kapva, visszahódítják hazájukat, és mivel már amugyis az erdélyi fejedelemnek fogadtak hűséget, ha őfelsége (a szultán) királyukká akarja (Apafit) kinevezni . . . a magyaroktól megkívánnám a latin szertartású katolikus és apostoli vallás szabad gyakorlatának biztosítását az új királyságban, ezt őfelsége (a szultán) tekintélye is megerősíthetné."[39]

A szövetség előkészítése túl hosszan tartott ahhoz, hogy jelentős eredményeket hozzon, mert a politikai helyzet közben megváltoztatta a feltételeket, amelyek között Thököly segítséget nyújthatott. Nyugat-Európában a hadviselők a császárral az élen, belefáradtak a háborúba és Nimwegenben békéről tárgyaltak. A katonai szövetség létrejötte után egy évvel XIV. Lajos arról értesíti tehát Béthune-t, — aki még mindig varsói követ —, hogy béketárgyalásokat folytat és úgy véli, hogy a kurucok segítségére nincs többé szüksége. Az ilyen cserbenhagyás klasszikus következményeként felhatalmazza Béthune-t, hogy segítse elő a magyar felkelők megbékélését. Amíg a háború szükségessé tette, a francia politika felhasználta a felkelők szolgálatait, de magukra hagyta őket azonnal, amint a háború elült, — s legföljebb valami amnesztia-félét próbált szerezni számukra.

1679. február 17-én XIV. Lajos részletes utasításokat küldött varsói követének, bejelentve, hogy a császárral február 5-én megkötötte a békét: „A béke egyik fő cikkelye az, hogy sem közvetlenül, sem közvetve, nem támogatjuk egymás ellenségeit. Ez megfoszt attól a lehetőségtől, hogy nyiltan támogassam a magyarokat. Mivel a ratifikációs okmányokat két hónapon belül ki kell cserélni, akkor kénytelen leszek kivonni a nevemben működő csapatokat ebből az országból . . . Addig azonban nem szándékozom őket visszahívni."[40]

Amikor egy későbbi postával Béthune azt sugalmazta a királynak, hogy a békekötés után is hagyjon Magyarországon három ezredet, XIV. Lajos ezt kategorikusan elutasította. Ahogy írta: „Nem fogadhatom el, amit Ön javasol, hogy Magyarországon

[39] A király utasítása portai követe, Nointel számára, 1677. május 27.: Paris A.E. Turquie, 13. kötet 211. fol.

[40] A király utasítása Béthune számára, Saint-Germain, 1679. február 17.: Paris A.E. Pologne. 62. kötet 186. fol. Kiadta *Hudita:* i. m. 214. sz.

ezredeket tartsak: én csak azt akartam, hogy titokban némi kegydíjat adjak az elégedetlenek fő vezetőinek."[41]

A helyzet alig három év alatt — látszólag legalábbis — sokat romlott; a lengyel vagy török támogatással megvalósuló magyar függetlenség tervétől eljutottak a meghatározott politikai cél nélküli katonai szövetséghez, majd Boham csapatának (amelyiknek hatékonysága erősen vitatható volt) kivonásával visszatértek a pénzjuttatások rendszeréhez, hogy a jövő számára megtartsák a kapcsolatokat. Márpedig a nimwegeni béke semmiképpen sem hasonlítható össze az 1668. évi titkos szerződéssel, mely a spanyol örökség felosztásáról rendelkezett.[42] Már nem XIV. Lajos és I. Lipót állandó megbékéléséről volt szó, hanem valamiféle ideiglenes fegyverszünetről, amit Franciaország majd arra használ fel, hogy a reuniós politika révén maximális hasznot húzzon belőle.[43]

A reuniós politika, a szerződések tág értelmezése ürügyén, egy sor kisebb német állam annexiójára törekedett és ezáltal Európa XIV. Lajos akaratából diplomáciai feszültség és korlátozott konfliktusok idejét élte át. A visszacsatolások révén XIV. Lajos a Rajna mentén, de Németföldön is, terjeszkedni törekedett; közvetlenül fenyegette a spanyol királyságot és a birodalmi fejedelmeket, és a császár sem maradhatott közömbös a teljes békében végrehajtott sorozatos annexiók láttán. Maga a diplomáciai stílus is megváltozott. XIV. Lajos elbocsátotta a túl mérsékeltnek ítélt külügyi államtitkárt, Arnauld de Pomponne-t és Colbert de Croissy-val váltotta fel, aki csak egyszerű végrehajtója volt a király és Louvois hadügyminiszter politikájának. A szövetségek arra szolgáltak, hogy nyomást gyakoroljanak Spanyolországra és a császárra. Az utóbbi annál is inkább sebezhető volt, mert parancsoló pénzügyi megfontolásokból csapatainak nagyrészét szélnek eresztette a Lotharingiai Károly herceg által kidolgozott tervnek megfelelően;[44] a hadsereg létszáma 60.000-ről 30.000 alá csökkent és ami még súlyosabb, az udvari haditanács számos ezred tiszti és altiszti karát is elbocsátotta. A császár tehát gyakorlatilag képtelen volt két fronton, Magyarországon és a Rajnánál háborúzni. Elég volt a Thököly-felkelés kiterjesztése, hogy Lipót engedményekre kényszerüljön Németországban és magára hagyja Spanyolországot Németalföldön. Látható, hogy XIV. Lajosnak még mindig szüksége volt a kurucok segítségére; a tíz évvel korábbi eseményekkel szemben, a béke aláírása nem jelentette a kurucok egyszerű cserbenhagyását. XIV. Lajos pontosan megfogalmazta ezt a törökországi új francia követnek, Guilleraguesnak adott utasításában:

„A béke, amit a király a császárral kötött, nem teszi lehetővé számára, hogy nyíltan védelmezze őket, de amennyiben az elégedetlenek és az erdélyi fejedelem követeinek még alkalmuk lenne Konstantinápolyba menni és ott találkoznának Guilleragues urral, tudomásukra hozhatja, hogy jóllehet a király nem segítheti őket a császár ellen, továbbra is megőrzi irányukban azt a barátságot, amellyel kitüntette őket."[45]

[41] A király utasítása Béthune számára, Sain-Germain. 1679. március 17.; i. h. 299 fol. Az „Instruction au Sr du Vernay-Boucaud, envoyé extraordinaire en Transylvanie" (Saint-Germain, 1681. január 2.) megerősíti a jogi szempontot a bujdosókkal Absolon révén kötött szerződés kapcsán: „le traité de Nimègue éteint et abolit tous des traités précédents." Paris A.E. Hongrie, 3. k. 395. fol.

[42] *J. Bérenger:* Une tentative de rapprochement entre la France et l'Empereur: le traité de partage secret de la Succession d'Espagne du 19 janvier 1688. Revue d'histoire diplomatique, 1965. 291—314.

[43] A 19. századvégi bőséges nacionalista német irodalom mellett ld. *O. Piquet-Marchal:* La chambre de Réunion de Metz. Paris, 1969.

[44] Lotharingiai Károly 1679-i jelentése, Wien, HHStA Staatskanzlei: Österreichische Staatsregistratur, Repertorium N, fasc. 36. I. rész 183. fol. 9 lovasezred a 11-ből és 7 gyalogezred a 15-ből feloszlattatott. A Magyarországon állomásozó három lovasezred, a Holstein, Caraffa és Collalto sem kerülte el a feloszlatást.

[45] A király utasítása Guilleragues, konstantinápolyi francia követ számára: Paris A.E. Turquie, 6. k. supplément, 8. fol.

Varsóban éppúgy mint Konstantinápolyban a francia diplomaták fő feladata az volt, hogy megakadályozzanak minden megbékélést a bécsi udvar és az erdélyi kormányzat, valamint a kurucok között. Guilleragues utasításai világosak voltak: bátorítania kell a felkelésben a magyarokat. Csupán a rendszeres pénzsegély folyósítása volt lehetetlen, ha tisztelet ben akarták tartani a nemzetközi jogszokást. A Révérend abbénak, Béthune kolozsvári ágensének adott utasítás még egyértelműbb: meg kell akadályozni, hogy a kurucok tárgyaljanak a császárral, a béke közeli megszüntének reményével kecsegtetve őket.[46]

A császár ugyanis komolyan békét akart kötni Thökölyvel és a magyarokkal, mivel nem tudta legyőzni a kurucokat. A katonailag meggyengült császár mindenáron ki akart egyezni Magyarországon, még nagy politikai és vallási engedmények árán is, mivel tudatában volt annak, hogy milyen veszély fenyegeti a Rajnánál. A császári udvarban a mérsékelt párt győzedelmeskedni látszott és Franciaország számára a Habsburg—magyar megegyezés veszélye nagyobb volt, mint bármikor máskor. Tehát érdekesnek tűnik annak tanulmányozása, milyen szerepet játszott XIV. Lajos diplomáciája az 1681. évi soproni országgyűlés idején.

*

A császár és a francia király között hivatalosan fennálló béke idején először fordult elő, hogy a francia uralkodó aktív szerepet játszott a magyar felkelők oldalán és hatást gyakorolt a magyar történelem alakulására, megakadályozva a kurucok megbékélését az uralkodóval. Ez a megegyezés elháríthatta volna az 1683. évi török beavatkozást. A soproni tárgyalásokon három fél vett részt: a Habsburg király megbizottai, az országgyűlés és Thököly Imre küldöttei. XIV. Lajos arra ösztönözte Thökölyt, hogy legyen hajthatatlan, ez pedig, legalábbis rövid távon, igencsak korlátozta a Sopronban létrehozható megegyezés horderejét. A francia kormány számára rendkivül fontos volt, hogy Thököly elutasítsa az amnesztiát és a megegyezést. XIV. Lajos az Erdélybe küldött Akakia számára kiadott utasításában (1680. november 7.) így vázolta fel politikájának fő vonalait:

„Tájékoztatást kérek, hogy milyen módon segíthetek abban, hogy Ön átlássa a helyzetet. Azt szükségesnek tartom, hogy időszakonként bőkezűségem jeleit mutassam ennek a pártnak vezetői és mindazok iránt, akik leginkább képesek megakadályozni, hogy hagyják magukat félrevezetni a birodalmi miniszterek csalárd igéreteitől. Mivel azonban igen kevés biztonságot ad egy megegyezés azok számára, akik ily sokáig harcoltak a császár ellen szabadságukért és főleg pedig vezetőik számára, ez arra kell hogy kényszerítse őket, hogy csak a fegyverekben keressék üdvüket. Önnek nem szabad engem amellett elkötelezni, hogy télen rendszeresen fizessem csapataikat; az a szándékom, hogy titokban legfeljebb 30—40 ezer tallért áldozok arra, hogy Ön vagy az Ön utódja szétossza azok között, akik Ön szerint a legjobban használják azt fel; ezzel támogatjuk ezt a pártot és arra kötelezzük, hogy nem köt egyezséget."[47]

Ugyanakkor a király megírta Vitrynek, új lengyelországi követének: kész „bizonyos pénzt áldozni az elégedetlenek pártjának fenntartására, hogy azok a császári csapatokat itt eléggé lekössék ahhoz, hogy ne vállalkozhassanak új háborúra Németországban, mert az, úgy látszik, igencsak szándékukban áll".[48]

Osztrák oldalról komoly eredményt akartak elérni, mivel a titkos tanácsban valamennyi józan ember látta az 1671-ben bevezetett erőpolitika kudarcát, hiszen a Thököly

[46] Révérend abbénak Erdélybe indulásakor adott utasítás, 1680. április 5.: Paris A.E. Hongrie 3. k. 208. fol. Közreadta *Hudiţa:* i. m. 247. sz.

[47] Az Erdélybe küldött Akakiának adott utasítás: Paris A.E. i. h. 281—282. fol.

[48] A király utasítása Vitry márki, Franciaország volt bécsi és új varsói követe számára: Recueil des Instructions, i. m. IV. Pologne.

Imre vezette fegyveres felkelés egyre terjedt Felső-Magyarországon, 1680-ban pedig valóságos fejedelemséget sikerült kialakítani Kelet-Magyarországon. Az udvar helyzetét még súlyosbította, hogy 1679 óta Franciaország bátorítása mellett Thököly a Portától is támogatást kapott; ez utóbbi ugyanis kezdte felülvizsgálni Ausztriának kedvező semlegességi politikáját.[49]

1678-tól a császári kormány mérsékelt tagjai, valamint a bécsi püspök és Buonvisi nuncius nyomást gyakoroltak a császárra, hogy vonja vissza az 1671 óta hozott intézkedéseket és hívja össze az országgyűlést. 1680-ban Lipót ezt el is határozta, de Linzben tartózkodva, késleltette az országgyűlési meghívók szétküldését, ez pedig rossz benyomást keltett.[50] 1680. szeptember 8-án kelt egyik jelentésében Buonvisi nuncius felsorolta azt az öt problémát, amelyeket szerinte az országgyűlésnek meg kell oldania.

A magyarok mindenekelőtt nádort akarnak választani, de ezt ellenzi az esztergomi érsek, mivel ez véget vetne helytartói hatalmának. Az udvarnak vissza kellene adnia az elkobzott jószágokat és gondoskodnia kellene a kuruc csapatok ellátásáról: ezeket átvennék a császári hadseregbe, ha tudnak fedezetet biztosítani a fizetésükre. Néhány helyőrség kivételével ki kell vonni az országból a német csapatokat, ami kényes dolog, mivel a császár egyáltalában nem bízik a magyarokban. Végül meg kellene oldani a vallás kérdését, de nem lehet tudni, hogy ezt a magyarok előfeltételnek szabják-e vagy pedig az ország törvényeinek megfelelően, átengedik a döntést az országgyűlésnek.[51]

A hagyományos vitás ügyek mellett megjelennek az 1670—80-as években végrehajtott kormányakciók szülte problémák is. A királyi fiskus többé-kevésbé fiktív felségsértési perek által nemesi birtokokat kobozott el. A birtokuktól megfosztott s a felkelők oldalára állt urak megbékítéséhez vissza kellett volna adni földjeiket. A gyakorlatban persze nehéz lett volna végrehajtani ezt a műveletet, mivel ezeket a javakat gyakran eladták, vagy a jezsuitáknak adományozták.

Ezenkívül a felkelés magához vonzotta a királyi hadsereg számos katonáját is, akiket elűztek, mert protestánsok voltak, vagy akik egyszerűen átálltak, mert évek óta nem kaptak zsoldot. Nyilvánvaló volt, hogy a kormánynak, ha meg akarja nyerni ezeket az ingadozó elemeket, be kell vennie őket a hadseregbe. A nuncius azonban nagy éleslátással mutat rá, hogy nem elég a felkelők lecsendesítése, a felkelés okainak mélyenfekvő gyökereihez kellene hozzányúlni.

Az 1681. év elején a császár, tanácsának többségével együtt, végre úgy döntött, hogy összehívja az országgyűlést. Ez volt az utolsó lehetőség, hogy elkerüljék a királyi Magyarország egy részének elszakadását, sőt talán egy nagyméretű török beavatkozást. Az udvar vezető körei tehát minden reményüket az országgyűlés sikerébe vetették; most a tét nagyobb volt, mint a megelőző országgyűlések bármelyikén. A. Giustinian, Velence bécsi követe e szavakkal jellemezte az országgyűlés jelentőségét:

„A magyar országgyűlés előkészületei folytatódnak és jól haladnak: a császár oly mértékben járul ehhez hozzá, hogy ha egyes emberek érdekei vagy szenvedélyei nem zavarják meg ezt a nagy közjót, Őfelsége bizonyára lecsendesítheti ezt az országot és visszaadhatja neki azt a nyugalmat, ami annyira hiányzott."[52]

Kudarc esetén viszont a császár számíthatott Magyarország teljes elvesztésére is, ami kedvezőtlenül érintette volna az örökös tartományok biztonságát. Ezért ellenezte a jezsuiták „minél rosszabb, annál jobb" politikáját. Eszerint el kell fojtani a magyar fel-

[49] Ez a megváltozott politika főként a nagyvezér-változásnak volt tulajdonítható: a császárral való béke hívét, Köprülü Ahmedet, felváltotta a harcias Kara Musztafa.

[50] *A. M. Trivellini:* Il cardinale Francesco Buonvisi. Firenze, 1958. 55.

[51] Buonvisi nuncius levele Cibo biboros államtitkárnak, *Trivellini:* i. m. 56.

[52] Velence bécsi követének. A. Giustinian-nak levele, Linz, 1681. február 16.: Velence. Archivio di Stato. Senato, Dispacci di Germania, 154. k.

kelést a tíz évvel korábban elkezdett erőszak továbbfolytatásával, mert ha ez nem sikerül, a császár előbb-utóbb elveszti Magyarországot. Ha viszont sikerül engedelmességre kényszeríteni, ezzel az örökös tartományokban is igen megerősödik a katolikus vallás helyzete. Az 1681. április 20-i császári tanácsülés végül is úgy dönt, hogy a már összehívott országgyűlést nem halasztják későbbre; a jelenlevő magyar főpapok, az esztergomi érsek és a győri püspök minden kétségbeesett erőfeszítésük ellenére is kisebbségben maradtak. Ugyanis valamennyi német tanácsos és a katolikus magyar főurak (Esterházy Pál és Draskovich horvát bán) is támogatták az országgyűlés azonnali összehívását és gróf Königsegg birodalmi alkancellár, báró Hocher osztrák és gróf Nostitz cseh kancellár is csatlakoztak ehhez a véleményhez. Pedig e két utóbbi az 1671—1673 közötti időszak szigorú intézkedései mellett volt, de látva az erőpolitika kudarcát, inkább a kompromisszumos megoldást helyezték előtérbe. Sébeville, Franciaország bécsi követe, úgy vélte, hogy a kormány kész a legnagyobb engedményekre is: „Annyi biztos, hogy a császár megadja nekik a nádort és teljesíti valamennyi kívánságukat."[53]

Az 1681. április 28-ára[54] Sopronba hívott követek május elején érkeztek meg, hogy átadják megbízólevelüket az alsótábla elnökének, a királyi személynöknek, Orbán Istvánnak.

A kezdeti nehézségek elsimítása után május 21-én tartották a rendek első megbeszélésüket a soproni városházán és másnap, május 22-én került sor a császár ünnepélyes bevonulására, ami lehetővé tette, hogy elhangozzanak a király és a rendek nevében az esztergomi érsek üdvözlő beszédei. Még május 19-én megérkezett Thököly titkára is, 1681. május 24-én Lipót király ünnepélyesen megnyitotta az országgyűlést.

Az első napirendi pont a nádorválasztás volt. Az alsótábla május 30-án jelölte ki annak a küldöttségnek tagjait, amely a szokásnak megfelelően tolmácsolta a nemesség álláspontját a felső táblán a nádorválasztás kérdésében. Az esztergomi érsek mégegyszer megkísérelte a választás megakadályozását; előbb megtagadta a felső tábla ülésén való megjelenést, majd pedig május 30-án, pénteken a klérus nevében tiltakozott. Másnap mégis győzött a nemesség álláspontja, és határozat született, hogy az országgyűlés (a papsággal együtt) kéri a királyt, hogy járuljon hozzá a nádorválasztáshoz.[55]

Június 2-ától az országgyűlés a királyi jelölésre várt, közben azonban újabb nehézségek támadtak, most a nádor jogkörét illetően. A bécsi kormány ugyanis hét tanácsost akart a nádor mellé állítani, ami lehetővé tette volna a Helytartótanács fenntartását. Ezzel szemben az országgyűlés követelte a nádor teljes jogkörének helyreállítását. Végül a császár engedett, és 1681. június 31-én Esterházy Pált nádorrá választották.

Június közepén az országgyűlés hozzálátott a sérelmi felirat megfogalmazásához. Június 16-án megválasztották a „compilátorok"-at, akiknek feladatuk volt az irat formába öntése, — majd úgy döntöttek, hogy a protestánsok sérelmeit is az általános feliratba foglalják bele. Itt azonnal szembetűnik a húsz évvel korábbi álláspontokhoz képest bekövetkezett változás. 1655-től 1662-ig ugyanis a katolikus rendek még elvileg sem fogadták el a protestáns sérelmek meglétét.

Június 21-én összeülhettek és munkához láthattak a compilátorok. Feladatuk nem volt könnyű. Több mint két havi munkával, végül szeptember 7-én elkészült a felirat egy viszonylag enyhe változata.

Közben a tárgyalások egy másik síkon is folytak. Miközben ugyanis a compilátorok bizottsága a sérelmeket osztályozta és előkészítette a teljes ülésen történő megvitatá-

[53] Sébeville jelentése a királynak, Linz, 1681. április 24.: Paris A.E. Autriche, 50. k. 122. fol.

[54] A meghívó Linzből kelt 1681. február 28-án: Budapest O. L. Forgách-család levéltára, P 287, 21 fasc. Országgyűlés Irományai, 1681. Diarium Diaetae, 1—2. l.

[55] Uo.

sukat, a kormány Thökölyvel tárgyalt; Sébeville júniusban úgy ítélte meg, hogy a császár „nem felejt semmit el abból, amit az elégedetlenek megbékítésére szükségesnek tart, erre pedig igen törekszik ... A törökök komoly segítséget ígértek az elégedetleneknek, ha folytatják a háborút."[56]

A nagyvezér Thökölyhez küldött egy csauszt, hogy biztosítsa őt a szultán védelméről, amennyiben a felkelők nem mennek bele semmilyen megegyezésbe. A török politika ugyanis teljesen megváltozott. Kara Musztafa nagyvezér kilépett a semlegességből, ami az osztrák—török kapcsolatokat a vasvári béke óta meghatározta, megkísérelte a terjeszkedési politikát Magyarországon. A török diplomácia legalább akkora súllyal esett latba 1681 nyarán, mint a franciák kísérletei, hogy Thökölyt eltántorítsák a Lipóttal való megegyezéstől. Pedig júliusban a tárgyalások jó úton haladtak. Thököly a császártól a Felső-Magyarország feletti rendelkezést, saját birokainak visszaadását és a túszok szabadon engedését kívánta.

Kara Musztafa élénken reagált a tárgyalások hírére, mivel a soproni országgyűlés sikere a magyarországi beavatkozás minden ürügyét megszüntette volna, továbbá megfosztotta volna szövetségeseitől, a kurucoktól, és egységes magyar frontot állított volna vele szembe. Úgy döntött tehát, hogy egy pasát küld Thökölyhez, aki Apafi halála esetére neki ígérte az erdélyi fejedelemséget, feltéve, hogy a kurucok készek a Porta védnöksége alá helyezni mindazokat a területeket, amelyeket Magyarországon kezükben tartanak, vagy a jövőben meg fognak szerezni. A felkelők ezt elfogadták és 80.000 forint adót ajánlottak, azzal a feltétellel, hogy azonnali segítséget kapnak.

Úgy tűnik tehát, hogy a felkelők egyáltalán nem bíztak a császár által felajánlott kegyelemben és jobb szerettek volna egy török oltalom alatt álló Magyarországra visszatérni.

A nyár derekán Kara Musztafa már nem rejtette véka alá háborús szándékait. Parancsot adott Apafinak, hogy szálljon táborba, s június hónaptól fogva Guilleragues katonai előkészületekről számol be. A portának azonban nem sikerült az 1681. évi hadjáratra sereget állítania és a török hadsereg csak a következő évben vált működőképessé.

Eközben a francia diplomácia sem maradt tétlen, XIV. Lajos Vernay-Boucaud-t küldte Erdélybe,[57] hogy közvetlenül Thököly kezébe adja át a pénzt, ami szükséges volt ahhoz, hogy a felkelők újra kezdjék a harcot. Tehát miközben Thököly titkára, Izdenczy Sopronban megbékülésről tárgyal, XIV. Lajos arra buzdítja a fejedelmet, hogy újabb hadat viseljen a császár ellen. Hogy miért? Ő maga magyarázza meg egy Sébeville-nek adott, június 21-én kelt utasításában: „Ahogy Ön helyesen látja, e tárgyalás sikere annál inkább fontos a Birodalom számára, mert lehetővé teheti a császárnak (ha kívánsága szerint sikert ér el), hogy újra kezdje a háborút. Bizom benne, hogy az Ön levelei tájékoztatnak, hogy milyen eredménnyel járnak mindezen megegyezési javaslatok."[58]

Közben a császár a francia visszacsatolások megvizsgálására elérte egy nemzetközi kongresszus összehívását a Majna menti Frankfurtba.[59] Ennek hivatalosan az volt a célja,

[56] Sébeville jelentése a királynak, Sopron, 1681. június 18. Paris A. E. Autriche, 50. k. 188. fol. Sébeville XIV. Lajos utasítására részletes jelentéseket küldött a tárgyalásokról. (XIV. Lajos június 6-án kelt utasítása: „comme l'accomodement des Mécontents sera la principale matière qui y sera agitée, je serai bien aise d'être informé par toutes vos lettres de ce qui s'y passera de plus considérable et des résolutions qui y seront prises." Paris A. E. Autriche, 50. k. 169. fol.)

[57] Utasítása 1681. június 23.: Paris A. E. Hongrie, 4. k. 241. fol. A rendelkezésére álló 300 000 livre-re ld. a Vernay-Boucaud-nak küldött január 2-i udvari feljegyzést: uo. 3. k. 384. fol.

[58] A király utasítása Sébeville-nek, Versailles 1681. június 21.: Paris A. E. Autriche 50. k. 173. fol.

[59] Az 1681—82-es frankfurti kongresszusra ld. *Wysocki:* Kurmainz und Reunionen. Mainz. 1966.

hogy elsimítsa a viszályt XIV. Lajos és a német fejedelmek között; valójában ennek a konferenciának meg kellett volna állítania a francia expanziót.

A történészek gyakran elmellőzték ezt a gyűlést, mivel pozitív eredményeket alig hozott. A birodalom részéről résztvett rajta a mainzi és a szász választó, Ausztria, a bambergi püspök, a bajor választó, a pfalzi választó, a szász-weimari herceg, Braunschweig hercege, Köln és Regensburg városa. A visszacsatolásokon kivül a kongresszus napirendjén szerepeltek a lotharingiai ügyek és a burgundi kerület, azaz a spanyol Németalföld védelme.

Az 1681 őszére összehívott konferencia csak Strassburg annektálása után ült össze. 1681 nyara tehát döntő pillanat volt Franciaország németországi terjeszkedésében, hiszen Strassburg elfoglalása XIV. Lajos szándéka szerint a békében végrehajtott annexiók végső határát jelentette. Korlátozni kellett tehát I. Lipót ellenlépéseit, akit ekkor Borgomaneiro spanyol követ háborúra ösztönzött, és aki 1681-től kezdve a diétáktól további hadi segélyeket kért, hogy csapatokat toborozzon. XIV. Lajos egyrészt a német hercegek önzésére támaszkodott, akik külön érdekeiket a birodalom érdekei elé helyezték. (Így a mainzi választót megbékítette 40.000 tallér ajándék és az igéret, hogy országához nem nyúlnak.) Másrészt a francia király magyar szövetségeseire épített, feltéve, hogy nem kötnek békét I. Lipóttal.

Pedig 1681 júliusában a bécsi udvar közel volt a sikerhez. Július 20-án ugyanis józan ellenjavaslatokkal bocsátotta el Thököly titkárát: „átengedik az Alsó-Magyarország feletti rendelkezést, visszaadnak néhány (protestáns) templomot, minden Thökölynek okozott kárt kifizetnek, és visszaadják a túszokat. Várják az említett titkár visszatérését, hogy végső döntést hozzanak."[60] A fő megszorítás az volt, hogy Felső-Magyarország helyett Alsó-Magyarországot engedik át Thökölynek, ahol személyes tekintélye kisebb volt.

A rákövetkező hat hét döntő volt, mind a Sopronban levő követek,[61] mind pedig Thököly és hívei számára. Ez utóbbiak a francia ügynökök és a Porta biztatására továbbra is rajtaütésekkel adnak hírt magukról. Sopronban a jezsuiták megkisérlik rábeszélni a császár tanácsadóit, hogy nem kell semmilyen engedményt adni,[62] ezalatt a Thököly közvetett támogatásától megerősödött protestánsok a vallásszabadság helyreállítását követelik, úgy ahogy az 1655. évi koronázási hitlevél azt biztosította. Miközben a compilátorok belebonyolódtak a sérelmek szövegezésébe, az országgyűlésen váratlanul elhatalmasodott a török támadástól való félelem. Annyira, hogy az alsó tábla elhatározta, a tárgyalás holtpontról való kimozdítása érdekében engedményeket tesznek I. Lipótnak. Sébeville szeptember 1-én azt jelentette uralkodójának: (1681 augusztus) „27-i utolsó jelentésem óta az országgyűlésen az ügyek állása igencsak megváltozott. Akkor szinte bizonyosnak látszott, hogy az udvar elveszti az országot, ha nem változtat magatartásán; hétfőn, szeptember első napján valamennyi rend közös megegyezéssel elfeledte saját sérelmeit, hogy előtérbe helyezze a Respublica megtartását . . . Ezt a kifejezést használják és az eredetileg 5—600 sérelmi pontot nyolcra szűkítették le, amelyekre szinte már meg is van a megegyezés; a többi rendezését elhalasztják a következő országgyűlésre, amelynek Pozsonyban kell összeülnie két éven belül. Ez igen megörvendeztette a császárt, mi-

[60] Sébeville a királynak, Bécsújhely, 1681. július 24.: Paris A. E. Autriche, 50. k. 229—230. fol.

[61] Az alsótábla 144 követéből 62 volt protestáns (17 református, 45 luteránus). Ld. *Stephanus Katona:* Historia Critica regum Hungariae, Pest. 1804. 34. k. 422.

[62] Contarini jelentése a velencei tanácshoz, Wien, 1681. július 13.: Velence, Archivio ei Stato, Senato, Dispacci di Germania, 155. k. A jezsuiták a végsőkig való kitartás politidájának hívei voltak: semmit sem engedni, készen arra, hogy inkább egész Magyarországot kvesztik.

vel ez a remélhető legjobb ebben a helyzetben, ahol sürgős megoldást váró ügyek vannak."[63]

A közben bécsi püspökké lett Senelli Imre atya szerepe meghatározó volt. A velencei követ, Contarini úgy véli, hogy ez a magyarországi származású szerzetes közvetítő szerepet játszott a király és a rendek közt, mert egyrészt bizalmasa Lipótnak, másrészt honfitársainak, akiket megért és becsül is, élvezi azok bizalmát.[64] A sérelmeket ténylegesen tizenháromra csökkentették szeptember 7-én,[65] és elsősorban az utolsó tiz év vitás kérdéseinek megszüntetésére törekedtek a koronázási hitlevél érvénybe helyezésével. Ezek a következők voltak: a nádor jogköre; a magyar csapatok számának növelése; az adó csökkentése; magyarok kinevezése tisztségekre; a pozsonyi kamara megreformálása; az idegen csapatok kivonása onnan, ahol nem szükségesek; megbékélés vallási téren; az elkobzott javak visszaadása; általános amnesztia; a királyné megkoronázása; a foglyok szabadon engedése; béke a törökkel; az országgyűlés hamarosan történő összehívása. Ezalatt diétai pasquillusok keltek szárnyra, amelyek a koronázási hitlevél 17 feltételére emlékeztettek.[66]

Két hét múlva Thököly a császárral való szakítás mellett döntött. Bécsbe szeptember 19-én érkezett a hír, hogy a kuruc fejedelem egy 20—25 ezrenyi szövetséges hadsereg élére állt. Ennek összetétele: 4000 magyar, akiket 7000 török támogatott és 12.000 erdélyi, moldvai és havasalföldi katona, egy 14 ágyúból álló tüzérséggel. Thököly Imre a partiumi Kálló várát támadta meg, hogy ennek a stratégiai pontnak a megszerzésével Szatmárt és a még császáriak által ellenőrzött egész vidéket veszélyeztesse.[67] A magyar elégedetlenek, Erdély, a román vajdaságok és a török birodalom egyesítették erőiket a Habsburg uralom ellen és Thököly megmutatta, hogy a megbékélésnél jobban kívánja a nyilt háborút. A megegyezést remélő császár számára ez kudarc volt, de Thököly magatartása legalább egyértelmű volt.[68]

Úgy tűnik, Thököly és szövetségeseinek támadása jelentős lélektani hatást ért el; sok magyar vélte úgy, hogy most az ország egésze török fennhatóság alá kerül. Ahogy a francia követ jelentette: „Egyesek azt mondják, hogy a török nem elégszik meg ennyivel és egész Felső-Magyarországot fogja kérni."[69]

Úgy tűnik, hogy a Sopronba gyűlt magyar rendek többsége Thökölyt a törökök kiszolgálójának tekintette, éppen ezért inkább a Habsburgokkal való kiegyezést kívánta, éppen akkor, amikor azok helyzete bizonytalanná vált a Duna-medencében.

Ebben a lélektani helyzetben jelentették be Strassburg elvesztését: 1681. szeptember 30-án a város, minden ellenállás nélkül, elfogadta Franciaország királyának „védelmét". Ez az annexió pontot tett a visszacsatolási politikára, de a kis rajnai köztársaság

[63] Sébeville a királynak, Sopron, 1681. szeptember 1.: Paris A. E. C. P. Autriche, 50. k. 268—269. l. — Megerősíti ezt Contarini jelentése is 1684. szeptember 7.: Velence, Archivio di Stato, i. h.

[64] Contarini 1681. szeptember 14-i jelentése, uo. Ezt a véleményt megerősítette a hollandiai követ, Hamel Bruyninx is: Weensche Gezantschapsberichten, kiadta G. van Antal. I. k. 271—272.

[65] Diarium Diaetae, 1681. szeptember 7., i. h.

[66] Carmina quaedam de Diplomatis conditione sub generali Regni Hungariae diaeta, Sopronii anno 1681 (Diarium Diaetae, i. h. 28). A feltételek teljes felsorolását adja Sébeville 1681. szeptember 11-i jelentésében: Paris, A. E. Autriche, 50. k. 280. fol. („Palatinatus authoritas — Militis nativi auctio — Contributionis sublatio — Officiorum nativis distributio — Camerae Hungariae reformatio — Militis extranei, ubi non necessarius, eductio — Bonorum fiscalium restitutio — Religionis complanatio — Captivorum eliberatio — Turcarum pax — Diaeta suo modo proximi promulganda").

[67] Contarini 1681. szeptember 28-i jelentése: Velence, Archivio di Stato, i. h.

[68] Sébeville a királynak, Sopron, 1681. október 9.: Paris. A. E. Autriche, 50. k. 308. fol.

[69] Sébeville a királynak, Sopron, 1681. október 2.: uo. 300. fol.

bukása valósággal döbbenetet váltott ki a Birodalomban. A sváb fejedelemségek saját annexiójukat várták, miközben a jelentősebb fejedelmek tiltakozni sem igen mertek. Strassburg elvesztése még a frankfurti konferencia felbomlását sem váltotta ki. XIV. Lajos jól manőverezett és Thökölyt a kellő pillanatban késztette cselekvésre; a mozdulatok egybehangolása a távolság ellenére igen jól sikerült, hiszen Thököly szeptember 15-én támadta meg Kállót, és Louvois tiz nappal később vette körül Strassburgot. Contarini leírta a császár tanácsadóinak reagálását, akik annál is inkább nyugtalankodtak, mivel Casale, ez a piemonti erőd, Itália kapuja, nemrég szintén a franciák kezébe került.[70]

Ilyen körülmények között I. Lipót képtelen volt katonai válaszra. Megelégedett azzal, hogy a lázadóknak teljes amnesztiát ígért, miközben nagyobb engedményeket tett a protestánsoknak. Németországban meg kellett elégednie a tiltakozással. Ugyanakkor a tartományi gyűlésektől további hitelt kért, új ezredek toborzására. — Mindenesetre Thököly támadása nagyban megkönnyitette Strassburg annektálását, a „diverzió" politikája pedig hatékonynak bizonyult.

Pedig a mindkét szövetséges számára annyira gyümölcsöző francia—magyar együttműködés már 1681 őszén veszélybe került. Ugyanis Thököly és Teleki viszálykodtak és a budai török pasa tekintélye kellett, hogy egymásnak ne essenek. Megtörtént a szakítás a kurucok és Erdély között, amit Akakia régóta jelzett már, és amit a francia diplomácia azáltal igyekezett megelőzni, hogy házasságot javasolt Thököly és Teleki lánya közt. Apafi fejedelem otthagyta a hadjáratot, Thököly pedig fegyverszünetet írt alá I. Lipóttal. Vernay-Boucault, az erdélyi francia megbízott, Akakia utóda, már augusztusban pénzügyi segítséget ajánlott Thökölynek, ha nem köt békét a császárral. Vitry márki, aki előzőleg Bécsben képviselte XIV. Lajost, mint varsói követ, 1681. november 20-án tájékoztatta a királyt, hogy Apafi arra buzdítja a felkelőket, béküljenek meg az Ausztriai Házzal. Hamel Bruyninx bécsi holland követ felajánlotta, hogy közvetít a protestánsok és I. Lipót között.[71] Végül is Lipót elfogadta az 1606. évi bécsi békét a vallásfelekezetek szabadságának alapjaként. Újra megkapta a vallásgyakorlat szabadságát az ország valamennyi rendje (főnemesek, nemesek, szabad királyi városok, polgárok és katonák);[72] ezentúl szigorúan tiltva volt a protestáns templomok erőszakos elfoglalása, az 1670 után elfoglalt templomok viszont elfoglalóik birtokában maradtak. Ezért a királyi városoknak megengedték, hogy új templomokat építsenek. Ugyanakkor a katolikus vallást szabadon gyakorolhatták mindenütt az országban. Ez a nyilatkozat elismerte az erőszakos rekatolizáció politikájának kudarcát. Ezek az intézkedések Thököly híveit arra késztethették, hogy békét kössenek I. Lipóttal.

Vitry, a lengyelországi francia követ, azt tanácsolta tehát XIV. Lajosnak, hogy erősen támogassa Thökölyt: „egyedül őfelsége védelmében való bizodalma teszi lehetővé, hogy szilárdan kitartson az ellene irányuló erőfeszítésekkel szemben", hiszen Franciaország segítsége nélkül Thököly „kénytelen lenne engedni a szükségnek".[73]

Javasolta, hogy a francia király közvetlenül tárgyaljon a kurucok vezérével és az igen kevéssé megbizható erdélyi kormányzatot mellőzze. Vitry egyébként saját kezdemé-

[70] Contarini jelentése a velencei szenátusnak, Wien, 1681. október 12.: Velence, Archivio di Stato, i. h.

[71] Hamel Bruyninx levele az Egyesült Tartományokhoz, Sopron, 1681. október 14.: Weensche Gezantschapsberichten i. m. I. k. 295.

[72] Diarium Diaetae, i. h. Ez a tizennégy pontból álló nyilatkozat, amely részben megismétli az 1655. évi Diplomát, októbertől decemberig tartó hosszú tárgyalások után az 1681. évi 26. tc.-ben öltött testet („De libero religionis exercitio"), amit kiegészít a 26. tc.: „De templorum et locorum pro iisdem aedificandis assignatione" (Magyar Törvénytár, Budapest, 1900).

[73] Vitry jelentése a királynak, Varsó, 1681. november 20.: Paris, A. E. Pologne 73. k. 310. fol.

nyezéséből Thököly lengyelországi ágensének, Nemessányi Bálintnak 4000 dukátot (azaz 21.000 livre-t) ajánlott fel.[74] 1681. december 11-én XIV. Lajos jóváhagyta ezt a politikai változást és Thökölynek 100.000 tallért igért, ha tavasszal újra fegyvert fog.[75] Ekkor úgy látszott, hogy a kurucok jelentik az egyetlen lehetőséget a császár hátában a „diverzióra", mivel a Porta magatartása bizonytalan maradt. Később 1682 folyamán Kara Musztafa nagyvezér másképpen döntött. Elhatározta, hogy „megadja a magyarországi elégedetleneknek az általuk kért segítséget, amit csak igaztalanul lehetett volna visszautasítani, több éves kitartás, valamint elődje és maga által oly gyakran megismételt igéretek után".[76]

A törökök szinrelépése megváltoztatta a diplomáciai játékot és Franciaország kapcsolatát Thökölyvel. A Porta kényszerítette Apafit, hogy szakítsa meg tárgyalásait a császárral, majd pedig egy kis hadsereget mozgósítson, amely 1682 nyarán a császáriak ellen hadakozott. Teljes támogatást nyújtott Thökölynek, akit egy török védelem alatt álló Magyarország királyává akart tenni. Thökölynek ezentúl kevésbé volt szüksége a francia segélyre, amelyet egyébként nem vontak meg tőle. A törökök színrelépése azonban valamennyi udvart nyugtalanította, beleértve a protestáns fejedelmekét. Pufendorf, a bécsi svéd követ 1682. évi jelentésében, — amelynek célja, hogy Svédországot megtartsa a francia szövetségben —, elmagyarázza XI. Károlynak, hogy egyáltalán nem lehet számítani a császár segítségére, mert azt túlságosan leköti a magyarországi kuruc és török veszély.[77]

Talán csak a titkos tanács maradt konokul derülátó. A spanyol követ ösztönzésére a császár hajthatatlannak mutatkozott Frankfurtban, miközben mindenáron igyekezett megújítani a szultánnal a Vasváron kötött húszéves békét. Ugyanolyan csökönyösen tárgyalni akart, mint húsz évvel korábban minisztere, Portia. A császár néhány minisztere egyébként kész volt Tkökölynek és a törököknek átengedni Magyarországot, ha ezzel szabad kezet nyernek Németalföldön és Németországban. Az Ausztriai Ház és a Birodalom érdekei megint fölébe kerekedtek a magyarok érdekeinek és az örökös tartományok biztonságának. 1682-től pártja van a franciák elleni háborúnak a törököknek tett nagyobb engedmények árán; ide tartozik Lotharingiai Károly herceg, Badeni Hermann őrgróf (aki az udvari haditanács elnöke lett) és gróf Zinzendorf főudvarnagy; viszont Schwarzenberg herceg és az osztrák főkancellár, Hocher, a XIV. Lajossal való békét kívánják.[78] A császár megelédedett azzal, hogy fegyverkezett, mialatt továbbfolytatta a tárgyalásokat Frankfurtban és Konstantinápolyban.

XI. Ince pápa, akit nyugtalanított Itália biztonsága, arra az esetre, ha a törökök előnyomulnának Magyarországon és Horvátországban, Sobieski János lengyel királyt az Ausztriához való közeledésre ösztönözte. Sobieski, akit nyugtalanított az esetleges

[74] Vitry a királynak: i. h. 74. k. 235.

[75] A király utasítása Vitrynek, Versailles 1681. december 11.: Uo.

[76] *De la Croix* (konstantinápolyi követségi titkár): Guerres des Turcs avec la Pologne, la Moscovie et la Hongrie. Paris, 1696. 239.

[77] „So kann mann sich doch keines weges auf Ihn (auf den Kayser) verlassen, solange Er die Ungarn nicht appaisiren hat und in stündlicher Gefahr steht, die gantze ottmanische Macht auf den Hals zu kriegen. Zwar hat man bis anhero gemeinet, dass es allemal in des Kaisers handen stünde, sich auf selbiger seiten einen frieden zu verschaffen, und diese sehr unbändige Nation wider zu ihrer Devoir, und gehorsam zubringen: wenn Er neulich Ihr die vorige freyheit in Ecclesiasticis und Politicis widergebe. Allein es seyend vermutlich die Ungarn schon so weit mit den Türcken eingestiegen, dass sie sich nicht leichtlich degagieren können, und darnach ist man mit diesen leuten bisher zu dergestalt umgangen, dass es so gut, als unmöglich, sich auf Kaiserliche Parole und versprechungen mehr verlassen zu können". Bericht des Esaias Bufendorfs an den König von Schweden. Stockholm, 1682: Paris. Bibliothèque Nationale, Manuscrit allemand uo. 139. 20. fol.

[78] Sébeville a királynak, Bécs, 1682. január 15. Paris: A. E. Autriche, 53. k. 29. fol.

magyarországi török akció, elítélte a franciák Thököly érdekében végrehajtott mesterkedéseit, mivel Thököly most már a Porta szövetségesévé lett. XIV. Lajos megkísérelte Sobieskivel elfogadtatni taktikáját és megbízta Vitryt, kérje tőle azt, hogy „amennyiben a töröknek a császárral való megegyezése nem teszi lehetővé ezután a magyarországi elégedetlenek segítését, könnyítse meg azt számára (ti. a franciák számára) minden tőle telhető módon, mind az átvonulás teljes szabadságával és biztonságával, mind pedig hatalmának és jóakaratának más jeleivel, amit tőle elvárhat."[79]

Sobieski János kereken elutasította ezt a kérést és megakadályozta, hogy Vitry levelezzék Erdéllyel és a kurucokkal. XIV. Lajos erre megparancsolta követének, hogy vonuljon vissza Danckába. Ily módon elzárult a lengyel út, amelyik oly fontos volt a kurucokkal való kapcsolatokban.

1682 nyarától kezdve nem ismerjük eléggé XIV. Lajosnak Thökölyvel való kapcsolatát. Az azonban az elmondottakból nyilvánvaló, hogy Franciaország döntő szerepet játszott 1681-ben abban, hogy Thököly végül is megszakította a császárral folyó béketárgyalásokat. Nem vitás az sem, hogy ily módon Thököly mind hasznosabb szövetségesnek bizonyult XIV. Lajos számára, és a kurucok vezére hatékonnyá tudta tenni az átkaroló szövetséget Strassburg francia annexiója idején.

A francia diplomácia céljai viszonylag tisztázottak, de kevésbé ismert, hogy milyen eszközöket fordított a király e „diverziós" művelet megvalósítására.

A segítség megoszlott a fő vezetőknek küldött pénzajándékok, a felkelőknek juttatott hadisegély és a tulajdonképpeni katonai segély közt. A felkelt megyék messze estek Franciaországtól: a pénz, és méginkább katonák küldése nehéz problémákat vetett fel. Franciaországnak ezért volt szüksége a lengyel király vagy a török szultán közreműködésére. A pénzügyi segély pedig csak a készpénzküldés formáját ölthette, mivel a kereskedelem ezen a tájon nem volt elég fejlett a nemzetközi váltó alkalmazásához. Ezért általában Dancka szolgált közbülső állomásként. Így például 1681 januárjában Vernay-Boucault parancsot kapott, hogy kocsin szállíttasson Erdélybe 40.000 livre-tournois ércpénzt, valószínüleg dukátok formájában. Danckában egyébként a kormány 30.000 livre tartalékot képezett, amit Vernay-Boucault végső szükségben használhatott fel.[80]

A „francia" segélyhad valójában néhány francia tiszt parancsnoksága alá helyezett kozákból és lengyelből állt. Pomponne államtitkár jelentése szerint „minthogy 2200 lovast és dragonyost és 3300 litván és lengyel kozákot toboroztak, a toborozás közel 42.000 dukátba került, azaz 294 000 livre-tournoisba, és fenntartásukra Magyarországra küldtek 43 220 dukátot, ami 302 470 francia livre-nek felel meg".[81]

A csapatok három ezredet alkottak, a Boham, a Ferriol és a Crauster dragonyos ezredeket, és a Clanleu gyalogezredet. A hollandiai háború végén ezek az egységek Erdélyben voltak bekvártélyozva, főleg a szász városokban. Úgy tűnik, hogy ez a kisérlet nem volt sikeres — ha hiszünk Bethlen Miklós *Mémoires Historiques* c. írásának,[82] — mivel a király a fizetés (az alsóbb tisztek fizetésével együtt) megtagadásával számolta fel ezeket a csapatokat. Az Apafi által nekik juttatott téli kvártély kifizetését az erdélyi

[79] XIV. Lajos utasítása Vitrynek, Versailles 1682. július 16.: Paris, A. E. Pologne. 73. k.

[80] Vernay-Boucaud-nak 1681. január 2-án küldött udvari feljegyzés.: uo.

[81] Pomponne államtitkár jelentése a Magyarországot érintő kiadásokról, Paris, 1679. január 27.: i. h. 62. k. 89.

[82] *Nicolas Bethlen:* Mémoires historiques. Paris, 1736. 333 l. Tudjuk, hogy a Bethlen Miklós erdélyi kancellárnak tulajdonított emlékiratok Dominique Révérend abbé apokrif írásai és először Le Coq de Villaray adta közre. Ld. *Köpeczi Béla:* Bethlen Miklós francia emlékiratai. Irodalomtörténeti Közlemények 1955. 296—304.

kincstárnak Franciaország megtagadta. Egyedül a szervezéssel megbízott néhány francia tiszt kapott fizetést.[83]

A felkelőknek ígért pénzsegély 1676-ban „húszezer ember tényleges akciója esetén 100 000 tallér volt".[84] A következő évben a király felhatalmazta Béthune-t, hogy 200 000 tallérig (600 000 livre-tournois) mehet el az igéretben. És láttuk, hogy Vitry parancsot kapott, ígérjen Thökölynek 100 000 livre-t, amennyiben 1682 tavaszán újra kezdi az ellenségeskedést a császáriak ellen.[85] Valójában kölcsönösen panaszkodhattak: a magyarok, hogy a pénzsegély-egyezményt a franciák nem hajtották végre, a franciák, hogy a magyarok tevékenysége egyáltalán nem zavarta a Rajna mentén harcoló császáriakat, hiszen I. Lipót alig egy vagy két ezredet vont ki Magyarországról. Pedig a Béthune által megküldött nyugták szerint Boham seregének fenntartása a királynak 596 470 livrebe került, a toborzás és a „francia" katonák ellátásával együtt.[86] Mindenesetre a pénzbeli segély leggyakrabban ajándékok és járadékok kiosztására korlátozódott a célból, hogy a Franciaország iránti jóakaratot életben tartsák. 1677-ben, a szövetség kiépítésének döntő évében a király a következő összegeket fizette ki:

1677. március 20-tól május 6-ig	942 dukát	6.594	livre
az erdélyi fejedelemnek és a magyaroknak küldött ajándékok	2 559 dukát	17 913	„
Révérend abbénak 1677 november 19-én	12 000 dukát	84 000	„
1677. november 26-án pénzjáradék a magukat Magyarországon kitüntető tiszteknek	2 000 tallér	6 000	„
1677. november 26-án váltó a magyarországi ügyekben való felhasználásra	1 000 000 livre[87]	100 000	„
Összesen:		214 507	livre

* Átszámítva: 1 dukát = 7 livre.

1681 januárjában Vernay-Boucault parancsot kapott, hogy a kurucoknak adjon 30 000 livre-t és 15—20 000-t Teleki erdélyi kancellárnak.[88] Ha ehhez hozzávesszük azt a 10 000 dukátot, amit Akakiának, mint saját vagyonából származót kellett szétosztania,[89]

[83] Forbin-Janson és Vitry jelentése a királynak, 1680. november 22.: Paris, A. E Pologne 69. k. 186. fol.

[84] A Béthune-nek adott utasításban: „Sa Majesté lui donne pouvoir de promettre jusqu'à 100 000 écus de subside par an aux Hongrois pour l'action effective de vingt mille hommes. Sa Majesté lui envoie encore une lettre de change de 25 000 écus pour les mettre en état de commencer leur action." 1676. december 18.: Paris. Bibliothèque Nationale. Manuscrit français no. 10638, fol. 154.

[85] A király a Béthune számára adott 1677. május 1-i utasításában emlékeztet arra, hogy a magyarokkal kötött szerződés által „Sa Majesté promet de leur donner cent mille écus de subside, outre ce qu'il s'est obligé de fournir à Lubomirski et les présents que Monsieur de Béthune devait faire au Prince et à la Princesse de Transylvanie, à Teleki et aux principaux mécontents: le tout ensemble montant à la somme de 200 000 écus que sa Majesté avait donné pouvoir à M. de Béthune de promettre aux dits mécontents par traité." Uo. 155. fol.

[86] „Mémoire sur les comptes envoyés par M. De Béthune par lesquels sa Majesté a vu que tant pour la levée que pour la subsistance des troupes envoyées en Hongrie la somme de 596 470 livres tournois." Uo. 156. fol. Béthune által 1679. március 5-én egy feljegyzésben küldött igazoló papirok: uo. 156. fol.

[87] Valamennyi elszámolás: Uo. 157. fol.

[88] Vernay-Boucault-nak 1681. január 2-án elküldött udvari feljegyzés: Paris, A. E. Hongrie, 3. k. 384. fol. Ez egyébként leszögezi: „qu'en cas de besoin (du Vernay-Boucault) peut utiliser tout le fonds de 100 000 écus qui est à Danzig."

[89] Az Erdélybe küldött Akakiának adott utasítás, Versailles, 1680. szeptember 7.: uo. 281. fol.

láthatjuk, hogy 1676-tól a francia diplomácia legalább 330 000 livre-t osztott szét. De a soproni országgyűlés alatti döntő akción kivül a kurucokkal való kapcsolat sosem lépett túl a diplomáciai tárgyalás szakaszán és nem alakult át sem nagyméretű katonai akcióvá, sem hosszútávú politikai cselekvéssé.

A versaillesi udvar és Thököly közötti kapcsolatokat elemző jelen kis tanulmány nem akarja kimeríteni a témát, ahhoz legalább a felhasznált források rendszeres feldolgozására lenne szükség, nem pedig mélyfúrásokra korlátozódni. Mindenesetre megállapíthattuk, hogy a kapcsolatok epizód jellegűek maradtak:

1) A távolság és a közlekedés nehézségei miatt (ezt egyébként többször ürügyként is felhozták), Varsóban vagy (1682 után) Isztambulon keresztül kellett érintkezni. Az ügyben tevékenykedő francia diplomáciai megbízottak nem mindig tudták megértetni magukat a versaillesi hivatalokkal.

2) Mert a francia diplomácia a bujdosókkal való kapcsolatban államjogi fikcióból túlságosan ragaszkodott Erdély közvetítő szerepéhez. Erdély inkább csak összekuszálta a már egyébként is igen bonyolult diplomáciai játékot.

3) A francia kormány bizalmatlansága és fukarsága miatt. A kormány, úgy tűnik, nem akarta sem a zsoldosait fizetni, sem pedig a pénzsegély-egyezményt végrehajtani.

4) A politikai téren jelentkező nehézségek miatt. Úgy tűnik, sem a külügyminisztériumi hivatal, sem az államtitkár, sőt maga a király sem ellenezte a nagy tervet, a magyar függetlenség megvalósítását, a Habsburgok trónfosztásának kinyilvánításával és új király választásával. A legáltalánosabban elképzelt megoldás a magyar–lengyel perszonálunió volt, Sobieski János lengyel király megválasztásával, (de Franciaország eleve nem ellenezte Thököly Imre megválasztását sem — még török protektorátus alatt sem). Ez a gondolat már 1676-ban felmerült, majd a legfőbb érdekelt, Sobieski János tartózkodása miatt elejtették. 1685-ben Colbert de Croissy fogalmazta meg újból, Kara Musztafa világraszóló bécsi vereségét és — ugyanezen 1683. évi hadjárat során — Sobieski János ragyogó győzelmét követően.[90]

A francia diplomácia lényegében mindig csak egy-egy lépést tett a nyugat-európai hódító politika szükségleteinek és a kelet-európai átkaroló szövetségi rendszer nehézségeinek koordinátái között. Mindezen általános vonások már előrevetitették a francia politika II. Rákóczi Ferenc függetlenségi harca idején uralkodó szánalmas gyakorlatát.

[90] Chateauneuf konstantinápolyi követnek adott utasítás, 1689. Instruction au ambassadeurs, i. m. Turquie, 137. l.: „Il est bon aussy qu'il avertisse comme de luy-mesme et sans affectation le Grand Vizir ou ceux qui ont le plus de part à sa confiance que les impériaux débitent partout qu'ils sont assurés qu'on leur livrera le comte Teleki (azaz Thököly) mort ou vif; il y ajoutera aussi qu'il n'y a rien qui soit d'une plus dangereuse conséquence pour les affaires du Grand Seigneur et que, pour faire cesser ce bruit et encourager tous les mécontents d'Hongrie à se joindre audit Teleki, Sa Hautesse ne pouvait rien faire de mieux que de le déclarer dès à présent prince de Transylvanie et le faire connaitre en cette qualité par l'appui des Tartares; que Sa Majesté pourroit aussy luy donner quelque assistance, pour l'ayder à se maintenir dans cette principauté et à bien faire la guerre à l'empereur, en sorte que ce comte feroit le principal lien d'une bonne correspondance entre Sa Majesté et le Grand Seigneur.

Ledit Sieur ambassadeur sera mesme informé des ordres que Sa Majesté a cy-devant donné audit feu Sieur Girardin (Chateauneuf elődje a konstantinápolyi követségben) par la copie qu'elle luy fera remettre de sa depesche du 10e décembre 1686 et elle veut bien donner audit Sieur de Chateauneuf le mesme pouvoir pour faire réussir cette affaire. Elle luy ordonne aussy d'agir de concert pour cet effet avec l'agent dudit Teleki.

. . . Comme un des meilleurs moyens de diminuer le crédit de la Cour de Vienne en Pologne et de mettre Teleki en estat de rendre son party considérable en Hongrie et de faire de la peine aux troupes impériales. Sa Majesté fait remettre la lettre que le marquis de Béthune lui escrit au sujet de cet accomondement." (Az 1676. november 21-i már idézett latin levélről van szó, amelyik a magyar királyságnak régi fényében való helyreállításáról beszél.)

Fábiánné Kiss Erzsébet:

A magyar egészségügyi szakigazgatás szervezete és problémái 1848—1849-ben

A magyar egészségügy 1848 előtt nehéz korszakot élt át. Kiváló orvosok és tudósok egész sora praktizált és írt magyar vonatkozásban korszakalkotó tudományos műveket. Mindennek hátterében azonban fejletlen egészségügyi politika, osztrák — tehát az országtól idegen — felső irányítás, elmaradott egészségügyi viszonyok álltak. A tehetséges orvosoknak csupán korlátozott lehetőségük volt tevékenységük kifejtésére, elképzeléseik valóraváltására; gyógyító munkájuk hatósugara igen csekély volt.[1]

Közegészségügyi helyzet 1848 előtt

A reformkor orvosait a pesti egyetem orvosi fakultásán képezték, akik később mint kezdő orvosok külföldi egyetemen — többnyire a híres bécsi klinikákon — fejlesztették tudásukat. Közülük kerültek ki a pesti egyetem professzorai, tekintélyes magánorvosok, a megyei, városi főorvosok. Mellettük alárendelt szerepet játszottak a sebészorvosok és sebészmesterek. Ez a megkülönböztetés a középkorig nyúlik vissza, amikor a „tanult", okleveles orvos nem foglalkozott — egyházi tilalmak miatt nem is foglalkozhatott — véres műtétekkel; ezeket átengedte a borbélymestereknek, fürdősöknek, tábori felcsereknek. A nagyszombati egyetem orvoskarának 1772-ben történt létrehozása után a sebészek céhi kiképzése megszűnt, s az egyetemi seborvosi tanfolyam munkájának megszervezésével, majd a seborvosok képzésének tökéletesítése útján a gyógyításnak ez az ága is nagyobb tekintélyt szerzett magának. Az egyetemet végzett sebészek járási, községi, uradalmi és városi orvosi állásokat töltöttek be, s mint ilyenek, belső betegségek gyógyításával (belgyógyászat) is foglalkoztak.

A 19. század első felében állandó volt az orvos-, sebész-, érvágó- és szülésznőhiány. 1840-ben Magyarországon 555 orvosdoktor (ebből megyei 154, magán 329, városi 72), 1064 seborvos, 324 gyógyszerész és 143 fizetett bába működött. Az 1830-ban létező 56 kórházban (595 kórházi ággyal) gyakorta pusztított kolera és tífusz, jelezve a gyógykezelés és a higiéne színvonalát.[2]

[1] Az egészségügyi történeti áttekintésben elsősorban felhasználtuk: *Gortvay György:* Az újabbkori magyar orvosi művelődés és egészségügy története. I. köt. Bp. 1953. Egyéb irodalomra a megfelelő helyen jegyzetben hivatkozunk.

[2] *Varga Lajos:* Flór Ferenc. OTK, 1961. 21—22. sz. 294.

Az egészségügyi irányítás 1848 előtt[3]

Az egészségügyek legfőbb magyarországi irányítója a Helytartótanács volt. Kezdettől (1724 óta) az volt a szokás, hogy egészségügyi döntések előtt orvosok véleményét kérték ki; az első időben pozsonyi városi orvosokét, ahol kezdetben a kormányszék is székelt, majd a nagyszombati egyetem orvosi karáét. A szaporodó ügyek intézésére a bizottsági ügyintézés sem mutatkozott elegendőnek (1738-ban állították fel az egészségügyi bizottságot, amelynek szintén volt állandó egészségügyi tanácsosa), és ezért II. József 1786-ban életrehívta a Helytartótanács állandó egészségügyi szaktanácsadói tisztségét, az országos protomedicusi hivatalt. 1787-ben kelt utasítása szerint a protomedicus felügyelte és igazgatta az egyetemi orvoskar munkáját; részt vett a tanulmányi és kegyes alapítványi bizottságok ülésein; járványos betegségek esetén irányította a törvényhatóságok védekezési munkáját; szakvéleményt adott egészségügyi kérdésekben a Helytartótanácsnak, amit korábban a bizottság egészségügyi tanácsosa, majd az orvoskar készített. Utóbbi feladata jelentette a törvényhatóságok jelentéseinek átnézését; a gyógyszertárak évi ellenőrzéséről küldött jelentések tanulmányozását; az egészségügyi alkalmazottak minősítési táblázatainak ellenőrzését stb. A protomedicus véleményének felhasználásával hozta meg döntését a Helytartótanács egészségügyi osztálya, de sürgős esetekben az országos főorvos közvetlenül is levelezhetett a helyhatóságokkal. 1803-tól végezte az orvosi könyvek cenzurázását is.

1818-tól az országos főorvost helytartótanácsi tanácsossá léptették elő, és egyben az egészségügyi osztály munkáját is irányította. A két funkció egyesítése után is intézkedett önállóan az országos főorvos pl. szakkérdésekben a törvényhatósági orvosok munkájáról. Erre vonatkozóan a protomedicusnak saját iratai voltak a helytartótanácsi egészségügyi osztály iratanyagától függetlenül, ezeket azonban később részben megsemmisítették, részben az osztály irataihoz sorolták. Ma a megmaradt iratok különválasztva, mint az országos főorvos iratai találhatók a helytartótanácsi levéltárban.[4]

Orvosi testületek, egyesületek

Az orvosok hosszú ideig egymástól elszigetelten működtek; egyesületek alakítása iránt csak a 18. sz. végén kezdtek érdeklődni. Magától értetődően adódott a megoldás az egyetemi orvostestületben, amely nemcsak az egyetemi tanárokat, az ún. belső orvosi kart jelentette, hanem az egyetemi végzettségű orvosdoktorokat is, az ún. külső tagokat. Utóbbiak a kari üléseken is megjelenhettek és a szigorlatokon mint cenzorok működhettek.

Az orvosi kar ezen két része között éles ellentét fejlődött ki amiatt, hogy 1816-ban a Helytartótanács csak külső tagnak engedte meg az orvoskari dékáni tisztség viselését. Ez a rendelkezés osztrák ihletésű volt; a bécsi egyetem ily módon kívánt enyhíteni a professzorok elfoglaltságán. 1848-ra ez az ellentét elmélyült, és a kültagok valamint az egyetemi orvoskar nyílt harcot vívott egymással. A harchoz elegendő okot szolgáltattak az egészségügy rendezetlen kérdései, amelyek megítélésében e két tábor véleménye különbözött egymástól, valamint a minisztérium eljárása, amely nem a kellő figyelemmel fordult a közegészségügyi szervezeti kérdésekhez, és még inkább összekuszálta az amúgy is zavaros helyzetet.

[3] Erre vonatkozóan felhasználtuk: *Felhő Ibolya—Vörös Antal:* A helytartótanácsi levéltár. Bp. 1961. (A M. O. L. kiadványai I. Levéltári leltárak 3.) 526—529.

[4] Jelzete: OL. Helytartótanácsi Levéltár, Acta protomedici regni (Az országos főorvos iratai). (C 135). 1787—1848. 5 csomó, 5 kötet. Az ismertető leltár 1849-i iratokat is feltüntet az évkörben, ilyen iratok azonban itt nem találhatók.

Az orvoskari szervezettel szemben — vagy amellett — egy országos orvosegyesület lett volna arra alkalmas, hogy a saját érdekeik ellenére egymással hadakozó orvosokat egyesítse. Ennek megalakulása azonban sokáig, 1897-ig váratott magára; addig csupán az 1837-ben létrehozott Pest-Budai Orvosegyesület volt az egyetlen ilyen jellegű fórum.

Az orvosok közös érdekeit tekintő, a közegészségügyi viszonyok rendezését szem előtt tartó szempontok vezették nem egy esetben az orvosok és természetvizsgálók évi összejöveteleinek tanácskozásait is.[5]

Gyógyszerészet, állatorvosok 1848 előtt

A gyógyszerészügy függése Bécstől talán még erősebb volt, mint az egészségügy egyéb ágazataié. Osztrák gyógyszerkönyvet használtak korszakunkban is; az első ilyen magyar csak 1871-ben született meg.[6] A gyógyszerészek céhi kiképzésének egyeduralma a 18. sz. derekán szűnt meg; 1753-tól a megyei orvos előtt vizsgáztak a tanulók, majd 1774 után csak vizsgázott gyógyszerész kaphatott gyógyszertárat. Ilyet 1759 után Magyarországon csak a király adományozhatott a Helytartótanács útján, a vármegyei főorvos véleménye alapján személyi vagy öröklési tulajdonjoggal. Ugyancsak a megyei főorvos ellenőrizte évente egyszer a megyéje területén levő patikákat. A gyógyszerészek képzése — hasonlóan a seborvosokéhoz — a 18. sz. végén minőségileg javult: egyetemi tanfolyamot szerveztek számukra, de ez még 1848-ban is csak egyéves volt.[7] A magyar patikus gyógyszerészkönyvén, taksa-szabályzatán, a rendeleteken kívül a legtöbb gyógyszer alapanyagát szintén Ausztrián keresztül hozatta ezüstért, holott ő papírpénzért árult.[8] A gyógyszertárak tulajdonosai nem mindenkor voltak egyben gyógyszerészek is; a gyógyszertár sok esetben jó befektetésként jelentkezett. A patikáknak az országbani elhelyezkedését nagymértékben befolyásolták a gyógyszertárak felállítása körüli visszásságok, a céltudatos központi felügyelet hiánya: 1821-ben a Pest megyei 29 patikával szemben Tolna és Hajdú megyékben egy sem, Ugocsa megyében pl. csak egy volt. Tizenöt városban egy-egy, négy sz. kir. városban egyetlen gyógyszertár sem volt. Országosan egy patikára 34 322 lakos jutott.[9]

[5] Ebben a vonatkozásban korszakalkotó programnak tekintjük Bugát Pálnak az 1845-i pécsi vándorgyűlésen kifejtett nézeteit a „magyar közegészségügy állapotáról és egy korszerű egészségügyi törvény megalkotásának szükségességéről". „Behatóan foglalkozott az orvosi tanítás reformjának kérdésével, a Rókus kórháznak tanintézet gyanánt való felhasználásával, az orvosi társadalom helyzetével (»főorvosaink is a servitorok sorában vannak«) s végül követelte, hogy a szervezés hiányainak megszüntetése érdekében az ötletszerű rendeletkormányzás helyett az egészségügy egy általános egészségügyi törvény keretében nyerjen szabályozást." *Gortvay Gy.*: i. m. 122. — Bugát Pál, Gyöngyös, 1793. ápr. 12. — Pest, 1865. júl. 9. Orvos, egyetemi tanár (1842—1849: az elméleti orvostan tanára a pesti egyetemen), a MTA r. tagja (1830). Elévülhetetlen érdemei vannak az orvosi magyar műnyelv létrehozásában, a természettudományi kutatások és ismeretterjesztés szorgalmazásában. Magyar Életrajzi Lexikon (MÉL), I. köt. 276.

A Lexikon szerint Bugátot 1848-ban az OHB országos főorvossá nevezte ki. Az adat téves, mert 1848 végéig Sauer Ignác volt a főorvos, 1849-ben pedig nem neveztek ki ilyet. Bugát 1849-ben a BM egészségi osztályának vezetője volt; erről viszont nem szól a Lexikon. Tévedésének forrása: *Fekete L.*: Fol. Hung. 1287. fol. 88.

[6] *Baradlai János—Bársony Elemér:* A magyarországi gyógyszerészet története . . . Bp. 1930. II. köt. (Irta: Bársony Elemér) 172.

[7] A fentiekre: *Gortvay Gy.*: i. m. 56. — Gortvay ugyan azt állítja, hogy már 1813-ban kétéves volt az egyetemi oktatás, de éppen 1848-ban kérték a gyógyszerészek a képzés két évre való felemelését.

[8] *Halmai János:* Gyógyszerészetünk és gyógyszereink helyzete a szabadságharc idején. OTK, 1961. 21—22. sz. 104.

[9] *Gortvay Gy.*: i. m. 56.

Az *állatorvosok képzése* az orvosi fakultás egyik tanszékén történt 1787 óta. Jelentős változás a 19. sz. első felében nem történt e téren. Az állatorvosok az orvosi fakultástól független intézetet kívántak létrehozni, hogy megfelelő szinten oktathassák az egyre inkább fejlődő állatorvosi tudományt. Az állatorvosok és a mellettük dolgozó gyógykovácsok működésének igen fontos területe volt — a lovasság miatt — a katonaság.

A katonai egészségügy irányítása 1848 előtt

A katonai egészségügy — mind emberorvosok, mind állatorvosok (az egykorú szóhasználat sok esetben baromorvosoknak titulálta őket) — teljes egészében a bécsi tábori orvosi főigazgatóság, Oberstfeldärztliche Direction fennhatósága alatt állott. Ez még 1884 áprilisa után is változatlan maradt az októberben történt szakításig.[10]

Az orvoskar 1848. április 23-i reformjavaslatai az egészségügy rendezéséről

1848 forradalma után a haladás erői, a reformok hívei úgy érezték, hogy korlátlan lehetőség nyílik — az élet különböző szféráiban — a magyar érdekeknek megfelelő intézkedések és újítások bevezetésére, meghonosítására.

Így a magyar egészségügy hivatástudattól áthatott reformerei is azonnal tevékenykedni kezdtek, hogy megfelelő egészségügyi programot mutassanak fel az első magyar felelős minisztérium számára, ha az a közegészségügy rendezéséhez lát. Abban pedig egyikük sem kételkedett, hogy az egészségügyet rendezni kell, és ezt a minisztérium meg is teszi. Hogy hogyan — erre az orvosok, gyógyszerészek, állatorvosok maguk óhajtottak javaslatot tenni.

Az orvosi kar küldötteiből álló választmány 1848. április 23-án, tehát már a minisztériumi hivatalok működésének kezdetekor, javaslatot készített „az álladalmi közegésségi és orvosi ügyekről hazánkban".[11] A választmány tagjai között ott találjuk az egészségügy közéleti harcosait, tekintélyes tudósait: Csausz Mártont, Balassa Jánost, Bugát Pált, Eckstein Frigyest, Flór Ferencet, Fromhold Károlyt, Halász Geyzát, Kovács Sebestény Endrét, aki a javaslatot fogalmazta, Sauer Ignácot, Schmidt Jánost, Schöpf Ágostont stb.[12] A VKM-hez küldött javaslatot Stáhly Ignác orvoskari elnök, országos főorvos,[13]

[10] *Varga Endre:* Az 1848—49. évi magyar hadsereg egészségügyi szervezete (Károlyi Emlékkönyv). Bp. 1933. 565.

[11] OL. 1848/49-i Mm-i Ltár, VKM, Közokt. oszt., Felsőbb okt. szak, 1848, Orvoskari kfő 80. tétel. Nyomtatott változatát kivonatosan ismerteti *Gortvay Gy.:* i. m. 221—222.

[12] Uo. 222. — Csausz Márton, Felsőbánya, 1796. aug. 8.—Pest, 1860. szept. 14. Orvos, egyetemi tanár, az egyetem alelnöke (1848. máj. 1.—1849. febr. 1.). Mint bonctanár 1827-től működött a pesti egyetemen. 1849 elején három hónapig vezetett egy császári katonai kórházi belosztályt, díj elfogadása nélkül. MÉL, I. köt. 304; *Szinnyei*, 2. köt. 217—218. h.; *Fekete L.:* Quart. Hung. 1837. 89. fol. — Balassa János, Sárszentlőrinc, 1814. máj 5.—Pest, 1868. dec. 9. Sebész, egyetemi tanár, az MTA t. tagja (1858). A korszerű magyar sebészeti gyakorlat és oktatás megteremtője. Sokoldalú orvos, tudományos író. MÉL, I. köt. 82—83. — Eckstein Frigyes, Kolozsvár, 1803. szept. 13.—Pest, 1859. jún. 8. Orvos, orvosközéleti személyiség. A kórbonctan, sejtszöveti kórtan jeles kutatója. Szinnyei, 2. köt. 1178—1179. h.; *Fekete L.:* Quart. Hung. 1837. fol. 114—116. — *Flór Ferenc*, Váradolaszi, 1809. okt. 10.—Pest, 1871. júl. 7. Sebész, tiszti főorvos, az MTA 1. tagja (1838). 1840-ben a Rókus kórház főorvosa, 1847-ben igazgatója és Pest tiszti főorvosa lett. Páratlan szervező; az önálló magyar katonai egészségügy létrehozója 1849-ben. MÉL, I. köt. 517—518; *Zétény Győző:* A magyar szabadságharc honvédorvosai. Bp. 1948. 120—122. — Fromhold Károly, Igló, 1811.—Bp. 1876. jún. 9. Pesti orvos; a Lánchíd-építkezés orvosa.

Schmidt János kari dékán, Csausz Márton, a választmány elnöke, Réczey Imre[14] orvos-kari jegyző valamint a javaslat fogalmazója írták alá.

A javaslat *első fejezete* az orvosi rend adminisztratív állami hivatalnokairól szól. (1) A minisztériumi osztályfőnök — mintha egészségügyi miniszter lenne — „az álladalmi közegességi és közorvosi ügyeket felelősség mellett személyesíti." Az alsóbb szerveknél, intézményeknél ellenőrzi a törvények, határozatok végrehajtását. (2) A közegészségi bizottmány vezetné az „ellenőrködő felügyelést", vagyis az előbb említett minisztériumi osztályfőnök segédkezéül, végrehajtó közegéül szolgált volna. Tagjai eléggé körülhatárolt referenciákban működnének: az orvosrendőrségi a közegészségi általános intézkedéseket vizsgálná; a törvényszéki felülvizsgálná a törvényszéki orvosi esetek és vizsgálatok aktáit; az orvosi intézetekre felügyelő, a hadügyi orvosi, a baromorvosi, a gyógyszerészi bizottsági tagok teendői magától értetődőek. A bizottmány elnöke az országos főorvos. A bizottmány javaslatokat tesz a minisztériumnak, és azok „sikeresítése felett" őrködik. (3) Négy kerületi igazgató főorvos közvetlenül gyakorolna felügyeletet a törvényhatóságokban működő (4) megyei főorvosok, (5) járási orvosok, (6) községi orvosok felett. Megyénként, járásonként 1—1 orvost számítottak; községit 5000 lakosonként egyet. Ugyancsak a kerületi igazgatófőorvos égisze alatt találnánk kerületenként és megyénként az 1—1 állatorvost és az 1—1 gyógyszerészt. A következő — *második* — fejezetben a választmány az oktatási rendszer irányelveit körvonalazta a maga részéről. Két fő elvet szögeztek le: a képzésnek sokoldalúnak kell lennie és az egészségügyben alkalmazandó egyének képességeit szigorú állami vizsgákon kell lemérni. A javaslat részletesen megadja a tanterv elméleti és gyakorlati tárgyait. Az oktatás összesen hat évet venne igénybe (szemben az eddigi öttel); a kórházi gyakorlat és a szigorlatok a hatodik évben történnének.[15] A tanári testületről szóló alfejezetben a javaslat leszögezi, hogy az egyetemi orvosi kar igazgatója mindig a minisztériumnál levő tanulmányi bizottság szakértő orvosi tagja is egyben. A tanszékek betöltése módjának részletezése után következnek a tanulmányi rendszabályok. A javaslat ugyanúgy megkívánja a 2—3 éves bölcsészeti, különösen a természettani előtanulmányokat, mint a korábbi, 1808/1809-től érvényben levő rendelkezések. A jelentkező ifjakat még szigorú nyilvános felvételi vizsgának is alávetették volna természettudományi tárgyakból: általános füvészetből,

---

A villanygyógyászat meghonosítója Magyarországon. *Zétény Gy.:* i. m. 123; MÉL, I. köt. 546. — Halász Geyza, Géza, Alsódabas, 1816. nov. 16.—Bp. 1888. aug. 22. Orvos, az MTA l. tagja (1863). Évtizedeken át Pest főorvosa. Ragályos betegségekkel, különösen a kolerával foglalkozott. MÉL, I. köt. 662. — Kovács Sebestyény Endre, Garamvezekény, 1814. szept. 27.—Bp. 1878. máj. 17. Sebész, egészségügyi szervező, az MTA l. tagja (1858). 1843-tól sebész a pesti sebészeti klinikán; 1849-től pedig a Rókus kórház sebészeti főorvosa. MÉL, I. köt. 993. — Sauer Ignác, Veszprém, 1801. okt. 2.—Pest, 1863. nov. 17. Belgyógyász, egyetemi tanár, az MTA tagja (1859). 1843-tól a különös kór- és gyógytan ny. r. tanára a pesti egyetemen. 1848-ban országos főorvos és minisztériumi osztályfőnök. MÉL, II. köt. 578—579; *Zétény Gy.:* i. m. 199. — Schmidt (Kovács) János, ?, 1800.—Bp. 1872. márc. 28. 1825-ben szerzett orvosi oklevelet. 1840—1848 között Pest megye főorvosa. Szinnyei, 12. köt. 487—488. h.; *Fekete L.:* Fol. Hung. 1287. fol. 80. — Schöpf-Merei Ágoston, Schoepf, Győr, 1804. szept. 24.—Manchester, 1858. márc. 12. Gyermekgyógyász, az MTA l. tagja (1835). Páduában szerzett oklevelet, Bécsben gyakorolt. Sokoldalú orvos; az első magyar gyermekgyógyászati tankönyv írója. Az olasz légióban volt katonaorvos 1848-ban. MÉL, II. köt. 600; *Zétény Gy.:* i. m. 202—203.

[13] Stáhly Ignác, Pest, 1787. júl. 31.—Pest, 1849. ápr. 28. Sebész, egyetemi tanár, országos főorvos (1842—1848), az MTA t. tagja (1839). MÉL, II. köt. 653; *Felhő-Vörös:* i. m. 527; *Zétény Gy.:* i. m. 208—209. — A MÉL a tisztségek felsorolásában pontatlan.

[14] Réczey Imre, Bécs.1804—Bp. 1874. ápr. 12. Orvos-sebész, szülész. Szinnyei, 11. köt. 653. h.

[15] II. József óta négyéves volt az orvosok egyetemi elméleti oktatása, majd ezt 1808/09-ben emelték fel ötre. *Gortvay Gy.:* i. m. 79, 80.

ásvány-, vegy- és természettanból. A szigorlatok kívánatos rendjének bemutatása után a javaslat kiköti, hogy a közhivatalnokként alkalmazandó orvost, az állami orvosokat „külön szigorú nyilvános szakbeli próbatétnek" kell alávetni az országos közegészségügyi bizottmány által. „. . . az orvosra az emberiség legfőbb kincse, az egésség és a hon polgárai élete bizatik; . . . ezen vizsgálatokról, melyek által élet és halál uraivá szabadalmazzuk fel az orvost, a legszigorúbban s a lehető legnagyobb óvatossággal és pontossággal eljárni vagyunk kötelesek." Az állam szolgálatában alkalmazandó orvosok lelkiismeretes kiképzése érdekében az orvosok azt követelték az államtól, hogy „azon hiányos s tökéletlen félorvosi nevelést, mellyel eddig az úgynevezett sebészek képeztettek", rögtön szüntesse meg. Ezekben a tanfolyamokban „két-három évig tartott felületes és hiányos tanítás után csoportok okleveleztettek fel azon indokból, hogy a népnek is legyen orvosa, mert hiszen annak az ilyen is jó".[16]

Az állam köteles lenne biztosítani azokat az eszközöket, amelyekkel az egyetem a megfelelő szintű orvosi képzést elérheti. Megvallja a javaslatot készítő választmány, hogy „intézeteink jelen állapota teljességgel meg nem felel azon kívánatoknak, melyeket a tudomány jelen állása igényel, s hogy ily helyzetben nem nyújthatnak biztos kezességet a fentebb kitűzött követelések teljesítésére". A javaslat részletesen előadja a magyar kormánynak mindazon intézeteket, amelyek hiányzanak a közegészségügyi tevékenység megfelelő szintű kifejtéséhez: *(III. fejezet)* országos kórház, amely az egyetemek gyakorlati oktatásának színteréül és az országból idesereglő, bármilyen származású betegek gyógyhelyéül szolgálna; lelencház; szülőház; tébolyda; kerületi kórházak szülőintézetekkel és lelencházakkal párosulva, amelyek egyben a községi bábák és a kórápolók tanintézetéül is szolgálnának. Ezek közül az országos kórház (egyetemi klinika) céljára az orvosok a pesti Rókus kórházat szerették volna megszerezni.

A *IV. fejezet* az „álladalmi és közegességi rend segédszemélyei"-vel, a gyógyszerészekkel, bábákkal, kórápolókkal foglalkozik. A javaslat a tanulmányi rendet tárgyalja.

Az *V. fejezet:* állatgyógyintézet és tanulmányi rend. Nem esik szó különálló főiskoláról, csupán az előtanulmányok és a szigorú vizsgák szükségességét szögezi le ismételten a javaslat. Az állatorvosi képzés kezdetlegességén a kibővített tanrenddel próbáltak segíteni, hiszen eddig — 1843-tól — maga az uralkodó biztosított két helyet a bécsi állatorvosi intézetben a magyar orvosdoktorok számára, hogy legyenek, akik valódi állatorvosi működést fejtenek ki az országban.[17] Az állatorvosok legtöbbje ugyanis a katonaságnál volt alkalmazva, de tevékenységüket ott is elsősorban az embergyógyászat területére tették át, szégyellve a „baromorvosságot". Nem volt megszervezve a határokon a járványok megfigyelése; egy-egy pusztító járványos betegségről csupán a konzulok és ágenseik szakszerűtlen jelentései álltak rendelkezésre.

Az orvosi karról[18] szóló *VI. fejezet* sokat elárul az orvosok között dúló nézeteltérésekből, és későbbi viszály kezdetét is jelentette egyben. „Az orvosi kar megszűnik zárt

[16] Az 1808/09-es orvostanulmányi és szigorlati rendelet szerint két sebészi tanfolyam működött: a felsőbbrendűn a hat, majd 1816-tól a négy gimnáziumi osztályt végzettek tanulhattak, akik négy év után seborvosmester, sebészmester címet és oklevelet kaptak. Az alsóbbrendű tanfolyam az előképzettségtől függően két vagy három évig tartott. Ezekből kerültek ki a polgári seborvosok, polgári sebészek. *Gortvay Gy.:* i. m. 80. — Ez utóbbi tanfolyam megszüntetését szorgalmazta a javaslat. A VKM júl. 24-én a következő évre meg is szüntette ezt. Ld. Közlöny, 1848/45. sz.

[17] *Kotlán Sándor:* A magyar állatorvosképzés története. 1787—1937. Bp. 1941. 44.

[18] „Orvosi reformtervünknek, melyet a minisztériumnál benyújtottunk, főgyúpontja kétségen kívül az *orvoskar*, mint szakunk szellemi erejét összpontosító és kisugározható testület. Rendezzük ezért mindenekelőtt afelett az eszméket. Orvosrendi gépezetünkben a javaslat szerint, az orvoskar a tengely, mely körül forognak a hazában elágazó kerekei a közegészségi és orvosrendőrségi ügynek szintúgy, mint az orvosképzéséi. Ha ép leend a

testület lenni; a jövendőben magába fogad minden magyar orvost, ki a tudomány, a közegészségi és orvosi ügyek érdekében résztvenni és működni óhajt. Csak ezen szabadelvű és tágas alapra állított szerkezete által lesz képes azon magasztos állást és szerepet kivívni s biztosítani magának, mely számára e javaslatban kitűzetett." Ezen elveket elsősorban a Flór — Bugát, az Orvosi Tár köré csoportosuló orvosok képviselték, szemben a Balassa által vezetett orvoskari testületi véleménnyel. Flóréknak már az orvoskar március 23-i rendkívüli ülésén sikerült kiharcolniuk a nyilvános pesti orvosi kar követelését. Az ugyancsak e gyűlésen megválasztott 15 tag, akik 8 napot kaptak a javaslat elkészítésére, a két tábor tagjaiból kerültek ki. Az egyesített belső és külső, azaz nyilvános orvosi kar eszméje itt is győzött, hiszen hatalmas támogatót talált az utcákon és az országgyűlésen diadalra került egyenlőség eszméjében.[19]

A zárt testület védői nem adták meg magukat; a harc közvetlenül a javaslat megjelenésekor — április végén — megkezdődött, és 1848-ban nem fejeződött be. 1867 után kiújult a vita, az országos közegészségi tanács létrehozása előtt. 1867-ben is „. . .Balassáék tábora, az orvosoknak ez a kisebb csoportja nézett a jövőbe, . . . szolgálta a haladást és állott exakt, tudományos alapon. . . (Flórék) látszólag demokratikusabb, de a fejlődést akadályozó csoport volt."[20] Ha a tudományos kutatást és a hatékony orvosképzést a zárt orvosi kar jobban elő is segíthette — a fenti idézet is erre utal —, a megkülönböztető eljárás az orvosi rétegben egészségtelen megosztást, rangsorolást eredményezett; társadalmilag káros volt. Nem véletlen, hogy ez a kérdés oly sokáig adott okot heves és elfogult vélemény-nyilvánításra.

I. 1848 május—december

A minisztérium első intézkedései az egészségügyről, az orvoskari szervezet kérdése

Stáhly Ignác országos főorvos április 28-án megküldte a javaslatot a törvényhatósági egészségügyi személyzetnek is, egyúttal meghirdetve a közgyűlést június 12-re, ahol az orvoskar külső és belső tagjai az egészségügy rendezését tárgyalták meg.[21] A vidéki orvosok reakciója szinte azonnal észlelhető az Orvosi Tár-ban, és a vita — tekintettel az eseményekre — jóval a közgyűlés megtartása után is tartott.

Orvosi irodalmunk felfogása szerint a felelős minisztérium, még mielőtt az országorvos által kért javaslatok befutottak volna vidékről is, és mielőtt az országos közgyűlés határozatot hozhatott volna a magyar egészségügy reformjáról, „befejezett helyzetet teremtett úgy az egyetemes orvosi kar, mint a közegészségügy szervezése kérdésében".[22] Valószínű, hogy a szenvedélyes, sok esetben személyeskedő korabeli orvosi publicisztika befolyásolta a későbbi feldolgozó eme egyoldalú nézetének kialakulását, hiszen annakidején még a tekintélyes Pólya József[23] is olyan kijelentésre ragadtatta magát az Orvosi

tengely, a gépezet kerekei is jól és czélszerűen fognak mozogni" — írta a Pesti Hírlap-ban Balassa János 1848. jún. 8-án az orvoskarról, és szavai érzékeltetik a ma számára is e kérdés fontosságát, érthetővé teszik azokat a szenvedélyeket, amelyek e téren összecsaptak.

[19] A márc. 23-i gyűlésre vonatkozóan ld. *Flór F.* cikkét az Orvosi Tár-ban, 1848/13. sz., márc. 26.

[20] *Varga L.:* i. m. 296—297.

[21] *Gortvay Gy.:* i. m. 223.

[22] Uo.

[23] Pólya József. Nagyszécsény, 1802. jan. 1.—Bp. 1873. jún. 10. Orvos, az MTA tagja (l. 1832, r. 1858). 1831-től a Rókus kórház ig. főorvosa. 1841-ben megszervezte az első magyar (magán) elmegyógyintézetet. MÉL, II. köt. 431; *Szinnyei*, 10. köt. 1360—1367. h.

Tár-ban, hogy a kultusz és az ipari miniszterek saját házi orvosaikat juttatták pozíciókhoz, jelesül Eötvös Balassát a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumban.[24] A minisztérium ugyan sok hibát és mulasztást követett el az egészségügy terén, de sommás elmarasztalása nem igazságos.

A minisztériumok szervezése Batthyány Lajos március 17-i miniszterelnöki kinevezése után papíron azonnal megkezdődött, a tényleges szervezés pedig április 20-a, a régi kormányszervek sorozatos felszámolásakor. Ugyanekkor vette kezdetét a kinevezési hullám is. A minisztérium sokáig nem várhatott ezzel, mert sürgette a sok megoldásra váró probléma, de a kormányzati forma változása, az intézmények gyökeres átalakítása ellenére sem állhatott be hosszabb szünet az ország igazgatásában. Elsősorban a fontos posztokra választottak jelölteket. Az egészségügy vonatkozásában ilyen volt az országos főorvos, az orvoskar elnöke és a minisztériumi egészségügyi osztály vezetője. Az illetékes miniszterek — hacsak „háziorvosaiktól" is — minden bizonnyal értesültek az orvosok körében zajló vitákról, tudtak az egészségügyi reformok szükségességéről. A teljes orvosi kar reformjavaslata elkészült, de a közgyűlés, amely ebben dönteni hivatott volt, csak júniusban ült össze. A javaslat, miután szövege április végén készen volt, ismeretes lehetett a miniszterek előtt. Áttanulmányozása után az érintett szakminiszterek: Eötvös, Klauzál valószínűleg konzultáltak az ebben foglaltakról. A konzultációnál — miután tekintélyes, közéleti tevékenységet is folytató orvosok voltak — elsősorban jöhettek számításba a háziorvosok, tehát Balassa, Stáhly. A minisztériumi kinevezési döntések olyan gyorsan születtek, hogy nem tételezhetünk fel hosszas fontolgatást.

A nádor 1848. május 5-én nevezte ki Balassa Jánost a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumban a közoktatási osztály, felsőbb oktatási szakosztályában tanácsossá az orvoskart érdeklő ügyekben. Fizetése, kipótolva egyetemi tanári, ugyancsak az államtól húzott fizetését, 2500 frt volt évente.[25] Stáhly Ignácot május elsején jelölte ki a nádor a Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztériumban az egészségügyi osztály igazgató tanácsosává, 3500 frt évi fizetéssel.[26] Ez az osztály volt a minisztériumban az elsőrendű egészségügyi fórum.[27] Ugyanekkor, tehát május 1-én kapott megbízást Sauer Ignác a Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztérium egészségügyi osztályának keretén belül az országos főorvosi teendők ellátására.[28] Mint tanácsos, ugyancsak 2500 frt évi fizetést kapott. A minisztérium sok vonatkozásban figyelembe vette az orvosok követelését: képviseletet biztosított a minisztériumban számukra, a protomedicusi tisztségtől független orvoskari igazgatót nevezett ki az orvosi fakultás egésze számára. Nem hozta létre a közegészségügyi választmányt, ahol a javaslat szerint az országos főorvosnak elsősorban működnie kellett volna. A protomedicusi állás megmaradt, hiszen évtizedes hagyományai voltak, de feladatait a minisztériumi osztályfőnök és az orvosi igazgató között osztották meg. Mindennek betetőzéséül a minisztérium a kinevezésekkel egyidőben nem határolta el kategórikusan az egyes tisztségek hatáskörét. A tisztázatlan helyzetnek igen rossz hatása volt az orvosi közvéleményre, az egészségügyre; a két orvosi tábor közötti ellentétek az idő múlásával egyre jobban elmérgesedtek.

Stáhly, valószínűleg kinevezése napján, Eötvös miniszter előtt szóban lemondott protomedicusi tisztéről. Május 8-án, Balassa kinevezése után néhány nappal kiegészítés

[24] Orvosi Tár, 1848/24. sz. 369—371.
[25] OL. 1848/49-i Mm-i Ltár, VKM, Eln. ir., 1848: 13. eln. sz.
[26] Uo. FIKM, Eln. oszt., 1848: 1. m. sz.
[27] Az 1848: III. tc. szövegében említett felelős minisztérium az egész kormányt jelentette; a szöveg a szakminisztériumokat osztálynak nevezi. Jelen esetben a minisztérium kifejezést az egész kormány értelmében használjuk.
[28] OL. 1848/49-i Mm-i Ltár, FIKM, Eln. oszt., 1848: 1. m. sz.

képpen lemondott orvoskari tanulmányi tisztségeiről is, amelyeket országos főorvosi tisztsége mellett viselt.[29] A minisztérium csak július 26-án utasította Stáhlyt idevonatkozó iratainak átadására Balassa részére,[30] ezzel is tanúsítva, hogy nem ismerte fel az egészségügyi intézkedések sürgősségét.

Az orvosi társadalom egész nyáron forrt, zúgolódott. Javaslataikkal a minisztérium a közgyűlés megtartása után sem foglalkozott részletesen; későbbi időre halasztotta. Mivel nem körvonalazták az egyes egészségügyi funkciókat gyakorlók hatáskörét, az egyetemen a tanárok — kihasználva ezt a körülményt — nem vettek tudomást Balassa János orvoskari igazgatói működéséről, és csupán mint az orvos-sebésztanulmányok igazgatóját voltak hajlandók elismerni; általános orvoskari intézkedéseit negligálták. Schmidt János orvoskari dékán — aki a külső orvosi karból került e posztra, magának vindikálta az igazgatói, elnöki jogkört, és ebben az orvoskari közgyűléseken tekintélyes támogatást kapott a Bugát-tábortól.

Balassát a minisztérium az új, egyszemélyi felelősség elve értelmében a közigazgatási szakosítás érvényesítésével tette meg orvoskari tanulmányi igazgatónak, elszakítva e feladatot az országos főorvosi tisztségtől, de nem vette tekintetbe, hogy általános reform nélkül, csupán a szervezeti hierarchikus gúla legfelső elemeinek kicserélésével maga az alap nem változik meg, a régi marad. Az orvosok javaslatuk figyelembe-nem-vételét úgy „boszszulták" meg a minisztériumon, hogy görcsösen ragaszkodtak a régi rendszer formáihoz, ill. a teljes orvosi karnak követeltek igazgatási jogokat. Ezzel sikerült elérniük a csekély mértékű újítások hatástalanságát.

Amikor Balassa helyzete az orvoskaron tarthatatlanná vált, maga fordult hivatalos segítségért a minisztériumhoz december 18-án. Csak ezután, december 20-án került sor arra, hogy a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium szabályozza, jobban mondva, körvonalazza az orvoskari igazgató jogkörére vonatkozó főbb elveit (egyéni felelősség, Balassa primátusa az orvoskaron), anélkül, hogy részletes szakmai útmutatót készíttetett volna. Az orvosok mindenfajta ellenszegülését a kormány, az Országos Honvédelmi Bizottmány intézkedéseivel szemben a központi hatalom elleni törvénysértő cselekedetnek minősített a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium.[31]

Balassa 1848. június 11-én a Pesti Hírlap-ban az orvoskarról és az orvosakadémiáról az ország és az orvosi réteg nyilvánosságához szólt.[32] Cikke mutatja, hogy a megoldásról határozott elképzelései voltak. Lényegében erre támaszkodott december 14-i rendezési avaslatában Sauer Ignác, ezt újította fel maga Balassa is 1849-ben. Ez a lényegében j

[29] Uo. VKM, Közokt. oszt., Felsőbb okt. szak, 1848, Orvoskari kfő, 78. tétel.

[30] Uo.

[31] A fentiekre vonatkozóan ld. Balassa dec. 18-i beadványát és mellékletét: Schmidt János „orvoskari dékán ill. elnök" és Halász Geiza orvoskari jegyző dec. 12-i levelét B. J. „egyetemi tanárhoz". OL. 1848/49-i Mm-i Ltár, VKM, Közokt. oszt., Felsőbb okt. szak, 1848, Orvoskari kfő, 159. tétel. — Ugyanitt a minisztérium válaszfogalmazványa dec. 20-ról. — Balassa már jún. 11-én így írt az orvoskarról, pedig még alig egy hónapja volt hivatalban: „Az orvoskar újabbi bizonytalan szerkezetében mainap már fenn nem állhat; ez annyi volna, mint felelős kormány mellett valóságos rakonczátlan municipium. A kormány, melynek kezébe az orvosi ügyek kezelését is felelősség terhe alatt tette le a nemzet, lehetetlen, hogy az administratio bármi csekély részét is bízhassa oly egyletre, mely sem a minister bizalmától, sem az orvosi közvéleménytől függeni nem akar . . . " PH, 1848/80. sz. jún. 11. Orvoskar. Orvosacadémia. — Balassa a minisztériumtól való segítségkérését nyilvánosan előkészítette. 1848. dec. 12-én jelent meg a Kossuth Hírlapjá-ban Orvosi reform-mozgalmak c. cikke, amelyben az eddig történtek áttekintése után felhívta a kormányt, hogy a közjó és a saját érdekében kezdeményeznie kell azt, hogy a teljes orvoskarnak ne legyen igazgatási joga, s az orvosok erre ne is törekedjenek. A problémát az orvosok maguk között nem tudták elintézni — szűri le a keserű tapasztalatot.

[32] Vö. az előző jegyzettel!

kompromisszumos javaslat nagyon egyszerű és kézenfekvő megoldást kínált: orvoskart és orvosakadémiát kívánt egyszerre. Az előbbi tömörítette volna magában a tudományos kutatással és az új orvosnemzedék képzésével foglalkozó egyetemi tanárokat. Ugyancsak ők adtak volna egészségügyi tanácsokat a kormánynak, minisztériumi osztálynak, közegészségügyi bizottmánynak. A másik intézmény lett volna a tulajdonképpeni országos orvosi egyesület, amely „. . .pótol(ná) az eddigi hybridállású orvoskart (értsd: nyilvános, általános célú orvoskar: belső és külső együtt, azaz Bugáték követelése) szintúgy, mint a sorvadozó budapesti orvosegyletet: itt — csupán tudományos mozgalom levén a főczél. . . Ily kellék mellett összpontosíttatnának az orvosacadémiában szakunk legkitűnőbb capacitásai, legyenek azok akár gyakorló orvosok, akár állodalmi orvosok, vagy egyetemi tanárok. — Itt fognának mindannyian szakérdekeiktől különváltan, tudományos működés és mozgalomban egybeforrni."[33]

Sauer Ignác országos főorvos, akkor már a Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztérium polgári egészségügyi osztályának vezetője is, 1848. december 14-én keltezett terve, amelyet a Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztérium vezetőségéhez nyújtott be, ezt a Balassa-féle elképzelést dolgozta ki.[34] Mint említettük, egy ilyenirányú tervet 1849-ben Balassa János is eljuttatott a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumhoz 1849. június 27-i kelettel.[35]

A másik, a Bugát—Flór párt az egységes orvosi kar eszméjének pártolása mellett 1848 folyamán igen sok személyeskedő elemet kevert harcába. Szenvedélyesen bírálták a kinevezett tisztségviselőket, kritizálták az intézkedéseket; javaslataik nem tekintettek olyan messzire, mint a Balassáéké. Magatartásuk megkönnyítette az orvoskari igazgatónak, hogy velük szemben mint „rakonczátlankodó municipiummal" szemben léphjen fel a minisztérium védelme alatt 1848 decemberében.[36]

Az orvosok két pártjának harca 1848/49-ben nem oldódott meg és nem járt egyik fél győzelmével sem. Mindkét oldal szerzett pozíciókat és szenvedett érzékeny veréseget is. Az orvoskar körül dúló elméleti és gyakorlati harcban igen pozitívan kell értékelnünk az országos orvosi egyesületre vonatkozó orvosakadémiai elképzelést, amely Balassa Jánostól származott.

A minisztérium elképzelései és intézkedései a polgári egészségügy terén 1848-ban. A minisztériumi egészségügyi osztály (Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztérium)

Az egészségügyi reform megoldatlansága ellenére a minisztérium több közegészségi problémát tárgyalt és igyekezett megoldani, de az orvosi vita, valamint a politikai események alakulása miatt általában ideiglenes szabályozással kellett beérnie. Ezek az érintett problémák jelzik, hogy a minisztérium — ha lett volna ideje és módja — előbb-utóbb megoldotta volna az ország súlyos egészségi kérdéseit.

[33] PH, 1848/77. sz. jún. 8.

[34] Sauer tervét ismerteti *Gortvay Gy.*: i. m. 223. A terv eredetije: OL. 1848/49-i Mm-i Ltár, FIKM, Eln. oszt., 1848: 390. m. sz. dec. 14.

[35] Balassa orvoskari igazgató beadványa a VKM-hez. 1849. jún. 27. OL. 1848/49-i Mm-i Ltár, VKM, Közokt. oszt., Felsőbb okt. szak, 1849, Orvoskari kfő, 12. tétel.

[36] Bugáték a következőképpen fordultak az OHB-hoz: „A közegességi és orvosi ügy Klauzál és Eötvös . . . miniszterek által némely személyek iránti kedvezésből annyira összekuszáltatott, hogy az most rosszabb lábon áll, mint valaha. Egy-két egyén hivatalokkal elhalmozva (célzás Balassára, aki egy. tanár, orvoskari igazgató és miniszteri tanácsos volt) tetszése szerint packázhatik az álladalom egészségbeli üdve s az összes orvosi rend felett." OL. 1848/49-i Mm-i Ltár, M. elnökség, OHB, Korm. elnökség, 1848: 1685. eln. sz. 1848. okt. 25. Pest. Aláírók: Bugát P., Halász G., Rózsai József.

Az egészségügyet, amelyet tulajdonképpen egy külön tárca tudott volna csak megfelelően kezelni,[37] a minisztériumi osztályok kialakításakor mintegy sebészi beavatkozással „trancsíroztak szét": a polgári egészségügyet kapta a Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztérium, az egyetemi képzésre, orvoskarra vonatkozó ügyeket intézte a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium. A hadi egészségüggyel kapcsolatos kérdések egyelőre továbbra is a bécsi kormányszervekhez tartoztak, nem lévén még önálló magyar katonaság. Mindazonáltal a Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztérium egészségügyi osztályában tervbe vették egy hadorvosi tanácsosi állás létesítését is. Hogy miért éppen a Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztérium feladata lett az egészségügy irányítása, arra nincs ismert korabeli érv. Talán az 1848. április 11. előtt az egészségügyet irányító Helytartótanács egészségügyi osztályának ügyköre adhat némi felvilágosítást, mert ebben a felsorolásban igen sok a gyógyszerkereskedésre, vesztegzárakra, járványokra vonatkozó tétel: „gyógyszerek árszabályai; ragadós nyavalyák; gyógyszerárusok kihágásai; sebészi műszerek; a gyógyszerekkel és füvekkel házaló kereskedés; sebészi műhelyek általában;" stb.[38] A helytartótanácsi egészségügyi osztály munkája említésénél nem feledkezhetünk meg a protomedicus már jellemzett ténykedéséről.

A Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztérium egészségügyi osztályának illetékességi körét a minisztérium április 30-án röviden igy közölte: 1. országos orvosi rendőrség, 2. törvényszékben előforduló orvosi vizsgálatok és látleletek, 3. orvosi intézetek, 4. baromorvosi tárgyak, 5. gyógyszerészi tárgyak.[39]

A Helytartótanács működése idején külön osztály, a közoktatási intézte az orvoskari tanulmányi ügyeket.[40] Ezzel kapcsolatban meg kell említenünk a tanulmányi bizottságot, amelynek tanácskozásain a protomedicus adta elő az orvosi tárgyakat.

Az 1848-as Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumban a közoktatási osztály foglalkozott az orvoskari ügyekkel. Számtalan teendői között az orvoskari külön nem is szerepelt, csupán mint a tudományegyetem ügyei.[41]

Az egyes egészségügyi területeknek különféle tárcáknál való kezelése nem volt hasznos, de ha meggondoljuk, hogy pl. Zsembery Imre képviselő az 1848/49-i költségvetés tárgyalása során az egészségügy minisztériumi kezelését feleslegesnek ítélte, ezzel a megoldással is meg kell békülnünk.[42]

[37] 1848. márc. 27-én a Pest megyei forradalmi választmány határozatot hozott, hogy külön, esetleg csak ideiglenes jellegű egészségügyi tárca felállítását javasolja majd a miniszterelnöknek és az országgyűlésnek. (*Spira György:* A vezérmegye forradalmi választmánya. Századok, 1964. 737.) — Erre Spira Gy. hívta fel a figyelmemet. — A közlés 104. jegyzete szerint a határozat meghozatalára az egykorú sajtótudósítások (Márczius Tizenötödike, 1848. márc. 28., Pesti Divatlap, 1848. ápr. 1.) szerint Bugát Pál tett eredménytelen javaslatot. „A fenti határozat azonban azt mutatja — szól a jegyzet —, hogy az utóbbi közlés téves." Határozat valóban született, méghozzá igen korszerű és előremutató, ha az ország anyagi és politikai viszonyai nem is engedték volna meg keresztülvitelét. Ami Bugát Pált illeti, ő 1848. ápr. 9-én az Orvosi Tár-ban (1848, 15. szám, „Rendünk átalakulása") cáfolta a Márczius Tizenötödike közlését, és leszögezte, hogy a választmányi ülésen külön minisztériumról nem ejtett szót. A maga részéről azt hiányolta csupán, hogy az egészségügy még alárendelt helyen sem szerepel a minisztériumban. — Ez utóbbi állítását a minisztérium szervezetének későbbi alakulása korrigálta; ápr. 9-én még minden szervezetre vonatkozó terv ideiglenes volt.

[38] OL. 1848/49-i Mm-i Ltár, BM, Szemere B. min. ir., 1/helytartótanácsi osztályok ügyköre, kelet nélkül. 27. egészségi osztály.

[39] PH, 1848/46. sz. máj. 3.

[40] OL. 1848/49-i Mm-i Ltár, BM, Szemere B. min. ir., 1/helytartótanácsi osztályok ügyköre, 7. közoktatási osztály, orvoskar.

[41] Fényes E. mm-i stat., VKM, V. közoktatási osztály, B).

[42] „. . . ha elmaradt volna (az egészségügyi osztály), a honra bizonyosan nem hárult volna oly veszedelem, mint amilyen háramlik, ha csökken az országnak hitele (anyagi erő-

Az egészségügyi osztály és a közoktatási szak tisztviselőit 1848. május 1-e és 5-e között nevezte ki a nádor (tanácsosokat, titkárokat) és a miniszter (fogalmazókat, alsóbb beosztottakat).[43] Eszerint a Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztérium egészségügyi osztályának első beosztottjai voltak: Stáhly Ignác osztályigazgató tanácsos, Sauer Ignác tanácsos, az ország főorvosa, Eckstein Frigyes, Havas Ignác, Tormay Károly, Zlamál Vilmos, Wagner Dániel tanácsosok, Sperlák (Parlagi) Endre, Réczey Imre titkárok, Edvi Illés László, Fromm Pál fogalmazók, Csóréj Döme segédfogalmazó.[44]

A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium közoktatási osztályához került Balassa János tanácsos, orvoskari igazgató és Csausz Márton tanácsos, egyetemi tanár az orvoskari tarács alelnöke. Az egészségügyi tanácsosok átlagos fizetése évi 1500 frt volt. Wagner Dániel és Zlamál Vilmos egyetemi tisztségeik miatt a minisztériumtól csak évi 500 frt-t kaptak. A két titkár — akik közül az egyik az osztályvezető mellett, a másik a főorvos oldalán működött — fejenként 1000 frt-ot kapott. A fogalmazók fizetése 600—600 frt, a segédfogalmazóé 400 volt. A későbbi időben számvevői tiszteket is beosztottak az osztályhoz a gyógyszerészi számadások ellenőrzésére; egyikük évi 500 frt-ot, a másik 1 frt napidíjat kapott.[45] Az egészségügyiek fizetése — kivéve a vezetőket — jóval alatta maradt a többi minisztériumi osztályban alkalmazottak fizetésének.

Mindegyik tanácsosnak megvolt a maga ügyköre; az egyes tárgyakról készítendő véleményt ő fogalmazta meg. A közegészségügyi intézmények ügyeivel Eckstein Frigyes, az orvostörvényszéki ügyekkel Havas Ignác, az orvosrendészetiekkel Tormay Károly, a gyógyszerészi ügyekkel Wagner Dániel, az állatgyógyászati kérdésekkel Zlamál Vilmos foglalkozott. A tanácsosi-előadói vélemények elkészítése után az elintézés-tervezetek az

forrásai)." Közlöny, 1848/83. sz. aug. 31. Tudósítás a képviselőház aug. 28-i költségvetési vitájáról.

[43] A FIKM egészségügyi osztályra vonatkozóan ld. OL. 1848/49-i Mm-i Ltár, FIKM, Eln. oszt., 1848: 1. m. sz. máj. 1. és PH 1848. máj. 7-i tudósítását (50. sz.). — A VKM közoktatási osztályához kinevezett Balassára vonatkozóan ld. OL. 1848/49-i Mm-i Ltár, VKM, Eln. ir., 1848: 13. sz. máj. 5. — Csausz M. kinevezéséről a PH 1848. máj. 23-án tudósított (63. sz.).

[44] Havas Ignác, Valaszka. 1803—Bp. 1887. nov. 2. Orvos. 1840-ig Tolna megyében orvos, a szekszárdi kórház igazgatója, majd Pesten telepedett le. *Szinnyei*, 4. köt. 531—532. h.—Tormay (Krenmüller) Károly, Vác, 1804. jún. 29.—Bp. 1871. aug. 19. Orvos. 1832—1848. májusig Tolna megyei és szekszárdi főorvos. MÉL, II. köt. 885; *Szinnyei*, 14. köt. 337—339. h.; *Zétény:* i. m. 219.—Zlamál Vilmos, Morsitz (Morvaorsz.), 1803. jún. 25.—Bp. 1886. nov. 11. Állatorvos, országos állatorvos (1838—1843), egy. tanár (1843-tól), az MTA l. tagja (1864). Az önálló állatgyógyászati tanszékért küzdött. MÉL, II. köt. 1081; *Gortvay Gy.:* i. m. 120. l. — Wagner Dániel, Breznóbánya, 1800—Bp. 1890. jan. 1. Az első magyar gyógyszerészdoktor. Vegyészdoktor; az első kémiai gyáros Magyarországon (1834). Meghonosította az országban a törvényszéki kémiai elemzéseket. Több szakmunka szerzője. MÉL, II. köt. 1018; *Gortvay Gy.:* i. m. 57. — Sperlák (Parlagi) András (Endre), ?, 1814.— Temesvár, 1902. Orvos, *Szinnyei*, 10. köt. 409. h. Itt P. Márton; tévesen. — Edvi Illés László, Réti, 1813. dec. 29.—Jászberény, 1877. jún. 1. Orvos, a bécsi egyetemen szerzett oklevelet. Budán a Császárfürdő orvosa. Az 1850-es években a Jászkunság főorvosa. MÉL, I. köt. 410; *Szinnyei*, 2. köt. 1205—1206. h. E két irodalmi helyen az szerepel, hogy E. I. L. 1848-ban a BM egészségi osztályára került. 1849-ben valóban ott alkalmazták, akkor volt is a BM-ben ilyen osztály, erről viszont nem történik említés. — Továbbá ld. *Fekete L.:* Quart. Hung. 1837. fol. 140—141. — Fromm Pál, Várpalota, 1812. okt. 18.— ? Orvos, 1847-ben segédtanár a Rókus kórházban. 1848/49-ben a kolera elleni harc egyik vezetője; 1849. ápr. 24-től a pesti fő tábori kórház kolera osztályának vezetője. *Szinnyei*, 3. köt. 796—797. h.— Csóréj Döme meghalt 1848. nov. 5.-én, valószínűleg kolerában. OL. 1848/49-i Mm-i Ltár, M. elnökség, OHB, Korm. elnökség, 1848: 3894. eln. sz. nov. 27.

[45] Uo., 1848: 4311. eln. sz. dec. 2. Ambrus Mihály miniszteri osztályfőnök jelentése az OHB-nak.

országos főorvoshoz, Sauer Ignáchoz kerültek, aki elbírálta azokat, majd az osztályigazgató tanácsos adott végső formát az ügynek, mielőtt a miniszterhez terjesztette fel. Az országos főorvos önállóságának egyetlen területe volt a törvényhatósági orvosokkal való szakmabeli levelezés lebonyolítása, amelyet titkára segítségével végzett. A törvényhatóságokkal az osztályigazgató érintkezett.[46] Az egészségügyi reformot érintő törvényjavaslatok, mielőtt az országgyűlés elé kerültek volna vagy törvényerőre emelkedtek volna, „részint mint rendeletek, minden hatóságokkal közöltettek, részint egyes ügyek elhatározásánál irányadóul szolgáltak".[47]

Az országos főorvos körvonalazatlan hatásköre, ill. az, hogy nem volt hatásköre, továbbá az a tény, hogy csekély működését is az egészségügyi osztályigazgató ellenőrködése mellett folytatta, sok zökkenőt idézett elő az osztály munkájában.

Az osztály létszámát 1848 májusában a meglévőnél nagyobbra tervezték, a tervezésnél ugyanis gondoltak az erdélyi unió létrejötte után alkalmazandó erdélyi személyekre; tekintetbe vették, hogy szakembereket kell beállítaniok a horvát és tengermelléki tartományok egészségügye, a határőrvidéki vesztegzár-ügy valamint a hadorvosi tárgy intézésére.[48] Az unió után egyes minisztériumoknál — pl. belügyi, pénzügyi — valóban sor került erdélyi származásuak alkalmazására, de az egészségügynél nem. A többiek alkalmazását a horvát és tengermelléki egészségügyhöz, Határőrvidékhez, a hadi események tették feleslegessé; a hadi egészségügy pedig az önálló katonaság megteremtése után hamarosan külön vonalon futott a Honvédelmi Minisztérium kebelében.

Az osztálynak így valamennyi beosztottja keményen dolgozott, hogy legalább a kurrens munkát győzzék.[49] Senki sem maradt távol, a hiányzó kollégák is a táborban vagy járványfenyegette területeken tevékenykedtek.[50]

A katonai egészségügy 1848 őszéig[51]

Amint a bevezetőben érintettük, 1848 októberéig, Ausztria és Magyarország kapcsolatának megszakadásáig, a magyarországi cs. kir. sorezredek katonaorvosainak irányításában, kinevezésében a bécsi központi szerv, az Oberstfeldärztliche Direction ill. a magyarországi főhadi kormányok (Militär General Commando) mellett működő tábori főorvosi igazgatóságok (Stabfeldärztliche Direction) intézkedtek. Az önálló magyar Honvédelmi Minisztérium igen sokat „kinlódott" abban a felemás helyzetben, hogy felelős

[46] Uo.

[47] *Id. Wagner Dániel:* Jegyzetek az 1848-i földművelési, kereskedelmi s ipar minisztérium egészségügyi osztályának működéséről, gyógyszerészeti ügyek tekintetében. Gyógyszerészeti Hetilap, 1867/13. sz. 204.

[48] OL. 1848/49-i Mm-i Ltár, M. elnökség, OHB, Korm. elnökség, 1848: 4311. eln. sz. dec. 2.

[49] *Wagner D.:* i. m. Gyógyszerészeti Hetilap, 1867/14. sz. 221.

[50] Fromm Pál fogalmazó az óverbászi katonai táborban tartózkodott a kolera miatt. Tormay a feldunai tábor orvosi rendelését végezte el és vezette azt a pesti visszavonulásig. OL. 1848/49-i Mm-i Ltár, FIKM, Eln. oszt., 1848: 315. m. sz. jelentés a létszámról az OHB okt. 28-i körlevelére. — Uo., M. elnökség, OHB, Korm. elnökség, 1849: 1385. eln. sz. febr. 2. Tormay K. beadványa az OHB-hoz. — Az osztály munkájáról áttekintést adnak irattanyagának kútfőcímei. Ld. *Fábián Istvánné:* Az 1848—1849-i minisztériumi levéltár. (Levéltári leltárak 45). Bp. 1969. Soksz. kézirat.

[51] A katonai egészségügyről két alapvető munka áll rendelkezésre, amely egymást kiegészítve majdnem teljes képet ad a témáról: *Varga Endre:* Az 1848/49. évi magyar hadsereg egészségügyi szervezete (Károlyi Emlékkönyv) Bp. 1933. 564—590 és *Zétény Győző:* A magyar szabadságharc honvédorvosai. Bp. 1948. Utóbbi közli a honvédorvosok névjegyzékét, biográfiai adatait, pontos jelzetekkel.

volt ugyan a magyar honvédő intézkedésekért, a legtöbb lényeges kérdésben mégsem tehetett semmit a bécsi katonai hatóságok engedélye nélkül, ill. ha — a szükség kényszerének engedve — tett, abból bonyodalmak származtak; a bécsi katonai hatóságok minden ilyen esetben az 1848 áprilisi törvények intézkedéseinek megszegéséről beszéltek.

A tisztán „magyar lábra állított" katonai erők, a nemzetőrség, az első önkéntes honvédzászlóaljak esetében azonban mégis a magyar minisztériumnak kellett megoldást találnia az egységek orvosi ellátásának megszervezésére. A nemzetőrség szervezésével megbízott országos haditanács 1848. május 21-én azzal a kéréssel fordult Sauer Ignác országos főorvos, egészségügyi tanácsoshoz, hogy az alakítandó önkéntes honvédseregnél sebészi állások betöltése céljából hirdessen pályázatot az orvossebészek között 10 főorvosi és 30 alorvosi állásra.[52] A haditanács bizonyára azért nem Stáhly osztályigazgatóhoz fordult, mert Sauer tiszte volt az orvosokkal való levelezés.

Ettől a felhívástól számíthatjuk az önálló magyar katonai egészségügy tevékenységét 1848/49-ben, noha a felső irányítás szervezeti kereteinek kialakítása még váratott magára.

1848. július 7-én nevezte ki a nádor Sauer jelöltjei közül a főorvosokat, a haditanács elnöke pedig, Batthyány Lajos miniszterelnök az alorvosokat. „A fenti névsor jelenti a megszületett magyar honvédsereg legelső, legősibb orvosi karát."[53]

Az Orvosi Tár-ban Bugát Pál azonnal tiltakozott amiatt, hogy a minisztérium az orvoskar nélkül jelölt és nevezett ki orvosokat[54], emellett a minisztérium szintén nem vette figyelembe az orvosok közgyűlésének javaslatait a tábori egészségügy rendezéséről, hasonlóan a polgárihoz.[55]

Az orvoskar május 31-i közgyűlése egy tábori és polgári orvosokból álló választmányt küldött ki olyan javaslat kidolgozására, amely a két orvosi réteget egyesítse és a *tábori orvosi ügyre nézve reformot* készítsen. A választmány tagjai voltak: Bee császári törzsorvos, osztrák katonaorvosok, Schöpf Ágoston, Sauer Ignác stb. A javaslat leglényegesebb pontjai azok, amelyek követelik a polgári és tábori egészségügynek egyazon minisztériumi osztályban való kezelését, valamint a két orvosi kar egyesítését és képzésének egységét. A javaslat szerint a minisztériumnál (hadügynél?, haditanácsnál?) már ezidőben működött egy tábori közegészségügyi bizottmány.[56] Ezt kívánták egyesíteni a Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztérium egészségügyi osztályával, az osztály létszámát szaporítva egy katonai országos főorvossal, aki egyszersmind miniszteri tanácsos, és még három katonai egészségi tanácsossal, akik közül az egyik gyógyszerész lett volna. — A tábori és polgári orvosi kar egységét szolgálta volna a képzés egysége; a bécsi Josephinum helyett a katonaorvosokat is a pesti egyetemen oktatták volna. Az orvosoknak érdekük fűződött ahhoz is, hogy katonai orvosok polgári pályára léphessenek és viszont. Kívánták egy önálló magyar központi tábori gyógyszertár létrehozását. Javasolták a katonaorvosok társadalmi helyzetének rendezését, akik eddig „sem tisztek, sem hivatalnokok" nem voltak. Ez utóbbi téren az orvosokat a szabadságharc seregében is számos „sérelem" érte: meg volt határozva a legmagasabb rangfokozat (őrnagy), amit elérhettek, és egyenruhá-

[52] Végül 20 alorvost neveztek ki. *Zétény Gy.*: i. m. 11—12. — A PH ugyanerről máj. 23-i kelettel máj. 24-i, 64. számában adott hírt. Varga E. id. tanulmánya e korai időszakról nem tesz említést.

[53] *Zétény Gy.*: i. m. 16.

[54] Uo. 16—17.

[55] Uo. 17—19. Levéltári jelzete: OL. 1848/49-i Mm-i Ltár, FIKM, Eg. ü. oszt., 1848, 2. kfő, 26. tétel.

[56] Ezen az adaton kívül más adat nem ismert e bizottmányról és munkájáról.

jukon a tisztektől megkülönböztető jelet kellett viselniük, ami — úgy érezték — sokat levont tiszti tekintélyükből.[57]

A javaslatnak csupán egyes követelései valósultak meg, azok is inkább a helyzet teremtette szükségből, semmint a javaslat ösztönzésére.

Az önálló magyar katonai egészségügyi igazgatóság. Sauer Ignác és Stáhly Ignác

A nádor eltávozása után, a miniszterium szeptemberi válsága idején egyre zavarosabb lett a helyzet a sorkatonaságnál szükséges orvosok alkalmazása körül. A Honvédelmi Minisztérium nem akart letérni a „törvényesség mesgyéjéről", nem akarta a kinevezési jogot a sorezredeknél magának vindikálni. Előbb — egyes esetekben már 1848 nyarán — azt a megoldást választotta, hogy csak a harcok idejére, az utólagos királyi vagy nádori jóváhagyás reményében nevezett ki orvosokat a polgári állásúak közül, vagy a sorezredektől vett át önként jelentkező katonaorvosokat a honvédzászlóaljakhoz. Az ideiglenes kinevezéseket általában Sauer Ignác intézte, az iratokat a császári törzsorvossal is láttamoztatva.[58]

Ahol a minisztérium nem érezte törvénybe ütközőnek, tehát a nemzetőrségi haditanács hatáskörében, ott sem korábban, megtörtént az egészségügyi igazgatás szervezeti kereteinek kialakítása: 1848. szeptember 20-án Batthyány Lajos a nemzetőrségi országos haditanácshoz kinevezte Sauer Ignácot igazgató főorvosul alezredesi címmel, és ezzel a május óta fennállott tényleges helyzetnek alkotott szervezeti keretet. Sauer mellé segédül Töltényi János tüzérezredi főorvost nevezte ki főorvosi címmel.[59]

A Béccsel való szakítás után, mivel Sauer hatásköre nem terjedt ki a legtöbb problémát jelentő sorkatonaságra, 1848. okt. 13-án Kossuth, az Országos Honvédelmi Bizottmány elnöke felhívta a Honvédelmi Minisztériumot, hogy bizza meg Stáhly Ignácot tábori főorvosi címmel a sorkatonaság magyar fennhatóság alatti orvosi karának megszervezésével.[60] Stáhly november 1-én foglalta el új hivatalát, de ezirányú tevékenységét már korábban megkezdte, mivel — saját feljegyzései szerint — programját 1. ikt. sz. alatt október 27-én nyújtotta be a Honvédelmi Minisztériumhoz.[61]

Kezdettől fogva bajok származtak abból, hogy a működő katonai főorvosok, Sauer és Stáhly csupán a katonaság egyes egységeinek ügyeibe szólhattak bele. A két tisztség egyidejű megléte önmagában is sok surlódásra adott okot, ezért Mészáros hadügyminiszter Stáhly kinevezése után kérést intézett az Országos Honvédelmi Bizottmányhoz, amelyben Stáhly hatáskörét a honvédségre is kiterjeszteni kérte a sorkatonaság mellett, tekintettel a hadsereg különféle egységeinek tervezett egybeolvasztására.[62] Az Országos Honvédelmi Bizottmány november 1-i válaszában leszögezte, hogy Stáhly tábori főorvosi hatásköre *minden* sorkatonai és honvédegységre valamint az ezek mellett alkalmazott

[57] Már ez a közgyűlés is kívánt javításokat e téren, de Mészáros miniszter nem akart eltéréseket a sorezredek orvosaihoz képest. A rendezést az egész tábori orvosi kar rendezésének idejéig odázta el. *Zétény Gy.*: i. m. 14. Mészáros L. az egészségi osztály igazgatóságához. 1848. jún. 15.

[58] A fentiekre von. ld. *Zétény Gy.*: i. m. 21—24.

[59] Közlöny, 1848/105. sz. szept. 22. — Töltényi János, 1819. szept. 20. — ? Orvos, császári katonai főorvos. A szabadságharc katonai egészségügyének egyik főalakja. Három tábori főorvos: Stáhly, Flór és Lumniczer alatt az egészségügyi osztály alappillére; távollétükben helyettes. *Zétény Gy.*: i. m. 220—221.

[60] OL. 1848/49-i Mm-i Ltár, M. elnökség, OHB, Korm. elnökség, 1848: 1030. eln. sz. okt. 13. OHB a HM-hoz.

[61] Uo. 1848: 5460. eln. sz. dec. 13. Stáhly I. az OHB-hoz.

[62] Uo., 1848: 2051. eln. sz. okt. 30. Mészáros L. az OHB-hoz.

orvosokra kiterjed, azokra is tehát, akik eddig Sauer nemzetőrségi katonai főorvosi hatáskörébe tartoztak.[63] Ezt az Országos Honvédelmi Bizottmányi állásfoglalást eddig az irodalom nem méltatta kellőképpen, ezért szükségesnek tartjuk hangsúlyozni, hogy Stáhly tábori főorvosnak nemcsak a december 5-i egészségügyi rendelet után, hanem már november 2-tól irányítási jogköre volt a honvédzászlóaljakra is.[64]

Ezek után ugyancsak váratlanul hat az Országos Honvédelmi Bizottmány 2974. eln. számú, november 18-i intézkedése, amelyben „a katonaság minden ágazatainak egészségügyi állapota feletti főfelügyeletet és intézkedési hatalmat Sauer Ignác ország főorvosának kezébe" tesz le, „felelőssé tevén őt minden történhető és tapasztalható hanyagság és gondatlanságért".[65] Mi történhetett? Az Országos Honvédelmi Bizottmány az ezt megelőző napokban, a „legnagyobb botránykozással és megütközéssel" értesült arról, hogy „a városbeli laktanyákban egészségi tekintetben az ujjonczok irányában legkisebb intézkedés sincs téve — annyira, hogy az ujjonczok a folyosókon szanaszét betegen heverve rakásra betegszenek sőt halnak, anélkül, hogy orvost csak láttak volna is".[66] Kossuth haragjának villámait először az országos főorvosra, Sauerre szórta, és amikor az mentegetődzött, mondván, hogy a kolera és katonai egészségügy feletti irányítás pár nap óta (október 13-tól) Stáhly kezébe van letéve, akkor zudította felháborodását a derék agg orvosra. Meg nem gondolva a szervezeti kérdéseket, a hatásköri következményeket, Kossuth — Stáhlyt le sem váltva — ezuttal Sauert bizta meg a korábban idézett szavakkal a katonai egészségügy felügyeletével, az „ikerfőváros" laktanyáinak és kórházainak rendbetevésével.[67]

Ez idő után mindkét orvos sürgős intézkedéseket tett, egymás mellett, egymás ellenére is. Ez okozhatta a legnagyobb bajt; ez volt a hatásköri villongások legfőbb oka.

Noha 1848. november 8-án az Országos Honvédelmi Bizottmány felmentette Stáhlyt a Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztérium egészségügyi osztályának vezetése alól,[68] a polgári és katonai orvosi ügyek egymástól való függetlenségét, egymáshoz való viszonyát nem szabályozták.

November 24-én „budapesti orvosok" kérték az orvosügy rendezését. A beadvány aláírói közül szeretnénk kiemelni Pólya Józsefet, Flór Ferencet, akkor Pest város főorvosát, Halász Gézát. A kérvényezők legtöbbje törvényhatósági, városi orvos, és ez nem véletlen. A hatósági orvosok egyik része, a fővárosiakkal az élen, amelyet nem sújtott annyira „conventionatusi" helyzete, sok esetben ellenszegült a minisztérium központi intézkedéseinek; féltette kialakult municipális hatáskörét, befolyását. Ez a réteg 1848 végefelé egyre több alkalommal állt az orvoskar minisztérium-biráló szárnya mellé.[69] Az említett kérelem követeli az országos főorvosi és az osztályigazgatói tisztség egyesítését. Stáhly személyét támogatták, de Sauer helyén szívesebben látták volna Bugátot

[63] Uo., nov. 2.

[64] *Zétény Gy.*: i. m. 27. lapján említi ezt a levelváltást, de nem értékeli jelentőségének megfelelően. *Varga E.*: i. m. szerint dec. 5-ig Sauer irányította a nemzetőrségi és honvéd orvosokat. Idevonatkozó jegyzeteiben nem is idézi a 2051. eln. számot. Ld. 565—567. l.

[65] OL. 1848/49-i Mm-i Ltár, M. elnökség, OHB, Korm. elnökség, 1848: 2974. eln. sz. Az OHB Stáhlyhoz.

[66] Uo., Sauer Ignáchoz.

[67] Uo., Stáhly I.-hoz.

[68] Uo. 1848: 2284. eln. sz. nov. 8.

[69] Sauer Ignác nov. 25-én a nemibaj elleni küzdelem főorvosául Hrabovszky Jánost kinevezte, a budai orvosok ezt hatáskörükbe való beavatkozásnak minősítették, és tiltakoztak az intézkedés ellen. OL. 1848/49-i Mm-i Ltár, FIKM, Eg. ü. oszt., 1848, 13. kfő, 4., 6. tétel.

A tábori főorvost egyben minisztériumi osztályvezetővé kívánták tenni a Honvédelmi Minisztériumban.[70]

A beadvány nyomán Kossuth a Földművelés-, Ipar- és Kereskedelügyi Minisztériumtól tájékoztatást kért az egészségügyi osztály munkájáról, valamint véleményt a megoldásról. Ambrus Mihály osztályigazgató, egyben a Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztérium megbizott felelős vezetője, több megoldást ajánlott: 1) ha a polgári és tábori egészségügy összeolvad, akkor a két főorvos fölé kell egy közös osztályigazgatót rendelni, amint ez Ambrus szerint eredetileg is tervként szerepelt egy ideig; 2) a polgári főorvos a Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztériumnál vezeti az egészségügyi osztályt, a tábori pedig a magáét a Honvédelmi Minisztériumnál; 3) „a legtökéletesebb és minden nemzetnek mintául szolgálandó lenne" az, ha mindenféle egészségügyi tárgyat egy testületben fognának össze (Ambrus óvatosan nem ad semmiféle nevet e testületnek), itt lenne három osztály: a) országos polgári egészségügyi, élén az országos főorvossal, b) a hadügyi, élén a tábori országos főorvossal, c) tanulmányi, élén az egyetemi tanulmányi igazgatóval. A három osztályfőnök egy orvosi államtitkárnak lenne alárendelve, akit a kereskedelmi, hadügyi és közoktatási miniszterek választanának ki, és nekik felelősséggel tartoznék. Ilymódon biztosítva lenne az egészségügy különféle ágazatai közötti összhang, és a kibocsátott intézkedések egysége, valamint kéznél lenne az egyszemélyi felelős vezető is.[71]

Az Országos Honvédelmi Bizottmány nem foghatott bele az időt, pénzt, fáradságot kívánó szép feladatba, a központosított egészségügyi irányítás létrehozásába. Helyette ideiglenes megoldásként a minisztérium javaslatának második módozatát fogadta el, és ennek szellemében adta ki december 5-i egészségi rendeletét.[72] A polgári orvosi ügyeket a Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztérium által megadott szabályok szerint Sauer Ignác országos főorvos, egyben egészségügyi osztályigazgató irányítja. A nemzetőrségi haditanácsnak a Honvédelmi Minisztériumba történt beolvasztása óta nemzetőrségi igazgatófőorvosi posztja megszünt. Ezentúl mindenféle tábori orvosi ügy főnöke Stáhly Ignác tábori főorvos. Mindketten közvetlenül a kormánynak, az Országos Honvédelmi Bizottmánynak felelősek munkájukért. (Erre az utóbbi előírásra csakis a rendkivüli körülmények miatt kerülhetett sor.) A nagyobb katonai kórházak osztályorvosait és alorvosait azok rendes főorvosai felterjesztésére a tábori főorvos nevezte ki. A rendelet a korábbi zavaros helyzetért a bevezetőben azzal mentegette az Országos Honvédelmi Bizottmányt, hogy előbb Budapest egészségügyi helyzetének botrányos voltát kellett megszüntetni, biztosítani kellett az ujoncok és a sebesültek megfelelő egészségügyi ellátását. A sürgős rendelkezések ugyan nem voltak tekintettel a hivataloskodás rendjére

[70] Uo., M. elnökség, OHB, Korm. elnökség, 1848: 3885. eln. sz. nov. 24. — A kérelem igen szenvedélyes hangot üt meg, amely mutatja az orvosok elkeseredését: „. . . a kormányzat egy ágában sincs ily rendetlen s fejetlenség, nem tudjuk, s nem tudja senki, micsoda viszony van az osztályfőnök, s az országos főorvos között, hogy lehet az országos főorvos, kinek az egész országban intézkednie kellvén, egyszersmind egyetemi professor is — s ugyan egy személyben nemzetőri tanácsnok is? (értsd: Sauer). Nem tudja senki, mily viszony van a polgári s katonai orvosi kormányzat között? Nem akarjuk az innen származó, hadseregben érezhető rossz következéseket esetenként s részletekben elszámlálni. — Nem akarjuk az egészségi osztály s különösen a főorvos által a gyógyszertár vizsgálata s bujakór iránt tett czélszerűtlen rendelményeket tárgyalni (vö. Pest városa), hiszen a kormányzó bizottmány s különösen Kormányelnök Úr az utóbbi napokban a kórházakban tapasztalt hallatlan hanyagságból úgyis meggyőződött azokról, miket mi itt elmondottunk. — Nincs kétség, hogy ezen kiállhatatlan állapot ellen gyökeres reform kell . . . "

[71] OL. 1848/49-i Mm-i Ltár, M. elnökség, OHB, Korm. elnökség, 1848: 4311. eln. sz. dec. 2. A javaslat előadója és fogalmazója az osztály részéről Réczey Imre.

[72] Uo., 1848: 4685. eln. sz. dec. 5.

— így a rendelet —, de ezt pótolja a december 5-i intézkedés. A mentegetődzés eléggé rosszul sikerült, mert hiszen a szervezetlenségben a kitünő orvosok egész sora sem biztosíthatta a megfelelő szintű orvosi munkát. Az Országos Honvédelmi Bizottmánynak az egészségügyi vonalon elkövetett kapkodó, a helyzet egészét át nem látó intézkedéseiben sejtésünk szerint nagy része lehetett Obonyai Jánosnak, Kossuth orvosának, aki sok esetben a hadi egészségügy vonalán működő orvosok véleményével szemben tudta befolyásolni az Országos Honvédelmi Bizottmány elnökét.[73]

1848 novemberének végén az Országos Honvédelmi Bizottmány megszüntette a sorkatonaság és a honvédség közötti különbséget, egybeolvasztotta a különféle katonai egységeket, bekebeleztette a nemzetőrségi haditanácsot a Honvédelmi Minisztériumba. A Honvédelmi Minisztérium új szervezetében a VIII. ügyosztály lett az egészségügyi, iktatószámai mögött pedig „H" a jele. Stáhly decembertől került a minisztériumi osztályfőnöki posztra. Ugyanakkor hozta létre a személyzet alapját, amely véglegesen csak december 17-én alakult ki. Stáhly tábori főorvosi segédszemélyzetét eddig Huszty Pál fogalmazó és Vértey (Vanicsek) Ernő segédfogalmazó jelentette, akiket szintén alkalmazott a Honvédelmi Minisztériumban. Miután a december 5-i rendelet értelmében állását „felelősséggel kötötték össze", és egyenesen az Országos Honvédelmi Bizottmánynak tartozott számadással, Stáhly úgy érezte, hogy ennek a megnövekedett feladatnak egymaga nem tehet eleget sem a teendők szaporodása, sem gyenge egészségi állapota miatt. Ezért tanácsossá és esetleges helyettesévé Tormay Károly orvosőrnagyot és minisztériumi tanácsost javasolta, igen szép jellemzéssel. Titkára a sorezredi orvosok közül Töltényi János eddigi törzsorvos és Sauer segédje lett.[74] A tábori igazgatófőorvos hatáskörébe tartozott a különféle ezredekhez időről-időre szorgalmazott orvosok, kovácsok, gyógyszerészek kinevezése, ezeknek előléptetése és főorvosi pecsét alatti tiszti rendelvényekkel való ellátása, orvosi bizonyitványok felett szintén saját pecsétje alatt kiadandó tábori főorvosi nyilatkozatok, más, a tábori kórházakra és tábori gyógyszertárakra vonatkozó és gyakran bizalmas javaslatok stb.[75]

II. Az egészségügy fő problémái 1848-ban

Kolera

Ezzel az egyik legjobban rettegett járványos betegséggel hamar dolga akadt a magyar orvosoknak 1848-ban. A havaselvei határszélen dühöngő betegség megfigyelése céljából május 24-én a Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztérium néhány orvost a helyszinre küldött: Eckstein Frigyes, Tormay Károly minisztériumi tanácsosokat és Plósz Lajos pesti orvost.[76] A Moldvába és a havaselvei határra kiküldött bizott-

[73] Obonyai (Spaczek) János, Lazan (Nyitra), 1819.—Pest, 1872. jan. 6. Orvos, Kossuth háziorvosa. Ld. részletesen: *Zétény Gy.*: i. m. 182.

[74] OL. 1848/49-i Mm-i Ltár, M. elnökség, OHB, Korm. elnökség, 1848: 4757. eln. sz. dec. 6. Az újonnan szervezett HM szervezete; Közlöny, 1848/192. sz. dec. 19.; OL. 1848/49-i Mm-i Ltár, HM, Bizt. oszt., 1848. 73. kfő, 302. tétel. dec. 15. Stáhly a miniszterhez. Tormayt felmentették FIKM-tanácsosi állásától. — Huszty és Vértey nem voltak orvosok. Husztyt az Igazságügyi Minisztériumtól kapta Stáhly, ahol tb. fogalmazó volt. Véglegesen nov. 25-től került el onnan. OL. 1848/49-i Mm-i Ltár, Tábori ig. főorv., Stáhly I. ir., 173. t. i. f. o. szám.

[75] OL. Uo., HM, Bizt. oszt., 1848, 73. kfő, 302. tétel. 1848. dec. 15. Stáhly a miniszterhez.

[76] PH, 1848/66. sz. máj. 26. FIKM-közlemény. — Plósz Lajos, Nagykároly, 1809 — Bp. 1886. febr. 26. Orvos, szemész. Az oklevél megszerzése után hamarosan pesti gyakorló orvos és az orvosegylet titkára volt. *Szinnyei*, 10. köt. 1257. h.

mány július elején érkezett vissza Pestre. A megfigyelők úgy találták, hogy a betegség enyhébb lefolyású, mint 1831-ben, de hamarosan magyar területeket is elérhet. Ezért a Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztérium július 9-én rendelettel utasította a törvényhatóságokat az óvintézkedések megtételére, amelyek elsősorban a kórházak felállítására, az orvosok és gyógyszerek készenlétben tartására, helyes beosztására, a táplálkozásra, tisztálkodásra stb. vonatkoztak. Vesztegházakat, lezárt területeket nem óhajtottak létrehozni a pánik elkerülésére. A betegség gyors terjedése bizonyitotta, hogy ez nagyon hibás nézet volt. Ugyanekkor a minisztérium felhívta a papságot, hogy minden eszközzel propagálja az óvintézkedések szükségességét a nép körében.[77] A kolera a nyár beköszöntésével, a hadi események erősödésével egyre újabb és újabb területeket hódított meg. Ősszel már a fővárosban terjeszkedett. Október 9-én Pesten, 12-én Budán kezdődött, és október végén „egész erejében" hatalmasodott el Budán, ahol addig csak a Viziárosban pusztitott.[78] Az emberek rettegve várták a holnapot, amikor ők is megbetegedhetnek, és csodásnak hitt ellenszereket ajánlgattak egymásnak. A minisztériumi egészségi osztály általános felhívása erőtlennek bizonyult a járvánnyal szemben, és ezért a Bugát-csoport azt követelte az Országos Honvédelmi Bizottmánytól, hogy szervezzen szakbizottmányt, amelynek élére Pólya Józsefet javasolta. Pólyának — hangoztatta a beadvány — eddig is a minisztériumban lett volna a helye, de a kolerabizottmányt nem lehet másra bizni. Ő volt az, aki az 1831-i járvány idején Európa-szerte kitüntette magát kórházi működése és írásai által.[79] A Bizottmány még aznap utasította Stáhly osztályigazgatót a kolera-szakbizottság megszervezésére. Elnökként Pólyát jelölte meg, és mellé még két tagot kivánt.[80] A Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztérium október 27-én tudatta az országgal a kolerabizottmány előző napi életrehívását. A törvényhatósági orvosok mindennemű, a kolerára vonatkozó jelentésüket a fontosságra való tekintettel Pólyához küldték, nem az egészségi osztályhoz és nem is az országos főorvoshoz.[81] A kolerabizottmány rendszeresen értesítette az országot a kolera-helyzetről a Közlöny hasábjain. Pólya mellett dolgozott Sperlák (Parlagi) Endre miniszteriumi titkár, mint a bizottmány jegyzője.[82]

Pólya Pesten a városházán orvosi ügyeletet szervezett; külön kolera-kórházakat állított fel. December 2-án azt jelenthette az Országos Honvédelmi Bizottmánynak, hogy Budán megszünt a betegség, de Pesten — ha gyengült is — még tart.[83]

Az erőfeszítések ellenére a kolerát nem sikerült az országból kiűzni; még 1849-ben is járványként kellett számolni vele.

A gyógyszerészügy reformja

A Budapesti Gyógyszerész Egyesület 1848. június 21. és 25. között beadvánnyal fordult a kereskedelmi miniszterhez a gyógyszerügy reformja tárgyában. Ez a kérelem a problémák mindegyikét felsorolta, ami csak súlyossá tette a gyógyszerészek helyzetét. A miniszter igen hamar elkészült a válasszal, mert — hála Wagner Dániel tanácsosnak — már megtett intézkedésekről számolhatott be az Egyesületnek.

[77] Közlöny, 1848/36. sz. júl. 15.

[78] Közlöny, 1848/148. sz. nov. 5. A kolera-bizottmány közleménye. Kossuth Hírlapja, 1848/99. sz. okt. 24. Fővárosi újdonságok.

[79] Bugát Pál, Halász Géza, Rózsai Ferenc orvosok beadványa az OHB-hoz. 1848. okt. 25. OL. 1848/49-i Mm-i Ltár, M. elnökség, OHB, Korm. elnökség, 1848: 1685. eln. sz.

[80] Uo.

[81] Közlöny, 1848/140. sz. okt. 28.

[82] Pl. Közlöny, 1848/148. sz. nov. 5. bizottmányi közlés.

[83] OL. 1848/49-i Mm-i Ltár, M. elnökség, OHB, Korm. elnökség, 1848: 4451. eln. sz. dec. 2. A kolera-bizottmány jelentése az OHB-hoz.

Wagner rögtön hivatalbalépése után, tehát május első napjaiban részletes törvényjavaslatot terjesztett a miniszter elé. Ezt a helyzet ideiglenes rendezésére szánták, és a legközelebbi országgyűlésen készültek elfogadtatni. Hogy a sürgős problémákat addig is orvosolhassák, Wagner egy, a törvényjavaslat alapján készült rendelettervezetet készített, amelynek nyomán a Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztérium több gyógyszerészi tárgyú intézkedést hozott. A statisztikai adatokkal alátámasztott javaslat pontjai a következők voltak: a gyógyszerészek nevelése; a gyógyszertárak ellenőrzése; törvényes gyógyszerkönyv (dispensatorium) létrehozása; gyógyszerészeti árszabály (taxatorium) összeállítása; a gyógyszerész testületek felállításának szabályozása; gyógyszertárak létesítésének feltételei.[84]

A gyógyszertárak felállítását a Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztérium az 1848. június 21-i Közlöny-ben megjelent rendeletével szabályozta: ha a lakosság kérése vagy a hatóság szándéka szerint valahol gyógyszertárakat kívántak felállítani, a körülmények vizsgálata után a minisztériumtól kell ehhez az engedélyt kérni. Ha a minisztérium úgy találja, hogy a kérés teljesíthető, előírja pályázat hirdetését a gyógyszerészi állásra. Eddig a rendelet. Wagner előterjesztésében több olyan korlátozó intézkedés is szerepelt, amely meg kellett volna hogy akadályozza a gyógyszertáraknak mint vagyonszerzési forrásnak a felhasználását, ezáltal is biztosítva az okleveles gyógyszerészek, tehát a szakszerűség előnyét, valamint el kellett volna érnie a gyógyszertári hálózat egyenletesebbé tételét.[85]

A rendeletnek igen erős visszhangja volt. A gyógyszertártulajdonosokat érzékenyen érintették a megszorítások, de a törvényhatóságok is berzenkedtek a rendelet központosító törekvéseivel szemben. Pest város nyiltan s konokul ellene szegült annak az előírásnak, hogy a pályázók közül — a szakszerűség érdekeinek előtérbe helyezésével — a minisztérium válassza ki a gyógyszertárak vezetőit. A város — a korábbi gyakorlatra hivatkozva — csak saját választásának helybenhagyását türte el a minisztériumtól. A Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztérium tehetetlenül állt Pesttel szemben, és végül is nem tudott érvényt szerezni rendeletének.[86]

[84] *Wagner D.*: i. m. Gyógyszerészeti Hetilap, 1867/13—14. sz. 204—207 és 218—221; *Halmai J.*: i. m. 109—112; *Bársony E.* id. munkájában éppen fordítva látja, helytelenül. Szerinte az egyesületi beadvány és a rendeletek kiadása után készült az előterjesztés. II. köt. 75.

[85] *Halmai J.*: i. m. 109—112. Wagner előterjesztésében szerepelt az is, hogy gyógyszertári jogot gyógyszertártulajdonos vagy volt tulajdonos nem kaphat; egy gyógyszerész is csak egy patikát birtokolhat. Fiókgyógyszertárat nem lehet felállítani. Wagner kívánatos célként tűzte ki, hogy egy gyógyszertárra 10 000 lélek jusson, szemben pl. az 1830-as évekbeli 34 000-rel. A rendelet is előírta, hogy lehetőleg a régi patikáktól távol kell az újat felállítani, hogy ezek ne vegyék el a régiek forgalmát.

[86] Az ügyre vonatkozóan ld. OL. 1848/49-i Mm-i Ltár, FIKM, Eg. ü. oszt. 1848, 5. kfő, 21., 28—29. tételek. 1848. jún.—aug. Az esetről tudósít a Kossuth Hírlapja, 1848/25. sz. júl. 29-én. — Idevonatkozó adatokat tartalmaz még: Budapest Főváros Levéltára, Pest városának levéltára, Tanácsülési jegyzőkönyvek, 1848. júl. 6.: 9465. sz.; júl. 27.: 11 199. sz. (Spira György szíves közlése). — A pesti tanács a korábbi megyei gyakorlatra hivatkozik saját törekvései igazolásaként. Ha el is fogadjuk, hogy az egykorú pesti városi vezetőség jól ismerte a korabeli gyakorlatot, inkább adhatunk hitelt a helytartótanácsi egészségügyi osztály által érvényesített tényleges helyzetnek. Az 1848-at közvetlenül megelőző időkben, 1847-ben is határozottan figyelmezteti a Helytartótanács a megyéket az 1827. dec. 24-i 32.747. számú szabályrendeletre, amely szerint „ezen királyi főkormányszéknek nem tudomás, hanem jóváhagyás végett terjesztendők fel, e nélkül érvénytelenek maradván" a gyógyszertár-felállítási ügyek. OL. Helytartótanácsi Levéltár, Egészségügyi oszt., 1847, 5. kfő, 37. tétel. 1847. márc. 2. Az egészségügyi osztály Pest megyéhez a kecskeméti új ill. harmadik gyógyszertár felállítása tárgyában. — A gyakorlat tehát, amire 1848-ban Pest városa hivatkozott, a megyéknél is csak kívánatos célként szerepelt még.

A Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztérium június 10-én intézkedett a gyógyszertárak évenkénti díjmentes vizsgálatáról, amelyet a megyei főorvos szakbizottság jelenlétében, egy gyógyszerész közreműködésével eszközölt.[87] Ezzel a gyógyszerészek két régi követelése teljesült: az ingyenesség és a gyógyszerészi képviselet.

A Gyógyszerész Egyesület a kultuszminiszterhez beadvánnyal fordult a gyógyszerészképzés reformálása tárgyában.[88] A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium ennek hatására írt át a Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztériumnak június 13-án,[89] de a Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Miniszterium már június 10-én megjelentetett egy rendeletet a gyógyszerész tanulók (tyro) új oktatási rendjéről, akik gyógyszerész-segédként működtek a tanulás befejeztével. Az elkészült rendelet megegyezett az Egyesület követeléseivel: a segédek tanulási ideje három év (szemben a régi kettővel), de a próbatételt tenni kivánó tanulót két év után is vizsgára lehet bocsátani. A vizsga díjtalan volt.[90] Nem történt intézkedés az okleveles gyógyszerészek egyetemi képzéséről, ill. annak korszerűsítéséről.

Június 21-én jelent meg az egészségügyi osztály számára kiadott rendelet az új gyógyszerkönyv és árrendszer kidolgozására.[91] — Ideiglenes taxatoriumot biztosan készített az osztály, különösen 1848 végén, de a gyógyszerkönyv készitése még 1849 júniusában is megoldatlan feladatként szerepelt az akkori egészségi osztály tervében. Több más, részletkérdéseket tárgyaló vagy az előbbieket megújító rendeletre is hivatkozhatott a Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztérium minisztere a budapesti gyógyszerészek előtt. Kategorikusan elutasította azonban az országos egyesület alapítására vonatkozó kérelmüket.[92]

Amint nagyobb méreteket öltött a harc, és megszakadt a közvetlen kapcsolat a külfölddel, úgy vált nehezebbé a gyógyszerek és azok alapanyagának a beszerzése. Ambrus Mihály megbizott Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztériumi vezető november 16-i jelentésében igen sötét színekkel ecsetelte az Országos Honvédelmi Bizottmány előtt a helyzetet: a gyógyszerek felszökött árát a patikusok egyre kevésbé tudták megfizetni, ezért célszerűnek tartotta volna ezek országos költségen való beszerzését és központi raktárból való szétosztását. Néhány hazai szer gyártására kivánta felhívni a gyárosok figyelmét, akiknek ehhez állami segélyt fizettek volna ki.[93] Az Országos Honvédelmi Bizottmány helybenhagyása után Ambrus bizottságot szervezett a kérdés kidolgozására, amely először december 1-én ült össze. Megállapodtak külföldi gyógyszereknek magáncégek neve alatti behozatalában, hazai szerek gyártásában, ehhez új gyárak

[87] Közlöny, 1848/11. sz. jún. 19. — Pest városa a gyógyszertárak vizsgálatáról is vitatkozott a minisztériummal, intézkedéseit ez esetben is semmibe vette. A FIKM jún. 15-én ugyanis külön rendelettel fordult a városhoz, amely szerint az itteni gyógyszertárak — a korábbi gyakorlatnak megfelelően — ezután is az egyetem által vizsgáltatnak. — A vizsgálat a városi főorvos jelenlétében zajlik le, ingyenes. A város a vizsgálatokat saját rendészeti feladatának tartotta, és abban sem az egyetem, sem a minisztérium intézkedéseit nem tűrte el. OL. 1848/49-i Mm-i Ltár, FIKM, Eg. ü. osztály, 1848, 5. kfő, 54. tétel (benne a 37., 43., 48. tételek). 1848. jún.—dec.

[88] *Baradlai J.—Bársony E.*: i. m. II. köt. 73.

[89] OL. 1848/49-i Mm-i Ltár, VKM, Közokt. oszt., Felsőbb okt. szak, 1848, Orvoskari kfő, 44. tétel.

[90] Közlöny, 1848/11. sz. jún. 19.

[91] Uo., 1848/13. sz. jún. 21.

[92] Az Egyesületnek a FIKM-hoz írott kérelme szövegét közli: *Baradlai J.—Bársony E.*: i. m. II. köt. 67—69; elemzi *Halmai J.*: i. m. 104—106. — A FIKM anyagában nem található az egyesületi beadvány, sem a vele kapcsolatos iratok. Eredetileg az egészségügyi osztály 31. kútfőjének 2. tételébe sorolták be, de ma már az egész kútfő hiányzik.

[93] OL. 1848/49-i Mm-i Ltár, M. elnökség, OHB, Korm. elnökség, 1848: 3593. eln.sz. Ambrus Mihály az OHB-hoz.

felállításában stb.[94] A bizottsági előterjesztésben szereplő új gyárak élére az Országos Honvédelmi Bizottmány a gyógyszerészek részéről Wagner Dánielt jelölte ki igazgatónak, melléje segédül Edvi Illés László miniszteri fogalmazót.[95]

Az új gyárak létrehozására a minisztériumnak nem maradt ideje 1848-ban. A polgári lakosság gyógyszerellátásának kérdése mellett egyre nagyobb súllyal szerepelt, majd elsődlegessé vált a katonai egységek ellátásának megoldása, a katonai központi gyógyszerraktár létrehozása.

A katonaság gyógyszerellátása

A csapatok számára szükséges gyógyszerek 1848 októberéig Bécsből érkeztek és a pesti Militär Medicamenten Depot, a hadi főgyógyszertár osztotta szét és továbbitotta a hadi főkormányszékek mellett, az erődített helyeken stb. felállított katonai gyógyszertáraknak vagy a mozgó tábori patikáknak. [96] Ezek után a gyógyszereket a legnagyobb nehézségek árán szerezték be nyilvános árlejtés útján vagy külföldről, kereskedők nyerészkedési vágyának kiszolgáltatva.

Az Országos Honvédelmi Bizottmány javaslatára a Károly kaszárnyabeli (ma a Fővárosi Tanács épülete a Városház utcában) gyógyszertárat alakították központi katonai gyógyszertárrá. Ez vegyi laboratóriumokkal együtt szolgálta a hiányzó kemikáliák előteremtését.[97] A kijelölt gyógyszerügyi igazgató, Leifer János december 14-én vette át az intézményt, amely egy katonai és egy polgári gyógyszertárból, vegyészeti műhelyekből, gyógyszertári raktárból, fűszárítóból állott.[98] Leifer tervei között szerepelt a polgári és katonai gyógyszerek kezelésének elválasztása, az osztrák elavult katonai gyógyszerárukönyv kibővítése a polgári alapján, és új központi katonai laboratórium létrehozása.[99] Stáhly pártolta Leifer terveit. A maga részéről, az idővel, betegséggel nem törődve, rögtön elkészítette az új gyógyszerkönyvet, amelyet mind a polgári mind a katonai patikáknak ideiglenes mércéül szánt. A laboratóriummal kapcsolatban eléggé irreális tervet vetett fel: javasolta, hogy Leifert Párizsba küldjék tanulmányútra az ottani nagy vegyi műhely tanulmányozására.[100]

A törvényhatósági orvosok helyzetének javítása

Szó esett az orvoskari javaslattal kapcsolatban a törvényhatósági orvosok reménytelen helyzetéről, akikre még 1848 előtt felhívta a figyelmet Bugát Pál. A törvényhatósági, megyei és városi orvosok az állam közegészségügyének legfontosabb része voltak, mégsem az állam, hanem a helyi hatóságok alkalmazták őket pályázat útján, választással. Ezek az orvosok teljesen ki voltak szolgáltatva a törvényhatóság vezetőinek; úgy kellett élniök és annyi gyógyítási eszközük volt, amennyit a hatóság jónak látott rendelkezésükre bocsátani. Fizetésüket ugyanúgy évi szerződésekben határozták meg, mint akár a város kanászáét, ezért nevezte őket Bugát a hatóságok „conventionatusai"-nak.

[94] Uo., 1848: 4933. eln. sz. dec. 7. Ugyanő az OHB-hoz.
[95] Uo., FIKM, Eln. oszt., 1848: 384. m. sz. dec. 22. A miniszteri elnöki osztály az egészségi osztály igazgatójának.
[96] *Varga E.*: i. m. 582.
[97] OL. 1848/49-i Mm-i Ltár, M. elnökség, OHB, Korm. elnökség, 1848: 5343. eln. sz. dec. 12. Az OHB Stáhly I.-hoz.
[98] Uo., 1848: 5709. eln. sz. dec. 14. Stáhly jelentése.
[99] Uo., 1848: 6643. eln. sz. dec. 20. Leifer az OHB-hoz.
[100] Uo., dec. 25. Stáhly I. véleménye Leifer javaslatáról.

A Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztérium 1848 decemberének elején, külön beadványban hívta fel az Országos Honvédelmi Bizottmány figyelmét ezeknek az orvosoknak nehéz helyzetére. Kérte, hogy még a közigazgatási reform létrehozása előtt, ideiglenes jelleggel — a helyzet súlyosságára való tekintettel — külön rendezzék a hatósági orvosok helyzetét. Amúgy sem alakult ki még a felfogás arról, hogy a hatósági orvosok és más egészségügyiek állami vagy törvényhatósági alkalmazottak lesznek-e, de addig is járuljon hozzá az állam valami csekély pótdíjjal jelenlegi szegényes fizetésükhöz.[101] A pótdíjfizetési javaslatot Sauer főorvos is támogatta,[102] de az intézkedésről nem ismeretesek adatok. Tekintettel arra, hogy Sauer szakvéleménye december 19-én futott be az Országos Honvédelmi Bizottmányhoz, nem valószínű, hogy az Országos Honvédelmi Bizottmány akár csak elméletileg is foglalkozott volna egy ilyen terv kidolgozásának lehetőségével.

Állatorvosi képzés

Az állatorvosi ügyek ezidőben szorosan kapcsolódtak a lovakkal ellátott katonasághoz. Ezért is szentelt nagy figyelmet ennek a kérdésnek mind az Országos Honvédelmi Bizottmány, mind Kossuth kormányzóelnök.

A minisztériumi osztályban ezzel a tárggyal Zlamál Vilmos, 1843 óta egyetemi tanár és állatgyógyintézeti igazgató foglalkozott, aki „nagybuzgalmú, mind az állatorvosi szakoktatás, mind a magyar állategészségügy fejlesztésében úttörő munkára hivatott férfiú volt."[103] Zlamál fő törekvése az volt, hogy az állatorvosképzés szinvonalát emelje, de egyéb aktuális kérdésekkel is foglalkozott. Hozzákezdett az „állatorvosi rendőrség" alapszabályainak a kidolgozásához, amely a ragályos betegségek elleni vesztegzári eljárásra és a pusztító fertőző betegségek elleni óvintézkedések megszervezésére vonatkozott volna.[104]

A szerinte az állatorvosügy számára legfontosabb kérdésről, az egyetemi oktatás reformjáról is tervet készített, amit ugyancsak a Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztérium egészségügyi osztályához nyújtott be. Mivel ez a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumot érintette, e két minisztérium egyeztette ezzel kapcsolatos nézeteit, és az eredményt közölte az Országos Honvédelmi Bizottmánnyal. Az Országos Honvédelmi Bizottmány november végén intézkedett az állatgyógyintézet tanári karának kibővítéséről. Ezt a sietséget magyarázza, hogy az állatorvosokra és a gyógykovácsokra az önálló magyar lovas katonaság ellátásában nagy szükség volt.[105]

[101] Uo., 1848: 4679. eln. sz. dec. 5. A FIKM az OHB-hoz. — A javaslat egy zalamegyei főorvos beadványára (nov. 15.) született; utóbbit ld. uo., FIKM, Eg. ü. oszt., 1848. 10. kfő, 11. tétel.

[102] Uo., M. elnökség, OHB, Korm. elnökség, 1848: 6039. eln. sz. Sauer I. az OHB-hoz. dec. 19-én. — Balassa J. véleménye a VKM számára: OL. 1848/49-i Mm-i Ltár, VKM, Közokt. oszt., Felsőbb okt. szak, 1848, Orvoskari kfő, 145. tételben a 141. tétel.

[103] *Kotlán S.:* i. m. 43.

[104] OL. 1848/49-i Mm-i Ltár, FIKM, Eg. ü. oszt., 1848, 38. kfő, 1. tétel. Zlamál Vilmos az osztályigazgatóhoz, aug. 2. Az említett állatorvosrendőrségi tervezetnek nem bukkantunk a nyomára.

[105] Erre vonatkozóan ld.: *Kotlán S.:* i. m. 44—45; OL. 1848/49-i Mm-i Ltár, FIKM Eg. ü. oszt., 1848, 38. kfő, 2/a tétel, a FIKM a VKM-hez, nov. 6.; uo., M. elnökség, OHB Korm. elnökség, 1848: 4139. eln. sz. Szász Károly államtitkár az OHB-hoz. nov. 28.; Közlöny, 1848/174. sz. dec. 1. A rendelet kelte nov. 29.; OL. 1848/49-i Mm-i Ltár, M. elnökség, OHB, Korm. elnökség, 1848: 4139. eln. sz. nov. 28.

Egyetemi tanfolyamok az orvosellátás megkönnyítésére

A katonai orvosellátás nehéz helyzetén, a táborokban elhelyezkedő polgári orvosok „átképzésén", továbbképzésén a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium egyetemi tanfolyamok szervezésével óhajtott segíteni. Egymás után hirdette a néhány hónapos tanfolyamokat okleveles orvosok, sebészek, gyógykovácsok és egyetemi növendékek, hadi szolgálatra készülők számára betegápolási ismeretekből, katonai orvosi rendőrség, törvényszéki orvostanból stb. Orvostanhallgatók a gyakorlati idejüket a harctéren töltötték, a kemény vizsgát ott tették le.[106] Az orvoshiány enyhítésére Stáhly nyomán a Honvédelmi Minisztérium ahhoz az elgondoláshoz folyamodott, és november 9-én ilyen értelmű javaslatot tett az Országos Honvédelmi Bizottmánynak, hogy a horvát hadifoglyok közül — hűségnyilatkozat ellenében — alkalmazzák az orvosokat. Ilyen szükségmegoldáshoz folyamodtak már a gazdészati osztály részéről is. Az Országos Honvédelmi Bizottmány előbb elfogadta az ötletet, majd mégis elvetette, megszüntetve és felszámolva az eddigi alkalmazásokat is.[107]

Nemibetegség

A katonaorvosok idejének nagy részét foglalta el a nemibetegség elleni küzdelem, amely a harcok megindulása után nem sokkal annyira eluralkodott, hogy a tábori kórházak betegeinek 2/3-a ebben szenvedett.[108] Sauer november végén elrendelte ugyan a fővárosi prostituáltak hetente kétszeri rendszeres vizsgálatát (a szervezéssel Hrabovszky János doktort bizta meg)[109], de a táborok körül őgyelgő, esetleg fertőző nők nem kerültek ellenőrzésre. A miniszterium e betegség elleni harcába nem vonta be az akkori szaktekintélyt, Jakubovics Móric Miksát.[110] A nemibaj a harcok idején állandóan jelenlevő, vissza nem szorított veszedelmet jelentett a katonaságra.

Az orvosok katonai egyenruhája

Az 1848/49-i magyar katonaorvosi első egyenruházati szabályokat 1848. június 21-én a nemzetőrségi haditanács helyettes elnöke, Baldacci Manó tette közzé: a főorvosok egyenruhája más tisztek ruhájától az attila nyakgallérján elhelyezett arany „boritékvonallal" tért el; az alorvosok csákó helyett alacsony, lapostetejű, széleskarimájú fekete divatos kalapot kaptak — fekete strucctollal.[111]

[106] Ld. Közlöny, 1848/137. sz. okt. 25. Különféle hadi tanfolyamok okleveles orvosok, sebészek, kovácsok részére; uo., 1848/175. sz. dec. 2. Betegápolói tanfolyam; uo., 1848/184. sz. dec. 11. Tábori orvosok és sebészek továbbképzése.

[107] OL. 1848/49-i Mm-i Ltár, M. elnökség, OHB, Korm. elnökség, 1848: 3171. eln. sz.

[108] *Szodoray Lajos:* Néhány adat az 1848—49-i szabadságharc venereás helyzetéhez. OTK, 4. köt. 37. l.

[109] OL. 1848/49-i Mm-i Ltár, FIKM, Eg. ü. oszt., 1848, 13. kfő, 4. tétel. nov. 25.

[110] Szodoray L. id. munkájában bizonytalanságát fejezi ki aziránt, hogy Jakubovicsot bevonták-e a nemibaj elleni küzdelem megszervezésébe. Erre vonatkozó adatot a levéltári átnézett anyagban sem találtunk.

[111] *Zétény Gy.:* i. m. 19. — A főorvosok hiúsága kihágásra csábított: törzstiszti megkülönböztetésként arany paszománnyal egészen körülvarratták gallérjaikat. Baldacci jún. 28-án ismételten utasította őket, hogy az arany paszomány a gallér elején hüvelyk hosszú és félhüvelyk széles lehet csak. Uo., 20. — A nemzetőrséghez választott orvosok öltönye a tisztekéhez hasonló; a főorvos attilája nyakgallérján elől a kapitányi, az alorvos a hadnagyi jelzést hordta. Csákó helyett ugyanolyan kalapot viseltek, mint a honvédorvosok. Uo.

A katonaorvosoknak — már a császári sorezredekben is — nagy fájdalmat okozott, hogy a tiszti ranglétrán bizonyos fokozatnál nagyobbat nem érthettek el; mindez fizetésben, egyenruházatban, tekintélyben is megmutatkozott. E téren a honvédzászlóaljaknál sem volt különb a helyzetük. Az egyenruházati előírásokat is mindig „megmorogták" az orvosok, és ott játszották ki, ahol lehetett, ezzel kárt is okozva. A megkülönböztető jelzés ugyanis felhívta rájuk a figyelmet, amire ütközetek közben szükség volt. Ők azonban olyanok szerettek volna lenni, mint az „igazi" tisztek. Nem véletlen, hogy Stáhly tábori főorvos, nem sokkal ilyen irányú működésének megkezdése után, sietett a Közlönyben tudtul adni, hogy a honvéd tábori orvosok az eddig (november 15-ig) használt strucctollkalapot csákóval cserélhetik fel.[112] Hamarosan — mert kellett valami megkülönböztető, feltűnő jelzés —, december 24-én a Honvédelmi Minisztérium elrendelte a tábori orvosok és ápolók részére a lebegő hosszú kettős fehér szalag kitüzését,[113] amivel szintén sok baj lett, mert eltüntették a gombnyilásban. Így 1849. január 18-i kelettel a debreceni hadi egészségügyi osztály azt írta elő, hogy ezt a szalagot jól látható helyre, a csákóra tüzzék ki.[114]

III. 1849 január—május

1848 végén, a minisztérium Pestről való eltávoztával még azok a kis eredmények is a semmibe vesztek, amelyeket az orvosok keserves küzdelmek és viták árán elértek. Nemcsak az egyetemi tanárok, magánorvosok tettek szolgálatokat a Pestre bevonuló osztrák császári seregnek, [115] hanem a minisztériumi tanácsosok, titkárok közül sem mindenki vállalta a hivatalával járó kötelességeket. Sauerről, a főorvosról és osztályigazgatóról nem hallható semmi e napokban, pedig kollégája, az idős Stáhly tábori főorvos 1848 végéig betegen is mindent megtett a katonai kórházak jobb lábra való állításáért. Igen sokan teljesítettek szolgálatot azonban az általunk eddig említett neves orvosok közül a tábori kórházakban, hadtesteknél.

A szétszóródott egészségi osztályt az Országos Honvédelmi Bizottmány Debrecenben újra kívánta rendezni, hozhatott is intézkedéseket, amelyekről közvetlen adatok nem ismeretesek. — Tormay Károly a neki felkinált ideiglenes polgári főorvos állást nem fogadta el, és a hadi egészségügyi osztályban tett intézkedések, az ő mellőzése miatt lemondását nyújtotta be. Eddigi helytállása miatt az Országos Honvédelmi Bizottmány kénytelen volt egészségi okokra alapozott lemondását elfogadni.[116]

1848. január 1.—május 26. között a polgári egészségügyi osztály nem működött. Egészségügyi vonalon a minisztérium kebelén belül ezidőben csupán a hadi egészségi osztály fejtett ki tevékenységet.

A hadi egészségügyi osztály 1849-ben. Debrecen: Flór Ferenc

A kormány átköltözésekor 1849 januárban a hadi egészségügyi osztályból Pesten maradt Stáhly Ignác, aki beteg és gyenge lett volna a téli pusztán megteendő utazáshoz.

[112] Uo., 27.
[113] Közlöny, 1848/199. sz. dec. 27.
[114] Uo., 1849/5. sz. jan. 19.
[115] Obonyai, Kossuth háziorvosa 1849 júliusában az orvoskari egyetemi tanárokat tábori vagy kórházi szolgálatra kívánta berendelni, nehogy ismét szolgálatokat tehessenek az ellenségnek. (Vö. pl. Csausz Márton.) OL. 1848/49-i Mm-i Ltár, M. elnökség, OHB, Korm. elnökség, 1849: 110. k. sz. (katonai irodai szám?) júl. 2. Asbóth Sándor, a kormányzó katonai irodájának vezetője pártolóan küldte tovább az ötletet a HM-hoz. Uo.
[116] Uo., 1849: 1385., 1440., 1441. eln. számok, febr. 2—5. Tormay a hadügyi osztály Flór vezetősége alatti újraszervezését érti „orvosi osztály . . . elhamarkodással történt definitív újra rendezésé"-n (1385. sz.).

A személyzetből Pesten maradt még az osztályiktató is.[117] Az amúgyis kislétszámú osztályból Debrecenben megjelent Töltényi János titkár, aki ettől kezdve a mindenkori osztályigazgató helyettese, jobbkeze, segítője lett egészen a fegyverletételig, valamint Huszty Pál fogalmazó és a segédfogalmazó. Tormay tanácsos tábori szolgálatban volt. A Honvédelmi Minisztérium Debrecenben a Beck-féle házban helyezkedett el 15 szobában, itt volt tehát Töltényi irodája is.[118] A munka csak arra szoritkozhatott, hogy számbavegyék a helyzetet; változtatásra, szervezésre, az oly szükséges kórházak felszerelésére nem gondolhatott az osztály. Osztályvezető nem volt. Töltényi több alkalommal felszólította a debreceni orvosokat, hogy legyenek a minisztériumi osztály segítségére. Senki nem jelentkezett.[119]

Az egészségügyi teendők megkövetelték osztályvezető kinevezését. Az Országos Honvédelmi Bizottmány választása Flór Ferencre esett, aki akkor tábori törzsorvosként Miskolcon és Egerben működött. Kinevezését január 22-én kapta meg a minisztertől.[120] Rögtön nekilátott munkájának, amely korszakalkotó volt 1848/49 hadi egészségügyének történetében. Személyében a Bugát–Flór tábor jutott fontos pozícióhoz. Kinevezése körül némi homály van. A kérdésben valószinüleg Kossuth egymaga döntött, hiszen Tormay Károly is azt rótta fel az Országos Honvédelmi Bizottmánynak, hogy tudomása és megkérdezése nélkül rendezte a hadi egészségi osztályt. Efölötti dühében Tormay a polgári főorvosi állást is visszautasította, tanácsosi rangjáról lemondott. Azok után, hogy 1848-ban Stáhly őt tekintette helyettesének és esetleges utódjának, megbántódása emberileg érthető, de nem menthető, hogy ezt előtérbe helyezte munkájának és az ország érdekeinek.

Flór nem kivánta növelni az osztály létszámát. 1849 júniusára, amikor elhagyták Debrecent, Töltényiből segédtanácsos lett, Huszty fogalmazóból titkár, Vértey segédfogalmazóból fogalmazó; volt még egy iktató és kiadó, egy számvevő és egy irnok.[121] Ez a személyzet dolgozott Debrecenben, és ahhoz a hatalmas munkához képest, amit Flór szervező tevékenysége igényelt, átgondolt és takarékos létszám volt.

Flór igyekezett áttekinteni az orvosi kinevezések ügyét, amelyet a katonai parancsnokoktól, kormánybiztosoktól igyekezett teljesen az osztály hatáskörébe vonni, de ez maradéktalanul nem sikerült. Szabályozta a beosztásnak megfelelő rendfokozatokat; megszervezte a mozgó és állandó tábori kórházakat a csapatok elhelyezkedésétől függően; a csataterek közelében ideiglenes kötözőhelyeket létesített; tökéletesítette a gyógyszerekkel és kötszerekkel való ellátást; a lovasságot megfelelő számú gyógykováccsal látta el stb.[122]

Flór Ferenc tervei a minisztériumi hadi egészségügyi osztály rendezéséről

A függetlenségi nyilatkozat közzététele után, az új minisztérium szervezése előtt Kossuth kormányzó tervet kért több orvostól a hadorvosi ügy rendezéséről. Obonyai, aki akkor a debreceni tábori kórházak igazgatófőorvosa volt, április 15-i kelettel nyújtotta be javaslatait,[123] Flór pedig április 18-án készült el a magáéval.[124] A tervek közül Flóré

[117] OL. 1848/49-i Mm-i Ltár, Vegyes ir., HM, egészségi osztály, 1849. jún. 26.
[118] *Zétény Gy.*: i. m. 41.
[119] OL. 1848/49-i Mm-i Ltár, M. elnökség, OHB, Korm. elnökség, 1849: 673. eln. sz. Töltényi jan. 18-án az OHB-hoz; Közlöny, 1849/5. sz. jan. 19. Felhívás; OL. uo., 1849: 851 eln. sz. Töltényi az OHB-hoz jan. 21-én.
[120] Közlöny, 1849/9. sz. jan. 24. Fizetése évi 2500 frt.
[121] OL. 1848/49-i Mm-i Ltár, Vegyes ir., HM, 1849. jún. 26.
[122] Mindezekre részletesen ld. elsősorban *Varga E.*: i. m. vonatkozó részeit.
[123] OL. 1848/49-i Mm-i Ltár, M. elnökség, OHB, Korm. elnökség, 1849: 4152. eln. sz.
[124] Uo., 1849: 4269. eln. sz.

volt az átgondoltabb, és ez maradt az irányadó; a Közlöny-ben április 21-én megjelent „hadi orvosi-egészségügyi ügyviteli vezérfonal" szóról-szóra megegyezik a benyújtott javaslattal. Ez nem volt kötelező erejű, végleges rendelet. Mészáros Lázár hangsúlyozta a bevezetőben, hogy csupán irányelvekként kezelendők a végleges rendezésig.

Számunkra igen fontos az, ami a Közlöny-ből kimaradt, mégpedig Flór elképzelései az egészségügyi osztály rendezéséről. Ez a terv egy kibővített osztály személyzetét igényelte, amit Pesten kívántak létrehozni. A hadi egészségügy legfőbb irányító szerve a minisztériumi egészségi osztály, amelynek vezetője az osztályigazgató, egyben országos tábori főorvos lenne. Az osztályvezetőt a miniszter nevezné ki. Az alkamazottaknak lehetőleg orvosoknak kell lenniük. Az ügykörnek megfelelően különféle szakosztályokra tagolódnék az osztály szervezete: (1) a minisztériumi osztály és valamennyi katonaorvos személyi ügyeit az osztályvezető intézné egy titkárral; (2) a mozgó hadsereg egészségügyi kérdéseivel, orvosrendőrségi és orvostörvényszéki ügyekkel egy tanácsos és egy fogalmazó foglalkoznék; (3) ugyancsak egy tanácsos és egy fogalmazó intézné az intézetek ügyeit; (4) a gyógyszerészeti tárgyakkal a központi gyógyszertári igazgató foglalkoznék egy számvevővel és még kinevezendő személyzettel; (5) külön szak kezelné a kórházi felszerelési anyagokat, sebészi eszközöket és kötszereket, intézné ezek beszerzését, elosztását. Ide Flór egy vagy több sebészt kívánt, segédszemélyzettel. Egyébként a minisztériumi gazdászati osztály intézte az orvosi eszközök beszerzését, de Flór ezt szerette volna szakértők kezébe áttenni. (6) Egy személyt kívánt iktató- és kiadónak az osztály iktatási teendőihez, az orvosszemélyzet és kórintézetek adatainak kezelésére, a kiadóhivatali munkakör ellátására. (7) Az addigi egy irnok helyett kettőt kért.

Ennek a szervezetnek a kiépítésére az idő rövidsége miatt nem kerülhetett sor, noha néhány tanácsost május végén neveztek ki az osztályba: Lumniczer Sándort tanácsossá, Garay Jánost segédtanácsossá, Töltényi Jánost pedig előléptették ugyancsak segédtanácsossá. Ugyanekkor lépett elő titkárrá Huszty Pál és fogalmazóvá Vértey Ernő.[125]

A minisztérium szerette volna elérni, hogy Flór kapjon — mint legmagasabb tisztű katonaorvos — alezredesi rangfokozatot, és többször tett ilyen értelmű előterjesztést a kormányzóhoz. (Sauer annak idején alezredesi rangot viselt a nemzetőrségnél.) Kossuth a kérést mindannyiszor, elég keményen, visszautasította.[126]

IV. 1849 május—augusztus

Az 1849-i újjászervezett polgári egészségi osztály a Belügyminisztériumban. Bugát Pál

1849. május 2-án alakult meg az új minisztérium Debrecenben, s az ekkor tartott első minisztertanácsi ülésen az egyes ügykörök hovatartozását is eldöntötték. Így került a Belügyminisztériumhoz az egészségügy, mint rendészeti feladat, a Földművelés-, Ipar-

[125] Uo., 1849: 7432. k. eln. sz. máj. 28. — A kinevezés megjelent: Közlöny, 1849/126. sz. jún. 8. Lumniczer Sándor, Kapuvár, 1821. márc. 29.—Bp. 1892. jan. 30. Sebész, egy. tanár. 1848-ban Pesten a tábori sebészet előadója, majd törzsorvos Görgey seregében. MÉL, II. köt. 104; *Zétény Gy.*: i. m. 167—168. — Garay János, ?, 1816.—Reggio, 1882. — Páduában szerzett orvosi oklevelet. Sebész, szemész és szülész. Jóhírű homöopata orvos volt Pesten. 1849-ben vezette a Klapka-tábor egészségügyét. Mint az I. hadtest törzsorvosa került a minisztériumhoz. *Zétény Gy.*: i. m. 124—125.

[126] OL. 1848/49-i Mm-i Ltár, M. elnökség, OHB, Korm. elnökség, 1849: 7436. k. eln. sz. máj. 30. A kormányzóelnökség a HM-nak.

és Kereskedelemügyi Minisztériumtól.[127] Szemere Bertalan belügyminiszter május 26-án terjesztette fel a kormányzóhoz kinevezésre az új osztályigazgató tanácsost, Bugát Pál egyetemi tanárt. A kormányzó még aznap meg is erősítette tisztében a jelöltet.[128]

Szemere miniszterelnökként olyan „demokratikus, respublikai és forradalmi" irányú programot jelölt meg kormánya számára, amely nemcsak Magyarországon, hanem egész Európában élénk visszhangot: lelkesedést, megütközést, értetlenséget, haragot váltott ki, kinek-kinek pártállása szerint. A tettek fényében ez a program eléggé halványnak bizonyult, de az egészségügy vonatkozásában megállapítható, hogy Szemere bizonyos tájékozódás után[129] a Balassa-féle orvoskari szárnnyal szemben a demokratikus jelszavakkal fellépő Bugát-pártot részesítette az osztály vezető posztjaiban. Eddig ez a csoportosulás, különösen vezetői (Bugát, Pólya) nem is kaptak teret a minisztérum működésében.

Bugáttal egyidőben nevezte ki a belügyminiszter az osztály három tanácsosát, Tormay Károlyt, aki 1849-ben, az év elején lemondott tanácsosi rangjáról, Pólya Józsefet és Török Józsefet.[130] Bugát fizetése évi 3500 frt volt, a tanácsosoké évi 2500 frt.[131] A titkárokat és a fogalmazókat csak a minisztérium Pestre való költözése után, június 15-én nevezte ki Szemere: Kun Tamást és Parlagi (Sperlák) Endrét titkárrá; Edvi Illés Lászlót, Fromm Pált, Elméri Istvánt (vagy Ferencet) fogalmazókká; és egy gyógyszerészi számvevőt, Schmidt Antalt.[132] Közülük csak Kun Tamás és Eleméri voltak „ujoncok" az osztályon. Kun fizetése 1500, Parlagié 1200 frt volt; a fogalmazóké egységesen 800 frt.[133] Ebben az évben az egészségügyiek fizetése nem maradt el a többi minisztériumi tisztviselőé mögött. Összehasonlítva a létszámot az 1848. évivel, sokkal kevesebben voltak; hiányzott a gyógyszerész, az állatorvosi tanácsos. Nagyon fontosnak tartjuk, és a Bugát-párt befolyásával magyarázható, hogy Szemere szakított a hagyomány kényszerével: nem nevezett országos főorvost az osztályigazgató mellé. Ezzel egy ponton kiküszöbölték az osztály ügyintézésének nehézkességét.

A „polgári egészségügyek osztályának igazgatója", Bugát Pál 1849. június 11-én, 1. osztályiktatói szám alatt jelentette az ország nyilvánosságának a Közlöny-ben, hogy az egészségi osztály megalakult.[134] Miután az osztály létszáma csak 15-e után tekinthető teljesnek, az osztálymunka csak június végén indulhatott meg. Tekintettel a kormányapparátus júliusi szegedi költözésére, ezuttal még a tervezésre sem maradt sok idő.

Ismeretes *Bugát Pál* szabadságharc alatti *egészségügyi reformtervé*nek egy változata, amit még május 24-én Debrecenben tett le a belügyminiszter asztalára.[135] Szemere csak

[127] Uo., Minisztertanácsi jkv-k, 1849. máj. 2.

[128] OL. 1848/49-i Mm-i Ltár, M. elnökség, OHB, Korm. elnökség, 1849: 7651. k. eln. sz. máj. 26.

[129] Szemere 1849 áprilisában „pesti előkelő orvosok" körében tájékozódott az egészségügyi viszonyokról. OL. 1848/49-i Mm-i Ltár, BM, Eln. ir., 1849: 306. eln. sz. Pap Endre oktatásügyi államtitkár Szemeréhez, kelet nélkül.

[130] Közlöny, 1849/119. sz. máj. 31. — Török József, Alsóvárad, 1813. okt. 14.— Debrecen, 1894. márc. 14. Orvos, természettudós, az MTA tagja (l. 1843, r. 1858). 1848-tól a debreceni főiskola tanára, 1849. jan.—ápr.-ban tábori kórházi főorvos. MÉL, II. köt. 906; *Szinnyei*, 14. köt. 495—497. h. — Török 1843—1848 között az Orvosi Tár főmunkatársa volt, így valószínűleg a Bugát-körhöz tartozott és kinevezését ennek köszönhette. *Fekete L.:* Fol. Hung. 1287. fol. 80.

[131] OL. 1848/49-i Mm-i Ltár, BM, Eln. ir., 1849: 126. eln. sz. jún. 16.

[132] Közlöny, 1849/137. sz. jún. 21. — Kun Tamás, Felsőnyárád, 1815. febr. 23.— Miskolc, 1894. jan. 6. Orvos, egészségügyi szervező. 1846-tól Borsod és Miskolc főorvosa. MÉL, I. köt. 1030. *Szinnyei*, 7. köt. 467—471. h. Kinevezését valószínűleg Szemerével való ismeretségének köszönhette, aki szintén borsodi származású volt.

[133] OL. 1848/49-i Mm-i Ltár, BM, Eln. ir., 1849: 322. eln. sz. jún. 24.

[134] Közlöny, 1849/130. sz. jún. 13.

[135] OL. 1848/49-i Mm-i Ltár, BM, Eln. ir., 1849: 253. eln. sz. máj. 24. A praesentatum júniusi.

júniusban jutott hozzá, hogy áttanulmányozza. Bugát egyetértett az orvosi ügyeknek a három tárca közötti felosztásával: 1) az orvosi oktatás a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumhoz, 2) a katonai a Honvédelmi Minisztériumhoz, 3) az állami közegészségügy pedig a Belügyminisztériumhoz került a már említett minisztertanácsi határozat szerint. A belügyi egészségügyi osztály feladatai a leginkább sokrétűek. Felügyelte (1) az orvosi rendőrséget: az egészségügyi rendeletek végrehajtását; intézkedett a visszaélések és a hanyagság megtorlásáról; nyilvántartotta az orvosok képzettségi adatait; ügyelt az orvosok és a népesség számának arányára stb. Felügyelte továbbá (2) az orvostörvényszéki eljárást, (3) az orvosi intézetek működését, (4) a gyógyszerészetet, (5) az állatgyógyászatot. Az osztálynak meg kellett volna oldania a közegészségi törvénykönyv kérdését (Bugát reformkori terve); a törvényszéki eljárás szabályozását; egy országos kórház[136], országos tébolyda, lelencház stb. iránti tervek készítését; állatgyógyászati és gyógyszerészeti — eddig elmaradt — intézkedéseket kellett volna javasolnia, és el kellett volna készítenie a magyar gyógyszeráru-könyvet. Az ügyvitelre vonatkozóan az 1848-i gyakorlat követését ajánlotta: egy-egy ügykör egy-egy tanácsos referenciája. A kidolgozott tárgyakat az osztályigazgató nézi át (az országos főorvos kiesett), és azt a miniszterhez terjeszti fel. Bugát nagy súlyt helyezett volna az állandó vidéki utazásokra is. Külön foglalkozott javaslatában a *törvényhatósági orvosok* helyzetével. Tervet szándékozott kidolgozni, amely szerint ezek az állam tisztviselői lettek volna, mert csak így tudná biztosítani a központi kormányzat a helyhatóságoknál is rendeleteinek végrehajtását (orvosrendőrség), és csak így lehetne megszervezni a kielégítő egészségügyi hálózatot. Bugát felvetette a községi ún. szegények orvosainak kinevezését, akikhez csak 5—6000 lélek tartoznék. Ezzel a tervével ellentétben Bugát számos alkalommal — 1849-ben is — a törvényhatóságok orvosainak minisztériummal szembeszegülő magatartását támogatta; a helyhatósági érdekeket előtérbe helyezte a központi intézkedéseknek.

Tervezetét nemcsak a szerző írta alá, hanem elvbarátai, Pólya József és Halász Géza is, valamint Balassa János orvoskari igazgató. Balassa miatt a tervezet nem tért ki az orvoskar sokat vitatott problémájára, valószínüleg azért, mert nem alakult ki egységes álláspont 1849-re sem.

Szerepelt azonban az *orvoskari probléma Tormay Károly*nak az ugyancsak a belügyminiszterhez május 25-én benyújtott tervében,[137] mégpedig a Bugát-féle fölfogásban: a három tárca között megosztott egészségügy összehangolására ismét javasolta az 1848-ban kiharcolt egységes, országos orvosi kar létrehozását. Ezzel kapcsolatban utalunk a korábban taglalt Balassa-féle orvoskar-orvosakadémia-javaslatra, amelyet az orvoskar igazgatója a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumhoz nyújtott be 1849 nyarán. Tormay — Balassával ellentétben — nem tett különbséget egy, a tudományosságot elsősorban ápoló orvoskar és egy, az orvosi érdekképviseletet ellátó orvosi akadémiai azaz országos orvosi egyesület között. Eltért Tormay terve Bugátétól a tanácsnokok referenciáinak beosztásában is. Igen lényeges különbség továbbá az, hogy nem kötötte tervhez a *helyhatóságí orvosok* ügyének rendezését, hanem kategórikusan kijelentette, hogy ezeket az orvosokat a minisztériumi osztályfőnök előterjesztésére a miniszter nevezi ki a törvényhatóságtól függetlenül, mivel ezek mindenképpen állami alkalmazottaknak tekintendők.

[136] A lapok 1848 dec. közepén arról adtak hírt, hogy a városi Rókus kórházat államinak nyilvánították. Kossuth Hírlapja, 1848/147. sz. dec. 19. Fővárosi újdonságok. Ehhez még: OL. 1848/49-i Mm-i Ltár, M. elnökség, OHB, Korm. elnökség, 1848: 6786. eln. sz. nov. 3. ill. dec. 21. — A pesti városi közgyűlés 1848. dec. 21-én elhatározta, hogy a kórházat átengedi az államnak. Budapest Főváros Levéltára, Pest városának levéltára, Tanácsülési jegyzőkönyvek, 1848: 17 500. sz. (Spira György szíves közlése.) — Az idő rövidsége miatt meg nem valósult terv ezért került elő újra 1849-ben.

[137] OL. 1848/49-i Mm-i Ltár BM, Eln. ir. 1849: 253. eln. sz.

Ezek a tervezetek még az osztályigazgatói kinevezés előtt készültek. Lehetséges, hogy Szemere miniszter — átfutva a tanulmányokat — ennek alapján döntött Bugát és Tormay között.

Szemere Bertalan egy általános utasításban minden egészségi problémára felhívta a tanácsosok figyelmét, de szakértelem hiányában nem tudott hozzászólni a sorrend megállapításához vagy bármelyik kérdés megoldásához: „Lássa a nemzet, hogy midőn az egészségi osztály személyzete változott, egyszersmind javult is, s első napjaiban mindenütt látni rendező erejének biztos nyomait „— írta az osztályhoz kissé fellengzősen, lehetetlent kívánva tőlük.[138]

A polgári egészségi osztály munkája 1849-ben elsősorban a fertőzőbetegségek terjedésének megakadályozására irányult. Számtalan esetben foglalkoztak a kolera, a nemibetegség, az „egyiptomi" szembetegség (trachoma) ügyével: körözték a betegségek tüneteinek leírását, gyógyításának módját. A *nemibetegségek* orvosi leírását Pólya fogalmazta[139] meg és nem az akkori szaktekintély, Jakubovics Móric, sem az 1848. november 25-én kinevezett „bujasenyv-főorvos" Hrabovszky János. Hrabovszky pedig 1849 júniusában azzal a kéréssel fordult Szemeréhez, hogy ismét folytathassa az osztrákok bevonulásával megszüntetett tisztségének gyakorlását. Kérelmére Bugát elutasító határozatot írt június 18-án: Hrabovszky működését „fölösleges, csak zavarokat és surlódásokat okozó" tevékenységnek minősítette a törvényhatósági orvosok 1848 novemberi tiltakozásaira hivatkozva, és kijelentette, hogy a nemibaj elleni küzdelem egyedül csak a hatósági orvosok által vihető az országban.[140] A központi hatalom exponense, Bugát saját intézménye ellen cselekedett. A minisztérium nem tudta kézbe venni a gyógyitás irányítását e vészes méreteket öltött betegséggel szemben.

Az egészségi osztályról a Szegedre való költözés után nem található adat. Töredékesen fennmaradt iratai amúgy sem árulnak el sokat az osztály tényleges munkájáról, alkalmazottainak törekvéseiről. Ezzel az 1848/49-i polgári egészségügyi szakigazgatás tevékenységét lezártnak tekinthetjük.

A hadi egészségi osztály Pesten, Szegeden, Aradon. Lumniczer Sándor

1848. június 24-én Görgey hadügyminiszter Flór helyett Lumniczer Sándort, bajtársát nevezte ki az egészségi osztály élére.[141] Az osztály még Flór irányítása alatt költözött el Debrecenből június 3-án, és Pesten 8-án meg is indult a munka.[142] Lumniczer érezte, hogy elődjével méltánytalanság történt, és javasolta, hogy Flórt mint törzsorvost bizzák meg a központi, azaz budapesti összes katonai kórház vezetésével. Flór azonban sem ezt, sem mást el nem fogadva, visszavonult.[143]

Lumniczer számára nem sok teendőt hagyott a történelem. Igyekezett újra indítani a félbemaradt egyetemi tanfolyamokat; vezette tovább a hadorvosi adminisztrációt a Flór által lerakott alapokon; müvégtaggyár létesítését tervezte a rokkant honvédek számára Szegeden. Idejének legnagyobb részét azonban a menekités megszervezése kötötte le előbb Szegedre, majd Aradra, ahol az osztály még augusztus 9-én is dolgozott. Lumniczer Görgey seregében tette le a fegyvert Világosnál augusztus 13-án.[144]

[138] Uo., 1849: 161. eln. sz. jún. 9.
[139] Vö. uo., BM, Eg. ü. oszt., 1849, 13. kfő.
[140] Uo., 1849, 1. kfő, 6. tétel.
[141] Közlöny, 1849/142. sz. jún. 27.
[142] *Varga E.*: i. m. 588.
[143] *Zétény Gy.*: i. m. 70.
[144] A fentiekre részletesen ld. *Zétény Gy.*: i. m. 69—74. és *Varga E.*: i. m. 588—590.

Gyógyszerügy 1849-ben

A pesti központi gyógyszertár ki nem használása után, Debrecenben újra meg kellett szervezni a hadsereg központi ellátását. Flór Ferenc április végén hozott létre itt egy ilyen központot[145], számos nehézség árán szerezvén be a medikamentumokat. Összeállította a gyógyszerek jegyzékét, amelyekből rendelhettek az orvosok; a takarékosság jegyében visszaváltották a gyógyszeres üvegeket; a zászlóalj-orvosoknak előírta, hogy a kötés gyógyszereket hordozzák magukkal stb.[146]

A magyar csapatok előrenyomulásával közeledett a főváros felé a magyar kormány adminisztrációja is. Irányi Dániel, Pest teljhatalmú kormánybiztosa a Pesten lévő Leifer 1848-ban kinevezett központi gyógyszertári igazgatót felszólította a készletek feltöltésére.[147] Amíg Leifer Pesten szorgoskodott, addig Debrecenben egy másik személyt biztak meg a központi gyógyszertári igazgatói teendőkkel, egyelőre csak a debreceni központi adminisztrációval, Szerényi (Weiskopf) Ignácot.[148] A két igazgató közül május—június fordulóján Szerényit választották; kinevezése június 17-én jelent meg a Közlöny-ben. Hivatalos címe: „középponti gyógyszertári és az összes tábori gyógyszeri ügyek igazgatója" volt.[149]

Az állatorvosi képzés ügye 1849-ben

Zlamál Vilmos 1849 április—május fordulóján alkalmat talált, hogy személyesen tárgyaljon Debrecenben Kossuth kormányzóval az állatorvosi képzés gondjairól. Az állatorvosok szakértelmére a sereg növekedésével egyre nagyobb szükség lett, és ezt használta fel Zlamál arra, hogy Kossuth elé terjessze az állatgyógyintézet önállósulásának gondolatát, vagyis azt, hogy vegyék ki az orvosi fakultás gyámsága alól. A kormányzó — a tervet jónak ítélve — ilyen értelemben írt át Horváth Mihály kultuszminiszternek.[150] A kormányzói utasítás nyomán a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium kimondta az állatgyógyintézetnek az orvosi fakultástól való függetlenségét oktatási tekintetben. Az intézetnek nem sikerült egy önálló épületet szereznie, így az elméleti oktatást az egyetem épületében kezdték meg.[151]

[145] *Varga E.*: i. m. 583. — Mészáros L. ápr. 23-án kért helyiséget erre a célra. OL. 1848/49-i Mm-i Ltár, M. elnökség, OHB, Korm. elnökség, 1849: 6213. k. eln. sz.

[146] Közlöny, 1849/16. sz. febr. 1.; 1849/22. sz. febr. 8.; OL. 1848/49-i Mm-i Ltár, M. elnökség, OHB, Korm. elnökség, 1849: 3154. eln. sz. márc. 10.

[147] Uo., 1849: 6508. k. eln. sz. ápr. 30. Irányi Dániel a kormányzóhoz.

[148] Weiskopf I. 1. iktatói számot viselő irata ápr. 29-én kelt; megbizatása nem sokkal ezelőtt történhetett. OL. 1848/49-i Mm-i Ltár, Tábori ig. főorv., Stáhly I. ir., iktatatlan iratok.

[149] Uo., M. elnökség, OHB, Korm. elnökség, 1849: 7915. k. eln. sz. jún. 11. Pest. Leifer J. volt igazgató végelszámolást nyújtott be, ezért kihallgatást kért. Szerényi kinevezése: Közlöny, 1849/134. sz. jún. 17. Aláírta Flór F. — *Halmai J.* id. munkájában összesítve közli az általa ismert gyógyszerészek nevét, akik a szabadságharcban részt vettek.128—136.

[150] OL. 1848/49-i Mm-i Ltár, M. elnökség, OHB, Korm. elnökség, 1849: 6582. k. eln sz. máj. 4. Kossuth Horváth Mihályhoz.

[151] Uo., 1849: 8104. k. eln. sz. jún. 13. Zlamál Vilmos a kormányzóhoz. Az épület megszerzésére vonatkozó fáradozásokat, Zlamálnak az intézet szervezésére irányuló intézkedéseit nyomon követhetjük a következő jelzet alatti iratokból: OL. 1848/49-i Mm-i Ltár, VKM, Közokt. oszt., Felsőbb okt. szak, 1849, Orvoskari kfő, 1. tétel. 1849. máj.—jún. 1848-i iratok szintén találhatók itt e tárgyban. — *Kotlán S.* id. munkája nem említi ezt az 1849-i önállósulást.

Az 1849-ben rövidéletűnek bizonyult önállósulás 1851-ben ment teljesen végbe: nemcsak az orvosi fakultástól, hanem az egyetemtől is elválasztották és önállóvá tették az állatorvosi intézetet.[152]

*

Munkánk célja az volt, hogy bemutassuk — elsősorban a fennmaradt levéltári források fényében — az 1848/49-i egészségügyi irányítás szervezetének alakulását, a korszak legfontosabb egészségügyi problémáival együtt.

1848-ban az egészségügy valamennyi területe rendezésre, újításra várt, de a megoldás ideje ekkor sem érkezett el. Az egészségügynek szakszerűen irányított önálló minisztériumra lett volna szüksége, de erre az akkori kormányzat politikai, gazdasági körülményeinél fogva nem vállalkozhatott. Abban sem lehetünk biztosak, hogy megfelelő körülmények esetén létrehozott volna egy ilyen egészségügyi minisztériumot, hiszen vezetői nem ismerték fel az egészségügyi problémák megoldásának sürgősségét. Abban, hogy ez így volt, nagy része volt az orvosi réteg megosztottságának, vitáik sokszor kicsinyes, személyes jellegének. A kormányzat úgy vélhette, hogy mozgalmuk csupán klikkharcot takar. Másként alakult a helyzet az önálló magyar katonai egészségügy létrehozásának kényszere alatt: a kormányzat minden tőle telhető eszközt és lehetőséget biztosított az orvosoknak, a segédszemélyzetnek, hogy elősegítse a magyar fegyverek győzelmét. Az orvosok legtöbbje becsületesen helytállt a küzdelemben; nemcsak beadványaikkal, elképzeléseikkel „bombázták" a kormányt, hanem a csatatereken, tábori kórházakban is jelen voltak. A tanulmányban említett orvosok, sebészek, gyógyszerészek koruk kiváló szakemberei, közéleti személyiségei voltak. 1848/49 nagyszerű küzdelme a legkiválóbbakat vonzotta magához.

[152] *Kotlán S.*: i. m. 46.

Rövidítések a jegyzetekben

BM	Belügyminisztérium
eln. sz.	elnöki szám
Fekete L.	*Fekete Lajos:* Magyar orvosi írók életrajzgyűjteménye. Orsz. Széchényi Könyvtár Kézirattára, Quart, Hung. 1837. — Ugyanő: XIX. századi jelesebb magyar orvosok. Orsz. Széchényi Könyvtár Kézirattára, Fol. Hung. 1287.
Fényes E. mm-i stat.	Fényes Eleknek a minisztériumi személyzetről 1848 nyarán készült kimutatása. A levéltári anyagban több helyütt megtalálható. Egyik jelzete: OL. 1848/49-i Mm-i Ltár, BM, Szemere B. min. iratai, 1/Miniszterelnökség stb. szervezésére vonatkozó iratok, 1848
FIKM	Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztérium
h.	hasáb
HM	Honvédelmi Minisztérium
ikt. sz.	iktatószám
k. eln. sz.	kormányzóelnöki szám
kfő	kútfő
MÉL	Magyar Életrajzi Lexikon
MTA	Magyar Tudományos Akadémia
m. sz.	miniszteri szám
OHB	Országos Honvédelmi Bizottmány
OL.	Országos Levéltár
OTK	Orvostörténeti Közlemények
PH	Pesti Hírlap
Szinnyei	*Szinnyei József:* Magyar írók élete és munkái
VKM	Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium
1848/49-i Mm-i Ltár	1848/49-i Minisztériumi Levéltár
M. elnökség, OHB, Korm. elnökség	Miniszterelnökség, Országos Honvédelmi Bizottmány, Kormányzóelnökség (törzsszáma: H 2.)
Minisztertanácsi jkv-k	Minisztertanácsi jegyzőkönyvek (H 5.)
BM, Eln. ir.	Belügyminisztérium, Elnöki iratok (H 9.)
BM, Szemere B. min. ir.	Belügyminisztérium, Szemere Bertalan miniszteri iratai (H 11.)
BM, Eg. ü. oszt.	Belügyminisztérium, Egészségügyi osztály (H 17.)
FIKM, Eln. oszt.	Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztérium, Elnöki osztály (H 44.)
FIKM, Eg. ü. oszt.	Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztérium, Egészségügyi osztály (H 52.)
VKM, Eln. ir.	Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium, Elnöki iratok (H 54.)
VKM, Közokt. oszt., Felsőbb okt. szak	Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium, Közoktatási osztály, Felsőbb oktatási szak (H 60.)
HM, Bizt. oszt.	Honvédelmi Minisztérium, Biztossági (polgári-gazdászati) osztály (H 82.)
Vegyes ir.	1848/49-i Mm-i Ltár, Vegyes iratok (H 147.)
Tábori ig. főorv., Stáhly I. ir.	Tábori igazgatófőorvosok, Stáhly Ignác iratai (H 151.)

BESZÁMOLÓ

A Magyar Történelmi Társulat tisztújító közgyűlése

A Magyar Történelmi Társulat *tisztújító közgyűlését* 1975. december 19-én, az Országos Pedagógiai Intézet dísztermében rendezte meg. Az elnökségben helyet foglalt *Ember Győző* akadémikus, a Társulat elnöke, *Nemes Dezső* akadémikus, a MSzMP Politikai Bizottságának tagja, *Mátrai László* akadémikus, a MTA Filozófiai és Történettudományok Osztályának elnöke, *Szabolcs Ottó*, az Országos Pedagógiai Intézet tanszékvezetője, a Társulat főtitkára és *Pamlényi Ervin*, a bécsi Kollégium Hungaricum igazgatója. *Ember Győző* akadémikus megállapította, hogy az alapszabályok értelmében a jelen közgyűlés határozatképes. Ezután a következőket mondotta:

„Tisztelt Közgyűlés!

Immár 108 éves múltra visszatekintő Társulatunk történetében régi hagyomány, hogy a közgyűléseken nemcsak a Társulat működéséről esik szó, hanem történettudományunk helyzetéről, időszerű feladatairól is.

Mostani tisztújító közgyűlésünkön a Társulat hároméves tevékenységéről részletesen tájékoztat a megbízott főtitkár által a titkárság közreműködésével készített beszámoló, amelyet az igazgatóválasztmány terjeszt a közgyűlés elé. E beszámolót nem kívánom kommentálni, inkább történettudományunk helyzetéről mondok néhány szót, hogy eleget tegyek az említett régi hagyománynak. Noha a hagyomány szerint a széket foglaló új elnökök szokták ezt tenni, remélem, nem veszi ildomtalannak a tisztelt közgyűlés a székétől megváló régi elnöktől sem.

Észrevételeimet nemcsak mint a Társulat lelépő elnöke teszem, hanem mint egyik részese annak a nagy vállalkozásnak, amely Magyarország történetének szintetikus feldolgozását készíti 10 kötetben. Történettudományunk jelenlegi helyzetét ez a vállalkozás jellemzi elsősorban, a vele kapcsolatos tanulságok azok, amelyeket le kell vonnunk, és a jövőben figyelembe kell vennünk.

A legszembeszökőbb tanulság, hogy a tízkötetes vállalkozás munkálatai nagyon lassan haladnak előre. Ennek fő okát abban látom, hogy a tízkötetes vállalkozás munkálatai során lépten-nyomon az derül ki, hogy országunk múltjának több alapvető kérdése még tisztázatlan, s a szerzőknek, ha ezeknek a kérdéseknek legalább egy részét nem akarják megválaszolatlanul hagyni, maguknak kell kutatásokat végezniök, mert nincsenek olyan előmunkálatok, amelyek eredményeit a szintézisbe beleolvaszthatnák.

A tegnapi ülés egyik felszólalója arról beszélt, hogy a munkásmozgalom történetét megírni megfelelő módon nem lehet, mert a munkásosztály történetét, továbbá a munkásmozgalom történetét is meghatározó eszmék történetét még nem ismerjük eléggé.

E tapasztalati ténnyel látszólag szöges ellentétben van egy másik, ugyancsak tapasztalati tény, az országnak múltjáról megjelent kisebb-nagyobb történelmi munkáknak

parttalan áradata. Ez az áradat napról napra újabb és újabb művektől válik egyre duzzadtabbá.

Nagy munka, mérhetetlen energia testesül meg ezekben a művekben. Van köztük sok kitűnő alkotás, akad silány is, a legtöbb tartalmaz valami értéket. Valamit, de nem azt, amire sokkal nagyobb szükség lenne.

Ha azt a nagy munkát, azt a mérhetetlen energiát, amely ezeket a műveket létrehozta, céltudatosan, szervezetten használnánk fel, sokkal jelentősebb eredményeket lehetne elérni. Történetírásunkból azonban hiányzik a tervszerűség, a szervezettség, aminek következtében a látszólag gazdag termés ellenére az alapkérdések nagy része továbbra is tisztázatlan marad.

A házakat ma már nem téglából, hanem panelekből építik. Történetírásunk még mindig téglákat produkál, nem pedig paneleket. E téglákból modern házat, igényes szintézist felépíteni nem lehet. Ezért késnek a tízkötetes vállalkozás munkálatai, és ha be is fejeződnek majd, az épület továbbra is hézagos marad. Múltunk térképén továbbra is sok lesz a fehér folt.

Mi lenne a tennivaló? Történetírásunk parttalan áradatát mederbe kellene terelni. Tervszerűen és szervezetten felhasználni azt a sok energiát, amely ma még vadul burjánzik történetírásunk tarka mezején.

Ez persze elsősorban nem Társulatunk feladata. De Társulatunknak is lenne szerepe a helyzet megváltoztatásában.

Egyeseket bizonyára kényelmetlenül érintene ez a változás, történetírásunknak azonban hasznára lenne. És történészeink túlnyomó többsége is belátná, ha már most nem látja, e változás jelentőségét.

Mint lelépő elnök ezeket a már sokszor falrahányt borsószemeket hagyományozom a Társulat most megválasztásra kerülő új vezetőségének.

Próbálják meg, ha úgy látják jónak, e szemeket újra falra hányni, hátha több sikerük lesz vele, mint nekem volt."

Az elnöki megnyitó után *Mátrai László* akadémikus nyújtotta át kiemelkedő tudományos és tudományszervezői tevékenységükért a Molnár Erik Emlékérmet a Társulat két vezető tisztségviselőjének — *Ember Győző* akadémikusnak, aki 1967 óta a Társulat elnöke, s *Berend T. Iván* akadémiai l. tagnak, aki 1966-tól 1973-ig a Társulat főtitkára volt —, akik a Történelmi Társulat vezetésében kifejtett munkásságukkal is jelentősen hozzájárultak a marxista történettudomány szervezeti és eszmei fejlődéséhez, a hazai széleskörű szakmai tudományos közélet kibontakozásához és megszervezéséhez. Ezután Mátrai László bejelentette, hogy kormányzatunk a Munka Érdemrend arany fokozata kitüntetésben részesítette *Pamlényi Ervint*, aki két évtizeden keresztül felelős szerkesztője volt a Társulat közlönyének, a Századok című folyóiratnak.

A kulturális miniszter a Magyar Történelmi Társulatban kifejtett sok évi kiemelkedő munkásságukért a „Szocialista Kultúráért" kitüntetésben részesítette a Társulat három tisztségviselőjét. A kitüntetéseket Mártai László akadémikus nyújtotta át *S. Vincze Editnek*, a Párttörténeti Intézet szekcióvezetőjének, aki 1966 óta a Társulat titkára volt; *Incze Miklósnak*, a Történettudományi Intézet osztályvezetőjének, aki a Társulat üzemtörténeti szakosztályának közel egy évtizede alelnöke, ill. elnöke; *Unger Mátyásnak*, az Eötvös Loránd Tudományegyetem docensének, aki 1962 óta a tanári tagozat elnöke.

A közgyűlésen másodízben került sor a Károlyi Mihály díj kiosztására. A Társulat ezzel a díjjal azokat a fiatal, kezdő történész kutatókat jutalmazta, akik a századfordulótól a második világháborúig terjedő fél évszázad történetének, a magyar progresszióhoz kapcsolódó, valamely részletét dolgozták fel. *Ember Győző* akadémikus ismertette a Társulat elnökségének határozatát a Károlyi-alapítvány díjainak odaítéléséről, majd átadta a 3000 Ft-os első díjat *Varga F. Jánosnak*, a Történettudományi Intézet munkatársának

„Károlyi Mihály és az antifasiszta emigráció egységfrontja 1941—1944" című tanulmányáért, és az 1000 Ft-os második díjat *Szabó Gézának*, a nyíregyházi Tanárképző Főiskola tanársegédjének két, Szende Pál életével és tevékenységével foglalkozó kisebb tanulmányáért.

Az elnök javaslata alapján a közgyűlés megválasztotta a jelölőbizottságot és a szavazatszedő bizottságot. Ezután Ember Győző elnök felkérésére *Szabolcs Ottó* főtitkár fűzött kiegészítéseket a közgyűlés résztvevőinek rendelkezésére bocsátott írásos beszámolóhoz.

Az alábbiakban közöljük az írásban előterjesztett beszámolót, Szabolcs Ottó főtitkár kiegészítő megjegyzéseit, valamint Pamlényi Ervin beszámolóját a Századok működéséről.

I.

Beszámoló a Magyar Történelmi Társulat 1972—1975 közötti működéséről

Tisztelt Közgyűlés!

Mielőtt a Társulat utóbbi három évi tevékenységéről és a tisztségviselők munkájáról beszámolnánk, szeretnénk képet adni Társulatunk taglétszámának és összetételének alakulásáról, amely természetesen közel sem vonatkoztatható el a társulati munkától.

1972-ben a Társulatnak 844 tagja volt, a taglétszám 1973-ban 883-ra, 1974-ben 942-re, 1975-ben pedig 1121-re emelkedett. 3 év alatt a növekedés tehát kb. 33%. A növekedés üteme azonban 3 év alatt közel sem volt egyenletes. Amíg 1973-ban 39. 1974-ben már 59. 1975-ben pedig 179 új tag lépett be társulatunkba. Mivel az utóbbi években — korábbi döntésünk értelmében — semmiféle tagtoborzási kampányt sem folytattunk, —mert úgy ítéltük meg, hogy programjaink vonzerejének spontán hatására kell bízni a belépéseket, — a számokból kirajzolódó jelentős és fokozódó növekedési tendenciát a Társulat vonzóköre növekedésének kell tulajdonítani. Ha azt is tekintetbe vesszük, hogy a tagdíjat sok év óta nem fizető, legpasszívabb régi tagjaink egy része időközben aktívabb, munkánkat inkább igénylő és abban több részvételi szándékot mutató kollégákkal cserélődött ki, a növekedést feltétlen pozitívan kell értékelnünk.

A Társulat vonzóköre növekedésének további lehetőségei, feladataink meghatározása szempontjából sem közömbös annak vizsgálata, honnan és milyen forrásokból származik a létszámnövekedés. A belépett új tagok közül 1973-ban 13 budapesti, 26 vidéki, 1974-ben 14 budapesti és 45 vidéki, 1975-ben pedig 73 budapesti és 102 vidéki. Ebből úgy tűnik, a növekedés viszonylag arányosan oszlik meg a főváros és vidék között. Ha a tagság abszolút számát évenként vizsgáljuk, akkor egyértelműen a vidékiek arányának az emelkedését tapasztaljuk. 1972-ben 459 budapesti és 385 vidéki, 1973-ban 472 budapesti és 411 vidéki, 1974-ben 486 budapesti és 456 vidéki, 1975-ben 563 budapesti és 558 vidéki tagja van Társulatunknak. Jelenleg tehát tagságunk mintegy fele vidéki, s ha az utóbbi évek tendenciája folytatódik, akkor néhány év alatt a vidékiek oldalára billen át a mérleg nyelve.

Figyelemreméltó a tagság létszámának foglalkozás szerinti alakulása is. 1972-ben 147, 1973-ban ugyancsak 147, 1974-ben 150, 1975-ben 158 hivatásos kutatót, illetve tudományos kutatóintézeti munkatársat találunk tagnévsorunkban. A levéltárosok száma 1972-ben 95, 1973-ban 98, 1974-ben 101, 1975-ben 114. Az egyetemek és főiskolák tanári kara 1972-ben 118, 1973-ban 120, 1974-ben 123, 1975-ben 135 fővel van jelen sorainkban. A hivatásos kutatók, felsőoktatásban dolgozó történészek és a levéltárosok száma évről-évre alig változott, illetve nem nagy növekedést mutat. Közel sem gondoljuk, hogy ezek-

ben a számunkra nagyon fontos körökben lehetőségeinket kimerítettük volna, mégis úgy tűnik, a történészek ezen csoportjában tartalékaink mérsékeltek, különösen a fővárosban.

Lényegesen nagyobb ütemű az emelkedés a történészek más kategóriáinál. Míg 1972-ben 19 múzeológust találunk tagjaink között, 1975-ben számuk már 44. 1972-ben 18, 1975-ben 38 könyvtáros, 1974-ben 19, 1975-ben 31 pártalkalmazott (jórészt az MSzMP oktatási igazgatóságai munkatársai) tartozik sorainkba. Amíg tehát a társulati munkába bekapcsolódott három előző réteg száma 1972-i 360-ról 1975-re 407-re, — tehát hozzávetőleg alig több mint 10%-kal — emelkedett, a társulati munkába később bekapcsolódott más területen dolgozó történészek száma megkétszereződött. A tömegkommunikációban dolgozó kollégáink száma az 1973-as 3-ról 1975-re 13-ra emelkedett. A kis számok miatt ez a több mint négyszeresre növekedés nem annyira egyértelműen értékelhető, mint az előző kategóriák arányeltolódása, azt mindenesetre mutatja, hogy az 1972. évi közgyűlésen meghirdetett, a tömeges köztudatformálás irányába ható fokozott figyelem megnövelte a hírközlő szervekben dolgozó történészek érdeklődését is Társulatunk iránt.

Társulatunk tagságának legnagyobb csoportját mindig az általános és középiskolákban dolgozó történelemtanárok képezték. Ez már a puszta létszámok miatt is természetesnek tűnik, hiszen a hivatásos kutatók, levéltárosok, könyvtárosok és a felsőoktatásban dolgozók egyenként néhányszázas létszámú csoportjai együttesen sem közelítik meg méretekben a történelemszakos tanárok mintegy hét—nyolc ezres táborát. Ebből a rétegből 1972-ben 337, 1973-ban 351, 1974-ben 406, 1975-ben 498 tagja van a Társulatnak. Tanártagjaink száma tehát 3 év alatt jócskán másfélszeresére nőtt. 1972-ben 224, 1973-ban 242, 1974-ben 282, 1975-ben 345 vidéki tanár található tagjaink között. 1973-ban 5, 1974-ben ugyancsak 5, 1975-ben 31 budapesti tanár lép be Társulatukba. Az ugrás itt is az utóbbi években következett be, ami azért örvendetes, mert e téren még a fővárosban is jelentős tartalékokkal rendelkezünk.

Anélkül, hogy a puszta létszámalakulásból messzemenő következtetéseket akarnánk levonni, néhány dologra fel kell figyelnünk. Egyik a fővárosi és vidéki tagok arányának fokozott változása a vidék javára. Figyelembe véve a Társulat célkitűzését —, azt, hogy az ország történészeinek legáltalánosabb és legátfogóbb szervének a fórumának, s a történelmi köztudatformálás elősegítőjének kell lennie —, ezt csak pozitív jellegű növekedésként értékelhetjük. A jövőben többet kell foglalkoznunk — fővárosi munkánkat nem csökkentve — a Társulat vidéki tevékenységével, méreteiben és mélységében egyaránt.

Ha a létszámnövekedés adatait vizsgáljuk, feltűnő a társulati életben szinte új színt jelentő muzeológus, könyvtáros, pártoktató, tömegkommunikációs kategória nagy relatív növekedése. A jövőben tehát már csak ezért is fokozottan ki kell elégítenünk az általános igények mellett ezeknek a rétegeknek a speciális igényeit —, foglalkoznunk kell sajátos kérdéseikkel is. A tanári létszám —, arányában kisebb, de abszolút számban mindennél nagyobb — emelkedése pedig a tanári igények kielégítésének nagy jelentőségére hívja fel a figyelmünket.

A sajátos rétegigények hangoztatása mellett mégis abban látjuk a taglétszám ilyen alakulásának legnagyobb jelentőségét: a Társulat megindult azon az úton, hogy a történészek minden rétegét átfogó szerv legyen, beosztástól, munkahelytől, a munka jellegétől függetlenül. Ezért, amikor a rétegigények kielégítését hangsúlyozzuk, legalább ennyire gondolnunk kell a közös igényekre, arra, ami összeköti, s egységbe kovácsolja a tagságot. Korábban a történészek kevésbé széles körét felölelő Társulat előtt az elszigetelődés veszélye lebegett, most a sok réteg együttélésében való atomizálódásé. Ennek bekövetkezését csak megfelelő koncepció és erre épülő program akadályozhatja meg.

Nem állnak pontos adatok rendelkezésünkre a Társulat korszerinti összetételéről, s nem végeztünk regionális elhelyezkedésre vonatkozó vizsgálatokat sem. Azt azonban tudjuk, hogy kis számban található soraikban a 30 éven aluli generáció, s amíg az ország

egyes részein serény tevékenységet folytatunk, másutt fehér foltok maradtak. A fiatalság bevonása terén az elmúlt három év alatt nem értünk el számottevő eredményt, a fehér foltok feltérképezése is csak egyes esetekben sikerült.

A fehér foltok ellenére a taglétszám nagy méretű emelkedése s a tagság összetételének sokrétűvé válása arra mutat, hogy messze van már az az idő, amikor a Társulatnak a helyét kellett keresnie a magyar közéletben, s voltak, akik létének szükségességét kérdőjelezték meg a tudományszervezés új körülményei között. A társulati munka iránti érdeklődés az utóbbi 3 évben nem csökkent, hanem határozottan növekedett, rendezvényeink jó részén nemcsak tagjaink, hanem az érdeklődők széles körei is részt vettek. Már ezért is helyesnek bizonyult az 1972-es közgyűlésen meghirdetett, a történelmi közműveltség formálására törekvő program, amely eleve feltételezte a történészek minden rétegének összefogását, oly módon, hogy eközben a legszélesebb érdeklődésre számot tartó, s a köztudatformálás szempontjából legnagyobb jelentőségű kérdésekkel foglalkozzunk. Bekerülni az ország közéletének vérkeringésébe, olyan történelmi-történész közügyek napirendre tűzésével, amelyek nem tartoznak egy-egy tudományos intézet, felsőoktatási intézmény, a múzeumi, levéltári-könyvtári stb. hálózat egyedüli kompetenciájába, a vele foglalkozás azonban a történészek ügye, s egyben közérdek. A kérdés az volt, sikerül-e ilyen irányba fordítani a Társulatot. Ha igen, akkor fontosságához kétség nem férhet az új körülmények között sem, a jelentősége pedig nem lesz kisebb, mint nagy múltú Társulatunké bármikor volt, nem kevésbé fontos helyet tölt be hazánk közéletében. Abból a szempontból kell tehát elsősorban megvizsgálnunk az elmúlt három évi tevékenységünket, mennyire voltunk képesek eleget tenni ennek az igénynek, s ki tudtuk-e alakítani a helyes arányokat a köztudatformálás szempontjából fontos egyes szektorok, a történészi alkotó tevékenység egyes területei között. Sikerült-e — a Társulat értékes és gazdag hagyományai megőrzésével —, eredményesen megkezdeni a „kifelé fordulás" folyamatát, megújítani a Társulat munkáját. Ennek a feladatnak vetettük alá a Társulat szervezetének reorganizálását, a szakosztályok vezetőségeinek újraválasztását, új vidéki csoportok létrehozását, az igazgatóválasztmány segítségének fokozását, saját magából létrehozott bizottságok formájában, kíséreljük meg az eddigi munkában részt nem vett kollégák bevonását tevékenységünkbe. E cél szolgálatába állítottuk a Társulat — a feladathoz mérten kis — apparátusát, hoztuk létre egységes, centralizált financiális gazdálkodását. S természetesen ezt tartottuk szem előtt rendezvényeink tartalmi kialakításánál.

1. A Társulat rendezvényei

A beszámolási időszakban a tevékenység sokrétűvé és sokágúvá válására s méreteinek növekedésére mutat a Társulat rendezvényprogramja.

a) A sort az 1972. évi tisztújító közgyűlés nyitotta meg, amely a Társulatot érintő alapvető kérdések feltárásával és megvitatásával irányt szabott további tevékenységünknek. Ugyanakkor megválasztotta a Társulat tisztikarát.

b) Rendezvényeink között hagyományosan kiemelkedő helyet töltöttek be a *vándorgyűlések*. Különösen vonatkozik ez az Egerben, 1973. június 2—4-én megrendezett országos történész vándorgyűlésre, amely a történelem és tömegkommunikáció témakörével foglalkozott. Első alkalommal találkoztak a szaktörténészek a legkülönbözőbb tömegkommunikációs eszközök szakembereivel s országos plénumon cserélték ki nézeteiket, s vitatták meg az együttműködés lehetőségeit és formáit. A vándorgyűlés bevezető előadásait — Vass Henriknek a vándorgyűlés célját és feladatait kijelölő megnyitója után — Berend T. Iván, Szabolcs Ottó, Nemeskürty István, Hunyady György és Váradi László tartották.

A vándorgyűlés ezután vitaülések keretében folytatta munkásságát; megvitatva a televízió és a történelem, a dokumentumfilm és a történelem; a film és a történelem; a rádió és a történelem; a sajtó és a történelem; a történelmi irodalom és a népszerűsítés kérdéseit. A vándorgyűlés munkájában vitavezetőként, vitaindítóként szerepet vállaltak: Makkai László, Bokor Péter, Szebenyi Péter, Pölöskei Ferenc, Kovács András, Lackó Miklós, Hanák Péter, Benda Kálmán, Kerekes István, Pamlényi Ervin, Dersi Tamás, Kosáry Domokos, Erényi Tibor.

A vándorgyűlés több mint 200 résztvevője nagy érdeklődéssel és a vitákban való aktív részvétellel fogadta a hagyományos vándorgyűlés kereteit új formákkal bővítő megoldásokat, a tömegkommunikációs eszközök alkalmazását; a televíziós és játék-, valamint dokumentumfilmek vetítését, rádióadások magnetofonról történő lejátszását.

A vándorgyűlés közüggyé válását biztosította rendkívüli publicitása. Vitáival, anyagaival minden nagyobb napilap kiemelkedő terjedelemben foglalkozott, beszámoltak a Társadalmi Szemle és más társadalomtudományi folyóiratok. Teljes anyagát jegyzőkönyvszerűen egy kötetben adta közre az Országos Pedagógiai Intézet. A nagy érdeklődésre való tekintettel sajtó alatt van az Akadémiai Kiadónál egy, a vándorgyűlésre épülő, annak témáit részletesebben kidolgozott tanulmányokat tartalmazó kötet. A vándorgyűlés további hasznosításának azonban csak az egyik útja az ott elhangzott témák közreadása, illetve további kidolgozása, a másik a tömegkommunikáció szakembereivel megkezdett polémiák folytatása és a kialakuló együttműködés fenntartása, további mélyítése.

Amíg az 1973. évi vándorgyűlésünk a történelem köztudatba hatolásának egyik legszélesebb csatornáját: a tömegkommunikációt, addig az 1974. évi vándorgyűlés a másik legszélesebb csatornát: a történelemoktatást, s ennek leghatásosabb eszközét: a tankönyv írásának problémáit igyekezett feltárni.

Az 1974. évi vándorgyűlésünket Budapesten rendeztük meg 1974. október 7—8-án. Ez a vándorgyűlés a történelemtudomány és a tankönyvírás kapcsolatával foglalkozott. Ezzel is kívántuk elősegíteni a tudományos és közoktatásügyi szakemberek együttműködését a történelemoktatás korszerűsítésének folyamatában. A segítségnyújtás szükségét ez alkalommal a fiatal generáció történelmi tudatformálása szempontjából primer munkaeszköz: a történelem tankönyvek szakmai és didaktikai továbbfejlesztéséhez való hozzájárulásban láttuk. A kapcsolatszélesítési és együttműködési szándékot az is tükrözte, hogy ez volt az első közös rendezvényünk a Magyar Pedagógiai Társasággal. A vándorgyűlésen mintegy 250 szakember, kutatók, tanárok, főiskolai és egyetemi oktatók s más oktatásügyi dolgozók vettek részt.

A vándorgyűlés plenáris üléseit a Padagógusok Fáklya Klubjában tartottuk, s egyben ott került megrendezésre a 25 éves Tankönyvkiadó Vállalat kiállítása — Hinora Sándor nyitotta meg —, amely az utóbbi negyedszázad iskolai történelem könyveiből adott sokrétű áttekintést. Mátrai Lászlónak a vándorgyűlés céljait és feladatát kijelölő bevezetője után Székely György a történettudomány, Szarka József a neveléstudomány, Balázs Györgyné a tanításmódszertan aspektusából exponálta a történelem tankönyvírás kérdéseit. A vándorgyűlés ezután szekcióülések keretében folytatta munkáját; megvitatva az egyes iskolatípusok történelem tankönyveinek sajátosságait és továbbfejlesztésének módozatait. A szekcióüléseket Bernáth János, Unger Mátyás, Sinkovics István és Filla István vezette. A szelekcióvezetők végül is plenáris ülésen számoltak be az egyes szekciók munkájának eredményeiről. A vándorgyűlés tanulságait Szabolcs Ottó zárszava foglalta össze. Új momentum volt, hogy a vándorgyűlés eredményeit összegező s a plenáris záróülés által elfogadott ajánlásokat a két Társulat megküldte az illetékes tudományos, politikai és közoktatási szerveknek. Örvendetes, hogy az ajánlásokat az oktatásügyet irányító szervek igen kedvezően fogadták, számos vonatkozását további munka alapjaként vagy a megvalósítás irányelveként tekintették. A vándorgyűlésnek közügyként való értékelését

— s egyben a tömegkömmunikációs szervekkel való kapcsolatunk szorosabbá válását — tükrözi a minden korábbinál nagyobb publicitás. A vándorgyűlésről többek között beszámolt a TV híradó, foglalkozott vele az iskolatelevízió két adása s a rádió és sajtó visszhangjával is elégedettek lehetünk. Röviden sor kerül a vándorgyűlés anyagának egy kötetben való közreadására.

Vándorgyűléseink sorában igen fontos helyet foglal el az 1975. évi, amelyet jelen közgyűlésünkkel együtt tartunk. Ez a vándorgyűlés egy alapvető tudományelméleti és oktatásszemléleti kérdést vetett fel és taglalt Berend T. Iván: A történelem mint disciplina és mint iskolai studium című referátuma alapján. A témához korreferáltak S. Vincze Edit, Unger Mátyás, Balázs Györgyné, Szebenyi Péter.

Ez a vándorgyűlés szorosan kapcsolódik a történelemoktatás távlati megújításának munkálataihoz. Olyan elvi kérdéseket kísérelt meg tisztázni, amelyet a történelemtanítás jövőbeli lehetőségei szempontjából döntő jelentőségűek.

c) Rendezvényeink sorában változatlanul fontos szerepet töltöttek be a tudományos emlékülések. A Szovjetunió megalakulásának 50. évfordulójára emlékezve a Társulat és a TIT Országos Történelmi Választmánya rendezésében 1973. január 31-én Dolmányos István „A mai történetírás a Szovjetunió megalakulásáról" címmel tartott előadást.

Az 1848—49-i magyar forradalom 125. évfordulója alkalmából 1973. december 13—14-én a Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományok Osztálya, Történettudományi Intézete és a Társulat tudományos ülésszakot rendezett. Pach Zsigmond Pál megnyitója után Spira György, Diószegi István, Szabad György, Varga János, Kovács Endre és Katus László tartott előadást. Az előadásokat követő vitán Ember Győző elnökölt és zárszavával ért véget a tudományos ülésszak.

Társulatunk társrendező szervként vett részt Budapest egyesítése megvalósulásának 100. évfordulóján a Budapesti Történeti Múzeum, az MTA Várostörténeti Albizottsága és Budapest Főváros Levéltára által rendezett nemzetközi tudományos ülésszak munkájában.

Az 1848. évi nemzetiségi törvény megalkotásának 125. évfordulója alkalmából a Társulat és a Hazafias Népfront Országos Tanácsa 1974. július 29-én Szegeden rendezett emlékülést. Társulatunk képviseletében az ülés elnökségében Ember Győző, a Magyar Történelmi Társulat elnöke foglalt helyet, az előadásokat Sarlós István, a Hazafias Népfront Országos Tanácsának főtitkára és Arató Endre, az MTA levelező tagja tartották.

Nyíregyháza örökváltsága 150. évfordulója alkalmából Társulatunk és Nyíregyháza Tanácsa 1974. október 25—26-án rendezett tudományos emlékülést. Az emlékülésen Benda Kálmánnak, Társulatunk alelnökének bevezetője után Fügedi Erik, Balogh István, Orosz István, Cservenyák László, Hársfalvi Péter, Beluszky Pál, Kalata Gyula és Ördögh János tartott előadást.

A kitűnően sikerült, nagyszámú résztvevővel megtartott rendezvényt egybekötöttük a Társulat megyei csoportjának — az igazgatóválasztmányi ülés által kialakított elvek szerinti — megalakításával.

Mód Aladár halálának 1. évfordulója alkalmából a TIT Történelmi Választmányával közösen rendeztünk emlékülést 1974. november 8-án. Előadást tartott Csatári Dániel, s korreferátumot Hársfalvi Péter és Vida István.

Idei rendezvényprogramunk kiemelkedő eseményei közé tartozott az az emlékülés, amelyet Károlyi Mihály születésének 100. évfordulóján 1975. március 4-én a Magyar Tudományos Akadémia II. Osztályával közösen rendeztünk. Kállai Gyula megnyitója után Berend T. Iván, Hajdú Tibor és Jemnitz János tartott előadást, korreferátumokat pedig Pölöskei Ferenc, H. Haraszti Éva, Győrffy Sándor és Litván György.

Végül röviddel közgyűlésünk előtt — 1975. november 21-én — Landler Jenő születésének 100. évfordulójáról a Párttörténeti Intézettel közösen szerveztünk ülést, amelyen

Társulatunk alelnöke, Vass Henrik elnökölt, Szabó Ágnes tartott referátumot; korreferátumot Liptai Ervin, Gadanecz Béla és Kárpáti László mondott.

d) Rendezvényeink következő csoportjába a nemzetközi konferenciák tartoznak. Nagy nemzetközi rendevényeink közül elsőnek 1972. június 7—10. között Budapesten és Mosonmagyaróvárott a Nemzetközi Üzemtörténeti Konferenciára került sor, amelyen 8 ország (Szovjetunió, a szocialista országok, Ausztria, NSzK) képviseletében 26 külföldi és mintegy 100 hazai üzem- és gazdaságtörténész vett részt. A konferencia a nemzetközi üzemtörténeti kutatások helyzetével, metodológiai problémáival, az elmúlt negyedszázad új ipari létesítményeinek történetével s az üzemeknek környezetükre gyakorolt hatásával foglalkozott.

A konferencia anyagát a Társulat azóta már orosz és német nyelven is közreadta.

Társulatunk — a Vas megyei Helytörténeti Bizottsággal és az MTA Várostörténeti Albizottságával együttműködve — a burgenlandi, szlovén, magyar és legújabban horvát történészek és kulturális szervek összefogásával közös regionális problémák évenkénti rendszeres megvitatására létrejött nemzetközi kultúrtörténeti szimpozion rendezőjeként 1972. július 3—8-án Kőszegen „A városok és mezővárosok fejlődése és jelentősége a pannon térségben (XVI—XIX. század)" címmel szimpóziumot tartott, amelyen közel 70 külföldi szakember vett részt.

Az 5 napos, kilenc referátum köré csoportosított vita vezetője Benda Kálmán volt, a konferencia magyar előadásait Horváth Ferenc, Ruzsás Lajos és Major Jenő tartották.

A rendi intézmények és a parlamentarizmus történetének nemzetközi bizottsága a Társulat meghívására, a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával 1972. augusztus 28—31-én, az Aranybulla kibocsátásának 750. évfordulója alkalmából Székesfehérvárott tartotta évi konferenciáját. Az ülésszakon 60 külföldi vendég jelent meg. A Társulatot Benda Kálmán képviselte, s a budapesti parlamenti látogatás alkalmából az Akadémia nevében Ember Győző üdvözölte a külföldi vendégeket. A hazai résztvevők közül Benda Kálmán és Gerics József tartott előadást.

Dózsa György születésének 500. évfordulója alkalmából a MTA Történettudományi Intézete és a Társulat 1972. szeptember 12—15. között rendezett nemzetközi tudományos ülésszakot mintegy 40 külföldi vendég részvételével a XVI—XVII. századi közép-kelet-európai parasztmozgalmak történetéből. Kállai Gyula megnyitója után Székely György tartott bevezető előadást, a szekcióülések bevezető előadásait Elekes Lajos, Szűcs Jenő, Pach Zsigmond Pál, Pamlényi Ervin tartották. A plenáris záróülésen Makkai László mondott összefoglalót.

e) Vidéki városokban rendezett konferenciáink részben a már hagyományossá vált várostörténeti konferencia sorozatba illeszkedtek.

A VI. várostörténeti konferenciát Társulatunk, a TIT Csongrád megyei elnöksége és Hódmezővásárhely Tanácsa 1973. október 19—20-án rendezte meg Hódmezővásárhelyen. A konferencia bevezető előadásait R. Várkonyi Ágnes és Ruzsás Lajos tartotta. A várostörténeti konferencia előadásai és korreferátumai elsősorban az alföldi mezővárosok XIX. és XX. századi fejlődésének főbb kérdéseivel foglalkoztak.

A 900 éves jubileumát ünneplő Szolnokon 1975. május 19—21-én rendeztünk várostörténeti konferenciát. A konferencia első napján elhangzott előadások Szolnok szerepét vizsgálták a magyar hadtörténelemben, míg a második napi programban azok az előadások szerepeltek, amelyek a városnak a magyar gazdasági fejlődésben betöltött szerepével foglalkoztak. A konferencia ülésen Nagy Gábor, Ránki György és Szabolcs Ottó elnökölt; előadásokat tartottak: Szántó Imre, Urbán Aladár, Liptai Ervin, Gellért Tibor, Borus József, Szabó László, Vaszkó Ákos, Soós László, Kaposvári Gyula, Ábel József, Mészáros János.

A történelemtanítás és múzeum címmel a Pedagógiai Társasággal közösen rendez-

tünk nagy érdeklődést keltő konferenciát Debrecenben, 1975. június 24—26-án. Bevezető előadást Korek József és Gyapay Gábor tartott. A közel 200 fős konferencia ezután szekcióülések keretében folytatta munkáját, majd a plenáris záróülésen a szekcióvezetők beszámolói után Szabolcs Ottó foglalta össze a tanácskozás eredményeit. Örvendetes, hogy a kétszáz résztvevőnek mintegy fele muzeológus, fele történelemtanár volt. A konferencia részletes Ajánlással zárult, amelyet megküldtünk illetékes politikai és kulturális szerveknek. A konferencia sikereként kell elkönyvelnünk az Ajánlások nagy visszhangját és kedvező fogadtatását. Az Ajánlások alapján a Kulturális Minisztérium Múzeumi Főosztálya igen gazdag és sokoldalú akcióprogramot dolgozott ki. Ennek részeként sajtó alatt van a konferencia anyagát reprezentáló kötet, s megindultak több, a kérdést tárgyaló és a tanítást segítő kötet előmunkálatai.

f) Társulatunk sok éves adósságának törlesztését kezdte meg, amikor újból megindította a hagyományos felolvasó ülések sorozatát, amelynek keretében neves, s a Társulatban is vezető szerepet betöltő történészek tartottak egy-egy fontosabb kérdésről nagy érdeklődéssel fogadott előadást. 1975. május 22-én Ember Győző „Külkereskedelmünk áruforgalma a XVIII. század második harmadában"; 1975. június 20-án Pach Zsigmond Pál „Széchenyi és az Al-Duna szabályozás 1830—1832-ben"; 1975. december 5-én Székely György „Törzsek alkonya — népek születése" (Közép- és Kelet-Európa a magyar honfoglalás után) című előadása hangzott el.

g) Rendezvényeink sorában külön színt jelent a gazdag programú és nagy érdeklődést kiváltó kétévenként ismétlődő Történelemtanárok Nyári Akadémiája. Ezek a Keszthelyen mintegy két és fél száz tanár részvételével tartott előadások és konzultációsorozatok a tudomány új eredményeiről és a tanításmódszertan legidőszerűbb problémáiról szólnak, egy-egy központi kérdés köré csoportosítva. Az 1972. június 30.—július 8. közötti nyári akadémia a korszerű műveltség és a társadalomtörténet, — különösen az életforma — életmód bemutatása — köré kapcsolódott. Előadást tartottak: Kornidesz Mihály, Elekes Lajos, Szabolcs Ottó, László Gyula, Hahn István, Balázs Györgyné, Hanák Péter, Szebenyi Péter, H. Balázs Éva, Eperjessy Géza, Hoffmann Tamás, Incze Miklós, Gyapay Gábor. Az 1974. július 1—9-ig tartott nyári akadémia programja történelem és tanításának szerepe s jelentősége korunk emberének tudatában, valamint a 20. század története témákhoz társult. Előadást tartottak Vass Henrik, Berend T. Iván, Erényi Tibor, Incze Miklós, Ránki György, Hanga Mária, Ferge Zsuzsa, Vadász Sándor, Szabolcs Ottó, Unger Mátyás, Balázs Györgyné, Szebenyi Péter, Filla István, Huszár István. Külföldi előadóink voltak: P. V. Gora, a Moszkvai Tanárképző Egyetem rektora, H. Wermes, a Lipcsei Egyetem rektorhelyettese, Gaál György tanügyi-tanácsos Novi Sadról, K. Augustinek, a krakkói Tanárképző Főiskola docense, L. Rulka, a Toruńi Kopernikus Egyetem pedagógiai tanácsadója. A nyári akadémia teljes anyagát sikerült egy kötetben közreadni.

h) Központi rendezvényeinkről szólva mint hiányosságról kell beszámolnunk a kerekasztal beszélgetések (viták) elmaradásáról. Csupán egyes kísérletekre futotta erőnkből. 1972. október 25-én a MTESz Neumann János Számítógéptudományi Társasággal és az Agrártudományi Egyesülettel közösen kerekasztal megbeszélést rendeztünk a „Számítógép és történettudomány" témakörről. 1974. május 8-án a TIT Hadtudományi és Történelmi Választmányával közösen ankétot rendeztünk Ránki György A második világháború története c. könyvéről. A vitát Nagy Gábor vezette; felszólaltak: Borus József, Dolmányos István, Tóth Sándor, Perjés Géza.

1975. december 12-én Deák Ferenc halálának 100. évfordulója alkalmából a TIT Történelmi Választmányával közös szervezésben került sor Deák Ferenc politikai pályafutásáról kerekasztal beszélgetésre Hanák Péter, Sándor Pál, Sarlós Béla, Szabad György és Varga János vezetésével.

A társulati rendezvények sorában külön helyet foglalt el Molnár Erik sírjának meg-

koszorúzása, születésének 80. évfordulója alkalmából. A Magyar Történelmi Társulat és az MTA Történettudományi Intézete közös koszorúzásán az Elnökség, az Igazgatóválasztmány és Titkárság számos tagja vett részt.

i) Rendezvényeink között fontos helyet töltöttek be vidéki csoportjaink rendezvényei. Igen színvonalasan sikerült megtartani kelet-dunántúli csoportunknak az Aranybulla kiadásának 750. évfordulója alkalmából Székesfehérvárott 1972. augusztus 28—31-én a rendi intézmények nemzetközi bizottsága évi konferenciáját.

1973-ban elsősorban a borsod-abaúj-zempléni, valamint a dél-dunántúli csoport eredményes működése emelhető ki. A borsodi csoport szervezésében Miskolcon 1973. február 23-án, május 25-én és október 26-án a miskolci helytörténetírás kérdéseivel foglalkozó megbeszélésekre s előadásokra került sor; 1973. március 30-án a Kommunista Kiáltvány megjelenésének 125. évfordulója, április 27-én a magyarországi jobbágyfelszabadítás 125. évfordulója, a szeptember 28-án Pollack Mihály születésének 200. évfordulója alkalmából rendeztek tudományos emlékülést. Dél-dunántúli csoportunk közreműködött az 1973. március 20—31-én Kaposvárott megrendezett várostörténeti konferencia szervezésében, amely a dunántúli városi fejlődés kései feudalizmus és a dualizmus kori kérdéseivel foglalkozott. A csoport részt vett a Zalakaroson 1973. május 18—19-én rendezett komplex regionális tájkutatási szimpozium megszervezésében is. 1973. december 10-én „Napjaink szovjet történetírása" c. témáról rendeztek felolvasó ülést. A vidéki csoportok rendezvényeire a titkárság több alkalommal biztosított előadókat. Többek között Benda Kálmán, Dolmányos István, Eperjessy Géza, Erényi Tibor, Urbán Aladár, Zsigmond László, Heckenast Gusztáv, Hanák Péter, Lackó Miklós vett részt elnökként vagy előadóként a rendezvényeken.

1974-ben dél-dunántúli csoportunk a Levéltári Igazgatóság, a pécsi Akadémiai Bizottság, a Somogy megyei Levéltár és Kaposvár Tanácsa közreműködésével 1974. szeptember 26-án Kaposvárott rendezte meg a Somogy megye múltjáról c. Levéltári Évkönyv I—V. köteteinek vitáját: Benda Kálmán vitaindítója után Vörös Károly, Für Lajos, Balázs Péter T. Mérey Klára, Szili Ferenc tartott előadást, a hozzászólásokra Kanyar József válaszolt.

1974. október 25—26-án került sor Nyíregyházán tudományos emlékülésre, amelyet egybekötöttünk a Társulat megyei csoportjának megalakításával. Az új csoport, — mely elsősorban a Tanárképző Főiskola munkásságára épül — elnökévé Hársfalvi Pétert választotta.

1975-ben is folytatódott borsod-abaúj-zempléni csoportunk tudományos felolvasóülés sorozata, amelyen elsősorban a megye gazdasági-társadalmi-kulturális életével foglalkozó előadások hangzottak el.

A Nógrád megyei Pedagógiai Napok keretében Salgótarjánban 1975. április 8-án Szabolcs Ottó tartott előadást. Ekkor került sor a Társulat korábban már működött Nógrád megyei csoportjának újjáalakuló ülésére; a csoport új elnökévé Schneider Miklós levéltárigazgatót választotta meg.

Vidéki csoportjaink ez évi legjelentősebb rendezvénye kétségkívül az 1975. május 26—27-én Székesfehérvárott megtartott Dunántúl településtörténete I. című konferencia volt, amelynek szervezésében a MTA veszprémi és pécsi bizottságain kívül Társulatunk valamennyi dunántúli szervezete is részt vett. A plenáris ülésen Heckenast Gusztáv elnökölt, Ruzsás Lajos „A Dunántúl társadalmi fejlődésének fő vonásai 1688—1768" címmel tartott bevezető előadást. A konferencia nagy visszhangot váltott ki, elsősorban a levéltárosok körében, amelyet a szép számú — kb. 150—200 főnyi — közönség, s az egyes szekciókban elhangzó sok hozzászólás is igazolt.

Társulatunk dél-dunántúli csoportja közreműködött a Szekszárdon 1975. október 22—23-án megrendezett konferencia szervezésében; a tanácskozás Baranya, Somogy, Tolna és Zala megyék gazdasági és társadalmi életére vonatkozó kutatásokkal foglalkozott.

A konferencia munkájában igazgatóválasztmányunk tagjai közül Heckenast Gusztáv, Incze Miklós, Vörös Károly, Babics András, Ruzsás Lajos, Kanyar József vett aktívan részt.

A megyei továbbképző kabinetek, illetve intézetek számos esetben kértek a Társulattól előadót tanári továbbképzési rendezvényeikhez. Titkárságunknak minden esetben sikerült megfelelő előadót biztosítani.

A rendezvényprogramunk értékelése a közgyűlés feladata. Néhány vonatkozásban azonban már az elnökség, titkárság és igazgatóválasztmány vizsgálta azt a kérdést, hogy tartalma, összetétele mennyire felel meg célkitűzésünknek, s hogyan kell tovább haladnunk. Kétségtelen, hogy rendezvényeink nagyobb része változatlanul elsősorban a tudományos műhelymunka, a szakmai köröket érdeklő kutatási kérdések, új kutatási eredmények nyilvánosságra hozásának és csak másodsorban — és sajnálatosan sokkal kisebb mértékben — a megvitatásának a fóruma. Ezen rendezvények sorában olyan kiemelkedőek is vannak, mint felolvasó üléseink, vagy emlékülése ink egyike-másika. Ugyanakkor azonban eddig közel sem tudtuk megragadni a tudományos közéletet foglalkoztató olyan kérdéseket, mint a tízkötetes Magyarország története munkálatai, eredményei, a san-franciscoi nemzetközi történész kongresszus, hogy csak ezt a kettőt említsük legfontosabb példaként. Úgy gondoljuk, hogy a társulati munkán belül nem a tudományos rendezvények arányának a növelése, hanem céltudatosabb tervezettsége tűnik elsődlegesen a jövő társulati vezetőség fontosabb feladatának.

A legnagyobb tömegeket aktivizáló központi rendezvények a közéletben, a köztudat alakításában való fokozott részvételi törekvésünket tükrözik. Itt nagyobb volt az átgondolt tervszerűség, mint a tudományos műhely jellegű programunkban, hiszen a tömegkommunikációs szakemberek és a történészek közös erőfeszítésének megszervezésére való törekvést követte a kutatók és tanárok közös ügyeinek együttes tisztázása, majd nekifogtunk a tanárok és muzeológusok együttműködésének szervezéséhez, amit a jövő évben — előkészítését már megkezdtük — a levéltárosok és tanárok közös akciója követhet. Közös ügyeink elvi tisztázása és teendőink összehangolása volt ezeknek a rendezvényeknek a fő törekvése, s egyben nyitány a folyamatos, összehangolt együttes munkához. Hogy a Társulat ilyen irányú tevékenységével mennyire társadalmi szükségletet érzékelt, azt mi sem bizonyítja jobban, mint hogy az teljes egészében találkozott az MSzMP művelődéspolitikai határozatának irányelveivel és feladatkijelölésével.

Az utóbbi években állandó és örvendetesen emelkedő a központi tervben is szereplő vidéki rendezvények száma. Ma már nem elsősorban a Társulat kezdeményezi ezeket a várostörténeti konferenciákat, emlékülése ket stb., hanem a megyék és városok, — gyakran olyanok is, ahol nincsen vidéki tagozatunk —, kérnek fel bennünket rendező vagy társrendező szervnek, s gyakran jelentős anyagi áldozatokat hozva sürgetik pozitív döntésünket. Ezt lehetetlen nem a Társulat helyének és szükségességének kétségtelenné válásaként, a tekintély erősödéseként, vagy legalább közismertebbé válásaként értékelni. Ma még a kérések nagyobb részét, — a fontosabbakat — ki tudjuk elégíteni, de az utóbbi évek tendenciája arra mutat, előbb-utóbb szembe kell néznünk majd azzal a ténnyel, hogy több lesz a témájában és fontosságában elfogadást kívánó ajánlat, mint amit nem is elsősorban tudományos, hanem szervező kapacitásunk elbír. Itt semmiképp sem egyszerűen valamiféle kereslet-kínálat törvény érvényesüléséről lesz szó, amikor több lesz a kereslet, mint a mi lehetőségeinkből következő kínálat, ezért értékünk, vonzerőnk megnövekszik, — hanem várhatóan épp fordítva, a ki nem elégített kereslet másfelé fordul, nem tekintik majd a Társulatot eléggé a történelmi közélet igényeit kielégítő szervnek. A kereslet-kínálat közötti arány ilyen megbomlása, az eddigi tendencia folytatódása nem a távoli jövő problémája, hanem már a következő időszakban feltűnhet és erősödhet. Ezért már most meg kell kezdeni az utak, megoldások keresését, az ezzel kapcsolatos álláspontunk kialakítását a következő választott vezetőség számára.

Úgy gondoljuk, a megalapozott és a tudományos élet s a történelmi köztudatformálás szempontjából fontos igények visszautasítása nem volna szerencsés. Ezért meg kell keresni azok kielégítésének az útjait. Egyik megoldás a Társulat központi apparátusának növelése, a másik tagozatainak és vidéki csoportjainak erősítése és önállóságának további növelése lenne. Legszerencsésebb — s talán elkerülhetetlen — mindkettőnek együttes alkalmazása. Minden valószínűség szerint az igények kielégítése, a Társulat autonóm érdeke azt kívánja már a következő periódusban, hogy megteremtsük a Társulat csoportjai további kiépítésének, erősítésének, önállósága növelésének, s egyben a központi apparátus erősítésének feltételeit.

Az igények egyre többrétűvé válása és a megnövekedett taglétszám, s a várható további növekedés egy sor problémát vet fel. Egyre kevésbé lehet a Társulatot olyan szervezetnek tekinteni, amely minden rendezvényére minden tagját meghívja, már abból a teoretikus feltételezésből elindulva sem, hogy sehol nem áll rendelkezésünkre olyan terem, ahol a Társulat tagjai elférnének. Rendezvényeink egy része — még a központi rendezvényeké is — csak a tagság egyes rétegeit, egy részét érdekli, ésszerűtlen, s nem gazdaságos mindenkit tehát mindenre meghívni. Ezért célszerű — s bizonyos mértékben szükségszerű — a különböző típusú rendezvényekre meghívottak körét differenciálni, körülhatárolni. Kis létszám mellett ez nem okozna problémát, hiszen mindenkit személyesen ismer az apparátus, tudja érdeklődési körét. Ilyen nagy létszám mellett szükséges lenne a csoportosítás — de nem lehet egyenként ismerni az érdeklődéseket, a mechanikus mutatók pedig — amelyek már új tag-kartonjainkon szerepelnek, minden rendezvény tekintetében, minden esetben egyedi megfontolást és döntést kívánnak, amely mindig csak relatív és megközelítő lehet. Meg kell keresni tehát a differenciálás pontosabb mutatóit és módjait. Ez pedig kétségtelenül szakosztályi és tagozati tevékenység erősítésének az irányába mutat. Ugyanakkor meg kell találni az egyes részterületek közötti összekötő kapcsokat, s meg kell szervezni a közös és átfogó kérdések fórumait.

A Társulat közéleti részvétele, köztudatformálás felé fordulása tovább erősítette a más társadalmi szervekkel való bizonyos fokú együttműködés igényét. Régi társrendező szerveink a MTA, az OPI és a TIT mellett a Magyar Pedagógiai Társaság, megyei és városi tanácsok, s más közületek nem lebecsülendő szerepet kaptak. A Társulat és más szervek közös rendezvények formájában való ilyen fokú együttműködése felveti a társulati munka irányának elemzését, hiszen lehet egyes kérdéseket közösen vizsgálni vagy a Társulat egyedi fórumán elemezni, s ennek eredményeit továbbítani az illetékesekhez. Mindkettőre több példát találunk az elmúlt 3 esztendő rendezvényeiben — mert pl. amíg a Magyar Pedagógiai Társasággal együtt vizsgáltuk a tankönyvírás vagy a múzeumpedagógia kérdéseit, a szakemberek véleményét mint ajánlásokat továbbítottuk, s ezzel a megvalósítás megszervezésének zömét az állami szervekre hárítottuk. Általában felvethető rendezvényeink, akcióink jellegének kérdése olyan szempontból is, hogy a Társulat a történelemkutatás, oktatás kérdését csak vizsgálja, s ennek alapján javaslatokat tesz, vagy feladatának tartja-e a megvalósításban való közreműködését is. S még ha a kérdést igazán csak konkrét esetekben lehet feltenni, s a megoldás is mindig az adott kérdés jellegéhez kell, hogy alkalmazkodjék, úgy gondoljuk: a társulati munka irányultsága ilyen szempontból elvi kérdés, amelynek meghatározása egész további programunkra jelentős befolyással lehet.

Felfogásunk szerint a Társulat feladata e téren is kettős. Egyrészt nyilvánosságra hoz, megvitat, feltár tudományos kérdéseket, fórum a tudományos publicitásra, másrészt más kérdések folyamatos megvalósításának, vagy abban való közreműködésnek a fontos tényezője, különösen a köztudatformálás szempontjából jelentős ügyekben. Ez a kérdés felvetheti ezután a további nyitás egész komplexumát, a további tematikai bővítésen és mélyítésen túl, egészen a tagság köréig. A Társulat a jövőben megmaradjon-e a történészek és a történelemoktatók átfogó társadalmi szervezetének, vagy nyissa ki — néhány

külföldi történelmi társulat mintájára — kapuit, s a történelem iránt érdeklődő tábort nemcsak a Társulaton kívül passzív hallgatóságnak és olvasónak, hanem a Társulaton belüli tevékenység potenciálisan aktív résztvevőinek is tekintse. Egy ilyen — az utóbbi megoldást sugalmazó — döntés tovább módosítaná a Társulat összetételét, jellegét, s következményei a következő 3 éves periódusban teljességükben talán még nem is lennének átláthatóak s megoldhatóak. Ha ebben a kérdésben negatív álláspontra helyezkedünk is, abban semmiképpen nem szabad ingadoznunk, hogy a Társulat valamennyi történész diplomával rendelkező vagy bármilyen helyen, módon és fokon történelemmel foglalkozó szakember legáltalánosabb összefogó szerve, s mint ilyen erkölcsi kötelessége hatását ezen a közegen belül és a szakembereken keresztül érvényesíteni a történelemtudomány sajátos lehetőségeivel a nemzeti méretű köztudatformálásban. Ezért fontos a Társulat számára önállóságának megtartása, s különböző módokon való együttműködése azokkal a szervekkel, amelyekkel hatóterülete találkozik, s hatása az együttműködés következtében megsokszorozódik. A saját rendezvényeket és a közös rendezvényeket nem elsősorban az önállóság kérdéseként, hanem elsősorban a hatás, hatékonyság vonatkozásában kell vizsgálni.

Anélkül, hogy a rendezvényprogramunk kapcsán felmerülő valamennyi kérdést tudtuk volna érinteni, s a felvetett kérdések minden vonatkozását felsorolva kész megoldásokat akartunk volna nyújtani, csupán a jelzések igényével zárjuk a rendezvényprogram teljesítéséről szóló beszámolónkat, s térünk át a társulati tevékenység másik, a publicitás és a közhatás szempontjából igen lényeges területre, a kiadói tevékenységre.

2. A kiadói tevékenység

a) Az 1972. évi közgyűlés után új kiadványügyi titkár, Bassa Endre látott munkához. Még ugyanez évben az igazgatóválasztmány által kiküldött, Spira György vezetésével létrehozott kiadványbizottság volt hivatva elősegíteni a társulati kiadványmunka fellendítését.

A kiadványügyi munkában számolni kellett és a jövőben még inkább számolni kell az utóbbi két évtizedben kialakult sajátosságokkal, és ennek megfelelően kívánatos irányítani ezt a munkát. Melyek ezek a sajátosságok?

1. Hazánkban kialakult és megszilárdult a történészintézmények (kutatóintézet, levéltár, múzeum, történeti és tudományos szocializmus tanszékek) hálózata, melyekben egyének és kutatócsoportok (teamek) folytatnak publikációkban is kiérlelődő, hivatás szerű, történeti kutató ill. oktató munkát.

2. Különösen a 60-as években terebélyesedett ki, de a 70-es években sem esett visszza, legfeljebb stagnált a történeti tárgyú kiadói tevékenység. Az Akadémiai, a Gondolat, a Kossuth, a Zrínyi Kiadó rendszeresen ad ki tudományos és ismeretterjesztő munkákat. A szélesedő tanulmány-, esszé- és visszaemlékezés-irodalom számos gyöngyszemét bocsátották közre az irodalmi kiadók (Magvető, Szépirodalmi, Európa). Tankönyveket, tankönyvi segédleteket, módszertani kiadványokat ad ki a Tankönyvkiadó.

3. Az utóbbi másfél évtizedben a tömegkommunikáció csatornáin át is áramlik a történeti ismeretterjesztés. Számos sikeres rádió- és tv-sorozat, a sajtóban nem egy izgalmas történelmi riport-sorozat szolgálta a korszerű tudás és szemléletgyarapítást, formálást.

4. A fenti kedvező jelenségek mellett a kialakult objektív helyzethez az is hozzátartozik, hogy mind a kutatásban, mind pedig különösen a publikálásban sok az esetlegesség, az egyoldalúság, amit az egész propagandatevékenység évfordulócentrikussága is táplál.

Ilyen feltételek mellett fontos állást foglalni a társulati-kiadói tevékenység jellegének kérdésében. Kimondva-kimondatlanul két álláspont figyelhető meg társulati körökben:

Az egyik a sok évtizedes hagyományok megőrzésével a Társulatnak önálló, saját kiadói tevékenységére, illetve ennek fokozására helyezi a súlyt.

A másik álláspont szerint messzemenően figyelembe kell venni, hogy a Társulat társadalmi szervezet, melynek elsősorban hatnia kell a történész-intézményekre, publikációs szervekre és tömegkommunikációs intézményekre (sajtó, rádió, kiadó, televízió). (A ráhatás nem könnyű módszertanát ki kell munkálni, melyhez a továbbiakban, a feladatok taglalásánál néhány megoldási módot javasolni kívánunk.)

Mielőtt e két álláspont vitájának konzekvenciáit a jövőre nézve igyekeznénk levonni, beszámolunk a két közgyűlés között végzett kiadói tevékenységről:

A kiadói tevékenység felmérésére alkalmas kiindulópontul szolgál az Igazgatóválasztmány által kiküldött bizottság 1973. október 8-án kelt jelentése és ennek vitája az igazgatóválasztmány 1974 januári ülésén. A hagyományos kiadói tevékenység három fő ágát emeljük ki:

1. Forráskiadás
2. Sorozatok, egyedi kiadványok
3. Évfordulós munkák

Mielőtt a részletesebb beszámolóra rátérnénk, szeretnénk tájékoztatni a közgyűlést már az előző taggyűlésünkön is vitatott népszerű történelmi folyóirat ügyéről.

A folyóirat a megvalósulás küszöbén, még 1971-ben zátonyra jutott. Felújítottuk a lap megindítására vonatkozó 1969. évi kezdeményezést. Sajnos, azóta sem sikerült az ügyet a holtpontról elmozdítani. A jelen helyzetben, a következményeiben is ismert papírhiány idején nem tűnik lehetségesnek, hogy megindulhasson a folyóirat.

Ami a forráskiadást illeti, e téren részben elmaradásról és főképp nagyfokú lassúságról kell számot adnunk. A Fontes-sorozat soronkövetkező kötete (Batthyány-iratok) évek óta késik, s ezen a tényen nem változtat az sem, hogy a beszámolási időszakban az elnökség felhatalmazása alapján a sorozat újabb kötetére adtunk megbízást.

Kiadványbizottságunk előterjesztése nyomán az Elnökség súlyponti feladatának tartotta az évekkel ezelőtt elakadt Kossuth Lajos Összes Munkái újraindítását. A szerkesztő bizottság újraalakítása sem bizonyult könnyűnek, de ez végül is Ember Győző elnökletével megtörtént. Most már valóban biztosítani kell a munka folyamatosságát.

Jobb előrehaladást sikerült elérni az Archívum Rákocziánum sorozat életrekeltése terén. Itt Köpeczi Béla vezetésével jött létre szerkesztőbizottság, mely az 1976-ban esedékes Rákóczi-évforduló miatt is gyorsította a sorozat befejező köteteinek elkészítését.

Mellőzve most a további részleteket, áttérünk az ismeretterjesztő tevékenységre. Itt főképp három sorozatról kell számot adni.

Az „Életek és korok" sorozat az utóbbi évtized sikeres társulati vállalkozása. H. Balázs Éva sorozatszerkesztőé az érdem, aki jól organizálja ezt a tetszetős, kelendő és nagy visszhangot keltő sorozatot. A beszámolási időszakban jelent meg a magyar munkásmozgalom vezetőiről szóló "doboz", és előkészületben vannak a további, most már regionális és koronkénti csoportosítású összeállítások.

Tovább folyik a „Történettudomány-történelemtanítás" sorozat. Sikerült igéretet kapni a Tankönyvkiadó vezetőitől arra nézve, hogy ez a sorozat a jövőben jobban magán viseli a társulati jelleget. Intézeti vezetők, kiadványbizottsági tagok bevonásával, az elnökség jóváhagyása alapján eljuttattuk a Tankönyvkiadóhoz a sorozat további, 3 évre szóló perspektivikus tervét.

Ugyancsak az Elnökség hozott döntést arra, hogy tegyünk erőfeszítéseket a „Sorsdöntő történelmi napok" sorozat életre keltésére. Juhász Gyula szerkesztő, a temérdek tárgyi nehézségektől elfáradva felmentését kérte. Szakály Ferenc, az új szerkesztő nagy lendülettel látott munkához, kiadványbizottság elé terjesztette előzetes sorozattervét és

a kiadóval is sikeres tárgyalások folytak, ennek eredményeként is kitünő indításként megjelentek Spira György: Petőfi napja és Szakály Ferenc: A mohácsi csata c. kötetei.

Az egyedi kiadványok közül a rendezvényeknél már szóltunk az 1973. évi egri vándorgyűlésünk legjava anyagának kötetbe foglalásáról. Az immár az Akadémiai Kiadónál lévő kézirat a nagyközönség számára nyújt bepillantást abba a gazdag gondolati és módszertani anyagba, amely Történelem és tömegkommunikáció tematikájú vándorgyűlésünkün megfogalmazódott.

Nagyjából így jellemezhető a beszámolási időszakban a kiadványtevékenység, persze csak az, ami társulati égisz alatt folyt. Tágabb értelemben lehetett volna szólni mindarról, ami társulati tagjaink tevékenysége nyomán történt.

Szólni lehetett volna például vándorgyűléseink anyagainak gyorsan megjelenő köteteiről, a Gondolat Kiadó új sorozatáról vagy a Kossuth Kiadó munkásmozgalomtörténeti évkönyv-sorozatáról.

Tudatosan nem szóltunk itt az egyes szakosztályok, pl. az üzemtörténeti szakosztály kiterjedt kiadói tevékenységéről, vagy a vidéki csoportok és a tanári tagozat nem lebecsülendő kiadói működéséről. Erről a szakosztályok, csoportok és tagozat munkájánál számolunk be, mivel ezek sokkal inkább a Társulat e részlegeinek önálló tevékenységét képezik, mint a központi kiadványügyi munka eredményeit.

A beszámolási időszak vázlatos feltérképezése után kanyarodunk vissza a tevékenység módszertani alapelveihez.

Mindenekelőtt tisztázásra vár a könyvkiadási és tömegkommunikációs program Társulaton belüli összehangolása. — Kívánatosnak tűnik a két tevékenység valamiféle ötvözése vagy annak biztosítása, hogy a Társulat vezetésén belül legyen felelőse a tömegkommunikációs történeti ismeretterjesztésnek. Elképzelhető lenne, hogy a működő kiadványbizottság és a működését meg nem kezdett tömegkommunikációs bizottság helyett egyetlen társadalmi munkabizottság jöjjön létre.

Ami már most a módszertani elveket illeti, megfontolandó annak az alapelvnek a megfogalmazása, hogy a Társulat kiadványügyi és tömegkommunikációs tevékenysége az eddiginél sokrétűbbé váljék, és igen gondosan igazodjék a szükségletekhez és a lehetőségekhez. A nagy forráskiadványok esetében tovább is a gazda szerepét, a népszerű sorozatoknál a tervező és irányító munkát kell vállani, máskor talán megelégedhetünk a kezdeményező s a kivitelezést elősegítő szerepével, megint más esetekben a szerkesztő vagy szerkesztőbizottság kijelöléséig vigyük az ügyeket, a későbbiek során pedig a kiadványbizottság, vagy a titkárság számoltassa be az ügy intézésében felelősöket, erre hívja meg az illetékes kiadóvállalat vezetőit, adjon további tanácsokat, de ezeknél a kiadványoknál ne foglalkozzék aprólékosan a kiadás tematikai stb. tervezésével.

b) A Századok

A Társulat publikációs tevékenységében különös jelentősége van központi folyóiratunk, a Századok munkájának. 1975 őszén személyi változások következtek be a folyóirat szerkesztésében. 21 évi kiemelkedő szerkesztői munka után Pamlényi Ervin a bécsi Kollégium Hungaricum élére történt kinevezése miatt megvált a laptól s a szerkesztőség is átalakult. Amidőn Pamlényi Ervinnek és Incze Miklósnak sok évi áldozatkész munkájukért az Elnökség és az Igazgatóválasztmány köszönetet mondott, Kónya Sándor, Tilkovszky Lorántot és Urbán Aladárt kérte meg, hogy jelen közgyűlésünkig biztosítsák a Századok folyamatos szerkesztőségi munkáját és megjelenését, Kónya Sándor felelős szerkesztése alatt. Az új felelős szerkesztő megválasztása, ill. megerősítése majd az új Igazgatóválasztmány feladata lesz.

Beszámolónk ez alkalommal nem tartalmazza a Századok utóbbi hároméves tevékenységét, Pamlényi Ervin kérte, hogy 21 éves eredményes munkája után személyesen

számolhasson be a folyóirat kérdéseiről, eredményeiről. Ezért kérem, hogy Pamlényi Ervin beszámolóját a tisztelt közgyűlés tekintse beszámolónk kiegészítése és szerves részeként. Pamlényi Ervinnek a közgyűlésen elhangzott beszámolóját lásd a 366. oldalon.

3. A szakosztályok munkája

A társulati tevékenység az elmúlt három esztendőben nem kis mértékben a szakosztályok működése felé tendált, s a szakosztályok erősítésének az igényét hordozta magában. A megnövekedett feladatok végrehajtása érdekében 1974-ben újra választották a szakosztályok és tagozatok vezetőségeit, annál inkább, mert az üzemtörténeti szakosztály elnöke, Jeney Károly sok évi igen eredményes működése után nyugalomba vonult, s lemondott az üzemtörténeti szakosztály elnöki tisztéről. A Társulat elnöksége megköszönve és elismeréssel illetve hat évi áldozatkész munkáját, kénytelen volt lemondását tudomásul venni. Több ízben megismételt lemondása után pedig a helytörténeti szekció tudomásul vette, hogy egyelőre nélkülöznie kell Szabad György magasszínvonalú szakosztályvezetését. 1974. február 28-án az üzemtörténeti szakosztály vezetőségét újraválasztották. Elnöke Incze Miklós (addigi alelnök), alelnök Borus József lett, titkára Szekeres József maradt. A helytörténeti szakosztály vezetőségét 1974. március 4-én választották újra, elnöke Vörös Károly, alelnöke Szabó Ferenc, titkára Stier Miklós lett.

a) Az üzemtörténeti szekció a csaknem négy éves beszámolási időszak folyamán igen jelentős fejlődésről téve tanúságot, kiterjesztette tevékenységi és működési körét. Az eredmények számbavétele is arról tanúskodik, hogy a szekció 1967-ben történt létrehozásához fűzött remények és elvárások nem bizonyultak irreálisnak. Előljáróban is le kell szögezni, hogy a szekció 1972—1975. évi társulati munkatervekben felsorolt valamennyi feladatát teljesítette. 1975 folyamán — az utóbbi években végbement anyagi megerősödés és kapcsolatkiépítés folytán — a szekció abba a kedvező helyzetbe jutott, hogy saját kezdeményezéséből jelentős forrásközlő, általános gazdaság- és ipartörténeti érdekű művek elkészítésére is gondolhat. Általában megállapítható, hogy a szekció szervező és koordináló tevékenységével hozzájárult a hazai üzemtörténetírási munkálatok kiszélesítéséhez, az új történelemírási műfaj meghonosításához, elterjedéséhez, színvonalának emeléséhez. A szekció tevékenységének nyomán elterjedt és közismertté vált az üzemtörténetírás művelőinek körében a komplex üzemtörténetírás módszertanának primátusa, s ma már alig-alig lát napvilágot olyan vállalattörténet, amely ne igyekeznék megfelelni a legfontosabb tudományos követelményeknek.

A szekció fontos feladatának tekintette a pártoló tagok (vállalatok) toborzását, tevékenysége anyagi bázisának erősítésére, a Társulat és a tudományos igényű üzemtörténetírás hírverésére, befolyási körének kibővítésére. A pártoló tagok száma 1972-ben 27, 1973-ban 27, 1974-ben 45 és 1975-ben 66 volt. A felfelé ívelő taglétszám, amely évi 1000,— Ft-os tagsági díj befizetését feltételezi, annak bizonyságát jelenti, hogy a nagyvállalatok többsége — mert ezek köréből kerül ki a pártoló tagok zöme, beleértve az 50 legnagyobb hazai nagyüzemet — megértette és támogatja a szekció célkitüzéseit.

A szekció megalakítását követően számos nagyvállalat jelentkezett saját története szakképzett történészekkel való megíratásának igényével, s kérte a szekciót, szervezze meg a szaktörténészek bevonását, lektori-szerkesztői munka révén biztosítsa az elkészült művek megfelelő színvonalát és készítse elő a monográfiák közreadását.

Az elmúlt négy év folymán a következő üzemtörténeti monográfiákon dolgoztak a szekció munkacsoportjai, amelyekben szaktörténészek mellett műszaki és gazdasági személyek is közreműködtek: 1. Az ózdi Kohászati Üzem története. A kötet kézirata elkészült. 2. A Budapesti Mezőgazdasági Gépgyár története. Az 1971-ben kötött szerződés

alapján három szerző kb. 20 ív terjedelemben elkészítette a gyár történetét. 3. A Törökszentiklósi Mezőgazdasági Gépgyár története. Az 1972-es szerződés alapján két szerző a monográfiát kb. 16 ív terjedelemben elkészítette. 4. Az Elektromos Készülékek és Anyagok Gyárának története. A szaktörténész szerző üzemi szerzők kézirata alapján a művet elkészítette, a kézirat 1973-ban megjelent. 5. A Magyaróvári Timföld- és Műkorundgyár története. A vállalati szerző a művét időben elkészítette. A kézirat 1975-ben megjelent. 6. A Bonyhádi Zománc-Gyár története. A vállalati szerzőpár munkáját 1973-ban leadta, a mű 1973-ban megjelent. 7. Az Ikarus Karosszéria és Járműgyár története bővített 2. kiadása. Az első kiadás üzemi kiadványként és a gyári újságban is 1970-ben napvilágot látott. Sikere nyomán a vállalat vezetői bővített második kiadás elkészítésével bízták meg a szaktörténész szerzőpárost. Az átdolgozás és bővítés 1973-ban elkészült. 8. A Ganz Műszer Művek története. Az 1974-ben kötött szerződés alapján a szaktörténész szerző 25 ív terjedelmű monográfiája elkészült. Szó van idegen nyelvű külön kiadásáról is. 9. A Telefongyár története. Az 1974-ben kötött szerződés alapján két szaktörténész 18 ív terjedelmű kéziratot készített. 10. A Fejér megyei Bauxitbánya története. Az 1974-ben kötött szerződés alapján a két vállalati szakemberből és egy szaktörténészből álló szerzőgárda 20 ív terjedelmű kéziratot készített, amely 1975 novemberében került nyomdába. 11. A Szegedi Kenderfonógyár története. Az 1974-ben kötött szerződés alapján a történész szerzőpáros művét 15 ív terjedelemben elkészítette. 12. A Tiszamenti Vegyiművek története. Az 1974-es szerződés alapján a mű elkészült kb. 20 ív terjedelemben. 13. Pénzjegynyomda története. A szaktörténész szerző az 1974-es szerződés alapján művét 20 ív terjedelemben elkészítette. 14. Szalag- és Zsinórgyár története. Az 1975-ös szerződés alapján a történész szerző a mű adatgyűjtéséhez hozzákezdett. Terjedelem 15 ív. Elkészül 1976-ra.

A 14 vállalattörténeti munka elkészítésére a szekció 21 szerzőnek 28 megbízást adott ki. Közülük 5 volt vállalati szakember és 16 történész, illetve levéltáros, múzeológus vagy más történész szakképzettségű szakember. A 24 szerkesztő vagy lektor közül 3 vállalati szakemberek száma. A szerződések realizálására tehát összesen 52 megbízás 37 személy között kiadásra.

Az 1975-ben a szekció saját kezdeményezésére támaszkodva a KGM, a SzOT és a Vasas Szakszervezet illetékeseivel folytatott megbeszélésekre megbízást adott ill. szándékozik adni a következő, részben módszertani, részben általános érvényű, elvi jellegű megállapításokat tartalmazó művekre.

1. A magyarországi vállalatok képes ábrázolása és rövid története a századforduló időszakában. Kb. 18 ív.

2. A magyar üzem- és vállalattörténeti művek bibliográfiája. Kb. 10 ív.

3. A budapesti gyáripar topográfiája a második világháború előestéjén. Kb. 15 ív.

4. A magyar gyáripar államosítása. Kb. 10 ív.

5. Az ipari termelés újjászervezése 1944—45-ben. Kb. 10 ív.

A szekció nyolc éves fennállása folyamán 1975 novemberéig összesen 44 művet jelentetett meg. 1972-ig 29 mű került közreadásra, ebből 19 a Nemzetközi Üzemtörténeti Konferencia folyamán külön füzetekben közreadott referátumok száma.

A szekció a felsorolt saját kiadványokon kívül számos vállalat történetének megírását és közreadását segítette elő szaklektorálás és tanácsadás révén. Ezek közül megemlítendők a Tungsram krónika (1972), a Pamuttextilművek története (1973), a Komárom megyei Állami Építőipari V. (KOMÉP) története (1973) stb.

A szekció megalakulásától kezdve egyik legfontosabb feladatának tekintette az üzemtörténetírási tevékenység támogatását szakmai, módszertani előadások és előadássorozatok tartása útján. Az előadásos jellegű szakmai tanfolyamok közül kiemelkedett a Fővárosi Művelődési Házban 1972-ben és 1973-ban rendezett módszertani sorozat, melynek tematikáját a szekció dolgozta ki és előadókról is gondoskodott. A résztvevők száma

esetenként 20—50 fő között változott. A szekció működött közre a Veszprémi Üzemtörténeti Klub metodológiai előadásai tematikájának összeállításában és előadók kiküldésében. Az előadássorozat 1973/74-ben zajlott le, esetenként 60—80 fő részvételével. 1974-ben a Székesfehérvárott működő MTESz Üzemtörténeti Klub előadásai tematikájának összeállításában és előadók kiküldésében működött közre a szekció.

Ismertető előadások megtartása terén is számos eredmény született. Kiemelkedő, nagy létszámot vonzó előadásokat rendezett a szekció a helytörténeti szervekközreműködésével Jászberény, Szolnok, Debrecen, Törökszentmiklós, Pécs és Komló művelődési házaiban ill. múzeumaiban.

A beszámolási időszak elején, 1972 nyarán zajlott le a szekció által szervezett Nemzetközi Üzemtörténeti Konferencia, melyen 8 ország képviseletében 26 külföldi és 120 hazai üzem- és gazdaságtörténész vett részt. A konferencia áttekintette az üzemtörténetírás helyzetét, foglalkozott metodológiai problémákkal, az elmúlt negyedszázad új ipari létesítményeivel s az üzemeknek a környezetükre gyakorolt hatásával. A konferenciával kapcsolatban került sor az első üzemtörténeti kiállítás megszervezésére is. A konferenciáról később közreadott hazai és külföldi ismertetések elismeréssel emlékeztek meg a tárgysorozatról, az előadások és a vita színvonaláról és a szervezésről.

A szekció évente rendszeresen összehívta ankétok formájában a pártoló tagok megbizottjait és az üzemtörténészeket. Az ankétokon egy-egy aktuális téma előadásán kívül sor került a szekció tevékenységéről szóló beszámoló és a következő évi munkatervről tájékoztató ismertetés megtartására is.

A szekció tevékeny részt vállalt az üzemállamosítási pályázat előkészítésében, kiírásában, a pályázati útmutató elkészítésében és a beérkezett 58 pályamunka elbírálásában.

A Művelődésügyi Minisztérium Kiadói Főigazgatósága az 1973. évtől kezdődően üzemtörténeti tárgyú művek kiadásának engedélyezése előtt kikéri a szekció szakvéleményét.

A szekció eddigi működése során esetenként jó együttműködést alakított ki a Hazafias Népfront Honismereti Bizottságával, a SzOT Kulturális Osztályával, az MTA Technikatörténeti Csoportjával, a Közgazdasági Társasággal, a Vasas Szakszervezet kulturális osztályával, a Fővárosi Tanács Művelődésügyi Főosztályával. Kapcsolatok kiépítésére tett javaslatot a Gépipari Tudományos Egyesülettel és a Kohó- és Gépipari Minisztérium Igazgatási Osztályával. A kapcsolatok fenntartása és az együttműködés rendszeressé tétele, közös rendezvények és programok kitűzése azonban még megoldandó feladatok. Hasonló a helyzet a helyi üzemtörténeti csoportok és klubok vonatkozásában.

b) A Helytörténeti Szakosztály az újjáválasztás óta nem a várt mértékben tudott eleget tenni a hozzá fűzött fokozott reményeknek. A régi vezetőség lemondása és az új megválasztása közötti időszaki stagnálás után az új vezetőség még nem tudta a szakosztályt kilendíteni passzivitásából.

A korábban tervszerűen kialakított módszertani előadássorozat 3 előadás után megszűnt, és felélesztésére azóta sem történt kísérlet. Megindultak viszont az igen sikeres előadássorozat anyaga kiadására való előkészületek, ezeket azonban lassítják a részint szabadon előadott szövegek írásba foglalása, másrészt az előadásra nem is került szövegek megiratásával kapcsolatos nehézségek; ilyen módon a teljes anyag összeállítása nem megy könnyen.

A szakosztály vidéki szervezeteinek tervezett hálózata nem épült ki; tekintettel azonban arra, hogy a Társulat vidéki csoportjai gyakorlatilag szinte kivétel nélkül helytörténeti profilú kutatásokban érdekeltek, nem látszott indokoltnak erőltetni a szakosztály vidéki fiókjainak kiépítését. A szakosztály vezetősége és kivált a vidéki tagság az elmúlt évek során igen aktív szerepet játszott a vidéken kibontakozott helytörténeti

vállalkozások legkülönbözőbb ágaiban: kiadványok szerkesztésben, tudományos ülésszakokon, vitákban vagy egyedi előadások tartásában.

A helytörténeti kutatások publikációs lehetőségeinek éppen az utóbbi években rendkívüli megszaporodása (akár a monográfiák, akár a gyűjteményes kötetek, akár a periódikák számát tekintsük is), ugyanakkor az ilyesféle munkákat szervező, ehhez megfelelő helyi kapcsolatokkal és apparátussal rendelkező helyi intézmények (levéltár, múzeum, könyvtár és — elsősorban a honismereti tevékenység révén — a Népfront) tevékenységének megélénkülése, megfontolandóvá tette a szakosztály munkamódszerének megváltoztatását: az új helyzetben nehezen kiépíthető és fenntartható intézményesen szervezett kapcsolatok helyére az érdeklődő és érdekelt kutatók személyes kötetlen, klubszerű kapcsolatának előtérbe állítását, s önálló helyi szervezetek helyett inkább egy tagjainak vagy felhatalmazottainak révén való aktív bekapcsolódást a meglévő helyi kezdeményezésekbe és vállalkozásokba. Ez a megoldás is hatáskörünk kitágítását eredményezte, s aktív részvételünk révén a helyi vállalkozások minőségének és színvonalának javítását nem kevésbé szolgálta, mint az önálló helyi szervezkedés.

Konkrét és még megoldandó feladatként jelentkezett a szakosztályi pártolótagság rendszerének kiépítése. Ennek fontosságára a pártoló tagságok kérdésével foglalkozó igazgatóválasztmányi bizottság rámutatott s gyakorlati javaslatokat tett. Kimunkálásánál azonban az elsősorban számbajöhető tanácsi támogatásnak az államigazgatás gazdálkodási rendszerébe való beilleszkedése jelentkezik problémaként. Nem sikerült még valamely ennek fejében nyújtandó vagy felkínálható sajátos szolgáltatás kialakítása.

Minden jel arra mutat, hogy a helytörténeti szakosztály új vezetősége szorgos tevékenysége és sok jó kezdeményezése ellenére még nem teljesen tudott elhelyezkedni a történelmi szervezetek és szervezési formák új keretei között. A munkát gátoló negatív tényezők hatását érzékeli, de nem tudja kellőképp megközelíteni azokat a területeket, ahol működésére természetes tér nyílnék, és szükséglet lenne. A helyi kiadások és kiadók szövevényében minden valószínűség szerint a helytörténetírásban hasonló, vagy még kiterjedtebb szerepet tölthetne be, mint az üzemtörténeti szakosztály az üzemtörténet művelésében. Kezdeményező, munkavállaló, tanácsadó, véleménykérő, kiadó, ismertető stb. tevékenysége minden jel szerint a szakosztály és ezen keresztül az egész társulati munka gazdagítását jelentené, a helytörténetírás fejlődését és színvonalának emelését is jól szolgálná. A megfelelő formák megtalálása a szakosztály működése következő periódusának egyik alapfeladata.

4. A Tanári tagozat munkája

A Tanári tagozat 1974 március 24-i — nagy érdeklődéstől kísért ülésen — újjáválasztotta vezetőségét. Elnöke ismét Unger Mátyás, alelnöke Gyapai Gábor, titkára: Vörös László lett.

A tagozat vezetősége a tagozati munka szervezeti formáinak kialakításában és tartalmi kérdéseinek eldöntésében a tanári közvélemény kívánságait, illetve a különböző pedagógiai intézményekkel való együttműködés által kínált lehetőségeket vette figyelembe. A tagozat elsősorban abban látja feladatát, hogy a tanárokat bekapcsolja a történettudomány eleven vérkeringésébe. Ezt azáltal kívánja elérni, hogy tájékoztatást nyújt a történettudomány, illetve a történelem szakmetodika eredményeiről, vitakérdéseiről, s a tanárokat a történettudomány, a történelem szakmetodika területén való munkásságra ösztönzi.

A tagozati munka számára a legjobb lehetőséget már évek óta a tanári továbbképzés szervezett formái kínálják. Az első sikereken felbuzdulva a tagozat a Fővárosi Pedagógiai Intézettel közösen minden tanévben két-két párhuzamosan működő tanfolya-

mot indított fővárosi tanárok részére. Ezek mindegyikén a tagozat vállalta a tudományos program összeállítását s az előadók biztosítását. Így tanfolyamonként mintegy 20—20, összesen tehát kb. 40 tudományos előadással és a hozzájuk kapcsolódó konzultációval segítette a továbbképzést. Az előadások — a tanári gyakorlat követelményeinek megfelelően — felölelik az egyetemes és főként a nemzeti történelem legfőbb vitakérdéseit az ókori társadalom illetve vallástörténet kérdéseitől napjaink aktuális munkásmozgalmi problematikájáig.

A tagozat a szervezett továbbképzés mellett nem adta föl hagyományos előadásait sem. A tanárok — minden más törekvés ellenére — évről-évre növekvő elfoglaltsága, fokozódó igénybevétele miatt azonban az ilyen előadások száma csökkent, s lényegében egy-egy igen nagy visszhangot kiváltó kérdés megvilágítására, illetve egy-egy jubileum kapcsán a rávonatkozó újabb irodalom eredményeinek az összefoglalására korlátozódott.

A tagozat munkája elsősorban a fővárosban bontakozott ki, de történtek erőfeszítések hatókörének kiterjesztésére is. Ennek egyik lépéseként az elmúlt években tartott tanfolyamok tudományos programját átadtuk az OPI továbbképzési részlegének, s egyes vidéki központokban előadásokat tartottunk. Az a munka, amelyet a tagozat addig főként a vidéki szakfelügyelők közreműködésével folytatott, csak a mostani tagozat erőit meghaladó szervezési feladatok megoldásával volna kibővíthető.

A vidéki tanárok viszonylag nagyobb tömegéhez a tagozat elsősorban a vándorgyűlések s a nyári akadémiák révén juthat el. A tagozat ennek megfelelően igyekszik kivenni részét a vándorgyűlések szervezésében, különösen, ha — mint az 1974 őszén is volt — a vándorgyűlés témája a történelemtanítást közvetlenül érintí. Ugyanez vonatkozik az Országos Pedagógiai Intézettel közösen rendezett nyári akadémiára (az 1974. évi s a most előkészületben lévő 1976. évi keszthelyi nyári akadémia tudományos programjának alakítására és lebonyolítására).

A tagozat igyekszik kapcsolatot teremteni a szocialista országok történelemtanáraival illetve a történelemtanítással foglalkozó társadalmi szervezetekkel. Ennek az alkalmai a nemzetközi történelemtanítási szimpóziumok, így az 1973. évi Moszkva—Leningrád, illetve az idén szeptemberben Varsóban és Krakkóban tartott szimpózium. Az utóbbi arra is lehetőséget nyújtott, hogy a Lengyel Történelmi Társulat hasonló irányú munkájáról tájékozódjunk, munkamódszereinkről a tanári tagozat irányítóival tapasztalatcserét folytassunk, s az együttműködés bizonyos formáiban is megállapodjunk. Ez főleg azokat a közös problémákat érinti, amelyekkel lengyel kollégáink is szembetalálják magukat: a történelemtanítás helye, szerepe az oktatásban, új tantervek, új tankönyvek készítése.

A tagozat korábban — nagyon szerény keretek között — kiadói tevékenységet folytatott. Ez a megnehezedett kiadási lehetőségek miatt az elmúlt években sajnos nagyon lecsökkent. A tagozat terveiben szerepelt, hogy rövid, 1—1 1/2 íves bibliográfiákat adunk ki a történelemtanároknak az OPI továbbképzési részlege segítségével. Úgy tűnik azonban, hogy a megvalósítás — bár nem a mi hibánkból — rendkívül bonyolult.

Örömmel állapíthatjuk meg, hogy a tagozat a legharmonikusabb együttműködést alakította ki a különböző intézményekkel. A fővárosban való tevékenységet a Fővárosi Pedagógiai Intézet könnyíti meg, az Országos Pedagógiai Intézet, az Eötvös Lóránd Tudományegyetem, a Történettudományi Intézet, a Párttörténeti Intézet vezetői és munkatársai a legkészségesebben támogatják munkáját.

5. A Társulat az oktatás korszerűsítéséért

Mielőtt a Társulat többi részlegének, vidéki csoportjainak munkájáról beszámolnánk, szólnunk kell egyik legjelentősebb akciónkról, a történelemtanítás korszerűsítése érdekében tett lépéseinkről, amelyek szorosan kapcsolódnak a tanári tagozat tevékeny-

ségéhez, bár jelentőségüket tekintve össztársulati ügyek. A történész közvélemény kétségtelenül nagy aggodalommal figyelte a történelem súlyának visszaesését az iskolai nevelő-oktató munkában, s azt a tendenciát — bár világjelenség korunkban —, amely a történelem hagyományos súlyát és jelentőségét megkérdőjelezi korunk emberének műveltségében és az erre irányuló oktatásban. Amíg a természettudomány, nyelvtudomány és más disciplinák művelői, felismerve, hogy tudományuk számára is döntő kérdés a jövendő generációk oktatásában-nevelésében való részesedésük, széles körű munkálatokba és akcióba kezdtek a tudományuk oktatásának korszerűsítése és a nevelő-oktató munkában való részesedése érdekében, addig a történész társadalom, bár kétségtelenül felismerte a korszerűsítés jelentőségét, néhány akciónk, a korszerű történelmi műveltség és az ifjúság kérdését vitató vándorgyűlés és más rendezvények okos és előremutató vitáin és kialakult szempontjain túl — sokáig jórészt megmaradt a szemlélődő vagy aggódó álláspontnál. Ezért azután, amikor néhány éve az akkori Művelődésügyi Minisztérium az MTA Elnökségét kérte fel a közoktatás távlati tervének kidolgozására, a természettudósok, nyelvészek, esztéták stb. már kész tervezetekkel álltak elő, a történészek pedig még a megindult munkába sem kapcsolódtak bele. Jellemző módon nemhogy az MTA Elnöki Közoktatási Bizottságában nem kaptak kellő súlyt a történelemtudomány képviselői, de még a Társadalomtudományi Albizottság is történészek nélkül kezdte meg működését.

A Társulat, felismervén a kérdés rendkívüli jelentőségét, 1974 januári e kérdést határozottan felvető igazgatóválasztmányi ülése után az MTA II. Osztálya vezetőségének eredményes akciójával rövidesen fordulatot segített előidézni e téren. Az albizottság munkájába előbb Mátrai Lászlón kívül Elekes Lajos, majd Zsigmond László és Szabolcs Ottó kapcsolódtak bele, később pedig Mócsy András és Hoffman Tamás mellett Unger Mátyás és Balázs Györgyné is állandó résztvevőivé váltak a bizottsági munkának, a történelemtanítás korszerűsítése koncepciója kiművelésének. Igen pozitívan értékelendő, hogy az utóbbi évben — nagy elfoglaltsága ellenére — elfogadta Berend T. Iván a meghívást, és vállalta a munka irányítását és a távlati korszerűsítés koncepciójának kidolgozását.

Annak, hogy ma már a történelem kedvezőbb helyet foglal el a közoktatás távlati korszerűsítésének terveiben, s hogy a történelem mint studium elleni visszás érzések a közelebbi korszerűsítéssel kapcsolatban is csökkentek, jelentős része van a Társulat kezdeményezésének és aktivitásának, s annak a folyamatnak, amely ehhez a — mondhatni — fordulathoz vezetett. Az Akadémiai Történettudományi Bizottságnak helyzetfelismerése és L. Nagy Zsuzsa titkár közreműködésével kibontakozó segítsége, továbbá az MTA II. Osztálya igen konstruktív közbelépése nagyban hozzájárult az elért eredményekhez. A II. Osztály két bizottságot hozott létre a helyzetfeltárás és a továbblépés előkészítése igényével; egy interdisciplináris bizottságot Elekes Lajos vezetésével és egy történelmi bizottságot Székely György irányításával. Ezt történelemkutatási munkabizottság létrejötte követte Unger Mátyás, Balázs Györgyné, Glatz Ferenc, Szebenyi Péter részvételével. Ezeknek a bizottságoknak a feldolgozásai képezték az első viták alapját a Társadalomtudományi Albizottságban, s ezekre épültek tovább a már kiérleltebb tervek, s teljesedett ki Berend T. Iván nagy sikert aratott, s lényegében a továbbhaladás alapjaként elfogadott integrált történelemtanítási koncepciója. A Társulatnak ilyen fajta tevékenysége adott erkölcsi alapot arra, hogy a közeli korszerűsítés részletes terveit is megkaptuk véleményezésre, kiküldtük az elnökség tagjainak, továbbá 18, az oktatás iránt érdeklődést tanúsító kiemelkedő szakembernek.

Az eddigi megnyugtató eredmények azonban közel sem jelentik a Társulat munkájának befejezését a történelem helyének megkeresésében és kijelölésében korunk fiatalságának tudatában, műveltségében, s részvétele igényének csökkentését a történelemoktatás korszerűsítésében. Amennyiben a történelemtudomány eredményeinek a köztudat részévé válását tekintjük alapvető feladatunknak, akkor a Társulat közössége

számára továbbra is alapvető kérdés marad a történelemoktatás jövője, helye a közműveltségben és — természetesen — tartalmi színvonala.

6. A vidéki csoportok munkája

A Társulat összetétele és munkájának irányultsága nem kis mértékben a vidéki csoportok fellendülésének igényét hordozza magában. Meg kell mondanunk, hogy e téren a 3 éves periódus alatt nem tudtunk kellő eredményeket elérni. Igaz, hogy a hosszú évek óta közmegelégedéssel működő csoportok: a déldunántúli Babics András elnök és Ruzsás Lajos titkár vezetésével, a keletdunántúli Fitz Jenő elnök és Farkas Gábor titkár irányításával és az igen aktív Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Tok Miklós elnök, Deák Gábor alelnök és Dobosy István irányításával sikeres tevékenységet folytatott, s lendületesen kezdte meg munkáját az újjáalakult Nógrád megyei csoport Schneider Miklós elnök, Kaári Sándor alelnök és Bozó Gyula titkár vezetésével. Külön örvendetes, hogy a Tiszántúlon is megindult a munka a megalakult Szabolcs-Szatmár megyei csoportban, Hársfalvi Péter elnök kezdeményezésére és dinamikus irányításával, Ábrányi Ede, Szabó László alelnökök és Bereczki József titkár munkája nyomán. Ugyanekkor azonban a nyugatdunántúli csoport Lengyel Alfréd lemondása óta lényegében nem működik, a Tiszántúl nagy része és Dél-Magyarország csak az ott tartott központi rendezvények, vagy ott dolgozó tagok egyéni munkája esetén részese a társulati programoknak, még olyan jelentős és számos neves történészt egyesítő egyetemi városok, mint Szeged vagy Debrecen körül sem alakult ki társulati csoport.

Az igazgatóválasztmány a megyei decentralizáció lehetőségeit és a megyei szervekkel való együttműködés előnyeit figyelembe véve a Társulat tevékenysége szempontjából, úgy döntött, hogy — nem kizárva a táji-területi szervezés lehetőségeit — a jövőben a megyei szervezésre, megyei csoportok létrehozására kell törekedni. Természetesen ez csak ott látszik célszerűnek, ahol találkozik az erre irányuló igény a személyi adottságokkal, feltételekkel. Azt gondoljuk azonban, hogy a lehetőség sokkal nagyobb, mint amennyire eddig ki tudtuk aknázni. A Társulatnak tehát a következő periódusban intenzívebben kell törekednie a vidéki csoportok hálózatának szélesítésére s a vidéki munka segítésére.

A dél-dunántúli csoport igen élénk és szinvonalas tevékenységét kiadványain mérhetjük le legplasztikusabban. 1969—1974 között megjelent a baranya-pécsi munkásmozgalom bibliográfiájának 1—4. füzete Babics András, Molnár István, Szita László összeállításában. A Baranya—Somogy—Tolna—Zala megyék két évenként rendezett találkozóját ez alkalommal Nagykanizsán tartották, ahol 16 előadás hangzott el, melynek anyagát Babics András szerkesztésében Nagykanizsai Konferencia a Komplex Tájkutatásról címen közre is adták. Úgyszintén Baranya—Somogy—Tolna—Zala megyék közös rendezvényeként került sor az MTT dél-dunántúli csoportjának közreműködésével a gazdasági és társadalmi élet szolgálatában végrehajtott kutatásokról szóló konferenciára Szekszárdon 1975 októberében. Ennek az érdekes rendezvénynek az anyagát sajtó alá rendezik és nemsokára a nagyközönség elé tárják.

A csoport folytatta korábban megkezdett előadássorozatát. Ennek keretében előadást tartottak: Dolmányos István: Napjaink szovjet történetírása, Zsigmond László: Hazai történetírásunk a nemzetközi történetírás egészében, Heckenast Gusztáv: Dózsa és a parasztháború, Hanák Péter: A dualizmus és főbb jellemzői, Laczkó Miklós: Munkásmozgalmunk és a munkásrétegződés címen. A csoport tagjai igen aktívan tevékenykedtek a Székesfehérváron tartott településtörténeti konferencia előkészítésében és programjában.

A kelet-dunántúli csoport jelentős részt vállalt Székesfehérvár 1000. évfordulója ünnepségeinek megrendezésében. A vezetőség koszorút helyezett el az államalapító István

király szobrán, szervezte és lebonyolította az emléküléseket; köztük az István király emlékére rendezett tudományos felolvasó ülést, a várostörténeti konferenciát, azonkívül az Aranybulla kiadásának 750. évfordulóján tartott nemzetközi megemlékezést. A következő évben üzemtörténeti előadássorozatot indított, mely Fejér megye hét üzemének, vállalatának múltját tárta fel (hét előadásban). Hasonlóan sor került a MN tisztiklubjában egy Dózsa-emlékülésre.

Az ez évi rendezvények sorából kiemelkedik az MTA pécsi és veszprémi akadémiai bizottságaival együtt 1975. május 26—27-én Székesfehérvárott rendezett településtörténeti konferencia.

A Társulat borsod—abaúj—zempléni csoportja a vezetőség által megtárgyalt és jóváhagyott éves munkaterv alapján végzi munkáját.

A társulati rendezvények tematikájának összeállításában társadalomtörténeti, gazdaságtörténeti és aktuálpolitikai témák kerültek, ill. kerülnek előtérbe.

1973-ban 6 tudományos felolvasóülést, 2 vezetőségi és szerkesztőbizottsági ülést, 1 rendes évi közgyűlést tartottak.

A tudományos felolvasóülések témái a következők voltak:

a helytörténeti kutatások legújabb eredményei; tudományos emlékülés Marx Károly halálának 90., a Kommunista Kiáltvány kiadásának 125. évfordulója alkalmából; a magyar jobbágyfelszabadítás 125. évfordulója; Miskolc és Tokaj történetének főbb problémái; a megye klasszicista építészeti emlékei és Pollack Mihály születésének 200. évfordulója; közművelődés és urbanizáció Borsodban; valamint az ózdi járás oktatási igazgatásának története.

1974-ben ugyancsak 6 tudományos felolvasóülést, 2 vezetőségi és szereksztőbizottsági ülést, 1 rendes, évi közgyűlést tartott a csoport.

A tudományos felolvasóülések témái:

az ózdi gyár fejlődésének főbb kérdései; várostörténetkutatás, várostörténetírás; a Hermann Ottó emlékülés keretében: Hermann Ottó régészeti, természettudományos, néprajzi, ill. politikai tevékenysége.

1975 novemberéig 1 vezetőségi ülést és 4 tudományos felolvasóülést tartottak. A felolvasóülések témái az alábbiak voltak:

a színház szerepe Miskolc kulturális életében; a megye társadalmi struktúrájának alakulása az eltelt 30 év alatt; a termelőszövetkezetek szervezeti, gazdasági megerősödése Borsod—Abaúj—Zemplén megyében; Tokaj mezővárosságának fejlődési szakaszai, hegyaljai mezővárosi fejlődés.

Az év hátralévő részében kívánják megtartani A nép, a nemzet, szocialista hazafiság, internacionalizmus c. tudományos ülésszakot, valamint felolvasóülésen Könyvtártörténet, könyvészet c. társulati ülést.

A Történelmi Társulat helyi Csoportjának kiadványa a Történelmi Évkönyv, amelynek utolsó, IV. kötete 1974-ben jelent meg. Az eltelt időszakban nyomdába került, s még ebben az évben megjelenik az V. kötet. Szerkesztője Román János és Deák Gábor. A kötet tematikája összetett; megye-, város- és községtörténeti tanulmányok a középkortól napjainkig.

A Szabolcs-Szatmár megyei csoport megalakulására 1974. október 26-án került sor.

Az alakulás időpontját összekapcsoltuk Nyíregyháza örökváltsága 150. és felszabadulásának 30. évfordulója megünneplésével. Az igen jól sikerült, színvonalas emlékülésen és a megyei csoport alakuló ülésén részt vett Benda Kálmán alelnök, Diószegi István titkár és Mann Miklós, a titkárság munkatársa.

A csoport első tevékenységének tekintette, hogy tájékozódjék a tagok körében, ki milyen kutatási területen, témakörben kíván dolgozni. Az érdeklődés sajnos kisebb a vártnál.

A csoport megkezdte előadássorozatát. Ennek keretében 1974 decemberében Ránki György előadást tartott Magyarország és a II. világháború címmel. 1975. május 8-án Balogh István a Szabolcs-Szatmár megyei Levéltár és a történeti kutatás helyzete megyénkben címmel tartott vitaindítót. 1975 novemberében pedig vitaelőadást szerveztek Nyíregyháza megyeszékhellyé válásának körülményeiről.

A csoport munkájának jelentős eredménye, hogy rendszeresen együttműködnek a történelemtanárok továbbképzésében a megyei kabinettel és a szakfelügyelőkkel. A társulati munkában a történelemoktatással és a tanárok továbbképzésével való törődését kiemelkedően fontosnak tartják.

Amint már említettük, a nyugat-dunántúli csoport működése majdnem hogy szünetel. A Nógrád megyei csoporttól pedig legfeljebb a következő évekre lehet várni eredményeket. Idei tevékenységük legjelentősebb mozzanata a Nógrád megyei tanácsok a művelődésért 1950—1970 című dokumentumkötet megjelenése.

7. Pályázati ügyek

A Magyar Történelmi Társulat Elnöksége még 1971 októberében határozatot hozott a pályázati rendszer módosításáról. A határozat szerint a pályázatok kitűzésével az eddig elsődleges évfordulós igények mellett elő kell segíteni az elhanyagolt, de történettudományunk fejlődése szempontjából lényeges kutatási területek művelését és a pályázatok időben korábbi kitűzésével lehetővé kell tenni a pályázók alaposabb felkészülését, a pályamunkák színvonalának emelkedését. Ennek értelmében öt témát hirdettünk meg. (Társadalomtörténet, közoktatás- és közművelődéstörténet, üzemtörténet, sajtótörténet, életrajzi feldolgozások.)

Ezekből a témakörökből 1972—73-ban a következő pályázatokat írtuk ki:

1. 1972. júliusában hirdettük meg a hazánk felszabadulásának 30. évfordulójával kapcsolatos pályázatot, amely a magyar antifasiszta ellenállási mozgalom kutatására, feldolgozására, írott forrásai és emlékei összegyűjtésére irányult. A pályázatot a Magyar Történelmi Társulat, a Honvédelmi Minisztérium, a Magyar Partizán Szövetség, a Kulturális Minisztérium, a Magyar Rádió és Televízió finanszírozta. Az elméleti-módszertani segítséget nyújtó útmutatót Gazsi József készítette.

2. 1973 márciusában hirdettük meg az üzemek államosításának 25. évfordulójával kapcsolatos pályázatot azzal a céllal, hogy feltárassuk a szocialista üzemeknek az elmúlt negyedszázad alatt elért gazdasági, műszaki, társadalmi és kulturális fejlődését. Meghirdető szervek: a Magyar Történelmi Társulat, a Szakszervezetek Országos Tanácsa, a Hazafias Népfront, a Magyar Kommunista Ifjúsági Szövetség és az MSzMP KB Párttörténeti Intézete. Az elméleti-módszertani segítséget nyújtó útmutató készítését és a pályázat lebonyolítását (utóbbit a SzOT Kulturális Osztálya segítségével) az Üzemtörténeti szekció végezte.

3. 1973 márciusában meghirdettük — szintén hazánk felszabadulásának 30. évfordulója tiszteletére — a társadalomtörténeti kutató és feldolgozó munka elősegítését és fejlesztését célzó pályázatot, a Magyar Tudományos Akadémia, a Kulturális Minisztérium, a Hazafias Népfront, valamint az MSzMP KB. Párttörténeti Intézet által felajánlott pályadíjakra. Az elméleti, módszertani, bibliográfiai segítséget nyújtó útmutatót Hanák Péter, Lackó Miklós és Vörös Károly készítette, Tamás István és Gerelyes Ede közreműködésével.

4. A Társulat feladatkörébe tartozik a Károlyi Mihályné alapítvány gondozása is. A századfordulótól a felszabadulásig terjedő időszak haladó mozgalmainak történetével foglalkozó fiatal, kezdő kutatók három évenként pályázhatják meg az alapítvány kama-

taiból fedezett két pályadíjat. Díjkiosztásra elsőízben 1971-ben, második alkalommal 1975-ben került sor.

A Társulat igazgatóválasztmányának határozata értelmében 1973 júliusában megalakítottuk a pályázati ügyekkel foglalkozó bizottságot. Elnöke Vass Henrik, titkára S. Vincze Edit, tagjai Hegyi Klára, Stier Miklós, Tilkovszky Loránt, Tóth Sándor, Unger Mátyás és Vörös Károly. A pályázati bizottság felmérte az utóbbi évek pályázati eredményeit, tapasztalatait és azok figyelembevételével javaslatot terjesztett elő a folyamatban lévő pályázatok lebonyolításának módszereire, valamint a pályázatok távlati tervére vonatkozóan. A pályázati bizottság jelentését és javaslatait az igazgatóválasztmány 1974 őszi ülése megtárgyalta és elfogadta.

Az elmúlt három esztendőben meghirdetett — fentebb felsorolt — pályázatok lebonyolításakor messzemenően figyelembe vettük a pályázati bizottság javaslatait. Gondoskodtunk arról, hogy a pályaművek előzetes szelektálás után kerüljenek a szaklektorokhoz, és sikerült biztosítanunk, hogy a szakértők munkájukért megfelelő — de szerény összegű — honoráriumot kapjanak. A tapasztalatok azt mutatják, hogy a lektori vélemények színvonalasabbak, igényesebbek, mint a korábbi pályázatoknál voltak. Továbbfejlesztettük a pályaművek végleges elbírálásának demokratizmusát. A pályázatokat meghirdető szervek képviselőiből és történész szakemberekből álló bíráló bizottságokat alakítottunk, amelyek — támaszkodva a szakértői véleményekre — a pályaművek gondos tanulmányozása után kollektíven döntött a rangsorolásról és a pályadíjak odaítéléséről. Megszerveztük a pályázatok propagandáját és kellő nyilvánosságot biztosítottunk az eredményhirdetésnek. Jelentős eredménynek tekinthetjük, hogy figyelemmel kísértük a pályaművek további sorsát, megszerveztük az értékes kéziratok kiadását, megvásárlását s egyéb módon történő felhasználását. Gondoskodunk arról is, hogy az arra érdemes pályázók további munkájukhoz a jövőben is segítséget kapjanak.

A beszámolási időszakban a következő pályázatokat zártuk le:

1. 1974. szeptember 13-án hirdettük meg az üzemtörténeti pályázat eredményét. A pályázatra 58 kézirat érkezett be. Az Incze Miklós elnöklete alatt Balogh István titkárságával működő bíráló bizottság Borus József, Gáspár Ferenc, Jeney Károly, Kajári Erzsébet, Mérő József, Ságvári Ágnes, Sárközi Zoltán, Szekeres József, Szilágyi Gábor, Töltési Imre szaklektori véleménye alapján a tudományos igényű feldolgozások kategóriájában 6, a dokumentációs és leíró pályamunkák kategóriájában szintén 6, összesen tehát 12 pályaművet részesített díjazásban, 27 pályázó kapott pénzjutalmat (közülük 4 kiemelt jutalmat).

2. 1975. április 7-én került sor a magyar antifasiszta ellenállási mozgalom feltárására hirdetett pályázat eredményhirdetésére. A pályázatra összesen 85 pályamű érkezett be. A pályaműveket a következő összetételű bíráló bizottság értékelte: Vass Henrik (elnök), S. Vincze Edit (titkár), Liptai Ervin, Kónya Sándor, Vágó Ernő, Markó Imre, Verő Gábor, Katkó István, Baráth Appolónia, Pintér István, Karsai Elek és Ölvedi Ignác. A feldolgozások és a visszaemlékezések kategóriájában összesen 25 pályamű részesült díjazásban és 14 pályázó kapott pénzjutalmat.

3. 1975. november 3-án (jelentős késéssel) hirdettünk eredményt a társadalmi struktúra kutatását ösztönző pályázat ügyében. A bíráló bizottság a következőkből alakult: Vass Henrik (elnök), S. Vincze Edit (titkár), Lackó Miklós, Tóth Gyula, Töltési Imre, Hanák Péter, Vörös Károly, Habuda Miklós, Sipos Péter és Szuhay Miklós. Pályadíjban összesen 5 munka, jutalomban 6 pályázó részesült. A beérkezett kéziratok száma 35 volt.

4. A Károlyi Mihályné alapítványból származó pályadíjak odaítélése a jelen közgyűlés feladata. A pályázatra mindeddig három fiatal szerző négy pályaműve érkezett be.

Valamennyi pályázat eredményéről részletes értékelés készült. A jelentést valamennyi nagyobb történeti folyóirat közzétette.

A pályázati munka igen szép eredményei a gondozás sokrétű átgondoltságának, precizitásának, a pályázati bizottság, elsősorban elnökének és titkárának nagy átgondoltságot, energiát kívánó munkájának köszönhetők, amiért az elnökség elismerését fejezte ki. Társulatunk a korábban megjelölt és elfogadott témákkal tulajdonképpen globális tervvel rendelkezik a következő periódus pályázatainak kiírásához.

8. Nemzetközi kapcsolatok

Az elmúlt három esztendőben — viszonylag szerény lehetőségeink között — nemzetközi kapcsolataink gazdagítására, mélyítésére, folyamatosabbá és szervezettebbé tételére törekedtünk.

1972-ben három nagyszabású nemzetközi rendezvényre került sor. Az üzemtörténeti szakosztály vezetősége igen nagy erőfeszítéseket téve, június 7—10. között Budapesten és Mosonmagyaróváron megrendezte a Nemzetközi Üzemtörténeti Konferenciát, amelyről részletesebben a szekció munkájával kapcsolatban számoltunk be. Örvendetes, hogy a konferencia anyagát a szakosztály közreműködésével a Hazafias Népfront Sipos Péter szerkesztésében megjelentette.

Társulatunk a Vas megyei helytörténeti bizottsággal és a MTA Várostörténeti Albizottságával együttműködve, egyik szervezője és résztvevője az évenként megrendezésre kerülő Nemzetközi Kultúrtörténeti Szimpóziumoknak. Nagy munkát jelentett az 1972. évi ülés, amelyet július 3—8-án Kőszegen A városok és mezővárosok fejlődése és jelentősége a Pannon térségben címmel tartottunk, amelyen 70 külföldi szakember vett részt. A következő ülést 1974. július 1—6. között a horvátországi Sisakon tartották, ahol Társulatunkat Erényi Tibor és Vörös Károly képviselték, és aktívan bekapcsolódtak A munkásmozgalom az első világháborúban címen tartott vitába. Az 1975. évi júliusi Mogendorfi ülésen pedig a Társulat vezetői közül Vörös Károly tartott előadást a Ratio Educationis és a magyar népoktatás ügyének kérdéséről, valamint Kanyar József referátuma gazdagította a programot.

Amint már hazai rendezvényeink között is említettük, a parlamentarizmus történetének nemzetközi bizottsága 1972 augusztusi székesfehérvári konferenciáján 60 külföldi vendéget fogadtunk. Társulatunk 1972. évi közgyűlése neves külföldi tudósokat: V. M. Turok szovjet és L. Valiani olasz professzorokat — a magyar történelem kutatásához és a magyar történelmi közélethez sok szállal kötődő munkájuk, valamint tudományos életünkkel fenntartott személyes kapcsolatuk elismeréseként — tiszteletbeli tagjává választotta. A tiszteleti tagsági oklevél ünnepélyes átadására elsőízben a Társulat 1973. október 3-án rendezett igazgatóválasztmányi ülésén került sor, ahol Ember Győző elnök nyújtotta át az oklevelet Turok professzornak, aki azután Az osztrák szociáldemokrata párt nemzetiségi programja címen tartott előadást.

Az 1975. évben Társulatunk meghívására Magyarországra érkezett Jacques Droz, a Sorbonne egyetem professzora, a francia szindikalista mozgalomnak és legújabbkori német—francia kapcsolatoknak ismert francia szakértője. A vendéget az Országos Levéltárban fogadta Ember Győző akadémikus, itt tartotta előadását szakmai körben 1975. május 26-án „Les sectes religieuses en Allemagne et en Europe centrale à l'époque de la révolution de 1848" címmel.

Társulatunk majd minden külföldi rendezvényre szóló meghívásnak eleget tudott tenni. A Szlovák Történelmi Társulat 1975. június 12-én Bratislavában tartott VII. konferenciáján Ember Győző, az 1973 júliusában Mariborban a 16—19. századi parasztság-

történeti kutatásokkal foglalkozó szimpoziumon Diószegi István, az antifasiszta ellenállás kérdésével foglalkozó jugoszláviai tanácskozásukon Pintér István képviselte Társulatunkat. Az 1973 októberében Moszkvában és Leningrádban tartott V. Nemzetközi Történelemtanítási Szimpoziumon, majd az 1975 szeptemberében Varsóban és Krakkóban tartott VI. Nemzetközi Történelemtanítási Szimpoziumon a 10 tagú magyar delegáció vezetőjeként Szabolcs Ottó vett részt és a Társulatunkat képviselő Unger Mátyással mindketten tartottak referátumot.

A Magyar Történelmi Társulatnak a jelen beszámolók időszakát megelőző években is volt természetesen kapcsolata a szomszédos, baráti országok történelmi társulataival. Épp ezekre a kapcsolatokra építve dolgoztuk ki a szervezett, rendszeres, sokirányú együttműködésre vonatkozó kezdeményező tárgyalások tervét, amelynek realizálását az MTA II. Osztálya és Nemzetközi Osztálya megértő segítségével ez évben megindítottuk. 1975-ben Székely György és Vörös Károly Berlinben az NDK Történelmi Társulata elnökségével igen eredményes és gazdag tematikájú tárgyalások után több évre szóló együttműködési szerződést írtak alá. Ebben nem csupán az NDK Történelmi Társulata 1972. évi V. konferenciáján kimunkált magyar társulati küldöttség megbeszélését, s az 1963-as, 1967-es és 1970-es megállapodásokat újították meg, hanem kijelölték a konkrét együttműködés területeit, témáit, módjait is.

A berlini megállapodási tárgyalásokkal majdnem egyidőben járt a Társulat megbízásából Unger Mátyás és Balázs Györgyné Varsóban, s a Lengyel Történelmi Társulat elnökségével való igen szívélyes tárgyalásokról együttműködési tervvel tértek haza, amelyet azóta az Elnökség már jóvá is hagyott. Annak ellenére, hogy a lengyel testvértársulattal korábban nagyon esetleges és gyér kapcsolataink voltak, sikerült igen sokirányú együttműködést kialakítani — többek között könyv-, folyóirat- és információcserében, egymás rendezvényeiről való előzetes tájékoztatásban, s kölcsönös részvételben egymás jelentősnek ítélt akcióiban.

Már jó néhány éve jó és alkotó kapcsolataink alakultak ki a Horvát Történelmi Társulattal és a Vajdasági Történelmi Társulattal. Múlt évben társulatunk képviselője, Diószegi István résztvett a Jugoszláv Történelmi Társulatok Ligájának egyik rendezvényén. A kapcsolatok szívélyességük ellenére azonban alkalmiak voltak, amelyeket — néhány vajdasági tanári rendezvénytől eltekintve — rendszerint nem követett folytatás. Ezt annál inkább sajnálatosnak tekintettük, mert nem működik a két ország tudományos akadémiája között történész vegyes bizottság, így azután a közös történelmi múltra és problematikára vonatkozó kapcsolatok ápolása jórészt a Társulatra hárul. Ezért ez év szeptemberében a Társulat képviseletében Szabolcs Ottó és Incze Miklós Újvidékre utaztak az együttműködés szorosabbá tételének megbeszélésére. A Vajdasági Történelmi Társulat elnöksége igen készségesnek mutatkozott az együttműködés erősítésére, és vállalta a közvetítő szerepét a Magyar Történelmi Társulat és a Jugoszláv Történelmi Társulatok Ligája között. Azt az ésszerű javaslatot tette, — amivel a magyar tárgyaló partnerek egyetértettek, — hogy hozzunk létre egy jugoszláv—magyar együttműködési bizottságot a két társulat, illetve a MTT és a J.T.T.L. között, amelyben mindkét ország társulata egyenlő létszámmal képviselteti magát. Ez a bizottság évente üléseznék, s állapodna meg a következő évi együttműködés témáiban és konkrét módozataiban. Hasonló módon már évek óta sikeres együttműködést folytat a Jugoszláv Történelmi Társulatok Ligája a Szovjetunió és Csehszlovákia történészeivel. A novi-sadi megállapodás szerint a közös javaslatot a Vajdasági Történelmi Társulat elnöke a Liga elnöksége elé, a kint járt delegáció pedig Társulatunk elnöksége elé terjesztette, s ez egyetértett az együttműködésnek ezzel a formájával.

Terveink szerint tovább folytatjuk a baráti szocialista országok társulataival való együttműködési szerződések kidolgozását és megvalósítását. 1976-ban Csehország és

Szlovákia, valamint Bulgária Történelmi Társulatához küldendő delegációk utazási lehetőségeinek biztosítását kértük a Magyar Tudományos Akadémiától. Eddigi tapasztalataink szerint minden ilyen jellegű kezdeményezésünk igen készséges, kedvező fogadtatásra talál, s már kialakultak az együttműködés formáira és módjaira vonatkozó lehetőségek, elképzelések, amelyek többé-kevésbé további külföldi partnereinkkel való tárgyalásokon is adaptálhatók. A szocialista országok történelmi társulataival való további együttműködés lehetősége nyitottnak látszik, s nem a szerződések megkötése, hanem inkább majd a kivitelezés, vállalt kötelezettségeink teljesítése okozhat gondot. Nem látszana célszerűnek e kérdésben egyszerűen az „addig nyújtózkodj, amíg a takaród ér" elvére helyezkedni. Inkább a rövidnek látszó takaró megtoldásának lehetőségeit kell számbavenni és megnövelni. A vállalt kötelezettségek teljesítése ugyanis pénz (forint és valuta), szervezés és adminisztráció kérdése. A szórványos és ad hoc kapcsolatok tartására már kialakult a gyakorlatunk, ezeknek esetenként a financiális feltételeit is meg tudtuk teremteni rendszerint az MTA megértésével és jóvoltából. A sokágú és rendszeresen szervezett kapcsolatok financiális alapjait, adminisztrativ mechanizmusát azonban a jövőben kell megteremtenünk, kialakítanunk. Nemcsak a kapcsolatok tartalma, hanem feltételeinek megszervezése is olyan méretű szervező munkát igényel, amit egymagában egy társulati titkár nem tudhat megoldani. Igaz, ha a könyvek és folyóiratok küldésének, az információk kicserélésének stb. a mechanizmusa kialakul, akkor a hat társulattal való kapcsolatban nem hatszorosa annak, mintha egy társulattal működnénk együtt. Az egyes társulatokkal kapcsolatos nem azonos kölcsönös vállalások, s a konkrét akciók előkészítése azonban így is az eddigi munka megsokszorozódását jelenti.

Mi hát a megoldás? Visszafogni a jól indult nemzetközi kapcsolataink további fejlődését, mélyítését és szélesítését? Véleményünk szerint semmiképpen sem! Arra kell törekednünk, hogy valamennyi európai baráti szocialista ország társulatával alkotó és állandó együttműködés épüljön ki, együttes erőfeszítéssel kíséreljük meg rendezni közös dolgainkat. Célszerűnek látszik tovább erősíteni azokat a szálakat is, amelyek a tőkés országok haladó történészeivel szövődnek, ezért kapcsolatainkat ilyen irányban is szeretnénk tovább fejleszteni. Részben a tőkés országokban működő egyes történelmi társulatok és társaságok útján, részben személyes ismeretségek, kapcsolatok alapján.

Marad tehát törekvéseink és lehetőségeink között ellentmondás. Így amellett, hogy törekvéseinket természetesen a józan ész és a realitások mércéjére kell tenni, elsősorban lehetőségeink növelésének útjait, módjait kell felkutatni, s e téren az eddiginél nagyobb eredményt elérni. A financiális lehetőségek megteremtésére a múlt években kialakult egységes társulati gazdálkodás új távlatokkal kecsegtet, az Üzemtörténeti szakosztály maradványából, rendezvényeink hasznából, s a maradék összegekből segíteni tudunk a külkapcsolatok növekedésével sokasodott financiális gondok legalább részleges megoldásában.

Az utaztatásokhoz és fogadásokhoz a régi bevált financiális és szervezeti keretek megtartása mellett új formákat kell keresni, s az MTA segítsége mellett a jövőben meg kell találnunk annak az útját, hogy ilyen problémáink egy részét is saját forrásainkból oldjuk meg.

Az anyagi nehézségeknél nem kisebbek a szervezésiek és az adminisztrativak sem. Nem halogathatjuk tovább a rendszeres, gyors és pontos információcsere adminisztrativ metódusának a kidolgozását. Mit, hogyan, mikor, mi módon küldünk és hova. Mit, mikor, s miért várunk, sürgetünk, ha nem érkezik meg. Mit, hogyan kihez juttatunk el, hogyan használjuk fel, stb. Ennek a feladatsornak a kidolgozása és működtetése nélkül a szerződésben rögzített sokágú együttműködésnek kevés értelme volna, jórészt merő formasággá válnék. Mindennek kidolgozása a külügyekkel foglalkozó titkár vezetésével a Titkárság apparátusának a dolga, s természetes feladata, amelyet a most kötött szerződések vetettek

fel. Működésében való részvétel azonban már közös feladat, s egy ilyen mechanizmus kialakításakor nagy szükség van a külügyekben jártas szakemberek tanácsaira, segítségére.

9. A Társulat választott testületeinek munkája

Az alapszabály szerint két közgyűlés között a Társulat legmagasabb irányító szerve az Igazgatóválasztmány. Az 1972. évi közgyűlés után azt a kérdést kellett megválaszolni, hogyan értjük ezt az irányító szerepet a Társulat megnövekedett feladatainak körülményei között. Csupán néhány alapvető elvi kérdésben kéri-e az elnökség és a titkárság az igazgatóválasztmány elvi állásfoglalását és döntését, vagy rendszeres segítségét igényli a Társulat előtt álló feladatok folyamatos megoldásához? Mondjuk ki, hogy a vitató és állásfoglaló, viszonylag passzív, vagy a tényfeltáró, vitató s megoldásokat kereső és találó aktívitás legyen-e a jellemző az igazgatóválasztmányi tevékenységre? Egyértelműen és megítélésünk szerint helyesen az az álláspont alakult ki, hogy az igazgatóválasztmány aktív és sokoldalú segítsége nélkül a Társulat nem lehet képes megoldani megnövekedett feladatait. Általában a Társulat vezető szervei, választott vezetői és tagsága minél nagyobb részének aktivitására kell támaszkodni, az igazgatóválasztmánynak pedig a Társulati munka tevékeny részesének kell lennie. Csak egy sokágúan tevékeny, a munkában résztvevő és iránytmutató választmány lehet képes irányítóan hozzájárulni ahhoz a megújuláshoz, amit az egyre bonyolultabbá, sokrétűbbé váló tudományos élet patronálásának és a közéletben való részvetelünknek szükségletei Társulatunktól elvárnak.

Az igazgatóválasztmány tagjainak döntő többsége nemcsak megérti, hanem maga is igényelte feladatának ilyen értelmezését. Jóleső érzéssel számolhatunk be arról, hogy választmányi tagjaink egyetlen esetben sem utasítottak vissza a munkában való részvételre vonatkozó kérést, bármilyen fárasztó vagy kényes feladatról is volt szó. Ez már önmagában is igazolja nemcsak az elvárásokat, hanem az igazgatóválasztmány szerepe növelésének helyességét is.

Az igazgatóválasztmány 1973-ban aktivitásának új munkaformájaként bizottságokat hozott létre a társulati tevékenység legfontosabb területei helyzetének vizsgálatára és továbbfejlesztése szempontjainak kidolgozására. Az igazgatóválasztmány négy bizottságot jelölt ki: a kiadványügyi bizottságot, amelyben Spira György vezetésével H. Balázs Éva, Bassa Endre, Juhász Gyula, Kosáry Domokos, Sinkovits István, Szabad György, Urbán Aladár, Zsilák András működtek közre. A pártolótagsági bizottságot Vass Henrik vezetésével, amelynek tagjai Incze Miklós, Wellmann Imre, Szabolcs Ottó, Szabó Ferenc voltak.

A pályázati Bizottságban Vass Henrik vezetésével Hegyi Klára, Stier Miklós, Tilkovszky Loránt, Tóth Sándor, Unger Mátyás, S. Vincze Edit, Vörös Károly folytatnak igen aktív tevékenységet. A tömegkommunikációs bizottság vezetésére az igazgatóválasztmány először Berend T. Ivánt, majd Ránki Györgyöt kérte fel, tagjai Pamlényi Ervin, Esti Béla, Szabó Ágnes, Hanák Péter voltak.

A beszámoló keretei nem teszik lehetővé az egyes igazgatóválasztmányi bizottságok tevékenységének elemzését, ezért annak a ténynek leszögezése mellett, hogy a Kiadványi, a Pártolótagsági és a Pályázati Bizottságok igen alapos munkát végeztek, feladatukat igen színvonalasan látták el, inkább a vezető testületi munka néhány kérdését szeretnénk felvetni, ezzel az újonnan alkalamazott munkaformával kapcsolatban. Ha a három dolgozó bizottság munkamódszereit, eredményeit nézzük, szembetűnik, hogy amíg pl. a pártolótagsági bizottság egy helyzetfeltáró és javaslattevő anyag elkészítésével és az Igazgatóválasztmány elé tárásával lényegében befejezte tevékenységét, a Pályázati bizottság tevékenysége igen aktívan végighuzódik az utóbbi két év társulati munkájában. A különb-

ség semmiképpen sem a bizottsági munkára vonatkozó értelmezésbeli eltérésből származik. A különbséget a feladat jellegéhez való alkalmazkodásban kell keresni, abban, hogy míg a pártoló tagsági bizottságnak a pártolótagság célját, értelmét, előnyeit és hátrányait, megoldási módszereit, egyszóval elveit és a megoldásra vonatkozó javaslatokat kellett felderíteni, kidolgozni és az igazgatóválasztmány elé tárni, az anyagra épült elfogadott teendők végrehajtása azonban már az elnökség és a titkárság feladata, addig a pályázati ügyekben nem egy egyszeri kérdésfeltárásról van szó, hanem a sok éven permanensen keresztülhúzódó pályázati rendszer tematikus egységének és ugyanakkor megújulása biztosításának, a mozgósítás módjának és mértékének, esetenkénti meghatározásának stb. egész komplexumáról. Úgy látszik tehát, hogy amíg a pártolótagsági bizottság feladatát egy év alatt lényegében bevégezte, tehát feladata egyszerinek tekinthető, a pályázati bizottság feladata permanens, tehát állandó bizottságként kell felfognunk. A kiadvány bizottság pedig munkája folyamatosságára való igény tekintetében a kettő között helyezkedik el, ugyanis széles helyzetfeltárás és javaslattevés után olyan kérdéseket vetett fel, amelyeknek a megoldása huzamosabb időt igényel. Szerencsésnek látszanék azonban, ha kb. 2—3 évenként a bizottság újra megvizsgálná az előrehaladást, a helyzetváltozásból származó új lehetőségeket és feladatokat. Tehát ezt a bizottságot időszakosnak kellene tekintenünk.

Mindebből tehát — amellett, hogy a három igen nagy munkát végzett bizottság munkájában résztvevőknek, különösen vezetőiknek, Vass Henriknek és Spira Györgynek ez úton is szeretnénk megismételni az igazgatóválasztmány köszönetét — néhány következtetés szinte magától adódik.

Egyrészt az, hogy a bizottsági munka, mint az igazgatóválasztmány egyik fontos munkamódszere bevált, s bizton lehet számítani a vezető testület tagjainak — vagy legalább azok egy részének — segítőkész tevékenységére. Másrészt, hogy nem lehet a bizottságokat, módszereiket, tevékenységi formájukat nézve, egyformának tekinteni, rugalmasan alkalmazkodni kell a konkrét feladat jellegéhez. Egyaránt megvan a lehetősége és értelme ad hoc, időszakos és az állandó bizottságok létrehozásának és működtetésének. A megnövekedett és sokágúvá vált társulati munka feltételei is megkövetelik az Igazgatóválasztmány összetételében rejlő szellemi és tevékenységi potenciál felhasználását és kamatoztatását.

A továbbiakban nagyon röviden, szinte egy-egy mondatba sűrítve szeretnénk átfogó képet adni az igazgatóválasztmány tevékenységéről.

Az igazgatóválasztmány 1972. június 20-i ülésén megvitatta a társulati munka továbbfejlesztésének kérdéseire vonatkozó előterjesztést, majd a jelölőbizottság javaslata alapján megválasztotta a Századok szerkesztőbizottságát.

A választmány 1973. március 7-i ülésén megvitatta a Társulat 1972. évi működéséről készített beszámolót s az 1973. évi munkatervet. Az október 2-i ülésen V. M. Turok professzornak — munkásságának méltatása után — Ember Győző nyújtotta át a tiszteleti tagságról szóló oklevelet. Ezután Turok professzor „Az osztrák szociáldemakrata párt nemzetiségi programja" címmel tartott előadást.

Az 1974. január 18-i ülés megvitatta és kiegészítésekkel elfogadta az 1973. évi tevékenységről készített beszámolót és az 1974. évi munkatervet. A választmány részletesen foglalkozott a történettanítás kérdéseivel, majd megvitatta a Kiadványbizottság által készített jelentést a társulati kiadványok helyzetéről. A június 28-i ülés jóváhagyólag tudomásul vette a szakosztályvezetőségek újjáválasztásáról és az 1974. év első felében végzett tevékenységről szóló beszámolót. Az Igazgatóválasztmány ugyanezen ülése megvitatta és kiegészítésekkel elfogadta a Pályázati Bizottság jelentését.

Az igazgatóválasztmány 1974. február 12-i ülése megvitatta és bizonyos módosításokkal elfogadta a Társulat 1974. évi tevékenységéről készített beszámolót és az 1975. évi

munkatervet. Az április 7-i ülésen először a magyar antifasiszta ellenállási mozgalom történetének kutatására meghirdetett pályázat ünnepélyes eredményhirdetésére került sor, majd a pályadíjak kiosztása után a választmány elfogadta a pártolótagság kérdésével foglalkozó bizottság jelentését. A november 3-i ülésen a magyar társadalom struktúráját elemző pályázat ünnepélyes eredményhirdetésére került sor, majd a választmány elfogadta a vándorgyűlés és közgyűlés napirendjét, valamint a kiküldött bizottságok összetételére vonatkozó előterjesztést. Ugyanakkor a választmány jóváhagyólag tudomásul vette a Molnár Erik emlékérem odaítélésére és a Századok szerkesztői tisztségére vonatkozó előterjesztést is, decemberi ülésén pedig megvitatta a közgyűlésre készített főtitkári beszámolót a Társulat utóbbi 3 éves tevékenységéről.

A beszámolási időszakban tovább növekedett az elnökség irányító szerepe Ember Győző vezetésével. Nem csupán az évi munkatervek és beszámolójelentések részletes vitáira került sor, hanem az egyes központi rendezvények technikai, tartalmi és előadói személyi kérdéseinek megbeszélésére és eredményeinek értékelésére, s a pályázati és kiadványügyek megvitatása is többször szerepelt az elnökségi ülés napirendjén.

1974. január 9-i ülésén megvitatta és kiegészítésekkel elfogadta a Társulat 1973. évi tevékenységéről készített beszámolót és az 1974. évi munkatervet. Az Elnökség elfogadta Berend T. Iván főtitkár lemondását, és felkérte Szabolcs Ottó titkárt a főtitkári teendők ellátására. Egyben az elnökség köszönetet mondott Berend T. Ivánnak sok évi eredményes munkájáért. Az elnökség ezután a helytörténeti és üzemtörténeti szakosztály tisztújításának kérdésével foglalkozott. Június 25-i ülésén megvitatta a szakosztályvezetőségek újjáválasztásáról és a januári elnökségi ülés óta végzett munkáról szóló beszámolót. Az Elnökség állást foglalt a Molnár Erik emlékérem odaítélése kérdésében és egyéb személyi ügyekben, majd jóváhagyta a Pályázati Bizottságnak az igazgatóválasztmány ülése elé kerülő jelentését. A december 12-i ülés megvitatta a Társulat 1974. évi működéséről készített beszámoló tervezetét, majd foglalkozott az időszerű kiadvány, pályázati és pártolótagsági ügyekkel.

Az 1975. október 15-i elnökségi ülés megvitatta az 1975. évi rendezvényekről szóló beszámolót, foglalkozott a pályázati ügyekkel, majd állást foglalt az 1975. évi vándorgyűlés és tisztújító közgyűlés előkészítő munkálataival kapcsolatban; végül foglalkozott a Századok szerkesztői tisztsége betöltésének kérdésével.

A beszámolási időszak utolsó ülésén 1975. december 4-én a 3 év munkájáról szóló főtitkári beszámolót vitatta meg.

Az elnökség igen széleskörűen, aktívan és nagy tapasztalatok birtokában látta el feladatát, s fogta át a társulati munka valamennyi területét. S ha az a múltban talán erőteljesebben alkalmazott módszer, hogy az elnökség tagjai a társulati tevékenység egy-egy területével különösen is foglalkoztak, háttérbe is szorult, kialakult helyette az elnökség tagjainak egy másirányú munkamegosztása, amelyben különösen Vass Henrik, Székely György, Benda Kálmán elvi és gyakorlati segítsége jelentett sokat a Társulat tevékenysége szempontjából.

Az 1972. évi tisztújítás jó összetételű titkárságot hozott létre Berend T. Iván vezetésével. S. Vincze Edit tapasztalt, s már a társulati munkában sok érdemet szerzett titkársága mellett Basa Endrével a kiadványügyek hivatásos szakemberét, Szabolcs Ottóval a közvélemény érdeklődésének középpontjába került oktatásügy ismerőjét vonták be a titkársági tevékenységbe. Haraszti Éva a külügyek, Diószegi István a vidéki ügyek titkári teendői ellátását vállalta. Az új titkárság rendkívül nagy ügyszeretettel kezdte meg munkáját, rövidesen kiderült azonban, hogy a már számszerűségében is megnövekedett rendezvények ügyeinek és a pályázatok ügyeinek együttes intézése meghaladja egy titkár energiáit, a könyv- és folyóiratkiadás ügyében tett kezdeményezések megvalósítása pedig gyakran szinte legyőzhetetlen akadályokba ütközik. Ez, ha nem is csökkentette az illetékes

titkárok aktivitását, néha azt kellett érezniük, hogy önfeláldozó munkájuk hatásfoka nincsen arányban a belefektetett nagy energiával és lelkesedéssel. A munkának egy ilyen, az első nagy lendületet mutató időszakában fékezőleg hatott a rendkívül tapasztalt, s rendkívül gyors áttekintéssel rendelkező főtitkár, Berend T. Iván hosszabb külföldi útja, rektori megbízása, majd más akkori halaszthatatlan feladatai miatt Berend T. Iván kénytelen volt úgy dönteni, hogy főtitkári tisztségéről lemond. Az elnökség Szabolcs Ottó megbízásával biztosította a munka folyamatos menetét. Berend T. Iván kiválásával kétszeres veszteség érte a titkárságot — és persze az egész Társulatot; egyrészt tapasztalt irányításról kellett lemondani, másrészt helyére egyik titkár került, akinek munkakörét a titkárság nem tudta egy éven keresztül pótolni. Ez évben végre az utóbbi kérdés Hegyi Klára kooptálásával megoldódott, aki nagy lendülettel és máris látható eredményekkel vette át a központi rendezvények egy részének szervezését és irányítását.

Az ismertetett nehézségek ellenére a titkárság egészében jelentős és eredményes munkát végzett, képes volt a még taxative sem felsorolható, megnövekedett teendők tekintetében a kezdeményező, felterjesztő, megszervező, végrehajtó szerepét ellátni.

S ha egyes kiadványok, különösen a népszerű folyóirat területén nem tudtuk elképzeléseinket megvalósítani, az semmiképpen sem a titkárságon múlott. A kerekasztalbeszélgetések és a felolvasó ülések rendezésére vonatkozó tervünk késése azzal a ténnyel is magyarázható, hogy a titkárság hosszú ideig csonkán, rendezvényfelelős nélkül dolgozott, s egyszerűen nem futotta titkárságunk energiájából ezeknek a rendezvényeknek a megszervezésére. Kevésbé magyarázható a vidéki csoportokkal való kapcsolattartás — különösen a fehér foltok felszámolása területén elért eredményeink — elégtelensége.

Tisztelt Közgyűlés!

Hosszúra nyúlt beszámolónkban a társulati élet sok kérdését érintettük, néhány problémáját felvetettük, kérve a közgyűlés elvi iránymutató segítségét, még több dologról pedig nem is volt alkalmunk szólni. A társulati tevékenység olyan méretűvé és olyan sokszálúvá vált, hogy annak 3 évéről egy beszámoló keretében legfeljebb képet lehet adni, teljességében beszámolni semmiképp. Értékelésünk szerint ez a 3 év újabb eredményeket hozott, a Társulat sikeresen folytatta hagyományos tevékenységét és képes volt újakkal kiegészíteni. Határozottan és egyértelműen megkísérelték a választott vezető szervek — a tagság nagy többségének helyeslésével és segítségével — végrehajtani az 1972. évi közgyűlés „kifeléfordulás" irányába mutató állásfoglalását. Erőnkből azonban inkább tellett nagy akciókra, mint kitartó, szisztematikus aprómunkára. A „Történelem és tömegkommunikáció" nagyszabású rendezvénye megindította a polémiát a kutató történészek és a történelmi közvetítés szakemberei között, s ez jó nyitánya lehetett volna egy szorosabb és szervezetebb együttműködésnek. A tanácskozással megnyílt lehetőségeket azonban csak bizonyos mértékig sikerült aprópénzre váltani, a megkívántnál gyérebben követték az Egerben ígért konkrét eszmecserék, tisztázási és együttműködési tanácskozások, s még kevésbé konkrét eredmények. Az e téren nem lebecsülendő fejlődést ezzel nem nullifikálni akarjuk, hanem csak szembesíteni a nyitány kínálta jóval nagyobb lehetőségeinkkel. A tömegkommunikáció felé történt nyitást tehát most már kevésbé látványosan további konkrét eredményt hozó együttműködéssel kell folytatnunk.

Több eredményt hozott az oktatásügy felé fordulásunk, bár ez sem minden tekintetben váltotta be a hozzáfűzött reményeket. Ami a legdöntőbb: a történelemoktatás korszerűsítési munkálataiba sikerült szerencsésen és alkotóan bekapcsolódnunk. A történelemtanárok gyakorlati tevékenységének segítésében azonban, ami a köztudatformálás mindennapjait jelenti, inkább csak a hagyományos segítési formákra törekedtünk. Úgy

tűnik, ismét a nagy akció és a konkrét megvalósítás folyamatos tevékenysége között tátong valahol űr. Ez pedig felveti a társulati munka jellegének problémáját. Elég-e, ha kérdéseket felszínre hozunk, fórumot teremtünk azok megvitatására, s összehozzuk az illetékeseket, vagy bele kell folynunk a megvalósítás munkálataiba is? Meddig terjed a kompetenciánk, s meddig erkölcsi önigényességünk és felelősségünk? A konkrét dolgok jellegétől függően eddig a gyakorlatban kétféle választ adtunk. A kérdést konkrétan, egyes ügyekkel kapcsolatban lehet vizsgálni. Az oktatásügy korszerűsítése átfogó tartalmi és módszertani munkálatainál gyakorlatilag a tervezés, a kivitelezés és a végrehajtásban való folyamatos közreműködés álláspontjára helyezkedtünk, a tankönyvek, vagy az iskolák és múzeumok kapcsolata kérdésében helyzetelemzésünket és javaslatainkat ajánlások formájában az állami és pártszerveknek adtuk át, elsősorban rájuk bízva a végrehajtás, a megvalósítás ügyét. A tömegkommunikáció kérdésében kezdeményezőként léptünk fel, de erkölcsi kötelességünknek éreztük a további közreműködést is.

Semmiképpen sem lehet sablonizálni, egy metódus prokrusztesz ágyába préselni a társulati munka jellegét, módjait, hiszen ezek sokszerűségében maga a társulati tevékenységnek összetettsége mutatkozik meg. Mégis valamiféleképpen irányokat kell szabnunk, hogy a magunk elé tűzött — s a társadalomtól elvárt — követelmények ne kerüljenek szembe se a célszerűséggel, se a lehetőségeinkkel, ugyanakkor ne hozzanak létre megoldhatatlan lelkiismereti válságot. A megoldások útját keresni kell, egy azonban bizonyosnak látszik: a megnövekedett és sokrétűvé vált munka, a társadalom elvárásainak teljesítése csakis a tagság széles köreinek aktivitására épülhet! S e téren eddig elért eredményeink még közel sincsenek arányban az elvárásokkal. Kétségtelen, hogy a választott szervek aktivitása mellett kialakult — különösen a szakosztályokban, tanári tagozatban és egyes vidéki tagozatokban — egy aktív mag, a társulati munka önkéntes katonái. Azt a tervünket azonban közel sem sikerült megvalósítani, hogy az egyes reszortterületek mintegy aktíva-hálózatát hozzuk létre. Ezt be lehet tudni titkárságunk szervező tevékenysége gyengeségének is, de talán méginkább annak, hogy a gyakorlati munka súlya áttevődött a szakosztályokba, a csoportokba, ill. a tagozatokba, ezeken a területeken van tehát az aktivizáló vonzerő. Ha ez így van, ennek kell levonni a következményeit. Ma már rendezvényterveink kiterjesztésének nem anyagi akadályai vannak, mióta megvalósult a Társulat közös gazdálkodása, s az üzemtörténeti maradék összegeit ott használjuk fel, ahol arra épp szükség van, s már tudunk jelentős anyagi hasznot hozó rendezvényt is szervezni; történetünkben először elértük, hogy a Magyar Tudományos Akadémia nekünk nyújtott jelentős, a Társulatot fenntartó anyagi támogatásán túl, nem kell póthiteleket kérnünk meghívók nyomására, anyagok kiadására stb. Ha valami nem valósul meg, az most már egyetlen esetben sem a meghívó kinyomási költségének hiánya, a sokszorosítás pénzügyi fedezetlensége miatt van, okát másban kell keresni. Szervezési kapacitásunkban, munkamódszerünkben, abban, hogy a választott tisztikar és a csupán két személyből álló apparátus nincs mindig arányban a magunk elé tűzött feladatokkal. S ha a jóakarat, ügybuzgalom nem segít, akkor vagy szárnyaló tervezésünket kell megnyírbálni, vagy szervezési és adminisztrációs lehetőségeinket növelni.

Az lenne szerencsés, ha az utóbbi megoldást választhatnánk.

Persze, ez nem homályosítja el azt a tényt, hogy javítanunk kell szervezeti tevékenységünkön, s apparátusunk működésében egyre égetőbbé válik egy belső munkát tisztázó és koordináló ügyrend megtárgyalása és elfogadása, amelynek tervezetét már Ember Győző elnök igen gondos munkával elkészítette.

Elért eredményeink szempontjából rendkívüli jelentősége volt számos állami és társadalmi szerv segítségének, velünk való készséges és sikeres együttműködésének. Kötelességünk megmondani, hogy minden igényelt támogatást megkaptunk a Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományi Osztályától és szemé-

lyesen is annak elnökétől, Mátrai László akadémikustól és tudományos titkárától, Stier Miklóstól. Az MTA gazdasági és pénzügyi szervei megértésére is bizton számíthatunk. Csak fokozódott és szorosabbá vált hagyományos, jó együttműködésünk a Hazafias Népfront Országos Tanácsával, a TIT történelmi szakosztályával, az Országos Pedagógiai Intézettel, a Fővárosi Pedagógiai Intézettel, a SzOT-tal. Új, sikeres együttműködő partnerünk volt a Magyar Pedagógiai Társaság, amelyet közös akciónk sikere is igazolt. Jelentős segítséget kaptunk a Párttörténeti Intézettől, az MTA Történettudományi Intézetétől, hogy csak a legjelentősebb intézmény-partnereinket említsük. Természetesen a társulati munkában nem intézményesen, de kiemelkedő mértékben résztvevők között sok egyetemi és főiskolai, közép- és általános iskolai oktató, levéltáros, könyvtáros, múzeumi munkatárs van. Soknak közülük oroszlánrészük volt egy-egy akció sikerében.

Nagyon tevékeny három évet zártunk le, s nem kisebb feladatokat hozó újabb ciklus kezdődik. Sok munkálatot kezdtünk el, s még többnek a szükségességét érezzük. Kialakult a jövő két év vándorgyűlésének témája s első koncepciója. A történelem szerepét a közgondolkodásban vizsgálná az egyik, történelemtudományi és történelemtanítási historiográfiai jellegű lenne a másik. Elkészültek a nagyszabású Rákóczi-ünnepségek valamint a Mohácsi csata 450. évfordulója alkalmából rendezendő tudományos ülésszak tervei. 1976 júliusára 250—300 személy részvételére számító Történelemtanárok Nyári Akadémiáját készítettük elő Keszthelyen, tematikája a történelmi studiumok összekötő szálai köré és a történelemtanítás korszerűsítésének rövid távú kérdései köré koncentrálódik. A történelemtanítás és múzeum ez évi konferenciáját a jövő esztendőben követné a történelemtanítás és levéltár témájú országos tanácskozás. Kész terveink vannak a kerekasztal-beszélgetések folytatására, a tömegkommunikációs együttműködés további kiszélesítésére, a külkapcsolatok még gazdagabbá tételére, a pályázatok további folytatására, s mondhatni a társulati munka minden területére. Ezek megvalósítása azonban már az újonnan választandó vezetőségre vár. Eddigi tapasztalataink szerint az 1972. évi közgyűlésen kialakított irányvonal a gyakorlatban jónak bizonyult, s a tudományos tevékenység segítése és a köztudatformálás felé fordulás nem egymásnak ellentmondó tendencia, hanem két egymást feltételező és segítő oldala a Társulat társadalmi funkciójából adódó tevékenységének. Ezért, amikor azt javasoljuk, hogy a közgyűlés erősítse meg a Berend T. Iván által megfogalmazott és 1972-ben az akkori közgyűlésen elfogadott irányvonalat, a választott tisztikar, mivel mandátuma lejárt, megköszöni a közgyűlés három évvel ezelőtt előlegezett bizalmát, a tagság mindenkori segítségét és kéri felmentését.

II.

Főtitkári kiegészítések a beszámolóhoz

Tisztelt Közgyűlés!

Az a tisztemből következő feladatom, hogy az Igazgatóválasztmány megbízásából és nevében a Magyar Történelmi Társulat utóbbi három évi tevékenységéről beszámoljak. Az 1972. évi közgyűlés óta eltelt három esztendőben munkásságunk olyan nagy mértékben növekedett meg, s vált sokrétűvé, hogy annak csupán taxatív felsorolása is áttörné egy beszámoló időkereteit. A puszta következtetések tények nélkül pedig nagyon csonkák,

kevéssé szolgálhatják a vita alapját. Úgy éreztük, hogy sem a következtetések az azok alapját képező konkrétumok nélkül, sem a történtek felsorolása a belőlük levont következtetések nélkül nem elégíthetné ki a közgyűlésen résztvevők jogos igényeit. Ezért az Igazgatóválasztmány ülésén megvitatott teljes beszámolót közreadtuk. Az a tény, hogy ez az anyag, amely tételesen is elszámol a 3 év alatt végzett munkával, s az egyes területek tevékenységének ismertetése után igyekszik levonni a következtetéseket, minden jelenlevő tagtársunk kezében van, felment engem attól az előadónak és hallgatónak egyaránt terhes feladattól, hogy a teljes beszámoló szövegét elmondjam, illetve megismételjem a leírtakat. Ezért a tények tételes felsorolása helyett csak néhány, az Igazgatóválasztmány megítélése szerint legfontosabbnak ítélt olyan kérdésről szólnék, amelyek megvitatást és döntést igényelnek. Ezek azonban minden esetben az írásban közreadott beszámoló adatai elemzésére támaszkodnak, tehát az írott beszámoló figyelemmel kísérésével mindenki megítélheti, hogy valóságos kérdésekről szólunk-e, és hogy milyen tényekből, s helyesen vontuk-e le a következtetéseket.

Természetesen a Közgyűléstől várjuk az állásfoglalást a Társulat jövendő tevékenysége irányaira vonatkozólag. Azzal, hogy határozati javaslat tervezetet adtunk közre, nem a vitának akarunk elébevágni, hanem csupán praktikus segítséget szeretnénk nyújtani az eldöntendő kérdések kiválasztásához. Hiszen a megválasztandó új vezetőség a következő három esztendőben tevékenysége vezérfonalának a Közgyűlés iránymutatását köteles tekinteni. Ahogyan így tette ezt a Társulat jelenlegi választott tisztikara is, amikor figyelmét elsősorban az 1972. évi közgyűlésen meghirdetett s elfogadott közéletiség, a köztudatformálásban való hatékony részvétel felé fordította, erre igyekezett összpontosítani erőit és erőfeszítéseit. Ennek a feladatnak vetettük alá a Társulat szervezetének reorganizálását; a szakosztályok vezetőségeinek újraválasztását, újabb vidéki csoportok létrehozását, az Igazgatóválasztmány segítségének fokozott igenlését, sajátmagából létrehozott bizottságok formájában, s kíséreltük meg a társulati munkába eddig kevésbé bevont rétegek s kollégák aktivizálását. E cél érdekébe állítottuk a Társulatnak a feladatokhoz mérten igen kis apparátusát, hoztuk létre az egységes centralizált financiális gazdálkodást. S ami mindezeknél fontosabb, ennek szolgálatába állítottuk rendezvényprogramunkat, kiadványainkat és egész tartalmi tevékenységünket.

1972-ben az volt számunkra a főkérdés, hogy sikerül-e olyan programot összeállítanunk és megvalósítanunk, amely egyrészt eleve feltételezi és megvalósítja a történészek legkülönbözőbb, valamennyi rétegének összefogását, másrészt az oktatók és a történelem kommunikálásának legkülönbözőbb területein résztvevő kollégák együttműködését a köztudat formálásában való, az eddiginél aktívabb és hathatósabb részvételük érdekében. Be tudunk-e kerülni ily módon minden, a korábbinál nagyobb mértékben az ország közéletének a vérkeringésébe, olyan történelmi-történész közügyek napirendre tűzésével, amelyek nem tartoznak egy-egy tudományos intézet, felsőoktatási intézmény, levéltár, könyvtár vagy más tudományos és közművelődési szervezet egyedüli konpetenciájába, a vele való foglalkozás azonban a történészek ügye, s egyben közérdek. Ki tudjuk-e szélesíteni és bővíteni a Társulat tevékenységi és hatókörét új, a közélet szempontjából fontos területekre anélkül, hogy csorbítanánk igen nagy hagyományokkal rendelkező fontos tevékenységüket.

A kérdés ilyen jellegű feltevésekor természetesnek tűnt a válasz; a szigorúan tudományos műhely-jellegű közélet mellett egyre nagyobb figyelmet kell fordítanunk a köztudatformálás legközvetlenebb és legszélesebbkörű területeire; a történelmi publicisztika, a tömegkommunikáció alatt összefogható közvetítési formák és módok (rádió, TV, film) a népszerűsítés legkülönbözőbb formái és a történeti érdeklődés és gondolkodás alapjait országosan megteremteni hivatott történelemoktatásra. Annál inkább, mert mindez önmagában és külön-külön is megérdemelte a figyelmet, olyan kérdéseket rejtett magá-

ban, amelyeket csak az ott dolgozó kollégáink és a szélesebb történész társadalom összefogása oldhat meg. Mindennek tudatában s e cél szolgálatának szenteltük 1973. évi vándorgyűlésünket, amely a történelem és a tömegkommunikáció kérdéseit vitatta, ahol televíziós és rádiós történészek, oktatók, kutatók, újságírók, filmszakemberek kezdték meg az eszmecserét és az együttműködés kialakítását. Az Igazgatóválasztmány 1974 januári ülése után, ahol drámai erővel tört felszínre a történelemoktatás jövője iránti aggodalom és felelősségvállalásos cselekvés igénye, az oktatás felé fordultunk. 1974. évi vándorgyűlésünkön tanárok és tudósok vitatták meg a tankönyvírás gondjait, a tegnapi, 1975. évi vándorgyűlés pedig a történelemoktatás és tudomány kapcsolatát és az oktatás jövendő útját volt hivatva tisztázni. A nagyszabású rendezvényeken túl a mindennapi munkával is részt kértünk és vállaltunk a széles értelemben vett közélet gondjaiban, igen aktív tevékenységet folytattunk a közoktatás továbbfejlesztését célzó bizottságokban és munkálatokban, részt vettünk tervek kidolgozásában, megvitatásában, véleményezésében, anyagok elkészítésében. A köztudatformálásban való aktívabb részvételünk érdekében megszerveztük a legfontosabb nyilvános vitáink és szemléletformáló rendezvényeink közreadását, a történelem és a tömegkommunikáció címet viselő Országos Történész Vándorgyűlés anyaga jegyzőkönyvszerűen megjelent, bővített, tudományos igénnyel kiművelt változata pedig már az Akadémiai Kiadónál van. A Történelemtanárok 1974. évi Nyári Akadémiájának teljes anyaga napvilágot látott, rendszeresen jelennek meg a H. Balázs Éva által szerkesztett népszerű sorozatok, végre megjelentek új, népszerű sorozatunk, a Történelemformáló Napok első, s máris nagy sikert aratott kötetei, ide számíthatjuk nem egy üzemtörténeti kötetünket, s kísérletet tettünk népszerű folyóirat kiadásának megszervezésére, itt azonban sajnos egyelőre áttörhetetlen falakba ütköztünk.

Anélkül, hogy a közreadott anyagban taxatíve is felsorolva található tevékenységünkből most példaként többet idéznék, inkább arról szólok, hogy a közügyek felé való fokozott — s ne hallgassuk el, nem lebecsülendő eredményeket hozó — fordulás milyen problémákat hozott felszínre, s milyen állásfoglalásokra, döntésekre késztetett és késztet bennünket.

Amilyen mértékben kifelé fordultunk a szellemi közélet, a köztudatformálás felé, annyira megindult az áramlás a Társulatba. Az áramlás irányát pedig az határozza meg, hogy milyen kérdésekkel foglalkoztunk. A Társulat tagsága három év alatt több mint harmadával megnőtt. 1972-ben taglétszámunk 883 volt, jelenleg pedig 1141. (Az írásban kiadott referátumban még csak 1121 szerepel, azóta húsz új belépés volt.) Korábbi határozatunknak megfelelően semmiféle tagtoborzást nem folytattunk, a taglétszám növekedését tehát egyértelműen vonzókörünk növekedésének kell betudnunk. Az új tagok között legnagyobb számban tanárok vannak, legnagyobb arányban pedig múzeológusok, könyvtárosok, MSzMP oktatási igazgatóságainak történészei, s a tömegkommunikációban dolgozó kollégáink. A növekedés nemcsak a szakmai, munkaterületi arányokat változtatta meg, hanem a budapestiek túlsúlyát is. Ma már, ha nincsen is az ország minden területi egységében működő csoportunk, tagságunknak mintegy fele az ország különböző részeiről kerül ki.

Mindez azt mutatja, hogy a Társulat hatóköre lényegesen kiszélesedett, programunknak, tevékenységünk új irányvonalának kedvező visszhangja volt. S ha vannak is még fehér foltok, ahová nem jut el tevékenységünk, messze van már az az idő, amikor a Társulatnak a helyét kellett keresni az ország közéletében, sőt voltak, akik létének szükségszerűségét kérdőjelezték meg a tudományszervezés és a modern közélet új körülményei között. Az érdeklődés az utóbbi években határozottan s nem csupán a taglétszámon kimutathatóan megnövekedett, hiszen rendezvényeinken nemcsak tagjaink, hanem nagyszámú érdeklődő is résztvett. Sőt egy-egy sikeres rendezvény után épp ezek közül léptek be számosan tagjaink sorába, s még többen beléptek volna, ha helyben kaphatnának belépési

nyilatkozatot, s nem alkalmazzuk a belépés mai, kissé bizony nehézkes rendszerét. Úgy gondoljuk, hogy ezen azonban a jövőben se könnyítsünk, tagtoborzás és rendezvényeken való tömeges beléptetés helyett adjuk meg a belépés és a tagság rangját, de a spontaneitás meghagyása mellett törekedjünk bizonyos irányítottságra, tervszerűségre.

Természetesen nem a belépések számszerű, vagy valamiféle oktrojált irányításával, hanem bizonyos törekvések érzékeltetésével. Mérjük fel területi és szakmai fehér foltjainkat, elsősorban a közéletbe való hatékony tevékenységünk feltételei szempontjából, s igyekezzünk munkánkba bekapcsolni azokat, az ország legkülönbözőbb pontjain dolgozó kollégáinkat is, akik eddig kiestek hatókörünkből. Keressünk kapcsolatot a 30 éven aluli generációval, amely csak szórványosan vesz részt rendezvényeinken, s alig fordul elő tagságunk sorában. Folytassuk és növeljük az együttműködési készséget a tömegkommunikáció munkatársaival. A belépéseket tehát a jövőben is a spontaneitásra bíznánk, s nem folytatnánk tagtoborzási kampányokat vagy csoportos beléptetéseket, de tervszerűen és tudatosan törekednénk társulatunk hatóköre és közéleti szereplése szempontjából való tagösszetétel szélesítésre, egyes rétegek nagyobb mérvű bevonására, elsősorban programpolitikánkon és gyakorlati tevékenységünkön keresztül.

A különböző, szélesebb érdeklődésre számottartó programjaink iránti érdeklődés azt a kérdést is előtérbe hozza, hogy — egyes külföldi történelmi társulatok mintájára — szélesre tárjuk-e kapuinkat a történelem iránt érdeklődő nem történelem képzettségűek és nem történelemmel foglalkozók előtt, vagy maradjon meg a Társulat a történelem minden rendű és rangú szakemberei átfogó társadalmi szervének. A Társulat jelenleg a történészek egyetlen átfogó és a történészvilág minden szféráját egyesítő szervezete, s véleményünk szerint ennek is kell maradnia a jövőben is. S amennyire gondosan ügyelni kell arra, hogy a történelemmel foglalkozók minden szakmai csoportja, a történelem és rokonterületei valamennyi ágazata, a történetírói korszak, téma, irányultság minden árnyalata együttese legyen a Társulat, annyira nem lenne szerencsés feloldódni az érdeklődő dilettánsok áradatában. Ez persze nem jelenti azt, hogy egy-egy, a kapuinkon dörömbölő érdeklődőt nem engedünk be, de a Társulat a legszélesebb értelemben vett történészvilág átfogó szervezete.

A taglétszám növekedése s a Társulat megnövekedett feladataihoz való szervezeti struktúrálódása, a szakosztály, tagozat, csoportmunka növekedése és nagymértékű önállósodása egyre erőteljesebben felveti a „hogyan tovább" kérdését a szervezettség területében. Ez pedig végeredményben a Társulat össztevékenységének az irányát érinti, hiszen folyamatban levő tendenciákról van szó. Ha elfogadjuk és megerősítjük a Társulat közéletiségének, a köztudatformálásban való erőteljes részvételének helyes — s csak megerősíthető — politikáját, akkor a megindult tendenciák tovább fognak folytatódni.

Amíg nem is olyan nagyon régen, a közéletben való viszonylag csekély részvételünk miatt, a Társulat előtt a mai élet sodrától való eltávolodás veszélye lebegett, addig ma már, épp a közéletiség növekedése miatt az önmagában belüli atomizálódás tendenciájával kell szembenéznünk. Arról van ugyanis szó, hogy a sokrétűvé vált tagság sokrétű, sokfajta igényét kell kielégítenünk, a nagy eredményeken túl a mindennapi tevékenység súlya áttevődött a szakosztályokba, a tagozatba, csoportokba. Ez már pusztán a nagy létszám miatt is érthető, de a sajátos érdeklődési területek is ezt a munkamódszert vonzzák, az üzemtörténész és a tankönyvíró, vagy azzal dolgozó tanár gondja nem azonos. De ilyen létszám és feladatok mellett nem is lehetne centralizáltan működtetni a Társulat organizmusát. Ezért helyes és fontos a gyakorlati munkatevékenység zömét a Társulat egyes részlegeire hárítani, növelni a szakosztályok, tagozat és csoportok lehetőségeit és önállóságát. Nagy mértékben támaszkodni kell az egyes részlegek választott vezetőségei irányító, szervező és ellenőrző tevékenységére. Mindenképpen érdemileg erősíteni kell tehát a decentralizált egységeket. Ugyanakkor figyelembe venni, hogy ezek a decentralizált egységek az önmagában is egységes, s egy cél szolgálatában összefogott és egységes politikát kép-

viselő és a cél megvalósítására szervezett Társulat részlegei, a munkamegosztásában meghatározott részei. Egyszerre kell tehát fokozni a részlegek önállóságát s a Társulat célirányos eszmei, tevékenységi és szervezeti egységét. A növekvő decentralizálás, csak serényebb gyakorlati tevékenységét, jobb és hatékonyabb munkamegosztást jelent, s semmiképpen nem vezethet a Társulaton belüli atomizálódáshoz. Ez pedig nem egyszerűen szervezeti kérdés, hanem a Társulat céltudatossága és hatékonysága legautonómabb problémája.

A kifelé fordulás iránya az elmúlt közgyűlés után figyelmünket a műhelymunkáról az eddig viszonylag elhanyagoltabb terület, a tömegigényű népszerűsítés és oktatás felé irányította. Folytatni akartuk, sőt bővíteni szerettük volna a szűkebb értelemben szakmai, műhely jellegű tevékenységet is, de erőnkből nem tellett egyszerre mindenre, ezért a Közgyűlés határozata értelmében a kifeléfordulás került előtérbe. E téren elért nem lebecsülendő, s nem túlbecsülhető eredményeink mellett kezdett háttérbe szorulni a kutatói közéletben való részvételünk. Amíg nagy kifeléfordulási akcióink sikeresen valósultak meg, kutatói műhelyprogramjaink egy részének megszervezésére már nem maradt erőnk. S ha az az utóbbi évben új, aktív rendezvénytitkár kooptálásával sokat javult is, két elvi döntésre váró kérdést is felvet: munkánk belső arányainak, s a végrehajtók, a szervezők körének a kérdését. Sőt ezek mellett felveti a nagy akciók és az azokat követő megvalósító tevékenység kérdéseit is. Mi úgy gondoltuk ugyanis, hogy a kifelé fordulást nagyszabású, jelentős tömegeket érdeklő és megmozgató rendezvényekkel kell megkezdeni, amely a kérdések nyilvánosságra hozatala s nyilvános megvitatása mellett összehozza az illetékes feleket, s megteremti az együttműködés elvi és gyakorlati feltételeit. Ez után következik majd az így létrehozott alapokon, elveken, személyi kontaktusokon nyugvó, most már folyamatos tevékenység. Ez a tevékenység azonban csak részben folytatódott tovább a felek összehozásában rejlő spontaneitás erején nyugodólag, a holtpontokon való továbbjutáshoz szervezési segítségre lett volna szükség. A nagy akciókra még tellett erőinkből, az azt követő állandósuló konkrét gyakorlati tevékenységre már kevésbé. Pedig egyik épp olyan fontos, mint a másik. Azonban nem csodálandó, hogy csak a nagy akciókat tudtuk sikerre vinni, a megvalósításban már viszonylag kisebb szerepet vállaltunk. Ez abból származott, hogy a gyakorlati szervező tevékenységünk súlya a titkárság tagjain, s a legaktívabb alelnökökön és más választott tisztségviselőkön, szekcióelnökön, tagozati, meg csoportelnökön, elnökhelyetteseken, titkárokon nyugodott, szervező tevékenységünk a tagságnak csak igen szűk körére támaszkodott. Nagy rendezvényeket lehet néhány szakember önzetlen, s mondhatni önfeláldozó lelkesedésére építeni, folyamatos, kitartó állandó „aprómunkát" azonban csak a tagság széles rétegének aktivitására. Társulati tevékenységünknek ez az egyik legnehezebb pontja: egy kisebbség aktivitása mellett a nagy többség, a csupán résztvevők passzivitása. Ezt már a korábbi választás után is érzékeltük, s tervet dolgoztunk ki a tevők körének szélesítésére. S hogy mennyire reális tervek voltak ezek, azt mi sem bizonyítja jobban, mint a múlt közgyűlés után létrejött igazgatóválasztmányi bizottsági munka sikere. Ez is arra mutat, hogy szélesíteni kell a Társulat gyakorlati tevékenységében munkálkodók körét, tehát ilyen szempontból is kifelé nyitást kell végrehajtanunk. S hogy erre a lehetőségek milyen tágak, ezt többek között mutatja azoknak a rendezvényeknek az átütő sikere, amelyeket a múltban igen szűkkörűnek véltünk. Itt jutunk el a harmadik kérdéshez, tevékenységünk belső összetevőihez.

A múlt esztendőkben nagy feladataink közepette nem tellett erőnkből a tervezett felolvasó ülések és szakmai kerekasztal-beszélgetések megszervezésére. Azzal vigasztaltuk magunkat, hogy ezek bármennyire fontosak, lényegesen szűkebb kört érdekelnek és mozgatnak meg, mint a szélesebb közönség számára tartott programjaink. S amikor ez évben legrangosabb rendezvényünkként Ember Győző, Pach Zsigmond Pál és Székely György egy-egy felolvasóülést tartottak, az érdeklődés mértéke bizony felülmúlta nem egy

várostörténeti konferenciánk, vagy más szélesebb tömegeket megmozgató rendezvényünket, amikor pedig épp a múlt héten Deák Ferenc halálának 100. évfordulója alkalmából kerekasztal-beszélgetést rendeztünk Hanák Péter, Szabad György, Varga János, Sándor Pál és Sarlós Béla vezetésével, a Kossuth Klub összenyitott földszinti termeibe nem fértek be az érdeklődők, a késő esti órákba nyúló vitát pedig szinte erőszakkal kellett befejezni. Minderről csak azért szóltam, mert ez is arra mutat, hogy a történész közéletet műhely-jellegű programokkal is meg lehet mozgatni, s e műhelyműködésünk, mint a szélesebb közéleti tevékenység nélkülözhetetlen alapja sem lebecsülendő. Ezért épp a széles értelemben vett köztudatformálás igénye miatt is meg kell találnunk a helyes arányokat a szűkebb és a szélesebb értelemben vett szakmai programok között. A Társulatnak a kifelé nyitás politikájának további folytatása mellett nagyobb figyelmet kell szentelni a történész belső közéletre is.

A közéletben való nagyobb részvétel a velük szembeni igényekben is akkumulálódik. Most már nem csupán mi keressük a működési területeket s a partnereket, hanem egyre nagyobb mértékben minket keresnek, üzemek, vidéki városok, közületek és társadalmi szervek. Közös rendezvényekre, munkák megírására vagy véleményezésére, tervek, javaslatok elbírálására, részvételre valami munkában, s így sorolhatnám tovább. Gyakran jelentős anyagi áldozatra készen sürgetik döntésünket. Ezt lehetetlen nem a Társulat közéleti helye meglétének, szükségességének és tekintély erősödésének, vagy legalábbis ismertebbé válásaként értékelni, s nem örömmel fogadni. Mi készségesen együttműködünk mindenkivel, aki a közös ügyet, a történelem köztudatformálását szolgálja. Sőt a közéletben való részvételünk feltételezi ezeket az együttműködéseket, amelyek közül jelentőségében kiemelkedik a SzOT-tal, a Hazafias Népfront-tal, a TIT-tel, a Magyar Pedagógiai Társasággal, az OPI-val való szoros kontaktus, amely gyakran közös programokban is realizálódik. Olyannyira, hogy már többször felmerült a Társulat önállóságának a féltése; az a kérdés, milyen mértékben önállóan, s mennyire közösen. Azt hiszem, ennek a kérdésnek a józan ész és a praktikus szempontok szabnak határt. Közösen akkor, ha az együttes munkálkodástól többet várhatunk a cél elérése érdekében, mint a Társulat egyedi erejéből, s egyedül akkor, ha olyan feladatról van szó, amit önerőnkből is hiánytalanul meg tudunk oldani. A Társulatnak gondosan kell ápolni kialakult kapcsolatait, s tovább kell fejleszteni célkitűzésüknek megfelelő irányba. Bármennyi közös programunk van más szervekkel, az nem csorbítja a Társulat önállóságát, s nem kelti az önállótlanság látszatát, hanem épp ellenkezőleg, a közéleti összefogást demonstrálja. Épp azt, aminek fontosságát az MSzMP KB. Közművelődési határozata is aláhúzza. Ugyanakkor természetesen semmiféle formális, látszatszempont szerint sem szükséges társszerveket keresnünk ahhoz, amit önerőnkből is hiánytalanul meg tudunk oldani.

A dolog ilyen jellegű felfogása azonban még nem ad választ a megoldásokra. Arra, hogy a közösen, vagy nem közösen felvetődött kérdéseket milyen módon kívánjuk megoldani. A Társulat elsősorban problémafeltáró, tudományos társaság-e, amely szellemiségével hat, vagy komoly feladatai vannak-e gyakorlati megoldásokban is. Ez a meditáció, ha nem ilyen mereven, de lényegét tekintve így vetődik fel a nagy, kérdéseket tisztázó, kérdéseket közzétevő, s folytatás nélkül maradó egyes rendezvényeinkben, a könyvkiadásnál; hogy kiadjuk és kiadassunk, vagy kiadókat inspiráljunk? A válasz pedig meggyőződésünk szerint csakis az lehet, hogy a Társulatnak szellemiségével hatnia kell az egész magyar kulturális életre, ugyanakkor azonban nem mondhat le a gyakorlati kivitelező, a megvalósító szerepéről sem. A szellemi megvalósítást egybe kell kötnie a gyakorlati megvalósítással, különösen azokon a területeken, ahol ezt más nem teszi meg helyettünk, s ahol működésünk már eddig is sikeresnek bizonyult. Nem lehet tehát ezt a kérdést sem mereven eldönteni. Vannak olyan rendezvényeink, pl. a már említett Deák-vita, ahol a szellemi hatás spontaneitására kell bíznunk a továbbiakat. A Történelemtanítás és Múzeum konferencián

vagy a Történelemírás és tankönyvírás vándorgyűlésen „Ajánlások" formájában foglaltuk össze mondandónkat, s elküldtük az illetékes kulturális, állami és pártszerveknek megvalósítási javaslatként. Ezeknek nagy visszhangja volt, s pl. múzeumi ügyben állami akcióterv alapjául szolgált, sőt inspirációnak tekintik egy leendő múzeumi törvényhez. Más területeken pl. a tömegkommunikáció-konferencia után megvalósításban való konkrét részvétel igénye hárul ránk. A könyvkiadásban ugyanez a helyzet. Kiadványok megjelentetésére hívjuk fel a figyelmet, kiadási témákat és irányokat inspirálunk, máskor, mint pl. a Tankönyvkiadó nagysikerű Történelemtudomány-Történelemtanítás c. sorozatánál javaslattevő, programadó, közreműködő szerepünk van. Ugyanakkor nagy forrássorozatainknál épp úgy, mint igen fontos népszerű sorozatainknál tovább is vállalnunk kell a gazda szerepét.

A sokágúvá vált és megnövekedett munka sok más kérdést is felvet, amelyek közül itt csupán néhány legátfogóbbnak véltet emeltem ki. Ezeket és másokat bővebben az írásbeli beszámoló tartalmazza. Ezzel a beszámolóval a Társulat 1972-ben választott tisztikara befejezte munkáját, s amikor most köszönetet mondok mindazoknak, akik segítettek bennünket feladatunk teljesítésében, kérem a tisztelt Közgyűlést a jelenlegi választott vezetőknek adjon felmentést tisztségük alól. Egyben megismétlem azt a kérésünket is, hogy a jövő érdekében a Közgyűlés erősítse meg a Társulat 1972-ben kijelölt és elfogadott irányvonalát.

III.

A Századok 1972—1975. évi munkájáról

Tisztelt Közgyűlés!

Engedjék meg, hogy az elhangzott beszámolóhoz kapcsolódva rövid tájékoztatást nyújtsak a társulati munka egyik szektoráról, a Társulat folyóiratának tevékenységéről.

Noha számomra is világos, hogy ezzel kapcsolatban a számszerű adatok önmagukban véve keveset mondanak, mégis bevezetésül — pusztán az emlékeztetés kedvéért — utalnék arra: az 1972 évi márciusi közgyűlés óta a Századoknak 24 száma jelent meg, (2 szám még nyomdában van) 19 kötetben, hozzávetőlegesen 5.500 oldalon. Kissé még mindig az adatoknál időzve: az említett kötetekben összesen 47 nagyobb tanulmány és 52 közlemény látott napvilágot, a többi rovatban rendszeresen megjelenő egyéb írásokon kívül.

Folyóiratunk tevékenységére és ezzel együtt történetírásunk fejlődésére, a kutatók érdeklődési irányára rávilágít ennek a csaknem 100 — pontosan 99 — tanulmánynak és közleménynek bizonyos szempontokból történő vizsgálata, csoportosítása is. Így pl. ha a tanulmányok és közlemények tárgyát vesszük figyelembe, s ha ezeket a munkákat a történettudományi kutatás nagy ágazatai szerint választjuk szét, úgy találjuk, hogy közülük 44 a klasszikusnak számító politikai történetre esik, 29 munka a gazdaság- és társadalomtörténet köréből meritette tárgyát, 26 pedig az eszmetörténet, kultúrtörténet, historiográfia területéről. Egy más szempont szerint való csoportosítás esetén az adatok azt mutatják, hogy 43 munka kifejezetten magyar történeti problémákkal foglalkozik, 29 tanulmány tisztán egyetemes történeti jellegű, — pontosabban más országok történetének egyes kérdéseit tárgyalja, — 27 pedig a magyar és más népek kapcsolatainak történetét elemzi, — noha egyáltalán nem a régi „kapcsolattörténet" értelmében. Végül a kronológiai szempontot alkalmazva: 45 tanulmány feudális kori témával foglalkozik, 44 pedig az 1848-tól 1945-ig terjedő százéves periódus történetével. 10 tanulmány és közlemény tárgya a kortörténet, azaz az 1945 utáni háromévtizedes periódus.

Mielőtt ezeknek az adatoknak az értelmezésébe bocsátkoznék, röviden megemlíteném folyóiratunk egyéb rovatait, munkaterületeit is. Így a Vita-rovatot, amelyet ebben az időben az érdekesebb doktori disszertációk vitáiról szóló beszámolók élénkítettek meg, valamint az ún. vácrátóti vitáról készült érdemleges, dokumentális értékű közlemény. A rovatok eddigi merev kereteit ebben a periódusban kissé fellazítottuk s többféle elnevezés, — A történelemoktatás kérdései; Történetoktatás, történészképzés, tudományos utánpótlás; Elméleti és módszertani kérdések; Beszámoló stb. címek — alatt jelentek meg írások a középiskolai és egyetemi oktatásról, valamint történetelméleti és módszertani kérdésekről. Ez utóbbiak sorából kiemelném Barg, Jerofejev és Narocsnyickij szovjet professzorok elméleti, historiográfiai tanulmányait, amelyek sokat nyújtottak a mai polgári történetírás korszerű bírálatához, marxista kritikájához. Rendszeresen, de nem egyszer nagy késésekkel, ismertette az elmúlt négy év folyamán is a Századok a Magyarországon és külföldön megjelent történeti munkákat: évenként kb. 100—120 kötet recenzeálására került sor. Az ismertetett kötetek számának fokozatos emelkedése mögött azonban a tartalom szinvonalának csak lassúbb javulása figyelhető meg. Célkitüzéseinknek megfelelően emelkedett azonban egyrészt a vidéki városokban, községekben megjelent munkákról készült recenziók száma, másrészt azoknak a fiatal történetkutatóknak a száma, akik ebben a rovatban közreműködtek. Ha szabad idéznem néhány nyilvánosan is elhangzott véleményt, általában véve érdeklődést keltettek a Külföldi folyóiratszemle cikkei; ezek a rövid ismertetések szintén nagyobbrészben fiatal kutatók szorgalmas munkájáról tanúskodnak. Meglehetős kitartást igényelt a szerkesztőség részéről a Krónika-rovat rendszeres összeállítása. Ennek cikkei — a Társulat hirei, beszámolók a vegyesbizottságok üléseiről, ülésszakok és kongresszusok munkájáról, továbbá nekrológok, kiállítások ismertetése, pályázati felhívások és eredmények, valamint a budapesti és vidéki egyetemeken készült doktori disszertációk jegyzéke és a tudományos minősítések hírei, éppúgy mint az évenként V. Windisch Éva áldozatkész munkájával készült bibliográfia — egyformán ugyanazt a célt szolgálták: a minél teljesebb információt történettudományi kutatásunkról, közéletünkről. Ezt a Századok egyik legfontosabb feladatának tekintettük, s talán ebben a vonatkozásban sikerült is valamit elérnünk.

E kitérő után még néhány megjegyzés az imént felsorolt adatokhoz. Mindenek előtt az, hogy minden csoportosítás természetszerűen bizonyos fokig önkényes, nem differenciálhat kellőképpen; többek között azért sem, mert a marxista munkákat nálunk nem egyszer gazdasági, társadalmi, politikai és kulturális folyamatok együttes vizsgálata jellemzi és így inkább csak tematikájuk súlypontja szerint differenciálhatók. Utalnék arra is, hogy pl. az összehasonlító módszer a legtöbb, kifejezetten magyar történeti témát is kiemeli saját köréből és szélesebb látkörbe helyezi. Mindezen szempontok ellenére az adatok megvilágítanak bizonyos tendenciákat történetírásunk fejlődésmenetében. Ezek röviden a következők: a hagyományos ágak mellett gyors iramban fejlődik az eszmetörténet, a kultúrtörténet; egyre szélesedik a kutatók látköre, növekszik az egyetemes történeti, ill. összehasonlító módszerrel készülő tanulmányok száma. Ezek a tendenciák egész történettudományunkra jellemzőek, éppúgy mint az ún. segédtudományi ágak rendkivül sajnálatos visszaszorulása. Azok az adatok azonban, amelyek a feudális kori tanulmányok számának nagy emelkedésére utalnak, csak részben tekinthetők általános érvényüeknek; ez inkább csak a Századokra vonatkozik s egyszerűen abból következik, hogy az elmúlt években valóban fellendült feudális kori történeti kutatás eredményeinek publikálása máshol bizonyos nehézségekkel találkozik. Ezt a fellendülést egyébként — úgy gondolom — eredményként kell nyilvántartani; bár hasonlóról számolhatnánk be az 1945 utáni korzak kal kapcsolatban is.

Röviden kell szólnom még a szerkesztőbizottság munkájáról is, amely Zsigmond László akadémikus vezetésével ebben a periódusban is — talán csak a jelen év kivételével

— rendszeresen folytatta tevékenységét: megvitatta az egyes számok, évfolyamok tervezetét, behatóan foglalkozott vitás tanulmányokkal, bírálatokkal és az ezekkel kapcsolatos elvi kérdésekkel. Az elmúlt években is hangzottak el olyan nézetek, amelyek a szerkesztőbizottság munkáját feleslegesnek ítélték, másrészt a mostani periódusban is csak nehéz viták után formálódott ki egy-egy kérdésben a bizottság álláspontja. Több folyóiratunkról egyébként — különösen irodalmi folyóiratokról — a legutóbbi években lekerült a szerkesztőbizottság névsora. Ennek ellenére hadd utaljak arra, hogy meggyőződésem szerint a szerkesztőbizottság nagyon is szükséges, tevékenysége teljesen nélkülözhetetlen, mert, minden nehézség ellenére, biztosítja a felelős szerkesztő munkájának demokratikus kontrollját, tapasztalataival, javaslataival emeli a folyóirat politikai és tudományos színvonalát és állásfoglalásaival erősíti történetírásunk eszmei egységét.

A Századok elmúlt 4 éve mérlegének megvonásakor most talán mellőzhetem mind az objektív okok, — a hosszú átfutási idő, az alacsony honoráriumok, a terjesztés nehézségei —, szokásos felpanaszolását, mind pedig az önkritikai mozzanatokat. Egészében véve, úgy vélem, a Századok ebben a periódusban is hű tükre volt történetírásunk formálódásának-fejlődésének: kitünő tanulmányok hosszú sorát közölte, gazdag információt nyújtott a történeti irodalomról, a tudományos közeletről. Más oldalról a Századokat többen nagyon óvatos, unalmas, „akadémikus" jellegű folyóiratnak tekintették, amely eléggé rendszertelenül jelenik meg s nem közöl olyan érdekes, feltünést keltő írásokat, mint más folyóiratok. Mint minden kritika, bizonyára ez is tartalmaz valós elemeket: a Társulat igen tisztelt tagjaira kell biznom a végleges mérleg megvonását.

Egyetlen kérdésre szeretnék csak ebből a kérdéskörből reflektálni. A Társulat igazgatóválasztmányának most elhangzott beszámolójából a gazdag eredmények részletes felsorolása mellett is kitetszik az útkeresés, a szük szakmai körből való kitörés igénye, a törekvés a társulat új helyének kijelölésére, ahonnan a kutatás eredményei minél szélesebb rétegekhez juthatnak el. Ez a szándék a társadalmi igények minél közvetlenebb kielégítésére, — egész történetírásunk tevékenységének végső célja, értelme felé mutat. De — megitélésem szerint — a társadalmi igény szinvonalas kielégítése elválaszthatatlan a tudomány belső igényeinek teljesítésétől; ez utóbbi annak tulajdonképpen előfeltétele. A Századok — ebben az összefüggésben érintettem ezt a problémát — a maga szerény eszközeivel inkább ehhez, a tudományos megalapozáshoz kivánt hozzájárulni, s ezért választotta a tetszetős, népszerű megközelítések helyett gyakran a nehezebb, tartalmasabb tanulmányokat.

21 esztendei munka után megválva a Századok szerkesztésétől — s ezért kértem most szót a Közgyűlésen, — mindenekelőtt köszönetet szeretnék mondani azoknak, akik a Századok munkáját elősegítették. Így folyóiratunk valamennyi szerzőjének, munkatársának, a szerkesztőbizottság volt elnökeinek és jelenlegi elnökének, a bizottság azon tagjainak, akiktől sok segítséget kaptam a két évtized során. Nevüket nem tudnám felsorolni, — olyan hosszú lenne a lista. Nyilvánosan is hadd köszönjem meg azonban a szerkesztőség egykori és mai fiatalabb munkatársainak, Gunst Péternek, Glatz Ferencnek, Gelléri Mártának, Pál Lajosnak s nem utolsó sorban Horváth Lajosnénak és Niederhauser Károlynak jó munkájukat, odaadó támogatásukat.

Abban, hogy a Századok ebben a két évtizedben legfontosabb feladatait meg tudta oldani, nagy része volt természetesen a Párt Központi Bizottsága Tudományos és Kulturális Osztályának, az MTA II. osztályának, Társulatunk Elnökségének, a Történettudományi Intézetnek, valamint az Akadémiai Kiadó és Nyomda dolgozóinak. Feléjük is csak hálás köszönettel fordulhatok.

Nem szeretnék most abba, az alkalom által nagyon is kinált hibába esni, hogy tanácsokat, javaslatokat, recepteket adjak az új szerkesztőségnek. Kötelességemnek érzem viszont, hogy végezetül néhány egyszerű gondolatot a Századokkal kapcsolatban itt

most kiemelve újra hangsúlyozzak. Így mindenekelőtt azt, hogy a Századoknak továbbra is elsősorban azokat a törekvéseket kell támogatnia, amelyek a *marxista történetírás* megerősödését, továbbfejlődését, alkotó alkalmazását célozzák. Ennek, és a Századok tudományos súlya megőrzésének egyik lényeges biztosítékát abban látom, ha a Századok az *egész* magyar marxista történettudomány orgánuma marad, egyetemi és kutatóintézeti, múzeumi, levéltári és könyvtári dolgozóké és mindenrendű tanároké, Budapestről és vidékről, — mind azoké, akik ezekért a célokért végzik munkájukat. Végezetül hangsúlyoznám — amit először is mondhattam volna, — hogy a Századoknak abban a szellemben kell kutatókhoz és tanárokhoz szólni, amelyet Pártunk legutóbb a Tudománypolitikai irányelvekben lefektetett: ma különösen vigyáznia kell a marxista történetírás *egységének* és *eszmei tisztaságának* megőrzésére. Szeretném hinni, hogy ezek a két évtizeden át bennünket irányító gondolatok a jövőben sem fogják elveszíteni aktualitásukat.

*

A beszámoló vitájában elsőként felszólaló *Horváth József* tanár (Orosháza) egyetértve a Társulat irányvonalával, helyeselte, hogy a vidéki tanárok egyre nagyobb számban kapcsolódnak be a helytörténettel foglalkozók táborába. *Szabad György* egyetemi tanár hozzászólása az elnöki megnyitóban felvetett problémakörhöz kapcsolódott. Mivel energiáink bizonyos mértékben szétfolynak, s a kellő integrálásra szerinte nem kerül sor, ezért javasolta egyrészt a tényleges kapacitás felmérését, másrészt azt, hogy valamennyi kutatóhely jelezze a magyar történettudomány fejlesztése szempontjából leglényegesebbnek ítélt teendőket, amelyeknek feltárásához és megoldásához anyagi bázis és potenciál rendelkezésre is áll. Miután magas színtű, de elég széles körű tanácskozásokon eldöntésre kerül a konkrét teendők sorrendisége, a történész intézmények energiáiknak megfelelő arányban ajánlhatnának fel bizonyos kapacitást ezek megoldására. Természetesen midőn a kutatóhelyek jelzik vállalásaikat az egyes koordinálandó feladatok terén, s meghatározzák a szabad energiákat, az eddigieknél is egyértelműbben nyújthatnak teret egyéni monografikus ambíciók érvényesítésére a koordináció keretében, illetve azon kívül is. A hozzászóló ezután egyes történész munkálatok befejezetlenségére utalt, így hiányolta az I. Tóth Zoltán, ill. Katus László és Kemény G. Gábor szerkesztésében megjelent 1825—1867 c. történeti bibliográfia ötödik kötetét és a sorozat dualizmuskori folytatását. Hangsúlyozta, hogy a munkálatok elmaradása következtében egyes nagyon fontos területeken hovatovább a magyar irodalomtörténeti bibliográfia jelenti a történetkutatás alapvető segédeszközét. Szabad György felhívta a figyelmet a szöveggondozás szükségességére is, jelezve aggasztó lemaradásunkat az irodalomtörténethez mérten. Utalva naplók emlékiratok, levelezések módszeres kiadásának szükségességére, s arra, hogy ezen kötetek a Kriterion kötetek tanúsága szerint is milyen keresettek a könyvpiacon, hangsúlyozta, hogy a közművelődés és ismeretterjesztés területén bizonyos lehetőségekkel nem éltünk kellőképpen. Mindezek alapján indokoltnak tartotta ugyan az elnöki megnyitó „komor hangütését", de a lényegre összpontosító jó szervezés megteremtése esetén kedvező fordulat lehetőségét hangsúlyozta.

Vass István (Szeged, József Attila Tudományegyetem) oktatói gyakorlatából vett példákra hivatkozva helytelenítette, hogy a történelem többé nem érettségi tárgy, s hangsúlyozta: megítélése szerint hazánkban a történelmi látásmód háttérbe szorulása figyelhető meg.

Nemes Dezső akadémikus hozzászólásában elismeréssel szólt a Társulat munkájának szép fejlődéséről, amely nagyon fontos része szellemi életünk fejlődésének. Kiemelte a társulati tevékenységnek azt az erényét, hogy erősíti a kapcsolatot tudományos intézetek, kutatóhelyek és a történelemtanárok népes tábora, valamint a történelem iránt

érdeklődők között. Egyetértve azzal a nyugtalansággal, amely az elnöki megnyitóból kicsendült, hangsúlyozta, hogy a történettudomány fejlődése szép eredményeket hozott, s ezekre támaszkodva lehet további igényeket támasztani a jobb, színvonalasabb, szervezettebb munka érdekében. Nemes Dezső is rámutatott a meglevő erők jobb összpontosításának, a kollektív együttes munkára nagyobb erő fordításának szükségességére, „hogy ezek az erők ne hulljanak szét téglaként, hanem álljanak össze, nem azt mondom, hogy panelként, hanem jól együttműködő kollektívaként". E vonatkozásban hangsúlyozta a tudományos intézetek és tanszékek közötti együttműködés fontosságát, az együttműködés fejlesztésének szükségességét, s e területen más szervek — így az Akadémia — feladataira is utalt. Befejezésül az iskolai tankönyvekről szólt, kiemelve a tények jó megválogatásának, elemzésének, a tankönyv céltudatos szerkesztésének jelentőségét.

Szilágyi János, a Petőfi Irodalmi Múzeum főmunkatársa további munkabizottságok, szakosztályok létrehozását javasolta az ideológiatörténet, művelődéstörténet stb. területén.

Szabolcs Ottó főtitkár válaszában kiemelte, hogy Szabad György nem csupán a tudományos munka szempontjából rendkívül fontos kérdésre világított rá, amikor az energiák integrálásáról szólt, hanem a társulati munka egyik alapvető kérdésére is, a tevékenység eddiginél jobb megszervezésének szükségességére. Több felmérés adataira hivatkozva a főtitkár hangsúlyozta a történelem iránti érdeklődés növekvő tendenciáját, s ezzel kapcsolatban utalt nagy lehetőségeinkre, de egyúttal ezen társadalmi igénnyel kapcsolatos felelősségünkre és kötelességünkre is.

Ember Győző elnök megköszönte Szabolcs Ottó főtitkár válaszát, majd reflektálva az elnöki megnyitóval kapcsolatos hozzászólásokra, hangsúlyozta a tízkötetes vállalkozás időszerűségét, szükségességét. A megnyitóban elhangzottak a nehézségek okaira igyekeztek rámutatni, amelyek a tízkötetes vállalkozás előrehaladását lassították. E nagy munkálat ugyanakkor lehetőséget ad számunkra, hogy pontosan felmérhessük, mely kérdések tisztázására kell a kutatást a következő években irányítani. Az erők összpontosítására pedig az Akadémiának kellene a szükséges tennivalókat megtennie. A tégla és panel hasonlat a terjedelembeli különbségre utalt, s e félreértésre okot adó hasonlatot magyarázva Ember Győző az úgynevezett szintetikus monográfiákat hiányolta. Mint mondotta: „sok részkérdésről születnek igen szép és tanulságos, használható eredményeket tartalmazó munkák, s ezekre is lehet építeni a tízkötetes megírásánál, de sokkal jobb, sokkal könnyebb lenne ilyen nagyobb témakörű szintetikus jellegű monográfiák birtokában, azok eredményeinek ismeretében készíteni egy szintézist". Egyetértve Szabad Györgynek az együttműködésre vonatkozó elgondolásával, befejezésül hangsúlyozta, hogy még több és szebb eredményt érhetnénk el, ha jobban megszerveznénk, jobban koordinálnánk a történelem munkásainak tevékenységét.

A szavazás után az elnök megállapította, hogy a közgyűlés az Igazgatóválasztmány beszámolóját a Társulat munkájáról, valamint a Századok volt felelős szerkesztőjének beszámolóját a folyóirat működéséről és a határozati javaslatokat egyhangúlag elfogadta.

Az elnök felkérésére *Székely György*, a jelölőbizottság elnöke ismertette a Társulat új tisztikarának és új igazgatóválasztmányi tagjelöltjeinek névsorát. A közgyűlés a névsort kiegészítéssel elfogadta. Az elrendelt szavazás után a szavazatszedő bizottság elnöke, *Heckenast Gusztáv* felolvasta a választás eredményét.

A Társulat *Igazgatóválasztmányának* tagjaivá választották a következőket:

Bakó Ágnes, Balázs Györgyné, Balázs Péter, Bácskai Vera, Benda Kálmán, Bíró Ferencné, Borús József, Benczédi László, Degré Alajos, Elekes Lajos, Ember Győző, Esti Béla, Eperjessy Géza, Farkas Dezső, Farkas Márton, Fehér András, Gerelyes Ede, Gra-

nasztói György, Gyapay Gábor, Gyimesi Sándor, Habuda Miklós, Hanák Gábor, Hársfalvi Péter, Heckenast Gusztáv, Huszár János, Incze Miklós, Kónya Sándor, Kosáry Domokos, Lackó Miklós, Mályusz Elemér, Milei György, Mucsi Ferenc, Nagy Zsuzsa, Nemes Dezső, Pach Zsigmond Pál, Petrik János, Péter Katalin, Rabati Magda, Ruzsás Lajos, Ságvári Ágnes, Sándor Györgyné, Simon Péter, Somlyai Magda, Spira György, Szabad György, Szabó Ágnes, Szabó Ferenc, Székely György, Szuhay Miklós, Tamás István, Tóth István, Tóth Sándor, Unger Mátyás, Urbán Aladár, Vincze Edit, Vladár Ervin, Vörös Károly, Wellmann Imre, Zsigmond László, Zsilák András.

A tisztikar tagjai:

Elnök: *Berend T. Iván*
Alelnökök: *Vass Henrik, Hanák Péter, Kanyar József, Liptai Ervin, Sinkovics István*
Főtitkár: *Szabolcs Ottó*
Titkárok: *Bassa Endre, Diószegi István, H. Haraszti Éva, Hegyi Klára, Sipos Péter.*

A választás után az új társulati vezetőség nevében *Berend T. Iván* megköszönte a tagság bizalmát, majd a tisztújító közgyűlést az elnöklő *Ember Győző* bezárta.

*

A közgyűlés után az új Igazgatóválasztmány megtartotta első ülését, amelyen megválasztotta a *Századok szerkesztőbizottságát.*

A Századok szerkesztőbizottsága:

Elnök: *Ember Győző*
Felelős szerkesztő: *Kónya Sándor*

A szerkesztőbizottság tagjai: *Balogh Sándor, Csatári Dániel, Erényi Tibor, H. Balázs Éva Hajdú Tibor, Incze Miklós, Liptai Ervin, Mucsi Ferenc, Niederhauser Emil, Pach Zsigmond Pál, Pamlényi Ervin, Pölöskei Ferenc, Szabolcs Ottó, Szakács Kálmán, Székely György, Várkonyi Ágnes, Zsigmond László.*

*

A közgyűlés határozatai

1. A Magyar Történelmi Társulat 1975. évi közgyűlése értékelve az elmúlt három év tevékenységét és mérlegelve az előttünk álló feladatokat, megerősíti az 1972. évi közgyűlésnek azt a határozatát, hogy munkánk középpontjában a köztudat formálásában való aktív és hatékony részvételnek kell állnia. Ennek kell vezérlően meghatároznia az egész Társulat tevékenységét.

2. A Társulatnak arra kell törekednie, hogy a magyar történész, a történelmet művelő, oktató, minden módon továbbító rétegnek átfogó tudományos-társadalmi szer vezete legyen. Egyesíteni kell mindazokat a történészeket, akik részt vesznek a tudományos és a történelmi köztudatformáló tevékenységben. A következő években különös gondot kell fordítani azokra a rétegekre és területekre, amelyek eddig kisebb mértékben vettek részt a társulati munkában.

3. Ki kell dolgozni a 2. pontban feltüntetett elvek szerint a fehér foltok felszámolásának a tervét. Anélkül, hogy tagtoborzásba kezdenénk, szervezetten törekedni kell arra, hogy az ország minden területén legyenek Társulatunknak tagjai, bekapcsolódjanak

munkánkba a tudományos és kommunikációs határterületek képviselői, s a fiatal generáció történészei.

4. Tovább kell folytatni a Társulat szervezeti kiépítését. A szakosztályok, tanári tagozat, vidéki csoportok erősítése és önállósága növelése mellett fokozni kell az egész társulati tevékenység összehangoltságát, tervezettségét és irányítottságát. Ahol erre lehetőség van, fokozni kell a vidéki csoportok kialakításának ütemét lehetőleg a megyei, ha ez nem lehetséges, a területi elv alapján.

5. Ki kell dolgozni a Társulat programpolitikáját a helyes elvek és arányok érvényesítésével a műhelymunka és a szélesebb értelemben vett közéleti tevékenység között. Továbbra is fokozott figyelmet kell szentelni a történelemoktatás korszerűsítésére, a történelmi kommunikáció kérdéseire s a szakmai vitákra.

6. A Társulatnak szellemi inspirálónak kell lennie és koordináló tevékenységre kell törekednie a történelemtudomány eredményei mindenfajta közreadásában (TV, rádió, sajtó, könyvkiadás). Emellett azonban nagy jelentőséget tulajdonít hagyományos kiadványsorozatai és népszerű sorozatai folytatásának és továbbfejlesztésének, s sokoldalú aktív tevékenységének a történelmi kommunikációban.

A fenti célok érdekében szélesíteni kell a Társulat tevékenységében aktivízálandók körét, jobb munkamegosztást kell kialakítani a gyakorlati munkában.

TÖRTÉNETI IRODALOM

ALBERT SOBOUL:

A FRANCIA FORRADALOM TÖRTÉNETE (1789—1799)

(Második, változatlan kiadás. Budapest, Kossuth, 1974. 617 l.)

Kevés olyan eseménysorozata van az egyetemes történetnek, amely oly nagy visszhangot váltott volna ki, mint a nagy francia forradalom. A kortársaktól napjainkig a teljes és feltétlen elismeréstől a teljes elutasításig az értékelések számtalan változatával találkozhatunk. A marxista klasszikusok állandóan visszatérő témája volt, és közismert hogy még az Októberi Forradalom vezetői is folyton ehhez a forradalomhoz viszonyították magukat. A forradalom történetével foglalkozó munkák közül csak a jelentősebbek elemzése nagy könyvet tenne ki.

Nem érdektelen tehát, hogy a nálunk is jól ismert francia marxista történész, a Francia Kommunista Párt tagja és egyúttal a Sorbonne francia forradalom-történeti tanszékének vezetője hogyan látja ezt a hatalmas folyamatot. Hadd utaljunk mindjárt bevezetőben egy lényeges mozzanatra: több mint két évtizede nálunk ugyancsak megjelent első rövid összefoglalásában még 1789—1794-ben jelölte meg már a címben a forradalom határait. Ebben a már magyarul is másodizben megjelent nagy lélekzetű összefoglalásban a két dátum már 1789—1799. Az eltérés nyilván nem véletlen: a Thermidor utáni korszakot a Direktóriummal együtt ugyancsak a forradalom történetéhez számító szemlélet reálisabbnak tünik, mert eleve sugallja azt az alapvető értékelést, hogy burzsoá forradalomról van szó, amely éppen 1794, sőt 1795 után jut el a konszolidáció szakaszába. 1795, mert Soboul nem Thermidort tartja az igazi fordulatnak, Thermidor 9. szükségszerűen következett be a jakobinus diktatúra belső ellentmondásából, hogy a burzsoá magántulajdont kívánta megtartani a magántulajdonból kizárt sans-culotte-ok támogatásával, amelyre az intervenció és az ellenforradalom elleni harcában szüksége volt. A döntő 1795 prairialja, a Thermidor utáni második, jelentősebb és szervezettebb plebejus felkelés leverése, amely végérvényessé tette a burzsoázia és a plebejusok szakítását. Ahogy Soboul találóan fejezi ki magát: ezzel eltört a forradalom rugója. Az egész könyv szerkezete erre a felfogásra épül fel, a forradalom előtti helyzetet felvázoló bevezetés után az első rész 1792-ig tárgyalja az eseményeket, a második 1792—95 idején (a Konvent uralmát tehát, így is fogalmazhatnánk), a harmadik pedig a konszolidációt 1795—99-ben.

A munka kissé azoknak szól, akik voltaképpen már ismerik a francia forradalom eseményeit és szereplőit, a szerző elsősorban arra törekszik, hogy marxista módon, az alap mozgásával összefüggésben interpretálja a folyamatot, persze, — rögtön hangsúlyoznunk kell, — ezt az összefüggést sohasem értelmezi mechanikus módon. Ezt az interpretációt igyekszik szuggesztivvé tenni, események, állásfoglalások említése gyakran ismétlődik, oly gyakorisággal, hogy ezt csak szerkesztési elvnek lehet tekinteni. Azt a nehézséget, hogy a részletes tárgyalás során éppen a fő fejlődési vonalak, az események lényege tünik el esetleg, Soboul ragyogó ötlettel úgy küszöböli ki, hogy az egyes részek és azokon belül a fejezetek, nem egyszer az alfejezetek élén is megadja éppen azokat a rövid, a lényeget kiemelő összefoglalásokat, amelyek a tárgyalás során esetleg belevesznek az események sorába.

Az alappal való összefüggést mindig nyomon követi, utal a gazdasági helyzet változásaira, az ebből következő társadalmi mozgásra, és ebből magyarázza az eseményeket. De csak utal, természetszerűen, és így munkája egészében a francia forradalom viszonylag részletes politikai eseménytörténete. Bevezetőjében maga is kifejti, milyen problémák várnak még megoldásra a forradalom alatti gazdasági és társadalmi változások vizsgálatában, nem is beszélve a forradalom létrehozta új társadalmi szituációról a konszolidáció idején, amelyről a befejezésben, előtanulmányok hiján ugyancsak pusztán általános vázlatot tud adni. A politikai fejlődés ábrázolása azonban töretlen, és így egészében teljes és meggyőző képet ad a forradalom fejlődéséről, a feudális rendszer fokozatos felszámolásáról.

Soboul általában reálisan tárgyalja és magyarázza az eseményeket, csak egészen elvétve válik kissé irreálisan patétikussá, amikor pl. a rendi gyűlés kezdeteinél „a tanácskozásokat élénken figyelő nemzet"-ről tesz említést (120. l.).

S ezzel már el is jutottunk az egész könyv, benyomásunk szerint, alapvető kérdéséhez: Soboul, aki egy helyen „a burzsoá egyenlőség és a nemzeti egység forradalmá"-nak nevezi a francia forradalmat (544. l.), bizonyára a munka készülésének aktuális politikai helyzetétől nem függetlenül (a francia eredeti 1962-ben jelent meg), az eseménysorozatban a nemzeti mozzanatnak, a burzsoá nemzet kialakulásának, a nemzeti öntudat létrejöttének, hazafiság és nemzet kérdéseinek igen nagy szerepet tulajdonit. Kimutatja azt, hogy a forradalom teremtette meg a nemzeti egységet, amelynek előzményei persze már 1789 előtt kialakulóban voltak. Azt a nemzeti egységet természetesen, amely végül is a tulajdonnal, pontosabban a földtulajdonnal rendelkezők, burzsoák és hazatérő emigránsok nemzetét jelentette, amelyből a plebejusok kimaradtak. Eléggé nyilvánvaló, hogy a francia kommunista történésznek az adott belpolitikai helyzetben a forradalomnak nemcsak társadalmi, hanem nemzeti jelentőségét is hangoztatnia kellett.

Talán a nemzeti mozzanat erőteljes szerepeltetésével függ össze az, hogy a francia forradalom történetének olyan hagyományos kérdésköre, mint a forradalom európai kisugárzása, alig szerepel a tárgyalásban, a külföldi intervenció is csak a szembenálló seregek képében kerül tárgyalásra, az intervenciós államok belső helyzetének elemzése nélkül. Soboul a franciáknak írja meg a francia forradalom történetét, s ebben a világtörténet csak a kulisszákat adhatja.

A nemzeti egység megteremtésének egyik lényeges összetevőjét a nemzeti nyelv megteremtésében látja Soboul, és egyértelműen helyesli a francia irodalmi nyelv kötelező oktatását az ország egész területén, nyelvjárásokra, vagy — mint egy helyen kiderül — egyéb nyelvekre való figyelem nélkül. A francia nyelv a francia nemzet nyelve, és ez a francia nemzet azonos Franciaország lakosaival, legfeljebb társadalmi megszorítások képzelhetők el (az arisztokrácia kizárása). Soboul itt teljesen a francia hagyományok talaján áll, nyilván nem is juthat eszébe, hogy amikor száz évvel később ezt az elvet, az államnyelv kötelező voltát másutt is megpróbálták megvalósítani, máig ható felháborodást és tiltakozást váltottak ki. És arra sem gondol, hogy a francia nyelvnek ez a terjesztése voltaképpen egyfajta asszimilációt jelentett, amelyet felülről szabtak meg. A nemzeti egység alapvető gondolata szólal meg ott is, amikor pl. „Korzika függetlenségének képtelen illúzióját" elutasítja (488. l.).

A politikai eseménytörténet elsődlegessége és az elbeszélésben az időrendhez való alkalmazkodás óhatatlan kényszere vezet arra, hogy Soboul a hagyományosan tárgyalt események marxista magyarázatát adja, de alig tér ki az események mögött rejlő ideológiai vagy szervezeti folyamatokra, nem veti fel a hatalom mechanizmusának a kérdését (csupán a jakobinus diktatúra közigazgatási szervezetéről kapunk képet), csak jelzi a közvélemény manipulásának néhány esetét, a király szökésének magyarázatától kezdve, anélkül, hogy a kérdés lényeges mozzanatait elemezné. Így végül is a nemzeti egység, a

nemzeti öntudat kérdése, ámbár az egész könyv centrális problémája, csak az események során kerül időnként érintésre, de létrejöttét nem elemzi, csak a befejezésben mutatja be az emigránsok bekapcsolódását a tulajdonosok nemzetébe, ahol az egész problematika felvillan, de a honvágy és a hazához fűződő kapcsolatok kissé irracionális köntösébe bujtatva.

A forradalmi korszak kulturális, tudományos fejlődését is csak a befejezésben tárgyalja Soboul, inkább csak felsorolásszerűen térve ki a legfontosabb eredményekre. Kétségtelen, hogy az irodalom terén a forradalmi korszak nem sok lehetőséget adott maradandó alkotásokra, a képzőművészetekben már inkább, vagy még inkább: előkészítette a konszolidáció ezen a téren mutatkozó eredményeit a forradalmi ünnepekkel (és itt megint a manipuláció problémájára is bukkanunk). A tudományok, különösen a természettudományok terén azonban a forradalom idején olyan vívmányok születtek, szorongató gazdasági és katonai szükségletekből, amelyek mindenképpen részletesebb tárgyalást igényeltek volna.

Az ismertetőnek persze könnyű kívánságlistát beterjesztenie arról, mi mindent lehetett vagy netán kellett volna még bevonni a tárgyalásba — mindenesetre könnyebb, mint akár jelezni a megoldás módját. És különben is: Soboul azóta megjelent egyéb munkáiban nagy lépéseket tett maga is a nyitott kérdések megoldására. Szintézisről van szó, amely lezárja az eddigi eredményeket, összefoglalja, és már ezzel a figyelmet a további, megoldandó kérdésekre irányítja.

Ezért is volt érdemes már annak idején első izben magyar nyelven is megjelentetni a könyvet, és nyilván a továbbra is meglévő igény késztette a Kiadót az újabb megjelentetésre. A fordítás egészében igen jó, olvasmányos, nem érződik rajta a fordítás görcse. Épp ezért kár volt a második kiadásban néhány pontatlanságot bennehagyni (a „sole" kifejezést a magyar „nyomás" helyett az agrárviszonyoknál, egyházi közgyűlést nemzeti zsinat helyett, vagy Talleyrand egyházi méltóságát hol püspöknek, hol érseknek írni). Már csak azért is könnyű lett volna ezen javítani, mert alig néhány ilyen hely van.

Soboul könyve az új kiadásban nyilván további érdeklődőkhöz, tanárokhoz, egyetemi hallgatókhoz jut majd el, méltán, mint ennek a példátlan világtörténelmi jelenségnek jó, marxista politikatörténeti összefoglalása.

NIEDERHAUSER EMIL

HEINZ KÜHNRICH:

PARTIZÁNHÁBORÚ EURÓPÁBAN. 1939—1945

(Budapest. Zrinyi Katonai Kiadó. 1973. 335 l.)

A nyugati hadtudományi repertóriumok tanúsága szerint a partizánháború a katonai szakemberek és intézetek által kutatott legfontosabb témák között szerepel. A partizán hadviselési mód az atomkorszakban sem vesztette el létjogosultságát, sőt bizonyos területeken az egyedül lehetséges harci forma. Paradox helyzet: a szupertechnikával szemben ez a hadviselési mód lehet az egyik alternatíva.

A probléma tehát ma is élő, sőt — úgy tűnik — egyre fontosabbá válik. A második világháború tapasztalatai éppen e területen avultak el legkevésbé. Keleten—nyugaton nagy az érdeklődés iránta, és jelentékeny erőt fordítanak e kérdés és történeti múltja tanulmányozására. Beszédesen tanusítja ezt Kühnrich könyvének majd 1000 tételnyi jegyzetanyaga. A szerző bőven merít abból a még teljesen ki nem értékelt gazdag tapasztalati anyagból, amit számunkra a második világháború nyújt.

Heinz Kühnrich az NDK Párttörténeti Intézetének munkatársa. Könyvét, eddig már két kiadásban, a Dietz Verlag jelentette meg. A 46 íves munka magyar kiadása csak

33,2 íves. Elmaradt az időrendi, a név- és földrajzi mutató, a forrás- és irodalomjegyzék. A Zrínyi Kiadó a jegyzetekkel együtt elhagyta a mellékletként közölt statisztikai anyagot, s azt az 58 fasiszta és partizán eredetű dokumentumot is, amelyek főleg a mozgalom szervezeti fejlődésére, harci tevékenységére, valamint a németek terrorjára és ellenintézkedéseire adnak forrásanyagot. A csökkentett terjedelem lehetővé tette, hogy a kiadó a könyvet gazdag képanyaga és izléses formátuma ellenére is olcsó áron hozza forgalomba.

A második világháború után a történettudománynak új ága született. Ez a nácik által leigázott népek ellenállási mozgalmát, antifasiszta szabadságharcát tárja fel, amelynek legmagasabbrendű formája az Európa-szerte kibontakozott partizánháború volt. Az új diszciplina egyik gyengéje, hogy a kutatók eddig meglehetősen kevés tényt, történeti és forrásanyagot hoztak napvilágra. Kühnrich e téren minden eddigi munkánál többet ad. Műve az első, mindeddig legteljesebb, összefoglaló igényű munka erről a témáról. A maga nemében hézagpótló. Marxista szerző alkotása, aki a bonyolult jelenségeket társadalmi és politikai hátterükkel együtt mutatja be.

A szerző elvi fejezetben ad képet a mozgalom jellegéről, törvényszerűségeiről, sajátosságairól. Ismerteti a marxizmus ide vonatkozó tanításait. Megkísérli a periodizációt.

Bár a partizánháború Európa-szerte a Szovjetunió elleni fasiszta támadás után bontakozott ki, külön fejezetet szentel az 1939—1941 nyara közötti éveknek is. Három önálló fejezetben tárgyalja az 1941—1944 közötti esztendőket. Norvégiától Sziciliáig, Normandiától a Kaukázusig országonként, vagy regionális körzetenként gazdag tényanyagot feltárva ábrázolja a népek hősi szabadságküzdelmét. Külön témának tekinti, s így nem is szól az e mozgalom csúcsait jelentő antifasiszta népfelkelésekről.

Ezután több részletkérdést munkál ki önálló tanulmányok szintjén. „Harc a sinekért" címszóval külön fejezetet kapott pl. a partizánok harci tevékenysége a fasiszták közlekedési hálózata ellen. Bár ez kétségtelenül tevékenységük legfontosabb vonása, mégis csak egy volt sokrétű feladataik közül.

Könyvében végig megkülönböztetett figyelemmel fordul a szovjet nép partizánharca felé. Itt szinte klasszikus formában figyelhetők meg e mozgalom törvényszerűségei. A front mögötti harci tevékenység szoros, összehangolt kapcsolatban állt a Vörös Hadsereg tervezett és megvalósuló hadműveleteivel. A szerző meglehetősen nagy terjedelemben foglalkozik a szovjet nép kiemelkedően nagyjelentőségű partizánharcával.

A második világháború alatti antifasiszta ellenállás legfontosabb vonása internacionalista jellege volt. Különböző országok fiai küzdöttek együtt, egymás osztagaiban, távol hazájuktól, a közös ellenség, a fasizmus ellen. Kühnrich nagy figyelmet szentel a német antifasiszták, partizánok hazájukban és más országokban kifejtett tevékenységének. Eddig erről nagyon keveset tudtunk. A mű hatékonyan segítheti az internacionalizmusra való nevelést is.

A partizánmozgalomban a fegyveres harci tevékenység mellett, azzal szinte egyenrangúan, fontos tényező volt a politikai munka is. A kommunisták Európa-szerte kiemelkedő szerepet játszottak a harc szervezésében, kibontakoztatásában és vezetésében. Ők harcoltak a legodaadóbban, ők hozták a legnagyobb áldozatokat. A könyv önálló fejezetekben vizsgálja a kommunista pártoknak a partizánháborúban betöltött szerepét. Kühnrich a történeti, katonai eseményeket mindig a politikai tényezők figyelembevételével, azok kölcsönhatásában tárgyalja.

Az ellenállási mozgalom politikai értékelése tekintetében a könyvön végigvonul a nyugati kutatókkal és műveikkel való vitatkozás. Külön fejezet mutatja be, hogy az angolok, az amerikaiak hogyan igyekeztek a maguk számára gyümölcsöztetni azt a tényt, hogy a mozgalomban nemcsak kommunista, hanem gyakorta polgári elemek is részt vettek. Az imperialista nézetek, torzítások és hamisítások leleplezésére a szerző külön fejezetet szentel.

A könyv magas színvonalú tudományos munka. A szerző eszmei és politikai tisztánlátásról, humanizmusról, széleskörű marxista műveltségről, imponáló tárgyi tudásról tesz bizonyságot.

Megemlíthetjük a könyv anyag-, adat- és ténygazdagságát. E téren minden más korábbi szerzőt felülmúl. Könyvek és tanulmányok egész sora mellett a korabeli levéltári forrásokat is felhasználta. Adatai jók, pontosak, a kutatás mai állását tükrözik. Jellemző szorgos anyaggyűjtése s a nagy precizitással végbevitt rendszerezés. Álláspontja és érvei meggyőzőek. Nála az ellenállásról írottak sohasem hatnak öncélúan, mindig be vannak ágyazva a nagy háború stratégiai fontosságú mozgásaiba.

Elmondhatjuk, hogy e könyv a történettudomány értékes alkotása. Szakmai körökben méltán fogadták nagy elismeréssel. A szerző megállapításai történelmileg helyesek, ítéletei gondosan megalapozottak.

Figyelme nem terjed ki minden kérdésre, de a partizánharc legfontosabb időszakait és alapvető problémáit gondos vizsgálat alá veszi. A fejezetek végén összefoglalja az adott korszak és a tárgyalt téma legjellemzőbb vonásait. A mű gyengéjeként említhetnénk, hogy a magyar anyag meglehetősen szűkre szabott. Érződik, hogy a szerző itt csak arról beszél, amihez véletlenszerűen hozzájuthatott.

A téma jellegénél fogva számot tarthat nemcsak a szakemberek, hanem a szélesebb olvasóközönség érdeklődésére is. A partizán harci tevékenység mindig is tartalmaz érdekfeszítő, izgalmas elemeket.

A könyv méltó tiszteletadás a második világháborúban küzdő 4,5—5 millió partizán és több százezernyi hősi halottjuk emléke előtt.

GAZSI JÓZSEF

KEREKES LAJOS:

AZ ELSŐ OSZTRÁK KÖZTÁRSASÁG ALKONYA
MUSSOLINI, GÖMBÖS ÉS AZ OSZTRÁK HEIMWEHR

(Értekezések a történeti tudományok köréből. 70. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1973. 177 l.

Az első osztrák köztársaság mind a nemzetközi munkásmozgalom helyzete, mind a közép-európai fasizmus megerősödése szempontjából sajátos, de igen fontos szerepet játszott. Az európai fasiszta rendszerek között az osztrák kleriko-fasiszta rendszer különleges helyet foglalt el. Emiatt jelentős az ausztriai fasiszta rendszer kialakulásának hiteles ábrázolása, annak sokoldalú bemutatása, miként erősödött meg a Heimwehr-mozgalom Ausztriában, hogyan támogatták előbb az olasz és a magyar kormánykörök, majd ezenfelül még a német fasizmus is az osztrák fasiszta erőket. Ennek a nehéz feladatnak a megoldására vállalkozott Kerekes Lajos — eddig jórészt fel nem tárt gazdag forrásanyagra épített — nagyobb tanulmánya. A munka nem csupán a szakmai közvélemény figyelmére méltó, hanem a történelem iránt érdeklődők számára általában is izgalmas olvasmány. Bemutatja Olaszország és Magyarország kormányainak szerepét az osztrák kleriko-fasizmus létrejöttében, és így segít jobban megérteni a Bethlen- és a Gömbös-kormány külpolitikáját. Sokszínűen ábrázolja a fasiszta hatalmak egymásközti kapcsolatait, ellentéteit, középpontba állítva azt a kérdést, miért volt számukra kulcsfontosságú az osztrák köztársaság felváltása fasiszta rendszerrel. Az egyes osztrák kormányok tevékenységének tényeivel tárja elénk azt a jobbratolódási folyamatot, amelynek során Ausztriában a hivatalos körök megnyitották az utat a fasizmus előtt.

Az értekezés — mint erre alcíme is utal — fő célkitűzésének tartja Mussolini, Gömbös és az osztrák Heimwehr kapcsolatának sokoldalú elemzésen nyugvó ábrázolását. Bőséges

dokumentációval bizonyítja, hogy az olasz és a magyar külpolitikának egyik sarkalatos tényezője volt az osztrák kérdés. Bethlen és Mussolini megállapodott egymással a Heimwehr támogatására az ausztriai demokrácia felszámolása érdekében. A Heimwehrnek, amely a támogatás hatására 1928 tavaszától ugrásszerűen fejlődött. 1931 tavaszán pedig, amikor a Heimwehr reménytelen helyzetbe került, ismét az olasz és a magyar kormánykörök támogatásának volt köszönhető, — más külső körülmények mellett —, hogy kilábolhatott a válságból. A magyar — olasz támogatásnak szerepe volt a mozgalmon belüli ellentétek elsimításában, segített a kül- és a belföld előtt legkevésbé szívesen látott Heimwehr-vezetők eltávolításában, anyagiakkal és taktikai útmutatással erősítette a Heinwehr választási harcát. A magyar és az olasz kormány tartotta vissza a Heimwehr vezetését a bizonytalan kimenetelű puccsoktól, így pl. a magyar kormánykörök közbelépésére ejtette el Starhemberg az 1930. október 26-ára tervezett stájer puccs tervét.

A magyar-olasz-osztrák együttműködési törekvések fokozódtak azt követően, hogy a német nemzetiszocialista párt megerősödésével párhuzamosan — a németek anyagi támogatása és propagandája révén — az ausztriai náci mozgalom megizmosodott. A „Harzburgi Front" megalakulásával egyidőben Starhemberg is igyekezett létrehozni az osztrák jobboldali front egységét. 1932 februárjában pedig Berlinben megállapodott Hitlerrel a mozgalom két szárnyának együttműködésében. Az 1932 áprilisi ausztriai tartományi választásokon az osztrák nácik előretörtek és megnőtt az Anschluss veszélye. Mussolini emiatt örömmel üdvözölte Gömbösnek az osztrák kapcsolatok erősítésére irányuló kezdeményezését, kijelentvén: „az osztrák kérdés Olaszország és Magyarország közös törekvései szempontjából elsőrendű fontossággal bír" (121. l.).

A német Anschluss-törekvések hátráltatása érdekében Mussolini, Gömbös és Dollfuss 1933-ban sűrűn levelezett egymással, — ezt a levelezést elsőként Kerekes Lajos ismerteti a szakirodalomban, — majd 1934 márciusában megkötötték Olaszország, Ausztria és Magyarország hármas szövetségét. E szövetség jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy 1934. május 1-én létrejött — az olaszhoz hasonló tipusú — fasiszta hivatásrendi állam Ausztriában. Kerekes Lajos feltárja az 1934 februári államcsíny tudatos előkészítését bizonyító tények között azt is, hogy a magyar kormány — egyebek között — lőszerrel is segítette a Heimwehr-felkelés végrehajtását.

A tanulmány megvilágítja az egyes osztrák kormányok szerepét, és felelősségét is a „konkurrens fasizmus" kialakulásában. Frappáns képet fest Seipelről, aki előbb mint kancellár segítette a Heimwehr-mozgalom fellendülését, majd miután lemondott kancellári tisztségéről, a háttérből segítette a jobboldali radikális kurzus uralomra jutásának előkészítését és közvetett vagy közvetlen támogatásával hozzájárult a mozgalomban felmerült nehézségek leküzdéséhez. A Streeruwitz-kormány bizonytalansága növelte a jobboldal lehetőségeit. A Schober-kormány pedig megegyezésre törekedett a Heimwehrrel és alkotmánymódosító törvénytervezetekkel igyekezett lecsendesíteni a jobboldalt. Minthogy azonban az ország anyagi helyzetének megmentése érdekében a külföldi kölcsönt fontosabbnak vélte az alkotmányreformnál, enyhített a Heimwehr érdekeinek jobban megfelelő eredeti tervezeten. Ebből kifolyólag kiéleződött a viszony Schober és a Heimwehr között. Míg ugyanis Schober evolució útján kívánta végrehajtani a jobbratolódást, a Heimwehr erőszakos eszközekkel akart céljához érni. Dollfuss kancellár pedig „a demokrácia harcos védekezése helyett a »konkurrens fasizmus« öngyilkos útját választotta" (119. l.). Egyre jobban korlátozta; a demokratikus erők működési lehetőségeit. (1933. március 4-én a parlamentet feloszlatják; március 31-én megjelenik a Schutzbundot feloszlató rendelet; április végén letartóztatják a KP egész vezetőségét és a párt több száz tagját.) Kerekes Lajos munkája végigkiséri azt az utat, amelyen Dollfuss haladt Ausztria függetlenségének megóvására irányuló törekvései során. Dollfuss „a német közösség bázisáról akarta megakadályozni a nemzeti szocializmus térhódítását Ausztriában" az „egy

nép két államban" elvét vallván (163.1.). Dollfuss politikájának bírálatával összefüggésben a szerző cáfolja azt a nézetet, amely szerint Dollfuss csak Mussolini és Hitler között, vagyis csak az olasz vagy a német fasizmus között választhatott. Tényekkel foszlatja szét azt az érvelést is, hogy Ausztria külpolitikai helyzete tette volna szükségessé a demokrácia felszámolását és a német-olasz blokk melletti elkötelezettséget. Ugyanakkor helyesen utal arra is, hogy Franciaország és Anglia sem lépett fel az Anschluss ellen, sőt Anglia egyenesen német belügynek tekintette azt.

A könyvben több helyen szó esik az osztrák szociáldemokrata pártról, mint amely ellen a jobboldali támadás közvetlenül, közvetve pedig s rajta keresztül az osztrák munkásosztály és a többi haladó erő ellen irányult. Arról is említést tesz a szerző, hogy az osztrák szociáldemokrata párt mindezt passzívan tűrte. Arra azonban nem mutat rá a tanulmány, hogy a defenzív politika az adott történelmi körülmények között kapitulációt és az osztrák szociáldemokrata mozgalom öngyilkosságát jelentette. Nem világít rá arra, hogy ekkor a legális mellett az illegális munka megszervezése, a munkásegység létrehozása és ennek alapján a tömegek mozgósítása, felfegyverzése, végszükség esetén a kellően előkészített és a megfelelő időben — még a Schutzbund feloszlatását kimondó rendelet előtt — végrehajtott fegyveres fellépés lett volna az egyedül lehetséges helyes cselekedet. Az ilyen fellépés ugyanis — megítélésünk szerint — bukásában is pozitívan befolyásolhatta volna az osztrák munkásmozgalom további sorsát; ütőképesebbé, sok tekintetben más jellegűvé tehette volna antifasiszta küzdelmét is.

ÖRDÖGH PIROSKA

BORSODI TÖRTÉNELMI ÉVKÖNYV IV. (III.)

(Miskolc, 1973)

A Megyei Tanács támogatásával, Deák Gábor és Román János szerkesztésében adta ki a Magyar Történelmi Társulat Borsod-Abauj-Zempléni Csoportja a Borsodi Történelmi Évkönyv újabb kötetét, amely nyolc agrártörténeti tanulmányt, terjedelmes függelékként pedig gazdag helyismereti irodalmat foglal tartalmas egységbe.

Galuska Imre munkája (Határhasználat Kesznyétenben a parasztbirtok kialakulásától az 1945-ös földreformig) indokoltan került a kötet élére. Igen tekintélyes forrás-, túlnyomórészt eredeti (megyei, egyházkerületi, egyházközségi, családi) levéltári anyagok, valamint élőszavas visszaemlékezések alapján tematikus rendben tárja fel a régi Zemplén megye legdélibb községe, Kesznyéten határhasználatának történelmi jellemzőit, változásait. Adatainak döntő része a 18. sz. végétől nagyjából a 19. sz. végéig, 20. sz. elejéig terjedő időszakra vonatkozik. A korábbi, jóval gyérebb történelmi források hasznosítása, másrészt a 20. sz. első fele fejleményeinek szűkszavú, koncentrált tárgyalása mégis sok évszázados távolságok átfogását segíti elő. A feltétlenül részletesebb vizsgálatra érdemes — mintegy 60 nyomtatott oldalnyi — kismonográfia szerkezetének és tartalmának érzékeltetésére itt természetesen csak címszószerűen utalhatunk. Nagyjából a következő témakörökben kap tájékoztatást az olvasó: telekszervezet, telekállomány, a telek öröklése, átruházása, bérlete, adásvétele; határhasználat, határbeosztás és rendezés a 18—19. sz. fordulóján; határok, mezsgyék, utak; a legelő, az erdő, a rét, a szántóföld használata stb. A sokoldalú közelítés egyben alkalmat nyújt a szerzőnek arra is, hogy lehetőség szerint kiemelje azokat a mélyebb rétegekben rejtőző történelmi jellegű változatlanságokat is, amelyek századokon keresztül fennmaradtak s még 1945 forradalmi napjaiban is hatottak.

Sárközi Zoltán: A földközösség felbomlása Mezőkövesden című írásában igen gazdag forrásanyag alapján nyújt szűkre szabott, de tartalmas helytörténeti áttekintést.

Tanulmánya a címben jelzettnél tágabb tematikai kört fog át, mondanivalójának középpontjában azonban a földközösség felbomlásának fontos kérdései állnak. Az áttekintés során kiderül, hogy a földközösség felbomlása már a Mohács előtti időkben Mezőkövesden is feltehetőleg megindult, ill. részlegesen előrehaladt. Számos tény igazolja viszont, hogy ezt a fejlődést a török hódítás mintegy 140 esztendőre megakasztotta, sőt a 18. sz. elejétől egy újabb évszázadon át az önellátó jellegű földművelésre ismét „a szigorú földközösség nyomta rá a bélyegét". Ellentétben az országos tendenciákkal, Mezőkövesden az úrbérrendezés sem indított el új folyamatot, ezért a földközösség felbomlásának döntő szakasza a 19. sz. első felére esett. Ezen belül is az 1848-as törvényhozás játszott meghatározó szerepet. Sárközi Zoltán tanulmánya így a közösségi, majd magánföldbirtoklás, ill. tulajdon nagy történelmi kérdéseinek vizsgálatát helytörténeti szempontok alapján gazdagítja.

Az előző nagyobb kérdéskörökhöz képest szűkebb témát dolgoz fel *Nagy Géza* tartalmas és gondosan megírt tanulmánya, amely „Az 1898-as karcsai földosztó mozgalom története" címmel jelent meg a kötetben. A témát falutörténeti keretbe ágyazva írta meg a szerző. A feldolgozás számos érdekes, — mozgalmi, gazdaság- és társadalomtörténeti — kérdést érint.

Iványi Anna (mindössze négy és fél oldalas) közleménye „A földosztás hatása Borsod megye földbirtokviszonyaira" címen ad, a földosztás adatai, valamint az 1949. évi népszámlálás eredményei alapján, rövid, adatszerű tájékoztatást.

Nagyobb korszakot fog át *Újlaki Péter* tanulmánya (A termelőszövetkezeti mozgalom kibontakozása és fejlődésének fő kérdései Borsod megyében 1948—1956 között). Vállalkozása nagyon értékes, mert gazdag, különlegesen fontos dokumentumanyagra épül. Még azok számára is, akik a korszakot végig élték, vagy kutatták, értékes új adatokkal és tanulságokkal szolgál. A terjedelmileg viszonylag rövid tanulmány olyan koncentrált és alapos áttekintést nyújt a megyei termelőszövetkezetek 1956 előtti fejlődéséről, amely témában az országos szintétikus munkálatoknak is feltétlenül hasznára válik.

Inkább csak jellegében mutat némi eltérést, tematikailag és időrendben azonban közvetlen folytatást jelent *Kun László:* A mezőgazdaság szocialista átszervezésének befejező szakasza Borsod-Abauj-Zemplén megyében című, ugyancsak gazdagon dokumentált munkája, amely az új feltételek tükrében — 1957/58-tól — tárgyalja a mezőgazdaság szocialista átszervezésének politikai, társadalmi, gazdasági kérdéseit és összefüggéseit. Kun László is, mint a kötet többi szerzője, eredeti anyagokra, részben pedig kiadott forrásokra építi a választott téma feldolgozását. Nála is állandó és következetes a tudatos kapcsolatteremtés a helytörténeti és országos összefüggések, viszonylatok között. Tanulmánya szervesen illeszkedik a kötetbe, annak értékes darabja.

Szabó Lajos a szerencsi járásban fekvő Taktaszada község tsz-történetének egy évtizedét tekinti át (A termelőszövetkezeti mozgalom története Taktaszadán 1961—1971). Az események időrendjét követve, gazdag anyag alapján nyújt meggyőző képet a szövetkezetszervezés kezdeti nehézségeiről, a szövetkezet nehéz esztendeiről, gondjairól és sikereiről egyaránt. Eredményei érdemben gazdagítják a termelőszövetkezeti mozgalom történetének feltárására irányuló tudományos munkálatokat.

Lengyel Béla tartalmas és szinvonalas tanulmányában (A termelőszövetkezeti parasztság jövedelemviszonyainak fejlődése a mezőgazdaság szocialista átszervezése után) a szövetkezeti jövedelem alakulásának vizsgálatát állítja középpontba. Sikerrel hasznosítja a megyei és országos adatok gondos elemzéséből adódó összevetési lehetőségeket. Körültekintő és adatgazdag áttekintést nyújt a jövedelmi differenciákról, kiegyenlítődésük folyamatáról és okairól. Téves hiedelmeket tények alapján, meggyőző érveléssel segít eloszlatni. Szakmai értékei mellett így a munka tudatformáló szerepe is külön említést érdemel.

Az Évkönyv, amely immár hagyományt folytat, újabb értékes hozzájárulás a tartalmilag is mind gazdagabbá váló helytörténeti jellegű kutatás munkájához. Ennek szolgálatában áll *Hubay László* és *Kluger Lászlóné* helyismereti bibliográfiája is, amely — napilapok kivételével — az 1965—70. évek gazdag publikációs anyagának könyvészeti adatait adja közre. A kötet több tanulmánya az országos vizsgálatok szempontjából is különös figyelmet érdemel. A Borsodi Történelmi Évkönyv újabb — szerintünk ugyan nem IV., hanem csak III. — kötetét ilyképpen kellő indokkal ajánlhatjuk mind a szakkörök, mind a szélesebb olvasóközönség szíves figyelmébe.

SZAKÁCS SÁNDOR

NORBERT KOŁOMEJCZYK:

REVOLUCJE LUDOWE W EUROPIE 1939—1948

(Warszawa, PW „Wiedza Powszechna" 1973. 395 l.)

NÉPI FORRADALMAK EURÓPÁBAN 1939—1948

Az európai népi demokratikus forradalmak története összehasonlító jellegű feldolgozásának nagy jelentősége van mind a hazánkban és a többi népi demokratikus országban lezajlott forradalmi átalakulás általános jellemzőinek és sajátosságainak feltárása, mind a szocializmus népi demokratikus politikai rendszere létrejöttének és a szocialista világrendszer kialakulása körülményeinek minél jobb megértése szempontjából. A történeti irodalom e téren még keveset mutathat fel. Az első tudományos igényű vállalkozást N. Kołomejczyk lengyel történész „Népi forradalmak Európában 1939—1948" c. monográfiája jelenti. A szerző az európai forradalmi átalakulás politika-történeti feldolgozását adja az egyes országokban lezajlott, tartalmában egységesnek, a közös törvények és feltételek által meghatározottnak ábrázolt fejlődési folyamat általános jegyeinek feltárásán keresztül, az egyes országok forradalma sajátos vonásainak bemutatásával gazdag irodalomra és tényanyagra támaszkodva.

A könyv a forradalom külső és belső forrásainak elemzésével kezdődik. A szerző feltárja a forradalmi átalakulás belső objektív feltételeinek főbb jellemzőit, valamint azt a szerepet, melyet a Szovjetunió játszott az országok felszabadulásában és a forradalom kibontakozásában, s vizsgálja a belső és külső tényezők összefüggéseit.

A II. fejezetben a központi helyet a nemzeti és társadalmi felszabadulásért, a háború időszakában folyt harc jellemzése foglalja el. A szerző a fő figyelmet a kommunista pártok szervezeti-politikai helyzete elemzésének, illetve azon kérdés megvitatásának szenteli, hogy milyen szerepet játszott a hazai és külföldi pártvezetés a pártpolitika alakításában és a realizálásáért folytatott küzdelemben. A háború idején a szóban forgó országok kommunista pártjai a legkegyetlenebb üldözés közepette, illegalitásban tevékenykedtek. Ennek ellenére egyedül a kommunista pártok voltak képesek a néptömegek érdekeinek megfelelő programot kidolgozni, s következetes küzdelmet folytatni annak megvalósításáért. A kommunisták eszmei-szervezeti befolyása alatt álló fegyveres harc a Balkánon volt a legjelentősebb. A szociáldemokrata pártok helyzetének bemutatása során erőteljes hangsúlyt kap annak a baloldali fordulatnak a kiemelése, amely a tagság és a vezetők körében a háború alatt elkezdődött és fokozatosan kiteljesedett. Ez mind a jobboldali politika értékelésében, mind a kommunistákkal való együttműködés kérdésében megnyilvánult. A fejezetben feltárul a kommunisták harca a két munkáspárt együttműködéséért, a munkásegység létrejöttéért, valamint a széles antifasiszta nemzeti összefogást megtestesítő függetlenségi népfrontok megteremtéséért.

Külön fejezet foglalkozik a népi demokratikus hatalom létrejöttének körülményeivel és jellemzőivel, az első népi kormányokkal. A fejezetben jelentős helyet foglal el annak — gazdag tényanyag alapján történő — bemutatása, hogy mennyiben járultak hozzá az egyes országok a német fasizmus katonai szétzuzásához, valamint, hogy mi jellemezte a nagyhatalmak viszonyát az első népi kormányokhoz, mi volt álláspontjuk azok elismerésének kérdésében. A szerző elemzi az első demokratikus törvényhozó és végrehajtó szervek politikai összetételét, amelyet a forradalmi erők döntő súlya és befolyása jellemzett.

A forradalom leglényegesebb aktusa a népi hatalmat reprezentáló kormányok létrejötte volt, amely azonban csak kezdetét jelentette a társadalmi-politikai változásoknak. A népi hatalmi szervek tevékenysége lényegében a burzsoá-demokratikus alkotmányos és jogi alapokon bontakozott ki, de struktúrájában, mindenekelőtt a törvényhozó és végrehajtó hatalmi szervek összetételében, a forradalmi tartalmat egyre határozottabban kifejező lényeges változások következtek be. A szerző a változásnak ezt a folyamatát az egyes országokban gazdag irodalom és tényanyag alapján mutatja be. A népi demokratikus állam, az egész politikai rendszerrel együtt, az országok társadalmi-gazdasági struktúrájában végbemenő átalakulások fő eszköze volt. A IV. fejezet, a politikai változásokkal együtt, az agrárreformok és az államosítások jellegének, terjedelmének, lefolyásának és jelentőségének, valamint az újjáépítés feladatainak a felvázolását tartalmazza. A falu és a város tulajdonviszonyaiban végbement változások nemcsak az új rendszer gazdasági alapját képezték, hanem jelentős mértékben erősítették a népi államot, szélesítették a népi kormányok társadalmi bázisát, megszilárdították pozícióit, s ezzel elősegítették a forradalmi folyamat szocialista irányban történő elmélyülését.

N. Kołomejczyk könyvének legérdekesebb, legjobban argumentáló és bizonyító részét kétségtelenül a két utolsó fejezet képezi. Az V. fejezet a tömegekért vívott harc főbb jellemző vonásait tárja fel. Bemutatja a forradalmi, ellenzéki és közbülső erők helyzetét és befolyását a társadalomban, valamint politikai magatartását a forradalom időszakában. A fő figyelmet a szerző a munkáspártok szervezeti-politikai helyzete, tömegbefolyása, a népfrontokon belüli súlya és szerepe felvázolásának szenteli. Külön foglalkozik a szociáldemokrata pártokon belüli irányzatok erőviszonyának kérdéseivel. Itt egy ponton vitatkozni lehet a szerzővel, amikor azt állítja, hogy a Csehszlovák Szociáldemokrata Pártban a forradalom kezdetén gyenge volt a baloldal és erős pozíciókkal rendelkezett a jobboldal. Ez az állítás csak 1947-re fogadható így el. A forradalom kezdetén ennek az ellenkezője az igaz, s valamennyi szociáldemokrata párt közül éppen a CsSzDP vezetésében jutott a legmeggyőzőbben kifejezésre a baloldal súlya és befolyása. A népi demokratikus átalakulás időszaka a forradalmi és reakciós erők közötti éles harc korszaka volt. Menetében a kommunista pártok taktikáját az jellemezte, hogy, az osztott hatalmi állapotból fakadóan, a burzsoázia ellen hatalmi pozíciókból folytatott harcot egybekapcsolták a tömegek mozgósításával. Az osztályerők küzdelmében, a forradalom viszonylag békés fejlődése folytán, jelentős helyet foglaltak el a nemzetgyűlési választások. A választásokból mindenütt a népfrontban tömörült, s egyre határozottabban a kommunisták eszmei-politikai befolyása alatt álló baloldali erők kerültek ki győztesen. Ezek eredményeként forradalmi többséggel rendelkező parlamentek és kormányok jöttek létre, s ez egyik mutatója és bizonyítéka volt a szocialista forradalom győzelméhez, illetve e győzelem megszilárdulásához szükséges szubjektív előfeltételek megérlelődésének.

A szocialista forradalom győzelme és a proletárhatalom megvalósulása folyamatának politikai betetőzését az egységes forradalmi munkáspártok létrejötte jelentette. A kommunisták és a baloldali szociáldemokraták egyesülésének kérdéseivel foglalkozik a könyv záró fejezete. A munkásosztály szervezeti egységének a megteremtése egyenes következménye volt a kommunista és szociáldemokrata pártok háború végén létrejött cselekvési egysége fejlődésének. A forradalom menetében a két munkáspárt együttműkö-

dése garantálta a munkásosztály egységét, amely elengedhetetlen volt vezető szerepe betöltéséhez és a forradalmi vívmányok megvédéséhez. Egyre inkább megértek a forradalmi egyesülés feltételei, s ez, a szociáldemokrata pártokon belül végbement változásokban, elsősorban is a jobboldal lelepleződésében, elszigetelődésében, majd a pártból való kiszorításában jutott kifejeződésre. Az egyesült munkáspártok megteremtését 1948-ban mind a belső, mind a nemzetközi helyzet megkövetelte. Mindezen kérdések, valamint az egyesülés lefolyásának magas szintű elemzését és gazdag dokumentálását adja a szerző. A fejezet befejező része az államközi kapcsolatok főbb kérdéseivel foglalkozik. A könyv végén a forradalom gazdasági és politikai vívmányaira és eseményeire (pl. a földreformok és államosítások adatai, a választási eredmények, a nemzetgyűlések és kormányok politikai összetétele, a munkáspártok taglétszáma és a pártélet főbb eseményei stb.) vonatkozó, igen gazdag tényanyagot tartalmazó tematikai-kronológiai táblázatokat, összeállításokat találunk, amelyek általános hiányt pótolnak, jó áttekintést nyújtanak és jól hasznosíthatók, s így különösen az e korszakkal foglalkozók számára nagyon értékesek. Értéküket a források megjelölése még jobban emelné.

N. Kołomejczyk könyve komoly tudományos igényű, jól átgondolt, logikusan felépített és az egyes országokban a korszak története kutatásában elért eredményekre támaszkodó munka. A szerző nem ragad meg az általánosságok szintjén, de nem vész el a részletekben sem, hanem a népi demokratikus forradalom általános jellemzőinek a feltárása jól kiegészül könyvében az egyes országok sajátos belső viszonyaiból fakadó egyedi vonások bemutatásával, azok szerves egységet képeznek. A monográfia a korszak egyetemes történeti jellegű feltárásának kiváló produktuma, nagyszerű példa az összehasonlító módszer alkalmazására, s igen hasznos, sőt nélkülözhetetlen kézikönyvül szolgálhat, mindenekelőtt a népi demokratikus átalakulás történetét kutató történészek számára.

VÁLYI-NAGY JÓZSEF

RADÓ SÁNDOR:

DÓRA JELENTI

(Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 1971. 393 l.)

Radó Sándor könyve bizonyos szempontból kuriózum, s az ennek kijáró érdeklődéssel veszi kezébe az olvasó. Nyugaton könyvtárnyi irodalma van a második világháború láthatatlan részének, a hírszerzésnek. Sok érdekes történelmi tényt hoznak felszínre ezek a visszaemlékezések, de még több a szenzációhajhászás, a találgatás és túlzás, egészen addig, hogy — mint az egyik Franciaországban nemrég megjelent könyv címe is állítja, — „A háborút Svájcban nyerték meg", tudniillik a Svájcban működött szovjet hírszerző központ tevékenysége révén. Ennek pedig Radó Sándor, a közismert magyar földrajztudós volt a főnöke, aki e könyvében sok találgatás és téves következtetés cáfolatául közreadja működésének, illetve a svájci hírszerzőközpont tevékenységének valóságos történetét. Ezzel megszületett az első magyarországi hírszerzőmemoár, amelyet értesülésünk szerint külföldi kiadók is megjelentettek, ill. kiadni készülnek.

Radót, amint az könyve előszavából is kiderül, nem annyira a közlés, az önkifejezés vágya késztette munkája megírására, mint inkább annak a nyilvánvalóan politikai célzatú ferdítéstömegnek megcáfolása, amely tevékenységével kapcsolatban nyugaton napvilágot látott, s amely azt akarta bizonyítani, hogy a háborút nem a Szovjetunió katonai főlénye és a szövetségesek potenciális erőtöbblete nyerte meg, hanem a kulisszák mögötti kémtevékenység. Úgy érezte, hogy ezzel ismét a hátbatámadás oly jól ismert legendáját („Dolchstosslegende") keltik életre. A szerző könyve megírásával hű maradt

egész életútjához, kötelességének tartotta, hogy szembeszegüljön ezekkel a végső soron a német fasizmust mentegető torzításokkal, mint ahogy szembeszegült magával a fasizmussal hatalma teljének idején. Ezt mutatja egész, a könyvben leírt életútja, a meggazdagodott polgárcsalád művelt gyermekének szemfordulása a burzsoá világgal, s annak legszörnyűbb kinövésével, a fasizmussal. Már fiatal korától kutató akart lenni, a tudományok érdekelték, de lelkiismeretének lázadása előbb kommunistává, majd hírszerzővé is tette. Hű maradt könyvében — ugyanúgy mint életében — tudományos ambícióihoz; a könyv nem egyszerű visszaemlékezés, hanem jelentős levéltári kutatáson alapuló, történeti értékű memoár. Ez a módszer a szerző lényéből is következett, ugyanakkor politikai célkitüzéséből származó szükséglet is volt: csak így tudta eredményesen korrigálni a nyugati szerzők torzításait.

Mivel a könyv nem a korszakkal foglalkozó szaktörténészek, hanem a szélesebb olvasóközönség számára készült, — amit már első kiadásának negyvenezres példányszáma is világosan jelez, — a szerző kénytelen volt röviden, több részletben összefoglalni a második világháború történetét, vagy legalább is annak legjelentősebb mozzanatait, hogy a svájci hírszerzőközpont működésének és helyzetének körülményeit érthetővé tegye. Ha ez a rövid összefoglalás önmagában töredékes is, nem róhatjuk fel a szerzőnek, legfeljebb a műfaj sajátosságaira vezethetjük vissza. Bár Radó Sándor — tényszerű tömörséggel — adatok egész sorát vonultatja fel, az sem érez csalódást, aki nem a történész érdeklődésével, hanem a hírszerzőkönyv felfokozott érdekessége iránti várakozással veszi kezébe a kötetet, mert végig fenn tudja tartani az olvasó érdeklődését. Pedig a könyvből az derül ki, hogy szerzője jobb tudós, mint stiliszta; nehézségein azonban átsegíti tényleírásainak és érveinek meggyőző ereje.

Rendkivül érdekes és különleges miliőt mutat be ez a könyv: a fasiszta Németország szorító ölelésében vergődő, a német áradattól teljesen körülvett, de semlegességét sikerrel megőrző Svájc világát. A svájci politikát kettősség jellemezte: egyrészt a német megszállástól való félelem (a náciknak tett engedményekkel), másrészt a náciellenes önvédelmi érdek és a szövetségesek iránti szimpátia. Mindez jó feltételeket nyújtott egy náciellenes hírszerző-szervezet tevékenységéhez, ugyanakkor állandóan magában hordta a két tendencia közötti arányeltolódásból származható veszélyt. Radó határozottan hangsúlyozza a valóságot meghamisító állításokkal szemben, hogy az általa vezetett svájci szovjet hírszerzőközpont tevékenysége kizárólag a tengelyhatalmak ellen irányult; munkája nem érintette sem a szövetséges partnereket, sem a semleges országokat, különösen nem a vendéglátó Svájcot. A fasizmus elleni küzdelem egyik, különösen veszélyes formájáról volt szó, amit Radó és társai, közöttük kommunista és antifasiszta németek is, tudatosan, önként és önzetlenül vállaltak. A kalandos úton Moszkvából kapott „kezdőtőkétől" eltekintve, az egész szervezetet lényegében Radó földrajztudományi és publicisztikai vállalkozásai tartották fenn. A munkatársak — akik közül mindig csak néhány ismerte egymást, többet közülük Radó sem ismert, — lényegében ingyen dolgoztak; veszélyes feladatukat a fasizmus iránti gyűlöletből végezték. Ez a munka 1935-ben, a fasizmus veszélyének megnövekedésekor kezdődött Radó beszervezésével Moszkvában, s közvetlenül a háború befejezése előtt ért véget, amikor a svájci hatóságok már teljesen lehetetlenné tették a szovjet hírszerző-központ további működését. A rezidentura tevékenysége tehát időbelileg is csak a fasizmus elleni harc időszakára korlátozódott. Hogy ez a munka milyen széles volumenű és milyen értékes lehetett, azt érzékelteti az a nagyszámú, s a könyvben részben be is mutatott jelentés, amelyeket Radó és társai Moszkvába küldtek, s amelyek ott ma is megtalálhatók a levéltárban, ahonnan a szerző is kikereste szokat.

A hírszerzőközpont munkatársainak működése — amint a könyvből világosan kiderül — nem olyan volt, ahogy az ilyesmit regények vagy filmek ábrázolni szoktak: nem a féktelen kalandosság, hanem a megbizható, tudományos pontosság és összhangolt

ság jellemezte. Megragadó, milyen pátoszmentesen, saját érdemeit nem kiemelve ír Radó Sándor saját és munkatársai valójában nagyon is veszélyes tevékenységéről.

A könyv nemcsak a hírszerző-központ munkájáról szól, hanem Radó Sándor életéről is, akiről a munkásmozgalomban betöltött szerepe és hírszerzőtevékenysége mellett azt is megtudhatjuk, hogy jobbnál jobb tudományos ötletek származtak tőle, — a sajtó rendszeres nemzetközi politikai térképellátásának megszervezésétől, egészen a légitérképkészítés rendszeresítéséig. Könyve egyben a nemzetközi munkásmozgalom sok egyénisége portréjának megrajzolója, eszményének megelevenitője. A személyes élmények erejével hozza közelbe Liebknecht, Kautsky, Clara Zetkin s a munkásmozgalom sok más vezetőjének alakját, akikről számos eddig ismeretlen részletet tudhatunk meg.

Nem véletlen tehát, hogy a könyv iránt a nemzetközi érdeklődés óriási. Az itthoni olvasót pedig rendkivül megragadja a ma is közöttünk élő nagy egyéniség önfeláldozó és bátor antifasiszta életútja. Szinte hihetetlennek találja, hogy a svájci hatóságok 1945 után a második világháború alatti Németország elleni hírszerző tevékenységéért őt és csoportját bíróság elé állították, és elitélték azokat, akik hozzájárultak a fasizmus szétzúzásához s ezzel Svájc függetlenségének és biztonságának megmaradásához is.

SZABOLCS OTTÓ

GIULIANO PROCACCI:

STORIA DEGLI ITALIANI

(Róma, Editori Laterza. 1975, 575 l.)

AZ OLASZOK TÖRTÉNETE

G. Procacci 1926-ban született a közép-olaszországi Assisiben. 18 éves ifjuként részt vett az olasz ellenállási mozgalomban. Tanulmányait a firenzei egyetemen, majd a nápolyi Történettudományi Intézetben végezte. Tudományos tevékenységét a párizsi Tudományos Kutató Intézetben kezdte el, majd Milánóban a Feltrinelli Intézetben és Rómában az Olasz Történettudományi Intézetben folytatta. Jelenleg a firenzei egyetem tanára. 1956-ban megjelent első tudományos művét a 16. századbeli Franciaország osztályviszonyairól írta. 1961-ben jelent meg Machiavelliről írt tanulmánya. Politikai érdeklődésének megfelelően több tanulmányt publikált az olasz és a nemzetközi munkásmozgalom történetéből: Labrioláról és Kautskyról, a századforduló olasz munkásmozgalmáról, valamint a II. és III. Internacionálé történetéről.

G. Procacci „Az olaszok története" című könyvét 1968-ban írta, a neves francia könyvkiadó, a Fayard megbizásából. Könyve Olaszországban is nagy érdeklődést keltett, ezt mutatja, hogy eddig nyolc kiadásban jelent meg olasz nyelven. Procacci műve egy nagy műveltségű, marxista orientációjú történész szellemes és szellemi izgalmat árasztó, kritikus vélemény-nyilvánítása elődeinek tetteiről. A könyv címe — „Az olaszok története" — jelzi, hogy Procacci nem egyszerűen Olaszország történetét írta meg, hanem az olaszokét, azaz az olasz népét. Nem szokásos történelemkönyv ez, hanem egymáshoz szorosan fűződő esszék gyűjteménye az olasz nép fejlődéstörténetéről, a második ezredév elejétől annak végéig. Ezek az esszék nem csupán a szorosan vett tényanyagot tartalmazzák, hanem rávilágítanak a vizsgált korszakok szociális, gazdasági és kulturális viszonyainak bonyolult összefüggéseire. A könyv érdeme, hogy az „olaszok történetét" nem önmagában vizsgálja, hanem elhelyezi azt az európai fejlődéstörténetben, rámutatva az olasz nép és más európai népek fejlődésének kölcsönhatásaira. A szerző szavaival élve, a

könyv annak története, hogy „Olaszország hogyan járult hozzá a modern európai civilizáció fejlődéséhez".

Procacci azért kezdi az olaszok történetét a második évezred elejétől, mert — ismét a szerzőt idézve — „az európai társadalmak szociális és gazdasági viszonyaiban ekkor ment végbe az első azon minőségi ugrások közül, amelyek a modern történelemben Európát uralkodó helyzethez juttatták a világ többi részével szemben (a kereszténység konszolidációja, a kereszteshadjáratok és az európai imperializmus más megjelenési formái)". Az ezredforduló a római civilizáció teljes hanyatlásának és a mai Olaszország kezdeteit jelző olasz városállamok kialakulásának korszakváltó időszaka is.

A szerző alaposan elemzi az olasz városállamok termelő erőinek és termelési viszonyainak alakulását, mint fejlődésük meghatározó tényezőit. Rámutat az itáliai „policentrizmus" kialakulásának okaira. Egymással összehasonlítva vizsgálja a négy legnagyobb városállam — Velence, Genova, Milánó és Firenze — fejlődését, majd az ötödikként, Rómáét, amely a pápák kényszerű avignoni fogsága után, a 14. század végétől a katolikus egyházfők egyre erősebb világi hatalmi központjává válik. Procacci érzékletesen ábrázolja a városállamok tündöklésének és hanyatlásának egymást váltogató korszakait. Ebből a szemkápráztató változatosságból, a szerző rövid tanulmányaiban emelkednek ki az olasz történelem nagyjai: az erőskezű pápák, a Mediciek és a Sforzák, Cola di Rienzo, Savonarola, Machiavelli, Mazzini, Garibaldi és Cavour; valamint az olasz és egyetemes kultúra halhatatlanjai: Dante, Petrarca, Boccaccio, Leonardo da Vinci, Michelangelo, Bruno, Campanella, Galilei, Manzoni, Leopardi, Verdi, Croce és a többiek.

A szerző vitába száll a polgári nacionalista történészek azon állításával, miszerint a francia forradalom „túlkapásai" az itáliai félszigeten megállították a 18. században végbement lassú, reformista fejlődést. Kimutatja egyrészt, hogy ez a fejlődés csak néhány tartományban és városállamban ment végbe (Lombardia, Parma, Toscana, Nápoly), másrészt, hogy a francia forradalom közvetve az egész félsziget társadalmi fejlődését meggyorsította. A könyv objektíven, a történelmi romanticizmus felhangjai nélkül ábrázolja a Risorgimento bonyolult és ellentmondásos, győzelmekkel és vereségekkel teli folyamatát — benne a forradalmárok és mérsékeltek harcát —, amelynek eredményeként létrejött az egységes Olaszország. Proccaci élvezetes és tömör stílusának illusztrálására álljon itt az a néhány sor, amellyel az olasz történelem egyik legbonyolultabb figuráját, Camillo Cavourt és korát jellemzi: „... Így került hatalomra az az ember, akinek nevéhez fűződik Olaszország egységének megteremtése, az olasz történelem ama kevés figuráinak egyike, aki a történelmi képtárba a győztes, nem pedig a legyőzött dicsfényével vonul be. Ősi nemesi család sarja, akit apja katonai pályára szánt, de hamarosan elhagyta azt egy utazásokkal, üzleti ügyekkel, spekulációkkal, tanulmányokkal és szerelmekkel teli életért, majd később a politika kedvéért. Abban a társadalomban, amelyben sokan voltak az olyan arisztokraták, akik zsugori polgárokká váltak, és sokan az olyan polgárok, akik nemesi pózokban tetszelegtek, Cavour egyidejűleg rendelkezett a polgár és az arisztokrata minden erényével: az intellektuális nyughatatlansággal, a parancsnoki képességgel, a pénzcsinálás és a pénzköltés tudományával, az új társadalmi osztály friss energiájával és a régi stílusával. Mérsékelt, a Mazzini-féle politikai romanticizmustól és forradalmiságtól idegen politikai nézetei ellenére számot vetett azzal, hogy lehetetlen kormányozni a polgári és kispolgári rétegekben elterjedt demokratikus törekvések ellenében ..." (II. k. 375).

A könyv hasonló történelmi hűséggel írja le az olasz kapitalizmus „serdülő korát", amelyet a konzervatív Crispi és a liberális Giolitti neve fémjelez, valamint az olasz munkásmozgalom kialakulását. A szerző pontos és meggyőző magyarázatát adja a fasizmus hatalomrajutásának: az első világháborút követő gazdasági válság, a munkásosztály megosztottsága, a kispolgárság félelme a forradalomtól, az uralkodó körök hajlama az

autoritatív megoldás iránt —, mindezek a tényezők elősegítették Mussolini győzelmét. Rendkívül találó az olasz fasizmus jellemzése is: „Az épület hivalkodó homlokzata éles ellentétben állt a belső helyiségek piszkosságával és ürességével, a nagy szavak hangzatossága pedig az érzelmek ürességével . . ." (II. k. 513). Procacci „lelkes objektivitással" ír az olasz antifasiszta mozgalomról, az OKP és két kiemelkedő vezetőjének — Gramscinak és Togliattinak — elméleti és gyakorlati tevékenységéről.

Sajnálatosan rövid — mindössze 14 oldal — a második világháborúnak szentelt rész. Procacci szellemesen állapítja meg, hogy a háború „az olasz uralkodó osztály egész történelme során tanusított tehetetlenségének a legnagyobb fokú bizonyítéka volt". Ugyanakkor szembeállítja ezzel az olasz népet, amely az ellenállási mozgalomban „visszanyerte ősi erényeit" (534 ill. 537). Hasonlóan rövid — 12 oldal — és találó a háborútól 1968-ig tartó periódus leírása, amelyet a remények és csalódások, a „gazdasági csoda" és a krónikus társadalmi egyensúlyhiány ellentmondásaival jellemez. Könyve utolsó oldalain Procacci az OKP minden akadályt leküzdő fejlődésének okait elemzi. Utolsó soraiban — Togliatti ravatalát leírva — így méltatja a nagy olasz kommunista vezető érdemeit, és foglalja össze a mai Olaszországról való mondanivalóját: „Miután holttestét a Szovjetunióból hazaszállították, egymillió olasz követte koporsóját. Életében Cavourhoz hasonlították politikai tisztánlátása és határozottsága miatt. Cavour azonban dicsőségének teljében halt meg, Togliatti pedig egy tobzódó és közönséges Olaszországból távozott. Az őt utolsó útjára kisérő tömegek bánatában benne volt az el nem ért cél tudata és egy hosszú fáradságos út előérzete" (554).

A könyv nem hagy kétséget afelől, hogy a szerző a célt, amelyhez a hosszú és fáradságos út vezet, a szocialista Olaszország megteremtésében látja.

RÉTI GYÖRGY

KURT KOSZYK:

DIE PRESSE DER DEUTSCHEN SOZIALDEMOKRATIE. EINE BIBILOGRAPHIE

(Hannover, Verlag für Literatur und Zeitgeschehen. 1966. 404 l.)

A NÉMET SZOCIÁLDEMOKRÁCIA SAJTÓJA. BIBLIOGRÁFIA

A munkásmozgalom története megírásának rendkivül fontos, de inkább csak az utóbbi időben fellendülő ága a munkássajtó történetének feldolgozása. (Az általános jelenség jellemzi a magyarországi eredményeket és hiányosságokat is.) Ilyen vonatkozásban is tanulságos K. Koszyk munkája, aki a II. Internacionálé legerősebb pártjának s leggazdagabb munkássajtójának bemutatására s sajtótermékei bibliográfiájának elkészítésére vállalkozott.

Koszyk a korai munkássajtó feltérképezését néhány, az 1840-es években megjelent írás után tulajdonképpen az 1860-as évekkel kezdi, s nagyobb figyelmet már a Lassalle alapította „Social-Demokrat"-nak szentel. Megemlékezik szerkesztőiről, tömegbefolyásáról, s arról, hogy a hetente háromszor megjelenő lap történetében milyen változások mentek végbe. Természetesen ugyancsak elemzi a Liebknecht alapította „Demokratisches Wochenblatt" ívelését is, amely az 1869. évi eisenachi pártkongresszus után „Der Volksstaat" címen jelent meg. Koszyk ehelyütt is bemutatja a lap szerkesztőit, megemlékezik arról, hogy a lap kezdetben hetente kétszer, de még ugyanezen 1869-es év októberétől már háromszor jelent meg. 1873-ra a lapnak már 7000 állandó előfizetője volt, s noha a Volksstaat mellett számos helyi lap is megjelent, a Volksstaat vált a mozgalom központi orgánumává.

1875-ben a gothai egyesítő pártkongresszuson a szociáldemokrata sajtó irányítását a párt vezető szerveinek feladatává tették.

Az 1870-es években a szociáldemokrata sajtótermékek gyorsan terjedtek. 1876-ban már huszonhárom kiadványnak közel 100 000 előfizetője volt. Ekkor a gothai kongresszus döntése alapján 1876. október 1-től a párt központi lapjának címe már Vorwärts lett. A lapot Lipcsében szerkesztették, hetente kezdetben háromszor jelent meg, s már 1877-ben 12 000 előfizetője volt. Az 1878-ban bevezetett Kivételes Törvény új szakaszt nyitott, újra nagyobb jelentőségre tettek szert a különféle helyi lapok, az emigrációban megjelentetett orgánumok, s fontossá vált azoknak a munkája, akik a lapok legális és illegális terjesztésében vettek részt. Koszyk külön is megemlékezik Bruno Schönlankról, aki az 1880-as években Berlinben különféle szociáldemokrata lapokat szerkesztett. Szinte csak utalást találhatunk Mostról, aki Londonban adta ki a Freiheitet, s a zürichiekről, akik a Sozialdemokrat-ot szerkesztették.

A következő fejezet periódushatárai 1890—1914, s az egész időszakot Koszyk „wilhelminus korszak"-ként tárgyalja. Ismeretes, hogy a német szociáldemokrata párt ebben az időben érte el legnagyobb befolyását, tömegbefolyása ekkor tetőzött, s az Internacionáléban is vezető pártként tekintettek rá. Koszyk felidézi, hogy Bebel már az 1890-es kongresszuson (Bismarck és a Kivételes Törvény megbuktatásának évében) elégedetten jelenthette be, hogy a párt 60 újsággal (köztük 19 napilappal) rendelkezik, s ezeknek összesen 250 000 előfizetője van. Koszyk azonban óv a túlértékelésektől is, attól, hogy az olvasótábor minden esetben rendkivül tudatos lett volna. 1891-től a központi orgánum ismét a most már Berlinben megjelenő „Vorwärts" lett, amelyet 1900-ban bekövetkezett haláláig W. Liebknecht szerkesztett. Liebknechtnek a szerkesztőségben olyan munkatársai voltak, mint Adolf Braun, Kurt Eisner és Bruno Schönlank. Koszyk a továbbiakban foglalkozik a „növekedés nehézségeivel". Utalt arra, hogy 1907-ben a pártkongresszus után már felállították a külön sajtóosztályt, s ez naponként levelekben látta el a különböző orgánumokat híranyaggal, a 19 nagyobb napilapot pedig telefonon informálta az új hírekről. Mindez persze anyagi áldozatokkal járt, s ezekről az összefüggésekről Koszyk szintén megemlékezik, miként arról is, hogy a sajtóosztály munkájában milyen új nehézségek adódtak. Hiszen ebben az időben már több mint 30 pártnyomda működött, s több mint 150 lapszerkesztő fizetéséről kellett gondoskodni.

A sokféle lapból Koszyk — éppen ideológiai jelentőségük, mondanivalójuk alapján — hármat külön kiemel. Első helyre a legrégibb, legrangosabb, valóban ez egész Internacionáléban olvasott, Kautsky által alapított Neue Zeit került. A folyóirat példányszáma, terjedése mellett anyagi rentabilitásáról is képet kapunk. Koszyk a Neue Zeit után mindjárt a rivális revizionista orgánum, a Bernstein befolyásolta és J. Bloch szerkesztette Sozialistische Monatshefte, s a baloldali Zetkin szerkesztette, jobbára a baloldaliaknak helyet adó, ugyancsak nemzetközi jelentőségű Gleichheit munkásságával foglalkozik. Ez utóbbival kapcsolatban Koszyk megjegyzi, hogy az 1892 óta megjelenő Gleichheit terjedésében is a gyors „felfutás" szintén már csak az 1900-as évek után következett be. A lapnak 1905-ben még csak 28 ezer előfizetője volt, de a tetőzéskor, 1913-ban ez már 112 ezerre emelkedett. A sokféle kiadvány közül a legnépszerűbb mégis csak a rajzos szatírikus hetilap, a Wahre Jakob volt. E lap 1908-ban már 230, 1912-ben pedig egyenesen 380 000 előfizetőt szerzett, és jelentősen hozzájárult a párt bevételeihez. (Kár, hogy Koszyk ehelyütt a Wahre Jakob politikai profiljáról nem szól részletesebben, de nyilván német olvasóira gondolva ezt fölöslegesnek tartotta.)

Az első világháború kirobbanása új helyzetet teremtett. A pártban ismeretes módon kiéleződtek a felfogásbeli ellentétek. A Vorwärts maga is harci tereppé változott, s noha ismételten pártellenőrzés alá vonták, s szerkesztőségében „tisztogatásokat" végeztek, hosszú ideig mégis balfelé lengett ki a pártvezetőség irányvonalához képest. A központi

pártlap mellett számos baloldali pacifista lap (ezek közül nevezetesebb a Bremer Bürger-Zeitung, a Leipziger Volkszeitung és a Schwäbische Tagwacht) körül heves csatározások bontakoztak ki — változó eredménnyel. Míg a legutóbbit viszonylag gyorsan kicsavarták a baloldali ellenzék kezéből, a brémai lap hosszabb ideig ténylegesen radikális maradt, a lipcsei, talán a legbefolyásosabb lap pedig mindvégig az ellenzék kezén maradt.

Koszyk háttérként jelzi a pártban végbemenő nagyobb politikai összeütközéseket, míg a sajtótörténet szempontjából megemlékezik arról, hogy 1916 elején miként adták ki a Spartacus-leveleket, 1915 szeptemberétől pedig a Parvus szerkesztette szélsőjobboldali nacionalista Die Glocke-t. De megemlékezik más összefüggésekről is. Így arról, hogy a párt taglétszáma — részben a behívások következtében — már 1914 második felében jelentősen visszaesett, a lapok előfizetésében a hanyatlás szintén bekövetkezett, ha ez kisebb is volt (a százalékarányok: 60 és 20). Koszyk nyomon követi a belső viták visszahatását 1916—1917-ben a pártsajtóra, ami a Vorwärts szerkesztőségének újabb átalakítására s a Neue Zeit, illetőleg Gleichheit régi szerkesztőinek elmozdítására vezetett —, ami országos, sőt nemzetközi visszatetszést szült. Koszyk ugyanitt hangsúlyozza, hogy az újabb átalakulások sem vezethettek oda, hogy akár a többségi sajtó is teljesen hasonult volna a kormányzat igényeihez. Ezt bizonyítják az olyan tények, hogy a megzabolázott Vorwärtset még 1917—1918-ban is többször hosszabb-rövidebb időre betiltották. Koszyk ehelyütt a Vorwärts szívós ellenállását kívánta láthatóan érzékeltetni, de kár, hogy a német szociáldemokrata sajtó magatartását ezekben az években nem veti össze legalább az osztrákkal, mert akkor nyomban kiderült volna, hogy gyakran az Arbeiter Zeitung jobb információt adott, mint a Vorwärts.

Az 1917. évi orosz forradalmak megint csak új helyzet elé állították a pártsajtót. Koszyk megemlíti, hogy a Vorwärts határozottan bolsevikellenes alaphangot ütött meg, ami viszont nem zárta ki, hogy 1918-ban sokféle új ellentét ne támadjon, még a többségi szociáldemokraták között is. Így állást kellett foglalni a breszti béke aláírásának, majd később a január-márciusi sztrájkoknak a kérdésében, — s az állásfoglalások eltérőek voltak.

Koszyk új fejezetet szentel az 1918. évi forradalmi periódusnak, de itt az elemzés sokszor már esetlegesebbnek tűnik. Bemutatja a többségi lapok szovjetellenes alaptónusát és a változatlanul Stampfer szerkesztette Vorwärts alapállását, amely demokratikus szocializmust hirdetett, egyaránt támadta, bírálta Szovjetoroszországot és az antant burzsoá kormányait — de nem emelte fel szavát Ebert sőt Noske lépései ellen, amikor ezek a katonatiszti klikkekre támaszkodtak a szervezett munkások ellen. Koszyk az elvi következetlenséget részben azzal magyarázza, hogy a szociáldemokraták előzetes reményeik ellenére már 1919-ben sem tudták elnyerni a parlamenti mandátumok többségét, ami a pártot szerinte „mérsékletre" késztette. Érzékelteti a hirtelen jobbratolódást, az ellenforradalmi katonatiszti elemek erősödését, és az 1920-as harcokra Koszyk elismeri, hogy Noske bizalma a tisztekben „illúziónak bizonyult". Ez viszont már a Kapp-puccs egyértelmű eseményeihez kapcsolódik, míg 1919-re vonatkozóan Koszyk nem bocsátkozik elemzésekbe. Ami közvetlenül a szociáldemokrata lapok helyzetét illeti, Koszyk erre is néhány instruktív adalékot közöl — mind a többségi, mind a független szocialista kiadványokra vonatkozóan.

Új fejezet kezdődik 1921-gyel, a pártegység „helyreállításával". Bizonyos véleményeltérések azonban az egységes pártban is fennmaradtak, s a Leipziger Volkszeitung később is többször adott hangot radikálisabb véleményeknek, a régebbi „független szocialisták" ezt a pozíciót megtartották maguknak. Mindemellett sok új probléma is mutatkozott, az egységes pártban régi lapok megszűntek, szerkesztőségeket átalakítottak — részben az egység érdekében, részben egyszerűen generációs okokból, az elöregedés miatt, de a két jelenség ki is egészítette egymást. Régi lapokat új életre varázsoltak, újak eresztettek

gyökeret — s végeredményben az 1920-as években a szociáldemokrata lapoknak újra 300 000 előfizetőjük volt. A lapok terjesztésének, kiépítésének békés éveit sokoldalúan elemzi azután az 1920-as évek közepén a szerző, — amíg újabb kritikus évekhez ért a mozgalom.

A német szociáldemokrata mozgalomban a krízis éveit már 1927-től érzékelni lehetett, s a belső nézeteltérések a gazdasági majd politikai válság évei idején még tovább nőttek. A jobb- és baloldali szárny között a pártlapokban is heves vita folyt, elsősorban abban a kérdésben, hogy miként küzdjenek a jobbratolódás, majd később kifejezetten a fasiszta veszély ellen.

Az eddigiekben a 400 oldalas kötet anyaggazdag történeti bevezetőjét ismertettük — amely a rendkívül alapos bibliográfiai munkának egynyolcadát teszi ki. A második részben a munka a megjelenés helye szerint, s azon belül alfabetikusan és kronológiai rendben közli az egyes lapok adatait.

A kötet a lehető legnagyobb pontosságra törekszik, kitér arra, hogy a lap milyen időközönként jelent meg, mekkora volt a példányszáma (ha hosszabb ideig jelent meg, periódusonként megadja a változás adatait), s a szerkesztők neveit, amennyiben pedig az jelentős, a lap tulajdonosát is.

A bibliográfiai áttekintés második része a szociáldemokrata sajtóról megjelent munkákat tartalmazza. A rendezési elv alapja ezuttal is a kronológia. Az első fejezetben az 1865—1899 között megjelent írásokat mutatja be, ezt követően azonban már évenként halad, s e rövid fejezeteken belül ugyancsak alfabetikusan dolgozza fel a munkákat — egészen 1966-ig. Megjegyezhetjük, hogy Koszyk nemcsak a német eredetű és németnyelvű irodalomra támaszkodik —, de miközben munkájába bekapcsolja az új amerikai irodalmat, a szocialista országok történeti irodalmából csak a Német Demokratikus Köztársaságban megjelent munkákat találhatjuk meg.

JEMNITZ JÁNOS

FOLYÓIRATSZEMLE

B. M. Mironov:

A gabonaárak alakulása Oroszországban az 1801—1914-es években

A gabonaárak alakulása Oroszországban már korábban is sok kutató figyelmét felkeltette. A forradalom előtti történetírás mégsem tudta a kérdést kielégítően megoldani. A szerző azt tekintette feladatának, hogy összegyűjtse a gabonaárak alakulására vonatkozó adatokat, s rendszerezésükkel és értékelésükkel fényt derítsen azokra a tényezőkre is, amelyek az árak alakulását meghatározták.

A vizsgált időszakban Oroszország legfontosabb gabonaféléi: a rozs, a zab, a búza, az árpa és a hajdina voltak. Közülük a rozs és a zab együttes vetésterülete az összes gabonafélék 72%-áról 52%-ára csökkent, jelentősége azonban mindkét növénynek megmaradt még a 20. század elején is. A 19. század folyamán számottevően (3,3-szorosra) nőtt a búza és (1,7-szeresre) az árpa vetésterülete.

Az árak alakulásában a különböző korszakok jól elhatárolhatók. Az 1796—1800. évi átlagárakhoz képest, 100%-nak tekintve ennek az öt évnek az árait, 1806-ig 135%-ra nőttek, 1829-ig 67%-ra csökkentek, 1854-ig ismét 135%-ra, 1881-ig 185%-ra nőttek az árak, 1895-ben csaknem azonosak voltak a bázisévek áraival (101%), majd 1914-ig ismét 164%-ra emelkedtek. A gabonaárak 1806-ig tartó nagyarányú növekedése folytatását jelenti az 1762-ben kezdődő konjunktúrának, de az emelkedés a 19. század első éveiben igen nagyarányúvá válik, hat év alatt eléri a 35%-ot. A tilsiti béke után egészen 1829-ig depressziós szakasz kezdődik, amelynek legfőbb magyarázatát a szerző a világpiaci árak zuhanásában és az angliai gabonabevitel megszigorításában találja meg. Az 1830-as években ismét emelkedni kezdenek a gabonaárak, részben a rossz termésű évek ismétlődése, részben az export növekedése miatt. Az 1840-es években a megelőző évtizedhez képest valamit estek az átlagárak, az általános növekedési tendencia azonban nem tört meg, csak a 30-as években volt az emelkedés a gyenge termések miatt rendkívüli. A konjunkturális szakasz 1882-ig tartott s az export növekedése mellett az orosz ipari fejlődés meggyorsulása, a vasútépítés miatt a szállítási feltételek javulása, a városi népesség növekedése és ezzel együtt a belső piac szélesedése is eredményezte az árak állandó emelkedését. Hozzájárult a konjunkturához az is, hogy az aranykitermelés fokozódásával nőtt az élelmiszerek aranyhoz viszonyított értéke.

Az 1882 és 1895 közötti csökkenés a századvégi agrárválság eredménye volt, amelyet döntően az olcsó amerikai búza idézett elő. A 20. század elején az árak újbóli emelkedése az általános világpiaci tendenciák mellett az orosz—japán háborúval is kapcsolatban volt.

A gabonafélék együttes árainak vázolt alakulása mellett sajátosan alakult az öt fő gabona egymáshoz viszonyított ára is. Míg a búzaárak a 20. század elején csak 18%-kal haladták meg a 18. századvégi árakat, a rozsnál az emelkedés 94, az árpánál 91, a zabnál és a hajdinánál 81%-os volt. A búza ára a 18. század végén még több mint kétszeresen haladta meg a többi gabonáét, a 20. század elején már csak 30—40%-kal. A különböző gabonafélék árainak nivellálódásában a termelési különbségek eltűnése, a szállítási feltételek megjavulása mellett nagy szerepet játszott a világpiac hatása is, amelyen az egyes gabonafélék árai között nem volt olyan nagy különbség, mint Oroszországban. Az árutermelés fejlődésének eredményeként Oroszországban is közeledtek a gabonaárak a termelési költségekhez.

A nivellálódás azt is jelentette, hogy a búza áremelkedése a 19. század folyamán elmaradt a gabonafélék átlagárainak növekedésétől, míg a rozsé, árpáé, zabé és hajdináé meghaladta azt. E különbség legfőbb oka az volt, hogy a 18. század második felétől kezdve igen gyorsan nőtt az oroszországi búzaexport, amely sokkal jelentősebb volt, mint a többi gabonafélék kivitele. A búzaárakat így a világpiac határozta meg, míg a többi gabona árait a sokkal olcsóbb helyi piac. Egyébként a helyi piacokon a búza is kétszeresen olcsóbb volt, mint az európain.

A búza és a többi gabonaféle árainak kiegyenlítődése mellett az oroszországi és a világpiaci árak összehasonlítása egy másfajta nivellálódásra is felhívja a figyelmet. A 18. század első felében 15 európai nagyváros gabonaárait összehasonlítva az oroszországiakkal, azt tapasztalta a szerző, hogy az európai árak 464%-át jelentették az oroszországinak. A 18. század második felében a különbség 28%-ra, a 19. század első felében pedig 222%-ra csökkent, s végül a 19. század második felében már csak 126% volt. Az európai és oroszországi gabonaárak kiegyenlítődése ugyanúgy végbement, mint Oroszországon belül a különféle gabonák árainak nivellálódása.

A kiegyenlítődés Európa számára a gabonaárak csökkenését, Oroszország számára viszont a gabonaárak emelkedését jelentette. A különbségek eltűnésének Oroszországban volt egy sajátos hatása is. Míg korábban a helyi piaci árak és az exportárak között jelentős különbség volt az utóbbiak javára, most ez is eltűnt, az exportgabona árai nemcsak a világpiaci árakhoz közeledtek, hanem a helyi árakhoz is, ami természetesen a helyi árak emelkedését eredményezte, annak ellenére, hogy a vasutak kiépítésével és a gőzvontatás megvalósulásával a szállítási költségek nyolcszorosan olcsóbbak lettek.

A tanulmány befejező részében arra a kérdésre keres választ a szerző, miért eredményezte Oroszországban a szállítási költségek csökkenése a gabonaárak emelkedését.

A magyarázatban abbó' indul ki, hogy az európai gabonaimportáló államokban az árakat nem a szállítási költségek, hanem a gabona legmagasabb termelési költségei határozták meg. Az exportáló országokban az árakat a szállítási költségek szabályozták. A kivitel akkor volt kifizetődő, ha a behozatalra szoruló országok termelési költségei magasabbak voltak az exportálók termelési és szállítási költségeinél. A szállítási feltételek megjavulása a 19. század folyamán nemcsak az export növelését tette lehetővé — az orosz gabonaexport 1801—10 és 1910—14 között 12,5 millió pudról 547,7 millió pudra nőtt —, de alkalmat adott a szállítási költségek csökkenéséből származó külön jövedelem lefölözésére is. A világpiaci árak ugyanis nem csökkentek olyan mértékben, mint amennyivel olcsóbbodott a szállítás. A helyi árakat viszont emelni lehetett a szállítási költségek világpiacon kialakult árának megfelelően.

A korszak végén — állapítja meg a szerző — az oroszországi gabonaárak már teljes mértékben a világpiaci árak hatására alakultak. Ez nem az elmaradottság következménye volt, hanem annak eredménye, hogy Oroszország szerves része volt a világpiacnak. Az agrárviszonyok helyes megismeréséhez a reformelőtti és a reformutáni időszakban is elengedhetetlenül szükséges a gabonaárak alakulásának s a termelésre gyakorolt hatásának ismerete.

(Voproszi Isztorii 1975. 2. szőm. 45—57. l.) *O.*

R. J. Holton:

A Daily Citizen a Daily Herald ellen 1912—1915. Küzdelem a munkás napilapért és ennek kapcsolata a munkásság nyugtalanságával

Holton megállapítja, hogy az utóbbi időben sok történész foglalkozott az ún. „labour unrest" (a munkásság nyugtalansága) jelenségével. A munkásság nyugtalanságának korszaka az 1908—1914-es korszakra tehető, s ennek több ismérve volt. Holton ehelyütt csak aláhúzza, a történészek azt vitatják, hogy e nyugtalanság milyen jellegű és mekkora volt a mélysége, hatása. A maga részéről e vitához csak adalékokkal járul hozzá: megvilágítja a két munkás napilap megteremtése körüli vitákat és maguknak a lapoknak a tevékenységét, amely — mint joggal megállapítja — feltűnő módon háttérbe szorul a munkásmozgalom történetét feldolgozó munkákban.

Holton aláhúzza, hogy noha a munka és tőke küzdelme a századfordulón kiéleződött, s ennek során „politizálódott át" maga a szakszervezeti mozgalom, s született meg a Labour Party —, mindennek a sajtó vonalán még jó ideig alig volt visszhangja. A kortársak már rámutattak e téren a nagy eltérésre, amely a német és az angol munkásmozgalomban mutatkozott. Míg Németországban 1909 után 79 szociáldemokrata orgánum jelent meg (köztük több napilap), amelyeknek együttvéve több mint 1 millió előfizetője volt, Angliában egyetlen szocialista napilap sem jelent meg, s a különféle szocialista periodikák előfizetőinek száma néhány tízezres nagyságrend körül mozgott.

Holton utal arra, hogy a szakszervezetek évi kongresszusain 1903-tól kezdve ismételten foglalkoztak e kérdéssel és megfelelő határozatokat hoztak —, de a lapok tényleges megteremtéséig ennek ellenére hosszú ideig nem jutottak el, nem utolsósorban éppen

a pénzügyi fedezet híján, hiszen e lapok szükségszerűen határozott szakítást tételeztek fel a liberális párttal, bár éppen ezen a ponton hamarosan eltérő vélemények érvényesültek. Ugyanis, míg a Herald tényleges szakítást jelentett, a Daily Herald ezt a szakítást kevésbé következetesen hajtotta végre, s a lap élére kerülő, illetve a lap politikáját erősen befolyásoló MacDonald hangsúlyozottan „széles" demokratikus napilap megteremtését szorgalmazta és elutasította a lap megszervezésébe bekapcsolódó független munkáspárti törekvéseket, hogy a lapnak — mint azt Keir Hardie és Bruce Glasier is követelte — határozottabban proletár és szocialista jelleget adjanak.

A Daily Herald irányításában azonban a Független Munkáspárt embereinek igen nagy részük volt, mindenekelőtt George Lansburynek. A lap kezdettől bátrabb munkáspolitikát hirdetett, s szembe mert szállni nemcsak a tőkésekkel, a kormánnyal, hanem a konzervatívabb szakszervezeti vezetőségekkel is. Az átfogóbb követelések mellett sokszor támogattak helyi akciókat, vagy olyan országos konkrét követelést, mint a 48 órás munkahét bevezetését. A Herald különben független munkás-szocialista lap volt, amely szervezetileg nem tartozott sem a Labour Partyhoz, sem a kisebb szocialista pártokhoz. Ugyanakkor a Herald szerkesztői tágabbra nyitották a lap támogatói számára a kapukat, s így a Független Munkáspárt tagjai mellett a Herald munkatársai, szerkesztői,támogatói között találunk fábiánusokat, a Brit Szocialista Párt tagjait, szindikalistákat, keresztény szocialistákat és a női egyenjogúságért küzdőket is. Ez utóbbi kérdés ugyan megosztotta a Herald táborát. Egyesek a megkülönböztetett női mozgalmat fölöslegesnek tartották, miként eltérő vélemények érvényesültek a szindikalizmussal és az általános sztrájkkal s a parlamenti reformtörvények értékelésével kapcsolatban is. Ugyancsak viták bontakoztak ki az állam szerepe körül, mivel sokan inkább az állam szerepének csökkentését és a nagymérvű decentralizálást szorgalmazták, ebben történetesen a keresztény szocialisták, H. Belloc és Chesterton együtt tudott haladni a Tom Mann és G. Bowman-féle szindikalistákkal).

A riválisa lap, a Daily Citizen 1912 októberében jelent meg. Míg a Herald független munkás-szocialista lap volt, a Citizen mögött kezdettől ott állt a szakszervezetek központja és a Labour Party vezetősége. Koalícióról a Citizen esetében annyiban beszélhetünk, hogy ebbe is egy ideig bekapcsólodtak a Független Munkáspárt tagjai, de a kettős vezetésben rendre a tágabb, labourista elképzelés érvényesült, olyannyira, hogy Keir Hardie is, Bruce Glasier is többször hangot adott csalódásának, amiért a szocialista állásfoglalásokat annyira visszaszorítják. A lap persze részben ugyanazon problémákkal került szembe, mint a Herald, csak a reagálása volt sokszor eltérő. Így még a sztrájkok megítélésében is a Citizen hangsúlyozottan óvatos maradt. Ez az óvatosság azonban nem mentette meg a csődtől. Ez a csőd annak ellenére következett be, hogy a Citizen — megint csak a független munkáspártiak ellenére — megnyitotta hasábjait az apróhirdetéseknek is, majd amikor 1914-ben kirobbant a világháború, szociálsoviniszta hangot ütött meg. Mindez megint élesen szemben állt a Herald gyakorlatával, ugyanis Lansbury vezetésével a Herald pacifista maradt, s noha napilapként szintén nem tudta tartani magát, hetilapként nagy befolyása volt, s a harcos fiatal szakszervezeti vezetők közül nem egy éppen ekkoriban csatlakozott a laphoz. A Citizen elhallgatása után a Herald szerepe természetesen még csak nőtt —, ha ez nem is mérhető az előfizetők számán. Holton utal arra is, hogy időnként a Herald hasábjain is folyt vita a háborúról, történetesen Chesterton, a keresztény szocialista irányzat íróként nagyonis ismert vezetője, Wellshez hasonlóan ekkor csak a német kapitalizmusban jelölte meg a háború okát, amit a lap szerkesztőinek, íróinak többsége elvetett, s Lansburyvel az élen továbbra is kitartottak pacifista és internacionalista álláspontjuk mellett.

(International Review of Social History 1974. 3. szám 347—395. l.) *J.*

Marc Vuilleumier:

A munkásmozgalom Svájcban az első világháború éveiben. Historiográfiai mérleg

A szerző megállapítja, hogy a svájci munkásmozgalom a nemzetközi munkásmozgalom relációjában két korszakban vált igazán fontossá: az I. Internacionálé napjaiban, majd később, az első világháború éveiben. Az első világháború idején azonban elsőrendűen olyan mozzanatok állnak az érdeklődők figyelmének előterében, amelyek inkább a svájci szocialisták nemzetközi kapcsolatait érintik (mint a zimmerwaldi konferencia és az egész zimmerwaldi mozgalom) s kevésbé azok, amelyek a szó szorosabb értelmében véve inkább

leszűkülnek a svájci határok közé. Pedig ilyen vonatkozásban is éppen ez az időszak vált a svájci munkásmozgalomban különösen fontossá, hiszen 1917—1918-ban került sor olyan megmozdulásokra, amelyek már a forradalmi erjedés mélységére utaltak, s az 1918 évi általános sztrájk 1848 óta a legviharosabb osztályösszeütközést hozta az ország modern történetében.

Vuilleumier tanulmányában — három újabb jelentős munkára támaszkodva — tulajdonképpen az 1918. évi általános sztrájk előtörténetét, illetve magának a sztrájknak összefüggéseit vázolja fel. Kitér azonban röviden a három munka jellemzésére is, megállapítván, hogy a szerzők (W. Gautschi, P. Schmid-Amman és C. Frey) végeredményben hasonló forrásokra támaszkodva hasonló eredményekre jutottak —, de egyúttal érzékeltetve azt is, hogy a szerzők és írásaik között mégis milyen árnyalati különbségek mutatkoznak, nem utolsósorban a feldolgozás módszerbeli eltérései alapján. Vuilleumier szerint Gautschi tudományos igényeknek inkább megfelelő módszerességgel járt el, viszont Schmid-Amman írását azzal ajánlja az olvasóknak, hogy a kor hangulatát jobban meg tudta eleveníteni, munkája színesebb.

Vuilleumier a maga történeti áttekintését 1914-nél kezdi meg, de erre az első időszakra inkább csak a fő konturokat rajzolja fel. Jelzi az azonnali áremelkedés, drágaság visszahatását a munkásmozgalomra, s a militarizmus vitáját, aminek középpontjában a semleges Svájcban is az állt, hogy megszavazzák-e a hadihiteleket az ország semlegességének védelmére. A probléma csak látszólag volt veszélytelen, hiszen itt is egy burzsoá társadalmi rendszer keretei között szavazták volna meg e hiteleket, a szocialista alapelvek és hagyományok ellen. Így azután a vita fel is lángolt a politikai közéletben és a svájci szocialista mozgalmon belül a jobb- és baloldal között. 1915-ben azután a párt irányvonala méginkább radikalizálódott, ami megmutatkozott részben Zimmerwaldban is, de abban is, hogy az 1915 novemberi aarau-i pártkongresszuson határozottan antikapitalista és antimilitarista határozatokat fogadtak el. Az aaraui pártkonferencia még egy fontos vonatkozásban jelezte ezt a radikalizálódást: ekkor hozták meg az első határozatokat a Grütli-szövetség kizárására. A Grütli-szövetség korábbi önálló szervezetét megtartva volt tagja a szocialista pártnak. 1915-től előbb autonómiáját szűkítették, majd 1916—1918 között bizonyos szakaszokban a baloldal szorgalmazására a szövetséget, amely a jobboldal egyik fontos bázisát képezte, kizárták. Nem véletlen, hogy e folyamat keretében az 1917. évi berni pártkongresszuson hoztak arra is egyértelmű határozatot, hogy a hadihiteleket megtagadják.

A radikalizálódásnak azonban megannyi más tünete is volt. Így a szakszervezeti taglétszám gyors emelkedése (ami persze nem svájci sajátosság), a katonai lázongások, olyan mozzanatok, hogy 1917-ben több antimilitarista cikkeiért és beszédeiért bebörtönzött szocialistát egyszerűen a tüntető tömeg szabadít ki börtönéből, illetve spontán tömegmozgalmak robbannak ki. Vuilleumier azonban hangsúlyozza, hogy ezek a tömegmozgalmak a németajkú területeken (elsősorban Zürichben) erősek, s sokkal kevésbé jelentkeznek a franciaajkú részeken. Ez alól csak a régi radikális múltra visszatekintő Jura-térség a kivétel.

Vuilleumier tanulmányában áttekintést ad a szakszervezetek szerepéről, majd részletesebben arról szól, hogy különféle szakszervezetekből s méginkább a városokra, kantonokra lehatárolódó munkásszervezetekből miként jött létre 1918 februárjában R. Grimm vezetésével az Olteni Bizottság. E bizottság tulajdonképpen a szociáldemokrata párt és a szakszervezetek feje fölött új testületként alakult ki — bár mindkét említett szervezet képviselői, sőt vezetői is helyet foglaltak benne. A bizottság fő feladatköre az volt, hogy új felsőfokú operatív szervként koordinálja a különféle munkásszervezetek tevékenységét, de mindenekelőtt az, hogy meghatározza, a tőkések kihívása esetén mikor kell a munkásságnak általános sztrájkba lépni, s ennek megfelelően már jó előre kidolgozni az általános sztrájk végrehajtásának részletes tervét. Megjegyzendő azonban, hogy az általános sztrájk kivihetőségével kapcsolatban az Olteni Bizottságban sem volt egyhangúság, sőt miként azt Vuilleumier a különféle munkákra támaszkodva aláhúzza, még a baloldali zimmerwaldisták (Platten, Nobs) is fenntartással viseltettek a sztrájk eredményét illetően.

Vuilleumier az áttekintésben ezek után megvilágítja, hogy részben szinte a háború következményeinek egyszerű automatizmusa — a drágaság, majd a nagykereskedelem olyan akciója, amely 1918-ban a svájci népélelmezésben oly nagy szerepet játszó tejárakat hirtelen drasztikusan megemelte —, nagy felháborodást keltett, s a munkástömegek nyomása kényszerítette rá az Olteni Bizottságot, hogy az általános sztrájkot 1918 novemberében hirdesse meg. Az általános sztrájk összefüggéseinél Vuilleumier számtalan összefüggést igyekszik — hacsak röviden is — megvilágítani. Az említett spontán tömeghangulat mellett szól arról, hogy az Olteni Bizottság felelős vezetői — köztük

Grimm — az utolsó pillanatig hogyan szerették volna az általános sztrájk életrehívását kikerülni, a kormányzattal kompromisszumot elérni. Utal arra, hogy valóban a kormányban is volt bizonyos ingadozás, a zürichi kantoni kormányzat például hajlott arra, hogy a munkásköveteléseknek (amelyeket több pontban foglaltak össze) engedjen. A kormányban és a szövetségi parlamentben azonban végül is a jobboldal kerekedett felül, amely a kompromisszum keresése helyett kifejezetten arra törekedett, hogy a munkássággal és a szocialista párt kihívásával végleg leszámoljon. Mindehhez hozzátartozott, hogy a hadsereg vezérkarában eluralkodott az a vélemény, hogy az Olteni Bizottság kifejezetten a szocialista forradalom megvalósítására törekszik — és a svájci konzervatív körökre ezuttal az orosz forradalmak és az ezekben a napokban lezajlott német, illetve középeurópai forradalmak oly mérvben riasztólag hatottak, hogy pánikhangulat lett urrá rajtuk, ami hozzájárult a közvetítő kísérletek kudarcához.

Vuilleumier leírást ad magáról az általános sztrájkról, annak újra elsősorban a német területekre korlátozódásáról, majd kudarcáról —, s megvilágítja azt is, hogy ez a balsiker miért és mennyiben nyitott új szakaszt a svájci szocialista mozgalom további fejlődésében, miként mélyítette el a már korábban is meglévő ellentéteket, s vezetett az újabb differenciálódáshoz: a szocialisták és kommunisták szétválásához.

(Le Mouvement Social 1973. júl.—szept. szám. 97—126. l.). *J.*

Alfred Erich Senn:

Lenin Svájcból való 1917. évi hazatérésének új dokumentumai

Senn utal arra, hogy ez a hazatérés már egykor, 1917-ben nagy érdeklődést keltett, s már akkor ellentmondásos irodalom keletkezett Lenin és a bolsevikok hazautazása körül. Később a történeti irodalom alaposan kiszélesedett, s újabban is Zeman, Reisberg, Hahlweg és Fritz Nicolaus Platten munkássága révén e kép sok tekintetben kiegészült.

Senn ezt az irodalmat most egy újabb forrásanyagra támaszkodva egészíti ki. 1917 folyamán a svájci orosz emigráció szervezetszerűen indított vizsgálatot e kérdésben. A bizottság pártközi alapon jött létre, s elnöke a bolsevik Bagotsky volt. Dr. Bagotsky Svájcban közel állt Leninhez, Lenin és Krupszkaja háziorvosa, később a szovjet Vörös Kereszt svájci megbízottja volt. Bagotsky őrizte meg a bizottság által összegyűjtött dokumentumokat, majd amikor 1917-ben ő is Oroszországba utazott, azt átadta egy svájci szocialistának, Dr. Otto Langnak. Lang 1936-ban bekövetkezett halála után az anyag a svájci szocialista párt tulajdonába került, majd újabb húsz esztendővel később Jules Humbert-Droznak, a svájci szocialista párt titkárának halála után a dokumentumok az amszterdami Internationaal Instituut voor Soziale Geschiedenis archívumába (illetve részben a zürici Schwizerisches Sozialarchivba) kerültek.

Az archiválís anyag történetének felvázolása után Senn az olvasót tájékoztatja az események történetéről is. Természetesen az induló pont maga a februári (márciusi) orosz forradalom — ami után a svájci orosz emigránsok mind igyekeztek hazajutni —, de tudták, hogy súlyos nehézségekkel kell megküzdeniük. A dokumentumok is megerősítik, hogy a tájékozódás kezdete alighanem a berni, március 19-i orosz zimmerwaldista nagygyűlés volt. Ezen Martov vetette fel, hogy az antant gátló lépései esetén német átutazási engedélyt kellene kérni. Martov a német engedélyt természetesen úgy képzelte el, hogy az új orosz kormány cserébe német hadifoglyokat bocsát majd szabadon. Ekkor Robert Grimm, a svájci szocialista párt ismert vezetője, a Berner Tagwacht szerkesztője és egyúttal a zimmerwaldi Nemzetközi Szocialista Bizottság titkára megkereste A. Hoffmann svájci külügyminiszteri vezetőt, aki a német követség útján valóban közvetített is, s a német beleegyezés hamarosan megérkezett. Berlin beleegyezett abba is, hogy a német foglyokat majd később engedik szabadon. A választ az orosz pártok képviselői március 29-én megtárgyalták, majd némi vita után megegyeztek, hogy megvárják a petrográdi kormány válaszát. Ez azonban késett, s Lenin most már bírálta a késlekedést, kijelentette, hogy vállalja a hazatérésért a felelősséget, s elfogadja a német javaslatot — ami nem tartalmazott semmiféle politikai feltételt. Lenin egyúttal felszólította az orosz küldötteket a csatlakozásra.

1917. április 2-án Zürichben újra találkoztak az orosz emigráns vezetők az újonnan előállott helyzet megvitatására. Ekkor — e megbeszélésen Lenin közvetlen hívei nem vettek részt —, de azért megjelent a bolsevik Bagotsky és a Leninhez közelálló Lunacsarszkij és Rjazanov. Ott volt a mensevik Martov, Akszelrod és Martinov, és a lengyel baloldali szocialista Lapinski. A küldöttek többsége elítélte Lenint, mert nyilvánosságra hozta,

hogy Hoffmann közvetített érdekükben, de Lunacsarszkij megjegyezte, hogy ő tiszteli Lenint bátorságáért. Martov ellenben azt ajánlotta, hogy a petrográdi Munkástanács révén próbálják presszionálni a kormányt a kívánt akció foganatosítására.

Lenint az újabb tanácskozás eredménye felháborította, s kijelentette, hogy a mensevikeket „megijesztették" a szociálsoviniszták. Ezek után a bolsevikok Lenin kezdeményezésére külön tárgyalásokat kezdtek a svájci szocialisták segítségével a németekkel. Az előzetes megbeszélésbe Lenin baloldali svájci szocialistákat (W. Münzenberg. F. Platten) és Radeket vonta be. Míg Lenin Münzenberggel és Radekkal korábban kapcsolatban állt, Plattent ekkor vonta be a tanácskozásba, s vetette fel, hogy Platten vállalja Grimm korábbi közvetítő funkcióját, sőt kísérje el őket. Platten április 3-án Bernbe utazott, itt tanácskozott Grimm-mel, majd Grimm ellenvéleménye dacára tárgyalt Romberg berni német követtel. A tárgyalás eredményes volt, s Lenin társaival április 9-én, húsvét hétfőjén útnak indult. A többféle dokumentum egybevágóan bizonyítja, hogy a bolsevikok az eredeti tárgyalások szerint semmiféle politikai kötelezettséget nem vállaltak, ezt a németek nem is igényelték — amit az emigráció más csoportjai felvethettek, csupán az volt, a bolsevikok az egyöntetűséget megtörve vállalták az utat — de a bolsevikok e lehetőséget a többi csoportnak is tudomására hozták, s azt azután később ezek követték is!

Senn a bevezető, történeti áttekintéshez tizennégy dokumentumot mellékel eredeti német, illetve orosz nyelven.

(International Review of Social History 1974. 2. szám. 245—273. l.) *J.*

Peter Kerrigan:

John Maclean. Halálának 50. évfordulójára

Maclean a skót munkásmozgalom kiemelkedő vezetője és marxista propagandistája volt. Glasgowban született, ott végezte el az egyetemet, a Glasgow környéki iskolákban kezdett tanítani. Diákkorában kezdték foglalkoztatni a szocialista gondolatok (mint ő maga visszaemlékezésében megírta, az első lépéseket Robert Blatchford népszerű munkája, a Merry England alapján tette meg, hogy azután ismereteit később, ismét saját szavaival „egyetemi fokon" Marx Tőkéje alapján tegye meg). 1907-től kezdte meg tanítói munkáját, de már korábban, diákként 1902-ben tagja lett a Szociáldemokrata Föderációnak, tanárként rendszeres munkatársa lett a Justice c. szocialista hetilapnak, amely részére Skóciából küldte a híreket. Emellett különböző akciókat is kezdeményezett, többek között megszervezte a munkanélküliek több éhségmenetét is.

Az SDF belső átalakulása után megalakuló BSP (Brit Szocialista Párt) tagja lett. Az 1912. évi nagy harcok idején (a textilmunkások kizárása 1912 januárjában, valamint egymillió szénbányász harca a bérminimumért) Maclean rendkívül aktív volt. 1912 januárja és augusztusa között naponta mintegy három gyűlést tartott. Ugyanekkor az esti iskolán közigazgatástant tanított és a marxizmusról tartott ismeretterjesztő előadásokat.

Amikor kirobbant az első világháború, az első pillanattól élesen szembehelyezkedett azzal, valamint azokkal a szocialistákkal is, akik a háborút igazolni próbálták. Ilyen értelemben szólalt meg már 1914 októberében a skót szocialista lap, a Forward hasábjain, majd 1915 januárjában a BSP glasgowi nagygyűlésén ismét a háború imperialista jellegét hangsúlyozta, s sürgette, hogy a proletariátus tegyen meg mindent a háború mihamarabbi befejezéséért.

Fellépései miatt ismételt üldözésnek volt kitéve, többször bebörtönözték, s mindez nagy mértékben járult hozzá korai halálához. Az üldözések 1915 nyarán kezdődtek. Maclean ebben az időben vasárnap rendszeresen tartott nyilvános gyűléseket. Egyik gyűlésen provokatív módon tették fel neki a kérdést: „miért nem soroztatja be magát a hadseregbe", amire ő így válaszolt: „Én már 15 éve besoroztam magam a szocialista hadseregbe, az egyedülibe, amiért érdemes harcolni. Az isten verjen meg minden más hadsereget." Október 27-én kijelentéséért bíróság elé állították, majd öt napi börtönbüntetésre ítélték (miután nem volt hajlandó pénzbírságot fizetni). Az alkalmat iskolája vezetősége is megragadta arra, hogy elbocsássa —, noha a városban a munkások szolidaritástüntetéseket rendeztek érdekében. A megtorlások és súrlódások azonban folytatódtak, sőt súlyosbodtak. 1916 februárjában, amikor Glasgowban szocialista munkáskonferenciát hívott össze, letartóztatták.

1916 áprilisában sor került Maclean perére, amely nyomban politikai perré változott. Maclean vállalta a bíróság előtt, hogy ő ellenzi nemcsak a bevonulásokat, a katonai

összeírások rendszerének bevezetését — ami mind következett abból, hogy a háborút imperialista jellegűnek ítélte —, hanem a sztrájkok megindítását is célszerűnek tartotta. A bíróság ezúttal három évi börtönbüntetéssel sújtotta. Macleant követően a clyde-i munkásvezetőket állították bíróság elé, de ők nem voltak olyan támadók a rendszer és a háború ellen, mint Maclean. Nem tekinthető ezekután véletlennek, hogy míg Maxtont és a clyde-i vezetőket 1917 februárjában szabadon engedték, Macleant nem. Így azután azon az 1917. február 16-i glasgowi tömeggyűlésen, amelyen a volt bebörtönzöttek is megszólaltak, Gallacher beszédében külön hangsúlyozta: „egyvalaki hiányzik innen ezen az éjszaka, John Maclean". S ezzel megindult a mozgalom kiszabadításáért, amely 1917 júniusában tetőzött, Lloyd George-nak, a kormány elnökének Glasgowba érkezésekor. Hatalmas tömeg fogadta vörös zászlókkal — s mindez olyan hatást keltett, hogy Maclean egy nap múlva, 1917. június 30-án már szabad volt.

Lenin mindig nagyra becsülte Maclean antimilitarista erőfeszítéseit, s amikor összeült a Munkás- és Katonatanácsok első összoroszországi kongresszusa, akkor Liebknecht oldalán Macleant is beválasztották az elnökségbe.

1918. február 1-én Litvinov glasgowi szovjet konzulnak nevezte ki. Maclean vállalta a megbízást és nagy lendülettel vetette magát a munkába, sok angliai orosz emigránson igyekezett segíteni, a kormány azonban minden lehető módon akadályozta tevékenységét, házkutatásokat tartottak, áprilisban forradalmi beszédeiért, amivel nemcsak a háborús politikát támadta, hanem sztrájkra és forradalomra buzdított, letartóztatták, május elején újra bíróság elé állították, ahol újra öt évi börtönbüntetésre ítélték. A bíróság előtt Maclean újabb remek beszédeket mondott el, a börtönben éhségsztrájkba lépett, a börtön falain túl pedig nagy figyelemmel kísérték nyomon tevékenységét. Tüntetéseket rendeztek — aminek végül ezúttal is meglett a hatása —. Macleant szabadon engedték 1918. december 3-án (tehát azért mégiscsak a háború után), amikor lelkes tömeg üdvözölte, s neki betegen, fáradtan is több beszédet kellett elmondania.

Szabadulása után súlyos betegsége erősen bénította mozgalmi tevékenységét, mindamellett kapcsolatban állt az 1919-ben újra harcba menő munkásokkal, 1920-ban pedig már több olyan brosúrája jelent meg, amelyek a nemzetközi kérdésekkel foglalkoztak, így az angol és amerikai imperializmus érdekellentéteivel, s még ugyanezen évben egy másik brosúrában az ír, illetve skót kérdés problémáira reagált.

E bizonyos kitérőt jelentő írások után 1921-ben már ismét az osztályütközés középpontjába került. Sztrájkharcokra reagált, a munkásság gazdasági helyzetéről ír — s írásaiért, beszédeiért gyors egymásutánban 1921—1922-ben kétszer is újra börtönbe került.

(Marxism Today 1973 nov. szám. 324—328. l.) *J.*

G. M. Ivanov:

A történeti forrás pozitivista koncepciójának krízise és B. Croce

A 19. század pozitivistái szerint (Langlois, Seignobos) a történelem megállapított tények halmaza, amelyet a dokumentumokból (az ember elmúlt tevékenysége nyomaiból) a „történeti kritika" módszereivel kell elvonni, R. Collingwood megjegyzésével szólva „ollóval és ragasztóval". Ez a tényfetisizmus addig tartotta magát a burzsoá történetírásban, amíg az elsősorban ún. eseménytörténet volt, amin elsősorban politikai történetet értettek. Az egyes, politikai történet által tanulmányozott események viszonylag egyszerű struktúrával rendelkeznek, néhány forrásban elég felfedezni közvetlen tükröződésüket és a tény realitása bizonyítottnak tűnik. A 19. század második felében, jelentős mértékben a marxizmus hatására, megszületik a társadalom- és gazdaságtörténet, amely a 20. század elejére a történeti tudás fontos ágává válik. A primitív eseménytörténettel szemben a társadalom- és gazdaságtörténet a jelenségek külön körével foglalkozik, a társadalmi-gazdasági viszonyokkal és folyamatokkal, amelyek struktúrájuk bonyolultsága, az időtartam hosszúsága, a földrajzi keretek szélessége miatt nem korlátozódnak a szemtanúk közvetlen megfigyeléseire, és ezért nem tükröződnek egy vagy néhány külön kiemelt forrásban. Mindez a történeti forrás és tény koncepciójának felülvizsgálásához vezetett. Kiderült, hogy az eseménytörténet ún. elemi tényei is kimeríthetetlenül bonyolult struktúrával rendelkeznek.

A történeti forrás pozitivista felfogásának bírálata (a történeti gondolkodás passzivitását hirdető metafizikus koncepcióval szemben) sok polgári történetírót a történész

gondolkodásának fetisizálásához, a történeti dokumentumok objektív tartalmának tagadásához vezetett. Az ekkor születő ún. kritikai történetfilozófia (F. H. Bradley, W. Dilthey), másként „neoidealisták", a kutatás hangsúlyát a történettudomány logikai-ismeretelméleti problematikájára helyezi. A történeti forrás neoidealista koncepciójának elméleti kidolgozásában jelentős szerepet játszott az itáliai filozófus és történész: B. Croce (1866—1952).

A történelmi materializmus hatását is kipróbáló újhegeliánus Croce a húszas években lesz divatos, épp a pozitivizmus kritikája kapcsán. 1920—21-ben közoktatási miniszter, ill. hosszú évekig a „Critica" c. folyóirat szerkesztője volt. Mussolini alatt a passzív, kiváró antifasizmus képviselője, 1943-tól a liberális párt elnöke.

Filozófiai főművében (A szellem filozófiája) fejti ki „A történetírás elmélete és története" címen az „abszolút historizmus" ellentmondásos koncepcióját. A történelmi folyamat objektív idealista értelmezése mellett a történelmi megismerés problémájának szubjektív-relativista magyarázatát adja. Hegellel szemben Croce elveti a természet reális létezését, egyedül a történelem a reális, amely az önmagát fejlesztő emberi szellem életaktivitásaként végtelenül nyilvánul meg az individuális történeti jelenségekben. Ezzel, a történelem és a szellem egybeesésének tézisével a prezentizmus egyik eszmei alapvetője. Croce szerint: „A történelem élő krónika, a krónika — halott történelem", ill. „előbb megy a történelem, aztán a krónika", azaz a történelmet a krónikából származtatni annyi, mint az élőt a holttesttől, amely ugyanúgy az élet maradványa, mint ahogy a krónika a megtörténteké. Így a történetírás a jelenkor gyakorlati szükségleteiből nő ki. Álláspontja a marxista történetmetodológia számára elfogadhatatlan. Igaz ugyan, hogy a krónika a történeti tudathoz való viszonyában, a múlt dologiasult maradványaként, a megismeréstől független külső forrásként lép fel, de mint elmúlt emberi tevékenység terméke, nem hogy ellentétes lenne a történelemmel, hanem annak belső jellemző eleme, meghatározott társadalmi funkciót hordozott. Bár a jelen az egységes történeti folyamat része, mégsem azonos azzal. A múlt tanulmányozását pedig nemcsak a jelen közvetlen szükségletei határozzák meg, hanem a megismerési folyamat belső logikája is. Croce szerint a múlt addig nem történelem, amíg gondolkodásunk át nem alakítja történeti tudattá, ugyanis az objektív idealizmus felfogásában a reális történelem és a történetírás különbsége a világszellem és az egyes ember tudata közti különbség. A történelem megírása megszabadít bennünket a történelemtől. A fenti fejtegetések döntő problémája a praxis eltávolítása ill. redukálása. Az emberiség a múltat tanulmányozva magát is megismeri, ebben az értelemben a történeti valóság egybeesik a történeti tudattal. De a történeti múlt a jelenben nemcsak mint eszmei él, hanem az elmúlt emberi tevékenység dologiasult eredményeiben, amelyek a történelmi ismeret objektív, reálisan létező forrásainak együttesét alkotják. Ezért létezhet a történetírás mint tudomány. A forrásban levő információ a múlt eseményeiről objektív abban az értelemben, hogy belenyomtatva a forrás anyagi szubsztrátumába, a történésztől függetlenül létezik. Természetesen az információ forrásból való elvonásának procedúrája sokban függ magától a történésztől, filozófiai nézeteitől, szakmai felkészültségétől. De csak azt vonhatja el, ami a forrásban benne van. A marxizmus szerint a történeti forrás dologi formája, hordozója a benne objektivált társadalmi viszonyoknak. A történeti forrás fogalmához szervesen hozzátartozik az, hogy a külső dolog bizonyos funkcionális sajátosságokkal is rendelkezik, a történész a múlt megismerésében eszköznek tekintheti. Croce szerint ezzel szemben „a történeti ítélet dokumentumait bennem kell keresni". Felfogásában a levéltárosok, régészek, filológusok („eruditák") hasznos munkája azt a naív hitet szüli bennük, hogy bezárták a történelmet múzeumaikba és levéltáraikba s a történelem dolgok, tradíciók és dokumentumok konstrukciója. Az ún. források átírása viszont csak krónika és nem történelem. Végső soron Croce a tényfetisizmus jogos kritikája ürügyén — épp a metodológiai ellentmondások következtében — a gondolkodás fetisizálásához jutott el.

(Voproszi Isztorii 1974. 1. szám. 91—106. l.) *K. Gy*

M. Ja. Domnyics:

A keresztény szakszervezetek a második világháború éveiben

A cikk a keresztény szakszervezeti mozgalom nemzetközi szervezetének vezetőivel vitatkozik, akik túlértékelik mozgalmuknak az antifasiszta ellenállásban játszott szerepét. A valós tényekre hivatkozva, a szerző rámutat, hogy a keresztény szakszervezetek közül akadt olyan, amelyik behódolt a fasizmusnak, igen sok beletörődött a kialakult helyzetbe

Egyes szakszervezeti tagok, alsó színtű vezetők antifasiszta tevékenységét korlátozta kommunistaellenességük, nacionalizmusuk. Természetesen a mozgalom országos és nemzetközi vezetői nem értettek egyet a fasizmus szélsőségeivel, kegyetlenkedéseivel, a fajelmélettel, az ún. náci pogánysággal, de mint politikai mozgalom semlegesek voltak, nem tettek meg mindent a szakszervezeti mozgalom egységének helyreállítása érdekében, akadályozták az antifasiszta népfront, a munkásegység kiteljesedését. Bár a tömegek hangulatára való tekintettel nem azonosultak a Vatikán politikájával, az egyházi hierarchiához fűződő kapcsolatuk mégis gátolta az ellenállásban való aktív részvételüket.

A háború előestéjén a keresztény szakszervezetek vezetőinek álláspontját az ún. kispolgári pacifizmus jellemezte. A müncheni egyezmény felett sajnálkozásukat fejezték ki, elsősorban azért, mert az nem a Népszövetség égisze alatt jött létre. A háború kezdetén az agresszió által fenyegetett országok keresztény szakszervezetei is beléptek a nemzetközi szervezetbe, de annak politikai irányvonala ekkor még szinte változatlan maradt. A szervezet Tanácsának utolsó, 1939. dec. 14-i ülése sem hívott fel a fasizmus elleni harcra, elsősorban a háború utáni viszonyok kérdése foglalkoztatta. A háború alatt a nemzetközi szervezet tevékenysége megbénult, a nemzeti központok viszont továbbműködtek. Politikai állásfoglalásaik akkor módosultak, amikor a német agresszió Nyugat-Európa ellen fordult.

Domnyics a francia keresztény szakszervezeti mozgalom és az ellenállás kapcsolatát taglalja részletesebben. Fontosnak tartja különbséget tenni a keresztény szakszervezetek hivatalos politikája, a vezetők magatartása és a befolyásuk alá tartozó munkástömegek tevékenysége között. Ez utóbbiak kezdettől nemzeti katasztrófának tekintették Franciaország kapitulációját, a vichy-i rendszer behódolását és aktívan bekapcsolódtak a kibontakozó ellenállásba, de nem mint a keresztény szakszervezet tagjai, hanem mint francia antifasiszta hazafiak. A vezetők magatartása sokkal ellentmondásosabb volt. A kommunistaellenesség, az egyházi vezetőkkel fenntartott kapcsolat befolyásolta tevékenységüket. A munkástömegek élesen antifasiszta magatartása, a német, olasz, osztrák keresztény szakszervezetek sorsa ugyanakkor kizárta, hogy akárcsak a kollaboráns Pétain-rendszerrel is tartósan együttműködjenek. Politikai fellépéseikben a fasizmus előtti polgári rend helyreállításáért szálltak síkra, tehát az osztálybéke opportunista álláspontján maradtak továbbra is. Keresték a kapcsolatot a De Gaulle vezette „Szabad Franciaország" mozgalommal, de levelezésben álltak Pétain-nel is, amit szerzőnk a marsall rendszerének de facto elismeréseként értékel.

1941. október 4. fordulatot jelentett a keresztény szakszervezeti vezetők és a vichy-i rezsim kapcsolatában. Pétain „Munka chartá"-ja veszélyeztette a keresztényszakszervezetek autonómiáját, a szakszervezetek fasizálódásának veszélyét rejtette magában a korporációs elvre épülve. Főleg Franciaország déli körzeteiben adott ez lökést a hazai ellenállási mozgalomhoz való közeledésnek. A németek által megszállt területeken szárnyaszegettebb volt a keresztény szakszervezetek ellenálló tevékenysége. Sok vezetőjük kollaboránssá vált (pl. a fémipariak közül), s csak 1943-ban szakítottak Pétain rendszerével, aminek következtében illegalitásba kényszerültek, mintegy spontán sodortatva az ellenállók sorai felé. Természetesen az ellenállás burzsoá jobbszárnyával keresték a kapcsolatot. Vezetőik ott sürögtek Londonban, Algírban, nagy barátjuk volt M. Schuman is. 1944-ben már a kommunisták közös akciókban is részt vettek (általános sztrájk Párizs felszabadítása érdekében), de önálló aktív ellenállási akciókat továbbra sem szerveztek.

Hasonló tendenciák jellemezték a belga keresztény szakszervezeteket. Egyes vezetőik 1940-ben a nyílt kollaborálás álláspontjára helyezkedtek, de 1941-től a többség az ellenálláshoz csatlakozott, ami szakadáshoz vezetett a mozgalomban. Hollandiában kezdetben a viszonylagos önállóság megőrzésére törekedtek. 1941-ig a németek politikája ezt lehetővé tette, de a német munkaerő-rablás miatt kiéleződött a helyzet, s a háború második szakaszában a katolikus, protestáns és szocialista szakszervezetek, ez utóbbiak vezetésével, közös akciókat hajtottak végre, bár ez az együttműködés nem volt ellentmondásmentes. Befejezésül a fasizmus uralma alatt álló országok keresztény szakszervezeteiről megállapítja a szerző, hogy azok a fasiszta diktatúra alatt felszámolódtak, s a német és olasz ellenállási mozgalom katolikus ága a burzsoázia és a klérus vezetése alatt bontogatta szárnyait.

(Voproszi Isztorii 1974. 12. szám. 57—71. l.) *M·*

V. F. Kolomejcev:

De Gaulle és Franciaország külpolitikája

De Gaulle tábornoknak, a kiváló államférfiúnak, még életében több száz tanulmányt szenteltek. Manapság különösen külpolitikai hagyatékát tanulmányozzák.

Történelmi küldetését De Gaulle a francia világhatalmi nagyság visszaállításában látta. A külpolitika közvetlen irányításában is kivételes hatalma volt. Az 1958-as alkotmány szerint az államfő garantálja a nemzeti függetlenséget, a területi épséget és a szerződések betartását. Továbbá: ő vezeti a tárgyalásokat és ratifikálja a nemzetközi egyezményeket.

De Gaulle Talleyrand-ig visszavezethető diplomáciai alapelveiben a nemzetközi kapcsolatok az erőn és a ravaszságon épülnek fel, szubjektumaik az örök érdekekkel bíró nemzetek, amelyeket történelmen kívüli kategóriákként értelmezett. A gaullizmus, mint politikai áramlat, az éleződő osztályharc sajátos körülményei között formailag néha a társadalom különböző osztályaihoz és rétegeihez fordult, bár lényegében a burzsoázia érdekeit fejezte ki.

Az 1958—1969 közötti időszakot a „szabad kezek" diplomáciája jellemezte. Fő törekvése (a francia monopóliumok pozícióharcának megfelelően) a második világháború után Nyugat-Európában kialakult USA túlsúly visszaszorítása volt. A háború és béke kérdésében ugyanakkor a francia nép többségének érdekeit fejezte ki. Bár sokak szerint az ellentétet a világháború idején Roosevelt-tel támadt személyes nézeteltérésekre kell visszavezetni, a gyökeret mégis inkább az ország érdekeinek, nemzeti szuverenitásának a kétoldalú, titkos egyezményekbe foglalt korlátozásában kell keresni. A baloldali veszélyre hivatkozva beavatkoztak a belügyekbe is.

Az 1958-as nemzetközi események (az amerikai tengerészgyalogság libanoni partraszállása, a feszültség növekedése a tajvani öbölben) azt mutatták, hogy Franciaország, mint az USA szövetségese, bármikor bevonható egy konfliktusba. 1958 szeptemberi memorandumában De Gaulle egy NATO-n belüli francia—angol—amerikai direktórium számára új politikai és katonai stratégia kidolgozását javasolta. 1960-ban a NATO megreformálásához a cselekvési szféra Európára korlátozását és az államok fegyveres erőinek autonómiáját ajánlotta. 1961-ben, Kennedy párizsi látogatásakor, bejelentette, hogy Franciaország kilép a katonai szervezetből (amire 1966-ban került sor). A nézeteltérések fókuszában a nukleáris stratégia állt, az USA atommonopóliumának megszűnése kapcsán. A függetlenségi diplomácia felerősödéséhez hozzájárult 1962-ben az algériai béke megkötése, ill. az, hogy az USA új „sokoldalú nukleáris erő" terve (1964—65) a paktumon belül az NSzK előtérbe helyezését szorgalmazta. Az amerikai agresszió vietnami eszkalációja adta meg a végső lökést. De Gaulle 1966. március 7-i Johnson-nak írt üzenetében azt is közölte, hogy 1969 után, a szerződés lejártával, a katonai szervezet megváltoztatása esetén bennmarad az Északatlanti blokkban. A kivonulás egyébként sem volt teljes: 60 000 főnyi állomány maradt az NSzK-ban, ill. Franciaország vállalta, hogy háború esetén hadseregét a NATO-parancsnokság rendelkezésére bocsátja. Az 1968—69-es társadalmi-politikai válság után az uralkodó körök újra szorgalmazták az USA-hoz való közeledést (nemzetközi kölcsön).

A külpolitika fontos kérdése még a Közös Piachoz fűződő viszony. De Gaulle még elnöksége előtt úgy nyilatkozott, hogy ellenzi a korlátlan nyugat-európai integrációt. Az integráció folyamatát azonban nem állította meg, ami megfelelt a monopóliumok érdekeinek és a francia nukleáris hegemónia-törekvéseknek. A franciák 74%-a helyeselte a nyugat-európai egyesülést.

A „dekolonizáció" 1962-es betetőződésével az V. Köztársaság formálisan elismerte a nemzetek önrendelkezési jogát, bár egyidejűleg felbukkant a „kölcsönös függőség" neokolonialista teóriája is. Így pl. a „harmadik világba" irányuló francia segély 80%-a megtérül a francia szakemberek fizetése, a megrendelések és a profit révén. Egy sor konstruktív lépést is meg kell említeni: a kongói intervenció, az izraeli és vietnami agresszió elítélését, De Gaulle 1964-es latin-amerikai körútját, 1964-től fokozatos visszahúzódását a SEATO-ból.

Memoárjában De Gaulle rámutatott, hogy egyik célja „a szlávok és franciák közötti természetes, kölcsönös szimpátia és bizalom visszaállítása". A francia—szovjet viszony a két rendszer békés egymás mellett élésének mintapéldája lett. (Gazdasági és kulturális kapcsolatok kiépítése 1966-os moszkvai látogatása után). Franciaországban csak a jobboldali burzsoá sajtó és az „amerikai párt" bírálta De Gaulle-t „nacionalizmusáért". Külpolitikai vonalának hű folytatója volt Pompidou elnök, aki Brezsnyev 1971-es látoga-

tásakor aláírta „A Szovjetunió és Franciaország közötti együttműködés elvei" c. dokumentumot. Az elvek továbbviteléről nyilatkozott az új elnök is.

(Voproszi Isztorii 1974. 7. szám. 86—96. l.) *K. Gy.*

Jack Cohen:

Néhány gondolat a munkásosztályról

A második világháború mindenütt jelentős változásokat okozott az egyes országok társadalmának szerkezetében. A munkásosztály esetében ismeretes módon mindenütt megnőtt a bérből és fizetésből élők aránya, ezen belül a növekedés egyik fő forrása a nők termelésbe állása. Megfigyelhető volt a tradicionális iparágak (textil, bányászat, nehéz gépipar) visszaesése. Csökkent a régi típusú szakmunkások aránya és az automatizálással, futószalaggal együtt megnőtt a betanított és tanulatlan munkások aránya. Ugyanekkor csökkent a mezőgazdasági munkások és kisparasztok hányada — valamennyi tőkés országban. Ugyanekkor új iparágak törtek előre (autóipar, légi közlekedés, rádió, televízió és tartós fogyasztási javak.)

Jack Cohen rávilágít, hogy Nagy-Britanniában az utolsó tíz évben az ipari munkások száma 837.000-rel csökkent, ugyanekkor a nők száma viszont 500.000-rel emelkedett. Az ipari munkásságon belül a mezőgazdasági munkások és bányászok már amúgyis kevés száma tovább csökkent — a felére. Ugyanakkor az iparban alkalmazott technikai és adminisztratív „fehér galléros" munkások száma 1964 és 1971 között 23%-ról 27%-ra nőtt. 1961 és 1971 között a közalkalmazottak aránya 26-ról 37%-ra ugrott.

Cohen az angol eredményeket és tanulságokat szembesíti a francia adatokkal. Ennek alapján megállapítja, hogy a munkásság 1962 és 1972 között a lakosság százalékarányában 42.8-ról 43.9-re emelkedett, ezzel szemben az alkalmazottak aránya 14.6-ról 17.8-ra ugrott, még gyorsabban emelkedett a tisztviselők aránya. Németországban a társadalom szerkezeti elmozdulása a következőképp alakult 1950 és 1969 között: a munkások aránya 71.8%-ról 58%-ra csökkent, míg az alkalmazottaké az össztársadalomban 22.5%-ról 35.4%-ra emelkedett. Az Egyesült Államokban a dolgozók száma az 1950-es 59.6 millióról 80.6 millióra, ezen belül a fehér gallérosok száma 22.3 millióról 38.8 millióra nőtt. (Érdekes adalék, hogy a néger és más színes dolgozók aránya a fehér galléros munkahelyeken az 1957-es 12.8%-ról 1971-re 29.1%-ra emelkedett.)

E szerkezeti változásokat behatóbban vizsgálva Cohen megállapítja, hogy 1882-ben Németországban az összmunkásság létszáma 17 milliót tett ki, s ebből szoros értelemben 57.4% volt az ipari munkások és 6.1 a tisztviselők és alkalmazottak aránya. 1969-ben egyedül a Német Szövetségi Köztársaságban a dolgozók száma 26.1 millióra nőtt, de ebből az ipari munkások aránya már 47.4%-ra csökkent, míg az alkalmazottak és tisztviselők aránya 34.2%-ra emelkedett. Az Egyesült Államokban egyes statisztikusok számítása szerint a „fehér galléros" munkások száma már 1955-ben egyenlő volt a „kék gallérosokéival", vagyis az ipari munkásokéval, s 1965-ben ezt már 21%-kal meg is haladta. A Német Szövetségi Köztársaságban 1980-ra várják a fordulatot, amikor a fehér gallérosok aránya eléri majd a kékekét. Mindez természetesen nagyon fontos kérdéseket vet fel — többek között a marxista osztályfogalom tisztázását is.

Cohen röviden ismerteti Marx és Lenin idevágó sorait az osztály-definícióról s ennek problémáiról. Mindehhez Cohen hozzáteszi, hogy természetesen az újabb fejlődés újabb problémákat vetett fel, mindenekelőtt a különféle tudományos és technikai fehér galléros dolgozók színrelépésével, hiszen ezek a rétegek is csak munkaerejük eladása alapján tudnak megélni. Cohen ehelyütt kitekintést nyújt az 1970-es évben a Francia Kommunista Pártban lefolyt vitákra, s bőven idézi angol, szovjet, nyugatnémet közgazdászok és történészek definícióit, illetőleg vizsgálatainak eredményeit.

(Marxism Today 1973. okt. szám. 293—303. l.) *J.*

P. M. Kim:

A kultúráról, mint a történeti kutatás tárgyáról

A kultúra, különösen pedig a szocialista kultúra történeti fejlődésének kutatásában új szemléletmód és ehhez igazodó metodikai törekvés jellemzi szerzőnk munkásságát. Alább ismertetendő rövid lélegzetű közleményének bevezetőjében hangsúlyozza a kultúra társadalmi meghatározottságán túl, annak immanens törvények szerinti mozgását, ami szükségessé teszi a történelmi materializmus általános módszertana mellett ún. „mikrometodológiai elvek" kidolgozását és alkalmazását. A szovjet kultúrtörténetírás belső aránytalansága, amely az analitikus elemzések túlsúlyát, a szintézisre törekvés hiányát jelenti, szintén napirendre tűzi a módszertan fejlesztését, a kultúrának, mint olyannak, mint egésznek a feltárása érdekében. A kultúrának a társadalom életében, fejlődésében játszott növekvő szerepe, visszahatása a többi társadalmi szféra mozgására, amely a szocializmus építése során egyre teljesebb, szintén a vizsgálódási eljárások tökéletesítését igényli.

A kultúrának mint olyannak s a szocialista kultúra sajátosságainak a meghatározása, rendszerezése az elsődleges feladat. Korunkban az ember élettevékenysége egyre intenzívebben intellektualizálódik, kiszélesedett a szellemi kultúra szférája, integrálva, internacionalizálva a társadalom életét. Emellett a szocialista építés kulturális fejlődésének vizsgálatakor hangsúlyozottan figyelembe kell venni a nép kultúra-teremtő szerepét. Ez utóbbinak az ábrázolása eléggé egysíkú volt a szovjet kultúrhistoriográfiában. Igaz, a szocialista szovjet kultúra szubjektuma, a szovjet nép a dolgozók olyan közössége, amelyet az anyagi és szellemi élet, az eszmények egysége jellemez. Ennek a szubjektumnak az alkotóelemei azonban — különösen a kulturális élet szférájában — igen sokszínűek. Bár a Szovjetunióban, a szocialista társadalomban egységes rendszere van a szellemi értékek elosztásának, elterjesztésének, mégis az egyes társadalmi csoportok különböző szinten, eltérő módon, más-más csatornákon keresztül, más-más formában kapcsolódnak a kultúrához. Aktívan vagy passzívan, közvetve vagy közvetlenül vehetnek részt a társadalom szellemi életében. A munkásosztály vezető szerepe pl. a szocialista társadalom kulturális életében azáltal érvényesül, hogy a társadalom anyagi szférájában, a kultúra egyik determinánsában domináns tényező, érdekei meghatározóak az egész társadalmi élet szempontjából. P. M. Kim hangsúlyozza az értelmiség szerepének jelentőségét a szocialista társadalom szellemi fejlődésében. Az alkotó művészek és tudósok mellett a kultúra közvetítőinek, a kulturális élet szervezőinek is figyelmet szentel. Megállapítása szerint az értelmiség kvantitatív és kvalitatív fejlődésének dinamizmusa az egyik fő jellemzője egy adott társadalom kulturális potenciáljának.

E potenciál jellemzését, paramétereinek elemzését kell elvégeznie a kultúrtörténet kutatójának. Munkája során a szellemi kultúrát mint összetett társadalmi jelenséget vizsgálja. Ez a jelenség azonban nem a tudomány, az erkölcsiség és a művészetek egyszerű összege, hanem kölcsönhatásuk következtében egy új minőség, amelynek mint egésznek más a társadalmi funkciója, mások a sajátosságai, gazdagabb a tartalma, mint komponenseinek. A korábbi szovjet kultúrtörténeti munkákat az is jellemezte (a szintézisre törekvés hiánya mellett), hogy az erkölcsi kultúra vizsgálatára kevés figyelmet fordítottak. Holott a szocialista kultúra funkciói között oly fontos emberformálás szempontjából ez feltétlenül szükséges. Az erkölcsi kultúra feltárásának hiányosságai nagyban hozzájárultak annak a szakadéknak az elmélyüléséhez, amely a szocialista embereszmény és társadalmunk valóságos embere között tátong. Sokkal kidolgozottabb a művészeti összetevő. Szerzőnk rámutat, hogy a kultúra esztétizálása nemcsak az elméleti munkákban, de a kulturális felvilágosító, tudományos népszerűsítő tevékenységben is túlburjánzott. Véleménye szerint nem engedhető meg az etikai háttérbe szorítása az esztétikai által, már csak azért sem, mert a szocialista ember sajátosságai között az előbbinek kell dominálnia. A kultúrának, mint egésznek a vizsgálatánál a harmadik összetevő, a tudomány feltárása is elengedhetetlen. Nem elég a tudomány eredményeinek, fejlődésének a számbavétele, vagy növekvő társadalmi funkciójának megállapítása. A nép tudományos tudatát kell elemezni: mennyiben, milyen szinten, milyen hatékonyan mentek át a tudomány eredményei a társadalmi köztudatba.

A szocialista, a szovjet kultúra fejlődésére jellemző tendenciák közül mint vizsgálandót említi meg a cikk befejező része a homogenizálódást, a város és falu szellemi élete, pontosabban kulturáltsága közötti különbség csökkenését, a szovjet kultúra soknemzetiségű és internacionalista jellegének erősödését. Végül, mintegy vitaanyagként a szovjet kultúrtörténet főbb kutatási irányairól tesz közzé egy vázlatos elképzelést cikkünk szerzője. Első témakörként a szocializmus kulturális fejlődésének forrásait, faktorait jelöli

meg. Ezen belül a munkásosztály politikai győzelmének, mint a szocialista kulturális forradalom alapfeltételének, a kultúra gazdasági-társadalmi meghatározóinak, a szovjet nép kultúra-teremtő erejének és a kulturális élet szerkezetének, fejlődésének az elemzését tartja fontosnak. A második témakör a társadalom és az egyén szellemi fejlődésének alapvető irányait foglalja magába. Ide tartozik a dolgozók intellektuális fejlődése, tudományos ismereteik bővülése, a szocialista erkölcsiség, a humanizmus, a művészetek, a harmonikusan fejlődő személyiség, a munka-kultúra vizsgálata. A kultúra társadalmi funkciója, a társadalmi élet többi szférájával való kölcsönhatása képezi a harmadik témakört, amelyen belül a politika, a gazdaság, a tudományos-technikai forradalom és a kultúra kapcsolata, valamint az életmód és a környezet-kultúra problémacsoportok szerepelnek. A társadalom kulturális integrációja és a szocialista kultúra egyetemes jellegének fejlődése címet viseli a negyedik témakör. Ezen belül a szovjet nép kultúrájának integrálódását, a Szovjetunió népei kultúrájának közeledését, a szovjet és többi szocialista ország, ill. a nem szocialista országok kultúrájának kapcsolatát, valamint a szovjet kultúra szocialista és egyetemes elemeit vizsgálja a szerző.

(Voproszi Isztorii 1974. 11. szám. 32—38. l.) *M.*

A folyóiratszemlét írták Jemnitz János *(J.)*. Kövér György *(K. Gy)*, Menyhárt Lajos *(M.)* és Orosz István *(O.)*

KRÓNIKA

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT HÍREI

A Rákóczi-szabadságharc és Európa

II. Rákóczi Ferenc születésének 300. évfordulója alkalmából a Magyar Történelmi Társulat, a Magyar Tudományos Akadémia, az Oktatásügyi Minisztérium, Borsod-Abaúj-Zemplén megye Tanácsa, Sárospatak város Tanácsa, az MTA Irodalomtudományi Intézetének 18. századi munkaközössége, a Hazafias Népfront Országos Tanácsa és a Rákóczi Emlékbizottság támogatásával *A Rákóczi-szabadságharc és Európa* címmel *nemzetközi tudományos konferenciát* rendezett 1976. május 24-től 28-ig Sárospatakon. A konferenciát *Sinkovics István* egyetemi tanár, a Történelmi Társulat alelnöke nyitotta meg, majd *Köpeczi Béla*, a Magyar Tudományos Akadémia főtitkárhelyettese „A Rákóczi-szabadságharc és Európa" címmel tartott bevezető előadást. A konferencia második napján *R. Várkonyi Ágnes*, az MTA Történettudományi Intézetének osztályvezetője „Habsburg abszolutizmus és független Magyarország" című előadása hangzott el. Május 26-án *Bán Imre*, a Kossuth Lajos Tudományegyetem ny. tanára „Korai felvilágosodás és nemzeti műveltség", *Esze Tamás*, a Református Egyház Tudományos Gyűjteményei ny. főigazgatója „A Rákóczi-szabadságharc valláspolitikája" című előadásaira került sor. A bevezető előadásokat hazai és külföldi szakemberek korreferátumai követték; a vitaülés eredményeit *Köpeczi Béla*, az MTA főtitkárhelyettese foglalta össze.

A nagy érdeklődést kiváltó nemzetközi tudományos konferenciához kulturális megemlékezések és rendezvények kapcsolódtak; május 28-án autóbuszkirándulással ért véget a konferencia. (A vitaülés részletes ismertetésére a Századok visszatér.)

Emlékülés

II. Rákóczi Ferenc születésének 300. évfordulója tiszteletére a Hazafias Népfront Borsod megyei és Miskolc városi bizottsága, Miskolc megyei város Tanácsa és a Magyar Történelmi Társulat Borsod-Abaúj-Zemplén megyei csoportja 1976. június 4-én Miskolcon *emlékülést* és koszorúzási ünnepséget rendezett. Az emlékülésen *Benda Kálmán.* „II. Rákóczi Ferenc az újabb történeti kutatások tükrében" és *Veres László:* „Társadalom- és gazdaságtörténeti kérdések Miskolcon a szabadságharc idején" címmel tartott előadást.

Megbeszélés a Társulat vidéki csoportjainak működéséről

1976. június 2-án a Magyar Tudományos Akadémia Képes termében megbeszélésre került sor, amelyen a Társulat vezetősége a vidéki csoportok vezetőinek együttműködésével elemezte a Társulat vidéki csoportjainak működését. *Szabolcs Ottó* főtitkár bevezetője után *Sipos Péter* titkár vázolta a Társulat vezetőségének a vidéki munkára vonatkozó elgondolásait, majd a vidéki csoportok küldötteinek részvételével élénk vita bontakozott ki. A vidéki munka új útjait kereső, igen hasznos megbeszélés *Szabolcs Ottó* zárszavával ért véget.

Országos Középiskolai Tanulmányi Verseny (ankét)

A Magyar Történelmi Társulat fokozott segítséget kíván nyújtani az Országos Középiskolai Tanulmányi Versenyen történelmi pályamunkát készítő tanulóknak. Ennek érdekében 1976. június 3-án az Országos Pedagógiai Intézet dísztermében a Társulat *Szabolcs Ottó* főtitkár vezetésével *ankétot* rendezett, amelyen az 1976—77. tanévre kijelölt témák feldolgozásához kaptak igen hasznos témaválasztási, bibliográfiai és kutatósmódszertani segítséget a pályázni kívánó tanulók.

Emlékülés

A Magyar Történelmi Társulat és a Magyar—Bolgár Történész Vegyesbizottság 1976. június 11-én a Bölcsészettudományi Kar tanácstermében *emlékülést* rendezett a bulgáriai áprilisi felkelés 100. évfordulójának tiszteletére. Előadást tartott *K. Koszev*, a BTA Történettudományi Intézete igazgatóhelyettese és *N. Zsecsev*, főmunkatárs.

Üzemtörténeti ankét

A Magyar Történelmi Társulat üzemtörténeti szakosztálya a Budapesti Vegyiművekkel közösen 1976. június 28-án a Vegyiművek kultúrházában *ankétot* rendezett a Budapesti Vegyiművek 100 éves fennállásának alkalmából. Az ankétot *Incze Miklós* kandidátus, a szakosztály elnöke nyitotta meg, majd a vállalat nevében Poros Tamás vezérigazgató üdvözölte a résztvevőket. Ezután *Kockás Márta* vegyész „A Budapesti Vegyiművek 100 éve", *Nagy Sándor* vegyészmérnök „A várpalotai Magyar Vegyészeti Múzeum", *Szerényi Imre*, a Párttörténeti Intézet munkatársa „A szocialista vegyipar fejlődése és a Tiszamenti Vegyiművek", *Szekeres József* kandidátus, a szakosztály titkára „Beszámoló az Üzemtörténeti Szakosztály 1975. évi tevékenységéről", *Koroknai Ákos*, a szakosztály másodtitkára „Az üzemtörténeti szakosztály 1976. évi munkaterve" címmel tartott előadást.

A Történelemtanárok Nyári Akadémiája

A Magyar Történelmi Társulat, az Országos Pedagógiai Intézet és a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat 1976. július 1.—július 9. között Keszthelyen rendezte meg a *Történelemtanárok Nyári Akadémiáját*. Megnyitó előadást *Kornidesz Mihály*, az MSzMP KB Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztályának vezetője: „Közoktatáspolitikánk időszerű kérdései" címmel tartott. A Nyári Akadémia tudományos programjában a következő előadások hangzottak el: *Mátrai László* akadémikus, az MTA II. Osztályának elnöke: „A kultúra történetisége", *Gyimesi Sándor* kandidátus, tanszékvezető docens: „Történelem és közgazdaságtan", *Mócsy András* akadémikus, az ELTE rektorhelyettese: „Történelem és régészet", *Székely György* akadémikus, egyetemi tanár: „Történelem és jogtörténet", *Hoffmann Tamás* kandidátus, a Néprajzi Múzeum főigazgatója: „Néprajz és történelem", *Aradi Nóra*, a tudományok doktora, egyetemi tanár: „Történelem és művészet", *Lukács József* akadémikus, egyetemi tanár: „Történelem és filozófia", *Vigh Károly*: „A történelem- és társadalomtudományi ismeretek kiterjesztése Magyarországon".

A Nyári Akadémia programjának következő összetevőjét immár hagyományosan a történelemtanítás időszerű kérdéseivel foglalkozó előadások képezték. E sorozat keretében a következő előadásokra került sor: *Szabolcs Ottó* kandidátus, az OPI tanszékcsoportvezetője: „A történelemtanítás integráló szerepéről", *Szabó Károly*, az OPI docense: „Az alkalmazás értelmezése a történelemtanításban", *Szebenyi Péter*, az OPI docense „Az állampolgári és társadalmi ismeretek tanításának kérdései", *Unger Mátyás* kandidátus, egyetemi docens: „A korszerű tankönyvmodell", *Balázs Györgyné* kandidátus, egyetemi docens: „Pedagógiai kísérletek a távlati korszerűsítés előkészítésére".

Fakultatív program keretében a Nyári Akadémia résztvevői szovjet, jugoszláv, német, csehszlovák és lengyel szakmódszertani kutatók beszámolóit hallgatták meg a történelem tankönyvekkel kapcsolatos problémákról, majd szekcióülések keretében konzultációra került sor, amely a történelemtanítás új programjaival és munkaeszközeivel foglalkozott.

A Magyar Történelmi Társulat társadalomtörténeti pályázatának értékelése.*

A Magyar Történelmi Társulat Elnöksége 1971 októberében úgy határozott, hogy a jövőben olyan témakörök feldolgozására hirdet pályázatot, amelyek eddig a kutatómunkában háttérbe szorultak. E határozat értelmében került sor hazánk felszabadulásának 30. évfordulója alkalmából a társadalomtörténeti kutató- és feldolgozó munka elő-

* A pályázat eredményhirdetésére 1975. november 3-án került sor, a Magyar Történelmi Társulat kibővített Igazgató Választmányának ülésén. A pályázat eredményét *Vass Henrik*, az MSzMP KB tagja, a Magyar Történelmi Társulat alelnöke ismertette. A pályadíjakat *Ember Győző* akadémikus, a Társulat elnöke nyújtotta át.

segítését és fejlesztését célzó, jelen pályázat kiírására. A pályaművek témája: egy magyarországi település (megye, járás, község, város vagy városrész) társadalmi tagozódásának, illetve társadalmi fejlődésének története, vagy e fejlődés egy pontosan körülhatárolható fejezete, különös tekintettel az ott élő munkásosztály kialakulásának, struktúrájának, életmódjának, társadalmi tudata fejlődésének ábrázolására.

A Magyar Történelmi Társulat a pályázatot 1973-ban hirdette meg a Magyar Tudományos Akadémia, a Kulturális Minisztérium, a Hazafias Népfront valamint az MSzMP KB Párttörténeti Intézete által felajánlott pályadíjakra. Az érdeklődők tájékoztatására elméleti, módszertani és bibliográfiai jellegű segítséget nyújtó *Útmutató* készült, melyet *Hanák Péter*, *Lackó Miklós* és *Vörös Károly* állított össze *Tamás István* és *Gerelyes Ede* közreműködésével.

A pályázatra összesen 35 kézirat érkezett be. Ez a szám azt mutatja, hogy a Magyar Történelmi Társulat által meghirdetett pályázatok iránt eleven az érdeklődés, s hogy a történelmi studiumokkal foglalkozók figyelme szívesen fordul eddig elhanyagolt szakágazatok felé. Az a tény azonban, hogy a társadalomtörténet és ezen belül a társadalmi struktúra vizsgálata Magyarországon fiatal tudományág, azzal a következménnyel járt, hogy a pályázók közül sokan félreértették a kitűzött feladat lényegét. Ezt bizonyítja, hogy *a pályázatra beérkezett 35 kézirat közül csupán 12 felel meg a Pályázati Felhívásban megfogalmazott feltételeknek*, a többi 23 vagy egyáltalán nem, vagy csak nagyon laza szálakkal kapcsolódik a megadott témához.

A pályaművek tartalmi-műfaji megoszlása tarka képet mutat: 10 mű a helytörténeti feldolgozások kategóriájába tartozik, 4 irodalmi jellegű helytörténeti szociográfia, ugyanennyi a lírai hangvételű önéletrajz, de akad a pályaművek között helytörténeti bibliográfia, munkásmozgalom-történeti feldolgozás, egyháztörténet, néprajzi tanulmány, sőt, verseskötet is.

A pályázatra érkezett pályaművek többsége — 31 — egyéni alkotás, 4 munkát szerzőpár készített. A pályázók száma így 39. Többségük közép- vagy általános iskolai történelemtanár, könyvtáros, levéltáros, tehát nem függetlenített kutató. A Bíráló Bizottság tagjai örömmel látták, hogy a pályázók között két fiatal is akadt: egy középiskolai tanuló és egy első éves bölcsészhallgató. Ugyancsak figyelemre méltó, hogy a korábbi pályázatokhoz viszonyítva emelkedett a nők száma: a 39 pályázóból 14 a nő, 25 férfi.

A pályázók területi megoszlását szemügyre véve megállapítható, hogy a Pályázati Felhívás *elsősorban a vidéki szakemberek érdeklődését keltette fel*. A pályázók között mindössze három a budapesti, 32-en vidéken, az ország legkülönbözőbb területein levő nagyobb városokban — Szegeden, Győrött, Egerben, Debrecenben, Cegléden, Zalaegerszegen, Kisvárdán, Pápán, Miskolcon — vagy kisebb településeken — Hedrehely, Golop, Nagyrákos — élnek.

*

A pályaművek elbírálása a korábban kialakított és bevált gyakorlat szerint történt. A kéziratokat előzetes szelektálásnak vetettük alá. Mindazokat a pályaműveket, amelyek rövid, 1—2 oldalas terjedelmük, vagy a pályázat témájától teljesen idegen tartalmuk miatt a feltételeknek eleve nem feleltek meg, kénytelenek voltunk a pályázatból kizárni. A kéziratok száma így 35-ről 29-re csökkent.

A 29 pályamű előzetes elbírálását szaklektorok végezték el. Munkájukat a Bíráló Bizottság tagjai vizsgálták felül, akik egyenkint 8—8 pályaművet olvastak el, és így tettek javaslatot a díjazásra, jutalmazásra illetve dicséretre.

A Bíráló Bizottságot a pályázatot meghirdető intézmények képviselőiből és más történész szakértőkből állítottuk össze. Elnöke *Vass Henrik*, a Magyar Történelmi Társulat alelnöke, az MSzMP KB Párttörténeti Intézetének igazgatója. Titkár: *S. Vincze Edit*, a Magyar Történelmi Társulat titkára, az MSzMP KB Párttörténeti Intézetének tudományos főmunkatársa és szekcióvezetője. Tagjai: A Magyar Tudományos Akadémia részéről *Lackó Miklós*, az MTA Történettudományi Intézetének osztályvezetője; a Hazafias Népfront részéről *Töltési Imre*, a Hazafias Népfront titkára; a Kulturális Minisztérium részéről *Tóth Gyula*, a Kulturális Minisztérium Irodalmi Főosztályának vezetője. Történész szakértők: *Hanák Péter*, az MTA Történettudományi Intézetének osztályvezetője, *Vörös Károly*, az MTA Történettudományi Intézetének tudományos főmunkatársa, *Habuda Miklós*, az MSzMP KB Párttörténeti Intézetének tudományos főmunkatársa és szekcióvezetője, *Sipos Péter*, az MSzMP KB Párttörténeti Intézetének tudományos főmunkatársa, *Szuhay Miklós*, egyetemi docens, a Marx Károly Közgazdasági Egyetem dékánja.

A Bíráló Bizottságnak — az előzetes viták során — két alapvető kérdésben kellett állást foglalnia. Az egyik: kizárja-e a díjazásra vagy jutalmazásra javasolt pályaművek

közül azokat, amelyek ugyan sok értékes, tudományos eredményt tartalmaznak, de témájuk még a Pályázati Felhívásban megszabott követelmények legtágabb értelmezése mellett sem sorolható a társadalmi struktúra-kutatás körébe? A Bíráló Bizottságnak természetesen nem azok a pályaművek okoztak gondot, amelyeknek a témája teljesen idegen a pályázat céljaitól, hanem azok a szép számban beküldött, színvonalas helytörténeti feldolgozások, amelyek egy-egy alfejezet erejéig a társadalom strukturális fejlődésének kérdéseit is érintik. Beható vita után a Bíráló Bizottság úgy döntött, hogy értékeli azokat a pályaműveket is, amelyeknek bármely társadalomtörténeti vonatkozásuk van, de előnyben részesíti azokat, amelyek kifejezetten a struktúra-kutatással foglalkoznak.

A másik vitakérdés egy sajnálatos, de nem első ízben előforduló esettel kapcsolatos. A pályázatra olyan kézirat is érkezett, amely ugyan gazdag forrásbázisra épül, tudományos-elemző módszerrel készült, új tudományos eredményeket foglal magában, de egészében nem a pályázó önálló alkotása. A pályamű 70 oldala ugyanis bizonyíthatóan egy idegen szerző által írt, mindmáig nem publikált helytörténeti feldolgozásból való, így e részek forrásmegjelölés nélküli felhasználása plágiumnak minősül. A Bíráló Bizottság úgy határozott, hogy ezt a pályaművet, mely a történetírásban megengedhetetlen és elítélendő módszerrel készült, kizárja a helyezést kapott munkák sorából. Tekintve, hogy hasonló plágium a Magyar Történelmi Társulat által meghirdetett más pályázatokon is előfordult, az Elnökség felhívja a pályázók figyelmét, kerüljék ezt a megbélyegzett módszert, és ha mondanivalójuk egy részét más szerző publikált vagy publikálatlan kéziratából merítik, minden esetben tartsák kötelességüknek, hogy forrásukat megjelöljék.

*

Értékelve és elemezve a pályázat eredményét és a beküldött pályamunkák minőségét, a Bíráló Bizottság úgy döntött, hogy az I. díjat nem adja ki, ugyanakkor a II. és a III. díj összegét megemeli. A Bíráló Bizottság tagjainak és a szaklektoroknak egybehangzó véleménye szerint két pályázó ért el a társadalmi struktúra-kutatás terén kimagasló eredményt. Az egyik pályamű azonban már könyvalakban megjelent, a másikkézirat pedig egy mindössze 65 oldalnyi terjedelmű értékes tanulmány.

A Bíráló Bizottság magáévá tette azt — a korábbi pályázatok elbírálásakor is érvényesített — álláspontot, hogy a kiadatlan pályaműveket — amennyiben magas színvonalúak — előnyben részesíti a kiadott munkákkal szemben, hiszen a kiadókhoz benyújtott kéziratok szaklektorálás, kiadói szerkesztés és stílusjavítás után látnak napvilágot, ezt a segítséget pedig azok a pályázók nem kaphatták meg, akik kiadatlan kéziratot nyújtottak be. A Bíráló Bizottság ezek alapján nem tartotta méltányosnak, hogy a szóbanforgó, nyomtatásban már megjelent pályaművet előnyben részesítse a kiadatlan tanulmánnyal szemben, de azt sem tartotta igazságosnak, hogy az egyébként magas színvonalú, de kis terjedelmű tanulmányt az említett, értékes monográfia elé helyezze.

*

A Bíráló Bizottság az elmondottakat figyelembe véve a következőképpen döntött a pályadíjak odaítélése ügyében:

10 000. — Ft. értékű II. díjban részesítette

1. *Gyáni Gábor:* Hódmezővásárhely legnagyobb adófizetői, 1888—1941 című pályaművét. A tanulmány a tárgyalt 53 év alatt 6 metszetben mutatja be a virilizmus szerkezetváltozását Hódmezővásárhelyen, kitérve pénzügyi kapcsolatakra, családi vonatkozásaikra, a városi életben való elhelyezkedésükre és ezek változásaira. A szerző munkáját világos problémafelvetés, biztos forráshasználat, fegyelmezett gondolatmenet és kiforrott értékelés jellemzi. Munkájából valóban kibontakozik az átstrukturálódás folyamata, amelynek megértetéséhez az olvasót a szerző rendszeresen haladó értékelése is hozzásegíti.

A Bíráló Bizottság ugyancsak *10.000 Ft-os díjban részesíti*

2. *Fehér István:* Gazdasági és társadalmi változások Szegeden a felszabadulás után (1945—1962) című pályaművét, amely jelentős kezdeményezés a felszabadulást követő évtizedek várostörténetének — ma még ritkaságszámba menő — feldolgozása terén. A pályamű gazdag forrásbázisra támaszkodva vizsgálja és bizonyítja a város feljődése

során végbement változásokat. Nemcsak gazdag adataival tűnik ki és járul hozzá szocialista társadalmunk önmegismeréséhez, hanem a társadalmi folyamatok helyi sajátosságainak feltárásával s azoknak az országos fejlődéssel illetve a Szegedhez hasonló más városok fejlődésével történt összehasonlítása révén elméleti-módszertani tanulságok levonására is ösztönöz.

A Bíráló Bizottság *5.000 Ft értékű III. díjban részesíti*

1. *Bertha Árpád:* Társadalomszerkezeti helyzetképek. Csorna város című pályaművét. A tanulmány a késő középkorig visszanyúlva, de a 19. századtól kezdve alaposabban tekinti át Csorna gazdasági fejlődését és az ezzel járó társadalmi átalakulásokat. A tanulmány legnagyobb értéke, hogy szervesen összekapcsolja a településszerkezetet a foglalkozási megoszlással és a társadalmi tagozódás vázlatával és ebbe jól bele tudja építeni az életmód alapelemeit.
2. *Magyarné, Tóvári Judit:* Adalékok Miskolc társadalomtörténetéhez. A város legtöbb adót fizetői. 1887—1940 című pályamunkáját. A tanulmány a társadalmi fejlődést tekintve jellegzetes Miskolc város legnagyobb adófizető rétegének szerkezetét és annak változásait vizsgálja, statisztikai adatait kiegészítve az egyes csoportokhoz tartozó, kiemelkedő személyek életrajzával. A fejlődés tendenciáját a szerző jól látja és helyesen értelmezi. A vizsgálat folyamán azonban nem mindig használ világos fogalmakat és kategóriákat, statisztikai eljárása is magyarázatot, indoklást igényelne.

A Bíráló Bizottság *4.000 Ft. értékű III. díjban részesíti*

3. *Páti Jenőné, dr. Boncz Lenke:* A fejlődés útján című pályaművét. A tanulmány Zala megye fejlődését mutatja be a felszabadulást követő harminc esztendőben, részletesen elemezve az 1960-as és az 1970-es népszámlálás adatait. Kerek, jól áttekinthető munka, amely annak ellenére, hogy túl röviden foglalja össze a megye strukturális változásait ábrázoló adatokat és tényeket, s csak nagy vonalakban vázolja az ezekből általánosítható összefüggéseket, sokoldalú képet nyújt a megye társadalmi-gazdasági fejlődéséről.

A Bíráló Bizottság a következő pályaműveket részesítette *pénzjutalomban:*

1. *Dr. Levencsik József:* Téglás gazdasági és társadalmi fejlődése a honfoglalástól napjainkig 2000,— Ft.
2. *Németh Beáta:* A győri proletariátus helyzete az 1890-től 1913-ig terjedő időszakban 1500,— Ft.
3. *Szerényi Antalné:* A társadalmi struktúra változásai Újpesten, 1850—1865 1500,— Ft.
4. *Maczelka Tibor:* Társadalmi szerkezet és magatartás-változás a kereskedelemben 1000,— Ft.
5. *Sebestyén István:* Csongrád ipari munkásságának kialakulása. 1944—1970 1000,— Ft.
6. *Sándor Endre:* Egy tokajhegyaljai kisközség struktúraváltozása. Golop és népe 1000,— Ft.
7. *Tóth Erzsébet* és *Pérk Ferencné:* A Volán 16. sz. vállalat fejlődése és struktúraváltozása 1000,— Ft.

Írásbeli *dicséretben* a következő pályaművek részesültek:

1. *Pánczél Józsefné:* Kövegy község története.
2. *Makra Sándor:* Zsámbék.
3. *Dr. Gál Lajos:* Tiszaföldvár község társadalmi szerkezetének, társadalomfejlődésének bemutatása.
4. *Fenyvessiné Jóhér Anna:* Újjászülető Kecskemét.
5. *Angalét Sándor—D. Pethe István:* Beregsurányi helytörténeti fejlődésének gyűjteménye.
6. *Pásztor János:* Felsőtanyától Balástyáig. Tanyai struktúraváltozás a felszabadulás 30 éve alatt, vázlatos gazdasági, társadalmi, politikai és művelődési előtörténettel.

*

A pályadíjak értékelésekor elsősorban azokat a pozitív vonásokat hangsúlyoztuk amelyek a pályaművek díjazását indokolttá tették. A lektori-szakértői vélemények azonban számtalan kritikai elemet is tartalmaznak, amelyek közül itt csak a leglényegesebbeket említettük meg.

A Bíráló Bizottságnak az a véleménye, hogy a Magyar Történelmi Társulatnak ez a most lezárult pályázata sikeres volt és méltó módon kapcsolódik hazánk felszabadulása 30. évfordulójának megünnepléséhez. Ezt mutatja a — megítélésünk szerint lelkiismeretesen értékelt — díjazásra, jutalmazásra és dicséretre javasolható művek viszonylag nagy száma.

A beérkezett pályaművekből, szám szerint 35-ből

II. díjat	2 pályamű
III. díjat	3 pálymű kapott,
jutalomban részesült	7 pálymű, végül
dícséretet kapott	6 pályamű, azaz helyezést nyert

a beérkezett 35 pályaműből 18, tehát valamivel több, mint a pályamunkák fele.

*

A Bíráló Bizottság és a Magyar Történelmi Társulat Pályázati Bizottsága az eredményhirdetéssel *nem érzi munkáját befejezettnek*. A pályázat lebonyolítása során sok olyan, vidéken élő szakemberrel kerültünk kapcsolatba, akik a kiválasztott kutatási terület kiemelkedő művelői és akik — megítélésünk szerint — munkájukat tovább folytatva értékes, új eredményekkel gazdagíthatják történelmi ismereteinket. A Bíráló Bizottság úgy határozott, hogy az arra érdemes vidéki kutatóknak — a Magyar Történelmi Társulat Helytörténeti Szakosztálya révén — segítséget nyújt további munkájukhoz.

A Bíráló Bizottság azt is feladatának tekinti, hogy a legsikerültebb pályamunkák publikálását elősegítse, illetve azoknak a kéziratoknak megőrzésére, hasznosítására, esetleges megvásárlására javaslatot tegyen, amelyek nem eléggé érettek a kinyomtatásra, de értékes részleteket, adatokat tartalmaznak.

Ez a társadalomtörténeti pályázat első kísérlet volt egy elhanyagolt, háttérbe szorult tudományág fejlesztésére. Ennek nagyon szerény eredményei is arra ösztönzik a Magyar Történelmi Társulat vezetőségét, hogy kezdeményezését továbbfejlessze és a jövőben — egyéb, szintén jelentős témák mellett — újabb társadalomtörténeti irányú pályázatokat is hirdessen. Bízunk benne, hogy a téma iránt már most érdeklődést tanúsító pályázókkal a jövőben ismét találkozni fogunk.

S. Vincze Edit

TÖRTÉNELEMTANÍTÁS ÉS MÚZEUM

A Magyar Történelmi Társulat és a Magyar Pedagógiai Társaság „Történelemtanítás és múzeum" címmel Debrecenben 1975. június 24—26-án konferenciát rendezett. A háromnapos tanácskozáson több mint kétszáz tanár és muzeológus vett részt, s foglalkozott a múzeumok és iskolák összefogásának lehetőségeivel, a múzeumpedagógia fejlesztésének kérdéseivel.

A plenáris ülésen Debrecen város Tanácsa nevében *Borbély Miklós* köszöntötte a konferencia résztvevőit. A tanácskozás célját megnyitójában *Szabolcs Ottó*, a Történelmi Társulat főtitkára fogalmazta meg, kiemelve a múzeumok szerepének jelentőségét a történelemtanításban, s ezen keresztül a fiatal generációk köztudatának formálásában. A tanárok és a muzeológusok egyaránt felismerték már az együttműködés szükségességét, s ezt jó kezdeményezések bizonyítják is. Ugyanakkor vezető állami szervek is támogatják a múzeumok és iskolák összefogását. A történelemtanítás továbbfejlesztésének munkálatai, az évtizedünk végén kezdődő reform nagyobb szerepet szán a múzeumoknak, s így a kapcsolatok megfelelő megszervezése elengedhetetlen feladat. Többen már szerencsésen kamatoztatták a múzeumokban rejlő lehetőségeket a tanítás folyamatában. Ezeket az eredményeket szeretnénk országosan elterjeszteni, ismertté tenni — hangsúlyozta a vitaindító, — „a többség tevékenységének részévé tenni és továbbfejleszteni az eredményesebb történelemtanítás érdekében". Ez a célja a konferenciának, muzeológusok és történelemtanárok találkozásának, „mert csak együtt és egymással szorosan és állandó munkakap-

csolatban vihetik előre azt az ügyet, amely egyaránt érdeke a történelemtanításnak és a múzeumoknak".

Gyapay Gábor egyetemi gyakorló iskolai vezető tanár „A korszerű történelemoktatás és a múzeum" című előadásának bevezetőjében a hazai pozitív oktatási hagyományokról szólva hangsúlyozta, hogy Magyarországon a korszerű történelemoktatásnak a múzeumok mindig szerves részét alkották. A továbbiakban az előadó elemezte a múzeumi anyagnak a történelemórákon való alkalmazási lehetőségeit: szólt a múzeumlátogatásról, amely a tanítás egyik nagyon hatékony kiegészítése. Hangsúlyozta, hogy az eredményes munkának egyik előfeltétele a tananyaghoz való kapcsolódás, s ezért a múzeumlátogatást célszerű összefoglaló-rendszerező óra keretében lebonyolítani, amikor a tanulók már ismerik az adott korszakot.

A múzeumlátogatás egyik speciális fajtája, midőn a múzeumban kerül sor magára a történelemórára. Helyes, ha ezt megelőzően a tanár a kiállítás anyagát kérdésekben feldolgozza, s az így összeállított feladatlap megoldása képezi a tanulók múzeumi munkáját. Gyapay Gábor kiemelte a múzeumok segítségét, így utalt a Nemzeti Múzeumra, amely nyomtatott feladatlapok elkészítésével segítette a pedagógusok munkáját, vagy a Budapesti Történeti Múzeumra, amely berendezte kamaratermét az iskolák számára, s az itt összegyűjtött jellegzetes tárgyi emléksorozatok a tanulócsoportok rendelkezésére állnak. A következőkben az előadó szólt a kirándulások múzeumi lehetőségeiről, a múzeumokban folytatható kutatómunkáról, így elsősorban a szakköri tevékenységről. A szakközépiskolák és szakmunkásképző iskolák tanulói bevonhatók a feltárás, rendezés, restaurálás munkájába is.

Igen fontos feladatként jelölte meg az előadó az iskolamúzeumok létrehozását, amelynél kívánatos a múzeumi szakember segítsége is. A vetélkedők és tanulmányi versenyek is hasznosak; elősegíthetik az aktív múzeumlátogatást. Az előadás befejező része a múzeumi lehetőségek kapcsán a történelemtanárok részére adódó új feladatokkal foglalkozott. Szólt a tanárok felkészülési problémáiról, a kiállítási anyagoknak a tananyagba való beépítéséről, a tanulóknak a múzeumlátogatásra történő felkészítéséről, a pedagógusok és muzeológusok közötti személyes kapcsolat fontosságáról.

Korek József, az Országos Múzeumi Tanács elnöke „Múzeum és történelemtanítás" című előadásában a múzeumok oldaláról vázolta azokat a törekvéseket és eredményeket, amelyek e területet jellemezték. Az elmúlt évtizedek intenzív régészeti tervásatásai új anyagot hoztak napvilágra, amely fontos forrásanyag a történeti folyamatok, összefüggések ábrázolására. A hazai múzeumok mintegy 2 millió egyedi régészeti tárgyat őriznek, háromszorosát a felszabadulás előttinek. Az előadó hangsúlyozta, hogy az új kiállításokon egyre inkább megvalósul a történeti jelleg, s ezzel a régészeti anyag elsőrendűen tudatformáló erővé válik. A továbbiakban az előadás bemutatta a tervszerű műemlékvédelmi munka eredményeit, majd szólt a kapitalizmus és a szocializmus korszaka gyűjteményeinek megteremtéséről. A történetiség igényével fellépő kiállítások új ismerettel gyarapították a látogatók tudatát, segítették megismertetni a munkásosztály életét, harcát. Mindezek azt bizonyítják, hogy múzeumaink képesek az iskolai munkát hatékonyan segíteni, az ifjúság tudatának formálásában tevékenyen részt vállalni. Az előadó kiemelte, hogy az utóbbi évtizedben a múzeumi anyag erőteljesen gyarapodott, a múzeumi hálózat megerősödött, s megfelelő szervezeti formák megtalálásával még több iskolához juthatna el, tehát sok tanulót fogadva nyújthatnak közvetlen szakszerű segítséget. Az eddigi eredményeket elismerve Korek József mégis hangoztatta, hogy e munka még nem elég átfogó, nem kapta meg megillető súlyát, s hatékonysága, publicitása sem elegendő. Pedig fennáll a kapcsolat igénye múzeum és iskola között, s meg lehetne sokszorozni a múzeumok nevelő hatását, ha a kampány jellegű — elsősorban személyi — kapcsolat helyett a múzeumpedagógia kimunkálására, az együttműködés megszervezésére, irányítására országos szervet sikerülne létrehozni. Az előadó megítélése szerint a Történelmi Társulat égisze alatt lehetne létrehozni az országos múzeumi, történetpedagógiai munkaközösséget, amely a legszorosabban együttműködnék a Magyar Nemzeti Múzeummal és a Magyar Munkásmozgalmi Múzeummal; e múzeumok biztosítanának helyet a munkaközösség összejöveteleire, s támogatnák egy történeti-muzeológiai vonatkozású pedagógiai kiadvány megjelentetését. Az az adat is bizonyítja e témakör fontosságát a múzeumok számára — mutatott rá befejezésül az előadó —, amely szerint a magyar múzeumok látogatottságának 35—40%-át az iskolák adják, sőt vidéken látogatási arányszámuk az 50%-ot is eléri. A múzeumoknak tehát fontos, felelősségteljes feladatuk van, hiszen legállandóbb látogatóik a diákok, méghozzá abban az életkorban, amikor személyiségük kialakulására a múzeumok is nem lebecsülendő befolyást gyakorolhatnak.

A bevezető referátumok vitájában elsőként felszólaló *Tamás István*, a Magyar Nemzeti Múzeum főigazgatóhelyettese a múzeumoknak a felszabadulás utáni megválto-

zott szerepével foglalkozva hangsúlyozta, hogy a közművelődés témaköre ma már a múzeumok munkájának homlokterébe került. A továbbiakban a hozzászóló részletesen ismertette a Magyar Nemzeti Múzeum tapasztalatait az iskolákkal való együttműködésterén. Így szólt a kiállításvezetésről, a feladatlapok kiosztásáról, vidéki iskola patronálásáról, valamint az újabb elgondolásokról. *Jahn Ágnes* muzeológus hozzászólásában a Magyar Munkásmozgalmi Múzeum közművelődési tevékenységét és a múzeum terveit ismertette, majd a múzeumi történelemórák felépítésével és lehetőségeivel foglalkozott. *Wolfram Paschmann*, az NDK Történelmi Társulata tanári tagozatának titkára meleg szavakkal méltatta azt a vándorkiállítást, amelyet magyar iskolamúzeumok anyagából állítottak össze, s amelyet két éven keresztül mintegy 70 000 diák és tanár tekintett meg az NDK nagyobb városaiban. *Tölgyesi László* szakfelügyelő (Győr) a múzeumi órák jelentőségét fejtegette: ezek az órák új ismereteket nyújtanak, a tanultakat kiegészítik helytörténeti dokumentumokkal, elevenebbé, szemléletesebbé teszik a tanítási folyamatot; tehát az élményanyag nyújtásával a múzeum a történelmet életteljesebb formában mutatja be a tanulóknak. *Porcsalmi János* szakfelügyelő (Debrecen) a fejlődéstörténeti szemléltetőeszköz sorozatok fontosságára mutatott rá, hiszen ezek igen alkalmasak a gondolkoztató szemléltetésre, mivel e sorozatok segítségével a tanulókkal összehasonlításokat, párhuzamba állításokat, elemzéseket végeztethetünk, s így eredményesen fejleszthetjük a történelmi, művészettörténeti szemléletmódot. Ennek érdekében a debreceni Csokonai Gimnázium iskolamúzeuma szülők, tanárok, szakemberek segítségével több — 20—50 darabból álló — építészettörténeti makettsorozatot, képzőművészeti és iparművészeti sorozatokat, munkásmozgalmi tablósorozatokat stb. készíttetett. A hozzászóló ezután az iskolamúzeum eddigi munkásságáról, szép sikereiről, hazai és nemzetközi elismerésekről szólt, majd kiemelte az építészeti makett-sorozatot, amely egyúttal újszerű szemléltető anyagot is jelent. A makettek mindegyike kicsinyített épületmásolat, így e sorozat hozzájárul a nevezetesebb építészettörténeti műemlékek megismertetéséhez, a szemléletesebb képzet alkotásához. *Sallai Gézáné* tanár (Bp.) javasolta, hogy a Tanért, vagy más pedagógiai intézmény, amely gazdasági eszközökkel rendelkezik, létesítsen kópiakészítő üzemet, amely a szaktantermek és iskolamúzeumok, esetleg más népművelést szolgáló intézmények részére készíthetne kópiákat, fotókat, maketteket. A múzeumlátogatással kapcsolatban a kiscsoportos rendszer előnyeire hívta fel a figyelmet, végül felvetette, hogy a tanári továbbképzésben kapjon helyet a speciális muzeológiai és régészeti alapok megismertetése is. *Szebenyi Péter*, az Országos Pedagógiai Intézet docense a Szovjetunió iskolamúzeumainak szervezését ismertette, *Juhász Imre* tanár (Hajdúszoboszló) pedig az iskolai honismereti munkáról és az ehhez kapcsolódó gyűjtő-feldolgozó tevékenységről beszélt. Egyúttal felhívta a figyelmet a hajdúszoboszlói Hőgyes Endre Gimnázium szakkörének iskolatörténeti kiállítására, s a névadóhoz fűződő hagyományteremtés formáira is.

A konferencia a plenáris ülést követően szekciókban folytatta a tanácskozást. Az első szekció ülésén *Sándor Györgyné*, az Iskolarádió szerkesztője elnökölt, 50—60 kolléga vitatta meg a „Történelemóra a múzeumban" c. témát. A vitát *Waczulik Margit* ny. vez. tanár vezette. A hozzászólók rámutattak, hogy a múzeumban tartott óra még újszerű, hasznossága azonban vitathatatlan, hiszen az írásos forrásanyag mellett a tárgyi emlékanyag bevonása egyre inkább szükséges a tanítás folyamatába. A tanár és a muzeológus együttműködése különösen fontos ilyen alkalmakkor. Célszerű, ha előzetesen tanári munkacsoportok, szakmai munkaközösségek látogatnak el a múzeumba, s ott speciális vezetésben, tájékoztatásban részesülnek. Helyeselhető, ha a feladatlapokat, kérdéseket a muzeológusok és tanárok együttesen dolgozzák ki. Több hozzászóló foglalkozott azzal a kérdéssel, hogy mi legyen azokkal a tanulókkal, akik a távolság miatt nem juthatnak el múzeumokba, valamint élénk vitát váltott ki a szakmunkásképző iskolák és szakközépiskolák tanulóinak helyzete, hiszen itt az alacsony óraszám miatt igen nehéz a múzeumlátogatás beiktatása.

A második szekció a „Múzeumi szemléltetés az iskolában" c. témát tárgyalta meg. *Vladár Ervin* szakfelügyelő elnökölt, *Éry István*, a Múzeumi Restaurátor és Módszertani Központ igazgatója vezette a tanácskozást, amelyen 40—50 hallgató vett részt. A szekcióülés a muzeális szemléltetési eszközök kérdéskörében elsősorban azokat a lehetőségeket vizsgálta, amelyek a múzeumok részéről adottak volnának — így a múzeumok gyűjteményeiben levő ábrázolások, metszetek, fotók stb. — és hasznosításuk az iskolai történelemoktatásban kézenfekvő lehetne. Ezen anyagok megfelelő másolatának, reprodukciójának elkészítése, s később felhasználása az iskolai oktatásban újszerű oktatási segédeszközt jelenthetne. A legtöbb hozzászólás az ún. műtárgymásolatok szemléltető alkalmazásának kérdéskörével foglalkozott. Olyan javaslatok hangzottak el, hogy a Múzeumi Igazgatóság műtárgymásoló műhelye készítsen ún. típus-dobozokat, vagy a Csokonai Gimnázium

gyűjtemények alapján az iparral kooperálva bizonyos standard modellanyag készüljön, s ennek összeállítására esetleg szakköri munka keretén belül kerüljön sor.

A harmadik szekció *Dankó Imre* múzeumigazgató elnökletével a „Helytörténeti és honismereti munka az iskolában" c. témakört vitatta meg. Ez volt a legnépesebb szekció, mintegy 80 hallgató vett részt a tanácskozáson, melynek vitáját *Juhász Imre* tanár vezette. A szekcióülés keretében elhangzó hozzászólások hangsúlyozták, hogy az iskolákban folyó honismereti-helytörténeti tevékenység a történelemtanítás fontos területe. E vonatkozásban különlegesen komoly szerepet tölthetnek be az iskolamúzeumok, amelyekkel kapcsolatban az ülés úgy foglalt állást, hogy ezek elsősorban intézménytörténeti gyűjtemények legyenek, s emellett olyan tevékenységet fejtsenek ki — pl. reprodukció-sorok készítésével —, amelyek közvetlenül segítik az iskolai oktató-nevelő munkát is.

A plenáris záróülésen először a szekcióvezetők beszámolói hangzottak el, majd a konferencia eredményeit *Szabolcs Ottó*, a Magyar Történelmi Társulat főtitkára foglalta össze. A tanácskozáson elhangzottak alapján rámutatott, hogy a résztvevők megértették a konferencia alapvető célját, azt, hogy a legfontosabb feladat erőinket koncentrálni a köztudatformálás, a fiatalság igaz tudatának kialakítása érdekében. Most már csak az utakat, a gyakorlati megvalósítás módozatait kell megkeresni. E folyamat kezdetét jelentette ez a tanácskozás, történelemtanárok és muzeológusok első országos és széleskörű találkozása.

A háromnapos tanácskozás záróülése egyhangúlag elfogadta a szekcióvezetők beszámolói alapján készült *„Ajánlások"* szövegét. Az „Ajánlások" hangsúlyozzák, hogy az oktatásügy és múzeumügy kapcsolatának szervezettebbé tételével a múzeumok fontos szerepet tölthetnek be az ifjúság tudatformálásában. A tárgyi-múzeumi anyagok jobb felhasználásának érdekében célszerűnek látszanék már a tanárképzésben felkészíteni a leendő pedagógusokat a tárgyi emlékek ismeretére, a honismeret kutatási módszereire és felhasználás lehetőségeire a történelemtanításban. Helyes lenne ezért a tanárképzésbe muzeológusokat is bevonni. Az együttműködés érdekében gondoskodni kell arról, hogy egyrészt az oktatási intézmények megkapják a múzeumok standard kiadványait, másrészt a muzeológusok is ismerjék a történelemtanítás anyagát, igényeit. A múzeumokban rejlő óriási lehetőségek széleskörű kamatoztatásának érdekében elő kell segíteni a történelem, elsősorban a hazai történelem legfontosabb tárgyi emlékeit az iskolai felhasználásra alkalmas módon bemutató másolatsorozatok, képes kiadványok, fotók, diapozitívek, makettek, kópiák elkészítését. Gondoskodni kell egyúttal az elkészült múzeumi sorozatoknak a tanárokkal való megismertetéséről s az iskolákba való eljuttatásáról. Az „Ajánlások" részletesen foglalkoznak a múzeumpedagógia témakörével, s javasolják a szoros munkakapcsolatot, a szakszerű, pedagógiailag kidolgozott tárlatvezetést, a múzeumi órák módszertanának kidolgozását, a helytörténeti szakkörök fejlesztését. Segíteni kell az iskolai gyűjtemények, iskolamúzeumok létrehozását, fejlődését. Biztosítani kell a megfelelő számú múzeumlátogatás, tanulmányi kirándulás lehetőségét, s elő kell segíteni az iskolák tárgyi emlékeket gyűjtő munkáját. Tanrendszerűen biztosítani kell a múzeumban tartandó történelemórák lehetőségeit, s gondoskodni kell arról, hogy minden tanuló évente legalább egyszer jusson el múzeumba, s iskolai tanulmányaik folyamán meglátogathasák a legfontosabb országos múzeumokat is.

Az „Ajánlások" szövegét a konferencia rendezői, a Magyar Történelmi Társulat és a Magyar Pedagógiai Társaság vezetőségei megküldték az illetékes párt-, állami és társadalmi szervek vezetőinek. A konferencia így közzétett javaslatai nagy visszhangot keltettek, s máris úgy tűnik, hogy a tanácskozásokon, szekcióüléseken felvetett elgondolások, ötletek jelentős részben megvalósíthatóak.

Mann Miklós

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója. Műszaki szerkesztő: Agócs András
A kézirat nyomdába érkezett: 1976. III. 5. — Terjedelem: 20,3 (A/5) ív
76.2880 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ — *Ф. Глатц:* Историк, современность, интерпретация — *Е. Гергей:* Политическая роль христианских социалистов в первые годы контрреволюционного режима (1919—1923) — СООБЩЕНИЯ — *Ж. Беренже:* Политика Франции и куруцы (1676—1681) — *Э. Киши Фабианне:* Профессиональное руководство здравоохранением в Венгрии 1848—1849 гг. и его проблемы — ОТЧЁТ — Пленарное выборное собрание Венгерского Исторического Общества (Отчёты *Д. Эмбера, О. Саболча, Э. Памленьи)* — ИСТОРИЧЕСКАЯ ЛИТЕРАТУРА — ОБЗОР ЖУРНАЛОВ — ХРОНИКА

TABLE DES MATIERES

ÉTUDES — *F. Glatz:* Historien, temps présent, interpretation — *J. Gergely:* Rôle politique des socialistes chrétiens hongrois pendant les premières années de la contrerévolution (1919—23) — COMMUNICATIONS — *J. Bérenger:* La politique française et les «kurucs» (1676—1681) — *E. Kiss Fábián:* Organisation de la direction de la Santé Publique et ses problèmes en 1848—49. — COMPTE-RENDU — Assemblée générale et élections de la Société Hongroise d'Histoire *(Gy. Ember — O. Szabolcs — E. Pamlényi)* — LITTÉRATURE HISTORIQUE — REVUE DES REVUES — CHRONIQUE

CONTENTS

STUDIES — *F. Glatz:* Historian, Present, Interpretation. — *J. Gergely:* The Political Role of Christian Socialists During the First Years of the Counter-Revolutionary Regime. — COMMUNICATIONS — *J. Bérenger:* The French Policy and the „Kuruc"s (1676—1681). — Mrs. *E. Fábián:* Hungarian Medical Administration and Its Problems in 1848—1849. — REPORT — General Meeting of the Hungarian Historical Society for the Reelection of Officials. (Reports of *Gy. Ember, O. Szabolcs, E. Pamlényi)* — HISTORICAL LITERATURE — REVIEW OF REVIEWS — CHRONICLE

INHALTSVERZEICHNIS

STUDIEN — *F. Glatz:* Historiker, Jetztzeit, Interpretation — *J. Gergely:* Die politische Rolle der Christlichsozialen in den ersten Jahren der Gegenrevolution (1919—1923) — BEITRÄGE — *J. Bérenger:* Die französische Politik und die Kurutzen (1676—1681) — *E. F. Kiss:* Organisation und Probleme der ungarischen gesundheitlichen Fachverwaltung in den Jahren 1848—1849 — BERICHT — Generalversammlung der Ungarischen Historischen Gesellschaft (Berichte von *Gy. Ember, O. Szabolcs, E. Pamlényi)* — GESCHICHTSLITERATUR — ZEITSCHRIFTENSCHAU — CHRONIK

Ára: 16,— Ft
Évi előfizetési ára: 78,— Ft

INDEX: 25.779

TESTVÉRLAPJAINKBÓL

LEVÉLTRÁI KÖZLEMÉNYEK

44—45. évf. 1974

Balázs Péter: Viale Prelà pápai nuncius jelentései az 1848. évi magyar forradalomról

Balogh István: Szabolcs vármegye levéltára (1748—1849)

Bálint Ferenc: Békés megye Védbizottmányának szervezete és működése 1849-ben

Benda Kálmán: Egy új forrástudomány, a pszichografológia

Bezerédy Győző: A pecsét szerepe a jobbágyfalu közigazgatásában Baranya megyében

Bónis György: Olasz vikáriusok Magyarországon a reneszánsz korában és a Beneéthy-formuláskönyv

Borsa Iván: A magyar medievisztika forráskérdései (Medievisztika és levéltári anyag)

Buzási János: Az Österreichische Geheime Staatsregistratur magyar vonatkozású iratai

Degré Alajos: Zala megye reformkori követutasításai

Farkas Gábor: Székesfehérvár város törvényhatósági bizottsága (1919—1929)

Fábiánné Kiss Erzsébet: Az országos rendőrség ügye 1848—1849-ben

Iványi Emma: A pozsonyi, a budai és a kassai bizottság a Rákóczi szabadságharc előtt (1697—1704)

Jároli József: Adatok XVIII. századi protestáns anyakönyvek forrásértékéhez (Három békés-megyei község anyakönyvei alapján)

Kállay István: Balassa Ferenc iratai

Komjáthy Miklós: Két ismeretlen „közös" minisztertanácsi jegyzőkönyv (Az osztrák-magyar államközösség történetéhez)

Kopasz Gábor: A pécsváradi közalapítványi jószágkormányzóság és levéltára

Leblancné Kelemen Mária: Adatok a Nógrád megyei Levéltár történetéhez

Lengyel Alfréd: Győr megye és város igazgatásának demokratikus továbbfejlesztése (1948—1954)

Lőrincz Zsuzsa: Iratkezelés — levéltáros szemmel

Maksay Ferenc: A sárvári uradalom uriszéki ülésjegyzőkönyve 1556-ból

Németh Kálmánné: Szabolcs vármegye levéltára (1850—1949)

Oltvai Ferenc: Nagylak község megalakulása (1920—1922)

Páhi Ferenc: Az abszolutizmus közigazgatásának első évei Szentesen (1849—1853)

Perneki Mihály: Az eszmei községek kialakulásának történetéhez

Rácz Béla: Az Iparügyi Minisztérium újjászervezése (1944 december—1945 november)

Sashegyi Oszkár: Közigazgatásunk polgári kori ügyviteli és iratkezelési módszereinek kialakulása

Schneider Miklós: Értékminimum — forrásérték. Észrevételek néhány új irattári tervhez

Scholtz Tamás: A levéltári anyagvédelem kérdései

Sinkovics István: Pray György diplomatikája

Szabad György: A levéltáros és történetíró Jakab Elek pályaképéhez

Szabó Ferenc: Békés megye levéltára (1790—1848)

Székely Vera: A Belügyminisztérium tisztviselői (1867—1885)

Varga Endre Bányabírósági eljárás a feudáliskori Magyarországon. A fennmaradt bírósági iratok bányászattörténeti forrásanyaga

Vörös Károly: Zmeskáll Miklós udvari titkár élete és pályafutása

Ember Győző műveinek bibliográfiája (1973 január 1-ig)

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

51593 589

SZÁZADOK

A tartalomból:

Székely György: Törzsek alkonya – népek születése (Közép- és Kelet-Európa a magyar honfoglalás után)

Kövér György: A diplomás értelmiség társadalmi származása Oroszországban a 19–20. század fordulóján

KÖZLEMÉNYEK — A XIV. NEMZETKÖZI TÖRTÉNÉSZ KONGRESSZUSRÓL – BESZÁMOLÓ — TÖRTÉNETI IRODALOM — FOLYÓIRATSZEMLE — KRÓNIKA

110. ÉVF. 1976. 3. SZÁM

Következő számunk tartalmából

Kemény G. Gábor: Mocsáry Lajos és a nemzetiségi egyenjogúság
Gonda Imre: A monarchiabeli cseh nemzeti mozgalom szerepe az első világháború éveiben (1916—1917)
Korom Mihály: Az Ideiglenes Nemzetgyűlés debreceni ülése és az Ideiglenes Nemzeti Kormány megalakítása
Bajomi-Lázár Endre: A Párizsi Kommün száműzöttei Magyarországon
Árvayné Rényi Zsuzsa: Gróf Fekete János félbemaradt történetírói próbálkozásairól

E számunk munkatársai

Arató Endre akadémikus, egyetemi tanár (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bp.)— *Barla Gyula* egyetemi adjunktus (Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen) — *Berend T. Iván* akadémikus, a Marx Károly Közgazdaságtudományi egyetem rektora — *Dóka Klára* a Vízügyi Dokumentációs Központ tudományos munkatársa (Bp.) — *Elekes Lajos* akadémikus, egyetemi tanár (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bp.) — *Fügedi Erik* kandidátus, a KSH Könyvtár történeti statisztikai kutatócsoportjának vezetője (Bp.) — *Heckenast Gusztáv* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézet főmunkatársa — *Jemnitz János* a történettudományok doktora, az MTA Történettudományi Intézet főmunkatársa — *Jeszenszky Géza* aspiráns (Bp.) — *Kövér György* egyetemi gyakornok (Marx Károly Közgazdaságtudományi egyetem Bp.) — *Liptai Ervinné* kandidátus, egyetemi docens (Semmelweis Orvostudományi egyetem Bp.) — *Mann Miklós* a Magyar Történelmi Társulat munkatársa — *Menyhárt Lajos* egyetemi adjunktus (Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen) — *Mérei Gyula* akadémikus, egyetemi tanár (József Attila Tudományegyetem, Szeged) — *Mészáros László* tanársegéd (Tanárképző Főiskola, Szeged) — *Niederhauser Emil* a történettudományok doktora, az MTA Történettudományi Intézet főmunkatársa — *Pók Attila* az MTA Történettudományi Intézet segédmunkatársa — *Szabó Dániel* az MTA Történettudományi Intézet segédmunkatársa — *Szakály Ferenc* h. osztályvezető (Magyar Nemzeti Múzeum, Bp.) — *Szekeres József* kandidátus, a Fővárosi Levéltár osztályvezetője — *Székely György* akadémikus, egyetemi tanár (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bp.) — *Tilkovszky Loránt* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézet főmunkatársa

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető: bármelyik postahivatalnál, a kézbesítőknél, a posta hírlapüzleteiben, a POSTA HIRLAP IRODA-nál (KHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy átutalással a KHI 215—96162 pénzforgalmi jelző számára. Egyes példányok beszerezhetők az 1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. sz. alatti hírlapboltban.
Előfizethető és példányonként megvásárolható: az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, 1363 Budapest V., Alkotmány u. 21. Telefon: 111-010. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215—11488 és az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban, 1368 Budapest V., Váci u. 22, Telefon: 185-680

Előfizetési díj egy évre: 78,— Ft,

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST I., ÚRI UTCA 51—53.
110. ÉVFOLYAM 1976. 3. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BALOGH SÁNDOR, CSATÁRI DÁNIEL, EMBER GYŐZŐ (a szerkesztő bizottság elnöke), ERÉNYI TIBOR, H. BALÁZS ÉVA, HAJDU TIBOR, INCZE MIKLÓS, KÓNYA SÁNDOR (felelős szerkesztő), LIPTAI ERVIN, MUCSI FERENC, NIEDERHAUSER EMIL, PACH ZSIGMOND PÁL, PAMLÉNYI ERVIN, PÖLÖSKEI FERENC, SZABOLCS OTTÓ, SZAKÁCS KÁLMÁN, SZÉKELY GYÖRGY, VÁRKONYI ÁGNES, ZSIGMOND LÁSZLÓ

A szerkesztőség munkatársai:

TILKOVSZKY LORÁNT és URBÁN ALADÁR

Tartalomjegyzék

TANULMÁNYOK

Székely György: Törzsek alkonya — népek születése (Közép- és Kelet-Európa a magyar honfoglalás után) 415
Kövér György: A diplomás értelmiség társadalmi származása Oroszországban a 19—20. század fordulóján 433

KÖZLEMÉNYEK

Barla Gyula: Adatok a fiatal Kemény politikai tevékenységéhez és nézeteihez 461
Mészáros László: A hódoltsági latinok, görögök és cigányok történetéhez (16. századi oszmán-török szórványadatok) 474

A XIV. NEMZETKÖZI TÖRTÉNÉSZ KONGRESSZUSRÓL

Arató Endre: Beszámoló a kongresszus munkájáról 490
Elekes Lajos; A „Történelem és társadalom" c. téma vitájáról 511
Mérei Gyula: Hozzászólás E. Sestan és P. Brezzi: „A historiográfia mint történettudomány" című referátumához 517
Székely György: Ismertetés Mócsy András: „A limes és a provinciák" című referátumának vitájáról 525

BESZÁMOLÓ

A Magyar Történelmi Társulat vándorgyűlése. *Berend T. Iván:* A történelem mint tudományos disciplina — és mint iskolai studium 529
Hozzászólások (*Mann Miklós* összeállítása) 549

TÖRTÉNETI IRODALOM

Arató Endre: A feudális nemzetiségtől a polgári nemzetig. A magyarországi nem magyar népek nemzeti ideológiájának előzményei (Ism. *Niederhauser Emil*) 553

A KMP első kongresszusa. Dokumentumgyűjtemény (Ism. *Liptai Ervinné*) 555
Josip Mirnić: Nemci u Bačkoj u drugom svetskom ratu (Ism. *Tilkovszky Loránt*) 557
Klara van Eyll: Voraussetzungen und Entwicklungslinien von Wirtschaftsarchiven bis zum zweiten Weltkrieg (Ism. *Szekeres József*) 559
Pest-budai hivatali utasítások a XVIII. században (Ism. *Heckenast Gusztáv*) 561
Adalbert Tóth: Parteien und Reichstagswahlen in Ungarn 1848—1892 (Ism. *Szabó Dániel*) 562
Vízügyi történeti füzetek (Ism. *Dóka Klára*) 564
Barta Gábor—Fekete Nagy Antal: Parasztháború 1514-ben (Ism. *Szakály Ferenc*) 565
M. János Bak: Königtum und Stände in Ungarn im 14—16. Jahrhundert (Ism. *Fügedi Erik*) 571

FOLYÓIRATSZEMLE

Külföldi folyóiratok
A. M. Szaharov: A historiográfiai kutatások tárgyáról 573 — *Gerhard Botz:* Otto Bauer fasizmuselméletének keletkezése és tartalma 575 — *Vermes Gábor:* A föderalizmus agóniája Magyarországon a Károlyi-kormányzat idején, 1918—1919-ben 576 — *Edward Shorter:* Női emancipáció, születésszabályozás és termékenység az európai történelemben 577 — *Andreas Hillgruber:* Politikatörténet mai szemmel 578 — *R. C. Finucane:* A középkori csodák 579 — *Irwin M. Wall:* A szocialisták és a bürokraták: A Blum-kormány és a francia adminisztráció. 1936—1937 580

KRÓNIKA

A Magyar Történelmi Társulat hírei 582

TANULMÁNYOK

Székely György:

Törzsek alkonya — népek születése

(Közép- és Kelet-Európa a magyar honfoglalás után)

A magyar és más steppei népek törzsszervezetének kutatásában múlhatatlan érdemei vannak Németh Gyulának, akinek 1975. november 2-án ünnepelt 85. születésnapja alkalmából életműve egyik legértékesebb részét idézzük fel a kelet-európai törzsek X. századi szerepének felvillantásával. A kitűnő kutató több nép életében mutatta ki a keleti törzsek és tözsszövetségek névanyaga és szervezete összefüggéseit. Elemezte a besenyők nyolc törzsét és részletes analízisét adta a nyolcra nőtt magyar törzs eredetének, szervezeti és funkcionális összetételének. Ha maradtak is bizonytalanságok a magyar törzsek etnikuma körül, máig is úgy tartjuk számon a törzsszövetség összetételét és sorrendjét, ahogyan Németh Gyula rekonstruálta. A *Nyék* (= határvédő akadály), *Megyer* vagy *Magyar* (= ugor ember), *Kürt-Gyarmat* (= hógörgeteg, áthatolhatatlan hófuvás + fáradhatatlan), *Tarján* (= a tarkhán törzse, az alkirály törzse), *Jenő* (= a miniszter törzse), *Kér* (= óriás), *Keszi* (= töredék) és a csatlakozott *Kabar* (= lázadó, felemelkedő) nevek anyagából kialakított törzsszövetségi felépítést bizonyította még a kabarok csatlakozása előtti állapotra utaló, krónikabeli *Hét-magyar* kifejezéssel. A még régibb helyzetre, a *Kürt* és *Gyarmat* korábbi önálló életére a nem összeolvadva, hanem önállóan fennmaradt Kürt és Gyarmat helyneveink utalnak. Marxista történetírásunk kezdettől alapul vette Németh Gyula adatait és elfogadta a 7+1 felépítésű honfoglaló magyar törzsszövetséget. Éppenígy a kiváló turkológus tényanyaga alapján fogadta el Molnár Erik, hogy a magyar őstörténet egész menete azt mutatja, miszerint a törzsi elvándorlások alkalmával egyes törzsrészek rendszerint visszamaradtak. Ezzel magyarázható, hogy már az 1930-as években számon tartott Németh Gyula egybeeső baskír és magyar törzsneveket (*Jenej* = *Jenő; Jürmatü, Jurmati* = *Gyarmat*). Ezeket elszakadt, hátramaradt magyar törzstöredékeknek tekintette, amelyek a baskírokhoz csatlakoztak. Újabb szovjet kutatások figyelemmel kísérése alapján Németh Gyula az 1960-as években már hatra növelhette az egybeeső neveket (*Negmen* nemzetségnév = *Nyék; Jurmati* törzsnév = *Gyarmat; Jenej* törzsnév = *Jenő; Kesze* ágnév = *Keszi; Julaman* nemzetségnév = a gyula törzse; *Miser* ágnév = *Megyer*). Az ilyen átrendeződést mutató névegybeesések abból adódnak, hogy a katonai szervezetet jelentő törzs elvonulás, visszavonulás esetén alapegységeire, a nemzetségekre hullhatott szét.[1]

[1] *Németh Gyula:* A besenyők ismeretéhez (Magyar Nyelv, 1922) 2; *Németh Gyula:* A honfoglaló magyarság kialakulása (Bp., 1930) passim; *Németh Gyula:* Nyelvtudományunk és a történetírás (Hóman Bálint szerk.: A magyar történetírás új útjai.[2] Bp., 1932) 372, 392—395; *Németh Gyula:* Az ótörök népnevekről (előadás, Budapest, 1969. szept. 26. Kőrösi Csoma Társaság); *Németh Gyula:* Hunok és magyarok (Németh Gyula szerk.: Attila és hunjai. Bp. 1940) 269; *Gaál László:* Németh Gyula akadémikus tudóspályája

A törzsekből néppé való összekovácsolódás, összeolvadás mégis visszanyúlik abba a korba, amikor a törzsek, sőt alkotóelemeik élnek önálló, egyesüléseken-bomlásokon átmenő életet. A magyar törzsek benne éltek különböző nomád birodalmakban, feltételezések szerint a szabír, az onogur hatalmi keretekben, végül a kazár birodalomtól először erősebben, majd lazán függve. Természetesen ezeken belül nem voltak egyenjogú helyzetben, már véglegesen összeforrva a magyar törzsszövetség alkotóelemei. Mégis látható, hogy közöttük vezetővé, névadóvá lesz már Dél-Oroszországban a *Magyar* vagy *Megyer* törzs, mert ennek nevét már az egész csoportra alkalmazzák, általánosítják arab-perzsa forrásaink (Ibn Rusta, Gardīzī, al-Bakrī). Ezért Németh Gyula ezt tekintette vezér-törzsnek, az egész szövetség névadójának. Ennek a törzsnek nyelvét vette át hovatovább az egész törzsszövetség, talán már a magyar honfoglalás korára, nyílván a *Kabar* törzs kivételével. A 9. század második felében már több adat áll rendelkezésre, amelyek tükrében Európa már egységes név alatt — bár ezek változtak a múltbeli kapcsolatokra utaló latin formákban —, tehát mintegy egységes népként tekintette a támadó magyar törzsszövetség hadszintereiken megjelenő alakulatait. Ez felületes ismerete lehetett, mégis jelzi az összeolvadás útját, hiszen a *Kabar* törzset külön kezelik tőlük. Így tűnnek fel a magyar csapatok nyugaton 862-ben, mint új ismeretlen ellenség (qui Ungri vocantur). 881-ben két háborúnak tünteti fel az évkönyvíró az összefüggő hadiesemény két ponton lefolyó ütközeteit, mintha különálló népeket látna az „első háborút" vívó magyarokban (cum Vngaris) és a „második háborút" vívó kabarokban (cum Cowaris). 892-ben a magyarok (Ungaris) Arnulf császár szövetségeseként járnak Nyugaton, a keleti frankok szövetségében Szvatopluk morva fejedelem ellen küzdve. 894-ben is megjelentek csapataik (Avari qui dicuntur Ungari) nyugati hadjárásban. Ezért jegyezték meg őket mint erős, harcos népet, amely szerepet játszott a nagymorva birodalom szétdúlásában. Maga a magyar honfoglalás azonban nem egyenes folyománya, folytatása az ilyen gyors portyázó hadviselésnek. A magyar törzsszövetség hatalmas ellenfél elől menekülve jött a már nem ismeretlen vidékre. Ennek a nomád lökésnek kiindulópontját a magyar filológusok különféle módon magyarázták (az araboknak a karlukok elleni 893 évi hadjárata által megindított nyugati irányú népvándorlási hullám; a Kelet-Európát sújtó szárazsági periódus miatt legelőterületet kereső, nyugatabbra törő besenyők). Annyi azonban bizonyos, hogy a megindult hadiesemények nyomán a magyar törzsszövetség végleges hazát talált, ahová már erősebb szervezetben érkezett, a magyar Anonymusnál fenntartott vérszerződés hagyománya ezt jelzi.[2]

Témám azonban nem pusztán alkalmi, egy megbecsült tudósunk életműve előtti megérdemelt tiszteletadás. Hiszen Németh Gyula akadémikus olyan kérdéseket kutatott évtízedeken át, amelyek ma is aktuálisak maradtak, részei a készülő tízkötetes magyar történet oly vitás problémakörének. Meg-

(Jászkunság, 1955. 2. szám) 17—18; *Németh Gyula:* A baskír földi magyar őshazáról (Élet és Tudomány, 1966. IV. 1.); *I. F. Erdélyi:* Fouilles archéologiques en Bachkirie et la préhistoire hongroise (Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae, Tomus XXV, 1972) 302, 311; *Molnár Erik:* A magyar nép őstörténete (²Bp., 1954) 139, 147, 167.

[2] *Németh Gyula:* A magyar népnév legrégibb alakjai (Magyar Nyelv, 1929) 8; *Németh Gyula:* Nyelvtudományunk és a történetírás 382—383, 392; *Gaál László:* Németh Gyula akadémikus tudóspályája 17—18; *Molnár Erik:* A magyar nép őstörténete 157; Annales Bertiniani. Recensuit G. Waitz. (Scriptores Rerum Germanicarum in usum scholarum. Hannoverae, 1883) 60; *Györffy György:* A magyar nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az országig (Századok, 1958) 55; Annales Fuldenses (Albinus *Franciscus Gombos:*

győződésem szerint, ha valami enyhítheti a hazai kutatás belső vitáit és a több kérdésben egyet nem értő magyar és külföldi kutatók díszkusszióit, az a magyar és egyetemes fejlődés egybevetése lehet, a magyar fejlődés elhelyezése szűkebb szomszédsága törvényszerű fejlődésében. A magyar honfoglalás után is él a törzsszövetség. Ezt a törzsszövetségi méltóságok megszemélyesítése is jelzi a magyar hagyományban és a görög értesülésekben. Így lesz a gyula méltóság Gyula honfoglaló vezérré. De szerepét őrzi a horka, karcha is a megtelepedés hatalmi rendjében. A magyar szervezetet múltjában és korabeli felépítésében megismert görög császár, Konstantinos Porphyrogenetos ezért mutatja be a magyar vajdák (törzsfők) szerepét. Különösen ismeri a 948 körüli állapotokat, amiben nagy szerepe volt Bulcsú karchának, aki ellátogatott Bizáncba, barátságos érintkezésbe jutott a császárral, Konstantinápolyban megkeresztelkedett és mint a császár keresztfia, patrikios méltóság címével tüntették ki. Nyugati szereplése elsősorban a seregvezér típusában mutatja be. Gyula territoriális uralkodóként mutatkozik, aki ellátogatott a császárvárosba, barátságos érintkezésbe jutott Konstantinos Porphyrogenetos császárral és megkeresztelkedve ott, a patrikiosi címet elnyerte. A Maros partjain elterült uralmi területén terjedni kezdett a bizánci kereszténység. Ezidőtájt a görög udvari értesülés szerint a magyarok nyolc törzse nem engedelmeskedik fejedelmének, ezt alátámasztja, hogy az Árpád nembeli fejedelem nevét ebből az időből nem ismerik Bizáncban. A bizánci társcsászárok, Konstantinos és Romanos hivatalos leveleiket a magyarok fejedelmeihez címezték. Hogy a Nyugat is több egyenrangú vezető alatt álló törzsszövetségnek tekintette a magyarokat, Szt. Udalrik legendája jelzi. A 973-ig élt augsburgi püspök életének kiemelkedő eseménye volt a 955-ben, főpapi széke elnyerése évében lefolyt súlyos magyar támadás. Az eseményeket egy emberöltő múltán, 982 táján rögzítette az augsburgi Gellért presbiter. A helyi hagyományból meríthetett, amikor a magyarok királyát is említi, de királyait és fejedelmeit is felidézi, elsősorban a hadi funkciót emelve ki a 955. évnél: „unus Ungrorum, qui caeteros pugnando antecedebat, et ex cuius ductu et antecessione maximam praeliandi . . . confidentiam habebant . . . ad regem Ungrorum . . . reges eorum et principes comprehensi". A régi forrásokat kiaknázó bajor humanista történetíró Aventinus ezért szerepelteti Taksonyt és Bulcsút egyaránt a magyarok királyaként (Ugrorum rex), emeli Bulcsút a Lech mezei csata vezérévé királyként (rex) a fejedelem és az alvezérek (tetrarchae) elé. A helyzet csak a 970-es években változott meg, amikor az államiság jegyeit mutatja már a magyarság szervezete. A hűbéres és a független országok sorában vannak ott a magyarok követei (legati . . . Ungariorum) vagy előkelői (XII primates Ungarorum) a 973. évi quedlinburgi német birodalmi gyűlésen. Nem a megnevezett, bár hűbéresnek tekintett monarchák mellett említik őket, ezért még a törzsi vezetők követeinek is tekinthetnők az ott jártakat. De nem is a törzsi viszonyok között maradt szlávok (a lengyelektől és a csehektől messze említett Sclavorum) mellett szerepelnek, tehát szervezetüket amazokénál fejlettebbnek tarthatták. A kétségtelenül állami keretekben élők sorába kerültek (Grecorum, Beneventorum, Ungariorum, Bulgariorum, Danorum). Ebben a változásban minden hatalmi igénye mellett is elismerte a német császári politikai szemlélet, hogy a magyar államiság

Catalogus fontium historiae Hungaricae. Bp., 1937) 132; *Uray Géza:* Tanulmányok a királykori és a kései tibeti történetírás kapcsolatáról (kandidátusi értekezés, Bp., 1968) 50; *Moór Elemér:* Magyarok és szlávok (Magyar Nyelv, 1960) 501.

kialakult, túllépte a törzsszövetségi kereteket. Történetileg nem indokolt folyamatosságot felállítani a törzsszövetségi vezetők és az állam élén álló fejedelmi személyek között, mert ezzel felelevednének az állammal beálló minőségi változást tagadó elavult nézetek a törzszervezetből egyenesen kinövő államról. Az államalakulást a magyar történelem folyamatában is csak a földtulajdon változásaiból, az osztályok kialakulásának figyelemmel kísérésével lehet megvilágítani, nem pedig a törzsszervezet felső rétegeiben beállott átrendeződésből, a katonai kíséretből.[3]

Az eddigiekből is felvetődik a kérdés, miképpen találkoztak és milyen néven ismerték meg a magyarok a vándorlásuk útjába eső, a végleges hazában talált, a szomszéd államokat kifejlesztő szláv csoportokat. A magyar törzsfők vajda címe a görög forrásban, a szláv kifejezések nagy száma a törzsszervezet szétrombolásával kialakuló magyar államszervezet fogalmaiban, a quedlinburgi találkozás mind olyan történeti adottságok, amelyek a kérdés felvetésére késztetnek. A kérdés az, hogy a szlávokat mint törzseket vagy népeket ismerték-e meg a törzsi viszonyok végét élő, az állam korszakába, a nép viszonyaiba átlépő magyarok. Hogy ez nem légből kapott kérdés, mutatja a hasonló érintkezések nyelvi tükröződése szlávok és germánok között. Szláv törzsek sem az egységes német néppel találkoztak, jóllehet állami szervezetük kialakulásában elmaradtak a németek mögött: így lett a *Bawor* kifejezés a németek megjelölése a szorboknál, talán a regensburgi egyház befolyása, bajor képviselői miatt. Ezen nem kell csodálkoznunk, hiszen még István magyar király korában is éltek a német törzsnevek a birodalmi tudatot zengő gyászénekben, II. Henrik 1024-ben bekövetkezett halálára: Heu o Franci, heu Bavvarii. . . ! A törzsek emlegetése tehát még a törzsi hercegségek miatt volt indokolt, jelezve a népalakulás lassú voltát a németeknél. De az átfogó kifejezések használata sem azonos olyan nevű egységes népek létével, inkább magyarázhatók a felületes ismerettel, a bizonytalan osztályozással. Ókori eredetű nevek — Plinius, Tacitus, Ptolemaios venétei, akiket a szlávok elődeinek tarthatunk — alkalmazása a szlávokra (német Wenden, wendisch; finn Venäjä), a szláv fogalom általános alkalmazása különféle nyelvcsoportjaikra egyaránt az araboknál (Ṣaqāliba) és a nyugati forrásokban (Sclavinia, Sclavania terület, Sclavonica jelző, Sclavi = Sarmates népnév), nem egy ilyen egységes hatalmas nép létére utaló kifejezések, hanem éppen gyűjtőnevei különféle nem részletezett vagy nem ismert népeknek, törzseknek. Ha 1013—14 körül a clunyi program a német császár számára a szlávokat, magyarokat, görögöket, szaracénokat, afrikaiakat, spanyolokat emlegeti, ezekben gyűjtőneveket kell látnunk. A 11. század további során világossá is válik, hogy a Sclavi, Wenden név ismert — az államiság fokát el nem ért — törzsek alkal-

[3] *Márki Sándor:* A Rímes Krónika a honfoglalásról (Katholikus Szemle, 1896) 744; *Farczády Elek:* Az erdélyi vajdák igazságszolgáltatási hatásköre és működése az első erdélyi unió, 1437 előtt (Bp., 1912) 9; *Gyóni Mátyás:* A magyar nyelv görög feljegyzéses szórványemlékei (Bp., 1943) 36, 43—45; *Gyóni Mátyás:* Magyarország és a magyarság a bizánci források tükrében (Bp., 1938) 20, 52, 54—55, 80—82 és IV. képes tábla; *Hóman Bálint:* A magyarok honfoglalása és elhelyezkedése (Bp., 1923) 23; *Albinus Franciscus Gombos:* Catalogus Fontium Historiae Hungaricae. (Bp., 1938) 2614—2616; *Albert Sleumer:* Kirchenlateinisches Wörterbuch (Limburg a. d. Lahn. 1926) 799; *Aventinus:* Annales Boiorum (*Albinus Franciscus Gombos:* op. cit.) 352—354; Annales Altahenses maiores (uo.) 92; Thietmari Merseburgensis episcopi Chronicon (ed. R. Holtzmann—Werner Trillmich. Berlin, é. n.) 68; *Robert Folz:* The Concept of Empire in Western Europe from the Fifth to the Fourteenth Century (Frome and London, 1969) 63; a türk államszervezetből átörökölt magyar nomádállam vitatható felfogása *Györffy György:* A magyar nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az országig 595, 606.

mas meghatározója (liuticsok, polábok, obodritok, szorbok). Igaz, hogy ellenfeleiket is gyakran törzsi megjelöléssel határozták meg forrásaink (szász nagyurak, szász hadsereg).[4]

Sokáig a törzsek világa bukkan elénk azokon a területeken is, ahol a 10. században szépen előrehaladt a népek alakulása, az államok kibontakozása. Ennek áttekintése adhat magyarázatot arra, milyen néven ismerték meg az új népeket és milyen oldalról más népek, köztük a magyarok. Ez egyben megvilágíthatja, mely szláv törzsek játszottak névadó szerepet, melyek és milyen átmeneten keresztül jutottak döntő szerephez a néppéválásban. Persze ez nem kevés lokalizálási problémát is felvet. A magyar szlavisztika már régebben rámutatott, hogy nyelvünkben több szláv népnév törzsnevekből alakult ki, mint az *orosz, lengyel, cseh, rác, horvát, bolgár* nevek. Közülük itt a nyugati szláv törzsek között felbukkanó lengyel, cseh, egykori horvát név foglalkoztat minket. Kialakulásuk, illetve kiemelkedésük éppen olyan bonyolult történeti folyamatban ment végbe, mint a nomád eredetű törzsekből kialakult népek élete. A névadó a nyugati szlávok esetében is számos más törzs közül emelkedett ki, nem egyhamar dőlt el, melyik kerül élre, lesz névadó, államalkotó. A 9. századi források alapján a következőkben sorolhatjuk fel a nyugati szláv törzseket: Nyugat-Pomerániában a velunzánok, Wielunczanie és a pyrisszánok, Pyrzyczanie; az Elba mentén Serbowie, Srbové; az Elba északi partján Łużyczanie, Lužičané; az Odera középső folyásának déli partján Dziadoszanie, Dedošané, 1086: Dedosize; a cseh-szász határon a Milčané, 1086: Milcianorum; a Bober táján Bobrané, 1086: Pobarane; az Odera oldalán Wrocław és Opole között Ślęzanie, Slezané, 1086: Zlasane; az Odera két partján Opoletől délre Opolanie, Opolané; Legnica környékén a trebovánok, 1086: Trebouane; a Warta és Odera között Polanie; a Gopło-tó körül a goplánok, Goplanie; Holosici; a Visztula felső folyásától délre Wiślanie, Vislansko, Vislané; Volyňané; a Visztula középső folyása partjain a Bugig Mazowszanie; a Bug és Styr folyók táján a buszánok, Bužanie; Wrocławtól délkeletre (?) Chorvaté, chorváti; a morva-kislengyel határvidéken a golensitzek, Gołeszyce: Csehországban Glomáči, glomači; Lemúzi; Lučané északnyugati Csehországban; Čechové Levý Hradec, Praha környékén; Chorvaté, Charváti északi Csehország, Stará Kouřim környékén. A bonyolult kép egyik alapja a Bajor geográfus elnevezésű történeti forrás a 9. század közepéről, amely kis terjedelmű politikai egységeket ír le a lengyel területeken, mint a *Lendizi* és *Glopeani* (goplánok) Nagy-Lengyelországban és Kujáviában, a *Uislane* (vislánok) Kis-Lengyelországban, a *Slenzani* és *Opolini* Sziléziában, a *Dadodesani* Alsó-Szilézia északi részén Głogów környékén, a *Golensizi* Felső-Sziléziában. Ismert szláv törzs még a *Bobrani*. Az időben következő forrás, a Yosippon (Yōsīfōn) hébernyelvű elbeszélés már bizonyos tömörülésben mutatja be a 10. század szláv törzseit, törzscsoportjait: *Morava,*

[4] *Farczády Elek:* Az erdélyi vajdák igazságszolgáltatási hatásköre és működése az első erdélyi unió, 1437 előtt 9; *Herbert Ludat:* An Elbe und Oder um das Jahr 1000 (Köln—Wien, 1971) 105, 137; Karl Strecker (hrsg. von): Die Cambridger Lieder — Carmina Cantabrigiensia (Berlin, 1926 in: Monumenta Germaniae Historica) 27; Początki Państwa Polskiego. Wystawa, Warszawa. Czerwiec. 1960 (Warszawa, 1960) 14; *K. Czeglédy:* Die Karte der Donaulandschaftgruppe nach al-Ḫuwārīzmī (Acta Orient, Hung. Tom. I., fasc. 1.) 66; *D. Simonyi:* Die Kontinuitätsfrage und das Erscheinen der Slawen in Pannonien (Studia Slavica I. 1955) 360; Thietmari Mers. ep. Chron. 72; *Mathilde Uhlirz:* Untersuchungen über Inhalt und Datierung der Briefe Gerberts von Aurillaç, Papst Sylvesters II. (Göttingen, 1957) 43, 184—185, 187, 205; *A. Gejstor:* Etnicseszkaja i regionaljnaja obscsnoszty v Polszkom szrednyevjekovje (Polsa i Rusz. Moszkva, 1974)

Karvati, Sorbin, Lučanin, Lwwmn (= Ljachin?), *Krakar* (= Krakkó), *Bojmin.* Ebben már a morva és cseh, illetve két lengyel törzscsoport emelkedik ki a kisebb jelentőségű szláv törzsek mellett. Különféle feltételezések közül a legkorábbra datáló is csak a 10. század elejére teszi a forrást, itáliai zsidó szerzőnek tulajdonítva azt. A néppé alakulás azonban nem gyors, a 11. század forrásai is megkülönböztetik Lengyelországon belül a sziléziaiakat és a mazoviaiakat, mint egy-egy tartomány lakóit, s az eredeti súlypontra is utalhat a 12. századi Kujávia lakóinak lengyel volta (Poloni). Sőt a 13—15. század tartományi elkülönültsége is megőrizte az eredeti súlypontok névhagyatékát Nagylengyelország (Polonia maior) és Kislengyelország (Polonia minor) alakban. Ez a tartományi különállás a gazdasági élet eltérő fejlettségére is visszamegy: a fejlettebb tartományok (Szilézia, Nagy- és Kis-Lengyelország) földművelése századokkal korábban alakult ki, mint a különállást tovább őrző erdősebb vidékeké. A lengyel történetírás bonyolult kérdése, hogy a tartományok eredete hogyan kapcsolódik az egykori törzsekhez. A 9. századi forrásban említett szervezetek *(vicinia, civitates, castrum)* tevődtek össze politikai területi egységekké, amelyeket törzsi államoknak tekintenek. Ezekből, természetesen nem egyszerű mennyiségi összekapcsolódás útján, alakult ki a lengyel állam.[5]

A marxista egyetemes történetírás számol a törzsi viszonyok és maradványok szerepével a feudális államok kialakulásában. Ezért történtek utalások és beható vizsgálódások az első angolszász államok törzsi vonásaira, a német területek erőteljes törzsi maradványaira ill. a német tartományok törzsi gyökereire, s ami itt már közelebb érdekel bennünket, a kelet-európai törzsek korán eltűnő, illetve területivé váló különállására. Kevésbé ismert a külföldi tudományosságban a magyar törzsszövetségi részvezetők 10. századi átmenetileg növekvő szerepe, amiről fentebb szóltunk.

A lengyel millennium kapcsán sok szó esett a *törzsi államiság* — mint átmenet — lengyelországi problémájáról. Erre a kérdésfeltevésre a források maguk is alapot adnak, amikor pl. Sz. Metód óegyházi szláv életrajztöredéke (na Wiśle, na Wiślech) és Alfréd király földrajzi műve (Wiśle lond) szól a 9. század végi vislánok országáról. Ezt leginkább a Visztula felső folyásánál lokalizálják, a krakkói tartománnyal azonosítják, fővárosának pedig Krakkót

53; *Robert Folz:* The Concept of Empire in Western Europe from the Fifth to the Fourteenth Century 188; *Georg Wendt:* Die Germanisierung der Länder östlich der Elbe I. (Liegnitz, év nélkül) 76—77; *Eduard Otto Schulze:* Die Kolonisierung und Germanisierung der Gebiete zwischen Saale und Elbe (Leipzig, 1896) 29; *W. von Sommerfeld:* Geschichte der Germanisierung des Herzogtums Pommern oder Slavien bis zum Ablauf des 13. Jahrhunderts (Leipzig, 1896) 12—13; *Karel Horálek:* Bevezetés a szláv nyelvtudományba (Bp., 1967) 45, 376—377.

[5] *Kniezsa István:* A szlávok őstörténete (Szekfű Gyula szerk.: A magyarság és a szlávok. Bp., 1942) 19; *B. Kaczmarski:* Europa od IX—XI. wieku (falitérkép; Warszawa, 1962); a Morva birodalom térképe a brnói Moravské Muzeum „Pénztörténet Morvaországban" kiállításán, 1974; *Witold Hensel:* La naissance de la Pologne (Wrocław—Warszawa—Kraków, 1966) 57—58, 68, 70—71, 74; a Nagymorva birodalom határai térképe a bratislavai Slovenské Muzeum kiállításán, 1961; a prágai Nemzeti Múzeum „Csehszlovákia őstörténete" kiállítása, 1959; Philo-Lexicon. Handbuch des jüdischen Wissens (Berlin, 1935) 326. hasáb; *Czeglédy Károly:* IV—IX. századi népmozgalmak a steppén (Bp., 1954) 12; *František Graus:* Dějiny venkovského lidu v Čechách v době předhusitské I. (Praha, 1953) 87; *Jakob Naphtali Simchowitsch:* Josippon (Jüdisches Lexikon, Band III. Berlin, 1929) 351; *A. Gejstor:* Etnicseszkaja i regionalajnaja obscsnoszty v Polszkom szrednyevjekovje 55—56; *Aleksander Gieysztor:* Les origines de l'État polonais (La Pologne au Xe Congrès International des Sciences Historiques à Rome. Warszawa,

tartják. Bizonytalanabbul fordul elő, hogy kiterjesztik Sandomierz városára és a környező löszvidékre, illetve hogy Wiślicát tekintik központjának. A törzsi állam jelentősége abban állt, hogy ellenőrizte az átmenő kereskedelmi utakat, amelyek közül a legfontosabb a nyugat felől a Morva kaputól Krakkón át a kijevi Oroszország felé vezető volt, valamint a kevésbé fontos dnyeszteri út. 880 táján a vislánok országa lehanyatlott Nagymorvaországgal szemben, a vislán dinasztia egyes tagjai — keresztény emberek — Dalmáciába kerültek.[6]

Bíborbanszületett Konstantinos tájékoztat arról, hogy a horvátok északról vándoroltak le déli hazájukba. Az északi — galiciai — hazára utal a Nyesztor-krónika adata, a déli szétterjedés méreteire a Karintiában is felbukkanó horvát törzsnév. Földrajzi, szomszédsági okokból fel kell tételeznünk, hogy a magyar nyelvbe a *horvát* népnév nem az új, Kárpát-medencei hazával szomszédos délszláv horvátokról jutott, hanem már az északon hátramaradt törzstöredékkel való találkozáson alapszik az átvétel. Ezért is kell néhány pillantást vetnünk az északi horvátokra. Lengyel történetírók a Kárpátoktól északra, északkeletre emlegetik a horvátokat, fehérhorvátokat. Olyan nézet is van, amely szerint Kis-Lengyelország történeti színpadán a vislánok után epizód vagy éppen korszak a Krakkó vidéki horvátok jelenléte, sőt esetleg törzsi államiságúk foka. De a 10. században nemcsak a Kárpátok északi oldalán, szomszédságában voltak szomszédai a honfoglaló magyaroknak, hanem felbukkannak a mai Csehország északkeleti és keleti részein is. 935-ben ilyen horvátokhoz menekült a meggyilkolt Szent Vencel prágai fejedelem anyja, Drahomir. A horvátok csehországi törzséből való a 10. századi zličanok feje-

1955) 66—68, 75; *Karel Horálek:* Bevezetés a szláv nyelvtudományba 46—47; *Ernst Schwarz:* Die Stammesnamen der Prager Bistumsurkunde (Siedlung und Verfassung Böhmens in der Frühzeit. Hrsg. von František Graus und Herbert Ludat. Wiesbaden, 1967) 29; *Josef Dobiáš:* Seit wann bilden die natürlichen Grenzen von Böhmen auch seine politische Landesgrenze? (Historica VI. Praha, 1963) 35—36; *Václav Husa:* Dějiny Československa (Praha, 1961) 1. térképmelléklet. — A nyugati szláv törzsek feudalizálódási folyamatára és államalkotásuk kezdeteire ld. *Gerhard Heitz—Hanna Haack—Sigrid Dillwitz—Martin Polzin—Hans Georg Wilhelm:* Forschungen zur Agrargeschichte (Historische Forschungen in der DDR 1960—1970. Berlin, 1970) 123; *Jan Šolta:* Forschungen zur sorbischen Geschichte (uo.) 272—273; *Joachim Herrmann:* Forschungen zur Ur- und Frühgeschichte (uo.) 294, 296—300, 305—308.

[6] *Włodzimierz Antoniewicz:* Recenti scoperte d'arte preromanica e romanica a Wiślica in Polonia (Roma, 1961) 4; *Kazimierz Saysse-Tobiczyk:* Craców (Warsawa, 1961) 13; *Jerzy Gąssowski:* Results of Archaeological Research in Sandomierz and Łysiec within the Saint Cross Mountains (Góry Swiętokrzyskie). (Archaeologia Polona VII. Wrocław—Warszawa—Kraków, 1964) 280, 291; *Witold Hensel:* La naissance de la Pologne (Wrocław—Warszawa—Kraków, 1966) 57, 59—68; *Zygmunt Sułowski:* Le Baptême de la Pologne (Le Millénaire du catholicisme en Pologne, Lublin, 1969) 50—51; *Witold Hensel:* Anfänge der Städte bei den Ost- und Westslawen (Bautzen, 1967) 63—65; *Szenczi Miklós—Szobotka Tibor—Katona Anna:* Az angol irodalom története (Bp. 1972) 9—10; *Aleksander Gieysztor:* Les origines de l'État polonais 68, 75—76; *Reinhard Wenskus:* Die slavischen Stämme in Böhmen als ethnische Einheiten (Siedlung und Verfassung Böhmens in der Frühzeit) 38; *Herbert Ludat:* An Elbe und Oder um das Jahr 1000, 22, 100, 114; *Tadeusz Rosłanowski:* Études médiévales en Pologne après 1945 (Anuario de Estudios Medievales 8, Barcelona 1972—1973) 542.— A törzsi állam kérdéseire a lengyel fejlődésben ld. *Jerzy Topolski:* Développement des études historiques en Pologne 1945—1968 (La Pologne au XIIIe Congrès International des Sciences Historiques à Moscou. I-ère partie . . . rédigé par Andrzej Wyczański. Varsovie, 1970) 27; Bibliographie sélective des travaux des historiens polonais parus dans les années 1945—1968 rédigée par Janusz Tazbir (La Pologne au XIIIe Congrès International des Sciences Historiques à Moscou. II-ème partie. Varsovie, 1970) 98.

delme. Visszatekintőleg a vitatott hitelű prágai püspökségi oklevél (1086) is szól a horvátokról: *Chrouati et alteri Chrovati.*[7]

Ha a horvátok esetében egyazon törzs részeinek szétszóródását és önállósult fejlődését, illetve az északon maradt szórványok más népek alkotóelemeként való beolvadását kell feltételeznünk, nem így áll a helyzet a lengyel nép nevét saját nyelvén és számos szomszédjánál megadó törzsnév, a polánok esetében. A Nagy-Lengyelországban és a Kievi Oroszországban előforduló polán törzsek távoleső területek hasonló névalakulását jelzik, nem a törzsi összefüggést. A polánok Warta és Visztula közé eső törzse foglalkoztat itt bennünket, akiknek területére esik számos feltárt fejedelmi központjuk (Poznań, Gniezno, Lednica-tavi Ostrów, Kalisz). A polánok nyitották meg más törzsi vezetésű előzmények után a lengyel államalakulás útját, immár a feudális társadalmi formáció keretében, bár ugyancsak törzsi méretű állammal. A polánok expanziója összefügg névadó foglalkozásukkal, lakóterületükkel. A szántóföldek (pole) lakói ők, akik már földművelőként telepedtek meg, akiknek már számos itteni erősséget lakó vezetőrétege feudális volt. Az államalkotás fontos mozzanata volt a 988—990. években Krakkó elfoglalása és ezzel a *Polanie* törzsbéliek vezetésével törzsekfeletti állam létrehozása. S így ment át a vezető törzs neve a kialakuló uralomra, államra, országra (Querfurti Brunonál dux Polanorum, terra Polanorum; Wiponál Bolizlaus Sclavigena dux Bolanorum; Polania-Polonia). Mindez a törzsek integrációját jelenti a lengyel fejlődésben, azonban ez még nem zárult le a 11. század első negyedével. Jelzi ezt Mazóvia lázadása és a *Polanie* törzsbéliek lakta területek cseh, pomerán, porosz, litván pusztítása.[8]

A lengyel államalakulással szoros közelségben, kapcsolatban álló magyarság azonban nem a polánok törzsnevéből alakult népnevet vette át, hanem más törzsre — a honfoglalás előtti időre — megy vissza a magyar *lengyel* népnév. Ennek szerepe lehet a névadó törzs lokalizálásában is. A Bajor geográfus a 9. századi viszonyokat ismertetve ír a *Lendizi* 98 *civitas*-áról. Ez a tekintélyes törzs a lengyel történeti irodalomban mint olyan korábbi törzs is szerepel, amely éppen szántó földművelésre áttéréssel elvesztette volna nevét, amelynek helyébe lépett volna a polán. Ezt a feltételezést próbálták — számomra nem meggyőző módon — helynevekkel is alátámasztani, mint Ląd és Ostrów Lednicki. Ezek alapján kikerekedik az a törzsi határ, amelyen belül később a polánok éltek. Ezt a hipotézist más lengyel irodalom elveti és a *Lendizi* törzsét Sandomierz északi, északkeleti környékére lokalizálja. Ezek a lendzánok (Lędzianie) esetleg a vislán fejedelem uralma alatt éltek egyideig. Más felfogás még keletebbre, a Bug folyó tájára lokalizálja ezt a törzset. A 10. század közepén író Bíborbanszületett Konstantinos szól erről a törzsről a Kievi Oroszország szomszédságában, függésében *Lendzanenoi, Lendzeninoi* néven. A két név

[7] *Aleksander Gieysztor:* Les origines de l'État polonais 76; *Witold Hensel:* La naissance de la Pologne 50, 70; *Herbert Ludat:* An Elbe und Oder um das Jahr 1000. 136, 202, 209; *Reinhard Wenskus:* Die slavischen Stämme in Böhmen als ethnische Einheiten 35—37; *Ernst Schwarz:* Die Stammesnamen in der Prager Bistumsurkunde. 29.

[8] *Witold Hensel:* La naissance de la Pologne 51, 59, 70; *Aleksander Gieysztor:* Les origines de l'État polonais 67—69, 76; *Reinhard Wenskus:* Die slavischen Stämme in Böhmen als ethnische Einheiten 38; *Kazimierz Saysse-Tobiczyk:* Craców 13—14; *Reinhard Wenskus:* Studien zur historisch-politischen Gedankenwelt Bruns von Querfurt (Münster—Köln, 1956) 109—110; *Rudolf Buchner:* Die frühsalische Geschichtsschreibung in Deutschland (La storiografia altomedievale. Tomo secondo. Spoleto, 1970) 905; *Kristó Gyula:* A XI. századi hercegség története Magyarországon (Bp. 1974) 22.

közötti összefüggést próbálták a lengyel irodalomban külön törzsek hasonló nevének feltevésével is, egy törzs északról dél felé vándorlásával is feloldani azok, akik a *Lendizi*-t Nagy-Lengyelországba helyezik. A keleti lokalizálást támogatják hívei a Nyesztor-krónikának a lengyelekre vonatkozó *Ljachy* szereplőivel a 10. századból. Itt azonban hangtani nehézségek, világos különbség zavarja a nevek azonosítását. Az azonosság hívei viszont összekötő területi elemet látnak a Bíborbanszületett Konstantinos *Dicyke* folyóelnevezésében, amelyet szövegromlásként fogva fel a Visztula *Licyke* törzsbeliek területén átfolyó szakaszaként értelmeznek. Német forrásban fordul elő a lengyel államalkotó fejedelem, I. Mieszko uralma alá vetett szláv *Licicaviki* törzs. A nyugati és keleti források elnevezései közül a magyar nyelvbeli népnév a görög forrás hitelét megerősíti és a keletebbre eső lokalizálásokat is támogatja. Németh Gyula tudománytörténeti jelentőségüként tartja számon a népnév eredetének megfejtését. A *lengyel* népnév régebbi magyar alakja ugyanis *lengyen* volt. Ezt a modern lengyel kutatás is a *Lędzian* alakból vezeti le. A keleti lokalizálást alátámasztja még a lengyelek népnevének litván alakja *(lenkai)*. Az orosz, magyar, litván névalakok mutatják, hogy a népnév beléjük nem a végül is államot alkotó, törzseket egyesítő győzelmes törzs nevéről kerül át, hanem a velük közvetlenebbül érintkező törzséről.[9]

A már idézett prágai püspökségi oklevél (1086), annak nyugati és északi határait lezárva, archaikus elemeket vagy hagyományokat őrzött meg, cseh törzsneveket említve. Névanyaga mindenesetre megelőzi a cseh állam korát, a nagymorva birodalom befolyási övezetébe tartozik. E törzsek bonyolult világából emelkedett ki a nagymorva birodalom, majd annak egy részén a cseh állam. Az ezeket alkotó szláv törzsek *(tribus)* emlékét megőrizte a prágai Kosmas krónikája, a mítikus előidőkbe téve. Ebben a két forrásban szerepelnek a Čechové Középcsehországban a Vltava bal partján; a Dúdlebové, Dúdlebi Délcsehországban; a Volyňané, Volyně a délnyugatcsehországi Volyně környékén; a Netolici, Netolice; Domažlici; a Glomači a Modla felső folyása mellett; a Lemúzi a törzsek északi határán; a Lučané, lučánok, Luzane az Éger mellékén, Žatec vidékén; a Sedličané, Zedlici, Zedlza Nyugat-Csehországban; a Chebané, Hbané Cheb vidékén; a Litoměřici, Liutomerici; a Děčané, Dazana északon; a Zličané Kouřim vidékén; a Chorvaté, Charváti, Charvátci, Choruati et altera Chrowati északkeleten; a Pšované, Pasouane Mělnik környékén; a Golasici a morva Szilézíában. A nyelvtudományi és régészeti kutatás nem találta nyomát valamilyen nyelvi vagy anyagi műveltségi különbségnek a különféle cseh törzsek között, mégsem tagadható, hogy czekben a törzsekben egykori etnikai egységeket kell látnunk. Önálló szerepük ideje bizonytalan, hiszen nevük a 9. század előtt nem merül fel a forrásanyagban. Bizonytalan

[9] *Witold Hensel:* La naissance de la Pologne 50–52, 68, 70–71, 74; *Kapronczay Károly:* Hogyan került a magyar nyelvbe a „lengyel" megnevezés . . . (Élet és Tudomány, 1971. X. 15.) 2014; *Péter Király:* Zur Frage der ungarischen Lehnwörter in den slawischen Sprachen (Congressus tertius internationalis fenno-ugristarum Tallinae habitus 17–23. VIII. 1970 Pars I. Acta Linguistica) 619–620; *Aleksander Gieysztor:* Les origines de l'État polonais 68, 75–76; *Henryk Łowmiański:* Les recherches sur l'histoire du moyen âge jusqu'à la fin du XVe s. au cours vingt années de la République Populaire de Pologne (La Pologne au XIIe Congrès International des Sciences Historiques à Vienne. Warszawa, 1965) 176; *Karel Horálek:* Bevezetés a szláv nyelvtudományba 47; *T. Ładogórski:* Słowianie w IX wieku (falitérkép); *Herbert Ludat:* An Elbe und Oder um das Jahr 1000. 133; *Németh Gyula:* Thúry József l. tag emlékezete (Bp. 1934) 20; *Henryk Kapiszewski:* Najdalszy zasięg władztwa pierwszych Piastów na południe od Karpat do Castrum Salis po Czersz (Acta Archaeologica Carpathica. Tom. III. 1961. Fasc. 1–2.) 150.

és a cseh irodalomban vitatott, hogy a dúdlebek (akiknek az avaroktóli elnyomását a Nyesztor-krónika hozza), a volyňanok és lučanok a Bug-Dnyeszter vidékéről vándoroltak-e be Dél- ill. Nyugat-Csehországba. A Ludmila-legenda szerint a pšovánoknak szorb hagyományuk volt. A Volyňané csoport törzsjellegét alapos indokokkal kétségbe is vonták.[10]

A fentiekből látszik, hogy a morva területen nyomai sem maradtak törzsneveknek, törzsi hagyományoknak. Ez jelzi, hogy a nagymorva birodalom szerkezete a törzsi viszonyok fölé nőtt, s a frank-morva kapcsolatok forrást produkáló korszakában már nem ismerhette meg őket a nyugati szomszéd. Ezzel magyarázható, hogy a törzsek sokaságát feljegyző Bajor geográfus Morvaországban csak a *Marharii* népét jegyzi fel, azaz a Morva-March folyó mellettieket. Néhány évtizeddel későbbi arab tudósítás az összes szláv fejedelmek, zsupánok uraként, a fejedelmek fejedelmeként említi Szvatoplukot (Swjatopolk). Benne tehát már inkább területi egységek felett uralkodót láttak, mintsem törzsfők feletti törzsszövetségi vezetőt. Törzsek csak külső befolyási övezetében mutathatók ki.[11]

A fentiekből látszik, hogy a cseh törzsek létére a hagyományt megőrző későbbi forrásokból kapunk tudósításokat. Az egykorú frank évkönyvírás azt tükrözi terminológiájával, hogy a frankok nem ismerték meg közelebbről a csehföldi szlávok belső életét, szervezetét, így gyűjtőnéven szerepeltették azokat. Megjelöléseik annak a területnek múltba nyúló, szlávok előtti elnevezéseihez kapcsolódnak, ami számos európai nyelvben megőrződött az ország- és a népnév régebbi variánsában, a törzsi eredetű — de azokban később teret nyerő — Csehország, csehek megjelölés mellett. Így már 791-től nyomon követhetjük a Beehaimi, Behemi, Slavi Behemenses, Boemani, Bohemi, Beheimi, Beuwidines, Behaimi, Beowinidi alakokat — amelyek a Bohemia területén lakókat, ottani szlávokat, vendeket jelentik. Vannak történetírók, akik ebben már a csehországiak egyetlen egységként látását, elismerését vélik tükröződni. Magunk még nem olvasunk ki ebből egy néppé fejlődött állapotot, hanem éppen csak egy terület szlávságának átfogó, némileg felületes jelölését. A néppé alakulás folyamata azonban már megindulhatott a nagymorva uralom idején, éspedig kettős vonalon. Egyfelől bizonytalan időben indult meg a törzsi szervezet területivé alakulása, várakhoz kapcsolódása — ez a lengyelországi törzsi államok fejlődési útjának felel meg, persze sokkal kisebb területi egységekben. A másik pedig a törzsi vezető famíliák kiemelkedése, rivalizálása egymással és összefogási érdeke a nagymorva hatalommal szemben. Ebbe vág, hogy

[10] *František Graus:* Dějiny venkovského lidu v Čechách v době předhusitské I. 206; *Vladimír Šmilauer:* Fragen der ältesten slavischen Siedlung in Böhmen und Mähren im Lichte der namenkundlichen Forschung (Siedlung und Verfassung Böhmens in der Frühzeit) 20, 22; *Reinhard Wenskus:* Die slavischen Stämme in Böhmen als ethnische Einheiten 33, 35, 37—39; *Aleksander Gieysztor:* Les origines de l'État polonais 67; *Ernst Schwarz:* Die Stammesnamen in der Prager Bistumsurkunde 29—30; *Václav Husa:* Dějiny Československa 49. o. és 1. térképmelléklet; Literaturverzeichnis (Siedlung und Verfassung Böhmens in der Frühzeit) 184—185; *Šmilauer:* Diskussion (uo.) 31; *Graus:* Diskussion (uo.) 42—43; *Niederhauser Emil:* Csehszlovák régészeti folyóiratok 1950—51-ben (Archaeologiai Értesítő, 1952. 1. sz.) 85—86; *Kristó Gyula:* A XI. századi hercegség története Magyarországon 21; *Josef Dobiáš:* Seit wann bilden die natürlichen Grenzen von Böhmen auch seine politische Landesgrenze? 32—33, 35—36; *Karel Horálek:* Bevezetés a szláv nyelvtudományba 46.

[11] *Graus:* Diskussion 43; *Kristó Gyula:* A XI. századi hercegség története Magyarországon 31; *Ernst Schwarz:* Die Stammesnamen der Prager Bistumsurkunde 30; *Hóman Bálint:* Őstörténetünk keleti forrásai (Bp. 1908) 12; *V. Vavřínek:* A Nagymorva birodalom térképe. Brno, Moravské Muzeum.

845-ben 14 cseh törzsfő Regensburgban kereszteltette magát. A területi szervezetté alakulásra utal, hogy Kosmas feljegyzései szerint a lučánok az ő idejére fő váruk (Satc) alapján a *Satcenses* nevet viselték. A cseh törzs (Čechové) egymást váltó várközpontjait, Levý Hradec és Prága várait régészetileg is feltárták. A lemuzok nevét felváltotta fő váruk (Bilin) alapján *Belina* megjelölése. A litoměřiceiek neve is ekkor már fő váruk és várkörzetük nevével azonos. A pšovánok neve pedig Pšov várához fűződik. A Dudleby törzs nevét is — legalább ekkorra — már vár nevéhez kapcsolva magyarázzák, ugyanis České Budějovice—Budweis-től keletre állt Doudleby vára. A másik fejlődésre utal Kosmas azon adata, amely szerint ellentét volt a lučánok főnöke *(dux)* és a csehek főnöke *(dux)* között, és ebben a feszültségben a Liutumerici és Belina mint a cseh főnök kliensei és védencei szerepelnek. Ilyen törzsi küzdelmek alakítják ki Kosmasnál a cseh területi egyesítést. Ilyen fejlemények alapján lett a *Boemani* fogalom már politikai-népi tartalmú akkor, amikor a cseh hercegek Szvatopluk halála után a bajorokkal szövetkeztek a morvák ellen (894). A cseh törzsi vezetők közül a Přemyslek kerültek az élre. Vencel és Boleslav viszályában a területi rivalizálás és a pogányság-kereszténység harca ölt formát. A Slavnik-dinasztia uralmi körzetét Kosmas már nem törzsek, hanem várkörzetek alapján írja le. Ennek a családnak a kiírtásával (995) ér véget az a koncentrációs folyamat, amely a Vltava-Moldva alsó és középső folyása körül elindította a cseh állam kialakulását. De még ekkor is felbukkan a törzsek utóvédharca: a Slavnik-ház bukásával cseh állami (szemükben törzsi) uralom alá estek a *Dúdlebi*. Ezek most hosszú ellenállást tanúsítottak új uraikkal szemben és védelmezték önállóságukat. A Přemyslek sokáig csak erődített helyeket és közvetlen környéküket tartották szilárdan kezükben ezen a tájon. Végeredményben azonban a 10. század során a cseh törzs kereteiből kiindult és a Přemysl-dinasztiához kapcsolódott feudális konszolidáció győzedelmeskedett. Egyben Közép-Csehország vezetői kerekedtek felül Délkelet-Csehország törzsi vezető eredetű dinasztáival szemben. Azt, hogy feudális jellegű a Přemyslek felülkerekedése a törzsi eredetű vezetőkkel szemben, példázatszerűen érzékelteti Kosmas elbeszélése arról, miként kívánt I. Boleslav 932-ben „várat alapítani római mintára. S azonnal hívta a nép vezetőit, mindannyit egy helyre . . . és kifejezte titkon szívének minden kívánságát: akarom s mondom, hogy számomra római módra építsetek igen magas várat, itt köröskörül. Erre ők azt felelték: Mi, akik a nép szószólói vagyunk, s viseljük hivatalunk jelvényeit, mi ezt megtagadjuk, mert ezt sem nem tudjuk, s nem is akarjuk megtenni; egyébként pedig, amit parancsolsz, atyáink korábban sohasem tették. Íme itt állunk szemed előtt s inkább hajtjuk nyakunkat kardod alá, mintsem a munka elviselhetetlen igáját nyögjük." Kosmas elbeszélése szerint Boleslav erre egy vezető embert saját kezével megölt, mire a többiek megkezdték a munkát.[12]

[12] *Hermann Oesterley:* Historisch-geographisches Wörterbuch des deutschen Mittelalters (Gotha, 1883) 76; *Josef Dobiáš:* Seit wann bilden die natürlichen Grenzen von Böhmen auch seine politische Landesgrenze? 33; *Aleksander Gieysztor:* Les origines de l'État polonais 69; *Reinhard Wenskus:* Die slavischen Stämme in Böhmen als ethnische Einheiten 33, 38, 41; *Ernst Schwarz:* Die Stammesnamen in der Prager Bistumsurkunde 29—30; *Graus:* Diskussion 42; *Karel Horálek:* Bevezetés a szláv nyelvtudományba 282; *Ivan Borkovský:* Levý Hradec. Nejstarší sídlo Přemyslovců (Praha, 1965) passim; *Václav Husa:* Dějiny Československa 49; *Kristó Gyula:* A XI. századi hercegség története Magyarországon 20, 21, 31; *Vladimír Šmilauer:* Fragen der ältesten slavischen Siedlung in Böhmen und Mähren im Lichte der namenkundlichen Forschung 22, 24; *František Graus:* Dějiny venkovského lidu v Čechách v době předhusitské. I. 208—209.

Áttekintve a magyar, lengyel, morva-cseh belső fejlődés fő vonalait a törzsektől a népig, államig vezető úton, nemcsak a párhuzamos fejleményeket kell kiemelnünk, hanem hangsúlyoznunk kell, nem elkerülhető a három államfejlődés összefonódó szálainak kibogozása, felfejtése sem. Már a párhuzamos fejlemények kronológiájából is szembetűnő: nem a magyar törzsek vertek le, zúztak szét fejlettebb népeket, kikristályosodottabb szervezeteket. Ilyen minőségi különbség nem állott fenn a magyar és a nyugati szláv szervezetek fejlődési szintje között. A nagymorva birodalom fejlődése és felbomlása körül sűrűsödnek az összefonódó kérdések. I. Szvatopluk (871—894) és II. Mojmir (895—906) uralomváltása jelenti azt a törést, amely maga után vonja a belső szétesést, amihez a külső bonyodalmak fellángolása kapcsolódott. Már bizonyos történeti távlatból Thietmar a nagymorva fejedelemről, Szvatoplukról is ír, egyúttal rámutatva a nagymorva és a későbbi cseh állam összefüggésére. Thietmar szerint ugyanis a csehek „Zuetepulc herceg uralkodása idején egykor a mi uraink voltak". (Azaz a morvák uralkodtak a keleti frankok fölött, illetőleg a cseheket a morvákkal azonosnak tekintette.) A német író azt sem titkolta, hogy Szvatopluknak a németek ősei évenként adót fizettek, s egyúttal megemlíti, hogy Szvatopluknak püspökei voltak az ő vidékén *Marierun*ban. (Marierun Morvaországnak felel meg.) Ez a még ennyivel később is keserűen felemlített morva fölény a keleti frankok fölött vonta maga után a német—magyar kapcsolatok kialakítását a morvák rovására Szvatopluk uralma végén és halála után. Ennyiben estek egybe a keleti frankok morvaellenes harcaival, csehországi hatalmi igényeivel a magyar honfoglalás előcsatározásainak is felfogható nyugatra törések Arnulf szövetségében; akadt klerikális magyar történetíró, aki ebből a német—magyar szlávellenes szövetség hagyományát eredeztette. A belső tényezőre — a dinasztikus vetélkedésre — Regino prümi apát krónikája utal Szvatopluk morva szláv király *(Zuendibolch rex Marahensium Sclavorum)* halála után fiai szerencsétlen uralmát tárgyalva. De nemcsak a tőle nyomban felemlített magyarok jelentették a morva birodalmat kívülről pusztító erőt, hiszen Liutpold karantániai, pannoniai és nordgaui őrgróf és Arbo keleti őrgróf is beavatkoztak a Szvatopluk fiai közötti viszályba, 898-ban. A morva birodalom maradványaival, a romjain kialakuló cseh állammal szemben igazgatott Liutpold gaukat a dunai, a cseh határon, ezért szerepel 903-ban a csehek hercege, helytartója *(dux Boemannorum)* címmel. A 900—906. évek között végbement tehát a nagymorva birodalom agóniája. Ennek természetes velejárója, egyben a magyar honfoglalás következménye, hogy a szlovákok ősei elszakadtak a cseh-morva fejlődéstől. Mindez azonban már közömbösen érinthette a keleti frankokat, akik számára már fontosabb volt a cseh terület feletti befolyás, a kialakult kereskedelmi utak rajtuk keresztül nyitva tartása. A nagymorva birodalom bukása esztendeiben keletkeztek a nagyfontosságú gazdaságtörténeti forrást alkotó duna-táji raffelstetteni vámfeljegyzések, amelyek szintén fényt vetnek a szlávok különböző csoportjaira. Szó esik ugyanis a 903—906. évre tett vámjegyzékben a következő elemről: „Sclavi vero, qui de Rugis vel *de Baemanis* mercandi causa exeunt." Az, hogy a második említett elem, akik kereskedni jönnek Raffelstetten vidékére, a csehek, kétségtelen. A másik kereskedő szláv elem, a rugiak közül jövők általánosan elterjedt (német, cseh, lengyel) felfogás szerint az oroszokat jelenti. (Magdeburgi Adalbertnél a Rugi = Russi, Rusci.) Szó esik továbbá a vámjegyzékben olyan dunai sószállító hajókról is, amelyek a morvák piacára *(ad mercatum Marahorum)* mennek. Ezzel szemben a cseh és orosz szlávok a szóbanforgó ausztriai

területre viaszt, lovakat és rabszolgákat szállítottak. Ez a vámjegyzék rendkívül fontos abból a szempontból, hogy fényt vet az Oroszország és a keleti frank területek közötti forgalomra is. Ráadásul kifejezetten szlávok szerepelnek Oroszország részéről, s nem normannok. Más adatokból is következtetni lehet arra, hogy ez a kereskedelmi út Oroszország és Közép-Európa között átszelte a lengyel területeket, s az út Kievből kiindulva jut el a San és a Visztula folyókhoz, más adatokból következtethető módon átmegy Krakkón, majd Csehországon és úgy jut el a forgalom a keleti frank területre. Attól persze tartottak a keleti frankok, hogy az általuk is nyugatra hívott magyarok ne lépjenek túl a nekik átengedett szférán. Azt a szerepüket betölthették — még német rosszallás nélkül —, hogy a kegyelemdöfést adják meg a nagymorva birodalom széthulló maradványának. De a magyar támadás valójában a Keleti Frank Birodalom ellen és a Kárpát-medencében volt bolgár uralmi szféra ellen, az utóbbi terület alávetésére irányult. Az utóbbival kapcsolatban a magyar Anonymus hangsúlyai jól ismertek. Francia kortársa, a froimonti ciszterci Helinandus monachus, aki az 1204. évvel zárta le világkrónikáját, a 10. századelő magyar eseményei közül ugyanezt a két irányt iktatta be a fejlemények rendjébe: a 905. évnél említi azt a nyomorúságos vereséget, amelyet Gyermek Lajos keleti frank király a magyarokkal vívott csatában elszenvedett, 907-ből pedig azt említi, hogy a magyarok a legyőzött bolgárokat adófizetőikké tették. Nagy esztendő volt az utóbbi a magyar honfoglalás lezárulásában. A magyarokat visszaszorítani törekvő keleti frank erő döntő összeütközése 907-ben következett be, amikor is a Pozsony (Brezalauspurc) melletti bajor—magyar csatában elesett Liutpold herceg (Regino folytatójánál: Liutbaldus dux). A csata egy német évkönyvi bejegyzés szerint a legrosszabban alakult (Bellum pessimum fuit). Ezekben a feljegyzésekben már a keleti frank birodalom és a honfoglaló magyarok összeütközése szerepel, a nagymorva birodalom összeomlása viszont immár nem. Az előbb lezárult folyamat volt. A Pozsony melletti csata nagy hatása a modern történet- és nyelvtudományban mégis sajnos sokszor a nagymorva birodalom magyar invázió által bekövetkezett pusztulásaként jelenik meg. Valójában a magyar honfoglalást lezáró nagy hadiesemény megtörte a bajor törekvéseket a kialakuló cseh állam elnyomására és vitathatatlanná tette a Kárpátoktól északra a lengyel államalakulás kibontakozását. A nagymorva birodalom bukásával, a keleti frank birodalom meggyengülésével a vislánok és a sziléziaiak feletti cseh uralom megmaradt, de elég gyenge formában. A lengyel államalakulás súlypontja ezért helyeződött északra, ahonnan kiindulva majd csak I. Mieszko teszi az új állam részévé Sziléziát és Kis-Lengyelországot. A 10. század elejének ez a dél-lengyelországi politikai helyzete is magyarázza a Duna-vidéken számontartott kereskedelmi út virágzását.[13]

[13] Thietmari Mers. ep. Chron. 346, 348; *Fraknói Vilmos:* Előszó. (Sziklay János és Borovszky Samu szerk.: Nyitravármegye. Bp., é. n. [1898]) XII; Reginonis abbatis Prumiensis Chronicon (kiadta Fridericus Kurze. Hannoveranae, 1890) 143, 154; *Michael Mitterauer:* Karolingische Markgrafen im Südosten. Fränkische Reichsaristokratie und bayerischer Stammesadel im österreichischen Raum. (Wien, 1963) 189—190, 236, 245—246, 256; *Alfred Hoffmann:* Wirtschaftsgeschichte des Landes Oberösterreich. B. I. (Linz, 1952) 38, 72; *Konrad Schünemann:* Die Deutschen in Ungarn bis zum 12. Jahrhundert (Berlin—Leipzig, 1923) 18—19, 22; *Jos. Pekař:* Nejstarší kronika česká (Český Časopis Historický, 1903) 148—149; *Friedrich Lütge:* Strukturwandlungen im ostdeutschen und osteuropäischen Fernhandel des 14. bis. 16 Jahrhunderts (München, 1964) 11; *Albinus Franciscus Gombos:* Catalogus Fontium Historiae Hungaricae (Budapestini, 1937) 1127; *Bálint Csanád:* Honfoglalás kori sírok Szeged-Öthalmon (A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1968) 73; *Aleksander Gieysztor:* Remarques sur les fondements de la société

Ilyen körülmények között, nem egymással való antagonisztikus ellentétek közepette, hanem érdekegybeesésekkel is gyarapítva bontakoztak ki a korafeudális államok a Kárpátok nyugati, déli és északi oldalán. A bennük kiformálódó népek életképesebb és állóképesebb alakulatoknak bizonyultak, mint a törzsszövetségek, átmeneti törzsi államalakulatok, amelyekből kibontakoztak. A lengyel, cseh, magyar állam már túlélhette az olyan belső válságokat és külső támadásokat, amelyekbe a nagyterületű szláv előzmények és nomád keleti birodalmak belepusztultak.

Дь. Секей:

Исчезновение племён—появление народов (центральная и восточная Европа после обретения родины венграми)

(Резюме)

До сих пор привято считать, что в состав венгерского союза племён входили следующие племена (их названия и последовательность реконструированы Дьюлой Неметом): Нъек, Медьер или Мадьяр, Кюрт-Дьярмат, Тарьян, Енё, Кер, Кесии и примкнувшие к ним Кабары. Наша марксистская историография с самого начала положила в основу своих представлений данные Дьюлы Немета, признав, что венгерский союз племен состоял из семи основных племен и одного примкнувшего к ним племени. При уходе племен из первоначального места их обитания части отдельных племён оставались. Этим можно объяснить тот факт, что оставшиеся на месте части венгерских племён примкнули к башкирам. Использовав новейшие советские исследования, Дьюла Немет смог увеличить до шести численность названий башкирских племён, родов или их ветвей, совпадающих с названиями венгерских племён: Негмен-Ньек, Юрмати-Дьярмат, Еней-Енё, Кесе-Кеси, Юламан = племя дьылы, Мишер-Медьер. Консолидация племён в народ, их слияние восходят к тому времени, когда племена и даже их отдельные составные части жили самостоятельно, когда протекали процессы распада и объединения. Венгерских племена жили ещё в составе различных кочевых империй, а отдельные части венгерского союза племён ещё окончательно не слились, когда на территории Южной России стало играть руководящую роль племя Мадьяр или Медьер, давшее имя всему союзу племён: наши арабо-персидские источники применяют это названиие уже ко всей группе племён. Язык этого племени постепенно был усвоен всем союзом племен; это произошло, вероятно, ко времени обретения венграми родины. Но этот язык не был усвоен племенем кабаров. Поэтому в латиноязычных источниках Европы появились мадьяры (Ungri, Ungari) и рассматриваемые отдельно от них кабары (Cowari). В ходе событий военной истории венгерский союз племён нашёл свою современную родину, которой он достиг, имея прочную структуру. Союз племён продолжал существовать и после обретения родины венграми. Об этом можно судить по тому факту, что в венгерской традиции и в греческих источниках фигурируют деятели, занимавшие руководяшие посты в союзе племён. По данным греческих памятников, восемь племён мадьяр не подчинялись их князю. Около 948 г. в Византии не было известно имя князя из рода Арпада, письма византийких императоров-соправителей адрессованы князьям венгров. Легенда о св. Удальрике свидетельствует в связи с событиями 955 г., что

---

polonaise jusqu'au Xe siècle (Omagiu lui Constantin Daicoviciu cu prijejul împlinirii a 60 de ani. 1960) 256; *Kristó Gyula:* A XI. századi hercegség története Magyarországon 20; *Moór Elemér: Pénz* szavunk származása nyelvi, archeológiai és településtörténeti adatok tükrében (Nyelvtudományi Közlemények, LXXI, 1969) 87; *Moór Elemér:* A magyarság gazdasági formáinak kialakulása szláv jövevényszavaink tükrében (Magyar Nyelv, 1958) 283; *Aleksander Gieysztor:* Les origines de l'État polonais 75—76. — Történetietlennek tarthatjuk Karel Horálek, a kitűnő nyelvész megfogalmazásait, aki a Duna menti magyar hódításokról, Közép-Duna mentén szlávok mgyar leigázásáról, a szlovák nemzeti önállóság elvesztéséről ír a 9—10. század fordulójáról a 10. század elejéről szólván. Bevezetés a szláv nyelvtudományba, 44, 275, vö. 287.

Запад рассматривал венгров в качестве союза племён, во главе которого стояло несколько вождей, равных по своему положению. Положение изменилось к семидесятым годам десятого века, когда материал источников, связанный с германским рейхстагом 973 г. в Кведлинбурге, отразил признаки государственности в общественном устройстве венгров. Сформировавшаяся государственность венгров вышла из рамок союза племён. Это произошло не только в результате изменений в высших слоях союза племён, но и вследствие образования классов.

Далее автор исследует вопросы о том, каковы были контакты венгров со славянами во время передвижения венгров к их современной родине, на её территории и с теми группами славян, которые образовали соседние с Венгрией государства, а также — под какими именами венгры знали всех этих славян. Вопрос состоит в том, познакомились венгры, переживавшие период распада племенных отношений, формирования государства и народа, со славянскими племенами или народами. В течение длительного времени на тех территориях, где в десятом веке протекали интенсивные процессы формирования народов и образования государств, существовали племенные образования. Названия многих славянских народов в венгерском языке образовались из наименований племён. Таковы венгерские названия русских, поляков, чехов, сербов, хорватов, болгар. Автор обстоятельно рассматривает вопросы о названиях племён западных славян — поляков, чехов и тогдашних хорватов, определяя локализацию их носителей и давая краткий обзор их истории. Племя, давшее имя народу, возвысилось из среды многих племён западных славян, и не сразу определилось, какое из племён выдвинется, станет создателем государства, даст имя всему народу. Источники девятого века отразили существование небольших политических формирований, а памятники десятого столетия говорят уже о племенах и группах племён западных славян на определённой ступени их консолидации. И ещё в течение столетий в существовании обособленных польских областей проявлялись остатки племенной организации и различия в уровне экономического развития отдельных территорий, Автор рассматривает предпосылки этих явлений и исследует проблемы племенной организации в Польше, характеризуя государство вислян, территорию северных (белых) хорватов, феодализацию полян и их роль создателей государства, а также — роль лендзян. При этом автор анализирует наименование последних, перешедшее в венгерский язык (lengyel). Затем автор рассматривает племенные названия чехов, из сложного конгломерата носителей которых выдвинулось население Великоморавской державы, на части территории которой образовалось чешское государство. Козьма Пражский в своей хронике поместил создавшие это государство славянские племена (tribus) в доисторические времена, но в качестве арсаических элементов они фигурируют на западе и севере Пражской епископии, согласно описанию её границ, содержащемуся в грамоте 1086 г. Поскольку ни языкознание, ни археология не могут определить различий в языке и материальной культуре различных чешских племён, можно думать, что ещё до появления их названия они представляли собой этническое единство. На собственно моравской же территории не сохранилось следов существования племён, каких-либо племенных традиций. Судя по этому факту, Великоморавская держава переросла рамки племенных отношений. Авторы памятников видят во Святоплуке главным образом владетеля территориальных образований, а не главу союза племён, властвующего над главами племён. Собирательные имена, под которыми фигурировали и чехи, обозначали начиная и 791 г., славян, вендов, проживавших на территории Богемии. Это не означает, что они консолидировались в единый народ. Однако, такая консолидация могла начаться у них во время существования Великоморавской державы, с одной стороны, в результате превращения племенной организации в территориальную, приклепления населения к замкам, а с другой стороны вследствие возвышения родов племенной знати. С последним была связана борьба между главами чехов и лучан, а затем — между династиями Пржемысла и Славника. Победила феодальная консолидация, интересы которой выражала династиа Пржемысла.

Наконец, в результате сопоставления хронологии развития венгерской, польской и моравско—чешской государственности и анализа данных о событиях, датируемых приблизительно 900 г., автор проходит к выводу о том, что не венгерские племена разгромили более развитые народы, уничтожив их более выкристаллизовавшиеся общественные институты. Не существовало такого качественного различия в уровнях развития общественных институтов у венгров и у западных славян. Борьба восточных франков против Великой Моравии, стремление Чехии к распространению своей власти совпали с прорывами венгров на запад, которые можно расценить как часть событий обретения родины венграми. Не только венгры представляли собой силу, разрушившую извне Великоморавскую державу, но и франкские маркграфы, которые вмешались в борьбу между сыновьями Святоплука (898 г.). На развалинах Великоморавской державы возникло чешское государство. В 900—906 гг. завершилась агония Великоморавской державы. Для восточных франков было важно

осуществлять влияние на территории чехов и использовать проходившие через неё торговые пути. В этой связи автор анализирует раффельштеттенский торговый устав, который можно датировать 903—906 гг. Нападение венгров на распадавшуюся Великоморавскую державу, нанёсшее ей последний удар, в действительности было направлено против Восточнофранкской империи и тех областей Карпатского бассейна, власть над которыми когда-то осуществляло Болгарское царство. Столкновению восточных франков и венгров, последовавшему в 907 г., предшествовало завершение распада Великоморавской державы, так что это значительное событие военной истории, завершившее обретение родины, положило конец попыткам баварцев подчинить себе формировавшееся тогда государство чехов и обеспечило условия для образования польского государства севернее Карпат. Сформировавшиеся на западных, южных и северных склонах Карпат раннефеодальные государства и сформировавшиеся в их рамках народы оказались более жизнеспособными и более устойчивыми образованиями, чем союзы племён, те недолговременные племенные государственные формирования, из которых они развились.

Gy. Székely:

Le crépuscule des tribus—La naissance des peuples (L'Europe centrale et orientale après la conquête magyare)

(Résumé)

Aujourd'hui encore, nous respectons la composition et l'ordre de l'alliance des tribus hongroises établis par Gyula Németh, qui la reconstituait comme suit: *Nyék, Megyer* ou *Magyar, Kürt-Gyarmat, Tarján, Jenő, Kér* et *Keszi* + *Kabar*, tribu qui s'est jointe au groupe plus tard. Dès le début, notre historiographie marxiste a pris pour base les données fournies par Gyula Németh et a accepté la structure de 7 + 1 pour l'alliance des tribus hongroises de la conquête. A l'occasion des migrations tribales, certaines fractions des tribus restaient régulièrement en arrière, ce qui explique que des fractions de tribus hongroises restées en arrière aient rejoint les Bachkirs. En suivant de près certaines recherches poursuivies par des savants soviétiques, Gyula Németh put mettre en parallèle dans six cas des noms de tribus ou d'ethnies bachkires et des noms de tribus hongroises: *Negmen* = *Nyék, Jurmati* = *Gyarmat, Jenej* = *Jenő, Kesze* = *Keszi, Julaman* = la tribu du *gyula*, et *Miser* = *Megyer*. La fusion des tribus en un peuple remonte à l'époque où les tribus et même les éléments dont elles se composaient vivaient une vie autonome et soumise aux agglutinations et aux dissolutions les plus variées. Les tribus hongroises vivaient encore dans différents empires nomades et les éléments de l'alliance des tribus hongroises n'avaient pas encore parfaitement fusionné lorsqie l'une d'entre elles, la tribu des *Magyars* ou *Megyers* devint en Russie méridionale la tribu de tête qui donna son nom à toutes les autres; en effet, des sources écrites arabes et perses de l'époque utilisent déjà son nom pour désigner l'ensemble du groupe. Progressivement, sa langue passa aussi aux autres tribus, peut-être dès l'époque de la conquête, et évidemment à l'exception de la tribu des *Kabars*. C'est ainsi que dans les sources latines européennes, on trouve mentionnés séparément les Hongrois (Ungri, Ungari) et les Kabars (Cowari). Après toute une série d'opérations de guerre, l'alliance des tribus hongroises finit par trouver une patrie définitive, où elle parvint dans un état organisationnel déjà renforcé. L'alliance survécut à la conquête du pays, ce qui est prouvé par la personnalisation des dignitaires de l'alliance tribale dans la tradition hongroise, ainsi que dans les sources grecques. D'après ces dernières, les huit tribus magyares n'obeissaient pas à leur prince. Vers 948, le nom princier d'Árpád était inconnu à Byzance, et les empereurs byzantins adressaient leurs messages aux princes des Hongrois. Le fait que l'Occident considérait également les Hongrois comme une alliance tribale placée sous la direction de plusieurs chefs de rang égal apparaît dans la légende de St. Udalrik à propos des événements de l'an 955. Cette situation changea vers 970, époque à laquelle l'organisation des Hongrois présentait déjà certains traits d'une structure étatique, et cela est sensible dans les documents relatifs à l'assemblée impériale allemande de Quedlinbourg de 973. La structure étatique hongroise prit forme et sortit des cadres de l'alliance tribale. Ceci n'était pas uniquement dû aux nouvelles dispositions mises en place dans les couches supérieures de l'alliance tribale, mais aussi à l'apparition de classes sociales.

Nous nous proposons d'examiner ici la façon dont les Hongrois ont rencontré au cours de leurs migrations les groupes slaves ayant trouvé une patrie définitive et en train de faire développer les Etats voisins, et sous quels noms ils les connaissaient. Il serait intéressant de savoir si les Hongrois, vivant alors les derniers jours de leur organisation tribale et passant peu à peu à la structure étatique et au statut de peuple connurent les Slaves en tant que tribus ou en tant que peuples. Pendant très longtemps, c'est l'univers des tribus que nous voyons sur les territoires où la formation des peuples progressa à bonne allure au 10e siècle, ainsi que la structuration étatique. En hongrois, de nombreux noms de peuples sont issus directement de noms de tribus: *orosz* (russe), *lengyel* (polonais), *cseh* (tchèque), *rác* (serbe), *horvát* (croate), ou *bolgár* (bulgare). Parmi eux, cette étude traite plus particulièrement des noms de *lengyel* et de *cseh*, ainsi que de l'ancien *horvát*, de la localisation de ceux qui le portaient et de leur histoire. Dans le cas des Slaves du sud aussi, les tribus qui donnèrent leur nom aux autres se distinguèrent de très nombreuses autres tribus, et le processus par lequel elles prirent la tête du groupe et devinrent «marraines» du peuple et fondatrices de l'Etat était toujours assez lent. Les sources écrites du 9e siècle décrivent de petites unités politiques peu étendues, tandis que celles du 10e siècle présentent les tribus et les groupes de tribus slaves de l'ouest sous une forme plus regroupée. Les survivances tribales et le développement différent de la vie économique dans certains territoires se reflètent pendant des siècles entiers dans l'autonomie des provinces polonaises. En examinant les origines de ce phénomène, notre étude passe en revue les problèmes de l'*existence nationale tribale* en Pologne et analyse l'histoire et la structure du pays des Vislans, du territoire des Croates du nord (Croates blancs), la féodalisation et le rôle de créateurs d'Etat des Polans, le rôle des Lendzans et le nom de *lengyel* désignant en hongrois les Polonais. En outre, l'étude analyse les noms de tribus tchèques, dont l'univers complexe vit naître l'empire de la Grande Moravie et, en tant que fragment de celui-ci, l'Etat tchèque. Les tribus slaves qui les formaient apparaissent dans la Chronique de Kosmas de Prague en des temps reculés et mythiques, mais on les retrouve en tant qu'éléments archaïques dans le document épiscopal de Prague de 1086, dans la description des frontières ouest et nord. Bien que l'on n'ait pu démontrer par des moyens relevant de la linguistique ou de l'archéologie qu'il existait des différences de culture linguistique ou matérielle entre les différentes tribus tchèques, il faut voir en elle à l'époque précédant l'apparition de leurs noms une unité ethnique. Par contre, en territoire morave proprement dit, il n'est pas resté de traces de noms de tribus, ou de traditions tribales. La structure de l'empire morave déborda donc les cadres des conditions tribales. Les auteurs de chroniques voyaient davantage en Svatopluk un souverain régnant sur des unités territoriales qu'un chef d'alliance tribale placé au-dessus des chefs de tribu. Les noms collectifs relatifs aux Tchèques et relevables à partir de 791 désignent les Slaves, les Wendes (ou Sorabes) vivant sur le territoire de la Bohême. Ceci n'équivaut pourtant pas en l'occurrence à un état de développement égal à la formation d'un peuple proprement dit. Pourtant, la formation d'un peuple devait déjà avoir démarré chez eux à l'époque de l'empire de la Grande Moravie, d une part par la transformation en structure territoriale de la structure tribale, et par leur rattachement aux châteaux forts, d'autre part par l'émergence des *familia* tribales dirigeantes. C'est dans ce contexte que se déroulèrent la lutte qui opposa les chefs des *Tchèques* et des *Lučans* et celle où s'affrontèrent les dynasties respectives des Přemysl et des Slavnik. Ce fut la consolidation féodale rattachée à la dynastie des Přemysl qui l'emporta.

Enfin, en s'appuyant sur la comparaison de la chronologie du développement étatique hongrois, polonais et moravo-tchèque et en partant des événements qui se déroulèrent vers l'an 900, l'auteur parvient à la conclusion que ce ne furent pas les tribus hongroises qui défirent et décimèrent des peuples plus développés et des structures plus concrétisées. Ce type de différence n'existait pas entre les niveaux de développement des organisations hongroises et slaves occidentales. Les luttes anti-moraves et les aspirations à la domination sur la Tchéquie des Francs de l'est coïncidèrent avec la percée vers l'ouest des Hongrois, que l'on peut aussi considérer comme les premières escarmouches de la conquête magyare. Les Hongrois n'étaient pas les seuls à représenter une force extérieure destructrice pour l'empire morave; les margraves francs s immiscèrent dans la querelle qui opposait les fils de Svatopluk (898). L'Etat tchèque naquit des ruines de l empire morave. L'agonie de l'empire morave dura de 900 à 906. Pour les Francs de l'est, leur influence sur le territoire tchèque et le maintien de l'ouverture des voies commerciales qui le traversaient étaient très importantes. C'est dans ce contexte que notre étude place l'analyse des registres de douane de Raffelstetten, que l'on peut faire remonter à 903—906. L'attaque hongroise qui infligea le coup de grâce aux restes en décomposition de l'empire de la Grande Moravie était en réalité dirigée contre l'empire des Francs de l'est

et l'ancienne sphère d'influence des Bulgares dans le Bassin des Carpates. L'écroulement de l'empire de la Grande Moravie s'était déjà produit et terminé dès avant l'affrontement entre les Francs et les Hongrois de 907, et ce grand événement militaire qui mit terme à la conquête hongroise fit obstacle aux efforts des Bavarois visant à opprimer l'Etat tchèque et consolidèrent des Carpates au nord les conditions nécessaires à la formation de l'Etat polonais. Les trois Etats pré-féodaux qui s'étaient formés sur les versants ouest, sud et nord des Carpates et les peuples qui s étaient développés en leur sein se révélèrent ainsi plus viables et plus résistants que les alliances tribales et les formations étaitques tribales dont ils étaient nés.

Kövér György:

A diplomás értelmiség társadalmi származása Oroszországban a 19—20. század fordulóján

I.

A 19—20. század fordulójának Oroszországát bonyolult társadalmi ellentmondások feszítik. A cári önkényuralom birodalmi keretein belül „nem egymásra épülő formák élnek egymás mellett" — így jellemezhetnénk Tóth Zoltán meghatározásában a *társadalmi szerkezet torlódottságát*,[1] ami egyúttal általában kelet-európai sajátosság is.

Témánk szempontjából a torlódottság sajátos, látszólag paradox formában jelenik meg. Mint mindenütt, a kapitalista fejlődés megindulásával — amelynek kereteit az 1861-es jobbágyreform adta — Oroszországban is felgyorsul a felsőfokú képzés terjedése. Míg 1880-ban nyolc egyetemen (Szentpétervár, Moszkva, Kijev, Derpt, Varsó, Kazan, Ogyessza, Harkov) 7805 rendes hallgató tanult, 1910-re, tíz egyetemen (ld. fentiek mellett: Tomszk, Szaratov) 36 035-re emelkedik az összlétszám.[2] Hasonló növekedés figyelhető meg Európa civilizáltabb államaiban is, ám itt az egyetemisták aránya az összlakossághoz viszonyítva jóval magasabb. Az abszolut számokat tekintve Oroszország nyugat-európai színvonalon áll: Franciaországban 15 egyetemen 1895-ben 24000, Olaszország 17 egyetemén 1889-ben 22 701 fő. Az arányszámokat tekintve viszont balkáni elmaradottságra bukkanunk. A legmagasabb németországi és olaszországi arányok mögött (0,076, ill. 0,073) Franciaország, Nagy-Britannia és a történelmi Magyarország sorakozik (0,063 és 0,064, ill. 0,066) s a Dél-Kelet Európát e téren vezető Romániától messze leszakadva (0,045), Szerbia és Bulgária társaságában találjuk a cári birodalmat (0,02 és 0,011, ill. 0,011).[3] Az egyetemi diákság ilyen gyors ütemű növekedésén át vezet az út Nyugat-Európában a századfordulón az értelmiség „túltermeléséhez", amely Oroszországban ekkor még nem következik be. Ha az össztársadalmi *szükségletet* tekintjük, a képzés kiszélesítése ellenére még mindig nagy a hiány kvalifikált szakemberekben, mind az ipar és a mezőgazdaság, mind az oktatás és higiénia területén. Ezek a szükségletek azonban roppant elmaradott kulturális *szinten* jelentkeznek. A 20. század elején Nyugat-Európa lakosságának már csak kis százaléka analfabéta. Franciaországban 1900-ban 17%, ugyanakkor Angliában és Hollandiában 1% alatti, Magyarországon 1910-ben

[1] *Tóth Z.:* A kelet-európai torlódott társadalmi szerkezet és a belső integráció kérdéséhez. Studium II. 1971. KLTE Debrecen. 97.

[2] Az egyetemi statisztikák adatai mindig az adott év január 1-re vonatkoznak.

[3] Enciklopegyicseszkij szlovar'. Kiadók: F. A. Brockhaus—I. A. Jefron. P. Miljukov: Egyetemek 68. k. és *V. Pokrovszkij:* Népesség 40. k. (Szentpétervár 1902, ill. 1897) adatai alapján számítottuk ki. A magyar adatok: a Magyar Statisztikai Évkönyv 1901-es évfolyamából (új folyam) IX. Bp. 1902. 12, 349.

33% az írástudatlanok aránya. „Míg a közép-európai országok valamelyes távolságból ugyan, de követik a nyugat-európai tendenciát, Oroszország és a balkáni államok 70—80 százalékos 20. század eleji anafabétizmusa még a 19. század eleji nyugat-európai szintnél is jóval elmaradottabb, középkori szintbe süppedt állapotokat tükröz."[4] Így, az amúgy is kislétszámú értelmiség valamiféle szellemi vákuumban kell, hogy tevékenykedjék, ami az intellektuelek egy részének tudatában sajátosan tükröződik: egyfajta létbe vetettség, preegzisztencialista életérzésének formájában. Fülsiketítő és fals a „kihívás", segítőkész, de suttogó a „válasz" — ebben a feszültségben vázolható a századforduló orosz értelmiségének egyik társadalomtörténeti problémája.

Dolgozatom nem az értelmiségről szól, s még nem is a felsőfokú képzésről általában (amellett, hogy a fenti elmaradottság miatt távolról sem kell egyetemi diploma a korabeli Oroszországban az értelmiségivé váláshoz), mindössze az *egyetemi diákság társadalmi összetételének változásait* kutatja. Természetesen ebben a „rész"-ben lehetőséget keres az „egész" származásának feltérképezéséhez is. A diplomások reprezentativitását az egész értelmiség szempontjából igazolja az a tény, hogy 1883-ban az érettségizők 95,2%-a kívánt egyetemre felvételt nyerni s arányuk 1897-ben is 87,3%volt, tehát a döntő többség, a közben előretörő műszaki főiskolákkal szemben is (1883 : 3,8%, ill. 1897 : 11,3%).[5]

A fenti történelmi kérdés felvetése ugyanakkor *szociológiai szempontok* bekapcsolását is szükségessé teszi. Kísérletünk nem a társadalmi mobilitás általános vizsgálatára irányul, csupán a nemzedékek közötti (intergenerációs) vertikális belépési mobilitás kutatásához kíván adalékokat adni a századforduló Oroszországában. A társadalmi mobilitás vizsgálatához alkalmazott szakkifejezések közismert tára P. A. Sorokin alapműve (1927) óta nem sokat változott. Lényegében ezekre a kategóriákra épít a mai polgári és marxista szociológia egyaránt. A mobilitás tanulmányozása elválaszthatatlan a társadalmi rétegződéstől. A szociológiai általánosítás kudarca viszont, ha csak a jelenlegi struktúrára épül történetietlenül. Az ipari társadalom ill. a szocialista átalakulás társadalmi dinamikájának ismerete még nem kulcs a múlt anatómiájához. Az egyéneknek a társadalmi viszonyrendszerben lezajló helyzetváltozásai mindig meghatározott konkrét csoportok, közösségek közegében közvetítettek. A tőkés társadalom kialakulásának oroszországi történetében megkapaszkodva kell szociológiai szempontjainkat érvényre juttatni, mert a modernizálódás szociális természetét illetően a szociológiai munkák a formális általánosság bizonytalanságában, ideáltípus nélkül hagynak bennünket.[6] Így pl. „az ipari társadalom arányosabb és különösen gyors változásait" említik a nem-ipari társadalmakkal szemben, vagy azt, hogy „kialakuló, sőt a monopolizálódó tőkés társadalom idején az intragenerációs mozgásnak is társadalmi méretű jelentősége volt". Mindez feltétlenül jellemző ugyan, de a mobilitás intenzitása, a lemért atyai örökség és egyéni életpálya csak különös formát ad a konkrét osztályok és

[4] *Berend T. I.—Ránki Gy.:* Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19—20. században. Bp. 1969. 41.

[5] Érettségi vizsgák 1885-ben ill. 1897-ben. Zsurnal Minisztyersztva Narodnovo l'roszvescsenyija 1887/1., ill. 1898/9.

[6] *P. A. Sorokin:* Social and Cultural Mobility. Illinois. é. n. (reprint). *S. M. Lipset—R. Bendix:* Social mobility in Industrial society (3). Berkeley and Los Angeles 1962. A kidolgozott operacionalizált fogalmak átértékelésével a magyar marxista szociológia is: *Kulcsár K.:* A szociológiai gondolat fejlődése (2). Bp. 1971. *Ferge Zsuzsa:* Társadalmunk rétegeződése. Elvek és tények (2) Bp. 1973. Az idézeteket ld. *Lipset—Bendix:* 75 és *Kulcsár:* 225.

rétegek viszonyrendszerében minden nap újratermelődő társadalom szerkezeti változásainak. A szerző tudatában van annak, hogy modern terminológiával élve: a „hátrányos" helyzetűek (osztálytársadalomban: kizsákmányoltak) iskolai lemorzsolódása minden eddigi társadalomban nem elsősorban az egyetemeken, hanem az alsó-, ill. középiskolákban történik. Különösen igaz ez a 19. századi Oroszországra, ahol az állam rendi berendezkedésének megfelelően tagolt, s az „alsóbb rendek" gyermekeit befogadó állami oktatási rendszer alsó lépcsője (elemi iskola, népiskola) el volt szakítva az oktatási rendszer felsőbb fokozataitól.[7]

II.

Forrásunk[8] tulajdonképpen évi hivatali jelentés, amelyet a Népművelési Minisztérium számára az egyetemek állítottak össze, s amely egy bekezdésben, ill. táblázatokban adatokat közöl az egyetemi diákság rendi és felekezeti összetételéről is, sok egyéb adat mellett.[9] Nem szakstatisztikusok tanulmánya tehát, hanem tipikus bürokrata-munka, nem egy tévedéssel, pontatlansággal. A hibák objektív alapja az, hogy a századforduló kapitalizálódó orosz társadalmának adatait szakképzett statisztikusok sem tudták a rendi kategóriák közé beszuszakolni, különösen nem az 1905—1907-es forradalom gátszakadása után (az obscsinák felszámolása, ill. lásd később: a diákság összetételének sokoldalú demokratizálódása). Adataink összeállításához felhasználtunk még néhány korabeli egyetemtörténetet is, amelyekben elég gyakori a számítási hiba, sőt a jurjevi (korábbi: Derpt, mai: Tartu) egyetem adatainak tendenciózus csoportosítása valószínűleg az önkényuralom nemzeti elnyomó politikáját igyekezett palástolni. A rendi alapelv szerint rendszerezett statisztika korlátainak és a használhatóság határainak problémáját a tartalmi-kifejtő rész tárgyalja.

[7] *L. V. Kamoszko:* Izmenyenyije szocialnovo szosztava szrednyej i viszsej skoli Rosszii (30—80-ie godi XIX. v.). Voproszi Isztorii, 1970/10, 203.

[8] A kérdés historiográfiája röviden összefoglalható: a történelmi folyamat konkrét változásait vizsgálja és értékeli a közelmúltban L. V. Kamoszko tanulmánya és V. R. Lejkina-Szvirszkaja monográfiája, egy korszakunkat megelőző, ill. azzal ölelkező periódusban. Az előbbi, az oktatási intézmények felől közelítve meg a kérdést, főleg az 1860-as évek reformjainak hatását kutatja, megállapítva a korábbi, elsősorban nemesi összetétel „felhigulását", főként a vegyesrendű hivatalnokfiúk, ill. a városi rendek javára. Lejkina-Szvirszkaja a század utolsó két évtizedének vizsgálata során az 1880, 1895 és 1900-as éveket elemzi azzal az indoklással, hogy rendszeres statisztikát az egyetemek többsége csak a kilencvenes évek első felétől kezdve vezetett (ami, mint később látni fogjuk, tévedés), másrészt, hogy ezekből az évekből a legteljesebbek az adatok. Véleménye szerint: „az egyetemi diákság szociális összetételét a polgári és kispolgári elemek túlsúlya jellemzi", a 19. század második felének folyamatát pedig valamiféle „demokratizálódás", a nyolcvanas évek ellenreformjainak ideiglenes megtorpantó hatása ellenére. *V. R. Lejkina-Szvirszkaja:* Intelligencija v Rosszii vo vtoroj polovine XIX veka. M. 1971. 59—60, 60—61, ill. 54. A korabeli Oroszországban egyetemi képzésben csak férfiak részesülhettek. Felsőfokú képzésre nők külföldön, ill. a Pétervárott és Moszkvában működő „legfelső női kurzusokon" tehettek szert.

[9] Forrásaink: a) „Zsurnal Miniszterstvta Narodnovo Proszvescsenyija" SzPv. 1880-as évtized évfolyamaiból a művelődésügyi miniszter jelentéseinek kivonata. b) Az egyetemek évi jelentései, amelyek az egyetemek évkönyvében jelentek meg. Helyszűke miatt az évkönyvek felsorolásától eltekintünk. c) Korabeli egyetemtörténetek: *E. V. Petuhov:* Sztatiszticseszkije tablici i licsnije szpiszki po jurjevszkomu unyiverszityetu. Jurjev 1902. Kratkij isztoricseszkij ocserk Tomszkovo unyiverszityeta v pervie 25 let jego szuscsesztvovanyija 1888—1913. Tomszk 1917.

Vizsgálódásunk, amely a fő tendenciák ismeretében a változásokra összpontosít, *belső korszakolást* követel. A bontás lehetőségét a forrásadottságok, helyességét pedig a történelem menetéhez igazítás jelöli ki. Ezeknek megfelelően témánkat a következő három periódusban tárgyaljuk:

1. 1883—1889
   Az 1884-es új egyetemi szabályzat és az ellenreformok korszaka.
   Átmenet a rendi egyetemtől az osztályegyetemhez.
2. 1894—1905
   A III. Sándor halála utáni gazdasági fellendülés periódusa.
   Harc a *politikai reakció ellen* (Ideiglenes szabályzat 1901)
3. 1906—1913
   A polgári forradalom, a sztolipini agrárreform és egyetempolitika társadalmi következményei.

Társadalmi gátszakadás avagy a „felnyitott szelep" (Lenin)

1. *A 19. század* orosz középiskoláinak, ill. egyetemeinek történetéből ismert már olyan periódus, amelyben az akkor még feudális társadalom keretein belül feltörekvő vegyesrendű, polgári elemeket az egyetemen (az Uvarov-féle „reform" 1835) és a gimnáziumokban (1828) rendi szabályzatok vetették vissza, akár 20—30%-al is.[10] A reform utáni Oroszországban (1861), bár sok ponton megingott a rendiség (bírósági reform 1864, általános hadkötelezettség 1874), az iskolákat rendi jellegű intézkedések sora szabályozta. (Természetesen a fennmaradt zárt rendi oktatási intézmények mellett: Bezborodko herceg történelem-filológiai intézete, ill. katonai-tanintézmények stb.) A rendi szabályozás direkt eszközei helyébe közvetettebb befolyásolás lépett: a középiskola reformja 1871—72-ben: klasszikus gimnáziumok és reáltanodák szétválasztása azzal a céllal, hogy csak az előbbiből lehessen az egyetemre jutni, míg az utóbbi — a reform kitervelőinek szavai szerint is — kapuit a „középosztályok" számára kívánta kitárni.[11]

Mint láthatjuk, a nyolcvanas évekre nincs egyértelműen kiemelhető fő tendencia. Míg 1855-ben a *nemesek és hivatalnokok* aránya 65,3% volt,[12] ez az arányszám a nyolcvanas évekre 50% alá csökkent. Lassú csökkenésüket az 1884-es egyetemi szabályzat sem tudta megállítani, csak némileg visszafogni. Egyébként is a nemesség rendi kategóriája, amely maga is örökletes, ill. személyes nemesekre oszlik, már feltöltődött nem-nemes (vegyesrendű) elemekkel. Az a kettős történelmi lehetőség, amelyet a művelt vegyesrendűek hordoztak a hatvanas évek elején, már eldőlt a nyolcvanas évekre. Történelmi sorsuk által kiformált társadalmi mentalitásukat, melyet Plehanov az „energikusság" jelzője mögé sűrített, főleg a fennálló rend szolgálatába állították már ekkor. „A hivatalnok-raznocsinyec sokkal állhatatosabban harcol a »szabad szellem« ellen, mint a nemességből származó csinovnyik. A földbirtokos-raznocsinyec

[10] *V. R. Lejkina-Szvirszkaja:* Formirovanyije raznocsinszkoj intelligencii v Rosszii v 40-h godah. Isztorija SzSzSzR 1958/1 85. Enciklopegyicseszkij szlovar. 68. k. Egyetemek.
[11] Id. *Kamoszko:* i. m. 203.
[12] *Kamoszko:* i. m. 204.

1. táblázat

A rendi megoszlás 1883—1889-ben

Évek (egyetemek száma)	Nemesek és hivatalnokok %	Papság %	Tiszteletbeli polgárok és kereskedők %	Kispolgárok, vegyesrendűek %	Parasztok, kozákok %	Összesen 100%
1883(6)	*3568* 49,4	*900* 12,5	*955* 13,2	*1353* 18,7	*314* 4,3	*7 222* 7 222
1884(3)	*2135* 49,1	*410* 9,4	*523* 12,0	*964* 22,2	*216* 4,9	*4 354* 4 354
1885(5)	*2988* 46,0	*631* 9,7	*724*[1] 17,1	*992*[1] 23,6	*289*[1] 6,8	*5 731* 6 492 (4 210)[1]
1886(6)	*4384* 47,5	*827* 9,0	*840* 12,1	*1881*[1] 27,1	*429*[1] 6,2	*8 493* 9 226 (6 946)[1]
1887(7)	*4680* 45,7	*884* 8,6	*1060*[2] 10,3	*2936*[2] 28,6	*598* 5,8	*10 333* 10 338
1888(7)	*4302* 45,3	*832* 8,8	*842*[3] 8,9	*2762*[3] 29,1	*612* 6,4	*9 507* 9 507
1889(7)	*3674* 46,4	*734* 9,3	*668*[4] 9,0	*2009*[4] 27,2	*450* 5,7	*7 665* 7 906 7 389[4]

Megjegyzések:

1-sel jelzett év adott kategóriáinál a szentpétervári egyetem statisztikájában nincsenek lebontva a jelzett kategóriák. Ezekben az esetekben az arányszámot olyan 100%-ot jelölő számhoz viszonyítva számítottuk ki, amelyből előzőleg levontuk a szentpétervári összlétszámot.

2-sel jelölt években a kijevi és ogyesszai („novorosszijszki") egyetemek statisztikái különválasztják az első és második gildes kereskedőket, s az utóbbit a kispolgárok rovatához sorolják. Ez a statisztikai zavar valójában csak közelebb tólja a rendi kategóriákat a társadalmi valósághoz, amennyiben a kereskedő renden belüli közép- és kispolgárok egy részét a kispolgárok rendjéhez sorolja.

3 Első és második gildes kereskedők szétválasztása Szentpétervárott, Kijevben és Ogyesszában.

4 Ogyesszában nincsenek lebontva a jelölt kategóriák. Százalékszámítási eljárást ld. 1-nél. Pétervár és Kijev: első és második gildes kereskedők szétválasztása.

Az arányszámok folytonosságának töréseit a fenti technikai okok mellett az is eredményezi, hogy nincs minden évre minden egyetemről adat. A helyi sajátosságok belépése ill. kiválása befolyásolja az összképet.

ügyesebben zsákmányolja ki a szegényparasztot, mint a régimódi földesúr".[13] Ezek a vonások kezdtek előtérbe kerülni akkor, amikor a felszabadító mozgalom időleges apálya köszöntött be a nyolcvanas évek derekától. S ilyen jellegű mobilitást aligha elég a „demokratizálódás" általános kategóriájával kifejezni.

Az 1884-es egyetemi szabályzat egyébként maga is ellentmondásos történelmi dokumentum. Egyrészt az 1871—72-es középiskolai reform közvetetten rendi szelleméhez kapcsolódik, amennyiben megtiltja a nem gimnáziumi érettségivel rendelkezők egyetemi felvételét.[14] A szabályzat éle főként a diákság

[13] *G. V. Plehanov:* Izbrannije filoszofszkije proizvegyenyija IV. k. 61. *N. G. Csernisevszkij.* Előszó a német kiadáshoz 1894-ből.

[14] Ld. V. fejezet 116. §. Zsurnal Minisztyersztva . . . 1884/10 Hivatalos rész 53.

politikai megmozdulásai s a legmegbízhatatlanabbnak ítélt szeminaristák ellen irányult, akik a parasztsághoz közel álló fehér papság gyermekeinek hatvanas években rendkívül mobillá vált rétegéből kerültek ki. Mint ismeretes a rendi kategóriák közül a személyes nemes, a személyes tiszteletbeli polgár, a kereskedő és a pap nem örökletes. Amint a századforduló jogtörténésze saját korára vonatkoztatva megjegyzi: „jogaik . . . sokkal inkább a hivatás fogalma alá illenek, mint a rendiek közé".[15] A statisztikák rendi kategóriáinak ez a része tehát annyiban használható, amennyiben — tartalmilag — egy polgári jellegű munkamegosztás jelölése felé közelít. A személyes nemességet a hivatali szolgálatért lehetett kapni, a tiszteletbeli polgár cím a művész és tudós értelmiségiek állami elismerése volt, a kereskedők közé pedig főleg a közép- és nagypolgárság sorolható.

A szabályzat ellentmondásainak másik pólusán tisztán burzsoá jellegű intézkedés áll: a tandíjak jelentős felemelése, a honorárium-rendszer bevezetésére hivatkozva. A vagyoni cenzus alkalmazása természetesen az alacsonyabb származásúak kiszűrésére irányult, s bizonyos fokig kiegészítette és radikalizálta a felvételeknél bevezetett korlátozásokat. Hogy a cárizmus oktatáspolitikájának ellentmondásosságát kiemeljük, megemlítjük a középiskolákra vonatkozó 1887-es miniszteri körrendeletet a „szakácsnőfiúk" (tulajdonképpen alsó kispolgári elemek) eltávolításáról, amely durva rendi szellemével a korabeli közvéleményben is nagy felháborodást szított. A rendelet, amely ellenkezett a fennálló törvényekkel is, azért kívánja a „kocsisok, inasok, szakácsok, mosónők, szatócsok és hozzájuk hasonlók" gyermekeit távoltartani a középiskolától, mert — úgymond — „arra neveljük őket, hogy vessék meg szüleiket, ne legyenek megelégedve életkörülményeikkel és rosszallják a fennálló, a dolgok természetéből folyólag kikerülhetetlen *vagyoni* egyenlőtlenséget".[16] Megindul tehát a rendi egyetemtől az osztályiskola felé az átmenet, ami ugyanakkor bonyolult, megtorpanásokkal teli és nem lezárt folyamat.

Lassú emelkedést mutat a korszakban a városi kispolgári elemek aránya, míg a parasztság, mint „örökletes rend" gyermekei minimális százalékban vannak képviselve. A parasztság rendi terminusa mögött rejtőzködik egyébként az a kisszámú munkásszármazású diák is, akinek sikerült bejutnia az egytem hallgatói közé.

2. Az 1894—1905-ig terjedő korszakot viszonylag gyors ütemű kapitalizálódás, ill. iparosodás jellemzi gazdaságilag, másoldalról pedig az egyre élesedő politikai harc. Az egész periódusban a megszigorított rendszabályok ellenére vagy éppen az ellen lázadva, végig vonulnak a diákzavargások (1894, 1896, 1899, 1901—1902, 1904), amelyek résztvevőit kizárással, súlyosabb esetben a katonának adás barbár, feudális módszerével büntetik (az 1901-es Ideiglenes szabályok alapján). Nincs ugyanakkor lényeges változás a társadalompolitikában, az 1884-es Szabályzat érvényessége változatlan:

[15] *N. Lazarevszkij:* Szoszlovnij sztroj v Rosszii. Enciklopegyicseszkij szlovar 60. k. 913.

[16] Oroszország a kapitalizmus és imperializmus korában (Válogatott dokumentumok). Olvasókönyv a Szovjetunió története tanulmányozásához II. kötet Szerk. Honfi J., Józsa A., Popovics Gy. Bp. 1958. 257. *P. A. Zajoncskovszkij:* Russzkoje szamogyerzsavie v konce XIX. sztoletyija (politicseszkaja reakcija 80-h — nacsala 90-h godov). M. 1970. 350.

Következő táblázatunkhoz előzetes megjegyzésként kívánjuk megemlíteni, hogy a századforduló orosz statisztikáiban két más kategória is szerepel: „másfajúak" (inorodci), amely a birodalom területén élő nem-szláv, főleg tatármongol eredetű nomád népeket fedi, másrészt a „külföldi alattvalók", ahová az egyetemeken egy-egy ideszakadt nyugat-európai mellett főként a balkáni szláv államok (szerb, bolgár) fiait sorolhatjuk. Ezeket, a téma szempontjából való elhanyagolhatóságuk miatt, bár beszámítjuk az „összesen" rovatba, adataikat a táblázatokban nem közöljük. Létszámuk egyébként is minimális.

2. táblázat

A rendi megoszlás 1894—1905-ben

Évek (egyetemek száma)	Nemesek és hivatalnokok %	Papság %	Tiszteletbeli polgárok és kereskedők %	Kispolgárok, vegyesrendűek %	Parasztok, kozákok %	Összesen 100%
1894(6)	*4579* 45,3[1]	*732* 7,3	*949*[1] 9,4	*2869*[1] 28,4	*724* 7,2	*10 066* 10 064
1895(6)	*3266* 45,0	*537* 7,4	*795*[1] 10,9	*2013*[1] 27,8	*497* 6,8	*7 229* 7 254
1896(7)	*5485* 46,9	*857* 7,3	*1152*[1] 9,9	*3254*[1] 27,8	*777* 6,6	*11 734* 11 739
1897(6)	*5383* 48,5	*899* 8,1	*1228*[1] 11,1	*2651*[1] 23,9	*792* 7,1	*11 140* 11 124
1898(7)	*6278* 48,7	*1051* 8,2	*1237*[1] 9,6	*3313*[1] 25,7	*764* 5,9	*12 860* 12 864
1899(7)	*6212* 47,1	*1292* 9,8	*1494*[1] 11,3	*3084*[1] 23,4	*845* 6,4	*13 137* 13 179
1900(7)	*6520* 52,2	*1243* 9,9	*1391*[1] 11,1	*2458*[1] 19,7	*692* 5,5	*12 507* 12 507
1901(6)	*4252* 43,5	*1371* 14,0	*1092* 11,2	*2318* 23,7	*603* 6,2	*9 774* 9 779
1902(9)	*8812* 50,4	*1686* 10,3	*1744*[2] 10,7	*3879*[2] 22,2	*918*[2] 5,3	*17 268* 17 453 (*16 337*)[2]
1903(8)	*8540* 52,4	*1014* 6,2	*1628*[3] 10,0	*4026*[3] 24,7	*747* 4,6	*16 263* 16 285
1904(8)	*8982* 50,2	*1125* 6,3	*1689*[3] 9,4	*4838*[3] 27,0	*935* 5,2	*17 892* 17 921
1905(6)	*7838* 49,6	*1070* 6,8	*1921*[3] 12,2	*3666*[3] 23,2	*931* 5,9	*15 669* 15 757

Megjegyzések a 2. sz. táblázathoz:

1-sel jelzett években a pétervári, ill. a moszkvai, ill. mindkét egyetem statisztikája elválasztja az első és második gildes kereskedőt.

2-sel Ogyessza nem közöl lebontott adatot, ill. csak parasztságot ad meg, kozákokat nem. Arányszáma ennek megfelelő 100%-hoz számított.

Kijev elválasztja az első és második gildes kereskedőket.

3-sal Ogyessza és Kijev elválasztja az első és második gildes kereskedőket. Az 1900 és 1901 közötti szakadékot az eredményezi (nemes és hivatalnok kategóriánál csaknem 10%), hogy 1901-re nincs pétervári adat, s a pétervári egyetem, mint létszámot tekintve második legnagyobb oroszországi egyetem, kiesése rendkívüli mértékben eltorzítja a korábbi összképet, különösen azért, mert a fővárosban országos átlag fölött van a nemes és hivatalnokfiúk számaránya.

A korszak továbbra sem mutatja a „demokratizálódás" általános tendenciáját. A *nemesek és hivatalnokok* csoportja ismét emelkedésnek indul, s ha lassú is, de az 1895-ös 45%-ról újra eléri az 50%-ot. E jelenségek magyarázata mögött általánosabb társadalmi okokat kell keresnünk. Egyrészt az önkényuralom nemespártoló politikáját, pontosabban annak kudarcát kell megemlíteni, ami végképp bebizonyította, hogy a „nemesség elszegényedésének" folyamata megállíthatatlan,[17] s ezzel azt is, hogy ha a nemesifjak nagy része nem akar deklasszálódni, valamilyen értelmiségi pálya felé kell törekednie. Másrészt azt is látnunk kell, hogy a felemelt tandíj a nemességet és hivatalnokságot egyaránt sújtotta. Az „osztálytudat" megjelenése itt az ösztöndíjak adományozásának növekedésén s az adományozók összetételének vizsgálatán alapulhat. A „Zsurnal Minisztyersztva Narodnovo Proszvescsenyija" c. folyóirat kormányrendelkezések rovata rendszeresen közli a közép- és felsőoktatási intézményekben adományozott és jóváhagyott stipendiumokat, s az alapítók nevét és rangját. Az említett rovatnak ez a része, a nyolcvanas évektől a századfordulóig, pár oldalból, havi több lapos fejezetté duzzadt. Az 1901. év metszetében megvizsgáltam az adományozók összetételét. 149 ösztöndíjból 50-et hivatalnokok, főleg a felső bürokrácia képviselői alapítottak: államtanácsosok (21), titkos tanácsosok (10) stb., 10 származik a cártól, 7 a nemesektől, 12 kereskedőktől, néhány a kereskedőtársaságok zsebéből származik, s 33 a különböző értelmiségi foglalkozásúak (tiszteletbeli polgárok lánya, orvos, mérnök, költő) neve mellett ékeskedik.

Csökkenésnek indul a papok leszármazottainak száma, ami a szeminaristák kizárásának és anyagi okoknak (felemelt tandíj !) a következménye. Stagnál, ill. alig emelkedik a tiszteletbeli polgárok és kereskedők rendje gyermekeinek aránya, a statisztikai hibákon túlmutató kilengés (főleg a hanyatlás irányában) jellemzi a kispolgárok rendjét. Ez utóbbiban, ha nem is döntő, de igen fontos szerepet játszik az a tény, hogy a diákzavargások legaktívabb, élenjáró és ezért legtöbbet szenvedő gárdája a kispolgárok, ill. a zemsztvo- és vegyesrendű értelmiség soraiból került ki. Erről tanúskodnak az 1902-es moszkvai egyetemi megmozdulás résztvevőinek összetételéről szóló adatok:[18] 32,4% a „harmadik elemhez" tartozott (e kategória értelmezése Lenin utalása alapján a következő[19]: „zemsztvo szolgálatában álló orvosok, technikusok, statisztikusok, agronómussok, pedagógusok stb.), 15,7% a parasztságból, 15,1% a kispolgárságból, 12,8% a kereskedőkből és 10,7% a papságból származott.

Az 1897-es népszámlálás alapján, az összlakosság 77%-át kitevő paraszti rend (családtagokkal)[20] gyermekeinek ugyanakkor 4,6%-nyi hely jut az egyetemek padjaiban. S azok is főleg a gazdagabb parasztságból kerülnek ki nyilvánvalóan. Ezek a kiáltó társadalmi ellentmondások a századforduló forradalomelőtti Oroszországának legélesebben szembeötlő problémái.

3. Az 1905—1907-es polgári demokratikus forradalom mélyreható változásokat eredményezett az egyetemek életében. Nem tárgyalhatjuk itt részletesen a köztörténeti eseményeket (Ideiglenes szabályok 1905. aug. 27.), amelyek

[17] *Menyhárt L.:* Az orosz politikai irányzatok állásfoglalása az agrárkérdésben a századelőn. Egyetemes Történeti Tanulmányok. V. 15—16. Debrecen, 1971.

[18] *P. Sz. Guszjatnyikov:* Revoljucionnoje sztugyencseszkoje dvizsenyije v Roszszii 1899—1907. M. 1971.

[19] V. I. Lenin Összes Művei 5. k. Bp. 1965. 299. Belpolitikai szemle 1901.

[20] „Pervaja vszeobscsaja perepisz naszelenyija Rosszijszkoj imperii 1897 g". Kratkije obscsije szvegyenyija po imperii. Szpv. 1905. 374—375. Ld. XXIV. táblázat.

bizonyos önkormányzatot biztosítottak az egyetemeknek, s amelyek ugyanakkor nem változtatták meg az 1884-es Szabályzat alapelveit, ezzel fennhagyva az ahhoz való teljes visszatérés lehetőségét. Ez az autonómia tette lehetővé, hogy az egyetemek tanácsai, a központi intézkedéseket megelőzve, átvegyék a diákösszejövetelek határozatainak követeléseit (nők felsőiskolába lépéséhez és minden középiskola végzett diákjának felvételéhez való hozzájárulás, a nyolcvanas évek óta funkcionáló numerus clausus eltörlése (ill. hogy helyi orvoslást keressenek ezekre a bajokra).[21] Az egyetemi képzés kiterjesztésére vonatkozó liberális kormányrendelkezések tulajdonképpen csak rögzítették a kialakult állapotokat: az 1905. december 14-i a szeminaristák felvételének lehetőségéről, az 1906. március 18-i, amely megengedi, hogy a reál- és kereskedelmi iskolák tanulói különbözeti vizsgával felvételt nyerhessenek az egyetemekre. A fenti intézkedéseknek a törvényhozás szintjére való általánosítása már nem történt meg.[22]

Változások történtek az egyetemek társadalmi életében is. Mint látni fogjuk, a forradalom ideje alatt mintegy tízezerrel nő az egyetemi diákság létszáma, nem számítva ide a szabadhallgató nőket. Az 1884-ben eldugaszolt, s most fölszakadt szelepeken átzúdoló áradat felborítja a diákság lemerevedett, társadalmi származás szerinti összetételét is.

1906 és 1913 között több mint 12%-kal zuhan a *nemes és hivatalnokifjak* aránya, s ez aligha tulajdonítható a forradalom alatti plebejus beáramlásnak, már csak azért sem, mert rendszeres csökkenést tapasztalunk. Meggyorsul a nemesség gazdasági zuhanása is, hiszen az összpolitikai irányvonal is veszít rendi éléből, s a rendi monarchia, 1861 után, a második lépését teszi meg a burzsoá monarchiává alakulás útján.[23] A hirtelen zuhanás mindenesetre azt mutatja, hogy a korábbiakban meglévő magas arányszám már akkor sem lehetett társadalmilag megalapozott. Hiába marad tehát érvényben az 1884-es Szabályzat 1917-ig, hiába törli el egy 1908 májusi miniszteri körlevél a forradalom alatt tett engedmények egy részét: hiába zárja ki újra az egyetemekről a szeminaristákat és a nőket,[24] hiába emelik fel újra a korábban csökkentett tandíjösszeget, a társadalmi változásnak már semmilyen jogi intézkedés nem tud korlátot szabni. A középiskolák társadalmi összetétele már a nyolcvanas években demokratikusabb volt az egyetemeknél,[25] s a forradalom alatt az „alsóbb rendek gyermekeinek" fokozott beáramlása a reakció éveiben is folytonos utánpótlást biztosít az egyetemi diákság számára is.

Mely kategóriák javára történik a nemesek és hivatalnokok arányának csökkenése?

Rohamosan felfut a papfiúk csoportjának aránya, ám mivel ez a réteg már félévszázada, hogy eljátszotta társadalmi szerepét, így az újra kirekesztő intézkedések százalékukat gyorsan leszorítják. A tiszteletbeli polgárok és kereskedők kategóriája csaknem mozdulatlan, s a kispolgárok és céhesek is csak igen lassan (3%) növekszenek, s ezt is főleg a volt szeminaristák visszaesését követő

[21] *V. P. Jakovlev:* Polityika pravityelsztva v unyiverszityetszkom voprosze (1905—1910). Vesztnyik Leningradszkovo Unyiverszityeta vip. I. 2. sz. Isztorija, jazik, lityeratura L. 1969 158—159.

[22] Uo. 160.

[23] Lenin Összes Művei 20. k. Bp. 1969. 162. A „parasztreform" és a proletárparaszt forradalom. 1911.

[24] *Jakovlev:* i. m. 161.

[25] *Kamoszko:* i. m. 206.

3. táblázat

A rendi megoszlás 1906—1913-ban

Évek (egyetemek száma)	Nemesek, hivatalnokok %	Papság %	Tiszteletbeli polgárság, kereskedők[1] %	Kispolgárok, céhesek %	Parasztok, kozákok %	Egyéb %	Összesen 100%
1906(6)	*9 054*	*1132*	*2268*	*3902*	*1032*	*48*	*17 703*
	51,2	6,4	12,8	22,1	5,8	0,3	17 720
1907(7)	*13 018*	*2790*	*3396*	*5517*	*2065*	*150*	*27 216*
	47,8	10,3	12,5	20,3	7,6	0,6	27 199
1908(6)	*13 143*	*3372*	*3599*	*6471*	*2645*	*475*	*29 926*
	43,8	11,2	12,0	21,6	8,8	1,6	29 987
1909(8)	*14 222*	*3827*	*3774*	*7943*	*3057*	*443*	*33 690*
	42,4	11,4	11,2	23,6	9,1	1,3	33 684
1910(9)	*14 572*	*4139*	*3745*	*8524*	*3436*	*580*	*35 906*
	40,5	11,5	10,4	23,7	9,6	1,6	36 035
1911(8)	*14 217*	*3126*	*4282*	*8192*	*3677*	*503*	*34 460*
	40,9	9,0	12,3	23,5	10,6	1,5	34 870
1912(9)	*12 296*	*3848*	*3876*	*8095*	*4207*	*896*	*33 714*
	36,4	11,4	11,5	24,0	12,5	2,7	33 752
1913(8)	*11 267*	*2655*	*3533*	*7562*	*3898*	*755*	*30 089*
	37,4	8,8	11,7	25,1	13,0	2,5	30 098

Megjegyzések a 3. sz. táblázathoz:

1906-tól minden egyetemen a fenti egységesített statisztikai kategóriákat használták. Az újonnan megjelenő „céhesek", a 19. század eleje óta a városlakók egyik gildéjét tették ki,[26] egy részük a kapitalizálódás során a proletariátusba süllyedt, sokan kézművesek maradtak, egy vékony réteg pedig a burzsoáziába emelkedett a századfordulóra.

Az 1910 és 1911-es évek százas, ill. négyszázas differenciáját a végösszegben a moszkvai egyetem adataiban lévő statisztikai, számítási hiba okozta. Ezt levéltári adatok ismerete nélkül nem, de talán még azok alapján sem lehet kiküszöbölni.

1. 1906-ban Ogyessza, 1907-től 1913-ig Szentpétervár szétválasztja az első és második gildes kereskedőket.

időszakban, tehát 1910 után figyelhetjük meg. A rendszeres, önfenntartó növekedés a *parasztok és kozákok* javára megy végbe: arányuk megduplázódik, számuk csaknem megnégyszereződik. S mellettük megjelenik, helyesebben láthatóvá válik egy olyan („egyéb") kategória, amelyet már semmilyen mesterkedéssel nem lehet más terminusok mögé gyömöszölni (mint azt valószínűleg a korábbi statisztikák tették) ill. elhagyni (amit az összlétszám és a rendek összege közötti statisztikabeli differenciák *módszeres* növekedése jelez az 1900-as évektől kezdve).

Véleményünk szerint ez a paraszt- és egyébrendű növekedés, — amelyre eddig a szakirodalom ismeretünk szerint nem mutatott rá — gyökerében a fenti utánpótlásbiztosítás mellett a sztolipini agrárreformhoz (1906) vezethető vissza. Az orosz kormányzat agrárpolitikájában a „nagy fordulatot az 1905-ös forradalom nyomán kibontakozó sztolipini törvényhozás jelentette, amely megkönnyítette a paraszti föld forgalmát, lehetővé tette az obscsinából való kilépést — amit eddig különböző formákban nehezítettek meg — *ezzel kívánva elősegíteni a gazdagparasztság további erősödését* (kiemelés — KGy.). A kormányzat ezzel arra törekedett, hogy a gazdag magántulajdonos parasztságban találja meg

[26] *Niederhauser E.—Sargina L.*: Az orosz kultúra a XIX. században. Bp. 1970. 26.

társadalmi bázisát".[27] Két egymással összefüggő, de különböző dologról van szó: egy gazdasági-társadalmi és egy politikai folyamatról. A sztolipini reformmal kapcsolatban azt szokták kiemelni, hogy kudarcát a földközösségből való kilépések számának csökkenése mutatja[28] a kezdeti növekedés után. Az is kétségtelen, hogy nem lett az 1911-ben megbukott sztolipini rendszer tartós támasza. Az agrárreform a parasztok millióit proletarizálta, s kiszolgáltatta a középparasztsággal együtt a kulákburzsoáziának. Nem jelenti mindez ugyanakkor azt, hogy a reform következtében, annak segítségével, nem erősödött meg a falusi burzsoázia, s azt sem, hogy — mint fent láttuk — ne izmosodott volna meg egy főleg gazdagparaszti magvú értelmiségi réteg, ne indult volna meg valamiféle kollektív mobilitás, szemben a tisztán egyéni felemelkedés lehetőségével, korábban. Lenin, aki — különösen a második emigráció korszakában (1907 után) — elsősorban politikai szempontból közelítette meg az orosz társadalom kérdéseit, nem esett egyoldalúságba. A sztolipini reformot úgy értékelte, mint „egy újabb és *utolsó* szelep megnyitását, amelyet még meg lehetett nyitni az egész földesúri földbirtok kisajátítása nélkül".[29] Ennek a metaforának a teljesebbé tett értelmezését teszi lehetővé a paraszti rendű diákréteg idekapcsolása. Lenin figyelmét egyébként ez utóbbi folyamat sem kerülte el: „Az új demokrácia" c. cikkében (1913), a paraszti rendű értelmiség első generációinak érkezésére felfigyelő újságcikkre reagál rendkívüli szociális érzékenységgel, s azonnal levonja a politikai következtetéseket is: „. . . a paraszti burzsoázia és az *új »paraszti rendű«* értelmiség (kiemelés — KGy.) ezer meg ezer szállal van a jogfosztott, elgyötört, kulturálatlan, éhező parasztság *tömegeihez* kötve és életkörülményeinél fogva ellensége *mindenféle* puriskevicsi rendszernek, a vele való szövetségnek. Ez az új, nagyobb létszámú, a milliók életéhez közelebbálló demokrácia gyorsan tanul, erősödik, növekszik. Nagy részben tele van határozatlan ellenzéki hangulattal, liberális törekkel táplálkozik. Az öntudatos munkásra az a nagy és felelősségteljes feladat vár, hogy segítsen kiszabadítani ezt a demokráciát a liberális előítéletek befolyása alól."[30]

III.

Az eddigiekben egy birodalmi összkép felvázolását kíséreltük meg. Nem vontuk be a vizsgálódásba a helsingforsi (Helsinki svéd neve) egyetemet, s csak utaltunk az egyes évek közti ugrások okaként arra, hogy a különböző egyetemek belépése és kiválása a *helyi sajátosságok*nak megfelelően torzítja az átlagot. A fenti problémák jelzik a birodalmi politikai keretek viszonylagosságát a társadalomtörténet szempontjából. Igaz ugyan, hogy a századfordulóra kialakulóban van — a kapitalizálódás előrehaladása, az infrastruktúra kiépülése, a vámvédelem bevezetése, a birodalmi piac integrációja révén — a gazdasági egység, s ezt a felépítményben az egyre erősödő oroszosítás is támogatja, de épp az egységen belüli sokféleség, a helyi sajátosságok erősödnek meg a sokoldalú munkamegosztás megvalósulása közben. Itt kívánjuk fölvetni az oroszországi regionális sajátosságok kérdését. A kérdésnek az egyetemekről a *vidékek* felé való

[27] *Niederhauser Emil:* A parasztság Európában. A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848–1914. Bp. 1965. II. k. 664.

[28] Vö. *Sz. P. Trapeznyikov:* Leninizm i agrarno-kresztyanszkij voprosz. M. 1967. I. k. 201–211.

[29] Lenin Összes Művei 22. k. 18. Az utolsó szelep. 1912.

[30] Lenin Összes Művei 22. k. 299. Az új demokrácia. 1913.

eltolását az is magyarázza, hogy a tankörzetekre osztott birodalomban az adott körzetből csak a fölérendelt egyetemre lehetett pályázni, bár ez alól voltak kibuvók. Azt mondhatjuk, hogy minden egyetemnek viszonylag állandó vonzásterülete volt.

A *szentpétervári egyetem* jelent talán a fentiek alól leginkább kivételt. Ahogy az egész fővárosi lakosság számára is szinte az egész európai Oroszország jelentette a perifériát,[31] úgy a pétervári egyetemi hallgatók is a birodalom 12 tankörzetéből egyaránt verbuválódtak (pétervári, moszkvai, derpti, kijevi, kazani, harkovi, vilniusi, varsói, orenburgi, szibériai, ogyesszai, kaukázusi), bár a túlnyomó többség a pétervári és vilniusi körzet szülötte volt. 1888. jan. 1-ét tekintve a 2053 hallgató közül 863 (42%) a pétervári és 256 (12,4%) a vilniusi körzetben végezte középiskoláit.[32] Az egyetem arculatát azonban nemcsak a székváros és a vonzásterület lakosságának struktúrája, vagyis az „indító" közeg határozta meg, hanem a főváros sajátos funkciója is a birodalom gazdasági-politikai viszonyaiban, azaz a „befogadó" közeg. A pétervári egyetemnek nem volt orvoskara, a keleti nyelvek fakultása pedig kifejezte a cárizmus ázsiai irányultságát is a 19. század közepétől. A diákság összetételét a *nemes- és hivatalnokszármazásúak* határozták meg: míg 1861-ben 80%-ot tettek ki,[33] arányuk 1887-re 55%-ra csökkent, majd újabb emelkedés után (1902-ben 67%) a forradalmat követően újabb süllyedést mutat, de még így is jóval magasabban, mint az összoroszországi átlag (1912: 45,9%, szemben a 9 egyetem alapján számolt 36,4%-kal). 1906-ból arra is van adatunk, hogy ez a nemesi hivatalnoki túlsúly belsőleg hogyan oszlott meg: az összdiákságnak 23%-a volt örökletes nemes és 42%-a hivatalnok. Mindezt motiválja, hogy az egyetemi hallgatók 50%-a *jogi karra* jár. A fenti arányszámok alakulásában fontos szerepet játszik a bürokratikus apparátus nagy részének a fővárosba koncentrálódása. 1881-ben a bürokratikus apparátus hivatalnokai és a polgári értelmiség alkotta a város lakosságának 28%-át.[34] Másrészt jóval az országos arány fölött van az 1897-es összeírás alapján az örökletes nemesek arányszáma (6,3%).[35]

A tudományos eredmények szempontjából legjelentősebb fizika-matematika fakultás a századelőn a hallgatóknak csaknem 40%-át ölelte fel.[36] Ismeretes, hogy Pétervár épp a fémfeldolgozó- és gépiparnak az ipari forradalomban vezető szerepe révén került a 19. század második felében Moszkva elé, s mindig úttörő szerepet játszott a technika fejlesztésében.[37] Igen jelentős volt a pétervári nagyburzsoáziának az államhatalomhoz való kapcsolódása is.[38] Ezek azok a tényezők, amelyek a sajátos arculatú pétervári burzsoázia leszármazottainak, az orvoskar hiánya mellett is, országos átlagnak megfelelő súlyt adnak (ld. tiszteletbeli polgárok és kereskedők 1887-ben: 13,31%, 1902-ben: 11,3%, 1912-ben pedig csak az első gildes kereskedőket ideszámítva: 8,8%).

[31] *L. M. Ivanov:* O szoszlovno-klasszovoj sztrukture gorodov kapitaliszticseszkoj Rosszi in: Problemi szocialno-ekonomicseszkoj isztorii Rosszii. Szbornyik sztatyej. M. 1971. 321.

[32] Zsurnal . . . 1888/10. 63.

[33] *Lejkina-Szvirszkaja:* Intelligencija . . . 61.

[34] Ocserki isztorii Leningrada. M.—L. 2. k. 1957. 213.

[35] *Ivanov:* i. m. 316.

[36] Isztorija Lenyingradszkogo unyiverszityeta. Ocserki. Szerk.: V. V. Mavrogyin. 1969. 140.

[37] *V. K. Jacunszkij:* Rol Peterburga v promislennom razvityii dorevoljucionnoj Rosszii. Voproszi Isztorii, 1954/9 103.

[38] *J. F. Gingyin:* Russzkaja burzsuazija v period kapitalizma, jejo razvityije i oszobennosztyi. Isztorija SzSzSzR 1963/2. 70.

Viszonylagos visszaszorulásuk a külföldi tőkések térfoglalásának is következménye. Ebben a tulajdonképpen Nyugat-Európát Oroszország felé közvetítő környezetben meglehetősen előrehaladott a városi kispolgári rétegek hanyatlása,[39] ami az egyetemi hallgatók összetételében is tükröződik (1887: 19,6%, 1902: 12,6%) s csak a forradalom után indul meg feltöltődésük (1912: 22,8%), ami ugyanakkor még mindig az országos átlag alatt marad. Rendkívül alacsony a paraszti rendű diákok aránya (1887 és 1902-ben is: 3,6%!), de az 1905—1907-es átalakulás nyomán az országos tendenciát követve itt is végbemegy a paraszti rendűek beáramlása (1912: 11,9%). Ebben a közegben érthető az is, hogy miért itt törnek felszínre a diákság legradikálisabb, de viszonylag szűk csoport által szervezett forrongásai.[40]

A *moszkvai egyetem* vonzásterületére, sajnos, még az 1880-as évekből sincs adatunk, mégis feltételezhetjük, hogy — bár Pétervártól ebben a tekintetben elmaradva — az egész kontinentális Oroszországra kiterjedt, s elsősorban a központi területekre. A legnagyobb lélekszámú város, Moszkva, mint az orosz textilipari és kereskedőburzsoázia fő szék- és találkozóhelye, sajátos foltja volt az „európaizálódástól" tartózkodó kapitalizálódó országnak.[41] A feudális maradványokhoz fűződő kapcsolatok mellett, egyúttal az orosz burzsoázia roppant kohója is volt, amelyben talán leginkább egymásbaolvasztódtak a rendi kategóriák. S bár a nagyvállalat-tulajdonosok (50 munkás fölött) többsége a kereskedők rendjéből került ki 1887-ben, a közép- és kisüzemtulajdonosok között egyaránt vannak nemesek, kispolgárok és parasztok is.[42] S ha a munkásosztály és a burzsoázia, mint osztály megközelítése aligha képzelhető el a foglalkozás, tulajdonviszonyok ismerete nélkül, a belőlük kikerülő diákság társadalmi származását — jobb híján — ez úton lehet és kell megközelítenünk. Más egy rendi kategória önmagára vetítve, és természetesen más az intelligenciára, amely az önálló foglalkozásúaknak túlzó számítás szerint is mindössze 2,7%-át jelentette Oroszországban az 1897-es összeírás alapján.[43] Moszkva esetében fennáll még annak a veszélye is, hogy második generációs mobilitást közvetlen emelkedésnek tekintjük, hisz itt sokkal inkább a szerves fejlődésre épült a kapitalizálódás. 1861-ben még itt is 70% feletti a nemesifjak aránya[44], amely 1880-ra 47,5%-ra süllyed, ennyi 1894-ben is, majd lassú emelkedésnek indul (1902: 52, 8%), hogy a forradalom után gyors zuhanás következzék (1912: 12,9 örökletes nemes és 23,8% személyes nemes és hivatalnok). A tendencia tehát ugyanaz, mint Pétervárott, egy létrafokkal mindig alacsonyabban, de mindig az országos átlag fölött egy kissé. Az 1905 utáni gyors zuhanásban itt is jelentős szerepet játszott a reáliskolát végzettek beengedése az egyetem kapui mögé.[45] Az egyetemen a helyi sajátosságot leginkább visszatükröző társadalmi mozgás a *tiszteletbeli polgárok és kereskedők* rendjének előretörése: míg 1880-ban 10%-ot reprezentálnak, 1902-ben 14,7%-ot, 1912-ben pedig már 16,4%-ot. Kezdetben az országos átlag alól indul, s azt jóval meghaladja a világháború kezdetéig. A nyolcvanas évek robbanásától eltekintve (1880: 19,6% — 1896: 26,2%) nincs lényeges társadalmi változás a kispol-

[39] *Ivanov:* i. m. 333.
[40] *N. Cserevanyin:* Dvizsenyije intelligencii in: Obscsesztvennoje dvizsenyije v Rosszii v nacsale XX. veka. I. k. 267.
[41] *Gingyin:* i. m. 66—67.
[42] *Ivanov:* i. m. 339.
[43] *L. K. Jerman:* Intelligencija v pervoj russzkoj revoljucii. M. 1966. 14.
[44] *Lejkina-Szvirszkaja:* i. m. 61.
[45] Isztorija Moszkvi. V. k. 1955. 413.

gárság esetében. A világháborúig arányuk 22—24% között mozog, s csak a diákmegmozdulások éveiben zuhan számuk 20% alá (pl. 1900, 1902), hogy a következő évben aztán ismét helyreálljon az egyensúly. Az országos tendencia jellemzi a paraszti rendűek sorsát, bár már — Pétervárral szemben — 1894-ben is 5,5%-ot jelentenek, de rendszeres növekedésük csak 1906 után indul meg, s arányuk 1912-ben éri el a 11,1%-ot (kozákok nélkül), ami ugyanakkor valamivel az országos átlag mögött marad. Moszkva esetében a paraszti rendű beáramlás mögött nem feltétlenül gazdagparasztot kell keresnünk, hanem a textilipari vagy kereskedőburzsoáziának kis vagy közepes képviselőit is.

A két központi egyetem után a *peremvidékek* vizsgálata következik. A *Baltikum* egyeteme: a derpti, majd *jurjevi egyetem*, aligha tekinthető egyetlen nemzet (észt) felsőoktatási intézményének ekkoriban. Egyrészt a korabeli közigazgatás szerint Jurjev (ma: Tartu) nem az észt kormányzósághoz tartozott, hanem az ún. Livóniához, amelynek déli részén a parasztok lettek, északi részén észtek voltak. Másrészt „a Baltikum 3 kormányzósága történetileg kialakult kulturális és társadalmi sajátosságaival egy oszthatatlan vidéket alkot".[46] Az 1880-as években innen kerül ki az egyetemi hallgatók kétharmada. A nemesség aránya, ami itt elsősorban a balti német bárókat jelenti, rendkívül alacsony: 1881-ben: 35,9%, 1886-ban: 34,8%. Jóval országos átlag fölött van a tiszteletbeli polgárok és kereskedők aránya: 1886-ban: 23%, s jelentős a kispolgárok és vegyesrendűek képviselete is (1886: 22,3%). Joggal tartja tehát Lejkina-Szviszkaja *„polgári típusú* egyetemnek".[47] A nyolcvanas évek végén nekilendülő *oroszosítás* (amelyet másként értékel a szovjet történetírás itt, mint másutt, amennyiben a német nemesség és kultúrája ellen irányult),[48] azután főként ezeket a rétegeket veti vissza az egyetemen, miközben a kilencvenes évek második felében egy cári rendelet megnyitja a szeminaristák előtt a másutt zárva tartott kapukat, s benyomulásuk deformálja a diákság összetételét (1886: 6,8% —1902: 44,6%!) Így az adott periódusban jelentős városiasodás ellenére (lett területeken 1897: 29,4% — 1914: 40,3% a városi lakosság aránya[49]) az egyetemen a nagypolgári elemek komoly visszaesése, majd stagnálása a jellemző (1902: 11,3; 1913: 11,2%), s a kispolgárság újrafeltöltődése (1902: 15,6% — 1913: 23%), ami a nyolcvanas évekhez képest ugyanakkor nem jelent fejlődést. Így a túlnyomórészt német földbirtokos és várcsi elemek gyermekei külföldi, főleg németországi egyetemekre kényszerülnek. Míg „az 1880/81-es tanévben 204 orosz alattvaló tanul németországi egyetemeken, 1891/92-ben már 407" s a növekedést a korabeli történész is az 1884-es szabályzat mellett „a derpti egyetem átszervezésével" magyarázza.[50] Egyedül a *paraszti rendet* nem érinti az átszervezés, akik észtek vagy lettek lévén, nem mennek szívesen külföldre sem tanulni. Bár épp a balti kormányzóságokban a legnagyobbak a latifundiumok,[51] a földközösség hiánya s a korai jobbágyfelszabadítás, korán megerősít egy gazdagparaszti, bérlő réteget is.[52] Itt volt Moszkva és Pétervár mellett a leg-

[46] Csetvjortij (obegyinyityelnij) szjezd RSzDRP 1906, április. Protokoli. M. 1959. 415. MM. Borogyin—Gruzenberg hozzászólása (a rigai alapszervezet bolsevik delegátusa).

[47] *Lejkina-Szviszkaja:* i. m. 65.

[48] Vö. *Zajoncskovszkij:* i. m. 122.

[49] Isztorija Latvijszkoj SzSzSzR. Riga. 1955. 303.

[50] *V. A. Csumikov:* Szovremennije nyemeckije unyiverszityeti. Zsurnal... 1896/12. 310.

[51] Isztorija SzSzSzR. VI. k. M. 1968. (1905-re vonatkozó térkép).

[52] *Niederhauser E.:* A jobbágyfelszabadítás Kelet-Európában. Bp. 1962. 209.

jobban kiépített közoktatási hálózat,[53] s igen alacsony volt az analfabetizmus is: 1897-ben „Esztoniában" 22,3%, aki nem tudja a családnevét aláírni.[54] Az oroszosítás ellen pedig a *magániskolák* széles hálózatával védekeztek, amely 1905—1907 után már elsősorban az észt, lett lakosság oktatását végezte.[55] Ilyen körülmények között érthető, hogy a paraszti „rendűek" aránya már 1881-ben is 7,1%, 1886-ban 8,7%, 1902-ben 10,6%, s 1913-ra *22,1%-ra* növekszik.

Az orosz birodalomhoz tartozó *Lengyel Királyságból*, a varsói tankörzetből került ki 1887-ben a *varsói* egyetem diákjainak 88%-a.[56] Az egyetemisták társadalmi összetételére a *nemesség és kispolgárság* nyomta rá alapvetően a bélyegét. Míg 1881-ben a nemesifjak aránya 63%, a kispolgároké és vegyesrendűeké 22,4% volt, 1886-ra egyfajta kiegyenlítődés állt be (nemesség: 45,6%, kispolgárság: *45,0%*). A nemesség leszármazottainak visszaesése és stagnálása párhuzamos az oroszországi folyamattal, egészen 1905-ig. Inkább abban rejlik a sajátosság, hogy az örökletes nemesek gyermekei a személyes nemesek és hivatalnokok fiainál nagyobb számban képviseltetik magukat, bár ebben is megindul a kilencvenes évek végétől valamiféle kiegyenlítődés, feltehetőleg az oroszítás hatására (1898: 26,4% — 11,4%, 1904: 23,5% — 21,7%). Ha a fenti társadalmi sajátosságok okát keressük, elsősorban Varsó társadalmi szerkezetének rendi képére kell utalnunk az 1897-es összeírás alapján: Oroszországban itt a legmagasabb az *örökletes nemesek* aránya (7,1%), akik a 19. század folyamán költöztek be folyamatosan, s a kispolgároké *(61,3%)*.[57] Ez utóbbi kategória mögött kell keresni azokat az egykori kis- és középnemeseket, akik már az 1864-es reform előtt elvesztették minden kapcsolatukat a földbirtokkal és a nemesi életformával. Ez a két pólusra kihegyezett lengyel városi társadalom sajátos tükre azoknak a feudális maradványoknak is, amelyek továbbéltek a birodalom egyik legfejlettebb textil- és nehézipari körzetében. Egy társadalmi struktúrában élt a fenti két kategória az egyre szaporodó orosz bürokratákkal, a zsidó és német nagyburzsoáziával s a lengyel és ukrán parasztsággal.[58] Rendkívül alacsony maradt a parasztok aránya az egyetemen (3—4%).

Az 1905-ös egyetemi sztrájk után három évre bezárják a varsói egyetemet, majd elárasztják az intézményt a *szemináriumok* (1912-ben: 51%), A lengyel egyetem ekkor már csak egy az oroszországi egyetemek közül, mesterségesen eltorzított szociális összetétellel. 1908 után itt is megszaporodnak a paraszti rendűek (1912: 11,8%), ami megfelel az összoroszországi fejlődési menetnek. Az ekkor már fejlett iparral rendelkező terület és a lengyelek elől otthon elzárt hivatali pályák azonban további kielégítetlen igényeket jelentenek. A lengyelek már a nyolcvanas-kilencvenes években megjelentek kisebb csoportokban a *francia, svájci, belga egyetemeken.* A lengyelek *külföldi felsőfokú képzése* azonban „1905 után öltött tömegjelleget". Liège-ben különösen három pályára orientálódtak: 1. műszaki, 2. társadalom- és természettudományos, 3. kereskedelmi foglalkozások felé,[59] ami azt is mutatja, hogy az otthoni szükségletek kielégítését kívánták (mert csak így lehetett) ezen az úton megvalósítani.

[53] *H. Seton-Watson:* The Russian Empire 1801—1917. Oxford. 1967. 477.
[54] Isztorija Esztonszkoj SzSzSzR. Tallin. 1958. 292.
[55] Isztorija Latviszkoj SzSzSzR. 239 és Isztorija Esztonszkoj SzSzSzR. 367.
[56] Zsurnal . . . 1887/11. 10.
[57] *Ivanov:* i. m. 316.
[58] *Seton-Watson:* i. m. 488—499.
[59] *Jan Hulevitz:* Studia Polakow w universytecie w Liège w latach 1880—1914. Kraków. 1969. 12.

Külön egységként tárgyaljuk a *dél-oroszországi egyetemeket* (Kijev, Ogyessza, Harkov), amelyek azonban jellegzetességeikben egymástól is jelentősen eltérnek. Vonzásterületét tekintve a leghomogénebb a kijevi egyetem: 1888. jan. 1-én a hallgatók 72%-a a kijevi, 10%-a az ogyesszai tankerületből származott. Ugyanakkor Ogyesszába 53% jön a helyi tankerületből, 16% a kijeviből és 12% a kaukázusiból (!). A harkovi diákságnak mindössze 42%-a került ki a helyi tankerületből, 22%-a az ogyesszaiból, 13%-a a kijeviből és 9% a kaukázusiból.[60] Nemcsak a sokfelől, de egy vidékről verbuvált diákság teszi sajátossá ennek a tájnak az egyetemeit, hanem az is, hogy heterogén az egyes területek társadalmi szerkezete is. Oka ennek, a középkori történelem változatossága mellett az is, hogy e területek a kései középkortól kezdve, nem egyszerre, hanem egyre vastagodó kéregként fokozatosan rakódtak az orosz birodalom köré, de tényleges, gazdasági birtokbavételük a 19. század második felétől, a tőkés termelés szükségleteinek következtében folyt. Gondolhatunk itt a déli fémfeldolgozó iparvidékre, a bakui kőolajra, de a Fekete-tenger északi partvidékén széles sávban kibontakozó „amerikai utas" kolónus-paraszti fejlődésre is. A mai Ukrán SzSzK területén a korszakban meglehetősen alcsony a kulturális szint: 1897-ben a 9—49 évesek között 24% az írástudó.[61] Az összlakosságnak 13%-a élt 1897-ben városokban, s a városi lakosság 35%-a 4 nagyvárosban (Ogyessza, Kijev, Harkov, Jekatyerinoszlav) tömörült[62], ami a vidék agrárjellegét és a koncentrálódó városi lakosság mellett a közép- és kisvárosok jelentőségét mutatja. Az itteni egyetemek — szemben a korábban tárgyaltakkal (Pétervár, Moszkva, Varsó) — nem az iparvidékek centrumaiban alapíttattak, hanem mintegy körülölelik a déli ipari körzetet. A társadalmi összetétel szempontjából azt mondhatjuk, hogy míg Kijev a központi egyetemekkel is mutat rokonságot, s Harkov a belső-oroszországi, volgamenti egyetemek felé közvetít, a dél-oroszországi vidék sajátosságait az ogyesszai egyetem tükrözi legkarakterisztikusabban. A kijevi egyetemen mindvégig magasabb az országos átlagnál a *nemes és hivatalnokfiúk* aránya (1886: 51,7%; 1902: 54,6%), s az 1912-es adat tanúsága szerint ez a csinovnyikok túlsúlyából következik: örökös nemesek 7,7% — személyes nemes és hivatalnok: 32,7%. Bár a hatvanas évektől számuk állandóan emelkedik, arányuk a nyolcvanas évekre mélyen az átlag alá zuhan Harkovban (1865: 71,2% —1886: 41,2%) és Ogyesszában (1886: 65% — 1885: 38,7%)[63], ezt a kilencvenes évek fokozatos előretörése követi (Harkov: 1902: 48,7%; Ogyessza 1903: 47%), majd 1905 után óriási hanyatlás figyelhető meg (Ogyessza: 1912: 30,9%, Harkov: 28,5%). Míg a nyolcvanas években mindenütt átlagszinten szerepelnek a tiszteletbeli polgárok és kereskedők leszármazottai (legmagasabb Harkovban: 1886: 13,4%), az 1900-as évek elején Ogyesszában (1903: 4,7%) és Kijevben (1902: 5,2%) jelentősen visszaesnek, s csak Harkovban tapasztalható növekedésük (1902: 17,1%), ami itt az iparvidék közelségének hatása egyrészt, másrészt az 1887-es tandíjemelés nyilvánvaló következménye.[64] 1912-re aztán mindenütt az országos átlag áll helyre (Kijev: 13,1%; Ogyessza: 12%; Harkov: 10,6%). A kilencvenes években a nagypolgári elemek

[60] Zsurnal . . . 1889/4, 5, 6, 26, 22, 61.
[61] Isztorija Ukrainszkoj SzSzSzR. Kijev. 1969. I. k. 508.
[62] Uo. 464.
[63] Az 1860-as évekre vonatkozó adatokat ld. Harkovszkij goszudarsztvennij unyiverszityet A. M. Gorkovo za 150 let. 1955. 71. Ogyeszkij unyiverszityet za 75 let (1865—1940). Ogyessza. 1940. 9.
[64] *Vl. P. Buzeszkul*: Isztorija Harkovszkovo unyiverszityeta 1884—1904. Harkov 1905. 64.

háttérbe szorulása a *kispolgárok* előretörését eredményezi (Ogyessza 1903: 73%; Kijev 1902: 28,1%), ugyanez a folyamat Harkovban korábban indul és korábban is tetőz: 1895-ben: 35,1%-kal. A városok társadalmi szerkezetével foglalkozó tanulmányok mindegyike kiemeli a kispolgári rétegek szerepét ezen a vidéken: az 1897-es összeírás szerint Ogyessza lakóinak 57,6%-át adták, ami a tengeri kikötőváros nagyszabású kiskereskedelmének is következménye.[65] Kijevben az 1917-es adatok szerint „eléggé jelentős réteget alkottak a szobalányok, kocsisok, borbélyok, szakácsok, dajkák stb."[66], ami a kispolgárság tradícionális összetevőire utal. A fenti arány az egyetemeken — bár 1912-re közeledve az országos átlaghoz — végig jelentős marad (Ogyessza: 29,6%; Harkov: 27,3%, Kijev: 25,9%). A kispolgársággal kapcsolatban, Dél-Oroszországban, említeni kell a zsidók értelmiségivé válásának problémáját. Hiszen egyrészt e vidéken is áthúzodott a hirhedt letelepítési sáv,[67] másrészt az 1897-es népszámlálás szerint 5 215 805 mózesvallású, közülük 5 063 156 zsidó („jevrej") anyanyelvünek is vallotta magát, s ezeknek túlnyomó többségét a kispolgárok („mescsanye") kategóriában írták össze. (4 767 152 főt). Ha a foglalkozási struktúrát is megvizsgáljuk, a kiskereskedelemben közismert szerepük helyett inkább azt az adatot idézném, hogy a letelepítési sávban élő zsidóságból (3 558 060 fő) mindössze 45 506 ember volt gyári munkás, s ezek zöme is félkusztár vállalatokban, viszont 105 000 napszámos és 175 000 háziszolga élt itt összezsúfolódva.[68] Ezért aztán a kijevi egyetem vezetősége az 1887-es numerus clausus rendelet kiadása előtt maga ajánlotta valamiféle korlátozó norma bevezetését a zsidók felvételekor, akik főként az orvoskaron tömörültek, mivel a szabadfoglalkozásúvá válás szinte az egyetlen volt a gettóba zártságból menekülés útjai közül.[69] Viszonylag alacsony a *paraszti rendűek* aránya Kijevben (1886: 3,6 — 1902: 3,9%), majd az országos tendenciának megfelelően emelkedik (1912: 11,3% kozákokkal!). Rendkívül alacsony indulás után (1885: 1,9%) Ogyesszában 1906 után is minimális a változás (1912: 6,2%). Másfajta tendencia figyelhető meg Harkovban: a parasztok és kozákok aránya 1886-ban 7%, ami főleg a helyi szabad paraszti fejlődés következménye, majd apró visszaesés után 1912-re súlyuk 14.3%-ot ér el. Ezen a peremvidéken növekszik meg legjobban az 1900-as évektől kezdve az „egyéb" kategória is.

A szaratovi egyetem 1909. évi megalapítása előtt Kazanyban volt a *Volga-vidék* egyetlen egyeteme. A hallgatók 58%-a a kazanyi tankerületből, 17%-a az orenburgiból, 7%-a pedig Szibériából érkezett 1887-ben, ahol az első egyetem felállítása még váratott magára.[70] A bázis heterogeneitása ellenére a társadalmi származás szempontjából *átlagegyetemnek* tekinthető. Legalább is, ami a nemeseket, kereskedőket, kispolgárokat illeti. A *paraszti rend* képviselői már 1886-ban 7,4%-ot tesznek ki, majd egy megtorpanás után (1902: 6,5%) 1912-re 14,7%-nyi a részük. Mindez a vidék szabadparaszti fejlődésének erősségével magyarázható. Aligha követhető nyomon a történelmi változás a szaratovi

[65] *Ivanov:* i. m. 316, ill. 334.

[66] Isztorija Kijeva I. k. Kiev. 1963. 464—465.

[67] A letelepítési sáv kormányzóságait felsorolja *Seton-Watson:* i. m. 51. (Kijevet és Herszont érinti az egyetemek szempontjából.)

[68] „Pervaja vszeobscsaja ..." XXIV. táblázat és *Sz. Gepstein:* Ekonomicseszkaja sztruktura jevrejszkogo naszelenyija Rosszii. Szpv. 1906, idézi *A. V. Pajszkovszkij:* Szionyizm v dorevoljucionnoj Rosszii. Isztorija SzSzSzR. 1973/5. 36.

[69] „Unyiverszityet szv. Vlagyimira v carsztvovanyije Alekszandra III. 1881—1894". Kijev. 1900. 23.

[70] Zsurnal ... 1887/10. 44.

egyetem esetében, amelyen egyedül orvoskar nyílt. Innen is csak azt a közvetítő mozzanatot szertnénk kiemelni, ami Harkovot Kazannyal köti össze. A délibb fekvés miatt 1912-ben a hallgatóknak *25,3%-a* volt paraszti származású. A rendi kategóriák határai itt stabilabbak, mint a nyugati és központi területeken, hiszen ide még alig hatolt be az iparosítás bomlasztó hatása.

1888 őszén nyílt meg — orvosi karral— az első *szibériai egyetem* Tomszkban, majd 1898-tól a jogi fakultás is működni kezdett. Ez a vidék az, ahol legjobban szemlélhetjük a különböző formációk *egymásbatorlódottságát:* a jakutok, burjátok, hakaszok, szibériai tatárok és altajiak falvaiban (ulusz) a kapitalista viszonyok patriarchális-nemzetségi tradíciók, feudális kizsákmányolási formák keretében fejlődtek, erősen visszafogott tempóban.[71] A nagy vasútépítkezésekkel párhuzamos ipari fejlődés a századfordulótól (a közigazgatás kiépítése mellett) a telepesekből, orosz burzsoáziából egy még fejlettebb társadalmi viszonyrendszert épített a fenti szimbiózis mellé. Rendkívül alacsony a kulturáltság foka, s ezt is elsősorban a betelepültek képviselik. Az 1897-es népszámláláskor a lakosság 12,4%-a volt írástudó.[72] A Közoktatási Minisztérium a jól bevált oroszosító politika, ill. a „politikai megbízhatóság" jelszava alatt megengedte Tomszkban a szeminaristák felvételét.[73] Míg 1888 72 felvettjéből mindössze 37 a szibériai, 1893-ban a jogi karra már túlnyomórészt szibériaiak jelentkeztek.[74] Így, bár csökkenőben van a papfiúk aránya, tulajdonképpen végig domináns elem: az orvoskaron 1894-ben 64,2%, 1912-ben 35,7%, a jogi karon 1902-ben 52,1%, 1912-ben pedig 22,1% jut rájuk. Az 1900-as években mindkét karon felszökik a nemes- és *hivatalnokifjak* számaránya, amely 1912-ben a jogi karon eléri a 28,2%-ot a kezdeti 15%-hoz képest. Mindezt az magyarázza, hogy Szibériában még Pétervárnál is magasabb százalékban koncentrálódtak a személyes nemesek és hivatalnokok: 1897-ben 4,5%.[75] Az 1910-es évekre 20% fölé emelkedik mind a két karon a kispolgárok aránya, s ez érthető, ha tudjuk, hogy a szibériai *burzsoázia* többsége kispolgári vagy „kereskedő-paraszti" származású.[76] A parasztság emelkedését mutató országos folyamat itt 1912-ig csak mérsékelten érvényesül, de 1916-ra a diákok 17,8%-a paraszti származású,[77] a sztolipini telepítések természetesen megkésett következményeként. Ugyanakkorra kap nagyobb helyet a „másfajúak" (inorodci) kategóriája,[78] ami főleg az őslakosság uralkodó osztályainak előretörését jelzi (nojonok, bajok, tojonok).

IV.

Az összkép felbontása után, egy új szempont szerint, a foglalkozás alapján csoportosítva kell átrendezni adatainkat. Konkrétan: mennyiben más a társadalmi összetétel a különböző *fakultásokon.* Ha eddig elsősorban a „honnan jöttek" kérdésre kerestünk választ, most röviden a „mivé

[71] Isztorija Szibiri III. k. L. 1968. 100.
[72] Uo. 368.
[73] Kratkij isztoricseszkij ocserk Tomszkovo unyiverszityeta 1888—1913. Tomszk. 1917. 9., ill. Florenszkij tankerületfelügyelő kijelentését ld. *P. A. Zajcsenko:* Tomszkij goszudarsztvennij unyiverszityet V. V. Kujbiseva (Ocserki po isztoriii pervovo szibirszkovo unyiverszityeta za 57 let) 1880—1955. Tomszk. 1960. 85.
[74] *Zajcsenko:* i. m. 56—57.
[75] *Ivanov:* i. m. 316.
[76] Isztorija Szibiri III. k. 69.
[77] *Zajcsenko:* i. m. 123.
[78] Uo.

lettek" problémáját kell megvilágítanunk. Lejkina-Szvirszkaja számítása szerint a 19. század végére kb. 85 000 újonnan végzett került ki az állami felsőoktatási intézményekből az 1860-as évek 20 000 diplomása mellé vagy azok helyébe.[79] Eddig a hangsúly a nyolcvanas évek, illetve az 1905-öt követő periódus változásaira esett, s az összpolitikai irányvonal hatását vizsgáltuk. Ezekre a kérdésekre még külön visszatérünk. Forrásviszonyaink azt teszik lehetővé, hogy a karonkénti összetételt az 1896 és 1905 közötti „nyugalmi periódusban" tanulmányozzuk, amikor nem a politikai kurzus közvetlen lecsapódásai, hanem a társadalmi szükségletek szerinti „spontán" mozgás válik kitapinthatóvá. A „társadalmi nyugalom" persze csak annyiban igaz — hiszen ezt a korszakot a politikai reakció elleni éles harc jellemzi, szélsőséges ingadozásokkal (kizárások) —, amennyiben az 1860-as években megindult fejlődési tendenciák a származás szerinti összetételben ekkor megfordulnak ill. megtorpannak. Adat híján el kell tekintenünk a teológiai fakultás (Jurjev) és a keleti nyelvek kara (Pétervár) elemzésétől.

A történelmi-filológiai és matematikai-fizikai karokon főként középiskolai tanárokat képeztek, bár az utóbbiakról igen sokan kerültek ipari pályára (vegyész tagozat). A jogi karon végzettek többsége a felső hivatali apparátusba került, bár a bírósági reform után egyre jelentősebb lett a szabadfoglalkozású ügyvédek aránya, különösen a fővárosban.[80] A legtipikusabb *polgári foglalkozásnak* az orvosé tekinthető, s ezen az sem változtatott, hogy az 1849 után meginduló korlátlan növekedést s az ehhez szükséges anyagi bázis biztosítását a *cári állam katonai szükségletei* kívánták meg.[81] A nyolcvanas években viszont épp a tudományos eszközök hiánya miatt korlátozni kellett a medikusok számát.[82] Az általunk vizsgált periódusban a következőképpen alakul a karok aránya:

4. táblázat

A karok létszám szerinti összetétele (1880; 1900; 1912)

Év (egyetemek száma)	Történelmi-filológiai %	Fizikai-matematikai %	Jogi %	Orvosi %	Összesen
1880(7)	*873* 12,1	*1511* 21,0	*1576* 21,9	*3081* 42,8	7 201
1900(7)	*635* 5,1	*3021* 24,2	*5243* 41,9	*3423* 27,4	12 511
1912(9)	*2967* 8,8	*8714* 25,9	*13 842* 41,0	*8214* 24,3	33 752

Mint látható, a medikusok relatív visszaesését a jogászok aránytalan előretörése pótolta, s a cári rendszer számára a *hivatali szükségletek* a társadalmi szükségletek *helyett* dominálnak. Ugyanez érződik a bölcsészkar korai magas létszáma esetében is. Németországgal egybevetve derül ki, hogy ott a filozófiai (fiz.-mat. és bölcsész együtt) fakultás létszáma 1881-ben tetőzött (41%), s a

[79] *Lejkina-Szvirszkaja:* Intelligencija . . . 70.
[80] Ocserki isztorrii Leningrada II. k. 218.
[81] Moszkovszkij Unyiverszityet. Kratkij isztoricseszkij ocserk. Pod red.: I. Sz. Galkina. M. 1955. 43.
[82] *Milkujov:* Egyetemek. *Brockhaus—Jefron:* i. m. 68. k. 799.

5. táblázat

Az orvosi fakultás hallgatóinak rendi összetétele

Év (egyetemek száma)	Nemesek, hivatalnokok %	Papság %	Tiszteletbeli polgárok és kereskedők %	Kispolgárok, vegyesrendűek %	Parasztok, kozákok %	Összesen 100%
1896(3)	*807* 31,2	*399* 15,4	*300* 11,6	*842* 32,8	*190* 7,3	*2590* 2593
1901(4)	*1006* 40,7	*315* 12,8	*297* 12,0	*595* 24,0	*179* 7,3	*2447* 2468
1904(5)	*1127* 38,5	*298* 10,2	*281* 9,6	*928* 31,7	*207* 7,1	*2909* 2933

6. táblázat

Az orvoskari hallgatók aránya (az 5. táblázatban szereplő egyetemeken)

Év	Össz.	Orvoskar
1896	*5925* 100%	*2593* 43,7%
1904	*10 006* 100%	*2933* 29,4%

kilencvenes évekre 26%-ig esett vissza,[83] míg Oroszországban lassú és fokozatos emelkedést figyelhetünk meg, ami a természettudományok alkalmazásában lévő fáziskésésre és az ipari fejlődés vontatott menetére is utal. S a külföldi tőke és technológia mellett könnyebb volt importálni a szakembereket is.

Az orvosi pályára készülők társadalmi összetétele a foglalkozás polgárosultságát mutatja. A nemesek és hivatalnokok aránya 32—33% körül van a század végén, s bár az 1900-as évek elején mindenütt jelentősen felszökik számuk, arányuk hamarosan hanyatlásnak indul. Az ellenpólus szerepét a kispolgárság tölti be 30% fölötti súllyal, az 1900-as évek elején azonban a nemesi előretörés e kategória rovására megy végbe. Viszonylag magas még a paraszti hallgatók aránya is: 7—8%. Mindez olyan periódusban történik, amikor az orvoskar hallgatóinak aránya az egyetemen visszaesőben van. Az orvosi pálya polgárosultságát kár lenne túlbecsülnünk. Igaz ugyan, hogy egy korabeli felmérés szerint a századelőn 8237, 1000 rubelnél magasabb évi jövedelemmel rendelkező orvos közül 5197, a zöm 2000—5000-ig, 1398 pedig 5000—10 000 rubelig terjedő keresettel bír. Ez a szabadfoglalkozásúak között a legvagyonosabb csoport.[84] Ám, a 80-as évektől, a zemsztvo-orvoshálózat kiépülése nyomán csökken ennek a retégnek a fizetése, pacientúrája sem gazdagíthatja, sőt olyan eset sem ritka, hogy orvos csak felcserként tud elhelyezkedni.[85]

[83] *Csumikov:* i. m. 307—308.

[84] Opit priblizityelnovo iszcsiszlenyija narodnovo dohoda po razlicsnim jego isztocsnyikam i po razmeram v Rosszii. Szpv. 1906. XXII. táblázat.

[85] *V. V.:* Kapitalizm i russzkaja intelligencija. Szbornyik sztatyej. Szpv. 1907. 36.

7. táblázat

A jogi kar hallgatóinak rendi összetétele

Év (egyetemek)	Nemesek, hivatalnokok %	Papság %	Tiszteletbeli polgárok, kereskedők %	Kispolgárok, vegyesrendűek %	Parasztok, kozákok %	Össz. 100%
1896(2)	*1064* 54,3	*109* 5,6	*216* 11,0	*408* 20,8	*137* 7,0	*1962* 1963
1901(4)	*1398* 53,2	*257* 9,8	*343* 13,0	*457* 17,4	*118* 4,5	*2598* 2624
1904(5)	*1814* 48,3	*283* 7,5	*412* 11,0	*1001* 26,6	*158* 4,2	*3726* 3762

8. táblázat

A jogi kari hallgatók aránya (a vizsgált egyetemeken)

Év	Össz.	Jogi kar
1896	*5 512* 100%	*1963* 35,6%
1904	*10 006* 100%	*3762* 37,7%

A jogi végzettség a legjobb alap arra, hogy valaki karriert csináljon,[86] különösen egy feudális maradványokkal terhelt burzsoá társadalomban. A század végén a nemesek és hivatalnokok leszármazottai 54—57%-kal szilárd pozíciót tartanak, a századelőn aztán előbb a tiszteletbeli polgárok és kereskedők (13—14%) növekedése figyelhető meg, majd a kispolgároké (1904: 26,6% !). A viszonylag rövid periódusban ez a hullámzás azt mutatja, hogy a jogi pálya iránt szinte kizárólag a városi lakosság érdeklődése ébredt fel (ld. a parasztok alacsony és csökkenő arányát) ill. azt, hogy a polgári rétegek vagyonosodása megengedhetővé teszi számukra a hivatali, szabadfoglalkozású pályák felé fordulást. Hiszen a jogi karra mindig a legtehetősebb diákok iratkoztak be,[87] s ezt akár *„a polgári vagyon öntudatosodásának"* is nevezhetnénk. Itt is szétválnak persze az utak, az egyetem elvégzése után. A túlnyomó többség állami szolgálatba lépett. A már idézett felmérés 91 204 (!) csinovnyikot tart nyilván, 1000 rubel feletti évi jövedelemmel. Ezek többsége (65 775) mindössze 1000 és 2000 rubel közti keresettel bír. A szabadfoglalkozásúak között kisszámú, de vagyonos és tekintélyes réteg az ügyvédeké (4705 összeírt). A többség itt is az orvosokhoz hasonlóan a 2000—5000 rubelig terjedő évi jövedelem színvonalán él. Jól fizető pályának tekinthető a jegyzőé is.[88]

[86] *V. Lind:* Voszpominanyija o mojej zsiznyi. Moszkovszkij unyiverszityet v voszpominanyijah. M. 1956. 247.

[87] *Sz. N. Vaszilenko:* Iz voszpominanyij kompozitora. Uo. 336 — a 90-es évekre vonatkozó utalás.

[88] Opit . . . XXII. táblázat.

9. táblázat

A matematikai-fizikai fakultás hallgatóinak aránya (a vizsgált egyetemeken)

Év	Össz.	Mat.-fiz. kar
1896	*5512* 100%	*1079* 19,6%
1904	*9341* 100%	*2521* 26,9%

10. táblázat

A matematika-fizika kar hallgatóinak rendi összetétele

Év (egyetemek)	Nemesek, hivatalnokok %	Papság %	Tiszteletbeli polgárok, kereskedők %	Kispolgárok, vegyesrendűek %	Parasztok, kozákok %	Össz. 100%
1896(2)	*493* 45,6%	*51* 4,7	*145* 13,4	*288* 26,7	*79* 7,3	*1077* 1079
1901(3)	*828* 52,7	*84* 5,4	*222* 14,1	*333* 21,2	*80* 5,1	*1569* 1568
1904(4)	*1168* 46,4	*116* 4,6	*273* 10,8	*757* 30,0	*152* 6,0	*2518* 2521

1896 és 1904 között növekedés figyelhető meg a matematika-fizika kar hallgatóinak arányszámában a fenti egyetemeken is. 45% körül mozog a nemes- és hivatalnok- leszármazottak, csökkenő tendenciát mutat a kereskedő fiúk aránya, amely azonban így is csak az átlagig süllyed (1904: 10,8%). Az utóbbi kategória visszaesése a kispolgári származásúak számának gyors emelkedésével párhuzamos (1904: 30%). Átlagos a parasztszármazásúak aránya (11. és 12. tábl.).

A vizsgált periódusban a kar arányszámának növekedése figyelhető meg. Igen magas a nemes- és hivatalnokgyermekek aránya (54%), hanyatlásuk a századelőn kezdődik. Végig csekély a nagypolgári elemek súlya, s a *kispolgári és paraszti származásúak* térnyerése egyaránt jelentős. A nagyburzsoáziával szemben, úgy látszik, számukra *komoly emelkedés volt a középiskolai tanári állás*, s ez fokozta fel aspirációjukat.

A karok szerinti elemzés még világosabban feltárta a századforduló foglalkozási struktúrájában a társadalmi és állami szükségletek diszkrepanciáját, ill. a különböző életpályákkal szemben támasztott feudális és polgári igények ellentmondásosságát.

V.

Dolgozatunk *összegzéseként* mélyebben próbáljuk beágyazni eredményeinket az oroszországi társadalom historikumába. (ld. 1. és 2. ábrát)

Az oroszországi Közoktatási Minisztérium történetírója szerint „minden új egyetemi vagy középiskolai szabályzat szükségképpen összállami kérdésként jelentkezett, amely szoros kapcsolatban állt az adott korszak általános politikai tendenciájával, a társadalmi és tudományos, filozófiai, vallásos nézetek harcá-

11. táblázat

A történelmi-filológiai fakultás hallgatóinak rendi összetétele

Év (egyetemek)	Nemesek, hivatalnokok %	Papság %	Tiszteletbeli polgárok, kereskedők %	Kispolgárok, vegyesrendűek %	Parasztok, kozákok %	Össz. 100%
1896(2)	*155* 53,4	*30* 10,3	*24* 8,3	*66* 22,8	*10* 3,5	*290* 290
1901(3)	*217* 54,5	*19* 4,8	*30* 7,5	*94* 23,6	*32* 8,0	*395* 398
1904(4)	*325* 47,1	*48* 7,0	*56* 8,1	*201* 29,1	*52* 7,5	*690* 690

12. táblázat

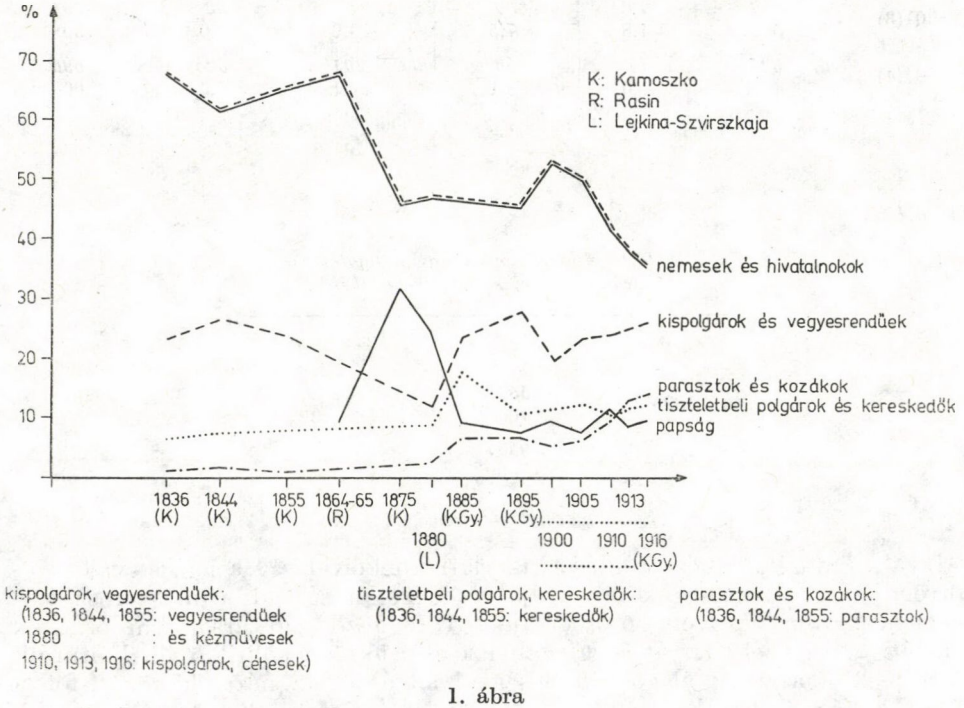
A történelmi-filológiai kar hallgatóinak aránya (a vizsgált egyetemeken)

Év	Össz.	Bölcsészkar
1896	*5512* 100%	*290* 5,3%
1904	*9341* 100%	*690* 7,4%

val, valamint a különböző rendek gyakorlati érdekeivel."[89] Ha nem is a valóságos sorrendjében, jelentőségük felvázolja az idézet a századfordulós orosz történelem három alapvető problémáját: 1. a gazdasági-társadalmi érdekek világát, 2. az ezek harcát megfogalmazó és tükröző politikai ill. kulturális szférát, 3. s a viszonylagos önállósággal az érdekek, nézetek között-fölött lebegő önkényuralom hatalmi helyzetét. *Oroszországban* a koncentrált fejlődés *lényegi folytonosságának* biztosítója a forradalmat jobbágyfelszabadító rendeletével elhárító cári államhatalom. A régi és új uralkodó osztály tuladonképpen csak a jobbágyfelszabadítás után kerül szembe egymással. A nyolcvanas évek reakciós kurzusát az ellentmondásokat legtisztább formában tartalmazó gazdaságpolitika jellemzi: törvények születnek a feudális maradványok védelmére, másfelől az ország érdekei, az állam honvédő képességének fenntartása olyan intézkedéseket követelt, amelyek a kapitalista úton lendítették előre a fejlődést.[90] Nemesség és burzsoázia ellentéte az államapparátuson belül is jelentkezett: a nemesi konzervatív politikusok (Pobedonoszcev, Katkov, Mescserszkij) és a liberális államhivatalnokok (Nabokov, Bunge) párharcában.[91] A feudalizmushoz való teljes visszatérést azonban még a kurzus ideológiai

[89] *Sz. V. Rozsgyesztvenszkij:* Miniszterstvo Narodnovo Proszvescsenyija v pervije 100 let szvojevo szuscsesztvovanyija. Zsurnal . . . 1903/2. 172.
[90] *Zajoncskovszkij:* i. m. 10.
[91] Uo. 84—91.

alapvetője (Pazuhin 1885-ben!) sem tartotta lehetségesnek.[92] Ez a kiegyenlíthetetlen egyensúlyhelyzet tette szükségessé 1905 után egy permanens forradalmi folyamat megvalósulását. A sztolipini rendszer tovább lavírozott az „egyesült nemesség" és a burzsoázia felső rétegei között,[93] de a 442 képviselőből a III. Dumában 154-et kitevő s így vezető frakciónak számító októbristák társadalmi bázisa is azt mutatja, hogy egyidejüleg burzsoá és földesúri pártként funkcionáltak.[94] A tehetős parasztokra támaszkodás ugyanakkor a különböző korszakok feladatainak egyidejű felvetődését jelzi Oroszország

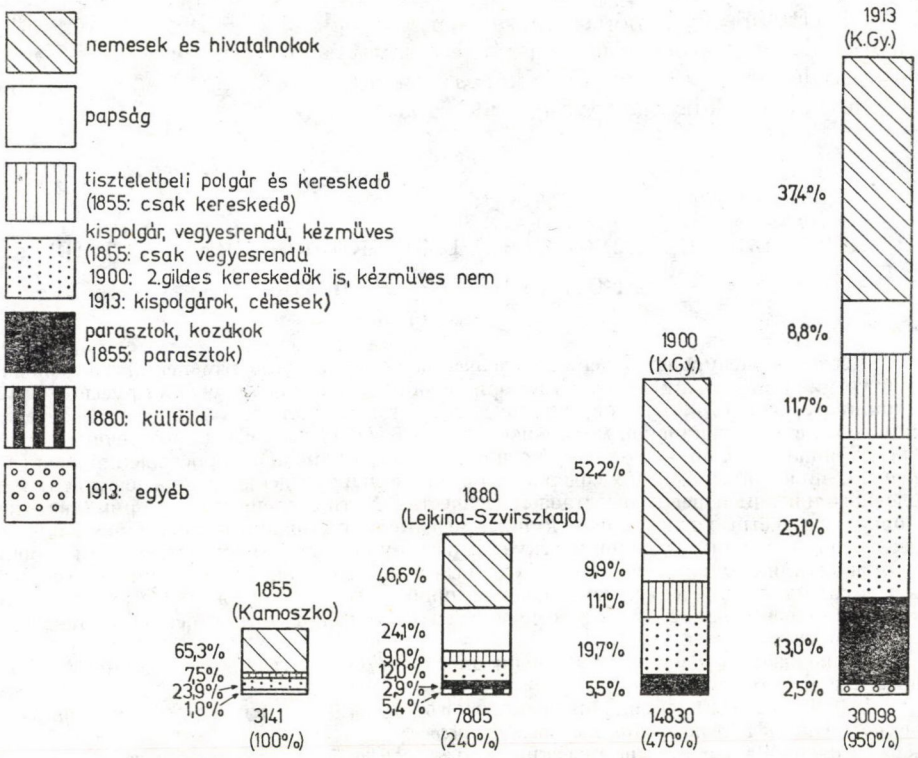
1. ábra

esetében. Fennmaradt, majd átmenetileg megerősödött a még akkor sem nyugat-európai értelemben vett abszolút monarchia, amely végül következetlen lépéseket tett a polgári monarchiává válás felé is. A korruptságáról hírhedt bürokratikus apparátus szorításában azonban „a polgári társadalom kezdetleges és kocsonyás"[95] maradt, s ez Kelet-Európán belül is elsősorban Oroszországra jellemző sajátosság.

A szovjet és saját kutatások alapján összeállított összegző ábrák (ld. 1.—2. ábra) szemléltetik a diplomás értelmiség társadalmi forrásainak belső arányváltozásait, a diákság dinamikáját is figyelembe véve. A rendi statisztika anakronizmusa ellenére is felismerhetők a *fordulópontok* az egyetemi hallgatók származás szerinti összetételében. A nemesek és hivatalnokok első viszonylagos visszaszorulása a *jobbágyfelszabadítás után* következik be, mintegy 20%-ot

[92] Uo. 94—95.
[93] *Je. D. Csermenszkij:* Carizm i tretyeijunszkaja duma. Voproszi Isztorii. 1973/1. 47.
[94] *Ja. Ja. Avreh:* Sztolipin i tretyja duma. M. 1968. 10.
[95] *A. Gramsci:* Politikai harc és katonai háború. Filozófiai írások. 1970. 322.

veszítenek elsősorban a papfiúk javára. Arányuk ezután stagnál a század utolsó éveiig. A papfiúk térnyerését gyors visszaesésük követi (kb. 15%) a *70—80-as évtized fordulóján*, helyüket elsősorban és tartósan a kispolgárok, ideiglenesen társulva a kereskedők, s egy apró nekilendüléssel a parasztok veszik át. A *századvégen* ismét a nemesek és hivatalnokok özönlenek az egyetemekre, hogy *1905 után* újra, még nagyobb visszaesésük tanúi lehessünk (kb. 12%). A megürült helyeket a kispolgárok és a parasztok foglalják el. Az értelmiségivé válás korlátok között felszabaduló lehetőségével tehát először a tradi-

2. ábra

cionálisan szellemi foglalkozású papság gyermekei igyekeznek élni, majd a burzsoázia és a kispolgárság fiai, s csak egy történelmi korszakkal megkésve, a felbomló parasztság. A városi és paraszti elemek közé iktatódik a széthulló nemesség önmentési kísérlete. Ha a változó arányokat a diákság növekedési dinamikájára vetítjük, az is láthatóvá válik, hogy mennyiségi értelemben mindegyik csoport folyamatos növekedésével kell számot vetnünk. Ez tehát azt jelenti, hogy a leginkább dinamikusan előretörő kispolgárság és parasztság az egész kapitalizmus korában *nem* feltétlenül *a nemes- és hivatalnokifjak rovására*, legfeljebb a rohamosan szaporodó és általuk szabadon hagyott helyek betöltésével intellektualizálódott.

Néhány általános érvényű kiegészítést szeretnénk még tenni az egyetempolitika szempontjából. Egyrészt azt, hogy a cárizmus *oktatáspolitikája* kifejezetten antiintellektuális volt (!): gondoljunk itt III. Sándor nevelőjének,

Pobedonoszcevnek értelmiségellenes nézeteire,[96] vagy II. Miklós ismert kijelentésére, miszerint — úgymond — törölni kellene az intelligencia szót az orosz nyelv szótárából.[97] Ennek a paradoxonnak az egyetempolitika szempontjából sajátos történelmi bővítménye is volt: „az állami intézmények vezetőinek többsége általában vagy katonai, vagy különleges jogi felsőoktatási intézményt végzett (pl. Carszkoje Szeloban)"[98], ami a burzsoá szükségletek kielégítésében is az átörökölött rendi szellem irányítását biztosította. Így válik érthetővé, hogy miért hordoz eldönthetetlenül kettős tendenciát a legkövetkezetesebbnek tartott ellenreform (az 1884-es egyetemi szabályzat). Másrészt az egyetemről kikerülő *diplomás* értelmiségi „a nép számára — mégis csak »úr«",[99] s így az elmaradott kulturális környezetben, tudása (származásával és életformájával kiegészülve) rendi privilégiumnak tűnik, s a fizikai és szellemi munkamegosztás szempontjából ő maga is feudális maradványokat rögzít.

Дь. Кёвер:

Социальное происхождение выпускников университетов в России на 19—20 веков

(Резюме)

Исследование происхождения студенчества университетов, изменений его сословной структуры является одним из путей историко-социологического изучения русской интеллигенции рубежа 19—20 веков; оно позволяет также получить данные относительно межпоколенной вертикальной мобильности за 1880—1914 гг. Источником являются ежегодные официальные опубликованные отчёты министра народного просвещения, точнее — ректоров университетов. В них содержатся среди других сведений и данные относительно сословного и вероисповедного состава студенчества. Хотя сословные категории (дворяне и чиновники; почётные граждане и купцы; мещане и разночинцы; крестьяне и казаки) полностью и не отражают экономическую структуру общества (наследственными не являлись лишь звания: «личный дворянин», «личный почётный гражданин», «купец» и «священник»), в силу того, что они имеют значение, приблизительно отражающее их социально-историческое содержание, их можно использовать для определения основных тенденций и переломных моментов.

Периодизация изучаемого времени определяется как данными источников, так и общим ходом истории:

1. 1883—1889 гг. Период университетского устава 1884 г. и контрреформ. *Переход от сословного университета к университету классовому.*

2. 1894—1905 гг. Экономический подъём и *борьба против политической реакции* (студенческие волнения, временный устав 1901 г.)

3. 1906—1913 гг. Социальные последствия буржуазной революции, столыпинской аграрной реформы и политики по отношению к университетам. Разрушение социальных перегородок или «открытый клапан» (Ленин).

Судя по исследованиям советских авторов (Л. В. Камаско, В. Р. Лейкиной-Свирской), после освобождения крестьян произошло первое уменьшение доли детей дворян и чиновников в общей массе студенчества (на 20%). При этом в первую очередь увеличилась доля детей священников. Затем до последних лет столетия доля детей дворян и чиновников не изменялась. На рубеже семидесятых-восьмидесятых годов последовало быстрое падение доли детей священников (около 15%), их место заняли прежде всего надолго представители мелкой буржуазии. Временами они делили свою долю с детьми торговцев. Наблюдался и небольшой подъём удельного веса выходцев из крестьян. В конце столетия снова усиливается

[96] *Zajoncskovszkij:* i. m. 56.

[97] *Sz. J. Vitte:* Egy kegyvesztett visszaemlékezései Bp. 1964. 286.

[98] Uo. 293.

[99] *A. Sz. Izgojev:* Ob intelligentnoj mologyozsi. Vehi (cikkgyűjtemény) M. 1909. 2. kiad. 11.

приток детей дворян и чиновников, а после 1905 г. происходит новое, наибольшее падение их доли (примерно на 12%). Освободившиеся места заняли частично представители мелкой буржуазии (3%) и главным образом — дети крестьян и казаков. Доля последней категории удвоилась, а численность её представителей увеличилась в четыре раза. Если мы сопоставим эти изменившиеся доли с динамикой роста численности студенчества (см. рис. 1 и 2), то увидим, что в капиталистическую эпоху превращение в интеллигентов наиболее динамично выдвигавшихся вперёд представителей мелкобуржуазного и крестьянского сословий вовсе не наносило ущерба детям дворян и чиновников: в худшем случае первые лишь занимали места, освобождённые вторыми, численность которых резко возросла.

Для понимания указанных процессов следует принять во внимание (имея прежде всего в виду различия сословного и социального статуса различных категорий), с одной стороны, последствия социально-экономических изменений (освобождение крестьян, столыпинская аграрная реформа), а с другой стороны, мероприятия царизма в области высшего образования (препятствия приёму семинаристов в университеты, исключения студентов после политических волнений, «numerus clausus». Все эти моменты нельзя считать единственными и прямыми причинами этих процессов, но в них проявлялось влияние других факторов.

В отдельной главе автор исследует своеобразие положения университетов, расположенных в различных районах Российской империи. Петербурга и Москвы, Прибалтики (Дерпт—Юрьев), Царства Польского (Варшава), Южной России (Киев, Одесса, Харьков), Поволжья (Казань) и Сибири (Томск). При этом автор касается религиозных и национальных проблем.

На основе данных по некоторым университетам предоставилась возможность обрисовать сословный состав студентов различных факультетов: медицинского, юридического, физико-математического, историко-филологического. Поэтому удалось определить и отклонения данных по факультетам от средних показателей по университетам в целом.

Gy. Kövér:

Les origines sociales de l'intelligentsia diplômée en Russie à la fin du XIXe et au début du XXe siècle

(Résumé)

L'analyse de l'origine sociale des étudiants et des changements intervenus dans la composition des ordres constitue l'une des possibilités d'approche dans la recherche à orientation historico-sociologique sur l'intelligentsia russe de la fin du siècle dernier et du début du 20e, mais elle représente dans le même temps une contribution à la mobilité verticale intergénérative de la période 1880—1914. Les sources résident dans les rapports officiels annuels du ministre de la culture populaire et des recteurs, et l'on y trouve entre autres des données portant sur la composition de leurs effectifs au point de vue ordre social et confessionnel. Bien que les catégories d'ordre *(dvorianie i tchinovniiki: doukhovenstvo: potchotnie grajdanie i kouptsi: mechtchanie i rajnotchintsi: krestianie i kozaki)* ne reflètent pas avec précision la structure économique de la société (seuls les titres de «noble personnel», «citoyen d'honneur personnel», «commerçant» et «prêtre» ne sont pas héréditaires), elles sont néanmoins utilisables pour fixer les tendances et les tournants principaux, grâce à une interprétation socio-historique approximative.

La division interne en époques du thème traité est à la fois fonction des caractéristiques des sources utilisées et des processus historique:

1. 1883—1889. Epoque de la nouvelle réglementation universitaire de 1884 et des contre-réformes. *La transition entre l'université d'ordres et l'université de classes.*
2. 1894—1905. Essor économique et *lutte contre la réaction politique* (agitation étudiante et réglement provisoire de 1901).
3. 1906—1913. Révolution bourgeoise, réforme agraire de Stolypine et politique universitaire, ainsi que leurs conséquences sociales. *La rupture du barrage social ou la «soupape ouverte»* (Lénine).

Si nous tenons compte des antécédents (en nous appuyant sur les recherches des auteurs soviétiques (L. V. Kamasko, V. R. Leïkina-Svirskaïa)), nous constatons que le premier recul relatif des nobles et des fonctionnaires se produisit après la libération des serfs; ils perdirent alors quelque 20% de leur proportion au profit des enfants des popes, pour

stagner ensuite jusqu'aux dernières années du siècle. L'avance des enfants de popes fut suivie d'une rechute verticale (de 15% environ) à la fin des années 1870 et au début des années 1880, et leur place fut occupée en majorité et pour longtemps par les petits-bourgeois, pour un temps, en alliance avec ces derniers, par les commerçants, et brièvement par les paysans. A la fin du siècle, ce sont de nouveau les nobles et les fonctionnaires qui dominent, pour retomber à nouveau, plus sérieusement encore, après 1905 (12%). Les places devenues ainsi vacantes furent occupées en partie par les petits-bourgeois (3%), mais surtout par les paysans et les cosaques. La proportion de cette dernière catégorie double, et leur nombre quadrupla. Si nous projetons sur la dynamique de croissance des effectifs étudiants ces proportions changeantes (cf. figures 1 et 2), nous voyons que les catégories les plus vigoureuses, celles des petits-bourgeois et des paysans s'intellectualisa pendant la période capitaliste du fait qu'ils eurent accès aux places laissées vacantes en nombre de plus en plus grand par les fils des nobles et des fonctionnaires, et que cette intellectualisation ne se produisit donc pas nécessirement au détriment de ces derniers.

Il faut tenir compte en premier lieu lors de l'explication des processus décrits (en soulignant à nouveau les différences de situations d ordre et de situations sociales), d'une part des conséquences qu'entraînèrent les changements économico-sociaux (liberation des serfs, réforme agraire de Stolypine), et d'autre part des mesures de «politique de l'enseignement» prises par le pouvoir d'Etat du tzar (obstacle mis à l'inscription des séminaristes, exclusions suivant les mouvements étudiants, *numerus clausus*). On ne peut considérer ces facteurs ni comme uniques, ni comme directs, mais l'influence d'autres facteurs indirects se manifesta dans ce contexte.

L'une des chapitres de l'étude porte sur les particularités des différentes universités et *régions;* universités de Pétersbourg et de Moscou, de la région de la Baltique (Derpt, Yourjev), du Royaume de Pologne (Varsovie), de la Russie méridionale (Kiev, Odessa, Kharkov), de la région de la Volga (Kazan) et de Sibérie (Tomsk), en abordant également les problèmes confessionnels et ethniques.

En s'appuyant sur les données concernant certaines universités, il a été possible d'établir la composition des facultés (médecine, droit, mathématiques-physique, histoire-philologie), et donc les différences les distingnant de la moyenne des universités.

KÖZLEMÉNYEK

Barla Gyula:

Adatok a fiatal Kemény politikai tevékenységéhez és nézeteihez

1840 őszén Bécsből jövet néhány hónapos pesti tartózkodás után[1] érkezett meg a „sindevésző" Erdélybe.

Szűkreszabott otthoni látogatás után sietett Kolozsvárra, hol tekintélye mostanában nagyot emelkedett: egy-két évvel ezelőtt csak afféle kopott bárónak számított, kinek se pénze, se jövője, mert főiskolai bizonyítvány hiányában hivatalnokoskodása nem bíztatott fényes karrierrel; némi elismerést szerzett ugyan a *Nemzeti Társalkodó*ban megjelent írásaival, de voltaképpen hosszúra nyúlt tanulmányútjával s a rangot adó *Athenaeumban* közölt regényrészleteivel különböztette meg magát; kik kvalitásait és politikai krédóját ismerték, várakozással tekintettek fellépésére.

Mihamar bekapcsolódott a politikai életbe: decemberben a neve már az *Erdélyi Híradó* szerkesztőségi tagjai között tűnt fel,[2] bár első cikkét csak egy év múlva: 1841. december 23-án tette közzé.

Irodalmi terveivel ellentétes elhatározására később úgy emlékezett vissza, hogy minden előkészület nélkül zuhant a zsurnalisztikába.[3] Kijelentését nem kell ugyan szószerint venni, de mégis szükséges volt az egy éves pauza az európai horizont megszerzésére, s időt kívánt a szerkesztés belső ügymenetének aprólékos kiismerése, a megfelelő munkatársak megnyerése és a vidéki levelezőhálózat kiépítése is.

Egyáltalán nem húzódott még ekkor vissza a szerkesztőségi szobába, magabiztosan forgolódott az emberek között: közvetlen irányító szerepet kívánt betölteni. Nem kis büszkeséggel írta utóbb: „Én szerkesztőségem óta minden erdélyi törvényhatóságban — a szászföldieket is ide értve — néhány alkalmas egyénnel szorosabb ösmeretségben vagyok. Könnyen szerezhetek tehát tudomást a legcsekélyebb mozgalmakról is."[4]

A levelezők közleményeit azonban — megfésülve és átstilizálva — a lap tulajdonaként kezelte; megfontolt eljárását — „mit eredeti levelezőink után közlünk, írói sajátunk"[5] — nemcsak a felelősség-átvállalás, hanem a hírlap egységes arculatának megőrzése motiválta. Kemény mint szerkesztő éberen őrködött a változást sürgető új szellem meghonosításán: fenntartotta magának

[1] Erdélyi Híradó (a továbbiakban: EH), 1842. okt. 4.

[2] Figyelmező az egyetemes literatúra körében (kiadó szerkesztők Schedel és Vörösmarty, szerkesztő társ Bajza), 1840. dec. 29. Kemény neve után Brassai Sámuel és Nagy Ferenc professzorokat nevezi meg a híradás.

[3] Levél Wesselényi Miklóshoz, 1846. márc. 14. (Itk. 1900: 356—360).

[4] Levél Jósika Miklóshoz, 1845. márc. 15. (Itk. 1909: 440—442).

[5] EH, 1841. jún. 11.

a jogot, hogy nála nélkül ne döntsenek. Szilágyi Ferenc gúnyos beszámolója szerint az egyik írásra a cikkíró azt a választ kapta, hogy „még azon írás a b(áró)-val (a tudós regényíróval: eszibe jut az embernek *báró de Manx*) nem közöltethetett, tehát semmi határozás nem tétetett felőle".[6] A fullánkos közleményből kiderül, hogy Kemény a csendes esztendő alatt is kézben tartotta a lapot: de felügyeleti joga nem gátolta, hogy lapja a „közvélemény orgánjaként" vitafórummá váljék. Arra törekedett, hogy a megjelenő írások „szövegén állandó iránynak kell ugyan keresztülvonulni, de nem aprólékos következetességnek",[7] mert számolt a vélemény-nyilvánítás serkentő hatásával.

A lap arculatát a *Pesti Hírlap* mintájára meghonosított szenvedélyes vezércikkek biztosították, melyekben Keményék szakavatottan és hévvel vetették fel a korkérdéseket.

Kemény szerencsétlensége, hogy későbbi stratégiájának s hibáinak árnyéka homályt vetett liberalizmusának és humanizmusának e fényes korszakára is. Pedig olyan elszántság vezette tollát, mely csak egy Wesselényinek, Teleki Lászlónak vagy Szentiváni Mihálynak volt a sajátja. Erdélyben ez idő tájt senki sem haladta túl, sőt említett kortársai mellett is feltűnik hatalmas képzettsége és kidolgozottabb rendszere. Magyarországon leginkább Eötvöshöz hasonlítható, aki ekkoriban fogalmazta meg az „egészen átalakítjuk"[8] elvet, de tőle is különbözött agitációs szenvedélyességével, s azzal, hogy ő a doktriner jelleget jobban ellensúlyozta a „tapasztalás" iskolájával.

Sokat tanult Kossuthtól. Kossuth is komoly előképzettséget és állandó tanulást igénylő hivatásnak tekintette az újságírást, tervszerűséget vitt a szerkesztésbe, s minden számot egyéni megkomponáltsággal indított útnak.[9] Sem az *Erdélyi Híradó*, sem maga Kemény nem tagadta, hogy a „sokszorosan derék" *Pesti Hírlap* és „érdemdús" szerkesztője nyomában jár, ki új korszakot nyitott a hírlapírásban,[10] valamint azt sem, hogy Kossuth „a közvélemény ösmertetésére bír adatokkal", így érthető, hogy az *Erdélyi Híradó — A kelet népe* vitában Kossuth mellé állt.

A szűkebb szerkesztőséget Kemény Zsigmond, Szentiváni Mihály[11] — a népköltészet apostola s Kemény legbensőbb barátja, és Kovács Lajos —, a szatmári 12 pont propagálója alkotta. (A laptulajdonos és névleges szerkesztő továbbra is Méhes Sámuel maradt.)

Kemény már az egy éves diszkrét háttérben maradás idején irányította a lapot. Az 1841 június eleji előfizetői felhívás öntudatosan hirdette, hogy „jelen félévben tartalmasság, írásmód és külső csín" tekintetében megváltozott a *Híradó*, s hogy „több érdemes egyéneket voltunk szerencsések levelezőkül megnyerni", s egyúttal azt is bejelentették, hogy a tudósításokat általában nézeteikkel fogják kísérni, s törekszenek „a kor eszméit is fejtegetni". Az addigi eléggé érdektelen napló véleményt szuggeráló — „a meddő sérelmi térről menjünk át egy termékenyebbre: a haladás pályájára"[13] — harcos híradóvá vált.[14] Az 1841. december 24-i „Előfizetési jelentés"-ből kivehetően felszökött az elő-

[6] Múlt és Jelen, 1841. szept. 3.
[7] EH, 1842. szept. 30.
[8] *Sőtér István:* Eötvös József, Bp. 1953. 108.
[9] *Csabai Tibor:* Kossuth Lajos és az irodalom, Bp. 1961. 78.
[10] EH, 1841. aug. 13., nov. 12.; 1842. febr. 11., máj. 20., júl. 1., júl. 8., okt. 4. stb.
[11] *Antal Árpád:* Szentiváni Mihály, Bukarest. 1958. 116; EH, 1842. dec. 13.
[12] EH, 1841. ápr. 9., jún. 1., júl. 6., júl. 9.; *Beksics Gusztáv:* Kemény Zsigmond, a forradalom s a kiegyezés. Második javított és bővített kiadás. Bp. 1883. 23, 44.
[13] EH, 1842. jan. 14.
[14] EH, 1842. jan. 4.

fizetők száma; 1842. január 19-én pedig — mint írták — „reményünk felett a 600-at meghaladta".

A megváltozott új hangnemet elsőnek a versenytárs: a *Múlt és Jelen* szerkesztője, Szilágyi Ferenc vette észre. A konzervatív politikus, aki a konkurrens lap szerkesztése mellett besúgó és denunciáns is volt, a „józan haladás és a mérséklettség" nevében azt ajánlgatva, hogy „menjünk csendesen, s jó lesz nekünk"[15], megkezdte csípkelődéseit, majd gúnyolódásait. Előbb a szerkesztőség ellen fordult — „Aki ismeri az *Erdélyi Híradó* irányát, melyet kivált a jelen évben vett" —, majd a többi „nyargaló" ellen is.[16] Az ócsárló és személyeskedő hírlapi hadjárat 1841 novemberében súlyos, majdnem tettleges incidensre vezetett, s ezt az „ügytisztázást" aztán az *Erdélyi Híradó*-ellenes szász lapok kajánul kihasználták. Az áskálódás Keményt is felbőszítette: állítólag levelet írt Szilágyinak, melyből „párviadalra hívó szándéka világos volt".[17] Szilágyi különben a lap radikális szellemét joggal tulajdoníthatta Keménynek — „főrangú collegánk, bizonyos szabad elvek és népbaráti créme hív tolmácsa" —, akit a gravaminális ellenzék soraiból is többen „nyargaló"-nak bélyegeztek. S Kemény, kit a siker lehetősége késztetett helytállásra,[18] meg nem hátrált, mondván: „dereka eltörhetik ugyan, de a bitorlott tekintély előtt meghajlani nem tud"[19]; s mivel a következetesen demokratikus szellem az ellenzék rangos vezéreinek rosszallását is kihívta, ez eleinte tartózkodáshoz,[20] később bizalmatlansághoz, majd 1843 júniusában pedig a szerkesztőség bukásához vezetett.

A 27 éves szerkesztő nyilvános fellépése színhelyéül a Kolozs megyei megyegyűlést választotta. 1843. júniusáig 7 gyűlésen vett részt,[21] négyen felszólalt, némelyiken többször is.[22] Az „új epochalis fejezetet" nyitó első ülést 1841. július 5-én[23] tartották, Kemény csak a következőn: október 4-én szólt hozzá a vitához (itt tehát csak 10 hónapig hallgatott), s ettől kezdve — szerkesztése utáni időkben is — szereplésének egyik fő terénuma éppen a megyegyűlés maradt.

1841—42-ben számos indítványt terjesztett elő, többek között: a korteskedés fogalmának definiálásáról, az országgyűlési hírlap alapításáról, a szemelvényi tárgyalásról — azaz, hogy a fontos kérdéseket a rendszeres bizottsági munkálatok bonyodalmas procedurája alól emeljék ki — és a reakciós marosszéki körlevél elvetéséről; pártolta a municipiális élet védelmét, az „oláh gyermekek nevelését" célzó iskolák felállítását; küzdött a jobbágyok kilakoltatásának meggátlásáért, illetve az erről rendelkező határozat megváltoztatásáért, és megrázó beszédben jajdult fel 1842. július 26-án az úrbéri szolgáltatások nagysága s a maradi nemesek makacssága miatt.

[15] Múlt és Jelen, 1841. jan. 5.; jan. 26., márc. 23., nov. 16., dec. 3.

[16] Múlt és Jelen, 1841. márc. 9., júl. 16., szept. 3., szept. 7., okt. 5., okt. 18., okt. 22., nov. 9., nov. 12.; 1842. febr. 4., márc. 25., okt. 8., okt. 28. stb.

[17] EH, 1841. aug. 24., nov. 22.; Múlt és Jelen, 1841. nov. 5., nov. 26., nov. 30., 1842. jún. 3.

[18] EH, 1842. ápr. 8.

[19] EH, 1842. jún. 17.

[20] EH, 1842. júl. 1. (a Nemzeti Társalkodóban).

[21] A néhány napos megyegyűlések kezdő időpontja: 1841. márc. 29., júl. 5., okt. 4.; 1842. ápr. 21., júl. 25., nov. 8.; 1843. márc. 6.

[22] EH, 1841. okt. 5., okt. 8., okt. 12.; 1842. ápr. 26., ápr. 29., júl. 29., aug. 2., aug. 5., nov. 11., nov. 18.

[23] EH, 1841. júl. 20.

Ez volt az az „elragadtatott hévvel" rögtönzött híres felszólalás, melynek alapján terjedt el a szónoki kvalitásait hangoztató legenda.

Szerepléséről Beksics — Kovács Lajos feljegyzései alapján — dicshimnuszt zengett: „a közélet pangása felett oly felháborodásnak adott kifejezést, az erdélyi aristocratia ellen oly philippikát tartott, mely, mint a kitörő vulkán, mindent elborított tűztengerével és lávaáradatával". „Mi — hallgatói — mélyen megrendülve összezsugorodtunk. Senki sem tudta megtartani nyugalmát."[24]

Már előző nap is ingerült, feszült légkörben állt fel[25] a jobbágyok védelmében — korábban már a „lázzasztó" címet is megkapta[26] —, s most elemi erejű kitörése a többséget lenyűgözte. De pártfelei, mint Kovács Lajos, megrendítőnek, ellenfelei, mint Pálffy János és Szilágyi Ferenc, visszatetszőnek találták modorát. A kétségbeesett figyelmeztetés rámutatott a követutasítási javaslat népellenességére: „mi történend akkor, ha a nép rokonszenve tőlünk örökre elfordul?"; a jelenlevők történelmi felelősségére a megmenekedés egyetlen lehetőségére: „Nekünk ezen védkörünk a szabad-elvűség. Óvjuk azt és tartsuk tisztán."[27]

A szűkkeblű javaslatot támadó szónoklat közben Kemény alig tudott uralkodni magán: hangját változtatva könyörgött és fenyegetett, sebesen gesztikulált s feldúltan fel-alá járkált a teremben. Az *Erdélyi Híradó* szerint megilletődve bámulták „a kettőzött hévvel" szóló, sodrából kijött Keményt. Pálffy János viszont megrökönyödve nézte az „egy kis színészetet rögtönzőt". Emlékezése szerint „helyéből megindult s forgott mint a keringős birka, hangja szenvedélyességének felcsigázott fokozata szerint visító vagy tonyán rekedt lett, eszméinek vezérfonalát elvesztette, s végre szemei kidüledve, arca kitűzesedve, sem lábait, melyek gépileg kerengtek, sem beszédét, mely már öntudatlan handa-bandává vált, megállítani nem tudta".[28]

Leszámítva Pálffy megrögzött Kemény-ellenességét, kései tudósításában mégis lehetett igazság. A szintén jelenlevő Szilágyi Ferenc friss beszámolója is érzékelteti a hallgatók döbbenetét: „De nem leendett képpes gyorsírás sem előtüntetni azon lázas elragadtatását, mely kivált egyik népügybarátot most stentori majd siralmas hanggali rimánkodásra vitte. A hallók, bámultak, szörnyedtek; elvrokonai — ha az arcvonásokból hozzá vethetni — pirongodtak a túlbuzgó heven, és elvégre a nagy többség helyes ! és éljen !-t riadott."[29] A lenyűgöző jelenés hatása alatt tehát a marchalis résztvevői ellenkezésüket feladva, „megdelejezve" jobbágy-védő utasítást szavaztak meg.

De e szónoki teljesítmény egyszeri és megismételhetetlen maradt. Lázas szenvedély és kétségbeesés emelte ki sarkaiból Keményt, s változtatta orációját vulkánikus kitöréssé, de a lávaömlések általában ritkák. Ha csak némileg is helytálló Pálffy további tudósítása: „Ekkor hozzámentem, karját megfogtam, s fülébe súgtam: Szakaszd félbe ! Az emberek kikacagnak. Hiúsága azon percben legyőzte indulatát s elhallgatott" — bár Szilágyi még csak nem is céloz

[24] *Beksics Gusztáv:* i. m. 26—27.

[25] „Fölállására már zaj keletkezett az ellenvéleményűek tömegében, és sűrűn kiáltozták: »a b. Kemény Dénes véleményén megállunk«." EH, 1842 aug. 2.

[26] EH, 1842. ápr. 29.; Múlt és Jelen, 1842. ápr. 29.

[27] A beszédről bővebben: *Rigó László:* Kemény Zsigmond beszéde Kolozs megye közgyűlésén 1842. július 26-án, Itk, 1967. 475—477.

[28] *Pálffy János:* Magyarországi és erdélyi urak (sajtó alá rendezte: Szabó T. Attila), Bp. 1939. 235.

[29] Múlt és Jelen, 1842. aug. 5.

Pálffy beavatkozására, s a szavazatokon lemérhető hatás is mást mutat—, úgy a furcsa szcéna magában Keményben is valamiféle szégyenkezésfélét, zavart hagyott maga után, s máskor a megszokottól elütő megnyilatkozásoktól tartózkodott. Bár annak élménye is megrögződhetett lelkében, hogy kivételesen nagy pillanatokban hatással tud szólni; mégis inkább az előző érzés lett a meghatározó. Hirtelen felgyúló természete mindig hévvel adta át magát tárgyának és érzelmeinek, így rendkívüli túlzásokba esett; csak a lecsillapodás után találta meg a kellő mértéket. Robbanékony vérmérséklete ellen védekezésül kifejlesztette a fékező ösztönt s így később nyilvánosság előtt érzelmi kitöréseknek eredményesebben ellenállt —, s aztán e gátlásosság eluralkodása következtében is szónoklatai e hőfokot nem is érték el többet.

Kemény és elvbarátai hitték, hogy Erdély így vagy úgy — véresen vagy önként — a korszellemhez alkalmazdodni kénytelen. Előbbi nevezetes beszédében ki is mondta: „S gondolják-e önök, hogy Erdélyt chinai fal választja el Magyarországtól s mi *ott* kivívatik és annyi élvet teremt, nem fog-e *itt* gerjeszteni vágyakat és agitációt?" E sejtést támasztotta alá előttük a közelmúlt történetének párhuzamos alakulása is. „Mi a testvérnemzet fölébresztésére az 1823-i év volt — fejtegette Kovács Lajos —, az lőn hazánkra nézve 1833. Az ezt 1834-ben követő országgyűlés egészen magán viseli az 1825-i magyar hongyűlés szellemi bélyegét"; „Az 1830-i magyar hongyűlés külsőségeiben is hasonlatokra találunk az e honi 1837-dikivel"; „Következett Magyar honban 1832, hol a törvényhozás föllépett a javítások pályájára és azóta számítjuk a magyar haladás korszakát. Hazánk e korszak küszöbére 1841-ben jutott. És itt meg kell állapodnunk a párhuzammal, ha sejtményeket nem akarunk írni valóság fejében."[30] Keményben is élt a gondolat, hogy „Erdélynek egykori átalakulásában ugyanazon phasisok lépcsőin kell természet- és történetileg áthaladni",[31] mint Magyarországnak.

Helyzetmegítélésük főbb vonásaiban megegyezett.[32] A summázó felmérések közül idézhetjük Szentivániét: „Szóljunk csak gyakorlatilag, hazánk kormánya egy nagyobb gépnek távolibb kis kereke, melynek némi szabad játéka van ugyan, de általában kimért körben szokott forogni,"[33] és Keményét: „Tekintsünk szét Európába, míg lesüllyednénk azon szempontra, honnan körülményeinket és teendőinket vizsgálni fogjuk, mintha néznénk egy magasztos drámából néhány jelenést, s aztán végig hallgatnánk paródiáját".[34]

Mégis ösztönöztetve a „fejleménydús" lehetőségtől, az 1841-es országgyűlés idején merészen vállalta az úttörők szerepét.

Vezércikkeiből mihamar kitetszett, hogy átgondolt politikai krédóval rendelkezik, nem a pillanat improvizátora: „Én a doktrinák megcsontosult pártolója — hangoztatta — nem vagyok. S mégis szükséges óvatosság mellett előszeretettel viseltetem az elméletek iránt és rossz jelnek tartom, midőn egy nemzetben divattá válik azon rivalgás, hogy a gyakorlati élet kinevet minden theoriát. Hiszen mi egyéb az elmélet, mint tapasztalás által szabály alá vont gyakorlat? És a gyakorlat más-e, mint alkalmazott elmélet?" Következetesen szembeszállt a tangyártókkal — kik a végrehajtás lehetőségéről feledkeztek meg

[30] EH, 1842. jan. 14.
[31] EH, 1842. jan. 4.
[32] Nemzeti Társalkodó, 1841. aug. 6.; EH 1842. febr. 4., febr. 8., jún. 10.; 1843. ápr. 18.
[33] NT, 1841. II. 10. sz.
[34] EH, 1842. máj. 20.

—, de különösen azon csökönyösökkel, kik minden újat idegenmajmolásnak minősítettek. Igényessége éppen abban mutatkozott meg, hogy nemcsak az elmélet emberének tartotta magát, hanem a gyakorlati élet dzsungelében eligazodónak is: végső fokon a szükséges és halaszthatatlan újítások érdekében az elmélet és gyakorlat helyes kialakítását fundamentális követelménynek ítélte, csak így remélt győzelemmel bíztató frontot nyitni a maradiság ellen a bonyolult külső-belső feltételek között.

Sajátos eszmevilága kulcsfogalmai révén deríthető fel leginkább. Kiindulási pontnak saját nyilatkozata kínálkozik: „Kérdezzük, mit tűr el a nép míveltsége, mit igényel a kor és a humanitás szava, mit javalnak viszonyaink, és ezen hármas tekintély befolyása közt fogamzott cikkeink bírandnak jövendővel."[35]

Feltűnő, hogy a humanitás parancsát és a „fejledező kor" követelményrendszerét azonosította; feltehetőleg azért, mert ifjú korától kezdve — mint jelenleg is — e két erő egymással összeforrva hevítette; mégis felfogásrendszere valójában négy tartópilléren emelkedett.

a) Humanitása és népszeretete kiállásaiba pátoszt vitt: soraiban a felháborodás szenvedélye mindig ott csillámlott.

Íme: „a kor követeli", hogy „a hűbéri bilincsek tágíttassanak, mert egyénnek és millióknak lélekzelni kell"; „Van egy ügy, melyért hőn dobbant meg minden jobb alkotású honfi melle, s rögtön elintézését aggodalmas kétséggel sürgeté . . . Ez ügy a jog és birtoktalan tömeg jövendője"; e rend „csak a kiváltságos osztály számára von védbástyát és erős sáncokat: nagy tömeg van malasztjain kívül helyezve"; „Vagy türkőzzék viszont a *rustica manus*, építsen számotokra nagyszerű hidakat, ásson csatornákat, szabályozza a szilaj folyamot, melly tőle semmit el nem rabolhat"; „De fogjuk-e örökké tűrni lábaink alatt ezen élő zsámolyt, melly fájdalmával fizet magasságunkért?"; „Mi pedig azzal tartunk, hogy adózzék az, *kinek rendszerint sem vagyona sem jövedelme*"; „A paraszt továbbá is rongyai közt maradna és számlálná az egyiptomi rabság esztendeit"; „Ezen zsákmánylást gátolni a törvényhozás tiszte"; és végül még egy idézet: „Mi törekvénk a néptömegnek felnyítni a jólét és vagyonosodás határsorompóit, és a személynek védelmet, az iparnak jogokat, a kiképzettségnek hatáskört szerezni, hogy idővel millióit vezethessük biztosan és belrázkódások nélkül az alkotmány minden sáncaiba."[36]

További példák nélkül is kitetszik, hogy a népről szólva mondatai átmelegednek; s a lobogás, mely az egymás mellé rendelt áradó felsorolásokban, súlyos szavak és megrázó metaforák — „élő zsámoly" — alkotásában mutatkozott, minden olvasót meggyőzhetett arról, hogy olyan publicista jelentkezett, aki nem szükségből vagy taktikából, immel-ámmal állt ki a nép mellett, hanem belső meggyőződésből.

A „népügy-barát" kifejezések hőfokát csak emelte, hogy a „szövegkörnyezet" megtelt arisztokrata-ellenes támadásokkal. Oly hévvel mennydörgött ellenük, mint korábban az oligarchák ellen. A mágnás-ivadék megrótta a főúri elődöket, mert „a század zordon szelleméhez is mérve, eléggé gyöngédek nem voltak a néptömeg iránt"; mert „basáskodási vágy" vezette tetteiket, mert „édes anyai nyelvünkön szerkezett törvényeink többnyire a szökevény jobbágyok felkereséséről rendelkezik".[37]

[35] EH, 1842. ápr. 1.
[36] EH, 1842. jan. 11., febr. 1., jún. 3., jún. 7., jún. 10., jún. 17., okt. 4., stb.
[37] EH, 1842. febr. 15., szept. 16.

De nemcsak a múltat hánytorgatta fel — az úrbért „a parasztfelkelések idején lemészárolt" elődök kísértő árnyai megnyugtatásául is követelte —, a korabeli arisztokráciának is szemére lobbantotta önző voltát, nevezetesen azt, hogy „magánjogi viszonyok elintézésében" — azaz a jobbágykérdésben — szűkkeblűek.[38]

A megrovás szokatlan volt,[39] mert az erdélyi arisztokrácia az erdélyi nemességhez képest engedékenyebben simult a kor szelleméhez, s Kemény a véleményével meglehetősen egyedül állott, sőt el is szigetelődött. Szentiváni Mihály már előbb is „pshychologiátlan balvéleménynek" minősítette „egy egész osztály bélyegzését", mert úgy látta, hogy „Erdélynek a mágnási karra panaszolni oka soha nem volt, de legkevésbé most, midőn őszinte vallomással tartozunk az igazságnak, hogy hazánk újjászületését nekik köszönhetjük, s még eddig semmit nem tettek, mi őket bizalmunkra méltatlanítná; én a fellépetteknek személyessége után állhatatosan bízom, s a fellépendőktől pedig remélem, hogy a bizodalmat — a legszebb polgári büszkeséget — ezután is meg fogják érdemelni, vagy ha nem, visszavonjuk tőlük segédkezeinket, s ők erőtelen egyesek maradnak."[40]

Nemsokára a *Pesti Hírlap* is a „Jellemrajzvonalak Erdélyből" c. cikkében — melyet az *Erdélyi Híradó* is átvett — úgy nyilatkozott: „Ki Erdély aristocratiája ellen — első lépéseiből ítélve — panaszszót emelne, feledné az igazságot."[41]

E cikk után mintha Kemény is hajlott volna az elismerésre: „Erdélyben az arisztokratia a reform útjaitól nem idegen ugyan, s meghatva a kor magasztos szellemétől az átalakulás fejlesztő ösztönének enged, szüntelenül forr és tisztul."[42] A tagadó szerkesztés és az „ugyan" kötőszó fenntartásos jellegűvé formálta a mondatot, az ideiglenes fegyverszünet nem is tartott sokáig. Pedig időközben az arisztokrácia egy tekintélyes csoportja adta jelét néhány korszerű kérdés pártolásának; amint Szilágyi Ferenc írta: „kinek különben is keserűség rejlik szíve fenekén erdélyi arisztokratáink ellen, lett volna jelen az ülésen, hallani ezek nyilatkozatait s látni búsulásokat a jó szándékul eleibe gördített akadályok miatt."[43]

Kemény azonban másképp ítélte meg a helyzetet, s az országgyűlés bezárása után hangja a régire váltott: „Arisztokráciánknak — ellentétben a magyarhonival — jelleme, mint az országgyűlésen eredményben kitűntetett, az hogy engedményeit, mikre a követő szükségtől únszolva érzi magát, inkább a jogok mezejéről szemeli ki, mint anyagi érdekek köréből."[44]

Az újbóli szembekerülést az indoklás szerint az országgyűlési események, az úrbér és az allodiatúra körüli harcok váltották ki, de a javaslatok vitájában az arisztokrácia a többi érdekeltnél nem volt kevésbé szűkkeblű, így Kemény

[38] EH, 1842. febr. 15., aug. 5.

[39] Bár előzményei voltak: *Wesselényi Miklós:* Balítéletekről 1831-ben, Bukarest. 1833. 218; *Jósika Miklós:* Vázlat. 1835. 149; Kemény oligarcha-ellenessége Szász Károlyra megy vissza, ki az oligarchia pusztulása miatt a mohácsi vészt is szerencsés napnak tartotta: Nemzeti Társalkodó, 1832. jan. 14.

[40] Nemzeti Társalkodó, 1841. aug. 13.; aug. 20., aug. 27.

[41] EH, 1842. aug. 12.; a kérdés magyarországi vonatkozásait ld.: *Gr. Széchenyi István:* A Kelet Népe (Fontes-sorozat). Szerkesztette és bevezetéssel ellátta: *Dr. Ferenczy Zoltán.* Bp. 1925. 22—23, 568, 600.

[42] EH, 1842. okt. 4.

[43] Múlt és Jelen, 1842. nov. 22.

[44] EH, 1843. márc. 3.; Kemény a „Férj és nő" c. regényében is őrizte álláspontját. Bp. 1968. 21.

hangnem-váltásában más okkal is számolni kell. Például azzal, hogy a sajátos erdélyi szituációban az arisztokráciától több függött, mint a többi kiváltságos féltől, s Kemény csalódott, mert határozottabb s önzetlenebb fellépést várt. Külön véleménye fenntartásában bizonyára közrejátszott az eltérő optika is: a kívülállók a Wesselényieket, a Kemény-grófokat, a Jósika Miklósokat, a Bethlen Jánosokat, a Gyulai Lajosokat, a Kemény Zsigmondokat, a Teleki Domokosokat és Lászlókat látták, Kemény viszont a moccanatlan maradiakat, kiknek szemében szálka volt egész újságírói tevékenysége. A *Múlt és Jelen* „haladó, helyesebben szaladó urak"-ról cikkezett, kik „sebesen vágtatva szinte forgószélként versenyezve kívánnak vezérelni", kiknek „dicső elődei" a „Jacobinusok"; de nemcsak a konzervatív hírlap, hanem a többi „lármaharangosok" fecsegése, sőt „jajveszéklési kiabálásai" miatt az *Erdélyi Híradót* bizalmatlanság vette körül. Az újság radikális szellemét végső fokon Kemény testesítette meg, s mint Bethlen Lajos gróf esete mutatta, minden ingerlő vagy „felforgató" cikket neki: a „pszeudo-báró"-nak tulajdonítottak. Ő kapta a különféle díszítő jelzőket: „midőn én, kit nyargalva haladónak gúnyoltok". „közöttünk nyargalva haladók között", „nyargalva haladásunk miatt" stb.; és ő kapta a „lázzasztó" címet is. A vele szemben táplált közfelfogást dühkitörése árulja el: „Hanem hozzátok fordulok, hozzátok gazdagok, míveltek és gyanakodók, kik azt hiszitek, hogy kastélyaitok és uradalmatok után sóvárgánk, midőn a szegény kunyhója és rongyai mellett elandalodtunk."[45]

Álláspontja a dolgok természeténél fogva akkor is szemet szúrt volna főúri körökben, ha nem látszott volna oly radikálisnak. Kicsiny dolog, de jellemző, hogy bárói címét sem kihasználni, sem használni nem kívánta[46]. (A sors iróniája, hogy karrier-hiány okozta állástalansága és cím-nélkülisége miatt „a báró" lett a titulusa.)

Zúgolódó és háborgó ellenfelei — „saját pártfelei" — egyre hevesebben támadták, s mindaddig nem nyugodtak, míg a lap éléről el nem mozdították.

b) A másik nagy élménykört — melynek tanulságai ott munkáltak későbbi korszakaiban is — szinte harsogó bizonysággal adta tudtul: „Tudatik, miként a társadalmi viszonyok nem állnak fenn szüntelen átalakulás nélkül"[47]; ugyanezzel a feltétlenséggel hirdette: az emberiség pedig minden akadály ellenére „halad céljai felé szünetlen".[48]

Változatos frazeológiai készlettel — korszellem, korigény, korkívánat, korszükséglet, az idő szava, az idő parancsa, sürgető szükség stb. — jelölte azt a mitikus hatalmat, melytől oly sokat remélt, s mely mindenütt az újonnan támadó érdekek humánus kielégítését követelte.

A változásra ocsudás, illetve a várt fordulat közeli lehetősége lázba hozta, „fordulópont párkányán" érezte magát és nemzetét. S már első „értékezésében" 1842 elején mámorral öntötte szavakba, hogy: „Soha sem hirdet és teremt-é az idő új viszonyokat, nem mennydörögve mint a villám, nem rombolva mint a földingás, de súgva, mint a szellő s rejtve, mint a tavasz ihlete."

[45] EH, 1842. jan. 25., febr. 11., ápr. 26., ápr. 29., máj. 20., aug. 5., okt. 18., nov. 29., dec. 23.; 1843. jan. 3.; Múlt és Jelen, 1842. nov. 4.; *Benkő Samu:* Kemény Zsigmond Naplója, Bp. 1974. 16.

[46] A Vasárnapi Újságot alapító Casino-tagok „címeiket a kor democratiai szelleme hatása alatt elhagyták, később azonban fölvették. 1848 és 1861 még kétszer ismétlődött ez a ruhadivatot utánzó át- és visszakeresztelkedés". *Jakab Elek:* Kolozsvár története. III. Bp. 1888. 821.

[47] EH, 1842. 43. sz.

[48] EH, 1842. jan. 4.

Az újdonság illata, a felcsillanó emberséges korszak ígérete izgalommal töltötte el, s arra késztette, hogy késedelem nélkül kihallgassa az idő szavát. S mivel a korszellem közfelfogás szerint mindig az úgynevezett „közvélemény" révén ismerteti meg magát, hamar ráterelődött figyelme erre az Európa-szerte bolygatott-vitatott problémakörre, s hosszas tapogatózás után ő is arra az álláspontra jutott el, amelyet a magyar liberalizmus legjobbjai már korábban képviseltek.

Már Szász Károly arra figyelmeztette — s e tant Savignytől vette —, hogy „a köztudatban szendergő igazsági eszmék"-hez[49] igazodni kell. Hasonló felfogással találkozhatott a *Hitel*ben, az 1832—36-os országgyűlés idején, közelebbről a *Pesti Hírlap*ban, *A kelet népe* vitában, vagy már előbb Rottecknél, Hegelnél[50] (kinek jogfilozófiáját — oly nagy köztük a hasonlóság — talán olvasta is), és természetesen másoknál, hisz ritka politikus tekintett el a közvélemény fogalmának tüzetesebb vizsgálatától. Keményt leginkább Talleyrand szavai ragadták meg. Jogi jegyzeteit készítve Pölitz jog- és államtudományi könyvéből másolta ki a nevezetes aforizmát: „Ösmerek valakit, kinek több értelme van mint Voltairenek, több értelme, mint Buonoparténak, mint minden volt, létező és születendő világkormányosnak (pilot.) — ez a közvélemény."[51]

A figyelem-felhívó tétel nemcsak a Savigny—Szász Károly-féle tant erősítette meg benne, egyúttal a tájékozódás módozatainak kipuhatolására, egyáltalán a homályos és félremagyarázható fogalomkör összetevőinek a tisztázására is serkentette.

Alaptézisét már 1841-ben kifejtette, tiltakozva — éppen a szatmári korteshadjárat látványos győzelme idején — az Erdélyben és Magyarországon sokak által elferdített közvélemény-értelmezés ellen: „a rossz hírbe hozott közvélemény egyebet nem jelent, mint rang és polgárzati jogkülönbség nélkül azok többségének, akik tettel, élőszóval vagy írásban részt szoktak venni egy nemzet szellemi élete kifejtésében, bizonyos kérdések felőli nézetét."[52]

A definíció nemcsak a becsődített és rivalgó korteseket rekesztette ki a fogalomból, hanem — s itt vehető észre az álláspont hordereje — a kiváltságosak érvei mellett s azok ellenében a nép szószólóira, a nagy egészre is tekintettel volt. Ebből az alaptételből sarjadt aztán Kemény minden további következtetése.

Elsőként említendő, hogy az egymás mellett és ellen érvényesülésre törő s olykor alaktalanul gomolygó vágyak zúgásából szerinte a széles tömegek óhaja is jól kihallható. A nép között élő vagy a nép viszonyait ismerő politikusok egyre inkább hangot adnak a morajló panaszáradatnak, csak éppen érzékeny fül (Hegel szerint: zseni) kell a tömeg-keserv felfogására.

Másodszorra az sem tagadható, hogy a nagy zajlásban számos téves felfogás s célzat bukkan fel, s valójában az újfajta kívánságok sem mentesek bizonyos zavaros képzetektől vagy éppen salaktól.

[49] *Szász Károly:* A szerzett törvények eredeti kútfejéről (A magyar tud. társ. évk. IV.), Buda. 1837. III. 149—150.

[50] Pesti Hírlap, 1841. jan. 2., jan. 23., jan. 27., jan. 30. stb.; A Kelet Népe 335., 343., 346., 444., 453., 484., 595. stb.; *Kemény Zsigmond:* Korteskedés és ellenszerei, II. 1844. 21—22; *G. W. F. Hegel:* A jogfilozófia alapvonalai vagy a természetjog és államtudomány vázlata, Bp. 1971. 328—340.

[51] *Pölitz:* Staatwissenschaftliche Vorlesungen; Kolozsvári Egyetemi Könyvtár. Ms. 3298; Nemzeti Társalkodó, 1841. dec. 31.; EH, 1843. jún. 6.; *Kemény Zsigmond:* i. m. II. 39.

[52] Nemzeti Társalkodó, 1841.

S ebből következően — nevezzük ezt a harmadik láncszemnek — folytonosan gyomlálni, írtani kell a balvéleményeket, tisztítgatni, gondozni a sóvárgó törekvéseket, hogy elfogadható alakot és létet nyerjenek. Saját szavaival: „A törvényhozás tiszte megkérdeni a véleményt, kihallgatni a köz óhaját, észlelni a támadó érdeket, hódolni a hatalomra kapott akaratnak, de tiszte egyszersmind kiegészíteni az eszmét, melly a tömegben csak töredékileg jelentkezett, nemesíteni az irányt, mellynek már kezdetekor van salakja."[53]

A tétel első felének akár megölője is lehetne a második: adódhat úgy, hogy a szép szavak vagy eltemetik, vagy félremagyarázzák, kiforgatják az eredeti értelmet; labilis értelmezhetőségével ugyanis megengedhet (eltűrhet) minden olyan beavatkozást, mely finomító-nemesítő tendenciára hivatkozással, legyen bár a módosítás lényegbevágó, az „óhajtáson", a „támadó érdeken", s „hatalomra kapott alakon" változtatást eszközöl. E veszély korántsem agyrém; épp azért az elméletet csak a gyakorlat minősítheti.

Kemény filantróp lelkülete és elkötelezettsége biztosítéka volt ugyan céljai töretlenségének; ahogy valamivel később meg is írta: „hőbben óhajtom a nép jóllétét, hogy sem valaha eszembe jusson népszerű kifejezésekkel azt hátrább tolni"[54], de nyilatkozatán túl meggyőző tevékenysége — minden felszólalása és írása — útját állja a félreértelmezésnek. Nem engedte ezt kikovácsolt rendszerének logikája sem: a javítási módozatok megtárgyalását — íme a negyedik vonás — a nyilvánosságra bízta. S mivel ott minden rendű és rangú nézet szóhoz jut, s mivel ott csak okok és érvek dominálhatnak, nyíltan ellenséges vagy alattomosan ártó szándék tartósan nem regnálhat, sőt minden rendű és rangú nézet egyhamar lelepleződik: e nyilvánosság a kezessége a vélemények kicserélésének, a közvélemény kifejeződésének és uralmának. Tulajdonképpen az egész közéletet egy nagy vitafórumnak képzelte el: a megye- és országgyűlés, a különböző politikai tanácskozások és a hírlap egyaránt a tennivalók előkészítését szolgálta volna. Főként a sajtó, mert ott minden értelmes ember szót kaphat (sőt tanulatlanok is nyilatkozhatnak); ott „a polgárok minden köztette a ministertől le az utolsó bérkocsisig szabad vizsgálat tárgya. S ez, mi minden egyébnél inkább fenntartja, fejti és gyarapítja a nemzet értelmességét, oltalmazza a gyámoltalant az igazságtalan, a gyengét az erős ellen."[55] A szólás- és a sajtószabadság illetve a nyilvánosság védelmezése ezért oly kiiktathatatlan Kemény szisztémájából. Megléte, lévén a közvélemény kifejezője és gyámola, szinte egymaga garantálhatná a reform-gépezet működését: elszigetelné a haladás-ellenes erőket, világossá tenné a viszonyok erejét, a szembenálló felek közt bizalmat ébresztve, áldásos együttműködést érlelne, és mindezzel az átalakulás nagy processzusát munkálná.

Kemény mindig ide: a rendszer-változtatás szükségéhez jutott el. Párját ritkította harci kedve, elszántsága és ellenállhatatlan érvelése. Enthuziazmus fűtötte és aggasztotta a stagnálás; különösen az, hogy a megindításhoz kívánatos kezdeményező-erő nem gyűlt össze, hogy a „Talleyrandi értelemben vett" nyilvános közvélemény alig mutatkozott, s „egyhamar előállni nem fog".[56] Riasztotta, hogy a tespedés „gyúanyagot" halmoz fel, mely előbb-utóbb káotikus robbanással fenyeget, s a mulasztást sújtó nemezis fogja bőszült diadalát

[53] EH, 1842. ápr. 26.
[54] Korteskedés és ellenszerei, I. 1843. 71.
[55] EH, 1842. ápr. 5.
[56] EH, 1843. jún. 6., vö.: 1842. szept. 13.

ülni. Ezt elkerülendő olyan szituációt akart biztosítani, mely életerős közvéleményen alapszik és változik.

Rendszerében a közvélemény mindennek a kiindulópontja és alapja. A törvény erejének fedezete is — s ez az ötödik megjegyzése s többek között a *Hitel* szelleme is érvényesül benne — a közvéleményben fogantatás, ami „kívül esik a közvélemény felfogásán vagy irányán, többire írott malaszt marad és végre nem hajtatik".[57], ami más szavakkal azt teszi, hogy csak a sokaság egyetértésén — s nem rendőri intézkedéseken — alapulhat a köznyugalom, a törvények funkcionálása és a fokonkénti előrehaladás.

Kemény tehát sem elvileg — mint rendszere —, sem gyakorlatilag — mint tevékenysége igazolja — nem tett káros engedményt: a feudalizmust felszámoló rend erélyes kimunkálásán fáradozott. Szívből jövő odahajlása a néphez, humanitása — melynek határozottsága csak a legnagyobb kortársai buzgalmához mérhető — teszi alakját rokonszenvessé és naggyá. Akkor volt — lett volna — nyugodt, ha vagyonos és független osztályok — a polgárság és a parasztság — előtt nyitotta volna meg a továbbemelkedés útját.

E radikális reform érdekében buzdított, könyörgött és fenyegetett, ha kellett.

c) Jelzések, üzenetek vétele nélkül nem bízott realista koncepció kialakításában, a korszellemhez simulás (engedelmesség) nélkül pedig új korszak létrehozásában. Reagáló és javítási készenléte nógatta és ostorozta a jámbor maradiakat, a feudális szellemű néptömegeket is szinte akaratuk ellenére mozgatni kívánta. A beavatkozás mértékének kijelölésében azzal az ellentmondással találkozott, hogy alkalmazkodni kénytelen ugyan a nép műveltségi szintjéhez („mit tűr el a nép míveltsége"), másrészt viszont a gyors lépéseket sürgető korszellem intése folytán a lehető legmesszebbre kell elmenni a reform-intézkedésekkel. A kettős szorításban megoldó tételként az első pillanatra meghökkentő „tekintélyre hajlás" elve kínálkozott.[58]

A többször leírt jellegzetes kifejezés mögött ama meggyőződés honolt, hogy a nép érezve pártfogóinak szakadatlan jóindulatát, pusztán tiszteletből is elfogad számára érthetetlen vagy a viszonyok ereje által csökkentett igényű vagy — s ezen van a hangsúly — a viszonyok ereje által megkövetelt terhes változásokat (mint például élettempójának, életstílusának átalakítása, a tanulás és a fejlődés elvének elfogadása; vö.: a *Toldi estéje* problematikájával), melyeket különben húzódozva vagy sehogy se engedne magára erőltetni (ld. a későbbi *Ködképek a kedély láthatárán* c. művét).

Éppen e végső lehetőségekre is kiterjeszkedő tervezet húzza alá igen szemléletesen Kemény eltökéltségét: mindig az eredmény, sőt ha mód nyílt rá, nem is csekélyke eredmény kivívására koncentrált. Siker-imádata, melyet 1834 óta vádló és serkentő célzattal konokul ismételt, az adott helyzetből mindig a legtöbbet akarta kicsikarni, természetesen jól átgondolt stratégiával.

d) Rendszerének negyedik determinánsát a viszonyok ereje alkotta, mely külső és belső hatalmi tényezők együttesét jelölte. Eszméi szoros szimbiózisban éltek; s így egyrészt a lemaradás behozására szólított fel, másrészt folyton lüktetett benne a veszély a kíhívott sors örvénylő bosszúja miatt. Nógatott, fenyegetett, lépésre kényszerített: Erdélynek — mint írta — „szünetlen szükség fejlődni, mint a tavasz zsendülése, különben alkotmányos szerkezetünk elsor-

[57] EH, 1842. dec. 2., vö.: EH, 1841. ápr. 13., ápr. 26., okt. 12.
[58] EH, 1842. febr. 1.; ápr. 26.

vad, nemzetiségünkre a koporsó szemfedele hull. A polgárosodás szünetlen terjeszti hódítmányait, s a melly nép nem hajlik szelíd igája alá, veszve van." A végzetszerű konkluziót az előző részletek magyarázzák: „minden reformnak, míg a fennálló formák között magának tért foglalhatna, ki kell előbb szorítani nagy mennyiségű álérdeket és ferde irányt. Ezen gyomírtás annál fáradalmasabb, minél egészre hatóbb és számos tömegre kiterjedő az átalakítás műve. Az úrbér kérdése több rengést fog előidézni Erdélyben, mint Magyarországon tevé, nálunk 1842 nem lehet oly nyugalmas, mint ott 1832, s azt felváltó évek."[59]

Eltekintve a nemzetiségi kérdés és a polgárosodás máskor tárgyalandó vonatkozásaitól, az idézetből világos a Kemény-emlegette megkésés átka. Az Erdélyben is olvasott és tisztelt Bulwer szerint: ha az elődök nem akartak lépésben haladni, az utódok a fatális bajt elkerülendő, nyargalásra kényszerülnek.[60] Kemény félelme szerint is a kérdések megoldatlan garmadája visszaveti a fejlődést s a viszonyok súlyosodó ereje egyre átfogóbb rendezést kíván, ez pedig mélyítve a frontokat a kilábolást nehezíti, s ekkor a kataklízma árnya sötétleni kezd. E komor figyelmeztetés fel-felzúg műveiben; ez idő tájt a Sybilla-könyvek példázatával érzékeltette a sors kezemunkáját.

A jós igéket, az allegórikus mesét már Wesselényi idézte, mert elszalasztott lehetőségek lajstromának fogta fel Erdély utóbbi történetét; szerinte az 1830-as évek elején harmadára fogyott, de többszörös áron kínált könyv megvásárlását elvető Erdély már önlétét kockáztatta. Az elherdált évek szimbólumává nőtt Kemény szemében is a történet; a pusztulás sejtelmétől borzongatva idézte 1841. július 26-án, majd később: „nyilván volt, miként itt többé már nem a sybilla utolsó könyveinek, hanem belőle még néhány el nem égett leveleknek tűztőli megmentéséről van szó. Ez ügy a jog- és birtoktalan tömeg jövendője."[61]

A sajátos Kemény Zsigmond-i sorsfilozófiát érhetjük itt tetten: a késedelem a nemzethalál rémét — a reformkor egyik életserkentőjét — vetíti elébe, de korántsem a vak fátum eszméjét. Az Értelmező Szótár szerint a „végzet" jelentéstartalmában együvé kerül „az elkerülhetetlennek tartott sors" és a „sorszerű bűnhődés" fogalma. Ez utóbbi Kemény hitvallása. A világtörténelem azért lényegült előtte a világítélet színpadává, mert a büntető sors működését figyelte benne. A henye veszteglést, a végzethívők tétlenségét ostromolta ő folyton; elkeserítette, hogy „hihetetlenül lassan gyérül azok sora, kik — mint az Iszlámkövetők — többnyire tunya fatalizmus tetterőtlenségével tekintenek polgári viszonyaink szövedékébe".[62]

A cselekvésre agitált, még ijesztő reménytelenség közepette is. A történelem nem kényeztette el Erdélyt; Szentiványit már idéztük; Wesselényi is úgy nyilatkozott, hogy „mi szegénykék nagyon is kénytelenek vagyunk minden írott és elismert jogainkhoz ragaszkodni."[63] Teleki László is tisztában volt azzal, hogy „Erdély egy gyenge ország", „Erdélyben mertek már sok olyat tenni, mit Magyarországon nem mertek".[64] Kovács Lajos a „divide et vinces"

[59] EH, 1842. febr. 18.
[60] *B. Szabó László:* Széchenyi, Petőfi és az Ellenzéki kör 1848-ban. Bp. 1930. 2.
[61] EH, 1842. jan. 11.; nov. 11.; ÖM, V. 1897. 287.
[62] EH, 1843. jún. 6.
[63] EH, 1843. jan. 10.
[64] *Teleki László:* Válogatott munkái. I. Bp. 1961. 351, 355, 359; vö.: Pesti Hírlap, 1841. ápr. 14.

borzasztó elvéről példálózott[65], Kemény pedig arról, hogy a véletlen „kedvezései ránk erdélyiekre nem létezők".[66]

Kemény nagyívű és merész koncepciója az Erdély körül „ólálkodó kajtár hatalmasságok" és a „Hannibal ante portas" kettős rémületében is mert vállalkozni sorsfordító munkára. Bethlen Gábor kolosszus alakja lebegett szeme előtt, ki a viszonyok erejét képes volt féken tartani és igájába fogni. És Kemény, mert a kétségbeesés űzte, mert Erdélyt óvni, a népet emelni és menteni akarta, képes volt magát a legnagyobb felindultságnak is átadni. Vakmerő odaadásában, szenvedélyében valami arra a Széchenyi-arcra emlékeztetett, mely „a francia forradalmi eszmék lappangó tűzétől felvilágosítva és meg-megrezgetve"[67] sötétlett; nem hiába magyarázta később, hogy a forradalmat „fékezni is csak az bírja, kinek jellemében forradalmi elem van".[68]

Minden „nyargalva haladás" ellenére a fejlődési ütemtervet Erdélyben a nulla-fokról kellett indítani: bázisterve — bár a későbbi teendőkről is sűrűn szólott — csak az úrbért és az uniót sürgette. Erdély tragédiája, hogy e csekély kiindulási alapot is megtépázva, elerőtlenítve fogadta el. A minimális eredmény s a rengeteg eredménytelenség, a viszontagságos csatározások, majd a bukás után is Kemény páratlan energiával újból talpra állt. Nem ért célt például a szemelvényi eljárásokkal, a rendszeres bizottmányok kezébe utalták a tervek (szinte: csomagtervek) készítését; e kudarc után sem állt félre, a tényt mint tényt tudomásul vette, s ezután a „kézösszedugást" mellőzve a „körülmények javaslataihoz" szabta politikáját, nehogy „a miként cselekvés fölötti hosszas tanácskozásból" a „semmit cselekvés" folyjék,[69] s újból megkezdte agitációját. Minden szituációban keresett egy pontot, mely reményt csillantott. Ellentétben a közhiedelemmel az árnyékot csak azért tárta szem elé, hogy lépésre, tevékenységre késztessen. A nagy távlatok mellett az apró siker-élményekért is elnémíthatatlan szorgalommal bocsátkozott harcba, mint mondta: „soha sem voltam barátja olly embereknek, kik míg a nagy rész levíhatatlan, kicsin segíteni restek."[70]

Hatalmas szelleme sokszínű munkájából hátra van még maximális programjának, a polgárosodásról, a nemzetiségi kérdésről, a modern párt szerepéről és más jelentős kérdésekről vallott felfogásának ismertetése, de a mostani néhány adatból is kitetszik, hogy Kemény 1842—43-ban a liberalizmus élvonalába került, s hogy az *Erdélyi Híradó* élén eltöltött két és fél év életének figyelemre méltó, külön szakasza.

[65] EH, 1842. jan. 18.; vö.: EH, 1843. márc. 10.
[66] EH, 1843. márc. 7.
[67] EH, 1842. jún. 10.; *Kemény Zsigmond:* Sorsok és vonzások. Bp. 1970. 210.
[68] EH, 1842. aug. 16.; Pap Endre Hátrahagyott Munkái. Pest. 1852. I. IX.
[69] EH, 1843. dec. 1.
[70] EH, 1842. jan. 11.; febr. 11.; jún. 3.; nov. 25.

Mészáros László:

A hódoltsági latinok, görögök és cigányok történetéhez

(16. századi oszmán-török szórványadatok)

1. A hódoltsági latinok, görögök és cigányok történetének kutatása

Hódoltsági szakkutatásunk meglehetősen kevés gondot fordított a XVI. századi latinok, görögök és cigányok gazdasági-társadalmi viszonyaira vonatkozó adatok összegzésére. Ennek oka főképpen a rendkívül kedvezőtlen forrásadottságokban rejlett. Az isztambuli török forrásanyag egészen az elmúlt évtizedekig hozzáférhetetlen volt a kutatók számára, s Velics két kötetes forráskiadványa, melynek anyagát a hazai és nyugat-európai levéltárak töredékes oszmán-török irataiból összeválogatott szemelvények alkották, az említett etnikumokkal kapcsolatos adatokat alig-alig tartalmazott.[1] Latin, magyar és német nyelvű iratok csak elszórtan maradtak fenn a Duna—Tisza melléki kiterjedt hódoltsági területről, s latinokról, görögökről és cigányokról még kevésbé adnak hírt, mint a török források. Mivel a siyaqat írású török adódefterek és más források csak a 16. századból, s túlnyomórészt a budai szandzsák (főképpen Buda és Pest) területéről említenek görögöket, latinokat és cigányokat, átvizsgáltuk Pest, Pilis és Solt vármegyék valamennyi 16. századi portális, decimális és urbariális conscriptióját is.[2] Kutatásunk azonban e téren nem járt eredménnyel: a legfontosabb helységek (Buda, Pest, Ráckeve) egyetlen latin—magyar adóösszeírásban sem szerepelnek 1541—1600 között, s Kecskemét, Nagykőrös, Cegléd, Vác és a falvak adójegyzékei csak a porták számát tartalmazzák. A váci püspökség néhány XVI. század végi urbáriuma és dézsmalajstroma csak a magyar telkesjobbágyok (coloni) és házas zsellérek (inquilini) személynevét és járandóságát foglalja magában. A latin—magyar források e negatívuma méginkább kiemeli az utóbbi évtizedekben közzétett oszmán-török források jelentőségét, melyekben a jelzett etnikumokról számos adat található.

A hódoltsági latinokról egyetlen cikk jelent meg napjainkig, a néhány éve elhunyt Fekete Lajos turkológus tollából.[3] A 16. századi hódoltsági cigányokról önálló publikáció még nem látott napvilágot, mindössze a török kor romantikus-érzelmes szemlélője, Takáts Sándor közölt néhány adatot a cigány-

[1] Magyarországi török kincstári defterek. Ford.: Velics Antal, I. Bp. 1886. LVI + 468, II. Bp. 1890. XXX + 772.

[2] Magyar Országos Levéltár. Magyar Kincstári Levéltárak. Magyar Kamara Archívuma. Urbaria et conscriptiones. E 156. 62/32, 62/23. Conscriptiones portarum. E 158. Pest-Pilis megye, 1552., 1565. és 1588. évi összeírása. Filmtár: 2307., 2308. sz. doboz. 16. k., 111—6. (1565), 62. k., 220—1. (1670, 224—6. (1570), 263—6. (1576), 280—3. (1583), 395—8. (1588). 1635. sz. doboz, 63. k., Pest és Szolnok vm., 99—119. (1552), 189—219. (1565). 64. k., Pest-Pilis vm., 221—7. (1588). 1673. sz. doboz: 1576, 1576—78., 1582., 1570—71., 1574., 1583., 1588. év. 1680. sz. doboz: 1559. év.

[3] *Fekete Lajos:* Latinok a XVI. századi Budán. = Magyar Nyelv, 57. évf. 1961. 417. sz. 20—5.

zenészekről a török és magyar muzsikásokról készített írásaiban.[4] A középkorvégi Magyarország görög etnikumára vonatkozó szórványadatokat legutóbb Füves Ödön foglalta össze a pesti görögökről készített cikkében.[5] Konkrét adatokat ő sem talált a hódoltsági görögökről, noha évtizedek óta lankadatlan szorgalommal kutatja a magyarországi görög diaszpóra történetét a késői feudalizmus időszakában. Az utóbbi évtizedekben publikált oszmán-török források bizonyára elkerülték figyelmét; ez lehet a magyarázata, hogy a pesti görögökkel kapcsolatban ama véleményének adott hangot, hogy „mivel a török állampolgárságú görögöket a török hatóságok nem tartották nyilván, ezért nem maradtak adatok a görögök pesti működéséről sem. . .”[6]

2. A hódoltsági latinok kereskedelmi forgalma (1550—1580)

Az 1550—1580 közötti évekből fennmaradt budai török vámnaplók a mohamedánok, magyarok, délszlávok és zsidók után éppen a latinokról közölnek legtöbb adatot. A Budán és Pesten megtelepedő latinok eredetére, állandó lakhelyére vonatkozó feltáró munkát Fekete akadémikus végezte el. Kutatásaiból tudjuk hogy a latinok a raguzai (dubrovniki) római latin kolónia elszlávosodott leszármazottai voltak, akik csak római katolikus vallásukat és latin nyelvüket őrizték meg a szláv tengerben. A török szultánoktól már a 15. század derekán igen fontos privilégiumokat kaptak, melyek segítségével élénk kereskedelmi forgalmat bonyolítottak le a balkáni területek népeivel. Magyarország középső harmadának török megszállása után Szülejmán szultántól is kereskedelmi kiváltságra tettek szert, s ettől kezdve évente megjelentek a budai vámnál.[7] A vámnaplókon kívül az 1551-es budai boltjegyzék is említést tesz két latinról. A budai török írnok két üresen álló, pusztuló boltról megjegyezte, hogy azért maradt gazdátlanul, mert a bérlők, Vukik' latin és Mihócs Nikola latin visszatértek Dubrovnikba (Raguzába).[8] Vukik' neve nem szerepel a budai vámnaplókban, Mihócsé viszont megtalálható az 1551-es, 1579-es és 1580-as feljegyzésekben is.

Az 1550—51-es, 1572—73-as és 1579—80-as török vámnaplók összesen 28 latinról tudósítanak, akik 84 alkalommal vámoltattak árut a vilajet székhelyén.[9] A vámnaplók bejegyzései szerint 6 latin — Nikola, Luka, Kücsük Jovan, Kurd, Sitvenik-oglu, Siteván — Budán lakott, míg Pesten 10 latin talált ideiglenes lakást magának: Andria, Kara Jovan, Kirilo, Marko, Berko, Jovan, Gyurko, Dereagik, Gyure, Istefán. A többiek lakhelye nincs megnevez-

[4] *Takáts Sándor:* A török—magyar énekesek és muzsikások. = Rajzok a török világból. I. Bp. 1915. 416—38, *uő.:* Küzdelem a tánc és a muzsika ellen. = A magyar múlt tarlójáról. Bp. 1926, *uő.:* Régi magyar trombitások. = A régi Magyarország jókedve. Bp. 1921. 146—54.

[5] *Füves Ödön:* A görög kereskedők megjelenése Pesten. = Antik Tanulmányok, XIX. k. 1972. 2. sz. 227—31.

[6] Uo. 228.

[7] *Fekete.* 1961. 20—5., *Gelcich József.* Raguza és Magyarország összeköttetéseinek okmánytára. Bp. 1887, *Franz Kraelitz:* Osmanische Urkunden in türkischer Sprache. Wien, é. n. 47, 51, *Margalits Ede:* Horvát történelmi repertórium. II. Bp. 1902. 96, 199.

[8] *Velics;* 1890. 121. 123; *Fekete,* 1961. 21.

[9] Budai török számadáskönyvek (1550—1580). Közzétette Fekete Lajos és Káldy-Nagy Gyula. Bp. 1962. 18, 24—6, 28, 33, 41, 43, 47, 54, 57, 63, 65—7, 71—2, 84—6, 88, 93, 100, 102, 107, 111, 119, 129, 131, 145, 149, 162, 168—9, 180, 194—6, 198, 202, 207, 21", 214, 221, 230, 237, 239, 244—6, 245—6, 250—1, 253, 255, 257, 259, 261, 265, 267, 270, 274, 276.

ve, ők talán csak árut szállítottak át a vámon, de nem telepedtek meg Budán vagy Pesten. A 16. század második felében tehát 10—16 latin élhetett Budán és Pesten — egyesek talán családjukkal, mint Siteván, akinek hasonló nevű fiát is megemlítik a vámnaplók (Siteván-oglu = Siteván fia) —, s számukat időnként néhány fővel megnövelték a tartomány székhelyére árut szállító raguzaiak. A Pesten megtelepedő latinok közelebbi lakhelye nem ismeretes, a budaiak esetleg a várban levő Olasz utcában laktak.[10] A raguzai latinok és az olaszok önálló testületet alkottak, mely valamelyes belső önkormányzattal is rendelkezett. Vezetőjük a prefektus volt, aki a zsidók kethüdájához és a cigányvajdához hasonlóan a magyar főbíró fennhatósága alá tartozott.[11] Egy 1557-es levél szerint „Nog Iwan" volt a „prefektus Italorum Budensium".[12] A raguzaiak és az olaszok az 1598—1602-es ostromok idején hagyták el Budát.[13] A 17. századból csak a temesvári vilajetből említenek latinokat a még közöletlen oszmán-török források.[14]

1550-ben egy latin fordult meg a budai vámnál, 1551-ben 4 latin 5 ízben járt a vilajetszékhelyen, 1571-ben 14 latin 25 utat tett meg, 1572-ben 4 latin 1—1 alkalommal vámoltatott Budán. 1573-ban 13 latin 27 árubeszerző utat tett meg, 1579-ben 3 latin 1—1 ízben vámoltatott Budán. Utoljára 1580-ból említenek latinokat a budai vámnaplók: 9 latin 19 alkalommal fordult meg a magyarországi török hódoltság központjában. A kereskedelmi forgalmukkal kapcsolatos fontosabb adatokat az 1. táblázatban foglaltuk össze. Mivel az élelmiszerek és ruházkodási cikkek vámja az áru értékének 3—5%-a volt, az átlagos 4%-os vámból számítottuk ki az áru értékét.[15]

Legnagyobb mennyiségben különféle ruházkodási cikkeket: posztó- és kelmefajtákat, szattyánt, prémet, bundát, öltönyt és süveget szállítottak Budára a raguzai latinok, összesen 340 méter és 10,132 kg mennyiségben. Nyugatról csak nagyon kevés posztót hoztak a hódoltság területére: dimi, vereszit, szoberman és kisznicsér fajtákat, melyeket vég-számra vámoltak el Budán a törökök. Az áru túlnyomó részét a Balkánról hozták fel, ezt denkben (fél lóteher, kb. 75 kg) vámolták el. Innen egyszerű csukaposztót, durva abaposztót, valamint sítamid nevű kelmét szállítottak; ezeket a balkáni zsidó, görög és délszláv műhelyekben állították elő. Aselt (viaszt, mézet) 14,084 kg és 2 hordó (2 fucsi, kb. 100 kg) mennyiségben vittek Budára a latinok. A mézet a mohamedán cukrászok, a viaszt pedig a gyertyaöntő házak (semhánék) mesterei dolgozták fel. Igen nagy mennyiségben kereskedtek borral is: összesen 10,896 literrel vittek át a vámon. Ezt részben a környékbeli jó bortermő helyeken vásárolhatták fel, esetleg a szerémségi és más délvidéki borvidékeken. Főleg Jovan, Berko és Martin folytatott intenzív borkereskedelmet; az első 1584, a második 1296, a harmadik 1056 liter bort vitt Budára.

Néhány latin állatbőrrel is kereskedett, melyet az alföldi nagy állattenyésztő hászvárosokból szerezhettek be. Marko 1520 db nyers marhabőrt vitt

[10] *Fekete Lajos — Nagy Lajos:* Budapest története a török korban. = Budapest története. II. Főszerk. Gerevich László. Bp. 1973. 382, 388.

[11] *Jankovich Miklós:* Buda város keresztény tanácsa a török hódoltság korában. = Tanulmányok Budapest múltjából. XIV. k. Bp. 1961. 147—59.

[12] MOL. Nemzeti Múzeum törzsanyag. Fasc. 1557. No. 101. Idézi: *Jankovich,* 1961. 157.

[13] *Gárdonyi Albert:* Buda és Pest keresztény lakossága a török hódoltság alatt. = TBM. V. k. Bp. 1936. 13—33.

[14] *Fekete,* 1961. 23.

[15] *Fekete — Káldy-Nagy,* 1962. 558.

1. táblázat

A latinok áruforgalma 1550—1580 között

Név	Az elvámolások		Az áru		%-os részesedés
	száma	ideje	vámja	értéke	
			akcsében		
1	2	3	4	5	6
Marko	7	1551—72—3	9 600	240 000	23,0
Andria	6	1551—73	4 235	108 125	10,4
Kara Jovan	8	1551—72—3	3 700	92 500	8,9
Jovan	8	1551—72—3	3 398	83 438	8,0
Mihócs	8	1551—79—80	3 029	75 725	7,3
Nikola	8	1551—73—80	2 925	73 126	7,0
Kirilo	2	1550—51	1 968	49 200	4,7
Luka	5	1573—80	1 752	43 810	4,2
Berko	5	1573—79—80	1 462	36 562	3,5
Kücsük Jovan	4	1551—72—73	1 419	35 475	3,4
Kurd	2	1571—73	950	23 750	2,3
Gyuro	2	1571	900	22 500	2,1
Sitvenik-oglul	1	1573	900	22 500	2,1
Majsa	1	1571	800	20 000	2,1
Dereagik	1	1551	678	16 950	1,6
Gyurko	1	1551	621	15 526	1,5
Ilja	1	1580	500	12 500	1,3
Szimo	1	1580	450	11 125	1,2
Sitvenik	1	1571	300	7 500	0,8
Siteván	1	1573	300	7 500	0,8
Martin	1	1580	275	6 875	0,6
Vidák	2	1571	238	5 938	0,6
Istefan	1	1571	200	5 000	0,6
Vidál	1	1571	187	4 687	0,5
Kücsük	1	1571	187	4 687	0,5
Venedek	1	1571	158	3 938	0,4
Vida	1	1580	78	1 950	0,2
Dragok	1	1573	75	1 875	0,2
28 név	84	1550—1580	41 718	1 045 450	100,0

át a vámon, Luka 320 db-ot. Vida 620 db bárányból szállított Budára. Az állatbőröket valószínűleg a Tabánban tevékenykedő balkáni mesterek dolgozták fel készáruvá. A ruhaneműn és a mezőgazdasági termékeken kívül egyéb árucikkel csak elenyésző mértékben kereskedtek a latinok. Mindössze 2 hordó pohárt, 1 hordó kést, 1 hordó keserű narancsot és 27 db kupát vittek Budára.

A vámnaplók szerint Marko, Andria, Kara Jovan és Jovan távolsági kereskedők bonyolították le a legnagyobb forgalmat a latinok közül. Összesen 29 árufelvásárló utat tettek meg; 4876 kg ruhaneműt, 2448 liter bort és 1520 db marhabőrt szállítottak a hódoltság központjába. Vámjuk 20 962,5 akcsét, azaz 419,24 magyar aranyforintot tett ki. Árujuk értéke 524 062,5 akcse (10 481 ft) volt. A 16. század derekán a szarvasmarha átlagára 300 akcse körül mozgott.[16] A négy latin áruvásárlásra fordított pénzén tehát mintegy 1747 db marhát lehetett volna venni! A 28 latin kereskedelmi forgalmának 50,33%-át e

[16] *Káldy-Nagy:* Tolna mezőváros mezőgazdasági termelése a XVI. század derekán a török adójegyzékekben. = Agrártörténeti Szemle, 4. évf. 1962. 579.

hivatásos nagykereskedők bonyolították le. Közülük is kimagaslóan fontos szerepet játszott Marko, a posztó- és marhabőrkereskedő, aki egyedül bonyolította le az áruforgalom csaknem negyedrészét! Igen jó összeköttetései voltak a török tartományi közigazgatás vezetőivel; a beglerbégnek például két ízben összesen 1500 kg posztót ajándékozott, melynek értéke 150 000 akcse (3000 aranyforint) volt!

A vámnaplókból megállapítható, hogy a raguzai latinok intenzív kereskedelmet folytattak, s csekély számuk ellenére jelentős mértékben vették ki részüket Buda áruforgalmából, hiszen alig 4 esztendő alatt 1 045 450 akcse értékben szállítottak árut a vilajetszékhelyre! A görögök és cigányok áruszállítása messze elmaradt e mögött: az előbbiek 61 600, az utóbbiak csak 12 125 akcse értékben vittek árut ugyanebben az időszakban! A görögök áruforgalma alig 0,14%-át, a cigényoké 0,03%-át tette ki a latinok kereskedelmi forgalmának. A raguzai latin kalmárok tőkeereje és kereskedelmi volumene csak a legtehetősebb mohamedán, zsidó, délszláv és magyar távolsági kereskedők pénzével, áruforgalmával vethető össze, akik a hódoltság kereskedelmi forgalmát szinte teljes egészében a saját kezükben összpontosították.[17]

3. A hódoltsági görögök

Adatok a ráckevei görögökről

A török források Buda, Pest és Ráckeve szultáni hászvárosokból említenek görögöket. A legtöbb görög Ráckevén (Kuvinban) élt, mely 1440 után a középső Duna-vidék görögkeleti centrumává fejlődött.[18]

A kevei „rácok" 1487-ben felépített Boldogasszony-temploma, mely hazánk egyetlen épen fennmaradt késő gótikus-reneszánsz görögkeleti kőtemploma, padlózatában, falain és mennyezetén ma is őrzi a középkori ráckevei görögök emlékét. Freskóit görög művész készítette, s a 18. században szintén egy Athosz-hegyi görög festő, Gruntovics Tódor újította fel őket. A templomhoz az 1510-es évek elején két kápolnát is hozzáépítettek, melyekben görögkeleti szertartású kolostort rendeztek be. 1514-ben a templom belső festési munkálatait 3 görög gvargyián irányította: „Michaelis, Georgiis ac Janya". A templom pronaoszában van elhelyezve két nemesi származású bíróviselt görög, Nicolaus

[17] Káldy-Nagy Gyula szerint a budai kereskedelmi forgalom 60%-át a mohamedánok, 30%-át a magyarok, 10%-át a zsidók bonyolították le. E számítás némi korrekcióra szorul, hiszen nem foglalja magában sem a délszlávok, sem a latinok, sem egyéb „árus emberek" kereskedelmi forgalmát, mely 3—5% között mozoghatott. (*Káldy-Nagy:* Harács-szedők és ráják. Török világ a XVI. századi Magyarországon. Bp. 1970. 119.)

[18] Diplomatarium Ráczkeviense. Szerk. Magdics István. Szfvár. 1888. I—XXXIX. oklevél, 1—72., Mol. Dl. 1603, Dl. 26.463, Dl. 32 649, Dl. 82 650, Dl. 82 651; Ráckeve, Árpád Múzeum Adattára: 5 eredeti oklevél, s a többiek hatóságilag hitelesített 18. századi másolatai; *Csánki Dezső:* Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. III. Bp. 1897. 313—4, *Bártfay Szabó László:* Pest megye történetének okleveles emlékei 1002—1599-ig. Bp. 1938. 315—6; Notitia Hungariae novae geographico historica. Partis primae. Cis-Danubiane. Tom. III. Elaboravit: Mathias Bel. Viennae 1737. 520—7; *Scaritus Máthé:* Kevi Várassárol való szép Historia. Ráckeve 1581. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára. Fol. Hung. 2904. 6; *Litkei Aurél:* Buda-Pest a török uralom korában. Bp. 1908. 41; *Makkai László:* Pest megye története. = Pest megye műemlékei. I. Szerk. Dercsényi Dezső. Bp. 1958. 86—8, 100—8; *Füves Ödön;* A ráckevei görögök nyomában. = Antik Tanulmányok, 6. k. 117—8; *Mészáros L.*: „Elég merni is a nagyot" *Skarica Máté ráckevei prédikátor-költő élete.* = Theologiai Szemle, 15. évf. 1972. 9—10. sz. 307—15.

és Dinko Sartor (Szabó) 1525-ös feliratú, díszes reneszánsz sírlapja.[19] Buda eleste után a törökkel kollaboráló görögkeletiek még nagyobb lehetőségekhez jutottak; az 1541—1600 közötti időszak a „rácok" Kevéjének fénykora. 1541-től 1548-ig az egész Csepel-sziget ellenőrzésük alá került, ők szedték be a Kuvin-szigeti mukátaa a (pénzügyi egység) összes adóit. Az adóbeszedésre vállalkozó dúsgazdag „rác" kereskedőtőkések között több görög lehetett, amint ez a személynevekből is világosan kitűnik: Bogdán Gyurko főbíró, Iván Bozsics tímárbirtokos szpáhi, Iva Bozsics, Jovan Bozsics, Dimitri Ranit, Vuk Radsev, Marko Rankovik, Lukács Borgo, Jano Vilarik, Koszta Vilarik, Jovan Rajnovik, Marko Jovit, Jovan Vikovit, Vuk Jovit, Nikola Fodrik, Gyurko Jehovik, Dimitri Bradovik, Jana Markovik, Dimitri Jalit, Jovan Jasik, Vendel Jakanik.[20] Közülük a Markovics görög család a 18. században is ráckevei lakos volt, s ilyen vezetéknevű família ma is él a járási székhelyen.[21] 1546-ban Dimitri és Alberd bírók vezetésével vállalkoztak a ráckevei szerb és görög kereskedő-patríciusok a Csepel-sziget adójának beszedésére: Bagoszláv Nikola, A(ntal) Radosevik, Marko Rankovit, Gyura Cservenik, Koszta Balazovik, Jovan Rezanovik, B(alázs) Kordik, Tomás Kalmár, Jovan Bozsics, Jako Anosik.[22]

Az 1546-os ráckevei tahrir defter (összeírási jegyzék) egy görög papról és három görög szerzetesről tesz említést. Ezek a következők: Pop Yovan (János pópa), Nikola kalugyer, Bedő kalugyer, Anka kalugyer. Ráckeve 1546-os összeírása 686 személynevet tartalmaz, melynek egyharmada görögkeleti hangzású. Ezek közül görögök, illetve görögök leszármazottai lehettek a következők:

[19] *Ludaics Miksa:* A történeti emlékmű ráczkevei görög vallású szerb templom. = Sürgöny 1861. 49—51. sz., *Kereskényi Gyula:* Érd és Batta községek történeti vázlata. Szfvár. 1874. 35, *Losonci, Miklós:* A ráckevei szerb templom. = *Kovács József — Losonci Miklós:* Ráckevei műemlékek. Ráckeve 1968. 5—42.

[20] *Velics,* 1890. 10. Ráckeve a 15—16. században a főváros és Vác után Pest megye legfejlettebb kalmárvárosa volt, melyet helyzeti energiájának s a több mint félszáz igen értékes privilégiumlevéllel rendelkező élelmes szerb—görög kalmárainak köszönhetett. Az oppidum 1541-ig a dunai naszádos flotta Csepel-szigeti bázisa volt, mint a középső Dunavidék görögkeleti centruma. A török források a budai szandzsák területén egyedül Kuvinban (Ráckevén) említenek görögkeletieket az 1540—60-as években, mintegy két és félszáz—háromszáz főt. 1561—62-ben 200 jó puskás és gyalogos martalócot kellett Ráckeve magisztrátusának kiállítania a budai pasa parancsára. A népesség egyre gyarapodott, az 1546-os és 1562-es tahrir defterek szerint Kuvin volt a budai szandzsák legnagyobb lélekszámú szultáni hászvárosa, 5 és félszáz, illetve 7 és félszáz tizedfizető adózó háztartásfővel. Az 1570-es — 80-as évekre jelentős mértékben előretört a „rác" kalmárváros magyar lakossága, mely a parasztság tömeges betelepüléséből adódott. Az 1560-as években itt székelt „a magyarországi reformáció nemzetközileg elismert vezéregyénisége", Szegedi Kis István szuperintendens, s ebben az időben Ráckeve lett a hódoltsági reformáció központja. A nagymúltú kalmárváros a 16. század végén pusztult el a „hosszú török háború" éveiben, s csak 1605-ben tudták újratelepíteni; ettől kezdve tipikus alföldi parasztvárosként fejlődött tovább, a török uralom végén már 13 pusztát bérelt a Duna—Tisza közi területen. (Ld. 18—19. jegyz., továbbá: *Velics,* 1886. 24, 57, 144—5, 165, *uő,* 1890. 1011, 56—8, 187, 259, 261, 290—5, 390—1; *Gyula Kaldy-Nagy:* Kanuni devri Budin tahrir defteri. Ankara Üniversitesi 1971. 85—95; II. Lajos király számadási könyve. 1525. I. 12 - VII. 16. Közli: Fraknói Vilmos. = Magyar Történelmi Tár, 22. k. 1877. 105, 111, 115, 125, 182—3, 188, 194, 221; *Szentkláray Jenő:* A dunai hajóhadak története, Bp. 1885. 110, 373—4; *Scaritus,* 1581. 1—85. stráfa, pag. 1—6; Stephani Szegedini vita. Auctore Matthaeo Scaricaeo Pannonio. = Theologiae sincerae loci communes. . . per Stephanum Szegedinum Pannonium. Basel 1585. 8—30. — OSzK. RMK. III. 740. —; *Mészáros L.:* A középkori Ráckeve története. Kézirat.)

[21] *Füves,* 1959. 119, 121.

[22] *Velics,* 1890. 57.

87. Szűcs Kozma, 129. Ribos Pál, 131. Radik Martinos, 171. Kostadin Herancovik, 172. Jovan, a fivére, 173. György, a fivére. 174. Yovan Demyan, 199. Miklos Martinusz, 214. Rádai Nikola, 223. Kostadin Pilegovik, 306. Demyan Izlamar, 328. Kozma Acél, 357. Pável Miletovik, 366. Ribos Lukács, 422. György Balbatan, 430. Zivko Vabrivo, 463. Bata Drakovik, 464. Lukács, a fia, 472. Kozohar Istayu, 476. Istayu Popovik, 478. . . .(?) Movroconek, 494. Nikola Kostonik, 496. Nikola Vladin, 499. Petö Mantosvik, 513. Yancik Lavtar, 514. György Lavtar, 579. Nikola Lavtar, 649. Ribor János, 680. Neva Kostadin.[23] Közülük a Kozma, a Konstantin(ovics) és a Popovics a 18—20. században is ráckevei lakos.[24]

Az 1562-es ráckevei tahrir defterben az alábbi görög hangzású személynevek olvashatók: 78. Kozma Miklós, 79. János, a fia, 99. Niklasz Miklós (!), 141. Ribos Jakab, 183. Nikos István, 210. Demján Anbrus, 217. Nikos János, 254. Demján János, 262. Ribor Mihál, 319. Kosztadin László, 338. Ötvös Damján, 339. Jovan, a fia, 390. Ribos András, 391. István, a fia, 417. Szabó Koszta, 440. Kalugyer Petre, 441. Izstepán, a fia, 471. Kosztadin János ser-i mahalle (utca-főnök), 486. Dorgán György, 567. Kozma Petre, 586. Ribos István, 603. Nikos János, 623. Nikos Imre, 743. Szűcs Demján, 683. Duka Gyenös, 755. Ribos Lukács, 822. Nikos Balázs, 923. Ribor Gergel, 924. Mihál. a fia, 938. Ribos Petör, 939, Gergel, a fia, 956. Miklasz Mihál, 959. Mikla, 966. Mihla Kosztan, 991. Nehéz Kozma, 1009. Nikos Petar, 1019. Leva Zonik. A nevekből is kitűnik, hogy a ráckevei görögök erősen asszimilálódtak a magyar tengerben. Ráckeve 1562-ben is a legnépesebb helysége volt a budai szandzsáknak, több adózóját regisztrálták, mint a 14 budai szandzsákbeli hászváros felének együttvéve. Viszont a falvakból betelepülő parasztok révén a lakosság nagy többsége magyar, vagy elmagyarosodott „rác", német és olasz volt: alig 100 tipikus görögkeleti személynév található az 1562-es defterben az 1051 nyilvántartott között.[25]

Az 1570-es évekből is név szerint ismerünk egy ráckevei görögöt. A görög és latin auctorok munkáin nevelkedett tudós humanista prédikátor-költő, Skarica Máté írja a Szegedi püspök életéről szóló művében, hogy 1572. május 1-én György pesti kirurgus gyógyította a betegeskedő ráckevei görög adóbeszedőt Latomus publikánust, aki azonban belehalt betegségébe („Publicanum Gracum Latomum").[26] Lehet, hogy ő azonos azzal a Latimad rum (görög) nevű (a név nem pontos olvasatú !) budai polgárral, akit egy évtizeddel előbb még a szandzsák székhelyén vettek jegyzékbe.[27]

Hírt ad a „hosszadalmasan nagy" görögkeleti kalmárvárosról Gerlach István, Ungnad császári követ titkára is, aki 1573 nyarán járt Ráckevén. Azt írja róla, hogy lakói magyarok és „rácok", s ez utóbbiak „görög hitvallásúak". Nándorfehérvárnál még azt is bejegyezte naplójába, hogy „a ráczoknak Ráczkevétől fogva idáig mindenütt vannak papjaik, szerzeteseik, apáczáik".[28] Reinhold Lubenau követ, aki 1587-ben szállt meg Ráckevén, meglátogatta a híres görögkeleti vallási centrumot, a Boldogasszony-templomot is. Az egy-

[23] *Gyula Kaldy-Nagy*, 1971. 85—9.
[24] *Füves*, 1959. 119.
[25] *Gyula Kaldy-Nagy*, 1971. 89—95.
[26] Matthaeo Scaricaeo Pannonio, 1585. 21.
[27] *Gyula Kaldy-Nagy*, 1971. 14.
[28] Stephan Gerlachs des Aeltern Tagebuch. . .Frankfurt am Main. 1674. Közli: *Szalay László*, Adalékok a magyar nemzet történetéhez a XVI. században. Pest. 1859. 220—5.

ház görög papja megmutatta neki a gyönyörű bizánci freskókat, melyek festészetében a népszerű görög szent, Miklós ábrázolása uralkodott, s a német követ megcsodálta a három értékes görög evangéliumos könyvet is („. . .sonderlich S. Nicolaus, nach Ahrt der reusischen und grichischen Kirchen. Wier haben auch grichische Bucher drein gefinden, den die meisten den grichischen Glauben fuhren".[29] Ezeket a görög imádságos könyveket minden bizonnyal „a helybeli görögök használták").[30] 1587 után nincs hír a ráckevei görögökről, noha egy részük bizonyára a 17. században is a hászváros lakója volt, s részben ezek leszármazottai lehettek azok a 18. századi görögök, akikről Füves Ödön közölt érdekes adatokat.[31]

Görög kiskereskedő-szűcsök Budán és Pesten

A budai és pesti tahrir defterekben, valamint a budai vámnaplókban a görögök a „rum", „urum" népnévvel megjelölve szerepelnek. Mint Fekete Lajos megállapította, a török írnokok „örmény neveknél, zsidóknál, görögöknél, cigánynál szokás szerint megjegyzik, hogy az illető örmény (ermeni), zsidó (jahud-jahudi), görög (rum, urum), cigány (csingane)".[32]

Budán és Pesten Ráckevéhez hasonlóan már a török hódoltság előtt éltek görögök, de róluk még nem kerültek elő részletesebb adatok. Tudjuk, hogy már V. László udvarában görögül beszéltek, s hogy Corvin Mátyás görög tudósokat is maga köré gyűjtött.[33] 1534-ben a lutheránussá lett Bebek Imre egy görög származású budai ötvösmester szegény és csúnya árváját vette el feleségül, mely miatt Szapolyai bebörtönöztette.[34] Az 1551-es budai boltjegyzékben, mely az üres, hátralékos, használhatatlan helyiségekről készült, a következő bejegyzést olvashatjuk: „Kara urum szabómester boltja, napi 1/2 akcse bérrel."[35] Ez a Kara (Fekete) nevű görög szabó rövidesen vagy meghalt, vagy elköltözött Budáról, mert egyetlen 1562-es defterben sincs feltüntetve a neve.

Az 1562-es budai összeírási jegyzékben hat görög szerepel: 189. Bata rum, 190. György rum, 191. Duka rum, 192. Oranos rum, 234. Karacsa rum, 236. Latimad rum. Pest ezévi defterében öt görög neve található: 145. Szapok rum kürkçü, 146. Demo rum kürkçü, 147. Manuilo rum, 148. Nedelko rum, 149. Dimitre rum.[36] A kürkçü (kürkdzsü) kifejezés a görögök iparos voltát bizonyítja; jelentése: szűcs. A budai és pesti görögök a vámnaplókban is e megjelöléssel szerepelnek.

A pesti és budai görögökről az 1571-es, 1573-as és 1580-as budai vámnaplókban 11 bejegyzés olvasható.[37] Összesen hat görögöt vámoltak meg: Száró

[29] Beschreibung der Reisen des Reinhold Lubenau. Hrsg. von W. Sahm. 1. Teil. Königsberg 1912. 87—8.

[30] *Füves*, 1972. 229; *Á. Somogyi:* Kunstdenkmäler der griechischen Diasporen in Ungarn. Thessaloniki 1970. 14.

[31] *Füves*, 1959. 117—22.

[32] *Fekete—Káldy-Nagy*, 1962. 589; *L. Fekete;* Beyname (Laqab), personenname (isim) und apposition (Na't) in den ofner muqáta'a -deftern. = Acta Orientala ASH. Tom. 15. Fasc. 1—3. Bp, 1962. 108.

[33] *Füves*, 1972. 227.

[34] *Kubinyi András:* Budapest története a későbbi középkorban Buda elestéig. = Budapest története. II. Főszerk. Gerevich L. Bp. 1973. 223.

[35] *Velics*, 1890. 122.

[36] *Gyula Káldy-Nagy*, 1971. 14, 186—7.

[37] *Fekete—Káldy-Nagy*, 1962. 69, 88, 93, 100, 116, 211, 215, 270.

(Szára), Kodzsu, Dimo, Atnir, Komne és Petre „urum"-ot. Kodzsu budai, Száró pesti görög volt. Dimo neve Demo formában az 1562-es pesti tahrir defterben található, tehát ő is Pesten lakott. A többiek lakhelyét nem ismerjük. A görögök kereskedelmi forgalmára vonatkozó adatokat a 2. táblázatban foglaltuk össze. Mivel a görögök csak prémmel, bundával kereskedtek, a ruházkodási cikkekre kivetett 5%-os vámból számítottuk ki az áru értékét.

2. táblázat

A budai és pesti görögök áruforgalma 1571—80 között

Év	Név	Áru súlya		Vám összege		Áru értéke	
		denk	kg	akcse	Ft	akcse	Ft
1	2	3	4	5	6	7	8
1571	Atnir	300	4	250	5	5 000	100
	Dimo	150	2	250	5	5 000	100
	Komne	150	2	125	4,5	4 500	90
	Kodzsu	225	3	300	6	6 000	120
	Száró	300	4	400	8	12 000	240
	(Szára)	75	1	125	2,5	2 500	50
1573	Petre	75	1	50	1	1 000	20
	Kodzsu	225	3	150	3	3 000	60
	Kodzsu	300	4	500	10	10 000	200
	Szára	150	2	150	3	3 000	60
1580	(Száró)	225	3	480	9,5	9 600	192
Összes	6 fő	2175	29	2880	57,5	61 600	1232

1571-ben 6 görög szűcs hozott fel árut a Balkánról, 1275 kg mennyiségben. Ez a 3 évi prémszállítmány 58%-át jelentette. Vámja 1600 akcsét tett ki (55%), mely 32 magyar aranyforintnak felelt meg. Értéke 36 000 akcse, azaz 720 ft. A legtöbb kürköt (prémet, bundát) Száró (Szára) szűcs szállította, aki két ízben is megjárta a Balkánt; ő fizette az 1571-es vám 33%-át, s vitte Pestre az áru 40%-át a görögök közül.

1573-ban már csak 2 görög szállított prémet a vilajetszékhelyre, Szára és Kodzsu. Az áru mennyisége 675 kg, vámja 800 akcse (16 ft), értéke 16 000 akcse, vagyis 325 ft (25%). Ekkor Kodzsu bonyolította le a nagyobb forgalmat, ő fizette a vám 81%-át, s vitte az áru 77%-át.

1580-ban már csak Száró hozott fel a Balkánról kürköt, 225 kg mennyiségben. Vámja 480 akcse, vagyis 9,5 ft (17%). Értéke 9600 akcse, azaz 192 ft (15%).

Az adatokat áttekintve megállapítható a görögök rangsora. Az első helyen a pesti Száró (Szára) szűcs áll 750 kg (34%) áruszállítmánnyal. Vámja 1155 akcse (40%). Ő négy alkalommal járt árubeszerző úton a déli területeken. Neki volt a legnagyobb forgótőkéje a görögök közül; nyilván ezért tudott legtávolabb kitartani Pesten. A második helyre a budai görög szűcs, Kodzsu került. Áruszállítmánya 750 kg (34%), vámja 950 akcse (33%). Ő három utat tett meg, s éppen annyi prémet vitt Budára, mint Száró Pestre, de kevésbé jó minőségűt, s ezért kevesebb vámot fizetett. A harmadik helyen Atnir áll a maga 300 kg (14%) árujával. Vámja 250 akcse (9%). Ő már kisebb tőkével rendelkezett, s egyetlen alkalommal járt a Balkánon. Száró, Kodzsu és Atnir bonyolította le

a hat görög kürkdzsü prémszállítmányának túlnyomó többségét, 82%-át! Dimo, Komne és Petre árufelhozatala és forgótőkéje együttesen is nagyon kevés, külön-külön pedig egészen minimális volt.

A görögök szűcsök, boltosok kereskedelmi forgalma összességében igen alacsony szinten állt. Például egy Hadzsi Iljász nevű budai mohamedán rendzsber (kereskedő) egyetlen felvásárlóútján több árut (34 denket) szállított a szandzsák székhelyére, mint a 6 görög szűcs együttvéve![38] Ehhez hasonló példát még sokat idézhetnénk a budai vámnaplóból; láthattuk, hogy a latinok kereskedelmi volumene is messze meghaladta a maroknyi görög kisiparos-kiskereskedő áruforgalmát. Megállapíthatjuk tehát, hogy bár az évi 50 akcse fejadó fizetésére is képtelen szegényebb magyar rájákhoz képest vagyonosoknak számítottak a pesti és budai kiskereskedő-szűcsök, de az igazi, hivatásos távolsági kereskedőkkel nem vethető össze tőkéjük, áruforgalmuk. A vámnaplók közléseiből kitűnik, hogy a néhány denk prémet, bundát nem eladás céljára, hanem saját maguknak hozták fel a Balkánról, s kis műhelyükben dolgozták fel készárúvá, melyet a kincstártól bérelt boltocskákban árusítottak. Mint az 1552-es adat mutatja, kis árubódéikat napi 1/2 akcséért bérelték ki a budai török kincstártól. Minden bizonnyal nem volt kifizetődő számukra az üzlet a hatalmas tőkével dolgozó mohamedánok, zsidók, magyarok és délszlávok konkurrenciája miatt, hiszen számuk egyre fogyott: 1571-ben még hatan éltek Budán és Pesten, 1573-ban már csak ketten, s 1580-ban egyedül Száró dolgozott kis pesti műhelyében.

A hódoltsági görögök nagyobb területet átfogó, intenzív kereskedelme csak a 17. században indult meg, a török hatalom meggyengülése, a mohamedán kereskedelem lehanyatlása, a magyar és délszláv áruforgalom visszaesése után. A 17. század elejétől a görög kereskedők a legtöbb hódoltsági mezővárosba befészkelték magukat, s szinte teljesen kisajátították az áruforgalom lebonyolítását a Duna—Tisza közén.[39]

4. A XVI. századi hódoltsági cigányok

A nagy hászvárosok adózó cigány népessége

A 16. századi Magyarországon már nagyszámú cigány népesség élt. A század végén Petro Busto, Báthory Zsigmond erdélyi fejedelem olasz diplomata-zenésze így ír róluk: „A várak és falvak mellett sok cigény tanyázik, akik télen vályogkunyhókban, nyáron pedig a szabad ég alatt laknak. Mindenféle erőszakos mesterséget űznek, a hóhérok is többnyire közülük kerülnek ki."[40] Idő multával számuk tovább gyarapodott, mint ahogy erről a hódoltságot a Duna mentén bejáró Edward Brown angol utazó is meggyőződött: „Arra is figyelmeztettek bennünket, hogy a cigányok (cipsies) nagy tolvajok. Ez a nép igen el van terjedve Magyarországon. . ."[41] A török hódoltság éveiben a cigányok már nagyobb számban telepedtek le a városokban, a várak környékén. Mint

[38] Uo. 82.

[39] *Füves*, 1959. 119; *uő.:* Görögök a Duna—Tisza közén. = Antik Tanulmányok-13. k. l. sz. 1966. 92; *uő.:* 1972. 227—31.

[40] *Ludwig Fővövi:* Die Zigeuner. = Musik in Ungarn. Monatshefte für Musik, Geschichte. Leipzig 1898. 146.

[41] Brown Eduard utazása 1669—70. Közli: Szamota István, Régi utazások Magyarországon és a Balkáni-félszigeten 1054—1717. Bp. 1902. 375.

Takáts Sándor helyesen megállapította, „Budán és egyebütt a 16. században egész cigány városrészek támadnak".[42]

Az indiai eredetű,[43] de magukat az egyiptomi fáraók ivadékainak tartó[44] nomád cigányok kezdettől fogva igen jó kapcsolatokat építettek ki az oszmán hódítókkal. A történelmi Magyarország déli területeiről származó török források már 1540—42-től említést tesznek cigányokról, akik mint zenészek, kovácsok, tűzmesterek (topcsik), golyóöntők, szegkovácsok, kardkovácsok, puskaporkészítők, fegyvercsiszárok, hóhérok, seborvosok, katonák, kalauzok stb. a mohamedán hadsereg és közigazgatás szolgálatába állottak, vagy az egyre inkább „balkáni jellegűvé" váló hódoltsági hászvárosok mohamedán katonai-polgári rétegének dolgoztak. A harami várban például 15 cigányzenész és 6 cigánykovács élt 1540-ben, s mivel kincstári szolgálatot teljesítettek, mindenféle adó alól teljes felmentést élveztek.[45] A hódoltsági tehrir defterekben és dzsizje-defterekben (fejadó-jegyzékekben) szereplő Csikán, Sikán, Szikán, Cigán, Csigán, Cingane, Csingane nevű adózók ugyancsak a cigányok elterjedt voltáról tanúskodnak.[46]

A napjainkig közzétett török források 5 erős gazdasági potenciálú, igen népes szultáni hászvárosban említenek adózó cigányokat nagyobb számban: Tolnán, Pécsett, Ráckevén, Esztergomban és Budán.[47] Közülük igen sokan az Abdullah jelképes utónevet viselték, mely arra utalt, hogy az illető apja még „hitetlen" volt, de ő már áttért a próféta vallására.[48]

Az 1553-as tolnai mukátaa-elszámolások a népes Gucsora-famíliáról és egyéb cigányokról tartalmaznak több adatot. Gucsora cigányt, Dorka Gucsorát, Gucsora Ilonát, Gucsora Margitot, Gucsora Ágotát, Perváne Abdullahot, Durák Abdullahot és egy harmadik Abdullahot különböző vétségekért, „rosszakaratú rágalmazásért", „lopásért", „tilalom áthágásáért" stb. 50—150 akcse pénzbüntetéssel sújtották a török hatóságok. A Gucsorák nőtagjai mezőgazdasági terményekkel kiskereskedelmet folytattak. 1558 tavaszán Gucsora Katalin 3 arany értékű gyümölcs után 7,5 akcse, 2 aranyat érő búza után 5 akcse, Gucsora Ilona 2 arany értékű gyümölcs után szintén ennyi vámot fizetett Szolnokon. Az 1553-as tolnai hagyatéki leltárak arról tanúskodnak, hogy a Gucsorák nagy szegénységben tengették életüket. Gucsora Ágota augusztus 17-i hagyatéki leltára csak egy 7 akcse értékű viselt ruhát s egy 56 akcsét érő turkoman szoknyát említ meg. Az ugyanaznap elhalt Gucsora Orsolya hagyatéka egy rossz régi ház 60 akcse értékben, egy 14 akcsét érő viselt ruha és egy olló, 4 akcse értékben.[49]

Az 1554-es baranyai dzsizje-defter szerint a pécsi cigányok közül a mohamedán hitre áttért renegátok külön dzsemaatot (testületet, közösséget)

[42] *Takáts*, 1915. 421.

[43] A cigányok indiai eredetére a magyar Vályi István teológus figyelt fel a lejdeni egyetemen az 1760-as években. (Anzeigen aus sämmtlich-kaiserlich-königlichen Erbländern. Wien 1776. 6. évf. 87.). A magyarországi cigányok történetére vonatkozó adatokat legutóbb Sárosi Bálint összegezte. (*Sárosi.* Cigányzene...Bp. 1971. 9—19, 50—1).

[44] *Sárosi*, 1971. 9—10.

[45] *Velics*, 1890. 3—5.

[46] *Gyula Kaldy-Nagy*, 1971. 88; *Fekete*: A hatvani szandzsák 1550. évi adóösszeírása. Jászberény 1968. 73—4; *Káldy-Nagy:* Baranya megye XVI. századi török adóösszeírásai. Bp. 1960. 22, 39, 43, 45, 48; *Velics*, 1886. 102 stb.

[47] *Velics*, 1890. 137—40; *Káldy-Nagy*, 1960. 10; *Gyula Káldy-Nagy*, 1971. 89—95-10; *Fekete;* Az esztergomi szandzsák 1570. évi adóösszeírása. Bp. 1943. 33.

[48] *Fekete:* Buda, Pest és Óbuda nem-mohamedán polgári lakossága 1547-ben és 1580-ban. TBM. VI. k. Bp. 1938. 118; *uő*, 1943. 33; *Káldy-Nagy*, 1970. 109.

[49] *Velics*, 1890. 137—40, 214—4.

alkottak. Összesen 12 mohamedán cigány adófizető férfi háztartásfő élt Pécsett; mindnyájan jellegzetes mohamedán nevet viseltek: Ali, Juszuf, Hasszán, Dzsafar, Perváne stb. Közülük 8 Abdullah utónevet viselt, ezek bizonyára a török megszállás után tértek át a próféta vallására. A mohamedán pécsi cigányok „szabott átalányösszegben együttesen 250 akcsét fizettek".[50]

Az 1562-es ráckevei tahrir defter 22 cigány nevét tartalmazza.[51] Ebből 9 keresztény, 13 mohamedán hangzású volt. Egyes keresztény cigányok, pl. Jovan Cigán görögkeleti hangzású keresztnevet viseltek, mások katolikusat (Csikán András, Cigán Matiás, Cigán János stb.). Egyikük a népnéven kívül előző lakhelyéről volt közelebbről megnevezve: Döbrői Cigán. Alagozs Lajos hithű cigány fia áttért a hódítók hitére: Alagöz bin Abdullah (Alagozs fia, Allah szolgája). A renegát cigányok a pécsiekhez hasonlóan jellegzetes mohamedán neveket viseltek: Ferhád, Haszán, Murád, Kászim, Musztafa stb. Valamennyi Abdullah utónevet viselt, tehát újonnan tértek át a mohamedán vallásra. Közülük Kászim bin Abdullah az 1558-as mevajib defter (zsoldlajstrom) szerint a budai vár dobosa volt napi 7 akcse zsold fejében. 1559 júliusának legelején a végváriak fogságába esett, s ráckevei ingatlanát a török kincstár Kuvin-szigeti adóbeszedője, Mímár Gyorgye emin július 4-én elárvereztette 8000 akcséért. Egy esztendei fogság után Kászim kiszabadult, s vagyonát a budai kincstárból visszakapta. Nem lépett be ismét a katonaság kötelékébe, hanem hazatért Ráckevére; erre a lépésre minden bizonnyal a hadifogság keservei késztették.[52]

A cigányok Pécshez hasonlóan Esztergomban is külön testületet alkottak,[53] melynek élén a kethüda, a cigányvajda állott. Az 1570-es esztergomi tahrir defterben Ibrahimot tüntetik fel kethüda gyanánt, míg egy másik Ibrahim „a volt kethüda" megjelöléssel szerepel. Ő talán az új kethüda apja volt. A 22 cigány közül csak háromnak volt görögkeleti hangzású neve: Dobrovi cigánynak, Radoszav Jovannak és Nikola cigánynak. A többiek mind mohamedán személynevet viseltek. Három újonnan kikeresztelkedett is volt közöttük (Ali, Hüszein és Bajramlu Abdullah). Fejadó fizetésére 16 cigányt köteleztek; az 5 fiú és a cigánykethüda nem adózott.

A defterek szerint a legtöbb adófizető cigány Budán élt, ahol külön „cigányvárost" népesítettek be. A budai cigánymahalle lakóiról 1546-tól a 16. század végéig több oszmán-török forrás megemlékezik. Az 1546-os budai tahrir defter szerint a „koptok", vagyis a cigányok („egyiptomiak") mahalléje a Duna közelében helyezkedett el („Mahalle-i kibtiyan der nezd-i Tuna").[54] A cigányváros lakói 6 dzsemaatot alkottak: Tódor, Lepontye, Ponity és Togan (Tabán) Ardaric kenézek állottak a négy görögkeleti keresztény testület élén, míg a 2 muzulmán dzsemaat vezetője nincs megjelölve. Összesen 56 cigányt regisztráltak a cigánymahallében. Ezek 45 háztartást alkottak, melyből hármat özvegyasszonyok vezettek (7%). A cigányháztartások 71%-a keresztény (kizárólag görögkeleti) hangzású személynevet viselt, tehát 5 évvel Buda eleste után a cigányok több mint 2/3-ad része még apái hitén élt. Viszont 13 nős cigány (29%) már áttért a mohamedán vallásra, s ezek kivétel nélkül megkapták a jellegzetes Abdullah utónevet. A 32 görögkeleti cigány háztartásfő közül a mohamedán

[50] *Káldy-Nagy*, 1960. 10.
[51] *Gyula Káldy-Nagy*, 1971. 89—95.
[52] *Velics*, 1890. 225; *Fekete—Káldy-Nagy*, 1962. 395, 527; *Gyula Káldy-Nagy*, 1971. 94.
[53] *Fekete*, 1943, 33.
[54] *Káldy-Nagy*, 1970. 109; *Gyula Káldy-Nagy*, 1971. 10.

hatóságok 30-at köteleztek állami dzsizje-adó fizetésére. A 13 muzulmán cigány közül 12-őt szorítottak adófizetésre, de ők igen jelentős, 50%-os adókedvezményben részesültek: fejenként csak 25—25 akcse „resm-i bennak"-ot (zsellérpénzt) kellett fizetniük.

A cigánymahalle vezetője, a cigányvajda Szinán kethüda volt, aki egy vizimalommal is rendelkezett. Neve többször előfordul a budai vámnaplókban, élénk borkereskedelmet folytatott. A cigányvajda és a kenézek tényleges hatalommal nem rendelkeztek, csak a hódítók parancsait továbbították közösségük felé, segítettek az adó behajtásában stb. A budai bírók, kenézek, kethüdák hatáskörét találóan jellemzi Derschwamb német követ az 1550-es évek közepén: „Csak arra voltak jók, hogy ide-oda szalasztva mások rendelkezéseit kövessék." A magyarokénál is jóval alacsonyabb gazdasági-társadalmi szinten élő cigányok vezetői, akik minden bizonnyal e korban is írástudatlanok voltak, még ennél is korlátozottabb jogkörrel rendelkezhettek: „a cigányvajdák, a görögkeleti kenézek működéséről a másfél évszázad alatt egyetlen írásbeli emlékünk sem maradt. Valószínű, hogy csak szóbeli formában intézkedtek, és hatáskörük, legalább a török kor első felében, még a magyar bírók hatáskörét sem érte el."[55]

Az 1547-es budai dzsizje-defter cigányösszeírása kevés változásról tesz említést.[56] Ebben a defterben Nedelko Petri és Baraban Radoszav neve már nem szerepel, viszont 6 új névvel találkozunk (Nedelko Dimitri, Radics Yako, Isztoyan Tokil, Petrejo, Todor fia, David Szovik, Musztafa bin Abdullah). Musztafán kívül Ponity kenéz fia, Karagöz is áttért a mohamedán vallásra, és a szokásos Abdullah utónevet kapta. 1547-ben tehát éppen 60 főt regisztráltak a budai cigánymahallében, s közülük 15-en voltak mohamedán hitűek.

1559-ben is összeírták a török hatóságok a budai cigányokat. Az ezévi szandzsákdefter még publikálatlan, viszont fordítója, Káldy-Nagy Gyula röviden összegzi fontosabb adatait a magyarországi török világról készített munkájában:[57] „Az 1546-ban összeírt 56 kopt közül meghalt 15 fő, úgymint 12 családfő, 2 nőtlen fiú és egy özvegyasszony, továbbá megszökött 27 fő, mégpedig 24 családfő, 1 nőtlen fiú és 2 özvegyasszony. Budán maradt továbbra is 13 családfő és 1 nőtlen fiú. Rajtuk kívül 1559-ben nyilvántartásba vettek még 9 összeírási sorba került fiút, közülük 6-ot már nősen, és 40 beköltözött családfőt. E beköltözés révén tehát a koptok száma 13 év alatt 12%-kal gyarapodott."

A budai mukátaa-elszámolás 1560. április 17-i kiadás-rovata azt bizonyítja, hogy az adózó cigányok mintegy egyharmad része kovácsként dolgozott. Ezen a napon 15 cigánykovács 15 napra, 3 cigánykovács 7 napra naponként 3 akcse, összesen 283 akcse fizetést kapott néhány budai sajka, budai és csepeli kikötőbeli hajó kijavításáért.[58] Ebben az évben a váci vámnapló is említést tesz egy cigányról: 1560. november 30-án „Çingane Marqo" két hordó bort vitt át a vámon, s 25 akcse illetéket fizetett utána.[59] Az 1562-es budai tahrir defter nem tartalmaz cigányösszeírást. Lehetséges, hogy a cigánykovácsok, cigányzenészek és más török szolgálatban álló cigányok elkísérték a budai pasát 1561/

[55] *Fekete:* Budapest a törökkorban. Budapest története. III. k. Bp. 1944. 168—75; *Fekete Lajos—Nagy Lajos*, 1973. 399.

[56] *Fekete*, 1938. 131.

[57] *Káldy-Nagy*, 1970. 111.

[58] *Fekete—Káldy-Nagy*, 1962. 492.

[59] Türkische Beiträge zur Handelsgeschichte der Stadt Vác (Waitzen) aus dem 16. Jahrhundert. Von *E. Vass.* = Acta Orientalia ASH. Tom. 24. Fasc. 1. Bp. 1971. 20. Váchak az 1570-es években keletkezett török házösszeírása cigányokról nem ad hírt (*Fekete:* A törökkori Vác egy XVI. századi összeírás alapján. Bp. 1942. 29—88).

62-es dunántúli és tiszántúli portyáira, s mint katonai szolgálatban állók, teljes felmentést kaptak az adófizetés alól, s ezért nem kerültek be az adódefterbe.[60]

1580-ban már 90 cigányt regisztráltak a budai cigányvárosban.[61] A korábbi 6 dzsemaat helyett 3 katonai szakaszt (bölüköt) és egy dzsemaatot alkottak. Közülük 1 görögkeleti, 2 nyugati keresztény (magyar) és 87 mohamedán nevet viselt, vagyis 96,67%-uk muzulmán, s alig 3,33%-uk volt keresztény vallású! A hódoltság 4. évtizedében a budai cigányok áttérése a hódítók hitére tehát csaknem teljes mértékben befejeződött. Harminchat cigány kapott Abdullah nevet (41,38%), ezek bizonyára a néhány évvel vagy évtizeddel előbb kikeresztelkedettek közül valók lehettek. Ötvenegy cigány kereszt- és utóneve egyaránt mohamedán hangzású volt, nekik tehát már az apjuk is a próféta hitén élt (58,62%). A jegyzékbe vett cigányok 4 nőtlen fiú kivételével mind nős férfiak voltak. A 86 háztartásfő közül 82-őt köteleztek dzsizje-adó beszolgáltatására. Valószínű, hogy a 3 szerbölük (szakaszparancsnok) és a dzsemaat vezetője kapott felmentést a fejadó alól. Ebben az évben is csak egy cigány töltötte be a kethüda tisztségét, Szinán. Ő feltehetőleg azonos azzal a Szinán kethüdával, aki az 1546-os budai defterben malomtulajdonosként szerepel, míg az 1551-es vámnaplóban cigánykethüda, 1571/72-ben pedig Szinán cigány néven került regisztrálásra. 1580-ban már nős fiával élt közös háztartásban, tehát igen idős ember lehetett.

Az 1580-as összeírás 4 cigány mesterségét nevezi meg: hírt ad egy ötvös-rézművesről, egy vásári felügyelőről, egy hóhérról és egy seborvosról. Volt a cigányok között egy néma (dilsziz) Abdullah is. Az a tény, hogy ekkor már csak 8 cigány élt a polgári dzsemaat-szervezet keretei között, s 82-en 3 katonai bölüköt alkottak, arra vall, hogy a budai cigányok túlnyomó többsége közvetlenül a katonaság szolgálatában állott mint harcos, kézműves, zenész stb. Míg a nemkatonáskodó cigánykovácsok 1560-ban napi 3 akcse fizetést kaptak, addig például Kurd Abdullah katonakovács és Kászim Abdullah dobos 7—9 akcse zsoldot húzott naponta! Nyilvánvaló, hogy elsősorban ez az igen jelentős fizetésbeli különbség, valamint hadjáratok alkalmával a szabad rablások lehetősége csábította a cigányokat a mohamedán vallás tömeges felvételére, a katonaság kötelékébe lépésre. Mint Káldy-Nagy Gyula hangsúlyozza, „a török szolgálatban állók közül mohamedán hitre azok tértek át inkább, akiket valamilyen érvényesülési vágy hajtott (a megélhetésüket kereső délszláv martalócok például nem tértek át)".[62] Az ócska, 60 akcsét érő putrik, szakadozott sátorok rongyos, társadalomból kiközösített cigányjait a „rác" martalócokkal ellentétben nyilvánvalóan az érvényesülés, a társadalmi felemelkedés, anyagi helyzetük rendezésének vágya hajtotta a korábbi életforma megváltoztatására, a görögkeleti orthodox (kopt) egyházzal való szakításra, a mohamedán vallás felvételére, az oszmán-török hódítók feltétlen kiszolgálására.

A budai cigányság feltehetőleg 1580 után is a cigánymahallében maradt. Erről tanúskodik egy 1598-as latin nyelvű forrás, mely Buda külső városának cigányok lakta részéről ad hírt („zingarorum civitas exterior").[63] A 16. századi budai cigányokról több összeírás egyelőre még nem ismeretes, 17. századi defter

[60] *Takáts*, 1915. 425; Magyar Levelek a XVI. századból. I—II. rész. Közli: Komáromy András. = Történelmi Tár. Új folyam VIII. k. 1907. 121—60, 388—436.
[61] *Fekete*, 1938. 133.
[62] *Káldy-Nagy*, 1970. 113.
[63] *Fekete Lajos—Nagy Lajos*, 1973. 338.

pedig még egy sem került publikálásra. De hogy a török kor második felében is éltek itt cigányok, bizonyítja az a tény, hogy a főváros 1686-os visszafoglalásakor 30 cigány nő esett a császáriak fogságába.[64]

A cigányok borkereskedelme a vámnaplók tükrében

A 16. századi vámnaplókban 8 cigány személynév található: Ali, Janka, Marko, Martina, Milos, Naszuh, Szinán és Vukasin.[65] A keresztnév mellett minden esetben ott szerepel a cigány (csingane) megjelölés.

Az 1560-as váci vámnaplónan szereplő Marko cigány 2 fucsi bort szállított át a vámon. E mintegy 96 liter bor vámja 25 akcse (50 dénár) volt. Az átlagosan 4%-os vámból kiindulva a borszállítmány értékét 625 akcsére, vagyis 12 ft 50 dénárra becsülhetjük.

A többi cigány a budai vámhelyen fordult meg. A töredékes 1551-es budai vámnapló két cigányról tesz említést, Martináról és a cigányok kethüdájáról (Szinánról). Összesen 192 liter bort vittek Budára, mely után éppen 50 akcse (1 aranyforint) vámot fizettek. Az áru értéke 1250 akcse (25 ft) volt. 1571-ben 6 cigány 8 alkalommal fordult meg a vámnál: Szinán háromszor; Naszuh, Janja, Vukasin, Ali és Milos egyszer. Összesen 1584 liter bort szállítottak, és 412,5 akcse (8 ft 25 dénár) vámot fizettek. Az áru értéke 206,25 ft, azaz 10 312 akcse volt. 1572-ben már csak Szinán, a kethüda vitt át bort a vámon, 240 liter mennyiségben, mely után 1,25 ft vámot vizetett. Az áru értéke 1562 akcse (31,2 ft) volt.

Összesen tehát 7 cigány 11 alkalommal vámoltatott bort Budán. Egyedül a jómódú cigányvajda tett meg 5 árufelvásárló utat, míg társai csak egyet-egyet. A személynevekből kitűnik, hogy csak két cigány, Ali és Szinán kethüda volt mohamedán vallású, míg a többiek tipikus görögkeleti neveket viseltek.

3. táblázat

A borszállító cigányok rangsora 1551—72 között

Név	Az áru					%-os részesedés az áruforgalomból	Rangsor
	mennyisége	vámja		értéke			
	liter	akcse	Ft	akcse	Ft		
1	2	3	4	5	6	7	8
Szinán	960	250	5	5 250	105	45,4	1.
Vukasin	336	87,5	1,75	2 187	44	15,9	2.
Milos	240	62,5	1,25	1 562	32	11,3	3.
Naszuh	192	50	1	1 250	25	9,1	4.
Janja	192	50	1	1 250	25	9,1	4.
Marko	96	25	0,5	625	12,5	4,6	5.
Martina	48	12,5	0,25	313	7	2,3	6.
Ali	48	12,5	0,25	313	7	2,3	6.
8 fő	2112	550	11	12 125	257,5	100,0	—

[64] *Károlyi Árpád—Wellmann Imre:* Buda és Pest visszavívása 1686-ban. Bp. 1936. 148.

[65] *Fekete—Káldy-Nagy*, 1962. 27, 33, 41, 43, 54, 75, 96, 131; *E. Vass*, 1971. 20; *Fekete*, 1962, 108.

A 7 cigány összesen 2016 liter bort szállított Budára, bizonyára a cigánymahalel szükségletének fedezésére, és 525 akcse (10,5 ft) vámot fizetett utána. A bor értéke 13,125 akcse, vagyis 262,5 ft volt. Ezekből az adatokból megállapítható a borszállító cigányok rangsora, melyet a 3. táblázatban tekintünk át (488. l.).

Az 1571-es vámnaplóból megállapítható a cigányok borkereskedelmének átlagos volumene, mert ez a forrás az év egészére kiterjed. Ebben az esztendőben 6 cigány 8 alkalommal fordult meg a budai vámnál; bizonyára más években is e körül mozoghatott a cigányok átlagos borforgalma. A budai cigányok borkereskedelme tehát igen alacsony szinten mozgott; nem folytattak intenzív áruforgalmat, csak alkalomadtán, rendszertelenül vittek egy-két hordó bort a cigánymahalle szükségletének fedezésére. Egyedül Szinán kethüda bonyolított le többé-kevésbé rendszeresnek tekinthető borkereskedést. Például 1571-ben háromszor fordult meg a budai vámnál, összesen 12 hordó borszállítmánnyal. Egy-egy útjára tehát átlagosan 4—4 hordó bor esett. Áruforgalma jelentősen meghaladta bármelyik cigányét (egyedül ő bonyolította le a borforgalom 45,4%-át), viszont a délszláv, magyar, latin és zsidó nagykereskedők mögött messze elmaradt. Például egy Iván nevő borkereskedő 1550. XI. 21-én 22 hordó bor után 270 akcse vámot fizetett Budán; Kádos Benedik 1550. XII. 23-án 24 hordó bort vitt át a vámon; Ábrahám zsidó 1551. I. 6-án 15 hordóval, Mihócs latin 1551. II. 15-én 44 hordó borral kereskedett![66] A cigányok nem meggazdagodni akartak minimális borszállításukból, hanem csupán súlyos megélhetési problémáikon akartak könnyíteni e tevékenységi formával is, amely tökéletesen megfelelt vándorló-nomadizáló hajlamaiknak.

[66] *Fekete—Káldy-Nagy*, 1962. 15, 19, 21, 24. A források felkutatásában és szakmai kérdésekben nyújtott segítségért ezúton mondunk köszönetet Káldy-Nagy Gyula turkológusnak, Lakatos Ernő Pest megyei levéltárigazgatónak, Mandl Sándornénak, a MOL csoportvezetőjének, V. Windisch Évának, az OSzK osztályvezetőjének és Kováts Zoltán demográfusnak.

A XIV. NEMZETKÖZI TÖRTÉNÉSZ KONGRESSZUSRÓL

Arató Endre:

Beszámoló a kongresszus munkájáról*

Gyakran hangoztatott, általánosan elterjedt nézet, hogy a nagy tömegeket megmozgató világkongresszusok kevés új tudományos eredményt hoznak, hiszen a témák jórészt közismertek, nagy területet átfogóak, és az előadások felszólalások számára igen kevés idő jut. Ugyanekkor ennek ellenkezője, a szűk, kevesek érdeklődésére számot tartó részterületek bemutatása is sokszor megfigyelhető. Sokan — éppen ezért — a személyes érintkezéseket tekintik az efféle rendezvények legfőbb hasznának. S ha mindez igaz is, mégsem szabad megfeledkezni arról, hogy az átfogó nagy kérdések, amelyekről sokat is írtak szerte a világon, a problémák megközelítésében feltétlenül hoznak újdonságot, nem beszélve arról, hogy ezek a kongresszusok a marxista—leninista és a polgári történettudomány nemzetközi méretű ideológiai harcának terénumai. Nem utolsósorban vonatkozott ez San-Franciscora, ahol a szocialista országok historikusainak a tőkés világ legnagyobb hatalmú országában különös nehézségekkel kellett szembenézniök.

Az amerikai rendezőbizottság háromezer historikus részvételére számított, de a létszám ennek a felét sem tette ki, s így jóval alatta maradt a korábbi, moszkvai kongresszuson (1970) megjelentek létszámának. Az Egyesült Államokba Nemes Dezső akadémikus vezetésével 18 tagú magyar delegáció utazott.

A felszabadulást követően 1955 óta, amióta a magyar marxista történészek delegációja résztvesz a nemzetközi kongresszusokon, hagyománnyá vált, hogy historiográfiánkat reprezentáló tanulmánygyűjteményt jelentetünk meg az Akadémiai Kiadó gondozásában. A két impozáns kötet abban követte a tradíciót, hogy a magyar történettudomány elmúlt ötévi fejlődésének eredményeibe nyújtott betekintést a tanulmányokkal és az annotált, válogatott bibliográfiával. Újdonságnak voltak tekinthetők az egyes előtérben álló kutatási területekről adott historiográfiai beszámolók (a magyar munkásmozgalom története, Kelet-Európa története), valamint egyéb historiográfiai, történetelméleti kérdések fejtegetése. Különösen figyelemre méltó a tanulmányok nagy száma (37), a magyar történészek ilyen széleskörű részvetele az eddigi hasonló vállalkozásokhoz képest egyedülálló. A kötet megjelentetésében nagy munkát végzett *Pamlényi Ervin*, akinek szakavatott szerkesztői tevékenysége sokban hozzájárult a gyűjteményes kötet sikeréhez. A munka iránt az amerikai és fejlődő országok történészei különös érdeklődést mutattak. Tanulmánykötetünk a kongresszus alkalmából napvilágot látott kiadványok között az egyik legtekintélyesebb volt.

A megnyitó ülésen — a szokásoknak megfelelően — egy előadás is elhangzott: *Ray Allen Billington*, a Huntington Könyvtár munkatársa a

* A delegáció tagjai jelentéseinek felhasználásával készült.

cowboyokról, az indiánokról és *a nyugati partvidékről* mint ígéret földjéről, szellemeskedő apróságokat tartalmazó, a kongresszus színvonalához egyáltalán nem méltó előadást tartott. Mondandója teljességgel ellenkezett az indián hetilap és az Indián Történeti Társulat kiadványainak tartalmával. Ezekkel a kongresszuson ismerkedhettünk meg: az amerikai indiánok egyenjogúságukért folyó nem éppen idillikus évszázados harcával foglalkoznak.

Az érdemi munka hét szekcióban folyt, emellett a nemzetközi történész szervezethez tartozó 21 bizottság, ill. affiliált társaság rendezett ugyanekkor tudományos üléseket. A magyar delegáció tagjai közül öten (Mócsy András, Székely György, Perényi József, Erényi Tibor, Jemnitz János) tartottak előadást a kronológiai szekciókban (félnapos üléseken), hárman töltöttek be experti (előre felkért hozzászólói) feladatot (Elekes Lajos, Ember Győző, Mérei Gyula) a nagy, ill. a metodikai szekciókban (ezek egésznapos ülések voltak). Ezenkívül delegációnk egy elnököt (Pach Zsigmond Pál) adott az egésznapos metodikai témák egyikéhez, és két alelnököt, akik a legújabbkori kronológiai szekcióban és a gazdaságtörténeti társaság ülésén működtek (Hajdú Tibor, Pach Zsigmond Pál). Három magyar előadás hangzott el a bizottságok és a társintézmények szervezte rendezvényeken (Pauliny Oszkár, Dán Róbert—Pirnát Antal, Niederhauser Emil). Emellett delegációnk nemcsak számottevő aktivitással vett részt a szabad vitákban, hanem figyelemmel kísérte a szekciókban és a nem kevés bizottságban folyó munkát. (Nemes Dezső, Berend T. Iván, Elekes Lajos, Ember Győző, Erényi Tibor, Földes Éva, Hajdú Tibor, Jemnitz János, Klaniczay Tibor, Mérei Gyula, Pach Zsigmond Pál, Pamlényi Ervin, Perényi József, Ránki György, Szántó György, Székely György, Vass Henrik és Árató Endre.) Így az ókori szekción kívül csaknem az egész kongresszusról sikerült tajékozódnunk, s a 21 bizottság munkája közül 11-ben vettünk részt.

I. Az első szekció nagy témái sorában elsőként a *Történelem és társadalom* c. szovjet referátum tárgyalására került sor, amelyet egy hattagú munkaközösség állított össze. A rendkívül nagy, bonyolult és szerteágazó témát vizsgálva, hangsúlyozta, hogy a marxi—lenini pártosság nem ellentétes a tudományos objektivitással, ellenkezőleg: annak legmagasabb fokát teszi elérhetővé. A történelem mint tantárgy és mint ismeretanyag fontos szerepet tölt be a Szovjetunió és a szocialista országok iskoláiban és közművelődésében. Ezzel szemben a polgári tudományban a történelem háttérbe szorult, elfordult a valóságtól, illetve annak valóban lényeges összefüggéseitől, és ezért huzamos ideje válságban van.

A vitában a nyugati polgári történészek nem fogadták el a marxizmus—leninizmus törvényfogalmát és a történelmi jövőbelátás lehetőségét, szembeszálltak a polgári történettudomány válságáról szóló nézetekkel. Polémia bontakozott ki a fasizmus kérdéséről, a burzsoá historikusok kétségbe vonták a fasizmus marxi—lenini meghatározásának helyességét, hangsúlyozva annak bonapartista jellegét, s azt, hogy fasizmus és kapitalizmus nem függ össze. Néhány provokatív hang is alhangzott: a témakörhöz nem tartozó 1968. évi csehszlovák események felvetésével.

Külön ki kell emelnünk egy észak-amerikai indián felszólalást, amely felhívta a figyelmet a jogegyenlőség hiányának különböző tényeire az Egyesült Államokban, főként az indiánok és más színesbőrűek vonatkozásában. Egy másik amerikai felszólalás az USA politikai gyakorlatában meglévő maccarthyzmusról szólt.

A marxista történészek a valóság objektív jellegét és ezzel összefüggésben az igazság egységét hangsúlyozták és legszögezték, hogy a marxi—lenini elmélet nem dogma és nem vallásos hit, hogy a lenini értelemben vett történelmi előrelátást maga a történelem igazolta, hogy továbbá az ismeretek gyarapodása és a módszerek folytonos fejlődése kívánatossá és lehetségessé teszi a további eszmecserét. A fasizmus dimitrovi felfogását védve szóba került, hogy „a kapitalizmus létezhet fasizmus nélkül, de a fasizmus kapitalizmus nélkül nem lehetséges". Vitathatatlan, hogy a fasiszta mozgalom néhány országban a nép, ill. a kispolgárság és középrétegek körében befolyásra tett szert. Mégis helytelen volna a fasizmus bűneit a fasiszta vezető gárda mellett elsősorban a középrétegekre hárítani, s felmenteni a felelősség alól a reakciós tőkés köröket, amelyek a fasizmus mögött állottak, s azokat, akik ma a neofasizmus mögött állnak. Ami a bonapartizmust illeti, az a szabadversenyen alapuló kapitalizmus terméke, s ezt az uralmi formát történetietlen a monopolkapitalizmus időszakára alkalmazni.

Ami pedig a nyugati történettudomány válságát illeti, felvetődtek a polgári tudományban és közgondolkodásban mutatkozó, nyugati szakemberek által is többször leírt „rossz közérzet" jelenségei és okai, amelyek a kor változásaiban gyökereznek.

A második nagy téma *Az emberi jogok* voltak. Az előadás, amely számos rész-referátumból állt, a Francia Történészek Nemzeti Bizottságának irányítása alatt, *R. Mousnier* szerkesztésében készült. Az egyes referátumok különböző korok, kultúrák körülhatárolható társadalmi csoportjainak és osztályainak az emberi jogokról alkotott képét, felfogását vizsgálták. A beküldött és rövidített formában leközölt referátumok eredményeit (voltak köztük a szocialista demokrácia jelentőségét kétségbe vonó írások, de nem kevésbé a szocializmusban igazán kiteljesedő emberi jogokat meggyőzően bemutató tanulmányok) Mousnier a maga szubjektív módján foglalta össze, amelyhez felesleges kommentárt fűzni. Az emberi jogok eszméje csak azokban a civilizációkban bontakozott ki a maga teljességében, ahol a személyes egyetlen transzcedens isten eszméje élt. Azokban a civilizációkban viszont, amelyekben csak panteista istent ismertek és az isten személyisége elmosódott, az emberi jogok eszméje alig bontakozott ki, vagy elfojtva maradt. A hatalmas bürokratikus szuperstruktúra, a technokratikus despotizmus, a tervezés az ember alapvető jogait, szabad választását pusztulással fenyegetik. De mégis ez az, amit minden ember életszínvonalának gyors és határtalan emelése érdekében választ.

A kibontakozó — mondhatjuk parttalan — polémiából azokat a marxista gondolatokat emeljük ki, amelyek szerint az emberi jogokról szóló 17—18. századi angol, amerikai, francia deklarációk és a rájuk épült, részben ma is érvényes törvényhozás, mivel antifeudális élű volt és az akkor haladó burzsoázia érdekeit szolgálta, ma már jórészt elavult. A változott viszonyoknak megfelelő új tartalommal kell megtölteni a régi formákat, részben újakat is kell helyükbe tenni. Így például az emberi jogok között kell kodifikálni a gazdasági, társadalmi, kulturális emberi jogokat, miként ez a szocialista államok életében megvalósult. Ezt a gyakorlatot kell nemzetközileg elfogadtatni, kodifikálni, alkalmazni és nemzetközi biztosítékokkal is ellátni. Itt is elhangzott — elszigetelten — felszólalás, amely egymás mellé állította Chilét és Csehszlovákiát és javasolta — sikertelenül — a chilei és csehszlovákiai történészek üldözése elleni tiltakozást.

A harmadi fő téma, *A forradalmak* nem kevésbé nagy érdeklődést keltett.

A cél a forradalom elvi kérdéseinek tisztázása volt. A témához több különböző szellemű és szintű referátum készült. Az egyik (*B. Bailyn*, USA) *az Egyesült Államok függetlenségi háborújával* éppen azokat a forradalmakat kívánta előtérbe állítani, ahol az országharc és társadalmi mozgások — a szerző véleménye szerint — nem játszanak szerepet. Az amerikai függetlenségi háború társadalmi korlátjainak teljes mellőzése, jelentőségének túlzott kiemelése — pl. a nagy francia forradalommal szemben — párosult a felsőbbrendűnek hirdetett amerikai életformának a távoli múltba való visszavetítésével.

Hangzott el előadás a kínai forradalomról (*L. Bianco*, Olaszország), s fontos elméleti kérdéseket feszegetett *E. Hobsbawm* angol marxista historikus (a forradalomról nem lehet elkötelezettség nélkül beszélni, a progresszió nem minden esetben jelent forradalmi utat, a spontaneitás és a tudatosság összefüggései, a forradalmakat folyamatokban kell vizsgálni stb.). A vitában nem sikerült a militáns antimarxista historikusoknak elvitatniuk az Októberi Forradalom jelentőségét.

A következő fő téma *A nemzeti kisebbségek kérdéséről* szólt, de annak — miként az előadás címe is mutatta — csak egy jelenségét, a *kanadai* tapasztalatot vizsgálta. Több expert és felszólaló éppen a szélesebb egybevetést hiányolta. Ezek a megnyilatkozások jórészt kiegészítették a referátumot. A kanadai referátum egyébként sokoldalúan mutatta be az ország nemzetiségi viszonyait, s különösen azok számára, akik e távoli országot nem ismerik, rendkívül hasznos információkat tartalmazott. A Szovjetunió tapasztalatait a szerző, *W. L. Morton* figyelemre méltónak tartja, amelyeket gondosan tanulmányozni kell. (Ezt azért kell hangsúlyoznunk, mert több expert, ill. felszólaló alaptalanul és élesen támadta a Szovjetunió nemzetiségi politikáját.)

Az előadás történeti jellegű, először az őslakossággal, a kanadai feketékkel s az indiánokkal foglalkozik. Ezt követően a francia (17—18. sz.), majd a brit (18—19. sz.) bevándorlást, kolonizációt tárgyalja. Nem hagyja figyelmen kívül a gazdasági-társadalmi viszonyokat, bemutatja a kanadai lakosság nemzetiség szerinti tagozódását) (brit 48%, francia 31%, szláv: ukrán, lengyel, orosz, cseh, szlovák 5%, német 4%, skandináv 2%, holland 2%, indián 1%, egyéb 7%).

Az USA és Kanada nemzetiségi politikájának szembetűnő különbsége is kiderült az előadásból, de az alaposabb egybevetés ezúttal is elmaradt: az USA kormányától eltérően a kanadai támogatja a bevándorolt kisebb lélekszámú nemzetek nyelvi-kulturális kívánságait, amelyekre persze az Amerikai Egyesült Államokhoz képest nagyobb igény is mutatkozik, nem utolsó sorban a francia példa nyomán, amelyhez hasonló kompakt nemzet (s amely ugyanakkor a britnél korábban települt az országba) az USA-ban nem él. Mindezért a nyelvi asszimiláció lassúbb folyamat, mint az Egyesült Államokban. Quebec maga is soknemzetiségű, a lakosság 80%-a francia.

Morton részletesen megvilágítja a francia problémát, és nem kerüli el figyelmét, hogy Quebecben kisebb a kereset, s nagyobb a munkanélküliség. E terület inkább mezőgazdasági jellegű, és az ipar a brit kanadaiak és az amerikaiak kezében van. A szerző rávilágít arra is, hogy a quebeci kormányzat türelmetlen nacionalista, s a bevándoroltak asszimilációja jóval kisebb méretű, mint az angol nyelvű területen. A referátum foglalkozik a két nagy nemzet (brit és francia) vallási különbségeivel: az íreken kívül az angol és a skót lakosság protestáns, a francia pedig katolikus, ami csakúgy élezi az ellen-

tételeket. A quebeci franciák nemzeti mozgalmával foglalkozva a szerző bemutatja az ultramontán, konzervatív törekvéseket. Tárgyalja a kanadai kormány bevándorlási politikáját is.

A témát illetően érdemleges vita nem alakult ki, az említett kiegészítések között hadd utaljunk arra a megállapításra, hogy nyugaton az utóbbi évtizedekben kiéleződött a nemzetiségi kérdés. Történeti problémák is szóba kerültek, mint a 19. századi szerb-horvát—olasz viszony, a magyarországi és ausztriai nemzetiségi kérdés, valamint a Szovjetunió, Románia és a Német Demokratikus Köztársaság nemzetiségeinek helyzete napjainkban. A vitában szó esett a nemzetiségi problematikával szorosan egybekapcsolódó érzékenység, érzelmi momentumok jelentőségéről is.

Az ötödik nagy téma a *kivándorlás* kérdése volt. Az előadás, amelyet a társadalmi mozgalmak és társadalmi struktúra nemzetközi bizottsága készített, a 19—20. századi európai kivándorlási mozgalmat tényszerűen elemezte és tipizálta. A referátum a 19—20. századi kivándorlást egységben tárgyalva, megkülönböztetett ún. kivető és szívó hatásokat, s ezeket motiváció szerint csoportosította (pl. vallási, politikai, gazdasági stb. indítékú kivándorlás). A szerzők (*G. Dupeux*, Franciaország és *S. A. Akrman* Svédország) esetenként különös jelentőséget tulajdonítottak a szívó hatásnak, ami — állításuk szerint — néha nyomatékosabb magyarázata lehet a kivándorlásnak, mint a kivándorlók által elhagyott országban érvényesülő „kivető" tényezők. Ezt a svéd példával illusztrálták, hangsúlyozva, hogy Svédország, amely a 19—20. századi európai kivándorlási listán Írország és Norvégia után a harmadik helyet foglalja el (a 100 ezer lakosra jutó kivándorlók száma alapján), jórészt az amerikai szívó hatás folytán veszített lakosságából. A jóval több mint 1 millió svéd kivándorló közül ugyanis 200 ezer a második világháború után hagyta el hazáját, vagyis a második világháborút követően éppen a háborútól nem sújtott, viszonylag magas fejlettségi színvonalon álló Svédországból került ki a legtöbb kivándorló.

A társadalmi mozgalmak és társadalmi struktúra nemzetközi bizottsága jól készítette elő a referátumot: számos olyan tanulmány állott rendelkezésre, amelyek az egyes európai államok kivándorlási mozgalmait tekintették át. Közöttük szerepelt Puskás Júlia tanulmánya a magyarországi kivándorlásról.

A vitában felmerült kérdések közül említésre méltóak voltak a következők: a kivándorlást elősegítette, hogy az új világban letelepedettek tulajdonképpen zárt település-rendszerekben éltek és az óhazával kapcsolatban maradtak. Mindez ösztönzést adott a további kivándorlásra. Ezzel szemben sokan jogosan kifogásolták, hogy az alapvető gazdasági tényező nem kapta meg az őt megillető helyet. Sokan saját országuk problémáit feszegették, s voltak, akik felhívták a figyelmet napjaink migrációjára, valamint arra, hogy a kivándorlásnak szerepe van új államok ill. nemzetek kialakulásában. Többen rávilágítottak az Afrikából történő nagyarányú kivándorlás és az amerikai tőkés fejlődés összefüggéseire, valamint arra, hogy a rabszolgakereskedelem, az emberek elrablása Afrika elnéptelenedésében milyen nagy szerepet töltött be.

Az utolsó nagy téma a harmadik világ fontos problémáival foglalkozott: *Hagyományok és újítások Ázsiában és Afrikában* címen, amelyet *S. Kimbara* japán historikus készített. A szerző az ázsiai és afrikai újkori történelem egyik lényeges és az elmúlt két évtizedben divatossá vált kérdését választotta. Az

európai gyarmatosítás körülményei között kibontakozó modernizáció társadalmi és politikai faktorainak kölcsönhatásait vizsgálva a 19. sz. és az első világháború vége közötti időszakra fordítja a fő figyelmet, vagyis azokra az évekre, amikor a világ teljes gyarmati felosztása, majd újrafelosztása zajlott. S bár Kimbara gondolatmenete nem volt mentes bizonyos egyoldalúságtól, egyértelműen rokonszenvezett a függetlenségi, imperializmus-ellenes mozgalmakkal és nagyra értékelte a Nagy Októberi Szocialista Forradalmat.

A marxista történészek hiányolták az osztályszempontok mélyebb érvényesítését, és vitatkoztak a szerzővel periodizációs kérdésekben. Érdemleges kiegészítés hangzott el Kínát illetően: Szun-Jat-Szen amerikai és európai útjai során felismerte a kapitalizmus hibáit és nem utolsósorban ennek ismeretében dolgozta ki a kínai fejlődés számára kedvező társadalmi átalakulás koncepcióját. Szun-Jan-Szen jól látta, hogy Kína számára nem alkalmas egy kapitalista jellegű polgári demokrácia. Az ezzel összefüggésben kibontakozó vitában amerikai felszólaló szóvá tette Szun-Jan-Szen amerikai kapcsolatait, levelezését. Egyértelmű volt a marxista válasz: Kínában kedvezőtlen hatást váltott ki a nyugati imperializmus, amely szövetségben állott a hazai konzervatív erőkkel, a különböző vallási szervezetekkel. A további vitakérdések közül hadd említsük a misszionáriusok szerepét a 18. századi Kínában, a gyarmatosítás miatt kifejlődött „alacsonyabbrendűségi érzést", az újítások, a kapitalizálódás fontosságát s a lassú fejlődést Kínában, valamint az összehasonlító módszerek alkalmazásának fontosságát a harmadik világ történetében.

II. A metodológiai problémák közül az első referátumot *E. Engelberg* (NDK) készítette *Esemény, struktúra és fejlődés a történelemben* címen. Áttekintette a historizmus válságáról szóló irodalmat, rávilágított arra, hogyan nyúltak hozzá a polgári kutatók a történelem és szociológia viszonyához, a történelem és gazdaság kapcsolatainak elemzéséhez. Filozófia és történelem kapcsolatát nem elemezték, sőt mereven elutasították a kettő összefüggéséről szóló nézeteket. Megemlítette, hogy 1917 október és 1945 hatása egyik oka volt a történettudományi kutatás társadalmi-strukturális kérdések felé fordulásának. Az esemény, struktúra, fejlődés problematikát a marxizmus—leninizmus ismeretelméletének tételei alapján a szubjektum—objektum, a szükségszerű és a véletlen, a tartalom és a forma, az elmélet és a gyakorlat dialektikus összefüggéseinek és kölcsönhatásainak általános kereteibe ágyazva elemezte. Kitért a polgári szubjektivizmus kritikájára, evolúció és revolúció összefüggésére, az esemény kettős aspektusára, és a sztrájkmozgalom példáján keresztül mutatta be mindezeket a dialektikus összefüggéseket.

A rendkívül élénk vitában a burzsoá historikusok kifejtették, hogy a strukturális vizsgálat már Marx—Engels előtt is érdekelte a polgári kutatókat, hiszen számosan a tipikusat, az általánosat keresték az egyedi mellett. Volt aki elismerte, hogy a marxizmus az utóbbi évtizedekben hatott a nem marxistákra. Utaltak a párbeszédre marxisták és nem marxisták között. Kölcsönös megértésre kell törekedni az esemény és fejlődés viszonyát illető lényeges felfogásbeli eltérések ellenére is. Az egyének tettein keresztül kell megmutatni a társadalmi folyamatok megnyilvánulását. A struktúrákat az események egymásutánjába kell beilleszteni. Mások magyarázatot kértek a szükségszerűség és véletlen, a dialektika és a dialektikus fogalmak tartalmára vonatkozólag. Nem fogadták el, hogy dialektikusan feloldhatók a történelmi ellentmondások. Egyes szocialista országokban — fejtegették — voltak sztráj-

kok a szocialista időszakban, és ezeket a dialektikus logikával nem lehet megmagyarázni. Esemény és struktúra közötti feszültség sem oldható meg a dialektika segítségével. Felmerültek az analitikus és a leíró módszerek közötti különbségek és Engelberggel ellentétben nem látták értelmét annak, hogy társadalmi formációkról beszéljenek. Nincsenek egyetemes, általános, az emberiség egész történetére érvényes törvényszerűségek.

A marxista historikusok kifejtették az események társadalmi összefüggésekbe ágyazásának szükségességét, ill. hogy a kollektív jelenségek megértéséhez szükséges az egyének szerepének ismerete, hiszen ezek gyakran jelentős befolyással vannak a társadalmi csoportok döntéseire. Esemény és struktúra kapcsolatát vizsgálva rávilágítottak, hogy bár igaz az, hogy események robbantják ki a társadalmi átalakulásokat, az is igaz, hogy a struktúrák mozgása határozza meg az átalakulás ritmusát. Óvtak a struktúrák szerepének túlbecsülése és az események jelentőségének lebecsülése veszélyétől. Az esemény a dinamikus tényező, a történelmi dinamizmus hordozója, a struktúra egyensúlyának megrendítésére, sőt felrobbantására is képes bizonyos történelmi körülmények között, valamint lappangó ellentétek felszínre hozására, adott társadalmi-gazdasági feltételek között. Nem fogadható el tehát a struktúrát történetietlenül abszolutizáló és az eseménytörténetet lebecsülő felfogás. Az eseményt a korabeli termelési mód funkcionálásának jelzőjeként, új struktúra létrejöttének előmozdítójaként és az annak talaján keletkező osztályharcok szignalizálójaként kell értelmezni. A struktúrák, a hosszú tartamú folyamatok előkészítő munkája után, eseményeknek köszönhetik életrekelésüket, majd uralomrajutásukat, és események, persze forradalmi események idézik elő elmúlásukat is, amikor már betöltötték történelmi funkciójukat. Nem osztották azok nézetét, akik az eseményt és a struktúrát egymással szembeállítva, egymástól független tényezőként kezelik és egymástól elszigetelve elemzik azokat.

A második téma *az Értékviszonyítás és értékítélet a történettudományban* volt. Az előadó *A. G. Weiler* (Hollandia) filozófus — Max Weberre utalva — különbséget tett értékítélet és értékviszonyítás között, s az előbbit nem tekintette tudományos követelménynek, elismerte viszont, hogy minden kutatást értékek és érdekek vezetnek, s az értékviszonyítás szükséges feltétele a társadalomtudományi munkának. A modern pozitivizmus „értékelésmentességével" szemben és az „ortodox" marxizmussal szemben, amely a történelmet objektív törvényszerűségek szerint fejlődő folyamatnak tekinti és ebből a szempontból értékeli, a nyugatnémet „újmarxisták" álláspontjára hivatkozott, akik az emberek szubjektív, inkább spontán mint tudatos tevékenységének tulajdonítanak döntő fontosságot. A történetírói gyakorlat számára azokat a belga és holland polgári historikusokat tekintette példaképül, akik elvetik mind az „értékelésmentes dogmatizmust", mind a „társadalmilag elkötelezett dogmatizmust", — de a historikus feladatának tekintik, hogy egy általános humanista elkötelezettség értelmében tanulságokat vonjon le a történelemből, és hozzásegítse a társadalmat a jelenkor kérdéseinek megoldásához.

A burzsoá történetszemlélet alapján álló, de bizonyos kompromisszumra hajló előadás vitájában a nézetek élesen polarizálódtak. Számos szószólója akadt az „értékelésmentes" történetírásnak. Nem az a történetírás feladata — ismételgették többek között ezt a jól ismert polgári nézetet —, hogy döntő-

bíróként ítélkezzék a múlt felett, hanem hogy megértse a múltat. Az sem feladata, hogy a jelen kérdéseire keresse a választ. A jövő más problémákat tűz majd ki; a történelem nyitott, nem halad meghatározott fejlődési irányban. A marxista felszólalók sokoldalúan és meggyőzően bírálták mind ezt az álláspontot, mind pedig az előadóét. Megvilágították a történelmi fejlődés irányát, objektív törvényszerűségét. Hangsúlyozták a történelmi szükségszerűség és az emberek, osztályok aktív tevékenysége közötti dialektikus összefüggést; elutasították azt a beállítást, amely a marxista történetszemléletet dogmatizmusnak minősíti. Rávilágítottak arra, hogy éppen a társadalmi haladás szempontjából való értékelés teszi lehetővé a történelem megértését. E nélkül az sekélyessé válik, és éppen a regresszív történeti-társadalmi erők „megértésébe": felmentésébe, sőt — az „értékelésmentesség" látszata mögött — ezek felértékelésébe torkollik.

A harmadik téma az olasz *E. Sestan* és *P. Brezzi A historiográfia mint történettudomány* c. előadása volt. A két referens külön jelentést készített.

Sestan firenzei professzor sorba vette a természettudományok módszereinek, a strukturalizmus metodológiájának, a matematikai-kibernetikai eljárások használatának követelését tartalmazó nézeteket, valamint azokat az egyéb elméleteket is, amelyek tagadják a történelem tudományosságát, részben mivel nem eléggé egzakt, részben mivel a történetíró szubjektivitása miatt nem képes e koncepciók hirdetői szerint feltárni a valóságosan megtörténtet, részben a valóság megismerhetetlenségéről vallott nézeteik, főként pedig a törvényszerűségek létezésének tagadása miatt. Elfogadja az einsteini értelemben a megismerés egyszerre abszolút és relatív voltát, ami a lenini kérdésfeltevéshez közelálló, de ugyanakkor el is tér attól, mert az indeterminizmus híveként a marxizmust a futurológia körébe utalja.

Elvetette és konkrétan bizonyította a történettudomány alacsonyabbrendűségéről szóló felfogások tarthatatlanságát és indokolatlannak tartotta a pesszimizmust a történetírás jövőjét illetően, mert a történettudomány válságát pusztán metodológiai válságnak véli. Hangsúlyozván a természettudományos folyamatok más jellegét, különbözőségét a társadalmi folyamatoktól, lényegesnek tartotta a természettudományokban és nyomukat követően más társadalomtudományokban használatos korszerű módszerek, eljárások alkalmazását a történettudományban, és a történettudomány interdiszciplináris művelését minden társadalomtudomány önállóságának megóvásával. Bár egyetért a természettudományokban használatos egyes eljárások, módszerek és a rokon társadalomtudományok metódusainak az átvételével, helyesen óv azok mechanikus másolásától, hangsúlyozván a történettudomány eltérő jellegét.

Brezzi római professzor a törvényszerűségekről azt mondotta, hogy részjelenségekből, empirikus tényekből elvont általánosítások lehetségesek, és az ezekben észlelhető szabályszerűségek elnevezhetők törvényszerűségeknek. A marxi—lenini törvényfogalom helyett a durkheimi szabályszerűségek, általános magatartási szabályok, tehát a törvények szubjektivista értelmezése mellett tett hitet. Elutasította a szinkronia és a diakronia merev szétválasztását a történelemben, mint ezt a strukturalizmus egyik irányzata teszi.

A struktúra — fejtegette — nem magától jön létre természeti jelenségként, hanem a történelmi folyamatban lassan alakul ki, lassabban mint az esemény lezajlik. Marx a struktúratörténet gondolatának, a struktúra fo-

galmának feltalálója, de szerinte is a struktúra dialektikus kapcsolatban van a tudattal, amely az esemény, a tett forrása. Semmi sem történik véletlenül. Minden tett bizonyos törvényszerűségek szerint megy végbe, amelyek tudományos eljárással rekonstruálhatók. Hangsúlyozza, hogy a történész nem lehet ugyan pártatlan osztályhelyzete és történelmi körülményekbe ágyazottsága miatt, de ez mitsem von le a történetírás tudományos voltából. A történész pártatlansága mese. A történettudományban ugyanakkor nincs helye istennek, a fatalizmusnak, a nemezisnek.

Miután Brezzi s részben Sestan nézetei közel álltak a marxizmushoz, őket mindenekelőtt nyugati történészek, elsősorban olasz historikusok bírálták. Megkísérelték a struktúra elvont polgári szemléletű definícióját adni, s a strukturális elemzés szempontjából az írott források jelentőségét emelték ki, azt hirdetve, hogy a struktúrákat nem mozgásukban, átalakulásukban, hanem stabilitásukban kell vizsgálni, mert azt kell kutatni, ami a struktúrákban maradandó. Volt, aki felvetette, hogy a történeti múlt nem ismerhető meg, miután nem áll elegendő forrásanyag rendelkezésre. Polgári oldalról elhangzott olyan vélemény is, hogy a faktográfia az egyetlen együttműködési terület marxisták és nem marxisták között.

A marxista historikusok bírálták a strukturalizmust és kiemelték, hogy a marxista—leninista történet-koncepció forradalmasította a historiográfiát, felismervén a történelmi mozgás útját. A szociologizáló történetírás abszolutizálja az emberi viszonylatokat, mint szociológiai tényeket, ami sematizáláshoz vezet.

A következő referátumot a lengyel *J. Topolski* készítette *A dokumentációt kereső történész* címen. A szerző abból indult ki, hogy nagymértékben kitágult az utóbbi időben a történészek által felhasznált források köre, nincs azonban eléggé kidolgozva a történelmi források modern elmélete. Szükségszerűvé vált a források dinamikus értelmezése. Vizsgálódásai során elveti a források eddigi, közvetett és közvetlen forrásokra való felosztását. Ehelyett szándékos és nem-szándékos forrásokról beszél, aszerint, hogy a forrást szándékosan az utókor tájékoztatására vagy nem erre a célra készítették. Megkülönbözteti ezenkívül a forrást mint tárgyat és a belőle nyerhető információ struktúrát, amelynek a konkrét forráson túlmenő, általános érvényessége is lehet.

A források köre új forrástípusok feltárásával is bővíthető. Ilyen például maga a nyelv, vagy a film és hangszalagok. Abban, hogy egyre inkább előtérbe kerül a nyelv történelmi forrásként való felhasználása, egyrészt a klasszikus filológiai módszerek fejlődése, másrészt pedig a modern nyelvtudományon belül kialakult történelmi szemantika játszik szerepet. A szájhagyományok felhasználása különösen nélkülözhetetlen olyan afrikai területek történetének kutatásánál, ahol írásbeli források nem találhatók.

Nagy — eddig kihasználatlan — lehetőségeket tartogat a történettudomány számára a film, amely minden más forrásnál dinamikusabb képet ad a múltról. Felhasználhatók szándékos forrásként a játékfilmek és nem-szándékos forrásként a hiradófilmek. Végezetül a szerző foglalkozik a források megőrzésével és raktározásával kapcsolatos technikai problémákkal. A gondolatgazdag referátumot élénk vita követte.

Az ötödik téma *Az ember és környezetének tanulmányozása* volt, amelyet svédországi tudósok (*L. Lundgren, B. Oden, S. Oredsson*) terjesztettek elő. Ezen az ülésszakon nem vettünk részt.

A metodológiai szekció hatodik, utolsó ülésének témája *A kortörténeti források kiadása* volt. *J. Kahlenberg* előadása nem felelt meg a várakozásoknak. A referens, bár témájaként a kortörténeti források kiadását jelölte meg, túlnyomórészt a forráskiadás általános kérdéseivel foglalkozott és csak alkalmanként utalt a kortörténetre. Ezért felmerült, hogy kívánatos volna behatóbb figyelemben részesíteni a téma speciális vonatkozásait, kezdve a kortörténet fogalmától egészen a kortörténeti források rendkívüli bőségéből, egyben szükségszerű hiányaiból adódó sajátos problémákig.

Számos nyugati polgári felszólalás mégsem kapcsolódott a témához. Így felmerült, miképpen lehetne a computert felhasználni a történeti forrásközlésben. Többen sokkal inkább a forrásközlők helyzetével, mint a forrásközlés módszereivel foglalkoztak. A marxista történészek azonban a témához szóltak: így arról mondták el véleményüket, hogy a levéltári forrásközlés különböző műfajai közül melyek jönnek a kortörténet forrásainak kiadásánál elsősorban tekintetbe, vagy a forráskiadás előkészítésének elveit taglalták konkrét tapasztalatok alapján. Utaltak arra a növekvő érdeklődésre, amely világszerte mutatkozik a kortörténeti kutatások és forráskiadványok iránt. Ezeket nemcsak historikusok forgatják, mint a korábbi időszakokra vonatkozó forráskiadványokat, hanem széles olvasóközönséghez jutnak el. Így a kortörténeti források kiadásával foglalkozó történész olyan szakember, aki közvetlen hatást gyakorol a közvélemény, a társadalmi tudat alakítására. Ennek megfelelően nagy a tudományos és társadalmi felelőssége.

III. *A történeti kérdések kronológiai* alapon létesült szekciókban folytatott vitája igen bő tematikát ölelt fel.

Az ókortörténeti szekció öt félnapon át ülésezett két nagy témakörben (l. *Az antik civilizáció központjai és peremvidékei*, 2. *A társadalmak típusai az ókorban*) és tizenkét előadást vitatott meg. Egy magyar referátum is elhangzott *A „limes" és a provinciák* címen. A szerző *Mócsy András* helyett, aki nem tudott a kongresszuson résztvenni, *Székely György* terjesztette elő a referátumot. Az igen tárgyilagos vitában bolgár, lengyel, román és német történészek szólaltak fel. Érdekes módon a román E. Condurachi a polémiában nem képviselte a dák kontinuitást, s a Mócsy András előadását megelőző referátumot (*K. Nicolaou:* Cyprus—Görögország és a Kelet a történelmi időkben) bírálta. Helytelenítette az előadó felfogását a szigetek fontosságáról, amivel szemben az Alduna vidékének már a kora ókorban meglevő döntő voltát hangsúlyozta.

A középkori szekcióban A nomád társadalmak témakörben két félnapon át hat előadás hangzott el. Közülük *C. C. Giurescu: Nomád népek az eurázsiai térségben és szerepük a középkori államok kialakulásában* c. referátumára s vitájának bemutatására térünk ki. Mindenekelőtt sajnálattal kell megállapítani, hogy a tartalom nem esett egybe a címmel: hanem a román előadó az eurázsiai térség helyett főleg a mai Románia területére szűkítette le a tárgyalást. Másrészt nem mutatta be a középkori államok kialakulása megértéséhez nélkülözhetetlen társadalmi hátteret. A szerző nem ismeri a magyar vonatkozásokat sem. A középkori államok kialakulásának nomád tényezőiről az előadás keveset szólt. Jelentékeny része ókori, — s ezen belül is a szkíták súlyponti területei rovására a román föld ókori történetével, nem nomád népek szerepével foglalkozott. A szkíta törzsterületre vonatkozó szovjet régészeti irodalom különösen hiányzik a bibliográfiából A dák kontinuitás problémájának beleszövése felesleges, azon túl, hogy a szarmaták mint nomád nép

nem az erdővidéken éltek. Nem fogadható el az a nézete sem, hogy a székely rovásírás román eredetű.

A vita a történelmi személyiség szerepe és a mongolok értékelése felett bontakozott ki. A szerző különösen magasra értékelte Dzsingiszkánt, nem utolsósorban a mongolok ama pozitív történeti szerepéért, hogy megállították a románság nyugati szemszédjának Kelet felé való etnikai terjeszkedését s ezzel kedvező feltételeket teremtettek az őslakos románság állami fejlődése szémára. E nézetek ellen mindenek előtt maguk a mongolok emelték fel a szavukat, hangsúlyozva, hogy a mongol állam létrehozása Dzsingiszkán történelmi érdeme, de a hódító hadjáratokat semmiféle érveléssel nem lehet pozitívre festeni. Hasonlóképpen mások is — nyugat- és kelet-európai historikusok egyaránt — bírálták Giurescu nézeteit.

A következő témakör *A civilizációk találkozásai Európában 1300 körül* volt, s három félnapon át hét referátum megvitatására került sor. Itt először *J. Kloczowski* (Lengyelország) *Társadalmi, politikai és kulturális struktúrák a 13. századi Európában* c. előadását tárgyalták meg. A lengyel katolikus történész fejtegetésében — amely egy összehasonlító történeti munkálat kiinduló pontjául kívánt szolgálni — az egyháztörténeti aspektus dominált; a marxista hozzászólók, elismerve ennek fontosságát, a társadalmi szerkezet vizsgálatának elsődlegességére mutattak rá.

Ezután került sor *J. Cesar* és *J. Vozár* (Csehszlovákia) *Kapcsolatok és összeütközések a középkori Európa és a Kelet között a 10—15. században* c. előadására, amely három részre tagolódott. Az első részben a szerzők arra a kérdésre kívántak választ adni: milyen ismeretei voltak egymásról a középkori Európának és a Keletnek. A második rész a kereskedelmi kapcsolatok fő útvonalaival foglalkozott. A harmadik rész a kapcsolatok és konfliktusok mérlegét kívánta megvonni.

A vita elsősorban a kereskedelmi kapcsolatokról, ezen belül a Levante-kereskedelemről előadottakat érintette. Itt hangzott el *A. Stickler* (Vatikán) *A Földközi tenger medencéjének egyetemei a 13. sz. derekától a 14. sz. végéig* c. előadása. Ebben a szekcióban tartott előadást *Székely György* is *Városok és nyelvek Közép-Kelet-Európában* címen. Az előadás széles bázisa és összehasonlító módszere elnyerte a hallgatóság tetszését.

Az újkori szekcióban az első témacsoportban: *Nemzetek és államok (16—18. sz.)* három félnapon át nyolc előadás került napirendre. Az első két előadás: *L. V. Cserepnyin és V. T. Pasuto* (Szovjetunió) *Az orosz centralizált állam kialakulásának összehasonlító történeti vizsgálata a 16—17. században, V. Durand* (Franciaország) *Az állam hatásköre a modern korban* címmel hangzott el. Mindkét előadás széles történeti körképet nyújtott: az orosz, ill. a francia központosítás folyamatát össz-európai perspektívába állította, azzal a lényegi különbséggel azonban, hogy a francia történész fejtegetése a politikai szervezet formáinak tanulmányozására korlátozódott, a szovjet történészeké viszont a gazdasági-társadalmi feltételek elemzésén nyugodott. A két előadás együttes vitájában a szocialista országok képviselői és nyugati polgári történészek nagy számban vettek részt. Az utóbbiak egyike kifejtette, hogy a központosítás folyamatához nincsen köze az osztályharcnak, annál inkább a háborúknak; ugyanakkor elismerte a szovjet referátum és egyes marxista hozzászólások szakmai értékeit.

A következő *B. Hall* (Nagy-Britannia) *Vallás és társadalom a reformáció korabeli Európában* c. referátuma volt. Hall tulajdonképpen a skót reformátor

Knox nézeteit tárgyalta, s megállapította, hogy Knox nem kálvinista, hanem inkább zwingliánus volt.

Majd *T. Gökbilgin* (Törökország) következett, aki *Törökország a reformáció előtt* címmel tartott előadást. Lényegében politikai, elsősorban külpolitikai történetről volt szó, melyben a magyar—török viszonyok alakulása az 1490—1541 közti időben jelentős szerepet játszott.

A következő referátumot *Perényi József* készítette: *Az ottomán terjeszkedés és a központosuott államok Kelet-Európában* címen. A szerző bevezetőjében megvilágította a török centralizációt lehetővé tevő török „birtokrendszert", kiegészítve az állami hivatalrendszer kialakulásával. Az előadás élénk vitát váltott ki.

A második témakörben *(Az ipari fejlődés útján levő társadalmak gazdasági aspektusai)* két félnapon át hat előadás hangzott el. Ezek közül háromról adunk tájékoztatást: Napirendre került az amerikai *L. E. Davis—R. A. Huttenback* szellemes előadása a társadalmi választás és népjólét, Nagy-Britannia és a gyarmatok a 19. sz. második felében címen, amely azonban visszhang nélkül maradt.

A lengyel *I. Pietrzak-Pawłowska* professzornő előadása *A gazdasági és társadalmi fejlődés aszinkronítása az ipari forradalom korában* témáról több felszólalási lehetőséget adott, részben mivel felvetette a Nyugat- és Kelet-Európa közötti fejlődéskülönbség problémáit, másrészt mivel megkísérelte az időbeni eltérés pontos meghatározását a két terület, ill. az egyes országok között, s nem utolsósorban, mivel az aszinkronitást tulajdonképpen elsődlegesen időbeni eltérésként tárgyalta. A polémiából kiderült, hogy a Nyugat- és Kelet-Európa közötti aszinkronitás időproblémája mellett nagy súlyú fejlődéselméleti kérdések is meghúzódnak, s az aszinkronitás nem annyira a késésben, mint az eltérő fejlődési modellekben jelentkezik.

Az ülésszak nagy érdeklődéssel kísért leghevesebb vitája a nyugatnémet *W. J. Mommsen* előadása nyomán bontakozott ki. A szerző *Finánc-imperializmus 1914 előtt* c. előadásában, erőteljesen bírálva a téma tényszerű-elemző feltárásában a marxista történettudomány állítólagos lemaradását (és a polgári történetírásnak a témára irányuló kutatásai elégtelenségét, szegényességét is), koncepciója középpontjába állította az ún. politikai imperializmus és — a szerző értelmezése szerinti — finánc-imperializmus szétválasztását. Elvetve a marxizmus—leninizmus imperializmus-felfogását, Mommsen elkülönítette az ún. politikai imperializmus indítékait, ezeket gyakorta nem gazdasági jellegűeknek ítélve. (Ezt a gondolatot a vitában egy amerikai felszólaló ad abszurdum vitte, amikor azt a régi álláspontot hangoztatta, hogy hódító imperializmussal mindig találkozhatunk a történelemben az ókortól kezdve és ennek semmi köze sincs a monopolkapitalizmushoz.) Az ún. finánc-imperializmus viszont „tisztán" gazdasági kategóriaként jelent meg Mommsen előadásában, leginkább a külföldi tőketevékenység formájában, ha e tevékenység „nem egyenlő erejű partnerek" között játszódik. Mommsen egyébként adatgazdag, tartalmas előadásának ezzel az elméleti tézisével többen vitába szálltak, s hangot kapott több, az előadás egyes részleteire vonatkozó észrevétel is. Így rámutattak az előadás egy elmélettörténeti pontatlanságára: a szerző ugyanis a marxizmus imperializmuselméletének kialakulásánál Hobson—Hilferding és Lenin munkásságának egymásra épülését feltételezte, s azt hangsúlyozta. Ugyancsak meggyőzően vitába szálltak a gazdaság és politika szétválasztásának koncepciójával is.

A legújabbkori szekció tematikája volt a legsokszínűbb és a leggazdagabb, éppen ezért a szekció két külön csoportban két-két témakört tárgyalt. Az *Európa és az Egyesült Államok* című témakör keretében két félnapon át öt előadás hangzott el. Közülük háromról adunk áttekintést. *K. Obermann* (NDK) *Európa haladó erőinek kapcsolatai az Egyesült Államokkal a 19. században* c. referátuma érdekesen mutatta ki a haladó nyugat-európai, nem utolsósorban német erők együttműködését a húszas-negyvenes évek Amerikájával. Majd áttekintette az amerikai polgárháború előtti kapcsolatokat és a polgárháborút követő időszak munkásmozgalmát. Mindebben az I. Internacionaléra, valamint Marx és Engels tevékenységére nagy figyelmet fordított.

J. Vávra és *M. Sutty* (Csehszlovákia) *Orosz-Amerika és az orosz—amerikai kapcsolatok a 18. és 19. sz. folyamán* c. előadásukban korábbi időszakkal kezdték vizsgálódásukat, az Orosz—Amerikai Társaság megalapításával, és az e körül kialakult kapcsolatokkal. Konklúziójuk az, hogy Alaszka (Orosz-Amerika) 1867. évi eladását az Egyesült Államoknak mindenekelőtt az magyarázza, hogy a cári kormány így akarta támogatni az Angliával, Oroszország ekkori legnagyobb ellenfelével szemben, az USA-t, amely a polgárháború óta feszült viszonyban állt Angliával.

D. Berindei (Románia) és *F. Kellog* (USA) *A diplomáciai kapcsolatok létrehozása az Északamerikai Egyesült Államok és az európai államok között a 18—19. században* c. előadás kevéssé elméleti, inkább azt a törekvést reprezentálja, hogy sok apró adalék segítségével megrajzolja egy eddig jóformán feldolgozatlan téma körvonalait: miképpen létesített diplomáciai és egyéb kapcsolatokat az Amerikai Egyesült Államok a világ országaival. A szerzők kifejtik, hogyan használták ki az amerikai külpolitika vezetői és főleg ezek európai megbízottai a nagyhatalmak ellentéteit, és hogyan járultak hozzá a nemzetközi kapcsolatok, mindenekelőtt a független USA alapjainak lerakásához. Az előadásnak azonban több fogyatékossága van. Először is a szerzők szinte meg sem említik a fiatal amerikai állam uralkodó osztályának agresszív, hódító külpolitikáját, pedig az 1800-as évek elején az USA—francia—spanyol, ill. az USA—angol ellentét már ennek a jegyében zajlott. Másodszor túlságosan a tengerentúlról szemlélik a nemzetközi relációkat, pedig objektívebb képet nyernénk a kétoldalú konfliktusok felvázolásával. A polémia főleg akörül zajlott, hogy miként lehet értékelni a kapcsolatokat az amerikai függetlenségi harc, a francia forradalom és 1848—49 haladó erői között.

A másik témakör *A demokrácia problémája a pártok és politikai mozgalmak belső struktúrájában a 20. században* volt. Ennek keretében két félnapon át négy előadás hangzott el. A napirend összeállítása nem mutatkozott szerencsésnek, mert különböző jellegű referátumok kerültek egymás mellé. Az első referátumot *R. Ruffieux* (Svájc) tartotta *A vezetés problémái Nyugat-Európa politikai pártjaiban a 20. században* címen. A svájci professzor tulajdonképpen szociológiai jellegű történeti előadása hosszasan fejtegette a vezetés fogalmának értelmezését, az egyéni vezetés és a csoportok összefüggését. Részletesen elemezte a téma szempontjából az egyes polgári pártokat, különösen a második világháború után az NSzK, Franciaország, Olaszország polgári pártjait, főleg a keresztény demokratákat. Polgári értelmezést adott De Gaulle hatalma kialakulásáról és sajátos viszonyáról a parlamentarizmushoz, valamint a „gaulleista" párthoz. A vezetés, a pártok és struktúrájuk kialakulásánál elhanyagolt mindenféle ellentétes osztályszempontot; a kommunista pártok-

ról szinte egy szót sem szólt. Ugyanakkor rámutatott bizonyos társadalmi osztályok és rétegek, elsősorban a középosztály jelentőségére. Az előadást érdemleges vita nem követte.

Ezekután *Erényi Tibor* előadására került sor *(Szocialista forradalom vagy burzsoá demokratikus reform a felbomló Osztrák-Magyar Monarchia munkásmozgalmában).* A szerző a pártok struktúrájának kérdését is érintette referátumában, szólva arról a szerepről, amelyet a jól kvalifikált szakmunkások az Osztrák-Magyar Monarchia szocialista mozgalmában betöltöttek.

A harmadik referátumot szovjet historikusok tartották, *E. A. Bagramov—S. S. Szalücsev: A kommunista pártok demokratikus feladatai és tevékenysége* címen. A szerzők főleg azt a gondolatot fejtegették, mindenekelőtt az orosz Októberi forradalom (1917) viszonylatában, miként függött össze a társadalmi haladás és a demokrácia. Jól bizonyították, hogy a tényleges szabadságjogok a forradalom győzelmével kifejlődnek, míg Európában a kapitalizmus általános válságának körülményei között jelentős csorbát szenvednek. Összehasonlították a szocialista és polgári demokráciát. Sokszor hivatkoztak nyugati kommunista pártok vezetőire, azoknak stratégiai elképzeléseire, mindenekelőtt a demokráciáért és a szocializmusért folyó harc dialektikus egységének értelmezésére. A szovjet szerzők referátuma hangsúlyozta az újtípusú forradalmi munkáspártok, a kommunista pártok jellegükből következő demokratizmusát, utaltak a demokratikus centralizmus alapvető vonásaira, majd pedig kiemelték azt a küzdelmet, amelyet a kommunisták a demokratikus szabadságjogokért folytatnak.

A második félnapon hangzott el *J. Kocka* (NSzK): *A demokrácia és az alsó középosztály a 20. sz. első harmadában* c. előadása. A szociáldemokrata referens főleg azzal foglalkozott, hogy miért vált az alsó középosztály Németországban a fasizmus támaszává.

A legújabbkori szekció második csoportjában, először *A 20. századi munkásmozgalmak a forradalom vagy reform problémája előtt* témakör került tárgyalásra. Erre a témára három félnapot fordítottak, s hat előadást terjesztettek elő. Ezek bizonyos eltérésekkel földrajzi régiók szerint tárgyalták a forradalom és reform kérdéseit. Hangsúlyoznunk kell, hogy a témakör megjelölése nem volt szerencsés és pontos; a marxista történészek zöme módosította a *vagy*-ot *és*-re, hiszen a merev szembeállítás nem marxista megközelítés.

Először Nyugat-Európa problémái kerültek napirendre. Két referátumot kaphattak kézhez a megjelentek: *Jemnitz János: Forradalom és reform a II. Internacionálé nyugat-európai pártjaiban* c. jól fogadott előadását és *V. R. Lorwin: A vörösök és a feketék: a szocialista és a keresztény szakszervezeti mozgalom Nyugat-Európában* című előadását. Ez utóbbi nagy korszakot dolgozott fel, a századfordulótól egészen a 1960-as évekig; általában hangsúlyozta a vallásos mozzanatok nagy hatóerejét, s azt, hogy helyenként a keresztény szakszervezetek 1945 után gyorsabban erősödtek meg, mint a szocialista szakszervezetek, állítása szerint olykor még radikálisabbaknak is mutatkoztak. Lorwin előadásának túlzásait többen bírálták.

A következő alkalommal hangzott el *E. Kolb* előadása: *A német munkásmozgalom a forradalom vagy reform kérdése előtt 1914—1919 között,* valamint *A. Czubinski: Forradalom és reform Közép-Európában a 20. században* c. referátuma. Kolb két irányzatot, két alternatívát lát csak következetesnek. Egyfelől a forradalmi irányzatot, másfelől a reformistát. A centrista szerinte élet-

képtelen, de gondolatmenetének világos kicsengése az volt: a forradalmi baloldali csoportosulás a német munkásmozgalomban mindvégig csak „törpe minoritás" maradt, éppen ezért az igazi megoldást a reformisták nyújtották, bár Kolb szerint ez az irányzat a saját mércéje szerint is harcosabb lehetett volna. A vitában a korabeli szociáldemokráciát igazoló és a forradalmi irányzat jelentőségét aláhúzó nézetek csaptak össze.

A harmadik félnapon ismét két referátum várt megvitatásra. *H. Bartel, A. Laschitza, W. Schmidt* az NDK történészei *A munkásosztály kialakulásának folyamata a 19. század második felében és a 20. században* címmel tartottak előadást, amelynek vitájában a szociológiai alátámasztás kívánalma vetődött fel.

Ugyanezen a napon a másik referátumot a jugoszláv *J. Marjanović* terjesztette elő: *A balkáni munkásmozgalom a forradalom és reform problémája előtt.* Marjanović nagy korszakot tekintett át, tulajdonképpen a 20. század első felét. Igen röviden foglalkozott a századforduló időszakával, majd kiemelte, hogy a balkáni munkásmozgalom miként fordult a háború s nacionalizmus ellen. Utalt a nemzeti és agrárkérdés feszítő voltára, bírálta a II. Internacionálét, a két világháború között pedig a Kommunista Internacionálét, majd végül a jugoszláv ellenállási mozgalomról és a forradalmi átalakulásról szólt. A vitában sor került a szerző néhány leegyszerűsítő megállapításának korrigálására; igazán mélyreható polémia azonban nem bontakozott ki.

A legújabbkori történet második csoportjának utolsó ülésén az *Eszmék és politikai realitások a 20. században* c. témakörben három előadás szerepelt. *D. C. Watt* (Nagy-Britannia): *Az európai biztonsági rendszer csődje (1930—1939)* c. referátumában megállapította, hogy a biztonsági rendszer a két világháború között nem volt képes a béke megőrzésére, a szuverenitás biztosítására. E rendszer tartalmazta az 1920-as évektől a francia szövetségi szisztémát, a kétoldalú szovjet megállapodásokat a meg nem támadásra, a francia—német enyhülést, valamint az amerikai tőke európai vállalkozásait. A rendszer összeroppanása 1929-cel kezdődött és állomásai Stresemann halála, a francia—német enyhülés vége, az amerikai—európai együttműködés sikertelensége Roosevelt 1933. évi pénzügyi politikája következtében, Hitler hatalomrajutása, valamint a lengyel—német meg nem támadási szerződés (1934 január) voltak. Watt megjelölte az összeroppanással szembeni erőfeszítéseket is (Barthou és Laval politikája, a németellenes brit politika, szovjet erőfeszítések a kollektív biztonság érdekében és a Népfront-mozgalom a fasiszta Németország ellen).

Mindez nem sikerült, többek között az olasz—abesszin „konfliktus" miatt, valamint azért, mert szerinte a szovjet törekvés a kollektív biztonság érdekében sem volt következetes. A spanyol polgárháború pedig Olaszországot a Harmadik Birodalom karjaiba kergette. Ezután következett 1938 (Anschluss, München). Mindez arra késztette Nagy-Britanniát, hogy hagyományos politikájának megfelelően megerősítse Románia, Török- és Görögország gazdasági erejét a német behatolással szemben, valamint megjavítsa az angol—szovjet viszonyt. Nagy-Britannia biztonsági politikájának utolsó fázisa, ill. törekvése a Balkán és Kelet-Európa egyesítése volt. Mindez nem következhetett be Olaszország albániai akciója, a tengelyhatalmak kelet-európai lépései miatt, és szerinte a német—szovjet megnemtámadási szerződés miatt sem.

A. O. Csubarjan (Szovjetunió): *A békés egymás mellett élés és a fogalom eredete* c. referátumában abból indult ki, hogy a békés egymás mellett élés elmélete egyetemesen elismertté vált és elterjedt szerte a világon. Nemzetközi

jogi elismerésben részesült, helyet kapott korunk számos igen fontos dokumentumában. Ily módon természetes, hogy a kérdéssel valamennyi ország tudományos irodalma kiemelkedően foglalkozik, s a kérdés tanulmányozása komplex jelleget kezd ölteni. Elemezve a szovjet irodalmat, megállapítja, hogy a szerzők e kérdésben Lenin munkáihoz nyúlnak vissza, és hangsúlyozzák az erre épülő szovjet külpolitika gyakorlatát a húszas és a hatvanas évek között. A tudományos munkákban különös fontosságot kap a békés egymás mellett élés gyakorlati megvalósításának jelenlegi szakasza, valamint azoknak a gyökeres változásoknak taglalása, amelyekre nemrégiben került sor a nemzetközi kapcsolatok egész rendszerében.

Csubarjan, rávilágítva a nyugati polgári történetírás (USA, NSzK, Anglia, Franciaország) idevágó nézeteire, megállapítja, hogy két rendencia figyelhető meg. Míg egyre több nyugati tudós kezdi felismerni a kérdés jelentőségét, van egy másik felfogás is, amelyet számos olyan szerző tesz magáévá, akik a békés egymás mellett élés politikájának propagandisztikus jellegéről írnak és azt csupán bizonyos politikai helyzetekben fogadják el, amelyeknek azonban nincs objektív alapjuk. A tőkés országokban számos szerző a békés egymás mellett élést az évszázadok óta ismert „erőegyensúly" hagyományos fogalmára szűkíti, eképpen figyelmen kívül hagyva a koegzisztenciát, mint az ellentétes szociális rendszerű államok politikájának társadalmi osztályaspektusát. Sokan képviselik azt az álláspontot, hogy a Szovjetunió csupán kényszerből lépett ennek a külpolitikának az útjára.

A szerző ezekután részletesen tárgyalja Lenin idevágó munkásságát. A kérdés kiindulópontja az a lenini tétel, hogy a szocializmus nem győzhet egyidejűleg valamennyi országban. Csubarjan nagy gonddal elemzi a szovjet hatalom első külpolitikai lépéseit, valamint a különböző gazdasági-kereskedelmi szerződések megkötésére irányuló törekvéseit. Bemutatja a „baloldali" dogmatikusok hamis nézeteit is. Lenin behatóan elemezte a kölcsönös összefüggést a kapitalista országokhoz fűződő békés kapcsolatok politikája és a világforradalmi folyamat fejlődése között. Lenin cikkeinek és beszédeinek szelleme arra a tényre utalt, hogy a világforradalmi mozgalom ügyét a legjobban szolgálja a szovjet hatalom megerősítése és az eredményes szocialista átalakulás Oroszországban, amely csakis békés körülmények között válhat valóra. Lenin minden bizonnyal a Christian Science Monitor 1919. december 17-i számában közölt interjujában használta először a koegzisztencia fogalmát. Csicserin is átvette ezt a terminust 1920 júniusában az össz-oroszországi központi végrehajtó bizottság ülésén mondott beszédében. A békés együttélést azonban meghiúsította a fegyveres intervenció.

A békés egymás mellett élés szovjet koncepciója további fejlődésen ment át 1922 elején, amely a genovai nemzetközi konferencia előkészítésének és valóraváltásának időszaka volt. Az objektív valóság, a konkrét gazdasági és politikai érdekek késztették a tőkés országok többségét arra, hogy a szovjet hatalmat elismerje, diplomáciai kapcsolatot létesítsen és különböző megállapodásokat és szerződéseket kössön vele. A probléma efféle megközelítésének egyik első megnyilvánulása volt az Antant főtanácsának az a döntése, amely 1922. január 6-án született Cannes-ban megtartott tanácskozásán. A konferencia résztvevői ekkor első ízben juttatták kifejezésre azt a szándékukat, hogy Szovjet-Oroszországot nemzetközi konferenciára hívják meg.

R. Fanning (Ír Köztársaság): *Vezetés és átmenet a forradalom politikájától a pártok politikájáig: Írország példája 1914—1939* c. referátuma érdekes

információkat tartalmaz főként az ír republikánusok koncepciójára 1918—1922 között. Alapgondolata, a forradalmi és a polgári demokratikus pártpolitika merev szembeállítása, ill. az előbbivel való szakítás és az utóbbi érvényesítése, részben vitatható, részben pedig döntő kiegészítésre szorul. Mindenekelőtt hangsúlyozni kell, hogy a szerző a forradalom alatt nem a társadalom átalakítását érti, hanem a radikális módszereket, ill. a határozottabb nemzeti programot. A polgári tábor differenciáltságáról van tehát az előadásban szó, de a szerző teljesen figyelmen kívül hagyja a valóban forradalmi, a társadalmi rendszer megváltoztatására irányuló törekvéseket.

A legnagyobb vita természetesen Watt és Csubarjan referátuma körül bontakozott ki. A marxista történészek vitába szálltak Wattnak az angol politikát idealizáló és mentegető nézeteivel, s rávilágítottak arra, mik voltak az előzményei — nem utolsósorban a brit politika következményeképpen — az 1939-es szovjet—német szerződésnek (míg a szovjet álláspont az volt, hogy támogatást kell nyújtani Csehszlovákiának, a brit politika Münchenhez vezetett; a szovjet—angol—francia tárgyalásokon Nagy-Britannia részéről harmadrendű politikusok vettek részt, felhatalmazás nélkül, ugyanakkor, amikor a szovjet kormányt Sztálin és Molotov képviselte stb. stb.). Mindezt konkrét tényanyaggal támasztották alá, s felhívták Watt figyelmét azokra a perdöntő dokumentumokra, amelyek napvilágot láttak. Az angol referátum egyoldalúsága bebizonyosodott e tények fényében.

Ennek ellenére, főként amerikai történészek, Watt téziseit védelmezték, hangsúlyozva, hogy a biztonsági rendszer nyugaton erősebb volt, mint keleten, és az előzményeket teljesen figyelmen kívül hagyva, előtérbe állították az 1939-es német—szovjet szerződést. Volt olyan felszólalás is, amely Münchent úgy igazolta, hogy nem volt más reális lehetőség, a diktátumot el kellett fogadni. Watt válaszában megismételte a nyugati álláspontot és hangsúlyozta, hogy 1939-ben a brit kormány harcolt Hitler ellen. (Ebből az apológiából is hiányoztak az ún. furcsa háború jól ismert problémái.)

Csubarjan referátumát az USA több történésze élesen bírálta. Az egyik fő kérdés a békés egymás mellett élés és a világforradalom kapcsolata volt. E téren az amerikai polgári történészek a már ismert módon támadták a békés koegzisztenciát azzal, hogy a kommunisták ezt az elvet — a világforradalom „másik stratégiája" miatt — csak taktikai kérdésnek tekintik. Hivatkoztak a Kommunista Internacionálé VI. kongresszusára, amely szerintük az ő igazukat bizonyítja. Ide kapcsolódott az az érvelés, amely a Komintern tevékenységét is ellentétesnek tekintette a békés együttéléssel. Felvetették azt is, hogy a szocializmus egy országban való építésének elve nacionalizmushoz vezetett. S a szovjet—kínai ellentétek is — szerintük — ezzel függnek össze. Az egyik amerikai történész hiányolta, hogy Csubarjan nem foglalkozik Hruscsovval, aki pedig — úgymond — a hidegháborút követően először vetette fel a békés együttélés eszméjét. Frappáns volt az a marxista hozzászólás, amely többek között azokra a lenini megállapításokra világított rá, amelyek még a Komintern megalakulása előtt hangsúlyozták a békés együttélést. S ezek a koncepciók azonosak voltak a Kommunista Internacionálét megelőző időben, s a megalakulást követően.

Csubarjan válaszában kifejtette, hogy régi törekvés egybemosni a Komintern és a Szovjetunió politikáját. A világforradalommal kapcsolatban utalt a „baloldali" felfogásra, és a leninisták harcára, pl. Bucharinnal, aki hangsúlyozta, hogy a kapitalistákkal nem lehetséges békés együttélés. Arra is

rávilágított — s ez a Hruscsovval kapcsolatos válasz volt —, hogy a békés együttélés politikája nem személyi, hanem szilárd párt- és állami politika.

Befejezésül pedig kifejtette, hogy amikor a kapitalista hatalmak szét akarták zúzni a szocialista államot, Lenin akkor is a békés egymás mellett élés felfogását vallotta. Felhívta Csubarjan a figyelmet arra is, hogy míg 10—15 évvel ezelőtt az Amerikai Egyesült Államokban megjelent munkákban a Szovjetunió békés koegzisztencia politikáját propaganda manővernek tartották, ma ez az egyik legnépszerűbb fogalom. Nem volt igazuk tehát a nyugati lapoknak, pl. a Frankfurter Allgemeine Zeitungnak, amikor a kongresszussal kapcsolatban azt írták: a szovjet történészeket váratlanul érte, hogy a nyugatiak elfogadták a helsinki-i jelszót: — politikai egymás mellett élést igen, ideológiai egymás mellett élést nem, — s ezt „sikerrel" fordították szembe a szovjet historikusokkal.

Fanning referátumához egy észrevétel hangzott el. Az ugyancsak ír felszólaló helyesen kifogásolta, hogy honfitársa lebecsüli a radikális irányzatokat, s nem tartja azokat elég demokratikusoknak. Az elmondottak alapján nyilvánvaló, hogy az ír előadás csak igen vékony szálon kapcsolódott az ülés témaköréhez.

IV. Szervesen hozzátartozott a kongresszus programjához *négy bizottság, ill. affiliált társulat ülésszaka.* A magyar delegáció mind a négy szervezet munkájában tevékenyen részt vett.

A Jog- és Intézménytörténet Nemzetközi Társasága ülésén a fő előadást *A. Garcia Gallo* (Spanyolország) tartotta *Az idegen jogrendszerek behatolása a nemzeti és helyi jogrendszerekbe a 16. század óta.*

A Nemzetközi Várostörténeti Bizottság ülésszakán a referátumot *P. Wolff* (a bizottság elnöke) terjesztette elő, *Városmorfológia és társadalmi struktúrák a városok történeti fejlődésében* címen. Ebben hivatkozott — mint egyik bázisára — *Székely György* előkészítő előadására. A beható vita szakszerűség és színvonal szempontjából kiemelkedő volt; ez főleg az egy-egy várostípust bemutató felszólalásoknak, ill. a komparatisztika alkalmazásának volt köszönhető.

A Nemzetközi Gazdaságtörténeti Társaság témája *Az arany, ezüst és réz termelése és kereskedelme a modern kor elején (1450—1750)* volt. Az ülésen nyolc referátum hangzott el: ezek megvitatása területi csoportosításban történt. Az első csoportot a közép-kelet-európai régióra vonatkozó előadások alkották. A távollevő *Paulinyi Oszkár* előadását *Pach Zsigmond Pál* terjesztette elő. A szerző a királyi nemesércmonopólium és nemesfémtermelés problematikáját tárgyalta Magyarországon a fejlett és a késői feudalizmus korában, meggyőző szakaszerűséggel. Ezt *W. Stromer* (NSzK) és *E. Westermann* (NSzK) referátuma követte, a délnémet tőke szerepéről a nemesfémtermelésben a 14—15. sz. fordulóján, ill. a türingiai (Mansfeld vidéki) réztermelés és kereskedelem fejlődéséről a 16. században.

A nyugat-európai régióra vonatkozó referátumok közül *H. van der Wee* (Belgium) az antwerpeni piac szempontjából tekintette át a rézkereslet alakulását a 16. században; ehhez csatlakozott egy amerikai előadás, amely az Antwerpenből Lisszabonon át Afrikába irányuló rézszállítmányok sorsát követte nyomon. *I. Blanchard* (Anglia) annak a folyamatnak a hatásait elemezte, amelynek során a közép-európai ezüstbányászatot — amely 1530 körül még főforrása volt a nyugati országok pénzalapanyagának — az 1580-as évekre háttérbe szorította Közép- és Dél-Amerika termelése.

A Reneszánszkutató Intézetek és Társaságok Nemzetközi Szövetsége ülésszakának fő referátumát *C. Trinkaus* (USA) készítette el *Humanizmus, vallá-*

sok és társadalmi utópiák a reneszánsz korában címen. A jól fogadott magyar előadást *(A biblia antitrinitárius kritikájának humanista és heretikus tendenciái)* a távollevő szerzők — *Dán Róbert* és *Pirnát Antal* — helyett *Klaniczay Tibor* olvasta fel. Az egyébként kiváló tudós Trinkaus munkája általános csalódást keltett. Ugyanis jelzett témája helyett egy kutatási tájékoztatót írt, de ebben is csak az angol nyelvű művekre, s tulajdonképpen az amerikai kutatásokra korlátozva figyelmét. A referátum feletti vitában a felszólalók bírálták a szerző érdemleges elvi megállapításainak hiányát; így pl. több nyugati tudós kritizálta a tömegek szerepének a referátumból kiérezhető lebecsülését, ill. tagadását.

V. *A további bizottságok és társult szervezetek* rendezvényei közül az alábbiakon vettünk részt:

A *második Világháború Történeti Bizottsága* egésznapos tudományos ülést tartott. Az ülés témája: *Politika és stratégia a második világháború idején.* Az ülésen minden, a háborúban résztvevő nagyhatalom politikája megvilágításra került. A Szovjetunió, Anglia és Japán egy-egy előadást tartott a téma összefüggéseiről, két előadást biztosítottak viszont a németeknek: egyet az NDK-nak és egyet az NSzK-nak. Hasonlóan két előadást kaptak a vendéglátók jogán az amerikaiak. A nyugati előadások tárgyilagosságra törekedtek, a kibontakozó polémia alapjában szakmai jellegű és mértéktartó volt; a nézeteltérések tudományos keretek között maradtak.

A *Szláv Kutatások Nemzetközi Bizottságának* két fő témaköre volt: az amerikai függetlenségi háborúval való kapcsolatok és annak hatása a szláv országokban, valamint az első világháború előtti idők szláv nemzetiségi mozgalmai. Az első témakörből ki kell emelni a lengyel előadást; s meg kell jegyeznünk, hogy a szlávok közül e népnek volt a legintenzívebb kapcsolata az amerikai függetlenségi háborúval.

A második témakör keretében hangzott el a távollevő *Niederhauser Emil* előadása, melyet *Perényi József* terjesztett elő. A referátumhoz két román történész szólt hozzá, azt hangsúlyozva, hogy ha Erdélyben az 1910-es évekig az elnyomás miatt elszakadási törekvések nem is mutatkoztak, titkos összejöveteleken az elszakadást sokszor felvetették. Arra a kérdésre, hogy erre milyen forrásanyag található és hol, azt válaszolták, hogy titkos összejövetelekről volt szó, adat nem nagyon maradt.

A számos előadásból hadd utaljunk még *J. Soltán*ak a szorbokról szóló, *E. Lemberg*nek A konzervatívok szerepe a nyugati szlávok nemzeti mozgalmaiban az első világháború előtt, és az amerikai *J. L. Rudnitsky* Az ukrán nemzeti mozgalom az első világháború előestéjén c. referátumaira. A két utóbbi előadás meg sem kísérelte a mozgalmakat a gazdasági és társadalmi fejlődéssel összekapcsolni, annak ellenére, hogy a program szerint ezen lett volna a hangsúly.

A *Délkelet-Európai Kutatások Nemzetközi Társasága* tudományos ülésén *E. Condurachi* főtitkár a balkáni acculturáció (a görög civilizáció behatolása a nem görög területeken) kérdését foglalta össze, s régészeti leletek segítségével eddig kevéssé ismert kérdéseket is megvilágított. *Inalcik* ankarai, jelenleg chicagói professzor a török 16. századdal foglalkozott. A birtokviszonyokról, az államszervezetről és a kulturális fejlődésről szóló megállapításai eddigi kutatási eredményeinek összefoglalását adták. Minthogy Inalcik nem volt jelen, az előadást *Perényi József* terjesztette elő, rövidített formában.

Az *Állami Képviseletek Történetének Nemzetközi Bizottságában* a legnagyobb igényű előadást az elnök *Marongiu* professzor tartotta, aki megkísérelte

áttekinteni a képviseleti rendszerek fejlődését a régebbi koroktól úgyszólván napjainkig. A kísérlet tanulságos fényt vet a bizottság — vagy csak egyes tagjai — igyekezetére, hogy kitörjenek a rendi intézmények köréből, amelyek tanulmányozására a bizottság hajdan megalakult. Ez a kísérlet azonban, több figyelemre méltó mozzanata ellenére, nem vezetett sok eredményre. Mint óvatosan egyik-másik hozzászóló is megjegyezte: nagyok a különbségek a különböző korok intézményei közt, amelyeket csupán az kapcsol össze, hogy valamiő formában képviseletiek. Ám azt, hogy mit képviselnek, miért és hogyan, az összehasonlítás más módszereivel lehet és kell megvilágítani.

A *Nemzetközi Egyetemtörténeti Bizottság* első előadója a belga *Hilde de Ridder-Symoens*, volt, egyike az egész kongresszus igen-igen kisszámú nőelőadójának. *A régi orléansi egyetem élete és anyagi szervezettsége* címmel tartott érdekes és figyelemre méltó előadást. Ezt követte *J. Verger* (Franciaország) referátuma: *A fokozatok (grádusok) elnyerésének anyagi oldala — vizsgajogok és vizsgadíjak Dél-Franciaország egyetemein a középkorban.* Végül *A. Gieysztor* professzor nagy érdeklődést keltő és melegen fogadott előadása zárta be a sorozatot: *Az egyetemi élet anyagi vonatkozásai Krakkóban a 15. században.* Elhangzottak még a következő előadások: *F. J. Pegues* (USA): *A filantrópia, és Franciaország és Anglia egyetemei a késői középkorban*, valamint *J. M. Hoffmann: A Commonwealth kollégium: a Harvard Kollégium fenntartása és ellenőrzése a puritánus időszakban.*

A plenáris záróülésen hangzott el *D. Landes*, a Harvard Egyetem gazdaságtörténeti professzorának előadása, amely az emberiség jövőjéről passzivitást, tehetetlenséget sugalló pesszimista prognózist vázolt fel. Különösen vonatkozott ez arra, amit a jövőbeli éhinségek, katasztrófák megakadályozásáról mondott.

*

Áttekintve a kongresszus sokszínű anyagát és vitáit, felmerül a kérdés: mennyiben elégítette ki a világ történészeinek találkozója a várakozásokat, milyen új tudományos eredmények születtek? E tekintetben korai lenne egyenleget vonni. S ha számba is vehettünk bizonyos szolid eredményeket, mindenekelőtt a szekciókban és egyes bizottságokban, mégis szembetűnt: a téma fontossága, érdekessége nem mindig párosult színvonalas referátumokkal, és azok sokszor elmaradtak a polémiákban felvetett figyelemre méltó új szempontoktól is.

A kongresszust a marxista—leninista és a polgári történészek közötti ideológiai küzdelem jellemezte, amely gyakran éles volt, de a legtöbbször tárgyszerű légkörben, egymás nézeteit tiszteletben tartó hangnemben folytak a polémiák. Voltak ugyan ismétlődő politikai provokációk is, ezeket azonban a legtöbbször sikerült a tárgyalóteremktől távoltartani. Esetenként nehéz volt a határt megállapítani a tudományos mezben jelentkező antimarxizmus és a politikai provokáció között. Ebben a harcban a marxista történészek eredményesen vettek részt s a korábbiakhoz képest erőeltolódás mutatkozott a javukra. A legaktívabbak a szocialista országok küldöttei voltak, elsősorban a Szovjetunió delegációja. Megállapíthattuk azt is, hogy néhány fellépéstől eltekintve a burzsoá historikusok a vitákban az utolsó napokban visszahúzódtak, főleg az amerikaiak. Ezt bizonyítja az a tény is, hogy a munkásmozgalomtörténeti szekció ülésein nagyon kevés nyugati résztvevő volt, pedig közismert,

hogy például az Egyesült Államokban intézmények egész sora foglalkozik Európa, közte Kelet-Európa munkásmozgalmával.

A párbeszédeket azonban nemcsak az éles ideológiai küzdelem jellemezte, amint ezt a nyugati sajtó egyoldalúan előtérbe állította, pl. a már említett Frankfurter Allgemeine Zeitung, hanem a számottevő közeledés és együttműködés is. Hadd utaljunk itt az első nagy témára (Történelem és társadalom), ahol pedig az éles polémia állott előtérben, vagy a kivándorlás, a nemzetiségi kérdés, hagyományok és újítások Ázsiában és Afrikában témák tárgyalásaira. Ebben a vonatkozásban hívhatjuk fel a figyelmet a metodológiai szekcióban az olasz Sestan és Brezzi referátumaira stb. Számottevően érvényesült tehát a „Helsinki-i szellem" is.

Elekes Lajos.

A „történelem és társadalom" című téma vitájáról

A XIV. Nemzetközi történészkongresszuson az ún. „nagy témák" sorozatában elsőként a „Történelem és társadalom" címűt tárgyalták, viszonylag (más szekciók üléseivel és különösen a kongresszus későbbi tanácskozásaival egybevetve) számos érdeklődő előtt és — ugyancsak viszonylag — számos hozzászólással. A vita az egész erre szánt napot igénybevette, egyes elemeit későbbi üléseken és magán megbeszéléseken is tovább boncolgatták, anélkül azonban, hogy a diametrálisan eltérő nézeteket kiegyenlítették vagy közelebb hozták volna. A cél azonban nem is annyira ez volt, mint inkább a nézetkülönbségek mibenlétének pontosabb meghatározása és a marxista—leninista álláspontok egyértelmű leszögezése. Ebben a vonatkozásban a vita végül is eredményesnek volt tekinthető.

A vita alapjául szolgáló referátum gondozását — előzetes megállapodás értelmében — a Szovjetunió történész bizottsága vállalta. A szöveget egy hat tagú munkaközösség állította össze: A. I. Danilov, V. V. Ivanov, M. P. Kim, Ju. Sz. Kukuskin, A. M. Szaharov, N. V. Szivacsev. (Nevezettek közül Kim, Kukuskin és különösen Szivacsev aktívan részt vettek a téma vitájában is.) A tárgyhoz előre felkért hozzászóló, ún. „expert" minőségben többen is hozzászóltak, így a nyugatnémet H. A. Winkler, az olasz F. Gaeta, a román E. Stănescu, a magyar Elekes L., az Egyesült Államokból F. Stern, Az előre felkért hozzászólók lehetőséget kaptak arra, hogy a délutáni ülésen röviden újra felszólaljanak. Az alapszöveg készítői is lehetőséget kaptak arra, hogy részben a vita során, részben azt követően reflektáljanak az elhangzottakra. Az expertek 15 percben korlátozott délelőtti felszólalásait hozzászólások követték, amelyek tartamát tíz, utóbb öt percben állapították meg. Ezeket a korlátokat a felszólalók általában kevéssé tartották tiszteletben. Az ülésen mindvégig a nyugatnémet Nipperdey elnökölt, aki tisztét igyekezett kevés szóval és lehetőleg tapintatosan ellátni, közben azonban — például az időhatárok betartásánál — érezhetően több tapintatot tanúsított az amerikaiak és nyugatnémetek, mint más — főként a marxista—leninista álláspontot képviselő — felszólalók irányában.

A vitaindító referátum több oldalról igyekezett megvilágítani a rendkívül nagy, bonyolultan szerteágazó témát. Mondanivalójának fő mozzanatai a következők. Történelem és társadalom, elválaszthatatlanul egybefüggő fogalmak. A történelmi megismerés, a történettudomány és a történelmi gondolkodás nélkülözhetetlen a modern, haladó társadalom és kultúrája számára. A megismerés jellege, tartalma, értéke, valósághűsége a megismerő társadalmi helyzetétől, a haladás oldalán vagy azzal szemben elfoglalt álláspontjától függ. A jelenben a haladást a munkásosztály, a marxizmus—leninizmus eszmeisége

képviseli. A marxi—lenini pártosság nem ellentétes a tudományos objektivitással, ellenkezőleg: annak legmagasabb fokát teszi elérhetővé és végső soron egybeesik azzal a kommunista párt irányításában, döntéseiben. A történelem mint tantárgy és mint ismeretanyag fontos szerepet tölt be a Szovjetunió és a szocialista országok oktatásában és közművelődésében. Ezzel szemben a polgári tudományban a történelem háttérbe szorult, elfordult a valóságtól illetőleg annak valóban lényeges összefüggéseitől, és ezért huzamos ideje válságban van.

A vitaindító referátum egyes részeinek fogalmazása, kidolgozottsági szintje, meggyőző ereje nem csekély eltéréseket mutatott. Emellett az angol fordítás (amelyet az érdeklődők az orosz eredetivel együtt jóval a vita előtt kézhez kaptak) több ponton eltért az eredetitől és nyelvileg sem volt kifogástalan. Mindez sok támadási felületet nyújtott azoknak, akik a szövegnek nem ezeket a vitatható pontjait, hanem lényegi mondanivalóját akarták megkérdőjelezni.

Részleteiben a vita a következőképpen folyt le:

A délelőtti ülésen először a referátum készítői kaptak szót, hogy ismertessék, illetőleg kiegészítsék az írásban kézhezvett anyagot. Ezután kaptak szót az országok nevének abc-rendje szerint az előre felkért hozzászólók, elsőként a nyugatnémet Winkler, aki hozzászólásában a referátum lényegi mondanivalóját három vonatkozásban támadta: a forradalomról azt állította, hogy annak nincs és nem is lehet átfogó, általános elmélete; Marx és Engels a francia forradalom tapasztalatait általánosították, ami magában is problematikus (itt megpróbált különbségeket kimutatni Marx és Engels nézetei közt), és mindez teljességgel alkalmazhatatlan 1917 körülményeire. A továbbiakban vitatta a fasizmus marxista—leninista meghatározásának helyességét; a német fasizmust katonai desperadok művének minősítette, a második világháború kitöréséért pedig a felelősséget legalább részben igyekezett áthárítani a Hitler és Sztálin által kötött egyezményre. Végül a békés egymás mellett élés, sőt együttműködés elve mellett szállt síkra, de hangoztatta, hogy ezt még ezután kell megteremteni, eddig valójában nem érvényesül. Winkler felszólalását követően a referátum készítői közül azonnal szót kért M. P. Kim, aki helyreigazította Winkler megállapításait, majd a referátum szellemében hangsúlyozta, hogy a történelem haladó folyamat, és a haladás következő lépése a kommunizmus. (Már itt kitűnt a vitaülés — egyben az egész kongresszus — egyik nagy gyengesége: a szinkron tolmácsolás hiánya. Kim oroszul beszélt, amihez joga volt, de a vitaülés résztvevői közül kevesen értették meg. Hozzászólását tolmácsolták ugyan, ezt viszont alig lehetett hallani.)

A következő előre felkért hozzászóló Elekes Lajos a szovjet referensekhez levélben továbbított korábbi javaslatának megfelelően — a kongresszuson bemutatott könyvének és francia nyelvű összefoglalásának* alapján a kor, a társadalmi viszonyok és a történelmi gondolkodás összefüggéséről beszélt. Polgári kutatók önvallomásai nyomán utalt arra, hogy a modern nyugati gondolko-

* A szövegben említett könyv: A történelem felfogása korunk polgári tudományában. Budapest, Kossuth, 1975. A francia nyelvű összefoglalás: Études Historiques Hongroises publiées à l'occasion du XIVe Congrés International des Sciences Historiques. I. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1975. Külön: Historisme, a-historisme, antihistorisme dans la science bourgeoise de notre temps. Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae. N. 89. Budapest 1975.

dásban a történelem háttérbe szorult, maguk a történészek ismételten beszélnek „rossz közérzetről" (malaise), és ezt maguk is abból vezetik le, hogy a kor — korunk — nagy változásait nem képesek felfogni, történelmi képükbe helyesen beilleszteni. A történettudomány válsága, amiről gyakran esik szó, a polgári történelemfelfogás válsága és mint ilyen, valóban korunk változásaiban gyökerezik.

Gaeta professzor felszólalásában megkérdőjelezte — mint hajdan Popper és más neopozitivisták tették: jövendölésnek minősítette — a marxizmus—leninizmus törvényfogalmát és a történelmi jövőbelátás lehetőségét. Leszögezte, hogy a történész dolga a múlt felderítése a jelen (de nem a jövő) jobb megértése céljából. Hangsúlyozta az értékelés fontosságát, de — úgymond — „moralizálás nélkül". Végül a kutatás és közlés szabadsága mellett tört lándzsát, kijelentve, hogy az állam — minden állam — beavatkozása „kizárja a tudományt".

Stănescu professzor azt hangsúlyozta, hogy a történész munkája fontos része a társadalmi tudat modellálásának, ilyen értelemben ma is „magistra vitae". A továbbiakban a román forradalmak tanulságait elemezte.

F. Stern több ponton élesen bírálta a referátumot, bőven kihasználva a fordítás gyengeségeiben adott lehetőségeket is. Dogmatikusnak minősítette a referátum koncepcióját, kivált a pártosság és a tudományos objektivitás egybeeséséről szóló részben. Szembeszállt a polgári történettudomány (történetírás, történelmi gondolkodás stb.) válságáról szóló nézetekkel; cáfolásukra azonban mindössze azt hozta fel, hogy Amerikában (az Egyesült Államokban) gazdag a történetkutatás, eredményei iránt pedig nagy az érdeklődés. Kijelentette, hogy a marxizmus nagyon érdekes és hatásos, de önmagában még nem történelem.

Az előre felkért hozzászólók felszólalásaira a referensek közül Kukuskin válaszolt. Rövid válaszában utalt a Helsinki-i határozatokra és ezek jelentőségére a békés egymás mellett élés illetőleg az együttműködés szempontjából; örömét fejezte ki az érdeklődés miatt, amelyet a referátum kiváltott.

Szivacsev angol nyelven elmondott válaszában, amely egyben a délelőtti ülés befejező felszólalása volt, utalt a fordítási hibákra, amelyek — mint Stern felszólalása mutatta — félreértéseket okozhatnak. Az amerikai (Egyesült Államok-beli) történetírás amerikai monográfusa, Higham nyomán utalt arra, hogy a haladás eszménye Amerikában és az amerikai történetírásban is kétessé vált. Ez összefügg a tudomány többektől érintett metodológiai válságával. A haladást és a törvényszerűség marxi—lenini értelmezését, az ezen alapuló jövőképet ért bírálatokkal szemben felhozta, hogy a fejlődés ellentétekben megy végbe. Példaképpen arra utalt, hogy az USA gazdaságának jelenkori fejlődése jó alapul szolgálhat a kollektív tulajdon létrehozásához; a törvény különben az átalakulás jellegét jelzi, nem pedig annak konkrét időpontját vagy módozatait, amelyek lehetnek különbözők. Kitért a fasizmus jellegének, a második világháború okainak és körülményeinek értelmezésére és elutasította az ezekkel kapcsolatosan felmerült téves vélekedéseket.

A továbbiakban marxista és nem-marxista hozzászólók váltogatták egymást, akik vagy egymással, vagy az alapreferátum valamely részével, vagy a délelőtti vitaülés valamely megállapításával vitatkoztak. Az amerikai felszólalók közül a vita menetében új színt, bizonyos mértékig fordulatot hozott kettő: az egyik, Jeanette Costeau az északamerikai (kanadai és Egyesült Államok-beli) indiánok nevében szólt; utalva az elnök egy közbevetett meg-

jegyzésére (ragaszkodjunk a tudományhoz, kerüljük a politikát) hangsúlyozta, hogy ez a szembeállítás nem helyénvaló. A vitaindító szöveg maga is tartalmaz politikai elemeket, a hozzászólások zöme is ilyen jellegű volt. Ez nem kifogásolható. A kérdés az, helyesek-e a politikai utalások. Itt nyomatékosan utalt arra, hogy az amerikai hozzászólók, amikor a szabadságról beszélnek, jól tennék, ha saját házuk táján néznének körül; hivatkozott a jogegyenlőség hiányának különböző tényeire, főként az indiánok és más színes bőrűek kezelése vonatkozásában. Hivatkozott arra is, hogy — szemben a szervezők állításával, amely szerint ezen a kongresszuson több ország képviselteti magát, mint bármely korábbin, és hogy a volt gyarmati országok részvételét külön intézkedésekkel segítették elő — valójában rendkívül kevesen képviselik a nem Európához és Észak-Amerikához tartozó országokat, és ezek között is igen kevés a színes. Végül a népek összefogásának szükségességét hangsúlyozta. Egy másik amerikai még tovább ment az igazság, egyenlőség hiányának hangsúlyozása terén, utalván a maccarthyzmus tényeire és hagyatékára is az USA vonatkozásában. Egyébként az amerikai és más nem-marxista felszólalók részint a fasizmus jellegének és tömegbázisának, részint a marxizmus—leninizmus törvényfogalmának, részint a tudományos megismerés valóságtartalmának (ezzel összefüggésben a tények elsőbbségének) problémáit firtatták, nagyrészt az amerikai és a nyugatnémet előre felkért hozzászólók által délelőtt megfogalmazott kétségekhez kapcsolódva.

Gaeta professzor hozzászólás formájában élesebben ismételte és kiegészítette expert minőségben tett észrevételeit. Kijelentette, hogy a módszer helyességének kritériuma az eredmény pontossága; a fasizmus fogalmának marxista—leninista meghatározása nem kielégítő, ennélfogva a marxizmus—leninizmus elemző módszere sem megbízható. Véleménye szerint közelebb visznek az igazsághoz az olyan olasz elemzések, amelyek — hasznosítván a marxizmus, de nem a leninizmus szempontjait — Olaszországban, Magyarországon és más, gazdaságilag kevésbé fejlett országokban „autoritaire" hatalmi rendszerekről szólnak.

A nyugatnémet W. Mommsen azt fejtegette, hogy Marx és Lenin jövőlátása: prófécia, Nyugaton elfogadhatatlan; nem tagadva ugyan a törvényszerűségek hasznát a kutatásban, ezt azonban Max Weber nyomán abban látta, hogy feltételes érvényű elméleti konstrukciók gyanánt segítséget nyújthatnak az anyag rendezéséhez. (Ez lényegében Weber ideál-típus elmélete, amelyet újabban sokat emlegetnek nyugati szakmai körökben, bár többnyire belátják eredendő fogyatékosságait is.) Végül Mommsen a „modern ipari társadalom" kialakulásának fontosságáról beszélt, nagyjából az „ipari társadalom elmélete" címen ismert, a hatvanas években Nyugaton hegemón helyzetű ideológiának megfelelően. Oda konkludált, hogy ennek merőben új körülményei közt merőben új történelmi koncepcióra van szükség; itt sok közös pont lehet a szocialista és más közelítési módok, nézetek közt.

Az elsorolt ellenvetésekkel és kritikainak szánt megjegyzésekkel szemben több szovjet, magyar, lengyel és bolgár szakember szólalt fel. A szovjet tudósok, így Ribakov, Nausnicki és mások egyrészt a valóság objektív jellegét és ezzel összefüggésben az igazság egységét (a pluralizmus több nyugati felszólaló részéről hangoztatott elvének ismeretelméleti szempontból tarthatatlan voltát) hangsúlyozták; helyesbítették Winkler és mások Marx-magyarázatait; leszögezték, hogy a marxi—lenini elmélet nem dogma és nem vallásos hit, hogy a lenini értelemben vett történelmi előrelátást maga a történelem iga-

zolta, hogy továbbá az ismeretek gyarapodása és a módszerek folytonos fejlődése kívánatossá és lehetségessé teszi a további eszmecserét. Nemes Dezső ugyancsak Winkler Marx-magyarázatait helyesbítette, utalván az ún. marxológia divatos jelenségeire; leszögezte: ahhoz, hogy Marxot interpretálni lehessen, ajánlatos előbb jól megismerni. Cáfolta a fasizmus lényegének elhomályosítását célzó vélekedéseket és befejezésül utalt arra, hogy „kapitalizmus lehet fasizmus nélkül, de fasizmus kapitalizmus nélkül nem lehetséges". A vita folyamán Berend T. Iván a marxi—lenini törvény fogalom tartalmáról, a törvény tendencia jellegéről és ennek módszertani jelentőségéről beszélt.

Végül az expert-ek kaptak szót, rövid viszontválasz címén, Elekes Lajos sajnálkozását fejezte ki azon, hogy a vitában éppúgy, mint a nyugati szakirodalomban, nem szenteltek kellő figyelmet a polgári tudományban és közgondolkodásban mutatkozó, nyugati szakemberek által is többször leírt „malaise": rossz közérzet jelenségeinek és okainak. Ismét hangsúlyozta, hogy itt a nyugati, polgári tudományos közgondolkodás — nem pedig általában a történettudomány vagy a történelmi gondolkodás — válságtüneteiről van szó. Kitért a múlt, jelen és jövő összefüggésének marxista—leninista felfogására, amelyet a vitaindító referátum teljesebben mutatott meg, mint ezt a vita alapján vélni lehet. Mommsennel szemben utalt a másik Mommsen tanulmányára, amely 1974-ben már megkérdőjelezte az ipari társadalom elméletét és annak a történelem felfogására gyakorolt hatásait.

Ezt követően Winkler még egyszer megpróbálta megvédeni különvéleményét Marx osztályelmélete, a szocialista országok társadalmi struktúrája (demokratikus hagyományaik hiánya stb.) és a fasizmus jellege vonatkozásában.

A szovjet referensek válasza, amelynek jelentős részét ismét Szivacsev mondotta el, kiemelte, hogy az államról nem lehet általánosságban szólni (például a szabadság és a beavatkozás vonatkozásában): nem mindegy, milyen államról, kiknek a hatalmáról van szó. A fasizmus vonatkozásában leszögezték, hogy Dimitrov meghatározása a lényegre tört, azt kívánta kimutatni és ilyen értelemben helytálló; a részletek tekintetében további kutatások lehetségesek és szükségesek a konkrét változatok pontosabb felderítése céljából. Tiltakoztak az elméleti merevség és az ideológiától való irtózás tünetei ellen; hangsúlyozták, hogy elméleti alapozásra szükség van a kutatásban, ennek pedig mindig ideológiai jellege, tartalma van. Végül a viták folytatásának szükségességét emelték ki. Ehhez csatlakozott az elnök is, amikor a hosszúra nyúlt vitaülést összefoglalás kísérlete nélkül röviden berekesztette.

Megítélésünk szerint az a körülmény, hogy a „metodológiai" (nézetünk szerint főként: szemléleti) krízis sokadik változatát élő nyugati tudomány új fellegvárában, az Egyesült Államokban megrendezett XIV. Nemzetközi Történész Kongresszus nagy témái közt — szovjet ajánlásra és szovjet tudósok gondozásában — első helyen került megtárgyalásra a „Történelem és társadalom" címet viselő nagy témakör, önmagában a szovjet illetőleg általában a marxista—leninista tudományosság sikerének, eredményei és szempontjai elismerésének tekinthető. A vita és az alapjául szolgáló referátum lehetőséget nyújtott a marxista—leninista történelem- és társadalom-felfogás néhány fontos tételének ismételt jelzésére. A vitából az is kitűnt (amit egyébként a szakirodalom és a korábbi kongresszusok, konferenciák anyaga is tanúsít), hogy a szakma alapvető elméleti-módszertani kérdéseinek valóban elmélyült, valóban lényegretörő, valóban szakszerű elemzésében a nyugati tudomány

jelenkori képviselői — legalábbis jelentős többségükben — nem versenytársai a marxizmus—leninizmus alapjairól elinduló kutatóknak. A vita — részben ezért is — kevéssé tárta fel a témában rejlő, végtelenül gazdag lehetőségeket. De felhívta a figyelmet a további, hasonló célú erőfeszítések időszerű jelentőségére és a vita folytatásának hasznosságára. Ennek egybehangzó elismerése szintén eredménynek tekinthető.

Mérei Gyula:

Hozzászólás E. Sestan és P. Brezzi: „A historiográfia mint történettudomány" című referátumához

A történelmi szakirodalom bőségesen feltárta mindazokat a társadalmi és ismeretelméleti indítékokat, amelyek a történészeket tudományáguk megújítására ösztönzik. A motivációk attól függően különböznek egymástól, hogy nem-marxista vagy marxista tudós foglalkozik-e a kérdéssel. A nem-marxista történészek egymásétól nem ritkán eltérő indokolással ugyan, de egybehangzóan sürgetik a történettudomány szemléleti és a módszerbeli megújulását. A dogmatizmustól immár megszabadult marxisták történetszemléletük elvi alapjainak érintetlenül hagyása mellett a korszerű kutatási eszközök, eljárások minél szélesebbkörű elterjesztését tartják fontosnak.

A marxista történeti módszer hatásának elterjedése, amely — Georg G. Iggers amerikai polgári történész professzor nézete szerint — már az 1920-as években elkezdődött, majd 1945 után kiszélesedvén — nem függetlenül a két időpont és az ezek táján végbemenő, minőségileg újat jelentő változásoktól a világban — immár nem csupán Francia- és Olaszországban, hanem Nagy-Britanniában és az Egyesült Államokban is hat a történészekre. A polgári szemléletű historikusok a történelmi materializmus egyre több elemét hasznosítják. Figyelemmel kísérik, elismerik, mind a nyugati, tőkés államokban, mind a szocialista országokban végzett marxista kutatások eredményeit, de változatlanul elutasítják a dialektikus materializmust. A történelmi materializmus ösztönző hatása főleg a társadalomtörténetírásban észlelhető, a nem marxista történészek pluralista szemléletének egyik elemeként. Iggers professzor megállapítása szerint főleg közvetett, jóval kisebb részben azonban közvetlen párbeszéd is folyik nem-marxisták és marxisták között. Van tehát bizonyos lehetőség arra, hogy egyes területeken immár közösen fáradozzanak tovább a történettudomány korszerűsítésén.

Úgy tűnik, helyesen mérte fel a helyzetet H. Stuart Hughes professzor már az 1950. évi, párizsi nemzetközi történészkongresszuson, amikor lehetségesnek tartotta, hogy a történettudomány a változás olyan szakaszába lépjen, amilyenben a 20. sz. elején a fizika volt. Ez a kérdésfeltevés rögtön át is vezet egy másik, a szakirodalomban sokat vitatott kérdéshez: tudomány-e a történetírás? Képes-e tehát a valóságot olyan objektíven ellenőrizhetően feltárni, mint a természettudományok?

A társadalomtudományokban éppúgy felmerült a statikus szemlélet kiküszöbölésének és a permanens mozgás ábrázolásának az igénye, mint a 20. sz. elejének fizikai felfedezései nyomán a természettudományokban, részben ezek hatása alatt is és bizonyos fáziseltolódással. Ismeretesek az egyes társadalomtudományokban a természettudományok empirikus módszereinek átvétele révén elért eredmények. Ezen az úton azonban — hirdeti egybecsengően

Jacques Le Goff francia, Rudolf Vierhaus nyugatnémet történettudós az elmúlt két évben megjelent írásaiban — általános, a társadalom bonyolult rendszerének mozgását a maga történetiségében való megvilágítására alkalmas eredmények nem voltak elérhetők. Már pedig a történettudomány feladata éppen ennek a feltárása.

Gerhard Schulz nyugatnémet történettudós említi meg — bár relativizáló felhangoktól nem mentesen — 1974-ben megjelent munkájában, hogy a történészt a világ állandó változásának a felismerése készteti arra is, hogy szüntelenül felülvizsgálja megállapításait és ezzel egyúttal kérdésessé is tegye azokat.

A megismerés abszolút az embernek egy adott történelmi időszakban észlelhető intellektuális fejlettségi szintjéhez és a megismerés céljára rendelkezésre álló eszköztárához viszonyítva. Relatív ahhoz viszonyítva, amit még nem ismer és a még rendelkezésre nem álló, mert még létre sem hozott új eszközök nyújtotta megismerési lehetőségekhez képest. Ebben az értelemben véve a történeti megismerés, mint egyébként minden tudományos megismerés, egyszerre relatív és abszolút. A társadalmi-történelmi valóság folyamata végtelen. Új adatok, a valóság megközelítésének új eszközei az objektív realitás egyre újabb oldalait világítják meg. A megismerés relativitása azonban nem tévesztendő össze a megismerési folyamat relativizálásával, a relativizmussal.

A történelmi valóság objektív feltárásának a lehetőségét számos polgári történész tagadja. Ők megfeledkeznek arról, hogy az osztálytársadalmak létrejöttét megelőző évezredekben is a legszélesebb értelemben vett alkotó emberi tevékenység volt a társadalomba szerveződött emberiség fejlődésének előrehajtója. Az alkotó munkavégzés szélesebb körű, tartalmú fogalom, mint pusztán az anyagi javak termelésére fordított munka. Az emberi alkotó tevékenység, amely arra hivatott, hogy a mindenkori, adott történelmi feltételek és lehetőségek között kielégítse az emberek valamennyi szükségletét, az a tényező, amely az emberiség fejlődését mozgatja és ezek szükségletek minél teljesebb kiegégítése érdekében folyik az osztálytársadalmakban az osztályharc. A társadalmi viszonyok is e társadalmi keretekben végzett munka során jönnek létre és ezek viszonyok határozzák meg az ember alkotó tevékenységét. Az alkotó munkavégzés mindenkori, történelmileg adott állapota tükröződik nemcsak az anyagi javak termelésének miként jében, hanem a babonákban, a mítoszokban, a rítusoktól kezdve a különböző intézményekig, művészi alkotásokig stb.

Azok, akik tagadják a történelmi valóság objektív feltárásának a lehetőségét, több érvet hoznak fel állításuk igazolására. Az egyik az, hogy a történész nem lehet objektív, hiszen maga is valamilyen osztályhoz, csoporthoz tartozik. A másik az, hogy más időben él, mint amivel kutatásai során foglalkozik és nem tud megszabadulni kora történelmi körülményeinek a hatásától.

Vegyük sorba az ellenvetéseket. Brezzi professzor referátumában elismeri, hogy a tudós pártatlansága nem egyéb mesénél. Ugyanakkor hasznosnak tartja a történettudós következtetéseit, kutatási eredményeit. Rudolf Vierhaus professzor kiemeli: semmiféle társadalomtudomány, így a történelem sem kutatható úgy, hogy a tudós csupán külső megfigyelőként szemléljo a jelenségeket, a folyamatokat, mert helyzetét az az idő is determinálja, amikor alkot, és társadalmi hovátartozása is. Megismerése emiatt — állítja a továbbiakban polgári relativizáló módjára — mindig viszonylagos, korrelatív, vagyis a kölcsönös összefüggés, egymástól való függőség jellemzi az általa egyenlő súlyúaknak, jelentőségűeknek tartott történelmi hatóerőket. Más közelítésben,

de hozzá hasonló nézetet vall Wolfgang J. Mommsen szintén nyugatnémet történész-szociológus is.

Valóban: a pártatlanság lehetetlen, de nem lehetetlen a múltban és a jelenben ható történelmi törvényszerűségek felismerése, mindig az emberiség szellemi fejlettségétől és az adott történelmi korszakban rendelkezésre álló eszköztártól meghatározott mértékben. Ez akkor is igaz, ha akár a múltban, akár a jelenben a történelmi fejlődés objektív követelménye nem is teljesedik ki, nem is valósul meg. (Elbukott forradalmak stb. esetén.) A történész tehát helyesen jár el, ha igyekszik felismerni a mindenkori adott korszakban történelmi értelemben véve időszerű mozgás törvényszerűségeit és ezzel segíti az emberiség előrelépését. Előtérbe állítja annak az osztálynak, rétegnek, csoportnak a tevékenységét, amely az élet, a társadalom minden területén győzelemre viszi a történelmi fejlődés követelményeit, legtöbbször anélkül, hogy tudna ezekről az objektív követelményekről. A történész azonban nem hagyhatja figyelmen kívül a visszahúzó erők egyidejűleg ható tevékenységet sem.

Számos tekintélyes polgári történész véleménye szerint a múltba tekintés erősíti a jelenre irányított tekintetet. Ha hívek akarunk maradni a társadalmi valósághoz, meg kell vizsgálnunk, hogy a letűnt idők valóságának különböző rétegei miképp tükröződnek a jelenben. Nincs ok tehát arra, hogy elvitassuk a történésztől a múlt objektív ábrázolásának a lehetőségét csupán amiatt, mert más korban él, mint amelynek viszonyait fel akarja tárni. Ellenkezőleg: éppen a múlt és a jelen ilyen kapcsolata magyarázza és teszi egyúttal szükségessé is, hogy a történészek a változó világra figyelve időről időre újraírják a történelmet, újabb oldalait tárják fel a múltnak.

A történész munkahipotézisekkel dolgozik, amelyeket a múlt tényeiből vezet le és amelyek *nem* a valóságtól elvonatkoztatott puszta logikai, spekulatív konstrukciók. Ha a jellemzőnek vélt jegyekből alkotott modellt, a munkahipotézist igazolja a történelmi totalitás mozgása, akkor a történész jól ragadta és értette meg a letűnt történelmi idők mozgását irányító törvényszerűségeket. Ellenkező esetben a hipotézis hamis. Hasonló eljárást követ tehát a történész, mint amilyent a természettudós, ámde a történész immár az anyag legmagasabb mozgásformájának vizsgálata során és az ember tudatos tevékenységét is számításba véve a történelmi mozgás formálói között.

Lucien Fèbvre francia egyetemi tanár, az *Annales* c. folyóirat egyik alapítója, ha pluralizáló módon is, de már 1921-ben hangsúlyozta, hogy a történelemnek emberközpontúnak kell lennie. Az emberi társadalom életének sokrétűségét a maga teljességében, totalitásában kell megragadni.

A totális történetszemlélet multidiszciplinaritást követel, a történelem és a többi társadalomtudomány kölcsönhatásos együttműködését. A különböző társadalomtudományok eredményeinek kölcsönös felhasználása azt jelenti, hogy ugyanahhoz a jelenséghez az egyes társadalomtudományok a maguk oldaláról közelítve közösen alakítják ki a letűnt idők, a múlt társadalmainak életfolyamatáról a totális képet. Csak egyet lehet érteni azzal a nézettel, amely szerint a történelem megőrzi egységét még hogyha a valóság „száz arcát" tükrözi is vissza. A mélyen rejlő igazság egyetlen, ámbár a társadalmi valóság különböző oldalai szorosan függnek a megfigyelés látómezejétől és kilátó pontjától.

Nincs miért félteni a történettudományt, sem annak egységét a többi társadalomtudomány eredményeinek, módszereinek az integrálásától. Erre világított rá Colin Clark az 1950. évi nemzetközi történészkongresszuson:

„A történetírás magasabbrendű tudomány, mint a többi társadalmi szaktudomány, abban az értelemben, hogy integrálnia kell azok eredményeit". Azonos értelemben vélekedett Fernand Braudel 1959-ben az Annales-ban, Rudolf Vierhaus 1974-ben.

A történelem és a többi társadalomtudomány módszereinek, eszközeinek, nézőpontjának felhasználása szükségességében nem-marxista és marxista történészek egyetértenek. Még azok is, akik a historizmus egyes maradványait át akarják menteni, és ebből az alapállásukból kifolyólag vitatkoznak az Annales köréhez tartozókkal.

A rokon társadalomtudományok módszereinek, eszközeinek használatához valamennyi társadalomtudományban, de a kibernetikával kapcsolatban a matematikában is használatos fogalmak egységes értelmezése elengedhetetlenül szükséges. Minden szaktudománynak megvan a maga sajátos fogalomrendszere, amely egyes tartalmi vonatkozásokban azonos ugyan, feltéve, hogy azonos szemléletmódra, világnézetre épül. Sok tekintetben azonban még így is különbözik egymásétól. A történészek érdeke, hogy megismerkedjenek főleg a többi társadalomtudomány fogalomrendszerével és eljussanak legalább a legfontosabb fogalmak egységes értelmezéséig.

A következőkben a korszerű történetírás eljárásaiból utalunk néhány példára mindig oly módon, hogy jelezzük az eszköztár egyoldalú vagy túlzott használatából fakadó veszélyeket is.

A totális történetszemlélet megköveteli, a multidiszciplinarítás pedig lehetővé teszi az ún. hagyományos források újraolvasását, újraértelmezését, és új forrástípusok használatát. Jacques Le Goff nem csupán arról győzi meg olvasóját, hogy a feudalizmus korából fennmaradt okleveles és egyéb írott források a multat egyoldalúan, a kizsákmányoló feudális osztályok oldaláról világítják meg, és így csupán bizonyos társadalmi kapcsolatokról tájékoztatnak (pl. a hűbéri viszonyról), hanem arról is, hogy ennek a forrásanyagnak az alapján sem a feudalizmus fogalom valóságos tartalma, sem a feudalizmus genezise, a feudális birtokos osztály valóságos és paraszti elemeket is tartalmazó összetétele nem tisztázható. Még kevésbé tájékoztatnak a falusiak használati tárgyairól. Megemlíti, hogy a lengyel történészek az etnológusok segítségével dolgozták ki azokat a módszereket, amelyek alkalmasak voltak eltűnt városok, falvak egykori életének a tanulmányozására. Nem kevésbé izgalmasak Le Goff írásának a hagiografikus emlékek, a krónikák újraolvasásáról, a liturgiák, ezeken belül a rogatio-k új szempontú tanulmányozásáról szóló részei, amelyek konkrét példák sorával bizonyítják, hogy ez a módszer milyen alkalmas arra, hogy fény derülhessen a falusi lakosság társadalmi gondolkodásmódjára, a természeti erőkhöz fűződő viszonyáról vallott nézeteire, a csodatévő szentek „apró tetteinek" a paraszti gondolkodásban játszott szerepére.

Georges Duby, Robert Mandrou, Jacques Le Goff és mások munkássága bizonyítja, hogy a nyelvtudomány, a pszichológia, a szemiológia eszközeit társítva a társadalomtörténet vizsgálódási módszereivel elemezhető a különböző társadalmi formációk osztályainak és társadalmi rétegei kulturális és szimbolikus eszköztárának a fejlődése. A letűnt idők kultúrájának, ezen belül a mentális és a szimbolikus folyamatok sajátos értelmének a feltárása a maga történeti bonyolultságában csak akkor festhet reális képet, ha ezt a kulturális jelenséget bele helyezi a konkrét társadalmi viszonyok együttesébe. Ezek a viszonyok megmagyarázzák a jelenség funkcionálását, a mentális és a szimbolikus elemek jelentését, leggyakrabban bonyolult és ellentmondásos fejlődését.

Ahhoz, hogy jelezhessük az ideológiák funkcióját és értékét, nem szabad megfeledkezni a szövegek helyéről, mint a szimbolikus eszköztár együtteséről, halmazáról, amely a globális történelmi folyamatban helyezkedik el. Ez a folyamat viszont a termelőerők és a termelési viszonyok egyenlőtlen fejlődésének a terméke, amely utóbbi pedig az alapja a gazdasági, társadalmi, politikai ellentmondásoknak.

Marxista és nem-marxista történészek egyaránt elismerik a strukturális elemzés szükségességét. Ugyanakkor egyes polgári történészek jogosan hívják fel a figyelmet a struktúrák jelentőségének túlbecsülése veszélyére az események rovására (eseményen itt nem a szokványos értelemben vett eseménytörténeti tényt [csata, béke, koronázás stb.] értünk, hanem az emberiség fejlődését előrevivő, minőségi változást hozó mozzanatot, jelenségsort, amely a történelmi folyamat törvényszerűségeinek a lényegét hordozza magában és juttatja kifejezésre). Továbbá arra, hogy a strukturális folyamatok valóban létező longue durée-jének túlhangsúlyozza azzal a kockázattal járhat, hogy szem elől tévesztjük magát az eseményt. Mások pedig azt szögezik le, hogy „az esemény annak a valóságos és elképzelt kapcsolatnak és a létfeltételeknek az egysége, úgy, ahogy az ember ezeket megítéli adott történelmi helyzetben". Le Goff professzor arra is felhívja a figyelmet, hogy „a történelem sajátos feladata a struktúrák vizsgálata". A történész inkább az iránt érdeklődik, ami megváltoztatja a struktúrát, mintsem aziránt, ami fenntartja, mert bármilyen hosszú is valamely struktúra időtartama, nem örökéletű, nem megváltoztathatatlan. A történész feladata éppen annak vizsgálata, miféle tudatos és tudattalan emberi tevékenység együttese e változás forrása.

A történelem menetének legmélyén végbemenő hosszú tartamú folyamatok mozgásának ütemét — a különböző időtartamú folyamatok elméletét kidolgozó Fernand Braudel professzor — nagyon lassúnak, csaknem mozdulatlannak (quasi immobil) tartja a konjunktúrák és a politikai történelem — köznapi szóhasználat szerint értett — eseményeinek időtartamához viszonyítva. Szerinte a valamely civilizáció, kultúra egészének jellegét meghatározó struktúrának a lényege hosszú ideig változatlan rendszer. Elekes Lajos professzor mutatott rá „A történelem felfogása korunk polgári tudományában" című, 1975 tavaszán megjelent munkájában arra, hogy Braudel és követői az időszintek ütembeli eltéréseinek megállapításával egyidőben nem vizsgálják azokat a sajátos eseteket, körülményeket, amikor az időszintek keresztezik egymást és a lassúnak, csaknem mozdulatlannak feltüntetett hosszú tartamú folyamatok felgyorsulnak és az egész társadalmi szerkezet átalakulása következik be forradalmi folyamat eredményeként. Más szóval: Braudel és követői a mennyiségi növekedés, változás tényeit kísérik figyelemmel, a minőségi változást, a korábbi struktúrának újabbal, másikkal felváltását, a forradalmi átcsapást a mennyiségi, fokozatos növekedésből a minőségi változásba, az evolúció és a revolúció, a folyamatosság és a megszakítottság, a más minőségbe átváltozás tényét, illetve az előbb említett kontinuitás és diszkontinuitás dialektikus egységét nem veszik tudomásul, illetve a réginek mennyiségi felhalmozódás révén fokozatosan, mechanikusan, automatikusan az újba átnövését ítélik a történelmi folyamat természetes menetének, lényegének, a szubjektív tényezőt, a forradalmi eseményeket, folyamatokat, implicite szükségteleneknek, zavaróknak.

Még két észrevétel kínálkozik az előzők kiegészítéseként. Az egyik az, hogy bár a földrajzi környezet szerepe vitathatatlan az emberi létfel-

tételek meghatározásában, a földrajzi miliő, még az ember — korunk felé haladva — egyre növekedő természetátalakító hatását is számításba véve, összehasonlíthatatlanul lassabban változik, mint a társadalmi struktúrák. Hiba tehát e két történelmi hatóerőt egyenértékű és egyidejűleg egy időtartamban hatóként úgy feltüntetni, mint Braudel geohlstoire-elméletében teszi. Tudvalevő, hogy a földrajzi környezet hatása azonosan érvényesül több társadalmi formáción át és változásainak időtartama összehasonlíthatatlanul nagyobb, mint a bárminő hosszú ideig tartó, de a földrajzi környezet életidejéhez képest mégis rövid tartamú, más minőségű társadalmi struktúraváltozásoké.

A longue durée-elmélet másik fogyatékossága az, hogy elvonatkoztat az egyes történelmi struktúrák létrejöttét, mozgását meghatározó társadalmi viszonyoktól és a társadalomban szervezetten élő és munkát végző embereknek az adott történelmi körülmények között objektíve lehetséges létfeltételeitől. Már pedig mindezek együttvéve határozzák meg egy-egy társadalmi struktúra élettartamát.

Az ember keletkezésétől az osztálytársadalom kialakulásáig sok ezer év telt el. A rabszolgatartó társadalom életfolyamata az emberi történelem korábbi évezredeihez viszonyítva sokkal rövidebb ideig határozta meg az emberi létfeltételeket. A feudalizmus sok évszázadához képest a kapitalizmus élete 1917 októberének szocialista társadalmi szerkezet megszületését segítő világtörténelmi fordulatáig az emberi történelem végtelen folyamatában csupán múló pillanat. Braudel és követői tehát a hosszú tartamú folyamatok között sem tesznek a folyamatok tartalma, minősége szerint különbséget, holott ennek a különbségnek a függvénye az időtartam. Magának a folyamatnak a jellegét, tartalmát ugyanis az adott kor természettudományának, technikai fejlettségének a szintje határozza meg, természetesen eltéphetetlen kapcsolatban az eme fejlettség alapjául szolgáló és az előbbieket végső soron meghatározó társadalmi viszonyok e korbéli állapotával.

Napjainkban gyakran esik szó a történettudományban is a gyorsuló időről, részben a hosszú tartamú folyamatokról szóló elméletre való reakcióként, részben amiatt, hogy kimutassák a jelenkori folyamatok diszkontinuitását a megelőző korszakokéival, de negatív értelemben. Úgy tűnik, hogy az ilyen szembeállítás történetietlen. Az idő gyorsuló üteme helyett inkább arról volna helyesebb szólni, hogy a tudományok és a technika egyre nagyobb fellendülésének a megelőző felfedezések teremtik meg a lehetőségeit és előzményalapjait. A fellendülés nagy ütemének pedig az új felfedezések elavulásának gyorsuló üteme a következménye. Ebben az összefüggésben arról is szólni kell, hogy a társadalmi viszonyok meggyorsult változása olyan tendencia, amely lehetővé teszi a társadalomban szervezetten élő ember alkotó egyéni, de mind inkább kollektívvá alakuló tevékenységének a békés kifejtését az egész emberiség javára, természetesen csakis olyan társadalmi rendben, amelynek egyedüli célja az ember felszabadítása minden elnyomó, leigázó kötöttségtől és amely egyúttal az emberi személyiség szabad kibontakoztatását kellő szabad idő biztosításával akadálytalanul biztosítja, vagyis a fejlett szocialista társadalomban, majd egykor a kommunizmusban.

A strukturális elemzés nem nélkülözheti a szociológia módszereit sem. A történészek többsége úgy vélekedik, hogy a történelem és a szociológia között nincs merev ellentét és a két tudományág egymásrautalt.

Kulcsár Kálmán professzor utal arra „A munkásmozgalom-történet és a szociológia kapcsolatai" c. 1975 tavaszán megjelent tanulmányában, hogy

a történész jól használhatja fel az általános szociológia egyes tételeit. Megítélésünk szerint ezek közé tartozik az az engelsi megállapítás is, amely szerint a társadalmi törvényszerűségek a különböző irányú és erejű erőtényezők, mint vektorok eredőiként jelentkeznek, nem pedig az emberi magatartások statisztikai átlagaként, mivel ez esetben nem kvantifikálható szubjektív és objektív jelenségről van szó. Az objektív folyamatok egyes mozzanatait jól ki lehet fejezni, ha az emberi magatartásokat ilyen jellegű tényezők eredőjeként gondoljuk végig. Az emberi magatartás sok elemből, erőtényezőből tevődik össze. Ezek közül mindig az az elem, erőtényező, határozza meg a legnagyobb valószínűséggel egy-egy adott időben az emberi magatartást, amelynek érvényesülésében az ember a legjobban érdekelt. Ez az összefüggés nem nyilvánul meg automatikusan, miként a struktúra adott eleméhez, erőtényezőjéhez fűződő érdekeltség felismerése sem történik meg automatikusan, nem is mindig zavartalanul. Ezek a szociológiai felismerések jól hasznosíthatók pl. egyes társadalmi csoportok, rétegek politikai magatartásának vizsgálata során.

A mindenkori társadalmi folyamatok teremtette helyzetből tendenciák származnak. Érvényesülésük szubjektív tényezőktől is függ. Eme szubjektív tényezőket azonban a mindenkori társadalmi viszonyok alakították ki. A történelmileg kialakult viszonyoknak olyan sajátosságaik vannak, amelyek sokrétűen struktúrálják az új viszonyokat, létrehozzák az emberi magatartásokat. A sokrétű strukturáltság bonyolultsággal jár együtt. Ebből következnek a véletlenszerű mozzanatok, amelyek hatására a magatartás-struktúra nem mereven determinált. Kétségtelen, hogy a szociológiai szemlélet ilyen érvényesítését a történetírásban nehezíti, hogy a magatartás-kutatást szolgáló módszerek csak akkor alkalmazhatók, ha kellő mennyiségű, időbelileg folytonos adatsorok állnak rendelkezésre. Ebben az esetben a módszer alkalmas a politikai magatartást strukturáló tényezők feltárására.

A társadalmi csoportokban lejátszódó folyamatok sem értelmezhetők a konkrét társadalmi-történeti helyzethez fűződő kapcsolatok ismerete nélkül. A csoportviszonyok sohasem szakíthatók el a társadalom makrostrukturális sajátosságaitól, a makrostruktúrában végbemenő folyamatoktól, jelenségektől, amelyek adott időszak adott társadalmának konkrét helyzetében jutnak kifejezésre. E kapcsolatok feltárásának elhanyagolása esetén a csoportvizsgálatok eredményei nem általánosíthatók, a csoporton belül lejátszódó folyamatok és jelenségek a valóságosnál nagyobb súlyt nyernek és ezáltal eltorzítják az elemzés eredményeit — olvasható Kulcsár Kálmán professzor írásában —.

A kvantitatív vizsgálódás szilárd bázist épített csaknem minden történeti szektor kutatásai alá. Megvéd a kivételes jelenségek megtévesztő hatásától, kiváló eszköz a strukturális elemzéshez. Szcientista illúziókba visszaesés volna azonban a kvantitatív vizsgálatokat a történetírás tudományossága *egyedüli* bizonyítékának tekinteni. Tévedés azt hinni, hogy csak az a tudományos és racionális, ami matematikai formába önthető. A csupán kvantitatív eljárással készült történetírás azzal a veszéllyel fenyeget, hogy kicsúszik a a történész kezéből a történeti tény alapvető jellege, a totalitás. A falusi társadalom társadalmi kapcsolatai nem ragadhatók meg csupán a termelés tiszta hozamának kvantitatív tanulmányozása révén. A bérek és a profit mennyiségi összehasonlítása nem elégséges az értéktöbblet, a kizsákmányolási viszony megragadására. A kvantitatív eljárás ilyen alkalmazása az esemény jelentőségének a leértékeléséhez, epizód rangjára történő leszállításához vezet. A történésznek okvetlenül szüksége van a statisztikai módszerekkel kidolgoz-

ható és bizonyos tendenciák jelzésére alkalmas görbékre, de amikor felhasználja azokat, nem feledkezhet meg arról, ami az embereket mindig megmozgatta. Ez pedig pontosan a szenvedélytől fűtött esemény, nem pedig a minőségi változás felé mutató utat jelző évszázados trend. Az elemzés nélkülözhetetlen segédeszközét nem téveszthetjük össze a történelem tárgyával. A hosszú tartamú folyamat görbéje elvont, de ez metodológiai jellegű elvontság, míg a bér és az értéktöbblet a társadalmi viszonyokat tükröző elvont fogalmak — állapítja meg két francia marxista, Antoine Casanova és Jacques Berque.

Fontos a korszerű történetírásban a társadalmi lélektan módszereinek az osztályviszonyokkal összefüggésben történő alkalmazása is. A feudalizmus korában például — mint Le Goff professzor kimutatta — a rítusok szimbolikája elfojtott tendenciák kifejeződése lehet éppúgy, mint az álom is. A szépirodalom tanúsítja, mennyire mások a paraszt álmai, mint a nemeséi vagy az egyházi emberéi. A feudalizmus korabeli társadalmi osztályok történetének elemzése nagyon is igényli a társadalmi lélektan, a kollektív pszichológia segítségét, nem összeférhetetlen azzal, hiszen ez a kor lényegében véve a félelem birodalma volt.

A társadalmi lélektan ellenőrzött, mértéktartó alkalmazása, hasonló módon — bizonyos történelmi személyiségek esetében — a pszichoanalitikus módszer kellő mennyiségű tényre épített használata is, hozzájárulhat az egyes társadalmi csoportok tudattalan jelenségeinek, illetve némely történelmi személyiség frusztrációjának, mint tettei egyik motiválójának a felismeréséhez. A társadalmi lélektan kellőképpen ellenőrzött metodikai alkalmazása révén a feudalizmus korabeli parasztság mindennapi életével kapcsolatos szimbolikus munkavégzések lebonyolítási módjairól nyerhető jobb felvilágosítás. A történetkutatás azonban sohasem járhat el úgy, hogy mechanikusan átvesz olyan eredményeket, amelyek kiindulópontja az emberi társadalmak örök vonásainak állapota, vagy amelyek a jelenkori esetek elemzéséből levont következtetéseket tartanak érvényesnek a múltban is. A letűnt idők társadalmainak munkáját csakis saját társadalmi-kulturális összefüggésrendszerébe illesztve szabad elemezni, nem pedig a mát rávetíteni a régmúltra.

Az elmondottakban kísérlet történt annak bemutatására, mely kérdések azok, amelyekben nem-marxista és marxista történészek azonos vagy eléggé közelálló nézeteket vallanak. Úgy vélem, ezekben a kérdésekben lehetséges termékeny eszmecsere, kölcsönös haszonnal. Megbírálva egymás nézeteit, elismerve a kutatási eredményeket olyan módon, ahogy ez az Ausztriában 1965 óta időközönként megrendezésre kerülő nemzetközi munkásmozgalomtörténeti konferenciákon történik. Gondolom erre az útra lehetne rálépni talán más területeken is.

Székely György:

Ismertetés Mócsy András: „A limes és a provinciák" című referátumának vitájáról

A nemzetközi történészkongresszus ókori szekciójának ülései egyikén magyar részről is előadás hangzott el. 1975. augusztus 25-én délután került sor *Mossé* professzorasszony (Franciaország) elnöklete alatt a görög és római történettel foglalkozó előadások sorában *Mócsy András* professzor, akadémiai levelezőtag „A limes és a provinciák" című referátumára, amelyet a szerző távollétében e sorok írója mutatott be a megjelenteknek.

Mócsy András előadása bevezetéséül rámutatott, hogy a római birodalom politikai határait csak a római történet viszonylag késői időpontjában vált szükségessé katonai határrá kiépíteni. Katonailag megszállt és erődítésekkel kiépített vonalról, amely egybeesett a római birodalom politikai határával, csak Augustus után és valójában a 2. századtól lehet beszélni. Az előadó gazdag anyagon mutatta be ennek a fejlődésnek politikai és gazdasági tényezőit. A megszállás költségei és a megszállott terület bevételei tették ki annak az egyenlegnek a pozitív és negatív oldalát, amelynek alakulása pénzügyi téren a *consilium coercendi intra fines* elv levonására vezetett. Augustus idején a hódításokat nem valamely birodalmi pénzügyi mérleg keretében, hanem egyenként vizsgálták meg. Minden megszerzett országnak magának kellett gazdaságilag igazolnia meghódítását. Jellemző ilyen szempontból, hogy Augustus — mint a Monumentum Ancyranum tanúsítja — nem a birodalom növekedéséről beszél, hanem egyes provinciák kitágításáról. A régi hódítások pedig mérce gyanánt szerepeltek a jövendő hódítások mérlegelésénél, amikor is minden terület esetében a megszállási költségekből és a helyi bevételekből összetevődő pozitív pénzügyi mérleg adhatta a hódítás igazolását. A még meg nem hódított európai országok ugyanis a régi, a Földközi tenger melléki országokhoz képest szegények voltak; meghódításuk csak akkor volt igazolható, ha birtoklásuk nagyobb haderő nélkül biztosítható volt. Mindamellett a teljes római hadsereg több mint felének az új európai tartományokban kellett állomásoznia, miközben ezeknek a provinciáknak a jövedelmei aligha fedezhették a megszállás költségeit. Az augustusi expanziótilalmat közlekedésföldrajzi tényezők is megalapozták. A dunai tartományok csapatai a Duna víziútján jó összeköttetést tarthattak egymással, a Földközi tenger felől és méginkább Itáliából azonban hajózható vizeken nem voltak elérhetők. A terjeszkedés tilalmának konkrét tartalma a Rajna és a Duna birtoklása volt, amelyek azonban nem mint határok, hanem mint egyedül lehetséges közlekedési utak voltak fontosak az újonnan megszállt Európában. Mindkét Augustus utáni kontinentális hódítás, ti. *agri decumates* és Dácia meghódítása nem utolsósorban azért vált szükségessé, mert észak felől védelmezni kellett a Rajna—Duna összeköttetést és a Kazán-szoros igen sebezhető vonalát. Az augustus

expanziótilalom csak európai országokat tartott szem előtt, mint lehetséges új hódításokat.

Az előadás a továbbiakban a limes kiépítésével foglalkozott. Hogy a megszálló hadsereg gyanánt feleslegessé vált fegyveres erőt nem oszlatták fel, hanem folyamatosan határőrző hadsereggé alakították át, abban külpolitikai tapasztalatok, különösen a négy császár évének és a Flaviusok korának határválságai játszottak döntő szerepet. Elvileg ismét igazolódott az augustusi egyensúlyigény. A limes kiépítése Domitianustól Antoninus Piusig ezáltal egy expanzióellenes határpolitika szükségszerű következménye volt. Az európai határok legfontosabb ismérve a látható és tiszta elválasztó vonal jellege, éspedig vagy természetes vízi határok *(riuae)* vagy emberkéz alkotta falak és sáncok (*limites* szűkebb értelemben). A látható vonalnak mindenekelőtt a határon keresztüli szabad forgalmat kellett megakadályoznia, különösen pedig a barbárok jogosulatlan átjövetelét. Már Appianus a *limes* érdemének tudta be a barbárok kizárását és Tertullianus lelkesen kiált fel: *quot barbari exclusi!* (de pallio II 7). Szabályos háborúkat a rómaiak elvileg nem akartak vezetni és a barbárok is csak akkor, amikor a római—barbár szerződéseket többé nem lehetett fenntartani a *Barbaricum*ban beállott népeltolódások miatt. Mivel azonban a római hadsereg külső ellenség ellen irányuló és a határon összevont hadsereggé vált, nem volt eleve adva az egyes határszakaszokon az őrség szükséges ereje. A határőrségek ereje olykor feleslegesen magasnak, máskor katasztrofálisan kicsinynek bizonyult. Így a meghatározott határhadseregek erejét csak kivételesen szállították le és a római hadsereg összerejét lassacskán meg is emelték új egységek felállításával. A szükséges seregerő alapvetően ki nem számítható volta következtében az újoncozás egyik legfontosabb társadalmi problémává lett.

Ezt a problémát fejtegetve, az előadás rámutatott arra az ellentmondásra, hogy az ókor patriarchalis törzsszervezeteiben a fegyverforgató és adott esetben mozgósított népességrész az egésznek egynegyedére becsülhető, míg az erejüket ilyen mértékben koncentrálni képes népekkel szemben a határzónában a római katonaság az ottani teljes népesség talán 20%-ára rúghatott. Aelius Aristeides a birodalmi haderőt mint messze eltávolodott, a birodalom legtöbb lakója által soha sem látott védelmezőket magasztalhatta. A társadalmi adottságokkal számot vető végleges megoldás Hadrianustól ered, aki új municipális formát, a *canabae*-t alkotta meg. Ahelyett, hogy az önkénteseket az egész birodalomban kelljen keresni, a határcsapatok körzetében hoztak létre olyan helyzetet, ami kiküszöbölhette a birodalmi méretű újoncozás következményeit. A határzóna népessége érdekelt volt a katonai szolgálatban, s ezzel a *legiós* és *auxiliarius* újoncozás különbségei lassan eltűntek. Sikerült olyan embercsoportot találni, amelynek társadalmi és gazdasági előnyös helyzete a katonai szolgálattól függött és amely egyszersmind a legmélyebben érdekelt volt abban, hogy utánpótlási tartalék legyen és az maradjon. A trák falvak parasztjai távoli provinciák hadseregének újoncait állították rendszeresen. A határokon általában prosperitás, anyagi és szellemi javak összpontosulása figyelhető meg. Az imperium európai határai földrajzi nézőpont szerint két típusra oszthatók. A szárazföldi határok — *limites* szűkebb értelemben. Gondoljunk az antoninusi falakra, az *agri decumates*-ra és Dáciára. A légiós tábornak a *víziutak* mellett kellett maradniok, mert ellátásuk szárazföldi utakon technikai és pénzügyi szempontból alig volt megoldható. Jelentős városi központok csak a birodalom vízi határainál keletkezhettek. A *limites*

és *ripae* azonban egy, de nyilván a legfontosabb szempontból azonosak voltak: a jólét, a kulturális virágzás, a politikai aktivitás messzemenően a katonaságtól, pontosabban a határ katonai határ jellegétől függött. A határkatonaság, mint ilyen, a birodalom gazdaságára volt utalva és ennek következtében a láthatóan virágzó művelődés, a fényűzés és a városias prosperitás a helyi adottságoktól nagyrészt független következménye volt annak, hogy a birodalmi határ katonai határrá lett. Ezt az összefüggést még egyszer megismételte Mócsy András, a belső kapcsolatok rangsorára utalva: ez a kultúra a politikai aktivitás és a prosperitás következménye, amelyek nem a saját terület gazdaságán alapultak. Befejezésül hangsúlyozta: jóllehet Róma nagyságát és leggazdagabb tartományainak békéjét nem utolsósorban technikai fölényben levő katonaságának köszönhette, éppen ez a katonaság a legkevésbé lett a folyamatosság tényezője, és ebben a sorsban kellett a határtartományoknak is osztozniuk.

A hozzászólásokra azután került sor, hogy az előadást bemutató *Székely György* kiemelte a szerző törekvéseit, aki hangsúlyozta a stratégiai és a gazdasági szempontok, a katonai és civil nézőpontok, a politikai és kulturális tényezők összefüggéseit. A szerző mint régész és történész kiaknázta az írott, a régészeti és a földrajzi forrásokat. A bemutató meggyőződése szerint az előadás hozzájárult az ókori városfejlődés kutatásához és a római örökség megértéséhez.

V. Velkov (Bulgária) a limesprovinciákra vonatkozó utóbbi tíz évi régészeti és epigráfiai kutatás eredményei tükrében méltatta Mócsy hozzájárulását. Rámutatott arra, hogy az egyes korszakokban más és más a különböző tartományok limes-szerepe. Moesia és Scythia csak a későkorban fontos; román, bolgár földön főleg a kései császárkorból van régészeti emlék. Diocletianustól még 350 évig működött jól ez a limes. Az egész tartomány limesszé vált. Gót, hun, avar, szláv támadások ellen jól helytállt.

T. Kotula (Lengyelország) kiemelte a téma fontosságát, az augustusi elvet, a pénzforrás és terjeszkedés összefüggését. Mégsem lehet csak a határtartomány önellátásáról szólni, hanem összbirodalmi feladatról, a belső gazdag tartományok hozzájárulásáról, fenntartásukról. Idevág Afrika mindig nagyobb terhe, mégis majdani jóléte. A gabonatermő tartományokban mutatkozó növekvő bevétel lehetővé tette a növekvő hozzájárulást.

F. Condurachi (Románia), méltatva Mócsy András közreműködését a limes-kongresszusokon, a most beterjesztett előadás bővebb dokumentálását igényelte. A katonai, politikai változások Augustus és a Flaviusok között jobban kidolgozhatók. A dák, szarmata támadások miatt kellett már a Monumentum Ancyranum tanúsága szerint védekezni. A politikai és katonai erőket be kellett vetni. Ezért kellett Aquincumot és Moesia vidékét védeni új terjeszkedéssel. Utalt a mamaiai kongresszus eredményeire is. A spanyolföldi, pontusi és britanniai eredmények figyelmet érdemelnek. Foglalkozott a Domitianus és Dácia meghódítása körüli katonai stb. kérdésekkel, a két dák háború közti római fejleményekkel, valamint Decebal törekvéseivel, aki más törzseket polarizálni akarva próbált a veszedelemtől szabadulni. Ismertette a második dák háború következményeit: megbéléltetni nem tudott törzseket szétszórtak, kitelepítettek: dákokat családostul küldtek száműzetésbe (Traianus oszlopa) Dobrudzsába, ahol nyelvi-erkölcsi autonómiában éltek Gordianusig. Feliratok szólnak Vespasianus korából királyostul-családostul áttelepített törzsről. Így akartak a rómaiak a határvidéken üres övezetet hagyni, ami egybevethető az

agri decumates-kérdéssel. Mócsy előadása erősen összefügg a Kárpát—Duna térség stratégiai-politikai kérdéseivel.

A következő hozzászóló, *F. Vittinghof* (Német Szövetségi Köztársaság) az előadás egyes megállapításait vitatta vagy állította kérdésesnek. Ilyen értelemben foglalkozott az újoncozással és a *canabae* nagy szerepet játszó fogalmának Mócsytól eltérő értelmezésével. A *canabae* a légiókkal együtt keletkeztek, municipalizálás csak Septimius Severus korában következett be, ez már jogi aktus. Aquincum, Viminacium római *municipium*. A város mellett a hozzászóló szerint *vicus* volt, nem *canabae*. A veteránok nem tértek mind haza, de voltak, akik hazatértek. A *canabae*, mint fő újoncnyerési forrás, kérdéses; a *castrum* nem keverhető össze a *canabae*-val. Egyes katonák lehettek a *canabae*ból, a többség tágabb körzetből. Ismételten figyelmeztetett arra, hogy előadását Mócsynak rövidítenie kellett a kinyomtatás előtt, s így nem volt helye a bizonyítóanyag bemutatására. Kérdésessé tette viszont az előadásnak azt a megállapítását, hogy a nem nagy birtokú *decurio*k fiainak szomszédos *legio*ban való szolgálatvállalása nem számított lealacsonyodásnak, a különféle népiségek eltérő bevonását a tartományi seregekbe pedig onomasztikai szempontból vitatta. Megállapításait abban összegezte, hogy az epigráfiai anyagot tovább kell kutatni.

A kiterjedt vita jelezte a nemzetközi kongresszusok megszokott vonásának érvényesülését ebben a szekcióban is, ti., hogy az átfogó, komparatív témák hozzászólói ismételten a saját területük forrásanyaga, szempontjai felől közelednek a vitaanyaghoz és egymással is ellentétes igényeket támasztanak. Mindenesetre így is hozzájárultak a további tisztázás és részletkutatás előrehaladásához, amint az átfogó előadás szempontjai remélhetőleg hatnak az egyetemes igényű vizsgálódásokra. Az ellentétes fogalomértelmezések pedig az ókori várostörténet kutatásának kibontakozásához járulhatnak hozzá. Az előírások szerinti rövid keretben — sokszor csak tézisszerűen — kifejtett összefüggések helyesnek bizonyultak, a vita ezek történeti érvényesülésének sajátosságait igényelte más tájak nagyobb figyelembevételével. Nyilvánvaló, hogy a nemzetközi történészkongresszus résztvevői jó tájékoztatást nyertek az előadás és a vita által olyan részletmunkálatokról, amelyek további kidolgozása a limes- és epigráfiai konferenciákra vár. Örvendetes, hogy ezek további élénk munkálataihoz a magyar kutatás a fentiek által is hozzájárulhatott.

BESZÁMOLÓ

A Magyar Történelmi Társulat vándorgyűlése

A Magyar Történelmi Társulat 1975. december 18-án Budapesten rendezte meg országos történész vándorgyűlését. *Ember Győző* akadémikus, a Társulat elnöke megnyitójában azt a gondolatkört emelte ki, miszerint korunkat jellemzi a tudományok, elsősorban a természettudományok s a mindennapi élet kapcsolatainak erősbödése. A társadalomtudományok művelői is fő céljuknak tekintik, hogy eredményeiket a társadalmi fejlődés közvetlen szolgálatába állítsák. Ezt bizonyítja az is, hogy az idei nemzetközi történész kongresszus első — leghevesebb vitákat kiváltó — főtémája a történelem és a társadalom viszonya volt. A Magyar Történelmi Társulat is arra törekszik, hogy a történelemnek társadalomformáló hatásával foglalkozzék, s ezért választotta idei vándorgyűlésének témájául napjaink igen aktuális problémáját, a történelemnek az iskolai oktatásban betöltött társadalomformáló szerepét.

A megnyitó után *Berend T. Iván* akadémiai levelező tag, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem rektora „A történelem mint tudományos disciplina — és mint iskolai stúdium" címmel tartotta meg bevezető előadását.

A történelem mint tudományos stúdium

A választott cím a kérdések sorát rejti magában: mi a történelem mint tudományos disciplina, mi a történelem mint iskolai tantárgy és nem utolsósorban mi a kapcsolat a tudományos disciplina és az iskolai stúdium között. Előre szeretném azonban bocsátani, hogy előadásomban — ezúttal — a történelem elsősorban mint iskolai stúdium foglalkoztat és a többi, szükségszerűen felbukkanó kérdésre csakis ennek összefüggésében keresek választ. Ha nem is tudománytörténeti, vagy történetfilozófiai és még kevésbé tantárgyelméleti, pedagógiai kérdések taglalására vállalkozom tehát, mégis aligha tudom, és nem is akarom elkerülni az ilyen összefüggések tárgyalását.

Sőt, úgy vélem, éppen ezekből az összefüggésekből kell kiindulni. Az iskolai tantárgyról gondolkodva ugyanis logikailag is kiinduló kérdésnek tekintem, hogy vajon mi e tantárgy tudományos „fedezete".

Természetszerű kiindulás lenne, hogy az iskolai *történelem* tantárgy mögött a *történet*tudományt tekintsük háttérnek, amiből — a pedagógia kétes értékű szóhasználatával — „leképezik" a tantárgyat. A történettudományt aminek „alapjait", vagy — hiszen ismeretes, hogy viták folynak erről — „tudományos világnézetét", de mindenképpen valamilyen leszűrt és az életkori sajátosságokhoz formált változatát nyújtja a tantárgy.

De vajon mi a történettudomány?

A történelem kutatói és oktatói számára több évezredes múltra visszatekintő tudományunk esetében talán furcsának tűnhet már maga a kérdés is. Kevésbé csodálkozhatunk azonban, ha emlékezetünkbe idézzük, hogy úgyszólván az első történeti munkák közzététele óta napjainkig szembe találjuk magunkat olyan aggályokkal és álláspontokkal is, hogy vajon tudomány-e egyáltalán a történetírás. Arisztotelész Poetikájában egyenesen azt olvashatjuk, hogy „filozófikusabb és mélyebb a költészet a történetírásnál, mert a költészet inkább az általánosat, a történelem pedig az egyedi eseteket mondja el."[1]

Mennyire egybe cseng ez akár jónéhány *mai* hazai irodalmár felfogásával.

S milyen összefüggő híd ível e nézetek között, olyan pilléreken, mint pl. O. Spengler, aki Arisztotelésztől eltérően nem a költészettel, hanem a természettudományokkal állítja ellentétbe a történelmet, amikor magabiztosan kijelenti: „A tudományos elemzésre ott a természet, a történelemhez költői ihletre van szükség."[2]

S hány természetkutató kollégánk osztozik e nézetekben most!

De szilárd pillér — visszafelé haladva az időben — Schopenhauer is, aki szerint a történelem ugyan *tudás*, de semmiképpen sem *tudomány*, hiszen hiányzik belőle a tudomány alapvető vonása, a megismert alárendelése, „ehelyett a történelem a megismertnek puszta egymás mellé rendelését nyújtja". Szembe állítja a történelmet a „valódi tudományokkal", melyek átfogó fogalmakat dolgoznak ki, s ezek segítségével „uralják az egyest", a történelem viszont az egyest, mint olyan fogja fel.[3]

Hosszan sorolhatnánk a 17—20. századi gondolkodók egymáshoz kapcsolódó irányzatait, azokat a neopozitivista, agnosztikus nézeteket, melyek tagadták a történelem törvényszerűségeit, azok feltárhatóságát, s legfeljebb szabályszerűségeket, vagy az emberi logika konstrukcióit tartották lehetségesnek, a történelemre alkalmazhatónak.

Azok egy része is, akik a történelemben a jelenség magyarázatát — hangsúlyozva, hogy az objektivitás talajára akarják helyezni a történettudományt — az okok feltárásával, valamilyen általános törvényből való levezetéssel azonosították, vagyis látszólag éppen szembefordultak a történetkutatást a művészettel azonosító, a tudomány berkeiből kirekesztő felfogásával, az okságot és a „törvényt" a Hume-i filozófia talaján az emberi logika konstrukciójának tekintették és nem a történelem objektív valóságának. A történelmi összefüggések logikai konstrukciókkal való azonosítása pedig — hogy a Max Webertől Karl Popperig húzódó szellemi vonulatra utaljak csupán (s most meg se kíséreljem ebből a szempontból az alkalmazott logikává degradált történelem hegeli történetfilozófiáját bekapcsolni e gondolatmenetbe) — végső lényegét tekintve nem más, mint a tudományosság negációja. Ezen az sem változtat, ha — mint például az újkantisták, a társadalomtudományok, a történelem esetében tudományról beszélnek ugyan, de a természettudománytól megkülönböztetve a „törvénytudomány"-nyal „eseménytudományt" (W.

[1] *Arisztotelész:* Poétika. Magyar Helikon, 1963. 25.

[2] *O. Spengler:* Der Untergang des Abendlandes. I. köt. München, 1921. 139. Idézi: *V. F. Aszmusz:* Marx és a polgári historizmus. Gondolat Kiadó, 1973. 332. E munka gondolatmenetére és forrásanyagára nagy mértékben támaszkodtam.

[3] *A. Schopenhauer:* Werke II. köt. Berlin, 1892. 516. Id. *Aszmusz:* i. m. 194.

Windelband), vagy az „általánosító" tudománnyal „egyéniesítő" tudományt (H. Rickert) állítanak szembe.

Az objektív törvényszerűségek létének, vagy felmérhetőségük tagadásának kiindulásához természetszerűen kapcsolódik a történések egyedi kezelése, az események leírására, s legfeljebb a tények kritikai ismertetésére, vagy közvetlen okségi összefüggéseinek bemutatására korlátozó szemlélet, vagyis az értékítélettől való tartózkodás. A történetkutatás tudomány jellegének, éppen a tudományos módszer biztosítása jelszavával fellépő indirekt tagadásába torkollik minden olyan törekvés is, amely a *faktológia* szűk mellésvényére kívánja terelni a történetkutatást. E régi és nagy történetfilozófiai előzményekre visszatekintő nézet 20. századi hirdetőire korlátozódva hadd idézzük fel Spengler híres szavait, amivel figyelmezteti a történészt, hogy „ne dícsérjen és ne helytelenítsen, hanem morfológiailag mérlegeljen".

Úgynevezett „átfogó törvényre" épülő módszere ellenére az értékítélet és általánosítás elvetésével a tények szűk értelemben vett okségi magyarázatára korlátozva a kutatást, e gondolatok talán legtekintélyesebb jelenkori képviselője, Karl Popper, 1952-ben kiadott könyvében, „A nyílt társadalom és ellenségei"-ben fogalmazta meg: „. . . a történelemnek nem lehetnek törvényei. Az általánosítás egyszerűen az érdekek egy másik körébe tartozik, amelyet szigorúan külön kell választani a tulajdonképpeni események, és ezek kauzális magyarázata iránti érdeklődéstől, mint *a történelem feladatától*".[4] S közel negyed századdal később, a San Francisco-i nemzetközi történész kongresszus ülésén, ha különböző formákban és színekben is, de meggyőzően bebizonyosodott e nézetek virulenciája. A holland A. Weiler, az Értékviszonyítás és értékítélet a történettudományban című téma előadója az értékítéletet kirekesztette a történettudomány köréből és helyette — weberi alapon — az értékviszonyítást, valamint az általános humanista elkötelezettséget tekintette tudományos módszertani, illetve morális alapnak. Többen azonban még ezt is elutasították: „A történettudomány nem bíró, hogy ítélkezzék a múlt felett, feladata, hogy megértse a múltat" — fogalmazta meg a vita egyik nyugatnémet felszólalója.[5]

Mindezek felidézésével azonban még a legkevésbé sem válaszoltam arra a korábban feltett kérdésre, amire tárgyunk szempontjából válaszolni kell, hogy mi is a történettudomány. Legfeljebb azt próbáltam érzékeltetni, hogy kísért és *hic et nunc* sem tekinthető leküzdöttnek a kérdésre adott olyan — igaz, a legkülönbözőbb formákban megfogalmazott és egymáshoz viszonyítva is nagy eltéréseket mutató, de végső lényegükben mégis azonos — válasz, miszerint a történetírás, tárgya vagy (és) módszere alapján nem lehet a szó igazi értelmében vett tudomány.

Kérdésünkre természetesen a historiográfia és történetfilozófia sokféle választ adott. Érdemes és érdekes egy olyan — gyökeresen másirányú — megközelítésre is utalni, ami nem mélyed ugyan el a tudományosság kritériumainak elemzésében, nem vizsgálja, hogy a történelemben lehetséges-e az egyes jelenségek visszavezetése általános törvényekre, vagy csupán az egyedi

[4] *K. R. Popper:* The Open Society and Its Enemies I. köt. London, 1952. 264. Az idézet pontos helyére és Popper nézetrendszerének értékelésére: *I. Sz. Kon:* A történelmi magyarázat logikájának vitájához (A Popper—Hempel-féle séma és kritikusai), Történelem és filozófia. Gondolat Kiadó, 1974 (válogatta Huszár Tibor) c. kötetben.

[5] A magyar történészküldöttség kollektív beszámolója a XIV. Nemzetközi Történész Kongresszus 1975. évi San Francisco-i üléséről. Kézirat.

jelenségtömeg regisztrálása, esetleg közvetlen oksági kapcsolatainak felderítése lehet-e a történetírás feladata. Ezek helyett a történettudomány igazi kérdésének és értékének azt tekinti, hogy *megőriz* mindent, ami múlttá vált, hogy ezáltal felmutatja az emberiség útjában mindazt, ami jó és nemes, vagy éppen véres és rémes volt, nem hagyja ezeket feledésbe merülni, hanem rendezve, rendszerezve múzeummá szervezi múltunkat, ahová az újabb és újabb generációk besétálnak ámulni és okulni. A történelem ilyen szemlélete is legalább olyan régi, mint maga a történetírás. A híres és unalomig idézett cicerói sorok, a „testis temporum, magister vitae" a történelmet (és ezzel a történettudományt) évezredekre mint az „élet tanúját", az események krónikását és ezzel, ezáltal „tanítómesterét" állította elénk. Ez a szemlélet is máig ível, s itt is szilárd lábakon nyugszik a mához vezető híd. A 12. században írta le Alba püspöke: „Mert ha régmúlt korok titkát nem mondják el a könyvek, kit kövessen, kérdem, a késő ivadék? Tévelyegne az ember, akárcsak a barmok, világ hat koráról semmit se tudók."[6]

A 17—18. század tudományszemléletében gyakorlatilag még ugyanezt az értelmezést ismerhetjük fel. A változatlanul „tényigazságok" gyűjteményének, erkölcsi példatárnak tekintett történelem, a klasszikus szerzők, Plutarkhosz, Cicero és Tacitus az életbölcsesség és erkölcsi igazságok tárháza volt. A 18. század végétől a romantika historizmusa a történelem felé fordulva még felerősítette ezt a szemléletet, mely a 19. században újabb és újabb ösztönzéseket kapott. A történelem ún. nemzeti tudománnyá vált, már nem is csak és nem is elsősorban az általános életbölcsesség és erkölcs, de sokkal inkább a nemzet ad tartalmat és értelmet a „régmúlt korok titkainak". A 20. században félelmetes irracionális erők nyúlnak a történelmi analógiák kedvükre összeállított gyűjteményéhez, de a velük a progresszióért szembeforduló erők is gyakran belesétálnak a csapdába és a történelmi analógiák *ellen*példatárával hadakoznak. Igen élesen és találóan fogalmaz a nagyszerű kortárs, Mark Bloch: „A kísértetek közül, amelyeket a múlt téves felfogása jelenít meg utunk felett . . . én a hamis analógiának adnám az elsőséget." Azoknak a kísértetszemléleteknek, melyek „szüntelenül a távoli múltban keresgélik a jelent irányító elveket és a jelen igazolását."[7] Hozzátehetjük, hogy ez a szemlélet sem maradéktalanul a múlté már, s ez esetben is a máig és saját köreinkig követhetjük a fonalat.[8]

A negációval és hamis értelmezésekkel szemben végül is mi a történettudomány?

A választ nem definícióval, vagy — gazdag anyagból, lehetne tallózni — idézetek csokorba gyűjtésével szeretném megfogalmazni. Mégis idézettel

[6] Idézi *A. J. Gurevics:* Időképzetek a középkori Európában. A Történelem és filozófia c. kötetben, 60.

[7] *M. Bloch:* Mit várjunk a történelemtől (1937. évi előadás). A történelem védelmében. Válogatott művek c. kötetben. Gondolat Kiadó, 1974. 33.

[8] A nem is olyan régmúlt, sőt valójában le sem zárult hazai „nemzet-vitát" jellemezve, joggal szögezte le Szűcs Jenő: „. . . tulajdonképpen a jelenről és a jövőről van ugyan szó, mégis, úgy tűnik olykor, mintha a jelen és a jövő elsőrendűen a múlt interpretálásától függne." E szemléletben „. . . a történelem nem egyéb, mint példák és analógiák összefüggő halmaza, példatár . . . , melynek legfőbb — vagy legalábbis egyik legfőbb — rendeltetése a nemzeti tudat táplálása és erősítése, könnyen érthető illusztrációkkal és közvetlenül alkalmazható argumentumokkal" *Szűcs Jenő:* A nemzet historikuma és a történetszemlélet nemzeti látószöge. Hozzászólás egy vitához. Nemzet és történelem. Gondolat Kiadó, 1974. c. kötet 17, 21.

kezdem. „A történelem . . . olyan tudomány . . . amely még gyermekkorát éli . . . a történelem igen régi az elbeszélés embrionális formájában, hosszú időn át fikciókkal borítva, még hosszabb időn át a legközvetlenebbül megragadható eseményekre korlátozottan. De mint elemző vállalkozás, annál ifjabb. Most igyekszik végre a felületi tények alá hatolni, a legendák és a retorika csábításai után elvetni a tudóskodó rutin és a józan észnek álcázott empirizmus ma különösen veszélyes kábítószerét" — írta néhány évtizeddel ezelőtt, ma is érvényesen Mark Bloch.[9]

A többezer éves, de tudományként mégis nagyon fiatal történeti disciplina valóban csak az elmúlt évszadban jutott el abba a stádiumba, hogy a végtelen sokszínű egyedi jelenség, az egyének szubjektív motívumoktól átszőtt cselekvései zűrzavaros forgatagában úgy mutassa fel a törvényszerűséget, az események és cselekedetek meghatározottságát, valamint oksági összefüggését, hogy ugyanakkor ne sikkadjon el a sokféle egyedi és véletlenszerű, az egyén és társadalom szabadsága, sorsának történéseinek formálásában.

A tudománnyá válás folyamatában nyilvánvalóan kiemelkedő jelentősége volt a materialista filozófiának, csakúgy, mint a 19. századi tudományfejlődésnek, kiindulásként különösen Hegelnek, aki a logika és történelem összekapcsolásának, a törvények és a történeti fejlődés keresésének úttörője volt. A fordulatot azonban a marxizmus megszületése és a marxista tudományosság fejlődése — mégpedig széles értelemben, a történettudomány egészére gyakorolt állandó termékenyítő hatása — jelentette. A történettudomány ugyanis csakis akkor indulhatott meg a természettudományok által már korábban követett úton, amikor a *törvényszerűség*, az egyedinek az általános törvényre való visszavezethetősége erre lehetőséget teremtett. A marxi társadalmi-történeti törvényszerűség felismerés és értelmezés ugyanis — szemben számtalan szellemi kísérlettel — nem logikai konstrukciót alkalmaz a történelmi folyamatok magyarázatára, hanem a történelmi folyamatokból tárja fel az objektíve érvényesülő törvényszerűséget. „. . . nem doktriner módon lépünk a világ elébe egy új elvvel: itt az igazság, itt térdelj le! A világ elveiből fejtünk ki a világnak új elveket" — írta Marx.[10]

A történeti folyamatok megértésében kétségtelenül hatalmas szerepet játszottak és játszanak a tudományos módszer fejlesztésének lépései, az oksági magyarázatok különböző megoldásai; azok is, melyek az emberi cselekedetek tudatos céljait tekintik vizsgálandónak, azok is, melyek a történések egymást követő sorozatából bontják ki a magyarázatokat. Sőt a logikai sémaként értelmezett popperi „átfogó törvény" módszerének alkalmazása is előmozdítja a történeti leírás és a magyarázat kapcsolatának fejlesztését, rávilágít, hogy a látszólag egyedi magyarázatok is kimondatlan általánosításokon nyugodnak, s a történész, még ha semmi másra sem törekszik, mint az egyedi jelenségek közvetlen magyarázatára, akkor is általánosításokból indul ki. Mégis mindezek a módszerek, ha elősegítik is az egyedi jelenségek, az egyéni cselekedetek jobb értelmezését, önmagukban nem emelhetnék ki a történelmet „tudomány előtti" állapotából. Nem voltak ugyanis alkalmasak az *általános* jelenségek magyarázatához. Bármilyen, esetenként jó választ találunk is az egyes eseményekre, az egyéni tettekre, a még oly jó magyarázatok sem állhatnak egybe a történelmi jelenség magyarázatává.

[9] *M. Bloch:* A szakma védelmében avagy a történész mestersége. A történelem védelmében c. kötet, 52—53.

[10] Marx és Engels Művei. Kossuth Kiadó, I. köt. 437.

Hogy az egyedi és véletlenszerű mögött objektív törvényszerűség rejlik, arra már Hegel felhívta a figyelmet, amikor megállapította: „. . . a világtörténelemben az emberek cselekedetei még valami mást eredményeznek általában, mint amit céloznak és elérnek, mint amit közvetlenül tudnak és akarnak. Megvalósítják érdeküket; de ezzel még valami továbbit hoznak létre, ami belsőleg szintén benne rejlik, de nem volt tudatukban és szándékukban."[11] Ugyanezt a gondolatot láthatjuk viszont, összetettebb megfogalmazásban Engels híres megállapításában: „. . . a történelem úgy alakul ki, hogy a végeredmény mindig csak számtalan egyéni akarat összeütközéséből áll össze . . . Tehát egymást keresztező erők végtelen mennyiségével, párhuzamosan ható erők határtalan halmazával van dolgunk, és ezek a kereszteződések végül is egyetlen eredővé — történelmi eseménnyé — állanak össze. Ezt az eredményt megint csak vizsgálhatjuk úgy, mint egyetlen erő produktumát, olyan erőét, amely egészként, *tudattalanul és akarattalanul* tevékenykedik. Hiszen az, amit az egyik akar, ütközik a másik szándékával, és végeredményként mindebből valami olyasmi jön létre, amit senki sem akart."[12]

Az általános, a véletlenen keresztül érvényesülő törvényszerűség pedig azáltal vált felismerhetővé, hogy Marx a történettudomány elméleti alapfogalmaként a társadalmi-gazdasági alakulat fogalmát tárta fel. Ennek alapján a társadalmi szerkezet és fejlődésének jelenségeit visszavezethette az egyes történelmi korszakokban érvényes termelési viszonyokra, vagyis a minden emberi együttélés alapjául szolgáló tényre, a létfenntartási eszközök megszerzésének módjára. Ez az elemzés pedig az egyedi jelenség halmazból kibontotta az általánosat, az ismétlődéseket és szabályszerűségeket. Hozzá kell tenni, hogy a naturalista historizmus törekvéseivel ellentétben nem a közös és örök természeti törvények alapján, melyek aligha jelenthettek többet triviális általánosságoknál.

Ez teszi lehetővé az áttérést a történelmi jelenségek leírásáról azok tudományos elemzésére, az egyes történelmi jelenségek visszavezetését a nagy történelmi korszakok közös vonásaira. Így vált lehetővé, hogy a végtelenül sokféle egyéni tettek az egyének — termelési viszonyok rendjében játszott szerepük, életfeltételeik és érdekeik által meghatározott csoportjainak, vagyis az osztályoknak tetteire legyenek visszavezethetők. És ebben az általánosban nyert valóságos értelmet a különös, az egyedi. A történész munkája ugyanis nem áll meg az általánosító absztrakciónál. Amint a törvények, az általánosítások feltárásáig a konkrét történeti anyagtól vezethet csak az út, a valóságos folyamatok sokrétűségének feltárása lehetetlen lenne, ha az absztrakttól ezután nem fordulna vissza a konkréthoz, vagyis a felismert törvényszerűségek alapján nem alkotná meg azt a történeti szintézist, amiben a maga valóságos helyén jelenhet meg az egyedi, a különös.

A marxizmus formáció-elmélete és törvény-szemlélete rendkívül sok félreértésre és félreértelmezésre is vezetett. Hányszor vetették és vetik szemére, hogy a törvények prokrusztesz ágyába szorítja a végtelen gazdagságú valóságot, hogy megfosztja az egyént valóságos történelmi szerepétől, hogy amikor az egyedit visszavezeti az általánosra, az előbbit végül is teljesen fel-

[11] *Hegel:* Előadások a világtörténet filozófiájáról. Akadémiai Kiadó, 1966. 63. Idézi: *Aszmusz:* i. m. 115.

[12] Marx és Engels Művei, 37. kötet, 395—396 (oroszul). Idézi: *I. Sz. Kon:* Történelem és filozófia c. kötet, 195.

oldja az utóbbiban. S tegyük hozzá, hányszor követte el a magát marxistának valló történetkutatás valóban ezeket a leegyszerűsítéseket, hányszor abszolutizálta a törvényeket, s hogyan hatják át teljesítményeit itt vagy ott, egyikünk vagy másikunk esetében ma is ezek a hibák. Húzzuk tehát nyomatékosan alá, hogy a marxizmus törvény-szemléletének lényegéhez tartozik, hogy a törvényeket *tendenciák*nak tekinti. S ha például lényegéhez tartozik, hogy a termelési viszonyok formációiban és azok fejlődésében szemléli a történelmet, ezt csakis az emberi társadalom egészére vonatkozóan tekinti igaznak, és a formációk egymást váltó fejlődéséből nem vonja le egyes népek vagy országok lineáris történeti fejlődésének vulgarizált történetszemléletét.

Ugyanígy áll a helyzet a determinizmussal is. Tudományosság természetszerűen lehetetlen lenne „szigorú" determinizmus nélkül. Éppen determinizmusa alapján beszél Marx annak a lehetőségéről, hogy a történettudomány „természettörténeti pontossággal" magyarázza a társadalmi jelenségeket. Csakhogy ez korántsem azonos azzal a determinizmussal, amit néha a marxizmus igényével fellépő történészek munkáikban leegyszerűsítve képviselnek, s amit a marxizmus ellenfelei általánosítva vádként megfogalmaznak. A törvények érvényesülése, az oksági meghatározottságok a tudományos történetírásban nem jelenthetik a Hobbes-i vagy Spinoza-i társadalomelmélet abszolutizált determinizmusát, nem azonos a Fichte-i történetszemlélettel, melyben a véletlen csak *látszat*, s „minden ami valóban létezik, feltétlen szükségszerűséggel létezik, méghozzá úgy, ahogy éppen létezik".[13]

A tudományos történeti disciplina és a marxista történetszemlélet determinizmusa az emberi cselekvés, választási szabadság és a történelmi-oksági meghatározottság egységéből indul ki. Ebben az összefüggésben gyakran idézik Marx híres sorait, melyekben a történelmet olyan drámának tekinti, melyben az emberek nemcsak szereplők, de szerzők is. Szabadság és szükségszerűség ebben a felfogásban nem ellentétek, hanem egymásba átalakuló kategóriák. „A történelem — mondja Marx — nem egyéb, mint az egyes nemzedékek egymásutánja, amelyek mindegyike kiaknázza azokat az anyagokat, tőkéket, termelőerőket, amelyeket valamennyi elődje reá hagyományozott, ilyenképpen tehát egyfelől a ráhagyott tevékenységet folytatja egész megváltozott körülmények között, másfelől pedig a régi körülményeket módosítja egészen megváltozott tevékenységgel."[14]

A történelmi fejlődés tehát az egyszerre determinált és szabad ember cselekvésén keresztül realizálódik. Ugyanígy a véletlenszerű, az egyedi sem kirekesztett „látszat", sőt az általános és törvényszerű éppen a véletlenek kusza egyediségén keresztül tör utat. Ismét Marx kitűnő megfogalmazásával: a véletlen maga is az általános fejlődési tendenciák része és a véletlenek más formáin keresztül — azokkal ütközve — kiegyezéshez vezet. „A világtörténelem nagyon misztikus lenne, ha nem kínálna mozgásteret a véletlennek."[15]

Vannak azonban korok, amikor a társadalom újra és újra rácsodálkozik a véletlenre, s hajlandó azok vad játékának tulajdonítani az eseményeket. Az angol J. B. Bury 1916-ban megírta híres munkáját „Kleopátra orra" címmel a véletlen szerepéről, a német F. Meinecke élete végén a második

[13] Idézi: *Aszmusz:* i. m. 64.
[14] Marx és Engels Művei. Kossuth Kiadó. III. köt. 37.
[15] Marx és Engels Művei, 26. köt. 108 (oroszul). Idézi: *E. H. Carr:* Was ist Geschichte. Stuttgart, 1963. 99.

világháború után felvázolja 40 év német tragédiáját a véletlenek szerencsétlen sorozatából eredeztetve. Jellegzetesek a dátumok: Bury esetében 1916, amikor liberális álmainak összeomlását látja a valóságban, és a hazájának vérgőzös drámáját és bukását átélt Meinecke kora. Mennyire jogos a nagy angol történész, E. H. Carr markáns ítélete: „Megállapíthatjuk, hogy azon csoportok vagy nemzetek, melyek nem a történelmi események tetőpontján, hanem ellenkezőleg, hullámvölgyében érzik magukat, a véletlen vagy balszerencse történelmi szerepét hangoztató elméletek befolyása alá kerülnek.[16] S ne feledjük, napjainkban ez a közérzet és ebből fakadó történetszemlélet ismét nem elszigetelt jelenség, hanem a fejlett tőkés világ, de bizonyos értelemben a magas fejlettség civilizációs betegségeit, rossz megoldásait kísérő elidegenedés általános tünete is. Ez ismét erőteljesen jutott kifejezésre a San Francisco-i nemzetközi kongresszuson is érvényesülő szemléletmódban.

Ha a törvényszerű és véletlen, általános és egyedi dialektikusan értelmezett egységét tekintjük a tudományos disciplina egyik alapkövének, akkor még hozzá is tehetjük, hogy a törvényszerűségek érvényesülési módja, a determináltság foka és a véletlen szerepe az emberi történelem különböző szféráiban természetesen nem egyformán érvényesül, s a történettudomány egyes ágain belül is eltérő szerepet nyerhet. Nyilván egyetérthetünk I. Sz. Kon álláspontjával, aki szerint „az anyag elméleti általánosításának legmagasabb foka elvileg a gazdaságtörténetben érhető el", míg a politikai vagy a kultúrtörténet területén nagyobb az egyedi és véletlenszerű játéka. Szerzőnk Engelsnek Borgiushoz írott leveléből idézi: „Minél messzebb távolodik a gazdaság szférájától az általunk vizsgált terület . . . fejlődésében annál több lesz az esetleges mozzanat, s annál cikcakkosabb lesz a fejlődés görbéje is. Ha Ön meghúzza a görbe középtengelyét, azt találja majd, hogy minél tovább tartott a kutatott időszak, minél tágabb a vizsgált terület, annál közelebb kerül ez a tengely a gazdasági fejlődés tengelyéhez, annál párhuzamosabban fut együtt vele."[17]

A politikai és kulturális történetben érvényesülő — s végső soron a gazdasági-társadalmi folyamatok görbéjéhez igazodó — törvényszerűségek tendenciái mellett, részben azoknak megnyilvánulásaként az egyedi események, egyéni vonások, a szereplő személyek sajátos tulajdonságai a történelemnek ezt a szféráját lényegesen megkülönböztetik a személytelenebb és a tömeges méretekben lezajló folyamatok által jellemzett gazdaság- és társadalomtörténettől.

Az egyedi jelenségek és véletlenszerűségek nagy rendetlenségéből kifejthető törvényszerű tendenciák rendje, a determináltságok sokszoros kölcsönhatásai között szabadon cselekvő, szenvedő, elbukó, felismerésre jutó és ezért a feltételek megváltoztatására is képessé váló *ember* tudománya tehát a történelem.

Fustel de Coulanges-zsal szólva „a történelem nem a múltban lezajlott mindenféle események gyűjteménye, hanem az emberi társadalmak tudománya". Vagy ahogyan Dilthey nagyszerűen fogalmazta: „Az ember csak a történelemben ismerheti meg önmagát."

Mindaz, amiről eddig beszéltem, egyben már a legteljesebben érintette a történelmi disciplina tudományos módszertanát. Nyilvánvaló, hogy a történelem mint disciplina nem közvetlenül filozófiai szemlélete, hanem azon keresz-

[16] *E. H. Carr:* Was ist Geschichte. Stuttgart, 1963. 99.

[17] *I. Sz. Kon:* A történelmi magyarázat logikájának vitájához. Történelem és filozófia, 219.

tül főként tudományos módszertani kifejeződése alapján válik tudománnyá. A társadalmi formációk törvényei, az általános és egyedi megkülönböztetése például a történettudomány alapvető módszertani bázisává emeli az *összehasonlítást*. Csakis a felismert törvény, csakis az általánoshoz viszonyított sajátos tette megalapozottá az üres analógia helyett a történelmi egybevetést, ami azt vizsgálja, ami az egyik országot a másiktól megkülönbözteti és ami minden ország fejlődésútjában közös. De az összehasonlítás csakis akkor válhat tudományossá, ha a *változás* tényét is figyelembe veszi. Nagyon tanulságos ebből a szempontból M. Bloch definíciója: „a történelem — írja — a változás tudománya és — sok tekintetben — a különbségek tudománya."[18] A különbségek és a változás egyszerre és egyformán fontos, hiszen a változás nélkül — ami a történelem lényege — a különbség legfeljebb időbeni eltolódássá egyszerűsödnék, vagyis a történelem olyan determinista értelmezésévé, mint Herdernél, aki odáig megy, hogy „a felvilágosodott és elmaradott, a civilizált és nem civilizált népek között a különbség nem specifikus, csak fokozati".[19] Vagyis feltételezi a folyamatok teljes azonosságát, s nem veszi figyelembe a változást, ami az elmaradott számára már gyökeresen új körülményeket és feltételeket teremt és ezzel lehetetlenné teszi, hogy ha ugyanabba a mederbe gázol is — mint már Herakleitosz felismerte —, ugyanabba a folyóba lépjen. E fontos tudományos módszertani elv említése természetesen nem olyan látszat keltését célozza, hogy a felismerés már a megoldást is biztosította. Az összehasonlító módszer gyakorta botladozik a nemzeti—regionális—egyetemes kategóriái között. A módszer alkalmazása tehát még jórészt megoldásra váró feladat.

A fejlődés törvényeinek felismerése azonban összefügg egy másik alapvető tudományos módszertani elvvel. Ez tette ugyanis lehetővé, hogy a történeti disciplina a hosszú történeti folyamatok fejlődési összefüggéseinek, folyamat-elemzéseinek tudományos módszertanát kidolgozhassa. Ezen a szemléleti alapon mennyire felszínes a közvetlen kauzális magyarázat még oly tudományos fegyverzete is. S mennyire új világot, milyen új összefüggéseket tár fel a hosszú idősorok, formációt átívelő, s formációkon át kapcsolódó analízis módszere.

A hosszú idősorok vizsgálata — bár a gyakorlat botladozva halad előre, keresi a kvantifikáció és általában saját módszertana lehetőségeit — feltartóztathatatlanul elvezet a *jelenhez*, a jelen történelemben való elhelyezésének és szerepének kérdéséhez.

A jelen már nem történelem! Csakhogy ez a határozott állítás kérdésként is megfogalmazható. Minden generáció meghúzta a maga demarkációs vonalait, ahol a tudományos disciplina által vizsgálható történelem folyamatát lezárta, s ahonnan átengedte a terepet a különböző jelen-kutatóknak.

A felszabadulást követő korszak még nem történelem! Az első világháború utáni félévszázad még nem vonható be az elfogulatlan vizsgálat körébe! Hányszor hallható ez — s néha bizony szakértő kutató vagy kiváló tanár szájából is. Régi előítélet! Több mint három évtizede már M. Bloch is vitába szállt vele: „Ma is sokan, szívesen ismétlik el, hogy 1914 vagy 1940 óta, az már nem történelem. Anélkül azonban, hogy különösebben tisztáznák egymás között e kitagadás indokait.

[18] *M. Bloch:* A történelem védelmében. 35.
[19] Idézi: *Aszmusz:* i. m. 47.

Egyesek azon hiszemben, hogy a tények, ha hozzánk közelebbiek, éppen emiatt semmiféle igazán elfogulatlan vizsgálat tárgyai nem lehetnek, pusztán meg szeretnék óvni a szűz Kliót a túl forró érintésektől."[20]

S valóban elsősorban erről van szó. A jelentől való elzárkózásnak — ami napjaink történészeinek jelentős részét ugyanúgy jellemzi itt, mint elődeink számos generációját szerte a világban — ez a nyilvánvaló indítéka. A tudományosságot féltik.

Távol áll tőlem, hogy a jelenkor-kutatás sajátos módszertani nehézségeit, a tudományosságot veszélyeztető buktatóit tagadjam.

Mindezek mellett és ellenére azonban a történész számára csakis az lehet meghatározó, hogy jelen és múlt nem szembeállítható ellentét! (Sem abban a formában, hogy a jelen nem érdekel, csak a múlt, ami nem egy történész szemléletére jellemző, sem úgy, hogy a „halott" múlt nem foglalkoztat, csak a jelen, ami a „nem történészek" gyakori hitvallása.) Hozzá tehetjük azonban, hogy múlt és jelen még csak nem is egyszerűen összekapcsolódó folyamat, amiben a jelen csupán azonnal múlttá váló pont, a múlt vonalának pillanatnyi végén. Jelen és múlt egymás megértésének kölcsönös kiindulásai! A jelent csak annyira tudom megérteni, amennyire a múltat értem, de a múltat csakis úgy tudom megközelíteni, ha a kifejlettből, a jelenből indulok ki.

Ez a jelenfelfogás azonban kettős értelmű: csak egyik értelme a jelenkor történeti kutatás — vagy más szavakkal: a vizsgált múltnak az élő jelenig történő elengedhetetlen meghosszabbításának — hangsúlyozása. Másik — és talán még fontosabb — oldala az „élő jelen" megragadása a múltban!

Ez ugyanis akkor sem lenne lehetséges, ha a vizsgálat megmaradna a „jelent" megelőző évtizedek elemzésénél. A jelenből — a jelen ismeretével felvértezve — vissza kell nyúlni a legrégibb múltba. Marx ismert természettörténeti hasonlatával „az ember nélkül nem lenne igazán érthető a majom, vagy legalábbis az, ami belőle az emberre utal". A magasabbrendűre utaló jelzéseket az alacsonyabbrendű állatfajoknál „csak akkor érthetjük meg, ha magát a magasabbrendűt már ismerjük". A társadalomtörténet területén ugyanígy ad kulcsot kezünkbe a magasabbrendű az alacsonyabbrendű fejlődési tendenciáinak megértéséhez. Marx arra hívta fel a figyelmet, hogy „a polgári gazdaság . . . az antik stb. gazdaság kulcsát nyújtja".[21]

Az egységben szemlélt múlt és jelen pedig — anélkül, hogy a konkrét történelmi jövő pontosan kiszámítható lenne — mégis lehetővé teszi a történelmi tendenciák előrelátását.

A tudományossá vált történeti disciplina tehát már alkalmassá válik az alapvető Bacon-i tudományos elv szolgálatára: „Ne a tudás kedvéért tudjunk, hanem hogy cselekedhessünk", vagy más megfogalmazásban: „. . . minden tudományt vissza kell tudni vezetni a hasznosságra és a cselekvésre". Igaz, ezt Bacon még csak a természettudományokra értette, míg a történelmet — az ő korában joggal — csupán a megismerést szolgáló elméleti magyarázatnak. A régi, arisztotelészi szemlélődő tudáseszményt tehát, ami a történettudományt az új korig végig kísérte, alapjában csak Marx haladta meg. A cselekvést, a hasznosságot célzó tudást — a történelem tudományos disciplinává formálásával egyidőben — a társadalomtudományok feladataként elsőként ő fogalmazta meg híres Feuerbach-téziseiben, amikor a természettudomány

[20] *M. Bloch:* i. m. 53.
[21] Marx és Engels Művei. Kossuth Kiadó. 13. köt. 171.

legjobb hagyományait és gyakorlatát adaptálva kimondja: nem az a feladat, hogy csak magyarázzuk a világot, hanem hogy megváltoztassuk.

Nem általhatjuk magunkat. Ahogyan a törvény-felfogás hegyoldalba vágott megismerési útjáról könnyen lehet lecsúszni a misztikus determinizmusba, ahogy az általános kiemelésének nem egyszer esett áldozatul a szubjektum, úgy a jelenhez való kapcsolódás is magában rejti a lapos aktualizálás, apologikus elfogultság csapdáit is. A veszélyek azonban soha nem riaszthatnak el a szükségestől. Ezért e gondolatkör lezárásaként a múlt és jelen kapcsolatáról legszebben szóló nagy francia kollégánk szavaival megismételhetjük: „Van tehát egy olyan tudomány, amely az emberekkel foglalkozik az időben, és amelynek mindenkor szüksége van arra, hogy a holtak tanulmányozását az élőkével egyesítse."[22]

Mi is tehát a történettudomány?

Remélhetőleg már közelebb jutottunk a teljességre igényt korántsem tartó válaszhoz. S anélkül, hogy az eddig elmondottak summázatára törekednék, úgy vélem, még egy záróelemet is be kell emelnünk a válasz építményébe. Azt ugyanis, hogy vajon az egyedit törvényekre visszavezetni képes, de az egyedi sokféleségének feltárására is alkalmas, az általánosat és a multat vizsgáló, de a jelenhez és az emberről szóló tudománynak mi a helye a társadalomtudományok rendszerében, más szavakkal:

Mi a történettudomány és a többi társadalomtudományi ág kapcsolata?

A válaszhoz emlékeztetni kell a tudományfejlődés jellegzetes differenciálódási folyamatára, amely a történelem esetében úgyszólván egyidőben indult meg a disciplina valóságos tudománnyá válásával, vagyis a 18. századtól. Először maga a történész vált ki az általános humán tudós-literátor-filológus korábbi típusából. A történettudomány azóta megtett fejlődési útját magát is végigkísérte a differenciálódás előrehaladó folyamata. Kiváltak a történeti disciplinából az irodalmat, művészeteket történelmileg vizsgáló tudományágak, vagyis egyes emberi tevékenységi szférák leírását és elemzését önálló disciplinává szerveződött tudományok vállalták magukra. A társadalmi tevékenység vertikális történeti tanulmányozásából kiszakadtak a horizontális érdeklődésű elemzések. Disciplinává szerveződött a gazdaságtudomány. A hagyományos leíró történelemmel való vitában a tudományosság megteremtése jegyében fellépő kritika Compte, Mill és Spencer révén a társadalom szerkezetének és szervezetének tudományát, a szociológiát indítja meg az önállóvá válás útján.

A történelemből „kiszakadt" ágazatokkal azonban a folyamat korántsem zárult le. A 19. század hetvenes éveitől kiteljesedő munkamegosztás — elsősorban Németországból kiindulva — kitermelte a specializált szaktörténész típusát. Ennek nyomán, igaz, a disciplina keretei között, de önállósult a gazdaságtörténet, s ha napjainkban végigtekintünk disciplinánk területén, a belső szakosodás, önálló tudományágazatok különállásának rendkívüli gazdagságát konstatálhatjuk. Külön szakmává vált a diplomáciatörténet és elkülönült a munkásmozgalomtörténet. A kultúrhistorikust nem sok kapcsolja a politikai történet kutatójához. A szűkebb értelemben vett társadalom-

[22] *M. Bloch:* i. m. 57.

történet mellett ma már a mentalitás — magatartástörténet — is önállósulóban van.

Amiről általában mint történettudományról beszélünk, az a valóságban tudományágak halmazává vált, s nem egy korábbi területe végérvényesen kivált, vagy kiválóban van a disciplina általános köréből.

A társadalommal, az emberrel foglalkozó tudományok egész sorozata azonban, ha igen különböző kiindulással és módszerrel is, mégis *ugyanazt* a jelenséget vizsgálja, legfeljebb a valóságban oszthatatlannak egy szegmentumára összepontosítva figyelmét. A tudományági differenciálódás sajnálatos, de elkerülhetetlen velejárójaként azonban a szegmentumok közötti mezsgyevonalak árokká, sőt szakadékká mélyültek. Az elkülönült tudományágakban, sőt az elvileg azonos disciplinán belül kifejlődött alágazatokban is egyre kevésbé vették figyelembe, hogy a vizsgált jelenség a valóságban csak *része*, — még ha objektíve is bizonyos elkülönülést mutató része — a társadalom egészének. Természetesnek tekinthetjük ezért, hogy a szaktudományos differenciálódással úgyszólván egyidőben, de a folyamat előrehaladásával egyre nagyobb nyomatékkal jelentkezett a tudományfejlődés másik, hasonlóan általános érvényű tendenciája: a szétszakadása útján magasabb szintre emelkedett tudományágak integrációja. (A folyamat bonyolultságára utal, hogy néha nehéz, vagy lehetetlen meghatározni, hogy differenciáció, vagy éppen integrációs folyamat tanúi vagyunk. A gazdaságtörténet önállósodása például az egyik szemszögből — a történettudományon belül — nyilván differenciálódási jelenségnek ítélhető, amikor egyidejűleg ugyanolyan nyilvánvalóan az elkülönült gazdaságtudomány és a történettudomány közötti határterületen kibontakozott integrációs folyamat eredménye is.)

Ezúttal azonban legkevésbé sem a tudományfejlődés modern tendenciáinak vizsgálata a célom. Amire elengedhetetlenül szükségünk van, az annak konstatálása, hogy az integrációs folyamat semmiképpen sem valamiféle új, nagy, egységes történeti disciplina felé vezet. A 19. század utolsó harmadától ugyan voltak olyan törekvések, melyek a társadalommal foglalkozó, elkülönült tudományok integrációját egy önállósult tudományágban igyekeztek megvalósítani. E szerep vállalásával lépett fel az általános rendező elvet kereső *történetfilozófia*, amely az empirikus társadalomtudományi szaktudományok általánosított esszenciáját akarta nyújtani. Teljesítményeinek rendkívüli fontossága ellenére azonban az empiriától elszakadt, vizsgálati anyagát a *többi* tudományágból merítő tudomány, mint disciplina — abban az értelemben, ahogyan erre Engels utalt — nem tölthette be ezt az integráló szerepet. Ugyanígy járt az a *szociológia* is, amely az *általános rendező módszert* keresve igyekezett egységesíteni azt, ami tudományában társadalomra és emberre vonatkozott.

A tudományfejlődés valósága más utakat taposott ki. Az integráció nem valamely társadalomtudományi disciplinában testesül meg, hanem azok összességében. Úgy is fogalmazhatnám: nem a disciplinák integrálódnak, hanem a szemlélet. A társadalom vizsgálatát végző, különböző oldalról és módszerrel kiinduló, különböző részterületekre irányuló disciplinái *egymásra* hatnak. Megismeréseik és szemléletük, módszertanuk és értékítéleteik áthatják egymás szemléletét és módszertanát, jelentkeznek értékítéleteikben. A polgári közgazdaságtudományban például a második világháborút követő évtizedekben a történeti módszer és szemlélet, a gazdaságtörténet bekapcsolódása nélkül nem lenne érthető a modern növekedési elméletek kialakulása. Mintegy két évtizeden át a tudományág ezen területén ez meghatározó volt a fejlődésre.

Az elmúlt egy-másfél évtizedben a növekedéssel foglalkozó elméletek valóságos forradalmasodására vezetett a szociológiai aspektus bekapcsolása, ami az addig „tisztán" gazdasági tényezőkre épült szemléletet átalakította. Solow és Abramovitz után tehát Denison és Myrdal — hogy csak útjelzőnek említsek neveket — a közgazdaságtudomány egy fontos és dinamikus szektorában lejátszódó integrációs folyamatról tanúskodnak.[23]

Aligha kell bizonygatni, milyen szerepet játszott a történettudomány fejlődésében a közgazdaságtudomány, ami például a 19. századi értelemben vett gazdaságtörténet teljes megújulására vezetett. A művészettörténet és irodalomtörténet, zenetörténet, filmtörténet stb. teljesítményei nyomán újabb kezdemények jelzik integrált kultúrhistória fellendülésének jövőjét. A szociológia nélkül elképzelhetetlen lenne a társadalomtörténet teljesítménye, az elmúlt egy-két évtizedben. De már a pszichológia hatásait is felmérhetjük. Ez esetben az általánosítás helyett hadd hivatkozzam csupán egyetlen munkában kifejezésre jutó tendenciára: a Modern európai társadalomtörténet 1972-ben kiadott kötetének negyedik fejezete, mely a „személyes magatartás és társadalmi változások" címet viseli, olyan tanulmányokat foglal magába, mint pl. E. Shorter írását a „szexuális változások és a törvénytelen születések", vagy R. Neuman tanulmányát az „iparosítás és szexuális magatartás" témájáról.[24] A régészet és történettudomány, a néprajz és történetkutatás egymásra ható, s mindhárom összekapcsolódó hatásainak felsorolása talán már közhelynek is számítana. Mégis külön hangsúlyozni szeretném, hogy a *szemléleti integráció* folyamatában — amint a történelem is gyarapodott a többi ágazat révén — a társadalomtudományi ágazatok egész sora fordult és fordul a történelemhez. „A jelenkori társadalomtudományban — olvashatjuk a Voproszi Filoszofii 1970 augusztusi számában — általánosan megfigyelhető a történeti szempontok és módszerek újjászületése. A neoevolucionizmus az etnográfiában (L. White, J. Steward és mások), a történeti demográfia sikerei, az olyan sajátos tudományterület megszületése, amilyen a történeti pszichológia (J. Meyerson, J. P. Verman, A. Mandru stb.) mind világosan tanúsítja ezt a tendenciát. . ."

„A társadalomtudományok egyes ágazatainak tehát belső szükséglete — vonja le következtetését a szovjet szerző — a történelem felé fordulás."[25] Mivel a polgári tudomány jellegzetes tendenciájaként — 1975-ben megjelent kötete[26] V. fejezetének címével szólva —, a „történelemtől való elfordulás" különleges hangsúlyt nyert Elekes Lajos professzor nagy visszhangot kiváltó legújabb munkásságában, úgy vélem, meg kell jegyezni, hogy nem annyira

[23] Ez utóbbi vonatkozásban E. F. Denison számításai és tanulmányai erőteljesen ráirányították a figyelmet az oktatás szerepére a gazdasági fejlődésben. Lásd: The Sources of Economic Growth in the United States and the Alternatives Before US. Supplementary Paper No. 13. New York. 1962. A hasonló jellegű munkák közül kiemelhető még *G. W. Bertram:* The Contribution of Education to Economic Growth. Ottawa. 1966. Jóval szélesebb társadalmi összefüggésekre hívta fel a figyelmet — a harmadik világ gazdasági helyzetének elemzése alapján — *G. Myrdal:* Asian Drama: An Inquiry into the Poverty of Nations. New York. 1968. E könyv konkluzióit tartalmazza és fejleszti tovább a szerző magyarul is megjelent kötetében: *G. Myrdal:* Korunk kihívása: a világ szegénysége. Gondolat, 1974.

[24] Modern European Social History. Szerk. R. J. Bezucha. Lexington—Toronto—London, 1972.

[25] *I. Sz. Kon:* Történelem és szociológia. A Történelem és filozófia c. kötet, 239.

[26] *Elekes Lajos:* A történelem felfogása korunk polgári tudományában. Kossuth Kiadó, 1975.

az idézett nézetek ellentmondásos valóságáról, mint inkább a valóság ellentmondásosságáról van szó. Amilyen tapinthatóan jelentkeznek az egyik, ugyanolyan kézzelfoghatóan a másik tendencia tünetei is.[27]

A társadalomtudományokban jelentkező integrációs folyamatok tehát *csakis* abban az értelemben teremtenek egyetlen tudományt, ahogyan azt Marx értelmezte a tudományfejlődés egészére, amikor leszögezte: a természettudomány „épp úgy be fogja sorolni maga alá az emberről szóló tudományt, mint az emberről szóló tudomány a természettudományt: egy tudomány lesz".[28]

Ebben a *kölcsönös* alárendelési értelemben van kifejlődőben az egységes társadalomtudomány. S amennyire végtelenbe veszően távolinak tűnhet bármiféle „végeredményt" várni ettől, annyira jelenvaló és mindennapi e folyamat ezernyi eredménye.

Kölcsönös alárendelésről beszéltem, mert ebben látom a jelenség lényegét. Ezek után remélhetőleg nem lesz félreérthető, és semmiképpen sem kelti a történettudományi „imperializmus" törekvésének látszatát, ha kiemelem a történettudomány *sajátos* helyzetét az integrációs folyamatban. A kölcsönhatások mellett is hangsúlyozni kell ugyanis, hogy a társadalomtudományok központi rendező és integráló elve a *történetiség* (amit korántsem azonsíthatunk a történettudománnyal). Ezt Marx még általánosabb érvénnyel hangsúlyozta híres szavaival: egyetlen tudományt ismerünk, a történelmet.

A történetiség központi szerepe természetszerűen nemcsak az egyes társadalomtudományi diszciplinák belső tartalmát, fejlődési menetét befolyásolja, hanem a sok és sokirányú bi- és multilaterális kapcsolat között — mindenféle felsőbbrendűség és dominancia nélkül! — a kapcsolatrendszerekben különleges és kiemelt helyet biztosít a történelemnek. A társadalommal foglalkozó legkülönbözőbb tudományágak csakis történetileg nyúlhatnak vizsgálati anyagukhoz, mivel a társadalom, annak általuk vizsgált szegmentuma, vagy az abban elhelyezkedő ember, annak belső lelkivilága, mind része a történelemnek. Ez meghatározóan vonatkozik a „horizontális" vizsgálati aspektust megtestesítő társadalomtudományi ágakra is. Marx és Engels a szociológiai kategóriákra vonatkozóan írta: „Ezeknek az elvonatkoztatásoknak önmagukban, a valóságos történelemtől elválasztva egyáltalán nincs értékük . . . Semmiképpen sem adnak receptet vagy szkémát, amelyhez a történeti korszakokat hozzá lehet nyesegetni. Ellenkezőleg . . ."[29] Vannak — jelenleg is —, akik előszeretettel állítják szembe a tömeges jelenségeket kutató történelmet az „embercentrikus" társadalomtudományok megközelítéseivel. Csakhogy sem az embert természeti lényként megközelítő antropológia, sem a pszichológia *önmagában* nem tud felelni arra a kérdésre: mi az ember. Erre Dilthey-vel egyetértően azt mondhatjuk, hogy „csak a történelem

[27] Erre könyvének előszavában és egész tárgyalásában utal is a szerző. Kevésbé lehet egyetérteni azonban egyik, témába vágó tanulmányának kategorikusabbra sikerült álláspontjával: „. . . . a modern burzsoázia — szögezi le a szerző — olyan mértékben fordul el a történelem tudományától és a történetiség elvétől, amilyen mértékig nyilvánvalóvá válik, hogy a világtörténelmi fejlődés iránya, perspektivája nem a burzsoáziának kedvez és nem a burzsoá apologetika támasza, hanem annak eleven cáfolata." *Elekes Lajos:* A történelmi ismeret és a történetiség elve a korszerű nevelés marxista—leninista koncepciójában. Magyar Tudomány, 1974. 7—8. szám.

[28] *Marx:* Gazdasági-filozófiai kéziratok, 75. Idézi: *Aszmusz:* i. m. 180.

[29] Marx és Engels Művei. Kossuth Kiadó, 3. köt. 25—26.

adhat választ". Félreértés ne essék: nem is önmagában a történettudomány, hanem a történetiség rendező elvét érvényesítő — ismét Dilthey kifejezésével élve — „szellemi szaktudományok" együttesen. A szembeállítást tehát — szemléletünkben is — egymáshoz kapcsolással kell felváltanunk.

Nem véletlen, hogy e kérdés kapcsán egymást követően hivatkoztam arra a Wilhelm Dilthey-re, aki a múlt század nyolvanas éveiben hatalmas vállalkozással kísérelte meg a társadalomtudományok rendszerbe foglalását. E befejezetlenül, és mint a szellemtudomány, szellemtörténet kiindulása joggal bírált, de ellentmondásosan is zseniális vállalkozásban Dilthey a történelem körül próbálta rendezni a társadalomtudományokat. Az „. . . antropológia, jogtudomány, államtudomány segédeszközök a történelem folyamatának tanulmányozásához". A „. . . szaktudományok *alkalmazása* a történelem összefüggésének magyarázatára az *előrehaladó történelemtudományban* mindig magasabb fokon megy végbe" — foglalhatjuk össze álláspontját.[30]

A történettudomány, ha semmiképpen sem előbbre való vagy központibb a többi társadalomtudományi disciplina között, mégis, az elmondottak alapján a tudományágak *kapcsolatrendszerében* az ember és társadalom fejlődésmenetének, az összefonódó halott és élő vizsgálatának és megértésének folyamatában, vagyis a társadalomban élő ember általános megértésében primus inter pares szerepet játszik.

Ezen a ponton fogalmazhatjuk meg a kérdést:

Mi a tudomány és a tantárgy kapcsolata?

Tudomány és tantárgy kapcsolata régi vitatéma a pedagógiai irodalomban. A századfordulótól a körül is nézetkülönbségek voltak, hogy vajon mennyire központi jelentőségű a tantárgy (és ennek megfelelően a tananyag) kiválasztása, vagy mennyire kell a tanár és tanuló aktív kapcsolatára építeni az oktatást. Az elmúlt évtizedek nyilvánvalóan azt a gyakorlatot követték, hogy a tantárgy központi szerepével a tudományos fejlődés minél több új eredményét igyekeztek tantárgyi elemmé formálni. A tudomány és tantárgy szédületes versenyfutásának váltunk tanúivá és ennek során annak is szemtanúi lehettünk, hogy a versenyfutás néha átgázol a tanuló gyermekeken is. Nem véletlen, hogy évtizedünk elején éppen ez a kérdés került a pedagógiai viták középpontjába. Vannak, akik azt nehezményezik, hogy az iskola elkerülhetetlenül elmarad a tudományok rohamos fejlődése mögött, míg mások a bevált és stabil régi tartalmak és a korszerű tudományos eredmények kiegyensúlyozott összekapcsolását hangsúlyozzák.

Nem véletlen, hogy hazai pedagógiai berkeinkben is felerősödtek a nézetkülönbségek. A régi elv körül, miszerint a tantárgyban a „tudomány alapjait" kell tanítani, vihar kavarog. A tanárképző főiskolák legújabb Pedagógia c. tankönyve a tudomány és tantárgy kapcsolatát tárgyalva első mozzanatként szögezi le: „A tantárgy nem valamely tudomány kisebbített (miniatür) másolata, hanem a tudomány alapjainak didaktikai szempontú feldolgozását jelenti."

A „tudomány alapjaira" épülő tantárgy szemléletét azonban többen megkérdőjelezik és szembeállítják vele „a tudományos világnézet alapjaira"

[30] *W. Dilthey:* A történelmi világ felépítése a szellemtudományokban. Tanulmányok. Gondolat Kiadó. 1974. 209.

épülő tantárgyat. „Nekünk — olvashatjuk az ellentétes nézet lényegéről — az egyes tudomány alapjairól elsősorban majdnem kizárólag azokat kell tanítanunk, amelyek a világnézeti nevelés szempontjából elsődleges jelentőségűek, illetőleg egybeesnek a termelés tudományos alapjaival. Ezek szerint tulajdonképpen a tudományos világnézet alapjait tanítjuk, s a tanterv anyagának elsajátításával a tanulókat a természet, a társadalom, a gondolkodás alaptörvényeivel ismertetjük meg."

Ehhez csatlakozik, többek között éppen a tudományfejlődésből levont következtetések alapján megfogalmazott érvelés: „Ma már mindannyiunk számára világos, hogy a tudományok differenciálódása, illetőleg ilyen vagy olyan integrációja („hibrid tudományok", „komplex tudományok") nem szabhatja meg közvetlen módon a tantárgystruktúra alakulását. Egyéb rendező elvek közbeiktatására van szükség. Ezek között kétségtelenül első helyen szerepel a világnézeti rendező elv."

A „tudományok alapjai" *vagy* a „világnézet alapjai" szembeállítás jogosságát kétségbe vonva a pedagógiai, tantárgyelméleti vitában olyan szintetizáló elvet is megfogalmaztak azonban, ami szerint a világnézet csakis „a tudományos felismerésekkel együtt fejlődik". „Nem abban látom a feladatot, hogy szembeállítsuk az iskolai megismerést a filozófiával vagy a szaktudományival — hangzik e szintetizáló elv argumentációja —, hanem inkább annak a megfontolásában, hogy milyen szintézist hozzunk létre egy-egy szinten a jelenségek filozófiai és szaktudományos feldolgozásában."[31]

Lehetséges-e ez a szintézis a történelem esetében? A történetfilozófiai és a szaktudományos megközelítés egységének elvét helyesnek, kiindulásnak elfogadva vajon mit tekinthetünk a mi esetünkben „szaktudományosnak"? Az emberi társadalom története a maga gazdasági és intézményes, politikai és jogi, szellemi és technikai folyamataival, tömeges jelenségeivel és az egyén sajátos szerepével, meghatározottságaival és véletlenjeivel mind az iskolai tantárgy témái. Nyilvánvaló ugyanis, hogy amennyire jogos az egyes önállósult tudományos disciplinák különállása, annyira képtelenség, hogy a felnövekvő generációk iskolai tanulmányaik során az emberi társadalom történeti útjáról valamely (vagy egynéhány) önállósult disciplina szükségképpen egyoldalú aspektusából alakítsanak ki ismereteket és világképet. A tantárgy mögött a történelem — marxi értelemben felfogott — *totalitása* kell, hogy meghúzódjék. Csak ez biztosíthatja ugyanis a valóságos történeti szemléletmód kialakulását, s ennek részeként a történetiség vonásaitól meghatározott gazdasági szemléletet a társadalomról és egyénről formált, azok tudományos, művészi és termelő tevékenységét is tartalmazó képet.

Ha ezt alapelvként elfogadjuk, akkor nyilvánvaló, hogy a „szaktudományos" megközelítés a történelem tantárgy esetében nem épülhet egyedül a történettudományra. A történeti disciplina tehát — most térhetünk vissza az előadás elején megfogalmazott kérdésre — nem fedezete az iskolai történeti stúdiumnak. Annál is kevésbé, mivel nemcsak arról van szó, hogy az emberi társadalom történetének egyes szféráit önállósult társadalmi szaktudományok vizsgálják, hanem arról is, mint említettem, hogy maga *a* történeti disciplina mint olyan, nem is létezik, hanem ágazatok halmazává osztódott és igen sok esetlegesség, megszokottság dönti el, hogy milyen ágazatok reprezentálják

[31] E vitára, Faludi Szilárd, Gáspár László és Juhász Ferenc álláspontjára lásd: Köznevelés, 1973. 28. szám, 1974. 15. szám.

végül is a disciplinát a tantárgy kialakításában. Jelenleg — anélkül,hogy iskolai történelem tantárgyunk kritikai elemzését bekapcsolnám vizsgálódásaimba — az iskolai történelmi stúdium a disciplinának csak egyik-másik ágazatára épül. Leginkább a hagyományos politikatörténetre, s csak részlegesen a bekapcsolt gazdaság-, valamint diplomáciatörténeti ágazatokra. Számos, a disciplinán *belüli* szféra is úgyszólván kimarad tehát a látószögből.

Ismételten hangsúlyozni szeretném azonban, hogy még a történeti disciplina totalitása sem azonos az emberi társadalom történetének totalitásával. Ez utóbbi visszaadása meg sem kísérelhető a többi társadalomtudományi disciplina nélkül.

Ez esetben viszont a következő kérdésre kell választ adnunk: lehet-e több disciplina is fedezete a történeti stúdiumnak? Ez a kérdés nyilvánvalóan nem is egy, hanem két kérdést tartalmaz: 1) lehetséges-e több disciplinából egy tantárgyat formálni? 2) lehetséges-e — ha az első kérdésre pozitív választ tudunk adni — a különböző disciplinákból úgy tantárgyat formálni, hogy az még mindég történeti stúdium maradjon?

A Magyar Tudományos Akadémia Történeti-Filozófiai Osztálya által kiküldött bizottság a történelmi ismeretek és a történetiség oktatási összefüggéseiről 1974 márciusában olyan álláspontot fogadott el, ami a *polgári* iskolai reformok tantárgy integrációját, a történelem védelmében, elvetette. Az ilyen integrált tantárgyak ugyanis — hangzott az elfogadott előterjesztés értékelése a polgári oktatási reformokról — „. . . valaminő komplex tantárgy — vagy »tantárgy-komplex«, összevont ismeretegyüttes — keretében nyújtják az emberre, társadalomra vonatkozóan fontosnak ítélt ismereteket. . . Többnyire dominál a politikai tudomány vagy az ezzel elegyített szociológia, másutt a látszólag kevésbé politikus, valójában mélyen politikus és ideologikus »antropológia« stb. A »human knowledges«, »Sozialwissenschaften« stb. ilyen módon értelmezett és „integrált" csoportjaiban a történelem általában alárendelt helyzetbe kerül, a történetiség átfogó szempontja pedig — mint korszerűtlen — egyáltalán nem játszik szerepet".[32]

Az idézett állásfoglalás ennek alapján elutasít minden olyan integrációt, ami magát a történeti stúdiumot oldja fel s veszélyezteti. Ugyanakkor, egyidejűleg a tantárgyat a történelem teljességének közvetítőjeként fogja fel: „A történelem (akár mint tantárgy, akár mint ismeretcsoport) oktatása arra szolgál, hogy lényegi teljességében, konkrét folyamatosságában mutassa be az emberiség felemelkedésének a jelenhez — és a jelenünkben kitapintható történelmi tendenciák irányában: a jövőhöz — vezető, törvényszerű útját. A lényegi teljesség követelménye kiterjed a tér, az idő, a fejlődés szempontjából lényeges emberi-társadalmi tevékenységek összessége minden vonatkozására."[33]

Ha a tudomány és oktatás korszerű és megfelelő kapcsolatának megteremtésére törekszünk, akkor rendkívül egyértelműen kell kialakítanunk álláspontunkat: *a történelmi totalitás átfogásához a társadalomtudományi diszciplinák integrálása alapján kialakított történeti stúdium szolgáltathat csak alapot. Az integráció viszont csakis annyiban és addig lehetséges, ameddig és amennyire a történeti disciplina maga is hordozója és rendezője lehet a társadalomról és*

[32] *Elekes Lajos:* A történelmi ismeret és a történetiség elve a korszerű nevelés marxista—leninista koncepciójában. Magyar Tudomány 1974. 7—8. 470.

[33] Uo. 471.

emberről szóló ismereteknek. Integrált tantárgyat akarunk tehát, de történeti stúdiumot!

S hogy ez lehetséges-e, arra a disciplináról elmondottakkal *elvileg* már választ is adtam. Ha ugyanis a tudományos disciplina bemutatott *szemléleti* integrációja tudományfejlődési folyamat, mely a társadalomtudományok összességét magával sodorja, s ha a társadalomtudományok kölcsönös „egymás alá rendelődésében" — és csakis így — felfogott „egy társadalomtudományról" beszélhetünk, melyben ugyan nem érvényesül valamiféle történeti szupremácia, viszont a történetiség központi rendező elv és a történettudomány ennek révén primus inter pares szerepet nyer, akkor ezzel az elvvel megtaláltuk a gyakorlati megoldás kulcsát is.

A történeti stúdiumot ezen elvek jegyében — nagyjából a következő, már szakértő bizottságokban vitatott és formált[34] főbb rendező elvek alapján — gyökeresen meg lehet újítani.

Melyek a történeti stúdium megújításának legfőbb rendező elvei?

1) A történelem leszűkített értelmezésével szemben a történelem tantárgynak az emberközpontúság szaktárgyi, metodikai, pszichológiai követelményét számbavéve — s ezen kérdésekre most nem térhetek ki — *integrálnia* kell a közgazdaság, a demográfia, a szociológia, a nyelvészet, a néprajz, a technika-, tudományfilozófia-, eszme- és vallástörténet, a régészet stb. legfőbb eredményeit. Ennek során bepillantást kell adnia a tudományok *kutatásának módszereibe* is. Ezzel koherensebbé és nyitottabbá válik a stúdium, s az ember fejlődésének — az iskolai szinthez mért — teljes képét törekszik adni. Ez a megoldás egyben kiküszöböli több alapvető társadalomtudományi disciplina oktatásának jelenlegi hiányát, s önálló tantárggyá szervezésének megoldhatatlan problémáját.

Hozzátehetem, hogy az integráció során az egyes történelmi korszakoknak megfelelően más-más hangsúlyt nyernek az egyes bekapcsolt társadalomtudományi disciplinák. A korai történelmi korszakok és az ókor esetében a vallás- és filozófiatörténet, valamint a régészet értelemszerűen nagyobb szerepet játszik, a 19. század vizsgálatában erőteljesebb hangsúlyt nyer a néprajz, a technikatörténet és a közgazdaságtan, a jelenkor történeténél a szociológia, jog- és közgazdaságtan, miközben mindezen disciplinák szemléleti és ismereti eredményei a történelem tárgyalásának egész menetében érvényesülnek.

2) A történelem oktatása a múlt és jelen előzőekben értelmezett összefüggését követve az emberiség *egész* történetét felöleli, de ugyanakkor szigorúan a jelenig nyúlik, részletesen bemutatja a mindenkori jelen helyét a történeti folyamatban, és az integrált disciplinák segítségével részletes *jelenismeret* kialakítását is szolgálja. Egyidejűleg ezzel is elősegíti a jelen kérdéseinek történeti szemléletű megközelítését.

[34] Az itt következő gondolatkör alapjait az MTA Elnöki Közoktatási Bizottságában, illetve a Bizottság által szervezett munkacsoport vezetőjeként, a szakértők egy csoportjának szentendrei tanácskozásán foglaltam össze. Erre vonatkozóan lásd: Köznevelés, 1975. szept. 12., 29. szám, 3—4. A gondolatkör részletes kimunkálásában, bizottsági viták eredményeinek és iskolai kísérletek tanulságainak összegezésével, s nem utolsósorban saját elméleti munkássága révén Balázs Györgyné játszott fontos szerepet.

3) A kronologikus megközelítést kiegészítve, a tananyag minden csomóponti részénél biztosítani kell a szinkronisztikus áttekintést. Minden nagy történelmi korszak tárgyalásánál a világ akkori *teljes* képéből kell kiindulni — vagyis a „történeti totalitást" regionális értelemben is biztosítani — s ez alapján lehet tárgyalni *a klasszikus fejlődést reprezentáló formációt* — s a vele egy időben létező sajátos, egyedi képződményeket. A tanítás törzsanyagában világossá kell tenni, hogy az emberi társadalom haladása a fejlődés *általános* tendenciájának érvényesülése mellett a sajátosságok hatalmas — mennyiségileg többségben levő — változatait produkálja. Ezek a sajátosságok — bizonyos általánosítás és elvonatkoztatás segítségével — regionális típusokba foglalhatók (pl. a közép-kelet-európai fejlődési sajátosságok, vagy a latinamerikai fejlődési út stb.). Az egyes országok története ugyanakkor ezen belül is számos egyedi vonást tükröz. Az összehasonlítás alapján a történeti stúdiumnak, az alapvető ismereti anyag alapján, sugároznia kell a felismerést, hogy *a fejlődés fő útját reprezentáló alakulatokkal egyidejűleg* egymás mellett léteznek különböző fejlettségi szintű, vagy *más-más formációt képviselő társadalmak is*. Ezzel összefüggésben válhat világossá, hogy a történeti fejlődés ismer hosszabb ideig „stagnáló" formációkat is, s hogy fejlődés, stagnáció és hanyatlás nemcsak időben egymásután kapcsolódó jelenségek, hanem térben egymás mellett is léteznek.

4) A történelmi haladás *konkrét* érzékeltetése érdekében fel kell mutatni, hogy míg az emberiség *egészében* egyértelmű fejlődést mutat történelme folyamán, ez korántsem jelenti minden egyes ország vagy nép „lineáris fejlődésmenetét", állandó, minden lépcsőzetet bejáró felfeléhaladását. Sőt az emberiség fejlődése rendkívüli egyenlőtlenségekkel, állandó súlypont-eltolódásokkal megy végbe (ókori görög, középkori kontinentális, újkori angol, legújabbkori amerikai, majd szovjet történeti út). Ez is megköveteli a hosszabb történeti periódusok egységes áttekintésének lehetőségét. A kronologikus tárgyalás szigorú megtartását össze kell tehát hangolni az egységes korszakok összevont, a fő jellegzetességek és fejlődési vonások jobb kiemelését biztosító tárgyalásával, ami elősegíti a történetiség szemléleti készséggé alakítását, több lehetőséget nyújt az összehasonlításra. Ez a módszer ugyanakkor jobban biztosítja a modern közgazdasági szemlélet érvényesítését is a történelmi folyamatok tárgyalásában és megalapozza a növekedéssel összefüggő alapvető közgazdasági ismeretek elsajátítását.

5) A mechanikus determináltsággal és a törvényfetisizmussal ellentétben a történelem tényleges dialektikájának konkrét bemutatása érdekében szükséges, hogy elemzőbben és történelmi realitásuknak megfelelően mutassuk be a „stagnáló" államalakulatokat, a konzervatív intézmények és osztályok szerepét. Ez tárja fel a haladás ellentmondásos útját, ad életismeretet és juttatja el a tanulót ahhoz a felismeréshez, hogy egyetlen nemzedék sem kezdheti elölről a történelmet. Ez világíthatja meg, hogy miért következnek be ugrások és súlypont-áthelyeződések az emberi történelem fejlődésmenetében.

Egyértelműen világossá kell azonban tenni, hogy a természeti és gazdasági (társadalmi, földrajzi stb.) körülmények alapvetően meghatározó volta nem jelenti a különféle alternatívák hiányát. Minden kor, osztály, nemzet előtt álltak választási lehetőségek. Értékelésünk alapja: melyik alternatívát segítették megvalósítani a korszak emberei, akik — mint már idéztem, Marx szavaival—saját drámájuk szerzői is. Ez esetben válhat romantikusból tudományossá az újért való küzdelem ábrázolása. A történelem eleven dialektikája

alakítja ki a fiatalok felelősségérzetét. Így — megfelelő társadalmi tapasztalat esetén — kialakulhat a tanulóban az a meggyőződés, hogy a korunk kínálta lehetőségek közül — a történelmi tapasztalatok birtokában — az optimum felismerésére és kiharcolására kell törekedniök, hogy *minden* generáció számára nyitott a társadalmi cselekvés színtere.

6) A történelem drámai konfliktusait — az osztályharcokat és szabadságküzdelmeket — tehát a maga tényleges dialektikájában kell bemutatnunk. Fontos azonban, hogy a maga imponáló méreteiben és mélységében ábrázoljuk az *anyagi javak* előállítása terén kifejtett hatalmas *emberi erőfeszítéseket.* Ezért van jelentős szerepe az emberi munka, a tudomány és a technika történetének. A történelem totalitása megköveteli, hogy minden korszakot egyszerre mutassunk be oly módon, mint a máig vezető út egy állomását, másfelől mint az objektív lehetőségek és a szubjektív törekvések megnyilvánulását. Funkcionális szerepet kell tehát adnunk a jogviszonyoknak, az uralkodó ideológiának, a progresszív, a forradalmi és az ellenforradalmi szellemi áramlatoknak is.

7) Annál is indokoltabb a jelzett vonatkozások differenciáltabb bemutatása, mert a művelődéstörténet különböző ágai nem pusztán a kor problémáira adott válaszok, illetve azoknak intézményesült vagy alkotásokban, köztudatban, ideológiában megnyilvánuló formái, hanem ismeretesen önmozgásuk is van. (A Mrozek-i gondolattal: történelmileg a szörnyűség nyilvánvalóan előbb volt, mint az emberi félelem. Idővel azonban az emberi félelem „önállósult" és időnként nem lehet biztosan megállapítani, mi szüli a másikat, a szörnyűség a félelmet, vagy a félelem a szörnyűséget. A történelmi gyakorlat mindkettőt produkálja.) Az ember szellemi teljesítményeinek maradandó alkotásai azokban a történelmi „pillanatokban" jöttek létre, amikor a korszak emberei a kínálkozó gazdasági, társadalmi, politikai lehetőségek maximumát valósították meg, illetve készítették elő.

A történeti stúdium előzőekben felvázolt felfogása egyben tagadása minden olyan nézetnek is, mely az emberi társadalomról szóló ismereteket különböző tantárgyak sokaságában kívánja oktatni, s ezzel, ha korántsem teljességében, mégis a tantárgyak rendszerében a tudomány differenciálódását kívánja követni. Ha erőteljes, hatásos társadalomtudományi oktatást akarunk biztosítani, akkor a sok, viszonylag kicsiny volumenű tantárgy ezt a célt semmiképpen sem szolgálhatja. Külön történelmi, szociológiai, pszichológiai, közgazdasági és filozófia tárgyak beiktatása a tantervbe — hogy egyéb tudományterületekről ne is beszéljek — a társadalomtudományi képzés atomizálását, egységes szemléletének rendkívül súlyos sérelmét okozná.

Találkozhatunk azonban olyan érveléssel is, hogy legalábbis *két* nagyobb egységbe kellene szervezni a társadalomról szóló iskolai ismereteket. A történeti blokkba, ami a múltat és a tömeges jelenségeket elemezné, és egy másik, szociológiai-pszichológiai jellegű blokkba, ami a múlthoz a jelenben való eligazodást, a tömeges folyamatokhoz pedig az egyén-centrikus megközelítés kiegészítését szolgálhatná. Csakhogy a disciplináról elmondottakban erre a felfogásra is — remélhetőleg — meggyőző választ nyerünk. A történelem ugyanis nem a múlt eseményeinek gyűjteménye, a történeti disciplinát és stúdiumot hibás lenne a múltra vonatkoztatott ismeretekkel azonosítani. Ugyanúgy a disciplina tudományos felfogásából nem maradhat ki az egyén sem. Továbbá: ha a történeti stúdium mögött a történeti disciplina csak mint központi hordozó-rendszer áll, de a tantárgyat nem azonosítjuk a disciplinával, akkor

nyilvánvaló, hogy a jelenkor története az átlagosnál is szélesebb körűen kapcsolhatná be a szociológia jelenre vonatkozó ismereti és szemléleti eredményeit, s az ember történelmi önmegismerése mindenhol kiegészülhet a pszichológia integrálható elemeivel.

A két blokkba rendezést tehát ugyanolyan elhibázottnak ítélem, mint a társadalomtudományi ismeretek sok kis tárgyra tördelését.

Ezzel természetesen nem állítom, hogy a történeti stúdium *minden* társadalomtudományi ismeretet hordozni képes. Erre nincs is szükség. Nyilvánvaló mindenekelőtt, hogy még az integrált néprajzi, tudománytörténeti, közgazdasági vagy szociológiai ismeretek esetében sem lehet szó a teljességről. Másrészt a kibővített tantárgyi keretek sem célozhatják az irodalom és általában a művészetek *esztétikai* összefüggéseinek bevonását. Nyilvánvaló, hogy az antropológia vagy pszichológia lényeges ismereti eredményeit a megfelelő természettudományi tárgyak körébe kell utalnunk, mint azok természetes „meghosszabbítását", egyben természetes és *szükséges* kapcsolódását a társadalomtudományokhoz. Végül célszerűnek látszik az iskolai stúdiumok záró szakaszában olyan *önálló* filozófiai tárgy bekapcsolása, mely a természettudományos és társadalomtudományi világkép egységét, a természeti és társadalmi világ konzekvens monista felfogását hivatott rendszerbe foglalni.

Összefoglalva: a történeti stúdium előzőekben felvázolt átalakítása-megújítása új alapokra helyezhetné a ma rendkívül gyenge és hiányos társadalomtudományi oktatásunkat. Csakis ezáltal válhatna alkalmassá a történcti stúdium — itt nem részletezhető — nagyobb, megfelelő órakeretekben (a természettudományok mai 50% körüli részarányával szemben a társadalomtudományi képzés órakerete 12—14% körül mozog) arra, hogy korszerű társadalomtudományi ismereteket nyújtson és szilárd történeti szemléletet alakítson ki. Ezáltal válhat méltó és kellő súlyú ellentpontjává, vagyis *kiegészítőjévé* az ugyancsak integrációs utakat járó, nagy súlyú természettudományos oktatásnak, s akadályozhatja meg a történeti-társadalomtudományi képzés már bekövetkezett hanyatlásának továbbfolytatódását, alapozhatná meg a nélkülözhetetlen *harmonikus* képzési egység megteremtését.

Hogy az újtípusú történeti stúdium kidolgozása, és majdan bevezetése milyen termékenyítő hatással lehet a *kutatásra* s a disciplina fejlődésére, hogyan formálja-alakítja majd szükségszerűen a kutatói és tanári utánpótlás *képzését*, arra most aligha térhetek ki. Erre is gondolva hangsúlyozhatom azonban: a felelősség, amit következő nemzedékek egész sora előtt magunkra vállalunk és a munka, amit a gyakorlati megvalósításhoz el kell végeznünk, egyaránt hatalmas."

HOZZÁSZÓLÁSOK

A bevezető előadás elhangzása után a felkért hozzászólók korreferátumai következtek. *Balázs Györgyné* egyetemi docens hozzászólásában a történelemtanítás korszerűsítését célzó kísérletekről számolt be. E munkálatokat az MTA Elnökségi Közoktatási Bizottsága támogatásával, a Berend T. Iván vezetésével működő tudományos team folytatja. A hozzászóló először e kísérletek előzményeit az iskolai oktatás gyakorlatából vett „esettanulmányok" felidézésével érzékeltette, olyanokkal, amelyek jelezték a tananyag struktúrájával kapcsolatos problémákat. Balázs Györgyné hangsúlyozta, hogy a tanulókat a konkrét emberi relációk érdeklik, amelyeket a korszerűen értelmezett gazdaság- és társadalomtörténet tár fel, s ha a tanárnak sikerül megláttatnia pl. a 100 éves háború tanításakor a háború hétköznapjait, „a pestis, a dögvész, a háború riasztó hatását, a gazdaság, a társadalom, az állam, a haditechnika konkrét képét, akkor a poros múlt életre kel, s minden kinyilat-

koztatás nélkül értik a marxista történetfelfogás igazát: a termelőerők meghatározó szerepét". A hozzászólás ezután az öt általános iskolában és hét gimnáziumban 17 tanárkolléga által folytatott, s mintegy 600 tanulót érintő történelemtanítási kísérletekről adott tájékoztatást. A különböző tantárgyi koncepciók összehasonlítása után a szaktudósok elemezték a tanterveket, majd a szak- és társtudományok képviselői tettek javaslatokat az új ismeretanyag struktúrájára vonatkozóan. Az ismeret- és készségszint-mérés metodikájának kidolgozásával egyidőben készült el az ötödik és első osztályban használható egységes tananyag, melynek alapján tanítanak a kísérletben résztvevő kollégák.

Unger Mátyás kandidátus, egyetemi docens hozzászólásában azzal a kérdéssel foglalkozott, hogy a bevezető előadásban felvázolt tantárgyi terv gyakorlati megvalósítása évek, évtizedek munkáját követeli egyfelől a történészektől, másfelől a közoktatási kormányzat részéről, és a kölcsönös egyetértés, együttműködés feltétlenül elengedhetetlen alapja a sikernek. A hozzászóló foglalkozott a különböző területeken dolgozó történészek feladataival, a tudomány képviselőitől várható újabb indításokkal, az egyetemi képzéssel, de nyomatékosan hangsúlyozta, hogy a tervek valóra váltásához feltétlenül szükséges, hogy a közoktatásügyi kormányzat egyértelműen mellénk álljon. Az elmúlt évek minisztériumi rendelkezései a történelemtanárok körében elkeseredést váltottak ki; aggasztó, hogy a történeti szemlélet lassan kiszorul a középiskolából, a történeti tantárgy pedig elveszíti korábbi rangját, helyét a középiskolai tárgyak sorában. Ezt bizonyítja, hogy a történelmet a minisztérium törölte a kötelező érettségi tárgyak sorából. Az eredményt Unger Mátyás az egyetemi felvételi bizottságok jelentéseivel jellemezte: „az egyetem magyar szakos felvételi bizottságai jelentéseikben megjegyzik, hogy a történelmi ismeretek gyengülése miatt a művek történeti háttere bizonytalan, az elemzés szólamszerű." A nyelvszakos bizottságok szerint „meghökkentően hiányosak a jelentkezők ismeretei a megfelelő ország történetét illetően". Unger Mátyás megítélése szerint az említett rendelkezés — összekapcsolva az általános osztályzat minden biztosíték-rendszer nélküli eltörlésével — már a legközelebbi jövőben az általános műveltség beszűküléséhez vezethet.

A hozzászóló a továbbiakban az új tantervek minisztériumi irányelveivel kapcsolatos észrevételeit ismertette. A szakközépiskolai óraterv szerint a történelem óraszáma majdnem a felére csökken, sőt pusztán az alsó két osztályba szoruló, jelentéktelen tantárggyá válik. Hasonlóan sérelmes, hogy az új általános iskolai és gimnáziumi tantervekben a minisztérium ahhoz ragaszkodik, hogy a történelmi anyag egyharmada — az úgynevezett 2/3 törzsanyag mellett — kiegészítő anyag legyen, amelyet a tanár tetszése szerint feldolgoz, vagy sem.

Szebenyi Péter, az Országos Pedagógiai Intézet docense a történelemtanítás korszerűsítése érdekében évek óta folyó kísérletekről szólva hangsúlyozta, hogy a korszerűség egyik döntő kritériuma a történelemnek mind iskolai tantárgynak és mind tudományos diszciplínának megfelelő összhangja; a kísérletek is arra törekedtek, hogy a lehetőségekhez képest minél inkább közelítsünk a szükséges összhang felé. Eltekintve attól, hogy a kísérleti osztályok minden területen jobb eredményt értek el, mint a nem kísérleti osztályok, az adatok azt bizonyítják, hogy e kísérletekkel sikeres erőfeszítéseket tettünk a történelemtanítás művelődési és gazdaságtörténeti elemeinek növelésére. Annak ellenére, hogy a tanulókat általában, s a fiatalabb korosztályokat különösen az emberközpontú eseménytörténet érdekli, mégis az eredmények azt mutatják, hogy „a tanulók spontán eseménytörténeti vonzódása ellenére sikerült gazdasági és kultúrtörténeti ismereteiket, valamint társadalom- és politikatörténeti ismereteiket is kb. egy szintre emelni. Mindez teljesen megfelel a tudományosság e téren jelentkező igényeinek, annak, hogy a jelenleginél jóval összetettebb, integráltabb történelemfelfogást alakítsunk ki tanítványainkról." A hozzászóló végül a kísérletek kapcsán azzal a kérdéskörrel foglalkozott, hogy a tudomány és tantárgy döntő feltétele, miszerint tanítványainkat ne egyszerűen a befogadott ismeretek reprodukálására, hanem önálló kritikai gondolkodásra neveljük. A kísérletben ezen a területen is sikerült bizonyos eredményeket elérni, s a kísérleti osztályok nagyot haladtak előre a történelem-tudományos gondolkodásban olyan fontos szerepet játszó bizonyítás vagy cáfolás területén. A kísérletek tehát azt igazolták — mutatott rá befejezésül Szebenyi Péter —, hogy a történelem, mint tudományos diszciplina és mint iskolai studium — kívánatos összhangját a jövőben a jelenleginél magasabb szinten lehet megteremteni.

S. Vincze Edit kandidátus, a Párttörténeti Intézet főmunkatársa hozzászólásában a bevezető előadásban felvetett gondolatkörhöz kapcsolódva azzal foglalkozott, mit várhatnak a tudomány legújabb eredményeit figyelemmel kísérő történelemtanárok az elkövetkező esztendőkben a munkásmozgalomtörténet kutatóitól. A bevezető előadás rámutatott, hogy a történelemtudomány tárgyában mindinkább növekszik, művelőitől a rokontudományágakra kiterjedő, új területeken is kísérletező széleskörű ismereteket és szintetizáló készséget kíván. Ennek megfelelően a munkásmozgalom-történet kutatásával foglalkozók

is arra törekednek, hogy fokozatosan túllépjenek a tényszerű bemutatáson, s kutatásaik témakörébe új területeket vonjanak be. A fokozatosságot a hozzászóló azzal indokolta, hogy a munkásmozgalom-történet fiatal tudományág, a szakszerű feltáró-feldolgozó munka mindössze alig három évtizedes, s ennek következtében az e szakterülettel szemben támasztott összes igény kielégítésére — mégha azok az iskolai történelemoktatás oldaláról jelentkeztek is — nem tudott gyorsan törekedni. Ennek ellenére egyre erőteljesebben merült fel a kutatási terület kiszélesítésének, s nagyobb, szintetikus jellegű témák feldolgozásának igénye. E vonatkozásban a hozzászóló részletesen elemezte a munkásosztály története, ill. az összehasonlító eszmetörténet témaköreit. Hiszen még feldolgozatlan a magyarországi proletariátus kialakulásának folyamata, struktúrája, életmódja, kultúrszintje, az egyes rétegek politikai tudatának tartalma stb. E munkálat csak a történettudomány több szakágazatának összefogásával, munkacsoportok létesítésével oldható meg. Hasonlóképpen feldolgozatlan az összehasonlító eszmetörténet problémaköre; tisztázásra várnak mindazok az ideológiai, politikai, taktikai nézetek, amelyek az elmúlt évszázadban vagy a 20. században Magyarországon az egyes történelmi osztályok és rétegek, különösen a munkásosztály és a haladó értelmiség tudatát befolyásolták. Befejezésül a hozzászóló szemléleti kérdésekről szólva nyomatékosan hangsúlyozta „a magyar glóbusz határai között megrekedő gondolkodásmóddal való szakítás" fontosságát, s az egyetemes szemléletmód kialakítását mint sürgősen megoldható feladatot jelölte meg.

A bevezető előadás és a felkért hozzászólók korreferátumainak elhangzása után a vándorgyűlés *Székely György* akadémiai levelező tag, egyetemi tanár elnökletével folytatta munkáját. A vitában elsőként felszólaló *Kun Szabó Ferenc* szociológus az általános iskolai történelem tankönyvek hibáiról, ellentmondásairól szólt; *Alpár Ildikó* tanár a lineáris történelemoktatás előnyeire mutatott rá. *Székely Erzsébet* tanár párhuzamot vont a tudomány és az oktatás helyzete között, s rávilágított arra, hogy ebben a szituációban a gyakorló tanárra nagyon nehéz feladat hárul, s ezzel kapcsolatban a tanári munka és helytállás fontosságát hangsúlyozta. Konkrét történelmi példák elemzése kapcsán kiemelte az órakeretek fontosságát, hiszen félő, hogy a munkánk sikeréhez szükséges előfeltételek hiánya veszélyeztetheti a történelemoktatás eredményességét. *Gyapay Gábor* vezető tanár Unger Mátyás korreferátumához kapcsolódva a középiskola, a tanárok szempontjából elemezte azokat a hátrányos, korszerűtlen intézkedéseket, amelyek a történelem tantárgy lehetőségeit erőteljesen beszűkítették. *Bíró Ferencné* vezető szakfelügyelő különösen kihangsúlyozta a történészek és pedagógusok nagy felelősségét, hiszen generációk történeti tudatát alakítjuk ki, s „amit most mondunk nekik hazánk múltjáról, az egyetemes történelemről, az egy emberöltőn keresztül áttételesen, az unokákon keresztül, generációkon keresztül hat". Ugyanakkor felhívta a figyelmet a tantárgy emberközpontúságára, tehát ha integráltabb, valódi emberi okokat feltáró, érdeklődést keltő, életmódot tükröző, a tanuló mai tapasztalatával szembesítő a tananyag, akkor sikerül a gyerek érdeklődését, együttműködését elérnünk. *Kiss Istvánné* tanár joggal hangsúlyozta, hogy sok tennivalónk van a történelem tantárgyon belül is a történetiség biztosítása terén. Amikor egyes korok gazdasági, társadalmi, művelődési viszonyait akarjuk bemutatni, vigyáznunk kell arra, hogy az egyes korok egymástól ne szigetelődjenek el, tehát ne életképekben, hanem fejlődésükben tanítsuk a történelmet. A távlati tervek kapcsán pedig azon véleményének adott hangot, miszerint az eddigieknél még szorosabban kellene összekapcsolni azokat a kísérleteket, amelyek a középtávú tervek kialakítása érdekében folynak, azokkal a kísérletekkel, amelyek a távlati terv számára készülnek, hiszen a távlati tanterv és a most életbelépő között nincs merev választóvonal, az átmenet biztosítására kell törekednünk. *Czuth Béláné* főiskolai oktató a vitában felmerült kérdéseket egészítette ki, elsősorban az integrálás gondolatkörével foglalkozva. *Szántó Imre* egyetemi tanár a vidéki egyetemek, főiskolák gondjairól szólt, rámutatva azokra a nehézségekre, amelyek a történelem komplexitása terén ránk váró feladatok megvalósítását akadályozzák.

Berend T. Iván válaszában egyetértett a hozzászólásokban erőteljesen, szenvedélyesen megfogalmazott igénnyel, azzal, hogy harcba kell szállni a történelem oktatása, tanítása, a társadalomtudományi ismeretek széles, erőteljes iskolai megalapozása érdekében. Elismerte a természettudományi tárgyakkal szemben fennálló késést, fáziskülönbséget, amelyért az oktatási főhatóságok mellett a történettudomány felelősségét is világosan kell látnunk. Éppen ezért ennek a vándorgyűlésnek, s azoknak a kísérleteknek, amelyekről oly sok szó esett, éppen az a jelentőségük — hangsúlyozta az előadó —, hogy kialakítsák a szakmai közvélemény egységes álláspontját, elősegítsék érvekkel, tényekkel alátámasztott koncepció kidolgozását, tehát megteremtsék azt a bázist, amelynek talajáról felléphetünk a történelemtanítás védelmében. Berend T. Iván ezután részletesen válaszolt az elhangzott korreferátumokra, hozzászólásokra, külön is kiemelve a kísérletező tanárok szép eredményeit.

Székely György elnöki zárszavában kiemelte, hogy a vándorgyűlés magas szintű munkát végzett, s ez bizonyos súlyt fog adni azoknak a konkrét törekvéseknek, amelyek a felszólalásokban megfogalmazódtak, s amelyek majd megfelelő formában az illetékes fórumok elé kerülnek. A történelmi oktatást ért különböző megszorításokkal kapcsolatban tehát két fő feladatunk van, s ezért szükséges lenne a kutatók, a felsőoktatásban, a középfokon és általános iskolai oktatásban dolgozók együttes részvételére, mert együtt kell a történettudomány tekintélyét helyreállítanunk, „ez ugyanis mindenképpen szükséges ahhoz, hogy meggyőzzük saját tárgyunk és a rokontudományokkal való tárgycsoportnak jelentőségéről a szakembereket, más szakok képviselőit, akadémiai és közoktatási szerveket, és egy külön feladat, de ez előbbire épülve, ennek az oktatásra való vetítése és részletes kidolgozása".

TÖRTÉNETI IRODALOM

ARATÓ ENDRE:

A FEUDÁLIS NEMZETISÉGTŐL A POLGÁRI NEMZETIG. A MAGYARORSZÁGI NEM MAGYAR NÉPEK NEMZETI IDEOLÓGIÁJÁNAK ELŐZMÉNYEI

(Budapest. Akadémiai Kiadó. 1975. 175 l.)

Arató Endre már korábban megjelent két nagyszabású összefoglalásában, „A nemzetiségi kérdés története Magyarországon 1790—1848" c. két kötetes munkájában, és „Kelet-Európa története a 19. század első felében" c. szintézisében nagy figyelmet fordított a kelet-európai népek nemzeti ideológiájának alakulására a burzsoá nemzettéválás időszakában. A kérdésre még külön is kitért több, részben külföldön megjelent tanulmányában. A kialakuló nemzeti ideológia forrása, gyökerei jelentették a következő problémát, amelynek a megoldására vállalkozott. A magyar nemesi ideológia 18. századi előzményeit már megvizsgálta „A magyar »nemzeti« ideológia jellemző vonásai a 18. században" c. tanulmányában, a „Nemzetiség a feudalizmus korában" c. tanulmánykötetben (130—181. l.), most pedig kiterjesztette ezt a vizsgálódást a magyarországi nemzetiségekre.

A horvát, a szerb, a szász, a román, a szlovák és a kárpátukrán nemzeti ideológia előzményeit kíséri figyelemmel ebben a kötetben; egy záró fejezetben összefoglalja eredményeit, s összehasonlítja az egyes népek ideológiai fejlődését, belevonva ebbe a korabeli magyar fejlődést is.

A szerző roppant nagy, széleskörű ismeretanyagot foglal össze, pontosan ismeri a korszak forrásait. Gondosan elemzi, és szakszerűen értékeli azokat a feudális és vallásos elemeket is, amelyek mögött a polgári fejlődés irányába mutató mozzanatok rejlenek.

Ha a források feltárása, az események menetének bemutatása terén számos előmunkálatra támaszkodhatott is, vizsgálódásának szempontja miatt mégis valójában szinte járatlan utakra kellett térnie. Főleg a 18. századi ideológiai fejlődést vizsgálta, de az előzményekért néha messzire kellett visszanyúlnia, a szászoknál például a betelepülésükig és II. András-féle kiváltságlevelükig, vagy a kárpátukránok esetében a 14. századi helyzetig. Minden esetben a politikai helyzet elemzéséből, a politikai keretekből indul ki, s ezek közé ágyazza be a nemzeti ideológia előzményeinek a kibontakozását.

Bár — különösen a záró fejezetben — a közös vonásokat is kiemeli, egész tárgyalásában az egyes népekre jellemző sajátosságokat állítja a központba, óvakodik attól, hogy valamely séma szerint mutassa be a fejlődést. Ezért hangsúlyozza a horvátok esetében a feudális uralkodó osztály meglétének és az ebből adódó autonómiának a fontosságát, azt a körülményt, hogy a magyarországi nemzetiségek közül egyedül a horvát volt az, amelyet a magyar uralkodó osztály partnernak tekintett, éppen arisztokráciájára és nemességére való tekintettel. A horvát nemzeti ideológia tehát elsőrendűen feudális-nemesi jellegű volt, ehhez járult hamarosan, voltaképpen már a 16. századtól kezdve, a szláv összetartozás tudata.

Bizonyos mértékig hasonló volt a szerb fejlődés, azzal a különbséggel, hogy itt az egyházi kiváltságok jelentették azt a keretet, amelyben a nemzeti ideológia előzményei kibontakozhattak, és a horvátoknál erősebben érvényesülő felvilágosodás adta a polgári jellegű indítást.

Az erdélyi szászoknak megint más jellegű, de mégis feudális eredetű kiváltságaik, az a körülmény, hogy az erdélyi országgyűlésen részt vettek, hogy 1437 óta a három erdélyi „nemzet" egyikét jelentették, arra vezetett, hogy éppen még középkori polgári státuszuk jelentette nemzeti ideológiájuk alapját. Emellett fontos szerepet játszott benne a német nemzeti együvétartozás tudata, amely csak kulturális-ideológiai jellegű lehetett, tekintettel a nagy távolságra, amely az erdélyi szászokat a német törzsterülettől elválasztotta. Ezen a Habsburg-birodalom német jellege sem változtatott, ha a szászokra kedvező volt is. Arató Endre behatóan vizsgálja azt is, hogy a szepesi szászok és általában a magyarországi németek esetében, akár középkori városlakók, akár frissen telepített parasztok, az erdélyi szászokéhoz hasonló öntudat nem fejlődött ki.

Igen érdekes, amit a szerző a román fejlődésről mond, ahol az unió erőltetése a Habsburg-kormányzat részéről (szemben a korábbi erdélyi fejedelmi kísérletekkel a reformáció meggyökereztetésére a románok körében) az egység megbontására vezetett ugyan, viszont az unitus egyház római kapcsolatai éppen a római eredet feltételezését segítették elő. Arató Endre helyesen utal rá, hogy a dákoromán kontinuitás elmélete a maga idejében milyen pozitív szerepet játszott a nemzeti integrálódás folyamatában, de nem megy bele annak vizsgálatába, milyen tényleges alapjai voltak ennek az ideológiának. (Minthogy különösen „az erdélyi triász" tagjai a tiszta római származás elvét vallották, talán jobb lett volna dákoromán elmélet helyett csupán római elméletről írni.) Az unitus és az ortodox román egyház eltérő helyzete, de mégis meglevő nemzeti jellege a szerbhez hasonló keretet biztosított, ehhez a másik, polgári színt a román felvilágosodás hozta meg.

A szlovákoknak még ilyen egyházi különállásuk sem volt, nem is beszélve feudális kiváltságokról, ezért nemzeti ideológiájuk előzményeiben sokáig a szláv és a szlovák azonossága jelentkezett, a hiányzó kiváltságokat a történelemből, a nagymorva állam létéből vett érvekkel igyekeztek pótolni. Arató Endre nagyon finoman elemzi a továbbiakban a katolikus és a protestáns szlovák értelmiség kettős útkeresését, a csehekkel való azonosulást, ill. a sajátos szlovák jelleg hangsúlyozását, és kiemeli, hogy a felekezeti ellentétek ellenére a felvilágosodás nyomán érvényesülő tolerancia mennyire előkészítette a közeledést, bár igaz, hogy ez teljesen csak az 1840-es évekre valósult meg.

A kárpátukránok nehéz helyzete, papi értelmiségük gyors asszimilálódása okozta azt, hogy a munkácsi unitus püspökség történetével foglalkozó néhány munkán kívül a nemzeti ideológia előzményei voltaképpen hiányoztak. A tárgyalás fő szempontja a könyvben az, hogyan segítette elő a korabeli nemzeti ideológia a nemzet tényleges integrálódását, hogyan készítette elő a későbbi burzsoá nemzet létrejöttét. Éppen az előzmények feltárása magyarázza azt, hogy a későbbiekben, a 19. században is a kárpátukrán fejlődés mennyire elmarad a többi nemzeté mögött.

Arató Endre könyve a magyarországi nemzetiségek fejlődését vizsgálva, természetesen felveti a nemzeti öntudat csírái mellett a szélesebb „hungarus" öntudat kérdését is, amely különösen a szlovákoknál és — az erdélyi szászok kivételével — a németeknél figyelhető meg, már jóval kevésbé a horvátoknál és szerbeknél, és gyakorlatilag teljesen hiányzik a románoknál. Nagyon szépen fejtegeti a szerző, hogy a 18. században a szélesebb hungarus tudat és az etnikai tudat még megfért egymással, példának találóan Bél Mátyást mutatja be, aki éppen ezért egyaránt tartozik a magyar és a szlovák nemzeti fejlődés hagyományaihoz.

Külön érdemes hangsúlyozni Arató Endre könyvének azt az igen nagy érdemét, hogy minden elfogultságtól mentesen, teljes tárgyilagossággal vizsgálja a fejlődést, s úgy érti meg a szomszéd nemzetek hagyományait, hogy egy pillanatra sem feledkezik meg a magyar történelem haladó hagyományairól, mint azt éppen könyvének záró fejezete, vagy az imént említett „hungarus"-öntudat kérdésének az egész könyvön végigvezetett elemzése mutatja igen meggyőzően.

A szerző nem hagy kétséget afelől, milyen jelentős szerepe volt a felvilágosodásnak a nemzeti ideológia előzményeinek kialakulásában, polgári jellegük előkészítésében, ez az egyes népekről szóló fejezetekben épp olyan világos, mint az összefoglalásban. De talán, éppen a kérdés fontosságára való tekintettel, érdemes lett volna ezt a problémát még részletesebben kidolgozni, különösen a felvilágosodás forrásainak a meglevőnél szélesebb ábrázolásával. Lehet, hogy Arató Endre ezt valamelyik következő munkájában teszi meg, ahol a joggal kiemelt magyarországi példát kibővítve az egyéb kelet-európai párhuzamokkal — (különösen az orosz, lengyel és cseh fejlődés összehasonlítása volna itt gyümölcsöző) — szélesebb áttekintést ad majd a kérdés egészéről. Ilyen keretben volna érdemes a felvilágosult abszolutizmus szerepét is megvizsgálni.

A könyv végén található „Források és irodalom" c. rész, amely fejezetenként és azon belül is tematikusan adja meg a felhasznált forrásokat és a bő szakirodalmat, nemcsak a szerző nagy erudíciójáról tanúskodik és megállapításainak igazolására szolgál, hanem a további kutatások számára is rendkívül hasznos tájékoztatást nyújt.

Arató Endre könyve a magyar történelem kutatói számára igen fontos, mert a magyar fejlődés alapvető kérdéseit veti fel, elsősorban a 18. század vonatkozásában. Ugyanakkor, már csak témájánál fogva is, nemzetközi érdeklődést is válthatna ki, ha legalább idegen nyelvű rezüméje volna. A munka idegen nyelvű kiadásával a magyar tudományosság nemzetközi megbecsülése is nagyot nőne.

NIEDERHAUSER EMIL

A KMP ELSŐ KONGRESSZUSA

DOKUMENTUMGYŰJTEMÉNY

(Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 1975. 271 l.)

A Kommunisták Magyarországi Pártja 1925-ben tartott első kongresszusa ötvenedik évfordulójának tiszteletére jelentek meg a tanácskozás dokumentumai az MSzMP KB Párttörténeti Intézetének gondozásában. (A kötetet összeállította és szerkesztette: Szabó Ágnes és Imre Magda.)

A korábban megjelent monográfiák, s „A magyar forradalmi munkásmozgalom története" című kötet a kongresszusról valósághű képet rajzoltak, mégis a most közzétett korabeli dokumentumok révén még teljesebben, részletesebben ismerhetjük meg a magyar kommunista mozgalom működésének feltételeit, nehézségeit, eredményeit és korlátait. A dokumentumok segítségével a huszas évek politikai atmoszférájába kerülve, a forradalmi mozgalmat közvetlen közelről tudjuk tanulmányozni.

A kötet megjelenését mindenekelőtt a Kommunisták Magyarországi Pártja első kongresszusának kiemelkedő történelmi jelentősége indokolja. A források dokumentálják, hogy 1919. augusztus 1-e után a rendkívül erőteljes üldözés ellenére az illegális kommunista pártnak sikerült sorait újjászerveznie, s a szociáldemokrata pártban, a szakszervezetekben, majd az MSzMP-ben folytatott munkával tömegbázisát szélesítenie. A párt képes volt arra is, hogy viszonylag rövid idő alatt a magyarországi társadalmi-gazdasági viszonyoknak — mint a bevezető tanulmány írja, „minden korábbinál pontosabb és átfogóbb analízisét" elkészítse, lényegében helyesen tárja fel a magyar társadalomban levő ellentéteket.

A kongresszus helyesen állapította meg, hogy a kommunisták közvetlen feladata a demokratikus vívmányokért való harc, melynek vezető ereje a proletariátus, szövetségese elsősorban a dolgozó parasztság. A néptömegek megnyerése érdekében végzett agitációs, propaganda, szervező munkához lényegében reális, differenciált követeléseket, hibátlan módszereket fogalmazott meg, s ennek eredményei már 1926-ban, különösen az MSzMP tömegbázisának szélesedésében, politikai akcióiban jelentkeztek.

A kongresszus anyagának feldolgozásához, értékeléséhez jelentős segítséget nyújt a 20 oldalas bevezető tanulmány, amelyet Szabó Ágnes — a korszak kiváló ismerője — írt. A tanulmányt, amely átfogja a kommunista mozgalom 1918. november 24-i megalakulásától az 1925-ig terjedő időszakot, elismerésre méltó tömörség, lényegre törés jellemzi.

A bevezető — helyesen — a kongresszus alapvetően pozitív vonásait hangsúlyozza, de rámutat a stratégiai cél és a taktikai jelszavak, követelések közötti ellentmondásra is. Megállapítja: „Mind a vitára kerülő tézisek, mind a hozzászólások bizonyítják, hogy a kommunisták érzékenyen reagáltak a magyarországi eseményekre, felelősségteljesen vizsgálták a jövendő feladataikat meghatározó álláspontokat. Hogy a kongresszus ennek ellenére „csak" a konkrét helyzetelemzésen alapuló reális taktikai irányvonalat hagyta jóvá és ülésein szó sem esett a stratégiai cél felülvizsgálatáról, abban a nemzetközi forradalmi munkásmozgalomban ez idő szerint uralkodó nézetek éppenúgy közrejátszottak, mint a kongresszusi küldöttek beállítottsága . . . " (16. l.) Ehhez kiegészítésként hozzátehetjük, hogy a kommunista vezetők számára a politikai hatalom jellegének felismerése, pontos meghatározása nehéz feladat volt, hiszen az ellenforradalmi fasiszta diktatúra csak néhány éve volt hatalmon, s az idő alatt is jelentősen változott a magyar uralkodó osztályok politikája, taktikája. A fehérterror időszakában a tiszti különítmények, bizonyos kispolgári csoportok állottak előtérben, majd a Bethlen miniszterelnökségével kezdődő politikai konszolidáció az MSzDP, a szakszervezetek tevékenységét, sőt 1925-ben az MSzMP korlátozott legalitását is megtűrte. Nehezítette a tisztánlátást az is, hogy az uralkodó osztályok különböző rétegeinek érdekellentétei időnként kiéleződtek. (Ez pl. a királypuccsok esetében meglehetősen szélsőséges formában jelentkezett.) A bonyolult viszonyok közötti tájékozódás nehézségei tükröződtek a kongresszus anyagainak olyan megállapításaiban, mint például, hogy „ . . . Magyarországon a diktatúra bukása után a városi kispolgársággal együtt ... a kisbirtokosság volt az ellenforradalom vezető osztálya" (252. l.). A bethleni konszolidációval kapcsolatban bizonyos mértékű illúzió fogalmazódott meg abban az állásfoglalásban, amely szerint „a magyarországi nagyburzsoázia . . . a konszolidációval az ellenforradalom likvidálását készítette elő. A Horthy-ellenforradalom likvidálása és az elnyomás ellenforradalmi eszközeinek a dolgozó osztályok (elnyomásának) normális formáival való felváltása az ő szemükben magától értetődően a forradalmak likvidálását is jelenti" (121. l.).

A magyar kommunista vezetők elméleti problémái természetesen nem valami provinciális, sajátos nézőpontból származtak. A Kommunista Internacionálé ülésein is többször foglalkoztak a fasizmus értékelésével, elemzésével, azonban ekkor még nem tudtak elég pontos definiciót adni róla. Fasiszta diktatúrának csak az olaszországit tekintették, s a magyarországi, csehszlovákiai, németországi, norvégiai stb. politikai rendszerekkel kapcsolatban csak „fasiszta veszélyt" említettek (ld. A Kommunista Internacionálé válogatott dokumentumai. Kossuth Könyvkiadó. 1975. 148., 167., 196. l.).

A magyarországi hatalmi viszonyoknak, a konszolidációnak fent vázolt értékelése nem késztette eléggé a kommunista vezetőket arra, hogy a stratégiai célt következetesen végiggondolják, a munkás-paraszt kormány jelszavának realitását mélyrehatóan megvizsgálják.

Hangsúlyoznunk kell azonban azt is, hogy a kongresszus tanácskozásainak középpontjában a közvetlen feladatok állottak, s nem a proletárforradalom megvalósítása. Világosan és egyértelműen kimondták, hogy a proletárforradalom előkészítése hosszú időszakot igényel, s a KMP-nek mindenekelőtt a proletariátust kell megnyernie. El kell fogadtatnia a munkásosztály hegemóniáját a dolgozó tömegekkel, mégpedig „. . . elsősorban a mindennapi harcokban tanúsított forradalmi munkával . . . Ha ez sikerül akkor sikerülhet csak a győzelmes forradalom komoly előkészítése" (256. l.). Ezért foglalkozott a tanácskozás rendkívül alaposan, árnyaltan és részletesen a kommunisták feladataival a szakszervezetekben, valamint a parasztkérdéssel.

A kongresszus megkövetelte a kommunistáktól, hogy dolgozzanak a szakszervezetekben, vállaljanak részt a bérharcokban, védelmezzék a szakszervezetek egységét: „. . . életbevágó fontosságú, hogy a kommunistáknak soha eszébe ne jusson az, hogy új szakszervezeteket alapítsanak. A szakszervezetek egysége a kommunisták előtt olyan elvi kérdés, hogy aki csak gondolatban is vétkezik ellene, az kommunistának nem tekinthető" (260. l.). A feudális maradványok radikális felszámolásának követelménye fogalmazódott meg a nagybirtokok kisajátításának jelszavában, de az adott viszonyok figyelembe vételét tükrözte az, hogy leszögezték: „. . . ma nyiltan nem lehet azonnal kiadni a nagybirtok megváltás nélkül való kisajátítását és ingyenes felosztását . . . Legálisan most a pártnak a jelszava a földreformtörvény haladéktalan végrehajtása és a földreformtörvény revíziójának követelése lesz" (264. l.).

A bevezető tanulmányban Szabó Ágnes jogosan veti fel, hogy a kongresszus nem jutott el a szociáldemokrata párt differenciált értékeléséig, s ebben a vonatkozásban az árnyaltabb politika és taktika kidolgozásáig. Kiegészítésként — s a körülmények jobb megértése érdekében — azt is hozzátehetjük, hogy a Kommunista Internacionálé sem adott ehhez elég segítséget, mivel 1922—1924 között a szociáldemokrata pártok megítélését és a munkás-egységfront kérdését illetően ellentmondásos álláspontokat fogalmazott meg. Így pl. az 1921-ben „Harc a fasizmus ellen" címmel elfogadott határozata szükségesnek tartotta, hogy „. . . a legkülönbözőbb irányzatú munkáspártok . . . minden országban hozzanak létre külön szervet a fasizmus elleni harc irányítására . . . " (A Kommunista Internacionálé válogatott dokumentumai. Kossuth Könyvkiadó 1975. 168. l.) Az V. kongresszus (1924) viszont a szociáldemokrata pártok kihagyásával kívánta az egységfrontot létrehozni. Ez összefüggött azzal, hogy helytelenül értékelte a szociáldemokrata pártokat, kimondta, hogy „. . . a szociáldemokrácia többé-kevésbé fasiszta jelleget ölt . . . A fasizmus és a szociáldemokrácia a nagytőke diktatúráját szolgáló egy és ugyanazon fegyver két vége" (uo. 196. l.). (Ez az értékelés a KMP kongresszusi anyagaiban nem szerepelt.)

A bevezető terjedelmének korlátozottsága miatt a szerző természetesen nem foglalkozhatott minden fontosabb kérdéssel, mégis hiányát érezzük néhány ponton állásfoglalásának, illetőleg a kongresszus egyes negatív vonásait bíráló elemzésének, így pl. annak, hogy a kongresszuson nem történt meg a konspirációs szabályok átfogó tárgyalása, vagy hogy az üzemi kommunista sejtek kiépítése a reális lehetőségekhez képest túlzott hangsúlyt kapott. Hiányzik a szerző állásfoglalása abban az általa ismertetett vitában, amely az emigrációból hazai pártmunkára küldendő vezetők kérdésében az Organizációs Bizottság ülésén folyt (9—10. l.). A kongresszus anyagaiból világossá válik (1., 92., 138. l.), hogy szükséges volt a hazai mozgalom megerősítése, mivel — ahogyan a KMP KB 1925. szeptember 16-i levele is megfogalmazta — „. . . az egész pártintelligencia — egy-két kivétellel — külföldön él, és az új káderek még fejlődésben (mégpedig a fejlődés elején) vannak" (229. l.). Megítélésünk szerint az igényelt volna körültekintőbb megfontolást, hogy kik legyenek ezek az elvtársak.

A kötetet gondos szerkesztői munkával állították össze. Helyes volt az „Előkészületek a kongresszusra" és „A határozat végrehajtásáért" c. fejezetek beiktatása. A dokumentumok történeti hűségnek megfelelő közlését a szerkesztők azáltal is szolgálták, hogy az egyes pontok, részletek megfogalmazásának változatait jegyzetekben közölték.

A kongresszus dokumentumainak csoportosítása feltehetően gondot okozott a szerkesztőknek. A választott megoldás — a vitáról készült jegyzőkönyv után közölték a téziseket, határozatokat — a szakmabeliek számára is nehézzé teszi a tájékozódást, méginkább vonatkozik ez azokra az olvasókra, akik nem ismerik a kongresszusról készült monográfiákat, nincs kellő gyakorlatuk a forrásanyagok tanulmányozása terén. Megítélésünk szerint talán célszerűbb lett volna a dokumentumok napirendi pontok szerinti csoportosítása. Néhány helyen hiányoljuk a pontatlanul megfogalmazott részek szerkesztői jegyzetben történő helyesbítését is. (Pl. 254. l. „A városi kispolgárság, a közép- és kisbirtokosság egy győztes ellenforradalomnak volt már az uralkodó osztálya" vagy: 69. és 116. l. az Osztrák-Magyar Monarchia utódállamai „életképtelenek" stb.)

Az olvasók figyelmét különösen a Központi Bizottság által elkészített, a kongresszust ismertető előadásokra kell felhívni. Ezekben a hazai viszonyokra történő adaptáció, a konkrét elemzés, a kongresszus esetenkénti szűkszavú megállapításainak sokoldalú magyarázata, az illegális munka nehézségeinek részletes kifejtése, rendkívül nagy segítséget adott a kommunisták számára.

A Kommunisták Magyarországi Pártjának első kongresszusáról fennmaradt dokumentumokat magában foglaló kötet méltán tart számot a történészek érdeklődésére. Emellett a magyar társadalom és a munkásmozgalom történetét oktató pedagógusok számára nélkülözhetetlen ismeretanyagot ad ahhoz, hogy a forradalmi harcokat sokoldalúan, valósághűen ismertessék ifjúságunkkal.

LIPTAI ERVINNÉ

JOSIP MIRNIĆ:

NEMCI U BAČKOJ U DRUGOM SVETSKOM RATU
(Novi Sad, 1974. 385 l.)

A BÁCSKAI NÉMETEK A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ IDEJÉN

A Vajdaság-történeti Kutatóintézet (Istitut za izučavanje istorije Vojvodine) kiadásában megjelent mű szerzője már korábban számos kiváló tanulmánnyal tette ismertté nevét Jugoszlávia határain túl is: azok főleg az 1941—1944 közti magyar uralom rendszerével, politikájával foglalkoztak, s a bácskai nemzetiségi problematikát — különös tekintettel a jugoszláv nemzeti felszabadító mozgalom bácskai vonatkozásaira — sokoldalúan érintették.[1] E kutatásai során magától értetődő természetességgel jutott el a szerző a Bácska népességének 22%-át tevő, kereken 170 ezer főnyi német lakosság magyar uralom alatti helyzetének, magatartásának tüzetesebb vizsgálatához, amelynek tömören összefoglalt főbb eredményeiből már az Acta Historicában megjelent értékes németnyelvű tanulmányában — magyar nyelven a Történelmi Szemlében — ízelítőt adott.[2] Már ezekből is kitűnt az a helyes felismerése, hogy a bácskai németek szervezetének (Schwäbisch-Deutscher Kulturbund in Jugoslawien) bekapcsolódása a magyarországi német „népcsoportszervezetbe" (Volksbund der Deutschen in Ungarn) olyan következményekkel járt, amelyek messze meghaladják a kérdés vizsgálatának bácskai helyi jelentőségét. Most megjelent könyve, amely hatalmas forrásanyag feltárásával, rendkívül alaposan és részletesen tárgyalja a bácskai németség történetét a második világháború időszakában, szintén épp azáltal válik különösen becsessé, hogy a bácskai német szervezkedés sajátosságait nem elszigetelten, hanem bevezetésként a jugoszláv, majd behatóbban az azt felváltó magyar államkeretben, s a magyarországi — illetve a német birodalomból Magyarország felé irányuló — „német népcsoportpolitika" (deutsche Volksgruppenpolitik) széles összefüggéseiben világítja meg.

A jugoszláv marxista történetírásban a szlovén Dušan Biber munkássága alapozta meg a hazai németség két világháború közti történetének kutatását, különösen az 1933 utáni nácifikálódás folyamatának meggyőző bemutatásával.[3] J. Mirnić könyve — az előzményekre való visszatekintés után — mintegy továbbviszi a Biber által 1941-ig feldolgozott témát, megmutatva e nácifikálódási folyamat végső konzekvenciáit: a német hadi-

[1] Sistem fašističke okupacije u Bačkoj i Baranji. (Zbornik za društvene nauke, 35/1962); Denacionalizatorska politika madarskog okupatora u jugoslovenskim zemljama 1941 (Godišnjak filozofskog fakulteta u Novom Sadu, 10/1967); Neka pitanja strategije i taktike narodnooslobodilackog pokreta u Bačkoj u 1941. godini (Godišnjak filozofskog fakulteta u Novom Sadu, 12/1969) stb.

[2] Die Batschkadeutschen zur Zeit der ungarischen Besetzung (1941—1944). Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae, 18/1972. — A bácskai németek a Magyarországi Németek Népi Szövetsége kereteiben. Történelmi Szemle, 1973. 3—4. sz.

[3] Nacizem i Nemci v Jugoslaviji 1933—1941. Ljubljana, 1966.

gépezet bácskai búzával etetését, bácskai német vérrel olajozását. A magyarországi hasonló tárgyú kutatások,[4] amelyek az 1941—1944 közti időszakra vonatkozóan az akkor magyar uralom alatti Bácska németségének sorsára is — mint rendkívül jelentős részkérdésre — természetesen kiterjednek, messzemenően hitelesítik Mirnić adatait, és teljes mértékben igazolják megállapításait. Mirnić, mint Biber is, a forrásanyag lehető legalaposabb feltárásával, teljes tudományos objektivitású elemzésével, a problémák sokoldalú és világos kifejtésével veszi fel a vitát — imponáló fölénnyel — azokkal szemben, akik a nácifikálódott népcsoportszervezetben (Volksgruppenorganisation) kifejtett aktív szerepüket a nácizmus bukása és ennek következményei után felcserélték e népcsoport apologetikus történetírója nyugat-németországi szerepével.[5] Ez a vitamódszer feltétlenül szimpatikus a magyar történetírás e témakörben hasonló vitákra kényszerülő művelői számára.[6] Figyelemreméltó az a higgadtság, amellyel Mirnić jugoszlávellenes elfogultságot tükröző kiadványokból is hasznosítani tudja az érdemleges adatokat, józan és igazságos ítéletet formálva Adam Berenz apatini plébános német ellenállási mozgalmáról: érdemének megfelelően méltatja lapjának (Die Donau) bátor harcát a náci német törekvésekkel szemben, de ugyanakkor kritikailag mutat rá a mozgalom szervezeti gyengeségére és ideológiai korlátaira (szovjetellenességére, a baloldali erőktől való elzárkózására, a magyar „szentistváni" állameszme iránti elkötelezettségére).[7]

Mirnić könyvét példamutatónak tekinthetjük még amiatt is, hogy behatóan foglalkozik azzal a hovatovább több tucat „Heimatbuch"-hal, amelyet az elhagyni kényszerült szülőföld emlékezete igen kelendővé tesz a második világháború után kitelepített „dunai svábok" körében. E Nyugat-Németországban megjelenő, szakmailag vegyes értékű, de még a második világháború éveire vonatkozóan is sok esetben fontos adatokat rögzítő helytörténeti munkák[8] ideológiai színskálája a történelmi megrázkódtatások nehezen kiheverhető hatása alatt akaratlanul is elfogult ábrázolástól a tudatosan ellenséges beállításig terjed; egyes szerzőknek a „népcsoportpolitikában" betöltött korábbi aktív szerepe, s az e kiadványok megjelentetését lehetővé tevő szervezetek és anyagi erőforrásaik e munkálatokat sokszor kifejezetten károsan befolyásolják, sőt politikai célok eszközeivé teszik. Helyes és indokolt tehát, hogy Mirnić figyelme ezekre a kiadványokra is kiterjed, bár az eredeti településterületükön visszamaradottakra is esetleg gyakorolt hatásukat leginkább az olyan, hazai talajon folyó helytörténeti kutatás ellensúlyozhatja, amely a nemzetiségi viszonyok alakulásának tanulmányozására is fokozott gondot fordít.[9]

A német, szerb és magyar nyelvű, Jugoszlávia, Magyarország és a Német Szövetségi Köztársaság levéltáraiban gyűjtött forrásanyag, amelyet a szerző a német „népcsoport" egykorú sajtója kiaknázásával, valamint a külföldi német népiséggel (Auslanddeutschtum) foglalkozó korabeli németországi folyóiratok vonatkozó beszámolói figyelembevételével dolgozott fel, nem feledkezve meg a jugoszláv illetve magyar törvényekről, rendeletekről, sajtómegnyilvánulásokról sem, — igen széles bázist teremtett a bácskai németek második világháború alatti története alapos megvilágításához. Gazdasági helyzetük, társadalmi rétegződöttségük, kulturális viszonyaik, politikai törekvéseik rajza gondos és megbízható. A „népcsoportönkormányzat" (Volksgruppenautonomie) bácskai szervei, és működésük legjellemzőbb adatai megismerhetők a mezőgazdasági és kézműipari termelés, a kereskedelmi és hitelviszonyok területén éppúgy, mint az iskoláztatásban, az egyházügyekben, a szociális ellátás tekintetében stb. Cáfolhatatlan bizonyossággal tűnik ki, hogy az a „népiségi harc" (Volkstumskampf), amelyet a bácskai németség a szerbekkel és a magyarokkal szemben vívott, nem — a könyvben kevésbé plasztikus — jugoszláv majd magyar nemzetiségpolitika elleni, sok tekintetben indokolt védekezés volt már, hanem a náci német birodalom hatalompolitikai eszközeként folytatott támadó hadművelet, — az e

[4] *Tilkovszky Loránt:* A Volksbund szerepe Magyarország második világháborús történetében. Történelmi Szemle 3/1968; *uö.:* SS-toborzás Magyarországon. Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 1974.

[5] *Johann Wüscht:* Beitrag zur Geschichte der Deutschen in Jugoslawien, für den Zeitraum von 1934 bis 1944 (Kehl am Rhein, 1966); Ursachen und Hintergründe des Schicksals der Deutschen in Jugoslawien (Kehl am Rhein, 1966); Jugoslawien und das Dritte Reich. Eine dokumentarische Geschichte der deutsch-jugoslawischen Beziehungen von 1933—1945 (Stuttgart, 1969).

[6] *Arató Endre:* Kann der Volksbund reingewaschen werden? Randbemerkungen zu einigen historischen Arbeiten Johann Weidleins. (Neue Zeitung, Budapest, 1964/42—44); *L. Tilkovszky:* Volksdeutsche Bewegung und ungarische Nationalitätenpolitik 1938—1941 (Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae, 12/1966).

[7] Weitblick eines Donauschwaben. Wiederstand gegen nationalsozialistische Einflüsse unter den Donauschwaben Jugoslawiens und Ungarns 1935—1944. Herausgegeben von M. Merkl. Dieterskirch, 1968.

[8] A Pannonia-Verlag (Freilassing) „Donauschwäbische Beiträge" című kiadványsorozata; a Donauschwäbische Landsmannschaft által Spiegelbergben kiadott „Heimatschrifttum"; a Südostdeutsches Kulturwerk (München) kiadványai stb.

[9] Magyarországon a helytörténeti kutatások ilyen irányú ösztönzését a Művelődésügyi Minisztérium és a Hazafias Népfront által 1971-ben meghirdetett pályázat is igyekezett szolgálni. Német vonatkozásban is több értékes pályamű bírálatott el; közülük megjelent *Ravasz János:* A 700 éves Szederkény. (Egy baranyai német község története.) Pécs, 1973.

térségbeli német népi hegemóniáért. A könyv jelentős érdeme, hogy szakít a köztudomású „ötödik hadoszlop" szerep ábrázolásának oly gyakori sematikusságával, és utal azokra az ellentétekre is, amelyek a birodalmi-német politika és a népcsoport politikája között némely tekintetben — főleg a hódított keleti területekre való áttelepítés hitleri tervével összefüggésben — jelentkeztek. E problematika még további kutatást érdemelne, de megdönthetetlen tény marad, hogy a „népcsoportvezetőség" (Volksgruppenführung) — bár nem ellentétek és aggályok nélkül — mindenben messzemenően kiszolgálta a német birodalom érdekeit, az SS-be toborzott és a frontra küldött katonákkal éppúgy, mint az otthoni háborús munkaszolgálat (Wirtschaftlicher Kriegsdienst der Heimat) keretében közvetlen németországi szállításra végzett termelőmunkával; de azáltal is, hogy — gazdasági téren nem utolsósorban Johann Wüscht és társai tevékenysége révén — hozzájárult Magyarország tényleges háborús teljesítőképessége felméréséhez —, annak kierőszakolásához, hogy rejtett tartalékait a német birodalom a totális háborús bevetés (Kriegseinsatz) érdekében igénybe vegye.

Mirnić könyvéből külön hangsúlyozás nélkül is világosan kitűnik a náci népcsoportpolitika háborús felelőssége, nemcsak Jugoszlávia és Magyarország, hanem az ott élő német nép sorsa iránt is, amelyet a Deutsche Volkshilfe sokrétű szociális demagógiájával vezetett félre, s ha kellett, a Deutsche Mannschaft csapataival terrorizált. A Jugoszláv Kommunista Párt által vezetett nemzeti felszabadító mozgalom ismételt kísérletei a bácskai németség megnyerésére teljesen sikertelenek maradtak; a bácskai németek 1944-ben nyílt fegyveres konfrontációba kerültek szülőföldjükön a jugoszláv partizánalakulatokkal. A véres batinai csatával mintegy betetőződött a második világháború éveiben játszott szerep, amelynek torzításmentes ismerete szükséges a súlyos következmények megértéséhez. Mirnić könyve német fordításban igen alkalmas lenne e tekintetben a higgadt, tudományos felvilágosításra.

TILKOVSZKY LORÁNT

KLARA VAN EYLL:

VORAUSSETZUNGEN UND ENTWICKLUNGSLINIEN VON WIRTSCHAFTSARCHIVEN BIS ZUM ZWEITEN WELTKRIEG

(Schriften zur Rheinisch-Westfälischen Wirtschaftsgeschichte. Band 20. Köln. 1969. 224 + 7 l.)

A GAZDASÁGI LEVÉLTÁRAK KELETKEZÉSÉNEK FELTÉTELEI ÉS FEJLŐDÉSI IRÁNYZATAI A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚIG

A közelmúltban került az érdeklődő hazai gazdaságtörténészek és levéltárc ok kezébe a szerző értékes műve a német, svájci és holland regionális gazdasági levéltárak, valamint gazdaságtörténeti tudományos gyűjtemények megalakulásáról, történetükről és iratanyaguk ismertetéséről.

Műfaját tekintve az igen ritkán előforduló levéltártörténetek közé sorolható, azzal a megjegyzéssel, hogy a monográfia több, mint egy levéltár története. A kötetben több gazdaságtörténeti levéltár és tudományos dokumentációs gyűjtemény történetének a bemutatása található. Így lehetősége nyílik a szerzőnek ezen speciális tudományos intézmények történetének összehasonlítására, a fejlődés különböző irányzatainak vázolására és nyomon követésére.

A szerző, aki a kölni Rajna-Westfáliai Gazdasági Levéltár igazgatója és számos gazdaságtörténeti mű szerzője, monográfiáját hat nagyobb részre tagolja: a bevezető fejezetben a munkában előforduló terminológiai kérdéseket tisztázza, továbbá meghatározza általában a levéltárak s különösen a gazdasági levéltárak feladatait, tevékenységét. A második fejezet — a gazdasági levéltárak létesítésének feltételeit összefoglalva — kitér a történettudományi s ezen belül a gazdaságtörténeti, a nemzetgazdasági, a gyarmatosítási és gazdasági-oktatási területeken végbement gyors fejlődés bemutatására, a historizmus, vagyis a történelmi szemléletmód uralkodóvá válására, amelyek következtében a jelentkező s egymástól eléggé heterogén igények kielégítésére elkerülhetetlenné vált a gazdasági levéltárak és dokumentációs gyűjtemények létrehozása. A harmadik fejezetben a gazdasági levéltárak alapítása és történetük kerülnek bemutatásra. Elsőként — követve a történeti fejlődés menetét — a szerző a kereskedelmi főiskolák mellett, főleg oktatási célokra

hivatkozással létesített s inkább nyomtatott gazdaságtörténeti forrásanyagot gyűjtő levéltárakat tárgyalja, mint a Rostock-i Thünen Levéltárat, a Kölni Kereskedelmi Főiskola Levéltárát; a Hamburgi Kereskedelmi Főiskola gyűjteményéből a gyarmatosítási tevékenység előmozdítására kialakított Hamburgi Gyarmati Intézetet, amely az első világháborút követően az egykori német gyarmatok elvesztése nyomán a Világgazdasági Intézet nevet vette fel; végül a kieli egyetem mellett működő Tenger-közlekedési és Világgazdasági Intézet gazdaságtörténeti gyűjteményét. A tudományos dokumentációs gyűjtemények egyedül a nyomtatásban közreadott gazdaságtörténeti forrásanyag több mint 23-féle fajtáját őrizték, melyek legfontosabbjai: a mérlegek, üzleti jelentések, újságkivágatok, alapszabályok, ár- és piaci statisztikák, életrajzi adatok, visszaemlékezések és más gyűjtemények leltárai voltak. A hamburgi és kieli dokumentációs központokat már évtizedek óta a világ legismertebb ilyen jellegű tudományos intézményei között tartják számon. Így pl. a hamburgi Világgazdasági Intézet jelenleg több milliónyi — gondosan kimunkált rendszer szerint elhelyezett — újságkivágatot, nyomtatott forrásanyagot és könyvtárában több mint negyedmilliónyi gazdaságtörténeti kiadványt őriz.

A magánvállalatoktól független területi gazdasági levéltárak között a szerző a legkörültekintőbben és legrészletesebben a kölni Gazdasági Levéltárral foglalkozik. A részletesebb tárgyalást az indokolta, hogy az 1906-ban alapított levéltár mintául szolgált a saarbrückeni (1906), a baseli (1910), a zürichi (1910) és a hágai (1913) gazdaságtörténeti levéltárak életrehívásánál. A szerző e fejezetben tudatosan mellőzi a két legrégebben alapított magánvállalati levéltár, a Krupp Levéltár (1905) és a Siemens Levéltár (1907) s a hozzájuk kapcsolódó tudományos intézetek létrehozásának és működésének bemutatását, mivel célja a magánvállalatoktól független, főleg ipari érdekképviseletek, kamarák és gyárosszövetségek által létesített és fenntartott területi gazdaságtörténeti levéltárak ismertetése.

A mű negyedik fejezete az 1913. évi első gazdasági levéltárosi kongresszussal foglalkozik, amelyen a négy külföldi résztvevő közül kettő a Monarchiából érkezett.

A kötet ötödik fejezetében a szerző az 1935—1942 éveknek, a gazdasági levéltárak létesítése szempontjából az ún. második konjunkturális időszaknak — amikor sorra alakultak meg a nagyvállalati levéltárak — nemcsak az eseményeit, hanem kialakulásának a mozgató rugóit is mesterien bemutatja. Alapvető következtetése, hogy e fejlődés, vagyis a vállalati tudományos levéltárak keletkezése nemcsak azért volt a korszakban tüneményesen gyors és szinte elkerülhetetlennek tűnő, mivel a fejlődés bebizonyította, hogy a területi gazdasági levéltárak nem képesek átvenni a gazdaságtörténeti forrásanyagot a maga teljes terjedelmében, hanem főleg azért történt ez épp ekkor, mert a német nagytőke így kívánta elkerülni a magánjogi, vagyoni és nyerészkedési szempontokból igen fontos forrásanyagnak a hitleri német állam által — irat- és forrásanyagvédelmi szempontokra történő hivatkozással — szorgalmazott kényszerű leadását az állami levéltáraknak.

A függelékben megtalálhatók a legfontosabb dokumentumok, mint pl. a levéltáralapítási felhívások, levéltári szabályzatok eredeti szövegezésükben, továbbá az egyes levéltárakban őrzött fondok felsorolása. A kötetet a felhasznált forrásanyag és bibliográfia jegyzékei, valamint négyféle mutató teszik könnyen és egyszerűen használhatóvá.

A szerző művének további pozitívumait vizsgálva kiemelendő, hogy helyesen határozza meg — a szakirodalomban szinte elsőként — a gazdaságtörténeti levéltárak feladatait, a gyűjtőkört. Kitűnően érzékelteti a gazdasági élet és a szaktudományok terén végbement fejlődést, amelynek szintjén már elengedhetetlenné válik gazdaságtörténeti információs központok létesítése. Helyesen mutat rá arra a tényre, hogy a regionális gazdasági levéltárak magukban nem képesek az összes értékes gazdaságtörténeti dokumentumanyag átvételére és megőrzésére, hanem a fejlődés következő fázisában az üzemi ún. szaklevéltárak kialakítására kell törekedni. Végül jól mutatja be azt a többsíkú fejlődési folyamatot, amelynek hatására a nyugat-európai gazdaságtörténeti levéltárak mai, egymástól eltérő, különféle típusai kialakultak.

A kötet érdemei mellett szólnunk kell néhány olyan vonásáról is, amelyekkel úgy érezzük, vitába kell szállnunk. Talán a leginkább abban nyilvánul meg a szerzőnek a mi történetírási módszerünktől eltérő felfogása, hogy az egyes levéltárakat nem működésük tükrében, hanem vezetőik személyiségén keresztül mutatja be. Számunkra ez a történelemábrázolási módszer már idegennek tűnik s feltehetőleg Nyugat-Európában is magyarázatra szorul, különben szerző nem írná művének összegezésekor, hogy az egyes levéltárak fejlődését az alapítók és a későbbi vezetők egyénisége, személyisége határozta meg. Más szóval a gazdasági levéltárak fejlődése attól függött, hogy milyen anyagiakat, személyzeti állományt, épületeket sikerült a mindenkori vezetőnek biztosítani. Kétségtelen tény, hogy e speciális tudományos intézetek fejlődésére nagy hatással volt az igazgató egyénisége, de ahogy a szerző helyesen mutatja be könyve második fejezetében a gazdasági levél-

tárak létesítéséhez vezető objektív fejlődési folyamatot s másodsorba helyezi a fejlődés igényeit felismerő úttörők szerepét, ugyanúgy kellett volna ez intézmények későbbi fejlődésében, illetőleg esetenkénti elsorvadásában ugyancsak az objektív helyzet változásának hatásait felismernie. Nem lehet vitás ui., hogy a német, svájci és holland gazdasági levéltárak szépen indult kezdeti fejlődése az első világháborút követően a gazdasági erőviszonyok változásával lassult le, továbbá, hogy az 1950-es évek végén kialakult ún. harmadik konjunkturális időszak összefüggésben van a nyugat-európai gazdasági élet fellendülésével.

Nem érthetünk egyet a szerző azon történetírói felfogásával — amelyben a pragmatista módszer nyomait véljük felfedezni —, hogy a tények gondos bemutatásán túl, lehetőleg igyekszik elkerülni az értékítéletet, különösen a jelenségek megállapítását. A szerző feltehetőleg úgy véli, hogy bizonyos tények bemutatásával elegendő az olvasó figyelmét ráterelni az esetleges negatív értékítélet megvonhatóságára. Ő maga kerüli az effajta gondolatok kifejtését.

Végezetül úgy véljük, helyesebb lett volna a kötetben szereplő személyiségek életrajzi adatait nem a szövegben vagy a lábjegyzetekben, hanem a névmutatóban ismertetni. A jelenlegi megoldási forma miatt több utaló lábjegyzetre s az olvasónak felesleges keresgélésre van szükség.

A kölni Gazdasági Levéltár igazgatójának műve — eltekintve a mai nyugat-európai történetírás módszertanából adódó sajátos vonásaitól — értékes alkotás, nemcsak a szűkebb szakmai kör, hanem valamennyi hazai történész számára, hiszen — számos egyéb érdemén túl — felhívja a figyelmet a legújabbkori történelem s különösen a gazdaságtörténet számos olyan fontos forrásőrző helyére, amelyet a hazai kutatás mindezideig még nem hasznosított.

SZEKERES JÓZSEF

PEST-BUDAI HIVATALI UTASÍTÁSOK A XVIII. SZÁZADBAN

Szerkesztette Bónis György

(Budapest. 1974. 178 l.)

Budapest főváros levéltára forráskiadványainak Ságvári Ágnes szerkesztette sorozata ezzel a kötettel egy jól átgondolt terv második fázisát kezdte meg. A sorozat első öt kötete Források Budapest Múltjából címen népszerű tudományos forrásközlést adott 1686-tól 1950-ig, az iratokat megfelelően jegyzetelve, de gyakran szemelvényesen, az idegen nyelvű szövegeket pedig magyarra fordítva. E kötetek a tudományos kutatás számára is sok újat nyújtottak, elsősorban mégis inkább ismeretterjesztő és tudománynépszerűsítő feladatot láttak el. A sorozat legújabb, Bónis György által összeállított hatodik kötete tudományos forráskiadvány. Miután a sorozat első fázisában közre adta a főváros történetének legfontosabb dokumentumait, a második fázisban a további várostörténeti kutatások megalapozása lett a cél.

Ebben a tudománytörténeti távlatban nézve a dolgot, rögtön érthetővé válik, ami első pillantásra talán nem volt nyilvánvaló, hogy miért a 18. századi hivatali utasításokkal folytatódik az első fázisban még általános tartalmú sorozat. Az általános természetű információk megadása után, a tudományos várostörténetet a városigazgatás múltjának feldolgozásával lehet a legjobban megalapozni, s a hivatali utasítások az igazgatástörténet elsőrendű forrásai. Igaz — erre Bónis bevezetése is felhívja a figyelmet — az utasítások csak azt mutatják meg, hogy a hivatalnak milyennek kellett volna lennie, de hogy a hivatal valójában hogyan működött, az igazgatás valójában hogyan történt, ennek feltárása majd egy következő lépésben, a hivatal levéltári anyaga alapján írható meg. Ennek ellenére a hivataltörténet az utasítások összegyűjtésével és közrebocsátásával kell, hogy kezdődjék.

Bónis György kötete közli a kamarától, illetve királyi biztosoktól Buda és Pest város tanácsának adott utasításokat, ezek után a városi hatóság utasításait a tanács és apparátusa, a külső tanács és választott polgárság, a városi hivatalok és alárendeltjeik, a városi bíróság, végül a külvárosi elöljárók számára. Minden fajta fennmaradt utasításból egyet-egyet (ti. egy budait és egy pestit) közöl, a szövegközlés után azonban jelzete szerint felsorolja valamennyi későbbi hasonló utasítást, és röviden utal a tartalmi eltérésekre, megadja az esetleges korábbi szövegközlés bibliográfiai adatait és kritikáját, hivatkozik a ma már csak említésből ismert, elveszett vagy lappangó szövegekre is. „Az utasítások kiadásának célja az — írja a Bevezetésben Bónis —, hogy zömében kiadatlan forrásanyag közzétételével elősegítse a 18. századi városigazgatás történetének feldolgozását. (Amellett az instrukciók szövegéből a városok gazdasági, társadalmi, politikai és jogi viszonyaira

nézve rengeteg új felvilágosítást kapunk.)" A kötet természetéből következik, hogy ez elsősorban Buda és Pest történetének jobb megismerését segíti elő, de a kora-újkori várostörténet természetéből fakad, hogy Buda és Pest forrásait nem nélkülözhetik — mint összehasonlító anyagot — más magyarországi városok történetének kutatói sem. És mivel a központi hatalom a 18. század második felében már az egész birodalomban a városi szervezet és gazdálkodás uniformizálására törekedett, ebből a szempontból, az uniformizálás mértékének vizsgálatában az itt közrebocsátott források az osztrák és a cseh történetkutatás számára sem érdektelenek.

A kötetben kiadott hivatali utasítások latin és német nyelvűek (egyetlen egy magyar). A latin szövegek kiadásában Bónis a Magyar Országgyűlési Emlékek forráskiadási szabályzatát követte. Véleményünk szerint helyes lett volna ugyanezt a szabályzatot követni a német szövegek esetében is. A kötetben a német szövegek betűhív közlése ugyanis nehezíti az olvasást, kritikus esetekben az olvasóra hárítja az értelmezés nem mindig egyszerű feladatát. Igazán nem látható be, mi értelme van szó belsejében álló nagybetűk lenyomtatásának vagy előljáró szócskák mondat közepén nagy kezdőbetűvel írásának.

Reméljük, hogy a fővárosi levéltár forráskiadványainak legújabb kötete biztos támaszul fog szolgálni a fellendülő 18. századi magyar várostörténeti kutatásoknak. Ezt a célt szolgálja a kötethez csatolt névmutató és szójegyzék is.

HECKENAST GUSZTÁV

ADALBERT TOTH

PARTEIEN UND REICHSTAGSWAHLEN IN UNGARN 1848—1892

(Müchen, R. Oldenbourg Verlag. 1973. 383 l.)

PÁRTOK ÉS PARLAMENTI VÁLASZTÁSOK MAGYARORSZÁGON

A 19. század második fele történetünknek egyik legjobban feltárt területe. Különösen sok munka foglalkozik ezen időszak politikatörténetével. A politikatörténeti feldolgozások között azonban csak elvétve találkozunk az egyes politikai szervezetek ismertetésével, s ezen szervezetek közül a politikában legfontosabb szerepet játszó pártok választási szereplésének bemutatásával.

A 19. század második felében a magyar történelem egyik novuma a polgári parlament, a polgári parlamentarizmus, s ezekkel párhuzamosan a politikai pártok kialakulása. A pártok létrejöttének, fejlődésének, belső alakulásának vizsgálata rávilágíthat az ország politikai kultúrájára, segítséget nyújthat a parlamentben felmerülő problémák megértéséhez. A választások vizsgálata, elemzése bemutathatja a politika egészének, s az egyes politikai kérdéseknek társadalmi hátterét. A választási módszerek analízisével feltárható a rendszer egyik legfontosabb gépezetének működése, és megmutatható, hogy mely kérdések foglalkoztatták ténylegesen a magyarországi társadalom választójoggal rendelkező részét.

Adalbert Toth munkája az első, mely egy nagyobb korszakot, közel fél évszázadot, átfogva megkísérli a válaszadást mindezen kérdésekre.

A magyar pártalakulások meghatározó faktorának, Toth, igen helyesen, a közjogi kérdést tartja. Hangsúlyozza, hogy a közjogi kérdésen kívül Magyarországon szinte csak a személyekhez, a kiemelkedő, szinte karizmatikus vezetőkhöz való kötődés játszott szerepet a pártfejlődésben. A század végéig, a Szociáldemokrata és a Néppárt megalakulásáig sikertelenek a világnézeti vagy az úgynevezett érdekpárt kísérletek. A legerősebb érdekcsoport, az agrárizmus, amely szervezetét már 1879-ben létrehozza, végig a korszak történetén keresztül megmarad pressure groupnak, s nem válik parlamenti párttá.

A pártok szervezetével foglalkozva, elsősorban politikusok visszaemlékezései, röpiratok és sajtóanyag alapján Toth leírja, hogy ebben az időszakban kétfajta helyi pártszervezet létezett. Az egyik a választási bizottság, mely elsősorban a választókerület tekintélyes személyiségeiből s értelmiségéből alakult, s ténylegesen csak a választások előtt s alatt működött, minden választásra újból és újból megalakulva. A másik az egyleti hálózat, mely elsősorban az ellenzéki pártok sajátja, bár a kormánypártnál is találkozunk ilyen törekvésekkel. Toth hangsúlyozza, hogy ezen egyletek csak igen ritkán voltak valamiféle centralizált szervezet részei, magukban működtek, s csak a pártvezetés, a pártfrakció kérésére csatlakoztak valamiféle központi kampányhoz, elsősorban a választási agitációhoz.

A pártokat lényegileg a parlamenti frakció vezette, annak ellenére, hogy több párt, különösen a választások előtt, országos tanácskozást tartott. Toth hangsúlyozza,

hogy a frakció vezetője nem mindig a párt tényleges vezetője. A legtöbb magyarországi pártban találhatunk egy-egy olyan személyt, aki funkciójától függetlenül meghatározta a párt politikáját.

A pártok erőviszonyait alapvetően a választások elemzésével lehetséges feltárni. A magyarországi pártok a vizsgált időszakban azonban többször átalakultak; így az egyes pártok választási eredményeinek összevetéséből a szerző szerint nem lehet általánosítható eredményt kapni. Ezért Toth három csoportba osztja a magyarországi pártokat. Az első: a kormánypártok. A második a szélső ellenzék, függetlenül attól, hogy milyen alapon az. Ezen csoport alapvető jellemzője, hogy az adott politikai kereteken belül adott politikai programjával nem kerülhet kormányra. A harmadik, a középső csoportba azon pártok kerültek, melyek ellenzékiek, de szembenállásuk a kormánnyal nem olyan éles, hogy ne kerülhetne sor koalícióra, s a szélső ellenzékhez is csatlakozhatnak.

Toth e három csoport fejlődését vizsgálja 1861 és 1892 között.

A kormányon levő pártok csoportjáról megállapítja, hogy csak a nemzetiségi kerületek segítségével tarthatták meg többségüket. A kormánypártok 1875 előtt 387, 1875 után 394 kerületben szereztek mandátumot. 1875 előtt 156 kerületet nevezhetünk kormánypártinak mivel a vizsgált időszakban legalább 81%-ban ennek képviselőjét választották meg ezekben. Az 1875-öt követő időszakban 154 kormánypárti kerület van. Földrajzilag ezen választókerületek a központi magyar, a felsőmagyarországi szlovák, az erdélyi román és a délmagyarországi szerb és román nemzetiségű területekről kerültek ki.

A szélső ellenzék pártjai 1875 előtt 105, 1875 után 201 kerületben szereztek többséget. A szélső ellenzékinek tekinthető kerületek száma 1875 előtt 18, 1875 után 36. Az egész időszak folyamán ez a kategória 229 kerületben szerzett mandátumot, de csak 15 olyan kerület van mely Toth tipizálása alapján szélső ellenzékinek tekinthető. Ezen kerületek a tradicionálisan ellenzéki és a nagybirtokos megyékben találhatóak. Bár a párt vezetése a birtokos középnemesség és az ún. honoratior réteg kezében van, társadalmi bázisa sokkal szélesebb. A pártról alkotott elképzelések a pártot katolikus-ellenesnek tartják, mivel a katolikusság, Bécs, a konzervativizmus a kor politikai publicisztikájában összeforrott. Ennek ellenére elsősorban 1875 után elég magas a katolikus választókerületből a parlamentbe jutó szélső ellenzéki képviselők száma. Igaz, hogy ezek 60%-a arisztokrata, 25%-a ismert vezető politikus, a többiek elsősorban fővárosi ügyvédek, s így a felekezet kevésbé számít.

A középső csoport egész történetét élesen megtöri az 1875-ös fúzió, s ez leginkább a kerületek lakossága felekezeti összetételében jut kifejeződésre. 1875 előtt Tisza Kálmán személye jellemzi a csoportot, s ekkor a választókerületek egy negyedében református többség van. 1875 után Apponyi Albert a jellemző személy, s ekkor egyetlen egy református többségű kerületben sem szereznek mandátumot. A fúzió előtt e csoport 291 kerületben győzött, s 44 kerületet tekinthetett sajátjának, 1875 után 245 kerületben jutottak mandátumhoz, melyek közül 17-ben több, mint 81%-ban. Az egész időszakban összesen 359 kerületben győztek, s csak 4 olyan kerület van, melyet jellegzetesen a középső csoporthoz tartozónak tekinthetünk.

Toth a korszak kutatója számára igen fontos táblázatokkal zárja munkáját megjegyezve, hogy a Széchényi könyvtárban elhelyezte a táblázatoknak még részletesebb változatát is.

Táblázatai tartalmazzák az egyes csoportokhoz tartozó kerületeket, a csoport erősségének jelzésével, a pártok vezetőségének névsorát, a legfontosabb pártlapok adatait, majd az 1848 és 1892 közötti magyarországi parlamenti képviselőket legfontosabb adataikkal. Kétségtelen, hogy ez az óriási munka hozzásegítheti történészeinket, hogy további vizsgálatokat folytassanak a magyarországi pártfejlődés és a választások területén.

Adalbert Toth érdemeit nem csökkenti, munkájának úttörő jellegét nem vonja kétségbe az a néhány kritikai megjegyzés, amelyet a recenzens kénytelen megtenni.

Kétségtelen tény, hogy az egyes pártok választási eredményeinek külön-külön elemzése sokkal kevésbé kedvez a magyarországi politikai élet modellálásának, azonban a Toth által felállított három csoport csak a politikai élet felszínéig juthat el, a politikai ellentétek tényleges tartalmát nem tárhatja fel. A túlzott modellálásból következik, hogy a szerző nem foglalkozik az egyes pártok célkitűzéseinek a közjogi kérdésen túlmenő részével s így, bár a parlamenten belüli ellentétek formáit jól ábrázolja, nem tud ezeken túllépni.

Az egyes vizsgált csoportok jellemzői is igen mozaikszerűek a munkában. Egyetértünk a szerzővel, hogy a rendelkezésre álló források segítségével nem lehet pontosan meghatározni a választók társadalmi összetételét, de a választókerületek tipizálásával közelebb lehetne jutni a megoldáshoz.

Toth munkája viszonylag hosszú időszakot ölel fel, s szinte előzmény nélküli

történeti irodalmunkban, így szükségszerűen nem juthatott végleges eredményekre, csak a kereteket adhatta meg a további kutatáshoz.

Ezek két irányból közelíthetnék meg az adott kérdést. Szükség lenne a választások valamivel szélesebb adatai alapján — jelöltek összegyűjtése, a választási aktivitás mérése, a választókerületek jelzett minősítése (társadalmi összetétel, gazdasági szerkezet, felekezeti, nemzetiségi jelleg), — elvégzett átfogó, sok tekintetben még mindig vázlatos választáselemzésre. Ezzel párhuzamosan elkezdődhetne az egyes pártok választási törekvéseinek és eredményeinek vizsgálata. Ezt a munkálatot a helytörténészek egyes megyékre, esetleg választókerületekre vonatkozó vizsgálatai tehetnének teljessé.

Adalbert Toth munkája egyrészt példaadásával, másrészt óriási összegyűjtött anyagával s nem utolsósorban az adatok lelőhelyeinek ismertetésével megadhatja a kezdő lökést egy ilyen munkálat elindításához.

SZABÓ DÁNIEL

VÍZÜGYI TÖRTÉNETI FÜZETEK

(Budapest, Vízügyi Dokumentációs és Tájékoztató Iroda, 1969—1974)

Néhány évvel ezelőtt a Vízügyi Dokumentációs és Tájékoztató Iroda a szervezés alatt álló Vízügyi Múzeum kiadványaként megjelenő „Vízügyi Történeti Füzetek"-kel új sorozat közrebocsátását kezdte meg. Az évenként 1—2 új művel gyarapodó, technikatörténészek és műszakiak közreműködésével készülő sorozat sajátos helyet foglal el történetírásunkban. Elsődleges célja az, hogy a szakemberek érdeklődését kielégítse, de ezen túlmenően mindazoknak szól, akik az egyik legnagyobb múltó műszaki tevékenység, a vízgazdálkodás történetét kívánják tanulmányozni. Az egyes művek megírása rendszerint aktualitásokhoz kötődik: a szerzők egy-egy évforduló alkalmával összefoglalják a témára vonatkozó történeti ismereteket, jelentős műszaki anyaggal egészítve ki azt. Formáját, tematikáját tekintve a sorozat előkelő helyet foglal el a múzeumi kiadványok között.

Az első rész (A szegedi árvíz 1879. Adalékok a Tisza-szabályozás történetéhez. Bp. 1969) az árvízkatasztrófa 90. évfordulójára készült emlékkönyv. Az ünnepségen elhangzott megemlékezés mellett történeti szempontból is jól felhasználható műszaki cikket közöl az árvíz hidrológiai tényezőiről (*Lászlóffy Woldemár:* Az árvíz hidrológiai szempontból) és eseménytörténeti összefoglalást ad a katasztrófa lefolyásáról (*Károlyi Zsigmond:* Adatok a szegedi árvíz történetéhez). A sorozat második füzete (*Botár Imre—Károlyi Zsigmond:* Vásárhelyi Pál a Tisza-szabályozás tervezője. Bp. 1970). Vásárhelyi születésének 175. évfordulójára jelent meg. A historiográfiai bevezetővel kezdett kötet két részre tagolódik: Vásárhelyi Pál életrajza és az 1845-ben készült Tisza-szabályozási terv ismertetése. Az életút bemutatásán keresztül a szerző a kor vízépítési munkáiról és azok szervezeti formáiról is áttekintést ad. A szabályozási terv technikatörténeti szempontból példamutató elemzése a Helytartótanácshoz intézett, kőnyomatos formában sokszorosított beadványokon alapszik.

A sorozat legjobban sikerült két füzete (*Botár Imre—Károlyi Zsigmond:* A Tisza szabályozása I. rész [1846—1879]; II. rész [1879—1944] Bp. 1971) monografikus formában dolgozza fel a Tisza-szabályozás történetét, amely nemcsak a magyar, hanem az európai ármentesítés múltjának is legjelentősebb fejezete. A korábbi résztanulmányok után ez az első összefoglalás, amely a folyó vízépítési munkáiról megjelent. Alapja *Botár Imre:* Vásárhelyi Pál Tisza-szabályozási tervei és a szabályozás végrehajtása Bp. 1954 c. kéziratos tanulmánya volt. A monográfia első része — a korabeli leírások alapján — részletesen bemutatja a terület földrajzát, a Tisza vízjárási viszonyait. A vízimunkálatok korai szakaszának áttekintése után a reformkori szabályozási törekvésekkel foglalkozik, majd a történeti és műszaki adatok helyes arányainak kialakításával a polgári korszak első évtizedeinek eredményeit tárgyalja. A második rész az 1879-es árvíz leírásával kezdődik, és a tiszavölgyi munkálatok történetét lényegében napjainkig mutatja be. E füzet az előzőnél vázlatosabb, azonban a szerencsésen kiválasztott, szükséges magyarázattal ellátott statisztikai anyag alapján az olvasó a témáról jó áttekintést kap.

A kiadványsorozat 5. füzete *Tőry Kálmán:* Az Al-Duna szabályozása Bp. 1972 c. tanulmánya. Megjelenésének indítéka az 1972-ben megépült Vaskapu Vízlépcső átadása volt, amelynek megépítésével a zuhatagok hajózhatóvá tétele érdekében korábban létesített szabályozási művek víz alá kerültek. Tőry Kálmán munkájának célja, hogy ezek emlékét megőrizze. A tanulmány — az előző füzetekhez hasonlóan — a vizsgált terület kialakulásának, földrajzi adottságainak, vízrajzi viszonyainak bemutatásával kezdődik. Szemléletes leírást olvashatunk a szabályozás előtti hajózás nehézségeiről, a rómaiak munkálatairól, majd a reformkorban meginduló térképezési és vízépítési tevékenységről. A

kötet második része a szabályozási munkák műszaki-történeti leírása a tervek, eljárások és az elért eredmények részletes magyarázatával.

A sorozat 6. füzete *Andrásfalvy Bertalan:* A Sárköz ősi ártéri gazdálkodása, Bp. 1973 c. munkája, amely a szerző terjedelmesebb monográfiája részeként — gazdaságtörténeti és néprajzi szempontból — a folyómenti területek patriarchális gazdálkodásának egyik formáját vizsgálja meg. Tematikájában és módszereiben eltér a sorozat többi részeitől. 1974-ben jelent meg a Vízügyi Történeti Füzetek 7. darabja, *Ligeti László:* A Balaton és szabályozása c. füzete. Nemcsak a szabályozási munkákat tárgyalja, hanem a tó egész története szerepel a kötetben. Különösen nagy súlyt kap a reformkor és a 19. század második felének ismertetése. A munkát a Balaton-fejlesztés jelenleg sem elévülő, számtalan problémájának tárgyalása zárja le.

Az ismertetett kiadványsorozat eddig megjelent köteteit a technikatörténeti irodalom jelentős részének tekinthetjük. Elsődleges értékük a műszaki és történeti anyag szerencsés ötvözete, a köztörténészek számára egyébként nehezen értékelhető műszaki adatok szabatos magyarázata, azok elhelyezése a különböző történeti korokban. Jelentős eredmény a térképek újszerű használata, azok megszólaltatása az egyes vidékek, folyók és tavak topográfiai viszonyainak leírásánál. A szerzők helyesen gyűjtik össze és válogatják a rendelkezésre álló irodalmat, megfelelő kritikával átértékelve foglalják össze azok eredményeit. A kötetekben szereplő teljes bibliográfia a későbbi kutatók munkáját könnyíti meg majd.

A füzetek műszaki és történeti összetevői közül a műszaki vonatkozások nyújtanak többet. A népszerűsítő múzeumi kiadványok jellegének megfelelően a szerzők a levéltári iratokat általában nem vonták be a kutatás körébe. Az irodalomból ismert és a levéltári iratokban rejlő, még ismeretlen adatok elhatárolása — főként túlrészletezés esetén — nem mindig vezetett helyes eredményre. Az említett Vásárhelyi-féle tervezet bemutatásából hiányzik a kapcsolódó helytartótanácsi iratok ismerete, vagy a részletesen tárgyalt korai tiszai munkák esetében a Széchenyit jóval megelőző, az 1810-es évek óta működő közép-tiszai vízszabályozó társulatokra való utalás. A füzetekben szereplő néhány levéltári jelzet csonka, nem jelöli meg egyértelműen az iratok helyét, és így a gyakorlatban nem használható (pl. 2. füzet: 18, 31; 3. füzet: 70; 5. füzet: 17, 29. l.).

Az eseményeket jobban be kellett volna illeszteni az általános társadalmi-gazdasági összefüggésekbe. Vitatható, hogy a szerzők miért a 19. század első harmadától számítják a vízépítési munkák megindulását (3. füzet: 18. l.), mikor azok — főként a déli területeken — a 18. század végén jelentős szerepet kaptak. (pl. Száva, Kulpa szabályozás, Ferenc csatorna). A vízügyi igazgatás kialakulását illetően is még sok a tisztázatlan kérdés, elsősorban a 18. század vonatkozásában (3. füzet: 21. l.). Az Al-Duna szabályozás megindulásának tárgyalásakor (5. füzet: 29. l.) feltétlenül utalni kellett volna a külpolitikai előzményekre, amelyek a munkát az 1830-as években szükségessé tették. A szerzők csaknem minden füzetben nagy jelentőséget tulajdonítanak Széchenyi István vízügyi tevékenységének. Azonban az öncélú bemutatás helyett e tevékenységet el kellett volna helyezni Széchenyi egész pályáján, sőt ezen túlmenően az 1830-as és 1840-es évek gazdasági-politikai mozgásában. Hogy Széchenyi milyen szerepet játszott a polgári forradalom előtti két évtized haladó törekvéseiben, annak differenciált megítélése természetesen nem lehet egy műszaki kiadványsorozat feladata, de — véleményünk szerint — az ilyen elszigetelt tárgyalás egyoldalú mítoszteremtéshez vezethet.

A felvetődő kritikai észrevételek nem vonnak le a sorozat értékéből. Az általános történeti problémák megoldása, sőt a levéltári iratok teljes feltárása sem lehet a nagyrészt műszaki érdeklődésű szerzőgárda munkájának célja. Az eddigi eredmények összefoglalásával és továbbfejlesztésével, a műszaki-történeti anyag szakszerű megfogalmazásával az igen szép formában megjelenő sorozat — úgy érezzük — elérte célját, és tovább segíti majd az egyes területeken folyó technikatörténeti kutatásokat.

DÓKA KLÁRA

BARTA GÁBOR–FEKETE NAGY ANTAL:

PARASZTHÁBORÚ 1514-BEN

(Budapest, Gondolat Kiadó. 1973. 360 l.)

Dózsa György feltételezett születési évének 500. fordulója szolgált alkalmul, hogy a magyar társadalom minden korábbinál méltóbb keretek között megemlékezzék az 1514-es magyar parasztháborúról is. 1972-ben már csaknem negyedszázada múlt annak, hogy történetírásunk elsődleges kutatási feladatát a dolgozó osztályok történeti sorsának s azon belül is különösen az osztályharcok — időben és térben egyaránt változó — formáinak fel-

tárásában jelölte meg. A magyar feudalizmus századai vonatkozásában tehát aligha lehetett volna előbbre való teendője, mint hogy a magyar parasztság legnagyobb megmozdulását, az 1514-es parasztháborút a lehető legnagyobb részletességgel és teljességgel bemutassa. Annál is inkább, mert 1514 már régóta nem a történettudomány belügye. A magyar társadalom átalakításáért küzdő írók, művészek és gondolkodók már a 19. században jelképpé magasztosították Dózsa György nevét, a parasztháború emlékét pedig egyfelől buzdító, másfelől fenyegető példaként idézték. 1514 a felszabadulás óta a legtöbbet emlegetett és legszélesebb körben propagált „haladó nemzeti hagyományaink" első vonalába tartozik. Mindennek következtében a történettudományra hárult és hárul a felelősség, hogy ez a — jórészt a tudományos eredményektől függetlenül kialakult és módosult — hagyomány egyre inkább a történeti valóságnak megfelelő tartalommal teljék meg.

Sajnos, történettudományunk eddig meglehetősen keveset tett annak érdekében, hogy e kettős gyökerű várakozásnak megfeleljen. Negyedszázad sem volt elegendő arra, hogy — minden továbblépés előfeltételeként — a parasztháború okmánytára megjelenjék. Sőt, a parasztháború emlékanyagából e 25 esztendő alatt *egyetlen egy új forrás sem látott napvilágot*, jóllehet időközben a levéltárainkban őrzött 1526 előtti oklevelek száma megháromszorozódott. Nem számítva itt azokat a munkákat, amelyek egy-egy parasztság- vagy agrártörténeti téma tárgyalása során szükségszerűen beleütköztek 1514 problematikájába, kifejezetten a parasztháború részletkérdéseivel is mindössze néhány tanulmány foglalkozott az esemény jelentőségéhez méltó szinten (*Szabó István:* A hajdúk 1514-ben. Sz 84/1950/178—198 és *Székely György:* A Dózsa-parasztháború ideológiájához. Sz 95/1961/473—506). Történettudományunknak az új szintézisek megalkotásakor, természetesen, szembe kellett néznie a parasztháború problematikájának egészével is, az adott körülmények között azonban másra, mint *Márki Sándor* 1913-ban közzétett monográfiájára (Dózsa György. Bpest, 1913 [Magyar történeti életrajzok. Szerk.: Szilágyi Sándor]) nem támaszkodhatott. Az átértékelési kísérletek így aztán szükségszerűen megmaradtak a Márki által felvázolt eseménytörténeti keretek között.

Történésztársadalmunk, persze, mindeközben is tisztában volt azzal, hogy ennél többre, egy — az alapoktól induló, a megnövekedett forrásbázis lehetőségeit tökéletesen kihasználó — új monográfiára van szükség, valójában azonban csak az 1972-es évforduló következtében felélénkült kutatómunka sodrában döbbenhetett rá a negyedszázados mulasztás tényleges súlyára. Jóllehet *Wellmann Imre* már 1944-ben rámutatott Márki forráskritikai gyengéire (Parasztnépünk múltjának feltárása. Hitel, 1944. 297—298), marxista történetkutatásunk mindeddig úgy vélte: bár Márkit liberális polgári szemléletmódja meggátolta abban, hogy a parasztháborút méltó történeti helyére állítsa, az általa lefektetett eseménytörténeti alap szolíd, ámde szilárd bázisa lehet a továbbhaladásnak. Csakhamar kiderült azonban, hogy „a parasztháború mindmáig egyedüli tudományos monográfusa sajnos alig ismerte a forráskritika követelményeit; igyekezete inkább arra összpontosult, hogy a legkülönbözőbb értékű források információit valamiképpen »összeegyeztesse«. Ily módon megalapozatlan azonosítások és kronológiai megállapítások egész sorát hagyta az utókorra, amelyek azóta részben magában a történetírásban is kontrolltalanul hatnak, részben kánoni érvénnyel szolgálnak írói látomások kiindulópontjaként" (*Szűcs Jenő*: Dózsa parasztháborújának ideológiája. In: Nemzet és Történelem [Tanulmányok]. Bp. 1974. 605, illetve kifejtése: 604—615). Az 1972-ben elvégzett első generális kontroll során Márki konstrukciója kártyavárként omlott össze, maga alá temetve a ráépülő átértékelési kísérleteket is. (Azért tartjuk különösen sajnálatosnak, hogy az oly régen hiányzó új monográfia nem a Dózsa-évforduló *előtt*, hanem csak *egy évvel az után* jelenhetett meg. Az évfordulóhoz kapcsolódó publicisztikai megnyilatkozások ugyanis — jobb híján — általában Márki eredményeit népszerűsítették, s így akaratlanul is hozzájárultak ahhoz, hogy Márki tévedései még erősebben meggyökerezzenek a közvéleményben.)

Pedig az új parasztháború-kép nyersanyaga az 1969-ben elhunyt *Fekete Nagy Antal* levéltáros harmadfél évtizedes, szorgalmas kutatómunkájának eredményeként már jóval 1972 előtt összegyűlt; részben egy — igaz, csak kivonatokat tartalmazó s közel sem minden forrást hasznosító — okmánytár, részben pedig egy — igaz, csonkán maradt és továbbfejlesztésre szoruló — monográfia-vázlat formájában. (Az Okmánytár bővített változata — *Érszegi Géza, Kenéz Győző* és *Solymosi László* munkája — még nem került ki a nyomdagépek alól.) A Gondolat Kiadó gondozásában megjelent könyv ez utóbbinak Barta Gábor által minden tekintetben kiegészített, átdolgozott és továbbfejlesztett változata. A szerző-társsá joggal előlépett átdolgozó így vall a kész munka és a Fekete Nagy Antal által örökül hagyott kézirat viszonyáról: „Ha meg kellene határoznom, végül is mely rész származik Fekete Nagy Antaltól, s melyik tőlem, nehéz helyzetbe kerülnék. Nagy általánosságban azt mondanám, hogy a jelentős részében új vagy legalábbis új összefüggésekben értékelt tényanyag származik elhunyt szerzőtársamtól, míg a mű szerkezete,

végső koncepciója saját alkotásom. Ez az állítás azonban csak részben fedi a valóságot. Egyrészt az eseménytörténeti feldolgozásban is vannak általam kidolgozott mozzanatok . . . , másrészt az eredeti kéziratból került át a jobbágyparaszti társadalmi mobilitásnak a munka alapgondolatát meghatározó anyaga, s ez az alapgondolat önmagában ki sem alakulhatott volna olyan, készen kapott megállapítások nélkül, mint a pesti tábor eseményeinek három részre bontása, a „ceglédi beszéd" históriájának (elhangzás, hely, tartalom) fiktív volta stb." (6. l.).

A parasztháború régi és új eseménytörténeti képe a dolog természeténél fogva több ponton — főként, ha a mellékhadszíntereken történtekről esik szó — fedi egymást, sőt, az új feldolgozás nemegyszer kifejezetten Márki megállapításaira támaszkodik, elismerve ezzel a régi monográfia számos részeredményének helyességét. A parasztháború új képe azonban mindennek ellenére mégsem egyszerűen a Márki-féle gondolatsor javítva-továbbfejlesztésének, hanem a téma merőben újszerű megközelítésének eredménye. Legfontosabb pontjaiban és leglényegesebb vonásaiban olyannyira elüt attól, hogy a „helyükön hagyott" — s ezzel helyesnek és felhasználhatónak elismert — részletmegállapítások is teljesen új megvilágításba, korábban mégcsak nem is sejtett összefüggések közé kerülnek.

Kezdve mindjárt a parasztháború kialakulásának kérdésén: Sohasem volt kétséges, hogy a parasztháború kitöréséhez a török elleni harcra mozgósító, 1513-as pápai bullával meghirdetett keresztes toborzás szolgált alkalmul. (A bulla teljes szövege egyébként csak most, Fekete Nagy Antal kutatásai során került elő.) Mindeddig azonban úgy tudtuk, hogy a keresztes táborok parasztnépe legott urai ellen fordult, mihelyst azok a hadbaszállást megakadályozni igyekeztek. Vagyis: az átalakulás oly gyorsan ment végbe, hogy az 1514-es mozgalomnak gyakorlatilag nem is volt „keresztes" szakasza, amiből aztán messzemenő következtetések vonhatók le a keresztes táborokba sereglettek eredeti szándékait illetően is. Barta Gábor és Fekete Nagy Antal munkája azonban egyértelműen bizonyítja, hogy a parasztháború hosszabb időn, mintegy egy hónapon át érlelődött a kereszteshad burkában. (Maga a „keresztes" és „parasztháborús" fázis következetes, elvszerű szétválasztása is e munka érdeme.) A május elején már hozzávetőlegesen 40 000 főnyi paraszti keresztes hadak ugyanis kezdetben valóban a török elleni harcra készülődtek. A Buda alól május 10. körül eltávolított főseregtől — az eltávolítás időpontját bravúros módszertani megoldással, a parasztthad menetteljesítményeiből visszafelé következtetve állapították meg a szerzők — és a kalocsai tábor elmozdulásának irányából látható, hogy ezek a már korábban (május elején) török földre tört Szapolyai János erdélyi vajda után igyekeztek.

A szerzők természetesen nem kívánják tagadni azt az ismert tényt, hogy a keresztes táborok parasztjai és a toborzást már a kezdetektől fogva akadályozó nemesség közt mindeközben sor került alkalmi és helyi súrlódásokra, sőt összecsapásokra is. Nem is tagadhatták, hiszen nyilván ezek a „kilengések" kényszerítették arra a kormányt, hogy a főseregtől Pest alól megindítsa, majd hogy május 15-én — kifejezetten az összeütközésekre hivatkozva — a keresztes hadak toborzását betiltsa. Ezek az összecsapások — amelyekről ráadásul joggal feltételezhető, hogy azokat az esetek többségében a nemesek kezdték vagy legalábbis provokálták — egyelőre azonban csak feszegették, de még nem törték át a keresztes had burkát. Részben, mert szükségszerű következményei voltak a hatalmasra duzzadt, ámde ellátatlan s így rekvirálásra szoruló fegyveres tömeg létének, részben pedig azért, mert a vonakodó, sőt ellenséges nemesek elleni paraszti fellépések szentesítést nyertek az egész keresztes eszmekört alapjaiban meghatározó bulla egyik pontjában némileg szabados — mert az abban foglalt spirituális büntetést gyakorlatira fordító — értelmezésével (az utóbbiról: *Szűcs J.* i. m. 635—640).

A Cegléd—Mezőtúr—Békés—Gyula útvonalon előrenyomuló, Dózsa vezette főseregen belül végbement átalakulási folyamatot különös gonddal — s nemegyszer úgyszintén bravúros oknyomozással — ábrázolja a munka: Dózsa már Mezőtúron személyesen végzett egy adószedővel, ez a tette azonban egyelőre még inkább csak a keresztesek működését akadályozók elleni jogos bosszúnak minősíthető. Annál is inkább, mert május 16. táján e mezővárosban történt a keresztesek és a nemesek közti első véres összecsapás, amelynek számos — még a feudális jogrend felől nézve is —, ártatlan paraszt-keresztes esett áldozatul. Már a feudális irányítással való szakítás felé tett fontos lépésként értékelhető viszont az, hogy Dózsa, bár május 18-án, Békésen megkapta a toborzást letiltó parancsot, azt nem teljesítette. Továbbra is seregébe fogadta a csatlakozni kívánókat, jegyzője, Ambrus dévaványai plébános pedig — Szerémi György szavai szerint — „megadta magának a felhatalmazást megszentelni a népet a szent keresztre". Dózsa azonban láthatólag még akkor is habozott, amikor seregének az elővédjét az apátfalvai révnél átkelőben, május 23-án — ismeretlen okból — a főúri bandériumok és nemesi hadak megtámadták és szétverték, sőt még azután is, hogy 24-én megtorlásként rágyújtotta a nagylaki kastélyt a győzelmüket ünneplő urakra. Vezér és serege akkor égette fel maga mögött az utolsó hidat, amikor

Dózsa 28-án kivégeztette a fogságába került urakat, köztük Csáky István csanádi püspököt. A fordulathoz a döntő lökést nyilvánvalóan azok a királyi és érseki parancsok (keltük: május 21—22. és 24.) adták meg, amelyek a hadjáratot kedvezőbb időpontra halasztani és a hadakat feloszlatni rendelték, s amelyek a nagylaki csata és a nagylaki kivégzések közt eltelt három napban futottak be Dózsa táborába, szertefoszlatva azokat a reményeket, amelyeket a hadba vonultak a vállalkozáshoz fűztek.

A helyben maradt hevesi, abaúji, bihari stb. táborokban — amelyekkel kapcsolatban a kormánynak láthatólag nem volt semmiféle határozott elképzelése — minden jel szerint gyorsabban zajlott le az átformálódás és következett be a robbanás, mint a hivatásos katona és legálisnak tekintett parancsnok által irányított főseregnél. Ezek a kisebb létszámú, kevésbé szervezett és a helybenmaradás következtében a környéket jobban kiélni kényszerült táborok könnyebben felszámolhatónak tűntek és így hamarabb magukra vonták a nemesi ellentámadást, mint a hatalmas fősereg vagy a Bács megyét uraló számos, szintén népes parasztttábor. Így történhetett, hogy a parasztháború első nyílt ütközete is mellékhadszíntéren, Nagyváradnál zajlott le május 22-én. (A csatában a paraszthad súlyos vereséget mért a támadó nemesekre.)

A „bihari tűzfészek" és — a mindhalálig következetes és megalkuvást nem ismerő — Lőrinc pap váradi parasztvezér szerepének bemutatása a monográfia legnagyobb érdemei közé tartozik. Részben, mert a váradi Lőrinc pap tevékenységének feltárásával sikerült megragadni annak a hagyománynak gyökerét, amelyet a korábbi szakirodalom és — Eötvös József regénye nyomán — a közvélemény is mindeddig Lőrinc ceglédi plébánoshoz kötött, akinek éppenséggel lehetett helye és szerepe Dózsa seregében, de jelentősége semmiképpen sem mérhető a váradi Lőrincéhez. Részben pedig azért, mert — a bácsiakon kívül — a bihari had volt az egyedüli, amelynek tevékenysége a főseregével összhangban állott s amely a fősereg küzdelmeit (főként a júliusi erdélyi betöréssel) támogatni tudta, s amely végül — de nem utolsósorban — a fősereg temesvári kudarca után is folytatta a küzdelmet.

Természetesen nem lehet feladatunk, hogy a szerzőket a különböző rendű és rangú — sokszor homályos, vagy egymásnak makacsul ellentmondó — források értékelésének-elemzésének rögös és kacskaringós útján végigkövessük. Be kell tehát érnünk annak megállapításával, hogy az 1514-es parasztháború történetének minden eddiginél összehasonlíthatatlanul részletesebb, pontosabb és kerekebb rajzával ajándékozták meg a magyar történettudományt. Munkájuk során merőben új, addig még csak nem is sejtett összefüggések fejlettek fel; ismeretlen csatákra (pesti és gubacsi csata különbözőségére) és hadmozdulatokra (Dózsa Gergely Pest és Eger felé vonulása) derült fény, egyes mozzanatok méltó helyükre kerültek („ceglédi kiáltvány"), mások (pl. a temesvári csata) vesztettek vélt jelentőségükből, megint mások pedig (pl. Dózsa ún. „ceglédi beszéde") tarthatatlan fikciónak bizonyultak.

Külön dícséret illeti a szerzőket — s különösen a végső koncepciót kidolgozó Barta Gábort —, hogy volt bátorságuk szembenézni a parasztháború történetének olyan neuralgikus kérdéseivel is, mint Dózsa György személye és szereplése, illetve a parasztháborút követő megtorlás. A történettudomány, de a tőle független Dózsa-hagyomány is csak nyert azáltal, hogy a parasztháború vezérét — immár Székely Dózsa György helyesbített néven — az egy tömbből faragott, kezdettől tudatos parasztvezér-fikció helyett hús-vér emberként, fejlődésében ismerhettük meg. Ahogy az erőszaktól sem idegenkedő, a keresztes hadban kezdetben pusztán a katonai érdemszerzés és az azáltal való felemelkedés nagy lehetőségét megsejtő végvári tisztből az események sodrában a felkelő parasztok tudatos és öntudatos, sőt programadásra is képes, következetes vezérévé formálódik. Mint ahogy helytállásának máig sugárzó fényét sem homályosítja el, ha tudjuk, hogy Dózsát nem égették el tüzes vastrónon, hanem „csak" tüzes koronával és fogókkal kínozták hóhérai.

Ugyanígy csak az újonnan megalkotott parasztháború-kép hitelét növeli annak felismerése is, „hogy a felkelést követő megtorlás az első pillanatok féktelen indulatban fogant kegyetlenkedései, illetve a legfőbb vezetők módszeres kiirtása után jellegében gyökeresen megváltozott" (222. l.). Sőt, a magyar nemesség még a bosszú intézményesített formájának szánt 1514-es törvények javarészét (így pl. a felkelésben résztvevők kinyomozásáról és megbüntetésének módjáról, a költözési jog megvonásáról intézkedőket) is csak felettébb részlegesen tudta átültetni a mindennapok gyakorlatába. S ezen nincs is mit csodálkozni, hiszen a földesurak a munkáskéztől és azzal együtt jövedelmüktől fosztották volna meg önmagukat, ha a felkelés résztvevőit (helyenként tehát egész megyék lakosságát) lemészároltatják. Ami pedig az 1514-es törvényeket illeti, miért pontosan ezek valósultak volna meg maradéktalanul, amikor a feudális állam csak ritkán tudott érvényt szerezni saját törvényeinek, s amikor — a győzelem után — változatlanul hatottak a birtokos osztályt megosztó belső ellentétek is. Mint ahogy természetes az is — a monográfia

szerzői ezt nyomatékkal hangsúlyozzák —, hogy a megtorlás súlypontja csakhamar áttolódott a gyors pénzszerzés lehetőségével kecsegtető jóvátételi-kártérítési perekre, amelyek eljárási módozatait már a törvények is nagy részletességgel szabályozták, és amelyek aztán még évekig változatlan intenzitással folytak is.

Az Előszóban maga Barta Gábor siet figyelmeztetni az olvasót arra, hogy a monográfia természetesen „még most is sok hipotétikus elemet tartalmaz . . . Nagyon valószínű tehát, hogy a történetírás talál majd módosítani valót eredményeinken" (7. l.). Sőt, éppen Barta Gábor az, aki elsőnek mutatott példát a szükségessé vált módosítások elvégzésére, amikor a Dózsa fővezéri kinevezésével kapcsolatos álláspontját felülvizsgálta és megváltoztatta (ezt már a monográfia jegyzetanyagában is jelzi, 309. l.: erről szóló tanulmánya: Georgius Zekeltől Dózsa Györgyig. Sz, 109/1975).

Nyilván sokan vannak és még többen lesznek majd, akik a szerzők némely megoldásával nem értenek egyet, vagy pedig a maguk témái felől közelítve másként értékelnek egyes mozzanatokat. Egy ilyen kifejezetten rossz forrásadottságokkal rendelkező téma esetében ez többé-kevésbé szükségszerű, főként, hogy a sajtó alá rendezés munkáját már egyedül végző Barta Gábor sem az — akkor még csak készülőben levő — okmánytár teljes anyagát, sem pedig az 1972-ben Budapesten rendezett parasztháború-konferencia előadásait nem hasznosíthatta kellőképpen. Mindennek ellenére úgy véljük, hogy az új monográfia korrekt és az adott körülmények közt a lehetőségig pontos elemzést ad 1514 eseményeiről s a jövőben méltàn foglalhat majd helyet — kiszorítva immàr Màrki munkàjàt — a legfontosabb középkortörténeti munkàk soràban.

Barta Gábor és Fekete Nagy Antal monográfiája mindezzel együtt sem tekinthető az 1514-es problémakör lezárásának; éppen ellenkezőleg: kezdete és egyszersmind szilárd bázisa lehet a parasztháború-kutatás új szakaszának. E ponton néhány szót kell szólnunk a magyar parasztháború — sőt általában is: a parasztfelkelések — történeti helyéről. Ezek a parasztmegmozdulások akkor is *elsősorban szimptomatikus értékű jelenségek*, ha célkitűzéseikben voltak realisztikus elemek, sőt akkor is, ha törekvéseik — mint a monográfia hangsúlyozza (287—288. l.) — nem voltak teljesen indifferensek a társadalmi haladás szempontjából, hiszen a győzelemre és ezzel a bennük kifejeződő elképzelések fegyveres megvalósítására semmi reményük nem lehetett. Kutatásuk haszna ezért abban áll, hogy minden más alkalomnál élesebben, felismerhetőbben jeleznek bizonyos gazdasági-társadalmi tendenciákat, láttatnak olyan problémákat, amelyek a mindennapokban sokszor csak lappangva, általában is töredezetten és elmosódottan, az egyoldalú forrásanyagban pedig többnyire alig-alig jelentkeznek. Amikor tehát a parasztháború eseményeit bogozzuk, valójában a paraszti élet mindennapi problémáihoz igyekszünk közelebb férkőzni.

A parasztháború eseménytörténete ekként szoros, dialektikus kapcsolatba kerül saját előzményeivel: egyrészt — visszavetített reflektorfényként — segít megvilágítani fontos, ámde egyébként homályba vesző tendenciákat és mozzanatokat (sőt, át is rendezi a már ismertek értékrendjét), másrészt pedig az utóbbiak ismerete elengedhetetlenül szükséges magának a mozgalomnak megértéséhez is. E dialektikus összefüggés lényege leginkább két kérdésben ragadható meg, ezek egyszersmind a parasztháború történetének legfontosabb kérdései is: Miért sereglettek a parasztok 1514 koratavaszán oly hatalmas számban a keresztes gyülekező helyekre, illetve mit reméltek a hadrakeléssel elérhetni? Mik voltak a keresztes had egyértelműen osztályharcos parasztsereggé formálódásának alapvető társadalmi és gazdasági okai? (Miután a parasztháborok csak a tömeges paraszti véleménycsere lehetőségét, a felkelés menetével párhuzamosan kialakult ideológia pedig az eszmélés eszközét és előrelendítőjét adta.) E két kardinális kérdés továbbra is megválaszolatlanul maradt, bár a válaszadás elmulasztása miatt a legkevésbé éppen Barta Gábort és Fekete Nagy Antalt érheti elmarasztalás. A fenti kérdések megválaszolásának előfeltétele ugyanis a 15. század végi és 16. század eleji parasztság helyzetének — különösen a mezővárosi és falusi infrastruktúrának — minden eddiginél behatóbb ismerete lenne, ez pedig nem két kutató munkáját, hanem az egész kutatógárda összefogását igényelné. A hiányokat is csak azért regisztráljuk éppen e monográfia kapcsán, mert az számos megfigyelésével — néhol kimondva, néhol kimondatlanul is — jelzi a továbbhaladás lehetséges útját.

Mind a monográfia (amely a szándékok tárgyalásánál a keresztes fázis jellemzőit átugorva, mindjárt a parasztháborúra tér, 271. s köv. l.), mind a recenzens teljesen tanácstalanul áll a parasztság tömeges táborba szállásának egyébként tagadhatatlan ténye előtt. Anélkül, hogy a vallási ideológia középkorvégi mozgósító hatását tagadni vagy akár csak alábecsülni akarnánk, aligha hihetjük, hogy a jóval több, mint félszázezer parasztot pusztán a bullában foglalt spirituális jutalmak megmozdíthatták volna. Nyilvánvaló, hogy a tömeges mozgalom oka nagyon is világias reményekben keresendő. Korábbi és későbbi analógiák alapján (ezekről: *Szűcs Jenő*: A nemzet historikuma és a történetszemlélet nem-

zeti látószöge. [Hozzászólás egy vitához]. Id. tanulmánykötet 121—135, illetve *Szakály Ferenc:* Parasztság és honvédelem [A parasztság és a török-, illetve Habsburg-ellenes küzdelmek a 16—17. századi Magyarországon]. Valóság, 1974: 7, 27—39. l.) el kell utasítanunk azt az — egyébként legkézenfekvőbb és éppen ezért megtévesztő — magyarázatot, hogy a parasztokat általában is a török elleni küzdelem vágya késztette volna fegyverfogásra. A területet ért gyakori pusztítás és közvetlen fenyegetettség — ez a paraszti „honvédelmi" reflex kiváltója — indokolhatja, hogy a Szerémségben és Bács megyében oly sok és népes parasztábor alakult. Nem magyarázhatni viszont vele olyan területek (pl. Pest, Nógrád, Heves, Zemplén, Abaúj stb.) parasztságának fegyverre kelését, amelyek a török pusztítást legfeljebb csak hírből ismerték, s amelyeken mindennek következtében a török fenyegetés mozgósító ereje sem érvényesülhetett. Ahelyett, hogy itt találgatásokba bocsátkoznánk, úgy véljük, e kérdés revíziójára is csak a parasztháború valódi okainak feltárása után kerülhet sor.

Remélhetőleg belátható időn belül, hiszen a monográfia azon részei, amelyek különböző megközelítésben a parasztháború kitörésének okait is érintik, máris sok érdekes, megfontolandó, sőt megszívlelendő megfigyelést és útmutatást tartalmaznak. Anélkül, hogy itt mindezekre súlyukhoz méltóan utalhatnánk, csak a leglényegesebb mozzanatokat ragadjuk ki közülük. A szerzők — gazdag bizonyító anyag alapján — a leghatározottabban elvetik a parasztság 15. századi elnyomorodását, illetve általános helyzetromlását hirdető tételt. A parasztháború kitörésének alapvető okát azokban a társadalmi feszültségekben látják, amelyek a Jagelló-kori nemesi ellentámadás nyomán támadtak. Különösen abban, hogy „azok a szelepek . . . , amelyeken a feudális társadalom alapvető osztályellentéteinek feszültsége levezetődött, kezdtek bezáródni. A jobbágyság vezető elemeinek elsősorban már nem arra kellett gondolniuk, hogy hogyan juthatnak tovább fölfelé, hanem arra, hogyan maradhatnak meg addig elért helyzetükben" (57. l.). E — véleményünk szerint is helyes — megközelítésből azonban további kérdések sarjadnak. Így például: Az egész parasztság, de különösen a módosabbak öntudatának megítélése szempontjából nagyon fontos lenne annak felmérése, hogy a parasztháború katonái a már ténylegesen bekövetkezett helyzetromlásra, vagy pedig a felismert veszélyre reagáltak a keresztes had arculatának átformálásával. (A monográfia — ha kimondatlanul is — az utóbbi felfogás felé hajlik.) Nem lényegtelen kérdés az sem, hogy a nemesi kísérletek sorából melyek voltak azok, amelyek különösen irritálták a parasztságot.

Miután a monográfia részletesen (265—266. l.) — Barta Gábor pedig külön cikkben (Az 1514-es parasztháború résztvevői. Békési Élet, 10/1975/, 193—208) immár statisztikusan is — bemutatja azokat a területeket, amelyeken a parasztháború tüze végigperzselt, a fenti, éppen nem lényegtelen részletkérdések felé tájékozódó kutatás készen kapja azokat a pontokat, ahol a jövő mélyfúrásait el kell végezni. Sok tanulságot rejthet azon jelentős mezővárosok (Debrecen, Kecskemét, Ráckeve, Gyöngyös s a hozzájuk gazdasági mentalitásban hasonló Szeged szabad királyi város) történetének tanulmányozása is, amelyek a környék többi településével szemben, azok állásfoglalásának mintegy ellenpontjaként, elzárkóztak a részvétel elől. Ugyancsak nem lenne haszontalan megvizsgálni a Dunántúl és az Alföld fejlődésében mutatkozó különbségeket sem, hiszen aligha véletlen, hogy a Dunántúlt a parasztháború alig-alig érintette, s a legfontosabb — Tolna környéki — dunántúli gócpontra is alighanem a Duna—Tisza közéről terjedt át a felkelés tüze.

Barta Gábor és Fekete Nagy Antal munkája egyértelműen bizonyította, hogy a parasztháborúban érintett területek falvai és mezővárosai, társadalmi szempontból nézve pedig a módosabb és szegényebb rétegek egyaránt résztvettek a parasztháborúban. (Nagy érdeme viszont, hogy leszámolt a zsellérek és az ún. szegény rétegek előre lendítő szerepét hangsúlyozó felfogással (57—58. l.), hiszen ismeretes, hogy a szegényparasztság mindig a módos rétegek uszályában sodródik, önálló fellépése a feudalizmus századaiban teljességgel elképzelhetetlen.) A szerzők hangoztatják, hogy a parasztháborúban a kezdeményezés és az irányítás mindvégig a mezővárosok paraszt-polgárai, közülük is a módosabbak kezén maradt (269—271. l.). Éppen ezért a helyi fejlődési jellegzetességek felé tájékozódó kutatástól várható annak magyarázata is, hogy miért éppen az akkortájt még dinamikusan fejlődő szőlőtermelő és szarvasmarha tenyésztő oppidumok voltak a parasztháború igazi előrelendítői. Különös élességgel vetődik fel ez a szarvasmarha-tenyésztő települések esetében, amelyeket a nemesi ellentámadási kísérletek csak felettébb áttételesen érinthettek. A szarvasmarhából sohasem vettek kilencedet, így a kilencedtörvények rendelkezései e közösségekben aligha kelthettek nagyobb felzúdulást. A szarvasmarhakereskedelemnek általában csak a középszintjén tevékenykedő paraszt-polgárok számára lényegében véve mindegy volt, hogy az általuk a tenyésztő területekről a belső piacra hajtott élőállatot aztán majd a szabad királyi városok polgárai vagy pedig a nemesek hajtják országon kívülre. (Ugyanakkor viszont nagyon is valószínű, hogy e mezővárosokban is

zavart okozott az az 1510-es években kibontakozott értékesítési válság, amelynek jeleiről[1] *Heckenast Gusztáv* szólt az 1972-es konferencián.) A szabad költözés kérdése is csak a befogadó közösség oldaláról jelentkezett a mezővárosokban, hiszen az erre vonatkozó törvények nem a mezővárosokból, hanem a mezővárosokba irányuló költözést igyekeztek gátolni.

A félreértések elkerülése végett nem árt még egyszer hangsúlyozni: a fenti hiányokat nem azért jeleztük, hogy azzal a monográfia érdemeit csökkentsük, hanem — éppen ellenkezőleg — azért, hogy az anyagban benne rejlő lehetőségekre a további kutatás figyelmét ráirányítsuk. Végezetül elismeréssel szólunk stílusáról is, amely a maga közvetlen, problémákat, alkotói gondokat sem leplező, az olvasót beavatva-tájékoztató módszerével nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy a munka nemcsak a szakember, de az átlagolvasó számára is érthető és élvezhető legyen.

SZAKÁLY FERENC

M. JÁNOS BAK:

KÖNIGTUM UND STÄNDE IN UNGARN IM 14—16. JAHRHUNDERT

(Quellen und Studien zur Geschichte des östlichen Europa, Hg. von Manfred Hellmann Band VI. Wiesbaden. 1973, 195 l.)

KIRÁLYSÁG ÉS RENDEK MAGYARORSZÁGON A 14—16. SZÁZADBAN

A középkori Magyarország politikai, társadalmi, gazdasági fejlődésének egyik legfontosabb, a történetírásban legtöbbet vizsgált és sokszor vitatott kérdésével foglalkozik Bak M. János, amelyet — mint rámutat — csak „az 1945. évi teljes politikai és alkotmányjogi átalakulás szabadított ki addigi politikai bilincseiből" (2. l.). Célja azoknak a „döntő pillanatoknak megállapítása, amelyekben a nemesség, a báróktól és prelátusoktól a megyei köznemességig, ... beleszólhatott az ország sorsába" (2. l.), s miután a döntő pillanatok, „a rendi tevékenység kikristályosodási pontjai" az uralkodóváltozások voltak, elsősorban ezek segítségével igyekszik megrajzolni a rendiség két elemének: a királynak és a nemességnek harcát. Bak tisztában van azzal, hogy a téma egyrészt az igazgatás és törvénykezés fejlődésének ismeretét kívánná meg (amelyből csak egyes részletek feldolgozása áll rendelkezésre), másrészt a szomszéd államok fejlődésének összehasonlító vizsgálatára lenne szükség, ezért munkáját „a tények korlátozott keretben történő áttekintésének" (4. l.) nevezi. Az új motívum a királykoronázások feldolgozása. A koronázások történetének Bak külön terjedelmes függeléket szentelt, tanúként pedig a tárgyalás során is igyekszik megszólaltatni őket.

A főszöveg öt fejezete az uralkodóváltozásokkal foglalkozik: I. Az első dinasztiaváltozás és a nemesség „választójoga" 1301—1388 (11—26. l.), II. A bárók uralma az interregnumok és Zsigmond alatt 1386—1437 (27—38. l.), III. A megyei nemesség az országgyűléseken 1437 után (39—53. l.), IV. Korvin Mátyás: a reneszánsz állam megteremtésének kísérlete 1458—1490 (54—61. l.), V. A rendi reakció a Jagellók alatt. A kettős királyválasztás (62—73. l.). Külön fejezetben tárgyalja végül Werbőczy Hármaskönyvét és a „Szent Korona tant" (74—79. l.) A főszöveget két függelék egészíti ki: I. Válogatott okmányok (1—20. sz.) és II. A középkori királyi koronázás Magyarországon (Források áttekintése és szövegek) (165—190. l.). A kötetet névmutató zárja. A 80—123. lapokon hatalmas jegyzetapparátus foglal helyet, melyben a magyar irodalom teljes egészében, 1971-ig (!) felhasználásra került; az egyetlen kimaradt munka Engel Pálnak a magyar nagybirtokról szóló tanulmánya (Egyetemi Könyvtár Évkönyve IV/1968 és V/1971). Források terén is csak egyetlen hiányt említhetek, s ez Aeneas Silvius Piccolominink a Fontes Rerum Austriacarum sorozatában megjelent levelezése.

Az Anjouk uralomrajutásával kapcsolatban Bak kiemeli a Szent Korona szerepét, s ezt a magyar krónikának egy fejezetével (Szentpétery, SRH I. 484. l.) és az osztrák rímeskrónikával támasztja alá (18. l.). Zsigmond megválasztásával kapcsolatban finom megfigyelése az Aranybullának — és vele együtt a nemesség általános ellenállási jogának — kihagyása (32. l.). Nem egészen érthető, hogy a nagyfontosságú 1440. július 14-i diplomát (amelynek eredeti utáni új olvasatát kapjuk a függelékben, 141—143. l.) miért vette csak félig figyelembe, miért hagyta ki a Szent Korona „erejét és misztériumát". Bak a továbbiakban azért állíthatja, hogy 1453-ban, „Utószülött László uralmát új koronázás nélkül ismerték el" (45. l.) s láthatja ebben az 1440. évi diploma gyengeségét, mert Piccolomini evelezését nem használta fel. Ebből kétségtelenül kiderül, hogy a rendek igenis követelték

a (második) koronázást, (*Wolkan R.;* Der Briefwechsel des Eneas Silvius Piccolomini [Fontes Rerum Austriacarum 61.] Wien, 1907—1918), s véleményem szerint elmaradását az a teológiai elv indokolta, hogy csak egyszer szentelhetnek valakit királlyá.

Mátyás választásánál kétségtelenül a szegedi egyezmény volt a döntő (55. l.) és nem a nemesség türelmetlensége, még kevésbé nyomása (56. l.). Ebben a fejezetben Bak ugyanazzal a kérdéssel találja magát szemben, mint minden Mátyással foglalkozó kutató. A centralizáción mást ért, mint amit Mátyás létrehozott, s talán ezért elevenítette fel Bak Szekfű koncepcióját, ha nem is azonos tartalommal. Egyébként a hadszervezet reformjára nem Mátyás „uralma első éveiben" (58. l.) került sor, hanem csak a pénzügyi reform után. A „fekete sereg" II. Ulászló megválasztásakor is nagy szerepet játszott, erről Bak sajnos megfeledkezett (63. l.).

A kötet legszebb és legérdekesebb része kétségtelenül a királykoronázásról szóló II. függelék. Bartoniek Emma idevágó alapvető kutatásai minden lelkiismeretességük mellett is bizonyos mértékig elavultak a Schramm, Kantorowicz, W. Ullmann által felmutatott eredményekhez képest. Bak emeli e kutatásokat ismét korszerű nemzetközi szintre. El kell fogadni a szerző érvelését, hogy Albertet is a Pontificale Romanum (Durandus) ordója szerint koronázták. Ugyane szerint koronázták meg II. Ulászlót is. Így Bak végső következtetése is teljes érvényű: a középkori Magyarországon az egyébként nem nagyon elterjedt Pontificale Romanumot használták a koronázásnál. Az okot abban látom, hogy a magyar specialitás a Kottanerné által említett két „törvény" volt; 1. A koronázásnak a fehérvári bazilikában (tehát István sírjánál), 2. az I. Istvánnak tulajdonított Szent Koronával kellett végbemennie. Így alakult ki a mágikus kapcsolat az országot alapító szent és az új uralkodó között. Ebben a magatartásban az ordo szükségképpen a háttérbe szorult.

Köztudomás szerint a 15. századi koronázásoknak volt világi része is (lovaggá ütés, bíráskodás, eskü és kardvágás). Azt már eddig is sejtettük, hogy ez a rész későn alakult ki. Bak munkája alapján a kérdés most így fogalmazható meg: vajon a rendi fejlődés diktálta-e kialakulását?

És mert ez a rész a kutatás legjobb eredményét hozza, jogosnak találom a szigorúbb kritikát, az apróbb hibák terén is. A budai polgárok jogát, hogy a bazilikát őrizzék a koronázás alatt, a Budai Jogkönyv is tartalmazza (Mollay: Ofner Stadtrecht 61.l.). II. Ulászló koronázásakor a ma Esztergomban őrzött Filipec-kódexet használták és Bonfini Kulcsár szerint (Kulcsár: Bonfini magyar történetének forrásai és keletkezése. Humanizmus és reformáció, Bp. 1973. 156. l.) személyesen volt jelen, de még ha ez nem is áll, biztosan az akkor használt Pontificaleból merített. A Péter (és nem Péter-Pál) templom Géza és nem I. István temetkező helye. A koronázáskor a lovászmester Guti Ország László volt és nem Héderváry. Kinizsi Pál csak Csontmezőnél volt parancsnoka a „fekete seregnek", egyébként soha, és végül Dlugosz leírásából (189. l.) nem lehet a Péter templomban újabb intronizációra következtetni.

FÜGEDI ERIK

FOLYÓIRATSZEMLE

A. M. Szaharov:

A historiográfiai kutatások tárgyáról

A historiográfia kezdetei a 19. sz. 20—30-as éveire tehetők, amikor a történelmi ismeretek tudománnyá értek. Az orosz történettudomány fejlődésében Sz M. Szolovjov volt az első, aki a korábbi feldolgozások kritikai tagadásától eljutott azok történeti szempontból való elemzéséig. Azonban sem ő, sem V. O. Kljucsevszkij nem fogalmazta meg a historiográfia, mint külön tudomány tárgyát, bár egynémely írásuk annak műveléséről tanúskodik. A szlavofil M. O. Kojalovics a szellemtörténet hatása alatt, a történelmi múlt rekonstruálásában az objektív forrásokkal szemben a szubjektív tényező szerepét hangsúlyozta, s a historiográfia feladatát ez utóbbi rendszerezésében, értékelésében látta. Az orosz történelem értékelésénél a szlavofilek szemléletmódját tartotta a legmegfelelőbbnek. P. N. Miljukov egyetemi előadásaiban elsősorban Kojalovics szlavofil túlzásait bírálta, egyébként ő is abban látta a historiográfia feladatát, hogy azokat az általános nézeteket, eszméket rendszerezze, amelyeknek jegyében a korábbi nemzedékek az orosz történelmet értelmezték.

1917 után megnőtt a historiográfiai kutatások jelentősége. A társadalmi tudat átalakítása is megkövetelte a történelem hivatalos-monarchista és nemesi-burzsoá értékelésének átértelmezését. A kezdeti időszakban azonban ez a kritikai átértékelés kötötte le a fiatal szovjet marxista történetírás erejét, a historiográfia tárgyának és módszerének kérdéseit nem boncolgathatták. Az 1930-as évek végén aztán már többen állást foglaltak ebben a kérdésben. O. L. Vajnstejn 1940-ben megjelent könyve elválasztotta egymástól a historiográfiát és a történeti gondolkodást. Előbbit, mint a történeti feldolgozások összegzését fogta fel, természetesen kronológiai rendbe állítva. Je. A. Koszminszkij egyetemi előadásai a társadalmi gondolkodás története egyik ágaként tüntették fel a historiográfiát, amely sohasem mentes politikai megfontolásoktól. Tudományos jelentőségét bizonyos módszertani tapasztalatok továbbadásában látta. Cikkünk szerint N. L. Rubinstein adta a szovjet szakirodalomban a historiográfia tárgyára az első igazán tudományos meghatározást. A történettudomány történeteként fogta fel, amelynek nem egyszerűen az eredmények bemutatása a feladata, hanem a történelmi ismeretek gyarapodási folyamatának, feldolgozásuk fejlődésének, a történelem tudományos megismerése fejlődésének kutatása és értékelése.

A második világháború után, az 1955-ben kiadott „A szovjet történettudomány történetének vázlata" c. összefoglaló munka első kötete vállalkozott a historiográfia tárgyának meghatározására. A társadalmi gondolkodás története részeként értelmezte, amely tárgyában eltér, de módszerében alapvetően azonos a történettudománnyal. Az 1950-es évek végétől napjainkig húzódó vita A. M. Szaharov szerint akörül zajlik, hogy vajon a történettudomány részének, önálló tudománynak vagy a társadalmi gondolkodás története egyik ágának kell-e tekinteni a historiográfiát. Az 1960-as évek ma is érvényben levő egyetemi tankönyvei külön tudományos diszciplínának tüntetik fel, amely a társadalom fejlődéstörténetére vonatkozó ismeretek felhalmozásának folyamatát, ezek tudománnyá válását, valamint a módszert és az értékelést meghatározó nézetek változását kutatja. Ez utóbbiak esetében az osztályjelleg hangsúlyozása elengedhetetlen. Két kölcsönhatásban levő oldalról van tehát szó. V. Je. Illerickij azonban az ismeretek felhalmozásának történetét kiemeli a historiográfiából, s a forráselemzés, az archeográfia tárgykörébe utalja, így a nézetek, a módszer fejlődésére szűkíti le a historiográfiát. Szaharov nem osztja ezt a felfogást. Véleménye szerint a forráselemzés, az archeográfia nem foglalkozik a történeti források összegyűjtésének fejlődéstörténetével. Felhasználásuk, kutatásuk elméletét, módszereit vizsgálja. Másrészt a historiográfia leszűkítése a történeti nézetek fejlődésére annak a filozófiatörténet felé való eltolását jelenti. Figyelmen kívül hagyja, hogy a historiográfia nem elméleti, hanem konkrét tudomány, az ismeretek felhalmozódásának történetét is

kutatja, s ezért nem sorolható be pl. a társadalmi-politikai gondolkodás történetébe sem.

L. V. Cserepnyin szerint a historiográfia tárgya több irányból közelíthető. Egyrészt mint meghatározott kor történeti irodalmának, másrészt adott probléma feldolgozásainak elemzése, végül pedig egy ország egész történetírásának fejlődésében való bemutatása. A fentiekben már említett Illerickijhez képest másik végletet tükröz Sz. L. Pestics 1961-ben megjelent monográfiája. A történeti források feltárásának, elemzésének a fejlődését tekinti a historiográfia tárgyának, azzal érvelve, hogy a koncepciók, a nézetek váltakoztak, de a tények önmagukban változatlanok, a kutatás stabil bázisai. Szaharov ezt a történeti források és feldolgozásuk elmélete, módszertana mesterséges szétválasztásának, sőt szembeállításának tartja, amely a historiográfia önálló diszciplinaként való értékelését nehezíti meg. Sz. L. Pesticcsel szemben M. V. Nyecskina álláspontjára hivatkozik, aki a tudománytörténetet általában mindig a kultúrtörténet részeként értelmezte, szélesebb kategóriába ágyazva, mint a társadalmi-politikai gondolkodás története. Rámutatott a történettudománynak a mindenkori eszmei-ideológiai harcban játszott szerepére. Elvetette a történeti gondolkodás fejlődésének és a történetkutatás előrehaladásának mesterséges szétválasztását. A historiográfiát a széles értelemben vett történetkutatás (archeológia, etnográfia, történeti földrajz, helytörténet, forráselemzés stb.) történetének tekintette.

Szaharov utal saját 1962-ben megjelent cikkére, amely a vita egyik elindítója volt. Ebben a történettudomány önálló területének tekintette a historiográfiát, amely elemzi a múltról való ismeretek fejlődésének objektív folyamatait, az ismeretek feldolgozásának módszerét, ennek eszmei, ideológiai alapját is beleértve. Felfogása széles körben elterjedt. Utal pl. I. Sz. Galkin könyvére — „Az európai és amerikai országok újkori történetének historiográfiája" (M. 1967) —, amely a történeti gondolkodás, a történeti ismeretek fejlődésének folyamatait, a történelem tudománnyá válását sorolta a historiográfia tárgykörébe, ez utóbbinál kiemelve a marxizmus kialakulásának jelentőségét. Sz. A. Tokarjev monográfiája, amely az orosz néprajztudomány történetét dolgozta fel (M. 1966), szintén az ismeretek és nézetek kölcsönhatásban történő fejlődésének bemutatását hangsúlyozta. K. D. Petrjajev: A történettudomány módszertanának kérdései (Kijev 1971) c. munkájában a historiográfia feladatai között kiemelte az objektív történelmi folyamat tükröződése törvényszerűségeinek kutatását.

A közelmúltban a historiográfia szélesebb tartalmú értelmezése jelentkezett a szovjet szakirodalomban. Egyik első képviselője, A. L. Sapiro, aki a történeti ismeretek, a történeti munkák tudatformáló szerepének fejlődéstörténetét is a historiográfia tárgyának tekinti, értve ezen az oktatás és a könyvterjesztés fejlődését is. Sz. O. Smidt a történetkutatók biográfiájának besorolását is szükségesnek tekintette, azzal érvelve, hogy társadalmi származásuk, nézeteik kihatottak az általuk alkotott, s a historiográfia által elemzett művekre. A historiográfia tárgyának más irányú bővítése, az adott kor szépirodalmi alkotásainak nem mint történeti forrásnak, hanem mint feldolgozásnak az elemzése. Ilyen törekvések figyelhetők meg V. V. Mavrogyinnál a Pugacsov-felkelésről írott művében (M. 1961), de elméletileg L. V. Cserepnyin 1968-ban kiadott könyve alapozta meg ezt a felfogást (Az orosz irodalom klasszikusainak történeti nézetei). Azzal érvelt, hogy túl kell lépni azon a felfogáson, miszerint a historiográfia csak a szaktörténészek munkásságának elemzésével foglalkozik. A haladó történelmi személyiségek, az irodalom nagyjai igen sok jelentős megállapítást tettek a történelem menetével kapcsolatban, s ezek elemzését és értékelését is be kell ágyazni a historiográfiába.

Szerzőnk egyetért a historiográfia tárgyának szélesebb értelmezésével, különösen Cserepnyin törekvéseit értékeli nagyra, ugyanakkor rámutat, hogy ez a módszer kérdéseinek új módon történő felvetését teszi szükségessé. Ez utóbbit illetően is egyre több kísérletezés lát napvilágot a szovjet szakirodalomban. Ezek többsége hangsúlyozza az osztályszempontú közelítést, a történetiség érvényesítését, a gazdasági-társadalmi, a politikai miliő feltárását, a politikai eszmék kutatásának jelentőségét a történelmi gondolkodás fejlődésében stb. Másrészt e viszonylag „külső" tényezők mellett a tudománytörténeti előzmények számbavétele is elkerülhetetlen, mindenekelőtt a módszer fejlődésének bemutatása szempontjából. A historiográfiával kapcsolatban az egyes országok történettudománya és az egyetemes történetkutatás, történeti gondolkodás kölcsönhatása is meghatározó lehet. A periodizáció kérdései szintén gyakran kapcsolódnak a módszertani problémákhoz. Szaharov azzal zárja cikkét, hogy a historiográfia tárgyának egységes értelmezése teheti lehetővé az előrelépést a módszertani kérdések megoldásában, amelyre szintén nagy szükség van.

(Isztorija SzSzSzR 1974. 3. szám. 90—112. l.) *M.*

Gerhard Botz:

Otto Bauer fasizmuselméletének keletkezése és tartalma

Az ausztro-marxista szerzők közül O. Bauer foglalkozott legtöbbet a fasizmus jelenségével. Korán felfigyelt a fasizmus veszélyére s később is sűrűn visszatért az olasz fasizmus elemzésére, hogy azt a kelet-európaitól megkülönböztesse.

Értékeléseinek első sorozata még az 1920-as évek első felében kelt, részint a kelet-közép-európai tapasztalatok, részint az olasz események nyomán. Bauer ekkoriban igen erőteljesen hangsúlyozta a fasizmus szerinte bonapartista jellegét, vagyis azt a kivételes szerepet, amikor Marx megfigyelései alapján az éles osztályharcok idején az államhatalom rövidebb időre bizonyos fokig függetlenedhetik a két alapvető osztálytól, éppen ezek harca és az erőviszonyok egyensúlya következtében.

Értékeléseiben ekkor még túltengett a bonapartista jelleg emlegetése, s hiányzott a kispolgári rétegek szerepének behatóbb elemzése.

Mikor az osztrák politikai rendszerben a reakciós vonások felerősödtek — aminek 1927 csak kiugró eseménye volt — Bauer is nagyobb figyelmet szentelt a fasizmus egyéb tüneteinek, összefüggéseinek.

Ennek eredményeként az 1926. évi linzi programban a fasizmussal már alaposabban foglalkoztak. Baueren kívül pályatársai közül néhányan ekkor már szintén kezdeményező-en hozzányúltak ezekhez a vizsgálatokhoz — így többek között Danneberg —, aki az osztrák parasztság magatartásával foglalkozott, s e problémákat összevetette az olasz tapasztalatokkal. Bauert egyéb, „külföldi" hatások is érhették, hiszen ekkoriban az olasz szocialisták közül többen elemezték az olasz fasizmus tapasztalatait. Ezek között Zibordi, Balabanova és Nenni írásai jelentősek, mivel a kérdéses szerzők már „modern" módon közeledtek a fasizmus jelenségéhez.

Mindannak ellenére, hogy ekkor már szembe kellett nézni a Heimwehr megerősödésével, a szociáldemokrata mozgalom gyengeségével (1927 után), Bauer elemzései mégsem voltak kielégítőek, s a Kampf hasábjain 1929-ben megjelent újabb tanulmányaiban azt fejtegette, hogy elsősorban a nagytőke pártfogolja a fasiszta törekvéseket, vagyis a fasizmus „felső" kapcsolatait hangsúlyozta. A szerző e korszakról nyújtott áttekintésében megemlékezik J. Deutsch és Leichter írásairól is, az utóbbi többek között a gazdasági világválság demoralizáló hatására hívta fel a figyelmet. Bauer új vizsgálódásai így nem voltak elszigeteltek. Bauer ezután a Kampfban írt új cikkeiben arra reflektált, hogy a különféle rétegek (többek között a munkanélküliek), illetve a fiatalok mennyiben kerülhetnek fasiszta hatás alá.

A helyzet még inkább romlott Hitler hatalomra kerülése után. Dollfuss uralmi rendszerének kiépítése, a parlament feloszlatása Bauert is újabb elemzésre késztette Ekkor már nagyobb figyelmet szentelt egyfelől a monopoltőke magatartásának, másfelől annak, hogy a szocializmus jelentkezése az első világháború után miként hatott a különféle osztályok, rétegek politikai szereplésére.

Bauer az elemzéseket részben még Bécsben, de részben a tragikus 1934 februári napok után már csehszlovákiai emigrációja idején egészítette ki (bécsi feljegyzéseinek egy része különben a bécsi rendőrség kezére jutott, ezeket állítólag 1945-ben a háború utolsó napjaiban semmisítették meg). Az új elemzésekben Bauer már az 1933—34-es eseményeket is feldolgozta, s a kiterjedt, ekkoriban felduzzadt nagy nemzetközi szocialista, kommunista irodalomra támaszkodott. Bauer ehelyütt már egyeztette a korábbi bonapartista jegyekről szóló fejtegetéseit a monopoltőkére, illetőleg a kispolgárságra vonatkozó megfigyeléseivel. Foglalkozott a fasiszta rendszer lényegének megjelölésével, a fasiszta hatalomátvétellel, majd a kiépülő fasiszta rendszer belső ellentmondásaival (amelyek elkerülhetetlenül fellépnek a tőkés körök és a kispolgári törekvések ütközése folytán), s természetesen azzal, hogy a fasiszta mozgalmak már első lépéseiktől miként helyezkednek szembe a munkásmozgalommal. Külön érdekes megfigyelést tett arra vonatkozóan, hogy az első világháború után a tisztek és altisztek szép számban szervezkedtek különféle félkatonai egyesületekben, amelyek később a fasiszta mozgalmak egyik bázisává, illetőleg rohamcsapataivá lehettek. Ugyancsak rávilágított, mint világháborús örökségre, hogy az állam gazdasági beavatkozása ekkoriban erősödött fel, s mint megállapította, ez a központi hatalmak országaiban erősebb volt, s szerinte bizonyos összefüggés volt a háborús rendszer és a későbbi fasiszta gazdasági elképzelések között. Bauer mindehhez hozzátette, hogy a kiépülő fasizmus nemcsak a kispolgárság antikapitalista illúzióira cáfolt rá, hanem a tőkés körökön belül is hol az egyik, hol a másik frakciónak érdekeit sértette, ennyiben is új, ellentmondásos helyzetet teremtett.

Bauer kitért a külpolitikai összefüggésekre is, s jelezte, ha a munkások a fasiszta rendszert belülről nem tudják megdönteni, akkor elkerülhetetlenül új háború fenyegeti Európát.

(International Review of Social History, 1974. 1. szám. 28—53. l.) *J.*

Vermes Gábor:

A föderalizmus agóniája Magyarországon a Károlyi-kormányzat idején, 1918—1919-ben

A New Jersey-i Rutgers Egyetemen működő szerző csak a korszak sajtóanyagára, valamint a publikált forrásokra és feldolgozásokra szorítkozva vizsgálja a kérdést. A magyar szupremácia hagyományos, a kortársakba mélyen belegyökeresződött koncepciójának ismertetése után a háború vége előtti eszmei erjedést „A nemzetiségi kérdés a társadalmi és az egyéni fejlődés szempontjából" címen megrendezett és publikált vita alapján tárgyalja. Réz Mihálynak a szociáldarwinizmusra alapított, az erősek hatalomra-törekvését örökös törvénynek tekintő véleményével Jászi Oszkárét állítja szembe, aki a szupremácia helyett az osztályok és nemzetek növekvő együttműködésében bízott, ezért a nemzeti államot nem tekintette végső megoldásnak, sőt a Kárpát-medence esetében egyáltalában nem tekintette megoldásnak, ehelyett a nemzetiségek szabad fejlődését biztosító föderatív államot („Keleti-Svájc") propagálta. 1918-ban sokan értettek vele egyet, a háború vége előtt még számos nemzetiségi politikus is, míg a szocialista Ágoston Péter nála is tovább menve, az Európai Egyesült Államok megvalósulását várta. Rákosi Jenő ugyanakkor banális frázisokban és közkeletű bölcselkedéssel az erő uralmának jogosságát hirdette.

Az 1918 októberi magyarországi forradalom nyomán Jászi előtt megnyílt az út eszméi gyakorlati megvalósítása előtt. Azt várta, hogy ebben az antant részéről is támogatást fog kapni, bár utólag — valószínűleg alaptalanul — tagadta, hogy ekkor még optimista lett volna. Jászi elgondolásában, amit Károlyitól Móricz Zsigmondig az adott pillanatban — Vermes szerint — szinte minden magyar értelmiségi elfogadott, az új rendszerben a magyarság primus inter pares lett volna, vagyis Keleti-Svájc helyett inkább egy Keleti-Belgium, viszont a győztes pozíciójával és katonai erővel rendelkező nemzetiségek ekkor magát a föderalizmust is elutasították.

A katonai erővel nem rendelkező és őszintén pacifista vezetés alatt álló Magyarország számára így csak a velük való tárgyalás volt az egyetlen lehetőség. A részletesen ismertetett aradi tárgyalások kudarca, majd az utódállamok által igényelt területek november-decemberi katonai megszállása és a magyar tiltakozásokra adott antantválaszok következtében december végére a föderatív megoldás eszméje kihunyt, és egyre teljesebbé vált Károlyiék csalódása a győztesekben. Így széles körökben nyert teret a felszabadító háború gondolata, és sokan éppen ezt várták a Tanácsköztársaságtól.

A trianoni béke beváltotta Jászi félelmeit; Vermes szerint „az igazságtalanságot a megváltozott határok csak megfordították és a dunai föderáció álmát betemette a kölcsönös vádaskodás, a soviniszta türelmetlenség és az értelmetlen bosszúállás. Úgy tűnik tehát, hogy az események Réz Mihály professzort és Rákosi Jenőt igazolták: győzött a meztelen erő és az agresszió, míg az emberi értelem és tisztesség bénán feküdt." Ez azonban csak az adott történelmi körülményekből fakadt, mert a háború esztelenségéből és pusztításaiból kikerülő emberiség még nem állott készen a racionális eszmék és megoldások elfogadására. „A dunai föderáció eszméje forradalmi volt abban az értelemben, hogy egy mindenki számára alkalmas megoldás vízióját rajzolta meg, de vak módon félreismerte a győztes nemzetek érzelmeit", — írja Vermes, aki azonban a különféle szocialista alapú föderációs elképzelésekkel nem foglalkozik és nem vizsgálja az utódállamok nemzeti burzsoáziájának a föderációs megoldás bukásában vitt szerepét.

(East European Quarterly, VI. évf., 1972—73. 4. szám. 487—503. l.) *J. G.*

Edward Shorter:

Női emancipáció, születésszabályozás és termékenység az európai történelemben

Demográfusok, művészek és írók más-más megközelítésben érzékelték ugyanazt a jelenséget, amelyet e tanulmány történész szemmel vizsgál: a 18. században és a 19. század elején a női termékenység emelkedő tendenciát mutat. Később, a 19. század végén és a 20. század elején jelentős hanyatlás tapasztalható. A tanulmány bevezető részében erről a jelenségről szólva a szerző rámutat arra, hogy — a rendelkezésre álló adatok alapján — érdekes időbeli egybeesés észlelhető: a születések nagyarányú emelkedése 1750—80 közé esik Európa majdnem minden területén; a női termékenység hanyatlása pedig egész Európában 1860—90 között tapasztalható.

Ez az egybeesés azt sugallja, hogy a zuhanás nem a fokozódó iparosodás társadalmi következménye. A zuhanó születési ráta nem köthető csak a fokozódó városba áramláshoz, vagy a gyári munkások létszámnövekedéséhez. Valószínű, hogy inkább egy bizonyos mentalitás társadalmi és földrajzi határok nélküli terjedéséről van szó. A szerző a születési rátának a 18. század közepe és 20. század eleje közti parabolikus változását az alábbi modell felállításával magyarázza:

Két fő tényező befolyásolta a termékenység alakulását: az egyik a nők között fokozatosan terjedő emancipáció, személyes függetlenség, a másik a születésszabályozási, fogamzásgátló módszerek terjedése. Paradox módon a két tényező szögesen ellentétes környezetben hatott. A személyi függetlenség tudata a fiatalabb és szegényebb nők között terjedt és tőlük haladt az idősebb és tehetősebb rétegek felé. A születésszabályozás ezzel szemben a középosztályhoz tartozó idősebb nők körében jelentkezett először és később jutott el az alacsonyabb társadalmi státusú fiatalabb nőkhöz. Így tehát az alsóbb társadalmi osztályoknál a 18. század közepétől megfigyelhető fokozott függetlenség, önrendelkezés — amely még nem párosult fogamzásgátló módszerek alkalmazásával — vezetett a termékenységi ráta parabolájának felfelé íveléséhez. A fogamzásgátló módszerek csak a 19. század második felében jutottak el alacsonyabb társadalmi státusú nők tömegeihez, akik már el tudták választani a nemi érintkezést és a fogamzást, így a parabola emelkedő vonalát hanyatlás váltotta fel. A parabola csúcsa ott van, ahol a két tendencia metszi egymást, körülbelül a 19. század közepén.

A tétel bizonyítása érdekében a szerző tagadja azt az elterjedt álláspontot, amely szerint az emancipációs törekvések a középosztálybeli nők körében jelentkeztek először a 19. század közepén. Csak a politikai emancipáció területén fogadja azt el, a családi életben azonban nem. A 19. században a nők szüleik, majd férjük akaratának — csekély számú kivétellel teljesen alárendeltek voltak (H. Müller, J. M. Mogey, E. Lupri munkáira támaszkodik itt a szerző). Az ipari forradalom megindulása után egyre több nő vállalt bérmunkát, azért is, hogy megóvja, vagy megteremtse személyes függetlenségét.

Mindezek a jelenségek egyértelműen levezethetők a kapitalizmus megjelenését jelző gazdasági változásokból. A kapitalizmus magával hozta a maguk sajátos közzösségében együtt élő proletárok életmódjának, morális értékeinek kialakulását, amely nagy szabadságot engedett a szexualitás területén. A másik fontos változást a kíméletlen szabadversenyre alapozott piac kialakulása hozta. A munkaerőpiac a személyes függetlenség forrása lett, hiszen a saját munkaerejükkel pénzt kereső nők tekintélye, megbecsülése nőtt a családban és a családon kívül is. Társadalmi státuszuk már nem csak férjük helyzetétől függött.

Milyen konkrét hatása volt a fenti változásoknak a termékenységi mutatók alakulására? Az emancipáció és a házasságon kívüli születések számának növekedése között kézenfekvő az összefüggés: az egyedül álló nő számára a kapitalizmus személyes és szexuális szabadságot jelentett, amely — fogamzásgátló eszközök hiányában — több gyermek születéséhez vezethetett. A házasságon belüli termékenység növekedése és a kapitalizmus megjelenése között már nehezebb feltárni az összefüggést. Két lehetséges kapcsolat van. Az egyik az, hogy sokan házasságon kívül — az előbbi okok következtében — létrejött terhességük miatt, házasodnak, és mivel ezeket a házasságokat többnyire az átlagosnál fiatalabb korban kötik, a házasságon belül is még több gyermek születésével számolhatunk. Szerepet játszhatott azonban az is, hogy az új mentalitású, férjüket maguk választó nők számára a nemi élet már élvezetet jelentett, nemcsak a férj kívánságainak kiszolgálását, így a gyakoribb közösülések több terhességhez vezethettek.

A 19. század második felében tehát a női emancipáció és a születésszabályozás terjedésének vonalai metszették egymást, azaz az emancipálódott alsóbb társadalmi osztályhoz tartozó nőkhöz eljutottak a születésszabályozási módszerek, a középosztálybeli nők pedig egyenjogúságuk tudatában érvelhettek a kisebb család mellett. Ez a találkozás jelenti a parabola csúcsát, és innen kezdődik a születések számának csökkenése.

A szerző tudatában van ugyan fejtegetései hipotetikus jellegének, szükségesnek tartja azonban a női emancipáció és a születésszabályozási módszerek terjedése és a nők politikai emancipációs törekvései közötti összefüggés tanulmányozását. Eldöntendő kérdés, hogy a 19. század végének feminista mozgalma a 100 évvel korábban az alacsonyabb társadalmi osztályokban elkezdődött egyenjogúsítási mozgalom utolsó szakasza volt, vagy esetleg független a családok szerkezetében lezajlott változásoktól és csak a századvégi társadalmi viszonyokkal magyarázható?

Összefoglalva: a tanulmány arra akar figyelmeztetni, hogy eddig túl szűken fogták fel az újkori európai demográfia központi kérdését, és ezért nem tudtak megoldást találni a női termékenységi ráta 19. század végi zuhanásának régi problémájára. A szerző szerint ezt a jelenséget egy nagyobb történelmi mozgalomban — melyet a termékenység parabolikus görbéje ír le — kell látni. A görbe alakulását a családi struktura változásai, ezen belül pedig elsősorban a gyermekeket szülő és nevelő nők helyzete és mentalitása befolyásolta.

(The American Historical Review, 1973/3. szám. 606—640. l.) *P.*

Andreas Hillgruber:

Politikatörténet mai szemmel

A politikatörténet az utóbbi időben jelentősen háttérbe szorult a nyugatnémet történettudományban. A legtekintélyesebb történelmi diszciplina a társadalomtörténet. A politikatörténetet legjobb esetben is csak elfogadják, de nem tekintik „relevánsnak," pedig a zajló nemzetközi politika bizonyítja e kutatási terület létjogosultságát. Ugyanakkor a társadalomtörténet fogalmával sokan visszaélnek; ezen a címen akarnak keresztülvinni különféle, másképp megvalósíthatatlan és mindenekelőtt nehezen finanszírozható kutatási témákat.

A politikatörténet mai, általános megítélésében nagy szerepe van a félreértéseknek. Nem a német múltból ismert nemzeti-liberális vagy nemzeti-konzervatív politikatörténet — aligha lehetséges — felélesztéséről van ugyanis szó. Ez a politizáló, politikus történet ma a tágan értelmezett társadalomtörténetbe tartozik, annak ellenére, hogy éppen legismertebb exponensei utasítják el a politikai célzatú történetírás vádját. Hillgruber szerint az ilyen „tendenciózus" történetírás, amely valamely politikai irányzat szolgálatában áll, nem tekinthető tudománynak, és esetleges napi politikai sikerek után könnyen hatását vesztheti. Amíg a 19. században a történetírók példaképek, ideálok alkotását tekintették fő céljuknak, addig a 20. században inkább a figyelmeztetés, a múlt sokrétűségének, elmulasztott lehetőségeinek, múlt és jelen szoros összekapcsolódásának szem előtt tartása a történetírás feladata.

Sok történész ezzel szemben politikatörténeten egy diplomáciatörténetre korlátozott, elavult kutatási területet ért.

A szerző meghatározása szerint a politikatörténet a történettudomány olyan részterülete, amely gyakorlati bel- és külpolitikával, az államokkal és azok egymás közötti kapcsolataival foglalkozik. „Politikai" abban az értelemben, hogy a döntések szerepét hangsúlyozza a történelem folyamatként való felfogásával szemben. Különösen fontosnak tartja ezt a szerző a nemzetközi politika területén, hiszen felfogása szerint a hosszadalmas gazdasági folyamatok, az azokat kísérő strukturális változások, az ideológiai harcok ellenére is, a 19—20. században ugyanúgy, ahogy korábban — lényegesen befolyásolják a nagyhatalmak közötti politikai ellentétek, a világtörténelem alakulását. A történelmi kutatás egyik fő területe marad az óriási társadalmi változásoktól érintett mai világban is a hegemónia és egyensúly váltakozása feltételeinek, a szövetségi rendszerek, föderációk kialakulása okainak vizsgálata, és sok más hasonló probléma kutatása.

A politikatörténetben mindenekelőtt arról van szó, hogy feltárják a nagyhatalmak vezető csoportjainak szándékait, céljait és meghatározzák függőségük fokát a különböző állandó és változó tényezőktől. A politikai célok összefonódása egyes társadalmi rétegek, csoportok érdekeivel csak az egyik tényező. A modern politikatörténet ugyanis szoros kapcsolatban áll a társadalomtörténettel, de semmiképpen sem annak egyszerű derivátuma, mivel társadalomtörténeti alapon nem érthető motívumokat is bevon a politikai döntések vizsgálatába. Ez érvényes mind a belpolitika, mind a német történetírásban — a múlt századi helyzettel gyökeresen ellentétben — háttérbe szoruló külpolitikatörténetre. Bírálja a szerző azt a felfogást, amely a német nagyhatalmi pozició elvesztésével befejezettnek látja a világon a hatalmi politikát és csak egy „világbelpolitikáról" beszél.

A társadalom- és gazdaságtörténet által feltárt hosszútávú általános társadalmi gazdasági és technikai fejlődés ismeretére alapozott helyes politikatörténeti analízisnek Hillgruber szerint három egyenrangú fő szempontja van: a hatalmi politikából eredő megfontolások, a gazdasági érdekek és az eszmék, ideológiák, politikai doktrinák hatásának vizsgálata.

Szoros kapcsolatot lát Hillgruber az NSzK mai helyzete és a politikatörténet háttérbe szorulása között. Ahogy Vilmos császár Németországában a militarizmus uralkodott és ennek megfelelően alakult a történetírás, a mai Nyugat-Németországban a gazdaság áll az érdeklődés középpontjában és ennek megfelelően a gazdaságtörténetírás fejlődik a legjobban. Hangsúlyozza, hogy a nyugatnémet történészeknek fokozottabb mértékben kell foglalkozniok politikatörténettel. Követendő, utólérendő példaként állítja Anglia, Franciaország és az NDK történészeinek tevékenységét.

Felveti Hillgruber a politikatörténet és aktuálpolitika kapcsolatának problémáját. Elismeri, hogy nem beszélhetünk abszolút mértékben politikamentes tudományról, mégis szükségesnek tartja politika és tudomány elvi szétválasztását. A tudományos megismerést ugyanis kétségtelenül nagy mértékben befolyásolják az általános történelmi előzmények és társadalmi körülmények, valamint a tudós politikai álláspontja. A tudományos kutatás eredményei azonban objektív kritériumok alapján értékelhetők. Ebből következően nincsenek reakciós és haladó kutatási eredmények, viszont a kutatási eredmények felhasználhatók reakciós vagy haladó célokra. Fontos politikai feltétel ezért a politikatörténész eredményes munkájának a kutatás szabadságának biztosítása.

A Hillgruber által felvetett kérdések a politikatörténet és egyéb történelmi diszciplinák különbségéről, szembenállásáról nyilvánvalóan más megvilágítást kapnak a marxista történetírásban, a cikk azonban érdekes betekintést nyújt a mai nyugatnémet történettudomány problémáiba.

(Historische Zeitschrift, 1973/3. szám. 529—552.) *P.*

R. C. Finucane:

A középkori csodák

Angliában — mint Európa-szerte mindenütt — a szentek sírjait és ereklyéik őrzőhelyeit a gyógyulást, közbenjárást keresők, sokszor ijesztő áradata vette körül a korai szász időktől kezdve egészen a 16. század végéig. E zarándokhelyek betöltötték feladatukat, legalább is ez tűnik ki az ún. posztumusz (az illető szent halála után bekövetkező) csodák hosszú listáiból, de a csodákban ritkán hívő történészek eddig eléggé elhanyagolták ezeket a *miracula*-kat, noha a középkori vallásos magatartás és hiedelemrendszer fontos forrását alkotják. Az egykorú csodagyűjtemények forrásértékének kiaknázásához elegendő az egyéb középkori forrásokkal kapcsolatban szokásos kritikai módszerek követése, ami pedig a „csodálatos gyógyulások" mibenlétét illeti, ezekhez csupán az egészséggel és a betegséggel kapcsolatos középkori ismereteket, fölfogást kell ismerni ahhoz, hogy racionális magyarázatot találjunk legtöbbjükre.

A zarándokok által jelentett csodákat az ezzel megbízott szerzetesek gondosan lejegyezték, részben mivel az így készülő listák nagyban hozzájárultak a kegyhely tekintélyének növeléséhez, de a szenttéavatás szabályainak fokozódó szigorodása is megkövetelte a „bizonyítóanyag" gondos prezentálását. E csodajegyzékek vagy az előfordulás kronológikus sorrendjében vagy az eset típusa (pl. a betegség fajtája) szerint csoportosították anyagukat. Általában előnyben részesítették a felsőbb osztályok képviselőitől eredő bejelentéseket.

Minthogy a „csodák"-at maguk a zarándokok produkálták, s az esetek 90%-a az egészséggel függ össze, az arány jelzi, mennyire központi kérdés volt az egészség ill. betegség a középkori ember életében. Ez érthető is: az elégtelen és rapszódikus táplálkozás, az elégtelen személyes higiénia, a rossz tisztálkodási és lakásviszonyok nagyban csökkentették a szervezet ellenállóerejét. A „csodálatos" gyógyulásokban a másik fontos elem az egészséges és a beteg állapot körül a középkorban uralkodó teljes bizonytalanság. Sok esetben az élet és a halál között sem tudtak különbséget tenni, itt keresendő a legnagyobb „csoda", a halottak nem ritka föltámadásának a magyarázata. Még kevésbé tudtak különbséget tenni a betegségek fokozatai között, így az enyhe betegségből való természetes gyógyuláson nem csodálkoztak kevésbé, mint a súlyos állapot szerencsés vagy végzetes kimenetelén. Az egészségügyi viszonyok következtében különben is bizonyos mértékig joggal számított csodának minden fölgyógyulás. Emellett a „csodák" lejegyzői nem sok

ügyet vetettek a gyógyulás időtartamára. Kevés zarándok hajította el mankóit és gyógyult meg egy pillanat alatt. Igen gyakran maga a gyógyulási folyamat is csak részleges volt, amire helyenként a csodajegyzékek is utalnak. (Pl. a vak félszemére vált látóvá.) Más esetekben a beteg állapota csak a kegyhelyen tartózkodás idején mutatott javulást, s hazatérvén — bizonyára helytelen magatartása következményeként — a betegség hamarosan visszatért. Végül a följegyzések csak a „sikerek"-ről szólnak, míg a csalódottan hazatérők számáról nincsenek adatok.

Magától értetődő talán, de hangsúlyozni kell a pszichológiai mozzanatokat is: maga a betegség is lehetett többé vagy kevésbé pszichikai eredetű, s ha a zarándokok erősen hittek a gyógyulásban, az önmagában is elősegíthette állapotuk legalább ideiglenes javulását. Tehát a kétségtelenül előforduló csalások és a tömeghisztéria tipikus megnyilvánulásai mellett az esetek többségében a középkori posztumusz csodák a korabeli orvosi ismeretek és a középkori lelkialkat fényében igen könnyen megmagyarázhatók.

(History, 60. évf. 198. sz. 1975. febr. 1—10. l.) *J. G.*

Irwin M. Wall:

A szocialisták és a bürokraták: a Blum-kormány és a francia adminisztráció. 1936—1937

Az amerikai történész tanulmányában aláhúzza: „a Népfront-kormány kudarcának legalábbis két oka volt: egyfelől nemzeti szempontból nem tudott hathatós antifasiszta külpolitikai programot megfogalmazni, másfelől nem tudta kivezetni Franciaországot a gazdasági csődből." Wall egyenesen felveti, hogy ami a külpolitikai tevékenységet illeti, a Blum-kormány, ha nem is tudta volna megmenteni a Spanyol Köztársaságot, amennyiben ténylegesen aktív és segítőkész politikát folytat, akkor legalább Franciaország határai között konszolidálni tudta volna a baloldal egységét. Ugyanígy a gazdaságpolitikát is úgy ítéli meg a szerző, hogy a visszavonulások éppen a baloldal táborában okoztak csalódásokat. Mindezt Wall összeköti azzal az észrevétellel — amit egybevet a kortársak megjegyzéseivel —, hogy Blum nagy mulasztást követett el, amikor a régi kormány-adminisztrációt épségben hagyta.

Az általános észrevételeken túl Wall részletező elemzést is ad. A spanyol polgárháború kapcsán például megjegyzi, hogy a szocialista párton belül a kormányt „balról" tulajdonképpen csak a kisebbség bírálta, a megyei pártszervezetek esetében pedig szembetűnő, hogy a baloldal elsősorban a határmenti területeken volt erős.

Wall hangsúlyozza azt is, hogy a kormány gazdasági minisztériumainak tényleges urai megint csak nem a miniszterek, hanem a minisztériumok „csúcs-funkcionáriusai" voltak, akik többségükben az Ecole des Sciences Politiques padsoraiból kerültek ki, s jellegzetesen antidemokratikusok voltak. Wall utal arra, hogy annak idején, amikor Mac-Mahon megbukott, az új köztársasági elnök 1879-ben 85 megyei vezetőt (s ezeknek 280 helyettesét) mozdította el. Blum azonban ettől a lépéstől visszariadt. Wall különben egy másik ellentmondásra is figyelmeztet. Megállapítja, hogy a Blum-kormány politikájában a külügyminisztérium, a hadsereg és a gazdasági minisztériumok játszották a tényleges meghatározó szerepet, a szocialista párton belül azonban a baloldali ellenzék elsősorban a bíróságokat és a megyei szintű vezetést bírálta a leghevesebben — vagyis nem azokat a helyeket, ahol a tényleges döntések születtek. Az összecsapások azonban mégsem merő véletlenségből következtek be ezeken a területeken. A bíróságok sokszor kifejezetten részrehajlóan hoztak ítéleteket — a szocialisták rovására. A megyei vezetők elleni fellépéseket pedig az is „kikényszerítette", hogy ezek sok esetben a sztrájkoló munkások ellen léptek fel. A szocialisták általában úgy érezték, hogy az országos politikai vezetésben bekövetkezett változás és a helyi kormányzati adminisztrációban tapasztalható erőviszonyok között kiáltó az ellentmondás. Végül egy harmadik területen, a gyarmati igazgatás vonalán ugyancsak a brutalitások elleni tiltakozások jegyében nőtt meg a bírálatok hulláma.

Bizonyos területen azonban ténylegesen történtek leváltások: a rendőrségnél, azon vezetők között, akik egyértelműen kimutatták jobboldali érzelmeiket, — elsősorban a viharos párizsi 1934-es események során. Az adminisztráció megtisztítását azonban akadályozta a szenátus is, amely számos esetben keresztezte a Blum-kormány ilyen törekvéseit. Kiéleződött a harc a postaügyi minisztérium vezetése, elsőrendűen a rádió fórumának felhasználása körül is. A küzdelem ezen a területen különösen összetett volt: a minisztérium élére egy szocialista (Jardillier) került, aki szembe találta magát nemcsak a régi adminisztrációval, hanem a szenátus oppozíciójával is, miközben e kérdésben többször felszólal M. Pivert, a szocialista párt balszárnyának ismert vezetője is. A leváltások, elbocsátások

problémaköréhez tartozik, hogy az 1934—36-os időszakban a Laval—Flandin-kormányok idején több tanítót elbocsátottak, amiért pacifista megmozdulásokban vettek részt. A népfront-kormány megalakulása után természetszerűen újra felvetődött ezeknek visszahelyezése

Hasonlóképpen az észak-afrikai és a szíriai helyzet, a feszültségek és súrlódások, a harcok is elkerülhetetlenül újra és újra felvetették a gyarmati adminisztráció problémáit. Hiába mozdították el azonban az afrikai főparancsnokot —, a helyzet nem javult, annak ellenére, hogy a gyarmatügyi minisztérium élére első ízben került szocialista, — Marius Moutet személyében, aki annak idején még Jaurès baráti köréhez tartozott, s aki mindig is érdeklődött a nemzetközi problémák iránt. A minisztérium élén azonban ő sem hozott semmiféle lényeges változást, — amit baloldalról szemére is vetettek.

Jelentős ellentétek támadtak a külügyminisztériumi adminisztráció és a Blum-kormány között is. A külügyminisztérium a maga egészében sürgette, szorgalmazta a benemavatkozási politikát, méghozzá olyan értelemben, hogy megbénítson, megakadályozzon minden olyan akciót, amely esetleg Spanyolország megsegítését célozná. (Ismeretes, hogy a kormányban ennek a megsegítésnek P. Cot radikális légügyi miniszter volt a híve, aki több jobboldali tábornokot a saját fegyverneménél — egyedül álló jelenségként — valóban menesztett is, s repülőket is igyekezett eljuttatni Spanyolországba.) A minisztérium párizsi apparátusán túl a Népfront-kormány rendszerével egyaránt szembehelyezkedett François-Poncet, a francia nagyiparosokhoz közelálló berlini nagykövet, R. Coulondre, a moszkvai nagykövet, aki Moszkvában azt szerette volna elérni, hogy a francia kommunisták ne bírálják a benemavatkozási politikát (természetesen eredménytelenül), J. Corbin, londoni nagykövet, aki szintén nem lelkesedett a Népfrontért, de mindenekelőtt J. Herbette madridi követ, aki ezen a kulcsfontosságú helyen kifejezetten Francoval rokonszenvezett — többek között Bowersnek, az Egyesült Államok ottani követének nagy felháborodására. A külügyi apparátus így lényegében a Népfront ellen politizált.

Wall megemlíti, hogy a Blum-kormányban a szocialista miniszterek személyi adottságai néhány kivételtől eltekintve (akik közül a cikkíró Blumot és részben az 1936 decemberében személyes jellegű támadások kereszttüzébe kerülő és öngyilkosságot elkövető R. Salengro belügyminisztert leszámítva, elsősorban Jean Zay-t, a közoktatásügyi minisztert emeli ki) átlagos szinten mozogtak, s e szocialista miniszterekből hiányzott az önbizalom. A szerző másutt megemlíti, hogy Blum maga is mennyire tartott attól, hogy kormányát forradalminak tekintsék, s mennyire aggasztotta, amikor a jobboldali lapok a várható anarchiáról cikkeztek, — s ezt a jobboldal ki is használta. Az aggodalmak ellenére azonban már az 1937 júliusi szocialista pártkongresszuson a pártvezetőség beszámolója leszögezte, hogy a kormány gyengének bizonyult az adminisztrációval szemben, ami hozzájárult, hogy a baloldali tömegek körében bizonyos kiábrándulást lehetett tapasztalni.

(International Review of Social History, 1974. 3. sz. 325—346. l.)

A folyóiratszemlét írták: Jemnitz János (J.), Jeszenszky Géza (*J. G.*), Menyhárt Lajos (*M.*) és Pók Attila (*P.*).

KRÓNIKA

A Magyar Történelmi Társulat hírei

Nemzetközi Kultúrtörténeti Szimpozion

A Kőszegen, 1976. július 5—9. között rendezett hagyományos horvát—szlovén—burgenlandi—magyar *nemzetközi kultúrtörténeti szimpozion* ebben az évben a közép- és felsőfokú oktatásügy történetének 1918 előtti kérdéseivel foglalkozott. Társulatunk képviseletében *Kanyar József* alelnök „A középiskola és a középszintű oktatás Dél-Dunántúlon a 18. és 19. században", *Vörös Károly* szakosztályelnök „A társadalom és iskolaügy a pannon térségben" címmel tartott előadást.

A Dunántúl településtörténete II. konferencia

A Pécsi Akadémiai Bizottság VIII. Szakbizottsága, a Veszprémi Akadémiai Bizottság Településtörténeti Szakbizottsága, a Magyar Történelmi Társulat Dunántúli Csoportjai, továbbá a Baranya megyei Levéltár „Dunántúl településtörténete II. (1767—1848)" címmel konferenciát rendezett Pécsett 1976. augusztus 24—25-én. A konferencia plenáris ülésén *Székely György* akadémikus „Az európai településhálózat átalakulása a 16—19. században és a Dunántúl" címmel tartott bevezető előadást. Ezt követően a konferencia öt szekcióban folytatta munkáját.

Az első településtörténeti szekcióban *Wellmann Imre*, a Mezőgazdasági Múzeum főigazgatója „A mezőgazdaságtörténet főbb problémái 1767—1848 között, különös tekintettel a Dunántúlra" címmel tartott előadást. Korreferátumot tartottak: *Szentmihályi Imre, T. Horváth Krisztina, Draskóczy István, Tóth Tibor, Benda Gyula, Andrásfalvy Bertalan, T. Mérey Klára, Bencze Géza.* A második településtörténeti szekcióban *Fügedi Erik*, a KSH Könyvtárának osztályvezetője „A dunántúli városok fejlődése 1767—1848 között" címmel tartott előadást. Korreferátumot tartottak: *Lakatos Ernő, Kováts Valéria, Horváth Zoltán, S. Tigelmann Ilona, Ortutay András, Kopasz Gábor, Kiss Mária, Somkuti Éva, Blázy Árpád.* A nemzetiségtörténeti szekcióban *Szita László* levéltárigazgató: „A Dunántúl nemzetiségi struktúrája (1767—1848)" című előadását *Dankó Imre, Kállay István, Farkas Gábor, Heiczinger János, Kisasszondy Éva, Lendvai Anna, Heckenast Gusztáv, Kiss Géza, Vargha Károly, Mándoki László, Regölyi Zsolt* korreferátumai követték. A művelődéstörténeti szekcióban *Kanyar József* levéltárigazgató „A népiskola és a középfokú oktatás Dél-Dunántúlon a kései feudalizmus korában (1770—1848)" címmel tartott előadást. Korreferátumot tartottak: *Szántó Imre, Benda Kálmán, K. Móra Magda, Kotnyek István, Tóth István, Bezerédy Győző, B. Nagy Eszter, Tirnitz József, Hegedüs Rajmund, Mihály Ferenc.* A genealógiai szekció vitaindító előadását *Vörös Károly*, a Történettudományi Intézet főmunkatársa „Biográfiai és családtörténeti kutatások kérdései és helyük a regionális történeti kutatásokban" címmel tartotta, amelyet *Balázs László, Borsy Károly, Löbl Árpád, Degré Alajos, Dóber Viktor, Kállay István, Nagybákai Péter, Tompos Ernő, Záborszky Miklós, Szaszkó István* korreferátumai követtek. A konferencia augusztus 25-én délben plenáris üléssel ért véget, amelyen a szekcióvezetők

beszámoltak a szekcióülések tanácskozásainak eredményeiről. A konferencia résztvevői elhatározták, hogy a Dunántúl településtörténete III. (1848—1867) konferenciát Székesfehérváron, 1978 májusában rendezik meg.

Emlékülés

A Magyar Történelmi Társulat és Mohács város Tanácsa 1976. augusztus 27-én Mohácson *emlékülést* rendezett a mohácsi csata 450. évfordulója alkalmából. *Fischer János*, Mohács város Tanácsának elnöke köszöntötte a résztvevőket, majd az elnöklő *Sinkovics István*, a Társulat alelnöke nyitotta meg a tudományos emlékülést. *Szakály Ferenc:* „A török—magyar küzdelem szakaszai a mohácsi csata előtt (1365—1526)"; *Káldy-Nagy Gyula:* „A török állam hadseregének kialakulása I. Szulejmán korára"; *Kubinyi András:* „A magyar állam belpolitikai helyzete Mohács előtt"; *Kosáry Domokos* „A magyar állam külpolitikai helyzete Mohács előtt" című előadásai hangzottak el.

Az emlékülés augusztus 27-én délután *Kosáry Domokos* elnökletével folytatta munkáját. *Perjés Géza* „A mohácsi csata"; *Barta Gábor:* „A magyar uralkodó osztály politikai és katonai törekvései a mohácsi csata és a Buda eleste közötti időszakban"; *Rázsó Gyula:* „A Habsburg-birodalom politikai és katonai törekvései Magyarországon Mohács időszakában"; *Ruzsás Lajos:* „A magyar közvélemény útkeresése Mohács után"; *Marosi Endre:* „A mohácsi csatatér régészeti kutatásának története" című előadásai után *Kosáry Domokos* elnöki zárszavával ért véget a tudományos emlékülés. (A konferencia részletes ismertetésére a Századok visszatér.)

A kiadásért felel: az Akadémiai Kiadó igazgatója Műszaki szerkesztő: Agócs András
A kézirat nyomdába érkezett: 1976. IV. 7. — Terjedelem: 10,05 (A/5) ív

76.3043 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ — *Д. Секей:* Исчезновение племен — появление народов (Центральная и Восточная Европа после обретения венграми родины) — *Д. Кёвер:* Социальное происхождение выпускников университетов в России на рубеже 19—20 веков — СООБЩЕНИЯ — *Д. Барла:* Данные к политической деятельности и взглядам молодого Кеменя — *Л. Месарош:* К истории латинян, греков и цыган, проживших на подвластных туркам землях (единичные османские данные из XV века) — О XIV. МЕЖДУНАРОДНОМ КОНГРЕССЕ ИСТОРИКОВ — *Э. Арато:* Отчетный доклад о работе конгресса — *Л. Элекеш:* О дискуссии темы «История и общества» — *Д. Мереи:* Высказывание по докладу Э. Лестана и П. Брэцци «Историография как историческая наука» — *Д. Секей:* Изложение дискуссии по докладу Андраша Мочи «Граница римской империи и провинции» — ОТЧЕТ — Выездная сессия Общества венгерских историков — *И. Т. Беренд:* История как научная дисциплина и как учебный предмет — Выступления (сост. *М. Манн*) — ИСТОРИЧЕСКАЯ ЛИТЕРАТУРА — ОБЗОР ЖУРНАЛОВ — ХРОНИКА

TABLE DES MATIÈRES

ÉTUDES — *Gy. Székely:* Le crépuscule des tribus — la naissance des peuples (L'Europe centrale et orientale après la conquête magyare) — *Gy. Kövér:* Les origines sociales de l'intelligentsia diplomée en Russie à la fin du XIXe et au début du XXe siècle. — COMMUNICATIONS — *Gy. Barla:* Données à l'activité et opinions politiques du jeune Kemény — *L. Mészáros:* Contribution à l'histoire des Latins, des Grecs et des Tziganes sous la conquête turque) données sporadiques osmano-turques du 16e siècle) — SUR LE XIVe CONGRÈS INTERNATIONAL DES SIENCES HISTORIQUES — *E. Arató:* Compte-rendu sur le travail du congrès — *L. Elekes:* Sur la discussion du thème «Histoire et société» — *Gy. Mérei:* Contribution au rapport de E. Sestan et P. Brezzi intitulé «L'historiographie comme science historique» — *Gy. Székely:* Compte rendu sur la discussion du rapport de András Mócsy intitulé «Le limes et les provinces» — COMPTE RENDU — La réunion de la Société Hongroise d'Histoire — *I. T. Berend:* L'histoire comme discipline scientifique et comme matière scolaire — Contributions (recueillis par *M. Mann*) — LITTÉRATURE HISTORIQUE — REVUE DES REVUES — CHRONIQUE

CONTENTS

STUDIES — *Gy. Székely:* The Twilight of the Tribes — the Birth of Peoples (Middle and East-Europe after the Magyar Conquest of Hungary) — *Gy. Kövér:* The Social Origin of the Educated Intellectuals in Russia on the Turn of the 19.—20. Centuries — REVIEW ARTICLES — *Gy. Barla:* Facts to the Young Kemény's Political Activity and Views — *L. Mészáros:* To the History of the „Latini", Greeks and Gypsies at the Parts of Hungary under the Turkish Rule (Osmanli Sporadic Facts from the 16. Century) — THE XIV. INTERNATIONAL HISTORICAL CONGRESS — *E. Arató;* Report on the Congress — *L. Elekes;* About the Discussion on the Theme "History and Society" — *Gy. Mérei:* Contribution to E. Sestan's and P. Brezzi's Referat on "The Historiography as Historical Science" — *Gy. Székely;* Review on-the Discussion of A. Mócsy's Referat „The Limes and the Provinces" — REPORT — The Itinerary Congress of the Hungarian Historical Association. *I. T. Berend;* The History as Scientific Branch of Knowledge — ans as School Subject — Remarks (Arranged by *M. Mann*) — HISTORICAL LITERATURE — REVIEW OF REVIEWS — CHRONICLE

INHALTSVERZEICHNIS

STUDIEN — *Gy. Székely:* Sonnenuntergang der Sippschaften — Geburt der Völker (Mittel- und Osteuropa nach der ungarischen Landnahme) — *Gy. Kövér:* Gesellschaftliche Herkunft der diplomierten Intelligenz in Rußland an der Wende des 19/20. Jahrhunderts — BEITRÄGE — *Gy. Barla:* Daten zur politischen Tätigkeit und zu den Ansichten des jungen Kemény — *L. Mészáros;* Zur Geschichte der Latiner, Griechen und Zigeuner im türkisch besetzten Gebiet — ÜBER DEN XIV. INTERNATIONALEN HISTORIKERKONGRESS — *E. Arató;* Bericht über die Arbeit des Kongresses — *L. Elekes;* Über die Debatte über das Themy „Geschichte und Gesellschaft" — *Gy. Mérei;* Beitra gzum Referat von E. Sestan und P. Brezzi „Die Historiographie als Geschichtwissenschaft" *Gy. Székely:* Debatte über clar Referat von A. Mócsy: „Limes und die Provinzen" — BERICHT — Wanderversammlung der Ungarischen Historikergesellschaft. — *I. T. Berend;* Geschichte als wissenschaftliche Disziplin — und als Schulstudium. Beiträge (Zusammengestellt von *M. Mann*) — GESCHICHTSLITERATUR - ZEITSCHRIFTENSCHAU — CHRONIK

Ára: 16,— Ft
Évi előfizetési ára: 78,— Ft

INDEX: 25.779

TESTVÉRLAPJAINKBÓL

PÁRT-TÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1976/2. sz.

Nemes Dezső: **Az első világháború és az ellenforradalom gazdasági következményei**
D. Szirkov—N. Gornenszki: **A Bolgár Munkáspárt politikai irányvonala a második világháború alatt**
Harsányi Iván: **A spanyol népfront 1936 februári választási győzelmétől a júliusi lázadásig**
Tokody Gyula: **A versailles-i szerződés közzététele és a német politikai közvélemény (1919 május—június)**
Standeisky Éva: **Adalékok a Magyar Kommunista Párt falusi politikájához (A Szabad Föld Téli Esték mozgalom)**

Történelmi Szemle

1976/1—2. sz.

Diószegi István: **Andrássy indulása és megtorpanása**
Szász Zoltán: **A brassói román iskolák ügye a századvég nemzetiségi politikájában**
Glatz Ferenc: **Történeti kultusz és történetírás (Reflexiók Szekfü A száműzött Rákóczijához)**
Varga János: **Katonáskodó szerviensek birtokai a XVI—XVII. századi Batthyány-nagybirtokon**
Solymosi László: **A helytörténet fontosabb középkori forrásainak kutatása és hasznosítása**
M. Eddie Scott: **Cui bono? Magyarország és a dualista Monarchia védővámpolitikája**

HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK

1976/2. sz.

Perjés Géza: **Az 1703. évi november—decemberi felvidéki hadjárat**
Bőhm Jakab: **A magyarországi főhadparancsnokság 1848 tavaszán**
Hunyadi Károly: **A szovjet kormány harca az 1921. évi rigai szovjet—magyar hadifogolyegyezmény végrehajtásáért**

AGRÁRTÖRTÉNETI SZEMLE

1975/3—4. sz.

N. Kiss István: **Mérték, állam és társadalom (A magyar királyság XV—XIX. századi űrmértékeinek kérdéséhez)**
Mickun Nyina: **A kasztíliai koronatartományok agrárrendszerének néhány problémája a XVIII. században**
Sándor Pál: **Esettanulmány módszertani séma kidolgozásához**
Menyhárt Lajos: **Az agrárkérdés az 1905—1907-es orosz forradalom idején**
G. E. Fussel: **Mezőgazdasági oktatás Angliában 1914 előtt**

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

51593

589

SZÁZADOK

JATE KÖZPONTI KÖNYVTÁRA Folyóiratok Szeged

1977 JAN 26

A tartalomból:

Kemény G. Gábor: Mocsáry Lajos és a nemzetiségi egyenjogúság

Gonda Imre: A monarchiabeli cseh nemzeti mozgalom szerepe az első világháború éveiben (1916—1917)

Korom Mihály: Az Ideiglenes Nemzetgyűlés debreceni ülése és az Ideiglenes Nemzeti Kormány megalakítása

KÖZLEMÉNYEK — BESZÁMOLÓ — TÖRTÉNETI IRODALOM — FOLYÓIRATSZEMLE

110. ÉVF. 1976. 4. SZÁM

Következő számunk tartalmából

Pölöskei Ferenc: Hatalmi viszonyok 1919 őszén Magyarországon
Stier Miklós: Oktató-nevelő munka a szociáldemokrata pártban és a szakszervezetekben az 1920-as években
Király Péter: A Naum-életírás a magyarokról
Kállay István: Az Esterházy hercegi hitbizomány központi igazgatása a 18. század második felében
Erdmann Gyula: Lónyay Gábor naplója

E számunk munkatársai

Árvayné Rényi Zsuzsa az MTA Történettudományi Intézet segédmunkatársa — *Bajomi-Lázár Endre* újságíró (Bp.) — *Barta János* egyetemi adjunktus (Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen) — *Bartha Antal* a történettudományok doktora, az MTA Néprajzi Kutatócsoportja főmunkatársa — *Gonda Imre* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézet főmunkatársa — *Heckenast Gusztáv* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézet főmunkatársa — *Heiszler Vilmos* a Magyar Nemzeti Múzeum tudományos gyakornoka — *Izsák Lajos* egyetemi adjunktus (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bp.) — *Jemnitz János* a történettudományok doktora, az MTA Történettudományi Intézet főmunkatársa — *Kemény G. Gábor* kandidátus, tudományos főmunkatárs (Országos Széchényi Könyvtár, Bp.) — *Korom Mihály* kandidátus, az Új Magyar Központi Levéltár főigazgatója (Bp.) — *Kovács Endre* a történettudományok doktora, az MTA Történettudományi Intézet főmunkatársa — *L. Nagy Zsuzsa* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézet főmunkatársa — *Menyhárt Lajos* egyetemi adjunktus (Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen) — *Miskolczy Ambrus* tudományos gyakornok (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bp.) — *Mucsi Ferenc* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézet h. igazgatója — *Niederhauser Emil* a történettudományok doktora, az MTA Történettudományi Intézet főmunkatársa — *Oláh József* kandidátus, középiskolai tanár (Debrecen) — *Petneki Áron* az MTA Történettudományi Intézet tudományos információs osztályának munkatársa — *Somogyi Éva* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézet munkatársa — *Szvák Gyula* középiskolai tanár (Bp.) — *Varga F. János* az MTA Történettudományi Intézet munkatársa

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető: bármelyik postahivatalnál, a kézbesítőknél, a posta hírlapüzleteiben, a POSTA KÖZPONTI HIRLAP IRODÁ-nál (KHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy átutalással a KHI 215—96162 pénzforgalmi jelző számára. Egyes példányok beszerezhetők az 1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. sz. alatti hírlapboltban.
Előfizethető és példányonként megvásárolható: az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, 1363 Budapest V., Alkotmány u. 21. Telefon 111—010. Pénzforgmi jelzőszámunk: 215—11488 és az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban, 1368 Budapest V. Váci u. 22. Telefon: 185—680

Előfizetési díj egy évre: 78,— Ft

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST I., ÚRI UTCA 51—53.
110. ÉVFOLYAM 1976. 4 SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BALOGH SÁNDOR, CSATÁRI DÁNIEL, EMBER GYŐZŐ (a szerkesztő bizottság elnöke), ERÉNYI TIBOR, H. BALÁZS ÉVA, HAJDU TIBOR, INCZE MIKLÓS, KÓNYA SÁNDOR (felelős szerkesztő), LIPTAI ERVIN, MUCSI FERENC, NIEDERHAUSER EMIL, PACH ZSIGMOND PÁL, PAMLÉNYI ERVIN, PÖLÖSKEI FERENC, SZABOLCS OTTÓ, SZAKÁCS KÁLMÁN, SZÉKELY GYÖRGY, VÁRKONYI ÁGNES, ZSIGMOND LÁSZLÓ

A szerkesztőség munkatársai:

TILKOVSZKY LORÁNT és URBÁN ALADÁR

Tartalomjegyzék

TANULMÁNYOK

Kemény G. Gábor: Mocsáry Lajos és a nemzetiségi egyenjogúság 587
Gonda Imre: A monarchiabeli cseh nemzeti mozgalom szerepe az első világháború éveiben (1916—1917) ... 607
Korom Mihály: Az Ideiglenes Nemzetgyűlés debreceni ülése és az Ideiglenes Nemzeti Kormány megalakítása 641

KÖZLEMÉNYEK

Bajomi-Lázár Endre: A Párizsi Kommün száműzöttei Magyarországon 675
Árvayné Rényi Zsuzsa: Gróf Fekete János történetírói próbálkozásairól 691

BESZÁMOLÓ

Bartha Antal: Nemzetközi őstörténeti konferencia Novoszibirszkben 699
Jemnitz János—Mucsi Ferenc: A XI. linzi konferencia (1975. szept. 9—13.) 706

TÖRTÉNETI IRODALOM

Ausztria története lengyel tükörben (Ism. *Kovács Endre*) 712
Irinyi Károly: Mitteleuropa-tervek és az osztrák—magyar politikai közgondolkodás (Ism. *Somogyi Éva*) 719
Magyar—szovjet kapcsolatok 1948—1970 (Ism. *Izsák Lajos*) 721
Jacques Duclos: Harcaim, emlékeim. 1910—1945 (Ism. *Jemnitz János*) 723
R. G. Szkrünnikov: Rosszija poszle opricsnyinü (Ism. *Szvák Gyula*) 725

Jordáky Lajos: A Román Nemzeti Párt megalakulása (Ism. *Miskolczy Ambrus*) 727
Andrei Oţetea: A reneszánsz és a reformáció (Ism. *Heckenast Gusztáv*) 729
Kis Aladár: Olaszország története 1748—1968 (Ism. *L. Nagy Zsuzsa*) 731
Erdmann Gyula—Pető Iván: Dokumentumok a magyar szénbányászat történetéből (1945—1949). (Ism. *Varga F. János*) 734
T. Mérey Klára: A parasztság élete és sorsa a Somogy megyei Hunyadi-birtokokon 1767—1867). (Ism. *Oláh József*) 735
Hystorika. Studia metodologiczne (Ism. *Niederhauser Emil*) 737

FOLYÓIRATSZEMLE

Külföldi folyóiratok

V. N. Vinogradov: Az 1918-as besszarábiai intervenció, mint a Szovjet-Oroszország elleni nemzetközi imperialista összeesküvés láncszeme 741 — *Andrew B. Appleby:* Agrárkapitalizmus vagy földesúri reakció? Északnyugat-Anglia, 1500—1700 743 — *J. F. Ugarov:* A moszkvai proletariátus kialakulása és összetétele az 1905—1907-es forradalom előestéjén 744 — *Robert William Fogel:* A kvantitatív módszer határai a történelemben 746 — *J. Janáček—J. Kučera:* Nemesfémkészletek a fehérhegyi csata előtti Csehországban 747 — *Janusz Berghauzen:* Lengyel—szlovák kapcsolatok 1938—1947 között 748 — *M. Vartiková:* A Szlovák Kommunista Párt össz-szlovákiai munkaértekezlete, a Csehek és Szlovákok Nemzeti Frontja első kormányprogramjának kialakítója 750 — *V. Král:* Az 1945 májusi prágai felkelés nemzetközi összefüggései 751 — *J. Galandauer:* A viharos 1905-ös esztendő Bohumír Šmeral életében 752.

TANULMÁNYOK

Kemény G. Gábor:

Mocsáry Lajos és a nemzetiségi egyenjogúság*

(Születése másfélszázados évfordulójára)

Jászi Oszkár Jaurèshez mérte háborúellenes és békebarát, az együttélő népek végzetes nemzeti ellentéteit kiegyenlíteni igyekvő nagyszerű haladó emberségét. Polányi Károly galileista folyóiratában, a Szabadgondolatban közölt utolsó cikkében, ebben a korunknak küldött palackpostában Mocsáry maga kapcsolta össze a nemzetiségi kérdés gondolatkörét a haladó mozgalommal. Életútja mindvégig és elválaszthatatlanul összekapcsolódott a hazai nemzetiségi kérdéssel, a nemzetiségi egyenjogúság elvi és gyakorlati megvalósítása követelésével. Ha visszatekintünk a felemás, a nemzet jövőjét kockára tevő, valóban végzetes ellentmondásoktól terhes egész kiegyezési korszakra, melyben alkotó élete javarészét eltöltötte, azt kell mondanunk: kora legnagyobb magyar nemzetiségpolitikusa volt.

A Bessenyei Györggyel, Hajnóczy Józseffel, Batsányi Jánossal kezdődő, Magda Páltól Rumy Károly Györgyön át Széchenyi Istvánhoz érkező, — és Mocsárytól Adyn, Jászi Oszkáron Bartók Bélán, Móricz Zsigmondon és József Attilán át napjainkig ívelő nagyszerű hagyományvonal egyik kifejező egyénisége; a nemzetiségi egyenjogúságért és a demokratikus jogegyenlőségért, s a sovinizmus mindenféle megnyilatkozása ellen küzdő egyetemes és időtálló nagy magyar géniusz. A népek közötti megegyezés és barátság művét építő hazai politikai gondolkodás előfutára.

Egész élete: az önkényuralom-korabeli irodalmi indulásától a Borsod megyei alispánságig (1867), a Függetlenségi Párt létrehívásáért folytatott harca (1869—1874) s az a nemkevésbé emberfeletti másik küzdelem, amit a nemzetiségi törvény (1868) védelmében és végrehajtásáért a soviniszta közvéleménytől végül is elnémítva és száműzetésbe szorítva vívott, antik hősök példáját idézi klasszikussá érett tragikumukkal s a kései kor elismerésével együtt.

Mocsáryt kora nagybirtokos és nagytőkés uralkodó osztályai, dzsentri uralkodó rétege igyekezett „hazaáruló"-nak bélyegezni, mert az elfogadott 1868. évi nemzetiségi törvény védelmében helyre akarta állítani az elnyomónak bélyegzett magyar nemzet erkölcsi tekintélyét, mert hitt és bízott a magyar nép és a vele együtt élő más kisnépek közös történeti jövőjében, együttes felemelkedésében.

A demokratikus patriotizmus századvégi és 20. század eleji kimagasló történeti bölcselője és politikusa volt. Álláspontja a felszabadulás utáni, napjainkban is érvényes szomszédnépi társadalmi-művelődési politikánk előzménye.

* Részlet a szerző 1972. évi Mocsáry-tanulmányából. — További rész-közlés: *Létünk* (Szabadka), 1974. 4. sz., 31—53.

A magyar irodalom és publicisztika, de nem kevésbé az egykori „nemzetiségi", tehát mai szomszédnépi, s azon túl a távolabbi külföld politikai irodalmának jelentős tényezői, hangadó szereplői foglaltak állást — mint az egyik egykorú nemzetiségi vezércikk címében olvashatjuk — „Mocsáry igaza" mellett.

Néhány nevet jelzésül felvillantunk, fordulópontot jelentő progresszív küzdelme, álláspontjának egykorú és későbbi elismerő méltatása bizonyítékául a kiterjedt történeti becsű dokumentumanyagból.

Pályája kezdetén Vajda János, Salamon Ferenc, Szemere Miklós és mások hívták fel az irodalom és a közélet kérdései iránt érdeklődők figyelmét irodalmi-politikai indulására.

A nemmagyar sajtó és irodalom, tehát a belföldi nemzetiségi és a külföldi sajtó és irodalom jelesei kezdettől felismerték a nemzetiségi egyenjogúságért vívott európai szintű küzdelmének, politikai, irodalmi és publicisztikai munkásságának rendkívüli jelentőségét. 1860-ban a zágrábi Pozor, Horvátország akkori vezető politikai hírlapja, vezércikkben tolmácsolja rokonszenvét Mocsáry nagyhatású műve, a „Program a nemzetiség és a nemzetiségek tárgyában" című munka megjelenésekor. 1870-ben hasonlóképpen nyilatkozik Pauliny-Tóth Vilmos szlovák író és kultúrpolitikus, a szlovák nemzeti mozgalom akkori lapjában, a turócszentmártoni Národnie Noviny-ban. 1879-ben Iosif Vulcan író és szerkesztő, Ady későbbi nagyváradi barátja, a Pesten kiadott Família című hetilap vezércikkében a legnagyobb élő magyarok közé sorolja. A szerb Jáša Tomić és Polit Mihály több lelkes értékelést írt róla a századvégen és a századfordulón, akárcsak a varsói sajtó (Varsavszkij Dnevnik 1886, Atheneum. 1889) egykorú publicistái. Rettenthetetlen bátorságú kortársként értékeli ezekben az években Vajanský Hurbán Szvetozár szlovák regényíró és szerkesztő és Gheorghe Pop de Băseşti (az egykorú magyar forrásokban: ilyefalvi Pap György), a hazai román nemzetiségi komité elnöke. A magyar nép egyik nagy haladó fiaként tartják számon a L'Autriche Slave et Roumaine párizsi nemzetiségi szemlében, s az ugyancsak itt megjelenő Courrier Européenben. Ennek az egyidőben Björnson és Tolsztoj szerkesztette tekintélyes politikai revünek Mocsáry évekig — 1905 és 1909 között — „magyarországi főmunkatársa" volt. A szerb radikálisok Zasztava című napilapja 1887. március 13-án „Egyedül áll-e Mocsáry a nemzetiségi kérdésben?" című cikkében felsorolja a jelentősebb magyar kortársak: írók, szerkesztők, politikusok nevét, akik azonosították magukat Mocsáry demokratikus, a magyar nép létérdekét védelmező politikájával, irodalmi és közírói tevékenységével.

Mocsáry életművének valódi reneszánsza a halálát követő évtizedekben kezdődött és mindmáig tart. Mellette állanak mindazok, akik a nemzetiségi kérdések megoldását az ő példájára hivatkozva, a nemzetiségi egyenjogúság el nem múló érvényű eszméjének megvalósításában látják.

*

Mocsáry Lajos működésének érdemi része a dualizmus korabeli Magyarországhoz kötődik, jóllehet alapvető munkáit, röpiratait még az előző korszakban, az önkényuralom éveiben írta és jelentette meg.[1] Ennek a korszaknak a társadalmi, és ezen belül a sajátos nemzetiségi politikai viszonyai között kell tehát vizsgálnunk egész életművét, mert alkotója ekkor válik országosan

[1] A magyar társasélet. Pest. 1855, 2. kiad. Uo. 1856. — Nemzetiség, uo. 1858, Program a nemzetiség és a nemzetiségek tárgyában, uo. 1860.

ismertté, ekkor vívja harcát a legszélesebb nyilvánosság előtt a magyar nép érdekében, a nemzetiségi jogok biztosításáért.

Ha Mocsáry nemzetiségpolitikai küzdelmét a maga történeti valóságában akarjuk megismerni, nem érdektelen ezt a megközelítési utat végig követnünk.

Mocsáry Lajos ugyanis lényeges, nem egy tekintetben véleménytformáló jelensége a kor haladó magyar nemzetiségi politikájának. Nemcsak azért, mert idejében felismerte, hogy az Eötvös utáni évtizedek magyar kormányzati politikája ezzel a személyi szabadságjogokra alapozott szabadelvű nemzetiségi politikával is tudatosan szembehelyezkedik és végzetes ellentmondásba kerül, de azért is, mert ráébredt arra, hogy a kérdés megoldása alapvető, azonnal végrehajtandó reformokat igényel. Ezért lett volna hajlandó többet adni a végre nem hajtott nemzetiségi törvénynél, melyet ugyanekkor — a korabeli nemzetiségi jog állását tekintve, és később is, a törvény végrehajtásáért harcolva, — fogyatékosságai ellenére is — figyelemre méltó alkotásnak tartott.

Nemzetiségi politikájának elmélyülése, differenciálódása azonban nála is fokozatos fejlődés eredménye. 1868 őszén, a nemzetiségi törvény vitája előtt, a benyújtott *többségi*, tehát az Eötvös- és Deák-féle, illetve a nemzetiségi ellenzéki képviselők által beterjesztett *kisebbségi* törvényjavaslatok helyett, csupán rövid, egyszakaszos ideiglenes törvénycikket javasol. Ebben — írja — „ki lenne mondva, hogy a hon polgárainak anyanyelvök használatában is egyenjogúsága elismertetvén, mindenki szabadon használhatja a hazában divatozó nyelveket a közigazgatás és a törvénykezés terén".[2] Mocsáry tehát ekkor a nemzetiségi törvény mint „nyelvtörvény" kereteit és lehetőségeit kívánta a meghozott törvénynél szélesebbre kiterjeszteni. A következő évek főbb életrajzi állomásait tekintve, tudjuk, hogy a közíró és a politikus ezen a „68-as platformon" ismételten túl akart lépni. 1870-ben például azok közé tartozik, akik helyeslik a „magyarországi történeti és meghonosított nemzetek" elve alapján folyó nemzetiségi-baloldali tárgyalásokat, az úgynevezett függetlenségi-nemzetiségi „Alaptörvény" létrehozását, amit egy mindmáig kibogozatlan indiszkréció meghiúsított.[3] Később pedig, a kormány retrográd választási törvényjavaslata elleni 1872. évi sikeres országgyűlési ellenállásban éppen az ő tiltakozása a leghatásosabb, aki már ekkor kifejti, hogy a magyar baloldal elutasítja a nemzetiségek rovására tervezett jogszűkítést.[4]

Mocsáry fellépése így nem véletlenül kerül már ekkor a nemzetiségi sajtó és társadalom érdeklődésének előterébe. A kor ismert szlovák írója, a szlovák Matica alelnöke, Pauliny-Tóth Vilmos már a hetvenes évek elején tőle, Jókaitól és Horn Edétől kér véleményt a „magyarországi genetikus nemzetek"-ről szóló törvényjavaslatáról.[5] Mindebből joggal következtethetünk

[2] *Mocsáry L.:* A nemzetiségi kérdés. = A Hon, 1868. nov. 11. 260. sz. — Mocsáry Lajos Válogatott Írásai (a továbbiakban: MLVI) Bp., 1958, Bibliotheca. 367.—Ugyanerről két évvel később: „Nekem igen sok kifogásom van a nemzetiségi törvény ellen, s hogy egyenesen szóljak, s a közönségesen használt kitétellel, én kész volnék többet adni." — *Mocsáry L.:* Pest, oct. 26. — Ellenőr, 1870. okt. 27., 42. sz.

[3] Vö. 1870. ápr. 23. Az 1870. évi függetlenségi-nemzetiségi „Alaptörvény". — Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában (a továbbiakban: Iratok) I. köt. (Bp., Tankönyvkiadó, 1952), 225—226.

[4] Ld. 1872. febr. 24-én a választási törvényjavaslat általános tárgyalásakor mondott beszédét. = Képvh. Napló, 1869—72, XXI. 263—268. — MLVI. 338—344.

[5] *K otázke národnej* (A nemzeti kérdéshez). = Národnie Noviny, 1870. okt. 20., 95. sz. — MLVI, 623—627.

arra, hogy Mocsáry mindaddig, míg a nacionalista koráramlat ebben meg nem akadályozta, tovább ment Eötvösnél; Jászi Oszkár felléptéig pedig mindenki másnál is a magyarországi nemzetiségi kérdés korszerű megítélésében. Maga Jászi is szükségesnek tartja 1906 őszén, az álfüggetlenségi koalícióval ekkor már elkeseredett harcokat vívó veterán harcos iránti elismerése kifejezését. Amikor ugyanis Mocsáry a függetlenségi párt koalíciós árulásáról írt röpiratában[6] azt fejtegeti, hogy a demokratikus fejlődés feltarthatatlanul utat tör a hadseregben is, kivetkőzteti annak tagjait *zsoldos*, *poroszló* és *kaszt*-jellegéből (Mocsáry jelzői!)[7] „és válnak felfegyverzett néppé, polgárokká", Jászi, Jaurès radikalizmusával rokonítja a Mocsáryét, — megkapó értékelés keretében figyelmeztet a forradalmi felismerés fontosságára. „Mocsárynak — vallja — elméletileg is igaza van... Franciaországban, Belgiumban és Oroszországban is egyre erősödik a folyamat! De hogyan? Úgy, hogy a hatalmas demokrata és szabadságszomjas közszellem, mely ezeket a népeket élteti, előbb-utóbb utat tör magának az osztályérdek és a dinasztikus elkülönzöttség legveszedelmesebb fellegvárába: a hadseregbe is. Utat tör magának olyan kérdésekben, melyek a nép lelkét szenvedelmes erővel rázzák meg: a szabadság, a kenyér, a jólét, a kultúra utáni vágyódásaiban."[8]

Mi ez, ha nem az újabb „Vormärz", a döntő fejlődés előtti felmérés és erőmérlegelés, az elszánt demokratizmus hangja, s annak a radikális baloldal részéről való elismerése? Elmondhatjuk, hogy az eltelt évtizedekben nemcsak a nemzetiségi kérdésben, de a társadalmi kérdésben általában döntő előhaladást tapasztalhatunk Mocsáry szemléletében. Még akkor is, ha ugyanakkor kimutathatók a visszahúzó jegyek is. Ha félreérthetetlenül felismerhetők a birtokos középnemességhez fűződő szálak mind irodalmi, mind közéleti tevékenységében, gyérülő társadalmi kapcsolataiban. Mocsáryt még a 20. század elején is reformkori érvelésű regényes antikapitalizmus tölti el.[9] Amibe nem kis mértékig belejátszik a korabeli, valóban nemzet- és népellenes finánctőke képviselőjétől, Lánczy Leótól, a Kereskedelmi Bank elnökétől elszenvedett 1896. évi, parlamenti szereplését végleg berekesztő, miskolci választási veresége.

Mocsárynak a régi nemességhez való ragaszkodása azonban korántsem olyan értelmű, mint azt a finánctőkét egyéb meggondolásokból támogató Marczali Henrik feltételezi.[10] Mocsáry ugyanis nem annyira a történelem színpadáról lelépő, birtokát már jórészt elvesztő, hivatalnokoskodó dzsentrit értékeli, amely őt haladó nemzetiségpolitikája miatt az irodalomból és a politikai publicisztikából, az országgyűlésről és az egyéb társadalmi szereplésből kirekesztette, hanem ennek reformkori elődjét és mását: a Kölcsey-típusú köznemest, aki éppúgy szembekerült reakciós társaival, mint Kölcsey a nemesi vármegyével a „szatmári adózó nép" ügyében. Mocsárynak ezt a reformkori ihletésű felvilágosult nemesi szemléletét a hirtelen kapitalizálódó századvégen

[6] *Mocsáry L.*: A függetlenségi párt. Bp. 1906.

[7] Uo.

[8] 1906. okt. 1. Jászi Oszkár bírálata Mocsáry „A függetlenségi párt" című röpiratáról. = Huszadik Század, 1906. 10. sz., 342—343. — MLVI. 730—731.

[9] Vö. „A közösügyi rendszer zárszámadása" című könyve bevezetésében mondottakkal. (Pl.: „... Midőn hazai állapotainkat mérlegelem, nem a miniszteri fogadótermek és a pénzintézetek ablakából nézem a világot, én inkább a vidéki kopár mezőkön barangolok.") = A közösügyi rendszer zárszámadása. Bp. Franklin Társ. 1902. 7.

[10] 1887. dec. 25. Marczali Henrik bírálata Mocsáry L. A régi magyar nemes című könyvéről. = Nemzet, 1888. dec. 25.; 355. sz., karácsonyi mell. — MLVI. 699—703.

nem sikerült többé elfogadtatnia, érvényesítenie. Ez a szemlélet nyilvánvalóan szemben állt az őt az országgyűlésre küldő miskolci iparosok, kecskeméti és halasi kisbirtokos parasztok, karánsebesi román népi választók osztályérdekeivel. Leszűkített osztályszemlélete ugyanakkor élesen szembeállította a saját társadalmi rétege túlnyomó, éppen a hatalomban résztvevő csoportjával. Így határolódott el a századfordulón és a századelő éveiben szinte észrevétlenül egykori kisiparos és kisparaszti választóitól és került élesen és tudatosan szembe az uralkodó osztályok nép- és nemzetiségellenes érdekszövetségével.

Mégis, Mocsárynak ez az aránylag korán, már a nyolcvanas években bekövetkezett társadalmi elszigetelődése nem korlátozta, ellenkezőleg, meggyorsította eszmei fejlődését. A veterán harcos, aki 1907 decemberében szinte profétikus elszántsággal ítéli el a jogfeladó és korrupt koalíciót,[11] rövidesen a radikálisok házatáján, Purjesz Lajos folyóiratában jelentkezik,[12] mégpedig éppen a nemzetiségi kérdésben, Babeş Emilnek az egykorú magyar nemzetiségi politika hibáit elmarasztaló Argus-röpiratával kapcsolatban, a román—magyar nemzetiségi békeakció ügyében. Bizonyos, hogy mai nézőpontról, mind Babeş mind Mocsáry érvelésében nem kevés a történelmi fejlődés által meghaladott nézet és naiv érvelés. Megjelenésük, elhangzásuk idején azonban ezeknek a békülékeny, a népek közötti közeledést szolgáló véleményeknek a kölcsönös nacionalizmus hullámverésében jelentőségük volt. Mert jóllehet mind Argus-Babeş „mérsékelt román párt" és mozgalom illúziója, mind Mocsáry „68-as", tehát az 1868. évi nemzetiségi törvény szűk jogalapjára hivatkozó érvelése felett eljárt az idő. „Az önálló vagy önjogú nemzeti lét szükségszerű bekövetkezte" — amit Mocsáry még ekkor sem tart végkonklúziónak, ezzel szemben gazdasági szempontból a közös államiság érdekére s a nemzeti egyenjogúság megvalósításától várható előnyökre hivatkozik — küszöbön állott.

Nem is ebből a szemszögből jelent döntő előrelépést Mocsáry állásfoglalása. Hiszen ugyanezt röviddel előbb, a függetlenségi sajtó balszárnyán is kifejti.[13] Ami — minden ellenvéleménnyel szemben — bizonyítéka Mocsáry ekkori politikai posszibilitásának, de ezen túlmenően, annak is, hogy „a régi függetlenségi mag", az Egyetértés szerkesztőségében és másutt, már ekkor, több mint egy évtizeddel a kiegyezés rendszerének összeomlása előtt, határozottan elkülönítette magát a „48-as" ultrák és koalíciós segítőtársaik, az elvakult soviniszta Polónyiak (a Mocsáry 1887. évi tragikus pártügyében főkolompos apa, Polónyi Géza, és a horvát ügyekben időnként közéleti tömeghisztériát okozó fiú, Polónyi Dezső), a „48-as alapot" feladó Kossuth Ferenc, a szakegyleteket és a nemzetiségeket egyaránt támadó „fekete gróf", ifjabb Andrássy Gyula, Apponyi Albert és mások türelmetlen nacionalizmusától. Mocsárynak tehát, mint a függetlenségi baloldal klasszikus képviselőjének, még önként vállalt belső emigrációja idejében is volt hitele és tekintélye azok körében, akik benne látták a nemzetiségi békemű létrehívására képes független Magyarország elvi letéteményesét, szellemi iránytűjét. És merre mutatott az utolsó években, az első világháború előtti szakaszon ez az iránytű? Pontosan

[11] *Mocsáry L.:* Mindent elárultak. = A Nap, 1907. dec. 21.; 305. sz. — MLVI. 455—457.

[12] *Mocsáry L.:* A nemzetiségekről. = Igazság, 1908. febr. 1.; 2. sz. — MLVI. 548—561.

[13] Vö. Egyetértés, 1908. jan. 29.; 25. sz.

kimutatható Mocsáry ez irányú fejlődésének irányvonala is. Purjeszéktől, a demokrata-radikálisoktól a forradalmi radikálisokig, a Világig, (ennek hasábjain lát napvilágot a haladó nemzetiségi politikáját értékelő, róla szóló utolsó nagy riport) — és innen a radikális-szabadgondolkodó — szocialista, galileista Szabadgondolatig. Itt, ennek „nemzetiségi számában" jelenik meg a világháború küszöbén utolsó elvi megnyilatkozása, a „nemzetiségi paktum"-ról írt cikke.

Mocsáryt sem gazdasági, sem politikai kényszerűség nem befolyásolta az élete utolsó évtizedében megtett élesen demokratikus irányváltás végrehajtásában. Egyedül és kizárólag az a felismerés vezette, hogy itt, a demokrata és forradalmi balon kell keresnie és megtalálnia — minden egyéb kérdésben fennálló nézeteltérése ellenére — a nacionalista koráramlattal szembenálló nemzetiségi politikája egyedüli hátvédjét és támaszát. Az utolsó üzenetben így nyilatkozik erről Polányi Károlyhoz, a Szabadgondolat ekkori társszerkesztőjéhez, a „nemzetiségi szám" szervezőjéhez intézett levél-cikke bevezetésében: „Tisztelt Szerkesztő Úr! Nagyon megtisztelve érzem magam, hogy az Önök által kiadandó „nemzetiségi-szám" egybeállításában részt vegyek.. De örvendezésemet itt kell kifejeznem afelett is, hogy van immár a magyar intelligenciának egy jelentékeny csoportja, amely nyíltan hadat üzen az úgynevezett sovinizmusnak. Ez haladás. Nem keresem a köztünk más politikai kérdésekben fennforogható differenciákat, a nemzetiségi kérdésben elvtársak vagyunk."[14] Ez a véleménye a „platform"-ról, utolsó írásában. Mocsáry ugyan nem volt forradalmár a fogalom marxista értelmében, de a nemzetiségi kérdés korszerű és kielégítő megoldásáért küzdő, a népe és a népével együttélő népek közös létérdekeit felismerő józan politikai gondolkodó. S ebben az értelemben és vonatkozásban valóban egyike volt a legnagyobbaknak kora közéletében és politikai irodalmában. Olyan politikai reformer és gondolkodó, aki nem engedte magát a körülményektől, az uralkodó osztályok elnyomó politikája által irányított nép- és nemzetiségellenes áramlattól sodortatni. Aki a történetileg együtt élt népek közötti egyetértés és együttműködés alapelvével mindenkor összhangban, gondosan ügyelt a maga népe nemzeti létezésének feltételeire. Mélységes patriotizmusa és a nemzetiségi alapjogokért vívott rendíthetetlen bátorságú következetes harca életművében és közéleti munkásságában elválaszthatatlan egységben jelentkezik.

Mocsáry nem volt, nem is lehetett doktrinér nézetek hangoztatója a nemzetiségi kérdésben. Hiszen ezt a kérdést nem szellemi erőmutatványnak, hanem népe létkérdésének tekintette, kielégítő megoldását pedig a megmaradás és felemelkedés biztosítékának. S ha a halála óta eltelt két emberöltő távlatából nem is fogadjuk el azt az élete végén is megnyilvánult vélekedését, hogy „anarchisták" azok, akikkel a radikális nemzetiségi politika vállalásában egyezségre lép,[15] abban kétségkívül igaza volt, hogy idegenkedett a kérdés publicisztikai túlexponálásától.

Ismeretes, hogy csak bizonyos mértékig és addig fogadta el jogosaknak a nemzetiségi mozgalmak irányelveit, törekvéseit és megnyilatkozásait, míg azokat népe létérdekével összeegyeztethetőknek tartotta. És csak olyan mér-

[14] *Mocsáry L.*: A paktumról. = Szabadgondolat, 1914. febr. 15.; 2. sz., 33—35 — MLVI. 462—465.

[15] Andornak, 1914. jan. 27. Levele Mezei Ernő függetlenségi politikushoz és publicistához a galileista Szabadgondolatban megjelenő cikkéről. — OSzK Kézirattár. — MLVI. 595.

tékig tartott kapcsolatot ezekkel a mozgalmakkal — mint az újvidéki képviselőjelöltsége, karánsebesi mandátuma történetéből, Kmet' Andrással való sokéves levelezéséből tudjuk, amilyen mértékben ezek a kapcsolatok a nacionalista kormányzati politika, az uralkodó osztályok egyre leplezetlenebb imperialista és erőszakos asszimiláló politikája elleni közös küzdelem ügyét szolgálták.

Azok az írók, publicisták, a magyarországi nemzetiségi politikában szereplő román, szlovák, délszláv, német és más nemzetiségű politikusok, akikkel Mocsáry közéleti vagy éppen baráti kapcsolatban volt, kemény és elszánt elvi harcosok, mint a román Gheorghe Pop de Băseşti (ilyefalvi Pap György) egyidőben a román nemzeti komité elnöke, a szlovák Kmet' András, a szerb Polit Mihály, Jáša Tomić és mások; a dualizmus és a magyar uralkodó osztályok elnyomó nemzetiségi politikája kérlelhetetlen ellenfelei voltak, de nem voltak ugyanakkor ellenségei a társadalmilag hasonlóképp elnyomott magyar népnek.

Korábban említettük Mocsárynak a hetvenes évektől kiélesedő nemzetiségvédő küzdelme „68-as" jellegét. Tehát azt, hogy minél erősebb lett a nacionalista koráramlat hullámverése, ami szintén nem egykorú magyar specialitás, hanem általános európai jelenség, Mocsáry annál inkább kénytelen a végre nem hajtott nemzetiségi törvény jogalapjára helyezkedni. Ez persze nemcsak Mocsáry nemzetiségi politikája beszűkülését jelenti, hanem a kormányzat ellen vívott küzdelme taktikájából és stratégiájából is következett, s hasonló jelenséget a kor vezető nemzetiségi politikusainál is észlelhetünk. Mocsáry azonban nem azért nem fogadja el az 1868. évi kisebbségi javaslatot, a nemzetiségi képviselők törvényjavaslatát, mert nem kívánna többet adni a későbbi 1868: XLIV. törvénycikknél. Hanem azért, mert az ellen-törvényjavaslatnak, tehát a nemzetiségi képviselők még 1867. febr. 11-én hozott törvényjavaslatának a megyék nemzetiség szerinti kialakítását célzó javaslatát az állam egységére, épségére veszélyesnek tartotta. Aminthogy ellene volt minden, a nyelvinemzeti kisebbség jogkorlátozását célzó törekvésnek, intézkedésnek, nyílt kormányzati vagy burkolt társadalmi akciónak. Akár iskolai asszimilációról, telepítésről, asszimiláló kultúregyletekről, óvodai akciókról, akár koncepciós politikai pörök (Miletić-pör 1878, zágrábi pör 1909) elleni tiltakozásról volt szó. Mocsáry tehát kétségkívül megértő támogatója volt az állam létérdekével megegyező minden jogos nemzetiségi törekvésnek és kívánságnak, de megállott azon a ponton, ahol úgy vélte, hogy ez a nemzetiségi politika túlhalad az ország létérdekein. Ezért nem volt híve Polit Mihály föderalista-liberális elképzeléseinek, jóllehet több évtizedes őszinte barátság fűzte a hazai szerb föderalista politikushoz. Ezért válaszolt határozott nemmel, amikor az annexió évében, 1908 januárjában a Pester Lloyd egyik cikke föderalistának, a „keleti Svájc" hívének mondja.[16]

Mocsáry valóban nem volt szocialista vagy forradalmi demokrata nemzetiségpolitikus, nem hajlott Jászi és a Huszadik Század köre példájára az osztrák szociáldemokrata nemzetiségkutatók felé, s mindebből következően, nem volt föderalista sem.

Mi volt tehát? Mivel jellemezhetjük az ő nemzetiségi politikáját? Mocsáry, az író és publicista, olyan politikus volt, aki tisztában volt mind a nemzeti-

[16] Mocsáry Lajos nyilatkozata. = Egyetértés, 1908. jan. 19.; 17. sz. — MLVI. 457—458.

ségek asszimilálását célzó kormányzati politika, mind az elszakadás gondolatát már korában felvető különböző nemzetiségi-politikai törekvések célkitűzéseivel. E célkitűzések ismeretében lett a népek közötti barátság támogatója.

Mocsáry már a kiegyezés utáni időben kimondotta:

„Reánk nézve életkérdés a nemzetiségi kérdés. S az általa előidézett nehéz helyzeten csak úgy uralkodhatunk, ha őszintén bevalljuk, hogy hazánk nem kompakt, hanem polyglott ország, melyben nem a faj és nyelvbeli, hanem a közös hazához való természetes és történelmi előzményekből kifolyó ragaszkodás, s a szabadság és jólét közössége képezi az összetartó ragaszt. Ha minden hátulsó gondolat és rejtett célzatok nélkül, becsületesen engedünk szabad fejlődést minden nyelvnek és nemzetiségnek, ha képesek vagyunk szabadságot és jólétet biztosítani e hon minden polgárainak."[17]

Ez a program az ötvenes években, Mocsáry első könyvei írásakor, megjelenésekor,[18] még szerény alapvetésnek tűnt. Ahogyan eltolódott azonban az erőegyensúly, ahogyan felerősödött az osztrák—magyar kiegyezés alkotóival, Deákkal és körével is szembeforduló, a nép széles tömegei és a nemzetiségek elnyomására alapozott nyers uralmi politika, ezzel szemben és ennek ellenére Mocsáry programjának súlya és tekintélye is megnövekedett. Ez a program már a kiegyezés kora első évtizedében biztos és időtálló erkölcsi alapnak ígérkezett nemcsak magyar szempontból, de a kérdésben elsőrendűen érdekelt hangadó nemzetiségi politikusok, írók és publicisták szemében is.

És ezzel arányosan növekedett Mocsáry politikai jelentősége mind magyar viszonylatban, mind az akkori ország nem magyar népei viszonylatában. Az 1861. évi országgyűlésen még alig ismerik. A körülményekre jellemzően, Eötvös sem igyekszik a fiatal borsodi politikus bemutatására. Soha nem emlékezett meg róla, nevét nem találjuk a nemzetiségi kérdésről írt munkáiban, feljegyzéseiben. Mocsáry az akkori országgyűlés által a nemzetiségi kérdésben kiküldött bizottságnak sem lehetett tagja.

Mocsáry ugyanakkor politikája középpontjába állította azt, amit Eötvös törvényes alapként az utókorra hagyott. Álláspontja kialakításában azonban semmilyen lojalitási, érvényesülési szándék nem vezeti. Hiszen 1865-től ellenzéki politikus, mint borsodi képviselő, majd alispán. S amikor 1869-ben Miskolc város képviselőjeként visszatér az országgyűlésbe, ismét az ellenzéken, a balközép baloldalán helyezkedik el. Azokban a padsorokban, ahol az általa és elvbarátai által 1874-ben létrehívott egységes ellenzéki, függetlenségi párt későbbi alapítói ülnek.

A nemzetiségi kérdésben azonban Mocsáry nem „balközép" vagy „függetlenségi párti", hanem országos politikát követ. Ezért nyilatkozik már a törvény meghozatalát követően a nemzetiségi törvény mellett, ezért követeli annak teljes végrehajtását egész további pályafutása során. A Pester Lloydnak válaszoló, említett nyilatkozatában Mocsáry nemzetiségi politikája előterébe ezt állítja harmadik megoldásként a „dualizmus Ausztriával illetve a keleti kis népek konföderációja" helyett. Az ő szavaival: „Azt hiszem, teljes joggal tiltakozhatom azon oknál fogva, hogy datur tertium. Ez a tertium — folytatja — nem más, mint az 1868-i nemzetiségi törvénynek úgy betűjében mint szellemében való teljes és becsületes végrehajtása. Annak a törvénynek, melynek keletkezése előtt báró Eötvös József volt a főapostola, kinek eszméit

[17] *Mocsáry L.*: A vármegye ostroma. III. = Ellenőr, 1969. jún. 10.; 83. sz. — MLVI. 371—372.

[18] A magyar társasélet. Pest, Müller Gy. kiad. 1855, Nemzetiség, uo. 1858.

elfogadta s nyélbe ütötte Deák Ferenc, és ráadta áldását Kossuth Lajos, ki egy Turinból küldött cikksorozatában nemcsak helyeselte a törvény meghozatalát, de még azt is hozzátette, hogy ha van még valami, mit a nemzetiségek igazságosan kívánhatnak, azt is meg kell adni. Ez negyven év óta az én álláspontom..."[19]

Joggal kérdezheti a fentiek elmondása után az olvasó, mi ennek a nyilatkozatnak és állásfoglalásnak a reális értéke. Hiszen köztudott, hogy a nemzetiségi törvényt sem meghozatalakor, sem később, a dualizmus bukásáig nem hajtották végre. Mocsáry egész jogvédő küzdelme tehát egy papíros-törvény meddő védelmében zajlott volna le, melyet — erre is utaltunk — az országban élő nem magyar népek ellenzéki képviselői már a törvénycikk általános vitája alkalmával elutasítottak, s annak részletes vitája előtt tüntetőleg eltávoztak? Olyan kérdés ez, melyre nem halogathatjuk a választ.

A nemzetiségi képviselők emlékezetes képviselőházi demonstrációja[20] ugyanis lényegében nem az Eötvös-féle eredeti törvényjavaslat ellen irányult. Amit ebben kifogásolnak, az benne van a nemzetiségi képviselők ún. kisebbségi törvényjavaslatában, de nem ezeken a rész-követeléseken van a hangsúly. Hanem a Deák Ferenc által a nemzetiségi törvény országgyűlési vitája kezdetén benyújtott, a későbbi törvény első szakaszába foglalt, a magyar *politikai nemzet*ről szóló indítványon. Ez az indítvány ugyanis olyan magyar állampolgárokról szól, akik a magyar politikai nemzet tagjai. Míg a nemzetiségi képviselők törvényjavaslata, melyet a megyék nemzetiség szerinti kialakításának követelése jellemez, „az országot lakó történeti nemzetekről", „történeti országos népségek"-ről szól. A két felfogás között akkor nem volt átmenet, nem volt közvetítési lehetőség. Amiből viszont logikusan következett az akkori nemzetiségi képviselők kivonulása.

Nyilvánvaló, hogy ezt az összetűzést Eötvös nem kívánta, s Deák — későbbi, a nemzetiségi kérdésben vallott állásfoglalásából következtetve — nem tételezte fel. Így következett be a sajátos közjáték: Deáknak rövidesen az általa létrehívott párt bomlasztóival, felszámolóival szemben kellett megvédenie a maga, megértésre hajló, Eötvöshöz kötődő nemzetiségpolitikai elképzeléseit. Ha nem így lett volna, aligha mondja el az újvidéki szerb gimnázium állami támogatása ügyében, 1872. január 23-i képviselőházi beszédében emlékezetes deklarációját: „Legyen bár az országban 300 gimnázium, legyen bár annyi, hogy minden 6-ik mérföldnyire találtassék egy, ha valamely vidéki gimnázium nem azon a nyelven, vagy legalább nem kiválóan azon a nyelven tanít, mely azon vidék népének nyelve: akkor kétségkívül bajos lesz a kiművelés elővitele. *(Élénk helyeslés, különösen a nemzetiségi képviselők részéről.)* Emlékezzünk csak vissza, mennyit küzködtünk gyermekkorunkban azzal, hogy egy idegen, egy holt nyelven kellett tanulnunk, és nézzük mennyire van most ifjainknak megkönnyítve a tanulás azáltal, hogy magyar nyelven oktattatnak. Ugyanez áll minden más nemzetiség nyelvére nézve."[21]

[19] Mocsáry Lajos nyilatkozata. = Egyetértés, 1908. jan. 19.; 17. sz. — MLVI. 457—458.

[20] 1868. nov. 29. *Mocsonyi Sándor* és *Miletić Szvetozár* képviselőtársaik nevében bejelentik a nemzetiségi törvényjavaslat részletes vitájától való távolmaradásukat. = Képvh. Napló 1865—68, XI. 175. — Iratok I. 156—157.

[21] 1872. jan. 23. Deák Ferenc beszéde az újvidéki szerb gimnázium állami támogatása tárgyában. = Képvh. Napló 1869—72, XX. 388—389. — Iratok I. 293.

Deák tehát, ha egy téves államrezónnak fel is áldozta az eötvösi törvényt, belátta és felismerte a nemzetiségi kérdés egyedül célravezető méltányos megoldásának szükségességét, s ez a felismerés a kiegyezés kora első éveinek művelődési politikájában az „eötvös—deáki szakasz"-on a régi Deák-párt körében is nem egyszer kifejezésre jutott.

A változott helyzetben, az eötvös—deáki szakasz elmúltával s az erőszakos asszimiláló irányzat, a Tisza Kálmán és Trefort Ágoston nevéhez fűződő nemzetiségellenes hatalmi politika uralomrajutása után azonban döntően megváltozott a nemzetiségi törvény nemzetiségi részről való értékelése is. A hetvenes évek derekától, az erőszakos asszimiláció végrehajtására vállalkozó, 1875-ben létrejött *szabadelvű párt* megerősödésével egyidejűleg, a hazai nem magyar népek képviselői felismerik a törvény nem kevés olyan előnyét is, amely az individualista és kollektivista nemzetiségjogi irányzatok párharcában az utóbbi javára billentheti a mérleget. Ettől kezdve a nyilvános politikai küzdelem előterébe a nemzetiségi törvény végrehajtásának kérdése kerül, s ez lesz a mérleg nyelve az elkövetkező évtizedek egyre elszántabb és elkeseredettebb országgyűlési és országgyűlésen kívüli vitáinak.

Az 1868: XLIV. tc. címében „a nemzetiségi egyenjogúság tárgyában" hozott törvény végleges szövegében ugyanis egész sor olyan jogot biztosít, amelyhez hasonlót becikkelyezése idején csak a svájci és az osztrák jogban találunk, s amely végrehajtása esetén kedvezően befolyásolhatta volna az akkori országban együttélt különböző nemzetiségű népek kapcsolatát. Lényegesen előbbre vitte volna a nemzetközi nemzetiségi (kisebbségi) jog fejlődését a dualizmus kora első éveitől az első világháborúig terjedő szakaszon.

Ilyen mindjárt a törvény második cikkében a törvényhatósági jegyzőkönyvek nemzetiségi nyelvhasználatának joga, ha ezt a bizottsági tagok egyötödrésze (a későbbi kisebbségi rendelkezésekben ismételten előforduló 20 százalék) igényli. Ilyen a törvényhatósági üléseken a saját anyanyelven való felszólalás joga (3. §), s ezzel összefüggésben a hatósági felterjesztésekben a párhuzamos nyelvű szöveg alkalmazásának, s a belső és hatóságok közti levelezésben, érintkezésben a jegyzőkönyvek vitelében elfogadott nyelv használatának joga (4. §). A szélesebb közigazgatási nyelvhasználat terén nem kisebb jelentőségű a törvénynek az a további megállapítása, hogy „a törvényhatósági tisztviselők saját törvényhatóságaik területén a községekkel, gyülekezetekkel, egyesületekkel, intézetekkel és magánosokkal való hivatalos érintkezésben a lehetőségig ezek nyelvét használják" (6. §). Ugyancsak intézkedik a törvény előtti *nyelvhasználatról*. Kimondja, hogy az érdekeltek saját községi bírájuk előtt mindenkor anyanyelvüket és községi vagy járási bíróságok előtt azok jegyzőkönyvi nyelvét használhatják (7. §). Az egyházi bíróságok pedig maguk határozzák meg ügykezelési nyelvüket (10. §), aminthogy az egyházközösségek is az általuk fenntartott iskolákban meghatározhatják az oktatási nyelvet (14. §). Az egyházi testületek és hatóságok önmaguk állapítják meg a tanácskozás, a jegyzőkönyv, az ügyvitel és az egyházközségeikkel való érintkezés nyelvét. A törvény szavaival: „A felsőbb egyházi testületek és hatóságok önmaguk állapítják meg a tanácskozás, a jegyzőkönyv, az ügyvitel és egyházközségeikkel való érintkezés nyelvét" (15. §).

Elsőrendű jelentőségű volt az elkövetkező évtizedek nemzetiségpolitikai küzdelmeiben annyit emlegetett 17. szakasz, mely szerint az állam az általa felállított tanintézetekben „köteles a lehetőségig gondoskodni arról, hogy a hon bármely nemzetiségű, nagyobb tömegekben együttélő polgárai az általuk

lakott vidék közelében anyanyelvükön képezhessék magukat egészen addig, hol a magasabb akadémiai képzés kezdődik". A törvény előírja, hogy azokban a közép- és felsőfokú tanintézetekben, melyek több nemzetiség területén létesültek, a használt nyelvek mindegyike számára nyelvi és irodalmi tanszéket kell állítani (18. §), s ugyanez a gyakorlat érvényes az országos egyetem viszonylatában is (19. §). A törvény több cikke intézkedik a községi gyűlésekben az anyanyelv használatáról (20. §). Ennek kapcsán a községi tisztviselők kötelező nemzetiségi nyelvtudásáról (21. §). A községi ügyintézésben s az írásbeli gyakorlatban (kérvények, felterjesztések, iratok általában) érvényesítendő nyelvi nemzetiségi jogokról (23. §). Elsőrendű elvi jelentőségű az 1868. évi nemzetiségi törvénynek az egyesülési, az egylet- és társulat-alapítási jogra vonatkozó megállapítása (26. §). Végül a törvénycikk egyik záró rendelkezése kimondja, hogy a kormányzat gondoskodni fog az országos bírói és közigazgatási hivatalok, így a főispánságok betöltésénél is arról, hogy „a különböző nemzetiségekből a szükséges nyelvekben tökéletesen jártas s másként is alkalmas személyek a lehetőségig alkalmaztassanak" (27. §).

Az elmondottakból kitűnik, hogy jóllehet a törvény nem mondotta ki a nemzetiségek jogi személyiségét (a kor kifejezésével: történeti egzisztenciáját), s az egyesülési jogról szóló nevezetes szakaszból hiányzott a politikai párt keretében történő „társulás", szervezkedés joga, számos alapvető határozatot hozott a községi és törvényhatósági igazgatás, az iskolaügy, a törvény előtti nyelvhasználat és joggyakorlat és az egyesülési jog területén. „Ha egyszer elfogadjuk (értsd: a nemzetiségi törvénynek) azt a kiindulási pontját — írja Louis Eisenmann a kiegyezésről 1904-ben megjelent könyvében —, hogy a nemzet politikailag egy és a nemzetiségek nem külön területek az országban, a részletintézkedések valóban nagylelkűségről és őszinte igazságvágyról tanúskodnak".[22] Eisenmann nézete azonban anakronisztikus. A nemzetiségi törvény pozitívumait nem lehet a „politikai nemzet" közjogi fikciója „alapjáról" megvédeni. Mert ezen már ekkor túlhaladt az európai nemzetiségi-kisebbségi mozgalom, s nem utolsó sorban azért, mert már 1868 őszén elutasították az egykorú nemzetiségi politikusok. Nem érdektelen azonban itt közbevetnünk, hogy a törvényt előkészítő központi bizottság javaslata („Törvényjavaslat a nemzetiségi egyenjogúságról"), mely nyilvánvalóan jórészt Eötvös javaslatának tekinthető, nem szól semmiféle „politikai nemzet"-ről, ezzel szemben arról az egyenjogúságról nyilatkozik, melyet „Magyarország bármely nemzetiségű polgárai politikai és polgári jogok tekintetében különbség nélkül élveznek".[23] A „politikai nemzet elve" Deák külön javaslataként — mai kifejezéssel „puccs-szerűen" — kerül módosított törvényjavaslatként a nemzetiségi törvény országgyűlési vitájának sodrába. Ezt szavazza meg a kormány-

[22] Vö. *Flachbarth E.:* Individualista és kollektivista irányzatok a nemzetközi kisebbségi jogban. (Klny. a debreceni tud. egyetem 1936—37. évi Évkönyvéből), 18.

[23] 1868. nov. 12. Törvényjavaslat a nemzetiségi egyenjogúságról. (A központi bizottság jelentése a nemzetiségi egyenjogúság tárgyában szóló törvényjavaslatról.) = 1865—68. évi Képvh. Irományok VI. 249—253. — Iratok I. 107. — Ezzel szemben Deák 1868. nov. 24-én benyújtott (módosító és kiegészítő) törvényjavaslatának és különindítványának bevezető mondata kimondja: „ . . . Magyarország összes honpolgárai, az alkotmány alapelvei szerint is, politikai tekintetben egy nemzetet képeznek, az oszthatatlan egységes magyar nemzetet, melynek a hon minden polgára, bármely nemzetiséghez tartozzék is, egyenjogú tagja . . . " = 1865—68. évi Képvh. Irományok VII. 11. — Iratok I. 125.

többség, a nemzetiségek ellenzéki képviselői távollétében. A lényeges megszakítással hét éve készülő törvény országgyűlési vitájába történt ezen hatalmi beavatkozás annál inkább helyteleníthető, mert bizonyos volt, hogy a nemzetiségek képviselői az említett központi bizottsági javaslatot sem szavazzák meg. A nemzetiségi-kisebbségi jogokat — bár az individuális jogok szintjén — jelentős mértékben tartalmazó törvény végrehajtását azután a népellenes rendszer fennállása végéig elszaboltálták, mert az 1868. évi nemzetiségi törvény még ebben a kormánypárti többség által elfogadott, törvényerőre emelt formájában is veszedelmesnek látszott a kiegyezés kezdetétől jelen levő, az állampolitikai hatalmat lényegében gyakorló nacionalista-soviniszta erők számára, akik Eötvös halála (1871) és Deák félreállítása (1873) után rövidesen nemzetiségpolitikai válságba sodorták az országot. Mindez azonban mitsem von le a törvény jelentőségéből, mint azt Mocsáry és a korszak hangadó politikusai egyaránt elismerték.

Mikor tehát Mocsáry — 1868-tól 1914-ig terjedő nemzetiségpolitikai küzdelme során, mint a nemzetiségi jogok ekkor már Európa-szerte ismert védelmezője —, az Eötvös-féle nemzetiségi törvény életbe léptetéséért, végrehajtásáért harcol, tudatosan vállalkozik erre a kezdettől kilátástalannak tűnő küzdelemre. Olyan jogalkotás érvényesítéséért küzd ugyanis, mely minden alapvető hibája, hiányossága, a nemzetiségek politikai személyisége ügyében tanúsított elzárkózó, „közjogi" állásfoglalása ellenére forduló pontnak, a nemzetiségi kérdés ugró pontjának számított. Mocsáry világosan látta, hogy a törvény becsületes végrehajtása lehetőséget nyújtana egy, a maga népét létében nem veszélyeztető megoldásra, s ha nem ismerte fel a 20. század elején, hogy a végsőkig kiélezett helyzetben immár a nemzetiségi törvény végrehajtása sem jelentene megoldást, ezért nemcsak őt terheli a történelmi felelősség.

Arra a kérdésre tehát: meddig ment el Mocsáry a modern nemzetiségi (kisebbségi) jogvédelem terén az individualista és kollektivista irányzatok harcában, joggal utalhatunk a galileista baloldallal utolsó cikkében vállalt „platform"-nyilatkozatára. Jó lelkiismerettel mondhatjuk: a legtovább ment, ameddig a népét, nemzetét és a vele együtt élt más népeket és nemzeteket becsülő magyar haladó politikus és publicista ez idő tájt — a dualizmus kora elsöprő erejű nacionalista koráramlatával küzdve — egyáltalán elmehetett. Nyilvánvaló, hogy nemzetiségvédő (s egyben a saját népe jövő felemelkedését is célzó) küzdelmében egymaga többet tett, mint közéleti elvbarátai, a haladó függetlenségi politikusok együttvéve.

Van azonban egy kérdés, melyről még szólnunk kell. S ez Mocsáry *patriotizmusának* problematikája, melynek főbb jellemző vonásaival indokolt megismerkednünk. Mert Mocsárynak nemcsak az 1868. évi nemzetiségi törvény végrehajtásáért, — az alapvető nemzetiségi jogok biztosításáért kellett küzdenie. Épp így és ugyanilyen erővel kellett harcolnia az erőszakos asszimiláció politikáját folytató ún. „közművelődési egyletek"-kel, azok félművelt funkcionáriusaival. A kor nacionalista katasztrófapolitikájának szóvivőivel és értelmi szerzőivel, a finánctőkével szövetkezett történeti uralkodó osztály egész korabeli garnitúrájával és erőszakgépezetével. Így vívta aktív és száműzött politikus korában egyaránt emberfeletti harcát a magyarországi népek és nemzetek közti megértésért és megegyezésért, az akkori Magyarország és a szomszédos országok és népek közötti tartós jóviszony és baráti megértés kialakításáért.

Mocsáry tehát nemcsak abban az értelemben volt példamutató, hogy két emberöltőt átfogó közéleti és irodalmi-publicisztikai pályafutása során — hányattatásai és viszontagságai közepette is — helytállt a *nemzetiségi egyenjogúság* eszméjéért. Élő és maradandó példa akkor is, ha tetteit és megnyilatkozásait napjaink nemzetiségvédelmének gyakorlati kérdéseihez mérjük. Ezért nem kell, de szükségtelen is Mocsáry állásfoglalását elhatárolnunk akár a Kelet-Közép-Európában, akár másutt fennálló mai nemzetiségi-kisebbségi kérdések által meghatározott problematikától.

Ha igaz ugyanis, hogy a népek közötti tartós megegyezés alapja a kölcsönös megismerés, megértés és megbecsülés, ezen belül az alapvető népjogok s ezek sorában is elsősorban az elemi kisebbségi jogok tiszteletben tartása és érvényesítése, — úgy nem évülhet el Mocsárynak, mint a nemzeti-kisebbségi jogok biztosításáért folyó küzdelem előfutárának eszmei harca, tragikus nagy küzdelmének tanulsága. Mert ez a középnemesi származású, de Széchenyi-típusú reformer az újabb értékelésekben is a nemzetiségek, a kisebbségek „védelmezőjeként" jelentkezik, amint őt az egykorú nemzetiségi sajtó elnevezte.

Ez a történeti-politikai életmű ugyanakkor teljes egészében az irodalmi alkotó géniusz életműve is. Mocsáry nemcsak közéleti szereplő, író és publicista is volt, a maga munkaterületén a kor egyik kiváló közírója. S miként a publicisztika szervesen beletartozik az irodalom vizsgálatába, úgy épült bele — immár elválaszthatatlanul — Mocsáry publicisztikai tevékenysége a szomszédos népek egymásközti irodalmi és kultúrpolitikai kapcsolatainak történetébe.

Ennek az elvi-eszmei „hármasegységnek": a népeket és kultúrákat békéltető és közelítő, a nemzetiségi alapjogok biztosításáért küzdő, és a saját haladó szellemiségének, patriotizmusának tudatos megvédését célzó szemléletnek vázlatos bemutatásakor abból a meggondolásból indulhatunk ki, hogy a többségi nép államférfiai, kultúrpolitikusai, írói részéről a mindenkori kisebbség érdekében elhangzó, baráti jogvédő nyilatkozatok — s méginkább tettek — az illető nép történelmének el nem évülő becses dokumentumai.

Az ilyen dokumentumok, a korszerű történeti elemzés eszközeivel szemléltetően és meggyőzően igazolják, hogy a népek és nemzetek közötti megértés gondolatának időtlen realitása van. S ez a realitás — történelmi távlatban — erősebbnek bizonyul a nacionalista türelmetlenség okozta ellentéteknél, válságoknál.

Ilyen érdeklődésű ember, ilyen szellemű és törhetetlen meggyőződésű alkotó volt Mocsáry Lajos. A nemzetiségi ellentétek kiegyenlítésén szüntelenül fáradozó, a felismert igazságért minden áldozatot és megpróbáltatást vállaló, a többségi nemzet soraiból kiemelkedő, az uralkodó osztályokkal szembeforduló politikai látnok és bölcselő, akit a nacionalista türelmetlenség szakaszán elszenvedett megpróbáltatás sem tudott eltántorítani a népek közötti közeledésre, a józan emberi megértésre alapozott álláspontjától.

Mocsáry „nemzetiségi politikájának" alapvető felismerése, hogy a nacionalista nemzetiségi torzsalkodást az antidemokratikus osztályerők idézik elő és azoknak kedvez. A visszahúzó osztályerők a faji, nemzeti, felekezeti ellentétek felidézésével a maguk elnyomó és kizsákmányoló uralmát kívánják megvalósítani és biztosítani, nemcsak a kisebbségek körében, hanem a hatalmi befolyásuk alá kerülő többségi és kisebbségi néptömegek felett egyaránt.

A végzetes veszélyt felismerve, Mocsáry az 1848/49. évi európai forradal-

mak és szabadságharcok eszményei és vívmányai védelmében hirdette: nem lehet szabad az a nép, az a társadalom, mely más népeket hátrányos helyzetbe sodor, alapvető jogaitól megfoszt és elnyom. Világos okfejtéssel vallotta: nem lehet a nagy forradalmi hagyományokra hivatkozva olyan „függetlenségi politikát" folytatni, mely a szabadságjogok legelemibb követelményeivel: a nemzeti és a nemzetiségi egyenjogúsággal ellentétes.

„A hazánkban élő nemzetiségeknél — írja 1890-ben, karánsebesi képviselő korában, »Az állami közigazgatás« című röpiratában[24] — annyira fel van keltve és annyira ki van fejlődve a saját nyelvük és nemzetiségükhöz való ragaszkodás, hogy azt többé semmiféle hatalom el nem enyészteti. Ezeknek a nemzetiségeknek nagy tömbjei nem valami elszakadozott foszlányai más nemzeteknek, melyek oly lebegő elemek, mint az égbolton a kisebb felhődarabok, melyek a nagy tömegek által vonzatnak és elnyeletnek. Ellenkezőleg: teljes szolidaritást éreznek nemzetiség tekintetében azon fajrokonaikkal, kik hazánk határain túl független államokat képeznek. Abban reménykedni, hogy ennek a nemzetiségi érzületnek zománca utóvégre is megtörik egy következetes, erélyes és kitartó akció súlya alatt, hívságos, de egyben végzetessé válható önámítás."

Mocsáry egész életművével bizonyította, hogy a nemzetiségi elnyomás minden formája torz és ellenszenves, mert elhomályosítja az emberek tudatát, s eltéríti a mindenkori többségi nemzetet eredeti hivatásától, alapvető gazdasági, társadalmi és kulturális célkitűzéseitől.

Politikai értekezések, elemző és értékelő vezércikkek, hírlapi levelek, tanulmányok, merész gondolatmenetű országgyűlési és népgyűlési felszólalások és heves polémiák sorával, egy dúsan termő élet minden közéleti és irodalmi-publicisztikai megnyilatkozásával bizonyította, hogy a kisebb lélekszámú, de nagy jövőre hivatott nemzeteknek nem egymás ellenére, de egymást támogatva kell fejlődniök, mert ez nemcsak kölcsönösen és nemzetközileg erősíti őket, de ugyanakkor ez a *legjobb haladó nemzeti politika* is mindannyiuk számára.

Mocsáry Lajos valóban a magyar nép igaz szószólója és védelmezője volt, mert létérdekét védte a nemzetiségi egyenjogúságon, emberi belátáson, nemzetek közötti megértésen alapuló programjával és küzdelmével. Ezzel a védelmi harcával ugyanakkor elnyerte az akkori ország másajkú nemzetei, az akkori „nemzetiségek" legteljesebb elismerését. Ő a kor egyetlen jelentős magyar politikusa, akit az egykorú szlovák és horvát sajtó ismételten a népek közötti megértés előőrseként emleget. 1878-ban Miletić Szvetozár akkori magyarországi nemzetiségi pártvezér súlyos és jogtalan elítélése ellen olyan eszmei bátorsággal és jövőbelátással tiltakozott,[25] hogy ezzel kivívta az egykorú magyarországi szerbség pártkülönbségre való tekintet nélküli szolidaritását. Mocsáryt jogvédő bölcsként emlegették az egykorú magyarországi német s az erdélyi szász politikai körökben is.[26] Edmund Steinacker tizenkét évvel az „andornaki remete" halála után közölt tanulmányában[27] az egész kiegyezési

[24] *Mocsáry L.:* Az állami közigazgatás. Bp. 1890. 2. kiad. 1891, Singer és Wolfner kiad. = 1. kiad. 72. — MLVI. 179—180.

[25] *Mocsáry L.:* Miletics elítéltetése. — Egyetértés, 1878. jan. 20.; 20. sz. — MLVI. 436—437).

[26] Vö. Mocsáry und das siebenbürgische Magyarentum ill. Ein politischer Märtyrer = Siebenbürgisch-Deutsches Tageblatt, 1887. jan. 18. és márc. 8. sz., valamint az erdélyi szász választók 1886 aug. 29-i nagydisznódi (Cisnădie, Heltau, Szeben m.) választói

korszak egyedül reális politikai gondolkodójának, a népek közötti együttműködés jövendő zálogának nevezte.

Különösen gazdag Mocsáry Lajos román kapcsolatainak több évtizedes története. Ő az első magyar politikus, akiről Iosif *Vulcan* egész oldalas, Mocsáry képével díszített ünnepi vezércikkben számol be,[28] akit 1886-ban Pesten a magyarországi és erdélyi románság minden rétegét képviselő küldöttség ezerkétszáz szolidaritási aláírással ellátott ünnepi albummal ajándékoz meg[29]. Amikor pedig a függetlenségi párt — egykori alapítóját — a nemzetiségi kérdésben tanúsított nézetei miatt kirekesztette soraiból[30] és a türelmetlen közvélemény száműzte a közélet és a publicisztika minden jelentős fórumáról, — Karánsebesen, az utolsó ellenzéki román választókerületben, 1888 májusában őt választották meg képviselőül.[31] Ez volt mozgalmas, aktív politikai pályafutásának utolsó, és egyben kiemelkedő, a népek közötti barátság és együttműködés motívumának szentelt zárószakasza. 1892 elején a karánsebesi választókhoz intézett megrendítő szépségű, figyelmeztető és jövőbe tekintő hírlapi búcsúszózatával[32] végleg megvált a parlamenti szerepléstől, ami az ő esetében korántsem volt azonos közéleti pályafutása megszűnésével.

Megközelítőleg sem lenne pontos Mocsáry Lajos közéleti szereplését és életművét vázoló fejtegetésünk — (Aurelia *Bunea* róla szóló emlékezésének ezt a címet adja: „A román—magyar barátság előfutára",[33] s ez többé-kevésbé elmondható minden egykorú magyarországi nem magyar nép vonatkozásában) —, ha az elmondottak nélkülözhetetlen kiegészítéseként nem szólnánk Mocsáry Lajos, az író és publicista, a függetlenségi és nemzetiségpolitikus haladó szelleme, patriotizmusa néhány jegyéről, megnyilvánulásáról.

Bizonyos, hogy valóban előfutára volt a magyar és a román nép és általában a kelet-középeurópai népek baráti megegyezése gondolatának. De ez a felismerés még napjainkban sem mélyült el, s korántsem vált általánossá azoknak a népeknek, társadalmaknak a körében, amelyekért emberöltőkkel előbb annyit küzdött. Sehol Kelet-Közép-Európában, beleértve legszűkebb

gyűlésének levelét és annak válaszát *G. A. Binder* gyógyszerészhez, a választói gyűlés elnökéhez. — A leveleket közli: Dankadresse der Heltauer Reichstagswähler an Ludwig Mocsáry. = Kronstädter Zeitung, 1887. jan. 18.; 13. sz. — MLVI. 659—661, 672—675, ill. 516—518.

[27] *E. Steinacker:* Eötvös und Mocsáry. = Nation und Staat, 1928. 928—934. — MLVI. 758—762.

[28] *Ludovic Mocsáry* (vezércikk). = Familia, 1879. máj. 8. 31. sz., 1. — MLVI. 633—635.

[29] Vö. Budapesta, 15 aprilie 1886. (Diaconoviciu Kornél és Mocsáry Lajos beszédei a pesti román küldöttség által Mocsárynak átnyújtott emlékalbum átadásakor.) = Luminatoriul, 1886. ápr. 21.; 29. sz. — MLVI. 306—308.

[30] A „függetlenségi és 48-as párt" többségének kizárással egyenértékű bizalmatlansági döntését *Irányi Dániel* jelentette be 1887. febr. 16-án a képviselőházban, a költségvetési vita részletes tárgyalásakor elhangzott felszólalásában. — Képvh. Napló 1884—87, XV. 214. — MLVI. 724. — Mocsáry Lajos — mint ismeretes — még aznap, 1887. febr. 16-án délután bejelentette a párt országgyűlési klubjából való kilépését.

[31] Vö. Karánsebes, 1888. máj. 26. (A Román Nemzeti Párt karánsebesi választási bizottságának levele Mocsáry Lajoshoz a karánsebesi kerület képviselőjévé történt megválasztásakor) és Andornak, 1888. máj. 28. (Mocsáry Lajos válasza a Román Nemzeti Párt karánsebesi választási bizottságának) = Egyetértés, 1888. máj. 29. és 30.; 148. és 149. sz. — MLVI. 526—533.

[32] Budapest, 1892. jan. 2. (Képviselői beszámolója és búcsúlevele a karánsebesi kerület választóihoz). = Egyetértés, 1892. jan. 3.; 3. sz. — MLVI. 538—543.

[33] *Bunea A.:* A román—magyar barátság előfutára (Emlékezés Mocsáry Lajosra). = Korunk, 1960. 4. sz., 435—440.

hazáját, nincs ez idő szerint róla elnevezett intézmény, egylet, tudományos vagy irodalmi kör, iskola, nincs egyetlen emlékmű, szobor, emlék- vagy utcatábla, amely nevét viselné. Mocsáry ízlésének, puritanizmusának, aki jeltelen családi sírban pihen az Eger közelében levő Andornakon, ez kétségkívül megfelelne. Más kérdés, mi van a jelenség mögött.

Az elgondolkodtató ellentmondásnak egyik és nem lényegtelen oka, hogy a Mocsáry személyével és pályafutásával foglalkozó szerzők — ideértve ennek a tanulmánynak az íróját is, — korábban annyira magától értetődőnek tartották Mocsáry patriotizmusát, hogy nem érezték szükségesnek, hogy arról, mint egész nemzetiségpolitikája egyik kifejező jegyéről, bővebben is szóljanak. Nem mentségül, inkább magyarázatul említenők: a személyével és munkásságával foglalkozó magyar és nem magyar szerzőket annyira megindította, áthatotta nemzetiségi küzdelmének egyetemesen emberi és időtlen erkölcsi értéke, vonzó erkölcsi tartalma, hogy erről az igen lényeges tényezőről nem szóltak kellő hangsúllyal. Pedig Mocsáry értékelésekor mindenképp hangsúlyozni kellett volna, hogy ez a maga idején a kor európai nemzetiségi politikájának számottevő egyénisége egyúttal kora magyar társadalmának egyik legnagyobb hazafia, patriótája is volt.

Már első könyve próféciájában az elemi csapásoktól sújtott hazáról ír, ahová mégis visszaszállingóznak a világba kirajzottak, és újra kezdik a munkát, mert „a falak állanak".[34] Az sem érdektelen, hogy másodikként megjelent önálló munkájában, a „Nemzetiség"-ben (1858), a hazát alkotó „magyarországi nemzetek"-ről[35] beszél. Nem kerüli el az érdeklődő figyelmét az sem, hogy nemzetiségvédő harca erkölcsi igazolásaként mindenkor az őt az országgyűlésbe küldő magyar néphez: miskolci iparosokhoz, kecskeméti, halasi kistermelő parasztokhoz fordul. Milyen nagy, szinte gyermekien áradó az öröme, amikor a nacionalista türelmetlenség egy pillanatra kifullad, csatát veszít Kiskunhalason, és a helyi függetlenségi pártszervezet elnöke táviratilag — az egész szervezet nevében — szolidaritást vállal nemzetiségi politikájával.[36] „A halasi szózat — üzeni 1887. március 8-án hírlapi nyílt levelében — engesztelő és bíztató hatást fog gyakorolni mindazokra, kik a most uralkodó türelmetlenséget látva, már-már kétségbeestek a fölött, hogy meg lehessen még találni a nemzetiségek békés együttélésének módját e hazában."[37]

A nacionalista támadás hullámverésében, a nyolcvanas évek végén és a kilencvenes évek elején gyakran és jó érzékkel veti fel újból a problémát. Hangja mindenkor mértéktartó, öntudatos, népe szeretetétől és annak iránta megnyilatkozó bizalmától felerősödő. A Budapesti Újság című függetlenségi hírlapban például, — abból az alkalomból, hogy a lap több glosszában támadta a naszódvidéki román iskolaalapok ügyében elhangzott nyilatkozataiért, — így érvel: „Vagyok magyarnak, mint bárki más. Nem is hiszem, hogy ebben bárki is őszintén és komolyan kételkednék. S ha van valaki, aki erre minden bona fides hátratételével hangoztatja, csak azért teszi, mert a legkönnyebb módja a menekülésnek azon feladat elől, hogy cáfolja meg tárgyilagosan és

[34] (Profécia.) — A magyar társasélet. Pest, 1855. 9. — MLVI. 131.

[35] (A „magyarországi nemzetek"-ről) = Nemzetiség, Pest. 1858. 41—42. — MLVI. 524.

[36] Kiskunhalas, 1887. márc. 6. (A halasi függetlenségi párt távirata Mocsáry Lajoshoz nemzetiségi politikája tárgyában) = Egyetértés, 1887. márc. 6. 65. sz. — MLVI. 173.

[37] Újabb levele a halasi függetlenségi párt elnökéhez. = Egyetértés, 1887. márc. 11.; 69. sz. — MLVI. 524—526.

érdemileg az általam képviselt nézeteket".[38] Az ekkor pártonkívüli ellenzékinek számító Pesti Napló-ban, a lap szerkesztőjéhez intézett újabb hírlapi nyilatkozatában ehhez még hozzáfűzi: „És ki vagyok én, és micsoda nézeteket vallottam magaméinak a nemzetiségi kérdésben? Én magyar ember vagyok, csak olyan mint bárki más, és sohasem ajánlottam fel egyebet, mint a[z] 1868-i nemzetiségi törvényt..."[39]

Van azonban Mocsáry szelíd és békéltető, de ugyanakkor tudatos patrióta hangvétele mellett egy másik hangja is. Ez a népe jövője feletti aggódása, nemzetféltése következtében harciassá váló hangvétel mutatja valójában, milyen mélyről foglalkoztatta a nacionalizmus térhódítása következtében felerősödött, már-már antagonista külföldi magyarellenes propaganda. Amikor például Björnson párizsi lapjában, a Le Courrier Européenben, — melynek magyarországi főmunkatársa ekkor történetesen Mocsáry volt (ki más lehetett volna?), — egy barátságtalan prágai levél nyomán magyarellenes általánosításokra mutat hajlamot, Mocsáry ezt üzeni Kmet' Andrásnak, szlovák kultúrpolitikus barátjának, a turócszentmártoni Szlovák Múzeum Egylet elnökének: „Én már többször kijelentettem éppen a Courrierban, hogy a nálunk gyakorlatban levő nemzetiségi politikát kárhoztatom, de inzultálni a magyart szó nélkül nem engedhetem."[40]

Mocsáry is egyetért azzal, ha Björnson Apponyi türelmetlen iskolapolitikáját elítéli, de tiltakozik az ellen, hogy a magyar nemzet címére intézzen általánosító támadásokat. Mint említett szlovák barátjának írja: „Ha Björnson szabadságot venne magának egyenesen a magyar nemzet címére adresszálni inzultusokat, — ez esetben mondanám oda neki Zrínyi Miklóssal: ne bántsd a magyart! Mert éppen azért, mivel én tisztelem minden más nemzetbelinek fajához és nyelvéhez való igaz ragaszkodását, hanc veniam damus petimusque vicissim,[41] s ahhoz, hogy nemzetet inzultáljon, senkinek sincs joga..."[42]

Mocsáry Lajos patriotizmusa, akárcsak e patriotizmus kétségtelen haladó hangvétele — az idézetekből is kitűnően — nyilvánvaló. Ez a patriotizmus nemhogy ellentétes nemzetiségi politikájával, de teljes és harmonikus egységben van azzal. Amikor tehát Mocsárynak a korabeli nacionalista-soviniszta koráramlat elleni küzdelméről és az akkori Magyarország nem magyar népeinek alapvető emberi-nemzetiségi jogait védelmező, egyedülállóan bátor és kimagasló erkölcsi küzdelméről beszélünk, nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy mindezt egy olyan magyar ember teszi, írja, mondja, aki tovább tekintett a maga szűk világa türelmetlen-lázas áramlatain, aki felismerte, hogy minden népnek és ezek között is leginkább a saját, súlyos ellentmondásokkal és megoldatlan társadalmi problémákkal küzdő népének van elsősorban szüksége a népek közötti megértés és a nemzetiségi béke meghonosítására, megbecsülésére.

[38] (Mocsáry Lajos levele a Budapesti Újság szerkesztőségéhez) = Budapesti Újság, 1890. ápr. 20. 108. sz. — MLVI. 535.

[39] A Pesti Napló szerkesztőjéhez. = Pesti Napló, 1890. nov. 1.; 301. sz. — MLVI. 537—538.

[40] Andornak, 1907. okt. 17. Levele Kmet' Andráshoz. — Kmet'-levelezés. Matica slovenská. Szlovák Irodalmi Múzeum. Martin (a továbbiakban: Kmet'-levelezés). — MLVI. 579.

[41] „Megadjuk ezt a szabadságot [engedélyt] és viszonzásul kérjük is." — Horatius, Ars poetica 11.

[42] Andornak, 1907. okt. 26. Levele Kmet' Andráshoz. — Kmet'-levelezés. — MLVI. 580.

„Benne — mint I. Tóth Zoltán írta — valóban a reformkor és részint az abszolutizmus kora legszebb haladó élményei éltek tovább egy olyan korban, melyben a nemesség korábbi haladó jellegéből nemcsak sokat veszített, de azt teljesen fel is adta. Ahogy süllyed a dualizmus kora a haladás szempontjából, úgy emelkedik ki Mocsáry kemény gránitból faragott alakja látszólag mind magasabbra."[43]

Г. Г. Кемень:

Лайош Мочари и равноправие невенгерских национальностэй

(Резюме)

Лайош Мочари являлся видным венгерским деятелем его времени в области политики по отношению к невенгерским народам, известным публицистом и автором специальных исследовательских работ на эту тему. Он был одним из создателей оппозиционной партии независимости и одним из вдохновителей оппозиционного движения за независимость. Он выступал в качестве борца за дружбу и сотрудничество между народами, жившими в тогдашней Венгрии. Он был представителем борьбы за равноправие невенгерских народов, имевшим европейскую известность и значимость.

Основной этап его активной деятельности, деятельности зрелого писателя и оппозиционного политика и мыслителя охватывает четыре десятилетия эпохи дуализма. Он приходится как раз на тот период, когда в Венгрии вследствие жёсткой ассимиляционной политики господствующих классов были до крайности обострены противоречия между тогдашними правительствами и невенгерскими народами, народностями в области социально-политических отношений и культуры, языка и школ.

Хотя сам Мочари происходил из среды господствующего класса, он не разделял позиции венгерских господствующих классов и правительств его времени. Защищая жизненные интересы своего народа, он отвергал политику националистически-шовинистических правительств, направленную на насильственную ассимиляцию невенгерских народов, живших в течение многих веков в добром согласии с венгерским народом. Будучи истинным патриотом, он полагал, что первостепенным жизненным интересам венгерского народа, так же, как и другие народы, угнетённого в социально-экономическом отношении, соответствует создание в стране таких отношений, которые обеспечат для всех народов равные возможности развития национальной индивидуальности, сохранения их культурного, исторического наследия и языка во всех отраслях государственной жизни и культуры, а значит — и в общественной жизни и в управлении, как и в развитии образования, искусств и науки.

Эта позиция вызвала со стороны тогдашних господствующих классов всеобщее возмущение, осуждение и была отвергнута. Власти постарались дискредитировать Мочари в политическом и моральном отношениях, чтобы лишить его возможности использовать средства воздействия на развитие общества, чтобы сделать его непопулярным в глазах венгерского общественного мнения, чтобы воспрепятствовать его борьбе за равноправие невенгерских народов и, наконец, чтобы заставить его самого замолчать и уйти из общественной жизни.

Из сказанного видно, что власти подвергали Лайоша Мочари постоянным преднамеренным жестоким преследованиям, которые настигали его с разных сторон. Он, однако, не отступал перед лицом всё возраставших трудностей и умножавшихся притеснений. И в годы выпавших на его долю тяжёлых испытаний он оставался верен и поныне актуальной идее «национального равноправия», которая нашла выражение в заголовке принятого в 1868 году, но не осуществлённого закона.

В этой борьбе Мочари выступал против таких грозных противников, какими являлись оба Дьюлы Андрашши, Кальман Тиса, Бела Грюнвальд, Дежэ Банффи, Альберт Аппоньи. На за Мочари выступали избиратели, представлявшие венгерский народ, в Мишкольце, Кечкемете и в Кишкунхалаше, а в начале XX века — участники венгерских демократических и радикальных движений. Было у него также много сторонников

[43] Utószó a „Mocsáry Lajos Válogatott Írásai" c. kötethez. — MLVI. 786.

и защитников среди представителей политических и культурных движений сербов, хорватов, словаков, румын и немцев тогдашней Венгрии. Крепкая дружба связывала его с сербом Михаилом Полит-Дешанчичем, со словаком Андреем Кметом, с румыном Георге Попом из Башешть (по-венгерски его в то время звали Дьердем Папом Ийефальви), с немцем Эдёном Штейнакером и с другими. На последнем этапе своего жизненного пути его, как непоколебимого защитника равноправия невенгерских народов высоко ценили левые деятели радикально-демократическо-социалистического движения Оскар Яси, Карой Поланьи и многие другие выдающиеся прогрессивные политические деятели и публицисты.

Конечно, эти связи и контакты не всегда и не во всех ситуациях означали полную тождественность взглядов внутри блоков, возникавших на основе идей равноправия невенгерских народов.

Ясно, однако, что родившийся полтора столетия тому назад и доживший до возраста патриарха неустрашимый борец, величейший венгерский деятель в политике по отношению к невенгерским народам, для всех нас являет собой непреходящий исторический пример в теории и в практике защиты равноправия невенгерских народов.

G. G. Kemény:

Lajos Mocsáry et l'égalité de droits des nationalités

(Résumé)

Lajos Mocsáry fut le plus grand politicien hongrois des ethnies de son époque, un auteur spécialisé et un publiciste politique renommé, le champion de l'amitié et de la coopération entre les différents peuples qui se partagnaient la Hongrie d'autrefois, et un représentant de réputation et de dimension européennes de la lutte menée pour l'obtention de l'égalité de droits entre les différentes ethnies. Il devait également être l'un des pères du mouvement et du parti de l'opposition et de l'indépendance.

La période la plus décisive de son activité, celle où il atteignit à la maturité en tant qu'écrivain et en tant que philosophe politicien de l'opposition, coïncide sur plus de quarante années avec l'époque du dualisme, c'est-à-dire avec l'époque où, par suite de la politique d'assimilation dictée par les préjugés et l'impatience des classes dominantes, la Hongrie était le théâtre d'une tension poussée à son point le plus aigu entre les gouvernements d'alors et les peuples et ethnies non hongrois de Hongrie, dans le domaine socio-politique, culturel et linguistique.

Bien qu'il ait été lui-même issu de la classe dominante, Mocsáry était en complet désaccord avec les conceptions des classes dominantes et des gouvernements de la Hongrie d'alors. Défendant les intérêts vitaux de sa nation, il condamna sans rémission la politique d'assimilation par la force pratiquée par les gouvernements nationalistes et chauvinistes à l'égard des peuples non hongrois grois vivant en bon accord avec les Hongrois depuis plusieurs siècles. En véritable patriote, il considérait que le premier intérêt vital du peuple hongrois également opprimé socialement et économiquement était aussi de créer dans la Hongrie d'alors des rapports assurant à tous des possibilités égales de développer sa personnalité nationale, son patrimoine culturel, de conserver son histoire et sa langue propres dans tous les domaines de la vie étatique et de la culture publique, autrement dit tout autant dans la vie publique et dans l'administration que dans l'enseignement, les arts ou les sciences.

Cette conception déchaîna naturellement de la part des classes qui dominaient dans le pays l'indignation générale, le refus et une sévère condamnation. Ceux qui détenaient le pouvoir s'efforcèrent par tous les moyens de discréditer Mocsáry politiquement et moralement afin de lui ôter l'accès aux moyens de soutien et de développement du progrès social, de le rendre impopulaire aux yeux de l'opinion publique hongroise, de faire obstacle à la lutte menée pour l'égalité de droits nationales, et enfin dans le but de faire taire la voix de Mocsáry, qui résonnait par trop haut dans la vie publique de son époque.

Il ressort de tout ceci que les milieux dirigeants concentrèrent sur Mocsáry des attaques impitoyables soigneusement réfléchies et mises au point, venant de directions multiples et nombreuses, mais celui-ci ne s'effraya pas en voyant s'amonceler sur son chemin les obstacles et les difficultés. Durant toute la période d'épreuves qu'il dut endurer, il resta fidèle à l'idée d'«égalité de droits nationale» exprimée par la loi promulguée en 1868, mais qui n'était pas appliquée.

Il dut affronter dans ce rude combat des adversaires aussi impitoyables que les deux Gyula *Andrássy*, Kálmán *Tisza*, Béla *Grünwald*, Dezső *Bánffy* et Albert *Apponyi*, tandis qu'il avait de son côté les électeurs populaires et artisans à Miskolc, Kecskemét et Kiskunhalas, puis les participants du début du XXe siècle des mouvements hongrois démocrates et radicaux. De même, il comptait de nombreux partisans parmi les personnalités politiques et culturelles serbes, croates, slovaques, roumaines et allemandes de la Hongrie d'alors. Une amitié fervente le liait au Serbe Mihály *Polit-Desančić*, au Slovaque Andreï *Kmeť*, au Roumain Gheorghe *Pop* de Băsesti (forme hongroise: György Pap Ilyefalvi), à l'Allemand Ödön *Steinacker* et à bien d'autres encore. A la fin de sa carrière, la gauche radicale-démocrate-socialiste (Oszkár *Jászi*, Károly *Polányi*, etc., etc.) voyait en lui un défenseur irréductible de l'égalité de droits nationales et chantait ses louanges, ainsi que nombre de politiciens et d'écrivains progressistes de renom.

Ces rapports et ces contacts n'entraînaient évidemment pas toujours et en toute situation une identité complète de vues entre les différents partisans de l'idée de l'égalité de droits nationales.

Il reste cependant certain que celui né il y a un siècle et demi pour atteindre un âge patriarcal et qui devait être le plus grand politicien hongrois des ethnies, aura montré un exemple historique durable à chacun d'entre nous dans le domaine de l'égalité des droits nationales et de la protection des ethnies, tant dans la théorie que dans la pratique.

Gonda Imre:

A monarchiabeli cseh nemzeti mozgalom szerepe az első világháború éveiben (1916—1917)

A cseh nemzeti mozgalom évszázados ideológiai előkészítés, illetve az ausztriai német egyeduralmi törekvésekkel folytatott gazdasági és politikai küzdelem útján, az első világháború időszakában jut el a teljes állami függetlenség követeléséhez. Ezen igény megfogalmazása és politikai programmá sűrítése Masaryk emigrációba vonulásával ölt mind az országon belül, mind pedig külföldön, az antant államokban végleges harci formát. Masaryk, aki ugyan régóta nem volt a Habsburg-Birodalom híve, 1914 nyarán és őszén lépett az aktivitás terére, amidőn az osztrák politikusokkal folytatott megbeszélései során Csehország háború utáni sorsának változatlan kilátástalanságáról kellett meggyőződnie. Különösen Körber volt miniszterelnökkel lezajlott megbeszélése hangolta le, aki Masaryknak arra a kérdésére, hogy vajon képes lesz-e a Monarchia győzelme esetén a szükséges reformokra, — Körber a vezető személyiségek alapos mérlegelése után nemmel válaszolt, majd hozzátette: „A győzelem a régi rezsimet fogja megszilárdítani, az új pedig (Károly) semmivel sem lesz jobb. Győzelmes háború után a katonák fognak dönteni, ezek pedig centralizálnak és germanizálnak. Abszolutizmus következik, parlamentáris díszletekkel." Masaryknak arra a kérdésére pedig, hogy vajon Berlin nem lesz-e olyan józan, hogy szövetségesét reformokra késztesse, Körber így válaszolt: „Aligha."[1]

Nem kutatjuk e beszélgetés hitelességét, mert dokumentáris értékét nem is ez szabja meg, hanem Masaryk Ausztria-ellenes elhatározásában és emigrálása indoklásában elfoglalt helye. Kétségtelen, hogy nem ez a beszélgetés döntötte el végleg Masaryk elhatározását, de az, hogy az egykorú osztrák politikusok és vezetők között ilyen vélemények uralkodtak, — Masaryk nézeteit megszilárdították. Ilyen körülmények között pedig Masaryk köre valóban nem sokat várhatott a háborúból győzelmesen kikerülő Ausztriától, amely ezután ténylegesen nem más a számára, mint „középkori maradvány — amely a modern demokráciával és nemzeti elvvel szemben... a régi dinasztikus államot képviseli"[2]. Ebben pedig a cseh nemzeti mozgalomnak a modern, polgári demokratizmushoz való vonzódása is kifejezésre jutott, amelyet E. Beneš, a mozgalom másik vezetője később visszatekintve így fogalmazott meg: „A nemzeti eszme... a demokrácia elveit nemcsak az egyénre, hanem a nemzetre is, mint egészre alkalmazza. Nemzeti újjászületésünk a francia forradalom humanista filozófiájából meríti szabadságelméletét, ahogy azt más

[1] *T. G. Masaryk:* Die Weltrevolution. Erinnerungen und Betrachtungen 1914—1918. Berlin. 1925. 26.

[2] *T. G. Masaryk:* Az új Európa. A szláv álláspont. Košice. 1923.

szláv nemzetek is megtették, s ahogy más nemzetek is ebből a bölcseletből nemzeti egyesülésük elveit vezették le, mint az olaszok, a németek és a jugoszlávok. Szóval a humanizmus filozófiája a modern demokrácia alapja, s ebből a demokráciából következik a nemzetnek mint egésznek a politikai, gazdasági és kulturális szabadsága..."[3] Ezen a ponton pedig a cseh s rajta keresztül a Monarchia többi elnyomott nemzetének függetlenségi problémája három történeti és ideológiai kérdéscsoport felé ágazódik el. Az egyik a kitört világháború jelentősége a délkelet-európai népek függetlenségi mozgalmai szempontjából, a másik a nyugati szövetségesek demokráciájának hatása a cseh nemzeti mozgalom demokratizmusára, a harmadik pedig ebből következően e mozgalom belső hasadása nyugat- és oroszbarát irányzatokra.

Nem kívánjuk e három problémakört részleteiben elemezni, s ezért csak utalunk arra, hogy amellett, hogy az első világháború imperialista jellegű volt, a délkelet-európai elnyomott és függetlenségükért küzdő nemzetek számára volt még egy jellemvonása, amelyet a nemzeti függetlenségi mozgalmak polgári jellege eltúlzott ugyan, bizonyos reális tartalma mégis volt, s ezért nem volna helyes elsiklani felette. Ezt Beneš a következőképpen fogalmazta meg: „A világháború a nyugati demokratizmusnak a közép- és kelet-európai abszolutizmus elleni küzdelme volt, s ezért következményeiben szükségszerűen az európai fejlődés csúcspontját jelenti, ami az elnyomott nemzetek szabadságküzdelmét illeti."[4] Más helyen még részletesebben kitér Beneš a világháború forradalmasító jellegének vázolására, s a következőket fejti ki: „A világháború élesztette fel, vagy pedig vetette fel egyes ázsiai nemzetek önállóságának és jogi igényeinek kérdését, az általános leszerelés, a nemzetközi bíráskodás és a népszövetség kérdését. Mindazon államok kebelében, amelyekben addig teljesen vagy legalább részben a régi uralmi rendszer volt a kormányon, a háború gyökeresen demokratizálta a politikai intézményeket, erős szociális forrongást idézett elő és a szocializmus hatalmas kibontakozásához vezetett. Az orosz forradalom révén előtérbe állította a mai államok társadalmi konstrukciójának kérdését... a politikai demokratizálás kérdését a háború ugyanúgy fölvetette, mint a társadalmi, sőt gazdasági demokratizálását is, még pedig nemcsak az államokon belül, hanem — ami a legfontosabb — nemzetközileg is."[5]

A világháború beneši megítélése, mint utaltunk rá, túlzott, akkor is, ha kijelenti, hogy csupán az európai szabadságküzdelmek számára jelenti „az európai fejlődés csúcspontját". E szabadságküzdelmek számára éppen a két orosz forradalom jelenti ezt a csúcspontot. A világháborúnak ebből a szempontból csupán annyiban van jelentősége, hogy megindította azt a mozgási folyamatot, amely a Monarchiában felhalmozódott energiákat működésbe hozta, s kilendítette tehetetlenségükből az 1848—67-ben stabilizálódott erőket. Ezen energiák működésének iránya Habsburg Monarchia-ellenes volt, egyfelől a hatalom feudálabszolutista jellege miatt, másfelől azért, mert nemzetfölöttiségének minden látszata ellenére gyakorlatilag nemcsak külpolitikai szövetségi kötelezettségei, de belpolitikai egyensúlypolitikájának kudarca miatt mindenképpen németérdekeltségű hatalomnak számított. Az osztrák birodalom kétségtelenül német jellege, feudálabszolutizmusa mellett elegendő

[3] *Dr. Eduard Beneš:* Nemzetek forradalma. Bratislava—Pozsony. 1936. III. köt. 279.
[4] Uo. 280.
[5] Uo. 277.

ok volt arra, hogy a kebelében megindult nemzeti mozgalmak antant-szimpatizánsak és demokratikusak legyenek annál is inkább, mivel e nemzetek birtokosainak, burzsoáziáinak és polgári rétegeinek (— ahol ilyenek léteztek —) a mozgalmai voltak. Minthogy pedig ezek a rétegek éppen a cseh társadalom szerkezetében foglalták el a legszélesebb helyet, így a nemzeti mozgalmak rokonszenve a központi hatalmakkal szembenálló szövetséges táborral jól alátámasztott alapokon nyugodott. Ehhez járult a cseh nemzeti mozgalom Masaryk és Beneš által képviselt polgári radikális irányzatának tartózkodó magatartása a cárizmussal szemben,[6] amely azok nyugatbarátságát még hangsúlyozottabbá tette, nemcsak a Monarchia irányában, de a mozgalmon belül is. Különösen élesen jut ez a mozzanat Masaryk azon megjegyzésében kifejezésre, amelyben Kramařtól ennek „orosz politikája" miatt elhatárolta magát, mert ez az irányzat „a politikailag műveletlen Frigyesnek (ti. Frigyes főhercegnek, az osztrák hadsereg főparancsnokának) szálka a szemében, mint ahogy a pánszlávizmus minden színe és árnyalata Bécs és Budapest számára is lidércnyomás".[7]

Az elhatárolódás, amely Masaryk megállapításában kifejezésre jut, eléggé feltűnő. Mégis félreértéshez vezetne, ha ezt személyes természetűnek tekintenénk. Itt a cseh nemzeti mozgalomnak olyan szétágazásáról volt szó, amelynek alapja az a kettős feladat volt, amelyet a két irányzatnak meg kellett oldania. A Kramař által képviselt russzofil irányzat, mint a cseh nemzeti mozgalom régebbi formája, a világháború kitörése után ismét új, igen jelentős kettős szerephez jutott. Egyfelől a katonai ellenállás és az ellenséghez való átállás illegális propagandájában és megszervezésében volt szerepe, továbbá a kezdetben — főleg — orosz hadifogságba átment katonatömegek politikai képzésében és cseh nemzeti szellemben való nevelésében volt jelentős feladata. Másfelől azonban a mozgalomnak ez az ága szervezte — ugyancsak a háború első időszakában — a hazai, hátországi ellenállás különböző formáit, mert elsősorban ennek voltak meg a konspirációs munkához szükséges tapasztalatai és módszerei. A háború alatti cseh nemzeti ellenállás terhei a februári orosz forradalom kitöréséig túlnyomóan a Kramař-irányzatra nehezedtek. A Masaryk—Beneš csoportnak ekkor még más volt a tevékenységi köre. Eltekintve attól, hogy a csehországi mozgalom maga nem volt kettéválasztható, felső vezetőrétegének — a radikális polgári csoportnak — legfőbb feladata abban állott, hogy egyfelől a nyugati szövetségesekhez vonult emigrációba, onnan szervezte a hazai ellenállási mozgalmat, másfelől a nagyhatalmak külpolitikai közhangulatát és vezetőköreit Monarchia-ellenes elhatározások felé igyekezett terelni. Ennek az irányzatnak a működése nyomán erősödött meg a cseh nemzeti mozgalomban az a nyugatbarát polgári demokratikus közszellem, amely az angol, főleg azonban a francia és az amerikai kormány számára volt a feltétele annak, hogy — mint említettük — a Monarchián belüli mozgalmakat a magukénak, s szövetséges erőknek ismerjék el.[8] A februári orosz forradalom után azonban ez a probléma éppúgy eltűnt, mint a cseh

[6] *Beneš:* i. m. I. köt. 56.

[7] *T. G. Masaryk:* Die Weltrevolution. 27.

[8] *R. A. Kann* „Das Nationalitätenproblem der Habsburg Monarchie". Graz—Köln. 1964. I. köt. 210. oldalon kissé leegyszerűsíti és lebecsüli a csehek otthoni konspiratív munkáját a Monarchia összeomlásának előidézésében. Amit a cseh pártok elavult programjáról mond, az ugyan teljesen igaz, a háború alatt kialakult illegális mozgalomnak azonban új módszerei és céljai voltak, amelyeknek kidolgozásában Masaryknak ugyan nagy szerepe volt, amelyeknek azonban — mint említettük — más gyökerei is voltak.

mozgalom kétágúsága. A cárizmus bukásával s az orosz polgári forradalom győzelmével eltűnt az ellentét a polgári demokratizmus nyugati képviselői és a cseh nemzeti mozgalom pánszláv és russzofil irányzata között is, mint ahogy eltűnt a feszültség a polgári demokratikus nyugati hatalmak és a velük szövetséges orosz polgári és demokrata kormány köréből. Bármilyen imperialista volt a nyugatiak szövetsége a cári kormánnyal, a két politikai rendszer jellege közötti különbség, kisugárzásaiban igen erősen éreztette negatív hatásait. E kettősség megszűnése a cseh és a többi nemzeti mozgalom kiteljesedését előmozdította. Ezt a hatását még a német győzelem sem ellensúlyozta, amely a cári rendszer összeomlásának egyik közvetlen kiváltója volt. A cári rendszer bukása minden monarchia- és abszolutizmusellenes mozgalomnak erős indítást adott, s így forradalmasító jellege a délkelet-európai népmozgalmakra egyaránt kihatott, szinte tekintet nélkül arra, hogy ezek nemzeti vagy osztályharcos jellegűek voltak-e. A megindult forradalmi folyamat hatása aszerint bontakozott ki, hogy melyik ellentét okozott nagyobb feszültséget. Az Októberi Szocialista Forradalom az osztályharcnak és az európai forradalomnak újabb lendítőerőt adott. Mint ahogy azonban a februári demokratikus forradalom Közép-Európában jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy az osztály- és nemzeti ellentétekből eredő feszültségek forradalmakká érlelődjenek, úgy jelentett és biztosított az Októberi Szocialista Forradalom e népeknek szilárd hátvédet ahhoz, hogy mozgalmaikat a győzelem felé vigyék, szinte tekintet nélkül arra, hogy nemzeti jellegűek voltak-e ezek vagy osztályharcosak, sőt tekintet nélkül arra is, hogy a kialakuló új államok hatalomra került uralkodó osztályai bel- és külpolitikai vonatkozásban — az antant-imperializmus győzelmének hatására — hogyan használják fel új helyzeteiket, milyen új elnyomási formákat teremtenek.

A döntő jellegű mozzanat mindenesetre az, hogy mindkét folyamat ekkor még forradalmi jellegű volt, mert a régi államhatalom ellen, új hatalomért folyt. Hogy az új államok egy része a következő időszakban ismét elnyomó soknemzetiségű középállamokká alakultak át, külpolitikájukban pedig sok esetben a szovjetellenes intervenció felvonulóterepévé, az két okra vezethető vissza: egyrészt a közép-európai forradalmi folyamat megakadására, másrészt az antant-imperializmus befolyásának felülkerekedésére ezen a területen. Mindez azonban nem érinti a közép-európai nemzeti mozgalmak eredendően demokratikus jellegét az antant-hatalmak végső győzelme előtti időszakban. Kétségtelen továbbá az is, hogy e hatalomért folytatott küzdelem módszerei mindkét esetben a legális és illegális szervezkedés eszközeit vették igénybe. Míg az erősen agrárjellegű és iparilag kevéssé fejlett Magyarországon létrejött a szocialista forradalom, amely a társadalmi kisajátítás igényét felvetette, addig az iparilag fejlettebb Ausztria a demokratikus forradalmon túl nem jutott a termelőeszközök szocialista társadalmi tulajdonba vételének megvalósításához, az iparilag hasonlóan fejlett cseh társadalom pedig saját, új, bár ismét csak soknemzetiségű államának megteremtésével ért el az államfordulathoz, anélkül azonban, hogy demokratikus továbbfejlesztésének igénye teljesülhetett volna. Ilyen értelemben a cseh nemzeti mozgalom forradalmi jellege csupán a Habsburg-hatalom megdöntéséig kétségtelen,[9] sőt, bár némi

[9] *Zbyněk A. Zeeman:* Der Zusammenbruch des Habsburgerreiches c. könyvében (Wien, 1963) állapítja meg (155. l.), hogy a társadalmi forradalom és a nemzeti függetlenségért folytatott harc kéz a kézben ment végbe. A bolsevisták által a népek önrendelkezési jogát meghirdető tan — szerinte — a radikális nacionalizmusnak félúton elébe ment;

túlzással, az is állítható, hogy „a cseh nemzeti forradalom nemcsak eredménye, de oka is volt a háborúnak".[10] Ami azonban még bonyolultabbá teszi a folyamatot, az a forradalmasodó munkásosztály beilleszkedése ebbe az átalakulásba: magatartása már a századfordulótól kezdve azt mutatja, hogy a cseh nemzeti függetlenség megteremtését, a Habsburg-hatalom ellen folytatott küzdelmet osztályharcának előfeltételeként tekinti. Ez volt az oka annak, hogy „a nacionalizmus a munkásságra is átterjedt. Amíg a cseh polgárság a feudális kormányokat, Badenit és Thunt támogatta, addig a cseh munkásság heves harcot folytatott ellene. Amint a cseh polgárság 1899 után a német bürokrata kormányokkal a legélesebb ellentétbe került, a cseh munkásság egyre erősebben került a cseh nacionalizmus befolyása alá. A cseh szeparatizmus szétrobbantotta az osztrák internacionálét. Így fejlesztette a cseh polgárság Clarytól Stürgkh német bürokrata kormányáig tartó 15 éves küzdelme lassan azokat az erőket, amelyek az összes osztály- és pártérdekeken túl az egész nemzetet egyesítve állította szembe az osztrák kormányrendszerrel."[11]

A háború alatti cseh mozgalom a Monarchián belül

A háború első hónapjaiban kibontakozott a cseh nemzeti mozgalom több évtizedes szervezkedésének minden tapasztalata, s ennek birtokában frontot nyitott az Osztrák-Magyar Monarchia politikai és katonai állásaival szemben s annak háborús erőfeszítéseit már ekkor kezdte aláásni. A háború kitörésével ui. nagy mértékben megváltozott a Monarchia kormányának és a cseh törekvéseket képviselő pártok egymáshoz való viszonya: utóbbiak számára megszűnt a Monarchia kormányának közvetítő szerepe a cseh—német küzdelemben, mert hatalmi helyzeténél fogva teljes mértékben mind a Monarchián belüli, mind a birodalmi német érdekek kizárólagos képviselője lett. A Monarchia kormányának szemszögéből szemlélve saját helyzete nem volt ilyen egyszerűen megítélhető. A Stürgkh-kormány ui. nem adta ugyan fel az egyensúlyozás kísérleteit a csehek felé — e törekvése azonban mind nehezebben szerezhetett érvényt magának. Egyrészt, mert az AOK (Armee Oberkommando = Hadsereg Főparancsnokság) mind erőteljesebben helyezkedett arra az álláspontra, hogy a jelenségekből következtethetően a cseh lakosság nagyrésze hűtlenné vált az osztrák állameszméhez és erélyes intézkedéseket követelt vele szemben.[12] Másrészt a cseh mozgalom aktivizálódása és fellépése a birodalmi eszme és a kormány ellen valóban igazolni látszott az AOK álláspontját. Amiben az AOK-nak mégsem volt igaza, az abban a politikai problé-

a sztrájkolók és lázadók jelszavaiban a szociális és nemzeti követelések szétválaszthatatlanul összefonódtak. Zeeman mégis abban véti el a problémát, hogy amikor a bolsevizmus a népek önrendelkezési jogát hirdeti, nem a radikális nacionalizmusnak megy elébe, hanem a jogos nemzeti követeléseknek. Az önrendelkezési jog nem tartozik a radikális nacionalizmus ismérvei közé. Ami pedig Zeeman egyik előbbi megállapítását illeti, hogy ti. „a nemzeti hasadások sokkal mélyebbek voltak, mint a társadalmi különbségek" —, ez sem egészen pontos. A társadalmi különbségek mindenütt nagyon mélyek voltak. Ahol azonban ezeken kívül még nemzeti ellentétek is találhatók, ezek egyrészt elfedték, másrészt még jobban elmélyítették azokat.

[10] *O. Bauer:* Die österreichische Revolution. Wien. 1922. 5.

[11] Uo. 23.

[12] *P. Molisch:* Die Geschichte der deutschnationalen Bewegung in Österreich. Jena. 1926. 47.

mában foglalható össze, hogy éppen az ő és a mögötte álló erők tevékenysége volt a legfőbb előidézője annak, hogy a cseh nemzeti törekvések népmozgalommá szélesedhettek. A cseh mozgalom vezetői viszont a Monarchia kormányának a helyzetét látták homályosan. A Stürgkh-kormány ismerte a veszélyeket, amelyek a birodalmat a nemzeti mozgalmak részéről fenyegették, s igyekezett azokat elkerülni vagy megkerülni. Gr. Stürgkh miniszterelnök, de hg. Thun, a csehországi helytartó, s br. Heinold belügyminiszter, Frigyes főherceg és a hadvezetőség álláspontjával ellentétben és a prágai és leitmeritzi katonai parancsnokok jelentéseivel szemben is, állandóan azt hangoztatták, hogy nem az egész cseh társadalom, hanem csak egy kisebbsége tekintendő Monarchia-ellenesnek. Ezt az ellenzékiséget azonban nem szabad felületes értesüléseken és spicli-jelentéseken alapuló katonai intézkedésekkel, a katonai közigazgatás területi kiterjesztésével ingerelni és elmélyíteni. Másfelől pedig a Monarchiában élő csehek hangulata jelentős mértékben a háború alakulásának függvénye, s a központi hatalmak számára kedvező hadi eredmények nyomán éppúgy feléje fordul, mint ahogy ellentétes esetben kiélesedik. Ebből is adódott az, hogy a cseh nemzeti mozgalom általános támadását a Monarchia ellen szinte nem is akarták tudomásul venni.

Márpedig ez a támadás három oldalról valóban megindult. A hátországban, a fronton, valamint a központi hatalmakkal szembenálló és a semleges államokban. E koncentrált támadás legfontosabb alapelveiről kilenc hónappal a világháború kitörése után részletes emlékirat készült.[13] Eszerint a Monarchia-ellenes cseh mozgalom azt tekinti legfontosabb céljának, hogy a cseh és szlovák területekből önálló cseh államot teremtsenek, szláv királlyal az élen. E szándékra utaló jelek a cseh lakosságnál, a behívott csapatok elszállítását kísérő tüntetéseknél, valamint az orosz hadifoglyokkal való rokonszenvező bánásmódnál figyelhetők meg. Ugyanakkor nagy igyekezettel terjesztik a Monarchia külső és belső helyzetével kapcsolatos híreket is, szláv kongresszusokat tartanak a különböző fővárosokban, s memorandumot nyújtanak át az orosz kormánynak a Družina Česka megalakításáról. Az oroszországi cseh kolónia a háború kitörése után saját, 100 főből álló csapatot küldött ki a frontra. Az emlékirat szerint híreket közölnek ausztriai kivégzésekről és Angliában kiáltványban fosztják meg Ferenc Józsefet a cseh királyi címtől. A londoni cseh klub is felállított három légiót, Párizsban a szláv kongresszuson detronizálják Ferenc József császárt és ugyancsak elhatározzák a cseh-szlovák állam „visszaállítását". Svájcban és az USA-ban hasonló tevékenység figyelhető meg. Azt már elérték a csehek képviselői, hogy Angliában nem tekintik őket osztrákoknak, hanem az antant szövetségeseinek. Ugyanakkor jelentős pénzgyűjtések is folynak, amelyeknek során 5 millió korona gyűlt össze Csehország megsegítésére.

Ugyanez az emlékirat ezután az USA-ból érkező leveleket elemezve kifejti, hogy az teljesen Monarchia-ellenes. A levelek a Habsburg-Birodalom széthullását jósolják, és az önálló cseh királyság létrejöttét, amely kb. 10 millió csehből és szlovákból fog állani. Hasonló hangnemben írnak a külföldi cseh lapok is, amelyek szerint, ha nem is az egész nép, de egész kerületek lettek szeparatisták és megbízhatatlanok, különösen Klofáč nemzeti szocialista képviselő agitációs területein. Sok szerkesztő ellen eljárás is indult, s csak a szi-

[13] Herrn von Ugron's Denkschrift über die Strömungen der Tschechen, Wien, den IV. 1915. Wien, HHStA P. A. I. Karton, 816.

gorú előzetes cenzúrának köszönhető, hogy a honi cseh újságok nem okoztak nagyobb bajt. Ugyanakkor a Sokol-egyesületek[14] és a tanítótestületek, s általában az értelmiség megbízhatatlan, aktívan háborúellenes és mélységes „frontiszonyt" tanúsít. Egyes helyeken 90% az alkalmatlanok száma, s akik mégis bevonulnak, azokat nyilvánosan meggyászolják. Az osztrák hazafiság szinte teljesen eltűnt, s különösen Jičín, Kolín, Königgrätz helységekben s főleg Prágában, valamint Morvaország városaiban mutatkoztak államellenes jelenségek, amelyek orosz röpiratok hatására még gyarapodtak, s tekintélyes személyeket is megfertőztek. Prágában pl. a városi tanács hivatalnokai ellen is eljárást kellett indítani, arról nem is beszélve, hogy külföldi diplomaták, ismert cseh politikusok rendszeresen kapnak értesítést fontos katonai és politikai eseményekről, csapatmozdulatokról. Prágában és Brünnben felségsértő plakátok jelentek meg a háborút megelőző napokban, a cseh kerületekben pedig megnő a felségsértési és hazaárulási esetek száma: az államellenes cseh szeparatizmus rohamosan terjed. Természetes — írja a már említett jelentés —, hogy a hangulat a cseh seregrészek harctéri hangulatában is tükröződik, ami különösen az 1914 ősze óta a frontra érkező kiegészítő seregrészek erkölcsi rosszabbodásában jut kifejezésre. Mindez az AOK gondjait tetemesen növeli, főleg azért, mert ugyanez az összes cseh vidékről származó legénységi állományúaknál megállapítható, akik nem osztrákoknak, hanem szlávoknak érzik magukat. Az igazi oka mindennek a németellenes nacionalista uszításban rejlik, s abban, hogy az államhatalom ezzel szemben oly nagy türelmet és engedékenységet tanúsított. Ezt bizonyítja, hogy azokon a német és magyar területeken, ahol a szlávok nagyobb erővel találkoznak, nagyobb lelkesedéssel áldozzák vérüket a császárért. Felmerül a kérdés, hogy nem lesz-e szükség a háború után a csehekkel szemben is új eljárási elveket alkalmazni az ellentétek csökkentésére.[15]

Az emlékirat osztrák szempontból eléggé szemléltetően ismerteti azt a támadást, amely a cseh nemzeti mozgalom részéről irányult a Monarchia ellen, tartalmilag mégis egyoldalú az ábrázolás. Nem kétséges, hogy a Habsburg-Birodalmat fenyegető veszélyek így is láthatókká lettek belőle. A valóságban azonban annyiban volt még súlyosabb a helyzet, hogy a mindennapos cseh—német érintkezés torzsalkodásai folyamatosan tartották fenn azt a magasfeszültséget, amely hosszú évek óta tette egyre nehezebbé az egyenletes életritmus folytatását. Ezeket a súrlódásokat a hivatalos osztrák emlékiratok és jelentések sem tükrözhetik, s ezért óhatatlanul kimaradnak a cseh—német „együttélés" igen jellemző mozzanatai, amelyek már a háborút megelőző évektől kezdve terjesztették mérgező hatásukat, annál is inkább, mivel ezekkel szemben az állami szervek már ekkor is tehetetlenek voltak. Ezt bizonyítja Thun helytartó egyik háború *előtti* rendelkezése, amelyben közli, hogy „ha a helyi karhatalmi szervek elégtelenek volnának a mozgalmak leküzdésére és erősítésre volna szükségük, úgy vegyék tekintetbe a mozgalmak általános jellegét s azt, hogy a csendőr- és katonai segítség csak korlátozottan áll rendelkezésre, s így csak igen sürgős esetekben vehető igénybe".[16] E rendelkezés

[14] Das Verhalten der Tschechen im Weltkrieg, Wien. 1918. 100. oldalon közli a Sokol-egyesületek feloszlatásáról szóló rendeleteket 1915. november 15-éről.

[15] Ld. a 13. sz. jegyzetet.

[16] Thun helytartó körrendelete 1911. szept. 20-án a néplázító demagógia előzetes sajtócenzúra által való elfojtásáról, s a tüntetésekkel szembeni fellépésről. Státní Ústřední Archív v Praze: P—M 1911 — 20 19631. sz.

nem csupán a Habsburg-államhatalom viszonylag igen korai csődjeleit mutatja, hanem két másik mozzanatra is utal. Egyrészt arra, hogy mind a hivatalos osztrák jelentések, mind pedig az azóta készült ábrázolások jelentős része a külföldi monarchiaellenes „összeesküvésekben" keresik bukásuk döntő okát, holott erre ebben az esetben is következtetni lehet. — Az ok a Monarchiaellenes belső mozgalmak általános jellegében és az államhatalom viszonylagos és korai meggyengülésében keresendő. Enélkül sem a cseh emigráció, sem az antant-hatalmak rokonszenve vele szemben nem ért volna el oly döntő eredményeket. Legalább ilyen mértékben járult azonban az államhatalom aláaknázásához a csehországi nagynémetek Thun helytartó ellen folytatott igen régóta folyó áskálódása, a csehek iránt tanúsított állítólagos rokonszenve miatt. Egyik megbeszélésükön ezzel kapcsolatban a következőkről panaszkodnak: „Az utóbbi időben (1911. november 9-éről van szó) különböző kísérletek történtek, hogy Csehország német lakosságát belefárasszák az obstrukcióba és készségesebbé tegyék a kiegyezés számára. Ezek a kísérletek nyilván gr. Thun helytartó titkos aknamunkájára vezethetők vissza. Az ország tarthatatlan állapotának felszámolását szolgáló kiegyezési tárgyalásokat, ill. a kiegyezést a helytartó még nem tartotta elég érettnek." Éppen ezért a császárnak a német—cseh megegyezésre vonatkozó kérdései is szükségessé teszik, hogy a német nép újból nyíltan és világosan kijelentse, hogy csakis teljesen szilárd állásfoglalás mellett hajlandó kiegyezni a csehekkel. Nem véletlen, hogy Stürgkh miniszterelnök ezután teljesen elhatárolja magát a német akciótól (1911. március 13-án).[17] Ez természetesen nem volt az egyetlen nagynémet akció Thun helytartó ellen.[18]

A csehországi nagynémetek általában elég kicsinyesen kezelték a csehekkel való együttélés kérdéseit, s minél világosabbá vált a helyzet, annál szűkebbé próbálták tenni létfeltételeiket. Így nemcsak a cseh nyelvű tisztviselők elbocsátását követelték, de még a soradóbevallási ív kétnyelvűsége ellen is tiltakoztak.[19] Tiltakoztak bizonyos bányák átadása ellen cseh vállalatok részére, mert ebben Trnka munkaügyi miniszter csehesítő törekvéseit látták, továbbá a vasutak szolgálati nyelvének a kiegyezési tárgyalásokba való bevonása ellen is.[20] Mindezek az akciók a cseheken kívül az államhatalom ellen is irányultak, amely a nemnémet nemzetek alapvető igényeinek — a birodalom létfontosságú belső egyensúlyának fenntartása érdekében — eleget akart tenni. Ezeket a szempontokat a csehországi nagynémet vezetők a háború csúcspontján is láthatóan teljes mértékben mellőzték.

Ez a körülmény 1917 nyarán már igen veszélyes kihatású eseményekben jutott kifejezésre. A Deutscher Volksrat für Böhmen, amelynek elnöke Dr. Titla volt, 1917. július 22-én a Deutsche Zeitung in Böhmen c. lapban „An das deutsche Volk in Böhmen" címen kiáltványt tett közzé, amelyben a csehországi németek osztrák államhűségére és áldozataira hivatkozva, elítéli a csehek hűtlenségét és követeli, hogy szabadítsák meg őket a cseh többség uralmától. — Bár e követelés az adott — nem különösen szerencsés — helyzetben nem

[17] K. k. Polizeidirektion in Prag 1911. X. 9. Szig. biz. jelentés az 1911. III. 11-én tartott ülésről, amelyen a német kerületek tanácstagjai a csehekkel való kiegyezés feltételeiről tanácskoztak. — Státní Ústřední Archív v Praze P—M 1911—20 8(1179) fasc. B 1. szám.

[18] Uo. Az egyik újabb Thun-ellenes akciót a K.k. Statthalterei-Präsidium (Prága) közli 1913. nov. 6-áról 22817. ikt. sz. alatt.

[19] Uo. 1914. jan. 29. ikt. sz. 2072.

[20] Uo. Bohemia 1914. V. 31. és Bohemia 1914. III. 28.

volt nagyon előrelátó, a bonyodalom ezúttal nem a tartalma miatt következett be, hanem amiatt, hogy a németek vezetői a kiáltványt plakát formájában akarták országszerte kiragasztatni. Ebből vita keletkezett az osztrák főhatóság és a német népcsoport vezetői között. Az osztrák rendőrfőnökségnek ui. az volt a véleménye, hogy a plakátot csakis német helységben szabad kiragasztani, mert a cseh nemzetet sértő kitételek izgatják és zavarják a lakosság békéjét. A vitából hosszú és kínos alku keletkezett a rendőrség és a német csoport között, amelyben szinte helységenként kellett megegyezniök a plakát kiragasztásának engedélyezésében, ill. letiltásában.[21]

Hangsúlyozzuk: a nagynémeteknek a csehekkel és mozgalmukkal szemben alkalmazott magatartását nem az apró torzsalkodások szempontjából lehet megítélni, hanem politikai tartalmából és kihatásaiból. Ilyen viszonylatban viszont nem lehet eltekinteni attól, hogy a németeknek a csehekkel való mindennapos súrlódása, amely az egész korszakot jellemezte, ekkor is a Habsburg-Birodalom belső ellentéteinek és a csehek államellenességének legfőbb előidézője volt. Az a körülmény pedig, hogy a német népcsoport a központi államhatalommal és képviselőivel is ellentétbe került — attól is elvont erőket, ahelyett, hogy programjának megfelelően, gyarapította volna őket.

Az Osztrák Birodalom belső légkörének hőfoka már a háború első időszakában is süllyedni kezdett. Igen jellemző mérőeszközét képezték ennek azok a csehországi politikai bűnesetek, amelyek a háborúval voltak kapcsolatosak, s amelyek éppen a tömeghangulat alakulását jelezték igen pontosan. Néhány adat igen szemléltetővé fogja tenni a helyzet alakulását, különösen, ha előzőleg azoknak a bűneseteknek fajtáit és minőségét is felsoroljuk, amelyeket a csehországi osztrák hatóságok különös következetességgel üldöztek. Ezek között, mint legjellemzőbbeket, a következőket lehet megemlíteni: felségsértés (az osztrák B. t. k. 58—62. §-a szerint), az uralkodó és az uralkodóház tagjának megsértése (63—64. §), közcsendháborítás (65—66. §), felkelés és lázadás (68—75. §), szökevény rejtegetése és védelme (220—222. §), katona felbújtása katonai szolgálat megsértésére vagy katona bűncselekményének elősegítése (222. §). Nemzetekkel, vallásokkal vagy testületekkel szembeni ellenségeskedésre való izgatás (302. §), kémkedés (B. t. k. 62. §; B. t. k. 321. §), az állam katonai erejével szemben elkövetett cselekedetek (kat. B. t. k. 327. §) stb.

Ilyen kifejezetten háborús jellegű bűncselekményeket Csehország területén az 1914. július 26. és 1916. dec. 31. közötti időszakban, tehát a világháború első félidejében 4598 esetben jelentettek a büntető hatóságoknak. A feljelentettek közül 784-en (17,5%) németek, 3401-en (tehát 73,97%) cseh személyek voltak, 413 esetben (8,98%) más nemzetiségű személyről vagy ismeretlen tettesről volt szó. A feljelentettek közül 3014 személyt (65,55%-ot) letartóztattak, 1584-en (34,45%) szabadlábon maradtak. A feljelentettek közül elítéltek 979 személyt (21,29%-ot). Az elítéltek közül 139 személy (14,20%) német nemzetiségű volt, 798 (81,51%) cseh, 42 személy (4,29%) más nemzetiségű. A kiszabott büntetések összesen 1278 évet, 2 hónapot, 19 napot tettek ki, amiből 123 évet és 2 napot németekre, 1085 évet és 16 napot csehekre osztottak ki, 70 évet, 2 hónapot és 16 napot pedig mások kaptak.[22] Az elkövetett bűnesetek nem súlyosságukkal tűnnek ki, hanem két

[21] Uo. Z. 31475. praes. a/a 1917. okt. 1.

[22] K.k. Stadthaltereipräsidium in Böhmen. Nr. 19962 (Prága) am 13. Juli 1917. Statistik der Straffälle in Böhmen in der Zeit vom 26. Juli 1914 bis zum 31. Dez 1916. Beilage: 2. Az irat második melléklete grafikont közöl a jelzett időszak bűneseteinek

másik mozzanattal: az egyik az, hogy a jogi szempontból bagatellszerűen jelentéktelen eseteket, valóban csak a Monarchia védelmének nagy igyekezetében lehetett büntethető mértékre felnagyítani. A legtöbb esetben éppen igen egyszerű emberek államellenes megnyilatkozásairól[23] volt szó, amelyeket háborúellenes elkeseredettségben tettek a tőlük idegen hatalom ellen. Az esetek többségében nehéz lenne a háborúellenességet nemzeti érzelmeiktől különválasztani, de nem elhanyagolható tényező, hogy nem passzív pacifizmusról volt szó, hanem harcos függetlenségi törekvésekről. Éppen ezek voltak a államhatalomra veszélyesek, mert ezek sűrűsödhettek megfelelő pillanatban szétáradó tömegmozgalmakká. (Ez a pillanat csak az 1917 februári orosz forradalom után következik be. Ettől kezdve valóban kezd az államhatalom ellen irányuló egyéni akciók száma, legalábbis a tömegmegmozdulásokhoz képest, háttérbe szorulni.)[24]

A már idézett osztrák statisztikai kimutatás másik jellemző, egyben azonban igen természetes adata, a német nemzetiségűek bűnesetei számának viszonylagos csekélysége és a csehek számának rendkívüli nagy száma. E jelenség arra utal, hogy a háborúellenesség forradalmi mozzanata a csehországi területeken a Monarchia-ellenes nemzeti ellenállás mozgalmain keresztül jutott aktív szerephez. A közkézen forgó röpiratok ugyancsak arra engednek következtetni, hogy a csehek háborúellenességének igen reális és kézzelfogható okai között rendszerint egyre újabb sérelmek a kiváltó erők: a Sokol-szervezetek feloszlatása, a német nyelv erőszakos bevezetése a cseh hivatalokban és a vasútnál, 37 cseh nemzeti dal és a cseh nemzeti színek betiltása, a bécsi cseh tanítóegyesület működésének beszüntetése, csehek megkülönböztetésének és sértegetésének nyilvános esetei stb. Ellenállást keltettek azonban egyes cseh csoportok osztrákbarát megnyilatkozásai is, valamint Bulgária csatlakozása a központi hatalmakhoz. Az ellenállás sokszor teljesen konkrét felszólítást is tartalmaz: az Oroszország, Anglia, Franciaország elleni harc beszüntetését, „mert azok becsületesebben gondolkoznak rólunk, mint saját kormányunk"[25]. Egy 1916. december 12-én kiadott és 1917 márciusában Prága környékén terjesztett röpirat már az új csehszlovák állam létrehozásával kapcsolatos külföldi erőfeszítésekről számol be, és ezzel kapcsolatos határozott állásfoglalást vár a cseh lakosságtól: a hadikölcsönök megtagadását, a háború támogatásának megvonását, az újságokban közölt híreknek, mint hazugságok-

évenkénti alakulásáról. Ebből kiderül, hogy 1915 és 1916 II. és IV. negyedében számuk felszökött, a III-ban lezuhant, de általában csökkent a számuk, nyilván, mert a háború második félidejében ezeknél jelentősebb cselekményekben jutott kifejezésre az államellenesség. Wien, Kriegsarchiv, k.u.k Kriegsüberwachungsamt 1917. 113294. sz.

[23] Itt említjük meg a Libuša Otáholová szerkesztésében megjelent kitűnő munkát: a Souhranná Hlásení Presidia Pražského Místodržitelství o prostistátni, protirakouské a protivalečné činnosti 1915—1918. Praha 1957 c. munkában 3082 esetet gyűjtöttek össze Csehország úgyszólván minden helységéből, s benne a háború- és az Ausztria-ellenes népi ellenállás legkülönbözőbb fajtái megtalálhatók. Az esetek annyira egyéniek és különbözőek, hogy osztályozni őket legfeljebb a BTK kategóriái szerint lehetett volna, közös csak az Ausztria- és a háború-ellenes gyűlölet volt bennük. A szükség és a nélkülözések, raktárak kifosztása s az élelmiszerek elkobzása, sokszor ugyancsak a nemzeti jellegű, s idegen hatalom ellen irányuló érzelmeket fokozta, de erősítette az antant-hatalmak iránti rokonszenvet. 1917. tavasza óta általában sűrűsödnek a tömegmegmozdulások.

[24] Uo. A kötet ugyan nem ad számszerű kimutatást a tömegakciók növekedő számáról, ez azonban szembeötlő.

[25] Cseh röpirat 1916 nyaráról, dátum nélkül. Német ford. mellékelve. Wien, Kriegsarchiv, Küa. 1916. 91813. sz.

nak a visszautasítását, valamint az antant-államok győzelmének, Ausztria vereségének előmozdítását.[26] A röpiratoknak a cseh ellenállásban kettős szerepük volt: kifejezték és szervezték, irányították a háború- és Ausztria-ellenes közhangulatot.

E közhangulat állandó figyelésére pedig az osztrák katonai parancsnokságok voltak hivatottak, amelyeknek erre szolgáló szervezete a mozzanatok és árnyalatok enyhe rezzenésére is szeizmográfszerű jelzéseket adott. A lakosság olyan megnyilatkozásai is, mint a helyőrség tisztjeinek lakbéremelése a szállásadók részéről pontos kiértékelésben részesült, aminek meg is volt az értelme: az illetékes hatóságoknak volt képe a helyi lakosság nézeteiről, még akkor is, ha nem tudott büntető módon minden alkalommal beavatkozni, amit egyébként a legcsekélyebb esetekben sem mulasztott el. Sokszor azonban még a helytartónak küldött névtelen levelek esetében is eljárás indult a tettesek kinyomozására.[27]

1916 decemberétől kezdve különösen a prágai és a leitmeritzi katonai parancsnokság foglalkozott a cseh lakosság közhangulatának rendszeres felmérésével. A kéthetenként begyűjtött és kielemzett adatok kétségtelenül a valóságnak megfelelő képet tükrözték, amikor a munkásellátás nehézségeiről ugyanúgy beszámoltak, mint azokról a hitegetési akciókról, amelyekkel a munkásküldöttségeket nyugtatgatták, s amelyek a katonai vezetés hitelét és tekintélyét rombolták. E jelentések állandó témái közé tartoztak az olyan bűnesetek, mint az uralkodók (az elhalálozotté éppúgy, mint a trónralépőé) becsmérlése, amelyeknél a tetteseket éppoly ritkán lehetett meglelni, mint a röpiratok terjesztésénél.[28] Eredménytelenül végződtek az olyan „esetek" is, amelyekről — inkább a hatóságokra, mint a lakosságra jellemző módon — kiderült, hogy vaklármán alapultak (denunciálások esetében). Nem hiányzott azonban a jelentésekből egyes jelentésttevők és állomásparancsnokok személyes fontoskodása sem. Az egyik állomásparancsnok (Stationskommandant) a lakosság hangulatának egyenletességéről szólva pl. kijelenti, hogy az „csakis körzetparancsnoki éberségemre vezethető vissza, amely minőségemben mindeddig sikerült a hazafiatlan, vagy nem hadseregbarát megnyilvánulásokat hivatalból eleve elfojtanom. A polgárság tisztességes része eddig is megfelelő megértést tanúsított a katonai rendszabályokkal szemben, s abbeli készségemmel szemben, hogy a munkában segítségére voltam, kellő előzékenységet mutatott; az ún. értelmiség azonban, úgy látszik, kevés kivétellel, most is a békeidők óta ismert politikai-nacionalista áramlatok hatása alatt áll. Az itteni lakosság a háborús eseményekkel szemben általában teljesen közönyös. Saját és szövetségeseink katonai eredményeiben egyáltalán nem, vagy csak igen kevéssé osztozik. Győzelmeinkkel kapcsolatos, spontán hazafias megnyilvánulások itt eddig sohasem fordultak elő. Egyébként vetőmag- és takarmányhiánytól félnek" — közli a jelentés. Egyesek szerint az évi termés trágyahiány miatt az 1870. év hozamára fog süllyedni.[29] A további prágai hangulatjelentések

[26] Verbreitung hochverräterischer Flugzettel. Wien. Kriegesarchiv. Küa. 1917. 101189.

[27] Stimmung der tschechischen Bevölkerung gegenüber den Kriegsereignissen. A jelentésben felsorolt öt eset közül csak háromra utaltunk. Wien, Kriegsarchiv, Küa; 1916. 87936. sz.

[28] K.u.k. Militärkommando in Prag, Präs. Nr. 16250. Stimmungsbericht. Prag, am 14. Dez. 1916, aláírás Kestranek. Wien, Kriegsarchiv. Küa.

[29] Uo. Praes. Nr. 1306. Hangulatjelentés. Prag, am 31. Jänner 1917. Kestranek.

központi problémája ugyancsak az élelmiszerhiány és a munkásság emiatt bekövetkező fizikai leromlása, a betegségek terjedése. Egy 1917. március 1-i jelentés ezzel kapcsolatban arról számol be, hogy a „Hutter és Schrantz" cég élelmezési akcióját beszerzési nehézségek miatt kénytelen volt beszüntetni, amit a munkások nagy szomorúsággal vettek tudomásul. Természetes, hogy a munkások fizikai állapotával együtt hangulatuk is rosszabbodott. Fokozottan vonatkozik ez a külvárosokra. Mindehhez még hozzájárult, hogy 15—16 éves fiúkat is bevonnak nemcsak nappali, de éjszakai munkára is. Tény, hogy 1917. március elsején Prag-Lieben helységben „kilengésekre" is sor került, amelyekben kb. 6000 személy vett részt és egy péküzletből 109 kenyeret vittek el. Több kinyomozott résztvevő ellen felkelés vagy rablás címen eljárás indult.[30]

A következő, 1917. március 30-i, Kestranek aláírású jelentés igen fontos fordulatról számol be. A lakosság alsó köreiben, különösen pedig a munkások között állandósult általános élelmiszerhiány oly mértékben teremtett rossz közhangulatot, hogy az 12-e és 15-e között több esetben gyülekezésekben és tüntetésekben, fenyegetődzésekben és nyugtalanságokban robbant ki. Nem hárítható el teljesen az a gyanú, hogy „e jelenségek mögött a nagyszláv gondolat vagy oroszbarátság húzódik meg, de talán csupán önkénytelen eszmetársítás lát kapcsolatot ezen cselekmények és a legújabb kelet-európai események között" — írja a jelentés. „Mindenesetre mindent el kell követni azért, hogy a jelen pillanatban megbízható formában szüntetnék meg a katonai parancsnokság hatáskörébe tartozó nagyobb városok és munkásközpontok élelmiszerhiányát, hogy az adminisztratív szervezet teljes bevetésével biztosítsák az elosztás zavartalanságát, nehogy a lakosság a főbb nemzeti és politikai kérdésekben közömbös, széles rétegeinek alkalmat szolgáltassanak elégedetlenségük kifejezésre juttatására és arra, hogy lelkiismeretlen uszítók kiszámíthatatlan irányba sodorják őket."[31]

A jelentések szerzőjének félelme az elkövetkező napokban teljes mértékben beigazolódhatott. A Moldva jobboldalának legnagyobb gyártelepeit a munkásság ellátási nehézségei és teljes legyengülése miatt a munkabeszüntetés közvetlen veszélye fenyegette. A kisebb üzemekben ez a helyzet már be is következett. A Moldva baloldalán levő Smichov nagy gépgyárában hasonló viszonyok uralkodnak, a mozgalom ide is átterjedt, s a katonai vezetőknek az volt a benyomásuk, hogy a munkások egy szervezet pontos központi utasításai szerint járnak el, amelynek befolyása az élelmiszerek csökkenésével arányosan nő. Az ilyenformán egyre határozottabban kibontakozó tömegakciók mellett azonban az egyéni akciók formájában végrehajtott fenyegető levél-áradatok, röpiratterjesztések és felség-, valamint uralkodósértési ügyek — számos esetben kinyomozhatatlan tettesekkel[32] — folytatódtak.

Bizonyos különbség azonban a dolog természeténél fogva mégis megnyilatkozott az egyéni akciók — bármilyen nagyszámúak voltak is — és a tömegtüntetések között. Az előbbiek erősebben nemzeti színezetűek voltak, s noha többségükben igen alacsony szintről indultak ki, jellegükben mégis inkább polgáriak maradtak. Utóbbiakban, a munkásság tüntetéseiben a szociális jelleg volt az uralkodó. E két irányzat találkozása az uralkodó ha-

[30] Uo. Praes. Nr. 3948. Prag. am 19. März. 1917. Kestranek.
[31] Uo. Praes. Nr. 4877. Prag, am 30. März. 1917. Kestranek.
[32] Uo. Praes. Nr. 5713. I. Prag, am 14. April. 1917. Kestranek.

talom elleni felkelésben nagyban hozzájárult a Habsburg-Monarchia gyengítéséhez.

Míg a parancsnokság jelentésének általános részében a körzet hangulatával és a külső események visszhangjával foglalkozik, addig a katonai büntetőeljáráshoz utalt esetek között sorolja fel a lakosságnak az orosz hadifoglyokkal folytatott barátkozásainak eseteit, a felség- és uralkodósértések különböző változatait, az orosz hadifogságban levők hazaküldött leveleinek, illetőleg azok lázító tartalmú részleteinek ismertetését, s minden államellenesnek nyilvánított, vagy valóban annak minősíthető cselekedetet.

Az elkobzott újságok cikkei szintén nem nélkülözik az érdekességet. Ezekből derül ki az, hogy az egyház tevékenységében ugyancsak felmerültek az állam által bírálható mozzanatok. A „Trautenauer Wochenblatt" c. mérsékelt liberális német lap 1916. december 18-i számában pl. arra vezeti vissza a cseh képviselők és pártvezetők szaporodó árulási ügyeit, hogy „számukra nem az állam alkotmányára tett eskü a mértékadó, hanem az 1879 óta szokásjoggá vált hivatkozás a cseh államjogra..." Ezért hivatkozhatnak a cseh képviselők arra, hogy az osztrák államjoggal való szembehelyezkedésükből sohasem csináltak titkot. S ugyanúgy hivatkozhatik a cseh lakosság s a katonaság hazaáruló tevékenységének enyhítő körülményeként arra, hogy „ha vezetőiket nem üldözik, akkor a cseh államjog őket is védi. Éppen ezt a hivatkozási lehetőséget kell a jövőben megszüntetni."[33]

A leitmeritzi parancsnokság jelentéseinek volt egy olyan jellegzetessége, amely a műfaj ismert megnyilatkozásai közül is kiemelte: az osztrák katonai hatóságnak a lakosság terrorizálására a besúgó rendszernek az egyszerű emberek megfélemlítésére irányuló felhasználása. A megfélemlítés egyik alapja a lakosságnak — mint említettük — az orosz hadifoglyokkal való kapcsolata volt, amelynek esetei az osztrák parancsnokságot különösen érdekelték. A másik ilyen eszköz a lakosság megfélemlítésére a cseh hadifoglyokkal folytatott levelezésből meríthető információk felhasználása büntető eljárások indítására. Bevett szokássá vált továbbá a lakosság magánéletének, kijelentéseinek a nyomon követése, a kifogásolható mozzanatok megtorlása céljából. Hogy a katonai parancsnokság sajtófigyelője ugyanakkor a „nyugtalanító" munkásmozgalmi megnyilvánulásokra ugyanúgy felrezzent, mint a cseh nemzeti mozgalmak jeleire, azt a „Glückauf", a „Wahrheit" és a „Volksrecht" c. szociáldemokrata lapok cikkeinek beható megfigyelése mutatta.[34]

Rendkívüli jelentőségűek a háborús Csehország hangulata szempontjából az olyan jelenségek, amelyek arról szólnak, hogy az orosz és szerb front ellenséges eredményei, pl. Belgrád és Przemysl elvesztése a lakosság körében köztudomásúvá lett. A Monarchia számára hátrányos rémhír-szenzációk terjesztése szintén nagy lendülettel folyt. Eredetük a leitmeritzi parancsnokság területén Jičin, Hořič, Neupaka, Königinhof stb. helységek voltak. „Minden jel arra mutat" — közli az egyik jelentés — „s más helységekben megfigyelhető jelek is arra utalnak, hogy a cseh és pánszláv érzelmű lakosság titkos és igen jó szervezettel és kapcsolatokkal rendelkezik". A tapasztalat azt mutatja, hogy az idősebb vidéki lakosság jóindulatú, ami a fiatalságnál kétségbe vonható. A legrosszabb uszítók az értelmiségiek, kerületi bizottságok és nagyobb

[33] K.u.k. Militärkommando in Leitmeritz. Praes. 411. Situationsbericht. Leitmeritz, am 15. Dez. 1916. Ad. K. Ü. A. Erlass Nr. 8562 vom 1. 11. 1914. Olvashatatlan aláírás. Wien. Kriegsarchiv. Küa.

[34] Uo. 12. Jänner. 1917.

községek titkárai, legtöbben volt főiskolások, fiatal tanítók és a tanult ifjúság.[35] Nyilván ezeknek a véleményét fejezte ki a „Posel z Podhoří" c. reichenaui ifjúcseh lap elkobzott száma, amidőn — többek között — ezeket írta: „... Clam Martinicnak, mint osztrák államférfinak államérdekből el kellene utasítania a (ti. hazai) németek követeléseit, s világossá kellene számukra tennie, hogy belső változtatásoknak és kísérleteknek most nincs itt az ideje, most a háború sebeit kell gyógyítani. Arra a morális mozzanatra is utalnia kellene, hogy mind a Négyesszövetségnek adott válaszjegyzékben, mind pedig a Wilson-jegyzék nyilvánosságra hozatala után, Ausztria összes szláv nemzeteinek teljes egyenjogúságot és létbiztonságot ígértek. Reméljük, hogy gróf Martinitz felelőssége tudatában a Birodalom érdekeit a német nemzetiek érdekeinek politikája fölé fogja helyezni."[36] Ezután valószínűleg nem véletlen, hogy a nyilván nem elkobzott „Nordböhmisches Tagblatt" c. nagynémet lap Teschenben a következőket írta: „A cseh szövetség nyilatkozatában felvetett követeléssel szemben, amely a parlament összehívására és a cseh sajtóra nehezedő cenzúra megkönnyítésére vonatkozik, utalni kell arra, hogy a csehekkel való tárgyalások, miként eddig, úgy a jövőben sem vezetnek eredményre, és hogy a cseh sajtónak nemzeti ügyekben amúgy is akkora a szabadsága, hogy a németek legnagyobb irigységét is kihívja."[37]

A prágai és leitmeritzi katonai parancsnokságok jelentéseinek rövid ismertetése és jellemzése megmutatta, hogy a Monarchia hatóságainak és kormányköreinek megvolt a megfelelő tájékozottságuk a főleg Cseh- és Morvaországban folyamatban levő társadalmi erjedésről. Ennek jeleit vagy félreismerték, vagy — egyszerűen — tehetetlenül szemlélték. Utóbbi eset azonban legfeljebb közvetett formában érvényes, mert a katonai körök ún. „felügyeleti hivatala" (Kriegsüberwachungs Amt) nemcsak passzív figyelőszolgálatot tartott, hanem büntetést indítványozó hatáskörrel is rendelkezett. Ugyanekkor tény azonban az is, hogy a „bűnüldözésnek" ez a formája nem jelenti feltétlenül, hogy nem volt tehetetlen az érlelődő átalakulással szemben, mert a tehetetlenség nem csupán bénult passzivitást jelent, hanem azt is, hogy hamis szemlélettel és eszközökkel küzdenek fenyegető veszedelmek ellen. A kérdés csupán az, hogy melyek voltak, s egyáltalán voltak-e olyan eszközök, amelyekkel a Monarchia felbomlásának folyamatát fel lehetett volna tartóztatni. A katonai hivatalok belpolitikai felderítése felismerte a bomlás jeleit, ebben azonban nem egy társadalmi fejlődési folyamat megnyilatkozásait látta — nem is erre volt „specializálva" —, hanem politikai bűnténysorozatot, amelyet a bűnüldözés szigorított módszereivel kell leküzdeni. Hg. Thun csehországi császári helytartó leváltása 1915 márciusában és Gróf Coudenhove kinevezése erre a hivatalra a rendőri módszereknek azt a változását vezette be. Bár semmi sem bizonyítja, hogy Thun liberális módszerei elkerülhetővé tették volna a felbomlást, tény, hogy Coudenhove szigorított igazgatása mélyítette a válságot. Ennek egyik bizonyítéka az új helytartó 1915. május 20-án kiadott két utasítása volt: az egyik a cseh- és a vegyes lakosságú kerületek, a másik a háborús jóléti gondoskodás és az ezzel összefüggő közhasznú intézmények cseh tisztviselőihez és hivatalnokaihoz szólt, s a cseh katonák és polgárok fronton, valamint a hátországban előfordult hűtlenségi és oroszbarát megnyilatkozásaira hivatkozva figyelmeztette őket az uralkodónak és a birodalom-

[35] Uo. 15. Februar 1917.
[36] Uo. 28. Februar 1917.
[37] Uo. 16. April 1917.

nak kijáró, hűségen túlmenő hazafias lelkesedés kötelességére.[38] Hogy e felszólításnak milyen mértékben volt foganatja, arra a katonai helyzetjelentésekben történt némi utalás. Az azonban, hogy a helytartó két utasítását a Birodalmi Tanács megnyitása után 1917. július 3-án Staněk képviselő, mint a cseh hivatalnokok súlyos sérelmét nehezményezte,[39] azt mutatja, hogy ez a módszer sem vitt közelebb a birodalom problémáinak megoldásához.

Mindez bizonyos vonatkozásban azonban mégis megkönnyítette a belső frontok tisztázódását. Így meggyorsította a cseh katonák átállását az orosz vagy szerb hadsereghez, ami már viszonylag korán, 1915 kora tavaszán bekövetkezett, olyan időben tehát, amelyben még sem kialakult belső konspirációs szervezet, sem külső behatások nem lehettek olyan erősek, hogy nagyobb arányú szökési, ill. átállási akciókat előmozdíthattak volna. Gondolunk itt elsősorban a 28. gyalogezred átállására az orosz fronton, 1915 nagyszombatján, amelyről helyesen állapítja meg R. Plaschka a következőket: „Az ezred magatartása, amelyet nem alaptalanul tekintenek modellszerűnek a Monarchia jelentős lakosságrészeinek a háborúhoz — ebből adódó követeléseikhez és követelményeikhez —, valamint a háborús célhoz való viszonyukra, ezzel a konkrét eset jelentőségén túlmenően, magasabb szintre emeli egész sor előfeltétel kritikai vizsgálatának igényét..."[40] Bármilyen mélyrehatóvizsgálatnak vetjük is alá az esetet, s bármennyire állapítjuk meg tényként, hogy a 28. ezred már egy évtizeddel előbb is „fertőzött" volt a cseh nemzeti gondolattól, hogy továbbá ez a mozzanat az egész szolidaritás kialakításának formájára is kihatott, hogy pedig végül, az ilyen okok által szükségessé vált áthelyezés során, Szegeden az ezred katonái további sérelmeknek is ki voltak téve, mindez csak azt bizonyítja, hogy az átállásnak eleve is megvoltak az előfeltételei. Ha ehhez még hozzájárultak a tisztek részéről is elkövetett lazaságok, amelyeknek bizonyos része ugyancsak az uralkodó hatalommal szembeni közömbösség számlájára írható, akkor az átállásnak nemcsak politikai, de tényszerű háttere is nyilvánvaló.[41]

Amidőn valóban lehetséges, hogy az osztrák hadvezetőség korán felfigyelt egyes hadműveleteket gátló jelenségekre (pl. az oroszországi huszita légiókra s a druzsinákra stb.),[42] s amidőn kétségtelen az is, hogy a katonai körök az ilyen és ehhez hasonló tényeket a cseh-ellenes osztrák-német retorziók igazolására is igyekeztek a lehetőségek határáig eltúlozni, tagadhatatlan, hogy a háború folyamán a „hűtlenségi" esetek jelentőségükben is szaporodtak. Ilyennek tekinthető pl. 1916. augusztus 16-án az osztrák hadifogságba került Kornilov orosz tábornok megszöktetése a kőszegi táborból, egy cseh katona segítségével.[43] Ennél jóval nagyobb jelentőségű, hogy 1917. július 5-én Zborov falunál egy cseh brigád bevetésére került a sor orosz részről, amely az orosz vezérkar jelentésében is szereplő eredményeket ért el.[44] Nem meglepő, ha az ehhez hasonló esetek osztrák részről sokkot váltottak ki. Legfeljebb az idézhet

[38] *Molisch:* i. m. 82—83 és Das Verhalten der Tschechen im Weltkrieg (14. jegyzet). 66—67.

[39] Das Verhalten der Tschechen im Weltkrieg. 66—69.

[40] *Richard Plaschka:* Zur Vorgeschichte des Überganges von Einheiten des Infanterie Regimentes No. 28 an der russischen Front 1915 in Österreich und Ungarn, Festgabe für Hugo Hantsch zum 70. Geburtstag. Wien, 1965. 455—465.

[41] Uo. 458.

[42] Verhalten der Tschechen im Weltkrieg. 343.

[43] Uo. 357.

[44] Uo. 348.

elő csodálkozást, hogy e jelenségekből az utolérhető „bűnesetek" szigorított büntetésén kívül más következtetés levonására nem kerülhetett sor.

A csehek és a hadikölcsönök

A másik oldalon, cseh részről a front két oldalának problémája ugyancsak felmerült. Osztrák részről a probléma úgy vetődik fel, hogy ami a Monarchia szempontjából felbomlást hozó destrukció, amellyel szemben egyre kevésbé található politikai téren birodalmat mentő megoldás, az cseh oldalon a függetlenségi harc két formája volt. A 9. sz. olmützi Landwehr-gyalogezred 1916. július 9-i és a kremsieri 25. Landwehr-gyalogezred július 24-i átállása, amelyet az orosz hadvezetőség is „visszaigazolt",[45] nemcsak katonai szempontból volt ekkor kétélű vállalkozás, de politikai viszonylatban is. A háborúnak ez a szakasza még túlságosan korai volt ahhoz, hogy biztos végcélhoz, biztos eszközökkel lehessen eljutni. Ez egyébként akkor nemcsak katonai, de politikai akciókra is vonatkozott.

A háború első időszakában ezek az akciók — a katonaiak éppúgy, mint a politikaiak — inkább demonstrációk voltak, mint a cél megközelítését szolgáló, kiszámított stratégiai intézkedések. Ilyen jellegű megmozdulás volt a cseh polgárság és burzsoázia mozgalma a hadikölcsönjegyzések ellen. A megmozdulás természetesen jellegzetesen a cseh kisburzsoázia védekezése volt a német háborús kisajátítás ellen, a cseh kistőke védelme a tőle idegen háború s a német tőke felszívó hatása ellen. Ezért igyekeztek a cseh tőketulajdonosok és kistőkések vagyonukat első időben a cseh bankban tartani, s ezért hatottak oda a cseh mozgalom vezetői, hogy e vagyont ne is mozdítsák ki onnan. Ahogy Kramař fogalmazta: „Akinek betétjei vagy részvényei vannak, az a legnagyobb butaságot követi el — engedtessék meg nekem ez az egyetlen helyes kifejezés —, ha veszteséggel adja el papírjait, s a mi közös gazdasági életünket, a mi cseh pénzintézeteink gyengítésével rombolja... egyetlen háború sem fogja egészséges vállalatok termelőképességét megsemmisíteni, — a háború elmúlik, s legyen még oly nagy és véres is — a gazdasági élet új erőktől és energiáktól fog felszökkenni."[46] Nem beszélve Kramař tévedéséről, hiszen a háború — mint kiderült — sokkal nagyobb értékeket is elpusztított —, kétségtelen, hogy ebben az esetben a cseh tőke értékállományának védelméről volt szó, nemcsak a háború pusztításaival, de az osztrák-németek gazdasági támadásaival szemben is. Egyébként igen jellemző az osztrák katonai ügyésznek e cikkhez fűzött azon későbbi megjegyzése, hogy Kramařnak a bankjegyekbe vetett bizalmára való hivatkozása, akkor, amikor tudja, hogy az állam nem tud fizetni — legalábbis különös.[47] Ebben az akcióban valóban a cseh és az ausztriai német tőkések versenye, élet-halál harcba jutott szakaszának egyik megnyilvánulásáról volt szó. Még élesebbé vált a cseh ellenállás a második hadikölcsönjegyzési kampány idején, 1915 májusában, amikor még világosabb volt az a törekvés, hogy a cseh burzsoázia inkább jól menő vá lla-

[45] Verhalten der tschech. Soldaten an der Front. 1917. Az irat dátuma 1917. III. 16. (Wien, Kriegsarchiv, Küa 100 055. sz.).

[46] Kramař cikkéből a Národny Listy 1914. aug. 2. számából. Das Verhalten der Tschechen im Weltkrieg. 301.

[47] Uo. 302.

latok részvényeibe fektetné tőkéit, mint a hadikölcsönökbe. „Különböző zátonyok vannak, amelyek kevéssé kellemes meglepetéseket okozhatnak" — írja a Národny Listy 1915. május 2-án, — „ezért különösen kívánatos, hogy a mi cseh közönségünk ne hagyja magát ezektől a csábításoktól eltéríteni, hanem hogy hű maradjon óvatos befektetési politikájához".[48] E fogalmazás ekkor már különösen óvatos sem volt. A benne megszólaló vélemény folytatása azonban szintén figyelemre méltó. „Jobb minden eshetőségre felkészülni" — írja a cikk — „s még jobb biztos esetleges, kisebb kamatnyereséggel kibékülni, mint olyan irányzatok kiszolgáltatott helyzetében lenni, amelyek kedvező gazdasági jövőben hisznek — és talán joggal —, mégis túlbecsülik a következő évek fejlődését. Éppen a háború gazdasági felszámolására kell felkészülni, s minél jobban őrizzük meg ebben az irányban erőinket, annál jobb nekünk és egész további gazdasági fejlődésünknek."[49]

A vázolt kísérőjelenségek mellett igen tanulságos a csehországi hadikölcsönjegyzések számadatait is megismerni. Így megállapítható, hogy az első hadikölcsönjegyzés kellemetlen tapasztalatai után bevetett nyomás (a bankok ellenőrzése, sőt büntetőjogi beavatkozás olyan irányban, hogy bebizonyítsák, az állam biztonsága kérdésében nem engedélyeznek lazaságot)[50] eredményeképpen meglehetősen szerény volt a csehek részaránya a bejegyzett összegekből. Így a II. hadikölcsönakcióban jegyzett 665 635 628 K összegből 548 561728 K, tehát 82,4% jutott a német lakosságra a helytartóság területén, ami fejkvótára kiszámítva, ennek számadatai szerint a németeknél 223 K 30 fillért, a cseheknél 27 K 60 fillért tesz ki. Ez az összausztriai 92 K 15 filléres kvóta 1/3-át jelenti. Ha a számokat még az adóköteles jövedelemmel is egybevetjük, akkor kiderül, hogy míg a németeknél 1 K adóköteles jövedelemre 1,015 K jegyzés esik, addig a cseheknél 0,184 K a kölcsönjegyzési arány. A harmadik hadikölcsönjegyzésnél nagy — bevallott — nyomás mellett sikerült elérni, hogy az emelkedés a németek 54,76%-a mellett a cseheknél a 81,74%-ot tesz ki, aminél nem szabad azonban figyelmen kívül hagyni, hogy utóbbiak esetében az előbbi jegyzések tartózkodása jutott némiképpen pótlásra.[51] Ha mindezeket a számokat a birodalom többi népeinek az adataival is összehasonlítjuk, akkor az első hadikölcsön esetében 1,1 millió hadikölcsönt jegyeztek a horvát-szlavon takarékpénztárakban, 2,7 milliót az olaszokban, 2,6 milliót a csehekben és 471 milliót a németeknél. A második hadikölcsönnél a számok így alakulnak: 1,9 millió horvátok-szlavonok, az olasz adatok hiányoznak, 46,4 millió a csehek, 499,4 millió a németek jegyzése.[52] Ezen hivatalos osztrák adatokba azt is beleszámíthatjuk, hogy nagynémet részről nagy elégtétellel vették tudomásul a cseh és általában a nemnémet hadikölcsönjegyzés alacsony számait, mert ez az ő igényeiket látszott alátámasztani. A másik oldalról viszont ugyanolyan politikai megnyilatkozásnak tekinthették a hadikölcsönjegyzés tüntető jellegű elhanyagolását.

[48] Uo. 335.

[49] Uo. 335.

[50] Azokat a takarékpénztárakat, amelyeknél a hadikölcsönzési arány nem érte el a betéti állomány 1,5%-át, a helytartóság a jegyzések felemelésre szólította fel. A 130 német takarékpénztár közül 22-t általában egyszer szólítottak fel a jegyzések emelésére. A 130 cseh takarékpénztár közül 104-et szólítottak fel emelésre, ezek közül 52-t egyszer, 46-ot kétszer és 6-ot háromszor. A felszólításnak volt bizonyos eredménye. — Das Verhalten der Tschechen im Weltkrieg. 107—108.

[51] Uo. 107—108.

[52] Uo. 110.

A hadikölcsönjegyzés a Monarchia cseh országrészeiben szintén olyan politikai összeütközéshez vezetett, amelyben a német és a cseh burzsoázia gazdasági téren közvetlenül folytatta le a Monarchia széthullását meggyorsító nemzeti háborúját. Nem meglepő, ha e harc szakaszai az egykorú nyugati szövetségesek köreiben a cseh polgárság kiszakadási törekvéseit a Monarchiából, talán minden egyéb tüntetésnél jobban igazolta.[53]

A „Maffia", az illegális szervezet

Mindezek a politikai akciók és folyamatok a társadalom belső átalakulásaiban való meggyökerezettségükben nem voltak teljesen spontán jellegűek. A háború kezdetén megindult erjedéssel itt is természetszerűen lépett fel központi irányító szerv létrehozásának szükségessége. A Habsburg-Monarchia ellen irányuló mozgalom sokirányú volta, burzsoá jellegének teljes tudatossága hamarosan éreztette a konspiratív szervezet kiépítésének elkerülhetetlenségét. Pontosabban: ugyanez a folyamat, amely a Habsburg-Birodalom szétfeszítésének felismerését a háború körülményei és feltételei között a megvalósítás napirendjére tűzte, hozta létre ugyanekkor e program végrehajtásának két legfontosabb s egymással igen szoros kapcsolatban levő módszerét: a politikai konspiráció és az emigráció fogaskerékszerűen összekapcsolódó tevékenységét. Bár alig tagadható, hogy e két harci forma az adott helyzetben egymástól elválaszthatatlan, mind a kettő a csehek birodalmon belüli helyzetéből eredt, s elsősorban Ausztria belpolitikai válságának megnyilvánulása és következménye volt. Mindkét harci forma akkor vált időszerűvé, amikor a birodalom belső válságáról bebizonyosodott, hogy békés úton, más formában megoldhatatlan. Fontossági és időbeli sorrend az emigrációs és a konspiratív tevékenységet illetően ugyan alig állapítható meg, mégis megfigyelhető, hogy az alkalmazott eszközök radikalizálódása a Habsburg-Monarchia háborús helyzetének alakulásával, fokozatos gyengülésével is összefüggésben volt. Felismerhető továbbá az is, hogy a hazai akciókon túlmenően, tehát a bevonulások elleni tüntetéseken, egyes katonáknak vagy egész egységeknek az ellenséghez való átszökésén vagy átállásán, továbbá a hadikölcsönjegyzések szabotálásán túlmenően, 1915 elején a cseh nemzeti mozgalom a még spontánnak tekinthető ellenállás szakaszából a Birodalom tudatos rombolásának útjára lépett. Masaryk 1914. december 17-i távozása Prágából, ill. Bécsen keresztül Ausztriából, e folyamatnak csupán egyik látható mozzanata volt. Anélkül azonban, hogy e mozzanat jelentőségét eltúloznánk, nem vonhatjuk kétségbe, hogy ezen esemény valóban szakaszhatárt jelent a Monarchia belső fejlődése számára. Nem azért ugyan, amit Masaryk emigrálása indokául felhoz, hogy ti. „ha odahaza nem tudunk Ausztriával szembehelyezkedni, úgy a határokon túl kell ezt megtennünk".[54] Ellenkezőleg történt: Masaryk és későbbi társai azért tudták a cseh ellenállást külföldről megszervezni, mert az odahaza már kibontakozóban volt. Éppen az otthoni mozgalom erőteljes megindulása tette szükségessé Masaryk számára is olyan politikai személyiségekből álló bizottság megalakítását, „amely az orosz forradalmi gyakorlat mintájára szétágaznék

[53] La Nation Tchèque (Paris) 1915. jun. 4. és 15. La Situation économique de l'Autriche-Hongrie. I. Le premier emprunt de guerre. 37—39. II. Deuxième emprunt de guerre 53—55.

[54] *Masaryk:* Die Weltrevolution, 33.

az országban, földalatti érintkezést tartana fenn a külfölddel, állandó érintkezésben lenne a cseh és bécsi hivatalos politikával, a háttérből az otthoni politika vezetésére hatna ki és a külföldi emigráció szerveit behatóan tájékoztatná az otthoni eseményekről... ennek a szervezetnek kint a vidéken is szét kell ágazódnia, titkos nyomdával kell bírnia és odaadó emberekkel kell rendelkeznie, akiket letartóztatásuk idején mindjárt másokkal lehessen pótolni."[55] Bár a létrehozandó konspiratív szervezet terve külföldön, Zürichben jött létre 1915 februárjában, szükségessége a hazai viszonyokban gyökeredzett, s tevékenységének eredményei nélkül az emigráció működése is lényegesen nehezebb lett volna. A titkos szervezet, a „Maffia" létrehozása és a cseh emigráció nyílt, Ausztria-ellenes tevékenységének megkezdése 1915 első hónapjaiban, valóban igen jelentős szakaszhatár mind a cseh függetlenségi törekvések, mind pedig Ausztria felbomlásának történetében.

Nem célunk és feladatunk sem a Maffia, sem a cseh emigráció tevékenységének részletes ismertetése az első világháború éveiben. Amellett azonban, hogy az utóbbi néhány jellemző vonásának kiemelésére a későbbiekben visszatérünk, a Maffiával kapcsolatosan elsősorban azt kell megemlítenünk, hogy bár a csehek és általában a Habsburg-Birodalom nemzeteinek függetlenségi törekvései a nemzeti forradalmak történelmi és társadalmi kategóriájába tartoznak, a cseh mozgalom a legradikálisabb „törvényellenes" és összeesküvői módszerei és eszközei mellett mindvégig sajátosan polgári, a szó eredeti értelmében „burzsoá" jellegűek maradtak, amelyeknek a nemzeti önállóság elérésén túl semmiféle más „forradalmi" célja nem volt, legfőbb feladatuk pedig a túlhaladott abszolutista Habsburg-Monarchia felszámolása és önálló államiságának megteremtése után, a burzsoá világrendszerbe való beilleszkedés volt. Ez a körülmény a mozgalom jellegét még a legradikálisabb eszközei igénybevétele mellett is meghatározta. Pontosabban: a mozgalom polgári jellegét még a legradikálisabb eszközök sem változtathatták meg, ezek az eszközök nem válhattak sohasem öncélúakká, hanem mindvégig a „konstruktív" társadalmi célnak voltak alárendelve. Az illegalitást „konstruktív", polgári társadalomépítő céljaikkal ellentétben vették igénybe, ugyanekkor azonban a módszeresség olymértékű alkalmazásával, hogy az árulás és a dekonspiratív hanyagság, vagy felelőtlenség lehetőségeit a legkisebb mértékre csökkenthessék. Ehhez járult, hogy bár a Maffia konspiratív mozgalma pártokfeletti szervezetet hozott létre, amelybe különböző szemléletű és irányzatú árnyalatok képviselőit bevonták, az oroszbarát Dr. Kramařtól a szociáldemokrata Dr. Soukup képviselőig, a mozgalom zártsága és bizonyos exkluzivitása csökkentette a kalandorvállalkozások és a romanticizmus által előidézhető veszedelmeket. Mindezek mellett természetesen voltak a Maffiának jelentős politikai és szervezési sajátosságai is, amelyekről E. Beneš így nyilatkozott: „... nálunk az összeesküvői szellem semmiféle körben nem demoralizált. Árulók sem akadtak. Az viszont természetes volt, hogy egyik-másik emberünk annyira hatása alá került a környezetnek, a módszereknek és a munkának, hogy az összeesküvésben látta a célt, ami hosszabb tartamú összeesküvéseknél szinte kikerülhetetlenül be szokott következni. Azt is megfigyeltem, hogy egyes munkatársaink könnyen részletekbe, kalandos kombinációkba merültek el, gyakran jelentéktelen tényekből az ellenfél nagy, valósággal grandiózusan ördögi terveire következtettek, lassan kialakították képzeteik

[55] *E. Beneš:* Nemzetek forradalma. I. 41.

külön világát és szélmalmok ellen hadakoztak. Mindezt azonban magával hozza az összeesküvői tevékenység, a hónapokig, évekig tartó birkózás a rendőri hatóságokkal."[56] Igen jellemző egyébként, hogy a Maffiának a jellegét és jelentőségét Beneš is bizonyos tartózkodással ábrázolja, s még ha történelmi szerepét a legnagyobb elismeréssel vázolja is, tényleges tevékenységét igen pontosan határolta körül következő megállapításaiban:

„1917-ben és 1918-ban a »Maffia« nagy szerepet töltött be odahaza. Egyes politikai személyiségeknek és köröknek a bel- és külpolitikai helyzetről való kölcsönös tájékozódására szolgált, továbbá értesüléseket gyűjtött, ezeket elterjesztette az országban és külföldre juttatta, azonkívül átvette a mi közléseinket és tovább közvetítette illetékes helyre. Ebben az értelemben befolyással volt képviselőink általános politikai magatartására is. El lehet mondani: bizonyos mértékig összeesküvői munkát végzett akkor belpolitikánkban, mégpedig abban az időben, amikor Kramař dr., Rašin dr., Cyril Dušek és mások börtönben ültek, majd pedig 1918-ban, amikor a már ugyancsak elterjedt nyílt osztrák-ellenes mozgalmat a külfölddel való érintkezés útján kellett táplálni."[57]

Benešnek abban a fogalmazásában, hogy a „Maffia" bizonyos mértékig „összeesküvői munkát végzett", erősen tükröződik a cseh mozgalom vezetőinek a konspirációs tevékenységével kapcsolatos értékelése.[58] Kétségtelen, hogy a csehszlovák állam megalakulása után ténylegesen létrejött bizonyos ellentét az egykori emigráció és a hazai mozgalom értékelése között, ami azután a csehszlovák belpolitikára is kihatott. Benešt és társait is bizonyos tartózkodás jellemzi a mozgalomhoz, mint amely talán nem is volt egészen „méltó" a cseh felszabadulás céljához, másrészt azonban — s ez a lényegesebb — előtérbe helyezi a cseh emigráció diplomáciai tevékenységét, s érezhetően elsősorban ennek tulajdonítja a cseh függetlenség ügyének győzelmét. Hogy e megállapításban mennyi a szubjektív elem és mennyi a tény, annak megítélése szintén túlmegy jelen vizsgálódásunk tárgykörén. Annyi azonban megállapítható, hogy a hazai illegális mozgalom és az emigráció jelentőségének megítélésében is az a jellegzetesen polgári szemlélet tükröződik, amely „előkelőbbnek", és ennek megfelelően hatásosabbnak is tekinti az államférfiak magasszintű tárgyalásait, mint a tömegeket mozgató — szükség esetén illegális — szervezkedéseket. Ilyen értelemben mind Beneš, mind pedig a cseh emigrációs vezérkar optikai tévedésben volt, mert még ha a „Maffia" valóban nem tett volna többet, mint azt, hogy információkat közvetített a hazai és külföldi cseh mozgalmi központok között, ahogyan ezt Beneš kifejtette, s szervezési feladatai nem is lettek volna —, akkor is lényegesen veszélyesebb és jelentősebb volt ez a tevékenység, mintsem hogy a külföldi diplomáciai akcióknak alárendelhető lehetett volna. Ebben a vonatkozásban szintén a látszat torzította el némiképpen a valóságot. Csakis így történhetett, hogy az emigrációs mozgalom árnyékában a hazai mozgalom jelentősége homályban maradt. Holott ennek a hazai, csehországi mozgalomnak egyre sokrétűbb és sokágúbb feladatai voltak, éppen azért, mivel az osztrák katonai diktatúra egyre nagyobb nyomással nehezedett — többek között — a cseh nemzeti mozgalomra

[56] Uo. 75.
[57] Uo. 78—79.
[58] A „Maffia" részletes történetét Milada Paulova írta meg „Tajný Výbor (Maffia)" a spoluprace s Jihoslovany v latach 1916—18. c. munkájában, amelynek több kiadása jelent meg, az utolsó Prágában 1968-ban.

is, s megfosztva azt vezetőitől, a politikai perek egész sorával terrorizálta az egész társadalmat. Ezzel együtt fokozódtak a nagynémet elemek követelései, amelyek Ciszlajtániából olyan német államot akartak alakítani, amelyről egyrészt teljesen leválasztották volna az állam peremén elhelyezkedő szláv tömböket, a belterületeket elfoglaló cseh vidékeket pedig közigazgatási és politikai módszerekkel küszöbölték volna ki.

A Maffiának azon a tájékoztató feladaton kívül, amelyet részben a külföldi központok, részben a csehországi szervezetek felé kellett vállalnia, ebben a helyzetben fokozott mértékben kellett felvennie a harcot a csehek soraiban fokozódó defetizmus és opportunizmus ellen. Főleg pedig azon irányzat ellen, amely 1916-ban, Kramař és társainak letartóztatása után lépett fel nagyobb súllyal s amely programjában a Habsburg-dinasztia, valamint a dualizmus elismerésének alapjára helyezkedett. E program nemcsak „Ausztria" területi integritását és a Németországgal való szövetséget fogadta el, de sem a cseh államjog, sem a Szlovákiával való egyesülés igényeit nem tette szóvá, legfeljebb autonómiát kívánt a „történelmi" országoknak. A cseh politikának ezen irányzata ellen a Maffia (még csökkentett szervezeti lehetőségei között is) felvette a küzdelmet. Segítségére volt az a körülmény, hogy amidőn az osztrák hatóságok a kül- és belföldi Monarchia-ellenes mozgalmakról tájékoztatást és elítélő nyilatkozatokat tettek közzé — ezekkel a közvéleménynek egyben a mozgalmak állásáról is beszámoltak. Ennek a Maffia stagnálási időszakaiban volt különös jelentősége, mert elősegítette bizonyos jellegbeli átalakulásának, illetőleg a körülményekhez való hozzáidomulásnak folyamatát. Ezt kétségkívül előmozdította az a körülmény is, hogy a mozgalom mindenkor fel tudta újítani bel- és külföldi összeköttetéseit és kapcsolatait. Különös szerepük volt ebben a vonatkozásban Filla festő feleségének, Hana Fillavának, Voska kapitánynak, majd pedig Kvicalová, szül. Maria Stichenkrikovának, akiknek az illegális érintkezést a hazai és külföldi központok között sikerült biztosítaniok.

A Maffiának bizonyos jellegbeli módosulásához tartozott ebben az időszakban az, hogy a vezetés az első és főleg hivatalos politikusokból álló vezetők letartóztatása után kevésbé ismert személyek, tudósok, értelmiségiek, tisztviselők kezébe megy át. Ezek közé tartozott Ján Hajšman és felesége, akik részben vidéki agitációs feladatokat vállaltak, részben a Maffia anyagának elrejtését. Így került Hajšman Brnoba, Plzeňbe, Klatovyba s még számos fontos ipari és közigazgatási központba, ahol főleg értelmiségiekkel került kapcsolatba, s Drtina professzorral, a nemzeti mozgalom otthon maradt képviselőinek egyik legrégibb és legtekintélyesebb vezetőjével. Hajšman ezen vidéki körútjának egyik eredménye volt a Hlasatel c. illegális lap megteremtése, amely 1916—17-ben, tehát a Maffia működésének legnehezebb időszakában különösen nagy jelentőségű volt, mert megfelelő információkkal látta el — főleg a mozgalom külföldi eredményeiről — az otthon maradottakat. Pozitív értesülések elterjesztésének — s ezek közé tartozott Briand, majd pedig Sonnino nyilatkozata Csehország követeléseinek támogatásáról és elfogadásáról — a Maffia további munkája szempontjából annál nagyobb jelentősége volt, mert kevésbé bíztató mozzanatok is megfigyelhetők voltak 1916 márciusa után, amikor az Ausztria szétrombolásáért folyó nyílt harc még meg sem indulhatott. Ennek hátterében jelentős mértékben az volt, hogy a nyugati államok és az USA között is felfogásbeli különbségek voltak a háború jellegét és befejezhetőségét illetően.

A Maffia legfőbb irányító szerve a Titkos Bizottság (tajný výbor) volt, amelynek tevékenysége a Monarchia katonai és gazdasági működésének legszélesebb értelemben vett megfigyelésére és adatgyűjtésre terjedt ki a cseh származású hivatalnokok, állami és vállalati vezetők és tisztviselők, sok esetben alacsonyabb rangú beosztottak, munkások közreműködésével. Az összegyűlt adatok, amelyek egyre nagyobb mértékben mutatták a Monarchia elmélyülő kimerültségét, egyaránt voltak alkalmasak a rendelkezésre álló illegális csatornákon keresztül a szembenálló antant hatalmak vezetőköreinek részletes tájékoztatására és a belső defetizmus terjesztésére és elmélyítésére. Nem lesz felesleges ezáltal a kémkedési tevékenységben kifejezésre jutó nemzeti mozgalom néhány mozzanatát megemlíteni. Így elsősorban az 1915 óta tevékenykedő Kovanda testvérek működése említhető meg, akik közül az egyik, mint plzeňi vasúti tisztviselő katonai mozgásokról tudott rendszeresen információkat adni, a másik pedig, Bécsben mint b. Heinold miniszter komornyikja, ennek hazahozott aktáiról készített éjjelenként rendszeresen másolatokat, amelyeket a prágai központhoz juttatott. A plzeňi ipariskola három mérnök professzora K. Moudrý és Arnošt, valamint Karel Rosa a Škoda üzemekből szerzett adatokat. Voltak azonban még ennél is fontosabb hírszerzők is. Így Josef Hajek csendőr a prágai Mala Strana-i csendőrparancsnokságról hozott információkat, s politikai üldözésekre vonatkozóan gyűjtötte és továbbította az adatokat, a járőrszolgálattal, katonaszökevényekkel és megfigyelés alatt állókkal, az ellenállási mozgalommal kapcsolatban, a közvetlenül érdekeltek és családtagjaik előzetes figyelmeztetésére. Ugyancsak ő szerezte meg a hírhedt „hazaárulók" jegyzékét is 1916 végén, s a Sokol felszámolására vonatkozó adatokat. Igen jellemző, hogy 1916 júliusában ugyanezt a Josef Hajeket Nova Paka-i csendőrparancsnoknak nevezik ki, amivel még szélesebb körű információk szerzésére s elhárításra nyílik lehetősége.

A prágai főpostahivatalban 1916. március 1. óta Otakar Chlup professzor gyűjtötte a Titkos Bizottság számára az adatokat. E hivatal vezetői eléggé liberálisak voltak, de főleg azért, mert a katonai cenzúra magasrangú hivatalnokai többségükben csehek vagy cseh származásúak, mint Brich alezredes és vezető helyettese. Tevékenységük következménye, hogy leépítik a spiclirendszert, és maguk tüntetik el — elkobzás előtt — a kifogásolható anyagokat. A cenzúrahivatal jellegén az sem sokat változtatott, hogy 1916 novemberében Bécsbe helyezték át. Ezután innen folytatta a délszláv származású Andrejka százados, társai segítségével hasonló irányú működését.

A prágai kereskedelmi kamarából dr. Jan Matys titkár és Jan Kalonvek professzor szerzett a Monarchia gazdasági helyzetéről, főleg pedig az élelmiszer- és nyersanyagbehozatalról fontos anyagokat. A vasutak állapotáról Otakar Simandl hozott híreket, különösen olyanokat, amelyek a vasúti állomány állapotára, a hadseregátcsoportosításokra és forgalmi korlátozásokra vonatkoztak, sőt az osztrák fegyvergyárakkal kapcsolatos anyagokat is.

1916 őszétől Dr. Jaroslav Pantofliček, a prágai cseh technikai főiskola tanára tanítványaiból és ismerőseiből egész csoportot szervezett az államvasutak s a Škoda üzemeinek szén- és nyersanyagellátásának és tartalékainak figyelésére, romló állapotuk szemmeltartására. E csoport szerzett igen fontos adatokat a Škoda-művek ágyútermelésére, frontra szállítására és frontmozgásaira vonatkozóan. De nem hanyagolták el a Škoda-művek új találmányainak, főleg az automatikus és időzített gyújtószerkezetek fejlesztésének figyelését sem, amelyeknek rajzait és terveit Pantofličeknek a bécsi és budapesti gyárak-

ból is sikerült a Titkos Bizottság számára továbbításra megszereznie. Ugyanez vonatkozott a lőszer és az ehhez szükséges nyersanyagok gyártásának adataira is. Pantofličekhez hasonló hírszerző tevékenységet folytatott a Wöllersdorf fegyvergyárban Jan Dvořaček mérnök, aki 1916-ban és 1917-ben különösen a lőszergyártásra és szállításra vonatkozó információival szolgálta a cseh nemzeti mozgalmat. Adatai annál értékesebbek voltak, mivel német vonatkozású katonai témákra is kiterjedtek.[59]

A fentiekből kiderül, hogy a cseh Titkos Bizottság működésének nem a kém- és hírszerző tevékenysége a legfőbb jellemvonása, bármilyen fontos adatokat szolgáltatott is az antant hatalmaknak. E tevékenységnek két mozzanata volt, amely legalább ilyen lényeges. Az egyik az — amire már utaltunk —, hogy a cseh nemzeti mozgalom egyik formája volt, az ellenállásnak egyik módja, amely a Habsburg-monarchia, s főleg Ausztria történeti és társadalmi adottságaiból következett. A másik — ebből adódóan —, hogy az állam legfontosabb funkcióinak ez a rendkívüli átszőttsége szláv, főleg azonban cseh vezetőkkel és tisztségviselőkkel az évtizedes német nemzeti ellentétek folytán a háborús válság nyomása alatt óhatatlanul eddig nem látott belső diverziót eredményezett, amely a birodalmi vezetés legfontosabb őrhelyeit ténylegesen aláaknázta. A „Maffia" tehát nem volt csupán egy összeesküvő és konspirációs szervezet, hanem olyan felszín alatti erő, amely kellőképpen irányítva alkalmas volt az osztrák katonai és gazdasági vezetés gyengítésére, felrobbantásának adott pillanatban való előkészítésére. Ezért volt alkalmas ezen túlmenő feladatokra is.

A cseh nemzeti mozgalomnak, s ezen belül a Maffiának a nagy letartóztatások és perek (Kramař-ügy, a Choc, Buřival, Vojna és Natolicky elleni per, amely Masaryk megtalált naplójának adataira támaszkodott, Ján Hajek és társainak ügye, amelyet azonban a katonai hatóságoknak már nem sikerült perig fejleszteni) időszakában végzett munkája lényeges része Ausztria háború alatti történetének. Így az emigrációs mozgalomhoz való viszonyában, — amelynek sikerült a cseh követeléseket az imperialista nagyhatalmak világpolitikai ellentéteinek síkjára terelnie, s amelynek legfontosabb, önmagában is jelentős, sőt elengedhetetlen hazai „fedezetét" szolgáltatta — de csehországi viszonylatban is. Ezen „összeesküvői munkának" különösen a perekkel együtt volt szerepe a Habsburg-Birodalom szétfeszítésében.

A Kramař-ellenes per és a valóság (1915. dec. 6.—1916. jún. 3.)

A Kramař-pernek Ausztria belpolitikájának történetében a világháború idején kettős szerepe volt. Egyrészt a Hadseregfőparancsnokság akarta a cseh nemzeti mozgalom megsemmisítésére felhasználni, másrészt azonban ez utóbbinak szolgált kedvező alkalmul arra, hogy a Monarchia belső állapotainak tarthatatlanságát bizonyítsa a világ előtt. A Kramař-ügy mindkét szerepe egyaránt igen hátrányos volt a Monarchia nagyhatalmi helyzete és tekintélye számára. Belpolitikai szempontból azonban még súlyosabb kihatásai voltak a pernek, mert nyilvánvalóvá tették, hogy bármennyire sejtették és érzékeltették is a katonai vezetőkörök és nyomozó hatóságok központi irányítású, államellenes cseh mozgalom működését, tényleges bizonyító anyagot ennek alátámasztására képtelenek voltak összegyűjteni, nem csupán azért, mert

[59] Uo. XVIII. fejezet, a Titkos Bizottság hírügynöksége.

nem rendelkeztek a „türelem erényével",[60] hanem azért, mert — ahogy arra már utaltunk — a mozgalom intellektuálisan is sokkal magasabb színvonalon működött, mint az osztrák katonai nyomozótestület, s nagynémet ideológiától eltöltött fölöttes hatósága.

Annak a vitának a folytatása is meglehetősen meddő volna, hogy az illegális cseh nemzeti mozgalomnak az összeomlás, ill. az új cseh állam megalapítása után nyilvánosságra került részletei mennyire igazolták az osztrák katonai körök gyanúját és sejtelmeit a cseh szervezkedés törvénytelen kapcsolatait és törekvéseit illetően.[61] Puszta sejtelmek alapján — jogállamban — sem pert indítani, sem ítéletet hozni nem lehet. Az a körülmény azonban, hogy az osztrák katonai körök indokolt gyanúk alapján sem voltak képesek bizonyító anyagokat találni, s a per egész tartama alatt csak valószínűsítéseket állíthattak fel, igazolja a legjobban a két szembenálló hatalmi tényező politikai színvonalkülönbségét is. Igaz, hogy a katonai körök tevékenységét a politikai tényezők ellentétes álláspontja is jelentősen gátolta. A kormány és a hadseregfőparancsnokság ellentéte ebben a vonatkozásban is igen erősen éreztette a hatását. Tény azonban, hogy mivel a katonai hatóságok nem tudtak tárgyi bizonyító anyagot felmutatni államellenes cseh törekvések és főleg szervezkedések igazolására, ezért a politikai vezető körök ilyen irányú meggyőzése sem járhatott sikerrel.

Már a Kramař dr. és társainak a letartóztatását elrendelő parancs, amelyet 1915. május 24-én — tehát 3 nappal a gyanúsítottak elfogatása után — Frigyes főherceg írt alá, hadseregfőparancsnoki minőségében, meglehetősen ingatag alapokon nyugodott. A parancs indokolása ui. azzal kezdődött, hogy „a Hadseregfőparancsnokság előtt hosszabb ideje ismeretes, hogy a külföldön található cseh települések mind Amerikában, mind Oroszországban és Franciaországban élénk agitációs tevékenységet fejtenek ki a Monarchia fennállása ellen, s hogy a cseh csapatrészek fokozódó megbízhatatlansága láttán nem kétséges, hogy e felségsértő ténykedés nemcsak számos cseh körben kelti a legélénkebb visszhangot, de Csehországban titkos támogatásra is talál".[62] A Hadseregfőparancsnokságnak ezért kötelessége, hogy a külföldi és hazai csehek közötti kapcsolatot megszakítsa és különösen három szervezet működését figyelemmel kísérje, amelynek az AOK értesülései szerint Monarchiaellenes céljai vannak. Ezek a szervezetek a cseh „Nemzeti Tanács" (Narodni Rada), a Sokol szervezetek Országos Szövetsége (Česká Obec Sokolská) és a „Szabad Gondolat" (Volná Myšlenka). Közös céljuk e szervezeteknek a cseh korona országainak, valamint a magyar felvidék egyesítése, esetleg porosz Sziléziának, valamint Lausitznak a bevonása az új szláv államba, amelynek kormányzati formájáról különbözőek a nézetek a Habsburg-monarchizmustól a köztársaságig. Értesülése szerint a cseh felszabadítási bizottság és a hazai szervezetek között állandó kapcsolat áll fenn.

E mozgalom vezetői közül elsősorban Dr. Kramař-ra terelődött a nyomozóhatóságok gyanúja, aki ugyan „rendkívüli intelligenciája" és tartózkodó magatartása folytán elkerülte a kompromittálást, azonban a prágai helytar-

[60] *Chr. Führ:* Das k.u.k. Armeeoberkommando und die Innenpolitik in Österreich, 1914—1917. Graz. 1968. 62.

[61] *Molisch:* Vom Kampf der Tschechen um ihren Staat, Leipzig. 1929. 98.

[62] „Die Begründung der Verhaftung des Dr. Kramař." K.u.k. AOK. K. Nr. 8395/I. Verhaftung Dr. Kramař u. Dr. Schreiner, etz. Verhalten der Tschechen im Weltkrieg. 38—43.

tóságtól egyik régebben, Thun herceg idejében kívánt hűségnyilatkozat megtételét a többi pártoknál igyekezett megakadályozni, mert az az oroszok előtt járathatta volna le a csehek ügyét. Egy másik, hasonlóan megalapozott gyanúok Kramař ellen, hogy az olaszokkal megindult ellenségeskedések előtt, szokásától eltérően, a prágai „de Saxe" szállodában töltött két éjszakát, csupán azért, hogy a szomszédos szobát elfoglaló Sabetta olasz konzullal tárgyalhasson. A tárgyalás tartalma a nyomozóknak nem jutott tudomásukra, kiindulópontjuk az a feltételezés, hogy nyilván politikai kérdésekről volt szó. Ezenkívül még a hadikölcsönjegyzéseknél és Vöröskereszt-gyűjtéseknél tanúsított tartózkodás képezte a Kramař ellen felhozott gyanúk alapját. Dr. Scheinernek — Kramař társának — letartóztatására pedig az adott okot, hogy ő volt a csehországi Sokol-szervezetek elnöke, ugyanakkor a prágai „Bohemia"-bank választmányi tagja, amely különben a new-yorki cseh bankkal áll szoros kapcsolatban. Scheinernek, ill. a Narodny Radának az amerikai bizottsággal való érintkezése ilyenformán „látszólag ártatlan bankközi pénzügyi levelezés örve alatt ment végbe, hogy e levélváltás egy, a viszonyokba be nem avatott cenzor számára kifogásolhatatlannak tűnt". Ilyenformán e két személy háború előtti politikai tevékenysége és a bankok útján fenntartott titkos levelezése felségárulásnak tekinthető az elfogatási parancs szerint,[63] amely ezután főleg általános gyanúsításokra építi fel a szóbanforgó személyekre nem konkretizálható vádjait.

A dr. Kramař és dr. Scheiner letartóztatását ilyen megfogalmazásban elrendelő utasítás világosan mutatja, hogy az osztrák katonai hatóságoknak gyanúokokon kívül más konkrét alapjuk katonai büntetőeljárás indítására a szóbanlevő személyek ellen nem volt. Az elfogatási parancs indokolása csupa feltételezés, amelynek alapját az a következtetés alkotta, hogy a csehek a Habsburg-Monarchia ellenségei, továbbá az a ténymegállapításon is átsütő kívánság, hogy minden ellenük alkalmazott megtorlás az igazoltság látszatával szentesítse a megsemmisítésükre irányuló intézkedéseket. A legfeltűnőbb az a törekvés, az árulás bizonyítására irányuló tehetetlen igyekezet, Kramař és Sabetta olasz konzul szállodai tárgyalásainak gyanúja, amely a valószínűségen túl semmilyen bizonyítóerővel nem bírt. Ez, valamint a három cseh szervezetnek titkos összeesküvői szervezetként való feltüntetése azt a görcsös igyekezetet mutatja csak, amely a bizonyító tények utáni kapkodást nagyfokú ügyetlenséggel folytatta. A valóban inkriminálható tények ott voltak szemük előtt, csak lecsapni nem tudtak rájuk.

A Kramař-per egész vádemelését különben ez a sajátosság jellemezte. Az a körülmény, hogy a nagynémet—cseh ellentétben a jobb hatalmi helyzetben levő németek beleszoríthatták a cseheket az államellenességbe, majd pedig — ennek alapján — irtóháborút indítottak ellenük, nem igazolta őket, hanem a Birodalom aláaknázását siettette. A cseh nemzeti mozgalom ellenzékisége s egyre mélyülő ellenséges magatartása a Habsburg-Monarchiával szemben nem igazolta, nem szentesítette, s nem támasztotta alá az osztrák katonai hatóságok eljárását a nemzeti mozgalmakkal szemben, csak képtelenségüket mutatta ezen irányzatok politikai téren való leküzdésére. Az illegális mozgalmak felfedésének meghiúsulása pedig szintén csak azt mutatta, hogy a cseh társadalom ebben a vonatkozásban sokkal zártabb falat alkotott a

[63] Uo.

németekkel szemben, mintsem, hogy azt egyszerű rendőri eszközökkel áttörhették volna. A nagynémet vádaskodások utalásai a cseh ellenzékiség látható jeleire és ténybeli összefüggéseire nem voltak elegendők jogi eljárások megalapozására. Az pedig, hogy a társadalom valóságos védőgyűrűvel vette körül a mozgalom szűk szervezeti központjait, azt mutatta, hogy itt szilárdabb volt az egység, mint az osztrák társadalom oldalán. Így történt, hogy a vádak is csak azokat az elemeket tartalmazták, amelyeket a publicisztika agyonvitatott. Ezek közé tartozott az, hogy „Kramař a Monarchia-hűség elvét csak feltételesen fogadta el, hogy ti. vagy a kormányzati alapelvek alkalmazkodnak dr. Kramař meggyőződéséhez, vagy pedig a cseh korona országai és a Monarchia közötti kapcsolatnak kell megszűnnie".[64] E vádnak és vitának az alapját valóban Palacký — s az ő nyomán Kramař — azon régi állásfoglalása képezte, hogy a Monarchia csak akkor lehet a csehek és szlávok otthona, ha kormányzati rendszere biztosítékokat tartalmaz e népek anyagi és kulturális fejlődésének előmozdítására. A Monarchia népeinek hűsége ilyen értelemben nem egyoldalú feudális kötelezettségükre, hanem a modern polgári társadalmi szerződés jogviszonyainak kölcsönösségére épül, ami a nagynémet felfogás számára kétségtelenül kényelmetlen álláspont. Igen jellemző, hogy ehhez — tehát a Monarchia államrendszerének és népeinek egyenrangúságához mint az állampolgári hűség feltételéhez — a katonai vádhatóság az egyoldalú nacionalizmus megbélyegző jelzőjét fűzte.[65] Ebben a kérdésben tehát a nagynémet nacionalizmus szellemiségétől eltelt osztrák katonai bíróság az udvar és a kormány nemzetfölötti álláspontját érvényesítette, amely ellen más vonatkozásban oly élesen küzdött. Hasonló szemrehányás illette dr. Kramař-t a katasztrófa-várásért, amelyben a csehek az egyetlen kiutat látták, hogy kijussanak helyzetükből, feltételezve, hogy ez a katasztrófa csak a Monarchia számára következnék be, nem pedig a cseh korona országai számára.[66] E vád teljes beigazolódás esetén sem képezhette ugyan büntetőeljárás tárgyát, mégis megmagyarázható volt abból, hogy változatlan hatalmi viszonyok között valóban nem kerülhetett volna sor önálló cseh állam megteremtésére. Ennek előfeltétele tehát valóban a Habsburg-Monarchia összeomlása volt. Ezen a ponton — tehát a katasztrófavárás vádjával összefüggésben — merült fel ismét a csehek államhűségének kérdése, ill. a feltételekhez kötött állampolgári hűség kétséges értéke. Az a csehek által felállított elv, hogy a Monarchia fennállását csakis bizonyos határok között tűrik meg, a Németországgal fennálló szoros kapcsolat pedig ezen határokon kívül esik,[67] s éppen ezért teljesen helytelen volna számukra a hűség elvéhez továbbra is ragaszkodni —, a csehek magatartását, sőt a külföldi agitációhoz való viszonyát is meghatározta, nyilvánvalóvá tette.

Annál figyelemreméltóbb az, hogy a per tanújaként megidézett Gróf Stürgkh miniszterelnök vallomása miért volt olyan pozitív. Az osztrák miniszterelnök ui. nyilatkozata középpontjába azt a megállapítást helyezte, hogy „mindazzal kapcsolatban, amiben megállapodtunk, amit kilátásba helyeztünk, vagy megbeszéltünk, a valóságnak megfelelően csak azt tanúsíthatom, hogy dr. Kramař, tapasztalatom szerint, távol állott minden kétértelműségtől és kettősségtől, hogy mindazt, amiben a kormánnyal megállapodott, mindig

[64] Dr. Kramař és társai periratai VI./A rész, általános dolgok. 384.
[65] Uo. 385.
[66] Uo. 286.
[67] Uo.

betartotta, s megkísérelte, erejéhez mérten, a pártjánál is keresztülvinni, vagy ha ez nem volt lehetséges, akkor lojálisan közölte, hogy ezt, vagy azt nem tudja keresztülvinni... Amennyiben tehát felmerül a kérdés, hogy vajon Kramař dr. úr személyes és parlamentáris magatartásából valaha is feltételezhető volt-e kettősség, vagy hamisság, amelyből más vonatkozásokban folytatott kettős játékra lehet következtetni, úgy ismételten hangsúlyozom, hogy viselkedésében, ahogy azt magam és mások ismerik, ennek semmiféle jelét nem találtam."[68]

Mielőtt Stürgkh osztrák miniszterelnök tanúvallomásának részletkérdéseire kitérnénk, hangsúlyoznunk kell, hogy Kramař őszinteségével kapcsolatos megállapításai nem valamilyen becsapott és félrevezetett politikus kijelentései voltak. A háborús válság bekövetkezése előtt a cseh függetlenségi mozgalom utolsó, legélesebb szakaszának bekövetkezte előtt, Kramař, elveinek teljes fenntartása mellett, nyilván olyan volt, amilyennek Stürgkh a politikai érintkezés során megismerte, s csupán az illegalitás és a konspiratív módszerek igénybevétele változtatta a politikai partnert összeesküvő ellenséggé. Míg Stürgkh miniszterelnök a cseh politikusban a vádlottak padján is az egykori — bár ellenzéki — tárgyaló felet látta, addig a katonai vádló az államellenes összeesküvőt, akinek kezdettől fogva a birodalom megdöntése volt a célja. Az osztrák kormányelnök tételenként bizonyította, hogy bár dr. Kramař mindig hangsúlyozta szembenállását a Monarchia német szövetségi politikájával, s kívánta jó kapcsolatok kiépítését az orosz birodalommal, semmiesetre sem állíthatja, hogy idegen állam javára saját államát kívánta megkárosítani. Hasonlóképpen nem titkolta dr. Kramař külföldi utazásait, vagy külföldi kongresszusokon való részvételét, ugyanakkor azonban sohasem kapott olyan értesüléseket, mintha dr. Kramař külföldi tevékenysége államrendőrségi kifogásokat váltott volna ki.

Belpolitikai téren Stürgkh miniszterelnöknek szintén az volt a véleménye, hogy mind Kramař maga, mind pártja mindig a kormány segítségére volt, akkor is, amidőn — 1911 és 1914 között — a cseh agrárcsoport radikalizmusa miatt a kormány és a cseh pártok viszonya megromlott. Dr. Kramař cseh részről mindig azok közé tartozott, akik a cseh—német kiegyezési tárgyalások újrakezdését szorgalmazták. „Ami a kiegyezés létrejöttének szellemét illeti, ami a kiegyezés létrejöttével kapcsolatos szükségesség meggyőződésének kinyilvánítását illeti, úgy Kramař dr.-nál ilyen megnyilatkozásokban soha hiány nem volt, s ezen túlmenően, a létrejött tárgyalásoknál mindig a legnagyobb komolysággal, szorgalommal és nyomatékkal működött közre a kiegyezés egyes rendelkezéseinek elintézésénél; az anyag nehézségein múlott, nem pedig egyesek hibáján, ha a kiegyezés sem a politikusok előző nemzedékinek jóvoltából, de a mai napig sem jöhetett létre."

Dr. Kramařnak a háború kitörése utáni visszavonulását a politikai élettől Stürgkh miniszterelnök indokoltnak látta, mivel a vádlott, előre látva a bekövetkezett eseményeket, nem kívánt a továbbiakért sem felelősséget vállalni. A tárgyalásvezető Stürgkh e szavainak hatástalanítására Kramař Thun helytartóhoz írt, de el nem küldött levelét olvastatja fel, amelyben a vádlott a háború bekövetkezésével előállott helyzetben követett magatartását

[68] Der Hochverratsprozess gegen Dr. Kramař und Genossen. Prozess Ausgabe, nach Stenogr. Aufzeichnungen der Deutschnationalen Geschäftsstelle. Wien, 1919. I. Band, 5—10. Heft, 190—191.

ismertette. E levélnek különösen két mozzanata érdemel figyelmet. Az egyik, a háború elkerülhetetlenségével kapcsolatos régi álláspontja, amely az annexió nyomán alakult ki, s inkognitóban, de Berchthold külügyminiszter tudomásával folytatott belgrádi tárgyalásai után szilárdult meg. Ezen az úton Kramař Szerbiának adriai kikötő megszerzésére irányuló követelését kívánta egyengetni, hogy ezáltal igényeit kielégítve, elkerülhetővé tegye a háborús összeütközést. Amióta azonban ez a kísérlete meghiúsult, „fanatikusan várta a pillanatot, amelyben az elkerülhetetlen bekövetkezik". A másik jellemző mozzanata a levélnek az előbbi megállapításból levont következtetése: „Vagy a mi (ti. a Monarchia) győzelmünk, s olyan gazdasági és politikai közeledés Németországhoz, amely a szabad és igazságos Ausztriáról szóló eszmének, amelyet politikánk Havliček és Palacký óta őrzött, még abban az esetben is teljes mértékben ellentmondana, ha másképpen akarná, s amely a német nemzeti sovinizmus beteges felkorbácsolását idézné elő, bennünket pedig nemzeti élet-halálharcba taszít — az okozott elkeseredést katonáinknak a harctereken hozott óriási áldozataira való emlékezés sem enyhítené —, vagy a másik oldal győzelme."

A katonai bíróság a levélfogalmazvány felolvasása után két körülményt tartott tisztázandónak: egyfelől azt, hogy Kramař 1915-i, újévi üdvözlő levele, amelyet Stürgkhnek küldött, tartalmazott-e fentiekben érintett kérdések közül valamit, másfelől tudott-e Stürgkh Kramař belgrádi utazásairól és helyeselte-e azt. A miniszterelnök válasza aligha elégítette ki a hadbíróságot, mert közlése szerint a hozzá intézett újévi tisztelgő levél — amelyet különben, mint jelentéktelen udvariassági megnyilatkozást, meg sem őrzött — emlékezete szerint rövidsége miatt sem tartalmazhatott politikai fejtegetést. Ami viszont Kramař belgrádi utazásait illeti, úgy azt Berchthold előzetes tájékoztatása esetén sem akadályozta volna meg, mert az adott időben maga is helyeselt minden olyan kezdeményezést, amely a Szerbiával fennálló feszültséget enyhítette. Kramař külpolitikai koncepciójáról pedig Stürgkh miniszterelnöknek az volt a véleménye, hogy ez nem a hármasszövetség ellen, ill. a Német Birodalommal való szakításra irányult, hanem az Orosz Birodalommal való viszony javítására.[69]

Bármennyire igyekezett is a katonai ügyész Kramař tevékenységével és magatartásával kapcsolatban gróf Stürgkh osztrák miniszterelnöktől terhelő adatokat szerezni, e törekvés teljes mértékben meghiúsult. Nem azon hiúsult meg, hogy a Monarchia osztrák kormányelnöke fedezni kívánta Kramař államellenes magatartását és cselekményeit, hanem azon, hogy e cselekményekben az adott időpontban valóban legfeljebb az alkotmányos keretek között mozgó ellenzékiség megnyilatkozásait látta, amelyekről fel sem tételezte az államellenes szándékokat. Stürgkh feltételezhetően nem számolt azzal, hogy ez az ellenzékiség, amely békeidőben az erőviszonyok állandósága miatt nem léphette túl az alkotmányosság határait, az erők egyensúlyának felbomlásakor „alkotmányhű" jellegét el is veszítheti és az állam- és birodalomellenes destrukció szerepét öltheti. Stürgkh a Kramař-perben éppúgy, mint az AOK többi kormány- és nemzetiségellenes intézkedéseiben a katonai vezetés túlzásait látta, amelyek a kormányzás nehézségeit fokozták. Kramařban pedig ellenzéki képviselőt, akiről államellenes szándékokat fel sem tételezett. Mint ahogy a cseh mozgalom nem is indult birodalomellenes vagy birodalmat

[69] Uo. 192—197.

robbantó céllal, csak a Monarchia belső fejlődése s a németséggel való kibékíthetetlen ellentétek, valamint a nagyhatalmi viszonyok háborús kiéleződése változtatták azzá. Az átalakulás azonban csak a cseh nemzeti mozgalom vezetőinél és az ausztriai, csehországi nagynémeteknél volt tudatos, vagy éppen szándékosan előmozdított. A hivatalos államvezetés az egész folyamatban a belső ellentétek fegyelmezetlen és az államrend igen nyugtalan, zavaró elemeit látta. Az udvar és a kormány a maga nemzetfölötti elvonatkoztatottságában szinte kívülállott ezeken az ellentéteken, amelyeket sem áthidalni, sem elnyomni nem tudott. Ez volt az oka és magyarázata annak, hogy Stürgkh miniszterelnök, ha nem is jóindulatú, de szinte semleges pártatlansággal kezelte a Kramař-pert, rendezőit pedig nemcsak jogi szempontból tartotta dilettánsoknak, de politikai vonatkozásban nem kevésbé kellemetleneknek, mint magukat a nemzeti mozgalmakat.

Az osztrák belpolitikai viszonyokra azonban igen jellemző, hogy Ausztria miniszterelnökének tanúvallomását a Kramař-perben sem a vádlottak, sem az általuk képviselt ügy objektívebb megítélése szempontjából nem vették figyelembe. A kormány és a Hadseregfőparancsnokság régi és mély ellentéte folytán a Kramař-ügy e két hatalmi tényező erőpróbájává lett, amelyben ekkor a katonai fél kerekedett felül. Ennek egyik legjellemzőbb megnyilatkozása volt a katonai ügyész vádbeszéde, elsősorban azonban ennek Stürgkh miniszterelnök tanúvallomásával kapcsolatos része. Az ügyész a miniszterelnöknek azzal a kijelentésével kapcsolatban, hogy szubjektív meggyőződése szerint dr. Kramař nem azért nem értett egyet a Monarchia külpolitikájával, mert idegen hatalom érdekében kárt akart okozni, továbbá, hogy dr. Kramař külpolitikai ellenzékiségéből különben sem csinált titkot, s nyíltan törekedett az Oroszországhoz való közeledésre — a Német Birodalommal való szövetség ártalma nélkül —, kijelentette, hogy „e bizonyító eljárás tiszta és egyértelmű eredménye szerint teljes nyugalommal állíthatom, hogy Ő Exc.-ja a cs. k. Miniszterelnök úr nyomatékos kijelentései dr. Kramař felfogásáról és tevékenységéről hiányos tájékoztatáson alapulnak, s hogy csupán azon különös ügyesség bizonyítékául tekintendők, amellyel a vádlott dr. Kramař államellenes bujtogatásait leplezni tudta". Ezt az államellenes tevékenységet az ügyész egyébként 16 pontban foglalta össze. Az idegen hatalmakkal való kapcsolatok kiépítésétől kezdve a cseh—német kiegyezés meghiúsításáig részletesen ki is fejtette a — szerinte — évtizedek óta folyó, minősített hazaárulás összes lényeges megnyilatkozásait.[70] Így történt, hogy a bécsi császári-királyi Landwehr-hadosztálybíróság 1916. június 3-án dr. Karl Kramařt, dr. Alois Rašint, Vincenc Červinkát és Josef Červinkát bűnösnek találta az 1914. július 31-én elrendelt általános mozgósítás után megindított pánszláv propaganda, az oroszbarát cseh mozgalom, majd pedig az össz-szláv kölcsönösség meghirdetése, valamint az ellenséges külfölddel való kapcsolatok ápolása bűnében, továbbá az ott működő és egységes államszervezet szétrombolására, valamint Cseh- és Morvaország, Szilézia koronatartományainak, Szlovákiának és más, az Osztrák-Magyar Monarchia szlávok által lakott területeinek elszakítását célzó szervezet kezdeményezésének, létrehozásának és vezetésének bűnében. Mindezekért a katonai bíróság a vádlottakat halálra ítélte.

[70] Wien, HHStA P. A. I. Karton 785/b. Personalia II. Prozess Kramař 1539, 1474—1478. O. L. Filmtár W 636. doboz.

A bíróság az ítélet indokolásában a külföldi mozgalomnak úgyszólván minden megnyilvánulását és cselekményét terhelő körülménynek tekintette a vádlottak szempontjából. A vádlottak személyén keresztül a cseh nemzeti mozgalom külföldi akcióit akarta elítélni, annál is inkább, mert bizonyítottnak vélte Kramařék állandó és rendszeres kapcsolatát a külföldi Monarchia-ellenes körökkel. Igen figyelemreméltó jelenség azonban, hogy ugyanekkor a bíróság bizonyító anyagként kizárólag a külföldi cseh sajtó közléseit használta fel, a belföldi mozgalmakkal való kapcsolat bizonyítását pedig közvetett következtetésekkel kívánta elérni. A háború folytatásának zavarására irányuló számtalan bűnesetet az elterjesztett proklamációk és röpiratok, rokonszenvmegnyilvánulások vagy tüntetések tényéből kívánta levezetni. A vádlottak, különösen azonban dr. Kramař szellemi képességeit tekinti a vád és az ítélet egyik főforrásául, annak, hogy Csehország lakosságának jelentős része a szélesen elterjedt „Narodny Listy" c. lap befolyása alatt (amelyet Kramař szerkesztett) az államhatalom érdekeivel ellentétes hangulatok uralma alá került. Erre vezeti vissza az ítélet, hogy különösen a hadköteles cseh lakosság nagyrésze a sokéves félrevezetés áldozataként a legkülönbözőbb hazaáruló cselekedeteket követte el, amelyek a Monarchia háborús hatalmának súlyos károkat okoztak. Ebben keresendő az oksági összefüggés, amely az ismertetett katonai árulás, valamint Kramař és Rašin vádlottak ténykedése között propagált nagyszláv testvériség gondolata.[71] Így jutott el a katonai bíróság arra a végkövetkeztetésre, amelynek alapján Kramař és társainak bűnösségét végül is eldöntötte, s amely szerint „aki a fennálló államot tagadja, s azt állítja ugyan, hogy a Legmagasabb Dinasztiát, mint egyesítő köteléket, elismeri, de egyidejűleg fellép vele szemben, s magatartását csupán taktikai szempontokból vezetheti külsőleg; aki a nemzeti individualizmus álláspontjáról kívánja a kis nemzetek önállóságáról szóló elmélet megvalósítását előmozdítani, s a fennálló államban csak egy semmire sem jogosult, széthullásra érett alakulatot lát, az állampolgári hűséget szép, de politikus erénynek tekinti, s ezt a Thun hercegnek szánt levélfogalmazványban ki is mondja „...az egészen következetesen cselekszik, abból a világosan és következetesen kimondott szándékból, hogy éppen a háborúból, ahogy az bekövetkezett és előre látható volt, hozza létre nemzete kiszabadítását, éspedig minden eszközzel, ahogy dr. Kramař kifejezi magát, egyben abból a kötelékből is, amelyet a legnagyobb veszélynek tekintenek".[72] „A legsúlyosabban terhelő mozzanatok" — közli a peranyagot összefoglaló kiadvány —, „amelyek Kramařzsal szemben felhozhatók, a »La Nation Tchèque« c. leghírhedtebb forradalmár folyóirat első számának tartalmában vannak, továbbá Sabetta olasz konzullal röviddel az olasz háború kitörése előtt folytatott titkos megbeszélésben keresendők, majd pedig a Thun hercegnek szóló fogalmazványban, valamint a cseh hűségnyilatkozat megállapított meghiúsításában ismerhetők fel."[73]

Mindezekhez hozzáfűzzük, hogy a katonai vádhatóság egyetlen pontban sem tudott tárgyi bizonyítékot szolgáltatni, sőt maga is kénytelen volt elismerni, hogy a két legfontosabb gyanúsítási területen a legegyszerűbb alátámasztást sem tudta feltételezéseinek biztosítani! Kramařnak a „La Nation Tchèque"-kel való kapcsolatára vonatkozólag arra sem tudott vallomást és választ kapni, hogy a vádlott a folyóirat nála talált első számának felvágatlan

[71] Ld. a 68. jegyzetet uo. 259—260.
[72] Uo. 262, 263.
[73] Uo. 263—264.

példányát kitől kapta, s ezért csupán a vallomás megtagadását tekinthette terhelő bizonyítéknak; Sabetta olasz konzullal folytatott tárgyalásainak tartalmáról pedig felfedetlen titkossága miatt szintén nem volt tudomása.[74] Így tehát az osztrák Hadseregfőparancsnokság katonai bírósága a Kramař és 3 társa ellen indított pert — szinte mindvégig — a sötétben tapogatódzva volt kénytelen folytatni. Konkrét adatokhoz még azokon a területeken sem tudott hozzájutni, ahol a cseh mozgalom központi irányítása nyilvánvaló volt. Ezért volt kénytelen ezt az irányítást a három közismert, s nyilvánosan működő szervezetnek: a cseh Nemzeti Tanácsnak, a Sokol szervezetek központjának, ill. a Szabad Gondolatnak tulajdonítani, holott a tényleges irányító szervezet — mint a csehszlovák állam megalakítása után kiderült — a Maffia volt, amelynek azonban nem tudtak a nyomára jönni, annak ellenére, hogy ebben az időben, tehát a letartóztatásáig éppen Karel Kramař volt az elismert vezetője.

A letartóztatás után természetesen a védekezés módszere a mozgalmon belül vitát is kiváltott. A halálos ítéletet ugyan valószínűnek tartották, bár feltételezték, hogy végrehajtását felfüggesztik, vagy elhalasztják. Dr. Šámalnak az volt a véleménye, hogy a védelem helyezkedjék arra az álláspontra, hogy a kijelölt katonai bíróság nem illetékes a per lefolytatására. A védő, dr. Körner viszont azon az álláspontón volt, hogy inkább a vádlottak ártatlanságát kell hangsúlyozni és védelmezni.[75] Kramař ezt a módszert fogadta el. Így került sor arra, hogy mind a tárgyalás folyamán tett vallomásában, mind pedig a védőbeszédében igyekezett az ellene felhozott legsúlyosabb vádpontokat cáfolni, vagy más beállítással élüket venni. Ilyenformán védekezett — többek között — a mozgósítás akadályozásával kapcsolatos vádpont ellen is. Kifejtette, hogy minden tanú, de még a katonai szakértő is igazolta, hogy a mozgósítás zavarmentesen ment végbe. Éppen ezért szerénytelenség nélkül tarthat igényt — pártja nevében — arra az érdemre, hogy a mozgósítás panasztalan lebonyolítása egyben ennek a műve is. „Pártja éppen ezért nem szemrehányást érdemel, hanem egészen mást." Ezen túlmenően azonban Kramař ebben a helyzetben pártjának azt az érdemét is jónak látta kiemelni, hogy az ifjúcseheknek a nemzeti szociálisokkal való választási egyezménye a szocialista párt gyengüléséhez vezetett, s programjának mérséklését vonta maga után. A hadikölcsönökkel kapcsolatos szerepére vonatkozó vádakat szintén visszautasította, s ebben a kérdésben kifejtett nézeteit dr. Körner védő azzal látta a legjobban alátámaszthatónak, hogy kijelentette: „a kormánynak különböző utak állottak rendelkezésére a háborús költségek fedezéséhez szükséges pénz előteremtéséhez, s ezért a hadikölcsönökkel kapcsolatos passzivitás egyáltalán nem árthat az állam háborús hatalmának, mert hiszen az állam nincs kizárólag a hadikölcsönökre utalva."[76] A per folyamán kiderült, hogy nem ez volt a legszerencsésebb védekezési módszer, még akkor sem, ha az előrelátható halálos ítélettel számolni kellett, Kramařék feltétlen államhűségének bebizonyítása ui. nemcsak konspirációs probléma volt, hanem politikai kérdés is. Így a halálos ítélet végrehajtásának — amelyet katonai részről ugyan siettetni igyekeztek — megakadályozására más módszert kellett alkalmazni. Ez pedig az uralkodói jóváhagyás elszabotálásában állott. Erről Dr. Vilém Kerzl, az ural-

[74] Uo. 264.
[75] *M Paulová:* i. m.
[76] HHStA. P. H. I. Karton 786, Personalia, Prozess Kramař 1612. és köv.

kodó háziorvosa gondoskodott, aki azt már nem engedte az agonizáló Ferenc Józsefhez beterjeszteni.[77]

*

A cseh nemzeti mozgalom hazai, jelentős tömegeket befolyásoló tevékenységének szerepe, amely a Monarchia összeomlásának nagymértékben közvetlen előzménye volt, a világháború befejezése után háttérbe szorult, az emigrációs csoportoknak a világ nyilvánossága előtt lezajlott akciói mögött. Ez a mozzanat igen nagy mértékben járult hozzá ahhoz, hogy a Monarchia felbomlását és a csehszlovák állam megszületését lényegesen nagyobb mértékben tulajdonítsák az emigrációs csoportok és nagyhatalmi kapcsolataik befolyásának, ill. hatalmi beavatkozásának, mint birodalmon belüli, jelentős mértékben még polgári nemzeti mozgalomnak, s az ezeket is előrelendítő forradalmi tömegmozgalmak hatásának. Közép-Európa világháború után bekövetkezett átalakulása, s az új államok megalakulása csakis e két elem találkozásának eredménye lehetett. Azok a pozitív és negatív vonások pedig, amelyek ezen átalakulás során láthatókká lettek, jelentős mértékben e találkozás elemeiben gyökereztek:

И. Гонда:

Роль ческого национального движения в Австро-Венгерской Монархии в годы первой мировой ройны (1916-1917)

(Резюме)

Чешское национальное движение являлось с середины прошлого столетия одним из самых значительных факторов внутренней жизни Габсбургской монархии — главным образом той её половины, куда не входила Венгрия. Такова же была и роль чешской буржуазии, которая развивалась параллельно австрийской немецкой буржуазии, но и в экономическом и в политическом отношениях стремилась к осуществлению диаметрально противоположных целей. Если немецкая буржуазия Габсбургской монархии после крушения надежд на создание единой и великой германской империи стремилась к созданию второй германской империи, то чешская буржуазия ставила перед собой противоположные цели. Её первоначальная концепция, концепция 1848 года, предсматривала превращение Габсбургской монархии, большинство населения которой составляли славяне, в федеративную империю. Этот план сначала провалился в результате победы абсолютистской контрреволюции в 1848—49 гг., а затем был окончательно погребён австро-венгерским соглашением 1867 года. Представители чешских национальных устремлений с этого времени составляли оппозицию системе дуалистической монархии. Одной из политических черт последней являлись немецко-чешские противоречия, всё более обострявшиеся по мере приближения эпохи империализма (к рубежу XIX—XX вв.). Основное содержание деятельности государей Австро—Венгрии и её правительства составляло соглаживание этих противоречий в интересах спасения империи.

С возникновением первой мировой войны чешско—немецкие противоречия обострились до крайности, ибо союз с Германией и возможная победа немцев в войне ставили под вопрос само существование чешской буржуазии и руководимого ею национального движения, а немцы в свою очередь видели в ческом национальном движении своего самого главного врага.

Борьба чешского движения против дуалистической монархии исходила из двух отправных пунктов, а её главным побудительным мотивом была становившаяся всё более явной неспособность австро-венгерского военного командования.

[77] *M. Paulová:* i. m.

В то время, когда деятельность Масарика и Бенеша в эмиграции принесла им первые заметные успехи в правительственных кругах держав Антанты, «отечественное» сопротивление внутри монархии добилось первых своих значительных результатов уже в самом начале войны. Это выражалось в переходе на сторону противника направленных на сербский и русский фронты чешских частей. Народное и буржуазное сопротивление проявлялось также во многих формах — от невыполнения воинской повинности до инертности в подписке на военный заём. Конечно, не заставили себя ждать ответные акции австрийского военного командования, которой приняло все меры для ликвидации чешского движения — от суровых карательных мер в отдельных местностях до попыток раскрыть центр сопротивления. Таковой, в частности, являлся т. н. процесс Крамаржа, продолжавшийся полгода с декабря 1915 г. В его ходе выявилась неспособность австрийского главного командования доказать обвинения, выдвинутые против главного обвиняемого и его товарищей. Более того, этот процесс обнажил внутренние противоречия в австрийском государственном руководстве, поскольку австрийский премьер-министр граф Штюргк выступал на процессе в качестве свидетеля защиты. Обвиняемые были приговорены к смертной казни, но приговор не был приведён в исполнение, в летом 1917 г. они были амнистированы.

Однако, это вовсе не означало, что сопротивление исчезло или было уничтожено. Постоянно действовала разветвлённая сеть тайной организации «Маффия», которой удавалось получать многие важные сведения относительно промышленности, транспорта и администрации в Чехии. Значительную часть этих сведений она доставляла эмигрантским центрам. Поэтому после военного краха монархии новое чешское государственное руководство беспрепятственно овладело органами власти.

Параллельно с этой внутренней диверсионной работой продолжалась деятельность группы Масарика—Бенеша в эмиграции. Она приобретала всё большее значение по мере наращивания военных успехов державами Антанты. С этой точки зрения особое значение имело падение царизма, которое в сильной степени стимулировало осуществление устремлений чешской буржуазии. А Октябрьская революция открыла перед всей Центральной Европой путь революционных преобразований.

Чешская эмиграция, руководимая Масариком и Бенешем, всё в большей степени превращалась в ставленницу империализма Антанты. Она едва ли смогла бы добиться создания чехословацкого государства без «отечественных» движений; однако, позже она постаралась присвоить себе все их заслуги. В то же время несомненно, что диверсионное движение «Маффии» имело лишь буржуазный характер. Образование независимого чешского государства оно рассматривало в качестве важного этапа в осуществлении принципов буржуазной медократии в Центральной Европе. Но ни устремления Масарика Бенеша, ни цели «Маффии» не могли быть осуществлены без участия рабочего класса, который считал создание нового государства предпосылкой для продолжения своей классовой борьбы. Победа социалистической революции в России давала для этой борьбы прочную опору и в то время, когда в виду военного превосходства держав Антанты было невозможно развернуть эти борьбу в полной мере.

I. Gonda:

Le rôle du mouvement national tchèque de l'époque de la Monarchie pendant la première guerre mondiale (1916/17)

(Résumé)

A partir du milieu du siècle dernier, le mouvement national tchéque a constitué l'un des facteurs politiques les plus importants de la vie interne de la Monarchie des Habsbourg, et surtout de sa moitié extra-hongroise. En effet, la bourgeoisie tchèque, qui se développa parallèlement à la bourgeoisie allemande d'Autriche — que ce soit économiquement ou politiquement —, avait des aspirations totalement contradictoires dans leurs objectifs. Tandis que la bourgeoisie allemande de la Monarchie des Habsbourg, après l'échec de la mise sur pide d'un grand empire allemand unifié, voulait créer un second pouvoir allemand, la bourgeoisie tchèque, elle, poursuivait des buts opposés. Sa conception primitive, datant de 1848, voulait que la Monarchie des Habsbourg à majorité slave fut transformée en un empire fédéral. Ce plan fut mis en échec une première fois par la contre-révolution absolutiste de 1848/49, puis enterré définitivement par le compromis austro-hongrois de 1867. Les aspirations nationales tchèques passèrent alors à

l'opposition orientée contre la Monarchie Dualiste, dont l'une des manifestations politiques à l'approche de la fin du siècle et de la période impérialiste était une opposition entre Allemands et Tchèques de plus en plus prononcée. L'activité principale du souverain Habsbourg et de son gouvernement pour sauver l'empire consistait à maintenir l'équilibre entre ces oppositions.

Lorsque éclata la première guerre mondiale, l'opposition germano-tchèque entrait dans sa phase finale, du fait que la bourgeoisie tchèque craignait pour l'existence de son mouvement national devant l'alliance allemande et l'éventualité d'une victoire allemande, tandis que les Allemands voyaient dans les aspirations des Tchèques leur plus grand ennemi intérieur.

La lutte du mouvement tchèque contre la Monarchie Dualiste démarra dans deux directions, et fut surtout stimulée par l'échec de plus en plus évident de la stratégie austro-hongroise.

Tandis que l'activité en émigration de Masaryk et de Beneš obtenait de premiers succès apparents dans les milieux gouvernementaux de l'Entente, la résistance à l'intérieur de la monarchie remporta dès l'éclatement de la guerre des succès considérables. Ceux-ci s'exprimèrent dans la dissidence des unités tchèques envoyés sur les fronts serbe et russe, mais ils étaient aussi observables dans d'innombrables domaines de la résistance populaire et bourgeoise, du sabotage de l'obligation de s'engager à l'indolence que l'on pouvait constater dans l'enregistrement des emprunts de guerre. Comme il est naturel, les contre-actions du commandement autrichien ne se firent pas attendre, et tout fut tenté, des condamnations sévères au niveau local aux tentatives de découverte du centre de la résistance, pour faire échec au mouvement tchèque. C'est dans le cadre de cette dernière opération que se situe le procès Kramař, qui démontra pendant six mois, à partir de décembre 1915, l'incapacité où se trouvait le Commandement Militaire autrichien (AOK) de prouver les accusations portées contre l'accusé principal et ses compagnons, et cela d'autant mieux que le comte Stürgkh, premier ministre autrichien, fut le témoin à décharge de l'accusé, ce qui met d'ailleurs en relief les oppositions internes qui caractérisaient la direction gouvernementale autrichienne. Les accusés furent condamnés à mort, mais la condamnation ne fut pas appliquée, et ils furent amnistiés au cours de l'été 1917.

Ceci ne voulait cependant pas dire que la résistance avait cessé ou avait été mise en échec. Le réseau très étendu de l'organisation secrète baptisée «Maffia» fonctionna sans discontinuer, et il parvint même à s'emparer de données importantes concernant l'industrie, les transports et l'administration tchèques et à les transmettre en grande partie au centre de l'émigration. C'est ainsi que lorsque se produisit l'effondrement militaire de la Monarchie, la nouvelle direction étatique tchèque put semparer sans difficultés des moyens du pouvoir.

Parallèlement à ce travail de diversion intérieur, l'activité en émigration du groupe Masaryk-Beneš se poursuivait, revêtant une importance de plus en plus grande au fur et à mesure qu'étaient atteints les succès militaires de l'Entente. De ce point de vue, la chute du tzarisme, qui joua un grand rôle dans la réalisation des aspirations de la bourgeoisie tchèque, fut très importante, et la victoire de la Révolution d'Octobre ouvrit la voie à la transformation révolutionnaire de toute l'Europe Centrale.

Sans les mouvements «dans le pays», il est douteux que les émigrants ralliés à Masaryk et à Beneš, qui devenaient de plus en plus les exponants de l'impérialisme de l'Entente, auraient pu atteindre la création du nouvel Etat tchèque, bien qu'ils aient cherché au cours des années qui suivirent à s'en attribuer tous les mérites. Dans le même temps, il est indiscutable que le mouvement de diversion de la «Maffia» était aussi de caractère bourgeois, et qu'il voyait dans la création d'un Etat tchèque indépendant une importante étape sur la voie de la réalisation en Europe Centrale de la démocratie bourgeoise. Mais ni les efforts de Masaryk et de Beneš, ni ceux que déploya la «Maffia» n'auraient pu atteindre leur but sans la participation de la classe ouvrière tchécoslovaque, qui voyait dans la création du nouvel Etat la condition première de la poursuite de sa propre lutte de classe, à laquelle la victoire en Russie de la révolution socialiste promettait un arrière-plan sûr, même si il ne pouvait encore être question de la mettre en pratique entièrement, par suite de la supériorité des puissances de l'Entente.

Korom Mihály:

Az Ideiglenes Nemzetgyűlés debreceni ülése és az Ideiglenes Nemzeti Kormány megalakítása

1944. december 21-én délután fél háromkor Debrecenben a református kollégium mintegy 500 főt befogadó oratóriumában 226 megválasztott képviselő jelenlétében és számos meghívott vendég előtt megtartották az Ideiglenes Nemzetgyűlés megalkotását célzó történelmi jelentőségű ülést.[1]

A nevezetes ülést a magyar himnusz eléneklése után, a nemzetgyűlés Előkészítő Bizottságának elnöke, dr. Vásáry István nyitotta meg. A néhány

[1] Délmagyarország, 1944. dec. 28. A délelőttről — az elhúzódó előkészületi tanácskozások miatt — délutánra halasztott alakuló üléshez 2—½3 között vonultak be a képviselők és meghívott vendégek az ülésterembe. Dr. Tariska István visszaemlékezése szerint „az elnöki emelvénnyel szemben levő baloldali ülőhelyek a kommunistáké, a jobbról esők pedig a független kisgazda képviselőké voltak, s köztük ültek a szociáldemokraták, a nemzeti parasztpártiak, a polgári demokraták és a párton kívüliek". (Tanulmányok és források Hajdu-Bihar megye munkásmozgalmának történetéhez. Debrecen. 1973. 122—123.) Más források (pl. a fent idézett Délmagyarország) szerint a küldöttek nem pártok, hanem érkezési sorrendjük szerint foglaltak helyet.

A meghívott vendégek részben a földszinten kijelölt helyen, részben a karzatokon tartózkodtak. A vendégeknek a következő tartalmú meghívót küldték:

IDEIGLENES NEMZETGYŰLÉS

MEGHIVÓ

..... Úrnak, Úrnőnek

Vendégként meghívjuk az Ideiglenes Nemzetgyűlés ülésére.

Debrecen, 1944. évi december 21-én

AZ IDEIGLENES NEMZETGYŰLÉS
ELŐKÉSZITŐ-BIZOTTSÁG
TITKÁRSÁGA

PH.

Dr. Valentiny Ágoston sk. Miklós Béla sk. Gerő Ernő s.k.
Dr. Vásáry István s.k.

Párttörténeti Intézet Archivuma — (a továbbiakban PI. Arch.) 253/1—270.

A bejárattól jobbra külön pódiumot helyeztek el szovjet katonai meghívottak részére. „Történelmi tény — írta a Krónikáskönyv —, hogy a karosszékeket soha senki igénybe nem vette és a magyar nemzetgyűlés debreceni tanácskozása alatt orosz katonai személy nem jött be a Kollégium oratóriumába." (*Paál Jób* és *Radó Antal:* A debreceni feltámadás. Második kiad. [Debrecen,] 1947. 176.)

perces beszédben az üdvözlés és a történelmi helyre s feladatokra történt utalás mellett, a következő lényegesebb kijelentések hangzottak el: „Azért hívtuk a magyar nép képviselőit, hogy ünnepélyesen kijelentsék azt, hogy az a politika, amely a magyar nemzetet a mostani súlyos megpróbáltatásokhoz juttatta, a magyar nép lelkétől idegen... ezt a háborút a magyar nép soha nem akarta!... Azért hívtuk a magyar nép megbízottait, hogy jelentsék ki: az idegen uralomtól felszabadult magyar nemzet maga veszi kezébe sorsának intézését. Vezetőket állít magának, akik a nemzeti ügynek lesznek a munkásai, akik tetteikről nem az idegen hatalomnak, hanem a magyar népnek adnak számot."

Fel kell rázni a nemzetet — folytatódik a megnyitó gondolata —, hogy a szörnyű pusztítást az újjáépítés, a békés élet és a munka eredményeinek az igazságos elosztása követhesse. „Mindehhez az első lépés a háború haladéktalan befejezése. A megbékélés mindazokkal, akikkel együtt dolgozva építhetjük fel a szabad és független Magyarországot."[2]

Az EB elnökének szavai nem valamilyen konkrét pártpolitikai programot körvonalaztak, hanem általánosabb pozitív nemzeti célokat és burzsoá törekvéseket. Másrészt a beszéd szinte a történelem számára készült. Erre vall az is, hogy csaknem szószerint vette át az Anonymus által leírt vérszerződés-legenda néhány kifejezését. A beszédben a polgári nézőpontnak megfelelően a *nemzeti* célok mellett csak a dolgozó nép számára vonzó kitétel kevés található. Új viszont a „megbékélés" politikájának a meghirdetése, amely a Horthy-rendszer erőinek a lehető legnagyobb arányban történő átmentését kívánta szolgálni.

Vásáry a megnyitó szavak végén kérte a képviselőket, hogy válasszanak egy bizottságot a mandátumok megvizsgálására, majd rögtön javaslatot is tett e bizottság tagjaira vonatkozóan. Az öt tagú mandátumvizsgáló bizottságba 1—1 MKP, SzDP és KGP tagot, valamint két, rövidesen a PDP-ba belépő személyt ajánlott, akiket a gyűlés egyhangúlag el is fogadott. Ezt követően az Ideiglenes Nemzetgyűlés formális és hivatalos megalakulásához is szükséges képviselői mandátumok ellenőrzésének idejére az ülést felfüggesztették.[3]

A mandátumvizsgáló bizottság munkájának befejezése után újra megnyíló ülésen Purjesz Béla egyetemi tanár, szegedi küldött a bizottság nevében a következő javaslatot terjesztette elő: „A megbízóleveleket rendben levőnek találta a bizottság, ezért *javasolja, hogy az Ideiglenes Nemzetgyűlés magát 230 taggal szabályszerűen megalakultnak nyilvánítsa annak kijelentésével, hogy a fennforgó körülményekre tekintettel, az Ideiglenes Nemzetgyűlés magát összetétele alapján a nemzet akaratának kifejezésére hivatottnak tekinti.*"[4]

A mandátumvizsgáló bizottság javaslatát egy határozottan támogató és a vita nélküli megszavazást ajánló hozzászólás után a képviselők „egyhangúlag" fogadták el. Ezzel a határozattal a jelenlevő 226 küldött megalkotta az Ideiglenes Nemzetgyűlést, amely egyben mindenféle jogfolytonossággal szakítva, a nemzet akaratának kifejezésére hivatottá, a „magyar állami szuverenitás kizárólagos képviselőjévé nyilvánította magát".[5] Az Ideiglenes Nemzet-

[2] Ideiglenes Nemzetgyűlés Naplója. Hiteles kiadás. Athenaeum. Budapest, 1946. 6. (a továbbiakban INN).
[3] Uo.
[4] Uo.
[5] Lásd: Magyar Közlöny, Debrecen. 1945. 1. sz. (1945. I. 4.) 1.

gyűlés debreceni ülésének ezt a „határozatát" 1945 szeptemberében, az addigra már teljessé, immár az ország egész területét képviselő nemzetgyűlés törvényerőre is emelte, amelyet mint az 1945. évi I. törvénycikket az év szeptember 16-án ki is hirdettek.[6]

Az Ideiglenes Nemzetgyűlésnek nem a régi törvényeken vagy jogfolytonosságon alapuló, hanem közvetlenül a néptől eredő megbizatására és ebből következően, a fenti határozattal a népszuverenitás kimondására — mint a megalakulás forradalmi módjára — különös figyelmet kell fordítanunk. Nemcsak azért kell ezt tennünk, mert a felszabadulás utáni forradalmi fejlődésnek ez az aktusa az egyik leglényegesebb, már a hatalomban történt döntő osztályváltozások megindulását jelenti, hanem azért is, mert ezt követően is állandó kísérlet történt mind a nemzetgyűlés ülésén, mind pedig a kormány megindúló munkájában, hogy tartalmi és formai területeken egyaránt minél nagyobb érvényt szerezzenek a jogfolytonosságnak. Vagyis ezzel a régi rendszer átmentésének az útját is egyengessék.

A felszabadulást követően, ahhoz szorosan kapcsolódva kibontakozott forradalmi irányú népmozgalom, a népi bizottságok és pártok, majd a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front (a továbbiakban MNFF) megalakításában megnyilvánult demokratikus átalakítást igénylő cél és törekvés továbbfejlődésében minőségi változást hozott az Ideiglenes Nemzetgyűlés megalkotásának e forradalmi módja és eredménye. A hatalom szerkezetében helyileg 1944 szeptembere és decembere között már spontán végbement változásokat a nemzetgyűlésnek e forradalmi módú és összetételű megalkotása országos szinten is törvényesítette, s ezzel megnyitotta az egyik lehetőségét a jövő népi Magyarországa tudatos felépítésének is.

Teljes joggal mondotta a MKP képviselője felszólalásában a nemzetgyűlésről annak első ülésén az alábbiakat: „Az ideiglenes nemzetgyűlés kinőtt abból a népmozgalomból, amely az országban véges-végig folyik, a nemzeti bizottságokból, az új önkormányzatokból, de elsősorban a nemzeti bizottságokból, amelyekben együtt haladnak a különböző demokratikus pártok és szervezetek."[7]

Az Ideiglenes Nemzetgyűlés azt a határozatilag kimondott álláspontját, mely szerint hivatottnak érzi magát a nemzet akaratának, mint új jogforrásnak a kifejezésére — az összetételével indokolja. Valóban ez az egyik leglényegesebb szempont, amelyhez természetesen hozzá kell majd számítanunk a kitűzött politikai, katonai, gazdasági stb. célokat is. Az összetételt azonban több szempontból lehet vizsgálni: úgy mint foglalkozási, ill. osztályösszetétel, pártpolitikai tagság, vagy a küldő szervek szerinti hovatartozás, esetleg nemek és kor szerinti megoszlás és a többi. Ezek közül nyilvánvalóan az első háromnak volt kimagasló történelmi-politikai jelentősége. Vizsgáljuk meg a debreceni nemzetgyűlés összetételét e három területen.

Az Előkészítő Bizottság személyi adatfelvételi listája alapján számolt *foglalkozási összetétel a Debrecenben elfogadott 230 nemzetgyűlési képviselőre* vonatkozóan a következő:

[6] Lásd: Két év hatályos jogszabályai 1945—1946. Budapest, 1947. 1.
[7] INN 14. Gerő Ernő beszéde.

		(kereken)
1. ipari munkás és iparos segéd	43	19%
2. szegényparaszt, földmunkás és földműves	39	17%
3. értelmiségi (szabadfoglalkozású, pedagógus, újságíró stb.)	51	22%
4. alkalmazott és egyéb fizetésből, bérből élő	11	5%
5. iparos, kereskedő és önálló ipari vállalkozó	35	15%
6. gazdálkodó (közép- és gazdagparaszt, önálló mezőgazdasági vállalkozó, középbirtokos)	37	16%
7. egyéb (pap, katonatiszt stb.)	14	6%
Összesen	= 230	100%[8]

A fenti foglalkozási (kis megszorítással társadalmi hovatartozási) adatok, ha nem is egészen pontosak, mégis igen sokat mondanak az Ideiglenes Nemzetgyűlés képviselőiről. Az egyes foglalkozási vagy társadalmi csoportok igen nehezen választhatók el egymástól a rendkívüli idők érthetően nem egészen pontos, ill. azonos értelmezés szerinti adatbemondásai miatt, pl. a 2. kategóriába felvett földművesek között középparasztok is akadnak, az iparosok és kereskedők nagy többsége önellátó kisember ugyan, mégis található közöttük néhány ipari vállalkozó is. Még nagyobb a kizsákmányolónak számítók aránya a hatodik csoportban, ahol a feltüntetetteken kívül, néhány földbirtokkal rendelkező értelmiségi is van. A 3. és 4. rovatban is, de főleg a 7.-ben ott található a Horthy-rendszer volt kádereinek nem lebecsülendő csoportja, akik közül viszont jó páran földbirtokkal vagy tőkeérdekeltséggel is rendelkeztek. Mindezek ellenére azonban látható, hogy a képviselők óriási többsége a nemzet dolgozó osztályaihoz vagy rétegeihez tartozott. Azon belül is, az értelmiség egy részét is figyelembe véve, a küldötteknek mintegy kétötöde számítható a kizsákmányoltakhoz! Arányuk ugyan nem érte el a nemzeten belüli részesedésüket, de minden korábbi magyar parlamenthez képest óriási mennyiségi, és egyben minőségi változást jelentett ez is, különösen, ha szem előtt tartjuk, hogy a kizsákmányoltakat képviselőknek közel fele, a küldöttek egészének kereken egy ötöde az országmentés és a demokratikus átalakulás élére álló osztály, a munkásosztály sorából való volt!

A Debrecenben *mandátumot kapott 230 képviselőnek a jelölő vagy küldő szervek, ill. pártok szerinti összetétele* szintén lényeges hozzájárulás ahhoz, hogy az Ideiglenes Nemzetgyűlés osztályjellegét alaposabban vizsgálhassuk. Az MKP listáján 66, az SzDP-én 35, a szakszervezetekén 26, a NPP-én 12, a KGP-én 55, a PDP-én 8, pártonkívüliként 18, partizánként 3, haladó értelmi-

[8] *Paál—Radó:* i. m. 19. s köv. lapok alapján. A főbb foglalkozási csoportokat tekintve lényegében hasonló következtetésre jutott *Révész Imre:* Az Ideiglenes Nemzetgyűlés és Ideiglenes Nemzeti Kormány megalakulása Debrecenben (1944. december 21—22.) c. munkájában. (Tanulmányok a magyar népi demokrácia történetéből. Akadémiai kiadó. 1955. 143) és *Beér János:* Az Ideiglenes Nemzetgyűlés c. tanulmányban (Jogtudományi Közlöny, 1960. 5. sz. 553—559).

ségi következtében 2, a 48-as Kossuth Párt küldötteként 2, a Parasztszövetség képviselőjeként 1, bányász-küldöttként 1 és a demokratikus ifjúság megbízottjaként 1 képviselő kapott mandátumot. Ezeknek az adatoknak a százalékos aránya a fontosabb pártok esetében az alábbi: a MKP kereken 28%, a KGP 24,5, az SzDP 15, a szakszervezetek 11, a pártonkívüliek 7, a NPP 5,5 és a PDP 3,5%. A mandátumok tulajdonosaira vonatkozó fenti számok azt mutatják, hogy magán a kommunista párt listáján csak alig választottak meg valamivel több képviselőt, mint a KGP-én. Viszont az egyéb szervek, ill. rétegek képviselővé vált küldöttei között minden más párt tagjánál több kommunista párti tagot választottak meg. Elsősorban tehát *ennek* volt az eredménye az, hogy a debreceni nemzetgyűlésben messze kimagasló számú és arányú kommunista képviselő foglalt helyet!

A különböző szervezetek, ill. rétegek képviselőinek a debreceni ülésszakra vagy a közvetlen utána következő időkben kialakult *párttagság szerinti eloszlását illetően* meg kell jegyezni, hogy a képviselők zöme a négy nagy demokratikus pártba lépett be, s ennek során pl. a 48-as Kossuth Párt meg is szűnt. Képviselői a NPP-ba kapcsolódtak. A szakszervezetek küldöttei a két munkáspárt soraiban foglaltak helyet, a pártonkívüliek egy nagyobb csoportja a PDP-ba, néhány tagja pedig a KGP-ba lépett be. Az átcsoportosulások után a 230 képviselőből végül is

1. az MKP tagja		89 fő	38,7%
2. a KGP tagja		57 fő	25,0%
3. az SzDP tagja		43 fő	18,7%
4. a NPP tagja		16 fő	7,0%
5. a PDP tagja		13 fő	5,6%
6. pártonkívüli		12 fő	5,0%
	Összesen	= 230 fő	100,0%

Az Ideiglenes Nemzetgyűlés képviselőiről kor szerinti megoszlásukra vonatkozó adatokat nem vettek fel. Viszont a 230 küldött között csak két nő volt: Andics Erzsébet egyetemi magántanár, Pécs, és Rácz Zoltánné gimnáziumi tanár, Miskolc képviselője, mindkettő az MKP tagja!

Az Ideiglenes Nemzetgyűlés képviselőinek mind foglalkozási, mind pedig pártpolitikai megoszlása azt bizonyítja, hogy a dolgozó osztályok, illetve az őket képviselő politikai erők az új, demokratikus hatalomnak ebben az egyik leglényegesebb bástyájában jelentős számú helyet mondhattak magukénak. A dolgozó osztályok közül viszont a munkásosztály — különösen, ha figyelembe vesszük azt is, hogy az országmentés és a demokratikus átalakulás motorja, kezdeményezője és vezetője annak legkövetkezetesebb pártja, az MKP volt — nemcsak egyszerűen részesévé vált a hatalomnak, hanem egyben a parasztsággal alkotott szövetségben annak fő tényezője is lett. Vagyis, az Ideiglenes Nemzetgyűlés összetételében is egy következetes munkás-paraszt demokratikus diktatúra legfelsőbb államhatalmi szervéhez hasonló intézmény volt. Teljes joggal írta Gerő Ernő 1944. december 28-i levelében e kérdéssel kapcsolatban a következőket: „Az Ideiglenes Nemzetgyűlés összetétele és hangulata azt bizonyítja, hogy ezzel a Nemzetgyűléssel nem lehet reakciós politikát csinálni. Ami a kommunista képviselők arányszámát illeti, ezt bizony egy kicsit túlméreteztük. De ennek részben a sietség, részben a helyi elvtársak

túlbuzgósága az oka."[9] Szintén joggal írta a Néplap 1944. december 24-i száma az Ideiglenes Nemzetgyűléssel a hatalomban megindult változásokról e sorokat: „Bízón, lelkesen nézünk a jövőbe. A szűk osztályszempontból szabadalmazott »országvezetés« megdőlt. Munkások és parasztok nyomultak be a politika szívósan védett erődeibe, hogy necsak önmagát emésztő »néma forradalommal« vagy a földalatti mozgalmakban életveszéllyel harcoljanak jogaikért, hanem a demokrácia szabad levegőjén a dolgozók bizalmából..."[10]

A dolgozóknak, a munkásoknak és parasztoknak ezt a hatalomba való benyomulását szerették volna a burzsoázia képviselői a nemzetgyűlés »ideiglenes« jelzője szerint értelmezni. Ezért próbálták már a kezdet kezdetétől a baloldali többségű nemzetgyűlés feladatát a minimálisra, csak a kormány megválasztására korlátozni. Nem rajtuk, hanem a baloldali erők összefogásán múlott, hogy ez a terv nem sikerült. Az Ideiglenes Nemzetgyűlés műve így nem lett »ideiglenes«, hanem kiindulópont a hatalom csúcsain ahhoz, hogy a nép majd teljesen kezébe vegye az ország ügyeinek intézését.

Összefoglalva a magát a nemzeti akarat, a szuverenitás kifejezőjének, az új hatalmi jogforrásnak nyilvánító Ideiglenes Nemzetgyűlés megalakulásáról és összetételéről mondottakat — nyomatékosan aláhúzva megállapíthatjuk, hogy megalakításának módja és eredménye kifejezte a felszabadult területeken gyorsan kibontakozó, határozott, kül-, bel- és gazdaságpolitikai stb. változásokat követelő antifasiszta, németellenes és forradalmi demokratikus népi mozgalom igényét, összetétele pedig megtestesítette az e mozgalomban decemberre kialakult osztályerőviszonyoknak megfelelő népi demokratikus forradalmi erők túlsúlyát.

A nemzetgyűlésnek ez a baloldali, népi többsége, már a következő napirendi pont megtárgyalása, ill. eldöntése során is megmutatkozott. Ez pedig az Ideiglenes Nemzetgyűlés tisztségviselőinek a megválasztása volt.

A nemzetgyűlés lefolyásának előre kidolgozott terve szerint több város, köztük Szeged és Debrecen küldötteinek nevében történt volna a javaslattétel a tisztségviselőkre.[11] A szűkebb körű előkészítő tárgyalások során sikerült elfogadtatni a szovjet megbízottak által is melegen támogatott Szentpéteri Kun Béla jogász professzor elnöki jelölését. Ezek az előkészítő tárgyalások azonban nem terjedtek ki még a nemzetgyűlés Előkészítő Bizottságának az egészére sem. „Az előkészítő bizottság körében (ahová azonban *erre* a megbeszélésre, elég helytelenül — írja Révész Imre püspök —, nem vonták be a bizottság minden tagját) az a nézet alakult ki, hogy a nemzetgyűlés elnökéül politikai szerepet eddig nem vitt, de köztiszteletben álló, nagy közéleti munkásságra visszatekintő idős embert kell ajánlani."[12] Az utolsó ülését 1944. december 21-én délelőtt 10 órakor tartó csonka Előkészítő Bizottság ezt az embert a fenti professzor jelölésének jóváhagyásával vélte megtalálni.[13] Minden valószínűség szerint már ez az elkőkészítő tanácskozás sem teljesen egységes álláspontot fogadott el, mert Szeged város egyik küldötte, külön véleményen lévén, önállóan javasolt elnököt. Ezért a javaslattevő az előzetes tervvel ellentétben,

[9] PI. Arch. 274—7/13. Gerő Ernő levele Rákosi Mátyásnak.
[10] Néplap, 1944. dec. 24. 2.
[11] PI. Arch. 274—9/1. (Az Ideiglenes Nemzetgyűlés lefolytatásának tervezete.)
[12] *Révész Imre:* i. m. 145.
[13] Hadtörténelmi Levéltár (a továbbiakban: HL) — Vörös János naplója. 1944. dec. 21-i bejegyzés, és Erdei Ferenc visszaemlékezése. Magyar Rádió Archívuma (a továbbiakban MR. Arch.) D/2300/47—48—49.

Szeged küldötteit nem sorolta fel azok között, akiknek a nevében megtette az ajánlatát. Szeged helyett Miskolcra történt hivatkozás.

A megalakulást deklaráló határozat után a nemzetgyűlés folytatólagos ülésén végül is a tisztségviselőkre vonatkozó javaslatot az előzetes többségi megállapodással és a tervekkel jórészt megegyezően Takács Ferenc hódmezővásárhelyi szociáldemokrata küldött terjesztette be. „Tisztelt Nemzetgyűlés! Debrecen, Pécs, Miskolc, Hódmezővásárhely városok kiküldötteinek nevében — hangzott a nemzetgyűlés hivatalos naplója szerint a beterjesztés — tisztelettel javaslom, hogy elnöknek dr. Szentpéteri Kun Béla *(Éljenzés. Közbeszólások:* Nem kell!), alelnöknek Juhász Nagy Sándor (közbeszólások: Elnöknek! Elnöknek!) és dr. Sántha Kálmán, jegyzőnek pedig Vörös József és Vörös Vince választassanak meg. (Éljenzés.)"[14]

Nyomban a javaslat elhangzása után Valentiny Ágoston szegedi, szintén szociáldemokrata küldött kért szót és javasolta választás nélkül, egyhangú közfelkiáltással elnökké tenni Juhász Nagy Sándort. E javaslat megtétele után derült ki, hogy nemcsak a szegedi, hanem a debreceni küldöttek sem támogatják a hivatalos ajánlatot. Nagyrészüket az egész ügyről meg sem kérdezték a szervezők. Az egyik debreceni kisgazdapárti képviselő a következőként csatlakozott Juhász Nagy elnöki jelöléséhez. „A debreceni Kisgazdapárt és a debreceni Szociáldemokrata Pártszervezet vezetőjével folytatott megbeszélés alapján tisztelettel indítványozom, hogy a nemzetgyűlés elnökévé Juhász Nagy Sándor képviselő úr választassék meg."

Az eredeti elnöki javaslat ellen forduló hangulatot látva, maga Szentpéteri Kun is kérte néhány szavas hozzászólásában a nemzetgyűlést, hogy személyétől tekintsen el és Juhász Nagyot fogadja el. Ezt követően az MKP egyik debreceni képviselője is csatlakozott Juhász Nagy jelöléséhez, de ő már indokokkal is szolgált Szentpéteri professzor elvetéséhez. „Ma kivétel nélkül mindannyian arra törekszünk — mondotta —, hogy a demokratikus, független Magyarországot építsük fel. *(Egy hang: Nem pedig a régi rendszert!).* Akik valaha más vizeken eveztek *(Úgy van!),* mint Szentpéteri Kun Béla és a többiek, nem tartoznak a mi sorainkba. *(Úgy van!)*" Ezt követően egy másik szegedi képviselő, a PDP tagja, valószínűleg elintézettnek véve már Szentpéteri Kun elvetését — Juhász Nagy helyére másik alelnöknek dr. Zsedényi Bélát hozta javaslatba. Zsedényi Béla miskolci jogakadémiai tanár neve így került először szóba. Az egyik orosházi kommunista képviselő a továbbiakban megpróbálta még az eredeti javaslatot, a „pártközi megállapodásnak az eredményét" védelmezni, de kísérlete sikertelen maradt. Szentpéteri Kun újabb felszólalása után, — amelyben betegségére és öreg korára hivatkozva kérte visszalépése elfogadását, — Juhász Nagy ajánlatára, hogy megakadályozzák az ülés kátyúba fulladását és időt nyerjenek új javaslat kidolgozására, felfüggesztették a nemzetgyűlés tanácskozását.[15]

Nézzük meg kissé közelebbről, mi volt az, ami ilyen nagy vihart váltott ki az elnöknek eredetileg javaslatba hozott személy körül. Először is, kétségtelen, hogy az antifasiszta koalíció szempontjainak, érdekeinek, főleg a nyugati hatalmaknak, jobban megfelelt egy olyan személy, aki semmilyen korábbi forradalomban, vagy baloldali mozgalomban kimagasló szerepet nem játszott, sőt bizonyos kapcsolatot is nyújthat, átmenetet is biztosíthat a volt, két

[14] INN 6.
[15] Uo. 6—7.

világháború közötti rendszerhez. A szovjet fél elsősorban ezért szorgalmazta Szentpéteri Kun professzor megválasztását a reprezentatív elnöki pozícióra. Ezt a szovjet álláspontot az emigrációból hazaérkezett magyar kommunisták teljes erővel támogatták. Igen ám, de úgy tűnik, hogy a fenti álláspont kialakítói, elsősorban a magyar kommunisták, nem ismerték eléggé a hazai politikai életet. Talán ezért történt az, hogy lebecsülték annak erejét, önállóságát, és egy olyan javaslatot próbáltak elfogadtatni, amely csak a nemzetközi követelményeket vette figyelembe, a már megerősödött belső demokratikus erők igényeit pedig nem. Szentpéteri Kun Béla pedig igaz, hogy a fenti nemzetközi igényeknek megfelelt, de ugyanakkor hírhedten reakciós professzor is volt Debrecenben, aki több évtizeden keresztül a helyi politikai életben mindig a jobboldal biztos bázisa volt a demokratikus vagy baloldali pártokkal és szervezetekkel szemben. „Szentpéteri Kun Béla, ha az országos politikai mozgalmakban nem is — írta róla 1955-ben Révész Imre református püspök —, de a helyiekben meglehetősen nagy szerepet vitt az elmúlt évtizedek folyamán, mint Tisza Istvánnak, majd Bethlen Istvánnak exponált híve; többször volt képviselőválasztási elnök s ily minőségében a baloldali pártok embereiben nem hagyott jó emlékeket maga után."[16] Hasonló véleményt írt le nevezett közéleti és politikai múltjáról egy másik, őt szintén jól ismerő személy, a nemzetgyűlés munkájában kisgazdapárti képviselőként résztvevő későbbi egyetemi tanár, Juhász Géza is. A szóban forgó személyre vonatkozó javaslat ismertetése után a következőket írta: „Hiba csupán annyi csúszott a számításba, hogy Szentpéteri professzor *csak volt* baloldali; a debreceniek akkora indulattal leplezték le megalkuvását — pártkülönbség nélkül —, hogy önként visszalépett."[17]

Szentpéteri Kun professzornak ez a korábbi jobboldali magatartása érthetővé teszi, hogy — valóban pártkülönbség nélkül — miért utasították el megválasztását a helyi demokratikus és népi forradalmi erők. Ennek az elutasításnak azonban, túl magán a tényen, még két irányú jelentősége van. Az egyik az, hogy megmutatta: a magyar demokratikus baloldali erők rendelkeztek elég energiával már ahhoz, hogy olyan vezetőket válasszanak, akiket mind a múltjuk, mind pedig a haladó nemzeti és népi erőkhöz való viszonyuk, céljuk erre alkalmassá is tesz. Másrészt a vitának és eredményének olyan jelentősége is volt — jegyezte meg az előbb idézett Juhász Géza —, „hogy nyomban meggyőzte a jelenlevőket arról, hogy itt nem valami diktátumnak a szimpla elfogadásáról van szó, itt igenis meg lehet vitatni a javaslatokat, el lehet őket fogadni, vagy lehet őket visszautasítani".[18] Ez különösen akkor hatott igen pozitívan a képviselőkre és az egész kibontakozó politikai életre, amikor a küldöttek Szentpéteri Kunt elutasító állásfoglalása hatására az Előkészítő Bizottság szervezői a reá vonatkozó javaslatukat minden további nélkül visszavonták és a képviselők egy részének új javaslatát mind ők, mind pedig a szovjet megbízottak, vonakodás nélkül magukévá tették, és támogatták is. Gerő Ernő e kérdésre így emlékezett vissza: „Amikor Sz. Kun Bélával szemben megmutatkozott az ellenállás, akkor a miskolci küldöttség Zsedényi Béla jogakadémiai tanárt javasolta, akit hitlerellenesként és liberális felfogásúként jellemezett. Ekkor visszavontuk a Szentpéteri Kun Bélára vonatkozó javas-

[16] *Révész Imre:* i.m. 146.
[17] A szabadság hajnalán. Kossuth. 1965. 111.
[18] Uo. MR. Arch. D/2300/72.

latot és Zsedényi Bélát javasoltuk, akit minden nehézség nélkül meg is választottak."[19]

Zsedényi nevének javaslatba hozása, mint láttuk, alelnökként már az ismertetett vita alatt megtörtént. Elnöknek való jelölése azonban csak az ülés felfüggesztésének a szünetében következett be, mégpedig, Gerő szerint a miskolci küldöttség ajánlatára, miután Juhász Nagy ekkor is elhárította magától a jelölést. Teleki Géza szerint Zsedényit az ő környezete hozta először javaslatba. A Szentpéteri Kunt elutasító vita következtében keletkezett tanácstalanságra utalva, ezeket írta: „Ekkor a nem-kommunista tábor előre megbeszélt terve szerint, néhány kijelölt képviselő bedobta Zsedényi Béla nevét. Egyesek ütemesen kiabálták nevét, mások viszont ordítva kérdezték: „Ki az a Zsedényi Béla!"[20] A két beállítás nincsen feltétlenül ellentétben egymással. Ugyanis elképzelhető, hogy zavarkeltés, vagy még a jobboldal pozíciószerzése céljából is Teleki köre hozta szóba nevezettet már alelnöknek. De az is kétségtelen, hogy Zsedényi nem volt kimondottan reakciós — bár kétségtelen polgári politikus volt —, és a borsodi küldöttek is egyetértettek a javasolásával. Teleki Géza ellenzékieskedő beállítása minden valószínűség szerint erősen eltúlzott, hiszen senki sem akart e posztra kommunistát jelölni!

Az ülés szünetében az elnökre vonatkozó új javaslat kialakulása után a nemzetgyűlés folytatta tanácskozását. Valentiny javaslatára és Juhász Nagy támogató hozzászólásának a hatására a képviselők most már egyhangúlag dr. Zsedényi Bélát választották meg az Ideiglenes Nemzetgyűlés elnökévé. Ezt vita nélkül követte az eredetileg is javasolt alelnökök, Juhász Nagy és Sántha Kálmán, valamint a jegyzők megválasztása is.[21]

Az Ideiglenes Nemzetgyűlés elnöksége és jegyzői tisztikara ezzel kialakult. Az elnök az eredeti tervhez képest egy, ugyan szintén jogász professzor, de nem pártonkívüli közéleti ember, hanem a Demokrata Pártnak a tagja és nemzetgyűlési képviselője lett.[22] Zsedényi ugyan elnökké választása után formálisan mindig pártonkívülinek tüntette fel magát és a jegyzőkönyvekben is ekként szerepelt, de ez csak elterelő manőver volt. Ugyanis nemcsak hogy nem szakított a valóságban a pártjával, hanem a nemzetgyűlési elnöki funkciót is felhasználta annak országos megszervezésére. 1944 december végére és 1945 elejére vonatkoztatva erről Teleki Géza, aki szintén a PDP tagja lett később, sőt egy időre elnöke is, a következőket írta: „Zsedényi ekkor az általános politikai zavart felhasználva, elismert pártnak jelentette ki a Polgári Demokrata Pártot és az oroszok felé is mint a politikai koalíció ötödik pártját állította be. A párt létrehozására Zsedényinél számos éjjeli tanácskozás folyt.. A létrehozás munkáját legnagyobbrészt Zsedényi és Zichy Ladomér gróf

[19] PI. Arch. — *Gerő Ernő:* 1972. június 22-i válasza a szerző kérdéseire.

[20] *Teleki Géza:* A moszkvai fegyverszüneti tárgyalások. II. rész. Hírünk a nagyvilágban (Washington), V. évf. 5—7. sz. 6.

[21] INN 7—8. (Zsedényi Béla elnökké választását a korabeli szereplők egy jórésze, pl. Dr. Balogh István, Juhász Géza és Dr. Tariska István, elsősorban az ismeretlenségének tulajdonítja, azonkívül, hogy ő is jogászprofesszor volt.)

[22] Zsedényi Béla már a felszabadulás előtt is a Demokrata Párthoz kapcsolódott. A felszabadulás után pedig mint e párt — amelyet később Polgári Demokrata Pártnak hívtak — küldöttét választották meg a Miskolci NB tagjának, majd nemzetgyűlési képviselőnek. (Lásd: Az élet megindulása Miskolcon és Borsodban a felszabadulás után. Miskolc, 1970. 51—56. A helyi Nemzeti Bizottság megalakítására és a nemzetgyűlési választások lefolytatására alakult előkészítő bizottság jegyzőkönyve.)

végezték."[23] Tehát nem egészen jogtalanul jellemezte Gerő Ernő a megválasztás utáni napokban Zsedényit a következőként: „nem mondható demokratának, bár valaha a polgári demokrata párthoz tartozott. Mindenesetre Horthy-szimpátiái vannak", de amíg a baloldal az erősebb, addig paríroz.[24]

A két pártonkívüli alelnököt is jellemezte az MKP idézett vezetője. Juhász Nagyot, mint károlyistát Horthy és a reakció erős ellenfelének értékelte, de mégsem egyértelműen tartotta megbízható baloldali polgári politikusnak, „Mint maga mondotta — írta Gerő —, neki nem a Nemzetgyűlés alelnöksége a megfelelő szerep, hanem a Deák Ferencé." A másik alelnökről is találó jellemzést adott. Dr. Sántha orvosprofesszor „nem politikus, de rendes ember és a felesége révén, valamint Tariskával való barátsága folytán hozzánk aránylag közel álló".[25] Ez az elnökség a reprezentáló feladathoz megfelelőnek tűnt, de miután a megoldatlan államforma kérdése miatt igen bonyolult és nehéz teendők is hárulhattak volna rá, ezért — mint látni fogjuk — még 1945 januárjában egy új szervezetet, a Nemzeti Főtanácsot hozták létre, amelyben már kommunista is helyet foglalt.

A két jegyzői funkció nem volt jelentős. A jegyzőknek csak a nemzetgyűlés ülése idején volt feladatuk. Az egyik jegyző a KGP-nek, a másik az SzDP-nek volt a tagja.

A nemzetgyűlés csak mindezek után tért át tulajdonképpeni munkája napirendjének a meghatározására, amely az eredeti terv jóváhagyásával járt. Ezek között az első helyen szerepelt a megalakult Ideiglenes Nemzetgyűlésnek a néphez intézendő, programadó Szózatának megtárgyalása és elfogadása.

E napirendi pont előadója dr. Balogh István kisgazdapárti papképviselő volt. Bevezető szavai nem hagytak kétséget aziránt, hogy a Németország melletti háborút erkölcstelen, igazságtalan rablóháborúnak tekinti teljes egészében, „amelyből nyerni még győzelem esetén sem tudtunk volna semmit, de kockáztattunk és elvesztettünk majdnem mindent". A fasiszta gyilkolásoknak, a mértéktelen pusztításoknak a Vörös Hadsereg vetett véget, amely — mint mondotta — „győzőként jött, de nem ellenségként!" A szovjet hadsereg nemcsak a fasizmus fizikai és szellemi terrorjától szabadított meg, „hanem felszabadította azokat a belső demokratikus erőket, melyek lehetővé tették a magyar öncélú politika megindítását, azt, hogy a nemzet bizalmából e nemzetgyűlés összeülhetett, tehát azokat az erőket szabadított fel, melyek ma egyedül képezik zálogát a nemzet újjászületésének és egy szebb jövő felé való fejlődésének".[26]

A „Nemzetgyűlés Szózata" előadójának már bevezető szavai kétségtelenné tették, hogy a nemzetgyűlés feladatának, célkitűzésének a MNFF egész akcióprogramjának megvalósítását javasolja. „Tisztelt Nemzetgyűlés! Különböző pártok tagjaként szinte mindannyian a Magyar Nemzeti Függetlenségi Frontba tömörülve jöttünk össze, hogy annak programját megvalósítsuk." Ez a MNFF akcióprogramja egészét magáévá tevő célkitűzés igen lényeges sajátossága a baloldali többségű nemzetgyűlésnek. Erre azért kell már itt is ráirányítani a figyelmet, mert a nemzetgyűlés által az ideiglenes kormány elé állított feladatok, mint látni fogjuk, nem ölelték fel a MNFF,

[23] *Teleki Géza:* i. m. 5.
[24] PI. Arch. 274—7/13. Gerő Ernő levele Rákosinak 1944. dec. 28.
[25] Uo.
[26] INN 9.

illetve 1944. december 21-e után már az Ideiglenes Nemzetgyűlésnek is a teljes programját, hanem abból csak az induláskor lehetséges és az országmentéshez szükséges legfontosabbakat! Vagyis az Ideiglenes Nemzetgyűlés megalakulásakor vállalta az antifasiszta függetlenségi harc mellett *az egész* demokratikus átalakulás programját is. Ezért nem került be a nemzetgyűlés „Szózatába" semmilyen olyan megfogalmazás, amely valamilyen jogfolytonosságra utalt volna.

A fentiek megállapítása mellett ugyanakkor arra is fel kell hívni a figyelmet, hogy magának a nemzetgyűlésnek az előzőekben értelmezett, szélesebben vett programcélját is úgy kellett megfogalmazni, hogy az ne nehezítse, hanem ellenkezőleg, segítse az elsőrendű, a *közvetlenül kitűzendő kormányfeladatokat*. Ezért Balogh Istvánnak, amikor a nemzetgyűlés egyik legfontosabb feladatáról, a kormány létrehozásáról, majd a fegyverszünet megkötéséről és a németellenes harcról beszélt, a külső, a nemzetközi követelményeknek megfelelően, és gyorsabb belső sikert remélve, bizonyos folytonosságot is el kellett ismernie. „Az ideiglenes nemzetgyűlés első és legfontosabb feladata olyan felelős magyar kormány életrehívása — mondotta —, amely folytassa és befejezze azokat a tárgyalásokat, amelyek az elmúlt korszak utolsó törvényes kormányának kezdeményezésére a szövetséges nagyhatalmakkal való fegyverszüneti feltételekre vonatkozóan megindultak."[27] Ugyancsak e célt szolgálták a Balogh páter által felolvasott „Szózatnak" a következő jellemzői is: Hiányzik belőle a MNFF akcióprogramjában levő államosítási célkitűzéseknek a kifejtése, továbbá a demokratikus feladatok részletezése is. Helyettük viszont ott találjuk a magántulajdon sérthetetlenségére való utalást. „Biztosítjuk a magántulajdon sérthetetlenségét, mint társadalmi és gazdasági berendezkedésünk alapját."

Ezek mellett azonban a „Szózat" igen határozottan és egyértelműen szabja meg mind a németellenes, mind pedig a demokratikus feladatok általános céljait. A rablóháborúból történő azonnali kilépést, a hitleri Németországgal való szakítást, fegyverszünet kötését a demokratikus hatalmakkal, és a függetlenségünk, szabadságunk visszaszerzéséhez szükséges fegyveres bekapcsolódásunkat, valamint az újjáépítés megkezdését, az élet megindítását tekintette a legközelebbi és leglényegesebb feladatoknak. Ezek megoldásához azonban a magyar nemzetnek nem maradt szuverén állami vezetőszerve. Ennek a pótlására hívták össze a helyi demokratikus erők által választott képviselőkből az általuk alakított nemzetgyűlést. „Az Ideiglenes Nemzetgyűlés megalakulásával a magyar nép végre maga dönt sorsa fölött, — hangzottak a nemzetgyűlés felhívásának sorai. — Az Ideiglenes Nemzetgyűlés ünnepélyesen kijelenti, hogy kezébe veszi a gazdátlanul maradt ország ügyeinek intézését, mint a nemzeti akarat kifejezője, a magyar állami szuverénitás birtokosa."[28]

A „Szózat" mindezek leszögezése után új, ideiglenes nemzeti kormány teremtését ígéri, „hogy legyen újra felelős központi végrehajtó hatalma" az országnak, amely a nép támogatásával erős kézzel lát hozzá a fenti feladatok megoldásához. Majd a nemzeti egységben vivandó szabadságharcra, a független Magyarország megteremtésére, az újjáépítés, az újjászületés megindítására hív fel.

[27] Uo. 8–9.
[28] Uo. 10.

Külön rész foglalkozik a felhívásban a „demokratikus Magyarország" célkitűzésének felvázolásával. Azt akarja a nemzetgyűlés, hogy „Magyarország a magyar nép országa legyen ! Szabadságot, széleskörű politikai jogokat biztosítunk a dolgozó tömegeknek, hogy megvédhessék érdekeiket és hallathassák szavukat az ország ügyeinek eldöntésénél." Ugyancsak külön bekezdés fejti ki a nemzetgyűlés széleskörű földreformra vonatkozó célkitűzését is, majd a még nyilas-német uralom alatt élőket is felhívja a meginduló szabadságharcra s a kifejtett programhoz való csatlakozásra. Végül a következő, történetileg is igazzá vált megállapítással fejeződött be a felhívás: „Az Ideiglenes Nemzetgyűlés megalakulásával új fejezete kezdődött a magyar történelemnek. Megkezdődött a független, szabad, demokratikus Magyarország építése !"[29]

A beterjesztett nemzetgyűlési „Szózat"-hoz a nagyobb pártok 2—2, a pártonkívüliek és a PDP 1—1 képviselővel szóltak hozzá. Ezekben a beszédekben már körvonalazódtak az egyes pártok külön állásfoglalásai is, ill. azok főbb törekvései is kirajzolódtak. Az első szónok Dálnoki Miklós Béla volt, aki erősen német- és nyilas-ellenes beszédet tartott és új magyar hadsereg megszervezését és harcba küldését ígérte. Miklós vezérezredes „népi és demokratikus ország" megteremtéséről is szót ejtett ugyan, de ezt egyrészt az 1944. október 15-e előtti időre utaló bizonyos jogfolytonosságra hivatkozással együtt, másrészt pedig csak a nyilas hazaárulók ellen fellépve vélte megvalósítani.

A következő előadó, a KGP vezérszónoka, pártját túlzottan dicsőítő és „évtizedes programját" ajánlgató, csak a németellenes nemzeti feladatokat hangoztató hozzászólást tartott. Abban a parasztságra támaszkodó kormány megalakítását követelte, amely más társadalmi osztályokkal, ill. pártjaikkal is kész együttműködni. Ezután demagóg módon a „középosztály", az értelmiség ellen lépett fel, nacionalista alapon támadva azt nem magyar származása miatt. A második kisgazdapárti szónok kevés újat adó beszédet tartott. A birtokos parasztság és a földmunkásság megbékélésére hívott fel, amiért cserébe a KGP támogatását ígérte az utóbbiak földreformtörekvése megvalósításához.

Az MKP szónokainak volt a legnagyobb hatásuk. Gerő Ernő végig kísérte a kommunisták hosszú és nehéz harcát, majd vázolta a párt politikai, katonai, gazdasági stb. céljait, mint olyanokat, amelyek már a MNFF programjává is váltak. Ezek során alapos bírálatban részesítette az elhibázott, bűnös hitlerbarát külpolitikai orientációt, a súlyos feudális örökséget, valamint a demokratikus jogok és szociális intézkedések hiányait. Kifejtette továbbá, hogy a kitűzött antifasiszta demokratikus célokat csakis a múlton való rágódás nélkül, a nemzeti összefogás tartós politikájával és az új, népi erők hatalomba történő bevonásával lehet elérni. Részletesen beszélt a munkásosztály anyagi s kulturális helyzetének elengedhetetlen javításáról és politikai valamint szervezkedési jogainak a biztosításáról. A másik kommunista szónok felszólalását szinte csaknem teljesen a nagybirtokrendszer felszámolása szükségességének, *az érdekeltek által történő földreform végrehajtásának* szentelte. Végkövetkeztetése ez volt: „Csak a demokratikus földreform lehet az alapja a demokratikus és független Magyarországnak."

Az NPP két szónoka az össznemzeti feladatokon túl, pártjuk radikális demokratikus céljait, elsősorban a szegény- és kisparasztság érdekeit szem előtt

[29] Uo. 9—10.

tartó földreformot és a kizsákmányolt parasztságnak, valamint a népi értelmiségnek a hatalomba történő bevonását követelte.

Az SzDP nevében a leendő két szociáldemokrata miniszter szólalt fel. Mindkettő főleg csak a németellenes és antifasiszta teendőket hangsúlyozta, de Takács Ferenc a nemzeti összefogáshoz az SzDP „tiszta demokrácia alapján" álló, ködös tartalmú politikai vonalát ajánlotta fel. Kiállt a földreform mielőbbi végrehajtásának szükségessége mellett is, mégpedig az SzDP 1930-as agrárprogramja alapján. Ugyanakkor nem találunk az SzDP vezérszónokának felszólalásában még csak utalást sem a munkásosztály érdekei védelmére. Valentiny Szeged város nevében is beszélt, jogosan bírálta a fasizmus ún. „szegedi gondolat" koncepcióját és hangsúlyozta, hogy ahhoz Szeged dolgozóinak semmi köze nem volt és nincs is. A továbbiakban csatlakozott a középréteget, az értelmiséget erősen bíráló kisgazdapárti szónokhoz, sőt, bírálatában egészen addig elment, hogy a bekövetkezett helyzetért — „tisztelet a kevés kivételnek" enyhítéssel —, szinte egyedül és elsősorban az értelmiséget tette felelőssé.

A PDP részéről egyetlen előadó szólt hozzá a nemzeti feladatok megoldásához az ideiglenes nemzetgyűlés célkitűzéseit tartalmazó felhíváshoz. Élesen vitatta az értelmiséget és általában a középrétegeket mindenben elítélő elhangzott megállapításokat. A politikai felelősségrevonással egyetértve, differenciáltabb szemléletet kért az értelmiség különböző rétegeinek a megítélésében. Végül pedig azzal zárta szavait, hogy a demokratikus polgárság is részt akar vállalni „a szabad és független Magyarország (így, demokratikus nélkül!) „újonnan" való felépítésében.

Ezzel az Ideiglenes Nemzetgyűlés kiáltványának a vitája véget ért. Valamennyi felszólaló teljes egyetértését fejezte ki a beterjesztett szöveggel kapcsolatban, majd a képviselők egyhangúlag elfogadták azt, mint a nemzetgyűlés általános célkitűzéseit.[30] A nemzetgyűlés létrehozásának és célkitűzéseinek e legfontosabb és a nyilvánosság számára készült dokumentuma határozattá, állami programmá vált, amelyet azonban a lapok csak 1944. december 24-én, vasárnap közöltek le.[31]

Az Ideiglenes Nemzetgyűlés első — alakuló és programját megszabó — ülése 1944. december 21-én a koraesti órákban véget ért.

*

A nemzetgyűlés második ülése 1944. december 22-én délelőtt 10 órakor kezdődött. Ezen az első lényeges tevékenység az Ideiglenes Nemzetgyűlés politikai bizottságának a megválasztása volt. E szerv létrehozásával az Előkészítő Bizottságnak az volt az elképzelése, hogy parlamenti bizottság formájában működve, tegyen előterjesztést a nemzetgyűlésnek az ideiglenes kormány elnökének személyére és a kormányalakítási s működési felhatalmazásra vonatkozóan.[32] Az előre elkészített tervnek megfelelően maga a gyűlés elnöke tette meg a bizottságra és tagjaira vonatkozó javaslatot: „Következik az ideiglenes kormány megalakítása céljából kiküldendő politikai bizottság megválasztása. Bejelentem a tisztelt nemzetgyűlésnek, hogy a bizottság megalakítására vonat-

[30] Uo. 20. (Valamennyi hozzászólás és a „Szózat" teljes szövege a jelzett oldalakon található.)

[31] Néplap, 1944. dec. 24. 1.

[32] PI. Arch. 274—9/1 (Az Ideiglenes Nemzetgyűlés lefolytatásának terve).

kozólag a pártok egymás között pártközi egyességet létesítettek és ennek alapján . . . " tette meg Zsedényi a bizottság 22 tagjára vonatkozó előterjesztését, amelyet a nemzetgyűlés vita nélkül elfogadott.[33]

A Nemzetgyűlés Politikai Bizottsága pártképviseleti alapon történt összeállításánál még az a szempont érvényesült, amelyet eredetileg a kormány összetételénél is alkalmazni kívántak, vagyis, hogy csak a pártok tagjai között legyen a baloldal és a jobboldal között paritás. A bizottság elnökét figyelmen kívül hagyták. Ugyancsak nem vették figyelembe a szakszervezeteket sem, sem a létrehozáskor, sem pedig a bizottság tevékenységének első szakaszában. Ennek a sajátosságnak az eredményeként a 22 tagú politikai bizottságban 11 tagot adtak a nemzeti összefogás baloldali, és 11-et a jobboldali erői. Mégpedig: az MKP és az SzDP 4—4-et és a NPP 3-at, a KGP 5-öt, a PDP 2-őt és a pártonkívüliek 4-et. Ezekhez jött még a bizottság elnökének megválasztott, valójában szintén jobboldali, PDP-i Zsedényi Béla.[34] Így a nemzetgyűlésnek ebben a jelentős szervezetében jobboldalinak számító többség alakult ki. Erre vonatkozhatott Gerő Ernőnek az a megállapítása, amelyet Rákosinak írt levelében a politikai bizottságról tett, hogy ti. az „összetétele nem túlságosan jó, legközelebbi ülésszakon újjá kell szervezni".[35] Valóban, 1945 nyarán át is szervezték ezt a bizottságot, amelynek során a 3 nagy párt egyenként 6—6 tagot, a két kisebb párt, az NPP és PDP 3—3-at, a pártonkívüliek 5-öt és a szakszervezetek 2 tagot jelölhettek. Így már jelentős—beleértve az elnökét is — 17—14-es arányú többség alakult ki a népi erők javára.[36]

A létrehozott politikai bizottság tulajdonképpeni hosszabb távú feladatát — hogy az Ideiglenes Nemzetgyűlés két ülésszaka között helyettesítse azt — a megalakításkor nem határozták meg egyértelműen és világosan. Ez egyébként vonatkozik a Nemzetgyűlés Elnökségére is az államfői jogkör gyakorlására vonatkozóan. Később kiegészítő rendelkezésekkel, ill. hatásköri bővítéssel kellett a feladataikat pontosítani. A politikai bizottság feladatainak ez a tisztázatlansága azért is érthetetlen, mert a cél e szervezettel eredetileg az is volt, hogy helyettesítse a nehéz közlekedési viszonyok miatt gyakran összeülni képtelen Ideiglenes Nemzetgyűlést. Erre vall Gerő Ernőnek december 28-án papírra vetett álláspontja a politikai bizottság további sorsát illetően. A PB — írta — „idővel amolyan 33-as bizottsággá nőheti ki magát".[37] Csak feltételezhető, hogy esetleg éppen kedvezőtlen összetétele miatt nem került sor e szervek feladatainak pontosabb meghatározására.

A PB megalakítása után a nemzetgyűlés szüneteltette tanácskozását, hogy lehetőséget adjon a bizottságnak javaslata kialakításához. A PB külön ülésén a bizottság elnökének a megválasztása után Balogh István adott tájékoztatót a részben már Moszkvában december elején, részben pedig Debrecenben az előkészítő munka során kialakult megállapodásokról, javaslatokról. Ezeknek mind a miniszterelnök és a kormány tagjai személyére, mind pedig

[33] INN 22.
[34] Uo.
[35] PI. Arch. 274—7/13. Gerő Ernő 1944. dec. 28-i levele.
[36] Országgyűlési Iroda Irattára (a továbbiakban: OII). A Politikai Bizottság jegyzőkönyvei. 1945—49. (Az 1945. IX. 6-án megválasztott Politikai Bizottság névsora.) A PB-ról jogtörténeti vonatkozású bővebb fejtegetés: *Gergely Ernő:* Az Ideiglenes Nemzetgyűlés Politikai Bizottsága. Jogtörténeti tanulmányok, III. Bp. 1974. 89—104.
[37] PI. Arch. 274—7/13. (Az ún. 33-as bizottság a 30-as évektől működött Magyarországon, a kormány által kiadott rendeletek parlamenti megvitatására és jóváhagyására.)

a leendő kormánynyilatkozatra vonatkozó részeit a PB elfogadta és magáévá is tette. Ezután négy javaslatot dolgozott ki a PB a nemzetgyűlés számára: 1. Miklós Béla vezérezredest, képviselőt bízza meg a nemzetgyűlés az ideiglenes kormány megalakításával, 2. az így létrejövő kormányt a beterjesztett „kormánynyilatkozat" alapján bízza meg az ország ügyeinek a vitelével, 3. javasolta az államfői jogkör részbeni rendezését, és 4. felhatalmazást kívánt adatni az ideiglenes kormánynak a fegyverszüneti szerződés megkötésére.[38]

A PB munkájának befejeztével a nemzetgyűlés folytatta ülését, ahol Balogh István, a PB nevében beterjesztette annak első javaslatát: „A politikai bizottság egyhangú javaslataként tisztelettel előterjesztem, hogy a nemzetgyűlés a kormány megalakításával dálnoki Miklós Béla vezérezredest, ideiglenes nemzetgyűlési képviselő urat méltóztassék megbízni."[39]

A nemzetgyűlés a javaslatot egyhangúan elfogadta, majd Miklós Béla beterjesztette kormánya tagjaira vonatkozó indítványát, amelyet nagy lelkesedéssel tettek magukévá a képviselők. Ennek alapján a nemzetgyűlés elnöke az Ideiglenes Nemzeti Kormány megalakítását így foglalta nemzetgyűlési határozatba:

„Határozatként kimondom, hogy a nemzetgyűlés egyhangúlag
miniszterelnökké: vitéz dálnoki Miklós Béla (pk),
belügyminiszterré: dr. Erdei Ferenc (pp),
pénzügyminiszterré: dr. Vásáry István (kg),
külügyminiszterré: dr. Gyöngyösi János (kg),
kultuszminiszterré: gróf Teleki Géza (pk),
honvédelmi miniszterré: Vörös János (pk),
földművelésügyi miniszterré: Nagy Imre (kp),
kereskedelmi miniszterré: Gábor József (kp),
igazságügyminiszterré: dr. Valentiny Ágoston (szd),
iparügyi miniszterré: Takács Ferenc (szd),
közellátásügyi miniszterré: Faraghó Gábor (pk),
népjóléti miniszterré: Molnár Erik (pk),
ideiglenes nemzetgyűlési kéviselő urakat választotta meg."[40]

Az Ideiglenes Nemzetgyűlésnek ezzel a határozatával teljessé váltak azok a belső előfeltételek is, amelyek elengedhetetlenek voltak Magyarország kivezetéséhez a fasiszta koalícióból és a rablóháborúból. Létrejött az ország megmentésének, a nemzeti függetlenség visszaszerzésének, a békére és a demokratikus életre való átmenetnek a kormánya.

Az ideiglenes kormánynak a nemzetgyűlésben *hivatalosan bejelentett és jegyzőkönyvbe vett pártok szerinti összetétele* megfelelt a december eleji moszk-

[38] Az Ideiglenes Nemzetgyűlés PB-ának ezen *első* üléséről hivatalos jegyzőkönyv nem maradt fenn. (Sőt, a későbbi ülések jegyzőkönyveinek a sorszámozása figyelmen kívül is hagyja ezt. A PB első ülésének az 1945. jan. 26-it tünteti fel.) Ezért a nemzetgyűlés elé terjesztett PB-i javaslatok, valamint visszaemlékezések alapján tudtuk csak rekonstruálni a bizottság munkáját. Lásd: INN 22 és 33, továbbá Vörös Vincze volt jegyző 1973. nov. 30-i válasza (visszaemlékező levele) a szerző kérdésére, és Kovács János volt PB-i tag visszaemlékezése. MR. Arch. D/2300/76.

[39] INN 22.

[40] Uo. pk. = pártonkívüli, pp. = parasztpárti, kg. = kisgazdapárti, szd. = szociáldemokrata, kp. = kommunistapárti.

vai megállapodásoknak. Vagyis, a horthysta katonatisztek, politikusok, a „pártonkívüliek" mellett 2 kommunista, 2 kisgazdapárti, 2 szociáldemokrata és 1 nemzeti parasztpárti minisztert tüntet fel a *„hiteles kiadású"* ideiglenes nemzetgyűlési jegyzőkönyv. Viszont Debrecenben már — a moszkvai megállapodásokhoz képest — eggyel megnövekedett a miniszteri létszám: Molnár Erik minisztersége a „pártonkívüliek" számát növelte. Őt is „pártonkívülinek" tünteti fel a Napló.[41]

A miniszterek párttagságának, ill. pártonkívüliségének ehhez az elég nehezen tisztázható kérdéséhez a korábban tárgyaltakon túl, még érdemes felfigyelni néhány körülményre. A kormány megalakulásának napjaiban a szovjet politikai szerveknek is készítettek feljegyzést a miniszterek pártállásáról. Ez a sem a készítő kilétét, sem az összeállítás közelebbi dátumát fel nem tüntető, oroszul papírra vetett névsor a következőket tartalmazza:

Az Ideiglenes kormányban van:

— 3 tábornok, (akik közül Vörös János kisgazdapártinak tekinti magát, „. . . csitájet szibjá cslenom . . . "!
— 2 kommunista (Nagy és Gábor)
— 2 SzDP (Valentiny és Takács, aki jobboldali szociáldemokrata, „právüj szociáldemokrát . . . ")
— 1 baloldali szocialista, „lévüj szocialiszt . . . " (Molnár Erik)
— 2 kisgazdapárti (Gyöngyösi és Vásáry)
— 1 parasztpárti (Erdei F.)
— 1 ismeretlen párttagságú (Teleki)[42]

A fenti lista ugyan kissé bonyolítja a miniszterek pártállásának az ügyét, de azt világossá teszi, hogy a szovjet politikai szerveknek nem igen lehetett pontos tudomásuk arról, hogy a nemzetgyűlésen hivatalosan bejelentett párttag minisztereken túl a pártonkívüliek között voltak-e nyilvánosságra nem hozott párttagok. Viszont, hogy ilyenek voltak, azt a nemzetgyűlés üléséről más városokban megtartott képviselői beszámolók és helyi lapok híradásai bizonyítják.

Pl. Hódmezővásárhelyen a Debrecenből hazatért képviselők 1944. december 30-án számoltak be a városi törvényhatósági bizottság rendkívüli ülésén „a debreceni eseményekről, az ideiglenes nemzetgyűlés és a független magyar nemzeti kormány megalakulásáról". Ezek során Karácsonyi Ferenc, az ideiglenes kormány által főispánná kinevezett képviselő adott tájékoztatást arról, hogy a 12 miniszterből 3 kommunista, 3 kisgazda, 2 szociáldemokrata és 1 parasztpárti van, viszont a „katonák párton kívül állók". Helyesen Molnár Eriket is kommunistának jelölte meg, de a harmadik kisgazdapárti

[41] Uo. 22. (Szükséges rámutatni arra, hogy a „Felszabadulás. 1944. szept. 26. — 1945. ápr. 4." című dokumentumkiadvány (Budapest, 1955. 205) ugyancsak az Ideiglenes Nemzetgyűlés Naplójára hivatkozva, látszólag szószerinti formában közli a kormány összetételét, de Molnár Eriket az MKP tagjának tünteti fel. Ez a hivatkozott hely megmásításával volt csak lehetséges. Egyébként is az egyes miniszterek pártállására vonatkozó jegyzőkönyvi rövidítéseket is szükségtelenül feloldja e kötet. Ez ugyan formai kérdés, de mégis Molnár Erikén kívül más minisztereknél is új szavak beiktatásával is együttjár.)

[42] Marxizmus—Leninizmus Intézet (Moszkva) I. sz. fond. Az új Magyarországra vonatkozó anyagok dossziéja.

miniszternek Telekit mutatta be.[43] Ebben a beállításban az érdekes csak az, hogy a város nemzetgyűlési képviselőinek a többsége, köztük a kisgazdapártiak is, részt vettek ezen a beszámolón, de azt senki sem javította, más felszólaló képviselők sem. Vagyis, hogy az MKP-nak nem kellett titkolnia, és nem is konspirálta el egyik miniszterének sem a párttagságát. Viszont a Kisgazdapárt, úgy tűnik, közölhette képviselőivel minisztereinek a számát, de a harmadiknak a nevét esetleg nem, mert pécsi képviselőik és újságuk is mást, Faraghó Gábort, a vásárhelyiek is mást tudtak harmadik kisgazdapárti miniszternek. Teleki Géza egyébként nem volt a KGP tagja, mert a kormány megalakulása után rövidesen országos szervezkedésbe kezdő PDP-be lépett. Sőt, 1945 tavaszán annak az elnöke is volt egy rövid időn keresztül.[44]

Az Ideiglenes Kormány politikai összetétele jelentősen eltért az azt megválasztó nemzetgyűlésétől. Az Ideiglenes Nemzetgyűlés elsöprő többsége a MNFF pártjaihoz tartozó képviselőkből került ki és azon belül is többségben voltak a baloldali pártok, ill. a munkásosztály, a dolgozó parasztság, a haladó értelmiség és kispolgárság képviselői. A nemzetgyűlés a felszabadult területeken kialakult politikai erőviszonyokat tükrözte elsősorban, mégpedig, a valós helyzetnek megfelelően, a forradalmi demokratikus erők túlsúlyát is megtestesítette! A kormány összetételét nagymértékben meghatározták a fasizmus elleni harc nemzetközi és belső össznemzeti érdekei, a magyar függetlenségi és szabadságharc követelményei, valamint az antifasiszta koalíció szempontjai. Mindezek hatására a miniszterek egyharmada volt horthysta katonatiszt és politikus lett, akik konzervatívok, a MNFF-től jobbra állók voltak, viszont a függetlenségi front jobbszárnyán álló KGP minisztereivel együtt ők alkották a kormány felét. Vagyis az Ideiglenes Nemzeti Kormány összetételében az a szélesebb társadalmi, osztálybázis mutatkozott meg, amelyre a nemzetnek a háborús katasztrófából eszmélő összes erői a létért folyó antifasiszta és németellenes függetlenségi harcban támaszkodni próbáltak. Nem volt ez azonban ellentétes a MNFF politikájával. Csak az utóbbinak az összcélkitűzése sokkal messzebb mutatott, időben is nagyobb periódust igényelt és felölelte az egész volt társadalmi-gazdasági rendszer demokratikus átalakítását is. De az induláskor és az induláshoz a MNFF politikájának, és vele együtt az Ideiglenes Nemzetgyűlés célkitűzéseinek is a legfontosabbika a magyar nemzet lehetséges legszélesebb társadalmi alapokon nyugvó német- és nyilasellenes harca volt.

De nemcsak nemzetközi szempontból volt szükség erre a politikára, hanem szükség volt rá belpolitikai okokból is. Magyarország demokratikus nemzeti és osztályerői összehasonlíthatatlanul gyengébbek voltak, mint sok környező országé. Ezért annak érdekében, hogy végre elszakítható legyen az ország a hitlerista szövetségtől, a demokratikus erőknek össze kellett fogniuk a burzsoázia, a birtokos rétegek igen jelentős részével is, sőt a régi államapparátus és felső vezetőkörök egy részével is.

A magyar demokratikus népi erők alapállásának, harci törekvéseinek a mélyén megfigyelhető egy olyan sajátosság 1944—1945 fordulóján, amely a hosszú német szövetségnek, Magyarország hitlerista behálózásának, meg-

[43] Sorsforduló. Iratok Magyarország felszabadulásának történetéhez. I. köt. Bp. 1970. 392. (A törvényhatósági bizottság jegyzőkönyve.)

[44] HL. Tan. gy. 2578. Szent-Iványi Domokos sajátkezű jegyzetei, 285; és OII. Pártközi értekezletek jkv.-e (1945. jun. 22.).

szállása nem leplezetlenül nyílt formáinak, és a sajátos magyar fasizmusnak a reájuk is gyakorolt negatív hatása lehet. Ez pedig az, hogy a magyar demokratikus népi erők harci készsége ebben az időben, úgy tűnik, mintha jobban megnyilvánult volna a feudális maradványokba oltott horthysta társadalmi-gazdasági reakció és a szolgabírói államhatalmi rendszer ellen a földért, a demokratikus jogokért, a gazdasági és szociális igazságtalanságok megszüntetéséért való harcban, mint a hazai, ill. hitlerista fasizmus elleni küzdelemben. Mindezt bonyolította a volt kizsákmányoltak egyrésze vonatkozásában az első magyar proletárdiktatúra nem helyesen értelmezett öröksége is. Ti. az, hogy az adott körülményektől függetlenül azonnal proletárdiktatúrát kell létrehozni Magyarországon. Mindez megnehezítette egy kicsit a németellenes és antifasiszta harc kibontakozását.

Azonban ezeknek a közvetlen forradalmi osztálycéloknak a megvalósításához is elengedhetetlen volt előbb a nemzeti függetlenség és a fasiszta uralom alóli felszabadulás kivívása. Tehát a társadalmi-gazdasági reakció elleni és a demokratizálásért folyó harcot is alá kellett rendelni ezeknek az adott viszonyok közötti közvetlen fő feladatoknak. A kettős harc együttes megvívásához a magyar demokratikus és népi erők magukban nem voltak elég erősek. Azok egy részéhez, különösen a közvetlenül a szocialista hatalomért vívandó harchoz, nem is kapták volna még meg a nép többségének a támogatását sem. Így a belső erőviszonyok következtében más politikát, mint a legszélesebb nemzeti összefogás politikáját, nem lehetett reálisan kitűzni. Ugyanez mondható el a nemzetközi antifasiszta harc követelményeiről is, még a Szovjetunió vonatkozásában is. Az antifasiszta nagyhatalmak közül nemcsak a nyugatiak miatt nem lehetett közvetlenül szocialista vagy forradalmi demokratikus feladatok azonnali radikális megoldásába kezdeni, hanem a Szovjetunió háborús célkitűzése, politikája sem támogathatott ilyen programot mindaddig, amíg hadseregei a negyedik éve folyó nehéz küzdelemben, most már Magyarországon is, súlyos áldozatokat hozva vívták harcukat a magyar és a nemzetközi fasizmus erői ellen. Csak természetes, hogy erről az oldalról abból az okból is igényelték egy új, a másik Magyarország hozzájárulását a fasizmus szétzúzásához, hogy ezzel meggyorsítsák annak a bukását és a saját és valamennyi nép áldozatát és veszteségét csökkentsék. Viszont ez a lehető leggyorsabban és leghatásosabban az országban csak a legszélesebb nemzeti összefogással volt elérhető.

Más politika sikeres folytatását sem a külső, sem pedig a belső erőviszonyok és érdekek nem tették lehetővé. Mindez pedig azt jelentette, hogy a belső társadalmi-gazdasági reakció ellen, a régi rendszer demokratikus átalakításáért, a földért stb. folytatandó osztályküzdelmet úgy kellett programba venni és megindítani az első periódusban — ami nélkül viszont a demokratikus népi erőket nehezen lehetett volna együttműködésre bírni —, hogy az ne taszítsa el, hanem ellenkezőleg, próbálja megnyerni, vagy legalább semlegesíteni azokat a németellenes, de nem demokrata csoportokat, amelyek a nemzeti függetlenségi harcban úgy ahogy esetleg még hajlandók részt venni. Ennek a próbálkozásnak felelt meg az ideiglenes magyar kormány összetétele a megalakuláskor. Sem a tábornok miniszterelnökre, Miklós Bélára, sem Vörös Jánosra, de még kevésbé Faraghó Gáborra, a volt csendőrségi felügyelőre, vagy akár gróf Teleki Gézára nem lehetett ráfogni, hogy a társadalmi haladás, a demokrácia harcosa lett volna. Mégis a vizsgált okok miatt helyes volt még ezeket az embereket is, és rajtuk keresztül a mögöttük álló társadalmi erőket is, rész-

ben cselekvően bevonni a nemzeti egységfrontba, részben pedig legalább semlegesíteni őket, mint pl. Bethlen Istvánt és követőit.

Mindez azonban nem jelentette, hogy a munkásosztálynak, a dolgozó osztályoknak nem lett volna befolyásuk a kormányban és a kormányra, nem lettek volna részesei kezdettől fogva a hatalomnak is. A nemzeti összefogás felölelte a munkásságot, az egész parasztságot, az értelmiség és a kispolgárság jelentősebb részét, a polgárság, a burzsoázia és más birtokos rétegek komoly hányadát, sőt még a régi állami apparátus és a felső vezető körök egy részét is. Magyarországon az ideiglenes kormány támaszát jelentő összefogás szélesebb osztálybázisú volt, mint pl. a bolgár Hazafias Arcvonal, vagy a jugoszláv Népfelszabadító Front. De ez a sokrétű osztály-bázis nem az erő jele, hanem a gyengeség következményeként kialakult kényszerhelyzet eredménye volt. Benne ugyanakkor, legális kialakulása kezdetétől fogva, 1944 november—december elejétől, — szemben pl. a romániai legszélesebb összefogással 1944 második felében — a legfontosabb erőt, a hegemóniát, pártjai és szervezetei, elsősorban az MKP útján egyre jobban kezébe vevő munkásosztály alkotta. Ezért nem helyes az a beállítás, mintha az ideiglenes kormány a MNFF-tól külön álló szerv, az átállt horthysta katonatisztek és a volt fegyverszüneti bizottság bevonásával a nagyhatalmak által Moszkvában létrehozott képződmény lett volna.[45] Nemzetközi követelmények ugyan több dolgot körülhatároltak, de ezek között nemcsak a horthysta tábornokok bevonása szerepelt, hanem a kommunisták és más valóban demokratikus erők bevonása is. Különösen az utóbbiakat és valamennyi összefogását éppen a MNFF-nak és pártjainak a tevékenysége biztosította. Ennek lett az eredménye az, hogy az ideiglenes kormány minisztereinek a többsége, 12-ből 8 a MNFF pártjaiból került ki. Tehát a kormány a MNFF-tól nem különálló szerv, ennek és az Ideiglenes Nemzetgyűlés alkotó erőinek nem ellentéte, hanem többségében azokkal azonos, azokra támaszkodó testület volt. Az ideiglenes kormánynak ez a MNFF-hoz közvetlenül is kapcsolódó, abból és a nemzetgyűlésből kinövő s mindkét demokratikus és baloldali többségű szervezetre nemcsak támaszkodó, hanem azok ellenőrzése alatt is álló helyzete volt az egyik leglényegesebb sajátossága. A benne helyet foglaló, a polgári és konzervatív horthysta erőkkel azonos számú baloldali miniszter tevékenysége mellett, elsősorban ezeken a közvetlenül és közvetett utakon érvényesülhetett a munkásosztály vezető szerepe, a kommunisták kezdeményező és az alapkérdéseket érintő, irányító tevékenysége rögtön a megalakulásától kezdve. Teljes joggal írta tehát Gerő Ernő ezekről a kérdésekről 1944. december 28-án a következőket: „A nemzetgyűlés kétségtelenül sokkal baloldalibb, mint a kormány. Azonban a kormányban helyes és ügyes politikával szintén biztosítani lehet a többséget egy őszinte szovjetbarát és valóban demokratikus politika számára . . . A jobboldali elemek úgy képzelték a dolgot, hogy az Ideiglenes Nemzetgyűlésnek csak egyetlen feladata lesz: megalakítani az Ideiglenes Nemzeti Kormányt s ezzel feloszlik és többé nem ül össze. Az ő elképzelésük szerint (ilyen nézeteket vallott pl. dr. Vásáry István, továbbá a kormány katonai tagjai), az Ideiglenes Nemzet-

[45] *Vida István:* A Független Kisgazdapárt politikája 1944—1947 című kandidátusi disszertációjában pl. a következőket írta: „Nem a Magyar Front alakított kormányt, hanem az átállt horthysta katonatisztek s a fegyverszüneti bizottság tagjainak bevonásával a nagyhatalmak iniciatívájának megfelelően Moszkvában állították össze az új kabinet listáját." 33.

gyűlés egyszerűen dekoráció, nem pedig a nemzeti szuverenitás letéteményese. Ez a koncepció nem tudott érvényre jutni. Az Ideiglenes Nemzetgyűlés az állami főhatalom birtokosának mondotta ki magát. Ezzel jelentékeny mértékben elejét vettük annak, hogy Horthyt, vagy valamely állítólagos jogutódját később visszacsempészhessék. *De ennél is fontosabb, hogy esetleges kormányváltozás esetén a Nemzetgyűlésnek döntő szava lesz.*"[46] (Kiemelés — KM.)

A polgári-konzervatív célkitűzés tehát már a kezdet-kezdetén sem járhatott sikerrel. Nem lehetett a demokratikus erők sem állami, sem politikai mozgalmi ellenőrzése alól kivonni a kormányt. Nem lehetett már Magyarországon a burzsoá és királyi vezetésű román Sanatescu-kormány módjára teremteni végrehajtó hatalmat. Ez elsősorban még nem a hazai demokratikus baloldal mennyiségileg és minőségileg nagyobb erejének a hatása, hanem mindenekelőtt a volt magyar uralkodó körök, osztályok, az egész régi rendszer államgépezetének mélyebb és teljesebb válságában, a felszabadító harcok során bekövetkezett szétesésében és felbomlásában gyökerezett. Mindezekhez hozzájárult az is, hogy a MKP a harc és a küzdelem minden területén és szintjén a fő szervező, mozgató és irányító erőt alkotta. „Túlzás nélkül el lehet mondani — írta Gerő —, hogy a párt az egész politikai élet fő mozgató ereje. A párt kezdeményezésére mindenütt szinte gombamódra keletkeznek a nemzeti bizottságok, melyek minden esetben a Kommunista Párt akcióprogramját fogadják alapul saját programjuk kidolgozásánál."[47]

Az új, demokratikus hatalom megteremtésének fenti módjához és keretéhez tehát jó hátterül szolgált az a körülmény, hogy a háborús politika és a katonai vereségek következményeként Magyarországon is megindult válság 1944 második felére uralmi, politikai válsággá szélesedett, majd a felszabadító harcok hatására és nyomán forradalmi válsággá mélyült. Ez a kezdődő forradalmi válság a felszabadított területeken az év végén forradalmi tevékenységbe is átcsapott és a hatalomból való részesedésért, az antifasiszta és németellenes feladatok mellett, az ország demokratikus átalakítása céljának kitűzéséért és megkezdéséért is folyt. Tehát a válság mélyülése, a demokratikus népi erők harckészségének kialakulása és növekedése időszakában jött létre Debrecenben az új, demokratikus magyar hatalom, amely egyben a munkásságnak és a parasztságnak a hatalomban való részesedése formájában a forradalmi tett első, egyelőre még csak az ország kisebb felére szóló hatáskörrel, de országos jelentőséggel bíró egyik leglényegesebb eredménye is volt. A válság további mélyülésének kedvező hatása a népi erők számára a hatalom felső szintjére vonatkozóan ugyan az ország fővárosának, Budapestnek és a nógrádi, valamint a borsodi bánya- és iparvidéknek a teljes felszabadulásáig fokozódott, azonban nem jelentette ez azt, hogy az idő előrehaladásával és a felszabadítás területi teljessé válásával párhuzamosan ez a tendencia feltétlenül meg is marad. Ellenkezőleg, 1945 késő tavaszától a válság további mélyülésének a tendenciája megtorpant és ezzel együtt a Dunántúl nagyobb nyugati részében nem is száguldott végig annak az erőteljes népmozgalomnak a kibontakozása, amely az ország keleti felét, a fővárost és környékét is jellemezte.

Az ideiglenes kormány létrejöttének e kedvező körülményei ellenére sem állíthatjuk, hogy *az már teljes egészében* a MNFF kormánya volt, és hogy

[46] PI. Arch. 274—7/13. Gerő Ernő 1944. dec. 28-i levele Rákosinak.
[47] Uo.

az már a munkásosztály és a parasztság forradalmi demokratikus diktatúrájának minden vonatkozásban például szolgáló szervezetét testesítette volna meg. Az 1944 decemberében alakult és kiépülését megkezdő új magyar demokratikus hatalom egészében a munkás-paraszt diktatúra egyik, még a dolgozó osztályokon jelentősen túl terjedő társadalmi rétegeknek a hatalomban való képviseletét is felmutató típusa, válfaja volt. Ez utóbbi mindenekelőtt a hatalom végrehajtó szervére, az ideiglenes kormányra vonatkozott: tagjainak csaknem a fele horthysta, vagy jobboldali burzsoá politikus volt. Ezt látva, a kommunisták már most gondoltak a kormánynak teljesen a MNFF kormányává történő fejlesztése, átalakítása későbbi, a németellenes függetlenségi feladatok megoldódása után, a demokratikus átalakulás középpontba kerülése idejének aktuális szükségességére is. Ezt Rákosi Mátyás 1944. december 25-i levelében így fogalmazta meg: „Abból a szempontból, hogy a kormány a MNFF kormányává fejlődjék s a demokrata fronton belül a kommunista—szocdem összefogás legyen a vezető erő, ez a két jobboldali szocdem (az SzDP miniszterei — KM) nem bíztató." Ugyanezt a kérdést Révai József néhány nappal később így összegezte: „Persze, előre kell látni, hogy a földreformkérdést ez a kormány, így ahogy van, nem éli túl. Pesten feltétlenül rekonstrukcióra kerül sor."[48]

Még egyértelműbben fejezte ki a kormány összetételének lényegét és várható átalakítását 1945. február 12-i Pesten tartott beszédében Gerő Ernő: „A kormányban nemcsak demokratikus erők vannak képviselve, bár ezek képezik a gerincét. A kormányban azonban képviselve vannak a demokratikus pártokon kívül bizonyos konzervatív, németellenes erők is. Három tábornok van a kormányban, akiknek egyikét sem lehet demokratának mondani, van ott olyan figura, mint gróf Teleki Géza, akit szintén nem lehet úgy tekinteni, mint valamilyen demokratikus erőknek a képviselőjét, tehát úgy látszik, mintha a nemzeti bizottságok szűkebbek volnának, mint a kormány. Ez így is van formailag. De éppen mert így van, a nemzeti bizottságok sokkal szilárdabb demokratikus képződmények, mint maga a kormány... Ez tehát azt bizonyítja, hogy a nemzeti bizottságok az új demokratikus rend szilárdabb képviselői, mint a náluknál szélesebb nemzeti összefogás, mely a jelenlegi kormány összetételében jutott kifejezésre s amelyre a jelenlegi viszonyok között feltétlenül szükség van. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy ha ma ilyen széles alapokon létrejött kormány van, amelyre, mint mondottam, a mai körülmények között feltétlenül szükség van, hogy mindazokra a személyekre szükség lesz a legközelebbi időben, akik ma a kormányban helyet foglalnak."[49]

Mindez ismételten bizonyítja, hogy az ideiglenes kormányt az adott összetételében „csak" egy szűkebb feladatkör megoldására, nem pedig a MNFF programja egészének a teljesítésére hozták létre. Ez nemcsak az összetételében jutott kifejezésre, hanem a megválasztása után beterjesztett és a nemzetgyűlés által jóváhagyott kormánynyilatkozatban is.

A Miklós Béla miniszterelnök által a nemzetgyűlés 1944. december 22-i második ülésén felolvasott kormánynyilatkozat megegyezett a még Moszkvá-

[48] Uo. Rákosi Mátyás 1944. dec. 25-i levele Gerő Ernőnek, és Révai József 1945. jan. 7-i levele Rákosi Mátyásnak.

[49] Uo. 274—21—57. Gerő Ernő 1945. febr. 12-i előadása Pesten.

ban december elején elkészített szöveggel.[50] Annak legfőbb célkitűzéseit szükségesnek látszik röviden összefoglalva bemutatni és értékelni.

A nyilatkozat a felbomlott magyar államiság és kormány nélkül maradt ország háborús katasztrófát átélő helyzete bemutatásával indul. Ezek során teszi meg a Horthyra vonatkozó, az esetleg még szélesebb és németellenes irányban hatékonyabb nemzeti összefogást szolgálni akaró, pozitív kicsengésű ténymegállapítását: „Országunk kormányzóját, Horthy Miklóst elhurcolták a németek." Az így, teljesen vezetés nélkül maradt ország és nemzet megmentése érdekében a nép által létrehozott Ideiglenes Nemzetgyűlés választotta kormány a következő fő feladatokat tűzte maga elé:

1. *Külpolitikai és katonai téren*

— szakítás a hitlerista Németországgal,
— fegyverszünet kötése a Szovjetunióval s valamennyi országgal, „amelyekkel Magyarország hadiállapotban van",
— az okozott károk jóvátételének vállalása, és jószomszédi viszony kialakítása a környező országokkal, „valamint az Egyesült Államokkal és Nagybritánniával és őszinte barátság a hatalmas Szovjetunióval, amely segíti népünket a német iga lerázásában",
— „új magyar nemzeti haderő" teremtése és az ország „összes erőforrásainak mozgósítása a gyűlölt német elnyomók és országvesztő nyilasok ellen".

2. *Belső antifasiszta — demokratikus feladatok*

— a „népellenes törvények és rendeletek" hatályon kívül helyezése és a demokratikus szabadságjogok biztosítása,
— „az összes nyilas és egyéb népellenes szervezet" feloszlatása,
— „a náci métely", a faji és nemzeti gyűlölet kiküszöbölése az élet minden területéről,
— az állami szervek megtisztítása „a nyilasoktól és egyéb németbérencektől", a közigazgatás demokratikus alapokra helyezése,
— „a hazaárulók" felelősségre vonása.

3. *Demokratikus reform és szociális intézkedések*

— „az ideiglenes kormány haladéktalanul földreformot hajt végre... A földreform céljaira elsősorban a hazaárulók, a Volksbund-tagok, a német hadseregben szolgáltak birtokait veszi igénybe..."
— eltörli a mezőgazdaság kifosztását és a német követelések ezirányú teljesítését szolgáló kényszerrendszabályokat,
— „a németek által kifosztott és elpusztított ország gazdasági lehetőségeihez mérten" a „széles néprétegek" életszínvonalának az emelésére, a bérek és fizetések javítására intézkedéseket kell hozni,

[50] INN 23—24. Az Ideiglenes Nemzetgyűlés és kormány létrehozásának előkészítő munkálatairól részletesen lásd: *Korom Mihály:* Az Ideiglenes Nemzetgyűlés és kormány létrehozásának előkészítése. (Párttörténeti Közlemények, 1974. 4. sz.), továbbá: *Korom Mihály:* Az Ideiglenes Nemzetgyűlés Előkészítő Bizottsága és a nemzetgyűlési választások (Történelmi Szemle, 1975. 1. sz.)

— vissza kell állítani a munkásbiztosítás önkormányzatát és a munkásvédelmi törvényeket, s egyben gondoskodni kell azok továbbfejlesztéséről,

— a gazdasági önállóság és a háborús károk helyreállítása érdekében erőteljes ipar- és kereskedelemfejlesztő politika,

— a közterhek igazságos elosztása céljából progresszív adózást kell bevezetni.

Mindezt úgy kell végrehajtani, hogy „*az ideiglenes nemzeti kormány az ország gazdasági és társadalmi berendezkedésének alapjául a magántulajdont tekinti és biztosítja sérthetetlenségét*". Ezzel együtt „hatásosan előmozdítja a magánkezdeményezést és a magánvállalkozást, támogatja a kisipart és kiskereskedelmet".

A nyilatkozat végén a kormány felhívta a még német—nyilas uralom alatt levő országrész lakosságát az induló függetlenségi és szabadságharc támogatására és a „németbérenc nyilas bábkormány megdöntésére" is.

Az ideiglenes kormány programja tehát nem öleli fel az MKP, ill. MNFF egész akcióprogramját, amelyet már a legfelsőbb államhatalmi szerv is magáévá tett, hanem annak az induláshoz szükséges, országmentő feladatait állítja tevékenysége középpontjába, ennek rendelve alá a még vállalt egyéb teendőket is. A demokratikus célok — és maga a földreform is — úgy szabattak meg, hogy elsősorban azok antifasiszta, német- és nyilasellenes éle tűnt ki. Továbbá a magántulajdon fennmaradására és a tőke bíztatására az akcióprogramban nem szereplő biztosíték és támogatás is bekerült. Kimaradt viszont az államosításokra, a monopóliumok és kartellek, a bankok állami ellenőrzésére vonatkozó ottani célkitűzés. Nem kapott teret és hangsúlyt a kormánynyilatkozatban a reakció elleni egyidejű fellépés, sem az államapparátus megtisztítása, sem a földreform, sem egyéb teendők kapcsán.

Ismételten hangsúlyozzuk, hogy ez a redukált, az azonnali honmentést ezáltal még jobban, hatékonyabban és gyorsabban szolgálni akaró feladatmegszabás csak az e célból létrehozott kormány teendőire vonatkozott. Az ideiglenes kormányt megalkotó Ideiglenes Nemzetgyűlés azonban a fentiek mellett, hosszabb távú céljai között állami programként is kitűzte a MNFF egész akcióprogramja teljesítését, és már eleve számolt azzal, hogy az előbbiek megoldását követően, a demokratikus átalakulás feladatainak előtérbe és középpontba kerülése idején a kormány át- vagy újjáalakítására lesz szükség.

Ezt az átmenetiséget, a bizonyos vonatkozásban még Horthyhoz, a régi rendszerhez is kapcsolódó, de már földreformot is célul kitűző helyzetet, az ideiglenes kormány összetételén és vállalt célkitűzésein túl — bármennyire különösnek is tűnik, anélkül, hogy ennek a jelentőségét eltúloznánk — még a kormány, ill. a miniszterek fogadalomtételének a szövege is visszatükrözte. A fogadalmat a miniszterek a nemzetgyűlés színe előtt tették le. „Becsületemre és lelkiismeretemre fogadom — hangzott a szöveg —, hogy Magyarországhoz, a nemzethez és a nemzet képviseletében megjelent ideiglenes Nemzetgyűlés határozataihoz hű leszek és az ország törvényeit, a törvényerejű szokásokat megtartom, a hivatali titkot megőrzöm, a hivatalommal járó kötelességeket részrehajlatlanul, lelkiismeretes gondossággal és legjobb tehetségem szerint teljesítem."[51] Ha a miniszterelnök és a miniszterek fogadalmának ezt a szöve-

[51] Az eredeti szöveget lásd: Vörös Vince volt nemzetgyűlési jegyző gyűjteményében, aki azt a miniszterek fogadalomtételekor előreolvasta, s a szerző rendelkezésére bocsátotta. A fogadalom szövege az Ideiglenes Nemzetgyűlés Naplójában jegyzőkönyvszerűen is bennfoglaltatik; INN 22.

gét alaposan elemezzük, akkor úgy tűnhet, hogy ha a kormány fogadalmát komolyan vette volna, akkor a régi rendszer törvényeinek és törvényerejű szokásainak a megtartása lehetetlenné tett volna minden intézkedést és tevékenységet vállalt feladatai teljesítésében. Miután nem így történt és nem is ez volt annak a célja, nyugodtan megállapíthatjuk, hogy a törvényességen keresztül a jogfolytonosságra való utalás itt is a szélesebb németellenes összefogás kialakítását kívánta mindenek előtt szolgálni!

A kormánynyilatkozat nemzetgyűlési vitája nem hozott lényegesen sok új elemet a korábbiakhoz képest. Egyébként is előzetes pártközi megállapodás alapján minden párt és a szakszervezet nevében külön — csak 1—1 hozzászóló beszélhetett. Az első hozzászóló, a KGP képviselője, a külpolitikai orientáció elengedhetetlen megváltoztatásáról, az „orosz birodalommal", a szomszédos országokkal és a többi szövetséges állammal való jó, baráti viszony kialakításáról beszélt, majd a „magyar vezető szerep" felfogás politikai károsságáról, annak felszámolásáról szólt. Kitért újra a középrétegek, a történelmi középosztály megítélésére. Jogosan, differenciált szemléletet követelt, de a felelősségre vonás mellett egész addig „differenciált", hogy a „középosztály" egy részének a kormányprogram mellé állása nélkül annak a megvalósítását sem tartotta lehetségesnek.

Az MKP szónoka, Révai József, igen hatásos beszédében a nyilasok, németek elleni harc és a nemzeti összefogás szükségességének hangoztatása során új javaslatokat tett a küzdelem hatékonyabbá tételére. Így melegen üdvözölte és a kormány figyelmébe ajánlotta a Szegedi Nemzeti Bizottság kezdeményezését *a népbíróságok felállítására.* A nemzeti összefogás erősítése érdekében a kormánynak azt javasolta, hogy helyi vonatkozásban a nemzeti bizottságokra, országosan pedig a MNFF-ra támaszkodjék. Szorgalmazta minden helységben a nemzeti bizottságok kiépítését, és hogy *a demokratikus pártok immár országosan építsék ki szervezeteiket.* Új eleme Révai hozzászólásának az is, hogy a nemzeti összefogás szükségességét az ország újjáépítésével is sokoldalúan indokolta. A földreform minél gyorsabb végrehajtását és a juttatott földek telekkönyvi tulajdonba adását követelte. Az új hadsereg megteremtésével kapcsolatban hangsúlyozta, hogy annak demokratikus szelleműnek kell lennie. Az új külpolitikai orientáció indoklásánál pedig a régi politika, a sovinizmus, a magyar imperialista nagyhatalmi ábránd, a vezető nemzet stb., alapos bírálatát is nyújtotta, megvilágítva azt is, hogy a magyar nemzet fennmaradásának az elsőrendű érdeke a szomszédos népekkel való tartós jószomszédi viszony kialakítása, nem pedig csak az új győzőkhöz való ideiglenes, kényszerű és megalkuvásból történő simulás. Révainak ezek a javaslatai arra engednek következtetni, hogy az MKP már ekkor igyekezett a határozott cselekvés felé irányítani és előrehajtani a létrehozott kormány munkáját.

Hozzászólt a kommunista szónok több vitás kérdéshez is. Ezek között nagy hatást váltott ki a középosztály és értelmiség megítélésével kapcsolatos álláspontja. Ebben az értelmiségnek az ország vezetésében többszörösen elbukott történelmi középosztálytól, a gentrytől való világos és egyértelmű megkülönböztetését követelte. Ha az értelmiség jelentős részét alaposan bírálni is kell minden mulasztásáért, sőt bűneiért is, mégis zömének a demokrácia táborában van a helye — mondotta. Hitet tett Révai a munkásegység, a két munkáspárt testvéri együttműködése mellett is. Végezetül pedig, ellentétben több osztálybékét sugalló állásponttal, a MNFF-on belüli különböző társadalmi rétegek, osztályok közötti ellentéteknek nem a lekicsinylésére, hanem

a közös áthidalására hívott fel, mert „annál, ami elválaszt bennünket — mondotta —, ezerszer fontosabb, ami összefűz bennünket: a haza felszabadításának és újjáépítésének szent, közös célja".

Az egész debreceni nemzetgyűlési ülésszak legszebb, érzelmi töltéssel leginkább telített és ugyanakkor a nép igaz ügyéért határozottan és okos érvekkel 's történelmi példákkal is kiálló beszédét az egyik füzesgyarmati képviselő, a parasztpárti Hegyesi János útőr mondta el. Beszédében elsősorban „a feudalizmus gyökeres kiirtását", a „rang és címkórságos úri rend" felszámolását követelte.

Az SzDP szónokának beszéde tulajdonképpen szürkeségével tűnt ki. Lényegesebb gondolata a két munkáspárt, illetve a többi pártokkal is történő együttműködés, a demokratikus jogok megadása, közülük kiemelten, a munkásság szabad szervezkedési jogának biztosítása és a földreform követelése.

A PDP képviselője az általános egyetértés kifejezését tartalmazó, de ezen túl semmitmondó, dagályos, angol és latin nyelvű idézetekkel s idegen szavakkal megtüzdelt előadást tartott, amelyben az osztálybékét hirdette és a középosztály védelmére kelt.

Végül a szakszervezetek nevében a diósgyőri munkások küldötte beszélt, aki a nemzeti szabadságharc példájaként a miskolci és környéki munkásság partizánharcát ismertette, majd az általános szervezkedési szabadságot, a földmunkások azonnali megsegítését, az üzemi demokrácia biztosítását, üzemi munkástanácsok szervezését és a munkásosztály számára a sztrájkjogot követelte.[52]

A hozzászólások elhangzása után Balogh István a politikai bizottság egyhangú döntése alapján javasolta a következő határozat meghozatalát: „Az Ideiglenes Nemzetgyűlés örömmel veszi, hogy magyar kormány alakulhatott, bizalmat nyilvánít vele szemben és felhatalmazást ad neki az ország ügyeinek vezetésére." A nemzetgyűlés a határozati javaslatot ellenzés nélkül elfogadta, s ezzel az ideiglenes kormánynak, mint a nemzeti szuverenitás letéteményesének, általános felhatalmazást adott.

Ezt követően került beterjesztésre a politikai bizottság azon javaslata, hogy az államfői kinevezési jogkörök közül a VI. fizetési osztályig terjedőt az illetékes miniszter gyakorolja, az V.-ön felülieket pedig a miniszterelnök, kivéve a politikai államtitkárokat és a legfelsőbb bírósági intézmények elnökeit, akiket a minisztertanács javaslatára a nemzetgyűlés elnöksége nevez ki. Hasonló megosztás történt a tisztikar területén is, ahol a tábornokok kinevezése szintén a nemzetgyűlés elnöksége kezébe került.

A miniszterelnöki szék megüresedése esetén az új kormányelnököt a nemzetgyűlés politikai bizottságának egyhangú előterjesztése alapján a nemzetgyűlés elnöke bízza meg. Egyhangú előterjesztés hiányában a nemzetgyűlés ad miniszterelnöki meghatalmazást.

A nemzetgyűlés ezeket az előterjesztéseket is egyhangúlag elfogadta, amellyel az államfői jogkörök közül a pillanatnyi igényeknek és szükségleteknek megfelelően felmerülteket is rendezték ideiglenesen. Ezzel a nemzetgyűlés elnöksége törvényesen is kezébe kapott bizonyos államfői jogköröket, bár a fenti megosztás folytán a kormány ill. a miniszterelnök is részesült azokból. Ugyanígy ezzel a határozattal vált tulajdonképpen állandó szervvé a nemzetgyűlés politikai bizottsága is, amely rövidesen a további rendkívüli helyzet

[52] INN 24—33.

miatt a szükségleteknek megfelelően kiegészítette hatáskörét: olyan „határozatot hozott, amelyben kijelentette, hogy miután a Nemzetgyűlés nem ülhet össze és mivel a Politikai Bizottságot a Nemzetgyűlés a politikai pártjaiból alakította, a Bizottság ideiglenesen átvette a Nemzetgyűlés feladatát és rendelkezéseivel a szuverén Nemzetgyűlés működését pótolja".[53]

Az államfői jogkörök további részeinek a rendezési igénye azonban csakhamar újra felmerült. Ezek egy következő csoportjának meghatározása még a témánkat érintő időben, a népbíróságok felállításával kapcsolatosan, 1945 januárjában megtörtént. Ekkor a már eddig is két tényező (az Ideiglenes Nemzetgyűlés Elnöksége és a kormány, a miniszterelnök) között megoszló államfői jogkörök rendezését úgy végezték el, hogy egy harmadik szervet hoztak létre, amelyet szintén felruháztak bizonyos államfői jogokkal. A Nemzetgyűlés Politikai Bizottsága és az Ideiglenes Kormány január 26-i együttes rendelkezése alapján 3 tagú Nemzeti Főtanácsot hoztak létre. Tagja a nemzetgyűlés elnöke Zsedényi Béla, és a kormányelnök Miklós Béla, valamint a Politikai Bizottság által saját köréből választott egy képviselő, Gerő Ernő lett. A Nemzeti Főtanács főbb teendői, jogköre kiterjedt a kegyelmi ügyekre, az eddig még nem rendezett kinevezések területére, a kormány tagjainak a felmentésére, valamint a Nemzetgyűlés Politikai Bizottsága többségi határozata alapján a miniszterelnök javaslatát követően a miniszterek kinevezésére stb.[54]

Az államfői jogkörök ilyen bonyolult és szétágazó megosztását tulajdonképpen semmi sem indokolta. Mégis, a rendelkezésre álló dokumentumok tanulmányozása alapján azt a következtetést vonhatjuk le, hogy ehhez két körülmény járult hozzá elsősorban. Az egyik az volt, hogy a Nemzetgyűlés elnöksége, ill. Politikai Bizottsága összetétele következtében a baloldal számára nem olyan szervezet volt, amelyre egészében támaszkodni tudott volna, vagy abban akár paritásosan is, legalább azonos befolyással rendelkezett volna, mint a jobboldal. Másodszor pedig, a Nemzetgyűlés elnöke és a miniszterelnök között a megalakulást követően nyomban éles versengés indult meg az elsőbbség megszerzéséért. Mindenekelőtt ezért került előtérbe egy harmadik, mind a kormány, mind a parlament vezetésétől különálló és az államfői feladatköröket, — mint a korábbi időben egy személy — itt önállóan intéző szerv megteremtésének a gondolata. Ehhez mindkét vitázó fél hozzájárult. Bár meg kell jegyeznünk, hogy végül is a Nemzeti Főtanács csak 1945. április 17-én, Budapesten tudott megalakulni, ill. a munkáját csak ekkor kezdte el.[55] Az államfői jogkörök megosztottságával, annak ellenére, hogy főleg a baloldali erők arra törekedtek: ne összpontosuljon még ideiglenesen sem túl sok hatalom egy ember kezébe — mégis az a furcsa helyzet állt elő, hogy a legfelsőbb szervek közül háromnak — a Nemzetgyűlés Elnöksége, Politikai Bizottsága és a Nemzeti Főtanács — az elnöke ugyanaz a személy lett. Mindez azonban, sem

[53] *Paál—Radó:* i.m. 209, 197.

[54] Magyar Közlöny, Debrecen, 1945. 4. sz. (febr. 10.) 1. továbbá OII. PB jkv. 1945—1949. A PB 1945. jan. 26-i. ülésének jegyzőkönyve. (Gerő Ernőt harmadik tagnak és póttagnak Révai Józsefet csak 1945. márc. 12-én választották meg. Uo. 1945. márc. 12-i PB-i jkv.) Az egész kérdéskörre vonatkozóan lásd *Gergely Ernő:* A magyar népidemokratikus államszervezet kialakításának néhány kérdése (1944—1945). Magyar Munkásmozgalmi Múzeum Évkönyve. 1969—1970. 213—245, és *Gergely Ernő:* Adalékok a magyar népidemokratikus állam kialakulásának történetéhez. Jogtudományi Közlöny, 1968. 10. sz., valamint *Csizmadia Andor:* Alkotmányfejlődés a felszabadulást követő években (1944—1949). Jogtörténeti tanulmányok III. Bp. 1974. 73—87.

[55] OII. Nemzeti Főtanács. 1945. A NF 1945. ápr. 17-i első ülésének jkv-e.

az Ideiglenes Nemzetgyűlés 1944 decemberi ülésén, sem később, — lévén ideiglenes felhatalmazási viszony, — nem érintette magának az államformának a kérdését. Mint látni fogjuk, ebben az irányban is részmegoldásokat hozott a kormány a kezdeti időben, mert az „ideiglenességen" túl kül- és belpolitikai okok miatt sem kívánták e kérdést a pártok gyorsan rendezni.

A Nemzetgyűlés december 22-i, utolsó debreceni ülésén a Politikai Bizottság javaslata alapján még egy határozatot hoztak: „Az ideiglenes nemzetgyűlés felhatalmazza az ideiglenes kormányt a fegyverszüneti szerződés megkötésére".[56] Külön erre, a fegyverszünet kötésére vonatkozó nemzetgyűlési felhatalmazásra és az ettől függetlenül, „az ország ügyeinek vezetésére" vonatkozó, fentebb tárgyalt általános felhatalmazásra, nyomatékos figyelmet kell fordítanunk. Ez az általános felhatalmazás ugyanis annak ellenére, hogy a nemzetgyűlés külön határozatban adta meg és ez a hivatalos nemzetgyűlési jegyzőkönyvben is külön szerepel, valamilyen oknál fogva nem került bele a hivatalos közlönybe, ahol az Ideiglenes Nemzetgyűlés többi határozatai napvilágot láttak.[57] Ez a körülmény azután — akár a sietség, ill. technikai eszközök hiánya, akár ma már kideríthetetlen, esetleg tudatos zavarkeltés lehetett az oka — később egyrészről egyes miniszteréknél bizonyos jogfolytonossági tevékenységre, vitára nyújtott lehetőséget, másrészről pedig az országot később elhagyó jobboldali politikusok, ill. rájuk hivatkozva egyes publikációk is úgy állítják be e helyzetet, mintha az Ideiglenes Kormánynak csak fegyverszünet kötésére s a vele kapcsolatos teendőkre lett volna felhatalmazása.[58]

A fegyverszünet megkötésére vonatkozó *külön* felhatalmazásnak viszont azért volt kimagasló jelentősége, mert ezzel minden kötöttséget felszámolt az Ideiglenes Nemzetgyűlés Horthy küldöttségének korábbi ezirányú tárgyalásait illetően. Vagyis a gyakorlatban ezen a téren sem, tehát a fegyverszüneti tárgyalások terén sem érvényesült semmiféle horthysta jogfolytonosság.

Debrecenben az Ideiglenes Nemzetgyűlés utolsó döntése (üléseinek az elnapolása mellett) arra vonatkozott, hogy felhatalmazta az Elnökséget, a nemzetgyűlés későbbi ügyrendjének a kidolgozására és „arra, hogy az ideiglenes nemzetgyűlést a szükségeshez képest egybehívhassa".[59]

Ezzel az Ideiglenes Nemzetgyűlés 2., s egyben a debreceni utolsó ülése 1944. december 22-én a koradélutáni órákban végetért. Nem ért véget viszont az a politikai aktivitás, amely az állami lét, a kormányzás újbóli megteremtése terén a dolgozó tömegek között is 1944 december közepén a nemzetgyűlési választásokkal elkezdődött, majd annak üléseivel és a kormány megalakításának hatásával folytatódott. Tulajdonképpen az új központi hatalom létrehozásának serkentő hatása elsősorban ugyan a felszabadult területeken, de kisebb mértékben a még nyilas uralom alatt levőkön is, csak ezután kezdett kibontakozni az élet szinte minden vonatkozásában. A Debrecenből hazatérő küldöttek sorban tartották meg 1944 december utolsó és 1945 január első

[56] INN 33.

[57] Magyar Közlöny, Debrecen, 1945. 1. sz. 1.

[58] Pl. Többek között Vásáry István pénzügyminiszter 1945. ápr. 26-i minisztertanácsi előterjesztésében hitelfelvételi ügyben egy 1939. II. tc.-ben levő felhatalmazásra kívánt hivatkozni. Gábor József miniszter és mások hozzászólására viszont kénytelen volt ettől elállni és a nemzetgyűlés december 22-i felhatalmazását elismerni s erre hivatkozva rendelkezést kiadni. Új Magyar Központi Levéltár (a továbbiakban UMKL) IV/1-a. 4758. Kereskedelmi és Közlekedésügyi Minisztérium, Elnöki Iratok, továbbá *Teleki Géza:* i. m. 7 és a „Befejező rész." Uo. 1955. 8. sz. 7.

[59] INN 33 és Magyar Közlöny, Debrecen, 1. sz. 1.

napjaiban a beszámolóikat a nemzetgyűlés üléséről, a kormány megalkotásáról, a kitűzött feladatokról és a programról. Ezek hatására szinte hetek alatt a legtöbb helységben — ahol eddig az meg nem történt — kiépültek a koalíciós demokratikus pártok, létrejöttek a nemzeti bizottságok és rövidesen megkezdődtek a központi szervek kiépítésével együtt a helyi államhatalmi, közigazgatási, önkormányzati szervek demokratikus újjászervezésének a munkálatai is.[60]

Ezekre csak utalva, elsősorban azzal kívánunk foglalkozni, hogy milyen jelentősége volt az egész nemzet szempontjából az Ideiglenes Nemzetgyűlés és kormány Magyarország átállítását határozottan célul kitűző és új, demokratikus hatalomként történő 1944 decemberi létrejötte. Az előbbiekkel összefüggésben ezeket is segítenek megvilágítani azok a miniszteri nyilatkozatok, amelyeket a kormány megalakulása után valamennyi tárca tulajdonosa még december 23-án tett a sajtónak. A *miniszterelnök* legfőbb feladatnak a fegyverszünet megkötését, új hadsereg szervezését és a reformmunkálatok megkezdését tekintette. A *honvédelmi miniszter* az új hadseregtoborzás és önkéntesek jelentkezése útján történő felállításán túl aláhúzta Magyarország részvételének a szükségességét is a Németország elleni háborúban. *Igen érdekes*, és az adott külpolitikai és katonai oldalról a nagyhatalmak Magyarországgal szembeni csökkenő igényeket érzékelő, ill. a belpolitikai lehetőségeket *talán reálisabban számításba vevő* nyilatkozat hangzott el a *külügyminiszter* szájából. Gyöngyösi a fegyverszünet megkötését, a Németországgal való szakítást hangsúlyozta, *és*, — mondotta — *„ha csak egy mód van rá*, a Szovjetunió és a szövetségesek oldalán és támogatásával háborút indítunk a hitlerista zsarnokság és embertelenség ellen" (kiemelés — KM).

A *belügyminiszter* és a *földművelésügyi* miniszter a demokratikus és reformfeladatokat húzta alá. Az előbbi az államélet demokratikus alapú helyreállítását és megtisztítását, az utóbbi a földreformnak „gyökeres" agrárváltozásokat nyújtó végrehajtását követelte, mint ami „nélkül nincs erős független, demokratikus Magyarország, nincs nemzeti újjászületés". A többi miniszter is tárcája közvetlen feladatairól beszélt, amelyek szintén kapcsolódtak a legfőbb kormánycélokhoz. Az *igazságügyminiszter* az új, a kialakuló demokratikus állapotoknak megfelelő jogi megfogalmazások szükségességéről, a fasiszta törvények eltörléséről és a népbíróság jogkörének kidolgozásáról beszélt. Az *iparügyi miniszter* pedig a helyreállítás olyan céljáról nyilatkozott, hogy az mindenben szolgálja a szovjet és magyar hadsereg németellenes harcát. Zsedényi Béla *a nemzetgyűlés Elnökségének elnöke* nyilatkozatában az Ideiglenes Nemzetgyűlés jogforrását a népben jelölte meg, a szuverenitásnak államfő hiányában általa való megtestesítését hangsúlyozta és minden megbizatásnak a nemzetgyűlésből kiinduló voltát szögezte le újra.[61]

Létrehozásának módjával, összetételével, valamint a nemzetgyűlésen kitűzött és nyilvánosságra hozott céljaival az ideiglenes kormány mindenek előtt azt érte el külpolitikai síkon, hogy az antifasiszta nagyhatalmak elfogadták Magyarország nevében történt jelentkezését a fegyverszünet megkötésére. Ezzel megnyílt az ablak az új Magyarország számára a világ demokratikus népei és nemzetei irányában.

A Szovjetunióban levő magyar kommunista emigráció segítsége mellett, a Horthy-rendszer által emigrációba kényszerített más hitlerellenes és demo-

[60] E kérdések részletes vizsgálatát e tanulmány nem tekinti feladatának.
[61] Valamennyi nyilatkozatot lásd: Néplap, 1944. dec. 24. 3.

kratikus erők is gyorsan az antifasizmus, a demokrácia és a béke útjára tért új magyar kormány támogatására siettek. 1944. december 29-én a Károlyi Mihály által vezetett angliai Magyar Tanács nyilatkozatban üdvözölte és támogatásáról biztosította a debreceni kormányt. Károlyi Mihály különösen három feladatra hívta fel a magyar kormány figyelmét: 1. Magyarország „csatlakozzék a Vörös Hadsereghez és vegyen részt a Hitler elleni szent háborúban". 2. Szakítani kell a királysággal, mint amely megakadályozza az együttműködést a szomszédos népekkel és vissza kell állítani a köztársaságot. 3. A földkérdést radikálisan meg kell oldani, mégpedig a nagybirtokrendszer szétzúzásával, amely a reakció és a német szövetség egyik legerősebb talaját képezte. Az angliai Magyar Tanáccsal egy időben biztosította támogatásáról az ideiglenes kormányt az Egyesült Államokban Vámbéry Rusztem vezetésével tevékenykedő, az „új, demokratikus Magyarországért harcoló bizottság" is.[62]

Fentieket követően egymásután biztosították támogatásukról az ideiglenes kormányt a Franciaországi Magyar Függetlenségi Mozgalom,[63] és a svédországi, a Világosság köré tömörült emigráns magyar szociáldemokraták is.[64] Megkísérelték saját átmentésüket és csatlakoztak e napokban kiadott nyilatkozataikban a debreceni kormányhoz a volt horthysta követek és követségek is, amelyek vagy már a Sztójay-kormány megalakulásakor, vagy pedig 1944. október 15-ét követően szakítottak a németbérenc hazai politikával. Így többek között a volt stockholmi, a római, az ankarai, a vichy-i követ és az isztambuli, szófiai, bukaresti stb. főkonzulok, konzulok, ill. ügyvivők.[65] Elismerte az ideiglenes kormányt és felajánlotta annak szolgálatait az 1944 nyarán létrejött és az akkori horthysta kiugrási manőverekben résztvett disszidens magyar „követek bizottsága" is, amelyhez 9 volt követ és kereken 40 volt magyar diplomata tartozott, a fent felsoroltak egy része is.[66]

Az Ideiglenes Kormány létrejötte után a szovjet és a demokratikus nyugati hatalmak közvéleményének pozitív informálása is megkezdődött a magyarországi új változások, az ideiglenes nemzetgyűlés és kormány megalakulásáról szóló hírek megjelentetésével. Ezzel együtt Magyarország háborús szerepének az összegezése, felelősségének a megállapítása is megkezdődött. A szovjet központi lapok 1944. december 24-től közöltek híreket a magyarországi fordulatról. Az első közlemények[67] csak ismertették a nemzetgyűlés létrehozását, üléseit, felhívását, majd a kormányt és nyilatkozatát, továbbá kezdeti intézkedéseit. Az első összefoglaló, és Magyarország háborús szerepét is értékelő állásfoglalás csak 1945. január 12-én látott napvilágot az SzKP központi lapjában. E szerkesztőségi cikk a Debrecenben megtett pozitív magyar lépéseket — kezdve a választásoktól egészen a fegyverszünet kéréséig — kiemelve, élesen elítéli Magyarország utolsó csatlósként folytatott háborúját, kitartását a hitlerista Németország mellett. Majd többek között ezt írta: „Magyarország kisebb mértékben számíthat az egyesült nemzetek megértésére és segítésére, mint bármely más ország: Hitler legkitartóbb csatlósának bizo-

[62] Pravda, 1944. dec. 30. 4. és 1945. I. 4. 4, valamint Délmagyarország, 1944. dec. 31.

[63] Pravda, 1945. I. 2. 4.

[64] Uo. 1945. I. 10. 4.

[65] Uo. 1944. dec. 27. 4, Délmagyarország, 1944. dec. 29. 2. Néplap, 1944. dec. 9., Pravda, 1945. jan. 1. 4, jan. 2. 4, és Délmagyarország, 1945. jan. 10.

[66] Pravda, 1945. jan. 31. 4.

[67] Uo. 1944. dec. 24. 3, dec. 25. 3, 1945. jan. 8. 4 .

nyult. Mindazonáltal a Szovjetunió lehetőséget ad Magyarországnak, hogy jóvátegye bűnét." Ezt a lehetőséget a Pravda a szövetségesekkel való antifasiszta együttműködésben, a hitlerista Németország szétzúzásához való magyar hozzájárulásban jelölte meg.[68]

A nyugati szövetséges nagyhatalmak sajtója alig fordított külön figyelmet a magyarországi eseményekre. Angliában a harcokkal kapcsolatos híradások és az ottani különböző magyar társaságok, vagy emigrációs szervezetek nyilatkozatai mellett a debreceni kormány megalakulása után két értékelő cikk jelent csak meg Magyarország új kormányáról. Az egyik az angol Munkáspárt politikai folyóiratában, a Tribune-ban (1945. január 12.), a másik az Economist c. újságban (1944. december 30.). Mindkét cikk balról bírálta az ideiglenes kormány összetételét, az abban levő sok jobboldali és horthysta politikus, katonatiszt miatt. Az első még a szovjet politikát is kritizálta, azt állítva, hogy segíti a Horthy-rendszer átmentését volt vezető kádereinek az új kormányba való belépésének megtűrésével. Mindkét cikkre rövidesen magyar származású, később meglehetősen jobboldalivá vált újságírók tollából válasz is jelent meg e lapokban. A Tribune cikkírója arra mutatott rá, hogy a nemzetgyűlési választásokon az antifasiszta erők vettek részt, azok választották a küldötteket, továbbá, hogy a kormány összetételében elsősorban a demokratikus elemek érdemelnek figyelmet, s hogy a kormánynak antifasiszta demokratikus céljai vannak. Az Economist válaszcikke a választásokat, mint törvényes, a szuverenitást kifejező és alkotmányos kiindulást nyújtó eseményt méltatta, amely egyben azt is bizonyította, hogy „Magyarországon a szovjet katonai hatóságok — idézzük szószerint — megtartották Mr. Molotov azon ígéretét, hogy Oroszország nem óhajt befolyást gyakorolni az ellenőrzése alatt álló területek belső szerkezetére".[69]

Az Ideiglenes Nemzeti Kormány megteremtésének jelentősége egyrészt abban van, hogy ezzel az országnak a rablóháborúból való kivezetésének elkerülhetetlen feladata a sok elszalasztott lehetőség és alkalom után végre közvetlenül napirendre, reálisan megoldható közelségbe kerülhetett. Létrejöttével megteremtődtek Magyarország politikája megváltoztatásának belső feltételei is. Azokat a hátrányokat, nagy károkat és óriási negatívumokat már nem lehetett ugyan jóvátenni, amelyek az országot és az egész nemzetet emberi életekben, anyagiakban, erkölcsi-politikai, kulturális stb. értékekben és talán területekben is érték a korábbi átállási lehetőségek ki nem használásával, de az ideiglenes kormány 1944 decemberi megalakulása ahhoz még nem volt késő, hogy az ország- és nemzetmentés alapvető kérdéseiben megindult tevékenysége ne érhette volna el az önálló nemzeti lét biztosításához a legfontosabb és legszükségesebb külső és belső feltételeket. Vagyis, az ideiglenes kormánynak még az ország fővárosa felszabadulása előtt történt megteremtésével a kommunisták kezdeményezésével és irányításával a magyar demokratikus és forradalmi erők a szó szoros értelmében elhárították Magyarországról azt a veszélyt, amelynek következményeként az állami önállóságát, függetlenségét, jó időre, legalábbis jó pár évre — mint Németország — elveszíthette volna. Az ideiglenes kormány létrehozásával sikerült a magyar nép sorsát, Magyarország sorsát különválasztani a hitleri Németország sorsától. Ez közvetlenül és konkrétan azt is jelentette, hogy még „időben", még az 1945 február közepi jaltai nagyhatalmi konferencia előtt le lehetett választani

[68] Uo. 1945. jan. 12. 4.
[69] Lásd a cikkeket: UMKL II/1-a. Miniszterelnökség töredékes iratai B. VIII/1.

Magyarországot Németországról; a fegyverszüneti szerződés megkötésével pedig e sorsdöntő tanácskozásig már az ideiglenes kormány „de facto" elismerése révén, Magyarország *önálló, független állami létre* való képességét is sikerült elfogadtatni. Mindez Németország esetében hosszú évekkel később történt csak meg!

Az ideiglenes kormány létrejöttének a jelentősége továbbá abban is van, hogy az ország háborúból való kivezetésének olyan lehetséges és még „időben" megvalósítható módját nyújtotta, amely formájában és tartalmában antifasiszta, demokratikus programja és reális külpolitikai célkitűzése révén, bizalmat tudott kelteni mind a demokratikus nemzetek körében, mind pedig az országon belül. Vagyis, az ideiglenes kormány nemcsak az *önálló*, hanem egyben a *demokratikus állami lét* alapjait is kezdte lerakni. A kormány létrejöttével lehetségessé vált, hogy a fegyverszünet aláírásával nyomban megkezdődjék Magyarország nemzeti szuverenitásának, függetlenségének és szabadságának visszaállítása. A kormány megteremtése és Németország elleni hadüzenete azzal az eredménnyel is járt, hogy visszaszorultak az egyes szomszédos országok még jelentős erőt képviselő burzsoáziája részéről Magyarországgal szemben az 1938 előtti határok visszaállításán túlmenően is táplált igények; továbbá, hogy kissé jobbak lettek Magyarország jóvátételi, s egyéb fegyverszüneti kilátásai.

Az Ideiglenes Nemzeti Kormány megteremtése révén hazánk további sorsának alakulása végül is kedvező fordulatot vett. Magyarország lényegében hasonló elbánásban részesülhetett, mint a már korábban és lényegesen nagyobb hatásfokkal átállt más, volt német szövetséges országok. Mindezek alapján a megalakulása körülményei, tevékenységének időtartama és vállalt feladatai miatt az „Ideiglenes" jelzővel ellátott Nemzetgyűlésnek és Nemzeti Kormánynak maradandó jelentősége van nemzeti történelmünkben.

M. Kором:

Дебреценская сессия временного собрания и образование временного национального правительства

(Резюме)

Автор рассматривает создание важнейших органов центральной власти и управления новой, демократической государственности. Разгром фашизма, имевший всемирно-историческое значение, осуществление Советской Армией её освободительной миссии непосредственно в Венгрии, а также развёртывание и сплочение венгерских демократических сил создали благоприятные предпосылки для борьбы за создание власти, призванной спасти страну. Но наличие этих благоприятных исходных моментов ещё не обеспечивало спонтанного появления нового демократического государства в Венгрии в конце 1944 года. Его создание явилось победой прогрессивных политических сил в той борьбе, которую они вели в сложных условиях распада старого государственного аппарата, вызванного поражением в войне фашистской Венгрии и развернувшимися на всей территории страны военными операциями. Прогрессивные политические силы в этих условиях осуществили политическую и организационную подготовительную работу по созданию нового государства. Самым решающим моментом этой деятельности было образование Временного Национального собрания 21 декабря 1944 года.

В статье раскрыты обстоятельства образования национального собрания, олицетворявшего собой национальный суверенитет и являвшегося создателем новых правовых норм. Автор рассматривает споры при выборах должностных лиц собрания, а также историю принятия его программного «обращения». Он проанализировал состав депутатов собрания по их занятиям, партийно-политической принадлежности и по тому, какие органы их

направили в собрание. Результатом этого анализа явился вывод о том, что во Временном Национальном собрании — в важнейшем оплоте новой власти — преобладающую долю мест занимали классы трудящихся, точнее говоря — представлявшие их интересы демократические политические силы. Среди них рабочий класс являлся не просто обладателем доли власти, но выступая в тесном союзе с крестьянством, был главным её фактором. Таким образом, если судить по его составу, а затем — по проводимой им политике, Временное Национальное собрание было институтом, последовательно выполнявшим функции высшего органа демократической диктатуры рабочих и крестьян. Временное Национальное собрание провозгласило в качестве государственной программы сегедскую программу декабря 1944 года предложенную Венгерским Фронтом Национальной Независимости, где в качестве основной цели была сформулирована задача полного антифашистского демократического преобразования страны.

Автор подробно проследил далее формирование Временным Национальным собранием Временного Национального правительства, завершившееся 22 декабря 1944 года. Он проанализировал состав нового правительства и сопоставил его с составом национального собрания. При этом выяснилось, что в правительство, в отличие от собрания, большинство имели не левые, последовательно демократические силы. Это было непосредственным результатом политики консолидации самых различных сил, в том числе и части бывших правящих кругов, стремившихся к спасению родины, а также следствием учёта интересов антифашистской коалиции. Эти два фактора являлись также основой проведения политики, следствием которой и было создание национального собрания. Однако, в ходе продолжавшихся выборов в соответствии с волей народа демократические силы получили большое количество депутатских мандатов. Далее, отсутствие большинства в правительстве у левых сил явилось следствием того, что Временное Национальное правительство было сформировано для осуществления не всей программы национального собрания, а в первую очередь для выполнения самой важной задачи — для разрыва союза с фашистской Германией и для выхода из войны, для заключения соглашения о перемирии. Эти непосредственные цели объединяли все истинно патриотические силы вне зависимости от классовой принадлежности. Различия в составе национального собрания и правительства нашли отражение и в программном «Заявлении» Временного Национального правительства, которое не содержало всех пунктов программы национального собрания, а формулировало лишь задачи спасения родины.

Наряду с подробным анализом истории формирования Временного Национального собрания и Временного Национального правительства, их состава и целей, основанным на новых материалах, автор всесторонне рассмотрел деятельность Политического Комитета национального собрания, имевшего свои собственные задачи, а также — те полномочия, которые были даны национальным собранием правительству, и решения национального собрания, результатом которых явилось временное осуществление значительной части прерогатив главы государства. В заключение автор даёт краткий очерк международного признания венгерского Временного Национального собрания и Правительства и влияния этого признания в стране. Он говорит о той поддержке, которую получили новые органы власти непосредственно от демократических политических сил, вынужденных хортистскм фашизмом эмигрировать.

Автор приходит к выводу о том, что благодаря созданию Временного Национального собрания и Правительства произошёл поворот к лучшему с точки зрения будущей судьбы Венгрии. В 1944 году она смогла выйти из союза с гитлеризмом, а в начале 1945 года — заключить перемирие со странами антифашистской коалиции. При этом со стороны последних Венгрия смогла встретить отношение, подобное отношению к странам, которые порвали союз с Германией раньше и более эффективно. Поэтому в истории Венгрии имеют непреходящее значение национальное собрание и правительство, имевшие название «временных», которое было обусловлено обстоятельствами их формирования, периодом их деятельности и характером выполняемых ими задач.

M. Korom:

La réunion à Debrecen de l'Assemblée Nationale Provisoire et la formation du Gouvernement National Provisoire

(Résumé)

Cette étude est consacrée aux organes de pouvoir et d'administration les plus importants du nouvel étatisme démocratique et à leur création. L'écrasement mondial du fascisme et, plus directement, en Hongrie, l'action libératrice de l'Armée Soviétique, le développement et la réunion des forces démocratiques du pays, tout cela devait constituer le prélude favorable permettant à la lutte pour la création d'un pouvoir destiné à sauver la Hongrie de démarrer. Mais ce point de départ favorable ne devait pas entraîner spontanément la création à la fin de 1944 d'un Etat neuf et démocratique en Hongrie. Cela ne put être réalisé que grâce à un travail politique et organisationnel de lutte de la part des forces politiques conscientes d'avant-garde, dans les conditions extrêmement complexes créées par l'écroulement de l'ancien appareil étatique, et au milieu d'une action militaire déployée sur tout le pays. L'étape décisive de cette activité des forces d'avant-garde fut la création le 21 décembre 1944 de l'Assemblée Nationale Provisoire.

Le présent article présente les conditions dans lesquelles fut créée cette Assemblée Nationale incarnant la souveraineté nationale et constituant une source juridique de départ, les discussions qui présidèrent à l'élection des députés, et l'accueil que reçut sa «Proclamation»-programme. L'auteur y analyse la composition de l'Assemblée selon la profession, la politique de parti et les organes délégateurs des députés, et il parvient dans cet ordre d'idées à la conclusion que les classes travailleuses et les forces politiques démocratiques qui les représentaient tinrent au sein de l'Assemblée Provisoire, bastion le plus important du nouveau pouvoir, une place dont la proportion peut être qualifiée de décisive. Parmi elles, la classe ouvrière n'eut pas seulement accès au pouvoir: dans le cadre de l'alliance étroite où elle était avec la paysannerie, elle en devint également l'un des facteurs les plus importants. Autrement dit, l'Assemblée Nationale Provisoire était dans sa composition, puis dans la politique qu'elle suivit, une institution ressemblant à un organe suprême de pouvoir étatique de la dictature démocratique ouvrière et paysanne. L'Assemblée Nationale Provisoire fit du programme de Szeged (1944), proposé par le Front National Hongrois d'Indépendance et visant à une transformation antifasciste et démocratique totale, un programme d'Etat.

Ensuite, l'étude traite en détail de la formation du Gouvernement National Provisoire mis en place le 22 décembre 1944 par l'Assemblée Nationale Provisoire, et analyse la composition du nouveau gouvernement en la comparant à celle de l'Assemblée. Ce faisant, l'auteur démontre que dans le gouvernement, contrairement à ce qui était le cas pour l'Assemblée ordinaire, la majorité n'appartenait pas aux forces de gauche et aux forces démocratiques. Ce fait découlait directement des intérêts de la coalition antifasciste et d'une politique visant à la réunion la plus large possible (et s'étendant à une partie des milieux précédemment dominants) des forces destinées à sauver le pays, et qui constituait aussi l'une des bases de la politique qui avait été à l'origine de la formation de l'Assemblée mais, conformément à la volonté populaire, les élections attribuèrent un plus grand nombre de représentants aux forces démocratiques. En outre, il faut également voir dans ce phénomène le résultat du fait que le Gouvernement National Provisoire ne fut pas créé pour réaliser tout entier le programme de l'Assemblée, mais en premier lieu pour mener à bien la tâche primordiale qui avait pour but de faire retirer le pays de l'alliance fasciste et de la guerre et d'obtenir un cessez-le-feu. Et cet objectif était accepté par tous les patriotes véritables, quelle que soit leur appartenance de classe. On retrouve la même différence dans la «Déclaration»-programme du Gouvernement National Provisoire, qui n'embrassait pas tous les points du programme de l'Assemblée, mais ne portait que sur les objectifs de «sauvetage» du pays.

Outre l'examen et l'analyse détaillés, sur la base de recherches récentes, des conditions de formation, de la composition et des objectifs de l'Assemblée Nationale Provisoire et du Gouvernement National Provisoire, l'auteur traite sous des aspects multiples du Bureau Politique de l'Assemblée Provisoire, qui avait des tâches très circonscrites, des procurations parlementaires données au gouvernement et des décisions parlementaires aboutissant à l'organisation provisoire de la majeure partie des domaines juridiques de la direction de l'Etat. Enfin, l'étude passe brièvement en revue l'accueil et les répercus-

sions sur la vie nationale qu'eut la création de l'Assemblée Nationale Provisoire et du Gouvernement National Provisoire, ainsi que l'appui que reçurent directement les nouveaux organes du pouvoir de la part des forces politiques hongroises démocratiques condamnées à un exil forcé par le fascisme de Horthy.

Finalement, l'auteur parvient à la conclusion que, grâce à la formation de l'Assemblée Nationale Provisoire et du Gouvernement National Provisoire, la Hongrie connut enfin à cette époque un tournant favorable de son histoire. Le pays put quitter en 1944 encore l'alliance fasciste de Hitler et obtenir un cessez-le-feu avec les pays antifascistes au début de 1945. De cette manière, la Hongrie put pour l'essentiel être traitée d'une manière comparable aux pays qui avaient quitté plus tôt et plus efficacement l'alliance fasciste. En raison de tout cela, étant donné les conditions qui présidèrent à leur formation, la durée de leur fonctionnement et les objectifs qu'ils se fixèrent, l'Assemblée et le gouvernement «provisoires» revêtent une importance durable dans l'histoire de notre pays.

KÖZLEMÉNYEK

Bajomi-Lázár Endre:

A Párizsi Kommün száműzöttei Magyarországon

A magyar—francia kapcsolatok ismeretlen fejezete

A Párizsi Kommün centenáriuma alkalmából méltóképpen ünnepeltük az évfordulót: több tucat könyv és tanulmány, számos cikk jelent meg, kiállításokat és emlékünnepségeket rendeztek. Természetesen ez alkalomból megemlékeztek több magyar kiválóságról, aki részt vett az 1871-es forradalomban, elsősorban Frankel legendás alakjáról, a Kommün kereskedelmi biztosáról és Györök tüzérparancsnokról, aki vitézül küzdött az issyi erőd védelmében és két ízben is halálra ítélték. Köztudomású az a történelmi tény, hogy az elmúlt évszázadok során Franciaország sokszor haladt a társadalmi progresszió élén, és hogy az emigrációs hullámok általában Franciaország felé irányultak; arról a jelenségről azonban megfeledkeztünk, hogy Magyarország is adott menedéket francia emigránsoknak. Őszintén szólva, ki hitte volna, hogy az olyan következetesen liberális országokon kívül, mint Anglia, Belgium vagy Svájc, néhány kommünár éppen Magyarországra menekült, abba az országba, ahol az általános politikai légkör maradibb volt, mint az említett nyugati államokban.

A történelem azonban tele van ellentmondásokkal és váratlan eseménnyel: Ebben a feudális maradványokkal terhelt országban, ahol a hatóságok megbénították az első szakszervezetek működését, perbe fogták az Általános Munkásegylet marxizmushoz közelálló vezetőit, a Kommün néhány menekültje mégis nagy szabadságot élvezett — természetesen azzal a feltétellel, hogy nem kapcsolódik bele a magyarországi munkásmozgalomba. A probléma megértéséhez ismerni kell a történelmi és lélektani körülményeket is: a porosz—francia háborúban Magyarország haladó erői Franciaország pártján álltak, és mint Geréb László leszögezte, *a párizsi kommün az egykorú magyar irodalomban* című 1951-es becses művében, „a háború kitörésekor az egész sajtó franciabarát volt". 1871-ben pedig a függetlenségi képviselők Irányival az élen, bátran tiltakoztak Franciaország feldarabolása ellen. Ez a lángoló franciabarátság elsősorban a liberális arisztokráciát, a 48 szellemét őrző középrétegeket és a radikális költőket jellemezte, de természetesen kiterjedt a szocialista munkásokra is, miután a francia nép utilaput kötött a Badinguet (III. Napóleon) talpára. Később, a Kommün kikiáltása után egymást követték a tüntetések, amelyeken a magyar munkásság kifejezte szolidaritását párizsi testvéreivel.[1]

[1] A rokonszenv-tüntetésekről, az Elzász-Lotaringia annexiója elleni tiltakozásról ld. *S. Vincze Edit* tanulmányát: A párizsi kommün hatása a magyarországi munkásmozgalomra. In A párizsi kommün. Akadémiai Kiadó. 1973. — A parlamenti interpellációkról ld. *Kemény G. Gábor* dolgozatát: Fejezetek a függetlenségi baloldal és kapcsolatai köréből (1864—1874). In Az I. Internacionálé és Magyarország. Bp., Kossuth, 1964.

Az őszinte rokonszenv ellenére a Kommün kiemelkedő szereplői nem Magyarországon kerestek menedéket; a kevésbé ismerteket is — mint azt az alábbiakban látni fogjuk — meglehetősen furcsa körülmények hozták ide. Először lássuk csak, kikről is van szó! Azokkal a menekültekkel, akik nem itt telepedtek le, pl. Élisée Reclus, nem foglalkozunk, noha több hónapig tartózkodott Magyarországon.[2] A nagy földrajztudóst 1861-től kezdve szoros szálak fűzték a de Gérando-családhoz és Kossuthot is meglátogatta Torinóban. A puritán tudós, az elszánt anarchista, a terjedelmes „Egyetemes földrajz" *(Géographie Universelle)* szerzője, először Svájcban keresett menedéket, ahonnan 1873-ban Erdélybe utazott. Attila de Gérando és az erősen franciabarát, Michelet-vel bensőséges kapcsolatot fenntartó Teleki-család látta vendégül. Reclus paradox helyzetbe került Magyarországon, amikor a Tudományos Akadémia, a konzervatív szellem e fellegvára, kivételes kegyben részesítette, és 1881-ben tagjai közé választotta.

I. Auguste Rogeard

Magyarország előtt

Volt azonban a Kommünnek néhány harcosa, aki évekre telepedett le Magyarországon. Közülük kétségtelenül Louis-Auguste Rogeard alakja a legérdekesebb, aki, bár a Második Császárság alatt állandó újságtéma volt Európaszerte, ma már a feledés homályába merült mind Franciaországban, mind Magyarországon. Alig találunk olyan történeti munkát vagy életrajzi lexikont, amely néhány sort szentelne neki, még ritkábban olyan kiadványt, amely felidézné hosszú magyarországi tartózkodását.

Pedig izgalmas egyénisége joggal szerepelhetne akár egy romantikus fordulatokban bővelkedő Hugo-regényben; sőt kissé még az is különös, hogy a mi Jókaink nem tette hősévé . . . De lássuk inkább a tényeket! Pierre-Auguste Rogeard és Marie-Eulalie Quevanna gyermekeként 1820. április 25-én született Chartres-ban. Az École Normale Supérieure-ön szerzett bölcsészdoktori diplomával középiskolai tanár lett, és pályafutása során igen gyakran változtatott állást, ami valószínűleg kritikus szellemének és mindenfajta fegyelemmel szembenálló, lázadó természetének tudható be. 1842-ben Obernaiban tanított, de innen hamarosan elbocsátották, mivel nem volt hajlandó résztvenni a misén. Félévi munkanélküliség után a libourne-i kollégiumban találjuk, majd Blaye-ben, ahol nyelvtant és retorikát tanít. 1846 és 1848 között Angoulême-ban dolgozik, majd valóságos „Tour de France"-a Párizsban ér véget, ahol részt vesz a republikánus megmozdulásokban. Az eredmény a várható: ismét visszaküldik vidékre; először Brive-la-Gaillarde-ban tanít, majd a pau-i gimnáziumban, innen végérvényesen elcsapják, mert 1851 december másodika, vagyis Bonaparte Lajos államcsínye után nem hajlandó felesküdni a bitorlóra.

Elbocsátásától kezdve e semmiféle kötöttséget nem tűrő embernek soha többé nem volt állandó állása, egyik napról a másikra élt. Először Párizsban adott órákat, majd átkelt a La Manche csatornán és néhány hónapig a kenti grófságban nevelősködött. Visszatérve Párizsba, mint „szabadúszó tanár" tengődik. Kiterjedt műveltségét, nagy tudását és pezsgő vérmérsékletét a Paul-Louis Courier, Béranger, Louis Blanc és Proudhon szellemi vezetése alatt

[2] Róla ld. *Bajomi Lázár Endre:* Reclus és a magyarok c. cikkét az Élet és Tudomány 1975. dec. 12-i számában.

álló ellenzék szolgálatába állítja. Kiadja első pamfletjét „*December Másodika és a morál*" („Le deux décembre et la morale" Paris 1852, Frankfurt 1866) címen. A gúnyirat helyenként Saint-Justhöz méltó, éles, találó fordulatokban bővelkedik: „December Másodika bűntette olyan szörnyszülött, amelynek egyik lába a rendőrség, másik pedig a hadsereg" vagy „Bonaparte úr megölte az ifjú köztársaságot, amelynek gyámja, és feltörte a kincstárat, amelynek pedig őre volt". 1863-ban újabb brosúrát ad ki „*Tartózkodás*" (Abstention) címen, amelyben szenvedélyes, sőt vitriolos hangon arra buzdítja a franciákat, hogy ne vegyenek részt a — szerinte egyszerűen politikai csalást jelentő — választásokon. A tisztán politikai tevékenységen kívül irodalommal is foglalkozik. 1855-ben megjelentet az *Avenir* című tiszavirágéletű folyóiratban egy elméleti cikket, amelyben a művészi elkötelezettség mellett száll síkra: „Az irodalom az igazság megszerettetésének művészete a stílus szépségén keresztül; lelket, szellemet lehel a tudományoktól átvett elvont és csupasz fogalmakba." (*Avenir*, 1855. augusztus 17.) Kiemelve a tartalom elsődlegességét, Rogeard hangsúlyozza, hogy a műalkotás mondandója nem érheti el célját a stílus nélkül, amely a gondolatok „erejének és maradandóságának alapfeltétele". Számos heves hangú cikket jelentet meg a Diáknegyed kisebb folyóirataiban, ahol egyre inkább elhatalmasodik a forrongó és lázadó szellem. Megtámadja a Bouillet lexikonját a *La Jeunesse*-ben (1861. július 6.); a *Le Travail*-ban pedig (1861. december 22.) azokat ostorozza, akik idősebb korukra megtagadták forradalmi eszméiket; később a folyóirat 1862. február 22-i számában a „misztikus szellem" ellen hadakozik, amely a csillagászatot csillagjóslássá, a kémiát pedig alkimiává fokozza le. Három cikket ír a *Réforme littéraire* c. folyóiratnak, amelyekben sem About-t, sem Sainte Beuve-öt nem kíméli, utóbbinak szemére veti, hogy hízelgően nyilatkozott II. Katalinról. Szintén az 1862-es évben a „*Szellemi tudományok egyetemes kongresszusának tervezete*" c. cikkében (*Réforme littéraire*, július 27. és augusztus 17.) javasolja a tudomány és a jövő embereinek összehívását.

1864-ben kezdődik Rogeard legviharosabb kalandja: folyóiratot alapít *Rive Gauche* címen. A vadul republikánus és szocialista lapot Charles Longuet (1839—1903) szerkeszti és közli benne az Internacionálé szervezeti szabályzatának fordítását. Az eredetit Marx írta angolul, akinek egyik lányát Longuet 1872-ben majd feleségül veszi. A többek között Paul Lafargue cikkeit is közlő lapnál Rogeard főmunkatárs lesz. Féktelen termékenységgel ontja politikai, filozófiai és társadalmi cikkeit, amelyeket elsősorban a francia és külföldi diákok számára ír. A folyóirat mindössze másfél évet ért meg az utolsó, már Belgiumban megjelenő számokkal együtt, de mindörökre emlékezetes marad a *Les propos de Labiénus* („L. véleményei") című cikksorozat révén, amelyben Rogeard, az antik köntös leplében a császári zsarnokságot ostorozza. A cikksorozat, amelyet még 1865-ben brosúra alakban is megjelentettek, több nyelvre lefordítottak, újra meg újra kiadtak és amelynek összpéldányszáma elérte a 800 000-t, indulatos válasz volt III. Napóleon „*Julius Caesar történeté*"-re („Histoire de Jules César"). Az író szócsöve Labiénus, Titus római szenátor, akinek, ragyogó tollú szerzőnk szerint, „különös, ... érthetetlen ízlése volt: szerette a szabadságot". Rogeard fiktív története bővelkedik metszően éles, csípős kitételekben. Az áttételes ábrázolás (ui. Rogeard azt állította, hogy Labiénus „megtalált" kéziratát közli) senkit sem tévesztett meg; a római nevek mögött minden olvasó felismerte a császárság gyűlölt alakjait: Augustus nem más, mint Badinguet, Varius de Morny herceg, Licinus pedig Bazaine

tábornok.[3] A császár kezdetben nem mérte fel az ügy horderejét és alkudozni akart Rogeard-ral, a rendőrség azonban nyomozást indított, elkobozta a szerzőhöz érkezett gratuláló leveleket, végül pedig Napóleon kiadta a letartóztatási parancsot, de Rogeard-nak még idejében sikerült Brüsszelbe menekülnie. Ezzel megkezdődött kóborélete: városról városra, országról országra vetődött. Miután távollétében ötévi börtönbüntetésre ítélték Franciaországban, Belgium után Luxemburgba, majd Londonba menekült. 1866-ban Frankfurtban kiadta az *Egy brosúra történeté*-t (Histoire d'une brochure), amelyben kijelenti: „A váratlan, kirobbanó siker mindenkit meglepett, de leginkább engem . . . , ha ugyan nem a császárt . . . Neki köszönhető, hogy az igazság hangja, amit én Párizsnak szántam, bejárta az ó- és újvilágot, amely aztán a földkerekség legkülönbözőbb nyelvein visszhangozta tovább."

Az első brüsszeli és frankfurti emigráció során még számos egyéb brosúrát is kiadott. Kettőt az 1869-es választások kérdésének szentelt, a harmadik pedig, a *Császári népszavazás* (Le plébiscite impérial), már Párizsban jelent meg 1870-ben, s ezzel Rogeard megkondította a bukás szélén álló császárság lélekharangját. Meg kell jegyeznünk, hogy a lobbanékony pamfletíró a költészettel is kacérkodott: 1865-ben Brüsszelben megjelent egy verseskötete *„Szegény Franciaország"* (Pauvre France) címen. Az ebben olvasható tizenhét verset misem különbözteti meg éleshangú cikkeitől, hacsak nem a rímek. Költőjük kétségtelenül Hugo híres *Fenyítések* (Châtiments) című bősz költői pamfletjének a példáját követte, s belőle merített ihletet, de távolról sem éri el Hugo sebzett fenségét és büszke felháborodását; helyenként mégis figyelemre méltó költői erényekről tesz tanúbizonyságot. Hol csípős, hol zsémbes kirohanásaiban van némi nagyság, még akkor is, ha általában nem szárnyal magasabban, mint a Montmartre kupléírói.

Ötévi száműzetés után, amely alatt a már említett országokon és városokon kívül megfordult Madridban és Svájcban is, 1870 februárjában tért vissza a Diáknegyedbe, ahol az egyetemisták *A Diáknegyed Oroszlánja* (Le Lion du Quartier Latin) című versét énekelték, amelyben az „élharcos" főiskolások és a forradalmi szellemű munkások szövetségét magasztalta.

Még Brüsszelben megismerkedett Blanquival, Pyat-val és Flourensszal, majd Párizsba hazatérve — amint Jules Vallès tanúsítja a *Szemben a világgal (Jacques Vingtras)* című önéletírásában — augusztus végén rábeszéli Michelet-t, hogy írjon nyílt levelet Eudes és Brideau[4] érdekében, akiket a La Villette-i rajtaütés után halálra ítéltek. A Köztársaság szeptember 4-i kikiáltása után

[3] Charles, duc de Morny (1811—1865), III. Napóleon féltestvére, a törvényhozó testület elnöke. — Achille Bazaine (1811—1888) marsall szégyenletes körülmények között tette le a fegyvert Metznél a porosz—francia háborúban, halálra ítélték, de az ítéletet szabadságvesztésre változtatták. Természetesen Rogeard akkor még ezt nem tudhatta, de a tábornok már régen a vad katonai „erények" és a dühödt népellenesség megtestesítője volt; kezdetben az idegenlégióban szolgált, részt vett a krími háborúban és a gyászos mexikói hadjáratban, ahol partizánvadász alakulatokat állított fel.

[4] Félix Aimé Pyat (1810—1889) ügyvédből lett hírlapíró és színműíró, 1849-ben Svájcba menekült, majd Belgiumba ment, s itt a francia forradalmárok élére állt és egyre-másra írta regényes lendületű császárellenes pamfletjeit. 1864-ben csatlakozott az Internacionáléhoz, de ezt a maga képére akarta alakítani, s összeütközésbe került Marxszal. — Émile Eudes (1843—1888) blanquista forradalmár; ő vezette azt a rajtaütésszerű támadást, amelyet egy kis elszánt csapat 1870. aug. 14-én a La Villette-i (ma Párizs 19. kerülete) tűzoltó kaszárnya ellen intézett, de teljes kudarcot vallott. — Gabriel Brideau (1844—1875) blanquista forradalmár, később a kommün alatt, Rigault mellett, a rendőrségen dolgozott.

részt vesz a császárság lakájai elleni harcban, az ostrom alatt tüzérként harcol és szaporán ontja cikkeit. A *Combat* című napilapnak dolgozik Pyat-val együtt, aki már 1869-ben hazatért Franciaországba, miután nem sikerült neki az Internacionálén belül vezető szerepet szereznie. Vele folytatja a munkát Rogeard az 1871. február 3-án alapított *Vengeur* című lapnál is. Ez a napilap lett a Kommün egyik legnépszerűbb orgánuma, s főszerkesztőjévé Rogeard-t nevezték ki. Március 30-án e lap hasábjain üdvözli kitörő örömmel a Kommünt. Később a március 20-án alapított *La Commune* című napilap egyik szerkesztője lett, amelyet az a Millière irányított, akit május 26-án a Panthéon lépcsőjén agyonlőttek. Rogeard-t a VI. kerületben beválasztják a Községtanácsba, mandátumát azonban nem fogadta el, kevesellvén a szavazatok számát. Ezek az aggályok is mutatják hősünk feddhetetlen érzékenységét a demokratikus parlamentizmus szabályait illetően.

A Véres Héten barátai bújtatták, majd sikerült eljutnia Elzászig. Miután távollétében halálra ítélték, mert a párizsi rendőrfőnök titkára volt, Bécsben telepedett le, ahonnan 1873 augusztusában a rendőrség kiutasította. Az osztrák fővárosból Magyarországra került.

Rogeard Magyarországon

Rogeard egyáltalán nem volt ismeretlen nálunk, amikor az emigránssors szeszélye Magyarországra vetette. Az itteni lapok, követve valamennyi európai újság példáját, részletesen beszámoltak bátor tetteiről, amelyeket kiváló csemegeként tálalhatott a szenzációhajhász sajtó. 1865-ben a *Fővárosi Lapok*-ban megjelent egy cikk „*Ki az a Rogeard?*" címen, amely közölte életrajzát és egy ismertetést nemcsak brosúráiról, hanem néhány komoly visszhangot kiváltó cikkéről is, mégpedig rokonszenves beállításban. (Ezt a cikket egy másik lap, az *Ország Tükre*, szintén átvette.) S ami még fontosabb: 1865-ben, tehát ugyanabban az esztendőben, mint Franciaországban, *Anti-Caesar* címen megjelent a *Propos de Labiénus*, többé-kevésbé hű fordításban. Rogeard személyes megérkezését megelőzte szellemi jelenléte, ami könnyen érthető. Az osztrák elnyomás alatt sínylődő magyar demokraták ugyanis élénk figyelemmel kísértek minden abszolutizmus-ellenes megmozdulást, különösen ha ezek az események legkedvesebb országukban, Franciahonban zajlottak.

Nem tudjuk pontosan, hogyan telepedett le Rogeard Bécsben, miért éppen ezt az országot választotta Anglia vagy Svájc helyett, ahova a kivégzőosztagot vagy a száműzetést elkerülő kommünárok zöme menekült. Tény azonban, hogy a Monarchia forradalmárokat vajmi kevéssé dédelgető fővárosában élt, egészen kiutasításáig. Magától adódik a következő kérdés: miért éppen azon a Magyarországon telepedett le, amely bár az 1867-es kiegyezés után viszonylagos függetlenséget élvezett, de ahol a maradi és monarchikus politikai rendszer nem nagyon nyerhette meg a jakobinus alkatú francia tetszését? A felelet egyszerű: azért jött ebbe az országba, amelyről előzőleg már hallhatott a magyar kommünároktól, többek között Frankeltől (aki ekkor éppen Londonban tartózkodott, majd később szintén Bécsben telepedett le, ahonnan 1876-ban megbilincselve hozták Magyarországra), mert a félig francia, félig magyar de Gérando-család meghívta, mint ezt Louis Tinayre[5] festő is bizonyítja.

[5] Victoire Tinayre-nek ez a fia, kiről később még lesz szó, Magyarországon nevelkedett, 1934-ben a Budapesti Szemlében becses visszaemlékezéseket publikált, magyar fordításban.

Özvegy de Gérando Ágostonné, (akinek férje szoros kapcsolatban állt Michelet, Quinet és Chassin liberális köreivel, több történeti munkát szentelt Magyarországnak és részt vett a 48-as szabadságharcban) a franciás műveltségű Teleki grófi nemzetség sarja volt. Ez a Teleki Emma és két gyermeke, Antoine és Attila de Gérando, hol Franciaországban, hogy Magyarországon élt, pesti szalonja pedig a liberális nemesség és a radikális értelmiség gyülekezőhelye volt. De Gérando Ágostonné 1849-ben vesztette el a férjét, majd 1870-ben két gyermekével együtt visszatért Magyarországra. Bár semmilyen konkrét adattal sem tudjuk alátámasztani, azért feltételezhetjük, hogy az 1848-as forradalom és a magyar szabadságharc dicsfényétől övezett magyar grófnő (akinek unokatestvére, Teleki László, Kossuth forradalmi kormányának párizsi meghatalmazott minisztere volt) már Párizsban találkozott Rogeard-ral; az mindenesetre valószínűtlen, hogy a liberális mozgalmakban aktívan résztvevő Teleki Emma ne hallott volna e nevezetes emberről. Bizonyos viszont, hogy Rogeard, miután 1873 nyarának végén letelepedett Budapesten, gyakori vendég volt a de Gérando—Teleki szalonban. Mint csaknem minden emigráns, ő is kénytelen volt franciaórákat adni, hogy fenntarthassa magát. Volt azonban egy másik jövedelemforrása is: szívesen tartott filozófiai, történelmi és irodalmi előadásokat a Tisza-, Károlyi-, Bethlen-, Csáky- stb. családok előkelő tagjainak (a Teleki-de Gerardo-család és Rogeard kapcsolutairól ld. még tanulmányunkat: Teleki Emma életéről és műveiről, Irodalomtörténet, 1976, 4).

A történelem útvesztői valóban kiszámíthatatlanok! Íme, a hajdani megingathatatlan meggyőződésű republikánus, az ízig-vérig kommünár újságíró, aki együtt küzdött Blanquival, Proudhonnal, Flourensszal, sőt Rigaulttal — akitől, mint a Kommün rendőrfőnökétől, évtizedekig rettegtek a burzsoák —, egy gazdag pesti szalonban előadást tart az előkelő főuraknak és főrangú hölgyeknek. Érkezését a szocialista *Munkás Heti-Krónika* adja hírül 1873 novemberében és enyhén gúnyorosan imígyen élcelődik: „Ezek szerint Budapesten van Rogeard hírneves író, a párizsi kommün tagja — Bécsből kizavarták. Nem hisszük, hogy az itteni hatóság a bécsi gyalázatos példát követi, mert a mi előljáróink jóravaló emberek — szabadelvűek, demokraták, mit tehetnek ők róla, hogy Bécsben mást parancsoltak." És valóban, a magyar kormány, amely egy évvel ezelőtt, még a hűtlenségi perben, betiltotta az első magyarországi szocialista szervezetet, az Általános Munkásegyletet, a bécsi menekültnek nemcsak az itteni tartózkodást tette lehetővé, hanem az elkövetkezendő hat év során semmilyen kellemetlenséget nem okozott neki.

Tény, hogy Rogeard valóban nem keveredett bele semmiféle belpolitikai ügybe. Megelégedett azzal, hogy előadásokat tartott az előkelő társaság hölgyeinek, akiken kívül olyan kiválóságok is hallgatták, mint Liszt, vagy Jókai és az egész liberális értelmiség színe-java. Vádolhatjuk-e Rogeard-t azzal, hogy megtagadta eszméit? Egyáltalán nem! Elég, ha csak egy pillantást vetünk előadásainak jegyzékére és a magyar sajtó kommentárjaira, máris meggyőződhetünk arról, hogy az *Anti-Caesar* szerzője nem dobta sutba korábbi elveit. Első előadását a kiváló forradalmárnak, Desmoulins-nek szentelte, akit a mi Petőfink az egekig magasztalt. Az 1874-ben tartott előadás kapcsán az egyik legtekintélyesebb napilap, a *Pesti Napló* a következőket írta: „Ha nincs is a hallgató egy véleményen az előadóval, Rogeard magával ragadja az embert, szónoklásának élénkségével és meggyőződésével." A „szűzbeszédet" még a

tél folyamán több előadás követte: Mme de Staëlről, Chateaubriand-ról, Lamartine-ról, Victor Hugóról, Béranger-ról, Georges Sandról, Gautier-ről, Pascalról és Corneille-ről. 1876-ban egyebek között Molière, Boileau, Racine és La Fontaine szerepelt előadásainak műsorán. A következő évben bemutatta művelt közönségének Voltaire-t, Rousseau-t, Beaumarchais-t stb. 1878-ban elemezte Rabelais-t, Hugo *Fenyítések*-jét, Montaigne-t, Mirabeau-t és a *Marseillaise*-t. Budapesti tartózkodásának utolsó esztendejében Lamennais-ról, Paul-Louis Courier-ről, Pétrus Borelről, Michelet-ről, Quinet-ről, Louis Blanc-ról, Proudhonról, Erckmann-Chatrianról[6] stb. tartott előadást.

A felsorolásból is kitűnik, milyen ügyesen elegyítette a legkülönfélébb témákat, de ugyanakkor ismerjük el azt is, hogy kellett *hic et nunc* némi merészség ahhoz, hogy egy arisztokrata szalonban, a dualista Monarchiához tartozó államban, Boileau után Proudhonról beszéljen, Victor Hugót dicsőítse és szenvedélyes hangon elszavalja a *Fenyítések* egyik bosszúálló versét. Nem véletlen, hogy az egyik magyar lap megjegyezte: „Rogeard előadásai nem annyira esztétikai nézetek (melyek elfogultak és nem eléggé emelkedettek), mint társadalmi elvek tekintetében voltak érdekesek." Minden méltatója észrevette, hogy Rogeard az irodalom ürügyén milyen szemfényvesztő ügyességgel játszik a felforgató eszmékkel. Bármennyire tartózkodó volt is ideológiájával szemben, minden méltatója elismerte előadói tehetségét, csodálta ékesszólását, és valamennyit a szó szoros értelmében rabul ejtette rettenhetetlen republikánus meggyőződése. Rogeard még Pesten kezdte el a francia irodalom történetének filozófiai feldolgozását, továbbra is együttműködve a száműzött kommünárok sajtójával. (Pl. a *Travailleur* című genfi anarchista lapban megjelentetett egy cikket 1877 augusztusában.)[7] Ötévi, feszült érdeklődéssel kísért előadássorozat után, amelyet sok hallgató eleven 48-as nosztalgiával követett, de amelynek hálás közönségét olykor talán csak maga a francia beszéd vonzotta bizonyos mértékig függetlenül az elhangzottak tartalmától, Rogeard 1879 tavaszán elhagyta Budapestet és Kolozsvárott telepedett le.

Rogeard Erdélyben

Erdély fővárosában a Teleki-család szállásolta el, sőt túlzás nélkül állíthatjuk, dédelgette Rogeard-t; hol vidéki kastélyában, hol pedig Kolozsvárott. Számos előadása közül néhányat a Főtér melletti kis palota szalonjában tartott, őszinte franciabarát légkörben. Kapcsolatba került a történész Gergely Sámuellel, aki két évet töltött Párizsban, mint a Teleki-család nevelője és mint a Collège de France hallgatója; ismeretséget kötött Brassai Sámuellel, az enciklopédisták méltó utódjával. Az egész művelt társaság beszélt franciául,

[6] Az idevonatkozó adatok többségét *Szikszay Edit* 1936-ban megjelent értékes disszertációjából merítettük, amely a pécsi Bölcsészettudományi Kar égisze alatt készült és rövid francia áttekintést is tartalmaz. (Louis-Auguste Rogeard. Egy francia emigráns Magyarországon. — Louis-Auguste Rogeard. Un emigré français en Hongrie.)

[7] Ezt az információt a Jean Maîtron szerkesztette kitűnő Dictionnaire biographique du mouvement ouvrier français-ban találtuk, amely, mint a szintén becses Bernard Noël szerkesztette Dictionnaire de la Commune — alig tesz említést Rogeard magyarországi tartózkodásáról, mint ahogyan nem szól erről a Rogeard-t egyébként említő *Máté György* (A párizsi kommün 72 napja. Bp. 1971) és a Domokos János szerkesztette A párizsi kommün napjai (Bp., 1973) sem.

és Stein János könyvkereskedő gyakran jelentetett meg franciából fordított műveket, megelőzve ezzel a pesti kiadókat. Egy franciabarát kör is működött Kolozsvárott Finály Henrik, a kiváló nyelvész és archeológus elnöklete alatt.[8] Természetesen megérkezése után a klub késő éjszakába nyúló vacsorát adott Rogeard tiszteletére, amelyen körülrajongták a francia vendéget.

1879. április 7-i, első előadását, amelyet a Városháza tanácstermében tartott, a 19. század irodalmi szalonjainak szentelte. A két helyi napilapon kívül, egy budapesti újság is beszámolt az eseményről, kiemelve, hogy Kolozsvár egész előkelősége részt vett az előadáson: „Ott volt, — írja a lap — a Kolozsvárott levő arisztokrácia, a honvéd- és sorkatonasági tábornokok, egyetemi és más tanárok, a francia club tagjai." Az egyik impresszárió, aki buzgón szervezkedett a francia irodalmár előadásainak sikeréért, az a Sámi László gimnáziumi tanár, aki az 1840-es években gr. Teleki László magántitkára volt és akit a francia forradalom eszméi lelkesítettek. Rogeard hatalmas termete, hatvan éve ellenére is megragadó férfiúi szépsége önmagában is magára vonta a figyelmet. Magas homlokkal koronázott arca, gyönyörű szakálla, hajlott orra és érzéki ajka, amely lángoló szavakkal védte a női egyenjogúságot, a hölgyek kedvencévé tette. Második előadása után, amelyen a nő-írók kérdésével foglalkozott, Antonina de Gérando fejezte ki a női nem iránta érzett háláját, amikor „nemünk ősz hajú bajnokának" nevezte.

Előadásai szabályos időközönként követték egymást, kivéve a nyarat, amelyet Rogeard a Teleki-család kendilónai kastélyában töltött. A három 1879-es előadás után, 1880-ban még huszonötöt tartott, amelyekben Mirabeau, Desmoulins, Louis Blanc mellett André Chénier, Vigny, Lamartine, Musset, Béranger, Balzac, Murger stb. szerepelt. A jegyeket a könyvkereskedők árulták, sőt 13 forintért elő is lehetett fizetni előadásaira. Míg Budapesten Rogeard-t soha nem támadták meg, Kolozsváron heves sajtóvita robbant ki az ellenzék orgánuma, a *Magyar Polgár* és a *Kelet* című helyi napilap között, amely a maradiak szócsöve volt. Klebelsberg Zdenkó gróf, Horthy jövendő kultuszminiszterének apja, miközben elismerte, hogy a Victor Hugót dicsőítő irodalmár „szép szónoki tehetséggel bír", sajnálatát fejezte ki amiatt, hogy „ha Rogeard úr politikai szenvedélyeinek parancsolni nem tudott s minden áron elő kellett venni neki a vörös lobogót, legalább ne bontotta volna ki egészen". Rogeard három védelmezője, köztük Sámi László professzor, *Nyilatkozatot* adott ki, amelyben visszautasította Klebelsberg gróf kritikáit és hevesen Rogeard védelmére kelt, megvédte az egyetem szabadságát, dícsérte Rogeard „erős meggyőződését" és „önálló bírálatát". Mindez februárban történt. Márciusban Bethlen István gróf, a jövendő miniszterelnök apja, sietett Rogeard ellenségeinek segítségére. A Louis Blanc-nak és Proudhonnak szentelt előadás hallatán a konzervatív arisztokrata keményen Rogeard-ra támadt és éles szavakkal ostorozta a „legvastagabb szubjektivitással" vádolt szónokot, aki „tetszeleg magának a vörös száműzött érdekes szerepében". Bethlen Tocqueville és Taine szavaival ítélte el a forradalom túlkapásait. A három radikális, Sámival az élen, újra tollat ragadott, hogy tisztázza Rogeard-t a

[8] A professzor — eredetileg mérnök — Óbudán született 1825-ben. Jogosan feltételezhetjük, hogy ugyanabból a családból származik, mint a francia Finályak, akik közül a szintén óbudai származású Horace Finaly dúsgazdag bankár lett. (A nagy műveltségű, haladó szellemű Léon Blummal barátkozó pénzmágnás alakját Proust és Giraudoux is megörökítette műveiben.)

méltatlan vádak alól. Bethlen gróf azonban nem hagyta ennyiben az ügyet, válaszolt a védelemre, felszólította az arisztokráciát, hogy „lépjen reális alapra és hagyja ott Rogeard radikális bölcsességét". Ez a polémia nem csökkentette ugyan a „vörös száműzött" népszerűségét, viszont minden bizonnyal ennek köszönhető, hogy az egyetem ellenezte, hogy Rogeard ott is előadjon.

Eközben a francia kormány részleges amnesztiát hirdetett. Rogeard bejelentette tiltakozását, amelyet a párizsi *Le Citoyen* közölt 1880. január 13-án és a *Magyar Polgár* szintén átvett. A kegyelmi bizottsághoz és a köztársasági elnökhöz intézett nyílt levelét az *Egyetértés*, amely Kossuth híveinek szócsöve volt, és a budapesti szocialista hetilap, a *Krónika* szintén közölte. A tiltakozás bizonyítja, hogy Rogeard semmit sem bánt meg és epés irálya a régi maradt. Kijelenti, hogy soha nem kért kegyelmet, amit egyébként nem is fogad el, csak éppen kihasználja a lehetőséget és hazatér, noha az országot továbbra is agyalágyult terroristák kormányozzák, akik, ha meggyőződéses republikánusok lennének, nem megkegyelmeznének a száműzötteknek, hanem hazahívnák őket, hogy segítsék a Köztársaságot. Ezt a nyílt levelet, amelyben ismét előtűnik az *Anti-Caesar* fenyegető hangja, január 23-án Fiumében adták postára, tehát még mielőtt Rogeard Erdélyben telepedett volna le.

Viszonylag rövid erdélyi tartózkodása után megjelentetett egy franciául írt *Nyilatkozatot*, amelynek eredetije az 1880. április 7-i *Magyar Polgár*-ban látott napvilágot: „Hat éven keresztül Pesten és néhány hónapja Kolozsvárott, az volt legfőbb igyekezetem, hogy erőmtől tellően szolgáljam a francia studiumok ügyét, amelyek iránt oly nagy érdeklődés mutatkozik Magyarországon. Most, hogy elhagyom a várost, szeretném nyilvánosan is kifejezni köszönetemet mindazoknak, akik közreműködésükkel támogatták szerény vállalkozásomat . . . Remélem, drága magyar hallgatóim kellemes emléket őriznek meg majd rólam, mint ahogy a francia irodalom nevében, amelyet valamennyien annyira szeretünk, én is a nemzetközi testvériség erős és maradandó érzésével fogok rájuk gondolni."

Sajnos, be kell ismernünk, hogy ez az emlék elég hamar elhalványult. Igaz, hogy 1888-ban Győrben kiadtak egy kis füzetet *Képek a francia irodalom történetéből* címen, amelyben szerepelt néhány előadásának szövege, mégis Rogeard, aki 1880. április 4-én tartotta Erckmann-Chatrianról szóló utolsó előadását és akit annyira ünnepeltek, sőt bálványoztak hét éven keresztül Magyarországon, olyannyira a feledés homályába merült, — mint már említettük e tanulmány bevezetőjében —, hogy 1971-ben, a Kommün centenáriuma alkalmából rendezett emlékünnepségeken egyáltalán nem vagy alig néhány szóval emlékeztek meg róla.[9]

A hajthatatlan polémista tizenhat évet élt még száműzetése után. És milyen szomorú öregkor várt rá! Ő, aki hajdan lelkesedésben tartotta az egész Diáknegyedet, nyomorúságosan tengődött hazájában, ahonnan azonban mindvégig kapcsolatban maradt a Teleki-családdal. 1896. december 7-én bekövetkezett halála után alig ötven küzdőtársa — köztük a hűséges Longuet — kísérte utolsó útjára a bősz republikánus hazafit, akinek független szelleme mindennél erősebb volt, de egyúttal magányba is taszította.

[9] Elismeréssel kell szólnunk *Nyilas Márta* könyvtárosról, aki elsőként próbálta felélesztení a Kommün menekültjeinek emlékét abban a tanulmányában, amely a Századok 1972 4—5. számában jelent meg: „A párizsi kommün magyarországi menekültjei" címmel.

II. A Tinayre-család

Mint már említettük, Louis Tinayre festő (1861—1941) volt az, aki magyarországi emlékeiben felidézte, hogyan lelt nálunk menedéket Rogeard. De ki ez a Tinayre és hogy került ő maga is ilyen messze hazájától?

Mindössze tizenegy éves volt, amikor 1872-ben megérkezett Encsre, ebbe a kis faluba, amely Kassától kb. harminc kilométerre délre fekszik. Egy Adler nevű gazdag földbirtokos család hívta Magyarországra valamilyen svájci ügynökségen keresztül, amely francia nevelőket és tanárokat szerzett az igénylő családoknak. Édesanyjával, három fivérével és húgával került Svájcba, mert Victoire-Marguerite Tinayre itt keresett menedéket a Véres Hét után.

Magyarország előtt

Mme Tinayre, lánykori nevén Guerrier, 1831. március 6-án született a Puy-de-Dôme megyei Issoire-ban. Apját, aki egy márki törvénytelen gyermeke volt, egy szerény körülmények között élő molnár nevelte. Részt vett az oroszországi hadjáratban, s mindig Bonaparte odaadó híve maradt. A császár iránti rajongással magyarázható az is, hogy hét gyermeke közül az egyiket Victoirenak („győzelem") keresztelte. Victoire kiválóan végezte tanulmányait, megszerezte tanítónői képesítését, majd tizenhétéves korában Párizsba került, ahol tanúja volt az 1848-as forradalomnak, amely nagy lelkesedéssel töltötte el. 1856 körül feleségül ment a szintén issoire-i Jules Tinayre-hez, egy törékeny alkatú közjegyzői írnokhoz, akit teljesen lehengerelt erős egyéniségével és férfias fellépésével. Victoire Tinayre ízig-vérig vállalkozó szellemű asszony volt. Ellenállhatatlan kíváncsisága vonzotta az egzakt ismeretek és a társadalomtudományok felé; élénk képzeletét egy rendőrségi jelentés „kalandornak" minősítette.[10] Rendkívüli érzékenységével minden igazságos ügyet pártfogolt. Olthatatlan társadalmi, családi és személyes tettvágy fűtötte. Nyugodtan megállapíthatjuk tehát, hogy számos jellemvonásával a kor egy másik kiemelkedő alakjára emlékeztetett: Louise Michelre, akihez egyébként még előnytelen alkatában is hasonlított: nagy fekete szeme, dús göndör hajkoronája ellenére, vonásai annyira markánsak voltak, hogy arcképét nézve nehéz elhinni: valóban nőt ábrázol . . .

Jules jómódú cukrász fia volt, s rendelkezett némi vagyonnal. Ezt felesége próbálta gyümölcsöztetni, hála ötleteinek, amelyekben a technikai lelemény emberbaráti indítékokkal párosult. Egy bizonyos Barisse nevű földijének a fura találmányát akarta pénzelni: az illető kisütötte, hogy a kávéházakat zenélő pirofórral kellene ellátni. (A fenséges görög szó egyszerűen gyufatartót jelent . . .) A vállalkozás természetesen kudarcba fult! Victoire Tinayre ingatlanspekulációkkal is megpróbálkozott, amelyekhez az alapötletet a Haussmann prefektus által megkezdett közmunkákkal járó kisajátítások adták. Ne essünk azonban tévedésbe: Tinayre-né nem a nyereségre pályázott, hanem a társadalmi haszonra: a vásárolt telkeken magáninternátusokat akart létesíteni. Többfelé vezetett iskolákat a fővárosban és környékén (Neuilly, Bondy, Noisy-le-Sec). Ebben a tevékenységében segítette legidősebb testvére, Jean Guerrier, az elszánt republikánus, aki 1851 december

[10] A nemrég elhunyt *Edith Thomas* vizsgálta át a prefektúra iratait: vö.: Les Pétroleures. Paris. 1963.

második után börtönbe került, és Jules Babick, a lengyel származású, kiegyensúlyozatlan lelki alkatú festői figura, mellesleg illatszerész és kémikus, aki feleségül vette Victoire nővérét, Annát, s megalapította a „fuzionista" vallást. Az említett tevékenységen kívül Victoire „nagy nővérének", George Sandnak a babéraira is pályázott, amikor 1864-ben kiadta első regényét *La Marguerite* („A százszorszép") címen, amelyet Jules Paty, azaz férfinéven jelentetett meg. Elmeséli benne egy övéihez ragaszkodó nővér épületes történetét, „szeretettel és gondosan" rajzolva meg szerény hőseit. Edith Thomas, aki némi túlzással, a mű egyetlen olvasója volt, jellemezte e szavakkal a regényt,[11] amely azóta is békésen szunnyad a *Bibliothèque Nationale*-ban. Második regénye, az *Un rêve de femme*, 1865 („Asszonyi álom"), már valamivel józanabbnak mutatja a szerzőt, annak ellenére, hogy saint-simoni ihletésű, utópikus történetet ír meg, eszményi várossal és mintaüzemmel, amelyben a magánélet teszi tönkre a kollektív boldogságot. Valentine, a „társadalmi" üzem alapítójának, Gustave-nak jólelkű felesége, magasabbrendű férjénél (akárcsak a szerző . . .), utóbbi megőrül, feleségét elzárja a világtól, végül pedig öngyilkos lesz. A zaklatott cselekmény végkifejlete a szerző erkölcsi tételének igazolására szolgál, amely szerint, ha „a sötét agyakban fény gyúl", az ember felemelkedhet.

Az írónő semmire sem jutott az irodalmi életben, de annál nagyobb sikerrel harcolt a társadalmi életben. 1865-től kezdve rendszeresen látogatja az *Internacionálé* Gravilliers utcai szegényes helyiségét, 1867-ben pedig az utópista eszmék hatása alatt álló *Société des Équitables* egyik alapító tagja. A Társaság elnöke egy bizonyos Sixte-Casse (gúnynevén Szerencsés Henry) volt; a cipész mesterséget űzte, s később mint kommünárt távollétében halálra ítélték, miután sikerült Spanyolországba jutnia. Fia, Émile Henry, számos anarchista merénylet végrehajtója, 1894. május 21-én a nyaktiló alatt végezte. Tinayre-né a *Société des Équitables* ellenőrzőbizottságának tagja lett, majd később csatlakozott az *Internacionálé*hoz és a *Munkásegyletek Szövetségé*hez. Az ostrom alatt többször felszólalt a különböző klubokban, s buzgón fejtegette a szövetkezetek előnyeit. Gyermekeit (Julien 1859-ben, Louis 1861-ben, Caroline 1863-ban, Abel 1866-ban, André 1868-ban született) szűkebb hazájába, Auvergne-be küldte, férje pedig az erődítményeken állt őrt. Victoire Tinayre emberfeletti erővel dolgozott a hadikórházakban, megismerkedett néhány kiváló harcossal, köztük Vaillant-nal, Millière-rel és barátságot kötött Rogeard-ral.

Mint heves vérmérsékletű, lelkes honleány és merész utópista vetette magát a Kommün egetostromló vállalkozásába. Számos oktatásügyi állást töltött be, lobogó lelkesedéssel; a XII. kerület leányiskoláinak a felügyelője lett, majd Vaillant, aki akkor oktatásügyi biztos volt, kinevezte a leányiskolák nevelői módszereinek és tankönyveinek szakfelügyelőjévé. Harcolt a világi iskolák megteremtéséért és az ún. „integrált" oktatás bevezetéséért, amelynek ő volt legfőbb képviselője. Az „integrált" oktatás felettébb modern elmélet, amely valamennyi képesség párhuzamos fejlesztését szorgalmazza, nem feledkezvén meg a testedzésről sem, valamint internátuson alapuló kollektív oktatási módszert javasol — Fourier szellemében. Nem volt ateista, csak deista és egyházellenes; adott esetben ellenezte az erőszakos túlkapásokat.

[11] A regényeket Edith Thomas már idézett műve alapján elemezzük; Victoire unokája, Noël Tinayre révén sikerült egyébként hozzájutnunk egy piszkozatfüzethez, amely az „Asszonyi álom" (Un rêve de femme) néhány részletét tartalmazza.

A Véres Héten a barrikádokon sebesültjeit gondozta a férjével együtt. A versailles-i hadsereg bevonulása után nem menekültek el, hanem mindketten visszatértek Szent Anna utcai lakásukba. Feljelentés alapján a katonák május 26-án letartóztatták Mme Tinayre-t. Férje, a békés közjegyzői írnok, ez a depresszióra hajlamos, gyenge idegzetű ember, korábban sohasem tette ki magát a politika kockázatainak. Ezúttal azonban megpróbált közbelépni, de hiába: mindkettőjüket a Châtelet-be vitték, majd elválasztották őket egymástól. Jules most minden bátorságát összeszedte, mivel úgy vélte, hogy a gyermekeknek sokkal nagyobb szükségük van a feleségére. Ezt a „családi bátorságot" kétségtelenül politikainak tekintették, mindenesetre az ártatlan férjet kivégezték a Lobau kaszárnyában. A Victoire-t kihallgató ezredesnek viszont lelkiismeretfurdalása támadt és szabadon engedte az özvegyet . . .

Távollétében deportálásra ítélték, amiért „összejátszott a felkelő bandák vezetőivel és különböző köztisztségeket bitorolt". Az ítéletet 1874. január 9-én hozták, amikor Mme Tinayre már Magyarországon tartózkodott, miután álnéven Genfbe utazott Jean nevű testvérével, aki a Dohányjövedéki Hivatalban vállalt tisztséget, és ugyanarra a büntetésre ítélték, mint őt. Magával vitte öt gyermekét, akikre addig nála kilenc évvel fiatalabb húga, Anna vigyázott Auvergne-ben. A menekültek Svájcban a legkülönfélébb anyagi forrásokból éltek, leginkább a *Marmite Sociale* nevű kölcsönös segélyegylet támogatására hagyatkozva. A 4000 menekült szétszóródott a nagyvilágban, de nagyrészük mégis leginkább Svájcban húzódott meg, ahol Guesde, Malon, Pindy köré csoportosultak és akik között Élisée Reclus-t is ott találjuk. Itt vette feleségül Jules Babick Annát, de a különccel kötött házasság olyan boldogtalannak bizonyult, hogy hamarosan el is váltak. Victoire — pénz híján — hiábavaló kísérleteket tett iskolák alapítására, majd a szállodaipar és a könyvkiadás iránt érdeklődött, szintén nem sok sikerrel. Végül kénytelen volt beérni óraadással és varrással. Legidősebb fia, Julien ellátását egy lelkész-család vállalta magára Buchsban. Louis, mint már említettük, Magyarországon kapott állást, és levelein keresztül megkedveltette anyjával az Adler-családot, amely egy idő múlva meg is hívta Victoire-t.

Tinayre asszony Magyarországon

Rogeard viszonylag jól ismert tevékenységével szemben a Tinayre-család magyarországi tartózkodása a kutató számára szinte teljesen kiaknázatlan területet jelent. Nyilas Mártáé[12] az érdem, hogy a felszabadulás után elsőként ő foglalkozott a francia—magyar kapcsolatok eme ismeretlen fejezetével. Az ő úttörő, s itt-ott tévedéseket tartalmazó cikkeitől eltekintve, elsőként mi próbáljuk kissé alaposabban tanulmányozni a kérdést. Természetesen a rendelkezésünkre álló ismeretek meglehetősen töredékesek. Ettől eltekintve a fentebb már említett ügynökségek, valamint néhány francia—magyar baráti kapcsolat révén (amelyekben a de Gérando- és a Teleki-család játszotta a vezető szerepet, de melyekhez hozzá kell még tennünk Édouard Vaillant és György

[12] Legjobb tudomásunk szerint az első cikket Victoire-Marguerite Tinayre-ről *Nyilas Márta* írta: vö.: Marguerite Tinayre, a Budapestre menekült kommünár írónő. A cikk a Budapest 1971 júniusi számában jelent meg.

Aladár[13] kapcsolatát, továbbá azt a szoros barátságot, amely Mme Adamot a hajdani magyar emigránsokhoz fűzte) biztosan állíthatjuk, hogy 1875-ben már az egész Tinayre-család Kassán volt. Victoire előzőleg néhány hónapot Nagykárolyban töltött, ahova utánajött Anna, miután nővére lányát, Caroline-t elhelyezte Debrecenben a Tiszai Vasút főmérnökének, Riedelnek a családjánál. Ezután egy boldog nyarat töltött fiával Encsen, Adleréknál, majd 1874 szeptemberétől Lángéknál lakik, ahol meglátogatja két fia: Louis Encsről, és Julien, aki szeptember 7-én érkezett meg Svájcból. Átmenetileg Anna gondoskodik a legkisebbekről Nagykárolyban (Caroline-ról, Abelről és Andréról), de Victoire aggódik érte, hiszen igazán nehéz lehet az élete a három kiskorú gyermek mellett, azonkívül még mindig tart volt férjétől; így aztán nővére kívánságára ő is a felvidéki nagyvárosban telepszik le.

Milyen meghatóak Victoire levelei![14] Ez a negyvenötéves özvegyasszony, akit a bukott forradalmak tragikus végzete űzött ebbe az idegen városba, egy bizonytalan, de jobb jövőbe vetett, megingathatatlan hittel és akarattal harcol itt is, szinte szent odaadással mindent feláldozva gyermekeiért. Alig hogy megérkezett, felfigyel az ország keleti részében dühöngő éhinségre: „A magyarországi éhinség, bár nem olyan szörnyű, mint ahogyan az újságok írják, mégis létezik, sok szegényember bele is pusztul . . . " — írja nővérének Nagykárolyba 1875. december 27-én. „Napjaim kétségbeesésbe fulnak, igyekszem egy kis felebaráti szeretetet csiholni a szívtelenekből. Amennyire tőlem telik, megmagyarázom az együttérzés törvényeit, hol könyörgök, hol pedig fenyegetőzöm e szent törvények nevében, de leggyakrabban csak közönnyel találkozom. Aki először kimondta, hogy üres hasnak nem elég a szép szó, valószínűleg soha nem járt Magyarországon, különben minden bizonnyal *tele* hasról beszélt volna." Bár meghívták Oroszországba, mégis Magyarországon marad, ahol Grünhuték (nagykárolyi orvoscsalád) és a szintén nagykárolyi Komoróczy-familia,[15] az encsi Adlerék, valamint a kassai Lángék felettébb szívélyesen bánnak vele, aki a szokatlan környezetben nélkülözésre és magányra van ítélve. Először németül, majd magyarul tanul, miközben órákat ad és gondoskodik gyermekeiről. Arra gondol, hogy véglegesen letelepszik Magyarországon, fiaiból pedig földművest nevel. Tele van reménnyel és tervekkel, csodálja a város szépségét és a Hernád partján húzódó Fő utcát, de gyakran mégis elcsügged és megrázó szavakkal panaszkodik hugának. Franciát tanít különböző iskolákban és állja az ádáz versenyt a többi tizennégy (egy húszezer lakosú városban!) Franciaországból érkezett tanítóval és tanítónővel, hogy magánórákhoz jusson. Még arra is jut ideje, hogy elbeszéléseket írjon, amelyek az ő szeretett szülőföldjén, Auvergne tartományában játszódnak és őseit idézik, sőt egyszer — kissé szégyenkezve — bevallja húgának, hogy . . . verseket is ír. Többnyire afféle játékos mondókákat, amilyeneket a gyerekek skandálnak az udvaron („akár azt is hiheted, hogy

[13] György Aladár (1844—1906), újságíró, történész, 1860 táján Londonban ismerkedett meg Marxszal, majd 1871-ben hazatért Magyarországra. Felesége az Országos Nő-Iparegylet igazgatója volt, ahol Victoire előadásokat tartott, amint ezt Noël Tinayre szíves tájékoztatása alapján sikerült kiderítenünk.

[14] A családi levelezést Noël Tinayre bocsátotta rendelkezésünkre, amiért ehelyt is köszönetem fejezem ki neki.

[15] Kései sarjuk, Komoróczy Géza egyetemi adj. segítségével, sikerült kiderítenünk, hogy K. Miklósról van szó, aki mint főszolgabíró nagy házat vitt. A feleségét Újfalussy Arpadine-nek hívták, aki — mint a neve is bizonyítja — „franciabolond" volt, s egyik leányának a Corinne keresztnevet adta.

még mindig a Daubenton utcában vagy" — írja hugának). 60—70 forintot keres havonta, s mindenféle furfangos módszert kipróbál, hátha valahogy kijöhetne a pénzéből, persze nem sok sikerrel.

Bizonytalan hírek keringenek: „Mit hallok! Franciaországban népszavazást tartottak és kikiáltották a Köztársaságot!" — írja 1874. október 15-én, — „És ezzel mindörökre szétzúzták a *trónkövetelők* követeléseit. Jaj! A hír annyira megrázott, hogy szinte remegek . . . " Tüstént a nyakába veszi a várost, francia újságot keres, hogy ellenőrizze ezt a (természetesen hamis) hírt. Abban reménykedik, hogy hazatérhet, de hamarosan keserves csalódás éri. Önvígasztalásul Mirabeaut-t, Rousseau-t, Taine-t, Jouffroy-t, Pascalt idézi húgának. Két regényének, kiadója, Guisletty, újra megjelenteti műveit, de semmit sem fizet (Victoire később majd pert indít ellene). A kassai tűzvész alkalmával ezt írja: „Itt minden a kommün utolsó napjainak borzalmaira emlékeztet . . . " (1874. november 17.) Kifejezi méltatlankodását a nemesek álszent volta miatt egy botrány kapcsán, amely felkavarta a város közhangulatát. A botrány oka: egy gróf feleségül vette saját törvénytelen leányát. „Szóval így értelmezi az uralkodó osztály a tisztességet és így tiszteli az erkölcs parancsait!" (1874. december 11.)

Louis rajzolni tanul Klimkovics Béla festőművésznél, megismerkedik Ingres egy régi tanítványával és udvarol Pálmay Ilkának, a jövendő népszerű primadonnának. Megbarátkozik egy bizonyos Weisz-családdal, amelynek gyermekeiből — különböző magyarosított neveken — ismert zongorista, hegedűs, illetve festő lesz. A nyarakat nemesi kastélyokban tölti, ahol franciát tanít jövendő híresség eknek. (Egyik tanítványa, Puky Endre, később külügyminiszter lett.) Julien sorsa hasonló fivérééhez: Alexi Ödön vésnök-művésznél festészetet tanul, s bevezeti az ifjú arisztokratákat Voltaire nyelvének rejtelmeibe.

1877 nyarán Victoire és két idősebb fia Pestre költözik, az Eszterházy utca 24 sz. alatti Degenfeld palotába. Az anya azért határozott így, hogy komolyabb képzést tudjon biztosítani idősebb fiainak, akiket a művészi pálya vonzott. Beiratja őket a Mintarajztanodába, ahol olyan kiváló mesterek növendékei lettek, mint Benczur és Székely. Anna „örökölte" nővére óráit és továbbra is vidéken maradt a három kicsivel.

Victoire folytatta az óraadást és fiaival együtt gyakran látogatta a de Gérando-szalont, hogy Rogeard-t meghallgathassa. Szabadidejében regényt írt *Az élet áldozatai* címmel (Les victimes de la vie). Ő maga is tartott irodalmi előadásokat, sőt egy iskolában irodalmi tanfolyamot vezetett, s így havonta 180 forintot keresett. Abban reménykedett, hogy egyik regényét megjelentetheti magyarul, de ez az ábrándja hamarosan szertefoszlott. Honvágyát sosem tudta igazán elfojtani. 1879. január 17-én kegyelmi kérvényt ad be. Franciaországban ugyanis részleges amnesztiát hirdettek, amely lehetővé tette a statáriális bíróság által elítélt nők hazatérését. Victoire-tól azonban megtagadták a kegyelmet, azzal az ürüggyel, hogy Genfben „szocialista és internacionalista felforgató tevékenységben vett részt". Éppen ezért tiltakozó levelet írt, amelyet október 15-én közölt a *La Marseillaise:* „A magyar társadalom befogadott engem, igaz, mint olyan egyént, aki szélsőséges elveket vall, de végső soron, mint tisztességes asszonyt. A különböző családok és iskolák tárt kapukkal vártak, óráimat az ún. legelőkelőbb társaság leányai látogatták." Végül egy auvergne-i képviselő közbenjárására, valamint egy kedvezően zárult vizsgálat eredményeképpen, amelyet Bourgoin főkonzul

vezetett Budapesten, az államrendőrség felügyelője engedélyezte, hogy 1879. szeptember 3-án három hónapra hazatérjen. A hazatérés véglegessé vált, mivel november 29-én elérte, hogy büntetésének hátralevő részét elengedjék. A magyarországi száműzetés az egész család számára véget ért, ugyanis Louis, miután Budapesten megszerezte diplomáját, Bécsen és Münchenen keresztül hazatért, ahol végleg befejezte tanulmányait. 1879. március 5-én Julien is megkapta oklevelét, amelyet Keleti Gusztáv, a Mintarajztanoda igazgatója írt alá.

Ismét Franciaországban

Victoire majdnem olyan magas kort ért meg, mint Rogeard, de hazájában sem talált nyugalmat. Először a Szent Jakab utcában, majd a Montmartre-on lakott. Korát meghazudtoló, fiatalos energiával, számos kalandos vállalkozásba kezdett; hol hirdetőirodával, könyvkiadással, hol pedig irodalommal és ipari szövetkezetekkel próbálkozott. *Értekezés a stílusról* (Traité du style) című művét először Hachette-nél, majd Hetzelnél szerette volna megjelentetni, de terve nem járt sikerrel. A közéleti tevékenységgel sem hagy fel: kétszer felszólal az Oktatásügyi Kongresszuson, részt vesz a Nőszövetség munkájában, a Kéva kiadónál brosúrákat jelentet meg francia kiválóságok ifjúkoráról (Lamartine, Hugo, Michelet stb.).[16] Magyar elbeszéléseket fordít, belekezd egy orosz nihilista portréjának megírásába, szeretné megismertetni a franciákkal Lassalle-t, majd a Fayard kiadó kérésére csatlakozik Louise Michelhez, hogy közösen megírják a „Vörös Szűz" regényét, a *La Misère*-t (A „nyomor"-t). A kusza, sőt helyenként zavaros füzetes regény, amely egyszerre táplálkozik a szocialista eszmékből és Sue dus képzeletéből, 40 000 példányban jelenik meg. A társszerzők szünet nélkül hadakoznak nemcsak a szerény honorárium, hanem ideológiai okok miatt is: a hajthatatlan Louise azt szeretné, ha a mű politikai célzatossága nagyobb hangsúlyt kapna. Victoire azonban ebből a szempontból tartózkodóbb és inkább a Magyarországon elkezdett *Les victimes de la vie* (Az élet áldozatai) fonalát szeretné tovább gombolyítani. A regényt Jean Guêtré néven írta alá: a nevet Pierre Dupont szocialista költő egyik versének hősétől kölcsönözte. A *Nyomor* 1882-ben jelent meg, Louis és Jean Tinayre illusztrációival; 1962-ben oroszra is lefordították. A társadalmi harcok és az irodalom e két „amazonja" sehogy sem tudta megérteni egymást, és amikor 1882. augusztus 7-én Louis Michel meghívta egy gyűlésre Victoire-t, hangsúlyozta, hogy most nem kolleganőjéhez fordul, hanem ahhoz, „aki az idegenek ügyét is szívén viseli (a Nők Nemzetközi Forradalmi Ligájának egyik üléséről volt szó): „Bármily különös, de egyszerre vagyunk barátok és ellenségek".

1883-ban Victoire Londonba utazik egy pozitivista eszmékkel rokonszenvező gyáros meghívására, aki szeretett volna biztos tanári állást szerezni neki. Sajnos hiábavaló fáradozás volt, vissza kellett térnie Franciaországba, ahol ismét — mint hajdan a pirofórral — műszaki vállalkozásba vetette magát: egy saint-simonista gyáros, bizonyos Jean-Baptiste Godin Guise-ben egy *Fami-*

[16] Victoire Tinayre életének utolsó szakaszára vonatkozó adataink részben egy Saint-Germain-en-Laye-i tanártól, Jean Larat-tól származnak, aki 1971. június 16-ától kezdve cikksorozatot közölt a La Montagne című clermont-i napilapban „Egy földink a Kommünben: az issoire-i Victoire Tinayre" (Une femme „de chez nous" dans la Commune: Victoire Tinayre d'Issoire) címmel.

listère nevű gyárat alapított, amelyben a munkások részesültek a nyereségből és vezetőiket szavazással választották. Victoire az oktatást irányította és összeállított egy társadalmi katekizmust, amely Fourier és Auguste Comte eszméire támaszkodott. A különös, szocialista gyárostól azonban hamarosan megvált, mivel a férfi megkörnyékezte.

Az újabb kudarc után még az is megfordul a fejében, hogy visszatér Budapestre, de csak Párizsig jut el, ahol a Lelencházban vállal állást. Szíve és lelke éppoly töretlen, mint régen, nagyon megszereti az élet mostohagyermekeit, és így vall erről az időszakról: „. . . soha, de soha nem éreztem ennyire, hogy igazán élek". Testi ereje azonban cserben hagyta, s miután Neuillyben részt vett az amerikai Galignani kórház megalapításában, 67 éves korában, 1898. augusztus 8-án, az Yvelines megyei Galluis faluban csendesen elhunyt.

A Tinayre-család kapcsolatai azonban nem szakadtak meg Magyarországgal: Julien (1859—1923) szeretett volna visszatérni, de barátja, Bálint Benedek fametsző, lebeszélte róla. Franciaországban maradt és feleségül vette Marcelle Chasteau-t, aki Marcelle Tinayre néven (1870—1948) ismert írónő lett. Anyósa eszméi azonban távol álltak tőle, ami abból is látható, hogy ő ültette át franciára Tormay Cecilnek a Magyar Tanácsköztársaságról írt ellenséges érzületű művét, sógora, André Tinayre nyersfordítása alapján. (Ez a *Bujdosó könyv* 1923-ban jelent meg franciául.) André viszont csakugyan visszatért Magyarországra: franciát tanított Debrecenben (1891), majd konzulhelyettes lett Budapesten. 1904-ben vendégül látta sógornőjét és Jean Guerrier álnéven elkészítette neki egy másik Tormay-mű nyersfordítását, amely 1913-ban jelent meg franciául *(Emberek a kövek között)*. S végül megemlítjük Noël Tinayre (szül. 1896-ban) szobrászt és írót, aki a harmincas években hozzájárult II. Rákóczi Ferenc franciaországi kultuszának újjáéesztéséhez. Victor Guerrier álnéven az ő gondozásában és az ő előszavával jelent meg 1970-ben egy spanyol guerrilero története, az *El Mexicano*. Ez az 1972-ben magyarul *A mexikói* címmel megjelent harcos mű is bizonyítja, hogy a szerző — amint e sorok írójának személyesen is kifejtette — hű maradt a haladásért vívott harc kiváló alakjának, Victoire-Marguerite Tinayre-nek az emlékéhez.

Árvayné Rényi Zsuzsa:

Gróf Fekete János történetírói próbálkozásairól

Fekete János gróf (1741—1803) a 18. század második felének érdekes egyénisége. Bécsi tanulmányait követően a katonai pályára lépő és tábornoki rangot szerző gróf antiklerikális versek szerzője, Voltaire levelezőpartnere és több művének fordítója lett. Az 1790—91-es országgyűlésen Arad megye követe és 1794-től tagja lett Aranka György erdélyi nyelvművelő társaságának. A kortársak közül Kazinczy véleménye maradt fenn a grófról. A „Pályám emlékezeté"-ben ezt olvashatjuk Feketéről: „Nagyon elmés, nagyon eleven és lelkes ember és széles olvasású. Erkölcseiben, gondolkozásaiban, módjaiban félig francia, félig török . . . "[1]

Fekete János alábbiakban ismertetendő töredékes munkájának, a „Magyarok Történeti" c. kéziratának létezését Morvay Győző, Fekete életrajzírója[2] és Fritz Valjavec[3] említi. Fekete történetírói kísérletének bemutatását azért tartjuk lényegesnek, mert megítélésünk szerint Feketének ez a próbálkozása nemcsak tematikusan nyújtott újat, hanem szemléletében is eredeti volt. Olyan felvilágosult nézeteket képviselt, melyek érvényesültek ugyan a kor gondolkodásában, de kifejezetten történeti művekben ritkán jelentkeztek. Az 1790 utáni periódus nagyobb lélekzetű történeti összefoglalásainak ugyanis legfeljebb felvilágosult jegyeiről beszélhetünk. Azok az írások pedig, amelyeket egyértelműen felvilágosult szemléletűeknek nevezhetünk, többnyire nem történetírói alkotások voltak, mivel — az 1770-es évektől fogva — az új eszmék elsősorban politikai pamfletekben, vagy jogi és közgazdasági

[1] *Kazinczy Ferenc:* Pályám emlékezete. Bp. 1927. 52. Nem áll szándékunkban itt sem a nagy kortárs véleményének eredetét, sem a minősítés értelmét vizsgálni, de a kézirat maga cáfolja a gondolkodásbeli elmaradottságot jelző „török" szót.

[2] *Morvay Győző:* Galánthai gróf Fekete János. Bp. 1903. 248 l. (Magyar történeti életrajzok, szerk. Schönherr Gy.). — Morvay 1903-ban megjelent monográfiájában pár sorban szól a kézirat létezéséről, de csak tematikai jelentőségét emeli ki, vagyis azt, hogy Fekete művelődéstörténeti szempontból és pragmatikus céllal, magyar nyelven kívánta művét megírni, valamint utal a mű félbemaradásának okaira. Valjavec 1932-ben írt cikkében megadja a kézirat akadémiai kézirattári jelzetét, a töredékről magáról azonban nem ír. A kézirattár mutatójában ez a töredék nem szerepel; hasonló jelzeten azonban megtaláltam. A Valjavec megadta jelzet: RUI 4r 72 II, a kézirat régi jelölés szerinti száma RUI 4r 73, új jelölése pedig: K 684 II. Az összesen 24 oldalnyi kézirat versek közé van kötve, valószínűleg ezért nincs külön feltüntetve a nyilvántartásban. Mind Fekete versei, mind a „Magyarok Történeti" a gróf titkárának, Mátyási Józsefnek másolatában maradt fenn. Fekete elveszett kéziratairól tudósít az Irodalomtörténeti Közlemények 1941-es számában *May István:* Gróf Fekete János elveszett kéziratai címen (289), a „Magyarok Történeti"-t azonban nem említi.

[3] *Fritz Valjavec:* Zu den Richtlinien der ungarischen Aufklärungsforschung. Ungarische Jahrbücher, 1932. XII. k. 213—234.

tervezetekben kaptak hangot. A 18. század utolsó harmadában a honfoglalás az irodalmi feldolgozások kedvelt témája lett, melyekben az őstársadalmat, mint a rousseaui aranykor világát mutatták be. Mint Mezei Márta tanulmánya[4] rámutat, Bessenyei, Batsányi, Dugonics, Virág, Csokonai műveiben és más *irodalmi* feldolgozásokban a honfoglaláskori téma különböző tartamú *politikai* mondanivaló keretéül szolgált. Mindezekben a feldolgozásokban, valamint a — Lékai által elemzett[5] — őstörténeti értekezésekben is csak a társadalmi szerződés elméletének jelentkezéséről, illetve a nemzeti ősöknek, mint az „aranykor" romlatlan hőseinek ábrázolásáról tudunk. Fekete történetírásának társadalomtörténeti tematikáját azonban, az őstörténettel foglalkozó korabeli művek közül csak Bessenyeinek „A magyar nemzetnek szokásairól, erkölcseiről, uralkodásának módjairól, törvényeiről és nevezetesebb viselt dolgairól" című értekezéséhez hasonlíthatjuk.[6]

A „Magyarok Történeti" írója eredetileg a honfoglalástól Mohácsig kívánta a magyar történetet összefoglalni. A végül is félbemaradt mű elején megfogalmazta azokat a történetírói elveket, melyeket magáénak vallott. Idézzük fel ezeket — a mű félbemaradása miatt csak részben valóra váltott — történetírói elveket, amelyek a *tudatos racionalizmus* igényét fejezik ki. Fekete elveti a mesés elemek felhasználását, bár tudja, hogy az „emberi elme" „mindenben inkább kedvelli a' száraz Igasságnál a' tsudálatost" s könnyen elhiszi azt is „a' mi a' *józan ésszel* és a' természet változhatatlan törvényeivel ellenkezik". A nemesek — olvashatjuk — saját eredetükről „*mesékkel* ketsegtettnek", Fekete azonban „haszontalannak" tartja, hogy idejét a magyarok eredetéről kitalált *mesék*kel töltse. Ezen meggondolások alapján veti el a hun eredetről szóló elképzeléseket és mesének minősíti a szarvasmondát is. Emese álma történetének is azért nem ad hitelt, mert „álmodott *mesék*kel munkám tölteni nem kívánom". A múlt olyan bemutatását, melyet a történetíró szubjektív céljai befolyásolnak: „. . . . illyes, vagy Nemzetünknek kedvező, vagy annak betsét kisebbítő állításokat" elutasítja. Bonfinit pedig azért marasztalja el, mert, annak ellenére, hogy Mátyás király könyvtárában eredetiben olvashatta Anonymus feljegyzéseit, „annyi *mesék*kel tölthette meg munkáját", s a magyaroknak „kijövetelük idejét mind útjuk mivoltát olly balul jegyezhette". Nem híve a múlt dicsőítésének, bár tudja, hogy a nemesek „származatjoknak . . mennét hosszabbra lejendő elnyujtásá"-t kedvelik. Nem vállalkozik arra sem, hogy a „hatalmasok" krónikása legyen: „. . . . az tudva vagyon, hogy midőn a' Hatalmasok el foglalásaiknak igasság színét kívánnak adni, nem szűkölködnek hízelkedőkben, avagy bérlett szolgákban, a'kik erőszakos meg dulását más Vagyonnyának elmefuttatásokkal szépíteni nem igyekeznének."

Már itt, a historiográfiai bírálat során is hangot kap antiklerikalizmusa, hiszen annak ismeretében, hogy a magyarok első történetírói „papok valának", vagyis „illy *mesékhez szokott* 's azok elhitetésében fáradozó emberek . . . " „mi tsuda tehát" ha „*annyi mesékkel*" van teli a história. Fekete, saját szavai szerint „meg fontolván az Igazság pontjait", ahhoz kívánja magát tartani, ami az addigi történeti feljegyzésekből igaznak tűnik. A forrásokat „egybeszedve, egymással egyeztetve" olyan tényt fogad csak el, amely „kétséget

[4] *Mezei Márta:* A felvilágosodás történetszemlélete. Bp. 1970. 195.
[5] *Lékai Lajos:* Magyar történetírás 1791—1830. Bp. 1942. 205.
[6] Bessenyei említett kéziratos műve történetszemléletének elemzése, melyet a feldolgozások elhanyagolnak, külön tanulmányt igényel.

nem szenvedő valóságnak tarthatik, amelly munkánknak fő célja". Újra és újra hangsúlyozza a források összevetésének szükségességét, mivelhogy a „régi írók" „nem bírtak azon a' *józan észnek hodolo* világossággal", amely a 18. század sajátja, ezért „jobb lészen magunkat a bizonyoshoz, mint a bizonytalanhoz tartani".

Fekete történetírói elveinek bemutatásával képet nyerhetünk arról, hogy milyen céllal fogott hozzá a magyar történet megírásához. Ezt a „józan ész" alapján álló, forráskritikai elveket igénylő historiográfiai szemléletet, valamint az egyház érdekeit szolgáló, illetve a nemesi múltat dicsőítő történeti koncepció öntudatos visszautasítását joggal tekinthetjük egy felvilágosult történetíró hitvallásának. Csak jelzés-szerűen kívánjuk itt bemutatni, hogy Fekete a honfoglaláskori viszonyok ábrázolásakor milyen adatokat közöl. Ugyanis annak ellenére, hogy igyekezett követni a maga által kitűzött történetírói elveket, történeti leírásainak nincs tudományos értéke. Bővebben kívánunk viszont szólni arról a kritikáról, amelyet az ősmagyarok, majd a kialakult állam társadalmi berendezkedéséről kifejtett.

Az, hogy Fekete nem volt tudós alkat, már a kézirat első oldalai után kitűnik. Annyira kikívánkozik ugyanis mondanivalója, hogy a logikai és kronológiai sorrendet megbontva a normannok hódításainak leírása után azonnal rátér a feudális előjogok ostorozására. A nemesi előjogok kritikája a mű mondanivalójának lényege. Mind a történetírói elvek fejtegetésénél, mind a történelmi események leírásakor ez a szemlélet dominál. Fekete a nemzeti múlt bemutatásakor is kritikusan ábrázolja a nemesi osztály szerepét. Az európai országok „feudális"[7] berendezkedéséről beszélve szembeállítja a vaspáncélba öltözött nemesek és a kiszolgáltatott, védtelen parasztok hadviselését. A nemes hatalmát „jobbágyin és alattvalóin minden kegyetlenséggel űzni, *a' leg hasznosabb részét az emberi Nemzetnek a' földet művelőket* lábai alá tapodni kívánta". Éles szavakkal bírálja az egyházat is. A „herékké lett henyélő Szerzetesek" s a közülük kivált teológusok megrontották „Krisztus együgyű vallását", az „uralkodásra vágyó papok" által pedig a vallás „borzasztó Istentelenségekkel fertéztetett".

A feudális anarchiát és az értelmetlen hadakozást a katona Fekete János nemcsak a magyar hódításokkal kapcsolatban, hanem európai viszonylatban is elítéli. A várak — írja — csak a „rabló Nemesek és fő Papok gonoszságait" védelmezték, s a háborúk „fel prédálást" és „pusztítást" jelentettek, ahol „a' gyalogság erővel harcra hajtott rabokból" állt, kiknek élete „semmibe számláltatván", teljesen kiszolgáltatottak voltak.

A „Magyarok Történeti" további részeiben a törvényeknek az uralkodó osztályokat védő funkcióját leplezi le. A törvény azt szolgálta, hogy a gazdagok az igazsággal „kedvükre játszhassanak", s az ítélő székekben „vasba vont, de tudatlan Vitézlők ültenek". A törvényről mondottakban is az elnyomottak, a „gyengék" szemszögéből ítél Fekete. A törvény — írja — „. . . melly még mostis anyi igasságtalanságok kutfeje, a hatalmasoknak a' gyengén űzött sarczolásaiból és minden erköltstelen gonoszságnak általa bátrabb el követéséből volt összve forrasztva . : . " A szerző nem mulasztja el, hogy az istenítélet kapcsán ostorozza a babonákat. Fekete azt hangsúlyozza, hogy a középkor csak az értelmetlen hadakozások és tévhitek barbár kora volt, ahol

[7] „Feudális"-on a korabeli szóhasználatban a kora középkor jellegzetességeit értették.

az antik kultúra emlékeit és a tudományokat nem ápolták, sőt „. . . a' vándorlo Nemzetek bárdolatlansága . . . majd tsak nem el törölte a' világ színéről". Az írástudók pedig „tsak vallásbeli czivakodásra fordíttatván" a tudományokat, azok „két élű késsé váltanak vakmerő szakállas gyermekek kezében".

Az európai feudális berendezkedésről mondottak után tér rá a honfoglalás leírására. Azt fogadja el tényként, hogy a Pannóniába betelepülő magyarság Ázsiából vándorolt ide: „régente Asiában . . lakott" — mondja s az ideköltözést a népvándorlás eseményeihez köti. Már az első sorokból kitűnik, hogy a honfoglalás korát „aranykor"-nak tekinti, s az ősállapotok eszményítésével rajzol ellenpontot saját kora viszonyaihoz. Az idealizálás azon a feltételezésen alapszik, hogy a honfoglaláskori magyarok a teljes egyenlőség állapotában éltek: „Minden fegyvert viselő Magyar szabad ember volt" s a hét vezér „szabad választás által lettek seregfőkké". A vezérek között pedig nem volt „se pap se nemes". A vérszerződést Fekete nemcsak, mint egy katonai célból létesített szövetséget mutatja be, hanem arra használja fel, hogy egy, a „nép Eleje" és a „nép" között kötött társadalmi szerződést rekonstruáljon. Mint az a 90-es évek nemesi mozgalmának érvelésében gyakori volt, a felvilágosult tanok, ezen belül a társadalmi szerződés tézisének hirdetésével Fekete is a rendi alkotmány védelmét szolgálta. Fekete műve, a 18. század végi többi honfoglaláskori értekezéshez hasonlóan, a honfoglalás eseményeit a korabeli rendi küzdelmek szolgálatában idézi fel: a királyi hatalom társadalmi szerződésben korlátozott jogainak, a bírói és végrehajtói hatalom szétválasztásának és az alkotmányos monarchia hatalmi egyensúlyának múltbeli példáiként. Nagyon érdekes az, ahogyan Fekete a 18. század gondolkodásának logikájával megmagyarázza, hogy a vezéri megbízatást a vezér hatalmának „igazságos és rendes meg határozása *kellett*", hogy megelőzze: „Ha Béla király nevetlen Notariusa olly világosan fel nem számlálná is azon pontokat, mellyekben a Hét Vezér és a' nép Eleje Álmossal, úgy szólván, *megalkudott:* mindazonáltal nem lehet kételkednünk, hogy egy szabad Nemzetnek választott Előljárói, Szoszollói, midőn a' fő Vezérséget egyre biznák, el mulaszthatták volna az ő hatalmának *igasságos* és *rendes* meg határozását". Az itt idézett részben Fekete Anonymusra hivatkozik, aki viszont már maga is olyan célzattal foglalta írásba a vérszerződés pontjait, hogy hivatkozási alapot teremtsen az uralkodó hatalmának korlátozására. Anonymus leírását megtoldva Fekete a vérszerződés pontjai közé sorolja a nép szabadságának garantálását is, s az ez ellen vétők megbüntetését: „Hogy ha a' fő Vezér nemzetségéből valaki a' nép szabadságit rongálni, a' nekie tett igéretet meg szegni merészelné, örökre átkozott és számkivetett legyen."

Mielőtt a honfoglaló magyarok társadalmi berendezkedésének további leírásába fogna, a logikai sorrendet megbontva, aprólékos számítgatásba kezd, hogy a harcosok számát meghatározza. E rövid kitérő után azonban ismét visszatér a „környűállások" bemutatásához. A kézirat utolsó lapjain Fekete a honfoglaláskori állapotokra visszavetítve, az eszményi társadalmi berendezkedés képét vázolta fel, ahol a 18. századi elméletek hatása egyértelműen kitűnik. A montesquieui hatalom-megosztási elvet szemléltetve, a „kádár" és „kádi" szó jelentését bizonyítéknak tünteti fel, mondván: „látjuk a bírói hatalmat az Igazgatotol el választva . . . " A törzsi társadalomban a bírói és végrehajtói hatalom differenciált megjelenésének feltételezése különösen szembetűnő anakronizmus, aminek funkciójára még kitérünk.

Fekete nem is fárad a bizonyítással, egyedül a kádi ill. a kádár név létezését elegendőnek tartja annak kijelentéséhez, hogy „nem szenved kérdést feljebbi állításunk". Leírásában az ábrázolt eszményi társadalom következő jellemzője a népképviselet. Bár voltak vezérek és ezeknek választott tanácsosaik, — írja —, de „az egész Népnek, vagyis minden Szabad Magyar fegyvert hordónak Szava volt a' nagyobb egybe Gyűlésekben . . . " Erre vonatkozólag azt hozza fel „bizonyítéknak", hogy még I. Béla korában is „majd tsak nem személlyesen meg jelent a' Nép" az országgyűléseken.

A történetírói töredék rövidsége miatt nem tudjuk pontosan meghatározni, hogy mit értett Fekete „nép"-en, mennyiben vette át a korabeli szóhasználatot, ami „nép"-en a nemességet értette. Úgy tűnik azonban, hogy Fekete a „nép" fogalmát az összes harcosra kiterjesztette, mert egy helyütt — mint már idéztük — ilyen meghatározást ad: „. . . . egész Népnek, *vagyis* minden Szabad Magyar Fegyver hordonak". Fekete megjegyzi, hogy Verbőczi szerint „a' Nép (Populus) csak a' Nemességből állott", de saját terminológiáját nem definiálja. A király[8] Fekete szerint mindazokat a „fegyvert hordó szabad Magyarok"-at megnemesítette, akik gyávaság miatt nem estek rabságba.

A harmadik, múltba visszavetített eszményített tézis az alkotmányos monarchia hatalmi egyensúlya. Bár, mint láttuk, Fekete a jobbágyság szemszögéből bírálta a nemességet, a királyi hatalom korlátozását célozva azonban leszögezi: „Nemesség nélkül királyságot még gondolni sem lehet . . . "

A kézirat utolsó része a honfoglaló magyarok szokásainak, harcmódjának, ruházatának és erkölcseinek aprólékos leírását tartalmazza. Itt Feketét elragadja írói képzelete, de minél alaptalanabb a kép, melyet őseinkről fest, annál szembetűnőbb a hangsúlyozni kívánt mondanivaló. Az egyszerű, erkölcsös harcos, a „bon sauvage" rousseaui ideálját Fekete is a nemzeti ősökben tisztelte.[9] Vallása „egy istennek leg tisztább imádásából állván . . . hálát adó együgyűséggel gyakorlotta . . . " Életmódjuk és harci taktikájuk leírása után erkölcseiket, a vitézséget és bátorságot méltatja. Részletesen megismerhetjük a harcos jellemét, becsületességét és családi magatartását. Mindezt pedig azért írja le Fekete, hogy feltehesse a 18. század emberének kérdését: „Vajha mi, kik bárdolatlanságokat idővel magunkról leráztuk, együgyű erköltsbeli ditső tökéletességeket" miért nem tartottuk meg? Az egyszerű, az ősi „tökéletesség" és a civilizáció által megrontott erkölcsök teoriája ugyancsak a felvilágosult kritika ismert tétele. S ha már elvesztettük az Édent „eszes meg győződésből magunk között helyre állíthatnánk-e?" — ezzel a kérdéssel végződik Fekete történetírói töredéke. A kézirat utolsó lapján „Miért nem folytattatott és csak így tsonkán maradott ezen munka?" címmel megindokolja a mű félbehagyását. Ez az indoklás nagyon tanulságos számunkra, egyrészt, mert közli a mű megírási tervének indokait s részben elmondja, részben következtetni enged abbahagyásának okaira.

Fekete, aki az országgyűlésen is a magyar nyelv ügyéért harcolt, a nemzeti múlt anyanyelvű népszerűsítésével a kor felvilágosult művelődéspolitikai koncepcióját képviselte. Fekete (mivel Heltai krónikáján kívül más magyar nyelvű történeti művet nem ismer), új, nemzeti nyelvű történetet akart írni, s a „szép Nemmel" kívánta a haza viszontagságait megismertetni. Útmutatást kívánt adni, hogy: „ítéletem szerént hogyan és melly stílussal-

[8] Nem derül ki, hogy melyik királyról beszél, vagy vezér helyett ír-e királyt.
[9] Ld. Lékai Lajos idézett művének a kor történetírására vonatkozó megállapításait.

lélekkel kellene magyarul Magyarok történetit írni?" Fekete a mű félbehagyását azzal magyarázza, hogy időközben megjelent Szekér J. történeti műve,[10] mely a „két első okoknak" (tudniillik magyarnyelvűség és ismeretközlés) eleget tesz. Hogy mégsem Szekér könyvének a megjelenése az igazi indok műve félbehagyására, kiderül abból, hogy a következő két oldalon csak Szekér elleni kifogásait sorolja fel, bár a mesés elemek és vallási csodatettek elfogadását mentegeti, hiszen a „klastrom falai közé zárt Szt. Ferenc szerzetesétől" „azt sem lehet . . rossz néven venni", hogy a csodákat nem hagyta ki, vagy nem magyarázta meg azokat a józan ész és a természet törvényei szerint. A mű egyetlen erényeként azt említi, hogy nem konstruál dicső multat a nemességnek, s hogy „józan egybe szedett munka".

Feketének Szekér könyvével kapcsolatos idézett megjegyzései nyilvánvalóvá teszik, hogy az volt a meggyőződése, hogy a magyar történetet *nem* ebben a szellemben kell megírni. Mi volt tehát a valódi indok, amiért ő maga nem írta meg az összefoglaló magyar történetet? A legdöntőbb ok, mint arra Morvay is rámutat idézett biográfiájában,[11] az Aranka- féle nyelvművelő és kéziratkiadó társaság feloszlása volt. Fekete 1794 óta volt a társaság tagja, s belépésekor kötelezte magát „hazánk történeti' egybeszedésére". A Társaságtól várta műve kiadatásának támogatását, erre maga is utal a kéziratban, amikor így emlegeti őket: „akiknek helyben hagyására vágytam volna..." A mű datálásánál azt feltételeztük, hogy Aranka 1800-ban kilépett a Nyelvművelő Társaságból, s ez a tény nyilvánvalóan kapcsolatban volt a mű félbemaradásával. A töredék terjedelme valószínűsíti, hogy megírása csak néhány hónapot vett igénybe. Tehát ha a „Magyarok Történeti" félbemaradását kb. az 1800-as évre tehetjük, akkor a megírásához is ebben az évben kezdhetett hozzá. A Fekete által megadott indok, Szekér munkájának megjelenése nem ad időbeli fogódzót. Szekér művét ugyanis már 1791-ben kiadták Komáromban és Pozsonyban, s Fekete nyilván később jutott hozzá, hiszen csak az első kiadás jöhet szóba, mivel a második kiadásra már Fekete halála után került sor.

Az 1800-as évnek a felsorolt okok alapján való feltételezését igazolja a Fekete—Aranka levelezés. A levelezést irodalomtörténeti szempontból Morvay elemzi, arról azonban, hogy Fekete történetírói tervei szerepelnek-e a levelezésben, nem szól. Egy 1800. január 15-én kelt levelében említi Fekete először történetírói tervét, s elhatározását, hogy „eddig tsak képzelt munkámhoz foghassak."[12] Ugyanebben a levélben leszögezi, hogy csak a mohácsi vészig szándékszik megírni a magyar történetet. A következő levélben, melyet 1800 februárjában írt, már közli, hogy a munkát „egynéhány hónap múlva el igyekszem végezni", s hogy a Társaságnak fogja bírálat céljából elküldeni. A következő négy levélben Fekete nem említi a „Magyarok Történeti"-t. Októberi egyik leveléből kiderül, hogy az elkészült részt elküldte a Társaságnak és csak akkor fogja folytatni, ha erre Aránkától és a Társaság többi tagjától biztatást kap. Tisztában van azzal is, hogy a politikai helyzet miatt azt, hogy „most kinyomtassék, azt reményleni sem lehet." Október végi következő levelében utal arra,

[10] *Szekér Joachim:* A magyarok eredetéről, gyarapodásáról, birodalmáról és annak változásairól. 1791. Pozsony és Komárom. Második kiadás 1808, Pest.

[11] *Morvay:* i. m. 205.

[12] Fekete János gróf levelei Aranka Györgyhöz, MTA Kézirattár MIr. Lev. 4r. 3. sz. A cikkben idézett részek a kézirat 131, 132, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 141, 142. lapján találhatók.

hogy tudomására jutott, hogy Aranka megvált a Társaságtól, de itt még azt írja: „Hogyha nyugodtabb lészen elmém ... talán hozzáfogok a' Magyarok történeti folytatásához . . " A dátum nélküli utolsó levélben egy verset küld a beteg Arankának. A keserű hangú versben a haza „romlásáról" szól, s arról, hogy nem kíván már hosszan élni s „Hazámnak romlását még tovább szemlélni". Egyetlen utalást találunk, amely feltehetően kapcsolatban áll azzal, hogy művét nem akarta folytatni. Olyan állapotok uralkodnak, írja, „melyben a józan ész békóba veretik, / Sajtó szabadsága lántzban szemléltetik".

Visszatérve magára az elkészült töredékre: a „Magyarok Történeti"-ben foglaltak alapján azt feltételezzük, hogy az említett okok mellett Fekete azért is hagyta félbe művét, mert a megírt két szakaszban, a voltaképeni bevezető részben már mindazt elmondta, amit az egész műben elmondani akart. A mű félbehagyásának indoklásakor maga írja: „Miképen írtam volna Hazám Történeteit? ezt a józan ítélő *ezen két szakaszból* meg fogja látni."[13] Az eseményekre nézve pedig nem írhatott volna mást, mondja, mint amit Szekér munkája tartalmaz. Fekete célja tehát az volt, hogy az ősállapotok idealizált bemutatásával kora társadalmi berendezkedésének ellentétét rajzolja meg s a feudális előjogokat ostorozza. Elveit a bevezető két szakaszban kifejtette. Mivel a társadalmi visszásságok leleplezését és egy felvilágosult reformokkal létrehozandó alkotmányos monarchia propagálását tartotta elsődlegesnek, az események leírásával már nem törődött. Itt jutunk el a felvilágosult történetírás anakronizmusának már említett kérdéséhez. A nemzeti múlttal foglalkozó írások szerzőit csak másodsorban érdekelte az, hogy mi történt a 10—11. században, a múlt felidézésével elsősorban saját koruk viszonyaihoz kívántak kontrasztot rajzolni. Ez a „tudománytalan" történetírás épp anakronizmusa miatt érdekes. Fekete ezt a kornak szóló célzatot nem is próbálta leplezni, nem is törekedett azt a látszatot kelteni, hogy a történetbúvár tudós igényével lép fel.

Mivel a rendelkezésre álló forrás — a „Magyarok Történeti" kézirata — nagyon rövid, nem kapunk átfogó képet Fekete történetfilozófiájáról, még kevésbé nyújt a töredék alapot a nagy mester, Voltaire történetírásával való összevetésére. Szemléletének lényeges vonásait azonban e rövid töredékből is megismerhetjük, s ennek alapján úgy véljük, hogy Fekete fő célja a felvilágosult történetszemlélet népszerűsítése volt. Történetírói célkitűzéseiben a felvilágosult racionalizmusnak ad hangot a „mesék" ellen tiltakozó és a „józan észt" követelő állásfoglalásaiban. A háborúzás elítélésével Fekete a felvilágosult történetszemlélet azon ismert elképzelését képviseli, mi szerint a barbár középkor csak értelmetlen háborúzásokból állt. Fekete leírásában azt tartjuk eredetinek, hogy a felvilágosodás általános középkor-ellenes és egyházellenes beállítottságát társadalmi szemponttal egészítette ki, az eseményeket az elnyomott jobbágyok szemszögéből ítélte meg. Az a megfogalmazás, hogy a jobbágyság az emberiség „leghasznosabb része", írásának erős radikális töltést ad. A törvények osztályjellegére rámutató fejtegetéseitől kezdve a kéz-

[13] A felvilágosodás történelmietlenségének kérdésével a szakirodalomban sokat foglalkoznak. Az alábbi fontosabb művekre utalnék: *Lukács György:* A történelmi regény. Bp. 1947. 305. *Mezei Márta:* A felvilágosodás történetszemlélete. Bp. 1970. *Ludassy Mária:* Valóra váltjuk a filozófia ígéreteit. Bp. 1972. 447. *Carl Becker:* The Heavenly City of the Eighteen Century Philosophers. New York 1947. *Peter Brumfit:* Voltaire: Historian. Cambridge 1958. *Franco Venturi:* Utopia and reform in the Enlightenment. Cambridge. 1971. *Sydney Pollard:* The Idea of Progress. Oxford 1970.

iratban feltűnően érvényesül a felvilágosult történetírás azon tendenciája, hogy a multat *a jelennek szóló politikai mondanivaló* szellemében idézze fel, s a saját korának szóló tanulság hangsúlyozása érdekében a történeti leírás korhűségét teljesen elhanyagolja. Fekete maró gúnnyal ostorozza a kora-középkor visszásságait, kifejezései, verbális telitalálatai bírálatának szenvedélyességéről és arról árulkodnak, hogy mennyire hitt a bírálat kimondásának szükségességében. Érdekes megfigyelni, hogy a leíró részeknél stílusa kifejezetten nehézkes, az elbeszélés kronológiai és logikai sorrendje sokszor kuszált. Ott azonban, ahol társadalombírálatának akar hangot adni, nagyon is élesen és elmésen fogalmaz. A töredékes művet aránytalan, szeszélyes szerkezete és helyenként nehézkes stílusa ellenére érdekesnek és igen jelentősnek tartjuk. Nem azt tudjuk meg belőle, hogy milyen volt a magyar kora-középkor, hanem azt, hogy egy felvilágosult szemléletű író, saját mondanivalója kifejtésének érdekében milyennek kívánta azt bemutatni. Úgy véljük, hogy a felvilágosult történetírást ahistorizmussal vádolóknak tudatos ahistorizmussal kell szembenézniük. S épp arra találjuk Fekete művét jó példának, hogy a felvilágosult történetírásban nem a múltról festett kép igaz volta a lényeges, hanem az, hogy az ábrázolt múlt a propagálni kívánt elveknek megfelelő kerctéül szolgáljon. Véleményünk szerint Fekete ilyen célzattal fogott műve megírásához, s bár a felmerülő tényleges akadályok miatt hagyta félbe művét, ez a mű bizonyos értelemben mégsem töredékes, hiszen a megszületett *részben* mindazt elmondta, amit az *egész* mű mondanivalójának szánt.

Megítélésünk szerint gróf Fekete Jánost töredékes történeti munkája alapján a nemesi felvilágosodás nyelvi-irodalmi programjának képviselői közé sorolhatjuk. A mű egyes vonásai azonban már túl is mutatnak a program rendi keretein.

BESZÁMOLÓ

Bartha Antal:

Nemzetközi őstörténeti konferencia Novoszibirszkben

A Szovjetunió Tudományos Akadémiájának Szibériai Részlegéhez tartozó Történettudományi, Filológiai és Filozófiai Intézet szervezésében, 1975. október 20–24. között „Szibéria és a szomszédos területek ősi kultúráinak korrelációja" címmel őstörténeti konferenciát tartottak. A konferencián a szovjet szakértők mellett amerikai (alaszkai), kanadai, japán és magyar szakemberek vettek részt. Sok szakágazat képviselőinek: régészek, történészek, néprajzosok, antropológusok, paleontológusok, fizikusok, geológusok, matematikusok és kémikusok részvétele a témák sokszempontú elemzésének a feltételeit biztosította. A jövőben a nyelvtudomány, elsősorban a nyelvtörténet művelőinek nagyobbarányú részvétele még inkább gazdagítaná az ilyen tanácskozásokat.

Az előre benyújtott előadások a konferencia megnyitására húsz nyomdai ívet kitevő kötetben megjelentek. Megjelentetésük megengedte az érdemi vitára, a véleménycserére való összpontosítást. Az előadások igen nagy száma ellenére lehetőség nyílott a beható elemzésekre, az egyes különösen fontos vagy problematikus témáknak szinte szemináriumszerű feldolgozására. Külön méltánylást érdemel, hogy a legfrissebb kutatások eredményeiről hangoztak el tájékoztatások. A tárgyi anyagközlés igényessége elmélyült elméleti és módszertani fejtegetésekkel párosult.

A napirendre tűzött három téma közül az első, „Szibéria őskőkorának kronológiája és az őskőkori kultúrák korrelációja" volt. A téma beható elemzésének indoka következik abból a régebben kialakult nézetből, mely szerint Szibéria és Amerika arktikus övezetének őslakosait hasonló életkörülményeiken túl, közös származásuk is rokonítja. Amerika arktikus részein előkerült régészeti leletek ázsiai előképeket idéznek. Ezek az egybeesések abban lelhetik magyarázatukat, hogy az arktikus Amerika őslakóinak őskőkori elődei Ázsiából érkeztek. Az átvándorlás a tudományban általánosan elfogadott, részleteinek megítélésében azonban különböző feltevések születtek. A két kontinens arktikus műveltségeire jellemző közös vonások Belső-Ázsiáig (Gobi sivatag) terjednek. A vizsgálódások tehát nagy távlatok figyelembe vételét igénylik. Kelet- és Északkelet-Szibériával határos területek őskőkori műveltségeiben az egybeesések egy része migrációval áll összefüggésben, más része ellenben nem. Ebből következik, hogy a közvetlen érintkezések a korrelációt nem merítik ki. Ez a körülmény aláhúzza a téma elméleti és módszertani jelentőségét.

W. S. Laughlin és *A. P. Okladnyikov* „Amerikai és szovjet régészek közös kutatása Anangul szigetén (Aleut szigetek, Alaszka)" című előadása vezette be a téma megbeszélését. Az érdeklődés középpontjában az ázsiai (szibériai) és az alaszkai őskőkor kapcsolatainak, valamint Alaszkának a Bering-szoroson (Beringián) keresztül történt benépesedése állt. A nagyvonalú általánosítások és megállapítások helyett a részletek, az eligazító adatok gondos vizsgálatára került sor. Az ananguli települések korai fázisa napjainktól számított 8500 évvel, fiatal fázisa 4500 évvel ezelőtt alakult ki. A szigetre bevándorolt népesség szibirid és Gobi sivatagi (belsőázsiai) archaikus kőtechnikát ho-

zott magával. Az egyik nézet szerint azonban nem közvetlenül Szibériából, hanem az alaszkai szárazföldről érkezett. A népesség az alaszkai tengerparti sávban telepedett meg már jóval korábban. Archaikus kőtechnikáját, őshazája emlékét, megőrizte ugyan, de a tengeri halászatra és vadászatra specializálódott gazdálkodást fejlesztett ki. Kitűnően ismerte a tengeri hajózás (kajak) fortélyait. Ellenben a szárazföldi életmódot, vadászatot és halászatot csak mérsékelten gyakorolta. E nézet szerint a Beringián át Alaszkába tartó vándorlás friss nyomait a szárazföld belső és tengerparti körzeteiben és nem az Aleutszigeteken kell keresni. Már csak azért sem, mert a szigetvilág mintegy 11 000 évvel ezelőtt, a holocén kezdetén szabadult meg a jégpajzstól. Erre mutat a szigetek flórája és faunája, ezt erősítik meg a régészeti adatok. Az utóbbiak ugyanis archaikus vonásaik ellenére fejlett mezolitikus kőiparra és gazdálkodásra vallanak. Embertani leletek nem kerültek elő, viszont köztudomású, hogy az aleutok, a kamcsadálok, a csukcsok, a korjákok és az eszkimók valamennyien a Bering-tengeri (arktikus) mongoloid típushoz tartoznak. Természetesen a populációs és a populáción belüli eltérések körükben jelentősek. A néprajzi egybevetések szintén figyelmeztetnek e népek közös származására, a különbségek szétvándorlás következményei is lehetnek. Az ananguli szerszámkészletben autochton fejlődés eredményeként megjelentek a nemrégiben még használatban levő, jellegzetesen aleut kőszerszámok. A szerszámkészlet önálló fejlődését háborítatlan rétegek bizonyítják. Ez valószínűsíti, hogy az ananguli kőkori népesség a helyi aleut lakósság őse volt. Az eszmecserében és éppen az indító előadás társszerzőjének, Laughlinnak a kezdeményezésére merült fel az a gondolat, hogy az ananguli kőkori népesség saját útvonalat követve, az északabbra húzódó alaszkai útvonal érintése nélkül, közvetlenül érkezett Ázsiából. E felfogás szerint az ananguli kőtechnika egyenes genetikai vonalban áll az ázsiaival. A Japánban legutóbb feltárt hasonló leletek abszolút kronológiája ezt a technikát a pleisztocén felső, a holocén korai szakasza, a napjainktól számított 17 000—12 000 (10 000) év, között helyezi el. A véleménycserében kiderült, hogy a részletek megítélésében a felfogások nem közeledtek. Ugyanakkor az alaszkai őskultúra és népesség ázsiai eredetének alapkérdésében, valamint abban is, hogy az ananguli leletek eddig nem sejtett, sajátosan aleut kultúra első hitelesen feltárt emlékei, nincs véleménykülönbség. De, amint ez minden jelentős felfedezés esetében történik, az eredmények mellé korábban még csak nem is gyanított nyitott problémák is felsorakoztak.

„A Csendes Óceán partvidéke ősi kultúrái periodizálásának és kapcsolatainak problémái" témában kialakult eszmecserét *T. I. Alekszejeva* „Az alkalmazkodási folyamatok iránya, jellege és eredményei a sarkvidéki őslakosok biológiájában" című előadása vezette be. A csukotkai, kamcsatkai és a jakutiai felső őskőkori lelőhelyek bizonyítják az arktikus övezet átmeneti benépesedését. Feltehetően belsőázsiai és Amur-vidéki bevándorlók érkeztek a zord tájra. Megtelepedésük körzetétől függően tengerpartra telepedett tengeri halász-vadász, vagy szárazföldi (tundrai) nomád vadász-halász gazdálkodást alakítottak ki. A zord éghajlat, oxigénszegény levegő, vitaminokban szegény, állati zsiradékokban gazdag étrend, a hosszú zord télen helyhez kötött, „ülő" életmód az alkatban és életműködésben változásokat, sarkvidéki adaptációt eredményezett. A paleoantropológiai leletek tanúsítják, hogy az adaptáció egyenetlenül zajlott le. A sarkvidéki műveltségek kialakulása is elhúzódott az átmeneti kőkortól (6500 éve napjainktól), az időszámításunk kezdete tájáig, amikor kialakult az eszkimó kultúra.

Az Amur vidéke és a Sarkvidék között elhelyezkedő mérsékelt övezet vegyes erdeiben a vadász-halász kultúrának két válfaja, a vándorló és a letelepedett folyóparti típusa alakult ki. A tengerparti sávban a specializálódott, letelepedett tengeri vadász-halász kultúra virágzott fel, amelyik az arktikus változatánál sokoldalúbb adaptációs készséggel rendelkezett. Az Amur vidéke a Belső-Ázsiából és a Csendes-óceán déli, néha igen távoli területeiről érkező műveltségi jelenségek gyűjtő és közvetítő területévé vált.

E funkciójában osztozott Koreával és Észak-Mandzsúriával, e három terület közösen kultúrtörténeti egységet alkotott. Ez az egység, valamint Belső-Ázsiáig és egészen Ausztráliáig terjedő kapcsolat különösen az újabb kőkortól domborodik ki.

A. P. Okladnyikov és munkatársai az Alsó-Amur vidékén kultikus rendeltetésű sziklarajzokat fedeztek fel. Az ábrázolások termékenységi kultuszok jelképei. Analógiáik és egybeeséseik a Csendes-óceán partvidékén és szigetvilágán át Ausztráliáig terjednek. Az egyezések annyira szorosak, hogy a konvergencia nem nyújt kielégítő magyarázatot. A felfedezés a korrelációnak egyelőre áttekinthetetlen távlatait nyitotta meg. A benyomások nagyon frissek, ezért az óriási területre kiterjedő összefüggések megmagyarázására nem születtek ellentétes feltevések. Bármennyire is meghökkentő, a népesség-migrációt nem lehet figyelmen kívül hagyni. A problémához Hokkaido, Szahalin és a Kuril-szigetek őstörténete, ennek részeként az ainu-kérdés kapcsolódik. Az utóbbi, mivel ainu alig maradt, egyre misztikusabbá válik. Az ainuk, nivhek és más tengerparti népek mondái csodálatos hősöknek életen át tartó vándorlásairól szólnak. Az ainuk akár Hokkaidoról, akár Szahalinről könnyű csónakjaikon átkeltek a tengeren és messze felhajóztak az Amuron. Az amuri népek viszonozták ezeket a látogatásokat. Az ainu és a nivh nyelv összehasonlító vizsgálata közös szókincset tárt fel. Ha az ainuk déli eredetűek, akkor északra vándorló és ott megtelepedett őseik a helyi nivhek elődeitől vettek át szókincset és tanultak el műveltségi elemeket. A kapcsolatok kezdeti fázisa nem volt békés, erről a mondák tanúskodnak. Az Alsó-Amur menti folyami halász műveltség népe letelepedett, specializálódott életmódot folytatott. A létfenntartásban szerepet játszó időszaki vadászat és gyűjtögetés a kóbor életmódot is indokolhatta volna. Hogy mégsem ez következett be, azt a Csendes-óceánról az Alsó-Amurba felúszó halrajok óriási tömege magyarázza. A szezonális halmigráció idején folytatott halfogás egy hét leforgása alatt egész évre elegendő élelem tartalékolását tette lehetővé. Az állandó falutelepülések a rendszeresen ismétlődő, gazdag halzsákmány nyújtotta létbiztonság következményei voltak.

Az újabb kőkor nagy felfedezése a földművelés és az állattenyésztés, összefoglalóan, a termelő gazdálkodás az Amur vidéken az i. e. 4. évezred végén terjedt el. A jelek szerint az új gazdálkodás egyes elemei Koreából és Mandzsúriából származtak, az i. e. 3. évezred folyamán Szibéria sztyeppe-övezetének nyugati körzeteiből is érkeztek földművelő és állattenyésztő hatások. A Közép-, Felső-Amur, Tengermellék, az Usszuri vidéke, Észak-Mandzsúria és Korea esetében könnyen meglehet, hogy a növénydomesztikáció fészkeinek egyik körzete volt: szója, lencse, babfajták, vízi rizs, köles és harmatkása vadon tenyésznek a területen. Az i. e. 3. évezred elejétől az 1. évezred elejéig, helyi típusú, pattintott, csiszolatlan kőkapák (vagy talajlazító dorongok kőhegyei), majd kőekék, arató kések, őrlő-kövek és a terménytárolásra szolgáló égetett agyagedények a földművelést bizonyítják. A szovjet Távol-Keleten a bronzeszközök kimaradtak a fejlődésből, illetve elvétve fordulnak elő. Az i. e. 1. évezred elején minden átmenet nélkül, hirtelen jelentek meg a kiváló minőségű vas földművelő és egyéb eszközök. Felmerül a kínai földművelés kezdeményező hatásának kérdése. Kína legrégibb földművelő kultúrái a Jangce mentén a Jansao és a Huanho menti egyéb kultúrák az i. e. 3. évezredben alakultak ki. A kínai földművelés kialakulásának két ősi központja közötti kapcsolat még nem minden vonatkozásban tisztázott. Általában véve a kínai hatás elterjedésének határa szinte pontosan egybeesik a kínai Nagy Fal vonalával. A szovjet Távol-Kelet és Kína földműves műveltségei Dél-Mandzsúria közvetítésével azonban érintkeztek. Kínában a földművelés csiszolt kőeszközöket ismert, ellenben a kőeke a jelek szerint nem terjedt el. A szovjet Távol-Kelet, Mandzsúria és Korea területén a pattintott, retusált kőeszközök és a kőekék voltak jellemzők. Érdekes, hogy az utóbbi területeken előkerült legkorábbi i. e. 3. évezred elejei kőkapák (kőhegyek) az észak-iraki Hasszuna műveltség (i. e. 6. évezred) hasonló eszközeit idézik. Esetükben természetesen csak konvergenciáról lehet szó.

Az óceán túlsó partján Közép-Amerika területén az újabb kőkori gazdasági átalakulás, a termelő gazdálkodás az i. e. 10 000—9 000. körül Elő- és Kis-Ázsia területén megindult neolitikus forradalommal egyidőben vette kezdetét. A világtörténeti adatok számbavételén alapuló globális szemléletben tárul fel a termelő gazdálkodás kialakulásának és elterjedésének jelentősége. A közép-amerikai földművelés ásódorongos (kapás), kerti földművelés maradt. A fajszegény állattenyésztés következtében nem fejlődött ki sem a fogatolás, sem az ekés földművelés. Az elő- és kis-ázsiai földműves központokkal ellentétben, a közép-amerikai földműves központok nem váltak világtörténetet alakító erővé. Az amerikai és az eurázsiai neolitikus gazdasági átalakulás egybevetéséből is következik, hogy a közvetlen érintkezések a korreláció fogalmát nem merítik ki.

A harmadik témát, „Szibéria fémkori ősi népessége vizsgálatának néhány történeti aspektusá"-t, *Bartha Antal* „A termelő gazdálkodás dél-szibériai elterjedésének korrelációs modellje" című előadása vezette be. A fémek és a termelő gazdálkodás megváltoztatták a szibériai népek életét. Életük gazdagabbá és sokszínűbbé vált. A koravaskortól több esetben nevük és pályafutásuk szerint azonosított szibériai népek váltak ismertté. Időszámításunk kezdetéhez közeledve egyre nő az ilyen népeknek a száma. Két egymást kizáró premissza nehezíti Szibéria őstörténeti jelentőségének megértését. Az egyik az elmaradottság jelképének, a másik csodálatos művészet szülőföldjének tekinti az óriási területet. Szibéria természeti-éghajlati feltételei általában zordak, mégis lényeges a különbség a tajga és a sztyeppe között. A természetit felváltó termelő gazdálkodás Közép-Ázsián át érkezett el Dél-Szibériába, mégpedig mind a földművelés, mind az állattenyésztés egyszerre, az i. e. 3. évezred elején. Dél-Szibéria az állatdomesztikáció másodlagos övezetébe tartozik, ahol a ló, szarvasmarha, a teve és valószínűleg a juh domesztikációja a területen őshonos vad egyedekből folytatódott, illetve a ló és a teve esetében megkezdődött. A természeti adottságok a vándorló állattenyésztésnek kedveztek. Az i. e. 2. évezred eleje és közepe közötti időben alakult ki a nomád állattenyésztés. Etnokulturális kiinduló pontja a vándorló, nomád vadász életmód volt, amelyik ősidőktől gyakorolta a szezonális lakóhelyváltoztatást. A jelek szerint a nomád gazdálkodás a mongoloid rassz jelentős előretörését hozta magával. Tévedés volna azonban egész Szibériát a mongoloidok területeként felfogni. A termelő gazdálkodás megjelenése és a nomád gazdálkodás kialakulása Délnyugat-Szibériában europid népességgel áll kapcsolatban. A Minuszinszki Medencében, az Irtis középső vidékén színvonalas bronz- majd vasipar alakult ki, amelyik mély hatást gyakorolt az Uraltól nyugatra fekvő körzetekre is. A létfenntartásban és a nyersanyag felhasználásban bekövetkezett változások etnogenetikai folyamatokkal is kapcsolatban álltak. A természeti és a termelő gazdálkodást folytató közösségek találkozása konfliktussal kezdődött. A termelő gazdálkodás két-három, esetleg négy nemzedékváltás alatt alakította át a korábbi életvitelt. A vadászat, halászat és gyűjtögetés nem tűnt el, jelentőségük azonban csökkent: az élelem szerzésnek nem voltak többé kizárólagos forrásai. A létfenntartással összefüggő kultuszok, hiedelmek a földművelő és állattenyésztő élet képzeteivel gazdagodtak. Megváltoztak az együttélés, a munkavégzés közösségi szabályai. Az átalakulás nyelvtörténeti aspektusai vonatkozásában jószerivel találgatásokra kell hagyatkoznunk. A termelő gazdálkodást terjesztő népesség déli bevándorlók voltak, feltehetőleg az indoeurópai nyelvcsalád dialektusait beszélték, míg a kontinens belsejében élő népcsoportok ősi nyelveiről alig tudunk valamit. Az europid és mongolid ősi alaptípusain belüli keveredések kialakították az europid és a mongolid morfológiai változatait, a két alaptípus és morfológiai változataik keveredéséből többféle átmeneti típus jött létre. A paleoantropológiában alkalmazásra került szerológiai elemzések vércsoport változásokat jeleznek. Fokozatosan megszilárdultak a területileg jellemző vércsoportok közötti határok.

Az etnogenetikai folyamatokban a fejlett bronzkor és kora vaskor századai alatt az uralom gyakorlásának szervei; a fejedelmi hatalom és a fegyveres férfiak csoportjai viszonylag nagy területen megtelepedett közösségek megszervezését tették lehetővé. A létrejött nép- és társadalmi alakulások széthullásra és újrarendeződésre hajlamos képződmények voltak. A fémkorszakokban az élet mozgalmassá vált. A történelem sokszínűbbé vált, csak néhány fontosabb színfolt bemutatására kerülhet sor. A szaka-szkita népcsoportok nemcsak Szibéria, hanem Európa történelmében is jelentős szerepet töltöttek be, alighanem a kelet-európai népek zömének etnogenezisében, ősműveltségeik alakításában részt vettek.

A szkita állatharc stílusban készült, világszerte méltán érdeklődést kiváltó nemesfém dísztárgyak az i. e. 1. évezred közepe tájától jelzik Szibéria őstörténetének világtörténeti horderejét. Az Altaj zord fennsíkjain és rejtett völgyeiben feltárt szkita köznépi sírmezőből származó gazdag ékszerek, fafaragások, fából faragott ékszer-imitációk, aranyborítások, szövetek és vásznak bizonyítják, hogy a szkita kultúra színvonala esetében sokkal többről van szó, mint egyes fejedelmek által zsákmányolt fényűzési tárgyakról. A lenyűgöző méretű szkita fejedelmi kurgánok feltárását *M. P. Grjaznov* folytatja. A Felső-Jeniszej vad kanyonjában *A. D. Gracs* felfedezte a szkita kort megelőző, az i. e. 7—6. században virágzó aldi-beli kultúrát. A kultúra megérte a szkita kort és részben vele párhuzamosan is élt. Vagyis, a szkiták mellett más nép is teremtett magasszínvonalú kultúrát. Az aldi-beli fejedelmek kurgánjai pompában nem maradnak el a híres paziriki kurgánoktól. Az aldi-beli népességet Indiával és Előázsiával kialakult rendszeres kapcsolatok jellemzik. Hogy e kapcsolatok a nép származására nézve is mérvadók-e, egyelőre nehéz megmondani. Az Előázsiából származó fényűző textilek paziriki társaiknál jóval korábbiak.

A hunok vándorlása nemcsak Dél-Szibériának, hanem Európának is régi problémája. *A. M. Mandelstam* rámutatott, hogy az i. e. 3—2. századi kínai forrásokban szereplő hunok és a Kelet-Európában az i. sz. 3—4. században feltűnt hunok régészeti emlékei nem lehetnek azonosak. A vándorlás során bekövetkezett interetnikus érintkezések a hunokat átalakították. E kapcsolatok műveltségi vonatkozásai a belsőázsiai hun kultúrát változtatták meg. Néhány hagyományos belsőázsiai tárgy, díszítő motívum maradt meg a Kelet-Európában megjelent hunok emlékeiben. A megfigyelésben mély elméleti és módszertani tanulság rejlik: a régészeti kultúrákat létrehozók és módosítók népi személyazonosságának megállapítása nyitott probléma. A régészeti kultúrákon belül jellemző közös vonások arra nézve jelzések, hogy a régészeti tárgyak olyan emberek tartozékai voltak, akiket életföldrajzi feltételeikből következő azonos életmódjukon túlmenően bensőséges szálak fűztek egybe. A tárgyak hagyományos alakjának, díszítéseiknek, a településszerkezetnek, hajléképítési eljárásoknak, temetkezési szertartásoknak e közösség tagjai számára szavakba, beszédbe foglalható és közérthető jelentésük volt. Az egymással egzogám viszonyban álló közösségek tagjait a ruházat díszítése, az ékszerek alkalmazása a házasodás, s egyben a társadalmi kapcsolatok szabályaiban igazította el. Így joggal feltételezhető, bár nem bizonyított, hogy az egy régészeti kultúrához tartozók egy nyelvet, vagy annak közeli dialektusait használták. A közösen megértett jelképeket bátran nevezhetjük etnikai, pontosabban az absztrakt etnikumok ismérveinek. Abban az értelemben absztraktak ezek az ismérvek és népek, hogy írott kútfők vagy a recens néprajzba átvezető azonosságok hiányában, a kultúra létrehozóinak népi azonosítása legfeljebb laza feltevések alakját ölthetik. Nem a régészeti kultúrák etnikai indikátorai, hanem némaságuk támasztja az egyelőre leküzdhetetlen nehézséget. Természetük lényegénél fogva a néprajzi és a régészeti tárgyak között elvi különbség nincs. Ha viszont a néprajzi tárgyak etnikai hátterét meg lehet határozni, miért ne lehetne ugyanezt tenni a régészeti tárgyak esetében? A párhuzam valóban nem alaptalan, csakhogy a néprajzi

tárgyak készítői maguk világosítanak fel népi hovatartozásukról, a régészeti tárgyak esetében ilyen tájékoztatás fel sem merülhet. A nép és a régészeti kultúra korrelációjában különösen súlyos nehézséget okoz az elvándorló nép tárgyi emlékeinek azonosítása a kiindulóponton, a vándorlás nagy állomásain, majd pedig végpontján.

E. V. Savkunov az i. sz. 10—13. századi dzsürcsi nép egykori területéről származó régészeti emlékeket mutatta be. A dzsürcsik területének egy része a szovjet Távol-Kelet déli körzetére esik. Talán tunguz eredetűek, megfejtetlen írást hagytak maguk után. Jelentős katonai, politikai és, amint az előadás ezt a tudományban először bizonyította, figyelemre érdemes művelődéstörténeti szerepet is játszottak. Rendezett, nagy településeiken nem kínai jellegű ekés földművelés folyt. Lovas kultúrájukban az eurázsiai sztyeppe lovas kultúrájának szinte valamennyi vívmányát ötvözték. A régészeti adatok a dzsürcsik műveltségének összetevőire mindenképpen, és megtörténhet, hogy népi komponenseikre is fényt vetnek.

A rövid ismertetés szükségképpen megváltoztatja a sokszempontú tanácskozás dimenzióját. Részletes ismertetést érdemelnének a természettudományos módszerekkel eszközölt kormeghatározások megbízhatóságát elemző előadások, a matematikai módszerekre alapozó régészeti tipológiát előmozdító, az őstörténeti terminológia megtisztítását és egységesítését számon kérő, valamint a régészeti tárgyaknak rendszeres fizikai és kémiai elemzését sürgető előadások. Szenvedélyes vita bontakozott ki a holocén kor paleontológiájának kérdésében. Az őstörténelem szemszögéből oly fontos földtörténeti jelenkor biocönozisát gyengén ismerjük; átfogó általánosítások eszközléséhez hiányzanak a megbízható adatsorok. A pollen-vizsgálatok a holocén kori ökológia kialakulásának kutatásában a „könnyű lovasság", stratégiai megbízatást nem tudnak teljesíteni, ilyet tőlük számonkérni tájékozatlanság. Az ügynek módszertani tanulságai vannak. Az egyes népcsaládok távoli elődei őshazájának, vándorlásaik során kialakult települési helyeinek meghatározásakor általában az életföldrajzi módszert szoktuk alkalmazni. E szerint a rokon nyelvek valamennyiében, vagy többségében az ősi, közös eredetű növény- és állatneveket vetítjük ki a mai életföldrajzi állapotokra. Szinte a módszer alkalmazásának kezdetétől köztudott, hogy a kapott eredmény megbízhatósága rendkívül kérdéses. Tekintetbe kellene ugyanis venni az életföldrajzi szavak kibogozhatatlan jelentésváltozásait, az állatnevek esetében a névtilalmak miatti névfelejtéseket, illetve névátviteleket. De, ha ezekről tudnánk is valamit, akkor még mindig fennforog a jelenlegi és a holocén korai szakasza közötti életföldrajzi különbségek kérdése. A pollen-adatok segítségével eszközölt korrekciók se egész kontinensek, se egyes körzetek kora holocén életföldrajzi viszonyainak megbízható tisztázását nem szolgálhatják. Az életföldrajzi módszert a finnugor és a magyar őstörténet vonatkozásában is alkalmazni szoktuk. Mivel azonban a nyelvészeti életföldrajz adatainak a holocén-kori paleontológia adataival való szembesítésére egyelőre mód nincs, így a módszer a mi őstörténetünkben is csak laza feltevések létrehozását eredményezheti. Márpedig az etnogenetikai folyamatok a holocén korban történtek. A nagyvonalú általánosításokról egyelőre és talán még hosszú időre le kell mondanunk. A SzTA nem régen hozta létre a Holocénkori Biocönozis Bizottságát, ennek feladata a holocénkori paleontológia történetének mindenre kiterjedő felderítése. A munkálatok a rendelkezésre álló tudományos erők felmérésénél, az eddigi részeredmények átrostálásánál, a célra vezető módszerek kimunkálásánál tartanak.

Az őstörténet szakértőit részben öröm, részben azonban aggodalom tölti el azoknak az emócióknak a láttán, amelyeket az emberek az egész emberiség ősmúltjai iránt táplálnak. Kiváltképpen aggályt keltőek az egyes nemzeti történetírásokban tapasztalható elfogultság, dimenzió-torzulások következtében előállt tünetek. A tünetek összességét a minél dicsőbb ősök keresésében jelölhetjük meg. Ezek a nem tudományos spekulációk az őstörténet természetének félreértéséből, vagy, esetenként, félremagyarázásából

következnek. Éppen ezért a konferencián hangsúlyt kapott, hogy az őstörténet művelőinek minden fórumon tudományos és etikai kötelessége felhívni a figyelmet az őstörténeti ismeretek megbízhatóságára, korlátaira és pontatlanságaira. Az őstörténet szakértőit összefűző professzionális szolidaritás és büszkeség jogos, mert hiszen az emberiség történelmének oly mélységeit, olyan időtlen-időket tárnak fel, amelyeket az írott kútfőkkel megközelíteni sem lehet. Az eredményekért és főleg a magyarázatokért viselt felelősség viszont nagy; módszertani biztonsági fékek elhagyása súlyosabbnál-súlyosabb tévedéseket és népszerű tévhiteket eredményezhet. Határozott kézzel kell szétválasztani a megbízható megállapítást a feltevéstől, az utóbbit pedig az ötletektől. Nélkülözhetetlen mindhárom kategória, csak pontos megkülönböztetésükre ügyelni kell.

A humán és a természettudományok közötti szívélyes kapcsolat jutott kifejezésre abban, hogy a konferenciát a SzTA Szibériai Részlegének alelnöke, *G. I. Marcsuk* matematikus akadémikus nyitotta meg. Az udvariasságon túlmenően érdemben foglalkozott a konferencia jelentőségével. A SzTA Szibériai Részlege nagy szervező munkát végez a humán ágazatokban. Személy szerint, *A. P. Okladnyikov* akadémikus, a novoszibirszki Történettudományi, Filológiai és Filozófiai Intézetnek az igazgatója, kutatói és irodalmi tevékenysége mellett, nagy gondot fordít a világrésznyi területet átfogó kutató hálózat szervezésére, a meglevő kutatóhelyeken tevékenykedő szakemberekkel való törődésre. Ebben, a területi méreteit szinte felülmúlhatatlan, tudományszervező munkásságában biztos támaszkodhatik a vezetése alatt álló intézet munkatársaira. Közülük megemlítem *A. P. Derevjanko* kitűnő régészt és politikust (a Komszomol Központi és Végrehajtó Bizottságainak tagja)* és *V. E. Laricsev*-et, az orientalista régészet kitűnő művelőjét. Szibéria távoli városaiból, Csitából, Habarovszkból, Jakutszkból, a távolkeleti Vladivosztokból, továbbá Szahalinszkból érkezett szakértők nagyszerű felfedező és elméleti tevékenységről számoltak be. A távoli körzetekben dolgozó tudósok is szoros kapcsolatban állnak a világgal és az Okladnyikov-iskola újdonságaival. A kitűnően szervezett könyvtárközi kölcsönzésben a távoli körzetekben tevékenykedők élveznek elsőbbséget. A Szovjetunió európai területének régi, neves tudományos központjai melló felzárkóznak szibériai társaik. A novoszibirszki központ tehát, a szibériai kutatóhelyek egyre gazdagodó hálózatában tevékenykedő kutatókkal együttesen munkálkodik Szibéria őstörténetének, a határos területekkel való kapcsolatainak és összefüggéseinek feltárásán. Végezetül említésre érdemes, hogy Vladivosztokban alakult meg a SzTA távol-keleti részlege, amelyik szintén rendelkezik komplex társadalomtudományi intézettel. A földművelés távol-keleti zónájának kutatásában, a dzsürcsik műveltségének vizsgálatában elért eredmények java részükben a vladivosztoki intézet munkatársainak köszönhető. A konferencián megjelent képviselőik jelentősen hozzájárultak a tanácskozás sikeréhez.

* Időközben a Komszomol Központi Bizottságának egyik titkára.

Jemnitz János—Mucsi Ferenc:

A XI. linzi konferencia

(1975. szeptember 9—13.)

A XI. linzi nemzetközi munkásmozgalomtörténeti konferencián az utóbbi években kialakult szokásoknak megfelelően mintegy másfélszáz történész, oktató gyűlt össze Európa számos országából. Az egybegyűlteknek mintegy harmada érkezett a szocialista országokból. A konferencia fő vitatémája *a nemzetközi munkásmozgalom harca a fasizmus ellen az 1933—1939. években*, tulajdonképpen logikus folytatása volt az 1974. évi X. konferencia főtémájának, ahol e kérdés 1918 — 1933 közötti történetét elemezték és vitatták meg.

Az eszmecsere alapjául ezúttal két főreferátum és több korreferátum szolgált. A főreferátumok egyikét — a linzi hagyományoknak megfelelően — a szocialista országok, a másikat a nyugat-európai országok kutatói terjesztették elő. Ezúttal a szocialista országok történészei részéről a szovjet *K. Sirinya* és az NDK-beli *H. Schumacher* dolgozott ki együttes referátumot. Ebben megvilágították, hogy a Kommunista Internacionálé a VII. kongresszus után milyen erőfeszítéseket tett az egységfront és a népfront megteremtésére, s szóltak arról is, hogy ezek az erőfeszítések milyen fogadtatásra találtak a szociáldemokraták körében. Hangsúlyozták, hogy noha a VII. kongresszus eredményeit a baloldali szociáldemokraták nagy örömmel fogadták, bizonyos együttműködés egy-egy országban (Spanyolország, Franciaország) időről időre ki is alakult, ez nem öltött nemzetközi méreteket, mert a jobboldali szociáldemokrata vezetők merev antikommunizmusa a tényleges együttműködést, sőt még az akciók koordinálását is meghiúsította.

A konferencia másik főreferátumában a nyugatnémet kutatók — *E. Matthias* és *H. Weber* — polemikus éllel elsősorban azt fejtegették, hogy a munkásmozgalom egységének megbontásáért a kommunistákat terheli a felelősség. A Kommunista Internacionálét okolták azért is, hogy a fasizmus ellen nem jött létre tényleges együttműködés. Ennek alátámasztására a nyugatnémet szerzők idézték a Kommunista Internacionálében 1933 előtt elterjedt „szociálfasizmus" tételt — amit úgy tüntettek fel, mintha egyedül ez akadályozta volna az antifasiszta egységfront kialakulását. Matthias és Weber referátumában a nemzetközi szociáldemokrata mozgalommal kapcsolatban csupán egyetlen kritikai szempontot találunk, azt ti. hogy a Szocialista Munkás Internacionálé az 1930-as évek végére teljesen legyengült és éppen a legkritikusabb órákban akcióképtelenné vált.

A két főreferátumhoz kapcsolódva számos korreferátum elemezte az itt jelzett problémákat egy-egy ország viszonylatában; — ezekre még visszatérünk. Sajnos a francia népfront problémáiról a megígért korreferátum nem készült el. Az európai munkásmozgalom szempontjából vitális fontosságú spanyol fejlődésről és a spanyolországi népfront kérdéseiről azonban a résztvevők már előzetesen kézhez kaphatták az izraeli *M. Techniczek* korreferátumát.

Techniczek — aki önkéntesként részt vett a spanyolországi harcokban —, sajátos, a nyugati történeti irodalomban azonban nem egyedül álló módon élesen szembeállította a népfront gondolatával és gyakorlatával a szocializmus azonnali megvalósításának

programját. Ebből szinte egyenesen következett, hogy Techniczek túlbecsülte a forradalomban a spanyolországi anarchisták és anarcho-szindikalisták szerepét, befolyását és az ő elemzéseiket, a szocializmust mindjárt akaró követeléseiket tartotta helyeseknek. Elsősorban a kommunistákat — de a szocialisták egy részét is —, bírálta, ragaszkodásukért a népfront eszméjéhez. Techniczek szerint a szocialista forradalom — részben spontán módon — meg is valósult, de a kommunisták vezetésével lefékezték azt, s részben épp a kommunista koncepció és gyakorlat következtében bukott meg a köztársaság. M. Techniczek a jobboldal és a nemzetközi reakció fellépésével nem foglalkozott, referátumát nagymértékben az anarcho-szindikalisták és a központi kormány 1937. évi összeütközésére élezte ki.

A konferencia második, az általános nemzetközi kérdésekhez kapcsolódó korreferátumát *Jemnitz János* terjesztette be: a szociáldemokrata pártok és az Amszterdami Szakszervezeti Internacionálé magatartását vizsgálta a spanyol polgárháborúval illetve az ún. müncheni politikával kapcsolatban. Az előbbi vonatkozásban hangsúlyozta, hogy a legbefolyásosabb pártok, az angol Munkáspárt és a Francia Szocialista Párt már kezdetben tisztában voltak a német—olasz beavatkozás tényével, a spanyol szocialisták sürgette aktív támogatást azonban különféle indokokkal mindig elodázták. Jóllehet számos francia, olasz, belga szocialista vezető is hajlott volna az aktív beavatkozásra a Spanyol Köztársaság oldalán, a Munkáspárt vezetői és Blum is kitértek ez elől. A korreferátum a második kérdéssel kapcsolatban, az 1938-as ún. müncheni politika tekintetében elfoglalt álláspontról szólva, hangsúlyozta, hogy ekkor viszont a Munkáspárt már ténylegesen aktív „München-ellenes" harcot folytatott; ezt nemcsak H. Dalton, a munkáspárti „árnyékkormány külügyminiszterének" feljegyzései, hanem Majszkij írásai is tanúsítják. A korreferátum arra is utalt, hogy a Munkáspártnak ezt a müncheni politika ellenes álláspontját a konzervatív ellenzék is támogatta; a francia szocialisták és néhány londoni követ — elsősorban Majszkij — úgyszintén.

A referátumok elhangzása után megkezdődött a vita, amely számos témakört érintett. *J. Kowalski* (Varsó) szerint Schumacher és Sirinya referátumában kevés szó esett a népfront bomlásának időszakáról; a hangsúlyt túlságosan a létrejötte kérdéseire helyezték. Véleménye szerint kritikusabban kellene vizsgálni a népfront megvalósításának módját is. Nem volt ugyanis elég — mondotta —, hogy kommunista részről felvetették az egységfront szükségességét; kritikusan fel kell tárni, mi volt ebből a programból elfogadható a baloldali szocialisták számára. Ugyancsak nagy fontosságot tulajdonított a demokrácia, a demokratizmus kérdésének.

Többen emlékeztek meg arról (*J. Kowalski, O. Flechtheim* és mások), hogy az 1930-as évek második felében a moszkvai perek hogyan és mennyiben járultak hozzá a népfront eszméje vonzerejének gyengüléséhez.

A vita egyes kérdésekben rendkívül éles volt. Sokan bírálták a nyugatnémet főreferátum azon állításait, hogy a munkásmozgalom egységét a kommunisták bontották meg s hogy a kommunista pártok mindig egyszerűen a „moszkvai utasítások" szerint jártak el. Ezeknek a nyugati irodalomban, előadásokban sokszor visszatérő állításoknak a cáfolatára *A. Reisberg* (Berlin—NDK) hangsúlyozta, hogy a munkásmozgalomban a szakadás 1914 után, a háborúval, majd 1917—1918-ban a forradalommal szembeni állásfoglalás nyomán következett be, *Monty Johnstone* (London) pedig rámutatott, hogy a francia és az olasz kommunista párt tulajdonképpen már kialakította a népfront megteremtésére irányuló politikáját, amikor a Kommunista Internacionálé a maga egészében még nem fogadta el a népfront-programot.

Ugyancsak a népfront-téma egészét érintette a marburgi (NSzK) *R. Kühnl* felszólalása, aki azt hangsúlyozta, hogy szerinte nem a népfront szétesésének, gyengeségének felelőseit kellene a történészeknek keresniük, hanem azt kellene világosan jelezniök, hogy

nemcsak a fasizmussal szemben annak idején, hanem a kapitalizmussal szemben továbbra is a népfront az egyetlen alternatíva.

Az osztrák *L. Hornik* (Bécs) hangsúlyozta, hogy az egységfront nem valamiféle manőver volt, ahogy sok nyugati történész állítja. Az egységfrontot alulról a tömegek sürgették - szorgalmazták, s osztrák vonatkozásban említette, hogy annak szükségességét később még a jobboldali beállítottságú szociáldemokrata vezetők (pl. W. Ellenbogen) is felismerték.

Mások — miként *S. Miller* (Bonn) — azt hangsúlyozták, hogy a népfront kialakítása körüli nehézségekben nagy szerepük lehetett a múlt hagyományainak, olykor a sérelmeknek is. *K. Mammach* (NDK) arról szólt, hogy az 1930-as évek kezdetén a szociáldemokrata vezetőknek — elsősorban a németeknek — a „kisebb rosszat" hirdető és követő politikája mennyire bénítóan hatott a népfront kialakítására.

Heves vita folyt a spanyolországi események értékelése körül is. Többen kifogásolták Techniczek referátumának kommunistaellenes hangvételét. Mint Jemnitz János megállapította, kevesen vonják kétségbe, hogy a CNT-nek és az anarchistáknak Katalóniában és Aragóniában komoly befolyásuk volt; a referens azonban — a kérdést szintetizálva — az üzemek szocializálását, a mezőgazdasági kollektív gazdaságok létesítését anélkül tárgyalta, hogy a legcsekélyebb kritikával vizsgálta volna azok tényleges eredményességét és hatását. Ez a probléma azonban a történeti irodalomban még nem megoldott, ahogyan Caballero politikájának elemzése is még hiányos és ellentmondásos.

W. Abendroth (Frankfurt am Main) a népfront kormányok fokozódó nehézségeivel kapcsolatban arra utalt, hogy nem sikerült emelniük az életszínvonalat, s a középrétegeket megnyerniök. Többen azt bizonyították, hogy a tőkés rendszer válságának nem kellett szükségszerűen fasizmushoz vezetnie, s példaként (*P. Lösche*, Göttingen) az Egyesült Államok történeti fejlődését említették.

Míg a résztvevők közül egyesek nagyobb időszakra vonatkozóan igyekeztek átfogóbb feleleteket adni, vagy kérdéseket felvetni, más felszólalók körülhatároltabb témákat érintettek. *W. Kowalski* (NDK) két vonatkozásban bírálta a Szocialista Munkásinternacionálé politikáját: az 1930-as évek elején a Szocialista Internacionálé antikommunizmusa megakadályozta az egységfront kialakítását; a müncheni időszakban pedig De Brouckère maga is, ahelyett, hogy aktív nemzetközi politikai akciót hirdetett volna meg, szintén azt a felfogást képviselte, hogy a szocialisták tevékenységének saját országuk határai között kell maradniuk, — ami gyakorlatilag az Internacionálé feladását jelentette.

A népfront témakörébe tartozó kérdések átfogó, egyetemes, avagy a „súlyponti" országok (Németország, Spanyolország és kisebbrészt Franciaország) vonatkozásában történt megvitatásán túl számos írásos korreferátum illetve hozzászólás foglalkozott e kérdésekkel oly módon, hogy egy-egy ország sajátos történeti viszonyai közt vizsgált munkásmozgalmának tanulságaiból szűrtek le következtetéseket az egész nemzetközi munkásmozgalom számára.

Magyarországi vonatkozásban *Szabó Ágnes* elmondotta, hogy a KMP 1935 decemberében kezdte meg új politikai irányvonalának kidolgozását, a KI VII. kongresszusának határozataival összhangban. Az 1936. esztendő elméleti munkássága a magyar forradalom várható perspektívájának, valamint a demokratikus Magyarország megteremtése antifasiszta programjának kidolgozásával telt el. Ehhez a KMP-nek szakítania kellett korábbi szektás álláspontjával a szociáldemokrata párt megítélését illetően. Az eredményes együttműködés érdekében természetesen a szociáldemokraták álláspontja is korrekcióra szorult. Mindkét párt nagy erőfeszítéseket tett a népfront-politika nemzetközi tapasztalatai értékesítésére. A tapasztalatokat fel akarták használni a hazai ellenforradalmi rendszer, e sajátos fasiszta diktatúra elleni küzdelemben. A népfront politikai kibonta-

koztatását nemcsak a kommunista mozgalomban meglevő visszahúzó erők akadályozták, hanem az országot elöntő nacionalista hullám hatására az MSzDP-ben érvényesülő nacionalista befolyás is. Csak a belső küzdelmekben is megerősödött népfront-gondolat tisztázása után kerülhetett sor a konkrét program kidolgozására, majd a háborús tapasztalatok nyomán a hazai antifasiszta erők tényleges összefogására.

Három írásos korreferátum is készült az osztrák munkásmozgalom alakulásáról és az antifasiszta egységfront sajátos osztrák útjáról 1934 és 1938 között. E témához kapcsolódott *J. Buttinger*nek, az ausztriai egységfront-politika egyik aktivistájának felszólalása, aki azt taglalta, hogy annak idején miért nem a szociáldemokrata vezetőkkel igyekeztek kapcsolatokat létesíteni, s miért újabb szindikalista-baloldali szocialista-kommunista front kialakításán fáradoztak. *M. Vortiková* (Prága) azt világította meg, hogy Csehszlovákiában a müncheni periódusban a kommunisták és a baloldali szocialisták között létrejött bizonyos együttműködés.

A finn történészek munkacsoportja korreferátumot terjesztett be arról, hogy országukban miként alakultak a politikai párt- és osztályerőviszonyok, milyen volt a nagytőke politikája, hogyan alakult ki a szociáldemokraták és agráriusok szövetsége és bontakozott ki — merőben sajátos talajon — a finn népfrontmozgalom az 1930-as évek második felében. A jugoszláv történészek közül *F. Klopčić* szólt arról, hogy a második világháború előtt, de inkább már alatta, miként alakult ki a jugoszláv területeken a népfrontmozgalom — a nemzeti honvédelem talaján. E korreferátumokhoz illetve felszólalásokhoz azonban nem hangzottak el megjegyzések, nem váltottak ki vitát.

A vita tartalmilag nem zárult — nem zárulhatott — le. A résztvevők egyetértettek abban, hogy jelenleg a legfontosabb a felvetett kérdések további alapos kutatása.

A konferencia második témaköreként termékeny eszmecsere zajlott le *„Az osztályharc és a nemzeti kérdés a II. Internacionálé időszakában"* címmel. A néhány évvel korábban már napirenden volt kérdés ismételt megvitatása indokoltnak bizonyult: az elmúlt évek kutatási eredményei alkalmas kiindulópontul szolgáltak a több mint 20 részvevővel lezajlott vita számára, amely három, írásban beterjesztett referátum alapján bontakozott ki.

A lengyel *Feliks Tych* — alapos történeti elemzés után — kísérletet tett a II. Internacionáléban a nemzeti kérdés és az osztályharc összefüggései kapcsán kialakult különböző felfogások, irányzatok tipológiájának megrajzolására. Megkülönböztette a konzervatív, „nagynemzeti", továbbá „kisnemzeti" felfogásokat a színkép jobboldalán, a jakobinus hagyományokkal rendelkező francia szocialista álláspontot (Jaurès) s a vele szembenálló „forradalmi szindikalista" antipatriotizmust (Hervé); a Rosa Luxemburg nevével fémjelzett baloldal anacionalizmusát, végül Lenin forradalmi felfogását, amely a munkásosztály nemzetközi forradalmi mozgalmát összekapcsolta a nemzetek önrendelkezési jogával.

Az izraeli *Peretz Merchav* referátumában részint a kérdés történeti összefüggéseit vázolta fel, részint pedig a korabeli nemzetközi munkásmozgalom egyes elméleti állásfoglalásait elemezte, egybevetve egymással az egyes szocialista teoretikusok nemzetdefinícióját s a nemzeti kérdés jelentőségéről, a munkásság osztályharcában elfoglalt helyéről vallott felfogását. Álláspontja szerint a korszak tévedéseinek, a nemzeti kérdés bizonyos fokú lebecsülésének a magyarázata abban rejlik, hogy a II. Internacionálé teoretikusai — és gyakorlati politikusai — nem ismerték fel, hogy — úgymond — a nemzeti és az osztálytagozódás két egyenrangú tartós csoportalakító tényezője a modern társadalmi fejlődésnek.

Hans Mommsen (Bochum, NSzK) referátumában szólt az I. Internacionálé időszakáról is, azt hangoztatva, hogy —szerinte — Marx és Engels nem dolgozták ki az osztályharc és a nemzeti kérdés összefüggéseinek elméleti vonatkozásait, illetve, a nem-

zetit átmeneti, elhanyagolható, taktikai jelentőségű kérdésnek tekintették. A továbbiakban Kautsky nézeteit minősítve, a referens hangsúlyozta, hogy a II. Internacionálé vezető teoretikusa igen szűken értelmezte a nemzeti mozzanat jelentőségét, és emiatt a munkásmozgalom ellenfelei jelentős taktikai előnyökhöz juthattak a nemzeti kérdés pozitív felkarolásával. K. Renner programját elégtelennek minősítette, O. Bauerről viszont megállapította, hogy szinte ő tekinthető az egyetlen teoretikusnak, aki a nemzeti kérdés elméletét igyekezett megteremteni, elsősorban a nemzeti fejlődés történeti útjának alapos kidolgozásával.

A kibontakozott vitában elsősorban H. Mommsen újszerűen megfogalmazott kérdésfeltevéseit és állításait vitatták. Így *L. Hornik* (Bécs), *E. Wangermann* (Leeds) azt bizonyították, hogy Marx és Engels nem becsülték le a nemzeti kérdés jelentőségét; az írek példája azt bizonyítja, hogy a nemzeti felszabadulást a szocialista forradalom feltételének tekintették. A linzi *H. Konrad* szerint Mommsen túlértékeli O. Bauer elméleti tevékenységének jelentőségét; *I. Lunyov* (Moszkva) Lenin elméleti munkásságának hatalmas jelentőségét méltatta, kiemelve a lenini imperializmus-elmélet és a nemzetek önrendelkezési jogának elismerése közötti szerves összefüggés jelentőségét. Mommsen elismerte: Lenin zseniálisan megragadta a nemzeti kérdés nagy fontosságát, de azt hangoztatta, hogy nagyobb munkában elméletileg nem dolgozta ki a nemzeti kérdést; ezzel szemben O. Bauer elméletileg sokat tett a kérdés kidolgozásáért, gyakorlatilag azonban megkésett a nemzeti ellentétek megoldásában.

A vita másik fontosabb témaköre az ausztromarxizmus és a nemzeti kérdés kapcsolata volt, s részint a referátumok, részint *E. Redzsics* (Jugoszlávia) írásos hozzászólása alapján bontakozott ki. Az utóbbi, ismertetve K. Renner, O. Bauer, V. Adler, majd a szlovén, a horvát s a boszniai-hercegovinai szociáldemokrácia álláspontját a nemzeti kérdésben, oda konkludált, hogy a háború végével az ausztromarxizmus — jugoszláv talajon — teljesen összeomlott, mivel kezdettől fogva történelmietlen alapozású volt. *H. Konrad* az ausztromarxisták marxista igényéről szólt; kétségbe vonta, hogy elméleteik a burzsoá hatás termékei lettek volna. Állítását történeti példákkal, mindenekelőtt a neudörfli kongresszusnak a nemzeti kérdésre vonatkozó pozitív szellemű határozatával vélte bizonyíthatónak. *J. Galandauer* (Csehszlovákia) a cseh-szláv szociáldemokratáknak a nemzeti kérdésben is tanúsított opportunizmusáról beszélt, megállapítva, hogy nem voltak radikális állásponton sem osztály-, sem nemzeti szempontból. *H. Steiner* (Ausztria) arról szólt, hogy az ausztromarxistákban volt bizonyos „német kultúrmisszós tudat", ami sértett bizonyos kisnemzeti érzékenységeket. Az utóbbi megállapításhoz csatlakozó *F. Klopčić* (Ljubljana) — bizonyos túlzással — a „nagynemzeti" elhivatottságtudat, sovinizmus jelenségeit elemezte. Szerinte még Engelsnél is előfordult ilyesmi, midőn például a „történelem nélküli népekről" szólt, vagy Rennernél, aki még 1912-ben is „balkáni szemétdombról" beszélt. Felszólalását zajos ellenvélemények fogadták, s többen is kimutatták, hogy — amellett, hogy bizonyos részigazság van Klopčić szavaiban — idézett példáira számos ellenpéldát lehetne felsorakoztatni Engelstől is, másoktól is. *S. Miller* (Bonn) azt hangsúlyozta, hogy Klopčić állításai inkább úgy fogalmazhatók, hogy a nagy nemzetekben megvolt „küldetés-tudat" sokkal inkább pozitív tartalmú volt, inkább a nagy gazdasági egységek előnyének felismerése állt mögötte, s nem valamiféle soviniszta elfogultság. *J. Chlebowczyk* (Cieszyn) a fentiekhez még annyit tett hozzá, hogy a nagy nemzetek szocialista vezetői nem számoltak a nagyarányú asszimilációval, azt természetesnek vették, s ennek „nemzeti ellenhatását" kizárólag burzsoá jellegűnek minősítették.

F. Tych referátumával vitázott a lengyel *A. M. Żarnowska*, aki szerint Tych tipológiájához még egy lengyel „vonal" mutatható ki: a radikális fiataloké, akik 1905-ben egy demokratikus, föderatív Oroszország részeként képzelték el Lengyelországot. *R. Wohl-*

gemuth azt hangsúlyozta, hogy már abban az időszakban előfordultak olyan társadalmi-politikai helyzetek, amikor a proletariátusnak támogatnia kellett a „haladó burzsoáziát" — s ez a körülmény nem szerepel Tych referátumában. Ezzel szemben *H. J. Steinberg* (Bremen) azt hangsúlyozta, hogy nyilvánvalóan fontos a nemzeti kérdés demokratikus megoldása, de főleg a nagy nemzeteknél roppant nehéz feladat az imperializmussal szemben „nemzetinek" lenni.

Figyelmet keltett *Erényi Tibor* felszólalása, aki határozottan kimutatta, hogy Marx és Engels semmiképpen sem vádolhatók „nemzeti nihilizmussal", internacionalista felfogásuk hatékonyságát azonban erősen korlátozták azok a viszonyok, amelyek között a kifejlődőben lévő proletariátus osztályharcát vívta. Itt ui. szükségképpen megfogalmazódtak — az erős polgári-kispolgári nacionalista áramlatokkal szemben — a nemzetit háttérbe szorító álláspontok. Ezzel összefüggésben szólt az Osztrák-Magyar Monarchia szocialista pártjainak a nemzeti-nemzetiségi kérdésben elfoglalt álláspontjáról, majd a lenini nemzeti önrendelkezési jog jelentőségét méltatta. *Mucsi Ferenc* írásban benyújtott hozzászólása a magyarországi nemzetiségi munkásság szocialista szervezésének problémáit, nehézségeit elemezte az 1900—1918 közötti időszakban. Ugyancsak írásban adták be közös hozzászólásukat a dániai *G. Gallesen*, *N. F. Christiansen* és *C. Sorensen*, akik az első világháború előtti észak-schleswigi dán nemzetiségi kérdés s a helyi dán illetve a német szociáldemokrata párt ezzel kapcsolatos politikáját elemezték.

Ezek után a referensek válaszai következtek.

F. Tych három alap-csoportra redukálta tipológiáját:

1. a nemzeti érdekek elsődlegességét vallók,
2. a nemzetit alárendelt mozzanatként elfogadó forradalmi baloldaliak (Lenin, Luxemburg);
3. a zsákutcának bizonyult nemzeti nihilizmus képviselői.

Hozzátette ehhez, hogy az 1. csoporton belül további alcsoportok mutathatók ki: a nyíltan nagyhatalmi irányt képviselők, a soknemzetiségű országokban a „nagynemzeti" irány hívei, végül a kisnemzeti (szeparatista) felfogás hívei; — hozzátéve, hogy az utóbbi felfogásában lehetnek bizonyos demokratikus mozzanatok is. Rosa Luxemburg értékelésével kapcsolatban leszögezte, hogy R. Luxemburg nem volt nemzeti nihilista; ő a szocialista nemzetek egységének volt a híve.

P. Merchav válasza leszögezte, hogy Tych-hel lényegében egyetért, de vannak bizonyos terminológiai nehézségek, főleg a baloldal különböző áramlatainak jelölését illetően. Vitatta, hogy Marx és Engels az írek szabadságát tekintette volna elsődlegesnek. Szerinte nem az írek (vagy a lengyelek) mellett léptek fel, hanem az angol munkásokért, illetve az orosz cárizmus ellen, s ennek így más a jelentősége. Figyelmeztetett arra, hogy helytelen lenne a klasszikusok minden egyes — főleg publicisztikai — megnyilatkozását tudományos-elméleti megnyilvánulásként értékelni.

H. Mommsen válaszában a „nemzetit" elutasító szociáldemokrata álláspontok tévedéseit, politikai károsságát elemezte. Kimutatta, hogy a nemzeti mozzanat s a burzsoá állami mozzanat azonosítása súlyos károkat okozott Ausztriában; antimarxistának bélyegezték mindazokat, akik a tágabban értelmezett „nemzetit" támogatták. Végül O. Bauer jelentőségét hangsúlyozta ismételten.

TÖRTÉNETI IRODALOM

AUSZTRIA TÖRTÉNETE LENGYEL TÜKÖRBEN

HENRYK WERESZYCKI:

HISTORIA AUSTRII

(Ossolineum kiadás. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk. 1972. 379 l.)

AUSZTRIA TÖRTÉNETE

HENRYK WERESZYCKI:

POD BERŁEM HABSBURGÓW

(Wydawnictwo Literackie kiadása. Kraków. 1975. 312 l.)

A HABSBURGOK JOGARA ALATT

A Habsburg birodalom és az Osztrák-Magyar Monarchia történeti kérdéseinek vizsgálata a lengyel historiográfiában mindenkor a központi témák közé tartozott. A híres „krakkói iskola" az első világháború előtt főképp Galícia történetét állította a kutatás fókuszába. Nem vesztett jelentőségéből a galíciai problémák iránti érdeklődés a felszabadulás után sem. A jelenkori lengyel történetírás számos kiemelkedő egyénisége köszönheti szellemi érlelődését Krakkó és Lwów egyetemeinek. Köztük van Henryk Wereszycki is, aki a legutóbbi időkig (nyugdíjba vonulásáig) a Jagelló egyetemen az újkori egyetemes történeti tanszéket vezette.

Wereszycki érdeklődésében jelentős hely jut Ausztriának, s ezen belül Galíciának. Az utóbbi tíz-húsz évben számos munkája jelent meg, melyekkel nem volt érkezésünk foglalkozni, noha számot tarthatnak a magyar olvasók érdeklődésére. Fontos kiadványokat jelentetett meg Wereszycki professzor az 1863. évi lengyel felkelés centenáriuma alkalmából. Nevéhez fűződik az Hôtel Lambert külpolitikájának feldolgozása.[1] A 19. századi európai politikatörténet kiváló ismerőjeként készített monográfiát a három császár szövetségéről.[2]

Legutóbb Ausztria történetéről jelent meg két munkája. Az egyikben az osztrák birodalom áttekintő népszerűsítő történetét kapja az olvasó, a másik a nemzetiségi kérdés sommázatát kívánja nyújtani úgy, ahogyan azt egy gazdag ismeretekkel bíró, higgadtan szemlélő idős lengyel történész látja.

*

Tehát: Ausztria és az Osztrák-Magyar Monarchia története. Az Ossolineum kiadó sorozatában olvashattuk már többek között Wacław Felczak jól sikerült szintézisét Magyarország történetéről, s erről beszámolt a magyar szaksajtó is. Ugyanott látott napvilágot Csehszlovákia története, ami óhatatlanul érinti Wereszycki előttünk fekvő Ausztria-történetét. A szerző szerette volna elkerülni az így adódó ismétléseket, tehát úgy kellett feltárnia Ausztria történetét, hogy ne mondja el még egyszer azt, amit az olvasó tud már az előző kötetekből. Nem tehette azonban azt, hogy figyelmen kívül

[1] *Władysław Czartoryski:* Pamiętnik 1860—1864. Feldolgozta és bevezetővel ellátta H. Wereszycki. Warszawa. 1960. — Polska działalność dyplomatyczna 1863—1864. Dokumentumgyűjtemény Adam Lewak szerkesztésében. II. kötet. Warszawa. 1963. A kötetben a Lengyel Nemzeti Kormány diplomáciai ágenseinek angliai és ausztriai jelentéseit H. Wereszycki dolgozta fel.

[2] Sojusz trzech cesarzy. Warszawa. 1965.

hagyja a Monarchia nem osztrák népeinek történetét. Be kellett érnie a fontosabb utalásokkal. Így Ausztria története nem lehetett egyben az össz-Monarchia története is. Egy ilyen nagyigényű szintézis még egy terjedelmes monográfia kereteit is szétfeszítené.

Wereszycki könyve mindenekelőtt magának az államalakulatnak a létrejöttét és további sorsát kíséri figyelemmel abból a meggyőződésből indulva ki, hogy hosszú távon az állami tényező szerepe az, ami meghatározó volt az egyes nemzetek életében. Nem éri be azzal a leegyszerűsítő megállapítással, hogy az államot a nemzet hozza létre, hanem kétoldalinak tekinti az állam és a nemzet viszonyát. Különösen a régi korokban, amidőn a nemzeti tudat egészen mást jelentett, mint manapság. A feudális korban az államot uralkodók és dinasztiák képviselik, s ez a tény nyomja rá bélyegét az egyén és a közösség viszonyának alakulására. De az osztrák birodalomban kivételes helyzettel van dolgunk: itt nem az osztrák „nemzet" alkotta meg azt, ami a birodalomban jelentős, mint ahogy nem a Habsburg-dinasztiában inkarnálódó állam teremtette meg az osztrák „nemzetet" sem. Vajon volt-e egyáltalán a történelem folyamán osztrák nemzet? A szerzőnek ezzel a kérdéssel is szembe kellett néznie. Úgy látja — és helyesen —, hogy a középkorban Ausztria története valójában a német történelemnek egy része. A különálló Ausztria csak az újkorban kezd érdekessé válni Európa szemében, amiből az következik, hogy a könyvben Ausztria története címszó alatt végig a középkoron valójában német történelmet kapunk.

Wereszycki nem titkolja, hogy Ausztria történetét lengyel szemszögből tárgyalja, s bátorítja az a körülmény, hogy Lengyelország és Ausztria történetének alakulásában sok hasonló vonást lát: a fejlődés Európának ugyanabban a régiójában, lényegében hasonló úton ment végbe. A középkorban mindkét állam hatalmas impérium volt, aminek csak a 18. század második felében beálló változások vetettek véget. Ám nem csekélyek az eltérések sem. A szerző első helyen említi azt a körülményt, hogy míg Ausztria kezdettől nemzetiségileg vegyes államalakulat, Lengyelországot már a Piasztok óta etnikailag egységes államnak tekinti, melynek határain túl is lakott lengyel elem.

Ami a lengyel—ausztriai kapcsolatok pozitív-negatív oldalait illeti, a szerző nem bocsátkozik történetfilozófiai fejtegetésekbe, de nagy elismeréssel szól Galíciának a múlt század második felében elnyert autonómiájáról, amikoris köztudomásúan a Habsburg-birodalomnak ez a része lett menedékhelye a nemzeti felkelésben résztvett lengyel hazafiaknak, lehetővé vált a lengyel nyelvű és szellemű kultúra fejlesztése, szabadon bontakozhatott ki a politikai élet mind a bécsi birodalmi gyűlésben, mind a tartományi gyűléseken. A tisztán lengyel igazgatás alatt álló Galícia nevelte fel az első világháborút megelőzően a későbbi önálló Lengyelország politikus gárdájának zömét. Mindezek tények, melyek a már ismert igazságra világítanak rá, hogy tudniillik a három megszállott övezet között a galíciai volt az, amely a lengyelség számára kulturálisan és politikailag a legelőnyösebb volt, gazdaságilag pedig a leghátrányosabb. Az már történelmi paradoxon, hogy éppen a hatalomvédte biztonságban élő galíciai lengyel nemesség és polgárság folytatott harcot a 18. század végétől (Dąbrowski légiója) Ausztria ellen és hogy a múlt századi összeesküvő mozgalmaknak is igazi központja volt és maradt Galícia.

Wereszycki elsősorban politikatörténész, de könyvében sokoldalú rajzra törekszik, tárgyalja a gazdasági változásokat, a vallási viszonyokat, a kultúra egyes ágazatait. Igazságos ítéletre törekszik, nem valami rémképet rajzol az egykori Monarchiáról, s ha szól a retrográd tényezőkről, nem mulasztja el a haladó jellegű eszmék, mozgalmak regisztrálását sem. Nem feledkezik meg arról a tényről, hogy Ausztria és ennek fővárosa évszázadokon át a művészetek, a tudomány kisugárzó központja volt, melynek hatása érződött az egész birodalomban. A bécsi tanintézetek, az építészet, az egyházi művészet éppúgy méltatást kapnak a könyvben, mint a humanizmus vagy a felvilágosult abszolutizmus ideológiája.

A középkor századaiban a szerző nem látja nyomát a nemzetiségi kérdésnek, de amikor a probléma feltűnik, attól kezdve nem engedi ki látószögéből. A magyar függetlenség kérdése meglehetősen szerény helyre szorult, főleg 1848-nál és 1867-nél emlegeti a szerző. Az 1849—59 közötti éveket neoabszolutizmus néven tárgyalja, kiemeli az államélet reformját, a vasút- és útépítést, a Thun-féle iskolareformot, az államigazgatás polgári átszervezését. Az 1860—67 közötti szakaszt alkotmányos monarchia szakaszának nevezi, s amikor a kiegyezéshez érkezik el, beéri a hagyományos értékeléssel (vagyis ahogyan a nem-magyar kortársak látták), tehát, hogy a magyarok megértették: „az Ausztriával való szövetség óriási előnyökhöz juttatja őket", mindenekelőtt gazdasági téren. Ami pedig a nemzetiségeket illeti, „biztosították nekik a kulturális fejlődés lehetőségét, ami egyébként csak papíron maradt, mert a magyarok óriási erőfeszítést tettek, hogy nemzeti kisebbségeiket elmagyarosítsák." Hozzáfűzi a szerző, hogy a magyar uralom nem kis mértékben ugyanazon az alapon nyugodott, mint a dinasztia hatalma: vagyis a közös hadseregen. Az 1869—1900 közti szakasz az alkotmányos kormányzás címet viseli. Itt már kiemelkedő helyen tárgyalja a könyv a cseh kérdést. A Monarchia katasztrófába rohanásának kezdeteit 1900-ra teszi, noha a magyar válság csak 1905-ben robbant ki és a választójogi törvény csak 1907-ben lépett életbe.

Az első világháború rövidre fogott rajza után a szerzőnek valamiképpen szembe kellett volna néznie a Monarchia történetében rejlő tanulságokkal, valamiféle mérlegre lett volna szükség, de ez a végső összegezés elmaradt. Igaz viszont, hogy a Monarchiát végső soron szétrobbantó nemzetiségi mozgalmakat a könyv írója kellő figyelemben részesítette, s ezzel annak legfőbb gyengéjére rátapintott. Az Osztrák Köztársaság 1918—1938 közti történetét a munka érthetően röviden tárgyalja, hiszen ennek csak nemrég szentelt külön könyvet J. Kozeński (Austria 1918—1968, Poznań 1970).

*

Összefoglaló igénnyel készült a jeles szerző másik munkája is, mely nem kisebb horderejű kérdésre kíván megfelelni, mint hogy mi idézte elő a kettős Monarchia bukását, és miért nem akadt 1918-ban senki, aki az összeroppanó birodalom létének meghosszabítását tartotta volna feladatnak.

Wereszycki szerint a nemzeti tudat ébredése a Monarchia népeinél a 18. század második felében, döntően a francia forradalom hatására meginduló, lényegében azonos folyamat eredménye. A 18. század közepéig nemzeti mozgalmaknak nincs nyomuk, a birodalom etnikai tarkaságát nem tartották gyengeségnek, sőt a külföld inkább a dinasztia összecementező erejének bizonyítékát látta benne. A könyv Mária Terézia és II. József idejére teszi a nemzeti öntudat kezdeteit, s a folyamat emeltyűjét a centralizált állam reformjaiban s ezek visszahatásában látja. Összefüggést állapít meg a nemzeti ébredés és a városi fejlődés, valamint a középrétegek kialakulása között. A séma az, hogy a központosított, bürokratizált állammal szemben elsőnek az arisztokrácia lép fel, tőle terjednek az eszmék a polgársághoz, s általában a középrétegekhez, miközben a parasztság nemzetileg közömbös és dinasztiahű marad. A könyv azonban nem hangsúlyozza az arisztokrácia és a nemesség közti különbségeket.

A nem nagy terjedelmű könyvnek van egy olyan sajátsága, amelyre érdemes nagyon odafigyelni: a szűkebb keretben is határozottan igyekszik a Monarchia valamennyi népének mozgalmát szemügyre venni. A legfejlettebb nemzetiségtől indul ki s halad a kevésbé fejlettek felé. Első helyre a cseheket teszi, ahol a polgári elem a legerősebb (de hogy ez a polgárság a nemzeti mozgalom megindulásakor mennyire német és nem cseh, azt a szerző nem kérdezi meg) és a polgárság az arisztokrácia segítségével indítja el a nemzeti mozgalmat. Cseh vonatkozásban ezt a képet helyesnek kell tartanunk. Újdonsága még a könyvnek, hogy míg korábban a cseh társadalomban 1848 előtt érvényesülő

lengyel hatásokat legfeljebb kísérő jelenségekként tárgyalták, itt ez a hatás sokkal inkább kidomborodik. (Igaz, hogy a cseh historiográfiában is találunk 1938 előtt példát e hatások szélességének felmérésére Julius Heidenreichnél.) Látszik, hogy lengyel aspektusból látjuk a kapcsolatokat. Dobrovskýt — ahogy a szerző rámutat — a cseh nyelv fejlődésének vizsgálata közben lengyel tudósok segítik, Puchmajer baráti köre Szaniszló Ágost korának lengyel költőit fordítja, Palacký pedig Lelewel közelségébe kerül. A lengyel hatások magyarázatául az szolgál, hogy a Habsburg-Monarchia népei között a lengyeleknek volt legfejlettebb politikai tudatuk, nekik volt saját haladó nemességük, mely sokban különbözött a Monarchia más nemzeteinek nemességétől; a lengyel nemes ugyanis korábban is lojális volt az állam iránt, de nem volt lojális a dinasztia iránt, jóllehet ez reprezentálta az államot. Amíg fennállott az önálló lengyel állam, ez figyelemmel volt a kisebb nemesek gazdasági érdekeire, de a felosztás után az osztrák állam a nemességgel szemben köztudomásúan a parasztokat védelmezte, így a leglényegesebb ponton keletkezett konfliktus a lengyel nemesség és az osztrák államhatalom között. Figyelemre méltó, hogy 1795-től a lengyel fegyveres harc elsősorban Ausztria — és csak utána Porosz- és Oroszország — ellen irányult. Az első számú ellenség mindigis Ausztria volt. Tegyük hozzá, ez teremt hasonló platformot a magyar nemesi mozgalommal.

Ám a galíciai helyzetben sok a paradox vonás, és Wereszycki utal is rájuk. Mert a galíciai osztrák uralom sok szempontból kedvező is volt a lengyel nemesség számára, és mégis Bécs ellen irányult az összeesküvések éle.

Az asszimiláció jelenségének kutatóit érdekelheti a szerzőnek az a megjegyzése, hogy a galíciai lengyel iskolahálózat az autonómia előálltával nagyban elősegítette az ott élő német hivatalnoki réteg fiainak ellengyelesedését, mivel Galícia el volt vágva a német szellemi hatásoktól, egyúttal katolikus alapon nagyobb volt az összeházasodás is a német és lengyel családok között, miközben a lengyel hazafias hagyományok átterjedtek a nem-nemesi családokra, és így végső soron a lengyelség volt az, amely sokat nyert Galícia birodalmon belüli helyzetéből.

Már a reformkor tárgyalásánál foglalkozik a szerző a magyarországi nemzetiségi kérdéssel. Jól látja, hogy a vezető erő a nemesség, de eltúlozza a polgárság szerepét, amikor — 1848 előtt vagyunk — nemesi-polgári szövetségről ír. Egyet lehet érteni a szerzőnek a politikai nemzetfogalomról adott magyarázatával. Ami a Béccsel kapcsolatos politikát illeti, ugyancsak helyesen emeli ki a Bécs elleni irányzatot, ám Széchenyi és a centralisták értékelése valahogy hiányzik. Párhuzamot lát a magyar és a lengyel uralkodó osztályoknak a nemzetiségek mozgalmaival szemben tanúsított elvi elhatárolódásában: míg a magyarok a Monarchia szláv népeinek követeléseit a pánszlávizmusra igyekeztek egyszerűsíteni s egyben elutasítani, a galíciai lengyelek az ukránok mozgalmában a bécsi intrikát keresték. A szerző szerint az arisztokrácia sehol sem volt szolidáris a nemzeti igényekkel, a nemzetiségekben csak a liberalizmus elleni szövetségeseket kereste, s nem volt neki fontos a nemzeti nyelv és kultúra. E sommás megállapítást bizonyára lehetne korrigálni, árnyalni. Éppen a szerző által joggal előtérbe állított cseh példa int arra, hogy a dinasztikus arisztokrácia a territoriális fogantatású patriotizmus hevében egyúttal képes volt a nemzeti intézmények legfőbb protektorának szerepét is játszani.

Az egyes nemzetiségek mozgalmait a szerző osztályösszetételükben vizsgálja; látja, hogy a jobb- és baloldal kezdettől fogva jelen volt bennük; különbséget tesz a horvát és a szerb mozgalom osztálystruktúrája között. Számunkra jólesően emeli ki Pest központi szerepét a délszláv kultúra fejlődésében. Eltúlozza viszont a szlovák evangélikus értelmiség anyagi helyzetét, nem szerencsésen használja a „diszkrimináció" megjelölést. Štúr és Hurban mozgalmában az „ifjú Szlovákia" jelentkezését látja, ugyanott indokolatlanul hallgat az orosz hatásokról és kapcsolatokról, de eltúlozza a lengyel hatást, s még ennél is feltűnőbb, hogy nem követi nyomon a nemzetiségek és a bécsi udvar s kormány

szálait. A dákoromán elméletet a szerző szükséges mítoszként jellemzi, mely a nemzeti érzés fejlesztését szolgálta. S mivel ez általában már a romantikus múltszemléletet érinti, indokolt volna azt kérdeznünk: hogy lehet-e a múlt századi romantika kivirágzását csak pozitív, mozgósító oldala felől értékelnünk, vajon nincs-e ennek is kettős arculata, mint a nacionalizmusnak? Václav Hanka kézirathamisításai csak abból a szempontból vizsgálhatók-e, hogy mennyire növelték a cseh nemzeti önérzetet? Nem volt-e torzító hatásuk is a nemzeti öntudat fejlődésére a meghamisított, költött múlt képzeteivel?

A könyv elsőrendűen a nemzetiségi kérdés történetével foglalkozik, mégis úgy érezzük, hogy 1848-hoz érkezve nyomatékosan kellene utalni a társadalmi problémákra. Az 1848-as válságból a szerző az esetleges kivezető utat a Monarchia federatív átalakításában látja, tehát Palacký programjában. Szerinte az ausztroszlavizmus volt a nagy történelmi esély, melyet nem értettek meg Bécsben, s nem támogattak elég eréllyel az érdekelt népek sem. Persze az előadásból magából is kiderül, hogy miért nem lelkesedhettek e tervért a bécsi centralisták és a magyar forradalmárok; hiszen ez egyenlő lett volna a birodalmon belül a szláv többségi fölény érvényrejutásával, az osztrák-német és a magyar domináló helyzet eltűnésével. A prágai szláv kongresszusnak a szerző túlzottan nagy jelentőséget tulajdonít, bár kénytelen elismerni, hogy egyetlen szerény eredménye lett: a lengyel—ukrán megegyezés (a kongresszus lengyel—orosz szekciójában) az ukránok teljes egyenjogúságának elismerésével.

1848/49 igazi veszteseinek a szerző a magyarokat és az olaszokat tartja. Csehországban a cseh lakosság javára folyó asszimilálódás az ötvenes években is folytatódott, erősbödött a cseh burzsoázia pozíciója például a városi igazgatásban, megindult a cseh területeken a nagyarányú ipari fejlődés. Rövidesen javult a galíciai lengyelek helyzete is. Ott a nemesi érdek egybeesett a lengyel nemzeti kultúra érdekeivel, az út egyenesen a kompromisszumba torkollott, ami egyébként az ukránok helyzetén is javított. S ha a cseheket érte is nyelvi sérelem, ez nem vágta el az útját a cseh liberálisok és a bécsi kormány kapcsolatainak.

Visszatér a gyakran elhangzó kérdés: 1867-ben miért éppen a magyarokkal egyezett ki Ausztria, miért nem a csehekkel és a nemzetiségekkel? Több indokban látja a magyarázatot a szerző. A kisebb szláv népek támogatása azt jelentette volna, hogy a szorosan vett ausztriai részekben a csehek és a szlovének kéréseinek tesznek eleget, ami sérelmes lett volna az ott élő osztrák elem számára. A szerző a szláv népeket általánosságban „paraszti" népeknek tekinti, velük szemben az osztrák és magyar burzsoázia osztályszolidaritását látja. A kettéválasztás eléggé mesterkéltnek tűnik, különösen ha a cseheket paraszti népnek, a magyarokat pedig „burzsoá" népnek tekintjük. Hiszen a csch polgárság a magyarnál fejlettebb volt, nagyobb szerepet játszott Palacký, Havlíček-Borovský oldalán már a népek tavaszán is, amikor nálunk még a középnemesség dominált. A szerző látja a kiegyezés egyéb okait is: a kielégítetlen nemzetiségekhez viszonyítva a magyar a relatíve legnépesebb, uralkodó osztálya pedig abszolút fölényben van az alárendelt nemzetiségek felett. Az államszervezés, igazgatás és kultúra tekintetében is a magyarok elsőbbségét látja a szerző. Új szempontot visz a kiegyezés tárgyalásába annak hangsúlyozásával, hogy a galíciai lengyel képviselőknek kiemelkedő szerepük volt a kiegyezési mű létrejöttében, mert az osztrák parlamentben az ő hozzájárulásuk tette lehetővé a kiegyezési aktus szankcióját, s ez tette lehetővé később is a gyakran sántikáló osztrák parlamentarizmus működését. Arra a kérdésre, hogy miért nem mentek a cseh példa nyomán ellenzékbe a galíciai képviselők, kézenfekvő a magyarázat, hogy ti. a bécsi kormányzatnak erős ütőkártya állott rendelkezésére az esetleg renitenskedő galíciai nemesség ellenében, s ez az elégedetlen, úrgyűlölő ukrán parasztság volt. Elsőrendű érdeke volt tehát a lengyel nemességnek, hogy döntő befolyással bírjon a galíciai közigazgatásra, biztosítsa saját pozícióit az ukrán parasztokkal szemben.

A dualista rendszer a szerző szerint 1875-ig kielégítő megoldásnak látszott, de ekkor megindult az általános magyarosító hullám, amelytől csak Horvátország volt szerinte érintetlen. A nemzetiségi harcok igazi kibontakozását a szerző csak 1890-re teszi. Ami a csehek kiegyezési szándékát illeti, egyet lehet érteni a szerzőnek azzal a gondolatmenetével, hogy egy osztrák—cseh kiegyezés maga után kellett hogy vonja a kiegyezést Galíciával, a szlovénekkel, a dalmátokkal stb. Ez pedig megteremtette volna a Monarchián belül a szláv többséget. A federáció — mely végig az egyik alternatíváját jelezte a Monarchia létének — véget vetett volna az osztrák-német és magyar hegemóniának, ezért ütközött legyőzhetetlen akadályba osztrák és magyar oldalon, ezért maradt utópia. Nem is szólva arról, hogy egységes szláv program sem alakulhatott ki, mert ellenállottak neki a lengyelek is, akik Hohenwart bukásában joggal látták saját győzelmüket, s hovatovább az a veszély sem fenyegette már őket — lojalitásuk fejében —, hogy az osztrák kormány és udvar fellázítja ellenük saját ukrán parasztjaikat.

A történetírásban ritkán olvashatunk a Monarchián belüli nemzeti mozgalmak és a nagypolitika összefüggéseiről. A szerző erre is példát ad. Megállapítja, hogy a porosz—osztrák közeledés, mely majd a három császár szövetségében ölt formát, kompromisszumra késztette a szláv politikusokat a dualista rendszer irányában. Mint ahogy csapásnak érezték a német birodalmi egyesítést is. A nagyhatalmi törekvések árnyékában, ezek következményeitől tartva kívánják a Monarchia fenntartását mintegy védelem gyanánt a német és orosz fenyegetéssel szemben. Részletesen foglalkozik a szerző a szlávok között terjedő oroszbarátsággal, külön is tárgyalja a ruszinokat, s megállapítja, hogy az orosz szimpátia még ezek soraiban sem terjedhetett akadálytalanul, mert a ruszin vezetők attól tarthattak, hogy a nagyorosz irányzat győzelme erősítheti az asszimiláció veszélyét. Útját állotta a pánszláv propagandának az is, hogy míg Galíciában és Bukovinában az ukránok viszonylag szabadon fejleszthették kultúrájukat, a cári birodalomban üldözésnek voltak kitéve. Kimutatja a szerző a galíciai lengyel és a cseh nemzeti mozgalmak függetlenségi programjában mutatkozó eltérés elvi alapjait is. A galíciai lengyelség ugyan nem ejtette el végképpen a függetlenség eszméjét, elodázta; s a kor nagy politikai válságai idején a Monarchiában védelmezőt látott. A csehek Ausztriát a saját igényeiknek megfelelően szerették volna átalakítani Palacký szellemében, a német rivális visszaszorításával. Ebből folyik, hogy a lengyelek erős Monarchiát óhajtottak, a csehek gyengét, melytől könnyebb engedményeket kicsikarni. Végül is megbékéltek a dualizmussal, hiszen látniok kellett, hogy békés úton nem lehet ledönteni. Igyekeztek tehát hasznot húzni belőle. Ilyen haszon volt a Badeni-féle nyelvrendelet, mely biztosította Cseh- és Morvaországban a teljes kétnyelvűséget. A cseh politika végső célja persze több volt: a cseh korona teljes kihasítása.

A magyarországi nemzetiségek mozgalmainál a szerző nagy figyelmet szentel az eltéréseknek. Kiemeli kompromisszumos jellegüket. Kompromisszumosnak tekinti a román mozgalmat, mely nem irányult a dualista rendszer ellen, a románok nem akartak csatlakozni a román fejedelemséghez, mivel ott elmaradottabb viszonyok vártak volna rájuk. A magyar nemzetiségi politikát a szerző természetesen elítéli, de túlzásoktól óvakodik; kettős elnyomást (nemzetiségit és gazdaságit) nem lát, inkább kiemeli a szlovák vidékek iparosítását.

Az első világháborút megelőző federációs tervek közül kiemeli Renner és Bauer tervezetét, de túl bonyolultnak tekinti a kulturális autonómiát és megkérdezi, hogyan funkcionált volna a gyakorlatban. Az egyetlen valóban konkrét tervnél, mely Popovici nevéhez fűződik, s amelyet a szerző rokonszenvvel taglal, ugyancsak a gyakorlati megvalósítás a problematikus. A magyarokat a lengyel történész elmarasztalja, amiért nem látták meg a federáció egyedüli terápiáját, az egyetlen modus vivendit. A nemzeti kérdés lényegét eszerint csak Jászi értette meg. A magyar — és egyben magyarosító —

tendenciákkal szemben a cseh federatív program jelentett ellensúlyt, mert ez védelmet nyújtott volna mind a német imperializmus mind az esetleges cári behatolás ellen.

Az első világháború eseményeit tárgyalva a szerző a cseh politikát tartja legszervezettebbnek, ez járult hozzá legnagyobb mértékben a Monarchia végső összeomlásához. Megmutatja ennek a politikának kétarcúságát: odahaza lojalitást mutat a birodalmi eszme iránt, miközben külföldön a birodalom megdöntéséért indít propagandát. A cseh emigrációnak volt sikere, hogy a többféle irányba tartó délszláv mozgalom végül a jugoszláv állameszme jegyében egyesült. A Monarchia megdöntését szorgalmazó erők azonban csak 1918-ban arattak teljes győzelmet, és bizony nem volt csekély az ellenkező törekvés sem, amely a Monarchia megőrzésére irányult. A könyv utolsó fejezetei meggyőző képet adnak a lengyel és az ukrán politikai táborban észlelhető megosztottságról.

A jelentős munka oda konkludál, hogy a Monarchia végső bukását a hadszíntéren lezajlott katonai események döntötték el. Feltételezi, hogy enélkül a Monarchia nemzetiségeinek mozgalmai egy idő múltán kimerültek volna, ismét érvényre jutottak volna a kompromisszumos törekvések. A háború első két évében a Monarchia erős volt és egységes; a bomlásnak semmi jele. A Nyugat-Európában tevékenykedő emigráns bizottságoknak nem lett volna elég erejük ahhoz, hogy megdöntsék a Monarchiát. Az igazi lökőerő: a német hadsereg 1918. évi nyári veresége a francia fronton és a balkáni arcvonal összeomlása 1918 szeptemberében. Eszerint tehát a nemzeti kérdés önmagában nem volt okozója a birodalom bukásának, ám a nemzeti kérdést eldöntötte az, hogy a katonai vereség egyben az állam végét is jelentette.

Noha a lengyel szerző a Monarchia bomlásának ellenszerét elsősorban a federációban látja, mégsem meri állítani, hogy az ily módon átalakított birodalom képes lett volna kielégíteni a nemzetiségeket. Ha a Monarchia túlélte volna a válságokat, akkor is fokozottan kellett volna számolni a felbomlás irányába mutató tendenciákkal. A polgári nacionalizmus különválási törekvései mellett számolni kellett az öntudatosodó tömegekkel, a munkásosztály, a parasztság demokratikus követeléseivel, melyek ugyancsak helyet kaptak a nemzeti függetlenségi programban. A tömegek igényeinek jelentkezését jól bizonyítják a háború utolsó évei. A szerző úgy látja, hogy a háború vége azt is világossá tette, hogy a birodalmat sokáig egybetartani segítő osztrák—magyar bürokrácia is csődöt mondott.

És a végső mérleg?

A szerző távol tartja magát az egyoldalúságoktól, nem osztja egyik-másik osztrák történész (pl. Hugo Hantsch) idealizáló szemléletét, de nem tagadja azt sem, hogy a nagy birodalomhoz való tartozás számos előnyt is nyújtott a lakosságnak. A külhatalmi expanziótól való védettség igazi jelentősége csak 1918 után lett nyilvánvalóvá, amikor a birodalom felbomlásával létrejött kis államok képtelenek voltak ellenállást tanúsítani a német fasiszta támadás ellen. Ám a nemzeti eszme hatalmas vonzóerőt gyakorolt a birodalom egyes népeire, a Monarchia bukását nem csak elkerülhetetlennek, de pozitív fejleménynek is kell tartani függetlenül attól, hogy csalódások is érték az önállósult nemzeteket az első világháborút követően.

Wereszycki történetírói erényei között szembetűnő a minden nacionalizmustól távol álló, szenvedélymentes, elfogulatlan tárgyilagosság. Ez a történész magatartás vonul végig Ausztriával foglalkozó könyvein is, melyek ezenkívül még a tárgy olyan behatóismeretéről is tanúskodnak, amely e munkákat nemcsak élvezetesekké, de rendkívül tanulságosakká és ösztönzőkké is avatják. A magyar olvasó különösen haszonnal forgathatja azokat.

KOVÁCS ENDRE

IRINYI KÁROLY:

MITTELEUROPA-TERVEK ÉS AZ OSZTRÁK-MAGYAR POLITIKAI KÖZGONDOLKODÁS

(Budapest, Akadémiai Kiadó. 1973 272 l.)

A dualizmuskori Magyarország helyét a Habsburg-Monarchiában csak akkor jelölhetjük ki a valóság megközelítésének igényével, ha legalábbis törekszünk arra, hogy a birodalom másik felét is megismerjük. Túl kell emelkednünk a magyar polgári történetírás avult szemléletén, amely Ausztriát többé-kevésbé a bécsi udvarral azonosította s amely az osztrák-németség liberális és progresszív vagy konzervatív törekvéseit, azok befolyását, esetleges közvetlen hatását kívülrekesztette kutatási, sőt hellyel-közzel ismeretei körén is. Annak felismerése, hogy a dualista együttélés nemcsak a gazdasági fejlődésre hatott és a közjog területén mutatkozott, először a magyar munkásmozgalom — az ausztriaitól elválaszthatatlan — története vizsgálatában jutott kifejezésre.

Irinyi monográfiája arra vállalkozik, hogy megvizsgálja, hogy egy, a birodalom mindkét felét érintő politikai-diplomáciai-gazdasági terv hogyan befolyásolta Ausztria és Magyarország politikai közvéleményét; az első világháború idején jelentkező Közép-Európa törekvéseket hogyan fogadták a politikai pártok, a gazdasági érdekképviseleti szervek a Lajtán innen és túl; milyen nézetek alakultak ki a közép-európai államszövetség-koncepcióval, és egy annál földrajzi-területi kiterjedését és politikai tartalmát tekintve szűkebb, de azzal szorosan összefüggő német—osztrák—magyar vámszövetséggel kapcsolatban. Friedrich Naumann 1915-ben megjelent Mitteleuropa című munkája volt a legnagyobb hatású azon írások közül, amelyeknek alapkoncepciója a német—osztrák—magyar gazdasági és politikai egymásrautaltság. A monográfia Naumann, a német birodalmi gyűlés liberális színezetű képviselője elképzeléseinek részletes, árnyaltan elemző ismertetését nyújtja. A Mitteleurópa-terv első fázisában Németország és a Monarchia államszövetségére épült; a továbbfejlesztés során Románia, Bulgária, Szerbia sőt Hollandia és Svájc csatlakozását is szükségesnek tartotta.

Közép-Európa országai katonai, gazdasági és külügyeiket közösen intéznék. Naumann szerint a nemzeti szuverénitások kora lejárt, viszont az államszövetségben megerősített Közép-Európa, amely természetesen Németország vezetése alatt áll, hatalmas erőtartalékokkal rendelkezik: képes hagyományos értelemben vett gyarmatosításra is. Irinyi bemutatja a tervnek — amely 1915 őszétől 1916 tavaszáig a német birodalmi kormány hivatalos programja volt — militarista jellegét. De rámutat liberális vonásaira is, Max Weber „demokratikus imperializmus" ideológiájának hatására. Ez mutatkozik meg a „közép-európai embertípus" ideáljában: egy, a nemzeti korlátokon felülemelkedő, egymás kultúrája, nemzeti múltja iránt érdeklődő embertípus eszméjében. Kétséges azonban, hogy szociálpolitikája is a liberalizmus jegyében fogant-e, mint a szerző állítja (47. l.), nem inkább az újkonzervativizmus jellegzetes terméke-e, mint másutt maga is megengedi.

Legrészletesebben az alldeutsch és a keresztényszocialista mozgalom reagálásának tükrében ábrázolja a Mitteleurópa-terv osztrák fogadtatását. Már annak megállapítása is, hogy a háború éveiben a két mozgalom között komoly eszmei kapcsolat jött létre, érdekes felismerése a munkának. Az alldeutsch mozgalom két frakciója: a Schönerer és a Wolf vezette csoport között a nemzeti kérdés vonatkozásban korábban is meglevő ellentétek elmélyültek. A schönereriánus osztrák alldeutschok a világháború első éveiben egy német vezetésű Közép-Európában vélték megtalálni a 12 millió német „védelmét" a Monarchia szláv többségével szemben. A wolfisták lényegében magukévá tették a keresztényszocialista álláspontot: a németség vezető szerepét egy „nemzetfeletti állam-

ban" akarták biztosítani, amelynek történetileg kialakult ideáltípusát a Habsburg-Monarchiában látták.

A szerző magától értetődő megállapításainál, hogy az alldeutschok és a kereszténynyszocialisták elutasították a nemzeti önrendelkezést és a területi integritás alapján álltak, érdekesebb annak vizsgálata, hogy a Közép-Európa-tervekben és az azokat előkészítő vámuniós elképzelésekben hogyan mutatkozott meg a pártok szellemi-politikai nivellálódása. A Schönererrel szembenálló alldeutsch irányzat, a Wolf-féle, a kereszténynyszocialistákhoz hasonlóan, az önálló osztrák imperializmus híve volt. S bár a világháború éveire a Habsburg vezetésű önálló Ausztria luegeri koncepciója kissé megkopott, az „önálló" osztrák gazdaságot óhajtották, s elutasították a vámuniót.

Vajon — teszi fel a kérdést a szerző —, felismerték-e az osztrák vezető polgári pártok, hogy a Monarchia is Németország háborús célja lett, és vállalkoztak-e arra a szerepre, amit neki szántak a birodalomban: hogy hidat képezzen Németország délkelet-európai és közel-keleti imperialista törekvései szolgálatában? A Schönerer-féle irányzat már régen feladta a Habsburgok monarchiáját, s Naumann Mitteleurópáját a természetes fejlődés eredményének tekintette, olyan keretnek, amelyben a középeurópai népek fejlődése szükségképpen végbemegy. A Wolf-féle csoportnak, amely mindvégig a Monarchia talaján állt, fenntartásai voltak: egyfelől ragaszkodott Ausztria bizonyos önálló létéhez, másfelől féltette az osztrák-németség német nemzeti tudatát Naumann „középeurópai embertípusától". A kereszténynyszocialista tábor az állami kötelékek továbberősítése ellen volt, de a Mitteleurópa-terv számos elvi konzekvenciáját nagyon is támogatta, abban látva a monarchiabeli német hegemónia s az osztrák nagyhatalmi lét biztosítékát. Mint háborús célt, mindkét párt — a kormány igényeit meghaladva — keveselte a naumanni terveket, s így bázist nyújtott e célok kiterjesztéséhez a háború további menete folyamán.

A tanulmány nyilvánvalóvá teszi, hogy az osztrák burzsoáziának elsősorban gazdasági fenntartásai voltak az integrációs törekvésekkel szemben. Pedig valójában — vallja Irinyi — Ausztria számára nem gazdasági, hanem bel- és külpolitikai szempontból volt veszedelmes az alldeutsch politikai elvek eluralkodása

Irinyi e megállapításával feltétlenül egyetérthetünk. A könyvet olvasva, mégis e gondolat továbbfejtegetésének hiányát érezzük. Irinyi egyfelől arra törekszik, hogy az egyes pártok frakciói között fellelhető differenciákat feltárja, másfelől igen helyesen rámutat az általa tudati nivellálódásnak nevezett politikai folyamatra: a pártok közeledésére a nacionalizmus síkján. Az elemzés során azonban háttérbe szorul a Schönerer-mozgalom prefasiszta faji nacionalizmusa, — a háborút és Monarchiát túlélő — demoralizáló tudati hatásának vizsgálata. Nem e hatás megállapítását hiányoljuk — erről ismételten szó esik —, hanem annak a kérdésnek legalább a felvetését, miért nyújtott a különféle konzervatív és szélsőségesen nacionalista ideológiák számára olyan termékeny talajt a Habsburg- birodalom osztrák-németsége: ez a nép fél évszázad alatt sem találta meg a választ reálisan létező nemzeti dilemmájára, osztrák vagy német volta konfliktusára. A háború azután végképp nyilvánvalóvá tette, hogy sem a kereszténynyszocialista németvezetésű centralista birodalmi reorganizáció, sem a schönereri Anschluss-párti német faji nacionalizmus nem biztosítja az osztrák-német burzsoázia nemzeti, politikai, gazdasági érdekeit. Hiszen — és ennek bemutatása a könyv nagy érdeme — az osztrák-német burzsoázia különböző csoportjainak nemzeti, politikai és gazdasági érdekellentétei éppen a háború sodrásában, a háborús célok változásában válnak egyre kevésbé kibogozhatókká.

A századelő magyar progressziójáról alkotott képünk árnyaltabbá tételéhez, a nacionalizmus elleni harca útvesztőinek megértéséhez nyújt segítséget Irinyi fejtegetése: a magyar polgári radikalizmus és a magyar szociáldemokrácia Közép-Európa-értelmezésének bemutatása. A polgári radikálisok, különösen Jászi, az integráció hívei voltak. A Naumann-féle terveknek a keretét, az államszövetségi eszmét fogadták el, nem a terv

antidemokratikus és imperialista tartalmát. Olyan Közép-Európát akartak, amely, mint nagyobb gazdasági egység, megnöveli a terület gazdasági produktivitását. E vonatkozásban voltak nagy hatással a szociáldemokrata állásfoglalásokra. Németország hatásától a demokratizmus terjedését, a gazdasági, társadalmi és kulturális haladás terjesztését várták e térségben. A magyar vonatkozású fejezetek közül talán ez, a polgári radikálisokkal foglalkozó a legsikerültebb, valószínűleg azért is, mert híven tükröződik benne Jásziék elvi következetessége és politikai becsületessége, az ui., hogy a nemzetközi szituáció megváltozásával 1916 nyarától volt bátorságuk revideálni a maguk álláspontját; felismerni, hogy a Közép-Európa tervek a német birodalom imperialista törekvéseit szolgálják; majd az 1917 februári forradalom után azt is, hogy Közép-Európa elvesztette időszerűségét, védőgát szerepét Oroszországgal szemben.

SOMOGYI ÉVA

MAGYAR—SZOVJET KAPCSOLATOK 1948—1970

(Kossuth Könyvkiadó, 1973. 630 l.)

A „Magyar–szovjet kapcsolatok 1948–1970" című dokumentumkötet a Magyar Népköztársaság Külügyminisztériumának és a Szovjetunió Külügyminisztériumának közös kiadványaként jelent meg. A kötet folytatása a „Magyar–szovjet kapcsolatok 1945–1948" című, szintén közös dokumentum- és anyaggyűjteménynek; megjelenésében nyilvánvalóan szerepet játszott annak sikere is. A szóban forgó kötet a magyar–szovjet kapcsolatok fejlődésének sokoldalúan gazdag és szerteágazó ábrázolására vállalkozott, kiválasztva az említett időszak legfontosabb dokumentumait.

1948. február 18-án írták alá Moszkvában a Magyar Köztársaság és a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetsége között a Barátsági, Együttműködési és Kölcsönös Segélynyújtási Szerződést. Ez a szerződés egyike volt azoknak a kétoldalú szerződéseknek, amelyeket a második világháború után létrejött népi demokráciák kötöttek a Szovjetunióval és egymás között. Így az 1948-as esztendő nemcsak a belső hatalmi harcok eldőlésének, a fordulatnak az esztendeje volt, hanem egyben kezdetét jelentette az újfajta diplomáciai kapcsolatok kibontakozásának is, amelynek alapja az egyenjogú országok kölcsönösen előnyös, egymást segítő baráti együttműködése.

A kötet első dokumentuma az 1948. március 2-i közlemény, amely Magyarország és a Szovjetunió diplomáciai kapcsolatainak nagykövetségi szintre való emelését jelenti be. A két ország kapcsolatainak további fejlődése szempontjából ez igen nagy jelentőségű esemény volt. 1949 végére kialakult a szocialista világrendszer. A fiatal szocialista országok — így hazánk — helyzetét is nehezítette a tény, hogy a nemzetközi politikában egy mindinkább egységesebbé váló imperialista tömbbel került szembe. A gazdasági embargó és más diszkriminációs törekvések fokozták a szocialista államok egymásrautaltságát — s egyben növelik az erősödő magyar–szovjet kapcsolatok jelentőségét is. A Magyarország és a Szovjetunió között kibontakozó új típusú kapcsolatok nemcsak hazánk nemzetközi pozíciójának erősödését jelntették, hanem egyben hatékony hozzájárulást és segítséget a szocializmus építéséhez is.

A dokumentumgyűjtemény 237 okmánya kronológikus rendben követi, illetve mutatja be a két ország között kialakuló, majd egyre bővülő gazdasági, politikai és kulturális kapcsolatok alakulását, pontosabban azok legfontosabb dokumentumait. A szocializmus alapjainak lerakása, a szocializmus anyagi, műszaki bázisának megteremtése, a mezőgazdaság szocialista átszervezése, a szocialista kulturális forradalom megvalósítása a bővülő magyar–szovjet kapcsolatok nélkül nehezen volt elképzelhető, attól nem választható el.

Az 1949 januárjában kiadott közlemény (8. sz.) arról tanúskodik, hogy mindkét ország kezdeményezője és alapító tagja a Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsának, amellyel a szocializmus útjára lépett országok gazdasági együttműködésének alapjait teremtették meg. 1949 júliusában írták alá a Magyarország és Szovjetunió közötti tudományos és technikai együttműködést megalapozó szerződést (11. sz.). A gazdasági segítség és együttműködés mellett a dokumentumok számot adnak a magyar—szovjet kulturális kapcsolatok kibontakozásáról is. Először ismerkedett meg a magyar nép a szovjet irodalom és kultúra termékeivel, és viszont. 1950 februárjában rendezik meg Budapesten a Magyar—Szovjet Barátsági Hónapot (17. és 18. sz.), majd 1952-től a Szovjetunióban a Magyar Kultúra Ünnepét. Megalakul a Magyar—Szovjet Társaság (26. sz.) és a két ország tudományos intézetei között is egyre inkább erősödnek és szorosabbá válnak a kapcsolatok (19., 48. és 49. sz.). A kötet közli az 1955. május 14-én aláírt Varsói Szerződés alapokmányát is (41. sz.).

1956 őszén a nemzetközi és belső reakció — kihasználva a korábbi párt- és állami vezetés hibáit — támadást indított szocialista vívmányaink ellen. A Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány ekkor a Szovjetunióhoz fordult segítségért szocialista rendszerünk védelmére (52. sz.). A Szovjetunió a Varsói Szerződés értelmében internacionalista kötelességének eleget téve másodszor is felszabadította hazánkat, megvédte szocialista építőmunkánk eredményeit.

Az ellenforradalom leverése után az ország normális életének helyreállítása a konszolidáció — a nemzetközi reakció heves rágalomhadjárata közepette — csak a baráti szocialista országok segítségével mehetett végbe. 1956. november 5-én fordult a Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány felhívással a baráti szocialista országokhoz, amelyben segítséget kért az ország helyreállításához (54. sz.). Nagy jelentősége volt a magyar párt- és kormányküldöttség 1957 márciusi moszkvai látogatásának. A tárgyalások eredményeként elfogadott közös dokumentumok (60., 61. sz.) megfogalmazták azokat az elveket, amelyek megalapozták a két ország további kapcsolatait. A két ország gazdasági, politikai és kulturális együttműködése az ezt követő években gyors fejlődésnek indult, illetőleg tovább mélyült.

A kötet számos dokumentuma jelzi, hogy a növekvő külkereskedelmi forgalom, a kölcsönös áruszállítási megállapodások, a tervegyeztetések, tanulmányutak és dokumentációk cseréje nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy hazánkban a hatvanas évek elején befejeződött a szocializmus alapjainak lerakása. A hatvanas években létrejövő gazdasági megállapodások közül kiemelkedő jelentősége van a magyar—szovjet timföld- és alumínium-egyezménynek (117., 119. sz.), valamint az 1959-ben megkötött egyezmény (104. sz.) alapján felépült „Barátság" kőolajvezeték magyarországi szakaszának (116. sz.). 1964-ben alakult meg a Magyar—Szovjet Gazdasági és Műszaki Tudományos Együttműködési Kormányközi Bizottság (126. sz.), 1967-ben pedig a Magyar—Szovjet Kormányközi Kulturális Együttműködési Bizottság (166., 167. sz.). A hivatalos megállapodások és egyezmények mellett — és ezt a kötetben közölt közel negyedszázadot felölelő dokumentumok is tükrözik — a két nép barátsága is gazdagodott, bővült, mégpedig a legkülönbözőbb formákban. A testvérmegyék, testvérvárosok között kialakuló meleg, baráti találkozók, a magyar—szovjet és szovjet—magyar baráti társaságok tevékenysége, a bővülő kulturális kapcsolatok nagymértékben hozzájárultak népeink barátságának erősödéséhez, amelyről szintén beszámolnak a kötet dokumentumai. 1967 szeptemberében a Magyar Népköztársaság és a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetsége között megújították az 1948. február 18-án aláírt Barátsági Együttműködési és Kölcsönös Segélynyújtási Szerződést (171. sz.), amely az eddigi eredményekre támaszkodva hosszú időre megjelöli a két ország kapcsolatainak perspektiváit, továbbfejlesztésének lehetőségeit.

A kötetben közölt okmányok alapján 1970 végéig követhetjük nyomon a magyar—szovjet kapcsolatok alakulását, fejlődését; a kötet végén a szerkesztők közlik az 1971-től 1973 márciusáig terjedő időszak legfontosabb 16 dokumentumát is. Az egyes okmányokat — ahol ez szükségesnek mutatkozott — a kötet összeállítói magyarázó jegyzetekkel látták el. A dokumentumgyűjteményt — amelynek előkészítésében több hazai és szovjet állami és tudományos intézmény vett részt — haszonnal forgathatják mind a szakemberek, mind pedig a szovjet—magyar kapcsolatok iránt érdeklődő szélesebb olvasóközönség is.

IZSÁK LAJOS

JACQUES DUCLOS:

HARCAIM, EMLÉKEIM. 1910—1945

(Budapest, Gondolat—Kossuth Kiadó. 1974. 699 l.)

A francia kommunista vezető sokkötetes önéletrajzának magyar változata nem sokkal azelőtt jelent meg, hogy alkotójuk már nem folytathatja művét, nem adhat felvilágosítást a további kérdésekre. Pedig bármilyen voluminózus a mű, egy történeti szakfolyóirat olvasója — ha a téma érdekli — sok problémával küszködve nyilván még megannyi kérdést tehetne fel és várhatna feleletet J. Duclostól, aki közel félévszázadon át valóban nagyon közelről láthatta, hogyan születtek a francia és az egész nemzetközi munkásmozgalom alakulását meghatározó, befolyásoló döntések, sőt ezek meghozatalában maga is részt vett. E szakfolyóirat hasábjain aligha szükséges megemlékezni arról, hogy ki volt Jacques Duclos, megjegyzéseimet ehelyütt pusztán a memoárra korlátozom.

Néhány szóban magáról a memoár műfajáról. Köztudott, hogy az egyik legkényesebb műfaj, hiszen végtelenül szubjektív, miközben értékét mégis az adja, hogy objektív is tudjon maradni, de a tárgyszerű elemzést szubjektív látásmóddal világítsa meg. Megemlíthetjük, hogy míg az 1920-as években több önéletrajzi írás jelent meg a nemzetközi munkásmozgalmi vezetők tollából, később a memoárok száma megritkult. Igaz, éppen a francia kommunista mozgalom esetében M. Thorez önéletrajza kivételt jelentett, amely már abban a korszakban jelent meg, amikor ritkán találkozhattunk új memoárokkal. Ezt a sort egészíti ki J. Duclos írása. Tudjuk, Duclos egyszerre volt a francia kommunista párt vezetője és az egész francia munkásmozgalom krónikása, történetírója. E kettősség jellemzi memoárját is, ahol a személyes hangvétel mellett bőven merít a történeti dokumentumokból is, felvázolja a nagy történeti események egymásutánját, ezekről értékelést is ad, — de mindezt minden esetben kiegészíti egyéni észrevételeivel és a nagy eseményekről egyes szám első személyben beszél.

Duclos önéletrajzának általános jellemzésénél tartva még valamit alá kell húznunk. Az önéletrajz szenvedélyes és nyíltan vitatkozó írásmű, minden sorát áthatja a a munkásmozgalom sorsának féltése, a szocialista előrehaladás keresése. Mindez nem akadályozza Duclost abban, hogy pályatársairól, sőt azokról a szövetségeseiről is, akikkel alkalmasint szembe is kerülhetett, ne adjon olyan képet, ami nemcsak „adalékot" nyújt a kutató történészeknek, hanem bizonyos fokig újfajta rálátást is ad eseményekre, szereplőkre, a kor hangulatára. Hogy ne csak általánosságban beszéljek, talán elég itt arra a néhány oldalra utalnom, amelyben Duclos Caballerora emlékezik vissza. Hiszen ismeretes, hogy Caballero ellentmondásos szerepet játszott az 1920—30-as évek spanyol munkásmozgalmában, s ez éppen Duclos előtt volt a legkevésbé titok. De éppen ezen a ponton elgondolkodtató, hogy milyen meleg hangon tud írni róla, miközben éppen az elvi vitáikra utal, — sőt már előre utal arra a korszakra is, amikor a viták és elvi nézeteltérések nyomán útjaik ismét elváltak, de Caballero munkásmozgalmi tisztességét emiatt még

nem kérdőjelezi meg. Ez csak egy példa. Aligha lehetett még egy ilyen nagylélegzetű írásban is minden esetben vagy akárcsak minden fontosabb szereplő esetében, ilyen gondossággal eljárni, — de mint törekvés s módszer mindenesetre szembetűnő.

Hasonlóképpen elgondolkoztató e memoárnak az az általános jellemvonása is, hogy Duclos, aki munkásfiatalként lett szocialista, majd kommunista, az önképzés útján vált olyan sokoldalúan képzett vezetővé, aki a francia szellemi-politikai közéletben a legmagasabb szinten is nemcsak vitapartner tudott lenni, hanem elismerten ragyogó és gazdag kultúrájú szónok volt, s írásaival ismertté tette nevét. Érthető, hogy Duclos éppen a francia hagyományokat követve nagy figyelmet szentel az értelmiségiek problémáinak, s nagy tisztelettel szól egymásután Anatole Franceról, Lefebvr-ről, Vaillant Couturier-ről és Langevinről, hosszabban ír még a Balzac és Rodin körüli vitákról, a nagy francia forradalom illetőleg a Párizsi Kommün öröksége körüli eszmei csatározásokról, olyan eseményeknek szentel rövid fejezetet, mint a francia munkásmozgalmi múzeum megalakítása. Mindez megintcsak azt bizonyítja, hogy Duclos életében mennyire összeolvadt a múlt a jelennel, és a munkásmozgalom mennyire szervesen egybefonódott a kulturális kérdésekkel. A kötet legizgalmasabb lapjai azonban mégiscsak a francia és részben a spanyol népfront eseményeihez kapcsolódnak. Mindkét vonatkozásban nemcsak új adalékokat szolgáltat a nagy történéshez, hanem visszaadja e napok atmoszféráját, problémáit, néhány vonással megmintáz vezető politikusokat (sokszor a maguk ellentmondásosságában — mint a már jelzett Caballerot vagy Léon Blumot) — szól a két Internacionálé kapcsolatairól, a francia népfront bomlásáról és a müncheni korszak sötét napjairól.

Egy történeti folyóirat hasábjain aligha szükséges szólni általában a memoárok korlátairól. A szerzőnek elfogadottan „joga van" bizonyos eseményekre, személyekre emlékezni, másokat pedig elfelejteni. Ezt az egyenetlenséget bizonyos fokig természetesen a terjedelem szabta korlátok is kiválthatják, — de nem mindig pusztán csak erről van szó. Duclos ugyan láthatóan nem nagyon kívánt élni e lehetőséggel, s számos „kényes kérdéssel" nézett szembe, s adott ezekre olyan kombattáns választ, amely a francia kommunista párt igazát volt hivatva bizonyítani. E fejezetek azonban nem egyszer — másokkal szemben — inkább csak adalékul szolgálnak. Duclos elvi álláspontját jelzik, s nem adnak oly mély, részletező és emberileg árnyalt válaszokat, amelyekkel másutt találkozunk. Ilyen például az, hogy spanyol vonatkozásban nem olvashatunk szinte semmit a népfront tényleges belső nehézségeiről és az 1937—39-es korszakról nagyon érintőlegesen ír és semmiként sem oly mélyen elemzően, ahogyan ezt tőle el lehetett volna várni. Az 1939-es Kommintern állásfoglalások esetében sem megy oly mélyre az elemzésben, mint Togliatti. Emlékezéseinek élét változatlanul a francia kormányzat ellen fordítja, de nem tekint vissza arra, hogy a baloldalon ebben az időben mi történt, bár megjegyezhetjük, hogy a müncheni korszakban a szocialistákról összetettebb, árnyaltabb képet fest, — részben éppen egyéni visszaemlékezései alapján. Az 1944-es Marty-álláspont vitáját azonban megint szordinóval tárgyalja, nevét meg sem említi, hanem inkább az álláspont ismertetésére (nevezetesen a szocialista forradalom megvalósításának törekvésére) és bírálatára tér ki. Érdekesek és napjainkban — De Gaulle emlékiratainak nemzetközi elterjedése idején — nyilván nagyon hasznosak és gondolatébresztőek Duclos kritikai sorai, amelyekben éppen De Gaulle, a gaulleisták, vagy Malraux következetlenségeit mutatja ki, nem egyszer úgy, hogy különböző időkből kelt, de nem egybecsengő nyilatkozataikat szembesíti egymással.

Duclos memoárja nem a francia munkásmozgalom története, mégcsak nem is a kommunista párt története, de olyan írás, amely nélkül egyik témakörben sem dolgozhat kutató, hogy Duclos sorait ne ismerné.

JEMNITZ JÁNOS

R. G. SZKRÜNNIKOV:

ROSSZIJA POSZLE OPRICSNYINÜ
(OCSERKI POLITYICSESZKOJ I SZOCIALNOJ ISZTORII)

(Leningrád, 1975. 222 l.)

OROSZORSZÁG AZ OPRICSNYINA UTÁN
(POLITIKA- ÉS TÁRSADALOMTÖRTÉNETI ALAPVONÁSOK)

A mai szovjet medievisztika nem csekély eredményeket tud felmutatni a már elavult, de mélyen meggyökeresedett teóriák újraértékelése terén. Ebben a munkában meghatározott szerepet játszanak a leningrádi történészek, akiknek munkái kevésbé ismertek nálunk, annak ellenére, hogy a leningrádi egyetem kiadványai — köztük R. G. Szkrünnikov ismertetett munkája is — sokszor historiográfiai eseményszámba mennek.

R. G. Szkrünnikov legújabb könyve hézagpótló mű. Viszonylag sokan foglalkoztak eddig IV. Iván uralkodásának második felével, s az opricsnyinával. Teljességgel hiányzott viszont mindezidáig uralkodása utolsó évtizedének, az opricsnyina utáni időszak politikatörténetének feldolgozása. R. Szkrünnikov érdeme azonban korántsem merül ki e historiográfiai rés egyszerű kitöltésében. A középkori Oroszország egyik legizgalmasabb, leghomályosabb, s egyben legdöntőbb periódusával foglalkozva, egy sor fontos eredményre jut. S ami talán még jelentősebb: továbbgondolkodásra és vitára késztet olyan nagy problémákról, mint pl. az opricsnyina intézménye, az orosz központosítás és Rettegett Iván uralkodásának megítélése.

A szerző mellőzi a terjedelmes értékelő részeket — de széles forrásanyagon alapuló tények felvonultatásával mégis biztonsággal orientálja olvasóit. A források elfogulatlan feltárásával mintegy kívülről, objektíven szemléli Rettegett Iván alakját és művét; s ezzel a legmegfelelőbb módszert alkalmazza a széles közvéleménybe mélyen beivódó, eizenstejni és a vipperi (*Vipper:* Rettegett Iván. Idegennyelvű Irodalmi Kiadó. Moszkva, 1947) idealizált Iván-kép revideálására.

A szerző által felsorakoztatott diplomáciai iratok megdöbbentő plasztikussággal tárják elénk a mindenható cár szűkkeblűségét. A permanens háború viszonyai között, a néhol már-már végveszélybe sodródott országból menekülni kívánó Iván eszeveszett kísérleteket agyal ki. Szinte utolsó leheletéig harcol, hogy akár 7. felesége kolostorba záratása árán is, de az angol királyi családhoz kösse magát egy biztonságos angliai „menedék" reményében. Az angliai menedék gondolata eszmevilágának oly szerves tartozékává válik, hogy — R. Szkrünnikov érzékletes meglátása szerint — az ezzel kapcsolatos tárgyalások a mindenkori belállapotok barométeréül szolgálhatnak. A livóniai háború súlyos kudarcai, — melyek néhány esetben felvetik a cár személyes felelősségének kérdését is, — közepette folytatott energikus diplomáciai tárgyalások nem hagynak tehát kétséget afelől, hogy IV. Iván nem utolsónak óhajtott távozni a süllyedő hajóról. A titokban folytatott tapogatódzások természetesen kitudódtak, s még jobban aláásták a katonai vereségek miatt amúgy is mélypontra zuhant cári presztizst. Egyre erőteljesebben hallatszottak azon körök hangjai, amelyek a harcias trónörökös tettrekészségét támogatták a cári „tétovasággal" szemben. Ellentét alakult ki tehát a trónörökös és IV. Iván között. Belső, családi ellenzékét azonban Iván a jól bevált atyai módszerrel — veréssel — általában mindig jobb belátásra tudta bírni, ám Iván cárevics végül is belehalt az apai ütlegek okozta sérülésekbe és sokkba. Az ország gyakorlatilag trónörökös nélkül maradt.

Ebben a dinasztikus szempontból reménytelen helyzetben — hiszen a sorban következő fiú, Fjodor gyengeelméjű volt — bontakozhat ki Rettegett Iván személyiségé-

nek egy másik oldala. A cár uralkodása során immár harmadszor mond le teátrális színjáték közepette a trónról — ezúttal fia javára. A bojárok a két rossz közül a kisebbiket választották, s természetesen visszakönyörögték a trónra, elismervén egyúttal Fjodor jogosultságát is az öröklésre. Ekkor konszolidálódik Iván uralkodása második periódusában lényegében először a belpolitikai helyzet. A cár rendeletet ad ki a hamis felelősségrevonására és széles körű rehabilitációs kampányt indít, melynek során többezer ártatlanul meggyilkolt ember lelkiüdvösségéért mondat a kolsotorokban imát — hatalmas anyagi áldozatok árán. Ezzel egyúttal, amint azt R. Szkrünnikov találóan megállapította, a szó szoros értelmében megvásárolta az egyház lojalitását is. (A bizalmatlanság és a gyanakvás légkörének eloszlatására a fia melletti régenstanácsban az arisztokráciának biztosít többséget. E dinasztikus célok diktálta lépésével azonban olyan távolramutató következményekkel járó precedenst teremtett, amely tulajdonképpen uralkodása egész addigi menetét fordította a visszájára.)

Ekkorra már egyre szélesebb körökben tudatosodott — a konzekvenciát mégis csak Iván halála után Borisz Godunov tudja levonni —, hogy az erőszakolt kísérlet a központosított állam megteremtésére valójában a tönk szélére juttatta az országot. Az opricsnyina rendszere olyan anarchisztikus állapotot teremtett tömegmészárlásaival, erőszakos kitelepítéseivel, az egész társadalmat átható létbizonytalanságával, amelyből szükségszerűen következett a központi és az észak-nyugati területek legalább felének elnéptelenedése, a gazdasági csőd, a livóniai háború kudarca. A cári hatalom végeredményben számottevő támasz nélkül maradt az országban, hiszen, amint azt R. Szkrünnikov meggyőzően végigvezette művében, IV. Iván opricsnyinájában lényegében csupán a szolgáló nemesség egy kis hányadára támaszkodott, elidegenítve ezzel a központosító hatalom természetes tömegbázisának meghatározó részét. Rettegett Iván országát kettéosztván, felismerte az orosz központosítás objektív korlátait, s a központosított államhatalom kompetenciájába csak az azáltal felvenni képes kisebbik országfelet utalta, átengedve ily módon a bojároknak az ország nagyobbik részét. Sajátos történelmi paradoxon keletkezett tehát a 16. sz. második felében Oroszországban: a brutális radikalizmussal központosító cár lényegében decentralizálta, s anarchiába süllyesztette az országot.

Az R. Szkrünnikov által rendkívül alapos forráskritikai munkával és a teljességre törekvés igényével felsorakoztatott források fentiekhez hasonló következtetések levonására inspirálhatják az olvasókat. Sajnos, a szerző maga csak kevés esetben halad végig a megkezdett úton — nyilván a „tények önmagukért beszélnek" elv meggondolásából. A korszak — jórészt a tudatos cári „aktatisztogatás" miatti — rendkívüli forrásszegénysége, amelyben ráadásul az általában csak komoly kritikával használható külföldi emlékiratok olykor meghatározó szerepet játszanak, valóban óvatosságra int a véglegesség igényével fellépő következtetésekkel szemben. Ez magyarázza sok esetben a szerző gyakran ragyogó logikával felépített elképzeléseinek hipotetikus jellegét is.

A legtöbb problémát feltétlenül az okozza, hogy R. Szkrünnikov könyvében tulajdonképpen az opricsnyina *utáni* időszak politikai történetéről ír, csatlakozván ahhoz a 1960-as években általánossá lett nézethez, amely 1572-re datálja az opricsnyina rendszerének felszámolását. Elgondolkoztató azonban — s ezt éppen a szerző mutatja ki — — az 1572-t követő időkben az a hullámzás, amely az opricsnyina teljes visszaállítása és a rendőri funkciók enyhébb formájú kiadásai között megy végbe. Figyelemre méltó továbbá az is — bár az „opricsnyina" szó 1572-től eltűnik a forrásokból —, hogy a „dvor", „ugyel", majd ismét „dvor", tehát a ‚zemscsinától" elszakított cári országrész, külön hadseregével egész 1584-ig (Iván haláláig) fennmarad. Ezek fényében kérdéses marad tehát továbbra is, hogy az 1572-t követő enyhítések valóban a lényeget érintő változások voltak-e.

A negatív felelet erre a kérdésre sok vitás probléma megválaszolását segítené elő. Ilyen pl. az R. Szkrünnikov rendszerében nehezen elhelyezhető rövid egyéves periódus; Szimeon Beklubatovics, tatár szolgáló kán nagyfejedelemsége. A szerző IV. Iván lemondását a trónról a tatár kán javára az opricsnyina újrakiadásaként értékeli, melyre — úgymond — a belpolitikai válság késztette a cárt. Vajon nem inkább a mindenkori bel- és külviszonyok állapotával arányosan változó keményebb és enyhébb kurzus váltogatásáról van szó az opricsnyina rendszerén belül?

Ilyen és ehhez hasonló kérdések maradtak tehát nyitva R. Szkrünnikov könyvében; ez azonban egyáltalán nem csökkenti a kérdésfeltevés koncepciózusságában és a válaszadás — a lehetőségekhez képest legalaposabb és a legkiterjedtebb kutatásokon alapuló — kísérletében megnyilvánuló alapvető érdemeit. Komoly hiányossága azonban a könyvnek egy hibás szerkesztési elv. Az alcímben foglalt „alapvonások" kifejezés elegendő magyarázatul szolgál a gondolatmenet kifejtésében tapasztalható, sokszor egymással nehezen kapcsolható vagy éppen átfedésekben megmutatkozó, gyakran egésszé össze nem álló — mozaikszerűségre. Ugyanakkor nem indokolja két, tartalmában gyökeresen eltérő, önmagában külön egészet alkotó fejezet egy könyvben való megjelentetését. Míg ugyanis R. Szkrünnikov művének eddig ismertetett fejezete IV. Iván uralkodása utolsó 10 évének politikatörténetével foglalkozik, addig a másik a jobbágyrendszer megszületésével — lényegesen szélesebb kronológiai határok között, az események fonalát a 15. század végétől egész a 16. század legvégéig vezetve.

A könyv e második részében a szerző másik oldaláról, gazdaság- és társadalomtörténészként mutatkozik meg. A problémát széles historiográfiai megvilágításba helyezve, koncepcióját valójában egyes régi — pl. B. D. Grekov Magyarországon is ismert felfogásának néhány pontja — és némely új koncepció bírálata során fejti ki, egészében polemikus élt adva ezzel könyve második fejezetének. A vita során sokszor értékes — itt részletesen nem ismertethető — megállapításokra jut; mégis e fejezet színvonalában elmarad az előző mögött. Ennek oka abban kereshető, hogy a jobbágyrendszer kialakulása a szakirodalom régi és sokat kutatott problémája; s nem utolsósorban abban, hogy maga a szerző is tulajdonképpen egy régebbi — bár alig ismert — tanulmánya eredményeit felhasználva száll vitába ellenfeleivel. Ebből egyszersmind az következik, hogy R. Szkrünnikov könyve második fejezetében veszít az elsőt oly előnyösen megkülönböztető újszerűségből, eredetiségből, egyéni megközelítésből. Az egész műre jellemző problémaérzékeny látásmód, a hatalmas apparátussal végzett, némely esetben úttörő jellegű kutatások; a remek stílus és gyakran lebilincselő előadásmód azonban a legújabb történeti tárgyú szovjet kiadványok között feltétlenül előkelő helyet biztosítanak R. G. Szkrünnikov munkájának.

SZVÁK GYULA

JORDÁKY LAJOS:

A ROMÁN NEMZETI PÁRT MEGALAKULÁSA

(Budapest, Akadémiai Kiadó. 1974. Értekezések a történeti tudományok köréből. 72. 138 l.)

Jordáky Lajos váratlan halála miatt szinte posztumusz műként veheti kézbe az olvasó ezt a tanulmányt. Ezzel a munkájával a romániai magyar szellemi élet e kiváló vezetőegyénisége a romániai magyar történetírás egyik, általa is többször szóvátett hiányosságát akarta pótolni.

Jordáky a magyarországi és erdélyi román politikai élet bemutatását tűzte ki célul, az 1848 májusi balázsfalvi gyűléstől egészen az 1881-ben tartott nagyszebeni országos értekezletig. E korszakhatárok megválasztása szorosan összefügg azzal, ahogy a szerző a román nemzeti mozgalom fejlődésének főbb vonalait értelmezi és értékeli. A 18. századvégi erdélyi román nemzeti mozgalom programjának, a Supplex Libellus Valachorum-nak a „tézisei" — mint hangsúlyozza —, még „a nemzeti, nyelvi és egyházi jogokat nem a feudális keretek széttörésével, hanem a feudális alkotmányosságba való beilleszkedéssel akarják elérni". Ezzel szemben új szakaszt jelent a román nemzeti mozgalomban a nép és az értelmiség egymásra találása, aminek nyomán azután az 1860-as évektől a nemzeti öntudatra ébredés egyre erősebb társadalmi és politikai hatóerővé vált, majd 1881-ben a magyarországi román politikai párt létrehozásához vezetett. E pártot a polgári átalakulás célkitűzéseit valló nemzeti ébredési mozgalom egyik fontos eredményének tekinti.

Jordáky elsősorban a román nemzeti mozgalom vezető rétege, vagy inkább a vezetésre igényt tartó társadalmi rétegek és csoportok tevékenységét elemzi. Módszere: a kezdeményező egyéniségek megszólaltatása, könyveik, beszédeik, leveleik, cikkeik idézésével. Ezek tükrében rajzolódik ki, hogy miként harcolt a román intelligencia az egyházi, főpapi vezetés kiküszöböléséért, és hogyan sikerült végül egy ügyvédek és papok vezetése alatt álló, viszonylag széles tömegbázissal rendelkező pártot szervezni.

Az olvasó egyetérthet Jordákyval: az adott körülmények között e módszer előnyei jóval nagyobbak, mint hátrányai. De talán mégis érdemes lett volna, még ha egy-két kitérő árán is, egy-egy jelentősebb személyiség pályája döntő fordulatát külön kiemelni, társadalmi kötődéseikre bővebben utalni, a különböző állásfoglalások eltérő és közös mozzanatait összegezni és bővebben magyarázni. Nem tudjuk meg például, illetve csak jóval később lehet egy kortársi idézetből kikövetkeztetni, hogy Brassó város követei az 1860-as években milyen megfontolásokból nem utasítják vissza Erdély és Magyarország unióját. Az idézetek egymásutániságában sok minden elkerülheti az olvasó figyelmét. Csak egy levélidézet szól arról, hogy az erdélyi román értelmiség egyik leghaladóbbnak minősíthető vezéregyénisége, G. Bariț a román származású magyar nemesek visszarománosodásában bizakodott. Pedig ez az illúzió nemcsak a kortárs gondolkozás egy jellegzetes mozzanatára vet fényt, hanem arra is, hogy a román nemzeti mozgalom egyik nagy erénye: demokratizmusa, önnön gyengeségéből, a román társadalom sajátos felépítéséből is fakadt. A szerző elsősorban idézeteken keresztül ismerteti a román-magyar szövetségi, együttműködési kísérleteket, amelyek szintén részletesebb elemzést érdemeltek volna.

Viszont az is kétségtelen, hogy a témát már némileg ismerő olvasót a gondosan kiválasztott idézetek biztosan kalauzolják a szerző mondanivalójának megértése felé. És ez a módszer nem jelent lemondást a tények interpretálásáról sem. Az eddigi értékítéletekkel polemizálva fejti ki, hogy nem az erdélyi három nemzet számára kedvező részigazságokból kell egy átfogó értékelésnek kiindulni. A román mozgalmak demokratikus jellegének kiemelése mellett fontosnak tartja leszögezni: „birodalmi szinten tekintve azonban kétségtelen, hogy 1861-ben a román vezető réteg az osztrák reakciót támogatta s nem a liberális politikát, ahogyan azt ma tévesen állítják." Végzetes hibának tartja, hogy az erdélyi románok 1863—64-ben részt vettek a birodalmi tanácsban. Elítéli a magyar kormány nemzetiségi elnyomó politikáját, amelynek egyik negatív hatását a román és magyar nacionalizmus egyre élesebb szembekerülésében látja az 1880-as évek elején.

Jordáky Lajost joggal tartjuk marxista szociológus-történészként számon. A szűk lehetőségekhez mérten ebben a tanulmányban is társadalomtörténeti vonatkozásokban pontos terminológia használatára törekszik; gondosan jelzi az általa bemutatott szemé-

lyiségek foglalkozását, társadalmi hovatartozását, teret szentel a Román Nemzeti Pártot létrehozó konferencián résztvevők társadalmi összetétele elemzésének, közli a választókerületi rendszer fogyatékosságait tükröző lényegesebb adatokat.

Szándékában volt, de művét már nem folytathatja. A tragikus körülmények úgy hozták, hogy ezt a tanulmányt szinte Jordáky Lajos szellemi végrendeletének tekinthetjük. A történész hitvallása az egész ember hitvallása és üzenete: „A történelmi materialista felfogású történettudomány a valóság megismerésére törekszik. A valóság teljes vagy legalábbis megközelítőleg teljes feltárása és tudatosítása a cél, ennek azonban egyik feltétele a szubjektív érzelmi szempontok kikapcsolása s a történeti tényekhez való szigorú ragaszkodás. Kérlelhetetlenül szembe kell szállni a hamis előítéletekkel és kegyetlenül le kell számolni mindazzal, amit elfogultság vagy tudatos szándék a történelem meghamisítására tett."

MISKOLCZY AMBRUS

ANDREI OȚETEA:

A RENESZÁNSZ ÉS A REFORMÁCIÓ

(Budapest, Gondolat. 1974. 438 l.)

A Gondolat Kiadó „Európa Nagy Korszakai" sorozatának korábbi kötetei egy ország és egy század történetére összpontosított művelődéstörténeti monográfiák voltak. Andrei Oțetea könyve — ez különleges értéke, de egyben gyengéje is — világrészeket és hosszú évszázadokat fog át. A kitűnő román történészt évtizedeken keresztül foglalkoztatta az újkor születésének, a polgári nemzetek kialakulásának problémája, ez a tematika kapcsolja egybe román és egyetemes történeti munkásságát. A reneszánszról és reformációról írott, most magyarra fordított szintézisének előmunkálatai a Sorbonne-on 1926-ban megvédett Guicciardini-disszertációig mennek vissza, és az előttünk fekvő, 1968-ban elkészült mű a szerző harmadik kísérlete a nagy összefoglalásra, több mint négy évtized szakmai érését, a marxista kutató módszer már érett történészként való elsajátítását tanúsítja.

A reneszánsznak és a reformációnak, bár két ellentétes mozgalommá váltak szét, közös volt az eredetük, közösek voltak ellenfeleik is (270. l.). Az általuk meghatározott korszak lényegét könyve utolsó soraiban Oțetea így foglalja össze: „Röviden: a reneszánsz átmeneti időszak, amelyben a városi polgárság megerősödött és az európai parasztság jelentős része személyileg felszabadult. Erőteljesebbé vált a nemzeti államok kialakulásának folyamata, s ezzel együtt átalakult a politikai élet. Egyre inkább háttérbe szorult a vallásra épült középkori életszemlélet, és egy új, az antik világfelfogással rokon, az emberi természetbe és a józan ész erejébe vetett hiten alapuló, szabadabb és ésszerűbb életeszmény jelentkezett. A reneszánsz teremtette meg a modern kultúra kialakulásának számos fontos feltételét, s legfontosabb eredményei beépültek napjaink életébe" (351. l.). Oțetea az így jellemzett „átmeneti időszak" történeti bemutatására törekszik az egyetemes történetnek a nagy felfedezések következtében éppen ekkoriban kitáguló színpadán. Mivel nem egy kronológiai, hanem egy történeti korszakot tárgyal, helyet kap könyvében a 13. századi itáliai előreneszánsz épp úgy, mint a 16. század második felének reneszánsz törekvései a moldvai fejedelemségben; és mivel az újkor kezdetének egyik legfontosabb vonása az állami központosítás létrejötte, a centralizáció fő állami intézményeinek gyökereit nem egyszer Karoling-kori csírákból vezeti le. Így éppen tudományos alaposssága és szemléleti igényessége feszíti szét és töri össze lényegre törő szintézisét. A könyv terjedelmesebb annál, hogy a szerző esszék sorában adhatná elő a lényeget, a teljes törté-

neti ábrázolás viszont egyetlen kötetben megoldhatatlan feladat. Az eredmény ennélfogva a reneszánsz és reformáció társadalom- és művelődéstörténeti esszenciájának és az európai politikai és gazdaságtörténet kézikönyvszerű összefoglalásának olyan hibridje, amelynek hol a 15., hol a 16. század a súlypontja, de amely az egyes kérdéseket mindig időrendben tárgyalva egyszer a 14., máskor a 12., néha a 8—9. századig ugrik vissza. Nyilvánvaló, hogy előbb kell felépíteni a színpadot, csak azután lehet előadni rajta a drámát; az adott esetben azonban ez azzal a következménnyel jár, hogy a harmadik fejezet tárgyalja a nagy földrajzi felfedezéseket, a portugál és a spanyol gyarmatbirodalom kialakulását, és az utána következő negyedik mondja el Franciaország, Anglia és Spanyolország középkori, felfedezések előtti történetét.

Oţetea nem találta meg a korszak egészét megragadó szemléletének megfelelő szerkezetet, és az évszázadok időliftjén föl-le vezetett olvasót a nagy egész élményének elmaradásáért nem kárpótolják az önmagukba zárt, bár helyenként valóban mesterien megoldott részletek. Az itáliai és vele összefüggésben az európai erőegyensúly reneszánsz kori kialakulása, a diplomáciai képviseletek születése, V. Károly császár jellemzése a könyv legszebb, legértékesebb lapjai közé tartozik, a Firenzéről szóló részletekben a szerző széles szemhatára, egyetemes áttekintése és egyéni részletkutatásokból fakadó biztonsága egyaránt magával ragadó. Másutt sajnos a kelleténél feltűnőbben mutatkozik meg az egyetemes történeti szintézisek elkerülhetetlen fogyatékossága, hogy ti. a történelem egésze az egyes kutató számára — különböző objektív okok következtében — csak nagyon egyenetlenül ismerhető meg. Ezekhez az elkerülhetetlen fogyatékosságokhoz aztán olyan gyengék társulnak, amelyek elkerülhetők lettek volna: adatok ismétlése, önellentmondások, vulgáris megfogalmazások. „A kapitalizmus teremtette meg a reneszánszt. . .", olvashatjuk egy helyütt, majd később, most már helyesen: „A kapitalizmus ... a feudalizmus bomlásának a reneszánsz korszakával egybeeső századaiban indult meg" (16., illetve 38. l.). A szerző egyszer — egyébként saját könyve egészének is ellentmondva — úgy véli, hogy „az új kapitalista termelőerők" már a reneszánsszal „megdöntötték a termelés fejlődésének útjában álló feudális termelési viszonyokat" (65. l.). És ide tartoznak egyéb elhamarkodott általánosítások is, mint pl. hogy „a feudális társadalomban szóba sem jöhetett, hogy a kiváltságos rendeket, a nemeseket és a klérust megadóztassák" (105. l.); néhány lappal később pedig megtudhatjuk — most már helyesen —, hogy „Szép Fülöp megadóztatta a klérust" (111. l.). Külön kiemelendő viszont a könyv jegyzeteiben felsorakoztatott gazdag, sokoldalú és soknyelvű, modern szakirodalom, amely részben csak címe szerint említve, részben a szintézisbe belefoglalt új eredményekkel a korszak kutatói számára is sok újat ad.

Oţetea szintézisének ismertetése során nem hallgathat a recenzió a könyv magyar nyelvű kiadásával kapcsolatos problémákról. Ezek egy részével a kiadó meg tudott birkózni. Oţetea egyetemes történeti áttekintésében nagyon kevés szó esett a magyarországi reneszánszról; a hiányt kitűnően pótolta Makkai Lászlónak „A reneszánsz és a reformáció Magyarországon" című kiegészítő fejezete. A román szöveg fordításával viszont nem lehetünk elégedettek. A magyar szöveg (fordítás és szövegellenőrzés) három fordító munkája volt, közülük kettő nem történész, s a történész sem reneszánszkutató. Aki próbálkozott valaha tudományos szakfordítással, tudja, hogy nem létezik a tudományok egészére és minden ágára kiterjedő nyelvismeret, a gazdaság-, társadalom- és intézménytörténeti szakkifejezések pontos visszaadása még nem biztosíték a művészeti szaknyelv tekintetében. Hiba volt a kiadó részéről, hogy nem gondoskodott művészettörténész nyelvi lektorról. De nem állt hivatása magaslatán a kötet kiadói szerkesztője sem; neki kellett volna beavatkoznia olyan esetekben, mint például amikor a szerző megállapítja, hogy a keleti fűszerek „két úton érkeztek Európába", s ismertet három útvonalat (71. l.), neki kellett volna észrevenni a helynevekben és a latin idézetekben bennmaradt bosszan-

tóan sok sajtóhibát (schwarzi ezüstbányák, 55, 1., helyesen: schwazi; grecus következetesen és mindenütt, Graecus helyett, stb.).

Végeredményben azonban Oţetea könyvének magyar kiadása vitathatatlanul nyeresége történelmi ismeretterjesztő irodalmunknak, nyeresége a még mindig nem elég gazdag magyar nyelvű egyetemes történeti szakirodalomnak is. A magyar fordítás fogyatékosságai arra hívják fel a figyelmet, hogy a tudományos munkák fordítása külön hivatás, de legalább is önálló szakma, és ezen a téren alig vannak nálunk szakemberek.

HECKENAST GUSZTÁV

KIS ALADÁR:

OLASZORSZÁG TÖRTÉNETE 1748—1968

(Budapest, Akadémiai Kiadó. 1975. 322 l.)

Egyetemes történeti irodalmunk az utóbbi években örvendetesen gyarapszik olyan kötetekkel, amelyek egy-egy ország vagy nagyobb régió történetét, fejlődésének hosszabb korszakát foglalják össze. Ezek a kötetek az egyetemi oktatásnak épp oly jó segédeszközei — nem véletlen, hogy a szerzői gárda jórészt egyetemi oktatók közül kerül ki —, mint amennyire a szélesebb olvasóközönség igényét is kielégítik.

A több évszázadon átívelő olasz—magyar kapcsolatok, az olasz történet iránti élénk érdeklődés ellenére marxista magyar szerző tolla alól most került ki az első kötet, amely az egységes, független Olaszország s a megteremtéséért folytatott harc szintetizáló képét adja.

Kis Aladárnak az olasz gazdaság és társadalom fejlődéséről, a politikai történetről, a szellemi áramlatokról úgy kellett korszakonként jellemző képet festenie, hogy ugyanakkor közreadja a legfontosabb tényeket, adatokat és a nagy összefüggések ábrázolását valamint az eseménytörténetet egyensúlyban tartsa.

A risorgimento előzményeiről, a felvilágosodásról és a nemzeti újjászületés kezdetéről szólva Kis visszatekint a 15—17. századra s magyarázattal szolgál arra, miért hoz új szakaszt a polgári fejlődésben a 18. század, miért indokolt az 1748-as periódushatár. Itt s a későbbiekben is következetesen mérlegre teszi a nemzetközi erőviszonyoknak, az egyes nagyhatalmaknak az olasz belső fejlődésre gyakorolt hatását, ugyanakkor elemző-értékelő módszerrel elkerüli az egyoldalú beállításokat s a külső tényezők befolyását a maguk ellentmondásosságában tárja elénk (34., 44., 75. stb. l.).

Úgy tűnik, a szerkesztés és az előadás szempontjából egyaránt az 1861-ig terjedő, mintegy száz esztendő összefoglalása volt a legnehezebb. Az e korszakkal foglalkozó fejezetekben ugyanis nemcsak általában kellett szólni az olasz fejlődést, a nemzeti újjászületés mozgalmát meghatározó tényezőkről, hanem be kellett mutatnia a különböző olasz államokat, azok sajátos karakterét, különböző fejlődési szintjét. Noha a kötet bizonyos zsúfoltsága leginkább e fejezetekben érződik, az egyes olasz államokról mégis jól sikerült portrék kerekednek ki. Ezek nemcsak arra adnak magyarázatot, miért jut különleges szerephez a risorgimentóban Piemont, hanem megvilágítják a tőkés fejlődés olasz sajátosságainak, a 20. századi olasz társadalom belső feszültségeinek történeti hátterét is.

A munka higgadt módon tárgyalja az olasz történelem egyik jellegzetes, az irodalomban általában sok érzelmi töltéssel ábrázolt mozgalmát, a carbonárikét, kapcsolatát a szabadkőművességgel, a parasztsággal s a Giovane Italia mozgalommal.

Részletesen szól Kis az olasz egység különböző politikai-társadalmi irányzatairól, behatóan elemzi Cavour, Mazzini és Garibaldi koncepcióját, szerepét, hatását. Az olasz

egység problematikájának jobb megértetését szolgálja, hogy rávilágít arra a fázisbeli és tartalmi különbségre, amely a 19. századi olasz és a nyugat-európai fejlődés között megmutatkozott (pl. 74. s köv. l.).

A kötet szellemesen mutat rá az olasz szellemi-művészeti fejlődés szép és a politikai-társadalmi fejlődéssel összekapcsolt ritmusára is, azt hangsúlyozva, hogy a renaissance a képzőművészetek, a risorgimento a zene és a szépirodalom fellendülését hozta magával.

Az 1861—1918 közötti évtizedek, az egységes olasz állam történetének első fejezete szélesebb olvasóközönség előtt nem túlságosan ismert, s így az ezzel foglalkozó fejezet rövidsége ellenére is fontos információkkal szolgál. Az olasz királyság berendezkedését tárgyalva ráirányítja a figyelmet arra, hogy alapjában véve nem sikerült liberális politikai rendszert kiépíteni Itáliában, noha 1876-tól liberális kormányzat volt hatalmon (96. l.). Nagy figyelmet fordít az olasz kapitalizmus kibontakozására, fejlődésének nehézkes menetére, Észak és Dél gazdasági és társadalmi szerkezete különbségeinek és ellentéteinek elmélyülésére. Ilyen módon az olasz munkásmozgalom, a szocialista erők megszerveződése és küzdelme (pl. az 1890-es „véres évtized") szerves elemként illeszkedik be az olasz nemzeti történetbe. Tanulságosan ismerteti az olasz szocialista mozgalmat, a munkásosztály radikalizmusát, ami megakadályozta, hogy Giolitti bevonja a kormányba a Szocialista Pártot. Gazdasági, társadalmi és egyéb tényezőket vonultat fel annak bemutatására, miért nem alakult ki az olasz munkásmozgalomban a reformizmus előfeltétele. Súlyának megfelelően foglalkozik az olasz politikai katolicizmussal, ezzel összefüggésben a Szentszék álláspontjának alakulásával, valamint a század elején kialakult nacionalista áramlattal (116—118. l.).

Az első világháború utáni Itália bemutatásakor Kis részletesen szól a súlyos gazdasági krízisről, a válságos politikai helyzetről, a hatalmas méretű sztrájkokról és parasztmozgalmakról, valamint a békekonferencia munkájával kapcsolatos elégedetlenségről. Egyidejűleg látjuk azokat a kísérleteket is, amelyekkel az uralkodó körök meg akarták fékezni a tömegmozgalmat (pl. a Néppárt színrelépése). Szemléletesen világítja meg, hogyan és miért tudott hatalomra jutni a fasiszta párt, amely 1922 előtt egy volt csupán az 1918 őszétől gombamódra szaporodó politikai pártocskák, csoportosulások között. Az olasz szakirodalom legújabb eredményeire is támaszkodva emeli ki, hogy az 1918—1921 közötti forradalmi fellendülésben milyen meghatározó szerepet játszott a parasztság, s hogy ennek következtében hogyan vált Mussolini támogatójává a nagybirtokosság.

A kötet 1918—1922 közötti fejezete is egyéni portrékat rajzolva, az egyes irányzatok lényeges tartalmi jellemzőit kiemelve tárgyalja a munkásmozgalmat, kiemeli az Olasz Kommunista Párt megalakulásának jelentőségét s egyben azokat a körülményeket is, amelyek tevékenységét kedvezőtlenül befolyásolták.

Kis sokoldalú történeti magyarázatot ad a fasizmus hatalomra kerülésére s a fasiszta kormányzat tevékenységét is úgy ábrázolja, hogy a hatalmon levők belső ellentéteit, az olasz rendszer sajátosságait érzékeltesse. A parlamentáris fasizmus időszakáról szólva a diktatórikus módszerek alkalmazására mutat rá. Tanulságosan ismerteti az 1924-es választás idején kialakult erőviszonyokat, s arra a következtetésre jut, hogy ekkor „az antifasiszta pártoknak lehetősége nyílt volna Mussolini megbuktatására" (173. l.). A fasiszta rendszer kiépítésének ezt követő folyamatát elemezve Kis a végeredményt „totális dualizmus"-nak nevezi (180. l.), mivel a monarchikus államforma s a királyi jogkör Mussolini személyes hatalma ellenére is megmaradt. Mint korábban, úgy ebben a szakaszban is behatóan tárgyalja a Vatikán politikáját, az egyház helyét és szerepét az olasz társadalomban és politikában.

Rokonszenvvel, de kritikusan ismerteti a munkásmozgalom és az antifasiszta ellenállás helyzetét, célkitűzéseit; a lyoni téziseket abból a szempontból vizsgálja, kellően segítették-e az antifasiszta tömegmozgalom kibontakozását.

A gazdasági világválság következményei az olasz korporatív állam kiépítésében csúcsosodtak ki, mint azt a szerző hangsúlyozza és szorosan összekapcsolódtak az olasz külpolitikában egyre inkább előtérbe kerülő agresszív törekvésekkel. Jelzi az olasz külpolitika ellentmondásos jelenségeit és rávilágít arra, hogy általában a nemzetközi erőviszonyok, majd Hitler hatalomrajutása nagy mértékben meghatározták az olasz fasiszta rendszer diplomáciai helyzetét. A fasiszta külpolitika adekvát megnyilatkozása volt az etióp háború, a spanyol köztársaság elleni fellépés. A német—olasz viszony tárgyalása során a kötet jól érzékelteti az olasz alárendelődés folyamatát, Mussolini és a kormányzat nagyhatalmi törekvéseit. Tanulságosan foglalkozik a fasiszta rendszer 1938 utáni szakaszával, ezen belül mindenekelőtt az autarchiára való törekvéssel és annak következményeivel.

Az olasz fasiszta rendszerről kritikus, jól megalapozott leírást ad, tényekkel bizonyítva a diktatórikus módszerek s a birodalmi ábrándok, háborús akciók súlyos következményeit az olasz nemzeti fejlődésre. Mussolini rendszerének egészét a fasiszta diktatúra időszakának nevezi a szerző. Ennek első szakaszát (1922—1926) parlamentáris fasizmusként jellemzi, majd a totális fasiszta diktatúra megteremtését „totális dualizmus"-ként ábrázolja, míg a 30-as évek végétől ultrafasizmusról beszél, amelynek elemeit az autarchiás törekvések, a korporatív rendszer s a faji törvények alkotják (205. s köv. l.). A tárgyszerű előadás folyamán kiviláglik az egyes szakaszok tartalma, karaktere, különbözősége. Kis gondosan ügyel arra is, hogy az olasz és a német rendszer közötti eltéréseket bemutassa. Mindezek ellenére hasznos lett volna külön is értelmezni-magyarázni a használt fogalmakat s némiképp elhelyezni azokat a fasizmusra vonatkozó terminológia sorában, hiszen e problémakör a nemzetközi és a hazai szakirodalomban sem tekinthető még lezártnak.

A kötet értékét jelentősen növeli, hogy ha röviden is, de bemutatja a második világháborút követő olasz fejlődés fő vonalát. Ebből következően a fasizmus utolsó szakaszának tárgyalása során nemcsak a fegyveres antifasiszta harcot, hanem azt a pártpolitikai mozgást is kiemeli, amely a háború utánra való felkészülés jegyében bontakozott ki. Jól sikerülten ábrázolja a polgári restaurációt követő gazdasági viszonyokat (1953—1963-as gazdasági fellendülés, a „népi kapitalizmus" problémája) s Olaszország helyét a tőkés világban. Ezzel párhuzamosan tárja elénk a politikai harcokat, a Kommunista Párt küzdelmét, valamint a Kereszténydemokrata Párt szerepét.

Kis Aladár jól hasznosítja a rendkívül gazdag olasz irodalmat s következetesen épít az olasz marxisták elemzéseire. Gramsci, Togliatti, Longo megállapításait szükség szerint ismerteti előadása során. Ugyanakkor természetszerűleg épít saját kutatásaira, az olasz fasizmus történetéről korábban megjelent munkájára. A szöveghez csatolt irodalomjegyzék tematikus eligazítást ad a tárggyal foglalkozó munkákról. Nagyon hasznosak a függelékben közölt összeállítások Olaszország államfőiről, az egyes kormányokról, az egyházfőkről, valamint az 1945 óta megtartott választások eredményeiről.

Az „Olaszország története" hézagpótló, hasznos olvasmány, mert a legfontosabb történeti tendenciák bemutatásával a jelenkori olasz fejlődés megértését is elősegíti, a polgári Itália kétszáz évének történetéről pedig adatokban igen gazdag összefoglalót ad.

L. Nagy Zsuzsa

ERDMANN GYULA — PETŐ IVÁN:

DOKUMENTUMOK A MAGYAR SZÉNBÁNYÁSZAT TÖRTÉNETÉBŐL (1945—1949)

(Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 1975. 622 l.)

A felszabadulást követő évek nemzedékünk számára — a kötet készítői számára is — történelem. E korszak irat- és dokumentumanyaga nemcsak a nagyközönség előtt, de a szakma művelői számára is általában ismeretlen. Ezért is forgatjuk fokozott figyelemmel a felszabadulás utáni korszak dokumentumkiadványait.

A „szénbányászati dokumentumok" kötet ezen túl azért is jelentős, mert az Új Magyar Központi Levéltár „Források a magyar népi demokrácia történetéhez" sorozatát ezzel a kötettel indította el. Csak üdvözölni tudjuk ezt a nagyszabású vállalkozást, amely várhatóan — legalábbis részben — szakítani fog felszabadulás utáni forráskiadványaink évfordulókhoz kötöttségével és először próbál — reméljük széles spektrumú — áttekintést adni a korszak valóban rendkívül izgalmas dokumentum-anyagából, amelynek jelentős részét az Új Magyar Központi Levéltár őrzi.

Várakozásunkat növeli az a tény, hogy a sorozat első köteteként egy nagyon jól kimunkált, sikerült kötetet vehettünk kézbe. Az Erdmann—Pető szerzőpár ugyanis nagy szakértelemmel, alapossággal, igen nagy forrásanyagra támaszkodva, egy nagyon jó — és ami forráskiadványnál rendkívül fontos — kitűnően használható dokumentumkötetet tárt az olvasó elé.

A több mint háromszáz közölt dokumentum a felszabadulás utáni évek sok nehézséggel küzdő gazdasági életének egyik — akkor különösen fontos — ágazatában, az események azon szálait ragadják meg, amelyek a legjobban mutatják be 1945 utáni szénbányászatunk legfontosabb jellemzőit: a koalíciós pártok álláspontját a bányák államosításával kapcsolatban, az államosított bányák impozáns termelési eredményeit, de ugyanakkor nehézségeit is, a bányászat új megszervezését, majd átszervezését, az új, irányítási-vezetési módszerek bevezetését, alkalmazását, a mindennapos „gazdasági útkeresést", a deficites szénbányászat szanálási akcióit és még folytathatnák a sort.

Nagyon jól tükrözi a kötet a bányászok kiemelkedő szerepét is — az újjáépítésben, a termelés hétköznapjaiban — lelkesedésüket, áldozatkészségüket, de nem egyszer elkeseredésüket is a nehéz életkörülmények miatt.

Külön ki kell emelnünk az üzemi bizottságok, valamint a szakszervezetek szerepét bemutató dokumentumokat, amelyek a tények részletes bemutatásán keresztül új eredményekkel gazdagítják a történettudományt. A válogatás igen jól tükrözi az államosítás tovagyűrűző gazdasági s politikai hatásait.

A szerkesztők érdeme, hogy rendkívül nagy forrásbázisra támaszkodva — jellegükben — országos hatáskörű iratoktól a magánleveleken keresztül a szakközlönyig válogattak. Ezáltal nagy áttekintést tettek lehetővé a termelés napi kérdéseitől egészen az iparág szervezeti kérdéseiig.

A közölt párszáz irat felhívja továbbá a figyelmet arra az óriási iratanyag-menynyiségre, amely még feltárásra és feldolgozásra vár és új szempontokkal gazdagíthatja a felszabadulás utáni évek gazdaság-, társadalom- és politika-történetéről alkotott képünket. Éppen a szénbányászati dokumentum-kötet mutat példát egy-egy már elfogadott, axioma számba menő tény újragondolására és arra, hogy a már meglévő feldolgozások mellett — és ellenére is — állandóan vissza kell térnünk magához a forrásanyaghoz is.

Kihangsúlyozva, hogy kitűnő dokumentumkötetet vehettünk kézbe Erdmann Gyula és Pető Iván szerkesztésében, meg kell jegyeznünk, hogy egy ilyen jó forráskiad-

vány mind tartalmában, mind terjedelmében, komolyabb bevezető tanulmányt kívánt volna.

Végül pedig, tekintve, hogy egy sorozat első kötetéről van szó, hiányoljuk a sorozat szerkesztőjének vagy főszerkesztőjének bevezetőjét, amely hivatva lett volna ismertetni e nagyszabású vállalkozás célját, méreteit, tervezett köteteit stb. E bevezető hiánya önkéntelenül is felveti azt a kérdést, hogy nem lett volna-e helyesebb első kötetként a népidemokratikus korszak történetének nagyobb jelentőségű dokumentumainak, pl. egy országos csúcsszerv iratainak kiadásával kezdeni. Mindez természetesen nem kérdőjelezheti meg egy önálló szénbányászati dokumentumkötet létjogosultságát, hiszen a szénbányászatnak a korszak gazdasági életében betöltött kiemelkedően fontos szerepét már az eddigi gazdaságtörténeti munkák is kellőképpen bemutatták.

VARGA F. JÁNOS

T. MÉREY KLÁRA:

A PARASZTSÁG ÉLETE ÉS SORSA A SOMOGY MEGYEI HUNYADY-BIRTOKOKON 1767—1867

(Kaposvár. 1975. 88 l. Somogyi Almanach 22. szám)

A szerző számos korábbi, a Somogy megyei majorsági gazdálkodásról, a földművelési rendszer alakulásáról, a termelőerők helyzetéről, a megye jobbágyságáról írt tanulmánya után jelen munkájában a Hunyady-birtokok jobbágyainak helyzetét vizsgálja az úrbérrendezés és a kiegyezés közötti időszakban.

A négy fejezetből álló kiadványban 2 térkép, 14 szövegközti és 6 függelékben közreadott táblázat, illetve diagram található.

A tanulmány írója a nyomtatásban megjelent munkák mellett a fellelhető levéltári forrásokat is felhasználja. Az országos összeírásokból — többek között — az 1767., az 1784—5., az 1804., az 1828., az 1844—5., a megyeiekből az 1751—2., az 1804—5., az 1828., az 1845., az uradalmiakból az 1798., 1811., az 1835. évi conscriptiókat. A különféle összeírásokat esetenként egyéb, azoknál sokkal szegényebb levéltári forrásanyag: az úriszéki perek, az uradalmi vezetők jelentései, gazdasági levelezései egészítik ki.

A földesúri és jobbágyi gazdálkodás sajátos összefonódottsága, évszázados feudalizmuskori szimbiózisa miatt a szerző vizsgálódásai messze túllépik a címben jelölteket és a parasztság életének és sorsának alakulását nagymértékben befolyásoló allodiális gazdálkodás jónéhány kérdését érintik.

Az uradalomhoz tartozó birtokrészek eléggé szétszórtan, a megye északi, keleti, délnyugati részén, a számottevő piacoktól (Nagykanizsa, Pécs, Veszprém) jelentős távolságban terültek el. A birtok területe a 18. században meghaladja a 60 000, a 19. században a 70 000 kh-at. Az uradalom joghatósága alá tartozó települések (mezővárosok, falvak) száma 1733-ban 21, 1767-től kezdve 19. Ezek a helységek az uradalmi igazgatás kiépülése után négy kerületet: kéthelyi (Kéthely, Balatonberény, Balatonújlak, Mesztegnyő, Bukógát vagy Libickozma, Varjaskér), hosszúfalui (Henész, Hosszúfalu, Nagykorpád, Rinyaszentkirály, Zádor), szili (Szil, Bonnya, Csoma, Döröcske), szemesi (Szemes, Szárszó, Szólád) alkottak.

Mindegyik kerülethez az említett településeken kívül még ún. puszták is tartoztak, amelyek közül néhány a későbbiekben uradalmi központtá fejlődött (Sári, Simongát, Puszta-Libic).

Az uradalom 1726 után gróf Harrach rövid földesuraságát követően kerül a Sankó családdal rokon Hunyadyak kezébe. A 18. sz. második felében bárságot, majd magyar és birodalmi grófi rangot nyert család két tagja 1840-ben az addig egységes birtokot

megosztja, ill. eladja. A kéthelyi és a szemesi kerület kizárólagos tulajdonosa gróf Hunyady József, a szilié gróf Hunyady Ferenc, a simongátié (hosszufaluié) az új birtokos, báró Sina lesz. A három földesúr az uradalom egykori összterületének 47, 16, 37%-át tartja, ill. szerzi meg.

A birtokterületnek a 19. század elejéig kb. 40—45%-át a jobbágyok használták. Az 1840-es években a kéthelyi, a szemesi kerületben a földnek már 65, a sziliben 50, a simongátiban 78%-át minősítették majorságinak. Más szóval a döntő többségében magyar, részben német (Bonnya, Döröcske), elvétve délszláv (sokác) jobbágyság a számára legkedvezőbb időszakban közös vagy egyéni birtokként a szántóknak, réteknek, legelőknek, erdőknek, szőlőknek kb. 2/5-ét, a legkedvezőtlenebben azoknak 1/3-át használhatta. Ezeket, a jobbágyság helyzetét igen nagy mértékben befolyásoló változásokat az uradalmi gazdálkodás fejlődése eredményezte.

A Somogy megyei uradalmat nem sokkal annak megszerzése után a Hunyady család gróf Festeticsnek, majd Szily Ádámnak adta bérbe. A bérleti gazdálkodást a 18. század második felében a saját, illetve közvetlen birtokkezelés váltja fel. A felvilágosult abszolutizmus időszakában kibontakozó önálló majorsági gazdálkodás 1796-ra kiépíti saját belső szervezetét. Munkaerő- és földéhségét az európai piac változásai, a francia forradalom és a Napóleon elleni háborúk gabona-, majd az ipari forradalom gyapjúkonjunktúrája határozzák meg. Fellendül az állattenyésztés, tökéletesedik a szántóhasználat, megjelennek a modern munkaeszközök, növekszik a robot, terjed a bérmunka, megindul az irtások, legelők és egyéb földek elvétele, allodizálása. A kedvező piaci lehetőségek ellenére az uradalmi beruházások meghaladják a jövedelmezőséget, ezért az uradalom eladósodik. Pénzügyi nehézségeit a kisebb királyi haszonvételek bérleti díjainak állandó emelésével, munkaerő problémáit curiális zsellérek telepítésével (Gadács-puszta) próbálja megoldani. A jobbágyfelszabadítás előtti években bevételeinek jelentős, egyes években nagyobbik részét a feudális járadékok képezik. Az 1830-as évektől kezdve megindul ugyan a reguláció, az úrbéri birtokállomány területének és helyének meghatározása, de ez véglegesen csak az abszolutizmus korában fejeződik be.

A jobbágyainál korszerűbben gazdálkodó, a hazai uradalmak között a közepesen fejlettek közé sorolható Hunyady-uradalom a bérleti gazdálkodás időszakában annyira megnöveli a robotot, hogy jobbágyainak egy része a Dráván túlra menekül. A jobbágyi szolgáltatások az Urbárium bevezetése után is eltérőek maradnak. Az általános tendenciához hasonlóan csökken a telekátlag, nő a házas és házatlan zsellérek száma, attól eltérően emelkedik a telkek száma. Az uradalom beleszól a szerződéses földek használatába, állandóan emeli azok bértételét, felbecsülteti és kisajátítja az irtásokat, allodizálja és olykor telkesíti az előbbiekkel együtt a remanenciális földeket, legelőket. Tagosításkor jobbágyait a gyengébb minőségű, terméketlenebb határrészekre szorítja. Mind minőségi, mind mennyiségi vonatkozásban további, újabb előnyt szerez az uradalom, amely a jobbágyi gazdálkodásban konzerválja a nyomásos rendszert, csökkenti a zsellérek és telkesek állatállományát, korlátozza állattartását, gyorsítja a jobbágyság zselléresedését, majd a parasztság proletarizálódását.

T. Mérey Klára a fáradságos munkával felkutatott adatok közlését kötelességének, a helynévhasználat, a pénzegységek, a területmértékek meghatározását, ill. azonosítását, egységesítését feleslegesnek érezhette. A regulatio, segregatio, commasatio stb. megkülönböztetését, a települések közötti távolság feltüntetését nem tekintette feladatának. A tanulmány felépítése lehetetlenné tette a majorsági és a jobbágyi gazdálkodás nagyobb fokú szétválasztását, a helyi változásokat, fejlődést jobban követő, kifejező tárgyalási formát. A mellékelt hibajegyzék ellenére sajnálatosan sok, olykor értelemzavaró sajtóhiba maradt az esztétikus formájú kiadványban.

Oláh József

HISTORYKA STUDIA METODOLOGICZNE

(Red. Celina Bobińska. III—IV. Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk, 1972—1974, Zakład narodowy imienia Ossolińskich, 153, 4; 159, 4 l.)

TÖRTÉNETTUDOMÁNY. MÓDSZERTANI TANULMÁNYOK

A Lengyel Tudományos Akadémia Történettudományi Bizottsága által Krakkóban kiadott évkönyv újabb kötetei (az I. kötet ismertetését ld. Századok 1968. 102. évf. 3—4. sz. 689—693) ismét jónéhány érdekes módszertani és historiográfiai tanulmányt közölnek.

A III. kötetben *Józef Dutkiewicz:* Marcely Handelsman elméleti nézetei címen a 20. sz. első felének jeles lengyel polgári történészével foglalkozik, néhány elméleti tanulmánya és hátrahagyott iratai, főképp pedig 1928-ban a történeti megismerés módszertani és elméleti alapelveiről megjelentetett munkája alapján. Handelsman elméleti álláspontja két kérdés körül összpontosult, az egyik a történeti kutatás és a történeti megismerés tárgyának a megkülönböztetése, a másik a megmagyarázás és megértés megkülönböztetése. Az első esetben ugyanis arról van szó, hogy a történész csak a forrásokat vizsgálhatja, amelyek véleménye szerint „jelek", ezek alapján kell a múltat megismerni. A szerző szerint ez az intuíció szerepének hangsúlyozása Handelsmannál, nem információ-elméleti fogalom. A történeti megállapítások Handelsman szerint nem abszolút igazságok, hanem csak — a kutatások bővülésével egyre nagyobb — valószínűségek. Fontosnak tartja az idő és a tér fogalmát. A szubjektív, pszichikai tényezőknek is nagy szerepet tulajdonított, mégis a történetírás feladatának a törvényszerűségek kimutatását tartotta, amelyekhez az általánosítások útján lehet eljutni.

A. J. Gurevics: „Makrokozmosz" és „mikrokozmosz" (Térkoncepciók a középkori Európában) nyugati és orosz példák alapján rekonstruálja a természeti gazdálkodás szűk horizontjába szorított középkori ember elképzeléseit a térről; hangsúlyozza, hogy a tájak, országok különbözősége iránt a középkori embernek nem volt érzéke.

Celina Bobińska: Megjegyzések a történettudomány fejlődési mechanizmusáról (kontinuitás és változás) az állandóság és változás mozzanataiban látja a fejlődés legfontosabb vonásait, de hangsúlyozza a diakrónikus mellett a szinkrónikus szemlélet jelentőségét is, amely a történettudomány mindenkori struktúráját tárja fel. Az egyidőben fennálló különböző történeti iskoláknak azért van voltaképpen azonos perspektívájuk a történelemről, mert az ismert tényanyag közös. Ez magyarázza azt is, hogy bizonyos kérdések, a nemzeti történelem alapkérdései mindig újból és újból előkerülnek. Az egyes iskolákat megkülönböztető tényezők a szerző szerint a következők: 1. a társadalmi nézetek, ideológia, vagyis a társadalmi értékrendszer, 2. a filozófia, módszertan, vagyis a tudományos értékrendszer, 3. a történeti hagyomány, 4. a konvenció (nyelvben, stílusban), 5. az ideális munkamodell, 6. a források kiválasztása és elemzése, 7. a kutatási módszerek. Hogy mit értenek ezeken, vagy milyen sorrendben tartják fontosnak, az különbözteti meg az iskolákat. A történettudomány fejlődésére kiható tényezők egyik része magának a tudománynak a fejlődéséből adódik, egyrészt a történettudományból, másrészt egyéb, rokon tudományok fejlődéséből. A tényezők másik sora a tudományon kívüli eredetű, a történész származásával, osztályhelyzetével, politikai felfogásával, iskolázottságával függ össze. A szociológiai-historiozófiai nézeteket Bobińska ugyancsak inkább ehhez a csoporthoz sorolja. A történész jelenkorának és az általa vizsgált korszaknak a különbözősége bizonyos feszültséget hoz létre; a történésznek törekednie kell a vizsgált kor saját mércéjének megismerésére is, mégis a maga jelenkorával szembeni társadalmi elkö-

telezettsége a döntő; éppen ez teszi lehetővé a múlttal kapcsolatban új kérdések felvetését, új módszerek alkalmazását; ez a történettudomány strukturális átalakulásának legdinamikusabb eleme.

Robert Demoulin: A közvélemény befolyása a külpolitikára a 19. században. Kutatási problémák címen először a közvélemény fogalmára vonatkozó elképzeléseket vázolja fel, utal ennek bizonytalan vonásaira, különösen, minél régebbi korokról van szó (már a 19. század is régi kornak számít), végül a sajtóban látja azt a forrást, amely leginkább képet ad a közvéleményről. Három konkrét időszakban, az 1840-es keleti válság, az 1867-es luxemburgi válság és az 1887-es francia—német feszültség és a bolgár válság időpontjában vizsgálta meg a belga sajtó állásfoglalását (vagy konstatálhatta, különösen 1867 vonatkozásában, ennek hiányát). Utal arra, hogy ebben a korszakban már manipulálják is a közvéleményt. Úgy látja, hogy a közvélemény elsősorban belpolitikai kérdésekben hatott a kormányzatra, külpolitikai vonatkozásban legfeljebb a nagy diplomáciai válságok idején, tehát ezeknek a csomópontoknak a vizsgálata vezethet eredményre.

A vita-rovatban *Stanisław Grodziski:* Megjegyzések a jogtörténetről, helyéről a történettudományok közt és elnevezéséről című írásában arra utal, hogy a jogtörténet a jogtudomány gyakorlati szükségleteiből nőtt ki, de történetiségénél fogva a történeti tudományok közt is megvan a helye. Elsősorban a lengyel terminológiából kiindulva, amely viszont a német Verfassungsgeschichte fogalmát vette át, arra utal, hogy ez nem egészen azonos a jogtörténettel, több is, meg kevesebb is (a magán- és büntetőjogot meg a perrendtartást a lengyel jogtörténészek pl. nem tárgyalták, ez a helyzet csak 1918, az állami függetlenség visszaszerzése után módosult). Az 1944 után használatos „állam- és jogtörténet" fogalmat nem tartja szükségszerűnek és találónak, jobbnak találja a „jogtörténet" kifejezést, természetesen ennek fogalmi elhatárolásával az államszervezet történetétől. Ugyanebben a rovatban *Jacek Banaszkiewicz:* Társadalmi neurózisok mint kutatási téma a történész számára címen a szociálpszichológiai szempont jogosultságát hangoztatja és az 1260-as, ill. 1349-es flagelláns-mozgalom példáján mutatja be ennek jelentőségét, utalva arra, hogy még fiziológiai tényezőket is figyelembe kell venni.

Az utolsó rovat átfogó ismertetéseket közöl. *Andrzej Feliks Grabski* a tomszki egyetem kiadásában megjelenő évkönyv (A történettudomány módszertani és historiográfiai kérdései) III. és IV. kötetét ismerteti igen elismerően, *Henryk Katz* az angol forradalom hazai értékelését a kortárs lord Clarendontól Christopher Hillig.

Más jellegű *Ireneusz Ihnatowicz:* A recenziók a történész munkájában c. cikke, amely a nyomtatásban megjelent ismertetések mellett kitér a doktori és habilitációs disszertációkról adott értékelésekre és a kiadói lektori jelentésekre is, érdekes százalékos összevetést közölve arról, hogy az utóbbi két műfajban milyen típusú kritikai megjegyzések milyen arányban szerepelnek. A megjelent recenziók esetében azt vizsgálja, milyen idő elteltével jelennek meg (13% még abban az évben, 38% a mű megjelenése után egy évvel, a többi még később) és milyen könyveket ismertetnek (összefoglaló munkákat inkább, helytörténetieket a legkevésbé, stb.). Más és más okoknál fogva (a disszertációk megítélése sokszor formális, a kiadói jelentéseknél a kiadó anyagi szempontjai a döntőek, az ismertetések késői megjelenése lehetetlenné vagy legalább is érdektelenné teszi a vitát) a munkák megítélésének egyik formája sem viszi előre megfelelőképpen a tudomány fejlődését.

A IV. kötetben *Kazimierz Opałek:* A jog és a változás és fejlődés címen azt a problematikát vizsgálja, hogyan határozza meg a gazdasági és társadalmi fejlődés a jog fejlődését, hogyan tükrözi a jog fejlődése az előbbiekét, és hogyan hat vissza fejlődésükre. Úgy látja, hogy egyes törvények vonatkozásában ez a hármas viszony sokkal kevésbé vizsgálható, mint egész jogrendszerek vonatkozásában, mert itt a kölcsönhatás sokkal világosabb. Megállapítása szerint a jog sohasem szakadhat el teljesen a gazdasági-társadalmi valóságtól, bár hajlamos a késésre. A jog visszahatása tekintetében pedig arra utal,

hogy ennek is vannak határai, sem teljesen késleltetni, sem voluntarisztikusan siettetni nem képes a gazdasági és társadalmi fejlődést.

Louis Trénard: Voltaire mint történész c. tanulmányában Voltaire történeti és történetelméleti munkáinak alapos elemzése során kimutatja, hogy Voltaire maga is a szépirodalom egyik fajának tekintette a történetírást, amelynek színes tablókat kell festenie a múltról. A hivatalos politikai történetíráson túlmutató széleskörű érdeklődésével mégis erősen módosította a klasszicizmus felfogását és gyakorlatát, amely a történetírásban a legjobb esetben erkölcsi példatárat látott.

Jerzy Maternicki: Néhány megjegyzés az irányzatokról és fordulatokról a 19. és 20. századi lengyel történetírásban (Adalék a történettudomány fejlődésének elméletéhez) úgy látja, hogy a történettudomány fejlődésében is érvényesül az az általános (persze erősen vitatott) törvényszerűség, amely szerint minden tudomány időnkénti forradalmi változások formájában fejlődik, amikor ti. új áramlatok lépnek fel. Ezek természetesen a legszorosabb kapcsolatban vannak az általános társadalmi és politikai tényezőkkel. Emellett a kulturális fejlődés is nagy hatást gyakorol, az irodalom pl. (itt persze igen erős a kölcsönhatás), de a kultúra egyéb ágai is. Végül a történettudomány belső fejlődése is vezet hirtelen változásokra. Ez a belső fejlődés vezet a válságokra is, amikor egy új áramlat nem képes az önmaga által felállított igényeknek eleget tenni. Így a felvilágosodás történetírása alacsony szakmai szintje miatt nem tudta megvalósítani az általa igényelt „autentikus" történetírást. Vagy pl. a pozitivizmus elvei valójában nem érvényesültek a pozitivista történetírók gyakorlatában. A válság másik változata, amikor az általánosan elfogadott módszertani elvek már nem viszik előre a fejlődést, sőt éppenséggel akadályaivá lesznek. A kutatási, forráskritikai gyakorlat fejlődése is előidézhet válságokat. Egy-egy új áramlat a meglévővel szembeni harcában rendszerint a megelőző áramlathoz kapcsolódik, hiszen a kritizált meglévővel szemben új pozitív programot is kell felmutatnia; ezt próbálja a korábbi áramlatban megtalálni. Nem lebecsülhető szerepet játszik egy-egy új áramlat létrejöttében egy vagy néhány rendkívüli egyéniség, bár a továbbiakban a tudomány fejlődését majd az átlagosan jó történészek viszik előre. Végül a külföldi történetírások fejlődése is ad példát és ösztönzést. Az áramlatot Maternicki szélesen értelmezi, lehetségesnek tartja azon belül is a lényeges eltéréseket, így a múlt század második felének krakkói és varsói iskoláját egyaránt a pozitivista áramlat részének tekinti, vitáik ellenére, bár utal arra, hogy véleménykülönbségeik nem is voltak olyan nagyok, mint azt gondolni szokták. Bármilyen szélesen értelmezi is azonban az áramlat fogalmát, ez nem jelenti azt, hogy egy korszak minden történésze egy adott áramlathoz tartozik, hiszen megvannak még a korábbinak a képviselői, és hamarosan jelentkeznek az új áramlat kezdeményezői. A lengyel történetírás fejlődését az áramlatok szempontjából úgy osztja fel, hogy a felvilágosodás áramlatát a romantika váltotta fel, 1815-ben Lelewel fellépésével, vagy még inkább 1830 után. Az új áramlat, a pozitivizmus — első képviselői az 1840-es években jelentkeztek —, valójában 1863 után vált uralkodóvá. A következő fordulat 1890 táján következett be, a Lelewelhez visszanyúló neoromantikus áramlattal, amely Maternicki szerint voltaképpen 1939-ig (esetleg 1948-ig) volt az uralkodó.

Irena Rychlikowa: Számológépekre támaszkodó új szovjet sorozat címen részletesen ismerteti a „Matematikai módszerek a történeti kutatásokban" címmel 1972-ben megjelent szovjet tanulmánygyűjteményt. Ennek során élesen támadja a kvantitatív módszerek ellenzőit a lengyel történettudományban, és igen elismerően értékeli a szovjet tanulmányok módszerét, jóllehet számos kritikai észrevételt is tesz. Végeredményben úgy látja, hogy a gazdasági-társadalmi fejlődés vonatkozásában a számítógépes kutatások érdemleges eredményekre vezethetnek, a kulturális jelenségek vizsgálatában azonban még nem eléggé finomodtak ki a módszerek.

Halina Florkowska: A kvantitatív elemzések áttekintése az „Annales. Economie,

Société, Civilisation" utóbbi évfolyamaiban című cikke a folyóirat tanulmányai mellett néhány egyéb munkára is utalva, a francia szerzőkkel együtt arra a következtetésre jut, hogy a kvantitatív vizsgálatok igen alkalmas módszert jelentenek — első fokon — bizonyos jelenségek megragadására, de önmagukban nem nyújthatnak teljes képet a sokszínű történeti fejlődésről.

A vita rovatban *Jerzy J. Wiatr:* A szociológia mint történeti tudomány című írásában Andrzej Malewski szociológus felfogásával vitázik, aki megkülönböztet történeti és elméleti szociológiát, és az utóbbit, mint általánosításra törekvő válfajt tartja tudománynak. Ezzel viszont Wiatr szerint leszűkíti a szociológia fogalmát. Szerinte a szociológia azért történeti tudomány, mert a jelenségeket változásukban és történelmi kontextusukban vizsgálja, de inkább intuíció, mint tudatos reflexió alapján. *Celina Bobińska:* A történelmi általánosítás címmel megjelent írásában azt kifogásolja Wiatr cikkében, hogy a szociológiai általánosítást szembeállítja a történelem egyedi folyamatokat kutató módszerével. A történelemnek szükségszerűen általánosításokra, a nagy törvényszerűségek bemutatására kell törekednie. *Franciszek Ryszka:* Még egyszer a történelemről és a szociológiáról című vitacikkében a Malewski értelmében vett elméleti szociológiában a pozitivista szociológia továbbélését látja. Véleménye szerint a szociológia történeti tudomány, mint mindegyik humanisztikus tudományág. A legújabbkori történetnek (vagy jelenkortörténetnek) nagy hasznára lehet a szociológia. A szociológiai módszerek (modellalkotás pl.) hasznosak lehetnek. *Marek Sobolewski:* A szociológia is történeti tudomány című cikke arra mutat rá, hogy a szociológia és a történettudomány közt sokkal több az érintkező pont; az ellentét csak szélsőségesen felfogott módszertani megközelítésükben mutatható ki.

Az utolsó rovatban *Stanisław Salmonowicz — Jerzy Serczyk:* Az ismertető technéje és éthosa. Gondolatok a mai lengyel történeti kritikáról című írásukban megállapítják, hogy a könyvbírálatot általában nem szokás tudományos munkának tekinteni. Ezért alig akad ma ismertető, és ha írnak is ismertetést, az nem ad semmi újat a tudomány számára, annak ellenére, sőt éppen amiatt, hogy a történeti termés megnőtt, és számos történeti folyóirat jelenik meg. A mai recenziók nem tesznek eleget kötelességüknek, nem bírálják az ismertetett munkát, mert a leggyakrabban az ismertető nem is kompetens, vagy egyéb szempontok (a szerző tekintélye stb.) akadályozzák meg a kritikában. Az ismertetés feladata, hogy értékelje a témát, módszertani jelentőségét, a felhasznált kutatási módszereket, az anyag prezentálásának módját és a tudományos eredményeket. Ez magas igény, de enélkül a könyvismertetésnek nincs értelme. Sajnos a könyvismertetéseket anyagilag sem honorálják kellőképpen.

Maria Wierzbicka a Daedalus c. amerikai folyóirat 1971. évi 1. számát ismerteti, amely a mai történeti kutatásokkal foglalkozik, polgári és marxista szerzők tollából. Wierzbicka kiemeli, hogy az egyes szerzők az analitikus kutatás terén figyelemreméltó dolgokat mondanak, de az egész kötetből hiányzik a szintézisre való törekvés, amely a társadalomtörténetet valóban a társadalom történetévé tehetné.

Jerzy Serczyk ismerteti Jerzy Topolski történeti módszertanának 2. javított és bővített kiadását (az 1. kiadás ismertetését ld. Világtörténet 1968. 17. sz. 5—12), utal a bővítésekre és módosításokra, végül maga tesz az igen nagyraértékelt munkával kapcsolatban néhány módosító javaslatot.

NIEDERHAUSER EMIL

FOLYÓIRATSZEMLE

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOK

V. N. Vinogradov: **Az 1918-as besszarábiai intervenció, mint a Szovjet-Oroszország elleni nemzetközi imperialista összeesküvés láncszeme**

A román uralkodó osztályok külpolitikai orientációját a 19. század vége óta befolyásolta a Besszarábia megszerzésére irányuló törekvés. Más tényezők mellett pl. ez is hozzájárult a Bismarck által kiépített orosz-ellenes szövetségi rendszerhez történt csatlakozáshoz. A román vezető körök azonban nemcsak a külpolitika eszközeit igyekeztek felhasználni nacionalista céljaik elérésére. Az első orosz forradalom idején 1905—1907-ben például ügynököket küldtek Kisinyovba, ahol a viszonylagos sajtószabadságot kihasználva nyomdát rendeztek be, újságokat adtak ki román nacionalista propaganda tevékenység érdekében. A cári hatóságok fellépése mellett — mutat rá a cikk — az is hozzájárult a vállalkozás kudarcához, hogy a moldáviai tömegeket osztálycéljaik foglalkoztatták, s így nem voltak fogékonyak az Oroszországtól való elszakadás propagandája iránt. Ez a propaganda a helyi burzsoáziánál is gyenge visszhangra talált, mert az az oroszországi gazdasági lehetőségek fenntartásában volt érdekelt. Román nemzeti öntudata majd csak 1917 után erősödött meg, amikor a szovjet forradalom a vagyonához nyúlt. A későbbiek során valamivel hatékonyabb eszköznek bizonyult moldáviai fiatalok román egyetemekre való meghívása, amellyel a besszarábiai értelmiség román öntudatát fejlesztették. 1917—1918-ban azonban kiderült, hogy a fenti eszközök nem elég eredményesek, így a katonai megszállást, a hatalmak közötti lavírozást részesítették előnyben.

Az első világháború előestéjén megoszlott a román uralkodó körök véleménye a követendő külpolitikai irányt illetően. Egyes csoportok erősebbnek ítélték az antantot, tartottak Oroszországtól, nem tudták háttérbe szorítani az Osztrák-Magyar Monarchiával (Erdély) és Bulgáriával (Dobrudzsa) fennálló feszültségeket. Ugyanakkor erős volt a német orientáció befolyása is. Így Románia az első világháború elején a várakozás álláspontjára helyezkedett. A német orientáció hívei a Bug vonaláig remélték kitolni Románia határait. Az óvatosabb másik tábor azonban nem tartotta lehetségesnek a hódítások megtartását, s végül is ez az irányzat kerekedett felül. 1916-ban Románia az antant oldalán lépett be az első világháborúba. Átmenetileg lemondott a Besszarábiára vonatkozó terveiről, Erdélyben és Dobrudzsában remélte kárpótolni magát. A központi hatalmak határozott katonai fellépése következtében azonban a román hadsereg felmorzsolódott, az ország idegen megszállás alá került. Orosz segítséggel tartottak meg egyes területeket, a főváros ideiglenesen Jași lett, s 1917 nyarára a román hadsereget is újraszervezték. A bekövetkezett változások aktivizálták a német orientáció híveit, Oroszország 1917-es forradalmai, a front bomlása, forradalmasodása előtérbe helyezte az orosz ellenes törekvéseket, már nemcsak nacionalista, de osztályalapon is.

Az újra időszerűnek, megvalósíthatónak vélt tervek feltételeit abban látták, ha fegyverszünetet kötnek a központi hatalmakkal, „rendet" teremtenek a fronton, ill. magában Besszarábiában. A szovjet hatalom breszt-litovszki tárgyalásaihoz a délnyugati front reakciós orosz és román tisztjei nem csatlakoztak, hanem 1917. december 26-án külön fegyverszünetet írtak alá. Az antant képviselői tudomásul vették ezt a lépést, mert

a forradalmi Oroszország ellenfeleit tömörítette. A németekkel történt megegyezés, Oroszország belső válsága, az antant jóindulata kedvező kilátásokat nyújtott a román nacionalista reményeket illetően. A front bomlása, a hadsereg forradalmasodása arra késztette a besszarábiai reakciós erőket, hogy román katonai segítséget kérjenek, amelyet a román kormány készséggel megadott. Román segítséggel átmenetileg elfojtották a forradalmat Besszarábiában, ami Szovjet-Oroszország tiltakozását váltotta ki. Miután Románia nem is reagált a szovjet kormány jegyzékére, a Szmolnijban ultimátumot fogalmaztak meg és letartóztatták a román diplomáciai testületet. Ez a szovjet lépés viszont az antant-diplomaták tiltakozását vonta maga után. Lenin a román hitszegéssel érvelt a követek előtt, végül is fogolycsere fejében szabadon engedték a letartóztatottakat, de kiutasították őket, ami együttjárt a diplomáciai kapcsolatok megszakításával.

1917—1918 fordulóján igen zavaros politikai helyzet alakult ki Besszarábiában. Egyes körzetekben fennmaradt a szovjethatalom, amely szovjet-orosz támogatással vált határozottabbá. Ugyanakkor létrejött a különböző polgári és nacionalista pártok blokkja, amely 1917. december 6-án kikiáltotta a Moldva Köztársaságot. A társadalmi-politikai szempontból rendkívül heterogén blokk a tömegek hangulata és a szovjetek miatt hangsúlyozta az orosz barátságot, de román és antant támogatást is elfogadott. A blokk paraszti balszárnya ellenére a belső forradalmi megmozdulások elfojtására román segítséget kértek. A román egységek az orosz hadsereg maradványainak ellenállásával és az erősödő népi mozgalommal találták magukat szemben, de végül a túlerő győzött. Kegyetlenül elfojtották a forradalmi mozgalmakat, ugyanakkor hangsúlyozták a román katonai jelenlét ideiglenes jellegét. Erre egyaránt okot adott a helyi burzsoázia érzékenysége, a tömegek ellenszenve, Szovjet-Oroszország álláspontja, a központi hatalmak gyanakvása és végül, de nem utolsósorban az antant-képviselet tartózkodó magatartása. Az antant-körök ugyanis két alternatívát láttak Besszarábia befolyásolására. Az egyik alternatíva közvetlen antant- befolyással számolt, s a helyi ellenforradalmi erőkkel gondolt úrrá lenni a forradalmi tömegmozgalmon. Ennek sikertelensége esetén (ami 1917—1918 fordulóján bekövetkezett), készek voltak Románia katonai (nem politikai) jelenlétét tudomásul venni a Szovjet-Oroszország elleni front szilárdítása érdekében.

1918 februárjában azonban a szovjet hatalom ukrajnai győzelme megingatni látszott a besszarábiai román és antant-pozíciókat. A szovjet—román konfliktus újabb elmélyülését a dél-ukrajnai román emigrációs csoportok körüli huza-vona eredményezte. Ezeket a román összeomlást követően hozták létre. Értelmiségi és szakmunkás elemeik fontos szerepet játszottak a moldáviai, besszarábiai és romániai forradalmi mozgalmak kibontakozásában. A reakciós román tisztek által vezetett egységek viszont az említett területek ellenforradalmi erőit gyarapították. Az előrenyomuló szovjet hatalom Ogyesszában lépéseket tett leszerelésükre, ami Románia és az antant tiltakozását vonta maga után. Végül is az antant-misszió közvetítésével egyeztető tárgyalások kezdődtek a szovjet-orosz küldöttek és Románia képviselői között. Az 1918 március elején Ogyesszában ill. Jașiban aláírt megállapodás szabad elvonulást biztosított a román tiszteknek, és rendelkezett Besszarábia kiürítéséről, amelyet két hónapon belül kellett volna végrehajtani. A megállapodás záradéka meghagyta a vasutak román katonai ellenőrzését, ami a kiürítés értékét nagyban lecsökkentette, bár ellenszolgáltatásul a románok az előnyomuló német egységek elleni közös fellépésre tettek ígéretet.

A szovjet—román megegyezés létrejöttében különösen a francia diplomácia játszott aktív szerepet. A breszt-litovszki tárgyalások zsákutcába jutásával párhuzamosan folytak a megbeszélések, s abban bíztak, hogy a bolsevikok kénytelenek lesznek folytatni a háborút a központi hatalmak ellen. Miután azonban a breszt-litovszki békét aláírták, ez a remény hiábavalónak bizonyult, s időközben a besszarábiai román pozíciók is megszilárdultak annyira, hogy az új helyzetben Románia gyakorlatilag semmisnek

tekintse az ogyesszai—jaşi-i megállapodást. Annál is inkább, mert az Ukrajnát elözönlő németek elismerték a besszarábiai román jelenlétet, míg e tekintetben az antant álláspontja — igaz, taktikai okokból — nem volt egyértelmű. A román—német közeledés az antant-körök elégedetlenségét váltotta ki, amely a besszarábiai románellenes burzsoá erők támogatásában is megmutatkozott, de eredmény nélkül. 1918 áprilisában, minimális többséggel ugyan, de a polgári nacionalista pártok blokkjából álló képviseleti intézmény kimondta a Romániához való csatlakozást, bizonyos autonóm jogok megőrzésével. Ezzel az ellenforradalmi indíttatású, ideiglenesnek hirdetett román katonai jelenlét tartós politikai bekebelezéssé változott, amelyet a román—német különbéke 1918 végéig biztosított. A német összeomlás után a szovjetellenes intervenciós törekvésekkel összhangban az újra aktívan megjelenő antant-befolyás már egyértelműen támogatta a kialakult helyzetet. Ez elsősorban azzal magyarázható, hogy az oszthatatlan Oroszország, a független Ukrajna, az önálló Moldva ábrándját kergető belső szovjetellenes erőktől eltérően, amelyek megosztottságuk miatt a helyi forradalmi mozgalmakkal szemben is tehetetlenek voltak, a román burzsoázia a pacifikált Besszarábia fejében következetes és hatékony szovjet-orosz ellenes partnernek ígérkezett és bizonyult.

(Voproszi isztorii 1975. 3. szám, 71—95. lap.) *M.*

Andrew B. Appleby: **Agrárkapitalizmus vagy földesúri reakció? Északnyugat-Anglia, 1500—1700**

A szerző egy régen folyó vitába kíván bekapcsolódni annak ürügyén, hogy egy újabb keletű munkájában Eric Kerridge kétségbe vonta R. H. Tawney igazát. Tawney klasszikussá vált elmélete szerint ugyanis az angol földbirtokosok — igyekezvén kivédeni a 16. század hosszantartó árforradalmának számukra káros következményeit — vagy elűzték parasztjaikat földjeikről (melyeket azután bekerítve juhlegelővé alakítottak), vagy felemelték a földek után szedett pénzjáradék összegét, hogy így kárpótolják magukat a járadék értékének csökkenéséért. Az első módszer elnéptelenítette a vidéket, az utóbbi tönkre juttatta a parasztokat, akiket semmiféle törvényes eszköz nem védett. Így Tawney számára mindkét módszer az új, könyörtelen kapitalista vállalkozói szellem bizonysága lett. Kerridge ezzel szemben a kapitalizmusban jótékony tényezőt lát: a mezőgazdaságban olyan forradalmat hozott magával, amelynek a parasztok nem szenvedő alanyai, hanem aktív résztvevői lettek volna.

Bár mindkét szerző a példák széles skálájával dolgozott, szükségszerűen elhanyagolták a helyi variációkat. E cikkében Appleby éppen ilyenek felhasználásával kívánja bizonyítani mindkettőjük egyoldalúságát. Anglia északnyugati részén Cumberland és Westmorland grófságokban a földrajzi környezet a bekerítéseknek olyan formáját váltotta ki, amely a terület túlnépesedését segítette elő, habár ez végeredményben éppen olyan kedvezőtlen következményekkel járt, mint amilyennel az elnéptelenedés. A 16—17. századi bekerítések itt inkább a közös legelők elvételére irányultak, s nem — mint másutt — a szántók legelővé alakítására. A két grófság hegyes vidékein kevés volt a szántóföld, a népesség szaporodása ugyanakkor szükségessé tette növelésüket. A birtokosok a nagykiterjedésű közös legelők rovására próbáltak új telkeket kialakítani, ami a hegyvidéki lakosság részéről ritkán ütközött ellenállásba. Ugyanakkor Cumberland és Westmorland síkvidéki birtokain — ahol jóval kevesebb legelő volt, így ezekről lemondani nem lehetett — a növekvő lakosság föld nélkül maradt tagjai csak az erdőkben irtással kialakított, kis, bekerített telkecskék szerzésében reménykedhettek. A bekerítés ilyen módszere vi-

szont az őslakosság széleskörű ellenállásával találkozott, hiszen az erdők itt a szűk legelőket is helyettesítették a jószágtartásban. Nem enyhített az ellenálláson az a körülmény sem, hogy úgy látszott, ez a módszer képes lesz levezetni a jelentkező népesség-felesleget. A szerző úgy véli, hogy a Tudor-korszakból ismert munkanélküli csavargók, vagabondok hadát Anglia más vidékein sem annyira a földjükről elűzött parasztok képezték, hanem a demográfiai növekedéssel formálódott népességtöbblet, amely — a cikkben tárgyalt elmaradott északnyugattal szemben — sehol sem talált magának művelhető földet. A történészeket eddig leginkább a kortársak tendenciózus beállítottságú ítéletei befolyásolták. Tawney tehát — nem ismervén a demográfiai mozgást — hibásan látta e tömeg létrejöttének okát, Kerridge viszont tényleges nagyságát nem hajlandó észrevenni.

A szerző a következőkben a paraszti földhasználat biztonságának kérdését tárgyalja. A paraszt jogának érvényesülését földjének használatára földesurával szemben az adott korszakra Tawney tagadta, Kerridge védelmezi. Ide vág a földesúri pénzjáradékok önkényes emelésének kérdése is, amelyben ugyancsak eltérő a két szakember véleménye. A tárgyalt két északnyugati tartományban e téren 1603, az angol és skót korona egyesítése jelent fontos határt. Addig a vidék parasztjait az uralkodók határvédelemre is kötelezték, az állam tehát érdekelt volt létbiztonságukban s a földesúri szolgáltatások korlátozásában. (Az itteni parasztok helyzete rögzített, de egyáltalán nem szerény szolgáltatásaikkal sem Tawney, sem Kerridge ideáljának nem felel meg, s valahol kettőjük rajza között helyezkedik el, — mondja a szerző.) A vidék határjellegének megszűnése viszont aláásta a parasztok biztonságát. Stuart I. Jakab nyilvánosan (proklamációban) mondott le a helyi lakosság katonai szolgálatairól, s ezáltal szinte bátorította a birtokosokat a szolgáltatások gyors emelésére. A parasztok panaszaira a Star Chamber által kinevezett esküdtbíróság ugyan megerősítette földhasználati jogukat (tehát copy-holdereknek nyilvánította őket, s nem bérlőknek), járadékaik rögzítését azonban megtagadta. Helyzetük talán csak a koronabirtokokon maradt valamivel jobb.

A kizsákmányolás ilyen formáját a szerző mégsem tartja kapitalistának. Ez inkább földesúri reakciót jelent, hiszen a járadékemelés megmaradt a földesúr—paraszti viszony hagyományos keretei között. Az agrárforradalom ekkor még elkerülte e vidéket, nem jelentek meg új növények, új technika. Cumberland és Westmorland helyzete így nem annyira az általános angol mintához hasonlít, hanem inkább a kontinenséhez. Okát — ha nem is tudjuk egyértelműen megragadni — a piacok távolságában, a vidék szegényes adottságaiban (gyenge föld, kedvezőtlen éghajlat) kell keresnünk. A birtokosok számára így továbbra is a hagyományos eszközök bizonyultak a legalkalmasabbnak hasznuk biztosítására.

(The American Historical Review, 1975-3. szám, 574—594. lap) *B. J.*

J. F. Ugarov: **A moszkvai proletariátus kialakulása és összetétele az 1905—1907-es forradalom előestéjén**

Az orosz proletariátus kialakulása, társadalmi helyzete érthetően hagyományos és kiemelt témája a szovjet történettudománynak. A munkásmozgalom és a forradalmak szempontjából különös figyelmet szenteltek a nagy politikai és gazdasági központok munkásosztálya fejlődésének. Ezek közé sorolható e cikk témája is, amelyet összefoglaló munkák, üzem- és várostörténeti feldolgozások, párttörténeti művek sora érintett már eddig is. Ugarov tanulmánya a korábbiakhoz képest újabb forrásokat elemez a szovjet marxista történettudomány legfrissebb vizsgálódási szempontjait érvényesítve. Az 1897-es országos népszámlálás vonatkozó adatai, valamint az 1902 januári, Moszkvát

és a moszkvai kormányzóságot átfogó összeírás képezik a tanulmány forrásbázisát. A moszkvai proletariátus társadalmi származása, ágazati struktúrája áll érdeklődésének középpontjában, mint az 1905-ös osztály-összeütközések egyik objektív feltétele.

Elöljáróban szerzőnk utal az 1861 utáni gazdasági fejlődésre, a kapitalizálódásra, amelynek eredményeként Moszkva és környéke nagy jelentőségű kereskedelmi, ipari központtá fejlődött. 1861-ig 260 ipari üzem működött a történelmi orosz fővárosban és környékén (az európai Oroszország iparának csaknem fele), 1900-ban viszont több mint ötször ennyi gyárat tartott nyilván a statisztika. Csak az 1890-es évtizedben 403 új üzem kezdett termelni. Még jelentősebb volt Moszkva közlekedési és kereskedelmi szerepe, amelyet a nagy vasútépítkezések lendítettek fel. A 20. század első éveiben a közlekedés és kereskedelmi forgalom értéke meghaladta az 1 milliárd rubelt, míg az ipari termelésé 300 millió körül mozgott. A végbement gazdasági változások következtében Moszkva üzemi munkásainak száma 65 ezerről 121 ezerre nőtt (1879—1900), a kormányzóság egészében pedig, a fővárost is beleértve 157 ezerről 274 ezerre.

Az 1897-es adatok szerint a kormányzóság csaknem két és fél millió lakosából több mint egy millió élt Moszkvában. A városlakók nemek szerinti összetétele (100 férfire 76,5 nő jutott) is jól érzékelteti az orosz iparosodás sajátosságát, a század végén is kora kapitalista jellegét. A lendületes ipari, gazdasági fejlődés elsősorban a környező vidék férfi lakosságát mobilizálta, szívta a városba. Moszkva férfi lakosságának 52%-a nem a kormányzóságban született. A nemek arányait korcsoportok szerint vizsgálva azt láthatjuk, hogy a 20—50 éves munkaképes korosztály az, ahol 100 : 59, ill. 100 : 80 a férfiak és nők aránya, míg az alacsonyabb és a magasabb korcsoportokban egyenlő az arány, ill. a nők vannak többségben. A társadalmi származásra nemcsak a környező vidék gazdálkodásának jellegéből következtethetünk, hanem a lakosság rendi hovatartozása alapján is. Moszkva lakosainak 63%-a a paraszti rendhez, 23%-a a kispolgárihoz tartozott. Ugyanakkor a foglalkoztatottsági struktúra azt mutatja, hogy a kormányzóság összlakosságának 35%-a ipari tevékenységből, 28%-a földművelésből élt. A cikk részletezi a többi foglalkozásokat is (cselédek, kereskedők, fuvarosok, értelmiségiek, hivatalnokok, katonák stb.), de ezúttal csak arra utalunk még, hogy ténylegesen 40%-ra tehető az iparból élők aránya, a kiegészítő, ipari jellegű tevékenységek alapján, a földműves elem rovására.

Az 1902-es összeírás adatai a társadalmi származás mellett az iparági struktúrába is bepillantást engednek. A több mint 120 ezer üzemi munkás (köztük 38 ezer nő) 92%-a nem Moszkvában született. Az újabb alapítású textilipari nagyüzemekben volt nagyobb a jövevények aránya, akik a környék tönkrement parasztjaiból kerültek ki. Érdekes következtetésekre nyújt lehetőséget a munkások megoszlása a Moszkvában élés időtartama szerint. A 120 ezer ember 8%-a született helyben. A betelepülők megoszlására vonatkozó többi adatból a szerző azt emeli ki, hogy több mint 60%-uk 5 évnél régebben élt Moszkvában. Figyelemre méltónak tartjuk, hogy 70 ezren 1891 óta, tehát a megelőző évtizedben jöttek a fővárosba munkát vállalni. Ugarov tipikusnak tartja P. M. Sesztakov 1899-ben megjelent üzemszociográfiájának eredményeit, amely az „Emil Zindel" textilgyár 1417 munkásának adatait dolgozta fel. A megkérdezettek 94%-a a paraszti rendhez tartozott és 61 százalékuk a rjazanyi kormányzóságból származott, 25%-uk pedig a tulaiból. Az 1417 munkásból csaknem 1200-nak (86%) volt a falvakban osztásföldje. Az osztásfölddel rendelkezők 80 százalékának 1 gyeszjatyinánál kevesebb, 17%-ának legfeljebb 2 gyeszjatyinája volt. 22%-nak nem volt igásmarhája, 37 százalékuk lónélküli volt, s egy negyedüknek nem volt tehene. Tehát az iparban munkát vállaló parasztok zöme szegény és tönkrement parasztok közül került ki. Mint a cikkből megtudhatjuk, csak elenyésző hányaduk járt vissza falujába a mezőgazdasági munkák idején, 78%-nak a családja viszont otthon gazdálkodott.

Míg a textilipar nem követelt szakképzettséget, ipari tapasztalatot, és a tönkrement parasztok fő felszívója lett, a fémipar és pl. a nyomdaipar képzett, tapasztalt munkaerőt igényelt. Ezt az is mutatja, hogy a nyomdászok 58%-a Moszkvában vagy a kormányzóságban született. Primér források híján cikkünk csak utal a törzsökös és újkeletű proletárok arányának a problémájára. Megítélése szerint a textilipar zömében a faluból frissen kiszakadt munkaerőt alkalmazott, míg a fémiparba koncentrálódott a törzsökös proletariátus. Ez a szociális jellegű különbség kihatott öntudatukra, szervezettségükre és a forradalomban játszott szerepükre is. A munkások 19%-át kitevő fémipariak már 1905 januárjában sztrájkba léptek, míg a 47%-nyi textilesek csak az 1905 októberi általános sztrájk során léptek fel. Igaz, attól kezdve a decemberi fegyveres felkelésbe torkollóan a mozgalom élvonalában álltak. Ezzel kapcsolatban tér ki szerzőnk a moszkvai proletariátus koncentráltságának kérdésére. Az üzemek 73%-a 100 munkásnál kevesebbet, az összmunkásság mindössze 21%-át foglalkoztatta, a fennmaradó 27%-ban (100, 500, sőt 1000 feletti munkáslétszámmal) koncentrálódott 79 százalékuk. A századelő gazdasági krízise ezt a koncentrált munkástömeget is sújtotta, s elégedetlensége a szociáldemokrácia vezetésével forradalmi osztályöntudattá fejlődött.

(Voproszi isztorii, 1975. 8. szám, 31—44. lap.) *M.*

Robert William Fogel: **A kvantitatív módszer határai a történelemben**

Cikke bevezetőjében a szerző a kvantitatív módszer alkalmazásának létjogosultságát védelmezi egyes, még ma is jelentkező ellenvéleményekkel szemben. A történelem számos olyan problémát vet fel, amelyek tisztázásához szinte nélkülözhetetlenek a matematikai eszközök — mondja. Tehát nem a használat tényét tartja kérdésesnek, hanem inkább esetenként abszolutizáló, máskor nagyon is szűk lehetőségekkel élő módszereit.

A különféle modellek felállítására, valamint a velük kapcsolatos matematikai és statisztikai módszerek rendszeres alkalmazására irányuló törekvések a történeti kutatásban mintegy két évtizedes múltra tekinthetnek vissza. A matematikai módszerek térhódítása különösen a gazdaságtörténetírásban szembeötlő. Az Egyesült Államokban az újabb gazdaságtörténeti munkák már szinte elképzelhetetlenek nélkülük, alkalmazásuk vizsgálatára legalább egy tucat amerikai egyetemen alakult kutatócsoport. Emellett nemzeti bizottságok, konferenciák foglalkoznak a kvantitatív módszer lehetőségeivel, a Princeton University Press pedig 10 kötetes sorozattal segítette elő a témában készített tanulmányok publikálását. — Európában a matematikai módszerek alkalmazása terén a francia kutatókat — közülük is különösen az Ecole Pratique des Hautes Études körét — illeti az elsőség. Legalább két kutatóközpont foglalkozik e kérdéssel a Szovjetunióban is.

Az elméletben felmutatható eredmények ellenére a kvantitatív történelmi módszer ma még a történetkutatás perifériáján áll. Ennek okát azonban nem annyira a történetírók egyéni ellenkezésében kell keresnünk, hanem éppen a módszer felhasználása korlátaiban. A szerző előbb ifj. Arthur Schlesinger szavait idézi: „a történelem lényeges kérdései többnyire éppen azért lényegesek, mert megoldásukra nem megfelelőek a kvantitatív módszerek", majd megállapítja, hogy a mai gyakorlat csak megerősítheti e kijelentés érvényét. A gazdaságtörténeten kívül nem ismerünk a történetírásban olyan területet, amely érdemlegesen tudta volna eddig felhasználni a számadatokat. Ugyanakkor a gazdaságtörténetírást a történészek többsége olyan szűk, speciális területnek tekinti, melynek módszere nem hathat a főáramlat módszerére. A szerző nem osztja e véleményt. Szerinte tág lehetőségek adódnának a társadalomtörténetírásban is, amely eddig —

csekély kivételtől eltekintve — csak esetleírások sorozatát produkálta. Pedig az egyes társadalmi osztályok vagy a különféle vallási, etnikai csoportok magatartásának átfogó matematikai vizsgálata a politikai történelem számára is nagy jelentőségű lenne. Ha azonban a történészek nem élnek a felhasználás szélesebb lehetőségével, e beszűkülés nemcsak idősebb kollegáik húzódozását vonja majd maga után, hanem a fiatalabbak lelkesedését sem tudják majd kiváltani e módszer iránt.

A kvantitatív módszer alkalmazása persze komoly számításokat kíván meg a történetíróktól. Ha a források számadatai nem eléggé precízek, becslést kell alkalmaznunk, egy olyan módszert, amelynek használata megelőzte a kvantitatív eljárását. Gyakran viszont a legpontosabb adatok sem képesek a történeti valóság kifejezésre (így pl. az amerikai vasgyártás fejlődését nem lehet csupán a termelt nyersvastömbök összsúlyának emelkedésével ábrázolni, mert e tömbök nem egyetlen termékei a vasgyártásnak). A kvantitatív módszer tehát olyan eszköz, amelyet csak a megfelelő helyen szabad alkalmaznunk, de még ekkor sem alkalmazása teszi a történelmet tudománnyá, hanem csak kiterjeszti a tudományosan igazolható tudást.

Különös jelentőséget tulajdonít a szerző a kvantitatív módszernek az egyes társadalmi csoportok viselkedésének elemzésében. Statisztikai eszközök segítsége nélkül aligha lehet megfelelően jellemezni a társadalmi osztályokat (munkások, kapitalisták, rabszolgák), egy-egy politikai egység (tartomány, város) lakosságát vagy bármely réteget, politikai csoportot (bevándorlók, egyháziak, adófizetők, választópolgárok). Ugyancsak különösen alkalmasnak tartja a módszert a különféle társadalmi mozgások ábrázolására is. S nemcsak a szokványos átlag ábrázolására megfelelő, hanem a kivételek kiemelésére is, mennyire tér el az egyes az általánostól.

Befejezésül azzal az egyáltalán nem könnyű kérdéssel foglalkozik, hogy hogyan lehet a kvantitatív módszerrel nyert eredményeket a történeti munkákat olvasó közönség számára elfogadhatóvá tenni. Kétségtelenül fennáll ugyanis az a veszély, hogy az elvont módszerekkel operáló történettudomány elszigetelődik, információs anyagát csak a szakmabeliek fogják megérteni. A megoldás persze lehetne az, hogy közvetítők, népszerűsítők juttatnák el a nagyközönséghez a szakmai eredményeket (ahogyan a természettudományokban általában ez meg is valósul). A történelem esetében azonban a szerző szerencsésebbnek tartaná, ha az új módszerek követői maguk fordítanák le eredményeiket a köznyelvre, márcsak azért is, mert nem a kvantifikáció maga a tudomány, hanem az általa megszerezhető új ismeretek lesznek a tudomány elemeivé. A statisztika ugyan segíthet megközelíteni a tipikus jelenségek felismerését a történelmi folyamatban, de ha a nem-tipikus elemeket teljesen mellőzzük, ezzel a történelmi folyamatot tesszük szegényebbé, egyoldalúvá. A kvantifikáció tehát nem teszi feleslegessé a nagy történelmi szintéziseket, de a történetírás irodalmi vonásait sem.

(The American Historical Review, 1975. 2. szám, 329—350. lap) *B. J.*

J. Janáček—J. Kučera: **Nemesfémkészletek a fehérhegyi csata előtti Csehországban**

A nemesfémek gazdasági szerepével foglalkozó kutatások eddig a pénzverésre összpontosultak. A tanulmány célja a nem vert nemesfém gazdasági szerepének tisztázása. Mivel a kutatás első eredményeit közli a cikk, nem lép fel a kérdés lezárásának igényével. A nemesfémet ötvösmesterek által készített ékszerek formájában tezaurálták. A készletek a csehországi ezüsttermelés 13. századtól kezdve bekövetkezett fellendülése következtében gyarapodtak. Megoszlásuk jelentősen megváltozott a huszita forradalom következtében, amikor a legtöbb egyházi kincs szétszóródott. A 16. század folya-

mán új, a reneszánsz hatására jelentkező szempontok érvényesültek az ékszerek felhalmozásában: fokozott súlyt helyeztek az esztétikai és reprezentatív tényezőkre, vagyis az ötvösmunka minőségére. Ez a folyamat új formák és anyagok felhasználásában, továbbá a dísz- és a használati jellegű ékszerek megkülönböztetésében jelentkezett. Ezek az új motívumok jóval tartósabban mutatkoztak a nemesség soraiban, mint a polgárságnál, de az arany és az ezüst eddigi aránya nem változott: az arany jóval ritkább volt ezután is. Az aranyművesség és az ékszerkereskedelem fellendülésének folyamán Prága kulcspozícióra tett szert mindkét ágazatban.

Az ékszerek gazdasági jelentősége a betöltött szerepükben mutatkozó motívumok változása ellenére változatlan maradt s az alábbi területeken jelentkezett: 1. az ékszerek valamennyi néprétegnél a kölcsönügyletek zálogaként szerepeltek, s a zálogkereskedelem következtében ismét visszakerültek a kereskedelmi körforgásba; 2. az ajándékozás szokása az ékszerek terjedését segítette elő, melyek háttérbe szorították a pénzajándékokat; 3. az ékszereket fizetőeszközként használták a közvetett és közvetlen kereskedelmi ügyletekben; 4. az ékszerek — s ebben állt fő gazdasági funkciójuk — a nemesek és a polgárok ingó vagyonában a gazdasági tevékenységre könnyen mozgósítható tartalékot jelentették.

Az 1584—1620 között keletkezett hagyatéki leltárkönyvek szisztematikus elemzése alapján még nem vonhatók le végleges megállapítások, de részkövetkeztetéseket megengednek. Kitűnik, hogy az ékszerkincsek az óvárosi polgárság vagyonának legfeljebb 15%-át tették ki; a konkrét adatok szerint az egy személy birtokában levő legnagyobb ezüstmennyiség 28,5 kg volt. Bár a legtöbb prágai nagykereskedő ékszerekkel is kereskedett, s az üzletekbe szakértőként és uzsorásként is bekapcsolódtak, az óvárosi ezüstkészletek csekélynek tűnnek, különösen a gazdag nemesek vagyonával összehasonlítva, ahol 3000 kg-os ezüstmennyiséget is találtak egy személy birtokában. Ez az arány jellemzi a polgárság rohamos hanyatlását, s egyúttal komoly változásokat mutat az ezüstnek Csehország gazdasági életében betöltött eddigi szerepében.

Néhány bizonylat tanúsága szerint a nemesség külföldről vásárolt ékszereket. Valószínűleg a 16. század végétől nagyban importáltak ékszerezüstöt, főleg Augsburgból. Ugyanebben az időben eltűnnek a csehországi ékszerezüst exportjára vonatkozó dokumentumok, valamint szaporodnak a hazai ezüstbányák termelésétől függő érmeverésben egy lappangó nyersanyagválság jelei is. Míg az amerikai ezüstbehozatal hatására egész Európában emelkedtek a készletek, addig a cseh bányák képtelenek voltak a hazai igények kielégítésére. Bár az ezüstbehozatalt még nem mérték fel teljességében, az első ide vonatkozó tanulmányok világosabban utalnak a cseh gazdaság változásaira, mint az éremforgalom eddigi elemzései.

(Československý Časopis Historický, 1975. 5. szám, 706—732. lap) *H. V.*

Janusz Berghauzen: **Lengyel—szlovák kapcsolatok 1938—1947 között**

A lengyel—szlovák kapcsolatok alakulása a második világháborút közvetlenül megelőzően, ill. a háború alatt még kevéssé ismert. A két háború közötti időszakban a lengyel—szlovák kapcsolatokat tulajdonképpen Varsó és Prága viszonya határozta meg. A lengyel—magyar közeledés, az a tény, hogy a lengyel külpolitika fontosabb partnert látott a magyarokban, mint a szlovákokban, szlovák részről bizalmatlanságot szült. Miután Kárpátalját Magyarországnak engedték át, a szlovákok joggal tételezték fel, hogy Lengyelország hallgatólagosan beleegyezett Szlovákia feldarabolásába. A valóságban a lengyel külpolitika nem dolgozott ki semmiféle konkrét tervet Szlovákiával kapcsolatban.

A lengyel kormány különféle gesztusokkal próbált közeledni a szlovákokhoz, ugyanakkor feltűnően kihangsúlyozta a cseh — szlovák ellentéteket.

Már 1938 márciusában felmerült az a gondolat, hogy Szlovákiát Lengyelországhoz csatolják, erre azonban semmiféle kidolgozott terv nem volt. 1938 őszén Jozef Tiso és Karol Sidor felajánlották a prágai lengyel követnek, hogy federációs alapon csatlakoznak Lengyelországhoz. A lengyel kormány azonban nem reagált erre az ajánlatra, viszont továbbra is követelte a határok kiigazítását Szepesben és Árvában. 1938 végén meg is történt 226 km² átcsatolása kb. 3200 lakossal. Ez a területi nyereség azonban eltörpült a politikai veszteség mellett. Az addig polonofil szlovák néppárti politikusok is Lengyelország ellen fordultak, a németekben keresve a támaszt. A korabeli lengyel sajtó is hamar felfigyelt arra, hogy az autonómiát élvező szlovákoknak tulajdonképpen a III. Birodalom diktál. A Szlovák Köztársaság létrejötte után kiépültek a lengyel—szlovák diplomáciai kapcsolatok, 1939. március 15-én megnyílt a pozsonyi lengyel követség, ugyanekkor a varsói szlovák követség is, előbb K. Klinovský, majd L. Szathmáry vezetésével. A németek a lengyelbarát szlovák vezetőket hamar eltávolíttatták, így K. Sidort a Vatikánba küldték követnek. Ugyanakkor német nyomásra fokozódott a németbarát, egyszersmind lengyel- és magyarellenes nacionalista propaganda.

1939 áprilisában megkezdődtek a katonai előkészületek a lengyel határ mentén, fokozódott a kémtevékenység és a diverzió előkészítése. A lengyel—szlovák illegális határátlépők száma ugrásszerűen megnőtt, elsősorban a Tiso-kormány elől menekülő kommunista képviselők, antifasiszták, valamint a csehszlovák állameszméhez ragaszkodók. Varsóban az egykori csehszlovák követségen egy Csehszlovák Légió alakult meg, amelynek kb. 40%-át szlovákok tették ki. Ennek a mintegy ezer fős légiónak a vezetője Ludvik Svoboda lett, aki a lengyelek oldalán küzdött, amikor 1939. szeptember 1-én a németek megtámadták Lengyelországot. A németek már augusztusban német törzskart szerveztek a szlovák hadsereg mellé, ez irányította a koordinációt. A német légierőnek is fontos bázisa volt Szlovákia. A szlovák hadsereg hadüzenet nélküli részvétele a szeptemberi hadjáratban inkább szimbolikus jelentőségű volt (18 elesett, 40 sebesült, 11 eltűnt). A néppárt egyszerű tagjai azonban nem értették ennek a háborúnak a szükségességét, jóllehet a szlovák kormány mindenféle propagandafogást felhasznált (pl. szlovák katonai díszszemle Zakopanéban) és főleg azt igyekezett propagandisztikusan kihasználni, hogy 770 km²-t csatoltak Szlovákiához.

A hadjárat befejezése után ismét megélénkült az illegális határforgalom: most azonban fordított irányban. Amikor a Magyarországon menedéket talált lengyelek jelentős része tovább indult, hogy a nyugati harctereken küzdhessen, a londoni lengyel emigráns kormány ügynökei és futárai megszervezték megszállt lengyel területről a katonák kijuttatását, Szlovákián keresztül Magyarországra, majd innen tovább. Sok szlovák antifasiszta segítette őket, pedig a néppárti kormány koncentrációs táborba záratta az ezzel gyanúsíthatókat. Az elfogott lengyel futárokat, partizánokat a szlovák hatóságok minden esetben kiszolgáltatták a németeknek, sokszor a kihallgatást a Gestapoval együtt végezték. A fanatizált szlovák fasisztáknak segített a Szlovákiában élő német kisebbség náci szervezete is.

A III. Birodalomban olyan terv is megszületett, hogy Szlovákiának adják az egész lengyelországi Tátra-vidéket (Podhale). Ezt a szlovák kormány nem fogadta el. (Ezután hozták létre a németek ezen a területen a hegylakókból, az ún. „Goralenvolk" kisebbséget.) A németek által megszállt lengyel területeken élő szlovákok különféle privilégiumokat kaptak a náciktól.

A háború folyamán a lengyel—szlovák érintkezések két fő kérdése a politikai és a katonai együttműködés volt. A lengyel emigráció kapcsolatokat tartott fenn a szlovák emigrációval, másrészt a hivatalos szlovák szervekkel is, elsősorban Sidor vatikáni szlovák

követ útján. A háború vége felé a szlovák néppártiak, hogy nemzetközi elszigeteltségükből kilépjenek, olyan terveket dolgoztak ki, amelyek egy „katolikus közép-európai föderáció" létrehozását tűzték ki célul lengyel, szlovák és magyar, esetleg osztrák részvétellel. A szlovák politikai ellenzék sok képviselője viszont nemcsak a lengyel menekülteknek és partizánoknak segített, hanem többen a varsói felkelésben is részt vettek. Érdekes adalék, hogy a felkelők oldalán 25 szlovák nemzetiségű katona küzdött, akik a magyar hadseregből dezertáltak. A lengyel partizánok viszont a szlovák nemzeti felkelésben vettek részt. Kb. 230-ra tehető az egyes szlovák és szovjet osztagokban küzdő lengyelek száma. Az illegális szlovák sajtó részletesen foglalkozott az 1944. évi varsói felkeléssel; a kormánypárti lapok inkább intő példát láttak az eseményekben a szlovákság számára — természetesen itt sem hiányzott a német propaganda sugalmazása.

A cikk a háború végét és az első békeéveket már csak összefoglaló jelleggel tárgyalja, egyes fontosabb részleteket emelve ki. Szlovák, lengyel és szovjet együttműködéssel semmisítették meg 1944—1947 között a Szlovákia területére is átszivárgó ukrán fasiszta bandákat (UPA). A felszabadult Csehszlovákia és Lengyelország pedig a müncheni egyezmény előtti helyzetnek megfelelően rendezte a két ország közötti határkérdéseket.

(Przegląd Historyczny, 1975. 3. szám, 411—442. lap) *P. Á.*

M. Vartíková: **A Szlovák Kommunista Párt össz-szlovákiai munkaértekezlete, a Csehek és Szlovákok Nemzeti Frontja első kormányprogramjának kialakítója**

Az 1944 augusztusi Szlovák Nemzeti Felkelés folyamán létrejött a népforradalom legfőbb hatalmi szerve, a Szlovák Nemzeti Tanács. A tanácson belül paritás volt a Szlovák Kommunista Párt (SzlKP) és a nemzeti ellenállásban résztvevő burzsoázia pártja, a Szlovák Demokrata Párt között. A kibontakozó népi demokratikus forradalom vezetője azonban egyértelműen a szociáldemokratákkal a marxizmus—leninizmus ideológiai alapján egyesült SzlKP volt. A Nemzeti Tanács 1944 augusztus végétől betöltötte a forradalmi kormány és parlament funkcióit is.

A londoni emigráns csehszlovák kormány, élén Beneš elnökkel, több kérdésben szemben állt a Szlovák Nemzeti Tanáccsal. Igényt tartott a Nemzeti Felkelés irányítására s a helyreállítandó Csehszlovák Köztársaságnak a nemzeti kérdésben kialakítandó politikája területén is ellentétes álláspontot képviselt. A Csehszlovák Kommunista Párt (CsKP) Moszkvában tartózkodó vezetősége, s személy szerint Klement Gottwald is közvetíteni igyekezett, de álláspontja a Szlovák Nemzeti Tanácséhoz állt közel. A leginkább vitatott kérdés a csehek és szlovákok államjogi kapcsolata volt. A Szlovák Nemzeti Tanács 1944. október 3-i nyilatkozatában leszögezte, hogy az új Csehszlovák Köztársaságot a három baráti szláv nemzet (cseh, szlovák, kárpátukrán) államaként kívánja kialakítani. Ezzel szemben a londoni kormány — Beneš hatására, aki személy szerint nem mondott le az egységes „csehszlovák nemzetállam" koncepciójáról — 1944. október 20-i nyilatkozatában megkerülte az államjogi átrendezés problémáját, a csehek és szlovákok viszonyáról csak általánosságokat mondott. Tudomásul vette ugyan az emigráns kormány a Szlovák Nemzeti Tanács intézkedéseit, de továbbra is az 1920. évi alkotmány kontinuitására hivatkozott.

Ezzel szemben a CsKP nem vetette el a föderatív csehszlovák állam gondolatát, s így az összhang a Szlovák Nemzeti Tanáccsal e kérdésben is megvolt. A Nemzeti Tanács 1945. február 4-i programnyilatkozata felszólította a csehszlovák állampolgárokat az 1. Csehszlovák Hadseregbe való belépésre, az antifasiszta harcban való részvételre. Az új Csehszlovákia államszerkezetéről kijelentette, hogy abban a centralizmusnak nem lesz helye, a központi kormány csak az állam közös ügyeit intézi, az egyéb ügyek a cseh és a

szlovák törvényhozás és kormány hatáskörébe tartoznak majd. A nemzetiségek közül kiemelten foglalkozott a program a magyarok helyzetével. Leszögezte, hogy közülük a fasizmus támogatóinak távozniok kell a köztársaság területéről, s a demokratikus felfogású magyarok kötelességévé tette a fasiszta elemek kiszűrését saját soraikból. Gazdasági téren a program a földreformot s a kulcsiparágak államosítását, politikai téren pedig a „minden hatalmat a népnek" jelszó megvalósítását, a nemzeti bizottságoknak mint a népakaratot megnyilvánító szerveknek törvénybe iktatását követelte. Síkra szállt — a CsKP koncepciójának megfelelően — valamennyi demokratikus és antifasiszta erő nemzeti frontjának létrehozásáért. A külpolitika alapjaként a Szovjetunióval való szoros szövetséget jelölte meg. A kárpátukrán kérdésről nem beszél a nyilatkozat, ennek oka az, hogy 1944. november 26-án Kárpát-Ukrajna nemzeti bizottságai küldötteinek kongresszusa kérte a terület felvételét a Szovjetunióba.

A Szlovák Nemzeti Tanács és a CsKP küldötteinek moszkvai tárgyalásán Klement Gottwald arra törekedett, hogy Szlovákiában ne lépjék át a CsKP és a londoni kormány megegyezésének határait. Ezért nem helyeselte a Nemzeti Tanács radikális földreform tervét sem, mely elriaszthatta a középrétegeket a népi demokratikus forradalomtól.

E fejlemények után tartották meg a Szlovák KP konferenciáját 1945. február 28.—március. 1-én Kassán, 110 küldött részvételével. A főreferátumot Gustáv Husák tartotta, melyben beszámolt a Szlovák Nemzeti Felkelés eredményeiről, a forradalmi hatalom kiépítéséről. A konferencia kiáltványt fogadott el a SzlKP tagjaihoz s az egész szlovák néphez. A kiáltvány fő feladatként Csehszlovákia teljes felszabadítását jelölte meg, melynek érdekében valamennyi hazafias erőt egységbe kell tömöríteni. A magyar nemzetiségűekről szólva a kiáltvány leszögezte, hogy megítélésükben a csehszlovák állammal szemben tanúsított magatartásuk lesz a döntő.A magyar lakosságnak bizonyítania kell Csehszlovákia iránti hűségét.

Csehszlovákia állami berendezését a kiáltvány szerint föderatív alapon kell újraépíteni úgy, hogy a közös szervekben is megfelelő legyen a szlovákok aránya.

A konferencia anyaga képezte a Szlovák Nemzeti Tanács első kassai plénumán (1945. március 2.) elfogadott memorandum alapját, mely elutasította a londoni kormány 1944. június 30-i, az egységes csehszlovák nemzetállamról szóló nyilatkozatát. Az elnöktől a felszabadított területekre való visszatérése előtt a Szlovák Nemzeti Tanács első, 1944. szeptember elsején kibocsátott rendeletének elismerését kérte, mely szerint a Tanács a szlovák nép parlamentje és kormánya. A nemzeti kérdéseken túl a memorandum ismét leszögezte a korábban már elfogadott politikai és gazdasági irányelveket, melyek a népi demokratikus Csehszlovákia felépítésére irányultak, így készítve elő a kassai kormányprogram 1945. április 5-i kiadását.

(Historický Časopis 1975. 2. szám. 170—200. lap) *H. V.*

V. Král: **Az 1945 májusi prágai felkelés nemzetközi összefüggései**

A második világháború és a náci megszállás végén bármilyen felkelés csak népi akció formájában bontakozhatott ki, a kommunisták irányításával. Ez volt a prágai felkelés jellege is, de lefolyásában két tendencia követhető nyomon: 1. a megszállók hatalmának letörése a nép fegyveres harca útján, 2. a hatalom átvétele békés úton, a cseh burzsoázia javára.

A németeknek nem sikerült a hatalmat a protektorátus tisztviselőiből álló cseh kormánynak átjátszani, így a legalitás a munkásosztály, a felkelés vezetőinek oldalán volt. A felkelés élére a Cseh Nemzeti Tanács állt, melyen belül az említett két, egymásnak ellentmondó tendencia érvényesült, s ezért nem tölthette be maradéktalanul egy forra-

dalmi irányító szerv funkcióját. A felkelés május 5-én robbant ki Prágában, általános sztrájk után. A Cseh Nemzeti Tanács, mely félreállította az egyéb politikai csoportosulásokat, magát a Nemzeti Fronthoz — melynek a kormánya Kassán volt — tartozónak nyilvánította. Kellő mennyiségű fegyver híján döntő kérdés volt a helyes időpont kiválasztása. A felkelők a Vörös Hadseregtől és a nyugati szövetségesektől is segítséget vártak, de az előkészítés, a kapcsolatok felvétele nem volt megfelelő. A felkelés katonai irányítását a „Bartoš" fedőnevű parancsnokság látta el, mely igyekezett függetleníteni magát a Nemzeti Tanácstól. A prágai rádió irányítása sem volt egységes, s az egymásnak ellentmondó híradások — a rádió volt sokáig az egyetlen összeköttetési eszköz a külvilággal — nem a legjobb fényt vetették a felkelésre. Az amerikai csapatok a Vörös Hadsereggel kötött megegyezésük értelmében a csehszlovák határ átlépése után megálltak a Karlovy Vary-Plzeň-České Budějovice vonalon, a szovjet csapatok pedig 6-án indították meg prágai akciójukat Szászország felől. Ugyanakkor a kassai kormány is nemkívánatosnak minősítette az amerikaiak további előnyomulását, melyet különösen a Nemzeti Tanácsban helyet foglaló polgári pártok és a katonai parancsnokság sürgettek.

A Csehországban állomásozó német „Mitte" hadseregcsoport számára Prága mint a nyugatra vezető útvonalnak egyik csomópontja kulcsfontosságú volt. Ezért mindenáron biztosítani akarták a szabad átvonulást a városon keresztül, vagy legalábbis elérni Prága amerikai megszállását, hogy így amerikai fogságba juthassanak. A Nemzeti Tanács megalkuvó, polgári elemei és a katonai parancsnokság támogatta a békés megegyezést a németekkel, akik az első harcok után tárgyalásokat kezdeményeztek. Újabb zavaró tényezőként megjelentek a vlaszovista hadsereg egyes egységei Prágában május 5-én este. Céljuk az amerikai fogságba kerülés s az előtt még valamilyen, eddigi szerepüket „feledtető" érdemszerzés volt, ezért kapcsolódtak be a harcokba a felkelők oldalán. Megjelenésüket a polgári erők üdvözölték, támogatást remélve a munkásosztály ellen, de a kommunisták és a szakszervezetek erélyes fellépésére 7-én reggel a Cseh Nemzeti Tanács távozásra szólította fel őket, s nyugat felé el is hagyták a várost.

7-én délután amerikai parlamenterek érkeztek Prágába Németország reimsi kapitulációjának hírével. A felkelőket a harcok leállítására s a németekkel való megegyezésre szólították fel. Ez újabb válságot okozott a Nemzeti Tanácsban, de a kommunistáknak sikerült a harc továbbfolytatásáról szóló határozatot elfogadtatni.

8-án reggel a német parancsnokság újabb tárgyalásokat kezdeményezett, s délutánra elkészült a kapitulációs okmány, mely engedélyezte a németek szabad elvonulását. Ezzel a németek tulajdonképpen elérték céljukat s a kapitulációnak ebben a formában való elfogadása komoly hiba volt a Cseh Nemzeti Tanács részéről.

9-én reggel megérkeztek a Vörös Hadsereg egységei, befejezve a még Csehországban tartózkodó német egységek bekerítését. Megérkezésük egyúttal a cseh reakció reményeit is véglegesen szétoszlatta, lehetetlenné vált a Nemzeti Front kormányának átalakítása az amerikaiak jelenlétében. A kormány 10-én Prágába költözött, s a Nemzeti Tanács országos nemzeti bizottsággá alakult át.

Bár a megegyezés a németekkel komoly hiba volt, a májusi felkelés a népi demokratikus forradalom egyik fontos szakaszát képezte.

(Československý Časopis Historický, 1975. 2. szám, 161—189, 1975. 3. szám 349—376) H. V.

J. Galandauer: **A viharos 1905-ös esztendő Bohumír Šmeral életében**

A cikk a cseh munkásmozgalom egyik kiemelkedő alakjának eszmei-politikai fejlődéséről szóló nagyobb tanulmány egy részlete. Bohumír Šmeral 1905-ben fejezte be jogi tanulmányait. Ekkor már 5 éve a szociáldemokrata párt lapjának, a Pravo lidu-nak

fontos munkatársa, aki aktívan részt vett a revizionizmus elleni vitákban. Bár politikai funkciója nem volt, képessége és aktivitása folytán állásfoglalásainak súlya egyre nőtt. 1904 decemberében európai körútra indult. Először Berlinből tudósította lapját antirevizionista szellemben a porosz szociáldemokrácia kongresszusáról. Németországi tartózkodása alatt robbant ki a nagy Ruhr-vidéki bányászsztrájk; erről küldött tudósításaiban a bányászok ügye melletti rokonszenvén kívül ideológiai korlátai is jelentkeztek: az állam beavatkozásától várta a bányatulajdonosok önzésének megfékezését. 1905 januárjában Londonban tűnt fel. Angliai benyomásai új hangulatot árasztanak: míg a német szociáldemokráciában a jól szervezett munkásmozgalom példaképét látta, London a marxizmus szülőhelyét jelentette számára, s így elsősorban érzelmileg hatott rá. Tudósításai a marxizmussal való mély érzelmi azonosulásáról is tanúskodnak.

Prágába visszatérve gyökeresen megváltozott politikai színtér fogadta: az orosz forradalom hatására az Osztrák-Magyar Monarchiában széleskörű választójogi harc bontakozott ki, mely egyre radikalizálódott. A mozgalom élén a szociáldemokraták álltak, akik programjában az általános választójog igen fontos, sőt az évek múlásával szinte középponti szerepet foglalt el. Šmeral teljes erővel bekapcsolódott a küzdelembe, mely különösen Csehországban öltött radikális formákat. Az itteni választójogi harcban aktívan résztvettek a polgári pártok is, radikális fellépésüktől tömegbefolyásuk visszaszerzését remélve. A cseh-szláv és az osztrák-német szociáldemokrácia közötti nézetkülönbségek a választójog kiharcolásának módja felől mindkét oldalon a nacionalizmus erősödését vonták maguk után. Šmeral egyetértett a cseh szociáldemokrata vezetők választójogi politikájával, s szónoki képességei a népgyűlések egyik főszereplőjévé tették. 1905 őszén, amikor a ciszlajtán birodalomrész miniszterelnöke fellépett a Kristóffy-féle magyarországi választójogi törvénytervezet ellen, az osztrák és a cseh-szláv szociáldemokrácia újabb demonstrációra hívott föl a kormány ellen. Šmeral újabb aktivitásával felhívta magára a helytartóság figyelmét, vádat emeltek ellene, s végül az orosz forradalom éltetése miatt ítélték el egy hétre.

Az 1905. év sikeres mozgalmai igen megnövelték a szociáldemokrácia tekintélyét. Cikkei tanúsága szerint Šmeral igen sokat várt a kivívott általános választójogtól: azonosulva a pártvezetőséggel, a munkásosztály céljainak parlamenti úton való elérését remélte. Az új törvényhozás fő feladatának a „tiszta" kapitalizmus feltételeinek megteremtését, a feudális csökevények kiiktatását tartotta.

Az orosz forradalmárok hősiessége őt is megindította, de módszereik átvételét Ausztriában lehetetlennek vélte. Az orosz forradalmat a cár helytelen politikája miatt bekövetkezett robbanásnak tartotta, s a forradalom veresége, valamint az osztrák választójogi siker megerősítette őt a forradalom elutasításában, a parlamentáris út igenlésében.

Bár a revizionistákkal szemben többször élesen fellépett, s visszautasította a munkásosztálynak a polgári társadalomba való integrációjáról szóló nézeteiket, nem vette észre, hogy a reformista út ellentmond a marxizmusnak. Míg a revizionisták a reformista gyakorlatból levonták az elméleti következtetéseket is, addig Šmeral meg volt győződve arról, hogy az általa helyesnek tartott politikai gyakorlat nem mond ellent a marxizmusnak, s nem látta, hogy a forradalmi marxizmus és a cseh—szláv szociáldemokrácia politikája között már szakadék képződött.

(Československý Časopis Historický, 1975. 5. szám, 664—686. lap) *H. V.*

A folyóiratszemlét készítették ifj. Barta János (B. J.), Heiszler Vilmos (H. V.), Menyhárt Lajos (M.) és Petneki Áron (P. Á.).

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ — *Г. Г. Кемень:* Лайош Мочари и равноправие национальностей Венгрии — *И. Гонда:* Роль ческого национального движения в Австро-Венгерской монархии в годы первой мировой войны (1916—1917) — *М.Ором:* Дебреценская сессия временного национального собрания и образования временного национального правительства — СООБЩЕНИЯ — *Э. Байоми-Лазар:* Изгнанные участники Парижской Коммуны в Венгрии — *Арваинэ, Ж. Рэни:* Историографические попытки графа Яноша Фекете — ОТЧЕТ — *А. Барта:* Международная конференция по вопросам истории первобытного общества в Новосибирске — *Я. Йемниц—Ф. Мучи:* XI конференция в г. Линц (9—13 сентября 1975 г.) — ИСТОРИЧЕСКАЯ ЛИТЕРАТУРА — ОБЗОР ЖУРНАЛОВ

TABLE DES MATIÈRES

ÉTUDES — *G. G. Kemény:* Lajos Mocsáry et l'égalité de droits des nationalités — *I. Gonda:* Le rôle du mouvement national tchèque de l'époque de la Monarchie pendant la première guerre mondiale (1916—1917) — *M. Korom:* La réunion à Debrecen d'Assemblée Nationale Provisoire et la formation du Gouvernement National Provisoire — COMMUNICATIONS — *E. Bajomi-Lázár:* Les exilés de la Commune de Paris en Hongrie — *Mme Árvay Zs. Rényi:* Oeuvre d'historien du comte János Fekete — *A. Bartha:* Colloque international sur la préhistoire tenu à Novosibirsk — *J. Jemnitz—F. Mucsi:* La conférence XI à Linz (9—13 sept. 1975) — LITTÉRATURE HISTORIQUE — REVUE DES REVUES

CONTENTS

STUDIES — *G. G. Kemény:* Lajos Mocsáry and the Equal Rights of the Nationalities — *I. Gonda:* The Role of the Czech National Movement in the Monarchy during the First World War (1916—1917) — *M. Korom:* The Debrecen Sitting of the Provisional National Assembly and the Forming of the Provisional National Government — REVIEW ARTICLES — *E. Bajomi-Lázár:* The Exiles of the Paris-Commune in Hungary — *Zs. Á. Rényi:* On the Efforts of Count János Fekete as a Historian — REPORT — *A. Bartha:* International Conference in Novosibirsk on Prehistory — *J. Jemnitz—F. Mucsi:* The 11th Linz Conference (9—13. sept. 1975) — HISTORICAL LITERATURE — REVIEW OF REVIEWS

INHALTSVERZEICHNIS

STUDIEN — *G. G. Kemény;* Lajos Mocsáry und die nationale Gleichberechtigung — *I. Gonda;* Die Rolle der tschechischen nationalen Bewegung in der Monarchie in den Jahren des ersten Weltkriegs (1916—1917) — *M. Korom;* Die Debreziner Tagung der Provisorischen Nationalversammlung und die Konstituierung der Provisorischen Nationalen Regierung — BEITRÄGE — *E. Bajomi-Lázár;* Die Verbannten der Pariser Kommune in Ungarn — *Zs. Á. Rényi;* Über die Versuche des Grafen János Fekete als Historiker — BERICHT — *A. Bartha;* Internationale Paläogeschichtliche Konferenz in Novosibirsk — *J. Jemnitz—F. Mucsi;* Die XI. Linzer Konferenz (9—13. Sept. 1975) GESCHICHTSLITERATUR — ZEITSCHRIFTENSCHAU

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója. Műszaki szerkesztő: Agócs András
A kézirat nyomdába érkezett: 1976. V. 20. — Terjedelem: 16,45 (A/5) ív

76.3193 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

Ára: 16,— Ft
Évi előfizetési ára: 78,— Ft

INDEX: 25.779

Testvérlapjainkból

PÁRT-TÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1976. 3. sz.

Vass Henrik: A Párttörténeti Intézet tudományos munkájáról
Habuda Miklós—Rákosi Sándor: A Magyar Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt munkásösszetételének alakulása 1945—1948-ban
Serfőző Lajos: A titkos társaságok és a róluk folytatott parlamenti viták 1922—1924-ben
Jemnitz János: A II. Internacionálé londoni kongresszusa, 1896
Arató Endre: A nemzetiségi kutatások fő irányai és eredményei Csehszlovákiában az utóbbi öt esztendőben
Szerényi Imre—Urbán Károly: A párt levéltári anyagáról és összetételéről

Magyar Tudomány

1976. 9. sz.

Aczél György: A tudományos közélet néhány időszerű kérdése
A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRÁNAK JUBILEUMA
Ligeti Lajos: Százötven éves a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára
Rózsa György: „Tudományok és művészségek szeretete . . .”
Köpeczi Béla: A könyvtár — mint tudományos műhely
F. Csanak Dóra: A „G. Telekiek' alapítványa”
Vekerdi László: A természettudományok és a matematika az Akadémiai Könyvtárban
Fráter Jánosné: A Magyar Tudományos Akadémia állandó Könyvtári Bizottsága 1865—1949
Ferenczy Endre: Ókortudományi kutatás a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában
Róna-Tas András: Az Akadémiai Könyvtár Keleti Gyűjteménye

Acta Historica

ACADEMIAE SCIENTIARUM HUNGARICAE

1975. 3—4. sz.

P. Hanák: Antezedenzien des Osterartikels Deáks
B. Sarlós: Das Rechtswesen in Ungarn 1848—1918
L. Kerekes: Wirtschaftliche und soziale Lage Österreichs nach dem Zerfall der Doppelmonarchie
D. Kosáry: Les antécédents de la Révolution Industrielle en Hongrie: hypotèses et réalités
G. Jeszenszky: Hungary and the Times during the Political Crisis of 1904—1906

HADITÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK

1976. 2. sz.

* * *: FÁJDALMAS VESZTESÉG
Perjés Géza: Az 1703. évi november—decemberi felvidéki hadjárat
Bőhm Jakab: A magyarországi főhadparancsnokság 1848 tavaszán
Hunyadi Károly: A szovjet kormány harca az 1921. évi rigai szovjet—magyar hadifogolyegyezmény végrehajtásáért

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

51593

SZÁZADOK

589

A tartalomból:

Pölöskei Ferenc: Hatalmi viszonyok 1919 őszén Magyarországon

Stier Miklós: Oktató-nevelő munka a Szociáldemokrata Pártban és a szakszervezetekben (1919–1930)

KÖZLEMÉNYEK — BESZÁMOLÓ — TÖRTÉNETI IRODALOM — FOLYÓIRATSZEMLE — KRÓNIKA

110. ÉVF. 1976. 5. SZÁM

Következő számaink tartalmából

A SÁROSPATAKI RÁKÓCZI-EMLÉKÜLÉS ANYAGÁBÓL

Köpeczi Béla: A Rákóczi-szabadságharc és Europa
R. Várkonyi Ágnes: Társadalmi fejlődés és állami önállóság (Habsburg-abszolutizmus és független Magyarország)
Bán Imre: Korai felvilágosodás és nemzeti műveltség
Gábori Miklós: Közép- és Kelet-Európa első benépesedése
Dévényi Ivánné: Csernoch János tevékenysége az ellenforradalmi rendszer első éveiben
J. P. Ripoche: Bizánc vagy Róma? Magyarország vallásválasztási kérdése a középkorban
Péter Katalin: Az 1608. évi vallásügyi törvény és a jobbágyok szabadsága
Urbán Károly: A Szociáldemokrata Párt 1943—1944. évi értelmiségi akciója

E számunk munkatársai

Bartha Antal a történettudományok doktora, az MTA Néprajzi Kutatócsoportja főmunkatársa — *Erdmann Gyula* levéltáros, osztályvezető (Új Magyar Központi Levéltár, Bp.) — *Fogarassy László* történész (Pozsony) — *Gergely András* egyetemi adjunktus (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bp.) — *Für Lajos* kandidátus, a Mezőgazdasági Múzeum tudományos munkatársa — *Haraszti Éva* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézet főmunkatársa — *Hermann Zsuzsanna* az Egyetemi Könyvtár osztályvezetője, Bp. — *Jeszenszky Géza* egyetemi adjunktus, Marx Károly Közgazdaságtudományi egyetem (Bp.) — *Kállay István* kandidátus, az Országos Levéltár osztályvezetője — *Király Péter* a nyelvtudományok doktora, tanszékvezető egyetemi tanár (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bp.) — *Menyhárt Lajos* egyetemi adjunktus (Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen) — *Niederhauser Emil* a történettudományok doktora, az MTA Történettudományi Intézet főmunkatársa — *Petneki Áron* az MTA Történettudományi Intézet tudományos információs osztályának munkatársa — *Pölöskei Ferenc* a történettudományok doktora, egyetemi tanár (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bp.) — *Stier Miklós* az MTA Történettudományi Intézet munkatársa — *Szász Zoltán* az MTA Történettudományi Intézet munkatársa — *Tilkovszky Loránt* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézet főmunkatársa — *T. Mérey Klára* kandidátus, az MTA Dunántúli Tudományos Intézete munkatársa — *Urbán Károly*, az MSzMP KB Párttörténeti Intézet tudományos munkatársa — *Vida István* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézet munkatársa

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető: bármelyik postahivatalnál, a kézbesítőknél, a posta hírlapüzleteiben, a POSTA HIRLAP IRODÁ-nál (KHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy átutalással a KHI 215—96162 pénzforgalmi jelző számára. Egyes példányok beszerezhetők az 1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. sz. alatti hírlapboltban.
Előfizethető és példányonként megvásárolható: az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, 1363 Budapest V., Alkotmány u. 21. Telefon: 111-010. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215—11488 és az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban, 1368 Budapest V., Váci u. 22, Telefon: 185-680

Előfizetési díj egy évre: 78,— Ft,

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST I., ÚRI UTCA 51—53.
110. ÉVFOLYAM 1976. 5. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BALOGH SÁNDOR, CSATÁRI DÁNIEL, EMBER GYŐZŐ (a szerkesztő bizottság elnöke), ERÉNYI TIBOR, H. BALÁZS ÉVA, HAJDU TIBOR, INCZE MIKLÓS, KÓNYA SÁNDOR (felelős szerkesztő), LIPTAI ERVIN, MUCSI FERENC, NIEDERHAUSER EMIL, PACH ZSIGMOND PÁL, PAMLÉNYI ERVIN, PÖLÖSKEI FERENC, SZABOLCS OTTÓ, SZAKÁCS KÁLMÁN, SZÉKELY GYÖRGY, VÁRKONYI ÁGNES, ZSIGMOND LÁSZLÓ

A szerkesztőség munkatársai:

TILKOVSZKY LORÁNT és URBÁN ALADÁR

Tartalomjegyzék

TANULMÁNYOK

Pölöskei Ferenc: Hatalmi viszonyok 1919 őszén Magyarországon 757
Stier Miklós: Oktató-nevelő munka a Szociáldemokrata Pártban és a szakszervezetekben (1919—1930) ... 802

KÖZLEMÉNYEK

Király Péter: A Naum-életírás a magyarokról 842
Kállay István: Az Esterházy hercegi hitbizomány központi igazgatása a 18. század második felében 853
Erdmann Gyula: Lónyay Gábor naplója 914

BESZÁMOLÓ

„A régi lengyel irodalom és az európai irodalmak". Beszámoló egy irodalomtörténeti kongresszusról *(Petneki ron)* 956

TÖRTÉNETI IRODALOM

Dániel Csatári: Dans la tourmente. Les relations hungaro-roumaines de 1940 à 1945 (Ism. *Tilkovszky Loránt*) 962
A finn-ugor őshaza nyomában (Ism. *Bartha Antal*) ... 965
Die Korrespondenz Ferdinands I. (Ism. *Hermann Zsuzsanna*) 967
Oláh József: Az akasztói-vésztői uradalmak gazdálkodása a 19—20. század fordulóján (Ism. *Für Lajos*) 969
Somogy megye múltjából 1974, 1975 (Ism. *T. Mérey Klára*) 971
A. P. Grickevics: Csasztnovladel'cseszkie goroda Beloruszszii v 16—18. vv. (Ism. *Niederhauser Emil*) ... 986
A múlt magyar tudósai (Ism. *Gergely András*) 978

Bellér Béla: Az ellenforradalom nemzetiségi politikájának kialakulása (Ism. *Szász Zoltán*) 980
Obscsesztvenno-politicseszkie dvizsenija v Central'noj Evrope v 19 — nacsale 20. v. (Ism. *Niederhauser Emil*) 982
Papp Lajos: Törvényen kívül (Ism. *Urbán Károly*) ... 985
Világtörténet képekben II. köt. 1640-től 1970-ig (Ism. *H. Haraszti Éva*) 986
Hiller István: A soproni egyetemi hallgatók mozgalmai a két világháború között. Fejezetek a soproni egyetem történetéből, 1919—1945 (Ism. *Fogarassy László*) 989

FOLYÓIRATSZEMLE

M. A. Barg: A 16—18. századi polgári forradalmak összehasonlító -történeti vizsgálata 991 — *Marc Raeff:* A jól szabályozott rendőri állam és a modernség kifejlődése a tizenhetedik és tizennyolcadik századi Európában 994 — *A. I. Petrusev:* A „német historizmus" hagyományai a nyugatnémet polgári történetírásban 995 — *Arno J. Mayer:* Az alsó középosztály mint történelmi probléma 997 — *L. Bazilov:* 1911. szeptember 1. rejtélye 998 — *A. A. Sevjakov:* A diplomáciai kapcsolatok felvétele a Szovjetunió, valamint a közép- és délkelet-európai országok között 1000 — *M. N. Csernomorszkij:* A Szovjetunió ipara 1928—29-ben 1002

KRÓNIKA

A Magyar Történelmi Társulat hírei 1004

TANULMÁNYOK

Pölöskei Ferenc:

Hatalmi viszonyok 1919 őszén Magyarországon

A kormánypolitika az ellenforradalom első hónapjaiban

Az ellenforradalom hatalomra kerülését követő hónapokban a polgári alkotmányosság leglényegesebb faktorai — a törvényhozó hatalom, és az államfő — hiányoztak az államéletből. Az ellenforradalom felszámolta a Tanácsköztársaság vívmányait, véres bosszúhadjáratot indított tisztségviselői ellen, negligálta a politikai szabadságjogokat, s a tomboló fehér terrornak gyakran politikailag közömbös emberek is áldozatául estek.[1] Horthy a Dunántúl nagy részén 1919 augusztusában kiépítette katonai, politikai hatalmát, a román csapatok pedig már a tanácskormány lemondása után három nappal, augusztus 3-án 4-én bevonultak Budapestre, sőt rövidesen a Dunántúl északnyugati részét is megszállták. E körülmények és persze az antanthatalmak támogatásának hiánya miatt az egymást váltó kormányok alig-alig rendelkeztek tényleges hatalommal.

A Tanácsköztársaság leverését követően a kormánypolitikát tekintve külön periódusként tarthatjuk számon a Peidl-kormány hat napját. Bőhm Vilmos, a tanácskormány bécsi követe még 1919. július 23-án megállapodott az olasz és angol misszió vezetőjével, Borghese herceggel, illetve Cuninghame ezredessel egy szociáldemokrata kormány megalakításáról.[2]

Az 1919. augusztus elsején megalakított kormány elnöke Peidl Gyula lett, tagjai között találjuk Peyer Károlyt, Haubrich Józsefet, Miákits Ferencet s fenntartottak benne egy helyet a külföldön tartózkodó Garami Ernő számára is.[3] A későbbiek során a kormány kibővítését tervezték liberális polgári politikusokkal. A Peidl-kormányt — jellegét tekintve — nem moshatjuk össze a Tanácsköztársaság idején Károlyi Gyula elnökletével Aradon, majd Szegeden működött ellenforradalmi kormánnyal. Nem mintha ez a — hangoztatott jelszavai szerint demokratikus — „szakszervezeti kormány" ellenforradalmiságtól mentes kormány lett volna; jellege, kormányzásának lényege mégis különbözött

[1] Iratok az ellenforradalom történetéhez. I. k.: Az ellenforradalom hatalomrajutása és rémuralma Magyarországon 1919—1921. Szerkesztette és a bevezető tanulmányt írta: Nemes Dezső. Bp. 1953, második kiadás 1956 (a továbbiakban: Iratok 1953, illetve 1956) 176—197. — *Nemes Dezső:* Az ellenforradalom története Magyarországon 1919—1921. Bp. 1962 (a továbbiakban: Nemes 1962.) 91—113. — A határban a halál kaszál. Fejezetek Prónay Pál feljegyzéseiből. Szerkesztette és bevezető tanulmánnyal ellátta *Szabó Ágnes* és *Pamlényi Ervin*. Bp. 1963 (a továbbiakban: A határban a halál 1963).

[2] Papers Relating to the Foreign Relations of the United States. The Paris Peace Conference 1919 (a továbbiakban: Papers). VII. k. 254. Vö. Iratok, 1956. 107—108. — Public Record Office. London. Foreign Office 371. General Political Correspondence (a továbbiakban PRO FO). 608 vol. 12 file: 46/115. No. 16. 255. Vö. *Arday Lajos:* Magyarország és Nagy-Britannia diplomáciai kapcsolatai 1918—1919. Kézirat. Kandidátusi disszertáció (a továbbiakban Arday L.) — *Juhász Gyula:* Magyarország külpolitikája 1919—1945. Bp. 1975 (a továbbiakban: Juhász 1975) 34.

[3] *Kirschner Béla:* A „szakszervezeti kormány" hat napja. 1919. Bp. 1968 (a továbbiakban: Kirschner 1968) 74.

a szegedi, illetőleg az azt felváltó budapesti kormányoktól. Peidlék ugyanis a „wilsoni elvek" érvényesítésében és egyes angol és olasz politikai körök támogatásában reménykedve a polgári demokratikus forradalom jogrendszerének visszaállítását tekintették feladatuknak. Az augusztus 2-án kiadott 1. számú kormányrendelet szerint „Magyarország népköztársaság, ennélfogva a magyar állam hivatalos megjelölése »Magyar Népköztársaság«, a magyar kormány megjelölése pedig »A Magyar Népköztársaság Kormánya«".[4] Magukat az őszirózsás forradalom örökösének tartva, pár napos kormányzásuk alatt érvénytelenítették azonban a Tanácsköztársaság rendelkezéseit, megszüntették a Vörös Őrséget, a forradalmi törvényszékeket, visszaállították a régi bírósági szervezetet s hatálytalanították a Tanácsköztársaságnak a kapitalizmus felszámolására irányuló rendelkezéseit.[5] Eközben szembe találták magukat a Tanácsköztársaság eszméihez ragaszkodó, a polgári restaurációt elvető kommunistákkal. Az ellenforradalmi erők túlnyomó többsége viszont egy pillanatra sem kívánt megállni félúton és felfokozott dühvel, indulatokkal fordult szembe nemcsak a Tanácsköztársasággal, hanem a polgári demokratikus forradalommal is.[6] Így a polgári demokratikus ábrándokat melengető jobboldali szociáldemokrata politikusok eleve nem stabilizálhatták a polgári demokratikus forradalom vívmányait, s a „szakszervezeti kormány" akarva-akaratlan is átmenetet jelentett a Tanácsköztársaság és az 1918—19-es forradalmakat egyaránt elvető ellenforradalmi kormányok között. A párizsi békekonferenciának a magyar „szakszervezeti kormányhoz", 1919. augusztus 5-én szikratávíró útján eljuttatott jegyzéke szerint a békekonferencia legfőbb tanácsa elhatározta, hogy amerikai, francia, angol és olasz tábornokokból álló bizottságot küld Magyarországra. Feladatait két pontban rögzítette: „a) érintkezésbe lépjenek a magyar kormánnyal és annak részéről biztosítsák a fegyverszüneti szerződés végrehajtását azokkal a közös megegyezéseken alapuló módosításokkal, amelyeket szükségesnek fognak találni, b) lépjenek érintkezésbe a román és a szerb—horvát—szlovén hadseregek parancsnokaival és biztosítsák a megszállt területeket a túlkapások ellen."[7] Bandholtz az Egyesült Államokat, Gorton Angliát, Graziani Franciaországot, Mombelli Olaszországot képviselte. Clemenceau, a békekonferencia elnöke az ötös tanács nevében közölte a misszióval, hogy Bőhm július végi bécsi megállapodását, s az ennek nyomán létrehozott Peidl-kormányt nem ismeri el. Felszólította ugyanakkor a román kormányt, hogy tartózkodjék minden olyan lépéstől, amely akadályozza a magyar békeszerződés előkészítését.[8]

1919. augusztus 6-án már nemcsak a szocialista, hanem a polgári demokratikus forradalom vívmányai ellen is forduló, tehát mindkét forradalmat egyaránt elvető tisztek egy csoportja — a román királyi csapatok egyetértésével és segítségével — elkergette a Peidl-kormányt. A nacionalista, antiszemita, a IV. Károly visszahívását követelő Friedrich István lett az új kormány miniszterelnöke. A belügyminisztérium ideiglenes vezetője Samassa Adolf, a külügyminisztériumé Tánczos Gábor, a vallás- és közoktatási minisztériumé Imre Sándor, a hadügyminisztériumé Schnetzer Ferenc, a népegészségügyi miniszté-

[4] Országos Levéltár. Miniszterelnökség (a továbbiakban: OL ME). K. 26. 1919. 1203. cs. 3887 sz.

[5] Kirschner 1968. 150—157.

[6] Veszprémi Hírlap, 1919. aug. 10., továbbá Kirschner 1968. 187—209. A Tanácskormány lemondása ellenére a dunántúli direktóriumok augusztus első napjaiban még több helyütt kezükben tartották a hatalmat.

[7] OL ME K. 26. 1919. 1203 cs. 3856 sz.

[8] Papers. VII k. 490—491. Vö. Iratok 1953. 118—119, továbbá Arday L.

riumé Csilléry András, a pénzügyminisztériumé Grünn János ellt Tíz nappal később újjáalakult a kormány. A belügyi tárcát Perényi Zsigmond báró, a külügyit Lovászy Márton, a földművelésügyit Nagyatádi Szabó István, a vallás- és közoktatásügyit Huszár Károly kapta. Haller Istvánt propagandaminiszterré nevezték ki, Teleki Pál grófot pedig megbízták a béketárgyalások előkészítésével.[9] De ez a kormány sem volt hosszúéletű, rövidesen átadta helyét a harmadik Friedrich-kormánynak. Friedrich az antanthoz intézett jegyzékeiben a Károlyi- és a Berinkey-kormány tagjait már egy sorba állította a kommunistákkal, mert „visszaéltek a hatalommal, az ország kormányzását rablógyilkosok kezére juttatták, s így a Tanácsköztársaság bűneiben is bűnrészesek".[10] Ebből a felfogásból fakadt belpolitikai tevékenysége is. Helyzete azonban kül- és belpolitikailag egyaránt labilis maradt. Hiszen az idegen, — mindenekelőtt a román királyi — csapatok már korábban semmibe vették az antantjegyzékek által meghatározott demarkációs vonalakat. Az új országhatárok kijelölése pedig a békeszerződésre várt. A békefeltételeket diktáló ötös tanács tagjai azonban már csak a környező államok — a Szerb-Horvát-Szlovén állam, Csehszlovákia és Románia — Habsburg-ellenessége miatt sem tekintették tárgyalópartnerüknek a legitimista Friedrich-kormányt. De belső helyzete is ingatag, alkotmányjogi státusa pedig szinte egyedülállóan zavaros volt. Horthy ugyanis — az ország meg nem szállt területein — már 1919 augusztus első felében kiépítette katonai politikai rendszerét, emiatt a Friedrich-kormány tényleges hatalmi eszközökkel sehol sem rendelkezett. Magát az 1918-as polgári demokratikus forradalom előtti jogrendszer folytatójának, letéteményesének tekintette, de az 1918 előtti jogviszonyok, — így mindenekelőtt a dualizmushoz kapcsolódó alkotmányjogi szálak — már az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlásakor megszakadtak. Emiatt nem lehetett szó a korábbi államfő, az osztrák császár és magyar király IV. Károly visszatéréséről és a dualizmus-kori kétkamarás parlament összehívásáról. Tiltották mindezt az antanthatalmak, de a hatalomban nagyobb szerepre vágyó tiszti, hivatalnoki, közép- és kisburzsoá rétegek is új jellegű és összetételű törvényhozó hatalom kialakítását kívánták. Friedrich kormányát tehát az ellenforradalmi zűrzavar szülte, élete kül- és belpolitikai támasz híján nem lehetett tartós. Pedig több kísérletet tett elszigeteltségének felszámolása érdekében. Kormányzásának igyekezett alkotmányos színezetet adni s — amint jeleztük — több ízben átalakította kormányát. Már a puccs idején alkut kötött Habsburg József főherceggel. Elismerte a főherceget ideiglenes államfőnek, kormányzónak, aki viszont — ugyancsak ideiglenes jelleggel — proklamálta a Friedrich-kormány kinevezését. „Abból a soha el nem múló szeretetből, — írta József főherceg augusztus 7-én közzétett kiáltványában —, amellyel a magyar néphez ragaszkodom és visszapillantva a legutóbbi 5 év közös szenvedéseire, valamint engedve a minden oldalról hozzám nyújtott kívánságoknak, kézbevettem a mai lehetetlen helyzet megoldását. Nem nézhetem, hogy szegény összeroskadó hazánk sorsa felett politikusok és különböző érdek- és pártcsoportok marakodjanak. . ."[11] Ez az „alkotmányjogi" sakkhúzás azonban nem szilárdíthatta meg sem az ideiglenes „államfő", sem a kormány pozícióit. A szomszédos államok, — mivel ebben a Habsburg-ház restaurálásának lehetőségét látták — nyomban tiltakoztak miatta.

[9] Iratok 1953. 133—136.

[10] Vas megye Levéltára. Közgyűlési jegyzőkönyv (a továbbiakban: Vm. L. Közgy. jkv.) 1919. nov. 4.

[11] OL ME K. 26. 1919. 1203 cs. 3877 sz.

Friedrich azonban görcsösen ragaszkodott miniszterelnökségéhez, az antant tiltakozása s belső ellenzéke ellenére is. Sőt miután József főherceg 1919. augusztus 23-án lemondásra kényszerült, magát államfőnek tekintette. „Hatalmának" megalapozása érdekében az antantmissziók és Horthy előtt féktelen kommunistaellenességét, ellenforradalmiságát bizonygatta. A fehérterrort elítélő liberális pártokat ugyanakkor a kilengések, atrocitások megszüntetésének, az alkotmányosság és törvényesség 1918 előtti helyreállításának jelszavaival igyekezett maga mellé állítani. Kormányzásának lényegét, jellegét természetesen nem saját megerősítését célzó taktikája, hanem mindenekelőtt tettei, rendeletalkotása határozta meg. Rendeleteivel az ellenforradalom megszilárdítására, a szocialista és demokratikus mozgalmak felszámolására törekedett. Jogforrásul az 1912 : LXIII. tc.-re, a háború esetére szóló kivételes intézkedésekről szóló törvényre hivatkozott. Ez a kormányzati alaptevékenység valamennyi hatalmi faktor — az antant, a fővezérség, a román megszálló csapatok — fő célkitűzéseivel megegyezett. Tőlük függött a Friedrich-kormány rendeleteinek érvényre juttatása. Ebből a körülményből, valamint Friedrich és társai szélsőséges ellenforradalmi beállítottságából s hatalomvágyából következett, hogy rendeletei mindenekelőtt a fővezérség szája íze szerint készültek, sőt gyakran Horthy kiadott parancsait követték, jogszabályba foglalták. S miután Horthy hadseregfővezéri pozíciója megszilárdult és országossá szélesedett, a Friedrich-kormány rendeletei számos vonatkozásban — függetlenül a kormány ingatag helyzetétől — az ellenforradalmi kormányzati rendszer lényeges meghatározójává váltak. Közülük a rögtönbíráskodásra, az internálásra, a politikai szabadságjogok kezelésére vonatkozókat emeljük ki. Ezeket a későbbi kormányok is fenntartották, sőt a forradalmak visszatérésének megakadályozása érdekében a legfontosabb jogszabályoknak tekintették. Nyomukban alakították ki a számukra veszélyesnek látszó politikai irányzatok kegyetlen felszámolásának jogi rendszerét.

1919. augusztus 19-én adta ki a kormány „a törvénykezés ideiglenes szabályozásáról" szóló, 4038/1919. M. E. sz. és még ugyanezen a napon az annak kiegészítését tartalmazó 4039/1919. M. E. sz. rendeleteit.[12] Az első a jogfolytonosságra hivatkozva visszahelyezte jogaiba a „rendes bíróságokat és ügyészségeket". A büntető eljárásban azonban korlátozta az 1918 októbere előtti hatályos jogszabályok körét. 12. §-a kimondta: „A vizsgálat mellőzhető azokban az esetekben is, amelyekben az 1896 : XXXIII. tc. értelmében a vizsgálat kötelező: főtárgyalásra közvetlen idézésnek az 1896 : XXXIII. tc. 281. §-ában meghatározott feltételek hiányában is helye van, ha azt az államügyészség indítványozza vagy ha azt a terhelt kéri: az esküdtbíróság hatáskörébe tartozó bűnügyekben a főtárgyalást a törvényszék előtt az 1896 : XXXIII. tc. XVIII. fejezetében szabályozott eljárás szerint kell megtartani."[13] (A Huszár-kormány az esküdtszék kiiktatását a bűnvádi perrendtartásból — 1919. december 23-án — külön rendeletben, direkt módon is kimondta.[14]) A „törvénykezést" szabályozó

[12] Magyarországi Rendeletek Tára (a továbbiakban: RT) 1919. 647—658. A Peidl-kormány 5. számú rendeletével már visszaállította jogaiba az 1919. márc. 21-e előtti bíróságokat és ügyészségeket (RT 1919. 622). Ez azonban a polgári demokratikus forradalom vívmányainak a felszámolását is célul maga elé tűző Friedrich-kormány számára már kevésnek bizonyult.

[13] RT 1919. 650.

[14] RT 1919. 6.898/1919. M. E. 967—968. „A minisztérium az esküdtbíróságok működését ideiglenesen valamennyi törvényszéknél felfüggeszti és a főtárgyalás megtartását a törvényszékek hatáskörébe utalja."

rendeletek közül a történetkutató számára azonban a kiegészítő rendelet a lényegesebb. Ebből ugyanis még világosabban kitűnik, hogy nem élt, nem élhetett tovább a dualista korszak jogrendszere. A rendelet ugyanis a háború esetére szóló 1912 : LXIII. tc.-ben, a kivételes intézkedésekről alkotott törvényen alapult és részletesen meghatározta a gyorsított bűnvádi eljárás eseteit és szabályait. 2. §-ának előírásai értelmében minden törvényszéknél, amelynek büntető hatásköre van, úgynevezett ötös tanácsok alakítandók s ezek ítélkeznek „a tanácsköztársaság szervei, közegei és megbízottai", továbbá fegyveres erejének tagjai felett, s a „tanácsköztársaság megalapítása, fenntartása vagy visszaállítása érdekében elkövetett bűncselekmények miatt, tekintet nélkül arra, hogy a cselekményt a jelen rendelet életbeléptetése előtt vagy utóbb követték el". Előírta a „kommunista bűncselekményekkel" gyanúsítottak letartóztatását és nem kötötte azt határidőhöz. Kimondotta, hogy a letartóztatás ellen perorvoslatnak s alakszerű nyomozó eljárásnak nincs helye.[15]

Az 1912 : LXIII. tc. értelmében a háború befejeztekor a ráépülő szükségrendeletek érvényüket vesztik. Az ellenforradalom vezető politikusai, jogászai azonban a magyar békeszerződés aláírásának, majd ratifikálásának késésére és a forradalmak okozta krízisre hivatkozva nemcsak érvényben tartották a statáriális rendszabályokat, hanem újakkal bővítették azokat. Az 1920. évi VI. törvénycikkben meghosszabbították a kivételes törvény hatályát. A békeszerződés ratifikálása, 1921. július 26-a után azonban a büntetőjogi rendszabályok, így a rögtönbíráskodás jogi alapja sem maradhatott volna az 1912. évi törvény. A jogfolytonosságra hivatkozó politikusok és „jogalkotók" dilemma elé kerültek. Mert az 1878. évi büntető kódex nem ismerte a politikai bűncselekmény fogalmát, az 1896. évi büntető perrendtartás pedig a sajtóügyön túl is kiterjesztette az esküdtszékek hatáskörét és nem tette lehetővé a gyorsított bírói eljárást. Ennek ellenére fenntartották e rendeleteket, sőt hozzákezdtek az ún. rendtörvény előkészítéséhez is. Az 1921 : III. tc. részben átvette a háború esetére szóló 1912. évi kivételes intézkedésekről szóló törvény funkcióját és 24 éven át a kommunista- és demokráciaellenes büntetőjogi rendelkezések jogi alapját képezte. Nemcsak fennmaradtak tehát a háború esetére szóló kivételes intézkedésekről szóló törvény alapján hozott rendeletek, hanem a „politikai bűncselekményekkel", a kommunistákkal és baloldaliakkal szemben szigorúbbá vált a büntetőjog.

A bíróságok s az ún. ötös tanácsok 1921-ig a hatáskörükbe utalt ügyekben lassan ítélkeztek s működésüket, hozott ítéleteiket a katonai hatóságok túlságosan enyhének tartották. Ezért inkább az internálást szélesítették tömegméretűvé s polgári személyekre is kiterjesztették a katonai bíróságok hatáskörét.[16] A fővezérség által kifogásolt lassúság, „bizonytalanság" természetesen elsősorban nem valamiféle bírói liberalizmusból, vagy humanizmusból táplálkozott, sokkal inkább az adott jogi helyzet következménye volt. Mert a statáriális eljárás

[15] RT 1919. 625—653.

[16] A Friedrich-kormány 1919. nov. 13-án kiadott 5.940. sz. rendelete a „szigorúban megtorlandó" cselekményekben a katonai büntetőbíráskodás illetékességét mondta ki. Ezek: a jogosulatlan toborzás, a katonai szolgálati kötelesség megszegésére csábítás vagy ahhoz segélynyújtás, a „kémkedés és az ellenséggel való más egyetértés bűntette", a katonai behívó parancs iránt engedetlenségre csábítás. RT 1919. 1.146. — A katonai alakulatok — védelmi szervek, különítmények — ezáltal az említett cselekményekre hivatkozva széles körű jogot kaptak a polgári lakossággal szembeni katonai büntetőeljáráshoz. Ennek szűkítését, s a túlkapások visszaszorítását célozta később a Simonyi-Semadam-kormány 1920. jún. 12-i 4.710/1920. M. E. sz. rendelete. RT 1920. 836.

lehetővé tette ugyan a halálbüntetés kimondását, de az enyhébbnek ítélt esetekben a liberális jellegű 1878. évi büntetőkódex maradt az irányadó a büntetési tételek kiszabásánál. Mindamellett a bíróságok újjászervezése, az új közigazgatási egységek kialakítása is — részben a megszállás miatt — vontatottan haladt. A fővezérségnek a felelősségrevonás, a megtorlás terén ezért sokkal inkább a hagyományos jogszolgáltatási szerveket, — ügyészségeket, bíróságokat — mellőző terror-cselekmények s az internálás gyakorlata felelt meg. Így nem kellett bíbelődniök az anyagi és eljárásjog paragrafusaival, eleve nem lehetett szó védekezésről vagy perorvoslatról. Az internálótáborok, fogolytáborok közvetlenül a hadsereg felügyelete alá tartoztak s nem véletlenül váltak a tömeges megtorlás fő formáivá. A rögtönbíráskodás ugyanakkor a Tanácsköztársaság leverését követő hónapokban számos halálos ítéletet hozott. Az 1919. augusztus 19-i rendeletben nem véletlenül szerepeltek oly nagy súllyal a halálbüntetés kiszabásával összefüggő bírósági, eljárási, végrehajtási szabályok. Kimondotta: „Ha a bíróság az elítéltet kegyelemre ajánlandónak nem találta, az ítélet kihirdetése után az elítélt mellé, amennyiben lehetséges és az elítélt azt kívánja, lelkészt ad, és a halálra előkészülés végett adott megfelelő határidő letelte után a halálbüntetést rajta végrehajtják.

Ha a bíróság a halálraítéltet kegyelemre ajánlandónak találta, a bűnügyi iratokat az esetleg beadott kegyelmi kérvénnyel, valamint az államügyészségnek és a bíróságnak véleményével együtt azonnal a magyar Kúriához terjeszti fel, mely a kegyelem felől zárt tanácsülésben indoklás nélkül 24 órán belül végleg határoz. Ha a halálraítélt kegyelmet nem kapott, ennek kihirdetése után a halálbüntetést az előbbi bekezdésnek megfelelően kell végrehajtani."[17]

A „nemzeti hadsereg" s az irányításával működő kormánybiztosok kezdettől alkalmazták az internálási eljárást. Hasen József tarjáni lakost 7 társával együtt 1919. szeptember 16-án tartóztatták le s hónapokig kihallgatás nélkül fogva tartották.[18] A Veszprém megyei rendőrfőkapitány 1919. október 31-i, a kerületi kormánybiztoshoz küldött jelentésében amiatt panaszkodott, hogy az ún. csendőrtartalék katonái minden indok nélkül letartóztatnak embereket, emiatt csökken a jogrend iránti bizalom.[19] Először a meglevő börtönöket, fegyházakat vették igénybe, de amikor ezek már szűknek bizonyultak, a nagyobb tömegek elhelyezésére alkalmasabb, a polgári lakosságtól jobban elzárt katonai jellegű objektumokat — köztük a hadifogolytáborokat — alakították át internálótáborokká. A legnépesebb internálótáborokká a hajmáskéri, a zalaegerszegi, az esztergomi, a csóti, az inotai és az ostffiasszonyfai táborok váltak. Néhány hónap alatt valamennyiben ezreket — tízezreket zsúfoltak össze. A kormányok s a polgári közigazgatás vezető tisztviselői a fővezérség eljárását követték. A belügyminiszter 1919. augusztus 20-án adta ki első, 194/1919. B. M. sz., internálásra vonatkozó bizalmas utasítását. „Az internálás célja az állambiztonság vitális érdekeiért folyó preventív intézkedés, — írta a belügyminiszteri utasítás, — nevezetesen annak biztosítása, hogy a kommunista uralom, amely a magyar nemzet létalapját gyökeresen megrendítette s az országot erkölcsi,

[17] RT 4.039/1919. M. E. 1919. 655. A Huszár-kormány 1919. dec. 4-én kiadott 6.395/1919. M. E. számú rendelete sem változtatta meg a Friedrich-kormány statáriális rendeletét, csupán annak a halálbüntetés kiszabásával s az ítélet végrehajtásával kapcsolatos rendelkezéseit módosította (RT 1919. 940).

[18] OL IM K. 579. Ált. ir. I. 15. 1.409. sz.

[19] Fejér megye Levéltára. A Kerületi Kormánybiztosság iratai (a továbbiakban: Fm L Kkb. ir.) 438/1919.

kulturális és különösen gazdasági téren a tönk szélére sodorta, többé életre ne kelhessen."[20] Azokat a kommunistákat, vagy kommunista érzelműeket kell internálni — írta a továbbiakban a rendelet —, akik konkrét bűncselekmény elkövetésével nem gyanúsíthatók, vagy azt perrendszerűen rájuk bizonyítani nem lehet. Az őrizetbe vételről az elsőfokú rendőrhatóság meghallgatásával a törvényhatóság első tisztviselője, az internálásról pedig a törvényhatóság első tisztviselőjének meghallgatásával a belügyminiszter határoz.

Az utasítás alapján a polgári közigazgatás — hasonlóképpen a hadseregnek — szinte hajtóvadászatot indított a kommunisták felkutatására. A tószigetcsilizközi járás főszolgabírája 1919. október 3-i jelentésében írta: a járásban már 123 embert letartóztattak s a veszélyeseket internálták.[21] Komárom megye alispánja 1920. február 23-án 3000 bányász internálását, elköltöztetését kérte a kerületi kormánybiztostól.[22] Gyakran minden alap nélkül, írásbeli vagy szóbeli feljelentésre hivatkozva foganatosították az internálást, politikailag közömbös emberekkel szemben is. A hatóságok túlkapásairól a belügyminiszter 1919. évi 854. res. számú rendelete is tanúskodik. „Több helyről panasz érkezett hozzám, hogy a vidéki rendőrhatóságok a bűnvádi eljárás során eléjük állított egyéneket kihallgatás nélkül s a törvényben megengedett határidőn túl is őrizetben tartják anélkül, hogy ezen egyének perrendszerű kihallgatása, letartóztatása s az illetékes államügyészséghez vagy bírósághoz való átkísérése, illetőleg elbocsátása iránt a törvény vonatkozó rendelkezéseinek megfelelően intézkednének. Panasz tárgyává tétetett az is, hogy őrizetbe vett egyéneket — dacára az e tárgyban 103/1919. B. M. res. szám alatt kiadott rendeletnek — bántalmazzák, velük kíméletlenül bánnak, s hogy élelmezésükről a rendőrhatóságok nem megfelelően gondoskodnak."[23]

Az ellenforradalom első hónapjaiban a fővezérség, a karhatalmi alakulatok a sajtót a maguk elsődleges hatalmának rendelték alá. E tekintetben is túltették magukat mindenfajta régebbi és újkeletű jogszabályon s a maguk szája íze szerint jártak el. Az általuk ellenőrzött országrészeken szigorú katonai cenzúra alapján csak a Horthyt dicsőítő, kommunistaellenes, antidemokratikus és antiliberális lapok megjelentetését engedélyezték. A román katonai parancsnokságok hasonlóképpen cenzúráztak, s 1919 augusztusában és szeptemberében nem járultak hozzá a régi liberális, Budapesten szerkesztett országos lapok megjelentetéséhez sem. S amikor például a Pesti Napló, vagy a Pesti Hírlap 1919 szeptember végén nyomdába kerülhetett, már napvilágot láttak a Friedrich-kormány első sajtórendeletei.

A „sajtóról" szóló 5499/1919. M. E. sz. rendelet az 1914. évi XIV. tc. visszaállítását proklamálta: „A sajtó szabadsága, a sajtótermékek fogalma, a sajtórendészet, a sajtójogi felelősség, a sajtóeljárás, valamint az időszaki lapok kiadója és szerkesztőségének tagjai közt fennálló jogviszony tekintetében a sajtóról szóló 1914 : XIV. törvénycikkek, valamint az e törvény végrehajtása tárgyában 2500/1914. M. E. szám alatt kibocsátott rendeletnek rendelkezései irányadók. . ." A rendelet 2. §-a a háború alatt hozott rendeletekre hivatkozva előírta a lapok és más sajtótermékek köteles példányainak beterjesztését és meghatározta terjesztésük módját és lehetőségét.[24] A kormány 1919. szeptem-

[20] Békés megye Levéltára (a továbbiakban: Bm L) Alispáni ir. 2.140/1920.
[21] Fm L Kkb. ir. 438/1919.
[22] Fm L Kkb. Elnöki ir. 1919—1920.
[23] RT 1919. 1.037.
[24] RT 1919. 874—875.

ber 10-i rendelete pedig a kivételes törvényre hivatkozva előírta „a kommunista, bolsevista, anarchista irányú sajtótermékek" birtoklásának és forgalombahozásának korlátozását, „a közrendet és közbiztonságot veszélyeztető sajtótermékek" beszolgáltatását és megsemmisítését. 1. §-a kimondta: „A közrendet és közbiztonságot veszélyeztető kommunista, bolsevista, anarchista irányú sajtótermék birtoklása és forgalombahozása tilos; az ily sajtótermékeket az elsőfokú rendőri hatósághoz be kell jelenteni." (Aki ezt nem teszi, a 4. § értelmében 6 hónapig terjedő elzárással büntethető.) A 2. § értelmében az elsőfokú rendőri hatóság köteles ezt ellenőrizni, s az ily sajtótermékek felkutatására minden intézkedést — beleértve a személymotozást és házkutatást is — megtenni. A rendelet 3. §-a a beszolgáltatott vagy felkutatott ily tartalmú sajtótermék elégetését rendelte el.[25] Ám a törölt vagy csak részben közölt cikkekkel, fehér hasábokkal megjelenő lapokat a fővezérség cenzorai újólag ellenőrizték, s a nekik nem tetsző lappéldányokat elkobozták és elégették. Horthy budapesti bevonulása, 1919. november 16-a után pedig már a budapesti lapszerkesztőségekben ellenőrizték, cenzúrázták, főként a szociáldemokrata párt lapját, a Népszavát s a liberális budapesti sajtót. Létrehozták a Sajtóellenőrző Miniszterközi Bizottságot, s vezetőjévé Eckhardt Tibort, a Horthyhoz közelálló szélsőjobboldali, fasiszta politikust nevezték ki. Az említett kormányrendeletek mellett a kivételes intézkedésekről szóló törvény alapján számos, a belügyminiszter által kiadott rendelet szűkítette tovább az 1914. évi törvény sajtójogi rendelkezéseit is. A 72 316/1919. B. M. számú rendelet valamennyi nem időszaki sajtótermék (könyv, röpirat, propaganda iratok stb.) utcai árusítását vagy egyéb nyilvános helyen való terjesztését betiltotta.[26] A közrendet és a közbiztonságot veszélyeztető sajtótermékek beszolgáltatásáról és megsemmisítéséről szóló 4680/1919. M. E. számú rendelet végrehajtásáról 1919. szeptember 21-én a belügyminiszter a következőket írta a törvényhatóságok első tisztviselőihez: „Hatósága területén hirdetményileg és ezenfelül minden más, a helyi viszonyoknak megfelelő legalkalmasabb módon haladéktalanul közhírré teendő, hogy a hivatkozott kormányrendelet 1. §-ában említett kommunista, bolsevista és anarchista irányú könyv, röpirat, röpcédula, propaganda iratok vagy bármilyen más alakban megjelent sajtótermék (ideértve a bármilyen más technikai eszközök segélyével sokszorosított ilyen irányzatú iratokat is) birtoklása és forgalombahozatala tilos." A belügyminiszteri rendelet a továbbiakban az ilyen sajtótermékek — büntetés terhe melletti — beszolgáltatására hívott fel. A belügyminiszter e rendelet mellékleteként csatolta az elkobzandó és megsemmisítendő 179 sajtótermék jegyzékét is. A jegyzékben Marx, Engels, Lenin, Kun Béla, Varga Jenő, Rudas, Révai, Lukács, Hevesi, Alpári, Szabó Ervin mellett Bőhm, Vanczák, Ágoston Péter, Garami, Kunfi, Somogyi Béla és mások munkái szerepeltek.[27] A 83 042/1919. B. M. számú 1919. október 24-i rendelet a vallás- és közoktatásügyi miniszter jegyzéke alapján kiegészítette a beszolgáltatandó és megsemmisítendő sajtótermékek listáját.[28]

A sajtóra vonatkozó kormány- és belügyminiszteri rendeleteket — bár azok legtöbbjét a kivételes hatalomról szóló törvény alapján hozták — a békeszerződés ratifikálása után is érvényben tartották. A Bethlen-kormány 960/1923. M. E. számú, 1923. február 9-én kiadott rendelete felsorolta azokat a

[25] RT 1919. 702.
[26] RT 1919. 1004.
[27] RT 1919. 1027—1034.
[28] RT 1919. 1055—1067.

rendeleteket, amelyek a kivételes hatalom megszüntével hatályukat vesztik. A felsorolásban azonban sem a sajtóra, sem az egyesülési és gyülekezési jogra vonatkozó rendeletek nem szerepeltek.[29]

Az egyesülési és gyülekezési jogot — ellentétben a sajtóval — korábban nem szabályozták törvények. Lehetőségeinek határait rendeletek vonták egyre szűkebbre, míg az első világháború éveiben kiszolgáltatták a hatósági önkénynek. Az ellenforradalom kormányai a jogfolytonosságra hivatkozva természetesen kiiktatták a polgári demokratikus és a szocialista forradalom intézkedéseit s a korábbi jogszabályokhoz való visszatérést hirdették. A gyűlések betiltásánál, az egyesületek feloszlatásánál gyakran ezekre hivatkozva jártak el. A Friedrich-kormány 5084/1919. M. E. számú, 1919. szeptember 13-án kibocsátott rendelete az egyesülési és gyülekezési jog terén az 1918 októbere előtti jogviszonyok visszaállítását mondta ki. Ám a rendszer lényegének jobban megfelelő számos új rendeletet is életbe léptetett. A belügyminiszter 1919. évi 88 318. számú, 1919. november 15-i, a gyülekezési és egyesülési joggal kapcsolatos körrendelete írta: „. . .egyrészt megszűnjenek az egyesülési és gyülekezési jog égisze alatt az ún. tanácskormány visszaállítása mellett folyó agitációk, a mai nehéz politikai helyzetből való kibontakozás lehetőségének mesterséges megzavarása érdekében kifejtett tevékenységek, másrészt pedig a legmesszebbmenő hatósági támogatásban részesítik a tanácsrendszer által megbolygatott régi egyesületeknek eredeti állapotuk visszaállítására irányuló törekvéseit. . .”

A rendelet előírta a működő egyesületek bejelentését és nyilvántartásbavételét. Az egyesületek jelentős részét azonban — ideértve nemcsak a szocialista, hanem a demokratikus és liberális jellegűeket is — a karhatalmi alakulatok, s a különféle szélsőséges ellenforradalmi szervezetek — a MOVE, ÉME stb. — felszámolták, helyiségeiket, iratanyagukat elkobozták. Megakadályozták újjáalakulásukat, s ebben a kormányok is segítségükre siettek, hiszen nem láttamozták alapszabályaikat. Főképpen a munkás szervezetek, egyesületek működését, illetve újjászervezését tiltották. De nem engedélyezték a liberális jellegű értelmiségi körök, köztük a haza- és nemzetellenesnek tartott szabadkőműves páholyok működését sem.

A liberális polgári államok azáltal, hogy különbséget tettek az egyesülési és a gyülekezési jog között, általában erősítették e szabadságjogok garanciáit. Az ellenforradalom magyarországi uralmi rendszere azonban már a jogszabályi rendezés síkján elmosta határait, s a gyülekezési jogot az egyesülési jog körébe vonta. Gyűléseket ugyanis csak az államhatalom által jóváhagyott egyesületek és pártok tarthattak.

Persze a közzétett rendeletek nem maradhattak a megtorlás s a szocialista és demokratikus mozgalmak elleni terrorintézkedések keretein belül. Nem kerülhették meg például a törvényhozó hatalom és a választójog kérdését, annál is inkább, mert ezeket az antanthatalmak — legalábbis az ellenforradalom első hónapjaiban — a kialakuló magyarországi belső társadalmi-politikai rendszer lényeges feltételeinek tekintették. A Friedrich-kormány 1919. november 17-én új, az általános, egyenlő és titkos szavazáson alapuló választójogi rendeletet adott ki, ami gyökeresen különbözött általános belpolitikai irányvonalától.[30] Oly kérdésekben pedig, amelyek jobban kiestek a fővezérség és Horthy érdeklődési köréből, vagy a román megszálló hatóságok eljárását, vagy a hagyományos magyar uralkodó osztályok kívánságait követte.

[29] RT 1923. 280—287.
[30] RT 1919. 879—881; 5.985/1919.

A közigazgatásról, a csendőrségről és rendőrségről szóló első rendeletek formailag az 1918 előtti állapotok visszaállítását mutatják.[31] Mivel azonban végrehajtásukat a megszállók, illetőleg a fővezérség irányította és ellenőrizte, s a hagyományos uralkodó osztályok konzervativizmusa is átalakult a forradalmak nyomán, — közeledett a Horthy-féle nyílt terrorista irányzathoz, — valójában a korábbitól eltérő közigazgatás, csendőrség és rendőrség kezdte meg működését. A Friedrich-kormány kiegészítő rendeletei is jelzik a változást és hozzásimulnak a megváltozott tényleges hatalmi viszonyokhoz. Itt csak jelezzük, — a későbbiekben részletesebben elemezzük, — hogy a régi közigazgatás visszaállításáról 1919. augusztus 8-án kiadott kormányrendeletet követték a kormánybiztosi intézményt létrehozó s a tisztviselők igazolását előíró rendelkezések.

Szervezetében és szellemében egyaránt átalakult, a Horthy-hadsereghez igazodott a rendőrség és a csendőrség. Az 5047/1919. M. E. sz., 1919. október 1-én kiadott rendelet kimondotta a rendőrség államosítását, kivonta ezzel a városi közigazgatás hatásköréből és a belügyminisztérium irányítása alá helyezte.[32] Korábbi ügykörének jórészét azonban — iparhatóság, közegészségügy, állategészségügy stb. — a városi hatóságnál hagyta. Az államosítással együttjáró átszervezés így önmagában is módot adott személyi állományának átalakítására, funkciójának megváltoztatására. S miután megszervezését a tényleges hatalommal rendelkező hadsereg irányította és ellenőrizte, az új rendőrség az ellenforradalom terrorista elnyomó apparátusának egyik fontos tényezőjévé vált. Szervezeti felépítése a fővezérség szervezeti tagolódását követte. (A rendőrkerületi kapitányságokat ugyanis a katonai körletparancsnokságok szerint építették ki.) Feladatkörét pedig a kormány- és belügyminiszteri rendeletek egész sora részletezte. Ezeknek mintegy összefoglalását adja a 90 089/1919. B. M. számú, az államrendőrség hatáskörét meghatározó bizalmas rendelet. 2. §-a kimondja: „A közbiztonsági rendészet terén az állami rendőrség:

a) éber figyelemmel kíséri az egyesületek keletkezését és működését; jóváhagyott alapszabályokkal nem bíró, vagy a fennálló szabályok szerint ilyennek nem tekinthető egyesületek működését betiltja; alapszabályellenesen vagy államellenes irányban működő egyesületek ezen magatartásáról a polgármestert, illetőleg alispánt értesíti és ugyanerről a kerületi főkapitánynak is jelentést tesz.

b) Bejelentett nyilvános gyűlések tudomásul vétele, illetőleg szabad ég alatt tartott nyilvános gyűlések és felvonulások tárgyában határoz; tudomásul vett, illetőleg engedélyezett gyűlések lefolyását kiküldöttje útján figyelemmel kíséri; az alkotmány, törvény, vagy közrend — általában az állambiztonság — ellen irányuló fölszólalás, vagy rendzavarás esetén a gyűlést feloszlatottnak nyilvánítja, vagy végső esetben karhatalommal feloszlatja, általában érvényt szerez mindazon törvényes rendelkezéseknek, amelyek a nyilvános gyűlések tartását szabályozzák. . .

c) az illető törvények és rendeletek által meghatározott esetekben és előírt feltételek s módozatok mellett alkalmazza az egyes emberek ellen foganatosított kényszerrendszabályokat, így a kiutasítást, bekísérést, előállítást, elővezetést; őrizetbevételt, letartóztatást, motozást, lefoglalást és házkutatást,stb.[33]

[31] RT 1919. 627—628; 3.886/1919. M. E.

[32] RT 1919. 752—768.

[33] Csongrád megye Levéltára (a továbbiakban: Csm L.) Szeged város főispáni ir. 2.103.

A politikai szervezetek és pártok

A Friedrich-kormány rendeletalkotásában tehát három tendenciát követhetünk nyomon. A legerősebb mindenekelőtt a fővezérség által képviselt és táplált nyílt terrorista, fasiszta irányzat volt. Emellett azonban — bár módosult formában, a fővezérség elképzeléseihez közelítve — érvényesült a hagyományos uralkodó osztályok konzervatív, az 1918 októbere előtti hatalmi viszonyok visszaállítására irányuló törekvése. S végül esetenként fel-felbukkant az antanthatalmak liberális jellegű kívánságának, illetőleg a belső ellenzéki erők követeléseinek rendeleti megfogalmazása is. Bár e három tendencia aránya, érvényesülése az 1920-as években időszakonként változott, végső soron meghatározta az ellenforradalom lényegét és jellegét. Főképpen az első két tendencia, a nyílt terrorista, fasiszta jellegű diktatúrára irányuló s a régi uralkodó osztályoknak a forradalmak hatására átalakuló, a nyílt terrorista diktatúrához közeledő konzervativizmusa határozta meg a kialakuló kormányzati rendszert.

Ezek az alaptendenciák természetesen meghatározták a pártok, a politikai irányzatok és szervezetek jellegét, tevékenységük fő irányát, tartalmát is. Főként a Horthy-féle fővezérség ellenőrzése alatt tartott dunántúli területrészeken erősödött fel a forradalmak idején létrehozott vagy újonnan alakított szélsőjobboldali, fasiszta szervezetek, egyesületek szervezése. Közülük a leghatalmasabbakká a Magyar Országos Véderő Egyesület (MOVE), az Ébredő Magyarok Egyesülete (ÉME) és a Magyarország Területi Épségének Védelmi Ligája (TEVÉL, vagy Területvédő Liga) váltak. Meg kell itt még említenünk az Etelközi Szövetséget és a Kettős Kereszt Vérszövetséget, ám e szervezetek, egyesületek puszta számbavételét sem végeztük még el.[34] Azt azonban tudjuk, hogy a fővezérség irányítása alá tartoztak, legtöbbjük katonai rendben szerveződött s tagjaik jórésze fegyvert hordott. Sőt például az ÉME és a MOVE több szervezete katonai különítményként működött s a fővezérség katonai parancsait követte. Lényeges különbségek összetételüket, ideológiájukat tekintve nem voltak köztük, amit az a körülmény is bizonyít, hogy sokan egyszerre több szervezet tevékenységében, vezetésében is részt vettek.[35] Különbségeik inkább bizonyos szerepmegosztásból következtek. Az ÉME a szocialista, demokratikus, sőt a liberális jellegű mozgalmakat is állandóan megtorlással fenyegette, fegyveres csoportjai, különítményei — a fővezérség tudtával — sorozatos gyilkosságokat követtek el. Céljuk a megtorlás mellett a megfélemlítés volt. Az ÉME nyomozó osztálya tartotta nyilván a fővezérség hatalmát veszélyeztethető irányzatokat és politikusokat. Horthy — 1919. november 16-i — budapesti bevonulása után pedig megszállták a fővárosi nagy szállodákat — a Savoyt, a Britanniát, a Gellért szállót stb. és évekig zavartalanul folytathatták bűnös tevékenységüket. A MOVE ugyanakkor szinte a tömegpárt igényével kezdett az ellenforradalom céljainak megfelelően a társadalom megszervezéséhez. De mindkettő elsősorban az ellenforradalom belpolitikai irányát

[34] Az Etelközi Szövetséget Horthy budapesti bevonulása után szervezték. Tagjai titkos esküvel kötelezték magukat Horthy feltétlen támogatására. Tevékenységét azonban a nyilvánosság kizárásával titokban folytatta. Élén a Vezérek Tanácsa állt s irányította a „nemzetségeket", amelyek azután „családokra" oszlottak. Nemes 1962. 156—157.

[35] Gömbös Gyula, Magasházy László, Kozma Miklós, Görgey József és György, Toókos Gyula, Prónay Pál például több fasiszta szervezet vezetőségében is részt vett. *Dósa Rudolfné:* A MOVE. Egy jellegzetes magyar fasiszta szervezet 1918—1944 . Bp. 1972 (a továbbiakban: Dósa 1972) 82, továbbá Nemes 1962. 159.

kívánta megszabni. Az ellenzéki mozgalmakat, irányzatokat csírájában kívánták ezzel elfojtani. A bírósági szervezetet és eljárást erre alkalmatlannak ítélték. Semmiféle következménytől nem kellett tartaniok, hiszen Horthy oltalma alatt álltak. Az atrocitások természetesen nem voltak idegenek a MOVE szervezeteitől sem. Az említett szereposztásból fakadóan azonban rájuk elsősorban az államszervezéssel kapcsolatos feladatok hárultak. Ezért Horthy belpolitikai elképzeléseinek megfelelően ott találjuk valamennyi fontos politikai eseménynél, így a siófoki fővezérség megszervezésénél, Horthy budapesti bevonulásánál, a nemzetgyűlési választásoknál, — 1920-ban és a későbbiek során is — a revíziót követelők sorában, a királypuccsok elhárításánál. 1921 nyarán már 417 fiókszervezete volt.[36] Közgyűlésein Horthy is rendszeresen résztvett. A MOVE 1920 januárjában megtartott országos közgyűlésén mondotta: „Szervezetlenség okozta bukásunkat és szervezettség szükséges, hogy megmentsük a hazát."[37] Tevékenysége többek között kiterjedt a „destruktív sajtó" megrendszabályozására, a fasiszta lapok — Nemzeti Újság, Szózat, Új Nemzedék, MOVE propagálására és terjesztésére, a MOVE nőcsoportjainak szervezésére, az ifjúsági, sport és lövészmozgalom támogatására.[38]

A Területvédő Liga ugyanakkor az ország régi határainak megtartását, majd — a trianoni békeszerződés aláírása után — visszaállítását tekintette elsődleges feladatának. Tevékenysége ezért a békefeltételek megismerése — 1920 január közepe — után élénkült meg, amikor a különböző „védő ligák" — székely-magyar szövetség, délvidéki, felvidéki liga — összefogó szervezeteként a területi integritás védelmében kifejtett propaganda irányítójává vált. A Területvédő Liga vezetésében azonban szerephez jutottak a régi uralkodó osztályok tagjai — elsősorban Teleki és Bethlen gróf — is.

A szélsőjobboldali fasiszta szervezetek azonban nemcsak politikailag, szervezetileg kötődtek a fővezérséghez, hanem eszmeileg is. A „keresztény, nemzeti" ideológia a forradalom- és haladásellenesség, valamint a szélsőséges antiszemitizmus és szovjetellenesség programjaként vált uralkodóvá soraikban. A fővezérség és az említett szervezetek mindemellett idejétmúltnak, feleslegesnek, sőt károsnak tekintették a parlamentarizmust s a polgári pártok létét, egymással való viaskodását. Szerintük ez megosztja a keresztény nemzeti társadalmat s lehetővé teszi a „destruktív politika" és szellem újrajelentkezését, ami pedig újabb forradalomhoz vezethet. Összekapcsolta őket a fegyveres megoldást is vállaló agresszív revízió gondolata, az irredentizmus is. A Horthy szűkebb köréhez tartozó Páter Zadravecz István tábori püspök a MOVE és az Etelközi Szövetség 1922 márciusi nagygyűlésén így foglalta össze beszédét:

„1. Irredenta csak fanatikus lehet.

2. Irredenta ország nem ismer „jogrendet", az irredentákat fékezni nem kell, tőlük, bosszújuktól megvédeni a fajveszélyest bűn, nem jogrend.

3. Előre az ezeréves határokig, jaj ki utunkat állja!"[39]

Nézetkülönbségek legfeljebb a trónbetöltés kérdésében támadtak köztük. Ezek azonban csak a szabadkirályválasztó és legitimista ellentétek kiéleződése idején, főként az 1921. évi királypuccsok során erősödtek fel. Társadalmi bázisukat egyaránt a katonatiszti, hivatalnoki s egyes kispolgári rétegek alkot-

[36] Pesti Hírlap (a továbbiakban: PH), 1921. jún. 21.

[37] A MOVE első országos tanácsülése (Bp. 1920. jan. 17—18—19-én. Bp. 1920. Vö. Dósa 1972. 23.

[38] Dósa 1972. 91—98.

[39] Páter Zadravetz titkos naplója. Bp. 1967. 97. Vö. Dósa 1972. 130.

ták. Tömegbázisuk kiszélesítése érdekében nem zárkóztak el a szociális demagógiától, s ezt szorosan összekötötték az antiszemitizmussal és a revízióval.

Horthy diktatórikus belpolitikai elképzeléseibe nem illeszkedhetett a szocialista, demokratikus és liberális pártok, sőt még a hagyományos konzervatív polgári pártok léte sem. Nem rajta múlott tehát, hogy az adott hatalmi viszonyok, törekvések következményeként a pártok szervezése mégis megkezdődött. Mert Horthy a dunántúli meg nem szállt területeken szinte kizárólagos katonai hatalommal rendelkezett ugyan, de a békefeltételeket diktáló antanthatalmaknak a magyarországi belpolitikai rendszerre vonatkozó bizonyos közös elképzeléseit, a béke aláírásának elkerülhetetlensége miatt nem lehetett hosszú távon figyelmen kívül hagyni. S miután a békeszerződést csak a törvényhozó hatalom ratifikálhatta, a pártok választási versengését, a parlament összehívását nem lehetett kiiktatni a belpolitikai életből. Igaz, 1919 késő nyarán, őszén a magyarországi belpolitikai viszonyok tekintetében lényeges különbségek voltak az egyes antanthatalmak felfogásában, de a nyílt militarista diktatúrát Magyarországon már csak a szomszédos államok hozzájuk fűződő szövetséges kapcsolatai miatt sem tűrhettek. De nem akartak nyílt militarista diktatúrát az ellenforradalmi szervezkedésben jelentős szerepet játszó, valamelyes antantkapcsolatokkal is rendelkező magyar nagytőkések és nagybirtokosok sem, annak ellenére, hogy felfogásuk — mint említettük, — a forradalmak hatására közeledett a fővezérség elképzeléseihez, célkitűzéseihez.

A pártok alakulása így, — bár rendkívül vontatottan és nehezen áttekinthetően — a megszállt országrészekben kezdődött, majd a fővezérség ellenőrzése alatt tartott dunántúli területekre is kiterjedt. Horthy azonban „nemzeti hadseregével", fasiszta szervezeteivel, különítményeivel az általa megszállt területen tiltotta a szocialista, demokratikus és liberális pártok alakítását, s csak a keresztény, nemzeti, tehát a hozzá viszonylag legközelebb álló pártok működését tette lehetővé. A pártok szervezését azonban nemcsak a megszállás, illetőleg a fővezérség fasiszta diktatúrára, a pártok s a korábbi pártharcok kiiktatására irányuló törekvése nehezítette, hanem mindenekelőtt az ország megváltozott gazdasági, társadalmi struktúrája, általános kül- és belpolitikai helyzete is.[40]

Az ellenforradalom korszakában a hagyományos uralkodó osztályok, a nagybirtokosok és nagytőkések gazdasági-társadalmi, politikai helyzetében lényeges változások következtek be. Javaik jórészét elvesztették. (A trianoni békeszerződés értelmében csak kárpótlásra voltak jogosultak. A tényleges kárpótlás azonban csak hosszú diplomáciai csata során érvényesült.) Megszűnt hatalmuk a nemzetiségek felett s a Monarchia felbomlásával, az egységes monarchiai piac szétesésével lényegesen meggyengültek. Ráadásul a forradalmak megismétlődésének lehetősége is megingatta biztonságukat, s állandó félelemmel töltötte el őket. Mindez olyan „sokkhatást" váltott ki bennük, hogy zömük egy ideig távol tartotta magát a pártpolitikától.[41] Egy részük különben is kompromittálódott a külföld előtt s nem szerepelhetett az európai nyilvánosság előtt. Az ellenforradalom első éveiben ugyanakkor jelentősebb politikai szerep jutott az ún. középrétegeknek, a katonatiszti, hivatalnoki, kispolgári, gazdag paraszti rétegeknek. Ám azáltal, hogy szembefordultak a forradalmak-

[40] *Ránki György:* Gondolatok az ellenforradalmi rendszer társadalmi bázisának kérdéséhez az 1920-as évek elején. Történelmi Szemle, V. évfolyam. 3—4. sz. 1962. (a továbbiakban: Ránki 1962) 353—368, továbbá *Berend T. Iván* és *Ránki György:* A magyar társadalom a két világháború között. Új Írás, 1973. 10—11. sz.

[41] Vita Magyarország kapitalizmuskori fejlődéséről. Bp. 1971. 61—70.

kal, védték a tőkés magántulajdont, voltaképpen előkészítették a hagyományos uralkodó osztályok visszatérését a politikai életbe is. Ehhez azonban még hosszú út vezetett. Nemcsak amiatt, mert a „középrétegek" nem adták át könnyűszerrel megszerzett politikai hatalmukat, hanem amiatt is, mert kezdetben nehezen tájékozódtak az új európai s belső viszonyok között. Bár régi közjogi ellentéteik, társadalmi nézetkülönbségeik nem éledtek újjá, de számos vitakérdés új ellentéteket támasztott soraikban: mi módon kerülhetik el az újabb forradalmakat, ennek érdekében hogyan alakítsák ki az ellenforradalom belpolitikai rendszerét; miként törhetnek ki a külpolitikai elszigeteltségből, milyen útonmódon érhetnek el sikereket a revízió terén?

Az e kérdésekre adott válaszok szerint alakultak ki és erősödtek meg az ún. legitimisták és szabadkirályválasztók ellentétei. A legitimisták IV. Károly, illetőleg a Habsburgok visszahozásában látták a forradalmak megakadályozásának s az ország régi határai — és saját hatalmuk — visszaállításának csodaszerét. Nem véletlen, hogy mindenekelőtt azokat a nagybirtokosokat találjuk ebben a táborban, akiknek Ausztriában, vagy a békeszerződések által Ausztriának ítélt nyugat-magyarországi területsávon jelentős birtoktestei vagy egyéb érdekeltségei voltak.

Az 1918 előtti kormánypártok így a maguk korábbi összetételében és szervezeti formájában nem éledtek újjá. Hiszen a háborús felelősséget nem háríthatták volna el maguktól s a háborús vereséggel, valamint a monarchiabeli demokratikus és nemzeti mozgalmakkal összefüggő új kelet-közép-európai rendezés ódiumát sem vállalták. Vezetőik egyideig nem tudtak eligazodni a megváltozott viszonyok között. A forradalmakkal szemben igényelték például az erős, politikai funkciókat is ellátó hadsereget, de túlontúl nagy hatalma, a katonai diktatúra feszélyezte is őket. Az antant által kívánt általános, egyenlő és titkos választójog alapján kiírt választások sem csábították őket a pártszervezésre. A Nemzeti Munkapárt különféle frakciókra bomlott. Közülük néhányan életrehívták a Magyar Polgári Pártot, mások Perényi Zsigmond irányításával a Nemzeti Szövetséget szervezték meg. Megalakították a Nemzeti Társaskört is, jelezve pártalakítási szándékukat, amelyre azonban szerintük még nem érkezett el a várvavárt idő. Az 1906 után folytatott tiszaistváni taktika felújítása azonban — amelynek lényege az összetartás, a gyülekezés volt, a győzelem reményében, — a megváltozott viszonyok között illuzórikusnak bizonyult. Az egykori Alkotmány Párt egyes tagjai közeledtek a régi munkapártiakhoz, a hagyományaikat jobban őrzők azonban megszervezték a Magyar Rendpártot. A nagytőkések és nagybirtokosok, a hagyományos uralkodó osztályok képviselői természetesen nem mondtak le a hatalomról, ha pillanatnyilag nem is találták meg politikai reorganizációjuk kereteit és módszereit. Résztvettek az ellenforradalmi szervezkedésekben, de az ellenforradalmiság önmagában véve kevés volt az új politikai célokat, módszereket, taktikát igénylő pártok létesítéséhez. Ráadásul azok a körülmények, amelyek határt szabtak a kormánypolitikának — a megszállás, a területi széttagoltság, az országos lapok hiánya, a fővezérség nagy hatalma — akadályozták az egyes pártok országos kiépítését. Az ellenforradalom zűrzavarában azonban főképpen a megszállt területeken, — elsősorban Budapesten — gombamódra szaporodtak a helyi politikai pártok.

Friedrich az ún. keresztény szövetségre támaszkodott, amelyet három párt, a Huszár Károly és Haller István vezette Keresztény Szociális Gazdasági Párt, Teleki Pál gróf és Pekár Gyula Keresztény Nemzeti Pártja és végül az

Egyesült Kisgazda és Földműves Párt alkotott. Ez utóbbi vezetői között találjuk Dessewffy Emil grófot, Meskó Pált, őrgróf Pallavicini Györgyöt, Sokorópátkai Szabó Istvánt, Rubinek Gyulát. A keresztény jelszavas pártpolitika nem volt újkeletű, de először került kormányzati rangra. S most már nem az 1910-es évek katolikus megújítási törekvései jellemezték. Nem is pusztán a szocialista munkásmozgalom ellensúlyozása, visszaszorítása vezérelte, hanem inkább az uralkodó osztályok és a „középrétegek" felsorakoztatására törekedett. A századelőn induló keresztényszocialista politikai irányzat maga is felbomlott. Korábbi vezetője, Giesswein Sándor, nemcsak megtartotta, hanem bővítette szociális programját és több ízben bátran szembeszállt a túlkapásokkal s a politikai szabadságjogok megsértésével. A Keresztény Nemzeti Párt és a Keresztény Szociális Gazdasági Párt 1919. október 8-án egyesült és felvette a Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártja — KNEP — nevet.

A korábbi polgári liberális pártok némelyike újjászerveződött. Miután azonban ezek nemcsak a Tanácsköztársasággal, hanem a polgári demokratikus forradalommal is szembefordultak, liberalizmusuk jelentősen megkopott. Az emigrációból 1919 szeptember végén hazatérő Vázsonyi Vilmos írta: „A polgári társadalomnak a múltakból azt a tanulságot kell merítenie, hogy ki kell építenie a maga szervezetét és meg kell tanulnia, hogy a maga sorsát csak úgy építheti biztos alapra, ha egyaránt távolmarad a két szélsőségtől, a reakciótól és a felforgatástól, mert a reakció felforgatásra, a felforgatás reakcióra vezet."[42]

A függetlenségi párt egykori politikusainak egyik része, Lovászi Márton és P. Ábrahám Dezső vezetésével új függetlenségi pártot alapított. Ebből azonban kilépett a jobbszárny és Balla Aladár vezetésével létrehozta a Nemzeti Függetlenségi Pártot. A régi Polgári Demokrata Párt most Nemzeti Demokrata Pártnak nevezte magát, és egyesült a Bárczy István és Ugron Gábor vezetésével megalakított Nemzeti Szabadelvű Párttal. A liberális pártok 1919. október 1-én közös értekezletet tartottak, a köztük levő ellentétek miatt azonban a tervezett Liberális Blokk egyelőre nem jött létre.[43]

Rendkívül aktív pártszervezéshez fogott a gazdag parasztság vezette Nagyatádi Szabó féle Kisgazdapárt. Gyors sikereit elősegítette az a körülmény, hogy korábbi bázisterülete — elsősorban Somogy, Tolna és Zala megye — nem került a megszálló csapatok kezére, s a fővezérség alakulatai nem gördítettek akadályt szervezkedésük útjába. Kisebb helyi konfliktusaikon mindig úrrá lett közös érdekük, ami végül is 1919 októberében politikai szövetséggé fonódott. Az ellenforradalom hatalomrakerülése után szinte napi jelenséggé váltak a pártfeloszlások, fúziók, új és új pártok alakulása. A KNEP létrehozása után 1919 november végén sor került a két kisgazdapárt egyesülésére.[44]

A pártokat az újabb forradalom elhárítása mellett az antanthatalmak magyarországi politikája, a megszállás megszüntetése, a békekötés és az új államrendszer sarkalatos pontja, a törvényhozás jellege és az államforma kérdése foglalkoztatta. Közülük fokozatosan a KNEP és a Kisgazdapárt került a politikai élet középpontjába. Amíg az előbbi főként a városi keresztény hivatalnokrétegre és a kispolgárságra támaszkodott, addig a Kisgazdapárt az OMGE nagybirtokosainak egy részét s a gazdagparasztságot tömörítette soraiban. A polgári pártok összetételének osztálybázisának tüzetesebb meghatározása azonban rendkívül nehéz feladatot jelent. A hamis politikai

[42] Pesti Napló (a továbbiakban: PN), 1919. szept. 30.
[43] PN, 1919. okt. 2.
[44] Új Somogy (a továbbiakban: ÚS), 1919. dec. 3.

pólusok ugyanis összezavarták az osztályfrontokat. Amíg korábban, 1918 előtt a közjogi kérdések okozták ezen a téren a legtöbb zavart, addig 1919 után a keresztény, nemzeti jelszavak és a revíziós követelések járultak hozzá ehhez leginkább.

1919. augusztus 24-én Budapesten újjáalakult a Magyarországi Szociáldemokrata Párt. Az alakuló gyűlés nyíltan szembehelyezkedett a szocialista forradalommal, elvetette a proletárdiktatúra eszméjét. Az 1903-as programot és szervezeti szabályzatot vallotta magáénak és kimondta csatlakozását a II. Internacionáléhoz. 1919 őszén azonban az általános európai helyzet, a nemzetközi munkásmozgalom helyzete s a magyarországi belső hatalmi viszonyok gyökeresen különböztek a századforduló időszakától. Az 1903. évi programra való hivatkozás nem pótolhatta az 1919 utáni helyzet elmaradt konkrét elemzését. Az újonnan választott pártvezetőségbe Peyer Károly, Peidl Gyula, Farkas István, Miákits Ferenc, Garami Ernő és más ismert és kevésbé ismert jobboldaliak kerültek.[45] Az újjáalakult párt vezetői maguk űzték ki soraikból mindazokat, akik a Tanácsköztársaság ideje alatt valamiféle funkciót vállaltak. Abban reménykedtek — erre különben biztatást is kaptak, — hogy az antanthatalmak olyan koalíciós kormány alakítására kényszerítik a magyarországi politikai erőket, amelyben számukra is hely nyílik.[46] Közben a fehérterror az antant és a kormány tudtával nemcsak a kommunisták, hanem a szociáldemokraták ezreit is gyilkolta, internáló táborba vagy börtönbe zárta. Ám a kommunista szervezkedés még ebben, a forradalmi munkásmozgalom számára rendkívül nehéz helyzetben sem szakadt meg.[47] A tatai főszolgabíró 1919. október 31-én jelentette Fáy István kerületi kormánybiztosnak: „Meg vagyok róla győződve, hogy főleg a tatabányai ipartelepeken, nemkülönben a járás egész területén azok között az ipari munkások között és földműves napszámosok körében, kik a letűnt kommunista rendszer ideje alatt jelenlegi helyzetüknél előnyösebb helyzetben voltak, a kommunizmus ma is népszerű. Tatabányáról ismételten jelentették, hogy a munkásság azzal biztatja egymást, hogy rövid néhány hét leforgása alatt újból visszajön Kun Béla és Bőhm Vilmos.[48]

A fővezérség hatalmának kiépítése a Dunántúlon

Az ellenforradalom fegyveres erejének megszervezése, a baloldali, elsősorban a kommunista mozgalommal szembeni terror rendszerének kiépítése mindenekelőtt Horthy nevéhez fűződik. Jelentős szerepet vállalt ezzel az ellenforradalom rendszerének megalapozásában. A parancsokhoz és parancsnoklásshoz szokott egykori k. u. k. tiszt, ellentengernagy már a Tanácsköztársaság

[45] *Fehér András:* A Magyarországi Szociáldemokrata Párt és az ellenforradalmi rendszer 1919 augusztus—1921. Bp. 1969 (a továbbiakban: Fehér 1969) 9—16.

[46] Nemes 1962. 56—57.

[47] *Szabó Ágnes:* A Kommunisták Magyarországi Pártjának újjászervezése (1919—1925). Bp. 1970. 10—34.

[48] Fm L Kkb. ir. 1919. 438. sz. — A főszolgabíró későbbi jelentései is bizonyítják: a tatabányai munkások, bányászok az ellenforradalom elleni harc élvonalában álltak. Sokhelyütt az internacionálét énekelték s játszották a zenekarok. „Az ilyen események a tatabányai munkásság körében gyakran előfordulnak . . . — írta a tatai főszolgabíró 1919. nov. 25-i jelentésében — tömegesebb megnyilvánulásra csak azért nem vezetnek, mivel az állandó karhatalom jelenléte nem engedi a munkásság igazi érzelmeinek kifejezésre jutását érvényesülni" (uo.).

idején önálló katonai-politikai akciókba kezdett és a forradalmak utáni korszak jellegzetes és egyik meghatározó figurájává, a magyar uralkodó osztályok törekvéseinek tevékeny megvalósítójává vált.

Mindjárt első önálló akciójával, amikor 1919 augusztus legelején megalakította az ún. fővezérséget, — s ezzel kivált a szegedi ellenforradalmi kormány kötelékéből, — majd Siófokra repült, nagy feltűnést keltett. A Szegeden gyülekező katonatisztek, ellenforradalmárok mind mögé tömörültek. Itt láthatjuk például Gömbös Gyulát, Kozma Miklóst, Sréter Istvánt, Prónay Pált, Bádoki Soós Károlyt, Magasházy Lászlót, Görgey Józsefet.[49] A fővezérség megszervezésére s meghatározott létszámú – 1300 fős – hadsereg kiépítésére a Szegedet megszállva tartó francia antant-csapatok katonai parancsnoksága adott engedélyt.[50] Horthy azonban, miután állomáshelyét Siófokra tette át, a francia parancsnokságtól katonailag és politikailag egyaránt függetlenítette magát. Kilépett a szűkkörű katonai szerveződések köréből és erős, ütőképes ellenforradalmi hadsereg s a fővezérség szellemének, jellegének, szervezetének megfelelő politikai rendszer szervezéséhez fogott. Hadseregét először toborzással szervezte, 1919 novemberében azonban már kiképzett, sőt a világháborúban részt vett húsz korosztály, az 1874 és 1894 között születettek sorozásához fogott. 1920 februárjában pedig, a hatóságoktól erélyt követelve, a sorozást az 1895–1898 közöttiekre is kiterjesztette. Elsősorban a „megbízható polgárokat"és „gazdákat" hívta a hadseregbe. Megbízhatóságukat külön erre a célra létrehozott bizottság állapította meg.[51]

Augusztus első felében már létrehozta a „nemzeti hadsereg" vezérkarát, melyet 9 csoportra — hadműveleti, nyilvántartó, szervezési, ügyészségi, hadtáp, politikai, vasút, távíró, térképészeti – osztott. A csoportok osztályokra tagozódtak. A politikai csoport például a belügyi, külügyi és sajtó osztályt foglalta magában. A belügyi osztály feladatköre rendkívül széles volt, szinte a Belügyminisztérium jogait gyakorolhatta. A fővezérség ügybeosztása ugyanis valamennyi közigazgatási és törvénykezési ügyben kimondotta illetékességét. Feladatai közé tartozott a fővezérség és a polgári közigazgatás közötti összeköttetés biztosítása is.[52] A „védelmi osztály" főfeladata a forradalom híveinek felkutatása és ártalmatlanná tétele volt. Nyomozó tisztjei szinte megszámlálhatatlan gyilkosságot követtek el s máig sem tudjuk, hogy hány letartóztatást, internálást hajtottak végre. A honvédelmi miniszter csak 1920. június 14-én H. M. Eln. 101 159. sz. utasításával szüntette meg a védelmi osztályok aktív működését. „Az összes, jelenleg a védelmi szervek által letartóztatásban levő foglyok az illetékes katonai, illetve polgári hatóságnak, a rendelkezésre álló adatokkal együtt haladéktalanul átadandók." Ez az utasítás előírta ugyanak-

[49] *Vargyai Gyula:* Katonai közigazgatás és kormányzói jogkör. Bp. 1971 (a továbbiakban: Vargyai 1971) 11—23.

[50] Először a Madách-utcai polgári iskolát vették birtokukba. A francia megszállók szemet hunytak a különleges kegyetlenséggel elkövetett gyilkosságaik felett. A hullák lábaira köveket kötöttek s úgy dobták a Tiszába. Sok esetben ezt csinálták később budapesti áldozataikkal is. Dettre László, Szeged város akkori főispánja leírja, hogy Horthy németül beszélt tisztjeivel, akik mulatozásaik alkalmával a vállukon vitték vezérüket a Gotterhalté-t énekelve a város utcáin (Csm L. Tonelli ir. 29. sz.).

[51] Csm L. Szeged város főispánjának ir. 1920. 335. sz. A hadsereg szervezését részletesen elemzi *Pataki István:* Az ellenforradalom hadserege 1919—1921. Bp. 1973. 7—35.

[52] Vargyai 1971. 23—27.

kor a „megfigyelő tevékenység" fenntartását; kimondotta továbbá, hogy nyomozást csak a katonai ügyészségek végezhetnek.[53]

Horthy, József főherceg kormányzó utasítására hivatkozva, — miután 1919. augusztus 15-én, Friedrich jelenlétében hivatali esküt tett a főherceg kezébe, — hivatalosan is átvette a fővezérletet valamennyi ellenforradalmi fegyveres haderő felett.[54] Az ország meg nem szállt területeit katonai kerületparancsnokságokra osztotta. „Az összes jelenlegi magyar impérium alatt álló terület — írta 1919. augusztus 22-i parancsában — magyar katonai kerületi parancsnokságokra osztatik be." Ugyanez a parancs kimondta, hogy a Dunántúlon és a Duna—Tisza közén valamennyi szervezési teendőt a fővezérség irányít. *A siófoki II. sz.* katonai parancsnokság parancsokává Sréter Istvánt nevezte ki s Fejér, Komárom, Győr, Veszprém megyék, valamint Esztergom megye dunántúli része tartozott a hatáskörébe. *A szombathelyi III. sz.* parancsnokságot báró Lehár Antal ezredesre bízta és gróf Sigray Antalt közigazgatási tanácsadójává nevezte ki. A szombathelyi katonai parancsnoksághoz Moson, Sopron, Vas és Zala megyéket sorolta. *A kaposvári IV. sz.* kerületi parancsnok Bernátsky Kornél tábornok, Somogy, Tolna megye, továbbá Baranya megye meg nem szállott része, a sásdi járás felett rendelkezhetett. A parancsnok közigazgatási tanácsadójává Bartal Aurélt nevezte ki. A Duna—Tisza közötti területet a *szegedi V. sz.* kerületi parancsnokság hatáskörébe utalta. A román megszállás miatt függőben hagyta a *miskolci VI. sz.* parancsnokság kiépítését. A *budapesti* katonai szervezés irányítását pedig átmenetileg átengedte a Friedrich-kormány hadügyminiszterének.[55] Az ország katonai beosztását meghatározó utasítás szerint a győri katonai parancsnokság, valamint Siófok és környéke közvetlenül a fővezérség hatáskörében maradt. Míg a győri katonai parancsnokság hatáskörébe a karhatalmi alakulatok elhelyezése és felügyelete tartozott, addig Siófokon kívánták megszervezni a fővezérség ún. mozgó tartalékát. A kerületek parancsnokait — az utasítás értelmében — a fővezérlet irányította. A megyék élére kinevezett katonai parancsnokok pedig a kerületi körletparancsnokok felügyelete alá tartoztak.

Horthynak a hadsereg szervezésével az ellenforradalom megszilárdítása s az országhatárok kialakításánál is felhasználható fegyveres erő létrehozása volt a célja. 1919. szeptember 12-én a forradalmak megismétlődésének megakadályozására a Friedrich-kormány hadügyminisztere útján 8000 tiszttel és 12 000 altiszttel rendelkező 80 000 főnyi hadsereg kiépítésére kért engedélyt az antanttól. Ismételten kérte ugyanakkor a románok további dunántúli előnyomulásának megállítását a Győr, Veszprém, Észak-Balaton vonalnál. A katonai parancsnokok utasítást kaptak azonban tennivalóikra a román csapatok további előrenyomulása esetére is: „Minden rendelkezésre álló karhatalmi csapat és alakulat azonnal csendőrségre, városi rendőrségre osztandó fel. Erre a csendőrparancsnokokkal, (rendőrkapitányokkal) egyetértésben azonnal terv dolgozandó ki. A szakaszparancsnokig bezárólag minden parancsnok helyén és állomásán marad. A parancsnokok alárendeltjeikről névjegyzéket készítenek és az illetékesek (legénységet hónaponként) addig, míg pénz felett rendelkeznek és innen utasítás nem jön, tovább fizetik. Ha az oláhok (entente) a csendőrséget (rendőrséget) is le akarnák fegyverezni, akkor a fegyverek, lőszer, felszerelés akként rejtendők el, hogy a szakaszparancsnokok azokat bármely pillanatban

[53] OL BM K 149. 120 cs. 6/1920.
[54] Vm L Nym. kb. ir. Elnöki 1919. 41. sz.
[55] Uo.

megtalálhassák. Minden parancsnok embereit úgy tartja nyilván, és marad azokkal összeköttetésben, hogy azokat abban a pillanatban, midőn az oláhok (entente) a területet kiürítik, összehívni és felfegyverezni képes legyen."[56] Horthy és a fővezérség a román királyi csapatokat az antanthadsereg részének tekintette, ezért mindvégig tiltotta a velük való fegyveres összeütközést.

A román csapatok további előnyomulását az antanthatalmak megtiltották ugyan – sőt azok fokozatosan visszahúzódtak, – az ún. nemzeti hadsereg további nagyarányú növelését azonban ellenezték. Horthy emiatt szeptember 23-i parancsában utasította a kerületi katonai körletparancsnokokat: ne tüntessék fel a nyilvánosságra kerülő jelentéseikben a teljes létszámot és tartsák titokban a szombathelyi tüzéranyagot és a páncélvonatokat. A tiszti egységekből pedig alakítsanak „vadász-századokat".[57]

A román királyi csapatok által ellenőrzött Friedrich-kormány is megkísérelte a maga hatalmának erősítését, elsősorban az ún. polgárőrségek szervezése útján. Számottevő eredményt azonban a megszálló csapatok, valamint a fővezérség gyorsan felerősödő katonai hatalma miatt nem érhetett el. A fegyveres erő felett így Horthy hegemón szerephez jutott. Ez a katonai pozíciója azután egyre nagyobb politikai hatalommal bővült. S itt természetesen nemcsak arról volt szó, hogy a fegyveres erő feletti hatalma, monopolhelyzete önmagában véve is nagy politikai túlsúlyt jelentett számára. Kivételes katonai helyzetét ugyanis igyekezett a kormányzati politika terén is érvényesíteni. Látva a Friedrich-kormány szorult helyzetét, a polgári közigazgatás legfontosabb szervezeti formáját, a kormánybiztosi intézményt már a fővezérség katonai kerületi parancsnokságainak ellenőrzése alá vonta.[58] A kerületi kormánybiztosok politikai és polgári közigazgatási tevékenységét elsősorban a fővezérség, illetőleg a kerületparancsnokságok szabták meg. Bádoki Soós Károly tábornok a fővezérség vezérkari főnöke táviratilag közölte például József főherceg lemondását a katonai kerületparancsnokságokkal. Egyúttal utasította őket népgyűlések összehívására: „Sürgősen szükséges volna népgyűléseket, továbbá társadalmi egyleteket összehívni, amelyek sürgönyileg az antant misszióknak Budapesten (ellenőrzés végett), ugyanazon szövegezésben magyar nyelven a miniszterelnökségnek is, azon elhatározást adnák tudomására, hogy szocialista minisztérium nem felel meg a magyar nép közérzésének és az illető gyűlések tiltakozzanak minden szélső szocialista irányzatú kormányalakulás ellen.[59]

A fővezérség hatalmi primátusát bizonyítja 1919. szeptember 14-i rendelete, amelyben részletesen szabályozta a katonai és polgári hatóságok hatáskörét. Eszerint a „törvényes rend" helyreállítása, a „vörös agitáció", az „izgatás" megszüntetése érdekében elengedhetetlenül szükséges, hogy „a magyar nemzeti hadsereg hatóságai és parancsnokságai inkább előtérbe lépjenek minden téren, mint rendes békeidőben. Mert ők most nagyobb karhatalom felett rendelkeznek, mint rendes időben, mert utolsó és tántoríthatatlan támaszai a magyar nemzeti eszmének, és végre azért, mert sok erélyes közeg áll rendelkezésére a vidéken való tájékozás elnyerésére. Ezért figyelje valamennyi katonai parancsnok a közéletet is éber szemmel, közölje észrevételeit a polgári hatósá-

[56] Uo. 43. sz.

[57] Iratok 1953. 223—226, továbbá Nemes 1962. 48—49.

[58] *Karsai Elek:* Kormánybiztosok hatásköre és tevékenysége az ellenforradalmi rendszer első hónapjaiban. Levéltári Közlemények, XXVI. 1955 (a továbbiakban: Karsai 1955). 206—234.

[59] Vm L Nym. kb. ir. Elnöki 1919. 52. sz.

gokkal, ha intézkedések szükségesek." Ezután a surlódások elkerülésére, szoros együttműködésre hívott fel. A rendelet újólag felsorolta a kerületi katonai parancsnokságok beosztását s az ennek megfelelő politikai tagozódást. Kimondta, hogy az egész Dunántúl élén, katonailag — a magyar nemzeti hadsereg fővezére — Horthy, politikailag őrgróf Pallavicini György áll. A székesfehérvári kerület katonai parancsnoka Sréter István ezredes, politikai vezetője Bartos János. A szombathelyi kerület parancsnoka báró Lehár Antal ezredes, a kaposvárié Bernátsky Kornél tábornok. Az előbbi politikai vezetője gróf Sigray Antal, az utóbbié Gaál Gaszton kerületi kormánybiztos. A megyék élén katonailag a megyei katonai parancsnokok, politikailag a kinevezett, vagy kinevezendő megyei kormánybiztosok állnak. A polgári egyének a polgári hatóságoknak vannak alárendelve, hogyha azonban katonai és politikai együttműködésre van szükség, a katonai parancsnokokkal együtt járnak el. „A katonai parancsnoknak ilyenkor alkalma nyílik a politikai hatóság figyelmét oly ügyekre terelni, hol erélyesebb fellépés szükséges (erélytelen polgári közegek, vagy megbízhatatlan tanerők kicserélése, esetleg katonai karhatalommal egyes egyének megfigyelése, vagy letartóztatása, helységek vagy területek átkutatása, házkutatások egyes egyéneknél, egyletek ellenőrzése, feloszlatása stb.)." Az igazságszolgáltatással kapcsolatos fejezete pedig hivatkozik a kormány rögtönbíráskodásról szóló rendeletére. „A kommunizmus alatt exponált emberek — írta — a legrövidebb időn belül megkapják méltó legsúlyosabb büntetésüket."[60]

Nagy szerepe volt a fővezérségnek a csendőrség újjászervezésében is. A katonai kerületparancsnokságok utasításaikban leszögezték: a csendőrség a katonai kerületparancsnokságoknak, felsőfokon a fővezérségnek van alárendelve.[61] A tényleges alárendeltséget természetesen a meg nem szállt területeken a hadsereg kizárólagos katonai hatalma mellett az a körülmény is biztosította, hogy a csendőrség szervezeti felépítése a katonai kerületparancsnokságok beosztását követte. A fővezérség utasításait egyébként szíve szerint követte a szellemében, módszereiben, brutalitásában hozzá hasonló, vele azonosuló csendőrség. (Hasonló módon, a katonai szervezeti beosztásnak megfelelően hozták létre a rendőrkerületi kapitányságokat is.)

A fővezérség a maga jogának tartotta fenn a politikai szabadságjogok kezelését, ellenőrzését is, ami természetesen e jogok nagyfokú korlátozását jelentette. Az egyesülési és gyülekezési jog kérdésében a személyes szabadság tekintetében és a sajtó terén vasszigorral járt el. Bevezette a katonai cenzúra rendszerét és a pesti lapok terjesztését is ellenőrizte. Magukat a lapterjesztőket, a lapárusokat is eljárás alá vonhatta. Bicskén például leszedték a vonatról a Budapesten feladott lapküldeményeket és ún. fehér cenzúrának vetették alá. Hasonló módon jártak el Székesfehérváron is. A nem tetsző lapokat azután elégették.[62] Horthy, budapesti bevonulása után is, a sajtócenzúra és a lapterjesztés szigorú katonai megszervezését, ellenőrzését hangoztatta: „Most még nagyon bizonytalan időket élünk, mindazok, akik ezt a rettenetes fölfordulást csinálták, kivéve a főgazembereket, még itt vannak. Én tehát nem állhatok el attól, hogy a cenzúra, ami a hadsereget illeti, abszolute gyakoroltassék, hogy minden züllesztési kísérlettel szembe szállhasson."[63]

[60] A fővezérség 1.334/VI/1919. rendelete. Bm L Alispáni ir. 2.140/1920.
[61] Somogy megye Levéltára (a továbbiakban: Sm L) Főispáni ir. 129/1920.
[62] PN, 1919. okt. 1.
[63] PN, 1919. nov. 22.

Történetírásunk feltárta már a fővezérség s a katonatisztekből, altisztekből, csendőrökből, hivatalnokokból, kulákparasztokból álló „nemzeti hadsereg" minden törvényes előírást, morális emberi szabályt és formát semmibevevő kegyetlen terrorakcióit. A kommunistákkal, a forradalmak funkcionáriusaival szemben a román csapatok sem válogattak az eszközökben. A Dunántúlon, ahol a fővezérség csapatai, különítményei közel voltak, gyakran átadták börtönbezárt foglyaikat. Veszprémből például a román parancsnokság hozzájárulásával 39 lefogottat szállítottak Siófokra, ahol kivégezték őket.[64]

A rögtönbíráskodást, az internálási eljárást, a rendőri, csendőri felügyelet rendszerét, s a hadifogságból hazatértek politikai szűrését a fővezérség már alkalmazta, amikor a kormány rendeletbe foglalta. Természetesen nem arról van szó, mintha Horthy kormányzati elképzeléseit egyszerűen ráerőszakolta volna a kormányzatra. De az ellenforradalom megszilárdítása, az uralkodó osztályok érdekében gyorsabban és határozottabban cselekedett. Ez a körülmény pedig rangot, tekintélyt adott számára, s szinte mérlegelés nélkül átvették eljárását, belpolitikai „újításait". Horthy hadserege alakította ki az internáló táborokat, ezeket azután a budapesti kormányok átvették, egyideig fenntartották, a legtovább — 1924-ig — a zalaegerszegi tábort. Akire a kommunista-gyanús bélyeget rásütötték, már vitték is a bizonytalan sorsot, kegyetlen kínvallatásokat, megpróbáltatásokat jelentő internáló táborokba. Az internáltatásokat, amelyekhez már a feljelentés, vagy a puszta gyanú is elegendő volt, kezdetben a siófoki főparancsnokság nyomozó osztályai végezték. (A gyanúsítottakkal, internáltakkal szemben azután, hogyha végül is bíróság elé kerültek, a Friedrich-kormány rögtönbíráskodásról szóló rendelete szerint jártak el. Vagy katonai bíróság ítélkezett felettük.) A katonai bíráskodás ugyanis az ellenforradalom kezdeti szakaszában nem korlátozódott a katonákra, hanem a polgári személyek széles körére is kiterjedt. Horthy közvetlenül rendelkezett a katonai bíráskodás felett, amelynek alkalmazásával szigorúbb ítéleteket hozhattak a forradalmak résztvevőivel, az ellenforradalomra, a nemzeti hadseregre veszélyesnek tartott emberekkel szemben. A polgári személyekkel szembeni katonai bíráskodás visszaszorítása csak 1920 második felében kezdődött meg, de az idevágó rendeletek bizonyos esetekben, — így „az állam- és hadseregellenes bűncselekmények esetén" — a későbbiek során is fenntartották azt.[65] A belügyminiszter 1920. június 16-i bizalmas rendelete szerint „a jogrendnek a vesztett háborút követő felbomlása és az annak nyomában járt ellenséges megszállás idejében a nemzetünk legkiválóbbjai által teremtett nemzeti hadsereg volt az első jegeczedési pont, mely körül a jogrend újból kialakult. Dicső nemzeti hadseregünk e történelmi hivatása következtében jutott abba a helyzetbe, hogy működését a jogrend megalapozása és a helyreálló rend megszilárdítása érdekében egyelőre oly térre is kénytelen volt kiterjeszteni, amelyen való működése rendes körülmények között törvényes hivatásán kívül esik."[66]

A katonaságnak a nyomozásban és a bíráskodásban való közvetlen részvételének visszaszorítása nem vezetett azonban az 1918 októbere előtti viszonyok visszaállításához. S ez nemcsak abból a körülményből fakadt, hogy Horthynak és a fővezérségnek jelentős szerepe volt az ellenforradalom kormányzati

[64] Népszava, 1919. okt. 4.
[65] Bm L Alispáni ir. 2140/1920. (A BM 1919. szept. 1-i bizalmas 4000/1920. sz. rendelete.)
[66] Vm L Nym. kb. Elnöki 237/1920.

rendszerének kiépítésében: az új jogszabályok ugyanis számos esetben — konkrét módon is — a korábbiaknál szélesebb jogkört biztosítottak a hadsereg számára. „Az alkotmányosság helyreállításáról és az állami főhatalom gyakorlásának ideiglenes rendezéséről" szóló 1920 : I. tc., az ellenforradalom első törvényének 8. §-a kimondotta: „Az ország védelmére s a belső rend és biztonság fenntartásában való közreműködésre nemzeti hadsereg állíttatik fel, mely a magyar alkotmányra esküt tesz."[67] Ennek a közreműködésnek a mértékét és formáit azonban már a bizalmas rendeletek, utasítások határozták meg. A fővezérség a nemzetgyűlés összehívása után, 1920. február 19-én a „házvédelmi rendszer" kiépítésére adott utasítást: „A szervezés a város legbelsőbb területén kezdődjék meg, — szólt az igen bizalmas utasítás, — és pediglen a megbízhatónak ismert budai részben, utána a Belvárosra terjedjen ki, melyet a többi városrész követne. . . A város több kerületre, ezek viszont rayonokba osztandók be, úgy, hogy a vezetés fokozatosan kézben tartható legyen. Az egész szervezkedés lényege az, hogy minden házban egy feltétlenül megbízható egyén (lehetőleg állami tisztviselő, MOVE — vagy bármely megbízható keresztény egyesület — vagy ezek vezetősége által garantált tagja) kiválasztandó és a »házvédelmi« tisztséggel megbízandó volna.

Ez, miután a házban lakókat mind ismeri, személyes felelősség terhe mellett, megjelölné azon személyeket, kik teljesen megbízhatók lévén, a házvédelmi szervezetbe felveendők."[68]

Az 1920. július 24-én kiadott 3021/1920. B. M. sz. bizalmas rendelet a határforgalomban és a vasúton biztosította a katonai szervek részvételét a rendészeti feladatokban: „Az illető katonai szervek sürgős szükség esetén, ha a késedelem veszéllyel jár, mindazokat az intézkedéseket megtehetik, amelyeket a csendőrségi utasítás a csendőrségi közegek részére megenged."[69] Az 1920. június 16-án kiadott bizalmas belügyminiszteri rendelet pedig a katonai és a polgári hatóságok működésének összhangját hangsúlyozza a „vörös veszedelemmel" szemben.[70] A 4000/1920 B. M. sz. 1920. szeptember 1-i bizalmas rendelet előírta a budapesti rendőrfőkapitányság útlevélosztályán katonai szerv beiktatását. A rendőrségnek a határforgalomban használt úti-igazolványokat is láttamoztatniok kellett az illetékes katonai szerveknél. Állam- és hadseregellenes bűncselekmény gyanúja esetén, a rendelet szerint a honvédelmi minisztériumhoz, a vezérkar főnökéhez, a katonai körzetparancsnoksághoz és vármegyei parancsnokságokhoz beosztott katonai nyomozók is végezhetnek nyomozást, ha a zöld színű igazolvánnyal el vannak látva.[71]

Horthy tehát a különböző ellenforradalmi erők és az antant támogatásával már siófoki fővezérsége idején kiépítette sajátos, a fegyveres erő túlsúlyát biztosító kormányzati rendszerét. A Friedrich-kormány sok lényeges kérdésben Horthy elképzelései szerint cselekedett: nem lépett fel határozottan a dunántúli atrocitások ügyében.[72]

Október 20-án a miniszterelnök felajánlotta Horthy számára a Gellért-szálló két lakosztályát: „Abban a boldog reményben vagyok, hogy a legközelebbi jövőben szerencsénk lesz Nagyméltóságodat, a nemzeti hadsereg fővezérét

[67] 1920: I. tc. 8. §. Magyar Törvénytár (a továbbiakban: MTt) 1921. 6.
[68] Vm L Nym. kb. Elnöki 100/1920.
[69] Bm L Alispáni ir. 2140/1920.
[70] Uo.
[71] Az igazolványokat a vezérkari főnök állította ki.
[72] OL ME K 26. 1919. 1203. cs. 3478. sz.

az ország fővárosában fogadhatni és kifejezni valamennyiünk őszinte hitét, hogy a hadseregben és annak fővezérében nemzeti szabadságunk és nemzeti becsületünk erős oltalmazóját tiszteljük."[73]

A közigazgatás 1919 őszén

A hadsereg döntő súlya — amint erre már a korábbiakban utaltunk —, a közigazgatásban is érvényesült, amelyet a fővezérség a maga elképzelései szerint alakított. A háború esetére szóló kivételes intézkedéseket tartalmazó 1912: LXIII. tc. alapján életbeléptetett kormánybiztosi intézmény ugyanis a hadsereg területi elhelyezéséhez és tagozódásához idomult. Az említett törvény lehetőséget adott az önkormányzati testületek működésének felfüggesztésére. A kivételes hatalom adta lehetőségeket azonban 1919 augusztusa után jóval merevebb, szigorúbb formában alkalmazták, mint a háború alatt, amikor is a kormánybiztosi intézményt csak a hadszíntérnek nyilvánított, nemzetiségek által lakott területeken vezették be.[74] Az ellenforradalom kormánybiztosai formálisan a budapesti kormány irányítása alá tartoztak, a valóságban azonban a fővezérség, a kerületi és megyei katonai parancsnokok utasításait követték.[75] A kormánybiztosi intézmény így Horthy katonai, politikai rendszerének szerves részét alkotta. A kerületi kormánybiztosok székhelye és területi illetékessége — amint láttuk — megegyezett a katonai kerületi parancsnokságok, a csendőrség és a rendőrség szervezeti felépítésével. A polgári hatóságok közötti kapcsolattartást is — a maga „küldöncszolgálatával" — a fővezérség szervezte meg.[76] Intézkedéseik lényege is fedte egymást. A kormánybiztosok természetesen a polgári közigazgatás nyelvére fordították a katonai utasításokat. A megszálló csapatok visszavonulása után a katonai kerületparancsnokságoknak megfelelően a Duna—Tisza között s a Tiszántúlon is kiépült a kerületi kormánybiztosi hálózat, kinevezték a hatáskörükbe tartozó megyei kormánybiztosokat is. A katonai kerületek parancsnokságai nyomban értesítették a nekik alárendelt megyei parancsnokságokat és a nagyobb városokban szervezett katonai állomásparancsnokságokat a kormánybiztosok kinevezéséről.[77]

A kerületi és megyei kormánybiztosok feladatát képezte az 1918 októbere előtti törvényhatósági bizottságok, a városi és községi képviselőtestületek összehívása, feladataik megállapítása, tevékenységük ellenőrzése. A közigazgatási szervek visszaállítását — amint láttuk — a Friedrich-kormány 1919 augusztus 8-i, A törvényes közigazgatás felvételéről c. rendelete írta elő. „A tanácskormányzati rendszer megszűnésével — írta e rendelet — megszűntek mindazok a vármegyei, városi és községi szervek is, amelyek a tanácskormány megbízásából a közigazgatást intézték. Ennélfogva az országos törvények (különösen pedig az 1886 : XXI. és XXII. törvénycikkek) alapján működött közigazgatási szervek továbbműködésének ideje bekövetkezett.

Amíg a közigazgatás újjászervezése alkotmányos úton megtörténik, mindazok az önkormányzati testületi szervek (törvényhatósági bizottság,

[73] Uo. 5389. sz.

[74] *Galántai József:* Magyarország az első világháborúban 1914—1918. Bp. 1974. 152—154.

[75] Elsőként Sigray Antal grófot nevezték ki Moson, Sopron, Vas és Zala megye, valamint Sopron város kormánybiztosává. Karsai 1955. 211.

[76] Fm L Kkb. Elnöki 61/1919.

[77] Vm L Nym kb. Elnöki 11/1919.

közigazgatási bizottság, községi képviselőtestület), városi tanács, községi előljáróság és mindezeknek alakulatai, valamint mindazok az egyének, akik 1918. évi október hó 30-án akár az említett testületi szervek tagjaiként, akár választás vagy kinevezés alapján hatósági vagy hivatali jogkört gyakoroltak, kötelesek működésüket haladéktalanul megkezdeni, kivéve azokat, akik időközben nyugdíjaztattak vagy állásuktól fegyelmi, vagy bűnvádi eljárás útján felfüggesztettek. . ."[78]

A régi törvényhatósági bizottságok összehívását azonban hosszú előkészítés előzte meg. A kerületi s a megyei kormánybiztosok szigorúan felülvizsgálták a képviselők és alkalmazottak forradalmak alatti magatartását. Emiatt és természetesen a megszállás miatt a törvényhatósági bizottságok más-más időpontban ültek össze. A főváros vezetésében egyre nagyobb jogkört biztosítottak a kormánytól közvetlenül függő tisztviselőknek s a szűkkörű tanácsnak.[79] Az első tanácsülést 1919. augusztus 7-én, még a korábbi polgármester, Bódy Tivadar hívta össze. Mindjárt elhatározta az ún. igazoló bizottság megalakítását s a tisztviselők, alkalmazottak, tanárok forradalmak alatti magatartásának felülvizsgálatát. A kormányzó-választás után pedig Sipőcz Jenő személyében kormánybiztost állítottak a főváros élére.[80] Ezáltal még a szűkkörű, tisztviselőkből álló tanács működésének is határt szabtak. A Veszprém megyei törvényhatósági bizottságot 1919. november 4-re hívták össze. A közgyűlést megnyitó Bartos János kormánybiztos mondotta: „Vissza kell népünket, nemzetünket vezetni a keresztény magyar nemzeti erkölcs alapjára."[81] A Győr megyei törvényhatósági bizottság 1919. szeptember 20-i alakuló ülésén a fővezérség és a kormány üdvözlését határozta el. A székesfehérvári törvényhatósági bizottság már augusztus 24-én összeült s a szokásos üdvözlések után hozott határozatában kimondotta: „Székesfehérvár szabad királyi város törvényhatósága, amidőn a fojtogató rémuralom alól felszabadulva első alkalommal gyűl össze őseitől örökölt székházában, hazafiúi lelkesedésének teljes melegével tesz hitvallást ama meggyalázni és elfojtani akart érzéséről, amely a törvényhatóság minden lakóját az ezeréves Magyarország véráztatta földjéhez köti."[82] A Sopron megyei törvényhatósági bizottság első, 1919. október 28-i ülését a megyei kormánybiztos nyitotta meg. Mindenekelőtt Horthy és a kerületi parancsnok, Lehár Antal ezredes érdemeit méltatta. Somogy megye 1919. október 13-án összeülő közgyűlése felhívta a kormányt, hogy a blokád mielőbbi megszüntetése és a békefeltételek kieszközlése érdekében az antant kívánságainak megfelelően alakuljon át.[83]

A kormánybiztosok a vármegyei, a törvényhatósági jogú és rendezett tanácsú városi és községi alkalmazottak és előljárósági tagok Tanácsköztársaság alatti magatartásának, hivatali működésének felülvizsgálatára a Friedrich-kormány 1919 szeptember elején kibocsátott 4359/1919. M. E. sz., továbbá

[78] RT 3.886/1919. M. E. sz. rendelet. 627—628.

[79] *L. Nagy Zsuzsa:* A budapesti liberális ellenzék 1919—1944. Bp. 1972. 12.

[80] „A főváros élére kormánybiztos kirendelését — írta a belügyminiszter Sipőcznek — többek között a főváros közigazgatási életében felmerült zavaroknak, valamint az ún. proletárdiktatúrával együttjáró súlyos megrázkódtatásoknak kiküszöbölése, mindenekfelett azonban a főváros háztartásában mutatkozó gazdasági és pénzügyi válság megszüntetésére irányuló törekvés tette szükségessé . . ." Források Budapest történetéhez III. 1919—1945. Szerk. Szekeres József. Bp. 1972. 34.

[81] Veszprém megye Levéltára. Közgy. jkv. 1919. nov. 4.

[82] OL ME K 26. 1203 cs. 177/1919.

[83] Uo.

6.612/1919. M. E. sz. bizalmas rendeletei alapján 5, illetve 7 tagú bizottságokat alakítottak.[84] Akiket nem igazoltak, felmentették állásaikból s gyakran eljárást indítottak ellenük. A Heves megyei tisztviselőknek a következő kérdésekre kellett válaszolniok az igazolás során: „A kommunista uralom alatt, mely alapon és milyen szolgálatot teljesített és milyen viszonyban volt ehhez az uralomhoz, hogyha esetleg már hallott önmagáról valamelyes vádat elhangzani, arra is szíveskedjék mindjárt nyilatkozni; ne csak önmagáról nyilatkozzék, hanem, ha bármilyen alkalmazásban levőről hibás viselkedést tud, azt velem bizalmasan közölni szíveskedjék."[85] A megszálló csapatok visszavonulása után az igazolást a tisztviselők megszállás alatti „nemzetellenes, hazafiatlan nyilatkozataikra és magatartásukra" is kiterjesztették.[86] Az eljárás során a tisztviselők, egyetemi és középiskolai tanárok, tanítók tömeges elbocsátására került sor. Elbocsátották egyetemi, főiskolai állásából többek között Babits Mihályt, Balázs Bélát, Ströbl Alajost, Benedek Marcellt, Füst Milánt.

Az utolsó törvényhatósági bizottsági választásokat az 1874. évi XXXIII. tc. — a választójogi törvény — alapján hat évi időtartamra, 1913-ban tartották. A törvényhatósági bizottságok mandátuma így 1919-ben lejárt ugyan, a kivételes intézkedésekről szóló törvényre s az ennek alapján hozott 1915. évi VI. törvénycikkre hivatkozva azonban nem írták ki az új választásokat. Az utóbbi törvénycikk a háború idejére, sőt a békekötést követő 3 hónapra terjedően meghosszabbította az 1913-ban választott s azóta csak az időközi választásokkal módosított, kiegészített bizottságok mandátumát.[87] Az új törvényhatósági választói jogról, a bizottságok összetételéről, hatásköréről nagy viták folytak. Horthy és a fővezérség az autonómia korábbi formáinak felszámolására tört. A „középrétegek" ugyanakkor a törvényhatósági választójog kiszélesítését s ezzel a bizottságok összetételének megváltoztatását követelték. A törvényhatósági bizottságok, a nagybirtokosok és nagytőkések természetesen tiltakoztak e reformtervekkel szemben. A megye adott szervezetét az ősi alkotmány védőbástyájának nevezték.[88] Sőt Sopron szabad királyi város a virilisták arányának további kibővítését követelte. Tervezete szerint a törvényhatósági bizottság egyharmad-részben a legtöbb adót fizetőkből, egyharmad-részben az utánuk következő legtöbb adót fizetők választottjaiból állna és az általános választójog alkalmazására csak a visszamaradó egyharmad-rész betöltésénél kerülne sor. A vármegyék országos nagygyűlése a közigazgatással kapcsolatos kérdések megbeszélésére, gróf Széchényi Emil elnökletével ült össze a vármegyeházán. „Ezeréves alkotmányunkhoz a történeti vármegyék hozzászólása nélkül — mondotta gróf Széchényi —, avatatlan kezekkel hozzányúlni nem engedünk. Bevált intézményekkel könnyelműen kísérletezni nem szabad."

A trianoni békeszerződés ratifikálását követő három hónap elmúlta után — 1921 őszén — nem maradt törvényes jogalap a háború előtt választott törvényhatósági bizottságok mandátumának újabb meghosszabbítására. Az uralkodó osztályok közötti viták azonban a törvényhatóságok újjáalakításának alapvető kérdéseiben tovább folytak. A Bethlen-kormány különben is a törvény-

[84] Sm L Főispáni ir. 740/1920.

[85] Heves megye Levéltára (a továbbiakban: Hm L). Heves megye Hivatalos Lapja, 1919. okt. 9.

[86] Csm L Szeged város főkap. ir. 618/1920.

[87] *Farkas Gábor:* Fejér vármegye törvényhatósági bizottságának működése 1919—1944. 431.

[88] Hm L Közgy. jkv. 1920. dec. 29.

hozó hatalom jellegének megváltoztatását tekintette legsürgősebb és legfontosabb kormányzati teendőjének. Emiatt a törvényhatósági bizottságok újjászervezésének alapos előkészítésére hivatkozva elodázta azt. 1921. október 12-én kérdőíveket küldött a pártoknak, a törvényhatósági bizottságoknak, a különböző egyesületeknek, szervezeteknek s éppen a vitatott kérdésekben kérte a véleményüket: milyen legyen a rendszere a törvényhatóságoknak, milyen változások szükségesek? Milyen legyen a választójog? (Tudvalevő, hogy az 1886 : XXVI. tc. 31. §-a szerint a törvényhatósági bizottsági választójog azonos volt az országos képviselői választójoggal.) Nem kellene-e csökkenteni a bizottságok létszámát? Fenntartandó-e a virilizmus s a járási közigazgatás régi rendszere?[89]

A megszállt területek törvényhatósági bizottságai, illetve a magukat törvényhatósági bizottságoknak feltüntető menekültcsoportok Budapesten kezdték tanácskozásaikat. Maguk közül még 1919 végén vezetőket választottak s tüntetéseket rendeztek az integritás mellett. Határozataikat plakátokon s újságokban adták hírül. 1920 elején helyet követeltek maguknak az első nemzetgyűlésen is. Törvényhatóságonként 2—2 nemzetgyűlési képviselőt választottak maguk közül. Folyton hangsúlyozták, hogy nélkülük csonka lenne a parlament s távollétük az erőszakba való belenyugvást mutatná.[90] A mintegy 40 törvényhatóság „követeinek" tanácskozása rendszeressé vált. S miután a kormány nem fogadhatta el javaslatukat és „képviselőik" még csak tanácskozási joggal sem mehettek a nemzetgyűlésre, választott vezetőik értekezlete 10 tagú bizottságot küldött ki a követgyűlés — diéta — előkészítésére. „A mai nemzetgyűlést csonkának tekinti, — mondotta többek között a 10 tagú bizottság határozata, — mivel az országnak csak egyharmad részét képviselheti, míg az ország megszállott kétharmad részének képviselete a nemzetgyűlés kebelében helyet nem foglal. Kimondja, hogy életre hívja a diétát, amely megalakulva hű kifejezője lesz a megszállott területek érzületének és törekvéseinek, panaszainak és segítség-kiáltásainak s a nemzet egészéhez való rendületlen ragaszkodásnak. A megalakuló követgyűlés távol áll attól, hogy forradalmi alakulat legyen. Ellenkezőleg teljes alkotmányos érzéssel alkalmazkodik a törvényes rendhez, a kormányt a megszállott területek kormányának, a kormányzót a mi kormányzónknak is elismerjük. Végül kimondja, hogy a követgyűlés megalakulván, a különböző érdekű ügyek ellátása céljából bizottmányokat választ, amelyeknek elnökei és előadói képviselnék a diétán az illető tárcák ügykörét."[91]

A háborúval s a Tanácsköztársaság elleni intervencióval változó frontvonal, majd az antantcsapatok előnyomulása és visszavonulása a gazdasági, társadalmi, politikai struktúra s ezen belül a közigazgatás mezsgyéjének a mozgásával is együttjárt. Az egyes országrészek kormányzati berendezését, közigazgatásának jellegét vizsgálva, lényeges különbséget láthatunk a románok, illetve a szerb—horvát—szlovén állam hadserege által megszállt területek között. A megszállás időhatárai is eltérőek voltak.

A Tanácsköztársaság megdöntésére és területszerzésre induló román királyi csapatok az általuk megszállt területeken élénk politikai, katonai, diplomáciai tevékenységbe kezdtek. A forradalmak vívmányainak felszámolását és az 1918 októbere előtti kormányzati viszonyokhoz való visszatérést hangoztatták. Szabolcs és Hajdú megye már 1919 áprilisában román megszállás alá került. A főparancsnok elrendelte az 1918. október 31-e előtti állapotok visszaállítását.

[89] Bm L Alispáni ir. 22.820/1921.
[90] PH, 1920. febr. 12.
[91] PH, 1920. márc. 14.

Szabolcs megyében dr. Újfalusi Dezsőt az 1919. május 31-i közgyűlésen iktatták főispáni hivatalába. Előzőleg azonban összeállították a letartóztatandók és internálandók névjegyzékét. A baktai erdőben május 3-án 12 embert gyilkoltak meg.[92] A virilizmusra épülő törvényhatósági bizottságok mellett visszaállították a régi bíróságokat, a rendőrséget, és a vezető tisztviselők jórésze is újra elfoglalta hivatalát. A román csapatokkal együtt, szinte velük versenyre kelve folytatták azután megtorló akcióikat a forradalmak tisztségviselőivel szemben. Hajdúnánáson 1919 május elején a forradalmakban való részvételük és zsidó vallásuk miatt 465 embert tartóztatott le a debreceni rendőrség különítménye.[93] Az egykori vármegyei törvényhatósági bizottságok vezető tisztviselői közül számosan már a román csapatok közeledtének hírére felkészültek hivataluk átvételére. A Heves-megyei törvényhatóság első tisztviselője például 1919. augusztus 3-án küldöttség élén várta az Egerbe érkező román parancsnokot. 1919. augusztus 14-én kiadta első körrendeletét: „A megszálló román hadsereg parancsnoksága elrendelte, hogy minden hivatalban az 1918. november 1-i állapot visszaállítandó. . . , a vármegyei közigazgatás vezetését ismét az alispán, illetve helyettese vette át. Hasonlóképpen a járásokban a volt főszolgabírák, községekben a volt előljáróságok visszahelyeztetnek. . . A rend és nyugalom biztosítása végett a régi csendőrsök visszaállítása iránt már külön intézkedtem."[94] A megye több járásában azonban már előbb, a román csapatok támogatásával visszaállították a régi közigazgatási apparátusokat, s megkezdték tevékenységüket a régi főszolgabírók s az újonnan szervezett karhatalmi alakulatok. Ezek Hatvanban 47, Gyöngyösön 9, Egerben 2, Kápolnán 2, Tiszafüreden 7 embert végeztek ki mindenfajta bírói eljárás nélkül.[95] Több városban terrorista különítmények alakultak. Tiszafüreden pedig vésztörvényszéket állítottak fel s a kommunistákat, demokratákat ellenállóknak nevezve, átadták a román parancsnokságoknak, akik vagy kivégezték, vagy börtönökbe, internáló táborokba zárták őket.[96] Az egri államügyész 1919. szeptember 29-én jelentette: „Ezidőszerint a letartóztatottak összes száma: 382. Ezek közül 135 a törvényszéki fogházban, 247 pedig a megyei börtönben van elhelyezve."[97]

A román királyi csapatok azonban — kormányuk egyetértésével — az ellenforradalmi megtorlás s a magyar uralkodó osztályoknak a kapitalista restauráció érdekében nyújtott segítsége mellett, a magyar békeszerződés késését és ezzel az ország határainak bizonytalanságát igyekeztek terület-gyarapításra is felhasználni. Az általuk megszállt területet ezért önkényesen két zónára osztották. Az egyikbe, elképzeléseik szerint a Romániához kerülő, Tiszától keletre eső egyes, románok által is lakott megyerészeket sorolták. 1919 szeptemberében, a román polgári közigazgatás megszervezésének jegyében ezért megalakult Nagyszebenben a román kormányzótanács. Hatásköre Erdélyre, a Bánátra és Magyarország „román lakta" vidékeire terjedt ki. Az általános, egyenlő, titkos, közvetlen és községenkénti választójog alapján kiírta itt a képviselő- és szenátusi választásokat. Békéscsabán Hrabovszky Györgyöt jelölték képviselőnek. A választásokat elrendelő királyi dekrétum értelmében

[92] OL Szabolcs megye alispánjának 1919 első félévi jelentése.
[93] Hajdúnánás története. Hajdúnánás. 1973. 320—321.
[94] Hm Heves megye Hivatalos Lapja, 1919. aug. 14.
[95] *Kővágó László—Pintér István:* Munkássors — munkásgond 1919—1944. Bp. 1962. 42—43.
[96] Iratok 1953. 175—176.
[97] Hm Heves megye Hivatalos Lapja, 1919. okt. 2.

a szenátorok választásában csak a 40. életévüket betöltöttek vehettek részt. A választás s a választhatóság feltétele azonban a román állampolgárság, vagy az arra való szándék volt. Külön rendelet szabályozta a választási gyűléseket. Ezeket a rendőrfőnök, vagy a főszolgabíró engedélyezhette. A rendelet megtiltotta a katonai, területi és közrendészeti ügyek tárgyalását a választási gyűléseken.[98] A megszállt terület másik zónájában a magyar ellenforradalmi erők bekapcsolásával katonai közigazgatást vezettek be s még a Tanácsköztársaság ideje alatt felvették a kapcsolatot a szegedi ellenforradalmi kormánnyal. A román vezető politikai körökben felmerült Románia és Magyarország uniójának gondolata.[99] Egyes adatok szerint időnként ettől a Friedrich-kormány sem zárkózott el. Megvalósulásától ugyanis részben Magyarország régi határainak megőrzését, a magyar békeszerződés várható határrendezésének elhárítását, másrészt saját ingatag helyzetének megszilárdítását remélte. Az angol kormánykörök azonban elvetették ezt a tervet. Clerk angol diplomata Romániába, majd Magyarországra küldése – 1919 szeptemberében illetve októberében – már e terv kudarcát jelentette. Az általuk felállított ún. fogolytáborok átadásáról ezért 1919 november elején megkezdődtek a levélváltások.[100]

A tiszántúli fogolytáborokat azonban — a debrecenit, a nyíregyházit és békéscsabait csak 1920 márciusában — a magyar békeszerződés-tervezet elkészülte, ill. nyilvánosságra kerülése után — adták át.[101]

Szeged és a környező falvak — Tápé, Algyő, Kiskundorozsma — az antant által megállapított semleges zónába estek. Ez a körülmény sajátos közigazgatást eredményezett. 1918 decemberében ugyanis bevonultak ide a francia csapatok, de Betrix ezredes csak a Magyar Tanácsköztársaság kikiáltása után, 1919. március 27-én nyilvánította Szegedet megszállt városnak,[102] magát pedig városkormányzónak. Április 14-én teljhatalmat és szigorú határzárat vezetett be, ezzel kívánta útját állni a Tanácsköztársaság eszmei és politikai hatásának. A megalakuló direktórium lemondásra, majd menekülésre kényszerült. (Betrix-et később De Tournadre váltotta fel.) Megkezdték viszont működésüket az 1918 októbere előtti közigazgatási szervek, betöltötték a főispáni tisztséget s a „nemzeti hadsereg" 1919 augusztus elején nagyszámú helyőrséget hagyott maga után.[103] Megkezdte működését a régi magyar bíróság, de a városkormányzó által kinevezett francia hadbíróság is ítélkezett magyar állampolgárok, mindenekelőtt a kommunisták fölött. „A hadosztálybíróság ítéletileg leszögezett álláspontja szerint a kommunisták a francia állam ellenségeinek voltak tekintendők, — mondotta nyilatkozatában, — ennélfogva minden összeköttetés, érintkezés a kommunistákkal, az ellenséggel való összeköttetés bűntettének tényálladékát kimerítette."[104] A hadbíróság elé két - három hét után kerültek a lefogottak. A főtárgyalást megelőző vizsgálatot a francia katonai rendőrség főnöke, majd a tábori csendőrség parancsnoka folytatta le. A bizonyítási eljárás a Code de Justice Militaire szabályai szerint összeállított hadbíróság feladata volt. A hadbíróság egy halálos ítéletet hozott. A három hónap-

[98] Bm L Alispáni ir. 10.549/1919.
[99] Arday L.
[100] Iratok 1953. 235—238.
[101] Uo.
[102] Csm L Tonelli ir. 26 sz.
[103] Csm L Szeged város főispáni ir. 3/1920.
[104] Uo.

nál több időre elítélteket a francia gyarmati börtönökbe, Algírba, Tuniszba vitték.[105]

Franciaországnak természetesen nem voltak közvetlen területszerzési céljai a megszállással. De számított arra, hogy az antanthatalmak keleti hadserege, — amelynek Franchet d'Esperay tábornok volt a parancsnoka, — bekapcsolódik a Szovjet-Oroszország elleni intervencióba. Emellett szükség, illetőleg megfelelő alkalom esetén fegyveres erővel is érvényt kívánt szerezni kelet-közép-európai politikájának; gazdasági, politikai befolyása növelésének e térségben. Franchet d'Esperay 1919 október elején az alábbi kérdésekre kért választ Dobay Gyula Csongrád-megye és Szeged kormánybiztos-főispánjától: Hogyan állnak Szegeden a közbiztonsági viszonyok? Van-e erélyes államügyésze? Mi a véleménye a Friedrich-kormányról? Hogyan értelmezi a miniszterelnök a jogfolytonosságot? A békedelegáció kiküldetésével megvárják-e a választásokat és a parlament összehívását? Megbízhatónak tartja-e a Horthy-féle hadsereget? Elegendő és alkalmas lenne-e a rend és a közbiztonság fenntartására? Alkalmas lenne-e antantmegbízás végrehajtására, és egy esetleges keleti expedícióra?[106] De Tournadre tábornok, városkormányzó parancsnok 1920. február 29-én kiadott utolsó napiparancsában bejelentette, hogy március 1-én elhagyja a várost; „Franciaország nem érdekelt fél Magyarországon. Soha sem kívánt egyebet, csak azt, hogy Szegedet a bolsevizmussal szemben megvédje. Ugyanígy meg akarta kímélni a várost oly megszállóktól, mely bizonyosan súlyosabb lett volna a francia megszállásnál, ha azt oly nemzetek hajtották volna végre, amelyeknek a magyar érdekekkel és aspirációkkal közvetlenebbül ellentétes érdekeik és aspirációik vannak." Az antantcsapatok kivonása után március 19-én Horthy már kormányzóként, ünnepélyesen bevonult Szegedre.[107]

Az 1918. november 13-i belgrádi katonai konvenció a magyar, illetve a szerb–horvát–szlovén állam csapatai közötti demarkációs vonalként a Baját–Pécset–Barcsot összekötő vonalat jelölte meg. (A trianoni békeszerződés azonban ezt a demarkációs vonaltól délre fekvő területet Magyarországnak ítélte. Átadására csak a békeszerződés ratifikálása után, 1921 augusztusában került sor.) A 33 hónapos megszállás ideje alatt sajátosan alakult itt a közigazgatás.[108] Az SHS állam főcélkitűzése a szénben s jóminőségű földben gazdag terület megszerzése volt. Vagyis a demarkációs vonalat a béketárgyalások során végleges határvonallá kívánta alakítani. Elhatározását stratégiai megfontolások (a Mecsek birtoklása) is erősítették. E főcélkitűzésnek rendelte alá módszereit s taktikáját. Emiatt a belső szövetséges keresés érdekében — a magyarországi társadalmi-politikai változásoknak megfelelően — folyton változtatta azokat. 1918 őszén mindenekelőtt a forradalmi erjedés meggátlására, az erősödő szocialista, kommunista irányzatok visszaszorítására törekedett. Megerősítette ezért a demarkációs vonalat, tiltotta a kommunista propagandaanyagok, sajtótermékek terjesztését, korlátozta az egyesülési és gyülekezési jogot. Feloszlatta a nemzeti tanácsokat, — a munkás, katona és földműves tanácsokat —, amelyek még a megszállás előtt, a magyarországi polgári demo-

[105] Csm L Tonelli ir. 26 sz.
[106] Uo. 7. sz.
[107] Uo. 25. sz.
[108] *Horváth Kázmér:* Délbaranya és a trianoni békeszerződés revíziója. Pécs. 1931. 15—29. — *Szita László:* A pécsi szociáldemokrata párt és szakszervezeti mozgalom újjászervezése a szerb megszállás és az ellenforradalmi rendszer bevonulása utáni időszakban. Baranyai Helytörténetírás. Pécs. 1973. 377—384.

kratikus forradalom eredményeként s részeként alakultak. 1918. november 21-én dr. Tunics Istvánt nevezte ki Baja, Pécs és Baranya főispánjává és megbízottjává. Majd a közigazgatás irányítására kormánybiztosokat állított. (Dr. Tunicsot kormánybiztosi minőségben Pandurovics László váltotta fel.)[109]

A magyar és a különböző délszláv nemzetiségű munkásság kezdettől tiltakozott a polgári demokratikus forradalom vívmányait felszámoló, a megszállt terület annektálását célul kitűző burzsoá nacionalista politikával szemben. 1919. február 21-e és március 13-a között Pécsett és környékén általános sztrájk bontakozott ki.

Az SHS állam a Magyar Tanácsköztársaság kikiáltása után fokozta munkásellenes politikáját, szorosabbra fűzte kapcsolatát a helyi burzsoáziával, földbirtokosokkal s a magyarországi ellenforradalmi erőkkel. A munkások, bányászok, értelmiségiek jelentős része ugyanakkor a Tanácsköztársasághoz való csatlakozást követelte. Sokan átszöktek a demarkációs vonalon és a magyar vörös hadseregbe álltak, hogy részt vegyenek a szocialista haza védelmében. A szociáldemokrata párt a Pécsi Szocialista Párt nevet vette fel, ami nem pusztán névcserét jelentett, hanem a szervezett munkásság balratolódását is jelezte. Növekedett a szakszervezeti taglétszám. A felerősödő szocialista munkásmozgalomban a munkásosztály gazdasági helyzetének javítására s a politikai szabadságjogok biztosítására irányuló célkitűzések erőteljesebben kapcsolódtak össze a megszálló csapatok kivonásának követelésével.

A Magyar Tanácsköztársaság leverése után az SHS állam politikájában lényeges változások következtek itt be. Megváltozott a burzsoázia, a földbirtokosok, valamint a megszállók viszonya is, mert az előbbiek egyszeriben a kiürítést, az ellenforradalmi Magyarországhoz való csatlakozást sürgették. A Törvényhatósági Bizottság tagjai s a tisztviselők a Baranya-megyei Sásdon gyülekeztek, várták a diadalmas bevonulást, a megszállt terület birtokbavételének lehetőségét. A baloldali erők ugyanakkor megriadtak a Magyarországon felülkerekedő ellenforradalomtól s a fehérterrorral szemben oltalmat kerestek az SHS állam keretein belül. A vörös hadseregből visszatért munkások, bányászok, sőt a megtorlás elől sokan mások is ide menekültek. „Pécs város ma gyülhelye a Magyarországból kimenekült gyanús elemeknek, — írták a magyar belügyminiszternek, – százával vannak itt, akiket bizonyára a kommunizmus által elkövetett cselekményeikért köröznek, akik ide Bécsből és az internálási táborokból szöktek meg. Az SHS hatalom pedig nemcsak elnézi ezt, hanem felhasználja őket Magyarország elleni izgatásra, sőt talán messzebbmenő politikai céljuk is van velük."[110] Valóban készséggel fogadták a menekülteket és szabaddá tették a munkás- és általában az ellenforradalmi Magyarországgal szembenálló baloldali szervezetek működésének lehetőségét. Feloldották saját korábbi tilalmaikat. Hozzájárultak az általuk feloszlatott Pécsi Nemzeti Tanács visszaállításához is. 1920. augusztus 8-án ismét Doktor Sándort választották annak elnökéül. Ilyen módon a szocialista munkás s általában a baloldali politikai mozgalmak bizonyos szövetségbe kerültek az SHS állam burzsoá nacionalista erőivel. Ez a szövetség lehetőséget adott a szocialista utóvédharcokra, az ellenforradalmi Magyarország elleni szervezkedésre, menedéket az üldözöttek számára, ám kikerülhetetlenné tette az SHS államhoz való viszony tisztázásának kérdését. Nemcsak erősítette a szocialista mozgalmat, hanem egyben meg-

[109] Baranya megye Levéltára. Szerb impérium, f. csomó. Számozatlan anyag.
[110] OL BM Res. ir. 1920. Számozatlan anyag.

osztotta, korlátozta is azt. Szembetűnővé váltak az ellentétek a gazdasági, társadalmi kérdések terén a Pécsi Szocialista Párt, valamint a városi tanács között. Abban azonban valamennyi irányzat megegyezett, hogy megakadályozzák, vagy legalábbis elodázzák a Horthy hadsereg bevonulását.

A Clerk-misszió és Horthy budapesti bevonulása

Horthy az ellenforradalmi erők elképzelései szerint — amint láttuk — már siófoki fővezérsége idején kialakította az új kormányzati rendszer több lényeges elemét. Hatalmának további kiszélesedését azonban a kül- és belpolitikai tényezők egész sora elősegítette. Ő maga is fokozatosan túllépte a katonai szolgálati szabályzatok körét, túlhaladta katona mivoltát s politikussá vált. Ezzel lehetőséget teremtett ahhoz, hogy a számottevő kül- és belpolitikai tényezők benne lássák az új, ellenforradalmi Magyarország hivatott vezéralakját.

Az antanthatalmak magyarországi politikája az alapvető egyezések mellett lényeges különbségeket is tartalmazott. Az azonosságok háborús győzelmükből, vállalt kötelezettségeikből fakadtak, de a szovjet-, a kommunista-ellenesség s az újabb európai szocialista forradalmak megakadályozásának szándéka is összekötötte őket. Az új kelet-közép-európai elrendeződésben azonban mindegyikük a maga súlyának növelésére törekedett.[111] Csak 1919 október közepe táján sikerült egységre jutniok abban, hogy a belpolitikai viszonyok konszolidálása, a békeszerződés feltételeinek előkészítése érdekében, teljhatalmú antant-missziót küldenek Magyarországra, Clerk angol diplomata vezetésével. Ekkorra azonban már a fővezérség irányítása alatt a Dunántúlon kiépült a fasiszta jellegű hatalom, s a románok által megszállt területeken tombolt a terror. Nemcsak a Tanácsköztársaság, hanem a polgári demokratikus forradalom vívmányait is felszámolták. Amikor Clerk, a konszolidáció megteremtésének programjával Magyarországra érkezett, a keresztény és nemzeti jelszavas ellenforradalom nemcsak a szocialista, hanem a demokratikus, sőt a liberális erőket is szétverte. Életre keltésükre Clerk sem törekedett, már csak a Szovjetoroszország-ellenesség miatt s az európai forradalmi mozgalmak megakadályozása végett sem. Kezdetben a régi uralkodó osztályok egyes politikusaival — többek között Andrássyval, Apponyival, Bethlen Istvánnal — tárgyalt. Hagyományos monarchista mivoltuk, a külföld s az új keresztény, nemzeti pártok ellenállása miatt azonban nem emelhette őket a politika élvonalába. De egy ideig még ők maguk sem törekedtek erre. Előzőleg azonban Sir George Clerk-ot, az angol külügyminisztérium kelet-közép-európai ügyekkel foglalkozó magas beosztású diplomatáját, a párizsi béketárgyalásokon Curson külügyi államtitkár magántitkárát, Bukarestbe küldték.[112] Brătianu román miniszterelnök ugyanis — kihasználva az antanthatalmak ellentéteit is — figyelmen kívül hagyta a Párizsból hozzá érkező antant-jegyzékeket, amelyek a román csapatok megállítását, illetve visszavonását, magyar karhatalom megszervezését s a nagyméretű román rekvirálások beszüntetését tartalmazták.

Clerk 1919. szeptember 12-én a magyar békeszerződés útjába a román kormány által emelt akadályok elhárításának feladatával érkezett a román fővárosba. Furcsa fogadtatásban részesült. Brătianu ugyanis lemondott, de megbízást kapott az ügyek további vitelére s ez csaknem egybeesett Clerk

[111] Juhász 1975. 39.

[112] *Ránki György:* A Clerk-misszió történetéhez. Történelmi Szemle, X. évf. 1967. 2. sz. (a továbbiakban: Ránki 1967) 166.

bukaresti tartózkodásával.[113] Az antanthatalmak megbízottjával így a lemondott miniszterelnök folytatta a tárgyalásokat s ez a körülmény eleve csökkentette megállapodásaik értékét. A csűrés-csavarás valamennyi fortélyát felvonultató román burzsoá politika reprezentánsának szavahihetőségét különben is többször megkérdőjelezték már a békekonferencián. Miután most már nem térhetett ki a tárgyalások s az engedmények elől, utódjának kívánt kiskaput nyitni ezek feloldása számára. Kiderült azonban, hogy részben az antanthatalmak ellentétei, részben a magyarországi belpolitikai problémák megoldatlansága miatt a jegyzékekben megfogalmazott, Romániával szembeni antanterély nélkülözi a valóságos alapot. A békekonferencia négy kérdésre kért választ:

1. Kész-e Románia a Békekonferencia által megjelölt napon csapatait Magyarországról kivonni?

2. Hajlandó-e azonnal megszüntetni a magyar javak elrablását?

3. Hajlandó-e átengedni a Jóvátételi Bizottságnak a már elhurcolt javakat?

4. Kész-e együttműködni a Szövetségesekkel a magyar belpolitika rendezésében?[114]

A román kormány még Clerk megérkezése előtt mindezekhez a kérdésekhez jegyzékben küldte el állásfoglalását Párizsba s lényegében azt ismételgette a tárgyalások során Brătianu is. Ezzel az antantmegbízottat mintegy a román kormány és a békekonferencia közvetítője szerepére kívánta korlátozni. A rekvirálások tekintetében Románia súlyos háborús veszteségeire hivatkozott. Sérelmezte, hogy a békekonferencia a határrendezésnél a június 13-i jegyzéket tekintette irányadónak s figyelmen kívül hagyta az 1916. évi bukaresti szerződést. Az új határvonal — szerinte — sem a gazdasági, sem a katonai, sem a közlekedési tényezőket nem veszi figyelembe.[115]

Brătianu különben Clerk-kal folytatott megbeszélései során készségét fejezte ki a békekonferencia Tanácsával való együttműködésre, kilátásba helyezte a román csapatok visszavonását, sőt a Magyarországból elhurcolt javak értékének felülvizsgálatát.[116]

Szeptember 28-án megalakult az új kormány, a Brătianuhoz közelálló politikus, Vaitoianu vezetésével, s 29-én Clerk kevés eredményét látva küldetésének, visszavonult Párizsba. Október elsején megszakította útját Budapesten, de a békeszerződés előfeltételeit tekintve, itt sem talált kedvezőbb körülményeket. Alig létezett magyar karhatalom, ami pedig a békekonferencia egyöntetű állásfoglalása értelmében a román csapatok kivonásának feltétele, a forradalom visszatérése meghiúsításának s a szélsőjobboldali kilengések megakadályozásának biztosítéka lett volna. Nem került sor a Friedrich-kormány lényeges kibővítésére sem. A főkérdéssé így 1919 októberében a magyar belpolitika kérdése vált, ennek rendelődött alá a román királyi kormány magyarországi politikája is. Október közepén megszületett a döntés: Clerk a Szövetséges Hatalmak képviselőjeként utazzék Budapestre s tárgyaljon a pártokkal egy koalíciós kormány megalakulásáról.[117]

[113] Uo. 167, továbbá Juhász 1975. 41.
[114] Ránki 1967. 167.
[115] Uo. 168, továbbá Arday K.
[116] Ránki 1967. 168.
[117] Uo. 174; továbbá Juhász 1975. 42.

A Clerk-misszió Magyarországra küldése az antanthatalmak magyarországi politikájának bizonyos kompromisszumát jelentette. Egyrészt meghiúsította Románia újabb területi aspirációit Magyarországgal szemben, másrészt azonban Anglia is tudomásul vette a magyarországi ellenforradalom lényegét, jobban számításba vette az újonnan születő szélsőséges jobboldali ellenforradalmi erőket. Másszóval feladta korábbi célkitűzését, a polgári demokratikus berendezkedésű Magyarország létrehozásának tervét. Így csupán az aktív legitimizmus s a szélsőjobboldali kilengések visszaszorítására törekedett. Nem hagyta azonban figyelmen kívül a legjelentékenyebb ellenforradalmi katonai erőt képviselő fővezérséget. Clerk Magyarországra küldése ugyanakkor Horthy számára is feladta a leckét. Katonaszerepét képes-e az antanthatalmak kívánságai szerint megváltoztatni? Hajlik-e egyáltalán valamiféle politikai alkura?

Clerk mindjárt megérkezése után tárgyalásokat kezdett a pártok vezetőivel egy, az antant és az utódállamok számára is elfogadható, a Habsburg-kérdést kikapcsoló koalíciós kormány létrehozásáról. Az események azt bizonyítják, hogy a misszió Magyarországra küldését s ezen keresztül az antanthatalmak magyarországi politikáját mind a liberálisok és a szociáldemokraták, mind Friedrichék jócskán félreértették. Az előbbiek a fasiszta tendenciák visszaszorításában s egy polgári liberális rendszer kiépítésének lehetőségében bíztak, Friedrich ugyanakkor „a nemzeti, keresztény közakarat" megszervezésével és megszólaltatásával hatalmon maradását remélte. A keresztény pártok, szervezetek táviratokkal árasztották el Clerkot, s tiltakoztak mindenfajta demokratikus, liberális politikai fordulattal szemben.

Az antantmegbízott akcióját a szövetségeseknek a magyarországi fegyveres erő körüli vitája is hátráltatta. A tanács november 3-i ülésén tárgyalták Clerk levelét, amelyben kedvező színben tüntette fel Horthyt, sürgette a román csapatok visszavonását s a karhatalom gyorsabb szervezését. Berthelot ezzel szemben a francia javaslatot terjesztette elő. Eszerint a Szövetségesek erői váltsák fel a visszavonuló román csapatokat. A Friedrich-kormány mondjon le és demokratikus liberális kormány alakuljon. Ez a javaslat Horthy „nemzeti hadseregének" lefegyverzését is magában foglalta.[118] Megbomlott ugyanakkor a korábbi francia—olasz összhang. Olaszország ugyanis a délszláv állammal szemben lehetségesnek tartotta Horthy megnyerését. A szövetséges hadsereg megszervezését ellenezte Csehszlovákia és a délszláv állam s tiltakoztak ellene a tábornokok is, mert szerintük egy ilyen lépés „Magyarországot ismét a forradalomba kergeti".[119]

A francia álláspont ilyenformán elszigetelődött. A helyzet megoldásának kulcsa most már valóban Clerk kezében összpontosult. Annál is inkább, mert a román kormány kilátásba helyezte csapatai kivonását a Tisza vonaláig.[120] Ezzel ugyanakkor szükségszerűen előtérbe került Horthy és a „nemzeti hadsereg" hatalmának kiszélesítése. Mindezideig katona voltára hivatkozva kitért általában a pártpolitika elől. Csupán a Nagyatádi Szabó vezette Kisgazdapárttal került dunántúli fővezéri szemléi alkalmával kapcsolatba. Amikor 1919. szeptember 8-án Soós Károly vezérkari főnök és Magasházy László társaságában először ment Kaposvárra, a katonai szemle után felkereste a Kisgazdapárt küldöttsége és támogatásáról biztosította. Kérte ugyanakkor, hogy a mezőgazdasági munkák miatt szakaszosan hívják be a hadseregbe a besorozottakat.

[118] Ránki 1967. 176.
[119] Uo. 177.
[120] Ránki 1967. 179.

Horthy válaszbeszédében a falu szolgálatait kérte a nemzet újjáalakításának nagy munkájához.[121] Kaposvári kisgazdapárti fogadtatására később is visszatért. Meglepte az, — mondotta, — mert Kaposvár talán Budapestnél is vörösebb volt.[122] Nagyatádi Szabó pedig szeptember 13-án Siófokra utazott. Horthyval folytatott tárgyalásairól semmi bizonyosat nem tudunk, csupán egyetlen mondatát rögzítette az Új-Somogy: „Budapest kövezetén a falu fiának szuronya kell hogy felvillanjon."[123] A kisgazdapárt 1919. október 12-i kaposvári 10 000 fős nagygyűlése pedig a kormányzóságról lemondott József főherceg helyébe Horthy beiktatását követelte.[124] Nagyatádi Szabó fejtegette: örömmel figyeli Horthy működését, mert minden politikától mentes előélete arra predesztinálja, hogy Magyarország kormányzója legyen.

Horthy tehát örömmel fogadta a Kisgazdapárt felajánlkozását, de a vele való együttműködést alárendelte a hadseregszervezésnek. Ezért nem a Kisgazdapárt erősítését segítette más pártokkal szemben, hanem általában a „falu" maga mellé állításában vélte megtalálni egyik fő feladatát. Sőt a katonai kerületparancsnokságok, a kormánybiztosok s a fővezérség tisztjei újabb és újabb akadályokat gördítettek a Kisgazdapárt szervezésének és működésének útjába. A hadsereg egyik vadászzászlóalja jelentette a fővezérségnek, hogy Nagyatádi Szabó emberei lázítanak a kormány, az állam és a hadsereg ellen. Ennek alapján a dunántúli kerületi kormánybiztos 1919 november elején rendeletet adott ki: „Ily természetű izgatás, ha politikai célok szolgálatába állíttatik, az egy percig sem tűrhető. Ennek véget kell vetni bárhonnan és bárki részéről jön is az." Ezután az izgatók letartóztatására hívott fel.[125]

Más tartalmat nyert Horthy kapcsolata Clerkkal és Bethlen István gróffal 1919 novemberében. 1919. november 5-én Bethlen István gróffal együtt ment a Clerk által összehívott pártközi megbeszélésre, amelyen Lovászi Márton az Országos Nemzeti Párt, Nagyatádi Szabó István és Mayer János a Kisgazdapárt, Vázsonyi Vilmos a Nemzeti Demokrata Párt és Garami Ernő a Szociáldemokrata Párt képviseletében vett részt.[126] Miután Clerk kilátásba helyezte a „nemzeti hadsereg" budapesti bevonulásának közeli lehetőségét, Horthy a hozzá intézett kérdésekre válaszolva azt mondotta, hogy atrocitások csak akkor fordultak elő, amikor kisebb önálló karhatalmi osztagok alakultak a Dunántúlon, s amikor a hadsereg még nem az ő kezében volt. A tárgyalás megállapodással zárult. Eszerint Horthy és hadserege alárendeli magát az antant-megbízott közreműködésével alakuló kormánynak, kérlelhetetlenül elfojtja a bolsevizmusnak még a csíráit is, „de nem fogja eltűrni azt sem, hogy a hadsereg bármely tagja a polgári jogegyenlőség ellen izgasson". A megállapodás az alábbi kikötésekkel már a budapesti bevonulást is tartalmazta: „a Magyar Hadseregnek Budapestre való bevonulása nem fog maga után vonni katonai diktatúrát. A hadsereg alárendeli magát az antant teljhatalmú megbízottjának közreműködésével létrejövő kormánynak."[127] Az említett pártvezetők — Horthy kívánsága ellenére — nyilvánosságra hozták a megállapodást. Ezzel is biztosítani akarták az atrocitások megszüntetését és a pártok mozgás-

[121] ÚS. 1919. szept. 10.
[122] ÚS. 1919. szept. 26.
[123] ÚS. 1919. szept. 14.
[124] ÚS. 1919. okt. 14.
[125] Fm L Székesfehérvári Kkb. 1919—1920. Elnöki bizalmas, továbbá Vm L Nym. Kkb. Elnöki ir. 1919. 303. sz.
[126] PH, 1919. nov. 6.
[127] PH, 1919. nov. 6. és 7.

szabadságát. Horthy számára természetesen nehézségeket okozott, hogy a kormány kiiktatásával kötött egyezség kiválthatja Friedrich, az őt támogató kereszténypártok és az ultralegitimisták ellenállását, és ezzel akadályok gördülhetnek budapesti bevonulása elé. Nem véletlen, hogy ebben az ellenforradalom tartalmát és irányát döntően meghatározó időszakban Bethlen István grófot Horthy társaságában találjuk. Nem kétséges, hogy együttes feltűnésük túlmutat a konkrét tárgyalások, a pártközi megbeszélések keretein. Az események alakulása bizonyítja, hogy elképzeléseik akkortájt már nemcsak a Clerk által irányított témákban — a forradalmak megismétlődésének megakadályozása, a román csapatok kivonása s mindenféle idegen fegyveres erő Magyarországra küldésének elhárítása, az aktív legitimizmus visszaszorítása kérdésében — egyeztek. Felfogásuk közeledett az új kormányzati rendszer jellegére, lényegére vonatkozóan is. Közös fellépésük s együttes politikai akcióik természetesen – ismerve, tudva korábbi felfogásuk különbözőségét – feltűnést kelthettek: az egykori Tisza-ellenes, konzervatív arisztokrata miképpen került a politikai, diplomáciai ismereteket és tájékozottságot nélkülöző, parancsokhoz s parancsnokláshoz szokott katona közelségébe?

Bethlen már a forradalmak idején feladta korábbi konzervatív, de a polgári parlamentarizmus magyarországi 1867-es válfajához formailag ragaszkodó ellenzéki álláspontját. Úgy vélte: az események Tiszát igazolták, aki túltette magát a parlamentarizmus szabályain s az uralkodó osztályok hatalmának megtartása, a „leskelődő forradalmak" leküzdése érdekében a végrehajtó hatalom primátusát valósította meg. Ám nem állt meg Tisza retrográd politikájánál sem, kevésnek tartotta azt az ellenforradalmi kormányzati rendszer megalapozásához. Ha — Horthyhoz hasonlóan — nem is a terrorista fegyveres csoportokra, különítményekre, szélsőjobboldali szervezetekre kívánt elsődlegesen építeni, de figyelembe vette, sőt nélkülözhetetlennek tartotta azokat a forradalmi erőkkel szemben. 1918 előtt aligha bocsátkozott volna politikai jellegű tárgyalásokba Horthyval. A forradalmak után azonban elképzelhetetlennek tartotta nélküle az ellenforradalom konszolidációját. Diplomáciai ismeretei, külpolitikai tájékozottsága alapján felismerte mindenekelőtt az angol diplomácia elhatározását, világosan látta, hogy a román megszállás megszüntetésének egyetlen módja az ütőképes fegyveres erő megteremtése, s ez csak Horthytól remélhető. Nem habozott. Egyértelműen Horthy hívévé szegődött. A belpolitikai kormányzati rendszert tekintve azonban szemlátomást fennmaradtak bizonyos másodlagos nézet- és cselekvésbeli különbségeik. S amíg 1920—21-ig inkább Horthy, addig 1921 után elsősorban Bethlen elképzelései valósultak meg a rendszer kiépítése során. Végül is az egymáshoz már 1919 őszén közel került két felfogás kombinációjaként valósult meg a kormányzati rendszer.

Amikor Horthy 1919 augusztus elején elindult Szegedről véres terrorútjára, bizonyára nem gondolt arra, hogy három hónap eltelte után az ország új politikai berendezéséről folyó tárgyalások, egyezkedések, politikai sakkhúzások egyik főszereplőjévé válik. Arra sem gondolhatott, hogy neve a román csapatok kivonulásának feltételeként a nemzetközi diplomácia szféráiba kerül. De amint láttuk, ő maga is felismerte a Clerk-tárgyalások jelentőségét, hatalma további kiszélesítésének lehetőségét, és vállalta a politikai szövetséget Bethlennel. Elfogadta a bécsi Antibolsevista Comité egykori vezetőjének hívását s helylyel-közzel megfogadta tanácsait is. November 6-án együtt mentek a miniszertanácsra s igyekeztek szétoszlatni a Friedrich-kormány és táborának aggodalmait. Horthy a hozzá intézett direkt kérdésre, hogy tudniillik támogatja-e

azt a kormányt, amelyik az antant közbejöttével alakul, igennel válaszolt. De hozzátette: a hadsereg nem politizál, hanem támogatja a kormányt a hatalom gyakorlásában, tehát a jelenlegi kormányt is támogatja és ugyanúgy támogatja majd a jövő kormányát, amely esetleg a kormány kiegészítése eredményeként jön létre.[128] Bethlennel együtt sikerült elhitetnie, hogy a pártközi megállapodás nem a kormány ellen, nem annak megbuktatására irányult. Természetesen túlzás lenne ezeket a taktikai elemeket Horthynak tulajdonítanunk. Sokkal inkább hihetjük, hogy az ellenforradalom külső és belső konszolidálására törő Bethlen István gróf ravaszságának szüleményei. Mintahogyan Horthy politikai manőver számba menő nyilatkozatait is Bethlen sugallta.

Friedrich a november 6-i rendkívüli minisztertanács után nyilatkozatot tett közzé, eszerint Horthyval a legteljesebb harmóniában dolgozhat együtt. A fővezér mindenben alárendeli magát a minisztertanácsnak. A pártmegbeszélések csak elősegítik a kormány már egyébként is tervezett kibővítését.[129] A Friedrich-kormány megnyugtatása után Bethlen Clerkhoz sietett s beszámolt neki a rendkívüli tárgyalássorozatról.

Clerk és Horthy közeledésében tehát jelentős közvetítő szerepet vállalt Bethlen István. Ennek nyomán a fővezér megértette, hogy csak az antant támogatásával szilárdulhat meg az ellenforradalmi rendszer, csak ezen az úton terjesztheti ki hatalmát a románok által megszállt területre, s ezáltal remélhető a békeszerződés megkötése is. A fékevesztett megtorlás kizárólagos s változatlan formában való fenntartása pedig inkább veszélyezteti a fővezérség hatalmát és döntő szerepét az ellenforradalmi rendszerben. Rádöbbent tehát arra, hogy az antant kívánságainak elfogadása esetén kiszélesítheti befolyását, ellenkező esetben azonban meglevő pozícióit is elveszítheti. Egy koncentrációs kormány azonban túlságosan is távol esett belpolitikai elképzeléseitől, ezért igyekezett titokban tartani az antant kívánságainak elfogadását.

Az 1919. november 5-i pártközi megállapodás és a november 6-i rendkívüli minisztertanács után, — mivel a román csapatok kivonását hivatalosan bejelentették, — napirendre került Horthy budapesti bevonulása. Ez azonban — éppen előzményei miatt — többet jelentett egy egyszerű katonai aktusnál. Jelezte, hogy az antant kívánságait felmérő, ugyanakkor a magyar uralkodó osztályok, a különféle ellenforradalmi csoportok érdekei szerint cselekvő Horthynak jelentős szerep jut az ellenforradalmi Magyarország kormányzati rendszerében.

Horthy budapesti bevonulását, szigorú biztonsági intézkedések mellett, ünnepélyes keretek közt rendezték meg. November 14-én a román megszálló csapatok elhagyták a fővárost. A törvényszék elnöke, a belügy- és hadügyminiszterrel egyetértésben az 1912 : LXIII. tc. XII. szakaszának 4. pontja alapján nyomban elrendelte a statáriumot. Még ugyanezen a napon megjelent a főkapitány kiegészítő rendelete: „A rögtönbíráskodásnak ez a törvényes rendelkezése — írta többek között a főkapitányi rendelet — nemcsak a tetteiben nyilvánuló cselekmények elkövetőire vonatkozik, hanem ezen rendelkezés értelmében halállal büntethető mindenki, aki szóbeli vagy írásbeli nyilatkozat, vagy magatartás, így az elmúlt gyilkos rémuralom visszaállítására való törekvés révén kerül a törvénnyel összeütközésbe. . .”[130] E rendeleteket fehérszínű

[128] PH, 1919. nov. 7.
[129] Uo.
[130] PH, 1919. nov. 15.

nagy plakátokon tették közzé. Éjszakai kijárási tilalmat vezettek be és telefonzárlatot rendeltek el. Tehát az intézkedések egész sorával igyekeztek biztosítani a bevonulás zavartalanságát. Előkészítésében az ellenzéki pártok csakúgy részt vettek, mint a kormány és pártjai, vagy a különböző karhatalmi alakulatok és az egyházak. A hadsereg alakulatai már november 15-én Budapest határában állomásoztak. Egyes csoportjai azonban a városba mentek és résztvettek a „diadalmas" bevonulás előkészítésében. A fővezérség számára lefoglalták a Gellért Szállót. (Két lakosztályát, — amint láttuk — Friedrich már korábban felajánlotta Horthy számára.)

1919. november 16-án délelőtt Kelenföldön át megindult a darutollas, Bocskai-sapkás hadsereg az Országház felé. Élén fehér lovon, ellentengernagyi egyenruhában Horthy haladt. November 16-a az úri Magyarország ünnepévé vált. Nemcsak a román hadsereg kivonulását s az újabb megszállás elhárítását ünnepelte. Horthyban látta új sikerei zálogát, kül- és belpolitikai reményei teljesülésének s az újabb forradalmak megakadályozásának biztosítékát. A budapesti bevonulást ezért az újabb diadalutak nyitányának is tekintették. A fővezérnek szinte misztikus erőt tulajdonítottak. Még a polgári liberális Pesti Hírlap is így írt „A haza élő képe" című cikkében: „Egy szörnyűséges megpróbáltatásokkal teljes év után diadalmas érzéssel üdvözöljük az igazi nemzeti hadsereget, mint a magyarság százados álmainak megvalósultát, lelkes bizalommal köszöntjük benne teljes leromlásunk közepette is nemzeti felemelkedésünknek, dicsőséges hivatásunknak oly ősi és mégis oly új érces zálogát... ebben a hadseregben látjuk az örökké halhatatlan haza képét, benne századokra eltemetett eszményeink feltámadását... Öregek, ifjak, férfiak, nők, hatalmasok és gyöngék fohászosan rebesgetik: íme itt a magyar hadsereg és vele itt a magyar haza..."[131]

Az első állomás a Gellért tér volt. Ide sereglettek a különböző ellenforradalmi egyesületek tagjai, diákok, a kíváncsiskodók ezrei. A rendfenntartást 400 tűzoltó látta el. Az udvarias hangú üdvözlő beszédet Bódy polgármester mondta. Horthy azonban a november 5-i megállapodással ellentétes tartalmú brutális szavakkal válaszolt: „Szerettük, becéztük ezt a várost, amely az elmúlt évben a nemzet megrontója lett. Tetemre hívom itt a Duna partján a magyar fővárost: ez a város megtagadta ezer éves múltját, ez a város sárbatiporta koronáját, nemzeti színeit és vörös rongyokba öltözött".[132]

Horthy ezután csapatainak élén, sisakos rendőrök sorfala mellett a Ferencz József hídon, a kiskörúton, majd az Alkotmány utcán át az Országházhoz vonult. A rikkancsok mindenütt a fővezér fényképével ellátott emléklapokat árusítottak. Rajtuk a „falu" számára szóló üzenetével: „Falu népe, fajunk törzse, ős erényünk letéteményese, hozzád száll köszönetem és meleg üdvözletem a mai napon, ebből a nagy megtévesztett városból. Ha a te fehér házacskáidból kisugárzó őserő megtölti a főpaloták és munkásházak lakóinak szívét is, akkor Magyarország nagyobb és hatalmasabb lesz, mint valaha".[133] 10 óra előtt 10 perccel egyszerre megszólaltak a harangok. Az Országház lépcsőjén felállított díszsátornál a Szózat elhangzása után először Friedrich, majd Horthy beszélt. „A hosszantartó szétzüllési processzusból — mondotta többek között — a felépítés is hosszantartó lesz. Ha tartamát meg akarjuk rövidíteni, akkor ki kell irtanunk minden mérget a nemzet lelkéből és össze kell fogni min-

[131] PH, 1919. nov. 16.
[132] PH, 1919. nov. 18.
[133] Uo.

den magyar hazafinak egy szent cél érdekében, amelynek két pillére: a nemzeti eszme és a keresztény morál." Ezután a zöld selyem sátorban felállított díszoltár előtt a hercegprímás, Csernoch János misét celebrált.

A Tanácsköztársaság leverését követő néhány hónap eltelte után tehát az antant hatalmak vezető politikai köreiben nyoma sem maradt a magyarországi politikai rendszer polgári demokratikus berendezkedését szorgalmazó tendenciának. A Clerk-misszió néhány nap múlva szomorú mérleggel fejezte be tevékenységét. Horthyt nemcsak a katonai erők főparancsnokává emelte, hanem a politika legjelentősebb tényezőjévé avatta. Ezzel legalizálta a fehér hadsereget és a hozzátartozó különítményeket. Az egyszeriben túlontúl nagy katonai és politikai hatalmat nyert Horthy segítségével ezután sikerült ugyan eltávolítania a nyíltan legitimista Friedrich-kormányt, de a közreműködésével és jóváhagyásával létrehozott új kormány semmiféle változást nem eredményezhetett a belpolitikai életben. A román csapatok kivonását sikerült ugyan elérni, de nyomában országossá szélesedett Horthy hatalma. Mindez Clerk és Horthy egymásrautaltságából fakadt. Mert a fővezér hiába tartotta kezében a tényleges fegyveres erő irányítását, Clerk — az antant — nélkül nem szoríthatta volna visszavonulásra a megszállókat. De az antant misszió vezetője sem tehette azt Horthy nélkül. Az ellenforradalmi rendszer kialakításában és jellegének meghatározásában ezért lényeges szerepe volt — a magyarországi fasiszta erők mellett — az antant missziónak, s ezzel a párizsi ötös tanácsnak, végső soron persze a nyugati antant hatalmak kelet-közép-európai, ezen belül magyarországi politikájának.

A Huszár-kormány megalakítása

Horthy budapesti bevonulása a korábbi tárgyalások, illetve az 1919 november 5-i pártközi megegyezés realizálását jelentette, de egyben kiinduló pontja is lett a belpolitika további alakulásának. A hatalomhoz görcsösen ragaszkodó, szűklátókörű Friedrich november 16-án még aligha gondolt arra, hogy pár nappal később elveszíti pozícióját. Magát pedig nemcsak kormány- — hanem József főherceg lemondása után — államfőnek is hitte.

November 17-én azonban újabb megbeszéléssorozat vette kezdetét. A pártközi megbeszélés lefolyásáról Magyarországon nem maradt fenn hiteles jegyzőkönyv, de jó támpontul szolgálnak a már idézett tanulmányokban felhasznált dokumentumok, mindenekelőtt az Egyesült Államok békedelegációjának anyagában található jegyzőkönyv s a hazai lapok tudósításai. Az értekezlet összehívását Clerk sürgette, de miután a román csapatok elhagyták a fővárost, Friedrich is hozzájárult ahhoz. Az értekezleten megjelent — többek között — Apponyi Albert, Andrássy, Bethlen, Hegedüs Lóránt, Giesswein Sándor, Horthy, a keresztény blokk képviseletében Huszár Károly, Rubinek Gyula, Teleki Pál, ott volt a Magyar Nemzeti Párt részéről Lovászy Márton, Heinrich Ferenc, a kisgazdapárti Nagyatádi Szabó és Kovács J. István, a nemzeti demokrata párti Bárczy István és a szociáldemokrata Garami Ernő is.[134] Clerk átadta az értekezlet résztvevőinek a párizsi ötös tanács ellentmondást, további halogatást nem tűrő jegyzékét, amely mindenekelőtt az új kormány sürgős megalakítását szorgalmazta.[135]

[134] Ránki 1967. 184.
[135] PH, 1919. nov. 18.

„A szövetséges és társult hatalmak felfogása szerint az az irányzat, — írta többek között a jegyzék, — amelyet a jelenlegi magyar kormány politikai és társadalmi téren követ, nem alkalmas arra, hogy Magyarországon a belső nyugalmat és társadalmi békét tartósan biztosítsa. Ha Magyarország békét akar kötni, akkor a legrövidebb időn belül változásnak kell beállnia a kormányban. A békekonferencia az összes számottevő pártoknak a kormányzatban való részvételét kívánja és egy ilyen koncentrációs kormány vezetésére nem tartja alkalmasnak Friedrich István miniszterelnököt. A nemzetgyűlési választásokat is csak olyan kormány írhatja ki, amelynek összetétele garanciája a választások pártatlan lefolyásának."[136] Az új koncentrációs kormánynak — a jegyzék szerint — egy héten belül meg kell alakulnia. Amennyiben erre nem kerül sor, a békekonferencia megszakítja az összeköttetést Magyarországgal. A jegyzék ismertetése után Clerk beszélt. „Amire egész idő alatt törekedtem, az volt, — mondotta többek között, — hogy egy elbukott, de tiszteletreméltó ellenségnek segítsek talpraállani. Ha azonban kinyújtott kezemet nem ragadják meg, ha fáradozásaimat a gyöngeség jelének és alkudozási lehetőségnek tekintik, akkor Budapestet nyugodt lelkiismerettel hagyom el, de azzal a szomorú tudattal, hogy Magyarország maga rohan a vesztébe."[137] Hangsúlyozta azonban, hogy egyáltalán nem áll ellenségesen szemben az uralkodó keresztény irányzattal, nem akar semmiféle más kormányt ráerőszakolni az országra.[138] Az antantmegbízott ezután eltávozott az értekezletről. A Friedrich-kormány hivatalban maradását s ami ezzel egyértelmű volt, az antantjegyzékkel való szembeszegülést csupán egy—két kereszténypárti ajánlotta. Horthy kijelentette: „Gondolnunk sem lehet arra, hogy szembehelyezkedjünk az antanttal." Huszár Károly szerint közvetlen hívei csak a Friedrich által képviselt keresztény és nemzeti irányzat fenntartásához ragaszkodnak, de nem csinálnak személyi politikát.[139] Az ellenzék természetesen egységesen követelte a koncentrációs kormány megalakítását.

Az új miniszterelnök személyére vonatkozóan megoszlottak a vélemények. Garami, Hegedüs Lóránt és Bárczy István Apponyit ajánlotta. Apponyi azonban kijelentette: csak egyhangú kívánság esetén vállalja a miniszterelnökséget. A pártközi értekezletről Horthy és Bethlen a minisztertanácsra sietett. Itt azonban már nagyobb ellenállásba ütközött az ötös tanács jegyzékének, mondhatnánk ultimátumának elfogadtatása. Főképpen Friedrich tiltakozott az ötös tanács és a pártközi értekezlet álláspontjával szemben. Végül is csak másnap, 18-án, arra hivatkozva fogadta azt el, hogy a román csapatok kivonultak Budapestről, és remélhetőleg visszavonulnak az eredetileg kijelölt vonalhoz. Friedrich tehát végül is meghajlott az antanthatározat és a pártközi értekezlet kívánsága előtt, az új kormány megalakulásának útjába azonban már „államfőként" állított újabb akadályokat. Kijelentette, hogy az új miniszterelnök csak Huszár Károly lehet s az új kormánynak az ő kezébe kell letennie a hivatali esküt. Kiadta választójogi rendeletét is. A választásokat december 21-re, az országgyűlés összehívását pedig január 3-ra tűzte ki. A sietség célja az ellenforradalom felszínre vetődött erőinek stabilizálása, „a keresztény, nemzeti" közhangulat mielőbbi kihasználása, kamatoztatása, másszóval a törvényhozás szintjén kész helyzet teremtése volt. Haller István, a kormány propagan-

[136] Uo.
[137] PH, 1919. nov. 19.
[138] Ránki 1967. 184.
[139] PH, 1919. nov. 19.

da minisztere mondotta: „Éppen azért írták ki a választást, hogy bárminő kormány következzék, ezzel pressziót gyakoroljanak rá, hogy mielőbb igyekezzék a választáson túljutni, hogy megszűnjék a disputa a kormánynak és hatalmának legalitása felől."[140] A keresztény pártok ezekben a napokban nagy tömegdemonstrációkat rendeztek. A Vigadóban tartott november 22-i nagygyűlés határozata kimondta: „Csak a keresztény és nemzeti irányú kormánypolitika felel meg az ország akaratának és a magyar nép életérdekeinek. Ez okból törhetetlen akarattal ragaszkodik a keresztény kurzushoz és követeli, hogy a kormány minden téren valósítsa meg a keresztény szociális programot." Ezután a gyűlés határozata követelte a nemzetgyűlési választások gyors megtartását s a nemzetgyűlés mielőbbi összehívását. Jelentős súllyal szerepeltek a gyűlés határozatában az antiszemita kitételek és felhívott a munkásosztály keresztény és nemzeti jellegű megszervezésére. „A népgyűlés megállapítja — írta a továbbiak során a határozat —, hogy az osztályharcot és nemzetköziséget hirdető szocialista-kommunista politika volt az oka az ország véres elpusztulásának és kifosztásának. Ez okból a munkásság szervezése a jövőben csak keresztény és nemzeti alapon történhetik, viszont a keresztény és nemzeti alapon álló, az egész magyar néppel szolidaritásban élő munkások számára politikai és gazdasági érdekeik teljes érvényesítését és védelmét követelik. . . A népgyűlés követeli, hogy felelősségre vonassanak a forradalmakat előidéző és azokban szereplő kormányok tagjai, valamint a sajtóorgánumok, melyek szerepet játszottak a belső rend felforgatásában és az ország tönkretételében."[141]

Az új koncentrációs kormány megalakítását célzó pártközi értekezletek napokon át tovább folytak. Miután Apponyi miniszterelnöki kinevezését nem támogatta valamennyi politikus, visszalépett a jelöléstől s Huszár Károly neve került előtérbe. Nemcsak a keresztény pártok támogatták, de Nagyatádi Szabó, Lovászy és Giesswein sem gördített akadályt miniszterelnöki kinevezése elé. Feltételesen Bárczy István, majd a szociáldemokrata vezetőség is támogatóinak sorába lépett. A szociáldemokrata párt vezetősége ellenértékül többek között a választások elhalasztását, a munkásbiztosítás autonómiáját, az egyesülési és gyülekezési jog biztosítását, a propaganda minisztérium megszüntetését, az „ártatlanok" védelmét s a felekezeti izgatás büntetését követelte.[142] Huszár általánosságban ígéretet tett a polgári szabadságjogok megvédésére s a propaganda minisztérium megszüntetésére. Clerk kijelentette, hogy az antant nem ellenzi Huszár miniszterelnöki kinevezését, s ez perdöntőnek bizonyult. A pártközi megbeszélések, viták ezután a kormány összetétele s a választások kiírása körül zajlottak. Végül megegyeztek abban, hogy a választásokat egy hónappal elhalasztják, 1920. január 25-én tartják meg, az ellenzék azonban eltekint a nemzetgyűlés tárgysorozatának korlátozásától. Korábban ugyanis ahhoz ragaszkodott, hogy a nemzetgyűlés csak a békeszerződéssel és a választójogi törvénnyel foglalkozzék. Az államforma kérdésében Clerk népszavazást javasolt. Ilyen értelmű megállapodás született.[143]

Az alkotmányjogi dilemma azonban az „alkotmányosság" helyreállítását célzó koncentrációs kormány megalakításánál is visszatért. Ki nevezze ki az új kormányt? S kinek a kezébe tegye le a hivatali esküt? Kinek tartozik felelősséggel? A polgári jogrendszerek szerinti alkotmányosságról természetesen

[140] PH, 1919. nov. 22.
[141] PH, 1919. nov. 23.
[142] Fehér 1969. 52—53, továbbá Ránki 1967. 186.
[143] PH, 1919. nov. 22.

az ellenforradalom viszonyai között szó sem lehetett. Hiszen a polgári alkotmányosság legfontosabb tényezője, a törvényhozó hatalom nem is létezett. A pártok, vagy a Clerk által összehívott pártközi értekezletek természetesen nem szolgálhattak jogforrásul a kormány kinevezésénél. Friedrich megkísérelte ezt az alkotmányjogi vakuumot államfői pozíciójának kiépítésére felhasználni. Folyvást hangoztatta ezért, hogy az új koncentrációs kormányt csak ő, az alkotmányosság legfontosabb tényezője nevezheti ki. „A jogforrás szót használjuk, — mondta —, ez lehet furcsa és kellemetlen, a lényeg azonban az, hogy a hatalom az én kezemben van, amit úgy lehet megszerezni tőlem, hogy elkergetnek és félrelöknek, vagy pedig úgy, hogy én adom át „tálcán" és szívesen és készséggel."[144] A párizsi ötös tanács határozataival, Clerk és a pártközi értekezletek megállapodásaival azonban mindez szöges ellentétben állt. Lemondatásából szükségszerűen következett a magának tulajdonított államfői jogkör tarthatatlansága is. Az új koncentrációs kormány megalakulásának formáira azonban Clerk és a vele tárgyaló politikusok korábban nem gondoltak. Hogyha hozzájárulnak Friedrich kívánságához, akkor bizonyos formát kap ugyan a kormány kinevezése, de ezzel az ex-miniszterelnöknek valóban államfői jogokat prejudikálnak. E dilemmát végül is rendkívül ellentmondásos formában oldották fel. Az új kormány beiktatásánál szerepet kapott a lemondatott kabinet, arra azonban gondosan ügyeltek, hogy maga Friedrich államfőként ne bábáskodjék az új kormány megalakulásánál. E furcsa kompromisszumnak megfelelően Huszár Károly november 24-én a Friedrich-kormány előtt tett esküt, a kormány tagjai azonban csak másnap, és már Huszár Károly kezébe tették le a hivatali esküt. A miniszteri tárcák jelentős részét a kereszténypártok tagjai kapták. Belügyminiszter Benitzky Ödön, hadügyminiszter Friedrich István, vallás- és közoktatásügyi miniszter Haller István lett. A földművelésügyi tárcát Rubinek Gyula, a közélelmezésit Nagyatádi Szabó István, az igazságügyminiszterit pedig Bárczy István kapta. Megszüntették a propaganda minisztériumot s a munkásügyi minisztériumot, az utóbbi helyébe népjóléti minisztériumot állítottak fel.

Az új kormányt, — amelyben a keresztény blokk megtartotta vezető szerepét, — Clerk még eskütétele előtt elfogadta, majd a párizsi ötös tanács is, — mint provizorikus kormányt — jóváhagyta. Az 1919. november 24-én átadott antant-jegyzék szerint: „Ez az elismerés természetesen függővé van téve attól, hogy a kormány a választásokat halasztás nélkül megtartja, hogy a törvényes rendet az országban fenntartja, hogy támadóan nem lép fel, hogy respektálja Magyarország provizórikus határait, míg a békeszerződés ezeket véglegesen meghatározza és hogy minden magyar részére biztosítja a teljes polgári jogokat, beleértve a szabad sajtójogot, a szabad gyülekezés jogát, a politikai véleménynyilvánítás szabadságát és szabad, pártatlan, titkos és demokratikus alapon nyugvó általános választójogot."[145] A nemzeti hadsereg kinyilatkoztatta: a rend és törvényesség biztosításában a kormány mögött áll.

Az antant által óhajtott koncentrációs kormánytervből végül is a Huszár-kormány alakult meg. A vajúdó hegyek egeret szültek. A miniszterek egy része már az előző kormányban is részt vett s a legfontosabb tárcákat most is a keresztény, nemzeti pártok képviselői kapták. A koncentrációt, illetve annak látszatát legfeljebb csak két szociáldemokrata, — Miákits és Peyer —

[144] Uo.
[145] PH, 1919. nov. 25.

valamint a nemzeti demokrata párti Bárczy István részvétele jelentette a kabinetben. A valóságos koncentráció tehát már az új kormány megalakulásánál elsikkadt. A kormány ugyanakkor ideiglenesnek, átmenetinek nevezte magát és kevés hatalmát is Horthy biztosította. Legfontosabb kormányzati teendőjének, a baloldali mozgalmakkal szembeni terror mellett, a békedelegáció kiválasztását és útbaigazítását, a törvényhozó hatalom életrehívását, valamint az államfő kiválasztását és jogkörének meghatározását tekintette. A „koncentrációs kormány" tehát a belpolitikai kormányzati módszereket tekintve elődje útját járta, s a hatalmi fölénnyel rendelkező Horthy támogatására szorulva, érvényesítette is annak elképzeléseit. Beniczky belügyminiszter 1919. november 26-án ilyenképpen adta tudtukra a kormánybiztosoknak a Huszár-kormány megalakulását: „Ebből az alkalomból hangsúlyozni óhajtom, hogy a . . . különböző politikai pártok képviselőinek az állam kormányzása szempontjából létrejött ez az egy kabinetben való koncentrációja nem jelenti az ország kormányzása eddigi irányának megváltoztatását. Egyben felhívom Kormánybiztos úr figyelmét arra a körülményre, hogy az egy blokkban tömörült keresztény és az ezeken kívül álló többi politikai pártok között semmiféle politikai relációban kompromisszum létre nem jött, amelynek természetes folyománya az is, hogy az újabban 1920. évi január hó 25-ére kitűzött nemzetgyűlési választások alkalmával a blokk és a többi politikai pártok jelöltjei, mint politikai ellenfelek fognak egymással megmérkőzni."[146]

Ф. Пёлёшкеи:

Властные отношения в Венгрии осенью 1919 года

(Резюме)

После подавления Венгерской Советской республики в правительственной политике особым периодом считается шесть дней существования правительства Дьюлы Пейдла. Это, т. н. «профсоюзное» правительство отменило все мероприятия Советского правительства и считало себя наследником буржуазно-демократической революции. Однако между тем в Будапешт вступили румынские королевские войска и при их помощи было сформировано новое правительство во главе с легитимистским Иштваном Фридрихом, чье правительство выступило не только против Советской республики, но и буржуазно—демократической революции и объявило восстановление правового порядка, существовавшего до октября 1918 г. Но в своей политике названное правительство с самого начала не могло осуществлять этого, ведь Австро-венгерская монархия окончательно распала. Осенью 1919 года державы-победительницы Антанты не согласились ни на восстановление старого двупалатного парламента и требовали расширения избирательных прав. В то же время представители венгерских господствующих класс, с целью предотвращения новых революций, истремились создать более жёсткую, антидемократическую систему, чем была прежняя система правления. В неоккупированном Задунайском крае страны «главнокомандующий» Хорти прямо приступил к созданию фашистского режима.

Осенью 1919 года, вслед за приходом правительства Фридриха к власти, в правительственной политике можно наблюдать три тенденции, самой сильной из которых явился открыто террористический, фашистский курс главного командования. Наряду с этим — хотя в измененной форме и сближаясь с представителями главного командования — существовало консервативное стремление исторических господствующих классов восстановить дооктрябские властно-политические отношения. И наконец, в некоторых случаях встречается учет либерального характера желаний держав Антанты, а также требований внутренних

[146] Fm L Kkb. ir. 29/1919, továbbá Vm L kb. ir. 275/1919.

оппозиционных сил. Несмотря на периодическое изменение пропорции и осуществления названных трех тенденций, в конечном счете они определили сущность и характер контрреволюции.

Основные тенденции определили также характер и содержание партий, политических направлений и организаций. Усиливалась организация вновь созданных ультралевых, фашистских организаций и реорганизация тех, которые в революционный период были созданы против революционных сил. Однако эти организации примкнули к главному командованию не только в организационно-политическом отношении, но и в идейном. В их рядах «христианско-национальная» идеология стала господствующей в качестве программы антиреволюционного и реакционного поведения и крайнего антисемитизма. Главное командование и указанные организации считали устарелым, даже вредным парламентаризм, существование политических партий и их поединок. По их мнению это разделяет «христианско-национальное» общество и способствует возобновлению «деструктивной» политики и духа, что же может привести к новой революции.

Значит в диктаторские внутриполитические планы Хорти не входили ни социалистические, демократические и либеральные партии, ни традиционные, консервативные буржуазные партии. Не от него зависело, что вследствие данных властных и политических отношений и стремлений все же началось образование партий. Только законодательная власть имела право ратифицировать мирный договор, вследствие чего не было возможно исключить предвыборные бои партий и созыв парламента из внутриполитической жизни. Даже державы Антанты не могли допускать существования открыто милитаристического, фашистского режима в стране ввиду соседних с Венгрией союзных государств Антанты.

В период контрреволюции существенные изменения произошли в общественно-экономическом и политическом положении традиционных господствующих классов Венгрии — крупных помещиков и капиталистов. Они утратили бульшую часть своих благ. (В соответствии с Трианонским мирным договором они получили лишь компенсацию.) Они лишились своей власти над национальностями и в результате распада Монархии и ее единого рынка их положение ослабело. К тому же возможность повторения революций тоже поколебала их уверенность и наполнила их боязнью. Все это вызвало в них такой шок, что их большая часть на некоторое время держалась в отдалении от политики партий. Тем самым в первые годы контрреволюции значительная политическая роль досталась т. н. средним слоям, состившимся из офицеров, чиновников, представителей мелкой буржуазии и богатых крестьян. Но в силу того, что они выступили против революций и в защиту капиталистической частной собственности, в сущности подготовили возвращение традиционных господствующих классов и в политическую жизнь. Но до того еще было далеко.

Осенью 1919 года постановлением правительства была восстановления система публичной администрации, существовавшая до 1918 г. Но сообразно с изменениями, происшедшими в политических и властных отношениях, в действительности создавалась публикчная администрация нового типа. Создан институт уполномоченных правительства, который был устроен в соответствии с военными округами. Вольшая часть чиновников — по причине проявленного к революции отношения — была уволнена со службы.

Власть Хорти и главного командования дальше расширилась осенью 1919 г. Этому способствовал целый ряд внешне- и внутриполитических факторов. Среды них выделяется прибытие в Будапешт миссии Клерка в октябре 1919 г. Клерк вел переговоры с лидерами партий об образовании коалиционного правительства, отвергающего вопрос о Габсбургах, а также о создании венгерских вооруженных сил, сменяющих румынские войска. 5 ноября 1919 г. было достигнуто соглашение о вступлении Хорти в Будапешт и образовании коалиционного правительства («правительства концентрации»). Хорти обещался, что он подчинится правительству и его армия воздержится от репрессивных акций. Вслед за приходом нового правительства к власти, на очереди встали вопросы созыва парламента и венгерского мирного договора. Но действительной концентрации не возникла и террористические акты отрядов главного командования также не прекращались. Значит смена правительства не означала изменения в политике.

F. Pölöskei:

Rapports de pouvoir en Hongrie à l'automne de 1919

(Résumé)

Après la chute de la République des Conseils, on peut considérer le gourvernement de six jours de Peidl comme une période à part dans la politique gouvernementale du pays. Ce gouvernement, qu'on a l'habitude de désigner comme «gouvernement syndical», fit annuler les mesures prises par le gouvernement des Conseils et se considéra comme l'héritier de la révolution démocratique bourgeoise. Entre-temps, les troupes royales roumaines avaient fait leur entrée dans Budapest, et un nouveau gouvernement fut créé avec leur aide le 6 août 1919, sous la direction du légitimiste István Friedrich. Cette nouvelle formation gouvernementale se retourna, non seulement contre la République des Conseils, mais aussi contre la révolution démocratique bourgeoise, et proclama le retour à l'état juridique d'avant octobre 1918. Mais il ne put appliquer cette décision dans sa politique, par suite de l'écroulement définitif de la Monarchie Austro-Hongroise. A l'automne de 1919, les puissances victorieuses de l'Entente ne participèrent pas non plus au rétablissement du Parlement à deux chambres existant précédemment, et elles exigèrent l'extension du droit de vote. Mais dans le même temps, les représentants des classes hongroises dominantes, par peur de nouvelles révolutions, désiraient l'établissement d'un gouvernement plus rigide et antidémocratique que l'ancien. Dans la partie non occupée de la Transdanubie, le «chef suprême» Horthy s'attaqua à la tâche de mettre sur pied un système de pouvoir tout simplement fasciste.

A l'automne de 1919, par suite de l'accès au pouvoir du gouvernement Friedrich, on peut distinguer trois tendances dans la politique gouvernementale et la législation. La plus forte était sans conteste la tendance fasciste ouverte et terroriste représentée par Horthy et les siens. Parallèlement, pourtant, on vit se dessiner une tendance différente de celle des horthystes, mais cependant très proche d'elle: la tendance conservative des classes dominantes traditionnelles, qui aspiraient au retour aux conditions de pouvoir en vigueur avant octobre 1918. Enfin, certains tenaient compte dans une certaine mesure des désirs libéraux des puissances de l'Entente et des exigences de l'opposition intérieure du pays. Bien que la proportion et l'influence de ces trois tendances aient changé de temps à autre, ce sont finalement elles qui ont déterminé l'essence et le caractère de la contre-révolution.

Ces tendances fondamentales devaient également déterminer le caractère et le contenu des tendances politiques, des partis et des syndicats. A l'époque des révolutions, on vit se renforcer l'organisation de groupes et d'organisations fascistes et d'extrême-droite créés ou recréés pour lutter contre les forces révolutionnaires. Ces groupes et ces organisations étaient liés aux partisans de Horthy non seulement politiquement, mais aussi organisationnellement et idéologiquement. L'idéologie «chrétienne, nationale», l'opposition à la révolution et au progrès, ainsi qu'un programme extrémiste d'antisémitisme formait l'essentiel de leurs principes. Horthy et ces organisations considéraient comme dépassée et nuisible l'existence même du parlementarisme et des partis bourgeois, ainsi que leurs affrontements. Pour eux, tout cela ne faisait que diviser la société „chrétienne, nationale", et permettre à une politique et un esprit „destructif" de refaire surface, ce qui pouvait conduire à une nouvelle révolution.

Les vues dictatoriales de Horthy en matière de politique intérieure ne faisaient donc aucune place aux partis socialistes, démocratiques et libéraux, ni même aux partis bourgeois conservateurs traditionnels. Ce n'est donc guère sa faute si l'organisation des partis démarra quand même, par suite des conditions et des objectifs de pouvoir données. Le traité de paix ne pouvant être ratifié que par les organes législatifs, la convocation du Parlement ne put être rayée de la vie politique intériure. Mais, par égard aux Etats voisins alliés à elle, l'Entente ne puvait tolérer une dictature fasciste militariste en Hongrie.

A l'époque des contre-révolutions, des changements importants se produisirent dans la situation économico-sociale et politique des classes hongroises dominantes traditionnelles, c'est-à-dire des grands propriétaires et des grands capitalistes. Ils perdirent en effet une grande partie de leurs biens (ils ne reçurent qu'un dédommagement aux termes des accords de Trianon). Leur pouvoir sur les ethnies prit fin, et ils connurent un affaiblissement considérable par suite de l'écroulement du marché monarchique unifié. Par-dessus le marché, la possibilité de voir se répéter les révolutions ébranla aussi leur

sentiment de sécurité, et ils vécurent dès lors dans une crainte constante. Tout cela devait les mettre dans un «état de choc» tel que la plupart d'entre eux se tinrent éloignés de l'arène politique pendant un temps. Par contre, pendant les premières années de la contre-révolution, un rôle politique plus important échut aux classes moyennes (officiers, employés. petits bourgeois, paysans aisés). Mais du fait que celles-ci se retournèrent contre les révolutions, elles firent le jeu de la propriété privée capitaliste, et préparèrent le terrain au retour des calsses dominantes traditionnelles dans la vie politique également. Mais pour cela, un long chemim restait cependant à parcourir.

A l'automne de 1919, un décret gouvernemental rétablit l'administration d'avant 1918. Mais étant donné les changements intervenus dans les conditions politiques et gouvernementales, c'est en réalité une administration nouvelle qui vit alors le jour. On créa la fonction des commissaires du gouvernement, dont l'institution fut modelée en harmonie avec les circonscriptions militaires. Une grande partie des fonctionnaires furent renvoyés, en égard à l'attitude qu'ils avaient eue pendant les révolutions.

A l'automne de 1919, le pouvoir de Horthy et de son commendement s'élargit encore, grâce à toute une série de facteurs de politique intérieure autant qu'extérieure, notamment l'envoi en octobre 1919 de la Mission Clerk en Hongrie. Clerk eut avec les chefs des partis des pourparlers sur la création d'un gouvernement de coalition devant régler une fois pour toutes la question Habsbourg et sur le formation de forces armées hangroises pour relever les troupes roumaines. Le 5 novembre 1919, l'accrod sur l'entrée à Budapest de Horthy et sur la formation d'un gouvernement de coalition était signé. Horthy promit de se soumettre au nouveau gouvernement, et que son armée cesserait les actions de représailles. Après la formation du nouveau gouvernement, la formation et la convocation du Parlement furent mises à l'ordre du jour, ainsi que l'affaire du traité de paix hongrois. Mais une véritable coalition ne put être obtenue, et les détachements horthystes continuèrent de faire régner la terreur, ce qui fit que le changement de gouvernement n'avait en réalité signifié aucun changement politique.

Stier Miklós:

Oktató-nevelő munka a Szociáldemokrata Pártban és a szakszervezetekben (1919—1930)

Az 1919 augusztusában újjáalakult Magyarországi Szociáldemokrata Párt politikai és kulturális nevelő munkájában nem járt töretlen utakon. Hazai munkásmozgalmunk tudatos vezetői és résztvevői ugyanis szinte a mozgalom múlt századi kialakulásától felismerték azt az összefüggést, hogy a tudomány és a művészet, a politikai elmélet, a világnézet harci eszközzé válhat a mozgalom hatalomért vívott harcában. Már az 1870-es években önképző egyesületek és dalárdák alakultak, egyes munkásszervezetek politikai ünnepségeket rendeztek, másokban — egyelőre még német nyelven — szocialista, marxista munkákat tanulmányoztak. A Magyarországi Általános Munkáspárt 1880-tól szervezettebbé tette az oktató-nevelő munkát. Előadásokat, vitákat, különféle tanfolyamokat rendeztek, a Népszava maga is folytatott bizonyos népművelő tevékenységet. A Magyarországi Szociáldemokrata Párt megalakulásának idejétől (1890) pedig tovább szélesedett az oktatómunka, a kulturális tevékenység. Az első világháború kitörése megakasztotta a mozgalom kultúrpolitikájának további kiteljesedését, a Tanácsköztársaság viszont meghozta a munkáskultúra igazi fellendülését. A rövid időszakban ugyanis nagyszabású kulturális forradalom elemei és körvonalai bontakoztak ki, a proletárdiktatúra leverése azonban e tervek valóra váltását megakadályozta. A Tanácsköztársaság kommunista és baloldali szociáldemokrata vezetőinek, programadó tudósainak, íróinak, művészeinek legtöbbje emigrációba kényszerült vagy az ellenforradalmi rendszer kezére került, elhallgattatták vagy csak nagyon nehezen, később találta meg munkássága kibontakoztatásának módját.[1]

Az ellenforradalmi rendszer felülkerekedése után a korszak legális munkásmozgalmára, a szociáldemokrata pártra és a szakszervezetekre várt a feladat, hogy a baloldali politikának egyáltalán nem kedvező viszonyok közepette a tartalmukban és módszereikben egyaránt jelentős hagyományok felélesztésével a szervezett munkásság politikai-kulturális nevelését továbbfejlessze.

Kétségtelen, hogy a Magyarországi Szociáldemokrata Párt és a szakszervezetek vezetői tudatában voltak az oktató-nevelő munka fontosságának. Közismert, hogy a párt 1919 augusztusában az 1903. évi program elvi alapján alakult újjá. Maga a pártprogram is leszögezi, hogy az oktató-nevelő munka az osztályharc eszköze: „. . . történelmi föladatának a munkásosztály csak korszerű és *tudatos* osztályharccal felelhet meg, és ezt csak a politikai hatalom meghódításával teljesítheti. Ezen osztályharc eszközei: *a nép minden rétegének fölvilágosítása, a szocialista eszmék és célok szüntelen ismertetése és terjesztése*. . . A proletárságot helyzetével megismertetni, föladatának tudatára ébreszteni, testileg és szellemileg harcképessé tenni: legközelebbi célja a Magyarországi Szociáldemokrata Pártnak."[2]

[1] Vö. *Szilágyi János:* Munkásosztályunk általános műveltségi helyzete 1919—1945 között. Bp. 1964. 102—103.

[2] A Magyarországi Szociáldemokrata Párt 1924. évi pártgyűlési jegyzőkönyve. Bp. 1925. 4.

A párt elméleti folyóiratának, a Szocializmusnak minden évfolyamában számos olyan tanulmány akad, amelyben az egyes szerzők az oktató-nevelő munka elméleti vagy gyakorlati kérdéseit elemzik. Ezekből a tanulmányokból világosan kiderül, hogy a mozgalom vezetői maguk is tisztában voltak az oktató-nevelő munka fontosságával, mint a párt céljai megvalósításának feltételével. Vallották, hogy a szocialista munkásmozgalomnak számításba kell vennie az általa szervezett tömegek egész tudat- és eszmevilágát, s kultúrpolitikájában irányítania is kell a szervezett munkásság tudatának formálását. „Az osztálytársadalom mindenekelőtti törekvése, hogy a maga érdekeit minden rendelkezésre álló eszközzel, tehát legelsősorban az állam iskoláinak osztálytanításával és nevelésével erősítse meg, mentül több és alkalmasabb bérrabszolgát biztosítson gazdasági, politikai és társadalmi hatalma fönntartásának megerősítésére. Ezzel szemben az osztályharc követőiben egyre élénkebben nyilvánul meg az a törekvés, hogy a termelési eszközök kisajátításának elkövetkező korszakára minél jobban mélyítse a munkásság fölfogásában a proletár- és osztályöntudatot, hogy ezzel a maga küzdő és az elméleti meggyőződéstől áthatott hadseregét minél edzettebbé nevelje. Minden forradalom legelsősorban az elmék forradalma... A proletárideológia, proletárerkölcs és az osztályharc tisztánlátásának szintjére kell segíteni az ifjúságot is, bimbózó korától kezdve, hogy kiszabadulhasson a gazdasági és lelki befolyásoknak abból a hálójából, amelybe mérgező szándékkal a kapitalista osztályuralom beleszorította."[3]

A pártprogramból s az elméleti tanulmányokból az is kiderül, hogy az SzDP vezető ideológusai és politikusai az oktató-nevelő munka célját természetesen a párt elvi programjának, célkitűzéseinek, egész stratégiai elképzelésének s nem utolsósorban gyakorlati politikájának megfelelően határozták meg. Elvileg és a gyakorlatban is elutasították a forradalmi leninizmust, s magukat „eredeti" marxistáknak tartva, „a társadalom minden intézményébe behatoló szocialista gondolat" nevelő-átalakító erejét hirdették: „A forradalmi romantika helyébe a szociáldemokrata értelemben elgondolt forradalmi tettet kell állítani, amely organizáló és konstruktív... A szocialista forradalmat nem utcai harcokban és barrikádokon vívjuk meg, hanem a társadalom minden intézményébe behatoló szocialista gondolattal."[4] Azt hirdették, hogy „a szocialista mozgalom tömegmozgalom, s ezért elhatározásainál, cselekedeteinél elsősorban kell számolnia a tömegek lélektanával". De mivel a tömegekben — folytatódik a gondolatmenet — „könnyen lobot vet a fanatizmus és szenvedély lángja, amely nem alkalmas konstruktív munkára", s gyorsan átitatódhatnak „forradalmi romantikával", ezért erősíteni kell öntudatukat, „politikailag iskolázottakká" kell tenni őket. A munkásmozgalom „megerősítését akaró törekvés első föladata a tömegerő fölfrissítése. A tömegek szimpla szervezése és kitörő elégületlensége nem lehet hajtóereje a mozgalomnak. A fanatizmus és szenvedély túltengésének helyébe az *intenzív* fölvilágosítás (eredeti kiemelés) biztosítsa a tömegekben az ítélőképességet, az önfegyelmet, az előrelátást, a mozgalom akcióival szemben a viszonyok figyelembevételének és a felelősségérzetnek a kialakulását."[5]

A Magyarországi Szociáldemokrata Párt — mint programjában is hangsúlyozza — távoli célként a szocialista társadalmi rendszer megvalósítását vallotta magáénak. E távoli cél elérésének egyik eszközét az oktató-nevelő

[3] *Gordius:* A szocialista nevelés ideológiája. Szocializmus, 1926. 451.
[4] *Szakasits Árpád:* Mozgalmunk aktuális kérdései. Szocializmus, 1925. 338.
[5] *Szakasits Antal:* Megjegyzések a munkásmozgalom problémáihoz. Szocializmus, 1925. 485—486.

munkában látták vezetői, s ehhez mérték a nevelő munka feladatait is: „Az intenzív és belterjes szocialista nevelőmunkának a szervezkedés céljai megértéséhez eljutott tömegekbe bele kell plántálnia a szocialista világképet, a társadalmi kérdésekkel való foglalkozást, a szocializmusért való harc szükségességét, és ki kell gyomlálnia mindazt a szellemi dudvát, amit a mai iskolarendszer és a polgári társadalom előítéletei a tömegek lelkében visszahagytak... A párt és szakszervezetek keretén belül mozgó tömegek nevelését célzó munkának figyelembe kell vennie a munkásság különböző rétegeinek műveltségi fokát és azokat a sajátos viszonyokat, amelyek között az oktatás munkájába bevont munkáskategóriák élnek és mozognak." A szocialista nevelés célja az, hogy „az ismeretadás és nevelés eszközeivel fogékonnyá tegye a munkáskoponyákat a szocializmus, a munkásmozgalom és a vele szervesen összefüggő kérdések beidegződésére", hogy ezáltal elősegítse a „szocialista egyéniségek kifejlődését", hogy — társadalmi méretekben — elvégezze „a munkásság ideológiájának a szocializmus szellemében való és reális célkitűzéseknek megfelelő átformálását."[6]

S noha ez a célkitűzés az 1920-as évek legelején még ilyen világos és tömör megfogalmazást nem nyert, az évtized folyamán a szociáldemokrata és a szakszervezeti mozgalomban mégis ebben a szellemben épült ki a munkásoktatás egész rendszere.

Oktató-nevelő munka az 1920—1923. években

A Tanácsköztársaságot közvetlenül követő, az ellenforradalmi terror-akcióktól hangos és tiltó rendelkezésektől terhes időkben nem indulhatott meg azonnal a párt és a szakszervezetek szervezett oktató-nevelő munkája. A pártvezetőség az SzDP 1922. évi decemberi pártkongresszusa elé e vonatkozásban a következő jelentést terjesztette: „A bolsevizmus bukása után egészen az 1920. év végéig gondolnunk sem lehetett arra, hogy előadásokat tarthassunk. 1921-ben megkezdődtek a szakszervezeti oktatások, de a pártszervezetekben még ebben az évben sem volt az ismert viszonyok miatt lehetséges előadásokat tartanunk."[7]

Valóban, mint ezt a Népszava panaszolja, 1919 őszén, 1920 folymán a pártszervezetekben jóformán „csak a járulékok befizetésére gyűlhettek össze a tagok", s az egyetlen kapocs, amely a párt tagjait s valójában az egész munkásságot összefűzte, a Népszava volt.[8]

Mint említettük, *a szervezett oktató-nevelő munka* továbbfolytatására előbb kerülhetett sor a szakszervezetekben, mint a pártszervezetekben. Ez valójában mindenekelőtt azzal függ össze, hogy a szakszervezetek megőrizték szervezeti kereteiket az ellenforradalom hatalomrakerülésének idején, s ily módon a párt ideiglenes alakuló gyűlését is a Szaktanács kezdeményezésére hívták össze.[9]

Mint a Szakszervezeti Tanács 1922. évi jelentéséből kiderül, a szakszervezeti vezetőket — az új, politikailag hallatlan nehéz és bonyolult viszonyok közepette is — azonnal foglalkoztatta a nevelő munka megindításának problémája. Megítélésük szerint az oktató-nevelő tevékenység évekig tartó

[6] Uo.
[7] Az MSzDP 1922. évi pártgyűlési jegyzőkönyve. Bp. 1923. 58.
[8] Népszava, 1922. jan. 5.
[9] Vö. *Csurdi Sándor:* Az MSzMP és a nemzetközi munkásmozgalom 1919—1921. Kézirat 2.

szünetelése a munkások szellemi továbbfejlődése szempontjából veszedelmessé válhat, s ezért már 1920 őszén kísérletet tettek a munkáselőadások megkezdésére. „Büszkén mondhatjuk meg — írja a jelentés —, hogy a munkások zsúfolásig megtöltötték az előadótermeket, hiszen ez volt az első alkalom, hogy a munkások láthatták egymást az előadótermekben... Hallgatók és előadók egyaránt meg voltak egymással elégedve." 1920 őszén ily módon összesen 100 előadást tartottak a Szakszervezeti Tanács rendezésében.

1920—1922-ben — 1921-től immár rendszeresített formában — a következőképpen alakult az előadások tananyaga, száma és tematikai megoszlása:[10]

Témakörök	*1920*	*1921*	*1922*
Egészségügy	10	20	22
Erkölcstan		—	5
Fejlődéstan		—	12
Filozófia	10	18	21
Földrajz (csillagászat)	6	10	16
Francia irodalom		—	12
Közgazdaság		16	5
Kultúrproblémák		6	18
Magyar irodalom	6	18	8
Művelődéstörténelem		23	16
Művészet	4	6	17
Neveléstan	6	6	12
Német irodalom	4	20	14
Szakszervezeti mozgalom	10	4	9
Szocializmus		—	20
Szociálpolitika		—	12
Szociológia	10	30	30
Természettudomány	22	90	62
Történelem	12	74	56
Összesen:	100	341	367

1920-hoz képest a következő két évben mintegy három és félszeresére nőtt az előadások száma, s a tematika is bővült; míg 1920-ban a program csak 11, addig 1921-ben 14, 1922-ben már 19 témakört ölelt fel. E rendszeressé váló szakszervezeti oktató-nevelő munka a peremvárosokra is kiterjedt. A fenti számokban tehát bennefoglaltatik az Újpesten, Kispesten, Erzsébetfalván (a mai Pesterzsébeten), Csepelen és Kőbányán tartott rendszeres előadások száma is. Az egyes szakszervezetek a rendszeresített oktatáson kívül külön is tartottak előadásokat, amelyeknek előadóit részben szintén a Szaktanács adta. Az ismeretterjesztő előadások mellett számos helyen folyt elemi oktatás, nyelvtanítás és szakképzés is. A nyelvtanítást főként a különböző alkalmazotti rétegek, a szakképzést pedig főleg a vasasok szorgalmazták. Csak példaként említenénk meg, hogy az asztalosszakszervezet Budapesten 1921-ben 143 különböző előadást tartott, s emellett retorikai és írásgyakorlati tanfolyamot is szervezett. (Ez, s az ilyen jellegű, nem a központ által szervezett előadások száma nincs benne a hivatalos összesítésekben.)

[10] A Magyarországi Szakszervezeti Tanács jelentése az 1917—1922. évekről. Bp. 1923. 92—93.

Ugyancsak háború előtti — valójában éppen hogy elkezdett — hagyományt fejlesztett tovább a szakszervezet, amikor hozzáfogott az ifjúság, a *tanoncnevelés* megszervezéséhez. A Szaktanács már 1919 végén arra az álláspontra helyezkedett, hogy „a munkásoktatást és nevelést a tanoncoknál kell kezdeni". Az egész munkásoktatás hatékonyságát és eredményességét emeli — mondották — az, „ha nem csupán a felnőttek oktatásával foglalkoznak az oktatószervek, hanem már a tanoncoknál kezdik ezt a munkát".[11] 1920 elejétől a tanoncoktatás — amelyre az iskolai tanítás hiányosságai következtében is szükség volt — a Szakszervezeti Tanács felügyelete alá került, és 11 szakszervezetben megkezdődtek az ifjúsági előadás-sorozatok. Szakoktatással és általános ismeretterjesztő előadások révén bővítették az ifjúmunkások művelődési lehetőségeit. 1920. január 1-én az oktatómunka irányításának segítésére kiadták a havonta egyszer megjelenő „Az Ifjúmunkás" c. lapot, s ezzel egyidejűleg kezdődött meg az oktató-nevelőmunka. A lap a következőkben fogalmazza meg a tanoncnevelés célját: „Mi mindannyian, akik ma öregedő fejjel szolgáljuk a dolgozó proletárság nagy ügyét, végigéltük az inaskodás éveit, tudjuk, hogy mennyire fontos az ember életében az, hogy, a megtanult mesterségen kívül, a fölszabaduláskor nemcsak a szakmabeli tudást, hanem egyéb képességeket is hozhassanak magukkal az inasélet nehéz éveiből. Ezek között legfontosabb az, hogy a fölszabaduló fiatalember rendelkezzen annyi társadalmi látókörrel, amennyi szükséges ahhoz, hogy botorkálás nélkül azonnal elhelyezkedjék az őt megillető társadalmi környezetben, tudja, hogy további boldogulása végett hol a helye és miért van ott a helye, miért nem máshol."[12] Az év folyamán 128 előadást tartottak mintegy 1180 inasnak.

1920—1922-ben a következőképpen alakult a szakszervezetekben végzett tanonc-nevelő munka:[13]

Témakörök	*1920*	*1921*	*1922*
Antialkoholizmus		—	5
Földrajz	24	30	39
Irodalom	38	24	78
Művészet		—	4
Társadalomismeret		8	115
Természettudomány	36	30	43
Történelem	30	36	67
Szakelőadások		26	—
Összesen:	128	154	351

Három év alatt tehát közel megháromszorozódott az előadások száma, és bővült azok témaköre is. Különösen kiemelendő a „társadalomismeret" címmel jelölt tematika, amely az ifjúmunkások világnézetének formálásában kétségtelenül fontos szerepet játszott. Szervesen és hatékonyan egészítette ki a párt- és szakszervezetek nevelőmunkáját Az Ifjúmunkás c. lap, amely a társadalom- és természettudományok köréből vett tematikával, a szocialista tanok

[11] Uo.
[12] Az Ifjúmunkás, 1920. jún. 1.
[13] A Szakszervezeti Tanács jelentése az 1917—1922. évekből 94.

népszerűsítésével, a tanonc- és munkásélet leírásával fejlesztette olvasótáborának szellemi színvonalát. 1922 végén több mint 6000 előfizetője volt, s — mint erre még kitérünk — rendkívül fontos szerepet játszott a munkásifjúság tényleges szervezésében is.

1919 október végén a párt- és szakszervezetek megbízottaiból megalakult az *Országos Nőszervező Bizottság*, s megkezdte munkáját a nőtitkárság is. 1919 decemberének második felében sorra alakultak a párt- és szakszervezetekben is a nőbizottságok. Mesedélutánok, hangversenyek, szemináriumok rendezésével, s a havonta kétszer megjelenő „Nőmunkás" c. lappal igyekeztek a nőket is bevonni a mozgalomba, s kulturális-műveltségi szintjüket emelni.

Az Országos Nőszervező Bizottság rendezésében 1920—1922 között végzett kulturális-nevelő munkáról a következő táblázat nyújt áttekintést:[14]

	1920	*1921*	*1922*
Mesedélután	6	4	—
Hangverseny	3	3	1
Retorika	2	2	2
Szeminárium	2	2	2

A szakszervezetekben 1921-ben meginduló rendszeres oktató-nevelő munkával 1922-től párhuzamosan folyik e tevékenység a *pártszervezetekben* is. 1922-ben az oktatásügy irányítását egy központilag létrehozott bizottság vette kézbe. Az Oktatási Bizottságban a párttitkárságon kívül a pártvezetőség két tagja és a pártszervezetek elnökei és titkárai által jelölt egy-egy tag kapott helyet.

A rendszeres pártoktatás 1922. október 4-én indult, s két fő formája, az ismeretközlésnek két fő módszere alakult ki. Az egyik az önálló, befejezett, kerek témák *előadás formában* történő közlése, a másik pedig egy-egy témakörből folytatólagos előadások tartása, illetve hallgatókkal való közös megbeszélése *szemináriumi formában*. A szemináriumi képzés különösen eredményessé vált, mert az előadók és a hallgatóság közötti szorosabb kapcsolat intenzívebbé tette az oktatást. Az év végéig 30 fővárosi és környékbeli pártszervezetben, 44 különböző helyiségben, 28 előadó közreműködésével 116 ismeretterjesztő előadás zajlott le.

Tárgyi bontásban:

Tematika	*1922*
A szocializmusról, községi politikáról, szakmozgalomról	37
Irodalom	20
Természettudományok	16
Történelem	16
Mezőgazdaság	14
Egészségügy	13
Összesen:	116

[14] Az MSzDP 1922. évi pártgyűlési jegyzőkönyve. 65—66.

Ezeken az előadásokon összesen mintegy 12 700 hallgató vett részt. A legnagyobb számú hallgatóközönség éppen a munkáslakta peremvárosokban jött össze. Kispesten pl. minden előadáson 500—600-an vettek részt, majd Erzsébetfalva, Újpest és Kőbánya következnek a sorban.

1922 végéig az ország 20 nagyobb városában és ipartelepén is megkezdték az előkészületeket a rendszeres előadássorozatok indítására.

Az ismeretterjesztő előadások mellett a központi párttitkárságban 14 szeminárium nyílt meg mintegy 420 hallgatóval.[15]

A párt- és a szakszervezeti oktatás egységesítése (1923—1926)

Bár a szociáldemokrata pártban és a szakszervezetekben folyó oktatás strukturálisan lényegében nem, csupán mennyiségét, kiterjedtségét tekintve változott meg az évtized végéig, bizonyos módosulásokra azonban sor került. Bizonyos megnövekedett igények a pártoktatás további kiszélesítésére ösztönöztek. 1923 őszére az Oktatási Bizottság javaslatára — „az egész munkásoktatás céltudatossá és egységessé tétele, a munkáskultúra szerves közigazgatásának kiépítése, az oktatás hármas: alap-, közép- és felsőtagozatúvá tétele, előadógárda kinevelése érdekében — végsőfokon, hogy e munkával a dolgozó tömegek életigényeit és életnívóját fölemeljék" — egyesítették a párt- és a szakszervezetek előadás-programját. A tömegoktatást az ismeretterjesztő munkáselőadások szolgálták, amelyekre minden szervezett munkás és minden párttag eljárhatott. Ebben az oktatási formában a legáltalánosabb és a legvegyesebb témák szerepeltek. Bizonyos mértékig agitatív jellegű is volt, amely azonban előkészítette a továbbtanulásra, a rendszeres ismeretszerzésre és korszerű képzésre vágyókat. Az oktató-nevelőmunka hatékonyságának növelése, új előadókáderek nevelése céljából pedig az előző évi két tagozatú oktatás (a nyilvános ismeretterjesztő előadások és a középfokú szemináriumok) mellett harmadik tagozatot is létrehoztak. Megszervezték az ún. munkásfőiskolát, „amelynek középfokot már végzett, vagy magánúton önképzéssel magasabb tanultságot elért hallgatói felsőfokon, általánosabb szempontból nyertek oktatást a mozgalomra legfontosabb tárgyakból."

Az előadásokon tárgyalt témakörök súlyozásában is beállott bizonyos módosulás. Legfontosabb tárgyként „a szocializmus elmélete, története és irodalma" ismertetése szerepelt — ezzel a nyilvános ismeretterjesztő előadások mintegy harmadrésze, kb. 170 előadás foglalkozott. A többi tárgyra (közgazdaság, történelem, természettudomány, egészségtan) kb. egyforma arányban mintegy 70—70 előadás jutott. A Petőfi- és Madách-jubileumra való tekintettel 103 előadás foglalkozott irodalommal.

A középfokú tanfolyamokon is fő tárgyat képezett a szocializmus elmélete és története. A tematikában itt is szerepelt még a közgazdaság, a kultúrtörténet, a szakszervezeti mozgalom, a politika, a községi és szociálpolitika. Ebben az oktatási formában a tanulást a szó szoros értelmében vett rendszeres és tervszerű képzés szolgálta.

A főiskolán is nagyjából ugyanezen tárgyak szerepeltek, s ehhez jött még bizonyos magasabb fokú filozófia, statisztika és retorika.[16]

[15] Uo. 58.
[16] Az MSzDP 1924. évi pártgyűlésének jegyzőkönyve. 62—63.

Ezekkel a módosulásokkal a húszas évek derekára kialakult az MSzDP és a szakszervezetek oktató-nevelő munkájának fentiekben ismertetett egységes rendszere, s ez az 1926—1927. oktatási évig már nem változott. Anélkül, hogy a húszas évek közepének oktató-nevelő tevékenységére részletesen kitérnénk, az alábbiakban táblázatba foglaljuk a rendelkezésünkre álló adatokat:[17]

A szociáldemokrata párt és a szakszervezetek oktató-nevelő munkája (1923—1926)

	1923/1924	1924/1925	1925/1926
Felnőttoktatás			
Ismeretterjesztő előadások száma			
Budapesten és környékén	496	929	934
Vidéken	57	285	122
Összesen:	553	1214	1056
Szemináriumok száma:	14	25	9
(hallgatók száma)	(392 hallg.)	(603 hallg.)	(369 hallg.)
Főiskola v. felsőfokú			
szemináriumok száma	1	1	1
(hallgatók száma)	(27 hallg.)	(28 hallg.)	(67 hallg.)
Tanoncoktatás a szakszervezetekben			
Ismeretterjesztő előadások száma			
Budapesten és környékén	349	307	398
Vidéken	5		
(hallgatók száma)	(6250 hallg.)		
Társadalomtudományi			
szeminárium haladók részére	25	12	
Az Országos Nőbizottság munkája			
Ismeretterjesztő előadások	30	47	
Retorika szeminárium			
a bizalmiak számára	2	4	

A párt- és a szakszervezetek közös irányításával egységes rendszerré tett oktató-nevelő tevékenység a 20-as évek közepére kétségtelenül azzal az eredménnyel járt, hogy egységes tematika alapján épültek egymásra az egyes előadások, s ugyanakkor a korábbi évekhez képest — mint azt a fenti táblázatok mutatják — ugrásszerűen megnövekedett az előadások száma is. (Míg 1920-ban összesen 100 előadás hangzott el, 1921-ben már 341, 1922-ben 483, az oktatás egységessé tétele után 1923—24-ben 553, 1924—25-ben több mint 1200, 1925—26-ban mintegy 1050.)

Figyelemre méltó változásokra utalnak az előadások tematikai megoszlását mutató számok is. Az 1920-as évek elejétől 1926-ig az oktató-nevelő munkán belül egyre fokozottabb hangsúlyt kapnak a társadalomtudományok.

[17] A táblázatok elkészítéséhez adatainkat a pártkongresszusokra készített pártvezetőségi jelentésekből vettük, amelyek az MSzDP pártgyűlési jegyzőkönyveiben találhatók. A rendelkezésünkre álló források hiányosak, ezért nem teljesek a táblázatok adatai.

Az MSzDP és a szakszervezetek által 1923—1926 között tartott ismeretterjesztő előadások tematikai bontásban

	1923/1924	1924/1925	1925/1926
Felnőttoktatás			
A szocializmus elmélete, története és irodalma	170		217
Közgazdaság	70		24
Történelem	70		146
Természettudomány	70		154
Egészségtan	70		34
Irodalom	103		28
Szakszervezeti kérdések			118
Szövetkezeti mozgalom			12
Földkérdés			10
Szociálpolitika			12
Községi politika			33
Művelődéstörténet			18
Művészettörténet			6
Filozófia			24
Nevelés			17
Jogtudomány			7
Sport			4
Film			14
Nőkérdés			15
Vegyes és vöröskereszt előadások			156
Összesen	553		1049
Tanoncoktatás			
A szakszervezeti mozgalomról	63	78	
A szocializmusról	68	100	
Szociálpolitikáról	21	8	
Természettudomány	22	33	
Történelem	21	13	
Helyesírás, fogalmazás, számolás	18	11	
Fejlődéstan	18		
Közgazdasági alapismeretek	10		
Antialkoholizmus	5	5	
Irodalom	11	9	
Földrajz	16		
Társadalomtudományi alapismeretek	7		
A tanulás és önképzés célja	26	13	
Az ifjúmunkásság helyzete	18	8	
Egészségügy		11	
Szakelőadás		18	
Összesen	324	307	

(Ide sorolhatjuk a szocializmus elméletével, történetével és irodalmával, a szakszervezeti mozgalommal, a filozófiával, szociológiával, pedagógiával, szociálpolitikával, jogtudománnyal, közgazdasággal, agrárkérdéssel, a községi politikával és a szövetkezeti mozgalom kérdéseivel, valamint a történelemmel, művelődéstörténettel, irodalommal, művészettel, filmmel és művészettörténettel foglalkozó előadásokat.)

Alábbi táblázatunk százalékosan tükrözi az egyes években tartott előadásokon belül a társadalom- és a természettudományok arányát:

Tematika	1920	1921	1922	1923/24	1924/25	1925/26
Társadalomtudományok	62	64,8	70,8	74,6		66,8
Természettudományok	38	35,2	29,2	25,4		32,8
Egyéb (sport, szakelőadás)						0,4
Összesen:	100%	100%	100%	100%		100%

Érdemes ezen túlmenően azt is megfigyelni, milyen arányban tartottak az össz-előadásokon belül évente kifejezetten a szocializmus eszméjével és a munkás-, valamint a szakszervezeti mozgalommal, továbbá a gyakorlati élet követelte politikai, szervezeti, gyakorlati szervezési jellegű kérdésekkel foglalkozó előadásokat:

Tematika	1920	1921	1922	1923/24	1924/25	1925/26
Tudományos szocializmus és szakszervezeti mozgalom:	10%	1,2%	10%	30,7%		20,6%
Gyakorlati politikai kérdések		1,6%	10%			19,0%
Összesen:	10%	2,8%	20%	30,7%		39,6%

A fenti eredményeket tekintve — úgy véljük — nem alaptalanul állíthatjuk, hogy 1922-től kezdve, amikor az MSzDP is aktívan bekapcsolódott az oktató-nevelő tevékenységbe, ugrásszerűen megnövekedtek a szocializmus kérdéseivel foglalkozó előadások. (Mint láthattuk, 1922-ben a szocializmus kérdéseiről tartott előadásokat kizárólag a párt szervezte; ebből adódik az egyik 10%-os összetevő.) Az 1925—1926. évben pedig a szocializmussal és az elméleti-gyakorlati politikai kérdésekkel foglalkozó előadások mintegy 40%-át képezték már az évi összelőadások számának.

Vessünk egy pillantást a *tanoncnevelés* kérdéseire is. Az alábbi táblázatban kimutatjuk, milyen arányban szerepeltek a természet- és társadalomtudományok, valamint a szakoktatás a tanoncnevelésben.

Tematika	1920	1921	1922	1923/24	1924/25
Társadalomtudományok	53,1	44,1	76,7	77,1	76,2
Természettudományok	46,9	38,9	23,3	17,3	14,3
Elemi iskolai alapismeretek				5,6	3,7
Szakoktatás		17,0			5,8
Összesen:	100%	100%	100%	100%	100%

Bár az 1925—1926. oktatási évről nincsenek részadataink, az előző öt év alapján mégis megállapítható, hogy az 1920-as évek első felében, különösen az évtized közepére — a felnőttoktatáshoz hasonlóan — igen magas arányban szerepelnek a társadalomtudományi tárgyú előadások. Sőt, 1922 és 1925 között aránylag több társadalomtudományi előadás hangzott el a tanoncifjúság számára, mint a felnőtt munkásoknak.

Ha pedig az össz-előadásokon belül a szocializmussal, szakszervezettel, társadalomismerettel, szociálpolitikával és az ifjúság helyzetével, azaz a szigorúbban szocialista elmélettel és az egészen gyakorlati szocialista politikával foglalkozó előadások arányát tekintjük, a következő képet nyerjük:

1920	1921	1922	1923/24	1924/25
0%	8%	32,7%	52,4%	63,1%

Ezek az arányok messze felülmúlják a felnőtt oktatás hasonló jellegű előadásainak arányát. Arra mutatnak, hogy a szociáldemokrata párt- és szakszervezetek igyekeztek az ifjúmunkások nevelését a lehetőségekhez mérten világnézetileg is megalapozni, s őket a mozgalomnak megnyerni. A pártvezetőség és a Szaktanács törekvései alapjában eredményesek voltak, az ifjúmunkások nevelésével lényegében a párt- és szakmozgalomban való részvétel előmunkálatait kezdték meg. A munka eredményességét mindenekelőtt az bizonyítja, hogy a 20-as évek közepén a felszabadult tanoncok „mind nagyobb százaléka azonnal belépett a szakszervezetbe és teljesíti kötelességét a párttal szemben is".[18]

Pedig az ifjúmunkásság szervezése ütközött talán a legnagyobb nehézségekbe. A tanoncoknak szakszervezetekbe és pártokba való belépését ugyanis a kereskedelemügyi miniszter eltiltotta. Az MSzDP azonban megtalálta a módját a fiatal munkásrétegek szervezésének. Sajátosan és figyelemreméltóan a szó szoros értelmében szinte konspiratív eszközökkel élt, amikor a tanoncoknak „a szocialista eszmék számára megnyerését és szervezetbe való tömörítését a Budapesten megjelenő Az Ifjúmunkás c. időszaki lap útján, úgynevezett lapszervezet formájában kísérelte meg. A szóbanforgó lap példányait ugyanis a szakszervezetek 50—200 példányonként úgy a fővárosban mint a vidéken egy-egy lapmegbízottnak adják át, akik azt részben pénzért, részben ingyen szétosztják a tanoncok között és egyúttal a tanoncifjak irányításával is foglalkoznak."[19] 1925. július 31-én azonban a lapot a belügyminiszter betiltotta. Az állam hatalmi apparátusa e betiltással kiütötte az MSzDP és a szakszervezetek kezéből az egyik legeredményesebb fegyvert. Ez a momentum minden bizonnyal lényeges szerepet játszott abban, hogy a 20-as évek második felében a tanonc-ifjúság között végzett munkában bizonyos visszaesés volt tapasztalható.

[18] Teljesen egybehangzóan szögezik le ezt a tényt a pártvezetőség kongresszusi jelentései. Pártgyűlési jegyzőkönyv 1924. 70; Pártgyűlési jegyzőkönyv 1926. 47.

[19] Pest megyei Levéltár. Alispáni bizalmas iratok. 65/1925. A belügyminiszter 1925. márc. 19-i körlevele.

A párt- és szakszervezetek oktató-nevelő munkája profiljának határozott elkülönülése (1927—1930)

Az 1926—1927. évi oktatási ciklusban különvált a pártszervezeti és a szakszervezeti oktatás. A Szakszervezeti Tanács 1926. szeptember 22-i végrehatóbizottsági ülése határozott így, „mert – mint ezt az MSzDP Oktatásügyi Bizottságához eljuttatott átirat indokolja — rendkívül fontos érdekek fűződnek ahhoz, hogy a szakszervezeti tagok nevelése a jövőben a gyakorlati szakszervezeti munkának megfelelő legyen, és ennek révén a szakszervezeti mozgalom részére olyan harcosok neveltessenek, akik a mozgalom fejlesztéséhez szükséges aprólékos munkához megfelelő útmutatást nyerjenek a szakszervezeti oktatás révén. Miután ez a munka csak akkor végezhető el a szükségletnek megfelelően, ha annak irányítása és végzése fölött egyedül végrehajtóbizottságunk rendelkezik, e célból egy oktatásügyi bizottságot választottunk, amely titkárságunkkal egyetemben gondoskodik ennek a munkának megfelelő elvégzéséről."

Az átirat a továbbiakban leszögezi, hogy a szakszervezeti oktatás természetesen a pártoktatással „karöltve kíván működni, hogy a két oktatófórum egymást kiegészítve úgy végezze a munkát, hogy amíg mi a szakszervezeti, önök a politikai oktatásnál érjenek el eredményeket."[20]

A tanoncnevelés ezután is változatlanul szakszervezeti keretekben folyt.

A párt- és a szakszervezeti oktatás ilyen formájú és tartalmú elkülönülését a korszak belpolitikájában lezajlott változások is motiválják. Már véget ért az évtized derekán tapasztalható – kifejezetten a Bethlen-rendszer politikai konszolidációjával együttjáró — bizonyos liberalizálódás (az MSzDP megalakulásának és működésének lehetővé tétele vagy a Demokrata Blokk létrejötte, a baloldali liberális pártok működésének megélénkülése stb.); a parlamenti politika színterén megerősödött a kormánypárt (az 1926 őszi választásokon még a kisgazdákat is sikerült kiszorítani az Egységes Pártból, továbbá jelentősen csökkent a szociáldemokrata párt országgyűlési képviselőinek száma, gyengült a Demokrata Blokk is, csökkent akcióképessége), s már folytak az előkészületek a felsőház helyreállítására; a belpolitikában napirendre került az MSzDP felszámolásának kérdése, s egyre erősödött azoknak a radikális megoldásokat kereső jobb- és szélsőjobboldali erőknek kórusa, amelyek a szocialista munkásmozgalomnak, különösen a szakszervezeteknek a felszámolására törekedtek. Az adott helyzetben a szakszervezetek beszüntették a politizálást, tevékenységük kifejezetten csak a munkásság gazdasági követeléseinek hangoztatására, a napi bérharcokra szorítkozott. A szakszervezeteknek a fennálló jogszabályok szerint sem lehetett politikai harcot hírdetniük, mert a politizálás joga (politikai gyűlések tartása pl.) kifejezetten a parlamenti képviselettel rendelkező pártokat illette meg. Ily módon a szakszervezetek „szolidabb" témái (gazdasági kérdések, a szakszervezeti mozgalom gyakorlati kérdései stb.), amelyek látszólag kevésbé politikai színezetűek, s ezzel szemben a szociáldemokrata párt direkt módon „politikusabb" tematikájú előadássorozatai egy olyan szétválásnak az eredménye, amely feltehetően nem pusztán a pártvezetőség és a szaktanács elhatározásából fakadt, hanem a politikai helyzetnek az évtized második felében mutatkozó általános, – a szocialista mozgalom szempontjából egyértelmű jobbratolódását is tükröző jelenség.

[20] A Magyarországi Szociáldemokrata Párt vezetőségének jelentése az 1928. évi pártgyűlésre. 1928. 66.

A külön szervezésben futó párt- és szakszervezeti oktatómunka 1926—1927 és 1929—1930 közötti számadatait a következő táblázatokban foglaljuk össze:[21]

	1926—1927	1927—1928	1928—1929	1929—1930
Az MSzDP oktató munkája				
Ismeretterjesztő előadások				
Budapesten és környékén	476		694	715
Vidéken	109		66	121
Összesen:	585		760	836
Szemináriumok				
Budapesten	9		37	29
(a hallgatók száma)	(378)		(1096)	(637)
Vidéken			11	5
(a hallgatók száma)			(385)	(190)

	1926—1927	1927—1928	1928—1929	1929—1930
A szakszervezetek oktató munkája				
Felnőttoktatás				
Ismeretterjesztő előadások				
Budapesten és környékén		101	150	
(a hallgatók száma)		(8986)	(11872)	
Vidéken		22	28	
(a hallgatók száma)		(1530)	(1743)	
Összesen:		123	178	
(a hallgatók száma)		(10516)	(13615)	
Szemináriumok				
Budapesten és környékén		1 11 hetes 30 hallg.	7 12 hetes átlag 30 hallg.	
Tanoncoktatás				
Budapesten és környékén	244 (2670 hallg.)	278 (3419 hallg.)	338 (3382 hallg.)	

[21] Az 1926—1927-től 1929—1930-ig terjedő oktatási évek adatait részben szintén a pártvezetőségi jelentések, részben pedig a Szaktanács kongresszusi jelentéseiből állítottuk össze. Ld.: Az MSzDP 1928. évi pártgyűlésének jegyzőkönyve. Bp. 1928. 148; Az MSzDP 1929. évi pártgyűlésének jegyzőkönyve. Bp. 1929. 258; Az MSzDP 1930. évi pártgyűlési jegyzőkönyve, Bp. 1930. 144; A szakszervezeti mozgalom Magyarországon 1926—1929. Bp. 1930. 212.

Az 1926-tól 1930-ig terjedő időszak oktatási éveinek adatai meglehetősen hiányosak. A korábbi évek ismeretterjesztő előadásainak mennyiségéhez csupán az 1928—1929. éviek mérhetők. A szakszervezetek és a párt által külön szervezett és megtartott ismeretterjesztő előadások száma (1928—1929-ben: 938) nem mutat lényeges változást a húszas évek közepéhez (1925—1926-hoz) képest. A tanoncoktatásban már észrevehető bizonyos csökkenés, mert a húszas évek közepének átlagosan évi 350 előadásával szemben itt évente átlag csak 287 előadásról tudunk, s ráadásul a szemináriumi foglalkozások is megfogyatkoztak. Lehanyatlott az oktató-nevelő munka a nőmunkások között is.[22] Csak az 1929. és 1930. évi pártvezetőségi beszámolókban olvashatunk ismét a nőmunkások között végzett felvilágosító munkáról — adatokat azonban csak részben közölnek.[23]

Az MSzDP ismeretterjesztő előadásainak tematikai megoszlása az 1926—1930. években

Témakörök	1926—1927	1927—1928	1928—1929	1929—1930
Szocializmus	176		321	401
Szakszervezeti kérdések	61		25	47
Gazdaságtan	23		11	18
Nőkérdés	13		23	20
Földkérdés	4		—	—
Községi politika	38		30	37
Történelem	93		59	51
Természettudományok és földrajz	62		44	22
Irodalom	40		32	35
Bölcsészet	17		21	64
Nevelés	25		25	14
Egészségügy	24		14	38
Vegyes	53		58	56
Népművelésügyi Bizottság előadásai	21		—	—
Sport	6		3	6
Film	3		3	4
Lakáscgészségügy	3		3	
Vöröskereszt	41		25	
Szociálpolitika			12	13
Jogi kérdések			5	5
Világbéke			9	14
Művészettörténet			10	20
Márciusi események			18	29
Rádió			9	2
Összesen:	703		760	836

[22] A pártvezetőség jelentése az 1928. évi pártkongresszuson. 1928. évi jegyzőkönyv 58.

[23] A nőmozgalomban „az oktatást ebben az évben (1928/1929) három részre választottuk. A bizalmi nők rendszeres pénteki összejövetelein részben aktuális politikai és gazdasági problémákat vitattunk meg, részben szociálpolitikai, oktatásügyi és kulturális kérdésekről beszéltek kitűnő szakelőadók. A harmadik rész szeminariális oktatás volt, részben a központban, részben a környéki városokban, amelyeken a párt programját, a nőkérdést és községpolitikai kérdéseket tárgyaltunk. A helyi nőbizottságokban, ahol erre megfelelő hely és hallgatóság volt, szintén rendszeres összejöveteleket tartottunk. Szeminárium-jellegű előadássorozatot tartott a nőtitkár még néhány vidéki városban is." Az MSzDP pártgyűlési jegyzőkönyve, 1929. 35. Továbbá: Pártvezetőségi jelentés, 1930. 85.

Egészében véve úgy látszik, hogy a 20-as évek közepének nagy lendülete az évtized második felében alábbhagy, s az oktató-nevelő munka bizonyos mértékig veszít intenzitásából. Csak az évtized legvégén, 1929–1930-ban tapasztalhatunk újabb élénkülést. A válság első éveiben ugyanis a pártoktatásban határozottan emelkedik a megtartott előadások száma, s a szakszervezetek oktató munkájában is hasonló tendenciára utalnak a meglevő adatok. 1928–1929-ben ugyanis mind a felnőttoktatásban, mind a tanoncoktatásban lényegesen több előadás hangzott el, mint az előző ciklusban. A súlyos gazdasági válság hatására megélénkült az érdeklődés az aktuális napi problémákkal kapcsolatos gazdasági vagy politikai természetű kérdések iránt, s ez 1929—1930-ra határozottan fellendítette a párt és a szakszervezetek oktató-nevelő tevékenységét.[24]

De vizsgáljuk meg, milyen volt az évtized utolsó éveinek tematikája, milyen tartalommal telítődött a munka ezekben az években.

A 815. oldalon levő táblázatból első pillantásra is látható, hogy a húszas évek végére a társadalomtudományok aránya az össz-előadásokon belül tovább növekszik az évtized közepéhez képest. Számításaink alapján a következő arányszámok érzékeltethetik a tendenciát:

	1926–1927	1928—1929	1929—1930
Társadalomtudományok	72,7%	80,4%	84,6%
Természettudományok	17,0%	11,3%	7,1%
Egyéb (sport, vegyes stb.)	10,3%	8,3%	8,3%
Összesen:	100%	100%	100%

A kifejezetten a szocializmussal és az aktuális politikai kérdésekkel, a gyakorlathoz szorosabban kötődő problémákkal foglalkozó előadások aránya pedig az össz-előadásokon belül a következőképpen alakul:

	1926—1927	1928—1929	1929—1930
Szocializmus, pol. gazdaságtan	28,3%	43,7%	50,1%
Gyakorlati politika (szakszervezeti kérdések, szociálpolitika stb.)	15,9%	13,7%	16,0%
Összesen:	44,2%	57,4%	66,1%

A húszas évek végére tehát az MSzDP-ben folyó oktató-nevelő munkában egyértelműen a társadalomtudományoknak, mindenekelőtt a politikai gazdaságtannak az oktatása került előtérbe. A jelenség mögött — úgy véljük, — a gazdasági válság által megmozgatott, aktivizált munkásság tömeges érdeklődésének megnövekedését kell látnunk. Egyébként már a húszas évek derekától egyre erősödik ez a tendencia, amelynek kiteljesedéséhez (a 84,6 illetve 50,1%-

[24] Pártvezetőségi jelentés, 1930. 67.

os arányok kialakulásához) kétségtelenül a gazdasági válság társadalmi, politikai, ideológiai hatása adta meg a végső lökést. A pártban folyó oktató-nevelő munka mintegy kikristályosodott, kialakította a maga profilját: a marxizmus szociáldemokrata értelmezésű világnézeti, *elméleti oktatása* lett a legfontosabb. E profil kialakításában fontos állomás volt az 1926—1927. év, amikor különvált a szakszervezeti és a pártoktatás, végül pedig a gazdasági válság, amely a tömegek érdeklődését fokozottabban a napi aktuális politikai és gazdasági problémák felé irányította.

Sajnos a húszas évek végének *szakszervezeti oktató munkájáról* gyérebb adatok állnak rendelkezésünkre. Mint láttuk, lényegesen kevesebb rendszeres ismeretterjesztő előadást tartottak, mint a pártszervezetek. Ezeknek az előadásoknak tematikai megoszlása arról tanúskodik, hogy a Szakszervezeti Tanács 1926 szeptemberi döntésének érvényt szerezve itt tényleg a gyakorlati irányú nevelést szolgáló, praktikus témák kerültek túlsúlyra. „Az elvont fogalmakat ismertető előadások helyett a legtöbb szakszervezetben gyakorlati irányú előadásokat tartanak" — írja a Szakszervezeti Tanács jelentése.[25] Az előadások anyagának megoszlását a következő táblázat szemlélteti:[26]

	1927—1928	1928—1929
Szakszervezeti, szociálpolitikai és gazdasági előadások	95	144
Egészségügyi	20	23
Technikai	8	11
Összesen:	123	178

A szakszervezeti oktatás előadó-gárdája zömmel a szakszervezeti mozgalom vezetőiből állt. Céljuk az volt, hogy a gyakorlati munkában szerzett tapasztalatokat értékesítve neveljék, oktassák a munkásokat mindennapi problémáikban való tájékozódásra. Előadásaikban a munkásmozgalom s különösen a szakszervezeti mozgalom keletkezését, történetét, a gazdasági életre, a mozgalomra és az egyes szakmák érdekeire való kihatását tárgyalták, továbbá szociálpolitikai és egyéb a szakszervezeti mozgalom körébe tartozó kérdéseket (pl. a szakszervezeti tagok kötelességei, a bizalmi férfiak feladatai, a kollektív szerződések megkötésének problémái, a belső szakszervezeti élet kérdései stb.) világítottak meg.[27]

Mint említettük, az évtized második felében csökkent a *tanoncnevelés* intenzitása. Sajnos, forrásaink erre vonatkozóan is gyérebbek, szűkszavúbbak. A Szaktanács 1926—1929. évi jelentése az előadások tematikáját illetően csupán annyit említ, hogy „szocialista, szakszervezeti, gazdasági, szociálpolitikai, egészségügyi, természettudományi, irodalmi és történelmi" tárgyú oktatás folyt a tanoncifjúság körében. (A tematikai megoszlás arányairól közelebbit nem tudunk.) „Ezen kívül hat összevont tanfolyam működött, amelyekben iskolaszerű oktatás alapján az arra alkalmas ifjak magasabb fokú képzésben

[25] A szakszervezeti mozgalom Magyarországon 1926—1929. A Magyarországi Szakszervezeti Tanács jelentése. Bp. 1930. 72.

[26] Uo.

[27] Szakszervezeti Értesítő. 1925. júl. 1. 50.

részesültek" — írja a Szaktanács jelentése. Tehát csökkent mértékben ugyan, de fennállott még a szemináriumi rendszerű oktatás formája is. Új és egyre gyakoribbá váló, valamint jelentőségében mindinkább növekvő fórumát képezték az ifjúság nevelésének a kirándulások, amelyeket többnyire oktatással is egybekötöttek. (1926-ban 193, 1927-ben 233, 1928-ban 276 ilyen jellegű közösségi megmozdulásról tudunk.[28])

Az ifjúmunkás-nevelés céljai között, mint említettük, a fiatalok oktatásán, nevelésén kívül döntő szempontként jelentkezett az a meggondolás, hogy ilyen módon egyben a mozgalom számára szervezzék az ifjúságot. „Mert nem mindegy az, hogy az ifjúmunkás segédkorba kerülésekor munkásérdekekkel ellentétes egyletekben ténfereg, korlátoltságával és tudatlanságával veszélyezteti a nagy áldozatok árán elért vívmányokat, vagy pedig azonnal küzdőtársává szegődik a szervezett munkásmozgalomnak."[29] Az eredményeket mutatja az a tény, hogy a húszas évek folyamán a párt- és szakszervezeti oktatásban részesülők döntő többsége segéddé válása után megtalálta a helyét a munkásmozgalomban.[30] Ez annál is inkább fontos és értékelendő eredménye volt a mozgalom oktatási politikájának, mert az ellenforradalmi rendszer szélsőjobboldali egyesületei, klerikális szervezetei kivetették hálójukat a fiatalságra, hogy a maguk igényei szerint alakítsák lelkületét, világnézetét, gondolkodásmódját. Az ezek elleni harc eszközéül is tekintette az MSzDP az ifjúmunkásság nevelését és szervezését. „Része annak a küzdelemnek, amelyet a magyar párt a fasiszta szervezkedés és a társadalom militarizálása ellen folytat" — hangsúlyozták az MSzDP 1928. évi kongresszusán.[31]

A párt és a szakszervezeti oktatás tematikájából megállapítható: az a korszak tudományos színvonalának megfelelt, s alkalmas volt arra, hogy az ellenforradalmi rendszer iskolai oktatásának egyoldalúságaitól, konzervatív, többnyire vallásos világnézetétől befolyásolt munkásokban mintegy megalapozza a materialista, természettudományos világképet, s alapjában ugyancsak materialista társadalom- és történetszemléletet alakítson ki.

Elég néhány példát említenünk ennek illusztrálására. Az 1922. évben meghirdetett előadás-sorozatok közül pl. „A társadalmi megújhodás problémái" c. témakörben: 1. A társadalmi megújhodás szükségessége. 2. A társadalmi megújulás vallási, erkölcsi és nevelési következményei. 3. A társadalmi megújulás gazdasági és politikai követelményei. 4. Magyarország és a magyar munkásság a társadalmi megújulásban c. témák kerültek előadásra.

Egy másik témakör volt: „A fejlődés törvénye a történelemben", amelyen belül a következőkről hallhattak a munkások: 1. Bevezetésként: A vallási és erkölcsi fejlődés alaptényei. 2. A társadalmi-gazdasági fejlődés alaptényei. 3. Az elemi tudományos fejlődés alaptényei. 4. A földrajzi és természettudományos fejlődés alaptényei.

Vagy figyeljük meg a témaválasztást a következő eszme- és kultúrtörténeti programokban: „A szabadgondolkodás története": 1. A görög-római szabadgondolkodók. 2. A kereszténység és az első eretnekségek. 3. A középkori szabadgondolkodás. 4. A renaissance és a reformáció. 5. A modern szabadgondolkodás kezdetei. 6. Az európai szabadgondolkodás a francia forradalomig. 7. A német szabadgondolkodók. 8. A legújabb kor szabadgondolkodói. „A primitív

[28] A szakszervezeti mozgalom Magyarországon 1926—1929. 76.
[29] Pártgyűlési jegyzőkönyv. 1942. 70.
[30] Ld. a 18. jegyzetet, továbbá: Pártgyűlési jegyzőkönyv, 1928. 59—60.
[31] Pártgyűlési jegyzőkönyv, 1928. 78—79.

népek kultúrája": 1. Természet és kultúra. Az evolúció szerepe a kultúrában. A népélet fejlődési tényezői. A tűz felfedezése. 2. Anyagi kultúra az őskorban és a primitív népeknél. A táplálkozás formái, az alvás és lakás kérdése, a divat és ruházkodás kifejlődése. Táplálkozással kapcsolatos ipar, a tűzkészítés formái. 3. Ipari ügyességek a primitív népeknél. A primitív társadalom. A nemi élet és a család. A tulajdon és a jog kifejlődése.

A természettudományos előadássorozatok között szerepelt pl. az „Élettani ismeretek" c. témakör a következő részelőadásokkal: 1. A szervezet elemi élő egységei, a sejtek élettana. 2. A szövetfajták életjelenségei. Az izmok élete. Az izomrendszer fizikai, vegyi és élettani sajátosságai. A testnevelés tudományos alapvonalai. A testgyakorlás élettani hatása. 3. A táplálkozás élettana. Az enzimek. Az anyagforgalom szervei. A kiválasztási folyamat. 4. Az idegrendszer működése. Az érzékszervek élettana.

Az ún. fejlődéstani előadások sorozatban a következőképpen kapcsolódtak az egyes előadások egymáshoz: 1. Az élet fejlődési szakaszai. Az egyén teljes biológiai értéke. A szaporodás módjai az élet- és növényvilágban. 2. Az ivaros szaporodás esetei. A szaporodási szervek ismertetése. 3. A csírasejtek keletkezése és alaktani viszonyai. A pete érési folyamata. Evolúció. 4. A hímivarsejt fejlődése. A külső és belső megtermékenyítés. 5. A hormonok. Az ivarmirigyek hormonai. A pubertás és a hormonok. Másodlagos ivari bélyegek. 6. Kísérletek a hormonhatással. Steinach kísérletei a nemek fölcserélésével. Steinach megifjítási kísérletei. 7. A megtermékenyítés és a pete barázdálódása. A csíraalakok. Az ember fejlődése.

A tudományos előadásokkal kapcsolatban megemlítjük, hogy már a 20-as évek közepén is sok — különösen természettudományi — előadást kísértek az előadók vetített képekkel vagy filmmel. Ezek természetesen különösen népszerűek voltak, nagy vonzerővel hatottak a hallgatóságra. Az Oktatásügyi Bizottság számos diapozitívet és tudományos filmet vásárolt az évtized második felében.[32]

Kétségtelen, hogy ennek a színvonalas tematikának egyes előadásai különböző értékűek voltak. Ez természetesen függött magától az előadótól, annak szakmai felkészültségétől, világnézeti meggyőződésétől, előadói stílusától, egyéniségétől.[33] Bresztovszky Ede az 1924. évi pártkongresszuson az előadások színvonalasabbá tételéért, valamint a párt és szakszervezeti oktatás, a kulturális tömegmunka hatékonyságának növeléséért küzdve maga is rámutatott arra, hogy „az előadások tekintélyes része nem állja meg a részletes szocialista kritikát". Megemlíti a jó szocialista — rossz előadó, a jó előadó — rossz szocialista problémát, és hangsúlyozza: „megköveteljük, hogy aki például történelmet tanít minálunk, az a történelmet a történelmi materializmus beidegzett fölfogása alapján tanítsa." Rámutatott arra, hogy a fő veszély a különböző polgári nézetek behatolása. „Az iskolai történetírás közhelyei, vagy a polgári történetírás szellemeskedő játékai, a szociológiának és a filozófiának

[32] Népszava, 1922. jan. 1., szept. 22., okt. 1., 8., 15., 22., 29. Pártgyűlési jegyzőkönyv, 1926. 37.

[33] 1925-ben Schmied Vilmos a pártkongresszuson szóvátette: „. . . magam is meggyőződtem arról, hogy ezeknek az előadásoknak, amelyeket számszerint tartottak, egy része nem szolgálta a kívánt célt, egyrészt a hallgatók hiányában, a másik része meg azért, mert az előadók megválasztásánál történt hiba". (Pártgyűlési jegyzőkönyv, 1925. 137—138.) 1926-ban a szakszervezeti kongresszuson is elhangzott a jó előadó követelménye. (A kongresszus jegyzőkönyve 87.).

egész káosza, amiket egy-egy előadáson rászabadítanak a munkásokra, mindenre jó, csak intenzív szocialista nevelésre nem."[34]

Az 1920-as évek folyamán egyébként kitűnő előadógárdája alakult ki az oktatásnak. Egyetemi professzorok, tudósok, középiskolai tanárok, orvosok, mérnökök, publicisták és szocialista írók, költők szerepeltek az oktatók között. Bartucz Lajos, Hajdú Henrik, Földes Gábor, Kis Jenő, Hébelt Ede, Hevesi Iván, Kálmán József, Supka Géza, Révay József, Turóczi-Trostler József, Benedek Marcell, Czakó Ambró, Braun Soma, Keleti Márton, György János, dr. Berkes Jenő nevét említenénk itt a sok közül. A nagysikerű szemináriumok vezetői közül: Ágoston Péterné, Braun Soma, Bresztovszky Ede, Both Béla, Buchinger Manó és felesége, Büchler József, Kunz Pálné, Hubai János, Keleti Márton, Mónus Illés, Pajor Rudolf, Petrác Géza, Steinherz Simon, Zuschlag Vilmos, Tuba Károly.

A jó előadó kívánalmán kívül más vonatkozású igények is felmerültek az oktatással kapcsolatban. Az ellenzékiek osztályharcosabb hangvételű előadásokat követeltek: „. . .a magyar munkásságnak ma a szociális kérdésekkel kell tisztában lennie, a szociális kérdéseket kell tanulnia, nem pedig azt, hogy milyen volt a keresztmetszete és a hosszmetszete az ősember csontjainak, annak megmagyarázása nélkül, hogy miért nem olyan a mai ember csontjának a mérete, mitől ment tönkre, mitől satnyult el és megy tönkre évről évre a gyermek csontja, mitől görbül el és szuhosodik. Az előadóknak ezt bele kell szőniök és szociális szempontból meg kell magyarázniuk; azt mondom, ez is érdekli a magyar munkást, de szociális szellemben kell előadni, ami előadandó."[35]

[34] Pártgyűlési jegyzőkönyv, 1924. 140. — A munkásoktatással gyakorlatban is sokat foglalkozó Czakó Ambró a Szocializmus hasábjain keresi a választ arra a kérdésre, milyen legyen a jó előadó. Egyszerű és természetes — írja —, ne vegyen fel egyetemi magántanári habitust, s a legfontosabb, hogy belső meggyőződésből legyen szocialista, aki nem hivatkozik erre, hanem ebben a szellemben oktat. Ne agitáljon, hiszen az agitációs tudomány sem agitációnak, sem tudománynak nem való, de az igazi tudomány maga is agitációs anyag.

A szocialdemokrata párt és a szakszervezetek munkásképző kultúrpolitikájával kapcsolatos korabeli tanulmányok, cikkek, viták, hozzászólások tanúsíthatják azt az igyekezetet, amellyel a munkásoktatás-ügy legjobbjai küzdöttek az oktató-nevelő munka intézményesítéséért, színvonalának állandó emeléséért, s különösen az évtized második felében az ifioktatás tökéletesebb megszervezéséért. 1925-ben Szakasits Árpád így ír e feladat sürgős aktualitásáról: „Új generáció nőtt bele a szociáldemokrata pártba és a szakszervezetekbe. Alig tudják közülük néhányan, *mi az értéktöbblet*, fogalmuk sincs *a történelmi materializmusról*, semmit sem tudnak a *szocializmus elméletéről* . . . Szocialista elmélet, szocialista erkölcs halványan sem derengenek a tömegek előtt. A napi politika problémáin túl érdeklődésük belevész a nagy, zavaros bizonytalanságba." (Szocializmus, 1925. 341.) Hubai János kongresszusi küldött 1928-ban a pártgyűlésen az ifjúmunkások oktatása, nevelése jelentőségét hangsúlyozva, arra mutatott rá, hogy azok a munkások és különösen a szakszervezeti munkások, akik a műhelyekben kenyérkeresetre tanítják az ifjakat, azok a legalkalmasabbak arra is, hogy őket szocialistákká neveljék." (Pártgyűlési jegyzőkönyv, 1928. 83—84.) Bresztovszky Ede is hallatlanul fontosnak tartotta az ifjúmunkások nevelését, szervezését: „A proletár fiatalság megnyerésének, igaz szocialistává nevelésének problémája alapvető fontosságú problémája a munkásmozgalomnak azokban az országokban, amelyekben a szocializmus ügye a háború hatása alatt hatalmas, nem remélt mértékben előrelendült, mert a továbbhaladás üteme és biztonsága a csatlakozó fiatal tömegek harci készségétől és kitartásától függ. De alapvető fontosságú problémája a munkásmozgalomnak azokban az országokban is, amelyekben hosszabb-rövidebb ideig urrá vált az ellenforradalom jövőellenes, a múlt intézményeinek, osztálytagozódásának konzerválására törekvő irányzata." (Pártgyűlési jegyzőkönyv, 1924. 141.)

[35] Pártgyűlési jegyzőkönyv, 1925. 149.

Jogos kritika érte a húszas években a párt- és a szakszervezetek vezetőit, a tanoncoktatás nem kielégítő volta, s a húszas évek végére történő bizonyos visszaesése miatt is. 1928-ban dr. Kiss Jenő, 1929-ben Dáni János kifogásolja az ifjúmunkások oktatásának elhanyagolását.[36]

Az oktató-nevelő munkát hátráltató körülmények

A fentiekben említett számos, különböző indítékú és szempontú egykorú bírálat, továbbá a történeti irodalomban is többé vagy kevésbé megalapozott kritika sok tekintetben jogos voltát elismerve, a reális kép megrajzolása érdekében rá kell azonban mutatnunk, hogy az MSzDP és a szakszervezetek oktató-nevelő munkája az ellenforradalmi rendszer hatalmi berendezkedésének jellegéből fakadó rendkívül nagy nehézségek közepette bontakozott ki, állandó küzdelemben: a mindennapok osztályharcában formálódott olyanná, amilyen volt. Az ellenforradalmi rendszer idején a szociáldemokrata pártot és a szakszervezeteket számtalan korlátozó intézkedés sújtotta. Az *államhatalom* szinte minden rendelkezésre álló eszközzel gátolta pl. az ismeretterjesztő előadások megtartását. Csak az előzetesen, 48 órával korábban bejelentett, írásban engedélyezett előadások megtartására kerülhetett sor, többnyire „hatósági küldöttek": rendőrtisztek vagy detektívek jelenlétében. Számos előadást a legkülönbözőbb indokolással betiltottak, politikai, történelmi, irodalmi és művészeti előadásokat egyaránt.[37]

[36] Pártgyűlési jegyzőkönyvek, 1928. 78—79; 1929. 93.

[37] A huszas évek elején a pécsi államrendőrség pl. Györki Imre „Szociálpolitika és munkásvédelem című előadását a következő indokolással tiltotta be: „A szociáldemokrata párt eddig rendezett előadásaiból hozzám befolyt jelentésekből arról győződtem meg, hogy az egyes előadások anyaga és annak előadási módja alkalmas volt arra, hogy a jobbára munkásokból kikerülő hallgatóságot szélsőséges irányban nevelje." (A Szakszervezeti Tanács jelentése 1917—1922. 1822). Elegendő indok volt a betiltásra az is, ha az előre bejelentett előadó személye bármilyen okból megváltozott. Teljesen a helyi hatóság kényétől, kedvétől függött a döntés, mert több esetben előfordult az is, hogy ugyanaz az előadó, ugyanazon a napon ugyanazt az előadást az egyik helységben zavartalanul megtarthatta, a másik helységben már nem. (Pártgyűlési jegyzőkönyv, 1925. 69). Közismert, hogy a május elsejéket megelőző napokban bejelentett előadásokat — bármilyen témakörben is mozogtak — az ország egész területén betiltották. Még analfabéta-tanfolyamot is tiltottak be azzal az indokolással, hogy „az csak ürügy volna a fölforgató tanok terjesztésére" (Pártgyűlési jegyzőkönyv, 1928. 63—64). 1929-ben a budapesti főkapitányság betiltotta „Az új kor polgári forradalmai és a szociáldemokrácia" c. előadást. Indoka: „Az ismeretterjesztő előadás címéből kitetszőleg a bejelentett előadás az új kor polgári forradalmával és a szociáldemokráciával foglalkozik. Minthogy kétségtelen, hogy az előadó az új kor polgári forradalmával olyan értelemben foglalkozik, amelyről alaposan föltehető, hogy az októberi forradalom évfordulójával kapcsolatban a fönnálló állami és társadalmi rendet akarja támadni, ami a közhangulat ok nélkül való nyugtalanítását idézheti elő, ezért a közrend és a köznyugalom megóvása érdekében az előadás megtartását meg kell tiltanom" (Pártgyűlési jegyzőkönyv 1929. 40). 1929-ben többhelyütt — főként vidéki városokban — betiltották a Somogyi—Bacsó emlékünnepélyeket. A szentesi rendőrfőkapitány pl. többek között így indokolta a betiltást: „Tény az, hogy nevezettek erőszakos elhalálozásának sajnálatos körülményei annak idején az egész magyar társadalomban az osztatlan részvét és az eset elítélésének hangját váltották ki, azonban ennek a sajnálatos esetnek vidéki vonatkozásokban való felelevenítése és nyilvános gyűlés keretében való megünneplése — mivel sem személyeknek, sem pedig ama sajnálatos eseményeknek szentesi vonatkozásai nincsenek — egy nyilvános gyűlés kereteit véleményem szerint messze meghaladják és habár a kért emlékgyűlés kimondott célja pusztán a kegyelet leróvása lenne, mégis az olyan előre nem látott izgalmaknak kiváltásait idézhetné elő, amelyek a helyi közbéke és köznyugalom szempontjából kívánatosak nem lennének, ezért annak megtartását a 6000/1922. BM. sz. rendelet 3. § alapján a helyi köz-

Az MSzDP és a szakszervezetek oktató-nevelő munkájának egyik legproblematikusabb vonása kétségtelenül az, hogy az ismeretterjesztő munka túlságosan is főváros-centrikus volt. Kifejezésre jutott ez természetesen a politikai előadások tematikájában is. Aránytalanul kevés előadás foglalkozott pl. a földkérdéssel, a mezőgazdasági problémákkal, az agrárnépesség szociális és politikai helyzetével. A vidék elhanyagoltabb helyzete plasztikusan tárul szemünk elé a párt- és a szakszervezeti kongresszusok küldötteinek panaszaiból.[38] Kétségtelen, hogy a szociáldemokrata párt a vidéken — néhány nagyváros (Miskolc, Pécs, Győr, Debrecen) kivételével — általában gyenge volt. A városokban még csak működtek szervezetei, de az agrárnépesség szervezéséről a párt a 20-as évek elején lemondott. Falusi pártszervezetek alakítását a hatóságok nem is engedélyezték. Csupán a szakszervezetek igyekeztek bizonyos szervező tevékenységet folytatni (Földmunkások Országos Szövetsége). A pártkongresszuson elhangzott felszólalásokból azonban az is kiderül, hogy itt nemcsak egyszerűen az agrárproletariátus szervezésének elhanyagolásáról van szó,

---

biztonság érdekében engedélyezhetőnek nem találtam. (Pártgyűlési jegyzőkönyv 1930. 69).

A makói rendőrség 1925-ben betiltotta a „Mátyás király korabeli műveltségi viszonyok" c. előadást, mert az előadó (helybeli ügyvéd) exponált politikus. (Szakszervezeti értesítő, 1926. jan. 1.).

A belügyi hatóságok árgus szemekkel figyelték a párt kulturális megnyilvánulásait is. Fenyegető veszedelmet szimatoltak minden ünnepélyben, műsoros estben. Csak ízelítőül említenénk néhány példát: a Rohanunk a forradalomba c. Ady-verset, amelyet a költő Garami Ernőnek ajánlott, nem volt szabad elszavalni. Gyóni Géza több versét sem engedték előadni, holott versesköteteit nem tiltották be. A rendőrség megtiltotta az Ady-Reinitz dalok felvételét a munkáshangversenyek műsorába. Várnai Zseni költői estjét betiltották. A Marseillaise-t sem énekelni, sem hangszeren játszani nem volt szabad. Schumann Két gránátos című dalának előadását azért nem engedélyezték, mert abban a Marseillaise két taktusa szerepel. (Pártvezetőségi jelentések, 1924—1930.)

A szegedi rendőrfőkapitány 1929-ben Petőfi emlékünnepélyt tiltott be a következő indokolással: „A kért ünnepélyre vonatkozó bejelentést tudomásul nem vehetem, mert azt oly időre kérik, amikor köztudomás szerint a kommunisták világszerte fölforgató céljaik elérése érdekében agitációt szándékoznak kifejteni, és ezen tevékenységük megakadályozása fokozottabb rendőri munkát és ellenőrzést igényel, úgy hogy az ünnepély rendjét kellő módon biztosítani nem tudnánk. Ugyanis az ünnepélyen a napilapokban közzétett meghívók szerint nemcsak a párt tagjai vennének részt, hanem egyéb érdeklődők is, és így előfordulhat, hogy azt egyesek forradalmi lázítás céljaira használnák föl" (Pártvezetőségi jelentés 1930. 68—69).

[38] 1922 augusztusában például a vasmunkások küldött-közgyűlésén a vidéki küldöttek a fővároson kívül eső területek oktatásának elhanyagolását vetették a vezetőség szemére. (Kommün, 1922. aug. 23.) Az 1922. évi pártkongresszuson Zsiray Lajos indítványozta, hogy „a vidéki kerületi pártok végrehajtóbizottsága által előterjesztett elvtársakat is vegyék be" a felsőoktatásba, „legalábbis olyan mértékben, hogy minden évben egy másik elvtárs kerüljön kiképzésre, hogy ezáltal a vidéki mozgalom alkalmas vezetőket kapjon" (Pártgyűlési jegyzőkönyv, 1922. 93). Hasonló szellemű felszólalást találunk a szakszervezetek 1923. évi országos kongresszusán is (ld. Kongresszusi jegyzőkönyv, 178). 1924-ben Renke Imre és Tina Antal bírálja a pártvezetőséget azért, hogy az agrárproletariátus hatalmas tömegei számára nem teszi lehetővé a művelődést (Pártgyűlési Jegyzőkönyv, 1924. 157, 225). 1926-ban a pártkongresszuson Rónai Sándor, a szakszervezeti kongresszuson pedig Habakusz József még mindig a vidék elhanyagolásáért bírálja a pártvezetőséget. Rónai indítványa — amelyet a pártkongresszus el is fogadott — az volt, hogy „a pártgyűlés tegye kötelességévé az újonnan megválasztott pártvezetőségnek vidéki szemináriumok szervezését és ezzel kapcsolatosan egy olyan főiskola fölállítását, amelyen vidéki elvtársak szemináriumi vezetőkké képeztetnek ki. Mielőbb kiadandó egy vezérkönyv szemináriumi előadók részére" Pártgyűlési jegyzőkönyv 1926. 102, 136, Szakszervezeti kongresszus jegyzőkönyve 1926. 87. A panaszok még 1928—1929-ben is gyakoriak. (Pártgyűlési jegyzőkönyv, 1929. 73, 82, 87, 97—98, 100).

hiszen még az iparilag fejlettebb, nagyobb munkástömegeket koncentráló városok küldötteinek egész sora is panaszolja az elégtelen kulturális és propaganda-munkát.[39] A jelenség nyilván összefügg azzal is, hogy a magyar iparfejlődés sajátosságai következtében a munkásmozgalom szerveződése is Budapesten koncentrálódott, s a több évtizedes hagyománnyá vált főváros-centrikusságot az MSzDP és a szakszervezetek oktató-nevelő munkája sem volt képes meghaladni, az adott — ellenforradalmi — viszonyok közepette. A források ugyanis azt mutatják: az MSzDP és a szakszervezetek kulturális szervező munkája objektív okokból sem tudott vidéki viszonylatban erőteljesebben kibontakozni. Az ellenforradalmi berendezkedés bethleni kormányzati rendszere a szolgabíró-uralom konzerválásával szinte áttörthetetlen gátakat állított vidéken a szociáldemokrata szervező- és kultúrpropaganda munka útjába.

Az MSzDP és a szakszervezetek oktatómunkájának a főváros és a vidék közötti megoszlását 1920—1930 között az alábbi összesített számok értékeltethetik:[40]

	Budapesten és környékén	Vidéken
Ismeretterjesztő előadások száma	7183	815
Szemináriumok száma	202	16

Látható, hogy a párt és a szakszervezeti oktatás gyakorlatában a Budapest—vidék megoszlás egészségtelenül aránytalan volt. Az évtized folyamán tartott összes előadásnak csak 9,8%-a jutott a vidékre, 90,2%-a a fővárosra és közvetlen környékére. Lényegében ugyanez volt a helyzet a szemináriumi oktatás terén is. (88%-a Budapesten működött.) A húszas évek második felére különösen nehézzé vált a helyzet. Budapesten és néhány nagyobb városban még csak mutatkozott a rendkívül súlyos körülmények közepette végzett oktatói tevékenység némi eredménye, de vidéken nagyon nehézzé vált a munka, s az ifjúmunkások szervezése-nevelése pl. szinte teljesen lehetetlenné.[41]

Az oktató-nevelő munkát akadályozó tényezők számbavételénél feltétlenül meg kell említenünk, hogy az ellenforradalmi rendszer hatóságainak nyílt és egészen durva adminisztratív-bürokratikus párt- és szakszervezetellenes eljárásai párosultak *az ország hivatalos kultúrpolitikájának* — ugyancsak a politikai berendezkedés lényegéből fakadó — antiszocializmusával, sőt antidemokratizmusával.

[39] 1925-ben pl. a salgótarjániak — 12 000 munkás dolgozott a Salgótarjáni medencében — elmondják, hogy egész évben nem végzett a párt nevelőmunkát. Ugyanezt panaszolják ebben az évben a pécsiek és a miskolciak is. A miskolci küldött egyébként — bizonyítandó, hogy a munkások igénye változatlanul nagy — rámutat arra, hogy a diósgyőriek és perecesiek még 1 órás gyaloglás árán is bejönnek az előadásokra. (Pártgyűlési jegyzőkönyv, 1925. 141, 144, 173, 232, 237.)

[40] Táblázatunk számadatai nem abszolút értékűek. Mint a korábbiakban láthattuk, néhány év (1925—26-ból a nőbizottság munkájáról, 1927—1928-ból az SzDP. 1929—1930-ból pedig a szakszervezetek) oktatásáról nem állanak rendelkezésre adatok. Ennek ellenére úgy véljük, hogy az arányok érzékeltetésére megfelelő alapot nyújtanak, mert az adatok az adott években a fővárosra és a vidékre vonatkozóan egyaránt és együtt hiányoznak.

[41] Pártgyűlési jegyzőkönyvek, 1925. 79—80; 1926. 46—47.

Mindenekelőtt arra az ismert tényre utalunk, hogy a rendszer mélységesen antidemokratikus iskolapolitikája eleve nem kedvezett a dolgozó osztályok művelődésének.[42] A húszas évek derekán hozott közoktatási törvények sem javítottak lényegesen a szomorú helyzeten, az írni-olvasni nem tudók száma még az évtized végén is több, mint egymillió volt. Ezeknek legnagyobb része természetesen a falusi népesség soraiból került ki.[43] A legelmaradottabb vidék Szabolcs-Szatmár és Csongrád volt, 25–26%-os analfabétizmussal. A mostoha viszonyokat jól érzékelteti az a tény, hogy Magyarországon — Budapesten kívül — 700 lélekre jutott egy néptanító. Ily módon a szociáldemokrata szakszervezeti és pártoktatás a szervezett munkásság soraiban igyekezett pótolni bizonyos mértékig a hivatalos népoktatás mulasztásait. Különösen a szakszervezetek — s főként a tanoncnevelés területén — írást, olvasást és számolást is tanítottak.

Az iskola nyújtotta alapműveltség tartalmát a hivatalos művelődéspolitika „keresztény és nemzeti" jellege szabta meg. Ilyen irányú munka folyt a hivatalosan szervezett iskolán kívüli népművelés területén is. Kultúrházakat építettek, könyveket és folyóiratokat adtak ki, könyvtárakat és diapozitív kölcsönzőket állítottak fel, műkedvelő előadásokat, hangversenyeket, kiállításokat rendeztek. A hivatalos népművelés kiterjedt működésére — csupán a méreteket jellemzendő — megemlítenénk, hogy a húszas évek közepén évente 30—40 000 ismeretterjesztő előadást, 2—300 analfabéta tanfolyamot és 5–600 egyéb ismeretterjesztő tanfolyamot szerveztek. Keresztény nemzeti alapon álló világnézetet hirdetett, s feladatai között fontos helyen szerepelt, hogy a munkásságot „a materialista világnézet síkjáról a kereszténység erkölcsi világrendjének síkjára" állítsa, megérttesse vele kötelezettségeit, szerepét „a nemzet egyetemes érdekeinek megfelelően". A húszas években meglehetősen csekély volt még a szabadidő mozgalmat szolgáló intézmények száma, s az üzemek — néhány nagyüzem kivételével — nem törődtek a munkásság kulturális befolyásolásával. A gyáripari munkásság kulturális nevelése így mintegy megoszlott a munkásmozgalom és az állami iskolán kívüli, vagy egyéb szervezetek népművelése között.

A munkásság megosztására, a szocialista munkásmozgalom ellensúlyozására ugyanis különböző *egyházi irányítással* vagy befolyás alatt *működő munkásegyesületek*, szervezetek, valamint *egyéb jobboldali egyesületek* is alakultak. Közülük a legjelentősebb kétségtelenül a kereszténységszocialista mozgalom volt, amely mintegy 40—50 ezer tagja számára kulturális nevelőmunkát is végzett. Ezek a legkülönbözőbb — állami, egyházi, nagytőkés — anyagi és erkölcsi támogatást élvező szervezetek azonban alapvető céljukat nem tudták elérni: nem sikerült a munkásság nagy tömegeit megnyerniök.[44]

A felnőtt munkások között végzett kulturális, ismeretterjesztő munka már a korábbiakban jelzett rendszeres hatósági akadályoztatásánál, a bethleni rendszer legmélyebb sajátosságaiból — számos esetben a tényleges kötelességét is meghaladó, túlzásba is eső, ügybuzgó államhivatalnoki (pl. szolgabírói) gáncsoskodásból — fakadó nehézségeknél még nagyobb akadályok tornyosultak

[42] *Teszársz Kálmán:* Keresztény kurzus és a kultúra. Szocializmus, 1923. 458.
[43] Pártvezetőségi jelentés, 1929. 35.
[44] A hivatalos művelődéspolitika általános törekvéseinek, a korszak iskolapolitikájának, az iskolán kívüli hivatalos népművelésnek és a jobboldali szervezeteknek és egyesületeknek a munkásosztály művelődésében játszott szerepéről bővebb jellemzést ad *Szilágyi János:* i. m. 59—101.

a szakszervezetek tanoncnevelő munkája elé. „Az európai államok közül csupán Magyarországon van törvényesen eltiltva az ifjúmunkások és tanoncok szociáldemokrata alapon való szervezése" — állapította meg a Nemzetközi Ifjúmunkás Irodának az Amsterdamban 1926-ban megtartott nemzetközi ifjúmunkás-kongresszus elé terjesztett jelentése. S valóban, a fiatalkorúakra vonatkozó egyesülési és gyülekezési tilalom, az állandó hatósági, iskolai és munkáltatói fellépés, a tanoncok szerződéses viszonyból fakadó megkötöttségei, az ifjúmunkások rossz munka- és életviszonyai, a munkanélküliség, illetve a dolgozó tanoncok esetében a túl hosszú munkaidő, amely megfosztotta őket a szabadidejüktől, rendkívül megnehezítették a soraikban végzett oktató-nevelő munkát.

A hatóságok adminisztratív eljárásai által állított tilalmak zárt rendszerén, valamint a szigorú munkáltatói ellenőrzések megfélemlítő eszközeinek szinte végtelen során túl talán még nagyobb veszélyt jelentett a hivatalos ifjúságpolitika, amelynek legfőbb célja az volt, hogy megvédje az ifjúmunkásokat a szocializmus eszméinek „káros befolyásától". Említettük, hogy a tanoncifjúság — teljes jogfosztottsága mellett még ráadásul — igen kevés szabadidővel rendelkezett. Az ellenforradalmi rendszer a húszas évek közepén kiépítette a leventeképzést, amelybe a testnevelési törvényben előírt rendelkezések alapján minden fiatalkorút 21 éves korig belekényszerítettek. Ily módon „az ifjúmunkások nagy tömegeinek önképzésre és művelődésre való kevés szabadságát teljesen lekötötte a kényszersportolás. . .", sőt a levente-egyesületek összejövetelein való kötelező megjelenés az ifjúmunkások egyetlen szabadnapját, a vasárnapot is elvette. S mint a kongresszusok elé terjesztett pártvezetőségi jelentések mutatják, ezzel az eszközzel módot teremtettek arra, hogy a fiatalság jelentős részét kivonják a szocialista oktató-nevelő kultúrmunka hatósugarából.[45]

A fenti tényeket csupán annak érzékeltetésére említettük, hogy az amúgy is anyagi problémákkal küszködő szociáldemokrata párt és szakszervezeti mozgalom oktató-nevelő munkáját rendkívül hátrányos körülmények között végezte. A hivatalos iskola- és kultúrpolitika, valamint a rendszer különféle gazdag anyagi forrásokat is élvező jobboldali, nagyrészt egyházi irányítású szervezetei és társadalmi egyesületei által közvetített vallásos és nacionalista nevelés át- meg átszőtte a korszak munkásságának tudatvilágát. Az iskolai oktatás megalapozó hatásával különösen az ifjabb nemzedékeknek a munkásmozgalomba való beszervezésénél kellett a párt- és a szakszervezeti vezetőknek számolniok. A szocialista ifjúságnevelés egyik fő problémáját a hivatalos iskolarendszer „keresztény és nemzeti", faji, vallási alapon folyó tanítása s a munkásmozgalom materialista oktatási szelleme közötti ellentmondás képezte.[46] Az ifjúmunkások megnyeréséért folytatott küzdelemben a párt és a szakszervezetek nem támaszkodhattak olyan csábító külsőségekre, mint az állam által is támogatott más szervezetek. „Az ellenfél pénzzel megnyergeli a nehézségeket. Nekünk céltudatos, tervszerű munkával kell ellensúlyoznunk" — írta Szakasits Antal az ifjúmunkás problémáról.[47] 1928-ban a pártkongresszuson felszólalók is említették az ifjúmunkás-szervezés anyagi nehézségeit: „. . .amíg a katolikus legényegyletek állami támogatással iparostanonc-otthonokat állítanak fel, ahol csokoládét, banánt, feketekávét, esetleg mást is osztogatnak, olyan dol-

[45] Pártgyűlési jegyzőkönyvek, 1925. 79—80; 1926. 47.
[46] Szocializmus, 1927. 108.
[47] Szocializmus, 1925. 77.

gokat, amelyek pillanatnyilag édesek és struktúrájuk fönntartására alkalmasak, addig nem adják meg a módot arra, hogy az ifjúmunkásokat a másik oldalon is szervezzük."[48]

Tény, hogy a húszas évek első felében még sikeres volt a párt és a szakszervezetek ifjúmunkás-szervező, nevelő tevékenysége, de sajnos az évtized második felére — nagyon is érezhetően Az Ifjúmunkás betiltása után és részben annak következményeként — magán a munkásmozgalmon jórészt kívülálló, az egész ellenforradalmi berendezkedés lényegéből fakadó okok következtében valósággal kicsúszik a tanoncügy a szociáldemokrata párt kezéből. Az ellenforradalmi rendszerben viruló, s mind nagyobb hatásúvá váló jobboldali, valamint egyházi irányítású szervezetek és egyesületek működésének fellendülésével párhuzamosan ez a jelenség kétségtelenül aggasztó tünet. Úgy véljük, egyik motívumát adja annak a harmincas években bekövetkező jelenségnek, hogy az előző évtizedben még ifjúmunkásnak számító, de éppen a harmincas évekre beérő és felnövő munkásgeneráció egy részének soraiban is talajra találnak a szélsőjobboldali mozgalmak „radikális" jelszavai, akciói. A Bethlen-rendszer konzervatív-diktatórikus hatalmi berendezkedése, az államapparátus munkásmozgalmat kezelő politikai gyakorlata ily módon — tehát közvetve is — előidézte azt, hogy a munkásság széles tömegeiben felgyülemlett szociális indítékú politikai feszültségek, széles rétegek politikai aktivizálódása — éppen az egész hatalmi berendezkedésnek bal felé történt merev lezárásával — szélsőjobboldali irányban keressen levezetést, hogy a fasisztafasisztoid mozgalmak álradikális, demagóg jelszavai a — különösen a nem szervezett — munkásság soraiban is zavart okozhassanak, meghallgatásra, részben követésre is találjanak. Az ifjúmunkások nevelése ily módon éppen olyan periódusban került válságba, s éppen akkor nem tudott jobban kibontakozni, szélesebb rétegeket a mozgalomba bevonni, amikor a legnagyobb szükség lett volna szocialista világnézetű munkásgeneráció kinevelésére.

Az oktató-nevelő munka nehézségeit taglalva szólnunk kell a párt és a szakszervezetek *anyagi* nehézségeiről is. A munkásmozgalomban rendszeressé tett, intézményesített oktató-nevelő munka folyamatosságának és hatékonyságának, valamint továbbfejlesztésének egyik legfontosabb feltétele kétségtelenül anyagi kérdés volt. A kongresszusi jelentések pontosan tartalmazzák az egyes oktatási évek költségeit is, amelyekből megállapítható, hogy nem minden évben sikerült a pártközpontnak az előadásokért befolyt összegekből az évi kiadásokat fedeznie. Az 1924—25. tanévben például az összköltség mintegy 40%-át, az 1926—27. tanévben pedig közel 30%-át a központnak kellett fedeznie. A vidéki oktatás elhanyagoltabb volta egyébként a pénzkérdéssel is közvetlenül összefüggött. A pártnak és a szakszervezeteknek nem volt annyi pénzük, amennyi az intézményesített oktatás országos kiterjesztéséhez szükséges lett volna. A vidéki párt- és szakszervezetek — különösen a fővárostól távol fekvő városokban — képtelenek voltak arra, hogy megtérítsék az utazási költségeket, és eleget tegyenek azoknak a követelményeknek, amelyeket a központi előadók ellátása igényelt volna. Több esetben panaszkodnak emiatt a vidéki küldöttek a pártkongresszusokon is, s kérik a pártközpont segítségét, hogy támogassák azokat a pártszervezeteket, amelyek „nem rendelkeznek kellő anyagi erővel és mégis tanulni szeretnének".[49] Több esetben született kényszermegoldás: egyes vidékeken az Iskolánkívüli Népművelés Bizottságával megegyezve,

[48] Méder Fülöp felszólalása, Pártgyűlési jegyzőkönyv, 1928. 86.
[49] Pártgyűlési jegyzőkönyv, 1925. 173.

helyi előadókat kértek fel bizonyos tudományos előadások megtartására, „amelyek azonban nem szocialista témaköröket, hanem általános képzést célzó anyagokat foglaltak magukban".[50] (Ezeket az előadásokat táblázataink nem tartalmazzák.)

Ugyancsak súlyos gondokat okozott a tudományos előadások rendezése szempontjából a *helyiség-kérdés*. „Azok a pártszervezeti csoportok, amelyek anyagi gyöngeségüknél fogva még ma is vendéglők kis szobáiban kénytelenek meghúzódni, a nagyon korlátozott befogadóképesség miatt a legtöbbször nem tudnak megfelelő előadásokhoz hozzájutni" — írja az 1926. évi pártvezetőségi jelentés.[51] A húszas évek folyamán még a fővárosban is csak kevés párt- és szakszervezetnek volt önálló munkásotthona, a belső kerületekben többnyire vendéglőkben, kávéházakban tartották a párt- és szakszervezeti összejöveteleket. A helyiség-probléma természetesen károsan befolyásolta az oktatómunkát, már csak azért is, mert például a vendéglőkben tartott előadások nagyon sok egyszerű munkást elriasztottak, hiszen az ilyen összejövetelek anyagi megterhelést is okoztak.[52] A peremvárosokban vagy az erősen munkáslakta kerületekben viszont a munkásotthonok megfelelő helyiséget nyújtottak a tanulni vágyó emberek számára. A munkásotthonok a munkásmozgalom szervezeti életében rendkívül fontos szerepet játszottak. Egy-egy munkásotthon a szervezett munkásságnak valóságos kultúrotthonává is vált, hiszen széles dolgozó rétegek számára a színvonalas kulturális élmények, a szórakozás és a tanulás különféle lehetőségeit nyújtotta.[53] 1924-ben a 24 fővárosi pártszervezetnek több állandó jellegű helyisége volt: ebből hét vendéglőben és kávéházban, öt munkásotthonban és tizenkét szervezet valamelyik szakmai helyiségben tartotta kulturális rendezvényeit.[54] A hatóságok azonban a munkásotthonok ellen is hadjáratot indítottak. Nem volt ritka, főleg vidéken, hogy a munkások nehezen megkeresett pénzén épített és berendezett munkásotthonokat elvették. Mondvacsinált ürügyekkel, koholt vádak alapján eljárást indítottak a munkások egyesületei ellen, s miután azok működését felfüggesztették vagy feloszlatták, hivatalos helyiség céljaira lefoglalták az otthonokat. 1924-ben például Pápán a rendőrség, Nagyorosziban a csendőrség, Baján meg az ÉME céljaira szerezték meg ily módon a helybeli munkásotthont.[55]

A párt és a szakszervezetek anyagi nehézségei összefüggtek magának *a munkásságnak az anyagi gondjaival*. Ismeretes, hogy a húszas évek közepének gazdasági konszolidációja a korábbi inflációs válság helyébe 1925—1926-ra ún. szanálási válságot eredményezett, amelynek következtében a korábbi infláció okozta nyomorúságot jelentős munkanélküliség váltotta fel. 1925—1926-ban a szanálási válság idején mintegy 15%-os munkanélküliséggel kell számolnunk, ami az egy munkásra erő reálbér jelentős csökkenésével járt. Ez, az életszínvonalnak a húszas évek közepén beállott újabb leromlása pedig leginkább a gyári munkásságnak úgyszólván a törzsét képező nehézipari munkásokat sújtotta.[56] A hosszú éveken át húzódó gazdasági depresszió, a pénztelenség és állástalanság következtében a munkásság nagy tömegei a szó szoros értelmében

[50] Pártgyűlési jegyzőkönyv, 1926. 37.
[51] Pártgyűlési jegyzőkönyv, 1926. 37.
[52] Pártgyűlési jegyzőkönyv, 1925. 70.
[53] Vö. Szakszervezeti Értesítő, 1924. szept. 1. 70.
[54] Népszava, 1924. jan. 8.
[55] Népszava, 1924. febr. 14.
[56] *Berend T. Iván—Ránki György:* Magyarország gazdasága az első világháború után 1919—1929. Bp. 1966. 240. és köv., valamint 438—440.

lerongyolódtak. A politikai elnyomatás mellett jelentkező és hosszú éveken át érezhető gazdasági leromlás kimerültté és közömbössé tette az embereket; s nem véletlen, hogy éppen ezekben az években vált legalacsonyabbá az előadások látogatottsága is.[57] Ez azt mutatja, hogy a húszas évek második felére a munkástömegek nagy része — noha érzései és osztályérdeke a szocializmus eszméköréhez, a szociáldemokrata párthoz és szakszervezeteihez kötötték — a gazdasági és politikai kérdések iránt már korántsem tanúsított olyan belső meggyőződésből is fakadó érdeklődést, mint akár az évtized első felében. S úgy tűnik, hogy a húszas évek második felében a szakmák egész sorában bekövetkező, nem jelentéktelen gazdasági fellendülés nyomában nem következett be a mozgalomban is pozitív változás. Ennek alapvető okát a magyar gyáripar fejlődésének sajátosságaiban kell keresnünk, abban, hogy a 20-as években a hagyományos iparágak bizonyos visszaesése mellett a könnyűipar, mindenekelőtt a textilipar nagy felledülése következett be, amelyben erősen megnövekedett a női munkaerő szerepe. Így a hagyományos iparágak szakmunkásrétegeinek mozgalma, amelyek a szervezettség magasabb fokán állottak immár évtizedeken keresztül, tulajdonképpen gyengült, s az új munkásrétegek — a nőmunkások, a vidékről a városba áramlott képzetlen munkások tömegei — még nem állhattak a szervezettség olyan fokán, hogy szilárd bázisát képezzék a mozgalom kulturális tevékenységének. Az átmeneti visszaesésben szerepe volt ezen kívül annak is, hogy a hosszú nehéz évek után jelentkező gazdasági javulás a munkásság tudatában nem úgy tükröződött, mint a párt és a szakszervezetek mozgalmi munkájának eredménye — aminthogy nem is ebből sarjadt, hanem a húszas években lejátszódott gazdasági fejlődés sajátosságainak és törvényszerűségeinek volt következménye —, s ez a tömegek szemléletében bizonyos befelé fordulást eredményezett, apolitikus tendenciákat erősített, az egzisztenciális kérdések előtérbe nyomulását.[58] Az is valószínűnek tűnik továbbá, hogy a szervezett munkásság nagyon jól láthatta, hiszen saját mindennapos harcaiban kellett immár hosszú éveken keresztül tapasztalnia, hogy a rendszer politikai-hatalmi struktúrájának zártsága, a munkásmozgalmat csupán belügyi-adminisztratív kérdésként szemlélő és a politikai gyakorlatban ilyenként kezelő jellege nem teszi lehetővé a párt és a szakszervezetek eszméinek közvetlen gyakorlati megvalósítását. Uralkodóvá válhatott az a szemlélet, hogy a munkás sorsát, életét, munkakörülményeit az adott rendszerben a munkásmozgalom szféráin kívüli tényezők és erők alakítják, s a politikai küzdelemnek az a formája, amit az MSzDP alkalmazott, számára meddőnek tünhetett. Hiszen közvetlenül kellett tapasztalnia, hogy „minden megmozdulása korlátokba és rácsokba ütközött" — mint azt Halász Alfréd ellenzéki felszólaló az 1928. évi pártgyűlésen megfogalmazta.[59] S ha meggondoljuk, hogy a tömegek nagyerejű aktivizálódására majd csak az évtized végén, a gazdasági válság idején került sor, talán tényleg levonhatjuk azt a következtetést, hogy a húszas évek közepére megszilárdult, a szocialista munkásmozgalomnak viszonylag tágabb teret is engedő — így az MSzDP megalakulását és működését engedé-

[57] Pártgyűlési jegyzőkönyv 1926. 35—36.

[58] Az egzisztenciális kérdések előtérbenyomulását, a puszta önfenntartás kérdésének rendkívüli erejű felszínre kerülését messzemenően igazolják a 20-as évek kivándorlásai is. A Fővárosi Statisztikai Hivatal szerint csak a fővárosban 1923—1928-ig 19 830-an kértek útlevelet kivándorlás címén és 126 038-an munkakeresés és üzleti ügy címén (A szakszervezeti mozgalom Magyarországon 1923—1925. 34; 1926—1929. 46—47).

[59] Pártgyűlési jegyzőkönyv, 1928. 58.

lyező — politikai-kormányzati struktúra kereteiben még a gazdasági konszolidáció sem kedvezett a munkásmozgalom fellendülésének, aktívabb, pezsgőbb mozgalmi élet kibontakozásának.

A párt és a szakszervezetek tervszerűen intézményesített, rendszeres oktató-nevelő munkájának, továbbá e munka legfontosabb tematikai-tartalmi vonatkozásainak, valamint az oktató-nevelő tevékenységet gátló tényezőknek áttekintése után a következőkben rövid, inkább csak vázlatos képet adunk a mozgalom kultúrmunkájának néhány, a fentiekben még nem jelzett, a szervezett oktatáson kívül is gyakorolt formáiról, egyéb területeiről.

A szocialista kultúrmunka egyéb formái és területei

Bár a szociáldemokrata párt és a szakszervezetek kultúrtevékenységének egyik legfontosabb és talán legszebb fejezetét az irodalmi és művészi képzést, ízlésnevelést, egyben egyfajta magasabbrendű kulturális szórakoztatást biztosító *kultúrestélyek* (irodalmi estek), matinék és *hangversenyek* képezték, erről bővebb képet jelen tanulmány kereteiben nem adhatunk. Az MSzDP ezekkel a rendezvényekkel nem konjunkturális célokat követett, hanem arra törekedett, hogy tanulságos és komoly értékű művelődési élményhez juttassa a munkásokat. Az irodalmi előadások célja, mint azt a Népszava írja: „megismertetni közelebbről a dolgozókkal azokat a hazai és külföldi írókat, költőket, akik tehetségükkel a haladás és a tömegek fölszabadításának szolgálatában állottak és állanak. De célja ezeknek az előadásoknak az is, hogy közelebbről megismertesse a munkássággal a maga íróit, a közénk tartozókat, akiknek neveivel pártunk írásaiban és lapjaiban gyakran találkozunk, elsősorban a dolgozó munkásság soraiból kikerülteket és a gyárakban, műhelyekben dolgozó írókat."

Ismert nevű tehetséges művészek is felléptek ezeken a rendezvényeken, színvonalas, értékes élményt nyújtva a hallgatóságnak. Basilides Mária, Péchy Blanka, Forgács Rózsi, Fehér Artúr neveit említenénk meg, mint a munkásmozgalmi rendezvények odaadó, lelkes művészeit.[60]

Csak a teljesség kedvéért említjük meg, hogy a párton és a szakszervezeteken kívül — szervezetileg önállóan — több munkás *kulturális egyesület* is működött. Ilyenek például: az Alkoholellenes Munkásszövetség, az Eszperan-

[60] Népszava, 1922. jan. 12. — A munkásság irodalmi s művészi képzését célzó kultúrtevékenység, mint erre a korábbiakban már utaltunk (ld. a 37. sz. jegyzetet) — a hatóságok által teremtett nehéz körülmények között folyt. Hosszadalmas, előzetes bürokratikus eljáráshoz kötötték egy-egy műsoros est engedélyezését, a leglehetetlenebb kikötésekkel gátolták a hangversenyek, irodalmi műsorok megrendezését, szigorúan — s sok esetben a legképtelenebb logikával — cenzúrázták az előadandó költemények és dalok szövegeit, magas adókkal és hatósági illetékekkel sújtották ezeket a rendezvényeket. A 20-as évek második felében megtartott rendezvények számáról a következő táblázat tájékoztat:

Kultúrestélyek	1924—1925	1925—1926	1926—1927	1927—1928	1928—1929	1929—1930
Budapesten	43	74	28	—	17	53
Vidéken	13	13	—	—	—	5

(Pártgyűlési jegyzőkönyvek, 1926. 38; 1928. 65—66; 1929. 44; 1930. 71.)

tista Munkások Egyesülete,[61] a Magyarországi Munkás Dalosszövetség s két *sportegyesület:* a Természetbarátok Turista Egyesülete és a Munkás Testedző Egyesület.[62] Ezek az egyesületek olyan kulturális tömegmozgalom körvonalainak kibontakozását jelzik, amely egyedülállónak mondható a magyar munkásmozgalom felszabadulás előtti történetében. A szociáldemokrata párt irányítása alatt működtek, de tevékenységükre igen nagy befolyást gyakoroltak a kommunisták is.[63]

Ezekkel az egyesületekkel karöltve rendezte meg a párt ún. *tanulmányi kirándulás*ait is. Különösen a húszas évek második felében vált ez a népszerű kultúrtevékenység az oktatás szerves kiegészítő részévé.[64]

A húszas évek második felében *az ifjúmunkások kulturális nevelés*ében is fokozott szerepet játszottak a szorosabban vett oktató-nevelő munkán kívül eső formák. Dalárdák, ún. vigalmi gárdák, önképzőkörök, sakk-körök, sport- és turistakörök, szavalókórusok alakultak soraikban az MSzDP illetve a szakszervezetek vezetésével.[65] Nagy gondot fordítottak a jó könyv, a helyes olvasás, az értékes irodalom megismertetésére, a ponyvairodalom olvasása elleni küzdelemre. Antialkoholista, természetbarát propagandával igyekeztek öntudatos szocialista munkást nevelni a tanoncokból. A Munkás Testedző Egyesület és a Természetbarát Egyesület az MSzDP intenciói alapján sikeres lépéseket tett az ifjaknak a munkássportba való bevonására. Viszonylag szép számú tanulmányi kirándulásról is beszámolnak a jelentések, amelyeken, éppúgy mint a felnőttmozgalom esetében, többnyire oktató tevékenységgel is összekapcsolták a pihenést, szórakozást.[66]

1926-ban a Szakszervezeti Tanács a tanoncok pályaválasztási problémáinak megkönnyítésére *pályaválasztási tanácsadót* létesített, amelynek működése eredményeként

	megvizsgáltattak	elhelyeztettek
1926-ban	64	52
1927-ben	112	84
1928-ban	136	102 fő.[67]

[61] Különösen népszerű volt az eszperantista mozgalom. A huszas évek végére a fővárosban alig volt olyan pártszervezet, amelyben ne működtek volna lelkes csoportok a nemzetközi nyelv tanulására és terjesztésére. Az MSzDP messzemenően támogatta munkájukat (Pártvezetőségi jelentés, 1928. 68).

[62] A huszas évek végére különösen szép sikereket értek el a munkás sportegyesületek. 1927 nyarán a magyar munkássportolók a prágai nemzetközi munkásolimpiászon kitűnően szerepeltek. (Pártvezetőségi jelentés, 1928. 67—68.)

[63] *Szilágyi János:* i. m. 125—126.

[64] Az MSzDP szervezte tanulmányi kirándulások száma a huszas években: 1924—25-ben 23; 1925—26-ban 21; 1926—27-ben 24; 1928—29-ben 11. A tanulmányi kirándulásokon rendszerint a szemináriumi hallgatók vettek részt, s múzeumlátogatás, Aquincum, a svábhegyi csillagvizsgáló, a budai hegyek stb. szerepeltek a programban. A kirándulások vezetését rendszerint ugyancsak a párt előadói vállalták, s a kirándulást magát is egybekötötték a képzőművészetről szóló, az ókori és középkori történetből vett, illetve természettudományi tárgyú előadásokkal. (Pártgyűlési jegyzőkönyvek 1925—1929.)

[65] Pártgyűlési jegyzőkönyvek, a Szakszervezeti Tanács jelentései az 1924—1930. évekről.

[66] Az ifjúmunkások számára szervezett tanulmányi kirándulások száma: 1924—25-ben 101; 1925—26-ban 162; 1926—27-ben 209; 1927—28-ban 276. A kirándulások 1928—1930 között sem szüneteltek, de számszerű említést nem találtunk. (Pártgyűlési jegyzőkönyvek, a Szakszervezeti Tanács jelentései, 1924—1930.)

[67] A Szakszervezeti Tanács jelentései 1926—1929. 76—77.

Mint arra már utaltunk, nagy fontosságot tulajdonítottak a szocialista munkásmozgalomban a *nőmunkások* szervezésének, nevelésének is. S noha láthatóan éppen ezen a területen számolhatnak be legkevésbé sikeres akciókról, tömeges rendezvényekről — hiszen a dolog természeténél fogva a kapitalizmus viszonyaiban a nők közötti szocialista szervező-nevelő munka volt a legnehezebb —, mégis bizonyos pozitív kezdeményezésekkel, törekvésekkel találkozhatunk itt is. A nőmunkásmozgalom vezetői, középkáderei, a bizalmi nők és a kerületi nőbizottságok részére évről évre retorikai és egyéb szemináriumokat tartottak. Évente több tudományos előadás foglalkozott a nőket érdeklő kérdésekkel is. A húszas évek közepén csaknem minden kerületi pártszervezetben felállították az Anyák Tanácsadóját. Az Országos Nőszervező Bizottság „iparkodott összeköttetéseket keresni a különböző népjóléti és gyermekjóléti intézetekkel és ezen az úton a legtöbb esetben nemcsak tanácsban, hanem segítségben is sikerült részesíteni az arra rászorulókat."[68]

A munkásság kulturális felemeléséért folytatott harc egyik módszere az volt, hogy a pártvezetőség, pontosabban az Oktatásügyi Bizottság a legszerényebb keresetű munkásemberek számára a *mozikba és egyes színházakba kedvezményes árú jegyek* beszerzésére törekedett. A tömeges érdeklődés és igénylés eredménye az lett, hogy a húszas évek közepére azok a mozik és színházak, amelyek kedvezményeket nyújtottak az MSzDP-nek, még üzleti szempontból sem jártak rosszul. Az üzleti konkurrencia kiküszöbölésére azután a Színigazgatók Szövetsége, valamint a Mozgószínházak Egyesülete „generális határozatokat hoztak", amelyek értelmében „a kötelékükbe tartozó igazgatóságok ilyen jegykedvezményeket a jövőben nem adhatnak". A következő években azonban már arról számolhat be az Oktatásügyi Bizottság, hogy ismét sikerült elérnie a mérsékelt árú jegyek biztosítását.[69] Az évtized végére világossá vált, hogy az Oktatásügyi Bizottság ezzel a munkájával is ténylegesen meglevő igényeket, szükségleteket elégít ki. Ezért az 1929—1930. oktatási évben megszervezték az ún. *„kultúrpropagandaosztályt"*, amelynek kifejezetten az volt a feladata, hogy „a munkásság kultúrszükségleteit minél előnyösebben igyekezzék kielégíteni. E szerv keretén belül, ill. annak segítségével a párt igyekszik a munkásság számára az összes jegykedvezményeket megszerezni, amelyek színházaknál, moziknál, szórakozóhelyeken és fürdőkben egyáltalán megszerezhetők" — olvashatjuk a pártvezetőség 1930. évi jelentésében.[70]

[68] A nőmunkásmozgalom szervezése nagy nehézségekbe ütközött, hiszen a gazdasági élet általánosan nyomasztó hatása különösen a nőkre nehezedett. Vidéken még rosszabb volt a helyzet. Pedig a nőmunkások egyébként nem zárkóztak el a szocialista mozgalomtól; ezt bizonyítja, hogy a huszas évek közepén az MSzDP tagjainak 30%-a volt nő. Az évtized legvégén ezen a területen is fellendülést tapasztalunk, 1930-ban pl. több helyen (Felsőgallán, Tatabányán, Győrben, Kőbányán és Pesterzsébeten) hat hetes szemináriumot tartottak a nőkérdésről központi előadókkal. Budapesten megtartották a bizalmi nők számára a heti rendszeres összejöveteleket, havonta egyszer politikai beszámolót és egyéb oktató-nevelő előadásokat is szerveztek (Pártgyűlési jegyzőkönyv 1925. 76; 1926. 43; 1930. 85).

[69] Pártvezetőségi jelentés 1928. 67, 1929. 44.

[70] A kultúrpropaganda osztály létrehozása osztrák mintára történt, s a párt vele kapcsolatos távolabbi céljait is az ún. „Kunststelle" példájára képzelték el. Olyan művészeti központot óhajtottak kialakítani, amelynek „az lenne a hivatása, hogy bizonyos csekély havi ellenszolgáltatás fejében rendszeresen biztosítson a munkásság széles rétegeinek színház- és hangversenyjegyeket. Ezzel kettős célt lehet szolgálni. Egyrészt elő lehet mozdítani, hogy a munkásság különösebb anyagi megterhelés nélkül rászokjon a színházak és hangversenyek rendszeres látogatására, másrészt pedig a művészeti központ, mivel tömegesen kell jegyet vásárolnia, az egyes színházakkal megállapodásokat létesít-

Mint ismeretes, az első világháborút követő nagy közép-európai átrendeződés után az ellenforradalmi rendszer első két évtizedében Magyarországon egyedül a németség volt nagyobbszámú nemzetiség. A Magyarországi Szociáldemokrata Párt és a szakszervezetek gondot fordítottak arra is, hogy a lehetőségekhez mérten ne hanyagolják el a *német anyanyelvű munkásság szervezését, kulturális nevelését, oktatását* sem. A húszas évek elején még németnyelvű lapot is kiadott az MSzDP. (A Volksstimme 1920. március 1-ig napilap, 1922 novemberéig hetilap volt, azután 1925-ig havonta egyszer jelent meg, majd beszüntették.) 1925 után az MSzDP ezen a területen csak szóbeli agitációval szervezkedhetett. A Budapesten és környékén lakó német anyanyelvű párttagság részére minden évben rendeztek szemináriumot. Tananyagukban a következő előadás-témák, témakörök szerepeltek: szervezkedés, szociális gondolkodás, a politikai mozgalom, a szakszervezeti mozgalom, a szövetkezeti mozgalom, a nőmunkás-kérdés, külpolitika, egészségügyi és természettudományi előadások. Az évtized végére különösen megélénkült a német anyanyelvűek körében végzett kulturális munka. 1928-ban németnyelvű kiadványokból vándorkönyvtárat szerveztek a németlakta területek ellátására. Az 1928/29. oktatási évben négyhetes szemináriumot tartottak Budapesten, kéthetes szemináriumot Soroksáron és hathetes szemináriumot Törökbálinton. Nyolc ismeretterjesztő előadás hangzott el ezenkívül a „szocializmus" témaköréből, szakszervezeti kérdésekről és a községi politika problémáiról. Az 1929/1930. években pedig új lapot adtak ki „Die Partei" címmel, s ezenkívül számos németnyelvű röpiratot és füzetet is megjelentettek.[71]

Szólnunk kell a szociáldemokrata *lapokról, folyóiratokról és könyvkiadásról* is. Ezek igen fontos szerepet játszottak a szervezett munkásság világnézetének, gondolkodásmódjának, műveltségének formálásában. A Népszava maga is állandóan közölt könyvismertetéseket, verseket, novellákat, színházi kritikákat. Beszámolt a tudományok fejlődéséről, a tudományos közélet híreiről, s elvitte olvasóját a művészetek világába is. A szociáldemokrata munkásmozgalom tudományos elméleti folyóirata a Szocializmus volt, amely tanulmányaival a szó szoros értelmében a mozgalom egyik népművelési eszközévé is vált.[72] Közleményeit a párt- és a szakszervezetek oktató-nevelőmunkájában is felhasználták. A Szocializmus témái felölelték a marxista filozófia alapkérdésein kívül a mozgalom aktuális problémáin keresztül a magyar gazdasági, társadalmi, politikai és kulturális élet legfőbb kérdéseit. Természettudományi, társadalomtudományi cikkeket egyaránt közöltek, s minden szám jelentős mennyiségű könyvismertetést is hozott. A Nőmunkás — ugyancsak havilap — a nőmunkásmozgalom szervezését vallotta feladatának, kiemelkedő cikkek jelentek meg benne a nőkérdésről. Az Ifjúmunkás szerepét, funkcióját már említettük. A Volksstimme a német anyanyelvű munkások és vidéki dolgozók lapja volt. A Magyarországi Szakszervezeti Tanács hivatalos közlönye a Szakszervezeti Értesítő volt, amely az aktuális szakszervezeti-mozgalmi, vagy éppen szociális kérdéseken kívül az Irodalom-oktatás c. rovatában számos magyar és külföldi (többnyire munkásmozgalom-történeti) könyv ismertetését közölte.

---

het úgy magasabb kedvezményekre, mint a színrehozandó darabokra nézve." A kultúrpropaganda osztály kezdeti élénk működését a gazdasági válság derékba törte. A kezdeményezés és a terv azonban így is jelentős (Pártvezetőségi jelentés, 1930. 71—72).

[71] Pártgyűlési jegyzőkönyvek, 1926. 45; 1928. 61; 1929. 68; 1930. 84.

[72] Népszava, 1922. jan. 1.

Ugyancsak egészen vázlatosan tekintjük át a szociáldemokrata és a szakszervezeti *könyvkiadást* és *könyvkereskedést.*[73] A Tanácsköztársaság után az ellenforradalmi korszak első éveiben a Népszava Könyvkiadó főként csak szépirodalmi és műszaki munkákat jelentethetett meg. Később — a konszolidáció időszakában — sor kerülhetett politikai, ideológiai, társadalomtudományi művek kiadására is. Marxnak és Engelsnek viszonylag kevés művét adták ki; sokkal nagyobb számban szerepeltek a Népszava-kiadványok között kispolgári szocialisták, reformisták és revizionisták munkái. Ennek kritikus megállapításával sem tévesztjük szem elől annak jelentőségét, hogy a Népszava Könyvkiadó révén szocialista kiadványok jelenhettek meg — az ellenforradalmi Magyarországon. Különösen nagy jelentőségű volt a Kiadó által 1928-ban megjelentetett Madzsar József szerkesztette Társadalmi Lexikon, amelynek cikkei többségükben meg is haladták az MSzDP hivatalos irányvonalát és következetesen osztályharcos álláspontot tükröztek. A lexikon jelentős szerepet töltött be a párt oktató-nevelő munkájában.

Az MSzDP könyvkiadásának másik jelentős része a szépirodalom. A világ- és a magyar irodalom haladó alkotásainak megismertetése volt e kiadói politika alapvető célja. Különösen szép és jelentős vonása volt — főként a húszas évek elején — a korabeli magyar szocialista szépirodalom támogatása.

Értékes tevékenységet folytatott az MSzDP könyvkiadása a műszaki és természettudományi művek megjelentetésével is. Közismert, hogy a húszas évek második felére viszonylag jelentős fejlődés bontakozott ki a magyar ipar egyes ágaiban. A korábban nem, vagy csak kevésbé fejlett iparágak (a könnyűipar területén pl.) jelentős felfutást mutattak. Az általánosan tapasztalható korszerűsítés, racionalizálás, az egyes iparágakon belül lezajló technikai fejlődés az ipari munkásságtól is egyre nagyobb szaktudást követelt. A szakirodalom útján elsajátítható műszaki tudás mindinkább nélkülözhetetlenné vált a szakmunkás-réteg számára. A Népszava Kiadó „Műszaki Könyvtár" sorozatában megjelenő, jól használható, a gyakorlati szempontoknak megfelelő műszaki könyvek emelték ennek a szakmunkás rétegnek műszaki-elméleti felkészültségét, s ténylegesen meglevő, az évtized folyamán egyre növekvő szükségletet elégítettek ki. Ezt mindenekelőtt az a tény bizonyítja legjobban, hogy a műszaki irodalom iránti kereslet a húszas évek második felében mind a kölcsönkönyvtári, mind a könyvárusi forgalomban erősen megnövekedett.[74]

A természettudományi munkák megjelentetése pedig mindenekelőtt világnézet-formáló jelentőségű volt. „Ezek a kiadványok — legalábbis részben — pótolni kívánták azt a hiányt, amely az ellenforradalmi rendszer iskolapolitikája és egész népművelési politikája következtében a dolgozó tömegek műveltségében keletkezett." A teljesen egyoldalú, konzervatív, vallásos, idealista iskolai alapműveltséggel rendelkező tömegek szemléletében a természettudományos világnézet alapjait volt hivatott hirdetni. Különösen nagy

[73] *Szilágyi János:* Adalékok a szociáldemokrata könyvkiadás történetéhez a két világháború között c. tanulmányában részletesebb képet ad a kérdésről (Magyar Könyvszemle, 1962. 41—51).

[74] „. . . a Népszava könyvkereskedés forgalmának jelentős része a szépirodalmi, részben a párt- és szakszervezeti irodalomról áttolódott a Műszaki Könyvtár köteteire . . . Párhuzamosan halad ezzel a munkásszervezetek kölcsönkönyvtárának tízszeresen, húszszorosan megnövekedett forgalma, ami beszédes bizonysága annak, hogy a tömegekből nem a szép- és a pártirodalom iránti lelkesedés halt ki, hanem sokkal inkább szűkös anyagi helyzetük követeli meg tőlük, hogy a könyvekre szánt filléreiken elsősorban a nagyobb darab kenyérhez segítő műszaki szakirodalmat vásárolják." (Pártgyűlési jegyzőkönyv, 1925. 85).

fontosságot tulajdonított a szociáldemokrata párt a darwinizmus megismertetésének, amely a vallásos ideológiák elleni harcban az egyik fő támasz volt.[75]

A szociáldemokrata könyvkiadás és könyvkereskedés mindenekelőtt politikai és kulturális nevelő tényező volt a párt kezében, nem egyszerűen üzleti vállalkozás. Az olvasni és tanulni vágyó emberek számának az évtized folyamán tapasztalható növekedése igazolhatja, hogy a párt e téren folytatott politikája beváltotta a hozzáfűzött reményeket, elképzeléseket. Sokan ismerkedtek meg ezen az úton a materialista gondolkodással, rengetegen ismerhették meg a világirodalom rangos, haladó műveit, s számosan képezték magukat a Népszava Könyvkiadó által megjelentetett műszaki és természettudományi művekből.

Igen fontos tényezője volt a könyvkiadás és könyvkereskedés a párt- és a szakszervezetek szervezett oktató munkájának is. A pártoktatás vezetőinek ugyanis egyértelműen az volt a felfogásuk, hogy csak akkor lehet munkájuk eredményes, ha a hallgatóságot a szóbeli oktatás mellett intenzív könyvolvasásra, könyvből való tanulásra is rá tudják szoktatni. A különböző szemináriumok hallagatói számára éppen ezért lehetővé tették, hogy 25%-os kedvezményes áron vásárolhassák meg a szükséges könyveket.[76] A munkáselőadások hallgatói a helyszínen megkapták azoknak a könyveknek a jegyzékét, amelyekkel az előadáson szerzett ismereteiket kiegészíthették. A vásárlást pedig azzal könnyítették meg, hogy csak a legminimálisabb haszonnal, egészen olcsó áron árusították a könyveket, s igen alacsony heti részletfizetési kedvezményt is biztosítottak. A cél valóban az intenzív olvasás kifejlesztése volt.

Az Oktatásügyi Bizottság a húszas évek közepén könyvtárosképző tanfolyamot is indított. Ennek az volt a feladata, hogy az érdekeltek számára megfelelő ismereteket nyújtson, „miként kell egy munkáskönyvtárat szocialista szellemben berendezni és miként kell a könyvekért jelentkező munkások figyelmét ráterelni azokra a komoly irodalmi és tudományos, de főként a szocializmusra nevelő művekre, amelyeknek elolvasása hatalmas mértékben szélesíti ki ismeretkörüket és neveli őket ízig-vérig szocialistává."[77]

A szociáldemokrata könyvkiadás és könyvkereskedés fő célja — mint említettük — nem az üzleti haszon volt, de éppen az anyagi nehézségek akadályozták az egész vállalkozást leginkább. Számos, főleg politikai, ideológiai, mozgalmi kiadványt ugyanis nem az előállítási költségeken, hanem azon alul árusítottak, hogy legfőbb céljukat szolgálhassák kiadói tevékenységükkel. Ez azután komoly financiális problémákat okozott. A polgári kiadók versenyén kívül a speciális magyar politikai viszonyok közepette számos egyéb akadályt is le kellett győznie a szociáldemokrata pártnak. A hatósági cenzúra számos kiváló munka kiadását és terjesztését tiltotta be az évtized folyamán. Különösen éberen ügyeltek a hatóságok a politikai-agitációs kiadványokra. Az előzetes cenzúra ellenére is előfordult, hogy egy-egy kiadványt megjelenése után kobozott el az ügyészség. A legnagyobb nehézségekbe a külföldi sajtótermékek és könyvek terjesztése ütközött.[78]

[75] Vö. Szilágyi János idézett munkájával.
[76] Pártgyűlési jegyzőkönyv, 1925. 71.
[77] Pártgyűlési jegyzőkönyv, 1926. 39.
[78] A 20-as évek végén indexre került pl.: Szabó Ervin: Társadalmi és pártharcok a magyar forradalomban című munkája. Kitiltották pl. Károlyi Mihály Emlékiratai-t (Pártvezetőségi jelentés, 1929. 42). 1929—1930-ban a postai szállítás jogát megvonták a Világosság és az Előre című folyóiratoktól, Jászi Oszkár Revolution and Counter-Revolution in Hungary című művétől stb.

Mindezen nehézségek ellenére megállapíthatjuk azonban, hogy a szociáldemokrata könyvkiadás figyelemreméltó eredményeket ért el a munkásság osztálytudatos nevelése, szakmai felkészültségének emelése, szépirodalmi ízlésének formálása terén, és segítette a munkások legjobbjait materialista világnézetük kialakításában.

*

A Magyarországi Szociáldemokrata Párt és a szakszervezetek 1920-as években végzett kulturális tevékenységének bizonyos mennyiségi feltérképezése, az oktató-nevelő munka struktúrájának és intézményesítésének feltárása, az egyéb kulturális tevékenységi formák eléggé vázlatos vizsgálata, és az egész kultúrtevékenység hatékonyabb kibontakoztatását gátló tényezők számbavétele után megkíséreljük — dolgozatunk lezárásaként — még néhány eddig nem érintett kérdés (összefüggés) felvillantását.

Az első világháború előtti időszakban a kétségtelenül szép hagyományok ellenére sem folyt olyan szervezett és intenzív munkásoktatás a pártban és a szakszervezetekben, mint a két világháború között. A szocialista munkásoktatás intézményesítésének folyamatát a nagyüzemi fejlődés és ezzel párhuzamosan magának a munkásmozgalomnak további szerveződése-fejlődése következtében előállott, megnövekedett vagy egészen újonnan felmerült igények tették szükségessé. Megváltozott a szociáldemokrata párt szerepe a magyar közéletben. Parlamenti párt lett, s a különböző politikai testületekben való részvétel (parlament, fővárosi törvényhatósági bizottság, községi képviselőtestületek stb.) képzettséget, hozzáértést, széles látókört igényelt. A bizalmi férfiakra a szakszervezetekben, vagy a pártvezetőségi tagokra nagyobb feladatok hárultak, mint az előző évtizedekben. A gyárigazgatósággal folytatott tárgyalások pl. széles látókört, tájékozottságot, a gazdasági élet alapos ismeretét, bizonyos diplomáciai ügyességet, beszédkészséget stb. igényeltek. A mozgalmi vezetőnek, funkcionáriusnak emellett feltétlenül ismernie kellett a mozgalom erejét, a mögötte álló tömegek helyzetét, harci készségét csakúgy, mint az általános politikai viszonyokat, vagy akár az ipar állapotát, a termelési processzus törvényszerűségeit, a tőkés taktikai módszereket. Ez volt kétségtelenül az a döntő tényező, amely a szociáldemokrata párt és a szakszervezetek vezetőit arra késztette, hogy tudatosan, tervszerűen szervezett, intézményesített munkásoktatást alakítsanak ki, s az oktatás olyan fejlettebb formáit is megvalósítsák (szeminárium-formák, főiskola), amelyeken a közép-funkcionáriusok és a felső vezetők káderutánpótlását biztosítani tudják.

Noha a munkásmozgalmon belül folyó oktató-nevelő, kulturális felvilágosító munka szinte egyidős magának a munkásmozgalomnak a kialakulásával, szerveződésével, tagadhatatlan, hogy e tevékenység jelentősége nemzetközi viszonylatban is különösen megnövekedett a két világháború közötti időszakban. Már az első világháborút közvetlenül követő években is folytak tárgyalások a II. Internacionálé vezetői között a munkásoktatás egységes, nemzetközi irányításának megszervezéséről. 1922-ben az Internacionálé Brüsszelbe Nemzetközi Oktatásügyi Kongresszust hívott össze, hogy „az egész világra kiterjedően" irányt szabjon a szocialista munkásoktatásnak. Az értekezleten 11 országból 35 küldött vett részt. Meghívást kaptak a bécsi és a londoni Internacionálébe tartozó pártok, az egyetlen feltétel csupán az volt, hogy az illető pártban szervezett munkásoktatás folyjék. (A III. Internacionálé pártjai ki voltak zárva.) Két év múlva, 1924-ben Oxfordban ült össze nemzetközi kong-

resszus, ahol ismét előtérbe került a munkásképzés nemzetközi szervezésének kérdése. A három napig tartó ülésszakon 21 ország képviseltette magát 78 küldöttel. Amerikából, Ázsiából is érkezett delegáció. Ekkor határozták el egy héttagú bizottság kiküldését, s ennek lett feladata egy, a munkások oktatási, nevelési kérdéseivel foglalkozó nemzetközi szervezet tervezetének elkészítése (Internationale Föderation der Arbeiterbildungsorganisationen). Itt merült fel egyébként egy Nemzetközi Főiskola (Internationale Hochschule) felállításának a terve is. Az előkészítő bizottság a Magyarországi Szociáldemokrata Párt oktatásügyi tevékenységéről is jelentést kért. A magyar párt Oktatásügyi Bizottsága terjedelmes anyagban számolt be kulturális-nevelő munkájáról, s bejelentette csatlakozási szándékát ehhez a nemzetközi szervezethez. A Magyarországi Szociáldemokrata Párt elképzeléseiben az is szerepelt, hogy — anyagi erőitől függően — oly módon is bekapcsolódik a nemzetközi oktatásba, hogy arra alkalmas káderekét külföldi munkásfőiskolára küld, ahol bizonyos egyetemes képzést nyerve, majd az itthoni pártoktatás színvonalának emelésére is képesekké válnak.[79]

E tanulmány keretei nem teszik lehetővé, hogy akárcsak vázlatos összevetést is adjunk a nemzetközi munkásmozgalomban az egyes országokban folyó munkásoktatás s a hazai legális munkáspárt oktató-nevelő munkája, e tevékenység szervezettsége, struktúrája, színvonala (tartalma, mélysége, eszközei), valamint jelentősége között. Csupán jelezni kívánjuk, hogy Közép-Európában csak Ausztriában és Csehszlovákiában folyt intézményesített szervezett munkásoktatás. Az osztrák szocialisták oktató-nevelő munkája központi szervét (Zentralstelle für das Bildungswesen; 1900-ban alakult) a párt és a szakszervezeti vezetőség közösen irányította és Bécsben működött a Szocialista Főiskola. A csehszlovák pártnak és szakszervezetnek legnevezetesebb intézménye a prágai Munkásakadémia volt. Külön pártiskolát szerveztek a csehországi német szociáldemokrata munkásmozgalom számára.[80]

A húszas években a nyugati országokban folyó munkásoktatás rendkívül eltérő, országonként lényegesen különböző vonásokat mutat. Anélkül, hogy részletesen írnánk az egyes pártok kulturális nevelő munkájáról, csupán egyetlen — természetesen végérvényesen majd csak alapos, kiterjedt kutatások után tisztázható — kérdést vetünk fel. Megítélésünk szerint a szociáldemokrata pártok oktató-nevelő munkájának gyakorlati jelentősége a kelet-közép-európai országokban — főként Magyarországon, s a továbbiakban csakis Magyarországról beszélünk — nagyobb volt, mint a nyugati polgári demokráciákban folyó hasonló jellegű tevékenységé. Jelentősebbé vált mindenekelőtt azért, mert a munkásmozgalmat a forradalmak leverése után igen komoly szellemi vérveszteség is érte. Még a húszas évek második felében is számos elméletileg magasan képzett és gyakorlati képességeivel is rátermett vezető kényszerült emigrációban maradásra, illetve tekintélyes számú, az ellenforradalmi reakció által már üldözött, büntetett, meghurcolt, megfélemlített ember kényszerült itthon is passzivitásra. „Kivált olyan országokban, amelyek proletariátusa levert forradalmak után nehezen ocsudott fel a fonnyadt csüggedésből, kétszeresen fontos a mozgalom számára új emberek nevelése" — így fogalmazott Bresztovszky Ede, a munkásoktatás egyik fáradhatatlan harcosa.[81]

[79] Az 1926. évi pártgyűlés jegyzőkonyve, 36; *Ágoston Auguszta:* A nemzetközi munkásoktatás. Szocializmus, 1924. 392; Társadalmi lexikon, Bp. 1928. „Munkásoktatás" címszó.
[80] *Ágoston Auguszta:* i. m.
[81] Pártgyűlési jegyzőkönyv, 1924. 141.

Ezen kívül a polgári demokratikus államokban az iskoláztatás magasabb szintje már eleve biztosított a legszélesebb néprétegek számára is bizonyos alapvető általános műveltséget, amelynek eredményeként a nyugati munkás természetesen nem kellett, hogy oly erővel érezze az elemi továbbképzés kényszerítő ingerét, mint az a munkás, aki a legalapvetőbb műveltségi szintet is csak az iskolán kívüli népművelésben, továbbképző tanfolyamokon szerezhette meg. Megsokszorozódott továbbá a munkásoktatás jelentősége Magyarországon az adott időszak politikai atmoszférájával összefüggésben is. A polgári demokratikus alkotmányosság és törvényesség ugyanis bizonyos politikai egyenjogúságot biztosított a nyugati országok munkásai számára. A polgári egyenjogúság — mégha sokszor korlátozott mivoltában is — azt a meggyőződést alakíthatta ki a nyugati munkások nagy részének tudatában, hogy egyenrangú választópolgár, „egyenrangú" politikai tényező, s ebben a — természetesen hamis — tudatban a munkások igen nagy többsége nem érezte saját külön politikai nevelésének szükségességét. Magyarországon a legelemibb polgári jogok gyakorlásától megfosztott munkástömegek jelentős része — véleményünk szerint — bizonyos „politizálási" igényeinek kielégítését is megtalálhatta a Szociáldemokrata Pártban és a szakszervezetekben folyó oktató-nevelő munka formáiban. A szociáldemokrata előadások, rendezvények látogatása az ellenforradalmi rendszer idején *politikum* is volt, *politikai tettet* is jelentett. Ebben az összefüggésben válhatnak teljesen érthetővé az olyan lelkes sorok, amilyeneket a párt- és a szakszervezetek vezetői nem egyszer írtak le és hangsúlyoztak a hálás munkáshallgatóságról: „. . .jobb, odaadóbb, tudásra szomjazóbb hallgatóságot nehéz találni, mint amilyen a szervezett munkásság. . . a napi munka elvégzése után a pihenés és szórakozás helyett megy el sokszor holtfáradtan. . . Elmegy, mert mindenáron tanulni és művelődni akar. . . amit hall, nem ahhoz kell, hogy több fizetést kapjon és szakmájában előrehaladjon. Ő a tudásért magáért megy. Ez a legönzetlenebb lelkesedés, amit az élet intellektuális irányban mutat."[82]

Fokozott jelentőségű a párt- és a szakszervezetek kulturális nevelő munkája azért is, mert a magyar ellenforradalmi rendszer politikai viszonyai között a szociáldemokrata párt és a szakszervezetek jelentették a legális munkásmozgalmat, amely széles munkásrétegek szervezését végezte. Nem tévesztve szem elől az MSzDP oktató-nevelő munkájában meglevő anti-leninista nézeteket, kiemeljük, hogy a szociáldemokrata párt kulturális nevelő tevékenysége a Horthy-korszak idealista-irracionális, keresztény-nemzeti uralkodó eszmevilágában, a hivatalos művelődés-politikával szemben a materialista világnézetű tudatformálás fontos eszköze, a baloldali politikai gondolkodás terjesztője volt.

Befejezésül még egyetlen kérdést vetünk fel, amelynek egészen pontos megválaszolása csak további részkutatások révén válik majd lehetővé. A kérdés: milyen széles körben hatott, hány embert mozgatott meg, és főleg mely munkásrétegeket érintett az e tanulmányban felvázolt, viszonylag kiterjedt oktató-nevelő munka. Egyelőre sajnos csak elszórt adatok állanak rendelkezésünkre, amelyek nem tesznek lehetővé pontos számítást.

Becslésünk szerint a húszas évek párt- és szakszervezeti oktató-nevelő munkája a szervezett munkásságnak mintegy 8—10%-át érintette. Évente tehát mintegy 10 ezer volt azok száma, akik többé-kevésbé *rendszeresen* bekapcsolódtak az intézményesített oktatásba. (Tehát nem az előadások hallgatóságá-

[82] *Czakó Ambró*: A munkástovábbképzés kérdéséhez. Szocializmus, 1924. 312.

nak összlétszámát értjük a kb. 8%-on, hanem azokét, akik rendszeresen résztvettek az előadás-sorozatokon.) Hangsúlyozzuk, hogy becslésünk jelen forrásismereteink hiányosságai miatt nem alapul pontos számításokra, mégis megkísérelnénk a megállapítást, hogy a párt- és a szakszervezetek szervezeti kiépítettsége folytán hatékony volt az ezirányú tevékenység. Kétségtelen, hogy az oktató-nevelő munka hatósugara a szervezett munkásságon belül is bizonyos fokig korlátozott volt. Számos tényező következtében (mint ezekre részben utaltunk is már) a szervezett munkásságnak csak az egzisztenciálisan konszolidáltabb rétege, főként a szakmunkásgárda, a proletariátus örökletes rétegének egy része vett részt a rendszeres oktatásban. Ők voltak azok, akik körében mindennapos, vagy legalábbis gyakori volt az újságolvasás, a könyvtárlátogatás. A műveltebb munkásrétegek között volt nagyobb az érdeklődés, ahol a családban már szinte hagyomány volt a munkásmozgalomban való részvétel, akiknek természetes életformájukká vált a szervezettség, a kocsmák helyett a munkásotthonok látogatása, a szakszervezet vagy a párt különböző megmozdulásaiban való részvétel, vagy annak támogatása.

Ha számszerűen nem is tudjuk pontosan feltérképezni a legális munkásmozgalom húszas évekbeli oktató-nevelő munkájának hatósugarát, azt azonban megállapíthatjuk, hogy a harmincas évek első felében, főként a válság utáni években a szervezett munkásság megőrizte marxista alapképzettségét, megvédte szakszervezeteit a korporációs rendszer bevezetésére törő totalitárius erők törekvéseivel szemben, ellene szegült Gömbös tekintélyuralmi elképzeléseinek, másrészt eredményesen harcolt bizonyos gazdasági követelésekért és életfeltételeinek megjavításáért. A szociáldemokrata munkásság mozgalmi képzettsége a legválságosabb időkben segítséget jelentett a pártnak, a szakszervezeteknek.

М. Штир:

Учебно-воспитательная работа в социал-демократической партии и профсоюзах в 1920-е годы

(Резюме)

Уже в программе СДПВ, принятой в 1903 году, подчеркнулось, что «просвещение всех слоев народа, непрерывное распространение социалистических идей и целей» является средством классовой борьбы и партия имеет целью ознакомить пролетарий со своим собственным положением и, душой и телой, сделать их боеспособными.

После свержения Венгерской Советской республики сперва профсоюзы начали продолжать работу, начатую до первой мировой войны. Начиная с осени 1920 года были предприняты первые попытки для регулярного чтения лекций среди рабочих. В течение 1921—1922 гг. о возобновлении учебно-воспитательной работы профсоюзов свидетельствовало возростающее количество лекций со все более расширенной тематикой, проведенных перед слушателями растущей численностью. Лекции, доклады были составлены, главным образом, по общественно-научным, естественно-научным и историческим темам, включая и историю рабочего движения.

Начиная с 1922 г. такая деятельность проводилось и в партийных организациях, центральное руководство которой осуществилось т. н. комиссией просвещения. В рамках партийной учебы два главных метода привития знаний были: лекции на самостоятельные темы, с одной стороны, и курс лекций по определенной тематике, с другой стороны.

Осенью 1923 г. партийная и профсоюзная учеба была объединена «в целях обеспечения целеустремленности и единообразия просвещения рабочих, создания органической

администрации рабочей культуры и превращения учебы в трехстепенную (начальную, среднюю и высшую)». Обучению масс служили начальные научнопопулярные лекции для рабочих. Средние курсы и старшие отделения рабочих факультетов представляли уже высшую степень регулярного приобретения знаний, современного образования и воспитания новых кадров преподавателей-докладчиков. На всех трех уровнях главным предметом явилось ознакомление с теорией, историей и литературой социализма. С середины 20-х годов лекции строились на единой тематике и их число умножилось. Если в 1920 году читали всего 100 лекций, то в течение 1924—1925 гг. их число больше 1200, а в 1925—1926 гг. — около 1050. В продолжени десятилетия все большое значение приобретали общественные науки, а в рамках этого возросло число лекций, посвященных теоретическим и практическим политическим вопросам. В 1925—1926 гг. оно составили 40% всех лекций, а в 1928—1929 гг. — соответственно 57,4% и в 1929—1930 гг. — 66,1%.

В области подготовки учеников ремесленников тоже характерно прибладание лекций на общественно-научные темы. СДПВ и профсоюзы стремились, по мере возможности, обеспечить и идеологическую основу для воспитания молодых рабочих и расположить их в пользу социалистического движения. Между тем именно организация молодых рабочих столкнулась с самыми большими трудностями, ведь вступление молодых рабочих в профсоюзи и партии было запрещено постановлением министра. СДПВ нашла своеобразный и достойный внимания путь организации молодых рабочих. Словно конспиративные средства использовала партия, когда попуталась в форме т. н. «организации вокруг газеты», путем периодической газеты «Ифюмункаш» (Молодой рабочий), привлекать мальчиков-учеников на сторону социалистических идей и объединить их в организацию. Профсоюзы передали 50—200 экземпляров этой газеты лицам, занимавшимся ее распространением в столице и в провинции, которые отчасти продали, отчасти роздали экземпляры ученикам у ремесленников и, вместе с тем, занимались и направлением интересов учеников. 31 июня 1925 года министр внутренних дел запретил газету.

В течение учебного цикла 1926—1927 гг. партийная и профсоюзная учеба опять отделена. Учебно-воспитательная работа в партии охарактеризовалась в дальнейшем теоретическим, идеологическим обучением, а в профсоюзах — темами, направленными на практическое воспитание. Значит такие лекции были организованы на социально-политические и экономические темы, которые были посвящены истории профсоюзного движения, влиянию хозяйственной жизни на движение и на интересы отдельных профессий, правам и обязанностям членов, задачам профгрупоргов, проблемам коллективных договоров и другом вопросам профсоюзной жизни.

После 1919 г. теоретическая и политическая деятельность лидеров СДПВ охарактеризовалась тем, что они выступили против революционной идеологии, выкристаллизовавшейся уже в международном и венгерском рабочем движении данного периода и отвергнули идеи пролетарской революции и диктатуры пролетариата. В учебной работе партии тоже такая позиция господствовала.

Несмотря на это, обучение было способно обосновать материалистическое представление о мире и понимание истории рабочих, воспитанных в духе националистического и религиозного мировоззрения и на основе односторонней и консервативной передачи учебного материала школьной системы контрреволюционного режима.

На основе известных оценок и подсчетов можно установить, что рассмотренная форма учебно-воспитательной работы коснулась примерно 8—10% организованных рабочих. Ежегодно в 10 000 лиц оценивается число тех, кто более или менее регулярно приял участие в обучении. В данный период эта, сравнительно широкая, учебно-воспитательная работа была единственным эффективным, легальным средством рабочего движения для формирования сознания раоочих и, в частности, мелко- и среднебуржуазной интеллигенции. Значение этой работы повышается тем фактом, что в Центрально-Восточной Европе — наряду с Австрией и Чехословакией — только в Венгрии велось организованное обучение рабочих. Несомненно, что работа распространилась, в первую очередь, на столицу и ее окрестность. Действие же этой работы было ограничено даже среди рабочих. Помехой служили репрессивные и задерживающие меры государственной власти — особенно в провинции и в сфере власти уездных начальников —; разрушительное действие официальной культурной политики; противодействующая роль церковных, или действовавших под руководством церкви, «более богатых» рабочих обществ и других, правых и крайних правых, «денежных» организаций; материальные трудности СДПВ и профсоюзов; недостаток в помещениях; личные заботы и летаргия. В регулярном обучении могла принять участие лишь часть организационных рабочих, имевшая верный кусок хлеба, главным образом квалифицированные рабочие. Постоянными посетителями рабочих клубов и поддерживающими общие формы образования, физкультуры и развлечения были те начитанные слои, представители которых были привязанными семейнойрадицией к рабочему

движениюи естественной формой их жизни стала активность, святзанная с организованностью.

Посещение лекций представляло для рабочих слушателей не только освоение высокой образованности, но и политический поступок, даже самоанятие з политическим вопросами в чрезвычайно ограниченных политических условиях эпохи.

M. Stier:

Le travail d'enseignement et de formation dans le parti social-démocrate et dans les syndicats hongrois au cours des années vingt

(Résumé)

Le programme de 1903 du Parti Social-Démocrate Hongrois (PSDH) soulignait déjà que «l'information de toutes les couches du peuple et l'enseignement et la diffusion constante des idées et des objectifs socialistes» constituaient un moyen capital de lutte des classes, et que le parti avait pour but de faire connaître au prolétariat sa propre situation, et de le rendre physiquement et moralement prêt à la lutte. Après la République des Conseils, la poursuite du travail commencé avant la première guerre mondiale échut d'abord aux syndicats. C'est à l'automne de 1920 que commencèrent les premières conférences pour les ouvriers. En 1921 et 1922, ces conférences eurent des thèmes plus étendus, et furent tenues devant une assistance de plus en plus nombreuse. Les thèmes abordés relevaient le plus souvent de la sociologie, de l'histoire du mouvement ouvrier et de son rôle, de l'histoire et des sciences.

A partir de 1922, cette activité fut également poursuivie parallèlement au sein des organes du parti, et placée sous la direction d'un Comité d'Enseignement créé pour l'occasion. Deux méthodes principales d'enseignement se firent jour dans l'activité du formation du parti: les conférences sur un thème unique et les séminaires sur des ensembles de thèmes et de problèmes.

L'enseignement du parti et celui du syndicat furent unifiés à l'automne de 1923 «afin de servir la rationnalisation et la cohésion de la formation des ouvriers, l'édification d'une administration organisée pour la culture ouvrière, la division de l'enseignement en trois degrés (élémentaire, secondaire et supérieur) et la formation des enseignants». L'enseignement de masse était assuré au moyen de conférences élémentaires de vulgarisation tenues aux ouvriers. Les séminaires du degré secondaire et le degré supérieur représenté par l'école supérieure des ouvriers étaient consacrés à une transmission de connaissances plus régulière, à un enseignement moderne, et servait à la formation de nouveaux cadres enseignants. Dans les trois degrés, la matière principale était «la théorie, l'histoire et la littérature socialistes». A partir du milieu des années vingt, les conférences furent mieux imbriquées à partir d'une thématique unifiée, et leur nombre s'accrut aussi sensiblement. Alors que 100 conférences avaient été tenues en 1920, il s'en tint plus de 1200 en 1924 25, et 1050 environ en 1925/26. Au cours de cette décennie, les sciences sociales jouèrent un rôle de plus en plus prédominant, et la proportion des conférences traitant de problèmes politiques théoriques et pratiques s'accrut également. En 1925/26, celles-ci constituaient déjà 40% de l'ensemble des conférences aux ouvriers, 57,4% en 1928/29, et 66,1% en 1929/30. Dans le domaine de la formation des apprentis, la proportion des thèmes relevant des sciences sociales augmenta aussi. Le parti et les syndicats s'efforçaient de donner aux jeunes apprentis une base idéologique autant que les conditions ambiantes le permettaient, et de les gagner à la cause du socialisme. Pourtant, ce fut peut-être la formation des apprentis qui posa le plus de problèmes. En effet, l'entrée des jeunes ouvriers dans les syndicats et les partis était interdite par décret ministériel. Le PSDH trouva une manière particulière et utile d'organiser tout de même les couches des jeunes ouvriers, en ayant recours à des moyens pratiquement de conspirateur: il s'efforça en effet de regrouper les jeunes ouvriers autour d'un périodique intitulé «Le Jeune Ouvrier» paraissant à Budapest. Le journal était tiré de 50 à 200 exemplaires par les syndicats, et confié à des hommes de confiance à Budapest et en province, qui le distribuaient, contre argent ou gratuitement, parmi les apprentis. Le 31 juillet 1925, le journal fut interdit par le ministère de l'Intérieur.

Au cours du cycle d'enseignement 1926/27, l'enseignement dipensé par le parti et celui des syndicats furent à nouveau séparés. A partir de ce moment, l'enseignement du parti fut surtout caractérisé par la prédominance de l'idéologie et de théorie, tandis que les syndicats s'occupaient de la formation pratique des ouvriers. Celle-ci consistait en conférences sur des thèmes organisationnels, socio-politiques et économiques touchant à l'histoire du mouvement syndical, à l'influence de la vie économique sur le mouvement et sur les intérêts des diverses professions, aux droits et aux obligations des membres, aux tâches des hommes de confiance, aux problèmes posés par les conventions collectives et à diverses autres questions de la vie syndicale.

A partir de 1919, le travail théorique et l'activité politique des dirigeants du PSDH furent caractérisés par un retournement contre l'idéologie révolutionnaire que s'était cristallisée dans le mouvement ouvrier international et hongrois: les chefs du parti repoussèrent l'idée de révolution prolétarienne et de dictature du prolétariat. Ces vues trouvèrent naturellement leur diffusion aussi dans le travail d'enseignement et de formation du parti.

En dépit de cela, cet enseignement était propre à donner aux ouvriers élevés dans l'idéologie conservatrice, nationaliste et religieuse de l'instruction publique officielle du système contre-révolutionnaire une base d'idéologie matérialiste scientifique et de théorie sociale et historique.

D'après les estimations, on peut considérer que ce travail d'enseignement et de formation instituionnalisé touchait 8 à 10% des ouvriers hongrois. Le nombre de ceux qui participaient plus ou moins régulièrement à cette formation doit donc être voisin de 10 000 personnes par an. A l'époque, ce travail d'enseignement et de formation relativement largement diffusé représentait un moyen légal très efficace du mouvement ouvrier pour former la conscience des couches ouvrières, et en partie des couches intellectuelles bourgeoises. L'importance de cette activité est encore renforcés par le fait qu'en Europe centrale et orientale, c'est seulement en Autriche et en Tchécoslovaquie qu'un travail organisé de formation des ouvriers était poursuivi. Il est indiscutable que cette activité s'étendait en premier lieu à la capitale hongroise et à ses environs immédiats, et que sa sphère d'influence dans les masses ouvrières était également limitée. Les mesures de freinage et de répression du gouvernement, (particulièrement en province, où les juges d'arrondissement étaient tout-puissants), l'effet destructeur de la politique culturelle officielle de la Hongrie, le rôle négatif des groupes d'ouvriers «plus riches» dirigés par l'Eglise, les difficultés et le manque de locaux du parti et des syndicats, les problèmes de personnes et l'apathie de certains, tout cela faisait obstacle à ce travail. Ce n'est que la fraction existentiellement la plus consolidée de la masse ouvrière, et plus spécialement les ouvriers spécialisés, qui pouvaient suivre régulièrement cet enseignement. Il s'agissait de ceux qui rendaient regulièrement visite aux foyers d'ouvriers, qui soutenaient les formes communes de culture, d'entraînement physique et de distractions, qui lisaient les journaux et fréquentaient les bibliothèques, qui étaient souvent liés presque par tradition familiale au mouvement ouvrier, et pour qui l'activité organisé faisait déjà partie naturellement de leur mode de vie.

La fréquentation des conférences ne permettait pas seulement aux ouvriers d'accéder à une culture plus développée: c'était là un acte poliqique aussi, dans des possibilités de mouvement politique extrêmement limitées, et en partie, c'était aussi de la politisation.

KÖZLEMÉNYEK

Király Péter:

A Naum-életírás a magyarokról

Moravcsik Gyula „A magyar történet bizánci forrásai. Budapest, 1934". című művében azt írja, hogy a *Naum-élete* nevet viselő forrás eddigelé a magyar tudományos irodalomban teljesen ismeretlen maradt (i. m. 132). E forrás jelentőségét abban látja, hogy az egykorú szerző a magyar honfoglalásról is megemlékezik benne és hogy ez az egyedüli a külföldi források közül, amely a magyarországi honfoglalás előtti bolgárokról is tudósít.[1]

A Naum-életírásnak egy régebbi és egy újabb szláv szerkesztése ismeretes. Az *I.* (vagy *régebbi*) *életírás* egy 15. századi prologban őrződött meg. Lelőhelye a Zografos-monostor; a kézirat jelzete: Prolog N° 47., 308. lap. Elsőként Jordan Ivanov tette közzé 1908-ban: Bъlgarski starini izъ Makedonija. Sofija, 1908. 51—55 (1931. 305—311).[2]

Lássuk először *az emlék magyar fordítását* a Lavrov idézett munkájában közölt fotokópia alapján. Idézőjelben a szószerinti fordítást, idézőjel nélkül a tartalmi kivonatot közlöm, míg dőlt szedéssel a magyarokra vonatkozó részt emelem ki és szögletes zárójelben a kiegészítéseket adom meg. Az eredeti cirill-betűs szöveget latinra írom át.

„December hónap 23-ika (kg̃). A mi tiszteletre méltó Naum atyánk emlékezete („pametь")."

Naum pap („Naumь prezvyterь/ъ") a boldog Klimentnek volt a társa, akivel sok nyomorúságon és szenvedésen ment át az eretnekek („ot eretigь")[3] részéről.

[1] *Moravcsik:* i. m. 131; *uő.:* Die archaisierenden Namen der Ungarn in Byzanz: BZ. XXX (1929/30), 248.

[2] További kiadások, fordítások: *P. A. Lavrovъ*: Žitija sv. Nauma Ochridskago i služba jemu: Izv. ORJaS 1907 g., tom XII, kn. 4. SPb. 1908, 1—51 (a fotokópiát is közli); *Fr. Snopek:* Konstantinus-Cyrillus und Methodius, die Slavenapostel. Kremsier, 1911. 429—431; *B. Angelov—M. Genov:* Stara bъlgarska literatura. Sofija, 1922. 157—160; *V. Sl. Kiselkov:* Sveti Kliment Ochridski. Sofija, 1941. 142—144; *I. Dujčev:* Iz stara bъlgarska knižnina. I. Sofija, 1943. 60—62; *M. Weingart:* Texty ke studiu jazyka a písemnictví staroslověnského. Praha, 1949. 187—188; Christomatija po starobъlgarska literatura.[2] Sofija, 1967. 106, 124—127 [= Christ.], Ua. Christ.[3] 1974. 106, 124—127; *M. Kusseff:* St. Nahum: The Slavonic and East European Review, 29 (1950/1951), 139—152; *E. Georgiev:* Razcvetъt na bъlgarskata literatura v IX—X v. Sofija, 1962. 156—160; *J. Stanislav:* Slovanskí apoštoli Cyril a Metod a ich činnosť vo Veľkomoravskej ríši. Bratislava. 1945, 72—78; *ugyanő:* Dejiny slovenského jazyka. III. Bratislava, 1957. 73—74; *P. Ratkoš*: Pramene k dejinám Veľkej Moravy. Bratislava. 1964. 288—290; Proslava na Kiril i Metodij. Sofija, 1963. 90—94; Magnae Moraviae Fontes Historici. II. Brno, 1967. 177—179 [= MMFH.].

[3] Az „eretnekek"-en a „frankok" értendők, akik azt a „tévtant" hirdették, hogy a Fiú az Atyától, míg a Lélek a Fiútól származik". Vö. *Βίος Κλήμεντος* V/17, ld. MMFH. II, 212. A frank-bajor papság ugyanis már 868-ban a wormsi gyűlésen elfogadta a „Credo"

„Amidőn Klimentet püspökké szentelték [893], ugyanaz az igazhitű Simeon cár [893—927] Naumot,[4] az ő társát, az ő helyére bocsátotta el tanítóságra („na učitelstvo"). És ő . . . a Fehér-tó („Bělago ezera") forrásánál monostort alapított, a szent Arkangyalok templomát, és hét évet eltöltvén a tanítóságban, feladta a tanítóságot, és a monostorba vonulván tíz évet ott töltött [910]. És élete végén szerzetes lett. Így távozott el békességben az Úrhoz december hónap 23-án. És ez legyen ismeretes: hat évvel ezelőtt elhúnyt Naum, Kliment püspök papja."

„És ezt tudja meg minden olvasó, amint ezt már előbb megírtuk, hogy az eretnekek („eretici") egyeseket sokat kínoztak[5] és másokat a zsidóknak („Židomь")[6] eladtak [jó] áron, papokat és diakónusokat. Ezek a zsidók összeszed-

---

kiegészítését a „filioque" szóval, azaz a frank egyház csatlakozott ahhoz a tanhoz, hogy a szent lélek az atyától és a fiútól származik. Ugyanakkor a pápai kúria ezt a kiegészítést csak a 11. század elején hagyta jóvá (i. m. 212). Szélesebb értelemben az „eretnekek"-en Wiching nyitrai püspök (880—885—893) és hívei, a német katolikus papság, a német katonák, valamint Svatopluk morva fejedelem német (bajor) és Róma-barát hívei értendők. Vö. a görög (vagy bolgár) Kliment-legendát, a *Βίος Κλήμεντος* XI—XIII. fej.-t, ld. MMFH. II. 227. Ld. még *R. Marsina:* Štúdie k Slovenskému diplomatáru I.: Historické štúdie. XVI (1971), 69, 72.

[4] Naum Moraviából először a Duna irányába indult el, majd Belgrádba érkezett, ahonnan a város parancsnoka, Boritakan, Boris bolgár fejedelemhez küdte őt. Vö. „Kliment azután magával vitte Naumot és Angelarijt, és a Dunához vezető úton indult el . . ." Ld. *Βίος Κλήμεντος* XV—XVI. fej., vö. MMFH. II. 232—233. Naum Symeon bolgár cár udvarában, a kelet-bolgáriai Preslavban (886—893) talált otthonra, ezután 900-ig Kliment helyén, Kutmičevica területén (Makedónia—Albánia) működött, majd 910-ig, haláláig, az Ochridi-tó melletti szent Arkangyalok kolostorában töltötte életének utolsó éveit. Vö. *Ivanov:* i. m. 308—310.

[5] A *Βίος Κλήμεντος* VI/23-ban azt olvassuk, hogy Metód egyházterületén nagyszámú papság működött, számszerint kétszázan (vö. MMFH. II. 218); a XI/34-ben viszont a kétszázas szám Gorazd és Kliment híveire vonatkozik, akiket a „frankok", az „eretnekek" üldöztek.

[6] Vö. még: *Βίος Κλήμεντος* XI/34: „Azok [Wiching hívei] azután a papok és a diakónusok közül azokat, akik fiatalabbak voltak, eladták a zsidóknak (*τοῖς Ἰουδαίοις*)" . . .". Ld. MMFH. II. 227. Ez az esemény 886 tavaszán játszódhatott le, vö. i. m. 178. Ld. még *Stanislav:* Slov. apošt. i. m. 73—74; *V. Chaloupecký:* Staré Slovensko. V Bratislavě, 1923. 251. A Duna-medencében felbukkanó zsidókra az első adatok a római provinciák korából valók (vö. *Scheiber S.:* Magyarországi zsidó feliratok. A III. századtól 1686-ig. Bp. 1960. 7—61). Időrendben ezután a Naum-életírás, illetőleg a Kliment-legenda 886. évi adata következik, majd a 903—906. évi raffelstetteni vámszabályzat [Raffelstetten Linz közelében fekszik] említi meg a moravai zsidókat. Vö. „Ha azonban [a kereskedők] a morvák vásárhelyére szeretnének átmenni, . . . A kereskedők, azaz a zsidók és egyéb kereskedők, bárhonnan jöjjenek ezen [Morva-] országból avagy más országokból, rabszolgák s egyéb áruk után is igazságos vámot fizessenek, amint az előbbi királyok [Német Lajos, Karlmann és más királyok] idejében mindig szokásban volt." Ld. *Kohn S.:* A zsidók története Magyarországon. A legrégibb időktől a mohácsi vészig. Bp. 1884. 7—9; *Ratkoš:* Pramene 215—218; MMFH. IV. 114—119. — Kiegészítésként hallgassuk még meg Ḫurdāḏbeh tudósítását a zsidó kereskedők útjairól, akik arabul, perzsául, görögül, frankul, spanyolul és szlávul (?) [„wa-ṣ-ṣaqlabījati"] beszélnek. Ḫurdāḏbeh a zsidó kereskedők három útvonalát írja le: *a)* a Frankhont és a Kínát összekötő tengeri utat (a zsidó kereskedők nyugatról rabszolgákat, brokátot, kardokat, hód- és cobolyprémet szállítanak a frankok földjéről a Nyugati-tengeren át egészen Kínáig; némelykor Konstantinápolyba is betérnek és onnan indulnak a bizánciakkal együtt a frankok királyához); *b)* a frank földet és Kínát összekötő szárazföldi utat; *c)* a Rūmija-t — a szlávok földjét [„aṣ-Ṣaqāliba"] — a Kazáriát — Kínát összekötő utat. Ld. *T. Lewicki:* Źródła arabskie do dziejów Słowiańszczyzny. I. Wrocław—Kraków, 1956. 43—157, 75, 77, 86—88, 121; MMFH. III. 326—329 (H. 846—847 és 885-ben állította össze e munkáját, i. m. 326); *F. Kupfer—T. Lewicki:* Źródła hebrajskie do dziejów Słowian. Wrocław—Warszawa, 1956. 24—26, 54—57.

vén elvitték [őket] Velencébe („kъ Benьtkomъ"). És midőn eladták őket, isteni rendelés folytán akkor a császár embere érkezett Konstantinápolyból Velencébe („kъ Benьtkomь"), hogy a császár ügyeit intézze. És tudomást szerezvén róluk, egyeseket a császár embere kiváltott és másokat összeszedvén elvezette Konstantinápolyba („vъ Konstantinъ gradь"), és beszélt róluk Vasilij császárnak („c[ěsa]rju Vasiliju").[7] És ismét visszahelyezte őket tisztségeikbe és méltóságaikba papokként és diakónusokként, amiként azelőtt is [azok] voltak. Fizetést is adtak [nekik], és senki sem halt meg [rab] munkában, de egyesek Konstantinápolyban a császártól védelmet nyervén nyugalmat ['menedéket'] találtak, mások bolgár földre („vъ Blьgarsku zemlju") érkeztek[8] [és] nagy tisztelettel [ott] nyugalmat találtak."

„És a Morva föld („Moravskaa zemlja"), amint azt szent Metód érsek („s[vę]tyi Methodie archiepiskopъ") megjósolta, cselekedeteik törvénytelensége és eretnekségük („za . . . eresy") miatt és az igazhitű atyák kiűzése („za izgnanie") és az eretnekektől („ot eretikъ") nekik juttatott szenvedések („za str[a]sti") miatt, akiknek ők [a morvák] hittek, nemsokára elnyerték[9] az Úr bosszúját („mьstъ"). *Nem sok év után eljöttek az ugrok, a peon nép*[10] *és földjüket elfoglalták és elpusztították azt.* („Ne po mnodzъch že lъtъch priidoše Ugri peon'skii ezykь i popleniše[11] zemlju ich i opustiše[12] ju.") *Akiket azonban az ugrok nem ejtettek foglyul,* [azok] *Bolgáriába futottak.* („ichže bo ne popleniše[13] Ugri, to vъ Blьgary běžaaše").[14] *És földjük puszta maradt az ugrok hatalmában* („i osta zemlja ichъ pusta Ugromъ vь vlastь")."

[7] I. vagy Makedóniai Basileios 886. aug. 26-án halt meg, vö. *Ivanov:* i. m. 309; MMFH. II. 178.

[8] 886 tavaszán.

[9] A MMFH. II. fordításában: „přijala", azaz 'elnyerte' [ti. a morva föld], ld. i. m. 178.

[10] Az ugrokra (magyarokra) vonatkoztatott „peon" név Pannóniának a bizánci forrásokban felbukkanó „Peonia" (*Παιονία*) nevével függ össze. Vö. *Ivanov:* i. m. 311. Moravcsik arra mutat rá, hogy e név a magyarokra (ugrokra) vonatkoztatva először Naum-I. életírásában fordul elő, míg a bizánci görög forrásokban 1136-ban. Vö. *Moravcsik Gy.:* BZ XXX (1929/30), 248. Megemlítendő még, hogy ugyancsak a „Peoni . . . Ugri" névkapcsolatot találjuk a latinok ellen írott egyik orosz szerkesztésű 12—14. századi polemikus műben, vö. ad a. 950: „Peoni g(lago)ljemĕi Ugri, iže sami naricajutsę Magerĕ"; „Peoni g(lago)ljemyę Ugrě . . ." Lásd Popovъ, . . . protivъ latinjanъ, Moskva, 1875. 187—188; *Thallóczy L.:* Adalék az ó-hit történetéhez Magyarországon: Századok, XXX (1896), 199—201; *Hodinka:* OroszÉvk. 52—53: *Melich:* MNy. VI, 293; *Király P.:* A magyarok említése a Konstantín- és a Metód-legendában. Bp. 1974. 59—60.

[11] *Srezn.:* Mat. 1193: „poplъniti" 'zachvatitь, zavladъtь [meghódít, birtokba vesz]; vzjatь vъ plěnъ [foglyul ejt]; razgrabitь [kifoszt]'. — A MMFH. II. 179, *Stanislav:* i. m. 73 és *Ratkoš:* i. m. 289 a mai cseh, illetőleg szlovák „poplenili"/poplienili" szóval fordítják, aminek jelentése viszont 'kirabol, elpusztít', vö. „popleniti" ' l. pleněním (zvl. válečným) vydrancovat, zpustošit, 2. vůbec zpustošit, poničit, pokazit, zničit". Ld. Slovník spisovného jazyka českého II. Praha. 1964. 757; „poplienit' " 'postupne zničit', spustošit', vyplienit'; vyničit' ", ld. Slovník slovenského jazyka III. Bratislava, 1963. 272.

[12] *Srezn.:* Mat. II. 699: „opustiti" 'opustošitь' [elpusztít, feldúl]. — Az MMFH., Stanislav és Ratkoš is a „z/spustošili" szóval fordítják, de Stanislav ehhez még hozzáteszi: a kéziratban „opustiše ju" van, aminek 'opustili ju' [elhagyták], de 'spustošili ju, zničili ju' [elpusztították, megsemmisítették] is lehet a jelentése (i. m. 73).

[13] A „popleniše" szót — tehát ugyanazt, amely az előző sorban a „popleniše zemlju" szókapcsolatban fordult elő — most az MMFH. II. 179 a „nevzali v plen" ['nem ejtették fogságba'] kifejezéssel fordítja, míg Stanislav és Ratkoš a nem teljesen egyértelmű „nepoplienili" szót használják.

[14] Ez a részlet a foglyul nem ejtett morva szlávokra vonatkozik, akik Bulgáriába áttelepültek, vö. *Ivanov:* i. m. 311. Az MMFH. II. szerint is itt azokról a politikai és egyházi személyiségekről lehet szó, akik a magyarok bejövetele után Bolgáriába menekültek,

Én az egész életüket [Klimentét és Naumét] megírva szerettem volna megtalálni („chotěšte obrěsti žitie ichь vъse napisanno"), amely a kezdettől fogva egészen halálukig teljes életüket tartalmazta volna, de ilyent nem találtam. Én csak azt a keveset tudom, amit maguk a boldog atyák [Kliment, Naum] mondtak el nekem („že mi sami blažennyi o[t]ci skazaše"), és én ezt igyekeztem megírni, de nem mertem. Tudom, hogy az atyák ennél többet tettek, de nekünk csak ezeket mondták el.

Ezt sajátmagam is igyekeztem megírni („Sь že samъ donudich se"), de inkább Marko bíztatott erre, aki szintén Kliment tanítványa volt, s akkor Devolban a negyedik szlovien nyelvű („vь slovenskii ezykь") püspökként működött, . . ."[15] Eddig Naum-I. életírása.

Először röviden foglaljuk össze azt, hogy ki volt Naum. Konstantin-Cirill és Metód moraviai küldetésének legfontosabb segítőtársai Gorazd, Kliment, Naum, Angelarij és Sava voltak. Vö. *Βίος Κλήμεντος* II/7, XII/35, ld. MMFH. II. 206, 228. Metód halála után (885) — Svatopluk morva fejdelem idejében — Wiching nyitrai püspök és hívei kiűzték Moraviából Metód tanítványait. Kliment Naummal és Angelarijjal együtt hagyták el Moraviát, s dél felé, a Duna irányába vették útjukat (i. m. XV/43, 232, XVI/47, 233). Vö. Kliment életírásának rövidebb görög és ószláv nyelvű (másként a két Ochridai-Legenda néven ismert) változatát (i. m. 269—272, 273—275).

Naum- I. életírásának összeállítója Kliment-Ochridski egyik tanítványa volt, aki egyben Naumot is jól ismerte. Az életírást műfaji szempontból az alábbiak jellemzik: az életírás nélkülözi a szónoki fordulatokat, a hagiografikus elemeket, a csodák is csak szerény mértékben vannak jelen, s ezért ez az emlék elsőrendű történeti forrásnak minősíthető. Az életírás szavait idézve: a szerző azt írta le, amit „maguk a boldog atyák [Kliment és Naum] mondtak el neki". Az életírás összeállítója Devolban élt, délre az Ochridai-tótól.

Hogy mikor *keletkezett* Naum- I. életírása ? Az életírás szövegében az alábbiakat olvassuk: „Ezt [a Žitie-t] sajátmagam igyekeztem megírni" és „Én csak azt a keveset tudom, amit maguk a boldog atyák [Kliment, Naum] mondtak el nekem, és én ezt igyekeztem megírni". Egy korábbi fejezetben meg azt olvassuk, hogy „hat évvel ezelőtt elhúnyt Naum, Kliment püspök papja". Az itt idézett részletekből az alábbi tűnik ki: Kliment 916-ban húnyt el, azért Naum halála 910. december 23-ra teendő; mivel az életíró az eseményeket Klimenttől és Naumtól hallotta, ezért az életírás csak 916 után készülhetett. Kusseff még arra is felhívja a figyelmet, hogy az „atyák"-ra vonatkoztatott jelző itt „boldog" („blažennyi") és nem „szent", ebből viszont az következik, hogy az életírás még az „atyák" [Kliment, Naum] szentté avatása

---

de az itt említett moravai emigrációról másutt nincs szó (i. m. 179). Ezzel egyező híradás olvasható BíbKonst., De adm. imp. 41. fejezetében is: „Tudnivaló, hogy Moravia fejedelme, Szvjatopluk, . . . Miután ennek a Szvjatopluknak a halála után egy esztendőt békességben töltöttek [a fiai], viszály és meghasonlás támadt köztük, belháborút indítottak egymás ellen, s jöttek a türkök [‚magyarok'], teljesen tönkre tették őket, és elfoglalták országukat, amelyben most is laknak. A nép maradékai (*Καὶ οἱ ὑπολειφθέντες τοῦ λαοῦ*) szétszéledve a szomszédos népekhez, a bolgárokhoz (*εἴς τε τοὺς Βουλγάρους*), türkökhöz, horvátokhoz és a többi néphez menekültek." Ld. *Moravcsik:* BíbKonst. 181.

[15] A négy szlovien nyelvű püspökre vonatkozó részlet kétféleképp érthető: a négy püspök: a) Metód, Kliment-Ochridski, Konstantin-Presbyter (Preslavski), Marko-Devolski, vagy b) Kliment-Ochr., Konst.-Presb., ? ? és Marko lehetett. Vö. *Ivanov:* i. m. 310.

(kanonizációja) előtt lett összeállítva (Kusseff i. m. 148). Ivanov (i. m. 308) ugyanakkor úgy véli, hogy mivel Symeon bolgár fejedelem e kéziratában „carь" -ként szerepel, ezért az életírást csak 924 után állíthatták össze. De azt sem tartja kizártnak, hogy az eredeti kéziratban még a „kънęzь" méltóságnév szerepelhetett, s csak a későbbi másoló cserélhette ezt fel, „modernizálhatta."

Naum-I. életírásában a *magyarokról* (ugrokról) is említés történik. Ratkoš (i. m. 288) azt írja, hogy a szerző jól ismerhette Nagy Moraviának — a magyarok eleinek a Kárpátok déli területére történt beköltözése utáni — helyzetét. Ezzel kapcsolatosan azonban meg kell jegyezni, hogy míg Klimentre és Naumra vonatkozólag az életíró közvetlen forrásból — magától Klimenttől és Naumtól szerezte meg az adatokat, addig a magyarokra vonatkozó híradáshoz az életíró csak közvetett úton juthatott hozzá. A magyarok pannóniai illetőleg nyugati megjelenésére vonatkozó adatok ugyanis az alábbiak: első feltűnésük: 862. (Ann. Bert.), 881. (Ann. Iuvav. max.), 889. (Regin. Chron.);[36] nagyobb jelentőségű előnyomulásuk: 892. (Ann., Fuld., Ann. Sangall.), 894. (Ann. Fuld.), 896., 902. (Ann. Fuld.), 906. (Annal. Saxo). Vö. MMFH. II. 179; ua. I. 129, 137, 140, 251. Az itt felsorolt adatokból — az MMFH. fogalmazása szerint is — az a lényeges, hogy a magyarok Pannóniába nagyobb erőkkel „csak" 894-ben nyomultak be (i. m. 179), vagyis kilenc évvel Metód tanítványainak Moraviából történt kiűzése után. Ebből tehát nyilvánvaló, hogy az életírónak *Moravia elpusztítására*, „a pusztán" maradt földre vonatkozó utalása nem származhat Klimenttől vagy Naumtól, hanem azt csak másodlagos forrásból meríthette.

Egyébként is úgy vélem, hogy Moraviának a honfoglaló magyarok által történt „elpusztítását", ezt a leegyszerűsítő megfogalmazást, a tényleges történeti helyzetnek megfelelően — több szempont figyelembevételével s az eseményeket mozgató külső és belső erőkkel összhangban — árnyaltabban kell vizsgálni.

Ezzel kapcsolatosan megemlítendő, hogy Metód-életírásában („Žitije-Metodija" = ŽM) még nincs szó Moraviának a magyarok (ugrok) által történt elfoglalásáról, illetőleg elpusztításáról, annak ellenére, hogy az életíró Metód életét annak haláláig (885) mondja el. Ellenkezőleg, itt arról olvashatunk, hogy az ugrok királya a dunai részekre érkezvén látni akarta Metódot, s akit azután méltóságteljesen és tisztelettel fogadott.[17]

Ugyancsak *nincs szó a magyarok pusztításairól*, pontosabban a magyarokról egyáltalán nem esik szó az alábbi szláv, illetőleg görög forrásokban: Naum-II. (fiatalabb) életírása, a Naum-Služba, Kliment rövid életírása~Naum két (fiatalabb) életírása, Kliment rövidebb életírása.[18]

Viszont Pannónia, illetőleg Moravia elpusztításáról több német forrás megemlékezik. Vö.: Annal. Saxo ad a. 890.: „. . . Arnulf a magyarok révén („per Ungaros") legyőzte Zuendibolhot [Svatopluk], a hadsereggel betört a morva királyságba, és minden, amit a városokon kívül talált, le lett rombolva. És midőn a gyümölcsfákat gyökerestől kitépték, Zuendibolh békét kért, . . .

[16] A MGH. SS. I. 599 szerint néhány kéziratban a 879. év szerepel.

[17] Vö. MMFH. II. 160—161: ŽM. XVI. fej. — A ŽM. közvetlen Metód halála után, 885 végén vagy 886 elején keletkezhetett, feltehetően Moravia területén. Vö. i. m. 134.

[18] Vö. *J. Ivanov*, Bълg. starini. 1931. 312—313; *Lavrov:* Žitija sv. Nauma 7—37; *Ivanov:* i. m. 314—321, MMFH. II. 273—275~*Dujčev:* Prostranno grъcko žitie i služba na Naum Ochridski: Konstantin-Kiril Filosof. Jubileen sbornik. Sofija, 1969. 267—279; *Ivanov:* i. m. 314—321, MMFH. II. 269—271.

Arnulf biztonságban birtokolta a birodalmat. A magyarok megfigyelvén a végkifejlődést és megszemlélvén a vidékeket, szívükben rosszat készítettek elő, ami később napvilágra jutott." (MMFH. I. 250). — Liudprand, Antapodosis I. 13: „Centebaldnak, a morvák vezérének legyőzése után Arnulf a megkötött békében birtokolja az országot. A magyarok eközben megfigyelvén a végkifejlődést és megszemlélvén a vidéket, szívükben rosszat készítettek elő, ami később napvilágra jött" (MMFH. I. 146). — Ann. Fuld. ad a. 892: Arnulf király Moráviára akart támadni a frankokkal, bajorokkal, alemannokkal, valamint a hozzá csatlakozó magyarokkal együtt („Ungaris eciam ibidem ad se cum expeditione venientibus"), hogy az egész területet tűzvésszel elpusztítsa („omnem illam regionem incendio devastandam versabatur") (MMFH. I. 118–119). — Ann. Sangal. mai. ad a. 892: „Arnulf a morvák ellen hadba vonult, és a magyarokat („Agarenos"), ahol körül voltak zárva, kiengedte" (i. m. I. 143). — Regin. Chron. ad a. 894: „... Zuendibolch, a morva szlávok királya ... meghalt, királyságát fiai rövid ideig szerencsétlenül tartották, miután a magyarok mindent egészen a talajig elpusztítottak („Ungaris omnia usque ad solum depopulantibus")."[19] — Annal. Saxo ad a. 893: „Zuendibolh, a morva szlávok királya ... meghalt ... Zuendebalch királyságát fiai rövid ideig szerencsétlenül tartották, miután a magyarok mindent elpusztítottak" („Ungaris omnia populantibus")."[20] — Ann. Fuld. ad a. 894: „Avari , qui dicuntur Ungari, ... totam Pannoniam usque ad internetionem deleverunt" (MMFH. I. 121). — Ann. Fuld. ad a. 900: „Interim vero Avari, qui dicuntur Ungari, tota devastata Italia, ... Pannoniam ex maxima parte devastantes regressi sunt" (i. m. 127). — Ann. Fuld. ad a. 902: „A magyarok megtámadják a morvákat („Marahenses"), a harcban legyőzettek és megfutamodtak.[21] — Ann. Alam. ad a. 902.: „Moráviában („in Maraba") háború volt a magyarokkal, és a haza legyőzetett („et patria victa")" (MMFH. I. 32). — Annal. Saxo ad a. 906: „A magyarok a morvák által megöletnek („Ungari a Marahis caeduntur")" (MMFH. I. 251).

A magyarok moraviai pusztításaira vonatkozólag tehát valóban találunk adatokat, ilyenek: 890. és 892. (Arnulf szövetségeseiként), 894. („a magyarok mindent egészen a talajig elpusztítottak"), 902. („a haza legyőzetett"). Tudni kell azonban, hogy Moravia (a Nagy Morva Birodalom) egészen 906/907-ig létezett, tehát még mintegy 12–13 évig Svatopluk halála után is fennállott.[22]

Nyelvész létemre nem lehet feladatom, hogy a Moravia „elpusztítására" vonatkozó valamennyi adatot felkutassam, s hogy azokat egy történész felkészültségével értékeljem. Meg szeretném azonban említeni, hogy a források vallomása alapján, valamint a mai cseh és szlovák történettudomány állásfoglalása szerint is Moravia megszűnése többféle okra vezethető vissza. Ezek: a németek (frankok, bajorok) évszázados hódítási törekvései és belső bomlasztó tevékenysége; az erők szétforgácsolódása Svatopluk expanziós politikájának következményeképp, s a meghódított népek és területek elszakadása (Pannónia 894., a csehek 895., az Elba-menti szlávok 897.); a morva vezetőréteg belső

[19] MMFH. I. 139–140; Regino 906-ig írja meg krónikáját, meghalt 915-ben, vö. i. m. 132.

[20] Vö. MMFH. I. 251; Annalista Saxo a 12. század második felében állította össze krónikáját, az idézett részleteket Reginoból vette át, ld. i. m. 246, 251.

[21] Tudniillik a magyarok, vö. MMFH. I. 129, 140.

[22] Vö. MMFH. I. 140; Dejiny Slovenska I. 118.

viszálykodásai, testvérharcok, az egység hiánya;[23] az átmeneti államalakulat jellegéből eredő gyengeségek;[24] a nagymorva állam központi részének és a Nyitra-vidékének egymáshoz való viszonyából fakadó feszítő erők; a cseh I. Vratislav fejedelem szövetsége a német Arnulffal 896-ban[25] és a bajor—cseh támadás Nagy Moravia ellen 900-ban;[26] a magyarok megjelenése a Duna-medencében s a morvák elleni támadásaik.[27]

Ratkoš idézett tanulmányában a Nagymorva Birodalom megszűnését előidéző okok között értékrendet is felállítva a következőket mondja: „A [nagymorva] államhatalom felbomlásának ugyan több oka is lehetett, de a fő szerepet ezek között a régi magyar törzseknek a Tisza-vidékén való megjelenése játszotta, ahonnan a régi magyar törzsfők hatalma fokozatosan kiterjedt . . .” (Podmanenie i. m. 142). A fentihez hasonló megfogalmazást olvashatunk Marsinánál is: „Nagy Moravia . . . államalakulatának teljes szétesését nemcsak a belső viszályok és az ezen a területen addig érvényesülő hatalmi tényezők okozták, hanem az új hatalmi tényező — a régi magyarok *(Uhri)* törzsszövetsége, amely Nagy Moraviának a tényleges széthullását okozta . . .” (Štúdie k Slov. dipl.: Hist. štúdie XVI (1971), 71).

A fentiek ellenére mégis azt kell mondanunk, hogy Moravia széthullásának utolsó fázisát nem ismerjük eléggé, mivel erről a források feltűnően hallgatnak. Vö.: „Írásos feljegyzések a nagymorva állam széthullásáról egyáltalán nem maradtak fenn.” (Ratkoš, Podmanenie i. m. 144). „Hogy a morva állam ősi magva a 10. század elején miként szűnt meg, azt csak találgatni tudjuk,

[23] Vö. Ann. Fuld. Altaich. folyt. ad a. 898 : „Azután pedig a 898. évben . . . a morva nemzetből való két testvér, Moymir [II. Mojmír 894—906/7] és Zentobolch [II. Svatopluk] és ezek népei között igen súlyos ellentét és viszály keletkezett, . . . Ekkor a császár és a király ezeket megtudván elküldte Liutbaldot . . . a többi hűséges alattvalójával együtt annak az oldalnak a megsegítésére [II. Svatopluk], amely bizodalmát és oltalmát bírta, szabadulása és védelme érdekében. Azok [a németpárti morvák] meg tűzzel és vassal, amennyire csak tehették, ellenségeiket megalázták és pusztítván megölték őket.” (MMFH. I. 124—125).

[24] Vö. *Arató E.:* Csehszlovákia története: A kelet-európai országok története. I.[6] (Egyetemi jegyzet.) Bp. 1967: „A Nagymorva birodalom . . . már tartósabb államalakulat volt mint Samo birodalma . . . A Nagymorva birodalom azonban az állam egy átmeneti típusát képviselte, amely az ősközösségi társadalom bomlása és a feudális viszonyok keletkezése átmeneti korszakának idején keletkezett . . . Bár nyilvánvaló a fejlődés a Samo vezette törzsszövetségtől a Nagymorva birodalom államáig . . . , de ez mégsem volt olyan életképes, mint a feudális államok. A későbbi cseh államot, amely már feudális állam volt, sokkal nagyobb támadások érték, mint a Nagymorva birodalmat és megsem hullott szét” (i. m. 119—120).

[25] Vö. Ann. Fuld. Altaich. folyt. ad a. 897.: „. . . a cseh nemzetség vezérei eljöttek Arnulf uralkodóhoz, . . . királyi ajándékokat ajánlottak fel neki, és az ő és az ő híveinek segítségét kérték morva ellenségeik ellen, akiktől gyakran, amint azt sajátmaguk is tanúsították, a legkeményebben el lettek nyomva. A király és a császár ezeket a vezéreket kegyesen fogadta . . . és az évnek egész őszén a szomszédos területeken, a Duna és az Imber [Regen] folyótól északra tartózkodott, azzal a szándékkal, hogy ha ama nép számára a segítség szükségessé válik, híveivel együtt készen legyen” (MMFH. I. 124).

[26] Vö. Ann. Fuld. Altaich. folyt. ad a. 900: „A bajorok Boemannián keresztül, miután azokat [a cseheket] magukhoz vették, betörtek a morvák királyságába és három héten keresztül mindent tűzzel pusztítottak, azután teljes sikerrel hazatértek” (MMFH. I. 127).

[27] A felsorolt mozzanatokat (tényezőket) találjuk sorakoztatva például az alábbi művekben: Dejiny Slovenska. I. Bratislava. 1961. 115—118; Slovensko. Dejiny. Red. J. Tibenský. Bratislava, 1971. 211; *P. Ratkoš:* Podmanenie Slovenska Mad'armi: O počiatkoch slovenských dejín. Bratislava, 1965. 142—147; *B. Chropovský:* Slovensko na úsvite dejín. Bratislava, 1970. 90, 92, 112—114; *J. Dekan:* A Nagymorva birodalom és az ó-morva nemzetiség problematikája: Nemzetiség a feudalizmus korában. Bp. 1972. 72—82.

történeti híradást erről senki sem hagyott hátra, és ez már önmagában véve is jellemző. ... A bizánci historiográfia [BíbKonst.] csak egy fél évszázad múlva regisztrálja Moravia végét, és emellett egészen ködösen."[28] Az itt kijelentettek szemléltetésére lássuk a 10. század legelejének eseményeit: a magyar seregek első nyílt támadásukat Nagy Moravia ellen 902-ben intézték, de II. Mojmírtól vereséget szenvedtek; a magyarok betörései a bajorokat arra késztették, hogy a morvák 902. évi sikerei után szövetséget ajánljanak fel II. Mojmír fejedelemnek; a bajorok 903—906. évi első Duna-menti (Raffelstetten) kereskedelmi vámszabályzatában említik utoljára a morvákat; 906-ban a magyarok csapatai vonultak át Moravián a szászok ellen küzdő szláv glomačok megsegítésére; 907-ben a bajor seregek a pozsonyi vár alatt (Brezalauspurc) megsemmisítő vereséget szenvedtek el a magyar csapatoktól, de a források ez eseményekkel kapcsolatosan a morvákat már nem említik; ekkor Nagy Moráviában már nem létezett olyan központi fejedelmi hatalom, amely lakosságának érdekeit megvédhette volna a támadókkal szemben; az itáliai hadjárat során a magyar vezérek között szláv pogány főurak is („duo reges Dursac et Bugat") helyet találtak.[29]

Emellett azt is figyelembe kell vennünk, hogy a szlávok (avagy a morvák) szövetkezését[30] a magyarokkal nem szabad kizártnak tekintenünk, különösen ha tudatosítjuk, hogy azokon a területeken is, amelyeket akkor a magyarok már tartósan megszálltak [Pannónia], szlávok laktak, s ezeknek egy része meghódoltatásuk után a régi magyarok szolgálatában állhatott — olvassuk az MMFH-ban.[31] A most mondottak alátámasztására vö. az alábbiakat: „... Az említett szlávok azzal vádoltak bennünket, hogy a magyarokkal együtt meggyaláztuk a katolikus vallást, ... Ők maguk [a morvák] a magyaroknak nem kis sokaságát fogadták maguk közé,[32] azok [a magyarok] szokásai szerint álkeresztényeik fejeit kopaszra nyírták, és a mi keresztényeinkre küldték őket, és ők maguk hirtelen érkeztek és egyeseket foglyul ejtettek, másokat megöltek, ... az Isten templomait felgyújtották és minden épületet elpusztítottak, úgy hogy egész Pannóniában, a legnagyobb tartományunkban, egyetlen egy templomot sem lehet már látni ... az ön [a pápa] által kijelölt püspökök ...

[28] Vö. *V. Vaněček:* Štát Moravanov — Veľkomoravská ríša: Veľká Morava 35—36. Vö. még: „Hogy miként alakultak a viszonyok Nagy Morávián 898 után, azt még pontosan nem tudjuk, de Nagy Moravia mint államalakulat még nem szűnt meg teljesen". Ld. Slovensko. Dejiny. 211. — „Még a vámokról szóló 904. évi rendelet [Raffelstetten] is Nagy Moraviát mint önálló országot említi, de további sorsáról szinte már semmit sem tudunk." „... az önálló Nagy Moravia megszűnése közüli események nagyon homályosak ..." Ld. *Chropovský:* Slovensko 114, 173.

[29] Vö. Dejiny Slovenska I. 118; *Ratkoš:* Podmanenie 142—147; a két szláv származású főemberre elsőként ld. *Molnár E.:* A magyar társadalom története 173.

[30] A nagymorva állam és a honfoglaló magyarok viszonyának értékelésére („leigázás" — „szövetség") vö. az *M. Bencsik—J. B. Magin* vitát. Ld. *A. A. Baník:* Ján Baltazár Magin a jeho politická, národná i kultúrna obrana Slovákov roku 1728. Trnava, 1936; *J. Tibenský:* Chvály a obrany slovenského národa. Bratislava, 1965. 72—92; *Arató E.:* A feudális nemzetiségtől a polgári nemzetig. Bp. 1975. 104—105, 162—164.

[31] Vö. MMFH. III. 232—244: Theotmar salzburgi érsek 900. évi levele a pápához a pogány magyarokkal való szövetkezés vádjáról; ld. még *Marsina:* i. m. 86. — A magyarokkal szövetkező szlávokra ld. még *P. Ratkoš:* Východné oblasti Veľkej Moravy a starí Mad'ari: Konferencia o Veľkej Morave a byzantskej misii. Nitra. 1963. 107.

[32] Vö. Theotmar idézett 900. évi levelét; ld. MMFH. III. 240—241; a 241. lap 40. jegyzetében ezzel kapcsolatosan azt olvassuk, hogy ez az esemény — vagyis hogy sok év múlva a morvák megengedték a magyaroknak a közöttük való letelepedésüket — 896 körül következhetett be.

az egész földet elpusztítva látták. Midőn megtudtuk, hogy a magyarok Itáliába hatoltak, . . . igen óhajtottunk . . . ezekkel a szlávokkal békét kötni, s megígértük . . . , hogy minden rosszat teljesen megbocsátunk nekik, amit ellenünk és a mieink ellen elkövettek."[33] Havlík szerint is „a magyaroknak a viszonylag gyorsan kialakult együttélése a Kárpát-medence szláv lakosságával azt a tényt látszik igazolni, hogy a szlávoknak nem kis részük volt — és ez egészen természetes — a magyarok nyugati hadjárataiban."[34]

Összefoglalóan tehát azt mondhatjuk, hogy bár Moravia (Nagy Moravia) mint államalakulat a 10. század legelején megszűnt, maga a lakossága azonban nem pusztulhatott el. Ezt a véleményt támasztják alá ugyanis a nyelvtudomány eredményei és a régészeti ásatások is.[35]

Moravia lakosságával kapcsolatosan Moravcsik Gyula azt írja, hogy Naum-I. életírása a magyarországi *honfoglalás előtti bolgárok*ról is megemlékezik, s hogy az *ugri*, e „peon nép" bejövetelekor a bolgárok elmenekültek és földjüket átengedték a magyaroknak (vö. A m. tört. biz. forr. 131). Ez azonban a szöveg félreértésén alapszik. A szövegben ugyanis csak arról olvashatunk, hogy miután az ugrok (magyarok) a morvák országát elfoglalták, egyesek (morvák) Bolgáriába futottak (vö. a 14. jegyzetet). BíbKonst. ugyanakkor arról tudósít, hogy a türkök (magyarok) megjelenése után a „nép maradványai szétszéledve a szomszédos népekhez, a bulgárokhoz, türkökhöz, horvátokhoz és a többi néphez menekültek" (BíbKonst. i. m. 41. fej., 181). Mind a három forrásból (Naum-I. életírása, görög Kliment-Leg., BíbKonst.) tehát egybehangzóan az tűnik ki, hogy nem a bolgár nép menekült el Moraviából Bolgáriába, hanem a morvák egy része. A teljesség kedvéért azonban meg kell említeni, hogy néhányan azok közül, akik Konstantinnal és Metóddal 863-ban Moraviába érkeztek (Kliment, Naum stb.), Metód halála után — (885) valóban Bolgáriába jutottak el.

S most vizsgáljuk meg Naum-I. életírását *nyelvi* és *helyesírási* vonatkozásban:

A két jer *(ъ, ь)* viszonylag jól megőrződött *(sъ, Simeonъ, vъ, sъtvori, ot eretikъ, samъ; pametь, c(ěsa) rь ,ot dětьstva, cr(ъ)k(ъ)vь)*, de a kemény jer *(ъ)* helyett több esetben a lágy jer *(ь)* szerepel *(ostanetь, bezь, bratь, sьpodrugь, ot eretigь, Naumь, na ischodь, obrazь, vь, azь)*, és fordítva, néhány szóban a lágy jer helyén kemény jert találunk *(mьstъ, vъse 2×, mužъ)*; emellett a jerek elhagyására is előfordulnak példák *(az že, sь nim, ot, donudich)*.

[33] Theotmar 900. évi levele alapján.

[34] *L. Havlík:* O politických osudech 136—137, ld. MMFH. III. 241—242.

[35] Vö. *Kniezsa I.:* Magyarország népei a XI-ik században: Szent István Emlékkönyv II. Bp. 1938. 403—405, 466 + térkép; *Ratkoš:* Východné oblasti. 115; *ugyanő:* A szlovák nemzetiség fejlődése a 16. sz . végéig: Nemzetiség a feudalizmus korában 103; *J. Poulík:* Veľká Morava vo svetle najnovších archeologických objavov: Veľká Morava. Praha, 1963, 39—77: „Meg kell azonban mondani, hogy Mikulčice, Staré Město, Pohansko vidékének élete a 10. században nem szűnik meg. De már közelről sem olyan magas ennek színvonala mint a megelőző nagymorva korszakban" (i. m. 75); *ugyanő:* Archeologické objevy o Velké Moravě: Konferencia o V. Morave: „Moraviaban azonban a 10. században a megváltozott körülmények ellenére a gazdasági és a kulturális élet nem szűnik meg" (i. m. 95—96); *Chropovský:* Slovensko: A lakosok elhagyták a legjobban fenyegetett területeket, de ez nem vezetett a teljes elnéptelenedéshez. A feltárt települések és egyes temetők leletanyaga a település folytonosságát bizonyítja. A nagymorva települések helyén előfordulnak település-felújítások, újraépítkezések és a nagymorva települési helyeken kívül eső újabb építkezések is (i. m. 179).

Az orrhangú ę egyetlen egy esetben sem fordul elő, s helyette az *e* szerepel (*„pametь, pameti"* 2×, *„ezykь"* 2×, *„ot načela, se"* 3×, *„vъ ime"*). Hasonlóképp nincs adatunk az ǫ előfordulására sem, mivel helyette minden esetben *u*-t találunk (*„na končinu svoju, vědomo budi, mučiše, mužь/ь, vъ rabotu, vъ Blьgarsku zemlju, sъ velikoju čьstiju, zemlju"* (sg. Acc.), *„ju"* (ua.), *„nuždachь se, sutь, věroju"* (sg. Instr.) és *„Ugri"* 2x, *„Ugromъ"*).

A jat' (*ě*) a legtöbb esetben megőrződött (*blagověrnii, město, iměvь, ot dětьstva, Běla go ezera, vъ učitelstvě, lětь, vědě, vъ věky věkomь*), de egy-egy szóban *e*-t, illetőleg *ja*-t találunk helyette (*vъ Slovenskii ezykь, n(y)nja*).

Görög helyesírási jelleg: *Arch(a)gg(e)lъ*.

Az emlék nyelvét és helyesírását a szakemberek szerbnek tartják.[36] Mégis azt kell mondanunk, hogy ez a megállapítás nem tekinthető a teljes igazságnak, az emlékben ugyanis a szerb sajátságok mellett bolgár és orosz elemek is feltűnnek. Vö. az alábbiakat: Az ę helyett fellépő *e*, az ǫ helyett szereplő *u* s a *ě* helyén egy esetben felbukkanó *e* szerb jelenségnek mondható, de ugyanezek a jegyek a nyugat-bolgár nyelvterületre is jellemzőek. A kétféle jer (*ь, ъ*) szerepeltetése sem mondható egyértelműen szerb sajátságnak, mivel a szerbre inkább az egy-jeres (*ь*) helyesírást tartják jellemzőnek.[37] Hasonlóképpen nem szerb, hanem orosz a *nynja* alak (*< nyně*), bolgár-makedón az *ezero* hangalak, és óbolgár-óorosz a *činy i sany* kifejezés és a *prisno* szó.[38]

Befejezésként hallgassuk meg Lavrov véleményét: az emlék — késői másolata ellenére — a régiségnek sok jegyét megőrizte, ilyenek *sъpodrugь, sъstrastnikъ* (ritkán előforduló szavak), *Benьtkomъ* (a cseh „Benátky"-val vethető egybe) stb. (Žitija sv. Nauma i. m. 49). Számunkra különösen Velence itt említett s Naum — I. életírásában kétszer is ebben az alakban szereplő neve szolgálhat tanulsággal: a hangalak ugyanis nem óbolgár (*Venetija*), hanem óhorvát-őszerb (*Benetьci, do Benetьkъ*) jellegű, s e névváltozat innen kerülhetett az őszlovénbe (*Benetke*) és az ócsehbe (*Benátky*).[39]

Az emlék nyelvéről és helyesírásáról a fentieknél több jelenleg nem igen mondható. Ennek magyarázata egyrészt abban keresendő, hogy az emlék nyelvi vonatkozásait a jövőben még tüzetesebben kell tanulmányozni, másrészt számolnunk kell azzal a körülménnyel, hogy az emlék egyetlen 15. századi kéziratban maradt fenn, s így elesünk az összehasonlítás lehetőségétől, illetőleg

[36] Vö. *P. A. Lavrov:* Materialy po istorii vozniknovenija drevnejšej slavjanskoj pisьmennosti. Moskva, 1930. XLV; *Weingart:* Texty 187; Christomatija[3] 106.

[37] *K. Horálek:* Úvod do studia slovanských jazyků. Praha. 1962. 313. Igaz ugyan, hogy újabban az óbolgár nyelvemlékek bizonyos csoportjára is jellemzőnek tartják az egy-jeres (*ь*) írásmódot. Vö. *K. Mirčev—Chr. Kodov:* Eninski apostol. Starobьlgarski pametnik ot XI v. Sofija. 1965. 181—182.

[38] A „nynja" alakra vö. *Király P.:* Der sogenannte Beutel König Stephans I. von Ungarn: StSlHung. XVII (1971), 221—227. — Az „ezero" szóra vö. *Vasmer:* RussEtWb. II. 257; BъlgTъlkReč. 159; ReČMakjaz. I. 168. — A „činy, sany" és „prisno" szóra vö. *Preobraženskij:* EtSlRusJ. III. 74—75, II. 250, 126; *Vasmer:* RussEtWb. III. 339—340, II. 575, II. 433—434; *Srezn.:* Mat. III. 1520, 260, II. 1470.

[39] Vö. Slovník jaz. stslov. I. 1966. 179; *Fr. Grivec—Fr. Tomšič:* Const. et Meth. Fontes. 1960. 134, 136 (ld. itt *Benetьci* többi alakváltozatát); *Dj. Daničić:* Rječnik iz knjiž. star. srpskih. I. 1863. 34—35; Rječnik JAZU [HASz.] I. 231—232; *J. Belloszteneczy:* Gazophylacium. 1740. 9; *A. Jambressich:* Lexicon. 1742. 1018; *V. St. Karadžić:* Srpski rječnik. 1898. 376; *M. Pleteršnik:* . . . Slovar. 1894. XIII; *Fr. Tomšič:* . . . Slovar. 1938. 647; *J. Gebauer:* Slovník st.-český. I. 1903. 39; *J. Jungmann:* Slownjk. I. 1835. 93; *A. Profous:* Místní jména v Čechách. I. 1954. 56; Rečnik na redki, ostareli . . . dumi. 1974. 55; *Moravcsik Gy.:* BíbKonst. 1950. 116, 118, 292; *P. Skok:* EtRjčč. I. 1971. 137—138.

hogy Naum – II. szláv életírásának szövege[40] az I.-étől lényegesen különbözik.

De jelenleg még egy további fontos kérdés nincs tisztázva, nevezetesen az, hogy Naum-I. életírásának általunk ismert szövege egyszerre készült-e el, avagy későbbi betoldások is vannak benne. I. Dujčev is arra mutat rá, hogy az „ugrok"-ra vonatkozó rész nincs semmi kapcsolatban Naum életével, és ez kitérést jelent az életírás menetéből (vö. *Prostranno:* i. m. 263).

[40] Naum-II. életírása két 16. századi kéziratban maradt fenn, vö. *P. A. Lavrov:* Materialy 182—187; *Ivanov:* Bъlg. starini. 1931. 311—313; Christomatija[3] 106, 127—128.

Kállay István:

Az Esterházy hercegi hitbizomány központi igazgatása a 18. század második felében

A 18. század második fele a bizottsági ügyintézés korszaka. Az 1740-es évektől kezdve egymásután alakulnak a bécsi udvari kamara — gazdasági, városi stb — bizottságai, a magyar kancellária és a bécsi udvari kamara közös városi bizottsága.[1] A Helytartótanácsnál ebben az időben jön létre az egyensúly a tanácsosok és a bizottságok között, illetve nő meg az utóbbiak szerepe.[2] A magyar kamaránál is a század 40-es, 60-as éveire esik a bizottságok alakulása.[3] Egyes történészek ezen tények alapján már „tudatos szervező elgondolásról" beszélnek.[4]

A közigazgatásra tehát kétségtelenül áll a tanulmány bevezető megállapítása. Teljesen ismeretlen azonban, hogy a tárgyalt korszakban a magán-, ezen belül a hitbizományi igazgatás is ismerte és alkalmazta a bizottságot. A továbbiakban arra a kérdésre keresek választ, milyen körülmények között került az ország legnagyobb hitbizománya *bizottsági igazgatás* alá, illetve milyen volt ez az igazgatás. A bizottság szervezetének és működésének vizsgálata a hitbizomány egész igazgatásáról áttekintő képet nyújt, hiszen a bizottság — felelős lévén a birtokosnak — minden ténykedését írásban rögzítette; így olyan momentumok felderítése is lehetséges volt, melyek a birtokos személyes — nagyrészt szóbeli — igazgatása esetében az utókor számára teljesen veszendőbe mentek volna. Ezért e tanulmány megállapításai mind az Esterházy hitbizomány korszakunkat megelőző és követő, mind más hitbizományok történetéhez is támpontot nyújtanak.

Közismert az a tény, hogy Magyarország a hitbizományok hazája volt. Ez a megállapítás kétségtelenül a 18—19. századi Magyarországra is helytálló. Ennek ellenére a magyar történetírás alig szentelt valamelyes figyelmet a hitbizomány intézményének. Katona Mór 1894-ben megjelent művét[5] 1912-ben Erdélyi Aladáré[6] követte. Az azóta eltelt több mint 70 évben senki sem foglal-

[1] *Kállay István:* A városi igazgatás reformja az osztrák örökös tartományokban és Magyarországon Mária Terézia korában. Levéltári Közlemények, XL. évf. 1973. 116—117.

[2] *Ember Győző:* A m. kir. Helytartótanács ügyintézésének története 1724—1848. Bp. 1940. 25, 27.

[3] *Nagy István:* A magyar kamara 1686—1848. Bp. 1971. 139.

[4] *Paulinyi Oszkár:* A bizottsági ügyintézés rendszeresítése a magyar udvari kamaránál 1749—1772. Levéltári Közlemények, XXXIII. évf. 1962. 17.

[5] *Katona Mór:* A magyar családi hitbizomány. Bp. 1894.

[6] *Erdélyi Aladár:* Régi magyar családi hitbizományok története és joga. Bp. 1912. — Erdélyi arról beszélt, hogy a hitbizományok történetére az Országos Levéltár tartalmazza a legbecsesebb anyagot. Az iratok azonban hozzáférhetetlenek voltak, ládákban, a szabad ég alatt tárolták őket; i. m. 7.

kozott a témával. Ennek oka talán az lehet, hogy a felszabadulás előtt a hitbizományi levéltárak kevésbé voltak hozzáférhetők, 1945 után pedig a kutatók figyelme más irányba fordult. Az 1949. évi VII. tc. a hitbizományokat megszüntette Magyarországon.

A legújabb Magyar állam- és jogtörténet szerint[7] a hitbizomány valamely család javára lekötött s így a forgalomból kivont oszthatatlan vagyon, melyben a vagyon állagát sem megterhelni, sem elidegeníteni nem lehet. Az alapító a családon belüli örökösödési rendet pontosan szabályozta. Katona szerint a hitbizomány célja a család megóvása az elszegényedéstől, „díszének és fényének fenntartása" azáltal, hogy az elidegeníthetetlen vagyon osztatlanul egyetlen fiörökösre száll. A hitbizománynak vagyoneleme lehetett az ingatlan vagyonon kívül a kisebb királyi haszonvételek közül a híd-, vám-, rév- és helypénz szedési jog is.[8]

A nemzetségi vagyon konzerválására, megtartására való törekvés Magyarországon jóval megelőzte az 1687. évi tételes szabályozást (9. tc.), 1351-ig, az ősiségig nyúlt vissza. A királyi adománylevelekben az öröklés módjára vonatkozó különleges kikötések mind ebbe az irányba mutatnak. Ezt a célt szolgálta az öröklésnek a fiágra való korlátozása is.[9]

Hitbizományok alapításának lehetőségét a főrendek az 1687. évi országgyűlésen, az ellenállási záradék eltörléséért jutalmul kapták. Később, 1723-ban (50. tc.) ezt a jogot a köznemesekre is kiterjesztették. Ennek ellenére 1687—1720 között csak három (Zichy, Esterházy, Erdődy), 1723—1850 között több főrendi, de csak egyetlen köznemesi hitbizomány (Festetics 1765) alakult. Egyes főurak a Lajtán túl is alapítottak hitbizományokat (ld. Esterházy).[10]

Hitbizományok alapítását, szabályozását a család ülése vitatta meg. Az első ilyen ülés 1626-ból ismeretes. Ez évben a Thurzó család gyűlése jelölte ki a gróf Thurzó György-féle hitbizomány első jogos hitbizományi birtokosát.[11] A Csáky család egy jóval későbbi ülése a családi hitbizomány alapszabály-tervezetét vitatta meg.[12] Hitbizomány létesítéséhez királyi jóváhagyás kellett, a megyei közgyűlésen ki kellett hirdetni. Fontos előfeltétele volt, hogy más jogát nem sérthette.[13]

A hitbizományt a hitbizományi birtokos egyedül kezelte. Jogait törvény nem szabályozta, mindent jogában állott megtenni a vagyon fennmaradása, a jövedelem biztosítása érdekében. A javítások, építkezések, csatornázás stb. mint szerzemény, a birtokos szabad rendelkezése alatt állott.[14] Mégis annyiban volt korlátozva, hogy az öröklésben utána következő várományos vagy várományosok a birtokosi kötelezettségek megtartását, a hitbizomány állagának és értékének fenntartását ellenőrizhették.[15] Ettől az egyetlen korlátozástól eltekintve a hitbizományi birtokos a vagyont kizárólagosan és korlátlanul

[7] Csizmadia Andor szerk.: Magyar állam- és jogtörténet. Bp. 1972. 285—286.
[8] *Katona*, 5—6, 38. 54.
[9] *Erdélyi*, I. IV—V.
[10] *Katona*, 28, 31, 33, 34. — Az 1723: 48. tc. (a tékozlókra rendelt zárlatról) a hitbizományi javakról mint elidegeníthetetlenekről (inabalienabilia) emlékezik meg.
[11] *Erdélyi*, II. 302—303.
[12] *Kállay István:* A családülés. Levéltári Közlemények, XLIII. évf. 1972. 6.
[13] *Frank Ignác:* A közigazság törvénye Magyarhonban. Buda. 1845. I. 246. §. 461. — Gyakorlatilag ez azt jelentette, hogy csak szerzett vagyonra vonatkozhatott.
[14] *Erdélyi*, II. 307.
[15] Uo. 309. — *Katona*, 165—166.

kormányozta, igazgatta, kezelte. Ezt az alapítólevelek tételesen is kimondták.[16]

Az *Esterházy-hitbizományt* 1695-ben Pál herceg alapította. Különös érdekessége, hogy nem szerzeményi, hanem ősi vagyonból, ami ellentmondott az 1687: 9. tc.-nek. Pál herceg az alapítást 1695–1696-ban két végrendeletben erősítette meg.[17] Az alapítólevél intézkedett arról, hogy az utódok „mindig helyes economia szerint" gazdálkodjanak. Megengedte az elidegenítést arra az esetre, ha a család érdekeit szolgálná és ahhoz az egész család hozzájárult.[18]

A hitbizományt Pál herceg halálakor József, ill. öccse Mihály örökli. Mihály még 1721-ben meghalt, az örökös József,fia Pál Antal volt.[19] Az ő idejére esik a hitbizomány legelső növelése: 1734-ben 8000 Ft-ért megvásárolta a Somogy megyei Istvándi és Kovácsi birtokokat. 1745-ben majorátusi adománylevelet kapott Mária Teréziától a derecskei, hatvani és gyöngyösi uradalmakra. Az adománylevél külön érdekessége, hogy az érdemek között utal a „vitam et sanguinem" felkiáltásra.[20] Pál Antal részt vett az örökösödési háborúban, majd 1750-ben nápolyi követ lett. Távolléte idejére ő állította fel a hitbizományt igazgató bizottságot. Ő ismerte fel a családi iratok gondozásának fontosságát: kiadta az iratok rendezésére vonatkozó utasítást és alkalmazta az első hercegi levéltárost, Schmiliár Jánost,[21] ki a bizottságban is jelentős szerepet játszott.

Pál Antal herceg 1762-ben halt meg, a hitbizomány örököse öccse, Miklós József volt, kit a kortársak „fényes"-nek neveztek. Ő állította fel a régensi hivatalt és fejlesztette tovább a birtokigazgatást. Ő alatta épült Eszterháza; udvari karnagya Haydn volt. 1763-ban frankfurti követté nevezték ki. Közéleti tevékenysége eléggé elvonta őt a birtokigazgatástól, ezért a Pál Antal által létrehozott igazgató bizottságot továbbra is megtartotta.[22] Miklóst 1790-ben fia Antal, ill. 1794-ben fia Miklós követte.

[16] „gubernet, administret", — „administratio bonorum". — *Erdélyi*, II. 299—303.

[17] *Katona*, 364, *Erdélyi*, I. 98, II. 174.

[18] *Erdélyi*, II. 302, 380. — Pál herceg 1695. márc. 2-i végrendelete szerint ősi és szerzeményi összes javaiból három fia Mihály, Gábor és (második házasságából született) József javára, pap bátyjuk hozzájárulásával, három hitbizományt alapított. Gábor 1704-ben bekövetkezett halála után a nádor pótvégrendeletet készített, melyben összes javait két nagy majorátusban foglalta össze. A Moson, Sopron, Győr és Vas megyei és az ország területén kívül fekvő birtokai, a pozsonyi házak, kertek Mihályé lettek, azzal a feltétellel, hogy azok az elsőszülöttség jogán ennek fiágára örökíthetők. A második házasságából származó József ugyanezen feltételekkel örökölte a nádornak a fentieken kívüli egyéb javait. A két fivér között — defectus seminis esetére — kölcsönös örökösödés állott fenn. Ez 1721-ben be is következett, amikor márc. 24-én Mihály herceg királyi főudvarmester fiúutód nélkül meghalt. Ekkor a két majorátus minden tartozékával együtt egységes hitbizománnyá tömörült József kezén. József még azévben meghalt. (*Bubics Zsigmond—Merényi Lajos:* Herczeg Esterházy Pál nádor. Bp. 1895. 254, 255, 256.) — A hitbizomány alapításáról, érdekes módon, nem emlékezik meg gróf Eszterházy János (az Eszterházy-család oldalágainak leírása Bp. 1901), mikor a nádorról ír. 116.

[19] *Bakács István:* Az Esterházy-család hercegi ágának levéltára. Levéltári leltárak, 2. Bp. 1956. 3.

[20] *Erdélyi*, I. 111, 115. — „tota gens Hungara in conspectu nostro ad arma conclamavit vitamque et sanguinem pro nostri augustaeque sobolis et regni defensione raro sane exemplo obtulit."

[21] Iratai az 1734—1762. évekből OL P 131 (a továbbiakban közölt jelzetek mind az OL-ból valók). — Nápolyi követségére vonatkozó iratok: P 108. Rep. 76. Fasc. I—VI.

[22] Iratai az 1757—1790. évekből = P 132. — Frankfurti követségére vonatkozó iratok: P 108. Rep. 76. Fasc. IX.

A hitbizományosi birtokosok sorrendje tárgyalt korszakunkban tehát a következőképpen alakult:

József Mihály	1713—1721
Pál Antal	1721—1762
Miklós József	1762—1790
Antal	1790—1794
Miklós	1794—1833

A hitbizományhoz tartozó uradalmak és községek száma az alapítástól a tárgyalt korszakig nem sokat változott. A fentebb említett 1734., ill. 1745. évi növelésen kívül Buják megszerzése érdemel említést.[23] A fél országot behálózó birtokok könnyebb igazgatása céljából azokat két részre — felső és alsó uradalmakra — osztották. A felső uradalmak közé a nyugat-magyarországiak tartoztak. Ezeket 1764-ig egy, ezután két felügyelő (inspector) igazgatta. Az alsó uradalmak két — lévai és ozorai — kerületre oszlottak, mindkettő élén egy-egy felügyelővel.

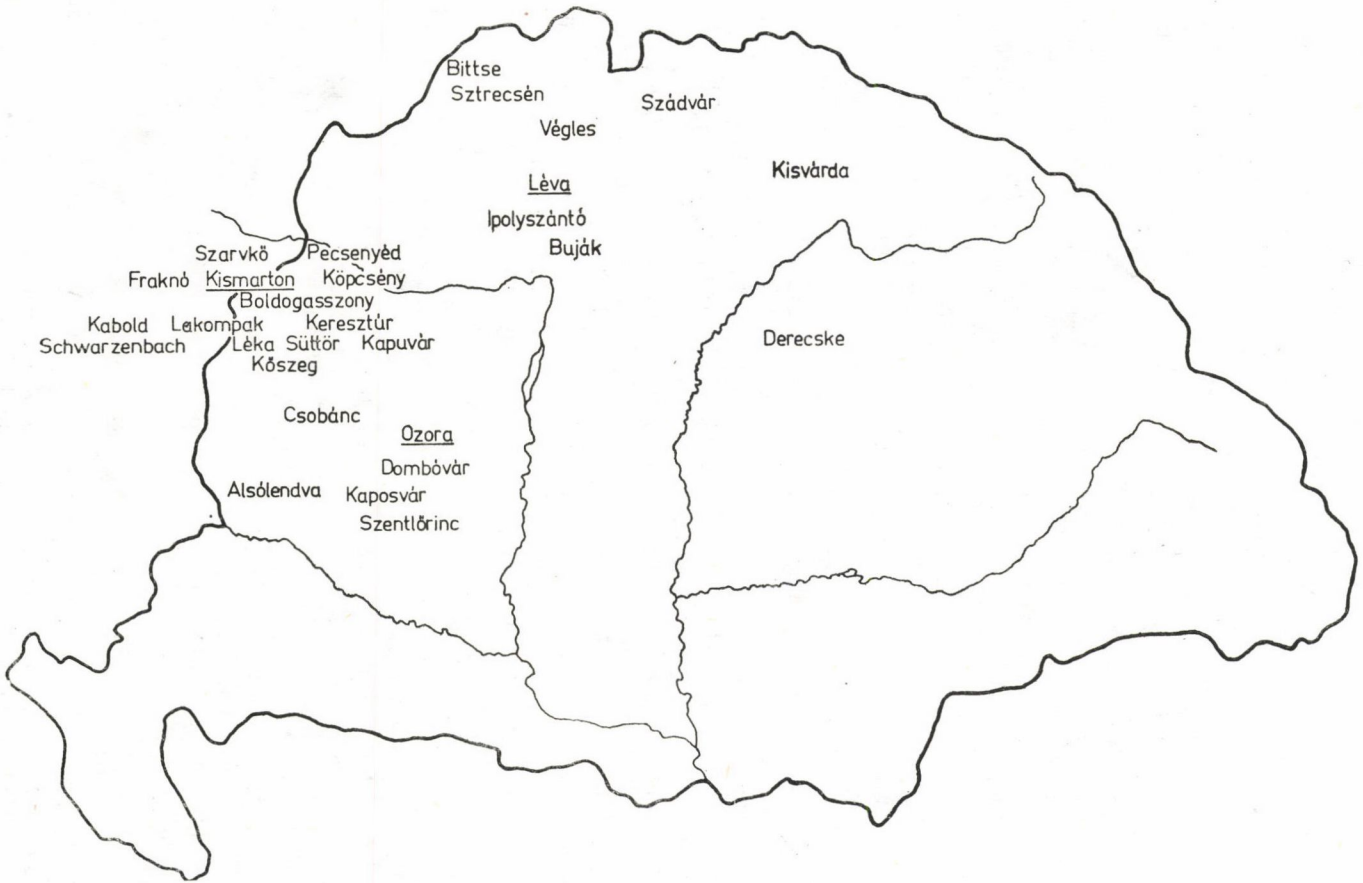
A hitbizományhoz tartozó 29 uradalmat a következő táblázat és térkép mutatja:

1. sz. táblázat

Az Esterházy herceg hitbizományhoz tartozó uradalmak

Felső uradalmak (Kismartoni felügyelőség)	Alsó uradalmak	
	lévai kerület (felügyelőség)	ozorai kerület (felügyelőség)
Boldogasszony (Moson m.)		
Fraknó (Sopron m.)		
Kabold (Sopron m.)	Bittse (Trencsén m.)	Alsólendva (Zala m,)
Kapuvár (Sopron m.)	Buják (Nógrád m.)	Csobánc (Zala m.)
Keresztúr (Sopron m,)	Derecske (Bihar m.)	Dombóvár (Tolna m,)
Kismarton (Sopron m.)	Ipolypásztó (Hont m.)	Kaposvár (Somogy m.)
Köpcsény (Moson m.)	Kisvárda (Szabolcs m.)	Ozora (Tolna m.)
Kőszeg (Sopron m.)	Léva (Bars m.)	Szentlőrinc (Baranya m.)
Lakompak (Sopron m:)	Szádvár (Abaúj-Torna m.)	
Léka (Sopron m.)	Sztrencsén (Trencsén m.)	
Pecsenyéd (Sopron m.)	Végles (Zólyom m.)	
Schwarzenbach (Alsó-Ausztria)		
Süttör (Sopron m.)		
Szarvkő (Sopron m,)		

[23] *Bakács*, 3.

Bittse
Sztrecsén
Szádvár
Végles
Kisvárda
Lèva
Ipolyszántó
Buják
Szarvkö
Pecsenyéd
Fraknó
Kismarton
Köpcsény
Boldogasszony
Kabold
Lakompak
Keresztúr
Schwarzenbach
Lèka
Süttör
Kapuvár
Kőszeg
Derecske
Csobánc
Ozora
Dombóvár
Alsólendva
Kaposvár
Szentlőrinc

A nagykiterjedésű hitbizomány igazgatása igen bonyolult feladat volt. Felsőszintű vezetését tárgyalt korszakunkat megelőzően maga a birtokos látta el. 1743 után a bizottság, majd — a birtokos legfőbb felügyelete mellett — a régensek, illetve a régens vették át.

A hitbizományt igazgató tisztviselők négy — birtokgazdálkodási, pénzgazdálkodási, adóügyi és szakigazgatási — csoportra oszthatók. A birtokgazdálkodás élén a kismartoni, lévai, ozorai felügyelők állottak. Rangban utánuk következtek az uradalmi tiszttartók, a fizetőmesterek, a kasznárok, sáfárok, írnokok, járulnokok, valamint az uradalmak alkalmazottai: a vadászok, erdészek, kertészek, pincemesterek, darabontok, szolgák stb. A fizetőmester kezelte — illetve lakásán őrizte — az uradalmi pénztárat, beszedte a készpénzszolgáltatásokat, közreműködött az összeírásokban. A kasznár a gabonatermelésre ügyelt, arról számadást vezetett, eladását intézte, a magtárkezelővel közösen gondoskodott őrzéséről. A sáfár elsősorban a szőlőműveléssel, borral, erdőkkel (erdő-sáfár) foglalkozott. Felelt az uradalmi kocsmák borral való ellátásáért.[23a] A pénzgazdálkodási ágazat élén a főpénztárak állottak, nekik rendelték alá az uradalmi pénztárakat. Eszterházán külön építési pénztár (Baucassa) működött. Ehhez az ágazathoz tartoztak a számvevőségek (számvevők, alszámvevők), melyek az uradalmak (tiszttartók) által benyújtott számadásokat vizsgálták felül. Az állami adók beszedését a főadószedő és a neki alárendelt adószedők végezték. A szakigazgatási szervek közé sorolhatók a jogügyigazgató, az ügyészek, mérnökök, a telekkönyvvezetők, a levéltáros, könyvtáros, a titkárok. Mindezek közül többen kettős alárendeltségben is állottak, így pl. az uradalmi ügyészek, fizetőmesterek. Ez egyrészt feladataikból, másrészt a hitbizomány igazgatásában megnyilvánult kölcsönös ellenőrzés elvéből következett. A tisztviselők előtt nyitva állt a társadalmi felemelkedés, hiszen a pozíciókat mindig belülről töltötték be. A járulnokból írnok, majd sáfár, kasznár, esetleg tiszttartó lett. A kerületi felügyelők ez utóbbiak közül kerültek ki.

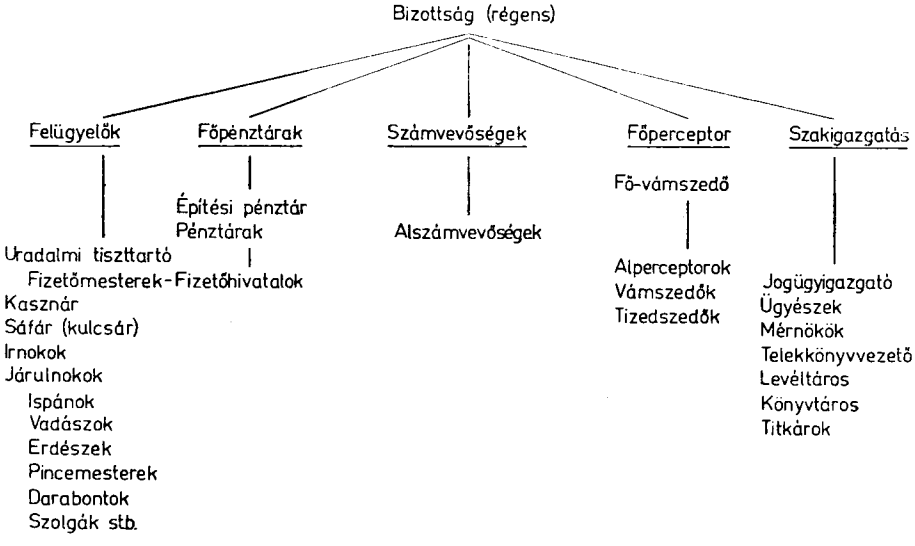
Ennek a meglehetősen bonyolult apparátusnak az irányítását a hitbizományi birtokos csak abban az esetben tudta maradéktalanul ellátni, ha személyesen a központban tartózkodott. Az örökösödési háborúban való részvétel, vagy egy külföldre szóló tartós kinevezés — mint amilyen Pál Antal herceg nápolyi, Miklós herceg frankfurti követi megbízása volt — természetszerűleg vonta maga után, hogy a hitbizomány felső vezetését másra bízzák. A tanulmány bevezetésében jelzett tendencia eredményezhette azt, hogy bizottságra gondoltak. Közéleti érdeklődésük, tevékenységük magyarázza azt, hogy a bizottság munkájára akkor is igényt tartottak, ha az országban — otthon — tartózkodtak.

A *bizottságot* Pál Antal herceg 1743. április 16-án hozta létre. E napon Bécsben kelt utasításában értesítette tisztviselőit és jobbágyait, hogy mivel hadba vonul, távolléte idejére egy bizottságot állít fel, mely „minden előfor-

[23a] P 155. II. 1753. szept. 11. pont; P 108. Rep. 64. Fasc. C. No 34. 1762. dec 2. pont; P 162. 1782. júl. 31. pont, 1782. nov. 18. pont, 1784. júl. 14. 54. pont. — Vö. *Jármay Edit:* A regéczi uradalom gazdálkodása a XVIII. században. Bp. 1930. 23. és köv.; *Wellmann Imre:* A gödöllői Grassalkovics-uradalom gazdálkodása. Bp. 1933. 120. és köv. *Ravasz János:* A sárospataki uradalom gazdálkodása a XVIII. század első felében, Bp. 1938. 37. és köv. A későbbi időre vonatkozólag *Szabad György:* A tatai és gesztesi Eszterházy-uradalom áttérése a robotrendszerről a tőkés gazdálkodásra, Bp. 1957. 43. és köv., *Für Lajos:* A csákvári uradalom a tőkés gazdálkodás útján 1870—1914. Bp. 1969. 58. és köv.

duló üggyel foglalkozik". Az összes tisztviselők engedelmességgel tartoztak a bizottságnak, melynek létrehozását a községekben is ki kellett hirdetni, hogy a jobbágyok tudják, hova kell — elsősorban panaszos ügyeikkel fordulniok. Az utasítást — a tudomásulvétel elismerésére — az összes tiszttartók láttamozták.[24] A herceg még azévben 15 pontból álló instrukciót adott az újonnan létesült bizottságnak. Pontosan meghatározta feladatait, valamint a gazdaságra, jövedelmekre, politikára (közigazgatásra), adóügyre és a jogszolgáltatásra kiterjedő hatáskörét.[25]

A könnyebb áttekinthetőség kedvéért az alábbiakban közlöm a tisztviselői, alkalmazotti kar tagozódását:

Hét évvel később, mikor a Nápolyi Királyságba küldték követnek, a herceg megismételte az utasítást, mivel távollétében „szükséges az összes uradalmak és javak igazgatását, az összes előforduló ügyeket rendezni". A korábbi instrukciót azzal bővítette, hogy a bizottság főtisztviselő tagjainak visitálni kellett az uradalmakat. Felhívta a herceg a figyelmet az uradalmak és a megyék közötti jó kapcsolat ápolására.[26]

1759-ben Pál Antal herceg — mivel „javaitól újból távol lesz és talán hamarosan nem jön vissza" — szükségesnek látta a bizottság megerősítését. A 20 pontból álló utasításban a herceg összes — gazdasági, jogszolgáltatási és egyéb — ügyeinek intézését a bizottságra ruházta. Ajánlotta, hogy „a dikasztériumoknál szerezzenek jó barátokat, az előforduló ügyek jobb elintézésére". Gondoskodni kellett arról, hogy a bizottság határozatait végre is hajtsák.[27]

1762-ben a hitbizomány birtokosa Miklós József herceg lett. Ez a dátum — elsősorban a régensi hivatal felállításával — a bizottság történetében is változást hozott. Ettől az időtől kezdve a bizottság a régensekkel bővült.

[24] P. 108. Rep. 64. Fasc. A. No 2.
[25] Uo. No 1.
[26] Uo. No 5.
[27] P 108. Rep. 64. Fasc. B. No 31 et NB.

Feladata továbbra is annak biztosítása, hogy „az összes javak és igazgatásuk jó rendben legyen".[28] A régensi hivatal felállítása a bizottság működésének irányában változást hozott ugyan, de nem szüntette azt meg.[29]

Miklós herceg szükségesnek látta 1770-ben újra szabályozni a bizottság működését. A családi ügyek akadályozták abban, — írta —, hogy a tisztviselők minden jelentését személyesen átnézze, azokról döntsön, határozzon. Az ügyek — az urbáriumok bevezetése és más okok miatt — megszaporodtak, de e miatt nem szenvedhetnek halasztást. Az 1770. évi szabályozás kifejezetten kizárta a bizottság feladataiból a hercegi magánügyeket.[30]

1785-ben a herceg arra hívta fel a bizottság figyelmét, hogy az ügyeket a legpontosabban intézze. Ezáltal megszűnhet a jobbágyok felesleges ide-oda utazása és az ebből következő munkakiesés is.[31]

1788-ban Miklós herceg — mivel ügyeinek intézése napról-napra nehezebb lett számára, valamint az illető többszöri kérésére — összes gazdaságának főfelügyeletével és vezetésével gróf Batthyány József Györgyöt hízta meg, ki ezt a hivatalát „nem mint alkalmazott, hanem tisztán barátságból végzi". Ez az intézkedés nem szüntette ugyan meg a bizottságot, de szerepét jelentősen csökkentette, mivel a herceg és a bizottság közé egy harmadik személyt helyezett.[32]

A bizottság megszűnésének évét 1794-ben jelölöm meg, amikortól kezdve az összes uradalmakat egy régens irányította.[33] A hercegi utasítások jegyzőkönyvében ettől az évtől a bizottság nem fordul elő többé, az utasítások a régenshez vagy a hercegi kancelláriához vannak címezve.[34]

A bizottság megszűntével annak szerepét a régens és a hercegi titkárság vette át. Az összes beérkezett levelet, jegyzőkönyvet, kérvényt, a tisztviselők jelentéseit a régens és a két hercegi titkár testületileg (sessionaliter) tárgyalta meg, illetve határozott az azokban érintett ügyekben. A titkárok kivonatot készítettek minden ügyről, ezt követően összeállították a kiadvány fogalmazványát. A fogalmazvány a herceg elé került kiadványozásra. Azokat az ügyeket, amelyek hercegi kegyre vonatkoztak, a titkárok maguk intézték. Ugyancsak rájuk bízta a herceg a tisztviselők alkalmazását, valamint a megyékkel, kormányhatóságokkal való kapcsolat tartását. A régens a hét meghatározott két—három napján és órájában jelentett a hercegnek, a két titkár jelenlétében. A régens távollétében a két titkár együttesen tárgyalta meg az ügyeket, ill. jelentett a hercegnek. A régens az uradalmakban, a herceggel való előzetes megbeszélés alapján, gazdasági széket (Oeconomical Stuhl) tartott.[35]

1794-gyel a hitbizományt igazgató bizottság szerepét a régensi hivatal és a hercegi titkárság vette át. Ezzel az Esterházy hitbizomány igazgatásának történetében új korszak kezdődött.

*

A hitbizományt igazgató bizottság *szervezetét* Pál Antal herceg alapítólevele pontosan meghatározta. Elnöke 1751-ig Wachtl Kristóf udvari tanácsos,

[28] P 108. Rep. 64. Fasc. C. No 38 et NB. P 149. Fasc. DDD. No 28.
[29] Bakács István a bizottság megszűnéséről beszél; i. m. 198.
[30] P 108. Rep. 64. Fasc. C. No 38 et NB.
[31] Uo. No 40 et C.
[32] Uo. No 40 et B.
[33] *Bakács*, 198.
[34] P 155. Protocollum 1794.
[35] P 108. Rep. 64. Fasc. C. No 40 et D.

ezt követően gróf Herbeviller, majd a régens volt; tagjai a főszámvevő, főadószedő, a jogügyigazgató, a levéltáros (a bizottság jegyzője) és egy bizottsági titkár voltak. Az üléseken igen gyakran részt vettek a kerületi felügyelők is. Az egyes uradalmak tiszttartóit abban az esetben hívták vagy idézték meg, ha az uradalmat illető fontos kérdést, vagy a tiszttartó jelentését tárgyalták meg. Ügyeltek arra, hogy ez a dologidőn kívül, a karácsonyi szünetben vagy más nyugodt időben legyen. Előfordult, hogy — a napirend jogszolgáltatás lévén — szolgabírák, megyei jegyző, táblabírák is részt vettek az ülésen.[36] Ritkábban az is megesett, hogy a panaszos személyesen jelent meg az ülés előtt. A meghívottak, idézettek és a bizottság tagjainak megjelenése kötelező volt. Külön járandóságot ezért nem kaptak.

A bizottság üléseit rendszerint Kismartonban tartotta, de előfordult, hogy valamelyik kerületi székhelyre, vagy uradalomba ment. Ez rendszerint azzal függött össze, hogy a napirend az illető kerületre vagy uradalomra vonatkozott. 1751-ben pl. a bizottság az alábbi helyeken ülésezett: Boldogasszony, Kapuvár, Völgyfalu, Kismarton, Köpcsény. 1753-ban ezekhez még Lakompak és Sopron járult.[37] Az ülés helyét — a szükséghez képest — maga a bizottság vagy elnöke határozta meg. A költségekről a kerület vagy az uradalom gondoskodott. Így természetes, hogy az uradalmak szívesebben vették, ha Kismartonban ülésezett.

Az ülések idejét az 1743. évi alapítólevél kéthetenként rendelte.[38] Ez az időpont a későbbiek során többször módosult. Maga Pál Antal herceg már 1750-ben a kéthavonkénti ülésezést látta jónak.[39] A következő évben ezt kevésnek tartotta, újból a kéthetenkénti üléshez tért vissza.[40] 1762 után a bizottság ritkábban, két—háromhavonta,[41] 1785 után gyakrabban, hetente ült össze.[42] Az ülések idejét és helyét kihirdették, hogy a panaszos felek, kérelmezők, valamint maguk az uradalmi tisztviselők tudják, hol és mikor fordulhatnak hozzá.[43] Az ülések addig tartottak, míg az összes ügyeket elintézték.

A bizottság, mely magát Commissio-nak nevezte, az együttes üléseken kívül — nyilvánvalóan megyei példára — kisgyűléseket (commissio particularis) is tartott. Ezt a hercegi utasítások is lehetővé tették számára. Kisgyűlést akkor hívtak össze, ha valamely halasztást nem tűrő ügyben — az együttes ülés összehívása előtt — intézkedésre volt szükség. A kisgyűlésen hozott határozatokat, intézkedéseket a bizottság következő teljes ülésén referálni kellett.[44] Az 1780-as évektől Kisvárdán és Csobáncon külön gazdasági sessiót tartottak.[45]

A bizottság együttes üléseinek napirendje rendszerint a következőképpen alakult:

— a herceg utasításai, levelei,
— a tiszttartók jelentései,
— utalványozások,
— kérelmek, beadványok.

[36] Pl. az 1756. okt. 29—31-én Kismartonban tartott ülésen. P 155. III.
[37] Uo. I—II.
[38] P 108. Rep. 64. Fasc. A. No 2.
[39] Uo. No 5.
[40] Uo. Fasc. B. No 11 (után) Nápoly, 1751. febr. 22. No 12.
[41] P 149. DDD No 28.
[42] P 108. Rep. 64. Fasc. C. No 40 et A.
[43] Uo. Fasc. A. No 6; Fasc. C. No 38 et NB. 1770. instr. 14. pont.
[44] Uo. Fasc. B. No 14 et B. 1751. ápr. 1. pont., 1751. dec. 9. pont.
[45] P 162. 1781. aug. 2. 18. pont; 1784. júl. 44. pont.

A tárgyalt napirendi pontok száma 1–187 között váltakozott. Az 1745. február 19-i ülés egyetlen témája pl. a szarvkői bordézsma volt. 1753. január 8–10. között 187, ugyanezen év szeptemberében 77 napirendi pontot tárgyaltak.[46] Előfordult, hogy a bizottság napirenden kívüli ügyekkel is foglalkozott. Rendszerint napirend előtt ismertették az előző ülés jegyzőkönyvét és a hozott határozatokat. Külön nyilvántartást vezettek a végre nem hajtott határozatokról.[47] A mulasztók ellen eljártak.

Az ülés a megjelentek számától függetlenül határozatképes volt. A tagok egyenként szavaztak, határozatot csak egyhangúlag hozhattak.[48] A tagok egyedül nem intézkedhettek.[49] Az 1750-es évek közepétől ez úgy módosult, hogy a határozathozatalkor jelentkező ellenvéleményt változtatás nélkül felvették a jegyzőkönyvbe. Előfordulhatott ugyanis, hogy később meg kellett változtatni a határozatot és ilyenkor fel lehetett az ellenvéleményt is használni.[50] A határozatok azonban ezt követően is „communi voto" születtek.[51] Ha egy ügyben az ülés nem tudott dönteni, további megfontolás céljából a következő ülésig függőben hagyták.[52]

Azokat a határozatokat, melyeket a bizottság hozott vagy vizsgált felül, „Extradata per Sedem Suae Celsitudinis Commissionalem" szöveggel maga kiadványozta.[53] A bizottsághoz érkező leveleket az elnök, illetve a bizottság jegyzője, a levéltáros nyitotta ki. Ő őrizte a bizottság pecsétjét is.[54] A herceg 1757-ben megrótta Späch számvevőt, amiért a hercegi utasításokat maga bontotta fel, a bizottság tagjainak nem olvasta fel.[55] 1785-től a leveleket a hercegi titkárság bontotta és adta át a bizottságnak. Az elnök vagy alelnök minden beérkező iratra praesentatumot vezetett és a következő ülésen felolvasta. A testület nevében az elnök vagy alelnök kiadványozott olyan ügyekben, melyekhez nem kellett előzetes hercegi határozat.[56]

A bizottság működése során jelentős mennyiségű iratot termelt, melyek e tanulmány forrásbázisát is jelentik. Ezek közül legfontosabbak az ülések helyét, idejét, a tárgyalt napirendi pontokat, határozatokat, jelentéseket, hercegi utasításokat tartalmazó jegyzőkönyvek. Az 1750-es évektől — az ügyek számának növekedésével — egyes napirendi pontokat csak összegezve adnak meg. A jegyzőkönyvet két példányban a levéltáros vezette, minden jelenlevő aláírta. Említésre érdemes, hogy az uradalmi tiszttartók saját jegyzőkönyvet vezettek.[57] A jegyzőkönyveken kívül igen fontos források a bizottságnak a herceghez intézett jelentései, ill. a hercegnek ezekre adott utasításai. A hercegi megbízatásokról külön jegyzőkönyv is készült. 1794 után a bizottság nem fordul elő benne többé. 1753-tól kezdve van adatunk a bizottság levelezőkönyvéről (Protocollum missilium). Ettől kezdve gyakran olvashatjuk az ülések jegyző-

[46] P 108. Rep. 64. Fasc. A. No 4.; P 155. Prot. sedum. II. k.
[47] P 108. Rep. 64. Fasc. B. No 31 et NB.
[48] Uo. No 11. (után) és 12.
[49] Uo. No 14. et NB.
[50] Uo. Fasc. A. No 6.
[51] Uo. Fasc. B. No 30 et NB.
[52] Uo. 1754. okt.
[53] Uo. Fasc. A. No. 1.
[54] Uo. No 5, valamint Fasc. B. No. 14 et NB.
[55] P 155. III. 1757. márc. 9. pont.
[56] P 108. Rep. 64. Fasc. C. No 40 et A.
[57] Uo. Fasc. B. No 14 et NB. — Az egyik példányt a hercegi jóváhagyás után a bizottság visszakapta, a másikat a hercegi titkárok tartották meg.

könyvében a napirendi pont tárgyának kifejtése helyett, hogy a „protocollum missiliumban található".[58]

Már az eddig elmondottak is világossá tették, hogy a bizottság feletti felügyeletet a hitbizományi birtokos gyakorolta. Hozzá küldték el — bárhol tartózkodott is — az ülések jegyzőkönyveit. Ezeket a herceg pontról pontra átnézte, a döntéseket jóváhagyta, vagy észrevételeket fűzött hozzájuk. Utasításait írásban kapta meg a bizottság; ezeket minden ülés elején ismertették. A bizottság tagjai a hercegen kívül másnak nem tartoztak felelősséggel.

A bizottság *hatáskörét* a különböző hercegi utasítások és a gyakorlat alakította ki. Az 1743. évi alapítólevél minden előforduló (gazdasági, panasz, kérvény és egyéb) ügy intézését a bizottságra ruházta.[59] Az 1750. évi utasítás az uradalmak felügyeletét, a számadások felülvizsgálását, a pénzügyeket, a pereket és az összes ingatlanok kezelését említi.[60] A kilenc évvel későbbi instrukció gazdasági, igazságszolgáltatási és minden egyéb ügyről beszél.[61] Az 1770. évi utasításból kitűnik, hogy egyrészt az úriszéktől a bizottsághoz lehetett az ügyeket vinni, másrészt a bizottság elsőfokon foglalkozott bizonyos — elsősorban nála kezdeményezett — ügyekkel. Ilyen értelemben a bizottságot vegyesfokú fórumnak tekinthetjük. A bizottság felelt azért is, hogy valamely tisztségviselőtől — halál vagy lemondás esetén — a nála levő uradalmi iratokat átvegye.[62] Az 1785. évi hercegi utasítás különösen a panaszos ügyekre hívta fel a figyelmet. A bizottság hatásköre ez időtől csökkent. Csak olyan jelentéseket, ügyeket intézhetett el, melyek nem függtek össze pénz-, természetbeni vagy anyagi kiadással.[63]

A hitbizomány birtokosa elég gyakran adott ki működési utasításokat a bizottság számára. A gyakorlat azonban nem mindig követte ezeket. Ezért helyesnek látszik a bizottság hatáskörét — természetesen az utasítások figyelembevételével — inkább a kialakult gyakorlat, a források alapján összeállítani.

A bizottság hatásköre — a fentebb elmondottak figyelembevételével — a következő volt:

1. Úrbéri szolgáltatások.
2. Állat- és terményforgalmazás.
3. Haszonvételek.
4. Ipari üzemek.
5. Épületek, utak, hidak fenntartása.
6. Kegyúri ügyek.
7. Pénzgazdálkodás.
8. Birtokigazgatás.
9. Ingatlan nyilvántartás, ingatlanforgalom.
10. Tisztviselők, alkalmazottak.
11. Perek.
12. Levéltár.
13. Panaszok, kérvények.
14. Jogszolgáltatás.
15. Közigazgatás.

*

[58] P 155.
[59] P 108. Rep. 64. Fasc. A. No 2.
[60] Uo. No 5.
[61] Uo. Fasc. B. No 31 et NB.
[62] Uo. Fasc. C. No 38 et NB.
[63] Uo. Fasc. C. No. et A. 6. pont.

A bizottság szervezetének és hatáskörének áttekintése azt mutatja, hogy feladata az egész hitbizomány összes ügyeinek igazgatása volt. Feladatai a földesúri jogokhoz, a birtokgazdálkodáshoz és -igazgatáshoz, pénzgazdálkodáshoz, jogszolgáltatáshoz és bizonyos közigazgatási feladatokhoz kapcsolódtak. A továbbiakban azt vizsgálom, hogy *működése* során hogyan látta el mindezen feladatait.

1. Úrbéri szolgáltatások

Fontos feladata volt a bizottságnak az úrbéri szolgáltatások igazgatása. Ez a hátralékok behajtására, a robotra, a földbérre, tizedre, kilencedre és egyéb szolgáltatásokra, korszakunk vége felé az úrbéri szerződések jóváhagyására terjedt ki.

A bizottság arra törekedett, hogy a tisztek ne hagyják az úrbéri szolgáltatások hátralékait megnövekedni. 1743 júliusában a bizottság kiengedte azt az ozorai gazdát, kit hátralék miatt már egy éve börtönben tartottak. A tiszteknek gondoskodniuk kellett a szolgáltatások idejében való teljesítéséről, különben a teljes hátralékot velük fizettették meg.[64] A sok hátralékért a tisztartók rossz gazdálkodását okolták. 1751 decemberében a bizottság a kismartoni tiszttartót és alszámvevőt küldte Oszlop községbe, hogy vizsgálja meg a gazdálkodást, miért van a község hátralékban a földesúri szolgáltatásokkal. Ugyanezen az ülésen a bizottság engedélyezte, hogy a fraknói tiszttartó a jobbágyoktól bort is elfogadjon, mivel azok „mást fizetni nem tudnak".[65] Ugyanígy foglalt állást 1754 decemberében, mikor Széleskút, Feketeváros és Oszlop községek hátralékairól volt szó. „A községek jó bort tudnak beadni, ezt kell tőlük elfogadni" — mondta a bizottság. A következő évben parancsot adott, hogy a büdöskútiak pénz- és gabona-hátralékát hajtsák be.[66]

A hercegi utasítások különösen felhivták a figyelmet a robotra. Elrendelték, hogy a tiszttartók a robotról robotjegyzőkönyvet vezessenek, „hogy a jobbágyok ne legyenek terhelve". A robot-cédulákat a falusi bírónak — igazolás céljából — meg kellett őriznie. A herceg intette a bizottságot, hogy ne terheljék túl robottal a jobbágyokat; csak annyit követeljenek, amennyi az uradalmaknak szükséges. Kimondottan tiltotta újabb robotszolgáltatások bevezetését.[67]

A bizottság — a hercegi utasításoknak megfelelően — a robot arányos elosztására törekedett. 1743 júliusában az újfalui házas zsellérek panaszát vizsgálták, akik szerint a negyedtelkesek nem házuk és földjük arányában viselték a fuvar-robotot. A bizottság úgy intézkedett, hogy a robotot arányosan kell viselniök. Ugyanezen az ülésen külön foglalkoztak a jobbágyok által végzett szántóföldi munkákkal.[68] Az 1751 áprilisi ülés elrendelte, hogy a tisztartók írásban jelentsék, hogy lehet „rendet teremteni a robot ügyében".[69] 1757 augusztusában a lévai felügyelő javaslatára a véglesi és ocsovai jobbágyok készpénzbeli robotmegváltását megszüntették. „Mivel az uradalmi gazdaság

[64] Uo. Fasc. A. No 3. 15. pont.
[65] Uo. Fasc. B. No 14 et NB. 48. pont.
[66] Uo. No 30 et NB. 26. pont.
[67] Uo. Fasc. A. No. 6; Fasc. B. No 31 et NB.
[68] Uo. Fasc. A. No 3. 23. pont.
[69] Uo. Fasc. B. No 14 et NB. 18—19. pont.

megnőtt, szükség van a természetbeni kézi robotra."[70] A bizottság rendelte ki a kőszegi jobbágyokat az uradalmi majorsági szőlős- és gyümölcskertek kőkerítésének építéséhez.[71] Jogosítva volt az özvegyek, árvák robotjának elengedésére.[72]

1752-ben Szentgyörgy község panaszt tett, hogy a szokásos legelőt nem kapta meg, ezért állataikat a messze fekvő legelőre kellett hajtaniok. A herceg – ki a panaszt kézhez kapta — hajlott a kérdés rendezésére, helyszíni szemlét tartott szükségesnek. Gróf Herbeviller bizottsági elnök azonban az ügyet azzal zárta le, hogy „a községnek amúgyis elég legelője van". Ez csaknem az egyetlen eset, mikor a bizottság a herceg észrevételeit nem vette figyelembe.[73] 1755-ben a nemesvölgyiek kérték, hogy a közös legelő helyén szőlőskertet létesíthessenek. Ezt a bizottság megengedte nekik, három évi mentességet biztosítva a hegyvám és tized alól, sőt az első földbért is elengedték nekik.[74]

A legtöbb gondot a források által Gwöhr-nek nevezett földbér okozta. Elsősorban a telekkönyvezés, a földek felmérése során számos olyan telekre bukkantak, melyek után addig cenzust nem fizettek. 1743-ban a kaboldi tiszttartó jelentette, hogy az uradalomhoz tartozó négy helységben számos olyan telek van, melyek után eddig földbért nem fizettek. A bizottság úgy rendelkezett, hogy az első esedékes cenzust elengedi, különben azonban fizetniök kellett. Ugyanezt válaszolta a bizottság a fraknói tiszttartó jelentésére is.[75] 1753-ban a lékai uradalomban a felmérés során talált, addig mentes telkek után a bizottság viszamenőleg is beszedette a bér felét. A telkeket az uradalom foglalta el, a jobbágyok azokat per censum élvezhették.[76]

Azok után a szőlők után, melyekből engedéllyel szántót csináltak, nem hegyvámot, hanem földbért, tizedet és robotot követeltek.[77] Azokat a pecsenyédi réteket viszont, melyek az úrbérrendezés előtt ki voltak véve a szolgáltatások alól, a bizottság továbbra is mentesítette.[78] A kapuvári uradalomhoz tartozó Garta nem került úrbéri szabályozásra; a régi szokás szerint házanként 3 forintot adózott. A felügyelő jelentése szerint újabban az a gyakorlat alakult ki, hogy egy házban több lakást is építettek. „Ezt a visszaélést meg kell szüntetni, ilyen építkezést csak kötelezvény ellenében lehet engedni" — mondta a bizottság.[79]

A tized és kilenced ügyekkel kevésbé foglalkozott a bizottság. 1757-ben a boldogaszonyi jobbágyoknak megengedte, hogy a tizedből kivegyék az aratórészt. A következő évben utasították a kismartoni tiszttartót, hogy a gróf Wurmbrand szőlője utáni tizedet, melyet az vonakodott megfizetni, erőszakkal hajtsa be.[80] 1781-ben a beküldött számadásokból a bizottság azt állapította meg, hogy a jobbágyok egy része telke után nem fizet kilencedet vagy az érte járó pénzmegváltást. „Ez kárt okoz az uradalomnak — írta a bizottság —, ezért a hivatalok között körözni kell az erre vonatkozó rendelkezést."[81]

[70] Uo. No 31 et NB. 16. pont.
[71] P 162. 1784. júl. 25. pont.
[72] Uo. 11. pont, valamint 1781. aug. 95. pont.
[73] P 108. Rep. 64. Fasc. B. No 20 et NB. 6. pont.
[74] Uo. No 30 et NB. 36. pont.
[75] Uo. Fasc. A. No 3. 12—13. pont.
[76] P 155. II. 1753. jan. 16. pont.
[77] P 108. Rep. 64. Fasc. B. No 30 et NB. 25. pont.
[78] P 162. Prot. comm. 1782. nov. 28. pont.
[79] Uo. 1781. aug. 15. pont.
[80] P 155. III. 1757. máj. 4. pont, 1758. máj. 5. pont.
[81] P 162. 1781. aug. 73. pont.

A bizottsági ülések napirendjén néhány kisebb szolgáltatás is szerepelt. Ilyen volt a herceg tiszteletére adott bor (Verehr-Wein), mellyel 1754-ben Nagy- és Kishöflány valamint Szentgyörgy községek adósak maradtak.[82] 1757-ben a számvevőség észrevételezte, hogy az uradalmi tisztek a községi szolgáktól, őröktől, iskolamesterektől nem követelték meg a zsellérpénzt. A bizottság állásfoglalása szerint ezt csak azoknak kellett fizetniök, akiknek házuk vagy telkük volt.[83]

1784 júliusában foglalkozott a bizottság azzal a censussal, melyet a bányavárosok a grófi ágnak (akkor gróf Esterházy Istvánnak) ősidők óta fizettek. Javasolta, hogy a gróf ne fogadjon el pénzt, hanem kérjen a felszabadított városok helyett másik birtokot.[84]

2: Állat- és terményforgalmazás

A bizottság birtokgazdálkodási hatásköre a termények értékesítésére, a szőlőművelésre, állattenyésztésre, erdő- és fagazdálkodásra, vadászatra, halászatra terjedt ki. A birtokgazdálkodást a bizottság a tiszttartók jelentései alapján tekintette át. Előfordult, hogy a helyszínen ülésezett, vagy oda vizsgálóbiztosokat küldött ki.

A gabonaeladás főleg az alsó uradalmakban volt bevételi forrás. Érthető, hogy a bizottság ügyelt, hogy a gabona ne maradjon sokáig a magtárban, vermekben, tönkre ne menjen. Az uradalmi tisztek jegyzékeket állítottak össze a terményekről: milyen állapotban vannak, hogyan lehetne őket a legjobban eladni. A gabona eladási árát gyakran maga a bizottság határozta meg. 1752-ben pl. a régi búza mérőjét 22, az újét 23 garasért adta. Ugyanez évben a kapuvári uradalom a víz miatt nem tudta a gabonát Köpcsénybe vinni eladásra, e helyett Újhelyre vitte. A lendvai uradalomban a búzát rovar támadta meg, így eladhatatlanná vált. A bizottság — a tiszttartó javaslatára — úgy határozott, hogy a jobbágyokat kényszerítsék a búza megvételére.[85] 1756-ban a lendvai jobbágyok a miatt panaszkodtak, hogy igen megterhelte őket a gabonának eladás céljából Újhelyre való szállítása. A bizottság a szállítást megszüntette, a gabonát helyben adatta el.[86] A következő évben körözvényben utasította az összes tiszttartókat: a raktáron lévő búzát és kölest adják el, ne tartsák tovább. A kétszeres gabonával, árpával és zabbal még várni kellett.[87] 1784-ben Sólyom győri gabonakereskedő tett panaszt a bizottságnál, ki az ozorai és dombóvári uradalomtól lábon, szerződéssel gabonát vásárolt. Az uradalom a gabonát Földvárra vitte és hajóra rakatta. A hajón vették észre, hogy zsizsik támadta meg, ezért másik hajóra kellett átrakatni, szellőztetés céljából. Ezzel neki költségei voltak és a gabona is eladhatatlanná vált. A gabonakereskedő az uradalomtól kártérítést kért. A bizottság úgy foglalt állást, hogy „azokat a kereskedőket, akik nagyban vásárolnak az uradalomtól, meg kell tartani". Sólyom ezért pozsonyi mérőnként két garas engedményt kapott.[88]

[82] P 108. Rep. 64. Fasc. B. 30 et NB. 1754. okt. 23. pont.
[83] P 155. III. 1757. máj. 5. pont.
[84] P 162. 1784. júl. 40. pont.
[85] P 108. Rep. 64. Fasc. B. No 26. 1752. ápr. 16. pont; jún. 34, 53, 61. pont.
[86] Uo. No 30 et NB. 1756. márc. 7. pont.
[87] P 155. III. 1757. márc. 11. pont.
[88] P 162. 1784. júl. 22. pont.

A gabonán kívül a bizottság dohányeladási ügyekkel is foglalkozott. 1751 decemberében úgy foglalt állást, hogy „a dohánykereskedők sok alkalmatlanágot okoztak már az uradalom területén". Ezért a dohánykereskedés megtiltását javasolta.[89] A javaslatot mégsem vették egész szigorúan, mert dohánykereskedésről később is olvashatunk. 1755 decemberében pl. a bizottság szabta meg a dohány eladási árát.[90] 1781 augusztusában körözvényben szólították fel az uradalmakat, hogy a dohányt adják el és a pénzt fizessék be a főpénztárba.[91] Az uradalmak területén nagy kiterjedésű nádasok voltak. A bizottság ügyelt arra, hogy a nádat idejében vágják le és adják el.

Különös gondot fordított a bizottság az uradalmi szőlők művelésére. 1751 áprilisában megállapították, hogy a szőllőket sok helyen rosszul művelik meg. Ezeken a helyeken jobb lenne szántóvá alakítani azokat.[92] 1754-ben úgy határoztak, hogy a kismartoni és keresztúri szőlőket, mivel azok művelése terhes az uradalomnak és a jobbágyoknak egyaránt, szüret után vagy el kell adni, vagy szántóvá kell alakítani.[93] A bizottság engedélyezte ezekben az években, hogy a fraknói, kismartoni és boldogasszonyi szőlőkbe 142 000 db szőlővesszőt vegyenek.[94] A bizottság határozta meg az eladásra szánt bor árát, vagy intézkedett olyan kis jelentőségű ügyben is, mint pl. hordóabroncsok beszerzése.[95]

A bizottsági jegyzőkönyvekben gyakran találkozunk állattartási ügyekkel, hiszen az uradalmak jövedelmének jelentős része származott ebből a forrásból. A bizottság arra törekedett, hogy az állattartást „jobb állapotba hozza".[96] Ebből a célból szabta meg, hogy mely uradalomba küldjenek fiatal állatokat, vagy melyeket selejtezzenek ki, adjanak el. 1754-ben úgy rendelkezett, hogy a vész miatt az állatokat csak a köd felszállása után szabad kihajtani.[97]

Az állatokat abban az esetben adták el, ha erre a célra hízlalták őket, ha tartásuk nem volt kifizetődő[98], vagy ha kiöregedtek. Az eladásra szánt állatokat a felső uradalmakba, elsősorban Kapuvárra hajtották. 1751 májusában 106, decemberében 113 ökröt hajtottak ide. A juhokat szeptemberben, a disznókat karácsony előtt, a teheneket aratáskor.[99] A felhajtott állatok nyilvántartása körül zavarok mutatkoztak, maga a számvevőség sem tudta, mely uradalomból hány állatot hajtottak fel. Ezért 1755 decemberében a bizottság elrendelte, hogy minden felügyelő, ki az alsó uradalmakból állatokat hajtatott Kapuvárra, jegyzéket vezessen. Az eladást szerződésbe foglalták, arról évi jelentést küldtek a számvevőségnek.[100] 1782-ben a lajtaszentmiklósi

[89] P 108. Rep. 64. Fasc. B. No 14 et NB. 83. pont.
[90] Uo. No 30 et NB. 24. pont.
[91] P 108. Rep. 64. Fasc. A. No 6., hercegi utasítás. Sine dato. 1751 után, 8. pont; P 162. 1781. aug. 72. pont.
[92] P 108. Rep. 64. Fasc. No 14 et NB. 12. pont.
[93] Uo. No 30 et NB. 1754. okt. 14. pont.
[94] Uo. No 20 et NB. 1752. ápr. 17. pont; No 30. et NB. 1755. dec. 35. pont.
[95] Uo. No 14 et NB. 1751. ápr. 5. pont, dec. 30. pont; P 155. III. 1757. máj. 18. pont.
[96] P 108. Rep. 64. Fasc. B. No 14 et NB. 1751. dec. 73. pont.
[97] Uo. Fasc. 30 et NB.
[98] A bizottság 1758 májusában megállapította, hogy a kozári (kőszegi uradalom) disznótartás nem hasznos. Ezért a „kis és nagy disznókat" eladatta. P 155. II. 1758. máj. 2—3. pont.
[99] P 155. I. 1751. máj. 1. pont; P 108. Rep. 64. Fasc. B. No 14 et NB. 103. pont.
[100] Uo. No 30 et NB. 1755. dec. 13. pont; P 155. III. 1757. márc. 10. pont, 1758. máj. 22. pont.

kocsmáros panaszt tett, amiért a jobbágyok disznóikat eladásra nem oda, hanem Bécsújhelyre hajtották. Ezzel neki kárt okoztak, bérletét nehezebben tudta megfizetni.[101]

A bizottság foglalkozott az állateladás körüli vitákkal is. 1757-ben pl. több mészáros csaknem 10 000, a következő évben a kismartoni mészáros 2000 Ft-tal maradt adós. Ezekben az években adta el a bizottság 1500 Ft-ért a bujáki uradalmi ménest Hévíz községnek.[102]

A bizottság részletes jelentéseket kért az uradalmi erdők állapotáról. 1752-ben merült fel erdőrendtartás (Waldordnung) készítésének a gondolata. „Legkönnyebb megoldásként" az osztrák rendtartás átvételét javasolták.[103] Az erdőmester minden elintézett ügyről jelentett a bizottságnak, közölte észrevételeit az erdők megőrzéséről, számadásokat adott a kitermelt fáról. 1753 szeptemberében maga gróf Herbeviller tekintette meg a selegdi erdőt.[104]

Az erdőkben a jobbágyok kötelesek voltak fát vágni. Ezt több helyen vonakodtak tenni, ezért a bizottság engedélyezte, hogy a tiszttartók bérért fogadjanak favágókat.[105]

A bizottság 1751 decemberében jóváhagyta, hogy a kapuvári, vitnyédi és agyagosi jobbágyok az uradalmi erdőben száraz fát szedjenek, de „ne tetszésük szerint". A következő évben a gartai (Sopron m.) jobbágyokkal 15 Ft-ot fizettetett a bizottság faizás címén.[106] 1755 decemberében elrendelték, hogy az újfalui tó melletti erdőt árokkal kell körülvenni, „hogy a következő károkat elkerüljék". A parasztok nem szedhettek maguknak karókat az erdőben. Előfordult, hogy zsellérek az erdőmestertől rőzsét kaptak, „tekintettel szegénységükre és mert különben az uradalmi erdőkben kárt okoznának".[107] 1758-ban büntetés terhe mellett tiltotta a bizottság, hogy a herceg testvérének söjtöri felügyelője a hercegi erdőkből fát vágasson ki.[108]

A bizottság gondoskodott az uradalmak fa szükségletéről. Ez vonatkozott a tűzi-, épület- és kádárfára egyaránt. A fával való kereskedés a jobbágyoknak tilos volt. 1784-ben Verebes József fakereskedő — arra hivatkozva, hogy 16 éve vásárolja már az uradalom fáját — kártérítést kért, mivel a Duna a megvásárolt és kifizetett fáját elsodorta. A bizottság megengedte neki, hogy a szokolai és jenői erdőkben 600—700 öl használhatatlan fát, ölenként 14 garasért, kivágathasson és elszállíttathasson.[109]

A bizottság felügyelt a vadászásra, madarászásra,halászásra is. A vadászat bérletét nem a vadászok vagy erdőkerülők, hanem az uradalmi hivatalok intézték. A rőzseszedést azért sem engedélyezték az erdőkben, mert azzal a vadakat zavarták volna.[110] A bizottság igyekezett rendet teremteni a vadgazdálkodásban. „A vadászok tetszésük szerint Bécsbe küldenek vadhúst, úgyhogy a kismartoni konyha alkalmatlan vadakat kap" — mondta a bizott-

[101] P 162. 1782. nov. 22. pont.
[102] P 155. III. 1757. máj. 3. pont; P 108. Rep. 64. Fasc. B. No 31 et NB. 1757. aug. 22. pont; P 155. III. 1758. máj. 6. pont.
[103] P 108. Rep. 64. Fasc. B. No 20 et NB. 1752. jún. 26. pont.
[104] P 155. II. 1753. szept. 8. pont; III. 1757. máj. 14. pont.
[105] P 108. Rep. 64. Fasc. B. No 14 et NB. 1751. dec. 69, 78. pont.
[106] Uo. 1751. dec. 104—105. pont és No 20 et NB. 35. pont.
[107] Uo. No 30 et NB. 33. pont; P 155. II. 1756. máj. 20. pont; III. 1757. márc. 18. pont.
[108] P 155. II. 1758. máj. 9. pont.
[109] P 162. 1784. júl. 61. pont.
[110] P 155. II. 1756. máj. 18. pont.

ság. Ennek megakadályozására pontos számadás vezetését szorgalmazta.[111] 1763-ban elrendelték, hogy a nemesvölgyi vadaskertben lévő felesleges vadakat lőjjék ki és adják el.[112]

Meglepő módon egyes esetekben a bizottság nem hozzá tartozó, igen csekély jelentőségű gazdasági üggyel is foglalkozott. Így pl. 1751 decemberében a köpcsényi majorsági kocsikhoz nyolc új kereket vásároltatott, a régi kerekekről leszedette és más célra elraktároztatta a vasat. 1755 decemberében a lékai magasút melletti majorsági udvarban lévő kútra a régi, rossz lánc helyett újat tétetett.[113]

3: Haszonvételek

A bizottság feladata volt a haszonvételek nyilvántartása, felügyelete, a hercegi jogok felkutatása és érvényesítése. Ebből a célból a levéltárakban kutatómunkát is végzett.[114]

A regálék közül — ez országosan is így volt — a legtöbb bevételt a bormérés, kocsmáltatás hozta. Ezért a bizottság is kiemelten foglalkozott vele. A hercegi utasítás[115] felhívta a figyelmet a tizedborok időben való beszedésére, hogy a kocsmákat jó borral tudják ellátni. A többi bort „rendes időben" kellett megvenni, amikor az ára még nem volt magas. Az uradalmak a vásárolt vagy a jobbágyoktól szolgáltatásként kapott borokat az ár megjelölésével adták át az uradalmi kocsmáknak.[116] 1751 decemberében úgy intézkedtek, hogy az oszlopi kocsmát bérbe kell adni. „Jövedelmét nem kell a községnek hagyni, mert azt saját céljára fordítja."[117] 1754-ben Girmben (Sopron m.) a „régi kocsmáltatási szokást" állították vissza, „ami az uradalomnak és a községi kocsmának egyaránt nincs kárára".[118]

A bizottság határozta meg, hagyta jóvá a kimérendő bor árát is. 1751 decemberében az idei bort 4 kr-ért, 1752-ben 8 kr-ért adták.[119]

Sok gondot okoztak a bormérők, a kocsmárosok. 1743-ban a fraknói kocsmáros 100 Ft hátraléka miatt már harmadik éve volt börtönben. Felesége a gyerekekkel ezalatt koldulásból élt. A bizottság a tiszttartót tette felelőssé, amiért hagyta a hátralékot ennyire összegyűlni. A kocsmárossal kötelezvényt írattak alá, melyben vállalta a hátralék felének megfizetését. A másik felét a herceg a tiszttartóra hárította.[120] 1752-ben az újfalui kocsmáros panaszt tett, hogy nem tudja fizetni az évi 450 forintos bérleti díjat, mert az ebenfurti oldalon épült kocsma elveszi tőle a forgalmat. A bizottság 50 Ft-ot elengedett neki. Ugyanez évben a bittsei régi kocsmát évi 20 Ft censusért az ottani sótiszt kapta meg.[121] 1762 decemberében a cinfalvai uradalmi számvevő lepecsételte a kocsmáros által a jobbágyoktól vett bort, mivel a kocsma Mihály

[111] P 155. III. 1757 máj. 2. pont.
[112] P 108. Rep. 64. Fasc. C. No 36. 1763. márc. 5. pont.
[113] Uo. Fasc. B. No 14 et NB. 1751. dec. 57. pont, és No 30 et NB. 1755. dec. 30.
[114] Uo. Fasc. C. No 38 et NB. 8. pont.
[115] Uo. Fasc. A. No 6. 8. pont.
[116] P 155. III. 1756. okt. 5. pont.
[117] P 108. Rep. 64. Fasc. B. No 14 et NB. 27. pont.
[118] Uo. No. 30 et NB. 1754. okt. 9. pont.
[119] Uo. No 14 et NB. 1751. dec. 50, 68. pont, és No 20 et NB. 1752. ápr. 10. pont.
[120] Uo. Fasc. A. No 3. 14. pont.
[121] Uo. Fasc. B. No 20 et NB. 32, 46. pont.

nap és újév között, mikor a község mért bort, csak kevés régi bort, és azt is csak idegeneknek mérhetett ki.[122] 1782 júliusában az eszterházi kocsmáros bérleti díjának felét engedte el a bizottság, „mivel kevés a bevétele". Az lévai uradalom volt kocsmárosnője 4000 Ft-tal tartozott az uradalomnak. Azt kérte, hogy ne hajtsák végre házát és szőlőjét az adósság fejében, hiszen uradalmi bort mért és a pénzt mindig befizette az uradalmi pénztárba. A bizottság úgy döntött, hogy mivel háza és szőlője amúgyis csak 200 Ft-ot ér, nem hajtják végre. Életfogytig ingyen lakhatott benne, de jó karban kellett tartania. Halála után az uradalomé lett az ingatlan. Ugyanez évben 100 Ft kártérítést kért a csácsai (Trencsén m.) kocsmáros, mivel az „úriszék és censur (sic) alkalmával fogadóját a tisztviselők úgy megtöltötték, hogy idegent nem is tudott fogadni. Ezáltal kára keletkezett." A bizottság elrendelte annak megállapítását, mennyi ideig és hány szobát foglaltak el a tisztviselők és a szerint adtak kártérítést.[123]

A kocsmák építése, fenntartása is szerepelt a bizottsági ülések napirendjén. 1752-ben parancsot adtak a lendvai tiszttartónak, hogy a létesítendő kocsmák számára annyi épületfát adjon, amennyi szükséges. Ugyanakkor utasították a szarvkői tiszttartót, hogy az alsó-lorettói kocsma két lakhatatlan szobáját javíttassa meg.[124] 1784-ben a hídvég-ardói (Abaúj-Torna m.) fából épült kocsma tönkre ment, újat kellett építeni. A bizottság erre a célra 500 Ft-ot utalt ki, hogy „jó anyagból legyen, és a bérleti díjat emelni lehessen".[125]

A pálinka- és sörfőzésről lényegesen kevesebb adatunk van. 1752 júniusában a lajtai (Pecsenyéd uradalom) kocsmában a pálinkafőző üst tönkre ment, újat kellett venni. A bizottság úgy rendelkezett, hogy a régi rezet felhasználva az újért 34 Ft-ot adhatnak.[126] 1757-ben a lévai felügyelő javasolta, hogy a turai (Pest-Pilis m.) sör- és pálinkafőzőházat adják bérbe. A bizottság engedélyezte az évi 800 Ft-os bérleti díjat. Kikötötte azonban, hogy a bérlő az árpát és más terményt az uradalomtól veszi, a sör- és pálinkafőzőt jó karban tartja.[127] 1781-ben a roszinai (Trencsén m.) sörfőzőház javítását „jobb időkre" halasztották.[128]

A malmokkal a bizottság sokkal mostohábban bánt. Már 1751-ben megállapították, hogy „sok haszon nélküli malon van az uradalmakban", hasznos lenne közülük néhányat eladni, a befolyt pénzből kocsmákat javíttatni.[129] Az ezt követően született hercegi utasítás is arról beszél, hogy „a felesleges malmok az uradalmaknak sok javítási költséget okoznak". Megparancsolta, hogy a felesleges malmokat adják el.[130] A szükségesnek tartott malmok fenntartásáról azonban gondoskodni kellett. 1751-ben engedélyezte pl. a bizottság a keresztúri tiszttartónak különböző, az őrléshez szükséges eszközök vásárlását.[131] A következő évben az ozorai malmok tatarozási költségeit vizsgálta felül a bizottság. A kismartoni tiszttartó által beadott malom-javítási költségvetést

[122] Uo. Fasc. C. No 34. 1762. dec. Kérvények.
[123] P 162. 1782. júl. 42, 56, 81. pont.
[124] P 108. Rep. 64. Fasc. B. No 26. 30, 62. pont.
[125] P 162. 1784. júl. 58. pont.
[126] P 108. Rep. 64. Fasc. B. No 20 et NB. 48. pont.
[127] Uo. No 31. et NB. 1757. jan. 12. pont.
[128] P 162. 1781. aug. 65. pont.
[129] P 108. Rep. 64. Fasc. B. No 13. 4, 6. pont.
[130] Uo. Fasc. A. No 6. 11. pont.
[131] Uo. Fasc. B. No 14 et NB. 90. pont.

471 Ft-ról 258 Ft-ra csökkentették.[132] 1752-ben a lajtapordányi udvari malomban levő két elhasznált malomkövet adatták el.[133] 1754-ben a pecsenyédi és a lajtaszentmiklósi malmot kellett tatarozni. A bizottság úgy döntött, hogy mivel a bérletet az elhalt bérlő fia örökölte, apja pedig úgy vette bérbe a malmot, hogy tatarozza is, ezért a javításokat a fiúnak kell elvégeztetnie.[134] 1757-ben a kisszalatnyai (Zólyom m.) molnár 30 Ft-os bérleti díjából 5 Ft-ot elengedtek, „mert az áradásoktól kárt szenvedett és a bérletet nem tudja megfizetni".[135] 1784-ben a verőcei, kismarosi és szokolai határ találkozásánál malom építését tervezték.[136]

Az uradalmi téglaégetők elsősorban saját szükségletre termeltek. Épületek fenntartása, javítása, újak építése nagy mennyiségű téglát, cserepet igényelt. A téglaégetők termelésére a bizottság felügyelt. 1751-ben pl. a keresztúri téglaégető tararozásáról, fával való ellátásáról intézkedtek. Elrendelték, hogy a boldogasszonyi égetőben a következő év tavaszán három—négy égetés téglát kell készíteni.[137] 1752-ben utasították a szarvkői tiszttartót, hogy az évben két égetés téglát és egy égetés meszet csináltasson. A kapuvári tiszttartónak engedélyezték, hogy — mivel az uradalomban kevés volt a mész, — a szükségletet idegen helyen szerezze be.[138] 1756-ban 3000 cserepet utaltak ki ingyen a keresztúri jegyzőnek.[139]

A húsméréssel kapcsolatban a bizottság elé a mészárosok különböző vitás ügyei kerültek. 1755-ben a mészárosok tettek panaszt, hogy a hentesek nagy kárt okoztak nekik, mert nem tartották be a megyei és katonai árszabást. A bizottság úgy határozott, hogy a hentesek büntetés terhe mellett nem kereskedhettek hússal, sem disznót nem vehettek. A falusi bírók és őrmesterek ügyeltek a határozat végrehajtására. A tilalom ellenére árult húst elkobozták és maguk számára megtartották.[140] 1756-ban a boldogasszonyi mészárosok titkon elvitték a széleskúti céhnél őrzött kiváltságlevelüket. A bizottság ezért 150 Ft-ra büntette őket.[141] 1762-ben Lövő község emelt panaszt a helybeli mészáros ellen, aki beteg ökröt hajtott a csordába. Ebből nyolc napon belül járvány lett, aminek 65 ökör, 105 tehén, 32 borjú esett áldozatul, 224 Ft értékben. A mészárost a bizottság 256 Ft-ban marasztalta el.[142] 1782-ben ocsovai (Zólyom m.) mészáros — arra hivatkozva, hogy az utca járhatatlan és ezért nincs forgalom — 30 Ft-os bérleti díjuk mérséklését kérte. A bizottság elutasította őket, „mivel már korábban tervezték az árenda felemelését, ugyanis az uradalomnak joga a regálék emelése".[143]

Egyéb haszonvételek ritkán szerepeltek a bizottság napirendjén. 1752-ben az uradalom Badacsonytomajnál kompot helyezett üzembe, melynek díjait a bizottság szabta meg. Személyenként 1, kocsinként 5 garast, az állatokért 17, a gabona mérőjéért 1,5, disznóért, borjúért 6 krajcárt szedtek.[144] 1752-ben egy alsó-ausztriai kalaposmester, kinek császári engedélye volt, részt akart venni a

[132] Uo. No 26. 1752. jún. 22. pont.
[133] Uo. 33. pont.
[134] Uo. Fasc. No 30 et NB. 1754. dec. 1. pont.
[135] Uo. No 31 et NB. 1757. aug. 19. pont.
[136] P 162. 1784. júl. 59. pont.
[137] P 108. Rep. 64. Fasc. B. No 14 et NB. 1751. ápr., 1751. dec. 52, 99. pont.
[138] Uo. No 20 et NB. 1752. ápr. 23. pont; 1752. jún. 38. pont.
[139] P 155. III. 1756. okt. 13. pont.
[140] P 108. Rep. 64. Fasc. B. No 30 et NB. 12. pont.
[141] P 155. III. 1756. okt. 8. pont.
[142] P 108. Rep. 64. Fasc. C. No 34. 1762. dec. Kérvények.
[143] P 162. 1782. nov. 41. pont.
[144] P 108. Rep. 64. Fasc. B. No 14 et NB. 1751. dec. 39. pont.

lakompaki vásárban. A bizottság ehhez nem járult hozzá, mivel „az csak a nyilvános vásárokra vonatkozik".[145] A bizottság szükségesnek látta elrendelni, hogy a jobbágyok ne kerüljék meg a hercegi vámokat. 1757-ben a bizottság intézkedett, hogy a kismartoni vámos a kapuknál kiktől mennyi vámot szedjen. A vám alól a molnárok, kocsmárosok, mészárosok sem voltak kivéve.[146] A bizottság a bittsei 1 Ft 50 dénáros sör- és pálinkataxát 1 Ft-ra mérsékelte.[147]

4. *Ipari üzemek*

A haszonvételekből kifejlődött ipari jellegű üzemekről is vannak adatok a bizottság jegyzőkönyveiben. Ilyenek voltak a vashámorok, papírgyár, fűrészmalom és egyéb üzemek.

A források szerint a hitbizományhoz az alábbi helységekben három vashámor tartozott:

1. Szokola (Hont m.),
2. Gombaszeg (Gömör-Kishont m.),
3. Hegyesd (Zala m.).

1780-ban Rigler lévai felügyelőségi írnok kérte a bizottságot, hogy hű munkája jutalmául a szokolai vashámornál alkalmazza. A bizottság a herceg figyelmébe ajánlotta a kérést. A vashámornál Kálmán Sámuel szokolai lakos bérelte a kocsmát és mészárszéket.[148] A gombaszegi vashámort Bartók János panaszával kapcsolatban említik a források, kinek a vashámor mellett fekvő rétjét elöntötte a víz. Az uradalom, melytől évi 50 font vasat kapott, egy másik rétet adott neki cserébe.[149] A hegyesdi vashámort 1780-ban említik először. Ebben az évben a bizottság, a hegyesdi vas jobb eladása érdekében, Kismartonban, Boldogasszonyban, Kapuvárott, Keresztúron és Kőszegen lerakatot létesített. A hámor felügyelője az uradalmi kasznároknak jegyzéket adott a kapható vasfajtákról és azok árairól. 1782-ben a hegyesdi vashámor számadás-vezetője kérte, hogy a többi számadás-vezetőhöz hasonlóan ő is kapjon természetbeni juttatást. A bizottság úgy látta, hogy a korábban kapott fizetésemelés kielégítette a számadás-vezetőt. Ugyanez évben a bizottság a csobánci tiszttartót küldte a vashámorhoz annak megvizsgálására, hogy a szállítók mennyi használhatatlan öntöttvasat szállítottak Hegyesdre.[150]

A lékai hercegi papírgyárat 1751-ben a Vas megyei kézműves conscriptio során összeírták. A bizottság úgy foglalt állást, hogy ennek ellenére „sem fogadnak el semmiféle parancsot Vas megyétől, annak tisztviselőitől". Ugyanakkor 58 Ft-os javítási költséget engedélyeztek.[151] 1755-ben a lékai hercegi papírgyártó panaszt tett a rongygyűjtők ellen, akik neki nagy kárt okoztak. „Minden faluban összegyűjtik a rongyot, neki semmi sem jut". A bizottság értesítette az uradalmakat, hogy tiltsák meg a rongygyűjtést.[152] 1757-ben jóváhagyták a papírmalom gazdaságos javítását.[153]

[145] Uo. No 20 et NB. 1752. jún. 5. pont.
[146] P 155. III. 1757. máj. 17. pont.
[147] Uo. 1756. okt. 21. pont.
[148] P 162. 1780. máj. 95. pont; 1784. júl. 17. pont.
[149] Uo. 1782 júl. 80. pont.
[150] P 162. 1780. máj. 102. pont; 1782. nov. 34, 38. pont.
[151] P 108. Rep. 64. Fasc. B. No 14 et NB. 1751. dec. 62, 65. pont.
[152] Uo. No 30 et NB. 1755. dec. 15. pont.
[153] Uo. No 31 et NB. 1757. aug. 30. pont.

Foglalkozott még a bizottság a lakompaki fűrészmalommal,[154] a pecsenyédi sajtgyárral is, ahol minden negyedik sajtot az uradalom kapott.[155]

1781 augusztusában két érdekes ajánlatot is kapott a bizottság. Kastenthal József nyugalmazott kerületi titkár a véglesi erdőkben salétromfőzőt akart felállítani. A bizottság szerint ezekből az erdőkből az uradalomnak kevés haszna van, ezért szerződést kell kötni a salétromfőzésre. A hozzávaló edényeket, felszerelést Kastenthal fedezte, a fát az uradalmi erdőből szabott áron kapta, a kifőzött salétrom mázsája után 4 Ft-ot fizetett. Ezzel egyidőben egy Jungbluth nevű vállalkozó, kinek arra uralkodói engedélye volt, bükkmakk-olaj sajtolását javasolta. A bizottság engedélyezte, hogy a bükkmakkot a hercegi erdőkből vegye, az első három évben mérőnként 15, később 19 garasért. A megvásárolt mennyiséget október végéig el kellett szállítania, ekkor kezdődött ugyanis a disznók makkoltatása.[156]

5. *Épületek, utak, hidak fenntartása*

Az építkezések, épületek, utak, hidak fenntartása állandó témája volt a bizottsági üléseknek. Az ügykör jelentőségét mutatja, hogy 1752 februárjában Pál Antal herceg Nápolyból keltezve külön utasításban szabályozta az építésügyet. A hozzá küldött jelentésekből azt állapította meg, hogy a bizottság sokat foglalkozott építési, fenntartási ügyekkel. Elrendelte, hogy minden építkezés, javítás csak az ő aláírásával lehetséges, a nélkül érvénytelen. Figyelmeztette a bizottságot, hogy az utasítást — büntetés terhe mellett — szigorúan tartsa be, csak okvetlenül szükséges építkezést engedélyezzen, azt is gazdaságosan. A tervrajzot, költségvetést előzetesen gondosan mérlegelje. A herceg foglalkozott utasításában néhány konkrét üggyel is. Így a fehéregyházi leégett kúria újjáépítésével (itt egy szín 421 Ft-ba kerülő javítását kifogásolta), a bujáki pince építésével. „Igen elgondolkoztató — írta —, hogy egy völgyfalui épület, mely két éve készült, egy fala beomlott. Elő kell állítani a kőművest, aki építette és be kell hajtani rajta a költségeket."[157] Ugyanaz év májusában a herceg amiatt panaszkodott, hogy a gazdasági tisztek csak építkezni akarnak, összes beadványaik építési engedély kérésre vonatkoznak.[158] 1759-ben a herceg még mindig arról írt, hogy a főpénztár sok pénzt költött építkezésre. A szükséges építkezéseket nem egyszerre, hanem fokozatosan kellett elvégeztetni, ez az építkezésen dolgozó jobbágyoknak is kedvezőbb volt.[159] Csak az 1786. évi utasítás enyhített ezen a szigorúságon: az 50 Ft-on aluli javításokat a bizottság saját hatáskörében intézte, a hercegnek nem kellett jelentenie.[160]

Az építkezések között kiemelt helyet foglaltak el a kastélyépületek. Az 1751 áprilisi ülés a kismartoni kastélykert munkáira szolgákkal együtt két fogatot rendelt Lakompakról és Keresztúrról. Arra az időre, míg ott dolgoztak, a fizetőhivatal konvenciójukon felül napi 7 krajcárt fizetett nekik. Ugyanaz év decemberében engedélyezte a bizottság a kismartoni tiszttartónak, hogy szállására téli ablakot csináltasson. A köpcsényi kastély vihar által okozott kárainak

[154] Uo. No 14 et NB. 1751. dec. 80. pont.
[155] Uo. 72. pont, és No. 26, 1752. jún. 50. pont.
[156] P 162. 1781. aug. 4, 5, 29. pont.
[157] P 108. Rep. 64. Fasc. B. No 11. (után).
[158] Uo. No 13. 1. pont.
[159] Uo. No 31 et NB. 8. pont.
[160] Uo. Fasc. C. No 40 et C. 3. pont.

kijavítására 48 Ft-ot utalványoztak, de a keresztúri kastélyban esedékes javításokat a tavaszra halasztották.[161] 1752-ben Zinner mérnököt hívták meg, hogy a kőszegi kastély javításáról adjon költségvetést. Megrótták a főszámvevőt, amiért a herceg írásbeli engedélye nélkül Fraknó várában számvevőséget rendezett be. Ugyanez évben került sor a kismartoni kastély muzsikáló órájának javítására (egy bécsi órásmester javította) és a kert falának tatarozására. A kastély előtti jégveremben gyakran volt víz. Ezért felkérte a bizottság a mérnököt, vizsgálja meg ennek okát. A mérnök pumpa beszerzését javasolta a víz kiszivattyúzására. A bizottság szerint ezenkívül egy csatornát kell ásatni a majorsági udvaron keresztül a városi árokig.[162] 1758-ban a bizottság lebontatta a schwarzenbachi kastély emeleti részét és a földszinti részből lakásokat alakíttatott ki.[163]

Lényegesen kisebb súllyal szerepeltek út- és hídfenntartási kérdések. 1751 decemberében kötelezték a kőszegi uradalom helységeit, melyek vámmentesek voltak, a lukácsházi vámút javítására.[164] 1758-ban vitába keveredtek Sopron várossal utak-hidak javíttatása miatt. A bizottság szerint a városi vámbevételek ezt a célt szolgálták. A vita eldöntésére a Helytartótanácshoz fordultak.[165]

Itt említendők a vízüggyel kapcsolatos kérdések is. 1751-ben a lövői hídnál a víz gyakorta annyira kiáradt, hogy a réteket és szántókat teljesen eliszaposította. A víz levezetését az uradalmi mérnök jobbágyrobottal végeztette el.[166] 1781-ben a kismartoni kerthez szükséges vízvezeték céljára a régens épületfát hozatott. 1784-ben tervezték a görgői (Abaúj-Torna m.) határban egy főcsatorna ásását.[167]

A mesteremberek számláit a bizottság alaposan felülvizsgálta, erre biztatta a tiszttartókat is. „Duplájára emelkednek a költségek, mert csak egy olyan tiszttartó volt, aki a számlákat nem fogadta el, hanem ellenőrizte azokat" — írták.[168] 1751-ben 9 Ft-os javítást engedélyeztek a lékai tiszttartónak, jóváhagyták a kismartoni tiszttartó által benyújtott nyerges, kovács, bognár, asztalos számlákat. Hozzájárultak ahhoz, hogy a pordányi és csornai pajta tetejét javíttassák.[169] 1756-ban a boldogasszonyi magtár építésére 12 000 db téglát utaltak ki.[170]

6. *Kegyúri ügyek*

A kegyúri jogot a hitbizomány területén a herceg nevében a bizottság gyakorolta. Ez magában foglalta az egyházak, templomok, plébániák, kolostorok ellátása, fenntartása mellett az uradalmak és az egyházak közti vitás ügyeket is.

[161] Uo. Fasc. B. No 14 et NB. 9. pont és 1751. dec. 46, 56, 89. pont.
[162] Uo. No 20 et NB. 6. pont, 1752. aug. 6, 13. pont és No 26. 18. pont.
[163] P 155. III. 1758. máj. 28. pont.
[164] P 108. Rep. 64. Fasc. B. No 14 et NB. 1751. dec. 76. pont.
[165] P 155. III. 1758. aug. 4. pont.
[166] P 108. Rep. 64. Fasc. B. No 14 et NB. 1751. dec. 45. pont.
[167] P 162. 1781. aug. 97. pont; 1784. júl. 58. pont.
[168] P 108. Rep. 64. Fasc. B. No 14 et NB. 1751. ápr. 3. pont.
[169] P 155. 1751. máj. 4. pont; P 108. Rep. 64. Fasc. No 14 et NB. 1751. dec. 42, 106. pont.
[170] P 108. Rep. 64. Fasc. No 30 et NB. 1756. márc . 11. pont.

1752-ben a fraknói tisztek és szolgák panaszt tettek, hogy — különösen az öregeknek — nehezükre esett télidőben a hegyről a templomba menni. Ezért rossz időben nem vehettek részt a vasár- és ünnepnapi misén. Ezért a bizottság elrendelte, hogy a fraknói atyák tartsanak misét nekik. Évente egy hordó fraknói bort és hat mérő gabonát, hat mérő búzát és négy öl fát kaptak érte.[171] 1754-ben a nagymartoni lakos Harsányi 1000 Ft-os alapítványt tett a ferenceseknél misére. A község a pénzt kötelezvényre kölcsönvette. Az uradalom behajtotta a pénzt, mivel „az alapítvány ellátása a hercegi uradalom feladata".[172] 1756-ban elrendelték, hogy a tiszttartók az uradalom területén levő plébánosoktól számadást kérjenek, „a plébánosok ne rendelkezzenek szabadon a bevételekkel".[173]

1752-ben a lévai felügyelő jelentette, hogy a papok az erdőkben a jobbágyokkal fát vágattak, amit a bizottság kihágásnak minősített.[174] 1754-ben a lajtapordányi plébános saját szükségletére azon az árfolyamon kapott tüzifát, mint a jobbágyok. A szállításról az uradalom nem gondoskodott.[175] 1755—1756-ra a volt csornai prépost „megélhetésének javítására" 100—100 Ft-ot kapott.[176] A következő évben a bittsei plébánosnak megtiltották az uradalmi erdőben a faizást.[177] 1781-ben a süttöri (Sopron m) tiszttartó jelentése szerint a községek a plébános földjét nem akarták megművelni. A bizottság a kérdést a legközelebbi canonica visitatio elé utalta.[178] 1782-ben a lévai ferencesek tettek panaszt amiatt, hogy a turai erdőkben makkoltatott sertéseiket elzavarták és még 19 Ft-ot is követeltek tőlük. A bizottság az összeget elengedte. Ugyanez évben a csácsai plébános, arra hivatkozva, hogy az áradáskor kár érte, valamint hogy káplánját is el kell tartania, 18 mérő gabonát kért. A bizottság annál inkább elutasította, mivel nevezett gazdag volt, könnyen meg tudott élni.[179]

A kegyúri jog gyakorlása magával hozta az egyházi létesítmények és épületek fenntartását. 1752-ben a csornai pap tett panaszt, hogy a temető szűk, nem tudnak temetkezni, „Az emberek egymás hegyén-hátán fekszenek". A bizottság a tiszttartót bízta meg, keressen másik helyet a temető céljára, mert így betegség származhat belőle.[180] A következő évben a kismartoni ferences templom két tornyát javíttatták, majd az ebenfurti plébánosnak a „jó szomszédságra tekintettel" adtak támogatást.[181] 1756-ban Bujákon építettek templomot,[182] 1780-ban a turzófalvi (Trencsén m.) plébános kapott téglát és meszet, a következő évben a lévai templomot tatarozták.[183]

Találkozunk a kegyúri jogból következő vitás ügyekkel is. 1753-ban pl. az uradalom megakadályozta a gyulakeszi (Zala m.) plébános beiktatását, a püspök viszont az uradalom által támogatott plébánost nem ismerte el. Ugyanez évben foglalkozott a fraknói tiszttartó a borbolyaiak (Sopron m.)

[171] Uo. No 20 et NB. 1752. jún. 7. pont.
[172] Uo. No 30 et NB. 1754. okt. 3. pont.
[173] Uo. 1756. márc. 4. pont.
[174] Uo. No 20 et NB. 1752. ápr. 2. pont.
[175] Uo. No 30 et NB. 1754. okt. 5. pont.
[176] Uo. 1755. dec. 17. pont.
[177] Uo. No 31 et NB. 1757. aug. 35. pont.
[178] P 162. 1781. aug. 93. pont.
[179] P 162. 1782. júl. 43, 47. pont.
[180] P 108. Rep. 64. Fasc. B. No 20 et NB. 1752. jún. 40. pont.
[181] Uo. No 30 et NB. 1754. okt. 11. pont; 1755. dec. 14. pont. P 155. II. 1753. szept. 11. pont.
[182] P 108. Rep. 64. Fasc. B. No. 30 et NB. 1756. márc. 6. pont.
[183] P 162. 1780. máj. 61. pont; 1781. aug. 8. pont.

plébános elleni panaszával.[184] 1757-ben a bujáki egyház 600 Ft-ját a váci káptalan tilalom alá helyezte. A bizottság ezt figyelembe nem véve úgy rendelkezett, hogy a pénzt adósság fizetésére és templomépítésre kell fordítani.[185] 1784-ben a szarvkői plébános hagyatékáról intézkedtek.[186]

Állandó vitája volt a hitbizománynak a csornai prépposttal. A herceg jobbágyai gyakran hatoltak be annak birtokára, szénáját lekaszálták. Egy alkalommal a vita okozója egy két kocsi szénát termő rét volt, melyet mindkét fél magáénak tartott. A bizottság utasította a tiszttartót, hogy bíróilag tiltsa meg a prépost jobbágyainak a rét használatát.[187]

1751—1757 között foglalkoztak a kismartoni Kálvária hegyen építendő ferences kolostor ügyével. A kolostort 24 főre tervezték.[188] 1782-ben a feloszlatott kolostorok hercegi alapítványi tőkéit visszakövetelték.[189]

7. *Pénzgazdálkodás*

A nagy kiterjedésű hitbizomány pénzgazdálkodásának, ezen keresztül jövedelmeinek áttekintése nehéz feladat. Nem lehetett ez másképp kétszáz esztendővel ezelőtt sem, annak ellenére, hogy a bizottság arra törekedett, hogy minden tisztviselő pontos számadást adjon a rábízott területről.

Számadások vezetését már a hitbizományt alapító Pál herceg elrendelte, az év vége után három hónapon belül, évente egy számadást követelt.[190] A számadások beérkezte után következett a revízió. Ekkor átnézték, megvizsgálták azokat, kifogást emeltek, ha hibát találtak. A bizottságot alapító 1743. évi hercegi utasítás felhívta a figyelmet, hogy a jövedelmeket megfelelően kezeljék, évente számadást adjanak, „hogy a jobbágyok hátralékait és a tisztviselők elmaradását be lehessen szedni".[191] A számadások felülvizsgálására ugyanabban az évben egy alszámvevői állást létesítettek.[192] Ennek ellenére a számadások nem érkeztek be időben. 1750-ben meg kellett ismételni az utasítást, hogy a tisztviselők évente zárják le és küldjék be számadásaikat, illetve, hogy a számvevőség késedelem nélkül ellenőrizze azokat. „Meg kell szüntetni a visszaélést, — írta a herceg —, hogy egyes uradalmak tisztviselői különböző címeken kiadásokat számolnak el, pénzzel rendelkeznek. Legjobb lenne, ha havi pénztári ellenőrzés lenne és kiadásaikat ennek alapján a főpénztár fizetné ki."[193] A következő évtől negyedévenként küldték a tisztviselők a számadáskivonatokat a kerületi felügyelőkhöz vagy a számvevőségekre, melyek a bizottsághoz juttatták azokat. Feltüntették az uradalmi pénztár állását (Cassa Stand) is. A beérkezett számadások revíziójával a főszámvevő annyira el volt halmozva, hogy pl. 1751-ben nem tudott egy fontos hagyatéki üggyel foglalkozni, illetve nem tudta

[184] P 155. II. 1753. jan. 5, 11. pont.
[185] P 108. Rep. 64. Fasc. B. No 31. et NB. 1757. aug. 24. pont.
[186] P 162. 1784. júl. 46. pont.
[187] P 108. Rep. 64. Fasc. A. No 3. 1743. júl. 5. pont. — Uo. Fasc. B. No 20 et NB. 1752. ápr. 5. pont; 1752. jún. 41. pont, — P 155. III. 1758. máj. 15. pont.
[188] P 108. Rep. 64. Fasc. B. No 14 et NB. 1751. dec. 18. pont. — Uo. No 31 et NB. 1757. jan. 13. pont; P 131. Prot. V. (7). 1752. dec. pag. 212—213.
[189] P 162. 1782. júl. 6. pont, nov. 3. pont.
[190] *Csapody Csaba:* Az Esterházyak alsólendvai uradalmának gazdálkodása a XVIII. század első felében. Bp. 1933. 20.
[191] P 108. Rep. 64. Fasc. A. No. 1. 1743. 3. pont.
[192] Uo. No 3. 1743. júl. Észrevételek. — Az első kismartoni alszámvevőnek a tisztartót nevezték ki.
[193] P 108. Rep. 64. Fasc. A. No 5. 1750. okt. 5, 7. pont.

az elemi károk jegyzékét elkészíteni. A számvevőség jelentette, kik nem küldték be időre a számadásokat. Ezeket a bizottság megbüntette.[194]

A számadások felülvizsgálására a bizottság a számvevőknek egy-két hónapos határidőt szabott.[195] Az 1757. évi revízió során megállapították, hogy a tisztviselők nem vezették rendesen a számadásokat; hibák voltak bennük, nem csatolták a mellékleteket stb. A bittsei számadásokban kifogásolták pl. a földmérőnek kifizetett tiszteletdíjat, az uradalmi kocsma részére vásárolt borok magas árát, egy pár ökör vásárlását stb.[196] A következő évtől kezdve az alacsonyabb beosztású tisztviselőktől nem követeltek többé negyedévi számadás-kivonatokat. A számadások beküldésének elmulasztásáért viszont 100 dukát büntetést szabtak ki.[197]

1759-ben a herceg emelte a számvevőség létszámát és fizetésüket. A számvevőség arra törekedett, hogy minél előbb rendbe jöjjön az összes számadások felülvizsgálásával. Erről a bizottság a hercegnek időről-időre külön jelentést adott.[198] A 80-as évektől az uradalmak jövedelemnövekedési kivonatokat (Auctionalis Extract) küldtek a bizottsághoz. A revízió meggyorsítására az alsó és felső uradalmak számadásait külön-külön vizsgálták felül.[199]

Különös figyelmet szentelt a bizottság a tisztviselők napidíjainak. 1751-ben utasította a tiszttartókat, hogy minden napidíjat úgy vegyenek fel a számadásba, ahogy azt jóváhagyták. A következő évben a főadószedő „levéltári kutatásaiért" 20 Ft napidíjat kapott.[200] A jogügyigazgató 1 Ft 50 kr, a számvevőségi igazgató 1 Ft, az ügyészek 2 Ft napidíjat kaptak.[201]

Igen gyakori volt, hogy a bizottság különböző címeken készpénzt utalványozott. Így pl. az 1751 áprilisi ülésen utiköltségre, napidíjakra, tiszteletdíjra összesen 177, a decemberi ülésen utiköltségre, postadíjra, iratmásolásért, vizsgálati költségre összesen 1627 Ft-ot utalványozott; — ebből 805 Ft volt a hitbizomány két országgyűlési küldöttének kiadása.[202] A következő években általában hasonló összeg volt az utalványozott készpénz.

A herceg a bizottság elnökének — nagyobb összegek utalványozására — cartabiancákat adott. Ezekkel az ülés előtt kellett elszámolni. 1751 áprilisában hercegi cartabiancát használt fel pl. az elnök a Hunyadi-javak kiváltására, a kötelezvények kicserélésére. Decemberben a herceg kilenc cartabiancát adott felhasználásra. Ezeket 12 000 Ft készpénz felvételére, hitlevél kiállítására, a schwarzenbachi összeírás költségeinek fedezésére fordították.[203]

Külön ügykörként említendők a hitbizomány hitelügyei. A számvevőség jegyzőkönyvet vezetett a tőkék visszafizetéséről. A visszaváltott eredeti kötelezvényeket a levéltárban helyezték el. Arra törekedtek, hogy a főpénztár ne

[194] Uo. Fasc. B. No 14 et NB. 1751. ápr. 1, 2, 6. pont; 1751. dec. 2, 22. pont; Fasc. A. No. 6. 1751. után 6. pont.

[195] P 155. II. 1753. jan. 20. pont; III. 1757. márc. 6. pont.

[196] Uo. III. 1757. máj. 1. pont; 1757. aug. 32. pont.

[197] Uo. III. 1758. máj. 20, 21. pont.

[198] P 108. Rep. 64. Fasc. C. No 38 et NB. 1770. 7. pont; uo. Fasc. B. No 31 et NB. 11. pont.

[199] P 162. 1782. júl. 74, 84. pont.

[200] P 108. Rep. 64. Fasc. B. No 14 et NB. 1751. ápr. 7. pont; uo. No 20 et NB. 1752. jún. 20. pont.

[201] Uo. Fasc. No 30 et NB. 1754. dec. 22, 23. pont; Uo. No 31 et NB. 1757. jan. 17. pont; P 155. III. 1757. márc. 7. pont.

[202] P 108. Rep. 64. Fasc. B. No 14 et NB. 1751. ápr., dec. 32. pont.

[203] Uo. 1751. ápr. 3. pont; 1751. dec. 20. pont.

legyen megterhelve a fizetendő kamatokkal.[204] 1754-ben a bánfalvai (Vas m.) pálosoktól felvett 43 000 Ft kamatát 5%-ra szállították le. Mivel a levéltárban több nyugta is volt, a herceg aláírásával újabb kötelezvényt adtak a teljes összegről a pálosoknak. Ugyanez évben a herceg az esztergomi káptalani 17 000 Ft-os tőke visszafizetésére saját bevételeiből 5% kamatra 10 000 Ft-ot adott. Decemberben gróf Herbeviller 8000 Ft-ot vett fel a bizottság nevében 5% kamatra.[205] 1757-ben „a hercegi háznál elhelyezett" 16 666 Ft-ról és egy 4000 Ft-os követelésről döntött a bizottság.[206]

8. *Birtokigazgatás*

A hercegi utasítások az egész birtokigazgatás felügyeletét a bizottság teendőjévé tették. Ez a gyakorlatban instrukciók kiadásában, a tisztviselők ellenőrzésében, jelentéseik felülvizsgálatában, helyszíni vizsgálatokban valósult meg.

A bizottság feladata volt az alárendelt tisztviselők részére „a modern követelményeknek megfelelő" utasítások, instrukciók adása. Így kapott pl. instrukciót a hercegi ügyész, a lendvai és csobánci uradalom ügyésze, a bujáki erdő-sáfár. A kiadott utasításokat a bizottság időnként felülvizsgálta, az új körülményeknek megfelelően módosította.[207]

Az uradalmak felügyeletének egyik módja a tisztviselők jelentéseinek felülvizsgálata volt. Az összes — kerületi, uradalmi — tisztviselő kötelessége volt, hogy havi jelentéseiket a bizottsághoz beküldjék, a kiadott kérdőpontokat „akkurátusan válaszolják meg, különben kegyvesztettek lesznek".[208] A bizottsági elnök feladata volt a jelentéseket átvenni, kinyitni; a velük való foglalkozás, megfelelő határozat hozása azonban egyedül a bizottságé.[209] 1752 júniusában a herceg levelében az iránt érdeklődött, hogy az uradalmak — a távolfekvők is — beküldik-e jelentéseiket.[210] A bizottság 1754 decemberében arra intette a lévai felügyelőt, hogy hajtsa végre a határozatokat.[211] A tisztviselők jelentései kiterjedtek az uradalmi igazgatás csaknem minden kérdésére. Egy-egy ülésen 20 – 22 jelentést is tárgyaltak. Az 1780-as évektől kezdve a tiszttartók jelentéseiket nem közvetlenül a bizottsághoz, hanem a kerületi felügyelőkhöz küldték. Ők véleményezték, illetve továbbították a bizottsághoz, mely a számvevőség meghallgatása után határozott.[212]

Az ellenőrzés másik módja a helyszíni vizsgálat volt. A bizottság tagjainak, a „főtisztviselőknek" — rendszerint a számvevőség egy tagjának kíséretében — feladata volt az uradalmak meglepetésszerű helyszíni vizitációja. Elsősorban a határozatok, intézkedések végrehajtását, a hiányosságokat vizsgálták. Ügyeltek arra, hogy az alsó és felső uradalmakat egyenlő mértékben ellenőrizzék. Mégis az alsó uradalmakat ellenőrizték gyakrabban, talán mert azért több

[204] Uo. Fasc. A. No 6. 1751. után 23. pont; uo. Fasc. B. No 14 et NB. 1751. dec. 4. pont.
[205] Uo. Fasc. B. No 30 et NB. 1754. dec. 15, 20, 21. pont.
[206] Uo. No 31 et NB. 1757. jan. 1 . pont; P 155. III. 1757. márc. 20. pont.
[207] P 108. Rep. 64. Fasc. A. No 6. 1751. után 18. pont; uo. Fasc. B. No 31 et NB. 1757. jan. 11, 16. pont; P 155. III. 1756. okt. 30. pont; 1757. márc. 15. pont.
[208] P 108. Rep. 64. Fasc. A. No 2. 1743. ápr. 6. pont.
[209] Uo. No 5. 1750. okt. 3, 14. pont.
[210] Uo. Fasc. B. No 26. 1752. jún. 21. pont.
[211] Uo. No 30 et NB. 1754. dec. 25. pont.
[212] Uo. Fasc. C. No 40 et A. 1785. 13. pont.

napidíj járt.[213] A kiküldött bizottsági vizsgáló biztosoknak az uradalmak engedelmességgel tartoztak. Határozatot nem hozhattak, észrevételeiket írásban tették meg a bizottságnak, mely határozatot hozott.[214] Így adott pl. 1754 októberében jelentést az egyik bizottsági tag a lévai javakban folytatott vizsgálatról, mely különös figyelmet szentelt a bortermelésnek.[215] 1756-ban a pecsenyédi, a következő évben a hercegi levéltáros és a számvevő által Bittsén folytatott vizsgálatról olvashatunk.[216] A több oldalas jelentéseket a bizottsági ülés jegyzőkönyvéhez mellékelték.[217]

A fentieken kívül a bizottság foglalkozott egyéb igazgatási ügyekkel is. Ilyenek voltak pl. a hitbizomány területén lakó zsidók, görögök, rácok ügyei,[218] az orvosi ellátás, kórház és a jótékonysági ügyek. 1753-ban bízta meg a bizottság az alszámvevőt, készítsen tervet a kismartoni hercegi kórház és a hozzátartozó javak szabályozására.[219] 1754-től kezdve a jobbágyok végrendeletei csak akkor voltak érvényesek, ha az örökhagyó a kismartoni, lékai és sopronnyéki hercegi kórházra is legkevesebb 5 garast hagyott. Az így létrejött kórházi alapot a tiszttartók kezelték, azt nem lehetett szétosztani vagy más célra felhasználni. Korábban a születési levélért járó taksát is a kórház kapta. A kismartoni kórházhoz tartozott a kismartoni, fraknói és szarvkői, a lékaihoz a kapuvári, lékai, kőszegi, a sopronnyékihez a lakompaki, keresztúri és a kaboldi uradalom.[220] 1754-ben a bizottság 6187 Ft-ot engedélyezett a kismartoni kórház — Pál herceg által végrendeletileg elrendelt — bővítésére.[221]

A 80-as évektől kezdve találkozunk orvosi ügyekkel is. 1780-ban pl. a bittsei orvos kérte, hogy — mivel már 20 éve gyógyítja a jobbágyokat és ezért eddig semmi fizetséget sem kapott, — az uradalom évente néhány mérő gabonát adjon neki. A bizottság állásfoglalása szerint a szolgabírónak és a tiszttartónak kell igazolnia, hogy valóban szegény jobbágyokat kezelt. „Hogy az uradalmat ne molesztálja, évi négy mérő gabonát kap."[222] 1781-ben a fekete-városi seborvos egy robotban szerencsétlenül járt legényt nyolc hétig ápolt, kezelt, ezért az uradalomtól 40 Ft-ot kért. A bizottság szerint „elvihette volna a legényt a pozsonyi irgalmasokhoz is, ahol csak néhány vödör bort kértek volna az ápolásért. Nem azért, mintha ez az uradalomnak kötelessége volna, hanem puszta jószívűségből, 7 Ft 40 kr-t kapjon. A 6 Ft 40 kr kosztpénzt pedig a legényen keresse".[223] 1782-ben a lévai orvos a meghalt patikus természetbeni járandóságát és szállását szerette volna megkapni. A bizottság szerint, mivel a kérelmező szorgalmas ember és a kerület jobbágyait ő kezeli, megérdemli a természetbeni juttatást, a szállást azonban nem.[224]

A jótékonyság — a kor viszonyaihoz képest — kiterjedtnek nevezhető. 1743 júliusában a kismartoni üveges mester özvegyének fia Pozsonyban apja mesterségét tanulta. Erre a célra a hercegtől 30 Ft támogatást kapott. 1743-ban

[213] Uo. Fasc. A. No 6. 1751. után, 21. pont.
[214] Uo. Fasc. B. No 31 et NB. 1759. 5. pont.
[215] Uo. No 30 et NB. 1754. okt. 13. pont.
[216] P 155. III. 1756. okt. 17. pont; 1757. máj. 16. pont.
[217] P 162. 1781. aug. 35. pont, 1782. júl. 83. pont.
[218] P 155. I. 1751. máj. 2. pont; III. 1758. máj. 24. pont; 1758. aug. 6. pont; P 108. Rep. 64. Fasc. No 34, 1762. dec. Kérvények; P 162. 1784. 5. pont.
[219] P 155. II. 1753. szept. 2. pont.
[220] P 108. Rep. 64. Fasc. B. No 30 et NB. 1754. okt. 4. pont.
[221] Uo. 1754. dec. 19. pont.
[222] P 162. 1780. máj. 67. pont.
[223] Uo. 1781. aug. 47. pont.
[224] Uo. 1782. júl. 49. pont.

az özvegy ruházkodásra külön 30 Ft-ot kért. Kérését teljesítették, mivel „az uradalomnak érdeke, hogy az egészségben tanulja a mesterséget és szabaduljon fel". A pénzt a főpénztár fizette ki.[225] 1751 decemberében a kaboldi és keresztúri kolduszegény jobbágyok ingyen tüzifát kaptak.[226] 1752-ben a bizottság rendeletére a tavaszi áradás által a kismartoni, lakompaki és más uradalmakban okozott kárt összeírták. A következő évben Szárazvám (Sopron m.) község lakóinak 200 Ft-ot engedtek el.[227] 1758-ban Kishársfa (kaboldi uradalom) tűzkárosultjai kapták meg az ilyenkor szokásos „szabadságot".[228] 1762-ben, az árvízre való tekintettel, Lakompak község 41 öl fával kevesebb úrbéri szolgáltatást teljesített.[229] 1784 júliusában Pári és Kónyi (Tolna m) helységekben a felhőszakadás kárt okozott. Az uradalom napi áron vetőmagot adott nekik, hogy az őszi vetést pótolják.[230]

9. *Ingatlan nyilvántartás, -forgalom*

A herceg „az összes ingatlanai feletti hatalmat" a bizottságra ruházta,[231] mely ezt a jogkört a földmérés, telekkönyv, határmegállapítások, az ingatlanok eladási, zálog- és bérletügyeiben gyakorolta.

A kor a földmérések, a telekkönyv bevezetésének a korszaka, így a bizottság elsősorban e kérdésekkel foglalkozott. Meghatározta, hogy a telekkönyv felvétele hol és milyen ütemben történjék, a telekkönyvvezetőt vagy az írnokot a megfelelő uradalomba irányította.[232] A következő évben megállapították, hogy a „telekkönyvek bevezetése sokba kerül az uradalmaknak".[233] 1756-tól kezdve — a bizottság intézkedésére — a föld mértékét nem holdban, hanem mérőben adták meg.[234] Ettől kezdve a számvevőségek vizsgálták, hogy az új telekkönyvek hogyan — hibásan vagy hibátlanul — készültek-e, és mennyi taxát szedtek az írnokok a községektől. A telekkönyvvezető a felmérés során bizonyos úrbéri szolgáltatásokat — pl. robot, hegyvám stb. — is rendezett.[235] 1757-ben a bizottság Kapuvárra rendelte ki a kerületi felügyelőt, a számvevőt, a telekkönyvvezetőt, egy szolgabírót és esküdtet, a telekkönyvezés ellenőrzésére. A bizottság azév júniusában a helyszínen ülésezett, a kiküldöttek ott tettek jelentést.[236] A következő évben a bizottság utasította a kismartoni fizetőhivatalt, hogy a telekkönyvvezetőnek 87 Ft 8 kr napidíjat fizessen ki. Ugyanaz évben a számvevőség a bizottságnál tett panaszt a telekkönyvvezető ellen.[237] 1784-ben a bizottság megállapította, hogy a három uradalmi mérnök nem tudta a sürgős és fontos munkákat elvégezni, ami „az uradalmak geometriai felmérésének hátrányára van". Engedélyezte, hogy a kerületi felügyelők napidíjért idegen — tehát nem uradalmi — mérnököket is foglalkoztassanak.[238]

[225] P 108. Rep. 64. Fasc. A. No 3, 1743. júl. 17. pont.
[226] Uo. Fasc. B. No 14 et NB. 1751. dec. 70, 100. pont.
[227] Uo. No 20 et NB. 1752. jún. 24. pont; P 155. II. 1753. jan. 13. pont.
[228] P 155. III. 1758. máj. 38. pont.
[229] P 108. Rep. 64. Fasc. C. No 34. 1762. dec. Kérvények.
[230] P 162. 1784. júl. 18. pont.
[231] P 108. Rep. 64. Fasc. A. No 5. 1750. okt. 12. pont.
[232] Uo. Fasc. B. No 14 et NB. 1751. dec. 87. pont.
[233] Uo. No 20 et NB. jún. 23. pont.
[234] Uo. No 30 et NB. 1756. márc. 3. pont.
[235] Uo. 15. pont; P 155. III. 1756. okt. 29. pont.
[236] P 155. III. 1757. máj. 13. pont.
[237] Uo. 1758. máj. 29. pont, 1758. aug. 9. pont.
[238] P 162. 1784. júl. 67. pont.

Ehhez az ügykörhöz kapcsolódott a helységek és uradalmak közti határok megállapítása is. Ez gyakran idegen uradalmakkal folytatott perekhez is szükséges volt, erről a későbbiekben fogok megemlékezni. 1756-ban pl. a mosonmagyaróvári kincstári és a kapuvári hercegi uradalom, a következő évben Kapuvár és a szomszédos helységek, valamint a Széleskút és Feketeváros közti határ megállapítása volt napirenden.[239]

Foglalkozott a bizottság egyes hercegi ingatlanok eladásának, cseréjének felügyeletével is. 1751-ben jóváhagyta, hogy a keresztúri tiszttartó 15 Ft-ért eladta az ún. Szigeti-házhoz tartozó félhold földet.[240] A következő évben utasították a tiszttartót, hogy a pecsenyédi réteket — az uradalmi mérnök felosztása szerint — adja el a jobbágyoknak. Ugyanekkor vett meg Németszentgrót község (Vas m.) egy uradalmi szőlőt. A szerződést a bizottság hagyta jóvá. A község kötelezte magát, hogy a szőlő helyett az uradalmi szőlőhegyen két másikat fog művelni.[241] Az 1753 januári ülésen gróf Herbeviller referálta, hogy a Somogyiház megvételére 7300 Ft-ot fizetett ki.[242] 1755-ben a lajtapordányi malmot 5500 Ft-ért, valamint évi 30 Ft díjért és 25 mérő gabonáért a benne dolgozó molnármester és felesége vették meg. A szerződést — bizottsági jóváhagyás után — a levéltárban helyezték el.[243] A következő évben a bizottság tudomására jutott, hogy Pusztacsó puszta (Vas m.) a szomszédos Niczky-birtokkal rétet cserélt. „Ez az uradalomra nézve káros lehet, ezért a felügyelő vizsgálja meg a helyszínen a cserét."[244] A Kismarton község és a hercegi uradalom közti 1757. évi transactionál jelen volt és a levelet lepecsételte az alispán is.[245] 1758-ban a Tas puszta megváltására vonatkozó iratokat vizsgálta meg a bizottság.[246] A derecskei (Sopron m.) Torday-féle porció megvásárlása, mely csaknem harminc évig húzódott, 1784-ben zárult le.[247] Az eladáson kívül az ingatlanok bérbeadását is a bizottság hagyta jóvá.[248]

Igen bonyolult kérdéseket vetnek fel a zálogügyletek, melyek közül a bizottság elsősorban az ún. inskripciós javakkal foglalkozott. Az inskripció érdemek vagy ellenszolgáltatás fejében történő ingatlanátruházás, mely újabb eladás esetén visszaváltási jogot biztosított a korábbi tulajdonosnak.[249] 1743-ban a keresztúri tiszttartó jelentette, hogy a község területén levő két „inskripciós gazda" a többiek vagyonában kárt tesz, állataikat lefoglalja, megöli. A bizottság megdorgálta az ügyészt, amiért a már 1738-ban elrendelt visszaváltást nem hajtotta végre.[250] Az inskripciós javakat a számadásokban, jelentésekben mindig külön rovatban szerepeltették.[251] 1754-ben az alsópulyai három

[239] P 108. Rep. 64. Fasc. B. No 30 et NB. 1756. márc. 13. pont; P 155. III. 1757. márc. 5, 12. pont.

[240] P 108. Rep. 64. Fasc. B. No 14 et NB. 1751. dec. 95. pont.

[241] Uo. No 26. 1752. jún. Rsolutio 4. pont; No 20 et NB. 1752. jún. Commissio. 54. pont.

[242] P 155. II. 1753. jan. 6. pont.

[243] P 108. Rep. 64. Fasc. B. No 30 et NB. 1755. dec. 5. pont.

[244] P 155. II. 1756. máj. 13. pont.

[245] P 155. III. 1757. márc. 1. pont.

[246] Uo. 1758. máj. 34. pont.

[247] P 108. Rep. 64. Fasc. B. No 30 et NB. 1754. okt. 21. pont; P 162. 1780. máj. 3. pont.

[248] Pl. P 155. II. 1753. jan. 3. pont; 1756. máj. 6, 9. pont; P 108. Rep. 64. Fasc. B. No 30 et NB. 1755. dec. 23. pont; No 31 et NB. 1757. aug. 21. pont.

[249] Uo. No 31 et NB. 1757. jan. 8. pont. — Összehasonlításként ld. *Varga János:* Jobbágyrendszer a magyarországi feudalizmus kései szakaszában. Bp. 1969. 485.

[250] Uo. Fasc. A. No 3. 1743. júl. 21. pont.

[251] Uo. No 6. Utasítás, 1751. után, 12. pont.

sessio, a lakompaki kúria, egyes bujáki földek inskripciójáról volt szó.[252] A legjellemzőbb inskripciós ügy, mely a dolog lényegét mutatja, 1757-ből származik. Stipsits Antal egy-egy malmot birtokolt a Sopron megyei Sopronnyéken és Péterfán, melyet korábban az uradalomtól inskripciós levéllel vásárolt. Ebben az évben el akarta a malmokat adni; mindenekelőtt azonban az uradalomnak kellett felajánlania, melynek visszavásárlási elővételi joga volt. Az ügy a bizottság elé került, mely úgy döntött, hogy a nyéki malmot visszaváltja, a péterfai malmot azonban csak azért az árért hajlandó visszavenni, amennyiért Stipsits azt az uradalomtól megvette, hozzászámítva a meliorációt.[253] Egy évvel később a péterfai Kocs-féle inskripció ügye volt napirenden. A bizottság úgy látta, hogy a inskripcióba adás óta történt beruházások, építkezések miatt a visszaváltási díj túl magas lenne, hasznot nem hozna, alaposan meg kell fontolni az ügyet. Gróf Herbeviller vállalta a helyszíni szemlét.[254]

10. *Tisztviselők, alkalmazottak*

A központi és uradalmi tisztviselők, alkalmazottak személyi ügyeit a bizottság intézte. Ez kiterjedt az alkalmazásra, felvételre, előléptetésre, a fizetések (nyugdíjak), konvenciók megállapítására, a felügyeletre, az ellenük felmerült panaszokra. A bizottság ügyelt arra, hogy a tisztviselők istenfélők legyenek, rossz hírbe ne keveredjenek, minden hivatali kötelességüknek eleget tegyenek.[255] A bizottság a nem megfelelő tisztviselőket felfüggeszthette, az üres helyeket betölthette.[256] Ügyelt arra, hogy az uradalmakban ne legyen túl sok tisztviselő és alkalmazott, illetve hogy ezek a jobbágyokat és az uradalmi jövedelmeket ne fordíthassák magángazdaságuk javára.[257] A szükségtelen személycseréktől — ezeket transmutationak nevezték — óvakodtak.[258] A tisztviselők ellenőrzése az 50-es évek végétől azt a célt is szolgálta, hogy megóvja a jobbágyokat a túl szigorú eljárástól, megterheléstől.[259] Az uradalmi tisztviselők működéséért, magatartásáért a tiszttartók is feleltek.[260] A tisztviselők engedély nélkül nem hagyhatták el az uradalom területét.[261] A bizottság alapelve az volt, hogy „ahol nincs pontos betekintésre lehetőség, ott a tisztviselők hűségére kell hagyatkozni".[262]

A személyi ügyek az alkalmazással kezdődtek. Minden állás betöltése a bizottság tudtával történt. 1751-ben pl. a csobánci tiszttartóság, a lendvai ügyészség, a kapuvári sáfárság volt üresedésben.[263] A következő évben a lendvai tiszttartó egy vadászt kért és kapott a bizottságtól;[264] 1756-ban újból megürült a lendvai ügyészi állás. Több jelentkező közül — ajánlás alapján — 100 Ft fize-

[252] Uo. Fasc. B. No 30 et NB. 1754. dec. 2, 3, 13, 19. pont.
[253] Uo. No 31 et NB. 1757. jan. 8. pont.
[254] P 155. III. 1758. máj. 11. pont.
[255] P 108. Rep. 64. Fasc. No I. 1743. 1. pont.
[256] Uo. No 5. 1750. okt. 12/a. pont.
[257] Uo. Fasc. B. No 13. 1751. máj. 3. pont.
[258] Uo. No 31 et NB. 1759. instr. 4. pont.
[259] Uo. 17. pont.
[260] Uo. No 14 et NB. 1751. ápr. 9. pont.
[261] Uo. 14. pont.
[262] Uo. Fasc. C. No 40 et C. 1786. instr. 2. pont.
[263] Uo. Fasc. B. No 9. 1751. febr. instr.; uo. No 14 et NB. 1751. ápr. 4. pont; 1751. dec. 101. pont.
[264] Uo. No 20 et NB. 1752. jún. 64. pont.

téssel Neubär Józsefet nevezték ki.[265] A következő évben az uradalmi taligást „a herceg különös kegyelméből" pozsonyi házi szolgává tették meg. Ugyanakkor a tihanyi apátság ügyésze, kinek apja hosszú évekig szolgálta a hercegi házat, a csobánci ügyészi helyért folyamodott. A bizottság szerint „kérelme későn érkezett, de más esetben figyelembe fogják venni".[266] A meghalt ozorai felügyelő helyére a dombóvári tiszttartót tették. Mivel a régens nem tudott elmenni, a számvevőt bízták meg a hivatalba iktatással.[267] 1782-ben Gombás István arra hivatkozva, hogy apja darabontként és erdészként hűségesen szolgálta a gyulakeszi uradalmat, a méhész-felügyelői helyre pályázott. A bizottság szerint a jelenlegi méhész-felügyelő öreg és részeges; nyugdíjat és fizetést is élvezett. Ez utóbbit elvették tőle és a pályázónak adták.[268]

A bizottság tett javaslatot új állások létesítésére. 1752-ben pl. két kismartoni írnoki hely szervezése volt napirenden.[269] 1763-ban a kapuvári tiszttartó a miatt panaszkodott, hogy nem tudta a süttöri uradalmat is ellátni, mert a kapuvári uradalom maga is nagy kiterjedésű. Szüksége lett volna egy kisegítő tisztre. A bizottság a döntést a hercegre bízta ugyan, véleménye azonban az volt, hogy a jelenlegi fizetőmester, ki a süttöri gabona- és pénzszámadásokat vezeti, nehezen tudna a tiszttartó segítségére lenni, ezért a kisegítő tiszt alkalmazása indokolt.[270] 1782-ben a bizottság javasolta, hogy Végles, Pásztó, Buják, Szádvár uradalmakból alkossanak egy új felügyelőséget. Ez ugyan a hercegnek 600—700 Ft-jába kerülne, de a jelenlegi 32 000 Ft-os bevételt növelni lehetne. Ezek az uradalmak messze fekszenek a jelenlegi felügyelőtől, és alacsonyabb beosztásúak (tiszttartók, számtartók) vezetése alatt állnak. Felügyelőnek a kapuvári tiszttartót javasolták. A herceg a javaslatot elfogadta.[271]

A központi és uradalmi tisztviselők meghatározott hivatali pályán haladtak előre. Előléptetésük a bizottság hatáskörébe tartozott. Az uradalmakba felvett járulnok idővel írnok, sáfár, kasznár, fizetőmester, sőt tiszttartó is lehetett. A 29 tiszttartó közül kerültek ki a kerületi felügyelők. Az alacsonyabb beosztásúak csak a saját kategóriájukban haladhattak előre. Így pl. egy darabontból, vadászból, erdészből lehetett ispán, de ennél tovább — járulnok, írnok stb. — már nem juthatott.

1752-ben Lentiben meghalt a sáfár. Helyére a bizottság az írnokot léptette elő. Mivel azonban neki Lentiben magángazdasága is volt, kicserélték a szentmiklósi sáfárral.[272] 1757 augusztusában a lendvai uradalmi kasznárt fizetőmesterré léptették elő.[273] A következő évben meghalt a keresztúri kasznár, helyére a fraknói sáfár került.[274] 1762-ben szóba került a lékai kasznár elbocsátása. Helyére a bizottság a kismartoni sáfárt, annak helyére a lékai írnokot javasolta.[275] 1780-ban a szádvári írnok nyolc évi, valamint apja 30 évi hű szolgálatára hivatkozva, előléptetést kért. A bizottság — meghallgatva a tiszttartót —

[265] P 155. III. 1756. okt. 14. pont.
[266] P 108. Rep. 64. Fasc. B. No 31 et NB. 1757. jan. 15. pont; P 155. III. 1757. márc. 8. pont.
[267] P 162. 1782. júl. 70. pont.
[268] P 162. 1782. nov. 29. pont.
[269] P 108. Rep. 64. Fasc. B. No 20 et NB. 1752. jún. Relatio. 1. pont.
[270] Uo. Fasc. C. No 36. 1763. márc. 3. pont.
[271] P 162. 1782. júl. 71. pont.
[272] P 108. Rep. 64. Fasc. B. No 20 et NB. 1752. jún. 60. pont.
[273] Uo. No 31 et NB. 1757. aug. 4. pont.
[274] P 155. III. 1758. máj. 30. pont.
[275] P 108. Rep. 64. Fasc. C. No 34. 1762. dec. 3. pont.

indokoltnak tartotta a kérést.[276] 1782-ben a meghalt báti kasznár helyére a bizottság a véglesi sáfárt, az ő helyére a lévai írnokot javasolta. Lévára új írnokot vettek fel.[277] Van példa arra is, hogy uradalmi tisztviselő közhivatalba lépett át. A derecskei tiszttartó pl. a királyi ügyészségre került.[278]

Tisztviselőnek csak vagyonos, írni-olvasni tudó személyeket vettek fel. Alapelv volt, hogy az illető magángazdasága ne az uradalom területén legyen. A vagyonra azért volt szükség, mert a pénz vagy természetbeniek pontos kezelésének biztosítékát látták benne, és hogy a számadási hiányt legyen miből megvenni.[279] 1751-ben a bizottság megállapította, hogy a tiszttartók írnokai nem megfelelőek. Ezért bekérte az összes írnokok adatait (születés, kor, nyelv, minősítés, viselkedés, kapacitás).[280] Arra törekedtek, hogy a vadászok, erdészek, erdőkerülők is az írnitudók közül kerüljenek ki.[281] A tisztviselők, alkalmazottak gazdasági és egyéb szakismereteiket a gyakorlat során, a hivatali ranglétra alsó fokairól lassan felfelé haladva sajátították el.

A bizottság nemcsak alkalmazta, előléptette, de fel is függeszthette, el is bocsáthatta a tisztviselőket állásukból. 1751 decemberében pl. elbocsátotta a bagi sáfárt.[282] 1763-ban a bécsi vörös ház kertésze felmentését kérte. A bizottság javasolta a felmentést. Megjegyezte, hogy a kertész korábban a kert hozamát is élvezte, most azonban a lovasiskola építése miatt ez megszűnt.[283] 1782-ben Balassa Ferenc járt közben annak érdekében, hogy a két Borsiczky ügyészt ne bocsássák el. A bizottság a kérdést függőben tartotta, míg a derecskei szerződési ügy, mely Balassa döntésétől függött, elintéződött.[284]

Az alkalmazás, felvétel után a következő lépés a fizetés, konvenció és a különböző járandóságok megállapítása volt. A fizetéseket a fizetőmester fizette ki, a pénzt vagy a főpénztárból kapta, vagy a saját pénztárból vette ki. A fizetéseket a főpénztárban uradalmanként külön rovatban kezelték.[285]

1757-ben a bizottság az egyik hercegi ügyvédet évi 100 Ft fizetéssel alkalmazta.[286] A kőszegi erdész 20, a solymász 30, a kertész 40 Ft-ot, valamint mindhárman jelentős természetbenieket kaptak.[287] 1754-ben a herceg személyi huszárja kapuvári erdő-sáfár lett, 50 Ft fizetéssel.[288] A bittsei juhászok konvenciója személyenként 12, a speciális állatgondozóé, ki a fiatal marhákat Kozárra hajtotta, 16 Ft volt.[289] A bittsei sörmérő konvenciója évi 12 mérő gabonából és 12 öl tüzifából állott.[290] Egyes alkalmazottak ruhát is kaptak, mint pl. a darabontok, vagy a hercegi ménes kovácsa.[291] A legtöbben lakást is kaptak, ha

[276] P 162. 1780. máj. 96. pont.
[277] P 162. 1782. nov. 19. pont.
[278] P 155. II. 1756. máj. 8. pont.
[279] P 108. Rep. 64. Fasc. A. No. 1. 1743. instr. 4. pont.
[280] Uo. Fasc. B. No 14 et NB. 1751. ápr. 8. pont; No 31. et NB. 1757. jan. 9. pont.
[281] Uo. No 14 et NB. 1751. dec. 40. pont.
[282] Uo. 13. pont.
[283] Uo. Fasc. C. No. 36. 1763. márc. 6. pont.
[284] P 162. 1782. nov. 12. pont.
[285] P 108. Rep. 64. Fasc. B. No 30 et NB. 1754. okt. 15. pont; P 162. 1782. júl. 31. pont.
[286] Uo. No 31 et NB. 1757. aug. 3. pont.
[287] Uo. Fasc. C. No 36. 1763. márc. 1. pont; Fasc. B. No 20 et NB. 1752. ápr. 14. pont; P 155. III. 1757. márc. 14. pont.
[288] P 108. Rep. 64. Fasc. B. No 30 et NB. 1754. dec. 11. pont.
[289] Uo. No 20 et NB. 1752. ápr. 12. pont; P 155. III. 1757. máj. 15. pont.
[290] P 108. Rep. 64. Fasc. B. No 31 et NB. 1757. aug. 36. pont.
[291] Uo. No 14 et NB. 1751. dec. 92. pont; No 31 et NB. 1757. aug. 14. pont.

nem is mindig a legmegfelelőbbet.[292] Állatot csak korlátozott számban tarthattak. 1753-ban a cinfalvi sáfárral megfizettették azt a szénát, melyet engedély nélkül tartott tehene elfogyasztott. A juhászok pl. 18 birkát tarthattak engedély nélkül.[293] A tisztviselők utazásaikhoz előfogatot nem igényelhettek.[294] Az uradalmi szolgákat a bizottság nem mentette fel a tized alól.[295]

Néhány olyan eset ismeretes, mikor a tisztviselők külön juttatásokban részesültek. Így pl. 1756-ban a lendvai írnok jelentés leírásáért 8 Ft-ot, 1763-ban a jogügyigazgató írnoka újévre 6 dukátot kapott.[296] 1782-ben a bittsei fizetőmester külön 100 Ft-ban részesült, mert a pénz mellett hercegi ingóságokat is szállított Bittséről.[297] 1784-ben a bizottság 24 dukátot javasolt a jogügyigazgató írnokának, különböző írásbeli munkáiért, levelezésért, beadványok készítéséért. A herceg a javaslattal nem értett egyet.[298]

A bizottság állapította meg a fizetéseket, konvenciókat. 1754-ben a lendvai uradalmi ügyész fizetését 4 öl fával emelték, mert „az uradalom hasznára dolgozott".[299] 1756-ban a bittsei uradalom alkalmazottai számára állapítottak meg új konvenciót.[300] 1762-ben a bizottság úgy látta, hogy a pozsonyi hercegi ház felügyelője több fizetést kapott, mint amit megérdemelt. Ezért azt elődje fizetésének szintjére szállították le.[301] 1780-ban az egyik hercegi titkár kért a bizottságtól fizetésemelést, mivel napi 24 kr-ból magát ellátni nem tudta. A bizottság véleménye szerint a titkár „a bizalmas munkában buzgalmat, capacitast tanúsított, helyt lehet adni kérésének".[302] 1782-ben a kaposvári erdész-vadász konvenció emelési kérelmét azzal utasították el, hogy „ha a conventio és a ruházat nem megfelelő neki, állását felmondhatja".[303]

A beteg és öreg tisztviselők, alkalmazottak a hitbizománytól a bizottság által megállapított nyugdíjat kaptak. 1753-ban pl. a soproni hercegi házi szolga részére élete végéig évi 8 mérő gabonát rendeltek. Ugyanez évben szólították fel a fraknói tiszttartót, hogy „mondjon le állásáról és élvezze a keresett nyugalmat".[304] 1758-ban az ozorai ménes-kovács özvegye egyszersmindenkorra 30 Ft-ot kapott.[305] 1762-ben a keresztúri kasznár számára, ki beteges lévén, szolgálatát ellátni nem tudta, ápolási költséget állapítottak meg. Ugyanez évben három hercegi alkalmazott özvegye kérvényezte, hogy férjük után, kik 20 évig szolgálták a hercegi házat, nyugdíjat kapjanak. A bizottság javasolta, a herceg elutasította a kérés teljesítését.[306] 1780-ban az ozorai volt porkoláb kért „kegyes ellátást" a bizottságtól, mivel „a parasztok felkelésekor ütlegeket kellett el-

[292] Uo. No 20 et NB. 1752. jún. 17. pont; P 162. 1784. júl. 54. pont.
[293] Uo. No 14 et NB. 1751. ápr. 17. pont; No 30 et NB. 1754. dec. 14. pont; P 155. II. 1753. jan. 17. pont.
[294] P 108. Rep. 64. Fasc. B. No 14 et NB. 1751. ápr. 6. pont; P 155. III. 1757. máj. 6. pont.
[295] P 162. 1781. aug. 90. pont.
[296] P 155. II. 1756. máj. 12. pont; P 108. Rep. 64. Fasc. C. No 35. 1763. jan. 12. pont.
[297] P 162. 1782. nov. 18. pont.
[298] P 162. 1784. júl. 16. pont.
[299] P 108. Rep. 64. Fasc. B. No 30 et NB. 1754. dec. 12. pont.
[300] P 155. II. 1756. máj. 7. pont.
[301] P 108. Rep. 64. Fasc. C. No. 34. 1762. dec. 5. pont.
[302] P 162. 1780. máj. 94. pont.
[303] P 162. 1782. júl. 67. pont.
[304] P 155. II. 1753. szept. 5, 7. pont.
[305] P 155. III. 1758. máj. 25. pont.
[306] P 108. Rep. 64. Fasc. C. No 34. 1762. dec. 4, 6. pont.

szenvednie". Nyolcadik osztályú nyugdíjat állapítottak meg számára.[307] 1782-ben a bittsei darabont özvegyének nyugdíj kérelmét azzal utasították el, hogy „férje iszákossága által nem szerzett érdemeket". Ugyanez évben engedélyezték, hogy a pásztói kasznár özvegyének nyugdíját a jövőben Lévára utalják át.[308] A tisztviselő halála esetén az egész évre előre felvett természetbenieket nem kellett visszafizetni.[309] 1784-ben a volt bittsei erdősáfár kérte, hogy betegségéből felgyógyulván, vegyék vissza szolgálatba. A bizottság nem volt meggyőződve, hogy állapota maradandóan javult, ezért „elégedjék meg a nyugdíjjal, melyet a herceg kegyesen adott".[310]

A tisztviselők, alkalmazottak felett gyakorolt felügyelethez tartozott az ellenőrzések során tapasztalt készpénz-hátralékok, kintlevőségek behajtása. Ezekkel az összegekkel a tisztviselőket elmarasztalták, a források ezért ezt convictionak nevezik. Az alapelv az volt, hogy azonnal az ellenőrzés után szedjék be a hátralékokat, ezt azonban a gyakorlatban nem tudták megvalósítani. A bizottság éves jelentéseket követelt meg ezekről a „convictiós pénzekről".[311]

1743-ban a korábbi dombóvári tiszttartó már negyedik éve börtönben volt, ki nem fizetett hátralék miatt. A bizottság javaslatára kötelezvény ellenében kiengedték. „Ha nem engedik ki, — mondták —, semmi remény, hogy fizetni fog."[312] 1751-ben a lendvai tiszttartót büntették meg példásan, pénzügyi szabálytalanságért.[313] Ugyanez évben a bizottság utasította a kismartoni számvevőséget, hallgassa meg az elmarasztalt tisztviselőket, de ha kell, ügyészi segédlettel szólítsa fel őket a fizetésre. A convictiós-pénzekről külön kivonatos összeállítást készítettek.[314]

1758-ban a kismartoni sáfárt 87 öl fában marasztalták el. „Mivel azonban előfordul, hogy szállítás közben a fa egy részét leszedik, így nem lehetséges, hogy az átvett mennyiség egyezzen" Ezért a 87-ből 50-et elengedtek neki.[315] 1762-ben elrendelték, hogy a korábban elmarasztalt tisztviselők 14 napon belül fizessenek, különben elrendelik a végrehajtást.[316] 1781-ben a volt hercegi főpincemester 10 vödör bort térített meg.[317] A következő évben a csobánci tiszttartót — az utolsó öt év számadásainak vizsgálata során — 155 Ft-ban marasztalták el. Ebből az összegből azonban 60 Ft a régi, használhatatlan hordókból adódott, ezt elengedték neki. A fennmaradt összeget két éven belül kellett megfizetnie.[318] A convictiot akkor is megkövetelték, ha az alkalmazás megszűnt, vagy a tisztviselő meghalt. 1783-ban a volt lékai tiszttartó, a következő évben a lévai fizetőmester özvegye fizetett.[319]

A bizottság foglalkozott a tisztviselők elleni panaszokkal, feljelentésekkel

[307] P 162. 1780. máj. 74. pont. — A nyugdíjak osztályozásának rendszerét nem sikerült megállapítani.
[308] P 162. 1782. júl. 55, 62. pont.
[309] P 162. 1782. 26. pont.
[310] P 162. 1784. júl. 13. pont.
[311] P 108. Rep. 64. Fasc. A. No 6. 1751 után, instr. 7. pont; uo. Fasc. C. No 38 et NB. 1762. után, instr. 5. pont.
[312] Uo. Fasc. A. No 3. 1743. júl. 16. pont.
[313] Uo. Fasc. B. No 9. 1751. febr. instr.
[314] Uo. 14 et NB. 1751. ápr. 8. pont.
[315] P 155. III. 1758. máj. 26. pont. — Ölenként 3 Ft 90 d-t fizetett.
[316] P 108. Rep. 64. Fasc. C. No 33. 1762. jan.
[317] P 162. 1781. márc. 1. pont.
[318] P 162. 1782. júl. 64. pont.
[319] P 162. 1783. máj. 4. pont; 1784. júl. 53. pont.

is.[320] 1751-ben a nagybaromi katonai szálláson levő egyik hadnagy panaszt tett a kapuvári tiszttartó ellen, ki őt durva szavakkal illette. A tiszttartónak meg kellett őt követnie.[321] A volt kismartoni fizetőmestert feljelentették, hogy 18 000 db szőlővesszőt nem a kismartoni szőlőskertben használt fel, hanem eladta azokat. 85 Ft-ban marasztalták el. Ugyanezen az ülésen a keresztúri uradalom egyik darabontját, ki rosszul viselte magát, ivott, elbocsátották. Helyére egy hercegi gránátost tettek, „kinek jobb karját az előző nyáron egy bajtársa levágta".[322] 1751 decemberében a bizottság jutalmul felvette tisztviselőnek Glaubinger Tamást, ki a pecsenyédi tiszttartót feljelentette.[323] 1757-ben a lévai és véglesi tiszttartó, 1759-ben az erdészek, vadászok ellen folyt vizsgálat, hanyag munkájuk miatt.[324] 1781-ben újból a lévai tiszttartó ellen merültek fel – elsősorban a széna- és gabonaeladás körüli — panaszok. A herceg a lefolytatott vizsgálatot „gyengének" tartotta, újabb kihallgatásokat rendelt el.[325] 1784-ben a bizottság nem vette vissza állásába a volt kismartoni kasznári írnokot, mivel „elbocsátása óta sem viselte jól magát, amit egy fiatal embertől elvárnának. Ezért szerencséjét máshol keresse."[326]

A tiszttartók és hagyatékuk elleni pénzügyi követeléseket a bizottságnál lehetett érvényesíteni. 1751-ben felhívta az összes uradalmi tisztviselőket, hogy jelentsék be Wachtl udvari tanácsossal szembeni követeléseiket, melyeket a hagyatéki tárgyalásnál figyelembe vettek.[327] 1756-ban a meghalt kőszegi tiszttartó hagyatékát íratta össze a bizottság, majd a hitelezőket ülésére idézte és a 3900 Ft-os hagyatékból kielégítette őket.[328] 1780-ban a kerületi felügyelő vizsgálta meg és találta jogosnak a lékai kőművesmesternek a volt tiszttartóval szembeni követelését. Az illetőnek 15 napon belül fizetnie kellett, különben a lékai hivatalban visszatartott ingóságait elárverezik.[329] 1781-ben viszont elutasították az ozorai számvevőnek az elhalt pincemester elleni 250 Ft-os követelését, „mivel a hagyaték arra sem elég, hogy az uradalom követelését kielégítsék".[330] 1784-ben egy óbudai asszony váltó-követelést nyújtott be a bizottságnál a kismartoni tiszttartó ellen. A tiszttartó azonban kiegyezett vele, így nem lett bizottsági ügy belőle.[331]

11. *Perek*

A bizottságnak kötelessége volt a hitbizomány jogainak védelme kívülállókkal szemben. Ez a gyakorlatban a központilag vagy az uradalmak által folytatott birtok- és határperek felügyeletére, a peregyezségek jóváhagyására, a perköltségek utalványozására terjedt ki. A hercegi jogügyigazgató, ki a perek

[320] Szeretnék itt utalni *Eckhart Ferenc* kiváló munkájára (A földesúri büntetőbíráskodás a XVI—XVII. században. Bp. 1954. 181. és köv.), ahol az uradalmi tisztek elleni panaszok 100 évvel korábbi intézéséről olvashatunk.

[321] P 108. Rep. 64. Fasc. B. No. 9. 1751. febr. instr.

[322] Uo. No 14 et NB. 1751. ápr. 7, 11. pont.

[323] Uo. 1751. dec. 14. pont. — A tiszttartót 1913 Ft-ban marasztalták el.

[324] Uo. No 31 et NB. 1757. aug. 5. pont; 1759. instr. 12. pont.

[325] P 162. 1781. aug. 11. pont.

[326] P 162. 1784. júl. 7. pont.

[327] P 108. Rep. 64. Fasc. B. No 14 et NB. 1751. ápr. 1. pont; P-155. I. 1751. máj. 3. pont. — Wachtl haláláig a bizottság elnöke volt.

[328] P 155. III. 1756. okt. 6. pont; 1757. márc 3. pont.

[329] P 162. 1780. máj. 97. pont.

[330] P 162. 1781. aug. 91. pont.

[331] P 162. 1784. júl. 56. pont.

vitelét személyesen és közvetlenül ellenőrizte, előbb szóban, majd írásban jelentett azokról a bizottságnak.[332] Ez állást foglalt és véleményét írásban közölte a herceggel.

A perek túlnyomó többsége birtokper volt, területi követelésekért folyt. Ilyen volt 1743-ban a bujáki, a csornai (egy kúria és a hozzátartozó két jobbágy kiadása iránt), a borjádi (a dombóvári uradalomhoz tartozó pusztára az Ányos család is igényt tartott) és a kaposvári uradalommal kapcsolatban.[333] 1756 májusában a bizottság utasította a kőszegi uradalmi ügyészt, hogy a Bács megyei részbirtokokért két-három éve kezdett pert folytassa. Októberben a kapuvári uradalom egyik elhagyott házára, kertjére és malomhelyére vonatkozó adománylevelet mutatott be az Odor család. A bizottság azt vizsgálta, hogy a család birtokolta-e a javakat, hogyan került ki azok birtoklásából és megtörtént-e a statutio. Ugyanebben az időben volt vita a hitbizomány és gróf Esterházy Károly tétényi jobbágyai között, egy rét miatt. „El kell venni a rétet tőlük" — mondta a bizottság.[334] 1758-ban a Sopron megyei alispánnal támadt vita, aki néhány küllői (kapuvári uradalom) jobbágytelket magáénak vallott.[335] 1781-ben a Bogyay kanonok a halápi birtok egy részét, melyet az uradalom korábban elfoglalt, visszafoglalta és fegyveresekkel őriztette.[336]

A határpereket kiemelten kezelték, 1731—1807 között a jogügyigazgató elnökletével külön üléseket tartottak ezek állásáról.[337] A jogügyigazgató a bizottság rendes ülésein beszámolt a perekről. Az volt a vélemény, hogy sok pénzbe kerültek és ezért kiegyezésre kellett törekedni. A határpereket a kerületi felügyelők is megszüntethették, de csakis a herceg előzetes tudtával.[338] A védelemhez szükséges okleveleket a bizottság ülésen vizsgálták meg. Az ügyészekhez intézett utasításokat néha nem írták be a jegyzőkönyvbe, hanem a levél másolatát csatolták.[339] 1756 októberében a Visegrád és Szokolya közti határperről jelentett Jeszenák jogügyigazgató; 1758-ban egy, a csornai prépposttal folyt határvita szerepelt a bizottság napirendjén.[340] 1782-ben a gácsi, divényi Forgách és a vitnyédi hercegi uradalmak közti határt jelölik ki.[341]

Már fentebb is láttuk, hogy a bizottság a pereket túl költségesnek tartotta, ezért — ha lehetett — egyezségre buzdította az uradalmi ügyészeket. Erről szólt az 1750 októberi hercegi utasítás is.[342] A következő évben a bizottság azt mérlegelte, nem lenne-e előnyösebb a Bujákért folyó perben gróf Grassalkovichcsal kiegyezni.[343] 1753-ban egyezség jött létre Forgách Lászlóval, valamint a somfalvai adósság ügyében.[344] 1788-ban a herceg úgy intézkedett, hogy ha a jogügyigazgató jónak látja egyes ügyekben a megyegyezést, azt neki kell jelenteni.[345]

[332] P 108. Rep. 64. Fasc. A. No 1. 1743. instr. 9—10. pont; Fasc. B. No 12. 1751. ápr. instr. 6. pont.
[333] Uo. Fasc. A. No 3. 1743. júl. 2, 3, 9, 10. pont.
[334] P 155. II. 1756. máj. 2. pont; III. 1756. okt. 4, 7. pont.
[335] P 155. III. 1758. aug. 2—3. pont.
[336] P 162. 1781. aug. 19. pont.
[337] Bakács, 59.
[338] P 108. Rep. 64. Fasc. C. No 38 et NB. 1770. instr. 9. pont.
[339] P 155. II. 1753. jan. 15. pont.
[340] P 155. III. 1756. okt. 15. pont, 1758. aug. 1. pont.
[341] P 162. 1782. nov. 6. pont.
[342] P 108. Rep. 64. Fasc. A. No 5. 10—11. pont.
[343] Uo. Fasc. B. No 10. 1751. márc.
[344] P 155. II. 1753. jan. 2. pont; 1753. szept. 12. pont.
[345] P 108. Rep. 64. Fasc. C. No 40 et B. instr. 1788. 6. pont.

Állandóan visszatérő téma volt a bizottság ülésein, hogy a perek túl költségesek. Ezért ha nem lehetett egyezségre jutni, gazdaságosan kellett őket vezetni. A perek költségeit — túlnyomórészt uradalmi perekről lévén szó —, a bizottság utasítására az uradalmi pénztárak fizették. Így volt ez 1751 decemberében, mikor a bujáki tiszttartó 400 Ft-ot fizetett Jeszenák jogügyigazgatónak a pesti perek költségeire.[346] 1757-ben Illésy jegyző, ki a Székely elleni pert lemásolta, a lakompaki pénztárból három dukátot kapott.[347] 1763 januárjában Lehoczki Dániel ügyvédnek fizettek 100 Ft-ot a köpcsényi pénztárból.[348] 1780-ban a kabai per revíziójáért 30 dukátot utalványoztak.[349]

12. *Levéltár*

A bizottság felismerte a levéltár jelentőségét és munkájára figyelmet fordított. Az uradalmi levéltárakban levő fontosabb iratokat a főlevéltárba helyeztették át. Ezeket az iratokat jegyzékelték.[350] 1752-ben elrendelte a bizottság, hogy az iratokat — elsősorban számadásokat —, melyeket a számvevőség őrzött, de helyük a levéltárban volt, adják át a levéltárnak.[351] Itt helyezték el az összes kérvényeket, szerződéseket,[352] valamint a kamarai és a káptalani levéltárakból származó iratmásolatokat.[353]

A bizottság ügyelt, hogy a levéltáros ellássa munkáját, mely elsősorban az iratok rendezéséből és jegyzékeléséből állott. Igen fontos feladata volt a perekhez szükséges iratok megkeresése. 1753-ban pl. a Szentandrás—Tétény közti határvita, 1757-ben a szentmargiti ház, Jád és Szenna helységek valamint az Eszterházy József és Ferenc contra Eszterházy Mihály és József per iratait keresték.[354] Ugyanekkor a levéltáros egy összeállítást készített Eszterházy Dániel ági leszármazásáról és arról, hogy mit követelhet.[355] 1782-ben Csoknya és Hetes helységek határügyéről készült hiteles másolat.[356]

A 80-as évektől kezdve néhány esetben idegen perekhez is adtak ki iratokat a levéltárból. Erről minden esetben a bizottság döntött. Azt mérlegelte, hogy a betekintés nem hátrányos-e valamelyik uradalomra.[357]

A levéltárosnak, mint hercegi tisztviselőnek, még további feladatai is voltak. Ő vezette a bizottság jegyzőkönyvét, bontotta postáját, őrizte a pecsétet, a meghalt tisztviselők lakásán talált iratokat megvizsgálta, részt vett úriszéken, uradalmi vizsgálatokon is.[358] Kisegítője kezdetben egy járulnok, később egyik írnok volt.[359]

[346] Uo. Fasc. B. No 14 et NB. 1751. dec. 23. pont.
[347] Uo. No 31 et NB. 1757. jan. 29. pont.
[348] Uo. Fasc. C. No 35. 1763. jan. 13. pont.
[349] P 162. 1780. máj. 2. pont.
[350] P 108. Rep. 64. Fasc. A. No 5. 1750. okt. instr. 9. pont.
[351] Uo. Fasc. B. No 26. 1752. jún. res. 11. pont; No 20 et NB. 1752. jún. comm. 2. pont.
[352] P 155. III. 1756. okt. 3. pont.
[353] P 108. Rep. 64. Fasc. B. No 31 et NB. 1757. aug. 67. pont.
[354] P 155. II. 1753. szept. 3. pont; III. 1757. máj. 8, 10, 11. pont.
[355] P 155. II. 1756. máj. 15. pont. — Csobáncról volt szó.
[356] P 162. 1782. nov. 5. pont.
[357] P 162. 1781.'aug. 98. pont; 1782. nov. 8. pont.
[358] P 108. Rep. 64. Fasc. B. No 14 et NB. 1751. ápr. 12—15. pont; uo. No 30 et NB. 1754. okt. 2. pont; uo. Fasc. C. No 35. 1763. jan. 7. pont.
[359] Uo. Fasc. B. No 14 et NB. 1754. ápr. 12—15. pont; P 162. 1782. júl. 17. pont.

A levéltár dologi ellátásáról kevés adatunk van. 1753-ban a bizottság két font spanyol viasz, a következő évben pergamen (perek lemásolására) beszerzését engedélyezte.[360] 1754-ben Schmiliár levéltáros a „sötét szobában" egy szekrényt kapott, a bizottság egyre szaporodó iratainak elhelyezésére.[361]

Könyvtári adatunk mindössze egy van. 1780-ban Netten könyvtáros javasolta, hogy 13 730 Ft-os költséggel nyomassák ki az Acta Sanctorumot. Ez 12 év alatt 240 000 Ft hasznot hozna — írta. A bizottság nem javasolta, mivel „nagyon nehéz 500—1000 előfizetőt gyűjteni, a nélkül pedig nincs semmi biztosíték, hogy megtérül a kiadás".[362]

13. *Panaszok, kérvények*

A bizottság megalakulásától kezdve foglalkozott a jobbágyok kérelmeivel, panaszaival. Panaszokat első fokon a felügyelőnél vagy tiszttartónál — kivéve ha ellene szólt — lehetett benyújtani, ők továbbították a bizottsághoz. A bizottság kapta a közvetlenül a herceghez eljuttatott kérvényeket is, valamint közvetlenül a bizottsághoz is adtak be a panaszosok ilyeneket. Az úriszék elé tartozó ügyeket nem lehetett panaszos ügyként kezelni.[363] A bizottság megalakulását a községekben éppen azért hirdették ki, hogy ha valaki panaszt akart tenni, tudja, hova kell fordulnia, hol és mikor találja meg a bizottságot.[364]

A cél az volt, hogy az uradalmak és a tisztviselők a panaszokat egységesen, rendben és lelkiismeretesen intézzék. 1766-tól minden kérvényt felvettek a jegyzőkönyvbe, ill. külön jegyzőkönyvet — ún. Memorialien Protokollt — vezettek. A határozatot, melyet az érintettek eredetiben kaptak meg,[365] a bizottság a felek meghallgatása után hozta. Minden kérvénnyel 14 napon belül foglalkoztak. Ha valamilyen kegyet kértek, a bizottság azt mérlegelte, az illető méltóe a kegyre.[366] A bizottságra a kérelmek intézése meglehetősen nagy munkát rótt, hiszen nagy számú beadvánnyal kellett foglalkoznia. Így pl. az 1751 májusi ülés 26, a decemberi 100, az 1754 decemberi 75, az 1755 decemberi 38, az 1757 januári 27, a márciusi 88, az augusztusi 17 kérvényt intézett el. Volt olyan ülés is — az 1781 márciusi —, melyen más napirend nem is volt.[367] Az intézés azt jelentette, hogy határozatot hoztak vagy más hivatalhoz küldték át őket.

A bizottság elé került panaszos ügyek meglehetősen sokrétűek. 1743 júliusában néhány büdöskúti jobbágy amiatt adott be panaszt, hogy a szántók és telkek, valamint ebből következőleg az adó felosztása egyenlőtlen volt. A szarvkői tiszttartó és mások vizsgálták az ügyet: panaszukat — mint nem helytállót, — elutasították. Nyugalomra, a további panasztevéstől való tartózkodásra intették őket.[368] 1756-ban a boldogasszonyi jobbágyok panaszolták be bírájukat, ki állatait az uradalmi réten és legelőn tartotta. A bizottság szerint, ha állatait ott legelteti, fizetnie kell, mint minden jobbágynak.[369] 1759-ben a

[360] P 155. II. 1753. jan. 14. pont; P 108. Rep. 64. Fasc. B. No 30 et NB. 1754. dec. 16. pont.
[361] Uo. 17. pont.
[362] P 162. 1780. máj. 45. pont.
[363] P 108. Rep. 64. Fasc. A. No 1. 1743. instr. 13. pont.
[364] Uo. No 2., No 6. 1751. után, instr.
[365] P 149. DDD. No 77. 1766. jún. 4. Körlevél.
[366] P 108. Rep. 64. Fasc. C. No 40 et C. 1786. júl. res. 1. pont.
[367] P 162. 1781. márc. Kérvények.
[368] P 108. Rep. 64. Fasc. A. No 3. 1743. júl. 22. pont.
[369] Uo. Fasc. B. No 30 et NB. 1756. márc. 10. pont.

herceg rendelt el vizsgálatot az erdészek és vadászok ellen, „kik a jobbágyoktól pénzt csikartak ki, károsították őket".[370] 1769-ben a pásztói jobbágyok erdővel kapcsolatos panaszát vizsgálta a bizottság.[371] 1780-ban a középpulyai jobbágyok a hercegi levéltáros ellen adtak be panaszt, ennek tárgya azonban nem ismeretes.[372] 1782-ben a sztrecseni (Trencsén m.) postamester és jobbágyok tiszttartó elleni panaszos ügyében a bizottság szembesítette a feleket.[373] Egyéb kérvényekben részint telkek utáni szabadságot, könnyítést, örökös jobbágyságból való elbocsátást, gabonát, taxaelengedést kértek. Örökös jobbágyságból való elbocsátás a bizottság 50 éves működése során csak egy alkalommal fordult elő, mikor egy bizonyos Timpter Józsefet három dukát lefizetéséért elbocsátottak. A pénzt a kismartoni fizetőhivatal, onnan a kórház kapta.[374] A bizottság névtelen beadványokkal is foglalkozott.[375]

A jobbágyok panaszain kívül a bizottság elé kerültek mindazon idegenektől származó beadványok is, melyekkel nem az úriszék foglalkozott. Ilyen volt pl. 1743 júliusában a bécsújhelyi tanács panasza a város polgárait ért méltánytalanságok miatt. Különösen azt sérelmezték, hogy az uaradalmak a gabonaeladást nem Bécsújhelyen, hanem másutt bonyolították le.[376] 1756-ban Kismarton város panaszát tárgyalta a bizottság. A számvevőt bízták meg a vizsgálattal és azzal, hogy a bizottságot részletesen tájékoztassa.[377]

14. Jogszolgáltatás

A hitbizomány területén élő jobbágyok büntető és polgári ügyeiben alsó szinten az úriszék szolgáltatott jogot. A korszak úriszéke elsősorban abban különbözött a korábbi századokétól, hogy — a szakképzett uradalmi tisztviselői réteg kialakulásával — szűkebb körű lett, egyre kevesebb idegen bírót — és csak fontosabb ügyekben — hívtak meg.[378] Büntető ügyekben az úriszék volt illetékes, de „az ügyeket a törvények megtartása szempontjából felül kell vizsgálni", ami megkeresés útján vagy hivatalból történhetett. A kisebb megfontolást igénylő polgári ügyeket az uradalmi tiszttartó intézte, tőle a bizottsághoz lehetett fordulni. Jelentősebb polgári ügyekben az úriszéknél lehetett keresetet beadni, ahonnan szintén a bizottsághoz vezetett a panasz útja.[379] A bizottság tehát felügyeletet gyakorolt az úriszék felett. Emellett maga is működött úriszékként (vegyesfokú fórum), illetve ítélkezett olyan ügyekben, melyekről közvetlenül tudomást szerzett, vagy ha keresetet nála nyújtottak be. Ilyenkor a több napig, hétig tartó ülések első napjaiban magukat „úriszéknek" nevezték. Így pl. 1751 decemberében, 1756 októberében, 1781 augusztusában, vagy 1785-ben. A következő évben a herceg — a jogszolgáltatás meggyorsítására — úgy rendelkezett, hogy a keresetet az alsó szintű fórumnál kell beadni. Ez a tiszttartót, vagy az úriszéket jelentette. A rendel-

[370] Uo. No 31 et NB. 1759. instr. 12. pont.
[371] P 149. DDD. No 273. 1769. márc. 7. pont.
[372] P 162. 1780. máj. 12. pont.
[373] P 162. 1782. júl. 72. pont.
[374] P 155. III. 1758. máj. 27. pont.
[375] P 162. 1782. júl. 41. pont.
[376] P 108. Rep. 64. Fasc. A. No 3. 1743. júl. 8. pont.
[377] Uo. Fasc. B. No 30 et NB. 1756. márc. 8. pont.
[378] *Eckhart*, 30.
[379] P 108. Rep. 64. Fasc. A. No 1. 1743. instr. 12. pont.

kezés célja az útiköltség, az időveszteség és a munkakiesés megtakarítása volt.[380]

Az úriszék által tárgyalt és eldöntött ügyek revíziója két hónapnál nem tarthatott tovább.[381] A revízió során a bizottság ügyelt az úriszék tekintélyének fenntartására, annak ítéleteit, határozatait csak nagyon ritkán változtatta meg. 1757 januárjában a gálosi jobbágyokat és közbirtokossági tiszteket intették az úriszéki rendelkezések betartására.[382] 1780 májusában Lakó Ferenc rábaszentmihályi jobbágy hagyatéki ügyének felülvizsgálatakor a bizottság úgy foglalt állást, hogy „1779-ben a kapuvári úriszék már döntött, a bizottság az ügy revízióját elutasítja".[383] A következő évben a köpcsényi úriszék Ghrichl Anna fiának hagyatékából 25 Ft-ot a hercegi kórháznak ítélt. Az örökösök a bizottságnál tettek panaszt, kértek revíziót. A bizottság szerint az ítéletet „megváltoztatni nem lehet". Egyetlen példát ismerünk, amikor a bizottság hajlott a revízióra. 1781 augusztusában a kismartoni úriszék hagyatéki ügyben egy kis házat túl magasra értékelt. A bizottság elrendelte, hogy az uradalmi tisztviselők — kézművesek bevonásával — értékeljék újból az ingatlant.[384]

Az úriszék felügyelete egyéb kérdésekre is kiterjedt. 1752-ben a bizottság rendelte el, hogy a kapuvári uradalomban úriszéket kell tartani. Megállapította, hogy az ozorai úriszéken túl sokan (10—12 fő) vettek részt; szükségesnek tartotta csökkenteni.[385] 1758-ban utasították az ozorai úriszéket, hogy a hiteles eredeti iratokat a levéltárban helyezze el.[386] 1785-től úriszék tartásához a herceg engedélye volt szükséges. Minden esetben indokolni kellett, mi tette szükségessé összehívását.[387] A bizottság dolgozta ki az úriszékek számára az utasításokat. Ilyen volt az öröklési rendelet és a vádlottak kihallgatásának szabályozása.[388]

A bizottság, mint úriszék, által követett peres eljárás rekonstruálása rendkívül nehéz feladat, mivel a jegyzőkönyvbe az ügyeket csak summásan vezették be. Megállapítható, hogy a vizsgálatot a bizottság rendszerint a felek lakóhelye szerint illetékes uradalmi tiszttartókkal végeztette.[389] A vizsgálat befejezése után a vádlottat, feleket és tanúkat beidézték, meghallgatták. 1755-ben a volt nagymartoni tiszttartó a Nagymarton község ellene indított perében csak a második idézésre jelent meg a bizottság előtt. A halogatás elkerülésére a bizottság terminust szabott.[390] Ha nem hallgatták meg az összes érintett felet, vagy elfogult véleményt adtak, büntetés járt.[391] A bizottság a bizonyítási eljárásban alkalmazta az esküt. Így eskette meg pl. egy adósságkövetelési perben az alperest arra, hogy a vitás 120 Ft-ot valóban kifizette. Az eskü szövegét szószerint beírták a jegyzőkönyvbe.[392] A bizottság szabály-

[380] Uo. Fasc. C. No 40 et C. 1786. res. 1. pont.
[381] Uo. Fasc. A. No 1. 1743. instr. 12. pont.
[382] Uo. Fasc. B. No 31 et NB. 1757. jan. 14/e. pont.
[383] P 162. 1780. máj. 91. pont.
[384] P 162. 1781. aug. 55. pont.
[385] P 108. Rep. 64. Fasc. B. No 14 et NB. 33. pont; No 26. 1752. jún. res. 23. pont.
[386] P 155. III. 1758. máj. 13. pont.
[387] P 108. Rep. 64. Fasc. C. No 40 et A. 1785. instr. 12. pont.
[388] P 108. Rep. 64. Fasc. E. No 46—50; P 155. III. 1757. máj. 1. pont; P 108. Rep. 64. Fasc. B. No 26. 1752. jún. res. 16. pont.
[389] Uo. Fasc. A. No 6. 1751. után, instr. 17. pont.
[390] Uo. Fasc. B. No 30 et NB. 1755. dec. 4. pont; No 31 et NB. 1759. instr. 6. pont.
[391] Uo. Fasc. C. No 40 et C. 1786. res. 1. pont.
[392] P 155. II. 1753. jan. 9. pont.

szerű ítéletet hozott, mely az egyébként németnyelvű szövegben mindig latinul van. Az ítélethozatalhoz nem volt szükséges a herceg előzetes állásfoglalása, de utólagos jóváhagyását ki kellett kérni.[393] Büntető ügyekben a 25—30 bot, vagy korbács, esetleg pénzbüntetés volt szokásos.[394] A bizottság nem tűrte, hogy a hitbizomány területén a plébánosok parázna, házasságtörő és más bűnös jobbágyoktól bírságot szedjenek, hogy „az egyébként is sok pénzkiadással terhelt szegény jobbágyokat ne terheljék".[395] A bizottság által kiszabott pénzbüntetésekből a számvevőségek tizenhatod részt kaptak.[396]

A bizottság segítséget nyújtott a megyei bíróságnak, ha uradalmi joghatóság alatt álló vádlottat kellett előállítani, kihallgatni.[397] 1781-ből van olyan adatunk, hogy Heves és Nógrád megyék elrendelték Bujákon úriszék tartását, a megyei ügyész jelenlétében.[398] Ettől az időtől kezdve tapasztalható, hogy egyes úrbéri és hagyatéki ügyek revízióra a megyei sedria elé kerültek. 1781 augusztusában Janisch Helene dérföldi szántó és rét örökségét anyja és mostohája magához ragadta. Az üggyel az úriszék is foglalkozott, de a kerületi felügyelő jobbnak látta a revíziót szorgalmazni.[399] 1784-ben Végles jobbágyai az úriszék elé vitték azon telkek ügyét, melyekről a telekkönyvezés során megállapítást nyert, hogy nem fizettek földbért utánuk. Az úriszék az uradalom javára döntött, az ügy revízióra a sedria elé került.[400]

A bizottság által — közvetlenül vagy revízióként — tárgyalt ügyek egyik csoportja az úrbéri szolgáltatásokhoz kapcsolódott. 1752-ben a bizottság intette a szarvkői tiszttartót, hogy ilyen ügyekben közvetlenül a bizottsághoz forduló jobbágyokat még akkor se büntesse meg, ha kérésük jogtalan lenne is.[401] 1754-ben a bizottság Nagymarton községnek a volt tiszttartó elleni panaszával foglalkozott, ki 40 évig sem uradalmi, sem királyi adót nem fizetett. A tiszttartó azzal védekezett, hogy 600 Ft-ja volt a községnél.[402] Bittse község 1756-ban az úriszék ítélete ellen kérvényt adott be a bizottságnál. A vita az adó, sörfőzés, pálinkafőzés és erdőhasználat körül folyt.[403] A következő évben egy feketevárosi lakos (Wurmbrand) nemességére hivatkozva megtagadta szőlőskertje után a közterhek viselését. A bizottság úgy foglalt állást, hogy nevezett nem nemesi, hanem paraszti jogon (non nobilitari, verum jure rusticano) birtokol, tehát a hadiadót fizetnie kell.[404] 1782-ben a döbröközi jobbágyok tettek panaszt a bizottságnál, hogy az új bérlő rétjeiket, melyeket eddig házukhoz tartozónak tekintettek és mint ilyenek a szolgáltatás alól mentesek voltak, lekaszáltatta. A bizottság szerint „káros, ha az uradalmon belül ilyen (jobbágyi) tulajdon jön létre". Az ügyet az úriszék elé utalták.[405] 1784-ben a derecskei jobbágyok a legfőbb helyen (a hercegnél) tettek panaszt elmaradt bérleti díjuk ügyében, amit az uradalom tőlük követelt. A bizottság

[393] P 155. III. 1757. márc. 2. pont; P 108. Rep. 64. Fasc. C. No 40 et A. 1785. instr. 5. pont.
[394] P 162. 1781. aug. 100. pont.
[395] P 155. II. 1753. jan. 1. pont.
[396] P 162. 1781. aug. 96. pont.
[397] P 108. Rep. 64. Fasc. B. No 31 et NB. 1759. instr. 14. pont.
[398] P 162. 1781. aug. 39. pont.
[399] Uo. 33. pont.
[400] P 162. 1784. júl. 58. pont.
[401] P 108. Rep. 64. Fasc. B. No 20 et NB. 1752. ápr. 21. pont.
[402] Uo. No 30 et NB. 1754. dec. 6. pont; 1755. dec. 4. pont.
[403] Uo. 1756. márc. 1. pont.
[404] P 155. III. 1757. márc. 2. pont, máj. 7. pont.
[405] P 162. 1782. nov. 31. pont.

nem akarta „az üggyel magát terhelni", ezért a tiszttartót bízta meg, hogy vizsgálja ki és vigye a következő úriszék elé az ügyet. Ugyanez évben a tengődi református jobbágyok kérték vissza korábban bírt telkeiket. A véglesi jobbágyoknak engedélyezte a bizottság, hogy saját szükségletre pálinkát főzzenek, ha azonban eladták, 2 Ft-ot kellett fizetniök. A pénzt nem a bérlő, hanem az uradalmi pénztár kapta.[406]

A bűncselekmények közül az emberölés, a testi sértés, lopás és a parázsnaság szerepelt a bizottság előtt. 1751 decemberében egy agyonlőtt molnárral kapcsolatban úgy foglaltak állást, hogy a hullát annak a községnek kell eltemetnie, amelynek határában találták. „A földesúr önként szokta ezt megfizetni, hogy ezáltal a jobbágyain könnyítsen." Ugyanezen az ülésen szerepelt Mannsberger Miklós fraknói lakos ügye, aki az iskolamestert, mikor az a bírói számadást neki át akarta adni, két golyóval lelőtte. Az orvosi szakvélemény szerint a vádlott „melancholikus-mániákus", a tett elkövetésekor magán kívül volt. A rendes büntetéstől ezért mentesült, de a bizottság — ezúttal mint úriszék — három évi börtönre és közmunkára ítélte. A tanító özvegyének Mannsberger 350 Ft kártérítést fizetett.[407] 1756-ban egy Schiell nevű lékai ember szomszédját a viharlámpával úgy vágta fejbe, hogy belehalt. A bizottság a rendes büntetés alól felmentette, de 50 botra ítélte. Schiell az özvegynek 50 Ft-ot fizetett.[408] 1758-ban a tormafalvai Mertz megölt egy embert. Apja kiegyezett az áldozat szüleivel és kérte a hercegtől fia feloldását. A herceg a bizottságra hagyta az ügyet, mely a szökésben levő fiú helyett apját idézte meg, hogy „fia helyett védekezzék". A fraknói uradalmi ügyész képviselte ellene a vádat.[409]

Testi sértésért a bizottság botbüntetést szabott ki. 1758-ban a nagybaromi kocsmárosné egy hercegi gránátossal veszekedett. A gránátos nemcsak védte magát, hanem az asszonyt földre lökte, hogy vére is megindult. „Hogy nem került halálos veszedelembe, az csak a bábának és az orvosi segélyszereknek volt köszönhető." A gránátos 30 botot kapott és viselnie kellett az orvosi költségeket. „Ha nem előbb, akkor majd apja utáni örökrészéből."[410] Egy verekedési ügyben 1782-ben kiszabott ítélet ugyancsak 30 botról és a 16 Ft-os orvosi (fürdős) költségek megfizetéséről szólt.[411]

Lopási, orgazdasági ügyek is szerepeltek a bizottság napirendjén. 1751 decemberében Strasser Mátyás lopásért 30 botot és kiutasítást kapott, mivel beismerte ugyan tettét, de a corpus delicti nem került elő. Ugyanekkor Hödl Mátyás, ki a lopott dolgokat visszaadta, a rendes büntetéstől mentesült, azonban háromszor 90 botra ítélték. Ez igen szigorú ítéletnek számított.[412] Az elharapózott orgazdaság csökkentése céljából 1756-ban kihirdették a községekben, hogy gyanús emberektől vásárban, országúton ne vásároljanak.[413]

1751-ben a bizottság elengedte Brenner Ádám bittsei jobbágynak azt a 6 Ft-ot, melyet paráznapénzként rá kiszabtak.[414] 1754-ben a bizottság 300 Ft-ra ítélte teherbeejtés miatt Breysach András. Egyúttal örökös hallgatást

[406] P 162. 1784. júl. 4, 19, 58. pont.
[407] P 108. Rep. 64. Fasc. B. No 14 et NB. 1751. dec. 1, 6. pont.
[408] P 155. III. 1756. okt. 1. pont.
[409] P 155. III. 1758. máj. 16. pont.
[410] Uo. 37. pont.
[411] P 162. 1782. júl. 14. pont.
[412] P 108. Rep. 64. Fasc. B. No 14 et NB. 1751. dec. 6. pont.
[413] P 155. III. 1756. máj. 21. pont.
[414] P 108. Rep. 64. Fasc. B. No 14 et NB. 1751. dec. 58. pont.

mondtak ki az ügyben, vagyis a nő sem tőle, sem rokonaitól többet nem követelhetett.[415]

A bizottság előtt egyetlen boszorkányper szerepelt. 1756-ban úgy határoztak, hogy „mivel inkább természetes, mint természetfeletti dolgok fordulnak elő, az ügyet ad consilia Medicorum utalják". A vádlott az orvosi szakvélemény beérkeztéig börtönben maradt.[416]

A polgáriak közül a bizottságot csaknem kizárólag a hagyatéki ügyek foglalkoztatták. Erre utasították a hercegi rendeletek, de így alakította ki a gyakorlat is. A hitbizomány területén élő jobbágyok öröklési rendjét 1748-ban a bizottság szabályozta. (A szabályzat teljes szövegét a függelékben közlöm.) A 30 Ft-nál kisebb hagyatékot — levonás után — azonnal megkapták, ezen felül az uradalommal kellett egyezkedniök. Ezt a bizottság intézte. Ha egy örökség 30 évig tilalom alatt állt és senki sem jelentkezett érte, az uradalom magához vette. Ugyancsak az uradalomra szállt az örökös jobbágyok vagyona, ha az uradalom tudta nélkül áttelepültek. Katonai személyek levonás nélkül örököltek, „mivel idővel könnyen letelepedhetnek valamelyik uradalomban". A bizottság hagyta jóvá a hagyatéki eljárás taxáit is.[417] A jobbágyok végrendeletei csak akkor voltak érvényesek, ha az örökhagyók a kismartoni, lékai és sopronnyéki hercegi kórházakra legkevesebb öt garast hagyományoztak. Van példa arra is, hogy a jobbágyok végrendeletüket a hercegi kórháznál helyezték letétbe.[418]

A magtalanul elhalt jobbágy vagyona háramlás címén az uradalomra szállt. Korszakunk előtt ez akkor is érvényes volt, ha a jobbágy özvegyet hagyott hátra. 1743-ban a bizottság — mivel több panasz merült fel ez ügyben — a kérdést újból rendezte. Ettől kezdve a házasfelek vagyona egy év és egy nap után közös lett. Ha valamelyik fél meghalt, a vagyon fele az uradalomra szállt. Ezt a bizottság azonban nem látta végrehajthatónak, mivel rendszerint ingatlanról lévén szó, a túlélő fél készpénzzel nem rendelkezett. Így nem maradt volna más megoldás számára, mint az örökölt ingatlan felét elzálogosítani. „Ezáltal azonban gazdaságát gyengíti — mondta a bizottság —, ami az uradalomnak hátrányos." Ezért a túlélőnek meghagyták haláláig, vagy míg újból meg nem házasodott, az örökölt fél ingatlant.[419] 1752-ben egy Homoky nevű kapuvári jobbágy örökös nélkül halt meg. Minden vagyonát — házát, telkét — végrendeletileg feleségére hagyta. A tiszttartó az egészet uradalmi háramlásnak minősítette. Az özvegy panaszára a bizottság meghagyta neki a házat, de a földet az uradalom kapta. Mikor az özvegy meghalt, a házat elárverezték, a pénzt az uradalmi pénztár vételezte be. Ugyanez évben egy Lövőben meghalt egyházi személy hagyatékát a főszámvevő vette át.[420] 1781-ben Petsdorfer Borbálának 30 Ft háramlást engedtek el, mivel testvérét gyermekével együtt három évig tartotta és most örökölt utána.[421] 1784-ben az elhalt köpcsényi Mühlner Borbála után 685 Ft maradt, melyből az adósság és a kegyes hagyomány levonása után 187 Ft szállt az uradalomra.[422]

[415] Uo. No 30 et NB. 1754. dec. 7. pont. „ewiges Stillschweigen".
[416] P 155. III. 1756. nov. 2. pont.
[417] P 155. III. 1757. márc. 12. pont, máj. 1. pont.
[418] P 108. Rep. 64. Fasc. B. No 30 et NB. 1754. okt. 4. pont; 1756. márc. 16. pont.
[419] Uo. Fasc. A. No 3. 1743. júl. 18. pont.
[420] Uo. Fasc. B. No 20 et NB. 1752. ápr. 4. pont; No. 26. 1752. jún. res. 7. pont; P 155. III. 1757. márc. 19. pont.
[421] P 162. 1781. aug. 46. pont.
[422] P 162. 1784. júl. 48. pont.

A leggyakoribbak a hagyatéki viták, perek voltak. 1743-ban a fraknói tiszttartó és a Pleyer-örökösök a nagymartoni Baumgarten-malomért pereskedtek. A bizottság döntése ellen a felek a hercegnél tettek panaszt,[423] ki a malmot az örökösöknek ítélte, ha a fél malmot (2000 Ft) és az addigi javítási költséget (277 Ft) megfizetik.[424] 1751-ben a bizottság „nem tartotta vissza" Millesich Fábiánt attól, hogy még élő apjától 74 Ft-os anyai örökségét követelje.[425] 1754-ben a 21 745 Ft-os Miklóssy-örökség felosztását ítélték meg az örökösök között.[426] 1755-ben Braunstein József feketevárosi jobbágy Sommer István hagyatékából ingóságokat elrejtett, a bírósági leltárkor nem adott elő, magának tartott meg és fogyasztott el. Ezért őt a bizottság az öröklésből kizárta. A 618 Ft összhagyatékból az örökösök kifizetése után fennmaradt 118 Ft-ot a feljelentő Graf Orsolya és fia — a herceg apródja — kapta.[427] 1755-ben indult a bizottság előtti legnagyobb hagyatéki per, a Haffner-örökösöké. Ebben a perben sor került tanúk kihallgatására, perbeszédekre, esküre, közbeeső határozatokra is. Az örökösök azt az 1000 Ft-ot is megkapták a hagyatékból, melyet apjuk convictiója miatt korábban lefoglaltak. A pénzt, a bizottság rendeletére , a főpénztár fizette ki.[428] 1780-ben a locsmándi Hilmer-örökösök atyai örökségük egy részéről, valamint teljes anyai örökségükről megegyezésre jutottak. A megegyezést a bizottság jóváhagyta.[429] Ugyanúgy egyezséggel osztották fel a Mendel-örökséget is.[430] 1782-ben elutasította a bizottság Gruber József fraknói lakosnak a meghalt pék házából neki járó örökrész iránti kérelmét. „mivel a kérelmező nem tudta a bizottság előtt keresete jogosságát bizonyítani".[431]

A hagyatékokhoz kapcsolódnak azok a keresetek, melyek ezekkel szembeni pénzkövetelésre irányultak. 1753 januárjában Engl Mátyás jobbágy adott be keresetet saját gyermekei ellen. Az ügyet vizsgáló alszámvevő megállapította, hogy nevezett a gyermekei kárára követelt. A bizottság utasította a szentmargiti tiszttartót, hogy a gyermekek kapják meg az örökrészüket képező telkeket, még végrehajtás útján is. Ugyanekkor egy soproni ügyvéd keresetet adott be egy nagymartoni jobbágy ellen, ki 600 Ft-os kötelezvényéből csak 120-at fizetett meg. A jobbágynak most öröksége nyílt meg, — írta az ügyvéd —, ki tudja a pénzt fizetni. Az ügyet a bizottság esküvel döntötte el.[432] 1754-ben Graf Pál örökösei Kishöflány, Petőfalva és Lövő helységekben szőlőket örököltek. Boldogasszonyban azonban adósságuk volt. Ezért a bizottság úgy határozott, hogy a szőlőt leszüretelhetik, a bort azonban nem adhatják el, zárolni kell.[433] A convictiós-pénzeket a bizottság az örökösöktől is behajtotta. 1756 októberében ez történt Haffner uradalmi tisztviselő feleségével.[434]

[423] Ezt „extra Dominium"-nak nevezték.
[424] P 108. Rep. 64. Fasc. A. No 3. 1743. júl. 6. pont.
[425] Uo. Fasc. B. No 14 et NB. 1751. dec. 58. pont.
[426] Uo. No 30 et NB. 1754. okt. 10. pont.
[427] Uo. 1755. dec. 10. pont.
[428] Uo. 1755. dec. 6. pont; No 31 et NB. 1757. jan. 2. pont; P 155. III. 1757. márc. 13. pont; 1758. máj. 12. pont.
[429] P 162. 1781. aug. 32. pont.
[430] Uo. 55. pont.
[431] P 162. 1782. júl. 20. pont.
[432] P 155. II. 1753. jan. 7, 9. pont.
[433] P 108. Rep. 64. Fasc. B. No 30 et NB. 1754. okt. 16. pont.
[434] P 155. III. 1756. okt. sine numero. — 5—6000 Ft-os kintlevőségről, hátralékokról volt szó.

A bizottság előtt lehetett különböző pénzköveteléseket érvényesíteni. 1743 júliusában a vimpáci (Sopron m.) postamester és egy odavaló gazda, kik Prága ostrománál közösen markotányosok voltak, kárt szenvedtek. A bizottság úgy ítélt, hogy az 503 Ft-os kárt közösen kell viselniök.[435] 1753-ban Leeb Ádám újhelyi lakos bepanaszolta a fraknói Lebl Áront, aki neki adósa volt. A bizottság a követelést jogosnak ismerte el. Utasította a fraknói tiszttartót, hogy Leblt vegye őrizetbe és „minden szigorral fizettesse meg adósságát". Ugyanebben az évben Pschider Ferenc keresetet adott be Messner János kapuvári mészáros ellen, ki neki ökör-vásárlásért 600 Ft-tal adósa volt. Messner tanút nevezett meg, ki állítólag látta, hogy ő már 400 Ft-ot kifizetett. A tanú eskü alatt vallotta, hogy Messner beszélt ugyan neki a pénz kifizetéséről, de ő nem látta.[436] 1754-ben a hitelezők, báró Mondorf és a Bierbauer-örökösök 1000 Ft-jukat és az elmaradt kamatokat követelték a nagymartoni zsidó községtől.[437] A bizottság 1757-ben egyezkedésre hívta fel a somfalvai mészárost, ki ellen 1500 Ft-os követelés volt, „különben végrehajtják".[438] Thiringer Simon követelését egy nagymartoni jobbágy ellen két úriszék is elismerte. A jobbágy ennek ellenére nem fizetett. A bizottság utasította a tiszttartót, hogy „ha az illető nem akar fizetni, a kamatokkal együtt végre kell hajtani".[439] 1783 májusában egy 18 Ft-os adósságot az adós sógorával fizettetett meg a bizottság.[440] A következő évben arra utasították a fraknói és kismartoni uradalmi hivatalt, hogy Merz Antal volt uradalmi vadászt követeléseinek behajtásában — akár végrehajtás útján is — támogassák.[441] A bizottság a hercegi jobbágyok, lakosok idegenek elleni követelési ügyeiben is eljárt. Így pl. több boldogasszonyi lakos 1700 Ft-os keresetében egy brucki lakos ellen.[442]

A bizottság eljárt ezenkívül néhány egyéb magánjogi természetű ügyben. Ilyen volt pl. 1754 októberében Somogyiné alsópulyai lakos ügye, kinek elzálogosított ingatlanán 9706 Ft-os beruházás volt.[443] Jobbágyok szerződéseit, a házasságiakat is — az uradalmi hivatalokban kellett ratifikáltatni. A házak együtt tartásának céljából a hivatalok a bizottságtól azt az irányelvet kapták, hogy tilos a jobbágyok gyerekeit házzal kiházasítani, inkább pénzt és állatot kell nekik adni.[444] Adás-vételnél a valamelyik uradalmi tisztviselő által becsült árat kellett elfogadni. 1757-ben a hercegi levéltáros is részt vett ilyen becslésben.[445] 1782-ben Svoboda nagymartoni szappanfőző két hold szántóját 212 Ft-tal drágábban adta el, mint ahogy azt a legutolsó becslésnél megállapították. Ezért 212-Ft büntetést vetett ki rá a tiszttartó. A bizottságtól ennek elengedését kérte. Ezt ugyan nem kapta meg, — „példát kell mutatni" —, 112 Ft-ot azonban mérsékeltek belőle, mivel vetéssel együtt adta el.[446] Ugyanebben az évben Franck János strecseni jobbágy házát-telkét, melyet 45 évvel korábban

[435] P 108. Rep. 64. Fasc. A. No 3. 1743. júl. 7. pont.
[436] P 155. II. 1753. jan. 8, 12. pont.
[437] P 108. Rep. 64. Fasc. B. No 30 et NB. 1754. dec. 9. pont.
[438] Uo. No 31 et NB. 1757. jan. 19. pont.
[439] P 162. 1782. júl. 19. pont.
[440] P 162. 1783. máj. 5. pont.
[441] P 162. 1784. júl. 20. pont.
[442] P 108. Rep. 64. Fasc. B. No 30 et NB. 1755. dec. 20. pont.
[443] Uo. 1754. okt. 18. pont.
[444] Uo. 1755. dec. 32. pont.
[445] P 155. III. 1757. máj. 9. pont.
[446] P 162. 1782. júl. 23. pont.

mint üres sessiót 21 Ft-ért vett, az úriszék másnak ítélte. A bizottság ezt úgy módosította, hogy Franck a több mint 40 évi birtoklással jogot szerzett a telekhez, tehát az övé.[447]

15. *Közigazgatás*

A hitbizomány területén a bizottság bizonyos közigazgatási, vagy inkább ahhoz kapcsolódó feladatokat is ellátott a herceg nevében. Ilyenek a megyegyűléseken való részvétel, a falvak igazgatási ügyei, a hatóságokkal való kapcsolattartás, discretiók, a hadiadó kivetése és beszedése, a hercegi katonaság fenntartása. Ezekkel az ügyekkel a bizottság leginkább általánosságban, néha azonban a legapróbb részletekig is foglalkozott.

1751. május 18-án Nápolyban kelt levelében a herceg utasította az ügyészt és a levéltárost, hogy az ő távollétében legyenek jelen az országgyűlésen. Ez utóbbi azonban három héten túl ne maradjon távol, „mert ezáltal a levéltár és más munkák gátolva lesznek".[448]

A hitbizománynak érdekei fűződtek ahhoz, hogy azokkal a megyékkel, melyeknek területén uradalmai feküdtek, jó viszonyt tartson fenn. A hercegi utasítások állandóan visszatérő intelme, hogy az uradalmi tisztek vegyenek részt a megyegyűléseken és az ott hallottakat a bizottságnak referálják. Ezzel az uradalmak tudomást szereznek a megyei rendelkezésekről, ami kedvező rájuk és a jobbágyokra nézve is.[449] A megyegyűléseken történteket bizottsági ülésen vitatták meg. Így pl. az 1743 júliusi ülés napirendjén szerepelt Sopron megye július 15—16-i közgyűlése. A legfontosabb kérdés a marhahús túl magasra limitált ára volt. A megyegyűlés úgy foglalt állást, hogy a török háborúk miatt sok állat került ki az országból, mert nemcsak a hazai nagy társaságok, hanem külföldi mészárosok is összevásárolják és kiviszik őket. „Az országban alig marad valami, amit a mészárosok megvásárolhatnának."[450] 1751-ben a megyegyűlésen a számvevő vett részt. A herceg utasítására azokat, akik az országgyűlésen ellene beszéltek — ti. hogy a herceg nápolyi követsége kiadásainak fedezésére jobbágyaitól taxákat és előlegeket szedett volna —, csalárdnak (pro falso) nyilvánította.[451] Ugyanezen évben utasították a Zala és Vas megyei uradalmak tisztviselőit, hogy a Sopron és Moson megyeiek példájára, ők is látogassák a megyei közgyűléseket.[452] 1752-ben — a jó kapcsolat szükségességének hangoztatása ellenére — a bizottság, nem véve tekintetbe Zala megye alispánjának tett saját ígéretét, ti. hogy megtűri a hercegi birtokokon a nemeseket, a Lenti uradalom területén lakó nemesek házait, kiknek censuális telkükön kívül egyebük nem volt, felértékeltette és a községnek átadatta.[453] 1782-ben a bizottság megállapította, hogy a bittsei és a strecseni uradalom ügyésze Trencsén megyét is szolgálta, megyei ügyész is volt.

[447] Uo. 58. pont.
[448] P 108. Rep. 64. Fasc. B. No 14.
[449] Uo. Fasc. A. No 5. 1750. okt. instr. 4. pont; Fasc. B. No 31 et NB. 1759. instr. 15, 18. pont.
[450] Uo. Fasc. No 3. 1743. júl. sine numero.
[451] Uo. Fasc. B. No 14 et NB. 1751. dec. 24. pont.
[452] Uo. 1751. ápr. 4. pont.
[453] Uo. No 20 et NB. 1752. jún. 63. pont.

A bizottság szerint „ez nem hasznos a jobbágyokra". Másik uradalmi ügyészt kerestek, ki a „megyével nincs olyan jóban".[454] A bizottság tehát nem nézte jó szemmel, ha a kapcsolat túl jó volt.

A községek igazgatásával a bizottságnak nem sok teendője volt. 1753-ban pl. jóváhagyta a lékai tisztújítási költségeket [455] A falusi bírók elleni panaszokkal a bizottság foglalkozott. 1751 decemberében Sérc község (Sopron m.) elszámoltatta volt bíráját. Megállapította, hogy 49 Ft-tal adós maradt, mely összeget a bíró egy pandúr tartási költségeire szedett be. A bizottság döntése szerint az összeg felét a bíró, felét a község viselte.[456] 1755-ben egy jobbágy tett panaszt a lajtapordányi bíró ellen, ki egy elhagyott telken házat épített, a telek nagy részét elfoglalta. A bizottság az elnököt, gróf Herbevillert küldte ki helyszíni vizsgálatra.[457] Egy hasonló vizsgálatból derült ki, hogy a szárazvámi bíró írástudatlan volt.[458] Más esetekben a bizottság ügyelt arra, hogy a bírák írástudó emberek legyenek, az igazgatást gonddal végezzék.[459]

A bizottság hatáskörébe tartozott a kézművesek letelepedésének engedélyezése. 1751-ben hozzájárult, hogy egy csizmadialegény Szarvkőn, a következő évben egy mézeskalácsos Csornán letelepedjék. A céhhel azonban külön kellett egyezkedniök.[460]

Az igazgatási feladatok közé tartozott Széleskút község 1746—1747. évi állatjárvánnyal kapcsolatos kiadásainak megtérítése. A költségeket Sopron megyétől kérték, mivel azok a megyei rendeletek végrehajtásából adódtak.[461] 1752-ben az uradalmi hivatalok szedték be a községektől a kiirtott ragadozó madarak fejét, lábát, szárnyát, melyeket gróf Herbeviller elégettetett. 1757-ben külön felhívta a bizottság a községeket, hogy az előírt módon és időben a verébfejeket szolgáltassák be.[462]

A bizottság tartotta a kapcsolatot más hatóságokkal, hivatalokkal. 1752-ben pl. a soproni hercegi házak ügyében a városi tanáccsal tárgyaltak.[463] 1758-ban a pozsonyi kamara igényelt kismartoni telket sólerakás céljára. 1781-ben Léván postaállomást létesítettek, melyhez a telket az uradalom adta. Az állomás létesítése előnyös volt az uradalomnak is, mivel évi egy dukátot szedtek érte.[464]

A kapcsolattartás azt is jelentette, hogy a hatóságoknál „jó barátokat szerezzenek, az előforduló ügyek jobb elintézésére".[465] Ezt a célt ajándékokkal igyekeztek elérni. 1751-ben a Vas megyei alispán Kőszegen tanuló fiának adtak 65 öl tüzifát, valamint Fekete György személynöknek 100 mérő zabot. „Hogy a személynök még mit kap, azt az országgyűlés következő ülése után döntjük

[454] P 162. 1782. júl. 73. pont.
[455] P 155. II. 1753. szept. 9. pont.
[456] P 108. Rep. 64. Fasc. B. No 14 et NB. 1751. dec. 8. pont.
[457] Uo. No 30 et NB. 1755. dec. 3. pont.
[458] Uo. No 31 et NB. 1757. jan. 7. pont.
[459] Uo. Fasc. A. No 1. 1743. után. 5. pont.
[460] Uo. Fasc. B. No 14 et NB. 1751. dec. 84. pont; No 20 et NB. 1752. jún. 43. pont.
[461] Uo. No 14 et NB. 1751. ápr. 8. pont; No 26. 1752. jún. res. 9. pont.
[462] Uo. 1. pont; No 31 et NB. 1757. jan. 22. pont.
[463] Uo. 1752. jún. res. 14. pont.
[464] P 155. III. 1758. aug. 5. pont; P 162. 1781. aug. 41. pont; 1784. júl. 68. pont.
[465] P 108. Rep. 64. Fasc. B. No 31 et NB. 1759. instr. 19. pont.

el."[466] 1757-ben a bizottság egy szolgabíró számára három, egy esküdt számára egy körmöci dukátot utalványozott a főpénztárból. Ugyanebben az évben a bittsei tiszttartó „közbenjárás" címén 70 Ft-ot adott ki. Az összeget a bizottság magasnak találta.[467] A következő évben azoknak a helytartótanácsi írnokoknak, „akik az uradalom hasznára működtek közre, rekompenzációként" két dukátot utalványoztak a főpénztárból.[468] 1762-ben a magyar kancellárián az alkancellár, tanácsosok, titkárok vaddisznót, őzet, fácánt, nyulat kaptak a hercegi vadaskertből.[469] A derecskei pénztár 1780-ban 12 dukátot fizetett a Fáncsika-pusztai birtokbaiktatásban részt vett királyi és káptalani embereknek.[470]

Közigazgatási feladat volt a hadiadó, valamint a megyei háziadó kivetése és beszedése. A bizottság, elsősorban a főadószedő ügyelt arra, hogy az adó „a szegény lakosokat kevésbé terhelje". A repartitio alkalmával a megyére kivetett adóból indultak ki, annak összegén nem változtathattak. Különösen ott volt ez nehéz feladat, ahol a hercegnek részbirtoka vagy csak néhány portája volt.[471] Az adókivetésnél a falusi bíró mellett mindig jelen volt egy uradalmi tisztviselő is, ki a falvakra kivetett adó mennyiségét a bizottságnak jelentette.[472] Ugyancsak jelentették a tiszttartók, ha a falvak az adóval hátralékban voltak. Így pl. 1751-ben Ilmitz és Gálos (boldogasszonyi uradalom), vagy Szarvkő, ez utóbbi 800 Ft-tal.[473] A bizottság és az illetékes uradalmak — elsősorban az 1723: 63. t. c.-ben tudomásul vett lehetőségek határain belül hadi- és háziadó beszedésében is közreműködtek.

Gyakran merültek fel panaszok az adóval, katonai beszállásolással kapcsolatban. 1751-ben a lékai jobbágyok tettek panaszt a miatt, hogy a beszállásolt katonák számára a fát drágán tudják megvenni. A bizottság intézkedésére fél áron kapták.[474] 1755-ben a községek a megyei dika igazságos szétosztását kérték.[475] 1756-ban a volt pecsenyédi bíró tett panaszt a tiszttartó ellen, aki megtiltotta, hogy egy 300 Ft-os összeget az adókönyvbe bevezessen. Így ez az összeg most őt terheli. Az ügyet a számvevő vizsgálta ki.[476]

A hercegi ezred fenntartása is foglalkoztatta a bizottságot. 1759-ben az egyik század számadásában a számvevőség 2387 Ft-ot vitásnak talált. A bizottság szerint a százados a pénzt rendetlenül, nem az utasítás szerint kezelte. Elrendelték, hogy a katonákat nem 15, hanem csak öt napra kell előre fizetni, „különben pénzük elfogy". Ettől kezdve a hercegi katonaság tisztjei előzetes írásbeli parancs nélkül nem utazhattak, mivel addig túlsok napidíjat emésztettek fel. A mustrát a számvevőség és a bizottság három havonta hajtotta végre.[477] Ugyanebben az évben tárgyalta a bizottság a boldogasszonyi zsidóbíró panaszát, kit a hercegi katonák szidalmaztak, feleségét, fiát bántalmazták.

[466] Uo. No 14 et NB. 1751. dec. 2, 67. pont.
[467] Uo. No 31 et NB. 1757. jan. 28. pont; 1757. aug. 27. pont.
[468] P 155. III. 1758. máj. 14. pont.
[469] P 108. Rep. 64. Fasc. C. No 34. 1762. dec. 7. pont.
[470] P 162. 1780. máj. 4. pont.
[471] P 108. Rep. 64. Fasc. A. No 1. 1743. ut. 6—8. pont.
[472] Uo. Fasc. B. No 14 et NB. 1751. dec. 21. pont.
[473] Uo. 55, 58. pont; 1751. ápr. 10. pont.
[474] Uo. No 14 et NB. 1751. dec. 64. pont.
[475] Uo. No 30 et NB. 1755. dec. 27. pont.
[476] Uo. 1756. márc. 14. pont.
[477] Uo. No 32. 1759. jan. 10. pont.

A bizottság a katonákat két-három vesszőfutásra ítélte, illetve erre tett javaslatot a hercegnek.[478] A bizottság intézkedett a hercegi katonaság tüzifa[479] és puskapor ellátásáról. A puskaport a lékai uradalomban készítették, a tisztartó felügyelete alatt. Az ő feladata volt a puskapor-készítéshez értő emberek kiválogatása.[480] 1782-ben meghalt a hercegi gránátos század egyik katonája. Ezt követően jelentkezett egy személy, aki hat hétig ápolta és részt kért a hagyatékból. A bizottság állásfoglalása szerint, mivel még élt a katona anyja, ő örökölt. Az ápolásért nem járt rész.[481]

A hitbizomány központi igazgatásának jellemzése

Az 1743—1793 között működő kismartoni központi gazdasági bizottság létrehozásával Esterházy hercegnek sikerült korszerű igazgatási formát találnia. A bizottság feladatköre igen sokrétű volt: ügyelt a földesúri jogokra, a birtok- és pénzgazdálkodásra, a birtokigazgatásra, jogszolgáltatásra, és bizonyos közigazgatási funkciókat is ellátott. Tagjai a hitbizomány felső szintű vezetői (főszámvevő, főadószedő, jogügyigazgató, levéltáros, hercegi titkár) közül kerültek ki. Elnöke a herceg bizalmi embere (régens) volt. Az üléseken gyakran részt vettek a kerületi felügyelők is. Az egyes uradalmak tiszttartóit abban az esetben hívták meg, ha az uradalmat érintő fontos kérdést vagy a tiszttartó jelentését tárgyalták meg. A bizottság rendszerint Kismartonban ülésezett, de előfordult, hogy valamelyik kerületi székhelyre szállt ki. A bizottság tagjai képzettségüket a gyakorlatban szerezték meg: az uradalmi hivatali pálya legalsó fokáról (gyakornok, írnok) indulva, hosszú évek során jelentős szakismeretre tettek szert.

A bizottság létrehozásának célja a nagyobbfokú szervezettség, a központi irányítás erősítése, az eredményesebb gazdálkodás volt. Ebből a szempontból haladást jelentett a korábbi igazgatási formákkal szemben. Működésének idejére esett a hitbizomány igazgatási apparátusának továbbfejlesztése. A bizottság a herceg megbízásából és nevében végezte irányító munkáját, a herceg állásfoglalásától a legritkább esetben tért el. Határozatairól jegyzőkönyvet, munkájáról jelentést készített és terjesztett fel a gyakran távollevő herceghez. Így minden ügyről, mellyel foglalkozott, írásbeli feljegyzés maradt fenn. Ezek a jegyzőkönyvek, jelentések a nagybirtokigazgatás egyedülálló forrásai. Sem korszakunk előtt, sem utána — mikor a bizottság szerepét a régensi hivatal és a hercegi titkárság vette át — ennyire pontos képet a birtokigazgatásról nem kapunk.

[478] Uo.
[479] P 155. III. 1756. okt. 10. pont.
[480] P 155. III. 1757. márc. 16. pont.
[481] P 162. 1782. júl. 27. pont.

*Függelék**

1. sz. irat

A jobbágyi öröklés szabályozása a hercegi hitbizomány területén

OL P 108 Rep. 64. Fasc. E. No 46.
Wien, 1748. április 4.
egykorú másolat

Hochfürstliche Verordnung und Satzung, wie die Grund und Weysen Handlungen und auch Jura Caduca in das Künftige zu observiren. de anno 1748.

Wir Paulus Antonius des Heyligen Römischen Reichs Fürst Eszterházy de Galantha, Graf und Herr zu Forchtenstein, Herr deren Herrschaften Eisenstadt, Hornstein, Kittsee, Fraukirchen, Lanser, Lackenbach, Kreutz, Lockenhaus, Schwärzenbach, Koberstorf, Güns, Kapuvár, unter Lymbach, Csobáncz, Ozora, Pinczehel, Tamási, Döbrököz, Dombóvár, Koppány, Kaposvár, Levencz, Pasztho, Buják, Véghles, Szádvár, Derecske und Szalontha etc. Ritter des goldenen Vlüsses und Beyder Römischen Kaiserlichen und königlichen Majästeten würklich geheimber Rath, in dem Königreich Hungarn Obristkammerer, General Feldt Marchal-Lieutenant, Obrist und Inhaber eines Hungarischen Houssaren Regiments, und des Löblichen Ödenburger Comitats Erb- und wörklicher Ober Gespann.

Gebietten allen und jeden unseren Wirtschafts Beambten, besonders aber denen Verwaltern, Richtern, Vorstehern, Gemeinden und sammentlichen unseren Unterthanen unsere Gnad, und geben Euch hiemit gnädigst zu vernehmen, welcher gestalten Wir aus denen uns verschiedentlich eingereichten Instantien vernehmen müssen, wie dass sich wieder denen uralten Urbarien, insonderlich wegen denen Erbschaften und Caducitaeten vielfältige Beschwerden geäusseret, und derentwillen Wir auch von unseren getreuen Unterthanen öffters Supplicando angegangen worden; gleichwie Wir aber keinerdingen gesinnt, von Uralten Urbarien und Grund-Bücher abzugehen, sondern vielmehr unsere Unterthanen bey denenselben zu halten, und zu Schüzen allerdings entschlossen seynd: Als wollen Wir mit gegenwärtiger unserer gnädigster Resolution über ein und anderen Puncten folgende Declaration und respective interimal Instruction machen, annebst aber auch gesamt unsere Beambte und Unterthanen zu Festhaltung derselben hiemit ernstlich ermahnet haben und zwar,

Primo: Sollen unsere Unterthanen über ihr gesambtes Vermögen ohne Unterschied, ob solches ererbtes oder erworbenes Vermögen seyn, freye Macht haben durch Testament oder lezten Willen zu disponieren, jedoch also und dergestalten, dass dieselben gleichwohl nicht befugt seyn sollen, ihre ehelich erzeigten Kinder ohne erheblichen und in denen Rechten vorgesehenen Ursachen zu enterben. Damit aber

Secundo: Unsere Unterthanen wissen mögen, wie selbe sich bey Verfassung des lezten Willens zu verhalten haben. Als wollen Wir, dass künftighin alle schriftliche Testamenter durch den Geschäftigen selbsten und zwey ehrbare Männer als Zeugen gefertiget

* A forrásokat betűhíven közlöm. — K. I.

werden sollen. In jenem Fahl aber, wo und wann der Testator des Schreibens unkundig, solle das Testament wenigstens durch drey Zeugen unterschrieben, dann ansonsten und in widrigen Fahl solches Testament vor null und unkräftig erkennet und gehalten werden solle. Welches Wir eben im mündlichen Testament observirter wissen wollen, mit dem Beysatz, dass die Zeugen das mündliche Geschäft zu Papier bringen, und so verferttigter unseren Ambt zur Abhandlung übergeben, annebst aber auch jederzeit, dass dieses der lezte Willen des Erblassers gewesen, das Jurament ablegen sollen. Und ob

Tertio: Unseren Unterthanen vorerwehnter massen über das ihrige durch lezten Willen zu disponiren die freye Macht lassen, nichts destoweniger solle gleichwohl keiner derselben befugt seyn, denen Klöstern, Kirchen, Pfahren und pia Legata seyn unbewegliches Vermögen, das ist: Häuser, Äcker, Wiesen, Weingarten und sonstige piae zum Theil oder in toto zu verlassen, sondern in solchen Fählen sollen solche die der piae Causae vermachte Grundstücke verkaufet und das daraus erlöste Geld nach dem Willen des Testatoris verwendet werden. Da aber

Quarto: Ein Unterthan ab intestato, das ist ohne Hinterlassung einer leztwlligen Disposition abstürbe, solle das hinterbliebene Vermögen auf dessen rückgelassener Descendentes, mithin und Kinder und Kinds-Kinder beeden Geschlechtes in infinitum fallen, jedoch also: dass der proximior in Gradu jederzeit die Remotiores von der Verlassenschaft ausschliesse. Beynebens aber wollen Wir auch es respectu der Kinder in denen Verlassenschaft Abhandlungen bey der bis anhero gewöhnlich gewesen Todten Fahls Täx allerdings bewenden lassen. Im Fahl aber

Quinto: Keine Descendentes von den Erblasser vorhanden, obwohlen wir zwar nach denen Land Rechten in allweg befugt wären, in derley Fählen das rückgelassene Vermögen als Bona Caduca an uns zu ziehen, nichts destoweniger wollen Wir auch dieses uns gebührenden Rechtes der Zeit bis auf unsere anderweithige Verordtnung dergestalten begeben, dass in Hinkunft auch die Collateral Befreundte nach Inhalt deren uralten Urbarien ohne Unterschiedt des Hinterlassenen Vermögen, ob solches ererbt oder erworben, bis auf den vierten Grad inclusive succediren können und sollen; jedoch aber also und dermassen, dass die nächste jederzeit die Remotiores von der Verlassenschaft ausschliessen, dahingegen wollen Wir nicht allein die in den fünften und weiteren consangvinitatis Gradibus etwa verhandene Befreundte von der Succession gänzlichen ausgeschlossen wissen, sondern uns in hoc Casu auf das uns gebührende Jus Caducii vigore mehr erwehnten Urbarien allerdings vorbehalten haben. Und gleichwie nun also

Sexto: Wir mit dieser unserer gnädigsten Resolution unsere gesambte Unterthanen lediglich bey denen Urbarien und Grund Büchern zu schüzen gedenken, als sollen auch unsere Beamte bey denen vorfallenden Verlassenschafts-Abhandlungen volgendes auf das genaueste beobachten; und zwar

1mo Das des Erblassers rückgelassenes Vörmögen aufrichtig inventiret, und von Richtern und Geschworenen treulich geschätzet werde, Worbey wir auch aber ausdrücklich verordnen, dass die Schäz-Männer zwar das bis anhero gewöhnliche Schätz-Geld nur von jenigen Corporibus, welche selbe würklich und effective geschäzet, keiner dingen aber von denen Activ-Schulden, wie bieshero beschehen, abzunehmen sich anmassen sollen, welches wir also hiemit absolute verbothen haben wollen.

2do Solle das Todtenpfundgeld nach Abzug deren etwa vorhandenen Passiv-Schulden von der ganzen Massa, mithin auch von denen Legatis, qua parte haereditaria abgereichet und zwar in jenen Fählen, wo die Kinder erben, solle es, wie oben bereits erwehnet worden, bey der bishero gewöhnlich gewesen Todtenfahl-Täx sein Verbleiben haben. In jenen Fählen hingenen, wo keine Kinder vorhanden, sondern die Collaterales zur Erbschaft zugelassen werden, sollen von jeden Gulden drey Kreuzer abgenohmen, und wenn diesen beschehen soll sodann

3tio des Testatoris lezter Willen nach Inhalt des Testaments, so viel immer möglich, auf das genaueste vollzogen werden. Was nun

Septimo: die Eheleuth anlanget, wollen Wir es ebenfahls bey der nach Jahr und Tag, durch langwierige Gebrauch introducirten Communione Bonorum oder gemeinschaftlichen Vermögen fernershin mit dem Beysaz bewendten lasser, dess 1mo dieselbe, die errichtet oder errichtende Heyraths Briefe unserem Amt ad ratificandum überreichen und pro ratificatione die hiermit determinirende Täx mit ein Gulden dreyssig Kreuzer entrichten, dann 2do das Selbe sich gleich nach Jahr und Tag als den Amfang Communionis Bonorum respectu der etwann verhandtenen Grundstück an Nuz- und Gewehr-bring lassen wollen, wie in widrigen erst bemeldte Grundstück nicht als ein gemeinschaftliches Vermögen, sondern blos nur als ein Eigenthumb dessen so an der Gewöhr stehet angeschen werden sollen; und eben dieses wollen Wir auch von jenen verstanden haben, die ad secunda vota schreiten, jedoch das denenselben bevorstehe, wegen denen aus der ersten Ehe etwann verhandenen Kindern per pacta Dotalia oder Heuraths-Brief in ein und anderen das Eigenthumb sich vorzubehalten, worbey es sein Verbleiben haben solle. Dasgleichen was den bis anhero ebenfahls gewöhnlich gewesten voraus anbelanget, wollen Wir auch solchen fehrners jedoch dergestalten zulassen, dass derselbe keinen anderen Erben, als lediglich den Übernehmer des Hauses, nach dem alten Brauch und Fus, um die Häuser in aufrechten Stand zu erhalten, zustatten kommen solle. In anderen Fählen aber wollen Wir solchen als einen Missbrauch und ein der Billichkeit zu wider lauffende Sach gäntzlichen aufgehoben haben. Und zumahlen

Octavo: die Urbarien und Grund Bücher ausdrücklich vermögen, dass ein jeder unserer Unterthanen über die besizende Grundstück die gewöhnliche Gewöhr lesen solle. Wir hingegen missfällig vernehmen müssen, das bis anhero dieser Urbarial-Schuldigkeit keiner dingen nachgelebet worden, als verordnen und befehlen Wir hiemit ernstlich, dass ein jeder solcher Unterthan über die quodcunque titulo an sich gebrachte Grundstück, sie mögen behaust oder Überland seyn, bey unserem Grundbuch sich an Nuz und Gewehr also gewis bringen lassen solle, wie im widrigen derley Grundstück nach Verfliessung dreyer Jahren von den unbegwöhrten Besizern als caduci fundi eingezogen und unseren Grundbuch ohne aller remission verfallen seyn sollen. Weither und

Nono: wiederhollen Wir die von uns schon zu mehrmals ergangenen Verordtnungen und wollen, dass zu folge derenselben gleichwie vorhin also auch von nun an, zu keinen Zeiten die behausten Grundstück unter was immer erdenklichen Praetext und Vorwandt zertheilet werden sollen. Verordnen und befehlen auch hiemit unseren gesamten Beambten, bemeldte Zertheillung keiner dingen zu gestetten, sondern diese unsere Verordung auf das genaueste und dermassen zu vollziehen, wie in widrigen dieselbe mit wohl empfindlicher Straff, allenfahls auch mit würklicher Cassation angehesen werden sollen. Annebst und

Decimo: wollen Wir auch unsere des Abfahrtsgeldts-halber in etwas duncklen Urbarien dahin interpretirt und declarirt haben, dass hinführo von denjenigen Vermögen, so von unserer Herrschaften hinweeg und anderweittig jedoch nicht aus dem Land gebracht, von jeden Gulden drey Kreuzer, von denen aber, was ausser Lands geführet wird, von jeden Gulden sechs Kreuzer genohmen werden sollen. Damit aber auch

Undecimo: alle Weithläuffigkeiten und Streitigkeiten bey unseren Herrschaften künftighin vermiden und abgewendet werden mögen, so wollen Wir unseren Beambten die Macht dahin ertheilet haben, dass selbe zwar befugt seyn sollen, jene Debita oder Schuld-Verschreibungen, so in sich liquid oder der Ordnung nach liquidiret worden und lediglich unsere Unterthanen active et passive anbeträffen, gleichwie vorhin also auch fernerhin auf Anlangen der Glaubigen von dem Grundbuch gegen Bezahlung der gewöhnlichen Täx vorzumerken. Dahingegen solle denenselben keiner dingen erlaubet seyn,

denen Frembden oder solchen, so keine Unterthanen, ohne höcherer Auflag und derentwillen besonders ergehender Verordnung eine Vormerkung von dem Grundbuch hinaus zu geben gestattet. Wir diese leztere absolute et sub poena Cassationis hiermit verbothen haben wollen. Und gleichwie Wir

Duodecimo: misfällig vernehmen müssen, dass ein und andere Gemeinde, oder ihre Richter, Vorsteher und Geschworer sich angemasset ohne unseren Vormissen, die gemein Gründe zu verkauffen und zu verabalieniren. Wir hingegen derley unseren Gemeinden höchst schädliche abalienationes fernershin zu gestatten keiner dings gesinnet seynd; als solle künftighin keine Gemeinde, weniger Richter und Geschworer ihre gemein Gründe zu verkauffen, zu vertauschen oder zu versezen, noch auch andere käuflichen oder quocunque alio titulo ohne unseren besonderen Consens und Einwilligung an sich zubringen Macht haben; gehalten Wir von nun an alle derley denen Gemeinden zu Schaden gereichende Kauff und respective Verkauf gänzlichen cassiren, Beynebens und

Decimo Tertio: sollen sowohl die Gemeinden, als auch Klöster und Kirchen so dientsbare Gründe besizen, zufolge deren Urbarien über diese ihre dienstbare Gründe die gewöhnlichen Gwöhren lösen, und zumahlen erstgedachte Gemeinden, Klöster und Kirchen niemalen absterben, als sollen solche, wie Grundbuch Recht ist, nach Verfliessung jedermahligen zehen Jahren die Gewöhr renoviren und das gewöhnliche Veränderungs Pfundgeldt zu bezahlen schuldig, und gehalten seyn.

Und gleichwie Wir Euch Eingangs ermeldten unseren Beambten, Verwaltern, Richtern, Gemeinden und gesambten Unterthanen hiermit gemäss und ernstlich anbefohlen, dass ihr an dieser unserer gnädigster Satzung festiglich haltet und darwider zuhandlen niemand verstattet, sondern die Übertretter der Gebühr nach bestraffet, als behalten Wir uns dieselbe inskünftig zu mindern und zu mehren allerdings bevor.

Urkundt dessen haben Wir gegenwärtige unsere Declaration und respective Verordnung eigenhändig unterschrieben und mit unseren Fürstlichen Insigl bekräfftiget.

Wienn, den 4ten April 1748.
Anton Fürst Eszterházy
LS

Nachdem von dieser Hüchfürstlichen Verordnung oder Verfassung eine dem Originali gleich lauthende Abschrift denen hiernach specificirten fürsterlichen Ämbtern, als Eisenstadt, Hornstein, Pöttsching, Forchtenstein, Koberstorf, Lackenbach, Kreutz, Lockenhaus, Kütsee und Fraukirchen zu dem Ende ist hinaus gegeben worden, dass jedes derenselben, die hierin enthaltene Puncten nicht allein auf das accurateste halten und vollziehen, sondern anbey auch jene Caducitäten, die von vorigen Jahren her-rühren und noch nicht eincassiret seynd, eben vermög dieser Ordnung auf das neue abgemitlet und tractiret werden sollen; als wird einer Fürstlichen Buchhalterey ein solches ebenfahls hiermit communiciret, damit selbe Obsicht trage auf die Seiner Durclaucht hiereinfahls gemachte Verfassung auf das Beste gehalten und in allen vollzogen werde.

Wien., 18-ten May. 1748.
Ad mandatum Suae Celsitudinis extradatum ex Cancellaria per me Franciscum de Schmitt
LS

2. sz. irat

Späch János számvevő által az uradalmi tiszttartóknak kiadott kérdőpontok a jobbágyi öröklésről

OL P 108 Rep. 64. Fasc. E. No 48.
Kismarton, 1757. április 14.
eredeti tisztázat

Wohl Edle

Hochgeehrteste Herrn Verwalters!

Nachdem verschiedene gravamina in Heyraths-Sachen, besonderst aber in Erbschaften, sowohl Ihro Hochfürstlichen Durchlaucht Selbsten, als auch die Löbliche Commission zum öftern ohne Unterlass überloffen (überlaufen) wird, als ist verordnet worden, an alle Hochfürstliche Ämter zu currentiren, damit selbige Succinte mit gutem Begriff den gründlichen Bericht einsänden sollen, wie vor alters, utrum per Jura Regni, oder Comunem usum, oder Zulassung der Herrschaft die Heyratehn geschlichtet und Erbschaften abgemittelt worden seyend, als wie nemlich.

1.

Wann zwey ledige Persohnen zu ihren Eltern oder auf eigenes gafallenes gut heyrathen, wie weith sich deren Dos erstreckhen hat können.

2.

Wie die Paraphernalia oder Aquisita nach Jahr und Tag vermängt werden.

3.

Wan eines aus beeden inner Jahre-Frist ohne Erben oder mit Erben, auch posthumo algelebet, wie die Gantze Subtancz vermittlet worden, Und wan das überlebende Kindt mit dem Vatter oder Mutter schon vermittlet, der Endl oder Ändl von verstorbenen Theil noch lebete, und das Kindt auch gestorben: wer dem Kindt in der Erbschaft succediret hat, dieses ist mit gutem Begriff zu expliciren.

4.

Ingleichen wan sich ein Wittiber oder Witteb mit Kinder oder ohne Kinder, mit ledigen Persohnen verheyrathen, wie die Heyraths-Geschänck und Paraphernalia oder Allaturen inner und ausser Jahresfrist, ohne oder mit hinterlassenen Erben gehalten worden seynd, und nach Ableiben eines oder andern Theil, das gantze Vermögen unter die Erben vertheilet worden, in Specie wan der überlebende Theil nichts zugebracht hat.

5.

Wan zwey Ehegatten beederseits mit Kinder zusammen gekommen, wie die Heyrathsgeschänck zubringen, und Aquisita inner Jahresfrist mit Erben oder posthumo, oder ohne Erben, auch diesfahls nach Jahr und Tag nach Ableben eines oder andern Theil dividiret seynd worden.

6.

Wan zwischen zweyen Ehegatten ausser der Ehe von einen oder ander Theill ein uneheliches Kind zugebracht wird, dem das Kindt gehöret, stirbt und das Vermögen von demselben gäntzlichen, oder mehrern Theils herrühret, wie die Abtheillung verfasset worden. Oder wann sie mit einander auch Kinder erzeiget, wie in solchen Fahl die Abtheillung zwischen den Wittiber oder Wittib (so nichts zugebracht) unehelichen und ehelichen Kindern beschehen, dann derley Casus seynd viel vorgangen, dass einige wegen der Mittel solche gefallene Persohnen geheyrathet haben.

7.

Und wie die adoptirten Kinder ohne ehelichen oder mit ehelichen Kindern zur Erbschaft gelassen worden.?

8.

Und Wan von zweyen Eltern ein Kindt in der Erbschaft übergeblieben, deren verstorbenen Eltern ihre Eltern, als Kindt Enickl leben noch, von welchen das Vermögen herrühret, oder auch nicht, dann sie können auch aquisiret haben, die verstorbene Eltern haben aber auch Brüder oder Schwestern. Nun das Kindt ist gestorben, mithin ist die Frag, wohin deren Vermögen adjuciret worden ist?

9.

Oder von denen Eltern des Kinds wären keine Geschwister vorhanden, sondern nur die Endl und Ändl beeder Geschlechts, wie die Avitica und Aquisita vertheilet worden seyndt?

10.

Und wan von zweyen Bander Geschwistert und Geschwistert-Kinder vorhanden, auch die Eltern deren verstorbenen Geschwisterten, das ist: deren Geschwistert Kindern als ihre Enickel noch lebten, wie die Substanz repartirt worden ist?

11.

Und wie die Geschwistert sowohl in Avicitis als Aquisitis geerbet haben.?

12.

Und wie die Geschwistert Kinder in Aviticis et Aquisitis zur Erbschaft gelassen werden.?

13.

Dann auch Geschwistert Kinds Kinder?

14.

Wie die Eheleuthe ohne Erben oder Blutsfreunde in aufsteigender, absteigender und ohne Collateral Linea einander geerbet, besonders ohne hinterlassener leztwilliger Disposition in der gantzen Verlassenschaft.

15.

Wie ihnen die leztwillige Disposition gestattet worden?

16.

Und wan von einigen Eheleithen nach langen Jahren ohne Leibserben, doch mit Collateral-Befreundten und Anhern, ohne leztwilliger Disposition ein Theill gestorben, wie dessen gantze Substanz und Kleyder vertheilet worden?

17.

Und wan obererwähnter Massen zwischen zweyen jungen Eheleuthen in etlich Wochen derley Casus sich ereignet hat, wie die zusammen gebrachte Substanz und Kleyder zertheilet worden?

18.

Wie lang deren unwissenden Erben Erbportion in Salvo gehalten werden muss und wan selbige praescribirt ist; wohin vertheilet werden kan? Sowohl eines Manns als Weibspersohnen Antheil.

19.

Wie eine Verlassenschaft erblos den Grundherrn heim gefallen, sowohl Avitica als Aquisita?

20.

Wie die Unterthanen worhin mit ihren hindan gebrachten Erbtheil-Habschaften gehalten worden, wie viel Abzug in- und aussers Land selbige gezahlet haben?

21.

Wie die Unterthanen liberae Migrationis und Erbunterthanen wegen der Entlassenschaft angehalten, und nebst den Abzug zallen müssen?

22.

Was vorhin bey denen Abmittlungen mit oder ohne Caducitaet der Herrschaft an Täx verrechnet worden?

— — — — —

1757 április-májusában az alábbi tíz uradalomból érkezett meg a válasz:

Boldogasszony, Fraknó, Kabold, Keresztúr, Kismarton, Köpcsény, Lakompak, Pecsenyéd, Szarvkő, Szentmargit.

OL P 108 Rep. 64. Fasc. E. No 47.

— — — — —

3. sz. irat

A jobbágyi öröklés szabályozása a hercegi hitbizomány területén
OL P 108 Rep. 64. Fasc. E. No 50.
Kismarton, 1774. május 18.
eredeti tisztázat

Regulirung deren Caducitaeten deren Unterthanen leztwilligen Verordnungen, Erbnehmungen und Theillungen in denen Herrschaften des Durchlauchtigsten Heiligen Römischen Reichs Fürstens Nicolai Eszterházy de Galantha

Damit das dem Grundherrn gebührende Jus Caducitatis, wie nicht minder eine Successions und Abmittlungs Ordnung in denen Hochfürstlichen Märkten und Dorfschaften eigenführet und in eine Klarheit gebracht werde, Ursach dessen wird denen Ämbten nicht allein in denen jenigen Herrschaften, welche vorhero zu Österreich gehörig waren, sondern auch in denen übrigen, so in Ödenburger, Wieselburger und respective Eisenburger und Szalader Comitat ligen, folgendes zur Richtschnur hinaus gegeben, vorläufig aber die hiereinfahls obwaltende Hindernissen abrundet und zwar

1mo Alle Heuraths Contracte, obwohlen dieselbe über ein durch die Contrahirende selbsten erworbenes beweg- oder unbewegliches Gutt errichtet worden, und um so mehrer, wan selbe über ein endlisches Gutt oder Vermögen getroffen worden, werden von der Herrschaftlichen Approbation abhangen, und damit die Qualitaet eines dergleichen Heyraths Guth erkennet werden möge, sollen diese Contracter ohne Verschub nach vorherig geschehener Verabredung und schriftlicher Aufsezung derenselben, den Ämbtern eingehändiget und von denenselben die Confirmirung anverlanget werden. Solte ein oder anderer Beambte oder Verwalter hierinfahls einen Anstand finden, soll derselbe sothann Contract, nebst Überschreibung deren Pro et Contra obwaltende Umbständen, seinen vorgesezten Officianten überschicken und dessen weitere Disposition abwarten, welche aber über ein endlisches (ähnliches = ősi) Vermögen errichtet worden, sollen gar nicht angenommen und jene, welche auf vorbeschriebene weise dem Ambt nicht eingereichtet und durch dasselbe approbiret worden, vor Null und nichts giltig angesehen werden.

2do Dass das Vermögen deren Eheleuthen nach den bisherigen Gebrauch nach Jahr und Tag ein gemeinschaftliches Gutt seyn solle, höret auf; und gehöret dasjenige, was der Mann an beweg- oder unbeweglichen Güttern dem Weib zugebracht, dem Mann, und was das Weib zugebracht, dem Weib zu. Es solle aber bey der Beschreibung und Theillung des Vermögens beobachtet werden, dass dazumahl, ob des Manns und Weibs Vermögen ein erworbenes oder endlisches Gutt seyn, untersuchet, angemerket und gemeldet, und die über ein endlisches Gutt gemachte Disposition nicht angenohmen werde.

3tio Die bishero bis in das 4te Grad in dem Vermögen der Deficienten oder abgestorbenen gestattete Succession deren Collateral Freinden, wird aufgehoben und cassiret.

Von der Succession deren Grundheren in dem Vermögen deren Unterthanen

1mo Wan ein Unterthan ohne rechtmässig Leibs Erben und Successoren mit Todt abgehet, succediren zufolge auch des Königlichen Urbarii Puncti Puncti 6-ß § 1° die undherrn in dessen beweg- und unbeweglichen Vermögen. Desgleichen

2do In dem Vermögen deren flüchtigen Unterthanen, welche Haus und Hoff verlassen und sich heimlich ohne Consens der Herrschaft hinweg begeben. Wannehero

3tio Die Ortschafts Richters sobald ein Unterthan ohne Kinder mit Todt abgehen oder flüchtig werden solte, damit von dem Vermögen nichts verrissen werde, auf das sammentliche beweg- und unbewegliche Gutt Hand anleg und solches in Sicherheit stellen, somit dengleichen Casum dem Herrschaftlichen Beambten andeuten, welcher sich ad faciem loci begeben, und des Verstorbenen oder Durchgegangenen zurückgelassene Habschaften conscribiren, darüber seinen Vorgesezten Ober-Officier Bericht abstatten, und fahls der ohne Kinder Verstorbene ein Testament gemacht hätte, auch solcher überschicken, und das sequestrirte Vermögen bis weitere Verordnung in Statu quo aufbehalten solle.

4to Weillen diejenigen Unterthanen, welche sich anderweithin begeben wollen, aus deiesem Absehen die Häuser und Grundstücke aböeden und vernachlässig oder Schulden zu machen pflegen, dahero sollen die Richters dieses verhinderen und dergleichen verschwenderische und nachlässige Unterthanen und derenselben Kinder der Herrschaft angeben.

Von denen Testamentern, Successionen und Theillungen der Abmittlungen deren Unterthanen

1mo Vermög den 30-ten Titl Partis 3-ae kan der Unterthan, wan derselbe auch keine Kinder hat, von seinen beweglichen Habeschaften frey disponiren. Was aber dessen unbewegliches Vermögen, als Haus und Grundstücke anbelanget, wan er solche von seinen Eltern ererbt hätte, fahlen solche der Herrschaft anheimb.

2do Wan aber der Unterthan dergleichen unbewegliches Vermögen selbsten erworben und darüber testiret hätte, solle hievon die Helfte dem Grundherrn, die andere Helfte aber denjenigen, welchen es vermacht worden, zufahlen. Weillen die Unterthanen über die durch sich selbst erworbene Erb- das ist unbewegliche Gütter, in soweith sie nemlichen ein Geld oder ihre daran gewendte Mühe darauf hafften haben, nur in der Helfte frey disponiren können, die andere Helfte aber, wan kein Erbe vorhanden, dem Grundherrn zufallet.

3tio Infahl aber kein Testament vorhanden wäre, gehöret all dessen beweg- und unbewegliches Vermögen der Herrschaft, welche von denen an sich gezogenen beweglichen Habeschaften die Begräbnis Unkosten des Unterthans bestreitten und die Creditores befriedigen wird.

4to Wan der Unterthan einen Erben hiterlassete, so noch nicht 12. Jahr alt wäre, und sothener Erb vor dem 12. Jahr mit Todt abgehen solte, kan der Vatter demselben einen andern Erben substituiren.

5to Wan der rechtmässige Erb das 12. Jahr erreichet und nachgehends sterben solte, höret die gemachte Erbens Substitution auf, folglich fallet dasjenige Vermögen, in welchem die Substitution geschehen, der Herrschaft als eine Caducitaet anhin.

6to Weillen nach Inhalt des 31. Artikels 1638. keine andere Testamenter giltig sind, ausser welche mit denen gesetzmässigen Solennitaeten versehen sind, dahero wird auch vermög den bishero unter denen Unterthanen beobachteten Gebrauch genug seyn, wan entweder von dem Orts Gericht 3. Geschworen, oder andere taugliche und ehrliche Zeigen mit dem Notario von dem nemlichen Ort oder einen anderen honetten schriftkundigen Menschen zu gleicher Zeit alle mit einander zu gegen seyn, das Testament von des Erblassers freyen und ungezwungenen Willen kommet, und sonsten keine Falschheit und mit des Erblassers Persohn zu practiciren gewöhnliche Betrügereyen unterlaufen; und das

Testament gleich zu Papier gesezet wird, damit aber dieses alles accurat beobachet und keine interessirte Zeigen genohmen worden sollen, sollen die Herrschafts Verwalters infigiliren und die Unterthanen hierinfahls belehren, und werden obbemelte Erforderlichkeiten auch von denen mündlichen Testamentern und denen jenigen, welche pia Legata in sich enthalten, verstanden, solle auch kein Testament vorhero effectuiret werden, es seyn dan, dass selbes dem herrschaftlichen Ambt übergeben, und allda approbiret worden ist. Wannen hero unterdessen von des Verstorbenen Vermögen etwas zu verschliessen bey Straffe verbothen werden solle. Inhalt aber einige bedenkliche Umbstände obwalteten, solle das Ambt ehe und bevor das Testament approbiret wird, solche denen Vorgesezten repraesentiren und die weiteren Disposition abwarten. Wan aber selbe von grösserer Wichtigkeit wären, entweder Seiner Hochfürstlichen Durchlaucht Selbsten oder dem Herrschaftlichen Stuhl referiren, und die hoche Resolution anverlangen. Was die privilegirte Testamenter, nemlichen welche von denen Soldaten unter denen Kindern, wie auch zur Pests Zeit gemacht werden, anbelanget, bey diesen ist genug, wan selbe nach Vorschrift des 27ten Artikels 1715. von dem Erblassere eigenhändig geschrieben und unterschrieben werden.

7mo Wan der Vatter einen Sohn hätte, welcher sich in einen geistlichen Orden begebete, kan diesen von dem vätterlich- und mütterlich endlischen beweglichen Vermögen, vermög den 71-ten Artikel 1715. nicht mehrer, als der 10-te Theil von jenen, was er bekommen hätte, wan er in weltlichem Standt verblieben wäre, gegeben oder legiret werden. Von dem Erworbenen aber kan ihme nach Willkühr, jedoch salvo jure Dominali, legiret werden.

8vo Infolge also obangezogenen Landes Gesätzen und Gebrauchen wird verordnet, dass sobald ein Vatter mit Hinterlassung Weib und Kinder mit Todt abgehet, der Todtfahl alsogleich in den Ambt gemeldet, und entweder durch den Orths Richter, oder durch die Wittib oder Successores das Testament, wan eines verhanden, überantwortet. Solches in den Ambt oder des Verstorbenen Behausung publiciret, das Vermögen inventirt und ob das Testament obangezogenen Gesätzen und Statuten gleichförmig seyn, untersuchet. Das Endlische von den Erworbenen und das Weib sowohl ihr zugebrachtes als auch ihre Paraphernalia, und was in denen Kauf- und Schuldt Briefen auf dieselbe geschrieben wäre, von dem übrigen Vermögen in der Beschreibung abgesendert werden. Unter denen Paraphernalien wird dasjenige verstanden, was zur Zeit der Verehelichung entweder durch die Eltern dem Weib als einer Brauth, oder durch den Mann dazumahl geschenket worden, in soweith selbe in Natura vorhanden wären. Wan der Inventirende Beambte vermög Umbständen nothwendig zu seyn erachtet, dass das Weib oder jene, welche sich des Manns Verlassenschaft anmassen, Juramentum Revelatorium ablegen sollen, solle es geschehen, und nach beschriebenen beweg- und unbeweglichen Vermögen, so sich sowohl in des Verstorbenen Behausung, als auch anderwärtig befindet, wie auch activ und passiv Schulden, den nach beschehener Separirung, und in soweith es nöthig seyn wird, auch Schätzung des Vermögens; sollen noch vor der Theillung die passiv Schulden untersuchet und beschrieben, und von der Theillungs Massa abgezogen, soweit wegen Complanirung derenselben ein Mittl getroffen werden. Nachdeme dies geschehen

9no Solle das endlische Vermögen unter denen Söhnen und Töchtern in gleiche Theile abgetheillet werden, jedoch dergestalten, dass das unbewegliche Gutt geschätzet und dem ältern Sohn oder welchen die Herrschaft vor tauglich befinden wird, übergeben werden solle. Welcher seinen übrigen Brüdern und Schwestern ihren Antheil davon nach der gewöhnlichen Schätzung in baaren auszuzahlen verbunden ist. Infahl aber keine Söhne, sondern lauter Töchter verhanden wären, wird es der Herrschaft freystehen, des Verstorbenen seine Behausung mit denen dazu gehörigen Appertinentien entweder einer von denen Töchtern, oder jemand andern, so die Königliche und Herrschaftliche Schul-

digkeiten davon zu bestritten fähig seyn wird, gegen Hinauszahlung was hinaus zu zahlen seyn wird, zu übergeben. Nachgehends

10mo Solle das ganze, wehrender einer oder mehreren Ehen erworbenen Vermögen, so auf das Weib nicht geschrieben ist, zwischen der Wittib und denen Kindern von beeder Ehe gleich abgetheillet werden. Fahls aber einiges erworbenes Vermögen des Manns auch auf das Weib geschrieben wäre, so solle dieses in der Helfte der Wittib allein, die andere Helfte aber denen Kindern mit Ausschliessung der Mutter zugehören. Woraus folget, dass wan der Vatter wehrender erster Ehe etwas erworben und dessen Ehewürthin ebenfahls darauf geschrieben worden, so gehöret nach Absterben des Vatters die Halbscheide davon denen Kindern von der ersten Ehe zu, und überdies gebühret diesen Kindern, auch von der andern Halbscheide als von einem vätterlichen Aquisitio ein gleicher Theill, wie ihren übrigen von dem Vatter rechten Schwestern und Brüdern. Wan aber dergleichen Aquisitions Briefschaften, welche auch auf das Weib geschrieben seynd, über ein Haus und Hausgrundstück, und darzu gehörig Appertinentien ausgestellet wären, wird es von der Herrschaftlichen Disposition abhangen, die Helfte der Wittib zu überlassen, oder dieselbe in baaren nach billigen und moderaten Preyss auszahlen zu lassen; weillen dergleichen Grundstücke und Appertinentien zu zertheillen, weder dem Publico, weder der Herrschaft, noch denen Erben nüzlich wäre; ein welches auch denen Testamentern, welche auf eine dergleiche Zertheillung deren Häusern und Grundstücken grichtet wären, zu verstehen kommet.

11mo Wan aber die Passiv Schulden so gross wären, dass selbe die Helfte von des Erblassers Vermögen ausmachteten, in solchen Fahl solle auch die andern Helfte, welche hier der Wittib um darinnen, dass ein darauf geschrieben ist, zugelassen wird, zur Bezahlung deren Schulden genohmen werden, weillen vorhero nichts kan ein Aquisitum oder Ervorbenes genennt werden, bis nicht das fremde Gutt und Schulden davon abgezogen worden; somit solle die Wittib zufrieden seyn, wan sie ihr Allatur in soweith sie solche nicht zurückgenohmen oder mit ihrem Mann angebracht hätte, wider zurück bekommet.

12mo Nachdeme die Eltern ihre erste Söhne und Töchter, wan sie selbe verheyrathen, mit Nachtheil deren jüngern reichlicher zu versorgen pflegen, dahero solle zur Verhinderung dieses Nachtheils all das jenige, was denen Söhnen oder Töchtern vorhero gegeben worden, in die gemeinschaftliche Theillungs-Massam genohmen und ihnen angerechnet, oder wan vor die übrige nicht mehr so viel vorhanden wäre, denen jüngern durch die ältern Geschwister, so nemlichen vorhero mehrer bekommen, bonificiret werden. Nichtsdesto weniger aber wan eine wichtige Consideration und Umstand in Contrarium obwaltete, solle solcher wohl überleget werden.

13to Denen unmündigen Kindern soll ein Gerhab gegeben, und dieser jährlich Rechnung zu geben angehalten werden.

14to Wan also nach Absterben des Vatters oder Mutter ihre Testamenter zum Vorschein kommen, sollen dieselbe, vermög denen vorbeschriebenen aus denen Landes Gesäzen heraus gezogenen und durch Herrschaftliche Authorität bestättigte Puncten, ob sie denenselben gleichförmig sind, examiniret. Insoweith selbe mit bemelten Puncten nicht übereinstimmeten, darnach eingerichtet, somit die Abmitlung unter denen Unterthanen darnach geschlichtet und die Erben reguliret werden.

15to Wan des verstorbenen Unterthans Wittib sich auch noch einmahl verehelichen solte, kann dieselbe in dem Haus ihres Manns auch wegen der Obsorg deren unmündigen Kindern mit Zulassung der Herrschaft verbleiben, und solle ohne Vorwissen der Herrschaft nach Vorschrift des 21-ten Artikels Uladislaus Decr. 7. solches nicht verlassen.

16to Man observiret auch, dass in denen Testamentern quoad pia Legata sehr excediret und ohne Betrachtung der Quantität oder Qualitaet des, denen Erben zufallen sollenden endlischen oder selbst erworbenen Vermögens einen nahmhaften Theil davon

auf bemelte pia Legata hinaus zuzahlen denen Successoribus aufgebürdet wird, also zwar, dass öffters von der Verlassenschaft über die Helfte darauf gehet; dahero wird verordnet, dass kein in dem Testement enthaltenes pium Legatum cassirt, sondern auf eine billige Quantitaet, zur von den Erworbenen ohne dass die Kinder und Erben dardurch gekräncket werden, reduciret werden solle.

Eysenstadt, den 18ten, May 1774.

Gegenwärtige Successions Ordnung ist lauth Particular Herrn Stuhl Prothocoll von 6-ten Aprill 1774 von Seiner Durchlaucht approbiret, und unter obigen Dato nembsten den 18-ten Maj 774. allen Verwaltern meines Districts ex Sede Dominali zur Richtschnur hinaus gegeben worden.

Eisenstadt den 29-ten May 774.
Rehier Regent
LS

Erdmann Gyula:

Lónyay Gábor naplója

I. Bevezetés: A pályakezdő Lónyay Gábor

A Kossuthnál 3 évvel fiatalabb Lónyay Gábor Rákóczi megyéjében, a jelentős kuruc hagyományokkal rendelkező tiszai protestáns, az 1790-es és 1823-as rendi ellenállási mozgalmakban kiemelkedő szerepet játszó Zemplén megyében született. Abban a megyében, amely vagyonilag szélsőségesen differenciált nemességével (1—2 óriásbirtokú arisztokrata és néhány nagy- és középbirtokos köznemes mellett a kisbirtokos, ill. jobbágytelki, sőt zsellérsorban tengődő nemesek többezres serege élt), mostoha természeti viszonyok, gyakori árvízek és járványok által sujtott, a jobb minőségű termőterületekről majorságok révén kiszorított, állami, megyei, ill. földesúri terhekkel nyomorított, kétségbeesetten tengődő, időnként forrongó jobbágyságával, többnemzetiségű voltával, magas vámok miatt a külföldtől szinte elzárt, pangó-hanyatló hegyaljai bortermelésével, hiányzó belső piacával, egyoldalú mezőgazdasági jellegével és a lakosság minden rétegét sorvasztó, a polgárosodási törekvéseket elölő krónikus pénztelenségével szinte iskolapéldáját adta a 19. sz. első fele gazdasági-társadalmi problematikájának.

Apja, id. Lónyay Gábor hosszú időn át a kormánypolitika szolgálatában állt: Ung főispánja, Bereg adminisztrátora, majd 1823-ban Zemplén királyi biztosa volt, s mint ilyen meglehetősen dicstelen szerepet játszott a megyei ellenállás megfékezésében. Így, bár korábban a sárospataki főiskola főkurátoraként munkásságával és adományaival érdemeket is szerzett, a megye nemessége formálisan kiközösítette; 1824-ben teljes elszigeteltségben halt meg.[1]

A fiatal Lónyay Gábor Sárospatakon, Pozsonyban, Késmárkon, majd ismét Sárospatakon tanult. Az utóbbi főiskolai hagyományokban gazdag légköre, magyarnyelvűsége nála sem maradt hatás nélkül. A nyilvános iskolákban vált bajtársias, közösségi emberré.[2] 1827-ben, joggyakorlatának befejeztével a nagymultú családból származó nagybirtokos fiatalembert sietve nevezték ki Zemplén megye táblabírájának, majd szolgabíróvá választották.[3] Következhettek tehát a megyei szolgálat nélkülözhetetlen tapasztalatokkal járó évei. 1830-ban tette le hivatalát, miután fiatalon saját kezelésbe vett birtokai egyre több idejét vették igénybe.

Kiterjedt birtokai Zemplénen kívül Beregben, Ungban és Szatmárban feküdtek, s kb. évi 20—24 ezer pengő forintot jövedelmeztek. Az apa által el-

[1] Az 1823-as zempléni eseményekhez és id. Lónyay Gábor szerepéhez: *Horváth Mihály:* Huszonöt év Magyarország történetéből. 1823—1848. Bp. 1886. I. 107; *Matolay Etele:* Zemplén legújabbkori története 1815—1849 (Magyarország vármegyéi és városai 25. Zemplén vármegye és Sátoraljaújhely r. t. város. é. n. 449); *Trócsányi Zsolt:* Wesselényi Miklós. Bp. 1965. 53; id. Lónyay Gábor levele Kazinczy Ferenchez 1824. márc. 18. (*Váczy János:* Kazinczy Ferenc levelei XIX. 74); Kazinczy Ferenc Cserey Miklóshoz 1824. júl. 8. — uo. 150.

[2] Lónyay Gábor ifjúkorához: *Galgóczy Károly:* Lónyay Gábor (Az OMGE emlékkönyve VI. kötetében, Bp. 1891. 2); ismeretlen szerzőtől származó életrajztöredéke: OL Lónyay VIII. Gábor iratai (a továbbiakban: OL P 458) 1. t.

[3] *Matolay:* i. m. 459.

hanyagolt gazdaságot hamar rendbeszedte; okszerűen gazdálkodott, s a 40-es évekre uradalma, különösen annak központja, Deregnyő, már híres mintabirtoknak számított. A birtokkezeléssel járó feladatok, a modernizálást akadályozó pénzügyi nehézségek leküzdése ismét jó iskolát jelentettek. Ismeretes — pl. az ugyancsak zempléni Balásházy János esetéből —, hogy a mezőgazdasági termelés javítására irányuló erőfeszítések hogyan vezethettek el a társadalmi reformok elkerülhetetlenségének felismeréséhez.[4]

A kiterjedt birtokokkal együtt szerteágazó, befolyásos rokonságot is örökölt. Ha apja és rokonai bécsi kapcsolataira és saját képességeire épít, nyitva állt volna előtte az út a legmagasabb kormányhivatalok felé. Mint látni fogjuk, nem választotta a könnyebbik lehetőséget.

1828-ban nőül vette Kazinczy Ottiliát, Kazinczy Ferenc unokahugát, az ugyancsak irodalomtörténeti jelentőségű Kazinczy Gábornak (a 40-es évektől a zempléni reformmozgalom és a köztörténet kiemelkedő, de 1848-tól igen ellentmondásos alakjának) nővérét. Az idős Kazinczy Ferenc ettől kezdve megtisztelő, atyai hangú leveleivel tájékoztatta az irodalmi élet eseményeiről, megküldve műveinek 1–1 példányát is. Újabb pozitív hatás a fiatal, a rendszeres önképzés útján járó Lónyay életében.[5]

Valóban módszeresen készült és tanult. Tudott németül, franciául, angolul. Tekintélyes könyvtárat gyűjtött, elsősorban liberális szerzőket olvasott. Tanulmányozta az angol és francia forradalmak történetét, az Egyesült Államok fejlődését, ismerte Adam Smith írásait, de nem riadt vissza Saint-Simon, Fourier sőt Blanqui és Proudhon munkáitól sem.[6] Barátaival — akikkel gyakran cserélt eszmét, s akiknek szívesen kölcsönzött könyvtárából — együtt lelkesedett Washingtonért, Lafayetteért, Bolivarért, s a republikánus gondolatokért.

Az otthonos, vendégszerető Lónyay-kastély — nem kis részben a ház asszonyának megnyerő egyénisége következtében — a művelt és reformok irányában tájékozódó megyei és környékbeli nemesség kedvelt találkozó helye lett. Jónéhány, később országos szerepet játszó politikus számára jelentett kedves emléket és vonzerőt a Deregnyőn töltött idő.[7]

1829–1832 között Lónyay körül és vezető szerepének fokozatos elfogadásával kialakul a zempléni reformkör. Tagjai sorában volt br. Vécsey Pál és Soós János, akik már 1823-ban ott álltak a megyei ellenállás élén s így átmenetet képeztek a régi és az új ellenzékiség között, és ismerve a megyei igazgatás minden részletét, a fiatalok fő taktikai tanácsadói lettek; Balásházy János, a reformmozgalom országos jelentőségű úttörője[8] és Szirmay Antal, 1830-ban a megye ellenzéki követe. A kör többsége természetesen fiatalokból, jórészt vagyontalan, értelmiségi foglalkozásúakból állt, mint Kossuth Lajos (aki 1831 januárjában, az országgyűlésen utasítását megszegő és a kormányt támogató br. Vay Miklós alispán felelősségre vonásakor, és a sajtószabadság

[4] Lónyay gazdászati tevékenységéhez: *Galgóczy:* i. m. 8.
[5] *Váczy:* i. m. XXI. 125, 209, 441, 460, 496, 561, 587, 598.
[6] Ld. olvasmánynaplóját: OL P 458 — 2. t.
[7] Csak Lónyay Menyhértet, Gábor unokaöccsét említjük, aki többször is időzött Deregnyőn, s aki ott — az alkotó légkörben — „eszmélt" először a világra, politikára. — Gr. Lónyay Menyhért önéletrajzi töredéke (Budapesti Szemle, 1885, 337).
[8] Balásházyról: *Barta István:* Balásházy János pályafordulása. Történelmi Szemle, 1958/1—2; *Tilkovszky Loránt:* Balásházy János- a magyar agrárfejlődés úttörője (1797—1857). Bp. 1958.

szorgalmazásával magára irányította a figyelmet),[9] Evva András, Barkassy Imre, Rhédey József, Reviczky Dénes, Nyomárkay József, a költő Szemere Miklós és a többiek.

Széchenyi munkái a fiatal ellenzékiek körében nagy mozgalmat idéztek elő. Közvetlenül megjelenése után kézről-kézre adták a Hitel-t, a Világ-ot, majd megindult felettük a vita. Egy részük — Barkassy, Rhédey — maradéktalanul azonosult Széchenyivel, maga Lónyay és még néhányan azonban — bár tisztelték és becsülték — nem fogadták el kritikátlanul vezérszerepét, és megmaradtak a republikánizmus, a szélesen értelmezett demokratizmus platformján.[10] Mindemellett, még a kör Széchenyi gondolatait elemző vitája előtt tettekre váltották Lónyayék Széchenyi egyik alapgondolatát: az összpontosulás, a nemzeti nyelv ápolása, a pallérozódás érdekében, Balásházy kezdeményezésére 1831 januárjában létrehozták a sátoraljaújhelyi kaszinót, az elsők közt követve a pesti példát. 1831 februárjában a kaszinónak már 250 tagja volt (a többség nemesekből, megyei és kormánytisztviselőkből állt, de volt köztük jónéhány honorácior, sőt kereskedő is; 11 újságot járattak, rövid idő alatt tekintélyes könyvtárat alapítottak).[11]

1831 Lónyay gondolatrendszerének fejlődésében is további ébresztő, serkentő tapasztalatokat, hatásokat jelentett. A kolerajárványból kiinduló parasztfelkelés az ő birtokait sem kímélte. Deregnyőn is elterjedt a jobbágyok között — a terebesiek közvetítésével — a kutaknak az urak és orvosok általi megmérgezésének híre. A felkelők (főként az uradalmi cselédségre hatott a mozgalom) elfogták és megverték Lónyay inspektorát és a község orvosát, majd halálra keresték a főbűnösnek tartott bírót, aki csak nagy nehezen tudta életét megmenteni. Kirabolták a majorsági raktárakat és elkötötték Lónyay lovait is mondván: „nincs már földesúr, nincs már vármegye".[12]

A felkelést Deregnyőn is a katonaság verte le. Lónyay (családjával Kassán vészelte át a nehéz napokat) tanúja volt a nemesség kétségbeesett törekvésének, hogy saját erőből szerelje le a jobbágymozgalmat. Olvashatta a többnyelvű és behízelgőre hangszerelt megyei hirdetményeket, melyek amnesztiát ígértek a felkelőknek, ha kiszolgáltatják a „felbujtókat", és kérték a jobbágyokat, hogy ne idézzék elő a katonaság beavatkozását; egyúttal közhírré tették a rögtönítélő hatalom életbelépését is.[13] A nemesi megye ereje azonban elégtelen volt, s így a közgyűlés nem tehetett mást: hálafelirattal fordult a gyors katonai segítségért a királyhoz, a nádorhoz, a Helytartótanácshoz, ill. br. Eötvös Ignácz királyi biztoshoz,[14] majd keserűen tudomásul kellett vennie

[9] *Barta István:* A fiatal Kossuth. Bp. 1966. 35; *Viszota Gyula:* Gróf Széchenyi István írói és hírlapi vitája Kossuth Lajossal. Bp. 1927. I./XVI.

[10] A Lónyay-kör Széchenyiről folytatott vitájához: Barkassy levelei Lónyayhoz 1831. nov. 10., 1832. febr. 10. és két datálatlan — OL P 458 — 8. t.

[11] A kaszinóról: *Viszota:* i. m. I/XIV; *Dongó Gy. Géza:* A Zempléni Kaszinó törzstagjai 1831-ben (Adalékok Zemplén megye történetéből 1905/178); Kossuth Lajos Összes Munkái VI. (Szerk. *Barta István*). Bp. 1966. 208.

[12] Vass Antal megyei vizsgálóbiztos deregnyői feljegyzése 1831. szept. 2. — OL Kossuth Gyűjt., zempléni iratok — 6/144; Jászay Mihály prédikátor levele 1831. aug. 11. — OL P 458 — 6. cs. /3/ 99; Buday András — Lónyay uradalmi ügyésze s egyben segítőtársa a megyei politikában — levele 1831. aug. 11., szept. 2. — OL P 458 — 5. cs./170, 174; általában a zempléni jobbágyfelkelésről: *Tilkovszky Lóránt:* Az 1831. évi parasztfelkelés Bp. 1955; *Barta:* i. m. 46.

[13] OL Nádori titkos lt. — Exhibita . . . 1832/4.

[14] OL Filmtár, Zemplén megye közgyűlési jegyzőkönyvei (a továbbiakban: Z. jkv.) — 1831/1972; 1999; 1832/1722.

a királyi válasz nyilt figyelmeztetését: láthatják a megyei rendek, hogy saját épségük és békéjük záloga, hogy „szorosabb bizodalommal ragaszkodjanak a királyi trónushoz. . ."[15] A nemesség ettől kezdve hatványozottan érezte két tűz közé szorultságát. A maradiaknál ez a lojalitás fokozódásában és a parasztal szembeni szigor szorgalmazásában nyilvánult meg. Egészen más volt a hatás Lónyayéknál. A félelemérzet náluk a jobbágyok felé fordulásban, az örökváltság gondolatának, az érdekegyesítési politika előtérbe jutásában mutatkozott meg. Lónyay maga emellett kissé utopisztikus módon igyekezett elősegíteni a népnevelést is: jobbágyainak gazdatisztjeivel Széchenyi Világ-át olvastatta fel.[16]

Ugyancsak 1831-ben a Galíciával szomszédos Zemplénben is, a lengyelekkel szoros kapcsolatokat ápoló és a történelmi tradíciókat nem felejtő nemességben nagy szimpátiát váltott ki a cári abszolutizmus elleni lengyel nemesi felkelés. Lónyayék is lesték a híreket, örültek a lengyelek kezdeti sikereinek, majd súlyosan elítélve a nagyhatalmak közömbösségét, bánkódtak a sorstársak küzdelmének elbukásán,[17] ugyanakkor megtették a tőlük telhetőt: a júniusi közgyűlésen Kossuth ismert nagy hatású beszédében támogatta Bars megye körlevelét és a lengyelek megsegítését követelte.[18] Ezt tette élesen radikális felszólalásában a Zemplénben gyakran feltűnő Újházy László is.[19] Zemplén csatlakozott is Barshoz, felírt Bécsbe — eredmény nélkül. Kossuth és Újházy cárellenes kirohanásai még csak a megújuló abszolutizmus-ellenességet jelezték; a zempléni jobbágyfelkeléskor aztán a nemességnek látnia kellett, hogy a megye felkelő szláv parasztjai közül sokan — természetesen alaptalanul — a „jó cár atyuska" segítségét várták,[20] ami az alakuló reformkör figyelmét ráirányította az ország soknemzetiségű voltára is.

A lengyel felkelés további tanulságot is szolgáltatott a zempléni ellenzékieknek. A lengyel parasztságnak a felkelés során tapasztalt passzivitása és érdektelensége a zempléni parasztságra is hatott. Ők is az urak ügyének tartották a cár elleni felkelést. Mindez felerősítette a magyarországi jobbágymegmozdulások hatását, újabb motívummal gazdagodott az érdekegyesítés gondolata.

Itt jegyzendő meg, hogy Lónyay kúriájának is, mint sok más magyarországi udvarháznak, megvolt a tartósan megtelepült lengyel emigránsa. A lengyel felkelés volt tisztje (álnéven Graven Lajos), 1835-től haláláig, 1890-ig élt Deregnyőn; Lónyay barátja, jószágigazgatója, gazdászati kezdeményezéseiben alkotó társa volt, s egyben a magyar irodalom nagy barátja, kéziratok szorgos gyűjtője, a kastély gazdag könyvtárának jelentős gyarapítója, aki több parasztfiatalt segített hozzá a tanuláshoz.[21]

1831 májusában Zemplénben is megkezdődtek az 1827-ben országgyűlésileg kiküldött Országos Bizottság operátumainak megyei vitái. (Az ún. rendszeres munkálatok — mint ismeretes — az 1792—94-ben készültek, de Bécs

[15] Uo. — 1831/1972.

[16] Rhédey József levele 1832. jan. 14. — OL P 458 — 7. cs./110.

[17] Barkassy levelei 1831. márc. 25., ápr. 5., aug. 23. — OL P 458 — 8. t.

[18] Kossuth VI./223. Idézi: *Kovács Endre:* A lengyel kérdés a reformkori Magyarországon. Bp. 1969. 91.

[19] OL Kussuth Gyűjt. — Zempléni iratok — 6/247.

[20] *Kussinszky A.:* Az 1831-ik évi parasztlázadás Zemplén megyében. Adalékok Zemplén megye történetéből 1900/213.

[21] Gravenről: Zemplén 1890/18—28. sz.; a Lónyay-család levéltárában külön állagként kezelték levelezését (OL P 476). — A főként lengyel, részben francia és német nyelvű levelezés feltétlenül tanulmányozásra érdemes.

ellenzése miatt azóta országgyűlés elé nem kerültek. Ezeket a munkálatokat alapul véve, az operátumok tematikus bontásban felölelték az ország közigazgatási, jogi, gazdasági, kulturális, egyházügyi rendszerét és problémáit s korszerűsítési javaslatokat tartalmaztak, — szigorúan ragaszkodva az adott feudális keretekhez). A parasztfelkelés okozta kényszerszünet után, 1832 szeptemberében készültek el a megye javaslatai, hosszadalmas részletmunkálatok sora után.[22] A formálódó reformellenzék számára a megyei bizottsági viták alkalmul szolgáltak az olvasmányok, tapasztalatok és kialakuló elképzelések összegezésére, a vélemények megyei nyilvánosság előtti kicserélésére, a teendők meghatározására.

Lónyay köre az ügy fontosságához mért buzgalommal készült a munkálatok vitájára. Tudták, hogy az Országos Bizottság konzervatív munkálata messze nem állja ki a kor követelményeinek próbáját. A valódi reformok kivívása érdekében alapvetőnek tartották a megnyerhető közvélemény mozgósítását, ill. kiszélesítését, s ezért követelték a sajtószabadságot, a szabadságjogok abszolutizmussal szembeni védelmét — bővítését. Szervező munkájukat, melyben főként a társadalmilag, gazdaságilag legelőnyösebb pozícióban lévő Lónyayra építettek, mindenekelőtt a jogkiterjesztésre, a rendi előjogok és előítéletek felszámolására s a jobbágyterhek örökös megváltására irányították. Nemes társaikkal szembeni — 1831 után meglehetősen hatásos — fő érvük: „jobb a józan ész tanácsának engedni, mint az erőszaknak".[23]

Lónyay maga közvetlenül nem vett részt a bizottsági munkákban, de figyelemmel kísérte azokat, részletesen tanulmányozta az országos munkálatot és ennek során írásban részletesen összegezte formálódó programjának alapelveit. Jegyzeteit barátai véleményezték.[24] Ők részt vettek a megyei bizottsági munkában is, mégpedig nagyszerű eredménnyel: a kör jó összetételénél, az idősebbek tekintélyénél ill. a fiatalok színvonalas és imponáló felkészültségénél fogva magával tudta rántani a nemesség politizáló részének zömét, s így Zemplént operátuma az ország reformhajlandóságú megyéi között is a legelsők közé sorolta. Így a közgazdasági részmunkálat a céhek megszüntetése mellett szabad kereskedelmet kívánt, hangsúlyozva az ország külön jogállását a Lajtán-túllal szemben, s elítélve Ausztria vámpolitikáját.[25] Az úrbéri javaslat szorgalmazta a jobbágytelki haszonvétel szabad adásvételét és az örökváltságot.[26] A közjogi munkálat — itt Kossuth vezette az ellenzék harcát — tartalmazta a hagyományos köznemesi radikalizmus követeléseit (Helytartótanács felelőssége az országgyűlésnek, főispánok kinevezési jogának szűkítése stb.), a követelések is azonban a haladó gondolatok közepette már más dimenzióba kerültek. Erre utal a népképviselet — Hajnóczyék óta első! — nyilvános felvetése is, igaz, a konzervatívok ezt már az albizottsági javaslatból kibuktatták. Megmaradt viszont az országgyűlés és a megyék rendezésének, ill. a városok demokratikus belső szerkezetének, s a zsidókat sujtó türelmi taxa eltörlésének kívánsága.[27] A jogügyi operátum a megyei törvénykezés és közigazgatás elválasztását, az ősiség és a tized eltörlését szorgalmazta.[28] A tudo-

[22] Részletesen a zempléni bizottsági munkálatokról: *Barta:* i. m. 107.
[23] Barkassy levelei 1831. szept. 6., nov. 10.; Evva András levele 1832. jan. 20., febr. 10. — OL P 458 — 8. t.
[24] Evva levele 1832. aug. 20. — uo.
[25] Uo. — 8. cs.
[26] Uo. — ill. *Barta:* i. m. 109, 123.
[27] OL P 458 — 8. cs.
[28] Uo.

mányos és egyházügyi javaslatban helyet kapott a nevelésügy országgyűlési hatáskörbe utalásának, a tanítók és tanárok állami alkalmazásba vételének, a felekezeti iskolák nyílt jellegének követelése.[29]

A nemesi adómentesség feladására a javaslatok kimunkálása során nem is gondolhattak a reformerek; ezzel a megye nemességének nehezen és nem is minden ponton véglegesen meggyőzött jó részét riasztották volna el a reformoktól.

A javaslatok végső sorsa az 1832. szeptember 4– 7. közti közgyűlésen dőlt el véglegesen. Az itt véglegesített operátumok már a megyei követutasítás gerincét képezték. Lónyay Gábor az ellenzék vezérszónokaként mindjárt a vita elején nagy beszédben ismertette programját, az ekkorra már következetesen végiggondolt liberális eszmék foglalatát. A beszéd nagyjelentőségű volt, hiszen — Barta István szavai szerint — elmondása pillanatában a legradikálisabb elvi deklaráció volt, mely a kiváltságos osztály részéről Magyarországon elhangzott.[30] Figyelmeztetett a vértelen átalakulás sokáig aligha tartó lehetőségére, s a nép érdekében új törvényeket kívánt. Érvelt a törvény előtti egyenlőség, népképviselet, közteherviselés és sajtószabadság mellett. A robotot, dézsmát, kilencedet, az úriszéket az ősiséggel együtt eltörlendőnek (!) nyilvánította, a jobbágyot fel kívánta ruházni a korlátozástól mentes birtokbírhatás jogával. Félreértések elkerülése érdekében külön is kiemelte: nem részengedményeket, hanem a feudalizmus teljes felszámolását akarja.[31] Beszéde a csak egy év múltán terjedő Stádiumnál, és a Balítéletekről-nél is radikálisabb volt. Országszerte felfigyeltek rá, és a szokásos sajtót pótló kézírásos változatokban széles körben elterjedt és hatott. Ebben állt jelentősége, hiszen arra Lónyay Gábor sem számíthatott, hogy programja a zempléni nemesi közgyűlés osztatlan egyetértésével találkozhat. Annyit mindenesetre elért, hogy határozattá vált a jobbágyok személyes biztonságának és szabad birtokszerzésének — bírhatásának kívánsága, az örökváltság javaslata pedig világosabban, kiemeltebben lett megfogalmazva. Végeredményben a közgyűlés a megyei operátumnak valamennyi pozitívumát épen hagyta, a reformerek tehát megőrizték elért eredményeiket.

A közgyűlés után Lónyayék elvesztették Kossuthot. A konzervatívok, aulikusok az ellenzékkel szembeni teljes ellenszenvüket a birtoktalan és más megyéből származó Kossuth ellen fordították, akit hatalom és arra alapozott tekintély sem tartott vissza attól, hogy radikális hangon és nem kis hatással támadjon akár a főispán ellen is. Ezért lehetetlenné tették helyzetét Zemplénben.[32] Lónyayval és Vécsey Pállal azonban továbbra is harcostársi viszonyban maradt.

A megyei operátum kialakítása után az 1832 végére összehívott országgyűlés közvetlen előkészületei következtek. Lónyayval az élen az ellenzék minden jelentősebb tagja részt vett — a távozó Kossuth kivételével — a zempléni követutasítást kidolgozó választmány munkájában. A november 8-i közgyűlésen elfogadott utasítás az operátumok mellett főként a hagyományos, országgyűlésről-országgyűlésre nem sok sikerrel felsorolt alkotmányos sérelmeket (pl. rendeleti kormányzás) és kívánságokat (intézetek létesítése a

[29] Uo.
[30] *Barta:* i. m. 130.
[31] OL P 458 — 4. t.
[32] *Barta:* i. m. 59.

magyar nyelv ápolására, az ország régi területi egységének visszaállítása), ill. a jobbágyság állami terheinek csökkentését szorgalmazta. A megye nemessége ugyanakkor kevés áldozatra volt kész a jobbággyal szemben. Csak az országgyűlési költségek felét vállalta és kisebb önkéntes adományokat ígért útépítésre. A nemesi adómentesség sérthetetlenségének többszöri erőteljes hangsúlyozása és a jobbágy földesúri terheinek érintetlenül hagyása jelezte, hogy bár Lónyayék meglepetésszerű és szervezett fellépése gyors és átütő eredményeket hozott, a későbbiekben az eredmények megtartása, esetleges továbbfejlesztése már nem kis ellenállásba fog ütközni.[33]

December elején a zempléni követek (az aulikus Dókus László alispán és az ellenzéki Szirmay Antal), valamint az őket kisérő jurátusok elindultak Pozsonyba. Velük tartott távollevő mágnás követeként Kossuth is, már ekkor foglalkozva az Országgyűlési Tudósítások gondolatával, ami Lónyay Gábortól származott. Ő kérte meg Kossuthot — érezve a szabad sajtó és az országgyűlési tárgyalások nyilvánosságának hiányát —, hogy részletesen tájékoztassa a pozsonyi eseményekről. Lónyayhoz csatlakozott több zempléni ellenzéki is, az újhelyi kaszinó, Sárospatak és Tállya városa, s folytathatnánk a sort: Lónyay kezdeményezése országos jelentőségű vállalkozás elindítója lett.[34] Az Országgyűlési Tudósítások megrendelésével a zempléni ellenzék ellenfeleivel szemben jelentős előnyhöz jutott: folyamatosan és részletesen tájékozódhatott az országgyűlési tárgyalások állásáról, ismerte a kiválóbb ellenzéki követek beszédeit, s így az újabb követutasításokat küldő közgyűléseken felkészültebben, érett javaslatokkal léphetett fel. Ennek meg is volt az eredménye: Zemplén az országgyűlés alatt tartani tudta — a Bécsből irányított ellenakciókkal szemben is — az alaputasítás pozitívumait. Lónyay szerepe ebben igen fontos volt. Minden közgyűlésen részt vett és a fáradhatatlan Vécsey Pállal együtt alkotó és döntő súlyú tagja volt a követi pótutasításokat előkészítő bizottságnak is. A téli közgyűlési szünetet rendszerint Pesten töltötte, ahol bekapcsolódott az országos ellenzék vérkeringésébe; a pesti hatásokat aztán tovább adta zempléni társainak.

A megye követei Pozsonyban — utasításaiknak megfelelően — minden lényeges kérdésben a Kölcsey, Wesselényi, majd Deák vezette ellenzéki élvonallal szavaztak. Az első periódusban központban álló úrbéri kérdésben is osztoztak az induló köznemesi reformpolitika erényeiben és korlátaiban egyaránt. Támogatták az örökváltságot és a jobbágy bírhatási jogát, az utóbbiban még kezdeti sikert sem érve el a többség ellenében.[35]

Az 1834 folyamán meginduló, s minden országgyűlési, ill. megyei konzervatív-aulikus erőt hasznosító bécsi aknamunka az örökváltság ellen Zemplénben is éreztette hatását. Az elutasító királyi leiratot tárgyaló bizottságban ugyan ott volt Lónyay és Balásházy, a megszervezett aulikusok azonban átmeneti sikert értek el: a közgyűlés 1834 szeptemberében az örökváltság ellen nyilatkozott.[36] Lónyayék azonban ellentámadást indítottak — ezt kérte Pozsonyból Szirmay Antal és maga Kossuth is[37] — és a novemberi közgyűlés

[33] Z. jkv. — 1832/1989. —; az utasítás: OL Nádori titkos lt. — Diaetalia, praep. — XVII/30.

[34] Kossuth VI. 343; *Lónyay Gábor:* Kossuth elfelejtett leveleiről — Budapesti Napló, 1880/159. sz.

[35] *Kossuth Lajos:* Országgyűlési tudósítások (Kossuth Lajos Összes Munkái. I—V. Szerk.: *Barta István.* Bp. 1948—1961. A továbbiakban: Ogy, T.) — I/334; II/153.

[36] Z. jkv. 1834/1501, 1581; 25. zempléni pótutasítás — OL P 458 — 8. cs.

[37] Z. jkv. 1834/1783; Kossuth VI. 425.

ismét utasításba adta az örökváltság szorgalmazását, [38] amiértis Kölcsey köszönetet mondott zempléni társainak.[39] Zemplén azonban csak egy megye volt a sok közül s az ügy decemberben az országgyűlésen végleg elbukott, végletesen elkeserítve és Bécs elleni indulatokra hangolva a reformereket.[40] A főrendek és Bécs elérték céljukat. Megbuktatták a polgári fejlődés irányában ható javaslatokat és a — néhány ponton a földesúr rovására módosított — urbárium kodifikálásába terelték az országgyűlés menetét.

A zempléni reformerek nehéz helyzetbe kerültek. Az országgyűlésen sorra megbuktak a jobbágy személyes szabadságát, a polgári engedményeket célzó indítványok és a nemesi tulajdont közvetlenül érintő kérdések kerültek sorra (legelők elkülönözése, az irtások sorsa, faizás, földesúri ill. jobbágyi haszonvételek). Itt már szó sem lehetett a megyék közti egyetértésről. Szerteágaztak a vélemények s előbukkant a földesurak anyagi érdeke, a majorságok növelésének, az urbéres föld megcsonkításának szándéka, amiben már Zemplén sem volt kivétel, annál is kevésbé, mivel a felföldi megye természeti adottságai miatt a legelők és irtások sorsa súlyosabban érintette a nemességet, mint az ország más részein. A nemesi reformerek hajlandók voltak minden úrbéres köteléket elvagdosni és tulajdonosnak vagy bérlőnek tekinteni a jobbágyot, de a megváltási ill. bérleti összeget, valamint azok összetevőit lényegesen csökkenteni már nem. Zemplénben talán az egyetlen kivétel e téren a birtokosok sorában Lónyay Gábor volt.[41]

A kormány a megyék felől az országgyűlést támadó taktikai hadjáratát látva, Lónyayék megkísérelték a megyei politikában kulcsfontosságú alispáni pozíció megszerzését. Tervüket Mailáth Antal főispán rögtön jelentette is Reviczky kancellárnak.[42] Reviczky és Mailáth titkos terv alapján, szokatlan időben, puccsszerűen, az ellenzéknek időt nem engedve a szokásos felkészülésre, korteskedésre, bonyolíttatták le a választást, meghiúsítva Lónyay alispánságát.[43] A soronkövetkező követválasztás (Dókus alispán lemondott a követségről) viszont már Lónyay sikerét hozta. Az ellenzék ezúttal kellő időt kapva a szervezkedéshez, 1835. március 12-én követté választotta. A 30 éves Lónyay személyes fejlődése szempontjából döntő jelentőségű volt e megbízatás. Pozsonyban vált országos látókörű politikussá. A zempléni ellenzék személyében megtalálta igazi országgyűlési képviselőjét, aki közfigyelmet érdemlő módon volt képes a megyét képviselni, a reformok mellett érvelni. Az országgyűlés ellenzéki vezérkara is közbizalmat kiérdemlő munkatársat nyert benne.

Pozsonyba érkeztekor ott már a reformpolitika folytatásához szükséges országgyűlési feltételek biztosításáért folyt a küzdelem. Első beszédében 1835. május 6-án az erdélyi diéta törvénytelen feloszlatása miatt tiltakozott, éles szavakkal bírálva a nemzetietlen politikát űző főrendeket.[44] Július 15-én Wesselényi perbefogása ellen tiltakozva csatlakozott Deákék mozgalmához. Beszéde — Trócsányi Zsolt szavaival — egyike volt a Wesselényi melletti legszebb meg-

[38] 28. zempléni pótutasítás — OL P 458 — 8 . cs.
[39] Vécsey levele 1835. jan. 24. — OL P 458 — 7. cs.
[40] Ogy. T. — IV/23.
[41] Zemplén országgyűlési szerepét e helyen részletezni nem áll módunkban. A kérdést és általában a zempléni ellenzék tevékenységét az 1830-as években ld.: *Erdmann Gyula:* Lónyay Gábor és a zempléni ellenzék. Bölcsészdoktori disszertáció, 1976. ELTE könyvtára.
[42] OL Kancellária, elnöki titkos iratok — 1835/184.
[43] Uo. 170, 617.
[44] Ogy. T. IV/453.

nyilatkozásoknak. Az ügy kapcsán állást foglalt a szólásszabadság, az érdekegyesítési politika ill. a jobbágyvédelem mellett, és az abszolutizmus új hulláma ellen, támogatva az alsótábla sérelmi feliratát.[45] Egycsapásra az országgyűlési ellenzék elismert tagja lett: Deák, Beöthy s Kubinyi oldalán nem egyszer ő volt az ellenzék vezérszónoka. Ekkortól, 1848-ig minden fontos ellenzéki megmozdulásban számítottak segítségére. Ugyanakkor Széchenyi is felfigyelt rá, több ízben felkereste, ill. meghívta magához.[46]

Amikor Ferenc császár utóda, Ferdinánd, a magyar országgyűléshez intézett leirataiban osztrák császári címét (I. Ferdinánd) használta, Lónyay Deák mellett érvelt a Pragmatica Sanctio personáluniós értelmezése mellett ill. a kicsinyes provokáció ellen.[47] Az úrbéri tárgy még napirenden lévő kérdéseinél lehetősége volt arra, hogy legalábbis részben előadja a jobbágysággal kapcsolatos gondolatait: birtokostársainak többségével ellentétben azt kívánta, hogy a jobbágy szabadon nyithasson boltot s azt bérbe is adhassa,[48] hogy a jobbágyközségek teljes lakossága szabadon válassza bíráját. (Ne akarjunk minden jogot a birtokosra ruházni — mondta —, rendelkeznek ezek úgyis elég privilégiummal, melyet csak önhasznukra fordítanak.) Az országgyűlés végén az egyes megyei kívánságok során állást foglalt a jobbágy felperesi jogának kiterjesztése, személyes biztonsága mellett és a forsponttal kapcsolatos visszaélések ellen.[49] Kényes helyzetbe került viszont a jobbágytelki nemesség adózásának vitájakor. Itt — utasítása értelmében (Zemplénben sok nemes élt jobbágytelken!) és a közteherviselést támogató személyes meggyőződése ellenére — a maradi kisebbséghez kellett csatlakoznia.[50]

1835 októberében a király gátolni igyekezett az elfogadott új törvények magyar nyelvű szövegezését. Lónyay Beöthyhez csatlakozva, az uralkodó beleegyezését be nem váró magyar szerkesztést javasolta, kifejtve a társadalmi szerződésen alapuló felfogását, miszerint a nemzet minden jog kútfeje, mindent megtehet, amit törvény nem tilt, ellentétben a királlyal, aki csak azt teheti, amire a nemzet felhatalmazza. Egyúttal, nem éppen lojálisan, utalt a Habsburgok 300 éves elnyomó és megosztó politikájára.[51]

A Ludovica évtizedek óta vajúdó ügyében Lónyay Beöthyvel a főrendek ellenében elvetette a birodalmi sereg azonos nevelési szisztémájának gondolatát, helyébe állítva a nemzeti sereg — melyben a katona a haza polgára marad — elvét,[52] majd az elutasító bécsi válasz után társaival együtt levétette a tárgyat a napirendről.[53]

Zemplén másik követe, Szirmay Antal javasolta a mesterségek, földművelés és kereskedelem előmozdítására politechnikumok létesítését, majd Lónyay indítványozta a következő országgyűlésre tervet készítő nevelésügyi országgyűlési bizottság kiküldését. Javaslata teljes támogatásra talált és kibővült a tanítóképzők felállításának kívánságával.[54] A király válasza viszont lehangolóan elutasító volt: a nevelésügy uralkodói jogkör . . . Bererédj és Beöthy

[45] *Trócsányi:* i. m. 361, Ogy. T. IV/580; a teljes beszéd: OL P 458 — 4. t.
[46] Gróf Széchenyi István naplói (szerk. Viszota Gyula) — IV/571, 695.
[47] Ogy. T. — V/35.
[48] Uo. — V/250, a teljes beszéd: OL P 458 — 4. t.
[49] Ogy. T. — V/42, 650, a teljes beszéd: OL P 458 — 4. t.
[50] Ogy. T. — V/71, 142.
[51] Uo. — V/171, 189, 301 ill. OL P 458 — 4. t.
[52] Ogy. T. — V/644.
[53] Uo. 675.
[54] Uo. IV/355, V/650.

felindultan javasolták a megyék együttes fellépését, az egyesülést, országjárást, agitációt, majd Deák jegyezte meg: az erőszak csak növeli a nemzeti erőt, s ez többet ér, mint a politechnikum. Lónyay viszont természetesnek tartotta, hogy Bécs, akinek „engedelmes és nem okos jobbágyok kellenek", nem támogatja a népnevelést. Az erőt — mondta az általános hangulathoz kapcsolódva — önmagunkban kell keresnünk. „Ha a kormány nem akarja a népet nevelni, nevelni fogjuk mi magunkat."[55]

Az országgyűlési újság ismételten elutasított javaslatának tárgyalása során, a sajtóvétség kapcsán Lónyay figyelemreméltó módon Észak-Amerika és Anglia példájára utalva nyilvános esküdtszéki eljárást, az ítélethozatalhoz pedig legalább 2/3-os többséget kívánt, elutasítva a franciaországi példát, ahol 1835-ben a Lajos Fülöp elleni merényletet követő kormányterror eszközeként vezették be az egyszerű szótöbbségi elvet. E javaslatával a reformerek közt is magára maradt.[56]

Az országgyűlés után a kormány és az ellenzék harcának súlypontja a megyékbe helyeződött át. A kormány energikusan folytatta az ellenzék vezérének, az érdekegyesítési ill. a törvényességet követelő politika szervezőjének, Wesselényinek pereit. Pálffy Fidél kancellárrá kinevezése, a soronkövetkező újabb politikai perek mutatták az ellenzéki mozgalom szétzilálására irányuló provokatív bécsi politika fokozódását. De az ellenzék is erősítette — most már széles megyei körben — önvédelmi harcát, az agitáció fórumainak védelmét, a léte elleni támadásokkal szemben. Az ellenzéki program már Pozsonyban kialakult: széles sérelmi mozgalmat indítani a terror ellen és a megyei autonómia révén az elbuktatott reformokból minél többet megvalósítani. A kölcsönös tájékoztatásról Kossuth új vállalkozása, a kéziratos, levélként terjesztett s így a cenzúrától mentesített Törvényhatósági Tudosítások, s a reformerek egyre sűrűbbé váló személyi kapcsolatai gondoskodtak.

Kossuth új kéziratos lapjának terve ismét Lónyay Gábortól származott. Az ő lakásán és kezdeményezésére — még az országgyűlésen — határozta el Wesselényi, Bezerédj és Kossuth az országgyűlés után Pesten meginduló szerkesztő munkát.[57] Ugyanakkor megszervezték a megyei levelező gárdát is; Lónyay vállalta a Zempléni tudósítások, beszámolók Kossuthhoz küldésének megszervezését.

Útban Pozsonyból Zemplénbe, már Pesten értesült Lónyay arról, hogy a nádor — a kezdet kezdetén — eltiltotta Kossuth Tudósításait. Kossuth körlevelét, melyben tudatta a megyékkel az újabb törvénysértést és támogatást kért, Lónyay vitte magával megyéjébe, sőt a szomszéd megyék számára is.[58]

Zemplén megye 1836. június 16-án ünnepélyesen fogadta hazatérő követeit. Lónyay a közgyűlés előtt összefoglalta országgyűlési tapasztalatait és röviden ismertette az új törvényeket. Sajnálattal említette az örökváltság és a nevelésügy bukását, de utalt a nyelv- és hiteltörvény eredményeire. Az orvosolatlanul hagyott sérelmek kapcsán hevesen támadt az országgyűlésen gyászos szerepet játszott főrendekre. Beszédét, a pozsonyi ellenzéki megegyezés szellemében, a despotizmus elleni agitációval s a nemzet önerejére utalással fejezte be, majd — sikerrel — tett javaslatot: a megye ismét írjon fel a

[55] Uo. — V/682.

[56] Uo. — V/427—, OL P 458 — 4. t.; megemlíti: *Szabad György:* Kossuth az Amerikai Egyesült Államok politikai berendezkedéséről. Századok, 1975/3—4/551.

[57] *Lónyay Gábor:* Kossuth elfelejtett leveleiről. — Budapesti Napló, 1880/159. sz.

[58] Vécsey Kossuth-hoz 1836. jún. 24., júl. 4. — MTA Kt. — Ms 4849/31, 34.

Wesselényi személyében sértett szólásszabadság érdekében, és tiltakozzék az országgyűlésen minden haladó kezdeményezést elölő főrendi vétó ellen. Másnap Lónyay beterjesztette Kossuth segélykérő levelét, de ez esetben a közgyűlés nem foglalt rögtön állást a Bécsbe küldendő tiltakozás mellett, egyelőre tájékozódni kívánt.[59] Ugyanilyen óvatos volt a közgyűlés — Lónyayék minden igyekezete ellenére — az országgyűlési ifjak, a koholt főbenjáró vádak alapján letartóztatott Lovassy László és társai ügyében is, amiért Kossuth meg is rótta Zemplént.[60] Lónyay pedig Kossuthnak panaszolta, hogy hosszú távolléte alatt kedvezőtlen irányban változott a zempléni ellenzék; sok fontos kérdésben szinte egyedül volt kénytelen küzdeni az ellenzéki kívánságokért. Nem kis munkáját igényelte az ellenzék sorainak rendezése,[61] de eredménye megmutatkozott az augusztusi közgyűlésen, aholis Lónyay beszéde után Pest, Bihar és Békés megyék felszólítására Zemplén is csatlakozott a Lovassyék érdekében indított országos tiltakozó felirati mozgalomhoz: a törvényellenesen fogvatartottak ügyében szabad védelmet és nyilvános ítéletet sürgetett.[62]

1836 őszén ismét a Törvényhatósági Tudósítások védelmében kellett sorompóba lépnie a zempléni ellenzéknek. Október 6-án megérkezett Lónyayhoz Kossuth levele, tudatva, hogy a nádor — királyi utasításra hivatkozva — ismét betiltotta lapját. Kossuth most sem hátrált meg a nyilvánosság és a levelezési szabadság elleni, törvényekkel nem igazolható támadás elől: „Hol fog megállni a törvénytelen hatalom? Nem tudom, de azt tudom, hogyha feleelevenítik is a spanyol inkvizíció minden ijedelmeit, szenvedni megtaníthatnak, de félni nem, és soha sem vihetnek oda, hogy gyáván megtagadjam nemzeti jussainkat. Reménlem azonban, hogyha eltipor a hatalom, a nemzet lelkesebb része eltipratásomnak néma tanúja nem leszen . . . De bármi történjék én velem, csak az ügy ne vesszen." Remélte, hogy a megyék nem hagyják cserben, s kérte Lónyay segítségét is.[63] Lónyay nem tétlenkedett, s így október 20-án már közölhette Kossuthtal a zempléni közgyűlés eredményét: a Tudósítások ügyében egyhangúan határozták el a királyhoz intézett sérelmi feliratot, s egyben ismételten tiltakoztak Lovassyék pere ellen.[64] Néhány nap múltán Lónyay újabb levelet írt Kossuthnak, melyben tolmácsolta a zempléni ellenzéki kör büszkeségét és tiszteletét Kossuth elvhűsége és bátorsága láttán. A Tudósítások ismételt betiltása újabb csapás a hazafiakra — írta —, „de enyhült ezen csapás, s ismét felegyenesedénk, midőn hozzám intézett néhány lelkes sorait, úgy nem különben a tiltásra adott, gyűlésünkben szinte felolvasott alapos és lelkes feleletét olvastuk. Nem csüggedénk el tehát, mert az egyik törvénytelen lépésről másikra botorkáló kormány egy oly lelkes és erős férfiúra talált, ki azt szilárdul érzi, hogy a polgári kötelesség mindenek felett áll, s hogy ennek még a fiúi s testvéri kötelességeket is fel kell áldozni! — Nem csüggedünk el, s bízunk egykori nemzeti felemelkedésünkben, mert habár kevesen is, de mégis találkoznak egy-két lelkes férfiak Hazánkban, kik ha nemzeti jussok forognak kérdésben, azoknak védelmében rettenthetetlenek . . . és is hiszem részemről, hogy a törvénytelen hatalom általi eltiprásnak a nem-

[59] A közgyűlésről: Lónyay Kossuth-hoz 1836. júl. 19. — uo. Ms 4849/44, Kossuth VI. 649.
[60] Vécsey Lónyayhoz 1836. júl. 12. — OL P 458 — 7. cs., Kossuth VI. 479.
[61] Lónyay Kossuth-hoz — ld. az 59. jegyzetet.
[62] Kossuth VI. 772.
[63] Uo. 516.
[64] MTA Kt. — MS 4849/113.

zet néma tanúja nem lesz, s nem fog ezen nemzet lelkesebb része megfelejtkezni családjáról azon eltiportnak, kinél a hazafiúi kötelesség szentebb a fiúi s testvéri kötelességnél is."[65] Lónyay tisztán látta tehát, hogy ha Kossuth meg nem hátrál, s az alkotmányos elv megőrzése érdekében tovább folytatja „levelezését", nem kerülheti el Wesselényi és Lovassyék sorsát. S Lónyay rögtön Kossuth családjának megsegítésére, a perben álló Wesselényi páratlan emberi nagysága révén később megvalósult közadakozásra gondolt!

1836 novemberében Lónyay Pestre utazott s az egész telet ott töltötte családostul. Pesti tartózkodásáról kitűnő forrás áll rendelkezésünkre: sajátkezű, e közlemény részét képező, közlésre teljes terjedelmében ez alkalommal először kerülő, sajnos azonban csupán néhány hónap eseményeit rögzítő naplója. Mint a naplóból láthatjuk, Lónyay Pesten főként Kossuthnál időzött, nála olvasta a Tudósítások számára beérkező széles körű megyei levélanyagot, tájékozódott, rögzítette a főbb megyei eseményeket, követte Kossuth és az ellenzéki megyék Lovassyék megmentésére irányuló lépéseit, részt vett a szűkebb körű ellenzéki értekezleteken előbb Kossuthnál, majd házigazdaként. Így került közeli bajtársi, munkatársi kapcsolatba Wesselényivel, Fáy Andrással, Balogh Jánossal, Patay Józseffel, Kubinyi Ferenccel és másokkal. Érdeklődéssel olvasta és jegyezte fel a külföldi lapok magyarországi eseményeket kommentáló cikkeit. Közben a vezető nélkül maradt zempléni ellenzékről sem feledkezett meg, folyamatosan értesült az otthoni fejleményekről, s leveleiben igyekezett a pesti központi ellenzéki megállapodásokat a zempléniekkel is elfogadtatni, összehangolni tehát Pest és Sátoraljaújhely reformereinek tevékenységét.

Többek között külön kiemelést érdemel az 1836. november 27-i feljegyzés, mely szerint Kossuth már ekkor (!) foglalkozott gondolatban a Védegylet megalapításával, kapcsolatba hozva tervét párhuzamosan indítandó közhasznú akciókkal, a jobbágyközségek felszabadításának céljával. Ugyancsak érdekes Lónyay beszélgetése Eötvös Ignáccal (1837. január 29.), melyből világossá válik a Lónyay és a konzervatívok közti kapcsolat jellege, valamint a Széchenyivel folytatott politikai vitáját rögzítő részlet (1836. december 13.).

A fontos találkozások és tanácskozások mellett Lónyay eljárt a budai magyar színjátszók — az ifjúság jóvoltából rendszerint kisebb tüntetéssé váló - pesti előadásaira és nem hanyagolta el olvasmányait sem. Látogatta a Széchenyi vezette Nemzeti Kaszinó rendezvényeit és részt vett több más egyesület munkájában is. Benyomásait, élményeit mind feljegyezte naplójába.

*

A naplóban megörökített rövid pesti időszak után Lónyay továbbra is vezetője maradt a zempléni, és tevékeny részese az országos ellenzéki politikának. A 40-es években ott volt minden jelentősebb ellenzéki kezdeményezésnél: szervezte és irányította a Védegylet zempléni fiókját, alapítótagja volt az Iparegyesületnek, segített az Ellenzéki Nyilatkozat megszövegezésénél. Hosszúra nyúlt élete során — 1885-ben halt meg — majd minden országgyűlésen megyéje egyik követe volt. Az 1847—48-as utolsó rendi országgyűlésen kezdett eltávolodni Kossuthtól. Az alkotmányos önállóság biztosításának,

[65] Uo. — 118, másolatban: OL Kossuth Gyűjt., időrendi iratok — I/45. b./249.

majd a függetlenség kivívásának lehetőségét — úgy tűnik — pesszimistán ítélte meg, s ez korábbi önmagával szemben is kompromisszumra késztette. A polgári átalakulás 1848 tavaszától felgyorsuló ütemével szemben is voltak ellenvetései. A Batthyány-kormány idején Eötvös kultuszminiszter meghívására elvállalta a protestáns ügyek osztályfőnöki teendőit. A fordulat után csak rövid időre követte a kormányt és az országgyűlést Debrecenbe, majd birtokaira távozott, s az 1849-es év eseményeiben aktív részt már nem vállalt. Az 1850-es évektől hangsúlyozottan Deák oldalán állt, a kiegyezés után már egyre csökkentebb politikai aktivitást mutatott.

Már az 1840-es években megkezdte, majd a szabadságharc után elsőrendű feladatként végezte mezőgazdaságfejlesztő tevékenységét. Az OMGE (s elődje, az Állattenyésztő Társulat) egyik alapító tagja volt; 1845-ben már az Erdészeti Szakosztályt vezette. 1848-ban, majd 1856—70-közt az Egyesület első alelnöke, 1870—1876-közt elnöke volt. Rendszeresen publikált a Magyar Gazdában, sok hasznos kezdeményezés fűződik nevéhez. Saját gazdaságában példamutatóan gazdálkodott: a mezőgazdasági technika terén elmaradott Zemplénben egyik úttörője volt a váltógazdaságnak, a szarvasmarhatenyésztésnek (mindenekelőtt a fajtanemesítés és a törzskönyvezés terén), szorgalmasan kísérletezett, s még szántóverseny kezdeményezésére is futotta erejéből. Nagy hatást gyakorolt a környékbeli birtokostársakra, s cikkei révén az egész magyar gazdatársadalomra.

*

A napló szövegének közlésénél a Magyar Országgyűlési Emlékek sorozat forrásközlési szabályzatát vettük alapul.[66] Kiküszöböltük a helyesírási következetlenségeket és a mai helyesíráshoz közelítettünk. Elhagytuk a 19. sz. első felében még gyakori, felesleges szókezdő nagybetűket, értelemszerűen javítottuk a központozást. A mássalhangzók hosszúságánál meghagytuk az ejtésre utaló formákat, a régies betűket a mai formájukra írtuk át.

II. Lónyay Gábor naplója 1836. november 22.—1837. április 9.[1]

Pesten November 25-én, 1836.

Másoknak igen jó s hasznos példáját követve elhatároztam magamban Olasziban még a múlt szüret alatt, hogy ezután naplót fogok írni. Ezen szándékom teljesítésére, s a naplónak mentül előbbi elkezdésére nagy rugóul szolgált a tárgy feletti, nállam már csak nem 3 esztendőkig lakó szerencsétlen lengyel menekvő barátommali beszélgetésem (Neve Graven Lajos, igaz nevét soha se kérdeztem, mert ő egy olly tiszteletre s szeretetre méltó characterű férfiú, ki akármelly névvel is kedves lessz minden reális ember előtt), — ki felette sajnálja, hogy a lengyel revolutio alatt írt naplóját, bujdosása alatt valahol elvesztette. — Az ily naplónak sok hasznos, de felette kellemes oldalai vannak; — egy részről rendre szoktatja az embert, gondolkodni tanítja, estve leírván

[66] Századok, 1974/2/436.

[1] OL P 458 - 2. t./181. — Az 1837. jan. 20—30. közti részből részleteket közöl — sok hibával —: *Abafi Lajos* (Hazánk 1888/310); az 1837. febr. 8-i és 25-i bejegyzésekből *Barta István* (Kossuth VI. 581).

mit tett, mit tapasztalt, mit hallott, mit olvasott, min gondolkozott, egyszersmind számot vet az ember cselekedeteiről, s ha hiba jut eszébe, mellyet elkövetett volna, annak kerülését teheti fel magában; – egy szóval ez hatalmas eszköz, a nagy s halhatatlan republicanus Franklin példája szerint is a megjobbulásra s önn tökélletesítésre.[2] Ő egy táblát tartott, mellyre a napok nevei voltak feljegyezve; számot vetvén magával, melly hibát tapasztalt magában a legnagyobb mértékben, annak elkerülésében gyakorlotta magát: ahányszor vétett ellene annyi vonást tett minden nap alá s ezt addig folytatta, még annyira nem ment, hogy egy hét is elmúlt, mellyben minden nap vonás nélkül maradt. — Ez nagyon követésre méltó példa lenne, csak béketűrés lenne bennünk, s önn hibáinkat el akarnánk esmérni nyíltszívűen! — De vannak a naplónak a legkellemesebb oldalai is: melly kedves lehet az embernek évek múltával ifjúsága tetteit, gondolatjait elolvashatni, s így egész lelki kifejlődését, tökélletesedését, nevekedését, mint egy tükörben szemlélhetni, melly kedves lehet ez a gyermekeknek is, szüleik egész életük leírását magok kezeik közt bírni, s olvashatni, abból a követni méltó példákat kiszemelgetni! — mindezeket meggondolva csak azt az egyet sajnállom, hogy ezen naplót nem elébb kezdém, ha ifjúságomban nem is, legalább akkor kellett volna azt kezdenem, midőn országgyűlési követnek választattam Zemplén rendei által; — mert ez az időpont mindég legnevezetesebb lessz életemben, mert ez által léptem bé úgyszólván igazán politikai pályámba.

Elkezdem tehát azt, amit eddig károsan elmulasztottam, most, midőn Pestre, emelkedő honunk, szinte óriási lépésekkel, kivált külső terjedésében s csinosulásában haladó fővárosába jöttem az első telet eltöltendő. — Miért jöttem ide lakni? — ezt a kérdést már többen tevék, s zempléni jó barátim vétkül is tulajdonították ezt nekem; ezen kérdést én már magam is tettem magamnak, dolgaimat is nem a legnagyobb rendben hagyván odahaza. – Azért jöttem tehát, hogy gyermekeimet neveltethessem, hogy magamat tökélletesíthessem, s kitelhető módon gyenge tehetségemet itt a fővárosban is hazám előmenetele s java előmozdítására fordíthassam. —

November 22-én érkezénk fel ide.

23-án, másnap reggel mindjárt Kossuth Lajoshoz, a Törvényhatósági Tudósítások szerkesztőjéhez menék. Ő még mindég beteges szegény. – Budáról,[3] amint mondja, gyakran kérdezősködnek, nem halt-é még meg? de ő azt mondja, hogy csak azért is élni fog, s minden erejét a szeretett honn javára fogja szentelni, — lelke erős, s álhatatos. — Nálla találkoztam Balogh-gal, a barsi volt bátor s lelkes követtel,[4] vele azonban röviden leheték, mert Barsba sietett, hol a jövő hónap 12-én ismét erős gyűlés készül.[5] — Itt Pest vármegyében is hatalmas gyűlés volt a múlt héten. Bécsbe, a fejedelemhez az elfogott szerencsétlen ifjak dolgában elő nem bocsátott küldöttség jelentést tett, hogy a cancellár, gr. Pálfy Fidél adta azt a küldöttségnek tudtára s mintegy dorgáló hangon, hogy a fejedelem nem bocsátja őket maga eleibe, mire Pest Vármegye rendei, kik most mindenben jó példával mennek elől az országban a többi

[2] Franklin — s általában az Egyesült Államok története és politikai berendezkedése — nagy hatást gyakorolt a magyar reformerekre Hajnóczytól Széchenyin át Kossuthig. — *Szabad:* i. m. 551.

[3] Értsd: a Helytartótanácstól.

[4] Balogh Jánost Wesselényi inkriminált szavainak nyilvános megismétlése miatt ugyancsak perbe fogták.

[5] Vö. dec. 25.

megyéknek, erőss haragra gyúladtak a cancellár ellen.[6] Barsban, honnan szinte küldöttség készült e tárgyban, hasonló gyűlés készül; a Kossuth Tudósításaira jött újabb tiltó parancsolat következtében Kossuthot a megye akarja megbízni s felhatalmazni a Tudósítások folytatására. Ez Nógrádban már meg is történt. A cancellár ellen Barsban szinte representálni készülnek, mint Pesten.

24-én. Délelőtt ismét Kossuthnál voltam s melly érdekes találkozás! — ott volt az öreg Tormásy (Békés vármegyei orvos), a fogva tartott ifjúnak atyja, kevéssel utána jött a vele szinte hasonló szomorú helyheztetésben lévő atya, Lovassy; — az első egy igen jó öreg becsületes hugenotta embernek látszik, a másik egy felette elszánt álhatatos embernek; — az első gyakran könnyekig lágyult fiáról beszélvén, levelét olvasván, Lovassy nem — férfias elszántság uralkodik egész valóján, de azért Tormásyval se feledtetik meg az atyai indulatok a polgári kötelességeket, mert ő is erőssen s férfiasan ragaszkodik az eddig tett constitutionalis lépésekhez.[7] — Az öreg Tormásy azt beszélte, hogy a fiúkkal már most valamivel jobban bánnak, megengedtetik nekik az újság olvasás, dohányozás, délben választhatnak 4 és estvére 2 féle ételt.

Tanúkat, kik ellenök vallanának, egy Tarnayn kívül,[8] még többet nem tudott kapni a királyi fiscus. Az elfogott máramarosi Lapsánszky alkalmasint maga a feladó, erre már több adatok vannak. Beszélik, nevezetesen egy máramarosi fiatal ember, hogy a királyi ügyek igazgatója, Beöthy maga írt a Lapsánszky bátyjának, hogy nyugodtan legyen, öccsének baja nem lessz, s. a. t. Arra is vannak bizonyságok, hogy Lapsánszky már elfogattatása előtt beszélte, hogy őtet el fogják fogni; már csak az is különös, hogy ő eránta senkise interessálja magát.[9] — A múlt hetekben Gombos királyi fiskális megszóllítván bizonyos Lukács nevű jurátust, nem vallana é valamit a befogott ifjakra, ezzel — úgymond — ő is szerencséjét tehetné, s ha jól vallana, ő reá is egy 400 ezüst ftos hivatalocska várakozna Bécsben.[10] Lukács késznek jelentvén magát, megeskedtetett, de a kérdő pontokra — volt é a pozsonyi ifjak cassinójában? mi volt annak célja? mit beszélt ott Tormásy? mondta é azon parabolát, hogy ha valaki király akar lenni, a philosophiából censurát tegyen, s ha azt ki nem állja, correpetitort kell mellé adni s. a. t . . . — nemmel, nem tudommal felelt; s midőn az kérdeztetett tőle, hogy Lovassy László mire buzdította az ifjúságot, erre azt felelte: „Arra, hogy szeressék hazájokat, s hívek legyenek a királyhoz"; akkor látta a nevezett királyi fiscus, hogy őtet csak orránál fogva hurcolta. — Értésére esvén ez az öreg Tormásynak, Lukácsot felszólította, adná ezt neki írásban, mire ő késznek is nyilatkozott, csak egy kevés várakozást kért, míg ti. prokátornak felesküdhetne, mert különben, ha ez megtudódnék, nem érhetné el ezen célját, mellyre mint szegény legénynek nagy szüksége van, Mert most azon ifjak, kiknek neveik a fekete könyvbe fel van írva

[6] Vö. dec. 1.

[7] Részletesen a perről: *Wertheimer Ede:* A jurátusok felségsértési pere (Budapesti Szemle, 1908/18, 225), *Pompéry Aurél:* Kossuth Lajos 1837/39-iki hűtlenségi perének története kapcsolatban Wesselényi Miklós báró és az ifjak felségsértési perével. Bp. 1913, 57.

[8] A Lovassyék ellen tanúskodó Tarnay László Pozsonyban tagja volt a jurátusok titkos egyesületének. — *Wertheimer:* i. m. 31, 51.

[9] Az áruló, társairól iratokat és adatokat szolgáltató Lapsánszkyt a rendőrség már 1835 elején beszervezte. A látszat kedvéért őt is elfogták Lovassyékkal együtt. — *Wertheimer:* i. m. 26.

[10] Vö. *Pompéry:* i. m. 101, Kossuth VI. 549.

a prokátori cenzúrán többnyire keresztül esnek, legyenek bármelly jártasak a törvénytudományban.[11]

Az eddig az ifjak mellett őrizeten lévő prófosz s olasz katonák elvitettek s magyarok jöttek helyébe. A szabadság és nemzetiség vesztett olaszok, szerencsétlen rokon keblűeket, magyar carbonarikat[12] képzelvén bennök, lágyabbak voltak az őrizetben. A prófosz az izeneteket az egyiktől a másikhoz híven megvivé, s azt is, midőn Lovassyék Lapsánszkynak azt izengeték, hogy ő egy semmirekellő gazember, s alkalmasint ezt elpanaszolván ő a királyi fiscusnak, ez szólt, amin a szegény prófosz rajtavesztett. A magyarok tehát hívebb s embertelenebb zsoldosok és őrizők!

November 25-én. A Nemzeti Cassinóba újságokat járok olvasni, itt az ember különben nem sok mulatságra talál, mert itt igen feszes, pedant, servilis tónus uralkodik — de 70 féle újság, folyóírás, válogatott könyvtár, s minden vasárnap ingyen jó muzsika, olyan embernek mint én, elég mulatságot adnak.

26-án. Az ifjúság minden terrorizmus mellett is itt most nagyon jól van lelkesedve, kicsapongásokról, mint azelőtt, most hallani sem lehet, e helyett többnyire politikai vitatásokkal töltik idejüket. Ez is hazánk politikai előmenetelére mutat, s jövendőre jó reménységgel biztatja az előhaladás barátait. A színházban még nem voltam. — A budai Magyar Színész Társaság minden pénteken az ide való színházban ad egy darabot. Tegnap Hugo Victor „Angelo, páduai zsarnok" című darabját adák, az orchester a Rákóczy esmeretes s kedvelt darabját t. i. a marchot rántotta reá,[13] erre, amint mondják, az ifjúság olly feltüzelődött, hogy a lárma, taps felette nagy lőn; az éljen Rákóczy kiabálásoktól alig lehetett a kedvelt revolutionalis notát hallani; a következő actus után ismételni kelletett az orchesternek a darabot, s a tomboló taps ismét olly nagy lőn, hogy a páholyában tüzön ülő ország bírája, a dölfös Gr. Cziráky[14] jobbnak látta azt elhagyni. Gondolom, a Rákóczy ezen kedvelt darabját nem egyhamar fogjuk ismét hallani a pesti színházban.

Wesselényi Miklós most nincs itt, Zalába ment Deák Ferencet s onnan több barátjait meglátogatni. — De reménylem rövid időn visszatér, mert perében a királyi fiscus replicát tett be. —

November 27.-én. Ma ismét Kossuth Lajosnál voltam; hozzá majd mindennap elmegyek, mert ő vele lenni, már ez maga elég lelki éldelet, egyébiránt nálla az ember többnyire jó emberekkel találkozik s mindég friss újságokat olvashat számos levelezőjétől.[15]

Ma ismét Lovassyt találtam nálla, s fia és öccse választott ügyvédjét, Pergert, ki őket egyéberánt pereikben nem védheti, mert a kormánytól törvénytelenül kívánt titoktartási esküt le nem akarja tenni, s Lovassyék által is csak addig ösmertetik el ügyvédnek, míg azt le nem teszi. — Lovassy a Törvényhatósági Tudósításokat olvasta, míg mi hárman nehány nevezetes tárgy felett vitatkoztunk. — Az első, melly más több hazafiak által hozatott szóba, az volt: miképpen lehetne eszközölni azt, hogy Kossuth nagy hatású

[11] Vö. 1837. jan. 27.

[12] Itália felszabadulásáért, egységéért küzdő, összesküvések sorát szervező titkos társaságok tagjai.

[13] Feltehetően a Rákóczi-induló Bihari János által kialakított és Scholl Miklós által lekottázott, majd hangszerelt változatát játszották.

[14] Gr. Cziráky Antal országbíró a terror-perekben vitt szerepe miatt az ifjúság egyik céltáblája volt.

[15] Ti. a Törvényhatósági Tudósítások számos vidéki, megyei levelezőjétől.

tudósításai, minekutánna azt most a hazában 50 pengő ft esztendei fizetés mellett csak 120-an tartják, ingyen, vagy ha nem is, de mentül olcsóbban adattatván, ezáltal kevesebb tehetségűek kezébe is juthatván, jobban elterjedhetne s közönségesebb lenne az országban. A szerkesztető maga erre azt mondá, hogy a dolog már meg van kezdve, mert Bohus aradi táblabíró e végre ezer pengő ftot ajánlott,[16] Erdélyben hasonlóul aláírások útján már szinte ugyanannyi jött öszve; ő azt hiszi, hogy illyes aláírások útján ezen vállalat menne talán esztendeig-kettőig, de biztosítva nem lenne s az egész egy pár esztendő múlva öszvedőlhetne. — Ő ösméri a magyart, állandóul, legyen az bármelly szent célra, fizetni nem szeret; én azt tartom, ezt meg kell próbálnunk mindenesetre, s ha nem fog is menni állandóul, mégis jó bors lessz ez ismét, mellyet a kormány orra alá törünk. Minekutánna az mindent elkövet, hogy a Tudósításokat elnyomhassa, nekünk kötelességünkben áll törvénytelen lépései ellen szegülnünk, s azon igyekeznünk, hogy azokat minden kitelhető módon megalapíthassuk[17] s terjeszthessük. — Azoknak nagy hatását az egész hazára tagadni többé nem lehet. Abba állapodtunk meg utoljára is tehát, hogy az aláírásokat mindenütt megpróbáljuk, az aláírók az öszvegyült summát a környülállásokhoz képest rendelhetik el, s mindenesetre a Tudósítások terjesztésére. — Én ez iránt még a múlt héten írtam Zemplénbe br. Vécsey Pálnak, meglátjuk, mi következése lessz? — alkalmasint legcélszerűbb lessz, annyi pédányt hordatni a megyébe, amennyi 50 pengő ft fog öszvejönni, — a példányokat aztán ki lehetne osztani a nagyobb helységeknek, ez által e lapoknak terjesztése nagy részben elérettetnék.[18] — Erről az egyesületeknek haszna jött szóba, nevezetesen Kossuth azt állítá, hogy most legszükségesebb volna egy egyesület, melly a honni kézművek s kézművesek elősegítésére állana öszve, melly a honni kézműveket jutalmazná, a kezdő kézműveseket tőkével segítené, hogy mesterségeket elkezdhetnék s. a. t., ezen felyül kötelezné magát minden tag, hogy csak honni kézművesek által készült szereket, műveket s készületeket fog használni s hordani. Egy illy egyesület hasznát, jövendőre nagy kihatását ki nem látná által! de fog e ez a szép igyekezet létesülni egyhamar, bajosan hiszem, mert egy részről ellene áll pénztelenségünk, rossz gazdálkodásunk, a fényűzés mindennapi nevekedése, — más részről az egyesületektőli vonakodás, minek oka ismét az inteligentia hiánnya, bizodalmatlanság, s leginkább pénztelenség, szegénység! — Kossuth erre azt állítá, hogy lehetetlen, hogy a hazában 50 ezer ember ne volna ollyan, ki mindennap magától egy garast el ne vonhatna, s ezt illyes vagy más intézetekre ne szentelhetné. — 50 ezer garas minden nap, esztendőnkint közel egymillió ftra menne — melly szép summa pénz volna ez a haza oltárára! mit nem lehetne ezzel tenni 20–30 esztendők alatt; — minden esztendőben csak 3, 4 helységet földesúri hatalom alól felszabadítani. Mi lehetne most nyomorult hazánkból, ha az illy szabad községek minden esztendőben szaporodnának! — Én azt hiszem, ha nem nagyban is, az az országosan, de legalább kicsinybe ezt meg kellene indítani, ha egy megye körire szorítva is. Erről fogok is írni Vécseynek Zemplén-

[16] Bohus János ajánlatáról: Kossuth VI. 539, 545. Kossuth ismert önérzetességével csak a szabott árat fogadta el.

[17] Értsd: megalapozhassuk (mármint a Tudósításokat).

[18] A terv nem valósult meg: egyrészt Zemplén nemessége nem bővelkedett pénzben, másrészt a Tudósítások — Kossuthot 1837 május elején elfogták — rövid életű volt. Zemplénből egyébként heten fizettek elő, ami országosan nem volt rossz arány (1837 ápr. végén összesen 160 volt az előfizetők száma — Kossuth VI. 1039).

be, s ha innen tavasszal hazamegyek, meg kell indítani a dolgot, mindennek csak a kezdete nehéz.[19]

November 28-án. Ma öszvejöttem Steinacker Gusztávval, kit 18 esztendeje hogy nem láttam; az ifjú a német universitásokon volt s jelesen ki mívelte magát.

29-én. A pesti Német Színházban ma voltam először, miólta itt vagyok: páholyt egész esztendei bérletre lehetetlen kapni, a pestieknek ez az egy színház már nem elég — s így reményleni lehet, hogy a készülő Magyar Színházba is fog jutni néző. — Bellini közönségesen kedvelt dalljátékát, a Normát adták. A kar énekek s orchester mind igen jók. — Minkné mint Norma a pestiek előtt már szinte pesti kedves, hangja felette szép, tiszta mint az ezüst, de még nem egészen hajlékony, s nincs tökélletes hatalmában. Kaler, mint Orovist, hatalmas basszista, a többi említésre sem méltó.

30-án. Ma Budán voltam a sógoromnál,[20] a Helytartótanácsnál az új urbarialis törvényekre előforduló nehézségeket beszélte elő. Nevezetesen minekutánna a jobbágy az ugarba vetettekből kilencedet nem tartozik adni földesurának, az urbarialis rendbeszedések alkalmával hány nyomásban tartozik a földesúr földeit kiadni a jobbágyoknak? — mert — p. o. ha két nyomásban adja ki, úgy csak feléből, ha háromban úgy 2/3 részből fog kapni kilencedet, s így az adózás mindenütt különböző lessz. — Meg kelletett volna határozni, hányad részéből tartozik a jobbágy földeinek adni kilencedet, — erre ismét az a nehézség, hogy ha feléből vagy 2/3 részéből határoztatik is az meg, ki határozza azt meg, mellyik feléből vagy 2/3 részéből tartozik azt kiadni. — Az illy nehézségek eloszlatására utoljára is nincs más mód, mint a kilencedet kénszerítve is megváltani; a törvényhozás szabjon egy bizonyos megváltási árt, mellyet tartozzon felvenni a földesúr, különben, ha a jobbágy a meghatározott megváltási summát le nem teszi, mindenből adja ki a kilencedet. — Én részemről a kilencedet egyenesen elengedném a jobbágyoknak minden megváltás nélkül; ez valóságos, materialis s kézzelfogható haszon lenne reájok nézve; — mert ők mostani szolgai neveltetésekben s állapotjokban csak az illy materialis hasznokat tekintik s nézik valóságos kedvezéseknek — a materialis jobblét maga után húzná a moralis kedvezéseket — polgári s politikai jussokat.

December 1. napján. Ma olvastam Kossuth Tudósításában a november 15-i pesti gyűlés leírását,[21] nevezetesen az elfogott ifjak ügyében Bécsben volt s a fejedelem eleibe nem bocsátott küldöttség jelentését, Pálfy cancellár válaszát — s a megye első felírására érkezett felsőbb decretumot. Az elsőt Pest Vármegye közli a megyékkel — ez eránt meg fogom írni Zemplénbe, hogy most a legjobb alkalom lessz a gratulatiot megsemmisíteni[22] s a cancellár ellen felírni, — először, mert deákul fogadta a küldöttséget s ez szerint bizonyosan nem tud magyarul s így nem lehet magyar cancellárius, vagy ha tud, úgy ez valóságos megvetése az anyai nyelvnek, kigúnyolása a nemzetnek, de azért is, mert miért zárta el a fejedelem ajtait a küldöttség előtt. Az nem áll, amint mondta, hogy a folyamodások s felírások útja egyedül a Cancellária, — mert

[19] Nincs adatunk a védegyleti mozgalom ily korai megindításáról Zemplénből sem. Az örökváltságot pedig Zemplén az országgyűléseken támogatta, de megyei vagy társulati megoldásra — a többi megyéhez hasonlóan — nem szolgáltatott példát.

[20] Lónyay János, Lónyay Menyhért apja.

[21] Kossuth VI. 817.

[22] Zemplén megye 1836. aug. 4-i közgyűléséből — a szokásra utalva — üdvözölte Pálffy Fidélt kancellárrá kinevezése alkalmából. Lónyay mindent megtett, hivatkozott Pálffy közismert magyar nyelv-ellenességére is, de hiába. — Kossuth VI. 772.

amely folyamodásra reá íródik, hogy a felség tulajdon kezeihez menjen, nem jön az udvari Cancelláriához, hanem egyenesen a Kabinetbe. — Tele van továbbá beszédje resolutiókra, dispositiokra, normativumokra való hivatkozásokkal — s még azt teszi hozzá: „hogy az illyen normatívumokhoz, mellyek a szokás által stabiliáltattak, minden constitutionalis országban szorosan kell ragaszkodni." — Ez nevetséges állítás s satyra minden constitutionalis principiumokra! — Constitutionalis országban a fennálló törvények mellett dispositiókhoz, normativumokhoz ragaszkodni akarni, ez nevetséges egy magyar cancelláriustól, kinek azt igen jól kell tudni, hogy az illyen felsőbb parancsolatok, normatívumok törvény által is egyenesen s világosan tilalmaztatnak. — Nevezetes válaszában az is, hogy ő maga kimondja, miképpen ő adta légyen ezen tanácsot a fejedelemnek ezen tárgyban — ez maga vallomása, majd használni lehet annak idejében a jövő országgyűlésen, s mint hűtelen tanácsos ellen a törvényes büntetést kérni.[23] Ezt jó lessz a megyéknek jó előre feljegyezni.

Ami a decretumot illeti — méltán fájhat a megyéknek, midőn azok egész tisztelettel kérik a fejedelmet, hogy a törvényeket tartassa meg, neheztelését adja tudtára — fel kellene ismét írni, s megmondani, hogy ezt nem várta a megye, hogy ne arra feleljenek, amit a megye sohase mondott, s amit kétségbe nem hozott — t. i. mintha a felségsértési esetekben jussa nem volna a fejedelemnek a bevádlottakat rögtön elfogatni, — hanem, hogy csak a törvényben kitett módon fogják el, bánjanak velek, ítéljék s. a. t.

December 2-án. Elolvastam Raumernek[24] Angliáról írott munkájának első darabját; a munka jó, sok mindenféle dolgokról s tárgyakról felvilágosítja az embert. Raumer egy megrögzött, egy betanult, erőltetett just-milieu ember, nem azt nézi, mi a jó — hanem a két szélső között mi van, s azt tartja jónak; rettenetes fonák elv! — Ami tetszett, kiírtam belőle, jegyzéseim közt olvasható.[25]

3-án. Az utóbbi újságban már benne van a Szluha Imre, volt Fejér vármegyei követ s főbíró kunok és jászok kapitányává lett kineveztetése. Ezen gyűlöletes ember[26] kinevezése sokat le fog ismét húzni a nádor popularitásából — mert ez igen kézzel fogható, hogy most csak az udvari részen lévő emberek kapnak s nyernek megkülönböztetéseket s hivatalokat. — A kerületek küldöttsége éppen a napokban volt a nádornál azon kérelemmel, hogy kebelekből nevezzen ezen fő hivatalra — de ez már késő volt, Szluha ki volt nevezve s nyakokra tolva szegény kunoknak, jászoknak — „ez a mostani környülállások között másképen nem lehetett" — amint a nádor mondá a követeknek. Kit minden jobb hazafi megvetett, ki megyéjében a főszolgabíróságból is kimaradt, a mostani környülállások azt kívánták, hogy helyet s hivatalt kapjon — mellyek tehát az illyes lépéseket megkívánó környülállások? — valóban

[23] Az 1507: 7. tc. elvileg lehetővé tette a hűtlen királyi tanácsosok megbüntetését. A kérdéssel az 1832—36-os országgyűlés is foglalkozott: az alsótábla 1834 máj. 20-án úgy határozott, hogy a hűtlen tanácsosok, akik a királynak, mint végrehajtó hatalomnak alkotmánysértő javaslatot adnak, vagy törvénytelen parancsot aláírnak, az országgyűlés bírósága elé tartozzanak. — Vö. Ogy. T. III. 168—169. — A határozat azonban — miként a jogügyi munkálat egésze — nem vált törvénnyé, eltűnt az országgyűlési irományok süllyesztőjében.

[24] Friedrich Raumer (1781—1873). Egyik művét Kossuth is megveszi. Vö. Kossuth VI. 615.

[25] OL P 458 — 2. t.

[26] Az országgyűlésen Fejér megye konzervatív követe volt.

nem más, mint a nemzet szabadságai, függetlensége elnyomására törekvő reactiói servilis párt plánuma kívánja az illyes környülállások szükségét. – Mit fognak a kerületek cselekedni? — ellene fognak é ezen kinevezésnek mondani? s fel fognak é írni? — kételkedem. Ezen kerületekben minden szép szabadságaik, s democraticus állások s szerkezetek mellett is a közlélek, politikai élet még egészen szunnyadozik, szép szabadságaik s belső szerkezetek kebelekben lévő oligarchia és bürocratia által egésszen el van nyomva s életre nem jöhet. — Pedig ha ez feléled köztök s létre kap, melly szép állást foghat el ezen szabad nép, melly hatalmas szerepet játszhatik hazánk jövendőbeli polgári s politikai kifejtésében!

December 4-én. A múlt pénteken ismét, mint rendesen, a budai Magyar Színész Társaság játszott a pesti színházban. Töpfernek „Amerikai" című darabját adták. Az ifjúság, mint mindenkor a magyar előadásokon, számosan volt jelen, s minden ollyan mondást, melyben az amerikai dolgok dicsértetnek s az európaiak gutsmoltatnak, tapssal s helybenhagyó kijelentésekkel fogadott, s nevezetesen azt: midőn az amerikai tréfából, egy asszonyi társaság eleibe állíttatván azt mondja, hogy Amerikában nem úgy van, mint Európában, hol a bevádlott ollyanok által ítéltetik gyakran, kik magok inkább a bűnösök — ez kimondhatatlan tapsra s helybe hagyásra gyullasztotta az ifjúságot: ebbe egy kis alkalmaztathatást talált az elfogott ifjak dolgára.

December 5-én, 6-án. Semmi feljegyzésre méltó.

7-én. Elolvastam Raumernek Angliáról írott jeles munkájának 2-ik darabját is, nem olyan érdekesnek találtam ezt, mint az első darabot.

8-án. Ma olvastam Kossuthnál Lovassynak fia s unokaöccse ügyében a Királyi Táblára beadandó újabb kinyilatkoztatását; a velős, lelkes irat, mint az előbbi, ismét a Kossuth gyakorlott tollából jött,[27] annyiban nagyon nevezetes, hogy: ismételvén az első esedező levélben bepanaszolt sérelmeket, a tárgy velejébe is némileg beereszkedik, s a vádló pontokra is cáfolólag röviden felel. — A vádló pontok, mellyeket a Királyi Tábla küldöttsége („dominikánusok", „inquisitorok" neveztetnek,[28] mert a börtönbe járnak a fogottakat kihallgatni, szembeállítani) az ifjaknak eleibe adott, ezek:

1. hogy a pozsonyi ifjak casinói társaságnak tagjai voltak;
2. hogy némely hazafiakat (kiket ők azoknak gondoltak t. i.) megkülönböztettek, fáklya muzsikával megtiszteltek; —
3. hogy három lengyel menekvőt tartottak több ideig magoknál, s nevezetesen, hogy Lovassy egynek emlékkönyvébe azt írta alá: Lovassy, Republicanus;
4. hogy Lovassy azt írta volna Biharból Pozsonyba egy barátjának, hogy a népfelsőségi elvek már kezdenek lassankint terjedni s közönségessé lenni;
5. hogy Lovassy László a barsi követ-megerősítő gyűlésben jelen volt s nagy részt vett az ott történtekben;[29]

[27] A Kossuth által fogalmazott két folyamodvány: Kossuth VI. 492, 527.

[28] Ti. ezeken a gúnyneveken emlegette őket a közvélemény.

[29] 1835 júliusában a kormányzat Bars megye közgyűlése által Balogh Jánost — induló hűtlenségi perére hivatkozva — meg akarta fosztatni országgyűlési követi állásától. A megye nemessége azonban a heves gyűlésen — semmibe véve a királyi leiratot — megerősítette Baloghot tisztében. — Kossuth és Lovassy röpirata a gyűlésről: Kossuth VI. 442.

6. hogy Tormásy János némelly napkeleti forma parabolákat mondott a királyról a casinóban.[30]

Hogy ezen vádpontok, ha igazak is, felségsértési bűnt nem foglaltatnak magokban, erre a felelet igen könnyű volt, s rendre igen lelkesen s erősen meg vannak cáfolva. — Minekutánna Lovassy Biharban és a megye gyűlésén ezen irományt be fogja adni, közölni fogja a megye bizonyosan az egész országban minden megyével, s így köztudomásra fognak kerülni.[31]

December 9-én. A magyar színészektől előadott, Fáncsy színész által fordított Griseldis című darabban voltam ma. Griseldis szerepét Lendvayné igen jól játszá, a többiek, kivévén Megyerit, ki szinte nagyon helyesen adta az atya szerepét, s Barthát, a középszerűségen is alól vannak; az ifjúság mint mindenkor, úgy most is minden érdekesnek tetsző mondást tapssal követett, — nevezetesen, midőn a királynéra az mondatik, ne esengj ott, hol a kérő meg sem hallgattatik — a hatalom csak úgy jó, ha szelidséggel párosul. — A 4-ik felvonás után ismét a Rákóczy nótáját játszotta az orchester s ez ismét az ifjúságot tapsra, gr. Czirákyt pedig páholya elhagyására készteté, mire még nagyobb lőn a bravó — én se álhatám meg ezt nevetés nélkül. —

10-én. Ma Barabás, erdélyi születésű jeles festőnknél valék — tudtomra jelesebb festő hazánkban még eddig nem sok volt. Készen láttam nála gr. Széchenyi István életnagyságú képét, mellyet Hont Vármegye rendei rendeltek meg gyűlési termek részére. A kép nagyon jól van festve s találva is, hasonlóan a többi is, mint gr. Teleky József, Fáy András, br. Bánfy Miklós mellképeik.

December 11-én. Ma a fiatalon elhunyt Bellini operáját, „A puritánusok", adák a Német Színházban. A muzsika igen szép, ámbár először hallottam azt, mégis egészen ki voltam elégítve. Minkné s jó két basszistáink, Kaler és Oberhofer sok tapsot nyertek.

Hazulról ma leveleket vettem: a zempléni 1. decemberi gyűlésről tudósításai Vécseynek s Budaynak[32] kellemetlenül hatottak meg... [33]

December 12-én. Kossuth Lajos a napokban egy igen érdekes levelet kapott egy zemplényi asszonytól, érdemesnek találtam azt itt leírni: . . .[34]

December 13-án. Ma délelőtt gr. Széchenyi István volt nállam, belépte megvallom, kevéssé meglepett, minekutánna még én nálla nem voltam miólta

[30] Nem tudjuk, hogy a vonatkozó, a vád alapjául szolgáló jegyzetek mit tartalmaztak. — Vö. Kossuth VI. 535.

[31] Így történt — vö. Kossuth VI. 861.

[32] A dec. 2. ill. 6-án kelt három levelet Lónyay átadta Kossuthnak, aki ezek alapján írta meg tudósítását a zempléni közgyűlésről (Kossuth VI. 936); a leveleket Kossuth levelei közé sorolták — MTA Kt. — Ms 4849/140., 143., 144.

[33] A következőkben Lónyay részletezi a közgyűlés eseményeit. E rész közlésétől eltekintettünk. — A közgyűlés éles sérelmi hangnemben vetette el a szept. 22-i királyi leiratot, mely — a szegény nemesek összecsődítésével, etetésével-itatásával, voks-vadászattal, verekedésekkel járó restaurációk megrendszabályozása ürügyén — a megyék féltve őrzött választási szabadsága elleni nyílt támadás, a kormány által kinevezett főispánok jogainak törvényellenes kiterjesztésére, az ellenzéki mozgalom fő bázisát jelentő megyei autonómia szűkítésére irányuló kísérlet volt. — A leiratot már az okt. 17-i közgyűlés — az akkor még otthon tartózkodó Lónyay vezérletével — élesen bírálta, kiemelve, hogy Bécs ismételten országgyűlés után áll elő rendeleti szabályozással. A decemberi közgyűlés az ellenzék által készített ellentervezetet fogadott el, mely szűkíteni kívánta a főispáni jogkört. Zemplén el is érte taktikai célját: a kormány elutasította követelését, de eltekintett saját rendeletének végrehajtásától is. — Z. jkv. 1837/597.

[34] Vladár Kristófné Lónyay Ilona itt következő levelét, melyben nagy tisztelettel és rokonszenvvel nyilatkozott Kossuth törekvéseiről és megrendelte férje számára újévi ajándékul a Törvényhatósági Tudósításokat, közli: *Hentaller Lajos:* Kossuth és kora. Bp. 1894, 30; Kossuth válasza: Kossuth VI. 540.

itt vagyok; célja— gondolom — nem egyéb volt, mint azt megmutatni, hogy ő túl tudja magát tenni az etiquette szoros reguláin, s ez által is népszerűségét nevelni, mely már most a haza melegebb barátjai előtt homályosodni s hanyatlani kezd - e kérdésre elmenetele előtt reá is jöttünk, mert én megérintém, hogy az Árpád gőzhajóról a Társalkodóban közlött kifakadásai[35] az ifjú, úgynevezett ultrák ellen, kikről azt mondja, hogy repülni akarnak s fél, nehogy orrokat betörjék s a hazát is veszedelembe döntsék, sokaknál szemet szúrt s helybenhagyást teljességgel nem nyert, haragusznak sokan s azok között nem kis részben én is — ő örülni látszott, hogy ezt neki nyíltszívűen megmondtam. Én nagy különbséget látok, mondám, a Hitelben, Világban, Stádiumban írottak s ezen Társalkodó-i közlés között: ki buzdította, ki zavarta fel halálos álmából a nemzetet leginkább? — s ha a nemzetnek felébredt melegebb része, melly akkor tőle az akkori erősebb, úgyszólván érzékeny költögetést, nógatást, korbácsolást, mint maga is több ízben mondá, eltűrte, mert érzette, hogy azt mind megérdemlé, s hogy a szigorú bíráló igazságos, s célzata szent; most, midőn az ifjúság csonkatalvas gyenge szárnyait emelgetni próbálja - mert repülésnek ezen valóban nyomorult kis fellobbanásokat teljességgel nem nevezhetem, s ugyan az, ki őtet repülni késztette meleg fészkéből, most, midőn azt próbálgatja, szárnyait nem kitépni, hanem egésszen tőbe elvágni akarja s így úgyszólván tulajdon nevendékei s gyermekei ellen kél ki, ez kínos és leverő! — Ő védelmezé magát: — nem mondta ő azt „úgymond" soha, hogy a házat felgyújtsák s a puskaporos toronyba tüzet vessenek s. a. t. De hol itt a gyujtogató, hol a puskaporos torony? hát ő is revolutionalis rémképeket lát, mint az ausztriai kormány? Sajnálom, hogy a Bécsben most kijött karikatúrát elő nem mutathattam, s ezzel nem felelhettem neki, — mellyen 4 fejérgalléros gyermek játszik a porban s az ausztriai ármáda felvont fegyverrel fogja körül, s az van aláírva: „die Revolution in Ungarn von 1836." Wesselényi Miklós ellen is kiöntötte bosszúságát, kit térden állva kért, hogy ne húzzon ujjat a kormánnyal „s mit nyert véle — úgymond — a haza, mit ő maga? — ő el van veszve a közügynek" — én azt felelém neki, hogy mi elösmerjük az ő dicséretes jó célzatait, a választott utat is nem rosszaljuk, de ő ne kívánja, hogy mind azon az úton járjunk s ha azon nem járunk, azért ne bántson oly érzékenyül; egy úton mindnyájan nem járhatunk, a cél egy, a jövendő fogja megmutatni, mellyik volt a jobb és rövidebb út. — Ő azt gondolja, a kormány szemeit beköti moderantizmusával s hízelgéseivel; által látnak ők is a szitán, s kérdés, nem tartanak é jobban Széchenyitől mint Wesselényitől; a nyilvános ellenség soha se olly veszedelmes, mint az alattomos, néha barátságot színlelő. Ő talán azt hiszi, megcsalja őket?!

Előhozta azt is, mit én még az ország gyűlése végén sürgettem rokon érzésű barátaimnál: t. i. egyesülni kellene az egy célra törekvőknek, mit kell tenni, mellyik utat kell választani, mire kell leginkább most törekedni az ország gyűlése után, s mire kell készülni s egyesülni a jövő ország gyűlésére, mert a sokféle út, a szerteágazás, ámbár ugyan egy célra, nagyon káros, az igaz baráti a hazának csak egyesítve hozhatnak s áraszthatnak jót s biztos hasznot a honnak.

Mondá, hogy Deák Ferenc is Pestre készül a telet itt töltendő; bár ez a dicséretes célzata teljesülésbe menne, én ezen felette örvendeznék. — Széchenyihez rövid időn elmegyek, az elkezdett vitát folytatandó. — Ő az elkezdett utat folytatni fogja, de félek, hogy mindég jobban fog hajlani a jobboldalra s

[35] Néhány szó a Duna Gőzhajózás körül. — Társalkodó, 1836. nov. 30.

ezáltal egészen elveszti polgártársai bizodalmát, anélkül pedig mit fog tehetni? mit fog kivihetni?

December 14-én. Ma olvastam el Heinének „Nachträge zu Reisebildern" munkáját; mint minden munkája a szerzőnek, úgy ez is felette elmés, s az írásmód nagyon kellemetes. — Nagyon tetszett benne ezen gondolat: „Sah ich doch einst in der Menagerie, wie der König der Thiere so sehr in majestätischen Zorn gerieht, dass er gewiss manchen unschuldigen Zuschauer zerrissen hätte, wäre er nicht in einer sicheren Constitution, die aus eisernen Stangen verfertigt war, eingespert gewesen."[36] Ami különösen tetszett, kiírtam jegyzéseimbe.

December 15-én, 16-án, 17-én. Semmi megjegyzésre méltó.

18-án. Ma Széchenyi Istvánnál voltam; az Ullmann új házában lakik, ez a legpompásabb épület most Pesten. Szállása a 2-ik emeletben nagyon kényelmesen van bútorozva s elrendezve; az ajtók, ablakok földig, a padozat egészen beterítve kárpitokkal; bútorai angol módra különbféle formájúak s rendetlenül vannak elrakva, íróasztala üvegfallal van elrekesztve s ezt egész célszerűnek találtam, mert valaki az írásnál találja is, nem szükség azokat elrakosgatni. — A 13-án nállam elkezdett vitára nem jöttünk most rá — azonban egy aláírásra szólított fel — mellynek célja volna egy építendő vagy vásárlandó ház — mellybe a Nemzeti Casinó szállást tarthatna állandóul, s azáltal, hogy annak vételébe a Cassinoi Társaság 20—30 ezer pengő ftal folyna be, az intézet megörökülhetne — s a szállás nem létte miatt soha se jöhetne megakadásba. Egy részvény 500 pengő ft. A ház jövedelméből a részvényeseknek minden esztendőben kifizetnének a 6 procentes kamatok, s ezenkívül a bejövő pénzből pedig a részvények is sorshúzás által kifizettetnének lassankint. Ezen terv nekem tetszik, már közel százezer pengő van aláírva, alkalmasint alá fogok írni én is egy pár részvényt.[37]

19-én. Ma Raymund[38] híres színész darabját adták — „Der Verschwender", már most másod ízben a színház felette tele volt. Valentin inas szerepét Rott igen jól adta, nem sokat engedett magának Raymundnak, kit a múlt télen láttam ezen darabban Bécsben, a Leopoldvárosi Színházban. A Valentin szájában az egyik bon-mot a másikat követi. A darab egyébiránt igen moralis célzatú, s nagy hatása van minden rendű emberre.

December 20-án. Ma Ensle német festőnél[39] voltam. A nádor s gróf Keglevits Gábor képeit láttam nálla igen jól találva, s egynehány ismeretlen asszonyi alakokat; öszvehasonlítva ezen képeket a Barabáséval, úgy találtam, hogy Ensle ecsetje szép, gyakorlottabb; mind a kettő igen jól talál.

21-én. Elolvastam Laubenek Reise Nouvellen című munkáját 2 darabban, 3-ik és 4-ik darab. — Az 1-ső és 2-ik darabját egész gyönyörűséggel olvastam el még 1834-ben. Írásmódja különös kellemű, francia könnyűségű. 3-ik darabjában Bécsről ír s különösen gemaliter festi a Sperlt s benne a híres Strausst: „In der Mitte des Gartens, auf jenem Orchester steht der moderne Held Öster-

[36] Vö. Heinrich Heines Sämtliche Werke. Hamburg é. n. 6. k. 200 (Englische Fragmente IX).

[37] Széchenyi ekkortájt meglehetősen szűkszavú naplójegyzeteiben nem említette a Lónyayval folytatott két beszélgetést. Széchenyi és a Nemzeti Kaszinó épülete: Gróf Széchenyi István naplói (szerk. Viszota Gyula) V. Bp. 1937. — XXXV. — A Kaszinó 1837 jan. végi közgyűléséről s Lónyay ott kifejtett, Széchenyiével ellentétes álláspontjához ld. a jan. 29-i naplórészletet.

[38] Ferdinand Raymund (1790—1836).

[39] Helyesen: Anton Einsle (1801—1871) a bécsi festő neve.

reichs, Napoleon Autrichien, der Musikdirektor Johannes Strauss. — Was den Franzosen die Napoleonischen Siege waren, das sind den Wienern die Straussischen Walzer, und wenn sie nur Kanonen hätten, sie errichteten ihm beim Sperl Vandomesäule. — Der Vater weisst ihn seinem Kinde, die geliebte Wienerin ihrem fremden Geliebten, der Gastfreund dem Reisenden — das ist Er! — Wer? — „Er" ! Wie die Franzosen sagen: voici l'Homme.[40]

22-én. Semmi.

23-án. Estve a reformált izraeliták templomában[41] voltam. A többnyire fiú gyermekekből álló éneklő kart még jobbnak találtam, mint ez előtt 3 esztendővel. — Choralokat, fugákat nagyobb pontossággal exentírozva soha se hallottam — teljes lelki megelégedéssel s gyönyörűséggel tértem haza azon templomból.

December 24-én. Elolvastam Villemain[42] Cromwell Olivér élete leírásának német fordítását. — Cromwell nagyon jól van characterizálva, mint maga az időszak is, de nem minden monarchicus elfogultság nélkül. Egyébiránt ezen időszak az angol históriának a legnevezetesebb epocháját tévén, a munka felette érdekes s tanulságos.

25-én. Folyó hónap 12-én Barsban nevezetes gyűlés volt: A Bécsbe kirendelt küldöttség továbbá is oda utasíttatott, hogy az elfogott ifjak ügyében tett felírását a megyének vigye fel a fejedelemnek, elmellőzvén, amint Balogh János mondá, a latin cancellárt, az infidel Pálfyt. Az elnökséget — minekutánna azt mind a két alispány nem akarta felvállalni erősebb nógatások után is, annyira, hogy Reimprecht 2. alispány inkább hivataláról lemondva helyét hagyá el, mint sem hogy Bécsbe menjen azon küldöttséggel, mellyet törvénytelennek tart, s melly véleménye ellen küldetett ki — Balogh Jánosra bízta rá a megye. Ő azonban, mint mondá, nem lévén barátja az elsőbbségeknek, a szószóllóságot kérte ki magának, melly neki meg is adattatott.[43] A beszédek a gyűlésen igen erősek voltak. Lipovnyiczky főjegyző nevezetesen ezeket mondotta: Azt olvastam Plutarchus apothegmáiban, hogy Philep, Nagy Sándornak atyja egyszer háborúba készülvén, egy öreg asszony megszólítá, hallgatná ki panaszát, mire Philip azt mondá: „távozz asszony, mert Istenemre mondom, nincs időm, hogy kihallgassalak" — mire az anyó így válaszola: „hallgass ki uram, mert ezzel tartozol, vagy ha nem tudsz hozzá, hagyj fel mesterségeddel, lessz más ki azt folytassa"[44] — ezeket ugyan, úgymond, nem akarom fejedelmünkre alkalmaztatni — de van törvényünk is, melly azt mondja, „hogy ha a király nem volna szorgalmatos, a nádor gondoskodjon a követek kihallgatásáról". — A cancellárt elmozdítani kérik, hasonlóan a Királyi Táblát, melynek tagjai elmellőzvén a törvényeket, hitszegőknek mondatnak; ollyan tagoknak kinevezését kérik, kik a nemzet bizodalmával bírnak. A nádorra szinte erőssen reá írnak a Kossuth Tudósításai újabbi eltiltá-

[40] Lónyay minden bizonnyal Heinrich Laube (1806—1884): Reisenovellen c. munkáját olvasta, melynek csak 1847-es kiadása található meg a Széchenyi Könyvtárban; ebben az idézett rész nem lelhető fel.

[41] A Josef Bach (1783—1866) hitszónok vezetésével 1828 óta működő ún. „kultusztemplomot" nevezték „a reformált izraeliták templomának".

[42] Villemain François (1790—1870).

[43] A barsiak bécsi útjáról ld. a jan. 22-i naplórészletet.

[44] *Plutárkus* [Plutarchos]: Apophtegmata az az ékes, és éles rövid mondások . . . (Ford. Lethenyei János.) Pécs 1785, 142.

sáért, s azt nyilvánítják, hogy ők az elnyomás vagy megakadályozás esetére más embernek fogják kezébe adni a pennát.[45]

December 28-án. Ma egy levelet olvastam, melyben a Krassó vármegyei utolsó történt dolgok vannak elírva. — A reactio kezdi próbáját a megyékben, csak meg ne bánja, s a reactio nagyobb keserűséget s elszántságot ne szüljön. A gyűlés főispán Gyürky előlülése alatt tartatott, segítségére s felforgató gyalázatos céljai pártolására megjelentek, alkalmasint felsőbb rendelésből, Dercsényi János, temesi cameralis administrator, minden bánátusi camerális tisztjei seregével, hasonlóan a temesi püspök Lonovics, keresztes vitézeivel. A győzedelem könnyű volt olly megyében, hol az oppositio, szabad szellem új s csak most kezdte emelgetni gyenge szárnyait. A megyével mindent, mit az elfogott ifjak, Kossuth Tudósításai dolgában tett, visszahúzattak, s ellenkező szellemben köszönő s engedelemért esengő felírásokat határoztak. A Kossuth Tudósításaira, mellyet eddig a megye tartott, a jövő félesztendőre nem praenumeráltak.[46]

29-én. Temes Vármegye gyűlése hasonló próba küzdő helyül volt kitűzve. A nevezett reactio vitézei s zsoldosai itt is megjelentek, de ellenkező sikerrel, mint Krassóban: ott csúfosan legyőzettettek, úgy annyira, hogy alkalmasint elment kedvek a további próbatételektől. Itt a szabad szellem már erősebb gyökereket vervén, az oppositio győzedelmeskedett. Detailjait ezen gyűlésnek még nem tudjuk, Kossuth még nem kapott jelentéseket.[47]

December 30-án. Nyitrában hasonló történt mint Krassóban. A viceispán előlülése alatt itt nem csak visszahúzták a további praenumeratiót a Kossuth Tudósításaira, hanem még az elmúlt félesztendei példányokat is visszaküldik. Mert a Tudósítások nem jöttek törvényes folyamatba, amint az új determinatio mondja — mert a múlt turnusban az volt határozva, hogy „a megye megrendeli a Tudósításokat, ha folyamatba jönnek" —; ők, amint mondák, a törvényes folyamatot értették — de mit értenek hát a törvényes folyamat alatt? talán a kormány engedelmét? Jól tudnak ezek a becsületes emberek csavarni![48] — Örömmel hallom, hogy Abaúj Vármegye is megrendelte a Tudósításokat; ez, megvallom, váratlan volt előttem — hogy Zemplényen még Abaúj is kitegyen, azt sohase hittem volna —, ah szegény Zemplén, be nyomorulttá tesz néhány szűk keblű és önhasznát kereső, hízelgő és servilis ember![49] — Arad vármegye is megrendelte azokat.

1837 Január 1. napján. A zemplényi utolsó gyűlések folyamatjáról szomorú s leverő híreket kaptam. — A bihari felszóllítás s Lovassynak a Királyi Táblára benyújtott levelére, mellyet szinte Bihar közlött,[50] az oppositionak minden lelkes törekedései mellett is a megye érzéketlenül maradt s felírás nem határoztatott. Barátim részéről sokan nem voltak jelen; menthetetlen hidegség s restség a közdolgok eránt. Vécseytől e gyűlések után egy felette panaszos

[45] A közgyűlésről: Kossuth VI. 916, 923.

[46] Az előzmények: uo. 786.

[47] A temesi gyűlésről Kossuth nem közölt tudósítást.

[48] Vö. Kossuth VI. 677, 972.

[49] Zemplén passzivitását látva, Lónyay igyekezett Kossuthnak legalább a tudósítóhálózat bővítésében segíteni: ösztönzésére uradalmi ügyésze, Polchy Gáspár elvállalta az Ung megyei gyűlések ismertetését és közreműködött két ottani, a Tudósításokat megrendelő s olvasó kisebb csoport szervezésében is. — Polchy levele Lónyayhoz 1837. febr. 5.: OL Lónyay-család levéltárában rendezett iratai — 29. t.

[50] Bihar 1836. szept. 23-án elhatározott, Lovassyék ügyében széles körű megyei tiltakozó akciót szorgalmazó körleveléhez ld. Kossuth VI. 862.

levelet vettem: el van ismét csüggedve s az eke szarvához készül.[51] Én írtam neki menyre-földre kérve, hogy ezt ne tegye, mert úgy végképpen semmivé lesznek közdolgaink, megyénk ismét visszasüllyed semmiségébe. — Harcolnunk kell az utolsó emberig, nem nézni hátunk mögé, jön é valaki utánunk? van é rögtöni resultatuma erőlködéseinknek; én azt hiszem, hogy ha állhatatosak maradunk, jövendőre nem lessz siker nélküli fáradozásunk. Ez legyen kitűzött útja minden jobb hazafinak!

A Schedel, Vörösmarty és Bajza Tudományok és Szépművészetek Tárára, az Athenaeumra praenumeráltam; az első lapot ma már meg is kaptam, melly egésszen kielégít.

Január 2-án. Barkassy Imre bécsi ágens barátom nagyon megváltozott politikai gondolkozásában — nem csuda, hivatalbeli ember. Így ír utolsó levelében: „Ha így mennek dolgaink, félő, beboruland egünk, keleppel madarat fogni?" — Én így felelek neki: „Pedig az én Imrém is sokat kelepelt valaha, meg is fogta a madarat! Hidd el barátom, ha nem kelepelünk, elalszunk örökre! — A madarat mi másképp se fogjuk meg, s én azt hiszem, hogy szőrmentibe épen soha se, akár mit mond Széchenyi. — Lármázzunk tehát, nehogy azt higyjék, hogy alszunk." — „Sok rosszat hallunk a hazából" — ugyan mik azok a rosszak? tán a pesti, barsi gyűlés? nyomorultságok! hasztalan erőlködések, minden rögtöni eredmény nélkül — de jövendőre, azt hiszem mindezeknek van kihatása. — Csupa kelepelések tehát édes Imrém — de csak hadd kelepeljenek! — De mit is cselekedjenek? hízelkedjenek, halgassanak, öszvetett kézzel nézzék a törvényeken ejtett újabb meg újabb sebeket? a világos reactionak térdet, fejet hajtsanak? — Az én barátom, tudom előre mit felel mindezekre, mint Olasziba írott levelében olvasám: „Nevelés! ez korunk feladata" — ezt mondja s mondta mindenkor minden oligarcha, aristocrata, a servilis reactio embere; — én azt mondom *Szabadság!* ez neveli polgárrá egyedül az embert — szabadság érzete nélkül a legneveltebb ember is szolga marad. — Nem csudálom továbbá, hogy Széchenyit mondod követni — te, az igaz, hogy erőssen követed. Ki kelepelt valaha többet, mint Ő? s most mind a két részzel akarván tartani, rövid időn a pad alatt lessz s egyik résznek se fog használhatni s. a. t.

Január 3-án. Elolvastam Masson[52] románját — Le coeur de jeune fille — meglehetősen mulattatott.

Január 4-én. A napokban a Királyi Tábla küldöttsége ismét a fogva tartott ifjak tömlöcében volt egy újabb tanúval, bizonyos Árva vármegyei fiatalemberrel, Parniczkyval szembeállítani Lovassy Lászlót, ki azt vallotta reá, hogy ő Pozsonyban egy kávéházban a királyt szamárnak mondotta, mire Lovassy a bírák felé fordulva azt mondá: reménylem, az Urak nem fogják annyira compromittálni a fejedelmet, s nem fogják ezen nyomorult vádat feljegyezni. Én magam is azt hiszem, hogy ezen váddal nem igen fognak fellépni, a védelem e vád ellen felette csiklandós lehetne.

[51] Mint már tárgyaltuk, Zemplén korábban már kétszer is — 1836. aug. 4-én és okt. 17-én—tiltakozó feliratot küldött Bécsbe; tehát a harmadik tiltakozás maradt el. A dec. 15-i közgyűlésen a kormánypárt hatásos taktikát alkalmazott: sorban nyilvánították az ifjak perét alkotmányellenesnek, de „célszerűtlennek" tartották a harmadszori felírást s inkább az ügy előjegyzését javasolták — ún. előleges sérelemként — a következő országgyűlésre. El is érték az ellenzék által szorgalmazott új felirat elejtését. — Vécsey Pál Lónyayhoz 1836. dec. 19. — MTA Kt. — Ms 4849/159. Ezt a levelet is átadta Lónyay Kossuthnak; forrásul szolgált Kossuth vonatkozó tudósításához — Kossuth VI. 942.

[52] Valószínűleg Michel Masson (1800—1883).

7-én. Elolvastam Armand Carreltől: Histoire de la Contre Revolution en Engleterre. — Az időszak nevezetes s classice van leírva a lelkes, korán elhunyt francia republicanus által.[53]

Január 8-án. Soós János itt van, Zemplénből jő, Bécsbe utazandó. A zempléni dolgokról csak azt beszéli, mit Buday s Vécsey írtak. Feltettem magamban, hogy a farsang utáni rendes gyűlésekre, ha lehet, lefutok Újhelybe, vagy ha ezekre nem, az áprilisiakra bizonyosan hazamegyek. Hogy célt érjünk, a servilisek serege leveretessen, lelkesen hozzá kell fogni a dologhoz. — Ez eránt Soós Jánossal értekeztünk s azt határoztuk, hogy legjobb mód lessz célunk elérésére az embereket mentül nagyobb számban gyűlések alatt öszvehozni, a tárgyaknak vitatásaival s fejtegetéseivel a tudatlanabbakat is felvilágosítani s ezáltal a tárgy érdekébe mintegy belevonni. — Az illyes számosabb öszvehozása az embereknek csak ebédek s vacsorák által történhetvén, jónak gondoltuk a gyűléseket, t. i. a rendesen tartandókat felosztani s a társaságba vagy a közmunkálásra Vécsey Pált is felszólítani, melly szerint a tavaszi s nyári gyűlések alatt én, a decemberi alatt Soós János, a farsang utáni alatt pedig Vécsey lenne a házigazda. — A gyűlés előtti napi vacsorára s másnapi ebédre meg kellene hivatni a szomszéd, közel lévő helység vagy városbeli nemességet, mint szinte a helybelit is, az asztal felett a felveendő nevezetesebb tárgyakról őket felvilágosítani s egyszóval őket a jó ügy pártolására minden kitelhető módon lelkesíteni. A törvényszékek folyamatja alatt pedig boldog-boldogtalant hivatni s szívesen látni s így ez által a hazai dolgok eránti érdeket mindinkább terjeszteni s közönségessé tenni. Ezen utat több esztendőkig állhatatosan folytatva — azt hiszem, a jó ügy pártolói naponkint szaporodnának s az állandó győzedelmeskedne, s az igen sok rendű haza ellenségei ellen. — Elolvastam Lacretelle 1. darabját, mellyet még Olasziban a szüreten elkezdettem. Histoire de France depuis la Restauration.[54] — Lacretelle egy constitutionalis royalista.

20-án. A farsang rövid, de igen víg a két városban, egyik bál, táncmulatság a másikat éri. Az Asszonyi Egyesület által a szegények felsegéllésére adott bál nagyon szép és népes vala. Több asszonyi munkák s ajándékok játszattak ki, mellyek közül én is nyertem egy emlény zsebkönyvet. — A törvényhallgató ifjúság által szinte a város nagytermében adott bál is népes volt, jelen voltam itt is. — Ezeken kívül alá írtam 3 mercantil piqueniquera s 2 Nobel Cassino bálra.

22-én. A barsi küldöttség Balogh János vezérlete alatt nem csak a felség — de még az alcancellárok által se fogadtatott el. Meg lévén a küldöttségnek tiltva Pálfy Fidél főcancellárhoz menni, Malonyay 1. alcancellárnál jelentették be magokat, ő a Cancelláriának jelentette be a dolgot s végzését kérte ki, magához bocsáthatja-é a küldöttséget? A Cancellária nem ellenkezett s így Malonyay órát is rendelt a küldöttségnek; — megjelenvén az a meghatározott órában, az előszobában a titoknok által azzal utasíttattak vissza, hogy az allcancellár Ő Excellenciája szívesen fogadta volna a küldöttséget — de éppen ezen szempillantásban érkezvén az ezt tiltó felsőbb parancsolat, kéntelen ezt a küldöttségnek megtagadni. A küldöttség nagyon meg volt lepettetve, s ezt, minekutánna már bizonyos idő is volt a megjelenésre határozva, csak nem lehetetlennek gondolván, ezt magától az allcancellártól kívánta hallani. Ezt a titok-

[53] Armand Carrel (1800—1836) publicistát kevéssel előbb ölte meg párbajban kollégája, Emil de Girardin. Lónyay erre utal.

[54] Jean Lacretelle, (1766—1855) műve.

nok be is jelentette, de ismét csak az előbbi tagadó válasszal jött ki. — A küldöttség tehát kéntelen volt szállására visszatérni. Megkerestetvén a 2-od alkancellárt is, vallyon neki is hasonló parancsolatja volna-é, — kitől a küldöttség szinte megtagadó választ kapván, nem volt egyéb hátra mint a megyébe visszatérni. — Megfoghatatlan fonák lépések ezek a kormány részéről; ők a legkisebb bizodalmat is készakarva el akarnák fojtani a nemzetben, s hová fog ez mind vezetni, mi céljok van ebben? — Nem egyéb, mint a nemzetben az elkeseredést táplálni, nevelni, azt túlságos lépésekre kényszeríteni s aztán annál könnyebb módokhoz s ürügyekhez jutni, azt szabadságaiból kivetkeztetni. — A jövő barsi gyűlés azt hiszem erős lessz.[55]

Január 23-án. A kis Csanád nagyon jól kezdi magát viselni. Az ifjak ügyében szinte küldöttséget akar küldeni Bécsbe, erre minden megyét felszóllít, s egy bizonyos időt kíván határoztatni, melyre minden megyék küldöttjei egyszerre jönnének öszve Bécsben, amikor úgyszólván az egész nemzet küldöttségei egyszerre ostromolnák felírásaikkal a kormányt s fejedelmet. — Ezen végzés Csanádban olly egyes akarattal hozattatott, hogy még a teremen kívül ellenzés se szenvedtetik. — A főügyész, Daniel Antal, előadván, miképpen egy társaságban (volt követ Tarnaynál) egy valaki úgy ivott a jelenlevő katonatisztek egészségére: „adja Isten, hogy az urak rövid időn 5–6 veszedelmes fiatal embert is elfoghassanak megyénkben." Ezen előadás annyira felbosszantotta a rendeket, hogy annak investigatiójára küldöttséget rendeltek.[56]

Január 24-én. Tegnap a tárnoknál, báró Eötvös Ignácznál voltam egy táncmulatságban. Kéntelen valék elmenni, mert ő meghivatott anélkül, hogy valaha lettem volna nálla. A társaság nagyon számos, s az egész igen pompásan s fényesen vala elrendelve. Bemutattatván a tárnoknak a sógorom által, ő igen szívesen fogadott, a bál alatt két ízben is nagyon hosszasan beszélt velem (er machte auf mich Jagd). Előbb az ő s az én árendáimról, pálinkaházaimról — a magáét magasztalva, nevezetesen az ercsinyiről azt mondá, ami hihetetlen, hogy ott egy köböl krumpli 24 itce pálinkát ád — tudakozódott, s így a gazdaságról, később politikáról s a haza mostani állásáról folyt a beszéd. — „Ha a barátom, az atyja élne most, amice charissime", úgymond (így kezde belé) „úgy mi bizonyosan most egy táborban volnánk" — én kételkedem — felelék — „mert atyám nem volt illiberális, s az utolsó commissionalis idők nagy keserűséggel s hidegséggel töltötték el keblét a szolgálat eránt,[57] mit nagyon bélyegez utolsó betegségében halálos ágyához hívott két fiainak adott azon tanácsa: — „ne szolgáljatok fiaim, mert ez most, kivált protestáns embernek nagyon háládatlan dolog; neked János kedved van a katonasághoz, nem bánom, légy az, tégedet Gábor fabricánsnak nevellek" — egy tisztelt apának utolsó napjaiban mondott szavai nagyon mélyen bevéződnek a fiú

[55] Az 1837. febr. 27-i barsi közgyűlés élesen ellenzéki, kormányt támadó sérelmi határozatokat hozott, mire a kormány — régen készült már a leszámolásra — királyi biztost küldött az ellenálló megyébe és újabb politikai pereket kezdett Balogh János és a többiek ellen. Bars megye tiltakozott, az ellenzéki megyék feliratokkal támogatták. Az ügy csak az 1840-es amnesztia után csitult el. — Vö. Kossuth VI. 932, 994.

[56] Vö. Kossuth VI. 965, 969. A Csanád által javasolt országos demonstráció végül is elmaradt.

[57] Mint már említettük, id. Lónyay Gábor 1823-ban királyi biztosként működött közre a zempléni nemesi ellenállás megfékezésében.

szívében, s ezt soha se is fogom elfelejteni,[58] de erős és tántoríthatatlan meggyőződésem is ellene áll annak. De ha a politikát mellőzöm is, már az is felette idegenít a kormánytól, s más részről ellenzésbe helyheztet pártolói, az úgynevezett jobboldal ellen, mivel ez többnyire minden megyében a rosszat pártolja, minden visszaéléseket, zsarolásokat, tisztviselők hibáit legyez, takargat (s nemde így van é ez megyénkben is?). Amaz pedig mi jót tesz s tett hazánkban? — de mi rosszat? kérdezé a tárnok; — ha mellőzöm is most előszámlálni a rosszat, amit tesz s tett, kérdém, elég é már magában rosszat nem tenni, s nem kötelessége é annak a jót, s mentül több jót tenni? mi jót tesz tehát? hol vannak azon üdvös s hasznos intézetek, mellyek másutt, de Ausztriában is naponként keletkeznek s nevekednek? — Nálunk semmi! De még ha önn magunk erejével, költségén akarunk is valamit létesíteni, nem ellenzi é ezt is mindég? szomorú bizonyosságot nyújt arra a múlt ország gyűlésének vége. — Mindezekre csak azon igen silány s gyakran hallott felelettel állott elő, s hiszem mivel is tegyen valamit: mi nem fizetünk semmit. — Hogy a kormány sok visszaéléseket meg akar büntetni, némely példákkal akarta megmutatni (jó hogy nem említette a zemplényi Stépan erdőbényai esetét[59]) — „de nem lehet — úgymond —, mert a megyék ellenkeznek, pártolják a tisztviselőiket" — de nem az oppositio, szóllék közbe, mert ez ellene van minden visszaéléseknek mindenütt, s e részben a kormánynak segédkezeket nyújtana, de elég szomorú az nekünk, hogy többnyire mindenütt kisebbségben marad. — Azután a liberalizmusra jött reá, megemlíté annak olly gyakran hallott káros s veszedelmes következéseit. Kossuth Tudósítása, ha némely falusi notáriusok kezébe kerülnek, milly nagy veszedelembe dönthetik rövid idő alatt az országot — csudálkozását mutatá, hogy én is olly nagyon liberális vagyok, pedig azok a nagyon liberális prokátor forma emberek csak illyenek jószágain szeretnének osztozni, s csak eszközül használják az illyen embereket; — elbeszélte, a zemplényi banyitai falusi nótárius miképpen lázította a parasztokat a lázadás alkalmával 1831-ben s mit beszélt neki a felakasztatott Tasnády Péter; — miért tartottam volna én, úgymond a Tasnády, az urakkal, mihent egy jó kaputja van valamellyiknek, már megveti az embert, s reám se nézett, amikor a paraszt szívesen szól, meghallgat, segít, amiben lehet, s. a. t. (ezekben kételkedtem, mert Tasnádyról közönségesen az mondatott, hogy tagadott fogytig minden egyetértést a parasztokkal s igen kislelkű volt utolsó napjaiban).[60] „Miért kívánok én, kérdezi tovább, változást, mikor olly jó dolgom van" — én nem tartok egyet gr. Lamottal,[61] a volt gömöri követtel, ki

[58] Valóban, Lónyay soha nem vállalt Bécs szolgálatában kormányhivatalt. 1860-ban még a főispánságot is visszautasította. — *Szabad György:* Forradalom és kiegyezés válaszútján (1860—61). Bp. 1967. 91. 1848 áprilisában viszont nem habozott elfogadni az osztályfőnöki kinevezést Eötvös minisztériumában.

[59] Vonatkozó adatot nem találtunk. Megemlítendő, hogy Zemplénben is rendszeresen szerepeltek a közgyűlések tárgysorozatában a tisztviselők visszaélései. Jónéhány adószedő, hagyatéki ill. alapítványi gondnok ellen folyt pl. — sok tízezres nagyságrendű s a hanyag, patriarchális ügyintézés miatt sokszor csak évek múltán kiderülő sikkasztás miatt — peres eljárás. Az eseteket kivizsgáló bizottságokban — mint általában a munkaigényes megyei bizottsági munkákban — az ellenzék tagjai voltak többségben, s így a vizsgálatokat rendszerint követő vagyoni felelősségrevonás tovább mélyítette a zömmel aulikus tisztviselőkar és az ellenzék közti szakadékot.

[60] Tasnády a vezére volt azon zempléni, Nagymihály környéki kisnemeseknek, akik önhasznukat keresve csatlakoztak a felkelő jobbágyokhoz. — Vö. *Tilkovszky:* i. m. 95.

[61] Gr. Lamotte Károlyt szélsőségesen konzervatív nézetei miatt az 1832—36-os országgyűlésen az ellenzék gyakran tette nevetség tárgyává.

az ország gyűlésén egyszer azt mondá: „mit ér nekem akkor a szabadság, ha minden ember szabad lessz, én csak addig érzem a szabadság édességét, míg nem szabadokat is látok magam mellett".[62] Én ellenkezőképpen érzek, mert én szerencsétlennek érzem magamat, midőn másokat szolgaságban s nyomorúságban látok magam mellett sínylődni. — Illyenekről folyt a beszéd huzamosan köztünk; midőn elválánk, azt kérdi tőlem azon tisztelt Úr: de mindezekből csak nem gondolja tán barátom, hogy én sötétség embere vagyok; — teljességgel nem, felelék, sőt az ellenkezőt hallottam mindég Excellenciádról, s ezzel elválánk.

Január 25-én. Lovassy László folyvást itt mulat. A napokban feljött az öreg Tormásy is, — azonban nagy lett meglepettetése, midőn tudtára adatott a nádornak f. h. 17-én költ azon parancsa, hogy minekutánna értésére esett az, hogy a foglyokkal közlött pör tartalma a fiúk által atyjokkal is közöltetett, fensőbb engedelem nélkül fiaikat meg nem látogathatják. — Ez szerint megtagadtatik tőllök az az egy vigasztalás és védelem módja is, hogy dolgaikat atyjokkal közölhessék, s tőllök utasítást, tanácsot kérhessenek.

Január 26-án. Kossuth Lajosnak levelei[63] elküldése a postán szorosan el lévén tiltva, neki feladott levelei több ízben sikkadtak s vesztek el a postán. Ő ez iránt a pesti postamestert többrendbeli perekbe beidézte Fáy György Pest vármegyei szolgabíró eleibe. A perek azonban alig levallattak, midőn a Cancelláriáról egy parancs érkezett a vármegyére, melyben az ezen pereknek felküldését hagyja meg a megyének. — A parancs kissebb gyűlésben vétetett fel s teljesítése el is határoztatott, amit a közgyűlés bizonyosan nem fog jóvá hagyni; a viceispánnak ismét melege lessz. A parancsban az van, hogy értésünkre esett s. a. t., s így nem is az egyik fél kívánságára. A perben még semmi nincs, s így nincs mit nézni benne. Bizonyosan csak meg akarják semmisíteni, de Kossuth declarálta a pörben, hogy ő azokat mind deponálja s ha harminc nap alatt vissza nem küldik, másokat fog kezdeni; s arról a közgyűlés fog alkalmasint tenni, hogy ezek fel ne küldessenek többé.[64]

27-én. Az öreg Lovassy László vizsgálatokat tétet a királyi fiscusok ellen, nevezetesen megeskedtetett s kihallgattatott Lukács az iránt, melly ígéreteket tett neki Gombos királyi fiscus a fiúk elleni kedvező vallomásért.[65] Hasonló történt Nógrádban Beöthy director [66] ellen, úgy szinte Máramarosban, hová ő azt írta a Lapsánszky atyjának: „lenne nyugodalomban fia sorsa iránt, mert semmi baja nem lessz, sőt, szerencséjére fog szolgálni elfogattatása". — Ez által, azt hiszem, bebonyolódik egy kevéssé szegény fiúk ügye, s perek nem igen fog húsvétig befejeztetni.

[62] Ld. az örökváltság ellen mondott 1834. nov. 10-i beszédét — Ogy. T. III. 718.

[63] Mármint levélformában továbbított tudósításai.

[64] A pert a király megsemmisíttette, Pest megye tiltakozására nem válaszolt, Kossuthnak pedig elfogatása miatt már nem állt módjában új pert kezdeményezni. — Vö. Kossuth VI. 597.

[65] Az ügyész megvesztegetési kísérletét vallomásában nyilvánosság elé táró Lukács Lajost felső parancs alapján eltiltották az ügyvédi vizsgától. Hasonló sorsra jutottak az országgyűlési ifjúság más tagjai is — mint pl. Kuthy Lajos, Farkas János, Besze János —, mert kezesül ajánlkoztak az elfogottakért, vallomásukban Lovassyék ártatlanságát hangoztatták, vagy egyszerűen csak azért, mert tagjai voltak a pozsonyi ifjúsági egyletnek. Pest megye 1837. márc. 21-i közgyűlése azonban Fáy András javaslatára elhatározta, hogy a fiatalokat törvényhatósági jogkörben levizsgáztatja s a megye területén ügyvédként fogadja el őket. — Kossuth VI. 562, 589, 993.

[66] Beöthy Sándor kincstári jogügyi igazgatóról van szó.

Január 28-án. Soós János Bécsből a pozsonyi lutheránus oskolai tanulóság felzendüléséről így értesít: — Ez onnan eredt, hogy ezen ifjak némi pajkosságokat engedvén magoknak az utcákon, hozzá járulván a múlt nyári feltörése egy boltnak is, új oskolai rendszert s törvényeket szabott eleikbe az oskolai szék, bizonyosan a kormány befolyásával. Talán szigorúbbak is lehettek kelleténél, mert már most nem csak a pajkos ifjak, nem csak a philosophia, de még a theologia hallgatói is felzúdultak, és egy 80 névvel aláírt nyilatkoztatást adának be az oskolai széknek, azon értelemben, hogy a tanulók a protestáns oskolában nem azon viszonyban állanak, mint a catholikusoknál, amennyiben őközöttük és az oskolai tanács közt nem csak függési viszony létez, de egyezkedési is, amennyibe ők didactum által fizetvén a tanítókat, midőn az oskolai esztendőnek idején belépnek a tanulói pályába, azon bánásmód s törvények alá vetik magukat, mellyek akkoron léteznek az oskolában, és meglehet, hogy ha másféle törvények divatoznának, azon oskolába nem jönnének, és így esztendő felén új törvények alá vetni őket nem lehet. — Ezen nyilatkoztatás következésében az oskolai tanács ülést tartott zárt ajtóknál, de az ifjúság bétörvén reájok az ajtón berontott, a professzorokat szétkergette, Sztromszky superintendenst philisteusnak nevezték, Greguss és Schrée két professzort kimenni nem engedték, de végre ezeket is kieresztették, azután kimenvén az utcákra az oskola ablakait betörték, sőt a városban némely kávéházakban is tördöstek mindent. (Itt azt beszélték, hogy minden mágnásnak betörték ablakait, s utoljára is katonasággal kelletett őket széllyel kergetni, — de erről Soós János semmit se ír). Mindezeknek megvizsgálására Szirmay Ádám volt kinevezve királyi biztosnak, az oskolák 4 hétig voltak bezárva s a tanítás felfüggesztve. — Amint hallom, már ismét elkezdődtek a tanítások. — Így ír továbbá Soós: Újság az is, hogy mindamellett, hogy Kolowrat vissza vette a belső dolgoknak s az igazság kiszolgáltatásának kormányzó gyeplőjét, azt nem sokáig fogja vinni, mivel Lajos főherceggel mindenkori surlódásban van, amennyiben Lajos nem az a maga helyén, ami a nádor, és így más tanácsosok által vezéreltetik Kolowrat nézeteinek, sőt már kiadott rendeléseinek ellenére. Mondják, hogy Lobkovitz lessz helyébe, ugyanaz, ki egykor Galíciában kormányzó volt, de a lengyelek eránti kedvezése, vagy átnézése és felesége nyilvános pártolása miatt az orosz—lengyel háború ideje alatt visszahivattatott.

Január 29-én. Ma délelőtt cassinói nagygyűlés volt. Széchenyi István azon javaslattal lépett fel, mondatna ki az, hogy a Cassinó örökre fel fog állani, s e végre a jövő 1840-ik esztendőben megnyitandó új aláírásban az aláírók magokat egész életökre kötelezzék. Sokan ellene szólottak ezen indítványnak, nevezetesen az előlülő kerületi táblabíró Földváry Ferenc s én is, illyenformán: — Én nagyon tudom méltánylani a tisztelt gróf célzatát, de azt nem látom a praxisból merítettnek. Hogy a Cassinó örökre tartó, ezt practice ki nem mondhatónak tartom, de azt is, hogy annak megörökítése eszközlése végett az új aláírók egész életökre kötelezzék magokat, szinte nem tartom practice jónak, mert ezáltal a mostani tagoknak számát bizonyosan 1/3 részre fogjuk leszállítani, pedig én azt tartom, hogy azt nem az által fogjuk megörökíteni, hanem ha az az eránt való érdeket neveljük, szélesítjük, a beléjuthatást könnyítjük, s így a tagok számát neveljük; azzal továbbá, ha az intézetet javítjuk, kihatásait neveljük, mindent elhárítunk, ami abban most célirányatlan, visszataszító, egyes tagoknak botránkoztató. — Nevezetesen én a tegnapi cassinói bálban nem kevéssé botránkoztam meg, midőn sok különözéseket, külön,

privát asztalokat, sőt a társaság célja s törvényei ellenére is elzárt szobákban külön vacsorákat láttam; — hárítsuk el az illyes botránkoztató különködéseket, s ezzel bizonyosan jobban meg fogjuk örökíteni a társaságot, mint a kimondhatatlan örökkétartóság felállításával.[67]

Január 30. Hormayr Taschenbuchját für Vaterländische Geschichte olvasván, nagyon jónak találtam abban az 1689-ki eperjesi mészárszék leírását. — De melly nagy lett meglepettetésem, midőn abban atyámnak írt s előttem eddig ismeretlen epitaphiumot olvasám, melly így szól: . . .[68]

Ezután van ebben még két epitaphium, egyik Koháry cancelláré, másik Szögyényi Zsigmond personálisé.

Február 1-ső napján. — Ma a Francia Messager január 18-i számában ezeket olvastam: . . . .[69]

A Journal de Francfortban, melly a német szövetség cenzúrája alatt jön ki s felette servilis szellemű: . . . .[70]

Febr. 6-án. Deák Ferenc így ír Kossuth Lajosnak: Kehidán, Dec. 31-én 1836: . . .[71]

Február 8-án. A múlt vasárnap délelőtt közgyűlést tartott a Kisdedóvó Intézet előmozdítására öszveállott Egyesület,[72] a Cassinó teremében. Az elölülő előadta, hogy a célba vett tanítók praeparandiájába főfelvigyázót s tanítót minden igyekezete mellett is a választottságnak nem tudtak kapni. Kossuth Lajos lelkes szónoklattal adta elő célját ezen kisdedóvó intézeteknek, célját a tanítókat képző praeparandiának, s így az ezt vezető tanítóban melly tulajdonok kívántatnának meg, s ennélfogva, hogy nem kis feladás erre minden részben alkalmas tagot kapni, — két mód van, úgymond, vagy egy külföldit, ki ezen intézetnek minden részleteit, célzatait tökélletesen tudja s ésszerű s úgyszólván ezekben tökélletes gyakorlattal is bír, kell meghívnunk azon kötelességgel, hogy hazai nyelvünket esztendő alatt magáévá tegye — de akkor hogy lessz a nemzetiség előmozdításával? ami főtekintet, amit egy idegen tanítóban soha se érhetünk el; — vagy egy honfit kell választanunk, kit a szükséges ismeretek megszerzése s a külföldi illyes intézetek, oskolák megtekintése végett a külföldre kell kiküldenünk az egyesület költségén, vagy ha ezek nem elegendők volnának, új aláírást kell e végre megnyitnunk, — s ez véleménye szerint a célirányosabb lenne minden tekintetben.[73]

[67] A Kaszinó közgyűlése végül nem fogadta el a tagok örökre szóló elkötelezését s csak tíz évig kötelező aláírást kívánt — Széchenyi Naplói V. XXXV.

[68] Az 1824-ben, id. Lónyay Gábor halála alkalmával írt dicsőítő vers közlésétől eltekintettünk.

[69] A kihagyott részben Lónyay hosszasan ismerteti a cikket, mely a tények közlésére szorítkozva számolt be Lovassyék peréről, a megyei deputációk sikertelen bécsi útjáról és Kossuth cenzúrát megkerülő kéziratos lapjának megindulásáról.

[70] Lónyay feljegyzése szerint a magyar ellenzéki mozgalommal szemben ellenséges hangot megütő cikk nevetségesnek minősítette Kossuth „machinációját" (lapjának kéziratban való terjesztését), hiszen — úgymond — a censúra-törvénynek (Lónyay itt beszúrt megjegyzése: „De hol van e törvény?") a „bűnös gondolatok kiszűrése" a célja s így nyilvánvalóan a közzététel minden módjára érvényesnek kell lennie. Egyben Kossuthot „leleményesnek" minősítette, mivel „jó érzékkel vette észre a törvény formális hiányosságait".

[71] Az ismert Deák-levelet, melyet Lónyay kisebb kihagyásokkal végig kijegyzett, ld.: Deák Ferenc emlékezete. Levelek 1822—1875. (Szerk.: Váczy János), Bp. 1890. 25.

[72] Az egyesületet Brunswick Teréz grófnő — aki az első magyar óvodát, az ún. Angyalkertet alapította 1828-ban Budán — szervezte meg.

[73] A beszéd: Kossuth VI. 557.

Ezen indítvány néhány részvényesek előtt pártolásra talált, — de a többségnek több ellenvetései voltak — nevezetessen, hogy a honfinak, ki erre ajánlaná is magát, a külföldi nyelveket meg kellene tanulni, hogy hasznosan utazhasson, s ez időbe kerülne — pedig a nemzet a praeparandia megnyitását már óhajtva várja s a halogatás a részvételt csökkenteni fogja, de a költségek, mellyek illy utazáson nem csekélyek, nehezen is fognának aláírás útján öszvejönni s. a. t. — s ezeknél fogva az elkezdett úton kell maradni, t. i. a tavaszig várni, talán addig akad egy alkalmatos tag, ki az egyesület célzatainak némileg meg fog felelni. Az egésznek vezetését , a Tolnán felállítandó praeparandia s példány kisdedóvó intézet vezetését s arra való felügyeletet magokra vállalván már különben is Bezerédj István és Augusz úr, ki a múlt esztendei külföldi utazásában fő célul tűzte ki magának az illyes intézetek megtekintését, vizsgálatát, nevezetesen Angliában és Skócziában. — Tolnán a helyet s a szükséges épületeket az elnök, gr. Festetich Leo ajándékozta az Egyesületnek. Az Egyesületnek én is tagja vagyok, az aláírt esztendőnkénti fizetés csak 6 pengő ft.

Ugyanekkor a Nemzeti Vívó Intézeti Egyesületnek is gyűlése volt, mellynek szinte tagja vagyok, de itt jelen nem lehettem. Itt egy részvényes esztendőnkint 24 pengő ftot fizet, — s jussa van az aláírónak két szegény ifjat ajánlani ingyen tanulásra.

Február 9-én. A restaurációk eránti királyi rendelet[74] vitatás alá kerülvén több megyékben, Kubinyi Ferencnek beszéde ez ellen, mellyet a nógrádi gyűlésben tartott, nagyon tetszett; „Jó formán azt se tudjuk, úgymond, mi a pártoskodás? ha többeknek egy személyben megállapodása factio, úgy a conferenciát is azzá kellene keresztelni, más részről rossz gyógyszer is lenne, egy két visszaélés miatt a barátságot s vendégszeretetet hazánkból kiirtani, és habár nem állítnánk is, hogy a factio néha szükséges, midőn t. i. a közönségnek a megrögzött főispán pártolta bajain (mint p. o. Gömörben történt)[75] másképpen segíteni nem lehet, annyi mindenesetre igaz, hogy a kormány kérdésbeni rendeletének elfogadásával a tiszti választások egészen főispáni kényre kerülvén, a szegényebb sorsú nemesség kijátszatnék, s végre minden részvétből kivetkőztetnék."

Aradban az jegyeztetett meg, hogy factio, vagy helyesebben szólva pártra, felekezetre oszlás nélkül alkotmányos országban szabad választást képzelni sem lehetvén, annak nem eltörléséről, hanem csak a kicsapongások elhárításáról lehet szó.

Február 16-án. A Journal de Francfort 5. számában ez van: . . .[76]

[74] Ld. a 33. jegyzetet.

[75] 1836 júniusában az Andrássy Károly vezette ellenzék a főispán pártjának ellenében súlyos összecsapások árán választotta meg jelöltjét alispánná. — Vö. Kossuth VI. 906.

[76] A Lónyay által részletesen kijegyzetelt, Metternich sugalmazta cikk tudósított a pesti küldöttség bécsi útjáról, rosszindulatú híresztelésnek minősítve azt, hogy a kormány a küldöttséget nem eresztve az uralkodó elé, megsértette a százados szokást. Ellenkezőleg — így a lap —, a bécsi hatóságok mindenkor szigorúan törvényes alapon járnak el, a törvényt azok a magyar megyék sértik meg, melyek Lovassyék elítélése előtt folyamodnak a királyhoz. — A cikk ismét kitért Kossuth lapjára. Kicsinyíteni igyekezett hatását, utalva arra, hogy kéziratban s mindössze 100 példányban készül, majd feltette a kérdést: nem lenne-e helyes és időszerű véget vetni a túlkapásnak, miszerint Kossuth engedély és „törvényes" biztosítékok nélkül, kijátszva a cenzúrát, „mérgezi" a közszellemet egy olyan országban, ahol a szellem és műveltség felkészületlen az efféle közlemények „helyes" értékelésére . . .

Február 17-én. Elolvastam Lacretelle 2. darabját : Histoire de France depuis la Restauration — és egy kis könyvet, mellynek címe: Das Absolute König, das Muster der Legitimität; sokat ígér, és tartalma felette keveset ér.

20-án. Erdélyben ország gyűlése lesz, s mint mondják, április 17-én fog megnyittatni. — Udvarhelyszék Wesselényi Miklóst ismét követjévé akarja választani s ez iránt jó barátjaitól már felszóllítást is vett, jelentené ki magát, el akarja é azt fogadni? — Wesselényi e fontos tárgyban jó barátjai tanácsát óhajtván meghallani, néhányunkat, nevezetesen Fáy Andrást, br. Vécsey Pált (ki a napokban jött Pestre) - - Benyovszky Péter, Lissovényi és Ágoston pesti ügyvédeket, Patay Józsefet, Bárczay Mihályt és engemet kért meg, jönnénk öszszve Kossuthnál e tárgy felett tanácskozandó. Ő a maga állapontját s Erdélynek mostani helyzetét előnkbe terjeszté, felolvasván azon levelet, mellyet e tárgyban Deák Ferencnek írt; — ebben előadja s felvilágosítja a tárgynak minden oldalait. — Előadja az erdélyi eloszlatott ország gyűlésének általa adott s elfogadott lythographia miatt a királyi fiscus által ellene kezdett s ítélet által is bevégzett criminalis pörét, annak folytatásában egymásra halmozott törvénytelenségeit. Az ítélet következtében az ő elfogattatása és bezárattatása el van határozva s országszerte ki is hirdetve — s így erősen hiszi, hogy mihelyest ő a határon belép, nem ország gyűlésére fog menni, hanem egyenesen a tömlöcbe fog hurcoltatni. - Kifejté továbbá nézeteit a közelgető ország gyűlésének hihetően miképpen leendő öszveszerkesztéséről, miszerint nem reményli, hogy ezen ország gyűlése az előbbi erőszakosan félbeszakasztottnak nyomdokait kövesse, mert az csaknem egésszen más tagokból leendvén kétségkívül öszveszerkesztetve, jót várni tőle alig lehet s így félő, nehogy az erdélyi pörét, a törvénytelen procedurát s ítéletet sanctionálja, s ezáltal őt követségétől megfosztva, a kormány az ő kirekesztésére ezen pör által célbavett lépéseit s egyenes célzatát, üldöztetését jóváhagyja és megerősítse. - E kérdés mellőzését s kikerülését tehát, mellyet az ő megjelenése vagy elfogattatása bizonyosan előidézne, a politika s magas hazfiság parancsolja. - De előadta más részről azt is, melly kínos dolog polgártársainak bizodalmát mintegy megvetve s némely gyanakodók előtt félénkséget s elcsüggedést mutatva, ezen követséget fel nem vállalni; — a hazát, midőn éppen legjobb, leglelkesebb s legerősb fiaira van szüksége, a veszedelemben, az elnyomattatásban elhagyni s hívását el nem fogadni látszani — s az által a kormány célzatainak mintegy triumphust engedni! — Hogy az ország gyűlése ezen ügyet felfogva, a kormány ellen diadalmasan vívja ki, a mostani állását tekintve Erdélynek, hinni, reményleni nem lehet. — Azon regalista főispánok, kik a múlt ország gyűlésén magokat lelkesen viselték, a közbenjött provisorium következtében mind letették hivataljaikat, ezek s ezekhez hasonló volt regalisták ennélfogva nem fognak meghivatni, — hanem minden bizonnyal olyanok, kik készségöknek, szolgai gondolkozásuknak az elmúlt két esztendő alatt elég bizonyságát adták, — s ezek olly nagy számban fognak meghivattatni, hogy a megyék és székek követjeit mindenkor leszavazhassák. A városokban a múlt ország gyűlésére, nem úgy, mint azelőtt volt szokásban s mint Magyarországban történik — a tanács vagy választott polgárság —, hanem az egész polgárság által választattak a követek, ezt Ferdinánd főherceg[77] ellenzeni s meg fogja akadályoztatni tudni,

[77] Estei Ferdinánd főherceg az 1835-ben feloszlatott erdélyi országgyűlés királyi biztosa, majd a provisorium idején Erdély diktátora. Feladata az erdélyi ellenzék, mindenekelőtt Wesselényi politikai szerepének megsemmisítése volt; ő vezette Wesselényi erdélyi, magyarországi hűtlenségi perénél kisebb jelentőségű perét is.

s így a városokból népszerű követeket várni nem lehet. — A szászok mindég servilisek s így csupán a magyar vármegyék és székely székek követeiben lehetne bízni — de itt is mit lehet reményleni a hosszas provisorium, nyomás, s veszedelmes felsőbb befolyás következésében! Az ország gyűlése nem Kolozsvárt, hanem Szebenben, a servilis szászok közepette egy katonai városban lessz! már ez maga szomorú kinézéseket nyújt. — Ezeket tanácskozásainkban mind fontolóra vévén, az lett a megállapodás, hogy Wesselényinek Udvarhelyszék által követté kell választatnia ugyan, de a követséget nem vállalhatja el; ha el fog választatni, azt meg fogja köszönni, okul adván a fel nem vállalásra kiváltképpen betegeskedését — mellynek orvoslása a jövő nyáron elkerülhetetlen —, a politikai okokat is egész általánosságban kifejtvén.[78]

Február 26. Br. Vécsey örvendetes újsággal lepett meg feljövetelével. Zemplén Kossuth Lajos Törvényhatósági Tudósításait hasonlóan megrendelte Nógrád vármegye felszóllítása következtében.[79] — Ezen Tudósításokat már mindösszve 21 megye járatja.

27. — A 9 hónapokig fogva tartott ifjak pörében, mellyet folyó hónap 14-én kezdett Végh Ignácz ítélőmester előadni, a Királyi Tábla által hozott ítélet ma hirdettetett ki. — Az előadás s ítélethozatal 8 ülést húzott ki, s így 22-én végeztetett be. Az ítélet feltételére s megrostálására ismét 5 nap kellett. — Az ítéletnek illy késedelmes kihirdetése a különben is szorongató és feszült várakozást megunt elméket nem akarva is azon gyanúba készteté, hogy az ítélet, minekelőtte kihirdettetett, Bécsbe terjesztetett fel — ezen gyanút nevelé még ezen felyül Zsedényi Eduard (Pfanschmid) tiszteletbeli udvari secretárius ezen idő alatt itteni megjelenése, s két napi mulatása után 22-én történt rögtöni visszautazása. — Erre egy bécsi levélből azt olvasom, hogy oda az ítélet 24-én már felérkezett, 25-én már átszivárgott belőle valami.

„Az ítélet meglepő, s az egész közönség előtt felette váratlan s így leverő vala.[80]

A királyi fiscus felségsértési pöröket kezdett — azonban a bűnt, mely nem létezett, s mellyet elő akart idézni — teremteni, hogy véráldozatok legyenek — be nem tudván bizonyítani, a Királyi Táblának tetszett ugyan a bevádlottakat a bűn alól felmenteni, de hogy megmutassák, miképen ők nem csak az Istennek, lelkiösmeretnek, s közvéleménynek tartoznak felelet terhével, hanem annak is, ki őket ezen magas pólcra helyheztette s így ki nekik Isten előtt urok; bevádlottak lévén elejökbe állítva s olly által, kinek mindég igazsága

[78] Wesselényi dilemmáját röviden Kossuth is érintette naplójában — Kossuth VI. 581.

[79] Az 1837. febr. 13-i közgyűlés, amelyen az ellenzéket vezető Vécsey Pál Kossuth lapját a szólás- s levelezési szabadság alaposzlopának nevezte, „a gyűlések nyilvánossága s az értelmi kifejlődés" érdekében igen hasznosnak nyilvánított Tudósításokat hivatalosan rendelte meg. — Z. jkv. 1837/130, OL Informationsprotokolle 1837/1/34.

[80] Lónyay lapszéli jegyzete: „a zempléni közgyűlésben elmondtam." — Az itt következő, idézőjelbe foglalt részlet tehát Lónyay közgyűlési beszéde, melyet 1837. ápr. 11-én mondott el Sátoraljaújhelyen. Ekkor nyújtotta be Pest megye márc. 21-i körlevelét is — általánosan gyakorlattá vált, hogy a megyék leveleiket a rendőrség szolgálatában álló posta megkerülésével, megbízható személyek révén kézbesítették —, melyben az ifjak perében a törvényes formák és szabad védelem nélkül hozott ítéletet „kötelező erő nélkülinek" nyilatkoztatta, jogorvosló országgyűlés összehívását és az elfogottak szabadonbocsátását követelte (vö. márc. 21.). Zemplén csatlakozott Pest tiltakozásához és követeléseihez, de nem fogadta el Lónyay további javaslatát, aki a nyomaték kedvéért deputációt akart Bécsbe meneszteni. — Z. jkv. 1837/598, 613, 621; OL Informationsprotokolle — 1837/10/14, 17/16.

van, büntetni kelletett, azaz, minekutána már a pör külső formájára nézve az altissima-resolutiokat, dispositiokat, normativumokat elfogadták, a pör érdemére nézve altissima intentiokat természetesen obsecundálni kelletett — így született tehát ezen borzasztó ítélet a szabad elvűek s kivált az ifjúság elrettentésére.

Lovassy László felett hozott ítéletben azt mondja a Királyi Tábla, hogy minekutánna az 1790. 56-ik törvénycikk által a judicatus a Királyi Táblára ruháztatott, minekutánna ezen judicatust 1811-ig előfordult hasonló esetekben így gyakorlotta, a procedura ellen tett kifogás meg nem áll. — A védelem nem léte miatt tett kifogás meg nem áll azért, mert az atya által beadott több rendbeli nyilatkozások, mind a bevádlott tulajdon kezével írott s a vád minden pontjait egyenként cáfolgató nyilatkozás is a pörhöz csatoltattak. — Az annyira emlegetett szokás, usus, consuetudo rettenetes despotizmust kezd gyakorolni hazánkban! — nem értem itt azon szokást, consuetudot, mellyet Verbőczy meghatároz, mellyet csak a nemzet tesz azzá, s mely csak a nemzet tudtával s megegyezésével alakulhat törvényerejűvé —, hanem értem azt, melyről törvényeink semmit se tudnak, sőt törvényelleninek nyilatkoztatnak; — értem azon usust, mellyet fő törvényszékünk az 1790. 10-ik és 12-ik törvénycikk ellenére gyakorolhatni praetendál; értem továbbá azon ususokat, mellyeket a kormány a törvények s világos feltartott nemzeti jogok - a nemzet törvényhozói hatalma ellenében gyakorol, s gyakorolni akar. — Ha a nemzet mindezekre szembehunyva hallgatni fog — a fennálló törvények mellett is csak illyes consuetudókkal, normatívumokkal, felsőbb resolutiokkal fogunk kormányoztatni. — Boldog Isten, mire jutottunk! Az ország legfőbb tisztviselői törvényekről már nem is akarnak hallani! — Az ország nádora a szabad levelezés jogát letiporni szándékozó eltiltására, mellyet Kossuth Tudósításai ellen irányzott — felszólíttatván több megyék által, hogy tisztelje törvényeinket, feleletében törvényekről hallgatva és azokat egésszen mellőzve, csak felsőbb dispositiókra, rendeletekre, normatívumokra hivatkozik, s nem tilalmazvák é ezek az 1790-ki törvény által? — Az ország főcancellárja a pesti küldöttségnek adott feleletében törvényt idéz ugyan 1805-ből, de hiányosan, mert a legum dispositiot kihagyja — mert ő nem a törvények rendelése, dispositioja szerint, hanem felsőbb dispositiókkal s normatívumokkal akar kormányozni — s még azt teszi hozzá, „hogy az illyen normatívumokhoz, mellyek a szokás által stabiliáltattak, minden constitutionalis országban szorosan kell ragaszkodni" — s kérdem, minő szokás az? vagy törvényes szokás é az, mellyet senki sem tudott, mellyet maguk a bírák se ösmertek, s hogy tudhassák a procedurát, a Martinovics-féle pereket s notákat Bécsből kelletett lehozni? — Ez nevetséges állítás tehát, s satyra minden constitutionale principiumokra. Constitutionalis országban a fennálló törvények mellett felsőbb rendelkezésekhez, normatívumokhoz ragaszkodni akarni, ez vétek! — atrox crimen egy magyar főcancellártól, kinek azt igen jól kell tudnia, hogy az illyen felsőbb parancsolatok törvény által tilalmaztatnak; s még maga kimondja a pesti küldöttségnek, miképpen ő adta légyen a tanácsot Őfelségének e tárgyban; — én azt hiszem, ezen önvallomást használni fogja a nemzet, s büntetni fogja az illyes veszedelmes tanácsadókat. Meg kellene inteni a fiscust is, hogy nem a democratiai, hanem az absolutisticai tendentiákat büntesse; ezen feleletéből pedig a cancellárnak nem csupán tendentia, hanem valóságos tény tetszik ki, — t. i. a felségnek adott tanács, s hogy felsőbb parancsolatok által akar kormányozni — és már most kérdem, mellyik a politikai vétség, crimen?

constitutio felforgatására irányzott vétkes tett? az ítéletben érdeklett s praetendált democratiai tendentia é? melly nem egyéb mint a constitutio szélesítése, a nép emelése s ez által a nemzet erősítése, minden politikai jogokban való részesítése, s. a. t. — vagy az az absolutizmusra való egyenes, sőt nyilván kimondott törekvése s akaratja a főcancellárnak? — A democratiai elveket, az Americai Éjszaki Egyesült Statusokat, mint ezen elvek hazáját, mint az emberi, politikai institutiok fénypontját bámulni s azokat legjobbaknak tartani, azonban a monarchiát tisztelni, az aristocratiának minden undokságait tűrni, s azokat csak békés úton, a törvényhozás útján orvosolni akarni, ez polgári kötelesség. Az érdeklett elvek nem ellenkeznek a constitutionale principiumokkal, sőt egyenesen abból s magából a keresztény vallás elvéből folynak. — Absolutizmus! — Despotizmus! ezen politikai szörnyetegek! merőben ellentételei a constitutionak, azon constitutionalis polgár, ki ide igyekszik, ellensége hazájának, a törvény által világosan tiltott úton van, s így, mint veszedelmes tagja a hazának szigorú fenyítést érdemel. Hogy a fiscus kötelességét nem fogja tenni, azt előre lehet látni — de lessz még ország gyűlése, melly az illyes törvény által tiltott normatívumokkal s felsőbb rendelésekkel kormányozni akarókat nemzetsértőknek fogja bélyegezni s mint hűtelen tanácsosokat törvényes büntetés alá fogja vonni. Mit lehet továbbá reménylenünk, midőn legfőbb törvényszékünk is ez úton indult el — ezen felségsértési pörre nézve felsőbb rendelés által parancsolt törvénytelen procedurát követ, éppen azon pörben, melyben a polgárnak mindenéről, t. i. létéről s vagyonáról van szó. Hol nem a törvények, hanem felsőbb intés, rendelet után ítélnek bírák, ott vége minden személyes bátorságnak, hol pedig vagyonbeli bátorság nincs, ott a haza egy veszedelmes mélység szélén áll, — illy helyheztetésben vagyunk mi: hazánk veszedelemben van. Minekutánna tehát a megyék küldöttségei a fejedelemhez nem bocsáttatnak — csak az ország gyűlésén orvosolhatjuk roppant sérelmeinket; sürgessük tehát azt annyival inkább, mert annak a 3 rendes esztendő előtti tartását a törvény is megengedi, ha különös körülmények adnák elő magukat.[81]

Ami a pör meritumát illeti, tele van ezen ítélet fonákságokkal, ellentmondásokkal, törvénytelenségekkel — veszedelmes elvekkel.

Lássuk sorban Lovassy László vétségeit:

1. „Hogy a pozsonyi ifjak cassinójának tagja volt, mely társaság engedelem nélkül állott öszve" — de mellyik törvény tilalmazza az illyes társaságokat? vagy mellyik parancsolja az arra való engedelem kikérését? — „továbbá, mivel azon társaságnak politikai tendentiája volt, melly a hazai törvény által különben is kárhoztatik". A Királyi Tábla jónak látta ezen törvényeket elő nem idézni — mert azok alkalmasint csak a felsőbb rendelések közt léteznek, amellyeket ők esküjök ellenére a törvények elébe tesznek.

2. „A cassinóban tartott beszédjei" — ezeket a bevádlott nem ösmerte magáénak —; azok egyes szavaira s kitételeire csak egy tanúja lévén a királyi fiscusnak s az ítélet szavai szerint is a többi tanúk s bevádlott társak vallomásai ezen beszédekről csak általánosan (generaliter) szólván, hogy áll meg ezen vád Isten és ember ítélőszéke előtt?

3. „1836-ik esztendő január 29-én tartott panegyricus" — ez a vád az,

[81] Lónyay itt az ellenzéki vezérkar Pesten kidolgozott céljait rögzítette. Az ellenzéki megyék 1837—38 folyamán rendszeresen követelték a törvényesség helyreállítása érdekében az országgyűlés mielőbbi összehívását, Bécs azonban csak a törvényes három év elteltével, 1839-ben „engedett" a sürgetésnek.

mellyet tisztán láthatunk, ismervén és bírván ezen beszédet, mellyet a bevádlott Wesselényi Miklóshoz intézett; — ennek legkitűnőbb szavai ezek: a békés úton haladni minden polgár legszentebb kötelessége, ezen az úton akarjuk követni a bárót s. a. t.[82] Lehet é erre mondani, hogy omni legali ordini infensa ejus indoles, s így, hogy azon beszéd a társaság s constitutio felforgatására volt intézve! — hacsak a haladás a felforgatással nem tesz egyet előttök — ez malitiozus ellentmondás!

4. „A bevádlottnak a társasághoz írott levelei, a sanctiókor[83] az egész magyar ifjúsághoz tartott beszéde, s utolsó s a pörhöz csatolt nyilatkozása" ezek mind általános s határozatlan vádak, mellyekben, ha valami terhelő s felségsértési bűnt tárgyazó kitételek lennének, úgy hiszem, nem mulatta volna el a Királyi Tábla különben is gyenge és alaptalan ítéletét támogatni.

5. „Hogy a democratiai, népfelsőségi elveket magáénak lenni vallotta a bevádlott" — mellyek, mint a Királyi Tábla mondja „Hazánk constitutiojával ellenkezők" — ezt kereken tagadom! A népfelsőség (értem azon népet, melyről Verbőczy szól, mert ami ezen kívül van, fájdalom csak plebsnek, pórnak kell mondanom), ha valahol, bizonyosan hazánkban létez, s éppen constitutiónkkal, melly nem oktrojírozott, azaz mellyet nem fejedelem kegyelméből bírunk, nem ellenkezik, hanem abból foly — mert maga a constitutio annak a szüleménye. A magyar már nemzet volt, minekelőtte királya lett volna, s hogy egyebeket mellőzzek, a királyválasztásnak hosszú sora, az uralkodásnak az ausztriai házra lett általruházása, a pragmatica sanctio — lehetnek é ennél erősebb s nagyobb actusai a souverainitásnak? vagy ha a nemzet nem souverain, mi szükség volt a pragmatica sanctióra? — de hogy még későbbi időkről is beszéljek s törvénnyel is bizonyítsam ezt, elég legyen felidéznem az 1741-ki 11-ik törvénycikkelyt, melyben ezen szavakat olvasom: quod a concessa sibi suprema potestate dependent;[84] kitől concessa? bizonyosan a néptől — a populo concessa est potestas.

A többi bevádlottak felett hozott ítéleteket taglalni se szükséges, mert azok magok beszélnek, s magok nyomorultságokba omlanak öszve.

Az egészből tehát világosan csak az tetszik ki, hogy tetteket, vétkes tetteket azon szerencsétlen ifjak nem követtek el, mert maga az ítélet is felmenti őket — hanem egyedül véleményért, mely csak az Isten bírósága s ítélőszéke eleibe tartozik, beszédekért, mellyeknek semmi következésök nem volt, mellyek nem a fejedelem tisztelt személye ellen voltak intézve, s így felségsértési bűntől egésszen mentek voltak, s mellyek nem a törvények erőszakos felforgatására voltak irányítva, hanem a békés haladás s javítás előmozdítására — kelletik bünhődniek. Törvényes é eszerint ezen ítélet? — Ezek szerint ha mi mostani állásunkat tekintjük hazánkban, el kell borzadnunk a kettős despotizmus, s önkény felett, melly polgári létünket fenyegeti.

[82] A köszöntő beszédet Lovassy László 1836. jan. 9-én mondta el az Erdélyből Pestre érkező s az ifjúság által fáklyászenével üdvözölt Wesselényi tiszteletére. Dicsőítette Wesselényit, a szabad sajtó és az érdekegyesítés vezérharcosát és megbélyegezte a Wesselényit ügyészeivel üldöző, „korlátot nem ismerő" hatalmat. Állást foglalt a békés haladás mellett, de egyben kijelentette, hogy az ifjúság — ha kell — vérét is áldozza a szabadságért. — A beszédet Wesselényi perében is vádpontként szerepeltették. — *Pompéry:* i. m. 45, *Trócsányi:* i. m. 377.

[83] 1836. máj. 2-án, az országgyűlés utolsó napján, a törvények szentesítésekor (sanctionálásakor).

[84] A 2. § vonatkozó része pontosan: ... „in his, quae a concessa sibi suprema potestate dependent".

— Katonai erővel, melly az ellenség ellen van felállítva, fogságra hurcoltathatunk, katonai tömlöcben sanyargattathatunk, a szabad védelem, melly a legutolsó koldusnak, s a legkisebb adósságbeli perben is természeti, de törvényes jogai közé is tartozik — olly pörben, melyben fejünk és minden vagyonunk forog kérdésben, tőlünk megtagadtatik, s így nem védve, vagy legfeljebb az által védve, ki egyszersmind a vádló is, titokban elítéltethetünk, s miért? nem vétkes tettekért, vagy törvény elleni nyilvános törekedésekért — gondolatokért, meggyőződésért, véleményért, szavakért, mellyek nem vétkesek, hanem legfeljebb hibásak lehetnek. — Illy helyhezetben veszélyeztetve, sőt letiporva van a társaság köz és legfőbb célja, a személybeli bátorság, s ami súlyosabb s még kínosabb, nem csak a kormány, hanem a legfőbb törvényszék által is, mert a bírák tyrannismusánál nincsen szenvedhetetlenebb, mellyet a törvények s függetlenségök palástja alatt gyakorolnak; illy kínos helyzetben tehát, mint feljebb is érdeklém, nincs más mód roppant sérelmeink orvoslására, mint ország gyűlését sürgetni s ezen felyül a törvénysértő bírák, s veszedelmes tanácsadók megbüntetésére — ezt a megyéknek felírások által, vagy ha ezeknek sükerük nem volna, küldöttségek által is kell eszközölni igyekezni, — egyszersmind az ítélet ellen, minekutánna abban olly bevádlottak büntettetnek, kik törvénytelen módon fogattattak el, védelmezetlenül, titokban ítéltettek el, véleményért s egyes be nem bizonyított szavakért s így nem vétkes tettekért, mellyek alól maga felmentvén őket, judicatusa azon bíróságnak azonnal megszűnik,[85] — mint törvénytelen s olly bíróság ellen, melynek afelett többé ítélni nem lehetett, ellentmondásainkat jegyzőkönyveinkbe ki kell jelentenünk."

28-án. A pör a Septemvirátuson is elkezdődvén referáltatni, Lovassy István ezen ítélőszék tagjainak is egy informatiot nyújtott be, — mellyet Kossuth tett fel s mi nehányan nálla — ú. m. Wesselényi Miklós, gr. Ráday Gedeon, Benyovszky Péter, Bárczay Mihály, Patay József — megrostáltunk.[86]

1-ő és 2-ik március két estvéjét felette kellemetesen töltöttem, elsőt Kossuthnál, másikat nállam öszve jövén Kubinyi Ferenc és Szombathelyi Antal barátimmal s volt lelkes követtársaimmal,[87] részint a Pozsonyban együtt töltött jó s kedvetlen időkre visszaemlékezve, részint a haza mostani szorongató s feszült környülményei s állapotja felett tépelődve.

7-én. Ma a Septemviratus ítélete is kihirdettetett — helyben hagyja a Királyi Tábláét egésszen, kivévén, hogy a Lapsánszky elítéltetésének egy okát igyekszik adni, kinek ítéletét, mint ebből is látszik, felette gyengének s alaptalannak találta; az új ok ismét felette gyenge, t. i. hogy a cassino egyesületet a bevádlott igen szorgalmatosan járta — s az okadásban ismét ellentmondás s a vád alóli felmentés foglaltatik. — Kihirdettetvén az ítéletek a foglyoknak is, Lovassy Ferenc tüstént kieresztetett, s még az nap estve nállam is volt. Fogságáról sok érdekest beszélt, melynek környülállásos leírását nekem is megígérvén, most azzal itt hallgatok — az ő beszédjéből is nagyon megerősödik azon gyanú, hogy a feladó Lapsánszky volt, mit a Királyi Tábla ítéletének fonáksága is nagyon bizonyít.

[85] A királyi tábla közvetlen joghatósága csak hűtlenségi, felségsértési esetekben — e vád alól felmentették Lovassyékat — lett volna törvény szerint érvényes.

[86] Ráday és Patay pesti ellenzékiek, Bárczay Abaúj követe volt 1832—36-ban. Benyovszky Péter közismert pesti ügyvéd, a hűtlenségi perek szakértője — Wesselényi, Kossuth és az ifjak perében egyaránt közreműködött. — Az információ: Kossuth VI. 571.

[87] Kubinyi Nógrádot, Szombathelyi Békést képviselte az országgyűlésen.

8-án. Ma nállam azok, kik e tárgyban már más ízben is élénkebb részt vettek, ismét öszvejöttek, a felett tanácskozandók, mit kellessen már most az atyának, Lovassy Istvánnak tenni fia büntetése elengedése, vagy legalább könnyítése végett. — Elhatározánk, hogy minekutánna ő a pör folyamatja alatt mindent megtett, mit egy lelkes polgárnak tenni kelletett, most, midőn már az ítélet megvan, nincs egyéb hátra, mint Bécsbe menni, a fejedelemtől igazságot kérni-követelni a nem védelmezett, ki nem hallgatott s a bűn alól magától az ítélőszékektől is felmentett, ártatlanul 10 esztendei fogságra ítéltetett fia mellett — egyszersmind azt is javasolván Lovassynak, hogy a nádorhoz is menne el közbenjárását s pártfogását kikérni s a fiával való szólhatást megengedtetni kérvén.[88]

9én. Lovassy István ma fiát meglátogatta, engedelmet nyervén erre a nádortól; mint beszéli, a lelkes ifjú most sincs leverve, olly vidám, mint azelőtt volt. — Sokan azt hitetvén el vele, hogy az ő folyamodása egésszen siker nélküli lessz, ha fia is nem folyamodik, egy folyamodást vitt be fiának aláírás végett, mit ő csak huzamosabb kérés s unszolás után tett meg. A folyamodás így szól: Sacratissime etc.

Fisco Regio me, ob impiam (ut ait) in subversionem Constitutionis vergentem tendentiam, criminis laesae Majestatis postulante per Curiam Majestatis Vestrae Sacratissimae Regiam — ad decennales condemnatus existo carceres. — Quidnam praetenso Criminis insit? an quid mihi culpae tribui possit? quidnam Fiscus actor probando fuerit? Anve in exculpationem oggesti criminis (ipsa etiam defensa legali praeclusa) sufficientia adduxerim: ad scrutinium judicii procederitis spectassent; — hinc coram ara clementiae provolutus homagiali in submissione, id unice confitendum habeo: me coram sempiterno mundi Gubernatore, taliter condam peccatorum veniam sperare, prout fidelitatem, erga Augustissimam Majestatis Vestrae personam, pectore constanter in columen fovi, — taliter prout fidelitatem hanc, in omne etiam aevum contestatus sum. — Vix 22-um aetatis annum agens, caribus patriis ereptus, ad decennales carceres condemnatus, non civiliter saltim, ast physice etiam immolatus sum, in Majestatis Vestrae Sacratissime, per omnium populorum ora circumferenda pictas, innataque clementia, — vitae rursus restituerit qui benignitati devotus etc.[89]

20-án. A múlt hét első napjaiban Fejér Vármegye gyűléseket tartott, ezen gyűlések már annyiban is felette nevezetesek és érdekesek, hogy ezen megyében a főispán, gr. Cziráky Antal hatalmas befolyása következésében lenyomott és bilincsek közt tartott szabad elvek mindeddig lábra nem kap-

[88] Sedlniczky rendőrminiszter spionjai is felfigyeltek az ellenzék új gyülekező helyére. Jelentésükben „fő egyesülési pont"-ként említették a Lónyay-szalont (OL Informationsprotokolle — 1837 10/5). Hogy az ellenzéki vezetők miért tették át székhelyüket Kossuthtól Lónyayhoz, azt megérteti Ágoston József — pesti ellenzéki ügyvéd, később Kossuth védője — keltezetlen, kb. 1837 febr.—márc.-i Kossuthoz intézett levele: „„Megvallom , nem szeretem nálad az összejöveteleket látni . . . Barátom! Téged őriznünk kell, őriznünk kötelesség . . . tudod, ellened mint törnek, mi kínos szálka vagy szemökben s mennyire megéredtél bosszújok áldozatául . . . Miért ne lehetne Ráday, Patay, Fáy, Lónyay, Benyovszky de nálam is — talán váltakozva is — megjelennünk? valóban mindenütt inkább, csak éppen nálad nem . . . A hazáért (ha kívánja) meghalni szép, de élni kötelesség." — OL Kossuth iratok I, Kossuth pere — I/45. a-52.

[89] A folyamodványt Ágoston készítette; hangnemében korántsem a vádakat elismerő kegyelmi kérvény, Kossuth és főként Wesselényi mégis neheztelt érte az id. Lovassyra. Az ellenzék vezetői jogorvoslatot követeltek s elutasították a kegyelem gondolatát — vö. Kossuth naplójával (Kossuth VI/591), ill. *Wertheimer:* i. m. 247.

hatván a múlt tisztiválasztáskor megkezdett izgatásai által a fiatal két Madarásznak,[90] az elfojtott tűz most annyival erősebb lángon lobbanván fel, az országszerte kivívott elvek s indítványok annyival nagyobb dicsőséggel jöttek ki az erős harcból, s így annyival fontosabb behatással lesznek a közönségre.

A megye a fogvatartott s elítélt ifjak dolgában küldöttséget rendelt Bécsbe küldetni. A pert törvénnyel nem egyezőnek nyilatkoztatva, a hazának a sérelmektőli biztosítása végett diaetát sürget, egyúttal kéri a Felséget, hogy az ifjak eránt kegyelemmel viseltetvén, a nemzeti sérelmet orvosolja.

Kossuth Tudósításait a megye számára megrendelték s Cziráky Antal főispánnak megírták, hogy Fejér Vármegye rendei Kossuthot táblabírájokká kívánják neveztetni – sőt, Kossuthnak hála s buzdító levelet sürgettek sokan —; sok beszéd volt e tárgyban, mutatványul a Madarászé:

„Előre tévén, hogy Kossuth-tal sohase beszéltem,[91] sem eddig viszonyban vele nem voltam, könnyű lélekkel érezhetem, hogy felkelésemnek egyedül meggyőződésem és nagy érdemének tiszta méltánylása vezére.

Nagy ember ezen barátom, a haza világának mártírja, de mint ma is sok rossz ember visel kegyelmes és nagyságos nevet, és sok kebelről vakít a csillag, hol belől sötét és homály feketéi tenyésznek, kéntelen vagyok a testi és hamis nagyságodnak, a lelki és igaz felsőbbséget ellenébe tenni. Sok ember úgy mász magosra, mint a kéményseprő: bepiszkolja magát, de bár nagy tettekre hírelt lángelméjének daljai bámulatot szüljenek is, esmérjük a hamis fülemülét. Sokan pénzt, sokan becsületet adnak nagyságért, de ezek mind ellenségeim, természetes így, hogy Kossuth, kit barátomnak nevezék, nem ezek közüli. Van egy lelki erő, lelki magosság, melly előtt letörpülnek minden címek, s e nagyság az, mely sem pénzen, sem becsületen nem vész nagyságot, sem pénzért, sem nagyságért nem ád becsületet, s ez Kossuth!

Két részre osztom testvérem indítványát: 1. a nekie hálaírás s további buzdítás; 2. a megye számára leveleinek megszerzése – és én még 3-at teszek hozzá, t. i. hogy e megye ülnökévé neveztessen.[92] Érdemet hozzak é fel hálára egy ollyan mellett, ki kockáztatta világi léttét a honért, ki kiteszi magát küzdeni mint Curtius s magánosan lép fel vívni hármas határtalansággal, lelki erejének óriási nagyságát érezve, de magánosan s még is küzdésével ellopja az isteni szikrát mint Prometheus s keblünkbe rejti.

Nem vezérel mellőző tudakolásokra Nagyságos Elnököm kifejezése is, hogy ezek itt hivatalosan nincsenek tudva; hát Széchenyi érdemei voltak é hivatalosítva, mikor a megye írt hozzá? de csudálom, ha pesti szomszédban tudva nem volna az, mit én s ott velem egyformán érzők igen sokak keblében tudva — így a hálaírást pártolom, de pártolom a megye nevére leveleinek megszerzését is, s fő elvem az, hogy miután Kossuth leveleiben a honi beszéd szabadsága van sértve kormányi tilalommal, mert nem annyi é valakinek valamit megírni, mint mondani? A megyék mint hatóságok tetlegesen kötelesek e tilalmat törvénytelennek mutatni. — Hogy ülnöknek neveztessék, célt akaró

[90] László (1811—1909) és József (1814—1915) a megyei ellenzék radikális vezetői. Fejér megye 1836 okt.—nov.-i közgyűléseiről, a tisztújításról és Madarászék első sikereiről: *Madarász József*: Emlékirataim. Bp. 1883. 38, 47.

[91] Lónyay Madarász László beszédét jegyezte fel, hiszen Madarász József 1837 februárjában Pesten járt s egy ellenzéki konferencián megismerkedett Kossuth-tal. — *Madarász J.*: i. m. 56.

[92] Bevett szokás volt, hogy a megyék a köz szolgálatában kiemelkedőket tiszteletbeli táblabírájukká neveztették ki. Fejér mellett Bars, Borsod és Nógrád is táblabírói kinevezéssel honorálta Kossuth munkásságát. — Vö. Kossuth VI. 490, 996.

érni, nem akarom most tudni az 1613. 24ik cikket,[93] csak oly formán indítok, hogy főispánunk, azon viszonyra, melly eddig a megye és közte létezett, megkéressék, hogy közkívánságunkra őt ülnökünkké nevezze."

21-én. Pest közgyűlést tartott, melyben én is jelen valék. Legnevezetesebb tárgya volt a gyűlésnek az ifjak dolga. Az ítélet törvénytelennek, semmitérőnek nyilatkoztatott ki, a Rendek annak végrehajtásától mind eltiltatnak, felírásukban országgyűlést sürgetnek, a személyes bátorságot veszélyeztetve s így az egész hazát veszedelemben lenni tartják. — Hasonló lépésekre minden megyét felszólítanak, de mivel a posták már nem biztosak, mivel a megyék levelei gyakran több hónapok múlva, vagy éppen nem érkeznek meg rendeltetések helyére, elhatároztatott, hogy a nevezetesebb leveleket ezután nem postán, hanem a szomszédba lovas huszárok által fogják küldeni, távolabb pedig biztos alkalmatosságok által.[94]

Április 4-én. Pestről 2-án indultam ki, utamat Pécel felé vevén, hol gr. Ráday Gidát s tőlle Szemere Pált látogattam meg, másnap, onnan haza felé folytatám utamat öszve jövén Soós Jánossal Baghon, kivel aztán együtt utaztam Miskolcig. Reám bízatván Pest Vármegyének 9 rendbeli levele, a Borsodnak szóllót Pálóczy László főjegyzőnek adtam által, nem találván az alispányokat.[95]

Április 6-án, 8-án, 9-én. Körülnéztem dolgaimat Olasziban, Deregnyőben, hol kis Gabrielemet igen frissen s egészségesen találtam. 9-én már ismét Újhelybe jöttem a közgyűlésekre, mellyek alkalmasint érdekesek lesznek.[96]

[93] A táblabírák közgyűlési választását írta elő; az idők folyamán a nemesi választásból főispáni kinevezési jog lett. Több más megyei tisztség — pl. a főjegyző, jegyző — esetében hasonló folyamat zajlott le, mutatva a centralizáció fokozatos térnyerését a megyei autonómia ellenében.

[94] Madarász József feljegyezte, hogy a pesti közgyűlésen számos vidéki ellenzéki is megjelent és felszólalt; valóságos kis országgyűlés zajlott le. A közgyűlés időszaka alatt rendezett ellenzéki konferencián elhatározták, hogy az ellenzék országszerte összehangolt tevékenységet fog folytatni (i. m. 61). Megjegyzendő, hogy az ellenzékiek —állítólag — már korábban, 1837 februárjában, Kossuth lakásán tervbe vették az ellenzék pesti központi bizottságának megválasztását (uo. 56). Ha valóban felmerült ilyen terv, azt minden bizonnyal Kossuth bebörtönzése hiúsította meg.

[95] A pesti leveleken kívül az alkalmi postás Lónyay továbbította Wesselényi peranyagát is Zemplén mellett Abaújba és Ungba is. — OL Wesselényi iratok, per — II/47.

[96] Vö. a 80. sz. jegyzetet.

BESZÁMOLÓ

„A régi lengyel irodalom és az európai irodalmak"

Beszámoló egy irodalomtörténeti kongresszusról

1975. október 27–29. között a Lengyel Tudományos Akadémia Irodalomkutatási Intézete és a Varsói Egyetem Filológiai Intézete együttes rendezésében Varsóban tartották meg a „Régi lengyel irodalom és az európai irodalmak kapcsolatok és párhuzamok" című konferenciát. A két rendező intézményen kívül számos lengyelországi egyetem, könyvtár és más tudományos intézmény küldte el munkatársait az ülésszakra, amelynek a hazaiakon kívül jugoszláv, olasz, angol, német résztvevői voltak. A legszámosabb külföldi delegációt azonban a magyarok alkották, az MTA Irodalomtudományi Intézete, az Eötvös Loránd Tudományegyetem, s jelen sorok írójának személyében az MTA Történettudományi Intézete képviseltette magát. A konferencia lengyel nyelve természetszerűleg korlátozta a nagyobb külföldi részvétel lehetőségét, referátumot csak lengyel előadók tartottak, de a jelenlevő nem-lengyelek a hazaiak intenzításával kapcsolódtak bele a vitákba.

Az ülésszakot Zdzisław Libera bevezető előadása nyitotta meg: „A modern komparatisztika problémái". Elsősorban az eddigi komparatisztikai irányzatokat mutatta be, azok célját és módszereit. Tisztán irodalomtudományi vonatkozásai mellett azonban számos olyan kultúrtörténeti kutatási területet jelölt meg, amely irodalomtörténészek és történészek közös kutatási feladata lehet. Nemcsak az irodalmi művek tartalmi analógiája lényeges, nemcsak a művek fogadtatása más környezetben, hanem a művek társadalmi hatása, elterjedési lehetőségei, példányszáma, ára, terjesztési körülményei, olvasóköre; a könyvtárak összetétele, az irodalmi művek szerepe az iskolai oktatás történetében, s az irodalmi művek idézése ill. ismerete a nem irodalmi jellegű levelezésben s egyéb levéltári anyagokban — mindezek elemzése egyben egy adott ország tudattörténeti vizsgálatához nyújt segítséget.

Az előadások ezután egyes országok Lengyelországgal való irodalmi kapcsolatát tárgyalták a középkortól a 18. század elejéig. Az olasz—lengyel irodalmi kapcsolatokról két előadás hangzott el. *Tadeusz Ulewicz* a középkori és reneszánsz irodalmat vizsgálta, gyakran hangsúlyozva a kor politikatörténeti és elsősorban személyi kapcsolatait. *Julian Lewański* a barokk korszakot tárgyalta, itt inkább az irodalmi analógiák és párhuzamok domináltak, bár ez a korszak is szolgáltatott számos személyes érintkezést. A párhuzamos lengyel és francia irodalmi kutatások jelenlegi állását *Jadwiga Sokołowska* tette mérlegre, határozottan kijelentve előadása módszertani részében, hogy a puszta „hatástan" (ti. hogy ki kire hatott), zsákutcát jelent. Ismertette a kutatási eredményeket és a legfontosabb feladatokat: a tipológiai hasonlatosságok vizsgálatát. Az általa kiemelt témák közül megemlítjük a francia és a lengyel krónikákat, a középkori vallásos és világi lírát, Andrzej Frycz

Modrzewski irodalmi-közéleti szereplését és a kor francia publicisztikájának analógiáit, a jezsuita Piotr Skarga és Jacques Bossuet meauxi püspök ellenreformációs szónoki tevékenységét vagy akár Stanisław Herakliusz Lubomirskinak, a lengyel korona nagymarsalljának irodalmi munkásságát a 17. század francia gondolatvilágának tükrében.

Különösen részletes és alapos elemzést kaptak a konferencia résztvevői a spanyol irodalom lengyelországi hatásáról. A téma előadója, *Krystyna Niklewiczówna* elsősorban könyvtártörténeti szempontból világította meg a kérdést. A legnagyobb lengyelországi spanyol könyvgyűjtemény, az ún. „Volsciana", Piotr Dunin Wolski płocki püspök (1531–1590), 12 évig spanyolországi lengyel követ tulajdonát képezte (ma a krakkói Jagelló Egyetem könyvtárában). Ezenkívül még más gyűjteményekbe is kerültek spanyol művek, amelyeket olvastak, fordítottak, idéztek, átdolgoztak Lengyelországban. A compostellai zarándoklatokon, a diplomáciai küldetéseken kívül elsősorban spanyolországi szerzetesek: jezsuiták, kármeliták közvetítettek, és nemcsak a spanyol misztika széles körű lengyelországi elterjedésében, hanem egyéb irodalmi műfajokban is. Találóan jegyezte meg az előadó: a spanyolokkal nemcsak az Ibériai-félszigeten lehetett személyes kontaktusba lépni, hanem a Habsburg-birodalom teljes területén. A bécsi és prágai udvarban nagyszámú spanyol élt. Gondolatébresztő, érdekes adalékokkal bővelkedő előadását talán azzal lehetne megtoldani, hogy a spanyolok szerepe Közép-Kelet-Európa ideológia-történetében (s egyáltalán gazdaság- és társadalomtörténetében) még fontos, kutatandó kérdés, hiszen leszámítva Georg Schreiber két háború között megjelent, csak német vonatkozásokat tárgyaló munkáját,[1] egyedül Janusz Tazbir legújabb kutatásai foglalkoznak átfogóan a témával.[2]

Az angol irodalom lengyel kapcsolatait *Witold Ostrowski* tárgyalta. A személyes kontaktusokon kívül (melyekre a 14. században elsősorban a Német Lovagrend által Litvánia ellen vezetett nemzetközi keresztes hadjáratok adtak alkalmat) külön kiemelte a középkori angol irodalomban előforduló, Lengyelországra vonatkozó földrajzi leírásokat és a lengyel krónikák angol vonatkozásait (pl. a Szaniszló-legendának és Becket Tamás élettörténetének párhuzama). A 16–17. század politikai irodalmának párhuzamain kívül említésre méltó az ifjabb Jan Łaski (1499–1560) eddig kevéssé vizsgált reformátori tevékenysége Angliában. A krakkói egyetem is jelentett bizonyos személyes kapcsolatot: több skóciai diák tanult itt.

Andrzej Borowski a németalföldi és lengyel kultúrkapcsolatokat vizsgálta. A lengyel szerzők holland vonatkozásain kívül kihangsúlyozta Hugo Grotius és Justus Lipsius lengyelországi követőit. Külön figyelmet szentelt a Hollandiából Dancka környékére emigrált mennonitáknak és a dordrechti zsinat után a 17. század elején Lengyelországba menekült liberális kálvinistáknak, az ún. arminiánusoknak. Kár, hogy a lengyel kálvinizmus holland kapcsolatai között nem tért ki a lengyel diákok németalföldi peregrinációjának kérdésére.

[1] *Georg Schreiber:* Deutschland und Spanien. Düsseldorf, 1936. Forschungen zur Volkskunde Bd. 22—24.

[2] *Janusz Tazbir:* Arianie i katolicy. Warszawa, 1971 és *uő:* Stosunek do obcych w dobie baroku, in: Swojskość i cudzoziemszczyzna w dziejach kultury polskiej. Warszawa, 1973. 80—112.

Sajnálatosan elmaradt *Marian Szyrocki* előadása a német—lengyel irodalmi kapcsolatokról.

A skandináv országok irodalmi kapcsolatait a lengyelekkel *Edmund Kotarski* foglalta össze. Lengyelország a dánokkal és a svédekkel elsősorban dinasztikus kapcsolatban állott a középkorban. A 16—17. század a lengyel—svéd kapcsolatok virágkora, a Vasa-dinasztia lengyelországi uralkodása. A 17. század folyamán Lengyelország és Svédország között többször keletkezett komoly fegyveres konfliktus, de még ezek a háborúk is bizonyos befolyással voltak a kultúrkapcsolatokra, elsősorban mindkét fél politikai propaganda-irodalmára. Érdekes adalékokat hallottunk a Svédországba irányuló lengyel ellenreformációs kísérletekről. A katolikus svédek számára a 16. század végén a krakkói egyetemen a diákoknak otthont adó *burzát* alapítottak, a braniewoi (braunsbergai) jezsuita gimnázium (melyben Balassi Bálint és Szepsi Csombor Márton is megfordult),[3] szintén jelentős helyet foglalt el a svédek képzésében — bár hosszabb távon ez nem jelentett befolyást a svéd irodalomra. Itt kell megjegyeznem, hogy magyar részről még kutatásra vár a braunsbergai gimnázium Svédországban fellelhető levéltári anyaga, pedig erről az iskoláról írta Szepsi Csombor: „Ebben eleitől fogva az magyar úrfiak, főképpen az erdélyiek tanulnak . . .”[4]

A lengyel és más szláv népek irodalmi kapcsolatairól szóló előadássort *Józef Magnuszewski* nyitotta meg, az igen gazdag cseh—lengyel érintkezéseket vizsgálva. Kifejtette, hogy az eddigi álláspontokkal szemben a 14. századi lengyel irodalom nem kizárólag a csehből táplálkozott, miután több jelentős műben igen minimális a bohemizmusok száma.[5] A 15. században viszont a huszita mozgalmak lengyelországi irodalmi lecsapódása igen számottevő, talán a legjelentősebb a krakkói egyetem magisterének, Jędrzej Gałkának Wiclifről szóló lengyel nyelvű *Cantilena vulgaris*-a (1449). A 16. században elsősorban a protestáns énekeskönyvek anyagának kölcsönös átvétele jelentős.[6] A történeti elbeszélő források közül egy emlékirat, az ún. „Janicsár emlékirata” cseh fordításban „Kronika turecké” címmel maradt fenn (1565).[7] A 17. században az egyik legjelentősebb összekötő láncszem Ján Ámos Komenský lengyelországi, lesznoi tartózkodása.

A szlovák irodalom lengyel kapcsolatairól *Jacek Baluch* tartott előadást. Megállapította, hogy ezen a téren a lengyel fél még nagyon keveset tett, a témát elsősorban a szlovákok dolgozták fel. A két irodalom közötti alapvető

[3] *Eckhardt Sándor:* Balassi Bálint az Óceánum mellett. Magyar Könyvszemle, 1943. 249 és *uő:* Balassi Bálint és Lengyelország. In: Tanulmányok a lengyel—magyar irodalmi kapcsolatok köréből. Bp. 1969. 170—171.

[4] *Eckhardt Sándor:* i. m. 171.

[5] Pl. a Psałterz Florianski XIV. századi része.

[6] A magyar kancionáléknak a lengyel mellett jelentős a cseh eredetű anyaga is, vö. *Papp Géza:* A XVII. század énekelt dallamai. Bp. 1970. 163—164, ill. 197.

[7] Az emlékiratot a résztvevők szerint lengyel származású Michał Konstantynowicz nevű volt janicsár írta a 15. században. Az ülésszakon sokat vitatkoztak a jelenlevők a szerző származásáról. Ulewicz professzor szerint lengyelségét az bizonyítja, hogy ellenséges beállítottságú Corvin Mátyással, a pápával s a Habsburgokkal szemben. Ugyanakkor a Jagellók ellen nem szól semmit, sőt emlékiratát éppen nekik írja. Egy nyelvész-vélemény szerint pedig a szerb Vuk személynév a cseh fordításban is követi a Wilk lengyel ejtésmódot és nem a cseh Vlk alakot, ezt pedig cseh anyanyelvű szerző így nem írhatta volna le. Az emlékirat szerzője viszont maga nevezi meg szerbiai szülővárosát. Vö. Memoiren eines Janitscharen oder Türkische Chronik, Eingel. und übers. v. Renate Lachmann. Graz—Wien—Köln. 1975. A „Janicsár emlékirata” eddig magyar kiadásban, ill. fordításban nem jelent meg.

különbséget abban látta, hogy míg a lengyel egy nemzeti állam nemzeti irodalma volt, addig a szlovák esetében ezt nem lehet elmondani. Sajnos, módszertani fejtegetései nélkülözték az alaposabb faktográfiát; nem mutatott rá azokra a lehetőségekre, melyek elősegítették a szlovákság kulturális kapcsolatait Lengyelországgal. Ide kívánkozott volna többek között a danckai, elbingai és toruńi academicum gymnasiumok szerepe a szlovák származású magyarországi diákok, a szlovák anyanyelvű protestáns papság képzésében. Nem is ez az előadás, hanem Jan Slaskié emelte ki a szlovák nyelv közvetítő szerepét a magyar és a lengyel kulturális kapcslatokban. A referátumban előfordultak ahistorikus terminológiai tévedések is a nemzetiséget és államiságot illetően.

Igen érdekes adalékokkal illusztrálta referátumát *Paulina Lewin* „A régi lengyel irodalom és a keleti szláv irodalmak" címmel. Összefoglalta az ilyen irányú eddigi kutatásokat, kifejtve, hogy az orosz irodalom felé elsősorban az ukránok képeztek közvetítő láncszemet, hiszen a kijevi Ukrajna 1654-ig a lengyel *Rzeczpospolita* határain belül helyezkedett el. A Moszkvához való csatlakozással azonban nem szűntek meg a közvetlen kapcsolatok, ebben a legfőbb szerepet a kijevi pravoszláv főiskola játszotta. Itt egy jellegzetes háromnyelvű (lengyel—latin- ukrán) költői kör alakult ki. A jezsuita iskoladrámákon kívül elsősorban a népi közjátékokkal megtüzdelt misztériumjátékok hatottak, főként a magyar színpadon is bemutatott „Legenda a dicsőséges feltámadásról", amelynek ukrán változata, „Elbeszélés a pokol lerombolásáról" további műveket inspirált.[8] Az orosz irodalomba a nyugateurópai hatások elsősorban a lengyel nyelv közvetítésével kerültek be, a 17. és 18. század orosz írói nagyon sok témát merítettek a lengyel irodalomból. Érdekes lett volna a megtudni, milyen mértékben hatottak a keleti szláv irodalmak a lengyelekre — erről néhány fordítás megemlítésén kívül nem esett szó.

A délszláv irodalmak, a délszláv kultúra kapcsolatát a lengyellel *Tadeusz Ulewicz* ábrázolta. Hangsúlyozta a törökellenes szláv szolidaritás jelentőségét, amelynek egyik legszebb példájaként hozta fel Ivan Gundulić „Osman" c. eposzát, amelyet a költő a lengyelek chocimi diadala után írt. A kultúrkapcsolatok lehetséges hordozóit a 16. sz. eleji humanistákon kívül többek között a Báthori István seregében szolgáló horvát tisztekben jelölte meg. A krakkói egyetem szerepét is kihangsúlyozta, véleménye szerint az anyakönyvekben jelzett dalmátokon, karantánokon (szlovéneken) kívül a magyarok közt nagyszámú szláv volt. A bulgár—lengyel kapcsolatokban kiemelte a történetíró Paiszij Hilendarszki forrásai között Piotr Skarga egykötetes nagy világtörténeti kompendiumát.

Az ülésszakot két előadás zárta, amely a hazai és külföldi között álló specifikumot tárgyalt. *Bronisław Nadolski* Lengyelország és Poroszország kultúrkapcsolatait vizsgálta; tudvalevően 1466-tól, a második toruńi békétől kezdve a Német Lovagrend területének nyugati része a Lengyel Korona integráns tagja lett, majd 1525-ben egész Poroszország lengyel hűbér alá került. Nadolski a középkori ferences kontaktusokon kívül elsősorban a

[8] Egyik változatát Ivan Franko szerint a Sobieskiek żółkiewi udvarában adták elő, ahol rendszeresek voltak a díszes húsvéti ünnepségek. Az „Elbeszélés" egyik részletét az egykori magyarországi ruszinok között is megtalálták, a kézirat az 1730-as évekből származik. Miután itt a referens közelebbi adatokat nem közölt, érdekes volna a ruszinok és lengyelek közötti kultúrkapcsolatokat alaposabban megvizsgálni, már csak azért is, mert összekötő láncszemet jelenthetnek a magyar—lengyel kapcsolatokban.

toruńi, danckai és königsbergai gimnáziumok (ill. egyetem) és az ottani előadók szerepét vizsgálta a lengyel kultúrában. *Jan Zaremba* Szilézia és a Rzeczpospolita irodalmi viszonyát mutatta be. Itt elsősorban a sziléziai lengyelek szerepéről volt szól, főként a reformáció idején és az azt követő időszakban. Már a lutheri és kálvini reformáció nemzeti nyelvű irodalma is szorossá tette a kapcsolatokat, de legfőképpen a „lengyel testvérek", az unitáriusok mozgalma ébresztette fel a lengyel nemzeti tudatot. Zaremba — sajnos közelebbről meg nem határozott — adatai szerint a Szepességben is működtek sziléziai evangélikus lelkészek.

A lengyel—magyar kapcsolatokról szóló előadást *Jan Ślaski*, a varsói egyetem munkatársa tartotta. Referátuma tulajdonképpen összefoglalja az eddigi kultúrtörténeti kutatásokat, minden lényeges, új adatot hozó bibliográfiai tétel szerepel benne. Nagyon helyesen mutatott rá, hogy a lengyel—magyar kapcsolatok vizsgálatát nem az irodalomtörténészek, hanem a történészek kezdték, Szádeczky Lajos, Veress Endre, majd Jan Dąbrowski és Divéky Adorján. Már az ő kutatásaik sem csupán a politikai-gazdasági, hanem a kulturális kapcsolatokra is irányultak. A kifejezetten irodalomtörténeti vizsgálatok csak e század harmincas éveitől lendültek fel, de ezek sem szakíthatóak el a történeti kutatásoktól. A kutatott korszakok közül szinte privilegizált helyzete van a reneszánsznak. A középkor kutatása már régóta folyik, de az utóbbi időben jóval kevesebb intenzitással, pedig még nagyon sok meglepetéssel szolgálhat. A barokkot csak a legutóbbi időkben tették vizsgálat tárgyává, itt van a legtöbb tennivaló, maga a vizsgálandó anyag is igen sokat ígérő. A kutatás tárgya eddig jobbára a következőkre oszlott: elsősorban a személyes kapcsolatok (lengyelek Magyarországon, magyarok Lengyelországban), az egyik ország témái a másik irodalmában (lengyel hungarica, magyar polonica), valamint az irodalom és más rokon diszciplinák kapcsolata (pl. a lengyel ariánusok hatása a magyar irodalomra). A tisztán komparatisztikus kutatások terén még sok tennivaló akad. Igen érdekes téma lenne pl. nem az érintkezések, hanem más tényezők által kialakított párhuzamok vizsgálata (pl. a hasonló társadalmi-kulturális helyzet adta lehetőségek, inspirációk). Ezután következett a lengyel—magyar érintkezések összefoglalása a középkortól a Rákóczi-szabadságharccal bezárólag. Ennek részletes ismertetése túlmenne a beszámoló keretein; érdemes lenne a referátumot teljes terjedelmében magyarul is publikálni. Az előadást követő vitában *Csapláros István* professzor, a varsói egyetem magyar filológiai tanszékének vezetője megemlítette, hogy a Balassi-féle Végek dicsérete, amely egyébként Lengyelország keleti felén az egyik legnépszerűbb vitézi énekké vált, paródia formájában a Duma Sowizdrzalska c. lengyel Eulenspiegel-gyűjteményben bukkant fel. Érdekes adalékokat hozott a krakkói kalendáriumok 16. századi magyarországi közkedveltségére vonatkozóan, végül bizonyos kiadási helyek korrekciójára hívta fel az előadó figyelmét. *Jerzy Stanawski* professzor bírálta az előadásban megemlített feltételezést, miszerint a magyar Anonymus és a Lengyelország történetét megírt Gallus Anonymus egyazon személy lett volna. *Hopp Lajos*, az MTA Irodalomtudományi Intézetének osztályvezetője hozzászólásában elsősorban a közös komparatisztikai kutatásokra szólított fel, annál is inkább, mert a kelet-európai komparatisztika terén még igen sok a tennivaló. Megemlítette ő is a korszakok közti kutatási aránytalanságokat. Végül a konferencia résztvevőit meghívta a jövőre Budapesten rendezendő összehasonlító irodalomtörténeti kongresszusra.

Jelen sorok írója méltatta Jan Ślaski előadásának történeti látásmódját, amelynek objektivitásához nem fér kétség. Miután nemcsak ebben az előadásban, hanem Tadeusz Ulewicz referátumában is szó volt a krakkói egyetem szerepéről,[9] néhány szóban tájékoztatta a vitaülés résztvevőit a krakkói egyetem magyarországi tanulóira vonatkozó statisztikai jellegű kutatásairól. Az Album Studiosorum Universitatis Cracoviensis kiadott öt kötetének[10] újbóli alapos áttanulmányozása nyomán mintegy hatezerre tehető az 1400—1780 között Krakkóban járt magyarországi tanulóknak a száma. Természetesen egészen pontos statisztikát nem lehet adni, miután az 1643—1719 közötti évekre vonatkozó anyakönyv elégett. A középkori anyagban esetenként nagyon nehéz meghatározni pusztán a származási hely alapján az illető hovatartozását, miután igen sok évben egyáltalán nem tették ki a helység egyházmegyéjét, amely már bizonyos megközelítést nyújthatna. Azokra az évekre, ahol nem közlik a diöcézist, szinte kizárt kiszűrni az Esztergom, Visegrád, Kamanc helyneveket, miután ezek latinos formája nem különbözik a Strzegom, Vyšehrad, Wyszogród, Kamnitz, Kamieniec stb. alakoktól. Mivel az anyakönyvek középkori része a származási helyen kívül csak az illető keresztnevét közli, csak ritkán lehet biztosat mondani a beiratkozott diák nemzetiségi hovatartozása felől. Az általánosan használt Petrus, Paulus, Andreas stb. keresztneveket bárki viselhette, csak a kifejezetten német és szláv névanyag esetében lehet következtetéseket levonni (pl. Zyndramus, Wenceslaus). Azt sem szabad elfelejteni, hogy az anyakönyv vezetője a legtöbb esetben lengyel (ritkán német) anyanyelvű volt, s a magyar helyneveket a felismerhetetlenségig eltorzította.[11] A danckai, toruńi, elbingai gimnáziumok esetében, ahol már teljes név szerepel, a Pannonius és Hungarus megjelölés csak a magyarországi származást takarja, és természetesen nem vonatkozik az illető diákok magyar, német vagy szlovák anyanyelvére. Ezeknek az evangélikus főiskoláknak a látogatottsága korántsem mérhető a krakkói Alma Materéhez; a földrajzilag legközelebb eső, a Buda-Kassa-Krakkón át vezető nagy kereskedelmi út végpontját képező Toruń gimnáziumát a 16. sz. végétől a 18. sz. végéig több, mint háromszáz diák látogatta. Danckában már csak valamivel 110 fölé helyezhető a magyarországi studensek száma, Elbingát mindössze 63-an járták meg.[12] Königsberga már valamennyire kívül esik ezen a területen, a jezsuita Braunsberga pedig teljesen feltáratlan.

Az ülésszak teljes egészében dokumentálta, hogy a lengyel irodalomtörténészek a kapcsolattörténeti kutatásokban nemcsak „kirándulásokat tesznek" a történeti diszciplina területére, hanem igénylik a történészekkel való szoros együttműködést.

Petneki Áron

[9] A legfontosabb összefoglaló munka ebben a témakörben: *Kovács Endre:* A krakkói egyetem és a magyar művelődés. Bp. 1964.

[10] Album Studiosorum Universitatis Cracoviensis. T. 1—5. Cracoviae, 1887—1959.

[11] Pl. a krakkói egyetemen 1497-ben beiratkozott Andreas Clementis de Deo nem más, mint a magyar burzában szereplő Andreas de Deua, vagyis Balacsi (Balázsi) András Dévaról. Vö. Album Studiosorum . . . 2. k. 42. ill. *Schrauf Károly:* A krakói magyar tanulók-háza lakóinak jegyzéke 1493—1558. Bp. 1893. 60.

[12] Vö. *Stanisław Salmonowicz:* Toruńskie Gimnazjum Akademickie a ziemie Węgierskie w XVII i XVIII w. In: Księga pamiątkowa 400-lecia Toruńskiego Gimnazjum Akademickiego. T. 1. Toruń, 1972; Księga wpisów uczniów Gimnazjum Gdańskiego 1580—1814. Warszawa-Poznań, 1974; Die Matrikel des Gymnasiums zu Elbing 1598—1786. Hrsg. v. Hugo Abs. Danzig, 1944.

TÖRTÉNETI IRODALOM

DÁNIEL CSATÁRI:

DANS LA TOURMENTE

Les relations hungaro-roumaines de 1940 à 1945

(Budapest, Akadémiai Kiadó. 1974. 418 l.)

FORGÓSZÉLBEN

(Magyar—román viszony 1940—1945)

E francia nyelvű kiadás az utóbbi évek magyar történetírásának eszmei és módszertani szempontból egyik legkiválóbb alkotását teszi hozzáférhetővé a közelmúlt közép- és délkelet-európai története iránt érdeklődő külföldi olvasó számára. A témaválasztás bátorsága, a lenyűgözően széles körű és mély anyagismeret, az érzékeny problémalátás, az elfogulatlan megközelítési mód, emelkedett szemlélet, nemes célkitűzésű hatni akarás és hatni tudás — nem mindennapi szakmai felkészültség és írói kvalitások mellett — oly módon dicsérik a szerzőt, hogy ugyanakkor vallanak arról a közegről is, amelyben ilyen művek létrejöhetnek: a mai magyar történetírás eszmeiségéről, igényességéről, tudatformáló szerepe jelentőségéről.

A második világháború időszaka magyarországi történetének kutatása nem nélkülözheti a nemzetiségi problémák különösen beható vizsgálatát, hiszen az 1938—1941 közti sorozatos területgyarapodások ugrásszerűen megnövelték az ország öntudatos nemzeti kisebbségeinek számát, s a magyar nemzetiségpolitika mind bel-, mind külpolitikai kihatásaiban és összefüggéseiben olyan fontosságra tett szert, amelyet nem lehet figyelmen kívül hagyni az ország sorsát befolyásoló tényezők sorában. A szerző elsősorban román viszonylatban vállalkozott e kérdés tanulmányozására, s ennek során olyan tudományos megállapításokra jutott, amelyek jelentősége messze meghaladja a történettudomány szűkebb szakmai terrénumát, s a vizsgált periódus tényeiből levont következtetései a mának is szóló tanulságokkal szolgálnak a nemzetiségi kérdés vonatkozásában. A nacionalizmus táptalajául szolgáló kapitalista társadalmi viszonyok felszámolása, a szocializmus alapjainak lerakása megnyitotta ugyan a népek békés együttélése és együtt-munkálkodása igazi távlatait, de a nemzetiségi problémák megoldásának, megnyugtató rendezésének hosszabb időt igénylő folyamatát hátráltathatják a múltból örökölt nacionalista elfogultságok, régi rossz beidegződöttségek, továbbélő téveszmék, s főleg az átélt viharos esztendőkben elszenvedett kölcsönös sérelmek emlékei. Nem lehet eléggé nagyra becsülni, hogy a szerző a nacionalista torzításoktól mentes tiszta és teljes valóság feltárására törekedve, szenvedélyes igazságkeresését higgadt tárgyilagossággal és a nemzeti kérdésekben tapasztalható érzékenységet figyelembe vevő tapintattal ötvözte, s a tudatformáló munkájáért mély felelősséget érző történész minden oldalról tiszteletet érdemlő erkölcsi magaslatára emelkedett.

Csatári Dániel könyvét — alcíme alapján — a felületes szemlélő talán azon nagyon hasznos, de szokványos munkák közé sorolná, amelyek a diplomáciai forrásanyag felhasználásával két ország — az illető kormányok politikája által meghatározott — külpolitikai kapcsolatait veszik vizsgálat alá egy választott periódusban. A szerző azonban korántsem szorítkozik erre, s teljesen nyilvánvaló módon mindenekelőtt az Erdélyben együttélő magyar és román nép viszonya érdekli; elsősorban azt kutatja, hogy ezek a népek maguk felismerik-e közös érdekeltségüket a békés együttélésben, a társadalmi haladásért való harcban, éppen azon osztályerőkkel szemben, amelyek

közös arcvonaluk kialakulásának megakadályozására magyar és román oldalról egyaránt a nacionalista uszítás eszközét alkalmazzák. A magyar—román viszonynak ilyen értelemben való felfogása a belpolitika-történeti vizsgálódás irányában szélesíti ki a kutatást, lemérve azokat a közös lehetőségeket és megmutatva azokat a súlyos nehézségeket, amelyek közt a magyar és román haladó erők összefogására irányuló törekvések jelentkeztek. Előtérbe kerülnek az Erdélyben működő pártok, a munkásmozgalom illegális és legális pártjának harcai, az ellenzéki vagy éppen kormánytámogató polgári pártok belső differenciálódása, a jobb- és szélsőjobboldal hol gyöngülő, hol erősödő pozíciói; értelmiségi körök, írói csoportosulások, egyházi vagy gazdasági szervezetek, amelyekben, vagy amelyek körül politikailag figyelemreméltó fejlemények, átrendeződések, az orientáció szempontjából bíztató jelek mutatkoztak. Párttörténeti munka is tehát Csatári Dániel könyve, amely minden frázis nélkül, egyszerűen a tények felsorakoztatásával és elemzésével, meggyőző és megragadó képet ad a kommunisták egyedülállóan világos helyzetfelismeréséről, felbecsülhetetlen értékű felvilágosító és harcra mozgósító tevékenységéről, hősi helytállásukról a legvadabb üldöztetések közepette, olykor a kínzókamrákban elszenvedett mártíromságig. Minden szűkkeblűség nélkül elismeri és méltatja az erdélyi szociáldemokraták szoros együttműködését ebben a harcban, a munkáspártok illegális és legális szervezetei és káderei, a létükben fenyegetett szakszervezetek védelmében, a munkásosztály, de a parasztság és a városi kispolgári rétegek szociális helyzetének is javításáért, a nemzetiségek jogegyenlőségéért. A munkásegység, szövetségi politika, antifasiszta függetlenségi népfrontpolitika kérdéseinek középpontba állításával a szerző arról tanúskodik, hogy ideológia-történetileg is alapvető fontosságú kérdéseket ragadott meg, és vizsgált konkrét megnyilvánulásaikban, igazolva e minden haladó erő tömörítését célul tűző politikának helyességét.

Akár kül-, akár belpolitikai, párttörténeti illetve eszmetörténeti megközelítésben foglalkozik választott témájával a szerző, a nemzetiségi kérdés természetszerűleg mindenütt jelen van, az adott körülmények közt — megoldást sürgetően — mindenbe belejátszik. Csatári rendkívül magas színvonalú elméleti felkészültsége és a bonyolult problematikában való jártassága teszi lehetővé, hogy e szempontból is helyesen értékelje a konkrét történeti anyagot; a nemzetiség-történet elsőrangú szakembereként szól a nemzetiségek jogáról és e jogok sérelméről, a kisebbségi jogvédelemről, a különböző nemzetiségpolitikai elgondolásokról. Ő is azt állapítja meg, hogy a nemzetiségi problémákra nacionalista alapon nem található megoldás; hogy az internacionalizmusnak a nacionalizmus dzsungelét át-átszelő ösvényei vezetnek ki a nemzetiségi torzsalkodások sőt viharos és véres összecsapások e korából a megoldást ígérő jövő felé; éppen ezért a korabeli tényleges hatóerejüket sokszorosan felülmúló eszmei jelentőségük van az ezirányú határozott fellépéseknek, és fokozott tisztelet jár azoknak, akik ezeket az ösvényeket törték, illetve igyekeztek szélesebbé, járhatóbbá tenni. Csatári Dániel könyve méltó emléket állít olyanoknak, mint többek közt a kommunista Nagy István, Józsa Béla, Balogh Edgár, a szociáldemokrata Jordáky Lajos; de megemlékezik Tamási Áronról, Kós Károlyról, Krenner Miklósról, Mikó Imréről s másokról is, akik a nemzetiségi megbékélés szellemét képviselték, és azt keresték a nagyar—román viszonylatban, ami összeköt, s nem ami elválaszt. Román részről Teofil Veşcan és mások osztoztak ebben a felfogásban és vállaltak részt a közös harcban.

Ha mindehhez még hozzávesszük, hogy a szerző az Erdély felszabadulását hozó 1944 őszi szovjet és román hadműveletek leírásában megbízható hadtörténésznek is bizonyul, teljességében kibontakozik előttünk munkájának sokoldalúsága, komplex jellege. Meggyőződésünk, hogy e nélkül korántsem oldhatta volna meg vállalt feladatát ezzel a sikerrel. Módszerének különösen gyümölcsöző vonása, hogy az 1940—1945 közt magyar uralom alatt állt Észak-Erdély viszonyainak tárgyalását mindvégig pár hu-

zamba állítja a román uralom alatti Dél-Erdély viszonyaival, rendkívül plasztikussá téve ezáltal az ez években dívó kölcsönösségi nemzetiségpolitika bűneit a határon innen és túl, de egyben megmutatva Dél-Erdélyben is azokat a magyar és román erőket, amelyek felismerték az együttélő népek egymás ellen uszításával folytatott, temérdek szenvedést okozó politikai játékot, és felléptek ellene. Ott olyanok képviselték a román és magyar nacionalista politikával szembeni demokratikus felfogást, mint a felszabadulás után nemsokára Románia első demokratikus kormányát megalakító Petru Groza, magyar részről pedig Méliusz József és mások. Nem kevésbé jelentős, hogy az észak-erdélyi politikai élet vizsgálata az országos magyar politikával való korabeli összefüggései és kölcsönhatásai figyelembe vételével történik, s az antifasiszta függetlenségi népfrontpolitika minden emlékezetes eseményénél — Népszava 1941. karácsonyi száma, Magyar Történelmi Emlékbizottság 1942. március 15-i budapesti tüntetése, az 1943 augusztusi balatonszárszói találkozó stb. — megmutatja az észak-erdélyiek aktív és alkotó részvételét éppúgy, mint azokat a tetteket, — a 48-as Ereklyemúzeum 1942. évi kiállítása Kolozsvárott, a „48-as Erdély" zsebkönyv megjelentetése ugyanott, 1943-ban, stb. — amelyekkel maguk részéről hozzájárultak a történelmi múlt legnagyszerűbb hagyományaiból a jelen küzdelmeihez erőt merítő országos mozgalom gyarapításához. Nagy érdeme a munkának, hogy hangsúlyozza azt a segítséget, amelyet az észak-erdélyi terület kommunistái, akik a nemzetiségi problémák kezelésében már gyakorlati tapasztalatokkal rendelkeztek, a magyarországi kommunista párt számára jelentettek, s bár eltiprásukra példátlan kegyetlenségű akciók történtek, meggyérült soraikat újra és újra rendezve, egy időben Békepárt elnevezéssel szervezkedve, folytatták ezt a hősi küzdelmet. A párt központi bizottsága, melynek Szirmai István személyében észak-erdélyi kommunista is tagja lett, hathatós segítséget nyújtott e terület antifasiszta népfrontpolitikai harcaihoz, amellyel a Szociáldemokrata Párt részéről különösen Szakasits Árpád, Kállai Gyula, Marosán György, a Kisgazdapárt részéről Bajcsy-Zsilinszky Endre tartott szoros kapcsolatot. Az északerdélyi parasztság szervezése szempontjából nem volt közömbös, milyen irányba fejlődik az országos Parasztszövetség; ennek földmunkás szakosztálya iránt különösen élénk érdeklődés mutatkozott. Észak-Erdély népi ihletésű demokratikus mozgalmait a népi írók is mindig nagy figyelemmel kísérték és segítették. A szerző, aki egy korábbi munkájában megírta az erdélyi népfrontpolitika első nagy sikerének, az 1937. évi Vásárhelyi Találkozónak történetét, méltó figyelmet szentel most e találkozó megújításának kísérleteire, amelyek azonban sajnos meghiúsultak a megrendítő megjelenítő erővel ábrázolt nyílt nyomozások és konstruált perek bénító légkörében.

A kötet részletes méltatásába sajnos nem bocsátkozhatván, be kell érnünk néhány további fontos momentum megjelölésével, amelyekben szintén a szerző kiváló teljesítményének megnyilatkozását látjuk. Ilyen kiemelendő fontos eredmény a tengelyhatalmak Erdélyt megosztó 1940 augusztusi második bécsi döntése következményeinek rendkívül sokoldalú bemutatása, de különösen annak mesteri érzékeltetése, hogy az „oszd meg és uralkodj" elvet „korszerű" módszerekkel megvalósító német imperializmus hogyan veszi járszalagjára mind a magyar, mind a román politikát; milyen áldz harcot folytatnak egymással az azonos szövetségi rendszerben helyet foglaló országok kormányai, hogyan versengenek — egymásra folyvást rálicitálva — Hitler kegyeiért, aki a végsőkig kihasználja belebódultságukat területi aspirációikba, és kitörni nem tudásukat a kölcsönösségi nemzetiségpolitika egyre súlyosabb retorziókat alkalmazó „ördögi körforgásából". Kitűnően ábrázolja a szerző a második világháború menetében bekövetkezett döntő fordulat, a németek sztálingrádi veresége, majd az olasz fegyverszünet eszméltető és mozgósító hatását, amely — mint Bánffy sikertelen küldetése mutatja — az uralkodó köröket csak gyenge tapogatódzásokra késztette meg nem valósult közvetlen tárgyalások irányában, de az antifasiszta függetlenségi népfrontpolitika szempontjából rendkívül

nagy volt a jelentősége. A maga teljes tragikus mivoltában mutatja be Csatári, mint tartotta vissza egyéb tényezők mellett nem utolsó sorban a „román veszély" a magyar kormányzatot a háborúból való kilépés elhatározásától, s amikor Románia a határaihoz érkezett győzelmes szovjet előretörés hatására 1944 augusztusában megtette ezt a lépést, nem szánta el magát annak követésére, hanem kitartott a német szövetség mellett, és maga is árulást kiáltva, Dél-Erdélybe irányította csapatait. Ezzel erdélyi viszonylatban mintegy tetőződött a magyar kormányok katasztrófa-politikája; a dél-erdélyi katonai akció kudarcba fulladása, majd Észak-Erdély felszabadulása után csak a szovjet Vörös Hadsereg átmeneti katonai közigazgatása védhette meg az újra román uralom alá került magyarságot a fellángoló román nacionalizmus véres leszámolásba kezdő bandáitól. A szerző is azon a véleményen van, hogy az 1940—1945 közt történtekért közös az egymással acsarkodó nacionalizmusok súlyos felelőssége, s egyaránt elítéli a korábbi kisebbségi sérelmekért 1940-ben magyar, 1944-ben román részről alkalmazott megtorlást. Csatári látja az egyszerű, dolgos és jobb sorsra érdemes, sokszorosan félrevezetett és kisemmizett emberek, magyarok és románok mérhetetlen szenvedését a nacionalizmus pusztító forgószelétől, s azok példáját idézve, akik emberek tudtak maradni az embertelenségben, arra figyelmeztet könyvével, hogy emberséges társadalmi rendszerünk szüntelen erősítésével mindörökre oda utasítsuk vissza ezeket a viharos esztendőket, ahová valók: a történelemkönyvek sok tanulsággal szolgáló lapjaira.

TILKOVSZKY LORÁNT

A FINNUGOR ŐSHAZA NYOMÁBAN

Szerk.: Ifj. Kodolányi János

(Budapest, Gondolat. 1973. 448 l.)

„A magyar néprajz klasszikusai" című — Ortutay Gyula szerkesztésében megjelenő — sorozat részeként jelent meg ez az érdekes válogatás a magyar őstörténet historiográfiájából. A benne adott visszatekintés több a tudományos múlt megbecsülésénél, vizsgálatra késztet: miben sikerült meghaladni a korábbi tudományos eredményeket.

Ifj. Kodolányi János bevezetője eligazítja az olvasót a magyar, a finnugor és az uráli őstörténet fogalmaiban. Röviden ismerteti a finnugor és magyar őstörténet kutatásának fő állomásait. A kötetbe felvett tanulmányok jelentős része ma már ritkaság számba menő kiadványokban jelent meg. Szerzőik a magyar nép eredetének kérdésében különböző táborokhoz tartoztak. Így a kötetben egymás mellé kerültek a finnugor párti Hunfalvy Pál és a török párti Vámbéry Ármin tanulmányai. A válogató helyesen járt el; egyikük érdemét sem lehet elvitatni. Hunfalvy megalapozottan érvelt a magyar nép finnugor eredete mellett, Vámbéry viszont nem járt tévúton, amikor a magyar őstörténet steppei tényezőjét, török kapcsolatait hangsúlyozta. Hunfalvy nem tévedett, amikor a magyar őstörténet esetében a származás indikátoraként a finnugor eredetű nyelvet állította a középpontba. Helyesen érvelt akkor is, amikor általában a nyelv őstörténetének etnikai kérdésekben eligazító való illetékességét védelmezte. Tévedett, mégpedig súlyosan amikor a nyelv őstörténeti funkcióját a modern nyelvi nemzet modellje alapján képzelte el, amikor a nyelv és a nép őstörténetét egymást fedő jelenségeknek fogta fel. Vámbéry helyes irányban kereste a megoldást, amikor rámutatott, hogy a nyelv és a népalakulás őstörténete nem azonos kategóriák. Az őstörténelem a jelenségek szélesebb körére terjed ki, mint a nyelvtörténet. Megszívlelendő gondolatot villantott fel, amikor az őstörténeti népalakulás pszichológiai mozzanataira figyelmeztetett. A korszerű marxista etnogenetikai

kutatások éppen ebben a vonatkozásban érnek el figyelemre méltó eredményeket. Vámbéry az őstörténeti kutatás módszereihez adott ötleteiben gazdagabb, korszerűbb volt Hunfalvynál. Viszont súlyosan tévedett, amikor ötleteit, elgondolásait abszolutizálta, amikor a török népeket, a steppei pszichológiát, szellemet, a faji tulajdonságokat tette meg az őstörténeti népalakulás kritériumaivá, indikátorává. Hunfalvy meg sem közelítette Vámbéry gondolatgazdagságát, akinek néprajzi, őstörténeti tárgyi ismeretei messze meghaladták a derék, szorgalmas Hunfalvy olvasottságát. De az utóbbi rendszerező elme volt, Vámbéry kezdeményező. Ami nacionalizmusukat illeti, nem maradtak el egymástól; ebben a vonatkozásban kölcsönösen kiegészítették egymást. Hunfalvy mindent elkövetett annak érdekében, hogy a közvélemény szemében ellenszenves finnugor származást vonzóvá avassa, még azon a képtelen állításán keresztül is, hogy a hunok és az avarok is finnugor népek voltak. Eddig azért Vámbéry nem merészkedett el. Más vonatkozásban viszont megalapozta a honfoglaló magyar nép finnugor eredetű szolga rendjének és török uralkodó osztályának elméletét. Sőt, még a kettős honfoglalás ötletének küszöbéig is eljutott, amikor azt állította, hogy Árpád török fajú magyarjai a Kárpát-medencében találták finnugor eredetű szolgáikat, akiktől átvették nyelvüket. Hunfalvy így kapta vissza a finnugorrá minősített hunokkal és avarokkal kapcsolatos ötletét.

Ifj. Kodolányi János helyesen járt el a két nagy ellenfél egymás mellé állításával. A gondolkodva olvasó így felismeri mindkettő nagyságát és tévelygéseit, jelentőségüket az őstörténet historiográfiájában.

Reguly Antal rövid írásainak felvétele a kötetbe szép és igazságos eljárás volt. Talán valamivel nagyobb terjedelemben is lehetett volna Regulyt idézni, még abban az esetben is, ha ma már tudjuk nyelvtörténeti és nyelvhasonlítási eljárásai nem kifogástalanok. Erre jegyzetben lehetett volna figyelmeztetni. Gombocz Zoltán több helyet érdemelt volna. „A magyar őshaza és a nemzeti hagyomány" c. művét terjedelmi okokból nem lehetett felvenni, s bár az „Életföldrajz és a magyar őshaza" c. tanulmánya több vonatkozásban ma is figyelmet érdemel, még sem egészen szerencsésen állapodott meg a választás csak ezen a tanulmányán.

Viszont Nagy Géza, Munkácsi Bernát és Sebestyén Gyula műveiből jól sikerült a válogatás. Munkácsi méltatásánál érdemes elidőzni. A kutatás nem igazolta feltevését, hogy a finnugor népek a Kaukázus vidékéről vándoroltak északra. Ellenben a maga idejében, még rendkívül szerény adatok alapján megsejtette a finnugor-indoeurópai kapcsolatok őstörténeti horderejét. Nem tévedett, amikor a középső Volga—Alsó Káma vidékének messzi déli tartományokkal létesült kapcsolatait feszegette. A korszerű eszközökkel folytatott kutatások igazolják e déli művelődéstörténeti kapcsolatoknak a jelentőségét. S meglehet, hogy a délről jött hatások hordozói valamilyen indoeurópai, vagy talán az indoeurópai nyelvjárások erős hatását magukon hordozó dialektusokat beszélő népcsoportok voltak. Munkácsi nagy szolgálatot tett a magyar őstörténet kutatásnak azzal, hogy módszerével a magyar őstörténet, pontosabban még finnugor korszakának egyetemestörténeti összefüggéseire irányította a figyelmet. Egy kicsivel is körültekintőbb magyar kultúrpolitika elméletét és kutatását jobban felkarolta volna. Ha ez megtörténik, ma lényegesen többet és pontosabbat tudnánk az indóeurópai nyelvi kapcsolatokról és általában a finnugor és a magyar őstörténet korai szakaszában kialakult déli kapcsolatairól. Pl. a fémek ismeretének vonatkozásában, amit Munkácsi jól megérzett. Megfigyeléseinek történeti értéke akkor is maradandó, ha szóegyeztetései nem kifogástalanok.

Nagy Gézának a kötetben szereplő tanulmánya („Honfoglaló őseink") a hun—magyar rokonság elméletét élesztgeti. Ma sem lehet elfogadhatóan bizonyítani, hogy a kelet-európai steppén a 6—9. században élt-e valójában hun hagyomány, de a feltevés elutasítására sincs okunk. Végül is Iordanes a 6. század közepe vonatkozásában tanúsítja, hogy hun mondák a steppén éltek. Az már más kérdés, hogy ezek a hunnak

tartott mondák eredetükben is hunok-e. Megint külön kérdés, hogy a magyar törzsek steppei életének idején éltek-e még a hun hagyományok. Nagy Géza gondosan vizsgálta a forrásokat, de a vágytól, hogy közvetlen magyar—hun kapcsolatot mutasson ki, nem tudott, nem is akart szabadulni. Ha azonban Nagy Géza hun etnikai jelzőjének helyébe a magyarok különböző honfoglalás előtti török kapcsolatait állítjuk, akkor őstörténetünknek valódi fonalát ragadjuk meg. A honfoglalás előtt sok olyan török kifejezés került a magyar nyelvbe, amelyek politikai és társadalmi alakulással állnak kapcsolatban. Ebből azonban nem következik, hogy a finnugor eredetű magyar törzsek csak török hatásra térhettek át a szervezettség és műveltség magasabb fokára. Nagy Géza meggyőződéssel vallotta, hogy ez a lépés csak hun hatásra következett be. A dolog mögött valójában az van, hogy általában a kelet-európai népek történelmében napirendre került a magasabb életforma kialakulása. Az erre alkalmatlan népek a steppén szétporladtak, beleolvadtak hatalmasabb szomszédaikba. A magyar törzsekkel nem ez történt, amiben nyilván a szerencse is közrejátszott. A lényeg azonban, hogy fejlődésüknek finnugor előzményei képessé tették őket a fejlődés üteméhez való igazodáshoz. Ami pedig a nyelvi kölcsönzéseket illeti, a nyelv és az őstörténet korrelációja nem tükörképi vetület. Köztudott, hogy a magyar törzsek a török eredetű kazárok fennhatósága alatt éltek, a politikai alakulással kapcsolatos szókincs átvételének körülményei ezzel kirajzolódnak.

A magyar őstörténetben a török szupremácia újabbkori és nyíltan ideológikus képviselője Zichy István volt. Tájékozott, művelt dilettáns volt a magyar őstörténetben. Tanulmányának elmaradása nem csökkentette volna a kötet értékét.

Ifj. Kodolányi János hasznos és szép feladatot teljesített válogatásával.

BARTHA ANTAL

DIE KORRESPONDENZ FERDINANDS I. III. BAND. FAMILIENKORRESPONDENZ 1531 UND 1532

Bearbeitet von Herwig Wolfram und Christiane Thomas. (1. Lieferung)

(Wien, A. Holzhausen. 1973. 203 l. Veröffentlichungen der Kommission für Neuere Geschichte Österreichs. 58. Korrespondenzen österreichischer Herrscher)

I. FERDINÁND LEVELEZÉSE, 3. KÖTET. CSALÁDI LEVELEZÉS 1531—1532

Két világháború akasztotta meg a Kommission für Neuere Geschichte Österreichs nagyszabású vállalkozását, I. Ferdinánd családi levelezésének publikálását. 1912-ben Wilhelm Bauer szerkesztésében jelent meg az első kötet az 1526-ig írott levelekkel, majd 1937—1938-ban W. Bauer és Robert Lacroix adta közre az 1527—1530-as évek levelezését magában foglaló második kötetet, és most, harmincötéves szünet után, örömmel üdvözölhetjük a folytatást. Mindenekelőtt ez az öröm jogosít föl arra, hogy hírt adjunk a 3. kötet 1. Lieferungjának megjelenéséről, jóllehet ez teljessé csak akkor válik majd, ha — a füzetben olvasható ígéretnek megfelelően — kézhez kapjuk a 3. kötet utolsó részét is, benne a bevezetéssel és a névmutatóval. Reménykedve bár ez ígéret mielőbbi teljesítésében, úgy vélem, mégsem lenne helyes addig várni a híradással. Alighanem ez a folytatást váró halogatás lehetett ugyanis az oka annak, hogy a Századok egyáltalában nem ismertette az előző két kötetet, noha ezek tartalmi és formai szempontból egyaránt megérdemelték volna a figyelmet.

A kiadvány eredendően magas színvonalát jellemzi és dicséri, hogy a most megjelent füzet törés nélkül csatlakozhatott az előzményekhez. Az új szerkesztők, Herwig

Wolfram és Christiane Thomas, a lényeget tekintve, mind tartalmilag, mind formailag híven követték az 1912-ben kidolgozott irányelveket. Ezeknek megfelelően a levelezés családi jellegét a legtágabban értelmezve, korántsem szorítkoztak az (egyébként igen ritka) intim közlemények publikálására, hanem mindazon leveleket összegyűjtötték, amelyeket Ferdinánd családtagjaival — a jelen füzetben két testvérével, V. Károllyal és Máriával — váltott, a misszilisek közé sorolva mind az el nem küldött fogalmazványokat, mind az egymásnak címzett, hivatalos jellegű iratokat is.

Követték az alapítók intencióját abban is, hogy nem tettek különbséget a már kinyomtatott és az eleddig nem publikált levelek között. A füzetben közreadott 66 levél közül 24 teljes terjedelmében napvilágot látott már (túlnyomó többségük Karl Lanz „Korrespondenz des Kaisers Karl V"-jében), ez a tény azonban inkább növeli, semmint csökkentené a kiadvány értékét. Az újra kiadást ugyanis nemcsak a pontosabb szövegközlés indolkolta, hanem az a rendkívül igényes apparátus is, amellyel a szerkesztők — ugyancsak hűségesen követve az előzményeket — megkönnyítik a levelek megértését, értékelését és fölhasználását. A nagyon részletes német nyelvű regeszták a gyorsabb tájékozódást segítik (a közreadott levelek nyelve — két latin és egy német nyelvű hivatalos irat kivételével — spanyol vagy francia), a jegyzetek irodalmi hivatkozásai pedig a korszaknak valóságos kézikönyvévé teszik a kiadványt.

A korszak, az 1531-es esztendő első fele, Ferdinánd uralkodásának viszonylag kevésbé mozgalmas periódusai közé tartozik. A legjelentősebb események valóban családi vonatkozásúak voltak: az év elején Ferdinándot római királlyá választották és koronázták (Köln, január 5., illetve Aachen, január 11.), a félév végén pedig Mária, 1530. december 1-én elhunyt nagynénjének utódaként, Németalföld kormányzója lett (Brüsszel, július 15.).

A két testvér itinerániumát ezek az események határozták meg, éspedig egymáséval ellentétes irányban. Ferdinánd útja Kölnből, majd Aachenből Nördlingenen, Ingolstadton és Linzen keresztül Csehországba vezetett, Máriáé viszont Kremsből Linzen át nyugat felé vitt. Az utóbbi leveleiből most már részletesebben rekonstruálhatjuk azt az útvonalat, amelyre Ortvay (Mária, II Lajos király neje 1505—1558 Budapest, 1914. 348 l.) Oláh Miklós egyetlen leveléből következtethetett csak: a keltezésekből ítélve, Mária Linzből (márc 8—14.) Eferdingen (márc. 19.), Nürnbergen (márc. 29.) és Kölnön (ápr. 6.) át érkezett Gentbe (máj. 5.). Linzben Ferdinánddal találkozott, a Németalföldön pedig mindvégig együtt volt Károllyal, aki január közepétől az egész félév folyamán innen levelezett. Valószínűleg ez a magyarázata annak, hogy ebben a füzetben az előzőeknél nagyobb számban szerepelnek a brüsszeli levéltárban őrzött levelek és levélfogalmazványok, jóllehet a legtöbb anyagot ezúttal is a bécsi Haus-, Hof- und Staatsarchiv szolgáltatta. (A 66 levél közül 39 a bécsi, 25 a brüsszeli és 2 a simancasi levéltárból való.)

Ami a tartalmukat illeti, formálisnak legkevésbé sem nevezhetők e misszilisek: íróik friss információkat adtak és kértek, aktuális személyi, politikai és pénzügyi kérdésekben nyilvánítottak véleményt. Ferdinánd és Mária levélváltásában vissza-visszatérő téma volt például Mária magyarországi jövedelmeinek a helyzete és sorsa (493, 499, 515), a két fivér pedig szinte türelmetlenül firtatta és kölcsönösen latolgatta a másik álláspontját, lett légyen szó a jelentéktelenebb ügyekről vagy a két főgondról: a lutheránus tábor erősödéséről és a török veszélyről.

Növekvő gond volt az előbbi, ezidőben (ideiglenesen) háttérbe szoruló az utóbbi. A lutheránusok — Károly sztereotíp kifejezésével „les lutheriens et autres desvoyéz de notre saincte foy" — február 27-étől a schmalkaldeni szövetségbe tömörülve tiltakoztak, többek között, de nem utolsósorban, Ferdinánd római királlyá választása s e méltóságának elismerése ellen. Protestálásuk keresztülhúzta a császárnak azt a tervét, hogy a

birodalom ügyeinek intézését öccsére bízva, Spanyolországba távozzék, és megfosztotta gyakorlati jelentőségétől a január 16-án Utrechtben kelt és február 14-én Brüsszelből elküldött — teljes terjedelmében most először publikált s a mellékelt utasítás szerint is titkosan kezelendő — latin nyelvű oklevelet, amelyben a császár távolléte idején lényegében teljhatalmat ruházott a római királyra (457a). Némi húzódozás, sőt (igaz, egy el nem küldött levélben kifejtett) visszautasítás után (489), Károly végül is akceptálta öccsének azt a kérését, hogy ne hagyja őt egyedül „en medio de los trabajos", és spanyolországi útja előtt egy birodalmi gyűlésen együttesen próbáljanak valamiféle megegyezésre jutni a rendekkel (482, 485).

A török veszély, érthetően, főként Ferdinándot aggasztotta, éspedig nemcsak az év elején, még a törökök támadásától tartva, hanem azután is, hogy a szultán jóvá hagyta, s egy évre meghosszabbította a Szapolyaival kötött, január 21-én életbelépett háromhónapos fegyverszünetet. „A töröktől nem lehetünk sem nyugalomban, sem biztonságban, akár béke van, akár háború" (111. l.), figyelmeztette ismételten a császárt, aki viszont hideg józansággal hűtötte le Ferdinánd keresztes hadjárat ábrándjait (470, 475). Gondoljon „a törökök nagy hatalmára és az ellenálláshoz szükséges eszközök csekélységére" (94. l.), intette öccsét, s előbb kitartóan szorgalmazta a békekötést, majd rendkívül körültekintően vigyázott rá, nehogy okot szolgáltassanak a szultánnak a béke megszegésére.

A korabeli magyar történelem egyik kulcskérdéséhez, az utóbbi idők vitáiban sokat feszegetett problémához érkeztünk. Ez pedig mindennél meggyőzőbb bizonyítéka annak, hogy a korszak magyar történészei számára is nélkülözhetetlen e forráspublikáció, amelynek reménykedve várjuk az eddiginél gyorsabb ütemű folytatását.

HERMANN ZSUZSANNA

OLÁH JÓZSEF:

AZ AKASZTÓI-VÉSZTŐI URADALMAK GAZDÁLKODÁSA A XIX—XX. SZÁZAD FORDULÓJÁN

(Budapest, 1975. 282 l. Agrártörténeti Tanulmányok, 1.)

Történetírásunk a nagybirtok gazdálkodásának kérdéseivel viszonylag keveset foglalkozott. A lemaradás nemcsak a vonatkozó külföldi irodalommal való összehasonlításból tűnik ki. Ha figyelembe vesszük ugyanis, hogy a nagybirtok termelése, más-más szinten és keretek közt ugyan, de agrármúltunk hosszú századain át az argártermelésnek egyik fontos üzemtípusát képezte, a lemaradás még inkább szembeötlő.

E kérdéssel csupán a két háború között kezdtek foglalkozni Domanovszky Sándor tanítványai. Munkásságuk nyomán több monográfia látott napvilágot. Sajnos, a háború alatt, majd a háborút követő években ez a kezdeményezés átmenetileg megtorpant, s történetírásunk csak az ötvenes években kezdett ismételten foglalkozni a kelet-európai országok agrárfejlődésének sajátos képződményével, a termelő és a termeltető nagybirtokkal. Az új feldolgozások már természetszerűen a marxista történelemszemlélet alapján vették vizsgálat alá egy-egy uradalom gazdaság- és társadalomtörténeti kérdéseit. A tőkés termelés útjára lépett nagybirtok nagyüzemi termelésének történeti vizsgálatával azonban viszonylag kevesebbet foglalkoztunk, mint a feudáliskori majorságokéval.

Oláh József könyvét már csak emiatt is jelentős vállalkozásnak kell minősítenünk. Jelentőségét tovább növeli, hogy az uradalom gazdaságtörténetének éppen azt a korszakát, a századfordulót megelőző és követő egy-két évtizedet tárgyalja igen behatóan, amely egyben az egész magyar mezőgazdaság átalakulásának egyik legfontosabb, egye-

nesen döntő szakasza volt. Ellentmondásaival együtt a tőkés mezőgazdasági termelés fellendülésének nagy korszaka volt ez, állapítja meg a monográfia szerzője is.

Oláh József könyve a gróf Wenckheim-család birtokában lévő akasztói-vésztői uradalom gazdálkodását vizsgálja. Választását az a kényszerű körülmény határozta meg, hogy síkvidéki uradalom termeléstörténeti problémáit akarván bemutatni, az alföldi levéltárakban erre az egyetlen nagybirtokra talált csak a vonatkozó tőkés korszakból — távolról sem teljes — iratanyagot. Ebből adódóan azután mind a kutatás, mind pedig a feldolgozás során több nehézséggel kellett megküzdenie. Így többek között egy-egy fontos termelési folyamat, vagy éppen ágazat fejlődési útját csak igen szaggatottan, — távolról sem folyamatos idősorok pályáján — tudta végigkísérni. Ugyanakkor az akasztói-vésztői uradalom területe, a vizsgált időhatárok között, az öröklések, birtokvásárlások és eladások következtében állandóan hullámzott: területe 1866-ban fele akkora volt, mint 1904-ben. Könnyen elképzelhető, hogy hézagos adatokkal és szinte évtizedenként változó nagyságú területtel dolgozva, milyen akadályokon és buktatókon kellett a kutatónak magát átverekednie, hogy a gazdálkodás-termelés átalakulásáról többé-kevésbé mégis egységes, az uradalom egészére érvényes képet tudjon rajzolni.

Könyvét Oláh József helyesen, a birtokosok és nagybirtokok bemutatásával indítja, majd egy jól tagolt főfejezetben előbb a tőkés agrár nagyüzem termelését még sokáig terhelő feudális maradványokról, a feudális jellegű munkaformákról ad számot. Ezt követően az uradalom főbb termelési ágazatait: a földművelést, állattenyésztést és az erdőgazdálkodást tekinti át. Külön fejezetben foglalkozik végül a munkaerőgazdálkodás és az értékesítés-jövedelmezőség problémáival.

Feltétlenül ki kell emelnünk azt a munka egészére jellemző pozitivumot, hogy a szerző egyetlen uradalom gazdaságtörténeti viszonyainak elemzésére vállalkozott ugyan, adatait mégsem önmagukban szemléli, hanem ahol erre lehetősége van, igyekszik azokat a korabeli országos statisztikai adatokkal mérni, s velük összevetve jelöli ki az uradalom helyét agrártermelésünkben. Így szerez érvényt annak a fontos tudományos és módszertani elvnek, hogy az uradalom gazdálkodásának eredményei nem válnak önmagukban zárt elszigetelt jelenségekké.

Méltányolnunk kell a munkának azt a másik erényét is, hogy a történeti szempontokat, agrártermelő üzemről lévén szó, igen sikeresen egyesítette a korabeli és korunkbeli agrárgazdasági és agrártudományi szempontokkal. E módszer különösen jól kamatozott az állattenyésztéssel foglalkozó fejezetben. Itt ugyanis nemcsak a hagyományos kérdésköröket (állatlétszám, állatsűrűség stb.) vizsgálja, de jelentős teret szentel az olyan kérdéseknek is, mint az állatokkal feletetett takarmányok tápértéke, fehérje- és keményítőértéke stb.

Ezen túlmenően a monográfia legjobban sikerült fejezetei közé sorolhatók a munkaerőgazdálkodás és a jövedelmezőség kérdésével foglalkozók is. A politikai gazdaságtan elméleti kategóriát igen eredményesen alkalmazza mind a munkaerőgazdálkodás, mind pedig a jövedelmezőség vizsgálatában. E kategóriák alkalmazása során olyan mélységekig sikerült múltunknak e fontos problematikájába hatolnia, ameddig a korszak agrárviszonyainak elemzése során a magyar történetírásban még senki sem jutott el.

A monográfia olvasása közben azonban hiányérzete is támad az olvasónak. Ezeknek egyike az lenne, hogy a növénytermesztés és állattenyésztés kérdéseit tárgyalva — talán adatok hiányában? — a szerző nem foglalkozik a korszakban ekkor már mind fontosabb szerepet játszó új fajták, s a nagy horderejű fajtaváltás kérdéseivel. S ez a fajtaváltás nem csupán fajtatörténeti, tehát agrártudományi szempontból érdemel különleges figyelmet. A szaporodó számú vizsgálatokból ugyanis egyre nyilvánvalóbban kitűnik — s ezt a kortársak is tudták és felmérték —, hogy éppen az új fajták termesztése igen fontos szerepet játszott a hozamok növekedésében, nem utolsósorban pedig a terme-

lési struktúra fokozatos átalakulásában. Hasonló jellegű fajtacserélődés folyamata zajlott le az állattenyésztésben is. A szarvasmarhatenyésztésben pl. az új fajták megjelenése tette lehetővé a korszakban kibontakozó ún „hármas hasznosítási" elv gyakorlati megvalósítását, s egyes uradalmakban a nyugat-európai szint fokozatos megközelítését.

Végül azt szeretném szóvá tenni még, hogy ahol a szerző adatai bőségesek is, nem használja ki megfelelőképpen a bennük rejlő lehetőségeket: nem egyszer valósággal tartózkodik azoknak behatóbb elemzésétől. Számtalanszor beéri az egyszerű adatközléssel, s a belőlük levonható konklúziókat mintha másokra akarná bízni. Nem mindig mélyed el az adatok mögött meghúzódó összefüggések felfejtésében, mint akinek sietős a dolga, gyakran beéri a puszta tények közlésével. Aki pedig az adatoknak ilyen tömege felett rendelkezhet, sokkal bátrabban élhetne mind az uradalomra vonatkozó, mind pedig az uradalom kereteit messze meghaladó általánosabb érvényű konzekvenciák megfogalmazásával.

Mindezek ellenére azonban Oláh József monográfiája, ezt aligha kell külön kiemelnünk, agrártörténetírásunk egyik jelentős nyeresége, annak fontos teljesítményeként könyvelhető el. Végül azt is hangoztatnunk kell, hogy könyvében nem csupán egy jól tagolt uradalomtörténeti munkát méltányolhatunk, de köszöntenünk kell az Agrártörténeti Szemle Szerkesztőbizottsága által szerkesztett új sorozat, az Agrártörténeti tanulmányok első darabját is. Dicsérettel illetnünk így hát nemcsak a szerzőt, hanem a szerkesztőt s kiadót egyaránt méltányos és jóleső kötelességünk.

FÜR LAJOS

SOMOGY MEGYE MULTJÁBÓL 1974

(Levéltári évkönyv 5. Szerk.: Kanyar József. Kaposvár, 1974. 280 l.)

SOMOGY MEGYE MULTJÁBÓL 1975

(Levéltári Évkönyv 6. Szerk.: Kanyar József. Kaposvár, 1975. 321 l.)

Mindazoknak, akik az 1970-ben megindított „Somogy megye múltjából" című Levéltári Évkönyv sorozat első öt kötetét meg akarják ismerni, igen könnyű a dolguk, mert csupán a 6., 1975. évi kötet utolsó lapjait kell fellapozniuk. Ezeken található annak a vitaülésnek teljes anyaga, amelyet az addig megjelent levéltári kötetekről 1974. szeptember 26-án Kaposváron tartottak. Ez az ankét már nemcsak azt mutatta meg, hogy az ország szakembereinek széles köre tekint érdeklődéssel és méltánylóan egy regionális történetkutatói törekvésre, hanem azt is, hogy Somogy megye és Kaposvár város politikai vezetői és oktató pedagógusai is érdemleges hasznot merítettek a történészek munkájából, egy megye történeti tanulmányokat magába foglaló kiadványsorozat segítségével.

A most ismertetésre kerülő két kötet felépítése az előzőekhez hasonlóan felöleli a megye történetének több időszakát, kezdve a középkori Somogy egy-egy lényeges problémájánál, eljutva a már-már jövőnkbe torkolló közelmúlt néhány fontos történeti eseményének értékeléséig. Ezekben a kötetekben is, mint az előzőekben, a történettudomány és segédtudományai mellett a néprajz, a művészettörténet és a gazdaságföldrajz is szóhoz jut, újat és értékeset ad.

A koraközépkor történetét e két kötetben három nagyobb tanulmány képviseli. „Szent Egyed tisztelete a régi Magyarországon és a mai néphagyomány" című, az 5. kötetben megjelent mű szerzője, *Bálint Sándor*, a néprajztudomány teljes modern fegyvertárát felvonultatva mutatja be a somogyvári apátság egyik francia származású véd-

szentje tiszteletének elterjedését hazánkban és a napjához fűződő népi hiedelmeket, természeti megfigyeléseket.

A 6. kötetben a somogyvári apátság Péter titulusának forrásairól írt hosszabb tanulmányt *Magyar Kálmán* azzal a célkitűzéssel, hogy e somogyi régészeti központ feltárásával kapcsolatban több oldalú forráselemzéssel szolgáltasson adatokat a korai magyar egyházszervezés történetének néhány, még nyitott kérdéséhez. Feltérképezi a Szent Péterről elnevezett koraközépkori somogyi templomokat, kápolnákat, felkutatja a helyneveket; elemzi a somogyvári ásatás során talált kődomborművet, összehasonlítva azt európai Péter ábrázolásokkal. Ezek alapján állapítja meg, hogy Somogyvár a középkori Péter kultusz (amelynek kialakításában I. Istvánon és I. Lászlón kívül a magyar pálos rendnek is nagy szerepe volt) egyik központjának tekinthető.

E tanulmányt ugyancsak régészeti feltáráson alapuló munka követi: *Müller Róbert* a fonyódi járás középkori településhálózatáról írott műve. Fontos, hézagpótló kezdeményezés ez településtörténeti kutatásainkban. A szerző az írott, középkori források által említett településeket terepbejárásokkal azonosította, ill. ha azonosíthatatlan településre talált, akkor annak helyét következtetéssel próbálta megállapítani. A tanulmányt két térkép zárja le: az egyik a fonyódi járás Árpád-kori településeit ábrázolja, a másik a 15—16. századi településeket mutatja, pontosan jelölve az elnéptelenedés időpontját, az azonosított vagy bizonytalan helyű településeket stb. — E munka egyidejűleg a régészeti topográfia jelentőségére is rámutat, amelyet feltétlenül figyelembe kell vennünk a középkor demográfiai és egyéb, gazdaságtörténeti problémái megoldásánál, mivel a középkori források — éppen e tanulmány adataiból is kitetszően — nem mindig adnak megbízható és pontos képet történeti múltunkról.

A középkor világába nyújt betekintést — mindkét kötetben — *Komjáthy Miklós* oklevél-kivonat közlése is, amelyben a Somogyi Konventnek az Országos Levéltárban található II. Ulászló-kori okleveleit ismerteti, illetve közli kivonatosan, magyar nyelvű fordításban. A forrásközlést mindkét esetben a szerző bevezetése előzi meg, amelyben nemcsak az oklevelek tartalmi megértését segíti elő magyarázó sorokkal, hanem az azokban szereplő települések földrajzi helyét is megállapítja. Az 5. kötetben 1493 áprilistól 1494 februárig terjedő dátumú 12 oklevelet közöl, amelyekben részint panaszos ügyekről, részint hatalmaskodásokról van szó. A 6. kötetben a szerző 1494 augusztusától 1496 májusig tartó időhatárral 16 oklevelet közöl. Ez utóbbiak közt adás-vételi okiratot is találunk, amely az akkor telekárakról is hírt ad. A panaszokból a jobbágysággal szembeni hatalmaskodások széles sora rajzolódik ki. A szerző utal arra, hogy az értékesebb okleveleket kolostorokban őriztették, s többször előfordult, hogy a hatalmaskodó főurak onnan rabolták el egy-egy család birtokaira vonatkozó féltve őrzött dokumentumait.

Az 5. kötet következő tanulmánya azoknak a kolostoroknak a történelmi szerepéről számol be, amelyeket erődített és várrá alakított formában a törökkori végvári rendszerbe építettek be. E tanulmány szerzője *Csorba Csaba* megkülönbözteti az erődített kolostorokat (amelyekben folytatódott a szerzetesi élet), a várrá alakítottaktól, ahonnan a szerzetesek eltávoztak, vagy eltávolították őket. A középkori előzményekre visszatekintve megállapítja, hogy már 1526 előtt 30 kolostor erődítettsége valószínűsíthető. Ezt követően a szerző négy nagyobb időszakra bontva tárgyalja a törökkor kolostorerődítéseinek történetét. Az írásos források, térképek, látképek és régészeti adatok egybevetésével állapítja meg az egyes megerősített kolostorok erődítettségét és hangsúlyozza annak fontosságát, hogy a kolostor és várkutatásokban a történettudomány nézőpontja váljék uralkodóvá, amelynek során a régészetre, mint perdöntő kutatási módszerre jelentős szerep vár. A tanulmányt több, 17. századi alaprajz, továbbá a törökkorban erődített és várrá alakított kolostorok helyét feltüntető két térkép illusztrálja.

Két tanulmány is foglalkozik várostörténettel. Az 5. kötetben *Rúzsás Lajos:*

„Dunántúli mezővárosi fejlődés a kései feudalizmus korában" címmel írt hosszabb tanulmányt, míg a 6. kötetben *Kállay István* Kaposvár 1703. évi vásárprivilégiumáról írt.

Rúzsás Lajos tanulmánya áttekinti a mezővárosok különböző típusait, majd megállapítja, hogy a 17. században a fegyverrel szolgáló mezővárosok hálózata a Dunántúl nyugati részéről a felszabadító háború nyomán tovább terjedt az egykori védvonal előtt és kiterjedt egész Dunántúlra. (Megállapítását térképen is ábrázolja.) E városok között találjuk Kaposvárt is. Mária Terézia idején ez a város már örök szerződésű mezővárosként szerepelt. A 19. század fordulójától általában megnő a mezővárosok száma, népességük emelkedik. 1828-ban már nagyobb gazdasági funkciót töltenek be az ország gazdasági életében, mint a szabad királyi városok. (Ennek okát a szerző a terménykereskedelem kis városhoz, kisegységhez kötődésében látja.) Kaposvár ezek között a városok között található, bár szűk határral és rossz közlekedési helyzettel küzd. Igazi gazdasági fellendülését a vasútvonal megnyitása hozta.

Ugyane város életének egyik fontos eseményét, vásárprivilégiumának történetét dolgozta fel *Kállay István*. A szerző rámutat arra, hogy Kaposvár négy éves vásártartásra kapta meg a jogot Esterházy Pál nádor kérésére I. Lipóttól, s noha erről a további szerződésekben nem esett szó, ez a vásártartási jog megvolt. A szerző közli a vásártartás engedélyezéséről szóló okirat eredeti latin és fordított magyar szövegét, továbbá a kaposvári kereskedők kérelmét, akik a vásárra menetelük érdekében mielőbbi dézsmálásukat sürgetik, hangsúlyozva ezzel is e vásárok jelentőségét.

Az 5. kötetben egy művészettörténeti tanulmány szakítja meg a történeti tanulmányok sorozatát. *Boros László:* „Dorfmeister Somogyban" című tanulmánya e neves soproni festő korai munkáit tekinti át, melyeket néhány Somogy megyei templom őriz. Elsőként a zicsi baldachint írja le, a 18. századi hazai festészetnek ezt a kitűnő alkotását, amely 1968-ban került elő, s amelyet még a szakirodalom nem említ. Ezután Toponár falu templomának és festményeinek történetét ismerteti, bőven merítve a Historia Domus anyagából. A festményeket Dorfmeister a Festetics család megrendelésére alkotta. A tanulmányt szépen illusztrálják a festmények jól sikerült fotói.

Mindkét kötetben igen érdekes és a maga nemében kitűnő alkotás két megyei mérnök „emlékezete", illetve a róluk rajzolt portré. Az egyik mérnök: Vörös László, aki 1790-től 1870-ig élt, és akinek életútját *Bendefy László* szinte családtörténetnek is beillő módon írta meg az 5. kötetben. A tanulmányt képek illusztrálják s a végén Vörös László, Somogy megye hites főmérnökének archiválís hagyatéka kerül felsorolásra. Bendefy tanulmánya a 19. században dolgozó mérnökök nehéz életére is fényt vet.

A másik tanulmány *Bencze Géza* tollából a 6. kötetben Török Ferencnek, Somogy megye mérnökének (1779—1832) életútját kíséri végig, aki elsősorban a folyók szabályozásának munkálataiból vette ki a részét. E tanulmány a megyei vízrendezések több érdekes és eddig ismeretlen mozzanatát tárja fel. A függelék tartalmazza Török Ferenc Somogy megye Levéltárában megtalálható térképeinek jegyzékét.

A kötetek nem nélkülözik a mezőgazdaságtörténetet sem. Két tanulmány, mindkettő *Tóth Tibor* tollából, a mernyei uradalom gazdálkodását mutatja be oly módon, hogy abból az országos mezőgazdaság-történeti kutatás is kap újat, anyagban és feldolgozási módszerben egyaránt. Az 5. kötetben a mernyei uradalom jobbágyfelszabadítás előtti gazdálkodásáról esik szó. A szerző bemutatja az uradalmi földhasználat kiterjesztésének módszereit, az allodizáció folyamatát, majd kitér a szántóföldi termelés, a rétgazdálkodás, továbbá az állattartás részletes, adatbő ismertetésére. Külön foglalkozik a szőlészet, borászat, az erdők kezelése és az uradalmi majorok kiépítése problematikájával. A tanulmány végén megvonja a négy évtized mérlegét, amely szerint a további gazdasági növekedés már csak az üzem belső fejlesztésével mehetett volna végbe, de ez már teljesen új viszonyokat kívánt.

A 6. kötetben a jobbágyfelszabadítás után a mernyei uradalom nagyüzemi szerkezetének és a szemléletmód átalakulásának kérdéseit taglalva, ennek az uradalomnak belső gazdasági mozgását, a tőke struktúrájának változásait mutatja be a szerző 1877—1914-ig. A feudális termelési mód által meghatározott nagybirtok néhány évtized alatt nagyüzemi szerkezettel rendelkező kapitalista vállalat lett, s a szerző mindezt néhány fontosabb irányvonal megragadásával kíséri nyomon. Így áttekinti az uradalom gazdasági vezetésében beállott változásokat, s ezeket a tőkestruktúra és az ökonómiai gondolkodás tényezőire vezeti vissza, amelyek új technológiai kapcsolatrendszert teremtettek. Különösen figyelemre méltók a beruházásokkal kapcsolatos vitáról írott sorai, továbbá a modern számítások alapján levont következtetései.

Időrendben e két tanulmány közé ékelődik egy, megyei mélységben eddig még fel nem dolgozott korszak politikatörténetével foglalkozó tanulmány. *Andrássy Antal* tollából. Címe: Somogy a császári megszállás alatt (1849 január-április). Ez a mű az 5. kötetben található. A szerző a megyei levéltár és az 1849-ben Pécsett megjelent a Somogy megyei Hivatalos Tudósítások 1849. évi I. füzetének anyagát használja fel tanulmányához (az utóbbinak tartalmát is közli a 190—192. oldalon). E tanulmány azért is jelentős, mert bemutatja, hogy miként csaptak össze az indulatok egy megyei rendszer keretén belül a szabadságharc egyik kritikus szakaszában. Kitűnő rajzot ad a vezetőkről és azokról a módszerekről, amelyek utóbb e korszak jellegét — országosan is — megadták.

A mezőgazdaság-történeti munkákhoz tartozik *Takács Éva* tanulmánya az 5. kötetben, amely az állami erdészeti igazgatás első korszakának, az 1879. XXXI. tc. végrehajtásának történetéhez szolgáltat adatokat. E munka elsősorban a Somogy megyei Levéltár erdészeti iratainak anyagán alapszik. Az úrbéres erdőbirtokosok egy tipikusnak mondható esetét tárgyalja, egy üzemtervi kezelés bevezetésével kapcsolatos problémákat ismerteti. E konkrét eset kapcsán áttekinthető az erdőigazgatási szervek működésének formája, jellege és lényege is.

E nagy témakörhöz, a mezőgazdaság-történethez tartozik a kötet szerkesztőjének, *Kanyar Józsefnek* az 5. kötetben „Somogy agrárgazdasága az 1895. évi mezőgazdasági összeírások tükrében" címmel írott hosszabb tanulmánya. A szerző vázolva a felhasznált statisztikai kiadványból adódó hibalehetőségeket, áttekinti a legfontosabb agrárgazdasági mutatókat (birtok- és bérleti viszony, a földbirtok területi megoszlása művelési ágak szerint, a mezőgazdasági üzemek élő felszereltsége és az állatállomány megoszlása, továbbá a gépi és eszközállomány). Ezután rátér a demográfiai viszonyok, a a népesség és a lakóház-állomány összefüggéseinek, továbbá az iskolázottság problematikájának vizsgálatára, térképre vetítve az 1784—1960 közt fogyó népességű Somogy megyei településeket. A szerző utal arra, hogy a századforduló megyéjének lakóház állománya és a népesség műveltségi szintje vizsgálatának eredményei kihatnak napjaink település- és területfejlesztésére is.

Ezt egy újabb politikai történeti tanulmány követi, *Szili Ferenc:* Az 1905—1906. évi kormányzati válság és annak következménye Somogyban című munkája. A nagyrészt megyei közigazgatási és sajtóanyagra támaszkodó tanulmány rámutat a közjogi ellenállás gazdasági és társadalmi hátterére, vázolja a megyei ellenállás fő jellegzetességeit Somogyban, kitér az adómegtagadás problémáira, s a koalíció politikájának hatására a falvak és a városok munkásainak életére. (Érdekes fejezet az SzDP és a „nemzeti ellenállás".)

Adatokban gazdag és módszerében is új *Erdősi Ferenc:* Somogy megye építőanyagiparának fejlődése és szerkezeti átalakulása a XIX. század végétől napjainkig című tanulmánya (6. kötet). A szerző áttekinti a megye építőanyag- iparának természeti adottságait: a földtani viszonyokat és készleteket, továbbá a termelés éghajlati feltételeit. Megállapításait öt ábrán szemlélteti. Ezután áttér az építőanyag-ipar kialakulásának

vázolására a kapitalizmusban és fejlődésének bemutatására a felszabadulás után. Végigkíséri a téglaipar és a kavicsbányászat múltját és felvázolja az építőanyag-ipar jelenlegi ágazati és területi szerkezetét, bemutatva a termelési viszonyokat, az ágazati és területi kapcsolatokat. Legfontosabb eredményeit térképre is vetíti (1967—1973. évi adatok alapján). A tanulmányt 12 táblázat követi, amelyek értékes információkat nyújtanak a szakembereknek a kavicsösszetételektől kezdve a termelési eredményekig, az értékesítési területektől az építőanyag-ipar ágazati szerkezetéig, több, a tanulmányban előforduló probléma részletesebb adataival.

Közelmúltunk történetének feltárása szempontjából nagyon figyelemre méltó az a két tanulmány, amelyet az 5. és 6. kötetben *Lagzi István* írt, az előbbiben a lengyel, az utóbbiban a francia menekültek Somogy megyei tartózkodásáról a második világháború idején. Mindkét tanulmány széles körű nemzetközi irodalomra és jelentős levéltári adatgyűjtésre épült. (Az Országos Levéltár belügyminisztériumi anyaga és a Hadtörténeti Levéltáron kívül a szerző bőven merített a megyei levéltár és a korabeli, illetve közel korabeli sajtó anyagából.)

Az 5. kötet ezzel a tanulmánnyal zárul. A 6. kötet anyagában azonban még két, nagyobb terjedelmű tanulmány következik. Az egyik *Király István* munkája, amely a második világháborút követő iparpolitikai törekvéseket és azok történeti előzményeit tekinti át Somogy megyében. A szerző nagyrészt sajtóanyagra és visszaemlékezésekre alapított tanulmánya néhány új szemponttal gazdagítja e témára vonatkozó ismereteinket.

Szili Ferenc: Egy zselici mikrotáj társadalmi és gazdasági viszonyainak átalakulása (1945—1971) c. tanulmánya 13 táblázatba tömörítette hét község legfontosabb gazdasági mutatóinak alakulását, különböző, általában 50—70 éves időhatárok között vizsgálva azokat. A földrajzi adottságok és a településtörténeti múlt áttekintése után bemutatja a felszabadulás után kialakult birtokviszonyokat, a ki- és betelepítések gazdasági és politikai következményeit. Áttekinti a demográfiai és munkaerő problémákat, bemutatja a gazdasági fejlesztés helyzetét, és lehetőségeit.

E kötet a már említett vitaülés anyagán kívül a Somogy megyéről 1945—1974 között készült történelmi munkákat bemutató, nagyrészt annotált bibliográfiával zárul. (Ez utóbbi *Takács Éva* munkája.)

Nem tettünk említést a 6. kötetet bevezető munkáról, *Kanyar József* összefoglalójáról, amelyet a szocialista levéltár-ügy negyedszázadáról (1950—1975) írt. Ez a tanulmánynak is beillő beszámoló imponáló fejlődési vonalat vázol fel, nemcsak a levéltári kiadványok szaporodó száma és a kutató-gárda növekedésének bemutatása révén, hanem azzal is, hogy rámutat arra a nevelő munkára, amelyet a levéltár a fiatalok, elsősorban a középiskolás diákok körében kifejt, továbbá azokra a nemzetközi kapcsolatokra, amelyeket kiépített.

Sikeres sorozat a Somogy megyei levéltári évkönyvek sorozata. Amit helytörténeti vagy regionális történeti vonalon adni lehet, az nagyrészt sűrítve megtalálható ezekben a kötetekben. Természetesen a színvonal nem egységes, nem egyenletes, de az átgondolt szerkesztői munka elsimítja a túl nagy egyenetlenségeket és további kutatásra ösztönzi a levéltár köré csoportosuló alkotó gárdát. A tematika szabad kezelése lehetőséget ad a kezdeményezésekre, teret nyújt a „véletlen felfedezések" adta témák kibontására, amelyek utóbb a szintetizáló munkát könnyítik majd meg.

Függedi Erik az évkönyv-vitáján azt mondotta, hogy minden kutatónak szüksége van arra, hogy választ vagy visszhangot kapjon arra a munkára, amivel foglalkozik. Egy olyan kötet, amely egy tájegység, jelen esetben egy megye történetének különböző kérdéseit tárgyalja, — méltán számíthat visszhangra, érdeklődésre.

T. Mérey Klára

A. P. GRICKEVICS:

CSASZTNOVLADEL'CSESZKIE GORODA BELORUSZSZII V XVI—XVIII VV.

(Szocial'no-ékonomicseszkoe iszszledovanie isztorii gorodov. Minszk, Nauka i Tehnika. 1975. 248 l.)

BELORUSSZIA MAGÁNFÖLDESÚRI VÁROSAI A XVI—XVIII. SZÁZADBAN. A VÁROSTÖRTÉNET GAZDASÁGI ÉS TÁRSADALMI KUTATÁSA

Anatolij Petrovics Grickevics minszki történész-professzor a feudális korszakban a Litván Nagyfejedelemséghez, ill. a Rzecz Pospolitához, a lengyel-litván államhoz tartozó Belorusszia késő-feudáliskori várostörténetének kutatója, ebben a tárgykörben már számos könyvet és tanulmányt publikált. Doktori disszertációja a magyarországi mezővárosokhoz hasonló várostípus történetének jónéhány kérdését veti fel.

A bevezetőben adott historiográfiai áttekintés után, amely röviden utal a magánföldesúri városok lengyel és magyar párhuzamaira is, négy fejezetben tárgyalja mondanivalóját. Munkája legnagyobbrészt a hazai, oroszországi központi és lengyel levéltárak anyagára épül fel, de a kiadott (részben elbeszélő) forrásokat és a kérdés eddigi irodalmát is számbaveszi, beleértve ebbe a tekintélyes lengyel szakirodalmat is. Először a magánföldesúri városok kialakulását vizsgálja és megállapítja, hogy általában a nagybirtok (zömmel majorkodó nagybirtok) központjában hozták létre ezeket a városokat a földesurak, és a korszak végéig a földesúr tulajdonának is számították. Mintegy 25 ilyen város volt, a belorussziai városok fele. A fejlődés során a gyarapodó városokba a köznemesség képviselői is beköltöztek, a városi hatóságoktól független városrészeket alkottak, ún. jurisdicákat (az eredeti orosz írásbeliséget a lengyel-litván korszakban a latin, kisebb mértékben a lengyel váltotta fel, innen a latin kifejezések). Ilyen kiváltságos városrészeket a földesurak az egyházaknak is adtak. A városi lakosság zöme azonban a földesúrnak adózott a házak és a város körül lévő szántók, legelők, olykor erdők használata fejében. A lakosság létszáma szerint nagyobb városokat (gorod) és kisebb városokat (mesztecsko) lehet megkülönböztetni, ez utóbbiból a korszakban több át is került az első kategóriába.

Részletesebben elemzi a szerző a városok ipari termelését, kimutatja, hogy a nagyobb városokban az iparágak száma már megközelítette a királyi városokét, és a fejlődés nagyjából felfelé ívelő volt, igaz, hogy a 17. század derekán, majd a következő elején a két nagy háború hanyatlást okozott, a fejlődés azonban a céhek és a mesterek számának a növekedésén egyaránt lemérhető. A városi kézművesek többnyire céhekben tömörültek, ezek szervezkedését a földesurak is általában elősegítették, sőt egészében a kézművesipar fejlődését, hiszen ebből hasznuk volt, Saját szükségleteik legalább is egy részét viszont nem céhes iparosokkal, hanem közvetlenül az uradalomhoz (a városon belül a várhoz) tartozó kézművesektől szerezték be. A városok kereskedelmi forgalma sem volt jelentéktelen, a 17. sz. második felétől, olykor már korábban is a városi lakosság mintegy 20%-át tették ki a kereskedők.

Nagy helyet szentel a könyv a városok belső szervezetének és a földesúrral való kapcsolatuknak. A Rzecz Pospolita határvidékén lévő nagy Radziwiłł-, Sapieha- és egyéb uradalmak tulajdonosai valójában szinte a szuverénitás egyes kritériumait is kielégítő önállósággal rendelkeztek a központi hatalommal szemben megyénél is nagyobb birtokaikon, és ezt a hatalmat a városokba beköltözött nemesekkel szemben is fenn tudták tartani. A városok (és egyúttal uradalmak) élén saját megbízottaik álltak. Egyébként viszont a városok elég nagy önkormányzattal rendelkeztek, egyesek már a korszak elején,

a legtöbb a korszak második felében megkapta a magdeburgi városi jogot. A jurisdicákban lakókra persze a városi joghatóság nem terjedt ki.

Végül a városok, ill. a bennük épült várak katonai jelentőségét tárgyalja a szerző (a nagyobb várakat háborúk idején nem tudták bevenni, olyan korszerűen megépített erődítmények voltak). A földesúr a városi lakosságtól is megkövetelte a milicia-szerű katonai szolgálatot, a korszak első felében részben még lovas szolgálat formájában is. Békés időkben lövészversenyeket rendeztek, az uraság díjakat is tűzött ki. A korszak második felében a százas, esetleg tizes csoportokban szervezett városi népfelkelés azonban már elvesztette katonai jelentőségét, a földesurak uradalmi katonaságuk (zsoldosok, ill. a magánföldesúri hajdúkra emlékeztető ún. vibranci) révén megtartották katonai és politikai súlyukat, a városi szervezet és beosztás inkább fiskális célokat szolgált.

Grickevics könyve nagyon jó, bőségesen adatolt és igazolt mindazokban a kérdésekben, amelyeket megtárgyal. A futólagos tartalmi ismertetés is rá tudott talán mutatni arra, hogy a mezővárosokkal való párhuzam mellett mennyi itt a különbség, a városok jogállásában és gazdasági szerepében egyaránt, hiszen az kiderül, hogy a városi lakosok zöme iparral vagy kereskedelemmel foglalkozott. Van azonban jónéhány olyan kérdés, amelyet a szerző vagy helyhiány, vagy a forrásanyag jellege miatt nem tudott kidolgozni. Magáról a céhes iparról is csak azt tudjuk meg igen részletesen, milyen iparágak léteztek, esetleg nem céhekben szervezve (pl. a hóhér, akinek sajátlagos feladata mellett még a városok tisztántartása, egészségügyi felügyelete is kötelezettségei közé tartozott). De nem kapunk képet a városi ipar volumenéről, a piac vonatkozásában is csak azt tudjuk, hogy részben a földesúr szükségleteit látta el, részben egyéb megrendelésre termelt, részben Belorusszián kívüli területekre is eljutottak termékei. Semmit sem tudunk meg arról, vajon ez a kézműves és kereskedő lakosság foglalkozott-e mezőgazdasággal is, vagy ha nem, a városnak juttatott földeket milyen formában hasznosította. Arról szó van, hogy katolikus, unitus, pravoszláv, lutheránus és kálvinista meg zsidó egyházközségek léteznek, de ezek arányáról már nem beszél a szerző, holott ez a nemzetiségi összetételre nézve igen instruktív volna, amelyre közvetlen adatok úgysem találhatók. Hogy Oroszországban hasonló jellegű városi képlet érdemben nem volt, azt a szerző megmondja, de nem törekszik arra, hogy a magánföldesúri városok helyzetét a lengyel-litván állam egyéb területeinek hasonló városaival vesse össze, összehasonlítást csak Belorusszia királyi városaival tesz. Vagy arra is utalhatunk, hogy a városok demográfiai fejlődését sem kíséri figyelemmel, csak az iparosok és kereskedők számával kapcsolatban tesz erre utalásokat (nagyjából hatos szorzószámot használva az összlakosság megállapítására). Pedig a nagyobb városok esetében az új városrészek alakulása kapcsán, amiről beszél, érdemes lett volna erre is kitérni.

A. P. Grickevics, aki könyve előszavában már jelzi, hogy a városok antifeudális osztályharcára vonatkozólag olyan nagy anyaga van, hogy azt egy másik kötetben kívánja feldolgozni, remélhetőleg a városi fejlődés egyéb, könyvében nem érintett kérdéseire is kitér majd idővel. Hiányérzetünk és ebből fakadó kritikai megjegyzéseink elsősorban ugyanis annak tudhatók be, hogy anyagát jó érzékkel, kitűnő eredményekkel feldolgozó szerzőről van szó, akitől jogos további érdemleges munkát elvárni.

NIEDERHAUSER EMIL

A MÚLT MAGYAR TUDÓSAI

Szerkeszti Ortutay Gyula. IV. kötetsorozat. Lakó György: Sajnovics János (247 l.); **Gunst Péter:** Acsády Ignác (236 l.); **Szabó Imre:** Pikler Gyula (182 l.); **Miskolczy Dezső:** Schaffer Károly (141 l.); **Törő Imre:** Huzella Tivadar (171 l.).

(Budapest, Akadémiai Kiadó. 1973)

A múlt magyar tudósainak *negyedik* életrajzi-tudománytörténeti gyűjteménye újabb öt tudósportrét vázol fel. Méltatásakor ismét fel kell tennünk azt a kérdést, amelyet e hasábokon a sorozat első két gyűjteményének ismertetésekor feltettünk: a gyűjteményben egymás mellé került öt tudós milyen időbeli-tematikai sokféleséget reprezentál, s milyen közös vonások indokolják, hogy egymás mellé kerüljenek? Másszóval: beszélhetünk-e szerkesztői elképzelésről, vagy csak az elkészülés sorrendjében kerülnek-e kötetecskék egymás mellé? Úgy tűnik, hogy ez esetben sikeres szerkesztői szempontok érvényesültek az összeállítás során. A 18. század derekától — a magyar tudományosság kezdeteitől, — a felszabadulásig terjedő időhatárok közt éltek és alkottak az itt bemutatott tudósok. Nyelvész, történetíró, jogtudós, orvos és biológus kerül ezúttal egymás mellé. E tudósok életében — Schaffer kivételével — közös vonás, hogy valamennyien — tudományos munkásságuk révén — komoly konfliktusba kerültek szaktudományos közegükkel vagy ideológiai ellenfeleikkel.

A nyelvész Sajnovics Józsefet, aki nálunk elsőként bizonyítja a magyar nyelv finnugor rokonságát, idehaza teljes elutasítás fogadja. A „halzsíros atyafiság" akár bizonyíttatik, akár nem — elfogadhatatlan az ősi szittya vagy éppen ószövetségi rokonságról elmélkedők, a magyar nemesség számára. A *Lakó György* által megírt életrajz hangsúlyozza: Sajnovics utazása, csillagászati és nyelvi uticéljai is, Dániában fogalmazódtak meg, s dán kezdeményezésre valósultak meg.

A történész Acsády Ignác nem talált magának méltó helyet a kor történettudományi hierarchiájában, éppen azon új szempontjai tették kívülállóvá, amelyek a magyar történettudomány megújulásának lettek volna előfeltételei. Nem volt küzdő alkat, még ideológiai értelemben és saját eszméinek védelmében sem; személyében még elfogadtatta magát korával, de életműve felett már egyoldalúan túlzó ítéletek születtek. Indokoltan mutatja be *Gunst Péter* — a sorozat szerzői közül egyedül — a témául választott tudós munkásságának utóéletét is.

Pikler Gyula belátásos jogelmélete tartalma és színvonala folytán indokolatlanul, pusztán megalkotójának személye miatt került éles viták és harcok középpontjába. *Szabó Imre* tanulságosan elemzi, hogyan vonja le Pikler a személyi konzekvenciákat; visszavonul a politikai tevékenységtől, melyben a tudomány veszélyeztetését látja. (Szerintünk azért nem marad itthon a Tanácsköztársaság idején, mert ekkor nem lehetne nem politizálnia. A szerző viszont úgy véli, hogy Pikler távozása pontos indítékait nem lehet feltárni, s csak a marxizmus elutasítását látja ebben — 35. l.) S Pikler levonja a tudományos következtetést is: a támadások közvetlenül is arra ösztökélik, hogy távolodjék a jogtudománytól, de felismertetik vele elméletének belső gyengeségeit is. Ezért húzódik vissza a magányosságba, jogelméletét megalapozó pszichológiai kutatásaiba.

Schaffer Károly élete az egyetlen az itt bemutatottak közül, amelyből hiányzanak a tudományos-ideológiai konfliktusok. *Miskolczy Dezső* által megírt életrajza azt mutatja be, hogy Schaffer kutatásainak középpontjában az idegrendszert meghatározó biológiai működések, a gondolkodás, a tehetség és a lángész élettani alapjainak kutatása állott, s munkásságával azt bizonyította, hogy a lángész és őrület közötti kapcsolat vagy a tudományban alkotó és az „összeférhetetlen" személyiség korrelációja semmilyen biológiai-természettudományos érvvel nem alapozható meg.

Huzella Tivadar tudományos pályáját megrajzolva, *Törő Imre* érdekesen mutatja be mestere, a jeles biológus konfliktusait: hatvan hallgatóra méretezett laboratóriumában megtagadta hatvan leckekönyvnél több aláírását; az orvoskari tanács ülésére külön kis asztalt vitetett be magának, evvel is jelezni akarván, hogy nem ül ellenfeleivel egy asztalhoz (29—30. l.). Vagyona, amelyre támaszkodva saját kutatóintézetet alapított Felsőgödön, tette lehetővé ellenállását; eredményei egyéni utakon való elérését.

A portrékat ez alkalommal is az illető tudományágak művelői írták. A történészé a legsikerültebb; a természettudósoké az olvasóban több, megválaszolatlanul maradt kérdést vet fel. Közös hiányosságuk, hogy csak saját tudományuk történetébe ágyazzák a tudósok munkásságát, s így a tudományos környezet, a korabeli szakmai közeg feltáratlan marad. Sajnovics, a jezsuita, gondolt-e vajon arra, hogy *Demonstratio*-ját magyarul is kiadassa? Az orvos-tudósok munkássága és a magyar tudomány számára előnyös vagy hátrányos volt-e, hogy munkásságuk zömét német nyelven (s nem magyarul vagy éppen más idegen nyelven) publikálták?

Hiányzik a tudósok életében a belső indítékok, a pszichológiai mozzanatok feltárása is. A tudomány története megoldandó feladattá tette, amit ők megoldottak, s ettől váltak tudománytörténeti alakokká, — de miért éppen ők? Például Acsády Ignác tudományos életműve, amely a magyar birodalmi nacionalizmus és az osztályszemlélet kettősségére épül, s ezt külön-külön művekben juttatja kifejezésre, valósággal szkizoid lelkiállapotra enged következtetni. S ez vajon nem Acsády társadalmi helyzetéből eredt? A zsidó származású birtokos nemcsak lojális volt a korabeli rendszerrel szemben, hanem hálás is volt ennek liberális vívmányaiért, amelyek nemcsak a vagyont, hanem a karriert is biztosították számára. Osztálya, a polgárság (és felekezete) *következetes* emancipációjának igénye viszont szembe állította azzal a rendszerrel, amellyel atyái nemzedéke még megelégedett. Az emancipációt azonban nem a demokrácia, hanem a nacionalizmus alapján próbálta elérni. A sokszor tudat alatti motívumok megléte nyilvánvaló e választásban (a polgári radikálisok nemzedékénél egy generációval idősebb) Acsádynál, aki egzisztenciális helyzetéért *még* a rendszer lekötelezettjének érezte magát. Avagy Pikler Gyula természettudományos igényű pszichológiai vizsgálataival nem saját benső, lelki bizonytalanságát szerette volna megszüntetni? A kérdés Pikler pszichológiai kutatásainak valóban eldöntetlen tudományos értékeitől függetlenül is felmerül. Huzella Tivadar kimagasló biológiai munkásságát próbálta közvetlenül is *társadalmi* elméletté átalakítani. Miért hozott létre maga — dilettánsnak minősíthető — konstrukciókat? Ha megvolt benne a társadalmi tájékozódás igénye, miért nem tájékozódott korának társadalom-filozófiájában? Szerintünk valószínűleg a túlzott önértékelés, a nagy és kis tudósoknál egyaránt fellépő lelki torzulás, amelynek alapja a kortársak indokolt vagy indokolatlan lebecsülése, vezette ebbe az irányba.

A felmerülő problémákra, reméljük, a sorozat újabb és újabb gyűjteményei már választ fognak adni. Újabb feladatuk lesz, az eddigiek mellett, hogy ne csak a tudománytörténetnek egy-egy ember munkásságában objektiválódott darabját mutassák be, hanem magát a tudóst is, akinek egyénisége maga is probléma, rejtély, amely tudományos vizsgálatot igényel. A sorozat első négy gyűjteménye ígéretesen halad előre ebbe az irányba. Szerkesztő és szerzők dolga, hogy így haladjon tovább.

GERGELY ANDRÁS

BELLÉR BÉLA:

AZ ELLENFORRADALOM NEMZETISÉGI POLITIKÁJÁNAK KIALAKULÁSA

(Budapest, Akadémiai Kiadó. 1975. 290 l.)

A szerző az első világháborút közvetlenül követő évek magyarországi nemzetiségi politikájának kutatása terén végzett eddigi munkásságát összegezi közel háromszáz oldai terjedelmű könyvében.

A munka négy fő fejezetből áll. Az első — a szerző által csupán bevezetésnek tekintett rész — az 1918 októberi polgári demokratikus forradalmat követő időszak és a Tanácsköztársaság nemzetiségi politikáját foglalja össze. Itt kerül bemutatásra Jásziék kísérlete, hogy a felbomló történeti Magyarország helyét a Kárpát-medencében egy „Keleti Svájc" vegye át. Ezt szolgálta volna a ruszinok, majd pedig a szlovákok megnyerésére szánt autonómia-törvény épp úgy, mint a németség részére biztosított önkormányzat. A Tanácsköztársaság nemzetiségi politikája teljesen szakított a polgári hagyományokkal, egy szocialista szövetségi állam alapjait próbálta lerakni. A részben összefüggő tömbökben (Nyugat-Magyarország), részben szétszórtan élő németség számára a Kormányzótanács három nagy kerületet alakított ki, amelyekben az önkormányzatot — mint szerte az országban — elsősorban a tanácsrendszer biztosította.

A munka második fejezete az ellenforradalom nemzetiségi politikájának első, 1919 augusztusától 1921-ig tartó periódusát elemzi. Már a Peidl-kormány megszüntette a ruszin, szlovák és német népbiztosságokat, s helyettük létrehozta az egységes Nemzetiségi Minisztériumot, amely élére a Friedrich-féle hatalomátvétel után a magyar és német nacionalizmust összebékíteni próbáló Bleyer Jakab került. A Bleyer vezette „nemzetiségi minisztérium" valójában elsősorban a német kisebbségi ügyeket intéző kormányszerv volt, amely úgyszólván mellékesen foglalkozott — de ugyancsak nagy apparátussal — más nemzetiségek ügyeivel, főként a szlovák és ruszin kérdéssel. Ezek a teendők külső megjelenési formájukban jórészt nemzetiségpolitikai természetűeknek tűntek ugyan, valójában a külpolitika részét képezték egy olyan átmeneti időszakban, amikor a trianoni békeszerződés még nem rögzítette végleges formában és pontos határokkal a szóbanforgó területek elszakadását, a valóságban azonban ezeket (Burgenland kivételével) már birtokba vették a szomszéd államok. Bleyer bukása után nyíltan a külügyminiszterek veszik át a tárca irányítását.

Bellér Béla munkájában szépen nyomon követhető, hogy miként próbálkozik az ellenforradalmi kormányzat nemzetiség-politikai eszközökkel is visszaszerezni a szlovák és ruszinlakta területeket. 1920 januárjában a kormány széleskörű autonómiát készít elő a szlovákok részére. Olyat, amelyben a dualizmuskori Horvátország sajátos jogállását látjuk viszont. Ezzel párhuzamosan folytak azok a kalandos természetű kísérletek, hogy részben különböző szlovák szaparatista csoportokra támaszkodva, részben lengyel szövetségben kisebb katonai vállalkozás utján próbálják meg a Felvidéket visszafoglalni. (Érdemes itt megjegyezni, hogy délszláv vonatkozásban, s a legfontosabbnak tartott erdélyi kérdésben az ilyen jellegű fellépést a magyar kormánykörök nem erőltették, a fegyveres vállalkozást nem tartották időszerűnek.) E kísérletek fővonalaikban már ismertek történetírásunkban. A szerzőé az érdem, hogy ezeket a szinte néhány hónaponként újrakezdett akciókat részletesen dokumentálja és rendszerezi, világos képet ad a különböző ruszin irányzatok, szlovák szaparatista csoportok és a lengyel katonai körök állásfoglalásáról, valamint a magyar vezetőrétegen belül megfigyelhető nézet- és módszerbeli különbségekről. Egy a forradalmak utáni, átalakulóban lévő, képlékeny, sokféle polgári törekvéstől tarkított történeti-földrajzi régió képe bontakozik ki az olvasó előtt, amelyben az egyik, bár kétségtelenül nem döntő tényező a horthysta körök — saját létjogosultságuk

igazolása szempontjából is szükségesnek tartott — korai revíziós kísérlete. A szlovák és ruszin területen végül is nem került sor nagyobb fegyveres vállalkozásra. A magyar katonai csoportok nem a fiatal — és tegyük hozzá: könnyen felbomlaszthatónak ítélt — csehszlovák állam, hanem Ausztria ellenében kísérelték meg a fegyveres erő alkalmazását. Egyrészt bizonyos nyugat-magyarországi német körök szimpátiáját, másrészt egyes németországi politikusok megértését felhasználva megpróbálták nyomással és ígérgetésekkel engedékenységre bírni az osztrák kormányt. Ennek azonban nem volt kézzelfogható eredménye. A szerző könyvének harmadik fejezetében részletesen tárgyalja a Bethlen-kormány azon lépéseit, amelyek Burgenland egy része megtartására irányultak, s mint ismeretes, kisebb fegyveres erő felhasználásával hosszas bonyoldalmak után sikerült Ausztriával Sopron és környéke hovatartozása ügyében népszavazásban megállapodni.

A burgenlandi ügy lezárásával a nemzetiségi kérdés Magyarország határain belül elveszítette korábbi jelentőségét. A harmadik fejezetben tárgyalt folyamat, a keresztény kurzus kezdeti nemzetiségi politikájának felszámolása meggyorsult. A szélesebb körű nemzetiségi jogokat engedélyező 4044/1919 ME rendeletet visszavonták, s a trianoni békeszerződésre való hivatkozással a Nemzetiségi Minisztériumot 1922-ben megszüntették, feladatkörét a miniszterelnökség, illetve a szlovák, román, német kormánybiztosok és a délszláv szakreferens vették át. A Bethlen-kormány — bár többször foglalkozott a magyarországi nemzetiségek kulturális és politikai helyzetének kérdésével, sőt a 4800/1923 ME rendelettel, az 1868. évi 44. tc.-re mint alaptörvényre hivatkozva, papíron széles körű nemzetiségi nyelvhasználatot és kulturális szervezkedést tett lehetővé — a kérdést immár levenni igyekezett a napirendről. A bethleni rendszer konszolidációjához tartozott, hogy feladta az azonnali revízió tervét, a trianoni Magyarországon pedig — úgy vélte — sem a népesség anyanyelvi összetétele nem indokolja, sem politikai okok nem javallják számára valamilyen „nagyvonalú" nemzetiségi politika inaugurálását. Sőt. A belpolitikában fontos szerepet játszó szélsőséges nacionalista irányzatok éppenséggel a türelmetlen nemzetiségi politikát képviselték. S ha nem is a kívánt mértékben, de jelentős engedményeket tett nekik a külpolitikai okokból egyébként óvatosságot ajánló miniszterelnök.

Bellér Béla könyve a hazai német nemzetiség helyzetének elemzése keretében ismerteti a németeknek az ország társadalmában elfoglalt helyét, és azokat a politikai irányzatokat, amelyek akcióba léptek a németség tömörítésére illetve kulturális-politikai életének fellendítésére. Ezek a törekvések korábban, még Bleyer minisztersége idején — melynek bemutatása a munka egyik fő célkitűzése — és 1923—1924-ben is a magyar revíziós célkitűzésekkel egyetértő és azokat lojálisan támogató német nacionalizmus hivatalos elfogadtatását célozták. Ebben a szellemben alapították 1924-ben a Volksbildungsvereint. A hivatalos körök előtt bizonyos tekintélynek örvendő szervezet működését azonban a helyi hatóságok nem nézték jó szemmel. Az ellenforradalmi rendszer tisztviselői karának jól működő osztályösztöne korán jelezte, hogy két nacionalizmust csak időlegesen, csak az adott nemzetközi helyzetben lehet valamennyire összeegyeztetni, új viszonyok közepette a nyugalmi állapot megbomolhat. S miként a szerző a kitekintésben jelzi, a Harmadik Birodalom megteremtése és felemelkedése felborította az erőviszonyokat, végletesen felfokozta a hazai németség egy részének nacionalizmusát, amely végzetes útra tért a magyar nacionalizmussal szemben kiéleződő és a náci német birodalom részéről hatalompolitikai okokból támogatott harcában.

Bellér Béla adatokban gazdag, nagy levéltári anyagra épülő könyve tehát nem csupán azt nyújtja, amit címében jelez. Az ellenforradalmi rendszer gazdasági-társadalmi és politikai viszonyainak együttesében vizsgálja a nemzetiségi kérdést, összekapcsolva ezt a külpolitikai helyzet bemutatásával. Bleyer Jakab tevékenységének ismertetésével az egykorú nemzetiségi politizálás lehetőségeit és korlátait érzékelteti. A szerző így a magyarországi nemzetiségi kérdés és a revíziós politika 1919—1924 közötti történetét és

bonyolult összefüggéseit tárja fel; végigkíséri a polgári demokratikus forradalom és Tanácsköztársaság időszakában a Kárpát-medencében kialakult vagy kialakulóban lévő széles körű nemzetiségi jogok visszaszorulásának hazai folyamatát, a forradalmak jogkiterjesztésétől az ellenforradalmi konszolidáció jogszűkítéséhez vezető utat.

SZÁSZ ZOLTÁN

OBSCSESZTVENNO-POLITICSESZKIE DVIZSENIJA V CENTRAL'NOJ EVROPE V XIX — NACSALE XX V. SZBORNIK SZTATEJ I MATERIALOV

(Moszkva, Nauka. 1974. 404 l.)

TÁRSADALMI-POLITIKAI MOZGALMAK KÖZÉP-EURÓPÁBAN A 19. SZÁZADBAN ÉS A 20. SZ. ELEJÉN. TANULMÁNY- ÉS ANYAGGYŰJTEMÉNY

A V. A. Gyakov, T. M. Iszlamov, M. N. Kuzmin, A. M. Orehov szerkesztésében, I. Sz. Miller felelős szerkesztő irányításával kiadott tanulmányok és közlemények, nagyrészt szovjet szerzők tollából, lényegében véve a kapitalista korszak egyes kérdéseit világítják meg az 1860-as évektől kezdve azon a területen, amelyet a magyar történészek többnyire Kelet-Közép-Európának szoktak nevezni. Az egyes cikkeket a szerkesztők három nagyobb témacsoportban foglalták össze.

Az első a munkásmozgalom és a szocialista mozgalom kérdéseit tárgyalja. *A. T. Leszencsuk:* „A magyarországi munkásszervezetek és az I. Internacionálé (1868—1872)" a magyar források és a szakirodalom beható ismeretében az Általános Munkásegylet fejlődését mutatja be, hangsúlyozva, hogy a marxista tanítás eredményesen terjedt. Utal arra, hogy a polgári szélső baloldal az önálló munkásmozgalom leszerelése érdekében kereste a kapcsolatokat a munkásokkal. *B. J. Zselicki:* „A magyarországi Általános Munkáspárt létrejötte, programja és kezdeti tevékenysége (1880—1881)" ugyancsak nagy magyar forrásanyagra támaszkodva ismerteti a Nemválasztók Pártja és a Magyarországi Munkáspárt egyesüléséből létrejött párt első időszakát, Frankel Leó tevékenységét a központba állítva.

A. M. Orehov: „Ju. Uzemblo levelei a varsói szociál-forradalmár körökről (1878—1879)" a narodnyik P. L. Lavrov párizsi köréhez tartozó Józef Tomasz Uzemblo-Beszjadovszkij (1854—1918) nyolc levelét közli teljes terjedelmében, magyarázó jegyzetekkel. Sajnos, a levelekben siffrírozott nevek feloldását a legtöbb esetben nem tudja megadni. *L. Je. Volkovics:* „A forradalmi elmélet néhány kérdése az 1880-as évek második felének lengyel szocialista kiadványaiban" az Első Proletariátus néven az 1880-as évek elején megalakult szocialista szervezet szétzúzása után az emigrációban kiadott két folyóirat, a Walka Klas (Osztályharc) és a Przedświt (Hajnal) c. folyóirat cikkeit elemzi, és hibásnak tartja a lengyel szocialisták idegenkedését a mozgalom közeli céljait összegező minimális program létrehozásától, hiszen ez önmagában még nem jelentett volna reformizmust. *Sz. M. Sztyeckevics:* „Szocialista propaganda a Lengyel Királyság munkásai körében 1893—1895-ben" az emigrációban megalakuló két munkáspárt, a Lengyel Királyság Szociáldemokráciája és a Lengyel Szocialista Párt által az orosz fennhatóság alatt álló területeken folytatott tevékenységet ismerteti és kitér a két párt eltérő koncepciójára a lengyel nemzeti kérdés vonatkozásában, helyesli az elsőnek azt az elképzelését, hogy a lengyel munkásmozgalomnak az egész oroszországi szocialista mozgalommal

együttműködve kell harcolnia. *B. Ja. Tabacsnyikov:* „A sztrájkmozgalom a Lengyel Királyságban a forradalmi fellendülés idején 1910—1914" számos adatot közöl a sztrájkokról és hangsúlyozza, hogy a sztrájkmozgalom szervesen illeszkedett be az összoroszországi munkásmozgalom fellendülésébe.

M. I. Kopaseva: „A cseh ifjúság antimilitarista mozgalma az első világháború előtt" a szociáldemokrata ifjúsági mozgalom mellett a kispolgári cseh nemzeti szocialista párt és az anarchisták vezette mozgalmak eseménytörténetét foglalja össze.

A második rész tanulmányai és közleményei a nemzeti szabadságmozgalmakkal és az egyes nemzetek közti forradalmi kapcsolatokkal foglalkoznak. *Kun Miklós:* „Pulszky F. konspiratív levele A. I. Herzenhez" kideríti, hogy Herzen már régóta ismert, de eléggé érthetetlen levele Pulszky Ferenchez voltaképpen válasz Pulszky levelére, amelyben azt kérdezte 1862 áprilisában Herzentől, vajon Garibaldi környezetéből, nevezetesen Türr Istvántól nem érkeznek-e rendszeres jelentések orosz kormánykörökhöz. A szerző a kérdést azzal magyarázza, hogy Pulszky, aki ekkor garibaldista volt, a cavouristává lett Türr reakciós tevékenységétől félt. Herzen negatív választ adott, és a szerző sem tartja valószínűnek, hogy Türr az orosz kormányzatnak tett volna szolgálatokat.

G. I. Jerjomejeva: „M. A. Bakunyin levelei Josef Václav Fričhez (1862)" voltaképpen a levelek feldolgozása alapján, nem szövegközlés formájában számol be a cseh forradalmi demokrata és emigráns Frič tervéről, hogy „Szabadság" címen a szláv mozgalmakat összefogó lapot szeretett volna kiadni. Bakunyin lelkesen fogadta a tervet, anyagi segítséget is nyújtott, cikket is ígért, de a szellemi vezetést teljesen magának kívánta fenntartani. Emiatt Bakunyin és Frič barátsága meg is romlott. *M. I. Csemerisszkaja:* „M . A. Bakunyin még egy levele J. V. Fričhez" egy 1862 decemberéből származó levél orosz fordítását közli, ez elsősorban Bakunyinnak Ludwik Mierosławski ellen írott röpiratával kapcsolatos.

Ja. I. Sternberg: „Az 1863-as lengyel felkelés magyar résztvevőinek visszaemlékezései" több vonatkozásban kiegészíti a magyar résztvevők számára vonatkozó lengyel történeti feldolgozásokat és Székely Lajos: „Egy szibériai magyar fogoly története" (1869) és Bányász Márton: „Egy magyar rab Szibériában" (1870) c. munkái alapján elemzi a magyarok részvételét, különösen pedig szibériai fogságukat és kapcsolataikat a lengyel felkelés száműzött vezetőivel. *Ju. I. Stakelberg:* „A felkelők szervezetének struktúrája 1862—1864-ben a pecséttan adatai alapján (a fegyveres felkelés által átfogott területen)" mintegy 600 fennmaradt pecsétlenyomat vizsgálata útján, amelyek mintegy 500 hatóság létéről tanúskodnak, pontos kimutatást ad a felkelés központi kormányszerveiről, azok egyes ügyosztályairól, a helyi katonai és polgári hatóságokról és az ukrán, litván és belorusz területeken működő hatóságokról, arra is kitérve, hogyan alakultak meg, mettől-meddig működtek az egyes hatóságok. A tanulmány igen meggyőzően bizonyítja, milyen nagyarányú volt a szervezkedés már a felkelés kirobbanása előtt, és milyen sokáig működtek az egyes hatóságok, még a főerők leverése után is.

T. F. Fedoszova: „Bronisław Szwarce levele »új független Lengyelország« létrehozásának tervéről Óceániában" Peter Aleksandr Wereszczyński-Korczak (1806—1879) tervét ismerteti, aki 1871-ben saját költségén számos röpiratot adott ki és ezekben valamelyik óceániai szigeten vagy Latin-Amerikában javasolta lengyel település létrehozását, amely egy új lengyel állam magva lehetne. Tervezetét mindenhová elküldte (ő maga Pétervárott élt), így a Szibériába száműzött lengyeleknek is. A „vörösök" balszárnyának egyik vezető egyénisége, Br. Szwarce levelében (amelyet a szerző teljes terjedelmében közöl lengyelül és orosz fordításban) kifogásolja a tervben, hogy az a lengyel település katolikus jellegét hangsúlyozza, azután felhozza az óceániai (új-guineai) településsel kapcsolatos aggályait (a fehér embereknek nem kedvező éghajlat, amely az ottani őslakosok munkájára utalná őket). Olyan helyet javasol, amely Anglia, mint tengeri

hatalom védnöksége alatt állna, ezért Dél-Amerika déli részének lakatlan területeit tartaná földrajzi-éghajlati szempontból a legalkalmasabbnak; itt véleménye szerint Chilével vagy Argentinával valamilyen formában föderációba kellene lépni. Éghajlati szempontból Dél-Afrika is megfelelne, de itt a német vagy angol lakossággal való kapcsolat kérdése merül fel.

Sz. O. Vjalova: „Az 1860-as évekbeli szlovákiai társadalmi-politikai mozgalom történetéből" az 1861-es turócszentmártoni memorandum létrejöttét és a szlovák Matica megalakulását ismerteti, majd a Ján Bobula vezetése alatt álló „új iskolát", amely nem az Ausztriával, hanem a magyar politikai vezető réteggel való együttműködéstől várta a szlovák igények teljesítését, ezért lemondott a memorandumban lefektetett területi autonómia követeléséről. *Vladimír Matula:* „N. A. Seveljov politikai agitációja a szlovákok körében 1868 őszén" megállapítja, hogy a Mikuláš Kevelov aláírással a Slovenské Noviny több számában 1868 szeptember-októberében „Orosz hang a szlovákokhoz" címen megjelent cikk szerzője Nyikolaj Alekszandrovics Seveljov orosz emigráns forradalmár. A cikk az orosz forradalmi mozgalom nevében inti a szlovákokat és politikai vezetőiket a hivatalos Oroszországtól; felhívja őket, hogy ne várjanak onnan segítséget. Minthogy a cikksorozat megingatta a vezető szlovák politikusok tekintélyét, akik egyedül Oroszországban bíztak ekkor, a magyar kormányzat külön röpiratban jelentette meg és terjesztette a szlovák területen.

N. D. Ratnyer: „Az 1871-es osztrák—cseh kiegyezés tervéről" részletesen ismerteti az 1867-es kiegyezésre emlékeztető tervezet létrejöttét, hangsúlyozva, hogy Ferenc József nem a cseh polgári ellenzéktől való félelmében, hanem az osztrák-német liberálisoknak egy föderalista-szláv blokkal való fékentartása érdekében volt hajlandó erre a lépésre. Az osztrák ellenzés, a magyar kormány és a polgári szélső baloldal ellenállása végül a tervezet elejtésére bírta rá. A cseh burzsoázia pedig nem mert a munkás- és paraszttömegekhez fordulni követelései alátámasztására, ezért szenvedett vereséget. *Z. Sz. Nyenaseva:* „Szláv bank és iparművészeti kiállítás kérdése az 1908-as prágai kongresszuson" a szláv kongresszuson felvetődött tervet ismerteti, amely szerint Péterváron, Moszkvában hoztak volna létre szláv bankot külföldi fiókokkal, Jaroslav Preiss cseh nagytőkés vezetése alatt, a szláv államok és népek pénzügyeinek összefogására. Az alaptőke 35%-át Oroszország, 25%-át a többi szláv és 40%-át nyugati bankok adták volna össze. A terv főképp a kongresszus orosz delegátusainak tartózkodó magatartásán bukott meg.

Az utolsó, historiográfiai témacsoportban *L. P. Laptyeva:* „A luzsicei szerbek története és néprajza a forradalom előtti orosz irodalomban" az orosz történészek és nyelvészek kutatási eredményeit összegezi a luzsicei szerbek (szorbok) őstörténetére, nemzeti megújulási mozgalmára és korabeli helyzetére vonatkozólag. *M. Ju. Dosztal:* „A cseh és szlovák filológia és történelem problémái I. I. Szreznyevszkij előadásaiban. (A Szovjetunió Tudományos Akadémiája Levéltárának és az állami M. Je. Szaltikov-Scsedrin Közkönyvtár Kézirattárának anyagai alapján)" áttekintést ad arról, milyen egyetemi és főiskolai előadássorozataiban foglalkozott a kiváló orosz szlavista cseh és szlovák nyelvi és történeti problémákkal, és hol találhatók előadásainak hallgatói által lejegyzett, sokszorosított szövegei vagy legalább vázlatai.

A Szovjetunió Tudományos Akadémiája Szlavisztikai és Balkanisztikai Intézetének szervezésében megjelent tanulmánygyűjtemény részben az eredményeket összegező, részben új anyagot feltáró tanulmányaival számos részkérdésben érdekes adalékokat gyűjtött össze és igen hasznos szolgálatot tett. Az ilyen jellegű „műhelymunkák" összegyűjtött kiadása ugyanúgy előreviszi ismereteinket, mint a nagyobb monográfiák publikálása.

NIEDERHAUSER EMIL

PAPP LAJOS:

TÖRVÉNYEN KÍVÜL

(Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1973. 216 l.)

Papp Lajos a magyar forradalmi munkásmozgalom ama harcosai közé tartozott, akiknek változatos életútja, mozgalmi tevékenysége jelentős hazai előzmények után kiterjedt a magyar határokon túlra is. Életének első nagy szakaszát áttekintő visszaemlékezése tehát nemcsak azok számára tartogat sok érdekességet, akik az illegális kommunista párt hazai küzdelmei iránt érdeklődnek, hanem haszonnal forgathatják azok is, akik a 30-as évek második felére s a második világháború időszakára vonatkozóan az emigrációban működő politikai irányzatok történetét tanulmányozzák.

A könyv első fejezetei a gyermek- és ifjúkori éveket idézik. A tiszaroffi kovács fia előbb Egerbe megy, hogy szakmát tanuljon, majd 1927-ben a fővárosban telepszik le, ahol mint kőfaragó szakmunkás könnyebben talál munkát. A MÉMOSz-ba belépve kezdettől a baloldal vonzásába kerül: ragyogó egyéniségek, elméletileg képzett munkásemberek, tapasztalt kommunisták egyengetik útját. Már itt szemünkbe ötlik a visszaemlékezés egyik fő erénye: legelőször mozgalmi tanulóéveiről és tanítómestereiről szólva, de később is mindvégig Papp Lajos sikeres munkásmozgalmi portrék egész sorát rajzolja meg. S e portrék értékét csak növeli, hogy köztük több alig ismert, vagy már teljesen a feledés homályába merült egyéniséget találunk.

Papp Lajos a harmincas évek nagy sztrájkharcaiban érik edzett forradalmárrá s válik az Egyesült Szakszervezeti Ellenzék vezető alakjává. Az 1933—1935-ös évek építőmunkássztrájkjairól s a szakszervezeti ellenzék létrejöttéről és fellépéséről szóló fejezetek kétségtelenül a visszaemlékezés legkimunkáltabb részei. Külön említést érdemel az 1935 tavaszán megtartott OTI-önkormányzati választások részletes leírása. E választásokon az ESzE — a KMP utasításának megfelelően szakszervezeti egységblokkot létrehozva — jelentős eredményeket ért el a keresztény, jobboldali érdekképviseleti szerveket tömörítő úgynevezett Nemzeti Blokk-kal szemben. A szakszervezeti egységblokkra leadott 20 ezer szavazat révén öt baloldali képviselő jutott be az OTI országos közgyűlésébe. Ám ennél is fontosabb volt, hogy e választások bizonyították: az illegális KMP a legális küzdőtéren is fel tud sorakoztatni erőket a Gömbös-kormánnyal szemben. Ezen kívül még sok más érdekes részletet megtudunk az ESzE tevékenységéről. Igen értékesek például azok az utalások, amelyekkel Papp Lajos az ESzE-sajtó (Ellenzéki Munkás, Munkás, Új Építőmunkás, Ellenzéki Textilmunkás, Ellenzéki Építő, Vasas, Fás Ellenzék, Bőrös Ellenzék) szerkesztésének és megjelentetésének körülményeire s ezzel kapcsolatban a Szocialista Képzőművész Csoport tagjaival való együttes munkára világít rá.

Figyelemre méltó a Szociáldemokrata Párt ábrázolása a visszaemlékezésben. Olyan harcos emlékezik az SzDP-ről, aki már korán összeütközésbe került a megalkuvó peyerista vezetéssel, maga az ESzE fellépése pedig szinte nem egyéb az e párt hivatalos irányvonala ellen folytatott szívós harcnál. S mégis, Papp Lajos SzDP-képe mentes a sablonos leegyszerűsítésektől s a felületes általánosításoktól. A pártvezetőség és a tagság beállítottsága között megmutatkozó különbséget a szerző mindvégig érzékeli és értékeli. Akár az 1935-ös sztrájkkal kapcsolatban, akár más vonatkozásban szól a baloldali szociáldemokratákról, soha nem érezzük elvontnak a „bal oldali" jelzőt, mert nem általánosságban, hanem konkrétan, személyekhez kötődően használja.

A következőkben — mintegy évtizednyi időre — külföldre vezet Papp Lajos útja. Az emigráció első állomása Moszkva, ahova 1936-ban Bécsen keresztül küldi őt ki a KMP. A Kominternben Kun Béla fogadja, hamarosan megismerkedik a párt több más vezetőjével is. Kun Béla mellett a legendás hírű harcossal és szónokkal, Bokányi

Dezsővel való találkozása gyakorolta rá a legnagyobb hatást. Rövid felkészülés, elmélyült tanulás után Csehszlovákiába utazik, ahol 1936/1937-ben a KMP irányítását végző ideiglenes titkárság megbízásából Prágában, Pozsonyban és Brnóban fejt ki szervező munkát. Emigrációs tevékenységének legfontosabb színtere azonban Párizs. Először 1937 nyarán érkezik a francia fővárosba azzal a feladattal, hogy megszervezze az antifasiszta magyarok világkonferenciáját. Bár a terv végül is meghiúsult, szervező munkája során Papp Lajos a magyar antifasiszta emigráció több neves alakjával kapcsolatba került. Károlyi Mihály, akivel Bölöni György révén találkozott, hasznos baráti beszélgetés után aláírta a világkonferencia céljairól szóló közös nyilatkozatot. Keserűen számol be az emigráns szociáldemokraták, pl. Garbai Sándor, Fejtő Ferenc elutasító vagy éppen ellenséges magatartásáról. Rámutat arra is, hogy a magyaroknak szinte minden bányavidéken erős, kommunista befolyás alatt álló szervezetük volt. E tömegbefolyás később értékesen kamatozott a német megszállók elleni harc időszakában. Erről, a franciaországi magyarok fegyveres ellenállásáról, szól a kötet egyik legtartalmasabb fejezete. A viszaemlékezés e részének értékét növeli, hogy a szerző a magyarok ellenállásában betöltött vezető szerepe következtében összefüggő képet tud felvázolni a mozgalom alakulásáról.

Az utolsó oldalakon Papp Lajos a felszabadulás első pillanatait élő Magyarország légkörét idézi fel. Habár vázlatosan, 1946 augusztusáig terjedően ad számot arról a munkáról, amit az ország újjáépítése érdekében különböző vezető posztokon, köztük a szülőfaluját és Szolnok megyét is átfogó Duna—Tisza közi Területi Pártbizottság élén kifejtett.

Végezetül hadd említsük meg, hogy Papp Lajos könyve nemcsak történeti forrásértékével tűnik ki, hanem — s e tekintetben akár követendő példa lehet — gondos stílusával, már-már szépirodalmi élményt nyújtó olvasmányosságával is.

URBÁN KÁROLY

VILÁGTÖRTÉNET KÉPEKBEN

Hanák Péter, Márkus László, Ormos Mária, Ránki György összeállítása

(Budapest, Gondolat. 1975. 840 l.)

Első ízben kap a magyar olvasó kezébe olyan világtörténeti képeskönyvet, amely az eseményeket a 17. század közepétől csaknem a 20. század utolsó harmadáig elvezeti, s világtörténetet a szó szoros értelmében véve, tehát nem Európa-centrikus művet, amilyenhez világ- vagy egyetemes történet címen sokáig szokva voltunk.

Nem lehetséges e három évszázad eseményeit sorjában ismertetni, de nem is szükséges, hiszen Magyarország lakosságának zöme általános és középiskolai tanulmányai során — néhány részletkérdést és az utolsó 15 év történetét kivéve — ezeket az eseményeket többé-kevésbé megismerte.

Világszerte divatba jött a történelem képes ábrázolása: képekben teszik közzé egy-egy ország történetét, egy-egy háború történetét, száz év történetét, a közlekedés történetét, a mozdony történetét, a szén történetét stb., — tehát időhatárok, földrajzi határok, tematikus határok között az emberiség vagy az emberiség által létrehozott kultúra ill. technika történetét. Az effajta művek segítették elő, hogy történetírásunk olyan szintetikus, képes világtörténetet hozzon létre, mely a műfajon belül a legjobbakhoz tartozik.

Ily módon a jól képzett, tehetséges marxista történészek és segítőtársaik — a képválogatásban segédkező Kallós Pálné, a fotósok, a szerkesztő — vállakozásukban hasznos előzményekre támaszkodhattak és — tegyük azonban hozzá — kisebb zökkenőktől eltekintve, igen szép eredményekre jutottak.

Munkájukat megalapozta, hogy valamennyien hosszabb ideje foglalkoznak egyetemes történeti kérdésekkel, valamennyien kutattak külföldön, s valamennyien otthonosan mozognak nemcsak a magyar, de a nemzetközi történeti irodalomban is. Egy kis ország tudósainak sokkal többet kell teljesíteniük, hogy nyelvi korlátaikat áttörve, megismerjék mások eredményeit és megismertessék a magukéit. Ez a tény mindenképpen sarkallóan hat; szerencsés esetben pedig magasabb minőségre is vezet. E hátrány, mely olykor előnnyé válik, s az a módszertani felkészültség, amelynek segítségével a kötet szerzői az események burkát szinte feltörve az oksági összefüggésekre tudnak figyelni, tette lehetővé, hogy az olvasót sok ötlettel válogatott képanyaguk s azok kommentárjain — s mindenekelőtt a bevezető összefoglalások révén — az emberi történelem lényegébe avassák be, eligazítsák földrészek népeinek, intézményeinek, szokásainak, kultúrkincseinek birodalmában.

S éppen ebben rejlik e kötet egyik értékes eredménye: bár viszonylag kevés értékelést ad, anyaga között mégis olyan látásmódot nyújt, amelyet talán szebb és gazdagabb képanyagú összeállítások sem tudnak nyújtani, s amely segít abban, hogy az emberiség történetének belső logikáját megfejthessük, fejlődését, fejlődési lehetőségeit bizalommal szemléljük.

Hogyan érték el ezt a hatást a szerzők ? Részben úgy, hogy jól periodizálnak, az egyes szakaszokat átfogóan jellemzik, majd a szakaszokat részekre, országokra, kisebb egységekre, (az 1945-öt, a második világháborút követő időszakot 1970-ig évekre) bontva mutatják be a történéseket, kitűnő térképekkel kísérve az eseményeket.

A *Világtörténet képekben* első kötetének módszerét követik, de kiaknázzák a forrásanyag megváltozásában rejlő új lehetőségeket, — a fényképet, a sajtóban, képeslapokban rejlő kincsesbányát, és segítőtársul szegődtették a nagy találmányt, a filmet. Ahol a pergő események megkívánták, maguk is éltek a folyamatosság filmszerű érzékeltetésének eszközeivel.

Történetírásunk tagolását követve mutatja be az újkort, 1640-től, az angol forradalomtól 1917 novemberéig, az oroszországi szocialista forradalomig, illetve az első világháború végéig Márkus László és Hanák Péter. E kor alapvető gazdasági-társadalmi folyamatát a kapitalizmus kialakulása, uralkodóvá és világrendszerré válása, majd kezdődő hanyatlása alkotja. A francia forradalom, az ipari forradalom, a Párizsi Kommün nagy témái mellett a cári birodalom, az Osztrák-Magyar Monarchia bukásának érlelődését, folyamatát jelenítik meg, széles tablón sorakoztatva fel a korszak embereinek szokásait, életmódját, művészeti alkotásait, a stílusirányzatokat. Az első világháború képanyaga is impresszív. A szerzők szívesen elidőznek képeikben a nagy találmányoknál, a 18., 19. századi és 20. századeleji francia és osztrák művészeti alkotásoknál, Ázsia ébredésénél, életének, mozgalmainak a proletariátus képi hatásokban nagyerejű élethű ábrázolásánál.

A legújabbkor 1917—1939-ig terjedő részét Ormos Mária, 1939-től 1970-ig terjedő részét Ránki György vezeti be és fogja át, rámutatva a korszak nagy ellentéteire és a jellemzően „visszafordíthatatlan változásnak" elnevezett útra, amelynek során a munkásosztály emancipálódása, felszabadulása és győzelme végérvényes folyamattá vált. Nem volt könnyű ezt a korszakot sem minden válságával együtt ábrázolni, hiszen, mint arra az egyik szerző rámutat, sohasem voltak osztályok, országok, földrészek között az ellentétek az emberiség történetében oly nagyok, mint e korban, de ugyanakkor sohasem volt több esély az ellentétek felszámolására sem. A második világháború után, minél közelebb érünk napjainkhoz, annál többet kívánunk kapni a két világrendszer egymás mellett élésének folymatairól, a szocializmus és kapitalizmus diametrális ellentétei közepette a mindkettőben végbemenő változásokról, a szocializmusnak világrendszerré való szélesedéséről, gyorsuló növekedéséről és egyre fontosabb szerepköréről a világpolitikában.

A második világháborút követő időszak világszerte nagy gazdasági fellendülést hozott magával, az elmúlt évtized pedig éppen a technikai fejlődés teremtette kérdésfeltevés, a lét vagy nemlét megválaszolásában a fegyveres konfliktust elvetve, mind határozottabban a gazdasági verseny és az ideológiai küzdelem igenlésével felelt. Ez a felelet, az anyagi javakban és szellemi eredményekben egyaránt bővelkedő modern kornak, a szocialista életformának éppúgy, mint más társadalmi viszonyok között élő emberek millióinak, egyaránt a legtöbb biztonságot nyújthatja.

Melyek azok a szempontok, amelyek figyelembevételével az igen komoly érdemekben bővelkedő újkori és legújabbkori képes világtörténetet még jelesebbé lehetne tenni. Minthogy e munka több, mint 30 000 példányban jelent meg, — s feltehetően több kiadást fog megérni — művelt és kevésbé művelt, szak- és szakképzetlen közönséghez egyaránt eljut, úgy vélem, igen gondosan kell mérlegelni az adott lehetőségeken belül az arányok kialakítását. Természetes módon színesebbek, jobban sikerültek azok a politikai és művészeti részek, amelyek a szerzőknek évek óta kedvelt kutatási területeit alkotják és amelyekben hazai sikereken túl, messzebbre ható eredményeket is elértek. De az már nem helyeselhető, ha ez megbontja az arányt, amely mindig a fejlődés egész menetéhez, a világ eseményeiben elfoglalt szerepének megfelelően illeti. Konkrétan nem helyes, ha a szecesszió több helyet kap, mint a legújabbkori stílusirányzatok, ha Daumier-t megismerjük, de Rodin-ról az egész kötetben egy szó sem esik, ha Disraeli szerepet kap, de Melbourne vagy Palmerston létezéséről nem tudunk, ha Dreyfusról két kép van, James Connolly-ról egy sem, ha Shirley Temple szerepel fotón és festményen, de Evelyn Waugh nem kap említést. Sorolhatnánk más neveket, mint Emerson, Mauriac, Nansen, Nervi, Modigliani, Pevsner, Nash, Arp, Beaverbrook, Thyssen, Thomas Dylan, Fučik, Turner, Ranke és mások. Miért maradtak ki? Nem arról van szó, hogy éppen ezek miért maradtak ki. Hanem arról, hogy nem voltak eléggé kialakítva az egységes szerkesztési elvek arról, hogy milyen eseményt, milyen szinten kell megjeleníteni. Egyes korszakokban, egyes politikai vagy művészeti kérdéseket sokkal részletesebben ábrázolnak a szerzők, nem egyszer ismételve a szereplő tevékenységét (pl. N. Bohr háromszor szerepel). Ezek a hibák a szerzők nagyobb együttműködésével, egymás lektorálásával és művészeti szaklektor bevonásával kiküszöbölhetőek lettek volna. (A kötet öt lektora ugyanis történész.)

Kiküszöbölhetőek lettek volna a kisebb szöveghibák, elírások (pl. az 1851-es londoni kiállítás világkiállítás volt, Spinning Jenny mindkét helyen két n-el írandó, O'Connell dupla l-lel) illett volna Palladio műalkotásainak helyét megjelölni, a korabeli viccek közül néhány jobbat találni, kézírások közzététele helyett a fenti személyiségek közül beilleszteni néhányat és számos kisebb-nagyobb észrevétellel lehetne szaporítani a kívánságok listáját.

De ez nem lenne helyénvaló. Mert e nagy és újszerű vállalkozás valóban nem a kisebb hibákkal, hanem eredményeivel mérhető le. Milyen művészi érzékkel válogatta Hanák Péter össze a színes képmellékleteket, mennyire jó politikai érzékkel, többnyire szellemesen és jellemzően válogatottak a politikai események, milyen jól, összefogottan jelenik meg a modern világ képe!

A képszerkesztés és tipográfia, Szvoboda Gabriella munkája, nagy és gondos munkát igényelt. Nem egészen kielégítő azonban a halvány háromszöggel való jelölés — a képnek szövegekhez illesztése. A képek minősége is változó, sok térképen alig lehet elolvasni a szövegeket.

Mindent összevetve, öröm kézbevenni a kötetet. Öröm, mert számos új adattal, szemponttal szaporítja tudásunkat: így, ahogy van, értéket, jelentős értéket képvisel. Ötletes, nyitottszemű történészek alkotása. Jó könyv.

H. Haraszti Éva

HILLER ISTVÁN:

A SOPRONI EGYETEMI HALLGATÓK MOZGALMAI A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT (FEJEZETEK A SOPRONI EGYETEM TÖRTÉNETÉBŐL, 1919—1945)

(Sopron. 1975. 218 l. A Soproni Szemle Kiadványai, szerk. Mollay Károly. Új sorozat, 8. szám)

Azon alkalommal, hogy Sopron szabad királyi várossá emelésének 700. évfordulóját ünnepelte, a városi tanács anyagi támogatásával jelent meg ez a könyv. Előzménye a szerző „Sopron harca a hajdani selmecbányai főiskola idetelepítéséért 1919-ben" (Soproni Szemle 1969. 2. 97—106), amelyben a nagymúltú Bányászati és Erdészeti Akadémia viszonytagságairól számolt be elköltözésétől egészen addig, míg Sopronban végleges otthonra talált. Foglalkozott ezzel a témával az Erdészeti és Faipari Egyetem évkönyvében is.

A főiskola történetét az őszirózsás forradalomtól a soproni népszavazásig első ízben ifj. Krug Lajos dolgozta föl „Tüzek a végeken" (Sopron 1931) c. könyvében. (Később Missuray-Krug Lajos néven írt.) Hiller István négy évtized múltán már nehezebb feladatot vállalt, mint elődje, mert föl kellett kutatnia az időközben óriási módon felgyülemlett könyvtári és levéltári anyagot. A részletes dokumentáció mellett külön elismerést érdemel páratlan illusztrációgyűjteménye. — A 96. oldalon levő fényképhez azonban jó lett volna olyan megjegyzést fűzni, hogy a középen álló, múzeális egyenruhát viselő fegyveres nem felkelő, hanem az Eszterházyak fraknói várát őrző gránátos. (A mediatizált birodalmi hercegi családok feudális jogai közé tartozott, hogy egyenruhás testőrséget, illetve magánkatonaságot tarthattak.)

A könyvnek körülbelül háromnegyed része esik a Tanácsköztársaság kezdeteitől a soproni népszavazással lezáruló időszakra, egy negyede pedig az 1922. január 1-től 1945. június 17-ig terjedő korszak eseményeit tárgyalja, tehát részben az ellenforradalmi rendszer bukásán is túlmegy. Ezt a tagolódást nem tartjuk aránytalannak, hiszen a saint-germaini békeszerződés aláírásától a népszavazás eredményének kihirdetéséig Sopron a magyar (és részben az osztrák) történelemben elsőrendű szerepet játszott, utána viszont jelentősége nem több, mint egy főiskolával rendelkező vidéki városé.

A soproni főiskola fiatalsága szociális szempontból tarka, politikailag pedig szintén heterogén társaság volt. Az első években nagyszámú hallgatója volt az utódállamoknak ítélt területekről. A tanári kar meglehetősen liberális szellemű volt. A Tanácsköztársaság idején a hallgatók nagy része a proletárdiktatúra híve volt; ott voltak a nagycenki ellenforradalmi kísérlet leverésénél, s részt vettek a magyar Vörös Hadsereg harcaiban is. Az ellenforradalom győzelme után a nacionalisták váltak hangadóvá. Érdekes, hogy a soviniszta-irredenta hangulat ellenére, a szélsőjobboldali egyesületek (MOVE, ÉME stb.) nem találtak a diákság közt kedvező talajra.

A szerző részletesen foglalkozik a soproni főiskolások szereplésével a nyugatmagyarországi felkelésben, az októberi restaurációs kísérletben és a soproni népszavazás idején. „Az ágfalvi csata" (helyesen: ütközet) című fejezetben a felkelésben résztvett főiskolások neveit is felsorolja, amennyiben ki lehetett deríteni. Ezek közé be kell iktatni Krug Lajosét és törölni Maderspach Viktor nevét, mert nem főiskolás volt, hanem Erdélyből menekült huszárkapitány. A népszavazásról szóló fejezetben meg kellett volna említeni Domschitz Ferenc főiskolás, lékai lakos nevét, akinek a brennbergi bányászok közt folytatott magyarérdekű agitációja tragikusan végződött. Már csak annak a dokumentálására is, hogy nemcsak az Ödenburger Heimatdienst Ausztria javára dolgozó agitátorait bántalmazták.

A szerző a népszavazás történetével foglalkozva, a jegyzetekben három oldalon sorolja fel az idevágó források bibliográfiai adatait és kritikailag is értékeli az általa felhasznált munkákat. Magam részéről ehhez annyit jegyeznék meg, hogy Sarah Wambaugh meglehetősen Victor Miltschinsky befolyása alatt áll, habár magyar szerzők angol, német vagy francia nyelven megjelent közleményeit ismerte. Sokkal tárgyilagosabbak Andrew F. Burghardt, de főleg C. A. Macartney. Megállapításuk szerint a népszavazás Magyarország javára dőlt volna el akkor is, ha teljesen korrekt formában zajlott volna le, de kisebb százalékarányban. E sorok írójának a felkutatott anyag ismeretében szintén nem volt oka ebben kételkedni.

A „Hallgatók összeütközései a soproni rendőrséggel" című fejezet tanúsága szerint a diákság egyes szellemileg éretlen és felelőtlen, bohém elemei mind a népszavazás előtti, mind pedig utána következő időszakban zavarták Sopron közrendjét. Ilyen elemek a főiskolások közt a korai középkortól kezdve találhatók voltak; mindenesetre érdekes adalék az akkori Sopron korrajzához. Újdonságnak számít azon adat, hogy osztrákbarátok a soproni rendőrségen is voltak.

A szerző nem lépett volna túl a könyv keretein, ha megemlíti, hogy az 1922. évi nemzetgyűlési választásokon Sopronban három jelölt közül (a szociáldemokrata Hébelt Ede, a legitimista gróf Andrássy Gyula és az egységpárti gróf Klebelsberg Kunó) az első menetben egyik sem kapott abszolút többséget. Dr. Schwartz Alfréd (a népszavazás idején németnyelvű magyarbarát röpiratok közzétevője) szerint a helyi hatóságok a második menetben kormányutasításra Hébeltet támogatták, hogy kibuktassák Andrássyt. Igaz, hogy ezt alátámasztó akta még nem került elő, hitelessége azonban, a Bethlen—Peyer paktumra való tekintettel, egyáltalán nincs kizárva. Ennyit kívánok hozzáfűzni „A hallgatóság magatartása dr. Hébelt Ede képviselővé választásával kapcsolatban" c. fejezethez. A következő fejezet, amely a hallgatók közt észlelt kommunista mozgalmakkal, sajtóterjesztéssel foglalkozik, még azoknak is újat mond, akik jól ismerik Sopron történetét.

Az antiszemita diákmegmozdulásokkal kapcsolatban megjegyzendő, hogy azok Sopronban talán nemcsak azért voltak viszonylag enyhék, mert az ottani főiskolások közt alig volt zsidó, de valószínűleg az is hozzájárult, hogy a népszavazás idején az ottani zsidó hitközségekben nem folyt osztrákbarát agitáció. Hazafiasságukra Sós Endre külön hivatkozik a magyar városokban élő zsidókról írt könyvében.

Az utolsó fejezetben a hallgatóság történetével kapcsolatosan esik szó a lengyel vonatkozásokról, a Volksbunddal és a német megszálló hatóságokkal felmerült surlódásokról, végül pedig az SS-ek által végrehajtott önkényes kivégzésekről. A soproni diákság németellenes hangulatának egyik ösztönzője az is lehetett, hogy az Anschluss után a hazai német lakosság közt élénk nagynémet propaganda kezdődött, a burgenlandi magyar iskolákat pedig bezárták. Nem tartozik szorosan ide, de ha a Volksbundról szó volt, jó lett volna kitérni a német lakosok ún. hűségmozgalmának soproni vonatkozásaira is.

Azt hisszük, hogy az idő már eléggé megérett ahhoz is, hogy a szerző elkészítse műve folytatását addig az időszakig, amikor a bányászati kar a brennbergi bányák kimerülését, illetve bezárását követőleg Miskolcra költözött és önálló egyetemmé alakult.

FOGARASSY LÁSZLÓ

FOLYÓIRATSZEMLE

M. A. Barg:

A 16—18. századi polgári forradalmak összehasonlító-történeti vizsgálata

A címben jelzett korszak forradalmainak polgári feldolgozásait három típusra különíti el a szerző. Elsőként a napjainkban jellemző törekvést említi, amely az időbeni szinkronitás alapján közelíti az eseményeket. Ennek megfelelően beszélnek a 17. század válságáról, értve ezalatt a németalföldi forradalmat és szabadságharcot, az angol polgári forradalmat, a franciaországi Fronde-ot, a katalánok lázadását 1640-ben, Portugália önállósulását és az 1647-es palermói felkelést egyaránt. Az „atlanti forradalom" kategóriába illesztik az amerikai függetlenségi háborút és az 1789-cel kezdődő franciaországi változásokat. Marxista szemszögből nyilvánvaló, hogy nem azonos jellegű és jelentőségű események kerültek így egymás mellé. Társadalmi formációk váltakozása és adott formáción belüli társadalmi, nemzeti válságok keverednek egymással. A polgári történetírás másik tendenciáját az jellemzi, hogy a forradalmak feltételeit nem társadalmi összeütközések mozgató tényezőiben, nem a termelési mód válságában, hanem a hatalom, az értékek válságában jelöli meg. Végül a harmadik irányzat, amely mellőzi a komparatív történeti módszert, ragaszkodik a historizmus elveihez.

A polgári felfogással polemizálva M. A. Barg azt kívánja cikkében vizsgálni, milyen összefüggés van a 16—18. század, mint korszak, s az egyes forradalmak között, milyen tényezők határozták meg az események dinamizmusát. Elöljáróban a korszak fogalmát egyértelműsíti. Az alapvetően meghatározó törvényszerűségek azonossága alapján tart elkülöníthetőnek egy történelmi korszakot. Esetünkben a feudalizmusból a kapitalizmusba történő átmenet, az ipari forradalmat megelőző tőkés manufaktúra korszak osztályütközései ill. ezek törvényszerűségei jelentik azt az azonosságot, amelynek alapján a 16—18. századi polgári forradalmak korszaka elkülöníthető. A korszak forradalmai a belső mozgató erők dinamizmusának különbözősége miatt egyediek, de tükrözik a korszakon belüli fejlődést is. A korszak sajátosságai, mint külső történeti feltételek jelentősen befolyásolják az egyes forradalmakat. A 16. századtól a 18. század felé haladva a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet kibontakozása, a tőkés manufaktúra, mint gazdasági-társadalmi fázis jutott fejlődése magasabb fokára, s így gyakorolt hatást a lejátszódó forradalomra. Azért is fontos tehát a korszak jellegének feltárása, hogy egy-egy fázisát beilleszthessük a történelmi folyamatba, s ugyanakkor objektívebben ábrázolhassuk.

Figyelemre méltónak tartja a szerző a korszak (16—18. sz.) és azon belül az egyes forradalmak fejlődési szakaszai közötti koherenciát. Véleménye szerint a marxista kutatók munkáiban sem kap megfelelő hangsúlyt ez a felismerés. Az ti., miszerint a korszak mindegyik forradalmában kimutathatók az előző forradalom bizonyos ismérvei — mint a korszak korábbi fejlődési foka által meghatározott elemek —, de fellelhetők a következő forradalom legélesebb osztályharcos megnyilvánulásának jellemző jegyei is, amelyek a korszak későbbi fázisát, magasabb szintjét tükrözik. A tanulmány három európai méretű, hatású forradalom összehasonlítására tesz kísérletet. Ezek: a reformáció és a német parasztháború a 16. század első felében, a 17. század derekán lejátszódott angol polgári forradalom, s a 18. század végén végbement nagy francia forradalom, mint — Engels alapján — az európai polgárság három nagy támadása a feudalizmus ellen. A

három támadás egymásból építkezését illusztráló Marx-idézet koncepcionálisan jól illeszkedik ugyan Barg gondolatmenetébe, de a hollandok felkelését és nem a német parasztháborút említi 1648 előképeként. Lenin megállapításaira támaszkodva állítja a koherenciát a korszak egyes fejlődési fázisai (a forradalmak) és azok belső dinamizmusának szakaszai között. Ennek megfelelően az összehasonlító vizsgálat feladata feltárni az osztályerők mozgását a három forradalomban, ami tükrözi a 16—18. sz. fejlődését, s ugyanezt megvizsgálni egyes forradalmakon belül.

A korszak ívét kívánja érzékeltetni, amikor a polgári forradalmak általános ismérvei közül vet össze néhányat a 16. századi német és a 18. századi francia események alapján. A területi-politikai ismérv, azaz a polgári forradalom mint centralizált demokratikus fordulat a német parasztháborúban aligha mutatható ki. A korszak kezdetén Németország széttagoltsága következtében, térben és időben szétszórt társadalmi összeütközések formájában — inkább még a középkorra jellemző módon — ment végbe a polgárság első nagy támadása a feudalizmus ellen. A korszakot lezáró francia forradalom viszont klasszikusan össznemzeti polgári átalakulás. A két forradalmi esemény történelmi funkciója, feladata is a fázisok különbségét bizonyítja. A nemzetállam megteremtése az egyik esetben, a politikai hatalom meghódítása a feudalizmus korában kialakított állam keretei közt, a másikban. A burzsoázia vezető szerepét illetően: a német polgárság féllábával még a középkor pillérein állt, ezért nem állhatott egy következetesen antifeudális küzdelem élére, a politikailag érett francia burzsoázia viszont már egy demokratikus fordulatot vezetett. A két végpont között az angol burzsoázia elvezette ugyan az abszolút monarchiától az alkotmányos monarchiáig az országot, de kompromisszumok árán. A fentiek alapján is látható, hogy a német parasztháború még nem, a francia forradalom már nem illeszthető be ellentmondástól mentesen a korai polgári forradalmak korszakába. Mégis a feudalizmuson belüli társadalmi mozgalmak és a burzsoázia elleni fellépések közötti átmenet állomásai tehát a korszakhoz tartoznak, bár az átalakulások mélyreható volta, a tömegek aktivizálódásának mértéke, a tudatosság szintje stb. tekintetében eltérőek.

A komparatív módszer alkalmazásával az osztályharcnak a feudalizmusra jellemző elemei, a kapitalizmus és feudalizmus erői közötti konfrontáció és a kapitalizmusra jellemző osztályütközések közötti különbségek pontos feltárása válik lehetővé. A polgári fordalamakban fellépő antifeudális erők céljainak, törekvéseinek feltárása mellett figyelmet kell szentelni annak, hogy milyen jellegű struktúra részei, önfejlődésük melyik stádiumában vannak, stb. Ezáltal válik lehetővé a társadalmi tartalmukat, céljaikat tekintve azonosnak tűnő események közötti különbségek érzékeltetése, a korszak fejlődési szakaszainak megragadása, de így kapunk plasztikus képet a különböző társadalmi-politikai erők törekvéseinek egybeeséséről is, ami a forradalmak össznemzeti jellegét biztosítja. Hasonló céllal kell elemezni a korszak polgári forradalmai által lerombolt, ill. újként épített társadalmi elemeket. Nem minden feudális maradványt számoltak fel és nem homogén kapitalista viszonyokat eredményeztek. Mindez természetesen visszavezethető a forradalmi konfrontációban résztvevő osztályok és rétegeik jellegére. A 16—18. század forradalmaiban két forradalmi osztályt tartunk számon: a burzoáziát és a parasztságot. A feudalizmus ellen indított támadás kezdetén egységesnek tűnnek — amíg a régi hatalmi viszonyok megváltoztatásáról van szó —, de belső megosztottságuk kerül előtérbe, amint az új hatalmi viszonyok kialakítása a feladat. A megosztottságot előidéző tényezők is különbözőek. Ha a parasztságot mint a feudális formáció elemét tekintjük, elsősorban a jogi helyzetükben rejlő különbségek szerint tagolódik. A kapitalista viszonyok között viszont a vagyoni differenciáltság válik dominánssá. A korai polgári forradalmak burzsoáziája belső struktúrájának vizsgálatakor szem előtt kell tartani, hogy egy formálódó, „fiatal" társadalmi osztályról van szó, amelyet nem elég vagyoni helyzete alapján tagolni, genetikailag kell közelíteni, társadalmi származását is figyelembe véve. Így nemcsak

nagy-, közép- és kisburzsoáziát különíthetünk el, hanem a vállalkozók, manufaktúra tulajdonosok mellett a céhes, az uzsoráskereskedő és más rétegeket is.

A forradalmi osztályok különbözősége, arányuk, rétegeik váltakozása meghatározza a forradalmak dinamizmusát. Ezzel a körülménnyel magyarázható, hogy nem az egyenesvonalú forradalmi kibontakozás jellemezte a 16—18. századi nagy átalakulásokat. Radikális nekilendülések, kompromisszumos megtorpanások figyelhetők meg, attól függően, melyik forradalmi osztály játszott vezető szerepet, ill. melyik rétege képviselte, érvényesítette éppen az osztály történelmi perspektívában objektív érdekeit. Mivel két formáció közötti átmenet forradalmairól van szó, a történetírásban gyakori, hogy vagy az egyik (feudalizmus) vagy a másik (kapitalizmus) szerepét eltúlozzák, pedig mindkettő jelenlétét kell kimutatni, s arányuk módosulásait feltárni. Ezt a következők figyelembe vételével tartja elérhetőnek cikkünk szerzője: a korszak mindegyik forradalma — másmás arányban ugyan — három időszakot (múlt, jelen, jövő) foglal magába; a burzsoázia mindig rétegenként lép fel; a forradalmi osztályok forradalmi potenciálja az események során változik (a forradalom kiteljesedése során felső rétegei leválnak, egyre alsóbb rétegek képviselik az osztály egyetemes érdekeit, miáltal nő a burzsoázia forradalmisága), és végül, hogy az antifeudális küzdelem összefonódik a polgári átalakulás, berendezkedés körül folyó harccal.

Cikke további részében Barg a három „időszak" logikai konstrukciójának dialektikája tükrében vizsgálja a korszakot és forradalmait. A „múlt idősíkja" a feudalizmuson belüli társadalmi feszültségek kirobbanását, az egyes társadalmi csoportok feudalizmushoz kötődő vonásait jelenti. Ez az „idősík" mindhárom forradalomban kimutatható, de leginkább a 16. század eleji német eseményeket jellemzi. Az osztály-összeütközések feudális, „múltbeli" vonásait az adja, hogy a 16—18. századi polgári forradalmak egyidejűleg a parasztság antifeudális harcát is jelentették, míg nem mondható el ugyanez az 1830-as vagy az 1848-as forradalmakról. Ugyanakkor viszont a kapitalizmus formálódó viszonyai jelentősen, a korszakban előrehaladva egyre inkább meghatározták az események alakulását. „A múlt idősíkja" elemeinek — feudális-kori területi megosztottság, a mozgalmak parasztfelkelés-jellege, a polgárság inkább középkori, mint kapitalista jellege — túltengése magyarázta a burzsoázia első nagy támadásának idő előtti megtorpanását. A középkori viszonyokban gyökerező, azokkal szorosan összefonódott társadalmi rétegek, pl. az uzsorás-kereskedő réteg, vezető szerepre jutása csak az abszolutizmus elleni fellépést eredményezi. Nem mutat túl az alkotmányos monarchia keretein, nem vezet a történelmi perspektívában teljes burzsoá politikai berendezkedéshez. A „jelen idősíkja" azt jelenti, hogy a kapitalizmus—feudalizmus ellentét a domináns, a polgárság mint burzsoázia, a parasztság mint kisárutermelő lép fel, s egyértelműen a burzsoáziáé a vezető szerep, a paraszti tömegeket „faltörő-kosként" használja fel. Ez az „idősík" az angol forradalomban domináns, a francia eseményekben is érvényesül, csak ott a társadalom alsó rétegei már más szerepet töltenek be. Ebben az „idősíkban" a burzsoázia többek között azért vezetheti az össznemzeti demokratikus átalakulást, mert kizsákmányoló osztály jellegét háttérbe szorítja az a tény, hogy még nem uralkodó osztály, s mint a társadalom politikailag legérettebb eleme felsorakoztatja maga mögött, az elnyomó-uralkodó erőkkel szemben a kizsákmányolt osztályokat. A „jövő idősíkját" megtestesítő plebejus rétegek szerepe a korszak folyamán növekvő. Természetesen ez is mindhárom forradalomban jelen volt. Münzer irányzata és a diggerek még alárendelt szerepet játszottak. A francia alsó rétegek aktivitása viszont nagyban hozzájárult ahhoz, hogy az agrárviszonyokat radikálisan megtisztították a feudális maradványoktól, de antikapitalista megnyilvánulásaik és törekvéseik nem adtak perspektívát a polgári társadalom számára.

(Voproszi Isztorii 1975. 9. szám, 68—88. l.) *M.*

Marc Raeff:

A jól szabályozott rendőri állam és a modernség kifejlődése a tizenhetedik és tizennyolcadik századi Európában

A tanulmány központi kérdését a „modernizáció" képezi, ez a polgári szociológiában és történetírásban mind jobban teret nyerő (lényegében a „kapitalizmus" alternatívájaként használt) fogalom, amin a szerző a társadalomnak azt a tudatos törekvését érti, hogy az anyagi és szellemi erőforrásokat minél jobban kiaknázva és növelve, az életmódot minél jobban tökéletesítse. A tanulmány azt igyekszik bebizonyítani, hogy a „modern" társadalom eme általános célkitűzése nem csupán a fölvilásododás s a 18. század végi forradalmak nyomán vált széles körökben elfogadottá, maga után vonva a polgárság hatalomátvételét, hanem már az abszolút hatalom keretei között, a 17. század második felében kialakult, a forradalmak pedig csupán e folyamat utóhatásának, következményének, nem pedig előidézőjének és ösztönzőjének tekinthetők.

A központosító monarchia 16. századi franciaországi és angliai kifejlődését megelőzték a kis német államok. Ezekben a reformáció elsöpörte az egyházi befolyást, megnyitotta az utat a fejedelem világi hatalmának megnövelése előtt, akinek most már a társadalom eddigi egyházi felügyelet alatt álló morális élete fölött is őrködnie kellett. Ezt az utóbbi funkciót látta el a *Polizeistaat*, amelynek első formái a 16. század második felében Szászországban és Hessenben, e két protestáns fejedelemségben alakultak ki. A harmincéves háború után új feladatok is jelentkeztek az uralkodó, azaz az állam előtt: nagy erődítmények emelése, stratégiai utak építése, állandó hadsereg fönntartása. Mindez, s a hatalom általánossá váló látványos fitogtatása, szintén növekvő vagyont, vagyis a kereskedelem és a termelékenység növelését igényelte. (Az ekkoriban meginduló nagyobb arányú gyarmatosítás is elősegítette a hivalkodó fogyasztói szokások terjedését.) A termelői kapacitás növelését a korszak kiéleződött politikai és vallási ellentétei is megkívánták, a gazdaságpolitikában ez vezetett a merkantilizmushoz és a kameralizmushoz. Az egyéni életben a reformáció nyomán a *vita activa* váltotta fel a *vita contemplativa* passzív, aszkétikus ideálját. Az új fölfogás megállapította, hogy az alattvalók javát a legjobban a rendet garantáló, a társadalmat mozgósítani tudó, erős fejedelem szolgálja.

E szemléletben kezdettől fogva kettősség rejlett: az elnyomó jellegű korlátozások térnyerése és az egyéni vállalkozói szellem bátorítása, más fogalmazásban a közösség, illetve az individuum előtérbe helyezése. E két tendencia időnként nyíltan szembekerült egymással, s amikor a vallási egyformaság erőltetése erősebbnek bizonyult az individuális alkotókedv bátorításának kívánalmánál, a következmények katasztrofálisak voltak. A centralizáció és a rendi széttagoltság küzdelméből az előbbi került ki győztesen, s a régi rendi korporatív intézményeket (köztük a rendfenntartást) saját szolgálatába állította. Kezdetben az állam főként az ipar és a kereskedelem képviselőit támogatta a gazdasági erőforrások mozgósítását célzó törekvések jegyében, de a 18. század második felében fölismerte a mezőgazdaság fejlesztésében rejlő anyagi lehetőségeket is. Az új rendőrállam így nagyban hozzájárult a rendi szerkezet aláásásához, az osztályok kialakulásához. (A szerző az osztályok létét csak a társadalmi fejlődés egy viszonylag rövid szakaszában fogadja el.)

A voluntarista állami irányítás új közigazgatási eljárásokat és szellemet igényelt: az állami funkciók elváltak az egyéb köz- és magánfunkcióktól, és személytelen, „felsőbb", „magasabb" jelleget nyertek. A bürokráciának ezt az önállósodását nevezte Max Weber „rutinosodás"-nak. Legjellegzetesebb példáját Nagy Péter Oroszországában és II. József Ausztriájában lelhetjük föl, de apparátusuk számára a mintát az őket megelőző német *Kanzleiordnungen* szolgáltatták. A „fölvilágosodott" abszolút uralkodó egyszerre volt

saját állama megtestesítője és annak első szolgája. Állama egyidejűleg szabályozta a közélet vallási és világi oldalát, felelősséget vállalt az oktatásért, s különösen jövendő adminisztrátorai képzésére fordított gondot. Tulajdonképpen ez utóbbinak köszönhették a protestáns német egyetemek fölvirágzásukat a 16. és főként a 17. században. A német *Aufklärung* is ezeken az egyetemeken született meg később.

Nyugat- (és részben Közép-) Európában az új funkciókat a régi rendi testületekre és funkcionáriusokra bízták. Ahol ezek hiányoztak, így pl. Oroszországban, külön csoportot kellett létrehozni e feladatok ellátására. II. Katalinnak a rendőrség fölállításával kapcsolatos rendelete kitűnően jelzi mind a párhuzamokat, mind a különbségeket a rendelet alapját képező nyugati mintákkal összevetve. Még az orosz uralkodó akarata sem tudta mesterségesen megváltoztatni az oroszországi társadalmat, pl. nem sikerült céheket teremteni, s így a céhekre bízott rendfönntartási feladatokat is az uralkodó által létrehozott testületre kellett bízni. II. József sok tekintetben hasonló politikája már olyan osztály-tudattal rendelkező, egymással nagymértékben szolidáris csoportokat hozott létre, amelyek idővel kétségbevonták az uralkodói abszolutizmus jogosságát.

Általában ugyancsak a fölvilágosodással szokták azonosítani „a közjó" társadalmi céllá válását. E fölfogás szintén korábbi eredetű, de a felvilágosodás ezt (Franciaországban inkább mint Németországban) az egyén boldogságára vonatkoztatta, ehhez új retorikát gyártott, amiből azután a modern törvénykönyvek elvei kifejlődtek. Magának a rendeletek sokaságának az uniformizálása, a kodifikálás már a 18. század második felében általánossá vált a kontinensen, s ezek a modernizálódás hathatós tényezői lettek.

Miközben a professzorok az egyetemeken az egyénnek a csoporttal szembeni kötelezettségeit prédikálták, az uralkodók gyakorlati politikája a csoportszolidaritás fölbomlásához, s az önző individualizmus térhódításához vezetett. Ez viszont új funkciót rótt az államra: megfelelő keretek közé kellett szorítania az egyének egymással ütköző céljait. E feladat már meghaladta a 19. századi angol liberalizmus által a rendőrség számára kitűzött („éjjeliőri") szerepet, s világosan az intervencionista modern jóléti állam felé mutat. Innen azután már logikusan következik, hogy az állam öncélúvá válik, ahol az egyén csupán a további modernizációt szolgálja. Így nőtt ki az „államszocializmus" a 17. századi abszolutizmus kameralizmusából és rendőrállamából. A felvilágosodás Európa meginduló modernizálódásának nem megindítója, hanem első következménye volt, s csupán a folyamat retorikáját szállította.

(The American Historical Review, 80. köt. 1975. 5. [dec]. szám, 1221—1243. l.) *J. G.*

A. I. Petrusev:

A „német historizmus" hagyományai a nyugatnémet polgári történetírásban

A mai német polgári történetírás alapos ismerete alapján, más szovjet és NDK-beli marxista szerzők eredményeire támaszkodva mutatja ki a cikk a historizmus továbbélését az NSzK történetírásában. Elöljáróban Hegel, a romantikus történetírói irányzat s az ún. jogtörténeti iskola együttes hatásának tulajdonítja a német historizmus kialakulását. A századfordulóra kiteljesedő és a német polgári történettudományt uraló historizmus L. Ranke, az újkantiánus W. Windelband, a szellemtörténész W. Dilthey és H. Rickert munkásságának, koncepciójának jegyeit viselte magán. Petrusev kiemeli az idealista filozófiai alapon nyugvó irányzat álobjektivitását, a történelmi események, jelenségek egyediségéről, egyszeriségéről hirdetett álláspontját, az általánosításra irányuló történész törekvés jogosultságának tagadását.

Megemlíti ugyanakkor K. Lamprecht kísérletét, aki a historizmus egyeduralma idején felismerte annak korlátait, s a fejlődés törvényszerűségét, a gazdasági, társadalmi szféra jelentőségét helyezte vele szembe. Következetlenségei miatt azonban elszigetelő-

dött. Ebben igen nagy szerepet játszott F. Meinecke munkássága, aki az 1920-as években összefoglalta, rendszerezte, s egyetemes polgári történet-, sőt világszemléletté próbálta emelni a historizmust. L. Ranke munkásságát idealizálta, de annak optimista történetszemléletét nála irracionális elemek váltották fel. A német polgári történetírás F. Meinecke és E. Troeltsch révén érvényesülő folyamatosságot a két világháború között csupán O. Hintze munkássága látszott megtörni a polgári historiográfián belül, aki — a mai nyugatnémet történészek szerint — M. Weber hatására a történetszociológia felé tette meg az első lépéseket tipologizálási kísérleteivel.

A historizmus egyeduralmát csak az 1945 után bekövetkezett fejlődés törte meg. Tarthatatlanná vált mint konzervatív irányzat, s nem volt alkalmas a modern kor jelentős folyamatainak feltárására, megmagyarázására, a történelmi fejlődésbe való beillesztésére, holott a német közgondolkodás és a tudományos közélet is egyre inkább igényelte ezt. A szerző A. Weber — Max Weber fivére — Prinzipien der Geschichts- und Kultursoziologie (München, 1951) c. munkájára hivatkozva igazolja ennek az igénynek a jelentkezését. W. Schöberl (Die Historizität des Historismus. Würzburg, 1966) is azzal érvelt, hogy a jelenségek egyszeriségét, egyediségét valló történetírás nem képes kielégíteni a kor igényét. Neoliberális irányban, a neopozitivizmus elemeinek beépítésével kísérleteztek.

A cikk két síkban ábrázolja a nyugatnémet polgári történetírás háború utáni tendenciáit. Az egyik síkot szemlélve úgy tűnhet, hogy a historizmus már a múlté, s teljességgel a neoliberális irányzat, a strukturalizmus uralják a nyugati, s ezen belül az NSzK-beli polgári történetírást. Ez a sík az NSzK történész-kongresszusait jelenti. 1962-ben Duisburgban tették meg az első lépéseket, 1967-ben a freiburgi kongresszuson (három hónappal a historizmus utolsó nagy öregje, G. Ritter halála után) már nyíltan a strukturalizmus mellett tettek hitet. Az 1970-es kölni kongresszus alaphangját egy népes, fiatal nemzedék adta meg, nyíltan már senki sem emelt szót a historizmus mellett.

A másik síkot a háború utáni nyugatnémet történész nemzedék művei képezik. Ebben távolról sem olyan egyértelmű a historizmus háttérbe szorulása. A cikk szerint az NSzK történészei nem tudtak szakítani a historizmus örökségével (pl.: *Th. Schieder:* Geschichte als Wissenschaft. München—Wien, 1966), amelyet a marxizmussal, mint „totalitárius szemlélettel" szemben mindmáig hatékonynak tekintenek bizonyos elemeiben. Strukturalizmusukban is ott kísért a historizmus individualizáló gyakorlata. Struktúráik — állam, nemzet, vallás, kultúra — között nem keresnek törvényszerű összefüggéseket, így az általános elismerése részükről nem meggyőző, s pluralista szemléletmódról, módszertani megközelítésről tanúskodik. (Pl.: H.-W. Hedinger munkái.) A historizmus és a mai polgári történetírás rokonvonásait látja a szerző a történelmi személyiségek szerepének megítélésében is. Eszerint történelmi személyiségek teremtik az új struktúrát — mint Lenin a szocializmust —; a történelem játékszer a „nagy emberek" kezében, akik birodalmakat hozhatnak létre. Ők azok, akik szerintük képesek struktúrák (birodalmak) megőrzésére. Úgy vélik például, hogy Bismarck 1862-vel kezdődő tevékenysége mentette meg a porosz-német császárságot. Felfogásuk szerint a történelmi személyiség meg is szüntethet struktúrákat: így szűntette meg Hitler a Weimari Köztársaságot. Ez a historizmussal rokonvonásokat mutató felfogás a fasizmust kiszakítja történelmi helyéről, nem vesz tudomást osztály-jellegéről, egyedül Hitlert tekinti felelősnek annak borzalmaiért, Európa és Németország tragédiájáért. Az ún. „fiatalok" közül O. Branner, H.-U. Wehler és K.-G. Faber munkáira utalva állapítja meg a cikk, hogy azokon érződik a historizmus individualizáló jellege, a szellemtörténeti iskola hatása, a módszertani pluralizmus. Mindezt úgy értékeli Petrusev, mint ami a mai nyugatnémet polgári történetírás eklektikus jellegét bizonyítja, s a historizmushoz hasonlóan, zsákutcába visz.

(Voproszi Isztorii, 1975. 10. szám, 90—103. l.) *M.*

Arno J. Mayer:

Az alsó középosztály mint történelmi probléma

A szerző az alsó középosztályon lényegében a kispolgárságot érti, amelynek fogalmát azonban szélesebben értelmezi, mint a marxista szakirodalom. Olyan vegyes összetételű, változékony társadalmi csoportnak tekinti, amely sajátos gazdasági és politikai érdekekkel, külön kultúrával, erkölccsel, életstílussal és világnézettel rendelkezik. Áttekintve az európai fejlődésben játszott szerepét a késő középkortól legfőbb jellemző vonásait a következőkben foglalja össze: az alsó középosztály olyan személyekből áll, akik „1. munkával keresik kenyerüket, de olyan munkával, amely elsődlegesen nem fizikai munka, nem kíván állandó fizikai erőfeszítést, s amely szükségessé teszi az írásbeliség minimumát; 2. akik az objektív feltételek alapján (jövedelem, vagyoni állapot, iskolázottság, lakáskörülmények) nem tartoznak sem a felsőbb, sem az alsóbb osztályokba; 3. akik nagyon is tudatában vannak annak, hogy nem tartoznak egyikbe sem, de felfelé törekszenek; 4. akik nagyon hajlamosak arra, hogy individualisták legyenek felfelé törekvésükben; 5. akik szentnek tartják a magántulajdont; 6. akik könnyen kerülnek mások befolyása alá; 7. akik mindent megtesznek, hogy védjék és kedvezően alakítsák gyermekeik életlehetőségeit; 8. akik kiélezett helyzetben elsősorban attól tartanak, hogy le- vagy visszasüllyednek valamilyen lealacsonyító szakmába, vagy fizikai munkát kell végezniük, s kevéssé vannak azzal elfoglalva, hogy buzgón felfelé törekedjenek az igazi középosztályba; 9. akik komoly politikai akciókba csak válságos időkben kapcsolódnak be."

Arno J. Mayer az alsó középosztályon belül két alapvető réteget különböztet meg, egyfelől az önálló kistermelőket, kereskedőket és a szolgáltatások terén működőket, másrészt az alkalmazásban (függő helyzetben) lévő kistisztviselőket, menedzsereket, műszaki szakembereket. Az önállók — kiskereskedők, kisiparosok, vendéglősök, fogadósok, fuvarosok stb. — maguk, vagy családtagjaikkal, ritkábban kisszámú fizetett alkalmazottal végzik munkájukat. Jellemző rájuk, hogy közvetlenül kapcsolatban állnak a vásárlóval és tőkéjük nagyrészét vagy teljes egészét vállalkozásukba fektetik. A vidéki kisvárosokban fontos szerepet töltenek be a helyi közéletben s erősebb a politikai befolyásuk, mint a nagyobb városokban.

A kistisztviselők, alkalmazottak a városokba tömörülnek. A 19. század második felében kezdődő gyorsütemű iparfejlődés duzzasztotta hatalmasra létszámukat. Rendszerint rutinfeladatokat láttak el, egyéni kezdeményezés, döntés nélkül. Sok közös vonásuk van a „kék-gallérosokkal" (a munkásokkal), de abban különböznek tőlük, hogy munkakörülményeik jobbak, társadalmi kapcsolataik szélesebbek, állásuk biztonságosabb s előmenetelük kilátásai kedvezőbbek. A „fehér-gallérosok" felső rétege (osztályvezetők, közigazgatási vezetők, iparági igazgatók) noha szintén függő helyzetben van, inkább a tulajdonosokkal és a felső vezetéssel azonosul. Magasabb a jövedelme, nagyobb az önállósága az ügyek intézésében, mint az adminisztráció alsóbb fokán állóknak.

A szerző társadalmi helyzetét, jövedelmét, életvitelét tekintve az alsó középosztályba sorolja nemcsak az alsó papságot, a tanárokat, a kis beosztású katonatiszteket, az alacsony rangú ügyvédeket, hanem a műszaki, egészségügyi és egyéb kisegítő személyzetet (asszisztenseket, ápolónőket, műszaki rajzolókat stb.) is, sőt az orvosok, mérnökök, építészek stb jelentős hányadát. De szintén ide számítja azokat az értelmiségieket, tudósokat, szakértőket és művészeket, akiknek nincsen állandó munkahelyük, s ideiglenes jelleggel vállalnak szerződéses munkákat állami intézményeknél, alapítványoknál és trösztöknél. Nem tartja azonban az alsó középosztályhoz tartozónak az önálló vagyonnal rendelkező szabadúszó értelmiségieket, a jólkereső és magánpraxissal is rendelkező ügyvédeket, orvosokat, építészeket és a befutott művészeket.

A munkásarisztokrácia A. Mayer véleménye szerint ma már szintén az alsó középosztály részét alkotja.

Az alsó középosztály sajátos helyet foglal el a társadalmi struktúrában, bizonyos mértékig „ütköző" réteg a tőkés és a munkás, a nagybirtokos és a paraszt között, ugyanakkor áthidaló, közvetítő szerepet is játszik közöttük. Bár a hatalmi elit lenézi és lebecsüli, a burzsoázia és középosztály számára azért fontos, mert felfogja az alulról jövő nyomást, s védelmet nyújt számára a dolgozó osztályokkal szemben. A munkásság számára viszont bizonyos mértékig példakép, a felemelkedés útja.

Az alsó középosztály összetétele állandóan változik; a be- és kiáramlók számát, belső átrétegződését — nehezen körülhatárolhatósága miatt — nem könnyű megállapítani. Magatartását a társadalmi lesüllyedéstől való egyéni aggodalom és kollektív félelem határozza meg. Fennmaradása érdekében csoportokat formál az események aláhúzására, politikai pártokhoz csatlakozik, és támogatja azokat, sőt még az utcára is kivonul, hogy tüntessen.

A társadalmi, gazdasági vagy politikai válságok idején az alsóközéposztály belső ellentétei mérséklődnek, osztályöntudata, politikai aktivitása megnövekszik. Alapállása — önmaga túlélését biztosítandó — konzervatív, elutasít minden forradalmi konfrontációt. Csak olyan politikai programot (és ideológiát) támogat, amely védelmezi a rendet, a tulajdont, az egyéni kezdeményezést és szorgalmat, a karriert, erős kezű kormányt ígér, megbélyegzi a gazdasági és kormányzati hatalmasságokat, a túlzott gazdasági és társadalmi egyenlőtlenségeket, a kulturális újításokat, a szexuális túlzásokat és a kozmopolitizmust. Reformokat csak annyiban hajlandó elfogadni, amennyiben azok a fennálló gazdasági-politikai viszonyok megőrzését célozzák.

(The Journal of Modern History, 1975, 3. szám, 409—437 l.) *V. I.*

L. Bazilev:

1911. szeptember 1. rejtélye

Az igen gazdag szovjet és külföldi, azon belül emigráns, szak- és memoár-irodalom alapján boncolgatja a szerző Sztolipin meggyilkolásának mindmáig tisztázatlan körülményeit. Cikke bevezetőjében Sztolipin kormányra kerülését és politikáját taglalja, rámutatva ellentmondásos helyzetére. Az udvari körök tudomásul vették, mert rendet csinált az első orosz forradalom apálya idején, de a szélsőségesen konzarvatív elemek veszélyes liberálisnak tekintették reformjai miatt. 1911-re pozíciója megingott, a cár és környezete leváltását fontolgatta. Ekkor következett be a gyilkos merénylet. A kijevi ünnepségek biztonsági előkészületeit értékelve, feltűnőnek tartja a cikk, hogy F. F. Trepovot (a hírhedt Trepov öccsét), aki főkormányzó volt, nem vonták be a biztosítás megszervezésébe. A rendezvények során úgy tűnt, tudatosan mellőzik a miniszterelnököt, hogy tudtára hozzák és a közvélemény elé tárják megingott helyzetét. A cikk szerint a biztonsági intézkedések lazábbak voltak a megszokottnál, ami ha nem is az ohrana cinkosságát, de felelősségét feltétlenül felveti.

A merénylőről, D. Bogrovról szintén sokat írtak már. Bazilev szerint a legfontosabbnak tartott munkák bizonyító ereje nem elégséges. A. Musin Párizsban 1914-ben kiadott könyve, a merénylő fivére által Berlinben 1931-ben közzétett anyagok és Je. Lazarev eszer vezető 1926-ban publikált tanulmánya egyaránt hőst, forradalmárt akar láttatni D. Bogrov személyében. A jól szituált jogász gyereke minden lehetőséget megkapott a tanuláshoz, művelődéshez, utazáshoz. Musin munkája szerint már 1905-ben, 18 évesen az eszerek tudatos híve volt, később lett és maradt anarchista. Fivére azt bizonygatta, hogy Bogrov 1907 nyarán azért került kapcsolatba a titkos rendőrséggel, hogy így beépülve végrehajthassa a merényletet. Lazarev munkájából viszont az derült ki, hogy az

eszer vezetés nem, ő személyesen viszont fenntartások nélkül megbízott Bogrovban, aki azáltal vélt nagyobb politikai súlyt adni tettének, hogy a szociálforradalmárok pártja nevében hajtotta azt végre. Mint ismeretes, az eszerek nem vállalták az 1911. szeptember elsejei merényletért a felelősséget. Szerzőnk Bogrov adatai közül azt emeli ki, hogy szenvedélyes kártyás volt, s egész életmódja labilis pszichikai alkatra utalt.

Elgondolkodtató, ahogyan a titkos rendőrséggel újra kapcsolatba került 1911 augusztus végén. 1910 novemberétől nem dolgozott az ohranának, s 1911. augusztus 26-án jelentkezett. Közölte, hogy pétervári utazása során megismerkedett az eszer Lazarevvel, s így megtudta, kik terveznek merényletet végrehajtani a kijevi ünnepségek idején. Bazilev hitelesnek fogadja el a Lazarevvel való találkozást, amit az eszer vezető idézett munkája is alátámaszt. Nem csodálkozik azon sem, hogy megbíztak Bogrovban. Furcsálja viszont, hogy azt a bizonyos N. Ja.-t, akiről Bogrov leírást adott, a titkosrendőrség adatai szerint nem sikerült azonosítani, bár erre tettek lépéseket. Mindenesetre Bogrov minden rendezvényre belépési engedélyt kapott, hogy a merényletet készítő N. Ja.-t felismerje és leleplezze. Augusztus 31-én jelentette, hogy a rejtélyes terrorista megérkezett, ekkor kapott a másnap esti rendezvényekre belépőt. Elsején délelőtt a rendőrség F. Trepov útján figyelmeztette a miniszterelnököt, de az épp a helyzetében beállott változások miatt nem maradhatott el egyetlen reprezentálási alkalomról sem.

Mint ismeretes, Sztolipin szeptember 5-ig agonizált. Az egykorú orosz sajtó természetesen sokat foglalkozott a történtekkel. Vizsgálatot követeltek, az ohrana mulasztását hangoztatták. Alakult is bizottság a körülmények tisztázására, de mielőtt befejezte munkáját, már hadbíróság ítélkezett a merénylő felett és kivégezték. A hadbírósági per lefolyásáról nem maradtak fenn dokumentumok, csupán annyi szivárgott ki, hogy Bogrov bízott pártfogóiban, ami az események egyik interpretációját látszik alátámasztani. Nehezítette az ügy kibogozását — ha egyáltalán akarták — a különböző rendőri szervek vezetőinek rivalizálása, ami az előkészületek idején is megmutatkozott. Valószínű, hogy a sajtó ohrana-ellenessége is hozzájárult a kijevi titkosrendőrség tevékenységének kivizsgálásához, amelyet maga a cár rendelt el. A vizsgálat során feltárultak az egyes rendőrtisztek közötti ellentétek, így elhúzódott az ügy. Csak 1912 végén zárták le azt; komoly következménnyel járó szolgálati mulasztást állapítottak meg, bírósági eljárást akartak indítani a négy felelős tiszt ellen, de II. Miklós utasítására az egész ügyet ad acta kellett tenni.

A körülmények azóta is tisztázatlanok maradtak. V. N. Kokovcev, Sztolipin helyettese, majd utóda, memoárja alapján azt állapitja meg a szerző, hogy az uralkodó család könnyen tudomásul vette a miniszterelnök halálát. Nem bizonyított azonban az a felfogás, miszerint udvari körök sugallatára történt a merénylet, ahogyan ezt P. G. Kurlov akkori belügyminiszterhelyettes, a biztonsági intézkedések fő koordinálója 1923-ban Berlinben kiadott memoárja alapján gondolni lehetne. Egy másik felfogás az ohrana felelősségét, sőt szándékos bűnösségét hangsúlyozza; erre vonatkozólag a szerző A. Izgojev, A. Gucskov, V. I. Gurko, valamint Kerenszkij véleményét idézi. A harmadik variáció az eszereket sejti a háttérben. Ennek egyik változata szerint a szociálforradalmárok azért határozták el Sztopilin meggyilkolását, mert reformjai következtében hatástalan lett agitációjuk. A párt viszont — mint említettük — nem vállalta a felelősséget. Bogrov kapcsolata az eszerekkel igen esetleges volt, s ez kétséget támaszt e változat valószínűségét illetően. A másik feltételezés szerint az eszerek vagy valamelyik anarchista csoport rájöttek Bogrov kapcsolataira a rendőrséggel, s likvidálással fenyegették, ha nem hajtja végre a Sztolipin elleni merényletet. De ez sem bizonyítható. Bazilev szerint az tűnik a leginkább valószínűnek, hogy a kiegyensúlyozatlan életet élő, pszichopata vonásokkal rendelkező Bogrov teljesen egyéni akciója volt a merénylet.

(Voproszi Isztorii, 1975. 7. szám, 115—129. l.) *M.*

A. A. Sevjakov:

A diplomáciai kapcsolatok felvétele a Szovjetunió, valamint a közép- és délkelet-európai országok között

A Szovjetunió diplomáciai elismerésének második hullámaként tartja számon a történeti irodalom azokat a lépéseket, amelyek során a Duna-medence és a Balkán kis államai rendezték viszonyukat a szocialista nagyhatalommal. Egyrészt az események három évtizedes jubileuma, másrészt az a körülmény, hogy a szovjet történetírásban még feldolgozatlan volt a téma, — indította a szerzőt cikke megírására. Újabb szovjet dokumentumpublikációk, a szovjet és külföldi szakirodalom vonatkozó eredményei alkotják Sevjakov írásának forrásbázisát. Előrebocsátja, hogy a szovjet diplomácia kezdettől fogva szorgalmazta a kapcsolatok kölcsönösségi alapon való normalizálását. Az 1920-as években azonban a kisantant országai és Bulgária nyíltan szovjetellenes álláspontot érvényesítettek külpolitikájukban, Albániával és Magyarországgal eredménytelennek bizonyultak a tárgyalások. A nyugati nagyhatalmak nyomása mellett Albániában kormányváltozás, Magyarországon Horthy köre akadályozta meg a diplomáciai viszony megteremtését, a kisantant országai különféle követeléseik teljesítését szabták előfeltételül.

A szovjet diplomácia kísérletei (1924-ben tárgyalások Bécsben Romániával; 1929-ben román és csehszlovák megbízott meghívása Moszkvába a Kellog-Briand paktumhoz való csatlakozás ügyében) csak az 1930-as évek elején bekövetkezett változások hatására kezdtek visszhangra találni. A világgazdasági válság, a fasizmus előretörése, az agresszív fasiszta nagyhatalmak színre lépése, a szovjet-amerikai viszony rendezése, a franciák keleti politikája gyakorolta a legnagyobb hatást a közép- és kelet-európai kisállamok külpolitikájára. Mindez új aspektusból növelte a Szovjetunió nemzetközi politikai súlyát, szükségessé tette számukra a külpolitikai orientáció módosítását. 1933-ban szovjet kezdeményezésre írták alá a kisantant országai Londonban az agresszor fogalmát meghatározó nemzetközi egyezményt. 1933 folyamán Beneš is és Titulescu is többször kinyilatkoztatta kormánya szándékát diplomáciai kapcsolatok létesítésére a Szovjetunióval bizonyos feltételek elfogadása esetén. Román részről Besszarábia status quo-jának szovjet elismerése volt a legfontosabb feltétel, amely azonban szükségképpen kizárta a megegyezés lehetőségét.

1934 hozott fordulatot. Ekkorra nyilvánvalóvá vált a német és olasz külpolitika új irányvonala, egyre határozottabb lett a francia sürgetés és az egyes országokon belül is aktivizálódtak azok az erők, amelyek józanul mérlegelve a kialakult helyzetet, nyitni kívántak a Szovjetunió felé is. A Szovjetunió diplomáciai elismerésének második hullámát a szovjet—magyar kapcsolatok rendezése indította el, amely olasz közvetítéssel jött létre. Sevjakov figyelemre méltónak tartja a korabeli korrekt magyar sajtóvisszhangot (Pester Lloyd, Pesti Napló, Magyarság), valamint azt a tényt, hogy Gömbös miniszterelnök és Kánya külügyminiszter fogadták a szovjet követet. Elsősorban a román vezetést, de a prágait is nyugtalanította a magyar diplomácia sikere. Az általánosan ható tényezők mellett ezzel is magyarázható, hogy a kisantant képviselőinek zágrábi tanácskozása a Szovjetunióval való viszony rendezése mellett foglalt állást. A román és csehszlovák külpolitika lavírozó taktikája azonban lelassította a folyamatot. Beneš nyilatkozata az olasz—osztrák—magyar egyezménnyel kapcsolatban, amely felkínálkozás volt az említett országok és Németország felé, — erről tanúskodik. Titulescu a király környezetére hivatkozott álláspontja indoklásakor, amely szerint a Szovjetunió jobban érdekelt a kapcsolatok rendezésében, mint Románia, tehát engedményeket kell tennie. A román külpolitika halogató taktikájához az is hozzájárult, hogy előzetesen végleges formában kívánta tudni

az 1934. február 9-én aláírt athéni egyezményt, amelyben a kisantant két balkáni tagja, valamint Görög- és Törökország együttműködést vállalt a Balkán Versailles-ben kialakított status quo-ja fenntartására és Románia Dnyeszter menti pozícióinak szavatolására. Igaz, Törökországnak más irányú megállapodása volt a Szovjetunióval, amely erre emlékeztette is Ankarát, s ez külön török nyilatkozatot eredményezett. A szovjet diplomácia nyíltan nem ítélte el ugyan az athéni megállapodást, de képviselői útján többször is kifejezésre juttatta nemtetszését.

1934 nyarán Litvinov tárgyalásai hoztak végül is eredményt. Eredetileg — a zágrábi állásfoglalásnak megfelelően — a kisantant mindhárom külügyminiszterével tárgyalt a szovjet külügyminiszter. Titulescu feltételei azonban mitsem változtak, így a francia nyomás elsőként Benešnél bizonyult hatásosnak. Csehszlovákiát külső és belső helyzeténél fogva is jobban veszélyeztették a fasiszta német igények, így fontos volt számára a nyugati garancia, s amellett a közvetlenebbnek ígérkező esetleges szovjet segítség. Miután Titulescu újabb halogató indítványát Litvinov határozottan elutasította, Beneš függetlenítette lépéseit, és önállóan cselekedett. Így létrejöhetett a szovjet—csehszlovák megegyezés. Ezt követően Titulescu — lemondással fenyegetőzve — szabad kezet kért kormányától, s a kedvező bukaresti válasz után a szovjet—román viszony rendezésére is sor került. I. Sándor jugoszláv király azonban kitartott korábbi szovjetellenes álláspontja mellett, s így a kisantant harmadik tagja csak 1940-ben rendezte kapcsolatait a Szovjetunióval.

1934. július 9-én hozták nyilvánosságra a diplomáciai kapcsolatok felvételéről szóló megállapodásokat. Közzétettek továbbá egy nyilatkozatot, amelyben ígéretet tettek arra, hogy egymás állami szuverenitását kölcsönösen tiszteletben tartják, tartózkodnak minden nyílt vagy közvetett beavatkozástól, beszüntetik az egymás ellen irányuló ellenséges agitációt, a annak támogatását. Ennek elsősorban román—szovjet relációban volt jelentősége, mert Románia területéről rendszeresen dobtak át szovjet területre ellenforradalmi, nacionalista bandákat. Szovjet—csehszlovák vonatkozásban kölcsönösen lemondtak azokról az anyagi követelésekről, amelyeket az első világháború alatti és a polgárháború során kialakult kapcsolatok és ellenségeskedések következtében támasztottak. Az érintett országok közvéleménye általában megelégedéssel fogadta a bekövetkezett változásokat, de — elsősorban Romániában — ellenséges megnyilatkozások is fórumot kaptak. A. Cuza és G. Brătianu a parlamentben az ország területi integritására hivatkozva, ítélte el a Szovjetunióhoz való közeledést. Július végére a bolgór—szovjet tárgyalások is eredményt hoztak, szeptemberben pedig Albániával is diplomáciai viszonyt létesített a Szovjetunió. Az eredményes tárgyalások nyomán minden esetben kölcsönösen diplomáciai képviseletet állítottak fel, egyedül Románia halogatta ezt a lépést az év végéig.

Befejezésül a cikk a kérdés polgári beállításával vitatkozik, amely szerint korábban a Szovjetunió nem törekedett kapcsolatait rendezni a térség államaival. Hangsúlyozza, hogy a szovjet diplomácia — elveinek megfelelően és érdekeiből kiindulva — mindig kész volt a viszonyok normalizálására. Az érdekek kölcsönösségén alapuló, a szovjet külpolitika sikerét jelentő, s az európai biztonság ügyét szolgáló eseménynek értékeli az 1934-es kapcsolatfelvételeket.

(Voproszi Isztorii 1975. 1. sz., 32—48. l.) *M.*

M. N. Csernomorszkij:

A Szovjetunió ipara 1928—29-ben

A gazdasági helyreállítás befejezése (1926—27) és a feszített ütemű iparosítás kezdete (1929) közötti átmeneti időszak fejlődési tendenciáit tárja fel a tanulmány. Az időszak kezdetét jellemző helyzetről a szerző egy korábbi tanulmánya adott alapos képet. (Ld.: Voproszi Issztorii, 1972. 1. szám.) Kutatásai jelentőségét egyrészt az adja, hogy a szovjet ipar fejlődésével foglalkozó igen gazdag szakirodalom eddig kevéssé vizsgálta ezt az átmeneti periódust, másrészt az, hogy az adatok csoportosítását új szempontok szerint végezte és így pontosabb képet rajzolt az „A" és „B" szektor arányáról, a szektorokon belül az egyes iparágak fejlődéséről, különböző mutatók alapján. Az iparfejlődés egészének dinamikáját, összetevőit, az ipari struktúra változásait megismertetve vizsgálja a NEP korszak befejező szakaszát, az 1925 végén már meghirdetett iparosítási politika hatékonyságát és jellegét. A cikk alapján feltárul a szovjet ipar helyzete, amely az első ötéves terv indulási bázisát jelentette.

Alapvető forrásbázisa „A Szovjetunió gyáripara az 1927—28-as és az 1928—29-es gazdasági évben" (Moszkva. 1930) c. kiadvány, amely részletes, teljes, jól összefogott képet adott, ellentétben a későbbi statisztikai kiadványokkal, amelyek nem minden iparág termelési adatait tüntették fel, nem a közgazdaságilag helyes bontásban csoportosították az egyes ágazatok eredményeit, ezáltal megnehezítették a feldolgozó kutatómunkáját, pontatlanságokat eredményeztek. Fontos forrásnak tartotta továbbá a cikk szerzője az egyes üzemek havi, rövid jelentéseit, amelyek a gazdasági éven belüli tendenciák feltárását tették lehetővé, valamint a „B" szektor évi termelési eredményeit feltüntető statisztikai lapokat. Ez utóbbiak alapján az „A" és „B" szektor termelési értéke arányait pontosítani lehet. A statisztikák ugyanis pl. a villanytelepek adatait a „B" szektor termelési értékénél tüntették fel, mivel korábban ezek szinte kizárólag a lakosság fogyasztását elégítették ki. Az 1920-as évek végére azonban egyre nagyobb szerepet játszottak a különböző ipari üzemek árammal való ellátásában. Ezért Csernomorszkij szerint célszerűvé vált termelési eredményeiket az „A" szektor adataihoz csatolni. Míg ugyanis az 1925—26-os gazdasági évben az üzemek áramszükségletének alig felét elégítették ki a villanytelepek (a nagyobb hányadot az üzemek saját erőművei szolgáltatták), addig az 1928—29-es gazdasági évben ez az arány kétharmadra nőtt a GOELRO-terv megvalósításával összefüggésben.

A továbbiakban szemléltető táblázatot közöl a szerző az 1926—29 közötti iparfejlődésről, évenkénti bontásban, az üzemek száma, a munkáslétszám, valamint a termelési értékek alapján tüntetve fel a változásokat. A táblázat elemzéséből kiderül, hogy az üzemek száma csekély mértékben (8%), a munkáslétszám annek megfelelően lassan (26%), a termelési érték viszont számottevően (67%) nőtt ebben az átmeneti időszakban. Természetesen az egyes mutatók szerint jelentős eltérések tapasztalhatók iparáganként. A fűtőanyag-termelés, a fémkohászat, az ércbányászat termelése nem tudta kielégíteni a növekvő igényeket, viszonylag lassabban fejlődött; az építőipar, a fémfeldolgozás és a gépgyártás jelentős eredményeket ért el. Az utóbbin belül a mezőgazdasági gépgyártás eredményeit emeli ki a szerző, mint a mezőgazdaság kollektivizálásának technikai előfeltételét, valamint a gyárfelszerelések, fémfeldolgozó gépek gyártását, amely az ország gazdasági önállóságát alapozta meg. Az említett két ágazat fejlődését érzékelteti, hogy az 1926—27-es évben gyártott 781 traktorral szemben 1928—29-ben már 3338-at állított elő a szovjet ipar, illetve a gyárfelszereléseken belül az 1917 előtti 74%-os import-arány, amely 1918—1927 között csaknem 70% maradt, 1928-ban 33%-ra, 1929-ben 43%-ra módosult. Itt azonban emlékeztetnünk kell a már említett adatra, amely szerint az üzemek száma 1926—29 között csak 8%-kal nőtt, másrészt arra a körülményre, hogy az

1928-as 33% a szovjet gazdaság exportképességének jelentős csökkenésével is összefüggött. Az ipari termelés alakulásának elemzését lezárva, Csernomorszkij megállapítja, hogy az ipar egészén belül a nehézipar termelési aránya 1929-ben alig haladta meg a 30%-ot. Hozzáfűzi azonban, hogy itt számolni kell az adatok pontatlanságával, mivel a hadiipari termelés adatai nem teljesek, s amennyiben rendelkezésre álltak, sem határozható meg pontosan a valódi érték.

Az időszak iparfejlődésének vizsgálatakor fontos feladat a különböző társadalmi szektorok arányváltozásainak összegezése. Az üzemek számát tekintve, 1926—29 között 70% körül volt az állami szektor aránya, s 12%-ról 2%-ra esett a magánvállalatoké. Az alkalmazott munkások arányát illetően 94—92% volt az egyik szektor, s 1% alá csökkenő tendenciát mutatott a másik. A termelési érték 90—91%-át adták az állami vállalatok, 1,8—0,3%-át a nepmanok üzemei. A tanulmány feltünteti még a gazdaságilag szinte jelentéktelen külföldi koncessziók részarányát is, amely minden mutató tekintetében 1% alatt volt, továbbá a kooperatív üzemeket (kisipari szövetkezetek), amelyeknek száma, termelési súlya növekvő tendenciát mutatott, csaknem kizárólag fogyasztási cikkek előállítása terén. (Termelési érték szerinti részesedésük 6—9%.) Az egyes szektorok súlyának módosulását iparágankénti bontásban is feltünteti a tanulmány, kiemelve ebben az 1925 végétől előtérbe kerülő iparosítási, beruházási politika szerepét, amely egyúttal új ágazatok kialakulását is lehetővé tette.

Befejezésül arra a következtetésre jut, hogy az átmeneti időszakban folytonosan növekvő ütemben fejlődött az ipar, főként a nehézipar termelése, a fűtőanyagipar és a kohászat elsőbbségét felváltotta a gépgyártás kiemelt szerepe, egyre tudatosabban érvényesült és hatékonyabbá vált a szocialista iparosítási politika, végérvényes változások mentek végbe a különböző társadalmi szektorok között. Mindez megalapozta az első ötéves terv eredményeit.

(Voproszi Isztorii, 1975. 7. szám, 11—23. l.) *M.*

A folyóiratszemlét írták: Jeszenszky Géza *(J. G.)*, Menyhárt Lajos *(M.)* és Vida István *(V. I.)*.

KRÓNIKA

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT HÍREI

Emlékülés

A spanyolországi nemzetközi brigádok megalakulásának 40. évfordulója alkalmából a Magyar Partizán Szövetség, a Magyar Történelmi Társulat, a Hadtörténeti Intézet és Múzeum, valamint a Magyar Munkásmozgalmi Múzeum 1976. október 1-én *emlékülést* rendezett. Az emlékülést *Liptai Ervin*, a Hadtörténeti Intézet parancsnoka, a Magyar Történelmi Társulat alelnöke nyitotta meg. Előadást tartott *Harsányi Iván*, az MSzMP Politikai Főiskolája nemzetközi munkásmozgalom története tanszék vezetője és *Györkei Jenő* alezredes.

Mocsáry Lajos születésének 150. évfordulója alkalmából az MTA Filozófiai és Történettudományok Osztálya és a Magyar Történelmi Társulat 1976. október 26-án a Magyar Tudományos Akadémián *emlékülést* rendezett.

Az emlékülésen *Kemény G. Gábor*, tudományos főmunkatárs „Mocsáry Kelet Európája" és *Tóth Ede* egyetemi docens „Mocsáry Lajos helye a XIX. századi történelmünkben" címmel tartottak előadást. Zárszót mondott *Hanák Péter*, a Magyar Történelmi Társulat alelnöke.

A vidéki csoportok hírei

A Magyar Történelmi Társulat Borsod-Abaúj-Zemplén megyei csoportja 1976. október 29-én a megyei könyvtár előadótermében *tudományos ülést tartott*. „A politikai események tükröződése a zenei folklórban (1867—1918) Borsod és Gömör megyében" című előadást *Nemcsik Pál* tanár, gyűjteményvezető tartotta.

Koszorúzás

A Heves megyei Andornaktályán 1976. november 2-án emléktáblát lepleztek le Mocsáry Lajos születésének 150. évfordulója alkalmából. Az emléktáblán a Magyar Történelmi Társulat koszorúját Sipos Péter és Juhász Sándor helyezte el.

Tanári tagozat

A Magyar Történelmi Társulat Tanári Tagozata és a Fővárosi Pedagógiai Intézet rendezésében 1976. november 4-én *Borsányi György* az MSzMP KB Párttörténeti Intézet munkatársa „A Kommunista Internacionálé történetének néhány kérdése" címmel *tartott előadást.*

Konferencia

A Magyar Történelmi Társulat, a Kulturális Minisztérium Levéltári Igazgatósága, Somogy Megye Tanácsa, a Somogy megyei Levéltár és a Somogy megyei Pedagógus Továbbképző Intézet *„Történelemtanítás és levéltár"* címmel *konferenciát* rendezett Kaposvárott 1976. november 9—10-én. A mintegy 270 kutató, levéltáros és pedagógus részvételével megtartott konferenciát *Honfi István*, a Somogy megyei Pártbizottság titkára nyitotta meg.

A tanácskozás céljáról *Szabolcs Ottó* főtitkár, majd *Kanyar József*, a Somogy megyei Levéltár igazgatója „A levéltárak és a történelemoktatás", valamint *Gyapai Gábor* ELTE gyakorló iskolai tanár „A történelemoktatás és a levéltár" címmel tartottak vitaindító előadást. Korreferátumot tartottak: *Ságvári Ágnes*, a Fővárosi Levéltár igazgatója, *Kiss Géza*, a pécsi Pedagógiai Főiskola docense, *Szabó Károly*, az Országos Pedagógiai Intézet munkatársa, *Balassa Tibor*, a Somogy megyei Tanács elnökhelyettese, *Müller Veronika*, a Levéltári Igazgatóság munkatársa, *Kelemen Elemér*, a Somogy megyei Pedagógus Továbbképző Intézet igazgatója, *Ortutai András*, esztergomi levéltárigazgató, *Sallai Gézáné*, budapesti tanár, *Szili Ferenc*, a Somogy megyei Levéltár munkatársa, *Huszár János*, vezető szakfelügyelő. Pápa, *Bedécs Gyula*, a győri Révai gimnázium tanára, *Rácz Jenő*, a Somogy megyei Pedagógus Továbbképző Intézet munkatársa és *Andrássy Antal*, a Somogy megyei Pártarchívum vezetője.

A konferencia munkáját *Varga János*, a Kulturális Minisztérium Levéltári Igazgatóságának vezetője foglalta össze.

A vidéki csoportok hírei

A Magyar Történelmi Társulat Borsod-Abaúj-Zemplén megyei csoportja 1976. november 19-én a megyei könyvtár előadótermében *tudományos ülést* tartott. Az előadást *Rottler Ferenc*, az MSzMP KB tudományos munkatársa tartotta „A mai magyar történettudomány időszerű kérdései" címmel.

Elnökségi ülés

A Magyar Történelmi Társulat elnöksége *Berend T. Iván* akadémikus elnökletével 1976. december 16-án tartott ülésén megtárgyalta az 1976. évi munkáról szóló beszámolót, majd megvitatta az 1977. évi munkatervet. Határozatot hozott a munkaterv kiegészítésére és a beszámoló jelentéssel együtt az Igazgatóválasztmány elé terjesztésére.

Országos történész vándorgyűlés

A Magyar Történelmi Társulat és Fejér megye Tanácsa 1976. december 20—21-én országos történész vándorgyűlést rendezett Székesfehérvárott „Történelmi irodalom — történelmi publicisztika" címmel. A vándorgyűlésen mintegy 250, az ország minden részéből érkezett szakember — kutató, egyetemi oktató, történelemtanár és újságíró — vett részt.

A vándorgyűlést *Berend T. Iván* akadémikus, a Magyar Történelmi Társulat elnöke nyitotta meg. Hangsúlyozta, hogy a történelmi publicisztikának nagy és értékes hagyományai vannak hazánkban. Ennek ellenére még sincs megfelelő rangja, s ezen a szemléleten szeretne változtatni a székesfehérvári vándorgyűlés. A felkért előadók különböző megvilágításból elemezték a történelmi publicisztika kérdéseit. *Lackó Miklós*, a Történettudományi Intézet osztályvezetője „A történelmi eszmék és a politikai esz-

mék", *Szabolcs Ottó* főtitkár „Történelemtanítás és történelmi publicisztika", *Bassa Endre*, a Magyar Történelmi Társulat titkára „Az ismeretterjesztő könyvkiadás", *Kende János*, az MSzMP KB Párttörténeti Intézet főmunkatársa „Napilapok publicisztikája" témaköréről szólt. *Diószegi István*, az ELTE docense „Egyetemes történelem és publicisztika", *Sándor György*, a Magyar Televízió közművelődési igazgatója „A TV történelem műsorai televíziós szemmel", *Erényi Tibor*, az MSzMP KB Párttörténeti Intézet osztályvezetője „Párttörténet és publicisztika", *Jemnitz János*, a Történettudományi Intézet főmunkatársa „Nemzetközi munkásmozgalom a publicisztikában", *Liptai Ervin*, a Magyar Történelmi Társulat alelnöke „Hadtörténelem és publicisztika", *Gyimesi Sándor* a JATE tanszékvezető tanára „Gazdaságtörténelem és publicisztika" címmel tartott előadást.

A vitát *Hanák Péter*, a Magyar Történelmi Társulat alelnöke foglalta össze.

Vitaülés

A Magyar Történelmi Társulat és a TIT budapesti szervezete Történelmi Szakosztálya 1976. november 25-én a Kossuth Klubban nagy érdeklődést kiváltó *vitát* rendezett „Rákóczi és a független magyar állam kérdései" címmel. Felkért hozzászólók: *Benda Kálmán*, *Bánkuti Imre*, *Heckenast Gusztáv* és *R. Várkonyi Ágnes* voltak.

A Magyar Történelmi Társulat és a TIT budapesti szervezete Történelmi Szakosztálya 1976. december 9-én a Kossuth Klubban nagy érdeklődést kiváltó *vitát* rendezett „Az egyetemes történeti kutatás helyzete és feladatai Magyarországon" címmel. A *Vass Henrik* elnökletével folyó vitát *Niederhauser Emil*, a Történettudományi Intézet főmunkatársa és *Tokodi Gyula*, az MSzMP KB Párttörténeti Intézet főmunkatársa vezették.

KÖZLEMÉNY

A Tudományos Minősítő Bizottság az 1/1970. MTA E./A.K. 13/ számú Utasítás 26. § (1) bekezdésének *f)* pontjában kapott felhatalmazás alapján állást foglalt a kandidátusi és a doktori értekezések terjedelmének korlátozásáról. Az állásfoglalás szerint 1977. szeptember 1-től kezdődően a történettudomány területén kandidátusi értekezés legfeljebb 350 oldal, doktori értekezés legfeljebb 600 oldal összterjedelemben nyújtható be.

Helyreigazítás

Folyóiratunk 1975. évi 1-es, valamint 1976. évi 3. számában a munkatársaink között szereplő Mészáros László foglalkozása helyesen: általános iskolai tanár (Tököl).

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója
Műszaki szerkesztő: Agócs András
A kézirat nyomdába érkezett: 1976. X. 26. – Terjedelem: 22 (A/5) ív
77.3780 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ — *Ф. Пелешкеи:* Властные отношения в Венгрии осенью 1919 года — *М. Штир:* Учебно-воспитательная работа в социалдемократической партии и профсоюзах в 1920-е годы — СООБЩЕНИЯ — *П. Кирай:* Биография Наука о венграх — *И. Каллаи:* Центральное управление вотчиной герцогов Эстерхази во второй половине XVIII в. — *Д. Эрдманн:* Дневник Габора Лоньяи — ОТЧЕТ — «Старопольская и европейская литература». Отчет об историко-литературном конгрессе *(А. Петнеки)* — ИСТОРИЧЕСКАЯ ЛИТЕРАТУРА — ОБЗОР ЖУРНАЛОВ — ХРОНИКА

TABLE DES MATIÈRES

ÉTUDES — *F. Pölöskei:* Rapports de pouvoir à l'automne 1919 en Hongrie — *M. Stier:* Le travail d'enseignement et de formation dans le parti social-démocrate et dans les syndicats hongrois au cours des années vingt — COMMUNICATIONS — *P. Király:* Chronique biographique de Naum sur les Hongrois — *I. Kállay:* Administration centrale du fidéicommis des princes Esterházy au 18e siècle — *Gy. Erdmann:* Le journal de Gábor Lónyai — COMPTE-RENDU — „La littérature polonaise ancienne et les littératures européennes" Compre-rendu sur une conférence d'histoire littéraire *(Á. Petneki)* — LITTÉRATURE HISTORIQUE — REVUE DES REVUES — CHRONIQUE

CONTENTS

STUDIES — *F. Pölöskei:* Power Relations in Hungary in the Fall of 1919 — *M. Stier:* Educational-Instructive Activity in the Socisl Democratic Party and Trade Unions (1919—1930) — REVIEW ARTICLES — *P. Király:* The Naum-biography on the Magyars — *I. Kállay:* The Central Direction of the Prince Esterházy Estate Tail in the Second Half of the 18. Century — *Gy. Erdmann:* The Diary of Gábor Lónyay — REPORT — „The Old Polish Literature and the European Literatures". Report on a Literary History Congress *(Á. Petneki)* — HISTORICAL LITERATURE — REVIEW OF REVIEWS — CHRONICLE

INHALTSVERZEICHNIS

STUDIEN — *F. Pölöskei:* Machtverhältnisse in Ungarn im Herbst 1919 — *M. Stier:* Unterrichts- und Erziehungsarbeit in der Sozialdemokratischen Partei und in den Gewerkschaften (1919—1930) — BEITRÄGE — *P. Király:* Die Naum-Lebensbeschreibung über die Ungarn — *I. Kállay:* Die zentrale Verwaltung des Fürst Esterházyschen Fideikommisses in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts — *Gy. Erdmann:* Gábor Lónyays Tagebuch — BERICHT — „Die Alte polnische Literatur und die europäischen Literaturen". Bericht über einen literaturgeschichtlichen Kongreß *(Á. Petneki)* — GESCHICHTSLITERATUR — ZEITSCHRIFTENSCHAU — CHRONIK

Ára: 16,— Ft
Évi előfizetési ára: 78,— Ft

INDEX: 25.779

ISSN 0039-8098

TESTVÉRLAPJAINKBÓL

PÁRT-TÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1976/4. sz.

Pintér István: A KMP és a Márciusi Front
K. Nagy Magda: Viták, vélemények az irodalom és politika kapcsolatáról, a szocialista irodalom elvi követelményeiről (1929—1933)
S. Vincze Edit: Frankel Leo, mint Ausztria-Magyarország levelező titkára. Bécsi tartózkodása és elfogatása (1871—1876)
Halasi László: „A tőke" első magyar nyelvű kiadásairól
Kövics Emma: Páneurópa-koncepció az 1920-as években

Történelmi Szemle

1976/3. sz.

Pölöskei Ferenc: Az államforma és az alkotmányosság kérdései 1919—1920 fordulóján
L. Nagy Zsuzsa: A liberális polgári ellenzék pártjai és szervezetei (1919—1944)
Fejes Judit: A magyar—német politikai és gazdsági kapcsolatok kérdéséhez az 1920-as — 1930-as évek fordulóján
Deák, Ladislav: Csehszlovákia és a kollektív biztonság a 30-as évek közepén
Pintér István: München és az első bécsi döntés hatása a Magyarországi Szociáldemokrata Párt politikájára
Togliatti, Palmiro: A fasizmusról. A fasiszta diktatúra fő jellemvonásai
Révai József: A 48-as legenda (közli *Lackó Miklós*)
Vargyai Gyula: A hadsereg karhatalmi alkalmazásának néhány kérdéséről a 30-as évek első felében

AGRÁRTÖRTÉNETI SZEMLE

1976/1—2. sz

Rácz István: Az első magyarországi katonai térképfelvétel tanyatörténeti tanulságai
Király István: Az 1891-es agrárszocialista mozgalmak paraszti dokumentumainak kritikai vizsgálata
Dolmányos István: Az 1906. évi földmunkásmozgalmak történetéhez
Benke József: A szocialista agrárviszonyok kialakulása és fejlődése Somogyban (1948—1970)
Számítógépes agrártörténeti kutatások a Magyar Mezőgazdasági Múzeumban és a KSH Könyvtára Történeti Statisztikai Kutatóhelyén (Wellmann Imre, Fügedik Erik)

LEVÉLTÁRI KÖZLEMÉNYEK

46. évf. 1. sz.

A magyar szocialista levéltárügy huszonöt éve
Varga János: A magyar szocialista levéltárügy huszonöt éve
Kanyar József: A szocialista somogyi levéltárügy néhány kérdéséről
Ember Győző: Az Országos Levéltár száz éve, 1874—1974
Manolescu, Radu: A latin írás a középkori Havasalföldön és Moldvában
Kubinyi András: Királyi kancellária és udvari kápolna Magyarországon a XII. század közepén
Iványi Emma: Az alnádor és a nádori ítélőmester esküje
Nagy István: Departamentum, referáda, büró a Helytartótanács ügyintézésében, 1783—1848

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

51593

SZÁZADOK

A tartalomból:

Köpeczi Béla: A Rákóczi-szabadságharc és Európa

R. Várkonyi Ágnes: Társadalmi fejlődés és állami önállóság (Habsburg-abszolutizmus és független Magyarország)

Bán Imre: Korai felvilágosodás és nemzeti műveltség

A sárospataki nemzetközi tudományos ülésszakról (Zachar József)

BESZÁMOLÓ – FIGYELŐ – TÖRTÉNETI IRODALOM – FOLYÓIRATSZEMLE – KRÓNIKA – BIBLIOGRÁFIA

110. ÉVF. 1976. 6. SZÁM

Következő számunk tartalmából

Gábori Miklós: Közép- és Kelet-Európa első benépesedése
Dévényi Ivánné: Csernoch János tevékenysége az ellenforradalmi rendszer első éveiben
J. P. Ripoche: Bizánc vagy Róma? Magyarország vallásválasztási kérdése a középkorban
Péter Katalin: Az 1608. évi vallásügyi törvény és a jobbágyok szabadsága
Urbán Károly: A Szociáldemokrata Párt 1943—1944. évi értelmiségi akciója

E számunk munkatársai

Ifj. Barta János egyetemi adjunktus (Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen) — *Bartha Antal* a történelemtudományok doktora, az MTA Néprajzi Kutatócsoport főmunkatársa — *Bán Imre* az irodalomtudományok doktora, ny. egyetemi tanár (Debrecen) — *Benczédi László* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézet munkatársa — *Benda Kálmán* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézet főmunkatársa — *Borosy András* kandidátus, főlevéltáros (Pest megyei Levéltár) — *Castiglione László* a történelemtudományok doktora, az MTA Régészeti Intézet igazgatóhelyettese — *Dávid Géza* egyetemi tanársegéd (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bp.) — *Dóka Klára* kandidátus, levéltárvezető (Országos Vízügyi Levéltár) — *Engel Pál* könyvtáros (Postai Műszaki Dokumentációs és Tájékoztatási Központ, Bp.) — *Érszegi Géza* levéltáros (Országos Levéltár, Bp.) — *Fehér István* kandidátus, tanszékvezető főiskolai tanár (Pécs) — *Fogarassy László* történész (Pozsony) — *Gebei Sándor* középiskolai tanár (Debrecen) — *Heckenast Gusztáv* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézet főmunkatársa — *Heiszler Vilmos* levéltáros (Új Magyar Központi Levéltár, Bp.) — *Köpeczi Béla* akadémikus, az MTA főtitkárhelyettese — *Krausz Tamás* az Országgyűlési Könyvtár munkatársa — *Menyhárt Lajos* egyetemi adjunktus (Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen) — *Miskolczy Ambrus* tudományos továbbképzési ösztöndíjas (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bp.) — *Maria M. Mrávkarova* a szófiai Cirill és Metód Könyvtár keleti osztályának vezetője — *N. Balogh Anikó* egyetemi adjunktus (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bp.) — *Niederhauser Emil* a történelemtudományok doktora, az MTA Történettudományi Intézet (főmunkatársa) — *Petneki Áron* az MTA Történettudományi Intézet tudományos információs osztályának munkatársa — *R. Várkonyi Ágnes* a történelemtudományok doktora, az MTA Történettudományi Intézet osztályvezetője — *Rozsnyói Ágnes* az MTA Történettudományi Intézet tudományos információs osztályának munkatársa — *Sávoly Mária* középiskolai tanár (Bp.) — *Soós Pál* kandidátus, egyetemi docens (Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen) — *Szincsók Pálné* az MTA Történettudományi Intézet tudományos információs osztályának munkatársa — *Takács József* egyetemi tanársegéd (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bp.) — *Tilkovszky Loránt* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézet főmunkatársa — *Vida István* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézet munkatársa — *Zachár József* a Hadtörténelmi Intézet tudományos munkatársa

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST I., ÚRI UTCA 51—53.
110. ÉVFOLYAM 1976. 6. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BALOGH SÁNDOR, CSATÁRI DÁNIEL, EMBER GYŐZŐ (a szerkesztő bizottság elnöke), ERÉNYI TIBOR, H. BALÁZS ÉVA, HAJDU TIBOR, INCZE MIKLÓS, KÓNYA SÁNDOR (felelős szerkesztő), LIPTAI ERVIN, MUCSI FERENC, NIEDERHAUSER EMIL, PACH ZSIGMOND PÁL, PAMLÉNYI ERVIN, PÖLÖSKEI FERENC, SZABOLCS OTTÓ, SZAKÁCS KÁLMÁN, SZÉKELY GYÖRGY, VÁRKONYI ÁGNES, ZSIGMOND LÁSZLÓ

A szerkesztőség munkatársai:

TILKOVSZKY LORÁNT és URBÁN ALADÁR

Tartalomjegyzék

A SÁROSPATAKI RÁKÓCZI-EMLÉKÜLÉS ANYAGÁBÓL

Köpeczi Béla: A Rákóczi-szabadságharc és Európa 1009
R. Várkonyi Ágnes: Társadalmi fejlődés és állami önállóság (Habsburg-abszolutizmus és független Magyarország) 1018
Bán Imre: Korai felvilágosodás és nemzeti műveltség ... 1052
A sárospataki nemzetközi tudományos ülésszakról *(Zachar József)* 1070

BESZÁMOLÓ

A Magyar—Csehszlovák Történész Vegyesbizottság tudományos ülésszaka *(—r. —l.)* 1106

FIGYELŐ

A Rákóczi-emigráció Törökországban (Összeállította: *Maria M. Mrâvkarová*) 1121
Helytörténeti kiadványok *(Benda Kálmán)* 1131

TÖRTÉNETI IRODALOM

Rákóczi-kori tudományos ülésszak 1973. szeptember 20—21. — A Rákóczi-kori kutatások újabb eredményei (Ism. *Heckenast Gusztáv*) 1151
Tóth István: A rómaiak Magyarországon. (Ism. *Castiglione László*) 1152
Szabolcs de Vajay: Der Eintritt des ungarischen Stämmebundes in die europäische Geschichte (862—933). (Ism. *Bartha Antal*) 1154
Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen (Ism. *Engel Pál*) 1156
Maxime Rodinson: Mohamed (Ism. *Dávid Géza*) 1158
Péter Katalin: A magyar romlásnak századában (Ism. *Benczédi László*) 1159

Helmut Graßhoff—Annelies Lauch—Ulf Lehmann: Humanistische Traditionen der russischen Aufklärung (Ism. *Niederhauser Emil*) 1161
P. G. Kozlovszkij: Magnatszkoje hozjajsztvo Bjelorussziji vo vtoroj polovinye XVIII. veke (Ism. *Gebei Sándor*) 1162
Nagy László: Magyar hadsereg és hadművészet a harmincéves háborúban (Ism. *Borosy András*) 1164
Hungary and Sweden. Early contacts, early sources (Ism. *N. Balogh Anikó*) 1167
Rapporti veneto—ungheresi all'epoca del Rinascimento (Ism. *Takács József*) 1168
A magyarországi céhes kézműipar forrásanyagának katasztere I. (Ism. *Dóka Klára*) 1169
Sas Andor: A koronázó város. A bécsi kongresszustól a nagy márciusig. 1818—1848 (Ism. *Fogarassy László*) 1171
George Barit, şi contemporanii săi. I. köt. (Ism. *Miskolczy Ambrus*) 1172
Bonyhád a 18—20. században (Ism. *Fehér István*) 1173
Gaál Endre: Válogatott dokumentumok a szegedi ipari munkások szocialista szakmai szervezkedésének történetéből 1890—1904 (Ism. *Soós Pál*) 1175
Csonka Rózsa: Agrárproblémák, parasztmozgalmak és a Kommunista Internacionálé agrárpolitikája (1919 1929). (Ism. *Vida István*) 1176
Sipos Péter: Imrédy Béla és a Magyar Megújulás Pártja (Ism. *Tilkovszky Loránt*) 1178
A népszerű történelem-sorozat új kiadványai (Ism. *Sávoly Mária*) 1180
Egyetemes történeti tanulmányok VIII. (Ism. *Niederhauser Emil*) 1183

FOLYÓIRATSZEMLE

Külföldi folyóiratokból
Benedykt Zientara: Vallonok Sziléziában a 12. és 13. században 1185 — *Janusz Tazbir:* A lengyel reformáció társadalmi és területi kiterjedése 1185 — *N. V. Nyecskina:* A dekabristák és a három forradalom problémája 1186 — *Z. Veselá-Prenasilová:* A szlovák nép viszonya az oszmán expanzióhoz 1188 — *Elisabeth A. R. Brown:* Egy szerkezet zsarnoksága: a feudalizmus és Európa középkortörténészei 1189 — *I. M. Dazsina:* Három forradalom aktív résztvevője és történésze (V. I. Nyevszkij születésének 100. évfordulója alkalmából) 1190 — *T. V. Oszipova, P. N. Szobelev:* Lenin koncepciója az osztály-erőviszonyok alakulásáról az Októberi Forradalomban 1191 — *B. N. Vasziljev:* A gyáripari proletariátus száma, összetétele és területi megoszlása Oroszország európai részén a századfordulón 1193

KRÓNIKA

Eperjessy Kálmán 1893—1976 *(Benda Kálmán)* ... 1195
A Magyar Történelmi Társulat hírei *(Érszegi Géza)* .. 1197

BIBLIOGRÁFIA

A Magyarországon megjelent történeti munkák (önálló kötetek, tanulmányok, cikkek) jegyzéke (1975. január 1.—december 31.) Összeállították: *Rozsnyói Ágnes* és *Szincsok Pálné* 1198

A sárospataki Rákóczi-emlékülés anyagából

Köpeczi Béla:

A Rákóczi-szabadságharc és Európa

A Rákóczi-szabadságharc nem pusztán lokális jelentőségű esemény, hanem befolyásolta a korabeli hatalmi viszonyok alakulását Európában és kimenetele meghatározó volt Közép-Kelet-Európa további sorsa szempontjából. Nemzetközi jelentőségét csak akkor ismerhetjük fel, ha nem csak katonai vagy diplomáciai szempontból vizsgáljuk kapcsolatait a különböző országokkal, hanem ha megpróbáljuk elhelyezni azt a kor gazdasági, társadalmi és politikai viszonyai között is.

1.

Európát ebben a korban a gazdasági, társadalmi fejlődés különbsége két nagy régióra osztotta.[1] Az Elbától nyugatra az eredeti tőkefelhalmozással és az ezzel járó ipari-kereskedelmi fejlődéssel a kapitalizmus előretört és — bár kompromiszumokkal — Hollandiában és Angliában az új társadalmi formáció győzedelmeskedett. Franciaországban, ahol ugyancsak előre haladt a tőkés fejlődés, fennmaradt a feudalizmus, de az abszolút monarchia segítségével kísérletet tett a korszerűsödésre.

Az utóbbi időkben a történetírás hajlamos arra, hogy az egész 17. századot a válság időszakának tüntesse fel. Ilyenfajta megnyilvánulásokat olvashatunk: „A hosszú 17. század állandóan megújuló nehézségek, nevetségesen kikalkulált eszközök, szűk keresztmetszetek, nyomorúságok, harcok százada, szorongások és győzedelmes akarat százada. Kemény idők, nehéz idők, tehát termékeny idők, a szellem idei."[2] Bár kétségtelen, hogy a régi historiográfia eltúlozta a stabilitást, főleg XIV. Lajos uralkodásával kapcsolatban, azt nem lehet tagadni, hogy Hollandia a század első felében, Anglia a „dicsőséges forradalom" után, vagy Franciaország XIV. Lajos uralma kezdetén a fejlődés magasabb szintjére jutott s azt bizonyos ideig tudta is stabilizálni. A francia példa különösen jelentős volt Közép- és Kelet-Európa szempontjából, amely az abszolút monarchia államszervezetét, hadseregét, ipari és kereskedelmi politikáját, művelődését akarta utánozni, hiszen ennek reformjai nem vonták két-

[1] Az európai fejlődésre ld. a Szovjet Tudományos Akadémia Világtörténetét, valamint a Cambridge Modern History, a Historia Mundi, Peuples et Civilisations c. sorozat és más kézikönyvek idevonatkozó fejezeteit.

[2] „Le long XVIIe siècle est un siècle de difficultés sans cesse renaissantes, de moyens ridiculement comptés, de goulots, de pénuries, de luttes, un siècle d'angoisses et de triomphante volonté. Temps dur, temps difficile, donc temps fertile, le temps de l'esprit." *P. Chaunu:* La civilisation de l'Europe classique. Paris, 1966. 394.

ségbe magát a feudális társadalmi rendszert, sőt lehetőséget adtak modernizálására.

Európa másik nagy régiója, az Elbától keletre gazdaságilag, társadalmilag és kulturálisan egyaránt elmaradott a fejlődésben a 16. század óta, amikor a mezőgazdasági konjunktúra hatására sor került a „második jobbágyság" bevezetésére. Itt a nemesség növelte a majorsági gazdálkodást, tehát saját közvetlen árutermelését, de nem szabad munkaerővel, hanem a jobbágyság röghöz kötésével és robotoltatásával. Ez a folyamat érvényesült a Habsburg-birodalom országaiban is, még ha nem is teljesen azonosan, hiszen Ausztria vagy Csehország az ipari és kereskedelmi fejlődés magasabb szintjén állt, mint Magyarország, amelyet 150 éven keresztül háborúk dúltak.

Az osztrák kameralisták, akik a francia abszolút monarchia gazdaságpolitikáját akarták utánozni, különböző korszerű reformok bevezetését javasolták,[3] a bécsi udvar azonban nem tudott és nem mert szembefordulni a nemességgel még az örökös tartományokban sem, aminek következtében a reformjavaslatok jórészt papíron maradtak. Magyarországon a központi hatalom szempontjából a helyzet annál bonyolultabb volt, minthogy itt a fejlődés különleges tendenciái is jelentkeztek.[4] Amellett, hogy bővült a nemesi árutermelés a jobbágyság kizsákmányolásának fokozása árán, maga a parasztság is differenciálódott gazdaságilag és egy része képes volt jelentős árutermelésre. A nemesség megerősödése akadályozta a városi fejlődést, de az ún. mezővárosokban, tehát a jórészt agrárjellegű oppidumokban erősödött a paraszti kisipar, és fellendült a marha- és a borkereskedelem. Vita folyik arról, hogy vajon érvényesült-e valamiféle Habsburg-abszolutizmus Magyarországon.[5] Ha az abszolutista gazdaságpolitikát vizsgáljuk, akkor azt mondhatjuk, hogy csak részlegesen és egyoldalúan, de ha azt vesszük tekintetbe, hogy a bécsi udvar nemcsak a nemesi alkotmányt dobta félre és a rendi kiváltságokat nyírbálta meg, hanem az erőszak alkalmazásával a megszálló hadsereg és a katolikus egyház segítségével megsértette az alapvető szabadságjogokat, egyre nagyobb terheket rakott az ország minden lakosára, üldözte a protestantizmust, akkor azt mondhatjuk, hogy főleg katonai és politikai értelemben az abszolutizmus primitív formája érvényesült. Ez a primitív forma nem volt alkalmas arra, hogy a társadalmat korszerűsítse különösen egy olyan országban, amely a királyi hatalmat külső, ellenséges erőnek tekintette.

2.

A magyar uralkodó osztály egy része 1526 után abban reménykedett, hogy Bécs segítségével visszaállíthatja a középkori Magyarországot. A Habsburgok 1683-ig azonban képtelenek voltak olyan erőket felvonultatni, amelyek

[3] *A. Klima—J. Macůrek:* Transition du féodalisme au capitalisme en Europe centrale, Actes du XIe Congrès International des Sciences Historiques. Stockholm, 1960. IV., *I. Wellmann:* Merkantilistische Vorstellungen im 17. Jh. und Ungarn, Nouvelles études historiques. Bp. 1965. 1., *Várkonyi Ágnes:* A Habsburg-abszolutizmus a XVIII. sz. második felében és Magyarország, Történelmi Szemle, 1965, *Makkai László* Az abszolutizmus társadalmi bázisának kialakulása az osztrák Habsburgok országaiban, Történelmi Szemle, 1960.

[4] Vö. *Pach Zs. Pál:* Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés a XV—XVII. században. Bp., 1963.

[5] Legutoljára *J. Bérenger:* Finances et absolutisme autrichien dans la seconde moitié du XVIIe siècle, 1—2. Paris, 1975.

legyőzik a török hatalmat, csak az ország nyugati és északi részét tudták megtartani, de azt is úgy, hogy a peremvidék állandó harcok színtere volt. Ilyen módon Magyarország tulajdonképpen az ütközőállam szerepét töltötte be Ausztria és a Török Birodalom között, amely megszállva tartotta az ország középső részét. Az uralkodó osztály egy része már a 16. század elején arra a meggyőződésre jutott, hogy a Habsburgok nem tudnak megfelelő segítséget nyújtani s ez a felismerés vezetett el az erdélyi fejedelemség megteremtéséhez. A törökök támogatták hűbéresüknek, az erdélyi fejedelemnek azt a törekvését, hogy a császári Magyarországot megszerezze, de arra nem gondoltak, hogy feladják a hódoltságot és visszaállítsák a régi Magyarországot. Ilyen körülmények között 150 évig vergődött az ország a két hatalom között. A 18. század elején a törökök kiűzése után a Habsburgok vagy a Porta közötti választás dilemmája elesett, Rákóczi tiszta helyzettel találta szembe magát: az ország függetlenségét a Habsburg-hatalommal szemben kellett kivívnia.

Ebben az új helyzetben dolgozta ki a kuruc vezetés a felkelés maximális és minimális programját. A maximális program magában foglalta a Habsburgok trónfosztását, új király választását, az önálló Erdély visszaállítását. A minimális program célul tűzte ki, hogy a császár orvosolja a gazdasági, politikai és vallási sérelmeket, és ígéretei teljesítésének garantálására biztosítsa az erdélyi fejedelemséget Rákóczi számára, és állítson külföldi kezeseket. E változatok kialakításánál a fejedelem tekintetbe vette a külső és belső feltételeket és számolt azzal, hogy a Habsburg-birodalom milyen erőt képviselhet a kor Európájában..

A franciák és a bajorok katonai veresége és a nemesség egy részének megbékélési törekvései miatt Rákóczi, mint ideiglenes államformát, a szövetkezett rendek konföderációját hozta létre, ami a minimális program felé való orientálódást jelezte. A státusok és rendek „a törvények és szabadságjogok" helyreállítására szövetkeznek s Rákóczit vezérlő fejedelmüknek kiáltják ki, még pedig úgy, hogy nemcsak „hadi dolgokban", hanem „törvényes egyházi, politikai és oeconomiai állapotokban" is igazgatja őket.

A konföderáció a lengyel történelemből ismeretes, mint olyan rendi szövetkezés, amely az uralkodó osztály bizonyos csoportjainak valóságos vagy vélt jogait védi más csoportokkal és különösen a központi hatalommal szemben. Az analógia a magyarországi konföderációval csak odáig megy el, hogy ez utóbbi is rendi formáció, de az ellenfél itt nem elsősorban egy másik nemesi csoport, hanem egy olyan idegen hatalom, amely az ország egész lakosságával szemben, társadalmi osztályokra és rendekre való tekintet nélkül, elnyomóként viselkedik.

Rákóczi és kortársai éppen ezért nemcsak a lengyel példára hivatkoztak, hanem a svájcira és a németalföldire is.

Bár a magyar konföderáció összetételét és formáját tekintve rendi jellegű, Rákóczi kezében a központosítás eszköze, mert mint vezérlő fejedelem szuverén hatalmat gyakorol.[6] S valóban, az új állam képes volt — ha ideiglenesen is — de összefogni a különböző társadalmi erőket.[7] A szabadságharcot a jobbágyok kezdeményezték, Rákóczi az ő hívásukra jött le Lengyelországból.

[6] Az állam jellegéről: *Köpeczi B.—Várkonyi Ágnes:* II. Rákóczi Ferenc, II. kiad. Bp. 1976 és a szécsényi tudományos ülésszak előadásai, Tiszatáj, 1976. 6. sz.

[7] *Pach Zs. Pál:* A nemzeti összefogás kérdése a Rákóczi-szabadságharcban. Századok, 1954. 1. sz., ugyanaz franciául, Acta Historica, 1954. 2. sz.

A küzdelem vezető ereje a feudális körülmények között csak a nemesség lehetett, ezért a fejedelem törekedett megnyerésére és nem is kis sikerrel. A nemesi program elfogadása nem akadályozta meg abban, hogy fontos reformokat indítson el, még úgy is, hogy időnként lényeges kérdésekben szállt szembe az uralkodó osztály érdekeivel. Így gazdasági téren mentesítette a földesúri szolgáltatások alól a katonáskodó jobbágyokat és családjukat, majd a háború költségeinek fedezésére bevezette a közteherviselést. Megkezdte a reguláris hadsereg megszervezését, s bár ez a kísérlet nem járt teljes eredménnyel, a gyengén felfegyverzett és fegyelmezetlen hadak nyolc esztendőn keresztül fel tudták tartóztatni a császári túlerőt. A protestánsok jogos sérelmeinek orvoslásával és a jezsuiták kiutasításával meg tudta teremteni a viszonylagos vallási békét. A rendelkezésére álló rövid idő alatt is fejlesztette az ipart, a kereskedelmet és a kultúrát.

A nemesség egy része szemben állt Rákóczi központosító törekvéseivel. Az ónodi országgyűlésen fellépő ellenzék a rendi kiváltságokat védelmezte s nem a nemzeti jogokat. Az egység helyreállítása ezek után már csak ideiglenes volt: a nemesség többsége a Habsburgokkal való megegyezést kereste. A jobbágyság viszont a nemesek hatalmának megerősödése és a saját helyzetének romlása miatt elkedvetlenedett. A belső ellentétek gyengítették az új államot, amely már kezdetben is külső és belső okok miatt kompromisszumokkal kísérletezett. Az átmeneti államforma végig fennmaradt, hiszen a rendek hiába mondták ki 1707-ben a Habsburgok trónfosztását, sem Miksa Emánuel bajor választófejedelem, sem más jelölt nem fogadta el a magyar trónt, mert nem tudott elegendő erőt szembeállítani a császáriakkal.

A kompromisszumok ellenére merjük állítani, hogy a Rákóczi-szabadságharc nem egyszerűen rendi ellenállás volt, hanem egy széles társadalmi bázisra támaszkodó kísérlet, mely célul tűzte ki, hogy független és korszerűbb feudális állam jöjjön létre Európának ezen a részén, s e tekintetben nagyobb sikereket ért el, mint a bécsi udvar.

3.

Meg kell vizsgálnunk ennek az államnak a viszonyát nemcsak a társadalmi osztályokhoz, hanem az akkori Magyarország népeihez is. A 17. században előrehaladt a nemzetek kialakulása is nemcsak Nyugat-Európában, ahol a kapitalista fejlődés ezt magyarázza, hanem Kelet-Európában is, ahol felülről jövő intézkedésekkel meg lehetett gyorsítani a folyamatot, mint ezt I. Péter tette reformjaival Oroszországban.

Közép-Kelet-Európában a nemzetté válás szempontjából jelentős szerepet játszott a nemesség, amelynek egyes rétegei a hiányzó vagy nagyon gyér polgárság funkcióját vállalták a 19. században is. Elég megemlíteni, hogy a magyar középnemesség ilyen feladatot látott el — mint Marx is megállapította — az 1848/49-es szabadságharcban és forradalomban.[8]

A 16. századtól kezdve a külső ellenség elleni harcban a nemesség nemzeti tudata megerősödik s időnként képes volt az egész ország érdekeit is magába foglalni. A külső ellenség elleni védekezés az elnyomott rétegekben, így a jobbágyságban is kifejleszti a népi patriotizmust, amely nem zárja ki a társadalmi követelésekért folytatott harcot, de ezt össze akarja kapcsolni a függetlenség

[8] Vö. Marx és Engels 1848—49-es cikkeit.

ügyével. Ilyen módon kezdetleges körülmények között — az ideiglenes társadalmi összefogás jegyében — közös nemzeti tudat alakul ki, amelyet a közös elemi érdek határoz meg. Hamis dolog volna a közösségi ideológia jelentőségét abszolutizálni és nem látni meg, hogy a magyarországi fejlődésben is az osztályharc tendenciái voltak alapvetők, nem kevéssé volna hibás azonban nem látni a nemzeti fejlődésnek ezeket a sajátosságait Magyarországon vagy más kelet-európai országokban.[9]

Magyarország függetlenségének kivívása nem egyszerűen csak a magyar nemesség, vagy jobbágyság érdeke volt, hanem az itt lakó más népeké is. Rákóczi igyekezett a legszorosabban együttműködni a szlovákokkal, ukránokkal, németekkel, románokkal. A nem magyar népek kiváltságos rétegeiben továbbélt a régi Hungáriához való kapcsolódás tudata, amelyet a nemesi történeti-jogi szemlélet, de a humanista irodalom is táplált. Jelentkezett azonban a nemzeti különállás érzése is, és Rákóczi azzal, hogy támogatta a protestáns és görögkeleti egyházakat és az anyanyelvi művelődést, hozzájárult a nem magyar népek nemzetté válásának meggyorsításához is. Csak a délszlávokkal nem tudott megállapodni annak ellenére, hogy e célból I. Péter és a román vajdák segítségét is igyekezett igénybe venni.[10] Ebben az időben még nemzeti ellentétekről — a szó polgári értelmében — nem beszélhetünk, ekkor még inkább a konfliktusok társadalmi aspektusa került előtérbe.[11] A Rákóczi-szabadságharc a nemzetek kialakulásának kezdeti szakaszában vetette fel a Habsburgoktól független állam s ezzel együtt a társadalmi fejlődés másfajta lehetőségét, ami a nemzetiségi kérdés további alakulását is befolyásolhatta.

Igaz, hogy az ún. szatmári békével több mint egy évszázadra lekerült a napirendről Magyarország és a bécsi központi hatalom ellentéte és hogy a 18. században relatív fejlődés ment végbe az országban, mindez azonban nem feledtetheti el azt a tényt, hogy a feudalizmus konzerválása súlyos társadalmi és ezekkel együtt nemzeti ellentmondásokat is szült, amelyeket a Habsburgok igyekeztek kihasználni, s amelyek meghatározók lettek a 19. század elejétől Európának ebben a részében.

4.

Érdemes megvizsgálni európai keretekben Rákóczi politikai gondolkozását, hogy lássuk, mennyiben mutat túl nemesi kortársain. A fejedelem személyesen ismerte nemcsak a magyarországi helyzetet, hanem a bécsi udvart és politikáját, tapasztalta, mit jelent a nemesi anarchia Lengyelországban, s valamelyest tudott a német és itáliai állapotokról is. Példaképe XIV. Lajos abszolút monarchiája volt, amelynek bizonyos vonásait, a magyarországi sajátosságokat tekintetbe véve, igyekezett a hatalom gyakorlásában alkalmazni. Ezt mondhat-

[9] *R. Várkonyi Ágnes:* A nemzetfogalom a feudalizmusban. Az MTA Társadalom- és Történeti Tudományok Osztályának Közleményei, 1963. 13.

[10] Ezekről a kérdésekről még mindig csak Márki Sándor Rákóczi-életrajzának megfelelő fejezete ad összefoglaló tájékoztatást. A régebbi történetírásból: *N. Jorga:* Fr. Rákóczy al II[lea], învietorul conştiinţei naţionale ungureşti şi României, Analele Academiei Române, XXXIII. Série Hist., *A. Gašparíková:* Povstanie Rákocziho a Slovakia. Bratislava, 1930, *Hodinka Antal:* II. Rákóczi Ferenc és a gens fidelissima. Pécs, 1937, *Benda Kálmán:* Rákóczi és a szerbek, Élet és tudomány, 1966. 27. sz. és A Rákóczi-kori kutatások újabb eredményei. Pécs, 1974.

[11] Vö. *Arató Endre:* A feudális nemzetiségtől a polgári nemzetig. Bp. 1975.

juk különösen gazdaságpolitikájáról, hadseregszervező tevékenységéről és kulturális törekvéseiről.

A valláspolitika kérdésében olyan nézeteket vallott, amelyek joggal hívták fel rá a 18. század végén a magyar felvilágosodás képviselőinek figyelmét. Elég arra utalni, hogy a jezsuiták kiutasításával kapcsolatos politikai vitában állást foglalva, *Responsio* c. iratában nemcsak a vallási türelem, hanem egy új, a természettudományokra és állampolgári ismeretekre alapozó oktatási rendszer és általában művelődéspolitika céljait határozta meg.[12]

Az emigrációban traktátust írt a hatalomról, amelyben Bossuet *Politique tirée de l'Ecriture Sainte* című munkája nyomán az abszolút monarchia mellett foglalt állást, de úgy, hogy Fénelontól is tanult és a választó királyság és az ellenállási jog kérdésében a magyar hagyományt fogadta el.[13] Mindennek alapján nem túlozunk, ha azt mondjuk, hogy Rákóczi sok szempontból a felvilágosodás előfutára volt.

5.

Ez az áttekintés azt bizonyítja, hogy a magyar szabadságharc egyszerre törekedett a független állam megteremtésére és a feudális társadalom bizonyos fokú korszerűsítésére. A kérdés most már az, Rákóczi milyen külföldi segítségre számított terve megvalósítása érdekében, és hogyan reagált a korabeli Európa a magyar szabadságharcra.

A fejedelem a háborút abban a reményben kezdte meg, hogy a Habsburgok ellensége, Franciaország jelentős segítséget fog nyújtani neki katonai, pénzügyi és diplomáciai szempontból egyaránt. Ami a pénzt illeti, XIV. Lajos 1703. november 15-től 1705. május 15-ig havi 30 000 livre-t utaltatott ki számára, majd e dátumtól 1708 októberéig havi 50.000 livre-t. Ekkor — éppen a legválságosabb helyzetben — XIV. Lajos felfüggesztette a segély fizetését. Az 50.000 livre XIV. Lajos küldötte, Des Alleurs altábornagy szerint 4000 katona ellátására volt elegendő. A kurucok időnként 70.000 embert is fegyverben tartottak, s ez az összeg szerény voltára utal.

Rákóczi kérte, hogy kaphasson francia tiszteket a hadsereg regularizálására és segélycsapatokat a bajor választótól vagy az Itáliában operáló francia hadaktól. Mindössze 1000—1500 francia fordult meg a háború alatt Magyarországon, persze különböző időpontokban s a velük kapcsolatos tapasztalatok vegyesek voltak. Nem kevés kalandor akadt köztük, a jó tisztek viszont szembe találták magukat a kurucok idegengyűlöletével, konzervativizmusával és fegyelmezetlenségével.

Rákóczi számára a legnagyobb segítség az lett volna, ha a francia udvar közvetítésével Miksa Emánuel vagy más jelölt elfogadta volna a magyar koronát és katonai segítséget hozott volna. Az érdekeltek azonban kivihetetlennek találták a javaslatokat.

Versailles a maga részéről leginkább azt szerette volna, ha Törökország vagy Svédország beavatkozik a háborúba, de sem a Porta, sem XII. Károly

Paris, 1973.

[12] *Esze Tamás:* Rákóczi Responsiója. Irodalom és felvilágosodás c. kötetében. Bp., 1974. *Köpeczi Béla:* A francia politikai irodalom szerepe a Rákóczi-szabadságharc ideológiájának kialakításában, uo.

[13] *Köpeczi Béla:* Rákóczi Bossuet és Fénelon között. Eszmei és irodalmi találkozások c. kötetben. Bp., 1970 és franciául a Tapié-emlékkönyvben, Études des européennes,

erre nem vállalkozott. Ezek után a francia diplomácia támogatást csak Lengyelországban tudott nyújtani az ún. francia párt tagjainál, akik segítették a segélypénz eljuttatását, a zsoldosok fogadását, a fegyvervásárlást, de komoly támogatást nem nyújthattak.

Fontos volt a fejedelem számára bel- és külpolitikai szempontból, hogy XIV. Lajos ismerje el őt és a rendeket és kössön velük szabályos szövetségi szerződést. A király 1705-ben elismerte Rákóczit Erdély fejedelmének, a szerződés megkötését azonban halogatta, s amikor a tervezetek 1708-ban elkészültek, már nem tartotta alkalmasnak az időt aláírásukra. Egyébként 1703-tól kezdve többször biztosította a fejedelmet arról, hogy a magyar ügyet belefoglaltatja az általános békébe. Amikor azonban a rastatti szerződést megkötötték, XIV. Lajosnak nem volt ereje Rákóczit Erdély birtokába visszajuttatni.

Sok szó esett a régebbi történetírásban arról, hogy XIV. Lajos mint az abszolút monarchia fő képviselője nem akart szerződést kötni egy másik uralkodó fellázadt alattvalójával, s általában Rákóczit nem tartotta egyenlő félnek. Nos az igazság az, hogy a francia udvar alaposan tanulmányozta a felkelés történeti és jogi érveit és a következő következtetésre jutott: „Őfelsége távol áll attól, hogy ezt a fejedelmet a császár elleni rebellisnek tekintse. Őt nagyapjának, Erdély szuverén fejedelme Ragotzi fejedelem törvényes utódának tekinti, aki hajdanában Franciaország és Svédország szövetségese volt. Joggal hiszi, hogy ezt a fejedelemséget a császár bitorolja. Ragotzi fejedelem pedig jogaiért harcol, egy szabad nemzet élén, amely érdekeihez kapcsolta magát azokkal a jogos követelésekkel, amelyekkel a magyarok kérik, hogy állítsák őket vissza az Ausztriai Ház által megsértett és megsemmisített kiváltságaikba."[14]

XIV. Lajos tehát elismerte a felkelés törvényességét, s ha Rákóczit nem támogatta kellőképpen, ennek oka egyrészt az volt, hogy nem bízott a felkelés sikerében, másrészt hogy Franciaország maga is nehéz helyzetbe került.[15]

Régi vitatéma az is, hogy Rákóczi a francia udvar bábja, esetleg intrikáinak áldozata volt. Bebizonyítottuk, hogy a fejedelem maga kezdeményezte a kapcsolatok felvételét Franciaországgal, hogy nem szűnt meg követelni a szerződés megkötését és a segítség növelését. Csalódásai ellenére is kénytelen volt ragaszkodni Franciaországhoz, ha nem akart nemzetközileg teljesen elszigetelődni.

6.

Amikor a svéd király II. Ágostot kiszorította Lengyelországból és az lemondott a lengyel trónról, felmerült I. Péter cár környezetében az a terv, hogy — a Báthory-hagyományt folytatva — Rákóczit válasszák meg len-

[14] Sa Majesté est bien éloignée de regarder ce Prince comme rebelle à l'Empereur. Elle le considère comme le légitime héritier du Prince Ragotzi, son grand-pêre, souverain de la Transylvanie, autrefois allié de la France et de la Suède. Elle regarde avec raison cette Principauté comme usurpée par l'Empereur, et le Prince Ragotzi combattant pour ses droits à la tête d'une nation libre, unie à ses intérêts par les justes sujets que les Hongrois ont de demander le retablissement de leurs privilèges violés et anéantis par la Maison d'Autriche. Francia Külügyminisztérium Levéltára, Corr. pol. Turquie, tome 9. fol. 135—139.

[15] *Köpeczi Béla:* A Rákóczi-szabadságharc és Franciaország. Bp., 1966, francia javított és bővített változata: La France et la Hongrie au début XVIIIe siècle. Bp., 1971.

gyel királynak. A cár ugyanakkor szerette volna, ha Rákóczi francia kapcsolatait felhasználva közben jár XIV. Lajosnál, hogy az békét közvetítsen Svédország és Oroszország között. A kapcsolatok felvételét 1707 elején I. Péter kezdeményezte és a fejedelem elszigetelt helyzetében ezt örömmel vette. A lengyel trón elfogadását ahhoz a feltételhez kötötte, hogy egyrészt a lengyelek megválasszák, másrészt hogy a cár támogassa Miksa Emánuel bajor választó magyar királyságát s az ő erdélyi fejedelemségét. Ellenszolgáltatásként vállalkozott arra, hogy megnyeri a cár és XII. Károly közötti békeközvetítés ügyének a francia udvart. Ilyen alapon jött létre 1707 szeptemberében az ún. varsói szerződés, amelyet a körülmények alakulása miatt egyik fél sem tudott megvalósítani. Előbb a svéd előnyomulás, majd Poltava után II. Ágost visszatérése Lengyelországba, megakadályozta Rákóczi lengyel királyságát. Az orosz szövetség nem nyújthatott segítséget azért sem, mert a francia diplomácia a fejedelem sürgetései ellenére csak akkor vállalkozott a közvetítésre az északi háborúban, amikor már a Porta XII. Károly megsegítésére megindította a háborút Oroszország ellen.

Versailles magatartását ebben a kérdésben konzervativizmusa magyarázza: ragaszkodott a Richelieu által kezdeményezett svéd kapcsolatokhoz, és nem ismerte fel Oroszország nagyhatalmi helyzetét.[16] Ilyen körülmények között I. Péter csak arra vállalkozhatott, hogy közvetít Rákóczi és a bécsi udvar között, amit ez utóbbi elutasított. Rákóczi egyébként a magyarországi protestánsok útján, de a francia diplomácia segítségével igyekezett kapcsolatot teremteni XII. Károllyal, a svéd király azonban mereven elzárkózott, mint ahogy XIV. Lajos javaslatait is elvetette.[17]

7.

Anglia és Hollandia már 1704-ben felajánlották a mediációt a bécsi udvar és a magyar felkelők között, mindenekelőtt azért, mert a szabadságharc császári erőket vont el a nyugati hadszíntérről.[18] A közvetítésben szerepet játszott a protestáns rokonszenv is, de nem olyan mértékig, hogy különösebben befolyásolta volna a tárgyalásokat. Rákóczi a minimális program értelmében minden megegyezés sarkalatos pontjának az erdélyi fejedelemség önállóságának biztosítását tartotta. 1706 márciusában az erdélyi országgyűlés deklarálta a fejedelemség elszakadását az Ausztriai Háztól, mégpedig azzal az indokkal, hogy „az erdélyi fejedelemségnek az Ausztriai regimenttől való elszakadása mind a két hazának boldogulására szükséges".[19]

A békeközvetítők tudták, hogy a császári udvar ilyen engedményre nem hajlandó és azt is látták, hogy nem elsősorban jogi alapon ragaszkodik Erdélyhez, hanem mint George Stepney angol követ írta, azért, mert „az igazi maxima,

[16] *V. Sternberg János:* Az 1707-es orosz—magyar tárgyalások előzményei, A Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei, 1965. I. sz., *Perényi József:* II. Rákóczi Ferenc és I. Péter diplomáciai kapcsolatainak kezdetei. Magyar—orosz történelmi kapcsolatok c. kötetben. Bp., 1956.

[17] *K. Benda:* Le projet d'alliance hungaro-suêdois-prussienne de 1704, az Etudes historiques I. c. kötetben, Bp. 1960.

[18] A béketárgyalásokról Márki Sándor Rákóczi-életrajza ad összefoglalást, a legérdekesebb iratokat közli az Archívum Rákoczianum II. Osztályában *Simonyi Ernő:* Angol diplomatiai iratok, 1—3. köt. Pest, 1871—77.

[19] *Márki Sándor:* II. Rákóczi Ferenc. Bp., 1907. I. 508.

melyre jelenlegi igényüket építik, Hobbes elve, miszerint minden jog a hatamon alapszik".[20]

A béketárgyalások megszakadtak, s amikor 1711-ben újra kezdődtek, már a mediáció nem lépett közbe, a magyar nemesség közvetlenül egyezett ki a bécsi udvarral, de úgy, hogy feladta a szabadságharc alapvető követeléseit és az erdélyi fejedelemség különállóságának biztosítását is.[21]

Rákóczi az emigrációban is reménykedett abban, hogy az általános béketárgyalásokon a különböző hatalmak támogatni fogják őt Erdély követelésében azért, hogy — mint a *Déduction des droits de la Principauté de la Transylvanie* című irat mondja: — „szilárd, tartós és megbonthatatlan" békét hozzanak létre Európában. Szerinte ugyanis addig béke nem lesz, amíg nem biztosítják Magyarország és Erdély jogait, mert ezen országok lakói könnyen fordulhatnak a törökhöz segítségért, ami újabb háborúk forrása lehet. Hivatkozott arra is, hogy Ausztria túlzott megerősödése nem lehet a többi hatalom érdeke, viszont az erőegyensúly biztosítása szempontjából fontos tényező az önálló Erdély. Az európai hatalmakat azonban a középeurópai erőegyensúly kérdése nem foglalkoztatta, elfogadták a Habsburg-birodalom nagyhatalmi helyzetét még pedig hosszú időre, tulajdonképpen a 20. század elejéig.

Rákóczi írja Emlékirataiban: „Milyen kevés leleményt és előrelátást talál az utókor külföldi alkudozásaimban, milyen bizonytalanoknak és túl kiterjedteknek látja majd mindet, ha nem vizsgálja figyelemmel a kor körülményeit és mindazoknak az uralkodóknak és udvaroknak a szellemét, amelyekkel tárgyalni kellett."[22] Valóban tekintetbe kell venni az objektív körülményeket és a korabeli politikai gondolkodást ahhoz, hogy ítélhessünk. Ha ezt tesszük, azt állapíthatjuk meg, hogy nem a tervek voltak alapvetően rosszak, hanem az erő hiányzott.

A belső erő hiányát Magyarország gazdasági-társadalmi elmaradottsága és az osztályharc kiéleződése magyarázza, a külsőét az, hogy Rákóczinak nem sikerült megfelelő szövetségest találnia. Sokan illuzionizmussal vádolják a magyar szabadságharc vezetőit. De vajon csak a siker lehet valamely történelmi esemény realitásának mércéje? Bizonyára nem.

A Rákóczi-szabadságharc beleillik azoknak a mozgalmaknak a sorába, amelyek a cseh felkeléssel kezdődtek, a magyar és lengyel szabadságküzdelmekkel folytatódtak, s végül a nemzeti államok kialakulásához vezettek Európának ebben a részében.

Mint hagyomány az egész későbbi magyar fejlődést eszmeileg befolyásolta. Merített belőle a feudalizmus idején a függetlenségért harcoló nemesség, a kapitalizmus körülményei között nacionalista célokra használta fel az uralkodó osztály egy része, s végül a függetlenség és társadalmi haladás összefüggésében idézte emlékét a magyar progresszió.

[20] Archívum Rákoczianum, II. Oszt. III. köt. 158.
[21] *Lukinich I.:* A szatmári béke és okirattára. Bp., 1925.
[22] II. Rákóczi Ferenc Emlékiratai, Vas István ford. Bp., 1951. 29.

R. Várkonyi Ágnes:

Társadalmi fejlődés és állami önállóság

(Habsburg-abszolutizmus és független Magyarország)

„Szándékom hazám teljes boldogság át megszerezni," írta II. Rákóczi Ferenc 1703 szeptemberében XIV. Lajosnak.[1] Tömörebben nem is lehetne megfogalmazni, hogy nemcsak fegyverrel harcolt az ország szabadságáért a Habsburg-hatalom ellen, hanem új magyar államot szervezett.

Magyarország történetét a 18. század elején két politikai tendencia jellemezte: az egyik az önálló államiság megvalósulása felé mutatott, a másik a Habsburg-dinasztia birodalmi rendszerébe épülve tört utat. Az elsőre alig hét esztendő (1703—1711), a másikra még a feudalizmus viszonyai között is több mint száz év jutott (1711—1848). De mindkettő hosszú előzményekre tekint vissza, hatásaiban pedig évszázados jelentőségű. S mi több, a két politika ütközete olyan időszakban zajlott le, amikor Nyugat-Európában nagy nehézségek és megrázkódtatások közben, de már feltartóztathatatlanul fejlődnek a kapitalizmus előzményei, kialakul a világkereskedelem, a manufaktúraipar, s létrejönnek a polgári nemzetállamok alapjai. Közép-Kelet-Európában pedig ugyancsak most történnek olyan változások, amelyek megszabják az elkövetkezendő két évszázadban uralkodó viszonyok jellegét.[2]

Indokolt tehát a kérdés: Merre vitte Magyarországot e döntő „történelmi pillanatban" a Habsburg-államhatalom? És merre igazította a magyarországi társadalom útját Rákóczi állama? Vagy a lényeget jobban megvilágító kérdésekkel élve: Milyen fejlődési tendenciák öltöttek testet a Habsburg-dinasztia magyarországi hatalmában? És milyen társadalmi-gazdasági erők törtek felszínre a szabadságharcban kialakuló új magyar állammal?

[1] II. Rákóczi Ferenc XIV. Lajoshoz. Szatmári tábor 1703. szept. 22. *Köpeczi B.:* II. Rákóczi Ferenc válogatott levelei. Bp. 1958. 42—44. Franciául kiadva: *J. Fiedler:* Aktenstücke zur Geschichte Francz Rákóczys und seiner Verbindungen mit dem Auslande. Wien. 1855—1858. Fontes Rerum Austriacarum. 17. köt. 437.

[2] A 17. századi fejlődés kettős jellegéről folyó nemzetközi vita hatalmas irodalmát áttekinti *H. Langer:* Eine neue „Krise des Feudalismus". Zeitschrift für Geschichtswissenschaft. 1971. (XIX) évf. 7. A magyar irodalomban először ismertette: *Zimányi V.:* A 17. századi gazdasági és társadalmi regresszió néhány aspektusa. Történelmi Szemle, 1973. A közép-kelet-európai fejlődésben a korszak horderejével a további fejlődés szempontjából ugyancsak gazdag irodalom foglalkozik, itt csupán saját álláspontunk kialakítását segítő legfontosabbakat említhetjük: *Pach Zs. P.:* A nemzetközi kereskedelmi útvonalak XV—XVII. századi áthelyeződésének kérdéséhez. Századok. 1968. — *P. Jeannin:* Les comptes du Sund comme source pour la construction d'indices généraux de l'activité èconomique en Europe (XVIe—XVIIIe siècle). Revue Historique, 88 (1964). — *J. Topolski:* Narodziny Kapitalizmu w Europie XIV—XVII. wieku. Warszawa. 1965. — *W. Abel:* Agrarkrisen und Agrarkonjunktur, 2. kiadás. Berlin. 1966. — *D. Richet:* Növekedés és megtorpanások Franciaországban a XV—XVIII. században. Világtörténet. 1968. — *J. A. Gierowski:* L'Europe centrale au XVIIe siècle et ses principales tendances politiques. XIII ICHS. Moskow. 1970.

Előadásunk szűkrefogott keretei között nem szólhatunk e nagy kérdéskör kutatásának metodológiai nehézségeiről. Mellőznünk kell gazdag tartalmának számos fontos részletét is. Célunk nem több, mint hogy megkísérlünk összefüggéseket találni a társadalmi fejlődési tendenciák és a különböző államhatalmi alakulatok között. Így is távoli területeket szükséges átfognunk: a gazdaság, társadalom, politika, államelmélet és művelődés szféráit, mégpedig mintegy félévszázadon át, a korabeli Magyarország és a Habsburg-birodalom messzeségeiben.

*

1. Feudális viszonyok között az államforma, államszervezet, kormányzási metódus összességét magábafoglaló államhatalom a tulajdonviszonyok, a kiváltságosok osztályuralmának fenntartása érdekében úgy látja el a termelés zavartalanságát, az ország védelmét és belső rendjét biztosító feladatait, hogy a földművelők, kézművesek, bányászok, kereskedők munkájára épít, a kiváltságokkal nem rendelkezők munkájának eredményeit a végsőkig kisajátítja, de a történelmi körülmények változásaival, a külső és belső politikai viszonyok megszabta követelmények szerint közvetve vagy közvetlenül, bizonyos mértékig az uralkodó osztály, vagy az uralkodó osztály egyes csoportjainak anyagi erejéből is merít. Jellege a feudalizmus századain át sokszor változott. Mégpedig a nemzetközi munkamegosztás és hatalmi helyzet, nem utolsó sorban pedig a belső osztályerőviszonyok és gazdasági körülmények kölcsönhatásában kristályosodtak ki a feudalizmus korabeli államok különböző változatai: a rendi, a centralizált állam s az abszolút monarchia.

Bármely korszakban, bármely ország gazdasági-társadalmi viszonyait a politikai, államhatalmi körülményekből kiemelve vizsgálni rendkívül nehéz, belső lényegét a maga „vegytisztaságában" rövid távon megragadni pedig szinte lehetetlen. A fejlődés tendenciái csakis a nemzetközi erővonalak s az évszázados folyamatok összefüggéseibe illeszkedve tűnnek elő.

Gazdag volt vagy szegény Magyarország, hanyatlás vagy ellenkezőleg, a fejlődés időszaka az a hat évtizednyi idő, amikor többszöri próbálkozás után nemzetközi szövetség rendszer és nemzetközi háború keretei között több ország katonai és anyagi erejét összefogva végre kiverik a törököt, s a másfél évszázad óta külön hatalmak alatt élő országrészeket először a Habsburg állam, majd Rákóczi fejedelemsége foglalja egységbe?

„Ez az ország olyan gazdag, hogy örök alapja lehet felséged kincstárának" — állapítják meg egybehangzóan a Habsburg állam magyarországi berendezkedésének terveit elkészítők. Magyarország nyomorúságos ország, olyan mint az „elalvó gyertya", népe éhenhalásra jutott — írják ugyanott. Vármegyei felterjesztések, kamarai jelentések, emlékiratok, különböző tervezetek sokaságában is a pusztulás és a bőség képei váltakoznak. A történelmi vizsgálatok megerősítik a kortársak kettős véleményét. Hatalmas ellentétek korszaka ez: nagy vagyonok jönnek létre és nagy tömegek szegényednek el. Mérhetetlen a fényűzés és leírhatatlan a nyomor. Megdöbbentő a pusztítás és lenyűgözőek az emberi munka teljesítményei.

1648—1711 között Magyarországon mindig szólnak valahol a fegyverek. Névtelenek tömegei maradnak a csatatereken és a várfalak alatt. Járványok, éhinségek, példátlan katonai kegyetlenkedések tizedelik a lakosságot. Ez talán a magyar történelem demográfiailag legkritikusabb korszaka.

Letiport vetésekről, kivagdalt gyümölcsösökről, eladósodott városokról, kihaló mesterségekről és a jobbágyság növekvő robotterheiről adnak hírt a források. Gazfelverte földek, összetört műhelyek, lakatlan falvak; végelát-hatatlan változatosságban peregnek a pusztulás képei. De történelmi távlat-ból ugyanakkor fontos új jelenségek tűnnek elénk. Most jelennek meg a szak-szerűbb agrártermelés igényei, most honosodik meg a gazdaságosabb állat-tartás, a melegágyi kerti palántanevelés, most kezdenek nagyobb mennyiség-ben komlót, dohányt termeszteni, és most rakják le az ipar és a mezőgazdaság egybeszervezésének — többek között például az üzemszerű sörfőzés — alap-jait. Megnövekszik a természeti energiát átalakító egyetlen gépi berendezés, a malmok száma, most helyeződik át a bányászat súlypontja a nemesfémbányá-szatról a vas- és rézbányászatra, most jönnek létre az ipar első szervezett üzem-egységei, az officínák, s építik meg az első nagyolvasztót (1692), most tűnnek fel az első posztómanufaktúra kísérletek. Nagyon óvatos mérlegelés is azt mutatja. hogy fejlődnek az élelmezéssel, szállítással, ruházkodással kapcsolatos iparágak és a fémművesség meg a hadiipar. Teljes összefüggés-rendszerében még nem vettük számba e korszak anyagi teljesítményeit. Folyószabályozási munkák a Győr-pozsonyi Duna-szakaszon, szállítószerkezet a munkácsi váron, élénk technikai kísérletezés a bányákban; templomok, kastélyok, várak, raktárak építkezései, hadseregek felruházása, felfegyverzése, eltartása, szállítása . . .

Mindennek reális jelentősége azonban csakis a társadalmi viszonyokkal kölcsönhatásban vizsgálva tűnik elénk.

Az első vas-officínát, úgy tudjuk, Zrínyi Miklós alapította. A Pálffy, Batthyány, Thököly, Bercsényi, Rákóczi és más birtokokon hámorok, üveg-huták, fűrész- és kalló malmok, „sernevelő házak" létesülnek. A földesurak, akik korábban majorságokat építettek, majd kezükbe ragadták a kereskedést, ebben a félévszázadban következetesen igyekeznek iparral kiegészíteni gaz-daságukat. A kor 33 papírmalma közül 8-at bizonyos, hogy főurak alapítottak. Hasonló kezdeményezések tűnnek fel a kincstár és az egyház birtokain is.

Ahol az energiaforrások, nyersanyagok és mi több a munkaerő — a feudális viszonyoknak megfelelően — a föld birtokosának tulajdona, a polgár-ság kisszámú, s politikai jogokkal nem rendelkezik, nyersanyaghoz, munka-erőhöz, s — ami a legfőbb — energiaforrásokhoz csakis úgy juthat, ha maga is birtokot vásárol, számottevő tőkéje pedig nincs, mindenütt hasonló jelenséget figyelhetünk meg. Az iparral bővülő nagybirtok a feudális társadalmi rend körülményei között a fejlődés két lehetőségét hordozta magában. Egyfelől, nagyon leegyszerűsítve: a második jobbágyság tendenciáit erősítette. Hiszen az ipari segédmunkát, a rakodást, szállítást, tüzelést és egyes nyersanyagok termelését — javarészt jobbágyok végezték robotban. Vásárló pedig ugyan-csak a jobbágy. A földesúri gazdaság tehát önellátó, s végsősoron a munka-megosztás fejlődését akadályozza. Így magával hurcolta kötöttségeit, ami hosszú távon befullasztja, elpusztítja majd. A másik tendenciát a jobbágyok és a polgárok heves osztályharca s a felhalmozódó pénzvagyon befektetése táplálta. Ez a jobbágyi kötelékek feloldásának irányába s a polgári fejlődés felé mutatott. A Zrínyi birtokok jövedelemstruktúrájában a sókereskedelem, a vasbánya megnyitása és a vasáruforgalmazás hozott olyan változást az 1640—1650-es években, hogy áttértek a bérfuvarra, az uradalmakban megnövekedett a szabadosok száma, javult a mezőgazdasági munkát végző parasztság helyzete, s a munkamegosztás áttörte a nagybirtok zárt rendszerét. Megfigyelhető, hogy a Rákóczi-birtokokon akkor adnak jobbágyoknak árendába földeket,

amikor vashámort nyitnak, serfőzőüzemet létesítenek, II. Rákóczi Ferenc akkor vezeti be szőlőgazdaságában a korakapitalizmusra jellemző kemény feltételekkel megkövetelt bérmunkát, amikor nagy kölcsönt vesz fel, üvegofficinát létesít, külföldi szakembert hív be és újjászervezi a sörfőzőüzemet. Az iparral bővülő nagybirtokon Verlag-rendszerben dolgozó vállalkozók tűnnek fel és itt erősödnek meg a robotköteles jobbágyok mellett a különböző szabadságot élvező paraszti rétegek csoportjai, többek között azért is, mert a földesúr kisebb nagyobb kölcsönök fejében szántókat, szőlőket enged át jobbágyainak.

Az új gazdasági lehetőségek kiaknázásáért az uralkodó osztály különböző csoportjai ádáz harcot vívtak egymással. Ahogyan a század vége felé közeledünk, látjuk, hogy az ellentétek egyre inkább elmélyülnek a világi és egyházi főurak, a kincstári birtok és a magánbirtok, a régi és az új arisztokrácia között. A főleg német udvari hivatalnokokból, hadseregtisztekből kialakuló új arisztokrácia javarészt a visszafoglalt területeken és olyan gazdasági kulcshelyeken veti meg a lábát, mint a Hegyalja s a kereskedelmi utak menti városok. A lényegében közös osztályérdekkel egybefűzött kiváltságosok rétegeit megosztó harc a fő- és köznemesség között különösen éles és bonyolult formákat ölt a familiárisi viszony felbomlása és a vallási kérdés miatt. A mágnások katolikusok, a köznemesség javarészt protestáns. A köznemesség főleg alsó rétegét tekintve sem származásilag sem etnikailag, nyelvileg nem egységes. Elszegényedett köznemesi családok és nemeslevelet váltó jobbágyivadékok, mezővárosi cívisek, vagy katonai érdemeikkel kiemelkedők, magyarok, németek, románok, szlovákok a századfordulóra tömegesen megnövelik a szegény egytelkes, bocskoros nemesek számát. Ekkorra azonban már politikai jelentőségben tűnik fel a köznemesség egy vékony rétege; kereskedelmi ügyleteket bonyolítanak le, összeszedik széthullott birtokaikat, a városokban építenek házat, bányarésztulajdonosok lesznek, feltűnnek a vashámor vállalkozók, a hivatalnokok és az eladósodott városok és kisnemesek szőlőit megvásárlók között, többen pedig gazdag polgárcsaládokkal házasodnak össze. (Klobusiczky, Szirmay, Szontagh, Kajali, Keczer, Gerhard, Jánoky, Vay, Sőtér és más családok.) Közülük kerülnek majd ki a politikai látókörükkel és műveltségükkel messze osztálytársaik fölé emelkedő nemesek — mint Ráday Pál. Ebben a vékony, de jelentős köznemesi rétegben egyaránt látunk taxát és summát fizető parasztjai mellett bérmunkásokkal gazdálkodó és jobbágyaiból végnélküli robotot nemegyszer kegyetlen eszközökkel kisajtoló földesurat.

Az uralkodó osztállyal szemben ugyancsak nagyon megosztott társadalmi rétegek állnak. Kiváltságokkal egyáltalán nem rendelkező, vagy részleges kiváltságokkal élők, jobbágyok, cívisek, hajdúk, végvári katonák és polgárok.

Minden korábbi vereség ellenére is erősek az antifeudális társadalmi tendenciák. A Dunántúl, a Vág-vidék, a Tiszántúl és a határmenti vármegyék paraszti népe, a mezővárosok lakói, a székelyek, a végvárak egykori katonasága, s a különböző részleges kiváltságokat élvező csoportok makacsul igyekeznek kihasználni az új lehetőségeket. Kereskedésből élnek az alföldi cívisek s a hegyaljai mezővárosok. Besztercebányán az 1650-es évek elején a beköltöző falusiak 70 sörfőzdét létesítettek. Vas- és rézhámortulajdonos polgárok, kistőkés vállalkozások tűnnek már fel. Megtörténik az a Magyarországon a 18. század végéig egyedülálló eset, hogy papírkészítő mester — tehát nem a város, a kincstár, kereskedő vagy főúr — épít két papírmalmot (1686—1692) és papírmalmának termékei az országhatáron túlra is eljutnak. A szabadságharc

bölcsőjének tekinthető Tarpa lakói faiparból, só- és gyümölcskereskedésből gyarapodva tudták falujukat mezővárosi státusba emelni. Tarpa példája nem elszigetelt, egyedi eset. Helyi adottságok változatos körülményeket hoznak létre, de lényegében Tarpával hasonló típust testesítenek meg a hegyvidék és a síkföld találkozásánál vagy a vasipar területén fekvő mezővárosok, például Rimaszombat, Jolsva, vagy a Dunántúl néhány helysége. Az alföldi nagy mezővárosokban felgyülemlett gazdasági és társadalmi energiák kibontakozását a belső társadalmi differenciálódás egyoldalúságai korlátozzák. A lehetőségeket Debrecen példája mutatja: a Tiszántúl főleg kereskedésből és iparból élő legnépesebb mezővárosa a század végén nyeri el a szabad királyi városi kiváltságot.

Összességében tehát a korszak gazdasági-társadalmi viszonyai a közép-kelet-európai sajátságoknak megfelelően két tendenciát hordoznak magukban, s ha embrionális formában ugyan, de már jelen vannak a manufaktúra korszak közvetlen előzményei. Mennyiségi tényezők, a népességszám, az egyes harmincadjövedelmek összegében tükröződő kereskedelmi forgalom a 16. század eleji vagy századvégi állapotokhoz képest a fejlődés visszaesését vagy stagnálását mutatják. Mélyebb összefüggésekben vizsgálva a gazdaság egésze viszont a változásokra, az új előkészületeire figyelmeztet. Most tűnnek fel a 18. századot hordozó világ csírái. Rosszak azonban az esélyek, roppant nagyok a nehézségek. Nincs teherbíró, önálló polgári osztály, hiányzik az erős tőke, az egységes mértékrendszer, a jó pénz, a megfelelő úthálózat és ismeretlen a hitel, a vagyon-, az életbiztonság. Mezőgazdaság és kézműipar egyaránt nagy munkaerőgondokkal küzd, a termelés oroszlánrésze jobbágymunkára épül, ezen belül pedig növekszik a robot. A bányászat új technikai megoldásokat, az officínákba szerveződő ipar szakképzettséget követel. Korlátlan a rendek, a földesurak, a vármegyék, a céhek s az állam nevében regnáló helyi kiskirályok hatalma. Parasztok, kereskedők, kézművesek egyaránt kiszolgáltatottjai a nemesuraknak, tisztviselőknek és hadseregek, katonák olcsó prédái. Vallás, anyanyelv, műveltség és anyagi helyzet tekintetében óriási különbségek vannak az egyes társadalmi osztályokon belül is. Mindent összevéve a fejlődés akadályai az ország elmaradt társadalmi viszonyaiban gyökeredznek, s megkötik, bekerítik a progresszió erőit.[3]

[3] A magyarországi fejlődés közép-kelet-európai jellegének alapvető meghatározóiról és a nyugat-európai fejlődéssel való dialektikus összefüggéseiről *Pach Zs. P.*: Die Ungarische Agrarentwicklung in 16—17. Jahrhundert. Abbiegung vom westeuropäischen Entwicklungsgang. Bp. 1964. Studia Historica, 54. A demográfiai viszonyokról: *Dávid Z.*: Magyarország népessége a 17—18. század fordulóján. Történeti Statisztikai Évkönyv, 1961—62. Bp. 1962. *Veress É.*: A 16—17. századi demográfiai kutatás problémái Magyarországon (Kézirat). A földesúri majorsági gazdaság és robotrendszer kiépüléséről: *Pach Zs. P.*: Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés a XV—XVII. században. Bp. 1963. *Pach Zs. P.*: A kelet-európai „Gutswirtschaft" problematikájához: robotmunka és bérmunka a földesúri majorságokon a XVI—XVII. századi Magyarországon. Agrártörténeti Szemle, 1971. Az örökös és szabadmenetelű jobbágyságról: *Makkai L.*: Robot — summa — taxa. Történelmi Szemle, 1964. *Varga J.*: Jobbágyrendszer Magyarországon a feudalizmus kései századaiban, Bp. 1969. A kereskedelmi viszonyokról: *Takáts S.*: Két világkereskedelmi cikkünk a XVII. században. A magyar réz a világpiacokon. Magyar Gazdaságtörténeti Szemle, 1903. A rézbányászat és rézkereskedelem, továbbá a rézmonopóliumról és a nemzetközi piacokról monografikus összefoglalás: *J. Vlachovič*: Slovenská med v 16. a 17. storočí. Bratislava. 1964. Az európai piacok hatásáról. *Pach Zs. P.*: The Role of East-Central Europe in International Trade (16th and 17th Centuries). Etudes Historiques (1970). Magyarországon a gazdasági életnek, különösen a kereskedelemnek a nyugateurópai fejlődéssel való dialektikus kapcsolatáról és a társadalom és

2. Az európai országok történelmi útjának tanúsága szerint a feudális viszonyok talaján a fejlődés e holtpontjáról a kereskedelmi tőke lendíti ki a gazdasági életet. Országos keretek között pedig a provinciális rendi megosztottságot felszámoló, mindennemű helyi közösségeket országos érdek alapján egységbe szervező központi erős államhatalom teremthet a jövőt hordozó társadalmi rétegek számára is kedvezőbb feltételeket.

Magyarország e félévszázadára elvben a jó kereskedelmi konjunktúra jellemző. Magyarország és Erdély ipari nyersanyagai (réz, higany, fa, nyersbőr stb.) és mezőgazdasági termékei (bor, marha, méz) előtt a nyugati manufaktúra-ipar fejlődése és a világkereskedelem kialakulása következtében — helyileg és időszakosan nagy ingadozásokkal ugyan, de — lényegében még határtalan befogadású piacok álltak nyitva. A hadviselés pedig ösztönözte a fa-, az élelmezési, a szállítói és a vasipart. Az adriai kikötők, a Duna, s az

államhatalom összefüggéseiről: A Habsburg-abszolutizmus és a magyarországi jobbágyság a 17—18. század fordulóján. [Századok, 1965] és Bethlen, Zrínyi, Rákóczi. Történelmi személyiség, válság és fejlődés a 17. századi Magyarországon. [Századok 1972] c. tanulmányainkban foglaltuk össze. Azóta főleg az ipari fejlődés problémái és a hazai és nemzetközi államelméleti gondolkozás témaköreiben bővítettük ki vizsgálatainkat.

Az officinák létrejöttének a fejlődésben minőségi változást hordozó jelentőségéről *Heckenast G.*: A vaskohászat története Magyarországon a honfoglalástól a kiegyezésig. Kézirat. *Heckenast G.—Kiszely Gy.*: Adatok a magyarországi öntészet történetéhez. A vasöntészet kezdete Magyarországon. Bányászati és Kohászati Lapok ÖNTŐDE 1973. 230.

A magyar főúri birtokok ipari üzemeiről összefoglalóan: *Várkonyi Á.*: Magyarország társadalom és gazdaság története a XVII. század második felében (1975. Kézirat a Magyarország története c. összefoglalás III. kötetéhez.) A Zrínyi-birtokok kereskedelmi és ipari tevékenységéről, a jövedelemstruktúra átalakulásáról. *Laszowski:* Grada za gospodersku povijest hrvatske u XVI.—XVII. stoljecu. Zagreb. 1951 és *Mirkovic, M.* bevezetése. Továbbá: *J. Adamcek:* Zrinsko-Frangepanski posjedi u XVII. stoljeću. Rodovi 2. Zagreb. 1972. *N. Kiss I.*: A nagybirtok árutermelése és külkereskedelme a XVII. századi Magyarországon. Bp. 1968. A nagybirtokon létesített üveghutákról *Takáts S.*: A Rákócziak regéczi üveghutája. Magyar Gazdaságtörténeti Szemle (MGSz), 1900. 478—479. A magyar üveggyártók és üvegesek. Művelődéstörténeti tanulmányok a XVI—XVII. századból. S. a. *Benda K.* Bp. 1961. *Borsos B.*: A magyar üvegművesség. Bp. 1974. *Prokopp Gy.*: A pilisszentléleki üveghuta. Századok, 1974. Thököly és II. Rákóczi Ferenc uradalmi serfőzéséről: Thököly Imre kontraktusa 1678. jan. 1. kiadva: MGSz, 1898. „Thököly Imre szerződése Efraim zsidóval". II. Rákóczi Ferenc utasításai 1701. márc. 1, uo. 1899 133. és *Kemény L.*: A munkácsi uradalom haszonbérleti szerződései. Történelmi Tár (TT), 1907. *Takáts S.*: A magyar sernevelő 96—104. Sok új adatot hoz: *Bevilaqua-Borsody B.*: A magyar serfőzés története I. Bp. 1931. A papírmalmokra: *Bogdán I.*: A magyarországi papíripar története 1580—1900. Bp. 1963. A különben kivételes helyzetű textiliparban a robotban végzett fonásról és a 17. századi előzményekről *Endrei W.*: Magyarországi textilmanufaktúrák a 18. században. Bp. 1969. 94, 85. A bányászati anyag különös tekintettel a tulajdonviszonyok változására és a bányauradalmak jobbágyságának helyzetére *Péch A.*: A selmeci bányavállalatok története 1650—1750. S. a. *Kosáry D.* Bp. 1967 és *Péch* A.: Alsómagyarország bányaművelésének története 1650—1750. S. a. *Kosáry D.* Bp. 1967. A városi kézműiparról. *M. Suchý:* Vývoj-majetkovej diferenciácie levočského obyvatelstva od polovice 16. do konca 17. storočia. Historický Časopis, 1969 (17, l.).*Št. Kazimír:* Vývoj ekonomicko-sociálnej štruktúry mesta Trnavy v poslednej tretine 16. stor. a v 17. stor. Historický Časopis, 1970 (18). *Granasztói Gy.*: Sopron XVI—XVII. századi lélekszáma. Történelmi Szemle, 1968. *Ruzsás L.*: A Dunántúli védelmi vonal és a parasztpolgári fejlődés a XVI—XVII. században. Bp. 1968 (kny.: Értekezések: 1967—1968. Dunántúli Tudományos Gyűjtemény 87). *Orosz I.*: A hegyaljai mezővárosok társadalma a XVII. században. Agrártörténeti Tanulmányok (szerk.: Szabó I.) Bp. 1960. A falusi céhekről: *Eperjessy G.*: Mezővárosi és falusi céhek az Alföldön és a Dunántúlon. Bp. 1967. *Ruzsás L.*: Városi fejlődés a Dunántúlon a XVI—XVII. században. Bp. 1966. A városba költöző nemesekről: *Dümmerth D.*: Pest város társadalma 1686—1696. Bp. 1968.

Erdélyt észak-dél irányban átszelő új kereskedelmi út az átmenő forgalomnak kedvezett. Az ország földrajzi adottságai pedig egyenesen megkövetelték a síkvidékek és a hegyes, erdős tájak között az élénk kereskedést. De ami a kapitalizmus előtti társadalmakra általában jellemző, itt a polgári fejlődés elmaradottsága, a rendiség ereje, a szegénység, az állami egység és önállóság hiánya, s az állandó hadihelyzet miatt még súlyosabb: a mezőgazdasági termelékenység alacsonyfokú és esetleges. Ellátás és fogyasztás kiegyensúlyozott ritmusa ismeretlen. Helyenként még a naturálgazdálkodás viszonyai közt élnek. A szállítást a vármegyék szervezik meg és bonyolítják le, rendszerint jobbágyrobottal. Világi és egyházi földesurak, városok, vármegyék, váruradalmak hatáskörébe tartozik az utak, hidak, átkelők fenntartása, folyómedrek tisztítása, tehát nagy a zűrzavar és kevés a jó útszakasz. Annál több a vám, s a kereskedő hasznát megcsapoló önkényes bírság.

Magyarország állami berendezkedésére a kettős államhatalom jellemző: egyik pólusán a rendek és a rendi főméltóságok, másikon a magyar királyi koronát viselő Habsburg császár a hatalmát megtestesítő birodalmi hivatalokkal. Ez a kettősség amellett, hogy költséges, hiszen az ország társadalmának két államszervezeti garnitúrát kell eltartania, felettébb célszerűtlen is.

Mindezt összevéve az új gazdasági lehetőségeket a termelés bővítésére kihasználni, élni a konjunktúrával csakis bizonyos alapvető feltételek között lehet. Ilyenek az ország külső és belső biztonsága, az életkörülmények nyugalma, országos méretű kapcsolat a nemzetközi kereskedelemmel, az éles osztályellentétekkel megosztott társadalomban a terhek elosztásának új rendszerével, a nemesi előjogok korlátozásával s a kereskedelem és ipar védelmével és ösztönzésével megteremteni a feudális gazdasági rend bizonyos, a korábbinál kiegyensúlyozottabb ritmusát. Mindezt a feudalizmus viszonyai között csakis a szervezetében centralizált, kormányzási metódusában pedig a központi elhatározásokat keresztülvinni képes államhatalom valósíthatja meg.

A 17. század második felében Európában az abszolutista államnak már jelentős múltja, nevezetes példái és változatai vannak.

Anélkül, hogy belebocsátkozhatnánk most a centralizált és abszolutista államhatalom kialakulásának okairól, osztálybázisáról immáron évtizedek óta folyó hazai és nemzetközi történészvitákba, hangsúlyozzuk, hogy a feudális viszonyok között a 17. században a gazdasági társadalmi fejlődés elért szintje egyenesen megkövetelte az igazgatási szervezet, a hadsereg, az állami jövedelem, a társadalmi teherviselés és a művelődés országos méretű átrendezését és összefogását. A további fejlődés pedig olyan feladatok megoldását kívánta az adott osztályviszonyok kereteiben, amelyekre a feudális termelési viszonyok között csak a központi államhatalom képes.

Az abszolutizmus nemzetközi vitája ma még korántsincs lezárva. Az újabb vizsgálatok egész sor új kérdésre hívják fel a figyelmet. Ilyenek: az uralkodó és az uralkodói tanács viszonya, a központi elhatározások mögött fellelhető osztály- vagy csoportérdek kérdése, a jobbágypolitika, a művelődés ügye. Számításba veendők továbbá: az abszolutista kormányzás hatékonyságának a népességszám alakulásában, a szállítási és hírközlési viszonyok elégtelenségében, kis hatósugarában s mindenekelőtt a hadseregellátás és az adók terhei miatt igen nagy társadalmi ellenállásban rejlő akadályai, amelyek ugyanakkor új kormányzási megoldásokra és technikai újításokra kényszerítik az államot. Amint megdőltek az abszolutizmust valaminő osztályok feletti államnak, vagy a feudalizmus és a kapitalizmus között átmeneti jellegű államnak valló korábbi

nézetek, ugyanúgy túlhaladott álláspont ma már „tiszta" egyedüli normát megtestesítő abszolutizmusról beszélni. A korai angol, majd a sikerek teljében megmutatkozó 17. századi francia, a sokáig kevés figyelemre méltatott svéd abszolutizmus, majd I. Péter uralkodási és országépítési reformjai sok azonos vonás mellett formai és tartalmi megoldásaikban számos sajátos, az ország társadalmi és gazdasági viszonyainak körülményeiből fakadó jellegzetességeket mutatnak. A politikai hatalom adott lényegét, a társadalmi osztályokkal szemben fennálló viszonyát tekintve azonban valamennyi abszolutizmusnak tekinthető. Erőteljesen befolyásolta e korai abszolutizmusok jellegét a két polgári állam, Anglia és Hollandia. Nemcsak mint intő példa, vagy gazdasági sikerei miatt irigyelt minta, hanem a nemzetközi gazdasági életben jelenlevő tényezőként is.[4]

A 17. század második felére az új államvezetés tapasztalatait már elméleti szinten rendszerezték, sőt mi több, összegezték. A központi hatalom kiépítésének Machiavelli által megfogalmazott klasszikus elvei a feudális államok abszolutizmus-elméletébe éppen úgy beépültek, mint a konszolidálódó polgári államok konföderációs tanaiba. A tridenti zsinaton indexre tett Machiavellit Richelieu rehabilitáltatta. A nagy firenzei népszerűségére jellemző, hogy a 17. század végén egyik jezsuita támadójáról könyvárusok faragnak már élcet. Az államhatalom, a hadsereg és az adózás összefüggését tömören megfogalmazó mondatát Németalföld teoretikusa, Justus Lipsius is átvette: „sem a nemzetek csendessége fegyver nélkül, sem a fegyver zsold nélkül, sem a zsold adó nélkül meg nem állhat." Justus Lipsius Politikáját magyarra is lefordítják. Az abszolutista államhatalom jobbágypolitikájának alapelve legvilágosabb megfogalmazásban a Richelieu nevében kiadott Testament politique lapjain olvasható. Az államhatalomnak védenie kell a jobbágyságot, ajánlatos, ha az

[4] A centralizált és abszolutista államhatalom és a gazdasági társadalmi fejlődés összefüggéseit a nemzetközi eredmények alapján először áttekintette az MTA Történettudományi Intézet I. magyar osztályán rendezett konferencia (1961—1962) keretében. *Molnár È.:* Az abszolutizmus marxista meghatározásának alapvető elméleti kérdései. Vö.: Az európai abszolutizmusról és Vitazáró felszólalás. Történelmi Szemle (1962), 288—291, 299—301. *Makkai L.:* Általános bevezetés. Az angol abszolút monarchia. *Köpeczi B.:* A francia abszolút monarchia. *Wittman T.:* A spanyol abszolutizmus. *Péter K.* A német fejedelemségek központosításának újabb irodalma. *Niederhauser E.:* Az orosz abszolutizmus. *Perényi J.:* A török birodalom központi szervezete. Az abszolutizmus osztályviszonyairól, különösen a parasztság és az adózás összefüggéseiben kibontakozó nemzetközi vitába belekapcsolódva, *Molnár E.:* Az abszolutizmus gazdasági és társadalmi alapja Európában. Továbbá a kérdésről rendezett vitában: *Elekes L., Pach Zs. P., Horváth M., Sinkovics I., Wellmann I., H. Balázs É.* és *Várkonyi Á.* hozzászólásai. MTA TTOK 1965. XIV. k. 3. sz. A francia és szovjet történészek vitájának irodalma: *R. Várkonyi Á.:* A Habsburg-abszolutizmus és a magyarországi jobbágyság a XVI—XVII. század fordulóján. Századok, 1965, 683. Új szempontokat hoz az egyszemélyi hatalom, az arisztokrácia, hivatalszervezet, továbbá az új uralkodói eszmény, az állam ügyeit egymaga átlátó, képzett uralkodó kialakulásáról *Bérenger:* Pour une enquête européenne: Le problème du ministériat au XVIIe siècle. Annales, 1974. Az összehasonlító utalások alapja. *Molnár:* i. m. 1965. *V. L. Tapié:* La France de Richelieu et de Louis XIII. Paris 2e ed. 1967. (Richelieu megítélésének új szempontjaival.) *Lemarchand:* Crises économiques et atmosphère sociale en milieu urbain sous Louis XIV. Revue d'histoire moderne et contemporaine 1967 (a monopoliumok, adók elleni tiltakozások és a szegények szociális mozgalmaival szemben az államhatalom oldalán álló városi vezetőség és gazdagpolgárságról). A svéd és dán abszolutizmusról: *A. S. Kan:* A skandináv országok története. Ford: Gellért Gy. Bp. 1976. Mindemellett érdemes kézbevenni Mika Sándor elfelejtett munkáját: *Mika S.:* Richelieu bíbornok miniszter befolyása Franciaországra és Európára. Kolozsvár, 1879.

uralkodó vasszigorral vigyáz, „hogy alattvalói közül a gyöngék, akik védtelenek, ugyanolyan biztonságot élvezzenek, mint azok, akiknek fegyver van a kezükben". Justus Lipsius ugyanezt írja: az államhatalomnak védenie kell a népet a nemesek, a tisztviselők, a katonák önkényeskedései ellen. Nem emberbaráti jóindulatból kívánja egyikük sem, hanem az ország érdeke miatt, mert a parasztság csak így termelheti meg a javakat. Végül: a feudális és polgári tendenciákat hordozó államkormányzási elvek egybeáramlását bizonyítja, hogy a korszakunkban négy kiadást megért Thomas Mun könyvének és Anglia példájának merkantilista alapelve, az a vélemény, hogy a gazdagság záloga az ipar és a kereskedelem, már az abszolutista uralkodói normák alapkövetelménye is.[5]

3. A Habsburg-tartományoknak az a legnagyobb baja — írja 1658-ban egy kamarai tanácsos —, hogy nincsenek manufaktúrák, a bányakincsek kimennek az országból, iparcikkeket és fegyvert külföldről kell drága pénzen beszerezni. Az évi mintegy 6—7 millió forintra becsülhető jövedelmet — fejti ki — javarészt az udvartartás és a diplomácia emészti fel, az állami bevételek kezelésében még középkori szokások uralkodnak, mert a dinasztia családi költségeit és az országos kiadásokat együtt kezelik. Az állam szegény, miközben hivatalnokai vagyonokat nyernek. A hadsereg-ellátásában botrányos visszaélések uralkodnak. A birodalom jövőjét mindenekelőtt központi pénzügyigazgatással, rendbentartott, jólfizetett hadsereggel, új jövedelemforrások megnyitásával s — ami a legfőbb — védővámokkal, manufaktúrákkal, aktív kereskedelempolitikával ajánlja ez a kamarai tanácsos megalapozni.[6] Témánk szűkebb célkitűzése nem engedi most, hogy olyan fontos kérdéseket is érintsünk, mint hogy a cseh manufaktúraipar milyen anyagi bázist jelentett már és a centralizáció milyen fokot ért el. Ismeretes az is, hogy a monopóliumok, vámok, adók nem utolsósorban pedig az egységes birodalom kialakításának egyéb feltételeit megteremtő kísérletek már korábban is feltűnnek. Az 1658. évi alapelveket majd angol, holland, francia példák és szabadalmak nyomán a nagy kameralisták — Becher, Schröder, Hörnigk — fejlesztik tovább, éppen a 17. század 60—70—80-as éveiben és próbálják sok kudarccal kísérve átvinni a gyakorlatba. Mindennek ellenére abban az időben, amikor a magyar rendek királyukká választották I. Lipót császárt (1655), a Habsburg hatalom a korabeli értelemben vett modern abszolutista állam követelményeitől még messze állt. Ha meggondoljuk, hogy hányféle történelmi múltú, a gazdasági fejlettség milyen különböző szintjén és többé-kevésbé rendi befolyás alatt élő országokból kellett volna egységes államot szerveznie, túlzás nélkül

[5] A 17. század államelméleti irodalmáról: *A. Balaci:* Niccolò Machiavelli, Bucureşti. 1969. (Magyarul: Gondolat és Albatrosz kiadók Bp.—Bukarest. 1969. Ford: Jánosházy Gy.). *Wittman T.:* A magyarországi államelméleti tudományosság 17. sz. eleji alapvetésének németalföldi forrásaihoz (J. Lipsius). Filologiai Közlöny, 1957. *G. Oestreich:* Justus Lipsius als Theoretiker des neuzeitlichen Machtstaates. Historische Zeitschrift, 1956 181. k. *Justus Lipsius*-nak a polgári társaságnak tartományáról írt hat könyvei. Ford. Laskai János. Bártfa. 1641. 228—229. Vö. Laskai János válogatott művei a magyar Justus Lipsius. Sajtó alá rendezte, a bevezetést és a jegyzeteket írta *Tarnóc M.* Bp. 1970. *Richelieu:* Testament Politique. Amsterdam. 1688. 198—199. *Thomas Mun:* England's Treasure by Foreign Trade hatásáról irodalommal: *Várkonyi:* i. m. 1965, 708—709.

[6] Geheimbe Instruction vor (!) ainem naii (!) angehenden Hoff Camer Räth. Wien. National Bibliothek, Handschriftensammlung II. 71—140. 1658.

állíthatjuk, hogy a kor gyakorlatában példa nélkül való nehéz feladat várt rá.[7]

Vitathatatlan történelmi tény azonban, hogy ebben a félévszázadban kifejlődik az osztrák manufaktúraipar, hatalmas hivatalszervezet épül ki, létrejön Európa egyik legsikeresebb hadserege, diplomáciai és katonai győzelmek követik egymást, az állami jövedelem 20 millióra ugrik, bár nem elegendő és a birodalom külföldi hitelekre szorul. Mégis minden nehézség, kudarc, megrázkódtatás ellenére is most alapozódik meg a Habsburg-dinasztia európai nagyhatalma.[8]

Mit nyert és vesztett ezalatt a félévszázad alatt Magyarország társadalma? Túlzás nélkül mondhatjuk: három évszázados kérdés. II. Rákóczi Ferenccel együtt született. S ma is tart a vita.

Fél évszázad leforgása alatt, tehát 1650 és 1703 között a magyar királyság országaiban a Habsburg államhatalom csaknem minden — korabeli értelemben véve korszerű — gazdasági forrásra rátette a kezét.

Elfoglalta vagy ellenőrzése alá vonta a gazdasági kulcspozícióknak számító területeket: az Adria kikötőit és a tengerpartra nyíló birtokokat, a hegyaljai szőlők jelentős részét, Felsőmagyarország és Erdély bányáit, a bányákat övező uradalmakat, s a legfontosabb kereskedelmi utak mellett fekvő városokat.

Elővásárlási jogokkal és monopóliumokkal bekerítette az ipart és a kereskedelmet. Só, réz, higany, ökör, bor, bőr, salétrom, dohány, textil és más monopóliumokat és appaldokat vezettek be sorra, és amint a szabadságharc egyik röpiratában olvassuk, a 18. század elején tiltott már Magyarországon a savanyúvízzel való kereskedelem is. Kincstári tulajdonba kerül a huták, hámorok jelentős része. Az ércolvasztás régi joga mellé az új bányák nyitása, officinák létesítése is az államhatalom joga lesz, sőt Lipót császár 1696. évi

[7] A Habsburg-abszolutizmus témakörében csupán a legfontosabb irodalom felsorolása is messze meghaladná cikkünk terjedelmét. Tájékoztató jellegűen csupán az egyes témakörök irodalmát is felsoroló néhány tanulmány jelzésére kell szorítkoznunk. A régi magyar történetírás különböző irányzataiban kialakított véleményeket összefoglalta: *R. Várkonyi:* A Habsburg-abszolutizmus a 17. század második felében és Magyarország (1962. évi vita). TSz. 1965. Társadalmi bázisáról: *Makkai L.:* Az abszolutizmus társadalmi bázisának kialakulása az osztrák Habsburgok országaiban. TSz. 1960. 2—3. sz. A kereskedelem-, hitelpolitika és a gazdasági fejlődés összefüggéseiről: *H. Hassinger:* Johann Joachim Becher 1635—1682. Wien. 1951. *G. Otruba:* Die Bedeutung englischer Subsidien und Antizipationen für die Finanzen Oesterreichs 1701 bis 1748. Vierteljahrschrift für Social- und Wirtschaftsgeschichte (1964, 51). *Wellmann I.:* Merkantilistische Vorstellungen im 17. Jh. und Ungarn. NÉH Bp. 1965. *R. Várkonyi:* i. m. Századok 1965, 684—685. *Fr. Tremel:* Wirtschafts- und Socialgeschichte Österreichs. Wien 1969. 245 kk. A birodalom hitelre épülő financiális viszonyairól: *Szakály F.:* Oppenheimer Sámuel működése, különös tekintettel magyarországi kihatásaira. Bp. 1971. Kny.: Magyar Zsidó Oklevéltár XIV. k. A csehországi fejlődésről: *A. Klima:* Manufakturni obdobi v Čechách. Praha. 1955. A Habsburg-abszolutizmus és a rendek viszonyáról: *Benda K.:* L'Absolutisme et la resistance des Ordres au XVIe siècle dans les Etats de la Maison d'Autriche. EHH 1975. Új szempontok Lipót császár uralkodói portréjáról, államelméleti műveltségéről és Portia halála után változó kormányzási módszeréről: *Bérenger:* i. m.

[8] *O. Redlich:* Das Werden einer Grossmacht. Wien 1938. Az osztrák manufaktúraipar kiépülését hangsúlyozza: *Tremel:* 1969, 260 és *G. M. Dickson:* War Finance 1689—1714. The New Cambridge Modern History (1970) 602—603. Az osztrák örökös tartományok manufaktúra iparának kiépülésével foglalkozó irodalmat összefoglalja, az osztrák ipari fejlődés kezdeteit a kameralisták fellépésével és működésével kapcsolja egybe *Heckenast G.:* Iparfejlődés a Habsburg birodalom osztrák és cseh tartományaiban a XVIII. században (1670—1790). TSz. 1973. 189—207.

rendelete szerint sörfőzőüzemet nyitni vagy a régit újjáépíteni csakis királyi engedéllyel szabad.[9]

Főleg azonban adókkal növelte jövedelmét az államhatalom. Ötven év alatt a hagyományos adó összege sokszorosára ugrik fel. Emellett új adónemeket vezetnek be (fogyasztási adó, hagyatéki illeték, katonatartási adó, szolgaadó stb.), a gazdasági élet minél mélyebb és szélesebb rétegeit csapolják meg, és sorra adófizetési kötelezettség alá vonják az addig mentes társadalmi rétegeket, többek között a nemesség szegényebb rétegeit is.[10] Végül az állandó pénzzavarral küzdő államhatalom kényszerkölcsönök, büntetési összegek, váltságdíjak, alapítványok sokaságával növelte jövedelmét. Kölcsönt kötelesek adni időnként a bányatisztviselők. A török alól felszabaduló országrész birtokait jus armorum címén gyakorlatilag kiárúsítják. II. Rákóczi Ferenc számára pl. a császár többek között alapítványokra lekötött javai ellenében adta ki a nagykorúsítási okmányt. Mindennemű engedélyt, kiváltságot meg lehetett kapni megfelelő összeg ellenében. Valószínűleg soha nem adtak ki annyi nemeslevelet, mint ebben a félévszázadban. Mindez önmagában nem egyedül a Habsburg államra jellemző. Az abszolutista államhatalom kiépítése mindenütt írtózatosan költséges, s mi több, a hadsereg, a diplomácia, az udvartartás, a háború hatalmas összegeket emészt fel. Az adó mindenütt emelkedik.

Tudománytalan eljárás lenne azonban még csak feltételezni is, hogy a Habsburg-államhatalom tudatosan akarta volna Magyarországot kifosztani. Bécsi kereskedők ugyanúgy átkozták a monopóliumokat, mint a magyarországiak, s az önálló államokban is nagy volt a társadalmi felzúdulás az adók miatt. „Éljen a király, de sóadó nélkül" hangzik a francia abszolutizmus kritikája. Az általános magyarországi helyzet az udvarnak is sok gondot okozott. Gondosan felvett vaskos jegyzőkönyvek tanúsítják, hogy kivizsgáltatták a katonaság kihágásait, Lipót császár 1664 nyarán elrendeli, hogy a garázda és a falvak népével hatalmaskodó katonákat a lakosság segítségével fogják el és vessék börtönbe. Rottal János és mások jelentései foglalkoztak a pangó kereskedelem, a kimerült városok, a pusztuló bányák ügyeivel. Az 1673-ban Ampringen gubernátor számára kiadott utasításában a császár leszögezi, hogy nagy gonddal ügyeljen a kereskedelem s a földművesmunka biztonságára, intézkedést ígér a pénz állandó értékének védelméről s elrendeli, hogy a garázda, rabló katona okozta kárt az ezredek repeticiós járandóságából fedezzék.[11] 1689. augusztus

[9] A Habsburgok 17. századi magyarországi kereskedelempolitikáját európai és 19. századi összefüggéseibe állítva összefoglalja *Pach Zs. P.:* Egy évszázados történészvitáról. Századok, 1972. 850—853. I. Lipót sörrendeletét közli: *Bevilaqua-Borsodi:* i. m. 536 kk.

[10] Az adópolitika alakulásáról: *Várkonyi:* i. m. 1965. 679—681, 687—697. Az abszolutista és a magyar rendi államhatalom képviselőinek az adózás átalakítására tett közös erőfeszítéseiről és ellentmondásairól, nagy intézménytörténeti megalapozottsággal *Iványi E.:* Esterházy Pál nádor és a magyar rendek tervezete az ország új berendezkedésével kapcsolatban. Levéltári Közlemények, 1973. A pozsonyi, a budai és a kassai bizottság a Rákóczi-szabadságharc előtt 1697—1704. Levéltári Közlemények, 1976. 211—236, Az 1671—72. évi adópolitika változásairól *Benczédi L.:* Magyarország politikatörténete 1664—1683. Kézirat.

[11] 1664 nyarán kiadott rendeletét idézi: *Vanyó T.:* Sopron vármegye hadügyi, gazdasági viszonyai és közállapotai (1610—1690). Sopron 1976. 118. (Kny.: Soproni Szemle 1976 1—111. sz.). I. Lipót Instructioja Ampringen János Gáspár és a melléje rendelt tanácsosok számára (Instructio regii gubernatoris nostri, ac eidem adjunctorum consiliariorum nostrorum collegii gubernationis inclyti regni nostri Hungariae. . .) OL P. 1568. Baranyi Béla irathagyatéka. Ampringen iratok 1673.

22-én Kollonics Lipót a királyi tanács utasítására körlevelet küldött szét a vármegyékbe és a városokba arról, hogy az életnívó általános lehanyatlása miatt szükséges, hogy elősegítsék a manufaktúrák létesítését, a kereskedelmi forgalmat a földek, bányák, szőlők, kertek művelését.[12] A tervek azonban tervek maradtak. Az intézkedések nem értek célt, vagy ellenkező hatást váltottak ki. A Habsburg-abszolutizmus Magyarország népeinek 17. századvégi történetében a szenvedés, bekerítettség, kifosztottság komor fejezete.

Miért alakult mindez ilyen formán? Már régen túljutott a történettudomány azon, hogy indulatokban, egyes emberek érzelmeiben keresse az okát nagy történelmi folyamatok ütközéseinek. A sovén nacionalizmus elfogultságai és kisajátításai pedig sokszor zátonyokra futtatták már a kutatást és a múltban önmaguk előzményeit kereső társadalmakat. A valósághoz csakis úgy kerülhetünk közelebb, ha megvizsgáljuk a Habsburg-abszolutizmus társadalmi bázisát, államrendszerének összefüggéseiben tekintjük át magyarországi intézkedéseit, és az ellene feszülő hazai társadalmi harcokat.

Ismeretes, hogy a rendkívül eltérő fejlettségi szinten levő, különböző történeti hagyományú országokból álló Habsburg-birodalomban nem volt olyan gazdag és mi több, egységes polgári osztály, mint Franciaországban. A császári udvar, az államháztartás külföldi hitelekre szorult. A konjukturális helyzet lehetőségeit főleg az olasz, német majd legkülönbözőbb nemzetiségű pénzügyi vállalkozók, leginkább pedig az udvari arisztokrácia használta ki az állam nagy kárára és éles konkurrenciaharcot vívott egymással is. A dinasztikus érdek pedig a rendekkel kötött kompromisszumok útjára szorította az udvart.

Gyakorlatilag ez azt jelentette, hogy monopóliumokat, monopolisztikus jogokat vagy előnyöket részben olasz és német vállalkozók kaptak államkölcsönök fejében (Carlo Miglio, Joanelli, Vichter von Grueb, Oppenheimer), részben pedig az udvari arisztokrácia — hivatalnokok, generálisok, hadseregszállításba is bekapcsolódó egyházi és világi főurak — sajátították ki a kereskedelmet. Nemcsak az államilag támogatott kereskedelmi társaságok haszonélvezői ők, hanem az ipartelepítés jogával is ők élnek. Elmaradt fizetésüket birtokadományokkal egyenlíti ki a kincstár (Auersperg, Althan, Caprara, Gonzaga, Hocher, Volkra, Harruckern, Zinzendorf stb. családok). Montecuccoli például marhakereskedelmet űz és bányarésztulajdonos is lesz. A német lovagrendnek elzálogosított jászkun kerület ügyletében Kollonics a csendestárs. Kevéssé ismeretes, hogy ő a korszak egyik legnagyobb hitelezője is.[13] Néhány magyarországi és erdélyi főúr és egyházi birtokos ugyancsak hozzájut udvari támogatással monopóliumokhoz, vagy részleges kereskedelmi, ipari engedélyekhez. Így Esterházy Pál nádor Oppenheimer sómonopóliumában vett részt. Engedéllyel bonyolított le nagyobb sókereskedelmi ügyletet Károlyi Sándor. Szelepcsényi érsek a bécsi kereskedelmi bizottság tudtával, sőt biztatására szervezett posztómanufaktúrát. A pálosok Pilisszentléleken telepítettek üveghutát. A Habsburg udvar gazdaságpolitikájának kárvallottjai sem egyedül magyar, horvát és erdélyországiak; Tirol, Krajna, Szilézia és a több

[12] Kollonics körlevelét az Eperjes városi levéltár anyagából ismerem. Csehszlovákia: Eperjesi Járási Levéltár, Eperjes város Levéltára M. B-12 Miscellanae 1689.

[13] *Kiss J.*: Küzdelem a jászkunsági pusztákért a Német Lovagrend uralmának első évtizedeiben. Agrártörténeti Szemle, 1973. *J. Maurer:* Kardinal Leopold Graf Kollonitsch, Primas von Ungarn. Innsbruck, 1887. A 17. század közepétől növekvő hitelügyletekről *Bakács I.*: A magyar nagybirtokos családok hitelügyletei a 17—18. században. Bp. 1965. Történeti Statisztikai Kötetek.

tartomány is heves konkurrenciaharc színtere.[14] Magyarországon, Erdélyben és Horvátországban az elkobzott főúri és nemesi birtokokat sok esetben az udvar különböző nemzetiségű hívei kapták meg bérletbe vagy öröktulajdonba. De sok példa van rá, hogy eredeti tulajdonosaik kezéhez kerülnek vissza a fiskalizált javak. Beszédes bizonyság erre, hogy 1685-ben mintegy 600, főleg észak-kelet-magyarországi birtokot adnak vissza régi tulajdonosaiknak. Lipót császár a magyar kamara, az udvari kamara és az érsek tiltakozása ellenére dönt így. Megkívánja az igazság, hogy hangsúlyozzuk: a magyarországi főúri és nemesi osztály számos tagja egyénileg megtalálta számítását a Habsburg államhatalom alatt. A városi előljáróságba a központi hatalom érdekeit képviselő királyi biztosok segítségével kerülnek be katolikus vagy frissen áttért, bármely nyelvű nemesek, 1695-ben Lipót császár helyt adva a vármegyék panaszának, megtiltja a városoknak, hogy a piacra bevitt élelmiszerekre túlságosan magas adót vessenek ki. Az eladósodott Eperjes hegyaljai szőlőjét megvásárlók között olyan nemesek vannak, mint Klobusiczky Ferenc és Szirmay István.[15]

A Habsburg-állam magyarországi uralma a dinasztia és a rendek kompromisszumát testesítette meg. Az 1687-i országgyűlés ezt a kompromisszumot hivatott államhatalmi szinten törvényesíteni: Magyarország örökös királyság lett, a rendek lemondtak a fegyveres ellenállás jogáról. Viszonzásul a császár grófi címeket adományozott és a városokat sújtó törvénnyel együtt szentesítette a főnemesi családok hitbizományt létesítő jogát.

Az államszervezet ugyancsak a centralizáció és a rendiség kettősségét mutatja.

A török kiűzése után a magyar királyságot nem történelmileg kialakult egységében, hanem a középkori territoriumok és a dinasztia politikai szempontjai szerint létrehozott külön kerületek fenntartásával szervezték a Habsburg államrendszerbe. A kormányzás teljes központosításáról sem beszélhetünk még. Az államszervezetet központi hivatalok, régi rendi intézmények, a központi hivatalokhoz kapcsolt rendi szervek (pl. a vármegyék) és átmeneti hivatalok (bizottságok, adminisztrációk) labirintusa alkotta. Kétségtelen azonban, hogy az irányítás és ügyintézés menetrendjét a központi akarat érvényesítésének nagyon erős tendenciája jellemezte. A császár lényegében

[14] A sómonopóliumban részes magyar főurakról először *Sinkovics I.*: Eszterházy Pál nádor és az erdélyiek kereskedelmi társasága. Klebelsberg Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve. 1937. További tényanyagot és összefüggéseket tártak fel *Várkonyi:* i. m. 1965. 711—712 és *Szakály:* i. m. 1971. Kollonics és Oppenheimer ellentétéről: 16—17. Károlyi sószállítmányáról: Horváth István elszámolása. Tiszabecs, 1702. dec 26. OL Károlyi Levéltár Missiles 52 cs.

[15] 1685. évi birtokvisszaadásról a bécsi levéltárakból feltárt anyag alapján, a nemesség névsorával és birtokainak összesített jegyzékével *Károlyi Á.*: Buda és Pest visszavívása 1686-ban. Átdolgozta Wellmann I. Bp. 1936. 94—96. I. Lipót császár rendelete 1695. júl. 4. Eperjes Város lt. i.h. M. B-1. A királyi biztosi intézmény történetére vonatkozó irodalmat összefoglalja és a centralizált abszolutista államhatalom összefüggésében vizsgálja: *Komoróczy Gy.*: A királyi biztosság és a debreceni királyi biztosságok 1778-ig. Hajdú-Bihar megyei Levéltár Évkönyve I. 1974. Klobusiczky Ferenc 6000 ft.-ért vette meg Eperjes városnak a tállyai hegyen fekvő Palota nevű szőlőjét 1686-ban. Eperjes Város lt. i. h. Miscellanae 1686. IV. 25. Az adóterhek miatt elzálogosított vagy eladott városi szőlők felvásárlói a hitelezők mellett: kereskedők és császári tisztek. Szirmay István 1690-ben a város két kőre járó malmát is megveszi. 1690. VI. 20. Eperjes Város lt. i. h. Mag. 1690—1699 B-12. A tulajdonost cserélő városi vagyonra sok hasonló példa közül: Nagybánya 3991 ft. 20 dénárra becsült szőlőjét gr. Teleki Mihály vette meg 800 ft.-ért 1695. máj. 21. Közli Nagybánya és vidéke, 1881. máj. 24. szám.

rendeletekkel kormányzott. Ellenőrzése alá vonta és igyekezett megszüntetni a vármegyék és városok önkormányzatát. Olyan egyszerű és a birodalmi nagypolitika szempontjából valóban kevéssé lényeges ügyben, mint pl. egy kis végvár kapitányának elmaradt fizetése, nem a magyar rendi és központi kormányszervek döntenek, hanem véleményt terjesztenek fel, s a Titkos tanács és az uralkodó határoz. Mivel azonban az államhatalmat a pártharcait vívó udvari arisztokrácia sajátította ki, mindez nem az ország, hanem egyes csoportok, rétegek érdekeinek rendelődött alá. A végrehajtó hatalom ugyancsak az abszolutizmus és rendiség kettősségét tükrözte: a rendeleteknek a császári katonaság és a vármegye rendi tekintélye, fegyveres ereje szerzett érvényt. 1697-ben a hegyaljai felkelők ellen a császári ezredek oldalán a mozgósított vármegyék és magyar csapatok is felvonultak. De a Habsburg-államhatalmat megtestesítők keresztül húztak minden tervet, meghiúsítottak minden kísérletet, amely a korszerű magyar hadsereg létrehozását célozta. Következetesen arra törekedtek, hogy a hadsereget németekből, külföldi zsoldosokból szervezzék meg. Sokan a magyar katonák képzetlenségére hivatkoztak az állandó magyar hadsereg felállítását követelőkkel szemben, valójában a Habsburg-dinasztia érdekeit féltették.

A dinasztia, a rendek és az udvari arisztokrácia érdekei keresztül-kasul keresztezték egymást, s az országban anarchia dúlt, a törvényen kívüliség viszonyai uralkodtak. Nem az egyetlen, de nagyon jellemző példa, hogy mikor Kassán Spankau császári generális felesége — „a generális asszony" — az állam jogán, de egyéni haszonra kocsmát tart, a polgárság a városi közösség kára miatt emel szót ellene, a magyar nádor az ország törvénye nevében tiltakozik, a kamarák pedig az állam megkárosítása miatt követelik megbüntetését. De minden hiába; a városi, a rendi és a központi hatalom egyaránt tehetetlen.[16]

Ha a kormányzási módszereket a különböző csoportérdekekkel összefüggésben vizsgáljuk, méginkább közelebb kerülünk a Habsburg-abszolutizmus és a magyarországi társadalmi fejlődés összefüggéseinek megértéséhez.

A monopóliumok és elővásárlási jogok bányapolgárok, hámorosok, cívisek, szőlőtulajdonos parasztok, kézművesek, kisnemesek, s kereskedésből élő csoportok, vagyis jelentős társadalmi rétegek alól húzták ki a talajt.[17]

Nagy összegek és értékek kerültek ki az országból. Joanelli rézkereskedelmi nyeresége 1651—1667 között 300—400 ezer rajnai arany körül mozgott.[18] A befektetés azonban messze elmaradt a nyereség mögött. A vagyoni koncentráció folyamatával párhuzamosan az alsó társadalmi rétegek helyzete minőségileg romlott. A monopoliumokban, elővásárlási kiváltságokban benne-foglaltatott az asszisztencia is. Vagyis a rakodást, szállítást a vármegyék

[16] *Baranyai B.:* Az örökös királyság eszméje 1655—1687 és Eszterházy Pál. Károlyi Árpád Emlékkönyv. Bp. 1934. A magyar hadsereg felállításáról császári vezetés alatt. Csáky István felsőmagyarországi főkapitány és Esterházy Pál sikertelen javaslatai: *Károlyi—Wellmann:* i. m. 97—103 és *Iványi E.:* Esterházy Pál nádorsága. Kézirat.

[17] *Takáts S.:* A magyar tőzsérek és kereskedők pusztulása. *Uő.:* Marhakereskedésünk a Keleti Kompánia kezében. MGSz 1900.

[18] *Vlachovich:* i. m. 218—238, Péch A. idézett köteteinek anyaga sokoldalúan bizonyítja az ország bányakincsei és bányajövedelmei kihordása ellen tiltakozó korabeli röpiratok és programiratok megállapításait. Nádasdy Oratioja, a Siralmas Panasz és az Elmélkedés idevágó sorait idézi *Várkonyi:* i. m. 1972. 626—627. A Siralmas Panasz keletkezéstörténetét új összefüggésekbe állította és a Siralmas Könyörgő Levél c. röpiratot feltárta: *Péter K.:* A magyar nyelvű politikai publicisztika kezdetei. Bp. 1973.

biztosították jobbágyokkal, robotban. A hadseregellátás terhe nemcsak az élelmezés és szállásadás gyűlöletes kötelességeként hárult a falvakra. Az egyenruhát szállító vállalkozó számára a vármegyéknek kellett összeszedni hajdúnként 18 forintnyi összeget, noha a vármegyék maguk is ajánlkoztak a kiállítandó katonaság egyenruhájának elkészíttetésére.[19]

A bányauradalmak népe nem csupán az élelem, ital forgalmát is kézbentartó korakapitalista vállalkozó úrbéres kiszolgálója lett, hanem el kellett látnia az ipari segédmunkát is, sőt van ahol a víziszivattyúkat is jobbágyok hajtották robotban — három műszakos munkarendben. A korszak nagy kincstári vállalkozásai — építkezések, malmok, kenyérsütő, hajóépítő üzemek, — több vármegye jobbágylakosságának növelték meg ugrásszerűen robotterheit. Jellemző, hogy a kincstár úgy segített csiki vashámorának munkaerőgondjain, hogy szerződést kötött Apor Istvánnal: jobbágyai robotmunkájáért évente öt mázsa vasat fizet. Robotos jobbágyokkal vontatták fel a hajókat a Dunán s a Tiszán s a török háborúk hadiszállításai ugyancsak a falvak népére hárultak.[20]

Az a körülmény, hogy a kereskedelmet és az új ipari vállalkozásokat az államhatalom és képviselői: főurak, főtisztek, nemesek, egyháziak, egy vékony csoport sajátította ki, egyrészt hallatlanul megnövelte a jobbágyság robotterheit, másrészt leszűkítette a munkamegosztás és árutermelés társadalmi alapjait.

A császári udvar a dinasztia különböző országait nem egyenlő elvek szerint irányította. Birodalmi jövedelem és teherelosztás koránt sincs még részleteiben feltárva. Magyarországra azonban, a Habsburg örökös tartományokhoz viszonyítva, aránytalanul nagyobb teher hárult. 1685-ben harminckét magyar vármegye viselte a szövetséges hadsereg eltartására kirótt

[19] Az összeg 1686-ban 2 ft., 1702-ben 18 ft. Esterházy Pál Ung vármegyének Kismarton 1702. dec. 18. Ung vármegye levéltára F: 4 OP 2 N° 1482/3. Szovjetunió, Kárpátontúli Terület Állami Levéltára. Beregszász.

[20] A kassai kerület vármegyéi és városai Esterházy Pálnak többek között a közmunka terhéről. OL Pál nádor iratai 59/5626. A paraszti munkaerővel való véghetetlen visszaélésekre számtalan példát találunk a korabeli panaszokban és vizsgálati jegyzőkönyvekben. Császári tisztek és különböző, központi hivatali tisztviselők közül megemlítjük Száva Mihály adminisztrátor erdélyi főnemes manipulációit: A Magazinumba közmunkakötelezettségként gabonát szállító szekereseket nem engedte haza, hanem még különböző munkákat végeztetett el velük saját részére, így például a malomba küldte őket vagy fát kellett szállítaniok épülő házához. A passuson építendő hídhoz vitt fákból 50—70 szálat a saját háza építéséhez vitetett. OL Guberniumi lt. A. 1703 9. Inquisitio Száva Mihály visszaéléseiről; — „. . .az elmúlt esztendőbeli hosszas árvizek idején sokszor történt az is, hogy az kért hidasokat megrakván fegyveres emberekkel szekerekkel és portékákkal negyven-negyven számú emberrel Tisza vize folyás ellenében, tengeri gályás rabok módgyára eoüvdzükel (ti. evedzőkkel) majd fél mértföldnyire a timári és rakomazi határokigh kelletett fel vontatnunk. És mind ezek felet nincsen tágulása rajtunk ez nyomorusagh terhének már tizen edgy Esztendeje mult. . . s erőnkben . . . elfogytunk az idegen nemzetnek rajtunk lakása miatt" idézi *Dongó Gy.*: A magyarok sérelmeinek száz pontja a németek ellen. Adalékok Zemplén vármegye multjából. 1904. 24. Apor szerződése a kincstárral. Wien. Haus-, Hof- und Staatsarchiv. Hungarica. Spec. Fasc. 183, fol. 32—33. Apor sokat emlegetett mesés gazdagságára jellemző adatok közül: 1695-ben 500 aranyat adott Szatmár vármegyének kölcsön. Károlyi Sándor kötelezvénye. Kolozsvár 1695. okt. 15. OL Károlyi levéltár, Szatmár vármegye iratai. A vashámor körül robotoló jobbágyokról vö.: *Pataki J.*: A csiki vashámor a XVII. század második felében. Csikszereda. 1971, és *Heckenast G.*: A fegyver- és lőszergyártás a Rákóczi-szabadságharc idején. I. m.: 18, 31—32.

porció (adó) 70%-át. 1686-ban pedig harmincnyolc vármegye népe fizetett annyit, mint a Habsburg örökös tartományok összesen. A porció pénzértékét kedvezőbben számították a Lajtán túl, mint a magyar vármegyékben.[21]

A karinthiai rendek megőrizték azt a jogukat, hogy országukba csak jóváhagyásukkal lehet kereskedelmi monopóliumot bevezetni. Arról viszont, hogy a magyar rendek élhettek volna ilyen joggal, nem tudunk. A török alól felszabadult területek benépesítése nyíltan a nemzetiségi és vallási megkülönböztetés alapján történik. 1688-ban a protestánsokat és a zsidókat kiutasítják Budáról. Földet, telket, mesterségűzésre engedélyt a felszabadított területeken csak katolikus kaphat.[22] Mikor kiderül, hogy a győri és komáromi végvári vitézek a török alól felszabaduló Duna menti helységeket készülnek megszállni és ott polgári életre berendezkedni, a kamara egyik tisztviselője németek sürgős odatelepítését javasolja.[23] Kollonics tervezete szerint kívánatosabbak a német telepesek, több kedvezményt is kapnak mint a magyarok, s a városokat is németekkel és katolikusokkal tervezik benépesíteni.

Az 1702-ben kiadott császári vám- és monopóliumrendelet az örökös tartományok érdekeit szolgálta s a magyarországi iparfejlődést inkább akadályozta. Többek között például császári monopóliummá tette a papíripar alapanyagainak (csont-enyv, rongy) felvásárlását s ílymódon megkötötte a magyarországi papíripar fejlődését.[24]

A művelődéspolitika az abszolút monarchiákban és a konföderatív módon centralizált államokban már a szekularizáció jegyében az anyanyelvi kultúra, oktatás, kereskedelmi, ipari, technikai fejlődés gyakorlatias szempontjait is szolgálja. A Habsburg-állam a műveltség ügyét — a propagandával, a cenzúrával együtt — javarészt a katolikus egyház, s azon belül is főleg a jezsuita rend kezébe helyezte — annak ellenére, hogy pl. amint a bányatisztek képzését szorgalmazó kívánságok mutatják, a Kamarák hivatalnokai tisztában voltak a fejlődés kívánta követelményekkel.[25]

Az abszolutista állam mindenütt hatalmas új terheket rak a jobbágyságra, de szabályozza a földesúr—jobbágy viszonyt, és védi az adózó népet. A korai jobbágyvédelem az állami jövedelem növelését szolgálja, szoros összefüggésben áll az adórendszerrel, s egyrészt lazítja a földesúr—jobbágy viszonyt,

[21] *Károlyi Á.—Wellmann:* i. m. 83—87.

[22] A monopoliumok jelentőségéről a további fejlődésben: először amint azt *Mensi* a mű ismertetésében hangsúlyozza is (Zeitschrift des Historischen Vereins für Steiermark 1918) *H. v. Srbik*: Studien zur Geschichte des österreichischen Salzwesens. 1917 Innsbruck Forschungen zur inneren Geschichte Österreichs. Hgb.: *Dopsch*. A császári udvar telepítéspolitikájáról és a telepítések történetéről mindmáig hiányzik az átfogó igényű monográfia. Az utóbbi években új anyagot tárt fel és új szempontokra hívta fel a figyelmet: *Kosáry D.:* Pest megye a kuruc korban. Pest megye multjából. 1965. 32—33. *Dümmert D.:* Pest város társadalma 1968 i. m. 58—61. *Várkonyi Á.:* Agrárstruktúra és a föld birtokbavételének problémái Magyarországon a török kiűzése után. Történelmi Szemle 1970.

[23] Conscriptio Bonorum et proventuum eorundem, circa Budam iacentium, quae actu possidentur, desertis omissis. OL E 156 U et C 23/13.

[24] *Bogdán I.:* i. m. 68. 231.

[25] *Szabó I.:* Ellenreformáció a végvárakban. Károlyi Emlékkönyv, i. m. 455—470. A Habsburg-abszolutizmus és a magyarországi ellenreformáció kapcsolataira új anyagot tárt fel *Benczédi L.:* Prédikátorperek történeti háttere. Theológiai Szemle, 1975. I. Lipót császár művelődéspolitikájára *Sashegyi O.:* Állami könyvcenzúra kezdetei Magyarországon (1673—1705). Magyar Könyvszemle 1968. *R. Várkonyi:* Művelődés és államhatalom a Rákóczi-szabadságharc idején Magyarországon. Rákóczi tudományos ülésszak: Vaja 1973.

másrészt közvetve, vagy közvetlenül összességében mérsékli a jobbágyságra háruló terheket. Vagy úgy, hogy körülhatárolja az úrbéri kötelességeket, vagy az állami terhek egyrészét a kiváltságos rétegekre hárítja át.

Lipót császár 1672. június 6-i pátensében elrendelte, hogy a kivetett adó felét „a földesurak avagy a nemesek kötelesek adni a szegény jobbágyok könnyebbítésére". Ugyanekkor védelmet ígér a katonaság hatalmaskodásai ellen és királyi meghallgatást, ha a jobbágyot földesura túlontúl terhelné és „az úrdolga robotoskodás és mérhetetlen adózás miatt a szegény paraszt embernek és jobbágynak szántása vetése s egyéb majorkodása akadályoztatnék, hogy az országnak szegény lakósi és a jobbágyok alkalmatlanokká tétessenek a közjóhoz és az ország oltalmához való adózásra."[26]

A rendelet egyik pontja szerint az államhatalom védelmébe veszi földesurával szemben a jobbágyot. A Batthyány-uradalom jobbágyai el is vonultak Bécsbe, azonban meghallgatásra sehol nem találtak.[27] A nemesség megadóztatására már korábban is történtek kísérletek, s 1688-ban, 1691-ben a nemességet is porció-fizetésre kötelezik. 1698-ban pedig hosszú viták után az évi 4 millió rajnai forint adóból összesen 250 000 forintot hárítanak az egyházi és világi főurakra és nemesekre. Csakhogy a készpénzben fizetett jövedelemadó feltétele az élénk áruforgalom. Különben a földesúr jobbágyszolgáltatásokból származó jövedelmét fizeti be, s a nemesség adója áttételesen a jobbágyok terheit növeli.

Hogyan fizessenek adót — írják a vármegyék —, ha nincs mód a pénzt megkeresni. A nagy pénzhiány miatt már két éve rézpénzt vezettek be. Az adóösszeg területi elosztása a rendek feladata volt, az udvari arisztokrácia mentességet élvezett, vagy az adószedőket egyszerűen nem engedték be birtokaikra s a rájuk és saját birtokaik népére eső összeget is más területek élő jobbágyságának kellett megadnia. Gyakorlattá vált, hogy a gazdagabbak „elfizetik" magukról a quartélyt. Az ezredek ellátása, eltartása mind a jobbágygazdaságokra nehezedett s az adót falvakon és városokon katonai erővel hajtották be. Ismeretesek a paraszti védekezés útjai: a jobbágy eladja állatait, majd odahagyja lakóhelyét.[28] Lipót császár 1693-i rendeletében azonban megtiltotta a jobbágyok szökését és megerősítette a földesuraknak azt a jogát, hogy a telkeiket elhagyó jobbágyaikat visszahurcolják.[29]

A század utolsó éveiben az udvar és a magyar rendi szervek közös erővel próbálják korszerűsíteni az adóügyeket, de a részleteiben hasznos és jó javaslatokat az adott államrendszerben nem lehet országos méretekben a gazdaság

[26] I. Lipót császár 1672. évi magyar nyelvű, nyomtatott jobbágyrendelete: MTA Könyvtár, Kézirattár, Ráth Károly gyűjtemény.

[27] *Zimányi V.*: A Rohonc-szalonaki uradalom jobbágysága. 82 és: A Batthyány-jobbágyok tanúkihallgatási jegyzőkönyvének fogalmazványa abban az ügyben, hogy „felkelők módjára" csapatostul „ő császári felségéhez" Bécsbe mentek. 1672. júl. 2. OL A-97 Kancelláriai lt. Hung. et Transs. Miscellanea 15. sz. fasc.

[28] Vö.: *Magyari A.*: A parasztság helyzete, Habsburg ellenes és antifeudális harca a 17. század fordulóján Máramaros tartományban. Studia Universitatis Babeş-Bolyai. Historia. Cluj 1961. 38. *Várkonyi*: i. m. 1965, főleg 702—703. Az adórendszer átalakításának nehézségeiről *Iványi E.*: i. m. I. Lipót császár rendeletei, amelyekben a Tripartitumra hivatkozva védi a nemesség kiváltságait, a taxás nemesek előjogait, és védi a parasztokkal azonos módon való a katonai beszállások és adózás elvével szemben. Wien. 1696. jan. 26. és dec. 11. OL M. Törzsanyag R. 224.

[29] I. Lipót császár rendelete Wien 1693. dec. 18. MTA Könyvtár, Kézirattár, Ráth Károly gyűjtemény.

és társadalmi viszonyokkal általánosan egybehangolva megvalósítani. Azt, amit a hegyaljai felkelők, vagy a Nógrád vármegyei parasztok követelnek, hogy az urak ne vessék a „közönséges terhet" a szegénység nyakába, vagyis arányosabb adórendszert valósítsanak meg, nem tudják keresztülvinni. A századfordulón a Habsburg-udvar hatalmas államkölcsönökre szorult, és többek között Magyarország és Erdély réz- és higanybányáit kötik le angol és holland hitelezőiknek. 1703-ban pedig, mikor az udvari hitelező hirtelen halála miatt az államadósságok kielégítésére Magyarország 1704, 1705. évi adóját is beszednék, az egész Habsburg-birodalom csőd szélén áll.

A Habsburg-abszolutizmus dinasztikus célokat szolgált, az udvari arisztokrácia és a magyar főurak, nemesek egy csoportjának szűk bázisára épült, magyarországi hatalmát a rendekkel kötött kompromisszumával és katonai erővel valósította meg. Gazdaságpolitikája mellett fejlődött az amúgy is erős cseh manufaktúra-ipar és az osztrák örökös tartományok gazdasága. Viszont tények sokasága bizonyítja, hogy Magyarország a birodalom többi országával szemben a bekerítettség sőt mi több, az alárendeltség állapotába jutott fokozatosan, s a fejlődésbeli szintkülönbség olyannyira megnövekedett, hogy a szükségszerű gazdasági alárendelődés és kiszolgáltatottság viszonyai vetítették előre árnyékukat. Mindaz, ami a 17. század utolsó harmadában a Habsburg-birodalom államrendszerébe kapcsolta Magyarországot, a második jobbágyság viszonyainak tendenciáit erősítette meg. Nyilvánvaló, hogy az államhatalom vezetőit ilyen vonatkozásban nem vezették, nem vezethették tudatos szándékok, tagadhatatlan azonban elhatározásaikban a birodalmi elvnek, a dinasztikus állameszmének, a tudatos németesítésnek mindent alárendelő koncepció.

Nem valósították meg az abszolutista államhatalmak történeti feladatait: a belső rendet, biztonságot, az ország gazdasági erőinek összefogását, az ipar és kereskedelem támogatását, a rendi erők visszaszorítását a polgárság és a jobbágyság védelmében és az anyanyelvi művelődés, a műveltség szekularizációjának országos ösztönzését, mindazt, ami a társadalmi és nemzeti fejlődés egybekapcsolódását segítette a feudális viszonyok között. Sőt, amint láttuk, a refeudalizáció malmára hajtották a vizet, a szétziláló tényezőket erősítették.[30]

Természetes, hogy a Habsburg-abszolutizmus Magyarországon és Erdélyben nagy, országos társadalmi ellenállást váltott ki. Mi sem bizonyítja jobban, hogy ezekben a mozgalmakban társadalmi és országos közösségi érdekek sodródtak egybe, mint hogy fő színtereik is a gazdasági kulcshelyek: az adriai tengerpart, a bányavárosok, a kereskedelmi utak menti városok, a határszéli vármegyék falvai s a Hegyalja. Sókereskedésből élt jobbágyok, mezővárosiak, mint például Esze Tamás, az adó elől bujdosásra kényszerültek, szőlőtulajdonos parasztok, kisnemesek, volt végvári katonák és a városok szegényei, magyarok, szlovákok, ruszinok, románok fordulnak a Habsburg-államhatalom

[30] A Habsburg-abszolutizmusnak Magyarország fejlődésében betöltött szerepéről általánosító igénnyel *Ember Gy.*: Die absolute Monarchie der Habsburger als Hindernis der ungarischen nationalen Entwicklung. Bp. 1955. Etudes des délégués Hongrois. X. congrès international des sciences historiques — Rome. 1955. Az 1961—1962-i vitának a Habsburg-abszolutizmussal foglalkozó előadásai — *Várkonyi:* A Habsburg-abszolutizmus a XVII. század második felében, *H. Balázs É.:* A felvilágosult abszolutizmus a Habsburg-birodalomban, *Incze M.:* A Habsburg-abszolutizmus a Szent Szövetség korszakában — és az előadások vitája, *Molnár E., Pach Zs. P., Mályusz E., Hanák P., Köpeczi B., Wittman T., Niederhauser E., Perjés G.* hozzászólásai tisztázták a Habsburg-abszolutizmus magyarországi berendezkedésének történeti szakaszait és kialakították a további kutatások alapvető szempontjait.

és — amint ők mondják — a császárt szolgáló urak ellen, akik az ország adóját, — korabeli kifejezéssel élve — „a közönséges terhet" a szegénység nyakába vetették. Mozgalmaik az egész Magyarországot és Erdélyt behálózzák. Az ország politikai viharsarka ez az északkeleti országrész: szőlőivel, mezővárosaival, a só- és réztermelés központjaival, Lengyelországba, Erdélybe futó útjaival, s nem utolsósorban a korszerű gazdálkodásra áttérő Rákóczi-birtokokkal.

1702-ben II. Rákóczi Ferenc letartóztatását majd szökését követően I. Lipót császár a Rákóczi-birtokok jobbágyságát három évre felmentette minden földesúri teher alól. A jobbágyok azonban mégis Rákóczit keresik meg, hogy behívják — amint egy korabeli jelentés megfogalmazza — „a sót felszabadítani, a portiót (adót) kiűzni". „Magyarország nem fogja tűrni, hogy elzárják a világkereskedelemtől" mondta korszakunk elején egy jószemű velencei követ. „Legyen végre már szabad a magyar kereskedés" — szögezte le a rendi szervnek egyáltalán nem tekinthető magyar kamara. A kereskedelem kisajátítása és a monopóliumok meg az elviselhetetlen adók ellen tiltakozó Rákóczi-kiáltványokat aligha lehet tehát a rendi sérelmi politika szűk és korszerűtlen területére utalni.[31]

4. II. Rákóczi Ferenc fejedelmet magyar kortársai történelmi vagy bibliai hasonlatokkal próbálták jellemezni: Mátyás király, Bethlen Gábor vagy Mózes alakja mellé állították, többnyire tisztelték, szerették, a haza atyjának mondták, vagy eltűrték és háborogtak ellene, de uralkodói személyiségéről nem írtak annak ellenére, hogy néhány hívének rövidebb-hosszabb megnyilatkozásából egyértelműen kiderül: voltak, akik tudták róla, hogy nem a rendi normák vezérlik. Rákóczi, az államfő kortársi portréja egytől-egyig külföldiek tollából maradt reánk. Angol, holland, francia diplomaták e számukra világvégi országban meglepődve ismerik fel benne a korabeli Európa uralkodói eszményét: tudós, művelt, az ügyekről, viszonyokról rendkívül tájékozott, rendet és fegyelmet követel, s ami a legfőbb, mindent maga tart kézben, tevékeny és hallatlan munkabírású.

Rákóczit kiskorától fogva uralkodásra nevelték. Sárospatakon és Munkácson még az erdélyi fejedelmek és Zrínyi Miklós kormányzási elveinek hagyományaiban. Jezsuita tanárai viszont már a központi államigazgatás vezető hivatalait ellátó udvari arisztokraták tudnivalóival látták el. Ifjúkorának eltitkolt szenvedélye a kormányzás tudománya. Olvasmányaiból trónörökösök kézikönyvtára kerekedik ki: országleírások, történelem, bányaművelés, természettudományok, haditechnika, építészet, politikai röpiratok, s a kereskedelem Franciaország és Hollandia között. Írásaiban kimutatható, hogy nemcsak tanulmányozta, hanem a hazai sajátosságokra alkalmazva tette magáévá Machiavelli, Richelieu, Justus Lipsius és más államelméleti művek elveit.[32]

[31] I. Lipót császár rendelete a Rákóczi-birtokok jobbágysága úrbéri terheinek elengedéséről. 1702. Vö.: Az udvari kamara átirata a Szepesi Kamara elnökéhez, Wien 1702. márc. 19. Archivum Rákoczianum II. Rákóczi Ferenc levéltára. Közzéteszi Lukinich Imre. XII. K. Bp. 1935 305. A kereskedelemre vonatkozó forrásokat idézi: *Várkonyi* i. m. 1962 19 és i. m. 1965. 712—718.

[32] Rákóczi államelméleti érdeklődéséről *Zolnai V.:* Rákóczi bécsújhelyi olvasmányai. ITK, 1955. Természettudományos érdeklődéséről: *Köpeczi—Várkonyi:* II. Rákóczi Ferenc. Bp. 1955. Ismereteit az abszolutizmus irodalmáról először hangsúlyozza, s államkormányzási elveinek forrását a Habsburg-államapparátusban látta *Heckenast:* Az abszolutizmus problémája a kuruc szabadságharcokban. Az 1962. évi vita előadása. Ugyanitt Köpeczi a francia abszolutizmus diplomáciai és publicisztikai anyagára hívta

„Időre van szükség, hogy a rendet bevezessük ott, ahol az sohasem volt" — fogalmazta meg Rákóczi államszervezői munkájának legnagyobb nehézségét. Rendi korlátlanság és a Habsburgok uralma kölcsönösen oda hatott, hogy Magyarországon példátlan anarchia uralkodott és a lakosságot belső ellentétek sokasága osztotta meg.[33] Az országos politika kis közösségek helyi előnyeinek aprópénzeire devalválódott, törvényeket, rendeleteket kijátszó, túlélő, átvészelő egyéni sikerek fedtek el minden politikai távlatot. A Habsburg-állam nevében politizáló pártok, a dinasztia, az udvari arisztokrácia és a magyar nemesség egy szűk rétegének érdekeit erőszakolták volna rá nagyobb közösségekre, és felszították az ország különböző indításból táplálkozó, és a lakosságot sokszorosan megosztó ellentéteit. Bevett gyakorlattá vált, hogy aki a császár ellen szólót vagy vámrendeleteit megkerülőt feljelentette, az a vagyon vagy az áru jelentős hányadát kapta jutalmul. Többszáz, meg ezer tallérnyi vérdíjakat tűztek ki s a birtokszerzés kitaposott útja volt a tulajdonos gyanúba keverése vagy beárulása. Testvéreket fordított egymás ellen a vallási harc és végeláthatatlan pereskedésekben rokonok viaskodtak életre-halálra. Török, német, magyar, császári, kuruc, labanc katonák évtizedeken át tartó sarcoltatásai miatt a polgárság józan bizalmatlanságba burkolódzott. A jobbágyok izzó úrgyűlöletének elemi erejét Rákóczi a szabadságharc első napjától kezdve érzékelte. A nemesek pedig a támadás első heteiben még hangosan becsmérelték őt vagy fegyverkeztek ellene. Tiszabecsnél vármegyei hadakat kellett szétszórnia. Látta: a nemesség „nem tudta, melyik pártra álljon, mert egyformán félt a néptől és a németektől".[34]

Magyarországon tehát aki új államot akart teremteni, annak nem is lehetett más választása, mint hogy országos belső egységet hoz létre.

Rákóczi államszervező koncepciójának tengelye: az ország társadalmát összefogni, a lakosságot egységbe szervezni. Politikájában nemcsak az a többlet, hogy mit akart, hanem hogy miként akarta céljait megvalósítani. Rendező elve mindvégig a „közügy", a „közérdek", „a haza szabadsága", „boldogsága", „a közönséges jó". Ez érdekegyesítő politikájának tengelye. Nem érzelmi egységet fejez ki elsősorban, hanem ennél jóval többet: azt, hogy mindenkinek fel kell adnia partikuláris érdekeit. Az érdekek egyeztetése természetesen érdekek korlátozásával is jár. Feudális viszonyok között legkevesebb áldozatot a nemesi osztálytól kíván.

Vármegyéket és szegénylegényeket, főurakat és városokat, nemeseket és mezővárosi cíviseket, jobbágyokat, földesurakat, a különböző felekezetűeket és a különböző nyelvű, szokású társadalmi csoportokat csakis államhatalmi keretek között lehetséges országos egységbe fogni.

Rákóczi államának első okmánya az érdekegyesítés alapján szabadságharcot hirdető brezáni kiáltvány (1703. május 6.)[35]

---

fel a figyelmet. Vita, i. m. 1962. 95. Továbbá *Heckenast G.:* II. Rákóczi Ferenc könyvtára, 1701. ITK, 1958 (hangsúlyozza, hogy a fiatal Rákóczi az abszolutizmus legelterjedtebb kézikönyveit tanulmányozta), *Köpeczi B.:* Rákóczi Bossuet és Fénélon között. Tanulmányok a magyar–francia irodalmi kapcsolatok történetéből. Bp. 1970.

[33] *Várkonyi:* i. m. 1972. *Köpeczi B.:* Karteziánus politikai eszmék Magyarországon és Erdélyben a XVII. században és a XVIII. század elején. ITK, 1975, különösen: 430–431. Összefoglalóan: *Köpeczi–R. Várkonyi:* II. Rákóczi Ferenc. Második, átdolgozott és bővített kiadás. Bp. 1976.

[34] II. Rákóczi Ferenc Emlékiratai. Fordította: Vas István. Bp. 1951 48–49.

[35] *Esze T.:* II. Rákóczi Ferenc brezáni kiáltványa. Századok, 1954.

Területi kereteit a jobbágykatonaság fegyveres ereje teremtette meg úgy, hogy előzte, megsemmisítette a Habsburg-államhatalmat megtestesítő császári helyőrségeket, és azokat a hivatalnokokat, akik nem voltak hajlandóak az új magyar állam szolgálatába állni. Az új magyar állam szervezeti rendszerét, hatalmi formáját és kormányzási módszereit Rákóczi a hadsereggel és egy központi hivatalszervezet, az „államtanács", „udvari tanács" segítségével hozta létre.

Több tényező kölcsönhatása alakította tehát ki az ország önállóságáért kibontakozó szabadságharccal szoros összefüggésben az új magyar államot: a jobbágykatonák és a termelő jobbágyság osztálykövetelései, az államtanács tagjai által a nemességnek az országos üggyel, ahogy akkor mondták a közüggyel összehangolt érdeke, és a nemesség másik csoportjának rendi kiváltságaiért néhány főúrnál is támogatásra talált harcai, és a családi múltja és birodalmi hercegi címe révén fejedelemnek tisztelt, uralkodói öntudattal és európai szintű elméleti kormányzási felkészültséggel rendelkező Rákóczi személyes döntései. Ezeket a döntéseket olyan törekvés jellemezte, hogy az ország belső fejlődési tendenciái révén kialakult közösségeket szervezze országos egységbe a belső anyagi és társadalmi erőforrások minél gazdaságosabb kihasználása céljából. Mindezt a jobbágyok és földesurak, a központi hatalom és a rendi erők éles harcai közben kellett megvalósítania.

A hadsereg magvát a tiszaháti felkelők szervezésével létrehozott és a brezáni szerződés alapján toborzott első ezredek alkották. A brezáni szerződés lényege, hogy a felkelő jobbágyok, szegénylegények, régi végvári vitézek kívánságát képviselő Esze Tamásnak Rákóczi megfogadta, hogy a zászlói alá állók szabad emberek lesznek, kiemeli őket a földesúri hatalom alól, és semminemű jobbágyi teherviselésre nem kényszeríthetők többé.

Magyarországon és Erdélyben a fegyveres szolgálattal elnyert szabadság, a hajdú- vagy katonaszabadság, évszázados hagyományokban gyökeredzett és sokféle változata alakult ki. Rákóczi elhatározásában az a többlet, hogy a jobbágyság számára országos érvénnyel hirdette meg a fegyveres szolgálattal elnyerhető szabadságot. — Bercsényi 1704. ápr. 2-i pátenséből rekonstruálható a toborzó kiáltványok alapszövege: „ha föltámadnak, fegyvert fognak, mind magok, mind jövendő maradikok minden adózások, terhek s földesurak hatalmából örökösen föl szabadíttatnak és szabadsággal megajándékoztatnak, s hogy ha valamely helységek egészben fölkelnek és hadakozni szabadulásokért készek lesznek, helységekkel együtt örök szabadságot nyernek." Tudunk hasonló dunántúli, szlovák és rác pátensekről, s a visszhang bizonyítja: a hadi szolgálattal elnyert szabadság jogát sem etnikai, nyelvi hovatartozandóság, sem vagyoni, státusbeli helyzet nem korlátozta, Magyarországon, Erdélyben és Horvátországban szegénylegény, mezővárosi civis, örökös, vagy szabadmenetelű jobbágy, régi végvári vitéz, egyházi, városi, vagy majorsági zsellér és katona egyaránt elnyerhette.[36] Rákóczi egyetlen megszorítással élt: amint

[36] *Várkonyi Á.:* Bercsényi Miklós pátense a fegyvertfogott jobbágyok felszabadításáról. Századok, 1958 és Sopron vármegyének szóló pátens a fegyverrekelt jobbágyok felszabadításáról 1704 elején. Soproni Szemle, 1971. 348—351. *Csanda S.:* A törökellenes és kuruc harcok költészetének magyar—szlovák kapcsolatai. Bp. 1961. A visszhangra: jobbágykatonák és jobbágyok folyamodványai: *R. Kiss I.:* II. Rákóczi Ferenc erdélyi fejedelemmé választása. Bp. 1906 144—148. *Esze T.:* Kuruc vitézek folyamodványai 1703—1710. Bp. 1955. *Székely Gy.:* Dózsa népe és a populus Werbőczianus — osztály-

sokszor kijelentette, „a haza fiai sérelme nélkül", vagyis közösségi érdek alapján akarta elrendezni ezt a társadalmilag nagy horderejű ügyet. Gyakorlatilag ez azt jelentette, hogy a feudális társadalmi rend alapvető keretei között kellett helyet, státust, életformát biztosítania több ezer katona családjának. A nehézség nyilvánvaló, s egyfelől a földesurak érdekeibe vág, ha jobbágyaik egy részét elvesztik. Másfelől azok a terhek, amelyeket eddig a katonáskodók viseltek, az otthonlakókra hárulnak át. Minderről jelentések sokasága tájékoztatta Rákóczit, és intézkedései mutatják: országos, az államgazdaság és társadalmi rend egészét átfogó horderejében fogta fel a brezáni szerződés következményeit.

A rendezést 1703 nyarán azonnal elkezdte. Először 1703. augusztus 28-án, majd országos érvénnyel többször is kiadott vetési pátensét az érdekegyesítés elve hatja át.[37] Nem a földesurak ellen fogtak fegyvert, — jelentette ki, — és megparancsolta, hogy a jobbágyok továbbra is kötelesek szolgálni földesuraikat úgy, mint régen. Viszont határozottan leszögezte: „akik . . . az köz ügynek forgatására, a haza szabadsága helyreállításában . . . fegyvert fogtanak . . . minden teherviselésből kivenni és oltalmazni elvégeztük." Megszabta külön a fegyvertfogók és külön az otthonlakós jobbágyok kötelességeit és jogait. Elrendelte azt is, — és ez nagyon lényeges —, hogy a földesurak nem emelhetik az otthonlakók terheit. A nemesekkel a vármegyékhez küldött rendelet útján közölte elhatározását: aki a jobbágykatona családját úrbéri szolgálattal terheli, azt haditörvényszék elé állítja, legyen földesúr, főszolgabíró vagy generális. A jobbágyvitézeknek csak szűkebb családját mentesítette. Mivel azonban a még nagycsaládi kötelékben élő jobbágyság néhány fegyverfogó jogán egész rokonságára vagy az egész helységre érvényesnek vélte a felszabadítást, Rákóczi falvanként összeiratta a ténylegesen hadban szolgálókat, hogy világosan elkülönítse egymástól a földesúri és közterhek alól mentességre jogosult családokat és helységeket az úrbéri szolgálatra kötelezettektől (1704 jan.—jún.).[38] Tehát igyekezett intézményesen különválasztani a jobbágyság tömegeitől a fegyveres szolgálat révén elnyert szabadsággal élők rétegét. Ugyanakkor már a szabadságharc elején fizetett reguláris hadsereggel tervezte folytatni a háborút. Külföldi segédhadakra számított, fogadott is fel lengyel, francia, svéd csapatokat, sőt mihelyt az anyagi erőforrásokat biztosítani tudta, megkezdte a reguláris hadsereg belső szervezését. Mindennek — a jobbágyságból felszabadított népi katonaság helyzetét és feladatkörét mérlegelve — az államhatalom szempontjából különös jelentősége van. Egyrészt

küzdelmek a nemzetfogalom körül. Agrártörténeti Szemle 1975. 21—22. A jobbágykatona felszabadítási ígéret dunántúli hatását vitatja: *Bánkuti I.:* A kurucok első dunántúli hadjárata (1704 január—április). Értekezések a Történeti Tudományok Köréből. Bp. 1975. („Tudomásunk szerint a pátens nem került terjesztésre s így nem is gyakorolt hatást a jobbágyság magatartására." 86 l. ti. Bercsényi 1704. jan. 10-i pátenséről van szó).

[37] A vetési pátens jelentőségéről *Acsády I.:* A magyar jobbágyság története. Bp. 1906. 269. *Esze T.:* II. Rákóczi Ferenc tiszántúli hadjárata. Századok, 1951, 95, 113, 114. Jobbágyvédő jellegét először hangsúlyozta: *Pach Zs. P.:* A nemzeti összefogás kérdése a Rákóczi-szabadságharcban. A Rákóczi-szabadságharc történetéből. Bp. 1954. 51. Első példányát feltárta és fotokópiában közli: *Balogh I.:* II. Rákóczi Ferenc Szabolcs és Szatmár vármegyékben. Nyíregyháza (1976) 15.

[38] *Várkonyi Á.:* A jobbágyság osztályharca a Rákóczi-szabadságharc idején. TSz., 1964. 365.

Rákóczi határok közé szorította a fegyveres szolgálattal úrbéri terhei alól felszabadulást remélők mozgalmát. Másrészt azonban az új magyar állam belső hatalmának fegyveres támaszát csak így tudta megteremteni. Mert más feladat harcolni a csatatereken, és megint más érvényt szerezni az államfő döntéseinek az ország lakossága körében, feudális viszonyok között. Ha a fegyvertfogó személyileg a földesúr hatalma alatt marad, képtelenség mégcsak elképzelni is, hogy a nemesség ne tekintse másnak, mint saját jobbágyának a Rákóczi rendeleteit végrehajtó vitézt, s a fejedelmet jobbágyfelkelés vezérénél egyébnek aligha ismerte volna el. Ugyanígy a falvak lakosságával szemben is szükséges volt, hogy a fejedelmi hatalmat megtestesítő fegyvereseknek társadalmi tekintélye is legyen tegnapi osztályostársaikkal, a jobbágyokkal, de a városok, mezővárosok népével szemben is. Szervezettségüket, hatékonyságukat a sok katonai tapasztalattal rendelkező régi vitéz és a nemességből kialakított felsőbb tisztikar biztosította. Ez a hadsereg a begyakorlott tapasztalt császári zsoldos hadsereggel szemben a reguláris rendhez igazított nagy ütközetekben nem volt, nem is lehetett teherbíró, de a „Vitézlő Rend" az országon belül hatalmas erőt képviselt.

A jobbágykatonaság élén szabadságharcot kezdő Rákóczi legnehezebb feladata volt, hogy megnyerje, s mi több, államszervezetébe építse a nemességgel együtt a vármegyéket.

Szepes, Abaúj, Zemplén, Gömör, és ami különösen jellemző, a Rákóczi főispáni hatalma alá tartozó Sáros vármegye nemessége közösen fogalmazta meg azokat a feltételeket, amelyekkel hajlandóak Rákóczi hatalmát elfogadni. Ezek így hangoztattak: a „réghi királyoktól adatott szabadságiban" megtartja a vármegyéket, mindenben a régi rend szerint jár el, a vármegyei tiszteket meghagyja hivatalukban, „semminemű privilegiumokkal nem egyező novitásokra" nem kényszeríti őket, se arra, hogy fegyverre keljenek (personális, vagy particuláris insurrectio) vagy contributiot vállaljanak. A földesurak rendelhessék haza (kapják vissza) engedelmük nélkül zászlók alá állott jobbágyaikat, és a vitézlő rendnek a vármegyék ügyeibe semmi beleszólása, s a nemességgel szemben hatalma ne legyen.[39] Nem más ez, mint a nemesi-rendi kiváltságok összefoglalása, és ha a nemesség másutt is, hasonló kikötéseiben, akár szegénységére hivatkozik is, lényegében az uralkodó kezét köti meg.

Mi sem bizonyítja azonban a szabadságharcot kirobbantó társadalmi mozgalom erejét, mint az, hogy Rákóczi ezeket a feltételeket nyiltan, vagy hallgatólagosan, de nem tartotta be.

Megköveteli azonban az igazság, hogy hangsúlyozzuk, voltak a nemesek között olyanok is, akik éppen ellenkező fenntartásokkal éltek. Ismerték a császári hadsereg erejét, a Habsburg-dinasztia hatalmát, az uralkodó nemzetközi tekintélyben, diplomáciában, hivatalszervezetben alig kifejezhető fölényét a magyarországi mozgalmakkal szemben. Nem bíztak osztályostársaikban. Családjuk múltjában keservesen megszenvedték a vereségeket és egyaránt kritikusan beszéltek a korlátlan hatalmú főrendekről és a fegyvert csattogtató, de valójában tehetetlen, önző köznemesekről.[40] Változatos poli-

[39] A Lőcse városába szorult Szepes, Sáros, Abaúj, Gömör, Zemplén vármegyei nemesség és a kamarai tisztek kikötései a város kapitulációja alkalmával (1703. nov. 11.). Csehszlovákia, Igló i Járási Levéltár. Lőcsei Fiók. Lőcse városi levéltár. Fasc. 17, N° 176.

[40] Két jellemző példa: Plathy Sándor 1696 októberében Sárospatakon jár, valószínűleg a Rákóczi-család és a Kamara dézsmaperének ügyében s 1696. okt. 15-i levelében Nyéki Mihály kállói harmincadosnak — „Kedves jóakaró urnak" — azt írja, hogy

tikai múlttal a háta mögött, ez a társaság az anyagi gyarapodásban és a tanultságban látta és kereste jövőjét, a maga és osztálya sorsát az országéval egybekapcsolva, már nem a múlt kiváltságaihoz mereven ragaszkodva képzelte el. Gazdasági, közigazgatási feladatokat ellátva a városi életben vagy a vármegye élén, elég nagy áttekintést szerzett a hazai viszonyokról, műveltsége révén pedig túltekintett az ország határain. Elítélte a rendi anarchiát, a hadi tisztek kiskirálykodását, ragaszkodott jobbágyai feletti hatalmához, de nemcsak a Habsburgok erejével számolt reálisan, hanem a jobbágyság teherbíróképességéről, tűrőképességének határairól is voltak tapasztalatai. Tudták: az állami önállóság a partikuláris erőkkel szemben a központi igazgatást, belső reformokat követel. Ők alkották Justus Lipsius, Machiavelli, Grotius nem nagy, de számottevő hazai olvasótáborát. Rákóczi örömmel ismerhette fel bennük a szándékait megértőket, a vele hasonló elveket vallókat. Mint ahogyan Ráday Pál, Nógrád vármegye fiatal notáriusa, amikor a kuruc katonaság fegyveres erejének nem tudván tovább ellenállni, Kajali Pállal együtt kényszeredetten elment a tokaji táborba, hogy a vármegye nevében „meghódoljon", meglepve talált itt rá II. Rákóczi Ferencben államelméleti tanulmányainak fejedelmére.[41]

Amikor tehát Rákóczi a nemességet maga mellé szólította, nemcsak a fegyveres harc, hanem egy új államrend vállalását is megkövetelte. S a naményi pátens fenyegetése — az ellenállók „fegyvernek, tűznek, vasnak keménységét magukon s jószágukon érzik" — az új államhatalom követelményeit el nem fogadóknak is szólt.

Az új államrend kialakító testülete az államtanács, a „consilium aulicum" — ahogyan Rákóczi és a kortársak is nevezték időnként — „udvari tanács", „minisztérium", „Menet közben" jött létre 1703 őszén, 1704 elején. Tagjai Ráday Pál, Gerhard György, Jánoky Zsigmond, Radvánszky János, Platthy Sándor és mások, többek között Kajali Pál is, akit a kortárs Tolvay Ferenc Rákóczi „meghitt nagy messze látó szemefénye" minősítéssel tisztelt meg.[42]

Irányításában, haderejében, jövedelemrendszerében korszerű, központosított, az abszolutizmus tendenciáit hordozó államvezetésnek a magyarországi és erdélyi viszonyokhoz, és általában a közép-kelet-európai körülményekhez

---

ezen a földön laktában egyszerűbb emberekkel is megismerkedett, mint a főrendek, és szívesen megismerkedne hasonló jóakaró emberekkel, akik „nem oly méltóságok mint a Rákóczi Ház". Az executió ügyében keresi az igazságot, meggyőződése, hogy törvényesen végére lehet járni, ha a császári katonaság az oka, „annak orvossága a Bellicumban van". OL. Felsővadászi Rákóczi lt. Fasc. 34. Reponenda. Hasonló reális mentalitás jellemzi Kajali Pál Nógrád vármegyei alispánt. Ostorozza öccsét, mert nem tanul, csak a sérelmeit sorjázza, nem fülik a foga a munkához. Elítéli a Fáy-ak bécsi megbízottját, aki a császári hadsereg főtisztjétől erővel javalja visszaperelni a birtokot „írja Petrovai uram, hogy erővel se engedjük az jószágot, de az haszontalan tanács, mert ott van Hatvanban a Német Bandérium, mostani időben ki mer feltenni vele. . ." Kajali Pál Kajali Ferencnek, Felső Pribek 1701. okt. 8. Ráday Levéltár. Ráday Pál levéltára. IV. C/1 89. és Kajali Pál Fáy Istvánnak 1702. febr. 27. uo. Kajali Pál iratai 139—141.

[41] Ráday államelméleti tanulmányaiban Justus Lipsius és Machiavelli jelentőségét és a Zrínyi-hagyományt hangsúlyozó cikkünk, irodalommal: Rákóczi állama és Nógrád vármegye. Nógrád megyei múzeumok évkönyve. Szerk.: *Domonkos A.*: H. n. 1976 39—62. Legutóbb Székely György kutatott fel új adatot a Rákóczi környezetében élő nemeseknek a rendi kiváltságokat bíráló szemléletére *Székely Gy.*: i. m. 21.

[42] Az udvari tanácsról bővebben *Köpeczi—Várkonyi*: i. m. 137—138, 235.

igazodó alapelvei először Bethlen Gábor fejedelem kormányzásában[43] majd Magyarországon az 1650—1660-as években Zrínyi Miklós politikai mozgalmában tűntek fel. A kor államelméleti írásaiban már korábban megjelenő egyes elvek Zrínyi Miklós műveiben és a környezetében keletkezett politikai programiratokban már államkormányzási követelményrendszer egységébe kapcsolódnak. Az állam külső és belső biztonsága, egysége — ekkor még a török hódítás nyomasztó körülményei között tervezett egysége —, az erős és rendbentartott, a nép fiaiból toborzott hadsereg, a nemesség javaiból is merítő adórendszer, a jobbágy és földesúr közé álló központi hatalom, a közügy érdekében a vallási ellentétek rendezése, az ország gazdasági erőforrásainak kihasználása, aktív kereskedelempolitika, jó viszony és összefogás a szomszéd országokkal és átgondolt művelődéspolitika, olyan kívánalmak voltak, amelyek részleteiben vagy egységben kimutathatóan tovább éltek Ráday Pál, Gerhard György és Rákóczi közvetlen munkatársait alkotó többi nemes között is.[44]

A központi kormányzat szervezeti kereteit Rákóczi több intézkedéssel teremtette meg, mégpedig úgy, hogy a vármegyékben és a városokban az államtanács tagjai és fegyveresek segítségével megszervezte hatalmi bázisát. Gyakorlatilag ez úgy zajlott le, hogy 1703 végétől kezdve az államtanács tagjai fegyveres kísérettel kiszálltak a vármegyékbe és a városokba, leváltották a régi vezetőtestületet és Rákóczi jelöltjeit választották meg a helyükbe. Feladataik a királyi biztosokéhoz hasonlatos, azzal a megszorítással vagy különbséggel, hogy nem királyi hatalom áll mögöttük és a jobbágykatonaság fegyveres erejére támaszkodnak. Tudtunkkal az első, és talán legnehezebb vármegyei tisztségválasztást a Kajali Pál vezetésével kiküldött bizottság hajtotta végre Máramarosszigeten 1703 november 19-én. A megbízottak beszámoltak róla, hogy amikor a vármegyei nemesség nehezen fogadta el a választás módját, Rákóczi jelöltjét, „kívánván más vármegyék példája szerint több személynek candidatioját", ők így válaszoltak: „Nagyságod nem osztja pénzen a tiszteket." Mintha Lipsiust idézték volna.[45] A vármegyékben viharos jelenetek, tiltakozások, fölzúdulások kísérték a választásokat, vagy némán tűrt a nemesség, de nem felejtett, mert 1706 tavaszán és nyarán egyre gyakrabban emlegette ezt is a kiváltságain esett többi sérelemmel együtt. Az udvari tanács tagjai pedig az első vármegyei és városi tisztújítások tűzkeresztsége után olyan gazdasági és politikai megbízások sorozatát hajtják végre hasonló módszerekkel, hogy többször összeütközésbe kellett kerülniök főurakkal, nemesekkel, haditisztekkel és jobbágyokkal, mindazokkal, akik a szabadságharc követelte közérdek rovására csak egyéni érdekeiket nézték.

A közösségi érdeket kifejező államformát — eredetileg csak átmeneti jelleggel — a konföderációban határozták meg. A konföderáció messzirenyuló hazai és nemzetközi hagyományokban gyökeredzik. Zrínyi Miklós a különböző rendi főméltóságviselőket és a szomszéd országokat konföderációval fogta volna össze közös cselekvésre. Rákóczi és hívei azonban Lengyelország, Hollandia

[43] Bethlen Gábor fejedelemségének államhatalmi jellegét minősítve legutóbb: „az ő próbálkozása mutatott leginkább a független, centralizált nemzeti abszolutista állam perspektivája felé. A perspektíva helyes volt. A keresztülvitel megkísérlése is. . ." *Kosáry D.*: Magyarország és Kelet-Európa a XVI—XVII. században. Valóság, 1973. 9. sz. 38.

[44] Vö.: Történelmi személyiség, válság és fejlődés. 628, 639.

[45] Kajali Pál és Szuhai Márton jelentése Rákóczinak. OL A Rákóczi-szabadságharc levéltára. II. 2, E/A.

és Svájc példájára is tekintettek. A konföderáció — mondta a fejedelem — annyit ér, amennyi a tartalma. Ez pedig nem több és nem kevesebb, mint hogy a konföderációs eskü a közös érdekhez való igazodásra, a központi akarat elfogadására kötelez a rendi széttagoltsággal szemben. Láttuk: Justus Lipsius elmélete szerint is a konföderáció a megegyezés, a központi kormányzás eszköze lehet. Mert az okosság, a tapasztalat azt kívánja — írja —, hogy „minden hatalom egy ember kezébe legyen".

A magyar konföderációnak valamikor 1704 elején kellett megalakulnia. Töredékes forrásaink szerint Rádaynak tevékeny része lehetett benne és a főurak, vármegyék szövetsége volt. Rákóczi kezdetben átmeneti megoldásnak szánta, amíg az országgyűlés nem dönt az új Magyarország államformájáról.[46]

Miért hívott össze Rákóczi országgyűléseket? (szécsényi: 1705, marosvásárhelyi, ónodi: 1707, sárospataki: 1708.) A régi rendi magyar államot akarta volna visszaállítani? Csakis a politikai és osztályerőviszonyok teljes összefüggésrendszerét ismerve ítélhetünk erről reálisan. A Habsburg-udvar a szabadságharc kirobbanása után mindjárt országgyűléssel véli leszerelhetőnek a szabadságharcot. Lipót császár már 1704 elején kilátásba helyezte, I. József pedig 1708 februárjára össze is hívta Rákóczi államával szemben a magyar országgyűlést. Kétségtelen, hogy a nemesség és a külföld számára demonstratív célokat is szolgáltak Rákóczi országgyűlései. Hiszen a Habsburg-udvar a szabadságharcot csupán magánérdekeiket hajszoló főurak, barbár nemesek és félrevezetett, fölbujtogatott jobbágyok lázadásának tekintette, s véleményét elég széleskörű nemzetközi propagandával terjesztette. S ha még meggondoljuk, hogy Rákóczinak van fejedelmi udvara, de államának Buda csak potenciális fővárosa, további következtetésekre juthatunk.

Sokkal lényegesebb azonban, hogy Rákóczi a magyar politikai élet régi hagyományaira építve tudta csak elfogadtatni az országos érdekegyesítés gyakorlati követelményeit, nemcsak a vármegyékkel, hanem a főurakkal, a városokkal és a vitézlő renddel is. Törvényt követeltek szabadságukról a katonák és törvénnyel kívánták jogaikat megpecsételni a különböző vallásfelekezetek. Az országgyűlések programját minden esetben Rákóczi és köre határozta meg és készítette elő.

A szécsényi országgyűlés eredményeit így foglalta össze Rákóczi XIV. Lajos számára: „Ilyen módon az egész nemzetet megnyertem ügyemnek, közös akarattal reám ruházták a hatalmat és annyira bíznak bennem, hogy szinte elmondhatom, szuverén hatalom van a kezemben."[47] Hol van ennek a kijelentésnek a reális fedezete? Hiszen tudjuk, hogy a szécsényi országgyűlésen Rákóczinak híveivel együtt kudarcokban is bőven volt része. A rendi erők — főurak és nemesek — fölébe kerekedtek a központi hatalom híveinek: az Udvari Tanács helyett a fejedelem korlátozására a Senatust hozták létre és a

[46] Rákóczi államáról ld. a Szécsényben 1975. nov. 22-én rendezett tudományos ülés előadásait: *Köpeczi B.:* Néhány gondolat Rákóczi államáról. *Benda K.:* A kuruc állam diplomáciai szervezete. *Wellmann I.:* Rákóczi államának kérdéséhez. 14—18. *Hopp L.:* A szécsényi konföderáció és a lengyel példa, 19—24. *Mezey B.:* Jogforrások a Rákóczi-szabadságharc államában 24—33. *Takáts L.:* A kuruc állam egészségügyi szempontból, 33—34. *N. Kiss I.:* Hadsereg, adó és társadalom a kuruc államban, 35—38. Az első konföderáció 1704. évi forrásairól és kialakításában Ráday Pál feltételezhető szerepéről: Rákóczi állama és Nógrád vármegye c. tanulmányunk uo. 48—49.

[47] II. Rákóczi Ferenc XIV. Lajosnak. Munkács 1705. dec. 30. *Köpeczi:* 1958. i. m. 83. *Fiedler:* i. m. 17. k. 354.

Gazdasági Tanácsban is a főnemesség került fölénybe. Az eredetileg tervbe vett interregnumot nem mondta ki az országgyűlés. A jobbágykatonák felszabadítását és a reguláris hadsereg rendtartását pedig, miközben éles viták közben döntést hoztak róla, az országgyűlés kihirdetett törvényeibe nem vették be.

Számbavéve a szécsényi országgyűlés eredményeit, a vallásügy rendezése nem kevesebbet jelent, mint hogy Rákóczi valláspolitikája országos szintre emelve új államhatalmi rendszerbe épült. Ezt a valláspolitikát a különböző társadalmi csoportok hagyományos igényeinek és az országos érdeknek egységbeszervezése jellemezte. Rákóczi a szabadságharc első napjaitól kezdve védelmébe vett minden felekezetet. A lelkiismereti szabadság elve és a vallások közötti béke megteremtésének szándéka vezette. Első vallásügyi rendeletében (1704. január 24.) minden felekezetet egyenrangúnak tekintett az országban, s valamennyinek engedélyezte, sőt biztatást adott, hogy iskolákat alapítson. Különösen akkor értékeljük ennek jelentőségét, ha meggondoljuk, hogy Lipót császár rendeletei szerint a visszafoglalt területeken birtokadományt, jogot városi lakásra, céhtagságra csakis katolikusok kaphattak és a mintegy félévszázados harcok alatt nagy indulatok gyülemlettek fel a különböző vallásfelekezetek között. Mivel ebben az időben a vallási közösségek iskolák, szószékek, nyomdák, ispotályok, — kórházak, alapítványok elaggottak, magatehetetlenek, szegények otthonainak — tulajdonosai, vagyis a művelődés szervezési központjai is, Rákóczi valláspolitikája lényegében a különböző anyanyelvi kultúrák szabad fejlődése előtt nyitott széles kapukat. Államának nyelve a magyar, de úgy, hogy rendeleteit helyi adottságok szerint a lakosság nyelvén is kihirdette, s különböző nyelvű pátensek, tiszti és közkatonai esküminták, kuruc énekek bizonyítják a többnyelvű állam fejlődési tendenciáinak lehetséges távlatait. Az államformáról úgy döntöttek, hogy a konföderációt erősítették meg. Azonban kitágították társadalmi kereteit, belevették az államszövetségbe a vitézlő rendet, a mezővárosokat és a hajdúvárosokat. — Ezentúl minden országgyűlésen ott vannak a katonaság képviselői is. A vitézlő rend joga, hogy az országgyűlésre követeket küldjön és regimentenként sérelmeit, kéréseit és javaslatait az országgyűlés elé terjessze „szép, módos formalitásban és memorialekban", amint azt 1707 májusában az ónódi országgyűlés előtt Eszterházy Antal generális hadiparancsa kimondja.[48]

Így érthető, hogy az országgyűlések egyre radikálisabbak. Mindig már a központi hatalom képviselőinek előre kidolgozott nagyhorderejű döntéseit fogadják el, amint a közteherviselés, a detronizáció, vagy a jobbágykatonaság szabadságáról hozott 1708. évi törvények esetében történt. Hogy a törvényt pedig miként használja fel azután Rákóczi központi elhatározásainak érvényesítésére, arra igen érdekes példa, hogy 1706 tavaszán a következő szavakkal utasítja vissza a Consilium Oeconomicum egyik határozatát: „az Confoederált Statusok nem oly véggel állították fel, hogy az törvény ellen valamit cselekedjen, aztat semmi módon meg nem engedjük."[49]

Rákóczi fejedelmi jogának tekintette, hogy eldöntse, kit milyen tisztségre emeljen. „Senki a fejedelmeknek vétkül nem tulajdoníthatja — írta

[48] Érsekújvár 1707. máj. 9. Gróf Eszterházy Antal kuruc generális Tábori könyve 1706—1709. Közli: *Thaly K.* Bp. 1901. 25.

[49] Hadadi György kapitány hívünk által proponáltatott punctumokra adatik válaszul. II. Rákóczi Ferenc fejedelem leveleskönyvei, levéltárának egykorú lajstromaival. Közli *Thaly K.* Archívum Rákóczianum I. k. Pest 1873. 517.

—, ha nem mindenkor kívánsága szerint való szolgálatokra applicaltatik." „Minden birodalom és fejedelemségek alatt, az embereknek geniusahoz, avagy capacitásához applicáltassanak is az hivatalok."[50]

Elveit nem tudta következetesen keresztülvinni. Erős a feudális hierarchia, kevés az írástudó, még kevesebb a képzett ember és sok a feladat. Diplomáciai, politikai, katonai és a főbb gazdasági ügyekben mindig ő dönt. Átfogó intézkedéseket hoznak, egységes rendeleteket küldenek szét. A végrehajtás azonban akadozik, vagy elakad. Rendi ellenállás, tudatlanság, hanyagság, képzetlenség vagy a leküzdhetetlenül nehéz viszonyok miatt. „Tudom, hogy Kegyelmed az expeditiókat nem mindenkor szokta elolvasni", — kell kioktatnia egyik leghűbb és készséges tábornokát, Eszterházy Antalt. — „Az generálisi authoritas seholott sem áll abból, hogy ki-ki abszolutus ur legyen, hanem hogy az parancsolatokat effectualja."[51]

Rákóczi központi államhatalmi rendszert szervező elveire jellemző a Nógrád, Hont és Kis-Hont vármegyék fiscális birtokai élére állított Kajali Pál számára kiadott utasításának záradéka: „Mindenekben tőlünk függjön és ha mi parancsolatink az nemes országh szolgálatjában lesznek, magát, úgy alatta való tiszteket is ahhoz alkalmaztassa, egyébiránt is valamit a nemes országh hasznára el tud követni, alatta valóival is elkövettesse."[52]

Témánk medrében Rákóczi gazdasági intézkedéseit csak az állam jellegével összefüggésben érinthetjük. Gazdaságpolitikáját merkantilista és protekcionista elvek vezették. Az új magyar állam birtokába vette a kincstári jövedelmeket: a só- és ércbányákat, a vámokat, a labancok birtokait, majd az egyházi dézsmát. Több cikk kereskedelmét monopolizálta, de amint a sómonopólium, majd feloldásának példái mutatják, rugalmasan igazodott a belső társadalmi igényekhez. Általában az államgazdaság egységével összefüggésben ösztönözte a kereskedelmet. Támogatta a vashámortulajdonos polgárokat, a városi mesterembereket. Megszervezte a hadiipart, a lőszer-, fegyver-, salétromgyártást, Tiszolcon vasofficinát, Munkácson posztómanufaktúrát létesített és támogatta a tőkés termelés csíráit hordozó „Verlag"-rendszert.[53] Védte a városokat; idevágó intézkedéseire nem térhetünk ki, de hangsúlyozzuk, hogy államszervező munkájának ez is a ma még kellően fel nem dolgozott területei közé tartozik. Néhány év leforgása alatt a háború pusztításai ellenére szembetűnő fejlődésbe lendült a vas-, a réz-, a bőr-, a konfekcióipar, egy vékony réteg, főleg a fuvarból, kereskedelemből élők és a konjuktúrát kihasználó tisztek gazdagodtak. A gazdasági élet lendülete túlmutatott a manufaktúra-korszak küszöbén.[54]

[50] II. Rákóczi Ferenc Teleki Mihályhoz, Szegi puszta, 1710. ápr. 29. *Köpeczi:* 1958. i. m. 205.

[51] II. Rákóczi Ferenc Eszterházy Antalhoz Szegi puszta 1710. júl. 6. *Köpeczi:* II. Rákóczi Ferenc levelei 212—213.

[52] Miskolc 1704. jan. 22 RL, Ráday Pál levéltára IV. C/1 87. sz.

[53] A gazdaságpolitikára: *Heckenast G.:* Fegyver- és lőszergyártás a Rákóczi-szabadságharcban (Bp. 1959) és *Heckenast G.:* Lányi Pál. A magyarországi kora kapitalizmus történetéhez. TSz, 1962. Rákóczi tevékenysége a gazdasági élet megszervezésében ld.:. *Bánkuti I.:* A Rákóczi-szabadságharc gazdasági problémái. Kandidátusi disszertáció. s. a. *Uő.:* Egy görög kereskedő tevékenysége Kecskeméten és a Dél-Alföldön. *Uő.:* Gazdasági irányítás és centralizáció a Rákóczi-szabadságharcban. 1703—1711. Folia Archeologica, 15 köt. Bp. 1963.

[54] *Heckenast:* i. m. 1959, 137—138.

Tévedés lenne azonban, ha mindezt egyedül Rákóczi politikájából vezetnénk le, vagy a szabadságharc egy-két esztendei eredményének tulajdonítanánk. A már korábban meglevő tendenciák szabad fejlődése előtt nyílt most lehetőség. Hiszen a szabadságharc gazdasági nyertesei a vállalkozók, a vashámorosok, a bányapolgárok, és az új magyar államot kölcsöneikkel segítők, mindazok, akik valami módon átverekedték magukat az elmúlt évtizedek Habsburg gazdaságpolitikájának akadályain. S a példátlan nehézségek sem csupán a szabadságharc számlájára írhatók, még a rézpénz esetében sem. „A szegénység hírünk nélkül ne terheltessék", „a szegénység konzerváltassék". Ilyen s hasonló parancsait sokat idézhetnénk. Védte a jobbágyokat a katonák, földesurak, vármegyei tisztek hatalmaskodásával szemben. „Jobbágyfogdosásnak nincs most itt az ideje", — ez és hasonló kijelentései és döntései arra vallanak, hogy fellépett a jobbágyok örökös földhözkötése ellen, de kevés esetet ismerünk, hogy általános következtetéseket vonjunk le, s itt még mélyreható kutatásokra lenne szükség. Bizonyos azonban, hogy kora színvonalán álló jobbágyvédelmi politika jellemezte.[55]

Erőssé, állóképessé akarta tenni a parasztságot, hogy elviselhessék az állam terheit. Első eset a magyar történelemben, hogy az államfő ajtaja állandóan nyitva áll a jobbágyok előtt. Sok száz folyamodvány bizonysága szerint minden panaszt meghallgattak, kivizsgáltak és a lehetőség szerint segítették a rászorulót.[56] De azt sem hallgathatjuk el, hogy az úrbéri szolgálatot megtagadó jobbágyokat Rákóczi nem egyszer fegyveres erővel szorította engedelmességre.

Miként egyeztethető mindez össze jobbágyvédelmi politikájával? Richelieu szerint: Az uralkodónak védenie kell a népet a mohó és telhetetlen hatalmasokkal szemben a közügy, az állam érdekében. De — és ez a lényeg: az állam érdeke az, hogy minél több adót fizessenek és minél több szolgáltatást adjanak. Különben — írja XIV. Lajos államminisztere: „ha a népek túlságos jólétben volnának, lehetetlen volna őket kötelességeikre rászorítani. Nem engedi a ratio, hogy minden teher alól felmentsük őket . . . ha az adótól mentesek volnának, azt hinnék, hogy engedelmességre sincsenek kötelezve. Öszvérekhez lehet őket hasonlítani, melyek hozzá lévén szokva a teherhez, jobban romlanak a pihenésben, mint a munkában."[57] Vagyis a feudalizmus osztályviszonyai uralkodnak: az abszolutizmus nem osztályok feletti állam. Azonban éppen az osztályviszonyok fenntartása érdekében az államhatalom igen fejlett jobbágypolitikára kényszerül: beleszól a földesúr—jobbágy viszonyba, új jövedelmi lehetőségeket nyit és kegyetlenül megköveteli a parasztságra háruló adóterheket.

Rákóczi soha nem zárkózott el a szegény nép gondjai elől, kora viszonyai között is páratlan társadalmi érzékenység jellemezte. Érzelmek azonban nem

[55] A „jobbágyvédelem" fogalmát történetírásunk a felvilágosult abszolutizmussal kapcsolatban használta. Vö.: *Eckhart F.:* A bécsi udvar jobbágypolitikája 1761—1790-ig. Századok, 1956. Acsády I. „A jobbágyvédelem kora" cím alatt tárgyalja az 1711—1848-i időszakot. *Acsády:* A magyar jobbágyság története. 337.

[56] Jobbágyfolyamodványok alapján először Pach Zsigmond Pál írt Rákóczinak a jobbágyok javát szolgáló intézkedéseiről, ld.: i. m. A Magyar Történészkongresszus [1953] előadásainak tanulmánykötetét. A Rákóczi-szabadságharc történetéből. Bp. 1954. 54—56. Mélyrehatóbb vizsgálatokra szolgáló folyamodvány válogatás: *Esze T.:* Kuruc vitézek folyamodványai. Bp. 1955.

[57] *Richelieu:* i. m. 198—199.

fedik a korabeli jobbágypolitika fogalmát. A Fejedelem jobbágypolitikáját a közép-kelet-európai viszonyoknak megfelelő tágasság és sajátosságok jellemzik. Láttuk, az állam belső fegyveres hatalmi bázisát a jobbágykatonaság társadalmi követeléseinek utat engedve teremtette meg, és kereste a módját, hogy miként rendezze ügyüket az államrendszer törvényes keretei között. Amint a vetési pátens bizonyítja, mindjárt a szabadságharc elején beleszólt az otthonmaradott parasztság helyzetét meghatározó földesúr—jobbágy viszonyba.

Jobbágypolitikájának azonban legnehezebb próbáját az államhatalom és a termelő munkát végzők kapcsolata alkotta. A szabadságharc éveiben nem lett könnyebb a jobbágyok élete. A fejedelmi kancelláriára áradtak a vármegyék, falvak, ezredek és magánszemélyek panaszai, tömegméretekben tájékoztatták Rákóczit az országos viszonyokról. Mindennapi realitásban és az országos körülmények általánosságában vehette tehát számba a Fejedelem az állam és a jobbágy viszonyát meghatározó tényezőket. Ezek: hadseregellátás, adó, vármegyei terhek s az adó elosztásában, behajtásában érvényesülő egyéni, földesúri érdekek.

Rákóczi az országos jövedelmeket a rendi megajánlástól függetlenül teremtette elő, s a parasztság állami terheit a szabadságharc első hónapjaitól kezdve áthidaló megoldásokkal igyekezett csökkenteni. Közvetett módokon bevonta a teherviselésbe a kiváltságos rétegeket is. A sómonopóliumot bejelentő kiáltványában leszögezi, hogy adó helyett vezeti be. Már most — (1704. március 11-én) — kifejti, hogy az adóból a nemességnek is ki kellene vennie a részét: a háborúra — írja — „az közönséges igazság szerint feles pénzbeli Impositio kívántatván, kellene az Nemes Ország Lakósira s Rendeire repatrialtatni", mivel — írja — a közügy ezt kívánja.[58] A monopólium adót pótló jellegére jellemző, hogy a sójövedelem a hadsereg pénzbeli szükségleteire szolgál. A reguláris hadsereg szervezésével összefüggésben „a más szomszéd, keresztény, jól regulált országoknak példájá"-ra hivatkozva több olyan intézkedést hozott, amelyek az újabb hatalmas terheket némileg megosztják a jobbágyság és az uralkodó osztály között.[59]

Állami árendába vette a dézsmát. Indoklása így hangzik: „Hogy az Dézmáknak a N. Ország közönséges szükségére lett árendálásával, s annak az Hadak számára kiadattatásával, az szegénység terhe könnyebbedgyék, az tovább való teher viselésére is erejek s tehetségek szolgáltassék."[60]

A hadellátás új szervezeti felépítésében is az az egyik rendszerező elv, hogy „a szegénységnek könnyebbülés" legyen, „a szegénység injuriájoknak orvoslások lenne". A nemességre már 1704-ben kivetett lovas zsoldos-állítási kötelezettség pedig ugyancsak a kiváltságos osztály megterhelésének egyik közvetett megoldása volt, több vármegye tiltakozott ellene, vagy csak felében-harmadában teljesítette.[61]

[58] A sómonopólium adót pótló jellegéről és a nemesség megadóztatásának korai példáiról vö.: *Várkonyi:* A jobbágyság osztályharca a Rákóczi-szabadságharc idején. 358—359, 362.

[59] II. Rákóczi Ferenc Hont vármegyéhez. Érsekújvár 1704. nov. 11. II. Rákóczi Ferenc és nevezetesebb kortársainak némely kiadatlan leveleik. Pest 1861. 18.

[60] II. Rákóczi Ferenc Pest vármegyének. Eger 1705. ápr. 29. *Hornyik J.:* Kecskemét város története. Kecskemét, 1866. IV. köt. 358—360.

[61] Abaúj (1705. júl. 21.), Közép-Szolnok (1705. júl. 31.), Sáros vármegyék (1705. febr. 26.) kérvényei Rákóczihoz. OL A Rákóczi-szabadságharc levéltára. II. 2. C.

Mindezeket a rendeleteket következetesen keresztülvinni a feudális társadalmi rendszerben szinte lehetetlen. Nagyon kevés eredmény is kemény és következetes munkát, főleg pedig időt kívánt. Háborús viszonyok között pedig a korabeli technikai színvonal következtében a jobbágyok robotkötelezettsége példátlanul megnövekszik. Hogy a közmunka mennyire terheli a szegénységet — írta Rákóczi sajátkezű levelében Ugocsa vármegyének, — „az iránt az az egeket verdeklő panaszok kiknek, kiknek emlékezetiben vadnak, melyhez képest jóllehet a sokrendbeli teherviselés alatt elalélt szegénységen megesett szívbéli szánakozásunk szerént kívánunk oly utakat s módokat mindenekben el követtetnünk, melyekbül napról napra kiáradó pihenését ki-ki érezhesse."[62] Jellemző, hogy a szegénységen hatalmaskodó szolgabírót elzáratta, a szegénység kárát megtérítteti vele s megköveteli, hogy „azért a szegénységen semmi injuriat és bosszú állást nem fog tenni". Amikor pedig megtudta, hogy Sáros vármegye a nemesi insurrectió ellátására jobbágyportánként szekereket és élelmet szedetett össze, az ország törvényeire hivatkozva elrendelte, hogy a szekereket és élelmet adják vissza: „Mind Vezérlő-Fejedelmi s mind főispáni authoritásunkbul is meg nem engedjük efféle opressioját az szegénységnek."[63]

A szécsényi országgyűlést követő hónapokban az új magyar államon belül a társadalmi ellentétek méginkább kiéleződtek: Rákóczi uralkodói módszereit a vármegyei nemesség egy része az első hónapoktól kezdve hevesen bírálta. 1706 folyamán pedig rendi-nemesi mozgalom bontakozott ki az új magyar állam ellen. A mozgalom feje, gróf Forgách Simon tábornok, úgy látta, hogy Rákóczi nagyobb zsarnok mint a császár, és abszolút kormányzatával szemben olyan állami berendezkedést javasolt, amely a megreformált arisztokrácia korlátlan hatalmát biztosítaná.[64]

Ugyanakkor szerte az országban antifeudális társadalmi harcok robbantak ki. A falvak, uradalmak népe nemcsak, hogy nem akarta, de nem is tudta tovább viselni a fegyvertfogók kiesésével és a katonaság ellátásával is megnövekedett terheket. Tarpa azért zendült fel, mert katonák, kaszások, aratók kiállításán kívül még ipari közmunkát is követeltek tőlük. A kézművesek

[62] II. Rákóczi Ferenc Ugocsa vármegyének. Kistapolcsány 1706. ápr. 28. Ugocsa vármegye levéltára. F: 674 OP: 8 N° 469/4. Szovjetunió, Kárpátontúli Terület Állami Levéltára, Beregszász.

[63] Instructio Szirmay Miklósnak és Budai Zsigmondnak. Eger 1704. ápr. 9. MTA Oklevelek. II. Rákóczi Ferenc Bertóti Ferenc senator és kassai vicegeneralisnak. 1706. szept. 12. Archívum Rákóczianum. Szerk.: Thaly K. Pest 1873. I. köt. 676.

[64] „Mi haszna volt pedig eddig is Magyarországnak, hogy királyok által regnáltatott (az egy szent István király és némely más királyokon kívül, az kik az igaz keresztény hitet és catholica religiot kiterjesztették) az politicus statusnak az, ki olvasta az Actakat, ítélje meg. Én ugyan az ország hasznára és közönséges jóra csupán czélzó dolgokat keveset találok benne, és az én csekély vékony elmémet nem tudom megnyugtatni azon, hogy lehessen soká jó és csendes nyugalma az monarchia guberniumja alatt szegény hazánknak.

Hanem mind Istennek az ő szent igéje, mind az ország törvényeinek indulatai, s mind pedig bizonyos praesagiumok és némely történeti dolgoknak példái arra visznek, hogy az Aristocratia az egyetlen egy medium (ha mindazonáltal jó rendben vitetődnék és helyezhetnék) az kiben állandóságát az magyarországi birodalomnak várhatnánk." Forgách írását tévesen Rákóczinak tulajdonítva kiadta: *Császár F.:* Rákóczi discursusai avagy II. Rákóczy Ferenc fejedelemnek a magyar nemzet örökösítését tárgyazó gondolatai. Pest, 1848. 6. A sok korszerű államelméleti gondolatot is tartalmazó érdekes mű részletesebb elemzése szétfeszítené tanulmányunk kereteit. Vö.: Forgách Simon Emlékiratai. Közli: Váradi Sternberg J. Századok, 1968. 1064—1065.

Rákóczi munkácsi posztógyártó üzemében ugyanazért háborogtak, mint a máramarosi sóvágók, a tokaji kapások, vagy a sörfőzők, vagy a selmeci, szomolnoki bányászok: rézpénzben kapott bérük semmit nem ér, ráadásul a szükséges élelmet sem tudják megvenni, mert nincs.[65] Leghangosabb azonban a vitézlő rend szava, mert az általános válság minden következménye rajtuk csattan: a földesurak a brezáni szerződéssel és a vetési rendelettel szemben a feudális földtulajdon jogán szorították úrbéri szolgálatra hozzátartozóikat, vagy kiűzték őket telkükről. Zsoldjukat rézpénzben kapták, ellátásukkal sokhelyütt gyalázatos visszaéléseket követtek el. Családjukat közterhekkel sújtotta a vármegye, a főtisztekben nem bíznak, és az ezredekben nyíltan beszélik: hiába ontották vérüket, a nemesek nem akarják, nem merik a szabadságot. Földeket, szőlőket foglalnak el és osztanak ki maguk között a katonák, az úrbéres rendszeren kívül akarják megvetni a lábukat. Szabadságukról törvényt, a terhek és javak elosztásában új rendet követelnek.[66]

Jobbágyok, vitézek, kézművesek, bányászok osztályharca közös gyökérzetből eredt és egyazon célba talált: a feudalizmus régi rendszerében nem lehet önálló államot építeni, az állami függetlenség a feudális rendszeren belül ugyan, de országos érvényű társadalmi reformokat kíván.

Rákóczi a reformok útjára lépett: letörte a rendi ellenállást és az ónodi országgyűlésen kimondják a köztehervíselést, vagyis bevezetik a jövedelemre épített, a nemesség mentességét felszámoló új adórendszert. Megfelelő előkészítés után most kap hajdúvárosi kiváltságot Gönc, Diószeg és Tarpa, s a sárospataki országgyűlés törvényt hoz a jobbágykatonák szabadságáról. A fegyvert viselő jobbágyok a háború végén szabad földön vagy faluban telepedhetnek le. Tarpa lakói szabad kereskedési jogot is nyernek. „Jóllehet mind ekkoráig is, minek utána . . . nemzetséges fegyverünket fel kötöttük mindenkoron az volt feltett első szándékunk, hogy *a Haza lakósainak sérelme nélkül az fegyverviselő rendeknek . . . vigasztálást . . . nyújthassunk . . .*" — írta Rákóczi.[67] Az érdekegyesítés politikáját nem adta fel: Gönc úgy lett szabad, hogy földesurait az államhatalom kasszájából kárpótolják elvesztett jobbágyaikért. Ebben a megoldásban az országos érdekegység megteremtésének olyan, a polgári nemzetre messze előre mutató csíráját látjuk, amely csak 1848 gyökeresen más viszonyai között fog majd történelmi jelentőségének teljességében kibontakozni.[68]

Sok vita zajlott és zajlik arról, hogy a jobbágykatonaság szabad paraszti útja hordozott-e, hordozhatott-e reális fejlődési tendenciákat a feudális Magyarországon.[69] Hogy máig nem sikerült e kérdést megnyugtatóan tisztázni, annak, úgy vélem, az az egyik alapvető oka, hogy a katonáskodó jobbágyok ügyét a korabeli társadalom és államhatalom összefüggéseiből kiragadva, mint-

[65] *Esze T.:* Tarpa és Esze Tamás. Tarpa 1966. 111—113. *Várkonyi:* 1964 i. m. 368—369. *Heckenast:* 1959 i. m. 115—116.

[66] *Pach Zs. P.:* i. m. 56. *Várkonyi:* i. m. 1964. 369, *Esze T.:* i. m. 1966. 126—127. A parasztvármegye keretei közé épülő mozgalomról: *Szakály F.:* Parasztvármegyék a XVII. és XVIII. században. Bp. 1969. 106—107.

[67] Szerencsi tábor 1708. szept. 30. MTAK. Kézirattár Oklevelek.

[68] *Várkonyi:* Az ónódi országgyűlés történelmünk távlataiban. Borsodi Szemle, 1967. *Szendrey I.:* Gönc hajdúszabadságlevele 1706-ból. H. n. (1969).

[69] *Rácz I.:* A hajdúk a XVII. században. Debrecen 1969. 188—190 és *uő.:* II. Rákóczi Ferenc kuruc katonáinak hajdúszabadságáról. Rákóczi-kori tudományos ülésszak 1973. szeptember 20—21. Vaja 1975. 18—22. *Esze T.:* A Felső-Tisza-vidéki népi kurucság harca a hajdúszabadságért, uo. 5—17.

egy elszigetelve vizsgáltuk. Köztehervíselés, jobbágyvédelem az országos érdekegység keretei közé illeszkedő kereskedelem- és iparpolitika azonban már a második jobbágyság rendszerét szétfeszítő fejlődési tendenciák országos útját egyengeti. Hasonlóképpen vitatható, hogy ez az abszolutista tendenciákat hordozó államépítő munka miként egyeztethető össze a nemzeti királyság eszméjével. Hol van ebben a helye a köznemesség körében olyan elevenen élő Mátyás-hagyománynak? A kérdésre — úgy véljük — Lipsius fordítója, Laskai János kiválóan megfelelt. A művét kiadó „eperjesi Madarász György uramnak" írott ajánló soraiban a tudományt mindennél jobban megbecsülő Mátyás király emlékét idézi fel. Feltételezhető, hogy Lipsiust sokat forgató és sokszor idéző Zrínyit is olyan szándék vezette, amikor a Mátyás király életéről való elmélkedések c. művét írta, hogy Mátyás centralizált államának hagyományára építve és hagyományából tovább fejlesztve alakítsa ki korának korszerű igényei szerint a magyar államot.

1710-ben, amikor már Magyarországon és Európa-szerte egyaránt kimerülőben voltak a háború erőforrásai, Rákóczi az új magyar állam testületi és diplomáciai tekintélyével vélte átmenthetőnek országépítő munkája eredményeit. Úgy vélte, ha kihúzzák az időt az általános európai békekötésig, a Habsburg állammal kedvező feltételek alapján, államszerződés szintjén egyezhetnek meg. Ezeket a feltételeket szövetségese, I. Péter diplomáciája így foglalta össze: Magyarország adózás, kereskedelem és ipar tekintetében a Habsburg-birodalom többi országával egyenlő legyen.

A császári udvar tehetséges politikusai azonban átlátták, hogy a dinasztia szempontjából felmérhetetlen következményekkel járna, ha Magyarország ügyét az általános európai béke rendezné. Mindent megtettek, hogy a magyarországi háborút még a nemzetközi béketárgyalások előtt lezárják. Miközben Rákóczi Lengyelországban járt, hogy tárgyaljon I. Péterrel, idehaza a császári csapatok fővezére, Pálffy János tábornok és Károlyi Sándor, a magyar konföderáció katonai főparancsnoka megegyezett: 1711. április 30-án aláírták a szatmári békét.

A Habsburg-dinasztia és a magyar rendiség új kompromisszuma a feudalizmus korában még közel másfél évszázadra fűzte össze Magyarország és a birodalom sorsát. Magyarországon a 18. században kiteljesedtek azok a fejlődési tendenciák, amelyek csírái a török kiűzésének korszakában tüntek fel. De a második jobbágyság megszilárdult rendszerében, az állami önállóság hiányának körülményei között. Nemesi adómentesség, a földesurak korlátlan hatalma, a birodalom érdekeinek alárendelt kereskedelem, a kincstári és főúri birtokokon kifejlődő, többségében jobbágyi robotmunkára és kényszerfelvásárlásra épített manufaktúraipar, vallási megkülönböztetés, kisajátított műveltségpolitika nagy tehertételei között és a rendi alkotmány védelme alatt. A főnemesség egy vékony rétege előtt a korábbiaknál tágabb lehetőségek nyíltak gazdasága bővítésére, de úgy, hogy az alsó társadalmi rétegek esélyeit rontotta és önmagában hordta korlátait. 1722-ben a Pragmatica Sanctio esztendejében Károlyi Sándor száldobágyi üvegofficinájában például a jobbágyrobot, az ingyen munkaerő billenti a jövedelem oldalára a mérleg nyelvét.[70]

*

[70] *Kárffy Ö.:* Adatok a száldobágyi üveghuta történetéhez. Magyar Gazdaságtörténeti Szemle 1902 283—284. A robotmunkaerő felhasználásában a mezőgazdasági és az ún. ipar segédmunka arányáról *Imreh I.:* A jobbágymunkaerő felhasználása a

Rákóczi első életrajzírója, Le Noble szerint, mikor a futár benyargalt az ónodi trónfosztás hírével Madridba, Cromwell példáját látták felrémleni. Tudjuk, hogy Rákóczi nem volt forradalmár. A nagy abszolutista uralkodók. XIV. Lajos, Nagy Péter rokona ő, aki az állami centralizáció, abszolutizmus közép-kelet-európai sajátos útját járta, Magyarország súlyos viszonyai között.

Tervei megvalósítására, kiérlelésére nem jutott ideje. De hámoraiból fejlődtek ki az első magyarországi nagyolvasztók — a tiszolci vasmű korszerűsítve ma is működik — és a szabadság olyan társadalmi energiákat szabadított fel, amelyek elnyomva és félreszorítva is antifeudális mozgalmakat, s nemzeti függetlenségért vívott harcokat tápláltak. Rákóczi műve, az önálló magyar állam eszméje politikai jelentőségében épült be a magyar történelembe.

Kutatásaink mai állása szerint korai lenne talán még távolabbi elméleti következtetéseket levonni az abszolutizmus, állami önállóság, társadalmi haladás három nagy kérdésének törvényszerű összefüggéseiről. Mindenesetre csakis ebben az összefüggésben érthető meg Eötvös József kijelentése: Magyarország történelmi fejlődéséből kimaradt az abszolutizmus kemény nevelő iskolája s éppen ezért — írta J. St. Millnek az 1850-es években — nagy aggodalommal néz Magyarország polgári korszaka elé.

Bizonyos, hogy ha Magyarország útja az önálló államiság körülményei között vezetett volna tovább, az ország társadalma, beleértve különböző nemzetiségű csoportjait is, felkészültebben, teherbíróbban, az egymás elleni harc mérhetetlen szenvedéseit elkerülve léphetett volna a polgári nemzetek útjára.

---

toldalagi birtokon (1789—92). Acta Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth nominatae Series Historica VI 1976. Szerk.: Rácz I. közreműködésével Szendrei I. Az iparfejlődés kötöttségeiről *Bánkuti I.*: A magyar céhek vallási szerepe a XVIII. században. Folia Archeologica XIV. Bp. 1962. A szatmári megegyezést követő könyvégetésekről *Sashegyi O.*: Az állami könyvcenzúra állandósulása Magyarországon (1706—1725) Magyar Könyvszemle 1969 324—325.

Bán Imre:

Korai felvilágosodás és nemzeti műveltség

A Rákóczi-szabadságharc keletkezése, lefolyása és kiemenetele egyrészt a hazai társadalmi viszonyok függvénye volt, másfelől az európai politika erővonalai befolyásolták. Nincs ez másként szellemi téren sem, noha itt, látszólag, az autochton, hazai tényezők nagyobb szerepet kapnak. Ahhoz, hogy a 17. század második fele Magyarországának szellemi képét megrajzoljuk, s kiemeljük azokat a szálakat, amelyek a Vezérlő Fejedelem kora felé haladnak, igen nagy területre szétszórt művelődési és ideológiai teljesítményeket kell áttekintenünk a művelődéstörténet (főként irodalomtörténet) adatai fényében. A vállalkozás nem könnyű, mert régebbi s legújabb összefoglalásaink ellenére is sok még a fehér folt a 17. század második felének szellemi térképén. Másfelől a címben megjelölt két fogalom — a felvilágosodás és a nemzeti műveltség — maga is vita tárgya lehet. Kérdhetjük ugyanis, hogy a 17. század csakugyan jövőt formáló szellemi mozgalmait nevezhetjük-e már felvilágosodásnak, és nagyon jól tudjuk azt is: a *haza*, a *nemzet*, a *nemzetiség* hányféle értelmezése található a 17. században s magában a Rákóczi-korban is. Mit értsünk azon a *gens Hungarán*, amelynek sebei újólag felfakadoztak?[1]

Turóczi-Trostler József az Irodalomtörténet 1953. évfolyamában megjelent tanulmányának, óvatosan, csak *A magyar felvilágosodás előtörténetéhez* címet adta, s összefoglalásának 2. pontjában egyértelműleg kijelentette: „Nem ismerünk olyan 17. századi vagy 18. század eleji magyar nyelvű irodalmi megnyilatkozást, amely pl. a felvilágosodás legfontosabb jellemző vonásait egyesítené magában s ne ismerne teológiai vagy legalább vallási fenntartásokat."[2] Ehhez legfeljebb azt tehetjük hozzá, hogy latin nyelvűt sem ismerünk. Igaz, hogy a kiváló kutató maga is felsorakoztatta azokat a szellemi mozgalmakat, amelyeket ez „előtörténet"-hez tartozónak minősíthetett, s ezeket a puritanizmusban, a kartéziánus filozófiában, a sztoicizmusban és irénikus gondolat terjedésében határozta meg. Mindez mégsem jelenti azt, hogy a 17. századi magyar szellemi életben jelen volt a francia típusú „korai felvilágosodás", amely a Paul Hazard megjelölte „crise de la conscience européenne"-ben nyilvánult meg a két század fordulóján,[3] s amelynek nagyszabású dokumentuma Bayle híres *Dictionnaire*-je.[4] A legújabb francia irodalomtörténeti kutatás Pierre Bayle igazi „philosophe" voltát és vallástalanságát

[1] A Recrudescunt latin és magyar szövegének kritikai kiadása Ráday Pál iratai, I. köt. Bp. 1955, 92—110.

[2] Magyar irodalom — világirodalom, Bp. 1961. I. 362.

[3] *Paul Hazard:* La crise de la conscience européenne, Paris. 1927, 1965.

[4] A híres Dictionnaire első kiadása 1697-ben jelent meg.

is megkérdőjelezi, s ha nem hiszünk is Paul Dibonnak, aki a „hívő Bayle" tézisét védte (1959), annyi bizonyos, hogy a nagy francia gondolkodó kálvinista vallásának előírásait szigorúan megtartotta: Rotterdamban rendszeresen látogatta az istentiszteleteket s évente négyszer úrvacsorázott.[5] Mindezzel csak arra kívánunk utalni, hogy a feudális Magyarországon, különösen az ellenreformáció folytonosan erősödő nyomása alatt, aligha, vagy legalábbis igen kevéssé volt talaja még a Bayle képviselte óvatos felvilágosodásnak is. Szauder József, magyar felvilágosodásunk kiváló szakértője, e szellemi mozgalom hazai jelenlétére csak 1730 tájától következtet, minthogy a katolikus egyház ezekben az években kezdi támadni az indifferentizmust, a protestáns ortodoxia pedig a remonstrans és egyéb heterodox eszméket.[6] Nézetünk szerint — s ezt ezúttal is nyomatékosan hangsúlyozzuk — felvilágosodásról csak ott lehet vagy érdemes beszélni, ahol a vallási tudatformától való elszakadás, tehát a laicizálódás már jelentékeny szintet ért el, ha ez nem nyilvánult is meg a vallás külsőségeivel történő szakítás formáiban.

Témánk szempontjából azonban többé-kevésbé közömbös, hogy a 17. század előre mutató szellemi mozgalmait minek nevezzük — a felvilágosodás előtörténetének vagy korai felvilágosodásnak —, a tények ugyanis magukért beszélnek. Ezek közül pedig első és alapvető az, hogy a magyar szellemi élet és művelődés élesen és kibékíthetetlenül kettéosztott volt: katolikus *vagy* protestáns. Ha először a társadalmi tudatformák legfontosabbikát, a filozófiai gondolkodást vesszük szemügyre, e tételt már világosan igazolhatjuk. Maga a tény természetesen eddig sem volt ismeretlen: Erdélyi János, Kvacsala János és főként Mátrai László kutatásai[7] teljes világításba helyezték, ha a régieknél a társadalmi meghatározókra nem derült is fény. Csak futólagos szemléből is kiviláglik, hogy az új, ha teológiai köntösbe burkoltan is, mindig a protestáns oldalon jelentkezik. Ramus logikája Bisterfeld tankönyvei és Tolnai Dali János vakmerő iskolai reformja nyomán jelenik meg a magyar szellemi életben; a Comenius hatása alatt filozofáló Bayer János először taglalja világosan Bacon elveit; Pósaházi János és Czabán Izsák az atomizmus magyar filozófusai. Legmagasabbra természetesen a kartéziánus Apáczai Csere János emelkedik, aki már *Magyar Encyclopaediá*jában bizonyságot tesz a tudományoknak a teológiától való függetlenségéről, s puritánus-vallásos meggyőződése ellenére ki meri jelenteni, hogy a biblia mindig a köznép nyelvén beszél, s igazságai a tudomány tételeivel ellenőrizendők.[8] A kartéziánus filozófia a század utolsó harmadára szinte polgárjogot nyer Kolozsvár és Debrecen felsőfokú tanintézeteiben (Szathmárnémeti Mihály, Szathmári Pap János, Szilágyi Tönkő Márton, Apáti Miklós), ha bizonyos visszalépésekkel, Apáczai merész elveinek részleges feladásával is. Debrecen hosszú időre állandósuló ramizmusa viszont — Szilágyi Márton csak kryptokartéziánus

[5] Littérature française. L'âge classique III, 1680—1720 par *René Pomeau*, Paris, Arthaud, 1971. 192. s kk — *Pierre Dibon:* P. B., le philosophe de Rotterdam, Paris et Amsterdam, Elsevir, 1959.

[6] *Szauder József:* A XVIII. századi magyar irodalom és a felvilágosodás kutatásának feladatai, Irodalomtörténeti Közlemények (ItK), 1969 és Az estve és Az álom c. kötetben, Bp. 1970. 27—28.

[7] *Erdélyi János:* A bölcsészet Magyarországon, Bp. 1885. (Filozófiai Írók Tára); *Kvacsala János:* Egy félszázad a magyarországi philosophia történetéből, Budapesti Szemle, 1891, LXVII. köt.; *Mátrai László:* Régi magyar filozófusok, Bp. 1961.

[8] *Bán Imre:* Apáczai Csere János, Bp. 1958, 482 (Disputatio de mente humana!)

volt — már magán a protestáns filozófiai gondolkodáson és az oktatáson belül is inkább kerékkötő volt, mintsem a modern gondolkodás előkészítője. Tévednénk ugyanis, ha a helyzetet idealizálnánk. Descartesnak is voltak igen heves hazai támadói a protestánsok soraiban (pl. Bayer János vagy maga Pósaházi), s az aristotelési skolasztika védelmezői már Tolnai Dali János reformjai ellen is azzal tiltakoztak, hogy a deákokat — a jövendő papjait — a „körmüktől-foguktól" (érted: a vitakészségtől) fosztják meg.[9]

Az aristotelési alapozású skolasztika viszont teljes hatékonyságával élt, soha kétségbe nem vont érvényességgel, a katolikus filozófiai gondolkodásban. Elég, ha itt Kéry János gróf *Universa Philosophia Scholastica* c. nagyszabású három kötetes művére utalunk. A pálos generális (később szerémi, csanádi és váci püspök) 1673-ban Pozsonyban megjelent egyetemi tankönyve (RMK II. 1325) 1327 folio lapot tölt meg, s mint munkateljesítmény tiszteletre méltó, forrásai azonban annyira a jezsuita újskolasztikából valók (Aristoteles, Suarez, Leonardus Lessius s maga az Aquinói), hogy korszerű gondolatot aligha találunk benne. Egyszer mégis érdemes lenne vele foglalkozni. legalább azt tudnók meg az ilyen vizsgálódásból, mit céfol, mivel vitatkozik. A legnagyobb terjedelmű II. rész (501 lap) éppen a fizikát tárgyalja. Zemplén Jolán kitűnő fizikatörténete Kérynek a nevét sem említi, minthogy a könyv címe szinte elfedi tartalmát,[10] nem gondolhatott rá, hogy fizika is lappang benne. A római Collegium Germanicum et Hungaricum előljárói egyébként Kéryt *ingenium excellens*-ként, *magnorum talentorum*-nak jellemezték.[11] Kétségkívül kora legragyogóbb latin szónoka volt (ő temette Zrínyi Miklóst), s mint történetíró is nevezetes, a *Martis Turuci ferocia* szerzője.[12] — A jezsuita filozófia egyik hivatalosa képviselője volt Szentiványi Márton nagyszombati egyetemi tanár, aki a *Curiosiora et selectiora variarum scientiarum miscellanea* hét kötetében (1689—1709) a legtarkább anyagot hordotta össze az érdekes tudnivalóktól a legképtelenebb ízetlenségekig, mindig a hatalom és megfellebbezhetetlen tekintély hanghordozásával és fölényes türelmetlenségével. (Ismeretes, hogy a heliocentrikus világképet mereven elutasította.) Szentiványi típusa lehetett azoknak a jezsuitáknak, akik miatt Rákóczi Ferenc nem szenvedhette ezt a rendet.[13]

Nyilvánvaló, hogy a vallási ideológia szerint megosztott magyar művelődés társadalmi alapjai és külföldi kapcsolatai sem lehettek azonosak. Turóczi-Trostler József már 1934-ben, *A magyar szellem europaizálódásának első formái* c. tanulmányában színes képet festett a katolikus magyarság osztrák, délnémet, olasz kapcsolatairól és szembeállította velük a protestáns (főleg református) magyarság nyugatnémet, holland, angol, majd svájci összeköttetéseit.[14] Nem utalt azonban e szellemi vezetőréteg társadalmi hovatartozásá-

[9] *Makkai László:* A magyar puritánusok harca a feudalizmus ellen, Bp. 1952, 89.

[10] *Bathó István:* Kéry János élete és művei, Bp. 1911. 47—48. — *Zemplén Jolán:* A magyarországi fizika története 1711-ig, Bp. 1961.

[11] *Veress Endre:* Matricula et Acta Hungarorum in Universitatibus Italiae studentium. Vol. 2-dum. A római Collegium Germanicum et Hungaricum magyarországi tanulóinak anyakönyve és iratai. I. Anyakönyv (1559—1917), Bp. 1917, 57.

[12] *Bartoniek Emma:* Fejezetek a XVI—XVII. századi magyarországi történetírás történetéből, Bp. 1975, 431—435.

[13] *Mátrai László:* i. m. 141—147. — Rákóczinak a jezsuitákról vallott nézetei az 1706-os Responsióban olvashatók. Lásd Ráday Pál iratai, I. 705. skk. (különösen a 714—717. lapon).

[14] Bp. 1934. Különlenyomat a Balassa-Emlékkönyvből, 160—166.

ra. A katolicizmus 17. századi vezérkarának túlnyomó része, pl. a római Collegium Germanicum et Hungaricum hallgatósága, a főnemességből és az előkelő nemességből került ki, gyakran protestáns vagy konvertita szülők gyermeke volt. Ha csak a Veress Endre által kiadott anyakönyvet nézzük át, az alábbi olyan fontosabb személyek neveit találjuk, akik a 17. század második felében és a Rákóczi-korban tevékenykedtek: Kisdy György egri püspök, Lippay György esztergomi érsek, Szelepcsényi György esztergomi érsek, Jakusith György báró egri püspök, Szegedy Lénárd egri püspök, Pálffy Imre báró nyitrai püspök, Gubasóczy János kalocsai érsek, a jezsuita Sennyey István báró veszprémi püspök, Bársony György váradi püspök (a *Veritas toti mundo declarata* szerzője), Balog Miklós váci püspök, Esterházy György báró (aki mint az esztergomi főkáptalan csapatainak vezére 1663-ban a párkányi csatában elesett), Benkovith Ágoston pálos generális, majd váradi püspök, Pongrácz György báró váci püspök, Telekesy István egri püspök, a már említett Kéry János gróf, Illyés András erdélyi püspök, Jaklin Balázs nyitrai püspök, a pálos-rendi Széchényi Pál kalocsai érsek, 1697-től gróf Pyber László nagyprépost, Illyés István nagyprépost és még sok más, az országos szereplés terén kevésbé kiemelkedő személy.[15] Nagyon ide kívánkoznak Rákóczi *Emlékirat*ának ismert szavai, amelyek kiválóan jellemzik a katolikus klérus helyzetét és tevékenységét: „Lipót császár a püspökségeket csak olyan alattvalóira szokta ruházni, akiket a jezsuiták ajánlottak. Ezek pedig a legalacsonyabb nemességből vagy egészen népi születésből választották papjaikat, akik inkább szent hivatásuk méltóságával, mint erkölcseik tisztaságával, tudományukkal vagy irgalmukkal tüntek ki. Minthogy a nép és a nemesség legnagyobb része eretnek vallásokat követett, a lelkipásztoroknak nem voltak híveik, s ezzel az ürüggyel nem prédikáltak, az ifjúságot sem oktatták katekizmusra, de szigorúan megkövetelték parókiájukból a tizedet, és pénzt halmoztak alja rokonságuknak. A félig rombadőlt templomok düledezőfélben maradtak és még tisztaságot is alig tartottak bennük."[16] A fejedelem által hitelesen megrajzolt kép főként az ország török alóli felszabadítása után kialakult helyzetre jellemző, tehát az 1690-es évekre: az ellenreformációs harc még a katolikus klérust is jobban ébren tartotta, mint a hatalom-védte nyugalom. Erről alább még szólunk, de előbb hadd mutassunk be, e szakasz lezárásaként egy igen jellemző irodalmi példát.

1693-ban jelent meg Nagyszombatban Széchényi György esztergomi érseknek ajánlva, s nyilván az ő költségén, a piarista Moesch Lukács *Vita poetica* c. költészettani kézikönyve, amely — különben színvonalasan — a költészetet teljes egészében a főnemesi udvarok reprezentációs igényeinek szolgálatába állítja, tehát a költői alkotást kizárólag az alkalmiság szintjén tudja elképzelni. Szemhatárából már a középnemesség is kiesik. A barokk költészet e latin nyelvű kézikönyve nem állhatott távol Gyöngyösi István költői célkitűzéseitől és ízlésétől.[17]

A protestánsok, főként a helvét hitvallás követői, a polgárosuló, sőt forradalmi mozgalmakon is átment nyugattal tartottak kapcsolatot: a holland szabadságharcra és az angol forradalomra gondolok. A 17. század második

[15] *Veress:* i. m. 25—72. passim.
[16] Rákóczi Ferenc Emlékiratai (ford. Vas István), Bp. 1951. 70.
[17] *Bán Imre:* Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI—XVIII. században, Bp. 1971, 62—78.

felében túlnyomórészt a holland egyetemeket látogatták, nem egy közülük megjárta Angliát is. 17. századi peregrinusaink teljes névsorát még senki sem állította össze, de az a puszta számadat is igen jellemző, hogy csak az utrechti egyetemen 1643 és 1705 között, tehát egy bő félszázad során 150 immatriculált magyar hallgató volt, s kb. ugyanennyi beiratkozás nélkül egyetemlátogató, szinte kivétel nélkül magyarországi vagy erdélyi református (akad egy-két erdélyi szász és egy Sopronio-Pannonus 1682-ből). Közülük került ki azután a század második felének protestáns szellemi vezérkara, akárcsak a római német-magyar kollégiumból a katolikusoké, azzal az óriási különbséggel, hogy Bethlen Miklóst kivéve főnemes egy sem akadt köztük, nemes is bizonyára kevés, annál több cívis és falusi plebejus származék. Az utrechti egyetemen tanult a század közepétől kezdve: Mikolai Hegedüs János, Szathmári Baka Péter, Tofeus Mihály, Pápai Páriz Imre, Szathmári Ötvös István, Enyedi Sámuel, Apáczai Csere János, Komáromi Csipkés György, Somosi Petkó János, Buzinkai Mihály, Miskolczi Csulyak Gáspár, Pósaházi János, Séllyei István, Martonfalvi Tóth György, Jászberényi P. Pál, Harsányi Móricz István, Csuzi Cseh Jakab, Kabai B. Gellért, Otrokocsi Fóris Ferenc. Ez utóbbi 1671-ben iratkozott be, s vele együtt négy olyan ifjú van e rövid névsorban, aki utóbb gályarabságot szenvedett. Az irodalomban valamennyien tevékenykedtek.[18]

Körükben és az ő révükön halmozódtak fel azok a szellemi értékek, amelyek modernebb, a rendi-feudális nemzettudaton túlmutató eszméket vittek a többségében protestáns lakosságú ország magyar közgondolkodásába.

E ponton először a puritanizmus jelentőségével kell foglalkoznunk. Nem szükséges, hogy a puritanizmus kibontakozását, harcait vázoljuk: bennünket inkább a század második felében megmutatkozó eredményei érdekelnek.

Ismeretes, hogy az angol polgári fejlődéssel szoros eszmei kapcsolatot tartó puritánus mozgalom Medgyesi Pál munkásságában jelentkezett először. Igaza van Esze Tamásnak: nem a „zordon" Tolnai, hanem a „szelid" Medgyesi révén indult útjára Magyarországon a puritanizmus Baly *Praxis pietatis*ának 1636-os debreceni kiadásával.[19] A *Praxis*, amelynek kiadásai egymást követik a század forlyamán — nagyban hozzájárult a társadalmi méretekben kibontakozó nemzeti ellenállás benső tartásának, erkölcsi fegyelmének erősítéséhez. A mozgalomnak mégsem ez a legnagyobb érdeme, hanem a demokratikus presbiteri rendszer és az anyanyelvű népművelés érdekében folytatott és nem is eredménytelen küzdelme. Ismeretes, hogy Medgyesi Pál *Dialogus politico-ecclesiasticus*ában (1650) mindkét kérdést rendkívüli erővel, szenvedéllyel és kényszerítő logikával veti fel.

Mikolai Hegedüs János már 1648-ban Utrechtben kiadott *Biblia tanúi* c. Grosse-fordításában hevesen kikel az urak és papok hanyagsága ellen, felelősségre vonja őket a „magyar schola" hiánya miatt: „. . . a szegény sok helyeken, majd többire csak hírét hallja, hogy vagyon biblia, mert olvasni nem tudja."[20] Comenius 1650-es sárospataki beköszöntő beszédében, a *De cultura ingeniorum*ban, majd az 1654-ben írt *Gentis felicitas* c. nagyszabású

[18] *Segesváry Lajos:* Magyar református ifjak az utrechti egyetemen, Debrecen, 1935, 16—21.

[19] *Esze Tamás:* A magyar Praxis pietatis. Könyv és Könyvtár, III. köt, Debrecen. 1963. 43—79.

[20] A magyar irodalom története, II. Bp. 1964. 237.

politikai traktátusában megdöbbenve emlegeti a magyar népiskolázás szinte teljes hiányát. A jóindulatú idegen szemlélő arról beszél, hogy szinte megyényi területek falvaiban alig akad népiskola.[21] Apáczai Csere János *Magyar Encyclopaediájá*ban így ír: „Az ilyen scholáknak tartások s felállatások oly szükséges, hogy valamely országban tartományban s városban nincsen, megcsalhatatlan jele, hogy az ország, tartomány és város a temérdek tudatlanságnak tengerében borult be s az Isten országától is messze vagyon. Minekokaért szintén oly szükséges a keresztyén s hazáját igazán szerető fejedelmeknek effélét állítaniok, mint másféle scholákot, holott azoknak is az a fundamentomok."[22] Itt már felsejlik a Bessenyei-féle felvilágosodott igazság: „Minden nemzet a maga nyelvén lett tudós, idegenen soha." Ilyenfajta szemléletre azonban még csak Apáczai lángelméje képes, aki az egész magyar közoktatásügyet egységben tudja látni.

A legnyomatékosabb és legpolitikusabb mégis Medgyesi Pál volt, mert ő a demokratikus presbitériumot az anyanyelvi művelődéssel együtt követelte: „Legelsőben is azt mondja [ti. az ellenkező fél]: Az Presbyteriumot szívünk szerént kívánnók bévezetni, ha a mi kösségünk [=köznépünk] nyavalyás és szolgai (jobbágyi) állapotja és arra való alkalmatlansága engedné . . . A nagy Rend [= a főrendek, a nemesség] ilyeneket is forgat: 1. A mi jobbágyaink dolgaik felől elvonattatnának. 2. Jobbágyink fiait kezünkből kivennék. 3. Jobbágyink lennének a mi intőink, s mi nagyobb, ők lennének az Ekklésián bíráink, s azok után kellene nekünk sompordálnunk. 4. Egyébként is penig mily rút viszálkodásra adna ez okot a Tanétó rend [=a papság] és a nagy emberek között. — De mondjad: Majd jobbágyommal ülnék lábaslag [=egymás mellett] a Presbyteriumban! Hát az Isten igéjének hallgatásában miért ülsz? — Talám tudatlanságokról szólnál? Abban nagyobb akadályt látok, s nemcsak a jobbágy ilyen, hanem egyebek is nagyrészét. De ki bűne, hogy tudatlanok? . . . Először pedig haladék nélkül a magyar írás-olvasásra való oskólákat (mint ez már elvégeztetett dolog volna) valahol lehetne, el kellene indétani."[23]

A hétköznapok puritánizmusára Bethlen Miklós *Önéletírásá*ból idézhetünk példát: „Még in anno 1667. kezdettem volt prédikátor-házat csináltatni [ti. Bethlenszentmiklóson]; az megkészülvén, fogadék prédikátort, Uzoni Balázst, néhai condiscipulusomat, Apáczai János tanítványát, honn tanult emberben sok akadémikust tudományával, buzgóságával meghaladó merő apostol embert . . . Ez az Uzoni fundálá itt a reformata ecclesiát, itt is asthmaban hala meg; az Ur házának szerelme emészté meg, mert noha Bethlen Farkas, kivált először semmit sem fizetett néki, mégis mindennap kétszer tett nála könyörgést, nálam kétszer. Scholát is csináltata vélem és mind férfi, mind leány gyermekeket tanított."[24] Felfoghatjuk ezt a nagy angol teoretikus William Perkins vagy Richard Baxter munkamorálja magyar változatának, s ha nem lettek volna a népnevelésnek ilyen megszállottjai, aligha akadtak volna a század

[21] Comenius Magyarországon (szerk. Kovács Endre), Bp. 1970. 98—99. (De cultura ingeniorum) és *Bán I.:* Irodalomtörténet (It.) 1950/4, 108. (Gentis felicitas). Vö. még Pedagógiai Szemle, 1958, 964—972 *(Makkai László).*

[22] Bp. 1959, 367 (Magyar Klasszikusok).

[23] A Dialogusnak Révész Imre által válogatott szemelvényei közül, Ref. Egyház, 1950. nov. szám, 28—29.

[24] *Bethlen Miklós* Önéletírása (Sajtó alá rendezte V. Windisch Éva, Bp. 1955, I. 235 — *Bán:* Apáczai. . . 542—543.

végén Esze Tamások, akikre hamarosan ezred és brigád parancsnokságát lehetett bízni.

A puritánus munkamorál legmagasabb szintjét Apáczai és Komáromi Csipkés György képviselik. Csak ez utóbbiról néhány szót! Debrecen város ösztöndíjával utazott Utrechtbe 1650-ben, 1653-ban ugyanitt a theológia doktora lett, 1654-ben héber, 1655-ben magyar nyelvtant adott ki latin nyelven *(Hungaria illustrata)*, megjárta Angliát (valószínűleg Oxfordban időzött), 1653 nyarán lett a debreceni kollégium professzora; 1657-ben már mint Debrecen vezető lelkésze, ő szerkesztette meg a főiskola új törvényeit. 1662-ben *Angliai puritanizmus* címen publikált egy, sajnos ma már ismeretlen Amesius-fordítást, 1664-ben pedig latin nyelven angol nyelvtant tett közzé Debrecenben, s ez művelődéstörténetünk egyik különösen érdekes emléke. Ugyanebben az évben magyar nyelvű iratot adott ki a debreceniek tájékoztatására a pestisveszedelem ügyében, míg a következőben magyar nyelven komoly felvilágosító iratban támadta a babonás félelmet az üstökösöktől, s elítélte az asztrológiát. Latin és magyar nyelven számos prédikációs kötetet bocsátott sajót alá, vitázott Bársony Györggyel, végül újra lefordította az egész bibliát. Humanista-tudós öntudata kiviláglik *Igaz hit* c. prédikációs kötetének (1666) előszavából. 1677-ben kinyomatta saját műveinek jegyzékét. Ma már el sem tudjuk képzelni, hogyan fért bele ekkora munkásság mindössze 50 évre szabott életidejébe.[25]

Az eddigiekből is kitűnik, hogy a puritánusok nemzettudata tágabb a rendi-feudális nemzetfogalomnál, legalábbis két mozzanatban: az anyanyelvű műveltség követelésében és a nép iránt tanúsított szociális érzékenységben. Ez utóbbi igen régi reformátori hagyomány, megszólal már Szkhárosi Horváthnál, Meliusnál, de a puritánok népbarát agitációja újabb nyomatékot ad neki. Társul mindehhez az a szintén nagyon régi reformátori hagyomány, hogy a magyarság szenvedéseinek oka bűneiben keresendő. Ezt először a 16. század 30-as éveiben fogalmazta meg Farkas András, de végigvonul a protestáns prédikációs és polémikus irodalom egészén: Magyari István vele magyaráz, részletesen fejtegeti Kecskeméti Alexis János a 17. század 1—2. évtizedében elmondott sárospataki beszédeiben.[26] Különösen nagy nyomatékkal jelentkezik ez a bűnbánatra serkentő nemzettudat Medgyesi Pál kitűnő felépítésű, művészi stílusú, ugyancsak Sárospatakon elhangzott prédikációiban, amelyek különösen az 1657—58-as évek nemzeti katasztrófáit siratják. „Rátok köszöni az megharagutt Isten ti réjátok is a keserő mérget, s levágá (mellyel nem bosszontalak, hanem szánlak s ingatlak, hogy annyival is könnyebben mozduljatok), levágá mondom utcáitokon szép nevendék ifjaitokat, sőt ablakaitokra is (hogy a prófétával szóljak) az halál felhágott, s kivonta édes csecsemőiteket kebleitekből. Óh, a magatok kárán már tanuljatok."[27] Medgyesi odáig megy, hogy az egész feudális jogrendet megkérdőjelezi, a peres eljárások sokaságát az isteni haragot kiváltó indokok között szerepelteti, a puritánusok üldözését, reformjaik hivatalos meghiúsítását szintúgy a haragvó istenség bosszúállásaként

[25] Komáromi Csipkésre *Zoványi:* Cikkei, 246—247; *Bán:* Apáczai, 107—108; *Korponay Béla:* Anglicum specilegium, the first english grammar printed in Hungary, Debrecen. 1972, Publications of the English Departmement of the L. Kossuth University, 65—95.

[26] Kecskeméti Alexis János prédikációs könyve, Bp. 1974. (Régi Magyar Prózai Emlékek, III).

[27] Igaz Magyar-Nep Negyedik Jajja. . . Patak 1657, 23. (RMK I. 922).

mutatja be. A Werbőczi-féle jogrend helyett már Melius a bibliát ajánlotta törvénykönyvül, Apáczai hasonlóképpen.[28]

A magyar nemzeti bűnöket szárazabb részletezéssel fejtegeti Czeglédi István műve: *Az országok romlasarul irot könyvnek elsö resze mellyet szerelmes hazájának békességben való maradásáért írt.*[29] Az I. Regula a magistratusokhoz szól: legfőbb kötelességük az egyházra való gondviselés és a szegény nép kímélete. A II. a népnek szól és engedelmességre int: Ne légy pártütő, de hited ellen se tégy! A III. Regula keményen ostorozza a részegeskedést, amely annyi bűn, főként a paráznaság oka. „Vajki sok részegh kívánságh volt már illyen: Szabadicsa meg Isten szegény hazánkat a Töröktül"(20). Inkább megtérnél — mondja, akkor megszabadít a Philisteusok (Törökök, Tatárok) kezekbül." „Vajha ma élne Job . . . nyilván sok lakodalmokat kellene neki e romlott Magyarságban megszentelni"(22). Itt szól a tánc ellen is. — A IV. Regula a cifra öltözetet kárhoztatja, különösen az asszonyokét. — Az V. Regula a jó egyezséget, a különböző valláson levők megértését, szeretetét hangoztatja, s nyomatékkal aláhúzza, hogy a lelkiismereten uralkodni nem szabad és nem is lehet. (Példaként II. Miksa császárt és Báthory Istvánt említi.) — Végül a VI. Regula szövegében a bálványozás, a képtisztelet kerül a magyarság bűnlajstromára (92), s innentől kezdve a könyv nagyobbik része a szentek tisztelete ellen érvel — s ezzel el is laposodik —, bár azt természetesen nem mondja ki, hogy a katolikusok képtisztelete bálványimádás. Ez az eredetinek egyáltalában nem nevezhető gondolatmenet azért érdekelhet bennünket, mert legalább első hatodában, kitapinthatólag nemzeti érdekű, noha nem tud, vagy nem mer oly ötletesen aktualizálni, mint Magyari István híres műve, akitől a könyv címét is vette. Példa a kassai lelkipásztor könyve arra is, hogy egy önmagában másodrendű kérdés — a szentek invokációja — mint nő a dogmatikai vitában elsőrendűvé, szinte élet-halál kérdésévé még egy a nemzeti felelősségre hivatkozó gondolatmenetben is. Sajnos, a 17. század tragikus világában csakugyan azzá lett, mert a Habsburg-fegyverekre támaszkodó ellenreformáció — többek között — „profanatio sacrarum aedium"mal, azaz a szent helyek meggyalázásával vádolta a protestánsokat, különösen a képeket nem tűrő reformátusokat. Azt is tudjuk, hogy maga Czeglédi István az első pozsonyi citátum áldozata lett 1671-ben. A halálára írt igen szép siratóköltemény 1710-ben jelent meg Lőcsén (RMK I. 1776), de még 1861-es debreceni kiadása is van. Ekkor már nyilván a pátens-harcok protestáns öntudatát és a tiszántúli magyarság függetlenségi szellemét volt hivatott erősíteni.

Sokkal tágabb szemhatárral és tudományos felkészültséggel rendelkezett Debreceni Ember Pál, aki 1702-ben *Garizim és Ébal* címen adott ki könyvet Misztótfalusi Kis Miklós kolozsvári sajtóján. (A könyv előszava 1701 decemberében kelt.) Ez a teológiai monográfia a *praedestinatio* kérdését taglalja, hiszen ismeretes, hogy a *Garizim* és *Ébal* Mózes V. könyvében (28. rész) az áldás és átok hegyei. Nem esik semmi célzás arra, hogy Ember Pál ismerné Szkhárosi Horvát hasonló tárgyú, nagyhatású költeményét.[30] Nem is

[28] Vö. *Bán Imre* bevezető tanulmányával a Herbariumhoz, Bp. 1962, 362. (Communicationes ex Bibliotheca Historiae Medicae Hungarica. 23. köt.).

[29] Régi Magyar Könyvtár (RKM) I. 941.

[30] A *Szenczi Molnár Albert* által a Secularis Concio euangelica (RMK I. 482) függelékeként kiadott hat Szkhárosi-énekközött nem szerepel Az átokról című.

volt rá szüksége, mert alaposan tanulmányozta e híres *Deuteronomium*-részlet magyarázatának egész külföldi szakirodalmát. Szerencsénkre coccejánus jellegű írásmagyarázatában folytonosan kitér, allegorizál és aktualizál. Íme egy jellemző szemelvény:

„XII, Gondolod-é inkább, K.[eresztyén] O.[lvasó] hogy ez a hatalmas, régtül fogva mind e'mái napig fenn álló két nagy Birodalom, a' Napkeleti és Napnyugoti Birodalmak a' régi ô Testamentomi Profétziákban, bizony [=valóságos] nemzetségeknek példájokban, eleve ki nem ábrázoltattak volna? Némely Tudósoknak értelmek szerint a 120-dik Soltárnak 5-dik v(ers)ében, Ama két fenevad, a Napkeleti és Napnyugoti Oroszlánok (Jer. 50 : 17) dühösségek alatt nyögő 's azoknak birodalmok alatt kínlódó, szálláskodó, avagy inkább jövevénykedő 's bújdosó Anyaszentegyház kiált fel: *Jaj nékem, hogy számkivettetett vagyok Mesechnél, lakom a' Kedár sátorival!* úgy hogy Mesechen értessék a' Napnyugoti Birodalom, a' *Tuscusok* . . . Kedár jegyezvén a' Napkeleti Birodalmat, mivelhogy Arabiának, mellyből Muhamed származott, egyik tartománya a' Kedarénusok országa. De világosabb és nyilván-valóbb az, hogy a' Napnyugoti Birodalom kiváltképen annak az a része, mely a' Prófétai fenevad székihez tartozik, Bábelnek és Édomnak nevezetek alatt címzettetett ki; a' Napkeleti Török Birodalom pedig Assyriusnak és Moábnak nevezetek alatt" (116—117. l.). Az írásmagyarázat biblíás palástja sem leplezheti el, hogy itt a „két tűz között megütközött kis Magyarország" kuruc publicisztikájának egyházi változatáról van szó, különösen ha figyelembe vesszük, hogy szerzőnk a 112. lapon már kifejtette a Babilon = Róma azonosságot, a 113-on megmagyarázta, hogy Róma Édom magvából származik (Édom az elvettetett Ésau származéka!), a 114-en pedig *Jeremiás könyve* 50—51. része és a *Jelenések könyve* között vont párhuzamot a „lelki Babilon" ellen. Ezek után puszta védekező mozdulatnak számít, hogy közvetlenül az idézett hely után ez következik: „a' mi kegyelmes Koronás Királyunk" fegyverei fényes győzelmeket arattak a törökön. A „Napnyugoti Birodalomban" a pápa és a császár politikája teljességgel azonos volt. 1701-ben pedig *már* nem és *még* nem volt kuruc világ.

Nem volna érdektelen annak a részletnek elemzése sem (136—137. l.), amely szerint két asszony bírja a világot, a „Napba öltözött" és a „fenevadon ülő". Mindketten maguknak követelik Krisztust, a villongás pedig csak fegyver által igazítható el. Nem kell talán mondanunk, hogy az *Apokalypsis* két szimbolikus alakja az igaz egyházat és a „magna meretrix Babylonicá"-t, a pápai Rómát jelenti. A világosan látó prédikátor szinte előre indokolja a Rákóczi-szabadságharcot, noha ez nem Róma, de minden esetre a „Napnyugati Birodalom" ellen folyt. Csattanósan igazolja egyébként Rákóczi *Emlékirata*inak megállapítását is: „Az egész sereg — alig tizedrészét kivéve — kálvinista volt, s a papjaink iránt mutatott tiszteletlenség még a pártomat követő főurak szemében is az egyház rombolásának és üldözésének tünt."[31] A kálvinista parasztok, mihamarább a református nemesség is tudták, hol a helyük, s a templomaikban sűrűn hallott ilyfajta igehirdetés után nem sok hajlandóságot mutattak a katolikus egyház papjainak tiszteletére. (Megjegyzem egyébként, hogy Ember Pál könyve előszavában kifejti: e tárgyról — ti. a praedestinatioról — a losonci gyülekezet előtt prédikált is.)

[31] Rákóczi Ferenc Emlékiratai (fordította Vas I.), Bp. 1951, 71.

Vissza kell azonban térnünk néhány évtizeddel előbbre, egyrészt hogy röviden adatokat hozzunk még a nemzeti bűntudat kérdésére, másrészt a jobbágyvédő tendenciák szívós jelenlétére, főként a prédikációs irodalomban.

Eléggé ismeretes, hogy a nemzeti katasztrófáknak Isten büntetéseként való felfogása nem kizárólag prédikátori tanítás. Alapját alkotja például Szalárdi János történetszemléletének is — erről szépen írt Tarnóc Márton[32] —, a *Siralmas krónika* szerzője műve utolsó könyveként néhány kiváló Medgyesi-prédikációt közöl, mintegy bizonyító anyagként. Nyoma van azonban e gondolatnak Kemény János és Bethlen Miklós emlékirataiban is,[33] noha mindketten világiasabb, politikusabb szemlélettel írnak történelmet, mint Szalárdi. Utalni lehetne Gyulai Mihálynak, Szenczi A. Pálnak és Szentpéteri Istvánnak a részegség és a tánc ellen kikelő feddőzéseire[34] (valamennyi Debrecenben jelent meg a 17. század két utolsó évtizedében, a szerzők e bűnöket a magyarság különös eltévelyedéseinek tartják), de sok újat nem adnának az eddigiekhez.

A magyar társadalmi eszmék fejlődése szempontjából nagyon fontosnak kell viszont tartanunk Martonfalvi Tóth György elméleti munkásságát, aki Csere Jánostól nyer ihletést a jobbágyság rendszerének elítélésére: mesterétől veszi át „az egyiptomi szolgaságnál súlyosabb" minősítést, és szembeszáll Debrecen hatalmasaival: egy puritánus civitas nem tarthat jobbágyokat, mondja. (Ez volt az ún. „szováti papszer" híres ügye.) Mindezt Amesius *Medulla theologiae* c. műve nagyszabású magyarázata során teszi.[35]

Mindkét tendencia (a nemzeti bűnbánatra serkentés és a jobbágyvédelem) egyesül azonban Tofeus Mihály a magyar társadalmi valóságot szinte minden gondolatával érzékelő kiváló beszédeiben, amelyeket *A szent soltárok resolutioja* c. 1683-ban Kolozsvárt megjelent kötete tartalmaz.[36] A „moribunda Transylvania" megrázó képét kapjuk benne, Erdély pusztulását lépten-nyomon hallgatói elé idézi, de szemhatára tágabb, az egész magyar nemzet lebeg szeme előtt, elvégre székelyhidi származás és Erdélybe történő „béjövete" előtt (110. l.) pataki tanár volt, Comenius barátja. „. . . . Ez a' szegény haza 1657. esztendőbéli veszedelme, ennek Fejedelme, a'ki addig keresé a' Lengyel Királyságot, hogy a' Királyság-is oda van, a Fejedelemség-is oda van, maga-is oda van, maradéka-is majd el-fogy. Ez az oda-ki való Magyar nemzet is addig keresé a Nemesi szabadságot, hogy igen meg-romla, s úgy jára, mint a' Teve, a'ki elment, hogy szarvat kérjen magának 's a fülét-is elvágták" (47—48. l.). A haza nyomorúságos állapotát más helyt is nyomatékosan festi. Egyébként mindenért a felsőbbséget, a magistratust, a főrendet és a nemességet teszi felelőssé: „A szegény emberek testének vérének megétele 's meg-itala és az ő maga *succusává* fordítása: az az javoknak minden félelem nélkül való elvétele, egy része az *atheusságnak* . . . De a'kik hazajöttenek [ti. a tatár rabságból], tanultanak-é könyörületességet? szánnyák-é a nyomorultat? sokkal kegyetlenebbek most mint azelőtt; a'mint őket a'

[32] ItK, 1970. 689—696.
[33] *Bartoniek Emma:* i. m. 503.
[34] RMK I. 1255, 1283, 1501, 1508, 1538.
[35] *Révész Imre:* Társadalmi és politikai eszmék a magyar puritanizmusban. Értekezések a filozófiai és társadalmi tudományok köréből, VI. köt. 3. sz. Bp. 1948, 7. skk.
[36] RMK I. 1302.

Tatárok kínozták, ki hozták azt az átkozott kínzásoknak nemét, megtanulták 's azzal kínozzák a' szegény embert." Majd arról szól, hogy aki egész nap dolgozik, betévő falatja nincs. „Isten majd újra nemzetségestől próbálja velünk a nyomorúságot." (82—83. l.) „A mirigy arra jár, akire Isten nyila lövi" — mondja a VI. zsoltár magyarázatában (33. l.). Talán a legpregnánsabb az alábbi hely: „Sokszor drágább az agár vére, mint a' jobbágy vére 's a kopó el-tört lába, mint a' verés által kirohatott jobbágy fara" (264. l). Iszonyú erejű támadás olvasható az urak, a magisztrátusok nyúzás-fosztása, ajándékkívánása, részrehajlása ellen a LXXXIII. zsoltár magyarázatában (434—436. l.). A CII. zsoltár magyarázatában ismét a tatár rabságból visszatért urak kegyetlenségét hozza szóba (579. l.).— Ezért, az evangélium megvetéséért, ostoroz bennünket Isten némettel, törökkel (572. l.), és még csak szólni sem szabad; „alig hiszem — folytatja —, hogy az egész Erdélyben-is az egy udvari szent Ecclesián kívül légyen csak egy Ecclésia is, az hol szabadossan lehessen szólni" (572. l.). Ha a földesúri önkényre és a papmarasztás szokására gondolunk, a zordon püspöknek alighanem igaza van. Tofeus addig elmegy, hogy név szerint kiprédikálja Béldi Pálnak jobbágyaival szemben tanúsított iszonyú kegyetlenségét (382—384. és 622—624. l.); igaz, már bukása után, de osztályos társainak tanulságára és rettentésére. Tofeus szinte minden prédikációját az időszerű társadalmi-politikai viszonyokra alkalmazza, így lesz műve évtizedének legjobb szociográfiája. Ezzel együtt azt is alá kell húznunk, hogy nem volt puritánus, a püspöki igazgatás rendíthetetlen híve maradt; szembeszállt a heliocentrikus világképpel (akárcsak Szentványi Márton !). Descartes-ot athaeusnak minősítette (110. l.) s arra figyelmetetett: „Nem kell továbbá tanulni amaz istentelen Macchiavelustól (!) és egyéb lator *Politicusoktúl*" (384. l.). Világosan látható, hogy a progresszió és a konzervativizmus arcvonalai összemosódnak, és a legmerészebb puritánusok is csak elméletileg kívánhatták a jobbágyrendszer felszámolását (pl. Apáczai vagy Martonfalvi), reálpolitikai érzéküket volt akkora, hogy egy műveltebb és emberségesebbé tett nemességre akartak támaszkodni. Így gondolkozott Tofeus Mihály is, ha nem értett is mindenben egyet akkor már hazaszerte nagy számban működő puritánus paptársaival.

Ezek után fel lehet vetni azt a kérdést: volt-e katolikus nemzettudat? Természetesen igennel kell felelnünk rá, noha ez a protestáns magyarságéval szöges ellentétben állott, a Habsburg-ház iránt érzett lojalitás és ellenreformációs irányultság jellemezte, nem nélkülözve persze a magyar nemesi öntudat és bizonyos, legalább látszólagos függetlenségi eszme elemeit sem. Legáltalánosabb kerete a *Regnum Marianum* tanítása volt, amely mélyen a középkorban gyökerezett ugyan, de jelentékenyebb hatásra csak a 17. században tett szert, virágzó időszaka pedig a 18. századra esett. Minderről Bellér Béla szellemes értekezéséből nyerhetünk összefoglaló képet.[37] Adatai közül csak azt emelem ki, hogy a már Pázmány által felvetett *Patrona Hungariae* gondolatot (Magyari-vita 1603 !) Inchofer Menyhért egyháztörténete dolgozta ki részletesen (*Annales ecclesiastici regni Hungariae*, Róma 1644, majd Pozsony 1795—97), politikai hatóerőt azonban csak a császári fegyverek győzelme után, az 1680-as évektől nyert. Tüzetesebb vizsgálatára itt nem gondolhatunk, noha

[37] Regnum Marianum, Világosság, 1966, 37—43.

megérné a fáradságot, hiszen — protestánsellenes élétől megfosztva — a Rákóczi-korban is szerepel, s a nyilván még 1703-ban kelt *Rákóczi Ferenc buzgó-énekében* az ismeretlen szerző ily sorokat ad a fejedelem ajkára:

. . . . .
Segélj Jézus ! segélj szép Szüzzel mentemben,
Oh te angyaloknak ragyogó csillaga,
Édes Jézusomnak szerelmetes anyja,
Édes nemzetemnek ki vagy pátrónája,
Hivlak segitségül népem oltalmára !

Fogadásod szerint magyar népet ne hadd
Minden ellenségtől, kérlek, hogy oltalmazd,
Oh édes Szüzanyám ellenségem rontsad,
Népem szine előtt futomását adjad.

Érdekes, hogy ugyanebben a költeményben megnyilatkozik a nemzeti bűntudat (2—3. vsz.) és a zsidó—magyar párhuzam protestáns eszméje is. Egyébként a 17. század egyetlen protestáns iratában sem találunk Máriát lekicsinylő vagy sértő nyilatkozatot.[38] Bellér Béla adatai közé nagyon odakívánkoznék Esterházy Pál nádor odaadó Mária-kultusza, amely természetesen szintén a *Patrona Hungariae* vagy ha tetszik, a *Regnum Marianum* gondolatkörébe tartozik, és számos irodalmi megnyilatkozása volt.[39] Említsük azt is, hogy Rákóczi becsülte ezt a magyaros udvart tartó labanc főurat, legfeljebb erélytelenségét hányta szemére.[40] Esterházy Pál kéziratban maradt *Mars Hungaricus*a szintén tartalmazza a teológiai történelemszemléletet, a török veszedelemnek Isten büntetéseként történő bemutatását.[41] Szimbolikus értékű, hogy Rákóczi Ferenc aranytallérjain, sőt a rézpolturákon is Mária képe látható „Patrona Hungariae" körirattal.[42] Ezen a protestáns magyarság sem ütközött meg, noha a katolikus klérus irányában nyers ellenérzéssel viseltetett. (Lásd pl. az 1671-ből való *Papvilág Magyarországon* c. kuruc verset.)[43]

Hangsúyloznunk kell, hogy a 17. századi katolikus magyarság nemzettudatát sem lehet kizárólag negatív előjellel ellátni. Elvégre a Wesselényi-féle összeesküvés fő szervezői kizárólag katolikusok voltak, s Péter Katalin szépen bizonyította, hogy a kuruc publicisztika egyik fő termékének tartott *Siralmas panasz* alapját egy az 1640-es évekből származó katolikus röpirat szolgáltatta, s ez csak az 1705-ös redakcióban vált protestáns színezetűvé.[44] Itt van azután a Koháry István-féle „labancnak" minősített magatartás. Koháry nem volt aulikus, különösebb vallási türelmetlenséget sem tapasztalunk eszmevilágában. Nem a császárhoz, hanem a magyar királyhoz és a 17. század törökellenes politikájához maradt hű, s őszinte szívvel fordult szembe

[38] Magyar költészet Bocskaytól Rákócziig, Bp. 1953. 273 (Magyar Klasszikusok).
[39] Pl. RMK I. 1394 (1690), 1413 (1691), 1534 (1698).
[40] Emlékiratai, id. kiad. 71.
[41] *Bartoniek Emma:* i. m. 438.
[42] Rákóczi Tükör, Bp. 1973, I. köt. 15. tábla.
[43] Magyar költészet Bocskaytól Rákócziig, 186—190.
[44] *Péter Katalin:* A magyar nyelvű politikai publicisztika kezdetei, Bp. 1973. 15. skk., 58. skk.

Thököly párthíveivel, mert a törökkel szövetkeztek. *Magyarországnak elveszett szabadságán való kesergés* c. szép hazafias versében[45] ily strófákat olvasunk:

Azelőtt strázsája, volt hazánk bástyája az kereszténységnek,
Nevezetes híre majd égig felére magyar nemzetünknek
Szüntelen nagy kárt tett, ellent állott s vetett pogány ellenségnek
.....
Magyarnak üstöke, zabolázó féke vagyon már kezében,
Esküdt az pogánynak, töröknek, tatárnak minthogy hivségében,
Levágja barátját, atyafiát s bátyját öldöklő mérgében.

Törökkel, tatárral fölötte nagy kárral országunkat rontja,
Ontja kereszténynek, vérit nemzetének s hazánkat pusztítja,
Kegyetlenségével s törökösségével Istent is boszontja.

Utalhatunk arra is, hogy a *Thököly haditanácsa* c. kuruc propagandaköltemény[46] szintén érezteti: a fejedelem főtisztjei, régi törökverő hősök, nem habozás nélkül állnak a félhold pártjára. Itt kell megjegyeznem, hogy Tofeus Mihály is több ízben elítélte a kurucságot, a bújdosók mozgalmát, még az Apafi—Teleki-féle hivatalos politikával szemben is. Okai természetesen mások voltak, mint Koháry Istvánéi: II. Rákóczi György hadjáratainak tanulsága késztette óvatosságra, az erdélyi hatáskört meghaladó politika kárhoztatására. Nem volt ínyére egyébként a Wesselényi Pál vezette bújdosók nagyhangú nemesi retorikája sem. Másfelől az óvatos kétkulacsosság a felvidéki nemességnek is eléggé állandó magatartása volt, amint azt pl. Gyöngyösi István költészetének eszmevilága pregnánsan bizonyítja. Ennek ugyan az ellenkezőjét is próbálták bizonyítani,[47] a felsorakoztatott érvek azonban, legalábbis Gyöngyösi tekintetében, nem tudtak meggyőzni.

A 17. század nemesi és prédikátori ideológiája sokszínű, nem egy ponton ellentmondásos nemzeti tudatot örökített a Rákóczi-korra. Várkonyi Ágnes 1974. évi pécsi előadása, amelyben a fegyvert fogott jobbágyok nemzeti tudatáról adott plasztikus képet, helyesen állapította meg, hogy ezt a nemesi eszmevilág és a prédikátori írásbeliség alakította, de ezt az ideológiát, azaz a nemzet fogalmát „a jobbágykatonaság saját társadalmi törekvéseivel, osztályharcos tartalommal telítette".[48] A Rákóczi-kor paraszti gondolkodásának igazi nyitját szintén irodalmi alkotások: a szegénylegény énekek és a *Csinom Palkó* elemzése adta kezünkbe.

Eddigi részletes szemlénket több irányba is ki kellene még terjesztenünk, főként a 17. század második felének vitairataira. Egyrészt a Sámbár Mátyás, Kis Imre, meg Czeglédi István, Matkó István, Pósaházi János vívta teológiai színezetű polémiákra gondolunk, amelyeket többnyire csak címükben, a mulatság okáért szoktunk emlegetni (*X ut tök, Vén bial orrára való karika* stb.), noha ezek a felekezeti összecsapások számos, a közgondolkodást nagyon is alakító eszmét tartalmaznak. Ezúttal azért nem térünk ki

[45] Szemelvények Balassi Bálint követőinek verseiből, Pozsony—Budapest, 1903, 44—45 (kiadta Bán Aladár).
[46] Magyar költészet... id. kiad. 210—216.
[47] *Agárdi Péter:* Rendiség és esztétikum, Bp. 1972.
[48] A Rákóczi-kori kutatások újabb eredményei, Pécs. 1974. 41.

ezekre, mert fentebb már kiemeltünk néhány teológiai köntösbe öltöztetett fontos politikai eszmét. Másfelől jó lenne tüzetesen ismerni azt a nyiltan politikai-egyházpolitikai párharcot, amelyet Bársony György *Veritas toti mundo declaratája* (1672), illetőleg Bethlen Miklós *Austriaca Austeritasa* (1670) nyit meg, s terjedelmesen folytatnak Bársony cáfolói (Komáromi Csipkés György, Pósaházi János, Szathmárnémeti Mihály), maga Bethlen Miklós és a roppant terjedelmű gályarab-irodalom.

A küzdelem e téren elsősorban közjogi érvekkel folyt. Egyetlen példára utalok csak. 1674 májusának elején például Kollonics Lipót újólag és sürgető módon megkérdezte a fogoly prédikátorokat, miért nem írják alá az állásukról lemondó kötelezvényt. Az állhatatosak nevében Séllyei István dunántúli református superintendens azt felelte, hogy bűnösségük elismerése a hittagadáson kívül a haza törvényeinek elárulását is jelentette volna, egyben meggyalázták volna őseiket: ezt a jelenlevő Kocsi Csergő Bálint *Narratio brevisé*ből tudjuk, de ugyanígy jegyezte fel Otrokocsi Fóris Ferenc *Furor bestiae* c. emlékiratában is.[49] A prédikátorok nyilván az 1608-as, az 1647-es és más vallásügyi törvényekre gondoltak, amelyeket az országgyűlés cikkelyezett be. Ezek megtagadása alkotmányjogi szempontból csakugyan hazaárulás lett volna. Ezt a rendi-nemesi alkotmányt, ennek megtartását kötelezőnek érezték, noha valamennyiük tudatában a vallásszabadság már nem csupán a nemesség, hanem az „együgyű kösség"nek, a jobbágyságnak a „cuius regio" elvétől különvált lelkiismereti szabadságát is jelentette. Figyelmet érdemel, de egészen természetes, hogy Ráday Pál IV. Frigyes dán királyhoz intézett előterjesztésében,[50] 1706-ban, ugyanezekre az érvekre hivatkozott, s megemlítette a gályarabokat is. Ugyanitt azt állította, hogy az ország négyötöde protestáns, amiben alighanem volt némi túlzás. Csak futólag érintjük, hogy az ellenreformáció, pl. a nyersen kíméletlen Széchényi György érsekprímás, éppen az említett törvények érvényét vonta kétségbe.

Rá kell térnünk végül a 17. század rendi-nemesi világában elképzelhető legtartalmasabb és a Rákóczi-kor szempontjából legfontosabb nemzettudatra, a Zrínyi Miklóséra. Mindjárt meg kell állapítanunk, hogy övé az egyetlen nemzet-eszme, amely mentes minden vallási kötöttségtől. A *Szigeti veszedelem*ben felbukkan ugyan a nemzet bűnösségéről szóló tanítás, de teljesen világi hangsúllyal: a legfőbb nemzeti bűn éppen a vallási széthúzás, amely magyart magyarral szembe állít. Nincs meg Zrínyinél a prédikátorok pesszimista hangütése, nincs Patrona Hungariae-gondolat (a nagy eposz invokációjában, Tassót követve és a barokk művészet szellemében, Mária csak „szentséges királyné"). Zrínyinek Machiavellin és a ragione di stato elméletén iskolázott gondolatai elítélik a katolikus klérus politikai hatalomkívánását, a felekezeti békétlenséget, általában minden vallási ürüggyel indított háborút *(Mátyás király életéről való elmélkedések)*. Hazafiúi tudatának alaprétegét a végvári vitézek eszmevilága alkotja, talán közvetlenül Balassi Bálinté, de ezt rendkívül kiterjedt történelmi-politikai műveltségének korszerű tartalmával tölti meg. Ihletett művészi ereje ugyanakkor az ősök dicsőséges árnyait, „umbráit"

[49] *Kocsi Csergő Bálint:* Narratio brevis de opressa libertate Ecclesiarum Hungaricarum, kiadva *Frid. Ad. Lampe:* Historia Ecclesiae Reformatae in Hungaria et Transylvania, Trajecti ad Rhemum 1728, 796—797. — Magyarul *Bod Péter:* Kősziklán épült ház ostroma, kiadta Szilágyi Sándor, Leipzig. 1866, 55—56. — *Otrokocsi Fóris Ferenc:* Furor bestiae (latin—magyar kiad.), Debrecen, 1928. 21.

[50] Ráday Pál Iratai, I. köt. Bp. 1955, 547—552.

idézi fel *(Vitéz hadnagy)*, együtt él az egész magyar történelemmel, s ebből — éles ellentétben kortársaival — nem a rendi-nemesi közjogi mozzanatokat ragadja meg, hanem a honvédő harc nagy példáit. A *Török áfium*ban lesújtó képet rajzol a korábbi hivatásos hadseregről s magáról az eltunyult nemességről: vakmerően felveti — Vegetius gondolatait átvéve — a parasztokból toborzandó hivatásos hadsereg kérdését. Nem lenne ez az ún. „felkelt nép" hadserege, hanem kemény „militaris disciplinä"-ban tartott reguláris katonaság, amelynek tisztjei — ha megfelelő magyar nem akad — akár idegenek is lehetnének. Nem érdektelen, hogy Zrínyi elsősorban skótokat (tehát puritánus protestánsokat) ajánl, akik ekkorra — 1660 táján vagyunk! — már megvívták az angol forradalom nagy ütközeteit. Hogy a nemzeti akarat szabad megnyilvánulását, a nemzeti autarchia ügyét, nyiltabban vagy burkoltabban, hányszor veti fel, ezt már talán említenünk sem kell, noha élete utolsó éveinek (1663—1664) politikai elgondolásai tekintetében még mindig nem látunk tisztán. Egy bizonyos: Zrínyi eszmevilága mind politikailag, mind katonailag a Rákóczi-kor legfontosabb előzményei közé tartozik. Nem véletlen, hogy a Zrínyi gondolatait átvevő Siralmas panasz 1705 tájáról való, sem az, hogy Forgách Simon éppen ebben az évben adta ki az *Áfium*ot. Rákóczi Ferenc hadtudományi iratai (pl. a *Hadakozó embernek tanító scholája*)[51] Zrínyi-ihletést mutatnak, ami már csak a vérségi kapcsolat okán is érthető. A Vezérlő Fejedelem Zrínyinél találhatta meg azt az uralkodói ideált (Mátyást), amelyet példaképül választhatott. Már az eddig említett adatok igazolják, hogy a Zrínyi-hagyomány töretlenül öröklött át a Rákóczi-korba (honnan szerezte Forgách az *Áfium* kéziratát?), de ez eszmék terjesztését, népszerűsítését a bújdosók prédikátorai is vállalták. Tholnai Mihály *Szent hada* (1676) szinte kivonatolja Zrínyi katonai-politikai iratait és megüti a „magyaros magyar" nacionalista szólamát: „Mely igen örültök az Igaz *magyaros magyari* Titulusnak! Feleljetek is hát meg e szép fényes Névnek. A *Magyaros Magyari névnek magyarázatja, értelme ez:* (1) Hogy az Isten dicsőségéért övedzette fel szablyáját . . . (2) Hogy az Országot, a szegénységet nem rabolja, dúlja, sarcoltatja . . . Hogy . . . mindvégig harcol, vagy dícséretesen meghal, vagy győzedelmesen nyér. Ugyanis *praestat in bello mori ut Leonem, quam vivere sicut Asinum.* Ilyenek valának hajdan az igaz *Magyaros Magyarok: Mátyás király, Hunyadi János, Kenessi [Kinizsi] Pál, II. Rákóczi György, Zrínyi Miklós,* akinek dicsőséges emlékezetek, amíg a magyar nép fennáll, örökké megmarad."[52] — Ebben a rövidített szövegben nemcsak Zrínyi gondolatait találjuk meg, hanem kedvelt citátumát („praestat in bello mori . . ."), és történelmi példáit is. Kétségtelenné teszi többek között a Mátyás-tanulmány ismeretét.

A Zrínyi Miklós halálát sirató katona-énekek egyébként már az 1660-as években megütik a későbbi kuruc költészet német-ellenes hangját. Mindezek azért kerültek a reánk maradt kéziratos énekeskönyvek lapjaira, mert ismertek és népszerűek voltak.[53]

Eddigi okfejtésünket nyilván érheti az a vád, hogy jórészt csak a nemzeti tudat 17. századi változatait taglalta, s a művelődés intézményeit (az iskolákat, könyvgyűjteményeket, nyomdákat stb.) elhanyagolta. Igazolásul azonban megemlíthetjük, hogy a művelődés valamennyi intézménye azoknak a

[51] V. Windisch É. kiad. ItK, 1953. 29—56.
[52] Incze Gábor modern kiadását idézem, Bp. 1937, 58—59.
[53] Magyar költészet. . . id. kiad. 132—153.

felekezetileg meghatározott ideológiai céloknak szolgálatában állott, amelyeknek lényegét jellemezni igyekeztünk: a nagyszombati egyetem éppúgy, mint a debreceni kollégium, a 17. század 80-as éveiben az ország egyetlen háborítatlanul működő protestáns főiskolája, amelyet Des Alleurs altábornagy, XIV. Lajos rendkívüli követe 1705-ben egyetlen magyar egyetemnek minősített,[54] nem tudva semmit a Pázmány alapította, akkor már három karral működő universitasról. A debreceni, a bújdosó sárospataki, a feldúlt gyulafehérvári, majd nagyenyedi, az Apáczai által akadémiai rangra emelt kolozsvári felső tanintézetek ismert története helyett inkább a protestáns (főként református) particula-rendszert kellene vázolnunk,[55] ha a magyar művelődés valóságos (mintegy „hétköznapi") helyzetét akarnók megragadni. Sajnos, erre nincs időnk és terünk, de álljon itt, vízcsepp a tengerből, egyetlen magyar mezőváros művelődési képe a 17. század utolsó harmadában: Gyöngyösé.

Államjogilag a magyar királysághoz tartozott, Heves megye Füleken székelő hatóságai állandóan intézkedtek benne és felőle, a városban magyar szolgabíró működött, rendesen egy helyben lakó nemes. A valóságos hatalom a töröké volt amely, a város szerencséjére, csak Hatvanban tartott helyőrséget. A magyar földesurak szinte zavartalanul érvényesítették jogaikat, a jövedelmező szőlőmívelés a polgárságot is vagyonossá tette. A török igazgatási szervezet a legcsekélyebb mértékben sem avatkozott bele a város iskolai ügyeibe, művelődésének menetébe. A ferences anyaház rendszeresen tevékenykedett és gyarapodott is; 1634-ben a jezsuiták gimnáziumot alapitottak, a város szülöttei közül nem egy került az előkelő Collegium Germanicum et Hungaricum hallgatói közé (nobilis, cívis és plebejus egyaránt!); a református kisebbség (kb. a lakosság 20%-a) szintén virágzó iskolát tartott fenn. Nagyalmási Pastoris Márton papsága idejéből (1670-es évek) ismerjük az iskola kiemelkedőnek minősíthető könyvtárát (121 db). Az 1688-as ellenreformáció, amelyet különösen Széchényi György érsek szorgalmazott ízes magyarságú és goromba hangú leveleiben, a gyöngyösi református iskolában 18 tógátus deákot talált, tehát még a triviális fokon felül is tanítottak. Rektorait Sárospatakról kapta, s az egyház levéltárának van olyan okmánya is, amelyben a török hatóság megengedi, hogy egy megnevezett deák „a jól védett birodalom" e városába jöjjön tanulni. Ismeretes, hogy Otrokocsi Fóris Ferenc 1681 és 1687 között a gyöngyösi reformátusok papja volt. Azt már talán mondanunk sem kell, hogy Gyöngyös a felekezeti békétlenség klasszikus példájául szolgálhat. A szécsényi országgyűlés visszaadta a reformátusok elvett templomát és iskoláját, hogy 1710 után végleg, illetőleg 1781-ig, az „árva eklézsiák" sorsára jusson az egyházközség. Az egykori becses könyvtár *Öreg Graduál*ja az Akadémia birtokában van, a *Váradi biblia* ma is helyben található. A ferencesek volt könyvtára világszínvonalat képvisel, bár mai anyagának nagy része a 17. század végén még nem volt Gyöngyösön. Rákóczi Ferenc a saját városának nevezte, s az ő belvárosi palotája szolgált az ismert diplomáciai tárgyalások színhelyéül.[56]

[54] Rákóczi Tükör, Bp. 1973. II. köt. 137.

[55] *Barcsa János:* A debreceni kollégium és partikulái, Debrecen, 1905. — *Dankó Imre:* A hajdúszoboszlói partikuláris iskola, a Hajdúszoboszló monográfiája c. kötetben, 1975, 467—475.

[56] Gyöngyösre igen nagy okleveles anyag áll rendelkezésre. A város — elavult! — történeti monográfiája *Ethei Sebők László:* Gyöngyös és vidéke története, Gyöngyös 1880. — *Fekete Lajos:* Gyöngyös város levéltárának török iratai, Levéltári Közlemények,

Az erősen érvényesülő felekezeti megosztottság ellenére is megvoltak a 17. század második felében a nemzeti műveltség csírái. Közös volt a magyar nyelv, amely a 17. században szépen virágzó irodalmat teremtett. Érdemes lenne pl. a 17. század utolsó két évtizedének katolikus vallásos irodalmát alaposabban szemügyre vennünk (a két Illyés, Landovics István és mások munkáira gondolunk), amely művészi fokon kezelte a magyar barokk stílust.[57] Pázmány pérdikátori tekintélyét a protestánsok is elismerték: Ember Pál pl. „nagy Magyaros Magyar pap"-ként hivatkozott rá.[58] Nagyjából közös volt az ízlés: Gyöngyösi költői talentumát a magyar nemesség minden konfesszión levő rétege elismerte (Bercsényi könyvtára is tartalmazta a *Murányi Venust*[59]). a vallásos énekkincs, a kéziratos énekköltészet nem volt teljesen elszigetelve a konfessiók falaival. A függetlenségi-nemesi publicisztikáról fentebb már mondtunk hasonlót, Zrínyi eszmevilága is hatott. Talán nem is kell beszélnünk az életmód, az udvartartás, a ruházat, a közös szokások, valamint a nemesség körében uralkodó alkotmányjogi szemlélet összetartó erejéről: Mossóczy Zakariás, Kitonich János, Kászoni János művei kézi könyvül szolgáltak mindenik fél számára. Még apróságok terén, a képzőművészetekhez való viszonyban is felfedezhetők bizonyos hasonlóságok. Báró Sennyei László nagyszombati rektor három ízben járta meg Rómát a jezsuita rend generálisválasztó ülései okán (1687, 1693, 1696), részletes naplót hagyott hátra. Számos templomot látogatott végig, az épületek nagyszerűségét még kiemeli, de a Vatikán stanzáiról csak annyit ír, hogy ott „picturas in variis cubiculis admirandas" látott: Raffaello nevét eszébe sem jutott megkérdezni. Nemzeti büszkélkedéssel emeli ki viszont, hogy a Vatikánban egy „breviarium Corvinianum"-ot szemlélt meg. Nagyjából hasonló magatartást tanúsít Firenzében is. Az akkor még épülő, a barokk luxus túlzásaival hivalkodó *Cappella dei principit* bámulattal csodálja, de a *Sagrestia nuova* fönséges Michelangelo-szobrairól mélyen hallgat, noha azokat a Medici-hercegek sírkápolnájától csak egy rövid folyosó választja el: Sennyei alighanem ügyet sem vetett rájuk.[60] — Nagyjából hasonló a konvertita Otrokocsi Róma-élménye: a város nagyságát, építészeti pompáját érzékeltetni tudja, utal az antikvitásokra is, de a Szent Péter-templomon és a vatikáni könyvtáron kívül egyebet nem említ.[61] — A fölényesen művelt Bethlen Miklós sohasem ír le várost vagy műalkotást, s csak az álmában megjelenő Krisztus-arcmásokról következtethetünk

1932. — *Bán Imre:* A gyöngyösi református egyházközség levéltára, Egyháztörténet, 1943, 389—405. — *Fekete Lajos:* A gyöngyösi református egyházközség török iratai, uo. 406—426. — A könyvtárra *Bán Imre* Magyar Könyvszemle, (MKSz) 1940, 242—250. — Okmánygyűjtemények a Protestáns Egyháztörténeti Adattár XI. és XIII. és a Sárospataki Füzetek 1866. évfolyamában. — Az ellenreformációra *Földváry László:* Adalékok a dunamelléki ev. ref. egyházkerület történetéhez, I. 237. — A ferences könyvtárra *Bán I.* MKSz, 1955 és *Soltész Erzsébet* Országos Széchenyi Könyvtár (OSzK) Évkönyve 1965—1966.

[57] Vö. *Bán Imre:* A magyar barokk próza változatai, It 1971. 481—482.

[58] Garizim és Ébal 141.

[59] *Thaly Kálmán:* Gróf Bercsényi Miklós könyv- és kézirattára, MKSz 1881, 284.

[60] *Iványi Béla:* Báró Sennyei László S. J. nagyszombati rector római utazásai (1687, 1693, 1696) — A Szent István Akadémia Történelmi-, Jog- és Társadalomtudományi Osztályának felolvasásai, Bp. 1929, 2. köt. 1. sz. 19—20, 38—39, 65.

[61] *Otrokocsi Fóris Ferenc:* Roma Civitas Dei Sancta, Tyrnaviae. 1698 (RMK II. 1939), 74.

flamand oltárképek ihletésére.[62] — A szintén messze földeket bejárt Tofeus Mihály egyszer nyilatkozik a képzőművészet ügyében, s akkor is fölényesen gúnyos elutasítással ilyképpen: „Hogy egy alávaló hitván, buja életű kép író, edgy magához hasonló rosz Aszszonyt meg szeretett, annak képit le irta 's alája tette, hogy *Mária*, azonban [=mindjárt] imádtatta: soha azt a *Reformata Religio* nem szenvedhette."[63] E mérges nyilatkozatból mégis kitűnik: a szigorú kálvinista egyszer-másszor csakugyan megnézett egy-egy magas művészi értékű Madonna-képet, a belőlük áradó humanista világiasságon botránkozva meg.

Befejezésül arra kellene felelnünk, hol, mikor és hogyan tette magáévá Rákóczi Ferenc ezt a magyar műveltséget. Az ilyfajta vállalkozás azonban nem egy, máig homályos kérdés megoldását igényelné, így inkább csak kurta utalásokra szorítkozhatunk. Nem tudjuk, mit kapott a fejedelem anyjától, mire tanította Badinyi János. Különösen hangzik a *Confessiones* kijelentése: nővérével alig tudott beszélni, mert a hazai nyelvet teljesen elfelejtette (plene oblitus), németül nem tudott, tehát a latint használta. Ezt a kijelentést még egyszer megismétli: hazatértekor a parasztok csodálkoztak anyanyelvének elfelejtése miatt.[64] Rákóczi nyelvi és szellemi magyar rekreációja annál gyorsabb volt, s ez Bercsényivel és a környék nemességével történő állandó érintkezés során ment végbe. Lefoglalt könyveinek és bécsújhelyi olvasmányainak jegyzékén[65] csupa idegen mű szerepel ugyan, de van közöttük egy magyar biblia is. A *Confessiones* kiemeli, hogy bécsújhelyi fogságában ismerte meg igazán a bibliát.[66] Nincs kizárva, hogy ez már magyarul történt: ha igen, nyilván Káldit forgatta, akárcsak Mikes. A szabadságharc legelején (1703-ban) Rádaynak, sajátkezűleg, már szabatos kuriális magyarsággal ír. Midőn 1705-ben Des Alleurs első jelentését adja Rákócziról, kiterjedt nyelvtudását jellemezve, első helyre teszi a magyart.[67] Államvezetése, kancelláriája — belügyekben — teljességgel magyar volt, s kibontakozó fejedelmi uralma a most már felekezeti korlátaitól megszabadított magyar művelődés szép virágzását ígérte.

Eredményeink összefoglalásaként azt állapíthatjuk meg, hogy a 17. század magyar művelődésében a felvilágosodásnak csak előkészítő mozzanatai voltak jelen, a nemzeti tudatban viszont számos olyan eszme bukkant fel, amely az egységesülő nemzeti művelődés kibontakozását szolgálta. A rendinemesi nemzet- és történelemszemlélet mellett megjelentek az anyanyelvű iskola, a jobbágyvédelem, a szociális érzékenység megnyilvánulásai, a nemzeti bűntudat erkölcsi tartásra nevelő gondolatai, a magyar nyelv erős kultusza és az irodalom kiemelkedő teljesítményei, a magyar barokk ízlés rangos értékei. Rákóczi mindezeket a tendenciákat kibontakoztathatta volna, ha a történelmi viszonyok időt engedtek volna rá. Meggyőződésünk azonban, hogy szabadságmozgalma szellemi javakat is hagyott a 18. századra, s ezeket Bessenyei György nemzedéke már tökéletesen laikus értékrendben kamatoztatta. A felvilágosodás és a reformok korának nem kellett újra megtanulnia a kuruc kor szellemi hagyatékának becsületét, mert nem is felejtették el soha: éppen akkor vették elő, amikor a legnagyobb szükség volt rá.

[62] Vö. *Bán Imre*, It, 1957, 233—234.
[63] A szent soltárok. . . , 570.
[64] Confessiones, Bp. 1876, 28, 41.
[65] *Heckenast Gusztáv:* II. Rákóczi Ferenc könyvtára (1701) ItK, 1958, 24.
[66] Confessiones, id. kiad. 115.
[67] Rákóczi Tükör, Bp. 1973. II. köt. 135.

A sárospataki nemzetközi tudományos ülésszakról

A Rákóczi-emlékév kiemelkedő jelentőségű eseményének színhelye volt 1976. május 24—28. között a sárospataki Rákóczi-vár: a Magyar Történelmi Társulat itt nemzetközi tudományos ülésszakot rendezett II. Rákóczi Ferenc születésének 300. évfordulója alkalmából a Rákóczi Emlékbizottság, a Hazafias Népfront Országos Tanácsa, a Magyar Tudományos Akadémia, az Oktatásügyi Minisztérium, Borsod-Abaúj-Zemplén megye és Sárospatak város tanácsa, valamint az MTA Irodalomtudományi Intézetének 18. századi munkaközössége támogatásával. A hazai tudományos életet képviselő mintegy 150 történész, irodalomtörténész, művelődéstörténész, egyháztörténész és nyelvész mellett résztvett az ülésszakon Ausztria, Bulgária, Franciaország, Kanada, Lengyelország, az NDK, az NSzK, Románia, Svédország, a Szovjetunió és Törökország e korszakkal foglalkozó 25 kutatója is.

A megnyitó ünnepségen, amelyen párt-, állami és társadalmi életünk számos képviselője is megjelent, *Sinkovics István* kandidátus, az Eötvös Lóránd Tudományegyetem tanára, a Magyar Történelmi Társulat alelnöke, mondott beszédet. Megnyitójában vázolta a korabeli magyarországi állapotokat, az újra egyesített ország helyzetét, a rendek és a Habsburg-ház kapcsolatát. Szólt II. Rákóczi Ferenc családi hagyományairól, személyiségéről. A szabadságharcra rátérve hangsúlyozta: Rákóczi felismerte és megalkuvás nélkül vállalta az ország fejlődését szolgáló történelmi feladatokat, az önálló állam megteremtését és a feudális társadalom korszerűsítését. Ezután Rákóczi és Sárospatak kapcsolatáról beszélt, felidézte a gyermek, az ifjú férj és a szabadságharc vezérének sárospataki napjait. Befejezésül kiemelte a szabadságharc európai keretek közötti vizsgálatának jelentőségét, amelyre ez az ülésszak vállalkozott.

Borsod-Abaúj-Zemplén megye és Sárospatak város nevében *dr. Ladányi József* megyei tanácselnök üdvözölte az ülésszak résztvevőit és a szabadságharc történelmi jelentőségét, haladó hagyományait, a felkelő jobbágyok élén zászlót bontó Rákóczi hazafiságának ma is eleven ihlető erejét méltatta.

Május 24-én délelőtt a megnyitó ünnepséget követően hangzott el *Köpeczi Béla* akadémikusnak, a Magyar Tudományos Akadémia főtitkár-helyettesének, A Rákóczi-szabadságharc és Európa című előadása. (Szövegét lásd az 1009—1017. lapon.)

Ezután került sor az ülésszak résztvevőinek a jelenlétében a felújított és újrarendezett Rákóczi Vármúzeum kiállításainak a megnyitására. *Fülep Ferenc*, a történelemtudományok doktora, a Magyar Nemzeti Múzeum főigazgatója mutatta be az érdeklődőknek a Rákóczi-emlékkiállítást és az évforduló alkalmából meghirdetett megyei képzőművészeti pályázatra, valamint a Képző-

művészeti Főiskola pályázatára beérkezett legjobb alkotásokból rendezett kiállítást.

A nemzetközi tudományos ülésszak résztvevői a kiállítások megtekintése után a várból a Kollégiummal szembeni Iskolakertbe vonultak, ahol megkoszorúzták II. Rákóczi Ferenc szobrát.

A délutáni ülésen *Wellmann Imre*, a Mezőgazdasági Múzeum főigazgatóhelyettese elnökölt. A megnyitó szavai után elhangzott, Köpeczi Béla előadásához kapcsolódó korreferátumok a Rákóczi-szabadságharc európai jelentőségét sokoldalúan világították meg.

Elsőként *L. A. Nyikiforov*, a történelemtudományok doktora, a Szovjet Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének tudományos főmunkatársa (Moszkva), A nemzetközi kapcsolatok és a magyar szabadságharc című korreferátumára került sor. Bevezetőben a 18. század elejének viharos eseményeit, az egymástól függetlenül folyó, de egymást kölcsönösen befolyásoló spanyol örökösödési és északi háborút, az ezekkel párhuzamosan kibontakozó jelentős nemzeti és szociális konfliktusokat villantotta fel. Ezután arról szólt, hogy ebben az eseményteli és viharos korszakban kiemelkedő személyiségek, stratégák, nemzeti és politikai vezetők tüntek fel, köztük II. Rákóczi Ferenc, a magyar szabadságharc vezetője és I. (Nagy) Péter, Oroszország átalakítója. E két nagy történelmi személyiség tevékenysége mély nyomot hagyott népeik életében és Európa történetében.

Ugyanabban a korszakban éltek, majdnem egyidősek voltak, mindketten a feudális társadalom uralkodó köreinek képviselői voltak, de mindkettőjük tevékenysége az egész nemzet érdekeit szolgálta. Igyekeztek országuk minden erejét egyesíteni a nemzeti problémák megoldására, s Engels mindkettőjüket „valóban nagy ember"-nek nevezte. Mindketten hosszú háborúra kényszerültek céljaik megvalósítása érdekében, mindkettőjük harca hozzájárult országuk és népük fejlődéséhez. Mindketten nagy figyelmet fordítottak a katonai kérdésekre, megértették egy erős, fegyelmezett hadsereg szükségességét. Mindkettőjük figyelmét felkeltette a gazdaságfejlődés, elsősorban a hadiipar ágazatai vonatkozásában. Rákóczi és Nagy Péter is nagy figyelmet fordított a külpolitikára, személyesen résztvettek alakításában, terveik megvalósításához igyekeztek külföldi támogatást szerezni.

Rákóczi és Nagy Péter, ill. Magyarország és Oroszország helyzete azonban eltérő volt. Rákóczi erőforrásai korlátozottak voltak, ezért elsőrendű szüksége volt más országok segítségére. Nagy Péter is keresett szövetségeseket a katonailag igen erős Svédország ellen, de alapvetően országa erőforrásaival számolt. Sok hasonlóság volt abban a vonatkozásban is, hogy Rákóczi és Nagy Péter egyaránt Angliát és Hollandiát tekintette a kedvező feltételű békekötés közvetítőinek, de egyaránt csalódniuk kellett. Mindketten csak népükre számíthattak. Mindketten készek voltak közvetlen béketárgyalásokra is kedvező feltételek esetén, ellenfelük azonban ezt elutasította. Rákóczi és Nagy Péter 1707. évi szövetsége mindkét ország számára egyformán nagy jelentőségű volt, mégsem tudták realizálni a nemzetközi helyzet alakulása miatt.

E két történelmi személyiség tevékenységét kiemelkedő jelentőségűnek ítélte az előadó. Nagy Péter a Svédország elleni háborúban visszaszerezte a Balti-tenger menti területeket és ezzel biztosította a kapcsolatot Nyugat-Európával; gazdasági reformjaival, valamint állam- és hadseregszervező munkájával pedig kedvező feltételeket teremtett a további fejlődés számára.

A magyar nép Rákóczi vezette szabadságharcának nem voltak ugyan közvetlen eredményei, de megerősítette a nemzeti tudatot, hozzájárult a magyar nemzet megerősödéséhez, megrendítette a Habsburg-uralmat. Befejezésül L. A. Nyikiforov kijelentette: „Ma II. Rákóczi Ferencet és Nagy Pétert koruk kiemelkedő nagy politikusaiként becsüljük, akik sokat tettek országaik és népeik haladó fejlődésének előmozdításáért."

G. Jonasson egyetemi tanár (Stockholm) XII. Károly és II. Rákóczi Ferenc kapcsolatai 1703—1707 című korreferátumában felidézte az 1703-as európai hadihelyzetet, Ausztriának és szövetségeseinek a spanyol örökösödési háborúban elszenvedett vereségeit, Ausztriának a francia és bajor csapatok Bécset fenyegető hadmozdulata és a Rákóczi-szabadságharc kitörése következtében beállt súlyos helyzetét, valamint az északi háború 1701 óta lengyel földön folyó hadműveleteit, amelynek eredményeként XII. Károly svéd király ki tudta kényszeríteni az I. Péter orosz cárral szövetséges Erős Ágost lengyel király 1704 februári lemondását, Stanislaw Leszczyński lengyel királlyá választását. Ezután arról szólt, hogy Rákóczi megkísérelte kihasználni a kedvező politikai helyzetet és a svéd király lengyelországi táborozását, és az 1643-as és 1657-es példát követve kísérletet tett a kapcsolatteremtésre. Ez a kísérlet Benda Kálmán kandidátus kutatásai alapján magyar források alapján ismert, fontos azonban a svéd források bevonásával kiegészíteni a képet. Rákóczi azt állítja emlékirataiban, hogy Michael Radziejowski bíboros-hercegprímás ajánlotta fel neki a lengyel koronát, és ez nem állt ellentétben XII. Károly szándékaival, ő azonban a koronát visszautasította. A svéd források tanúsága szerint viszont 1704 februári foglyulejtéséig egyértelműen Jakob Sobieski volt XII. Károly jelöltje a lengyel trónra, amikor pedig ennek fivére, Alexander Sobieski visszautasította a jelöltséget, XII. Károly Stanislaw Leszczyński megválasztatását határozta el. Vannak azonban arra is adatok, hogy Rákóczinak voltak támogatói Lengyelországban, mindenekelőtt a Sapieha-család.

Ezután az előadó Ráday Pál 1704. évi követjárásáról szólt, amely Magyarországnak a svéd—porosz szövetségbe való felvételét célozta. Ráday követutasítása a felkelés okaként a Habsburg-ház sorozatos törvénysértését hangsúlyozza, amelyeket a mellékelt korábbi Manifesztum részletesen felsorol. Magyarország a kereszténység védőfala akar maradni, ezért nem akar Törökországhoz fordulni. A svéd—porosz szövetségbe való felvételét pedig azért tartja szükségesnek, mert az európai egyensúly a háború kimenetelétől függetlenül törést szenvedne, a győztes a német fejedelmeket elnyomná. Az önálló Magyarország ezzel szemben hozzájárulna az európai egyensúly fenntartásához, megakadályozná a császárt és a Portát, hogy nagy birodalmat hozzon létre. Magyarország felvétele a svéd—porosz szövetségbe ugyanakkor elősegítené a magyar protestánsok szabad vallásgyakorlásának biztosítását is. Svédországnak és Poroszországnak az eljövendő békekötéskor kellene garantálnia a magyar önállóságot. A követutasítás szerint befejezésül Rádaynak emlékeztetnie kellett XII. Károlyt a Rákóczi őseivel kötött szövetségre. A svéd—magyar megegyezésről Bécsbe érkezett híresztelések nyugtalanságot keltettek, és a császári követ emlékiratban kért felvilágosítást a svéd király és a magyar felkelők kapcsolatáról. XII. Károly válaszában elítélte a zendülőket és biztosította a császárt, hogy soha nem tanácskozik velük. Ugyanakkor reményét fejezte ki, hogy tiszteletben tartják a magyar vallásszabadságot, mert ha ez megtörténne, a felkelők bizonyosan letennék a fegyvert. A további

események igazolták XII. Károly állásfoglalását. Ráday és kísérete 1704 február elején indult, és március 23-án érkezett a svéd táborba. Itt Piper, a tábori kancellária vezetője, akit Rákóczi előzetesen levélben értesített követe érkezéséről, fogadta a küldöttséget, és előterjeszthették javaslataikat. Mégsem említették a svéd—porosz szövetségbe való magyar felvétel kívánságát. Az előadó szerint valószínűleg belátták a feltételek hiányát. Piper válasza általánosságban mozgott és semmire sem kötelezett, mindössze a magyarországi protestánsok támogatását tartalmazta. A küldöttség Berlinben hasonlóan szerény eredményt ért el. Ráday követségének sikertelensége egyrészt a svéd—porosz szövetség elmélyítését célzó tárgyalások eredménytelenségében gyökeredzik, másrészt XII. Károly beállítottságából fakad, amennyiben nem támogat ellenzéki csoportokat, a Rákóczihoz való közeledés ugyanakkor a császártól és szövetségeseitől való eltávolodáshoz vezetett volna.

A franciák és bajorok 1704 augusztusi höchstädti vereségével megváltozott a politikai és katonai helyzet. Eközben a trónfosztott Erős Ágost csapatait megsemmisíteni szándékozó XII. Károly a lengyel-sziléziai határra érkezett. A franciák érdeke az lett volna, hogy a császárhoz tartozó Szilézián át XII. Károly megtámadja a Szászországba visszamenekült Erős Ágostot. Az európai helyzet kedvezőtlen alakulása Rákóczit is újra az elszigeteltségből való kitörésre, egyúttal a török segítséget elutasító álláspontjának felülvizsgálatára kényszerítette. A Porta beállítottságát 1705 márciusban ügynökökkel puhatoltatta ki, ugyanakkor újabb követséget küldött a svéd királyhoz. Ráday 1705. május 30-án érkezett ismét a svéd főhadiszállásra, és Rákóczi javaslatait Olai Hermelin, a tábori kancellária tisztviselője előtt ismertette. E szerint Rákóczi mindent megtesz, hogy a Portát az Oroszország elleni háborúra rávegye. A lengyel király helyzetét is fenyegető Habsburg-terjeszkedés megakadályozására ugyanakkor a szabad Magyarország szükséges, tanácsos lenne továbbá svéd—lengyel—magyar szövetség, mert ez felülmúlná a Habsburgok erejét, és egyuttal biztosítaná az egyensúlyt is. Ezen túlmenően Rákóczi a Szászországba való betörésre könnyűlovasságot ajánlott fel, cserébe svéd nehéz csapatokat kért. Befejezésül Rákóczi a békekötésre való hajlandóságát hangsúlyozta, ha őszinte a császár békevágya, s ezért a svéd király közvetítését, esetleg garanciáját kérte. E javaslatok iránt sem a svéd király, sem a tábori kancellária nem mutatott érdeklődést. Ráday Hermelinhez írt levelei alapján nyomon követhető a Portánál tett diplomáciai lépés, a svéd udvar azonban ebben nem bízott, a svéd—magyar—török szövetségről szóló hireszteléseket csak arra használta ki, hogy a császárt visszatartsa orosz segélycsapatok kérésétől. Svédország 1706 őszi szászországi bevonulása új magyar reményeket keltett, de az Erős Ágostot a lengyel trónról lemondató békében nem vették figyelembe a magyar érdekeket. Rákóczi ennek levonta a következményeit, és 1707-ben az orosz cárral vette fel a kapcsolatot.

P. A. Artamanov kandidátus (a Szovjet Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének tudományos munkatársa, Moszkva), Magyarország és az orosz—lengyel szövetség 1707—1712 címmel tartott korreferátumot. Bevezetőben megállapította: „Az 1703—1711-es Habsburgok elleni szabadságharc mély nyomokat hagyott a magyar népben: erősítette egyedi, sajátos sorsának hitét, megszilárdította nemzeti öntudatát, növelte politikai súlyát, s II. Rákóczi Ferenc személyében hőst adott az országnak." Ezután a moszkvai Központi Állami Levéltár Régi Iratok Gyűjteménye eddig részben feltáratlan fondjai alapján Oroszországnak a svédeket visszatartó part-

nerek keresésére irányuló diplomáciai tevékenységére tért rá. Megállapította: a norvég—dán unió és Szászország kiválása után Oroszország a lengyel konföderációban találta meg szövetségesét, ugyanakkor azonban igyekezett megszerezni a nagykoalíció és Franciaország közvetítését is. Mivel 1707-ben a rendek mind a lengyel, mind a magyar trónt gazdátlannak hirdették, ez újabb lehetőséget nyújtott az orosz diplomácia számára, különösen Rákóczinak a lengyel trónra való javasolásával. Ez az 1707. szeptember 15-i kompromisszumos orosz—magyar szerződéshez vezetett. A trónkérdést ennek ellenére sem sikerült megoldani. Bár titkos megállapodásban támogatta Oroszország a bajor választófejedelem jelölését a magyar trónra, az vonakodott elfogadni. Ugyanakkor a lengyel koronát illetően a Svédországgal való konfliktus reális lehetősége miatt Rákóczi is csak látszólag egyezett bele az erre vonatkozó cikkelybe. Nedeczky és Ráday lublini tárgyalásai során a magyar—lengyel szövetség megkötésére irányuló törekvés sem vezetett eredményre. Mindezen felül Svédország katonai ereje megfosztotta értékétől az orosz—magyar megállapodást.

A kül- és belpolitikai nehézségek, amelyekhez a magyar szabadságharcban a trencséni vereséget követő fordulat járult, arra ösztönözte Oroszországot, hogy fogadja el a lengyel konföderáció tervezetét Leszczyński Szaniszló lengyel királyságáról és Lengyelország semlegességéről az északi háborúban. Ugyanekkor Oroszország és Lengyelország is hajlott a svédellenes szász koalíciós terv kipróbálására, amely Szászországot, Lengyelországot, Oroszországot és Ausztriát fogta volna szövetségbe, Ausztria megnyerésére pedig szász és ukrán csapatokat ígért volna Magyarország ellen. Oroszország azonban nem kívánt volna segítséget nyújtani Ausztriának, mivel ez erőket vont volna el. Ausztria sem szándékozott szövetségre lépni Lengyelországgal és Oroszországgal, de igyekezett ezeket a magyarokkal való szakításra rábírni. Oroszország feltételezte, hogy az orosz közvetítéssel a császár és a magyarok között kötendő béke után Ausztria segíti majd Oroszországot az északi háborúban. 1708-ban Ukraincev folytatott tárgyalásokat a magyar vezetőkkel, de utasítása tiltotta e terv ismertetését. A szabadságharc vezetői minél szorosabb kapcsolatra törekedtek Oroszországgal és Franciaországgal, és az orosz érdekekkel ellentétben végig élénk kapcsolatban álltak Leszczyńskivel is. Rákóczi a francia követtel egyetemben Ukraincevet is Leszczyński elismertetésének szükségességéről igyekezett meggyőzni. Így az orosz közvetítés Bécs elutasítása mellett a magyar álláspont miatt is sikertelen maradt. 1709 különbözőképpen érintette az orosz—lengyel szövetséget és Magyarországot. A poltavai győzelem után újjászületett a lengyel-szász unió, kiszorította a Magyarország számára kedvező franciabarát konföderációt és Leszczyńskit, Rákóczi elvesztette Erdélyt és a Felvidéket. A magyar szabadságharc számára megnőtt Oroszország jelentősége, Rákóczi több tervet is készített az együttműködésre, 1710-ben pedig Magyarország orosz protektorátusának gondolatát is felvetette. Oroszország számára azonban megerősödtek a nyugateurópai országokhoz fűződő kapcsolatok, s így a lengyel és magyar kérdés háttérbe szorult. Változást a Porta 1710. november 9-i hadüzenete jelentett, ekkor Oroszország számára a lengyel szövetség és a magyar diplomácia súlya ismét megnövekedett. Az orosz és a magyar diplomácia is az orosz—török konfliktust francia közvetítéssel kívánta rendezni. Rákóczi és XIV. Lajos arra is számított, hogy a Portát Ausztria ellen fordíthatja. Oroszország a sikeres közvetítés utánra segítséget ígért Rákóczinak.

1711 kedvezőtlen fordulatot hozott Oroszország számára a török háborúban elszenvedett vereség, Magyarország számára a szabadságharc hadseregének megszünése következtében. A magyar kérdés azonban jelen volt még az orosz diplomáciában. Az orosz udvarban tartozkodó magyar vezetők meggyilkolását, majd kiadatását elérni kívánó bécsi udvarral szemben az orosz kormány demonstratív módon kíséretet biztosított Rákóczi és Bercsényi számára. A szatmári békét követően Rákóczi rendelkezést adott ki, hogy a kuruc seregek álljanak orosz szolgálatba, többszázan ezt meg is tették. 1712 januárban Rákóczi Pápai Jánost küldte a Portához, hogy a győzteseknél legalább a független Erdély támogatását és svéd segítséget érjen el. Ez zavarta az orosz terveket, ugyanakkor Oroszországot a Portával való konfliktus az Ausztriához való közeledésre kényszerítette, így a cári udvar elutasította Rákóczi és Bercsényi politikai menedékjogra vonatkozó kérését, és ezzel lezárult a magyar szabadságharchoz fűződő kapcsolat.

P. Mijatev egyetemi tanár (Szófia) A Rákóczi-szabadságharc és Bulgária című korreferátumában először a Rákóczi személye és a magyar szabadságharc iránti élénk érdeklődésről szólt. Ennek bizonyításaként részletesen beszámolt a Szófiai Nemzeti Könyvtár török levéltári osztályának anyagában a Rákóczi-szabadságharcra vonatkozó kutatásokról, amelyek eredményeként publikálásra kerülnek a Rákóczira vonatkozó oklevelek is. Ezután a két nép korabeli kapcsolatát részletezte, felidézte, hogy az 1688-as csiproveci felkelés résztvevői magyar földön találtak menedéket, s ugyanígy nagy visszhangot keltett a bolgár népben a magyar szabadságharc. Ezután párhuzamot vont a magyar kuruc és a bolgár hajduk mozgalom között, majd a forradalmi hagyományok mindkét országban való továbbéléséről szólt. Befejezésül a magyar szabadságharcosok emlékének bulgáriai ápolásáról beszélt, és jelezte, hogy a közel jövőben publikálják magyar utazók bulgáriai útleírásait, köztük Mikes leveleinek vonatkozó részeit.

Váradi-Sternberg János, a történelemtudományok doktora, egyetemi tanár (Ungvár) I. Péter és Rákóczi diplomáciai kapcsolatfelvétele című korreferátumában ismertette Corbea erdélyi román származású havasalföldi diplomata személyiségét, aki 1707 óta a cár szolgálatában állt, s akit I. Péter cár 1707 májusban követséggel bízott meg, hogy a Szerencsen tartózkodó Rákóczinak ajánlja fel a megüresedett lengyel trónt. Az orosz diplomácia célja ezzel a lépéssel egyrészt a helyzet rendezése volt a szövetséges Lengyelországban, másrészt az, hogy magyar közvetítéssel juttassa el a kérést Franciaországhoz az orosz—svéd békekötésben való közbenjárás vonatkozásában. A szerencsi tárgyalások tapogatózó jellegűek voltak; Rákóczi kitérő választ adott, mivel egyrészt Svédország vonatkozásában habozott, másrészt nem volt tisztában a francia álláspontal. Ezért a hivatalos lengyel trónfelajánlásig türelmet kért. Corbea második követségére 1707 júliusában Ungváron került sor, ahova vele együtt utazott Wołyński, a lengyel rendek követe, aki hivatalosan közölte Rákóczival jelölését a lengyel trónra. Corbea is fontos ajánlattal érkezett: I. Péter határozott állásfoglalást kért a lengyel trón kérdésében, ugyanakkor felajánlotta a közvetítést Rákóczi és a magyarországi szerbek között, sőt a svéd háború befejezte utánra katonai segítséget is ígért, és szerződés megkötését javasolta. A források alapján az ungvári tárgyalások sikeresek voltak, és ezek folytatása vezetett az 1707. szeptember 15-i varsói szerződéshez, amelyet azonban Corbea már nem ért meg. 1708-ban I. Péter állandó követet küldött Rákóczihoz Ukraincev személyében, aki azonban néhány

hét múlva Egerben meghalt, s újabb követ küldésére nem került sor. Befejezésül hangsúlyozta az előadó, hogy az I. Péterrel való kapcsolat erősítette Rákóczi tekintélyét, visszatartotta az árulástól a főurakat, ugyanakkor az orosz—magyar szerződés a katonai és politikai helyzet alakulása miatt nem realizálódhatott.

J. Stasewski egyetemi docens (Toruń) Lengyelország és a magyar szabadságharc című korreferátuma bevezetőjében hangsúlyozta, hogy a több évszázados lengyel—magyar kapcsolatokban az 1703—1711. évi magyar szabadságharc korszaka különleges helyet foglalt el, és az egész újkori fejlődésre hatással volt. Lengyelországnak a szabadságharccal való kapcsolata a lengyel állam külső és belső helyzete, valamint a szabadságharcnak nyújtott lengyel segítség kiterjedése, jellege és hatékonysága alapján három szakaszra osztható. Az első Bercsényi, majd Rákóczi 1701-es Lengyelországba érkezésével kezdődik és az alapvető politikai döntéseket jelentő 1707-es ónodi országgyűlésig tart. Ebben az időben a Franciaországhoz fűződő viszony uralkodó helyet foglalt el Rákóczi külpolitikájában, és ebben fontos szerep jutott Lengyelországnak is. A szabadságharc vezetői kapcsolatot teremtettek Lengyelországgal, és a francia követ segítségével megszervezték a segítség és együttműködés formáit. Miután Franciaország sikertelenül kísérelt meg békét közvetíteni az északi háborúban XII. Károly svéd és II. Ágost lengyel király között, 1703-tól a francia—lengyel együttműködés alapja az a megállapodás volt, amely szerint II. Ágost kötelezte magát. hogy nem nyújt segítséget a bécsi udvarnak a szabadságharc elfojtásában, cserében XIV. Lajos francia király pedig ígéretet tett, hogy semmit sem kezd, ami gyengítené II. Ágost lengyelországi helyzetét. Ennek következtében II. Ágost megkönnyítette a szabadságharc francia támogatását és titkos kapcsolatokat tartott fenn Rákóczival. A magyarok megsegítése nemcsak XIV. Lajos és II. Ágost külpolitikájának részét alkotta, hanem a II. Ágosttal fokozatosan szembekerülő lengyel főurak is hajlandóak voltak erre. Ennek jelentősége a II. Ágosttal való szakítás és a XII. Károllyal való egyesülés következtében 1704—1706-ban lényegesen csökkent, azonban II. Ágost 1706-os lemondása egybeesett az új magyarországi helyzettel. Az interregnum 1707-es proklamálása után Rákóczi utolsó alkalommal kísérelt meg szövetséget kötni Franciaországgal, majd új szövetségeseket kezdett keresni.

A lengyel—magyar kapcsolatok második szakaszát jelentő 1707—1709-es években nagy jelentőségű események történtek Lengyelország és Magyarország szempontjából is. A svéd hadsereg szászországi betörése után XIV. Lajos végre szövetkezett XII. Károllyal és támogatóival a spanyol örökösödési háborúban. Hasonlóan a svéd király melletti fellépést várta el Rákóczi részéről, és leginkább azt kívánta, hogy az általa is Lengyelország királyának elismert Stanislaw Leszczyńskivel teremtsenek jó kapcsolatokat a magyar vezetők. Ezalatt Lengyelországban Sieniawski hetman vezetésével a nemesség jó része és számos főúr Leszczyński ellen nyilatkozott. Ez a II. Ágost régi híveiből álló új ellenzék új szövetségest keresett és azt I. Péterben találta meg. I. Péter ugyanakkor eljutott a svédellenes lengyel ellenzék mellett a magyarokhoz való közeledéshez is. A felkínált szövetségre a francia szövetség reményében végleg csalatkozott Rákóczi is hajlandó volt. Így más lehetőségek hiányában Oroszország, a svédellenes lengyel ellenzék és a magyar felkelők elismerték az együttműködés szükségességét. Minden egyes résztvevő célja nagyon különböző volt, és ez a tény gyengítette ezt az új politikai egyezményt.

A lengyel—magyar kapcsolatokban az orosz—magyar szerződés Rákóczi lengyel trónra való jelölését vetette fel, amelyet I. Péter azért indítványozott, hogy erősebb politikai befolyást szerezzen Lengyelországban. Eközben a svédellenes lengyel ellenzék vezetőinek egy részénél ellenállásba ütközött. Ez volt az oka, hogy 1709-ben II. Ágostnak a lengyel trónra való visszatérése nem vezetett a lengyel—magyar kapcsolatok 1706 előtti feltételeken alapuló felújításához. Ezek már nem illettek bele a külpolitikai tervekbe, amelyek a Svédország és Törökország által fenyegetett Lengyelország biztonságát az Ausztriával való megegyezésre támaszkodva, az Oroszország, Poroszország és Dánia közti szerződésre építették. Ebben a helyzetben II. Ágost nem kötelezhette el magát Rákóczi megsegítésére. A feltételek csak 1710—1711-ben, a kapcsolatok harmadik szakaszában váltak kedvezővé a lengyel—magyar viszonyt illetően. I. Péter befolyását ellensúlyozandó II. Ágost ismét Franciaországhoz közeledett. Ez azonban csak a magyar emigráció korlátozás nélküli lengyelországi tartózkodását segíthette már elő. Az előadó befejezésül hangsúlyozta, hogy a magyar szabadságharc bukása kemény csapás volt Lengyelország érdekei számára is, mivel utolsó lehetőségét vesztette el, hogy megbízható szövetségest találjon az államot fenyegető kísérletek elleni harcában, bár ezt a lengyel udvar nem ismerte fel.

T. Gökbilgin egyetemi tanár (Isztambul) A török Porta és a magyar kérdés című korreferátuma bevezetőben hangsúlyozta, hogy a karlócai béke súlyos csapást jelentett az Oszmán Birodalomra. Mivel ezt megelőzően hiába bocsátottak ki felhívást Erdély lakosságához a Habsburgokkal szembeni ellenállásra, a II. Rákóczi Ferenc vezette szabadságharc kitörésekor az oszmán kormány nem értette meg e mozgalom jellegét és igazi célját. Rákóczi 1706 augusztusban fordult levéllel az új nagyvezírhez, amelyben a megtartott jószomszédi viszonyra és a követei által a két felet érintő ügyekben való híradásra hivatkozott, és a lehetséges mértékben segítséget kért a Habsburgok elleni harchoz. Az oszmán kormányt azonban ebben az időben más kérdések és problémák foglalkoztatták, segítséget nem nyújthatott. Rákóczi követeit mégis barátságosan fogadták és biztosították szabad közlekedésüket.

Csak a szatmári békét követően változott meg az Oszmán Birodalom számára a külpolitikai helyzet a Habsburgokhoz fűződő viszony megromlásával, amelynek következménye az 1716-ban elkerülhetetlenné vált háború volt. Mivel ebben az időben a Habsburgok a magyar lakosság körében törökellenes rémhíreket terjesztettek, az oszmán kormány a Havasalföldön letelepedett Pápai János révén a Portával a kapcsolatot tartó Rákóczihoz fordult. Rákóczit a szultáni irat Magyarország királyának címezte, és felszólította, hogy űzze ki Erdélyből a Habsburgokat. A nagyvezír egyúttal levélben meghívta Rákóczit az Oszmán Birodalomba. A meghívást 1716 végén az új nagyvezír is megismételte, sőt hozzátette, hogy a háború győzelmes megvívása után a békekötésbe Erdélyt és Magyarországot is bele fogják foglalni. Rákóczi 1717 október elején Kücsük Bahri aga kíséretében érkezett az Oszmán Birodalomba, ahol ünnepélyesen fogadták és a szultán elé vezették. Hosszas tárgyalások után Rákóczi úgy döntött, hogy részt vesz a háborúban, a szultán seregével hadra kel a Habsburgok ellen. Bercsényi kapta azt a feladatot, hogy nyomuljon be Erdélybe, Eszterházy Antalnak pedig Brailat kellett védenie. A háború elvesztése után Rákóczi 1718-ban elhagyta a hadsereget, mivel reményei összeomlottak, és Edirnébe, majd Isztambulba ment. Habsburg nyomásra 1720-ban az addig Benderben és Havasalföldön tartózkodó Bercsényit, Ester-

házyt és Csákyt a velük levő katonákkal együtt az oszmán kormány a határokon belülre költöztette és a Habsburg-birodalomtól távol a mai Bulgária területén telepítette le, Rákóczi számára pedig Rodostóban, a mai Tekirdagiban jelölt ki lakhelyet. A szultáni udvar itt Rákóczinak és kíséretének méltóságának megfelelő életet biztosított. Rákóczi Tekirdagiban sem szünt meg politikai terveket kovácsolni, előterjesztéseket küldött a szultánnak és a francia királynak is.

Miután II. Rákóczi Ferenc 1735-ben meghalt, apja helyét Rákóczi József foglalta el, akit a szultán is fogadott, Erdély fejedelmének és Magyarország hercegének nevezve. 1737-ben a szultán Rákóczi Józsefet is harcba küldte, Erdélyt azonban neki sem sikerült felszabadítania, s hamarosan meg is halt. A magyar emigráció Isztambulban, Edirnében és Izmirben szóródott szét, csak egy része maradt Tekirdagiban. Ellátásuk továbbra is a szultáni udvar gondja volt, és a magyar emigráció egészen a 19. század elejéig nyomon követhető.

P. Cernovodeanu, a Román Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének tudományos főmunkatársa (Bukarest) A román vajdaságok és Rákóczi diplomáciai kapcsolatai című korreferátumában megállapította, hogy a 17. század végén az oszmán uralom felszámolása után a Habsburgok elnyomó uralmának magyarországi és erdélyi megalapítása a gazdasági-társadalmi, politikai és vallási helyzet súlyosbodását, a tömegek általános elégedetlenségét okozta, és a magyar nép II. Rákóczi Ferenc által vezetett szabadságharcához vezetett. A széles néptömegek által támogatott mozgalom gyorsan terjedt Erdélyben is, és különösen a magyar és román jobbágyság vett ebben részt. A magyarországi és erdélyi események indokolt visszhangot váltottak ki Moldvában és Havasalföldön is, és felkeltették a két fejedelemség vezető köreinek figyelmét, különös tekintettel azokra az európai politikai és katonai összefüggésekre, amelyekben a magyar szabadságharc jelentkezett.

A román fejedelemségekben és a Balkánon az egyensúlyt erősen megrendítette a Habsburg-birodalom gyors felemelkedése, amely a karlócai békében realizálódott. A 17. század utolsó évtizedeiben a török uralom alóli felszabadulásra törekvő délkeleteurópai elnyomott lakosság közvéleménye a bécsi udvar számára kedvezően alakult, azonban a bécsi udvar által meghódított területeken megvalósított önkényuralom és különösen a szerencsétlen katolizáló politika, elsősorban az Erdély román lakosságára rákényszerített egyházi unió erősen elkedvetlenítette a kormányköröket Moldvában és Havasalföldön. Bercsényi Miklós, Széchenyi Pál és Szirmay István már 1698-tól kezdve kapcsolatban állt Constantin Brincoveanu havasalföldi fejedelemmel, és jóindulatának elnyerése érdekében biztosították a Habsburg-ház elleni akció esetén az ortodox vallásgyakorlat szabadságáról Erdélyben, sőt felajánlották közreműködésüket egy keleti monarchia létrehozásában. A katolikus Rákóczi vallástürelmi elvei, különösen Erdély keleti egyházának oltalmazása, Erdély román jobbágyságának közvetlen támogatásán kívül kiváltotta Moldva és Havasalföld fejedelmeinek, valamint befolyásos bojároknak és egyháziaknak a rokonszenvét, következésképpen e két fejedelemség kormánykörei jóindulatúak voltak a szabadságharccal szemben.

Moldva és Havasalföld tehetetlenül és megosztva — bár Habsburg-ellenes volt — kerülte a fegyveres összeütközést, és ezért tartózkodott Rákóczi nyílt támogatásától. A tartózkodó magatartást csak erősítette Rákóczinak Nagy Péterrel kötött szövetsége. Mindez azonban nem akadályozta a baráti

és jóindulatú megnyilatkozásokat a magyar szabadságharc irányában, így Rákóczi titkos politikai ügynökeinek áthaladását engedélyezte a két fejedelemség, a végveszélyben pedig befogadták az Erdélyből érkező magyar menekülteket, ezen túlmenően pedig még élelmiszert és felszerelést is szállítottak Rákóczi csapatainak. A magyar szabadságharc iránti szimpátiát bizonyítja Constantin Cantacuzino és David Corbea levelezése, Damaschin érseknek a kurucokhoz intézett üzenetei, a szabadságharc vezetőinek Mihai Racoviță ill. Antioh Cantemir moldvai fejedelemmel folytatott rendszeres levélváltása és követküldése, bojárokkal és egyházi vezetőkkel folytatott levelezése. Az előadó befejezésül hangsúlyozta: „A magyar szabadságharc jelentőségét és pozitív jellegét a kor román krónikái is feljegyezték."

S. Bastav egyetemi tanár (Isztambul) A bújdosók török földön című korreferátumában historiográfiai visszatekintés után a török levéltárakban folytatott kutatások jelentőségét emelte ki a magyar emigráció élete és tevékenysége vonatkozásában. Szólt a Rákóczi meghívására vonatkozó szultáni iratokról, az 1717. évi Habsburg-ellenes háborúban való magyar részvétellel kapcsolatos parancsokról, majd ismertette a vesztes háborút követő iratokat, amelyek gondoskodtak a magyar emigráció letelepítéséről. Török levéltári források alapján részletes képet festett a magyar emigráció anyagi ellátásáról, majd a külvilágtól elzárt magyar emigráció életét bemutató iratokat részletezte. Beszélt Rákóczi politikai terveiről is a szultáni rendeletek tükrében. Idézte a szultáni tanács jegyzőkönyveinek a magyar emigrációra vonatkozó részeit is. Befejezésül hangsúlyozta, hogy a török levéltárakban még számos feltáratlan anyag lappanghat a Rákóczi-emigrációra vonatkozóan, ezért további szisztematikus kutatásra lenne szükség ezekben a levéltárakban.

A külföldi korreferátumokhoz csatlakozva *Rázsó Gyula*, a Hadtörténelmi Intézet tudományos főmunkatársa (Budapest), Az általános katonai helyzet és a Rákóczi-szabadságharc című korreferátumában kifejtette, hogy a Rákóczi-szabadságharc sikere az általános európai hadihelyzet, közelebbről a spanyol örökösödési háború kimenetelétől függött. Ezzel mindegyik fél tisztában volt, Rákóczi igyekezett terveit a franciákkal egyeztetni, a holland és az angol kormány, sőt Savoyai Jenő, a császári Udvari Haditanács elnöke is állandóan tiltakozott az ellen, hogy a császáriak a fontosabb hadszinterekről vonjanak el erőket Magyarországra. Bár viszonylag kevés császári katona harcolt így Magyarországon, a Rákóczi-szabadságharc mégsem alárendelt szerepet játszott, hanem a spanyol örökösödési háború szerves része volt, időnként jelentősen befolyásolta a háború menetét, a császári erők lekötésével pedig meggátolta, hogy a szövetségesek döntő fölénybe kerüljenek a többi hadszintéren.

Az 1701-ben kirobbant spanyol örökösödési háborúban kezdetben Franciaország volt fölényben belső hadászati vonalának előnye és szövetségeseivel szembeni döntő szava következtében, míg a szövetkezett hatalmakat Ausztria szinte katasztrofális pénzügyi helyzete és az egységes célok hiánya gyengítette. Ausztria megtámadásához 1703-ban Franciaországot Miksa Emanuel bajor választófejedelem csatlakozása és a Rákóczi-szabadságharc kitörése segítette. Villars marsall felismerte az egyetlen győzelmi lehetőséget a francia kötelékek Németországba való betörése, Miksa Emanuel hadaival való egyesülése és Bécs ellen fordulása tervével. Ez a terv számolt a Rákóczi-szabadságharccal is. A háború megnyerése mégsem sikerült, mivel a bajor választófejedelem Felső-Ausztria helyett Tirolba vonult, majd további előre-

nyomulás helyett visszafordult, a kuruc hadsereg pedig még nem tudott beavatkozni ezekbe a sorsdöntő harcokba. Így is jelentős volt a magyar szabadságharc részéről bizonyos császári erők lekötése.

1704-ben Tallard marsall seregei is Németországba vonultak, ezeket azonban Marlborough angol hadai követték, az erőviszonyok kiegyenlítődtek, a rajnai és itáliai francia csapatok pedig tétlenül álltak. Fordulópontot jelentett a háború menetében, hogy Tallard nem tudta megvédeni Donauwörthöt, Höchstädtnél csatára kényszerült, és azt elvesztette. A francia-bajor hadak visszavonultak Németországból, Franciaország mindinkább defenzívába szorult, s nem tudott együttműködni Rákóczi egyre erősödő hadseregével. Rákóczi továbbra is kész volt a katonai együttműködésre Franciaországgal, 1705-ben felvetette, hogy Vendôme hadai Itáliából Horvátországon át vonuljanak a Dunántúlra, s innen fenyegessék Bécset. A francia hadvezetés azonban nem vette komolyan ezt a valóban sok nehézséggel járó tervet.

Az 1706. évi sorozatos francia vereségek következtében a korlátozott francia katonai segítség ellenére a magyar szabadságharc magára maradt. Magyarország mégis a háború jelentős tényezője volt továbbra is, mivel császári erőket kötött le. Ezért is szorgalmazta Anglia és Hollandia a felkelőkkel való megegyezést. A bécsi udvar ezzel szemben katonai döntésre törekedett Magyarországon, ahogyan az 1705. és 1707. évi kudarcba fulladt hadjárat mutatta. Rákóczi helyesen ismerte fel: Magyarországnak a győzelemhez szövetségesekre van szüksége. Ezért igyekezett a francia diplomáciával együtt rábírni a Szászországot elfoglaló XII. Károly svéd királyt, hogy forduljon Bécs ellen. Miután ez a törekvése sikertelen maradt, az orosz szövetség került előtérbe, amely az 1707. évi varsói szerződéssel jött létre, katonailag azonban nem hozhatott eredményt.

Az 1707. augusztus 3-i trencséni vereség után a magyar szabadságharc hanyatló szakaszába lépett, ugyanakkor Franciaország is válságos helyzetbe került, XIV. Lajos már 1709-ben kénytelen volt békéért folyamodni, s csak a súlyos feltételek miatt folytatta a kilátástalan küzdelmet. A vadkerti vereség, Érsekújvár eleste és a pestisjárvány katonailag kilátástalanná tette a szabadságharcot is. A bécsi udvar viszont mérlegelve a katonai szempontokat, a továbbra is súlyos pénzügyi helyzetet, a kuruc hadsereg további ellenállásából fakadó veszteséges és időrabló feladatot, amelyet főleg Északkelet-Magyarország várainak elfoglalása jelentett volna, viszonylag kedvező ajánlattal lépett a válságos helyzetben levő magyar uralkodó osztály elé, amely a váratlanul kedvező ajánlatot megragadta és megkötötte a szatmári megegyezést.

Az előadó befejezésül Rákóczinak a szatmári megegyezés elleni tiltakozásával kapcsolatban azt a kérdést vizsgálta, lett volna-e értelme a további ellenállásnak. Megállapította: a kuruc hadsereg maradványai az 1714. évi rastatti békekötésig semmiképp sem állhattak volna ellen az osztrák nyomásnak, viszont a franciák 1711—12. évi győzelmei, I. József halála, a Nagy Szövetség felbomlása kérdésessé teszi, hogy Ausztria a későbbiekben erőltette volna-e a fegyveres győzelmet, s nem éppen még kedvezőbb feltételeket kínált volna-e a magyar szabadságharc vezetőinek.

Az első napi ülés *Köpeczi Béla* akadémikus összefoglalójával ért véget. Megköszönte az elhangzott korreferátumokat, és kiemelte a nagy tendenciák figyelembe vételének jelentőségét. Fontosnak tartotta, hogy miközben a

Rákóczi-szabadságharcot a nemzetközi összefüggések sokoldalú megvilágításával vizsgálták a hozzászólók, ugyanakkor tekintetbe vették a belső viszonyokat is. Az összehasonlító módszer jelentőségét hangsúlyozva, különösen L. A. Nyikiforov történelmi párhuzamát méltatta.

A tudományos ülésszak első napja Borsod-Abaúj-Zemplén megye tanácsának fogadásával zárult, amelyet a házigazdák a Rákóczi-vár Vörös tornyának pincéjében adtak a résztvevők tiszteletére.

*

Május 25-én délelőtt *Benda Kálmán* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézetének tudományos főmunkatársa elnökletével folytatta munkáját az ülésszak.

R. Várkonyi Ágnes, a történelemtudományok doktora, az MTA Történettudományi Intézetének osztályvezetője, Habsburg-abszolutizmus és független Magyarország címmel tartott előadást. (Szövegét lásd az 1018—1051. lapon.)

Ehhez kapcsolódva elsőként *H. Haselsteiner* tudományos főmunkatárs (Kelet-Európa Intézet, Bécs) Abszolutizmus és rendiség a Habsburg-monarchiában című korreferátuma hangzott el.

Az előadó bevezetésül arról szólt, hogy az osztrák rendi elképzelések — mint általában az egyes örökös tartományok magatartásának — vizsgálata háttérbe szorult az osztrák történeti kutatásban a központi hatalom elemzésével szemben. Ezután a tartományi rendek fejlődését idézte fel. Kiemelte: az egyes uralkodók hatalmának 14. századi kialakulását követően a 15. században teljesen kifejlődtek a tartományi rendek, és ezek jelentős szerephez jutottak elsősorban a tartománygyűlések révén. Az egyes uralkodóknak ugyanis megnövekedtek a pénzigényei, ezeket bevételeik nem fedezték, és szükségessé vált a rendek adóhozzájárulása a honvédelemhez. Később a rendek a tartománygyűlések révén az igazságszolgáltatásból is részesedtek, a 16. században pedig jogkörük kibővülése következtében már minden állami területen illetékesek voltak a tartománygyűlések. Az uralkodók központi hivatalaival szemben kiépült a rendi közigazgatás, és létrejött a rendi dualizmus, amelyet a rendek az egész államra ki kívántak terjeszteni. A 17. században az uralkodók hatalmának növekedésével csökkent ugyan a tartománygyűlések jelentősége, de puszta létük biztosította a rendi berendezkedés folytonosságát.

Az előadó ezután a rendi dualizmus válságát ismertette. A 17. század elején a Habsburg-tartományokban a testvérviszály következtében gyengült az uralkodó helyzete, lehetővé vált a rendek számára, hogy elképzeléseiket megvalósítsák, állásaikat kiépítsék. Ennek eszközét és keretét a rendi szövetség, a konföderáció jelentette. Ha az uralkodó megtagadta privilégiumaik jóváhagyását, elleneszközük a hódolás megtagadása és az interregnum kimondása, rendi kormányzó választása volt. II. Ferdinánd és a cseh rendek fegyveres szembekerülését követően a császár győzelmével a többi tartomány rendjei is döntő vereséget szenvedtek az uralkodói hatalom megszilárdítása és a központi hatalom megerősödése következtében. Az uralkodó és a rendek összeütközését elmélyítette a vallási ellentét is, mivel a rendek nagy része protestáns volt, az uralkodó viszont római katolikus. Az ellenreformáció győzelmével a régi rendi nemesség tovább gyengült, az új nemesség pedig sokkal

gyengébb ellensúlyt jelentett az uralkodóval szemben. Bár a rendek veresége súlyos, az uralkodó győzelme pedig jelentős volt, az abszolutisztikus megoldás nem volt teljes, mivel hiányzott a kormányzat kiépítésének lehetősége, a rendi intézmények ezzel szemben tovább éltek.

Az abszolutizmus lehetőségeit elemezve, az előadó rámutatott: a harmincéves háború következményeként hanyatlott a birodalmi autoritás, vesztett hatalmából a császár, felbomlott a birodalom, nőtt az önálló államiság és cselekvés érzése. Kudarcot vallott a Habsburgok restaurációs terve. Az örökös tartományok az ellenreformáció révén azonban lényegében inkább megerősödtek, és optimális erőfeltételt nyújtottak Ausztria területi nagysága mellett az abszolút állam kialakításához, a centralizált államhatalom felemelkedéséhez. Ezt az abszolutizmust az uralkodói szuverenitás gondolatának és az állameszmének kellett volna hordoznia. A 17. század második felében azonban a Habsburg-birodalomban az abszolút monarchia csak részben felelt meg az ideális követelményeknek. I. Miksa közigazgatási reformja és I. Ferdinánd ezt alátámasztó és kiegészítő centralizáló intézkedései ellenére az adómegajánlásban és a hadügyi kérdésben ebben az időben is érvényesült a rendi gyűlések hatalma is. Rátérve I. Lipót és a rendek kapcsolatára, az előadó kiemelte, hogy a császár uralkodásának egyik fő problémája a pénzügyi helyzet volt. Miután nem sikerült bővítenie a bevételi forrásokat, kénytelen volt az adómegajánlás jogával rendelkező tartománygyűlésekhez fordulni a szokásos és a rendkívüli kiadások fedezése céljából. Az ezt követő, kompromisszumokban megnyilatkozó tárgyalások anakronisztikusak voltak, amelyek ellen sikertelenül próbált meg fellépni I. Lipót.

Befejezésül az előadó a következőkben összegezte az abszolutizmus teljes megvalósítását gátló tényezőket: az ellenreformáció és a fehérhegyi csata után nőtt az uralkodó hatalma, ugyanakkor a külső nyomás és a belpolitikai helyzet következtében a rendek öntudata is, így ragaszkodtak jogaik megerősítéséhez; a pénzügyi nehézségek miatt az adómegajánlásban a rendek az uralkodó partnereiként léphettek fel; I. Lipótnak az abszolút kormányzat magyarországi bevezetésére irányuló kísérlete, amely együttjárt a magyar rendek befolyásának visszaszorításával, feltételezte az örökös tartományok rendjeivel való kompromisszumot az adó- és ujoncügy területén; I. Lipót egyénisége nem volt alkalmas centralista-abszolutista intézkedésekre; a tartományi sokféleség akadályozta az abszolút államiságot; a rendek óvták tartományi sajátosságaikat és vonakodtak a tartományközi gyűlésektől; a rendek végül nem értették meg a számukra idegen dinasztikus hatalmipolitika céljait.

T. M. Iszlamov, a történelemtudományok doktora, a Szovjet Tudományos Akadémia Szlavisztikai és Balkanisztikai Intézetének tudományos főmunkatársa (Moszkva), A Rákóczi-szabadságharc nemzetiségi és társadalmi viszonyai című korrefetárumában arra mutatott rá, hogy a tárgyalt korszakban Anglia és Hollandia már a kapitalista fejlődés útjára lépett, a többi — régi saját erőforrásait már kimerített — feudális ország pedig alkalmazkodnipróbált az új körülményekhez, léte meghosszabbításának érdekében. Ezt az alkalmazkodást az állandó hadsereggel, kiterjedt erőszakszervezettel és adóbeszedő hálózattal rendelkező, központosított abszolút állam jelentette. Ebben az időben a nemzetközi kapcsolatok egész rendszere is a fejlődés, változás folyamatában volt. Az európai államok új rendszerében minden országnak meg kellett találnia a helyét.

„Magyarország esetében államiságának helyreállításáról volt szó, — mondotta az előadó —, azonban korántsem annak régi formájában, hanem új társadalmi-politikai alapon, jóllehet a feudális rend fenntartásával, de úgy, hogy a paraszti és városi rend fejlődése számára legalább a minimális lehetőségeket biztosítsa a földesúri önkény korlátozásával." Rákóczi nagysága éppen abban rejlik, hogy a kornak ezt a követelményét megértette. A magyar állam szempontjából alapvető kérdés volt a birtokos nemesség és a jobbágyparasztság egymással ellentétes érdekeinek összehangolása. Rákóczi ezt is megértette, 1703 szeptemberi pátensével felszabadította a katonáskodó jobbágyokat terheik alól, és megtiltotta a földesuraknak, hogy mértéken felüli terhekkel sújtsák a jobbágyokat. Rákóczi politikai koncepciójának sarkköve az általános adóteher bevezetése, valamint a megye politikai hegemóniájának megtörése volt, jóllehet ezeket nem tudta megvalósítani.

A társadalom átszervezésének szociális és politikai problémája mellett fontos kérdés volt az egyes etnikumok egymáshoz való viszonya, amely közvetetten a valláskérdésen keresztül jelentkezett. A Habsburg-hatalom a pravoszláv hitűek megosztására használta fel a görögkatolikus egyházat, amely Kárpátalján a szabadságharc előestéjére honosodott meg. Sokéves vita folyt abban a kérdésben, hogy kinek áll jogában felszentelni a munkácsi görögkatolikus püspököt, az esztergomi érseknek vagy a kijevi metropolitának. Rákóczi ezt a kijevi metropolitától kérte. A kárpátaljai ukránok és az erdélyi románok megtalálták helyüket a magyar szabadságharc hadseregében és nagy számban csatlakoztak a kurucokhoz. „Az egész szabadságharc folyamán a kuruc sereg alapvető bázisát a királyság északkeleti vidékén lakó ruszin, szlovák, román és magyar lakosság szolgáltatta, — folytatta az előadó —. A szabadságharcos hadseregnek ez az összetétele, amelyben a magyarokkal együtt ezerszámra harcoltak a fentebb felsorolt népek fiai, pontosan tükrözi annak a vidéknek az etnikai képét, ahonnan a szabadságharc erejét merítette." Ezzel szemben megállapította az előadó, hogy a délvidék szláv lakossága, elsősorban a határőrvidék szerbjei a Magyarország ellen fellépő császári hadak támaszát képezték, bár Rákóczi őket is meg kívánta nyerni a szabadságharcnak, felhívásain kívül megbízottakat küldött Szlavóniába, Horvátországba, sőt Boszniába is. Már 1703-ban fegyverbe szólította őket, s cserében a földesúri szolgáltatás és az állami adók alóli felszabadulást, sőt további privilégiumokat kívánt számukra biztosítani.

Befejezésül a nemzetközi jogi elismerés hiányáról, a katonai kudarcokhoz járuló kiéleződő osztályellentétekről szólt az előadó, amelyek következtében a nemesség nagyobbik része a Habsburgokkal való megalkuvásra hajlott.

A hazai korreferátumok sorát *Wellmann Imre*, a Mezőgazdasági Múzeum főigazgató-helyettese nyitotta meg Magyarország demográfiai képe a 18. század elején címmel. Szólt Magyarország népességének a török uralom és a hadakozás következtében mutatkozott két évszázados fogyásáról és pusztulásáról. Kiemelte, hogy különösen a török uralomnak véget vető hadjáratok követeltek sok áldozatot, egyrészt a hadiesemények, másrészt a török fogolyejtések és a császári csapatok erőszakoskodása következtében. Sokasodtak a puszták, a falvak jelentős része átmenetileg néptelenné vált, lakósaik földönfutókká lettek. S bár ezekben az években volt bevándorlás is, elsősorban a délszláv lakosság részéről a Balkán felől, más országok kedvezőtlen demográfiai fejlődése mellett is Magyarország népessége Európa lakosságá-

hoz viszonyítva a 15. század végi 5,8%-ról a 17. század végére 3,5%-ra csökkent. A török béke megkötése után belső vándormozgalom indult meg a peremterületekről az erősen megritkult lakosságú korábbi hódoltsági területre, ugyanakkor fokozódott a betelepülés kelet, északkelet és főleg dél felől.

Ez a tendencia a Rákóczi-szabadságharc alatt is folytatódott. Ennek ellenére a népesedés mérlege negatív volt, mivel szinte az egész ország hadszintérré vált. Nagyok voltak a veszteségek a harci cselekményekben a jobban felszerelt, fegyelmezettebb császáriakkal szemben, és a sebesültek egy része sem élte túl a megpróbáltatást a hadigondozás nehézsége miatt. Ehhez járult még, hogy a császáriak a hadijogot megsértve sok esetben felkoncolták a foglyulejtetteket, sőt gyakran a polgári lakosságot is, a szabadságharc gyorsabb elfojtása érdekében. A viszonzással a kurucok sem maradtak adósak. A császári pusztítás, rablás következtében megrendültek a megélhetés anyagi alapjai is. A helyzetet még súlyosabbá tette az 1709-es rendkívül kemény tél és katasztrofálisan rossz termés következtében beállt inség. Legsúlyosabb a mintegy 400 000 áldozatot követelő pestisjárvány csapása volt. Mindez hozzájárult a szabadságharc erejének felőrlődéséhez. A szabadságharc alatt így nemcsak természetes szaporodás nem volt, hanem a népesség eredeti száma is csökkent, s mintegy 3,9 milliót tett ki a 15. század eleji 4 millióval szemben, Európa lakosságszámából pedig mindössze már csak 3,25%-kal részesedett.

Orosz István egyetemi docens (Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen) Parasztsors a 17—18. század fordulóján című korreferátuma bevezetőben megállapította: az utóbbi évek történeti kutatásainak eredményeképpen a magyar parasztság 16—18. századi történetének fő vonala nagyjából tisztázott ábrázolása árnyalt. A 17—18. századi parasztság történetének is legjellemzőbb vonása a 16. században kialakult örökös jobbágyság rendszere volt. A személyes és dologi függés azonban nem volt változatlan. A 17. század második felében a paraszti osztályharc eredményeképpen sokfelé fellazult az örökös jobbágyság rendszere, törekvő jobbágyok, mezővárosi kommunitások, korlátozott számban ugyan, de ráléphettek a társadalmi emelkedés útjára, egyesek még a szolgálattól való teljes mentességet is elérhették. Mint az előadó rámutatott, „a jobbágyaikat eximáló, immunitáló, manumittáló, liberáló mágnások között a Rákóczi-család tagjait is ott találjuk". A magánföldesúri mentesítések nem öltöttek társadalmi méreteket, és a mentesítettek beépültek a feudális társadalomba. A jobbágyi állapotból szabadulók ugyanis a teljes szabadságot jelentő rendi privilégiumokat kívánták elérni, legalább a Bocskai-féle, a hajdúknak adományozott kollektív nemességként.

A Rákóczi-szabadságharc programja társadalmi méretekben tartalmazta a libertálást. Ez jobbágyfelszabadítássá akkor válhatott volna, ha minden függésben előre kiterjed és felszámolja a rendi privilégiumokat. A szabadságharc „buzdító pátensei", így Bercsényi 1704 tavaszi pátense a földesúri adózások megszüntetésére, az örökös szabadulásra tett ígérettel nem különítette el a személyes szabadságot és a jobbágyföld szabad tulajdonná alakítását, az „egészben" felkelő helyekre való utalás azonban valószínűleg az utóbbit is magában foglalta. A jobbágyfelszabadítás két oldala később különvált. A szécsényi országgyűlés a katonáskodó jobbágyok személyi szabadságáról szólt. Gönc esetében az úri hatalom alóli kivételkor a földesuraknak megszavazott kárpótlás egyedi példaként szintén ezt mutatta. A sárospataki or-

sággyűlés határozata is a szabadságharc sikeres befejezéséig katonáskodó jobbágyok személyi szabadságáról szólt, amennyiben a jobbágytelekről elköltözni kívánnak. A hajdúvárosok mintájára történő lakóhelyek szervezésének ígérete pedig a Bocskai-féle csoportos privilégizálás követésére enged utalni. A telek földesúri kézben maradását bizonyítja a szatmári békének a libertáltakra vonatkozó kitétele is. Az előadó befejezésül hangsúlyozta: a szabad elköltözés és a személyes kötöttség alól való felszabadulás lehetőségének több tízezer ember számára való megteremtése rendkívül jelentős tény volt, és az abszolút uralkodók által megvalósított politikai elvnek felelt meg a jobbágy és földesúr viszonyába való államhatalmi beavatkozással.

Rácz István kandidátus, egyetemi docens (Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen) A hajdúszabadság kérdése a szabadságharcban címmel tartott korreferátumot. Megállapította, hogy a jobbágypolitika a Rákóczi-szabadságharc egyik lényeges, meghatározó eleme volt, mivel a terhek döntő része a jobbágyságra hárult. Rákóczi a nemeseket és a jobbágyokat egyaránt fegyverbe szólította. Bár a világ népeihez intézett kiáltványában részletesen a nemesek sérelmeit fogalmazta meg, a jobbágyság részéről is voltak társadalmi törekvések, ezek elsősorban a hajdúszabadság elérésére irányultak. A hajdúszabadság három formában vetődött fel: a 17. században szerzett, de elvesztett magánföldesúri és fejedelmi hajdúszabadság újjáélesztése; a meglevő jobbágybirtokok hajdúszabadsággal való felruházása; telepítéssel egybekapcsolt kiváltságolás.

Rákóczi jobbágypolitikáját alapvetően a szabadságharc katonai szükséglete szabta meg, ezért a jobbágysorból való kiemelkedés feltételeként katonai szolgálatot követelt, ezt ugyanakkor a földesúri érdekek sérelme nélkül igyekezett megvalósítani. Az ezzel kapcsolatos elképzelések változtak. Bercsényi 1704. évi pátense a fejedelem megbízásából a fegyvert fogó parasztok számára egyéni vagy közösségi jellegű felszabadítást ígért, amelyet otthonukban nyertek volna el. Kérdés azonban, hogy földtulajdonosokká váltak volna-e. Az 1705. évi országgyűlés határozata szerint vármegyénként kívántak szabad helységeket szervezni a nem nemes személyeknek a hazáért tett szolgálatokért. Ez alapján feltehetően földtulajdonnal nyertek volna személyes szabadságot a jobbágyok. Az 1708. évi országgyűlésen olyan törvényt hoztak, hogy a háború végéig állandóan a hadseregben szolgáló és a földesúri telekről eltávozni kívánó jobbágyok számára a hajdúvárosok mintájára szerveznek külön kiváltságokkal rendelkező lakóhelyeket. További kérdés azonban, Rákóczinak voltak-e konkrét elképzelései a gyakorlati megvalósítás vonatkozásában, mivel ez a rendezés várhatóan széles réteget érintett volna. Mindenesetre megállapítható: Rákóczi olyan állandó jellegű katonaközösségek szervezésére gondolhatott, amelyek örökletesen támaszai lehettek volna a fejedelmi hatalomnak, és amelyek zsold helyett földet és feudális jellegű kiváltságokat kaptak volna fizetségként. Rákóczi gyakorlatilag a szabadságolás két formáját kívánta megnyitni: a bihari részeken a fejedelmi alapítású hajdúhelységek szabadságát — a kiváltságolást előlegezve — újraélesztette; más esetekben a helybenlakókat ruházta fel hajdúszabadsággal, de ez sok tekintetben régi privilégiumok felújítása és kiegészítése volt. Az ilyen jellegű paraszti kezdeményezéseket azonban Rákóczi nem nézte jó szemmel és kemény kézzel letörte.

Befejezésül az előadó megállapította: az ismeretanyag hiányossága miatt nem bizonyított, hogy Rákóczinak alaposan átgondolt, következetes

koncepciója lett volna a hajdúszabadság vonatkozásában; mindenesetre további kutatásokra van szükség e tekintetben.

Maksay Ferenc kandidátus, az Országos Levéltár főlevéltárosa, A parasztság a hadban és a termelésben című korreferátumában kiemelte: Magyarország a török hódoltság és a felszabadító háboruk után csökkent népességgel, anyagi javaiban megfogyatkozottan, a polgárosodásban gátoltan-visszavetetten vállalta a szabadságharcot. A kuruc hadseregnek az emberanyagot a lakosságnak a Habsburg-uralomtól tartósan függetlenné vált nagyobbik fele adta szinte kizárólagosan. A társadalom önfenntartását és a háború anyagi alapjait a 90%-ban agrártermelésből élő családok otthonmaradt tagjai biztosították. Ezzel kellett Rákóczinak számolnia, mivel a külföldi segítségben csak nagyon korlátozottan lehetett reménykedni. A hátországi tartalékra, az otthonmaradottak helyzetére és termelőmunkájára vonatkozóan a katonai összeírásokon és a kérvényeken kívül fontos forrásokat jelentenek a legtartósabban kuruc kézen maradt északkelet-magyarországi Rákóczi-, Károlyi- és Barkóczy-uradalmak összeírásai, számadásai és levelezése. Ezek alapján a népesség alakulására vonatkozóan megállapítható: a háború utolsó szakaszát megelőzően a családok 2—4%-át érhette 1—1 fő emberveszteség, ezt a kedvező helyzetben levő földesurak telepítéssel még pótolni tudták, de az utolsó évek eseményei és a pestisjárvány következtében 1711-ben az 1704. évi állapothoz képest 50%-os népességcsökkenés mutatkozott. Ezután az előadó megállapította, hogy a katonai szolgálatra alkalmas férfilakosság körülményes számbavétele után úgy látszik, hogy a parasztcsaládok 10—40%-ából volt a hadsereg kötelékében a családfő ill. valamelyik vele együtt élő rokona, a hadbavonultak családjai közül pedig 7—27% maradt munkaképes férfi nélkül. A hajdúkiváltságosok között szokásos volt a családfő helyett zsoldos állítása, ezt azonban csak a jómódú egésztelkesek engedhették meg maguknak. Ugyanígy másokat fogadott fel a telkesjobbágyság jobbmódú rétege is. Ez talán a hadköteles családok 20%-ának jelentett könnyítést. A legszegényebb réteget pedig megkímélték a hadbahívástól, nehogy az otthonmaradók koldusbotra jussanak. Helyettesként azonban zsellérek is fogtak fegyvert. A kuruc katonák közül sokan leszakadoztak, egyrészt csak hazai szezonmunkára, másrészt végleg hazatérve; ha az adatok általánosíthatók, akkor a bevonultak 25%-ára lehetett számítani a mezőgazdasági munkában. A katonaállítás terhétől közvetlenül és súlyosan érintett parasztcsaládok aránya így végül is 3—10%-ra csökken.

Az előadó a továbbiakban arról beszélt, hogy az elkedvetlenedett katonák száma az idő múlásával szaporodott, a földesurak is mind több jobbágyot igyekeztek urbéres szolgálatra visszafogni, ugyanakkor megszigorították az ellenőrzést, és a reguláris hadsereg szervezése további emberanyagot követelt, az otthonmaradottak között pedig egyre nagyobb lett a munkaképtelenek aránya. A munkabírók terhei megnőttek, a munkaerőhiány súlyos helyzetbe hozta a földesurakat is, köztük Rákóczit és a kuruc tábor politikai és katonai vezetőit. Fő gondot a hadkiegészítés és a hátországi termelés összhangjának biztosítása jelentett. Ez kompromisszumos rendelkezéseket eredményezett, s ennek következtében nőtt a jobbágyság ellenállása. A seregjárás következményei közvetlenül is sújtották a mezőgazdaságot, az északkeleti országrészt azonban csak az első egy-két évben, amikor az évi termés teljesen, az állatállomány részlegesen elveszett. Ezután e területen regenerálódás következett be, s azt csak időleges károk, menekülések, valamint

súlyos kvártély- és porcióterhek nehezítették. A háború utolsó szakasza azonban itt is példátlan nyomorúságot okozott.

Összegzésként kiemelte az előadó: a szabadságharc politikai-katonai-gazdasági vezetése igyekezett biztosítani az egyensúlyt a hadsereg és a hátországi termelőmunka létszámállománya között. Míg a csapatok kiegészítése azonban egyre több nehézséggel járt, addig az utolsó éveket leszámítva, a parasztság biztosítani tudta a termelés békebeli szintjét, többek között éppen a leszakadások, családtag-bevonultatások és zsoldosfogadás gyakorlata, a mindezzel megalkuvó felsőbb vezetés kompromisszumos robotrendelkezései, valamint az uradalmak hagyományos, mechanikus üzemmenete következtében.

Délután az ülés *Benczédi László* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézete tudományos főmunkatársa elnökletével folytatta munkáját.

Elsőként *Nagy József Zsigmond*, az MTA Történettudományi Intézetének tudományos munkatársa, A köznemesség helyzete és politikai törekvései című korreferátumára került sor. Az előadó megállapította: a mundenkor számottevő erőt képviselő középnemesség korábban az országos politika részese volt, a központi hatalom megerősödésének következményeképpen a 17. század második felében azonban súlyvesztése megmásíthatatlan történelmi tendenciává vált. Ez passzivitást váltott ki, a privilégiumok féltékeny őrzését eredményezte. A török kiűzésével támadó lehetőségek is csak remények maradtak a köznemesség számára; a Habsburg-berendezkedés tervei és főleg igényei ellenére alakult. A középnemesség fentiekből fakadó elkeseredése a szabadságharc kirobbanásában szerepet játszó egyik mozzanat volt. A megnyíló lehetőségekben való bizakodást követő hirtelen csalódás következtében sok nemes kétfelé esküdött hűséget, emögött a középnemesség országos hanyatlása húzódott meg.

Az előadó ezután kiemelte, hogy a középnemesség rétegződésének, érdekközösségeinek és érdekellentéteinek elemzése mindmáig hiányzik. Az mindenesetre megállapítható, hogy Rákóczi első intézkedései a köznemesség megnyerését célozták, bizonyos tekintetben helyesen mérte fel e réteg helyzetét, a vármegyénkénti eltérésre azonban nem figyelt fel. A középnemesség szerepet kapott Rákóczi központi államigazgatásában, egy része mégis szembefordult a központi akarattal és a vármegyei ellenállást szította. Középnemesi ideológia nem volt, az ország különböző területein élő birtokos nemesek eltérő fejlődés, különböző hatások eredményeként jutottak el a szabadságharcban való részvételig, ezért számottevő különbség volt reakciójukban is. Az erdélyi középnemesség volt a leginkább elégedetlen, és ezért különösen érdekelt volt a mozgalom vitelében. Céljai azonban a rendi partikularizmus és privátérdekek következtében a legkonzervatívabbak voltak. Ennek oka a konszolidálódásra való képtelenség volt, és az áldozatvállalás hiányában nyilvánult meg. A tiszai és felsőmagyarországi részek birtokos nemessége a főnemesi hangadókhoz kapcsolódott, nem mutatott következetes elképzeléseket. Bár a kamarai gazdálkodás és szervezés területén szerzett tapasztalataik révén kezdettől nagy szerepet játszottak ezek a birtokos nemesek a központi igazgatásban, a változó politikai viszonyoknak megfelelően gyakran változtatták pártállásukat, mindig a pillanatnyi győzteshez csatlakoztak. A Dunántúl nemessége mutatta a legkevesebb hajlandóságot a szabadságharc céljaival való azonosulásra egyrészt a császári hadműveleteknek való kiszolgáltatottság, másrészt a Bécshez fűződő anyagi és szellemi szálak miatt. Csatlakozását

e terület várakozó álláspontra helyezkedő főnemessége sem könnyítette meg. Befejezésül azt hangsúlyozta az előadó, hogy a középnemesség, miként korábban, a vármegyére támaszkodó, egyensúlyozó politikát folytatott a Rákóczi-szabadságharc alatt is. A hatalom iránti lojalitása mögött helyi hatalmának megtartására vonatkozó igénye húzódott meg. E körből a szabadságküzdelem idején azonban egy része képes volt kitörni.

Kovács Kálmán, a jogtudományok kanditásusa, egyetemi tanár (Eötvös Lóránd Tudományegyetem, Budapest), A közigazgatás Rákóczi államában című korreferátumában először arról a lehetőségről és szükségességről szólt, hogy Rákóczi a szabadságharc terjedésével a Habsburg-Magyarország romjain folyamatosan kiépítse az önálló, független magyar államot. Ezután megállapította: „A szabadságharc állama a feudális államtípuson belül kormányformájára nézve rendi-képviseleti monarchiának tekinthető, annak is átmeneti, ideiglenes jellegű, sajátos alakzata, amely a rendi konföderáció formájában ölt testet." Rákóczi ugyan határozottan törekedett erős központi hatalom megteremtésére, ebben az államban azonban ez korlátozottan sikerülhetett. Az államfői funkciót kezdettől a szécsényi országgyűlésen vezérlő fejedelemmé választott Rákóczi látta el. Távollétében szinte teljes jogkörrel Bercsényi Miklós főgenerális helyettesítette, 1707-től mint locumtenens. Rákóczi és később Bercsényi mellett is kancellária működött. A „kormány" szerepét kezdetben az Udvari Tanács látta el, ezt a szécsényi országgyűlés után a huszonnégytagú Szenátus váltotta fel. Míg az előbbi Rákóczi által kiválogatott, kis- és középnemesekből álló, koncepcióját magáévá tevő tanácsadó- és végrehajtótestület volt, az utóbbi mágnástöbbségű, csak nagyobb időközökben összeülő, több vonatkozásban a vezérlő fejedelem hatalmát korlátozó tanácsot jelentett. A gazdasági ügyeket a Gazdasági Tanács és az Udvari Gazdasági Tanács intézte. Központi szerv volt még az Országos Főhadbiztosság is, amely 1703 ősze óta a hadsereggel kapcsolatos ellátási ügyeket intézte. A feudális magyar állam régi országos méltóságait a szabadságharc alatt nem töltötték be. A korábbiaktól eltérő összetételű kuruc országgyűlések rendelkeztek törvényhozói jogkörrel. Az új, független központi intézmények mellett a közigazgatás régi helyi szervei szinte teljesen változatlanul továbbéltek. Különösen a vármegyerendszer változatlan szervezete, hiararchiája és mechanizmusa emelendő ki, mivel ez akadályozta a fejedelmi hatalom megszilárdítását. Rákóczi itt csak a leglényegesebb személyi változásokat tudta keresztülvinni.

Az államapparátus működésének hatékonyságát elsősorban éppen a megfelelő emberek hiánya akadályozta. Egyes vármegyéknél sajátos jelenségként jelentkezett, hogy párhuzamosan vagy egymást felváltva kuruc és labanc közigazgatási hatóságok működtek. Említésreméltó még az ország területi széttagolódása és a közigazgatás központi irányításának szétesése az ország 1706 elején öt katonai főkapitányságra történt felosztása következtében, amellyel együttjárt a megyei apparátus alárendelt szerepe, a megyei önkormányzat megsértése. A közigazgatás ellenőrzésére és felügyeletére Rákóczi, Bercsényi és a Szenátus is küldött ki megbízottakat, a vezérlő generálisok is beszámoltatták a tisztségviselőket. Külön kiemelendő Rákóczi szerepe a fegyveres harc megyei támogatásának biztosításában és az ennek érdekében kifejtett személyes felügyelete és ellenőrzése. Rákóczi államának kormányzati és közigazgatási problémái még további széles körű elemzést igényelnek.

Heckenast Gusztáv kandidátus, az MTA Történettudományi Intézetének tudományos főmunkatársa A merkantilizmus és Rákóczi gazdaságpolitikája című korreferátuma bevezetőjében megállapította, hogy a Rákóczi-szabadságharc független magyar állama a Habsburgok magyar királyságának államszervezetét váltotta fel, és ez egyrészt szakítást jelentett az előzményekkel, másrészt azonban megváltozott körülmények közötti folytatást, a nagyjából azonos állami feladatok és az azokat végrehajtó személyek azonossága miatt. Így a Gazdasági Tanács a Magyar Kamara funkcióit vette át, Rákóczi ugyanakkor fenntartotta a főkamaragrófsági szervezet korábbi különállását a centralizációt elősegítő politikai megfontolásokból.

A Habsburg-birodalom gazdaságpolitikájában az 1660-as évektől merkantilista szemléletű intézkedéseket tettek a kameralisták a Franciaországhoz viszonyított gazdasági elmaradottság felszámolása érdekében, és felmerül a kérdés, Rákóczi állama átvette-e ezeket. Az iparfejlesztés elsősorban a fegyver- és lőszergyártás területén érvényesült, általában a céhes kézművesség keretei között. Állami kezdeményezésre alapítottak néhány új üzemet, de ezek sem különböztek a meglevőktől. Egyetlen technikai újítást a bombagyártás merkantilista érvelésű magyarországi meghonosítása jelentett. Ez, valamint karmazsingyártó török mesterek huszti letelepítése már húsz évvel korábban felvetett ötlet volt. Bár szerények a Rákóczi-kori iparfejlesztés eredményei, a független magyar állam a gazdasági szakértők által javasolt lépéseket megtette, így a szabadságharc nem törés, hanem folytatás a fejlődésben.

A külkereskedelem nagy jelentőséghez jutott, mivel a katonaság fegyverzetét, egyenruháját jelentős részben importtal kellett volna biztosítani. Az ország azonban szegény volt, hiányzott az arany- és ezüstpénz. Rákóczi ezért igyekezett a külkereskedelmet állami ellenőrzés alá helyezni, bár csekély eredménnyel. Első intézkedése az 1705 júniusi egri országos kereskedőgyűlésen az ezüstpénz kivitelének megakadályozását és behozatalának előmozdítását célozta. Rákóczi 1706. július 22-i, a megyékhez intézett rendelete az 1703—1704-es belföldi árszínvonal fenntartását célozta, ugyanakkor az importról szólva a luxuscikkek és a szükséges behozatali cikkek megkülönböztetése merkantilista szellemű volt. Az 1706-os fegyverszünet alapján biztosított szabad cserekereskedelem az osztrák tartományok és Magyarország között szintén a merkantilista elméletnek felelt meg, bár a pénzhiány is indokolta, hogy Kőszegen és Szakolcán morvaországi textiliáért szarvasmarhát hajtott fel a magyar fél. Rákóczinak a rézpénz bevezetésére tett lépése, amikor 1704 elején felhatalmazást kért és kapott a megyéktől egy millió forint értékű rézpénz forgalombahozására az ezüstpénz pótlására, merkantilista ötlet. Rákóczi sugalmazója ismeretlen, de Wilhelm Schröder 1686-ban megjelent Fürstliche Schatz- und Rentkammer című művében javasolta a réz-váltópénz verését.

Rákóczi államának vezetői ismerték tehát a kameralista elmélet lényeges elemeit, s ha nem is hivatkoztak erre, gyakorlati gazdasági tevékenységükben alkalmazták ezeket.

Bánkuti Imre kandidátus, a Magyar Nemzeti Múzeum osztályvezetője, A szabadságharc államának gazdasági szervezete című korreferátumában azt fejtegette, hogy az abszolutista államapparátus kialakulásának jellemzője a gazdasági ügyeket intéző hivatalok szerepének megnövekedése: az állam és az állandó hadsereg fenntartása szükségessé teszi ugyanis az állami bevéte-

lek növelését és rendbentartását. Ezt az igényt a háborúk csak fokozzák. Rákóczi államában a gazdasági tevékenység a fejedelmi hatalom és a rendi erők közti erőviszony alakulásától függött. 1703 nyarától 1705 őszéig Rákóczi az ellenőrzése alá került jövedelmi forrásokat, mint a kincstári birtokokat, a bányavárosokat és bányakamarákat, valamint a sóbányákat, saját bizalmi embereivel igazgatta. Az 1705 szeptemberi szécsényi országgyűlés a konföderáció létrehozásával tulajdonképpen korlátozta a fejedelmi hatalom hatáskörét. A gazdasági irányításra új hivatalt hoztak létre, a Gazdasági Tanácsot. Ennek feladata volt az összes állami bevétel kezelése. A Gazdasági Tanács élén Klobusiczky Ferenc személyében Rákóczi bizalmi embere állt ugyan, a tanácsosok zöme azonban birtokos nemes volt, így ez a hivatal a rendi érdekeket képviselte. A Rákóczival való konfliktusok után 1707-ben átszervezték, hatáskore és működési intenzitása csökkent, mivel a bányavárosokat, sóbányákat, a máramarosi kincstári birtokokat, a kassai és nagybányai pénzverdét kivették ellenőrzése alól. 1710 elejétől gyakorlatilag lényegében megszünt a Gazdasági Tanács, s új fejedelmi hivatalt hoztak létre, az Udvari Gazdasági Tanácsot. Ennek hatáskörébe csak a fejedelmi birtokok tartoztak. Külön területet alkotott mindvégig a hadellátás, erre külön apparátust hoztak létre hadbiztosokkal. Tevékenységük azonban más területekre is kiterjedt, így a pénzverésre, adószedésre, külkereskedelemre. A Hadi Commissariatus valójában csak a hadak élelmezését és fizetését intézte 1704-től, az egyenruházat és a fegyverzet Rákóczitól közvetlenül függő személyek kezében volt. A Rákóczi-szabadságharc idején nem volt tehát a gazdasági élet egészét átfogó felső gazdasági irányító hivatal. A gazdasági irányító munka kulcspozíciói a birtokos nemesek kezében voltak, s bár ezek zömükben Rákóczi lekötelezettjei voltak, a gazdasági apparátus alapjában rendi jellegű volt. Ezt erősítette, hogy valamennyi hivatal működését csak a nemesi vármegye bázisán tudta végezni. Mindez akadályozta Rákóczi centralizáló törekvését.

N. Kiss István kandidátus, a Mezőgazdasági Múzeum tudományos főmunkatársa, Az állami jövedelmek a szabadságharcban című korreferátumában a Rákóczi államára a hadsereg eltartásából fakadó terhekről beszélt. Rákóczi már 1704-től igyekezett a csapatok zömét alkotó önkénteseket zsolddal ellátni, ez 1705—1706-ban évente 5,7 millió forintot tett ki rézpénzben. Ehhez járult még az élelmezés, felszerelés, utánpótlás és újoncozás költsége. Ezt a nagy összeget az állami jövedelmekből és a rendkívüli hadiadókból nem tudták fedezni, az 1707-es ónodi országgyűlés ezért megkísérelte a költségek csökkentését egyrészt a zsold rögzítésével, másrészt a hadműveleti időszakra korlátozásával. A haderő fenntartása így is a téli kvártéllyal együtt évi 5,2 millió forintot tett ki, nem számítva a fegyverzet- és lőszerutánpótlást és az újoncozást. Ez az összeg az infláció következtében hamarosan már 6 millió forintot ért el. 1708-ban vissza kellett térni az egész évi zsoldfizetésre, ekkor a hadsereg fenntartása 8,3 millió forintot tett ki. Mivel az 1708 novemberi sárospataki országgyűlés az adóbehajtást a seregtestek parancsnokaira bízta, további költségvetési kimutatások nincsenek.

Az államháztartásról szólva, az előadó megállapította, hogy Rákóczi állama a gazdasági erőforrásokat jól szervezetten kiaknázta, a kincstári jövedelmeket birtokba vette. Az első években nem volt állami adószedés, helyette élelem-kivetést alkalmaztak. A katonai terhek rendkívül magas szintje és az infláció 1707-ben azonban elkerülhetetlenné tette az általános adózás bevezetését. A rozsnyói tanácsülés 1,5 millió forint pénzadót és 0,8 millió fo-

rint értékű iparcikk, gabona és hús beszolgáltatását vetette ki a megyékre. 1707 júniusában az ónodi országgyűlés törvénybe iktatta az általános, azaz dica-adórendszert. Ez magában foglalta a nemesek adókötelezettségét is, és ezt szigorúan végrehajtották. A dica-adórendszer készpénzadóból, élelemkivetésből, téli szállásköltségből és újoncozási pénzadóból állt. 1707—1708-ban az állami bevétel a francia segéllyel, kincstári jövedelmekkel, udvartartási adóval és dicaadóval évi 8,6 millió forintot ért el, vagyis a kuruc haderő fenntartásának költsége meghaladta az ország teljesítőképességét. Az államháztartás csődjének elhárítására 1704-től rézpénzt hoztak forgalomba. Az inflálódást az sem tudta megállítani, hogy az ónodi országgyűlés 60%-kal devalválta a rézpénzt. A kuruc állam csak azért maradhatott fenn, mert az adók egy részét természetben szedték, a katonák, bányászok és kézművesek fizetésüket rézpénzben kapták, és így az infláció terhét is a társadalom viselte, bár nem arányos megoszlásban.

Az előadó ezután a nemesi és paraszti adózásról szólt. Kifejtette: „Rákóczi már az első megyék elfoglalása után elrendelte a nemesi felkelést, ami gyakorlatilag a birtokos osztály katonai megadóztatásává fejlődött." A mozgósított nemesek zöme ugyanis maga helyett zsoldoshelyettest küldött, akit neki kellett fizetnie, és ez komoly erőfeszítést kívánt. Az ónodi országgyűlés határozata szerint emellett a hadsereg egynegyedét a nemesség megadóztatásából tartották fenn, és ezzel a nemesi adómentesség elvét is felszámolták. A dicarendszer a nemességet és parasztságot egységesen és azonos rendszer szerint terhelte meg adóval. A nemesség adóterhe azonban vagyona arányánál magasabb volt, mivel a köznép nehezen fizette a pénzadót. A parasztság valamennyi terhének vizsgálata mégis azt mutatja, ennek az osztálynak kellett eltartania az egész feudális társadalmat, és ez az igen magas 50%-os kisajátítási arányt eredményezte. Ennek alapján az előadó arra a következtetésre jutott, hogy „a Rákóczi-szabadságharc nyolc éve talán elsősorban a parasztság teherbírásán múlott".

Perjés Géza, a Központi Statisztikai Hivatal könyvtárának tudományos főmunkatársa, A kuruc hadsereg című korreferátumában kiemelte: a 17. században Magyarország minden felelős politikai és katonai vezetője tisztában volt a magyar hadviselés elmaradottságával, amely akadályozta a török és osztrák hadsereg elleni sikeres fellépést. Rákóczinak nem volt ideje a korábban sürgetett hadszervezeti reformokra, és hadserege nem követhette az erdélyi fejedelmek hadvezetési gyakorlatát jelentő, kizárólag portyázó harcmódot, ezért külföldi zsoldosok felfogadását helyezte előtérbe. A francia segélypénzek elégtelensége azonban elkerülhetetlenné tette a kuruc katonaság regularizálását, ez mégis sikertelen maradt. Ennek okait vizsgálva, az előadó kifejtette, hogy a 18. századi európai taktika mögött jó két évszázados elméleti és gyakorlati múlt állt. E taktika lényegét a fegyverek maximális hatásának, a mozgás és fegyverhatás összhangjának és a lökés erejének biztosítása jelentette. Megvalósítása nem volt egyszerű, és egymásnak ellentmondó követelményeknek kellett megfelelnie. A legnagyobb tűzhatást például nem lehetett az összes fegyver egyszerre való tüzelésével biztosítani, mert akkor az újratöltésig a csapat védtelen maradt volna, hanem a katonáknak soronként vagy szakaszonként felváltva kellett tüzelniök. Ennek előfeltétele volt a tüzelési fogások egyszerre való végrehajtása, támadásban a szorosan egymáshoz zárkózva egyszerre lépés. Teljes rendben kellett tehát felállni a csatához, ehhez oszlopalakzatból vonalba kellett felfejlődni, mivel a csatarendet rend-

szerint menetből kellett megalakítani. Ez különböző, igen bonyolult fordulatok és kanyarodások végrehajtását is feltételezte. Mindez azt mutatja, hogy ennek a taktikának az elsajátítása rendkívül alapos, fegyelmen alapuló kiképzést követelt, és ezt csak feszes szervezettségű hadseregben támadhatatlan tekintélyű tisztek és altisztek tudták biztosítani. A gépszerű taktikától idegen volt a gondolkodás és a meggyőződésbeli motiváció, ez a társadalomból kihullott elemekből álló zsoldoshadseregtől is távol állt.

A kuruc hadsereg regularizációjának kérdésére áttérve az előadó rámutatott, hogy a szabadságharc népi-nemzeti kezdeményezésre indult, népi származású tisztek vezetésével, akik nem tudtak parancsnokolni. Ezeket azért nemes tisztekkel kellett felváltani, ám a nemesek sem voltak jártasabbak a hadtudományban. Emellett hiányoztak a képzett, fegyelmet és rendet tartani tudó altisztek is, és ez annál is súlyosabb volt, mert a kiképzést ők irányították. A csupán rövid fegyverszünetekkel megszakított hadakozás közben egyébként is lehetetlen volt kiképzést folytatni, pedig ez a fegyelmet is erősítette volna. A kuruc hadseregnél a gépszerű taktikából fakadó lélektani támasz is hiányzott. Ez magyarázza a nyílt csaták lefolyását: a lelkes lendülettel meginduló és jelentős kezdeti sikerekkel járó kuruc támadás primitív hiba vagy zsákmányolás miatt megtorpant, a császári ellentámadás pedig pánikot és fejvesztett menekülést keltett. A reguláris hadviselés előnye volt az is, hogy szabályai és metódusai szinte automatikussá tették a csatatéren való működést, és ez a hadvezérnek lehetőséget adott, hogy a tervezésre és döntésre koncentráljon. A kuruc hadsereg esetében Rákóczinak személyesen kellett hadait csatarendbe felállítani, s ha erre nem volt lehetősége, egészen más lett a csata kimenetele, mint ahogyan elképzelte. A csata irányítására pedig egyáltalán nem volt lehetősége, mert a harc kezdetével hadserege irányíthatatlan tömeggé vált az automatizmusok hiánya következtében.

Befejezésül az előadó arról szólt, hogy a portyázó harcnak is megvoltak az automatizmusai és metódusai, s ezeket a kuruc tisztek és katonák mesterien uralták, míg a császáriak számára ezek maradtak idegenek. A portyázó harcban megnyilvánuló kuruc fölény tette lehetővé, hogy a szabadságharc nyolc évig folyhasson.

Käfer István kandidátus, az MTA Kelet-európai Irodalomtörténeti Tanszéki Kutatócsoport tudományos főmunkatársa A nem-magyar népek részvétele a szabadságharcban című korreferátumában kiemelte, hogy a Rákóczi-kori Magyarország nem-magyar népeinek magatartását tekintve legharmonikusabb a magyar—szlovák kapcsolat volt. E két nép szoros egysége főképpen a 150 éves török uralom folyamán alakult ki. A szabadságharchoz csatlakozás részükről természetes jelenség, hasonlóan a kárpátaljai ukránoknak a kuruc táborhoz való tartozásához. Az eltérő történelmi fejlődés miatt más jelleggel ugyan, de hasonló együttműködés alakult ki Erdélyben is a magyarok, szászok és románok között. A szerbek és horvátok ezzel szemben a pravoszláv és osztrák befolyás miatt, a török közelében, távol a szabadságharc gócától, általában negatívan foglaltak állást a szabadságharccal szemben.

A szlovák nyelvű kuruc hagyományok a magyaréval azonos keletkezésűek és jellegűek. A népdalok gyakran kétnyelvűek. A szabadságharc idején keletkezett szlovák nyelvű irodalmi alkotások a közös szabadságküzdelemről tudósítanak; ez a harc a két nép közös öröksége. A szlovák nyelv a fehérhegyi csata után a Felső-Magyarországra menekült cseh literátorok hatására

jelentősen fejlődött. Ezek a literátorok testvéri barátságban éltek itt a magyarokkal, s a szabadságharc révén a magyaroktól várták országuk felszabadulását. A szlovák nép is gazdag a Rákóczihoz és a kurucokhoz fűződő hagyományokban, mégha ez a mozgalom nem is játszott olyan szerepet a szlovák kultúrában, mint a magyarban.

A szabadságharc kiemelkedő jelentősége éppen abban állt, hogy a leghíresebb keleteurópai abszolutizmus elleni felkelésben e térségnek a kedvezőtlen körülmények megváltoztatására törekvő népei érdekeit egyesítette. Nem véletlen, hogy ez a szabadságmozgalom éppen Magyarországon jelentkezett, a török hatalom megszünése után itt nyílt lehetőség politikai és fegyveres harc kirobbanására. A csehekhez, lengyelekhez, ukránokhoz, délszlávokhoz és románokhoz fűződő viszony jelezte Rákóczi politikai törekvését, hogy a szabadságharc ne csak a magyar nemzet ügye legyen, hanem valamennyi itt élő népé. Rákóczinak az ország belső egységét szolgáló reformjaitól nem lehet elvitatni a korabeli kelet-európai viszonyok közt a maximumot jelentő szociális tendenciákat. A kárpátukrán, szlovák, román és magyar jobbágytömegek a Rákóczi-szabadságharctól körülményeik javulását várták. Az a felfogás, amely szerint Rákóczi megfosztotta a szabadságharcot kezdeti szociális jegyétől, teljesen hamis, amiként az is, amely a szabadságharcot kizárólag a feudális osztály jogai konzerválására tett lépésnek tekinti. A szabadságharc folyamán megnyilvánuló társadalmi ellentmondások magukban véve, főleg a nemzetközi erőviszonyok problematikájától elvonatkoztatva, nem állíthatók be a szabadságharc veresége legfőbb okainak.

Befejezésül ismét hangsúlyozta az előadó, hogy a Rákóczi-szabadságharc semmiképpen sem volt a magyar nemzet magánügye a különböző nemmagyar népekkel való vetélkedéssel vagy ellentmondással, hanem olyan harc, amely a nem-magyar népek szabadságáért is folyt.

Magyari András egyetemi docens (Kolozsvár) Az erdélyi magyarok és románok együttműködése a szabadságharcban című korreferátuma bevezetőben megállapította: „A II. Rákóczi Ferenc vezette szabadságharc alapvető okai azonos jellegűek és tartalmúak a 17. századvégi törökellenes háborúk során Habsburg-fennhatóság alá jutott területeken." A politikai centralizáció és a modern merkantilizmus irányába mutató reform a császári kincstárra nehezedő súlyos nyomás miatt bürokratikus zsarnoki rendszerré fajult ezeken a területeken. Erdély különösen súlyos helyzetéhez hozzájárult, hogy az irreális adókötelezettséghez és az erőszakkal beszállásolt nagyszámú zsoldos hadsereg eltartásához az Erdély bekebelezésére irányuló céltudatos és következetes bécsi törekvés társult. Ez súlyos csapást jelentett az eddigi politikai, gazdasági, társadalmi struktúrára. A növekvő Bécs-ellenes magatartáshoz hozzájárult, hogy a hatalom az uralkodó osztály kezéből rövid időn belül kicsúszott; az ipar és kereskedelem ellenőrzése, egyes gazdasági területek monopolizálása, a városok autonóm jogainak korlátozása érzékenyen érintette a polgárságot; az adózás terén bevezetett kollektív felelősség és más intézkedések erősen sújtották a kiváltságos réteget alkotó székelyeket, szászokat, szabad románokat, katonáskodó félszabadokat és a tekintélyes számú magyar és román kisnemességet; az egyre növekvő terhek pedig mindenekelőtt a jobbágyokat. Az erdélyi társadalomban a korábbi jogi keretek fellazulása sorsközösségi érzést alakított ki, és már 1703 előtt a különböző etnikumú és társadalmi hovatartozású elnyomott elemek antifeudális jellegű Habsburg-ellenes akcióegységéhez vezetett, amelyet csak a középnemesség hiánya gyengített. Az arisz-

tokrácia Bécs előtti behódolása folytán a társadalom túlnyomó többségével szembekerült.

Rákóczi zászlóbontása után Erdélyben gyorsan terjedt a felkelés. A szabadságharc első szakaszában az éles osztályellentétek miatt az antifeudális küzdelem jellegét öltötte, Rákóczi hadseregébe a katonáskodó jobbágyok felszabadításának ígéretére özönlöttek a magyar és román jobbágyok. Emellett kisnemesi alakulatok is szerveződtek. A mozgalom azonban szétforgácsolódott, mivel hiányzott a központi vezetés. Az arisztokrácia és a gubernium Szebenbe való bezárkózása, a birtokos nemesség tartózkodása következtében fokozódott a belső társadalmi válság, széthullott az erdélyi katonaság, és felbomlott a közigazgatási rendszer. Mivel a felkelők az idegen igától való megszabadulás mellett a társadalmi igazságszolgáltatásért is fogtak fegyvert, súlyos belső, főleg antifeudális konfliktusok keletkeztek. „A népi erők harcának nyomása alatt a birtokos nemesség helyzete megmentése érdekében kénytelen volt a felkelésbe bekapcsolódni. Rákóczi fejedelemmé választásával pedig az erdélyi uralkodó osztály politikai hatalmának megőrzését óhajtotta elérni," — mondotta az előadó. A nemesség elképzelései találkoztak Rákócziéival, aki e térségből a szabadságharc egyik fellegvárát akarta kiépíteni, az erdélyi trónnal pedig uralkodói státusát kívánta a külföld előtt törvényesíteni. Ugyanakkor a fegyverben álló erdélyi magyar és román jobbágyság és kisnemesség továbbra is Rákócziban látta szabadságtörekvései biztosítékát. A gyulafehérvári fejedelemválasztó országgyűlés döntésével megszületett a vezető erő, bár a Rákóczit helyettesítő fejedelmi tanács a jobbágyságra vonatkozó határozatok szabotálásával állandósította a társadalmi feszültséget. A nemesi elem térnyerése a szabadságharcban az erdélyi felkelés radikalizmusának tompítását is jelentette. Az így kialakult egyensúlyállapot megkönnyítette az erők koncentrálását és a centralizációt, ennek eredményeképpen 1705 őszére Erdély nagy része Rákóczi ellenőrzése alá került. A jobbágy—nemesi viszony azonban továbbra is feszült volt, így az 1705. november 11-i vesztes zsibói csata negatív katonai következményei mellett a belső konszolidációra és centralizmusra is súlyos csapást jelentett. 1706—1707-ben kiábrándulást keltett a jobbágy- és kisnemesi katonaságban a főnemesség igyekezete, hogy Erdélyt kivonja Rákóczi befolyása alól, és hogy a jobbágykatonákat hazahozassa. 1707-től ismét felújult az antifeudális jellegű harc, azonban a kuruc hadseregben is a széthúzó erők kerekedtek felül, a személyes intrikák, a tisztikar önzése megbénította az akciókat. 1708-tól már nem volt ütőképes kuruc haderő Erdélyben, a még harcolók ellenállása is megtört 1709-re a társadalmi bázis elvesztésével.

Befejezésül az előadó hangsúlyozta: „Erdély magyar, román és más nemzetiségű parasztjai és kisnemesei képezték Rákóczi itteni csapatainak gerincét, akik az idegen iga lerázása mellett saját társadalmi felszabadulásukat is napirendre tűzték. A csaknem egy évtizedig tartó küzdelemben a testvéri szolidarítás jegyében vívták harcukat a külső és belső ellenséggel szemben, elévülhetetlen emléket állítva a közös harci hagyományoknak."

A korreferátumok elhangzása után a téma vitájában felszólalt *Benda Kálmán* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézetének tudományos főmunkatársa. Kiemelte az előadásban és a korreferátumokban jelentkező új szempontokat, új vizsgálatokat és új eredményeket a Habsburg-birodalom és Magyarország viszonya, Magyarország belső helyzete és Rákóczi politikai elképzelései terén. Az utóbbi vonatkozásban határozottabb megkülönböztetést látott szükségesnek a feudális abszolutizmus és a felvilágosodásban fogant

abszolutizmus között. Megállapította, hogy a nemzeti abszolutizmust megvalósító Rákóczi reformer volt, aki sokat tett a jogok és terhek igazságosabb elosztása érdekében. Ezért meggyőződése, hogy Magyarország sorsa sokban másként alakult volna, ha győz a Rákóczi-szabadságharc, de Rákóczi nem lépett volna túl a feudalizmus keretein.

H. Lehmann, az NDK Tudományos Akadémiája Történettudományi Intézetének tudományos főmunkatársa (Berlin) felszólalásában olyan kifejezések korabeli értelmezésével foglalkozott, mint haza, szabadság, szabadságharc, rebellió, alattvalói kötelesség, ellenállási jog, polgárháború.

N. Kiss István kandidátus, a Mezőgazdasági Múzeum tudományos főmunkatársa az 1708. évi jobbágyhatározatokhoz szólt hozzá. Mint rámutatott, a jobbágyoknak a szabadságharcban való fegyveres részvétele oly nagyarányú volt, hogy felszabadításuk csak a feudális rendszer felrobbantásával lett volna megvalósítható. Ezután arról szólt, hogy Rákóczi nemzeti abszolutizmust akart megvalósítani, az osztályellentétek kiegyenlítésével nemzeti egységet kívánt létrehozni.

Hunyadi István, a Tudományos Kutatás Nemzeti Központja tudományos munkatársa (Párizs) azt a kérdést vetette fel, mi okozta a szabadságharc alatt az erdélyi szászok, délvidéki rácok és horvátok távolmaradását. A továbbiakban a Rákócziról alkotott kép változásairól szólt.

R. Várkonyi Ágnes válaszában a felvetett kérdések közül kettővel foglalkozott. A hajduszabadságról megállapította: Rákóczi kereste a megoldás új lehetőségeit, az erre tett lépéseit az új államhatalom összefüggéseiben kell vizsgálni. Katonaszabadság és jobbágypolitika az államhatalom és társadalmi harcok síkján sok vonatkozásban széles kapcsolatban áll egymással. Ugyanakkor azonban Rákóczi jobbágypolitikája külön nagy fejezete a fejedelem államépítő munkájának. A rendi állam vagy abszolutizmus kérdését illetően leszögezte, hogy a szabadságharc állama tendenciájában az abszolutizmus felé haladt, de a közép-kelet-európai fejlődés sajátosságai szerint.

Benczédi László elnöki zárszavában hangsúlyozta annak tudományos jelentőségét, hogy az ülés vitával zárult, és kiemelte: ez előre viszi a további kutatást. Saját véleményét kifejtve, kételkedését fejezte ki, hogy Rákóczi az abszolutizmust képviselte volna, mert nincsenek tisztázva az alapfogalmak, hogy ti. mi a rendiség és mi az abszolutizmus.

A tudományos ülésszak harmadik napján, május 26-án, *R. Várkonyi Ágnes* elnöklésével *Bán Imre*, az irodalomtudományok doktora, egyetemi tanár (Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen), Korai felvilágosodás és nemzeti műveltség címmel tartotta meg előadását. (Szövegét lásd: az 1052—1069. lapon.)

Előadásához elsőként *Földes Éva*, a neveléstudományok doktora, az MTA Pedagógiai Kutatócsoportjának tudományos tanácsadója Rákóczi iskolapolitikája című korreferátuma hangzott el. Az előadó a 17. század második felének magyar nevelésügyéről megállapította, hogy Apáczai Csere János 1659-ben bekövetkezett halálával végetért a rövid virágkor. Hatása azonban továbbélt, Comenius munkáit újra kiadták, tanítványai működtek, sorra jelentek meg az anyanyelvű olvasókönyvek. A pozitív tendencia és az úttörő kezdeményezés a század utolsó évtizedeiben azonban a protestánsok üldözése következtében nem érvényesülhetett folyamatosan. Visszahúzó erőt képviselt az ellenreformációt és a Habsburg-politikát támogató jezsuita iskola is. A rideg, merev nevelési rendszer mégis sokszor éppen ellentétes hatást ért el, aho-

gyan ezt II. Rákóczi Ferenc személyiségfejlődése is mutatja. Rákóczi gyermekkori negatív tapasztalatai tükröződtek oktatáspolitikai intézkedéseiben. Az 1706-os Responsio-ban kifejti a jezsuiták iskolából való kivonulásának jelentőségét, mivel ez lehetővé teszi az állam számára fontos tananyag tanítható ságát. Kivételként mégis a nagyszombati egyetemen a szabadságharcot üdvözlő magyar jezsuiták kezében hagyta az oktatást. Rákóczi emellett a hajdani neves protestáns kollégiumok visszaállításával és támogatásával előremutató nevelés- és oktatáspolitika kialakítására törekedett, mivel az iskolázás ügyét elsőrendű állami feladatnak tekintette. Vallási türelmi politikájának megfelelően a felekezetek egyenlő iskolaállítási jogot kaptak, és ez az ország valamennyi nemzetisége számára is tanulási lehetőséget biztosított. A földrajz- és a nem Habsburg-szellemben történő történelemoktatás mellett szorgalmazta a matematika, sőt a korszerű fizika tanítását is. Az előadó ezután példákat említett Rákóczi iskolapolitikai intézkedéseiből. Az 1687-ben feldúlt eperjesi evangélikus kollégiumot újjászerveztette, miután a város 1704-ben a szabadságharc ellenőrzése alá került. A kurucpárti és ezért 1707-ben elüldözött nagyenyedi református kollégiumot Nagybányán telepítette le, 1709-ben pedig segítette Nagyenyedre való visszatérését. Már 1703-ban intézkedett a sárospataki református kollégium helyreállításáról, amely 1705-től régi helyén működhetett, és amelyet Rákóczi a szabadságharc folyamán mindvégig támogatott. Befejezésül az előadó így zárta fejtegetését: Rákóczi mélyen érdeklődött a nevelés és oktatás kérdései iránt. Következetes, haladó kulturális politikát valósított meg, és így harcolt az iskolázás haladó formáinak megteremtéséért is.

Ezután *Galavics Géza*, az MTA Művészettörténeti Kutatócsoportjának tudományos munkatársa, Rákóczi művészeti politikája című korreferátumára került sor. Az előadó kiemelte, hogy bár a szabadságharc korában sok műalkotás keletkezett, Rákóczi megbízásából és a vele való kapcsolatból aránylag kevés származik. Ezek alapján mégis ábrázolható a művészetekről vallott felfogása, művészetpártolása. Rákóczi házassága idején nem különbözött osztálya tagjaitól, s ezt az általa megrendelt műalkotások is tükrözik. A szabadságharc vezérévé válva azonban mecénásságának jellege is megváltozott, kulturális felfogásában a művészetek sajátos szerepet kaptak, mint közvetlenül vagy közvetve a szabadságharc céljainak terjesztői. A kortársak számára a képekben elmesélt történelem jelentette a szabadságharc ideológiájának műalkotásokkal való terjesztését. Ezek művészi jelentősége csekély volt a szabadságharc elején. Változást Daniel Warov svéd pecsét- és éremvésnök 1705—1707-es munkássága jelentett a fejedelem udvarában. Három érme egyúttal Rákóczi elképzeléseit is tükrözte, egyik oldalukon a fejedelmet ábrázolta, a másikon allegórikusan a szabadságharc egy-egy mozzanatát. Rákóczi további művészek önkéntes érkezését is várta udvarába. Kiemelkedő jelentőségű volt még Mányoki Ádám ott-tartózkodása, aki 1708-ban festette első Rákóczi-portréját, majd még további két festményt készített a fejedelemről.

Hopp Lajos kandidátus, az MTA Irodalomtudományi Intézetének osztályvezetője, A Rákóczi-szabadságharc és emigráció irodalmi törekvései című korreferátumában megállapította: a Rákóczi-szabadságharc irodalma a barokk hosszúra nyúlt korszakának egy meghatározott szakaszában keletkezett, s ebben gyökeredzett az emigráció irodalma is. Ez a szakasz sűrítette az egész korszak tendenciáit, de új vonásokat is tartalmazott. A súlyos háborús viszo-

nyok miatt a művészetek terén csupán átmeneti fellendülésről lehetett szó. Rákóczi irodalompolitikája ugyanakkor szorosan összefüggött az önálló magyar államiság visszaállításának gyakorlati megvalósításával, így ez új korszak ígéretét hordozta magában. Rákóczi fejedelmi udvara vált a nemzeti kultúra és művelődés központjává, és a magyar ifjúság valóságos nevelőintézménye lett. Rendkívüli fontosságú volt a magyar államnyelv és gyakorlati írásbeliség. A fejedelmi kancellária súlyának növekedésével kiemelkedő szerephez jutott a köznemesség hivatali literátus rétege, és létrejött a politikai udvari irodalom szervezeti kerete. A szabadságharc idején nagy szerepet játszott a hagyományokat felhasználó, megújult politikai publicisztika, jelen volt emellett a levélirodalom, üdvözlő óráció-irodalom, hazafias imádságirodalom, egyházi szónoklat, diárium- és naplóirodalom, önéletírás. A kuruc vitézi költészet is politikai töltésű volt mind a nemesi, mind a népi ágazatban. A kuruckori drámaírás az iskoladráma szintjén a régi formai-műfaji hagyományt szintén új tartalommal és szemlélettel folytatta. A különböző műfajokban keletkezett irodalmi alkotások hiteles képet adnak Rákócziról és a szabadságharcról. Rákóczi e rövid, de kiemelkedő jelentőségű irodalmi periódus vezéralakja is volt. Emlékiratai, Vallomásai a magyar barokk memoárírás csúcsára emelik, de emellett államelméleti, meditációs és más műveket is alkotott. Rákóczi életművéhez számos ponton kapcsolódik Mikes Kelemen irodalmi, fordítói tevékenysége, amelyből kiemelkedik a Törökországi Levelekben meghonosított új irodalmi műfaj.

Szathmári István, a nyelvtudományok doktora, egyetemi tanár, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának dékánja (Budapest), A magyar nyelv a szabadságharc idején című korreferátumában először a nyelvtudománynak a kuruc kor nyelvének elemzése terén mutatkozó adósságáról szólt. Kiemelte annak a kérdésnek a fontosságát, hogy mit jelentett a Rákóczi-szabadságharc a magyar irodalmi nyelv, a nyelvi normarendszer kialakulásának folyamatában. Ezután elméleti síkon megállapította: az irodalmi nyelv nemcsak a szépirodalomban használatos nyelvet, hanem általában az igényesebb írásbeliséget jelenti; a gazdasági, társadalmi, politikai, művelődésbeli tényezők hatására merül fel az igény a nyelv egységesülésére és normalizálódására; előbb a formai, majd a tartalmi jelenségek egyes változatai választódnak ki és terjednek el. A magyar nyelv fejlődésében a nyelvi egységesülés és normalizálódás intenzívebben a 16. század második negyedében indult meg, és a 17. század végére alakult ki az északkeleti, azaz Kassa—Sárospatak—Debrecen környéki nyelvjárásból, döntően e terület református iskolái, főiskolái hatására formai, azaz helyesírási, hangtani és alaktani tekintetben. A tartalmi, vagyis szókészleti, frazeológiai, mondattani és stilisztikai jelenségek terén ezzel szemben legfeljebb csak kezdeti lépésekről lehet beszélni, a szó- és kifejezéskészlet még rendkívül szegényes volt. A formai normarendszer is csak a legműveltebbek szűk körében terjedt el. A Rákóczi-szabadságharc hozzájárult a kialakult normarendszer erősítéséhez, terjedéséhez a társadalmi-politikai viszonyok módosulása és az anyanyelvi műveltség emelkedése következtében, elsősorban az írásbeliség magyarrá válásával, az irodalom fellendülésével. Mivel pedig a szabadságharc stabil bázisa nyolc éven át Felső-Magyarország és az ország északkeleti része volt, valamint Rákóczi hadseregének kilenc tizede protestánsokból állt, ez is erősítette az irodalmi nyelvet, ahogyan ez a fennmaradt írások vizsgálata alapján egyértelműen bizonyítható. A Rákóczi-szabadságharc néhány korábban még ingadozó jelenség vonatkozásá-

ban is egységesebbé tette a normarendszert. Ez a rövid korszak azonban a szó- és kifejezéskészletet nem tudta megfelelő módon gyarapítani, szakmai jellegű tárgyak, jelenségek és hivatalos fogalmak megnevezése még idegen nyelveken, főleg latinul történt. Összefoglalásként megállapította: „Irodalmi nyelvünk teljes kialakulását a felvilágosodás és a reformkor hozza meg, de az ehhez vezető úton jelentős, sőt nélkülözhetetlen állomás volt mind a társadalmi hatóerő, mind a belső struktúra szempontjából a Rákóczi-szabadságharc kora."

Varga Imre kandidátus, az MTA Irodalomtudományi Intézetének tudományos főmunkatársa, Rákóczi alakja a kuruc költészetben című korreferátumában megállapította, hogy az ország függetlenségéért, a szabadságért alapvetően két osztály, a nemesség és a jobbágyparasztság küzdött. A nemesség azonban az ország függetlenségén túl saját rendi kiváltságaiért, a jobbágyság a földesúri és katonai szolgáltatásoktól való szabadulásért harcolt. Rákócziban mindkét osztály a maga céljához hozzásegítő vezért látta. A jobbágyság céljait és a hajdúszabadság reményében való csalatkozást az 1705 őszén, telén keletkezett Két szegénylegény beszélgetése és Szegénylegény-ének című versek mutatják. Míg előbbiben panaszuk alázatos, tiszteletteljes hangon előadott, utóbbiban keserű kitörés van a nemesi vezetés ellen. A jobbágyok folyamodványaiból, kérvényeiből nyert Rákóczi-kép Istentől küldött vezért mutat, akit szeretettel fogadnak, mivel megszabadítja őket az idegen és földesúri elnyomástól. A hajdúszabadság késése miatt azonban a bizalomvesztés hangja válik uralkodóvá. Kezdetben a kuruc verseknek agitációs céljuk is volt; amikor Rákócziról beszéltek, az összefogást célozták. A korabeli versek Rákócziban ugyanakkor bemutatták az ügyes, bátor hadvezért is, akit Isten rendelt és segít. A nemesi dicsőítő-énekek 1707 tájától szaporodtak, s ezek a barokk költészet modorában, nagy ősök méltó sarjaként üdvözölték a fejedelmet. Rákóczi alakja rövidebb latin versekben is felvillant, mint Magyarország fejedelme és szabadítója. A nép a szatmári békét követő nyomorúságban idézte fel ismét a Rákóczi alakját a szabadságharc fénylő csillagaként.

A korreferátumok elhangzása után *Vörös Imre*, az MTA Irodalomtudományi Intézetének tudományos munkatársa a Rákóczi-szabadságharc és a korabeli katolikus nemzettudat kérdésével kapcsolatban a magyar szentek tiszteletéről beszélt felszólalásában. Kiemelte az Árpád-házi szentekhez kapcsolódó királyi hűséget és bizonyos patriotizmust, amelyhez török- és kurucellenes tendencia társult.

Bán Imre válaszában megköszönte a kiegészítést, és hozzátette, hogy a magyar szentek tisztelete az 1711 utáni magyar történeti tudat alakulásában jelentős.

Az elnöklő *R. Várkonyi Ágnes* zárszavában a különböző felszólalásokban elhangzottakat úgy összegezte, hogy a Rákóczi-szabadságharc idején összegeződtek az előző korszak művelődési tendenciái, ugyanakkor azonban Rákóczi államának művelődéspolitikája, különösen az anyanyelvi műveltség, a vallásszabadság, a természettudományos képzést és európai műveltséget szorgalmazó oktatáspolitika, a művészetpártolás és a lakosság, a hadsereg tájékoztatása vonatkozásában rendkívül sokat tett a magyar és az ország más nyelvű rétegeinek további fejlődése érdekében.

*

Délután került sor a negyedik ülésre *Köpeczi Béla* akadémikus elnökletével.

Esze Tamás kandidátus, a Református Egyház Tudományos Gyűjteményei ny. főigazgatója, A Rákóczi-szabadságharc valláspolitikája címmel tartott előadást. Mint bevezetőjében leszögezte: Rákóczi valláspolitikájának csak az akkori Magyarországon a protestánsokat érintő mozzanataival kíván foglalkozni, mivel Erdélyben lényegesen eltérő vallás- és egyházpolitikai rendszer volt. A négy recepta religio rendszerében ugyanis a református vallás uralkodó szerephez jutott, hatalma pedig a görögkeleti románok patronátusa által még nőtt.

Magyarországon 1608 óta a Bocskai-felkelés eredményeképpen országos törvények által engedélyezett vallásszabadság volt. Ez a vallásszabadság azonban a katolikus Habsburg-uralkodóházzal szemben később is Erdély fegyveres támogatására szorult. A protestánsokat védő jogalkotást ilyen körülmények között terjesztette ki és tetőzte be az 1647. évi országgyűlés. Erdély elerőtlenedésével párhuzamosan azután a bécsi kormányzat elérkezettnek látta az időt a korábbi vallásügyi törvények érvénytelenítésére, a magyar protestantizmus likvidálására. A válság az 1662-es országgyűlésen robbant ki, amelyet a protestáns gravámenek tárgyalásának sikertelensége miatt a protestáns követek elhagytak. Ezután Bársony György katolikus püspök Speculum Hungariae és Veritas toti mundo declarata című sugalmazott röpirataiban félhivatalos jellegű kormányprogramként bejelentette és igazolta a totális ellenreformációt, a protestáns vallásszabadság felszámolását. Ez az egyházi irányzat aktuális politikai törekvéssel ötvöződött: a bécsi kormány hatalmi aspirációja Magyarország vonatkozásában feltételezte a protestantizmus megtörését, ugyanakkor a protestantizmus a Habsburg-abszolutizmus ellen támadva-védekező magyar rendiség természetes szövetségese volt. A katolikus főurak Wesselényi-féle összeesküvéséből így bontakozott ki minden ízében protestáns ideológiájú és tendenciájú köznemesi akció, amely a kuruc nemzeti ellenállás kezdetét jelentette. Ez az ellenállás a prédikátorok 1674-es perbefogásával és gályarabságra ítélésével még fokozódott, 1678-ban pedig Thököly vezetésével kirobbant az első kuruc szabadságharc. Az ellenreformáció első támadása kudarccal végződött, I. Lipót 1681-ben az 1647-es vallási törvények érvényességének elismerésére kényszerült. Fordulópontot a török kiűzése jelentett, különösen mivel Thököly is a törökkel együtt szorult ki az országból. A bécsi udvar ekkor ismét előtérbe helyezte Magyarország beolvasztását a birodalomba, és ennek érdekében igyekezett megvalósítani az egyhitű ország koncepcióját. I. Lipót akaratának megfelelően az 1687-es országgyűlés elvetette a vallásszabadságot, a protestáns vallásgyakorlatot szabályozó 1691-es Explanatio Leopoldina pedig az ország protestánsainak többségét törvényen kívül helyezte. Egy 1701. évi rendelet a töröktől visszahódított területeken csakis a katolikus vallás szabad gyakorlását engedélyezte, és ez az itteni protestáns magyar lakosság nyílt üldözését jelentette. A jezsuiták vezette totális ellenreformáció kihívta a protestáns nemesek ellenállását, és ezekhez parasztmegmozdulások társultak. Így a Rákóczi-szabadságharc kitörésében nagy része volt a vallási nyugtalanságnak.

Rákóczi arra törekedett, hogy kiegyenlítse a vallások viszályát, elhatárolta magát — katolikus világnézete ellenére — kora politikai katolicizmusától, és elítélte az ellenreformáció erőszakos cselekedeit. Rákóczi meggyőződéséhez katonai érdek és politikai belátás társult, mivel hadseregének

kilenc tizede protestáns volt, vállalnia kellett a vallási türelem politikáját. Rákóczi felkarolta emellett az udvar és a katolikus klérus ellenállása következtében sikertelen uniós gondolatot, amelyet Spinola Roxas bécsújhelyi püspök fejtett ki Tentamina Politica című traktátusában. Rákóczi a római katolikus egyház fejével és harci szervezetével — a pápával és a jezsuita renddel — szemben az állami szuverenitás elvét vallotta és érvényesítette. A pápát nemcsak az egyház fejének, hanem idegen uralkodónak is tartotta. Azt is felismerte, hogy a jezsuita rend jelenléte és működése súlyos ártalmat okoz a vezetése alatt formálódó új magyar államnak, mivel akadályozza a nemzeti egység kialakulását, hírszolgálatával és agitációjával pedig a császári hadsereget segíti. Mivel XI. Kelemen pápa kezdettől fogva bizalmatlan volt Rákóczival szemben, Brenner apát követségének kellett volna a pápa azon aggodalmát eloszlatni, hogy a szabadságharc az egyház ellen irányul; küldetése azonban nem járt eredménnyel.

A protestánsok vallásszabadságát kinyilvánító és időről-időre újból megerősítő országos törvényeket Rákóczi teljes értékűeknek tekintette, és érvénytelennek tartotta az 1687-es országgyűlés rendelkezését, amely csak meghatározott helyeken engedélyezte a protestánsok szabad vallásgyakorlását. A templomok és a velük együtt elidegenitett egyházi ingatlanok és egyéb javak birtokbavételét és használatát illetően az 1647-es országgyűlési határozathoz ragaszkodott: erről dönteni az országgyűlés joga és kötelessége. A szabadságharc ellenőrzése alá került területeken helyreállította és biztosította a hadsereg segítségével a protestáns vallásgyakorlatot. Mivel erőszakos protestáns templom-visszafoglalások következtek be, Rákóczi ezt 1704. január 27-i vallásügyi rendeletével az országgyűlés döntési jogára hivatkozva megtiltotta és katolikus-protestáns vegyesbizottságokat küldött ki rendeletének érvényesítésére. Ez protestáns nyugtalanságot keltett, a protestáns nemesség a két gyöngyösi értekezleten opponált. Rákóczi mégis kitartott álláspontja mellett. A protestánsokat a református Vay Ádám udvari marsallnak és az evangélikus Ottlyk György főudvarmesternek sikerült lecsillapítania, mivel kezességet vállaltak Rákóczi ígéreteiért. Bercsényi nem értett egyet Rákóczi vallásügyi terveivel. A kuruc táboron belüli vallási ellentéteket a bécsi udvar igyekezett kihasználni és a gyöngyösi események hatására I. Lipót 1704. július 20-i nyilatkozatával a két protestáns egyháznak az 1681-es és 1687-es törvények értelmében vallásszabadságot engedélyezett. Rákóczi 1704. augusztus 12-i vallásügyi rendeletével szintén megerősítette a szabad vallásgyakorlatot, elrendelte továbbá, hogy a templomok azok birtokában maradjanak, akik használják, de más felekezetek is szabadon építhessenek templomot, iskolát; a tizedet azok kapják, akik máris élnek vele, stólát mindenki a maga egyháza papjának fizessen; végül megtiltotta az országgyűlés határozatáig a templomok és iskolák elfoglalását. E rendelet meghozatalánál Rákóczi külpolitikai érdekeire is tekintettel volt, és az is erre ösztönözte, hogy 1704 júliusában a református szellemű Erdély fejedelmévé választották. Az 1705 szeptemberi szécsényi országgyűlés döntött a valláskérdésben Rákóczi közvetítésével a szembenálló felek kényszerű kiegyezéseként: vallásszabadságot biztosított az 1608-as és 1647-es törvény alapján és az 1659-es hitlevél szerint. A vezérlő fejedelemmé választott Rákóczi esküjébe is belevette a vallásszabadság megtartását és megtartatását. A templomokról való döntésre vegyesbizottságokat hoztak létre egy-egy katolikus, református és evangélikus taggal Ezek határozataiban a status quo és a maior pars elve érvényesült, a kisebb

ségről való gondoskodás mellett. A vegyesbizottságok működése ellen sok panasz merült fel, s az 1707-es ónodi országgyűlésen Rákóczi ismét kénytelen volt foglalkozni a valláskérdéssel. A panaszok orvoslására a fejedelmi tanács tagjaiból hoztak létre két bizottságot.

Az előadó befejezésül arról szólt, hogy Rákóczi a szécsényi országgyűlés határozatának megfelelően száműzte az országból a jezsuita rendet, mivel az nem szakadt el az ausztriai rendtartománytól és nem tett esküt a konföderációra. A vallásbéke eszményét képviselve, Rákóczi megelőzte korát, de teljes megvalósításához nem volt ereje az adott körülmények között.

Borovi József, a budapesti római katolikus Hittudományi Akadémia professzora, Rákóczi világképe és a vallás című korreferátumában megállapította: Rákóczi a magyar katolicizmus egyik legérdekesebb egyénisége. Keresztény, vallásos világnézetének alapjai és fejlődése Vallomásai-ból ismerhető meg. Világnézeti fejlődése életének Bécsig, majd Párizsig és végül Rodostóig tartó három szakaszára osztható. Az első szakaszban rendszeres vallásos életet élt, ez azonban Bécsben hanyatlásnak indult. A második szakaszban elsősorban nemzeti, történeti, hazafias gondolatok foglalkoztatták; fő gondja az ország szabadságának biztosítása volt. A haza érdekét a felekezeti érdek fölé helyezte. Hazafiassága és vallásossága nem került egymással ellentétbe. Életének harmadik szakaszában ismét vallásos világnézete kerekedett felül, — hazafias felfogása változatlan megtartásával.

Fabinyi Tibor, a Budapesti Evangélikus Teológiai Akadémia professzora, Rákóczi diplomáciájának valláspolitikai vonatkozásai címmel tartott korreferátumot. Mint rámutatott, Rákóczi elsősorban a protestáns rendek képviselőit használta fel diplomáciai küldetésre. Ennek oka, hogy az ország túlnyomó többségében protestáns volt, a protestáns középnemesség és városi polgárság jelentős gazdasági súlyt képviselt, jórésze magas kulturáltságú és konstruktív felfogású volt, ugyanakkor az európai államok jelentős része protestáns uralkodók irányítása alatt állt, Rákóczinak pedig elsőrendű érdeke volt, hogy rokonszenvet, támogatást, sőt esetleg szövetséget szerezzen.

A porosz kapcsolatról szólva, az előadó rávilágított arra, hogy I. Frigyeshez Rákóczi 1704 elején a református Ráday Pált és az evangélikus Okolicsányi Mihályt küldte. A követutasításukban szereplő előterjesztésük a következő volt: I. Frigyes ne ítélje el a szabadságharcot és ne segítse a császárt; támogassa továbbá a szabad királyválasztást, valamint a protestánsok vallásszabadságát biztosító szövetség megkötését és a protestáns fejedelmek ligájába való felvételt. E. D. Jablonski, Comenius unokája, I. Frigyes udvari lelkésze 1711-ig figyelemmel kísérte a szabadságharcot és levelezésben állt Rákóczi követeivel. A. H. Francke hallei professzor is rendkívül érdeklődött a szabadságharc iránt, személyes megbízottja többször is járt Magyarországon.

Ami az angol—holland kapcsolatot illeti, Stuart Anna angol királynő Ausztria és Poroszország bevonásával törekedett Franciaország elleni koalícióra, ezért Angliának és Hollandiának nem volt érdeke, hogy a magyar szabadságharc erőket vonjon el Ausztriától, ugyanakkor ez a két hatalom elő akarta mozdítani a magyar protestantizmus helyzetének kedvezőbb alakulását. Ebben az értelemben tevékenykedett közvetítőként a szabadságharc békeértekezletein lord George Stepney angol és Jacob Jan van Hamel Bruyninx holland követ Bécsben. Az előadó ezután Ráday és Okolicsányi 1704 eleji követjárásáról szólt a lengyelországi svéd királyi táborban, majd az evangélikus rendek konzisztóriumának 1705-ös újabb követjárásáról, amelyek azonban

vígasznyújtásnál többet nem eredményeztek. Mivel IV. Frigyes dán király 1705 óta katonai segítséget nyújtott a bécsi udvarnak, a dán kapcsolat Rádaynak a protestáns rendek nevében a dán segélycsapatok kivonására irányuló kérelme volt.

Befejezésül Brenner Domokos római katolikus apát 1707-es római követjárásáról beszélt az előadó, kiemelve, hogy a küldetés a magyar nemzet igazának pápai elismerésére irányult, amelynek megnyilatkozása a pápai áldás mellett a magyar király apostoli jogainak Rákóczira való átruházása lett volna. Ez rábírta volna a magyar főpapokat a konföderációhoz való csatlakozásra. Róma azonban minden feltétel nélkül a Habsburgok oldalán állt, és Brenner követjárása sem tudott változtatni ezen a tényen.

Rosdy Pál, az Esztergomi Prímási Levéltár igazgatója, A janzenizmus a legújabb teológiai megvilágításban című korreferátumában kiemelte, hogy komplex dogmatikai, erkölcstani és politikai mozgalomról van szó a janzenizmus esetében. Ez a mozgalom nevét megalapítójáról, Jansenius (1585—1638) holland püspökről kapta, akinek főműve az 1640—41-ben megjelent Augustinus című alkotás volt. Dogmatikája protestáns hatást mutatott, elvetette az értelem funkcióját a teológiában, szerinte a hittudomány csak a Szentírásra és az egyházatyákra támaszkodhat; az emberiség bűnös vágyaknak alávetett, szabadságát a megváltott ember sem nyeri vissza, mivel Isten csak a választottaknak ad kegyelmet; mindez a szentségek vételének rigorizmusát eredményezte. Erkölcstana az Isten akaratával a szeretet általi bensőséges azonosulást állította a középpontba. Ami a politikát illeti, ez a mozgalom szembefordult a pápai tévedhetetlenséggel és a szerzetesrendekkel; a pápával szemben a püspökök tekintélyét hangsúlyozta, és támogatta az állam szuverén befolyását az egyházra. Ilyenformán a janzenizmus az abszolutizmus támasza volt, és többek között a jozefinizmus is gyümölcse volt. Bár ennek a mozgalomnak a közvetlen hatása az 1730-as években végetért, szelleme továbbélt, és többek között a közelmúlt II. Vatikáni Zsinaton is jelentkezett hatása a szentírásmagyarázathoz való visszanyúlásban, az egyházi autonómia elismerésében, a nemzeti nyelvű liturgia megvalósításában, az ökumenizmusban. A janzenizmussal szemben ma sincs egységes teológiai szemlélet, a rigorizmust azonban ma is az egész római katolikus egyház elveti, s összességében negatív jellegű e mozgalom megítélése.

Ladányi Sándor, a Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltárának igazgatója (Budapest), A vallási türelem eszméje a Rákóczi-szabadságharcban című korreferátumában hangsúlyozta, hogy a Rákóczi-szabadságharc nem vallásháború volt, de igen nagysúlyú politikai kihatásai miatt elsőrendűen fontos kérdést jelentett a vallásügy, amelyet Rákóczinak meg kellett oldania. Rákóczi toleráns magatartást követett, amely a szécsényi országgyűlés vallásügyi tárgyalásaiban és törvényhozásában kulminált. Általános nézet, hogy Rákóczi vallási türelmessége politikai meggondolásból fakadt, mivel a haderő túlnyomó része protestáns volt, ezért tehát orvosolnia kellett a protestáns sérelmeket. Esze Tamás kandidátus mutatott rá, hogy a vallási béke szembenálló erők kényszerű kiegyezése volt, amelynek egyetlen biztosítékát Rákóczi személye jelentette.

Az előadó ezután arról szólt, hogy Rákóczi egész belpolitikai tevékenységét az erők egyesítése jellemezte, és e tekintetben jelentős volt a különböző vallásfelekezetek kibékítése. Gondolkodását befolyásolták a családi hagyományok, elsősorban az erdélyi toleráns valláspolitika. Neuhaus-i neveltetése

és prágai egyetemi tanulmányai magas műveltséget és európai látókört is biztosítottak Rákóczi számára, amely európai utazásai révén még tágult is. Tanulmányozta a legmodernebb francia államelméleti munkákat, és ismerte a kereszténység különböző felekezeteinek békés egyesítését célzó uniós tervet, és ennek hatása sem tagadható. Rákóczi világnézetének alapja minden természettudományos érdeklődése mellett is a római katolikus vallás volt, de megérintették a korai felvilágosodás törekvései is, ezért befelé forduló, mások iránt türelmes, személyes hit formájában jelentkezett ez nála. Locke és Pufendorf ebben az időben keletkezett tolerancia-elméletétől különbözött Rákóczi tolerancia-rendszere, amennyiben nála a vallásszabadság azonos volt az egyházszabadsággal, és ebből következően az egyházszervezés szabadságával. Rákóczinak nem volt szüksége nyugati elméletek átvételére, a sajátos történelmi fejlődés során a nyugati művelődési elemek az egyházi élet területén is a magyar viszonyokhoz asszimilálódtak, az erdélyi törvényhozás pedig vallási toleranciában meg is előzte a nyugatot. Rákóczi még ennél is tovább ment, amikor elvben leszámolt a földesúri joggal a vallás kérdésében, és a vallást alárendelte a haza ügyének, gyakorlatilag pedig el tudta érni, hogy a szabad vallásgyakorlat elvét törvénybe foglalják.

*

A nemzetközi tudományos ülésszak május 26-án este *Köpeczi Béla* akadémikus, az MTA főtitkár-helyettese zárszavával ért véget, aki azt hangsúlyozta, hogy az elhangzott előadások és korreferátumok, valamint az ezeket követő viták egyrészt összegezték az elmúlt két évtized kutatási eredményeit, másrészt kijelölték a további feladatokat. Igen nagy jelentőségű annak a törekvésnek az érvényesülése, hogy ne önmagában, hanem nemzetközi viszonylatokban vizsgáljuk a Rákóczi-szabadságharcot. Közép-Kelet-Európa relációjában első ízben itt sikerült teljességében bemutatni e kapcsolatok tartalmát. Az angol, holland kapcsolatok, a közvetítés és a béketárgyalások kérdése azonban háttérbe szorult, ezek diplomáciatörténeti összegezése további munkálatokat igényel. A gazdaságtörténetben új eredmények születtek, az ipar és kereskedelem fejlődésének vizsgálata során még további eredmények várhatók. A legnagyobb vita a társadalomtörténeti kérdések körül folyt. Sok új eredményt hozott a jobbágyság helyzetének feltárására irányuló kutatás, de további elemzés szükséges a katonáskodó parasztok felszabadítása kérdésében, elsősorban a gyakorlati megvalósítás vonatkozásában A nemzetiségek részvételének feltárását, mint ezt az ülésszak is meggyőzően bizonyította, a közös harc szempontjából végezzük. E területen is újabb eredmények vannak, és ezeknek további szisztematikus kutatásra kell ösztönözniük A szabadságharc államának jellegét sikerült tisztázni: erre az államra az átmenetiség a jellemző, a háborús körülmények és az idő rövidsége megakadályozta az abszolutista állam megteremtését, de a rendiséggel szemben érvényesült az abszolutista központosítás. Az ülésszak gyengéje volt, hogy nem sikerült kellő mélységben foglalkozni a nemességgel, egyes rétegeinek a politikai gyakorlattal szembeni állásfoglalásával. Háttérben maradt a polgárság és az értelmiség tevékenysége is, a szétdarabolt tárgyalás helyett szintézisre lett volna szükség. Művelődéstörténeti területen egyetértés volt a nemzeti műveltség értékeinek felhalmozódása és továbbfejlődése vonatkozásában. Itt is sok feltárnivaló van azonban még, és szükség lenne forráspublikációkra, elsősorban a nem-

magyar nyelvű emlékek lefordítására. Egyháztörténeti vonatkozásban tovább kell vizsgálni a korai felvilágosodáshoz és más irányzatokhoz fűződő szálakat. Modellekhez kell viszonyítani, de figyelembe kell venni a sajátos körülményeket az eszmetörténeti kutatásokban. Ezekhez újabb alapokat adhat Rákóczi műveinek folyamatban levő szövegkritikai kiadása is. Befejezésül Köpeczi Béla kiemelte: a Rákóczi-szabadságharc a magyar történelem rendkívül gazdag periódusa, amely a társadalmi haladáshoz való viszony alapján bukásában sem kudarc, amely éltette az utókort, és amelynek máig ható példás tetteit tovább kell tudatosítanunk társadalmunkban. Ugyanígy hozzá kell járulnunk az élet számos területén hihetetlen aktivitással dolgozó, a közösség ügyét és a haladás eszméjét vállaló, így ma is példaképnek tekinthető Rákóczi valóságos képének tudati megszilárdulásához.

A nyolctagú szovjet delegáció nevében *Váradi-Sternberg János*, a történelemtudományok doktora, egyetemi tanár (Ungvár), méltatta ezután az ülésszakot, amelynek eredményeit ismertetni fogják a Szovjetunióban is. Egyúttal bejelentette Rákóczi Emlékiratai előkészületben levő orosz nyelvű kiadását. Mint hangsúlyozta: ez a nemzetközi tudományos ülésszak is hozzájárult a népek barátságának erősítéséhez.

A tudományos ülésszakot *Szabolcs Ottó* kandidátus, az Országos Pedagógiai Intézet tanszékvezető tanára, a Magyar Történelmi Társulat főtitkára rekesztette be, aki az ülésszak jelentőségét méltatta, majd köszönetet mondott az ülésszak házigazdáinak, Sárospatak város tanácsának és a Vármúzeum igazgatójának, valamint a rendezőknek, elsősorban Benda Kálmán kandidátusnak, főrendezőként végzett fáradhatatlan munkájáért.

Május 26-án este a Hazafias Népfront Országos Tanácsa és a Rákóczi Emlékbizottság elnöksége adott fogadást a nemzetközi tudományos ülésszak résztvevőinek tiszteletére.

A fogadás után Sárospatak város tanácsa rendezett irodalmi előadóestet a II. Rákóczi Ferenc Gimnázium dísztermében. Ünnepi beszédet mondott *Czine Mihály*, az irodalomtudományok doktora, egyetemi tanár (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest).

*

Május 27-én délelőtt a tudományos ülésszak résztvevőinek, párt-, állami és társadalmi életünk számos képviselőjének jelenlétében került sor a Tiszán-inneni Református Egyház Tudományos Gyűjteményei Rákóczi-kiállításának megnyitására. *Makkai László*, a történelemtudományok doktora, az Országos Református Gyűjteményi Tanács elnöke, az MTA Történettudományi Intézetének tudományos tanácsadója mondott ünnepi megnyitóbeszédet. A kiállítás megtekintését a Nagykönyvtárban és a Berna-sori Múzeumban tett látogatás követte.

Aznap délután előbb a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei középiskolák Rákóczi-vetélkedőjének döntőjén jelentek meg az ülésszak résztvevői a II. Rákóczi Ferenc Gimnázium dísztermében, majd megtekintették a restaurált római katolikus vártemplomot, az itt rendezett Rákóczi-kiállítást, és résztvettek az ülésszak alkalmából a vártemplomban rendezett hangversenyen.

Ugyancsak május 27-én a nemzetközi tudományos ülésszak alkalmából a Magyar Tudományos Akadémia és a Magyar Történelmi Társulat delegációi felkeresték a szlovákiai és a kárpátukrajnai Rákóczi-emlékhelyeket. Borsiban,

a szabadságharc vezérlő fejedelme szülőhelyén és Kassán, végső nyugvóhelyén *Arató Endre* akadémikus, az Eötvös Loránd Tudományegyetem tanára, a Magyar—Csehszlovák Történész Vegyesbizottság magyar tagozatának elnöke vezetésével, *Benczédi László* kandidátus és *Heckenast Gusztáv* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézetének főmunkatársai és *Uray Miklós*, az MSzMP Borsod-Abaúj-Zemplén megyei oktatási központjának tanszékvezető tanára helyezett el koszorút. Munkácson, a Rákóczi-várban *Köpeczi Béla* akadémikus, az MTA főtitkár-helyettese vezetésével, *Hársfalvi Péter* főiskolai tanár, a nyíregyházi Bessenyei György Tanárképző Főiskola főigazgató-helyettese, *Perényi József* kandidátus, az Eötvös Loránd Tudományegyetem tanszékvezető tanára, *Rottler Ferenc*, az MSzMP Központi Bizottsága Tudományos és Kulturális és Közoktatási Osztályának politikai munkatársa és *R. Várkonyi Ágnes*, a történelemtudományok doktora, az MTA Történettudományi Intézetének osztályvezetője rótta le kegyeletét.

A tudományos ülésszak kereken száz hazai és külföldi résztvevője emlékezetes kirándulással búcsúzott Északkelet-Magyarországtól május 28-án. Felkeresték a magyar történelem feltárt és helyreállított kiemelkedő emlékeit, Karcsán és Vizsolyban a románkori templomot, Pácinban a Mágócsiak kora-reneszánsz kastélyát, Széphalmon a Kazinczy-mauzóleumot, Mikóházán a barokk görögkatolikus templomot, Telkibányán az Ércbányászati Múzeumot, a tatárjárás után épült Boldogkő várát és Szerencsen a 16. századi várat.

Zachar József

BESZÁMOLÓ

A Magyar—Csehszlovák Történész Vegyesbizottság tudományos ülésszaka

A Magyar – Csehszlovák Történész Vegyesbizottság 1976. április 5—9. közt Budapesten tartott XII. ülésszakán a tudományos vitaülés témája a két állam kapcsolata volt a két világháború közti időszakban, ill. a nemzetiségi kérdés a két országban ekkor és a második világháború idején. Az ülésszakon mindkét részről 3—3 referátum hangzott el.

Elsőnek *Marta Romportlová*, a brnói J. E. Purkyně-egyetem hungarisztikai és balkanisztikai kabinetjének munkatársa „A kereskedelempolitikai kapcsolatok a burzsoá Csehszlovákia és Horthy-Magyarország között, mint a két világháború közti időszak fejlődési tendenciáinak kifejeződése Közép-Európában" c. előadása hangzott el, amelyet a referens távollétében Richard Pražák olvasott fel. Bevezetőben utalt arra, hogy a korszak kezdetével és utolsó éveivel a történetírás eddig már sokat foglalkozott, a közbenső évek feldolgozása viszont hiányos. A szerző levéltári kutatásai alapján voltaképpen a gazdasági kapcsolatok egész fejlődéséről áttekintést adott, különös tekintettel a kereskedelempolitikára, amely a legérzékenyebben reagált a nagypolitika változásaira.

A gazdasági kapcsolatokat eleve meghatározta az a körülmény, hogy a két ország olyan nagyobb közösségből vált ki a háború végén, amelyhez eltérően viszonyult addig. Ez állandó feszültséget és ellenérzést okozott. Ugyanakkor a két ország megelőzőleg a Monarchia gazdasági egységében foglalt helyet, tehát bizonyos gazdasági koegzisztenciában élt. A kapcsolatok alakulását a szerző hat korszakra tagolta. Az egész korszakra jellemző, hogy az uralkodó osztályok – szűk nacionalista szempontokhoz igazodva – elszigetelődésre, a korábban kialakult kapcsolatok leépítésére törekedtek.

Az első szakaszra, amely 1918-tól 1920-ig tartott, s amikor a végleges határ kialakításáért még éles harc folyt, a kapcsolatok spontán alakulása volt a jellemző; a korábbi fejlődés folytatásaként az árucsere nagy volumenű volt (többszöröse a harmincas évekbelieknek).

Ám az 1919 októberében kötött egyezmény csehszlovák részről már azt a tendenciát tükrözte, hogy, a külkereskedelem erőteljes szabályozásával, Bécs és Budapest egykori gazdasági vezető szerepét igyekezett visszavonhatatlanul felszámolni. A trianoni szerződés aláírása után a csehszlovák kormány árucsereforgalmi egyezményt ajánlott fel, a magyar kormány azonban ezt a néhány árura kirótt tilalom feloldásához kötötte, s így nem valósult meg. A gyakorlat azonban mégis mindkét oldalon még eléggé liberális volt.

A trianoni békeszerződés súlyos jóvátételi kötelezettségeket rótt Magyarországra, a magyar uralkodó osztályok nemcsak az új határ miatt érezték érdekeiket sértve, hanem a külföldi tőke befolyása ellen hozott csehszlo-

vákiai intézkedések is tetemesen csökkentették a magyar tőke befolyását Szlovákiában és Kárpát-Ukrajnában. A csehszlovákiai földreform is állandó súrlódások forrása volt.

1920 után az addigi gazdasági kapcsolatok fokozatosan leépültek. A kapcsolatok új alapokon történő felvételét a politikai ellentétek akadályozták. A csehszlovákiai ipari nagytőke és a magyar nagybirtok érdekelve lett volna ugyan a kapcsolatok kiépítésében, csakhogy hazai viszonylatban mindkettő veszített politikai befolyásából, Magyarországon az ipari nagytőke, Csehszlovákiában a nagybirtok javára; ezek elleneztek minden kompromisszumot. Ez jellemezte az 1921—1923 közé tehető második időszakot. Megindultak a tárgyalások kereskedelmi szerződés megkötésére, de igen lassan haladtak előre, a nemzetközi gazdasági és politikai viszonyok által is befolyásolva. A Monarchiából öröklött hagyaték rendezése és a kereskedelempolitikai alapelvek tekintetében nem jött létre megegyezés, csak az áru- és fizetési forgalom vonatkozásában.

Az 1924—1927 közti harmadik szakaszt a két ország gazdasági struktúrájának konszolidálódása jellemezte, a népszövetségi hitel 1924-ben, az új vámtarifák bevezetése, továbbá számos egyéb tényező elengedhetetlenül szükségessé tette a kereskedelmi kapcsolatok rendezését. A rövidlejáratú egyezményeken alapuló árucsere indexe magas volt. 1927. május 5-én került sor az első kereskedelmi szerződés megkötésére, amely a legnagyobb kedvezmény, ill. a paritás elvén alapult. Ezzel kezdődött az 1927—1930-ra tehető negyedik szakasz.

Az egyezmény a magyarországi agrár- és a csehszlovákiai ipari protekcionizmus megerősödését tükrözte. Megkötésekor a kölcsönös áruforgalom már csökkenőben volt, maximumát 1926-ban érte el. A csökkenés különösen a Csehszlovákiából Magyarországra irányuló kivitelben volt érezhető. A nyersanyag kivitele tovább nőtt, a textilkivitel azonban csökkent, 1924-ben még a csehszlovák kivitel felét tette ki, 1929-ben már csak egyharmadánál valamivel többet. Magyar részről éppenséggel ez is volt a cél. A magyar agrárkivitel csökkenését viszont a csehszlovák kormányzat látta szívesen, pontosabban a befolyásukat növelő agrár körök. A csehszlovák kormányzat a külkereskedelmet, amelyre az ország erősen rá volt utalva, már csak politikai megfontolásokból is a két másik kis-antant állam felé irányította. A magyar kormány is nagyobb gondot fordított a külkereskedelemre Trianon óta, amire az állandó mezőgazdasági túltermelés is ösztönözte.

Az utódállamok külkereskedelmi forgalma továbbra is nagyrészt a dunai térségben érvényesült. A késve, de annál nagyobb intenzitással jelentkező világgazdasági válság a kereskedelmi kapcsolatokat is erősen befolyásolta, mindegyik ország arra törekedett, hogy a többivel kiegyensúlyozott forgalmat bonyolítson le. Az erősen a külkereskedelemre utalt Csehszlovákia különösen megérezte a válság hatását, hiszen agrárbehozatalát korábban már a minimumra korlátozta. A két másik kisantant-állammal a kapcsolatokat viszont minden áron fenn akarta tartani, ami csak a magyar kapcsolatok további csökkentése árán történhetett meg.

Ez vezetett 1930-ban a kereskedelmi egyezmény felmondására és ezzel az 1936-ig tartó ötödik szakaszra, amely kifejezett vámháborúval kezdődött. Magyarország csak nyersanyagot importált Csehszlovákiából ipara számára, viszont Csehszlovákiába irányuló ipari kivitelét még növelni is tudta. A Gömbös-kormány a nagybirtokot csehszlovák piacért más területeken kárpótolta; az értékesítési nehézségeket a parasztságnak kellett viselnie. A csehszlovák

iparnak újabb piacok után kellett néznie. A vámháború következtében az árucsere teljesen átstruktúrálódott és mennyiségileg mélypontra jutott. Ekkorra már Európában a gazdasági kapcsolatok is a közelgő háború erővonalai szerint rendeződtek. A csehszlovák kormány előbb aktívan részt vett a Tardieu-terv kísérletében, ennek kudarca után viszont Magyarország rovására ismét a kisantant két másik országa felé fordult. A gazdasági vezető körök nacionalista provincializmusa károsan hatott a csehszlovák külpolitikára is. Magyarország a válság után fel tudta használni a növekvő agrárárakat, a német tőke beáramlását, külkereskedelme növekedett. A német viszonylatban bevezetett clearing-rendszer viszont idővel nehézségeket is okozott, mert fölös behozatalra kényszerítette Magyarországot. Politikai aggodalmak is jelentkeztek a túlságos német befolyás miatt.

Ilyen körülmények közt került sor 1936-ban az újabb kereskedelmi egyezmény megkötésére, ezzel vette kezdetét a hatodik szakasz. Ekkor már mindkét ország határozottan beilleszkedett a nagyhatalmak más-más csoportjába, s ez jellemezte az egyezményt is. Csehszlovákiában továbbra is érvényesült az ipari és agrárkörök belső harca, a kormányzat még szabadkereskedelmi fogalmakban gondolkodott és a clearinget szükséges rossznak tartotta. A magyar kormányzat viszont továbbra is az elszigetelődés politikáját részesítette előnyben. Az egyezmény nyomán megnőtt ugyan a külkereskedelmi forgalom, a csehszlovák kivitel Magyarországra nagyobb volt, mint a behozatal, az előírt mennyiségeket mégsem érték el, csak a nyersanyag kivitele nőtt meg, 1937-ben a félgyártmányokkal együtt a kivitel több mint 70%-át jelentette. Magyarországról a húskivitel Csehszlovákiába a másik kisantant ország hús exportjának a rovására növekedett, de magyar iparcikkek is jutottak Csehszlovákiába. Egészében azonban a két háború közti időszakra a kereskedelmi forgalom fokozatos csökkenése volt a jellemző, 1938-ban a csehszlovák behozatalban Magyarország már csak a hatodik helyet foglalta el.

A gazdasági kapcsolatok után a politikai viszony kérdéseit tárgyalta összefoglaló formában *Ádám Magda*, a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének tudományos főmunkatársa „A magyar—csehszlovák államközi kapcsolatok a két világháború között" c. előadásában. Hangsúlyosan csak a korszak kezdő és befejező szakaszának a kérdéseit vizsgálta, és azt a kérdést állította a középpontba, vajon a szembefordulás a két állam közt szükségszerű volt-e; létezett-e más alternatíva. A szembefordulás egyik alapvető tényezője az volt, hogy a háború után Csehszlovákia a győztesek, Magyarország a legyőzöttek oldalán volt. A két állam társadalmi—politikai struktúrája is különböző volt; az ellenforradalmi magyar rendszer félt a csehszlovákiai polgári demokráciától. A csehszlovák kormányzat viszont a Horthy-rendszer helyén szívesebben látott volna valamiféle demokratikusabb berendezkedést. Ugyancsak az eltávolodás irányában hatott a két országban eltérő nagyhatalmi befolyás. Ezt a nagyhatalmi befolyást azonban nem szabad abszolutizálni és mindenért felelőssé tenni; a dunai kisállamok felelőssége is nagy. Igaz, hogy éppen a nagyhatalmak behatása következtében az időnként megmutatkozó magyar vagy csehszlovák közeledési kísérletek nem voltak szinkronban. Viszont különösen a korszak elején a nagyhatalmi befolyás sokkal kevésbé volt jelentős, szemben a dunai államok állásfoglalásával.

Éppen ebben a korszakban voltak meg valamiféle összefogás kedvező lehetőségei. A nagyhatalmi vetélkedés ugyanis még csak kibontakozóban volt,

Németország nem is játszhatott még benne szerepet. A többi nagyhatalom pedig éppenséggel pártolta ekkor az összefogást, akár a konföderáció szintjéig. Mindegyik terv valamennyi dunai állam (vagy néhányuk) összefogására törekedett, minden esetben függetlenül attól, hogy a győztesek vagy vesztesek táborába tartoztak-e. Valamennyi tervben szerepelt Magyarország.

Ezeket a konföderációs terveket azonban valamennyi állam elvetette, a győztesek azért, mert a Monarchia restaurációját látták benne, a legyőzöttek, mert a status quo megmerevítését. A revízióellenes hatalmak joggal féltek attól, hogy a konföderáció érdekében Franciaország hajlandó lesz támogatni a trianoni béke rendelkezéseinek módosítását, ezért a konföderáció helyett később a kisantant létrehozását segítették. Éppen az előadó legújabb római és párizsi levéltári kutatásai tették ezt a megállapítást egyértelművé. A két királypuccs is szerepet játszott ebben, Anglia állásfoglalása is. Jugoszlávia és Románia elfogadta a kisantant létrehozására irányuló csehszlovák tervet. A francia kormány ekkor még egyenesen rosszallotta ezt, és helyette a közeledést sürgette. A francia külpolitika csak egy évvel később változott meg gyökeresen ebben a kérdésben.

A kisantant létrejöttével az ellentét elmélyült. A felszínen Magyarország kénytelen volt ugyan a helyzetet tudomásul venni, s mérsékelte revíziós propagandáját. A gazdasági szempontok is a Magyarország és Csehszlovákia közti közeledést sürgették, különösen Magyarország esetében, amely az új határok közt nehezen talált magára. Tárgyalások indultak politikai kérdésekről is, Masaryk és Beneš hangoztatták készségüket valamiféle méltányos rendezésre, ez azonban nem Horthy-Magyarországnak, hanem egy demokratikusabb kormányzatú országnak szólt, még bizonyos határkiigazításokról is szó esett. A magyar kormány azonban ugyanakkor szélsőséges revizionista terveiről tárgyalt egyéb hatalmakkal. A két királypuccs miatt végül a tárgyalások megszakadtak.

A továbbiakban a kereskedelmi kapcsolatok a politikai ellentétek közepette is kibontakoztak, s csak a gazdasági világválság idejétől kezdve csökkentek. 1930-ban a csehszlovák kormány nem újította fel a kereskedelmi egyezményt, valóságos vámháborúra került sor. Ez különösen Magyarországot érintette súlyosan, és részben hozzájárult a Bethlen-kormány bukásához. Ezt a csehszlovák kormány örömmel fogadta. Ismét kedvező feltételek jöttek létre a közeledés számára. A Károlyi-kormány rugalmasabb, a realitásokkal inkább számoló politikája volt az egyik, hiszen az új kormány lazított valamelyest olasz és német kapcsolatain, nagyobb jelentőséget tulajdonított a gazdasági közeledésnek, ezt most már valamennyi dunai állam kormánya nem kizárólag az eddigi bilaterális formában, hanem regionális összefogás módján is szorgalmazta. A Tardieu-terv preferenciális rendszert kívánt megvalósítani, a Beneš-terv vámuniót; számos egyéb terv is létrejött. Csehszlovákia politikai és gazdasági, Magyarország kifejezetten csak gazdasági megfontolásokból, nagy érdeklődést mutatott a terv iránt. Már a csehszlovák külügyminiszter budapesti látogatásáról volt szó. A közeledési törekvéseknek ez a szinkronja azonban csak igen rövid ideig tartott. A magyar uralkodó körök a dunai államokkal való gazdasági együttműködést jobbára csak átmeneti, ideiglenes megoldásnak tartották. A tervek azért is megbuktak, mert az adott pillanatban dunai összefogás Németország ellen lehetetlen volt. A Gömbös-kormány rögtön szembefordult az ilyen jellegű megoldással. Hitler hatalomrajutásával pedig a magyar—csehszlovák kapcsolatokban is gyökeres fordulat állt be.

Hitler a kisantant megbontására törekedett, Jugoszlávia és Románia semlegesítésére és Csehszlovákia elszigetelésére, s ehhez magyar segítséget várt; Magyarország hagyjon fel azzal, hogy revíziós követeléseit egyidejűleg minden irányba hirdeti, egyezzék meg Jugoszláviával, hozzon létre modus vivendit Romániával, és teljes erejével forduljon Csehszlovákia ellen. A Gömbös-kormány az utóbbi vonatkozásban engedett a német követeléseknek, ami a magyar—csehszlovák kapcsolatok további romlására vezetett, a magyar kormány elutasította a Hodža-tervet. 1936—37 fordulóján mégis javulás következett be, a csehszlovák kormány ugyanis aggodalommal látta a nyugati hatalmak tétlenségét a német előretöréssel szemben. Magyarországon a totális fasiszta diktatúra kísérletének kudarca teremtett kedvező feltételeket a közeledéshez, valamint az a zavar, amelyet a Csehszlovákiának tett német megnemtámadási ajánlat a magyar vezető körökben okozott. A Darányi-kormány elfogadta a kisantant ajánlatát tárgyalások indítására, hogy ezzel a német kormányt zsarolja.

A tárgyalások a kisantanttal megnemtámadási egyezmény kötése, Magyarország fegyverkezési egyenjogúságának elismerése és a kisebbségi kérdés körül folytak; a magyar kormány az utóbbiban teendő engedményektől tette függővé magatartását, azonban a nemzeti önrendelkezés alapjában véve demokratikus elvét itt reakciós célokra használta fel. A tárgyalások 1937 őszén német befolyásra megszakadtak, Románia a kisebbségi kérdés miatt nehézségeket támasztott. A csehszlovák kormány ekkor kétoldalú megegyezésre törekedett Magyarországgal, ajánlatát azonban a magyar kormány válasz nélkül hagyta. Ausztria német megszállása után a tárgyalásokat megújították, s az Imrédy-kormány idején gyorsították is. Ebben az angol külpolitika állásfoglalása játszott jelentős szerepet, mert ez a kisantanttal való megegyezést kívánta. Az angol kormány azonban hamarosan felhagyott ezzel az Anschluß után rövid ideig gyakorolt politikájával. Így került sor a felemás bledi egyezményre, melyet a magyar kormány csak Romániával és Jugoszláviával parafált, Csehszlovákiával szemben azonban ettől elzárkózott, a magyar kisebbség ottani helyzetére hivatkozva, holott bizalmas körben a magyar politikusok a valóságnak megfelelően elismerték, hogy a csehszlovákiai magyar kisebbség messzemenően jobb helyzetben van, mint a romániai vagy jugoszláviai, bár Csehszlovákián belül sem nyert megoldást a kérdés. A csehszlovák kormány azonban maga is képtelen volt ebben a vonatkozásban reális kompromisszumra. Ez tette lehetővé, hogy München napjaiban a magyar kormány a végsőkig élezze a helyzetet. A München után a csehszlovákiai magyar kisebbségnek felajánlott autonómiával a magyar kormány már nem elégedett meg de tulajdonképpen az első bécsi döntés területi rendezésével sem. Csakhogy most már a németeknek behódolt autonóm szlovák kormánnyal, a Tiso-rezsimmel állt szemben, amely a magyar—szlovák ellentét fenntartását kívánó Hitler segítségével 1939 márciusában létrehozta a szlovák bábállamot. Magyarország — Kárpát-Ukrajna egyidejű birtokbavételével — segítséget nyújtott Csehszlovákia szétzúzásához.

Az előadó befejezésül utalt a KMP és a csehszlovákiai magyar baloldal erőfeszítéseire a csehszlovák köztársaság védelmében.

Alena Bartlová, a Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének tudományos munkatársa „Szociális aspektusok a nemzetiségi kérdés megoldásában a két világháború közti Csehszlovákiában" c. előadását

a téma első megközelítésének nevezte, amely elsősorban a kiadott statisztikai anyag feldolgozásával kíván hozzájárulni a problémák tisztázásához, elsősorban az uralkodó osztály nemzetiségi politikájának bemutatásához. A nemzetiségi kérdés három síkon vetődött fel: területi vonatkozásban, ami a középcseh területek gazdasági és politikai előnyben részesítésében mutatkozott meg, az egyes nemzetiségek egymás közti viszonyában, és osztályalapon, ahol az együttműködés a nemzeti hovatartozástól függetlenül valósult meg.

Csehszlovákia soknemzetiségű államként jött létre, és polgári demokratikus berendezkedése révén kisebbségeinek nagyobb jogokat biztosított, mint a legtöbb korabeli állam (Svájc, Belgium és Finnország kivételével). Rendezetlen volt azonban a cseh—szlovák viszony: a cseh és a vele együttműködő szlovák burzsoázia a csehszlovák nemzetegység jelszavával tagadta a szlovákság önálló nemzeti létét.

1921-ben Csehszlovákiában több mint 13 millió lakos élt, ebből közel 9 millió (65,5%) számított „csehszlovák" nemzetiségűnek, több mint 3 millió (23,4%) volt német, közel 750 ezer a magyar (5,6%), közel fél millió a kárpátukrán, stb. 1930-ra a lakosság száma 14,7 millióra nőtt. A földreform és egyéb intézkedések ellenére a tulajdonviszonyokban a két világháború közt lényeges változás nem következett be. A cseh nemzet volt a legelőnyösebb helyzetben, hiszen a cseh területek gazdaságilag a legfejlettebbek voltak, igen jelentős iparral, 1930-ban az itteni lakosság 39%-át foglalkoztatta az ipar. A földreform is elősegítette itt a kizsákmányolt osztályok lecsendesítését. Uralkodó helyzetet foglalt el a cseh finánctőke. A cseh ipari és mezőgazdasági burzsoázia vette kezébe a hatalmat az új államban. A cseh proletariátus is viszonylag kedvező helyzetben volt. A nagy létszámú munkásarisztokrácia ellenére a munkásság többsége az internacionalista együttműködés alapján állt. A cseh társadalom jelentős részét tették ki az alkalmazottak.

A német kisebbség 45,5%-a az iparban helyezkedett el, a cseh területeken még ennél is nagyobb hányada; itt a burzsoázia is jelentős volt, míg Szlovákiában a németek több mint fele proletár vagy kisiparos, paraszt volt. Igen nagy volt a németek körében a dolgozó nők aránya. Jelentékeny volt a német finánctőke. A német munkások többsége azonban kis- vagy középüzemekben dolgozott, ami gátolta öntudatosodásukat, s hozzáférhetőek voltak a nacionalista demagógia számára, amelyet főképp a kispolgárság és az értelmiség hirdetett, korábbi kiváltságos helyzetének elvesztése miatti elkeseredésében. A németek körében különböző politikai pártok működtek, az 1930-as évek elejétől kezdve a német birodalommal együttműködő pártok szerezték meg a vezetést.

A lengyel kisebbség túlnyomó többsége a morvaországi bányászati és kohászati körzetben élt, nagy része ebben az ágazatban dolgozott, 12%-a csupán járadékból és segélyekből élt (a németeknél 9%, a magyaroknál 4%). Teljesen hiányoztak az önálló vállalkozók, jóformán alig volt közalkalmazott, értelmiségük aránya viszont megfelelő volt. A lengyelek saját kisebbségi pártjaikban vagy országos pártokban helyezkedtek el, sokan a kommunista pártban.

Szlovákiában a szlovákok és a nemzetiségek társadalmi képlete jelentősen eltért a cseh-morvaországitól, aminek az alapvető oka a korábbi történelmi fejlődésben gyökerezik. Még 1930-ban is a nagybirtokosok (a birtokosok 0,6%-a) kezében volt a földterület 35,2%-a, míg a 2—5 hektáros birtokosokéban (28,1%) csak 10,8%-a. A földreform célja itt a magyar többségű területek ún. reszlovakizálása is volt. A dél-szlovákiai területeken volt a leggazdagabb a föld, itt volt a legtöbb 100 hektáron felüli birtok; ide az északi területekről

költöztettek telepeseket, valamint külföldről visszatelepülőket. Az ún. reszlovakizálás azonban nem ért el eredményeket, mert az itteni magyar kisbirtokosok meg tudták vásárolni a földreform során elvett földeket. A birtokok többsége Szlovákiában még a földreform után is az 5 hektárnál kisebbekből került ki, és igen nagy volt a földnélküli réteg, az agrárproletariátus. Szlovák mezőgazdasági munkás jóval több volt, mint ipari proletár, ennél csak a birtokos parasztok száma volt nagyobb. Az ipar az egész időszakon keresztül nem tudta a fölös népességet felszívni, többnyire csak a kisebb üzemek száma növekedett. 1930-ban az ipari üzemek több mint fele csak egy munkást foglalkoztatott, és összesen csak 41 üzemnek a munkáslétszáma mozgott 500—2500 közt (ennél nagyobb egyáltalában nem volt). A szlovákok zömmel munkások voltak az ipari üzemekben: igen kevés volt az önálló vállalkozó. A magyaroknál az iparban foglalkoztatottak többségét szintén a proletárok tették ki ugyan, de ezek alig voltak nagyobb számban az önálló kézműveseknél. A magántisztviselők nagy része még 1930-ban is német és magyar volt. A főképpen a nyersanyagok elsődleges feldolgozására irányuló szlovákiai ipar többek között a hátrányos vasúti tarifák miatt nem tudott fejlődni.

Az eltérő gazdasági viszonyok a köztársaság nyugati és keleti területei közt csak fokozták a nemzetiségek közti ellentéteket. Az uralkodó pártok képviselői gazdasági téren is igyekeztek kiszorítani konkurrenseiket, az ellenzéki burzsoáziát; ehhez az állami gazdaságpolitikát is felhasználták.

A kisebbségek számára a törvényes lehetőségek mégis sokkal kedvezőbbek voltak, mint más közép-európai soknemzetiségű államban. Az alkotmány is kimondta az egyenjogúság elvét a nemzetiségek vonatkozásában, a szlovák nemzet önállóságát azonban nem ismerte el. Hozzájárult ehhez a központosító politika, ezt a cseh mellett a szlovák és német burzsoázia egy része is támogatta. Az agrárpárt és a szociáldemokrata párt egyaránt a csehszlovák nemzetegység híve volt, ez megkönnyítette a szlovák nacionalista burzsoázia számára, hogy a nemzeti érdekekért folytatandó harcra a szlovák társadalom legkülönbözőbb rétegeit magának nyerje meg. Alapjában véve két burzsoá csoportosulás korántsem antagonisztikus ellentéteiről volt szó.

A nemzetiségek politikai vezetői kezdettől elutasítóan viszonyultak a köztársasághoz, a német pártok csak átmenetileg vettek részt a kormányban a húszas évek második felében. A kommunista párt sokat foglalkozott a nemzetiségi kérdéssel és kezdettől fogva a kisebbségek bizalmának a megnyerését tartotta a legfőbb feladatnak. A proletariátus osztályérdekeit szem előtt tartva, sürgette Szlovákia iparosítását. Az uralkodó osztály azonban a nemzetiségi kérdést még kora színvonalán sem volt képes megoldani. Ez a feladat a következő nemzedékre hárult.

Dagmar Čierna, a Szlovák Tudományos Akadémia Európai Szocialista Országok Története Intézetének tudományos munkatársa „A nemzetiségi politika Szlovákia felszabadult területén (1944 szeptember—1945 március)" címen tartott előadást. Abból indult ki, hogy az 1944. augusztus 29-én kitört Szlovák Nemzeti Felkelés meggyorsította a hitleri csatlós-rendszer felbomlását, és szükségessé tette a háború utáni újjárendezés kérdéseinek a felvetését is. A Szlovák Kommunista Párt a felkelés kezdetétől nemzetiségi különbség nélkül hívott harcba minden antifasisztát. A felkelés a csehszlovákiai nemzetek és nemzetiségek eljövendő viszonyát az internacionalizmus talajára helyezte. A megoldandó kérdések közül a csehek és a szlovákok viszonya állt az első helyen.

A kommunista párt vezetésével megalakított Szlovák Nemzeti Tanács biztosította — először a történelemben — a szlovák nemzet valóban független nemzeti létét. A nemzetiségi kérdést is másként tekintette, mint Beneš és a londoni kormány. Beneš a német és magyar nemzetiség kitelepítését tervezte, ezt akarta minden nemzetközi dokumentumba is bevétetni. A Szlovák Nemzeti Tanács ezzel nem számolt, egyetlen dokumentuma sem említi a kitelepítést. A magyar és a német nemzetiség vonatkozásában az egyének fasiszta kompromittáltsága, ill. antifasiszta magatartása volt az egyetlen kritériuma a megítélésnek.

A fasizmus elleni harc a szlovák—magyar viszonyba is új, internacionalista elemeket hozott. A magyar antifasiszták támogatták a felkelést, a Kossuth-Rádió a szlovák példa követésére szólította fel a magyar népet. A szlovák kommunisták viszonyát a magyar és a német nemzetiségűekhez az jellemezte, amit Ladislav Novomeský mondott a londoni kormány kiküldöttének 1944 szeptemberében: differenciált elbírálásra van szükség. A demokratikus álláspontot mutatja a Szlovák Nemzeti Tanács szeptember 6-i rendelete, amely szerint a felszabadított területen meg kell hagyni mindazokat a német és magyar elemi iskolákat, amelyek 1938. október 6. előtt is működtek. Ezzel szemben a londoni kormány továbbra is a kitelepítéshez ragaszkodott.

A felszabadított területen az emigrációs kormány elképzeléseitől függetlenül a nemzetiségi kapcsolatokat a mindennapos realitás szabta meg. A felszabadított területeken kedvezőbb körülmények közt szervezkedtek a magyar partizánok, ide érkezett meg a későbbi Petőfi-brigád vezérkara, majd Nógrádi Sándor partizáncsoportja, mindkettő innen verekedte át magát magyar területre, magyar nyelvű felhívásaikat is részben a felszabadult szlovák területen nyomtatták. A szabad szlovák sajtó hangoztatta rokonszenvét a magyar antifasiszták harca iránt. A magyar fegyverszüneti küldöttség is szlovák területről repült Moszkvába.

A Horthy sikertelen kiugrási kísérlete utáni magyarországi fejlemények azonban bonyolultabbá tették a szlovák felkelők helyzetét; az a remény, hogy a szovjet hadsereg hamarosan megérkezik a felkelők megsegítésére, ezzel megszűnt. A szabad szlovák sajtó gyakran írt arról, milyen nehézségeket okoz a magyar ellenállási mozgalomnak a német és nyilas terror.

1944 végén megalakult az ideiglenes magyar nemzetgyűlés és kormány; ebben a Horthy-rendszer egyes képviselői is helyet kaptak. Ez a londoni csehszlovák kormányban kételyeket támasztott az új magyar kormány demokratikus jellegét illetően. Ebben szerepet játszott az is, hogy Londonban Károlyi Mihály szintén bizalmatlanságát fejezte ki a magyar kormány egyes tagjaival szemben. Beneš mindent elkövetett, hogy a fegyverszüneti egyezménybe foglalják bele az ő elképzeléseit a nemzetiségi kérdés megoldásáról, ezt az igényt azonban a Szovjetunió nem támogatta, s így nem is került bele az egyezmény szövegébe.

A felszabadult szlovák területen folytatódtak a harcok, magyar antifasiszták és a hadseregből megszökött magyar katonák részvételével. Több mint egy hónapig magyar nyelven is megjelent a felkelés illegális közlönye. 1945 február elején a Szlovák Nemzeti Tanács küldöttsége a felszabadított Kassára tette át működése színhelyét. Február 4-i első kiáltványa is mutatja, hogy nem fogadta el a londoni kormány álláspontját a kitelepítésről, csak azt követelte, hogy Szlovákia területét hagyják el a magyar fasiszta rezsim exponensei, akiket 1938 után a budapesti kormány küldött oda. A helybeli

magyar lakosság helyzetét majd az szabja meg, hogy milyen viszonyt alakít ki a szlovák nemzethez és az új Csehszlovákiához. A demokratikus gondolkodású magyarok feladatának nyilvánította a fasiszta, szlovákellenes elemek eltávolítását. Ezt az irányvonalat követte a Szlovák Nemzeti Tanács az egyes községi nemzeti bizottságok számára kidolgozott irányelveiben is, a demokratikus gondolkodású magyarokkal való együttműködést hangsúlyozva. A magyar községekben a közigazgatási szervek mellett a magyar lakosság demokratikus rétegeiből tanácsadó testületeket kellett szervezni, s a magyar iskolákat megnyitni, természetesen úgy, hogy horthysta elemek azokban ne taníthassanak.

Februárban Moszkvában folytak a londoni emigráns kormány és a CSKP képviselőinek a megbeszélései a köztársaság új belső berendezéséről. A kommunisták forradalmi határozatokra törekedtek, de számolniok kellett a hazai osztályerőviszonyokkal és az emigráns kormány befolyásával, különösen a cseh nép körében, tehát meg kellett egyezniök a burzsoázia képviselőivel.

1945. február 28. — március 1. közt ült össze Kassán a Szlovák Kommunista Párt országos konferenciája, ezen Gustáv Husák fejtette ki, hogy a pártnak a nemzetiségi tolerancia irányvonalát kell követnie. A magyar kisebbség vonatkozásában a Szlovák Kommunista Párt hangsúlyozta, hogy a magyarok csak akkor nyerhetik meg a szlovák nemzet bizalmát, ha maguk is fellépnek a magyar fasiszták és az irredentizmus ellen. A felszabadulás után a magyar lakosságú községekben mindenütt megnyitották a magyar nyelvű elemi iskolákat, azon az elvi alapon, hogy a szlovák gyerekek szlovák, a magyar gyerekek magyar iskolába járjanak.

A moszkvai tárgyalások március 22—23-án a csehszlovák kormányprogram elfogadásával értek véget. A kommunisták olyan fogalmazást igyekeztek elérni, amely Benešék számára is elfogadható, és a népi tömegek érdekeit is kifejezi. Tudták, hogy a hazai osztályerőviszonyok ezzel az egyezménnyel még nincsenek végképp meghatározva. 1945 áprilisában lépett az emigráns kormány Csehszlovákia földjére, ezzel új, nehéz harcok kezdődtek. A helyzet csak a nép végleges győzelme után tisztázódhatott.

Arató Endre egyetemi tanár, a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja „A progresszív magyar és szlovák értelmiség együttműködése a polgári demokratikus Csehszlovákiában" c. előadásában kiemelte a demokratikus vívmányok kiszélesítéséért, a szocializmusért vívott közös harc jelentőségét, amely egyaránt irányult a cseh, a szlovák és a magyar nacionalizmus ellen. Az együttműködés kereteit először a Dav (Tömeg) c. folyóirat köre és a Szlovák Főiskolások Egyesülete, ill. magyar részről a baloldali egyetemi és főiskolai hallgatókat tömörítő Sarló együttműködése alkotta. A Sarló tagjai közül a legjobbak eljutottak a kommunista párthoz, amit elősegített a párthoz közelálló szlovák értelmiségiek hatása. A támogatás azonban kölcsönös volt, a Sarló pl. rendszeresen a szlovák főiskolások rendelkezésére bocsátotta helyiségét. Az együttműködés haladó demokratikus és pártkapcsolatnak egyaránt felfogható, hiszen szoros volt az együttműködés Csehszlovákia Kommunista Pártja különböző tömegszervezeteiben, a három nemzetből kikerülő pozsonyi munkásság művelődése érdekében.

A két világháború közti korszak történetével és irodalomtörténetével foglalkozó munkák magyar és szlovák részről egyaránt utalnak ugyan erre az együttműködésre, de nem fejtik ki részletesen, s ez áll a korral foglalkozó vissza-

emlékezésekre is. Az előadó hangsúlyozta, hogy a kérdés érdembeni kifejtése egész monográfiát tenne szükségessé, így csak néhány fontos mozzanatra tud rámutatni.

Az együttműködés alapját az adta meg, hogy a Sarló programjában szembefordult az ellenforradalmi irrendentizmussal, ahogy azt 1929-ben a Sarló egyik kiemelkedő vezető egyénisége, Balogh Edgár is hangsúlyozta: az irredentizmus még feudális eredetű, a kisebbségi magyarságnak már nemzeti érdekévé vált a békeszerződésekben rögzített új állami keretek közt való tevékenykedés és politikai-kulturális kibontakozás. A szlovák főiskolásokkal való kapcsolat a szláv—magyar kulturális érintkezés fontos területe volt, Balogh Edgár és a Győry Dezső megénekelte „újarcú magyarok" ennek sok pozitív részletét dolgozták ki, hiszen ez vezet a szláv—magyar érdekközösség felismeréséhez. Ettől a mozgalomtól a magyar kormányzat félt.

Az együttműködés kereteit 1929 második felétől egyideig a Balfront biztosította, később az Intelligencia Blokkja Szlovákiában. A Balfront 1931 júniusi konferenciáján a Sarló képviselői azzal vettek részt, hogy javasolják egy Nemzetiségi Bizottság létrehozását a kisebbségi kérdés tanulmányozására, de a cseh kommunisták messzemenő szolidaritása a csehszlovákiai kisebbségekkel fölöslegessé tette ilyen külön szervezet létrehozását.

A Dav-nak mintegy megfelelője volt 1931-től a Fábry Zoltán szerkesztésében megjelenő Út c. folyóirat. Mindkettő a marxizmus—leninizmus alapján állt, a szlovákiai valóságot mérte fel, a Dav elsősorban szlovák, az Út magyarlakta területeken. Mindkét folyóiratban számos, a napi politikai eseményeket szélesebb távlatba helyező marxista szellemű tanulmány jelent meg, helyet kaptak bennük a kibontakozó szocialista irodalom színvonalas alkotásai, hazaiak és külföldiek egyaránt. Az irodalom mellett a kultúra egyéb ágai, különösen a színház iránt is nagy érdeklődést tanúsított a két folyóirat. A filozófia, a tudományok különböző kérdéseivel is foglalkoztak. Sokszor szerveztek ankétokat politikai s kulturális kérdésekről, helyet adtak munkás- és parasztlevelezők írásainak. Az Út keményen bírálta az ellenforradalmi Magyarországot és a csehszlovákiai jobboldali magyar pártokat, a Dav a szlovák burzsoáziát és pártjait. Ugyanakkor nem hanyagolták el a magyar és szlovák nemzeti hagyományok szocialista szellemű ápolását. Sok tanulmány foglalkozott mindkét folyóiratban a Magyar Tanácsköztársaság történetével, a szlovákiai magyar munkásmozgalom történetével is.

Az elvi azonosság mellett meglevő különbségek a szlovákok és a csehszlovákiai magyarok eltérő helyzetéből adódtak. Magyar részről az ellenforradalmi rendszer és szlovákiai szövetségesei elleni harcot tartották fontosnak. A Dav a cseh—szlovák viszonnyal foglalkozott sokat; a cseh burzsoázia bírálata mellett hangoztatta szolidarítását a cseh progresszióval.

A két folyóirat szoros kapcsolatban állt egymással. Az Út megjelenésekor a Dav-ban egy névtelen magyar értelmiségi a csehszlovákiai magyar polgári pártokat a pesti mentalitás provinciális kifejeződésének nevezte. A Dav azzal ajánlotta az új magyar folyóiratot olvasói figyelmébe, hogy benne a Dav-hoz hasonló mozgalom bontogatja szárnyait. A szerkesztőség külön üdvözölte a magyar folyóiratot. Később is állandóan figyelemmel kísérte a Sarló mozgalmát, szerkesztői észrevételeiben hangsúlyozta, mennyire azonos alapon áll a Sarló. Közös szociográfiai kutatásokat is folytattak. A Sarló ehhez kapcsolódóan szociofotó-kiállítást rendezett 1931-ben, s a kiállítást a szlovák J. R. Poničan nyitotta meg, hangsúlyozva, hogy korábbi előzmények mellett a

szlovák és magyar forradalmi értelmiséget összeköti a két nép dolgozóinak közös szenvedése.

A munkásmozgalom eseményei iránti kölcsönös érdeklődés mellett az egymás kultúrája iránti érdeklődés is jelentős helyet kapott. A Dav Petőfiről, Bartókról, Balázs Béláról írt. Balázs Bélának egyébként is szoros kapcsolatai voltak a magyar és a szlovák értelmiséggel egyaránt, előadást is tartott Pozsonyban. A szlovák főiskolások Fábry Zoltánt is meghívták, tartson előadást, de ezt a hatóságok nem engedélyezték. A rendőrségi iratok közt azonban megmaradt előadásának vázlata, ebben megfogalmazta a szlovákiai magyar írók feladatát, a magyar reakció elleni harcot.

1931 májusában a szlovák főiskolások a Sarló helyiségében tanácskoztak, s itt négytagú bizottságot hoztak létre (ketten képviselték a Sarlót, ketten a szlovák főiskolásokat), hogy adják át üdvözletüket a magyar mezőgazdasági munkásság mozgalmával kapcsolatban letartóztatott Major István kommunista képviselőnek. Az 1932 augusztusában Amszterdamban megtartott béke-világkongresszuson ott volt a csehszlovákiai delegáció is, többek között V. Clementis és a Sarló egyik fiatal tagja, Dobossy László.

A magyar és szlovák főiskolások együttműködésére a rendőrség is felfigyelt. A harmincas években ez az együttműködés már főképp a kommunista párt tömegszervezeteiben folyt. 1933 januárjában Gorkij-ünnepség zajlott le Pozsonyban, ennek magyar szónoka Fábry Zoltán volt.

1935-ben Laco Novomeský egy cikkében arra utalt, hogy a kulturális kapcsolatokon túl közösen kell harcolni a magyar és a szlovák nacionalizmus ellen. Magyar részről ezért szembe kell fordulni azzal a fölényeskedő magatartással, amely a magyar uralkodó osztályok sajátja. Ugyanakkor a szlovák sovinizmussal szemben a magyarok számíthatnak a szlovák baloldal támogatására.

Jelentős volt az együttműködés a Szovjètbarát Szövetség keretein belül is, 1937-ben az Októberi Forradalom évfordulója alkalmából nagyarányú rendezvényre került sor. A szocialista kultúráért és tudományért címen közös előadássorozatot terveztek, V. Clementis és Major István részvételével. 1938 januárjában Lenin-emlékestet tartottak, ahol L. Novomeský és Major István adott elő. A Szocialista Akadémia, amely ezeket szervezte, az együttműködés újabb keretét adta.

1938 márciusában a Magyar Nap c. napilap különszámban emlékezett meg az 1848-as forradalom 90. évfordulójáról, L. Novomeský cikkében az aktuális tanulságokat vonta le a forradalom emlékéből, a közös harc fontosságát.

Mindezeknek a kapcsolatoknak szerves folytatása és csúcspontja volt az a Csehszlovák Köztársaság megvédéséért folytatott 1938. évi közös küzdelem, amely már jól ismert a történeti és publicisztikai irodalomból — fejezte be előadását Arató Endre.

Tilkovszky Loránt, a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének tudományos főmunkatársa tartotta az utolsó előadást „Nemzetiségpolitikai irányzatok Magyarországon az ellenforradalmi korszakban (1919—1945)" címen. Eleve két irányzat meglétét mutatta ki, egy türelmetlen, erőszakos irányzatét, amely a történeti Magyarország felbomlásának okát abban látta, hogy nem magyarosította el idejében, megfelelő hatékonysággal a nemzetiségeket, s egy mérsékeltebb irányzatét, amely az asszimiláció finomabb

eszközeivel kívánt élni. Az előbbi az elveszett területeket erőszakkal akarta visszahódítani, a nemzetiségieket erélyesen és gyorsan asszimilálni, az ennek részben vagy egészben ellenálló nemzetiségeket kiűzni s helyükbe külföldi magyarokat hazatelepíteni; a másik elhatárolta magát az erőszaktól, hogy erkölcsi jogalapja legyen a magyar kisebbségek megvédelmezésének követelésére.

A bethleni korszak háttérbe szorította a fajvédő erőket, és a mérsékelt irányzatot tette hivatalossá. A türelmetlen irányzat hívei azonban ellenálltak, nem engedték maradéktalanul érvényesülni ezt az irányzatot, a közvéleményre is erős befolyást gyakoroltak, a kormány csak óvatos lépéseket tudott tenni.

A revíziós törekvések végső fokon a történeti Magyarország teljes helyreállítására irányultak, de taktikai okokból elsősorban a határterületeken összefüggő tömegekben élő magyarság kérdését állították előtérbe, a német népiségpolitika példáját is szem előtt tartva, ugyanakkor azonban aggodalommal nézve a dunántúli német településterületre irányuló német törekvéseket.

A magyar kormányzat az egykori nemzetiségeknek autonómiát ígért a visszatérés esetére; Szlovákiának, Kárpátaljának és Erdélynek — teljes visszatérés esetén — területi autonómiát. A Magyar Szemle hasábjain 1928-ban ismertetett „Új Hungária" tervet a türelmetlen irányzat képviselői hevesen támadták, a nemzetiszocializmus Szálasi Ferenc-féle irányzatát viszont az 1935-ben meghirdetett „Hungária Egyesült Földek" terve kidolgozására ihlette.

1938 őszén a bécsi döntés többségében magyarlakta területeket csatolt Magyarországhoz, 1939 márciusában viszont Kárpátalja egész területét vehette birtokba, túlnyomórészt nem magyar lakossággal. A területi autonómia ígéretét Kárpátalja vonatkozásában be kellett volna váltani, a kormány be is nyújtott ilyen értelmű törvényjavaslatot, de ezt a türelmetlen irányzat ellenzése miatt levette a napirendről.

Ennek hatására a Nyilaskeresztes Párt elvetette az autonóm nemzetiségi területek korábban hirdetett föderatív elvét és a személyi jellegű népcsoportautonómiák rendszerét kezdte propagálni. 1940 júniusában a párt ilyen értelmű törvényjavaslatot terjesztett be, azt remélve, hogy ezzel megnyeri a magyarországi német kisebbség népcsoportjogi követeléseit támogató német birodalom segítségét a hatalomért folytatott harcához. Az ekkorra már részletesen kidolgozott német népcsoportelmélet szerint azonban a birodalmon kívül élő németek a német birodalom által irányított és „védelmezett" nagy német népközösség tagjai, nem az illető ország szuverén módon kezelhető kisebbségei; olyan autonómia illeti meg őket, amely birtokában nagymértékben fellazíthatják az államhoz — melyben élnek — fűződő kötelékeket, s sorsukra a német birodalom gyakorol mindinkább döntő befolyást.

A nyilasok törvényjavaslatát, amely Magyarország lakosságát 7 népcsoportba akarta szétosztani, a hazai közvélemény nagy felháborodással fogadta. A német kormányzat sem kívánt ilyen megoldást: kizárólag a német kisebbség kivételes helyzetét akarta biztosítani a népcsoportjog alapján. A nyilasok törvényjavaslatát azért sem látták szívesen, mert nem nyújtott kellő lehetőséget az elmagyarosodottak regermanizálására, a német „népiség" elkülönítésére. A magyar birodalmi gondolatot a nyilas törvényjavaslat által képviselt „hungarizmus" formájában sem látták szívesebben, mint a hivatalos „szentistváni állameszme" formájában. A második bécsi döntés alkalmával a német kormánynak, az újabb területgyarapodás ellenében, sikerült

a magyar kormánnyal elfogadtatni a német nemzetiség vonatkozásában egy olyan „népcsoportegyezményt", amely egészen kivételes helyzetet biztosított a magyarországi német kisebbség számára. Igaz, hogy ennek végrehajtását a magyar kormányok lehetőség szerint elszabotálták.

A magyar kormányok a szomszédos országokkal az ottani magyarok, ill. a magyarországi nemzetiségek sérelmei ügyében állandó, a reciprocitásra hivatkozó vitákba bonyolódtak. A szomszéd népekkel való összefogás haladó hagyományai viszont háttérbe szorultak.

A Kállay-kormány arra törekedett, hogy a nemzetiségek helyzetén egyoldalúan, a reciprocitástól függetlenül javítson annak érdekében, hogy a háború után is megtarthassa területi szerzeményeit. A helyi hatóságok azonban az eleve felemás intézkedéseket nem hajtották végre.

Szálasi, hungarista koncepciója alapján, a magyarországi németeket is a magyar nemzetközösség részének tekintette. Emiatt surlódásai voltak a németekkel, akik e tekintetben inkább Pálffy Fidél ismét különvált nemzetiszocialista pártjával egyezkedtek, mert ez elismerte a regermanizációs törekvéseket. De a függetlenségi népfrontpolitika elleni harcban Szálasi pártja is szorosan együttműködött a Volksbunddal, amely idegesen észlelte, hogy az 1943-ban szövetségre lépő Kisgazdapárt és a Szociáldemokrata Párt hozzákezdett a német birtokos parasztság illetve a német származású munkásság körében korábban számottevő pozíciói helyreállításához.

A Kisgazdapárton belül Bajcsy-Zsilinszky Endre dolgozott ki „szentistváni" szellemben, a türelmes nemzetiségpolitika vonalába illeszkedő koncepciót a nemzetiségi sérelmek orvoslására, egészében azonban a teljes történeti Magyarország helyreállítását tűzve ki célul, föderatív alapon. A Szociáldemokrata Párt is ellenezte a nemzetiségekkel szemben elkövetett erőszakot, védelmezte a természetes asszimilációt, maga is valamiféle „szentistváni" megoldást hirdetett.

A nemzetiségi problémák marxista megközelítése a KMP illegális helyzete, kegyetlen üldöztetése következtében igen nagy nehézségekbe ütközött. A KMP a nemzetiségi kérdés jelentőségét egyre inkább felismerve, a második világháború idején fejtett ki különösen fontos tevékenységet, a szociáldemokrata baloldalt is aktivitásra ösztönözve. A párt igyekezett kivonni a nemzetiségeket saját fasiszta vezetőségük befolyása alól, s megnyerni a fasisztaellenes függetlenségi mozgalomnak. A nemzetiségek szervezeteiben kommunista sejteket hozott létre. A kommunista párt elutasította a történeti Magyarország visszaállításának a tervét; a Magyarországhoz csatolt területek kérdését az antifasiszta harc szempontjából tekintette.

A nemzetiségi kérdés rendezésére csupán a felszabadulás után, a szocialista építés során kerülhetett sor — hangoztatta befejezésül az előadó.

Az előadások elhangzása után megindult vita során *Ádám Magda* M. Romportlová előadását úttörő jellegűnek mondotta, — s úgy vélte, jelentős kiindulópontja lehet a további kutatásoknak. Mivel az előadásból úgy tűnik, mintha csak a magyar kormány rendelte volna alá a gazdasági kérdéseket politikai szempontoknak, holott ez mindkét félnél így volt, a felszólaló hangsúlyozta, hogy a kedvezőbb nemzetközi és gazdasági helyzetben levő Csehszlovákia is gyakran folyamodott ehhez a módszerhez; Beneš így akarta Magyarországot a status quo elfogadására rákényszeríteni. A harmincas évek végén már a nemzetközi elszigeteltségből kijutott Magyarország volt kedvezőbb

helyzetben. Nem értett egyet az előadásnak azzal a megállapításával, hogy Magyarország nem kényszerült rá a vámháború befejezésére. Valójában egyenesen létérdeke volt a kereskedelmi egyezmény felújítása, erre azonban Beneš csak Bethlen bukása után volt hajlandó, hiszen a vámháború célja éppenséggel Bethlen pozíciójának a gyengítése, ill. megbuktatásának az elősegítése volt. Ádám Magda, saját kutatásai alapján, leegyszerűsítettnek látta az előadásnak azt a megállapítását, hogy Magyarország nem tartotta szükségesnek a részvételt a kollektív közép-európai tervekben a harmincas évek elején. Gazdasági szempontból erre nagyon is rákényszerült, ezt mutatja mind a Tardieu-tervvel, mind Beneš ún. minimális tervével kapcsolatos magatartása. Csehszlovákia mellett ebben az időszakban éppen Magyarország mutatta a legtöbb érdeklődést a tervezett többoldalú gazdasági együttműködés iránt.

Richard Pražák még néhány további részletet ismertetett a M. Romportlová előadása alapját képező nagyobb tanulmányból a Tardieu- és Hodža-terv vonatkozásában, válaszként Ádám Magda hozzászólására, majd Arató Endre előadásához kapcsolódva, a cseh—magyar értelmiségi kapcsolatokról szólt; a brnói cseh egyetemen és a német műegyetemen tanuló magyar diákok szövetségének progresszív irányú tevékenységére nagy anyag található pl. a brnói egyetem levéltárában.

Arató Endre D. Čierna értékes előadásával kapcsolatban arra mutatott rá, hogy mennyire más volt a nemzetiségi politika ebben az időszakban, mint a kassai kormányprogram után, amelyet az előadás már nem ismertetett. A Szlovák Nemzeti Tanácsban azok a kommunisták játszottak vezető szerepet, akik a harmincas években élénk kapcsolatban álltak a magyar baloldallal. De milyen volt a Szlovák Nemzeti Tanácson belül a polgári pártok álláspontja? Vajon a bekövetkezett nagy fordulatnak csak Beneš volt az oka? — vetette fel a kérdést. A. Bartlová figyelemreméltó előadásából hiányolta a Hlinka-párt szerepének, a magyar és német nacionalista párttal való összefogásnak alaposabb megvilágítását. Majd arról szólt, hogy a szlovák szeparatizmust a szlovák marxista történettudomány is élesen elítéli; az aktivizmus bírálata során viszont nem szabad elfeledkezni arról, hogy a magyar progresszió a köztársaság védelmében, a polgári demokrácia által nyújtott lehetőségek megőrzéséért harcolt. A társadalmi aspektusok vizsgálata során is differenciáltabb elemzést tartott volna szükségesnek. A magyar parasztság körében nemcsak gazdag parasztok voltak, hanem szegények is, és a szlovákok közt is volt gazdag paraszt, ha ez szűk réteg is volt. Ugyancsak nem szabad megfeledkezni a szlovák burzsoáziáról, még ha ennek egy része persze 1918 előtt nem is vallotta magát szlováknak. De ereje növekedett ebben a korszakban, ha nem is olyan mértékben, mint a cseh burzsoáziáé, amely az államhatalmat is felhasználhatta. Csehszlovákiához képest valóban csak Svájcban és Finnországban volt kedvezőbb a nemzetiségi politika, ennek — mint rámutatott — történeti előzményei voltak. A csehszlovákiai magyarok demokratikusabb viszonyok közt éltek, mint a magyarországiak, — mondotta.

Tilkovszky Loránt arra hívta fel a figyelmet A. Bartlová előadásával kapcsolatban, hogy helyes volna a kutatást a továbbiakban az asszimilációs törekvések és folyamatok vizsgálatára is kiterjeszteni. Hiányolta az előadásból a magyar középrétegek és a magyar értelmiség mélyrehatóbb analízisét.

Kemény G. Gábor arra utalt, milyen jól kiegészítették egymást az előadások, együtt adva az összképet. Módszertani szempontból is fontosnak tartotta A. Bartlová előadását, de hiányolta a cseh és a szlovák burzsoázia

harcának a bemutatását, és szóvá tette néhány nemzetiség elhanyagolását (szlovákiai németek, kárpát-ukránok). Többet kellett volna mondani a magyar agrárproletariátusról; az ún. reszlovakizálás kérdése is világosabb kifejtést igényel.

Alena Bartlová válaszában arra mutatott rá, hogy témájában a kutatás még csak kezdeti szakaszában van, előadása első kísérletnek tekinthető, a kiadott statisztikai anyag alapján; a további, egyéb forrásokat is megmozgató kutatás adja majd meg a finomabb elemzés lehetőségét, az egyes nemzetiségek és pártok közti együttműködés vonatkozásában is. A társadalmi struktúra vizsgálatának fontosságát a pártok történetének kutatása során ismerte fel. Ezt a vizsgálatot jó volna egész közép-európai viszonylatban elvégezni.

Dagmar Čierna válaszában arra utalt, hogy az ülésszak tematikája csak 1945-ig terjedt, ezért zárta le a fejtegetést 1945 március végén. A most kezdődő ötéves tervben tovább kutatja ezt a fontos problematikát. Véleménye szerint a szlovák polgári pártok, így mindenekelőtt a Demokrata Párt nézetei csak a kassai program nyilvánosságra hozatala után mutatkoztak meg.

A szakmai közönség előtt lezajlott vita jelentős lépéssel vitte előre a két világháború közti és a második világháborús korszak kutatását; számos eredményt produkált, és még több további kutatási feladatot jelölt ki.

r. l.

FIGYELŐ

A Rákóczi emigráció Törökországban

Török iratok a szófiai Nemzeti Könyvtár Orientalisztikai Osztályának anyagában*

Az itt ismertetett, a Rákóczi-emigrációra vonatkozó török okmányok a szófiai „Cirill és Metod" Nemzeti Könyvtár Orientalisztikai Osztályának levéltári gyűjteményében találhatók. Az iratok száma nem túl nagy, de remélhetőleg érdeklődésre tarthatnak számot, mivel kiegészítik a magyar emigráció életét tükröző, már ismert és Karácson által publikált okmányokat.[1] Az újonnan előkerült anyag Rákóczi fejedelem és környezete törökországi tartózkodásának első 10—15 évére vonatkozik és bizonyos fokig az egyhangúság jegyeit hordozza magán. Az iratok többsége Rákóczi Ferenc és környezete — Bercsényi, Eszterházy, Forgách, Máriássy, Csáky —, valamint a fejedelem személyes szolgálatára rendelt török katonai egység és a tolmácsok havi ellátásának biztosításával van kapcsolatban.

A dokumentumok tartalmának rövid kivonatát kronológiai sorrendben adjuk. A regeszták elkészítésénél abból indultunk ki, hogy a török okmányok jellege a korábban publikált anyag alapján már ismert. Minden egyes dokumentum tartalmát a lehető legrövidebben, ugyanakkor teljességre törekedve igyekeztünk összefoglalni. A regeszták végén található a levéltári jelzet, amely alatt az irat az Orientalisztikai Osztályon megtalálható. Azon néhány esetben. amikor az itt ismertetett és a már publikált okmány fedi egymást, feltüntetjük a Karácson-féle kiadásban szereplő sorszámot is. Ily módon az itt bemutatott anyag könnyen elhelyezhető a Rákóczi-emigrációra vonatkozó török iratok sorrendjében. A dátumokat a Cibulszkij-féle táblázat segítségével számítottuk át.[2]

1. (1717. január 10.) 1129 muharrem hó 26.
Rákóczi kíséretének néhány tagja Temesvárról Belgrádba készül; az utazás megszervezéséhez a belgrádi váli, Musztafa pasa valamint Rákóczi Ferenc belgrádi megbizottjának, Pápai Gáspárnak segítségét kérik.
OAK 49/1.

* Az itt közölt ismertetést a Rákóczi-emlékév tiszteletére a Magyar—Bolgár Történész Vegyesbizottság bolgár tagozatának kezdeményezésére Maria M. Mravkarova, a szófiai Nemzeti Könyvtár Orientalisztikai Osztályának vezetője készítette. Az osztály anyagának egy részéről 1954-ben egyébként mikrofilm készült, amelyet a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Mikrofilm-Osztálya őriz A 269/IX. jelzet alatt.

[1] *Dr. Karácson Imre:* A Rákóczi-emigráció török okmányai. Bp. 1911.

[2] *В. В. Цыбульский:* Современные календары стран Ближнего и Среднего Востока. Синхронистические таблицы и появления. Москва, 1964.

2. (1717. július 28.) 1129 sában hó 18.
Rákóczi Ferenc ügyvivőjének, Horváth Ferencnek kérelme a szultánhoz, amelyben 15 napra, sában hónap 1—15-ig számított járandóságának, összesen 239 és fél gurusnak (1916 akcse naponta) kifizetését kéri.
OAK 24/27.

3. (1717. július 28.) 1129 sában hó 18.
Ibrahim Müteferrikának a szultánhoz intézett kérelme; nevezett sában hónap 1—15-ig számított időszakra járó pénzbeli járandóságának, 7 1/2 gurusnak kifizetését kéri (naponta 60 akcse).
OAK 24/28.[3]

4. (1717. augusztus 6.) 1129 sában hó 27.
Horváth Ferenc ügyvivő a szultánhoz intéz kérelmet. Nevezett egy ló vásárlásához szükséges összeg kiutalását kéri, minthogy a lova megdöglött.
OAK 7/1.

5. (1717. december 15.) 1130 muharrem hó 11.
A nagyvezir jelentése Rákóczi 37 napra szóló pénzjárandóságának, összesen 1793 és fél gurusnak kifizetéséről.
OAK 13/5; *Karácson:* i. m. XXIV.

6. (1718. február 8.) 1130 rebiülevvel hó 7.
A Rákóczinak és kíséretének drinápolyi szállásául szolgáló három ház és egy vendégfogadó tulajdonosa kérelmet intéz a szultánhoz. A tulajdonos a vendégfogadóért muharrem hó 24-től szafer hó végéig, 34 napra járó 24 gurus, valamint a három házért szafer hóra járó 29 gurus, összesen 53 gurus bér kifizetését kéri.
OAK 49/17.

7. (1718. március 18.) 1130 rebiüláhir hó 15.
A Rákóczi szálláshelyéül szolgáló drinápolyi ház tulajdonosának kérelme a szultánhoz. A háztulajdonos a muharrem hó 1-től szafer hó 20-ig számított 50 napra járó, 50 gurus összegű bér kifizetését kéri.
OAK 22/53.

8. (1718. augusztus 13.) 1130 ramazán hó 16.
Rákóczi ügyvivőjének kérelme a szultánhoz. Az ügyvivő a Drinápolyban szállást tartó Rákóczi és Forgách generális ramazán hóra esedékes 2438 gurus pénzbeli járandóságának kifizetését kéri.
OAK 16/44.

9. (1718. augusztus 14.) 1130 ramazán hó 17.
Rákóczi Drinápolyból Konstantinápolyba történő utazásához szükséges megvásárlandó dolgok jegyzéke; ezeknek értéke összesen 48 1/2 gurus összeget tesz ki.
OAK 49/20.

[3] Bolgár nyelven: *Б. Недков:* Османо-турска дипломатика и палеография. II. Документи и речник. София, 1972, 157—159.

10. (1719. július 1.) 1131 sában hó 13.
Csáky generális és a kíséretében levő magyarok kérelme a szultánhoz: intézzen parancsot Nikoláj havasalföldi vajdához, hogy a még mindig Bukarestben levő 300 akcse napi pénzbeli illetményt, valamint a Havasalföldön tartózkodó többi magyar illetményét az ország bevételi forrásainak terhére fizessék ki.
F. 316, a. e. 16. *Karácson:* i. m. LVII.

11. (1720. január 11.) 1132 szafer hó 29.
Rákóczi udvarmesterének, Sibriknek elismervénye, amit Mehmed agának, a konstantinápolyi vám eminjének a szafer hó 29 napjára járó 2180 gurus átvétele fejében adott. Az összeget azon fermán alapján fizették ki, amely szerint Rákóczi napi járandósága 9021 akcse.
OAK 17/85 p. 5.

12. (1720. január 11.) 1132 szafer hó 29.
Bercsényi generális elismervénye Mehmed aga, a konstantinápolyi vám eminje számára a szafer hó 29 napjára esedékes 290 gurus összeg felvételéről, amit azon fermán alapján fizettek ki, amely szerint nevezett napi járandósága 1200 akcse.
OAK 17/85 p. 7.

13. (1720. január 11.) 1132 szafer hó 29.
Forgách generális elismervénye Mehmed aga, a konstantinápolyi vám eminje számára a szafer hónap 29 napjára esedékes 177 gurus és 75 akcse összeg felvételéről, amit azon fermán alapján fizettek ki, amely szerint nevezett napi járandósága 735 akcse.
OAK 17/85. p. 4.

14. (1720. január 11.) 1132 szafer hó 29.
Máriássy magyar generális nyugtája Mehmed aga, a konstantinápolyi vám eminje számára a szafer hóra esedékes 62 gurus és 100 akcse felvételéről, amit azon fermán alapján fizettek ki, amely szerint nevezett napi járandósága 260 akcse.
OAK 17/85 p. 3.

15. (1720. február 10.) 1132 rebiülevvel hó 30.
Rákóczi udvarmesterének, Sibriknek elismervénye Mehmed aga, a konstantinápolyi vám eminje számára. Rákóczi és a nála tartózkodó Bercsényi, Forgách és Máriássy generálisok részére szafer és rebiülevvel hónapokra 5514 gurus vétetett fel.
OAK 17/85 p. 6.

16. (1720. február 10.) 1132 rebiülevvel hó 30.
Bercsényi magyar generális nyugtája Mehmed aga, a konstantinápolyi vám eminje számára a rebiülevvel hóra esedékes 300 gurus felvételéről. Az összeget azon fermán alapján fizették ki, amely szerint nevezett napi járandósága 1200 akcse.
OAK 17/85 p. 1.

17. (1720. február 10.) 1132 rebiülevvel hó 30.
Forgách magyar generális nyugtája Mehmed aga, a konstantinápolyi vám eminje számára rebiülevvel hóra esedékes 183 gurus felvételéről. Az összeget azon fermán alapján fizették ki, amely szerint nevezett napi járandósága 735 akcse.
OAK 17/85 p. 3.

18. (1720. február 10.) 1132 rebiülevvel hó 30.
Máriássy magyar generális nyugtája Mehmed aga, a konstantinápolyi vám eminje számára a rebiülevvel hóra esedékes 7800 akcse felvételéről. Az összeget azon fermán alapján fizették, amely nevezett napi járandóságát 260 akcsében allapítja meg.
OAK 17/30.

19. (1720. június 17.) 1132 sában hó 10.
Ibrahim, Bender parancsnokának levele a nagyvezirhez Eszterházy magyar generális és embereinek Benderből Pasa szandzsákba való helyezésével és a Csertofcsa hászbirtok elhagyott falvaiban való letelepítésével kapcsolatban. Az említett generális embereinek száma 92 fő.
OAK 1/14 *Karácson:* i. m. LXVI.

20. (1720. június 19.) 1132 sában hó 12.
Horváth Ferenc, Rákóczi ügyvívője, kérelmet intéz a szultánhoz, amelyben a Rodostóban lakó Rákóczi szolgálatára rendelt csausok létszámának felemelését illetve három csaus kinevezését kéri, akiknek napi illetménye 40 akcse legyen.
OAK 3/8.

21. (1720. június 25.) 1132 sában hó 18.
Horváth Ferenc kérvénye a szultánhoz, amelyben redzseb hóra esedékes 37 és fél gurus pénzbeli illetményének kifizetését kéri, azon fermán értelmében, amely szerint nevezettet naponként 150 akcse illeti meg.
OAK 13/4.

22. (1720. július 6.) 1132 sában hó 29.
Rákóczi udvarmesterének, Sibriknek nyugtája Mehmed aga, a konstantinápolyi vám eminje számára Rákóczi sában hóra esedékes 2180 gurus és 9 akcse pénzbeli járandóságának felvételéről. Az összeget azon fermán alapján fizették ki, amely szerint Rákóczi napi járandósága 1200 akcse.
OAK 5/72. p. 1.

23. (1720. július 6.) 1132 sában hó 29.
Bercsényi generális nyugtája Mehmed aga, a konstantinápolyi vám eminje számára a sában hóra esedékes 290 gurus felvételéről, amit azon fermán alapján utaltak ki számára, amely nevezett napi járandóságát 1200 akcsében állapítja meg.
OAK 5/72. p. 4.

* Publikált okmány, bolgár fordításban, *Nedkov:* i. m. 86—88.

24. (1720. július 6.) 1132 sában hó 29.
Forgách generális nyugtája Mehmed aga, a konstantinápolyi vám eminje számára, amivel sában hóra esedékes 177 gurus és 75 akcse járandóságának felvételét igazolja. Az összeg azon fermán alapján fizettetett ki, amely nevezett napi járandóságának összegét 735 akcsében állapítja meg.
OAK 5/72. p. 2.

25. (1720. július 6.) 1132 sában hó 29.
Máriássy generális nyugtája Mehmed aga, a konstantinápolyi vám eminje számára sában hóra esedékes 7540 akcse pénzbeli járandóság felvételéről, amit azon fermán alapján fizettek ki, amely szerint nevezett napi járandósága 260 akcse.
OAK 5/72. p. 3.

26. (1720. augusztus 24.) 1132 sevvál hó 19.
Ibrahim Müteferrika, a Rákóczi szolgálatában álló csaus kérelme a szultánhoz, amelyben sevvál hóra esedékes 1800 akcse járandóságának kifizetését kéri.
OAK 12/7.

27. (1720. augusztus 24). 1132 sevvál hó 19.
Musztafa, Rákóczi tolmácsának kérvénye a szultánhoz, amelyben sevvál hóra esedékes járandóságának, 10 gurusnak kifizetését kéri.
OAK 12/8.

28. (1720. augusztus 24.) 1132 sevvál hó 19.
A Rákóczi mellé rendelt négy csaus kérvénye a szultánhoz, amelyben sevvál hóra esedékes járandóságuk, fejenként 10 gurus, összesen 40 gurus kifizetését kérik.
OAK 12/11.

29. (1720. november 26.) 1133 muharrem hó 25.
Musztafa aga, Rákóczi tolmácsának kérvénye a szultánhoz, amelyben muharrem hóra esedékes, összesen 10 gurus összegű járandóságának kifizetését kéri.

30. (1720. novenber 26.) 1133 muharrem hó 25.
A Rákóczi mellett szolgálatot teljesítő Ibrahim Müteferrika csaus kérelme a szultánhoz, amelyben muharrem hóra esedékes, összesen 15 gurus összegű járandóságának kifizetését kéri.
OAK 3/83.

31. (1720. december 14.) 1133 szafer hó 13.
A Rákóczi mellett szolgálatot teljesítő Ibrahim Müteferrika csaus kérelme a szultánhoz, amelyben szafer hóra esedékes, összesen 14 és fél gurus összegű járandóságának kifizetését kéri.
OAK 3/9.

32. (1721. augusztus 24.) 1133 zilhiddzse hó 1.
A Rodostóban tartózkodó magyarok és Rákóczi ügyvivőjének nyugtája a rodostói vám eminje által kifizetett 10 500 akcse összegről, amely a Rákóczi és emberei által lakott 24 ház bérét — naponta 356 akcse — képezi.
OAK 49/15. p. 1.

33. (1721. október 15.) 1133 zilhiddzse hó 23.
Horváth Ferenc, a Rodostóban lakó Rákóczi ügyvivőjének kérelme a szultánhoz, amelyben a fejedelem és a nála tartózkodó Bercsényi, Eszterházy, Máriássy tábornokok, valamint Horváth Ferenc ügyvivő zilhiddzse hóra esedékes pénzbeli járandóságának, összesen 2102 és fél gurusnak kifizetését kéri.
NPTA, XVIII. 8/103.

34. (1721. október 15.) 1133 zilhiddzse hó 23.
A Rodostóban tartózkodó Rákóczi szolgálatára rendelt csausok kérelme a szultánhoz, amelyben zilhiddzse hóra esedékes járandóságuk, összesen 48 gurus kifizetését kérik.
OAK 7/54.

35. (1721. november 21.) 1134 szafer hó 1.
A Rodostóban tartózkodó Rákóczi mellé kirendelt janicsárok parancsnokának nyugtája a rodostói vám eminje számára 80 fő muharrem hóra esedékes járandóságának, összesen 80 gurusnak felvételéről.
OAK 28/47.

36. (1721. november 25.) 1134 szafer hó 5.
A nagyvezir jelentése a szultánnak a Rodostóban tartózkodó Rákóczi kíséretéhez rendelt 80 janicsár rebiülevvel hóra esedékes járandóságának, összesen 80 gurusnak kiutalásáról.
OAK 28/59.

37. (1721. december 14.) 1134 szafer hó 24.
A Rodostóban tartózkodó Rákóczi ügyvivője, Horváth Ferenc kérvénye a szultánhoz, amelyben Rákóczi és generálisai, Bercsényi, Eszterházy, Máriássy, valamint Horváth Ferenc ügyvivő szafer hóra esedékes járandóságának, összesen 2111 gurusnak kiutalását kéri.
OAK 28/62.

38. (1721. december 20.) 1134 rebiülevvel hó 1.
A Rodostóban tartózkodó Rákóczi kíséretéhez rendelt janicsárok parancsnokának nyugtája Iszmail aga, a rodostói vám eminje számára a janicsárok rebiülevvel hóra esedékes, összesen 9600 akcse összegű járandóságának felvételéről.
OAK 28/59 p. 2.

39. (1722. február 10.) 1134 rebiülahir hó 23.
A Rákóczi mellett szolgálatot teljesítő csausok, Ibrahim Müteferrika és Musztafa tolmács kérvénye a szultánhoz, amelyben rebiülahir hóra esedékes, összesen 48 gurus, 13 para, 1 akcse összegű járandóságuk kifizetését kérik.
OAK 28/13.

40. (1722. május 17.) 1134 sában hó 1.
Horváth Ferenc, a Rodostóban tartózkodó Rákóczi ügyvivőjének kérvénye a szultánhoz, amelyben a fejedelem és generálisai, Bercsényi, Eszterházy, Máriássy, Csáky, valamint Horváth Ferenc ügyvivő redzseb hóra esedékes járandóságának, összesen 2250 gurusnak kiutalását kéri.
OAK 187/5.

41. (1722. június 6.) 1134 sában hó 21.
Horváth Ferenc, Rákóczi ügyvivőjének kérelme a szultánhoz, amelyben a fejedelem és generálisai, Bercsényi, Eszterházy, Csáky, Máriássy, valamint Horváth Ferenc ügyvivő sában hóra esedékes járandóságának, összesen 2175 gurusnak kifizetését kéri.
OAK 2/54.

42. (1722. június 6.) 1134 sában hó 21.
A Rodostóban tartózkodó Rákóczi mellett szolgálatot teljesítő 4 csaus, köztük Ibrahim Müteferrika és Musztafa tolmács kérelme a szultánhoz, amelyben sában hóra esedékes 48 gurus 13 para és 1 akcse járandóságuk kiutalását kérik.
OAK 2/55.

43. (1722. november 12.) 1135 szafer hó 2.
A Rodostóban tartózkodó Rákóczi mellé vezényelt janicsárok parancsnokának nyugtája Iszmail aga, a rodostói vám eminje számára, amellyel a muharrem hóra esedékes járandóság, összesen 60 gurus kifizetését igazolja.
OAK 24/7.

44. (1722. december 2.) 1135 szafer hó 22.
Horváth Ferenc, a Rodostóban tartózkodó Rákóczi ügyvivőjének kérelme a szultánhoz, amelyben a fejedelem és generálisai Bercsényi, Csáky, Máriássy, valamint Horváth Ferenc ügyvivő szafer hóra esedékes, összesen 2175 gurus összegű járandóságának kifizetését kéri.
OAK 3/81.

45. (1723. május 7.) 1135 sában hó 1.
Mehmed, Rodostó kádija által kiadott bírói végzés a Rodostóban tartózkodó Rákóczi és emberei által használt rétek bérösszegének kifizetésével kapcsolatban: 1134 évben — 63 dönüm; 1135 évben 64 dönüm, összesen 127 dönüm, amelyekért 37 és fél gurust és 10 parát követelnek.
NPTA, XVIII, 8/4.

46. (1723. május 10.) 1135 sában hó 4.
A nagyvezir jelentése a szultánnak. A Rodostóban tartózkodó Rákóczi mellé vezényelt janicsárok dzsemáziüláhir hóra esedékes járandóságának, összesen 58 gurusnak kiutalása szükséges.
OAK 24/66, p. 1.

47. (1723. május 24.) 1135 sában hó 18.
A Rákóczi kíséretéhez vezényelt 80 főből álló 34. janicsárszázad parancsnokának nyugtája 7200 akcse felvételéről, amit a rodostói vám eminje a janicsárok dzsemáziüláhir hóra esedékes járandóságának fejében fizetett ki.
OAK 24/66, p. 2.

48. (1723. május 26.) 1135 sában hó 20.
Rákóczi szolgálatára rendelt csausok, Ibrahim Müteferrika és Musztafa tolmács kérelme a szultánhoz, amelyben sában hóra esedékes járandóságuk, összesen 48 gurus és 13 para kifizetését kérik.
OAK 49/21.

49. (1724. március 26.) 1136 redzseb hó 1.
Rákóczi ügyvivőjének (olvashatatlan név) nyugtája Musztafa aga, a rodostói vám eminje számára a fejedelem és emberei által lakott 24 rodostói ház dzsemáziüláhir hóra esedékes bérösszegének, 10 500 akcsának kifizetéséről.
OAK 24/43.

50. (1724. április 14.) 1136 redzseb hó 20.
Az embereivel együtt Rodostóban tartózkodó Rákóczi ügyvivőjének, Pápai Gáspárnak kérelme a szultánhoz: a fejedelem és generálisai tulajdonát képező lovak számára az elmúlt, 1135. évhez hasonlóan, folyó évben is legelők biztosítását kéri.
OAK 24/46.

51. (1724. május 9.) 1136 sában hó 15.
1136. évben, Rodostóban Rákóczi és generálisai használatára, lovaik legeltetésének céljára átengedett legelők; a legelőhasználatot élvező személyek névsora, a legelők mennyisége; összesen 7 legelő, 60 dönüm, 15 gurus bérösszeg mellett. A névsort Mehmed, Rodostó kádija hitelesítette.
OAK 3/24.

52. (1724. május 24.) 1136 ramazán hó 1.
Pápai Gáspár, Rákóczi ügyvivőjének nyugtája Musztafa aga, a rodostói vám eminje számára 10 500 akcse felvételéről, amely a fejedelem és a kísérete által lakott 24 ház bérének — napi 356 akcsét számítva — kifizetésére rendeltetett.
OAK 49/22.

53. (1724. július 6.) 1136 sevvál hó 14.
Pápai Gáspár, a Rodostóban tartózkodó Rákóczi ügyvivőjének kérelme a szultánhoz, amelyben a fejedelem és a kíséretében levő generálisok, Bercsényi, Csáky, Máriássy, valamint Pápai Gáspár ügyvivő sevvál hóra esedékes 2120 és fél gurus összeget kitevő járandóságának kifizetését kéri.
OAK 17/31.

54. (1724. július 20.) 1136 sevvál hó 28.
A 34. janicsár század parancsnokának elismervénye a rodostói vám eminje részére a 80 janicsár ramazán havi járandóságát képező 7200 akcse kifizetéséről.
OAK 7/51.

55. (1727. december 15.) 1140 dzsemáziülevvel hó 1.
A magyarok nyugtája Haszan aga, a rodostói vám eminje számára 7904 akcséről, amely összeg a Rákóczi és emberei által bérelt 20 rodostói ház rebiüláhir hóra esedékes bérét képezi.
OAK 22/72.

56. (1727. december 29.) 1140 dzsemáziülevvel hó 15.
A Rákóczi szolgálatára rendelt csausok, Ibrahim Müteferrika és Musztafa tolmács kérelme, a szultánhoz, amelyben dzsemáziülevvel hóra esedékes 50 gurus összegű járandóságuk kiutalását kérik.
NPTA, XVIII. 8/41, p. 1.

57. (1727. december 29.) 1140 dzsemáziülevvel hó 15.
Pápai Gáspár, a Rodostóban tartózkodó Rákóczi ügyvivőjének kérelme a szultánhoz, amelyben Rákóczi és generálisai dzsemáziülevvel hóra esedékes, 2025 gurus összegű járandóságának kiutalását kéri.
NPTA, XVIII. 8/41, p. 2.

58. (1731. jún. 1.) 1143 ramazán hó 23.
Pápai Gáspár, a Rodostóban tartózkodó Rákóczi ügyvívőjének kérelme a szultánhoz, amelyben a fejedelem és a kíséretében levő generálisok ramazán hóra esedékes, összesen 2024 gurus összegű járandóságának kiutalását kéri.
OAK 7/3.

59. (1731. április 1.) 1143 ramazán hó 23.
A Rodostóban tartózkodó Rákóczi mellett szolgálatot teljesítő csausok, Ibrahim Müteferrika és a tolmács kérelme a szultánhoz, amelyben a ramazán hóra esedékes, összesen 50 gurus összegű járandóságuk kiutalását kérik.
OAK 7/35.

60. (1731. november 18.) 1144 dzsemáziülevvel hó 18.
Pápai Gáspár, a Rodostóban tartózkodó Rákóczi ügyvivőjének kérelme a szultánhoz, amelyben Rákóczi és kísérete számára a dzsemáziülevvel hóra esedékes, összesen 2085 gurus összegű járandóságuk kiutalását kéri.
OAK 49/5.

61. (1731. november 18.) 1144 dzsemáziülevvel hó 18.
A Rodostóban tartózkodó Rákóczi szolgálatára rendelt csausok, Ibrahim Müteferrika és a tolmács kérése a szultánhoz. Nevezettek dzsemáziülevvel hóra esedékes, összesen 50 gurus összegű járandóságuk kiutalását kérik.
OAK 49/6.

62. (1732. február 18.) 1144 sában hó 21.
Pápai Gáspár, a Rodostóban tartózkodó Rákóczi ügyvivőjének kérelme a szultánhoz, amelyben a fejedelem és a kíséretében levő magyarok sában hóra esedékes, összesen 2063 gurus összegű járandóságának kiutalását kéri.
OAK 5/62.

63. (1732. február 18.) 1144 sában hó 21.
A Rákóczi kíséretéhez rendelt csausok, Ibrahim Müteferrika és a tolmács kérelme a szultánhoz, amelyben sában hóra esedékes, összesen 48 gurus és 40 akcse összegű járandóságuk kiutalását kérik.
OAK 5/63.

64. (1732. augusztus 13.) 1145 szafer hó 21.
Pápai Gáspár, a kíséretével együtt Rodostóban tartózkodó Rákóczi ügyvivőjének kérelme a szultánhoz. Nevezett ügyvivő a fejedelem és kísérete szafer hóra esedékes, összesen 2063 és fél gurus összegű járandóságának kiutalását kéri.
OAK 49/19.

65. (1734. január 1.) 1146 sában hó 25.
Pápai Gáspár, a Rodostóban tartózkodó Rákóczi ügyvivőjének kérvénye a szultánhoz, amelyben Rákóczi és emberei sában hóra esedékes, összesen 2063 gurus összegű járandóságának kiutalását kéri.
OAK 17/49.

Összeállította: *Maria M. Mravkarova*

Fordította: *Bur Márta*

Helytörténeti kiadványok

Művelődéstörténeti szempontból úttörő jelentőségű munkát végzett Fekete János, aki felkutatta Kiskúnfélegyháza utcaneveinek történetét. (*Fekete János:* Kiskunfélegyháza településfejlődése és utcaneveinek története. Hely nélkül 1974. 167 l. + 1 város-térkép. Kiadta Kiskúnfélegyháza város Tanácsa.) A szerző az indítást nyelvészeti oldalról kapta, de kutatási és feldolgozási módszere, problémalátása és így az eredmény is történeti: az utcanevek alakulásán, majd hivatalból történő sűrű megváltoztatásán át érdekes és fontos adalékokat kapunk az utolsó 150 év politikai és világnézeti alakulásához, illetve az országos világnézeti és politikai irányelvek helyi lecsapódásához. „Az ... utcanévadások személynévi jellege mindíg alkalmazkodott a politikai áramlatokhoz és változásokhoz ... Sokszor minden különösebb ok nélkül, figyelmen kívül hagyva a helyi hagyományokat, változtatták meg az utcák nevét." Így aztán a népi eredetű, helyi jellegű utcanevek a múlt század derekától kezdve Félegyházán (de nyilván másutt is) egyre jobban eltűnnek, hogy helyükbe a millénium korának városi vezetősége a nemzeti történelem „nagyjait", vezéreket, királyokat, politikusokat rakja, előbb a kiskun parasztság 48-as függetlenségi hagyományainak szellemében, majd a 67-es, végül pedig ellenforradalmi nézőpontból válogatva a múlt és az akkori jelen nevei közt. Fekete János könyve azonban sokkal több a nevek változását tükröző érdekes adattárnál. Kiterjedt és alapos levéltári kutatásokkal nemcsak a nevet, hanem az utcák történelmét is kinyomozta, keletkezésükről, nyomvonaluk alakulásáról, fontosabb házaikról egyaránt tudósít. A bevezető tanulmány pedig a város településtörténetének kitűnő összefoglalását adja. Nemcsak a korábbi munkák eredményeit fogja össze és rostálja meg kiterjedt anyagismerettel, hanem új, eddig nem ismert adatokat tár fel a város újratelepülésére és tanyásodásának történetére. Reméljük munkája más települések történeti kutatói közt is követőre talál.

*

II. Rákóczi Ferenc születésének 300. évfordulója alkalmából a Nógrád megyei Levéltár és a Könyvtár sokszorosított alakban „dokumentumválogatást és ajánló bibliográfiát" adott közre a kuruc szabadságharc megyei vonatkozásairól. (A Rákóczi-szabadságharc és Nógrád megye.) Összeállította: Czipó Ernőné és Leblancné Kelemen Mária. A Balassi Bálint Nógrád megyei Könyvtár és a Nógrád megyei Levéltár kiadványa. Szerkeszti: Schneider Miklós. Salgótarján. 1976. ívrét 69 l. Kézirat gyanánt.) A kiadók elsődleges célja, „hogy jól felhasználható nyersanyagot bocsássanak közkézre, amelyet az érdeklődők eredményesen építhetnek be a jubileumi megemlékezések kapcsán

elhangzó beszédekbe, előadásokba, a különböző helyeken megjelenő cikkekbe, valamint a pályázatokra készülő kisebb tanulmányokba." Ugyanakkor igyekeztek „messzemenően érvényre juttatni a tudományos követelményeket". Elsősorban Nógrád megye Levéltárából (ezen belül is Nagy Iván másolataiból) válogattak, de néhány iratot a Ráday Levéltár anyagából is közölnek. Válogatásuk, amely a közismerten gazdag s mindmáig kiadatlan anyagból 51 iratot közöl, „a kor hangulatába, problémavilágába való beilleszkedést" szolgálja, ezért szemelvényes, a kiválasztott iratokból is csak részleteket hoz. Ez a kiadvány célja szempontjából sem egyértelműen helyes, hiszen az egykorú levelek kezdő és záró formulái kitűnő bepillantást nyújtanak a „kor hangulatába", s a tudományos felhasználó sem marad kétségben: vajon a kihagyott részekben nincs-e lényeges dolog. (Az egyetlen általunk ellenőrizhető irat, a szécsényi országgyűlés egyébként már sokszor kiadott meghívója azt sejteti, hogy a közlésnél lényegi részek is kimaradhattak.) A kiadvány így is hasznos a történeti kutatás számára, az évforduló azonban jó alkalom lett volna az iratanyag teljes, a tudományos kívánalmaknak megfelelő közzétételére; kár, hogy az elmaradt. A kis kötet második része tárgyi csoportokba sorolva közli a helyi vonatkozásban fontosabb irodalom jegyzékét. Az idegen kifejezések szótára és életrajzi eligazítást is adó névmutató egészíti ki a füzetet.

*

„Emléklapok Csongorád múltjából" a címe Váry Gellért piarista tanár a század elején írt följegyzéseinek, amely most facsimile kiadásban napvilágot látott Csongrád város és a szegedi Somogyi Könyvtár jóvoltából. („Emléklapok Csongorád múltjából. Írta Váry Gellért csongrádi piarista, 1904." Az utószót és a jegyzeteket írta, a térképeket és a mutatót összeállította: Tari László. Szerkesztette Péter László. Megjelent a szolnoki Verseghy Könyvtár sokszorosító műhelyében, 1000 példányban.) Váry Gellért nem a nyilvánosság számára írta könyvét, unokaöccse számára jegyezgette föl gyermekkori emlékeit 1849-ből, a Bach korszak eseményeiről, a betyárvilágról, családja tagjairól, majd a századvég Csongrádjáról. Kedves elbeszélő hang, mindenre ügyelő érdeklődés jellemzi, kitűnően ábrázol eseményeket és embereket. Figyelme a város minden lakójára kiterjed, s nemcsak a hivatalnokok, az értelmiségiek, a nagygazdák világát, házatáját és szórakozásait írja le, hanem a szegény emberek hétköznapjait is; a viseleteket, szokásokat még rajzokkal is illusztrálja. Följegyzéseinek egyként hasznát látja a néprajzos, a szociográfus és a történész, a helyi érdeklődőkről nem is szólva. Tari László Váry Gellértről szóló tájékoztató életrajza és a följegyzések utalásait megmagyarázó jegyzetei mintaszerűek, mindenre figyelnek, mégis mértéktartók. A kiadvány kiállítása minden dícséretet megérdemel.

*

„Hódmezővásárhely óriási határának, a Pusztaszéli úttól kívül eső részét Vásárhelyi-Pusztának hívják. A felosztás előtt a városi közbirtokosság legelője volt. A kiosztás után alakult ki rajta a tanyavilág. A Puszta szikes részein a talaj- és éghajlati viszonyok olyanok, hogy ott a hagyományos paraszti eljárások sokkal tovább éltek, mint a jobb földeken." Ezt a hagyományos (de ma már itt is eltűnőben levő) paraszti életformát állítja elénk nagyszabású körképben az orosházi Szántó Kovács Múzeum igazgatójának, Nagy Gyulá

nak monográfiája. („A parasztélet a Vásárhelyi-pusztán. Békéscsaba 1975. 682 l. + 79 l. fényképmelléklet. A Békés megyei Múzeumok Közleményei 4. Szerkeszti: Dér László. Megjelent a Művelődésügyi Minisztérium, a Békés megyei Tanács, Hódmezővásárhely és Orosháza városa, és több termelő- kisipari szövetkezet támogatásával 2100 példányban.) A szerző egy évtizedet töltött el a Vásárhelyi-puszta letűnő paraszti életformájának tanulmányozásával, egyrészt úgy, hogy vallatta az öregeket, másrészt úgy, hogy maga is résztvett a paraszti munkákban és életben. Könyve végigkíséri a hagyományos paraszti élet egészét. Nagy értéke abban van, hogy nemcsak a termelő munka eszközeit és módszereit jellemzi, nemcsak a tanyákról, a lakóházakról és a gazdasági épületekről ad részletes helyszínrajzot, nem elégszik meg a viselet, étkezés, szórakozás jelenségeinek lejegyzésével, hanem szociológiai leírást ad a paraszti emberről, a pusztai közösségről. Olyan kérdésekre ad választ, mint az ember viszonya a természethez, az állatokhoz és magához a paraszti munkához, egyéni és közösségi világszemlélete, a szép és jó eszményének megfogalmazása, az értékrend hagyományos, mégis lassan változó normái. A könyv műfaja szerint a néprajz körébe tartozik, a 20. században még élő hagyományos paraszti életformáról és életrendről azonban olyan történeti képet fest, amilyet az amúgy is gyér írott följegyzések alapján sohasem lehetett volna egybeállítani. Fél Edit és Hofer Tamás monumentális műve után, mely egy falusi település, a Heves megyei Átány parasztságának hagyományos életét állítja elénk, Nagy Gyula művéből most a pusztai életformát rekonstruálhatjuk. Az uradalmak már eddig is ismert világa mellé így odaállíthatjuk a kisparaszti életformát is. Parasztságtörténeti kutatásunk olyan segítséget kapott ezzel a munkával, amit ma még nem is tud teljes mértékben fölbecsülni. Dícséretet érdemel a könyv technikai kiállítása is. A jól összeválogatott fényképek, a tárgyakat ábrázoló rajzok, térképek, vázlatok, nagyban megkönnyítik a megértést. Dícséret illeti a kiadót az angol és német nyelvű tartalmi összefoglalásért, valamint a részletes szó- és tárgymutatóért. A munka értékét nagyban emeli, hogy a szerző a szorosabb értelemben vett stúdiumait meghaladó kérdések megvilágítására külön-külön szakembereket vont be, így a talajtani, éghajlati viszonyok ismertetésére, nemkülönben a puszta felosztásának és betelepülésének a századfordulón bekövetkező történetére, valamint a nyelvjárási sajátságok megvizsgálására. A könyv előszavát László Gyula professzor írta, méltatva a szerző életútját, korábbi munkásságát és mostani könyvét.

*

A Rákóczi-szabadságharc első hónapjainak eseményeit foglalta össze a Tiszántúl népének és múltjának kitűnő ismerője, a Szabolcs-Szatmár megyei Levéltár most nyugalomba vonult igazgatója, Balogh István: „II. Rákóczi Ferenc Szabolcs és Szatmár vármegyékben. 1703 július—október" című munkájában (Nyíregyháza 1976. ívrét 20 l. + 12 egész oldalas facsimile melléklet + 1 térkép. Szabolcs-Szatmár megyei Levéltár kiadványai. Szerk. Gyarmathy Zsigmond levéltárigazgató.) Rákóczi 1703 július közepén Vásárosnaménynál lépett be Szatmár, majd néhány nap múlva Szabolcs megye területére, s október 15-ig maradt ezen a tájon. Amikor átkelt a Tiszán, néhány száz jobbágy-paraszt volt körülötte, amikor Tiszalucnál elhagyta a megyét, tízezernyi katonát számláló seregében már az első nemesek is megjelentek. Balogh István szavait idézve: „Lényegében a három hónap alatt és ezen a tájon alakult át

a kezdeti jobbágyfelkelés szabadságharccá, az itteni sikerek tették lehetővé a felkelés — majd szabadságharc — társadalmi, katonai és politikai megszervezését." A kötet szerkesztőjének bevezetése levéltári tájékoztatónak nevezi a kiadványt, és a megyei levéltárban őrzött „tudományos értékű iratok repertóriumát" ígéri, a kis füzet azonban ennél jóval többet ad. Első ízben közli Rákóczi naményi pátensének hiteles szövegét, s általában bőven idéz az iratokból, ugyanakkor az események összefüggő áttekintését nyújtja. A kiadvány népszerűsítő céllal, a nagyközönség tájékoztatására készült, ezért is közli képeskönyv-szerűen a fontosabb iratok facsimiléjét. A bevezetésben külön is megemlített „tudományos kutatók", úgy is mondhatnánk: a történetírás számára persze hasznosabb lett volna, facsimile helyett az iratok teljes szövegének jegyzetelt közzététele a függelékben.

*

A Balaton északi partján fekvő, egykor Zala vármegyéhez tartozó, ma Veszprém megyei Káptalantóti történeti adatait szedte össze Horváth József plébános és adta közre sokszorosított kiadásában. (*Horváth József:* Káptalantóti története. Vörösberény. 1975. 134 l.) Munkája a régi plébánia-történetek nyomdokain halad, részletesen szól az egyházi épületek és intézmények múltjáról, de a község lakóinak életéről is. A győri káptalan jobbágyfalujának középkori napjait főként Holub József kéziratos megyetörténete alapján próbálja kiemelni a szürke egyhangúságból, a 18. századdal azonban egyszerre megszínesednek adatai, egyrészt a plébánián vezetett házi krónika, másrészt a különböző, főleg egyházi levéltári iratok, följegyzések, összeírások, szerződések adatai nyomán. A munka értékét ezek az új adatok, nem egyszer teljes egészükben leközölt iratok adják, a határhasználatra, a gazdálkodás módjára, a terméseredményekre, a falu egyházi és művelődési életére. Különösen érdekesek az iskoláztatásra vonatkozó adatok. Az iskolamestert 1736-ban említik először, 1770-ben már külön helyiségben folyik a tanítás (a mester két szobájából az egyikben), de a tanító még 1815-ben is egyszemélyben kántor és harangozó is. Szerződése szerint köteles „felhő eleiben nyáron addig, míg a terhes felhők be nem érkeznek a határba, mind a három haranggal együtt 3 verset harangozni". Horváth József könyvének Előszavából értesülünk róla, hogy még 1970-ben megalakult a Veszprémi r.k. egyházmegye Egyháztörténeti Munkaközössége. Kíváncsian várjuk a további munkákat, reméljük kutatási szorgalomban és lelkiismeretességben nem maradnak el Horváth kötete mögött.

*

Ízléses borítólappal, színes és fekete fényképmellékletekkel díszítve jelent meg *Hatvani Dánielnek* a Baja melletti Felsőszentiván történetét ismertető munkája („Szent Iványtól Felsőszentiványig." Kalocsa 1973. 164 l. Kiadta a Felsőszentiváni Községi Tanács 2000 példányban). A könyv népszerű formában, olvasmányos stílusban ismerteti az először 1396-ban említett, a középkorban a kalocsai érsekség, majd a Czobor-család birtokába tartozó, a török hódoltság után bunyevácokkal betelepült falu múltját, a legrégibb időktől napjainkig. A régebbi időkre inkább csak krónikás modorban hozza az irodalomban föllelhető szórványos adatokat, az utolsó száz év történetére azonban kéziratos forrásokat is idéz, s szóbeli visszaemlékezéseket is közöl. Kisebb

tévedések, elírások ugyan előfordulnak benne (legfurcsább, hogy a 17. században megkülönböztet rácokat és szerbeket, nem tudni milyen alapon), mégis a könyv egésze ügyes és jó munka.

*

„. . . Ez évtől kezdődően a Városi Tanács, kötelességének érezve a helytörténeti és helyismereti kutatások eredményeinek közkinccsé tételét, örömmel vállalja a különböző . . . munkák kiadásának költségeit." — Ezekkel a szavakkal jelenti be *Szabó Ferenc*, a kisvárdai városi tanács elnöke a „Tanulmányok Kisvárdáról" sorozat megindulását. A rendkívül csinos, ízléses külsőben (címlapján egy-egy régi metszettel) műnyomópapíron, kifogástalan nyomdai kivitelben, gazdag illusztrációs mellékletekkel megjelenő füzetek a 4. számmal indultak, utólag besorolva így a sorozatba a Kisvárda történetével foglalkozó korábbi kiadványokat. A szinte egyidőben megjelent 4.—7. füzet közül az első, Béres József munkája, Kisvárda természetföldrajzával foglalkozik, így csak marginálisan érintkezik a helytörténettel, a többi három viszont szorosan tárgyunkba vág.

Sorrendben az első *Németh Péter* tanulmánya: „Borsova határvármegye kialakulása." (H. nélk. 1975. 22 l. A Kisvárdai Vármúzeum Kiadványai 5. sz.) A szerző — a Szabolcs-Szatmár megyei múzeumok igazgatója — a honfoglalás korának régi vitás kérdéséhez a legújabb ásatások régészeti leletei alapján szól hozzá, rögzítve az egykori vármegye földrajzi határait, következtetve lakóinak népi összetételére, bizonyítva a megye székhelyének, Kisvárdának jelentőségét, s kiegészítve, helyenkint pedig vitatva a magyar és a nemzetközi irodalomban írottakat. — *Makay László*, a kisvárdai Múzeum igazgatója és az egész sorozat szerkesztője, a város középkori történetére vonatkozó újabb kutatásokat foglalja össze, az 1468-as mezővárosi kiváltság megszerzéséig („Kisvárda fejlődése 1468-ig." H. nélk. 1975. 26 l. + 8 l. facsimile. A Kisvárdai Vármúzeum kiadványai 6. sz.). Kisvárda 14—15. századi fejlődése nem érthető birtokosának, a Várday-családnak története nélkül, a város a családdal együtt emelkedett. Ennek adatait ismerteti Makay, tágabb horizontba állítva a város és a család összefonódó történelmét; a függelékben pedig közli a Kisvárdának adott szabadalomlevelek magyar fordítását. — A sorozat 7. darabja a nagy család utolsó tagjának, Várday Katának második férjével, Nyáry Pállal folytatott levelezését adja közre a Zichy-család zsélyi levéltárából („Nyáry Pál és Várday Kata levelezése. 1600—1607." A címlap szerint írta, valójában azonban csak közreadta Benda Kálmán. H. nélk. 1975. 51 l. + 4 l. facsimile). A mai helyesírással lenyomtatott 49 levél sok apróbb—nagyobb adatot tartalmaz a korabeli főúri családi életre, művelődési viszonyokra.

Az ismertetett három füzet új megvilágításba helyezi az 1600-as évek elejéig Kisvárda múltját. Tudomásunk szerint azonban a városi Múzeum által végeztetett adatgyűjtés felöleli a teljes történelmi fejlődést, egészen napjainkig. Kíváncsian várjuk a további füzeteket, mert eredményeik az országos történetírás számára is fontosak.

*

Örvendetes jelenség, hogy helytörténeti kiadványaink egyre több forrást adnak közre, s ezzel bizonyos fokig magukra vállalják azt a feladatot, amit hajdanában a Történelmi Tár látott el. Igaz, a Történelmi Tárban az érdeklődő együtt talált mindent, ma pedig szinte áttekinthetetlenné vált forráspubliká-

ciónk. Másrészt a Történelmi Tárat a Tudományos Akadémia és a Magyar Történelmi Társulat adta ki, egységes szempontokat követve a különböző nyelvű forrásszövegek leközlésében, míg ma, ahány kiadó és szerző, annyi megoldás. Hogy csak a végleteket említsük, az egyik kiadvány betűhíven hozza a szöveget, fel nem oldott rövidítésekkel, ragaszkodva a hibás központozáshoz, a teljesen össze-vissza nagy és kis kezdőbetűkhöz, megörökítve az örökkévalóság számára még a tollhibákat is. A másik nagyvonalúan még az ejtésbeli jellegzetességeket is átírja. Arról nem is szólva, hogy gyakori a hibás olvasat, s a hozzájuk fűzött téves értelmezés. Rendet kellene egyszer már ezen a téren teremteni.

Mindez újra eszünkbe jutott, miközben az Egri Vár kitűnően szerkesztett Híradójának legújabb kötetét lapozgattuk. („Az Egri Vár Híradója" 11. Az egri várfeltárások 50. évfordulójára kiadta az Egri Vár Baráti Köre. Szerkeszti: Szabó János Győző. Eger 1975. 62 l.) A kiadvány, mely 1960-ban indult (a mostanit megelőző száma 1973-ban jelent meg), korábbi köteteiben is számos kisebb-nagyobb tanulmánynak adott helyet, amelyek az egri vár történetének egy-egy darabját világítják meg, de országos szempontból sem tanulság nélküliek. A mostani jubileumi kötet az előzőknél is tartalmasabb. *Sugár István* a vár katonaságának számát és fegyvernemenkinti megoszlását veszi számba 1552 és 1561 közt („Az egri vár gyalogsága, lovassága és tüzérsége 1552 és 1561 között"), megszólaltatva a mindeddig alig kiaknázott bécsi levéltári iratokat, — s ezzel nemcsak Eger, de az egész végvári vonal katonai ellátottságának sokat vitatott kérdéseihez értékes és megbízható fogódzókat ad. Különösen a tüzérséggel kapcsolatos adatai (lövegek száma, a tüzérek névsora, fizetése, származási helye stb.) fontosak. *Lénárt Andor* „Huszein egri pasa és Csáki Ferenc felvidéki főkapitány levélváltásá"-t ismerteti 1669-ből, a török hódoltságban élő Fáy László sérelmei ügyében. A levél érdekes adalék a hódoltságban élő nemesek jogaira és helyzetére, a nemesi vármegye működésére. (Csak azt nem tudjuk, miért írja a szerző saját szövegében az ismert főúri családból származó főkapitány nevét hol Csákynak, hol meg Csákinak, s hogy Fáy miért következetesen Fay. Csak nem azért, mert az eredeti levélben sincs ékezet az á-n? Hiszen a levélből vett idézeteket mai helyesírással közli, itt-ott kisebb pontatlanságokkal, mint pl. *pusztitsad* helyett azt írva: *pusztítsd*, *személlyünk* helyett *személyünk*, *és* helyett *s*, stb. egy *penig* pedig kimaradt, — ahogy ez az elég halvány facsimiléből megállapítható.)

Sokat vitatott, s kellően máig sem ismert kérdés, hogy az ozmán hatalom kiverése után maradtak-e itt törökök, s ha igen, mennyien és hogyan illeszkedtek be a magyar társadalomba. Ezt világítja meg *Vass Előd* mintaszerűen körültekintő és nagy anyagismeretről tanúskodó közleménye: „Az Egerben maradt törökök két 1687. évi névjegyzéke." A 36 családfőt (és családtagjait) feltüntető, a lényeget tekintve egymással azonos két összeírásból — amelyeket a szerző eredeti német nyelven és magyar fordításban is közöl — megtudjuk, hogy az itt maradottak főként mesteremberek voltak: mészáros, borbély, szabó és varga. Sajnálatos viszont, hogy a szövegközlésben a szerző nem járt el ugyanolyan gonddal, mint anyaggyűjtésében. Először is a szöveg tele van sajtóhibával (elég a II. irat címét, vagy a 9. jegyzetet megnézni), a német szövegek közlése pedig pontatlan. Ha már betűhíven közlünk valamit, nem mindegy, hogy az eredetiben *i* vagy *y* van-e, hogy *ss*-sel vagy *sz*-szel írták-e a szót, hogy *ü*-t vagy *ue*-t használtak. Ilyen figyelmetlenségből eredő hiba minden sorban akad. Ennél komolyabb, hogy többször betűcsere

történik; így lesz a *bey*-ből *beg*, *Halit*-ból *Balit*, *Sala*-ból *Salo*, *Haidar*-ból *Haider*, vagy *sambt*-ból *samst*, stb. Előfordul, hogy a közlő rosszul oldja fel a rövidítést, így lesz a *weibern*-ből *weibere*, *Häusern*-ből *Häusere*, *armben*-ből *arme*, *Würth*-ből *Würt-hen*, stb., ami már értelmetlenséget okoz. Végül egyes szavakat félreolvas. A *Diener* és a *Dienstmentschen* egyaránt *Dienstmädchen*-né válik, Emers bey négy *(vier)* lányából három *(drei)* marad, a Nazly hodzsa házában élő hat szegény emberből *(Wesen)*, szegény asszony *(Weibe)* lesz. Az utolsó két mondat pedig teljesen értelmetlenné torzult, persze magyar fordításuk is ennek megfelelő. A fordítás sem mindíg kifogástalan, pl. a III. irat végén: „Egy órakor délután magukat ő kegyelmességéhez rendeljék", — helyesen: jelenjenek meg a tisztelendő úr *(Ihre Ehrwürden)* előtt, — föltehetően azért, hogy az megkeresztelje őket.

A kötet utolsó közleménye *Szabó János Győző* „Dobó István utolsó évei és halála" című tanulmánya (II. rész; az első részt ld. a 9—10. számban), mely Dobó gönci jószágigazgatójának, Szendy Györgynek két érdekes levelét közli 1568-ból és 1569-ből. Mivel mindkét levél „az eddig közzé nem tett forrásmunkákhoz sorolható — olvassuk a bevezetésben —, ezért ismertetése betűhű formát kívánt." (Miért?) A hiba csak az, hogy a „betűhű közlés" paleográfiai szempontból egyáltalában nem hű, sőt teljesen félrevezető. Szendy a magánhangzó után következő szóvégi *n* és *m* betűket nem írta ki levelében, hanem az utolsó betű fölé rakott hullámvonallal jelezte őket (pl. *hanẽ*, *mostã*), ahogy ez a közölt, egyébként olvashatatlanul homályos facsimilén látható. Szabó János Győző viszont, föltehetően mivel ilyen jel a nyomdában nem volt, ahelyett, hogy a rövidítést feloldotta volna (esetleg kurzívval, esetleg zárójelben), a hullámvonal alatti betűt fettel szedette *(han***e**, *most***a**), s ezzel egy sohasem létezett, írásban nem is lehetséges paleográfiai megoldást teremtett, másrészt pedig teljesen olvashatatlanná tette a szöveget. Nem is vitás, hogy ezek után „e kiadvány széles olvasótábora érdekében állt a fordítás", azaz a levél leközlése mai helyesírással is. Csak azt nem tudni, kinek állt érdekében az első, „betűhű" közlés.

*

Egyik beszámolónkban alkalmunk volt megdícsérni a „Csongrád megyei hírlapok és folyóiratok bibliográfiája, 1843—1970" c. kiadványt (Századok, 1974. 1284). Mulasztás volna, ha némi késéssel nem említenénk meg a vele egyidőben megjelent másik, nem kevésbé hasznos és éppen olyan kitűnő bibliográfiát: „Békés megye sajtóbibliográfiája, 1855—1973." (Összeállította a megyei könyvtár munkaközössége. A munkaközösség vezetője: Kovács Mária. Békéscsaba 1974. 368 l. 24 egész oldalas facsimile. Kiadja a Megyei Tanács VB Művelődésügyi Osztálya, 1000 példányban.) 438 tételben, ábécérendben ismerteti a megyében megjelent nyomtatott napilapokat, folyóiratokat, de a sokszorosítással előállított üzemi, vállalati, termelőszövetkezeti híradókat, iskolai újságokat is. A bibliográfia közli a periodika címét, megjelenési helyét, az első és az utolsó szám keltét, a megjelenés időszakosságát, a szerkesztők, a kiadók illetve laptulajdonosok nevét, a nyomdát, és végül azt, hogy melyik könyvtárban található teljes sorozatban vagy részben. Részletes név-, földrajzi (városonkint a nyomdák és a kiadók és a kiadványok egyenkénti feltüntetésével), szak- és időrendi mutató, majd korszakonkint irodalomjegyzék teszi könnyen használhatóvá a munkát. A szép tipográfia

és nyomás, az egészvászon kötés és az ízléses borító a Kner Nyomda gyomai üzemét dícséri. Reméljük, a kezdeményezést hamarosan követik a többi megyei könyvtárak is. Persze jó volna, ha kiadványaikat nem rejtenék véka alá, nehogy évek múlva, véletlenül szerezzünk róluk tudomást, mint a most ismertetett kötet esetében is.

*

Már Erdei Ferenc észrevette s az 1940-es évek elején írt „Magyar Város" című könyvében szóvá is tette, hogy míg az alföldi mezővárosok mindegyike óriási határ s tanyavilág fölött rendelkezik, Kalocsa települése — mintha nem is a Duna-Tisza közén volna — dunántúlias, sőt szinte már nyugateurópaias jellegű, szűk határok közt, kis területen él, tanyavilág nélkül Ennek a jelenségnek okait, Kalocsa és környékének településtörténetét vizsgálja *Bárth János* érdekes könyvében: „A kalocsai szállások településnéprajza." (Kalocsa 1975. 176 l + 20 térképmelléklet és 14, részben egész oldalas fényképmelléklet. Kalocsai Múzeumi Dolgozatok 1. Megjelent Kalocsa város Tanácsának anyagi támogatásával, 3000 példányban.) A szerző, a kalocsai Múzeum fiatal igazgatója, tíz éves kiterjedt levéltári kutatás alapján, történeti módszerrel közelíti meg a kérdést, s tisztázza a Kalocsa környéki szállások kialakulását, a határhasználat változásait, a szállás-csoportok létrejöttét és a századvégen bekövetkezett önállósodását. Kutatásai alapján világosan kirajzolódnak azok a Duna szomszédságából következő természeti, a földek úrbéri besorolásából származó jogi, és a földközösségből folyó határhasználattal összefüggő gazdasági okok, amelyeknek együttes hatására Kalocsa környékén nem szétszórt tanyavilág, hanem csoportos, bokros szállások alakultak ki. Ezek korán önállósodtak, leszakadtak az anyavárosról, megelőzve ezzel az alföldi városokat, illetve tanyavilágukat, amelyek csak az utóbbi években érték el az önálló fejlődés formáit. A történeti fejlődés adta kereteket Bárth most már a néprajzos módszerével tölti ki, jellemezve a gazdálkodás és állattartás mivoltát, s leírva a szállások hétköznapjait, sőt vázlatosan megrajzolva az önállósodó egyházi, iskolai, kulturális életet is. A települések kialakulását megvilágító térképvázlatok és idegen nyelvű összefoglalók zárják a kötetet, mely kitűnően példázza a történeti és néprajzi módszer együttes felhasználásának előnyeit és eredményeit.

*

A Baranya megyei Levéltár 1968-ban indította meg sokszorosítási eljárással kiadott Évkönyvét. Az 1973-as kötet nemcsak azzal tűnik fel, hogy nyomtatásban jelent meg, hanem egységes tematikájával is. A 14 szerző munkájával készült kötet a megye 1848/49-es történetét világítja meg, tanulmányonkint más-más oldalról, együttes képében azonban már monografikus jelleggel. („Baranyai Helytörténetírás. 1973. A Baranya megyei Levéltár Évkönyve". Szerkeszti: Szita László. Pécs 1973 [valójában 1974], 424 l., számos, részben egész oldalas szövegbeli képpel és facsimilével. Megjelent 500 példányban.) A kiterjedt forráskutatáson alapuló, modern szempontú tanulmányok szerzői valamennyien a pécsi tudományos és főiskolai intézmények munkatársai (közülük egy a Tolna megyei Levéltár munkatársa), ami önmagában is mutatja, hogy vidéki kulturális centrumaink a történeti kutatásban felzárkózóban vannak az országos központokhoz. *Szűts Emil* az 1848/49-es

megyebeli események általános áttekintését adja, elsősorban a társadalom különböző osztályainak és rétegeinek magatartását vizsgálva. *Kopasz Gábor* a baranyai nemzetőrség létrejöttét és szerepét világítja meg, *Kardhordó Kálmán* a bólyi és sellyei Batthyány-uradalom helyzetét és magatartását ismerteti a jobbágyfelszabadulással adódó új helyzetben. *Kiss Géza* Táncsics Mihály baranyai fegyvertársának, Munkácsy Mihály szaporcai ref. lelkésznek a tevékenységére hoz új adatokat, míg *Fáncsy József* a császári csapatok 1849 januári bevonulásával megindult ellenforradalmi rendszer megszilárdítására tett erőfeszítéseket részletezi. *Mándoki László* közvetve a közvélemény alakulását figyeli, amikor az aradi vértanúk nótájának variánsait és elterjedését kutatja. A feldolgozások összeállításánál tapasztalható sokoldalúságot tükrözi a kötet forráspublikáló része is. Mindenekelőtt Náray János püspöki számtartó, Kelemen József pécsi kanonok és az 1849 tavaszán a honvéd seregek elől Grácba emigráló Horváth János főszolgabíró naplófeljegyzéseit olvashatjuk, sorrendben *Bezerédy Győző*, *Fényes Miklós* és *Szita László* gondozásában. A korszak egymással szembenálló felfogásainak megütközését itt a résztvevők feljegyzéseiben láthatjuk. Mindezt kiegészíti *Noszlopy Gáspár*, Kossuth Somogy megyei kormánybiztosának Baranya megyei vonatkozású iratanyaga 1849 május—augusztusából (41 irat, közreadja Andrássy Antal), majd a megye 1848 március — 1851. augusztus 13. közti okmánytára (sorszámozatlan iratok, 295—408. l. Közreadják Baranyai Margit, Bezerédy Győző, Fáncsy József, Kardhordó Kálmán, Kisasszondy Éva, Kopasz Gábor, Sándor László, Szita László és Tegzes Ferenc.) Baranya megye és Pécs városa 1848—49-es kronológiája (*Tegzes Ferenc* összeállítása) zárja le a színvonalas kötetet. Örömmel üdvözöljük a német és horvát nyelvű tartalmi kivonatokat, de nagyon hiányoljuk a név- és tárgymutatót, meg az illusztrációk jegyzékét (és sajnáljuk, hogy a nyomdailag különben szép kötet illusztrációi zömükben elmosódottak.)

*

1961-ben jelent meg az „Olvasókönyv Zala megye történetéhez" (ld. Századok, 1963. 1114. l.), az első megyei történelmi olvasókönyv, és tizenöt év alatt a példát egymásután követték megyéink. Volt közöttük, amely csak levéltári iratokat hozott, mások a nyomtatott, sőt irodalmi anyagot is megszólaltatták; az elsők a legszükségesebb magyarázatokra szorítkoztak csupán, hova-tovább mind jobban előtérbe nyomultak a korfestő leírások, végül már olyan is volt, ahol a szemelvényesen közölt iratok csak színezték, dokumentálták a történetíró összefoglalását. Vas megye olvasókönyvének szerkesztői, Horváth Ferenc, a megyei levéltár igazgatója és helyettese, Kiss Mária műfajilag a korábbi típushoz tértek vissza: könyvükben a dokumentumok beszélnek, a szerkesztők koronkint megadják a fejlődés általános jellemvonásait, iratonkint az elengedhetetlen magyarázatokat, különben háttérbe vonulnak. („Vas megye helytörténeti olvasókönyve." Összeállították: Horváth Ferenc és Kiss Mária. Szombathely 1975. 326 l. + 8 l. facsimile. Kiadta Vas megye Tanácsának Művelődési Osztálya, 1400 példányban). Az Olvasókönyv színes, az élet minden területére vonatkozó (talán a művelődéstörténet részesült kissé mostohább eljárásban), eddig szinte teljes egészében ki nem adott anyagot hoz, s különösen gazdag és sokoldalú a kapitalista korszak bemutatása, ami persze elsősorban azért lehetséges, mert viszonylag nagy terjedelmet kap (kezdettől 1848-ig, 800 évre 114 l. 1848—1970-ig 120

évre 190 lap). A kötetet logikus és egységes szerkesztési elgondolás jellemzi, teljes szövegeket ad, mai helyesírással, de pontos közlésben. Az Olvasókönyv egyébként is elárulja, hogy milyen gazdag a megyei levéltár, s milyen hasznos volna történelmi szempontból a még ki nem adott anyagnak nemcsak népszerű, hanem tudományos közreadása is. Legtöbb megyénk már korábban megkezdte saját történeti forrásanyagának közreadását; történetírásunk nagyot nyerne a Vas megyei anyag kiadásával. Ez a népszerű Olvasókönyv is mutatja, hogy itt, a nyugati végvidéken nem egyszer az országos viszonyoktól eltérő volt a fejlődés. (Az Olvasókönyvvel kapcsolatban csupán egy jelentéktelen technikai jellegű megjegyzés: a jegyzeteknek szám helyett csillaggal való jelölése nehézkessé teszi a használatot. Előfordul, hogy kilenc csillag kerül egymás mellé, pl. 72. l.)

*

Sokszor és sokan utaltak már a világi és egyházi közigazgatás sajátos egybefonódására, mely a református vallású falvakban és mezővárosokban, elsősorban a 17—18. században, de sok tekintetben még a polgári korszakban is érvényesült. Konkrét vizsgálat viszont alig történt. Annál nagyobb jelentőségű Horváth Barna kis füzete, mely a Borsod megyei Igrici ref. presbitériumi jegyzőkönyvei alapján vizsgálja meg ezt a kérdést, gazdagon idézve a magyar nyelvű protokollumokból. (*Horváth Barna:* „Adalékok Igrici község önkormányzatának és művelődéstörténetének kezdeteihez." Mezőcsát 1973. 75 l. Kiadja a Kiss József Nagyközségi és Járási Könyvtár és az Egressy Béni Járási Művelődési Központ. Szerkeszti: Kiss László és Pataki Sándor. Mezőcsáti helytörténeti füzetek 5. Készült a II. Rákóczi Ferenc Megyei Könyvtár sokszorosító üzemében, 400 példányban). Horváth elsősorban az alábbi kérdésekre keresi a választ: kit választottak consistóriumi (presbiteri) tagságra, mik voltak a tagok kötelességei általánosságban, és mi jellemezte a consistórium tevékenységét közösségi ügyekben, anyagi, erkölcsi és művelődési téren. A vizsgálódások azt mutatják, hogy a 19. század közepéig a consistórium közösségi ügyekben teljes jogkörrel járt el, erkölcsi tekintélye töretlen volt, s nem is fordult elő, hogy valamilyen ügyben az állami szervek beavatkozását kérte volna; saját hatáskörében mindent elintézett. A presbiterek munkájukat általában felelősséggel és körültekintéssel végezték. Különösen nagyra értékelhető működésük iskolaügyi vonatkozásban. Adatai alapján a szerző joggal vonja le a következtetést: az igrici consistórium a „lehetőségekhez képest igyekezett az iskolaügy követelményeinek megfelelni és ezzel a feudalizmus szellemi igénytelenségében a falusi művelődés úttörőjévé vált." Nem lebecsülendők azok az erőfeszítések sem, amelyeket erkölcs és családvédelmi vonatkozásban kifejtett; fegyelmező eszköze azonban a büntetés volt (eklézsia megkövetés, egyházi szolgáltatások megtagadása stb.), így tudatformáló hatásuk kezdetleges fokon megrekedt. Működésük tehát nem annyira nevelő, inkább számonkérő jellegű volt, s amikor a felvilágosodás áramlata kimosta a vallásos világnézeti alapot, ez a közösségi normák teljes átalakulásához vezetett. Horváth Barna könyve szolgáljon példaképül helytörténetírásunknak egyrészt a feudális-kori falusi közigazgatás összefonódott világi és egyházi szálainak felfejtésében, másrészt a consistóriumi (presbitériumi) jegyzőkönyvek forrásanyagának hasznosításában.

*

„II. Rákóczi Ferenc Sárospatakon, 1676—1710" címen a Magyar Nemzeti Múzeum Rákóczi Múzeuma szemelvénygyűjteményt állított össze és jelentetett meg sokszorosított alakban (Sárospatak 1976. 77 l. Kiadja Sárospatak város Tanácsa Művelődésügyi Osztálya). A szabadságharc koráig a könyv szinte csak feldolgozásokból (Thaly, Márki, Esze stb.) vett részleteket közöl, a továbbiakban a fejedelem Önéletírása és Emlékiratai, majd Beniczky Gáspár naplója a fő forrás. Kár, hogy a szerkesztők nem néztek szét a kiadatlan forrásanyagban, ahol sok minden érdekeset, a mostaninál jellemzőbb és színesebb anyagot találhattak volna.

*

A jászberényi kolostor Háztörténete és a magyarországi központi Ferences levéltár iratai alapján írta meg Szántó Konrád ferences tanár és a rend levéltárosa a művészettörténetből jól ismert jászberényi templom történetét. (*Szántó Konrád:* „A jászberényi ferences templom története. 1472—1972." Ecclesia kiadó, H. nélk. 1974. 216 l., a szövegben 41, részben egész lapos képmelléklettel.) A felszentelésének 500. évfordulóját ünneplő templom bennünket nemcsak mint művészeti objektum, a hazai későgótikus építészet egyik legszebb emléke érdekel, hanem mint a Jászság egyházi és ehhez kapcsolódó művelődési életének évszázadokon át a központja. Szántó könyve a templom történetét (építését, a török időkben való pusztulását, 18. századi újra építését stb.) tárja elénk, de sohasem elvonatkoztatva, hanem mindvégig beágyazva a Jászság népének változó sorsába. Különösen érdekes, amit a török hódoltság idején is helyükön maradó ferences szerzetesek tevékenységéről mond. A munka függelékében közölt „Nevezetes események krónikája" pedig az 1748 és 1911 közötti időkből részleteket közöl a ferences háztörténetből. Kitűnően mutatják ezek a szemelvények, hogy a Háztörténet milyen fontos forrása a lakosság életének, szokásainak, erkölcsének, sőt világnézetének. A templomigazgatók, a templomon dolgozó mesterek névsora, az 1788-as leltár, majd bibliográfia és gazdag levéltári jegyzetanyag egészíti ki a munkát, mely jó segítséget nyújt az érdeklődőknek és kutatóknak egyaránt a jászok múltjának megközelítéséhez.

*

A békéscsabai Rózsa Ferenc Gimnázium és Nyomdaipari Szakközépiskola tanulóinak évről-évre megjelenő, bibliofil szempontból számontartott vizsgamunkái sorozatában a Bibliotheca Békésiensis köteteként jelent meg Gacsári István füzesgyarmati ref. prédikátornak községe történetéről 1838-ban írt krónikája. (*Gacsári István:* „Füzesgyarmati Krónika. Részletek." Válogatta és sajtó alá rendezte: Miklya Jenő és Tokaji Gyula. Békéscsaba 1974. 108 l. Megjelent 500 példányban.) Gacsári (aki legalább pár-soros életrajzi ismertetést megérdemelt volna e kötetben) 1791-ben született, Debrecenben végzett, majd 1819-től haláláig szülőfalujában, Füzesgyarmaton volt ref. pap. Verselgető, irodalmat kedvelő ember volt, aki (saját szavai szerint: „hiteles kútfőkből, sok keresgélés után, gondos szorgalommal") összeszedegette községe múltjára, lakóinak életére, a gyülekezet történetére mindazt, ami fellelhető volt, majd „hazafiúi buzgóságból" meg is írta „Füzes-gyarmati helvecziai hitvallású eklézsiának krónikája" címen. Krónikáját ma is a parókián őrzik, ebből közölnek most válogatott szemelvényeket. (Egyébként a Krónika

egyszer már megjelent folytatásokban a Békés vármegyei Történelmi és Régészeti Társulat Évkönyvének 1879—1881-es évfolyamában, amiről, úgy tűnik, a sajtó alá rendezők nem tudnak.) Gacsári fő érdeme, hogy számos olyan forrásszerű följegyzést megőrzött számunkra, amit ma már másutt hiába keresnénk, hogy részletesen szól a faluban honos családok eredetéről, s hogy jellemzést, sőt életrajzot ad az itt működő papokról, tanítókról, jegyzőkről, s ezzel segít megeleveníteni egy korszak embereit. Kár, hogy a kiadók által írt magyarázó jegyzetek igen gondatlanok, hiányosak (pl. nem mondják meg, ki a többször idézett Lampe), sőt nem egyszer félrevezetők (pl. Mén Marót: „ősmagyar mondabeli nemzetségfő"; a „Magyar Sunád" sem „Béla király névtelen jegyzőjének . . . feljegyzése", hanem annak 1799-ben kiadott magyar átírása, stb.). Nagyon sok hiba van a latin szavak értelmezésében, — hiába, nem elég a szótárt felütni, s onnan valamit kiírni. (Pl. *interessans* nem „köztudott", hanem érdekes; *a proportione* nem „feltételesen", hanem arányosan; *calculus* itt nem „osztályzat", hanem számítás; *conscriptio* nem „irat", hanem összeírás; a *királyi subsidium* nem „segély", hanem hadiadó; a *dézma* nem „pápai adó", hanem egyházi adó; a *contrascriba* nem „kollégiumi íródeák", hanem jegyző; a *compendium* itt nem „jegyzet", hanem összegezés, kivonat; stb.) A Kner Nyomda ízlését követő igen szép technikai kivitel gondosabb szövegelemzést és magyarázatokat érdemelt volna.

*

A hódmezővásárhelyi Bethlen Gábor Gimnázium 1973-ban ünnepelte alapításának 250. évfordulóját. Ebből az alkalomból Évkönyvet bocsátott ki, amelyben jelenlegi tanárok és volt diákok tanulmányait, visszaemlékezéseit közlik. („A hódmezővásárhelyi Bethlen Gábor Gimnázium Évkönyve. Az iskola 250 éves évfordulóján közzéteszi dr. Grezsa Ferenc igazgató." Hódmezővásárhely 1972. 232 l. + 16 egész lapos fényképmelléklet.) Az érdekes szaktanulmányok zömükben kívül esnek a történelmen, az iskola múltjával pedig csak egy stúdium foglalkozik, Sipka Sándor cikke Imre Sándor múlt század közepi igazgatói működéséről, meg egy forrásközlés, az iskola 1723-as törvényeinek kivonatos ismertetése. Kristó Nagy István, Tárkány Szűcs Ernő és Moldvay Győző szuggesztív visszaemlékezése a 30—40 évvel ezelőtti iskola szellemére értékes segítség a történetírónak, de nem pótolják azt, amit joggal várunk: az iskola 250 éves fejlődésének modern szempontú áttekintését és értékelését. Az egykori mezőváros híres kálvinista kollégiumára, mint elődjére, méltán büszke a Gimnázium, ezzel azonban az a kötelesség is együttjár, hogy annak múltját, a helyi és egyetemes magyar művelődésben, nevelésben elfoglalt helyét felderítse és elénk tárja. Joggal várjuk ezt Hódmezővásárhelytől, ahol Szeremlei Sámuel nemcsak máig ható példát mutatott a múlt reális feltárására, hanem nagymennyiségű történeti forrásanyagot is egybegyűjtött, amit éppen a Gimnázium őriz.

*

Az utóbbi években örvendetesen nekilendült iskolatörténeti irodalmunknak komoly nyeresége *Degré Alajos* és *Simonffy Emil* közös munkája „A zalaegerszegi Központi Elemi Iskola története. 1690—1949." (Zalaegerszeg 1975. 97 l., ebből 9 l. egész oldalas fényképmelléklet. Zalaegerszegi Füze-

tek 1. Kiadja Zalaegerszeg Város Tanácsa V. B. Művelődésügyi Osztálya.) A szerzők korszakonkint vizsgálják az iskola külső és belső történetét, az elhelyezést, a tanítók számát és személyét, a tantárgyakat és a nevelési elveket, végül a tanulók összetételét és tanulmányi eredményeit. A 18. századra persze kevés adatuk van, de a fejlődés lényeges jegyei így is jól kirajzolódnak. Az igen alapos jegyzetanyagra támaszkodó munka mutatja, hogy érdemes a történetírásnak ebbe az eddig elhanyagolt kutatási területébe is bevilágítani, mert a szorosabban vett iskolatörténeten túlmenően az általános műveltségi viszonyokra is számos fontos utalást kapunk.

*

A nagykanizsai Thúry György Múzeum alapításának ötven éves évfordulójára jubileumi évkönyvet adott ki, melynek gazdag és színvonalas tanulmányai közt több helytörténeti vonatkozású is található. („A nagykanizsai Thúry György Múzeum jubileumi emlékkönyve. 1919—1969." Szerkesztette H. Kerecsényi Edit. Nagykanizsa 1972. 488 l. Megjelent 2000 példányban.) A Múzeum ötvenéves (az 1920—1930-as években meglehetősen küzdelmes) történetét az igazgató, *H. Kerecsényi Edit* ismerteti, majd időrendben következnek a történelmi tanulmányok. *Cennerné Wilhelmb Gizella* a kanizsai vár 16—17. századi metszeteinek kritikai áttekintését adja. *Eperjesi István* az 1570-es évekből való „Az vitéz Thury György haláláról" szóló ismert és már sokszor lenyomtatott éneket közli népszerű (kissé talán bőbeszédű) magyarázó megjegyzésekkel, melyek egynémelyike — úgy érezzük — vitatható (pl. 98. l. az ismeretlen író „predesztinációs hajlandóságáról"). A város 18. századi közigazgatását ismerteti *Degré Alajos* tanulmánya, kitapintható közelbe hozva a nyugat-dunántúli oppidum eddig alig ismert önkormányzati szerveinek működését. *Simonffy Emil* a városnak a Batthyány-uradalommal 1811-ben kötött szerződése, majd 1849 utáni úrbéri pere kapcsán nemcsak az agrárviszonyokról, hanem a kapitalizálódó mezővárosi polgárságról is megfigyelésekben gazdag képet rajzol. *Füves Ödön* a 18. század végi kanizsai görög kereskedőkre szolgáltat adatokat, míg *Vörös István* a zalai jakobinusok, elsősorban Spissich János alispán működésére vonatkozó részletkutatásait tárja az olvasók elé. *Gábor Sándorné* a megyei munkásmozgalom 1918—19-es történetére és Hamburger Jenő szerepére közöl új adatokat. A régészeti és néprajzi vonatkozású cikkek is konkrét, körülhatárolt témákkal foglalkoznak. Reméljük a kötet nemcsak jubileumi nekibuzdulás, hanem a szervezett kutatómunka indítása.

*

Heves megye kezdeményezésére 1967-ben öt megye (Heves, Nógrád, Borsod-Abaúj-Zemplén, Pest és Szolnok) képviselői elhatározták „a Palócföld lakossága anyagi, szellemi kultúrájának és társadalmi életének, azok történelmi előzményeinek kutatását". A munka szervezésére és irányítására az érdekelt tudományos szervek képviselőiből bizottságot hoztak létre, melynek vezetésére Bakó Ferencet, a Heves megyei Múzeumok igazgatóját kérték fel. A kutatások szempontjait különböző tudományágak országosan ismert szakembereinek bevonásával, kétnapos konferencián rögzítették („Módszerek és feladatok. Palóc tanácskozás Egerben. 1967. november 10—11." Szerkesz-

tette: Bakó Ferenc. Eger 1968. 211 l. Palóc kutatás. Módszertani közlemények 1.). Kimondották, hogy az adatgyűjtés és feldolgozás során együttesen kell alkalmazni a néprajz, történelem, régészet, nyelvészet és embertan módszereit, s hogy a jellegzetesen palóc vidékek mellett a kutatást ki kell terjeszteni a szomszédos területekre is, ahová palóc kirajzás történt.

Így került sor a palóc és a jász település érintkezésénél fekvő Jászdózsa tanulmányozására, mely a kutatás első köteteként jelent meg. („Jászdózsa és a palócság." Szerkesztette: Szabó László. Eger 1973. Ívalakban 348 l. + 8 l. képmelléklet. Palóc kutatás. Tematikus és lokális monográfiák 1. Szerkeszti Bakó Ferenc. Készült a szolnoki Damjanich János Múzeum sokszorosítójában, 600 példányban.) A kötet *Henkey Gyula* embertani vizsgálataival indul. Megállapítása szerint a mai jászdózsai lakosságban 20%-ban fordul elő turanid (a honfoglaló magyarok egyik legfontosabb antropológiai eleme), 10%-ban a (mindenekelőtt a kúnokra jellemző) előázsiai és majdnem 10%-ban a dínári (a szarmata-alán eredetű jászok egyik lényeges összetevője) típus. Ez pedig azt mutatja, hogy bár a jászok egy részének kontinuitása bizonyított, mégis a jász nép már évszázadok óta nem embertani, hanem történeti-etnikai (egyidőben közjogi) fogalom. Ugyanakkor nem váltak uralkodóvá Jászdózsán a palócokra jellemző embertani jegyek sem. Az évszázados palóc betelepülés tehát nem majorizálta, még csak nem is bontotta meg a jász falu embertani jellegét.

A beköltöző családok biológiai beolvadásának folyamatát *Szabó István* egy jászdózsai család 211 egyénre kiterjedő genealógiai vizsgálatával, nyolc nemzedéken át történő teljes anyakönyvi bemutatásával világítja meg. Kiss Mátyás és felesége, Rákos Kati az 1750-es években költöztek be Jászdózsára. Mellőzve most a vizsgálat szociális, demográfiai stb. szempontból adódó, éppen nem jelentéktelen tanulságait, csak azt emelnénk ki, hogy már a betelepültek gyermekeinél megfigyelhető a törekvés, hogy törzsökös helyi családokba házasodjanak be, s így „jöttmentből" a közösség egyenjogú tagjaivá váljanak. A házassági, rokonsági kapcsolatok a beolvadást, ezzel a jász öntudat erősödését vonták maguk után, ez magyarázza a beköltözők szokásainak, életmódjának és világnézetének a befogadó közösség hagyományaihoz való tudatos és gyors alkalmazkodását is.

A következőkben egy sor tanulmány vizsgálja a jászdózsai néphit, szokások, gazdálkodás, határhasználat, háztartás egy-egy konkrét kérdését (szerzők: *Gulyás Éva*, *Barna Gábor*, *Szabó László* és *Tóth Ilona*), összehasonlítva a környezettel, s következtetve a jelenségek autochton jász, vagy külső hatásra mutató eredetére. A tanulságokat a szerkesztő *Szabó László* vonja le. Miután megállapítja, hogy jellegében a falu népe minden tekintetben a jász etnikum sajátosságait tükrözi, az ismertetett tanulmányok eredményeinek körültekintő summázásával ennek okát is adja.

Azt mondhatjuk, a palóckutatás első kötete, több tudományág együttműködése fontos és érdekes eredményeket hozott. Hasznos volt az embertan bevonása, módszertanilag is kitűnő a családrekonstrukciós munka, érdekesek és fontosak a levonható tanulságok, meggyőző a gazdálkodás, a mindennapi élet, szokások és hitvilág terén végzett kutatások eredménye is. Csak sajnáljuk, hogy a sokoldalú vizsgálódásból a nyelvész és a népdalkutató kimaradt. A palóckutatás már ezzel az egy kötettel is utat és példát mutatott.

*

A Bajától délkeletre fekvő Madaras falu történetét írta meg *Kőhegyi Mihály* és *Solymosné Göldner Mária* („Madaras története az őskortól az újratelepülés befejezéséig, 1810-ig". Baja 1975. 110 l. A Bajai Türr István Múzeum kiadványai 22. Megjelent Madaras Község Tanácsának költségén, 1500 példányban). Az észak-bácskai település története jól példázza a terület változatos sorsát. Az avarok után Botond törzsének honfoglaló magyarjai szállják meg a vidéket, majd IV. Béla adományából kúnok telepítik be. Az 1400-as évek elején az olasz származású Ozorai Pipó birtoka, majd a Hunyadi-család kezére jut, azután Corvin János örökli. Ekkor már oppidum. A Dózsa paraszti felkelés idején Mészáros Lőrinc hadaihoz csatlakozik, Mohács után egy ideig Cserni Jován hatalma alatt áll. A folytonos török hadjáratok következtében lakói elpusztulnak, elmenekülnek, a 16. század közepén már az adójegyzékek sem említik. Aztán a Balkánról felhúzódó gyér rác lakosság szállja meg. A török kiűzése után puszta, birtokáért a Latinovitsok pereskednek a Kállayakkal. 1787-ben indul a falu újratelepítése. A mintegy kétezer lakos fele sváb, másik fele magyar, részben szlovák meg bunyevác. A falu-közösség kialakulását első sorban az tette lehetővé a 19. században, hogy a lakosok mind katolikusok voltak. A tanulmány talán legérdekesebb része az, amely az anyakönyvi vizsgálatokat közli. Népmozgalmi adatok, születés, halál, átlagos életkor és gyermekszám kimutatások, házassági statisztika, részben nemcsak évi, hanem havi bontásban is, 1783-tól kezdve 1810-ig. Az utolsó részben ábécé-rendben közlik az anyakönyvekben található 1107 családnevet, feltüntetve helyesírási variánsaikat és azt, ha viselőjük csak nő vagy csak férfi (beházasodás). Várjuk Madaras történetének következő fejezeteit. Talán ezekben sor kerülhet egyes családok teljes anyakönyvi rekonstrukciójára is.

*

A magyar történetírás régi panasza, hogy a legalapvetőbb kézikönyvek hiányzanak. Köztük — éppen helytörténeti szempontból is — egyik leginkább nélkülözött a történeti helységnévtár. A Román Tudományos Akadémia még 1967-ben kiadta az erdélyi települések helységnévtárát (*Coriolan Suciu:* „Dictionar istoric al localităţilor din Transilvania." 2 kötet. Hely és év nélk.), 1972-ben a Szlovák Tudományos Akadémia is megjelentette a szlovákiai részekét (*Milan Majtán:* „Názvy obcí na Slovensku za ostatných dvesto rokov." Bratislava 1972). Legutóbb a müncheni egyetem Finn-Ugor Intézete kezdte meg „Die historischen Ortsnamen von Ungarn" c. sorozatban Magyarország történeti helységnévtárának megyénkinti közreadását. (Georg Heller és Karl Nehring feldolgozásában eddig öt kötet jelent meg: 1. Comitatus Sirmiensis. 1973; 2. Comitatus Bachiensis et Bodrogiensis, 1974; 3. Comitatus Posegaensis, 1975; 4. Comitatus Barsiensis, 1975; 5. Comitatus Arvensis, 1976.) Csak a hazai tudományos intézmények nem tesznek semmit ebben az irányban. Annál nagyobb az érdeme *Mező András* főiskolai tanárnak és *Németh Péter* múzeumi igazgatónak, akik a nyelvész és a régész-történész együttműködésével saját erejükből elkészítették a mai „Szabolcs-Szatmár megye történeti-etimológiai helységnévtárá"-t (Nyíregyháza 1972. 158 l. + 1 kihajtós térkép. Kiadja a Szabolcs-Szatmár megyei Tanács V.B. Művelődési Osztálya). Ez a helységnévtár részben több, részben kevesebb az előzőkben említetteknél. Kevesebb, amennyiben csak az Árpád-korra terjeszkedik ki, több, mert minden elérhető okleveles említést jelez (a beolvadt települések

adatait is feldolgozza) és a helynév etimológiai magyarázatát is megadja. Kívánatos volna, hogy a pontos és lelkiismeretes, hézagpótló mű a későbbi korokra is folytatódjék. Talán a Szabolcs megyei tudományos intézmények meg tudják teremteni a munka elvégzéséhez szükséges szervezeti feltételeket. Országosan példát mutathatnának ezzel.

*

A kolostorok háztörténeti följegyzéseinek helytörténeti értékét napjainkban kezdi fölfedezni a történetírás. Az időjárásra, terméseredményekre, a helybeli eseményekre és szokásokra vonatkozó följegyzéseik olyan adatokat nyújtanak, amiket máshonnan aligha kapunk meg. Örömmel üdvözöljük tehát a bajai Múzeum kezdeményezését, hogy a helybeli ferences zárda háztörténetének 18—19. századi részeit magyar fordításban közreadta. („Kivonatok a bajai ferences zárda Háztörténetéből. 1694—1840." Latinból fordította Koszta István, jegyzetekkel ellátta: Kőhegyi Mihály. Baja 1972. 57 l. A bajai Türr István Múzeum kiadványai 19. Megjelent Baja Városi Tanács anyagi támogatásával, 1000 példányban.) Mivel a Háztörténet eredeti kézirata lappang, a szerzők az 1930-as években készült kijegyzések alapján dolgoztak. A gördülékeny és kifejező fordítást a bajai ferences rendház történetét ismertető és a bejegyzések megértését elősegítő jegyzetek egészítik ki. (Ha egyszer előkerülne az eredeti Háztörténet, érdemes volna a teljes kézirat fordítását kiadni).

*

„A bukovinai andrásfalvi székelyek élete és története Madéfalvától napjainkig" a címe *Sebestyén Ádám* könyvének (Szekszárd 1972, valójában 1973, 279 l. + 32 l. többnyire egész oldalas fénykép. Kiadja a Tolna megyei Tanács VB Művelődésügyi Osztálya, 3000 példányban). Az egykor Andrásfalván, ma a Tolna megyei Kakasdon élő szerző „egyszerű embernek" mondja magát, azt akarva ezzel jelezni, hogy magasabb iskolákat nem végzett. Leírását az 1764-es madéfalvi veszedelemmel kezdi, s a feldolgozások alapján ismerteti a kibújdosó székelyek Moldvába, majd Bukovinába településének történetét. Munkája Andrásfalva 1786-os megalapításától kezdve válik érdekessé, amikor részben saját emlékeinek visszavetítésével, részben az öregek elbeszélései alapján vázolja a falu lakóinak életét. Részletesen leírja Andrásfalva települését, a természeti környezetet, a gazdálkodás és az állattenyésztés módját, a falu közösségi életének alakulását, belső társadalmi tagozódását, az egyház és a magyar műveltség összefonódását, egy nálunk alig ismert világ belső ablakait tárva ki. Az 1941-es Bácskába költözés, majd a háború után a dunántúli letelepedés történetének személyes emlékeit az eseményeket irányító Német Kálmán plébános feljegyzései egészítik ki. A történeti részt Andrásfalva utolsó lakóinak névsora (593 család, 2517 felnőtt és 1520 gyermek), majd az 1945—46-ban Bonyhád és környékén letelepültek községenkénti felsorolása zárja. A könyv második része az andrásfalvi népszokásokat tárgyalja a születéstől a halálig, számos kotta és dalbetéttel, rajzzal és ábrával, a hiedelmeket, sőt a népi gyógymódokat sem mellőzve el. A tájszavak jegyzéke és magyarázata egészíti ki a leírást, mely nemcsak méltó emléket állít a bukovínainai székelyek küzdelmes sorsának, hanem megismerteti az olvasót egy letűnt archaikus világ színes rajzával.

*

Cseppentő Miklós Tiszaroff történetét írta meg népszerűsítő jelleggel, de levéltári kutatások alapján, kezdettől napjainkig. („Tiszaroff története." Szolnok 1971. 307 l. + 16 l. facsimile és 4 l. fényképmelléklet. A Damjanich János Múzeum közleményei 28—30. Szerkeszti: Kaposvári Gyula. Megjelent a Tiszaroffi Községi Tanács támogatásával, sokszorosított formában, 1000 példányban.) Munkájának történeti szempontból fő érdeme az adatbőség. A 16. századtól kezdve gazdag folyamban ömlenek ezek az adatok, a birtokos urak viszályaira csakúgy, mint a parasztság életére. A régi följegyzések (összeírások, limitációk, bírósági jegyzőkönyvek, levelek stb.) zömét teljes szövegükben közli, nem egynek a jelentősége túlmutat Tiszaroff szorosabban vett történetén. A könyv jó alapozás a további kutatásokhoz. Mostani formájában néhol zavar az általános jellemzések ismeretterjesztő jellege és a forrásközlések tudományos igénye közti ellentét.

*

„Újszerű, az eddigiektől némileg eltérő műfajú kiadványt tart kezében az olvasó. Olyat, amely sem a forráskiadványok, sem az adattárak közé nem sorolható, valahol a kettő között helyzkedik el. Mindez pedig annak a célkitűzésnek az eredménye, hogy a kutatók, elsősorban a falvak parasztságának történetével foglalkozók és általában a faluval kapcsolatos kérdések iránt érdeklődők számára olyan adatokat tegyünk közkinccsé, melyek akár nyelvi, akár más szempontból nehezen hozzáférhető levéltári forrásanyagokban találhatók." Ezekkel a szavakkal bocsátja útjára *Schneider Miklós*, a Nógrád megyei Levéltár igazgatója a megye összeírásainak adatait közreadó első füzetet. („Dézsma és robot. A jobbágylakosság helyzete a XVIII. század végén a mai Nógrád megye területén." Összeállította Schneider Miklós. Salgótarján 1971. 74 l. Adatok és források a Nógrád megyei Levéltárból 1. A Nógrád megyei Levéltár és a Magyar Történelmi Társulat Nógrád megyei csoportjának kiadványa. Megjelent 600 példányban.) A kiadvány a Mária Terézia úrbéri rendeletét megelőző 1770—71-es falvankénti felmérés adatait hozza, községenként, az alábbi beosztásban: 1. a község földesurai, lakóinak jobbágyi helyzete, az esetleges szerződés főbb adatai, az összeírás nyelve; 2. a község természeti-gazdasági adottságai; 3. a robot mennyisége; 4. a természetbeni és a készpénz szolgáltatások; 5. a terményszolgáltatások formája; 6. a bevallástevő községi előljáróság névsora. — A második füzet az 1828-as országos összeírás adatait közli, ugyanebben a rendszerben, feltüntetve 1. az adózó családfők és az összlakosság, valamint külön az iparosok és kereskedők számát; 2. a földekre és a termesztett gabonára — továbbá 3. az állatállományra vonatkozó számszerű adatokat; 4. az egyéb jövedelmi forrásokat és 5. az összeíró bizottság névsorát. („A nógrádi nép adózó viszonyai 1828-ban. Helyzetkép a mai Nógrád megye községeiről az országos összeírás alapján." Összeállította Schneider Miklós. Salgótarján 1972. 95 l. Adatok és források stb. 2.) — A harmadik füzet az 1715-ös országos összeírás adatait adja közre az alábbi beosztásban: I. a jobbágyok neve; 2. a mezőgazdasági területek mennyisége köbölben; 3. a gazdálkodás módjára vonatkozó adatok. („A török után. Az 1715. évi országos összeírás adatai a mai Nógrád megye községeiről." Összeállította Schneider Miklós. Salgótarján 1973. 48 l. Adatok és források stb. 3.) A sorozat fontos adatokat közöl, logikus, áttekinthető rendszerben, módszere például szolgálhat más megyéknek is. A bevezetések, rövidítésjegyzékek és szó-

magyarázatok megadják az adatok használatához szükséges útmutatást Sajnálatos azonban, hogy az egykori adatszolgáltatóknál nem tüntették fel, hogy aláírásukkal hitelesítették-e az írást, vagy csak keresztet raktak nevük mellé. Ebből ugyanis következtetni lehet a falusi előljáróság 18—19. századi iskolázottságára.

*

A Szajol melletti Tiszapüspöki azok közé a települések közé tartozik, amelyekről régebben azt mondották: nincs történelme. Nem fűződik hozzá semmilyen országos esemény, szülöttei sem szerepeltek a politikai küzdelmekben, parasztjainak csendes, dolgos élete nem keltett feltűnést. A falu területe a Nagykúnsághoz sorolható, de soha nem tartozott a szabad kún telepek közé, az egri, majd a szatmári püspökség jobbágyfaluja volt. Ez szabta meg a Kúnságétól eltérő fejlődését, — erről a fejlődésről azonban mindeddig semmit sem tudtunk. *Benedek Gyula* most évekig tartó, kiterjedt és lelkiismeretes levéltári kutatások alapján részleteiben is megeleveníti előttünk a falu múltját. („Tiszapüspöki története". Szolnok 1970. [helyesen 1972] 223 l. + 16 l. facsimile és fénykép. A Damjanich János Múzeum közleményei 25—27. Szerkeszti Kaposvári Gyula. Megjelent a Tiszapüspöki Községi Tanács támogatásával, 1000 példányban.) A szerző a legrégibb időknél kezdi, de a középkori részt maga is csak vázlatnak mondja. Annál részletesebb a munka a török hódoltság korától kezdve. Gazdagon ömlő, eddig ismeretlen adatokkal világítja meg a tiszapüspöki jobbágyságra nehezedő kettős uralmat, a Fáyak, a püspökség és a kamara birtokjogi civakodását, mely szinte tudomást sem vesz a török jelenlétéről. Ismereteink azonban nemcsak a török—magyar condominium általános jogi és gazdasági vonatkozásában gyarapodnak. A falu sorsán keresztül is jól kirajzolódnak a 16. és 17. század fejlődésének egymástól elütő jellegzetességei. A szabadságharcok, nagy politikai áramlatok alig érintették a falut, sorsára csak közvetve hatottak, amit érzékeltet a török kiverése utáni fejlődés megtorpanása, a 18. század első felének csendes erőgyűjtése, majd a század végén bekövetkező „nagy ugrás", a fejlődés minden terén való meggyorsulása. A gondosan összeválogatott statisztikai adatok, számszerű kimutatások, az egykorú iratokból hozott bő idézetek, közelről mutatják meg a falu kapitalizmuskori életét, a két világháború között egyre súlyosbodó gazdasági és társadalmi kérdéseit, majd a napjainkban bekövetkezett nagy átalakulást. Benedek Gyula eredményeit az országos fejlődés rajzánál is tanulságosan lehet figyelembe venni.

*

„Adataimmal annak a felfogásnak a tarthatatlanságát kívánom nyilvánvalóvá tenni, miszerint a Kárpát-medence kiterjedt mocsaras árterületének haszonvételét csak a XVIII. század végén, illetve a reformkorban megkezdett és szinte napjainkig tartó nagy vízszabályozó, lecsapoló és ármentesítő munka biztosította volna úgy, hogy a területek nagy részét szántóföldi művelésre alkalmassá tette." Ezzel kezdi *Andrásfalvy Bertalan* „A Sárköz és a környező Duna-menti területek ősi ártéri gazdálkodása és vízhasználatai a szabályozás előtt" c. munkáját. (Bp. 1973. 74 l. Vízügyi történeti füzetek 6. Sorozatszerkesztő: Károlyi Zsigmond.) Miután régi térképek, leírások alapján megrajzolja a tájnak a vízszabályozások előtti arcát, ismerteti a „fok"-ok (mesterséges átvágások) révén szabályozott vízelosztást (az áradó folyó vízmennyiségének

szétvezetése, majd apadáskor visszavezetése), mely egyrészt nagymértékben elősegítette a halgazdálkodást, másrészt a rövid ideig tartó elárasztás megtermékenyítette az erdőket, legelőket és kaszálókat. Részletesen ismerteti a régi halászati jogot, a munkaszervezetet és halfogó eszközöket, sorba veszi az ártéri gazdálkodás különböző fajtáit (nádasok, gyékényesek hasznosítása, erdőgazdálkodás, gyümölcstermelés, írtásföldek használata és az ártéri legelőkön folyó kiterjedt állattartás), majd az utolsó fejezetben a vízszabályozások és ármentesítések 18. századi megindulásával bekövetkező változásokról szól, vázolva a folyamatot, mely a megváltozott természeti körülmények folytán a 19. században a régi életforma teljes eltűnéséhez vezetett, s végső fokon súlyos gazdasági, majd demográfiai és társadalmi következmények elindítójává vált. A munka, mely mind kutatási és feldolgozási módszerben, mind eredeti meglátásaiban, mind pedig a lényegre törő, mégis élvezetes stílusában messze kimagaslik tájtörténeti irodalmunkból, egy mindeddig ismeretlen világot tárt fel, s a Sárköz életén keresztül segít megismerni ember és természet szimbiozisának ma még csak alig ismert alakulását.

*

1971 őszén Karcag város történeti fejlődésével és urbanisztikai kérdéseivel foglalkozó konferenciát rendeztek a Györffy István Nagykun Múzeumban. A konferencia előadásait három évvel később, kötetbe gyűjtve kiadták „Karcagi várostörténeti tanulmányok" címen. (Szerkesztette: Bellon Tibor és Kaposvári Gyula. Karcag 1974. 164 l. Nagykunsági Füzetek 1. Szerkeszti Bellon Tibor. Megjelent Karcag város Tanácsának támogatásával. Készült a szolnoki Damjanich Múzeum xerox-rota gépén, 500 példányban.) Az előadások összefoglalják a kutatás mai álláspontját a Nagykunság és Karcag középkori történetéről *(Györffy György)*, a régészeti kutatások eredményéről *(Selmeczi László)*, a kun nyelvemlékekről és nyelvről *(Mándoky István)*, Karcag településének és városképének történeti alakulásáról *(Major Jenő)*, valamint a Nagykunság népi építészetéről *(Vargha László)*. Kiemeljük *Bellon Tibor* tanulmányát: „Utcák, zúgok, porták. Adatok Karcag településtörténetéhez", mely a város jegyzőkönyvei alapján vizsgálja a település egyes kérdéseit. Adatai bepillantást engednek az egyes gazdaházak, a közhivatalok berendezésébe, a családok mindennapi környezetébe és egy kicsit az élet rendjébe is. Bellon kutatásai mutatják, milyen kincseket rejtenek a karcagi jegyzőkönyvek művelődéstörténeti szempontból.

*

Horváth Márk szigetvári kapitány szobrának felállítása alkalmából a Szigetvári Várbarát Kör kiadásában, sokszorosított alakban jelent meg a „Szigetvári várkapitányok levelezése" c. forráskiadvány. (Szerkesztette Molnár Imre. Szigetvár 1971. 102 l. Megjelent 500 példányban.) A kiadvány Horváth Márton, Kerecsényi László, Farkasich Gergely és Horváth Márk kapitányok 1550—1561 közti szigetvári leveleit, jelentéseit adja közre, előljáróban pedig *Pataki János* tollából Horváth Márk életrajzát közli. Népszerű kiadványról lévén szó, csak helyeselhetjük, hogy a leveleket átírja mai helyesírásra. Kevésbé indokolt, hogy a megszólításokat és a záróformulákat elhagyja, és sajnálatos, hogy a szövegeket rövidítve közli. Még sajnálatosabb, hogy sem az átírás, sem a közlés nem felel meg a szakmai követelményeknek. A szerkesztő

nem tudja, hogy az általa közreadott leveleknek jelentős részét, így Kerecsényi László Nádasdy Tamáshoz írt valamennyi tudósítását már kiadták nyomtatásban. (Komáromy András gondozásában: Történelmi Tár 1906.) Összevetve a kettőt nemcsak az derül ki, hogy Komáromy Kerecsényinek jóval több levelét ismerte, mint amennyi most kiadásra került, hanem az is, hogy Molnár Imre ijesztően megrövidítette, úgyis mondhatnánk, megcsonkította a közölt leveleket, nem egyszer több oldalnyi írásból csupán néhány sort hagyott meg. Mivel ilyen kihagyásoknál az összefüggés elvész, Molnár egyes részeket átírt: tartalmi kivonatot adott az eredeti helyett, saját szavaival áthidaló sorokat iktatott közbe, s még ahol az eredeti szöveget közli, ott is átdolgozta stilárisan (modernizálta?). Emellett még téves olvasások is becsúsztak. Ugyanez lehet a helyzet a korábban nem publikált levelek esetében is (az életrajzi bevezetésben és az okmánytárban is leközölt azonos levélrészek összevetése alátámasztja ezt a feltevésünket. Ld. pl., 12. és 50. lap; 18. és 98. lap.) Azt kell tehát mondanunk, hogy a forrásközlés teljesen megbízhatatlan. Óva intünk mindenkit, hogy felhasználja.

Benda Kálmán

TÖRTÉNETI IRODALOM

RÁKÓCZI-KORI TUDOMÁNYOS ÜLÉSSZAK 1973. SZEPTEMBER 20—21.

(Vaja. 1975. 125 l.)

A RÁKÓCZI-KORI KUTATÁSOK ÚJABB EREDMÉNYEI

(Pécs. 1974. 166 .)

II. Rákóczi Ferenc születésének háromszázadik évfordulójára készülve, a korszak kutatói 1973-tól kezdve folyamatosan a szakmai nyilvánosság elé bocsátották új eredményeiket, és a Szabolcs-Szatmár megyei Tanács, illetve a MTA Pécsi Bizottsága áldozatkészségéből az 1973. szeptember 20—21-i vajai és az 1974. március 22—23-i pécsi tudományos ülésszakok teljes anyaga nyomtatásban megjelent.

Mindkét konferenciára az országos és a táji történeti kutatások összhangja, a fővárosi és a vidéki kutatók alkotó együttműködése nyomta rá bélyegét, s a most már minden érdeklődő számára hozzáférhetővé vált előadásszövegek bizonyítják azt a résztvevőkben kialakult benyomást, hogy a Rákóczi-kor viszonylag nagy számú és jól felkészült kutató gárdával rendelkezik.

A vajai ülésszak előadásai a hajdúszabadság, a Rákóczi-kori művelődéstörténet és helytörténet, a pécsi ülésszak előadásai a kuruc hagyomány és a Dél-Dunántúl Rákóczi-szabadságharc alatti története kérdései köré csoportosultak.

A hajdúszabadság kérdéskörében *Esze Tamás* A felső-tiszavidéki népi kurucság harca a hajdúszabadságért c. előadása egyrészt összefoglalta a szerző e tárgyban folytatott évtizedes kutatásait, másrészt módszertanilag is példamutatóan kapcsolta össze az országos és a helytörténeti problematikát. *Rácz István* és *Szendrey István* korreferátumai a hajdúk különböző csoportjaival és a hajdúszabadság tartalmának egyes részleteivel foglalkoztak, megítélésünk szerint kissé túlbonyolítva a valóban létező terminológiai és tartalmi nehézségeket.

A művelődéstörténet kérdéskörében *Köpeczi Béla* A Rákóczi-szabadságharc és emigráció művelődéstörténeti problémái című előadása a műveltség kérdésének középpontba állításával tekintette át a Rákóczi-kori irodalomtörténet, politikai eszmetörténet, egyháztörténet és hagyománytörténet kutatási eredményeit és feladatait. *R. Várkonyi Ágnes* a művelődés és az állami politika összefüggéseiről, *Péter Katalin* a Rákóczi-szabadságharc Zrínyi-hagyományáról, *Gyenis Vilmos* a kuruckor mindennapjainak 18. századi emlékképéről, *Hopp Lajos* a Rákóczi-szabadságharc és emigráció irodalmáról korreferált.

A helytörténet kérdéskörében *Benda Kálmán* tartott A Rákóczi-szabadságharc és a helytörténeti kutatások címen a problémákat világosan kifejtő vitaindítót. Az előadásban felvetett egyes módszertani kérdések lehetséges megoldásaira szolgáltatott példát *Benczédi László* a kállói helytörténet és a végvári katonaság országos története összefüggését, *Farkas József* a néprajzi kutatás történeti forrásait, *Heckenast Gusztáv* egyes ipartörténeti problémákat, *Koroknay Gyula* építéstörténeti kérdéseket, *Kovássy Zoltán* máramarosi és kővár-vidéki hagyományokat, *Rúzsás Lajos* dunántúli helytörténeti kérdéseket, végül *Molnár Mátyás* múzeumi feladatokat ismertető hozzászólása.

A pécsi konferenciának a kuruc hagyományokkal foglalkozó ülésén *Köpeczi Béla* A Rákóczi-hagyomány értelmezése című elnöki megnyitója után *R. Várkonyi Ágnes* Történelmi népiesség és kuruc hagyomány című előadása alapos eszmetörténeti és historiográfiai áttekintést adott, részletesen vizsgálta, hogy a kuruc költészet hogyan illeszkedett be a Rákóczi-szabadságharc változó hagyományképébe, s a Csinom Palkó kapcsán a korabeli társadalmi tudatot évszázados történeti távlatokba állítva elemezte. *Hopp Lajos* Lengyel—magyar hagyományok a Rákóczi-szabadságharc és emigráció irodalmában címen gazdag és színes összefoglalását nyújtotta eddigi kutatásainak.

A pécsi konferencia táj-történettel foglalkozó ülésén *Andrásfalvy Bertalan* Délkelet-Dunántúl népeinek sorsa a Rákóczi-szabadságharc idején és *Szita László* Baranya népe a Rákóczi-szabadságharc idején című előadásukban eddig ismeretlen vagy feldolgozatlan források, összeírások és néprajzi gyűjtés alapján a 17—18. századfor-

duló etnikai változásairól, mindenekelőtt a rác kérdésről adtak részletes, jól megalapozott és Délkelet-Dunántúl történetét több tekintetben új megvilágításba helyező képet.

Az előadások vitájában *Käfer István*, *Ferenczi Imre*, *Molnár Mátyás*, *Rúzsás Lajos* és *Tóth István* a hagyomány-kérdéshez, *Benda Kálmán* és *Köpeczi Béla* a tájtörténeti kutatásokhoz szólt hozzá.

A vajai konferencia alkalmából került sor a Vay Ádám Múzeum új kiállításának, annak a kuruckori emlékanyagnak a bemutatására, amelyet Esze Tamás és családja adományozott a múzeumnak. A pécsi konferencia alkalmából a pécsi Pedagógiai Főiskolán kiállításon mutatták be Martyn Ferenc 1950-ben készült kuruc festménysorozatát. *Hárs Évának* a festményeket ismertető előadása is helyet kapott — rövidítve — a pécsi kötetben.

A vajai és a pécsi Rákóczi-kori tudományos ülésszak előadásainak publikálásával kezdődött meg az 1976-os Rákóczi jubileum tudományos seregszemléje. A színvonalas kezdés érdeme a két vidéki konferencia helyi rendezőié. Példájuk, szakszerűségük és áldozatkészségük követésre ösztönöz. A központi szervek országos rendezvényei e két úttörő konferencia nyomán bontakozhattak ki.

HECKENAST GUSZTÁV

TÓTH ISTVÁN:

A RÓMAIAK MAGYARORSZÁGON

(Budapest, Gondolat Kiadó, 1975. 243 oldal, 30 kép)

Régóta érzett hiányt van hivatva pótolni a Magyar História sorozat, amelynek a jelen munka időrendileg is egyik legelső kötetét képezi, midőn a Római Birodalom hazánk területén volt tartományát mutatja be. A sorozat célja és művelődési hivatása azok előtt is világos, akik a kezdeményezők elgondolását nem ismerik: kisformátumú, kimondottan olcsó, tehát minden olvasó által megszerezhető — hogy úgy mondjuk, zsebben hordozható —, olvasmányos kötetekben nyújtani korszerű tájékoztatást Magyarország történetének fő korszakairól és kérdéseiről. E cél és a 20 ezres példányszám eleve megszabja az olvasók körét, valamint a műveltségi szintet, amellyel a szerzőnek számolnia kell. Úgy gondoljuk, hogy elsősorban az értelmiségről, a tanuló ifjúságról és a művelődni vágyó, könyvre szokott munkásokról van szó, persze közülük is csak azokról, akiknek kíváncsisága a történelem kérdéseire kiterjed. A tapasztalat azt mutatta, hogy az elmúlt évtizedekben jó ismeretterjesztő művek ehhez hasonló példányszámban a régmúlt történelem tárgyköréből is rövid idő alatt vevőre és olvasóra találtak. Ez az olvasótábor jóval szélesebb, mint a történelmi kérdésekben alaposabban képzettek köre, de azért mégsem sokkal tágabb a főiskolai végzettségű, mindenesetre a műveltnek mondható olvasók körénél. Ilyen olvasóknak magas színvonalon, az elemi ismereteket feltételezve, a legújabb kutatás eredményeit is be lehet mutatni, s feltétlenül a korszerű történelmi materialista gondolkodás szellemében kell írni. Fontos követelmény, amely nem mellőzhető az ismeretterjesztésben, de soha nem válhat a tudományos minőség kárára, az érdekesség, a vonzó és a figyelmet állandóan ébren tartó előadásmód, az unalmas, száraz, és még a szaktudományos munkáknál sem szimpatikus tudálékosság teljes mellőzése.

Tóth István, a fiatalabb ókorkutató nemzedék egyik legkitűnőbb képviselője, aki tekintélyes számban és elismerést érdemlő színvonalon tett közzé analitikus tanulmányokat a pannoniai vallástörténet és archeológia köréből, a fent körvonalazott műfaji és stiláris követelményeknek kiválóan tett eleget. Aki a kis kötetet kezébe veszi, az első oldaltól az utolsóig kedvteléssel olvassa végig, egy pillanatra sem támad az az érzése, hogy fölösleges vagy unalmas ismeretekkel terhelik meg, sőt a szerző gondolatvilágát, s általa egy történelmi studiumot egyre növekvő rokonszenvvel enged magára hatni. Tóth el tudja kerülni a túlságosan buzgó népszerűsítők tanító-bácsis és gyakran bántó magyarázkodását, de néhány — különben kiváló — tudósnak azt a szokását is, hogy elmeélének villogtatásával, a közkézen forgó ismeretanyag túlságosan arrogáns felforgatásával és cáfolásával keltsen magával szemben kétkedést és ellenérzést, Tóth István előadásmódja kellemes, szerényen személytelen, alkalmazkodik az olvasókhoz, s eközben átadja mindazt, amit a hazánk földjén volt római tartományról ma egy művelt embernek tudnia kell. Nagyobb elismerést — úgy hisszük — e műfaj tekintetében nem fejezhetünk ki.

Érdemes, és a hasonló feladatra vállalkozók számára bizonyára tanulságos is lesz szemügyre venni a módszert, amellyel a szerző az olvasóban ilyen jó benyomást keltett. A kötet két — nagyjából egyforma terjedelmű — részre tagolódik. Akár jó érzéktől, akár ama művelődés-szociológiai felismeréstől vezettetve, hogy az emberek érdeklődését többnyire a már ismert és hozzájuk közelálló dolgokból kiindulva lehet felkelteni, a szerző a könyv első részében foglalkozott a római kori Magyarország látható emlékeivel („Ami megmaradt", 11—146), a második részben pedig Pannonia kultúrájával és történetével („Ami történt", 148—234). Ez éppen a fordítottja annak, amit egy professzionista magától értetődőnek tartana, de pontosan megfelel a nem szakértő közönség gondolatvilágának, helyesebben azokénak, akikről a szerző írja: „Ez a kis könyv azokhoz kíván szólni, akik megálltak már az óbudai amfiteátrum porondján. . ." (5. l.). A láthatóból, az ismertből, a megszokottból kiindulva nyitni kaput az új ismereteknek: ez klasszikus pedagógiai módszer, és mégis milyen kevés tudós szerző képes jól alkalmazni! A kötet régészeti fejezete a nagyformátumú maradványoktól a kisebbek felé haladva — és ebben már tudományos szisztémát közvetítve — vezeti be, s nem is csak kevéssé, az olvasókat a Dunántúl római kori régészeti anyagába. Az utakkal, a város- és erődfalakkal, katonai táborokkal kezdve halad a városokon és villákon át a faragott és írott kövekig, vagyis a legfontosabb lokális forráscsoportig, az epigráfiai emlékekig. A kőfaragás ad alkalmat arra, hogy alig észrevehető fordulattal állítsa az érdeklődés fénykörébe az anyagi maradványok egy már elvontabban vizsgált aspektusát, nevezetesen a pannoniai művészetet, sorra véve annak valamennyi fontosabb műfaját és legnevezetesebb alkotását, közülük jónéhányat a szépen válogatott képekkel illusztrálva. Miután kiaknázta a leletek esztétikai tanulságait, a következő két szakaszban az elsősorban ökonomiai és történeti ismeretek forrásául szolgáló pénzekhez és kerámiához fordul, s ezzel a legkevésbé látványos, de annál termékenyebben analizálható régészeti emlékanyaggal zárja le a kézzel fogható maradványok bemutatását.

A könyv második részének alfejezeteit Tóth István — igen szellemesen — a római állam vezetőinek és ideológusainak írásaiból vett mottószerű címekkel látta el. Augustus császár emlékiratából való a sokat vitatott mondat részlete, amely az első fejezet tartalmát jelzi („. . . egészen a Danuvius folyó partjáig"): a római hódítás kezdeteinek, okainak és körülményeinek leírását, valamint a tartomány katonai és politikai történetét ismerhetjük meg ebből. A második fejezet sokatmondó címe („Ha már egybekeveredtek szokásainkkal, műveltségünkkel, rokonságunkkal. . .") Claudius császár egyik Tacitusnál feljegyzett beszédéből való, és arra utal, hogy ebben a részben olvashatunk az elfoglalt tartomány romanizációjának folyamatáról, módszeréről, következményeiről, s a fejezet elsősorban az urbanizációt, a közigazgatást és a polgári fejlődést mutatja be. A következő szakasz, amelynek címe Eutropius kiragadott szavaival („. . .az egész római földkerekségről. . .") közvetlenül Dacia, de átvitt értelemben Pannonia, sőt az egész római birodalom lakosságának kevert, kozmopolita jellegére utal, és a tartomány lakosságának ethnikai összetételét írja le; a figyelmet mindenekelőtt a bennszülött törzsek alaprétegére, s a bevándoroltak hozzájuk való viszonyára összpontosítja. Az utolsó előtti fejezet címe Caracalla császár híres edictumából származik („. . . .annyiszor százezer embert emelek az istenek kultuszának részeseivé, ahány százezren alattvalóim közé emelkednek"), utalva arra a sorsdöntő folyamatra, amelynek végeredménye a korábban privilégiumot jelentő római polgárjog széleskörű kiterjesztésével együtt járó devalvációja lett, mint annak a kifejezése, hogy a klasszikus városállamok világát megingató általános válság során a birodalom alkotmánya és szerkezete is gyökeresen megváltozott, s a hatalom a hadsereg, majd az új, nagybirtokos arisztokrácia kezébe került, a városi polgárság pedig fokozatosan elszegényedve, az általános pauperizálódás áldozatává vált. Ebben a fejezetben találjuk meg a tartomány vallásos életének elemző leírását, amely a szerző speciális kutatási területe lévén, különösen sikerültnek mondható. A belsőleg felbomlott rendszert végül — a nyugatrómai birodalom területének — a barbár törzsekkel történt betelepítése, majd feltartóztathatatlan elözönlése söpörte el („. . . határsorompóink felnyíltak, és a barbár föld úgy öntötte magából a fegyveres csapatokat, mint az Aetna a tüzes szikrákat . . .")

Láthatjuk tehát, hogy Tóth István könyve, az aránylag csekély terjedelem ellenére, arányos és hiteles tájékoztatást ad Pannonia magyarországi területének régészeti hagyatékáról, történelmének nagy vonalairól, s mindenekelőtt kultúrájának fő ágairól. Azt a körülményt, hogy a könyv elsősorban kultúrtörténeti ismeretanyagot nyújt, és nem annyira a politikai történettel foglalkozik, helyesléssel fogadjuk, mert a magyarországi római tartomány önálló politikai történettel voltaképpen nem rendelkezett. Mint az egész Római Birodalom egy töredéke, a birodalmi történelem előadásának folyamatába ágyazott ismertetést kívánna, ami szétfeszítette volna a kötet kereteit. Ami azonban

az általunk is helyesnek tartott művelődéstörténeti szempont kibontakoztatását illeti, egy észrevételt mégis szeretnénk tenni, amelyet azonban nemcsak és nem annyira Tóth István munkájának, mint inkább a magyar archeológia és történetírás uralkodó irányzatának címezünk. Úgy gondoljuk, hogy a magyar földre, más esetben a magyar népre való figyelemösszpontosítással gyakran optikai csalódásnak tehetjük ki azokat az olvasókat, akik¦ kellő egyetemes történeti tájékozottsággal nem rendelkeznek. Különösen ott van szükség a nagyobb összefüggések, az egyetemes történeti keretek bemutatására, ahol a hazai viszonyok és események távolról sem jelentettek autonóm és autochton fejleményeket, hanem bizonyos nagyobb és egységes folyamatok részeként alakultak. Ilyen korszak és történelmi helyzet volt többek között Róma uralmának időszaka, midőn a birodalom léte és fejlődése még a határain kívül eső területek és népek életére is meghatározó befolyást gyakorolt. Ezért, még ha ez nagyobb terjedelmet kívánt is volna, és ha jól tudjuk, milyen messze csábító elkalandozás veszélyét rejtené is magában, mégis hangot kell adnunk annak az elméleti igénynek, hogy Pannonia térképét a Római Birodalomba, sőt az akkori ókori világába helyezve, a római kori Dunántúl jellemzését az akkori Európa összefüggő testébe építve kellene — a még teljesebb megértés kedvéért — bemutatni. A félreértések elkerülése végett azonnal hozzátesszük, hogy Tóth könyvében az egyetemes összefüggések — gyakran kimondva, többnyire legalább kimondatlanul — benne rejlenek. Amit a szerző leír, az a legkorszerűbb tudományosság általa kritikailag mérlegelt, s korántsem provinciális nézőpontból láttatott ismereteit tartalmazza. A túlságosan szűk elhatárolást tehát nem a szerző világnézetére vagy ismeretkörére nézve, hanem az olvasóban keltett esetleges benyomás miatt tesszük szóvá, és javasoljuk annak mérlegelését.

CASTIGLIONE LÁSZLÓ

SZABOLCS DE VAJAY:

DER EINTRITT DES UNGARISCHEN STÄMMEBUNDES IN DIE EUROPÄISCHE GESCHICHTE (862—933)

(Mainz, Hase und Koehler Verlag. 1968. 173 oldal, 4 táblázat)

A MAGYAR TÖRZSSZÖVETSÉG BELÉPÉSE AZ EURÓPAI TÖRTÉNELEMBE

A müncheni Ungarisches Institut gondozásában megjelenő Studia Hungarica 4. köteteként jelent meg Vajaynak a magyar kalandozások történetét elemző könyve. A korai magyar történelemnek ezt a sok vitát kiváltó eseménysorozatát az európai történelemre gyakorolt hatásában kísérli vizsgálni a szerző. Nem könnyű feladat a sokféle nézőpont által diktált és szenvedély fűtötte historiográfiai előzmények után e kérdéshez nyúlni.

Bölcs Leo bizánci császár Taktika című kompilációjából ismerjük a steppei lovas hadviselés fő szabályait. Ezek: politikai és harcászati felderítés, kifogástalan terepismeret, az ütközet színhelyének megválasztása, a fő csapattestek harci biztosítása, cselvetés, nem egyéni akciók, hanem csapattestek együttes harci tevékenysége, vasfegyelem, gyorsaság, lóhátról való nyilazás és szál-fegyver küzdelem. Nagyjából ezek voltak azok a tulajdonságok, melyek a viszonylag nem nagy létszámmal harcba bocsátkozó magyar csapatokat a nyugateurópai fejedelemségek és királyságok népeinek szemében félelmetessé tették. A bizánci császár megemlékezik az árnyoldalaikról is: a főemberek kapzsiságáról, megvásárolhatóságáról, hitszegéséről, de megjegyzi, hogy a széthúzást a steppei népek elítélték és minden eszközzel küzdöttek ellene. Elismeri, hogy a steppei lovas seregek morális harci értéke felülmúlja a bizánci hivatásos seregekét.

Vajay a steppei hadviselés módszereit ismeri és bemutatja olvasójának. Egyben keresi azokat a mélyebb okokat, amelyek a Kárpát-medencében elhelyezkedő magyarokat távoli országok elleni hadjáratokra indították. A belső kiváltó okok közül elsőként, Kurszán szakrális főkirály bajorok által történt meggyilkolását említi. Kurszán fejedelem szakrális főkirályságának elmélete futótűzként harapódzott el a magyar szakirodalomban, helyet kapott saját munkáimban is, és úgy látszik, a külföld tetszését is megnyerte. Holott Kurszánról a forrás-adatok csak azt mondják, hogy Árpád egyik fejedelem-társa volt, de hogy felette állt volna, ez elmés okoskodás terméke. Nehezen egyeztethető a szakrális fejedelem helyzetével, hogy a Fischa partján, a magyar fejedelemség határán, idegenekkel mulatozzék. Úgy vélem, fel kell hagyni a Kurszán fejedelem személye köré font misztifikációval. Könnyelműség volt bajor részről egy magyar fejedelem

meggyilkolása akkor is, ha a fejedelmi rangsornak nem is az élén állt. Nem valószínű, hogy Árpád e gyilkosság nyomán vette át a teljes hatalmat és sajátította ki a Kurszán nemzetség birtokait.

A hadjáratokat kiváltó okok közül a szerző helyesen mutat rá a politikai-katonai felderítés szükségességére. Az éppen berendezkedő magyar törzsszövetség el akarta rettenteni szomszédait a támadástól: az Etelközből való menekülés szétzilálta a belviszonyokat, az újjárendeződéshez biztosítani kellett a háborítatlanságot.

Indokolatlan mentegetésben részesíti viszont a zsákmány utáni vágyat. Nem sajátosan magyar, vagy keleteurópai steppei vonás, hogy a katonai vállalkozásokat a zsákmányszerzés motiválta. Ez volt a háborúk egyik indítéka a szlávok, normannok körében, de a keresztény kommunitáshoz tartozó szász, bajor fejedelemségekben, a frank és itáliai királyságokban is. Az egyházfejedelmek egymással vívott harcaiban is a zsákmány komoly mozgató erő volt. A korabeli morális, gazdasági és politikai viszonyok közt ez természetes.

A magyar társadalom 10. századi belső viszonyait írott kútfők alig ismertetik. A lakonikus utalások mellett a belső állapotok forrongását, erjedését leginkább a katonai hadjáratok jelzik. Ebben a vonatkozásban pontos megfelelői az észak nomádjai, a normannok hadjáratainak. Sajnálatos mulasztása a szerzőnek, hogy erre nem hívta fel a figyelmet. Holott így tette volna érthetővé, hogy a magyar társadalom nemcsak külpolitikájával, hanem belső viszonyainak átalakításával is kereste az új feltételekhez való alkalmazkodás módozatait.

Viszont nagyon jól sikerült azoknak a bonyolult szövetségeknek, érdek-hálózatok és érdek-ellentétek szövevényének a bemutatása, amelyek közepette a magyar hadjáratok lezajlottak. A 10. század első felében a germánok között folyt a harc a hegemóniáért. A szász ház felemelkedéséig a küzdelem nyílt volt. A szembe került felek igyekeztek szövetséges után nézni. A Nyugat-Európában steppei harcmodorral küzdő magyarok értékes szövetségesnek és félelmetes ellenségnek bizonyultak. Az erőviszonyok alakulását és benne a magyar fejedelemség helyét a szerző általában véve pontosan mutatja ki. Találó az a fejtegetése, hogy a magyar törzsszövetség vezetői számottevő diplomáciai jártassággal rendelkeztek. Ezen a ponton a szerző közel került a kelet-európai fejlemények megértéséhez: hogy ti. Kelet-Európában a 7—9. század folyamán lezajlott fejlemények, bár nem képmásai a nyugateurópaiaknak, azokkal egyenértékűek. Érdemes lett volna alaposabban foglalkozni a párhuzam és különbség megmutatásával.

A szerző fölös apologetikával tárgyalja a Szent Galleni kolostornál történteket, holott csak valójában a magyar sereg fegyelmét bizonyítják, sőt az együgyű Haribald a szemtanú hitelével számol be a magyarok nyers emberségéről. Az idegen műveltség értékei iránti közömbösségüket jelenti a híres kolostorra vetett tűzcsóva, aminek következtében könyvtárában szellemi értékek váltak tűz martalékává, de értelmetlen tömegmészárlást nem rendeztek, mint például a normannok az angolszász Lindisfarne kolostorban.

A szerző felfogása szerint a magyarok a 9—10. század fordulóján léptek be az európai történelembe, a magyar törzsszövetség nyugat felé irányuló katonai-diplomáciai tevékenysége révén; e fellépésük a germán földek egyesítését, a középkor viszonyai közepette korszerű birodalmi államszervezet kialakulását mozdította elő. A magyarok katonai fellépése — ezek szerint — korszerű politikai erőket hozott mozgásba, s ezzel pozitív szerepet töltött be.

Felmerül azonban mindenekelőtt az a kérdés, hogy korábban hol éltek a magyarok. Talán nem Európában? Mert a szerzői gondolatmenet, akarva-akaratlan, azt a képzetet kelti, annak a divatos nyugati historiográfiai közhelynek felel meg, mely szerint az európai történelem a kontinens nyugati felére korlátozódik. A Kárpát-medencébe költözés előtt a magyar törzsek a keleteurópai síkságon éltek, ahol Ázsia és Európa találkozott. E síkság keleti szegélyén a Kazár Kaganátus fekvésénél és politikai berendezkedésénél fogva határeset volt. De a Kijevi Oroszország hovatartozása nem lehet vitás. (Jellemző egyébként az is, hogy a középkori grúz források a keresztény gruz állam iszlám elleni küzdelmeiben az egész nyugati keresztény világ védelmét látták, jóllehet a Kaukázus gerincén túl fekvő Grúziát földrajzi értelemben bajos dolog Európához sorolni.)

A magyar történelem nagyon régen része az európai történelemnek, ahogyan egész Kelet-Európa sorsa elválaszthatatlan a kontinens többi részének történelmétől. Mert végül is a szerző által számontartott politikai szervezet, katonai és diplomáciai jártasság kialakulásában azok a kelet-európai tényezők játszottak szerepet, melyek a magyar törzsszövetség sorsát alakították a 9. század végéig. Azt a szerző is elismeri: aligha hihető, hogy a magyar fejedelmek a 10. század elején, váratlanul, jártasság nélkül ismerték fel a nemzetközi politizálás lehetőségeit.

Az európai történelembe lépés fogalmának alkalmazása csak abban a szűk értelemben jogos, hogy önálló, független politikai és katonai erőként a magyar törzsszövetség a 10. század elejétől jelent meg a nyugateurópai kolostorokban vezetett évkönyvekben és krónikákban. Vagyis a magyar törzsszövetség a 9—10. század fordulóján nem az európai történelembe, hanem a nyugateurópai nemzetközi viszonyokba lépett be önálló politikája révén. A jelzett értelemben azonban sem a mű címe, sem pedig gondolatmenete nem eszközöl megszorítást.

Bizonyos, hogy a magyar fejedelemség sikerrel védte ki a Drang nach Osten katonai és politikai nyomását. De talán elképzelhető, hogy a korabeli Magyarország nem esett e politika főirányába. A Csehország, Lengyelország, valamint a Lengyelország és Szászország között elhelyezkedő szláv törzsszövetségek sorsa és viszonya Germániához a műben elemzés nélkül maradt, már pedig így az a hungarocentrikus nézet kerekedett felül, mely szerint a germán népek közti meghasonlás felszámolásában a magyar fejedelemség politikájának jutott a vezérszerep, s ez nyilván korrekcióra szorul.

A mű jól szerkesztett, áttekinthető; az időrendi vázlatok szemléletesen mutatják be a magyarok szövetségi viszonyait, hadjárataik irányát. Figyelemre méltó a mű könyvészeti anyaga, bár sajnálattal kell megjegyezni, hogy a magyar marxista műveket nem tünteti fel.

BARTHA ANTAL

URKUNDENBUCH ZUR GESCHICHTE DER DEUTSCHEN IN SIEBENBÜRGEN

(5. Bd. 1438—1457. Bearbeitet von Gustav Gündisch. Köln—Wien, Böhlau Verl. — Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1975. LX, 638 l., 4 t.)

OKMÁNYTÁR AZ ERDÉLYI NÉMETEK TÖRTÉNETÉHEZ

Az okmánytár publikálását 1892-ben kezdte meg Franz Zimmermann, Carl Werner és Georg Müller azzal a céllal, hogy lehető teljességgel feltárják az erdélyi szászság történetének okleveles anyagát. Mivel céljukat eleve tágan értelmezték, művük alapvető segédeszközzé vált általában véve Erdély múltjának tanulmányozásához s egyúttal nélkülözhetetlen a magyar történet kutatóinak is. Kezdeti nekilendülés után csak későn, 1937-ben jelent meg a gyűjtemény negyedik kötete, a soron következő pedig — jóllehet anyaga, részben kiadásra is előkészítve, már akkoriban együtt volt — mostanáig váratott magára.

Kötetünk 799 oklevélszöveget ismertet az 1438—1457. évkörből (a gyűjtemény folyamatos számozása szerint a 2300—3098 sorszámok alatt, amelyekre a továbbiakban hivatkozom), közülük 491-et teljes szövegükben közöl, a többit regesztában vagy kivonatban. Az anyagnak mintegy a fele (364) egyszer vagy többször már megjelent nyomtatásban; újbóli kiadásukat nemcsak a kötet tematikai egysége indokolta, hanem sok esetben az is, hogy nehezen hozzáférhető publikációkban elszórtan találhatók meg. Igen megnyugtató, hogy a közlés minden esetben az eredeti alapján történt, ha ez fellelhető volt. A közzétett anyag nagyobb részben természetesen az erdélyi szász városok, elsősorban Brassó és Szeben levéltáraiból származik és mind gazdaságtörténeti, mind köztörténeti szempontból ez a rész az érdekesebb. A Magyar Országos Levéltár Mohács előtti gyűjteménye szintén szép számú oklevéllel van képviselve, közülük azoknál, amelyeket a felszabadulás előtt lajstromoztak, megtaláljuk végre — az előző kötetektől eltérően — a levéltári jelzetet is, igaz, nem minden esetben.

Az „Urkundenbuch"-ot kezdettől fogva igényes, minden tekintetben alapos és megbízható forráskiadványként tartották számon a kutatók. Magas színvonala nemcsak az oklevelek szakszerű külső leírásában, szövegük gondos másolásában nyilvánult meg, hanem — szemben legtöbb hazai oklevélkiadásunkkal — a variánsok jegyzetelésében, az előző kiadások hiánytalan felsorolásában és nem utolsó sorban mintaszerűnek mondható névmutatójában. Kötetünk első pillantásra híven követni látszik eme becsülendő hagyományokat és formai megjelenésében nem árul el érdemleges változást, ha eltekintünk a sajtóhibák megszaporodásától. (Jegyzékük az előző kötettől eltérően sajnos ezúttal elmaradt.) A kontinuitás látszata a kutatót könnyen biztonságba ringathatja, esetleg oly mértékben, hogy megfeledkezik a mindenkor kötelező óvatosságról, úgy vélvén, hogy aki a közölt szövegek tanulmányozásával szükségképpen hosszabb időt töltött

el, azokról nyilván biztosabb ítéletet is formálhatott. Így például előfordulhat, hogy gyanútlanul felhasználja Hunyadinak azt a parancslevelét (2797. sz.), amelyben 1452. október 24-én közölte Brassóval, hogy a prelátusokkal és a bárókkal együtt „nova et stabilis moneta" forgalomba hozásáról határozott. Az oklevéltár a teljes szöveget közli Teleki József ismert kiadása nyomán, hozzáfűzve, hogy Teleki azt a brassói levéltárnak „ma már elveszett eredetijéből" merítette. A kutató figyelmét az említett okoknál fogva könnyen elkerülheti, hogy az eredeti oklevél — szerencsénkre — nem veszett el, hanem ugyancsak *in extenso* olvasható a kiadvány 2555. száma alatt, ezúttal 1446. október 25-i kelettel. (Hogy csakugyan ez utóbbi évszám a helyes, azt — ha egyáltalán szükséges — a Hunyadi itinerániumával való egybevetés is bizonyítja. Teleki nyilván tévesen másolta a *quadragesimo sexto*-t *quinquagesimo secundo*-nak.)

A kései másolatokkal szemben általában sem árt fenntartásokkal élni. Ezért is kelt gyanút a 2764. számú, 1452. január 26-i kelettel közzétett regeszta („Abschrift Mitte des 19. Jahrhunderts"), hiszen a kibocsátó Herepei Márk és Dormánházi Mihály alvajdák ekkor már nem voltak hivatalban. Gyanúnk beigazolódik, mert az oklevél teljes szövegét az eredetiből közölve valóban megtaláljuk a kötetben, 1450. január 26-i dátummal (2696. sz.). Egy másik, 1874-ből származó másolattöredék is hibás keltezéssel maradt ránk (2938. sz.), amint azt a 2899. sz. alatti eredeti, amelyből vétetett, bizonyítja.

A keltezések meghatározása egyébként sem tanúskodik ama biztos kézről, amelyre az előző köteteknél rábízhattuk magunkat. A 2400. sz. oklevelet a kiadó a besztercei levéltár eredetijéből közölte ugyan, de érthetetlen módon átvette a Varju-féle kiadás hibás dátumfeloldását (1441. február 3.), holott a szövegben világosan *feria sexta ante Elene regine*, azaz május 19-e áll. Téves a 2666. sz. irat kelte is (*secundo die Thome martyris* nem december 22, hanem december 29.), valamint a 3021. számúé (1456. május 15.—október 28. között), mert V. László 16. uralkodási éve — könnyű kiszámítani a jegyzetben helyesen közölt adatokból — nem 1456. május 15-én kezdődött, hanem akkor ért véget, az oklevél tehát a királyi itinerániumot is figyelembe véve 1456. február 6.—május 14. között kelt. A 2894. sz. közjegyzői oklevélnek valóban problematikus keltezési „rejtvényére" (1454, ind. II., die Martis, quarta (!) Idus mensis Januarii) sem sikerült a kiadónak megoldást találnia. Mivel „a megadott dátumelemek nem egyeznek", lévén január 10-e ebben az évben csütörtök, végül a *dies Martis*-t fogadta el irányadónak és a keltet 1454. január 8-ában állapította meg. Ez kétszeresen is téves, mert 1) mint másutt (311. p.) helyesen megjegyzi, a pápai kancellária ekkoriban március 25-étől számította az éveket s így az oklevél nem 1454-ben, hanem valójában 1455-ben kelt, 2) a közjegyzői oklevelek ezidőtájt nem használták a római keltezést, amint azt a kötet számos példája is illusztrálja. A különös *quarta Idus* helyett tehát bizonyára *quarta decima* olvasandó, ebben az esetben a kelet végül is 1455. január 14-e, ami valóban keddre is esik.

Mindezek az apróbb fogyatékosságok végeredményben csupán nagyobb éberségre serkentik a kutatót, anélkül, hogy a kötet használhatóságát csökkentenék. A névmutatóval más a helyzet, hiszen minden olyan esetben, amikor anyaggyűjtésünk jellege nem kényszerít arra, hogy az egész kötetet áttanulmányozzuk, keresésünk sikere az index pontosságán és főként teljességén múlik. A pontosságot illetően eleve kételyeink támadnak, ha a *Veter Buda*, *Bardivoj* (Bardejov, Bártfa), *Cosice* (Košice, Kassa) névformákkal találkozunk. Nem ok nélkül, mert a mutató tele van hibával, félreértéssel, elsietett névazonosítással. Tévesen erdélyi helységként szerepel pl. Bala (Heves m.), Ludbreg (Körös m.), Marót (Valkó m.), Palojta (Hont m.), Szakoly (Szabolcs m.) stb., de számos hibára adtak alkalmat a mai Románia területén fekvő, a különböző megyékben található egykor azonos nevű helyek is: pl. Dengeleg, Szántó, Sólyomkő. A személynevek tekintetében sem jobb a helyzet. Guti Ország Mihály erdélyi vajdaként, Rozgonyi Osvát már csak alvajdaként, az oligarcha Maróti László meg éppenséggel körösbányai officiálisként tűnik fel a mutatóban. Némely esetben a hibaforrást az oklevelek regesztáiban találjuk meg: Petermonostora bei Segedin (a Temes megyei Monostor helyett, 2740. sz.), Trentschin (a Gömör megyei Derencsény h., 2787—2792. sz.), Güns in Ungarn (az egykori Krassó megyei Kőszeg h., 2943. sz.). Bármily felületes is azonban az index, legfőbb hibája mégis az, hogy nem teljes. Találomra néhány helynév, amelyet hiába keresünk benne: Thelegd (2300, a szövegben tévesen Thelegi), Balwanus (2300, 3050), Wereseghaz (2314), Corbavia (2319), Zeech (2364), Tallowcz (2335), Derenchen (2787—2792), Korugh (2948).

Jó lett volna, ha az Urkundenbuch V. kötete megtartja az előző Urkundenbuch-kötetek nem lebecsülendő színvonalát. Az ezúttal nyújtott teljesítmény azonban jóval szerényebb, s a kötetet forgatva, megbízhatósága állandó ellenőrzésre szorul.

ENGEL PÁL

MAXIME RODINSON:

MOHAMED

(Published in Pelican Books. 1973, XX + 361 l.)

Maxime Rodinson, a párizsi École Pratique des Hautes Études professzora, a sokoldalú kutató, aki nemcsak a régi arab és etióp nyelv és történelem területén mozog otthonosan, hanem korunk kérdései iránt is élénken érdeklődik, 1961-ben jelentette meg elsősorban a nagyközönségnek szánt Mohamed életrajzát, amelynek első angol fordítása 1971-ben látott napvilágot. Meglehetős késéssel jutott tehát el hozzánk, ami azért is sajnálatos, mert amellett, hogy szakmailag megbízható, megközelítési módszerét tekintve is figyelemreméltó munka. A szerző ugyanis azt tartja fő céljának, hogy bemutassa, miként hatottak Mohamedre egyéni életének eseményei mellett a korabeli társadalmi viszonyok. Másik bevallott törekvésével, hogy „az ideológiák és az ideológiákra alapozott mozgalmak változatlan elemeire" utaljon (X. l.), már kissé ingoványos talajra viszi az olvasót.

A helyszín és a társadalmi környezet leírása így érthetően nagy teret, két teljes fejezetet kap (Egy világ bemutatása, Egy terület bemutatása. 1—37. l.). Távolról indulva, a keresztény Bizánc és a mazdeista perzsa birodalom egymásnak feszülő két tömbjének jellemzése után tűnik fel előttünk a szaracénok országa, majd ezen is túl Boldog Arábia. Észak és Dél, két ellentétes fejlettségű világ. Északon a lassan kettéváló, pásztorkodó beduin illetve kis számban letelepedett egymásrautalt, de így is szegényes körülmények között élő lakosság, szemben — legalábbis a 6. századig — Jemen gazdagságával. A beduinok törzsi társadalmának erkölcsi-világnézeti rendje — melyet M. Watt: Muhammad at Mecca című művének nyomán törzsi humanizmusnak nevez a szerző — a távolsági kereskedelembe bekapcsolódó nemzetségek révén a 6—7. század fordulóján kezdett felbomlani, ami új, egyénre szabott, monotheista vallás igényléséhez vezetett. Ezt a folyamatot azonban kissé vázlatosan ismerteti, s nem veszi eléggé figyelembe Mekka kivételes helyzetét, ahol a változások a leghatározottabban jelentkeztek (ld. erről Simon Róbert árnyalt elemzését, aki egyúttal meggyőzően mutatja ki, hogy az iszlám sem a vándorló pásztoroktól, sem az oázisok földművelő népességétől, sem a főleg mezőgazdasági termelésre berendezkedett városokból nem indulhatott ki: Az iszlám keletkezése. Budapest 1967, 15—54).

A harmadik és negyedik fejezet (Próféta születése, Szekta születése. 38—147. l.) Mohamed mekkai éveit idézi elénk. Bár a próféta életének eseményei meglehetősen közismertek, Rodinson jellemrajza mégis plasztikusabb és sokoldalúbb, mint a korábbi szerzőké. Ez többek között abból fakad, hogy mesterien bánik a forrásokkal, még a vitatható értékűekből is ki tudja szűrni azokat, amelyek jellemző részleteket tartalmaznak Mohamed fiatalkorára illetve korai működésére vonatkozóan. Másrészről párhuzamok és elvi megfontolások alapján keresi azokat a lélektani mozgatókat, amelyek a 40 év körüli, jó módban élő, megbecsült férfit a prófétálásig vitték. A személyes okokat Mohamed korai árvaságra jutásában, ebből kifolyólag valami „nagy" utáni vágyakozásában, saját értékének tudatában, a fiúgyermekkel meg nem áldott, az arab szokásoktól eltérően, jóllehet önként, de mégis egyetlen nővel kötött házassága frusztrációs hatásában, ugyanakkor jellegzetes misztikus alkatában látja. A látomások valódiságának kérdését is mélylélektani alapon magyarázza: szerinte azok Mohamed tudatalattijának működéséből származtak. (Rodinson ez utóbbi nézetéhez B. S. Turner: Weber and Islam. A critical study [London and Boston 1974. 36—37. l.] című munkájában fűzött kritikai megjegyzéseket.)

Fő kifogása:

„Bár Rodinson azt akarta megmutatni, hogy a Korán Mohamed tudatalattijából eredt, végeredményben azt mutatta ki, hogy Mohamed nem tudatosan alkotta a Koránt." Ennek értelmében — legalábbis a mekkai időszakban — nem férhet kétség a próféta jóhiszeműségéhez és őszinteségéhez: valóban hitte, hogy az üzenetek Allahtól jönnek. (A medinai látomások egyikén-másikán már inkább fel lehet fedezni kisebb „hamisításokat".) Az életrajzzal párhuzamosan Rodinson széleskörű társadalomrajzot is ad. Kiemelendők a kitűnően megválasztott Korán-idézetek, amelyek Mohamed látszólag nem különösebben forradalmi vagy újszerű, de mégis erjesztő hatású tanait tartalmazzák, valamint a folyamat bemutatása, ahogy a követők lassan gyarapodó tábora egyre inkább szembekerült a kezdetben még kompromisszumot ajánló gazdag kereskedőréteggel.

Az eseménydús, nagy sikereket hozó, a tanítás vonalán is mindjobban elmélyülő-kiteljesedő medinai korszak leírása minden szempontból kiválóan sikerült. (5—6. fejezet: A próféta fegyverben, Állam születése 148—292. l.) A főbb összefüggések állandó szem előtt tartása mellett a korabeli erkölcsök, szokások egészen apró részleteire is jutott hely. A hangsúly természetesen az előbbin van: nehezebb hűen feltárni, hogy miképp erősödött meg a Medinába vagyon és hatalom nélkül érkező muszlimok csoportja, miképp vették át egyre jobban a vezetést a városon belül, miképp győzedelmeskedtek a mekkaiak fölött, s ezzel párhuzamosan megragadni az állam megalkotásához vezető első intézkedéseket, rendszerezni az iszlám ideológiát, mint eddig nem vagy ritkán idézett kuriózumokat összegyűjteni. Teljesebb lett volna a kép, ha egyértelműen felsorolja az iszlám öt kötelességét (vö. Goldziher Ignácz: Előadások az iszlámról. Budapest 1912. 15. l.) illetve ha egészében közli az oly fontos következményekkel járó hudaibijjai szerződést.

A Mohamed halála utáni korszak jellegzetességeinek felvázolására érthetően csak nagy vonalakban kerülhetett sor (Győzelem a halál felett. 293—313. l.). Rodinson szempontjai itt is figyelemreméltóak, s tárgyilagosan vizsgálja: mit jelentett Mohamed az emberiség, főleg pedig a mohamedánok számára.

A kötetet záró jegyzetek, családfák, térképek, szó- és névmagyarázatok, válogatott bibliográfia és mutató a témában járatlan olvasóközönség számára készült. A filológiai szempontból korántsem teljes jegyzetektől eltekintve ezek a mellékletek hasznosak és jól szerkesztettek.

Rodinson Mohamed-életrajza nemcsak az átlagolvasónak nyújt végig lebilincselő és gondolkoztató összefoglalást, hanem újszerű, állásfoglalásra késztető, nemegyszer vitára serkentő megállapításaival a szaktudományt is jelentősen gazdagítja.

DÁVID GÉZA

PÉTER KATALIN:

A MAGYAR ROMLÁSNAK SZÁZADÁBAN

(Magyar História, Gondolat. 1975. 203 l.)

Négy évtizedet, pontosan 42 évet tekint át ez a széles olvasóközönségnek szánt könyv a 17. század magyar politikai történetéből. Kezdőpontja 1622 nyara, amikor Bethlen Gábor erdélyi fejedelem megkérte Cecilia Renáta Habsburg-főhercegnő kezét, ámde visszautasításra talált Bécsben — végpontja pedig 1664 novembere, Zrínyi Miklós halálos végű vadászbalesete a kursaneci erdőben. A két esemény közötti időszakban a szerző azt a folyamatot vizsgálja, amelynek során a nemzeti királyság megteremtésének kezdeményezése Erdélyből a királyi Magyarországra, az erdélyi fejedelemtől a nyugat-magyarországi uralkodóosztály kezébe került. A könyvbe foglalt történeti áttekintés a kor hat vezető politikusának portré-vázlata köré szerveződik: Bethlen Gábor, Esterházy Miklós, Pálffy Pál, Rákóczi Zsigmond, II. Rákóczi György és Zrínyi Miklós egymáshoz kapcsolódó politikai pályaképe egyben a nemzeti célok elérésének történeti egymásutánját és különböző variációs lehetőségeit is felvázolja. Az a cél pedig, amely — ha változott körülmények között is, mind a hatuk közszereplését irányította — ahogyan a könyv meggyőzően ábrázolja —, az országegység helyreállítása, a török hódoltság felszámolásának végső perspektívájával.

A kiadvány, mint a Magyar História címen indult ismeretterjesztő sorozat egyik kötete, a történelem iránt érdeklődő, szélesebb olvasótábornak készült, s ezért témájának ábrázolási módja, előadásának színvonala, a könyv olvasmányossága megkülönböztetett méltatást kíván. Ebből a szempontból a szerzőnek főként két nagy erénye tükröződik ebben a munkájában. Mindenekelőtt: színesen, lendületesen ír; művének olvasása soha, egyetlen pillanatra sem válik fárasztóvá. Ahogyan a történeti „nyersanyag"-ba életet lehel, s a messzi múltba merült tényeket és összefüggéseket értelmes rendbe fűzi, abban van valami — nem tudunk rá jobb szót — rokonszenvet ébresztő, megnyerő elegancia. Kitűnően ért hozzá, hogy a történeti események felsorakoztatását színes korrajzokkal, elmélkedő kitérőkkel tegye „levegőssé". — Másik erénye: finom pszichológiai elemző készsége, könyve történeti szereplőinek „emberközeli" megjelenítése. Történelemábrázolásának egyik színes egyéni vonása a közéleti tevékenység mögötti „magánéleti szféra" bemutatása, s a két terület közötti kölcsönhatások állandó szem előtt tartása. Tegyük hozzá: ez a vonás annál is inkább méltánylásra érdemes, mert

egyébként elég halványan van jelen történeti irodalmunkban. Pedig nyilvánvaló, hogy különösen a politikai történetírásban pótolhatatlan, fontos szerepe van az összefüggések, illetve a politikai elhatározások és cselekmények mögötti motivációk feltárásában.

A könyv „formai" erényei mögött nem maradnak el tartalmi értékei: ez a „népszerű" kiadvány jóval többet nyújt, mint az eddigi történeti ismeretek színvonalasan megírt összefoglalását. Péter Katalin itteni történelemábrázolásának ugyanis „A magyar főúri politika fordulata a 17. sz. derekán" című kandidátusi disszertációjában találjuk meg a „fedezetét", amelynek jónéhány — habár persze távolról sem valamennyi — fontos új kutatási eredményét hasznosítani tudta ebben a történeti áttekintésében is. A könyv új tudományos eredményei közül ezúttal különösen két mozzanatot kívánunk kiemelni. Az egyik a Pálffy Pál nádor és Rákóczi Zsigmond között 1651-ben létesülő, s az eddigi történeti irodalmunkban többé-kevésbé homályban maradt politikai együttműködés és kapcsolat bemutatása, amely egy Habsburg-ellenes felkelés potenciális lehetőségét foglalta magában. A könyv meggyőzően érzékelteti: habár ez a kapcsolat Rákóczi Zsigmond korai halála miatt lényegében a politikai tájékozódás és a tervezgetések szintjén maradt, jelentősége mégsem lebecsülendő, mert az erdélyi és a nyugatmagyarországi Habsburg-ellenes törekvések egymásra találásában — nem utolsósorban a vallási ellentétek áthidalásában — ez a kísérlet az első tünete volt a századvégi kuruc felkelésekhez vezető fejlődésnek. Külön említésre érdemes, hogy a kérdés felvetésében és tárgyalásában a szerző igen mértéktartóan jár el: nem titkolja, hogy a kutatások jelenlegi stádiumában még nem tudja e kapcsolat minden részletét egyenletesen megvilágítani, s így nyitva hagyja azt a kérdést is, hogyan vált a korábban Esterházy Miklóssal szembenálló Pálffy Pálból, a nádor halála után, az Esterházy körül szerveződő párt vezető politikusa. Az azonban már a szerző eddigi kutatásai és e munkája alapján is nyilvánvaló, hogy a Pálffy Pál és Rákóczi Zsigmond közötti kapcsolat mintegy jelzője volt a Habsburg-ellenes törekvések súlyponteltolódásának Erdély és a királyi Magyarország között.

A másik figyelmet keltő tudományos újdonság időrendi és okozati összefüggésben van a Pálffy Pál és Rákózi Zsigmond közötti kapcsolattal. Zrínyi Miklós működéséről van szó, mindenekelőtt azokról a politikai várakozásokról, amelyeket ez a kiváló hazafi az 1650-es évek derekán az erdélyi politikához, közelebbről II. Rákóczi György fejedelem törekvéseihez fűzött. Az a körülmény persze, hogy II. Rákóczi György lengyelországi vállalkozásának bukása előtt Zrínyi az erdélyi fejedelemben látta a nemzeti célok letéteményesét, eddig is jól ismert volt történeti irodalmunkban. Péter Katalin azonban most egy fontos lépéssel továbbmegy a történeti valóság feltárásában: Zrínyi politikai bizalmasa, Vitnyédy István (egyébként több mint egy évszázad óta kiadott) levelezése alapján először állapítja meg a magyar történetírásban, hogy az erdélyi orientációval együtt Zrínyi ekkor, 1657-ben egész Magyarország számára kész volt elismerni a török fennhatóságát. Ez vitathatatlanul bátor és egyértelmű kiállás egy sok szempontból kényesnek tekinthető kérdésben, s mi csak azt fűzhetjük hozzá: több más jel és megfontolás is valószínűsíti a szerző felfogásának helyességét. A könyv ezzel kapcsolatos fejtegetéseivel tartalmilag egyetértve, legfeljebb azzal egészíthetnénk ki a kérdés tárgyalását, hogy itt valójában még további „titkok" lappanganak, olyan titkok, amelyeknek a feltárását a jövő kutatásoktól remélhetjük — habár az sem kizárt, hogy örökké homályban maradnak.

Koncepcionális szempontból, mint már említettük, az országegység helyreállítására irányuló törekvés az a „vörös fonál", amelyre a szerző történeti fejtegetéseit felfűzi. Ez a „rendező elv", úgy véljük, igen jól szolgálja a tájékozódást 17. századi történelmünkben: az országegység visszaállítása valóban fontos összekapcsoló motívuma az egykorú magyar politikai törekvéseknek. E szempont kiemelése és központba állítása tehát a szerző biztos történelmi tájékozódását dicséri. Ámde felvethető: az országegység helyreállítására irányuló törekvés természetesen nemcsak összekapcsoló, hanem szétválasztó motívuma is a korabeli magyar politikának! Pontosabban: a közösen vallott végcélhoz a legkülönbözőbb, nem egyszer ellentétes irányokból lehetett közelíteni, vagyis a távoli végcél azonossága — adott esetben — nem zárta ki a *legélesebb* politikai szembenállást. Ilyen szempontból pedig az a benyomásunk, hogy az egy irányba mutató törekvések indokolt felmutatása mögött a könyvben helyenként elhalványulnak a hatalmi ellentétek. Különösen Esterházy Miklós — egyébként finom megfigyelésekben gazdag — portréjával kapcsolatban van olyan érzésünk, hogy politikai arcélének a bemutatása hiányos maradt mélyből fakadó Erdély-ellenességének az említése nélkül. Arra a motívumra gondolunk itt, amely a Bethlen Gábor halála utáni zavarok kitörésekor — hogy csak egyetlen példát említsünk — az erdélyieket amolyan „rossz bolondok" képében tüntette fel a nádor szemében, akik — ahogy őmaga írta — „mint a vizet, úgy

isszák az eretnekséget". Úgy véljük, ezt a vonást — az erdélyi protestáns politikával szemben táplált állandó és heves ellenérzést — figyelembe véve, válik teljessé az a kép, amelyet a 17. század közepének e kiemelkedő magyar rendi politikusáról alkothatunk.

Ez utóbbi kiegészítés azonban mitsem változtat a könyv értékei és a szerző teljesítménye iránti teljes elismerésünkön. A könyv azon túlmenően, hogy kiválóan szolgálja a történeti ismeretterjesztést, fontos csomópontokon tovább is fejleszti a 17. század derekára vonatkozó történettudományi ismereteinket; bizonyítéka annak, hogy szerzőjének a magyar történelem évtizedek óta nyugvó kérdéseiben új és eredeti mondanivalója van. Történeti irodalmunk értékes nyereségének tartanánk, ha az e munka alapjául szolgáló disszertáció gazdag anyagát minél hamarább ugyancsak nyomtatásban olvashatnánk.

BENCZÉDI LÁSZLÓ

HELMUT GRASSHOFF–ANNELIES LAUCH–ULF LEHMANN:

HUMANISTISCHE TRADITIONEN DER RUSSISCHEN AUFKLÄRUNG

(Berlin, Akademie-Verlag. 1974. 249 l. Literatur und Gesellschaft)

AZ OROSZ FELVILÁGOSODÁS HUMANISTA HAGYOMÁNYAI

A Német Tudományos Akadémia Központi Irodalomtörténeti Intézetének három, a 18. századi orosz irodalommal foglalkozó munkatársa írta ezt az összefoglaló jellegű munkát, valójában három különálló dolgozatot.

H. Grasshoff: Az író állásfoglalása és társadalmi feladata a felvilágosodás orosz irodalmában c. tanulmányában tulajdonképpen áttekintést ad az orosz irodalom fejlődéséről Feofan Prokopovicstól Karamzinig és Ragyiscsevig. A rövid írói portrék fő mondanivalója annak a vizsgálata, hogyan látják koruk orosz valóságát, mennyire mutatkozik meg a feudális társadalmi viszonyok, a jobbágyrendszer bírálata, a felvilágosodás szellemében. A szerző persze Prokopovicsnál még elsősorban I. Péter reformrendszerének a dicséretét tudja kimutatni, a század második felének íróinál viszont kétségtelenül feltárja a társadalombírálatot, amely persze sok esetben még nemesi osztályálláspontról történik, a felvilágosodás elvont kategóriáiban, és csak Ragyiscsevnél jut el a jobbágyrendszer forradalmi felszámolásának gondolatáig. A többség a szerző által erősen kiemelt nemzeti szempontból is vizsgálja kora társadalmát, s az állampolgári kötelesség alapállásából ítéli el a jobbágyrendszer túlzásait. A szerző azt vizsgálja, milyen felvilágosult elvek jegyében ítélkeznek az írók, ennek révén egészében igen pozitív kép alakul ki. Csakhogy Gyerzsavinnál legfeljebb utal II. Katalint és a felvilágosult abszolutizmust dicsőítő ódáira, Karamzin esetében végképp elhagyja konzervatív politikai szerepét 1811-ben, Szperanszkij reformterveinek megbuktatásában, és megemlíti ugyan orosz történetét, de nem tér ki ennek konzervatív koncepciójára.

A. Lauch: Korkritika és eszmény. — Adalék az ember képéhez a 18. század orosz irodalmában c. — a három közül leghosszabb — tanulmányában néhány író, pontosabban néhány alkotás részletes interpretációja útján azt vizsgálja, milyen képet adott az illető író az orosz társadalomról és az Emberről. A realista szemlélet csírái mellett azt emeli ki, hogy a konkrét társadalomkritika mellett normatív elemek is szóhoz jutnak az Ember ábrázolásában, a kritika egyúttal arra is utal, megint nemzeti és állampolgári szempontból, milyennek kellene lennie az igazi embernek. Karamzin Szegény Lizájának a tárgyalása megmutatja az író elítélő állásfoglalását az osztálytársadalmak emberi érzelmeket tönkretevő rendszerével szemben, de ő is csak egy fél mondatban utal Karamzin konzervativizmusára, és Grasshoffhoz hasonlóan ugyancsak nem tér ki arra, hogy Ragyiscsevnél is vannak jelei a felvilágosult abszolutizmussal való megbékélésnek.

U. Lehmann: Az orosz felvilágosodás hatása és alkotó elsajátítása Németországban Gottschedtől Goethéig címen tárgyánál szélesebben az Oroszország iránti érdeklődés kibontakozását ismerteti egy 1705-ben megjelent első útleírástól kezdve, zömében a balti származású, tehát az oroszországi viszonyokkal ismerős Herder, azután Schiller és Goethe érdeklődését, mindegyiknél általános szláv érdeklődésükbe beágyazva. Részletesen elemzi Schiller töredékben fennmaradt, befejezetlen drámáját az Ál-Dimitrijről, és Goethe személyes és politikai kapcsolatok révén is alátámasztott orosz érdeklődését (I. Pál egyik lánya a weimari nagyherceg felesége volt, Goethe személyesen is kapcso-

latba került pl. Zsukovszkijjal). A tanulmány adatai igen instruktívak, a kép viszonylagos teljességéhez hozzátartozott volna viszont annak az elemzése is, milyen hatást gyakorolt a német felvilágosodás az oroszra, hiszen ez sokkal erőteljesebb volt az orosz felvilágosodás visszahatásánál.

NIEDERHAUSER EMIL

P. G. KOZLOVSZKIJ:

MAGNATSZKOJE HOZJAJSZTVO BJELORUSSZIJI VO VTOROJ POLOVINYE XVIII. VEKA

(Minszk, 1974. 181 l.)

BJELORUSSZIJA URADALMI GAZDÁLKODÁSA A 18. SZ. MÁSODIK FELÉBEN

A szerző jelen munkáját a „Kresztyjanye Bjelorussziji vo vtoroj polovinye XVII—XVIII. vekov" (Minszk, 1969) című műve folytatásának, második részének tekinti. Mindkét tanulmányában Kelet-Európa gazdaságtörténetének egyik legfontosabb kérdését, a 16—18. sz.-i majorsági gazdálkodást állítja kutatásának középpontjába. A 18. sz. utolsó évtizedeinek behatóbb vizsgálatát a majorsági-robotoltató gazdálkodás (folvarocsno-barscsinnoje hozjajsztvo) virágkora teszi indokolttá. A többi kelet-európai országhoz hasonlóan (Lengyelország, Oroszország), ezen a területen is, ekkor indul meg a feudalizmus bomlása és a bjelorusz agrárkapitalizmus kibontakozása.

Amint a szerző megállapítja, a 17—18. sz. első felének súlyos háborúi átmenetileg visszavetették a gazdasági életet, és annak helyreállítása csak a 18. sz. 50-es éveiben valósult meg. Ebben azok a nagybirtokosok tanúsítottak legnagyobb aktivitást, akik megnövelték uradalmaik területét és korszerűsítették gazdálkodásuk módját. Kozlovszkij a mágnás (magnat) terminussal illeti őket, amelyen világi főurat, hatalmas feudális földbirtokkal rendelkező, a Litván Nagyhercegségben magas funkciót betöltő főnemest kell értenünk. A „mágnásokhoz" 16 családot sorol a szerző, pl.: Radziwilleket (Mihail, Karl, József), Szapegakat (Alekszandr, Franciscus), Oginskiket (Ondrej, Franciscus), Joachim Potockit, Antoni Tyzenhaust, Joachim Hreptovicsot. Az említettek minimálisan 1000—1000 jobbágyportával rendelkeztek, és tizenhatan Nyugat-, Közép-Bjelorusszija földjeinek 30%-át tartották a kezükben. Már ez a nagyméretű földtulajdon és termelőeszköz koncentráció is indokolja a földesúri latifundiumok részletesebb vizsgálatát. A szerző vizsgálódásait 11 bjelorusz powiatra (közigazgatási egység) terjesztette ki. Ezekben a powiatokban találhatók a nagybirtokosok uradalmai, bérleményei, possessioi. Kozlovszkij a bonyolult birtoklási és tulajdonosi átfedésekben a füstadó (podymnyj nalog) segítségével igazodott el, és megállapította, hogy a nagybirtokosok hatalma 99 ezer „füstre" terjed ki. Következtetéseit igen gazdag levéltári anyagra alapozza, amelyet 10 (bjelorusz, litván, ukrán, lengyel) archívumból gyűjtött össze. Ezeknek adatsorait a függelék 20 táblázatában adja közre.

A 18. sz.-ban a Litván Nagyhercegség a Rzecz Pospolitának, annak az elavult feudális államnak a része, ahol a nemesi rend korlátlan uralmat gyakorol a jobbágyság felett és vámmentes kereskedelmét biztosító privilégiumával akadályozza a városfejlődést. Ez a sajátos gazdasági, jogi és politikai helyzet szükségszerűen Lengyelország feldarabolásához vezet. A mérsékelt állami reformok a 18. sz. 60-as éveiben, pl. a nemesség és papság vámmentes kereskedelmének megszüntetése, az egész Nagyhercegség területére érvényes egységes mértékrendszer bevezetése, a pénzverés szabályozása, a folyamszabályozás (Pripjaty-Nyeman, Dnyeper-Bug közötti csatornák), úthálózat kiépítésének beindítása, csak meghosszabbítják a lengyel állam agóniáját. 1772-ben Kelet-Bjelorusszija, 1793-ban Közép-Bjelorusszija, 1795-ben Nyugat-Bjelorusszija kerül Oroszország fennhatósága alá a nagyhatalmi osztozkodás eredményeként.

Szerkezetét tekintve a monográfia három fejezetből és a már említett függelékből áll. Az első fejezet a korábbi kutatási eredményeket összegzi. Mivel ezek csak részterületeket ölelnek fel és csak egyes forrásfajtákat (leltárkönyvek, lustráció) használnak, — V. I. Picseta, K. I. Kernozsickij —, nem adhatnak teljesértékű választ Bjelorusszija gazdasági életének 18. sz.-i változásaira. Más kutatók, mint D. L. Pohilevics, A. M. Karpacsev, bár elég szegényes forrásanyaggal dolgoznak, elvetik a robotgazdálkodás töretlen, három évszázados fejlődéséről szóló téves állítást és arra a helyes következtetésre jutnak, hogy a 17—18. sz. fordulója Bjelorusszijában és Litvániában a hanyatlás időszaka, és a majorsági gazdálkodás új, viharos előretörése csak a 18. sz. második felében

következik be. Az ekkor keletkezett földesúri manufaktúrák feudális kereteken túlmutató ipari termelésével M. F. Bolbasz, A. P. Grickevics, A. P. Ignatyenko stb . foglalkoztak mélyrehatóbban. A nagybirtokosok gazdálkodása felé először V. I. Melesko figyelme irányult, de az ő kutatásai regionális keretekben mozogtak (Közép-Bjelorusszija keleti része). A katolikus egyház birtokainak gazdálkodásával az 1569—1795 közötti periodusban Ja. N. Maras munkáját említhetjük. Kozlovszkij nem felejtkezik el a szomszédos köztársaságok hasonló tematikájú tudományos publikációinak felsorolásáról sem, így az ukrán uradalmi gazdálkodással kapcsolatban V. A. Markina nevét említi, a litván analógiát M. A. Jucsasz, R. V. Jaszasz, az oroszt N. L. Rubinstein munkáival teremti meg.

A termelőerők fejlődése a majorsági gazdaságokban, az árutermelés színvonala, a mezőgazdaság különböző ágazatai, az uradalomban folyó ipari termelés — a II. fejezetben kerül tárgyalásra.

A 18. sz. második felében újult erővel térthódító majorsági gazdálkodás fellendülésének okát a szerző a külföldi és belföldi piacokon kínálkozó konjunkturális lehetőségek kihasználására irányuló földesúri törekvésben látja. A korábbi időszakra jellemző egyoldalú szemtermelés megszűnik, az ágazati termelés is sokoldalúbbá válik. Például a zöldségtermesztésben a 17. századi kultúrák (káposzta, cékla, uborka, hagyma stb.) mellett, a 18. sz. 50—60-as éveitől kezdve termesztik a babot, a karalábét, a zellert, a spenótot, a mákot, a fokhagymát stb., a 80-as évektől kezdve elterjed a burgonya, amely „rossz terméső években megmenti a szegény embereket az éhezéstől".

A gyümölcs- és virágkertészet területén az előrelépést az új növények meghonosítása jelenti. A hagyományos alma, körte, meggyfa állomány cseresznyével, szilvával, egressel bővül. Az őszibarackot és a sárgabarackot érdekes módon a fügével, narancscsal, citrommal, gránátalmával együtt melegházakban nevelték szakképzett, főleg külföldi kertészek vezetésével (Oginski, Radziwill birtokain). A termésmennyiség (objom urozsaja), a termőterület nagyságának növelésével (erdőirtás, mocsár lecsapolása), a terméshozam (urozsajnoszty) az új agrotechnikai eljárások bevezetésével megnövekedett. pl. 1753-ban Szelec birtokon (1 uradalom) 31 wilnoi bocska gabonát vetettek el, 1790-ben ugyanott 165 wilnoi bocska gabona került a földbe (1 wilnoi bocska 407 liter).

A földesúri állattenyésztés is felfelé ível a 18. sz. második felében. Nő az állatállomány mennyisége (5, 6. táblázat), javul a minőség, új fajták hódítanak tért. Pl. a fajtehenek (holsteini, hollandi tejelő fajták) behozatala a 40-es, tenyésztésük a 60-as években indul meg. A délről származó sztyeppei ukrán szarvasmarha az igaerőt jelentette és a hústermelést biztosította. Mivel az állatok legeltetése Bjelorusszijában alig több mint másfélszáz napon lehetséges, a termesztett takarmányok szerepe jelentős. Az állatok etetésére a szénán kívül gabonatörmeléket, rozs- és búzaszalmát használtak. Egyre jelentősebbé válik a juhtenyésztés, a sertés tenyésztése továbbra is jelentéktelen. Új ágazatként jelentkezik a baromfi- és haltenyésztés, a méhészet régi hagyományokat őriz. A mezőgazdaság exportjából (1. táblázat) a földművelés 83,5%-, az állattenyésztés 13,1%-, a méhészet 1,8%-, a gyümölcs- és zöldségkertészet 1,5%-, a baromfitenyésztés 0,1%-kal részesül.

A 16—17. sz.-i és a 18. sz. második felében kialakult majorsági gazdálkodás azonosítása, amint azt Kozlovszkij is megállapítja, a latifundiumon megjelenő ipari létesítmények, manufaktúrák miatt sem lehetséges. A földesúri ipar természetesen mezőgazdasági jellegű. Legjelentősebb ipari vállalatok a szeszfőzdék, a gabonamalmok, az építőanyagokat előállító manufaktúrák. Nyugat- és Közép-Bjelorusszija 124 uradalmában 282 szeszfőzde, 186 gabonamalom, 24 tégla-, cserépégető, 23 fűrésztelep, 25 textilfeldolgozó, 10 fémmegmunkáló, 10 papír, bőripari, összesen 560 üzem működött (7. táblázat). A mezőgazdaság új ágazatainak megjelenése új szükségleteket, pl. üveg-, melegház építése, raktározás, gyapjúfeldolgozás teremtett. Az ipari létesítmények üzemeltetéséhez szükséges nyersanyagot saját forrásokból fedezték. Hajtóenergiaként a szél és víz energiáját hasznosították. Mindegyik uradalom új ipari komplexumokkal bővül, amelyekbe megfelelő számú és előképzettséggel rendelkező munkásra van szükség.

A jobbágyi és bérmunka felhasználását, a bérmunka jellegét, a jobbágyterhek fokozódását, a piaccal fenntartott kapcsolatokat a monográfia III. fejezete tárgyalja.

A jelentkező munkaerő-problémák megoldására a nagybirtokos különböző eszközökhöz nyúlt. Növelte a jobbágyok robotterhét. Pl. Szelec birtokon 1753-ban havonként 12 nap, 1774-ben pedig 20 nap robotot kellett teljesíteni egy telek (voloka — számításom szerint 1 voloka kb. 20 gyeszjatyina szántó, 1 gyeszjatyina = 1,09 ha) után. Ez a szám 1753-ban átlagosan „füstönként" 3, 1774-ben 2 napot jelentett. A heti 2 napos „füstönkénti" robot is azt bizonyítja, hogy előrehalad a jobbágytelek aprózódása, a jobbágyság földtől való elszakítása. „A robot territoriális elterjedtsége Bjelorusszijában", „A robot

territoriális megoszlása az uradalmi birtokokon", „A robotra kötelezett jobbágyok heti robotjának változása a 18. sz. második felében" c. táblázatok azt mutatják, hogy Bjelorusszija a gazdasági fejlődés intenzitása alapján zónákra osztható. Legmagasabb a délnyugati zónában, magas Közép-Belorusszijában, alacsony az Északkelet-Bjelorusszijában élő jobbágyok robotkötelezettsége.

A bérmunka alkalmazása a nagybirtokos számára nemcsak mennyiségi, hanem minőségi kérdés is. Az uradalmak sokirányú és intenzív fejlesztése megkövetelte, hogy a mezőgazdaság új ágazataiban, az ipari létesítményekben előképzettséggel rendelkezőket foglalkoztassanak. A nagybirtokosok állandó és ideiglenes munkára fogadják fel a bérmunkásokat. Az ipari üzemekben főleg állandó bérmunkát alkalmaz a nagybirtokos, de a mezőgazdasági szezonmunkák idején még az ún. szabad embereket (szökötteket, vándorokat, menekülteket) is munkába állította. A bérmunkát — kvalifikáltság alapján — természetben és pénzben fizették, pl. Antoni Tyzenhaus birtokán a mesterek 100 zloty pénzt és 119 zl. természetbenit, a „segédmunkások" 30—40 zl. pénzt és 60 zl. természetbenit kaptak

Nyugat-, Délnyugat-Bjelorusszijában, ahol a bérmunka igen elterjedt volt, 100 „füstre" 10—19 bérmunkás, Közép-Bjelorusszijában ennél alig kevesebb, a fejlettlenebb Kelet-, Északkelet-Bjelorusszijában mindössze 2—4 bérmunkás jutott. A 15. táblázat szerint 104 uradalomban 640 állandó, uradalmanként 6 állandó bérmunkás dolgozott.

A nagybirtokosok igyekeztek kihasználni a kedvező piaclehetőségeket, elsősorban is a külföldi piacokat. A megtermelt rozsból pl. háromszor annyit értékesítettek Nyugat-Európában, mint a belső piacon (10. táblázat). A külkereskedelmi export 96%-át a mező- és erdőgazdasági termékek, a behozatal 95%-át ipari késztermékek szolgáltatják. Az uradalmak a földrajzi adottságokat kiaknázva, a rossz infrastrukturális viszonyok ellenére, jelentős forgalmat bonyolítottak le. A legfontosabb közlekedési és szállítási útvonalakat a folyók (Nyeman, Bug, Dvina) jelentették. A Nyugat-Európával folytatott kereskedelem a Balti-tengeren zajlott, Gdańsk, Krulevec kikötők igénybevételével. Riga jelentősége az említettek mögött marad.

Sajnálatos módon a szerző nem szolgáltat olyan adatokat, amelyek megmutatnák az export konkrét irányát, általánosságban a Nyugat-Európa megjelölést használja. Az import kérdéseinek tárgyalásánál is maradt kiaknázatlan lehetőség. Olykor és elvétve hivatkozik csak a behozott áruk megnevezésére. (F. Szapega 1794-ben 6 db. mechanikus gabonatisztítót, „-fúvót" hozatott külföldről.) Kozlovszkij az uradalmi és a szlachtic (köznemesi) gazdálkodás kölcsönhatásainak vizsgálatára nem vállalkozott.

A Bjelorusz Tudományos Akadémia által megjelentetett monográfia a kelet-európai agrárfejlődést kutatók számára igen értékes munka. A szovjet köztársaságok tudományos akadémiái rendszeresen jelentetnek meg hasonló témájú kiadványokat, amelyekkel szintén igen kívánatos lenne jobban megismerkedni.

GEBEI SÁNDOR

NAGY LÁSZLÓ:

MAGYAR HADSEREG ÉS HADMŰVÉSZET A HARMINCÉVES HÁBORÚBAN

(Budapest, Akadémiai Kiadó. 1972. 221 l.)

A szerző számos tanulmánya mellett két igen értékes monográfiával gazdagította — e munka megjelenése előtt — a magyar történettudományt. Az 1961-ben megjelent „A Bocskai szabadságharc katonai története" s az 1969-ben napvilágot látott „Bethlen Gábor a független Magyarországért" kiemelkedő értékű és alapvető jelentőségű művek. A 17. századi magyar hadtörténet és politikai történet kedvelői éppen ezért nagy érdeklődéssel várták e monográfia megjelenését. Megállapíthatjuk, hogy a szerző ezúttal sem okozott olvasóinak csalódást. Miután 1969. évi kötetében részletesen leírta és elemezte Bethlen Gábor Habsburg-ellenes hadjáratait, most rendszerezi és szintézisbe foglalja mindazon tényeket, melyeket Bethlen seregeinek hadműveletei során megismerhettünk.

Áttekinthető szerkezetű, világos és olvasmányos stílusban megírt munkája első részében Bethlen hadseregének társadalmi vonatkozásait veszi vizsgálat alá. Megállapítja, hogy Bethlen hadserege feudális haderő volt, mely az erdélyi és magyarországi „feudális osztály" érdekeiért harcolt a Habsburg-ellenes háborúkban, de ez a „feudális osztály" az adott történelmi helyzetben nemcsak elnyomó, hanem idegen elnyomás ellen

küzdő osztály is volt, „így osztályérdekeinek védelmezése egyúttal idegen elnyomás elleni küzdelmet is jelentett". A Habsburg-ellenes harc tehát az egész társadalom érdekeit is szolgálta.

A kötet egyik legértékesebb fejezete a hadsereg társadalmi alkotóelemeivel, s azok arányával foglalkozó. Sorra veszi a Bethlen seregeiben megtalálható összes feudális, félfeudális és zsoldos elemet: a főúri bandériumokat, a nemesi felkelést, a vármegyék portális katonaságát, a népfelkelést, a városok kontingenseit, a székelyeket és hajdúkat, a fejedelem udvari katonáit, a végvárak harcosait, az időszakosan felfogadott mezei zsoldos katonaságot s az idegen segélycsapatokat. Megállapítja az egyes alkotóelemek nagyságát, a többi elemekhez mért arányát, katonai értékét. Leírása nyomán képet alkothatunk a hadsereg rendkívül vegyes összetételéről.

Külön fejezetet szentel a zsoldosság problémájának, s megállapítja, hogy Erdély s a királyi Magyarország együttes gazdasági ereje sem volt elegendő nagylétszámú állandó zsoldos hadsereg fenntartására, s így Bethlen hadserege „lényegében átmeneti állapotot, közbülső formát képviselt a feudális és a zsoldos hadseregek között".

Könyve második részében a szerző a hadsereg szervezetét, ellátását és „erkölcsi arculatát" vizsgálja. Rendkívül érdekes a hadkiegészítésről, hadszervezetről s a létszámról szóló fejezet. Részletesebb bizonyítást igényelne azonban a szerző azon állítása, hogy Bethlen seregében „némely egészen ősi magyar vonások" is fellelhetők. (Eszerint a Bethlen hadseregében kimutatható 500-as szervezési egység a honfoglaló magyarok Bölcs Leó által leírt hadszervezetére vezethető vissza, melyben szintén 500 főből álló „dandárok" voltak.) Gazdag forrásanyag alapján igyekszik meghatározni a hadsereg létszámviszonyait, s megállapítja, hogy Bethlen seregének létszáma különböző időpontokban 10 000 és 50 000 fő között váltakozott, s ebből 10 000 és 25 000 fő között volt a „tényleges mezei mozgó had".

A munka egyik legsikerültebb fejezete a fegyverzetről, a fegyvernemekről s azok arányáról szóló. A fegyvernemek közül e korszakban már a gyalogság volt a legfontosabb, s egy hadsereg korszerűsége „egyenes arányban állott a gyalogság létszámával, a lovassághoz viszonyított arányszámával, s lőfegyverrel történt ellátottsági fokával". Bethlen hadseregében a lovasság a főfegyvernem. E lovasság háromfajta volt: 1. Puskás, sisakos, páncélos lovasok, 2. Kopjás könnyűlovasok, 3. Hajdú lovasok. — Bethlen gyalogsága lényegesen kisebb létszámú, mint lovassága, mert a hazai gazdasági és társadalmi viszonyok nem tették lehetővé nagy létszámú, tűzerős, jól képzett gyalogság felállítását. Ugyanezt mondhatjuk a tüzérségről is.

A hadsereg ellátásáról szóló fejezetben a szerző gazdag forrásanyagra támaszkodva bizonyítja be, hogy e tekintetben Bethlen hadserege viszonylag jó helyzetben volt, s nem véletlen, hogy Bethlen katonái a hadjáratok során éhínségtől s a belőle származó járványos betegségektől nem szenvedtek. Ellátásuk jobb volt, mint a császári hadseregé, nemcsak azért, mert „a hadsereg fővezére egyszemélyben az erdélyi állam gazdasági bázisa fölött is rendelkező fejedelem" volt, hanem azért is, mert a zömében *lovas* hadsereg nagyobb területről tudta élelmiszerutánpótlását „beszerezni", mint a zömében gyalogos császári haderő, s azonos létszám esetén négyszer-ötször kevésbé élte ki az adott terület lakosságát.

Viszonylag kielégítő ellátottságuk is hozzájárult ahhoz, hogy Bethlen katonáinak fegyelmi és erkölcsi állapota a kor viszonyaihoz mérten jónak volt mondható. Egyetérthetünk a szerzővel, hogy Bethlen serege lényegesen fegyelmezettebb volt, mint a császári, vagy más korabeli zsoldos hadsereg. Ennek okai: az erdélyi állam a hadsereg anyagi ellátásához szükséges eszközöket általában elő tudta teremteni, s a fejedelem erős kézzel biztosította, hogy a rendelkezésre álló élelem és pénz el is jusson a katonákhoz. A fejedelem — amennyire lehetett — védeni igyekezett a lakosságot a hadsereg kilengéseitől, s mivel nemcsak hadseregparancsnok volt, hanem államfő is, nagyobb súllyal tudott fellépni a fegyelmezetlenséggel szemben. Szerencsés körülmény volt, hogy a szövetséges magyarországi főurak birtokain hatalmas élelmiszer- és takarmánykészletek voltak felhalmozva, melyeket éppen a háború miatt nem tudtak külföldre szállítani.

A harmadik részben a szerző Bethlen seregének hadművészetével és harcértékével foglalkozik. Bethlen stratégiájára jellemzőnek tartja a diplomáciai és katonai vezetés egységét. Nem elméleti stratéga volt, hanem gyakorlati hadvezér. Reálisan tudta felmérni az erőviszonyokat és lehetőségeket, katonai és politikai célkitűzései sohasem voltak olyanok, hogy kudarc esetén az erdélyi állam léte veszélybe került volna. Akkor is sikereket tudott elérni, mikor a Habsburgok Európában jelentős katonai fölényben voltak.

Bethlen többségében könnyűlovas hadserege a portyázó harcmódra volt alkalmas, de megállta helyét a várharcban s a nyílt ütközetekben is. Bethlen harcászata csak „annyiban különbözött a nyugat-európai seregek harcászatától, amennyiben hadseregé-

nek fegyvernemi aránya, fegyverzete és képzettségi foka eltért azokétól". Kevés volt a nyílt ütközetek vezetésére alkalmas parancsnok, s hiányzott a képzett zsoldoskatonaság. Bethlen hadserege mennyiségi téren is csak időnként és átmenetileg volt fölényben a császári hadsereggel, illetőleg annak vele konfrontált részével szemben. Mindig hátrányban volt fegyverzet, felszerelés és katonai képzettség dolgában. A hadsereg állóképességét segítette, hogy a hadsereget jelentős mértékben átjárta egy (igaz, hogy Cromwell hadseregénél kisebb mértékű) protestáns vallásos ideológia, valamint az a körülmény, hogy Bethlen államfő is volt, s a „rendezett erdélyi államszervezet keretei között" a fegyelem megszegői szigorú büntetésre számíthattak.

Bethlen közel tíz éves háborúi során stratégiai fölényt ért el a császáriakkal szemben, annak ellenére, hogy a császári hadsereg harcászati fölényben volt. De e hadászati fölény korlátozott volt — minden hadjárat kompromisszummal ért véget. Bethlen hadseregének harcászati gyengéi s „a Habsburg-hadipotenciál nyomasztó fölénye" miatt ez is igen nagy eredménynek mondható, s eléréséhez az a körülmény is hozzájárult, hogy a Habsburgok szempontjából — az 1621-es hadjáratot kivéve — Magyarország mellékhadszíntérnek számított.

Bethlen hadseregét — a szerző szerint — többen túlértékelték. Heterogén összetételű volt, s a császári seregnél gyengébb fegyverzetű és képzettségű, de elérte azt, amit az adott körülmények között elérhetett. Nem mondhatjuk, hogy a korszak egyetemes hadművészetének élvonalába emelkedett volna. „Naiv elképzelés", hogy a császári hadvezetés félt Bethlen hadseregétől, s a császári hadvezérek nem mertek vele döntő csatába bocsátkozni. A császári vezetés a Bethlen mögött álló török birodalomtól félt, a császári hadvezérek pedig nem tudtak döntő csatát vívni Bethlen seregével, mert az, ha a helyzet a császáriak számára volt kedvező, kitért az ütközet elől. Bethlen hadserege ennek ellenére nem volt jelentéktelen tényező. Váratlan támadásai, hadseregének veretlensége tényleges erejénél nagyobb katonai tekintélyt biztosítottak számára.

Bethlen hadművészete a Hunyadiak hadművészetének folytatása „szűkebb keretek között". Mátyás hadserege „még meg tudott felelni" kora élenjáró hadművészeti követelményeinek, Bethlené már nem. A 17. századi magyarországi gazdasági-társadalmi viszonyok elmaradottabbak voltak az európai fejlődéshez képest, mint a 15. század végiek, ezért Bethlen hadművészete is elmaradottabb volt a kor színvonalához viszonyítva, mint Mátyásé.

Ennek ellenére Bethlen hadművészete a hazai késői feudális kori hadművészet csúcspontja. Eredményeit utódai nem tudták továbbfejleszteni. A Rákóczi-szabadságharc hadserege nagyobb mértékben maradt el az európai színvonaltól, mint Bethlené, mert Magyarország gazdasági és társadalmi fejlődése „a 18. század elején még inkább elmaradt a nyugat-európai viszonyoktól, mint Bethlen háborúi idején".

Nagy László értékes monográfiájának érdemeit nem kisebbítik az alábbi megjegyzések:

A monográfia címe: „Magyar hadsereg és hadművészet a harmincéves háborúban." Tény, hogy a harmincéves háborúban harcoló legjelentősebb és legkiválóbb magyar hadsereg Bethlen hadserege volt, de a harmincéves háborúban más magyar hadseregek is részt vettek — így elsősorban I. Rákóczi György hadserege az 1644—45-ös hadjáratban. Harcoltak magyar katonák a harmincéves háború császári hadseregeiben is. 1636-ban a császáriak 101 lovas és 64 gyalogezredéből 19 magyar lovas és 1 gyalogezred volt. A harmincéves háború első magyar huszár alakulatát 1618-ban Pázmány Péter küldte a császári hadseregbe. A magyar lovasok általában a horvátokkal közös alakulatokba voltak szervezve s a magyar—horvát lovasságnak olykor külön parancsnoka is volt.

Lényegében egyetértünk a szerzőnek Bethlen hadserege erkölcsi és fegyelmi viszonyairól vallott nézeteivel. (E kérdés világtörténeti vonatkozásaival kapcsolatban ld. *Paul Schmitthenner:* Krieg und Kriegführung im Wandel der Weltgeschichte, Potsdam 1930, c. műve idevágó fejezeteit.) Valamilyen formában azonban meg kellett volna említenie Pongrácz István és Grodecz Menyhért jezsuiták, meg Kőrösi Márk esztergomi kanonok 1619. szept. 6-án Kassán történt megölését. (E három papot nem Bethlen, hanem szövetségese Rákóczi György hajdúi ölték ugyan meg, de a hadsereg főparancsnoka Bethlen volt.)

Befejezésül még ennyit: Nagy László eddigi munkásságával, s nem utolsósorban ezzel a monográfiájával tisztázta Bocskai és Bethlen kora politikai és katonai történetének, valamint hadművészetének leglényegesebb kérdéseit. Aki a jövőben e korszak politikai és hadtörténetével óhajt foglalkozni — nem nélkülözheti a szerző alapvető jelentőségű monográfiáit és tanulmányait.

Borosy András

HUNGARY AND SWEDEN. EARLY CONTACTS EARLY SOURCES

(Ed. by the Swedish Hungarian Historical Committee. Budapest, 1975. Akadémiai Kiadó. 121 l.)

MAGYARORSZÁG ÉS SVÉDORSZÁG. A KORAI KAPCSOLATOK FORRÁSAI

A skandináv—magyar kapcsolattörténet hazai kutatása az utóbbi években új területekkel gazdagodott. Az Eötvös Loránd Tudományegyetemen több éve rendszeresen folyik a skandináv történelem oktatása és kutatása. Hazai viszonylatban fiatal diszciplína az óészaki filológia, amely a skandináv—magyar középkori kapcsolatok kutatásának fontos segédtudománya és egyik időszerű feladata az óészaki források feltárása, hozzáférhetővé tétele a hazai történettudomány és finnugrisztika számára.

A svéd—magyar történeti kapcsolatok kutatásának támogatására megalakult a Svéd—Magyar Történeti Bizottság. A nemzetközi hírű svéd és magyar történészekből álló bizottság kezdeményezésére indult a Swedish Hungarian Historical Studies című tanulmánysorozat, amelynek ez a kötet az első kiadványa, — egyben a svéd—magyar történelmi kapcsolatok kutatásának első állomása.

A kötet első része *Székely György* „Magyarország és Svédország — történelmi kapcsolatok és párhuzamok a középkorban" című tanulmánya. A tanulmány első felében a szerző összegezi a normann—magyar történeti kapcsolatok eddig elszórt adatait és elemzi az eddigi nézeteket a legújabb régészeti, történeti és etnográfiai kutatás eredményeinek ismeretében. A 12. században jelentős mennyiségű magyar ezüstpénz terjedt el Svédországban. Az érmék jórészt I. István és I. András (1046—1060) idejéből valók és viking harcosok ill. kereskedők közvetítésével jutottak el északra. A 10. században magyar sirokból feltárt ún. „normann kardok" eredetére vonatkozóan több nézet terjedt el. Korábban feltételezték, hogy a normann kardok a nomád magyarság és a Dél-Oroszországban élő varégek (óészaki nyelven *vaeringjar* 'viking harcosok') kereskedelmi kapcsolatai révén kerültek a Kárpátmedence területére. Újabb nézetek szerint a magyar sirokból és a skandináv lelőhelyekről ismert kardok nem közvetlen normann—magyar átvételre mutatnak, sokkal inkább a Rajna ill. Duna menti fémművesség termékei, és kereskedelmi úton kerülhettek északra. A magyar fémművesség nagy hatást gyakorolt a vikingek művészeti felfogására egészen a kereszténység felvételének idejéig, tehát a 10.—11. század fordulójáig. A kereszténység felvételét követő időben a viking díszítőművészetben erősebbé válik az angolszász hatás.

A tanulmány felhívja a figyelmet néhány skandináv eredetű helységnevünkre. A 11. századi magyar Várong helységnevet a *vaering* szóból magyarázza. Kapcsolatot lát a Kulpin (délszláv Culpin) helységnév és a *kylfingar* 'Bizánc lakosságának viking népelemei' között, ezzel csatlakozik Pais Dezső véleményéhez. A középkori óészaki források bőséges adattal bizonyítják, hogy a bizánci császárok testőrségében jelentős számú viking csoportok szolgáltak. Töredékes forrásokból viszont ismeretes, hogy István király fiának, Imre hercegnek, bizánci volt a felesége, és a királynő kíséretében viking harcosok jöttek Magyarországra. A tanulmány hivatkozik egy korabeli német forrásra, amelyben Imre herceg a *dux Ruizorum* nevet viseli, a *rus* elnevezést viszont a szláv lakosság adta az Oroszország területén élő vikingeknek. (A szó eredetét mindmáig nem tisztázták elfogadhatóan.) További magyar források említést tesznek 11. századi zsoldos csapatokról, amelyek sorai között feltehetőleg az Orosz Nagyhercegség varég harcosai is jelen voltak.

Skandináviában és Magyarországon a 10.—11. század fordulóján hasonló történelmi folyamatok tanúi lehetünk. Ezek magyarázatát Székely György a társadalmi folyamatok hasonló jellegéből fejti ki. Felvázolja a 9—11. századi Európa társadalmi és egyházi struktúrájából fakadó közös vonásokat és párhuzamba állítja a „mártír király" (Eric Jedvarsson) és Imre herceg, az „apostol-király" (Szent Ólaf—Szent István) és a „rex perpetuus" (Szent Eric—Szent László) alakját az adott történeti korszakban.

A normann—magyar kapcsolattörténet szempontjából mindvégig kulcsfontosságúnak tartja a Kijevi Fejedelemség közvetítő szerepét.

A tanulmány második része a 13.—15. századi svéd és magyar urbanizáció közös vonásait elemzi. Mindkét főváros a 13. században létesült. A 15. század második felében Buda lélekszámát 10 000-re, Stockholmét 7000-re becsülik. A lassú urbanizációt a céhek késői megjelenésének tulajdonítja. Mindkét országban késleltették az urbanizációt a 15. századi parasztmozgalmak eredményei is. A század közepéig a két főváros igazgatása szinte kizárólag a német városlakók privilégiuma volt. A 15. század második felében megváltozik az arány, a német patriciusok mellett részt vállalhattak Buda magyar vá-

roslakói is a városigazgatási hivatalokban. A középkor végétől a történelmi fejlődés a két országban külön utakon jár. Magyarország elveszti függetlenségét a török hódítás idején, Svédország viszont végleg felszabadul a dán függőség alól.

A kötet második része a Svéd Nemzeti Archívum magyar vonatkozású forrásanyagának 1626 és 1749 közötti időre vonatkozó jegyzéke. A válogatást Åke Kromnow, K. Karkainen és M. Vörös állították össze. A jegyzék az erdélyi uralkodók és a svéd uralkodók diplomáciai kapcsolatainak fontos adatokat tartalmazó regisztere, jórészt a Harmincéves Háború idejéből. Lényeges részei: I. Királyi Levelek. II. Egyezmények Erdéllyel. III. Diplomatica. IV. Levelek a királynak 1639—1645. V. Stegeborg Gyűjtemény. (A Westfáliai Békére vonatkozó anyag.) VII. Oxenstierna Gyűjtemény (Leveeek Axel Oxenstierna kancellárhoz). VIII. Skokloster Gyűjtemény. IX. Magnus Gabriel de la Gardie Gyűjtemény.

A Svéd—Magyar Történeti Bizottság szerkesztésében megjelent angol nyelvű kötet kiadása igen időszerű volt, a skandináv—magyar kapcsolattörténet számos kérdésére első ízben hívta fel a figyelmet és hasznos útmutatást, összegező áttekintést ad történészeknek, régészeknek, néprajzkutatóknak, kultúrtörténészeknek, nyelvészeknek egyaránt.

N. Balogh Anikó

RAPPORTI VENETO-UNGHERESI ALL'EPOCA DEL RINASCIMENTO

(Budapest, Akadémiai Kiadó. 1975. 438 l.)

VELENCEI—MAGYAR KAPCSOLATOK A RENESZÁNSZ KORÁBAN

A velencei Giorgio Cini Alapítvány, a Magyar Tudományos Akadémia és a Kulturális Kapcsolatok Intézete közös szervezésében 1973-ban másodízben rendeztek tudományos ülésszakot a korszak legkiválóbb olasz és magyar kutatóinak részvételével. Az első, 1970-es, nemzetközi konferencia anyaga Vittore Branca gondozásában jelent meg (Venezia e Ungheria nel Rinascimento, Firenze, Leo S. Olschki ed., 1973). A reneszánsz-kori magyar—olasz kapcsolatok kérdése nem egyszerűsödik le ezekben a tanulmányokban alá- és fölérendeltségi viszonyokra, a hatáskérdések vizsgálatát is az a szellem hatja át, amely az egyetemes és regionális fejlődést korrelációban képes látni.

A tanulmányokból rendkívül széles panoráma bontakozik ki. A kötetben négy téma köre csoportosítva szerepelnek az előadások: az első rész Janus Pannonius alakját állítja a középpontba és innen tekint ki a 15. sz.-i humanizmus kérdéseire; a következő két rész tárgyalja a szorosabb értelemben vett történelmi problematikát, előbb a gazdaság és társadalom kérdéseit, majd a diplomáciai, politikai és hadtörténeti eseményeket; a negyedik szerkezeti egységet pedig a 16. sz.-i szellemi élet aspektusainak szentelik. Magától értetődik, hogy ez a hatalmas anyagot felölelő tematika nem lehet képes szintézis-teremtésre, a tanulmányok azonban nem csupán a részletkutatások során szerzett új, vagy új összefüggésekbe helyezett adatok feltárásával válnak a majdani szintézis nélkülözhetetlen előfeltételévé, hanem elsősorban a dialektikus szemléletnek a nemzetközi kutatásban is szinte kizárólagossá váló módszere révén elsősorban. Az egész reneszánszkutatás szempontjából is kivételes értékkel bírnak tehát ezek a tanulmányok.

A gazdaság- és társadalomtörténeti tanulmányok a 14. sz. vége és a 16. sz. közötti időszak kereskedelmének kérdéseivel, ill. az itáliai tőkések, vikáriusok és hadmérnökök magyarországi szerepével foglalkoznak. *Pach Zzigmond Pál* Nagy Lajos kereskedelmi politikája és a „mercanzie marittime" forgalmazása a zárai béke után címmel részben az „évszázados vitához" ad gazdagon dokumentált adalékokat, amennyiben a reneszánszkori kereskedelem útvonalainak egyes kérdéseit tisztázza. A levantei árucikkek szállításának Erdélyen keresztül vezető vagy azt elkerülő útja az aktuális politikai helyzet függvénye volt, így jelenthetett 1406 fordulópontot még a végig sem vitt kezdeményezésekben is. *Antonio Carile* a 14. és 15. sz.-i velencei és anjou feudumok jövedelméről közöl adatokat. *Teke Zsuzsa* a 15. sz.-i velencei magyar kereskedelem vizsgálatából azt a következtetést vonja le, hogy a megváltozott helyzet ellenére is lényegében folyamatosságról beszélhetünk. *Ugo Tucci* a magyar szarvasmarha export, amely sok korszakban a kulturális és politikai kapcsolatokat is meghatározó tényező volt, 16. sz.-i, velencei realizálásáról ír. A Cinquecento második felében, mint *Zimányi Vera* tanulmánya tanúsítja, az itáliai tőke érdeklődése megélénkült az osztrák és magyar területek iránt. *Bónis György* Itáliai vikáriusok Magyarországon a reneszánsz korában c. munkája kimutatja, hogy az

egyházi jogszolgáltatásban, az azonos képzés és műveltség következtében, vezető szerepük mellett jó együttműködést alakíthattak ki az itteni szervezetekkel. *Marosi Endre* közleménye a velencei hadmérnökök szerepéről bővebb formájában magyarul is megjelent.

A kötet harmadik egysége a diplomácia, politika és hadtörénet eseményeinek 15. és 16. sz.-i egyes kérdéseit vizsgálja. *Alberto Tenenti* professzor a Zsigmond-kori Magyarország és a „serenissima" dalmáciai politikáját és az ebben mutatkozó érdekellentéteket elemzi újabb levéltári kutatásokra is támaszkodva. Ugyanebben a korszakban *Tino Foffano* Castiglioni kardinális, pápai legátus szerepét tisztázza és függelékben közli Zsigmond eddig ismeretlen 1413. júl. 22-én kelt levelét. *Elekes Lajos* Mátyás királynak az itáliai városállamokkal kapcsolatos külpolitikáját foglalja össze. *Tardy Lajos* tanulmánya azoknak a közös érdekeknek az alapján elemzi a velencei—magyar kapcsolatokat, amelyek mindenekelőtt a két állam keleti politikájában realizálódtak. E politika sikertelenségéért — végső soron — a legfelsőbb vezető rétegek bizonytalankodását, cselekvésképtelenségét teszi felelőssé. *Rázsó Gyula* Buda, Bécs és Velence török elleni harcának 1521—32 közötti katonai és politikai kérdéseit tekinti át. *Ritoókné Szalay Ágnes* a Nádasdy-levéltárban talált levél alapján Giambattista Castaldo magyar vonatkozásait illetően tesz közzé újabb adalékokat.

A tanulmányozott korszak jellegéből is fakad, hogy az irodalom-, művészet- és kultúrtörténeti dolgozatok is bőséges történelmi hivatkozásokat tartalmaznak. Kezd kibontakozni az a perspektíva, amely a magyarországi jelenségeket a nagyobb földrajzi és politikai egység: Közép-Kelet-Európa viszonylatában vázolja fel. Azok a munkák, amelyekben nem vetődik fel ez a távlat, adósak maradnak a jelenségek mélyebb analízisével, így marad hiányérzetünk *Raoul Manselli* tanulmányát olvasva, ahol pedig a szerző nagy horderejű kérdés vizsgálatára vállalkozik: a magyar és az európai humanizmus mérlegét kísérli meg felállítani. Örömmel regisztrálható viszont, hogy *Klaniczay Tibor* (akinek gondozásában jelent meg ez a kötet) neuralgikus kérdéseket tisztázó munkái a közép-kelet-európai értelmiségiek nemzeti hovatartozásáról, a nemzetközi tudományos közvéleménybe ivódtak.

Végül — a kötet tartalmi gazdagságával arányban nem álló recenzió terjedelmének korlátai miatt — említsük meg az irodalom- és kultúrtörténeti tanulmányok közül *Kardos Tiborét* (Janus Pannonius és a velencei kultúra), *Cesare Vasoliét* (Dudith András és az üstökös-vita), *Mezey Lászlóét* (Agostino da Vicenza mester, a 16. sz.-i Magyarország agustiniánus platonistája).

TAKÁCS JÓZSEF

A MAGYARORSZÁGI CÉHES KÉZMŰIPAR FORRÁSANYAGÁNAK KATASZTERE I.

(Soksz. Budapest. 1975)

Kézműipari kutatások alkalmával komoly problémát jelent a céhes szervezeteknél keletkezett forrásanyag szétszórtsága. Egy-egy település céheinek iratai rendszerint különböző gyűjteményekben találhatók, és eddig szinte megoldhatatlan problémák előtt állt a kutató, ha azonos vagy rokonszakmákhoz tartozó céhek fejlődését országosan kívánta tanulmányozni.

A szétszórtság oka az, hogy a céheknél írásos és tárgyi anyag egyaránt keletkezett. A céhtárgyak jellegüknek megfelelően a múzeumokba kerültek, és a múzeumok gyakran átvették a céhládákban őrzött könyvek, iratok egy részét is. A céhiratok másik fele a levéltárakba került. Azonban — éppen a párhuzamos gyűjtés miatt — a levéltárak nem tudták elérni azt, hogy egy-egy céhszervezet összes írott anyagát ott őrizzék. Sok céhirat és tárgy került ezen kívül magángyűjteménybe, sőt területileg nem illetékes közgyűjteménybe is.

Az 1960-as években a Bakony Múzeum hosszas kutatást folytatott a Veszprém megyei céhek emlékanyagának összegyűjtése érdekében. Bartócz József Nagy Lászlóval 1970-ben itt dolgozta ki azt a számítógépes módszert, amely a céhes anyag nehézkes felkutatását megkönnyítette. Próbaképpen feldolgozták Veszprém megye 140 céhszervezetének 400 tárgyi és többezer írott emlékét, amelyek 16 különféle őrzőhelyen voltak. A számítógépes módszer alkalmazása újkeletű, de nem ismeretlen a történeti kutatásban. A veszprémi próbálkozás azonban az első komoly kísérlet volt a korszerű adatfeldolgozó technika közös felhasználására a múzeumi és levéltári gyakorlatban.

Bartócz József és Nagy László az 1971 áprilisában Nagyvázsonyban rendezett konferencián 30 kézművesipar-történettel foglalkozó muzeológus, levéltáros, történész előtt ismertették a munkát, és azt javasolták, hogy készüljön egy országos céhkataszter, amely a szervezetekre vonatkozó tárgyi és iratanyagot őrzési hely, időrend, területi és szakmai szempontból — a számítógéptechnika nyújtotta lehetőségek kiaknázásával — összefoglalja.

Az országos felmérés számára az adatlapokat a nagyvázsonyi konferencián megválasztott 8 tagú bizottság dolgozta ki. A munkát a múzeumokban őrzött tárgyi anyag feltárásával kezdték, majd a céhek működése során keletkezett, és alakulásukat dokumentáló iratokat (privilégiumokat) vették számba. A kutatást a területi levéltárakra és magángyűjteményekre is kiterjesztették. Éppen a szétszórtság miatt a privilégiumok esetében felmérték a kiállítóhelyek levéltárait is, és ezek bizonyultak a legpontosabb adatszolgáltatóknak.

Az adatlapok kitöltése 1972 elején kezdődött meg. 84 önkéntes szerző kapcsolódott be a munkába, az ország különféle gyűjteményeiből. 1973 júniusra csaknem valamennyi adat együtt volt. Kidolgozták az őrzőhelyek, helységek, mesterségnevek kódjegyzékét, meghatározták az egyes mesterségek iparági csoportosítását is. Az előkészített anyag Faragó Kálmán programozása alapján 1973 novemberében került számítógépes feldolgozásra. Az 1973 decemberében tartott kézművesipar-történeti konferencián mutatták be a kataszter 3 kötetből álló földrajzi „alaptáblájá"-t, amelynek megvitatása után az anyag kiadását határozták el.

A két kötetre tervezett kataszter 112 gyűjtemény céhes anyagát tartalmazza. Az anyag 212-féle mesterségre és 1000 céhes helyre vonatkozik. Időhatárai: 1400—1872. Az első kötet a munka főbb eredményeinek összefoglalása, a második pedig — a tervek szerint — az összegyűjtött adatok részletes, őrzőhelyek szerinti bemutatása lesz. Az első kötetben kapott helyet a mesterségnév-szótár. Az adatlapok kitöltői — az utasítás értelmében — a céhek eredeti nevét vették fel. Sok olyan elnevezés fordult elő, amely nem található meg az irodalomban. A munka egységessé tételéhez latin—magyar—német nyelvű mesterségnév szótárra volt szükség. A szótár, amelyet Nagy Lajos állított össze, 356 magyar mesterségnevet (ezeknek 150 változatát) tartalmaz, német és latin megfelelőivel.

A kötet lényeges részét a kiértékelő, összefoglaló táblák teszik ki. Az egyes adatokat a helynév, a mesterségnév kódja és az évszám jelöli. A helynevek kódszámainak növekvő sorrendjében találjuk meg a privilégiumok, legényrendtartások, jegyzőkönyvek, mesterkönyvek, bizonyságlevelek, céhtárgyak felsorolását. Ezután szakmánkénti és helyszerinti csoportosítás, majd a céhszervezetek, privilégiumok, pecsétnyomók időrendi felsorolása következik. A táblázatos anyagot őrzőhelyek szerinti mutató zárja le.

A céhkataszter műhelykataszter egészíti ki. Domonkos Ottó kezdeményezésére 61 őrzőhely szerszámanyagát dolgozták fel. A műhelykataszterből kiderül, hogy a múzeumok 97 mesterség szerszámait gyűjtötték össze, és csak 138 teljes és 335 hiányos műhely eszközeit őrzik. A gyors technikai fejlődés következtében a kézműves szerszámok mennyisége egyre inkább csökken. A begyűjtésre és az anyag megóvására ez az összesítés is felhívja a figyelmet.

A céhkataszter elsősorban azoknak a kutatóknak nyújt segítséget, akik egy-egy szakma országos fejlődését kívánják tanulmányozni, azonban megkönnyíti a munkát egy város vagy megye céhes iparának kutatása során is. A kataszter összeállítása közben eddig ismeretlen céhek bukkantak fel, vagy már ismert testületek korábbi előzményeivel kapcsolatban kerültek napvilágra adatok. Az anyag használatánál figyelembe kell venni azt, hogy a kataszter csak a céhek saját iratait veszi számba. A céhtörténeti kutatások során nem lehet a munkát csupán ezekre leszűkíteni. Különösen nem, ha a céhes iparon túl az egész kézműipar vizsgálatát tűzzük ki célul. A céhes viszonyok kutatásánál is szükség van a helytartótanácsi, valamint a városi közigazgatási iratok használatára; a termékek meghatározásánál a vármegyei limitációkra, a kézművesek számának megállapításánál az összírásokra, vagyoni helyzetük, életmódjuk vizsgálata esetén pedig a hagyatéki leltárakra. A céhkataszter ilyen értelemben csak a kézműipari kutatás egyik forrástípusának korszerű, területi határoktól mentes összefoglalása.

A kötetet azonban csak a múzeumi anyag vonatkozásában tekinthetjük teljesnek. A levéltárak céhes fondjaiból elsősorban a könyvanyag került feldolgozásra, az ügyviteli iratok besorolása ilyen rendszerbe már problematikusabb volt. Bár a kataszter felsorolja a remekrajzokat, bizonyságleveleket, vándorkönyveket, azonban ez levéltári vonatkozásban csak kis töredéke a ténylegesen megmaradt anyagnak. A közigazgatási iratok között található, mellékletként csatolt remekrajzokat, vándorkönyveket már nem lehetett feldolgozni. Másik probléma az, hogy a privilégiumok feltárásakor az Országos Le-

véltár anyagából kimaradt az 1783—1815 közötti időszak vizsgálata. E korszak céhes viszonyaira az 1783—1788 közti években a Departamentum Coehale vonatkozik, az 1788—1815 közti céhlevelek pedig csak a Departamentum Civitatense nehezen kezelhető anyagában kutathatók. Az iratok átnézésével azonban a katasztert ebben a vonatkozásban ki lehetne egészíteni. Hasonló kiegészítés lehetne az elpusztult, de korábban publikált céhlevelek feldolgozása, vagy a számítógépes adatok további kombinálása is (pl. szakma — időrend; telephely — időrend szerint).

DÓKA KLÁRA

SAS ANDOR:

A KORONÁZÓ VÁROS. A BÉCSI KONGRESSZUSTÓL A NAGY MÁRCIUSIG. 1818—1848.

(Budapest, Gondolat Könyvkiadó — Bratislava, Madách Kiadó) 1973, 336 l.)

A Gondolat és a pozsonyi Madách Könyvkiadó régi adósságot törlesztett, amikor tizenegy évvel Sas Andor halála után megjelentette hátrahagyott kéziratát a reformkori Pozsony történetéről. Ennek az eredeti címe azonban a következő lett volna: „A diéták városának napjai a bécsi kongresszus idejétől a nagy márciusig". Könyvét a Madách Kiadó eredetileg „Pozsony napjai" címmel hirdette, a címlapon Pozsony reformkori képe lett volna, végül azonban egy történelmietlen borítólappal látták el: a pozsonyi vár négy évvel a bécsi kongresszus előtt leégett, az illusztrátor érdeméből azonban a vár Mária Terézia korabeli kontúrjai kerültek a címlapra. A korona rajza is inkább az osztrák császári és cseh királyi korona fantasztikus kombinációja, a szentistváni koronára csak a ferde kereszt emlékeztet, ez azonban ráadásul kettősnek van ábrázolva! A méltóbb borítólapot érdemlő munka egyébként eléggé csekély (2000) példányszámban jelent meg.

Mielőtt a valóban hézagpótló munka méltatására térnénk, a szerzőt is be kell mutatnunk: Sas Andor 1887-ben született Budapesten. Egyetemi tanulmányai elvégzése után Jászi Oszkár polgári radikális csoportjához csatlakozott, publikált olyan folyóiratokban, mint a Huszadik Század, Egyetemes Philológiai Közlöny, Athenaeum és Nyugat. Első önállóan megjelent kötete Hölderlin német költővel foglalkozott, 1919-ben „Leckék az újkori kapitalizmus és a bérmunkásság korából" címen adott ki könyvet. A proletárdiktatúra alatt egyetemi tanári kinevezést kapott, annak leverése után felesége szülővárosába, Bécsbe emigrált. Később Csehszlovákiába költözött, előbb a munkácsi magyar kereskedelmi akadémia, majd a pozsonyi magyar tannyelvű tanítóképző intézet tanára lett. A müncheni döntést követően családjával együtt bujdosni volt kénytelen. A csehszlovák állam újraalakulása után visszatért Pozsonyba, ahol 1946-ban szlovák nyelven publikálta „Talleyrand Pozsonyban az 1805. évi békeszerződés megkötése idejében" c. tanulmányát. Folyóiratokban elszórt cikkeinek egy része magyarul jelent meg „Történelmi és irodalmi tanulmányok" címmel (1953), két év múlva pedig a munkácsi Schönborn-uradalom történetéről készült monográfiája látott napvilágot „Egy kárpáti latifundium a hűbéri világ alkonyán" címmel. 1957-től a Komensky-egyetem bölcsészettudományi karán a magyar tanszék vezetője volt, 1962-ben bekövetkezett haláláig.

A könyv névtelen bevezetőjétől megtudjuk, hogy a reformkori Pozsony története lényegében befejezetlen mű, mivel Sas Andort a kézirat végleges formába öntésében halála meggátolta. Használta a pozsonyi városi levéltárat, az egykorú hírlapokat és az idevágó történeti irodalmat.

Az első fejezet a város gazdasági és társadalmi életének tükre. A közlekedést még postakocsik, a Dunán pedig vontatott hajók bonyolították le, de már 1818-ban megjelent az első gőzhajó és 1837-ben az első lóvasút, amely a Magyar Király Szállótól egyelőre Bazinig, később Nagyszombatig, végül pedig Szeredre közlekedett. Csak 1848-ban készült el a Sáncúttól Marcheggen át Bécsbe vezető vasútvonal, de már gőzmozdonyvontatással. Csak a rend kedvéért jegyzem meg, hogy a vár és Pozsony-váralja (Zuckermandl) község nem a szabad királyi város, hanem Pozsony vármegye joghatósága alá tartozott: csak 1850-ben csatolták Pozsony városához Terézváros néven, mint IV. kerületet.

A következő fejezetben a reformkori város önkormányzatáról van szó. Megtudjuk, hogy mindössze 1600 helyi lakosnak volt polgárjoga, ami feltűnően kevés az akkori összlakossághoz képest. Ezt Kossuth Lajos is szóvátette a Pesti Hírlapban. Ezek a patríciusok száztagú városi nagytanácsot választottak, amely megválasztotta a tizenháromtagú magisztrátust (másnéven szenátust) és az országgyűlésre delegálta a város két követét.

Az események sodrában a várospolitika c. fejezet a tulajdonképpeni várostörténet. Egyes alcímekre külön is föl kell hívnunk a figyelmet: A bécsi kongresszus és Pozsony, A város és az országgyűlés 1825—27-ben, Gentz és Metternich 1830-ban, Reformerek és rendőrkémek 1832—1836-ban, Pozsonyi követválasztás 1843-ban és Az utolsó rendi országgyűlés. Ez az utóbbi alfejezet feltűnően csonka. (Széchenyi, Kossuth, Deák, Kölcsey, stb. is jobb és terjedelmesebb méltatást érdemelt volna.) Sas Andor ezt azzal indokolja, hogy a Mihály-kapu utcai országház tárgyalásainak és a tanácskozásokon folyó küzdelmeknek az ismertetése az országos történet (szóval nem a várostörténet) feladatai közé tartozik. Ám az utolsó rendi országgyűlés eseményei azért is nagyobb méltatást érdemeltek volna, mert a túlnyomórészt németajkú városi polgárságot is fölrázták az országos ügyek iránti közönyéből.

Végül a Művelődés című fejezetben van szó a pozsonyi iskolákról, köztük a királyi jogakadémiáról is, amely 1914-ben beolvadt az Erzsébet Tudományegyetembe. További alcímek a városi tudományos és irodalmi élettel, a helyi sajtóval és művészeti élettel foglalkoznak. A Palacký cseh történész és Štúr szlovák literátor és politikus pozsonyi éveiről szóló alfejezetek, amelyek az eredeti kéziratban nem szerepeltek, utólagos kiegészítések. Különös figyelmet érdemel a Ferdinand von Lüttgendorf festőművésszel foglalkozó részlet, mivel Lüttgendorf tizenhat évig Pozsonyban élt és alkotott, többek között műtermi kiállítás formájában ő rendezte itt az első művészeti kiállítást is.

Sas Andor könyvének számos bírálója a művet torzónak minősítette. Tény az, hogy a már említett hiányosságokon kívül nem foglalkozik a katolikus és evangélikus egyháztörténeti vonatkozásokkal, s a gettóval sem, pedig a zömmel Pálffy-funduson letelepült pozsonyi zsidóság vonzáskörébe olyan hitközségek tartoztak, mint Bazin, Szenc, Oroszvár, Köpcsény és Hainburg. Ugyancsak nincsen szó a pozsonyi helyőrség történetéről sem, pedig itt volt hadtestparancsnok az 1848 szeptemberében a pest-budai hídon a forradalmi tömeg által megölt császári biztos, gróf Lamberg Ferenc altábornagy („Még egy terra incognita" című könyvét magyarul írta); itt szolgált és itt is született Aulich Lajos alezredes (majdan honvédtábornok és aradi vértanú) és itt állomásozott a nagyobbrészt szlovák legénységű 2. Sándor gyalogezred, amely a szabadságharc idején a magyar oldalon harcolt. Ugyanakkor ki kell hangsúlyozni, hogy Sas Andor, aki elsőnek tárta fel a városi levéltár ide vágó anyagát, s 1938-ban kezdett hozzá annak feldolgozásához, nem folytathatta kutatásait más levéltárakban is, mert menekülnie kellett.

A könyvhöz nem csatolták a szerző életrajzát, de ezt a hiányt a Madách Kiadó jóvátette azzal, hogy utólag kiadta Sas Andor biográfiáját Párkány Antal tollából.

FOGARASSY LÁSZLÓ

GEORGE BARIȚ ȘI CONTEMPORANII SĂI. I. KÖT.

(Bukarest, Editura Minerva. 1973. 483 l.)

GEORGE BARIȚ ÉS KORTÁRSAI

George Bariț (1812—1893) hagyatéka 11 000 levelet őriz, s ezek 1973-tól 1976—77-ig tizenkét kötetben kerülnek közlésre és bemutatásra, a XI. kötet az idevágó levéltári forrásokat tárja az olvasó elé, a XII. kötet tanulmánya e levelezés történeti-kulturális értékét tárja majd fel. A forrásfeltárás és a közlés munkájával megbízott mintegy hétfőnyi munkaközösség a jelen, az első kötet közrebocsátásával tette meg az első és talán a legnehezebb, de mindenesetre a legfelelősségteljesebb lépést, hiszen a sorozat egészének iránytszabó és minőségét alapvetően meghatározó kérdésekben kellett dönteni; mint a szövegközlés technikája és jegyzetelés módja, vagy az eltérő helyesírások és az archaizmusok megtartása. Feladók és címzettek levelei alkotják az egyes egységeket, amelyek élén néhány oldalnyi bevezetés taglalja George Bariț és levelezőtársai viszonyát, kitérve a levelezésben felvetődő lényegesebb kérdésekre. A közlő nem hagy egy lényegesebb

mozzanatot sem magyarázat nélkül, értékeli az eddigi közlések szakszerűségét és felhívja a figyelmet egy-egy fontosabb dokumentum forrásértékére.

Az első kötet A. Florian (1838—1854 között), A. T. Laurian (1840—1875 között) és I. Maiorescu (1838—1863 között) Bariţhoz írt leveleit tartalmazza, s ez egyben jelzi a kötet forrásértékét is. Valamennyien a román nemzeti ébredési mozgalom 1848-as nemzedékének nagyjai. Erdélyiek, akik saját egzisztenciális gondjaikon keresztül, a román nemzeti fejlődés távlatait mérlegelve felismerték, hogy a román nemzeti fejlődés súlypontja az adott viszonyok között csak a dunai fejedelemségekben lehet, s politikai tevékenységükben is ez vezette őket, amikor a magyar nemzeti mozgalommal hol szembefordulva, hol a megegyezés útjait keresve fáradoztak — a körülményektől függően — a román nemzeti egység megvalósításán vagy az erdélyi és magyarországi románság nemzeti fejlődésének biztosításán. Bariţ kivételével többnyire a Kárpátokon túl tevékenykedtek tanári-értelmiségi pályán, de Bariţ brassói lapszerkesztői működése is a dunai román fejedelemségek politikai-kulturális életében gyökerezett, amit jól példázhat az is, hogy az általa szerkesztett brassói román lapoknak nem egyszer több előfizetője volt Havasalföldön és Moldvában, mint Erdélyben és Magyarországon. Florianhoz és Maiorescuhoz mélyebb barátság kötötte Bariţot. A tőlük kapott levelek életútjuk egy-egy olyan mozzanatáról tudosítanak, amelyeket elsősorban életrajzírók használhatnak hőseik érzésvilágának, lelki arculatának jellemzésére. A Vormärz román értelmiségijének egzisztenciális gondjait idézik; Bariţ válságát, amikor az 1840-es évek második felében fel akarta adni lapjai szerkesztését, Florian és Maiorescu a havasalföldi társadalmat bírálva vallanak magányosságukról, a reformer-polgárosító tevékenység akadélyairól. Iorga irodalomtörténetének egy szép fejezete épült ezekre a század elején már töredékesen közölt levelekre. Az 1840-es évekbeli balázsfalvi „per" — az egyházi hierarchia kötöttségeit áthágó, az egyházat nemzeti célok szolgálatába állítani akaró tanárok és diákok elleni egyházi-állami fellépés — néhány szereplőjének egyéni jellemvonásai rajzolódnak ki élesebben. Olvashatunk az 1850-es évek elkeseredett és reménytelen politikai küzdelmének részleteiről, hogy miként probáltak volt szövetségeseik ígéreteiből valóra váltani valamit a neoabszolutizmus kedvezőtlen feltételei között.

Laurian leveleiben van a legkevesebb személyes vonatkozás, de a politikai életre ezek hozzák a legtöbb új információt. (S érdekes, hogy ő, aki mesterséges — a latin nyelvet nem ismerő számára érthetetlen — román nyelvet konstruált, leveleiben kerülte a mesterséges ill. az erőltetettnek ható szavakat és szerkezeteket.) Bukarestből 1848. április 8-án kelt levele, I. Chindriş szerint radikalizmusa miatt az egyik eddig ismert legvilágosabb és legegyértelműbb korabeli román program. Az ortodox és a görög-katolikus vallás egyesítésével egységes román vallást akart, s „kárpótlás nélküli jobbágyfelszabadítást", s mindez azért is figyelemre méltó, mert őt küldte Bălcescu a havasalföldi forradalmat előkészítő erők képviselőjeként Erdélybe, a konföderációvá alakítandó román—magyar szövetség előkészítésének utasításával, de ő némi ingadozás után eltérve küldetése célkitűzésétől az esélyesebbnek vélt félhez csatlakozott. Laurian egy feljegyzése Şaguna ortodox püspök szerepéről, döntéseinek motivációjáról alkotott képünkön finomit; Laurian szerint dokumentumok is maradtak fenn arról, hogy Şaguna Magyarországról megtérve 1848 őszén csak a nagyszebeni főhadparancsnokság börtönt is kilátásba helyező fenyegetése után állt nyíltan az ellenforradalom mellé, s ezt az epizodot még nemcsak az elfogultsággal gyanúsítható Lemény görögkatolikus püspök emlékiratai őrizték meg, de maga Şaguna is el-elbeszélte ezt az esetet, nyilván ha a körülmények úgy kívánták. (Haynald püspök iratai. Weér Farkas feljegyzése az 1861-es gyulafehérvári értekezletről. OSzK Kézirattár. Fol. Hung. 1722).

„Bariţ és kortársai kétségkívül nem kényelmes munka, (. . .) —idézzük a bevezetésből —, de az áldozatokért kárpótol a vaskos kötet és az információk újszerűsége . . .", amelyek szélesebb és biztosabb távlatokat nyitnak a kutatásnak, a további vizsgálódásoknak.

MISKOLCY AMBRUS

BONYHÁD A 18—20. SZÁZADBAN

(Bonyhád nagyközség tanácsa. 1975. 205 l.)

Örvendetesen fejlődő helytörténeti irodalmunkban egyre több kiadvány kerül napvilágra, amely gazdagítja, színesíti a magyar történetírást. Bonyhád nagyközség tanácsa 1975-ben adta ki a „Bonyhád a 18—20. században" című tanulmánykötetet, amelynek szerkesztője dr. Kolta László.

Elismerésre, dicséretre méltó kezdeményezés a bonyhádi községi tanács részéről, hogy felszabadulásunk 30. évfordulóját tanulmánykötet megjelentetésével is ünnepelte, s a község múltja néhány kérdésének felvillantásával is erősítette a szocialista hazafiságot, az egészséges lokálpatriotizmust.

Tekintettel arra, hogy *Soczó Lajos* tanácselnök bevezetőjében újabb tanulmánykötet kiadását ígéri, szükségesnek látszik az első kötet megjelenése után a tapasztalatok következetes levonása.

A kiadványnak nincs egységes koncepciója, egységes szerkesztési elve, s ez — a tanulmányok egy részének magas színvonala ellenére — csökkenti a kötet értékét. Vitathatatlan a szerkesztő és a kiadó jószándéka: összegyűjteni mindent, ami szolgálhatja e szép völgységi központ szeretetét, a hozzá való ragaszkodást, ami fellendítheti a honismereti munkát. De a csokor túlságosan tarka, a műfaj jellege vitatható. Tizenkét szerző tizenegy dolgozata nagyon vegyes képet ad Bonyhád történetéről: Vörösmarty Mihály és Perczel Etelka szerelme, Perczel Mór legendás életútja találkozik itt a bonyhádi tájfajta szarvasmarha kialakulásával, a bonyhádi utcanevek történetével, ugyanígy Illyés Gyula bonyhádi diákévei kerülnek egy kötetbe a zománcgyár valamint a cipőgyár múltjának feltárásával.

Az olvasóban bizonyos hiányérzet keletkezik: a fenti témák voltak-e Bonyhád két és félszázados történetének legfontosabb problémái? Még említés is alig van a nemzetiségi kérdésről, pedig a 18. század végén a Bonyhádon élő 4709 lakosból alig volt néhány magyar, a lakosság zöme német volt. Nem kapunk képet a társadalmi és osztálytagozódásról — kivéve a bonyhádi kereskedőréteg kialakulását —, elhalványulnak a feszítő társadalmi ellentmondások, a haladó munkásmozgalmi hagyományok, az antifasiszta küzdelmek. Nagy szükség lett volna egy rövid, átfogó bevezető tanulmányra, amely felölelte volna a 250 éves fejlődés legfontosabb kérdéseit, s ezt egészítették volna ki a kötetben található írások.

A tanulmányok sorából kiemelkedik *dr. Kolta László:* Perczel Mór című cikke, amely végigkísér bennünket a bonyhádi hős tábornok ellentmondásokkal teli életútján. Igen értékes adatokat közöl a szerző Perczel Mór és Marx Károly 1860. évi levelezéséről: Marx Perczelben „. . . az európai szabadság legkiválóbb előharcosainak egyikét" látja. Ugyanakkor Kolta László reálisan mutat rá Perczel hibáira is.

Hasonlóan értékes írás *dr. Szilágyi Mihály:* A bonyhádi kereskedők című tanulmánya is. Az eredeti levéltári dokumentumokra, a fellelhető hazai és külföldi szakirodalomra épített dolgozat hiteles, valóságos képet fest; jól sikerült gazdaságtörténeti munka.

Új nézőpontot, rendkívül figyelemre méltó értékelést ad *Király István:* A bonyhádi tájfajta szarvasmarha kialakulása című kiváló gazdaságtörténeti tanulmánya.

Solymár Imre írása Bonyhád felszabadulásával s az azt követő néhány év történetével foglalkozik. A szerző igen értékes helytörténeti dokumentumokat közöl a felszabadulás utáni politikai harcokról. Nem hallgatja el, hogy Bonyhád a második világháború folyamán a Volksbund dél-dunántúli erőssége volt, s a fasiszta maradványok elleni küzdelem itt is jelentős haladó erőket kötött le. Szerencsésebb lett volna a volksbundista németek kitelepítését szélesebb horizonton vizsgálni.

A tanulmányok egy része nem köti össze a bonyhádi eseményeket a nagy országos, de még a megyei összefüggésekkel sem; izoláltan vizsgálja a történelmet, s a provincializmus színvonalán mozog.

Kívánatos, hogy újabb kötet közreadása esetén a szerkesztő nagyobb tudományos igénnyel lépjen fel egyes szerzőkkel szemben. A tudományos igény emelése nem mond ellent az ismeretterjesztés alapvető funkcióinak. A szerkesztő adjon a kötetnek gazdaságtörténeti, politikatörténeti, kultúrtörténeti vagy egyéb jelleget.

A tanulmánykötet rajzai — *M. Érdi Judit* munkája — szépen illeszkednek Bonyhád történeti fejlődéséhez. A kötet kiállítása, nyomdatechnikája, esztétikai arculata megfelel a szekszárdi nyomda hírnevének.

FEHÉR ISTVÁN

GAÁL ENDRE:

VÁLOGATOTT DOKUMENTUMOK A SZEGEDI IPARI MUNKÁSOK SZOCIALISTA SZAKMAI SZERVEZKEDÉSÉNEK TÖRTÉNETÉBŐL 1890—1904

(Acta universitatis Szegediensis de Attila József nominatae XLII. [1972] 45 l., L. [1974] 103 l.)

A szegedi történészek koncepciózusan szerkesztett kiadványában, az Acta Historica-ban Gaál Endre, a szegedi munkásmozgalomtörténet jeles kutatója érdekes vállalkozásba fogott. Az 1972-ben megjelentetett XLII. füzetben megkezdte, majd az L. füzetben (1974) folytatta a szegedi ipari munkások 1890—1918 közötti szocialista szakmai szervezkedése válogatott dokumentumainak közreadását. Forráspublikáció-sorozatával a szerző egyrészt a tervbe vett, illetve folyamatban levő szegedi és Csongrád-megyei szakszervezet- és munkásmozgalomtörténet feldolgozását kívánja elősegíteni, másrészt hasznos adalékokkal szeretne hozzájárulni az országos munkásmozgalomtörténeti kutatásokhoz. Ez utóbbi törekvése azért is fontos, mert az eddig megjelent alapvető munkásmozgalomtörténeti forrás- és dokumentumgyűjtemények, úttörő jellegű kiadványok csak korlátozott mértékben tartalmaznak helyi munkásmozgalomtörténeti forrásokat. Gaál Endre vállalkozása tehát mindenképpen időszerű és ösztönző, ugyanakkor jól illeszkedik az utóbbi években fellendült hazai dualizmus-kori általános történeti és szakszervezet- illetve munkásmozgalomtörténeti kutatásokhoz.

A forráskiadvány első füzetében, amely az 1890 és 1900 évek közötti időszakot öleli fel, a szerző huszonkét dokumentumot közöl. E források tanúsága szerint Szegeden is — az ország legtöbb vidéki nagyvárosához hasonlóan — az 1890-es években, a Szociáldemokrata Párt megalakulása után jöttek létre a már osztályharcos alapon álló szocialista szakegyletek. Előbb az erősebb kisipari szakmák (cipész-, szabó- és asztalosipar) munkásai kezdtek szervezkedni, majd az évtized második felében a szegedi szociáldemokraták megtették az első lépéseket a nagyipari (fa- és kenderfeldolgozó) munkások szervezésére is. Jóllehet Szeged az akkori Magyarország legnépesebb városa volt, a szocialista szakmai szervezkedés tekintetében elmaradt az olyan jelentős délmagyarországi vidéki ipari gócpontoktól, mint Arad, Temesvár vagy Pécs. A szegedi szervezetek a munkások viszonylag szűk rétegét tudták megnyerni, működésük nem volt elég rendszeres, és ekkor még nem voltak képesek egy-egy szakma munkásainak többségére kiterjedő sztrájkmozgalmak szervezésére.

Az 1901—1904-es évek ötvenkét dokumentumát tartalmazó második füzet anyagát a szerző már jóval nagyobb számú forrásból válogathatta össze. Az előző évtizedhez képest ugyanis — az országos helyzethez hasonlóan — a szegedi szocialista mozgalomban is szinte ugrásszerű fejlődés ment végbe. Különösen 1904-ben vált szembetűnővé a szakszervezeti mozgalom fellendülése. A helyi ipari munkásság mintegy 14%-a lett szervezett munkás (országosan ez az arány csak 6%-ot tett ki). Noha a szakmai szervezetek többsége továbbra is elsősorban kisipari munkásokra támaszkodhatott, a források arról is tanúskodnak, hogy az építőmunkás és nyomdász szakegylet megerősödése folytán a középüzemi munkásság szerepe fokozódott a szegedi szakmai mozgalomban. A század első éveiben a város nyomdászainak és építőipari munkásainak a sztrájkjai voltak a legjelentősebbek. Ezek mellett a kisipari munkások is eredményes gazdasági harcokat folytattak. Az országos szakszervezeti szövetségek szegedi csoportjainak ebben az időszakban történő megalakulása a meglevő szakegyletek csatlakozása útján ment végbe. Az országos szervezetekhez történt csatlakozás után a szegedi csoportok munkája rendszeresebbé vált, politikailag is magasabb színvonalra emelkedett. Ezekben az években jelentek meg Szegeden is félillegális szabadszervezetek, amelyek tevékenységében ekkor még a szocialista politikai agitáció kisebb hangsúlyt kapott. A szegedi szociáldemokrata párt erősödése azonban kifejezésre jutott abban a növekvő szerepben, amelyet a város szakszervezeti mozgalmának fejlődésében játszott. Ennek mintegy ellensúlyozására a város munkáltatói is lépéseket tettek egy helyi munkáltatói szervezet létrehozására. Így a századforduló éveiben a munkások és munkaadók között folyó csatározások Szegeden is a szervezett osztályok harcának alakját kezdték ölteni. Gaál Endre értő kézzel összeválogatott dokumentumai számos lényeges helyi és országos munkásmozgalomtörténeti összefüggésre világítanak rá. A források mindenekelőtt jól érzékeltetik azt a körülményt, hogy a vidéki „patriarchális kapitalizmus" kizsákmányolása, elnyomó állami-közigazgatási-ideológiai apparátusa mennyire lelassíthatja a munkások szervezkedését, öntuda-

tos osztállyá szerveződését, gazdasági és politikai harcuk kibontakozását. A századforduló éveiben Szegeden még 16 órás munkaidő is előfordult. A kegyetlen kizsákmányolás, a mérhetetlen nyomor körülményei között tengődő vidéki „fehér rabszolgákat" az urak sem tudták megakadályozni abban, hogy létrehozzák saját szervezeteiket és megindítsák kisebb-nagyobb sztrájkjaikat a rövidebb munkaidőért, magasabb bérért és jobb életkörülményekért.

Gaál forrásai híven dokumentálják a szegedi szakmai mozgalomban is kezdettől jelenlevő munkásösszetartást, szolidaritást és internacionalizmust. A szegedi munkásoknak nemcsak budapesti és más vidéki nagyvárosi, hanem bécsi munkásokkal is kapcsolatai voltak, amelyek különösen a sztrájkok idején jelentettek nagy segítséget. A dokumentumok bemutatják azt a nagy és jelentős szerepet, amelyet a fővárosi munkásmozgalom gyakorolt a szegedi munkások szocialista szakmai szervezkedésére, ugyanakkor azt is érzékeltetik, hogy kölcsönhatás állt fenn a budapesti és a nagyvárosok munkásmozgalma között, amely egyre szélesedett a század első éveitől kezdve.

A források gyűjtése és válogatása során Gaál igyekezett figyelembe venni a szegedi szakmai mozgalom művelődési vonatkozásait is. Helyesen látja és érzékelteti — sajnos csak két, egyébként valóban értékes és csupán egy-egy példányban ismert nyomtatott szakegyleti könyvtári katalógussal —, hogy a művelődés és osztályharc szoros kapcsolatának felismerése megjelenik a szegedi munkásmozgalomban is. Jó lenne tudni, hogy forrásanyag hiánya vagy más okok miatt nem közölt eddig más jellegű (például munkástanfolyamokra vonatkozó) dokumentumokat, ugyanis Budapesten és egy-két vidéki nagyvárosban a század legelső éveiben már munkástanfolyamokat szerveztek a szakszervezetek és szociáldemokrata pártszervezetek.

Gaál forráspublikáció-sorozatáról végül megállapíthatjuk, hogy példás módszertani alapossággal és mintaszerű tudományos jegyzetapparátussal készült. Az egyes forrásokhoz fűzött megjegyzései jól szolgálják mind az országos, mind a nemzetközi munkásmozgalomtörténeti háttér megvilágítását. Logikusnak látszik a két füzet szerkesztésében mutatkozó különbség is. Az első füzet ugyanis csak kronológiai sorrendet érvényesít, a második már a tárgyi csoportosításon belül alkalmazza a kronológiai sorrendet. Gaál forráspublikációit jól tudják hasznosítani a munkásmozgalomtörténet kutatói és az igényes, a szemléltető dokumentumokat szívesen használó történelemtanárok és oktatók.

Soós Pál

CSONKA RÓZSA:

AGRÁRPROBLÉMÁK, PARASZTMOZGALMAK ÉS A KOMMUNISTA INTERNACIONÁLÉ AGRÁRPOLITIKÁJA (1919—1929)

(Budapest, Akadémiai Kiadó. 1974. 256 l.)

Magyarországon az agrártörténeti kutatásoknak nagy hagyományai vannak. A megjelent munkák tetemes hányada — érhetően — a hazai agrárfejlődés kérdéseivel foglalkozik. A környező országok, az európai államok, vagy más földrészek agrárproblematikájáról kevés feldolgozás született, s magyar történészek eddig még nem tanulmányozták behatóan, hogy hogyan alakult a nemzetközi munkásmozgalom és a parasztság viszonya az elmúlt több mint fél évszázadban. Csonka Rózsa az első — nemcsak Magyarországon, hanem nemzetközileg is —, aki ezt a fontos, a hazai és a nemzetközi munkásmozgalomban évtizedek óta vitatott kérdést választotta tárgyául.

A szerző először a jelentősebb nyugateurópai szociáldemokrata pártok — a brit Munkáspárt, a német, osztrák, cseh szociáldemokrata párt és a francia szocialista párt agrárkérdésben elfoglalt álláspontját tekinti át. Arra a következtetésre jut, hogy mivel az első világháború után kibontakozó forradalmi fellendülés időszakát nem használták ki, s nem törekedtek a kapitalizmus megdöntésére, nem foglalkoztak a lehetséges szövetségesek, így a parasztság gazdasági és politikai problémáival sem. Csak a 20-as évek közepén, második felében kezdtek közeledni a parasztsághoz, s ekkor dolgoztak ki a legtöbb pártban részletes agrárprogramot. Ezek azonban sem társadalmi, sem politikai szempontból nem voltak radikálisabbak a polgári pártok ezidőtájt megfogalmazott elgondolásainál. A szerző úgy véli, hogy a szociáldemokrata pártok a „szavazatok számát emelendő fordultak az agrárproletariátus és a tulajdonos paraszti rétegek felé" (39. l.).

Csonka Rózsa a nemzetközi munkásmozgalom reformista szárnyának magatartását szembesíti az Oroszországi Szociáldemokrata Párt, majd a bolsevikok agrárpolitikájával. Rámutat arra, hogy Lenin és hivei felismerték a parasztkérdés jelentőségét és helyesen — nem doktriner módon — alkalmazták a marxizmus tanításait az oroszországi viszonyokra. Olyan forradalmi agrárprogramot dolgoztak ki, amely megfelelt az agrárproletariátus és a szegényparasztság érdekeinek, s alapot adott a munkás-paraszt szövetség kialakítására. Az agrárkérdést az általános stratégia — a munkáshatalom megteremtése — részeként kezelték. Az 1905—1907-es polgári demokratikus forradalom tapasztalatain okulva, módosították korábbi programjukat; támogatták a parasztság valamennyi forradalmi követelését, beleértve a földesúri, állami, egyházi nagybirtok elkobzását is, de arról nem döntöttek, hogy a földet kiknek kell adni. Lenin a föld szétosztásával ekkor még nem értett egyet. A szociáldemokraták kimentek falura, hozzákezdtek a parasztság megszervezéséhez, mert tudták, hogy a cárizmust megdönteni csak a parasztsággal összefogva lehet. 1917-ben — a bolsevikok helyes politikája következtében —, a Nagy Októberi Szocialista Forradalom szerves részeként agrárforradalom zajlott le: a földesúri földeket elkobozták, a proletár állam minden földet köztulajdonba vett, s átadta használatra a parasztságnak. Országszerte parasztszovjetek alakultak, amelyek támogatták a városi proletariátust.

Az Októberi Forradalom és az azt követő forradalmi fellendülés nagy hatást gyakorolt a parasztság magatartására Kelet-Európa országaiban és a balti államokban, amelyeknek társadalmi berendezkedése hasonlított az oroszországihoz. E területeken hatalmas parasztmegmozdulásokra került sor, míg Nyugat-Európa falusi lakossága mozdulatlan maradt. (A 20-as évek elején jelentősen fellendült a parasztság szervezkedése a gyarmati és félgyarmati országokban, így többek között Indiában, Kínában, Mexikóban és Vietnamban.) Kelet-Európában a parasztmozgalmak szorosan összefonódtak a nemzeti függetlenségi mozgalmakkal, s jelentős szerepet játszottak a polgári demokratikus forradalmak győzelmében.

A burzsoázia a 20-as évek elején a kelet-európai és a balti államok nagy részében a nemzeti függetlenség megvédése, a polgári rend megszilárdítása és a paraszttömegek megnyerése érdekében földreformot hajtott végre. A szerző kimutatja, hogy a felülről végrehajtott, nacionalista célokat szolgáló mérsékelt reformok nem érték el céljukat, nem számolták fel a nagybirtokrendszert, viszonylag kevés falusi embernek juttattak földet, sokszor nem is a leginkább rászorulóknak. A paraszti társadalmon belül nem mérsékelték, hanem sokkal inkább elmélyítették az ellentéteket.

A 20-as évek elejének egyik jellemző vonása volt Kelet-Európában, hogy a forradalmi fellendülés hatására — a kibontakozó agrárválság talaján — sorra alakultak meg a parasztpártok, s a korábbiak tevékenysége megélénkült. A szerző jellemzi a Bolgár Népi Földműves Szövetség, a lengyel Piast, a román Nemzeti Parasztpárt, a Horvát Köztársasági Parasztpárt politikai arculatát és ismerteti pályafutásukat. Nem tagadva a közöttük meglevő különbségeket, közös vonásukként azt emeli ki, hogy a magántulajdon alapján álltak, ideológiájukban antifeudális és antikapitalista vonások keveredtek kommunista- és munkásellenességgel. Földosztást, önálló parasztthatalmat követeltek. A parasztegység jelszavával igyekeztek maguk mögé állítani a parasztság széles tömegeit. A gyakorlati politikában azonban mérsékeltek voltak, együttműködtek a polgári pártokkal, s ha hatalomra jutottak, a burzsoázia érdekeit védelmezték. 1924-ben a Sztamboliszkij, a Bolgár Népi Földműves Szövetség vezére kezdeményezésére megalakul a parasztpártok nemzetközi szervezete, az ún. Zöld Internacionálé. Feladata a kommunisták alapította Paraszt Internacionálé befolyásának semlegesítése volt. A szervezet azonban nemzetközileg nem játszott komoly szerepet, s a 30-as évek elején felbomlott.

A könyv legérdekesebb fejezetei a Komintern agrárpolitikájával foglalkoznak. A nemzetközi munkásszervezet első kongresszusán, 1919-ben, még nagyon doktriner álláspontot foglalt el: nem tett különbséget az ipari nagyüzemek és a nagybirtokok között, mindkettő állami tulajdonba vételét tűzte ki célul. Nem beszélt földreformról, a köztulajdonba vett földeken „társadalmilag vezetett mezőgazdasági üzemek" létesítését szorgalmazta. Nem kívánta a parasztság megszervezését, politikai mozgósítását. A helyes álláspont kialakítására 1922-ben, a KI IV. kongresszusán került sor. A fordulatban nagy szerepet játszottak a Magyar Tanácsköztársaság és a NEP tapasztalatai. A IV. kongresszus, abból kiindulva, hogy a forradalmi felendülésnek vége, s a hatalom megszerzésére egyelőre nincs lehetőség, Lenin kezdeményezésére új politikai vonalat és taktikát dolgozott ki. Ennek lényege az volt, hogy a hatalom meghódításához össze kell fogni valamennyi munkás-szervezettel, s ki kell szélesíteni a szövetségesek körét. Létre kell hozni a munkás-egységfrontot, s munkás-paraszt kormányt kell alakítani. Az „egységfront taktiká"-ból következett, hogy a KI változtatott a parasztsághoz való viszonyán, ki-

mondta, hogy a kommunistáknak „részt kell venniök a parasztság mindennapi harcaiban", s támogatniok kell minden dolgozó paraszti követelést, beleértve a földreformot is. Felhívta a figyelmet arra, hogy a kommunista pártok dolgozzanak ki forradalmi agrárprogramot.

A KI IV. kongresszusán elfogadott helyes vonal 1924 és 1928 között nem változott, annak ellenére, hogy Lenin halála után stratégiai kérdésekben visszalépés történt, s kiéleződtek a KI felső vezetésén belül a politikai és személyi ellentétek. Sőt az V. kongresszuson, majd 1925—26-ban az V., VI. és a VII. kibővített plénumon részletkérdésekben további előrelépés történt: új agrár téziseket fogadtak el, továbbfejlesztették a parasztsággal kapcsolatos szövetségi politikát, finomították a harci módszereket, s mérsékelték a balos túlzásokat. 1928-ban, a KI VI. kongresszusán elfogadott általános politikai program agrárkérdésekben lényegében helyes álláspontot képviselt.

A Komintern állásfoglalásai nagy hatást gyakoroltak a fiatal kommunista pártokra, amelyeknek többsége a 20-as évek elején még nem állt kapcsolatban a falusi lakossággal, s világosan körvonalazott agrárprogrammal sem rendelkezett. A szerző meggyőzően mutatja be, hogy a parasztság problémái hogyan kerültek egyre inkább előtérbe, s a KI ösztönzésére, hogyan irányult rájuk a kommunisták figyelme. A könyv nagy érdeme, hogy bepillantást nyújt a KI különböző fórumain az agrárkérdésben lezajlott érdekes és gondolatgazdag vitákba. Magyarul először olvashatunk a nyugat-európai, északamerikai és a távol-keleti kommunista pártoknak az agrárkérdés megoldására vonatkozó felfogásáról. A gyarmatokon a 20-as években kibontakozó nemzeti függetlenségi mozgalmak és a parasztkérdés összefüggése is mélyebb megvilágítást nyer.

Csonka Rózsa monográfiája gazdag tényanyagot vonultat fel, forrásbázisa egyedülálló: használhatta a KI és a Parasztinternacionálé vezető szerveinek iratait, a kongresszusok, plénumok jegyzőkönyveit és határozatait, amelyek jobbára kiadatlanok vagy a könyv írásakor még nem láttak napvilágot. Bőséges az általa feldolgozott szakirodalom is. Kár, hogy a szerzőnek nem sikerült gondolatilag és szerkezetileg világosan rendezni ezt a hatalmas ismeretanyagot, s következtetései néha nem elég meggyőzőek. Hiányosnak tűnik az egész agrár-problematika társadalom- és politikatörténeti megalapozottsága. Helyes lett volna az egyes kommunista pártoknak az agrárkérdésről vallott nézeteit jobban összefüggésbe hozni általános politikájukkal, s az adott ország megoldatlan belső problémáival. A szociáldemokrata pártokkal kapcsolatos fejtegetésekben olykor a korabeli balos-kommunista értékelések hatása érződik. Kár, hogy a szerző nem fordított nagyobb gondot a kelet-európai szociáldemokrata pártok agrárpolitikájának bemutatására. Kiderült volna, hogy a kelet-európai szociáldemokraták távolról sem követték szolgaian a nagy nyugati pártokat, s közöttük is jelentős különbségek voltak. Ők maguk is igyekeztek meghaladni a körükben uralkodó doktrinerséget, és nem pusztán választási megfontolásokból közeledtek a parasztsághoz.

Hasznára vált volna a munkának, ha a szerző jobban támaszkodott volna az utóbbi években megjelent szakirodalomra. A parasztpártokról Bulgáriában, Jugoszláviában, Lengyelországban stb. számos tanulmány látott napvilágot, amelyek sokkal árnyaltabban ábrázolják azokat, mint Csonka Rózsa könyve.

VIDA ISTVÁN

SIPOS PÉTER:

IMRÉDY BÉLA ÉS A MAGYAR MEGÚJULÁS PÁRTJA

(Budapest, Akadémiai Kiadó. 1970. 261 l.)

Több esztendeje már, hogy Sipos Péter első nagyobbszabású, és kiváló kvalitásai folytán máris megérdemelt figyelmet keltett munkája — kandidátusi disszertációja — elhagyta a nyomdát. A megjelent könyvre való friss reagálás figyelemfelhívó funkcióját ezek az alaposan megkésett sorok már be nem tölthetik, de ma már nincs is szükség arra, hogy Sipos könyvének olvasókat toborozzunk. Most inkább az lehet feladatunk, hogy a megjelenés óta eltelt évek tapasztalatai alapján megjelöljük e mű helyét az ellenforradalmi korszakra vonatkozó történetírásunkban. Mert Sipos Péter könyvének — a szó még el nem koptatott eredeti értelmében — valóban hézagpótló jelentősége van; Magyarország története tízkötetes szintézisének az ellenforradalmi korszak történetét tárgyaló VIII. kötete munkálatai során ez nagyon világosan kirajzolódott.

A korszak — főleg Berend T. Iván és Ránki György munkássága folytán — gazdaságtörténetileg jól megalapozott bemutatása, amelyhez ugyanezen szerzők tollából immár társadalomtörténeti elemzés is járult, külpolitikatörténetileg — több értékes részletes monográfia és dokumentumkiadvány mellett — Juhász Gyula jóvoltából már átfogó áttekintésre is támaszkodhatott. A belpolitika-történet szintetizálása azonban még nem történt meg, csupán a forradalmi munkásmozgalom történetét összefoglaló mű állt ehhez rendelkezésre, néhány igen értékes monográfia mellett, amelyek mintegy pillérül szolgálhattak a korszak teljes belpolitika-történeti íve megrajzolásához. A 30-as évek második felétől, azaz a második világháborút közvetlenül megelőző s az alatti évek vonatkozásában különösen érezhető volt a részletes monográfiák hiánya, bár a belpolitikában szerepet játszott erők spektrumának baloldali pólusát s az a körüli antifasiszta függetlenségi népfrontpolitikai erőcsoportosulást Pintér István, a szélsőjobboldali nyilas, nemzetiszocialista pólust viszont Lackó Miklós munkássága már sokoldalúan megvilágította. Ez utóbbi figyelemkeltően utalt a kormánypolitika és a szélsőjobboldali politika viszonyának problematikájára, amely az ellenforradalmi rendszer jellegének kérdését is közelről érinti. A totális fasiszta diktatúrára való áttérés Gömbös-féle első kísérletét feldolgozta és értékelte Kónya Sándor; az Imrédy nevéhez fűződő második ilyen kísérlet alapos vizsgálata sürgető szükségesség volt, s történetírásunk nyereségére Sipos Péter nagyfokú igényességgel vállalkozott e feladat megoldására.

Sipostól függetlenül, de vele úgyszólván teljesen párhuzamosan dolgozott „Az Imrédy-kormány belpolitikája" című disszertációján Turóczi Károly, akinek könyve ugyanabban az évben is jelent meg, szorosan vett témáját részletezőbben vizsgálva, de lényegében hasonló eredményekre jutva. Sipos könyvében azonban, amely Imrédy teljes pályáját világítja meg, kormánya belpolitikájának története, bármily fontos helyet foglal is el szükségképpen, mégis csak a láncszemek egyike a fejlődésben, amely szempontjából az Imrédy-párt már Teleki alatti megalakulása, s a Magyarországgal kapcsolatos németbirodalmi politika elsőszámú tartalékává válásának bemutatása jelentőségben méltán vetekszik azzal. A totális fasiszta diktatúra megvalósítására Imrédy részéről miniszterelnöksége idején tett kísérlet, sok egykorú és későbbi találgatásra okot adó kényszerű leplezettségéből ekkor jutott el ugyanis a nyílt színvallásig, aminek utóbb — már Bárdossy kormánya idején — a nemzetiszocialistákkal létrehozott pártszövetség is kifejezője lett. Miközben Sipos bemutatta Imrédy izgalmas belpolitikai párbaját utódjával, Teleki Pállal, meglehetősen részletesen megrajzolta — úttörő módon — tulajdonképpen a Teleki-kormány időszakának egész magyar belpolitikáját is. S ha Imrédy és pártja további történetének bemutatása során már nem is bocsátkozott a Bárdossy-, Kállay-, Sztójay-kormány belpolitikája problematikájának hasonló részletességű és mélységű vizsgálatába, mégis sok fontos adalékkal és gondolattal járult hozzá ahhoz. Ha meggondoljuk továbbá, hogy a politikai pályafutását Gömbös alatt kezdő Imrédynek az 1938 tavaszi kormányra kerülésig megtett útja bemutatása során a Darányi-kormány alatti belpolitikai viszonyokról is rövid, de lényeglátó elemzést adott, megállapíthatjuk, hogy a 30-as évek első felére vonatkozóan Márkus László, Kónya Sándor monográfiái által kidolgozott belpolitikatörténet törésmentes folytatását mindenekelőtt Sipos Péter munkássága biztosította, mégpedig a belpolitika külpolitikai korrelációinak példamutatóan következetes és alapos megvilágításával. Elképzelni is nehéz, hogy ha nélkülöznünk kellett volna e széles forrásbázisra támaszkodó, szemléletében és módszerében korszerű és magas színvonalú, fontos elemzésekben és értékes megállapításokban gazdag, Imrédy és más politikusok jellemzésében kiváló, igen jó stílusban megírt munkát, hogyan birkózhattunk volna meg az ellenforradalmi korszak utolsó évtizede belpolitika-története összefoglalásának feladatával.

Ha egyszer — s remélhetőleg a nem túl távoli jövőben — történettudományunk hozzáláthat a magyarországi polgári pártok és egyéb politikai szervezetek igen nélkülözött kézikönyvének munkálataihoz, a Magyar Megújulás Pártja vonatkozásában Sipos Péter könyve ismét fontos szerephez fog jutni. Imrédy e pártjának programja, szellemisége, társadalmi bázisa, szervezeti kiépítése, kapcsolatai feltárásában a szerzőnek elévülhetetlen érdemei vannak. Külön méltatást érdemelnek Sipos vizsgálatai az imrédysta sajtó vonatkozásában is. A kibontakozásban levő magyar sajtótörténet nem lehet meg a Nemzetőr-ről, az Új Magyarság-ról, a Magyar Futár-ról, az Egyedül Vagyunk-ról adott jellemzései nélkül. Oláh Györgyről, Rajniss Ferencről, s mindenekelőtt Milotay Istvánról adott portréi — ez utóbbi pályaképének később külön részletes tanulmányt is szentelt, — a kor úri középosztálya szélsőjobboldali orientáltságú részének szellemiségébe igen figyelemre méltó bepillantást engednek.

Sipos Péter tehetségének leginkább magával ragadó bizonysága azonban Imrédy szellemi fejlődésrajza. Ahogyan bemutatja ellenforradalmiságát és szocializmus-ellenes-

ségét, amely az antiliberális, konzervatív „keresztény-nemzeti" eszmevilágot és politikát fokozatosan meghaladva, a szélsőjobboldali demagógiával konkurrálva egy reakciós reformpolitika útjára tér, s az „őrségváltás" végrehajtásával próbálja kifogni a szelet a szélsőjobboldali radikalizmus antiszemitizmustól duzzadó vitorláiból, kitermelve és erősítve olyan társadalmi rétegeket, amelyek a totális fasizmus irányában való továbbhaladásban érdekeltek, máris jelzi, hogy ideológiatörténetileg, de társadalomtörténetileg is alapvetően fontos kérdéseket tárgyal. Teljesen meggyőzőek fejtegetései a pápai ún. szociális enciklikák hatásáról, a portugál, spanyol, olasz és ausztrofasiszta berendezkedés iránti eleven érdeklődéséről, a hivatásrendi társadalomszervezés ideájáról, a tekintélyi elv előtérbe állításáról, a szabadságjogok korlátozásáról, s végül — a kormánypárt fasiszta tömegpárttá szervezésének gömbösi kísérletétől eltérő módon — egy fasiszta tömegmozgalomra épülő egypártrendszerről, a parlamentarizmust kikapcsoló totálisan diktatorikus kormányzatról; egy olyan „nemzetszervezetről", amely megfelel „a korszellem követelményeinek", s — bár a sajátos magyar jelleg hangsúlyozásával — a fasiszta hatalmak berendezkedésével harmonizál.

Ezt jelentette az Imrédy Béla által 1938-ban meghirdetett „csodálatos forradalom", az 1939 elején általa kibontakoztatott Magyar Élet Mozgalom, s az a „magyar megújulás", amely 1940-ben létrehozott pártja elnevezésében is szerepelt. Sipos Péter könyve azáltal, hogy tudományosan feltárta a valóságot, a szakmai körök érdeklődését messze meghaladó módon, az olvasóközönség széles rétegei tudatformálásához járult hozzá.

TILKOVSZKY LORÁNT

A NÉPSZERŰ TÖRTÉNELEM-SOROZAT ÚJ KIADVÁNYAI

Galántai József: Szarajevótól a háborúig. 1914. A július (1975. 223 l.)
V. J. Zubakov: Ostromgyűrűben (1974. 241 l.)
Candiano Falaschi: Az olasz fasizmus végnapjai (1975. 119 l.)
Martin Merzsanov: Berlinben, a háború végén (1974. 262 l.)
Somlyai Magda: Nagy csaták után 1944—1945 (1975. 185 l.)

(Valamennyi Kossuth Könyvkiadó)

Napjainkban, amikor a nemzetközi enyhülésért vívott küzdelem a haladó erők külpolitikájának homlokterébe állított feladat, a történettudománnyal szemben szükségszerű követelménnyé vált, hogy a két világháborúról olyan feldolgozások, visszaemlékezések, dokumentációs kiadványok lássanak napvilágot, amelyek a valóság sokoldalú elemző feltárásával a békéért folytatott küzdelemhez járulnak hozzá. E követelmény évek óta a Népszerű történelem-sorozat szerkesztőinek fő célkitűzése, s több hasonlóval együtt a fenti műveket is ennek érdekében jelentették meg.

*

Galántai József ezúttal az első világháború hatalmas kérdéskomplexumából a közvetlen előzményeket vetítette ki, 1914 júliusának feszült atmoszféráját. Témaválasztásával nem csupán közismert, ugyanakkor az érdeklődést mindig felkeltő események egyszerű ismertetésére vállalkozott, hanem arra vezeti rá az olvasót, hogy e hónap eseményeiben az addigi imperialista évtizedek politikájának következményei fejeződnek ki, már magában hordta az első világháború számos jellegzetességét. Így rögtön az első fejezetben a szarajevói merénylet körülményeinek ismertetésén túl Ausztria-Magyarország megoldhatatlan kül- és belpolitikai válságának precíz és lényegretörő diagnózisát látjuk, kiemelve a nemzetiségi problémát. Kár, hogy e kérdés még bővebb vizsgálatát a megszabott terjedelem nem tette lehetővé. A továbbiakban a szerző a központi hatalmak különböző politikai köreinek a merénylethez való hozzáállását elemzi differenciáltan. Igen érzékletesen jelenik meg, hogy a Monarchia óvatosabb vagy intranzigensebb politikai körei végső soron mind egyetértettek abban, hogy a birodalom belső ingatagságát csak a balkáni pozíciók növelésével, Szerbia leverésével ellensúlyozhatják, Berlin pedig éppen ezt a koncepciót kamatoztatta a maga érdekében. Tehát egyik fél sem a másik függvényeként, hanem egymással dialektikus egységben cselekedve jutott el a konfliktus kirobbantásáig.

A mű harmadik részében Galántai József szinte óráról órára követi a nagyhatalmak fővárosaiban lejátszódó eseményeket. Az olvasót azonban nemcsak egy igényes írói eszközökkel bemutatott dráma tanújává avatja a szerző, hanem világossá teszi, hogy a korábban kialakult hatalmi tényezők, szövetségi rendszerek, politikai, diplomáciai szituációk és stratégiai pozíciók egymásra hatva hogyan érlelték a hatalmak eleinte óvatos magatartását a háborúba lépésig. Külön figyelmet érdemel, amit az angol semlegesség és Berlin háborút provokáló magatartásának kapcsolatáról ír, revideálva ezzel az első világháborúval foglalkozó irodalom egyik sok polémiát kiváltó kérdését (154—155. l.). Az utolsó fejezetben naplószerű hűséggel elevenedik meg a háború kitörésének, a hadüzeneteknek időszaka, s a mozgósításokkal kapcsolatban Galántai József magasszintű marxista elemzéssel korrigálja a történeti köztudatban helytelenül rögződött ismeretet a háborús felelősség, kezdeményezés kérdését illetően (187—188. l.).

*

Leningrád kilencszáz napos harca a megszálló német hadsereggel szemben nemcsak a Szovjetunió honvédő háborújának, de a második világháború történetének is kimagasló eseménye. A náci hadsereg blokádja alatt levő város gigászi küzdelmét a témakörrel foglalkozó irodalom több oldalról közelítette már meg. *V. J. Zubakov* „Ostromgyűrűben" című könyve, amely a szovjet katonai kiadó „Hős városok" sorozatának első köteteként jelent meg, feldolgozásmódjával, tematikus fölépítésével nemcsak a széles olvasótábor, hanem a témát ismerő szakemberek számára is sok új ismeretanyagot szolgáltat, új összefüggésekre hívja fel a figyelmet. A mű hadtörténeti munka, de szigorúan vett tudományos jellege mellett egyúttal mélyen humánus érzelmekről tesz tanúságot, hisz a stratégiai helyzet ismertetésén és elemzésén túl a mindennapok hősies küzdelmének epizódjait is megeleveníti.

A szerző Lenigrád ostromát nem elszigetelten, hanem a második világháború s a Nagy Honvédő Háború szerves egységében vizsgálja. Már műve kiindulásakor rámutat, hogy Hitler s a harmadik birodalom vezetői Leningrád elfoglalását központi feladatnak tartották, s vele nemcsak stratégiai, de morális vereséget is akartak mérni a Szovjetunióra (16. l.). A német stratégiai célkitűzés több, egymással összefüggő részből állt, amelyek a „Drang nach Osten!" politika realizálását lettek volna hivatva biztosítani: „A fasiszta parancsnokság Leningrád elestében lehetőséget látott arra, hogy közvetlen kapcsolatot létesítsen a finnekkel, hogy uralomra tegyen szert a Balti-tenger mellékén és a Balti-tengeren" (16. l.). Zubakov rámutat, hogy a szovjet hadvezetés a helyzet súlyosságát figyelembe véve építette ki a város és környéke védelmi rendszerét.

1941. augusztus 20-ra a hadihelyzet kritikussá vált, az arcvonal Leningrád felé közeledett, sőt ellenséges betörés fenyegette a várost. Sokoldalú és alapos hadtörténeti elemzést kapunk az 1941 szeptemberétől 1943. január 18-ig teljes blokád alá került város védelmi, majd offenzív harcairól, s drámai képekben elevenedik meg a harcosok s a városban maradt polgári lakosság szenvedések közepette tanúsított hősi helytállása.

Zubakov a nyugati hadtörténeti munkákkal vitába szállva igazolja, hogy e helytállásnak, s nem Hitler hibás koncepciójának tudható be az 1943-as szovjet offenzíva megindulása, az „Iszkra"-hadművelet, amely 1943-ban áttörte a blokádot, majd 1944 januárjától lehetőséget adott a város ostromának teljes felszámolására s a szovjet hadsereg döntő győzelmeket hozó offenzívájának megindulásához.

*

1944, a döntő győzelmek éve, már a fasiszta erők közelgő vereségét jósolta. Nemcsak a német, de az olasz fasizmus is válságba került. *C. Falaschi* műve Itáliába kalauzolja az olvasót az „olasz fasizmus végnapjai" időszakába. Nem látványos írói eszközökkel megrajzolt munkáról van szó, Falaschi lakonikus tömörséggel mutatja be 1945 április végének eseményeit, középpontba állítva a Mussolinin és a fasiszta vezetőkön végrehajtott ítélet körülményeit, mely utóbbiról megállapítja: „Ez a múlt szükségképpeni »félreérthetetlen lezárása« volt, — ami a nemzeti felkelés tetőfokán következett be. Megtörtént eseményeket illetően nincsenek kétségeink. Itália azon kevesek egyike volt az európai államok közül, amely maga szolgáltatott magának igazságot, és e feladatot nem engedte át a szövetségesek bíróságainak. Már ez a tény is érzékelteti, mit jelentett nálunk az ellenállási mozgalom" (9. l.). Jóllehet az írót műve megírásakor kétségkívül az a cél vezette, hogy az olasz fasizmus bukását, a fasiszta vezetőkkel való leszámolás körülményeit tisztázza, nem ártott volna, ha az e rezsimet felszámoló népi-nemzeti mozgalmat sokkal alaposabban tárgyalja. Annál is inkább, mivel — ahogy egyébként maga is utal rá —

a partizánok Mussolinin és a fasiszta vezetőkön végrehajtott ítélete szorosan összefüggött az antifasiszta felszabadító mozgalommal. Nem véletlen akció volt, hanem a „felkelési tervekben előre megállapított rendszabályok" következménye. Adósunk marad a szerző az Itáliára 1943 szeptemberétől jellemző speciális politikai, katonai szituáció jellemzésével is. Így a Mussolini-éra bukásáról az olvasó csak töredékes ismereteket szerezhet. Az egységes kép láttatását viszont elősegítik a mű második részében publikált kortárs visszaemlékezések s a könyv pozitívuma Luigi Longo utószava, amely éppen a fenti hiányosságokat pótolja, amikor az antifasiszta ellenállás ismertetésén túl rámutat azon társadalmi, ideológiai elemekre is, amelyek egymással kölcsönhatásban érvényesülve hatottak az olasz politika alakulására.

*

1945 áprilisa Itáliában és Németországban egyaránt a fasiszta rendszer bukását hozta el. *Martin Merzsanov* könyvében — „Berlinben, a háború végén" — a második világháború európai befejezésének történelmi epizódjait eleveníti föl. A szerző a Pravda tudósítójaként volt részese a német fővárosért vívott harcoknak. Mint említi, műve nem hadtörténeti munka: „Én csupán azokat a benyomásaimat szeretném megosztani az olvasóval, amelyeket a háború utolsó napjaiban szereztem" (5. l.). Merzsanov a történész tárgyilagosságát, a részvevő gazdag tapasztalatait és érzelmeit s az újságíró több generáció számára is érvényes következtetéseit egyesíti munkájában. 1945. április 19-től május 2-ig napról napra két párhuzamos szálon követi az eseményeket, egyik oldalon bemutatva a Vörös Hadsereg Berlinért vívott hadműveleteit, a másikon Hitler és a náci vezetők hatalmának utolsó napjait. Rámutat, hogy bár a Berlin bevételéért folytatott küzdelem a második világháború utolsó nagy európai hadművelete volt, ez nem jelenti egyúttal azt, hogy a felszabadító seregek egyszerű, könnyű feladat előtt álltak. A győzelemért a háború utolsó óráiban is nagy áldozatokat kellett hozni. Pergő, drámai képekben eleveníti föl a berlini utcai harcokat, a speciális taktikai manővereket, amelyeket a sztálingrádi, varsói, lódzi stb. utcai harcokban edződött rohambrigádok szívós küzdelemmel folytattak.

Igen találó jellemzést ad a Hitler-bunkerben lejátszódó eseményekről, amelyek tulajdonképpen „kicsiben", groteszkül, de a Reich politikai, ideológiai hierarchiáját, struktúráját tükrözték, hiszen a különböző náci csoportok hatalmi versengései, pozícióharcai még a harmadik birodalom nyilvánvaló pusztulásának küszöbén sem szüntek meg.

A szerző ugyanakkor nem tagadhatja le, hogy vérbeli újságíró, riporter; a hősi küzdelmek, majd a béke első napjainak emlékezetes fölidézését követően, az NDK-ban 25 évvel a háború befejezése után tett látogatásának leírásával arra is figyelmezteti az olvasót, hogy a fasizmus elleni harc nem történelem csupán, hanem közvetlenül, szervesen kapcsolódik a jelenhez.

*

Hazánk felszabadulásának és az utána közvetlenül következő időszaknak történetét dolgozza fel *Somlyai Magda* „Nagy csaták után" című művében. A korszakot sokoldalú marxista elemző módszerrel mutatja be, rávilágítva arra, hogy az akkori idők mindennapi gazdasági, politikai küzdelmei hogyan forrtak történelmi jelentőségű eseményekké. Jelentős ugyanakkor, hogy a szerző mindig utal a népi demokratikus fejlődés kialakulásának eseményeinél a történelmi előzményekre, így az olvasó könnyen felismerheti a múlt és jelen ok-okozati összefüggéseit s még tudatosabban érzékelheti a felszabadulás és az utána kibontakozó fejlődés történelmi jelentőségét.

E könyv eseményei jól ismertek oly értelemben is, hogy az idősebb generációk cselekvő részesei voltak az itt elmondottaknak. A mű értéke éppen abban rejlik, hogy Somlyai Magda az ismert vagy átélt eseményeket tudományos igénnyel vizsgálja történetfilozófiai, politikai, ideológiai relációkban, s így egyszerre több oldalról világít rá az időszakra, amelyet a mű olvasásakor szinte újból fölfedezünk. Így van ez akár Szálasi dunántúli rendszerének ábrázolásakor (26—35. l.), akár a magyar népfront-probléma több helyen található elemzésekor (35., 94. l.), vagy amikor a magyar népnek felszabadulása érdekében kifejtett tevékenységét taglalja (56. l.).

A feldolgozott téma szinte átláthatatlan, hiszen a kutató egy hatalmas s rendkívül szerteágazó forrásanyaggal állt szemben. Somlyai Magda azonban biztos kézzel végezte a szelektálást, s ennek eredményeként könyve arányos szerkezeti, tartalmi felépítésű. Világos logikai menetet állított fel, s így vezeti végig az olvasót a felszabadulás eseményeitől az élet első megnyilvánulásain át a földreformig. Ez a történelmi időszak a mai Magyarország alapjainak letevését jelentette.

SÁVOLY MÁRIA

EGYETEMES TÖRTÉNETI TANULMÁNYOK VIII.

(Szerk. Tokody Gyula. Debrecen, 1974. Kossuth Lajos Tudományegyetem, 85 l. Acta Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth nominatae. Series historica XIX.)

Az újabban évente megjelenő tanulmánykötet első helyen *Günter Heidornnak*, a rostocki egyetem rektorának Debrecenben tartott előadását közli: Az egyetemes és nemzeti történelem kölcsönös viszonyáról. (Adalék egy módszertani problémához.) A szerző a címben jelzett témakörön túlmenően a történetírás aktuálpolitikai feladatainak és a pártosságnak az elvi kérdéseit is felveti, a társadalmi haladást tekinti az értékelés fő mércéjének. Témáját már jobban megközelíti, amikor Európa különleges szerepét emeli ki a kapitalizmus fejlődésében és azt igazolja, hogy ez nem jelent valamiféle Európacentrizmust. Az egyetemes és nemzeti viszonyának egyik tanulságos példájaként a Nagy Októberi Szocialista Forradalmat idézi, amelynek természetesen megvoltak az oroszországi fejlődésből eredő sajátosságai, és a burzsoá történetírás éppen csak ezeket hajlandó elismerni, hogy ezzel csökkentse jelentőségét. Holott a lényegesek mégis az egyetemes érvényű vonások, ezek adják meg a jelentőségét, ezért nem lehet az első világháború menetében az Egyesült Államok hadbalépését ugyanolyan súlyú eseménynek tekinteni, mint az Októberi Forradalmat. Német vonatkozásban a korai polgári forradalom, vagyis a német reformáció példáját hozza fel az egyetemes és a nemzeti történelem viszonyára. A nemzeti sajátosságok véleménye szerint mindig osztályérdekeket takarnak. Ezen a ponton persze érdemes volna a szerzővel vitatkozni, hiszen pl. az Októberi Forradalom által nemzetinek nevezett sajátosságai az oroszországi társadalmi fejlődés egészéből következnek, nem csupán egyik vagy másik osztály érdekeit összegezik.

A kötet túlnyomó részét *ifj. Barta János* német nyelven megjelent tanulmánya teszi ki: A felvilágosult abszolutizmus parasztideálja Kelet-Európában. A kérdés szakirodalmának széleskörű ismerete mellett a szerző magyar, osztrák, cseh és porosz levéltári anyagot is felhasználva az osztrák és a porosz felvilágosult abszolutizmus parasztpolitikáját vizsgálja, zömmel a 18. század második felében, de természetesen az előzményeket tekintve a 17. század végéig is visszanyúl. A „parasztvédelem" problematikájának rövid historiográfiai bemutatása után először a parasztok, vagyis jobbágyok gazdasági és jogi helyzetének javítására tett állami intézkedéseket mutatja be, ahol a paraszt adózóképességének fenntartása volt a legfőbb szempont, ezért is tiltották mindkét államban a parasztok elkergetését a földről. A paraszt anyagi romlásának meggátlásában persze a földesurak is érdekelve voltak.

Az általános jellegű intézkedések mellett jelentős szerepet játszott a parasztgazdaságok számának növelésére irányuló tendencia, ezt a mezőgazdasági termelés érdekei is megkövetelték, a termelés fokozása (Poroszország pl. egyidőben Angliából volt kénytelen gabonát behozni). Poroszországban állami birtokokat adtak bérbe a parasztoknak, a Habsburg-birodalomban a Raab-féle kísérlet is hasonló volt. Itt a felvilágosodás érveit is felhasználták a kisbirtok fontossága mellett, II. Frigyes inkább csak helyi okokkal magyarázta intézkedéseit.

A paraszti kisbirtokok számának a növelését a nagybirtokosok egy része is javasolta, számos tervezet szólt erről, s kísérletek történtek a nagybirtokon is paraszti bérletek kialakítására. A feudális uralkodó osztály nagy többsége azonban természetesen ellenezte. A gyenge polgárságnak nem volt kialakult álláspontja a kérdésben, a parasztság természetesen mozgalmaival a szolgáltatások ellen fordult, viszont naiv monarchizmusa az állami intézkedésekben csak parasztvédő jóindulatot láttatott vele.

A szerző legnagyobb érdeme, hogy nagyon meggyőzően bebizonyítja: a felvilágosult abszolutizmusnak ez a parasztvédő politikája abban a rövid időszakban hatott, amikor a mezőgazdasági termelés fokozása csakugyan szükséges volt, az Angliából és Hollandiából kiinduló, a nagyüzemi termelést igénylő „új mezőgazdaság" azonban még nem terjedt el ezekben az országokban. A kísérlet végül abbamaradt, mert a század második felének mezőgazdasági konjunktúrája mégis a nagybirtoknak kedvezett, a kisbirtok nem bizonyult eléggé termelékenynek. A kísérlet elősegítette volna a tőkés feilődést, bár a szerző rögtön hozzáteszi, hogy természetesen nem ez volt a kormányzat célja. Nyilvánvaló: az adott osztályerőviszonyok mellett valamiféle „amerikai utas" fejlődés elképzelhetetlen volt.

A szerző az egész kísérletet a felvilágosult abszolutizmus rokonszenves vonásának tartja, hiszen elkerülte a parasztság elnyomorodását, lassította differenciálódását. Csakhogy ezzel éppenséggel hátráltatta a mezőgazdaság tőkés fejlődését, vagyis mégis elérte

célját, ha átmenetileg is, a feudális rendszer megerősítését. Pusztán gazdaságtörténeti szempontból tekintve tehát a kísérlet kétes, rokonszenves voltának hangoztatása persze egyfajta humanista és moralizáló alapállásból érthető.

Hadd tegyük még hozzá: a németül megjelent tanulmány csakugyan németül íródott, vagyis kifogástalan németséggel. Hazai viszonyaink között eléggé meg nem becsülhető mozzanat ez, hiszen a nálunk idegen nyelvre lefordított munkákat sokszor előbb vissza kell fordítani magyarra, hogy az olvasó megértse, miről is van szó. A külföldi olvasó számára, akinek ezek a fordítások szólnának, ez elég nehéz feladat, ha ugyan nem leküzdhetetlen. A cikk példája azt mutatja, hogy a jó idegen nyelvű fordítás mégsm elképzelhetetlen.

NIEDERHAUSER EMIL

FOLYÓIRATSZEMLE

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOK

Benedykt Zientara:

Vallonok Sziléziában a 12. és 13. században

A vallon telepesek sziléziai szerepét már a 19. században többen érintették, így G. A. Stenzel (1832), H. de Borchgrave (1865), C. Grünhagen (1867). A jelen században W. Schulte (1906) és F. Schilling (1938) foglalkoztak a témával. Az okleveles anyag új elemzése kimutatja, hogy a 12. században már megjelentek a „latinok" Sziléziában. Piotr Włostowic, az egyik legnagyobb sziléziai földbirtokos, 1142—1145 között Arrouaiseból hozott papokat Ślęzaba, 1139-ben pedig Olbinban bencés kolostort alapított, amely a metzi Szt. Vince apátsággal állott kapcsolatban (később a ciszterciek kezére került). A boroszlói vallon kolónia a külvárosi Szt. Móric templom körül alakult ki, elsősorban takácsokból (textores Gallici), akiket valószínűleg Gauthier de Malonne boroszlói püspök telepített le a városban. A telepesek, akikhez még vallon kereskedők is csatlakoztak, közvetlenül a püspök bíráskodása alá tartoztak. A vallon takácsok egy része Oławában telepedett le. Wierzbnoban a lakosság származásáról (Romani) Szakállas Henrik herceg 1235-ös lokációs oklevele tesz említést, amikor a településnek német jogot ad. Ezenkívül több más település első lakói között akadnak vallon telepesek, akik már nem mindig közvetlenül Németalföldről, hanem esetleg kelet-európai településekről vándoroltak ide. Sokszor az oklevelek személynév anyagának elemzésével is következtetni lehet a telepesek eredetére. A Német Lovagrend sziléziai, namysłówi birtokán a lengyel és német parasztok mellett vallonok is éltek. (Egy 1721. évi oklevél névszerint is felsorolja őket). Az egyes helynevek is utalnak a vallonok jelenlétére, mint Przewakowice (Preuacouich Gallicorum), amelyet később lengyelül Włochynak, németül Wallendorfnak neveztek. (Ez szoros párhuzamot mutat a magyarországi Olaszi—Villafranca helynevekkel.) A vallon kolonizáció nem volt tartós folyamat. Már a 14. században megállapítható a kétnyelvűség, majd a század közepén az asszimiláció: Namysłów környékén a polonizáció, Boroszlóban a germanizáció. A boroszlói vallonok különállásának tudata még sokáig fennmaradt: a vallon takácsok önálló céhe csak 1422 után szűnt meg.

A cikket a sziléziai vallon telepek térképe illusztrálja. Benedykt Zientara tanulmánya értékes adalékokat adhat a magyarországi „latinok" történetének vizsgálatához.

(Przegląd Historyczny 66. évf. 1975. 3. szám. 349—368. l.) *P. Á.*

Janusz Tazbir:

A lengyel reformáció társadalmi és területi kiterjedése

A lutheri reformáció, sőt már az anabaptista tanok első képviselői a 16. sz. húszas éveiben megjelentek Lengyelországban. Titokban tevékenykedtek; ahol nyíltan jelentek meg, ott a katolikus egyház a világi hatalom erejével nyomta el őket (pl. Gdańsk, 1525). A reformáció elterjedése után, a 16. század második felében Kis-Lengyelországban 260 kálvinista és 52 unitárius, Nagy-Lengyelországban 37 lengyel és 120—140 német evangélikus, Litvániában pedig 191 kálvinista gyülekezet működött. A katolikus egyház azonban mindvégig megtartotta uralkodó helyzetét, elsősorban a főpapság politikai és gazdasági befolyása miatt. Az 1573. évi varsói konföderáció nem az egyházak egyenlőségét, hanem a különféle hitvallású nemesek egyenlőségét mondta ki. A nemesség elsősorban a kálvini reformációt fogadta el, kisebb mértékben a lutherit, valamint a szentháromságtagadó tanokat. Megjelentek Lengyelországban az 1548-ban kiüldözött „cseh testvérek" is. A lengyel református felfogás eléggé

messze állott a holland vagy a genfi kálvinista tanoktól: a nemesség felette áll a királyi hatalomnak és a királyi adminisztrációnak, a gyülekezetet nem az uralkodó, hanem a világi szeniorok vezetik. Ez a felfogás felelt meg leginkább a gazdag nemesek, az arisztokrácia érdekeinek, akik saját birtokaikon szabadon hozhatták létre a gyülekezetet, iskolát, nyomdákat. A lengyel királyi városokban már sokkal nehezebb volt a reformációnak utat találnia (pl. a 17. sz. elejétől fővárosi rangot nyert Varsóban a lutheránus polgárság aránya alacsony volt). A porosz és livóniai városok bizonyos autonómiát élveztek, szabadon gyakorolhatták evangélikus vallásukat, itt a katolikusok voltak mindvégig kisebbségben. A vallási ellentétek társadalmi és nemzetiségi ellentétet is jelentettek, pl. Toruń polgárai és a város környékén lakó nemesek között (polgár—nemes, luteránus—katolikus, német—lengyel). Azokban a városokban, ahol a patriciátus a reformációt követte, a plebejusok a katolikus egyház oldalán állottak. Lwów patriciátusa viszont megmaradt katolikusnak, így is védekezve az örmény és pravoszláv befolyás ellen. A keleti területeken még bonyolította a helyzetet az ortodox jobbágyok tömeges jelenléte (Wolhinia, Litvánia), ezek nem tettek különbséget katolikus és protestáns földesúr között, aki a kizsákmányolást úgy is fokozta, hogy munkára hajtatta a parasztot a pravoszláv ünnepeken. Litvániában szintén az arisztokraták birtokain, elsősorban a Nowogródek, Wilno és Mińsk közötti háromszögben jöttek létre reformációs központok. A reformáció egyben az itteni ukrán pravoszláv nemesség lengyel asszimilációját is jelentette. A parasztság körében a reformáció sehol sem váltott ki nagyobb visszhangot (ellentétben a magyar fejlődéssel).

A 17. században meginduló ellenreformációs irányzat elsősorban a Waza-királyok politikai pressziójának, másrészt a jezsuiták tevékeny közreműködésének eredményeként lendült fel. A jezsuita iskolák magas színvonalon álltak, a protestáns nemesség jelentős részét az itteni iskoláztatás térítette vissza. A protestáns, elsősorban kálvinista és ariánus gyülekezetekre a végső csapást a nagy északi háború és a svéd megszállást követő felszabadító háború mérte.

(Kwartalnik Historyczny, 82. évf. 1975. 4. szám. 723—735. l.) *P. Á.*

M. V. Nyecskina:

A dekabristák és a három forradalom problémája

Az orosz forradalmi mozgalom évszázados ívét fogja át az akadémikus szerző közleménye, amely a probléma felvetésének igényével jelent meg. Újszerű szempontot nyújt a kérdés további kutatása számára. A dekabrista felkelés másfélszázados jubileuma alkalmából keres összefüggéseket a forradalmi mozgalom, a forradalmi helyzetek és Oroszország 20. századi három forradalma között. Figyelemre méltónak tartja, hogy a dekabristák első titkos szervezetének megalakulása (1816) és az Októberi Forradalom győzelme között egy évszázad telt el, az orosz forradalmárok három nemzedéke (nemesi, raznocsinyec és proletár) váltotta egymást, de forradalmakra csak az utolsó 13 évben került sor — igaz, akkor három következett egymás után — pedig a 19. század folyamán többször adódott forradalmi helyzet. A forradalmi mozgalom fejlődése és a megoldatlan forradalmi helyzetek következtében halmozódott fel az a hatalmas feszültség, amely a 20. század elején három forradalomba sodorta a cári birodalmat. Ahogyan a különböző társadalmi bázisú forradalmi nemzedékek váltották egymást, halmozódott a forradalmi harc tapasztalata, úgy követte az elszigetelt szervezkedést, a megoldatlan forradalmi helyzeteket a bukásában is dicsőséges főpróba — 1905—1907 — után 1917 októbere, amikor a legforradalmibb nemzedék, magával ragadva a parasztmilliókat diadalra juttatta az ügyet, amelyért már a dekabristák is küzdöttek. Az évszázados íven belül gyorsuló ütemben váltakoztak a különböző osztályokhoz kapcsolható szakaszok. A nemesi szakasz 45 évet fogott át (1816—1861), a raznocsinyecek három és fél évtizedig küzdöttek a feudalizmus maradványai és az abszolutizmus ellen, a proletariátus, szövetségben a parasztsággal, az előző nemzedékek tapasztalataira is építve 22 év alatt (1895—1917) vitte győzelemre ügyét.

Elsőként a téma historiográfiájára vonatkozóan fogalmazza meg kérdéseit Nyecskina — s nemleges választ ad. Vizsgálta-e eddig a tudományos kutatás az orosz forradalmi harc történetét a három forradalom problematikájával komplex egységben? Elemezték-e a forradalmi mozgalom történetét akár a három, akár valamelyik forradalom előfeltételeivel, előkészítésével összefüggésben? A téma könyvtárnyi irodalma ellenére a forra-

dalmakat külön, a nem forradalmi évektől szinte elszakítva kutatták. A két világháború közötti időszakban megjelent monográfiák, tudományos-népszerűsítő munkák tárgyalási módját az jellemezte, hogy részletesen bemutatták a dekabrista felkelést, szinte csak megemlítették, hogy volt aztán is forradalmi mozgalom, működtek szervezetek, körök, élt egy Herzen, megjelent a „Kolokol", voltak, akik forradalmi propagandát folytattak, merényleteket hajtottak végre, ismerkedtek a marxizmussal, s aztán 1905 beható tárgyalásával folytatták, az előzményeket szinte homályban hagyva. Tehát csak a nyílt forradalmi fellépésekre fordítottak figyelmet. A forradalmi helyzet fogalmát nem konkretizálták, nem pontosították 1859—1861, 1879—1881 vagy 1902—1904 körülményeire.

A Nagy Honvédő Háborút követő években lépett előre a történetírás. Mind nagyobb teret kapott a kutatásokban a forradalmi helyzetek vizsgálata, s így tisztázni kellett a forradalmi helyzet, a forradalom előestéje, előfeltételei és kitörése kategóriákat, összefüggéseiket. A forradalom előfeltételeit természetesen a gazdasági alap változásaival kapcsolatban vizsgálták. A termelőerők és termelési viszonyok konfliktusát, a tömegmozgalmakat, osztályösszetevőiket, vezető erejüket. Míg a háború előtti történetírás ezzel lezárta a forradalom előfeltételeinek vizsgálatát, a háború után egyre elmélyültebb szakirodalom nagy vívmányának tekinti a szerző, hogy *az előfeltételek feltárása során a megelőző időszak forradalmi mozgalmait, harcait is egyre behatóbban elemezték.* A megjelent munkákban a forradalmi helyzet tárgyalása olykor magába foglalja az előfeltételeket, néha azonban elhatárolódik a két problémakör. Az előfeltétel kronológiailag szélesebb, a forradalmi helyzet komplexebb, de csak a közvetlenül megelőző éveket foglalja magába. A komplex jelleget az adja, hogy elkerülhetetlen a gazdasági-társadalmi viszonyok vizsgálata, a tömegmozgalmak szociális csoportok szerinti elemzése, a szervezett forradalmi harc kutatása, a liberális és reakciós tábor ismertetése, a kormánypolitika kudarcának feltárása stb. Cikkünk szerzője értékeli, hogy komoly figyelmet szentelt a kutatás a forradalmi mozgalom története feltárásának, természetesnek tartja, hogy csak az adott forradalmi helyzet kereteiben tették ezt, de rámutat: Oroszország 20. századi három forradalmának kutatásakor nem elég így felfogni az előfeltételeket. A három forradalom szerinte ugyanis egészet képez, ami szükségessé teszi közös, az egyes forradalmaktól távoli erővonalak, a forradalmi mozgalom egész ívének elemző bemutatását, a kezdetektől. Csak így lehetséges kimutatni a forradalmi harc tapasztalatainak akkumulálódását, s értékelni ennek jelentőségét a forradalmi erők végső győzelmében.

Természetesen nem egyszerű feladat a forradalmár nemzedékek egymásra gyakorolt hatását feltárni, s a mély rétegek aktualitását bizonyítani. De szükséges az orosz forradalmak vizsgálata során is a dekabristák szerepéig visszamenően elemezni a forradalmi mozgalom történetét. 1825 hősei a jobbágyrendszer és az abszolutizmus ellen léptek fel. Harcuk egy egyetemes történeti folyamat, a feudalizmus—kapitalizmus váltását kísérő spanyol, portugál, svéd, itáliai, görög felkelések sorába illeszthető. Ideológiája a 18. század második felében Ragyiscsev révén fogalmazódott meg, de forradalmi politikai mozgalom, szervezetek, cselekvési program híján frappáns társadalomkritika, korrajz maradt, egy félévszázad múltán talált végrehajtókra, akik ezáltal az orosz forradalmi mozgalom szerves részeivé váltak, nemesi osztálykorlátaik ellenére is. Példájuk hatott Herzenre, aki továbbvitte a feudalizmus és az abszolutizmus elleni harc lángját. A megváltoztatandó szinte végig konstans az orosz forradalmi mozgalom történetében, de a változást akaró erők társadalmi meghatározottsága és így az új rendre vonatkozó elképzelése az idők folyamán sokat változott. Az 1861-et követő reformok a forradalmi harc melléktermékének tekinthetők, így nem eredményeztek gyökeres fordulatot, mégha gyorsítottak is az orosz fejlődés ütemén. A továbbélő feudális maradványok, mindenekelőtt a cári abszolutizmus változatlansága még az orosz forradalmi mozgalom proletár szakaszában is aktuálissá tette az önkényuralom, a feudális maradványok elleni harcot.

Az abszolutizmus-ellenesség konstans volta fontos csatornát képezett a forradalmi nemzedékek tapasztalatainak áramlására. Ezt kísérli meg érzékeltetni Nyecskina az oroszországi köztársasági hagyományok áttekintésével. Pesztyel és N. Muravjov alkotmánytervezetében merült fel először a probléma. A dekabristák Déli Szervezete szinte egyöntetűen a köztársasági eszmét vallotta, az Északiak között is számos híve volt. A spanyol, portugál, a nápolyi példa intette őket óvatosságra az alkotmányos monarchiát illetően. A köztársasági hagyomány értékes elemet jelentett az orosz forradalmi mozgalomban. Igaz, az anarchista áramlatok lebecsülték a kérdés jelentőségét, a forradalmi narodnyikok pedig át akarták ugrani a politikai berendezkedésnek ezt a fokát. Lenin törekedett az orosz szociáldemokráciában felerősíteni a dekabristákig visszanyúló köztársasági hagyományokat, mint az abszolutizmus elleni széles bázisú, következetes forradalmi harc egyik elemét. A forradalmár nemzedékek nemcsak pozitív tapasztalatokat örökítettek egymásra. A dekabristáknak a néphez való viszonya pl. ellentmondásos

örökség. Szerzőnk polemizál azzal az értékeléssel, hogy lebecsülték volna a népet. Programjukra, a katonák között végzett agitációjukra, a Délieknek a környék parasztjaival kialakult kapcsolatára hivatkozik. Az tény, hogy fellépésük során nem volt aktív kapcsolatuk a néppel, de a nép ügyét akarták szolgálni, igaz, nélküle, aminek helytelen volta a forradalmi harc további menetében egyértelműen beigazolódott. A nép ügyének szolgálata, mint az orosz fejlődés által napirenden tartott probléma mindvégig az orosz forradalmi mozgalom egyik központi kérdése maradt. Vonatkozott ez a forradalmi demokratákra is, szinte egyoldalúan erre a feladatra koncentráltak az 1870-es évek narodnyikjai, s tudatos osztályalapon a dolgozó nép felszabadítását tűzte ki célul, valósította meg a proletariátus mozgalma. A cikk befejező része szociáldemokrata röpiratokat és Lenin írásait idézve demonstrálja az orosz forradalmi mozgalom egységét, mint a három forradalom egyik előfeltételét.

(Isztorija SzSzSzR 1976. 2. szám. 47—63. l.) *M.*

Z. Veselá-Prenasilová:

A szlovák nép viszonya az oszmán expanzióhoz

Szlovákia, s különösen déli része a 16. és 17. század folyamán két különböző feudális államalakulat, sőt két különböző kultúra, két különböző ideológia ütközési pontján feküdt. Azok a területei, melyek török uralom alá kerültek (elsősorban Fülek és környéke), egészen más állami berendezkedés kereteiben fejlődtek tovább, mint a meg nem hódított területek, amelyek azonban maguk is állandó támadásoknak voltak kitéve.

A legtöbb e kérdéssel foglalkozó tanulmány csak a szlovák népnek a Habsburgok keresztény birodalmát védő szerepével foglalkozott, kevésbé figyelt a területeken végbement társadalmi változásokra, az osztályok egymásközti bonyolult viszonyára. A szlovák nép valóban hősiesen védelmezte a Habsburgok államát addig, amíg abban saját védelmezőjét is láthatta. A dinasztia védelmi politikája azonban elsősorban az örökös tartományok biztosítására irányult, s a legveszélyeztetettebb terület éppen Dél-Szlovákia volt. Ugyanakkor a háború költségei e területeket is éppúgy sújtották, mint a többit, sőt hadszíntér jellege miatt fokozott pusztításoknak volt kitéve. A 16. század nagy háborúi után nem szűntek meg e területen a folyamatos kisebb portyák, összecsapások. A hódoltsági területen élő lakosság pedig a kettős adózás terheit is kénytelen volt elviselni. Ilyen körülmények között kedvező talaja támadt a különböző lázadásoknak, melyek az elnyomó, de a terület biztonságát biztosítani nem tudó államhatalom ellen irányultak. Ezért tudták megszerezni, pl. a szlovák nép rokonszenvét a Habsburgok elleni protestáns magyar rendi felkelések is. Súlyosbította a parasztság helyzetét a második jobbágyság rendszerének kifejlődése is.

Az oszmán uralom alá került területek fejlődése új vonásokat mutatott. A török hadjáratok valóban hatalmas pusztításokat okoztak, de az oszmán hatalom berendezkedése után a parasztok személyi függése gyengült. A városi iparos és kereskedő rétegek számára új lehetőségek nyíltak az oszmán birodalom belső területeivel való gazdasági kapcsolatok révén. Ugyanakkor a volt földesurak továbbra is követelték az adókat, gyakran módot is találtak azok erőszakos behajtására a határtól távolabb eső területeken is.

E körülmények folytán nőtt a nép közömbössége az államhatalom bármilyen formájával szemben, s az oszmán társadalmi berendezkedéssel való együttélés olyan területekre is kiterjedt, ahol korábban a jogi és a vallási-ideológiai tilalmak áthághatatlan korlátokat emeltek: átszökés török uralom alatt álló területekre, házasság oszmán katonákkal, panasztétel a régi urak ellen oszmán hatóságoknál stb.

E tendencia felvázolásához forrásbázisul a magyar bíróságok iratanyaga szolgált. Ennek alapján is nyomon követhető a nép és a Habsburg-hatalom viszonyának osztályérdekeken alapuló változása: a nép ragaszkodásából egyre inkább semlegesség, közömbösség lett.

Külön megvizsgálandó problémakört képez a betyárkérdés: a betyárok megjelenése nemcsak a magyarországi területekre, hanem az egész Balkánra, sőt Kisázsiára is jellemző volt ebben az időben.

(Československý časopis historický, 1975. 5. szám. 687—705. l.) *H. V.*

Elisabeth A. R. Brown:

Egy szerkezet zsarnoksága: a feudalizmus és Európa középkor-történészei

A szerző — a New York-i városi egyetem professzora — konkrét esetre hivatkozik, ami cikke megírására ösztönözte. A princetoni egyetemen tartott történészkonferencián (1973 március) az egyik referátum szerzője — egyébként neves amerikai professzor — azért volt kénytelen mentegetőzni, mert az általa feltárt új eredményeket még nem tudta beleilleszteni a feudalizmus általános sémájába. A szerző ennek kapcsán arra a megállapításra jutott, hogy napjaink történészei néha talán túlságosan is ragaszkodnak az olyan fogalmakhoz, mint a feudalizmus, s tendenciózusan mellőzik azokat az adatokat, amelyeket nem tudnak könnyen beleilleszteni a megadott rendszerbe. Hivatkozik a múlt század nagy történészeire (többek között F. W. Maitlandre), akik meglehetősen tágan értelmezték a feudalizmus fogalmát. Szerinte a régebbi (18. századi) brit szerzők hatására kezdett a történettudomány az egységes feudális kormányzás elvével dolgozni, s ennek feltételezett szilárd rendszerére összpontosítani, ahelyett, hogy a középkori Európában található változatos társadalmi és politikai viszonyokat vizsgálta volna. Még a 18. századi szerzők alkottak *izmust* a fogalomból, s próbáltak belekényszeríteni mindent az elképzelt rendszerbe. A fogalom jelentésének egységesítéséig mégsem jutottak el, a feudalizmuson inkább csak kormányzati formát értettek.

A 19. század közepe óta a feudalizmus és a feudális rendszer fogalmai uralják a középkortudományt. A fogalom varázsa egy leegyszerűsített modell használatához vezetett. Pedig — a szerző szerint — már Maitland megkérdőjelezte az ilyen fogalmak használatának létjogosultságát. Úgy vélte, hogy „Franciaország feudalizmusa alapvetően különbözött Anglia feudalizmusától, de a 13. század feudalizmusa is egészen más, mint a 11. századé." Maitland saját „feudalizmusa" meghatározásában a hűbéri kötelékek s a magán-igazságszolgáltatás léte kerültek előtérbe. De ezen túl ő a múlt valóságos jegyeit kutatta, s ennek alapján állapította meg, hogy az a feudalizmus-ideál, amely Franciaországban jött létre, Angliában sohasem valósult meg. A feudalizmus érvényesülését tehát itt „más eszmék korlátozták" — mondta ki a konklúziót. Maitland tűrőképessége a feudalizmus-fogalommal szemben tehát igen nagy volt, s hozzá hasonlóan más történészek sem vállalkoztak arra, hogy megszabaduljanak e szó korlátaitól. De ugyanakkor a mindvégig hiányzó alapos definíciót sem tudták megadni.

A feudalizmust védelmezők érvei közül a szerző kettőt emel ki, a „hasznosságot" és a „nélkülözhetetlenséget", hogy azután bírálja őket. Közülük az előző — F. L. Ganshof vagy M. Postan értelmezésében — azt jelenti, hogy a történelemmel foglalkozóknak sokkal könnyebb előre meghatározott elemek (rendszer) köré csoportosítani egy adott időszak jelenségeit, mint azokat önállóan kezelni. A feudalizmus ezen érvelés szerint tehát modellt jelent a történészek számára. Postan ehhez pedagógiai indoklást is fűz: szerinte a fogalmi meghatározás nélkül a tanulók eltévednének, s később — az anyag ismeretének birtokában — sem lenne összehasonlítási alapjuk. A „nélkülözhetetlenség" pártfogói — M. Bloch, Postan, O. Hintze stb. — úgy vélik, hogy a kutató sem dolgozhat általánosítások, absztrakciók nélkül.

A szerző kétkedését a fogalom létjogosultságában az eddig megfogalmazott definíciók változatossága mellett az táplálja, hogy szinte egyetlen kutató sem hajlandó elfogadni a másik meghatározását. A definíciók vitathatóságát fokozza, hogy idővel ugyanazon kutató véleménye is komoly átalakuláson mehet át. Egy másik körülmény, amely — a szerző véleménye szerint — megnehezíti a meghatározást, hogy azok a kutatók, akik használják a feudalizmus kifejezést, maguk is óvatosan leszűkítik alkalmazhatóságának területét. Erősen zavarja az a kép is, amit a feudalizmus változásairól (egyeseknél fejlődéséről) talál: a rendszert egyesek szinte élőlénynek kijáró, vagy egyenesen emberi tulajdonságokkal ruházzák fel. Problematikusnak találja az összehasonlítást is: valamely terület kiemelését, mint teljesen feudalizáltét, s a többiek — a „részlegesen feudalizáltak" — hozzámérését. (Az Európán kívüli területeket rendszerint Japánhoz hasonlítják.) Szerinte ezzel csak egy hipotetikus feudális állapot körvonalazása történhet meg, míg azok az országok, amelyek nem hasonlítanak ehhez eléggé, az elmaradott jelzőt kapják. — A szerző maga is úgy véli, hogy bizonyos elvont fogalmak használata a történelemben elkerülhetetlen. Mégis különbséget lát az olyan általánosítások között, amelyek konkrét jegyek alapján születtek (háború, mezőgazdaság fogalma), és azok között, amelyek tartalma az őket létrehozó elméletek változásaitól függ.

Befejezésül úgy véli, hogy az utóbbi két évtizedben éppen elég ellenvélemény született a „feudalizmus" kifejezéssel szemben. Több modern szakkönyvre hivatkozik,

amelyek — az uralkodó osztályon belüli sokrétűséget felismerve — mellőzték a kifejezés használatát (R. W. Southern: The Making of the Middle Ages; Duby: Société aux XIe et XIIe siècles). Szerzőik balszerencséjükre még kisebbségben maradtak. Sokkal többen vannak azok, akik — miközben támadják a feudalizmus fogalmát — tovább használják e kifejezést, s ezzel csak fokozzák a bizonytalanságot. A szerző szerint sokkal határozottabbnak kellene lenniök, hogy a fogalom használatát teljesen felszámolhassák.

Szabad legyen az áttekintést az ismertető kommentárjával zárni: Az amerikai szerző cikke tipikus példája annak a bizonytalanságnak, ami a feudalizmusnak az úri hierarchiára (birtokos osztályra) való szűkítéséből fakad. A hűbéri láncolat eltérő formái, időbeli korlátozottsága (már a rendiség korában felbomlik) valóban kevés teret engednek az általánosításra. A marxista történetírás feudalizmus képére, amelyben a földesúri—jobbágy osztályok viszonya kerül a középpontba, ez a kritika nyilvánvalóan nem vonatkozik.

(The American Historical Review 1974. október, 1063—1089. l.) *B. J.*

I. M. Dazsina:

Három forradalom aktív résztvevője és történésze

(V. I. Nyevszkij születésének 100. évfordulója alkalmából)

Vlagyimir Ivanovics Nyevszkij (1876—1937) mozgalmi álneve Feodoszij Ivanovics Krivobokov — ezt a nevet az Októberi Forradalom után hivatalosan is felvette — az orosz proletárforradalmárok első nemzedékéhez tartozott. Forradalmi tevékenysége mellett, illetve annak részeként a szovjet történettudomány úttörőinek egyik legjelentősebb képviselője.

Tudományos munkássága az orosz forradalmi mozgalom legkülönbözőbb területeit öleli fel, beleértve a párttörténet problémáinak kutatásait is. Foglalkozott a forradalmi mozgalom nemesi periódusával, a narodnyikizmus kérdéseivel, a bolsevik párt történetével, a történettudomány módszertani kérdéseivel, ami kutatásainak legfontosabb területeit jelenti. Publikációinak száma hozzávetőlegesen 800-ra tehető, ebbe monografikus kutatások, cikkek, dokumentum-közlések, könyvekhez írt előszók, recenziók tartoznak.

Nyevszkij jómódú kereskedőcsaládban született. 19 éves korában hagyta el családját és a hivatásos forradalmár útjára lépett. Illegális tevékenységet folytatott a Donmenti Rosztovban, Moszkvában, Voronyezsben, Pétervárott, Harkovban, Jekatyerinburgban, Brjanszkban és más városokban, megismerkedve a börtönökkel, száműzetéssel, szökéssel. Nyevszkij részt vett mindhárom 20. századi orosz forradalomban. Kezdettől a bolsevikokkal tartott, Leninnel és Krupszkajával először 1904-ben, svájci tartózkodásuk idején létesített kapcsolatot. Ezekben az években tagja volt az OSzDMP Petrográdi Bizottságának, részt vett a párt első bolsevik konferenciáján és a IV. (egyesítő) stockholmi kongresszuson. A második orosz forradalom küszöbén Nyevszkij a párt egyik vezetőjévé vált. Számos nagy jelentőségű illegális feladat megoldása volt már ekkor a háta mögött. 1913-tól tagja volt a Központi Bizottság orosz irodájának, részt vett a KB poroninói tanácskozásán. A háború idején az Urálban dolgozott, a Februári Forradalom vetett véget száműzetésének és Jekatyerinburgból visszatérhetett Pétervárra, ahol részt vett a párt 7. konferenciáján, ahol a proletárdiktatúra lenini vonalának következetes képviselője és védelmezője volt. Nyevszkij vezette Podvojszkijjal együtt az OSzDMP(b) Központi Bizottsága mellett tevékenykedő Katonai Szervezetet. Az októberi hatalomátvétel idején a Petrográdi Forradalmi Katonai Bizottság tagja volt, egyike az Októberi Forradalom vezetőinek. A Szovjethatalom első éveiben közlekedésügyi népbiztoshelyettes, majd népbiztos volt, de tagja volt a Honvédelmi Tanácsnak is. Októbert követően Nyevszkij tevékenységében nagy helyet foglalt el az ideológiai munka. 1921-től a Tanácsi és Pártmunka Központi Iskolája (a későbbi Szverdlovról elnevezett Munkás-Paraszt Egyetem) rektorának nevezték ki. Később a KB mellett működő Párttörténeti Intézet helyettes vezetője lett.

Nyevszkij a szakszervezeti vitában 1921 elején a „munkásellenzék"-hez csatlakozott egy rövid időre. A későbbiek folyamán nagy energiákat fektetett a tudományos kutatásokba. Az 1905—1907-es forradalomról két fundamentális és több kisebb munkát írt, de régebbi álmát — az első orosz forradalom monografikus feldolgozását — már nem tudta megvalósítani. V. I. Nyevszkij különösen nagy érdemeket szerzett a történettudo-

mány marxista–leninista metodológiájának alkalmazása terén. Nem egy munkát szentelt Lenin elméleti hagyatékának. 1922 után a történelmi folyóiratokban számos dokumentumot, hosszabb vagy rövidebb publikációt tett közzé a forradalmak történetéből, a szovjet társadalommal foglalkozó kutatásaiból. Jelentős munkái közé tartozik: „Az 1905-ös forradalom" Harkov, 1925; „A szovjetek és a fegyveres felkelés 1905-ben" Moszkva, 1932.

Nyevszkij kutatásainak nem mellőzhető érdeme, hogy az elsők között kezdte meg az 1905-ös év szovjetjei történetének feldolgozását. Ő állapította meg, hogy elsőként az Ivanovo-Voznyeszenszk-i szovjet alakult meg. 1905-ről írott munkáiban mint párttörténész többek között megvilágította a bolsevikok taktikáját az első forradalom periódusában. E téren jelentős munkája „A harmadik pártkongresszus", amelyben vázolta a párt helyzetét 1904 végén és 1905 elején, feltárta a mensevik opportunizmus alapvető vonásait. A forradalomról írt munkáiban azonban a kelleténél kisebb figyelmet szentelt az agrárkérdésnek és némileg felnagyította az ösztönösség szerepét a forradalmi folyamat elemzésében.

Az első forradalom tapasztalatait felhasználta az 1917 februári és októberi forradalmakról írott munkáiban. De e munkái kisebb jelentőségűek és kevésbé alapvetőek, mint az első forradalomról írottak. Tudományos munkáiban nem mellőzte a forradalmat megelőző periódus kutatását sem. Például kiadásra került „A háború szakasza (1914—1917)" című dokumentumkötete. A február és október közötti periódust Nyevszkij három megközelítésben dolgozta fel: a történelmi népszerűsítés formájában, memoárirodalom, és a tudományos kutatás formájában. Népszerűsítő munkáiban a bolsevik pártnak a forradalomban betöltött szerepének bemutatása mellett a „júniusi demonstrációról" és a „júliusi napokról" írott munkái bemutatják az Októberi Forradalom közvetlen előtörténetét. Visszaemlékezése a Központi Bizottság katonai szervezetének tevékenységére ma is rendkívül érdekes olvasmány. E periódussal foglalkozó dokumentumkötetei rendkívüli jelentőségűek a történettudomány művelői számára. Igen fontos ezek között Lenin előadásának lejegyzése, amelyet az áprilisi konferencia eredményeiről a petrográdi pártszervezet május 8-i (25-i) ülésén tartott Lenin. Nyevszkij mint az események aktív résztvevője, kommentárokkal ellátva publikálta a párt Petrográdi Bizottsága október 15-i (28-i) ülésének jegyzőkönyvét, amelyen a fegyveres felkelésre való felkészülés kérdéseit vitatták meg. A forradalom tanulmányozását segítő hasonló forrásközlések között megtalálható például egy néhány kötetes bibliográfiai összeállítás a forradalmi mozgalom vezető személyiségeiről és az Októberi Forradalom történetéről.

Életének utolsó 15 esztendejében Nyevszkij vezető pozíciókban dolgozott a szovjet tudomány területén. Tevékenységében szorosan összefonódott tudományos, politikai és pedagógiai munkássága. E munkássága mellett 1925-től 1935-ig a Lenin Könyvtár igazgatói tisztét is ellátta. Számos előadást tartott a moszkvai egyetemen, a szocialista és kommunista akadémiákon, a szovjet történészképzés jelentős területein. A személyi kultusz áldozata lett.

(Voproszi Isztorii KPSzSz 1976. 5. szám. 118—122. l.) *K. T*

T. V. Oszipova, P. N. Szobelev:

Lenin koncepciója az osztály-erőviszonyok alakulásáról az Októberi Forradalomban

A cikk szerzői a témát az alábbi összefüggésekben közelítik meg: 1. Az osztályerőviszonyok alakulása Oroszországban az önkényuralom megdöntése után, 2. Lenin a proletariátus szövetségeseiről a szocialista forradalomban, 3. A paraszttömegekért folytatott harc bolsevik programja, 4. A bolsevik párt gyakorlati tevékenysége a szocialista forradalom politikai seregének megteremtésében, 5. A bolsevik pártnak a proletariátus és a dolgozó parasztság szövetségéért vívott harca, — e harc tapasztalatainak nemzetközi jelentősége.

A proletariátusnak a társadalom különböző osztályaihoz fűződő viszonyát a burzsoá-demokratikus és szocialista forradalomban Lenin jóval az Októberi Szocialista Forradalom előtt meghatározta a nyugat-európai forradalmi mozgalom és az első orosz forradalom tapasztalatai tanulmányozásának alapján. Lenin megformálta a proletariátus hegemóniájának és szövetségesei átcsoportosulása szükségszerűségének tételét a burzsoá-demokratikus és szocialista forradalmakban. Megfogalmazta, hogy a polgári-demokratikus

forradalomban a proletariátusnak az egész parasztság szövetségese, míg a szocialista forradalomban e társadalmi csoport legszegényebb része lesz a munkásosztály szövetségese. Az osztályerőviszonyok elemzésének legteljesebb képe Lenin 1917 áprilisának elején írt munkájában bontakozik ki: „A politikai pártok Oroszországban és a proletariátus feladatai." Lenin négy osztálycsoportosulást emelt ki: 1. A földesurak és a burzsoázia legelmaradottabb rétegei, akiknek érdekeit a kadet párttól jobbra álló pártok képviselték. 2. A burzsoázia és a kapitalizálódott földesurak. E képződmény politikai pártja a kadet párt volt. 3. A kistulajdonosok, a kis- és középparasztság, a kisburzsoázia és a munkásoknak a burzsoázia befolyása alá került része. E csoportok érdekeit a mensevikek, az eszerek és a hozzájuk közel álló csoportosulások fejezték ki. 4. A proletárok, a bérmunkások és a hozzájuk csatlakozó szegényparasztság (félproletárok), akiket a bolsevikok pártja képviselt.

A februári forradalom után a politikai helyzet sajátszerűségét a kettőshatalom jelentette, amely a forradalom fejlődésének átmeneti mozzanata volt. Ez volt az a szakasz, amikor a forradalom már túlment a hagyományos burzsoá-demokratikus szakaszon, de még nem ért el „a proletariátus és parasztság »tiszta« diktatúrájához". E sajátos szakasz vizsgálatát Lenin „A proletariátus feladatai forradalmunkban" c. munkájában végezte el. A kettőshatalom felszámolásának útja a „Minden hatalmat a szovjeteknek" jelszóban fogalmazódott meg, amelynek megvalósítását ekkor a bolsevik párt a forradalom békés fejlődésében jelölte meg.

A forradalom objektív feltételeinek megléte mellett a szocialista forradalom szubjektív tényezőinek kifejlesztését tűzte napirendre a történelem: a szocialista forradalom politikai seregének megformálása, az osztályszövetségesek megnyerése került a napirendre. A szerzők továbbá kifejtik, hogy a burzsoázia és proletariátus hatalomért folyó harcának végső kimenetele attól függött, hogy a kispolgárság kinek az oldalára áll.

Oroszország parasztgazdaságainak 65%-a szegényparaszti, 20%-a középparaszt volt és 15%-át a falusi burzsoázia, a kulákok birtokolták. Lenin a taktikát a parasztság minden rétegére vonatkozóan külön kidolgozta. 1917 márciusában meghatározta e taktika fő vonásait. A szegényparasztság sokmilliós tömege a proletariátus természetes szövetségeseként jött számításba, a középparaszt pedig helyes politika esetén nem válik a szocialista forradalom ellenségévé. A kulákság, mint falusi burzsoázia, a monarchia megdöntése után a forradalom továbbfejlődésének ellenségévé válik.

A szerzők a téma megközelítésében felhívják a figyelmet az agrárkérdés jelentőségére. Ezzel kapcsolatosan úgy vélik, hogy a bolsevik párt agrárprogramját Lenin dolgozta ki. Teoretikus következtetésük, hogy a dolgozó parasztság érdekében az imperializmus korában nem lehet megoldani az agrárkérdést anélkül, hogy ne érintsék a burzsoázia uralmának alapjait. A földosztás bolsevik koncepciójával szemben a burzsoá-reformista irány a föld magántulajdonát érinthetetlennek tartotta az alkotmányozó gyűlés összehívásáig.

A szerzők a továbbiakban vázolják a hatalom megragadásának fő irányait az áprilisi konferencián elfogadott program tükrében.

A szerzők koncepcionális fejtegetéseikben kitérnek arra a folyamatra, miképpen és milyen mértékben ragadták a bolsevikok magukkal a tömegeket. A hadsereg nagyobb része megnyerésének egyéb okok mellett azért volt hallatlan nagy jelentősége, mert a 15,8 millió katona nagy többsége paraszt volt. A honvédő ideológia és általában a kispolgári befolyás fokozatos kiszorulása a tömegek tudatából jórészt a bolsevik párt propaganda munkájának volt köszönhető, noha a meghatározó mozzanat nyilvánvalóan a katona és paraszttömegek tapasztalatai voltak, amelyek a további öldöklés és nyomorúság teljes kiúttalanságát mutatták meg. Ebben a kiúttalanságban volt irányjelző a bolsevik párt. Júniusban már 240 ezer tagja volt a bolsevik pártnak, ebből 26 ezer a hadseregben dolgozott. Októberben pedig a 350 ezer párttagból kb. 50 ezer katona volt. A szerzők a továbbiakban kifejtik a párt és Lenin munkásságában azokat a vonatkozásokat, amelyek a hatalom megragadásának előkészítésére irányultak. Végül a szerzők fő vonalakban bemutatják a proletárdiktatúra főbb vívmányait és megszilárdításának feltételeit. Befejezésül hangsúlyozzák az orosz proletárforradalom győzelmének azokat a vonásait, amelyek nemzetközi jelentőségűek a kommunista mozgalom számára.

(Voproszii Isztorii KPSzSz 1975. 1. szám. 89—99. l.) *K. T.*

B. N. Vasziljev:

A gyáripari proletariátus száma, összetétele és területi megoszlása Oroszország európai részén a századfordulón

Bár a szovjet történetírás egyik igen alaposan feltárt témája a munkásmozgalom szociális feltételeinek kutatása, mindmáig nincs egyértelműség pl. a címben foglaltakat illetően sem. L. M. Ivanov 1972-ben megjelent monográfiája szerint (A munkásosztály története Oroszországban 1861—1900) 1900-ban 2,9 millió az ipari munkások száma, A. G. Rasin 1958-ban publikált könyve szerint 2,3 millió, a legújabb, 12 kötetes összefoglaló munka VI. kötete (M. 1968) 2 millió gyáripari munkásról ír. Kormányzóságok, iparágak vonatkozásában hasonló a bizonytalanság. Ennek alapvető okát abban kell keresni, hogy a kutatók számára forrásként felhasználható egykorú statisztikák — a Pénzügyminisztérium, a Bányaügyi Hivatal, a Gyári Felügyelőség és a zemsztvók adatai, kiadványai — készítőik szerint sem törekedtek teljességre, különböző szempontok alapján rögzítették az ipari termelésre vonatkozó adatok egy-egy részletét. A forrásbázis sokféleségéből adódó pontatlanságok elkerülését már Lenin is úgy tartotta lehetségesnek, ha üzemenként veszik sorra a kutatók az adatokat, s ebből állítják össze egy-egy gazdasági régió, egy-egy iparág vonatkozó statisztikáját. Hasonló módszerrel kísérletezett a századelőn A. V. Pogozsev 1906-ban kiadott könyvében, amelyet sok későbbi munka forrásként használt fel. 1902-ben kezdte meg az adatgyűjtést. Egységes szempontok szerint minden üzemtől gyűjtött adatokat. Munkája eredményét kontrollálandó, összevetette a Pénzügyminisztérium 1900-as felmérésével, amely viszont nem tüntette fel minden üzem adatait. Csak az illetékes minisztérium hatáskörébe tartozó, 15 munkásnál nagyobb létszámmal dolgozó gyárakra terjedt ki. Pogozsev viszont minden üzemet, sőt az egy munkást foglalkoztató műhelyeket is összeírta, függetlenül attól, hogy kusztár műhelyről, tőkés otthoni munkáról, vagy valóban gyáripari üzemről volt szó. Így érthetően nagy eltérések mutatkoztak Pogozsev ill. a Pénzügyminisztérium felmérése között. Vityebszk kormányzóságban pl. Pogozsev adatai szerint 1902-ben 495 len- és kenderfeldolgozó üzem működött, több mint másfélezer munkással, a kontrollként használt kiadvány viszont csak 3 üzemről tudósított alig 90 munkással.

Vasziljev szerint a sokféle, különböző szempontú, különböző időpontra vonatkozó forrás együttes feldolgozása alapján érhető el egyértelműbb eredmény. Mindenekelőtt tisztázni kell, a gyár fogalmát alapul véve, a munkások számát (legalább 15) és a működtetett erőgépek nagyságát. Külön kell feltüntetni a kusztár műhelyeket és a mezőgazdasági nyersanyagokat feldolgozó, idényjellegű üzemeket. Utal néhány pontatlanságra, amelyek a korábbi feldolgozásokat jellemezték. Kimutatja, hogy Pogozsev túlzottan részletesnek tűnő összeállításából hiányoztak pl. a nyomdák adatai. Jellemző hibaforrásnak tekinti, hogy az összetett profilú vállalatokat annyi gyárként tüntették fel, ahány profiljuk volt. Sőt, a cukorgyárak gépjavító műhelyeit is sok esetben önálló fémfeldolgozó üzemként jegyezték fel. Harkov kormányzóság példájával illusztrálja, hogy ahányféle felmérés, annyi gépjavító üzemet tartottak nyilván. Némelyek ötöt, némelyek 27-t. A munkáslétszám, s ezen keresztül az orosz munkásosztály koncentráltságának pontos megállapítása sem történt meg egyértelműen. Szerzőnk szerint az idénymunkások, a kisegítő személyzet adatai pontatlanságok forrásai. Egy-egy cukorgyár teljes üzemeltetésekor sokszorosára duzzadt a foglalkoztatottak száma, akiknek a döntő többsége a környék szegényparasztjaiból került ki. Kérdés, hogy gyári munkásnak vagy földművesnek kell-e tekinteni őket, mivel évente 70—100 napot dolgoztak gyárban, s 150—180 napot saját vagy bérelt földön, vagy éppen a cukorrépa ültetvényeken. Hasonló problémák a fafeldolgozó-, malom-, sőt bányaiparban is előálltak. A bányafa kitermelőit, készítőit pl. gyakran bányászként és erdő-, ill. faipari munkásként is feltüntették a források, s nyomukban a történeti munkák.

Törekedve a fenti hibaforrások kiküszöbölésére, a legalább 15 főt foglalkoztató, s egész évben több mint 150 napot működő üzemeket alapul véve szerzőnk 1,6 millióra becsüli a tényleges termelőmunkát végző gyáripari proletariátus számát Oroszország európai részének üzemeiben. Számításainak eredményét nagy táblázatban foglalja össze. Ebben a következő üzemkategóriákat különíti el, az alkalmazott munkáslétszám alapján: 16—50, 51—100, 101—500, 501—1000 és az ezernél több munkást foglalkoztató üzemek. Adatait gazdasági körzetenként is lebontotta: központi iparvidék, amely 9, Moszkva körüli kormányzóságot foglalt magába, déli iparvidék (11, Ukrajna területén levő kormányzóság), észak-nyugati körzet (a mai Leningrád környéke, a Baltikum és Belorusszia kormányzóságai), az Ural vidéke, a Volga-mente (6 nagy kiterjedésű kormányzóság), központi feketeföld-övezet, európai észak, Kaukázus-vidék (10 kormányzóságot ölelt fel).

Táblázata az üzemek számát, a foglalkoztatottak számát és az alkalmazott energiát (lóerőben) tartalmazza a fent jelzett bontásban, 1900—1901-re vonatkozóan. Végül az egyes körzetek összesített adatait adja a táblázat.

Ez utóbbi rovat alapján azt említjük meg, hogy az első három körzetben működött az üzemek csaknem 70%-a, dolgozott a munkások 75%-a, az energiabázisnak mintegy 80%-t használva. Vasziljev a táblázat elemzése során kiemeli, hogy az 500-nál több munkást foglalkoztató üzemek száma a korábbi számítások szerint 585 volt, szerinte viszont 636, s nem 776 ezer, hanem 939 ezer munkás dolgozott ezekben, a proletariátus csaknem 58%-a, míg a korábbi munkák 49—51%-ot tüntettek fel. Körzetenként vizsgálva a problémát kiemeli, hogy a központi iparvidéken a proletariátus több mint kétharmada dolgozott a nagyüzemekben, az Uralban ez az arány 60%, a déli iparvidék és az ún. északnyugati körzet adatai alapján 52% körül mozgott. A számításaiban szereplő 8726 üzem közül 4493 (51%) városokban működött, 690 ezer munkást foglalkoztatva (42%). Hangsúlyozza, hogy a városok adataihoz feltétlenül kapcsolni kell az elővárosok mutatóit, ahol a munkások kb. 25%-a dolgozott. Ivanovo-Voznyeszenszk és 30 km-es körzete példáján illusztrálja cikkünk ezt a problémát. Ami az adatok iparáganként vonatkozásait illeti, figyelemre méltó, hogy a felmérésben szereplő munkások 32,5%-a a textiliparban, 26,3%-a a fémfeldolgozó iparban nyert alkalmazást, s 77, ill. 70%-uk nagyüzemekben. Az 500-nál több munkást foglalkoztató nagyüzemek kb. egyharmada fémfeldolgozó, 43%-a textilüzem volt, s a nagyüzemek használták fel az energia 80%-át.

(Isztorija SzSzSzR, 1976. 1. szám. 86—105. l.) *M.*

A folyóiratszemlét írták: ifj. Barta János *(B. J.)*, Kraus Tamás *(K. T.)*, Heiszler Vilmos *(H. V.)*, Menyhárt Lajos *(M.)* és Petneki Áron *(P. Á.)*.

KRÓNIKA

Eperjessy Kálmán 1893–1976

1893. február 11-én született az erdélyi Erzsébetvároson. Szülővárosában és Székelyudvarhelyen végezte a gimnáziumot, majd 1911-ben az Eötvös Kollégium tagjaként a budapesti egytemen tanult tovább, történelem–latin szakon. Az első világháború kitörésekor, 1914 augusztusában meg kellett szakítania tanulmányait; ettől kezdve négy éven át katona volt. Tanári diplomáját 1920-ban kapta kézhez.

A makói állami gimnáziumhoz került, ahol két éven át osztályfőnöke volt József Attilának. Meghitt kapcsolatukról a költő verseiben is megemlékezett. Később, József Attila születésének 50. évfordulója alkalmából ő is megírta visszaemlékezéseit a költő diákéveiről.

Történetírói pályája a hagyományos úton indult, a politikatörténet mezején. Doktori értekezésének tárgya Báthory István erdélyi fejedelem viszonya a török portához (*Báthory István és a Porta*. Bp. 1922). A fordulatot 1927–1928-as bécsi ösztöndíjas éve hozta. Itteni levéltári kutatásai során fordult figyelme a régi kéziratos térképek felé. Több ezer, Magyarországra vonatkozó, mindaddig ismeretlen térképet fedezett fel, amelyekről a *Kézirati térképek Magyarországról a bécsi levéltárakban* (Szeged, 1928) című munkájában számolt be. Ezt követte *A bécsi hadilevéltár magyar vonatkozású térképeiről* írt forráskiadványa (Szeged, 1929). Bécsi tanulmányai és felfedezései új irányt adtak a hazai leíró- és település-földrajzi kutatásoknak, ugyanakkor új irányba fordították Eperjessy Kálmán érdeklődését is. Rátalált a maga igazi területére: az alföldi falvak és mezővárosok telepítésének, alakulásának és fejlődésének történetére.

Ettől kezdve egymásután jelentek meg tanulmányai, amelyek kisebb-nagyobb keretben mind az ember és a földrajzi környezet viszonyát, egymásrahatását vizsgálják egy-egy település fejlődésében. Mindenekelőtt Makó és a Tisza–Maros közének története érdekelte. Elsőnek foglalkozott irodalmunkban a makói hagymatermelés múltjával (1928), ahogy elsők között ismertette a Maros 18. századi szabályozásának következményeit a táj és népe életére (1927). Szemhatára egyre tágult, s befogta az Alföld egészét; a falvak után bevonta kutatásaiba a városokat is. Az 1930-as évek második felében már általános eredményeket tudott közölni és módszertani, kutatási szempontokat adott. Tanulmányt írt *Településtörténetünk időszerű kérdései*-ről. (Bp. 1938) s elkészítette a magyar falu településtörténetének első átfogó feldolgozását (*A magyar falu településtörténete*. Bp. 1940). A falvak után az alföldi városok települési típusait foglalta össze (*Az alföldi város*. 1945), jellemezte városképük sajátos vonásait (*Az alföldi városkép*. Tiszatáj 1948) s kéziratban elkészítette a magyar város életrajzának még vázlatos, de már összefoglaló áttekintését.

Közben 1928-ban a szegedi Tanárképző Főiskolára került, a történelmi tanszékre. Ettől kezdve harminc éven át, nyugdíjba vonulásáig, itt tanított, elsősorban magyar történelmet, pedagógus nemzedékek hosszú sorát nevelve annak szeretetére és megértésére, a helytörténet, a magyar Alföld múltjának kutatására. 1945-ben a Főiskola igazgatójává nevezték ki, az ő vezetése alatt állították helyre a háborús károktól sújtott intézetet. 1949-ben az igazgatói teendőktől saját kérésére megvált, ettől kezdve teljes erejét tanszékére fordította. Lelkes tagja volt a Magyar Történelmi Társulatnak, több lustrumon át választmányi tagja.

A főiskolai munka ráirányította figyelmét törökkori történetünk egyes kiadatlan, vagy nem megfelelően kiadott, helytörténeti szempontból is fontos, latin nyelvű forrására. Korszerű jegyzetekkel és filológiai apparátussal közreadta Juhász Lászlóval közösen Oláh Miklós érsek „Magyarország és Attila" című művét (1938), továbbá Verancsics Antal leírását Erdélyről (1944). Kutató és tanító tevékenysége mellett a szerkesztésre is tudott időt szakítani. Még 1926-ban indította meg a „Csanád-vármegyei Könyvtár" tanulmánysorozatát, melyben kereken félszáz kötet jelent meg, valamennyi a Tisza—Maros köze falvainak és városainak helytörténete tárgyköréből.

1929 őszén a szegedi Tudományegyetem a történeti-földrajz tárgykörből egyetemi magántanárrá képesítette, 1939-ben pedig egyetemi nyilvános rendkívüli tanári címet kapott. Ettől kezdve a szegedi egyetemen is rendszeres előadásokat tartott a művelődéstörténeti tanszéken, elsőnek adva hangot az egyetemi tanárképzésben a helytörténet kérdéseinek.

A hosszú évtizedeken át folytatott kutatómunka az oktatástól való visszavonulás után, a nyugdíjas korban érett szintetikus összefoglalássá. 1966-ban jelent meg *A magyar falu története* című nagy munkája, mely egyrészt összegezi és rendszerezi az eddigi eredményeket, másrészt a további kutatásokat bibliográfiai és módszertani útmutatással segíti. Ezt követte 1971-ben a *Városaink múltja és jelene*, amely a történeti országhatárok közti magyar várostörténet összegezését nyújtja, nagy felkészültséggel rendszerezve a korábbi és az újabb kutatások eredményeit.

Közben pedig korát meghazudtoló frissességgel dolgozott nagy munkáján, az 1780-as években készült, falvanként részletességű országleírás feldolgozásán és közreadásán. Felismerte, hogy ez az országleírás bizonyos kiinduló pont lehet, ha a magyar falvak fejlődésének utolsó 200 évét akarjuk felmérni és megrajzolni. A feldolgozásban megyénként haladt, közülük több nyomtatásban is megjelent már, elsőnek Csanád megye leírása (*Csanád megye az első katonai felvétel idején*. Makó 1971.). Ezen a munkán dolgozott az utolsó pillanatig, — a halál ütötte ki kezéből a tollat 1976. november 15-én.

Eperjessy Kálmán kutatásai és munkái nagyban hozzájárultak ahhoz, hogy falvaink és városaink település-története az érdeklődés fényébe került, hogy a kutatás fokozott figyelmet szentel a történelmi táj és a rajta folyó falusi-városi élet kölcsönhatásaira, változásaira. Neki is része van abban, hogy a kutatás új irányokba fordult, az érdeklődés új területekre terjedt ki, s a kutatók száma megsokasodott. Eredményeit, feltevéseit a tudomány idővel meghaladhatja, kezdeményező, a munkát elindító érdemei azonban nem évülnek el.

Benda Kálmán

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT HÍREI

1976. április 20-án a Magyar Történelmi Társulat és a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat beszélgetést szervezett a Kossuth Klubban. Az összejövetel tárgya a mohácsi csata volt. Mivel ebben az évben emlékeztünk meg a középkori magyar állam bukásának 450 évvel ezelőtti tragédiájáról, teljesen érthető volt mind a rendező szervek szándéka, mind a beszélgetésben résztvevők jelentős száma. A beszéltetést *Perjés Géza* és *Rázsó Gyula* hadtörténészek, valamint *Hermann Zsuzsa* és *Szakály Ferenc* történészek kötetlen előadásai nyitották meg. Az előadások két téma között oszlottak meg: a Mohácshoz vezető út és a mohácsi csata története. A Mohácshoz vívő történelmi út nagyon sok fontos állomása már kidolgozott. *Hermann Zsuzsának* az ország gazdasági helyzetét bemutató cikke (Államháztartás és a pénz értéke Mohács előtt. Századok 109 [1975] 2.) és *Szakály Ferencnek* az újabb eredményeket szerencsésen egybefogó munkája (A mohácsi csta. Sorsdöntő történelmi napok, 2. Bp. 1975) alapvetően új irányba terelték a mohácsi csata előzményeiről vallott felfogást. Egyre inkább kidomborodik az újabb kutatások nyomán az, hogy a korábbi évek naiv szemlélete nem állta ki a próbát, nem lehet az ország akkori vezetőinek szubjektív hibáira építve a végeredményt, a csata elvesztését megérteni. Mohácshoz igenis objektív okok láncolatán át vitt az út. S az okok elsősorban az objektív gazdasági viszonyokban gyökereztek. Továbbá le kell számolnunk azzal a hittel is, hogy a balkáni népekkel sikeresen fogott össze Magyarország a török ellen. Kevésbé sikerült eredményt elkönyvelni a mohácsi csata lezajlásáról szóló beszámolóban. Noha a hadtörténészek nagyjából egyetértettek a csata színhelyében, a lokalizálását geológus szakértő hozzászólása is megerősítette, azonban a csatáról továbbra is a legjobb összefoglalást *Gyalókay Jenő* fél évszázada megjelent tanulmányából kaphatjuk (Mohácsi Emlékkönyv 1526. Szerk. Lukinich Imre. Bp. 1926. 193—276). A felszólalások forráskezelése is felveti annak a szükségességét, hogy Magyarország egyik legjelentősebb sorsfordulójáról készüljön forráskiadvány, amely a forrásokat (minél nagyobb számban) egy csokorba kötve, kritikusan tárja a kutató és olvasó elé. Az előadásokat követő kötetlenebb beszélgetés sok részletproblémát vetett fel és egyúttal azt is bizonyította, hogy milyen mélyre ivódott a korábbi évek sematikus szemlélete, de azt is, hogy a történetírás iránti érdeklődés jelentős mértékben növekedett Magyarországon.

Érszegi Géza

BIBLIOGRÁFIA

A MAGYARORSZÁGON MEGJELENT TÖRTÉNETI MUNKÁK (ÖNÁLLÓ KÖTETEK, TANULMÁNYOK, CIKKEK) JEGYZÉKE (1975. JANUÁR 1.—DECEMBER 31.)

Összeállították:

ROZSNYÓI ÁGNES, SZINCSOK PÁLNÉ

I. ÁLTALÁNOS MUNKÁK

1. Bibliográfiák, katalógusok, leltárak

a) Bibliográfiák, biobibliográfiák, leltárak

Agrártudományi egyetem bibliográfia. 1958—1974. Összeáll. Molnár Nándor, Pannonhalmi Kálmánné, Princz Ágostonné. 2. [Bp.], [1975.], Stat. Kiadó 96 l. /Agrártudományi Egyetem, Gödöllő. Tudományos Értesítő 68 /1., 69./

Állam- és Jogtudományi bibliográfia. Bibliographia juridica Hungarica. 1970—1972. /Összeáll. Nagy Lajos/ Bp. 1975. Közgazd. és Jogi K. 267 l. /Állam- és Jogtudományi Intézet tudományos könyvtára 28./

[Bényei Miklós]: Könyvek Hajdu-Bihar megyéről. 1945—1974. Ajánló bibliográfia. Debrecen, 1975. 138 l.

[Bényei Miklós—Gellér Ferencné]: Debrecen. 1848—1948. Események, dokumentumok, bibliográfia. /[Lezárva]: 1974 április 15./ Debrecen, 1974. 215 l.

Berlász Jenő: A történettudományi tájékoztatás segédkönyvei. [Kiad. az] Országos Széchényi Könyvtár Könyvtártudományi és Módszertani központja. Bp. 1975. NPI, 108 l.

[Beszteri Béla—Szücs Lajosné]: Veszprém megye a felszabadulástól napjainkig. Válogatott bibliográfia. 1945—1975. Veszprém, 1975. Veszprémm. Lapkiadó, 128 l.

Bibliographia historiae rerum rusticarum internationalis. Ed. 1971—1972. Magyar Mezőgazdasági Múzeum. Red. Péter Gunst. Bp. 1975. Magyar Mezőgazdasági Múzeum, 356 l.

Bibliographie choisie d'ouvrages d'histoire publiés en Hongrie en 1973. AH. 1975. Tom. 21. No 3—4. 508—537. l.

Boros Pál: Pest megye történelmi irodalmának ajánló bibliográfiája. [Kiadja a] Pest Megyei Tanács Megyei Könyvtára. Bp. 1974. Kossuth K. 341 l.

[Botka Ferenc]: Magyar szocialista irodalom. /Első kiadások 1945-ig./ /Szerk. —./ Bp. 1975. Kossuth K. 325 l. /A Petőfi Irodalmi Múzeum bibliográfiai füzetei. E. sor. 1.)

[Csáki Pál]: Fürst Sándor. /Vál. és összeáll. —./ Szombathely, 1974. 61 l. /Vasi életrajzi bibliográfiák 2./

Dalmi Kálmánné—Takács Miklós: Vas megye irodalma. Bibliográfia és repertórium. 1974. jan. 1.—márc. 31. VSz. 29. évf. 1975. 1. sz. 147—160. l. 1974. ápr. 1-.—június 30. VSz. 1975. 29. évf. 2. sz. 306—316. l.

[Dányi Dezső]: Statisztikai adatforrások. 1945—1974. Bibliográfia. /Összeáll. —. Közrem. Hajdu Elemérné./ Központi Statisztikai Hivatal, Könyvtár és Dokumentációs Szolgálat. Bp. 1975. KSH 209 l.

Ember Győző műveinek bibliográfiája. /1973. január 1-ig./ LK. 1974. 44—45. évf. 633—640. l.

Értünk éltek. A forradalmi munkásmozgalom kiemelkedő, elhunyt Szolnok megyei harcosainak életrajz-gyűjteménye. Szerk. Gecsényi Lajos, Selmeczi László. /2. bőv., jav. kiad./ Szolnok, 1974. 201 l.

Farkas Gyula: Bibliographia Anthropologica Hungarica 1971—1972. AnthK. 1973. 17. köt. 1—2. füz. 135—158. l.

Fejér Mária, F.: A magyar múzeumi évkönyvek és folyóiratok történeti vonatkozású közleményeinek repertóriuma, 1945—1970. III. rész. MMMKözl. 1975. 1. sz. 50—83. l.

Fejér Mária, F.: Magyar régészeti bibliográfia. 1974. AÉ. 1975. 102. köt. 1. sz. 158—185. l.

[Gecse Gusztáv]: Vallástörténeti kislexikon. 3. kiad. Bp. 1975. Kossuth K. 335 l.

Gecsényi Lajos: Munkásmozgalmi életrajzgyűjtemények a helytörténetírásban. PtK. 1975. 21. évf. 3. sz. 233—237. l.

Héthy Zoltán—Horváth Ildikó—Ormosi László: Évkönyvek és folyóiratok repertóriuma 1945—1974. A: Muzeológia és restaurálás. Szolnok, 1975. Damjanich Muzeum 291 l.

/A magyar muzeumok kiadványainak bibliográfiája — Szerk.: Éri István — 1. sz./

Heves megye történeti irodalma, 1974 /Válogatott biliográfia/. [Összeállította: Iványi Sándor]. Archivum, 1975. 5. 119—134. l.

Hiller István: Sopron biliográfiája az 1974. évre. SSz. 1975. 29. évf. 1. sz. 85—95. l.

Jakabffy I[mre]: Archäologisch-literarische Tätigkeit von Mihály Párducz. AO. 1975. 27. tom. 1—2. fasc. 220—223. l.

Juhász Lászlóné: Sportperiodikák a felszabadulás után /1945—1970/ /lezárva: 1970. dec. 31./. Bp. 1975. Magyar Testnevelési Főiskola Szakkönyvtári és Dokumentációs Intézete, 328 l.

Ki kicsoda? Életrajzi lexikon magyar és külföldi személyiségekről, kortársainkról. /Szerk.: Bethlen Katalin/ /3. átdolgozott kiadás/. Bp. 1975. Kossuth K. 658 l.

Kocsis Gyula: Bibliográfia a palócok kutatásához. Eger, 1975. 96 l. /Palóc kutatás. Módszertani közlemények 20./

Kókay György: A magyar irodalomtörténet bibliográfiája, 2. 1772—1849. /Szerk.: Vargha Kálmán, V. Windisch Éva/. Bp. 1975. Akadémiai K. 925 l.

Korok és emberek. Tolna megyeiek életrajzgyűjteménye. /Összeáll. és szerk.: Sipter Gézáné. [Lezárva]: 1973. szept. 30./ Szekszárd, 1973 /1974/, 100 l.

Kozocsa Sándor: A francia felvilágosodás magyar kapcsolatainak válogatott bibliográfiája. SEN. Bp. 1975. 387—435. l.

Külföldi folyóiratok hadtörténelmi repertóriuma 1972. Bibliográfia. 1. r. Összeáll. Windisch Aladárné. HK. 1975. 22. évf. 2. sz. 402—421. l.; 2. r. HK. 1975. 3. sz. 605—622. l.

Külföldi magyar nyelvű hírlapok és folyóiratok címjegyzéke és adattára. 1945—1970. 2. Nem szocialista országok. /Összeáll./ Német Mária. [Lezárva: 1970. dec. 31.] Bp. 1975. OSzK 339 l.

A magyar balkanisztika bibliográfiai vázlata /1901—1974./. Összeáll.: Fried István. Helikon, 1975. 21. évf. 2. sz. 175—178. l.

Magyar irodalomtörténetírás 1974. Összeáll. Bor Kálmán. ITK. 1975. 79. évf. 5—6. sz. 732—757. l.

A magyar munkásmozgalom történetéről szóló cikkek jegyzéke. 1974 július—szeptember. Ptk. 1975. 21. évf. 1. sz. 231—233. l. 1974 október—december. Ptk. 1975. 21. évf. 2. sz. 219—222. l. 1975 január—március. Ptk. 1975. 21. évf. 3. sz. 242—246. l. 1975 április—június. Ptk. 1975. 21. évf. 4. sz. 248—251. l.

Magyar pedagógiai irodalom. 1945—1958. /1./. Önálló kiadványok. /Szerk. és a mutatókat összeáll. Valér Pálné. Bp. 1975. Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum./ 597 l.

A magyar szociológiai irodalom bibliográfiája. 2. köt. folyóiratok, 1900—1919. /Egyéb folyóiratok./ Szerk. Litván Gy[örgy] Remete L[ászló] Bp. 1975. M[agyar] T[udományos] A[kadémia], Szociológiai Kutató Int; /Budapest, Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár./ 647 l.

A magyar testnevelési és sportszakirodalom. Az 1971—72-ben megjelent önálló művek, hírlap- és folyóiratközlemények. 1—2. rész. Magyar Testnevelési Főiskola, Szakkönyvtári és Dokumentációs Intézet. Összeáll. Ócsai József, Bellay Istvánné. 1. rész. Bp. 1975. 234 l.; 2. rész: 173 l.

A Magyar Tudományos Akadémia tagjai. 1825—1973. Összeáll. Fekete Gézáné./ Magyar Tudományos Akadémia, Könyvtár. /Lezárva: 1974. ápr. 30./ Bp. 1975. 609 l.

A Magyar Tudományos Akadémia 150 éve adatokban. 1825—1975. /Főszerk. Szalai Sándor, Szántó Lajos/ Bp. 1975. Akadémiai K. 138 l., 1 mell.

A Magyarországon megjelent történeti munkák /önálló kötetek, tanulmányok, cikkek/ jegyzéke. /1973. január 1. — december 31./ /Összeállította: V. Windisch Éva, Szelestei N. László/ Sz. 109. évf. 1975. 209—295. l.

A Magyarországon megjelent történeti munkák /önálló kötetek, tanulmányok, cikkek, ismertetések/ jegyzéke. /1974. január 1. — december 31./ Összeáll.: V. Windisch Éva—Szelestei N. László. Sz. 109. évf. 1975. 5—6. sz. 1179—1277. l.

[Mitru Ibolya] Harc Budapestért. 1944—1947. Bibliográfia. /Szerk. és összeáll. —. Közrem. Kristóf Judit, Lakos Katalin stb./ Bp. [1975], 294 l.

Molnár Gábor: Bibliográfia a technika és az ipar történetéhez. Ttan 1975. 20. évf. 4. sz. 30—32. l.

Negyedszázados harc. A munkásmozgalom történetének kronológiája. 1919. augusztus 1. — 1945. április 4. /Szerk. Szabó Ágnes, Vértes Róbert./ Bp. 1975. Akadémiai K. 711 l., 24 t.

Nonn György: Könyvek a munkásosztályról. Pártélet, 1975. 20. évf. 9. sz. 71—73. l

Perneki Mihály: Sz. Szigethy Vilmos főlevéltáros munkássága. Somogyi-könyvtári műhely, 1975. 14. évf. 3. sz. 221—224. l.

Puskás Ildikó—Bérces László: A Magyar Munkásmozgalmi Múzeum kiadványainak bibliográfiája és periodikáinak repertóriuma. MMMKözl. 1975. Különszám. 39—75. l.

Sipos Csaba: Somogyról szóló válogatott repertórium 1975. I. félév. /Összeállította: —./ Somogy, 1975. 3. sz. 110—114. l.

Szabó Imre: Újabb pótlások Szeged fölszabadulásának bibliográfiájához. Szeged, 1975. 41 l. /Csongrád megyei könyvtári füzetek 3:/

Szabó Tibor: Antonio Gramsci Magyarországon /Bibliográfia 1948—1975/. Tájékoztató, 1975. 3. sz. 111—114. l.

Szakszervezeti kislexikon. /Főszerk.: Buza Márton, Koltai Gyula./ Bp. 1975. Táncsics K. 339 l.

A szocialista forradalomért. A magyar forradalmi munkásmozgalom kiemelkedő harcosai. /Szerk.: Bakó Ágnes. Jegyz.: Láng Péter./ Bp. 1975. Kossuth K. 783 l.

Tamás Lajos műveinek bibliográfiája. Összeáll. Veress Fruzsina. NyK, 1975. 77. köt. 1. sz. 230—239. l.

A Tett /1915—1916/. + Ma /1916—1925/. + 2×2 /1922/. Repertórium. [Összeáll.] Illés Ilona. Bp. 1975. Kossuth K. 223 l. /A Petőfi Irodalmi Múzeum bibliográfiai füzetei. B. sor. 6./

Tóth József: Békés megye a 20 éves Acta Geographica Szegediensis köteteiben. BékÉl. 1975. 10. évf. 2. sz. 449—453. l.

Végh Ferenc: A Budapesti Műszaki Egyetem Általános és Analitikai Kémiai Tanszékének 125 éves története /Bibliográfia/. Bp. 1975. 216 l. /Műszaki tudománytörténeti kiadványok 25./

/Végh Mária—Pozsonyi Ágnes/: A cigányság társadalmi helyzete. Bp. 1975. FSzEK 84 l. /Tematikus szociológiai bibliográfiák 4./

b) Katalógusok, leltárak. Gyűjtemények és kiállítások ismertetése

Borsa Iván: Az Országos Levéltár filmtárának 1974. évi gyarapodása. LSz. 1975. 25. évf. 2—3. sz. 533—559 .l.

Buzási János: Az Österreichische Geheime Staatsregistratur magyar vonatkozású iratai. LK. 1974. 44—45. évf. 123—142. l.

Csapody Csaba: Történészhagyatékok a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattárában. II. r. Sz. 109. évf. 1975. 3—4. sz. 669—682. l. /regeszta/.

Documenta artis Paulinorum. 1. füz. A magyar rendtartomány monostorai. A—M. /Gyűjt. Gyéressy Béla. Sajtó alá rend. ifj. Entz Géza, Henszlmann Lilla stb. [Bev. Hervay Ferenc./ Bp. 1975. 383 l. /A Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutató Csoportjának forráskiadványai 10./

Fráter Jánosné: Bolyai Farkas könyvtára. Tiszatáj. 1975. 29. évf. 2. sz. 48—51. l.

Kapronczay Károly: A Budapesti Királyi Orvosegyesület orvostörténeti múzeuma. OHl. 1975. 116. évf. 2. sz. 101—103. l.

Kosáry Domokos: A romániai levéltárak feudáliskori Hungarica anyagáról. LSz. 1975. 25. évf. 2—3. sz. 453—495. l.

Középkori királyi palota a Budai Várban. Vezető a Budapesti Történeti Múzeum kiállításán/A kiállítást rend., [a vezetőt írta] Feuerné Tóth Rózsa/. Bp. [1975]. 72 l., ill.

A magyar állami levéltárak fondjegyzéke. [Szerk. Ember Győző]. 3. köt. A területi levéltárak fondjegyzékei. 10. r. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár. [Összeáll.] Hőgye István, Román János, Stefán Istvánné. Bp. 1975. 129 l.

A magyar állami levéltárak fondjegyzékei 3. köt. A területi Levéltárak fondjegyzékei. 13. r. A Pest Megyei Levéltárak fondjainak jegyzéke. Szerk. Lakatos Ernő. Bp. 1975. X, 136 l.

A magyar állami levéltárak fondjegyzékei 3. köt. A területi levéltárak fondjegyzékei. 20. r. A Szolnok Megyei Levéltár /volt Szolnoki Állami Levéltár/ fondjainak jegyzéke /Szerk.Antal Árpád, Seres Péterné/. Bp. 1975. IX, 78 l.

A Magyar Országos Levéltár fondjainak és állagainak jegyzéke. 3. k. „X". szekció. Mutató az I—III. kötethez. Bp. 1975. Magyar Országos Levéltár 277 l.

Magyar Országos Levéltár. Kincstári szervek levéltárakba nem sorolt fondjai. Repertórium. Összeáll. Fábiánné, Kiss Erzsébet. Bp. 1975. 190 l. /Levéltári leltárak 64./

Magyar Országos Levéltár Magyar Kamara Archivuma. Repertórium. /Összeáll. Maksay Ferenc./ Bp. 1975. 326 l. /Levéltári leltárak 63./

„Magyarország hadtörténete a Rákóczi-szabadságharctól 1848-ig" kiállítás útmutatója. /Országos Hadtörténeti Múzeum. Összeáll. Kerekes Zoltán./ Bp. 1975. Kossuth K. 39 l.

Magyarország története a honfoglalástól 1849-ig. [Vezető a — c. kiállításhoz.] /Sajtó alá rend. és szerk. Dienes Istvánné./ Bp. 1975. 109 l.

Nemzetközi antifasiszta plakátkiállítás /1945—1975/. Exposition internationale d'affiches antifascistes. Budapest, /Magyar Munkásmozgalmi Múzeum/. 1975. szeptember 9—20. Bp. 1975. 123 l.

Névmutató Rajzner János: Makó város története /1892/ c. könyvéhez. Összeáll. Buzás László. Somogyi-könyvtári műhely, 1975. 14. évf. 4. sz. 321—326. l.

Szabó Béla, H.: Hermann Ottó és Lillafüred. [Közread. a] Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Múzeumok Igazgatósága. Miskolc. 1975. 56 l. 1 térk. /Borsodi kiállítási vezetők 2./

Takács József: A Pécsi Tanárképző Főiskola a sajtó tükrében. 1948—1973 /Repertórium/. Pécs. 1974. 207 l. /A Pécsi Tanárképző Főiskola Könyvtárának kiadványai 16./

Vezető a monoki Kossuth Emlékmúzeum kiállításához. /írta *Zsuffa Tibor.*/ Bp. 1972. [1975], 23 l., ill.

c) Ismertetések

Bálintné Hegyes Júlia: Szolnok helyismereti bibliográfiája. 1. Szolnok 1974. — Ismerteti: *Héthy Zoltán.* Könyvtári Figyelő, 1975. 21. évf. 4. sz. 465—467. l.

Békés megye sajtóbibliográfiája 1855—1973. Békéscsaba 1974. Ismerteti: *Péter László.* BékÉl. 1975. 10. évf. 3. sz. 625—630. l.

Cs. Cs.: A műemléki topográfia újabb eredményei. /Magyarország műemléki topográfiája VII—VIII. kötet. Heves megye műemlékei I—II. kötet. Bp. 1969—1972./ MTAFT 1975. 24. köt. 1. sz. 165—167. l.

Csomor Tibor: Magyarország. Honismereti bibliográfia. 1. köt. Bp. 1972. 955 l. — Ismerteti: *Simonfai Lászlóné.* FöK. 1975. 23. évf. 2. sz. 143. l.

Dugonics könyvtára /Katalógus/. Összeáll. Gyurics György. Szeged 1972. — Ismerteti: *Tóth János.* MK, 1975. 91. évf. 2. sz. 223—224. l.

Isztoriografija isztorii SzSzSzR sz drevnejsih vremen do Velikoj Oktjabr'szkoj Szocialisticseszkoj Revoljucii. Moszkva. 1971. 460 l. /A Szovjetunió történetének historiográfiája a kezdetektől a Nagy Októberi Szocialista Forradalomig./ — Ismerteti: *Kurunczi Jenő.* Sz, 1975. 109. évf. 2. sz. 434—436. l.

Jegyzetek négy alföldi bibliográfiáról. l. Békés megye sajtóbibliográfiája. Szerk. Péter László. BékÉl, 1975. 3. sz.; 2. Hajdu-Bihar megye sajtóbibliográfiája. Szerk.: Korompainé, Szalacsi Rácz Mária, Debrecen, 1973. 460 l.; 3. A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának Bibliográfiai kiadványai I.; 4. Kárász József és munkaközössége: A Csongrád megyei hírlapok és folyóiratok bibliográfiája 1843—1970. Szeged, 1974. 209 l. — Ismerteti: *Szabó Ferenc* BékÉl. 1975. 11. évf. 3—4. sz. 515—518. l.

Kárász József: A Csongrád megyei hírlapok és folyóiratok bibliográfiája 1843—1970. Szeged, 1974. — Ismerteti: *Lakatos Éva.* MK. 1975. 91. évf. 2. sz. 221—222. l.

Kókay György: A magyar irodalomtörténet bibliográfiája. Bp. 1975. 925 l. (A magyar irodalomtörténet bibliográfiája. 2. Ismerteti: *Kovács József László.* SSz. 1975. 29. évf. 377—380. l.

Korompainé Szalacsi Rácz Mária: Hajdu-Bihar megye sajtóbibliográfiája, 1843—1970. Debrecen. 1973. — Ismerteti: *Balogh György.* MK. 1975. 91. évf. 2. sz. 220—221. l.

Lakatos Éva: Irodalmi folyóiratok. E—F. Bp. 1974. — Ismerteti: *Vargha Kálmán.* ITK. 1975. 79. évf. 2. sz. 245—246. l.

A magyar munkásmozgalom történetének válogatott bibliográfiája, 1945—1971 /szerk. Kálmán Lászlóné/. Bp. 1974. MSzMP Párttört. Int. — Ismerteti: *Szilágyi János.* Sz. 109. évf. 1975. 1. sz. 204—205. l.

Magyarország megyéi és városai. Bp. 1975. Corvina. — Ismerteti: *(b. g.)* MN. 1975. 31. évf. 258. sz. 13. l.

Negyedszázados harc. A munkásmozgalom történetének kronológiája 1919. augusztus 1. — 1945. április 4. /Szerk. Szabó Ágnes, Vértes Róbert/. Budapest 1975. Akadémiai K. 711 l. — Ismertetik: *Ságvári Ágnes* NSz. 1975. 33. évf. 184. sz. 7. l.; — *Ormos Mária* MH 1975. 8. évf. 219. sz. 10. l.

Ulbrich, Karl: Allgemeine Bibliographie des Burgenlandes. VIII. Teil. Karten und Pläne. Eisenstadt. 1972. — Ismerteti: *Bendefy László.* MK. 1975. 91. évf. 2. sz. 226—227. l.

2. Marxizmus—leninizmus

a) Forrásközlések, forrásismertetések

Engels, /Friedrich/: A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig. Bp. 1975. Kossuth K. 150 l. /A marxizmus-leninizmus klasszikusainak kiskönyvtára 6./

Lenin, V[ladimir] I[l'ics] összes művei. Sajtó alá rend. a marxizmus-leninizmus klasszikusainak szerkesztősége. 2. kiad. 1911. december — 1912. július. Bp. 1975. Kossuth K. XX, 623 l.,

Lenin, [Vlagyimir Iljics]: Tudományos szocializmus és utópizmus. Világosság, 1975. 16. évf. 8—9. sz. 467—468. l.

Marx, [Karl]: A gothai program kritikája. /Zur Kritik des sozialdemokratischen Programms von Gotha./ Bp. 1975. Kossuth K. 236 l.

Marx, [Karl]: Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája /Der achtzehnte Brumaire des Louis Bonaparte/. Bp. 1975. Kossuth K. 196 l.
/A marxizmus-leninizmus klasszikusainak kiskönyvtára 23./

b) Feldolgozások

Ágh Attila: A marxi történetfilozófia kialakulása. Bp. 1975. Akadémiai Kiadó, 407 l.

Ágh Attila: Marxizmus és utópisztikus szocializmus. Világosság, 1975. 16. évf. 8—9. sz. 460—466. l.

Farkas Dezső: A „szövetségi politika" kérdéseihez. Tájékoztató, 1975. 4—5. sz. 7—34. l.

Glezerman, G[rigori] E[fimovics]: A történelmi materializmus és a szocialista társadalom fejlődése. /Ford.: Nagy János./ Bp. 1975. Kossuth K. 372 l.

Gramsci, A.: A gyakorlat filozófiájának történetisége. Világosság, 1975. 16. évf. 8—9. sz. 468—469. l.

Gyurkó László: Lenin, Október. /Életrajz./ /Fejezetek Leninről. Dokumentumrepertórium./ Bp. 1975. Magvető 469 l., 1 t. /30 év./

Hager, K.: Marx előrelátásának megalapozottsága. *Marx:* „A gothai program kritikája" c. művének 100. évfordulójára. BSzoc, 1975. 18. évf. 3. sz. 79—85. l.

Hajdu István: A marxizmus klasszikusai a tudomány és probléma viszonyáról. AUDmarx. 1974. 124. sz. 83—98. l.

Kálmán Endre: Küzdelem a munkásosztály forradalmi stratégiájának kialakításáért. A gothai program kritikájának előzménye és története. PtK. 1975. 21. évf. 1. sz. 31—92. l.

Kovács Margit: Karl Kautsky államelméletének opportunizmusa és eklekticizmusa. AUDmax 1974. 123.sz. 65—92. l.

Ignjat Martin: Marx „A gothai program kritikája" c. művének társadalmi-gazdasági vonatkozású tételei. Létünk, 1975. 5. évf. 3—4. 7—21. l.

Nádasdi József: A forradalmi munkáspárt és tömegkapcsolata. Bp. 1975. Kossuth K. 238 l.

Olvasókönyv a kapitalizmus és a szocializmus politikai gazdaságtanának tanulmányozásához. /Összeáll. Vilmos József./ Bp. 1975. Kossuth K. 621 l.

Trapeznyikov, Sz. P.: A marxista-leninista filozófia, a tudományos kommunizmus és a korszerűség. Tájékoztató, 1975. 2. sz. 7—28. l.

Turi Istvánné: A kommunizmus és a „posztindusztriális" társadalom. Tájékoztató, 1975. 4—5. sz. 150—166. l.

c) Ismertetések

Az antikommunista hamisítások ellen a marxista metodológia tökéletesítéséért. /A. Sajti Enikő válogatása a Voproszi Isztorii KPSzSz 1973—74-es évfolyamaiból./ PtK. 1975. 21. évf. 2. sz. 201—208. l.

August Bebel és Karl Kautsky levelezése. /August Bebels Briefwechsel mit Karl Kautsky. Hrsg. von Karl Kautsky Jr. Assen 1971. 394 l. — Ismerteti: *Jemnitz János.* PtK. 1975. 21. évf. 4. sz. 242—247. l.

Engelsz i problemü isztoricseszkoj nauki. /„Engelsz i problemü isztorii". Redakcionnaja kollegija: E. M. Zsukov, B. A. Rübakov, P. V. Szmirin. Moszkva, 1970. 493 l./ — Ismerteti: *Jemnitz János.* AH 1975. Tom. 21. No. 3—4. 1. sz. 225—228. l.

Forradalom és nemzeti kérdés. /K chresztomatii „Marksz i Engelsz o Vengrii"/, Bp. 1974. 315 l. — Ismerteti: *Glatz Ferenc.* AH. 1975. Tom 21. No. 1—2. 230—233. l.

Glezerman, G. E.: A történelmi materializmus és a szocialista társadalom fejlődése. Bp. 1975. — Ismerteti: *J. G.* TáSz, 1975. 30. évf. 8—9. sz. 125—127. l.

M. Klein—E. Lange—F. Richter: A marxista filozófia történetéhez. Bp. 1975. Kossuth K. — Ismerteti: *Rathmann János* Nsz, 1975. 33. évf. 261. sz. 7. l.

Negyedszázados harc. A munkásmozgalom kronológiája 1919—1945. Bp. 1975. — Ismerteti: *Karsai Elek.* TáSz, 1975. 30. évf. 8—9. sz. 123—124. l.

Papp Zsolt: A „fiatal Marx" nagykorusítása. /Ágh Attila Marx-tanulmánykötetéről./ Valóság, 1975. 18. évf. 8. sz. 110—113. l.

3. Általános munkák

a) Történetelmélet. Elvi kérdések

Aczél György: Culture and socialist democracy. /Eszménk erejével./ [Articles, speeches, and studies.] /Transl.: Gyula Gulyás. Transl. of poems: Laura Schiff./ Bp. 1975. Corvina 268 l.

Aczél György: A kultúra szerepe. Köznevelés, 1975. 31. évf. 43. sz. 3—5. l.

Ágh Attila: Bevezetés a marxizmus-leninizmus társadalom- és történetelméletébe. /Bp./ 1975, NIM Ipargazd. és Üzemzserv. Int. 178 l.
/A filozófia időszerű kérdései 21./

Ágh Attila: A kulturtörténet filozófiai alapvetéséhez. Kultúra és Közösség, 1975. 1. sz. 5—18. l.

Balázs György: A magyar utópia nem-létének ürügyén. Társadalmi gondolat, illúzió, dezilluzionálás a századfordulóig. Világosság, 1975. 16. évf. 8—9. sz. 552—558. l.

Balázs János: A magyar nemzetfogalom nyelvtörténeti előzményei. MNy, 1975. 71. évf. 3. sz. 288—299. l.

Belvaracz János: A tulajdon mint történelmi kategória. KgSz, 1975. 22. évf. 11. sz. 1312—1329. l.

Bihari Ottó: Általános és különös vonások a szocialista államszervezetben. TáSz, 1975. 30. évf. 12. sz. 66—72. l.

Bozóky Mária: Eszme és valóság a keresztény művészetben. (Ill. a szerző.) Bp. 1974. Szt. István Társ., 180 l., 12 t.

A fasizmus és neofasizmus ideológiája. Világosság, 1975. 16. évf. 10. sz. 644—646. l.

Görgényi Ferenc: Ernst Bloch és az utópia-fogalom határai. Világosság, 1975. 16. évf. 8—9. sz. 524—525. l.

D. Gvislani: A tudományos-technikai forradalom és a társadalmi haladás. Tudománytani szemelvények, 1975. 6. sz. 7—14. l.

Hernádi Miklós: A technikatörténet haszna. ÉlIr, 1975. 19. évf. 41. sz. 7. l.

Horváth József: A marxizmus és a tudományok egysége. Nsz, 1975. 33. évf. 303. sz. 4—5. l.

Kahulits László: A tulajdonviszonyok a fejlett szocialista társadalom építésének időszakában. Filozófiai Közlemények, 1975. 12. évf. 1. sz. 25—54. l.

Király István: Vita — azaz: közös gondolkodás. Kritika, 1975. 6. sz. 8—11. l.

Kiss Sándor: A tudományos-technikai forradalom és humanizmus. AUDmarx. 1974. 112. sz. 51—65. l.

Korunk értelmisége. Értelmiségelméletek, értelmiségvizsgálatok. Válogatás. /Vál. és bev. Huszár Tibor./ Bp. 1975. Gondolat, 501 l.

Köpeczi Béla: A szocialista realizmus elvi kérdéseiből. I. Az irodalom és művészet funkciójának értelmezése. I. MN, 1975. 31. évf. 234. sz. 9. l.

Köpeczi Béla: (Művészet és valóság.) A szocialista realizmus elvi kérdéseiből. II. MN, 1975. 31. évf. 238. sz. 4. l. — III. MN, 1975. 31. évf. 240. sz. 9. l.

Köpeczi Béla: A társadalmi tudat fejlődése hazánkban az utóbbi másfél évtizedben. PtK, 1975. 21. évf. 3. sz. 39—50. l.

Köpeczi Béla: A társadalomtudományok új helyzetben. N, 1975. 103. évf. 302. sz. 7. l.

Kulcsár Kálmán: Termelőerővé válik-e a társadalmi tulajdon? MT, 1975. 20. köt. 10. sz. 619—625. l.

Lakatos György: Az ipari társadalom elméletéről. Raymond Aron nézeteinek bírálatához. Bp. 1975. Kossuth K. 157. l.

Lendvai L. Ferenc: Utópizmus és poroszság. Adalék Johann Fichte történetfilozófiájához. Világosság, 1975. 16. évf. 8—9. sz. 498—504. l.

Lendvai L. Ferenc: A fiatal Lukács és Kelet-Európa. Világosság, 1975. 16. évf. 6. sz. 344—351. l.

Az MTA Gazdaság- és Jogtudományi Osztályának ülése az Akadémia 150. éves jubileumi közgyűlése alkalmából. /1975. május 8./ *Szalai Sándor* referátuma: A társadalomtudományok és korunk fő feladatai. — *Bognár József, Bihari Ottó* és *Osztrovszky György* korreferátumaival. Gazdaság és Jogtudomány, 1975. 9. köt. 1—2. sz. 1—44. l.

Mérei Gyula: Eszmetörténet — munkásmozgalomtörténet. PtK, 1975. 21. évf. 3. sz. 80—126. l.

Murányi Mihály: A társadalmi tudat differenciálódása és történetisége. Világosság, 1975. 16. évf. 2. sz. 65—72. l.

Pándi Pál: Vitában, tartós elvi egységért. Válasz Király Istvánnak. Kritika, 1975. 6. sz. 6—8. l.

Papp Zsolt: Utópiák szociológiája — szociológiák utópizmusa. Világosság, 1975. 10. évf. 8—9. sz. 530—536. l.

Pozsgai Imre: A szocialista állam továbbfejlesztésének feladatai. Filozófiai Közlemények, 1975. 12. évf. 1. sz. 7—24. l.

Rétvári László: A társadalmi-gazdasági fejlődés és a regionális népsűrűsödés összefüggésének néhány kérdése. /Klny: Földrajzi Értesítő./ Bp. 1974. 359—386. l.,
/Magyar Tudományos Akadémia, Földrajztudományi Kutató Intézet. Közlemények 287./

Richta, R.: A tudományos-technikai forradalom és a társadalmi rendszerek. Tudománytani szemelvények, 1975. 6. sz. 15—30. l.

Thoma László: Művelődés és történelem. Jegyzetek a művelődés néhány elméleti és történeti kérdéséhez. Kultúra és Közösség, 1975. 2—3. sz. 137—149. l.

Szabó Imre: Tudomány és köztudat. MN, 1975. 31. évf. 228. sz. 3. l.

Tőkei Ferenc: Az ázsiai termelési mód kérdéséhez. Jav. és bőv. kiadás. Bp. 1975. Kossuth K. 229 l.

Tőkei Ferenc: Marxizmus és orientalisztika. /Őstársadalom és ázsiai termelési mód./ MTANyI 1974. XXIX. köt. 1—4. sz. 55—70. l.

b) Módszertani kérdések. A történettudomány története

Baranyai krónikaírás. Pécs, l. 1974. /Szerk. Bezerédy Győző./ 1975. 61 l.

Bényei Miklós: Bodor Antal, a magyar honismereti mozgalom úttörője. Honismeret, 1975. 4. sz. 47—51. l.

Bényei Miklós: A helytörténeti kutatás lehetőségei az orvosi könyvtárakban. Az Orvosi Könyvtáros, 1975. 15. évf. 1. sz. 127—132. l.

Béres András: Útmutató krónikaíróknak. Debrecen, 1975, Megyei Könyvtár soksz. 80 l.
/A Hajdu-Bihar Megyei Levéltár közleményei 7./

Boros Zsuzsa— Szabó Dániel: A politikai pártok kutatásának néhány kérdése a XX. századi polgári irodalomban. TSz, 18. évf. 1975. 2—3. sz. 503—527. l.

Borsa Iván: Törekvések a gépi adatfeldolgozás alkalmazására a levéltár szolgálatában. LSz, 1975. 25. évf. 2—3. sz. 427—431. l.

Dankó Imre: A hajdu-bihari helytörténetírás újabb eredményeiről. Alföld, 1975. 26. évf. 7. sz. 94—96. l.

Dénes Iván Zoltán: A „realitás" illúziója. A historikus Szekfü Gyula pályafordulója. Bp. 1976. Akadémiai K. 190 l.

Elekes L[ajos]: Historisme, a-historisme, antihistorisme dans la science bourgeoise de notre termps. Bp. 1975. Akadémiai K. 32 l.
/Studia historica Academiae Scientiarum Hungaricae 89./

Elekes Lajos: A történelem felfogása korunk polgári tudományában. Bp. 1975. Kossuth K. 341 l.
/A polgári ideológia és a revizionizmus bírálata./

Fried István: A magyar balkanisztikai kutatások — hagyományok és problémák. Helikon, 1975. 21. évf. 2. sz. 169—175. l.

Galambos Ferenc: Varju Elemér és a magyar könyvtártudomány. KTs, 1975. 25. évf. 3. sz. 146—147. l.

Glatz Ferenc: Legújabbkori helytörténetírásunk néhány kérdéséhez. LSz, 1975. 1. sz. 69—76. l.

Granasztói György: Mit ad a matematika a történésznek? MT, 1975. 1. sz. 29—38. l.

Gulya János: Oszló ősi köd. A finnugor rokonság felfedezésének történetéről. Nsz, 1975. 33. évf. 210. sz. 9. l.

Gyenis Vilmos: Célok, módszerek és eredmények az újabb Délkelet-Európa kutatásban. Helikon, 1975. 21. évf. 2. sz. 162—168. l.

Hegyi Klára: Török tárgyú ismeretterjesztésünk kérdései.
/Gondolatok a Várak, törökök c. tévésorozat kapcsán./ TSz, 1975. 18. évf. 1. sz. 119—125. l.

Horváth Pál: Összehasonlító jogtörténet. Új irányok a jogtörténeti historiográfia és a módszertan köréből. [Kiad az] Eötvös Lóránd Tudományegyetem, Egyetemes Állam- és Jogtörténeti Tanszék. Bp. 1975. ELTE, 396 l.

Horváth Pál: Rolle der vergleichenden Untersuchung der Rechtsentwicklung in der Geschichte des sozialistischen Rechts. [Bp. 1975. ELTE, 33 l.]
/A Rechtshistorische Konferenz [Praha 23—26. September 1975] előadása./

Hölvényi György: A magyar jezsuita történetírók és a jezsuita rend. Bp. 1974. 17 l.
/A Budapesti Egyetemi Könyvtár kiadványai 37./

Iszlamov, T. M.: A Magyarország történetével kapcsolatos problémák és azok megoldása a szovjet történettudományban. MTAFT, 1975. 24. köt. 1. sz. 47—62. l.

Jordáky Lajos: A romániai magyar történetírás. Kritika, 1975. 1. sz. 12. l.

Kanyar József: A történeti kutatások eredményei és lehetőségei Somogyban. Somogy, 1975. 4. sz. 33—37. l.

Kósa László: A magyarországi nemzetiségek néprajzi kutatása 1945—1974. ET, 1975. 86. évf. 2—3. sz. 422—436. l.

Kulcsár Kálmán: A munkásmozgalomtörténet és a szociológia kapcsolatáról. PtK, 1975. 21. évf. 2. sz. 122—141. l.

Lakó György: Tévedések a Sajnovics Jánosra és Demonstratiójára vonatkozó irodalomban. /Emlékezés Pais Dezsőre mint szerkesztőre./ ZT, 1975. 2. köt. 33—41. l.

Lederer E[mma]: Die Geschichtsauffassung der bürgerlichen Radikalen; die historischen Schriften von Pál Szende. Bp. 1975. Akadémiai K. 37 l.
/Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 117./

A Magyar Mezőgazdasági Múzeum agrártörténeti vizsgálatai számítógéppel. Magyar Tudományos Akadémia Agrártörténeti Bizottsága számára készült tájékoztató. Bp. 1975. /53/ lev., ill.

Mérei Gy/ula/: Strukturgeschichtsforschung in der bürgerlichen Geschichtsschreibung der BRD. Bp. 1975. Akadémiai K. 30 l.
/Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 90./

Móly György: Néphagyomány és helytörténet. A népi tudás és a valóság kapcsolatának folklorisztikai vizsgálatához. Berettyóujfalu. 1975, 38 l., 3 t. /Bihari dolgozatok. A Bihari Múzeum közleményei 2./

Molnár Dezső: A honismereti munka módszere. Vasi Honismereti Közlemények, 1975. 2. évf. 1. sz. 3—12. l.

Németh Lajos: A művészettörténetírás problémái szociológiai aspektusból. Ars Hungarica, 1975. 1. sz. 93—103. l.

Niederhauser E[mil]: Eastern Europe in recent Hungarian historiography. Bp. 1975. Akadémiai K. 26 l. /Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 91./

Niederhauser Emil: Középkelet-Európakutatás és balkanisztika. Helikon, 1975. 21. évf. 2. sz. 159—161. l.

Niederhauser Emil: A Szovjetunió történetével kapcsolatos problémák és azok megoldása a magyar történettudományban. MTAFT, 1975. 24. köt. 1. sz. 25–46. l.

Okladnikov, A. P.—Bromlej, Ju. V.: A szovjet és a magyar történészek együttműködésének alapvető szakaszai és irányai a háborút követő években. MTAFT, 1975. 24. köt. 1. sz. 17—24. l.

Orosz József: A mezőgazdasági üzemtörténet és krónikaírásának gyakorlati módszere. Bp. 1974. 38 l. /Mezőgazdaság és népművelés 15./

Pach Zs[igmond] P[ál]. Pamlényi E[rvin]: Les sciences historiques en Hongrie. Bp. 1975. Akadémiai K. 22 l. /Studia historica Academiae Scientiarum Hungaricae 87./

Pach Zsigmond Pál: A szovjet és a magyar történettudomány kapcsolatainak jelentősége, eredményei, továbbépítése. MTAFT, 1975. 24. köt. 1. sz. 5—16. l.

Puskás, A. I.: A második világháború történetével foglalkozó historiográfia néhány kérdéséről. TSz, 1975. 18. évf. 1. sz. 1—9. l.

Sipos Péter: Társadalomtörténet — struktúrakutatás. /Egy pályázat margójára./ N, 1975. 103. évf. 263. sz. 7. l.

Szabad György: A levéltáros és történetíró Jakab Elek pályaképéhez. LK, 1974. 44—45. évf. 549—557. l.

Sziklay László: A hazai Kelet-Európakutatások. Helikon, 1975. 21. évf. 2. sz. 264—267. l.

Szilágyi János György: Honti János és az ókortudomány. AT, 1975. 22. köt. 1. sz. 126—131. l.

Szőke Domokos: Szekfű 20-as évekbeli társadalomszemlélete. HSz, 1975. 3. évf. 2. sz. 50—54. l.

Szőke Domokos: Szekfű Gyula politikai gondolkodásának kérdéséhez a „Történetpolitikai tanulmányok" alapján. AUDhist 7. Debrecen 1974. 43—83. l.

Tihanyi János: A Schulze-Boysen/Harnack ellenállási csoport és az 1944. július 20-i összeesküvés historiográfiája. Sz, 109. évf. 1975. 1. sz. 89—111. l.

Tóth Tibor: A nagybirtoktól a nagyüzemig. — A nagyüzemi fejlődés vizsgálatának módszertani kérdéseihez. Valóság, 1975. 18. évf. 11. sz. 13—22. l.

Unger Mátyás: A történelmi tudat alakulása középiskolai történelem tankönyveinkben a századfordulótól a felszabadulásig. Bp. 1975. Tankönyvkiadó, 340 l.

Vass H[enrik]: Die Arbeiterbewegung in der ungarischen Geschichtsforschung. Bp. 1975. Akadémiai K. 29 l. /Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 92./

Vasváry Ödön: Az amerikai magyarság történetének kutatása. Somogyi könyvtári műhely, 1975. 14. évf. 4. sz. 257—274. l.

Wéber Antal: Gondolatok Kemény Zsigmond történetfelfogásáról. IT, 1975. 57. évf. 3. sz. 521—538. l.

c) Történeti segédtudományok

Benda Kálmán: Egy új forrástudomány, a pszichografológia. LK, 1974. 44—45. évf. 61—76. l.

Bezerédy Győző: A pecsét szerepe a jobbágyfalu közigazgatásában Baranya megyében. LK, 1974. 44—45. évf. 77—87. l.

Borsa Iván: A levéltári-irattári mikrofilmezés szervezési kérdései. LSz, 1975. 1. sz. 179—197. l.

Borsa Iván: A magyar medievisztika forráskérdései. /Medievisztika és levéltári anyag./ LK, 1974. 44—45. évf. 103—121. l.

Ember [Győző]: Apparat publikacii arhivnüh isztocsnikov. Bp. 1975. Akadémiai K. 24 l. /Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 93./

F. Á.: Irodalomtörténeti kutatás pszichografológiai módszerrel. MN, 1975. 31. évf. 277. sz. 4. l.

Farkas Gábor: A Fejér megyei Tanács VB. mezőgazdasági osztályának iratkezelési módszere 1905—1956. LSz, 1975. 1. sz. 49—68. l.

Gábor Zsuzsa, B.: Visk magyar lakosainak történeti és mai családnevei. Bp. 1975. ELTE 47 l. /Magyar személynévi adattárak 5./

Gedai István: Történelmünk pénzeken. Münzen dokumentieren unsere Geschichte. Bp. 1975. [Közg. és Jogi Kiadó], 192 l.

Hrenkó Pál: Düreri Ferdinánd-címer Magyarország térképén? GK, 1975. 27. évf. 3. sz. 194—200. l.

Jakab Sámuel—Városi György: Az Anonymus-kodex egy lapjának optikai és fotográfiai feltárása /eredmények és lehetőségek/. MSH I. Bp. 1974. 61—80. l.

Karsai Géza: Ki volt Anonymus? /Az Anonymus-gestakézirat, szövegkritikája, tartalmi és nyelvi problémái, különös tekintettel az palimpszeszt-szövegek fototechnikai kérdéseire/. MSH I. 1974. 39—60. l.

Kormos László: A Tiszántúl Ref. Egyházkerületi Levéltár története. LSz, 1975. 1. sz. 133—148. l.

Kovács Béla: A peremlyukkártya alkalmazása a levéltári munkában. LSz, 1975. 1. sz. 197—208. l.

A levéltári terminológia orosz-német-magyar nyelvű kisszótára. /[Főszerk.] I. Sz. Nazin. Ford. Bélay Vilmos, Ember Győző./ Bp. [1975.] 142 l.
/Levéltári kézikönyvek./

A magyar városok címerei. /Összeáll. Castiglione Endre./ Bp. 1975. Közgazd. és Jogi Kiadó, 451, [5] l.

Mészárosné Varga Mária: Bazsi község mai névanyagának vizsgálata. Bp. 1975, ELTE 140 l.
/Nyelvtudományi dolgozatok 15./

Németh Marietta: Vác környékének /Vácduka, Váchartyán, Kisnémedi és Püspökszilágy/ mai becézőnevei. Bp. 1975. ELTE 57 l.
/Magyar személynévi adattárak 4./

Scholz Tamás: A mikrofilm mint biztonsági film a levéltárakban. LSz, 1975. 1. sz. 209—227. l.

Tóth András: Orvosi eszközök érmeken. OHl 1975. 116. évf. 14. sz. 807—811. l.

d) Demográfia. Statisztika. Történeti földrajz. Kartográfia.

Balla György: A történelmi térkép. GK, 1975. 27. évf. 3. sz. 186—187. l.

Bendefy László: Egy különös, 18. századi Somogy és Baranya megyei térkép. Vízgazdálkodás, 1975. 3. sz. 93—95. l.

Bendefy László: A Hadtörténelmi Intézet új térképtörténeti kiadványai. HK, 1975. 22. évf. 2. sz. 387—389. l.

Csendes László: Az I. katonai felméréshez készült országleírás katonaföldrajzi és történelmi forrásértéke. HK, 1975. 22. évf. 2. sz. 349—371. l.

A feudális Magyarország a XIII. sz. közepétől a XV. század elejéig. /Készítette és kiad./ Kartográfiai Vállalat Tud. szerk. biz.: Erényi Tibor, Hahn István stb. 1975. /térkép/.

Hrenkó Pál: Magyarország Gastaldi térképén. GK, 1975. 27. évf. 2. sz. 110—121. l.

Hrenkó Pál: Magyarország Mátyás király korabeli térképeken. GK, 1975. 27. évf. 6. sz. 424—436. l.

Kovács Sándor Iván: Szamosközy István rejtélyes térképvázlata Amerikáról. ÉlT, 1975. 30. évf. 13. sz. 593—597. l.

Kulcsár Rózsa: A nők társadalmi mobilitásának történeti tendenciái Magyarországon. StSz, 1975. 53. évf. 10. sz. 968—983. l.

Mádai Lajos: A mezőgazdasági népesség rétegződése és a csecsemőhalandóság összefüggései Borsod megyében. 1931—1935. Dem, 1975. 18. évf. 1. sz. 95—108. l.

Magyarország a korai feudalizmus idején. 1000—1240. [Készítette és kiad.] Kartográfiai Váll. Tud. szerk. biz.: Erényi Tibor, Hahn István stb. /2. kiad./ Bp. 1974. [térkép].

Magyarország a VII. században. [Készítette és kiad.] Kartográfiai Váll. Tud. szerk. biz.: Erényi Tibor, Görgényi Istvánné stb. /2. kiad./ Bp. 1974. [térkép].

Nemes Lajos: Eger város állatösszeírásai /1695—1806/. Archivum, 1975. 5. 40—50. l.

Népszámlálás, 1941. évi. 1. Foglalkozás adatok községek szerint. /Összeáll. Kepecs József./ Bp. 1975. Stat. K. 693 l.
/Történeti Statisztikai kötetek./

Az Osztrák-Magyar Monarchia 1914-ben. /Készítette és kiad./ Kartográfiai Váll. Tud. szerk. biz.: Erényi Tibor, Hahn István stb. /2. kiad./ Bp. 1974. [térkép].

Patay Pálné: Az Országos Széchényi Könyvtár Térképtárának keletkezése, fejlődése és mai térképállománya. GK, 1975. 27. évf. 3. sz. 188—194. l.

Perjés Géza: Történeti statisztikai adatok szekundér elemzésének tanúságai. TStT Bp. 1975. 89—129. l.

Szülészeti rendtartás statisztikájának adatai 1931—1973. /Összeáll. Greff Lajos, Földes Béláné./ EüM Bp. 1975. 236 l.

Tánczos-Szabó Tibor: Az elmúlt száz év népesedésének fontosabb szakaszai és a változások térbeli tükröződésének sajátosságai Békés megyében. BékÉl, 1975. 10. évf. 2. sz. 281—203. l.

e) Ismertetések

Ágh Attila: A történelem kérdőjelei. Bp. 1974. — Ismerteti: *Póta Gyula.* Kritika, 1975. 8. sz. 31. l.

Dénes Iván Zoltán: Eltagadott örökség: demokratikus törekvések a magyar történettudományban a múlt század derekán. */Várkonyi Ágnes:* A pozitivista történetszemlélet a magyar történetírásban I—II. Bp. 1973. c. művéről./ Tiszatáj, 1975. 29. évf. 2. sz. 78—82. l.

Hadtörténelmi és katonai térkép kiállítása, 1974. — Ismerteti: *Bendefy László.* FöÉ, 1975. 24. évf. 2. sz. 227—229. l.

Glatz Ferenc: Vitában a polgári történettudománnyal. Gondolatok Elekes Lajos könyvéről. Nsz, 1975. 33. évf. 239. sz. 4—5. l.

Hajnóczi Gábor: Urbanisztika és utópia. [*Françoise Choay:* L'urbanisme — utopies et réalités. Paris. 1965. és *Manfredo Fafuri:* Progetto e utopie. Bari 1973.] Világosság, 1975. 16. évf. 8—9. sz. 568—570. l.

Király István: Hazafiság és forradalmiság. Bp. 1974. — Ismertetik: *Onódi Zsuzsa.* Szakszervezeti Szemle, 1975. 4. évf. 2. sz. 120—121. l. *Varga Lajos Márton.* Új Forrás, 1975. 1. sz. 119—122. l.

Mérei Gyula: Eszmetörténet és a munkásmozgalomtörténet. Párttörténeti Közlemények, 1975. 3. sz. — Ismerteti: *B[oros] Zs[uzsa]* Nsz, 1975. 33. évf. 291. sz. 8. l.

Mód Aladár: Nemzet és szocialista nemzet Bp. 1974. — Ismerteti: *Köpeczi Béla.* Valóság, 1975. 18. évf. 3. sz. 102—105. l.

Németh G. Béla: Két könyv: egy cél. *Király István:* Hazafiság és forradalmiság. Bp. 1974. — *Pándi Pál:* Petőfi és a nacionalizmus. Bp. 1974. Napjaink, 1975. 14. évf. 5. sz. 9. l.

Nemes Dezső: A magyar munkásmozgalom történetéhez. Tények, viták, tanulságok. Első kötet. /Bp. 1974. Kossuth K./ — Ismerteti: *Simon Péter.* Sz, 109. évf. 1975. 1. sz. 151—155. l.

Niederhauser Emil: Reflexiók Horváth Pál könyvéről. TSz, 18. évf. 1975. 2—3. sz. 537—540. l. /könyvismertetés/.

Problemü iszotrii obscsesztvennogo dvizsenija isztoriografii. /A társadalmi mozgalom és a történetírás történetének kérdései./ Moszkva. 1971. Nauka. Problemü isztorii feodal'noj Roszszii. /A feudális Oroszország történetének kérdései./ Leningrád 1971. Izd. Leningradsz. Univ./ — Ismerteti: *Kurunczi Jenő.* Sz 109. évf. 1975. 1. sz. 171—173. l.

Püspöki Nagy Péter: Rozsnyó város címere. Heraldikai tanulmányok a történelmi címer felújításához. /Bratislava. 1973. Madách, 110. l./ Ismerteti: *Fügedi Erik.* Sz 109. évf. 1975. 5—6. sz. 1153. l./

Somogy megye munkásmozgalmának kiemelkendő harcosai. Kaposvár 1975. — Ismerteti: *Ács Irén.* Somogy, 1975. 3. sz. 108—109. l.

Szentpéteri Imre: Oklevéltani naptár. Az 1912-es kiadás. 2. facsimile kiadása. Bp. 1974. 135 l. — Ismerteti: *Bendefy László.* VSz, 1975. 29. évf. 4. sz. 606—607. l.

Szücs Jenő: Nemzet és történelem. Bp. 1974. — Ismerteti: *M. Kondor Viktória.* MT, 1975. 20. köt. 10. sz. 635—637. l. — *t. b.* ThSz, 1975. 17. évf. 11—12. sz. 382—383. l.

Tőkei Ferenc: A szocializmus dialektikájáról. Bp. 1974. — Ismerteti: *Serfőző László.* Kritika, 1975. 2. sz. 22—23. l.

Történelem és filozófia. Szerk. Huszár Tibor. Bp. 1974. — Ismertetik: *Ágh Attila.* TáSz, 1975. 30. évf. 5. sz. 76—77. l. *Bayer József.* Alföld, 1975. 26. évf. 11. sz. 70—72. l.

Várkonyi Ágnes: A pozitivista történetszemlélet a magyar történetírásban 1—2. Bp. 1973. — Ismerteti: *Mátrai László.* IT, 1975. 2. sz. 489—495. l.

Wrigley, E. A.: Népesség és történelem. Bp. 1973. — Ismerteti: *Biró Ferencné.* Ttan, 1975. 20. évf. 3. sz. 29—30. l.

4. Gyűjteményes munkák

Az Állatorvostudományi Egyetem évkönyve. Bp. Mezőgazdasági K. 1969/70—1970/71. tanév. /Összeáll. Kurdi József./ Bp. 1975. 371 l., 2. t.

Annales Universitatis Scientiarum Budapestiensis de Rolando Eötvös nominatae Sectio historica. Tom. 15. /Chefred.: Sándor Balogh./ Bp. 1974. 281 l.

Arrabona. A Győri Xantus János Múzeum évkönyve. 17. Szerk. Dávid Lajos. Győr, 1975. 367 l.

Bács-Kiskun megye múltjából. I. /Szerk.: Iványosi Szabó Tibor./ Kecskemét, 1975. A Bács-Kiskun Megyei Levéltár Kiadványai II. 251 l.

Baranyai helytörténetírás. A Baranya Megyei Levéltár évkönyve. Szerk. Szita László. 1973. [1975], Pécs [1975], 424 l.

A Békés megyei múzeumok közleményei. 3. Néprajzi tanulmányok Tótkomlósról. /Szerk. Dér László./ Békéscsaba 1974. 298 l., 1 t.

A Békés megyei múzeumok közleményei. 4. Kiad. a Békés Megyei Múzeumi Igazgatóság. Békéscsaba, 1975. 682, 79 l., 4 t., 3 térk.

A Budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának actái. /Acta facultatis politico-iuridicae Universitatis Scientiarum Budapestiensis de Rolando Eötvös nominatae./ Bp. 1974. 16. köt. 357 l., 2t.

Cumania. Bács-Kiskun megyei múzeumok közleményei. [Kiad. a] /Bács-Kiskun Megyei Múzeumi Igazgatóság./ Historia. Szerk. Horváth Attila. Kecskemét, 1975. 469 l.

Csengeri krónika. Néprajzi és helytörténeti antológia Molnár József 70. születésnapjára. Kiad. a Csenger, Nagyközségi Tanács. Csenger 1975. 353 l.

Dabas nagyközség évkönyve. [Közread. a] Dabas Nagyközségi Tanács, Honismereti Bizottság. Dabas. 1973. /Szerk. biz. [vez.]: Czeróczki András./ Bp.— Dabas. 1975, 191 l.

Dolgozatok az állam- és jogtudományok köréből. /Szerk. Ádám Antal./ Pécs. 5. évf. [Írta:] *Horváth Imre, Ivánovics Imre* stb./ /Bp./ 1975, 161 l., ill. 6. évf. /Írta: *Benkő Péter, Bruhács János* stb. /Bp./ 1975, 162 l.

Études historiques hongroises. 1975. 1—2. köt. /Institut des Sciences Historiques de l'Académie Hongroise des Sciences./ /Magyar Tudományos Akadémia, Történettudományi Intézet./ Comité de red.: Dezső Nemes, Erzsébet Andics etc. Bp. 1975. Akadémiai K. 663 l., 2. k.: 639 l.

Fejér megyei történeti évkönyv. /A Fejér Megyei Levéltár évkönyve./ 9. Dunapentele — Dunaújváros. Szerk. Farkas Gábor. Székesfehérvár, 1975. 448 l. /Tanulmányok és források Fejér megye történetéhez 11./

Folia historica. /A Magyar Nemzeti Múzeum évkönyve./ 3. /Szerk. biz.: Bánkuti Imre, Rózsa György stb./ Bp. 1975. 238 l., 8 t.

A Hajdu-Bihar Megyei Levéltár évkönyve. 1. /szerk. Gazdag István./ Debrecen, 1974. 251 l.

Honismereti írások a Hajdúságból. 1. Hajdúböszörmény, 1974. 66 l. /Hajdúsági közlemények 4./

Honismereti olvasókönyv. [2.] Baranya második honismereti olvasókönyve. Szerk. Vargha Károly. /Pécs/, 1975. 95 l.

Iskolatükör. Csorna oktatási intézményének évkönyve. 1. 1975. /Szerk. Hudy Endre./ Csorna, /1975/, 69 l., ill.

A József Attila Tudományegyetem évkönyve. Szeged. 1973—74. /Szerk. biz.: Ketskeméty I., Csukás I. stb./ Szeged, 1975. 174 l.

Kaposvár. Várostörténeti tanulmányok. Szerk.: Kanyar József. Kaposvár, 1975. (Kaposvári Városi Tanács) 854 l.

Komárom megyei honismereti füzetek. /A Hazafias Népfront Komárom megyei Elnöksége mellett működő Honismereti és Helytörténeti Bizottság tájékoztatója./ 1974/2. sz. Komárom, 1975. /Komárommegyei Múzeumi Igazgatóság./ 70 l.

Középkori kútfőink kritikus kérdései. (Szerk. [ifj.] Horváth János, Székely György.) Bp. 1974. Akadémiai K. 384 l. /Memoriam saeculorum Hungariae 1./

Magyar történeti Tanulmányok, VIII. /Szerk.: Szendrey István/. AUDhist. 8. ser. XX. Debrecen, 1975. 163 l.

A Magyar Tudományos Akadémia másfél évszázada. 1825—1975. Főszerk.: Pach Zsigmond Pál. Bp. 1975. Akadémiai K. 547 l., 16 t.

Narodopis slovákov v mad'arsku. /A magyarországi szlovákok néprajza./ /Studie./ Red.: Anna /Gyivicsán/ Gyivicsanová, András Krupa. Bp. 1975. Magyar Néprajzi Társaság; Magyarországi Szlovákok Demokratikus Szövetsége./ Bp. 1975, 185 l., ill. /Magyarországi nemzetiségek néprajza./

Népi kultúra, népi társadalom, Folclorica et ethnographica. A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutató Csoportjának évkönyve. Főszerk.: Ortutay Gyula. Bp. 1975. Akadémiai K. 8. /Szerk. Kósa László/ 375 l.

Nyiregyháza 1918—1951. Tanulmányok. Szerk. biz. [vez.]: Ördögh János. Nyiregyháza, 1975. Szabolcsm. Lapkiadó, 85 l. /Nyíregyházi kiskönyvtár 10./

Az Országos Széchényi Könyvtár évkönyve. 1972. /Szerk. Németh Mária./ Bp. 1975. OSzK, 425 l.

Paraszti társadalom és műveltség a 18—20. században. I—III. Szerk.: Hofer Tamás, Kisbán Eszter, Kaposvári Gyula. Szolnok, 1974. Magyar Néprajzi Társaság-Damjanich Múzeum. I. Faluk 221 l. II. Mezővárosok 200 l., III. Tanyák 237 l.

A Pécsi Zrínyi Miklós Kereskedelmi Szakközépiskola emlékkönyve . . . 1875—1975. Harmat György, Köves Béla. /Pécs/ /1975/, 49 l.

A Rákóczi-kori kutatások újabb eredményei. /Tudományos ülésszak./ /Pécs, 1974. március 22—23. [Rend. a] Magyar Tudományos Akadémia, Pécsi Akadémiai Bizottság; [Pécs], Tanárképző Főisk. stb. Előadások és hozzászólások./ Szerk. T. Mérey Klára, Péczely László./ Pécs, 1974, Tanárképző Főisk. 163 l.

Rákóczi-kori Tudományos Ülésszak. Vaja 1973. szeptember 20—21. /Szerk. Molnár Mátyás./ Vaja, 1975. Vay Ádám Múzeum Baráti Kör 124 l.

Rapporti veneto-ungheresi all'epoca del Rinascimento. Convegno di studi italo-ungheresi, 2. /Budapest, 20—23 giugno 1973. Org.: Academia Ungherese delle Scienze [Magyar Tudományos Akadémia]; Fondazione Giorgio Cini; Istituto per le Relazioni di Budapest [Budapest, Kulturális Kapcsolatok Intézete]. Ed. Tibor Klaniczay. Bp. 1975. Akadémiai K. 437 l. /Studia humanitatis 2./

Somogy megye múltjából. Levéltári évkönyv. 6. Szerk. Kanyar József. Kaposvár, 1975. Somogy megyei Levéltár. 321 l., 2 t.

„Sorsotok előre nézzétek". A francia felvilágosodás és a magyar kultúra. Tanulmányok. /Szerk. Köpeczi Béla, Szíklay László./ Bp. 1975. Akadémiai K. 447 l.

Tanítóképző intézetek tudományos közleményei. Debrecen. 10. /Szerk. Kiss Lajos/ Debrecen, 1975, 261 l.

Tanulmányok és források Hajdú-Bihar megye munkásmozgalmának történetéhez. /Szerk. Serfler István./ Kiad. a MSzMP Hajdú-Bihar Megyei Bizottság. Debrecen, 1975. 280 l.

Tanulmányok a 700 éves Dabas történetéből. Szerk. Petri Edit, Torzsa István. Dabas, 1975. 364 l., 9 t.

Tanulmányok a Magyar Rádió történetéből. 1925—1945. /Szerk. Frank Tibor./ Bp. 1975, 438 l., 18 t. /Tömegkommunikációs Kutatóközpont szakkönyvtár 30./

Tanulmányok Rákospalota-Pestújhely történetéből. Szerk. Czoma László. /Kiad. a Budapest, Főváros Tanács, 15. kerület./ Bp. 1974. 628 l.

Tanulmányok Tolna megye történetéből. Kiad. a Szekszárd. Tolna Megyei Levéltára, Szekszárd, 1974. 421 l.

Tanulmányok Tolna megye történetéből. 7. Kiad. a Tolna megyei Tanács Levéltára. Szerk. K. Balogh János. Szekszárd, 1975. 480 l., 18 t.

Történeti statisztikai tanulmányok. l. /Fel. szerk.: Dányi Dezső./ Bp. 1975. Központi Statisztikai Hivatal — Magyar Országos Levéltár, 276 l.

Vastükör. /Csepel szikrái 1945—1975./ Jubileumi antológia. Szerk.: Csepeli Szabó Béla. Bp. 1975. Táncsics K. 423 l.

Világtörténet. Tájékoztató a külföldi történeti irodalomról. 24. [Közread.] a Magyar Tudományos Akadémia, Történettudományi Intézete. Fel. szerk.: Makkai László. Bp. 1974. 270 l.

b) Ismertetések

Acta Iuvenum. /Az Eötvös Lóránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara KISZ-szervezetének tudományos kiadványa. Történelem./ Bp. 1973. 1. sz. — Ismerteti: *Pajkossy Gábor*. Sz. 1975. 109. évf. 2. sz. 465—466. l.

Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei. VI. 1972. Bp. 1973. — Ismerteti: *V. Windisch Éva*. MK 1975. 91. évf. 1. sz. 98 — 102. l.

Hajdúböszörmény története. /Szerk.: Szendrey István./ Debrecen, 1973. Hajdúböszörmény Városi Tanács. — Ismerteti: *Szabó Ferenc*. Sz, 109. évf. 1975. 1. sz. 186—188. l.

Horváth Pál: Egyetemtörténeti tanulmányok. Bp. 1973. ELTE — Ismerteti: *Kállay István*. Sz, 109. évf. 1975. 3—4. sz. 712—713. l.

Jogtörténeti tanulmányok. Szerk. Csizmadia Andor. Bp. 1974. — Ismerteti: *Hajdu Lajos*. JK, 1975. 30 évf. 6. sz. 365—369. l.

Jogtörténeti tanulmányok 3. Bp. 1974. — Ismerteti: *Máthé Gábor*. AI 1975. 25. évf. 4. sz. 376—378. l.

Kováts Zoltán: A magyar népességfejlődés a honfoglalástól 1870-ig. 1—2. Szeged, 1970. — Ismerteti: *Mészáros László*. AtSz, 1975. 17. évf. 1—2. sz. 259—261. l.

Köpeczi Béla: Eszme, történelem, irodalom. Bp. 1972. — Ismerteti: *Vajda György Mihály*. ITk, 1975. 79. évf. 2. sz. 230—231. l.

Kulin Ferenc: Történelmében él csak a nemzet? *[Mód Aladár:* Nemzet és szocialista nemzet. Bp. 1974. és *Szücs Jenő:* Nemzet és történelem. Bp. 1974. c. könyvekről.*]* Kritika, 1975. 1. sz. 24—25. l.

A magyar—román történettudomány negyedszázados fejlődése. Bp. 1975. — Ismerteti: *Csorba Csaba*. MTAFT 1975. 24. köt. 1. sz. 159—163. l.

Magyar történettudomány '75. Études Historiques Hongroises. — Ismerteti: *Frank Tibor*. ÉlIr, 1975. 19. évf. 52. sz. 4. l.

Niederhauser Emil: Süd-Ost-Europa Forschungen. Helikon, 1975. 21. évf. 2. sz. 250—252. l.

Országos Széchényi Könyvtár évkönyve. 1970—1971. Bp. 1974. — Ismerteti: *Illés Zsuzsa*. Könyvtári Figyelő, 1975. 21. évf. 3. sz. 344—347. l.

Pécsi Egyetemi Könyvtár. Jubileumi évkönyv. Pécs, 1974. — Ismerteti: *Somkuti Gabriella*. Könyvtári Figyelő, 1975. 21. évf. 3. sz. 340—342. l.

Somogy megye múltjából I—V. A Somogy megyei Levéltár Évkönyvei. Kaposvár, 1970—1974. — Ismertetik: *Szijártó István*. Honismeret, 1975. 1—2. sz. 101—102. l. — *Tüskés Tibor*. Kts, 1975. 25. évf. 1. sz. 48—49. l.

Studia Turcica. Ed. L. Ligeti. Bp. 1971. — Ismerteti: *Sárközi Alice*. AO 1975. 29. tom. 2. fasc. 271—274. l.

Tanulmányok Tolna megye történetéből. III. köt. 322 l., IV. köt. 488 l. Szekszárd, 1972. — Ismerteti: *Degré Alajos* Sz, 109. évf. 1975. 2. sz. 457—460. l. V.

köt. 476 l. Szekszárd, 1974. — Ismerteti: *Degré Alajos.* Sz. 1975. 109. évf. 3—4. sz. 739—742. l. VI. köt. 421. l. Szekszárd, 1975. — Ism. *Degré Alajos.* Sz. 1975. 109. évf. 5—6. sz. 1146—1148. l.

Történelmi Szemle 1974. 3. sz. /A művelődéstörténet fogalmának és módszerének tisztázásával foglalkozó cikkek./ — — Ismerteti: *Cs[urdi] S[ándor]* Nsz, 1975. 33. évf. 256. sz. 8. l.

II. MAGYAR TÖRTÉNELEM

1. Összefoglaló és több korszakot tárgyaló munkák

a) Forrásközlések, forrásismertetések

/Alpári Ágnes/: Oláh Gusztáv /1901—1956/ tervezései, rendezései. [Adattár.] /Összeáll., bev. —./ Bp. 1975. 102 l. /Színháztörténeti füzetek 58./

Beszélgetés Dienes Valériával. */Vitányi Iván tv-interjúja./* Valóság, 1975. 18. évf. 8. sz. 83—101.l

Bugyi Balázs: Egykori könyvek Pest-Buda egészségártalmáról. Budapest, 1975. 13. évf. 5. sz. 38—39. l.

Dischka Győző: 60 év textiliparunk szolgálatában. Textilipar, 1974. 29. évf. 6. sz. 297—301. l.

Dokumentumok, cikkek [a rádió magyarországi történetéből] 1893—1945. Rádió és Televízió 7. Bp. 1975. Jubileumi szám, 51—146. l.

Faller Jenő: Jó szerencsét! Események, képek a bányászat múltjából. Bp. 1975. Műszaki K. 169 l.

Feljegyzések és levelek a Nyugatról. */Fenyő Miksa:* Följegyzések a Nyugat folyóiratról és környékéről. [Visszaemlékezések + Levelek.] Sajtó alá rend., bev. és jegyz.: *Vezér Erzsébet.*//Új magyar múzeum. Irodalmi dokumentumok gyűjteménye 10./ Bp. 1975. Akadémiai K. 546 l. 8 t.

Gál István: Lukács György két levele Thomas Mannhoz. Nsz, 1975. 33. évf. 175. sz. Vasárnapi melléklet 6. l.

Gárdos Mariska: Százarcú élet. /Visszaemlékezések./ Bp. 1975. Szépirod. K. 607 l. /A szerző Szállj, gondolat . . . és Kukoricán térdepelve c. műveinek egyesített kiadása./

Harcainkra emlékezünk. Visszaemlékezések a munkásmozgalom Szolnok megyei történetéből. 1905—1949. /Vál. Petrák Katalin. Szerk. Győri Tibor./ Szolnok, 1975 220 l.

Jókai-emlékek Pápán. /Összeáll. és ill. Heitler László./ [Pápa.] 1975. M. Hirdető Pápai Kirendeltsége, 72 l.

Kaposvári Gyula: Művészeti adatok Szolnok történetéből. Művészet, 1975. 16. évf. 2. sz. 7—9. l.

Kapronczay Károly: Orvostörténeti előadások a Budapesti Királyi Orvosegyesületben. OHI, 1975. 116. évf. 20. sz. 1165—1167. l.

Krúdy Zsuzsa: Apám, Szindbád. /Cikkek, levelek, dokumentumok./ Bp. 1975. Magvető, 360 l., 18 t.

A magyar könyvnyomtatás képeskönyve. 1473—1973. [Összeáll. és bev.] Soltész Zoltánné. Magyar Iparművészeti Főiskola, Typografikai Tanszék, Bp. 1973. k. n. 15 l., 65 t.

Magyar zeneműkiadás. 1850—1975. Fel. szerk. Várnai Péter. Bp. 1975. Ed. Musica, Zeneműkiadó 62 l.

Magyarország megyéi és városai. /szerk. Kulcsár Viktor, Lackó László. függ. írta: *Barabás Miklós/.* Bp. 1975. Kossuth K. 655 l.

Márkus István: Egykori szegényparaszt családok pályafutásai. /A nagykőrösi vizsgálat anyagából./ Valóság, 1975. 18. évf. 9. sz. 62—79. l.

Megay László: Gyógyszerészek, patikák. Budapest, 1975. 13. évf. 7. sz. 14—17. l.

Nádor Tamás: Liszt Ferenc életének krónikája. Bp. 1975. Zeneműkiadó. 334 l. /Napról napra . . . Nagy muzsikusok életének krónikája. 12./

[Nagyrévi-Neppel György]: Husaren. /Huszárok.//Von/ Georg Nagyrévi v. Neppel. Wiesbaden — Bp. 1975, Vollmer — Corvina, 189 l., ill.

Olvasókönyv a magyar munkásmozgalom Bács-Kiskun megyei történetéhez. Kecskemét 1975. 472 l.

Szerdahelyi István: Erkel Ferenc és emlékmúzeuma. Gyula, 1975. 125 l., 4 t. /A Gyulai Erkel Ferenc Múzeum kiadványai 68—70./

Szilágyi Pál: Egy nagyapa regéi unokájának. [Kor-, jellemrajzok s adomák a régi színvilágból.] Pest. 1859—60. /Szerk. Bódis Mária./ [Közread. a] Magyar Színházi Intézet. Bp. 1975. 177. 98 l., ill. /Színháztörténeti könyvtár 3./

Vagyunk az ifjú gárda. Emlékezések az ifjúmunkásmozgalomra. 1900—1944. /4. kiad./ Szerk. Lányi Ernőné. Bp. 1975. Kozmosz, 271 l.

Varga Endre: Bányabírósági eljárás a feudáliskori Magyarországon. A fenn-

maradt bírósági iratok bányásztörténeti forrásanyaga. LK, 1974. 44—45. évf. 593—613. l.

Vas megye helytörténeti olvasókönyve. Összeáll.: Dr. Horváth Ferenc, Dr. Kiss Mária. Szombathely, 1975. Vas Megye Tanács, Művelődési Osztálya 326 l., ill.

b) Feldolgozások

Akácz László: Vác. Kilencszáz éves város. ÉlT 1975. 30. évf. 12. sz. 531—536. l.

Andorka Rudolf: Az ormánsági születéskorlátozás története. Valóság, 1975. 18. évf. 6. sz. 45—61. l.

Arató Endre: A feudális nemzetiségtől a polgári nemzetig. A magyarországi nem magyar népek nemzeti ideológiájának előzményei. Bp. 1975. Akadémiai K. 174 l.

Bagosi krónika. Helytörténeti és néprajzi antológia . . . Szerk. Dankó Imre. Hajdúbagos 1975. Hajdúbagos, Község/i/ tanács. 137 l.

Balassa Iván: Lápok, falvak, emberek. Bodrogköz. Bp. 1975. Gondolat. 302 l.

Bálint Sándor: Szeged reneszánsz kori műveltsége. Bp. 1975. Akadémiai K. 185 l.
/Humanizmus és reformáció 5./

Baróti Géza: A füredi Anna-bál százötven éve. 1825—1975. /Balatonfüred, 1975/, [Veszprém]. 29 l.

Beiträge zur Volkskunde der Ungarndeutschen. A magyarországi németek néprajzához. /Red.: Iván Balassa, Claus Klotz, Karl Manherz./ /Hrsg. Magyar Néprajzi Társaság; Magyarországi Németek Demokratikus Szövetsége./ Bp. 1975. 260 l. /A magyarországi nemzetiségek néprajza./

Bejczy Károly: Művelődési viszonyok a sárvári járásban a századfordulótól a második világháborúig. 3. r. VSz, 1975. 19. évf. 1. sz. 85—98. l.

Békés István: Kilencszáz éves város. Vác. Nsz, 1975. 33. évf. 299. sz. 5. l.

Bella István: Kondoros száz esztendeje. /1875—1975./ Kondoros, 1975. 159 l.

Berend T. Iván—Szuhai Miklós: A tőkés gazdaság története Magyarországon. 1848—1944. 2. kiad. Bp. 1975. Kossuth K. 385 l.

Berey Katalin: Adatok a magyarországi sütőipar történetéhez. Építés-Építészettudomány, 1975. 8. köt. 1—2. sz. 105—133. l.

Berki Feriz: A magyar ortodoxia útja. ThSz, 1975. 3—4. sz. 107—110. l.

Besenyőtelek története. /Szerk. biz. vez.: Vadnai László./ Besenyőtelek, 1975. 82 l. 8t.

Bezerédy Győző: Dunaszekcső és Bár története. Dunaszekcső, 1975. /Pécs/, 290 l., ill.

Biró Friderika: Az Őrség ház- és lakáskultúrája a XVIII. század végétől napjainkig. 1972. Sajtó alá rend. Hofmann M. [Szombathely, 1975.] Vas Megyei Tanács, 184 l.

Blaskovits János: A Magyarországi Szocialista Munkáspárt alakulásának 50. évfordulója. Pártélet, 1975. 20. évf. 5. sz. 58—61. l.

Bogdán István: Papírkészítőink élete a 19. században. Papíripar, 1975. 19. évf. 3. sz. 114—118. l.

Bonyhád a 18—20. században. Tanulmányok. Szerk.: dr. Kolta László./ Bonyhád, 1975. Bonyhád Nagyközség Tanácsa. 205 l.

Brestyánszky Ilona, [P.]: A Zsolnay kerámia. Bp. 1975. Táncsics 32 l.
/A mi világunk 13./

Buchberger Pál: A Dráva-völgy árvédelmének története. Vízügyi Közlemények, 1975. 1. füzet. 103—113. l.

Budapest. The history of a capital. /Ed. Ágnes Ságvári. /Bp. 1975. Corvina, 167 l., 32 t.

Budapest kapujában. A 11. kerület krónikája. /Főszerk. Máté György./ Bp. 1974. 279 l.

Budapest története. Főszerk.: Gerevich László. 3. köt. *Nagy Lajos:* Budapest története a török kiűzéstől a márciusi forradalomig. /Közrem.: Bónis György./ /Bev. Kosáry Domokos./ Bp. 1975. Akadémiai K. 585 l. 3 térk. mell.

Budavári Róbert: A közegészségtan és az igazságügyi /törvényszéki/ orvostan oktatásának viszonya Magyarországon az elmúlt hét évszázadban. OHl, 1975. 116. évf. 16. sz. 935—936. l.

Bugyi Balázs: Reformtörekvések az orvosképzésünk első évszázadában. OHl, 1975. 116. évf. 38. sz. 2258—2262. l.

Buzási János: A Magyar Országos Levéltár nemzetközi kapcsolatai 1874—1974. LSz, 1975. 1. sz. 125—132. l.

Czeglédi Imre: A Gyulai Harisnyagyár 75 éve. 1900—1975. Kiad. a Budapesti Harisnyagyár, Gyulai Gyára. Gyula, 1975. 198 l.

Csató Tamás: A belkereskedelem fejlődésének néhány főbb vonása a tőkés korszakban. TSz, 1975. 18. évf. 4. sz. 627—665. l.

Csehi Imre: A bajai városi kórház történetének vázlata. CMed 1975. 73—74. sz. 127—148. l.

Csilléry Klára, K.: A magyar nép bútorai. /2. jav. kiad./ Bp. 1975. Corvina, 74 l., 24 t.
/Magyar népművészet 4./

Csizmadia Andor—Kovács Kálmán—Asztalos László: Magyar állam- és jogtörténet. 2. kiad. Bp. 1975. Tankönyvkiadó 706 l.
/Egyetemi tankönyv./

Csáky Frigyes—Szepessy Sándor: Hetvenöt éves a Magyar Elektrotechnikai Egyesület. Elektrotechnika, 1975. 68. évf. 6. sz. 201—203. l.

Degré Alajos—Simonffy Emil: A zalaegerszegi Központi Elemi Iskola története. /1690—1949./. Zalaegerszeg. 1975. 97 l.
/Zalaegerszegi füzetek 1./

[Dobi Sándor]: Fejezetek Ózd történetéből. /Ózd/. 1975. /Miskolc/. 92 l., 30 t.

Dobosy László: Várak, várhelyek és őrhelyek Ózd környékén. Miskolc. 1976. Herman Ottó Múzeum. 72 l.
/Borsodi kismonográfiák 1./

Dobrossy István: Fejezetek a Szilágyi és Diskant Gépgyár történetéből, 1896—1949. Bsz, 1975. 20. évf. 1. sz. 35—40. l.

Doromby Károly: A Vigilia negyven éve. 1975. 40. évf. 3. sz. 171—176., 4. sz. Vigilia, 229—235. l.

Duka Zólyomi Norbert: A magyarországi orvostudományi fejlődés gócpontjai a nagyszombati orvostudományi kar megalapítása előtt. CMed, 1975. 75—76. Tom. 109—120. l.

Az egység útján. A Kereskedelmi-Pénzügyi és Vendéglátóipari Dolgozók Szakszervezetének története. /Szerk. Kabos Ernő, Sipos Péter./ Bp. 1975. Táncsics K. 350 l., 27 t.

Az erdőgazdálkodás története Magyarországon. /Tanulmányok./ Szerk. Kolossváry Szabolcsné. Bp. 1975. Akadémiai K. 252 l., 1 t., 3 térk.

Fekete Gábor: A 900 éves Szolnok. Budapest, 1975. 13. évf. 3. sz. 18—21. l.

Fodor Ilona: Szembesítés. Ilyés Gyula életútja Párizsig. Bp. 1975. Magvető, 401 l., 26 t.

Foglyos Istvánné—Szemejkál Frigyesné: A kaposvári gyógyszertárak történetéből. /1752—1950/. Somogy, 1975. 3. sz. 71—80. l.

Forgó László: Ármentesítő társulatok Csongrád megyében. Somogyi-könyvtári műhely, 1975. 14. évf. 2. sz. 99—128. l.

Fráter Jánosné: Az Akadémia nemzetközi kapcsolatai 1831—1945. MT, 1975. 1. sz. 52—54. l.

Fülöp Imre: 80 éves a debreceni húsipari vállalat. Húsipar, 1975. 24. évf. 3—4. sz. 59—68. l.

Gábor István: Az Eötvös gimnázium. Budapest 1975. 13. évf. 11. sz. 10—13. l.

Gábor István: Királyi palota — Petőfi Irodalmi Múzeum. Budapest, 1975. 13. évf. 3. sz. 14—17. l.

Gábor István: A Magyar Nemzeti Bank. Budapest 1975. 13. évf. 8. sz. 14—17. l.

Gadanecz Béla: A magyar vasutas munkásmozgalom történetének vázlata. /A kezdetektől az ország felszabadulásáig./ Bp. 1975. 87 l.

Gadanecz Béla—Arleth Lajos: A Magyar Államvasuti Alkalmazottak Első Biztosító és Segélyegyesületének története. 1875—1975. Bp. 1975. 83 l., 6 t.

Gellért György: A Kúriától a Legfelsőbb Bíróságig. 1. r. MJ, 1975. 22. évf. 5. sz. 241—249. l.; 2. r. MJ, 1975. 22. évf. 6. sz. 325—333. l.

Gerelyes Ede: A burzsoá városigazgatás 1945-ig. Budapest, 1975. 13. évf. 1. sz. 18—19. l.

Gerencsér Miklós: Így élt Táncsics Mihály. /Életrajz./ Bratislava — Bp. 1975. Madács K. — Móra K. 190 l., ill.
/ Így élt. . ./

Gilyén Nándor—Mendele Ferenc—Tóth János: A Felső-Tiszavidék népi építészete. Bp. 1975. Műszaki K. 215 l.

Gráfik Imre: A régi hajóvontatás [Magyarországon]. ÉlT, 1975. 30. évf. 31. sz. 1443—1438. l.

Gunst Péter: A magyar mezőgazdaság technikai fejlődése és annak akadályai /a XVIII. század végétől 1945-ig/. AtSz, 1975. 17. évf. 1—2. sz. 42—53. l.

Gyárfás Ágnes: A bábaképzés és a képzett bábák sorsa Borsod megyében. BSz, 1975. 20. évf. 3. sz. 80—88. l.

Gyimesi Sándor: A városok a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakában. /Funkcionális és strukturális változások Nyugat- és Közép-Kelet Európa városhálózatában, különös tekintettel Magyarországra./ Bp. 1975. Akadémiai K. 273 l.
/Gazdaságtörténeti értekezések 7./

A hajdúk a magyar történelemben. /Tanulmányok./ Debrecen, 1975. 63 l.
/Hajdú-Bihar megyei múzeumok közleményei 28./

Halász Zoltán: Historia de Hungaria. Bp. 1975. Corvina 230 l., 16 t.; *ua.:* angol nyelven: A Short History of Hungary. 273 l.

Hazánk Magyarország. Főszerk. Erdey-Gruz Tibor. 3. átd. kiad. Bp. Akadémiai K. 1. köt.: Magyarország népe, történelme, gazdasága. 1975. 508 l., 2 térk., 2. köt.: Művelődés, tudomány, művészet. 1975. 517—955. l.

Heiczinger János: Bakonycsernye múltja a telepítéstől 1848-ig. Bakonycsernye, 1974. 242 l., 1 térk.
/Tanulmányok és források Fejér megye történetéhez 8./

Dr. Hiller István: Az erdészeti és faipari egyetem könyvtárának története. /Ha-

zánk első szakkönyvtárának kialakulása./ Sopron, 1975. Erdészeti és Faipari Egyetem. 291 l.

Hofer Tamás: Három szakasz a magyar népi kultúra XIX—XX. századi történetéhez. ET, 1975. 86. évf. 2—3. sz. 398—414. l.

Hoffmann Tamás: Néprajz és feudalizmus. Tanulmányok. Bp. 1975. Gondolat 394 l.

Hönsch Pál: A magyar földreform előzményei és agrárpolitikai tanulságai. Gödöllő, 1974. Stat. K. 17 l. /Agrártudományi Egyetem, Gödöllő. Tudományos Értesítő 59./

Hunya Alajos: A mezőgazdasági munkára nevelés története Békés megyében. Gyakorlati Foglalkozás 1975. 7. évf. 3. sz. 90—93. l.

Illyés Bálint: Kiskunsági krónika. A Felső-Kiskunság vázlatos története 1745-ig. Kunszentmiklós, 1975. Kunszentmiklósi Nagyközségi Tanács. 179 l., 4 t.

Illyés Gyula: Mire kell a nemzet? vagy: Egy évszázad tapasztalatai. MN, 1975. 31. évf. 302. sz. 15. l.

Juhász Antal: Adatok a szegedi tanyák kialakulásához. ET, 1975. 86. évf. 2—3. sz. 276—312. l.

[Kádár Béla—Zsiday Csaba]: A 100 éves Pusztaszabolcs. 1875—1975. /Kiad. a/ Pusztaszabolcs Nagyközségi Tanács. 1975. 62 l.

Kállai Gyula: Károlyi Mihály politikai öröksége. MTAFT 1975. XXIV. köt. 2—3. sz. 239—244. l.

Katona Imre: A magyar parasztság történetszemléletéről. Honismeret, 1975. 1—2. sz. 117—121. l.

Kecskés Gyula: Püspökladány újkori története helyneveiben. Szolnok, 1975. Püspökladányi Nagyközség Tanácsa. 390 l., ill.

Kecskés László: A komáromi vízimolnárok. Új Forrás, 1975. 7. évf. 2. sz. 51—58. l.

Kelen Jolán: Hirossik János a magyar munkásmozgalomban. PtK, 1975. 21. évf. 4. sz. 104—122. l.

Kertay Zoltán—Téby Lajos: Villamosvasúti járművek fejlesztése és gyártása Magyarországon. Villamosság, 1975. 23. évf. 7. sz. 193—201. l.

Kiss Kálmán: Demokratikus, szocialista irányzatok és mozgalmak Kisújszálláson a XIX. század végétől 1944-ig. Szolnok — Kisújszállás, 1975. Damjanich Múzeum, 235 l. /A Damjanich János Múzeum közleményei 38—39./

Koltai László: A környező vidék a haza egy része. Tolna megye a XVIII—XX. században. Szekszárd. 1975. Tolna Megyei Tanács, 49 l.

Konrádyné Gálos Magda: Pest-budai szállók emlékeiből. 3. r. Budapest, 1975. 13. évf. 1. sz. 38—40. l.

Koroknai Ákos: A Ganz Műszer Művek története. Bp. 1975. 238 l., 1 t.

Kósa László—Filep Antal: A magyar nép táji-történeti tagolódása. Bp. 1975. Akadémiai K. 230 l. /Néprajzi tanulmányok./

Kovács Sándor Iván: Pannóniából Európába. Tanulmányok a régi magyar irodalomról. Bp. 1975. Gondolat 331 l., 8 t.

Kovacsics József: Szentgotthárd 200 éves fejlődése. Településtudományi Közlemények, 1975. 25. 99—113. l.

Kőhegyi Mihály—Solymosné Göldner Márta: Madaras története az őskortól az újratelepítés befejezéséig. /1810/. Baja 1975. 110 l. /A bajai Türr István Múzeum kiadványai 22./

Kuknyó János: A Szabolcs-Szatmár megyei almatermelés történeti kialakulása, területi kérdései. Nyíregyháza, 1975. 141 l. /Szabolcs-Szatmár megyei kiskönyvtár./

Kukri Béla: Szolnok 900 éves jubileumán. Jászkunság, 1975. 21. évf. 1—2. sz. 1—10. l.

Kunszentmárton és a Tiszazug a XVIII—XIX. században. Honismereti tanácskozás. Kunszentmárton 1972. /Előadások/. Kunszentmárton — Szolnok, 1974. Damjanich J. Múzeum, 93, 31 l. /Tiszazugi füzetek 1./

Küzdelmes évszázad. Fejezetek a magyar munkásmozgalom történetéből./Főszerk. Vass Henrik./ /Névmutató: Vértes Róbert./ Bp. 1975. Táncsics K. 297 l., 50 t.

[Lázár Magda, M.—Starky Tibor—Szatmári Endre]: Debrecen zenei élete a századfordulótól napjainkig. Tanulmányok. Debrecen, 1975. 348 l.

Leblancné Kelemen Mária: Adatok a Nógrád megyei levéltár történetéhez. LK, 1974. 44—45. évf. 319—339. l.

Litván György: Károlyi Mihály egyénisége. MTAFT 1975. XXIV. köt. 2—3. sz. 288—293. l.

Löffler Erzsébet: Az egri bodnárcéh. Archívum, 1975. 5. 74—84. l.

Lukácsy Gábor: Nyíregyháza lebontott református temploma. SzSzSz, 1975. 10. évf. 3. sz. 55—63. l.

[Magyar Dezső—Tóth Antal—Fábián Tibor]: A lenti járás monográfiája. Zalaegerszeg, /1975/. 147 l.

Magyar Kálmán: A nyírbátori Báthori-várkastély története és kutatása. SzSzSz, 1975. 10. évf. 3. sz. 43—53. l.

A magyar orvosi rend kialakulása, története 1945-ig. 1. r. /Vázlat./ 1975. 15. évf.

3. sz. 311—321. l. Összeáll. R. Harkó Viola.
Az Orvosi Könyvtáros, 1975. 15. évf. 4. sz. 411—417. l.

Magyar sakktörténet. 1. A legrégibb történeti emlékektől az első magyarországi nemzetközi mesterversenyig. Szerk. Barcza Gedeon. Bp. 1975. Sport K. 277 l., 2 t.

Magyarországi reneszánsz és barokk. Művészettörténeti tanulmányok. Szerk. Galavics Géza. Bp. 1975. Akadémiai K. 561 l.
/A Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutató Csoportjának kiadványa./

Makkai L[ászló]: Responsabilité scientifique ou jeu avec les mots? Remarques à propos d'un compte-rendu de C. C. Giuresco. AH, 1975. 21. köt. 3—4. sz. 433—438. l.

Marosi Ernő: Magyar falusi templomok. Bp. 1975. Corvina 134 l. /Építészeti hagyományok./

Máté György: Új március hírnöke. A tiltott magyar pártsajtó története. 1917—1945. /Bp./ 1975. MUOSz 159 l. /A Magyar Sajtó kiskönyvtára 11./

Mautner József: A kaposvári munkásművelődés krónikája. 1870—1945. Kaposvár, /1975/, 163 l.

A Mecseki Szénbányák újhegyi üzemének története. 1914—1974. /A dokumentumokat gyűjtötte és összeáll. Markó Nándor, Worek Ernő./ /Pécs, 1974./ 80 l.

Mérey Klára, T.: A parasztság élete és sorsa a Somogy megyei Hunyadi-birtokon. 1767—1867. Kaposvár, 1975. 88 l., 2 t. /Somogyi almanach 22./

Mezei Ottó: Az Országos Magyar Királyi Iparművészeti Iskola oktatási rendszere és forrásai. MüÉ, 1975. 24. évf. 1. sz. 37—55. l.

Mives Ottó: Kismaros község története. Kismaros, 1974, Vác. 134 l.

Molnár József: Jókai honismerete. Honismeret, 1975. 1—2. sz. 3—10. l.

[Molnár Károly]: A polgári lakosság és a katonák öngyilkosságainak eltérő alakulása a XIX. és XX. században. Történeti és összehasonlító tanulmány. /Kiad. a/ Magyar Néphadsereg Politikai Nevelőmunka Anyagi és Módszertani Központja. /Bp./ 75 l.
/Az erkölcsi-fegyelmi nevelés kérdései./

Molnár Pál: Adalékok a Rimamurányi Salgótarjáni Vasmű RT munkáspolitikájához. /1868—1919/. Nógrádi Szemle, 1975. 6. évf. 4. sz. 50—54. l.

Nagy Illés: Szolnok szerepe a tiszai vízi közlekedésben. Városi Közlekedés, 1975. 2. sz. 141—145. l.

Nagy István: Százötven év. MN, 1975. 31. évf. 258. sz. 1 l.

Nagy Miklós: Jókai Mór alkotásai és vallomásai tükrében. Bp. 1975. Szépirod. K. 261 l.
/Arcok és vallomások./

[Nagy-Pál István]: Soltvadkert. 1376—1975. Soltvadkert, 1975. Soltvadkert Nagyközségi Tanács. 199 l., 1 t.

Németh Péter: Borsova határvármegye kialakulása. /Kisvárda/, 1975. 22 l.
/A kisvárdai Vármúzeum kiadványai 5./

Oelmacher Anna: A szocialista képzőművészet nyomában. Bp. 1975. Kossuth K. 391 l., 24 t.

[Ötven] 50 év a testkultúra szolgálatában. 1925—1975. [Budapest], Magyar Testnevelési Főiskola. Bp. 1975. Sport K. 275 l., 16 t.

[Ötven] 50 éve alakult a Csehszlovákiai Magyar Testnevelő Szövetség. A csehszlovákiai magyar kisebbségi sport története. /Fel. szerk.: Pogány Károly./ Bp. 1975. 95 l.

R. A.: Ötvenéves a magyar rádiózás. N, 1975. 103. évf. 281. sz. 4. l.

Az [ötven] 50 éves Magyar Rádió. [Fifty] 50 years of the Hungarian Radio. Vengerszkomu Radiovescsaniju 50 let. Bp. 1975. 59 l.

Pach Zsigmond Pál: A másfélszázados Akadémia. 1—2. r. ÉlIr 1975. 19. évf. 20—21. sz. 4—51. l. és 4—5. l.

Pach Zsigmond Pál: Tudománypolitikai kérdések a másfélszázados Akadémián. MT, 1975. 6. sz. 294—307. l.

Pál István: A vaspálya túlsó oldalán. A MÁV Miskolci Járműjavító Üzem története. 1859—1975. [Miskolc. 1975], A MÁV Miskolci Járműjavító Üzem. 391 l.

Pándi Marianne: A százéves Zeneakadémia. MN, 1975. 31. évf. 270. sz. 4. l.

Pénzes István: A magyar hengerészek 100 éve. Gabonaipar, 1975. 22 évf. 3. sz. 85—91. l.

Pereházy Károly: A régi Óbuda. Kássa Gábor akvarelljeivel. Bp. 1975. Képzőműv. Alap, 61 l.

Pesovár Ernő—Lányi Ágoston: A magyar nép táncművészete. Néptánciskola. Bp. 1975. NPI 1. 205 l., 2. 327 l.

Polzovics Iván: A szakirodalmi dokumentáció helyzete felszabadulásunk előtt és óta Magyarországon. Tudományos és Műszaki Tájékoztatás, 1975. 22. évf. 3. sz. 153—188. l.

Pölöskei Ferenc—Takács Ferenc: Ahol a Barátság olajvezeték véget ér. Új Forrás, 1975. 1. sz. 93—106. l.

Preisich Gábor: Mit tekintsünk a város történeti értékének? Budapest, 1975. 13. évf. 1. sz. 28—31. l.

Rados Jenő: Magyar építészettörténet. 3. bőv. kiad. Bp. 1975. Műszaki K. 518. l.
Reöthy Ferenc: A Balaton halászóhelyei. Kaposvár, 1975. K. n. 57 l., ill. Somogyi almanach 23. sz./Szerk. Kanyar József./
Rindó József: A kondorosi csárda. BékÉl, 1975. 10. évf. 2. sz. 313—330. l.
[Naszádos István]: Sárvár. Útikalauz [Kiad. a] Vas Megyei Idegenforgalmi Hivatal. 2. átd. kiad. [Bp.] 1975. Panoráma 103 l.
Sedlmayr János: Soproni lakóházak újabb kutatási és helyreállítási eredményei. MV, 1975. 19. évf. 1. sz. 31—38. l.
Sik Endre: Települések névváltozásai Magyarországon a XX. században. StSz, 1975. 53. évf. 3. sz. 287—296. l.
Somfai Balázs: Pápa 750 éve. ÉlT, 1975. 30. évf. 52. sz. 2451—2458. l.
Sőtér István: Az Akadémia szerepe a magyar közművelődésben. MT, 1975. 6. sz. 284—293. l.
Sőtér István: A sas és a serleg. Akadémiai arcképek. Bp. 1975. Akadémiai K. 203 l.
Studies on the History of the Hungarian Working-class Movement. /1867—1966./ Ed by Henrik Vass. Bp. 1975. Akadémiai K. 428 l.
Szabó József: A cselédek életkörülményei és bérezése a büki uradalomban 1900—1945. Vasi Honismereti Közlemények, 1975. 2. évf. 1. sz. 61—90 l.
Szabó Károly: Hajdúsági méhész-szervezetek. AtSz, 1975. 17. évf. 1—2. sz. 152—171. l.
Szabó Tibor: Szeged oktatástörténete. 6. r. Somogyi-könyvtári, műhely 1975. 14. évf. 1. sz. 15—24. l.
Szalai Sándor: The 150 years of the Hungarian Academy of Sciences 1825—1975. NHQu 1975. 16. vol. 57. nr. 122—135. l.
Szeged árvízvédelmi rendszere. /szerk.: Kardos Imre./ [Kiad.] Országos Vízügyi Hivatal. Szeged, 1975. VÍZDOK Alsótiszavidéki Vízügyi Igazgatóság 291 l., 11 t.
Szegő Sándor: A magyar cukoripar gazdaságtörténetéből. 7. r. Cukoripar, 1975. 28. évf. 1. sz. 52—55. l., 8. r. Cukoripar, 1975. 28. évf. 2. sz. 31—33. l.
Száraz György: Egy előítélet nyomában. /Gondolatok egy könyv olvasása közben./ Valóság, 1975. 18. évf. 8. sz. 60—82. l. [A magyar népi antiszemitizmusról.]
[Székely András]: La Hongrie à travers les siècles. Bp. 1975. Corvina, 45 l.
[Székely András]: Kleine ungarische Geschichte. Bp. 1974. Corvina, 45 l.
[Székely András]: Kratkaja isztorije Vengrii. Bp. 1975. Corvina, 48 l., ill.
[Székely András]: Krótki zarys historii Wegier. Bp. 1975. Corvina, 46 l.
Szénássy Barna: Bolyai Farkas /1775—1856/. Bp. 1975. Akadémiai K. 157 l.
Szénássy Barna: A magyarországi matematika története. /A legrégibb időktől a 20. század elejéig./ 2. k. Bp. 1974. Akadémiai K. 381 l.
Szigeti Kilián: Az aquincumi orgonától a hangversenyorgonáig. ÉlT 1975. 30. évf. 37. sz. 1750—1755. l.
Szikora András: A magyar házinyúltenyésztés száz éve. Baromfiipar, 1975. 22. évf. 7. sz. 319—325. l.
Szilágyi István: A velemi Szent Vid kápolna felméréséről. VSz, 1975. 29. évf. 3. sz. 401—404. l.
Szolnok népessége és társadalma. Bp. 1975. 368 l.
Szolnok város története. 1. /Szerk. Kaposvári Gyula, Mészáros Ferenc./ Szolnok, 1975. Szolnok Városi Tanács. 251 l., 10 t.
Szőke Sándor—Boruzs Barnabás: Dombóvár város története. Dombóvár, 1975. 188 l.
Szücs Lajos: A Magyaróvári Timföld- és Műkorundgyár története 1933—1972. Bp. 1975. 201 l.
Tálasi István: A Kiskunság népi állattartása. Bp. 1936. /Hasonmás kiad./ Szolnok, 1974. Szolnoki Damjanich János Múzeum. 292 l. /Néprajzi füzetek 6./
Tárczy-Hornoch Antal: A Magyar Tudományos Akadémia szerepe a geofizikai tudományok fejlesztésében. Magyar Geofizika, 1975. 16. évf. 5. sz. 195—200. l.
Tegzes Ferenc: A mágocsi céhek története. BarMüv, 1975. III—IV. 199—203. l.
Terray Barnabás: A felvidéki gimnáziumok művelődési szerepe. — Gondolatok *Ján Rezi—Samuel Matthaeides:* Gymnaziologia Dejiny Gymnázii na Slovensku c. műve [Bratislava. 1971] nyomán. PSz, 1975. 25. évf. 7—8. sz. 680—692. l.
Tompa József: „Nyelvében él a nemzet" MNyőr, 1975. 99. évf. 3. sz. 257—265. l.
Tóth András: Gondolatok az orvosi honorárium történelméből. OHl, 1975. 116. évf. 10. sz. 569—572. l.
Tóth Ferenc: Makó településtörténeti vázlata. Makó. 1974. 41—81. l. /Klny.: Móra Ferenc Múzeum évkönyve 1972—73./
Tóth János: Az Őrségek népi építészete. 2. kiad. Bp. 1975. Műszaki K. 155 l., 6 t.
Tudományos emlékülés Károlyi Mihály születésének 100. évfordulója alkalmából. /1975. március 4./ MTAFT 1975. XXIV. köt. 2—3. sz. 239—293. l.
Vajda Pál: Magyar alkotók. Creative Hungarians. NOVEX Találmányfejlesztő és Értékesítő Külkereskedelmi Rt. Bp. 1975. Hungexpo, 87 l.

Vásáry László: Hátrahagyott magyarok. ÉlIr, 1975. 19. évf. 7. sz. 6. l.

Varga Ferenc: A Pécsi Gyermekklinika fél évszázada. Magyar Pediáter, 1975. 9. évf. 3—4. sz. 199—201. l.

Varga László: Népkönyvtárak Heves megyében 1945 előtt. Kts, 1975. 25. évf. 12. sz. 720—723. l.

Várnai Péter: A Zeneművészeti Főiskola 100 éve. 1875—1975. MH, 1975. 8. évf. 301. sz. 9. l.

Vásárhelyi Tanulmányok. 5. Várostörténeti Konferencia, 6. Hódmezővásárhely, 1973. október 19—20. Rend.: Magyar Történelmi Társulat. T/udományos/ Ismeretterjesztő/ T/ársulat/, Csongrád Megyei Elnökség. /Előadások./ Szerk. Biró József, Mann Miklós, Szemenyei Sarolta. — 1974. Hódmezővásárhely 104 l.

Vass István: A békéscsabai múzeum három negyed évszázada. BékÉl, 1975. 10. évf. 2. sz. 303—312. l.

Veres László: Adatok a bükki üveghuták történetéhez. BSz, 1975. 20. évf. 2. sz. 58—62. l.

Veszprém város és Balatonfűzfő nagyközség. Veszprém, 1975. Veszprémi Városi Tanács. 30 l.

Visonta. Fejezetek a falu történetéből. /Szerk. Bakó Ferenc/ Eger, 1975. 199 l., 3 t.

Zilahi Lajos: Egy paraszti szőlőhegy szervezete és működése a XIX. században. A Rosti-szőlőhegy hegyládájának iratai alapján. BékÉl, 1975. 10. évf. 2. sz. 331—345. l.

Zolnay László: A Budai Várszínház történetéből. Budapest, 1975. 13. évf. 1. sz. 36—38. l.

Zolnay László: Halál, temetés, tor a régi Pest-Budán. Budapest, 1975. 13. évf. 7. sz. 41—43. l.

Zolnay László: A régi zólyomi ispánság építkezéseinek történetéhez. Ars Hungarica 1975. 1. sz. 19—40. pp.

Zsolnay Teréz—M[attyasovszky] Zsolnay Margit: A gyár és a család története. 1863—1948. — *Sikota Győző:* A gyár története. 1948—1973. /2. kiad./ Bp. 1975. Corvina, 240 l., 24 t.

c) Ismertetések

Balassa Iván: Az eke és a szántás története Magyarországon. Bp. 1973. 630 l. — Ismerteti: *Bartha Antal.* Sz, 109. évf. 2. sz. 416—420. l. — *Müller Róbert.* AO 1975. 27. tom. 1—2. fasc. 235—237. l.

Bányai László: Hosszú mezsgye. Bukarest, 1974. — Ismerteti: *Pomogáts Béla.* Tiszatáj, 1975. 29. évf. 8. sz. 75—78. l.

Bartók János: Rákoskeresztur története. Bp. /é. n./ 118 l. — Ismerteti: *Gerelyes Ede.* Honismeret, 1975. 1—2. sz. 95—96. l.

Beck Zoltán: Körkép a Békés megyei népszokásokról. Békéscsaba, 1974. — Ismerteti: *Katona Imre.* BékÉl, 1975. 10. évf. 3. sz. 637—639. l.

Budapest története. I—III. Bp. 1974—75. Ismerteti: *Lázár István.* Köznevelés, 1975. 31. évf. 43. sz. 29. l.

Csanády Norbert—Nagyváradi Sándor—Winkler László: A magyar repülés története. Bp. 1974. 286 l./ — Ismerteti: *Kováts Lajos:* 22. HK évf. 1975. 3. sz. 591—595. l.

Források Buda, Pest és Óbuda történetéhez. I. köt. 1686—1873. Ed. Bácskai Vera, Bp. 1971. 331 l.; II. köt. 1873—1917. Ed. H. Kohut Mária. Bp. 1971. 522 l.; III. köt. 1919—1945. Ed. Szekeres József. Bp. 1972. 646 l.; IV. köt. 1945—1950. Ed. Ságvári Ágnes. Bp. 1973. 122 l., Editor in chief of the series: Ságvári Ágnes. Ismerteti: *Szekeres József.* NHQu 1975. Vol. 16. No. 60. 181—185. l.

Dobi Sándor: Fejezetek Ózd történetéből. Ózd, 1975. 72 l. — Ismerteti: *Veres László.* BSz, 1975. 20. évf. 4. sz. 104. l.

Dobosy László: Várak, várhelyek és őrhelyek Ózd környékén. Miskolc, 1975. 72 l. — Ismerteti: *Veres László.* BSz, 1975. 20. évf. 4. sz. 103—104. l.

Emléklapok Csongrád múltjából. Szeged, 1974. 248 l. — Ismerteti: *Pásztor Emil.* Honismeret, 1975. 3. sz. 56—57. l.

Emres Károly: Sopron helytörténete a gimnáziumban. Győr, 1972. — Ismerteti: *Mollay Károly* SSz, 1975. 29. évf. 3. sz. 284—285. l.

Gergely András: Magyar História. */Péter Katalin:* A magyar romlásnak századában. Bp. 1975. és *Tóth István:* A rómaiak Magyarországon. Bp. 1975./ ÉlIr, 1975. 19. évf. 25. sz. 11. l.

Heller, Georg—Nehring, Karl: Comitatus Sirmiensis. München, 1973. és *Karl Nehring:* Comitatus Bachiensis Bodrogiensis. München, 1974. — Ismerteti: *Szakály Ferenc.* Sz, 109. évf. 1975. 5—6. sz. 1132—1134. l.

Herman Egyed: A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig. München, 1973. — Ismerteti: *Márkus Mihály* ThSz. 1975. 3—4. sz. 124—125. l.

Holl Béla: A kétszáz éves váci könyv. Bp. 1973. — Ismerteti: *V. Kovács Sándor.* MK, 1975. 91. évf. 1. sz. 112—113. l.

Horánszky Nándor: Közoktatási tantervek. 1868—1971. Bp. 1974. — Ismerteti: *Mészáros István.* MP, 1975. 2. sz. 238—240. l.

Kaposvár száz éve, 1873—1973. Kaposvár, 1974. 115 l. — Ismerteti: *Bohony Nándor.* Honismeret, 1975. 1—2. sz. 99. l.

Kósa László—Filep Antal: A magyar nép táji-történeti tagolódása. Bp. 1975. — Ismerteti: *Nagy József Zsigmond.* Tiszatáj, 1975. 29. évf. 9. sz. 96—98. l.

Köves Rózsa—Erényi Tibor: Kunfi Zsigmond életútja. Bp. 1974. Kossuth K. 388 l. — Ismerteti: *Kávássy Sándor.* Sz, 1975. 109. évf. 5—6. sz. 1140—1142. l.

Krupa András: Hiedelmek — varázslatok — boszorkányok. Békéscsaba, 1974. 373 l. — Ismertetik: *Gyivicsán Anna.* Sz, 1975. 109. évf. 5—6. sz. 1154. l., — *Ujvári Zoltán:* BékÉl, 1975. 10. évf. 3. sz. 640—641. l.

Küzdelmes évszázad. Fejezetek a magyar munkásmozgalom történetéből. Főszerk.: Vass Henrik /névmutató: Vértes Róbert/. Bp. 1975. Táncsics K. — Ismertetik: *Glatz Ferenc.* TáSz, 1975. 30. évf. 11. sz. 99—100. l., — *Botos János:* Nsz, 1975. 33. évf. 190. sz. 7. l.

Magyar munkásszociográfiák. Bp. 1974. — Ismerteti: *Kende János.* PtK, 1975. 21. évf. 1. sz. 228—230. l.

A Magyar Tudományos Akadémia másfél évszázada /1825—1975/. Bp. 1975. — Ismerteti: *V. A.* MT, 1975. 6. sz. 362—363. l.

A Magyar Tudományos Akadémia 150 éve adatokban /1825—1975/. Bp. 1975. — Ismerteti: *Szelei László.* MT, 1975. 6. sz. 365—366. l.

Mérey Klára, T.: A parasztság élete és sorsa a Somogymegyei Hunyady-birtokon 1767—1867. Bp. 1975. — Ismerteti: *Szili Ferenc.* Somogy, 1975. 3. sz. 106—108. l.

Magyarország megyéi és városai. /Szerk.: Kulcsár Viktor, Lackó László. függ. irta: Barabás Miklós./ Bp. 1975. 655 l. — Ismerteti: *Molnár Zoltán:* Megyék, városok, tervek, emberek. ÉlIr, 1975. 19. évf. 52. sz. 3. l.

Nagy Margit, B.: Várak, kastélyok, udvarházak. Bukarest. 1973. — Ismertetik: *Bojár Iván.* Kortárs, 1975. 19. évf. 7. sz. 1166—1168. l. — *Balogh Jolán.* Honismeret, 1975. 3. sz. 51—53. l.

Palkó István: Kritikai megjegyzések *Fritz Zimmermann:* Historischethnographische Analyse der deutschen Besiedlungsgebiete Westungarns. /Wien — Stuttgart, 1974./ c. művéhez. VSz, 1975. 29. évf. 2. sz. 300—302. l.

Pethő Tibor: Fővárosunk története. MN, 1975. 31. évf. 193. sz. 5. l.

A rendtartó székely falu. Bukarest. 1973. — Ismerteti: *Bárth János.* AtSz, 1975. 17. évf. 1—2. sz. 236—237. l.

Salyámosy Miklós: Magyar irodalom Németországban 1913—1933. Bp. 1973. — Ismerteti: *Walkó György.* IT, 1975. 1. sz. 250—252. l.

Sebő László: Békéscsaba közoktatásának története. Békéscsaba. 1974. — Ismerteti: *Kökényesi Tibor.* BékÉl, 1975. 10. évf. 3. sz. 649—651. l.

Somogy Megye múltjából, 1972. /Levéltári Évkönyv 3./. Kaposvár, 1972. Somogy Megye múltjából, 1973. /Levéltári Évkönyv 4./ Kaposvár, 1973. Szerk.: Kanyar József. — Ismerteti: *T. Mérey Klára.* Sz, 1975. 109. évf. 1. sz. 189—193. l. — *T. Mérey Klára.* AH, 1975. Tom. 21. No. 1—2. 243—246. l.

Sőtér István: A sas és a serleg. Akadémiai arcképek. Bp. 1975. Akadémiai K. 203 l. — Ismertetik: *Kenyeres Zoltán.* MT, 1975. 6. sz. 363—365. l., — *Fenyő István.* Kritika, 1975. 12. sz. 23. l.

Szalay Károly: Egy új sorozat margójára. A történelmi ismeretterjesztés szolgálatában. MH, 1975. 8. évf. 183. sz. 6. l. [A Magyar História sorozatról.]

Százötven év öröksége. A Magyar Tudományos Akadémia története 1825—1975. Bp. 1975. Akadémia. — Ismerteti: *Kékesi Katalin.* Nsz, 1975. 33. évf. 201. sz. 7. l.

Szentgyörgyi Mária: Kővár vidékének társadalma. Bp. 1972. 190 l. — Ismerteti: *Balás Gábor.* Honismeret, 1975. 1—2. sz. 106—107. l.

Szomszédság és közösség. Délszláv-magyar irodalmi kapcsolatok. Bp. 1972. — Ismerteti: *Lőkös István.* IT, 1975. 1. sz. 252—258. l.

Szücs Lajos: A Magyaróvári Timföld- és Műkorundgyár története 1933—1972. Bp. 1975. 201 l. — Ismerteti: *Tuba László.* Honismeret, 1975. 3. sz. 58—59. l.

Tardy Lajos: Egy svéd diplomata utazása a török-kori Magyarországon. MN, 1975. 31. évf. 207. sz. 4. l.

Tóth Endre: A Tiszakönyök történelméhez. Miskolc, 1974. — Ismerteti: *Sallai József.* SzSzSz, 1975. 10. évf. 1. sz. 112—115. l.

Váradi-Sternberg János: Utak, találkozások, emberek. Írások az orosz—magyar és ukrán—magyar kapcsolatokról. Uzsgorod — Bp. 1974. Kárpáti Könyvkiadó — Gondolat, 318 l. — Ismerteti: *Niederhauser Emil.* Sz, 1975. 109. évf. 1127—1128. l.

Varga Ádám— Boda Ferenc: Mözs község története. Szekszárd, 1973. — Ismertetik *Komanovics József.* Sz, 1975. 109. évf. 1. sz. 193—195. l., — *Pintér János.* AtSz, 17. évf. 1—2. sz. 237—238. l.

Vésztő története. Szerk.: Szabó József. Vésztő, 1973. — Ismerteti: *Kanyar József.* Sz, 1975. 109. évf. 5—6 .sz. 1122—1123. l.

2. A magyar föld története a honfoglalás előtt

a) Forrásközlések, forrásismertetések

Cemeteries of the Avar Period /567—829/ in Hungary. Ed.: I[lona] Kovrig. Vol. 1. Avar finds in the Hungarian National Museum. [By] *É[va] Garam, I[lona] Kovrig* etc. Bp. 1975. Akadémiai K. 368 l., 25 t.

Dobó Árpád: Inscriptiones extra fines Pannoniae Daclaeque repertae ad res earundem provinciarum pertimentes. Ed. 4. aucta et emendata. Bp. 1975. Akadémiai K. — Ekkert, 190 l.

Dobosi Viola, T.: Magyarország ős- és középső-kőkori lelőhely katesztere. AÉ 1975. 102. köt. 1. sz. 64—76. l.

Farkas Gyula: Rézkori /bodrogkeresztúri/ antropológiai leletek Nosza-Gyöngypart /Jugoszlávia/ lelőhelyről. AnthK 1973. 17. köt. 1—2. füz. 21—28. l.

Gorsium Forschungen. Szerk.: Fitz Jenő. Bp. 1974. 161 l., 4 t. /Az István Király Múzeum közleményei. A. sor. 19./

Kiss Ákos: Az aquincumi helytartói palota művészeti emlékei a Hajógyár-szigeten. Művészet, 1975. 16. évf. 7. sz. 33—35. l.

Mozsolics A[mália]: Beiträge zur Geschichte und Chronologie der ungarischen Bronzezeit. AA 1973. 21. tom. 1—4. fasc. 3—20. l.

Mozsolics Amália: Bronzkori kardok folyókból. AÉ 1975. 102. köt. 1. sz. 3—24. l.

Népvándorláskori művészet Pannóniában. /Kiállítás./ Völkerwanderungszeitliche Kunst in Pannonien. /Ausstellung/. Székesfehérvár, István Király Múzeum. 1975. /Rend. [és a katalógust összeáll.] Nagy Árpád./ Székesfehérvár, 1975. 18 l., /Az István Király Múzeum közleményei D. sor. 100./

Szirmai Krisztina: A Vihar utcai sírlelet. AÉ 1975. 102. köt. 1. sz. 77—83. l.

Tóth Elvira, H.: A kunbábonyi avar fejedelmi síremlék. Művészet, 1975. 16. évf. 6. sz. 27—29. l.

Tóth István: A IV. századi áldozóhely nyomai a savariai Iseum mellett. AÉ 1975. 102. köt. 1. sz. 46—51. l.

Trogmayer Ottó: Das bronzezeitliche Gräberfeld bei Tápé. Bp. 1975. Akadémiai K. 268 l., 15 t., 37 mell. /Fontes archaeologici Hungariae./

Vámos Károly: „Szeged-Makkoserdő" avar kori népességének vizsgálata. AnthK 1973. 17. köt. 1—2. füz. 29—40. l.

b) Feldolgozások

Bóna István: Die mittlere Bronzezeit Ungarns und ihre südöstlichen Beziehungen. /Übers. Ágnes V. Meller, Henning Pätzke./ Bp. 1975. Akadémiai K. 317 l., 142 t., 1 térk., /Archaeologia Hungarica. S. N. 49./

Erdélyi István: Avarkori sarlók a Kárpát-medencében. ET, 1975. 86. évf. 1. sz. 153—163. l.

Fülep Ferenc: Sopianae. A római kori Pécs. Bp. 1975. Corvina 34 l., 20 t.

László Gyula: Előszó műveltségünk kezdeteiről. Tiszatáj, 1975. 29. évf. 2. sz. 54—62. l.

László Gyula: „Inter Sabarium et Carnuntum. . ." SSl, 1975. 21. tom. 1—2. fasc. 139—158. l.

László Gyula: Őstörténetünk kutatásának nehézségei. ÉlT, 1975. 30. évf. 36. sz. 1683—1687. l.

László Gyula: Őstörténetünkről fiatal amerikai magyaroknak. Tiszatáj, 1975. 29. évf. 9. sz. 10—15. l.

Mócsy András: Pannonia a korai császárság idején. /Utánny./ Bp. 1975. Akadémiai K. 201 l., 1 t.

Mócsy András: Pannonia a késői császárkorban. /Utánny./ Bp. 1975. Akadémiai K. 211 l. /Apolló könyvtár 4./

Palkó István: Szombathely ókori Sabaria/ Savaria neve latin-e? VSz, 1975. 29. évf. 3. sz. 416—419. l.

Palkó István: Sabaria vagy Savaria? VSz, 1975. 29. évf. 4. sz. 576—578. l.

Palkó István: Szombathely — Steinamanger. VSz, 1975. 29. évf. 4. sz. 579—584. l.

Pető Mária, R.: Csecsemőgondozás a római kori Pannóniában. CMed, 1975. 73—74. sz. 163—171. l.

Pitrolffy-Szabó Béla: Római kori orvosi emlékek Pannóniában. OHl, 1975. 116. évf. 20. sz. 1168—1171. l.

Römische Forschungen in Zalalövő /1973/. AAr 1975. 27. tom. 1—2. fasc. 163—204. l.

Sárvári Márta: Velemszentvid. A szervezett városépítés legrégibb emléke. MN, 1975. 31. évf. 248. sz. 5. l.

Stanczik Ilona: Bronzkor-kutatás Szolnok megyében. Művészet, 1975. 16. évf. 2. sz. 15—17. l.

Tóth Endre: Késő antik császári palota Savariában. /Az ún. Quirinus-basilica kérdése./ VSz, 1975. 29. évf. 3. sz. 25—45. l.

Tóth István: A rómaiak Magyarországon. Bp. 1975. Gondolat. 241 l. /Magyar história./

Tóth István: A savariai Iseum keltezésének kérdéséhez. /ad CIL III 4150/. VSz, 1975. 29. évf. 4. sz. 560—569. l.

Visy Zsolt: Intercisa. [Dunaújváros, 1975.] /16/ lev.
/István Király Múzeum közleményei B. sor. 31./

c) Ismertetések

Die aktuellen Fragen der Bandkeramik. /Akten der Pannonienkonferenzen./ Székesfehérvár, 1972. — Ismerteti: *Ecsedy I[stván].* AO 1975. 27. tom. 1—2. fasc. 225—227. l.

László Gyula: Vértesszőlőstől Pusztaszerig. Bp. 1974. 275 l. — Ismertetik: *Bartha Antal.* TSz, 1975. 18. évf. 4. sz. 748—750. l., — *Fabricius Imre.* PSz, 1975. 25. évf. 10. sz. 247—249. l., — *Kőhegyi Mihály.* Tiszatáj, 1975. 29. évf. 6. sz. 92—93. l.

Nagy T[ibor]: Römische Prunkwaffen aus Pannonien anlässlich der Rezension eines neuen Buches. */Thomas E[dit], B.:* Helme. Schilde. Dolche. Studien über römisch-pannonische Wappenfunde. Bp. 1971. AO 1975. 27. tom. 1—2. fasc. 205—214. l.

Szabó M[iklós]: Auf den Spuren der Kelten in Ungarn. Bp. 1971. — Ismerteti: *M. Mainjonet.* AA, 1973. 21. tom. 1—4. fasc. 403—405. l.

Tóth István: A rómaiak Magyarországon. Bp. 1975. — Ismerteti: *Lázár István.* Valóság, 1975. 18. évf. 10. sz. 112—113. l.

Török Gy[ula]: Das Gräberfeld von Sopronkőhida aus dem 9. Jh. Bp. 1973. — Ismerteti: *Szőke B[éla] M[iklós].* AO 1975. 27. tom. 1—2. fasc. 232—235. l.

A magyarság őstörténete. A honfoglalás

a) Forrásközlések, forrásismertetések

Király Péter: A magyarok említése a Konstantin- és a Metód-legendában. Bp. 1974. 69 l.
/A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai 141./

A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Kortársak és krónikások híradásai. Sajtó alá rend. Györffy György. 2. bőv. kiadás. Bp. 1975. Gondolat, 354 l., 10 t. /Nemzeti könyvtár. Történelem./

b) Feldolgozások

Balassa Iván: Mivel járulhat hozzá a néprajztudomány a honfoglaló magyarság életmódjának kutatásához? Studia Ethnographica, 8. 1974. 575—604. l.

Bálint Csanád: A saltovó-majaki kultúra avar és magyar kapcsolatairól. AÉ 1975. 102. köt. 1. sz. 52—53. l.

Bartha Antal: Hungarian Society in the IX. and X. Centuries. /A IX—X. századi magyar társadalom./ Bp. 1975. Akadémiai K. 147 l.
/Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 85./

Bartha Antal: Nyugat-Szibéria és az ugor őstörténet. [illegible], 1975. 2. sz. 284—289. l.

Czeglédy Károly: Árpád és Kurszán. /Az Árpád-ház megalapításához./ ZT, 1975. 2. sz. 43[illegible]8. l.

Fodor István: Finnugor régészet, magyar őstörténet. Napjaink, 1975. 14. évf. 11. sz. 2. l.

Fodor István: Verecke híres útján... A magyar nép őstörténete és a honfoglalás. Bratislava — Bp. 1975. Madách K. — Gondolat, 297 l.
/Magyar história./

Györffy Gy[örgy]: Autour de l'État des seminomades: le cas de la Hongrie. Bp. 1975. Akadémiai K. 20 l.
/Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 95./

Györffy György: The Original Landtaking of the Hungarians. 1975. Hungarian National Museum. 27 l.

Hajdu Péter: A finnugor nyelvrokonságról. MN, 1975. 31. évf. 216. sz. 131. l.

Kiss Dénes: Árpád vezér a sebhelyes. Tiszatáj, 1975. 29. évf. 9. sz. 29—31.

Kovács László: A magyar honfoglaláskori fegyvertörténeti kutatások állásáról. HK, 22. évf. 1975. 3. sz. 515—553. l.

László Gyula: Géza fejedelem, az államalapító /973—997/. N, 1975. 103. évf. 257. sz. 6. l.

Pais Dezső: A magyar ősvallás nyelvi emlékeiből. [Tanulmányok] /Sajtó alá rend. Kázmér Miklós/ Bp. 1975. Akadémiai K. 344 l.

Perényi József: A Keleten maradt magyarok problémája. Sz, 1975. 109. évf. 1. sz. 33—62. l.

Szádeczky-Kardoss Samu: A magyar őstörténet görög és latin forrásainak néhány problémájáról. AT 1975. 22. köt. 1. sz. 148—154. l.

Szegfű László: Sarolta. MSH I. Bp. 1974. 239—251. l.

c) Ismertetések

Dienes I[stván]: A honfoglaló magyarok. Bp. 1974. — Ismerteti: *Szőke B[éla] M[iklós].* AO 1975. 27. tom. 1—2. fasc. 235. l.

A finnugor őshaza nyomában. Bp. 1974. — Ismerteti: *Pusztay János.* Valóság, 1975. 18. évf. 1. sz. 111—112. l.

4. Magyarország története, 1000—1526

a) Forrásközlések, forrásismertetések

Anonymus: Gesta Hungarorum. Béla király jegyzőjének könyve a magyarok cselekedeteiről. [Hasonmás kiad.] Ford. /és jegyz./: Pais Dezső, Bev. és jegyz. kieg.: Györffy György. Bp. 1975. M. Helikon — Európa, 172 l., 1 térk.

[Berkovits Ilona]: Magyar kódexek a XI—XVI. században. /Összeáll., tanulmány és jegyz.: — 2. kiad./ Bp. 1975. M. Helikon — Corvina, 194 l., 1 mell.

Boronkai Iván: Textkritisches zu Johannes Vitéz. /Rede vor den päpstlichen Legaten Prag 1454./ MK, 1975. 91. évf. 1. sz. 45—50. l.

Boronkai Iván: Történeti források Vitéz János diplomáciai működéséhez. /Kiadatlan szövegek./ AT 1974. 21. köt. 1. sz. 117—128. l.

Fehértói Katalin: Helynevek mint családnevek de praepositio vagy -i képző nélkül. MNy, 1975. 71. évf. 1. sz. 113—117. l.

Gerics József: Krónikáink és a Szent László-legenda szövegkapcsolatai. MSH I. Bp. 1974. 113—136. l.

Házi Jenő: Vas megyei középkori oklevelek. 23. közl. VSz, 1975. 29. évf. 2. sz. 288—291. l., 24. közl. VSz, 1975. 29. évf. 4. sz. 589—592. l.

Horváth János: Anonymus és a Kassai Kódex. MSH I. Bp. 1974. 81—112. l.

Király Péter: Újabb adalékok a magyarok harci kiáltásához. MNy, 1975. 71. évf. 1. sz. 61—62. l.

[Kottaner Ilona]: A korona elrablása. Der Kronenraub. Egy magyarországi nő, Kottaner Jánosné emlékirata 1439—1440-ből. [Közread.] Mollay Károly. Bp. 1975. 393 l., 1 t.

Lovag Zsuzsa: A magyar viselet a XI—XIII. században. Ars Hungarica, 1975. 2. sz. 381—408. l.

Markó Imre Lehel: Személynevek mint nyelvjárástörténeti források. /Zala megye nyelvjárási jellege a XIV. században./ ZT, 1975. 2. sz. 59—67. l.

Magyar Anjou Legendárium. /Hasonmás kiad./ Bev. tanulmányt írta, a legendaszövegeket összeállította és sajtó alá rend. *Levárdy Ferenc.* 2. kiad. Bp. 1975. M. Helikon — Corvina — Európa. 338 l.

A második magyarországi ősnyomda egyik nyomtatványa. A unique print of the second printig press in Hungary. *Laudivius Zacchia:* Vita beati Hieronymi. 1478/1479. Hasonmás. /Soltész Zoltánné bev. tanulmányával./ Bp. 1975. 54, [5] l., 10 t. /Studium./

Mészáros István: Egy magyar vonatkozású pedagógiai szakkönyv Velencéből, a XV. század végéről. FK, 1975. 21. évf. 2. sz. 154—173. l.

Mezey László: A hazai legrégibb könyvtörténet új forrásterülete. /Kódextöredékek kutatása./ Könyvtári Figyelő, 1975. 21. évf. 3. sz. 303—308. l.

Müller R[óbert]: Die Datierung der mittelalterlichen Eisengerätfunde in Ungarn. AAr, 1975. 27. tom. 1—2. fasc. 59—102. l.

Pogány-Balázs Edit: Capua kapuja. Küküllei János krónikájának művészettörténeti forrásáról. MüÉ, 1975. 24. évf. 1. sz. 17—24. l.

Selmeci László: Szolnok megyei régészeti adatok a kunok „népviseletéről". Művészet, 1975. 16. évf. 2. sz. 6—7. l.

Tarnai Andor: A Képes Krónika forrásaihoz MSH I. Bp. 1974. 203—211. l.

Vida Tivadar: A Pray-kódex orvostörténeti vonatkozásai. MK, 1975. 91. évf. 2. sz. 121—136. l.

b) Feldolgozások

Barta Gábor: Georgius Zekeltől Dózsa Györgyig. Sz, 1975. 109. évf. 1. sz. 63—88. l.

Blazovicz László: Ranzanus és a „legrégibb István-legenda". ITK, 1975. 79. évf. 2. sz. 186—188. l.

Bóna I[stván]—Dienes I[stván]—Gerevich L[ászló]—Kovács É[va]: Magyarországi művészet a IX. századtól a XII. század végéig. MüÉ, 1975. 24. évf. 4. sz. 237—242. l.

Bónis György: Olasz vikáriusok Magyarországon a reneszánsz korában és a Beneéthy-formuláskönyv. LK, 1974. 44—45. évf. 89—101. l.

Boronkai Iván: Vitéz János retorikai iskolázottsága. [Közread. a] MTA Irodalomtudományi Intézete. Bp. 1975. 129—144. l. /Reneszánsz füzetek 29./

Csapodi Csaba: XIII. századi magyarországi Psalterium Wolfenbüttelben. MK, 1975. 91. évf. 3—4. sz. 231—242. l.

Csóka J. Lajos: Szent Gellért kisebb és nagyobb legendájának keletkezéstörténete. MSH I. Bp. 1974. 137—145. l.

Dénes György: Környezetvédelem az Árpád-korban. ÉlT, 1975. 30. évf. 32. sz. 1507—1510. l.

Dercsényi Dezső: Feltáruló középkori emlékeink. ÉlT, 1975. 30. évf. 29. sz. 1347—1353. l.

Dercsényi Dezső: Magyarországi művészet a XIII. században. MüÉ, 1975. 23. évf. 4. sz. 243—246. l.

Dercsényi Dezső: Romanesque architecture in Hungary. /A románkori építészet Magyarországon./ Bp. 1975. Corvina—M. Helikon, 217. l.

Domokos László: Az óbudai egyetem. Vigilia, 1975. 40. évf. 11. sz. 680—687. l.

Gerics József: Az államszuverenitás védelme és a két jog alkalmazásának szempontjai XII—XIII. századi krónikáinkban. TSz, 1975. 18. évf. 2—3. sz. 353—372. l.

Gerics József: Krónikáink és a III. András-kori rendi intézmények friauli-aquileiai kapcsolatairól. FK, 1975. 21. évf. 3. sz. 309—325. l.

Guzsik Tamás: A zsámbéki rom. ÉlT, 1975. 30. évf. 15. sz. 694—698. l.

Györffy György: Bizánc szerepe a magyarok megtérésében. Kortárs, 1975. 19. évf. 11. sz. 1788—1792. l.

Györffy György: A magyar krónikák adata a III. Béla-kori petovióról. MSH I. Bp. 1974. 333—338. l.

Hermann Zsuzsanna: Államháztartás és a pénz értéke a Mohács előtti Magyarországon. Sz, 1975. 109. évf. 2. sz. 301—336. l.

Horváth István: Adatok az esztergomi vár történetéből I. Árpádkor. Krónika. Komárom Megyei Múzeumok Tájékoztatója IV. Tata, 1975. 25—26. l.

Horváth János: A Gellért-legendák keletkezése és kora. MSH I. Bp. 1974. 147—163. l.

Janus Pannonius. Tanulmányok. /Szerk.: Kardos Tibor és V. Kovács Sándor./ Bp. 1975. Akadémia K. 600 l. /Memoria Saeculorum Hungarie 2. sz./

Kapitánffy István—Szepessy Tibor: Paulus Hungarus két notabiliájának magyar vonatkozású helyei. MSH I. Bp. 1974. 279—314. l.

Karácsonyi Béla: Néhány kronológiai probléma középkori elbeszélő forrásaink szövegében. MSH I. Bp. 1974. 213—228. l.

Károlyi Mária: Korai Árpád-kori falvak Sárvár környékén. VSz, 1975. 29. évf 2. sz. 228—235. l.

Kiss Károly: Vallanak az István kori emlékek. MN, 1975. 31. évf. 195. sz. 4. l.

Klaniczay Tibor: A kereszteshad eszméje és a Mátyás-mítosz. ITK, 1975. 78. évf. 1. sz. 1—14. l.

Kristó Gyula: Egy 1235 körüli Gesta Ungarorum körvonalairól. /Riccardus és Albericus tanúsága./ MSH I. Bp. 1974. 229—238. l.

Kristó Gyula: A Kőszegiek kiskirálysága. VSz, 1975. 29. évf. 2. sz. 251—268. l.

Kristó Gyula: Néhány megjegyzés a magyar nemzetségekről. Sz 1975. 109. évf. 5—6. sz. 953—967. l.

Kristó Gyula: Üzbég és tolvaj. MNy, 1975. 71. évf. 1. sz. 62—66. l.

Makay László: Kisvárda fejlődése 1468-ig. Debrecen, 1975. 26 l., 4 t. /A kisvárdai Vármúzeum kiadványai 6./

Magyar Kálmán: Sámánok hagyatéka és a középkori magyar hitvilág. ÉlT, 1975. 30. évf. 33. sz. 1557—1562. l.

Makk Ferenc: Megjegyzések II. István történetéhez. MSH I. Bp. 1974. 253—259. l.

Mályusz Elemér: A Képes Krónika kiadásai. MSH I. Bp. 1974. 167—186. l.

Marosi Endre: Török várostromok Magyarországon, II. Szulejmán korában. HK, 1975. 22. évf. 3. sz. 427—464. l.

Marosi Ernő: Magyarországi művészet a XIV. században és a XV. század első két harmadában. MüÉ, 1975. 23. évf. 4. sz. 247—253. l.

Mezey László: A hiteleshely a közhitelűség fejlődésében és III. Béla szerepe. MSH I. Bp. 1974. 315—332. l.

Nagybákay Péter: A törökverő Beriszló Péter. ÉlT, 1975. 30. évf. 21. sz. 980—986. l.

Nemeskürty István: Önfia vágta sebét. Krónika Dózsa György tetteiről. (3. kiad./ + Ez történt Mohács után /3. kiad./ + Elfelejtett évtized /2. kiad./ [Történelmi esszék.] Bp. 1975, Magvető K., 689 l.

Pach Zs[igmond] P[ál]: Levantine Trade and Hungary in the Middle Ages. /These, controversies, arguments/. Bp. 1975. Akadémiai K. 27 l. /Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 97./

Pálóczy-Horváth András: A Rakacaszend román kori templomának régészeti kutatása. MV, 1975. 19. évf. 3. sz. 146—150. l.

Pogány-Balás Edit: Kolozsvári Márton és György Szent György szobrának antik előképéről. MüÉ, 1975. 24. évf. 1. sz. 1—16. l.

Rázsó Gyula: Hunyadi Mátyás török politikája. HK, 1975. 22. évf. 2. sz. 205—348. l.

Ruzsa György: Borisz és Gleb ikonográfiájának néhány kérdése, különös tekintettel a magyar vonatkozásokra. Ars Hungarica, 1974. 2. sz. 409—422. l.

Sebestyén László: Kézai Simon védelmében. — vitairata. Bp. 1975. 175 l.

Szabó István: A magyar mezőgazdaság története a XIV. századtól az 1530-as évekig. Bp. 1975. Akadémiai K. 99 l. /Agrártörténeti tanulmányok 2./

Szabó László: Néprajzi párhuzam Árpád-kori falvaink árkainak rendeltetéséhez. AÉ 1975. 102. köt. 1. sz. 84—87. l.

Szakály Ferenc: A mohácsi csata. Bp. 1975. Akadémiai K. 141 l., 10 t. /Sorsdöntő történelmi napok 2./

Szalatnai Rezső: Anonymus és a magyar honfoglalás. N, 1975. 103. évf. 292. sz. 8. l.

Székely György: Posztófajták a német és nyugati szláv területekről a középkori Magyarországon. Sz, 1975. 109. évf. 5—6. sz. 765—795. l.

Székely György: Bevezetés középkori kútfőink kritikus kérdéseihez. MSH I. Bp. 1974. 7—13. l.

Szücs Jenő: Kézai-problémák. MSH I. Bp. 1974. 187—202. l.

Szücs J[enő]: Theoretical elements in Mester Simon of Kézai's Gesta Hungarorum /1282—1285. A. D./ Bp. 1975. Akadémiai K. 45 l. /Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 96./

Váczy Péter: Anonymus és kora. MSH I. Bp. 1974. 13—39. l.

Vajay Szabolcs: Az Árpád-kor uralmi szimbolikája. MSH I. Bp. 1974. 339—372. l.

Valter Ilona: A bélapátfalvi monostor. ÉlT, 1975. 30. évf. 4. sz. 168—172. l.

Valter Ilona: Késő román téglaépítészet a Dunántúlon. ÉlT, 1975. 30. évf. 44. sz. 2084—2090. l.

Valter Ilona: Somogyvámosi templomrom. MV, 1975. 19. évf. 2. sz. 87—91. l.

Valter Ilona: Szenyéri rk. templom. MV, 1975. 19. évf. 2. sz. 92—94. l.

Varga Imre: Oppidum Örs a középkorban. Vigilia, 1975. 40. évf. 6. sz. 409—413. l.

Varga László: Adatok a papírhasználat egri elterjedéséhez a 13—16. században. Papíripar, 1975. 19. évf. 1. sz. 30. l.

Vayer Lajos: Alexandros és Corvinus. /Adalék a Veroccio-oeuvre és az olasz—magyar humanizmus ikonográfiájához./ MüÉ, 1975. 24. évf. 1. sz. 25—36. l.

Zolnay László: A budai gótikus szoborgaléria divattörténete. 1—2. Budapest, 1975. 13. évf. 4—5. sz. 40—44. l.

Zolnay László: 1075—1095. Garamszentbenedek kilencszáz esztendős. Művészet, 1975. 16. évf. 8. sz. 18—20. l.

Zolnay László: Királyok, lovagok, heroldok . . . Vall a budai „szobortemető". MH, 1975. 8. évf. 318. sz. 6. l.

Zolnay László: Pest-budai asszonyok a régi világban. Budapest, 1975. 13. évf. 8. sz. 36—39. l.

Zolnay László: Ünnep és hétköznap a középkori Budán. 2. bőv. kiad. Bp. 1975. Gondolat, 279 l., 50 t.

c: Ismertetések

Barta Gábor—Fekete Nagy Antal: Parasztháború 1514-ben. Bp. 1973. 359 l. — Ismerteti: *Bácskai V[era]* AH, 1975. Tom. 21. Nr. 1—2. 219—222. l.

Bónis György: A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon. Bp. 1971. 446 l. — Ismerteti: *Barta G[ábor]* AH, 1975. Tom. 21. Nr. 1—2. 223—226. l.

Csapodi Csaba: The Corvinian Library. History and Stock. A Corvina könyvtár története és állománya. Bp. 1973. Akadémiai K. — Ismertetik: *Fügedi Erik.* Sz, 1975. 109. évf. 1. sz. 195—197. l., — *Kurcz Ágnes.* ITK, 1975. 79. évf. 2. sz. 231—233. l.

Die Denkwürdigkeiten der Helene Kottannerin /1439—1440/. Hrsg. V. Karl Mollay./ Kottanner Ilona emlékiratai. Wien, 1971. Bdsvlg. f. Unterricht, Wissenschaft u. Kunst. — Ismerteti: *Kulcsár Péter:* Sz, 1975. 109. évf. 1. sz. 179—180. l.

Fügedi Erik: Uram, királyom. . . Bp. 1974. 254 l., 53 kép. — Ismertetik: *Mészáros L[ászló]* AH 1975. Tom. 21. No. 3—4. 469—470. l., — *Mészáros László.* Valóság, 1975. 18. évf. 7. sz. 111—112. l., — *Barta Gábor.* Sz, 1975. 109. évf. 5—6. sz. 1138—1140. l.

Koroknay Éva, Sz.: Magyar reneszánsz könyvkötések. Bp. 1973. — Ismertetik: *Rozsondai Marianne.* IT, 1975. 1. sz. 246—249. l., — *B. Kozocsa Ildikó.* MK, 1975. 91. évf. 2. sz. 209—212. l.

Középkori kútfőink kritikus kérdései. Szerk.: Horváth János és Székely György Bp. 1974. 384 l. — Ismerteti: *Csapodi Csaba.* ITK, 1975. 79. évf. 5—6. sz. 695—700. l.

Kristó Gyula: Csák Máté tartományúri hatalma. Bp. 1973. 252 l. — Ismertetik: *Fügedi Erik.* Sz, 1975. 109. évf. 2. sz. 421—425. l., — *Körmendy Adrienne.* AtSz, 1975. 17. évf. 1—2. sz. 234—236. l.

Kristó Gyula—Makk Ferenc—Szegfű László: Adatok „korai" helyneveink ismeretéhez. I—II. Szeged. 1973—1974. 96, 55 l., 2 térk. — Ismerteti: *Heckenast Gusztáv.* Sz, 1975. 109. évf. 2. sz. 420—421. l.

Kristó Gyula: A XI. századi hercegség története Magyarországon. Bp. 1974. Akadémiai K. 134 l. — Ismerteti: *Bertény Iván.* Sz, 1975. 109. évf. 5—6. sz. 1113—1114. l.

Magyar Anjou legendárium. Hasonmás kiad. A bevezető tanulmányt írta, a legendaszövegeket összeáll. és a kiad. sajtó alá rend. *Levárdy Ferenc.* Bp. 1973. 341 l. — Ismerteti: *Klaniczay*

Tibor. ITK, 1975. 79. évf. 4. sz. 507—509. l.

Mészáros István: A XII. századi esztergomi diákjegyzet. Bp. 1973. — Ismerteti: *Körmendy Kinga.* MK, 1975. 91. évf. 1. sz. 110—111. l.

Tóth Melinda: Az Árpádkori falfestészet. Bp. 1975. — Ismerteti: *Végh János.* MüÉ, 1975. 23. évf. 4. sz. 300—303. l.

5. Magyarország története, 1527—1790

a) Forrásközlések, forrásismertetések

[Apáczai Csere János]: Magyar encyclopaedia, az az minden igaz és hasznos böltseségnek szép rendbe foglalása és magyar nyelven világra botsátása. + /Oratio de studio sapientiae. . . — Epistolae./ [Írta] Apátzai Tsere János. Ultrajecti 1653—1655. Waesberg. [Hasonmás kiad. A kísérő tanulmányt írta] *Arató Ferenc.* Bp. 1975. /40/, 487 l., 1 mell.: 20 l.

Bán Imre: Híradás Apáczai Csere János doktori értekezéséről. Tiszatáj, 1975. 29. évf. 6. sz. 55—56. l.

Benda Kálmán: Pázmány Péter néhány kiadatlan levele. ITK, 1975. 79. évf. 5—6. sz. 685—691. l.

Buzási János: Az Österreichische Geheime Staatsregistratur magyar vonatkozású iratai. LK, 1974. 44—45. évf. 123—142. l.

Cennerné Wilhelm Gizella: Adalékok az ifjú II. Rákóczi Ferenc és felesége ikonográfiájához. MüÉ, 1975. 24. évf. 1. sz. 62—66. l.

Dömötör Tekla: Egy hajdúsági vámpirper a 18. században. Világosság, 1975. 16. évf. 11. sz. 676—678. l.

Duka Zólyomi Norbert: Egy nagyszombati gyógyszertár üzleti könyvei a XVII. századból. Gyógyszerészet, 1975. 19. évf. 5. sz. 173—176. l.

Éder Zoltán: Tiszti szójegyzék 1790-ből. MNy, 1975. 99. évf. 2. sz. 156—170. l.

Fallenbüchl Zoltán: A királyi hivatalnokok létszám- és szolgálati viszonyai a XVII. századi Magyarországon. TStT Bp. 1975. 43—89. l.

Fehér Géza: Török kori iparművészeti alkotások. Bp. 1975. M. Helikon — Corvina, 36 l.
(A Magyar Nemzeti Múzeum kincsei./

Fehér Géza: Török miniatúrák a magyarországi hódoltság koráról. Bp. 1—75. M. Helikon — Európa — Corvina, 30 l., 56 t.

Fekete Csaba: Szenci Molnár Albert két alkalmi költeménye. ThSz, 1975. 3—4. sz. 91—94. l.

Hollós Attila: Híradás Sopronból a XVII. századi orosz újságokban. SSz, 1975. 39. évf. 3. sz. 258—259. l.

Horváth István: Esztergom 1594-ben /Egy régi metszet alapján/. Krónika. Komárom Megyei Múzeumok Tájékoztatója IV. Tata, 1975. 4—7. l.

Huszár Lajos: Habsburg-házi királyok pénzei 1526—1657. Bp. 1975. Akadémiai K. 168 l., 11 t.
/Corpus Nummorum Hungariae 3. k. 1. rész./

Kállay István: Balassa Ferenc iratai. LK, 1974. 44—45. évf. 247—271. l.

Kanyar József: Két honismereti munka véleményezése Somogyban a XVIII. században. Pálóczi Horváth Ádám ismeretlen „lektori" jelentése. Somogy, 1975. 2. sz. 91—94. l.

Kathona Géza: Zrínyi Miklós halálára Londonban 1665-ben megjelent gyászversek. ITK, 1975. 79. évf. 2. sz. 218—225. l.

A keresztyeni gyülekezetben való isteni diczeretek egyben szedögettek, es mostan nyomtattak vyonnan eregbitetek, es emendaltattak L. F. altal. Varag 1566, Hoffhalter. [Facs. kiad. Sajtó alá rend. Varjas Béla.] + [Melléklet]: A keresztyéni gyülekezetben való isteni dicséretek. Várad 1566. A kísérő tanulmányt írta *Schulek Tibor.* Bp. 1975. Akadémiai K. 34 l.
/Bibliotheca Hungarica antiqua 9./

Koroknay Gyula: Néhány újabb adat a vajai várkastély építéstörténetéhez. RüV 1975. 101—103. l.

Kovács Sándor Iván: A zsoltárfordító földrajzi világképe. Szenci Molnár Albert és Amerika. Világosság, 1975. 16. évf. 1. sz. 42—45. l.

Kovács Sándor, V.: Könyvek és könyvjegyzékek a XVI. századból. MK, 1975. 91. évf. 1. sz. 66—71. l.

Ladányi Sándor: A „gyászévtized" történetének forrásai és szakirodalma. ThSz, 1975. 1—2. sz. 15—22. l.

Leblancné Kelemen Mária: Nógrád megyei limitazio 1696-ból. LSz, 1975. 25. évf. 2—3. sz. 279—391. l.

Maksay Ferenc: A sárvári uradalom úriszéki ülésjegyzőkönyve 1556-ból. LK, 1974. 44—45. évf. 367—374. l.

Mészáros István: Nyomtatott tankönyv a XV. század végi sárospataki iskolában. MK, 1975. 91. évf. 1. sz. 50—59. l.

Németh K. Bódog: Határkiigazítás Meszlenben, 1966. MNy, 1975. 71. évf. 1. sz. 118—120. l.

Németh K. Bódog: Két XVI. századi végrendelet. MNy, 1975. 71. évf. 4. sz. 501—503. l.

Obermayer Erzsébet, S.: Ismeretlen Forgách Ferenc-dokumentum a velencei levéltárban. ITK, 1975. 79. évf. 5—6. sz. 681—685. l.

[Páriz-Pápai Ferenc]: Erdélyi féniks Tótfalusi Kis Miklós, avagy Pápai P .Ferentz... versei, mellyeket... szükséges és emlékezetes dolgokkal bővitvén... ki-botsátani kivánt f. tsernátoni Bod Péter. /Nagyenyed/ 1767. /Hasonmás kiad. Bp. 1975./ [28] l., 1 lev.

Pótlás az első magyarországi népszámláláshoz 1786—87. /Összeáll. Dányi Dezső, Dávid Zoltán stb./ Történeti statisztikai tanulmányok 2. /szerk.: Dányi Dezső stb./ Bp. 1975. Közp. Statisztikai Hivatal — Országos Levéltár. 91 l.

Ritoókné Szalay Ágnes: Bakócz Tamás Breviáriumának kéziratos versei. ITK, 1975. 79. évf. 5—6. sz. 541—553. l.

Smidt Erzsébet, K.: Ismeretlen Kepler-kézirat. VSz, 1975. 29. évf. 3. sz. 404—409. l. [Egyetlen Magyarországon található Kepler-kézirat]

Sugár István: Az egri vár 1594/5. évi számadása. Archívum, 1975. 5. 5—39. l.

Sinkovics István: Pray György diplomatikája. LK, 1974. 44—45. évf. 526—548. l.

[Szenczi] Molnár Albert: Discursus de summo bono. /Értekezés a legfőbb jóról. Sajtó alá rend. bev. és jegyz.: Vásárhelyi Judit./ Bp. 1975. Akadémiai K. 537 l., 4 t.
/Régi magyar prózai emlékek 4./

Szepesiné Benda Mária: A 16. századi magyar orvosi nyelv egy korabeli nyelvemlék tükrében. OHI, 1975. 116. évf. 38. sz. 2254—2257. l.

Taba István: A szentlőrinci járás falusi társadalma és gazdasági élete II. József korában. TStT 1975. 129—231. l.

Takács Béla: A református urasztali felszerelések adományozói a XVII—XVIII. században. ThSz, 1975. 1—2. sz. 39—42. l.

Takács László: Hazai forrásadatok a katonai korházak 17—18. századbeli fejlődéséhez. I. rész. Honvédorvos, 1975. 27. évf. 383—395. l.

Varga Imre: Magyarországi tanulók a padovai egyetemen a XV—XVI. századfordulón. ITK, 1975. 79. évf. 2. sz. 211—218. l.

Varga Imre: Petkó Zsigmond életéhez. ITK, 1975. 78. évf. 1. sz. 44—46. l.

b) Feldolgozások

Andorné Tóbiás Judit: A XVII—XVIII. századi Magyarország barokk templomépítésének szerkezeti kialakulása és fejlődése. Építés—Építészettudomány, 1974. 6. köt. 3—4. sz. 341—386. l.

Andrássalvy Bertalan: Délkelet-Dunántúl népeinek sorsa a Rákóczi-szabadságharc idején. Rkk Pécs, 1974. 80—101. l.

Apáczai Csere János. 1625—1659. Szerk. Király László. Kiad. a Magyarországi Református Egyház, Zsinati Iroda, Sajtóosztály. Bp. 1975. 153 l., 10 t. (Studia et acta ecclesiastica. — Egyháztörténeti tanulmányok. N. S. Studia ecclesiastica l.)

Arató Endre: A magyar Enciklopédia a 350 éves Apáczai Csere-évfordulón. Könyv és Nevelés, 1975. 17. évf. 3. sz. 107—111. l.

Balázs Éva, H.: A francia—magyar kapcsolatok egy rendhagyó fejezete. (A fiziokrata tanok útja Magyarországra.) SEN 145—161. l.

Balogh János: A Bihar megyei jobbágytársadalom XVIII. századi differenciálódásának vizsgálatához. AUDhist 8. 1975. 115—131. l.

Balogh János: Késő renaissance kőfaragóműhelyek. 2. közlemény. A kolozsvári műhelyek. Ars Hungarica 1974. 2. sz. 249—380. l.

Bánkúti Imre: A kurucok első dunántúli hadjárata. /1704. január—április./ Bp. 1975. Akadémiai K. 137 l.
/Értekezések a történeti tudományok köréből. U.S. 78.)

Bársony István: Termelési adatok és lehetőségek Bihar megyében a XVIII. század elején. AUDhist 8. 1975. 93—115. l.

Benczédi László: Az 1666. évi kállói „zenebona". (A helytörténet és az országos történet összefüggésében.) RüV 84—92. l.

Benczédi László: Az 1670. évi tiszavidéki felkelés és társadalmi háttere. Sz, 1975. 109. évf. 3—4. sz. 509—550. l.

Benczédi László: Szelepcsényi érsek ügye és a liptói abszolutizmus megalapozása 1670 őszén. TSz, 1975. 18. évf. 2—3. sz. 489—502. l.

Benczédi László: A prédikátorperek történeti háttere. 1. r. ThSz, 1975. 18. évf. 7—8. sz. 199—206. l., 1975. 18. évf. 9—10. sz. 264—267. l.

Benda K[álmán]: L'absolutisme et la résistance des ordres au XVI. siècle dans les Etats de la maison d'Autriche. Bp. 1975. Akadémiai K. 19 l.
/Studia historica Academiae Scientiarum Hungaricae 101./

Benda Kálmán: Habsburg-abszolutizmus és rendi ellenállás a XVI—XVII. században. Bp. 1975. Tankönyvkiadó 60 l.
/Történelemtudomány, történelemtanítás 6./

Benda Kálmán: A Rákóczi-szabadságharc és a helytörténeti kutatások. Honismeret, 1975. 1—2. sz. 16—20. l.
Benda Kálmán: A Rákóczi-szabadságharc és a helytörténeti kutatások. RüV 75—83. l.
Benkő Lóránd: Apáczai Csere János és a magyar nyelv. MNy, 1975. 71. évf. 4. sz. 385—397. l.
Benkő Samu: Századokat egybekötő emlékezet. Apáczai Csere János születésének 350. évfordulójára. IT, 1975. 2. sz. 261—284. l.
Bíró Ferenc: „Bessenyei György társasága" /Vázlat a magyar felvilágosodás első szakaszáról/. SEN 163—181. l.
Bitskey István—Kovács Béla: A pozsonyi jezsuita kollégium XVII. századi könyvtára és a Pázmány-hagyaték. MK, 1975. 91. évf. 1. sz. 25—37. l.
Borsa Gedeon: Nádasdy Ferenc pottendorfi és lorettomi nyomdái (1666—1673). MK, 1975. 91. évf. 2. sz. 201—207. l.
Borzsák I[stván]: Die Janus Pannonius-Ausgaben des Sambucus. AA 1973. 21. tom. 1—4. fasc. 361—374. l.
Bozóky Éva: Apáczai Csere János. Kts, 1975. 25. évf. 6. sz. 353—356. l.
Buzási Enikő, D.: 17th century calafaloque paintings in Hungary. AHA 1975. 21. tom. 1—2. fasc. 87—124. l.
Centgraf Károly: Kazinczy pályakezdésének 200. évfordulóján. LSz, 1975. 25. évf. 2—3. sz. 395—398. l.
Csanak Dóra, F.: A Ratio Educationis és az iskolai újságok. MK, 1975. 91. évf. 3—4. sz. 243—261. l.
Csanak Dóra, F.: Teleki József és az európai felvilágosodás. ITK 1975. 79. évf. 4. sz. 433—445. l.
Csapláros István: Francia elemek szerepe a felvilágosodás korabeli magyar irodalom Lengyelország iránti érdeklődésében. SEN 201—226. l.
Csizmadia Andor: Az erdélyi jog fejlődése a fejedelmi korban. — Kodifikációs munka a 17. századi Erdélyben. — Gazdaság és Jogtudomány 1975. 9. köt. 1—2. sz. 147—168. l.
Csizmadia Andor: Francia vonatkozások a felvilágosodás magyar jogi reformterveiben. SEN 363—383. l.
Dávid Zoltán: A hajdúk letelepítése. TStT Bp. 1975. 5—42. l.
Dobai Béla: Comenius Sárospatakon. Napjaink, 1975. 14. évf. 11. sz. 8. l.
Domokos Pál Péter: A legelső magyar népdal-szöveggyűjtő: Petrás Incze János. Vigilia, 1975. 40. évf. 2. sz. 113—116. l.
Dümmerth Dezső: Mária Terézia és a magyar nemesség. Bp. 1974. 367—399. l. /A Budapesti Egyetemi Könyvtár kiadványai 35./
Ecsedy Judit: A gyulafehérvári fejedelmi nyomda eredete. MK, 1975. 91. évf. 1. sz. 9—24. l.
Ember Győző: A Habsburg-birodalom központi kormányszervei 1711—1765. Az uralkodói központi kormányzat szervezete. TSz, 1975. 18. évf. 2—3. sz. 445—488. l.
Ember Győző: Magyarország külkereskedelmi áruforgalma a XVIII. század második harmadában. Sz, 1975. 109. évf. 5—6. sz. 796—903. l.
Emlékülés Apáczai Csere János születésének 350. évfordulójára: *Ortutay Gyula:* Megnyitó az Apáczai Csere emlékülésen. — *Polinszky Károly:* Apáczai Csere János oktatáspolitikai öröksége. — *Mátrai László:* Apáczai helye az európai gondolkodás történetében. — *Dancsuly András:* Apáczai János nevelői tevékenysége Kolozsvár-Napocán. — *Benkő Lóránd:* Az anyanyelv szerepe Apáczai Csere János műveltség-eszményében. — *Mészáros István:* Apáczai és az enciklopédikus rendszer. táblázatok. PSz. 1973. 25. évf. 10. sz. 868—916. l.
W[alter] Endrei: English Kersey in Hungary. AH 1975. Tom. 21. Nr. 1—2. 124—152. l.
Esze Tamás: A Felső-Tisza-vidéki népi kurucság harca a hajdúszabadságért. RüV Vaja, 1975. 5—17. l.
Esze Tamás: A szegénylegények, a népi kurucság és a hajduszabadság. Honismeret, 1975. 1—2. sz. 21—24. l.
Esztó Miklós: Emlékezés Mikovinyi Sámuelre. Bányászat, 1975. 108. évf. 2. különszám 125—127. l.
Fábián Ernő: Alkotó élet. [Apáczai Csere János.] Tiszatáj, 1975. 29. évf. 6. sz. 56—63. l.
Fábián Ernő: Apáczai Csere János Akadémia tervezete. Honismeret, 1975. 4. sz. 33—35. l.
Fabinyi Tibor: Felekezeti béke a haza javáért. Napjaink, 1975. 15. évf. 5. sz. 8. l.
Fabinyi Tibor: Religio és rebellio. Szempontok a gályarabság okainak teljesebb megértéséhez. ThSz, 1975. 17. évf. 5—6. sz. 148—153. l.
Farkas Gábor: A Dunántúl településtörténete I. 1686—1768. Beszámoló a székesfehérvári konferenciáról. /1975. május 26—27./ LSz, 1975. 25. évf. 2—3. sz. 561—570. l.
Farkas József: A szatmári nép kultúrája és a történelem. RüV Vaja, 1975. 93—95. l.
Fazekas Árpád: Diószeghi István csengeri humanista /1699—1749/. SzSzSz, 1975. 10. évf. 2. sz. 64—78. l.

Ferenczi László: Voltaire a XVIII. századi Magyarországon. SEN Bp. 1975. 183—200. l.

Füves Ödön: A görög kereskedők bevándorlása Pestre 1718—1774 között. AT 1975. 22. köt. 1. sz. 118—125. l.

Gál Éva: A Duna-kanyar múltjából. Budapest, 1975. 13. évf. 3. sz. 41—43. l.

Gáldi László: A felvilágosodás magyar nyelvszemléletének francia előzményei. SEN Bp. 1975. 227—243. l.

Gazdag István: Adalékok a debreceni kalapos céh történetéhez. 1766—1848. AUDhist 8. 1975. 145—150. l.

Gvadányi József születésének 250. évfordulóján. [írta:] *S. N.:* Nsz, 1975. 33. évf. 243. sz. 7. l.

Gyárfás Ágnes: Domby Sámuel, Borsod megye főorvosa, az első modern bábakönyv szerzője. Az Orvosi Könyvtáros, 1975. 15. évf. 2. sz. 209—215. l.

Gyenis Vilmos: Francia hatás a XVIII. század köznapi világában. (Hermányi Dienes József/. SEN Bp. Bp. 1975. 79—106. l.

Gyenis Vilmos: Heltai Gáspár és krónikája 400 év távlatában. IT, 1975. 2. sz. 395—405. l.

Gyenis Vilmos: A „Rákóczis-világ" mindennapjainak XVIII. századi emlékképéről. RüV 1975. 56—69. l.

Gyéressy Béla: A pálos rend építkezései (1686—1786). Budapest, 1975. 13. évf. 8. sz. 42. l.

Heckenast Gusztáv: Helytörténet és ipartörténet a Rákóczi-kori kutatásban. RüV 1975. 96—100. l.

Hopp Lajos: Adaptáció és írói szemlélet Mikes műveiben. SEN Bp. 1975. 39—78. l.

Hopp Lajos: Lengyel—magyar hagyományok a Rákóczi-szabadságharc és emigráció irodalmában. Rkk Pécs, 1974. 51—78. l.

Hopp Lajos: Lengyel—magyar irodalmi hagyományok a Rákóczi-szabadságharc és emigráció irodalmában. IT, 1975. 79. évf. 2. sz. 145—157. l.

Hopp Lajos: A Rákóczi-szabadságharc és emigráció irodalma. RüV 1975. 70—74. l.

Hungary and Sweden. Early contacts, early sources. *(Székely György:* Hungary and Sweden. Historical contacts and parallels in the Middle Ages. Sources of Hungarian National Archives. Compil. by Swedish National Archives. Stockholm, Svenska riksarkivet. /Bp. 1975. Akadémiai K. 121 l. /Swedish-Hungarian historical studies l./

Huszár Pál: Thuri György szerepe a dunántúli végvári harcokban. 1554—1566. /Kiad. a Várpalotai Városi Tanács./ Várpalota, 1974. 192. l., 8 t. /Várpalotai helytörténeti publikációk./

Irásné Melis Katalin: Középkori városkapu maradványai a Cálvin térnél. Honismeret, 1975. 1—2. sz. 44—47. l.

Ivanics Mária: Formal and Linguistic Peculiarities of 17th Century Crimean Tatar Letters Addressed to Princes of Transylvania. AO 1975. 29. tom. 2. fasc. 213—224. l.

Iványi Emma: A pozsonyi, a budai és a kassai bizottság a Rákóczi-szabadságharc előtt /1967—1704/. LK, 1974. 44—45. évf. 211—240. l.

Jároli József: Adatok XVIII. századi protestáns anyakönyvek forrásértékéhez. /Három békés-megyei község anyakönyvei alapján./ LK, 1974. 44—45. évf. 241—246. l.

Kaiser, Wolfram: Molnár Ádám, Vas megyei orvos és összehasonlító botanikus /1716—1780/. VSz, 1975. 29. évf. 4. sz. 570—575. l.

Kapronczay Károly: Bátori István gyógyszerészei. GytD, 1975. június. 59—67. l.

Kazai Magdolna: Verancsics-tanulmányok. AT 1974. 21. köt. 2. sz. 259—264. l.

Klaniczay Tibor: A kereszteshad eszméje és a Mátyásmítosz. Bp. 1975. 1—14. l. /Klny.: Irodalomtörténeti Közlemények/ /Reneszánsz füzetek 28./

Kosáry Domokos: Les antécédents de la Revolution Industrelle en Hongrie: hypothèses et réalités. AH 1975. 21. köt. 3—4. sz. 365—375. l.

Kosáry Domokos: Magyarország a XVIII. században. Növekedés vagy hanyatlás? Valóság, 1975. 18. évf. 1. sz. 13—22. l.

Kosáry Domokos: Népiskolák Magyarországon 1771-ben. PSz, 1975. 25. évf. 7—8. sz. 674—679. l.

Kovássy Zoltán: Rákóczi emléke Máramarosban és Kővár vidékén. RüV 1975. 104—113. l.

Kováts Valéria: Zrínyi hősi halálának színhelyei. ÉlT, 1975. 30. évf. 36. sz. 1702—1708. l.

Köpeczi Béla: Karteziánus politikai eszmék Magyarországon és Erdélyben a XVII. században és a XVIII. század elején. ITK, 1975. 79. évf. 4. sz. 417—432. l.

Köpeczi B[éla]: La politique des carsiens en Hongrie et en Transylvanie au XVII. siècle et au début du XVIII. siècle. Bp. 1975. Akadémiai K. 21 l. /Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 103./

Köpeczi Béla: A Rákóczi-hagyomány értelmezése. Rkk Pécs, 1974. 9—15. l.

Köpeczi Béla: A Rákóczi-szabadságharc és emigráció művelődéstörténeti problémái. RüV 1975. 32—41. l.

Köpeczi Béla: A Télémaque Közép- és Kelet-Európában. SEN Bp. 1975. 17—38. l.

Krasszon Dénes—Kurdi József: Adámi Pál (1739—1814) és a loimiatria története. 1—2. CMed 1975. 53—72, 73—74. l.

Magyar Kálmán: A nyírbátori Báthori-várkastély címerábrázolásos kályháiról. AÉ 1975. 102. köt. 1. sz. 117—132. l.

Magyar Kálmán: Sárkányölés Nyírségben. MN, 1975. 31. évf. 196. sz. 4. l.

Makkai László: Az első „modern" magyar ember. [Apáczai Csere János]. Tiszatáj, 1975. 29. évf. 6. sz. 43—47. l.

Mátrai László: Apáczai Európában. ÉlIr, 1975. 19. évf. 25. sz. 1. és 4. l.

Mátrai László: Martinovics és D'Holbach. SEN Bp. 1975. 289—305. l.

Mátyás Pál: Csere János Apácája. Tiszatáj, 1975. 29. évf. 6. sz. 64—70. l.

Moess Alfréd: Az 1739—40. évi pestisjárvány a távolból és közelről. CMed 1975. 75—76. Tom. 59—83. l.

Molnár Ambrus: Adatok a szeghalmi járás területének XVI. századi történetéhez. BékÉl, 1975. 10. évf. 2. sz. 397—413. l.

Nagy László: A hajduk Bethlen Gábor Habsburg-ellenes harcaiban. AUDhist 8. 1975. 5—50. l.

Nemeskürty István: És Török Bálint? ÉlIr, 1975. 19. évf. 32. sz. 5. l.

Nemeskürty István: A magyar népnek, ki ezt olvassa. Az anyanyelvű magyar reneszánsz és barokk irodalom története, 1533—1712. Bp. 1975. Gondolat K. 525 l.

Orosz István: Földesúri támadások a hegyaljai mezővárosok ellen a XVIII. század második felében. AtSz, 1975. 17. évf. 1—2. sz. 25—41. l.

Orosz László: Kecskeméti kis irodalomtörténet. 3. r. Forrás, 1975. 7. évf. 3. sz. 94—96. l.

Paulinyi Oszkár: Körmöcbányától Telkibányáig. Sz, 1975. 109. évf. 5—6. sz. 968—985. l.

Perjés Géza: Az országút szélére vetett ország. A magyar állam fennmaradásának kérdése a Mohácstól Buda elestéig tartó időben. Bp. 1975. Magvető, 112 l. /Gyorsuló idő./

Péter Katalin: A magyar romlásnak századában. Bp. 1975. Gondolat 203 l. /Magyar história./

Péter Katalin: A Rákóczi-szabadságharc Zrínyi-hagyományáról. RüV 1975. 51—55. l.

Puruczki Béla: Apáczai Csere János. ÉlT, 1975. 30. évf. 23. sz. 1059—1063. l.

Puruczki Béla: Bessenyei Bercelen. MN, 1975. 31. évf. 166. sz. 4. l.

Rácz István: II. Rákóczi Ferenc kuruc katonáinak hajdu-szabadságáról. AUD hist 8. 1975. 51—59. l. és RüV 1975. 18—23. l.

Rapcsák János: Angol utazó Magyarországon a 17. században. ÉlT, 1975. 30. évf. 44. sz. 2067—2071. l.

Rezső Margit: A tudomány és a filozófia fordulata a XVII. században. BMEK, 1975. 3. évf. 1. sz. 122—136. l.

Ruffy Péter: A Ráday-örökség. MN, 1975. 31. évf. 240. sz. 11. l.

Ruzsás Lajos: A helytörténet feladatai és lehetőségei a Rákóczi-kutatásban. RüV 1975. 114—118. l.

Sarkadi László: A magyar óvódai nevelés megteremtője. Brunszvik Teréz születésének 200. évfordulóján. Nsz, 1975. 33. évf. 174. sz. 7. l.

Sarlóska Ernő: A mathesis az a gyertya . . /Bolyai Farkas eszmevilága/ Tiszatáj, 1975. 29. évf. 2. sz. 42—47. l.

Sinkovics I[stván]: Der Angriff der Osmanen im Donautal im XVI. Jahrhundert und der Ausbau der Abwehr. Bp. 1975. Akadémiai K. 36. l., ill. /Studia Historica Academiae Scientiarium Hungaricae. 100./

Szabadváry Ferenc: Francia—magyar kapcsolatok a XVIII. századi természettudományos és technikai oktatásban. SEN Bp. 1975. 245—257. l.

Szabolcsi Hedvig: A magyar iparművészet felvilágosodás kori francia forrásai. SEN Bp. 1975. 271—286. l.

Szalatnai Rezső: Kétszázötven éve született Gvadányi József. MN, 1975. 31. évf. 243. sz. 4. l.

Szállási Árpád: Pápai Páriz orvos fiai és a Pax Corporis egyik ismeretlen kiadása. OHl, 1975. 116. évf. 46. sz. 2730—2731 l.

Szállási Árpád: Pápai Páriz és a Pax Animae. OHl, 1975. 116. évf. 4. sz. 209—210. l.

Szántó Imre: Magyarország nemzetközi helyzete Mohács után. Szeged, 1975. 26 l. /Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta historica 51./

Székely György: Dózsa népe és a populus Werbőczianus — Osztályküzdelmek a nemzetfogalom körül 1514—1711. AtSz, 1975. 17. évf. 1—2. sz. 1—24. l.

Szendrey István: Debrecen és a Rákóczi-szabadságharc. AUDhist 8. 1975. 69—93. l.

Szendrey István: A hajduk a Rákóczi-szabadságharcban. AUDhist 8. 1975. 59—69. l. RüV Vaja, 1975. 24—31. l.

Szigethy Gábor: A francia forradalom eszméi az első magyar Játszó-Színi Társaság színpadán. SEN Bp. 1975. 343—361. l.

Szőkefalvi-Nagy Zoltán: A francia- és a magyarországi kémia kölcsönhatása. SEN Bp. 1975. 259—270. l.

Szita László: Baranya népe a Rákóczi-szabadságharc idején. Rkk Pécs, 1974. 101—115. l.

Takács Béla: Kazai Sámuel /Egy debreceni műgyűjtő a 18. században/. Műgyűjtő, 1975. 7. évf. 1. sz. 24—27. l.

Takáts László—Takáts Endre: Lang Jakab Ambrus. OHl, 1975. 116. évf. 18. sz. 1051—1052. l.

Tárczy-Hornoch Antal: A kettős jubileumi évben adózzunk hódolattal a nagy Mikoviny Sámuelnek emlékének. Bányászat, 1975. 108. évf. 11. sz. 713—716. l.

Tardy Lajos: Nyírségi mulatság — Mohács után. MN, 1975. 31. évf. 290. sz. 4. l.

Tardy Lajos: Régi hírünk a világban. Díszebéd a szultánnál. MN 1975. 31. évf. 176. sz. 4. l.

Tarnai Andor: Lehrreiche Gedanken — Jeles gondolatok — Pensées Instructives. SEN Bp. 1975. 107—142. p.

Tenke Sándor: Kétszáz éve született Bolyai Farkas. ThSz, 1975. 3—4. sz. 113—114. l.

Tolnai Gábor: Tótfalusi Kis Miklós. /Kutatásának és értékelésének kérdéséhez./ MTA NyI 1974. XXIX. köt. 1—4. sz. 151—158. l.

Vajda György Mihály: A francia forradalom a neoklasszicizmus és Csokonai. SEN Bp. 1975. 327—341. l.

Varga Imre: Oppidum Örs a török időkben. Adatok Mezőörs történetéhez. Vigilia, 1975. 40. évf. 9. sz. 630—634. l.

Várkonyi Á[gnes], R.: La coalition internationale contre les Turcs et la politique entrangère hongroise en 1663—1664. Bp. 1975. Akadémiai K. 31 l. /Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 102./

Várkonyi Ágnes, R.: Így élt Vak Botyán . . . [Életrajz.] Bp. 1975. Móra K. 213 l. / Így élt . . ./

Várkonyi Ágnes, R.: Művelődés és államhatalom a Rákóczi-szabadságharc idején Magyarországon. RüV 1975. 42—50. l.

Várkonyi Ágnes, R.: Török világ és magyar külpolitika. Bp. 1975. Magvető, 89 l. /Gyorsuló idő./

Várkonyi Ágnes, R.: Történelmi népiesség és kuruc hagyomány. Rkk Pécs, 1974. 16—51. l.

Vass Előd: A török hódoltság valódi arca. ÉlIr, 1975. 19. évf. 16. sz. 6—7. l.

Vásáry István: A jezsuita Cseles Márton és a Juliánus-jelentés. /A Magna Hungaria — és a Jugriakérdés történetéhez./ MSH I. Bp. 1974. 261—275. l.

Vekerdi László: „Azért . . . csak tanítton taníts". [Apáczai Csere Jánosról] Tiszatáj, 1975. 29. évf. 6. sz. 47—54. l.

Viga Gyula: Fekete szék, pellengér, kaloda. /Adatok Miskolc XVI—XVII. századi jogtörténetéhez./ BSz, 1975. 20. évf. 4. sz. 62—67. l.

Vissi Zsuzsa: Közigazgatástörténet — társadalomtörténet. /Megjegyzések a késő-feudalizmuskori várostörténet legújabb irodalmához./ TSz, 1975. 18. évf. 4. sz. 742—747. l.

Walter Ilona: Előzetes beszámoló a szentgotthárdi ciszterci monostor ásatásairól. AÉ 1975. 102. köt. 1. sz. 88—100. l.

Wellmann Imre: Népesség és mezőgazdaság a XVII. és a XVIII. század fordulóján. TSz, 1975. 18. évf. 4. sz. 701—730. l.

c) Ismertetések

Benda Gyula: Megjegyzések Kosáry Domokos [Növekedés vagy hanyatlás?] cikkéhez. /Valóság, 1975. 1. sz.): Valóság 1975. 18. évf. 3. sz. 99—101. l. — Ismertetés/

Jean, Bérenger: Les „Gravamina" Remonstrances des Diètes de Hongrie de 1655 à 1681. /Recherches sur les Fondements du droit d'état au XVIIe siècle./ Paris, 1973. Press. Univ. — A „Gravaminák" a magyar országgyűlések sérelmi feliratai 1655 és 1681 közt. — Ismerteti: *Benda Kálmán.* Sz, 1975. 109. évf. 3—4. sz. 723—725. l.

Dán Róbert: Humanizmus, reformáció, antitrinitarizmus és a héber nyelv Magyarországon. Bp. 1973. — Ismerteti: *Bitskey István.* MK, 1975. 91. évf. 1. sz. 111—112. l.

Dankanits Ádám: XVI. századi olvasmányok. Bukarest, 1974. — Ismertetik: *Alexa Károly.* Kortárs, 1975. 19. évf. 7. sz. 1160—1162. l. — *Katsányi Sándor:* Könyvtári Figyelő, 1975. 21. évf. 3. sz. 352—355. l.

Das Eigen-landrecht der Siebenbürger Sachsen. Unveränderte Wiedergabe des Erstdruckes von 1583. /München, 1973. Meschendörfer./ Az erdélyi szászok külön tartományjoga. — Ismerteti: *Bónis György.* Sz, 1975. 109. évf. 3—4. sz. 737. l.

Erdélyi féniks. Jakó Zsigmond Tótfalusi Kis Miklós-antológiája. Bukarest. 1974. — Ismertetik: *Németh S. Katalin.* Kortárs, 1975. 19. évf. 7. sz. 1162—1163. l. — *Haimann György.* MK, 1975. 91. évf. 1. sz. 103—104. l. — *Vekerdi László.* Tiszatáj, 1975. 29. évf. 1. sz. 83—85. l.

Fogarasi Sámuel: Marosvásárhely és Göttinga. Bukarest. 1974. — Ismerteti: *Tóth Béla.* ThSz, 1975. 3—4. sz. 125—126.l.

Hopp L.: A lengyel—magyar hagyományok újjászületése. Bp. 1972. Akadémiai

K. — *Hopp L.:* A Rákóczi-emigráció Lengyelországban. Bp. 1973. — Ismertetik: *Kovács Endre.* ITK 1975. 57. évf. 4. sz. 1060—1064. l.—*R. Várkonyi Ágnes:* ITK, 1975. 78. évf. 1. sz. 106—107. l.

Huszár Lajos: Habsburg-házi királyok pénzei 1526—1657. Bp. 1975. 168 l., 11 t. — Ismerteti: *Buza János.* MTAFT 1975. XXIV. köt. 2—3. sz. 327—328. l.

Imreh István: A rendtartó székely falu, faluközösségi határozatok a feudalizmus utolsó évszázadából. Bukarest, 1973. — Ismerteti: *Nagy Imre.* Sz, 1975. 109. évf. 3—4. sz. 722—723. l.

Kakuk Zs[uzsa]: Recherches sur l'histoire de la langue osmanlie des XVIe et XVIIe siècles. Les elements osmanlis de la langue hongroise. Bp. 1973. 660 l. — Ismerteti: *Hegyi Klára.* AH 1975. Tom. 21. No. 1—2. 226—227. l.

Káldy-Nagy Gy[ula]: Kanuni devri Budin tahrir defteri /1546—1562/. Ankara, 1971. — Ismerteti: *Dávid G.* AO 1975. 29. tom. 2. fasc. 274—277. l.

Mátrai László: Apáczai helye az európai gondolkodás történetében. Pedagógiai Szemle, 1975. 10. sz. — Ismerteti: TáSz 1975. 30. évf. 12. sz. 97—98. l.

Nemeskürty István: A magyar népnek ki ezt olvassa. Bp. 1975. Gondolat, 525 l. — Ismertetik: *Bitskey István.* N, 1975. 103. évf. 163. sz. 8. l. — *V. Kovács Sándor* Lt, 1975. 2. évf. 3—4. sz. 232—234. l.

Pest-budai hivatali utasítások a XVIII. században. Szerk.: Bónis György. Bp. 1974. 8, 178 l. — Ismerteti: *Degré A[lajos]* AH 1975. Tom. 21. No. 33—34. 470—473. l.

Péter Katalin: A magyar romlásnak évszázadában. Bp. 1975. — Ismerteti: *Lázár István.* Valóság, 1975. 18. évf. 112—113. l.

Rákóczi tükör. Naplók, jelentések, emlékiratok a szabadságharcról. Közreadja: Köpeczi Béla és R. Várkonyi Ágnes. Bp. 1973. I. köt. 516 l., II. köt. 588 l. — Ismerteti: *Gyenis Vilmos.* ITK, 1975. 79. évf. 5—6. sz. 701—703. l.

Rózsa György: Magyar történetábrázolás a 17. században. Bp. 1973. — Ismerteti: *Voit Pál.* AHA 1975. 21. tom. 1—2. fasc. 199—202. l.

Schram Ferenc: XVI—XVIII. századi földrajzi nevek az Országos Levéltár "Urbaria et Conscriptiones" gyűjteményében. Bp., 1973 — Ismerteti: *Reuter Camillo.* MNy, 1975. 71. évf. 4. sz. 496—501. l.

Tardy Lajos: Régi magyar követjárások Keleten. Bp. 1971. 1—71. — Ismerteti: *Bendefy László.* VSz 1975. 29. évf. 2. sz. 304—306. l.

6. Magyarország története 1791—1849

a) Forrásközlések, forrásismertetések

Ács Tibor: A Honvédelmi Szövétnek, az első magyar hadtudományi folyóirat. Adalék a XIX. századi magyar hadtudomány történetéhez. HK, 1975. 22. évf. 4. sz. 689—720. l.

Balázs Péter: Prelà bécsi pápai nuncius jelentései az 1848. évi magyar forradalomról. LK, 1974. 44—45. évf. 3—30. l.

Balogh István: Szabolcs vármegye levéltára /1748—1849/. LK, 1974. 44—45. évf. 31—46. l.

Batári Gyula: Az első jelentős magyar tudományos folyóirat orvosi vonatkozásai. Tudományos gyűjtemény /1817—1842/. OHl, 1975. 116. évf. 14. sz. 811—814. l.

Batári Gyula: Papp Ignác „Sebészeti Almanach"-ja. OHl, 1975. 116. évf. 32. sz. 1895—1896. l.

Bugyi Balázs: Az orvosi információ korai hazai történetéből. Lübeck ismertetése 1780—1800 között megjelent hazai vonatkozású orvosi irodalomról. Az Orvosi Könyvtáros, 1975. 15. évf. 3. sz. 386—393. l.

Degré Alajos: Zala megye reformkori követutasításai. LK, 1974. 44—45. évf. 143—162. l.

Fried István: Idegenek a régi Sopronról. /T. G. Schrörer és A. Palacky tudósításai/ SSz, 1975. 29. évf. 3. sz. 259—264. l.

György Eszter: Nemzetközi Játékszíni Tudósítás 1831-ből. Színház, 1975. 8. évf. 10. sz. 46. l.

Hoóz István: A bűnözés nemenkénti alakulása Magyarországon 1831-től. StSz, 1975. 53. évf. 1. sz. 59—69. l.

[Boday Pál] byp: Királyi út a matematikához? MH, 1975. 8. évf. 326. sz. 6. l.

Kiss József: Ismeretlen Eötvös-dosszié a bécsi közigazgatási levéltárban. IT, 1975. 1. sz. 129—135. l.

Kovássy Zoltán: Egy kortárs naplója 1849—1850-ből. Honismeret, 1975. 1—2. sz. 76—77. l.

Láng László: Riport a 140 év előtti Sopronról. /Botgorschek Nándor elbeszélése 1835-ből./ SSz, 1975. 29. évf. 1. sz. 47—63. l.

Lénárt Andor: Tisztújítás Gyöngyösön 1816-ban. Archivum, 1975. 5. 114—116. l.

Lénárt Andor: Tudósítás Eger város magisztrátusának 1816. évi ügyeiről. HSz, 1975. 3. évf. 3. sz. 45—49. l.

Lukács Ágnes, B.: A XIX. századi anyakönyvek reprezentatív felvétele. StSz, 1975. 53. évf. 6. sz. 648—654. l.

Péter László: Két jogtörténeti emlék. /Örökösödési egyesség, 1845-ből; Huszoly

József árendás szerződés/ Somogyi könyvtári műhely, 1975. 14. évf. 1. sz. 35—46. l.

Petőfi Sándor: Összes prózai művei és levelezése. /Sajtó alá rend., utószó és jegyz.: Martinkó András./ Bratislava — Bp. 1974. Madách K. — Szépirod. K. 576 l. /Csehszlovák—magyar közös kiadás./

Réti Endre: Egy régi professzorunk 1817. évi értekezése az egészségnevelésről. Egészségügyi felvilágosítás, 1975. 14. évf. 1. sz. 33—36. l.

Rudnay János: Adalékok a szabadságharc történetéhez — egy 120 éves levél kapcsán. Budapest, 1975. 13. évf. 3. sz. 31—33. l.

Seres Péterné: Jász-Nagykun-Szolnok megye kialakítása. [Szolnok 1975.] 69 l.

Straub Éva, Ny.: Adalékok a gabonaárak alakulásához Magyarországon 1828—1831 között. AtSz, 1975. 17. évf. 1—2. sz. 129—151. l.

Zoltán József: Népi szórakozások a reformkori Pest-Budán. + *Gaál György:* A tudós palótz avagy Furkáts Tamásnak Mónosbélbe lakó sógorurához írt levelei. 1—6. köt. Buda-Pest 1803—1804. Hartlében. [Hasonmás kiad.] /Szerk. és [bev.] Gátiné Pásztor Mária./ Bp. 1975. 108. Ism. lapsz. [376] l., 62 t.

b) Feldolgozások

Andics Erzsébet: A Békepárt értékelése történetírásunkban. Kritika, 1975. 1. sz. 6—7. l.

Andics Erzsébet: Metternich és Magyarország. Bp. 1975. Akadémiai K. 380 l., 18 t.

Andics E[rzsébet]: Széchenyi and Metternich. Bp. 1975. Akadémiai K. 33 l. /Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 105./

Andorka Rudolf: Paraszti családszervezet a XVIII—XIX. században. /Alsónyék és Kölked adatai nemzetközi összehasonlításban./ ET, 1975. 86. évf. 2—3. sz. 340—367. l.

Arató Endre: Az 1849. évi júliusi nemzetiségi törvény és helye Európában. Kortárs, 1975. 19. évf. 8. sz. 1319—1330. l.

Arató Endre: Magyar—szláv kulturális kapcsolatok a 19. század első felében. MT 1975. 20. köt. 8—9. sz. 471—487. l.

Bajkó Mátyás: Brunszvik Teréz /1775—1861/. PSz, 1975. 25. évf. 11. sz. 992—996. l.

Balázs É[va], H.: Karl von Zinzerdorf et ses relations avec la Hongrie à l'époque de l'absolutisme éclairé. Bp. 1975. Akadémiai K. 22 l. /Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 104./

Bálint Ferenc: Békés megye Védbizottmányának szervezete és működése 1849-ben. LK, 1974. 44—45. évf. 47—60. l.

Barla Gyula: Fejezetek Kemény Zsigmond tanulóéveiről. ITK, 1975. 79. évf. 5—6. sz. 609—622. l.

Balogh István: Szabolcs vármegye levéltára /1748—1849/. LK, 1974. 44—45. évf. 31—46. l.

Bartha István: Tokaj-hegyalja. A borkereskedés problémái és a szőlőőrzés szervezése a Hegyalján a XIX. század első felében. /Fametszetek: Andruskó Károly./ Miskolc. 1975. 358 l. /Borsodi tájak./

Békefi Ernő: Liszt Ferenc származása és családja. /2. kiad./ Bp. /1975/, Zeneműkiadó, 117 l.

Blázy Árpád: Az egészségügyi foglalkozásúak gazdasági és társadalmi helyzetéről Zala megyében a XIX. század első felében. OHI, 1975. 116. évf. 24. sz. 1414—1415. l.

Bogárdi János: Széchenyi szerepe a hazai műszaki fejlődésben. MT, 1975. 6. sz. 308—321. l.

Boros Vilma, H.: Széchenyi és munkatársai. Kovács Lajos. MN, 1975. 31. évf. 301. sz. 4—5. l.

Boros Vilma, H.: Széchenyi és munkatársai. Tasner Antal. MN, 1975. 31. évf. 300. sz. 4. l.

Borus József: Dembinszki fővezérsége és a kápolnai csata. Az ellentámadás problémája 1849 februárjában. Bp. 1975. Zrínyi K. 375 l., ill.

Czuczor László: 175 éve született Czuczor Gergely. N, 1975. 103. évf. 295. sz. 5. l.

Csizmadia Andor: Törekvések az emberi és polgári jogok biztosítására és büntetőjogi védelmükre a reformkori Magyarországon. JK, 1975. 30. évf. 12. sz. 681—689. l.

Demeter Zsófia: Brunszvik Teréz és Martonvásár. Ma és Holnap, 1975. 3. évf. 1. sz. 17—19. l.

Fábiánné Kiss Erzsébet: Az országos rendőrség ügye, 1848—1849-ben. LK, 1974. 44—45. évf. 187—209. l.

Fülöp Géza: Olvasásra buzdítás a reformkori sajtóban. MK. 1975. 91. évf. 2. sz. 181—182. l.

Gacsályi Gábor: Egyház a szabadságharcban III. A Kárpátoktól Világosig. ThSz, 1975. 17. évf. 11—12. sz. 345—350. l.

Gál István: Széchenyi's Picture of America. The New Hungarian Quarterly 1975. Vol. 16. No. 60. 149—157. l.

Haraszti Éva, H.: A sajtó — Petőfi korában. A költő műveltségének forrásaihoz. ITK, 1975. 78. évf. 1. sz. 15—25. l.

Hetényi Istvánné: Emlékezés Brunszvik Terézre. Ma és Holnap, 1975. 3. évf. 1. sz. 8—11. l.

Horváth Róbert: A napóleoni háborúk monetáris inflációjának kérdései Magyarországon. Pénzügyi Szemle, 1975. 19. évf. 6. sz. 479—489. l.

Horváthné Pereszlényi Éva: Brunszvik Teréz és az óvodákat terjesztő „Nemzeti Egyesület". Ma és Holnap, 1975. 3. évf. 1. sz. 51—57. l.

Jakab László: Balogh József és Kunszentmiklós. OHl, 1975. 116. évf. 34. sz. 2021—2022. l.

Jékely Zoltán: A pusztítás Géniuszai. Találkozás a Beleznay-esettel. Kortárs, 1975. 19. évf. 8. sz. 1288—1291. l.

Katona Tamás: Az aradi szemtanúk. MN, 1975. 31. évf. 240. sz. 9. l.

Kiss Géza: Könyvtárügy — könyvek — olvasók Baranyában a szabadságharc előtti fél évszázadban. BarMüv, 1975. 1. sz. 135—140. l.

Koska Árpád: Képek a selmeci diákéletből az abszolutizmus válsága korában. BSz, 1975. 20. évf. 1. sz. 41—55. l.

Kovács Ágnes: A földesúri joghatóság érvényesülésének néhány kérdése a csongrád-vásárhelyi uradalomban a XVIII—XIX. század fordulóján. AUDhist 8. 1975. 131—145. l.

Lukács Borbála, H.: Religia v literature dekabristov i rannih vengerszkih romantikov./Vallás a dekabristák és a korai magyar romantikusok irodalmában./ SSl, 1975. Tom. 21. fasc. 3—4. 293—308. l.

Lukács Borbála, H.: A vallás a dekabrista irodalomban és a korai magyar romantikában. ITK, 1975. 79. évf. 2. sz. 158—169. l.

A Magyar Tudós Társaságtól a Magyar Nemzeti Akadémiáig, 1831—1849. MTAmé Bp. 1975. 29—84. l.

Mészáros István: Brunszvik Teréz és a korabeli hazai népoktatás. Ma és Holnap, 1975. 3. évf. 1. sz. 73—85. l.

Mészáros István: Kétszáz éve született Brunszvik Teréz. Óvodai nevelés 1975. 28. évf. 12. sz. 443—444. l.

Mészáros Istvánné: Zsoldos János /1767—1832/. OHl, 1975. 116. évf. 36. sz. 2138—2142. l.

Muszka Erzsébet: A történelem és a történeti segédtudományok oktatása egyetemünkön, 1770—1848. /Eötvös Lóránd Tudományegyetem/. Bp. 1974. 214 l. /Fejezetek az Eötvös Lóránd Tudományegyetem történetéből l./

Nádasdy Lajos: Zádor György emlékezete. VSz, 1975. 29. évf. 4. sz. 593—601. l.

Orosz Lajos: Brunszvik Teréz és a korabeli iskolaszervező mozgalmak. Ma és Holnap, 1975. 3. évf. 1. sz. 41—44. l.

Pach Zsigmond Pál: Széchenyi és az Alduna-szabályozás 1830—1832-ben. TSz, 1975. 18. évf. 4. sz. 557—581. l.

Pándi Pál: Irodalom és nemzeti tudat a reformkorban. MTANyl 1974. XXIX. köt. 1—4. sz. 93—124. l.

Petőfi Aszódja, Aszód Petőfije. Aszód. 1975. 134 l., ill. /Petőfi Múzeum. Múzeumi füzetek 7./

Puruczki Béla: Jókai Pozsonyban. MN, 1975. 31. évf. 295. sz. 4. l.

Raffay Jenő: Osztályharc és nemzetiségi kérdés Szegeden 1848—49-ben. Tiszatáj, 1975. 29. évf. 8. sz. 46—53. l.

Sőtér István: Ész, erő és szent akarat. 175 éve született Vörösmarty Mihály. MH, 1975. 8. évf. 313. sz. 9. l.

Spira Gy[örgy]: Les journées critiques de la révolution hongroise en septembre 1848. Bp. 1975. Akadémiai K. 37 l. /Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 107./

Spira György: Petőfi napja. Bp. 1975. Akadémiai K. 82 l. 1 térk. /Sorsdöntő történelmi napok l./

Szabó Ferenc: Békés megye levéltára /1790—1848/. LK, 1974. 44—45. évf. 559—571. l.

Szabó István: Arcok és sorsok. Debreceni diákok a szabadságharcban. ÉlT, 1975. 30. évf. 11. sz. 503—509. l.

Szállási Árpád: Sass István – Petőfi iskolapadtársa és orvosdoktor barátja. OHl, 1975. 116. évf. 8. sz. 455—457. l.

Szemkeő Endre: Az orvosok szerepe a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók vándorgyűlésein 1841—1848 között. OHl, 1975. 116. évf. 24. sz. 1411—1413. l.

Szigeti Gábor: Vörösmarty 1848-ban. Kritika, 1975. 12. sz. 3—4. l.

Tárnoki Pál: Stark János soproni festőművész-rézmetsző családjának története /1774—1814/. SSz, 1975. 29. évf. 3. sz. 208—232. l.

Ugrin Aranka: Közhasznú ismereteket terjesztő hetilapok a reformkorban. MK, 1975. 91. évf. 2. sz. 137—157. l.

Urbán Aladár: Kiegészítések Vörösmarty életrajzához. A költő 1848-as tevékenységéről. ITK, 1975. 57. évf. 4. sz. 946—960. l. Sz, 1975. 109. évf. 1. sz. 160—163. l.

Urbán Aladár: Vörösmarty Mihály, a kegyelmi szék közbírája. ÉlT, 1975. 30. évf. 46. sz. 2163—2167. l.

Vág Ottó: Brunszvik Teréz óvodaszervező tevékenysége. Ma és Holnap, 1975. 3. évf. 1. sz. 21—28. l.

Várkonyi Ágnes, R.: A Magyar Tudományos Akadémia megalapítása 1825—1831. MTAmé Bp. 1975. 9—11. l.

Várkonyi Ágnes, R.: A Magyar Tudományos Akadémia megalapítása. ÉlT, 1975. 30. évf. 18. sz. 819—823. l.

Várkonyi Ágnes, R.: Tudomány és társadalom a magyar polgári átalakulás időszakában. /A MTA történetének első fejezete./ Világosság, 1975. 16. évf. 10. sz. 609—613. l.

Vértesy Miklós: A Március Tizenötödike, az első pesti bulvárlap. Budapest, 1975. 13. évf. 3. sz. 34. l.

Vita Zsigmond: A Bethlen Kollégiumból kikerült orvosok a XVIII. század végén és a XIX. század elején. CMed 1975. 73—74. 239—243. l.

Vörös Károly: A modern értelmiség kezdetei Magyarországon. Valóság, 1975. 18. évf. 10. sz. 1—20. l.

Vörös Károly: Zmeskáll Miklós udvari titkára élete és pályafutása. LK, 1974. 44—45. évf. 615—632. l.

Wéber Antal: Vörösmarty ébredése. N, 1975. 103. évf. 280. sz. 5. l.

Wirth Ferenc: Egy világhírű angol orvosutazó 160 évvel ezelőtt a Balatonnál. Somogy, 1975. 2. sz. 88—90. l.

Zibolen Endre: Brunszvik Teréz óvodáinak belső élete. Ma és Holnap, 1975. 3. évf. 1. sz. 29—39. l.

Zsigmond Gábor: Berzeviczy Gergely és Kazinczy Ferenc vitája a parasztok állapotáról Magyarországon. Valóság, 1975. 28. évf. 4. sz. 77—91. l.

c) Ismertetések

Andics Erzsébet: Metternich und die Frage Ungarns. — Ismerteti: *Oltványi Ambrus.* ITK, 1975. 79. évf. 4. sz. 512—516. l.

dr. Ardai Péter: A Dráva-vidék védelmének szervezése 1848 nyarán. /Kaposvár. 1972. Somogyi Almanach, 16—17. sz./ — Ismerteti: *Szöcs Sebestyén.* Sz, 1975. 109. évf. 3—4. sz. 743—745. l.

Bodolay Géza: Petőfi diáktársaságai. Bp. 1973. 272 l. — Ismerteti: *Kovács József László* SSz, 1975. 29. évf. 4. sz. 380—381. l.

Bólyai-levelek. Válogatta: Benkő Samu. /Bukarest/. 1975. Kritérion K. — Ismerteti: *Szalatnai Rezső.* MN, 1975. 31. évf. 258. sz. 13. l.

1848. Arcok. Eszmék. Tettek. Bukarest. 1974. — Ismerteti: *Gergely András.* Tiszatáj, 1975. 29. évf. 2. sz. 76—78. l.

Komoróczy György: A reformkori Debrecen. /A Hajdu-Bihar megyei Levéltár Közleményei 6. sz./ Debrecen, 1974. — Ismerteti: *Kállay István.* Sz, 1975. 109. évf. 1. sz. 201—203. l.

Pándi Pál: Petőfi és a nacionalizmus. Bp. 1974. — Ismerteti: *Pálmai Kálmán.* ITK, 1975. 57. évf. 4. sz. 1009—1015. l.

Rózsa György—Spira György: Negyvennyolc a kortársak szemével. Bp. 1973. 575 l. — Ismerteti: *Gergely A[ndrás],* AH, 1975. Tom. 21. No. 1—2. 227—229. l. — *H. Haraszti Éva:* NHQ 1975. 16. No. 60. 173—175. l.

Sárközi Zoltán: Az erdélyi szászok 1848—1849-ben. Bp. 1975. Akadémiai K. 99 l. — Ismerteti: *Miskolczi Ambrus.* Sz, 1975. 109. évf. 5—6. sz. 1115—1116. l. — *Szász Zoltán.* MTAFT 1975. XXIV. köt. 2—3. sz. 329—331. l.

Spira György: A Hungarian Count in the Revolution of 1848. Akadémiai K. 1974. 346 l. — Ismerteti: *Neville C. Masterman.* Széchenyi in 1848. The Agonies of a Reformer. NHQ 1975. Vol. 16. No. 60. 167—172. l.

Teleki Sándor: Emlékezzünk régiekről /emlékezések és levelezések/ — Bukarest, 1973. Kriterion — Ismerteti: *Kovács József.* Egy jelentős életmű feltárása. Sz, 1975. 109. évf. 5—6. sz. 1150—1153. l.

Urbán Aladár: A nemzetőrség és a honvédség szervezése 1848 nyarán. Bp. 1973. Akadémiai K. Ismertetés: *Unger Mátyás.* Sz, 1975. 109. évf. 1. sz.

7. Magyarország története 1849—1917

a) Forrásközlések, forrásismertetések

Antal Gábor: A Húszadik Század és a húszadik század. Jegyzetek egy nagy nemzedékről. MN, 1975. 31. évf. 193. sz. 11. l.

Benkő Péter: A pécsi ifjak párválasztásának társadalmi korlátai a XIX—XX. sz. fordulóján, a házassági anyakönyvi másodpéldányok alapján. Baranyai Művelődés 1975. III—IV. 194—198. l.

Berecz Dezső: Régi levelek kortörténeti tanulságai. /Berecz József tanító levelei fiához 1868—1894./ SSz, 1975. 29. évf. 3. sz. 252—258. l.

Berta István: Egy századeleji „amerikás" tanúságtétele. SzSzSz, 1975. 10.évf. 3. sz. 31—42. l.

Boros Vilma, H.: Polgári leányiskola a század elején. Budapest, 13. évf. 7. sz. 38—40. l.

Boros Vilma, H.: Rózsadombi gyermekkor — a század elején. Budapest, 1975. 13. évf. 4. sz. 34—37. l.

Bölöni Györgyné: Ady és Bölöni Párizsban. Itóka naplójegyzeteiből. Bev. és sajtó alá rend. és jegyz.: Illés Ilona. Bp. 1975. 207 l.

Czeglédi Imre: Adatok a „Huszár Miatyánkhoz és egy politikai gúnyvers 1852-ből. MK, 1975. 91. évf. 2. sz. 182—187. l.

Eötvös József: Arcképek és programok. /Beszédek./ Bp. 1975. M. Helikon — Szépirod. K. 844 l. /Eötvös József művei./

Füzes Miklós: Baranya vármegye éghajlati viszonyai és egészségügyi helyzete az 1859—1860. években a megyei tisztifőorvos jelentése alapján. BarMüv 1975. III—IV. 189—193. l.

Gaál Endre: Válogatott dokumentumok a szegedi ipari munkások szocialista szakmai szervezkedésének történetéből. 1901—1904. Szeged, 1974. 103 l. /Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica 50./

Glatz F[erenc]: Bürgeliche Entwicklung, Assimilation und Nationalismus in Ungarn im 19. Jahrhundert. AH 1975. Tom. 21. No. 1—2. 153—169. l.

Guttmann Miklós: Egy jáki paraszt feljegyzései a 19. század második feléből. VSz, 1975. 29. évf. 3. sz. 410—412. l.

Iratok a magyar felsőoktatás történetéből. 1849—1867. /Szerk., bev. Sashegyi Oszkár./ Bp. 1974. 435 l.

Jegyzet egy Klapka-levélről. Közli: Lukács István. Vigilia, 1975. 40. évf. 4. sz. 272—273. l.

Jeszenszky Géza: A Times Magyarországról a századfordulón. Világosság, 1976. 19. évf. 6. sz. 94—104. l.

Jeszenszky G[éza]: Hungary and the Times during the Political Crisis of 1904—1906. AH 1975. 21. köt. 3—4. sz. 377—410. l.

Jókai Mór levelezése /1860—1875/. Összegyűjt. és sajtó alá rend. Oltványi Ambrus Bp. 1975. Akadémiai K. 1011 l., 2 t. /Jókai Mór Összes művei. Levelezés 2./

Károlyi Mihály: Andrássy, vagy az arisztokrata. /Kitérő/. TSz, 1975. 18. évf. 2—3. sz. 296—310. l.

Komjáthy Miklós: Két ismeretlen „közös" minisztertanácsi jegyzőkönyv /Az osztrák-magyar államközösség történetéhez/. LK, 1974. 44—45. évf. 273—295. l.

Márki Sándor: Szeged [1878-ban]. Somogyi könyvtári műhely, 1975. 14. évf. 1. sz. 29—34. l.

Molnár József: A szatmári Haynau-hagyomány. Honismeret, 1975. 1—2. sz. 78—83. l.

Péter László: Az első szegedi építőmunkássztrájk írásos emléke. Somogyi-könyvtári műhely, 1975. 14. évf. 4. sz. 317—320. l.

Pünkösti Árpád: Kevermesi hadinapló az első világháborúból. [Bán István naplója] /Közread./ — BékÉl, 1975. 10. évf. 3. sz. 606—613. l.

Reguly Antal palóc jegyzetei: 1857. Sajtó alá rend., jegyz., és mutatókkal el. Selmeczi Kovács Attila. Eger. 1975. 157 l. /Dolgozatok a palóckutatás körében 1./

Sáfrán Györgyi: Részletek az első magyar újságírónő cikkeiből. MN 1975. 31. évf. 177. sz. 4. l.

Schram Ferenc: Néprajzi adatok Cegléd város levéltárából /19. sz./ LSz, 1975. 25. évf. 2—3. sz. 392—394. l.

Szállási Árpád: William Beattie brit orvos Duna-menti könyve a múlt századból. OHl, 1975. 116. évf. 2. sz. 103—104. l.

Szász Zoltán: A Ferenc Ferdinánd hagyaték forrásértékéről. Sz, 1975. 109. évf. 5—6. sz. 1084—1093. l.

Szita László: Adatok Vajszló és Pécsvárad történetéhez a községi törzskönyvek alapján. BarMüv, 1975. 1. sz. 141—146. l.

Tömöry Márta: Kossuth levelei Thallóczy Lajoshoz. Valóság, 1975. 28. évf. 4. sz. 92—103. l.

Válogatott dokumentumok és adatok Nógrád megye munkásmozgalmának történetéből. 1848—1918. /Összeáll. Kmetty Lajos, Szabó Béla, Vonsik Ilona./ /1975/, Balassagyarmat. 328 l.

Váradi Ignác: Emlékirat a szegedi árvízről. Somogyi-könyvtári műhely, 1975. 14. évf. 2. sz. 87—94. l.

Vissi Zsuzsanna: A Komárom megyei cigányság — egy 120 éve készült összeírás tükrében. Új Forrás, 1975. 3. sz. 51—58. l.

b) Feldolgozások

Antall József—Kapronczay Károly: Fodor József és az iskolaegészségügy. MP, 1975. 2. sz. 191—200. l. és OHl, 1975. 116. évf. 28. sz. 1647—1650. l.

Balassa Iván: Jankó János. Bp. 1975. Akadémiai K. 181 l., 1 t. /A múlt magyar tudósai./

Bán Aladár emlékezete. 1871—1971. Szerk. ifj. Kodolányi János, Voigt Vilmos. Várpalota. 1974. Várpalotai Városi Tanács. 156 l., ill.

Bánó Tiborné—Zalai Károly: Az első magyar gyógyszerésznők. ÉlT, 1975. 30. évf. 15. sz. 682—685. l.

Bánóné Fleischmann Mariann — Zalai Károly: A gyógyszerészeti gyakorlat és tudomány első női művelői Magyarországon. Gyógyszerészet, 1975. 19. évf. 12. sz. 464—468. l.

Barla Szabó László: Nemzeti gyökerek, historizmus — 1900-as stílusa Antoni Gaudi és Lechner Ödön építészetében. Ars Hungarica 1975/1. sz. 57—65. l.

Barta János: Az élő Jókai. MTANyI 1974. XXIX. köt. 1—4. sz. 255—261. l.

Batári Gyula: Első kísérletek betegek könyvtárának létrehozására Pesten. OHl, 1975. 116. évf. 4. sz. 211—212. l.

Batári Gyula: Magyar olvasóegylet Bukarestben a múlt század közepén. Kts, 1975. 25. évf. 7. sz. 404—405. l.

Bélay István: Adalékok a Népszínház utcai Technológia történetéhez. Budapest, 1975. 13. évf. 1. sz. 20. l.

Beöthy Ottó: Egy pálya emlékezete. Zalai Béla. 1882—1915. Világosság, 1975. 16. évf. 2. sz. 80—89. l.

Berend T. Iván: Gazdaság és társadalom a századelő Magyarországán és Károlyi Mihály. MTAFT 1975. XXIV. köt. 2—3. sz. 244—253. l.

Berta István: A múlt századi agrárszocialista mozgalmak Szabolcsban. ÉlT, 1975. 30. évf. 41. sz. 1929—1933. l.

Czeglédi Imre: Munkácsy Békéscsabán. Békéscsaba, 1975. Békéscsabai Városi Tanács. 187 l.

Czimerman Márton: Hetven éve létesült a dicsőszentmártoni ápolási telep. OHl, 1975. 116. évf. 34. sz. 2016—2017. l.

Csapláros István: A Szózat szerepe az 1860—62. évi lengyel hazafias mozgalmakban. ITK, 1975. 79. évf. 5—6. sz. 661—667. l.

Csohány János: Magyar református békekezdeményezés 1917-ben. ThSz, 1975. 17. évf. 7—8. sz. 227—230. l.

Devecseri Lászlóné: Az Országos Kiállítás 1885-ben. Budapest, 1975. 13. évf. 6. sz. 40—43. l.

Diószegi István: Andrássy és a „keleti kérdés" 1875-ben. Valóság, 1975. 18. évf. 7. sz. 66—79. l.

Diószegi I[stván]: The independence opposition and the Monarchy's foreign policy. 1900—1914. Bp. 1975. Akadémiai K. 34 l.
/Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 116./

Diószegi István: Találkozás Velencében. Az olasz—magyar kapcsolatok történetéből. MN, 1975. 31. évf. 275. sz. 9. l.

Dobrossy István: Bankóégetés és szükségpénz-kibocsátás Miskolcon /1849—1860/. BSz, 1975. 20. évf. 2. sz. 50—57. l.

Dolmányos István: Az 1906. évi magyarországi munkásmozgalom néhány kérdése. PtK, 1975. 21. évf. 2. sz. 63—92. l.

Dolmányos István: Az októberi forradalom és a század távlatai. ÉlT, 1975. 30. évf. 45. sz. 2115—2120. l.

Drahos István: Száz éve jelent meg az első magyar kinematika tárgyú könyv. Emlékezés Horváth Ignác professzorra. Miskolc, 1974. 324 l.
/A Gépelemek Tanszékének közleményei/

A dualizmus évtizedei 1867—1918. [írták Vörös Antal, Kosáry Domokos, Vekerdi László, Makkai László.] MTAmé Bp. 1975. 137—257. l.

Erényi Tibor: A forradalom és a reform kérdése Ausztria-Magyarország munkásmozgalmában a századfordulón. PtK, 1975. 21. évf. 2. sz. 24—62. l.

Erényi T[ibor]: Die Frage der Revolution und der Reform in der Arbeiterbewegung Österreich-Ungarns um die Jahrhundertwende. Bp. 1975. Akadémiai K. 37 l. /Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 112./

Erényi Tibor: Jászi Oszkár. ÉlT, 1975. 30. évf. 9. sz. 387—391. l.

Erényi Tibor: Teszársz Károly. Születésének 120. évfordulójára. Nsz, 1975. 33. évf. 248. sz. 6. l.

Faludi Gábor—Kubatov János: 150 éve született Türr István. Vízgazdálkodás, 1975. 6. sz. 197—201. l.

Faludi Gábor: Türr István születésének 150. évfordulójára. Vízügyi Közlemények, 1975. 4. füz. 463—474. l.

Farkas Gábor: A tőkés gazdasági fejlődés néhány kérdése Fejér megyében. Sz, 1975. 109. évf. 5—6. sz. 1029—1083. l.

Fazekas Árpád: Benkő Sámuel. OHl, 1975. 116. évf. 10. sz. 572—575. l.

Fenyő István: Eötvös József, a politikai szónok. ITK, 1975. 1. sz. 121—128. l.

Fonó Zsuzsa: A magyarországi szocialista nőmozgalom történetéhez: 1895—1918. /A mozgalom és a szociális összetétel konfliktusai./ Bp. 1975. 114 l., 8 t. /Szakszervezetek Elméleti Kutató Intézete. Történeti tanulmányok./

Frank Tibor: Magyarország az angol publicisztikában /1865—1870/. Sz, 1975. 109. évf. 3—4. sz. 574—621. l.

Gábor Sándorné: Adatok a dolgozók helyzetéről az első világháború kezdetén /1914 aug.—dec./ PtK, 1975. 21. évf. 3. sz. 159—188. l.

Galántai József: Oszkár Jászi's conceptions on federalism during the first World War. Bp. 1975. Akadémiai K. 18 l.
/Studia Historica Academiae Scientiarum Hungariae 119./

Gazda István ifj.: Emlékezés tudósokra. MN, 1975. 31. évf. 291. sz. 8. l.

Gelléríné Lázár Márta: A magyarországi kalendárium-irodalom a kapitalizmus korában, 1850—1945. /II. rész./ Sz, 1975. 109. évf. 1. sz. 112—150. l.

Gergely András: Vitaest Deák Ferencről. A Kossuth Klub érdekes rendezvénye. Nsz, 1975. 33. évf. 297. sz. 7. l.

Gergely András—Veliky János: A politikai közvélemény fogalma Magyarországon a XIX. század közepén. AUDhist 7. 1974. 5—43. l.

Gergely Jenő: Adalékok a keresztényszocialista földmunkás-szervezkedés történetéhez /1903—1923/. PtK, 1975. 21. évf. 3. sz. 127—158. l.

Gergely, Jenő: Die christlichsoziale Bewegung in Ungarn /1903—1914/. Annales Universitatis Scientiarum Budapestiensis de Rolando Eötvös Nominate. Sec-

tio Historica Tom. XVI. /seperatum/. Budapest, 1975. 81—116. l.

Gergely Pál: Százötven éve született Xantus János. MN, 1975. 31. évf. 233. sz. 4. l.

Hajdu Tibor: Károlyi Mihály politikai pályafutásának kezdete /1901—1909/. TSz, 1975. 18. évf. 2—3. sz. 149—174. l.

Hanák P[éter]: Antezedenzien des Osterartikels Deáks. AH 1975. 21. köt. 3—4. sz. 271—308. l.

Hanák P[éter]: The first attempt at the Austro-Hungarian Compromise „1860". Bp. 1975. Akadémiai K. 36 l. /Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 108./

Hanák Péter: Magyarország a Monarchiában. Tanulmányok. Bp. 1975. Gondolat K. 467 l.

Hatvany Lajos: Ady. Cikkek, emlékezések, levelek. /Összegyűjt. és szerk.: Belia György. 2. bőv. kiad./ Bp. 1974. Szépirod. K. 846 l.

Hiller István: A magyarországi szocialista mozgalom úttörőjének, a „hűtlenségi per" egyik fővádlottjának soproni kapcsolatairól. SSz, 1975. 29. évf. 2. sz. 157—162. l. [Ihrlinger Antalról]

A Józsefváros története. Bp. 2. /1873—1901/. [Írta] *Bogyirka Emil.* Bp. 1974. 71 l., 9 t. /Józsefvárosi füzetek 2./

3. /1901—1917/ [Írta] *Turányi Kornél.* Bp. 1975. 62 l., 9 t.

4./1918—1919/. [Írta] *Tiszay Andor.* Bp. 1975. 103 l., 8 t. /Józsefvárosi füzetek 3—4./

Kapronczay Károly: Rózsahegyi Aladár. OHl, 1975. 116. évf. 34. sz. 2018—2019. l.

Kelemen Elemér: A népoktatás helyzete Somogy megyében a kiegyezés előtti években. MP, 1975. 2. sz. 177—190. l.

Kempler Kurt: Adatok a Pest-Budai Királyi Orvosegyesület alapításáról és XIX. századi működéséről. Gyógyszerészet, 1975. 19. évf. 7. sz. 260—265. l.

Kempler Kurt: Egy gyógyszer-kölcsönhatás és politikai következményei. /Részletek a Török-patika történetéből./ OHl 1975. 116. évf. 2. sz. 95—98. l.

Kempler Kurt: Gyógyszerészeti egyesületek és társaságok XIX. századbeli törekvései a gyógyszerkészítése nemzetközi egységesítésén. Gyógyszerészet, 1975. 19. évf. 2. sz. 56—60. l.

Kempler Kurt: A gyógyszerészgyakornokképzés fejlődésének nehézségei a XIX. században. Gyógyszerészet, 1975. 19. évf. 4. sz. 143—145. l.

Keresztúry Dezső: Arany és a Magyar Tudományos Akadémia. MT 1975. 6. sz. 322—332. l.

Kiss Károly: Az Országház születésnapja. MN, 1975. 31. évf. 240. sz. 11. l.

Kondor Viktória, M.: Adalékok az első világháború alatti sajtó és cenzúra történetéhez. Törvények és a cenzúra szervezete. MK, 1975. 91. évf. 1. sz. 75—82. l.

Konrádyné Gálos Magda: A Pannónia, a Hungária, a Margitszigeti Nagyszálló, Budapest, 1975. 13. évf. 3. sz. 38—40. l.

Konrádyné Gálos Magda: Szálloda a Tigrishez. Európa Szálló. Szálloda István főherceghez. Budapest, 1975. 13. évf. 1. sz. 38—40. l.

Korompai János: Gárdonyi és a politika. HSz, 1975. 3. évf. 2. sz. 55—57. l.

Kovács Istvánné: Kulinyi Zsigmond 1854—1905. Somogyi-könyvtári műhely, 1975. 14. évf. 3. sz. 225—231. l.

Kovalovszky Miklós: Tehetség és betegség. Ady patográfiájához. CMed, 1975. 73—74. sz. 103—126. l.

Kőhegyi Mihály—Kozák Károly: Henszlmann Imre kalocsai ásatásai. AÉ 1975. 102. köt. 1. sz. 101—116. l.

Köte Sándor: Közoktatás és pedagógia az abszolutizmus és a dualizmus korában /1849—1918/. Bp. 1975. Tankönyvkiadó, 306 l. /Egyetemes neveléstörténet 43—46./

Kronstein Gábor: Szocialisták és liberálisok a társadalmi fejlődés irányairól. A Társadalomtudományi Társaság egy vitája. Világosság, 1975. 16. évf. 6. sz. 340—342. l.

Kun László: Nemzetközi sportkapcsolataink kezdetei a dualizmus időszakában. A Testnevelési Főiskola Tudományos Közleményei 1974. I. 69—85. l.

Küzdelmek a Tudományos Akadémia önállóságáért [írták: R. Várkonyi Ágnes, Kosáry Domokos, Vekerdi László, Makkai László.] MTAmé Bp. 1975. 85—137. l.

Lehoczky Alfréd: A borsodi szénbányászat története. /Közread./ Borsodi Szénbányák Vállalat 3. /1914—1919./ Miskolc. 1975. 150 l.

Lehoczky Alfréd: Az ipari létszám forrásai Borsod megyében a nagyipar kialakulásának időszakában. BSz, 1975. 20. évf. 4. sz. 56—61. l.

Lehoczky Alfréd: Megyénk iparának főbb vonásai a XX. század elején. BSz, 1975. 20. évf. 2. sz. 40—49. l.

Litván György: „Magyar gondolat — szabad gondolat". /Progresszió és nemzeti törekvések a század eleji Magyarországon./ Valóság, 1975. 18. évf. 3. sz. 11—26. l.

Lóránd Imre: Az 1905-ös koalíció politikai ideológiája. Világosság, 1975. 16. évf. 6. sz. 330—334. l.

Merényi László: „Legyen vége már!" Károlyi Mihály békepolitikája 1915—1916-ban. ÉlT, 1975. 30. évf. 51. sz. 2403—2408. l.

Mérey Klára, T.: Wirtschafts- und Gesellschaftsverhältnisse eines Komitats in Transdanubien /1867—1918/. Pécs, 1975. 93 l., 5 t., 3 térk.
/Magyar Tudományos Akadémia, Dunántúli-Tudományos Intézet Közlemények 19./

Mucsi F[erenc]: Die Kämpfe für die organisatorische Reform der sozialdemokratischen Partei Ungarns /1900—1918/. Bp. 1975. Akadémiai K. 45 l.
/Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 114./

Nagy Dezső: A Mezőfi-féle Újjászervezett Szociáldemokrata Párt költészete. BékÉl, 1975. 10. évf. 2. sz. 420—428. l.

Nagy Miklós: Vajda János föllépése Jókai mellett 1876-ban. IT, 1975. 57. évf. 3. sz. 781—787. l.

Nemes D[ezső]: Die Regierungskrise im Jahre 1905—1906 und der Kampf der Sozialdemokratischen Partei Ungarns um das Wahlrecht. Bp. 1975. Akadémiai K. 61 l.
/Studia historica Academiae Scientiarum Hungaricae 115./

Németh G. Béla: Defenzió a hatalom fogságában. /Gyulai Budapesti Szemléje — a Budapesti Szemle Gyulaija./ITK 1975. 79. évf. 5—6. sz. 599—608. l.

Németh Kálmánné: Szabolcs vármegye levéltára /1850—1949/. LK, 1974. 44—45. évf. 375—389. l.

N. T.: Vizeink apostola. /125 esztendeje született Kvassay Jenő, a korszerű vízügyi szolgálat megszervezője/. N, 1975. 103. évf. 169. sz. 6. l.

Oláh József: Az akasztó-vésztői uradalmak gazdálkodása a XIX—XX. század fordulóján. Bp. 1975. Akadémiai K. 282 l.
/Agrártörténeti tanulmányok 1./

Páhi Ferenc: Az abszolutizmus közigazgatásának első évei Szentesen. /1849—1853/. LK, 1974. 44—45. évf. 407—416. l.

Pándi Pál: Eötvös, a továbbgondoló. IT, 1975. 1. sz. 135—143. l.

Perneki Mihály: Az eszmei községek kialakulásának történetéhez. LK, 1974. 44—45. évf. 417—428. l.

Perneki Mihály: Mezőhegyes eszmei községgé alakulásának történeti körülményei. BékÉl, 1975. 10. évf. 2. sz. 414—419. l.

Pisztora Ferenc: A Rudolf trónörökös körül kialakult mítosz tükröződése a Monarchia korának pszichopatológiájában. OHl, 1975. 116. évf. 32. sz. 1894—1895. l.

Pók Attila: A polgári radikalizmus ideológiája. Világosság, 1975. 16. évf. 6. sz. 335—339. l.

Pölöskei Ferenc: Károlyi Mihály életútja az 1918. évi polgári demokratikus forradalomig. MTAFT 1975. XXIV. köt. 2—3. sz. 272—281. l.

Puskás J[ulia]: Emigration from Hungary to the United States before 1914. Bp. 1975. Akadémiai K. 41 l.
/Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 113./

Regős János: Az Eötvös-alap első évtizedei. MP, 1975. 2. sz. 163—176. l.

Réti László: A textilipari munkásmozgalom története az első világháborúig Magyarországon. Bp. 1975. Szakszervezeti Elméleti Kutató Int. 64 l.
/Történeti Tanulmányok./

Robotos Imre: Az igazi Csinszka. /Dokumentumriport/ Bp. 1975. Magvető, 207 l.

Ruffy Péter: Egy régi internacionalista. Türr István születésének 150. évfordulójára. MN, 1975. 31. évf. 187. sz. 10. l.

Sándor Pál: A bogdányi birtokrendező per az osztályozás tükrében. /Újabb adatok a birtokrendezések történetéhez Magyarországon 1849 után./ TSz, 1975. 18. évf. 4. sz. 582—607. l.

Sándor P[ál]: Ergebnisse der Grundbesitzregulierungen in Ungarn im Lichte dreier Quellen. AH 1975. 21. köt. 3—4. sz. 411—432. l.

Sándor Pál: A Fejér megyei parasztság rétegződésének kérdéséhez a jobbágyfelszabadítás után. TStT Bp. 1975. 231—260. l.

Sánta László: Heves megye állattenyésztésének változása 1884 és 1914 között. Archivum, 1975. 5. 51—73. l.

Sarlós Béla: Das Rechtswesen in Ungarn 1848—1918. AH 1975. 21. köt. 3—4. sz. 309—347. l.

Sashegyi Oszkár: Közigazgatásunk polgári kori ügyviteli és iratkezelési módszereinek kialakulása. LK, 1975. 44—45. évf. 461—503. l.

Soós Pál: Szabó Ervin ifjúsága és a felkészülése éveiről. Sz, 1975. 109. évf. 2. sz. 386—398. l.

Sőtér István: Emlékezés Kemény Zsigmondra. Halálának századik évfordulóján. MH, 1975. 8. évf. 331. sz. 8. l.

Sőtér István: A karthausi és a miniszter Eötvös József küldetéstudata. IT, 1975. 1. sz. 100—120. l.

Sugár István: Amikor Eger város államosította a katolikus iskolákat . . . HSz, 1975. 3. évf. 3. sz. 38—42. l.

Szabó Béla, H.: „Nem ismerek érdemet, csak kötelességet". /140 éve született Hermann Ottó./ Buvár, 1975. 30. évf. 6. sz. 242—247. l.

Szabó Ferenc: A szocialista nőmozgalom kezdetei a Viharsarokban. Honismeret, 1975. 3. sz. 12—14. l.

Szabó Miklós: Középosztály és újkonzervativizmus. Harc a politikai katolicizmus jobbszárnya és a polgári radikalizmus között. Világosság, 1975. 16. évf. 6. sz. 322—329. l.

Szakács Kálmán: A Magyarországi Földmunkások Országos Szövetségének jellege, szervezeti kiépülése és tömegbázisai. PtK, 1975. 21. évf. 3. sz. 51—79. l.

Szalay Károly: Emlékezés Toldy Ferencre. MH, 1975. 8. évf. 325. sz. 9. l.

Szállási Árpád: Ajtai K. Sándor. 1845—1917. OHl, 1975. 116. évf. 22. sz. 1292—1293. l.

Szállási Árpád: Flesch Nándor lapja, az Orvosi Heti Szemle. OHl, 1975. 116. évf. 28. sz. 1650—1655. l.

Szállási Árpád: Két Borsod megyei orvos a múlt században. OHl, 1975. 116. évf. 6. sz. 331—332. l.

Szállási Árpád: Pete Zsigmond és az Egészségi Tanácsadó, OHl, 1975. 116. évf. 4. sz. 209—210. l.

Szállási Árpád: Id. Purjesz Zsigmond, az orvostörténész 1845—1896. OHl, 1975. 116. évf. 36. sz. 2136—2137. l.

Szállási Árpád: Ifj. Purjesz Zsigmond az első magyarnyelvű belgyógyászati tankönyv szerzője. OHl, 1975. 116. évf. 40. sz. 2370—2371. l.

Szállási Árpád: Tauszk Ferenc /1865—1915/. OHl, 1975. 116. évf. 26. sz. 1528—1529. l.

Székely Vera: A Belügyminisztérium tisztviselői /1867—1885/. LK, 1974. 44—45. évf. 575—591. l.

Széles Klára: Egy magyar művészetelméleti koncepció a múlt századból /Henszlmann Imre/. FK, 1975. 21. évf. 1. sz. 18—41. l.

Szemző Piroska, D.: Jókai kiadói pere élete alkonyán. MK, 1975. 91. évf. 3—4. sz. 262—278. l.

Szűcs Margit, H.: A pesti kereskedelmi akadémia a múlt században. Budapest, 1975. 13. évf. 6. sz. 37—39. l.

Tamás István: Jókai Balatonfüreden. Nsz, 1975. 33. évf. 239. sz. 6. l.

Tompa József: Simonyi Zsigmond. Bp. 1975. Akadémiai K. 227 l., 1 t. /A múlt magyar tudósai./

Tóth Gyula: Kemény Zsigmond arcképei. Kritika, 1975. 12. sz. 14—15. l.

Tóth István: A turini utolsó évei. /Emlékezés Kossuth Lajosra/. Emlékezés Kossuth Lajosra halálának 80. évfordulóján. BarMüv 1975. III—IV. 208—211. l.

Tökölyi István: A MÁV Igazgatóság irattárának története. LSz, 1975. 25. évf. 2—3. sz. 369—378. l.

Váradi Jenő: Váradi Ignác. Somogyi-könyvtári műhely, 1975. 14. évf. 2. sz. 95—98. l.

Varga József: Ady Endre a színikritikus. ITK, 1975. 79. évf. 5—6. sz. 637—649. l.

Varga László: Olvasókörök Heves megyében az első világháború előtt. Kts, 1975. 25. évf. 6. sz. 348—351. l.

Varsányi Péter István: Széchenyi István nevelési nézetei. Köznevelés, 1975. április. 13. l.

Végh Oszkár: A magyarországi szakszervezeti sajtó osztályharcos küzdelmei, 1868—1918. Bp. 1975. Szakszervezeti Elméleti Kutató Int. 209 l. /Történeti Tanulmányok./

Veres András: Jászi Oszkár 1919 előtti munkásságának megítéléséhez. /Születésének 100. évfordulójára./ ITK, 1975. 79. évf. 5—6. sz. 623—636. l.

Vértesy Miklós: Mozaik a főváros múltjából. Budapest, 1975. 13. évf. 1. sz. 48. l.

Vértesy Miklós: Táncsics interpellációja az Egyetemi Könyvtár érdekében. Kts, 1975. 25. évf. 2. sz. 95. l.

[Vincze Edit, S.]: Pläne und Versuche zur Gründung einer socialdemokratischen Partei in Österreich und Ungarn /1868—1872/. /Von/ E. Siklós-Vincze. Bp. 1975. Akadémiai K. 44 l. /Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 109./

Vörösmarty Géza: 100 éve született Rómer Flóris. Honismeret, 1975. 1—2. sz. 72—75. l.

Wittner Ferenc: Debrecen város erdeinek kezelése és védelme a XIX. században. Az Erdő, 1975. 24. évf. 7. sz. 327—329. l.

Zétény Győző: A magyar radiológia kezdetei. OHl, 1975. 116. évf. 32. sz. 1892—1894. l.

P. G. P.: Százötven éve született Xantus János. NSz, 1975. 33. évf. 235. sz. 10 .l.

c) Ismertetések

Georg Barit magyar levelezése. Bukarest. 1975. — Ismertetik: *Miskolczy Ambrus.* Tiszatáj, 1975. 29. évf. 1. sz. 92—93. l. — *Szigethy Gábor:* Erdély, 1867. Valóság, 1975. 18. évf. 10. sz. 113—115. l.

Beszámoló a Károlyi Mihály születésének 100. évfordulója alkalmából rendezett tudományos ülésszakról. — Ismerteti: *Pók Attila* Sz, 1975. 109. évf. 2. sz. 493—502. l.

Berend T. Iván:—Ránki György: Gazdaság és társadalom. Tanulmányok hazánk és Kelet-Európa XIX—XX. századi történetéből. Bp., 1974. Magvető K. 670 l. — Ismerteti: *Varga László:* Sz, 1975. 109. évf. 5—6. sz. 1117—1121. l.

Dávid Gyula: Tolnai Lajos Marosvásárhelyen /1868—1884/. Bukarest. 1974. 317 l. — Ismerteti: *Barta János.* ITK, 1975. 79. évf. 5—6. sz. 706—712. l.

Dersi Tamás: A századvég katolikus sajtója. Bp. 1973. — Ismerteti: *Rejtő István.* MK, 1975. 91. évf. 2. sz. 219—220. l.

Emlékezések Ady Endréről. 2. köt. Gyűjtötte, sajtó alá rend.: Kovalszky Miklós. Bp. 1974. 844 l. — Ismerteti: *Szilágyi János.* Sz, 1975. 109. évf. 2. sz. 460—461. l.

Farkas Dezső: A Magyarországi Szociáldemokrata Párt és az agrárkérdés 1900 és 1914 között. Bp. 1973. — Ismertetik: *Strassenreiter Erzsébet.* PtK, 1975. 21. évf. 1. sz. 221—224. l. — *Strassenreiter Erzsébet.* AH, 1975. Tom. 21. no. 3—4. 473—478. l. — *Pritz Pál.* Sz, 1975. 109. évf. 2. sz. 427—434. l.

Fink, Kristina Maria: Die Österreichisch-ungarische Monarchie als Wirtschaftsgemeinschaft. /Ein historischer Beitrag zu aktuellen Integrationsproblemen/. München. 1968. Trofenik. Az Osztrák-Magyar Monarchia mint gazdasági közösség. — Ismerteti: *Varga László.* Sz 1975. 109. évf. 3—4. sz. 732—736. l.

Galántai József: Magyarország az első világháborúban. Bp. 1974. 453 l. — Ismertetik: *Gonda Imre,* Sz, 1975. 109. évf. 2. sz. 414—416. l. — M.M. Ttan 1975. 20. évf. 5. sz. 24. l., — *Pritz Pál.* MTAFT 1975. 24. köt. 1. sz. 169—174. l., — *Kende János.* Nsz 1975. 33. évf. 284. sz. 7. l.

Gyárfás Ágnes: Miskolc a századfordulón. Miskolc 1974. — Ismerteti: *Horbácsi Sándor.* BSz, 1975. 20. évf. 2. sz. 83—84. l.

Kende János: A Magyarországi Szociáldemokrata Párt nemzetiségi politikája 1903—1919. Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sor. 68. Bp. 1973. 123 l. — *Varga Lajos:* A Magyarországi Szociáldemokrata Párt ellenzéke és tevékenysége 1906—1911. Bp. 1973. 217 l. — Ismerteti: *Pritz Pál.* Sz, 1975. 109. évf. 2. sz. 427—434. l.

Kende Zsigmond: A Galilei Kör megalakulása. Bp. 1974. — Ismertetik: *Mucsi Ferenc.* Világosság, 1975. 16. évf. 6. sz. 342—343. l. — *Rubin Péter.* MT 20. köt. 8—9. sz. 566—567. l., — *Mucsi Ferenc.* AH 1975. Tom. 21. No. 3—4. 478—480. l.

Nemeskürty István: Magyarország lelkiismerete /*Krúdy Gyula:* A tiszaeszlári Solymosi Eszter./ ÉlIr, 1975. 19. évf. 34. sz. 5. l.

Oláh József: Az akasztó-vésztői uradalmak gazdálkodása a 19—20. század fordulóján. Bp. 1975. — Ismerteti: *Szabó Ferenc.* BékÉl, 1975. 10. évf. 634—636. l.

Spira György: A negyvennyolcas nemzedék nyomában. Bp. 1973. — Ismerteti: *Kovács Magda.* ITK, 1975. 79. évf. 2. sz. 247—248. l.

Suri Károly: A munkásmozgalom kialakulása és fejlődése Somogy megyében /1870—1918/. Bp. 1973. — Ismerteti: *Kende János:* PtK, 1975. 21. évf. 3. sz. 239—241. l.

Szabó Ferenc: Czabán Samu Nagyszénáson. Békéscsaba. 1972. — Ismerteti: *Schneider Miklós.* BékÉl, 1975. 10. évf. 2. sz. 445—446. l.

Tanúságtevők, 1. 1868—1905. Bp. 1974. — Ismerteti: *Gergely Jenő.* PtK, 1975. 21. évf. 2. sz. 214—216. l.

Vörös Károly: Egy világváros születése. Bp. 1973. Kossuth K. /Népszerű történelem./ — Ismerteti: *Frank Tibor.* Sz, 1975. 109. évf. 5—6. sz. 1142—1143. l.

Zselicki, I. B.: Szocialiszticseszkoe rabocsee dvizsenie v Vengrii 1873—1890. /A magyarországi szocialista munkásmozgalom 1873—1890/. Moszkva, 1975. Nauka. 263 l. — Ismerteti: *Niederhauser Emil* Sz, 1975. 109. évf. 5—6. sz. 1124—1125. l.

8. Magyarország története 1918—1919

a) Forrásközlések, forrásismertetések

Cseh Mária: A Kommunista Proletár Múzeum plakátanyagából. MMMKözl 1975. Különszám. 31—38. l.

Gábor Eszter: „Vörös művészeti politika". A Tanácsköztársaság képzőművészete és múzeumügye egy különös forrásban. Kritika, 1975. 3. sz. 8—9. l.

[Gadanecz Béla]: Dr. Landler Jenő, a védőügyvéd. Gyakorló ügyvédi tevékenységének válogatott dokumentumai. /Gyűjt., vál. és sajtó alá rend. —./ /Bp./ 1975. Országos ügyvédi Tanács. 405 l., 1 t.

Károlyi Mihályné naplójegyzetei az őszirózsás forradalomról. Közli: Hajdu Tibor. Új Írás, 1975. 15. évf. 2. sz. 71—73. l.

Litván Gy[örgy]: Documents der relations Franco-Hongroises des 1917—1919. AH 1975. Tom. 21. No. 1—2. 183—206. l.

Réti György: Olasz dokumentumok a Magyar Tanácsköztársaságról. Sz, 1975. 109. évf. 3—4. sz. 645—668. l.

Ságvári Ágnes: Dolgozat a III.a-ból. Almássi Margit diáklány írása az 1918—

19. tanévben. MN, 1975. 31. évf. 276. sz. 5. l.

Sereg József: „Föld és város polgárai egyesüljetek". Emlékezés Károlyi Mihályra. HSz, 1975. 3. évf. 3. sz. 29—34. l.

Szamuely Tibor összegyűjtött írások és beszédek. /Sajtó alá rend. bev. függ. összeáll.: Simor András. [Közrem.]: Máté Pál./ Bp. 1975. 921 l., 24 t.

Sztankay József: Magyar katonák — Októberért. N, 1975. 103. évf. 262. sz. 3. l.

Válogatott dokumentumok és adatok Nógrád megye munkásmozgalmának történetéből. [Kiad. a] Salgótarján, Munkásmozgalmi Múzeum/ /Nógrád Megyei Múzeum/i/ Igazgatóság./; 1918—1919. /Összeáll. és szerk. Vonsik Ilona./ Salgótarján. 1975. 364 l.

Varsányi Péter Pál: Törvényjavaslat a pedagógusképző intézmények államosításáról 1919 februárjában. MP, 1975. 1. sz. 59—68. l.

b) Feldolgozások

Arató E[ndre]: Political differentiation in the hungarian population of Czechoslovakia in the post-World War I years. Bp. 1975. Akadémiai K. 31 l. /Studia historica Academiae Scientiarum Hungaricae 122./

Arday Lajos: Angol—magyar viszony a polgári demokratikus forradalom idején az angol levéltári források tükrében 1918 október — 1919 március. TSz, 1975. 18. évf. 2—3. sz. 244—272. l.

Gergely Ferenc—Kőhegyi Mihály: A Pécs-Baja háromszög történelmi problémái 1918—21 között. Baja, 1974. 156 l. /Bajai dolgozatok 1./

Hajdu Tibor: Károlyi Mihály a polgári demokratikus forradalomban. MTAFT 1975. XXIV. köt. 2—3. sz. 253—263. l.

Kirschner Béla: A nemzetközi forradalom lehetőségének megítélése és a magyar forradalom kérdése a KMP-ben 1919 augusztusa és 1921 tavasza között. PtK, 1975. 21. évf. 1. sz. 93—123. l.

Köves Rózsa: Az öreg. Landler Jenőről, születése centenáriumán. MN, 1975. 31. évf. 275. sz. 13. l.

Lengyel Béla: Füst Milán és Karinthy Frigyes a Tanácsköztársaságban. Kritika, 1975. 3. sz. 10. l.

Liptai Ervin: Emlékezés Landler Jenőre, a 19-es Magyar Vörös Hadsereg parancsnokára, születésének 100. évfordulóján. HK, 1975. 22. évf. 4. sz. 627—632. l.

Németh Lászlóné: Csikós József élete és tevékenysége a Tanácsköztársaság idején. Törökszentmiklós, 1975. Verseghy Kvt. 47 l., 8 t. /Helyismereti füzetek 4./

Az öreg. Emlékezések Landler Jenőről. /Összeáll. Szabó Ágnes, Gadanecz Béla./ Bp. 1975. Kossuth K. 214 l., 6 t.

Réti György: A Finzi-dosszié. A Magyar Tanácsköztársaság és Olaszország kapcsolatairól. ÉlT, 1975. 30. évf. 12. sz. 543—545. l.

Selmeczi László: Pálfy János, 1881—1920. /Ill. Holpert Flóra./ Részlet „A forradalmi munkásmozgalom kiemelkedő szolnoki alakjai" c. kiadványból. Szolnok, 1975. /48/ lev.

Süksöd Mihály: Sinkó Ervin — értelmiség a forradalomban, forradalom az értelmiségben. Valóság, 1975. 18. évf. 11. sz. 23—39. l.

Simor András: Korvin Ottó és Ady Endre. Világosság, 1975. 16. évf. 6. sz. 352—354. l.

Sinkó Ervin: Szemben a bíróval. Valóság, 1975. 18. évf. 1. sz. 29—48. l.

Szabó Ágnes: Nagy igazság nagy harcosa. Száz éve született Landler Jenő. Nsz, 1975. 33. évf. 275. sz. 5. l.

Szenes Imre: Akit vállára vett a forradalom. /Emlékezés az 50 esztendeje elhunyt Lékai Jánosra./ N, 1975. 103. évf. 166. sz. 7. l.

Szenes Imre: Legendák alakja. Emlékezés Szamuely Tiborra. N, 1975. 103. évf. 303. sz. 3. l.

Tilkovszky Loránd: A Magyar Tudományos Akadémia az 1918—19. évi forradalmak idején. MTAmé Bp. 1975. 257—265. l.

Vida István: A bírósági végrehajtás a Magyar Tanácsköztársaságban. JK, 1975. 30. évf. 2. sz. 81—87. l.

Végh Oszkár: A forradalmár ügyvéd. [Landler Jenő] N, 1975. 103. évf. 275. sz. 3. l.

c) Ismertetések

Forradalmi hétköznapok. Direktóriumi rendeletek Nógrád megyében 1919-ben. Összeáll. Erdős Istvánné. Salgótarján. 1974. 71 l. — Ismerteti: *Parniczki Andrásné.* LSz, 1975. 25. évf. 2—3. sz. 515—517. l.

Orosz internacionalisták a magyar Tanácsköztársaságért. /Dokumentumgyűjtemény./ Bp. 1973. Kossuth K. — Ismerteti: *Szántó Zsuzsa.* Sz, 1975. 109. évf. 1. sz. 163—170. l.

Az Öreg. Emlékezések Landler Jenőről. Bp. 1975. Kossuth K. — Ismerteti: *Hajdu Tibor.* Nsz, 1975. 33. évf. 266. sz. 7. l.

Szamuely Tibor: Összegyűjtött írások és beszédek. Bp. 1975. Magvető. — Ismertetik: *R. G.* Nsz, 1975. 33. évf. 200. sz. 7. l. — *N. S. L.* MH, 1975. 8. évf. 230. 10. l.

Varga Mihály: Ki volt boldog. Kortárs írók és művészek az Októberi Forradalomról. Nsz, 1975. 33. évf. 262. sz. 16. l.

9. Magyarország története 1919—1944

a) Forrásközlések, forrásismertetések

[Babits Mihály]: Babits Adyról. Dokumentumgyűjtemény. /Szerk., vál., bev.: Gál István./ Bp. 1975. Magvető. 280 l., 2 t.

Balázs Béla naplójából. /Befejező rész. — A szöveget válogatta Gál István, a jegyzeteket készítette K. Nagy Magda./ Kritika, 1975. 4. évf. 11. sz. 20—23. l.

A Blum-tézisek /Tézistervezet a magyar politikai és gazdasági helyzetről s a KMP feladatairól./ Közli: Szabó Ágnes. PtK, 1975. 21. évf. 4. sz. 154—207. l.

Csiky István: Lengyelek Várpalotán. Várpalotai Helytörténeti Értesítő, 1975. 1. sz. 35—65. l.

Egy betiltott körlevél, 1944. Vigilia, 1975. 40. évf. 1. sz. 34—36. l.

Az ellenforradalmi rendszer baloldali sajtójáról. Szöveggyűjtemény. /Összeáll. Márkus László, Vásárhelyi Miklós./. Bp. 1975. MUOSZ 1. köt. 1919—1932. 502 l., 2. köt. 1933—1944. 509 l. /A Magyar Sajtó kiskönyvtára 13—14./

Frank László: Zöld ár. Bp. 1975. Zrínyi K. 206 l. /A Szálasi per iratai./

Károlyi Mihály és nővére levelezéséből. Közli: Litván György. Új Írás, 1975. 15. évf. 2. sz. 74—90. l.

Korvin Ottó börtönnaplója. Közli: Simor András. Kritika, 1975. 3. sz. 4—7. l.

Ligeti László: Multakra emlékezve . . . Bp. 1975. Kossuth K. 148 l.

Litván György: Egy barátság dokumentumai. Károlyi Mihály és Jászi Oszkár levelezéséből. TSz, 1975. 2—3. sz. 175—210 l.

Melczer Tibor: „Halálra érek én is . . . " Egy Radnóti-levél és ami mögötte van . . . MH, 1975. 8. évf. 197. sz. 6. l.

A második világháború képei /1939—1945/. /Fotóalbum. A kísérőszöveget írta és a képeket vál. *Ölvedi Ignác, Száva Péter.* Közrem. Szelezneva Ineszsza./ 2. átd. kiad. Bp. — Moszkva, 1975. 1. köt. 315 l., 2. köt. 377. l.

Mihályfi Ernő: Emlékirat helyett. Bp. 1975. Kossuth K. 364 l.

Nem engedélyezem! A Cenzúra Bizottság dossziéjából. /Dokumentumgyűjtemény./ Összeáll., sajtó alá rend. Márkus László, Vásárhelyi Miklós. Bp. 1975. Kossuth K. 447 l., 8 t.

Ortvay Rudolf levelei Neumann Jánoshoz. Fizikai Szemle, 1975. 25. évf. 5. sz. 166—168. l.

Perneki Mihály: A délmagyarországi antifasiszta ellenállás levéltári forrásai 1941—1944. LSz 1975. 2—3. sz. 349—359. l.

Ravasz Éva: Ismeretlen német katonai dokumentumok a II. világháborúból. /A Wermacht Magyarországi Hadcsoportja, 694. zászlóalj 2. századának iratai 1944 őszén./ Új Forrás, 1975. 1. sz. 51—62. l.

Rónai Mihály András: „Yvette levelesládája". /Magyar emigránsok levelei Yvette Lebashoz./ TSz, 1975. 18. évf. 2—3. sz. 311—352. l.

Rosdy Pál: Önvizsgálat vagy önigazolás? Serédi bíboros feljegyzése 1944 őszén. Vigilia, 1975. 40. évf. 3. sz. 191—195. l.

Szilágyi János: Bálint György utolsó éveiből. Eddig nem közölt dokumentumok. Nsz, 1975. 33. évf. 257. sz. 7. l.

Szőke Péter: Díszpolgáravatás Galántán. Forrás, 1975. 7. évf. 7—8. sz. 72—82. l.

[Tálas Géza]: Magyarország rendjelei és kitüntetései, 1922—1944. [Rajz: *Almási Erzsébet.*] Bp. 1975. 25 lev., 8 t.

Talpassy Tibor: Betöltötte hivatását. /Visszaemlékezések./ Bp. 1975. Magvető K. 342 l. /Tények és tanúk./

A Tanácsköztársaság leverése után. Filminterjú Lukács Györggyel. ÉlIr, 1975. 19. évf. 31. sz. 5. l.

Tidrenczel Sándor: Újabb adatok egy negyven évvel ezelőtti választás történetében. SzSzSz, 1975. 10. évf. 3. sz. 25—30. l.

Az utolsó szó jogán. /Beszédek. Dokumentumgyűjtemény./ /Összeáll. és bev. Schönwald Pál./ Bp. 1975. Kossuth K. 456 l.

b) Feldolgozások

Agárdi Péter: A szocializmus — mint költészet. /Adalék a két világháború közötti marxista kritika József Attila-képéhez./ 2. r. Tiszatáj, 1975. 29. évf. 4. sz. 67—74. l.

Apró Antal: Emlékezés az 1935-ös építőmunkássztrájkra. Nsz, 1975. 33. évf. 169. sz. Vasárnapi melléklet 3. l.

Bellér Béla: Az ellenforradalom nemzetiségi politikájának kialakulása. Bp. 1975. Akadémiai K. 290 l.

Bellér Béla: Az osztrák—magyar viszony és a burgenlandi kérdés. /1922—1926/. SSz, 1975. 29 .évf. 3. sz. 232—244. l.

L. Benke Zsófia: Az ellenforradalmi korszak munkásbiztosításának történetéből. Sz, 1975. 109. évf. 5—6. sz. 1001—1028. l.

Beránné Nemes Éva: Az ellenforradalom uralomra jutása Borsodban. BMEK, 1975. 3. évf. 1. sz. 52—57. l.

Bokor László: Ignotus és József Attila „vitája" a szocializmusról. Tiszatáj, 1975. 29. évf. 4. sz. 75—79. l.

Borsányi György: Kun Béla 1928-as bécsi letartóztatása. PtK, 1975. 21. évf. 2. sz. 159—178. l.

Dobszay László: Heim Pál a gyógyító, oktató és kutató gyermekorvos. Magyar Pediáter, 1975. 9. évf. 3—4. sz. 187—190. l.

Dömötör Tekla: Honti János. Bp. 1975. Akadémiai K. 187 l.
/A múlt magyar tudósai./

Farkas Gábor: Székesfehérvár város törvényhatósági bizottsága. /1919—1929/. LK, 1974. 44—45. évf. 163—186. l.

Farkas József: Einige Fragen der frühen ungarischen antifaschistischen Publizistik am Anfang der zwanziger Jahre. MK, 1975. 91. évf. 3—4. sz. 289—293. l.

Fejezetek a monori járás munkásmozgalmának történetéből. 1919—1944. /Szerk. biz.: Kozák Sándorné, Gecsényi Lajos, Pokorny Róbert./ Bp. /1975/. 51 l.

Fodor Ilona: Szembesítés. Illyés Gyula életútja Párizsig. Bp. 1975. Magvető K. 401 l.

Fogarassy László: Határmenti események Burgenland megalakulásától az új határvonal megállapításáig. /1921 november — 1923 március/. SSz, 1975. 29. évf. 2. sz. 139—156. l.

Fogarassy László: Lehár ezredes a Prónay-felkelők fogságában. SSz, 1975. 29. évf. 4. sz. 348—351. l.

Friss Istvánné: Simon Ferenc /1907—1945/ PtK, 1975. 21. évf. 3. sz. 189—201. l.

Für Lajos: Az endrődi csendőrsortűz évfordulóján. PtK, 1975. 21. évf. 3. sz. 208—215. l.

Gál István: Lukács György és a Baumgarten-alapítvány. MN, 1975. 31. évf. 215. sz. 4. l.

Galambos Ferenc: Kereszty István: 1860—1944. Kts, 1975. 25. évf. 12. sz. 719—720. l.

Gergely Ernő: A bányászok szervezkedése és mozgalmai a stabilizáció és a mérsékelt gazdasági fellendülés időszakában. 1924—1928. Bp. 1975. 163 l.
/Szakszervezetek Elméleti Kutató Inzete. Történeti tanulmányok./

Gergely Ferenc: Levente-egyesületek 1939 1945 között. MP, 1975. 3. sz. 312—325. l.

Godó Ágnes: A Kovalenko-Zalka szovjet felderítőcsoport története. HK, 1975. 22. évf. 1. sz. 125—144. l.

Görömbei András: Erkölcs és történelem. /Fábry Zoltán pályája a két világháború között./ Alföld, 1975. 3. sz. 42—49. l.

Gruz János: A Magyarországi Szocialista Munkáspárt szervezkedése Heves megyében. HSz, 1975. 3. évf. 3. sz. 43—44. l.

Hajdu Tibor: Károlyi Mihály és a KMP kapcsolatáról a húszas években. PtK, 1975. 21. évf. 2. sz. 142—158. l.

Haraszti Éva, H.: Adalékok Károlyi Mihály antifasiszta elméleti és gyakorlati tevékenységéhez az 1930-as években. TSz, 1975. 18. évf. 2—3. sz. 273—295. l.

[Hegyi András]: Szeged társadalma és politikai élete a Gömbös kormányzat időszakában 1932—36. + *Sajti Enikő:* A munkásság bérharcai és küzdelme a hivatásszervezet ellen Szegeden 1936—39. Szeged. 1975. 101 l.
/Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta historica 53./

Hunyadi Károly: A szovjet kormány akciója a magyar politikai elítéltek megmentésére. Az 1921. évi szovjet—magyar hadifogolyegyezmény. HK, 1975. 22. évf. 4. sz. 721—760. l.

Jemnitz János: Károlyi Mihály az emigrációban /1919—1945/. MTAFT 1975. XXIV. köt. 2—3. sz. 263—272. l.

Juhász Gyula: Magyarország külpolitikája 1919—1945. 2. átd. kiad. Bp. 1975. Kossuth K. 434 l.

Kállai Gyula: Zsilinszky és Szekfű. MN, 1974. 31. évf. 302. sz. 11. l.

Karcsai Kulcsár István—Kovács Mária—Nemeskürty István: A magyar hangosfilm története a kezdetektől 1939-ig. Bp. /1975/ 651 l.
/Filmművészeti könyvtár 50./

Kontha Sándor: Magyar művészet 1919—1945. MüÉ, 1975. 24. évf. 3. sz. 195—200. l.

Korom Mihály: A Hitler-ellenes nemzeti kormány megteremtésének fő kérdései Magyarországon a háború idején. Bp. 1975. 103 l.
/Tudományos szocializmus füzetek 32./

Köves Rózsa: Hetven éve született Schönherz Zoltán. MN, 1975. 31. évf. 173. sz. 5. l.

Kun László: A Horthy-korszak munkás sportmozgalma /1919—1929/. A Testnevelési Főiskola Tudományos Közleményei III. 1974. 29—49. l.

Kun László—Krasovec Ferenc: A hazai munkás sportmozgalom feltáratlan lapjaiból. A gödi Dunapart. A Testnevelési Főiskola Tudományos Közleményei 1973. I—II. 9—27. l.

Lackó Miklós: Szellemi irányzatok és társadalomtudomány a két világháború között. /Vázlat/ Valóság, 1975. 18. évf. 3. sz. 1—10. l.

Lackó Miklós: Válságok — választások. Történelmi tanulmányok a két háború

közötti Magyarországról. Bp. 1975. Gondolat K. 363 l. /Társadalomtudományi Könyvtár./

A Magyarországi Szocialista Munkáspárt megalakulásának 50. évfordulója. /Emlékülés./ /Budapest/, 1975. április 14. Bp. 1975. Kossuth K. 86 l.

Mándi Teréz: Az egészséges szép életért. Emlékezés Madzsar Alizra. MN, 1975. 31. évf. 200. sz. 4. l.

Mándi Teréz: Doktor Sándor a forradalmár orvos. MN, 1975. 31. évf. 262. sz. 10. l.

Markovits Györgyi: Egy rövid életű folyóiratról. Új Föld 1927. MK, 1975. 91. évf. 1. sz. 82—85. l.

Markovits Györgyi: Az emigráns Diogenes /1923—1927/ [folyóirat]. MK, 1975. 91. évf. 3—4. sz. 279—288. l.

Markovits Györgyi: Fák vörös virágai. Emlékezés Demjén Józsefre. MN, 1975 31. évf. 178. sz. 4. l.

Miklós Dezső: Pedro kapitány példája. Emlékezés Sziklai Sándorra. N, 1975. 103. évf. 301. sz. 3. l.

Nemes Dezső: A Horthy-rendszer jellegéről. A Politikai Főiskola Közleményei, 1975. 13. évf. 4. sz. 11—21. l.

Oltvai Ferenc: Nagylak község megalakulása /1920—1922/. LK, 1974. 44—45. évf. 391—406. l.

Ormos Mária: Francia—magyar tárgyalások 1920-ban. Sz, 1975. 109. évf. 5—6. sz. 904—952. l.

Ortutay Gyula: Kner Imre. MTANyI 1974. XXIX. köt. 1—4. sz. 159—162. l.

Ölvedi Ignác: A Budai Vár és a debreceni csata. Horthy és katasztrófapolitikája 1944 őszén. /2. átd. kiad./ Bp. 1974. Zrínyi K. 242 l.

Papp János: Légitámadások Szombathely ellen. VSz, 1975. 29. évf. 2. sz. 224—228. l.

Pintér István: Adalékok az MSzDP politikai arculatához /1933—1934. július/ PtK, 1975. 21. évf. 1. sz. 124—165. l.

Pintér István: Az antifasiszta munkásegység problémái Magyarországon az 1933—35-ös években. Sz, 1975. 109. évf. 2. sz. 337—372. l.

Remenyik Zsigmond és az ellenforradalmi cenzúra. [írta: *mgy.*] MN, 1975. 31. évf. 274. sz. 4. l.

Réti László: Az Ózdi Vasmű az 1929—1933-as világgazdasági válság és a válságból való kilábalás időszakában. Bányászat, 1975. 108. évf. 12. sz. 546—553. l.

Ruffy Péter: Spectator százada. [Krenner Miklós] MN, 1975. 31. évf. 157. sz. 9. l.

Serfőző Lajos: A földmunkások vállalkozó szövetkezetei. /Egy szociálpolitikai kísérlet sorsa az ellenforradalmi Magyarországon./ Szeged, 1975. 31 l. /Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta historica 54./

Sipos P[éter]: Factor-history and the History of Labour Movement in Hungary. ÁH 1975. Tom. 21. No. 1—2. 171—182. l.

Szabadváry Ferenc: Winkler Lajos. Bp. 1975. Akadémiai K. 178 l., 1 t. /A múlt magyar tudósai./

Szabó Ágnes: Ötven éve: a Kommunisták Magyarországi Pártjának első kongresszusa. Nsz, 1975. 33. évf. 192. sz. 4—5. l.

Szabó József: Emlékezés Vajda Emilre. SzSzSz, 1975. 10. évf. 1. sz. 42—46. l.

Szalay Károly: Pillantás a toronyőrre. Hetven éve született Bálint György. Tiszatáj. 1975. 29. évf. 7. sz. 47—57. l.

Szállási Árpád: Jakabházy Zsigmond 1867—1945. OHl, 1975. 116. évf. 10. sz. 575—576. l.

Szállási Árpád: Id. Jancsó Miklós. OHl, 1975. 116. évf. 18. sz. 1049—1051. l.

Szerényi Sándor: Megjegyzések Lackó Miklós tanulmányához. *(Lackó Miklós:* Blum-tézisek. Tört. Szemle, 1974. 3. sz.) PtK, 1975. 21. évf. 4. sz. 146—153. l.

Tamás Aladár: A kortárs emlékezik. Kodolányi és az illegális Kommunista Párt. /Gondolatok Tüskés Tibor Kodolányi Jánosról írott munkájáról./ Nsz, 1975. 33. évf. 169. sz. Vasárnapi melléklet 7. l.

Tarján Imre: Technicista elméletek Magyarországon a két világháború között. Bp. 1975. 100 l. /Tudományos szocializmus füzetek 34./

Tilkovszky Loránt: A Magyar Tudományos Akadémia az ellenforradalmi korszakban, 1919—1945. MTAmé Bp. 1975. 255—346. l.

Tilkovszky L[oránt]: Nationalitätenpolitische Richtungen in Ungarn in der gegenrevolutionären Epoche /1919—1945/. Bp. 1975. Akadémiai K. 25 l. /Studia historica Academiae Scientiarum Hungaricae 123./

Tokody, Gy.: Zum Dilemma der Annahme oder Zurückweisung von Versailles. AH 1975. Tom. 21. No. 1—2. 99—121. l.

Tolnay Gábor: A Nagyatádi-féle földreform végrehajtása Öcsödön az 1920-as években. AtSz, 1975. 17. évf. 1—2. sz. 172—204. l.

Vágó Márta: József Attila. Bp. 1975. Szépirodalmi K. 469 l.

Varga F. János: Károlyi Mihály és az antifasiszta emigráció egységfrontja /1941—1944/. TSz, 1975. 18. évf. 2—3. sz. 231—243. l.

Varga Mihály: Levelek Mácza Jánostól. Nsz, 1975. 33. évf. 280. sz. 7. l.

Vas Zoltán: Horthy /Életrajz/ 2. bőv. kiad. Bp. 1975. Szépirodalmi K. 735 l. Az „Őfelsége szárnysegéde: Horthy Miklós" és a „Horthy vagy a király?" c. művek egyesített, bőv. kiadása.

Vastagh Gábor: Schulek Elemér munkássága az Országos Közegészségügyi Intézetben. Kémiai Közlemények 1975. 43. köt. 2. sz. 328—331. l.

Végh Antal: Schulek Elemér és a Magyar Gyógyszerkönyv. Gyógyszerészet, 1975. 19. évf. 7. sz. 257—260. l., — Kémiai Közlemények, 1975. 43. köt. 2. sz. 324—328. l.

Vértanúink. Három ifjú kommunista mártír. /Összeáll. a Nyomda- és Papíripari Dolgozók Szakszervezete./ Bp. 1975. Kossuth K. 215 l.

Veszely Péter: Horthy — Horthy volt. Kritika, 1975. 2. sz. 6—7. l.

Vörös Imre: Paraszti sors, paraszti mentalitás a felszabadulás előtti Somogyban. Somogy, 1975. 4. sz. 41—47. l.

c) Ismertetések

Balogh Edgár: Duna-völgyi párbeszéd. Bp. 1974. — Ismerteti: *Bori Imre.* Literatura, 1975. 2. évf. 1. sz. 145—149. l.

Balogh István: A parasztság művelődése a két világháború között. Értekezések a történeti tudományok köréből, 66. sz. Bp. 1973. Akadémiai K. — Ismerteti: *Andrásfalvy Bertalan.* Sz, 1975. 109. évf. 3—4. sz. 710—711. l.

Bellér Béla: Az ellenforradalom nemzetiségi politikájának kialakulása. Bp. 1975. 290 l. — Ismerteti: *Fogarassy László.* SSz, 1975. 29. évf. 4. sz. 375—376. l.

Bihari Mór: A tanító. Czabán Samu élete. Bp. 1973. Kossuth K. — Ismerteti: *Balázs Györgyné.* Sz, 1975. 109. évf. 3—4. sz. 747—748. l.

Erdei Ferenc: Magyar város. Bp. 1974. — Ismerteti: *Varga Mihály.* Forrás, 1975. 8. évf. 10. sz. 87—88. l.

Gaál Endre: Válogatott dokumentumok a szegedi ipari munkások szervezkedéséről. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta historica 50. Szeged. 1974. — Ismerteti: *Leblanc Zsoltné.* LSz, 1975. 25. évf. 2—3. sz. 518—519. l.

Gunst Péter: A mezőgazdasági termelés története Magyarországon 1920—1938. Bp. 1970. — Ismerteti: *Orosz István.* AtSz, 1975. 17. évf. 1—2. sz. 238—242. l.

Hajdu Tibor: Károlyi Mihály és a KMP kapcsolatáról a húszas években. PtK, 1975. 2. sz. — Ismerteti: *R. M.* Nsz, 1975. 33. évf. 196. sz. 8. l.

Hiller István: A soproni egyetemi hallgatók mozgalmai a két világháború között /1919—1945/. Sopron. 1975. 218 l. — Ismerteti: *Bellér Béla:* SSz, 1975. 29. évf. 4. sz. 371—375. l.

Hollós Ervin: Rendőrség, csendőrség, VKF 2. Bp. 1971. Kossuth K. — Ismerteti: *Stier Miklós.* Sz, 1975. 109. évf. 1. sz. 203—204. l.

Hunya István: Emelt fővel. Bp. 1974. 318. l. — Ismerteti: *Szakács Kálmán.* PtK, 1975. 21. évf. 4. sz. 238—239. l.

Juhász Gyula: Magyarország külpolitikája. Budapest, 1975. Kossuth K. 434 l. — Ismertetik: *Meruk József.* MH, 1975. 8. évf. 272. sz. 10. l. — *Fehér Pál, E.* Hadüzenet telefonon. ÉlT, 1975. 19. évf. 34. sz. 5. l.

A KMP első kongresszusa. A kötetet összeáll. és szerk. Szabó Ágnes és Imre Magda. Bp. 1975. 275 l. — Ismerteti: *Stempler Gyula.* PtK, 1975. 21. évf. 4. sz. 236—238. l.

Lehár, Anton: Erinnerungen. Gegenrevolution und Restaurationsversuche in Ungarn 1918—1921. Wien, 1973. — Ismerteti: *Fogarassy László.* SSz, 1975. 2. évf. 3. sz. 285—287. l. — Sz, 1975. 109. évf. 5—6. sz. 1129—1130. l.

Ligeti László: Múltakra emlékezve . . . Bp. 1975. Kossuth K. — Ismertetik: *Ránki György.* Nsz, 1975. 33. évf. 219. sz. 7. l. — *[thurzó]* N, 1975. 103. évf. 172. sz. 5. l. — *F. L.* MH, 1975. 8. évf. 219. sz. 10. l.

Markovics Györgyi: Hazatért szövegek. Magyar emigráns antifasiszták írásai 1919—1945. Bp. 1975. Gondolat K. 343 l. — Ismerteti: *Vígh Károly:* Sz, 1975. 109. évf. 5—6. sz. 1143—1145. l.

Mihályfi Ernő: Emlékirat helyett. Bp. 1975. Kossuth K. 364 l. — Ismertetik: *Tamás István.* Nsz, 1975. 33. évf. 186. sz. 6. l. — *L. A.* MH, 1975. 8. évf. 230. sz. 10. l.

Molnár Tibor: Áralakulás a két világháború között. Az ipari termékek ára. Bp. 1973. 428 l. — Ismerteti: *Kápolnai Iván.* Sz, 1975. 109. évf. 2. sz. 450—452. l.

Nagy István: Szemben az árral. Bukarest, 1974. — Ismerteti: *Nonn György* N, 1975. 103. évf. 198. sz. 8. l.

Nem engedélyezem! A cenzúrabizottság dossziéjából. Dokumentumgyűjtemény. Bp. 1975. Kossuth K. — Ismerteti: *Markovits Györgyi* Nsz, 1975. 33. évf. 237. sz. 7. l.

Pintér István: Adalékok az MSzDP politikai arculatához /1933—1934 július/. PtK, 1975. 1. sz. — Ismerteti: *L. S.* Nsz., 1975. 33. évf. 162. sz. 7. l.

Ránki György: A második világháború története. Bp. 1973. — Ismerteti: *Nagy László:* PtK, 1975. 21. évf. 1. sz. 214—220. l.

Teleki Éva: Nyilas uralom Magyarországon /1944. október 16. — 1945. április 4./ Bp. 1974. 388 l. — Ismertetik: *Tilkovszky L[oránt]* AH 1975. Tom. 21. No. 1—2. 237—241. l., — *Pintér István*, PtK, 1975. 21. évf. 2. sz. 211—213. l., — *Lackó Miklós.* Szakszervezeti Szemle, 1975. 4. évf. 2. sz. 118—119. l.

Tilkovszky Lóránt: SS-toborzás Magyarországon. Bp. 1974. 192 l. — Ismertetik: *Ormos Mária.* AH 1975. Tom. 21. No. 3—4. 480—483. l., — *Tokody Gyula.* Sz, 1975. 109. évf. 2. sz. 453—454. l., — *Ormos Mária.* Nsz, 1975. 33. évf. 166. sz. 7. l.

10. Magyarország története a felszabadulás idején

a) Forrásközlések, forrásismertetések

Budapest — 1945. Összeállította: Reményi József Tamás. Kritika, 1975. 2. sz. 3—5. l.

A Budapesti Nemzeti Bizottság jegyzőkönyvei 1945—1946. Szerk. Gáspár Ferenc, Halasi László. /Bev. *Kállai Gyula./* Bp. 1975. 359 l. /Budapest Főváros Levéltára forráskiadványai 7./

Dokumentumok 1944—1945. Budapest Főváros Levéltára anyagából. Budapest, 1975. 13. évf. 2. sz. 5—11. l., 3. sz. 8—9. l., 5. sz. 10. l., 6. sz. 28—29. l., 7. sz. 31. l., 8. sz. 33. l.

Dokumentumok Magyarország felszabadulásáról 1944—1945. /Vál. és magyar szöveg.: Esti Béla. Bev. *Kállai Gyula./* Bp. 1975. Corvina K. 173 l., 16 t.

[Esti Béla]: The liberation of Hungary. Selected documents. 1944—1945. [Dokumentumok Magyarország felszabadításáról.] /Selected and the explanatory texts: —. Intr.: *Gyula Kállai./* Bp. 1975. Corvina K. 185 l., 16 t. */Ua.:* francia és orosz nyelven is./

Dokumentumok Szolnok megye 1944/45 évi eseményeiből. Jászkunság, 1975. 21. évf. 1—2. sz. 29—47. l.

Gazsi József: Münnich Ferenc hírmagyarázatai a moszkvai rádióban. 2. r. BK, 1975. 22. évf. 1. sz. 145—153. l.

Györffy Sándor—Spáczay Hedvig: A IX. SS hadtestparancsnokság titkos napi jelentései a Budapestért folyó harcokról. /1945. január 1—24./. HK, 1975. 22. évf. 1. sz. 187—209. l.

Kaposvári Gyula: „Nehéz napok". — Részletek egy 15 éves fiú 1944-es szolnoki naplójából. Jászkunság, 1975. 21. évf. 1—2. sz. 21—28. l.

„Lesz magyar ujjászületés". Az új élet hétköznapjai 1944. szeptember 1.—1945. május 1. [Dokumentumgyűjtemény.] /Vál. és szerk. Pór Edit, Vásárhelyi Miklós./ Bp. 1975. Magvető K. 725 l.

Mementó, Magyarország 1944. /Tanulmányok, visszaemlékezések, antológia./ /Szerk. biz.: Gáti Ödön, Gerencsér Miklós stb./ Bp. 1975. Kossuth K. 358 l., 8 t.

Nagy Sándorné: Harminc éve történt. /Eseménykrónika, Pécs—Baranya. 1944—45./ Pécs, 1975. 34 l.

Sásdi honismereti szakkör: Napló és krónika Sásd község 1944. november 30-i felszabadulását megelőző napokról és a felszabadulás utáni hónapokról. [Összeáll.] Sásdi honismereti szakkör. BarMüv, 1975. 1. sz. 117—122. l.

P. A.: A tanú /a Szőnyi csoportról/. [Molnár István.] PF, 1975. 3. sz. 20—22. l.

Sándor László: Adatok az antifasiszta ellenállás történetéhez Baranya megyében. BarMüv, 1975. 1. sz. 105—109. l.

A szabadság hajnaláról. Tallózás a megyei lapokban. Összeállította: Kulcsár László. Pártélet, 1975. 20 évf. 1. sz. 48—54. l.

b) Feldolgozások

Balog János: Tolna megye felszabadulása. TF, 1975. 2. sz. 3—20. l.

Békés megye 1944—1945-ben. A felszabadulás és a népi demokratikus forradalom első esztendeje a Viharsarokban. Tanulmányok. /Szerk. Dér László, Szabó Ferenc./ Békéscsaba, 1975. 482 l., 32 t.

Bertalan János—Berti Béla: Budapest — romokban. Budapest, 1975. 13. évf. 1. sz. 2—5. l.

Bertalan János—Berti Béla: Az élet megindulása a felszabadult fővárosban. Budapest, 1975. 13. évf. 2. sz. 12—14. l.

Bezerédy Győző: A szovjet hadsereg felszabadító harcai Baranyában. BarMüv, 1975. 1. sz. 110—116. l.

Cseres Tibor: Az utóvéd utóvédje. ÉlIr, 1975. 19. évf. 3. sz. 3. l.

Csujkov, V. I.: A fasiszta fészek ostroma. HK, 1975. 22. évf. 1. sz. 3—45. l.

Fonó Zsuzsa: A szakszervezeti nőmozgalom felszabadulásunk idején. Szakszervezeti Szemle, 1975. 4. évf. 3. sz. 75—77. l.

[Godó Ágnes]: Akik a szabadságot hozták. Bp. 1975. Zrínyi K. 82, [6] l., i . . . , 5 térk. mell.

Hazánk felszabadulása. /Szerk. Dombrády Lóránd, Schreiner Béla, Tolnay László./ Bp. 1975. TIT 181 l.

Hazánk felszabadulásának 30. évfordulója alkalmából rendezett tudományos konferencia anyaga. /Szerk. Komjáti Zoltán./

Pécs, 1975. 217 l. /Bp. Közgazd. tud. Egyetem kihelyezett nappali tagozat, Pécs. Tudományos konferencia — Pécs, 1975. ápr. 4./

Iványosi Szabó Tibor: Az 1944—45-ös tanév Kecskeméten. Művelődésügyünk, 1975. 24. évf. 78—89. l.

Korom Mihály: Szakítás a fasiszta szövetséggel. A fegyverszüneti egyezmény megkötése 1945. január 20-án. HK, 1975. 22. évf. 2. sz. 215—265. l.

Nagy János: Adalék Brennbergbánya felszabadításához. SSz, 1975. 29. évf. 3. sz. 244—247. l.

Németh Péterné: Gazdasági helyzetünk 1944—45-ben. SzSzSz, 1975. 10. évf. 1. sz. 36—41. l.

Ölvedi Ignác: A moszkvai fegyverszüneti tárgyalások és Horthy sikertelen „leválási" kísérlete /1944 október/. HK, 1975. 22. évf. 1. sz. 73—124. l.

Pajor József: A felszabadulás és az élet megindulása Várpalotán. Várpalotai Helytörténeti Értesítő. 1975. 1. sz. 9—34. l.

Pozsonyi Pál—Urbán László: Szolnok város gazdasági életének történetéből. /1944. november 4. — 1945. november 4./ Jászkunság, 1975. 21. évf. 1—2. sz. 11—20. l.

Puja Frigyes: 1944 ősze, 1945 tele és tavasza Battonyán. BékÉl, 1975. 10. évf. 3. sz. 477—496. l.

Rácz Béla: Az Iparügyi Minisztérium ujjászervezése /1944. december — 1945. november/. LK, 1974. 44—45. évf. 429—459. l.

Sólyom József: A Marsall 48 órát várt. Malinovszkij tolmácsa érkezik. Nsz, 1975. 33. évf. 262. sz. 10—11. l.

Somlyai Magda: Nagy csaták után. Az új élet kezdete Magyarországon. 1944—1945. Bp. 1975. Kossuth K. 184 l. /Népszerű történelem./

Száva Péter: Felszabadításunk 194 napja. ÉlT, 1975. 30. évf. 14. sz. 632—636. l.

Tóth Sándor: Budapest felszabadítása, 1944—1945. Bp. 1975. Zrínyi K. 288 l.

Tóth Sándor: Budapest ostroma. HK, 1975. 22. évf. 2. sz. 266—304. l.

Tóth Sándor: A 2. Ukrán Front jobbszárnyának felszabadító harcai Észak-Magyarországon /1944. november 7. — december 31./. HK, 1975. 22. évf. 1. sz. 46—72. l.

Az utolsó töltényig. A Nyegyelja írása Pataki Ferencről. /L. Kozlov riportja./ MN, 1975. 31. évf. 159. sz. 5. l.

c) Ismertetések

Békés megye 1944—1945-ben. Tanulmányok a Viharsarok történetéből. Békéscsaba. 1975. 482 l. — Ismerteti: *Fehér István.* Sz, 1975. 109. évf. 5—6. sz. 1148—1150. l.

Kállai Gyula: Szabadságunk születése. Bp. 1973. Gondolat. — Ismerteti: *Johancsik János.* Sz, 1975. 109. évf. 1. sz. 159—160. l.

Magyarország felszabadítása. Bp. 1975. — Ismerteti: *Sztana Béla.* HK, 1975. 22. évf. 2. sz. 383—385. l.

Mementó. Összeállítás 1944-ről. Bp. 1975. Kossuth K. 358 l., 8 t. — Ismertetik: *T. I.* Nsz, 1975. 33. évf. 212. sz. 7. l. — *R.* MH, 1975. 8. évf. 10. l.

Mesterházi Lajos: Tanulságos emlék. ÉlIr 1975. 19. évf. 52. sz. 1—2. l. — a „Budapesti Nemzeti Bizottság 1945-ös jegyzőkönyvei" c. kötet /szerk. Gáspár Ferenc, Halasi László/ — ismertetése. — Fővárosi Levéltár forráskiadványok sorozat.

Ölvedi Ignác: A budai vár és a debreceni csata. Horthyék katasztrófapolitikája 1944 őszén. Bp. 1974. — Ismerteti: *Tóth Sándor.* HK, 1975. 22. évf. 2. sz. 380—381. l.

Somlyai Magda: Nagy csaták után. Az új élet kezdete Magyarországon, 1944—1945. Bp. 1975. Kossuth K. 184 l. — Ismerteti: *Vida István,* Nsz, 1975. 33. évf. 172. sz. 7. l.

Szabó Bálint: Felszabadulás és forradalom. Tanulmányok. Bp. 1975. 155 l. — Ismerteti: *Kárpáti Sándor.* PtK, 1975. 21. évf. 4. sz. 233—236. l.

Tóth Sándor: Budapest felszabadítása. 1944—1945. Bp. 1975. — Ismerteti: *Mucs Sándor.* HK, 1975. 22. évf. 2. sz. 381—383. l.

Tudományos ülésszak hazánk felszabadulásának 30. évfordulója alkalmából /1975. ápr. 23—24./. Az ülésszakon elhangzott előadásokat röviden ismertetik: *Pritz Pál.* MTAFT 1975. XXIV. köt. 2—3. sz. 207—238. l., — *Botos János.* PtK, 1975. 21. évf. 4. sz. 208—223. l.

11. Magyarország története 1945—1975

a) Forrásközlések, forrásismertetések

Adatok a könnyűipar felszabadulás utáni fejlődéséről. Könnyűipari Szemle, 1975. 1. sz. 111—112. l.

Az állami gazdaságok 25 esztendeje számokban. [Kiad. a Budapest], /Állami Gazdaságok Országos Központja./ Bp. /1975/, Kut. int. Ell. Áll. 65. [7] l.

Andorka Rudolf: 30 éves fejlődésünk a statisztika mérlegén. Változások a gazdaságban. ÉlT, 1975. 30. évf. 13. sz. 579—583. l., 14. sz. 654—658. l.

Andrássy Antal: Évek — emberek. Dokumentumok, riportok, vallomások a fél-

évszázados Nitrokémiáról. [1975]. 245 l.

Apró Antal: A szocializmus építésének útján. /Beszédek, cikkek./ Bp. 1975. Kossuth K. 290 l.

Bálint Ferenc: Békés megyei termelőszövetkezetek pecsétjei 1948—1952. LSz, 1975. 2—3. sz. 301—309. l.

Bálint Ferenc: A termelőszövetkezeti tanács Békés megyei irodája 1954—1965. LSz, 1975. 25. évf. 1. sz. 5—14. l.

Barta Barnabás: A társadalmi szolgáltatások a felszabadulástól napjainkig. /II/. StSz, 1975. 53. évf. 8—9. sz. 787—810. l.

Budapest népmozgalma. 1971—1973. Bp. 1975. 328 l.
/Statisztikai időszaki közlemények 353./

Czimbalmos Béla: Urbanizáció és településhálózat-fejlesztés Szabolcs-Szatmár megyében. Területi Statisztika, 1975. 25. évf. 1. sz. 67—81. l.

Dékán István—Kardos Éva: Utak és ösvények. /Visszaemlékezések./ Bp. 1975. Magvető K. 491 l., 16 t.

Dokumentumok a Nógrád megyei tanácsok működéséhez. 1950—1970. l. Nógrád megye tanácsai a művelődésért. 1950—1970. /Dokumentumok./ [Összeáll.] Leblancné Kelemen Mária, Schneider Miklós. Salgótarján. 1975. 162 [12] l. /Adatok és források a Nógrád megyei Levéltárból 5./

Dokumentumok a magyar szénbányászat történetéből. 1945—1949. Összeáll. és bev. Erdmann Gyula, Pető Iván. Bp. 1975. Kossuth K. 622, [16] l., 1 t.
/Források a magyar népi demokrácia történetéhez 1./

Erdei Ferenc: Landreform, 1945. NHQu 1975. 16. vol. 57. no. 44—50. l.

Fejlődésünk állomásai. Szemelvények pártdokumentumokból. Valóság, 1975. 28. évf. 4. sz. 1—19. l.

Francia László—Véghelyi József: A lakás és a kommunális ellátás településenkénti arányainak alakulása a IV. ötéves terv időszakában. KgSz, 1975. 22. évf. 10. sz. 1140—1157. l.

Gellért Tibor—Markó György: Dokumentumok a nevelőtiszti intézmény kialakulásáról és fejlődéséről. HK, 1975. 22. évf. 1. sz. 154—186. l.

Harminc esztendő. 1944—1974. /Dokumentumok. Szerk. Bényei József./ Debrecen, 1974. 94 l.

Kadácsiné, István Sarolta: A tanácsi mezőgazdasági szakigazgatási szervekre vonatkozó jogszabályok ismertetése 1950—1955. LSz, 1975. 25. évf. 1. sz. 93—108. l.

Kádár János: A fejlett szocialista társadalom építésének útján. /Beszédek, nyilatkozatok./ Bp. 1975. Kossuth K. 209 l.

Kádár János: Pour une Hongrie socialiste. /A szocialista Magyarországért./ Discours, articles, interviews. 1968—1972. Bp. 1975. Corvina. 447 l.

Kádár János: Válogatott beszédek és cikkek. 1957—1974. 2. köv. kiad. Bp. 1975. Kossuth 6. 459 l.

Katona Tamás: Harminc év — demográfiában. Valóság, 1975. 5. sz. 38—45. l.

Kemény G. Gábor—Nagy Béla: Emlékezés a Mocsáry Kollégiumra. Jegyzetek a Kodály—Groza-dialógushoz. Kortárs, 1975. 19. évf. 6. sz. 1000—1008. l.

Király István: A modern üzemszervezés kezdetei a Kaposvári Fonodában /1953—1956/. Somogy, 1975. 3. sz. 58—69. l.

Komócsin Zoltán: Válogatott beszédek és cikkek. /Szerk. Bognár Károly./ Bp. 1975. Kossuth K. 330 l.

Kőváry E. Péter: Barázdákba írt történelem. Dokumentumok és vallomások a dombegyházi Petőfi TSz-ben egyesült termelőszövetkezetek negyedszázadáról. Békéscsaba, 1974. 195 l.

A magyar értelmiség történetéhez. /Dokumentumok./ 2. /1945—1948./ /Vál. és bev. Németh József. Szerk. Somlai Péter./ Bp. 1975. Kossuth K. 409 l. /Szociológiai füzetek 8./

A Magyar Népköztársaság alkotmánya. Bp. /1975/, 64 l. Az 1949. évi XX. tv, az 1972. évi I. tv. és az 1975. évi I. tv. egységes szövege.

A Magyar Szakszervezetek kongresszusainak határozatai. 1958—1971. Bp. 1975. 146 l.
/Szakszervezetek Elméleti Kutató Intézete. Dokumentáció.
Magyar Szakszervezetek Kongresszusa 19—22./

A Magyar Szocialista Munkáspárt kongresszusainak határozatai. /Összeáll. Vass Henrik./ Bp. 1975. Kossuth K. 252 l.

Magyar Szocialista Munkáspárt 11. kongresszusa. [Budapest], 1975. március 17—22. [Jegyzőkönyv.] Bp. 1975. Kossuth K. 243 l.

Markó György: A „vasútépítők" című csapatújság. HK, 1975. 22. évf. 3. sz. 553—566. l.

Oltvai Ferenc: A szocialista brigádnaplókról, tekintettel a Szegedi Nyomda brigádnaplóira. LSz, 1975. 25. évf. 1. sz. 109—124. l.

Ortutay András: Adatok a felszabadulásról és az újjáépítésről. Új Forrás, 1975. 1. sz. 63—80. l.

P. L.: Szegedi művészek önéletrajzai 1947-ből. Somogyi-könyvtári műhely, 1975. 14. évf. 3. sz. 211—220. l.

Report on the activites of the Hungarian Central Statistical Office. /Központi Statisztikai Hivatal./ Bp. 1975. Stat. Kiadó 18 l., 2 t., 1 térk.

Szatmári Lajos: Régi és új barázdák nyomában. Elbeszélő krónika a nagykovácsi Vörös Hajnal Termelőszövetkezet történetéről. 1949—1974. Bp. 1974. 180 l.

Szekeres István: Sajtószemle, 1945. Budapest, 1975. 13. évf. 2. sz. 15. és 48. l., 3. sz. 10. és 48. l., 4. sz. 8. és 48. l., 5. sz. 11. l., 6. sz. 48. l.

A tanácsok tevékenysége. 1950—1974. [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal. Bp. 1975. Stat. Kiadó, 99 l.

Tanulmányok, dokumentumok a felszabadult Nógrád megye 30 éves fejlődéséről. /Szerk. Molnár Pál. Domonkos Alajos./ Salgótarján. [1975], /Bp./. 183 l., 16 t.

Tanúságtevők. 5. k. Visszaemlékezések a magyarországi munkásmozgalom történetéből. 1944—1948. /Vál. szerk. és az életrajzok: *Nagy Eta, Petrák Katalin.* Bev. *Zsilák András.* /Bp. 1975. Kossuth K. 491 l., 8 t.

Tények, adatok a három évtizedről. Összeáll. Tamás Mária. Pártélet, 1975. 20. évf. 3. sz. 45—51. l.

Timaffy László: Szigetközi krónika. /Kiad. a Győr-Sopron M. Tanács Mosonmagyaróvári Járási Hivatala.' 2. kiad. /Győr, 1975/, 268 l.

Új nap. 1944—1955. Emlékezések, újságcikkek, dokumentumok. Vt Bp. 1975. 11—31.l.

Zupkó Béla: Mezőkövesd iparának, kereskedelmének és mezőgazdaságának főbb mutatói a negyvenes évek végétől. Matyóföld 1973. 21—31. l.

b) Feldolgozások

Aczél György: Ötven éves a magyar rádió. Kritika, 1975. 12. sz. 20. l.

Andrássy Antal: A kaposvári kommunisták tevékenysége és az MKP Somogyi Szervezetének megalakulása. Somogy, 1975. 1. sz. 71—84. l.

Agrárpolitika és agrárátalakulás Magyarországon a felszabadulás után. /Tudományos ülés/. [Budapest, 1975. április 8. Rend.] az ELTE Új és Legújabbkori Magyar Történeti Tanszék. Előadások, hozzászólások. Szerk. Balogh Sándor, Pölöskei Ferenc. Bp. 1975. 361 l.

Aradi Nóra: Magyar képzőművészet a felszabadulás után 1945—1975. MüÉ, 1975. 24. évf. 3. sz. 201—205. l.

Ary Róza: Küzdelmes negyedszázad az orosházi Petőfi TSz-ben. /A kollektivizálás első 25 esztendeje. 1949—1974./ Orosháza. 1974. 120 l.

Bácskai László: A magyar könyvkiadás 30 esztendeje. A Könyv, 1975. 1. sz. 11—17. l.

Bálint József: Gazdasági fejlődésünk 30 éve. StSz, 1975. 53. évf. 4. sz. 333—351. l.

Balog Sándor—Kutassi L.: A magyar sportmozgalom néhány kérdése a felszabadulás után /1944—1948./ Testneveléstudomány, 1974. 9. évf. (. sz. 31—35. l.

Balogh Sándor: A demokrácia kérdései a magyarországi politikai pártok szervezeti felépítésében a felszabadulás után. TSz, 1975. 18. évf. 1. sz. 50—64. l.

Balogh S[ándor]: Fragen der Demokratie in der Organisation politischer Parteien in Ungarn nach dem zweiten Weltkrieg. Bp. 1975. Akadémiai K. 25 l. /Studia historica Academiae Scientiarum Hungaricae 125./

Balogh Sándor: Az MKP szervezeti megerősödése és programja /1945/. PF, 1975. 1. sz. 21—22. l.

Balogh Sándor: Parlamenti és pártharcok Magyarországon 1945—1947. Bp. 1975. Kossuth K. 631 l.

Balogh Sándor: A politikai pártok és szövetkezetek kérdése Magyarországon 1945—1946-ban. PtK, 1975. 21. évf. 4. sz. 51—82. l.

Balogh Zoltán: Huszonegyen kezdték. Zalaszentgróti pártalapítók és utódaik. ZT 1975. 1. köt. 65—73. l.

Bandur Károly: A kommunista párt tömegkapcsolatai Nógrádban /1957—1962/. PF, 1975. 3. sz. 25—26. l.

Baranya Margit: Baranya megye egészségügyi szolgálata 1945—1950. LSz, 1975. 25. évf. 1. sz. 15—48. l.

Barcs Sándor: Gondolatok a magyar hírszolgálat 30 évéről. MS, 1975. 16. évf. 4—5. sz. 139—141. l.

Barla-Szabó Ödön: Megjegyzések Berend T. Iván könyvéhez [A szocialista gazdaság fejlődése Magyarországon 1945—1968. Bp. 1974.] PtK, 1975. 21. évf. 1. sz. 197—206. l.

Barta Barnabás: A társadalmi szolgáltatások fejlődése a felszabadulástól napjainkig. 1. r. StSz, 1975. 53. évf. 7. sz. 683—705. l.

Bartos István: A szakszervezeti társadalombiztosítás 25 éve. N, 1975. 103. évf. 234. sz. 3. l.

A Bauxitkutató Vállalat 25 éve. /Főszerk.: Verebélyi Sándor./ Balatonalmádi. 1975. Bauxitkutató Vállalat, 160 l.

Beck Zoltán: A mezőkovácsházi „Új Alkotmány" Termelőszövetkezet története. Mezőkovácsháza. 1975 296 l.

Békés megye 30 éve. /Szerk. Dames Győző, Sass Ervin./ [Békéscsaba]. 1975. 596 l.

Békés megye harminc éve szabad. /*Puja Frigyes:* Battonya felszabadulása: *Csatári Béla:* Békés megye társadalmi, gazdasági helyzete és fejlődése az elmúlt 30 esztendőben./ Békéscsaba, 1975. 55 l.

Béla Ottó: A sikerek munkával születnek. Fejezetek a lökösházi szövetkezeti mozgalom negyedszázados történetéből. /Lökösháza, 1975./, 130 l.

Belényi Gyula: A termelőszövetkezeti mozgalom története Szegeden és a szegedi járásban. 1948—1953. Szeged. 1975. 79 l. /Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Sectio scientiae socialismi. Tudományos szocializmus 14./

Bényei Miklós: Hajdu-Biharban történt. 1968—1974. Debrecen, 1975. Hajdu-Bihar Megyei Könyvtár, 393 l.

Bényei Miklós: Népművelés Debrecenben a felszabadulás első évében. Alföld, 1975. 26. évf. 4. sz. 62—71. l.

Berecz János: A szocialista magyar külpolitika 30 éve. Nemzetközi Szemle, 1975. 19. évf. 5. sz. 3—10. l.

Bertalan János—Berti Béla: Budapest három évtizedes fejlődése. Budapest, 1975. 13. évf. 3. sz. 11—13. l.

Blaskovits János: A párt és a munkásosztály /1956 november—1957 február/ PtK, 1975. 21. évf. 1. sz. 166—176. l.

Boda Ferenc: Tolna megye fogyasztási szövetkezetei. 1945—1972. /Szekszárd/. 1974. 479 l.

Bodor György: Székely honfoglalás 1945-ben. 2. r. Forrás, 1975. 7. évf. 4. sz. 59—68. l.

Botár József: A demokratikus agrárforradalom néhány kérdése Szabolcs-Szatmár megyében. SzSzSz, 1975. 10. évf. 2. sz. 23—36. l.

Botos János: NDK-beli és magyar kutatók eszmecseréje a két ország felszabadulás utáni történetéből. PtK, 1975. 21. évf. 3. sz. 221—225. l.

Bugyi Balázs: Munkaegészségügyünk harmincéves fejlődéséről. OHl, 1975. 116. évf. 30. sz. 1781—1782. l.

[Csige József—Szalai Csaba]: Negyedszázad a balmazújvárosi Vörös Csillagban. Debrecen, 1975. 147 l.

Csizmadia Andor: Közigazgatási reformtervezetek a felszabadulás után. ÁI, 1975. 25. évf. 6. sz. 519—532. l.

Csizmadiáné Székely Magda: Mezőgazdaságunk 30 éve. KgSz, 1975. 22. évf. 4. sz. 435—445. l.

Csongrád megye 30 éve. /Szerk. Papp Zoltán./ Szeged, 1975. 60 l., 4. t. /Csongrád megyei politikai füzetek./

Dallos Ferenc: Az első tanácstörvény és a tanácsok megalakulása. ÁI, 1975. 25. évf. 6. sz. 481—492. l.

[Dávid József]: Mérföldkő. A vassurányi Magyar—Szovjet Barátság Termelőszövetkezet negyedszázados jubileumára. Vassurány, 1975. 71 l.

Dávid Lajos: A népi demokratikus forradalom Győr—Moson megyében. 1945—1948. /Kiad. a Győr—Sopron Megyei Tanács./ [Győr. 1975] 185 l., 7 t.

Dercsényi Dezső: Műemlékvédelmünk harminc esztendeje. 2. Várak, templomok, parasztházak. ÉlT, 1975. 30. évf. 30. sz. 1412—1418. l.

Dercsényi Dezső: Műemlékvédelmünk három évtizede. Műemlékvédelem, 1975. 19. évf. 3. sz. 129—135. l.

Dersi Tamás: Sajtó és irodalom a felszabadulás utáni években. MK, 1975. 91. évf. 3—4. sz. 294—299. l.

Donáth Ferenc: Földosztás: 1945. Reform és demokrácia. ÉlT, 1975. 30. évf. 11. sz. 483—488. l.

Enyedi György: A magyar falu átalakulása. FöK, 1975. 23. évf. 2. sz. 109—124. l.

Faludi Sándor—Pécsi István: A közös útja Hevesen. Fejezetek a Rákóczi termelőszövetkezet negyedszázados történetéből. Heves, 1975. Rákóczi TSz. 135 l., 16 t.

Faragó Kálmán: A magyar városfejlődés felszabadulás utáni tendenciáiról. Városépítés, 1975. 2—3. sz. 11—17. l.

Fazekas Béla: A mezőgazdaság fejlődése 1945-től napjainkig. StSz, 1975. 53. évf. 4. sz. 414—430. l.

Fejezetek a Határőrség történetéből. /Összeáll. és sajtó alá rend. Szőcs Ferenc./ Bp. 1974. Határőrség, 317 l.

/A felszabadult Baranya 30 éve./ Tudományos emlékülés. /Pécs/ 1974. dec. Battonya, 1974. 120 l.

„Föl kéne szabadulni már!..." Battonya felszabadulásának 30. évfordulójára. Battonya, 1974. 120 l.

Földes Iván: Az 1945. évi földosztás, földbirtokpolitikánk. ÁI, 25. évf. 1975. 5. sz. 449—458. l.

Gál Pál: A csongrádi Vörös Csillag termelőszövetkezetek első évtizede. 1950—1960. Somogyi-könyvtári műhely, 1975. 14. évf. 3. sz. 173—190. l.

[Gáli Sándor—Mihók Sándor]: Szövetkezet az Ezerjó hazájában. A móri termelőszövetkezet 25 éve. Mór, 1975. 169 l., 11 t.

Góg János: A Csongrád és Vidéke ÁFÉSZ megalakulásának és fejlődésének története 1945-től 1975-ig. Szeged, 1975. 87 l.

Grolmusz Vince: A magyar kutatási-fejlesztési bázis harmincéves fejlődése. Tudományszervezési Tájékoztató, 1975. 15. évf. 5. sz. 581—600. l.

Gyapay Jenő: Az erdőgazdálkodás 30 éves fejlődése Baranyában. 1945—1975. Pécs, 1975. 236 l.

Gyárunk története 1950—1975. /Baja. 1975/, 51 l.
/Férfi Fehérneműgyár Budapest, Bajai Gyáregység./

Gyenes László—Kovács György: A Magyar Kommunista Párt újjászervezése; harc az új élet megteremtéséért Komárom megyében. Új Forrás, 1975. 1. sz. 81—92. l.

Györffy Sándor: Károlyi Mihály a felszabadulás után. MTAFT 1975. XXIV. köt. 2—3. sz. 281—288. l.

Gyurkovics Lajos: A népi demokratikus forradalom fő feladatainak megoldása Tolna megyében 1944—1948. 3. r. TF 1975. 3. sz. 37—58. l.

Hajdu-Bihar közúti közlekedésének fejlődése. 1945—1975. /Tanulmányok./ [Kiad.] Hajdu-Bihar Megyei Közlekedésbiztonsági Tanács./ Debrecen, 1975. 174 l., 10 t.

Hajdu Tibor: Károlyi Mihály hazatérése Budapestre. Budapest, 1975. 13. évf. 3. sz. 28—30. l.

Halász Péter: A termelőszövetkezeti mozgalom története Apátfalván. Bp. 1975. Akadémiai K. 115 p.
/Agrártörténeti Tanulmányok 3./

M. D.: Harcos élet. /Kalamár József 80. születésnapjára./ N, 1975. 103. évf. 243. sz. 3. l.

Három évtized. /1945—1975./ Összeáll. G. Szabó László./ Bp. 1975. Építők Szakszervezete, 54 l., ill.

Három szabad évtized Gyulán. 1944—1974 /Szerk. Marsi Gyula, Szabó Ferenc./ Gyula. 1975. 455 l., 26 t.

Hatvani Dániel: A Kunszállási Alkotmány MgTsz negyedszázados története. /Kiskunfélegyháza/ 1975. 52 lev.

Havasi Béla: Borsod megye társadalmi-gazdasági fejlődésének néhány időszerű kérdése. BSz, 1975. 20. évf. 4. sz. 1—7. l.

Heckenast Gábor: A Magyar Rádió műszaki fejlődésének 30 éve. MS, 1975. 16. évf. 4—5. sz. 142—146. l.

Hermann István: A magyar kulturális fejlődés néhány elvi kérdéséhez. MFSz, 19. évf. 1—2. sz. 48—62. l.

Horváth Ferenc: A szabadművelődés története 1945—1949. LSz, 1975. 1. sz. 77—92. l.

Horváth Márton: A népi demokrácia közoktatási rendszere. /1945—1948./ Bp. 1975. Tankönyvkiadó, 248 l. Bibliogr. a jegyzetekben: 231—248. l.

Huszár István: Három évtized néhány tanulságáról. KgSz, 1975. 22. évf. 6. sz. 681—693. l.

[Huszonöt] 25 év a sasadi dombokon. /Szerk. Kő Tamás./ Bp. [1975], 40 l.

Iglói Zoltán: A bólyi Kossuth Termelőszövetkezet /1949—1974/. Pécs. 1974. 305 l.

Jéki László: Huszonöt éves a Központi Fizikai Kutató Intézet. MH, 1975. 8. évf. 265. sz. 6. l.

Jemnitz János: Adalékok a Magyarországi Szociáldemokrata Párt és az angol Labour Party kapcsolatainak történetéhez /1945—1947/. TSz, 1975. 18. évf. 1. sz. 107—118. l.

Kádár Tibor: Gondolatok az egészségügyről az Egészségügyi Minisztérium 25 éves évfordulóján. Népegészségügy, 1975. 56. évf. 6. sz. 322—324. l.

Kalmár József: A MADISz Várpalotán. Várpalotai Helytörténeti Értesítő, 1975. 1. sz. 57—65. l.

Károlyi Zsigmond, P.: A vízügyi szolgálat harminc éve. 1. r. 1945—1950. Vízgazdálkodás, 1975. 3. sz. 86—88. l.

Kárpáti Sándor: A népi Magyarország harminc éve — a tudományos szocializmus eszméinek megvalósulása. PtK, 1975. 21. évf. 1. sz. 3—30. l.

Kecel. Vörös Zászló Mezőgazdasági Termelőszövetkezet, 1950—1975. /Fel. szerk. Stalter Antalné./ [Kiskőrös. 1975.] 22 l., 5 t.

Kelényi Ferenc: A soproni óvónőképzés a felszabadulástól napjainkig. I—II. SSz, 1975. 29. évf. 3—4. sz. 193—208., 305—321. l.

Keller László: Az állami építőipar szervezeti rendszerének kialakulása és fejlődése /1948—1975/. Építésügyi Szemle, 1975. 18. évf. 7. sz. 193—198. l.

Kemenesalja 30 éve. /Kiad. a Vas megye, [Megyei] Tanács; Celldömölk. 1975. 70 l., 4 t.

[Kéner Gábor]: A ZALAHUS 25 éve. Zalaegerszeg [1975, Zalam.] 61 l.
/Zala Megyei Állatforg. és Húsipari Vállalat./

Kereskedő Sándor: Kecskeméti Törekvés Mezőgazdasági Termelőszövetkezet. 1950—1975. /Kecskemét. 1975/, 83 l.

Keresztényi Nándor: Az első negyedszázad. 1950—1975. Új Barázda Mezőgazdasági TSz. Ócsa. /Ócsa, 1975./, TEXGRAF, 85 l., ill.

Király Júlia: Egy szatmári falu közművelődése az elmúlt harminc évben. Kultúra és közösség, 1975. 2—3. sz. 54—65. l.

[Kiss József]: Városunk, Komló múltja, jelene, jövője. Pécs. /1974./ 127 l.

Kis Tamás: Forradalmárként élt. Hetven éve született Mező Imre. MH, 1975. 8. évf. 324. sz. 5. l.

Klement Tamás: A magyar felsőoktatás. 1945—1975. Bp. Műszaki Ki. 143 l., ill.,

Kónya György: Filmtechnikai Vállalat 20 éves története. 1954—1974. Bp. /1975/, Diafilm [soksz.] 32 lev., 4 t.

Kónya Sándor: Az Akadémia szerepe a magyar tudományos élet irányításában 1949—1970. MT, 1975. 6. sz. 342—351. l.

Kónya Sándor: Az Akadémia tevékenysége a szervezeti reform után. MTAmé Bp. 1975. 511—519. l.

Kónya Sándor: Az Akadémia újjáalakulása és működése 1957-ig. — Az Akadémia tevékenysége 1958-tól 1969-ig MTAmé Bp. 1975. 361—435. l.

Kopasz Gábor: A baranyai földreform 1945-ben. BarMüv. 1975. 1. sz. 129—134. l.

Korom Mihály: Az ideiglenes nemzetgyűlés előkészítő bizottsága és a nemzetgyűlési választások. TSz, 1975. 18. évf. 1. sz. 10—49. l.

Korom Mihály: Nyíregyháza és Szabolcs-Szatmár megye a felszabadulás után. SzSzSz, 1975. 10. évf. 1. sz. 25—35. l.

Kovács Gyula: A magyar külkereskedelem 30 éve. Külgazdaság, 1975. 19. évf. 4. sz. 243—258. l.

Kovács I[stván]: A quarter of century on the path of popular democratic constitutional development /1949—1974/. /A népidemokratikus alkotmány fejlődésének negyedszázada./ AJ 1975. XVII. köt. 1—2. sz. 1—46. l.

Kovalcsik József: A művelődés és a kulturális élet váltakozásai Budapesten. /1945—1973./ Bp. [1975], 52 l.

Kozma István: 30 éve történt. SzSzSz, 1975. 10. évf. 2. sz. 37—48. l.

Köpeczi Béla: A magyar könyvkiadás útja a felszabadulás után. MTANyI 1974. XXIX. köt. 1—4. sz. 163—169. l.

Köpeczi Béla: A magyar kultúra 30 éve. Bp. 1975. Kossuth K. 251 l.

Köves Rózsa: Kalamár József emlékezete. MN, 1975. 31. évf. 243. sz. 5. l.

Kulcsár Rózsa: A nők foglalkoztatottságának alakulása. ÉlT, 1975. 30. évf. 10. sz. 435—438. l.

Kun László: A borsodi munkásság gazdasági és politikai helyzete a szocialista konszolidáció második szakaszában. BSz, 1975. 20. évf. 1. sz. 23—34. l.

Kuntár Lajos: A szocialista nyomdászat kialakulása Szombathelyen. VSz, 1975. 29. évf. 1. sz. 50—58. l.

[Kutas István—Lakatos György]: Három évtized sportja. /1945—1975/. Bp. [1975] 156, /25/ l.

Kutassi László: A magyar egyetemi és főiskolai sportmozgalom a felszabadulás után. Bp. 1975. 111 l.

Kutassi László: A szocialista átalakulás előfeltételeinek megteremtése Magyarországon a testkultúra terén /1944—1948/ A Testnev. Főisk. Tudományos Közleményei III. 1974. 5—27. l.

Lakos Sándor: Társadalmi, gazdasági változások az elmúlt 15 évben Magyarországon. MT, 1975. 20. köt. 10. sz. 581—593. l., — *ua.:* PtK, 1975. 21. évf. 3. sz. 23—38. l.

Leblancné Kelemen Márta: A Nógrádmegyei Levéltár fejlődése a felszabadulástól napjainkig. LSz, 1975. 25. évf. 1. sz. 149—166. l.

Leczki Rozália: A törökszentmiklósi Rákóczi Mezőgazdasági Termelőszövetkezet története. /1951—1973./ Törökszentmiklós, 1974. 77 l.

Lengyel Alfréd: Győr megye és város igazgatásának demokratikus továbbfejlesztése /1948—1954/. LK, 1974. 44—45. évf. 341—358. l.

Lengyel Lajos: Könyvgyártásunk három évtizede. MG, 1975. 19. évf. 1—2. sz. 6—15. l.

Lisztes László—Kovács Pál: Bács-Kiskun megye tanácsi közművelődésügyi könyvtárhálózatának 25 éve /1949—1974/. Művelődésügyünk, 1975. 24. évf. 57—63. l.

[Lukács Imre, Sz.]: Negyedszázad a Forráskút-üllési Haladás Mg. Termelőszövetkezetben. 1949—1974. Forráskút-üllés, 1975. 65 l.

[Huszonöt] 25 éves a Magyar Államvasutak vasútépítési szervezete. 1950—1975. /Magyar Államvasutak. Bp. 1975/, VIZDOK, 164 l.

Magyarország társadalmi-gazdasági fejlődésének 30 éve. 1945—1975. /Bp./ 1975. Közp. Statisztikai Hiv. 98. l.

A Magyarországi Szocialista Munkáspárt megalakulásának 50. évfordulója. /Emlékülés/ 1925. április 14.—1975. április 14. Bp. 1975. Kossuth K. 86 l.

Makó az első felszabadult magyar város. 2. köt. A népi demokratikus forradalom győzelme. /Szerk. Korom Mihály./ Makó, 1974. 281 l., 24 t.

Mándi Teréz: A népi színház úttörője. /Palasovszky színházai a felszabadulás hajnalán./ Színház, 1975. 8. évf. 10. sz. 42—46. l.

Máté Lajos: A felszabadult színház /1945—1949/. Valóság, 1975. 18. évf. 7. sz. 89—103. l.

Mátészalka. 1945—1975. (Szerk. Nagy Bertalan, Farkas József.) /Mátészalka. 1975/, 72 l.
/A Magyar Szocialista Munkáspárt Mátészalkai Városi Bizottsága és a Mátészalkai Városi Tanács kiadványai 3./

Mátrai László: A filozófiai tudományok fejlődése a felszabadulás után. MT 1975. 20. köt. 10. sz. 594—600. l.

Milkolczi Miklós: Az első évtized. Dunapentelétől — Dunaújvárosig. Szeged. 1975. Dunaújvárosi Tanács, 180 l.

Misóczki Lajos: Gyöngyös nevelésügye az 1950-es évek elejétől az 1956-os ellenforradalomig. PSz, 1975. 25. évf. 7—8. sz. 693—701. l.

Molnár István: Munkásfiatalok a MADISzban és a létrejövő szakszervezeti ifjúmunkáscsoportok Magyarországon 1945 első felében. BMEK, 1975. 3. évf. 1. sz. 75—101. l.

Molnár István: A Szakszervezeti Ifjúmunkás- és Tanoncmozgalom története 1945—1946-ban. Bp. 1974. Szakszervezetek Elméleti Kutatóintézete. 127 l. /Történeti tanulmányok./

Misóczy Róbert: Mit kell tudnia a magyar—szovjet gazdasági együttműködéséről? /1945—1975./ [Bp.] 1975. Kossuth K. 270 l.
/Mit kell tudni?/

Nagy János: Az 1945-ös földreform Sopron vármegyei adatai. SSz, 1975. 29. évf. 1. sz. 64—74. l.

Nagy János: A földreform végrehajtása Sopron megyében. Az Erdészeti és Faipari Egyetem tudományos közleményei 1975. 1. sz. 93—101. l.

[Naszály Sándor]: A dunavecsei Béke Mezőgazdasági Termelőszövetkezet /a volt Virágzó és Új Élet/ története. 1950—1975. Dunavecse. 1975. 80 l., 6 t.

Németh Ferenc: A romokból éledő Budapest, ÉlT, 1975. 30. évf. 6. sz. 262—266. l.

Nógrád megye 30 éve a szocialista fejlődés útján. /1945—1975/. Salgótarján. 1975. Stat. K. 84 l.

Nógrád megye története. /Szerk. biz.: Balogh Sándor, Belitzky János stb./ /4. köt./ 1944—1962. / Írta *Jakab Sándor*/ Balassagyarmat. 1974. 460 l.

Nyitrai Ferencné: Iparunk a gyors ütemű fejlődés útján. StSz, 1975. 53. évf. 4. sz. 383—395. l.

Orbán Sándor: A tanyarendszer átalakulásának néhány problémája a felszabadulás után. TSz, 1975. 18. évf. 1. sz. 88—95. l.

Osztályok, pártok és a szövetségi politika néhány kérdése a magyar népi demokratikus forradalomban. /Szerk. Korom Mihály, Izsák Lajos/. Bp. 1975. 229 l. /Tudományos szocializmus füzetek 35./

Óvári Miklós: Kulturális forradalmunk három évtizede. TáSz, 1975. 30. évf. 2. sz. 3—15. l.

Pajor József: A felszabadulás és az élet megindulása Várpalotán. Várpalotai Helytörténeti Értesítő, 1975. 1. sz. 9—34. l.

Pakuts Károly: [Huszonöt] 25 esztendő munkája a szocialista mezőgazdaságért a Zselicben. A szentlászlói „Búzakalász" MGTSz története. 1949—1974. Pécs, 1975. 113 l.

Papp Ignác: Fejezetek a politikai és jogi gondolkodás történetéből /1950—1970/. Szeged, 1975. 86 l.
/Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominate. Acta juridica et politica. 22 /6./

Pécs m. város egészségügyének 30 éves fejlődése. 1945—1975. Pécs, 1975. Pécs Városi Tanács. 136 l., 8 t.

A pécsi járás 25 éve. 1945—1970. /Szerk. Bruck József, Hetesy György, Lipcsik István./ Pécs, 1973 /1974/, 293 l.

Pénzes János: A társadalmi és gazdasági fejlődés 30 éve, Szabolcs-Szatmár megyében. SzSzSz, 1975. 10. évf. 1. sz. 5—24. l.

Perlaki Gyuláné: A szabad Angyalföld története II. A Politikai Főiskola Közleményei, 1975. 13. évf. 4. sz. 97—116. l.

Pintér István: Diadalmas esztendők. Történelmi riport 30 fejezetben. /1945—1975/. Bp. 1975. 254 l.

Pintér István: A kommunisták harca a független, szabad, demokratikus Magyarországért. Pártélet, 1975. 20. évf. 2. sz. 40—44. l.

Prieszol Olga: A Közalkalmazottak Szakszervezetének három évtizede. ÁI, 1975. 25. évf. 4. sz. 318—329. l.

Puja Frigyes: A magyar—szovjet kapcsolatok harminc esztendeje. TáSz, 1975. 30. évf. 4. sz. 121—130. l.

A Pusztaszabolcsi Mező Imre Termelőszövetkezet. 25. /Bp. 1975./ 43 l.

Rényi Péter: Thirty years to change a society. NHQu 1975. 16. vol. 57. No. 18—32. l.

Ruszoly József: A nemzeti bizottságok intézménytörténetének néhány kérdése. ÁI, 1975. 25. évf. 4. sz. 330—339. l.

[Salamon András]: A Középdunántúli Gázszolgáltató és Szerelő Vállalat története. 1950—1975. /Nagykanizsa/, 1975. 109 l., ill.

Schneider Miklós—Szomszéd Imre: A Kis-Zagyva Völgye termelőszövetkezeti mozgalmának 25 éve. 1949—1974. /Lucfalva. 1974/, Salgótarján. 87 l., 8 t.

Serény Péter: Egy szovjet diplomata emlékezik. Állomáshely: 1945, Budapest. Nsz, 1975. 33. évf. 225. sz. 6. l.

Soós Pál: A korszerű szocialista műveltség és művelődéspolitika néhány problémájáról. Alföld, 1975. 26. évf. 6. sz. 35—44. l.

[Sőtér István—Gál Sándor]: Huszonöt év a közösben. Új úton Cered TSz parasztsága. /Cered/ Salgótarján. 1975. 51 l.

Stark Antal: Iparfejlesztésünk három évtizede. KgSz, 1975. 22. évf. 4. sz. 425—434. l.

Stark Antal: Népgazdaságunk 30 éve. Bp. 1975. Kossuth K. 151 l.

Strassenreiter Erzsébet: Az új élet elindítói. Pártélet, 1975. 20. évf. 3. sz. 35—40. l.

Szabó Bálint: Felszabadulás és forradalom. Tanulmányok. Bp. 1975. Akadémiai K. 154 l.

Szabó Bálint: A kommunista politika a felszabadulás után. MFSz, 1975. 19. évf. 1—2. sz. 63—83. l.

[Szabó Endre]: Dombrád harminc éve. 1944—1974. /Dombrád/, [1974.] 137 l.

Szabó Gábor: A népi hatalom kialakulásának folyamata a Vas megyei Bükk községben 1945—1950. Vasi Honismereti Közlemények, 1975. 2. évf. 1. sz. 21—38. l.

Szabó István: Tapasztalatok, gondolatok a magyar mezőgazdaság és a termelőszövetkezeti mozgalom 30 éves fejlődéséről. Gazdálkodás, 1975. 19. évf. 7. sz. 1—10. l.

Szabó László: Szemelvények Sorokpolány történetéből. 1944—1948-ig. Vasi Honismereti Közlemények, 1975. 2. évf. 1. sz. 39—60. l.

Szakács Sándor: A magyar—szovjet gazdasági és tudományos műszaki kapcsolatok történetéhez. MTAFT 1975. 24. köt. 2—3. sz. 177—205. l.

Szakács Sándor: A nagyigmándi Jókai termelőszövetkezet története. AtSz 1975. 17. évf. 1—2. sz. 54—128. l.

Szamel Lajos: A szabályozási tendenciák a felszabadulás utáni magyar államigazgatási jogban. ÁI 1975. 25. évf. 4. sz. 306—317. l.

Szathmári Gábor: A tanácsok negyedszázada. N, 1975. 103. évf. 193. sz. 1. l.

Szecskó Károly: Az egri Nemzeti Bizottság Kultúrpolitikai Bizottságának tevékenysége 1945—1946-ban. Archívum 1975. 5. 85—113. l.

Szekszárd /1944—1974). Szerk. K. Balog János, Letenyei György, Mátyás István. Kiad. a Szekszárd Város/i/ Tanács. Szekszárd, 1974. 174 l.

Szemere Vera: A NÉKOSz történetéhez. PtK, 1975. 21. évf. 4. sz. 3—50. l.

Szigetvár és járása 30 éve. 1945—1975. /Szerk. Vargha Károly./ /Szigetvár/ [1975], [Pécs]. 214 l., 9 t.

Szigetvári György: A Somogy megyei MAB tevékenysége. MV, 1975. 19. évf. 2. sz. 67—72. l. /Műemléki Albizottság./

Szita Szabolcs: Az ifjúsági mozgalom kibontakozása Sopronban a felszabadulás után /1945—1948/. 1. r. SSz, 1975. 29. évf. 1. sz. 2—46. l., — 2. r., SSz 1975. 29. évf. 2. sz. 97—138. l.

Szomszéd Imre: Balassagyarmat politikai viszonyai /1945—47/. PF, 1975. 3. sz. 22—24. l.

[Szöllősi Albert—Bak Benjáminné]: /Huszonöt/ 25 éves a biharnagybajomi „Dózsa" Mezőgazdasági Termelőszövetkezet. 1949—1974. /Biharnagybajom. 1975/. 79 l.

Szövetkezők három évtizede. A 30 éves Körmend és Vidéke Általános Fogyasztási és Értékesítő Szövetkezet jubileumi kiadványa. Körmend. 1975. 38 l., 5 t.

Szülők és nevelők. /A szülői munkaközösség 30 évének története./ /Szerk. Révai Lili, Gál Erzsébet, Majzik Lászlóné./ Bp. 1975. Kossuth K. 222 l.

[Tajti Erzsébet, V.—Pál Ágnes—Veresegyházi Béla]: Szolnok, a Közép-Tiszavidék tájszervező centruma. Szolnok, 1975. Verseghy Ferenc Megyei Könyvtár, 299 l.

A tanácsok Békés megyében. 1950—1975. /Szerk. Kertész Márton, Ó Kovács István stb./ Békéscsaba, 1975. 294 l.

Tar József: Három évtized beruházásiépítési tevékenysége. StSz, 1975. 53. évf. 4. sz. 396—413. l.

Társadalomtudományi tanulmányok Szabolcs-Szatmár megyében, 30 év. Tudományos emlékülés. Nyíregyháza. 1975. március 28. /Rend. a MSzMP Szabolcs-Szatmár megyei Biz. Tanárképző Főiskola, Mezőgazd. Főiskola. — Előadások./ Nyíregyháza, 1975. 121 l.

A tatabányai kórház története 1945. márc. 21-től 1974-ig. Összeáll.: Csőkör György. Új Forrás, 1975. 1. sz. 144—156. l.

Tegzes Ferenc: A demokratikus honvédség megszervezése Baranyában, 1945-ben. BarMüv, 1975. 1. sz. 123—128. l.

Thoma László: Művelődés és történelem. Jegyzetek a művelődés néhány elméleti és történeti kérdéséhez. Kultúra és közösség 1975. 2—3. sz. 137—140. l.

Tilkovszky Loránd: A Magyar Tudományos Akadémia a felszabadulás után. 1945—1948. MTAmé Bp. 1975. 347—361. l.

Timár Mátyás: Reflections on the economic development of Hungary. /Gazdaságpolitika Magyarországon./ 1967—1973. Bp. 1975. Akadémiai K. 219 l.

Topálovich Pál: A magyar szakszervezetek szociálpolitikája a felszabadulás után. Szakszervezeti Szemle, 1975. 4. évf. 3. sz. 78—80. l.

Tóth Miklós: A kiskunfélegyházi Dózsa Mg. Termelőszövetkezet 25 éves krónikája. /Kiskunfélegyháza/. 1974. 192 l.

A tudományos fejlődés a szocializmus építésének évtizedeiben. [írték: *Pamlényi Ervin, Vekerdi László, Makkai László*] MTAmé Bp. 1975. 435—510. l.

Vác városépítésének 30 éves története. Kiad. A Vác, Városi Tanács. Vác. 1975. 34 l., 6 t.

Vadász Ferenc: Emlékezés egy kommunista hősre. Kalamár Józsefről, születésének 80. évfordulóján. Nsz, 1975. 33. évf. 243. sz. 6. l.

Vadas György: Új típusú, tömegméretű felnőttoktatás a felszabadulás első esztendejében. PSz, 1975. 25. évf. 5. sz. 407—413. l.

Vályi Nagy József: A munkáspártok szervezeti arculatának kérdéséhez a népi demokratikus forradalom időszakában. AUD marx 122. (Klny.: Acta marxistica—leninistica 20. Tudományos szocializmus tanulmányok./Debrecen. 1974. 33—64. l.

Varga F. János: A Magyar Radikális Párt újjáalakulása 1945-ben TSz, 1975. 18. évf. 1. sz. 96—106. l.

Vas Zoltánné Boros Éva: Tolna megye szocialista gyógyszerészetének 25 éves fejlődése. GytD 1975. június 9—25. l.

Vaskó László: Az egyetemi élet újraindulása a felszabadult Debrecenben. FSz, 1975. 24. évf. 1. sz. 47—53. l.

Vaskó László: A felszabadulás utáni tanügyigazgatás első tíz éve. MP, 1975. 3. sz. 304—311. l.

Vass Henrik: A szocializmus építésének egyes elméleti-történeti kérdései az alapok lerakása után. PtK, 1975. 21. évf. 3. sz. 3—22. l.

[Végh Oszkár]: A mi Terézvárosunk harminc éve. /Kiad. a/ Főváros VI. ker. Tanács. Bp. 1975. 55 l.

Vida István: Adatok az 1946. nyári koalíciós válság történetéhez. TSz, 1975. 18. évf. 1. sz. 68—87. l.

Viszt Zoltán: A Pedagógusok Szakszervezete megalakulása és tevékenysége Fejér megyében. 1945—1948. Székesfehérvár, 1975. 47 l.

A vízgazdálkodás 30 éve. 1945—1975. /Fel. szerk.: Nagy László./ /Bp. 1975/, VIZDOK 308 l.

Wiesel Iván: Magyarország legdinamikusabb iparága — a vegyipar. KgSz, 1975. 22. évf. 7—8. sz. 944—953. l.

Zsupos Gábor: Hajdúböszörmény mezőgazdasága. /1945—1970/. Hajdúböszörmény, 1975. Városi Tanács. 270 l.

c) Ismertetések

Anderle Ádám: Könyvek a népi demokratikus forradalomról. Békés megye 1944—1945-ben. Békéscsaba, 1975. — Makó, az első felszabadult magyar város 2. köt.: A népi demokratikus forradalom győzelme. Makó. 1975. Tiszatáj, 1975. 29. évf. 8. sz.

Agrárpolitika és agrárátalakulás Magyarországon a felszabadulás után [tud. ülésszak] Bp. 1975. — Ismerteti: *Steinbach Antal.* Sz. 1975. 109. évf. 3—4. sz. 696—707. l.

Balogh Sándor: Parlamenti és pártharcok Magyarországon 1945—1947. Bp. 1975. Kossuth K. 631 l. — Ismertetik: *Urbán Károly.* PF, 1975. 4. sz. 29. l., — *T. Varga György.* LSz, 1975. 25. évf. 2—3. sz. 511—515. l., — *Strassenreiter Erzsébet.* TáSz 1975. 30. évf. 11. sz. 101—103. l.

Bárdosi Németh János: Utak és útitársak. Bp. 1975. — Ismerteti: *Paku Imre.* Életünk, 1975. 3. sz. 271—276. l.

Elek László: Gondolatok az iskolák államosításáról két megyei kiadvány alapján /*Gácser József:* Az iskolák államosítása Békés megyében, 1948. Békéscsaba, 1973. — Békés megye iskoláinak államosítása. Békéscsaba, 1974./ BékÉl./ 1975. 10. évf. 2. sz. 436—444. l.

Farkas Gábor—Misóczki Lajos: A gyöngyösi Mátra Kincse Termelőszövetkezet 25 éves fejlődése /1949—1974/. Gyöngyös, 1974. 156 l. — Ismerteti: *Szecskó Károly* Archívum 1975. 5. sz. 118—119. l.

Helytörténeti tanulmányok és krónikák a felszabadult Magyarország történetéből. /Szerkesztette és a bevezető tanulmányt írta *Glatz Ferenc.*/ Bp. 1971. 303 l. — Ismerteti: *Sipos Péter.* Sz 1975. 109. évf. 2. sz. 455—457. l.

Horváth Márton: A népi demokrácia közoktatási rendszere. Bp. 1975. Tankönyvkiadó. — Ismertetik: *K. G.* MH, 1975. 8. évf. 219. sz. 10. l. — *Gábor István.* MN, 1975. 31. évf. 291. sz. 8. l.

Hunya István: Emelt fővel. Bp. 1974. — Ismerteti: *Szabó Ferenc.* BékÉl, 1975. 10. évf. 2. sz. 433—435. l.

Kádár János: A fejlett szocialista társadalom útján. Bp. 1975. — Ismertetik: *Király Andrásné.* Pártélet, 1975. 20. évf. 11. sz. 72—75. l., — *Rényi Péter.* ÉlIr, 1975. 19. évf. 51. sz. 3. l.

Kiss Artúr: Hogyan fejlődik a szocialista demokrácia. Bp. 1973. — Ismerteti: *Varga Sabján László.* ÁI, 1975. 25. évf. 15. sz. 954—959. l.

Komócsin Zoltán: Válogatott beszédek és cikkek. Bp. 1975. — Ismerteti: *Puja Frigyes.* TáSz, 1975. 30. évf. 5. sz. 66—69. l.

Köpeczi Béla: A magyar kultúra harminc éve. Bp. 1975. 251 l. — Ismerteti: *Páldy Róbert.* Kts, 1975. 25. évf. 12. sz. 742—743. l.

Makó az első felszabadult magyar város. 2. köt. Makó, 1974. — Ismerteti: *Ruszoly József.* Somogyi-könyvtári műhely, 1975. 14. évf. 4. sz. 327—329. l.

Misóczki Lajos: Az egyházi iskolák államosítása a Mátravidéken, 1948. Eger, 1973. — Ismerteti: *Szecskó Károly.* Archívum, 1975. 5. sz. 117—118. l.

Moldova György: Az Őrség panasza. Bp. 1974. — Ismerteti: *Reményi József Tamás.* Kritika, 1975. 4. évf. 10. sz. 22—23. l.

Nógrád megye története. 4. köt. 1944—1962. Salgótarján, é. n. — Ismerteti: *Csonka Rózsa.* PtK. 1975. 21. évf. 2. sz. 208— 210. l.

Orbán Sándor: Két agrárforradalom Magyarországon. /Demokratikus és szocialista agrárátalakulás 1945—1961./ Bp. 1972. — Ismerteti: *Für Lajos.* MTAFT 1975. XXIV. köt. 320—326. l.

Serflek István: Az MKP szervezeti fejlődése Hajdú és Bihar megyében. /1944—1948/. Debrecen, 1971. — Ismerteti: *Labádi Lajos.* PtK, 1975. 21. évf. 3. sz. 237—239. l.

Somogy megye múltjából 1970—1975. Levéltári Évkönyv 1—5. Kaposvár 1970—1974. — Ismerteti: *T. Mérey K.* AH. 1975. Tom. 21. No. 1—2. 243—246. l.

Stark Antal: Népgazdaságunk 30 éve. Bp. 1975. — Ismerteti: *Rácz Albert.* StSz, 1975. 53. évf. 4. sz. 438—439. l.

A szocializmus útján — Orosháza 1944—1974. Orosháza, 1974. — Ismerteti: *Oltvai Ferenc.* BékÉl, 1975. 10. évf. 3. sz. 642—644. l.

Tanúságtevők. 5. k. 1944—1948. Bp. 1975. — Ismerteti: *Máté György.* TáSz, 1975. 30. évf. 5. sz. 69—71. l.

Termelőszövetkezeti Tanulmányok. Bp. 1972—1973. I—II. köt. 386 l. — Ismerteti: *Gunst Péter.* AH 1975. Tom. 21. No. 1—2. 241—243. l.

Tóth Lajos: Utunk negyedszázada. — A Békésszentandrási Tessedik Sámuel Mezőgazdasági TSz rövid története. Békésszentandrás, 1974. — Ismerteti: *Oltvai Ferenc.* BékÉl, 1975. 10. évf. 3. sz. 645—646. l.

A valóság pedagógiája. Közösségi nevelés a népi kollégiumokban. Bp. 1974. — Ismerteti: *Mérei Ferenc.* Valóság, 1975. 18. évf. 10. sz. 107—111. l.

Varga F. János: A Magyar Radikális Párt újjáalakulása 1945-ben. Történelmi Szemle, 1975. 1. sz. — Ismerteti: *P. A.* NSz, 1975. 33. évf. 291. sz. 8. l.

12. Tudományos élet

a) Méltatások, nekrológok

Beke György: Nyelvi drágakövek bányásza. /Beszélgetés Szabó T. Attilával./ Igaz Szó, 1975. 23. évf. 11. sz. 429—424. l.

Benda Kálmán—Wellmann Imre: Emlékezés Szarvason Dr. Hanzó Lajosra. /1915—1964/. BékÉl, 1975. 10. évf. 2. sz. 387—396. l.

Bényei Miklós: Bodor Antal. 1975—1955. Kts, 1975. 25. évf. 3. sz. 148—149. l.

Búcsú Kardos Tibor akadémikustól/1908—1973/. MTANyI 1975. XXIX. köt. 1—4. sz. 335—341. l.

Fülep Lajos emlékezete. Írták: *Marosi Ernő, Dercsényi Dezső, Hajnóczi Gyula.* Jelenkor, 1975. 18. évf. 9. sz. 823—836. l.

ifj. Gazda István: Réthly Antal, a polihisztor. MN, 1975. 31. évf. 267. sz. 8. l.

Harmatta J[ános]: Mihály Párducz. 1908—1974. AO 1975. 27. tom. 1—2. fasc. 215—219. l.

Harmatta János: Párducz Mihály 1908—1974. AT 1974. 21. köt. 2. sz. 271—275. l.

Kovách Zoltán: Radó János Polikárp. 1899—1974. MK, 1975. 91. évf. 2. sz. 212—214. l.

Remete László: Kőhalmi Béla. 1884—1969. Kts, 1975. 25. évf. 1. sz. 13—17. l.

Ruffy Péter: Meghalt Bárczi Géza. MN, 1975. 31. évf. 263. sz. 4. l.

Szigeti Kilián: Radó Polikárp 1899—1974. SSz, 1975. 29. évf. 1. sz. 83—85. l.

Végh Oszkár: Küzdelmes évtizedek. Hunya István 80 éves. BékÉl, 1975. 10. évf. 2. sz. 429—431. l.

b) Tervek, beszámolók, konferenciák

Aradi Nóra: A Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutatócsoportjának öt éve. Ars Hungarica 1974. 2. sz. 231—248. l.

Biró József: Kiállítás Békésen a Körösök történetéről. BékÉl, 1975. 10. évf. 3. sz. 575—592. l.

Deme Péter: Emlékülés a MSzMP megalakulásáról. PtK, 1975. 21. évf. 3. sz. 202—207. l.

Ecsedy Hilda: The Kőrösi Csoma Society 1972—1973. AO 1975. 29. tom. 2. fasc. 265—267. l.

Erdélyi István: Julianus barát nyomában. ÉlT, 1975. 30. évf. 45. sz. 2148—2151. l.

Erdész Sándor: A sóstói múzeumfalu. ÉlT, 1975. 30. évf. 25. sz. 1174—1179. l.

Az 1973. év régészeti kutatásai. /Szerk. Sz. Burger Alice./ Bp. 1974, 122 l. /Régészeti füzetek 1. Ser. 1. 27./

Az 1974. év régészeti kutatásai. 1974. /Szerk. Sz. Burger Alice./ Bp. 1975. 160 l., 1 térk. /Régészeti füzetek Ser. 1. 28./

Fábián Gyula: Agrártörténeti emlékülés Debrecenben. Gazdálkodás, 1975. 19. évf. 8. sz. 55—57. l.

Friss István: 20 let Insztituta Ekonomiki VAN i iszszledovanía ekonomicseszkoj politiki. Acta Oeconomica, 1974. Vo. 13. No. 3—4. 382—395. l.

Gábor R. István: Tudományos ülésszak a Marx Károly Közgazdasági Egyetemen. KgSz, 1975. 22. évf. 9. sz. 1077—1096. l.

A Hadtörténeti Intézet és Múzeum 30 éves jubileuma. HK, 1975. 22. évf. 4. sz. 672—688. l.

Hajdu Péter: Eredmények — feladatok. A MTA Nyelvtudományi Intézete megalapításának huszonötödik évfordulóján rendezett tudományos ülésszakon elhangzott előadása. /1974. dec. 9—10./ NyK 1975. 77. köt. 2. sz. 317—326. l.

Hetés Tibor: Történelmi emlékeink új otthona. A magyar Munkásmozgalmi Múzeum. ÉlT, 1975. 30. évf. 17. sz. 780—784. l.

Hetés Tibor: Új történeti múzeum a Budavári Palotában. Ttan, 1975. 20. évf. 3. sz. 13—15. l.

Horánszky Nándor: A neveléstörténeti kutatások helyzete könyvtártudományi szemszögből. MP, 1975. 3. sz. 326—337. l.

Valentyin, Ivanov: Történelmi jelentőségű kongresszus Budapesten /A IV. nemzetközi finnugor kongresszus — 1975. szept./ MN, 1975. 31. évf. 218. l. 4. l.

K. L.: Egyházi levéltárosok szakmai konferenciája. ThSz, 1975. 17. évf. 7—8. sz. 246—247. l.

Kakuk Zsuzsa: La XVIIe session de la P. I. A. C. AO. 1975. 29. tom. 2. fasc. 267—269. l.

/A kelet-középeurópai felvilágosodás kérdései. Kollokvium, 2./ Mátrafüred, 2—5 octobre 1972. Les Lumières en Hongrie, en Europe Centrale et en Europe Orientale, Colloque, 2. /Org.: Magyar Tudományos Akadémia, Irodalomtudományi Intézet./ /Red./: /Eduard /EDE/ Bene, Ilona Kovács./ Bp. 1975. Akadémiai K. 190 l.

Korompay János: Száz éves az esztergomi Keresztény Múzeum. MN, 1975. 31. évf. 239. sz. 4. l.

Kőrösi Csoma kézirataitól a Tripitakáig. Gyarapodik az Akadémia könyvtárának világhírű Keleti Gyűjteménye. Nsz, 1975. 33. évf. 305. sz. 8. l.

-erté-: Látható történelem a tatai öregvárban. MN, 1975. 31. évf. 294. sz. 5. l.

[Magyar Tudományos Akadémia, Talajtani és Agrokémiai Kutató Intézet.] [Dvadcat' pjat'] 25 let Naucsno- iszszledovatel'szkomu insztitutu pocsvovedenija i agrohimii Vengerszkoj akademii nauk. Bp. 1974. Akadémiai K. 127 l.

II. Országos Honismereti Akadémia. Honismeret, 1975. 5—6. sz. 15—55. l.

Nagykanizsai Konferencia a Komplex Tájkutatásról. /Nagykanizsa/, 1973. május 18—19. [Előadások.] Szerk. Babics András. Nagykanizsa, 1974. 152 l.

P[ál] Zs[igmond] Pach — Gy[örgy] Ránki: Les 25 ans de l'Institut des Sciences Historiques de l'Académie des Sciences de Hongrie. AH 1975. tom. 21. No. 1—2. 1—15. l.

Pál Lajos: Huszonötéves a Történettudományi Intézet. MT 1975. 4. sz. 247—250. l. ua. MTAFT 1975. 24. köt. 1. sz. 93—114. l.

Rácz L.: 25th anniversary of the Institute for Legal and Administrative Sciences of the Hungarian Academy of Sciences. /Insztitut goszudarsztva i prava Vengerszkoj Akademii nauk — 25 let./ AJ 1975. Tom. 17. fasc. 3—4. 428—429. l.

Radó Sándor: Harminc év a magyar földrajztudományban. FöK, 1975. 23. évf. 2. sz. 101—108. l.

Ruffy Péter: Két szoba. A Károlyi-emlékkiállításon. MN, 1975. 31. évf. 198. sz. 11. l.

N. Sándor László: Egy kiállítás tanulságai. Károlyi arca. MH, 1975. 8. évf. 245. sz. 6. l.

Sárközi Mária: Természettudós, festő és tollforgató. Kiállítás nyílt Xantus-életműből. MH, 1975. 8. évf. 271. sz. 6. l.

Sipos Péter: Bolgár és magyar történészek tanácskozása Budapesten. /1974. nov. 26—28./ PtK, 1975. 21. évf. 2. sz. 186—189. l.

Stier Miklós: Az MTA Filozófiai és Történettudományos Osztályának 1974. évi tevékenységéről. MTAFT 1975. XXIV. köt. 2—3. sz. 301—320. l.

Székely András: Peru ősi kultúrája Budapesten. Nsz, 1975. 33. évf. 244. sz. 7. l.

A szibériai konferenciáról /1974. július 21.—augusztus 2. között rendezett Magyar—Szovjet Vegyesbizottság tudományos tanácskozása és tanulmányút a Szovjetunióban./ TSz, 1975. 18. évf. 4. sz. 739—742. l.

A szovjet és a magyar történészek együttműködésének negyedszázada. A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományok Osztályának tudományos ülése. — Ismerteti: *Stier Miklós.* Sz, 1975. 109. évf. 2. sz. 399—413. l.

T. E.: Szovjet—magyar régészeti expedíció. Az alánok vára Majakiban. MN, 1975. 31. évf. 214. sz. 5. l.

T. I.: Egy múzeum — önmagáról. A Magyar Nemzeti Múzeum 30 éve. Nsz. 1975. 33. évf. 177. sz. 7. l.

Tamás István: Károlyi otthona. A Nemzeti Múzeum kiállítása a Károlyi-palotában. Nsz, 1975. 33. évf. 204. sz. 9. l.

Tasnádi Attila: A 100 éves Keresztény Múzeum. N, 1975. 103. évf. 252. sz. 8. sz.

Településtörténeti konferencia Székesfehérvárott. 1975. május 26—27. /F. G./ Sz. 1975. 109. évf. 5—6. sz. 1171—1178. l.

Tornai József: A tárgyak juliánusi útja. — Jegyzetek a szovjet múzeumok finnugor néprajzi anyagából rendezett budapesti kiállításáról. Kortárs, 1975. 19. évf. 11. sz. 1793—1795. l.

Tóth Béla: Az aspiránsképzés negyedszázada. MN, 1975. 31. évf. 220. sz. 8. l.

Tóth László: Országos Honismereti Akadémia Nyíregyházán /1974. július 15—20./. SzSzSz, 1975. 10. évf. 1. sz. 96—98. l.

Tudományos emlékülés Fülep Lajos születésének 90. évfordulója alkalmából. Az elhangzott előadásokról rövid áttekintést ad: *Németh Lajos—Szabó Júlia.* MTAFT 1975. XXIV. köt. 2—3. sz. 205—209. l.

Tudományos ülésszak Magyarország felszabadulás utáni agrárpolitikájáról és agrárátalakulásáról. *Steinbach Antal* beszámolója. Sz 1975. 109. évf. 3—4. sz. 693—707. l.

Veres Miklós: Egyházi szaklevéltáraink öt éve 1969—1974. LSz, 1975. 25. évf. 167—178. l.

Zolnay László: Régészeti újdonságok 1974-ben. Vigilia, 1975. 40. évf. 4. sz. 266—271. l.

c) Történelemtanítás

Balogh Endre: A történelem tanításáról. Köznevelés, 1975. 31. évf. 33. sz. 9. l.

Beck Zoltán—Körmendi János: Helytörténet és történelemtanítás. Hogyan segíthetik a múzeumok a középiskolai történelemtanítást? Békéscsaba, 1975. 50 l. /A Békés Megyei Múzeumi Szervezet füzetei 1./

Berzy Piroska: Történelem. Hevesi Művelődés, 1975. 2. sz. 83—87. l.

Bóra Ferenc: Logikai alapműveletek a történelemtanításban. + Önálló tanulói munkaformák a történelemtanításban. Kaposvár. 1975. Somogy Megyei Továbbképzési Kabinet, 53 l. /A pedagógia korszerű kérdései Somogyban 23./

Az ellenállási mozgalom történetének kutatását ösztönző pályázat értékelése. PtK, 1975. 21. évf. 2. sz. 189—199. l.

Eperjessy Géza: Az általános iskolai és a gimnáziumi tankönyvek átdolgozásáról. Ttan, 1975. 20. évf. 4. sz. 9—12. l.

Gerencsér Attila: Ki mint vet, úgy arat. Ttan, 1975. 20. évf. 3. sz. 18—21. l.

Gyapay Gábor: A korszerű történelemtanítás és a múzeum. Ttan, 1975. 20. évf. 5. sz. 4—10. l.

Katsányi Sándor: A történelmi műveltség szintjei. /Vizsgálat szakmunkástanulók és fiatal szakmunkások körében./ Ttan, 1975. 20. évf. 3. sz. 7—12. l.

Layber Imre: Félni kell-e a történelmi tényektől? Ttan, 1975. 20. évf. 5. sz. 15—16. l.

Magyar történelem. [Szakfelügyelői jelentés.] Hevesi Művelődés, 1975. 2. sz. 27—31. l.

Marek János: Tapasztalatok a néprajz felhasználásáról a történelemtanításban. Ttan, 1975. 20. évf. 4. sz. 5—8. l.

Máté Pál: Tematikai és módszertani ajánlás általános iskolai történelmi jellegű kluboknak. Budapesti Nevelő, 1975. 11. évf. 2. sz. 68—76. l.

Mezei Éva: Történelmi játékok. Beszámoló a Bogáncs utcai iskolában végzett művészet-pedagógiai tréningsorozatról. Valóság, 1975. 18. évf. 2. sz. 88—98. l.

Országos Pedagógiai Intézet: Új tantervek felé... A történelem és állampolgári, a történelem és társadalmi ismeretek tanterveiről. Köznevelés, 1975. 31. évf. 34. sz. 7. l.

Sándor László: A történelemtanítás távlatai. Beszélgetés Berend T. Ivánnal. Köznevelés, 1975. 31. évf. 29. sz. 3—4. l.

Szabolcs Ottó: A történelemtanítás és a múzeum. Ttan, 1975. 20. évf. 5. sz. 1—3. l.

Szebenyi Péter: A korszerű történelemtanítás útján. Köznevelés, 1975. 31. évf. 5. sz. 3—4. l.

A történelem tantervekről. Tantervelméleti tanulmányok és szemelvények néhány szocialista és tőkés ország tanterveiből. Segédanyag a történelem tanárok továbbképzéséhez. Kiad. a [Budapest, Egyetem]. [Bp. 1975.], soksz. 404 l.

Történelemtudomány, történelemtanítás. A történelemtanárok nyári akadémiája. Keszthely, 1974. július 1—9. /Rend./ a Magyar Történelmi Társulat; Országos Pedagógiai Intézet; Tudományos Ismeretterjesztő Társulat. /Előadások./ /Szerk. Szabolcs Ottó/. Bp. 1975. 160 l.

Unger Mátyás: Milyen a jó történelemkönyv. ÉlIr, 1975. 19. évf. 42. sz. 6. l.

d) Ismertetések

Bodó György: Világnézeti nevelés a történelemtanításban. Bp. 1973. Tankönyvkiadó. — Ismerteti: *Bellér Béla.* Sz, 1975. 109. évf. 3—4. sz. 745—746. l.

A magyar—szovjet történész vegyesbizottság tudományos ülésszaka. /1975. szept. 16—17./. — Ismerteti: *E. T.—Sz. A.* PtK, 1975. 21. évf. 4. sz. 224—227. l.

Rákóczi-vitaülés Szécsényben. — Ismerteti: *Gyenes Vilmos.* ITK, 1975. 79. évf. 5—6. sz. 729. l.

Sári Gusztáv: Szövegfeldolgozás az általános iskolai történelemórákon. Bp. 1973. 104 l. — Ismerteti: *Bellér Béla.* Sz, 1975. 109. évf. 2. sz. 461—462. l.

Séance scientifique à l'occasion du 100e anniversaire de la réorganisation des Archives Nationales Hongroises. — Ismerteti: *Ress I.* AH, 1975. Tom. 21. No. 3—4. 503—508. l.

A szocialista hazafiság időszerű kérdései. Az egri tanácskozás előadásai. Bp. 1974. — Ismerteti: *Juhász Róbert.* PSz, 1975. 25. évf. 9. sz. 842—844. l.

Történelemtudomány — történelemtanítás. I—VI. sz. Bp. 1971—1975. — Ismerteti: *Pritz P.* AH 1975. Tom. 21. No. 3—4. 483—488. l.

Les vingt-cinq ans de l'Institut des Scien. ces Historiques. — Ismerteti: *Pál L.* AH 1975. Tom. 21. No. 3—4. 489—503. l.

III. EGYETEMES TÖRTÉNELEM

1. Összefoglaló munkák

a) Forrásközlések, feldolgozások

V. V. Alekszejev: Az ember és a természeti környezet kölcsönviszonya a legrégibb időtől napjainkig. /Szovjet—magyar történész találkozó Szibériában 1974./ TSz, 1975. 18. évf. 4. sz. 731—738. l.

Árkus István: Spanyolország négy nehéz évtizede. 2. No pasaran. Nsz, 1975. 33. évf. 277. sz. 6. l., 3. Egymillió halott. Nsz 1975. 33. évf. 277. sz. 6. l.

[Bethlen Oszkár—[Blaskovits] János—Lábádi Lajos]: A magyar és a nemzetközi munkásmozgalom története. 1848—1945 A Marxizmus—leninizmus Esti Egyetem tankönyve. Bp. 1975. Kossuth K. 423 l.

Bolyki János: A természettudományok és a teológia. 1. Az egyházatyák előtti kortól a reformációig. ThSz, 1975. 1—2. sz. 3—11. l., 2. A reneszánsztól és a reformációtól az újkorig. ThSz, 1975. 3—4. sz. 73—81. l., 3. A XVII. századtól a XIX. század végéig. ThSz, 1975. 5—6. sz. 137—147. l.

Ceram C. W.: A régészet regénye. /Götter, Gräber und Gelehrte. Roman der Archäologie./ /Ford.: Gottschlig Ferenc/ 3. bőv. kiad. Bp. 1975. Gondolat K. 382 l., 16 t.

Darvas Gábor: Évezredek hangszerei. /2. átd. kiad./ Bp. 1975. Zeneműkiadó, 333 l.

Duby, Georges—Mandrou, Robert: A francia civilizáció ezer éve /Histoire de la civilisotion française./ Ford. Ádám Péter, Pataki Pál. /Bev. *H. Balázs Éva./.* Bp. 1975. 574 l.

Embertől-emberig. A cseesen-ingus nép története és irodalma. Bev. és szerk.: *Győri László.* /Kiad. a Tatabánya, Megyei Könyvtár./ Tatabánya. 1975. 71 l.

Helmuth von Glasenapp: Az öt világvallás /Die fünf Weltreligionen./ Bráhmanizmus, buddhizmus, kínai univerzizmus, kereszténység, iszlám. Bp. 1975. Gondolat K. 525 l.

A háborúk és a hadművészet története. /Isztorija vojn i voennogo iszkuszsztva./ Szerk. biz. vez.: Sz. Sz. Lotockij. Bp. 1975. Zrínyi K. 525 l., 30 t.

Jankovics Miklós: Történeti visszapillantás a háziló eredetére. AtSz, 1975. 17. évf. 1—2. sz. 205—233. l.

Joó Rudolf: Nemzetiségek Nyugat-Európában: a bretonok. Tiszatáj, 1975. 29. évf. 2. sz. 69—75. l.

Kis Aladár: Olaszország története. 1748—1968. Bp. 1975. Akadémiai K. 322 l.

Kónya István: A kálvinizmus társadalomfelfogásához. Tájékoztató, 1975. 3. sz. 7—35. l.

Kónya István: Tanulmányok a kálvinizmusról. Bp. 1975. Akadémiai K. 179 l.

Leszman, Edvin: Történelmi és földrajzi komplex tanulmányi kirándulások Lengyelországban. Ttan, 1975. 20. évf. 5. sz. 20—23. l.

Lőrincz László: Mongol mitológia. Bp. 1975. Akadémiai K. 241 l., 4 t. /Kőrösi Csoma kiskönyvtár 14./

Montesquieu, [Charles Louis de Secondat]: A rómaiak nagysága és hanyatlása. /Considérations sur les causes de la grandeur des Romains et de leur décadence./ Bp. 1975. M. Helikon — Európa 271 l.

Polonyi Péter: Kínai utópiák. Világosság, 1975. 16. évf. 8—9. sz. 512—517. l.

Zala István: Spanyolország négy évtizede. 1. A Bourbonoktól a népfrontig. Msz, 1975. 33. évf. 275. sz. 6. l.

Szabó L. István: Spanyolország négy nehéz évtizede. 4. Semlegesség madridi módra. Nsz, 1975. 33. évf. 275—278. sz. 6. 6, 6, 6 l.

Tóth Erzsébet: Szovjet régészeti ásatások. Europid típusok Ázsia közepén. MN, 1975. 31. évf. 277. sz. 5. l.

A történelemtanítás időszerű kérdései a Szovjetunióban. /Válogatás a szovjet metodikai irodalomból. Szerk. és bev. *Szebenyi Péter;* ford. Dürr Béla./ Bp. 1975. Tankönyvkiadó 229 l.

Vámos Imre: A Vatikán és a jezsuiták. Világosság, 1975. 16. évf. 7. sz. 451—454. l.

Világtörténet képekben. 2. köt. 1640-től 1970-ig. *Márkus László—Hanák Péter:* /Újkor/— *Ormos Mária — Ránki György:* /Legújabb kor/. Bp. 1975. Gondolat K. 840, LXXII l.

Vincze Edit: Taposók és prések. /Adatok a kelet-európai borkultúra történetéhez./ Et, 1975. 86. évf. 1. sz. 104—152. l.

A vízimadarak népe. Tanulmányok a finnugor rokon népek élete és műveltsége köréből. /Vál., szerk. Gulya János./ Bp. 1975. Európa K. 508 l.

Verešik, Ján: Urbanizálódás Szlovákiában az utóbbi 100 évben; a városiasodás további útja. FöK, 1975. 23. évf. 1. sz. 43—60. l.

Voltak-e hát boszorkánytársaságok? Világosság, 1975. 16. évf. 6. sz. 388—390. l.

b) Ismertetések

Duby-Mandrou: A francia civilizáció ezer éve. Bp. 1975. Gondolat. — Ismertetik: *Rázsó Gyula.* MH, 1975. 8. évf. 219. sz. 10. l., — *Szabolcs Ottó.* Ttan 1975. 20. évf. 5. sz. 25—26. l.

Hundert Jahre österreichische Strafprozess ordnung. 1873—1973. /Az osztrák büntető perrendtartás száz éve. 1873—1973. Hrsg. v. Liebscher —. F. Müller. Wien—New York, 1973./ 219 l. — Ismerteti: *Nagy Lajos.* ÁJ, 1975. 18. évf. 3. sz. 478—480. l.

Johnston, William M.: The Austrian Mind. Berkeley-Los Angeles-London, 1972. 515 l. — Ismerteti: *Pók Attila.* AH 1975. Tom. 21. No. 3—4. 458—462. l.

Kiss Aladár: Olaszország története 1748—1968. Bp. 1975. — Ismerteti: *Katona Jenő.* Kts, 1975. 25. évf. 8. sz. 493—495. l.

Mongolian Studies, edited by Louis Ligeti. Bp. 1970. — Ismerteti: *Cornélie Melles.* AO, 1975. 29. tom. 1. fasc. 119—123. l.

Morton, A, L,: Angol utópia. Bp. 1974. — Ismerteti: *Földényi F. László.* Világosság, 1975. 16. évf. 8—9. sz. 565—567. l.

Problemi archeologii i drevnej isztorii ugrov. Moszkva, 1972. — Ismerteti: *Veres Péter.* ET, 1975. 86. évf. 1. sz. 221—226. l.

Schneider, Wolf: Városok Urtól Utópiáig. Bp. 1973. — Ismerteti: *Granasztói György* TSz, 1975. 18. évf. 1. sz. 127—132. l.

Világtörténelmi kisenciklopédia. Bp. 1973. 811 l. — Ismerteti: *Niederhauser Emil.* Sz, 1975. 109. évf. 2. sz. 454—455. l.

Erich Zöllner: Geschichte Österreichs. Von den Anfängen bis zur Gegenwart. 5., vermehrte Auflage. München. /1974/ 694 l. — Ismerteti: *Niederhauser Emil.* AH 1975. Tom. 21. No. 3—4. 439—445. l.

2. Ókor

a) Forrásközlések, forrásismertetések

Biró M[ária]: The Inscriptions of Roman Britain. AAr. 1975. 27. tom. 1—2. fasc. 13—58. l.

Róma istenei. /Összeáll., bev. és jegyz.: *Hahn István./* Bp. 1975. Gondolat K. 250 l.

Seneca, [Lucius Annaeus]: Erkölcsi levelek. /Epistulae ad Lucillium./ [Ford., utószó és jegyz.: Kurucz Ágnes.] Bp. 1975. Európa K. 341 l.

Suetonius Tranquillus [Caius]: A caesarok élete. /De vita caesarum./ Életrajzok. /Utószó és jegyz.: Hegyi György./ Bp. 1975. M. Helikon—Európa K. 377 l. /Bibliotheca classica./

Szent Biblia, azaz Istennek Ó és Új Testamentomában foglaltatott egész Szent Írás. Ford. Károli Gáspár. /Az eredeti szöveggel egybevetett és átd. kiad./ Bp. 1974. 797, 269 l.

Újszövetségi Szentírás. Bp. 1974. [Pécs]. 351 l.

b) Feldolgozások

Clark, Grahame: A világ őstörténete. /World prehistory./ /Ford.: Sárkány Mihály./ Bp. 1975. Gondolat K. 445. l. /Társadalomtudományi könyvtár./

Hahn István: A késő antik utópia. Világosság, 1975. 16. évf. 8—9. sz. 470—477. l.

Hahn István: Az Ószövetség társadalomképe és az ázsiai termelési mód. Világosság, 1975. 16. évf. 2. sz. 73—79. l.

Hahn István: A plebejusok és a nemzetiségi társadalom. AT 1974. 21. köt. 2. sz. 150—176. l.

Hahn I[stván]: Plebei i rodovoe obscsesztvo. Bp. 1975. Akadémiai K. 31 l. /Studia historica Academiae Scientiarum Hungaricae 94./

Harmatta János: A sasanida közigazgatás történetéhez a késő antik Egyiptomban. AT 1974. 21. köt. 2. sz. 250—255. l.

Harmatta János: Tacitus történetszemléletéhez. AT 1974. 21. köt. 2. sz. 239—249. l.

Kalicz Nándor—Makkay János: Az európai civilizáció bölcsője — a városi forradalom. ÉlT, 1975. 30. évf. 50. sz. 2374—2379. l.

Keresztényi József: Moravcsik Gyula és az ókori olimpiák története. /Klny.: Testneveléstudomány./ Bp. 1974. 123—134. l.
/A Budapesti Egyetemi Könyvtár kiadványai 36./

Komoróczy Géza: A földtulajdon az ókori Mezopotámiában és az ún. ázsiai termelési mód elmélete. MTAFT 1975. 24. köt. 1. sz. 129—144. l.

Maróti Egon: A vilicus és az itáliai villagazdaság. AT 1974. 21. köt. 2. sz. 189—203. l.

Maróti Egon: A vízimalom európai elterjedésének történetéhez. /A magyar őstörténet és az antik gazdaságtörténet kapcsolatához./ AT 1975. 22. köt. 1. sz. 55—74. l.

Puskás Ildikó: Az ókori India és az ázsiai termelési mód problémája. MTAFT 1975. 24. köt. 1. sz. 145—158. l.

Sajó András: Platón állam- és jogfelfogásának egyes kérdései. ÁJ, 1975. 18. évf. 4. sz. 609—633. l.

Thomson, George: Az első filozófusok. Tanulmány az ókori görög társadalomról. /Ford. Rozsnyai Ervin./ Bp. 1975. Kossuth K. 382 l.

Zaicz Gábor: Finnugor régészeti kultúrák az újkőkortól a vaskorig. NyK 1975. 77. köt. 1. sz. 270—284. l.

c) Ismertetések

Hegyi Dolores: ΜΗΔΙΣΜΟΣ. Perzsabarát irányzat Görögországban. Bp. 1974. 103 l. — Ismerteti: *Sarkadi János.* AT 1975. 22. köt. 1. sz. 163—167. l.

Mehl, A.: Tacitus über Kaiser Claudius. München. 1974. — Ismerteti: *Scheiber Sándor.* AT 1974. 21. köt. 2. sz. 298—300. l.

Polányi Imre: Az ókori világ története. (Tanárképző Főiskolai Tankönyvek.) Bp. 1973. 368 l. — Ismerteti: *Redő Ferenc.* AT 1975. 22. köt. 1. sz. 159—161. l.

Die Probleme der Archäologie der Ungeschichte der Ugrier. Moskau. 1972. — Ismerteti: *Veres P[éter].* AO 1975. 27. tom. 1—2. fasc. 238—242. l.

A római jog világa. Szerk.: Diósdi György. Bp. 1973. 253 l. (Európai antológia. Róma.) — Ismerteti: *Ferenczy Endre.* Sz, 1975. 109. évf. 2. sz. 462—465. l.

A római művészet világa. Az ősidőktől Augustusig. Bp. 1974. — Ismerteti: *Török László.* Ars Hungarica, 1974. 2. sz. 440—444. l.

Ürögdi György: Kleopátra. Bp. 1972. 274 l., 38 t. — Ismerteti: *Redő Ferenc.* AT 1975. 22. köt. 1. sz. 175—177. l.

3. Középkor

a) Forrásközlések, feldolgozások

András László: Alapos gyanú. /Kolombusz nyomában./ Valóság, 1975. 18. évf. 10. sz. 50—66. l.

Bartha Antal—Erdélyi István: A kelet-európai sztyeppe népei a korai középkorban. MT 1975. 20. köt. 11. sz. 696—699. l.

Cytowska, Maria: Erasmus és a törökök. FK 1975. 21. évf. 1. sz. 93—100. l.

Ecsedy Ildikó: Törzs és birodalom, törzs és társadalom a türk korban. ET, 1975. 86. évf. 1. sz. 91—103. l.

Irmscher, Johannes: A hellén polisz-ideológia és a bizánciak. Sz, 1975. 109. évf. 2. sz. 373—385. l.

Kónya István: A reformáció fő irányzatai. A kálvinizmus „ideológiai környezete". AUDmarx, Debrecen 1974. 110. sz. 3—27. l.

Makkai L/ászló/: État des ordres et théocratie calviniste au XVI siècle dans l'Europe centro-orientale. Bp. 1975. Akadémiai K. 20 l.
/Studia historica Academiae Scientiarum Hungaricae 99./

A mozdulatlan történelem. [Emmanuel Le Roy Laduire tanulmányáról. Annales 1974/3.] Világosság, 1975. 16. évf. 6. sz. 386—388. l.

Rédei Károly—Róna-Tas András: A bolgár—török—permi érintkezések néhány kérdése. NyK 1975. 77. köt. 1. sz. 31—44. l.

Rónai Mihály András: Boccaccio. Nsz, 1975. 33. évf. 299. sz. 9. l.

Schütz, E.: Eine armenische Chronik von Kaffa aus der erstem Hälfte des 17. Jahrhunderts. AO 1975. 29. tom. 2. fasc. 133—186. l.

Simon Robert: A mekkai kereskedelem kialakulása és jellege. Bp. 1975. Akadémiai K. 168 l.
/Értekezések a történeti tudományok köréből. U. S. 75./

Székely Gy[örgy]: Le passage à l'économie basé sur la corvée en Europe centrale et orientale et l'année 1514. Bp. 1975. Akadémiai K. 21 l.
/Studia historica Academiae Scientiarum Hungaricae 98./

Szentmihályi Szabó Péter: Az anglikán reformáció kezdetei. Világosság, 1975. 16. évf. 7. sz. 401—405. l.

Szőnyi György Endre: Hermeneutikus filozófia és mágia a reneszánszban. Az újabb kutatások eredményeiből. Világosság, 1975. 16. évf. 7. sz. 443—446. l.

Tatár György: Thomas Münzer, a Gideon kardjával. Világosság, 1975. 16. évf. 8—9. sz. 479—486. l.

Wittmann Tibor: Das goldene Zeitalter der Niederlande. /Németalföld aranykora./ Leipzig — Budapest, 1975. Koehler u. Amelang — Corvina, 346 l., 22 t., 1 térk.

b) Ismertetések

Barber, Richard: The Kinght and Chevalry. /Longman, London, 1970. 383 l./ — Ismerteti: *Borossy András.* HK, 1975. XXII. évf. 3. sz. 590—591. l.

Boxter C. R.: The portuguese Seaborn Empire 1415—1825. London. 1973. Penguin Books. — Ismerteti: *Niederhauser Emil.* Sz, 1975. 109. évf. 1. sz. 184—185. l.

Georges, Duby: Le dimanche de Bouvines. Gallimard, Paris. 1973. 320 l. — Ismerteti: *Ádám Péter.* HK, 1975. XXII. 3. sz. 586—588. l.

Friedenthal, Richard: Luther élete és kora. Bp. 1973. Gondolat. — Ismerteti: *Ladányi Sándor.* Sz, 1975. 109. évf. 1. sz. 181—182. l.

Gurevics, A. J.: A középkori ember világképe. Bp. 1974. — Ismerteti: *Könczöl Csaba.* Valóság, 1975. 18. évf. 7. sz. 104—106. l.

Günther, Franz: Der deutsche Bauernkrieg. Darmstadt, 1972. — Ismerteti: *H. H. Müller.* AtSz. 1975. 17. évf. 1—2. sz. 245. l.

Hoffmann, Holger: Studien zur Emblematik der 16. Jahrhunderts. Utrecht, 1971. — Ismerteti: *Klaniczay Tibor.* ITK, 1975. 79. évf. 2. sz. 246—247. l.

Káldy-Nagy Gyula: Szulejmán. Bp. 1974. Gondolat. — Ismerteti: *Mészáros László.* Sz, 1975. 109. évf. 1. sz. 197—201. l.

Kéry Bertalan: Kaiser Sigismund. Ikonographie. Wien — München, 1972. — Ismerteti: *Végh János.* MüÉ, 1975. 24. évf. 1. sz. 78—80. l.

John Locke: Levél a vallási türelemről. Latin—magyar nyelvű szöveg. Bev.: *Mátrai László.* Bp. 1973. Akadémiai K. — Ismerteti: *Ladányi Sándor.* Sz, 1975. 109. évf. 3—4. sz. 737—739. l.

Prinz, Friedrich: Klerus und Krieg im früheren Mittelalter. /Monographien zur Geschichte des Mittelalters. Bd. 2. Stuttgart, 1971. 216. l./ — Ismerteti: *Borossy András.* HK, 1975. XXII. évf. 3. sz. 588—589. l.

Reden, Armgard von: Landständische Verfassung und fürstliches Regiment in Sachsen-Lauenburg /1543—1689/. [Rendi alkotmány és fejedelmi kormányzat Szász-Lauenburgban.] Göttingen. 1974. — 284 l. — Ismerteti: *Benda Kálmán.* Sz, 1975. 109. évf. 2. sz. 441—442. l.

Sabeau, D. W.: Landbesitz und Gesellschaft am Vorabend des Bauernkrieges. Stuttgart. 1972. — Ismerteti: *H. H. Müller.* AtSz, 1975. 17. évf. 1—2. sz. 243—244. l.

4. Újkor

a) Forrásközlések, forrásismertetések

A francia felvilágosodás morálfilozófiája. Válogatás. /Vál. szerk. és az utószó: *Ludassy Mária.*/ Bp. 1975. Gondolat K. 949 l.

Kapronczay Károly—Vida Tivadar: Tarczay Kálmán Törökországból 1871-ben írt levelei. CMed, 1975. 73—74. sz. 254—279. l.

Saint-Simon, [Luis de Rouvroy], herceg emlékiratai. /Mémoires. . ./ [Vál. szerk. utószó és jegyz.: *Réz Pál.*] Bp. 1975. Európa K. 806 l.

[Sévigné, Marie de Rabutin-Chantal, Mme de] Sévigné levelei. /Vál. Lukácsy Sándor./ [Bev.] *Gyergyai Albert.* /Jegyz.: *Németh Miklós, Somló Vera./* /Bp./ 1975. M. Helikon — Európa K. 550 l.

b) Feldolgozások

Bart István: When the Recent Past Turns into History. NHQu 1975. Vol. 16. No. 60. 158—166. l.

Benedek István: Lamarck és kora./2. kiad./ Bp. 1975. Gondolat — Magvető K. 430 l. /Benedek István munkái./

Bertold, Rudolf: A német mezőgazdasági gép- és műtrágyaipar keletkezésének népgazdasági vonatkozásai 1850—1870. TSz 1975. 18. évf. 4. sz. 692—700. l.

Boglár Lajos—Bognár András: Éder X. Ferenc leírása a perui missziókról a XVIII. században. ET, 1975. 86. évf. 1. sz. 181—192. l.

Daszkalakisz Aposztolosz: Nemzeti és társadalmi mozgalmak Délkelet-Európa országaiban: közös vonásaik és sajátosságaik a XX. sz. kezdetéig. Helikon, 1975. 21. évf. 2. sz. 196—200. l.

Diószegi István: A tripoliszi kaland és a bécsi közjáték. Az első világháború előtti évek történetéből. MN, 1975. 31. évf. 290. sz. 5. l.

Galántai József: Szarajevótól a háborúig. 1914. július. Bp. 1975. Kossuth K. 222 l., 8 t.
/Népszerű történelem./

I. Gonda: The Austro-Hungarian Monarchy and the Unrestricted Submarine Warfare AH 1975. tom. 21. No. 1—2. 53—97. l.

Gunst Péter: Az agrárfejlődés és a parasztság regionális típusai Európában. /Különös tekintettel Kelet-Európára./ ET, 1975. 86. évf. 2—3. sz. 380—398. l.

Harsányi Iván: A munkásegység feltételeinek érlelődése az ausztriai felkelés időszakában. NMTévk Bp. 1975. 74—88. l.

Hill, Christopher: A radikális Milton. Világosság, 1975. 16. évf. 7. sz. 408—414. l.

Hopp Lajos: Ibrahim Müteferrika /1674/75? —1746/ fondateur de l'imprimerie turque. AO 1975. 29. tom. 1. fasc. 107—113. l.

Jemnitz J[ános]: Between revolution and reformism. The european class movement in 1917. Bp. 1975. Akadémiai K. 37 l. /Studia historica Academiae Scientiarum Hungaricae 118./

Jemnitz János: Az első munkáspárti kormány Angliában. NMTévk Bp. 1975. 52—63. l.

Jemnitz János: A II. Internacionálé 1904. évi amszterdami kongresszusa. PtK, 1975. 21. évf. 2. sz. 93—121. l.

Jemnitz János: Millerand kormányba lépése és a miniszterializmus vitája. /1899/. NMTévk Bp. 1975. 28—40. l.

Jemnitz János: William Morris szocializmus-utópiája. Világosság, 1975. 16. évf. 8—9. sz. 505—511. l.

Jemnitz János: A nemzetközi munkásmozgalom az első világháború éveiben. 1914—1917. Bp. 1975. Akadémiai K. 607 l.

Kapronczay Károly: Ludwig Rydynger. OHl, 1975. 116. évf. 26. sz. 1530—1531. l.

Kirschner Béla: A permanens forradalom lenini elméletének fejlődése. NMTévk Bp. 1975. 7—27. l.

Kislégi Nagy Dénes: Emlékezés Saint-Simonra. ÉlT, 1975. 30. évf. 20. sz. 919—924. l.

Klingenstein, Grete: Kaunitz államkancellár származása és neveltetése. Sz, 1975. 109. évf. 5—6. sz. 986—1000. l.

Kövér György: A századforduló orosz társadalmának képe L. D. Trockij /Bronstejn/ korai publicisztikájában. 1903-ig. AUD-hist 1975. 21/9. 36—49. l.

Krizsán László: „Homo Regius" in Africa. [„Homo Regius" Afrikában.] /In commemoration of the centenary of David Livingstone's death/ Bp. 1975. 43 l. /Studies on developing countries 78./

Lefebvre, Georges: Napoleon. Bp. 1975. Gondolat K. 783 l.

Lengyel István: A breszt-litovszki béketárgyalások. Bp. 1975. Kossuth K. 309 l.

Ludassy Mária: A 2440-es esztendő. Kommunista és anarchista utópiák a XVIII. századi Franciaországban. Világosság, 1975. 16. évf. 8—9. sz. 489—497. l.

Lumber Hyman: Az amerikai kapitalizmus fejlődésének néhány vonása. BSz, 1975. 18. évf. 12. sz. 68—75. l.

H. I.: Macaria — tudomány és utópia 1641-ben. Világosság, 1975. 16. évf. 8—9. sz. 559—561. l.

Madaras Éva: Az osztrák keresztényszociálisok reformprogramjai a párttá alakulás kezdetén. /1889—1892/. AUDhist 1975. 21/9. 3—35. l.

Menyhárt Lajos: A parlamentarizmus kérdése az 1905-ös orosz forradalom első szakaszában. AUDhist 1975. 21/9. 50—83. l.

Menyhárt Lajos: Szikrától lobban a láng. Hetvenöt éve jelent meg a lenini Iszkra. Nsz, 1975. 33. évf. 302. sz. 6. l.

Nedeljković Dušán: A balkáni népek szabadságharcai és népköltészetük reneszánsza. /Ford.: Z. Mihályfi Zsuzsa./ Helikon, 1975. 21. évf. 2. sz. 215—218. l.

A nemzetközi munkásmozgalom történetéből. Évkönyv. /kiad.: Az MSzMP Központi Bizottságának Párttörténeti Intézete, MSzMP Politikai Főiskola/ Szerk.: Harsányi Iván, Jemnitz János. Bp. 1975. Kossuth K. 363 l.

kg.: Oneida — egy XIX. századi amerikai kommuna története. Világosság, 1975. 16. évf. 8—9. sz. 562—564. l.

Peschka Vilmos: Polgári jogelméleti gondolkodás a XX. század első felében. Gazdaság és Jogtudomány, 1975. 9. köt. 1—2. sz. 169—217. l.

Pollák Zsuzsanna: Koch Róbertről. CMed, 1975. 15. évf. 4. sz. 418—423. l.

Ruszoly József: A választási bíráskodás története Európában. Szeged, 1975. 57 l.
/Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta juridica et politica 22 /7./

Salgó L[ászló]: Du rôle des facteurs économiques et politiques de la politique coloniale française dans la période d'après 1871. Bp. 1975. Akadémiai K. 23 l.
/Studia historica Academiae Scientiarum Hungaricae 110./

Somogyi Éva: Pläne zur Neugestaltung der Habsburger Monarchie nach dem Preussisch—Österreichischen Krieg von 1866. AH 1975. tom. 21. No. 1—2. 17—51. l.

Stacton, David: A Bonaparték. /The Bonapartes./ Bp. 1975. Corvina K. 459 l.

Szabad György: Kossuth az Amerikai Egyesült Államok politikai berendezkedéséről. Sz, 1975. 109. évf. 3—4. sz. 551—573. l.

Szabad Gy[örgy]: Kossuth on the political system of the United States of America. Bp. 1975. Akadémiai K. 31 l. /Studia historica Academiae Scientiarum Hungaricae 106./

Szabó László: Przemysl. ÉlT, 1975. 30. évf. 26. sz. 1209—1212. l.

Szentmihályi Szabó Péter: Az angol nacionalizmus és patriotizmus. Valóság, 1975. 18. évf. 7. sz. 88—90. l.

Szigethy Gábor: Velencei víziók. Emlékezzünk Santanellára. MN, 1975. 31. évf. 199. sz. 4. l.

Veresik, Ján: Urbanizálódás Szlovákiában az utóbbi 100 évben; a városiasodás további útja. FöK, 1975. 23. évf. 1. sz. 43—60. l.

Zsigmond L[ászló]: La place de la Commune de Paris dans l'histoire des idées politiques françaises. Bp. 1975. Akadémiai K. 24 l. /Studia historica Academiae Scientiarum Hungaricae 111./

c) Ismertetések

Allmayer-Beck, J. C.: Die K. /U./ K. — Armee 1848—1914. München. 1974. — Ismerteti: *Kun József.* HK, 1975. 22. évf. 2. sz. 385—387. l

Barton Peter: Ignatius Aurelius Fessler. Barockkatholizismus, Romantik, Erweckungsbewegung. Wien—Köln—Graz, 1969. 635 l. — Ismerteti: *Árvayné Rényi Zsuzsa.* Sz, 1975. 109. évf. 2. sz. 443—447. l.

Der Bauer Mittel- und Osteuropas im sozio-ökonomischen Wandel des 18. und 19. Jahrhunderts. Köln—Wien, 1973. — Ismerteti: *Niederhauser Emil.* AtSz, 1975. 17. évf. 1—2. sz. 246—249. l.

Cernovodeanu, Paul: Societatea Feudală Romanească Văzută de Călători Străini /Secolele XV—XVIII/. A román feudális társadalom a külföldi utazók szemével /XV—XVIII. sz./ Bucarest, 1973. Acad. — Ismerteti: *Bogyirka Emil,* Sz, 1975. 109. l. sz. 173—175. l.

Copeland, William R.: The Uneasy Alliance. Collaboration between the Finnish Opposition and the Russian Underground 1899—1904., Helsinki. 1973. 224 l. — Ismerteti: *Niederhauser Emil.* SSl. 1975. Tom. 21., fasc. 3—4. 460—461. l.

Földényi F. László: A magabiztos meghasonlottság regénye. Defoe „Moll Flanders"e: a történelem és a regény iróniája. Világosság, 1975. 16. évf. 7. sz. 415—421. l.

Galántai József: Szarajevótól a világháborúig, 1914 július. Bp. 1975. Kossuth K. — Ismerteti: *Gonda Imre.* Nsz, 1975. 33. évf. 249. sz. 7. l.

Hobsbawm, E. J.—Rudé, G.: Captain Swing. /Swing kapitány./ Penguin University Books. Bungay, Suffolk, 1973. 380 l. — Ismerteti: *Haraszti Éva.* Sz, 1975. 109. évf. 2. sz. 438—440. l.

Hobsbawm, Eric: Primitív lázadók. Bp. 1974. Kossuth K. — Ismerteti: *H. Haraszti Éva.* Sz, 1975. 109. évf. 3—4. sz. 730—732. l.

Jemnitz János: A nemzetközi munkásmozgalom az első világháború éveiben, 1914—1917. Bp. 1975. Akadémiai K. — Ismerteti: *Érényi Tibor.* Nsz, 1975. 33. évf. 290. sz. 7. l.

Lengyel István: A breszt-litovszki béketárgyalások. Bp. 1975. Kossuth K. — Ismerteti: *Jemnitz János.* Nsz, 1975. 33. évf. 255. sz. 7. l.

A nemzetközi munkámozgalom történetéből. Évkönyv. Szerk.: Harsányi Iván és Jemnitz János. Bp. 1975. Kossuth K. 363 l. — Ismerteti: *Mucsi Ferenc.* Nsz, 1975. 33. évf. 225. sz. 7. l.

Norman, Edward: A History of Modern Ireland. 1973. Pelican Books. /A modern Írország története./ — Ismerteti: *Pók Attila.* Sz, 1975. 109. évf. 725—728. l.

Palotás Emil: A Balkán-kérdés az osztrák-magyar és az orosz diplomáciában a 19. század végén. Bp. 1972. 233 l. — Ismerteti: *Szász Zoltán.* Sz, 1975. 109. évf. 2. sz. 425—426. l., — *Szász Zoltán.* AH 1975. 21. köt. No. 1—2. 234—236. l.

A Párizsi Kommün. Szerk.: Erényi Tibor és Vészi Béla. Bp. 1973. Akadémiai K. 144 l. — Ismerteti: *Kurunczi Jenő.* Sz, 1975. 109. évf. 5—6. sz. 1116—1117. l.

Parry, J. H.: The Spanish Seaborn Empire. London, 1973. Penguin Books. — Ismerteti: *Niederhauser Emil.* Sz, 1975. 109. évf. 1. sz. 185—186. l.

R. Plaschka—H. Haselsteiner—A. Suppan: Innere Front. Militärresistenz, Widerstand und Umsturz in der Donaumonarchie 1918. /Vlg. für Geschichte und Politik. Wien, 1974. I—II. 840 l./ — Ismerteti: *Farkas Márton.* HK, 1975. 22. évf. 3. sz. 581—585. l.

Staatsgründungen und Nationalitätsprinzip. /Studien zur Geschichte des neunzehnten Jahrhunderts. Abhandlungen der Forschungsabteilung des Historischen Seminars der Universität Köln 7./ Unter Mitwirkung von Peter Alter, herausgegeben von Theodor Schieder. München-Wien. 1974. 196 l. — Ismerteti: *Niederhauser Emil.* AH 1975. Tom. 21. No. 3—4. 463—465. l.

Verosta, Stephan: Theorie und Realität von Bündnissen /Heinrich Lammasch, Karl Renner und der Zweibund 1897—1914./ Szövetségek elmélete és realitása. /Heinrich Lammasch, Karl Renner és a Kettősszövetség 1897—1914./ Wien, 1971. Europa Vlg. — Ismerteti: *Somogyi Éva.* Sz, 1975. 109. évf. 1. sz. 177—179. l.

Winstanley, Gerard: The Law of Freedom and other Writings. 1973. Pelican Books. A szabadság törvénye és más írások. — Ismerteti: *Árvay Péterné.* Sz, 1975. 109. évf. 3—4. sz. 728—730. l.

Zala Tamás: Az újvilág próbatétele. Társadalomrajz a századforduló Amerikájáról. Bp. 1975. Kossuth K. 403 l. — Ismerteti: *Jeszenszky Géza.* Sz, 1975. 109. évf. 5—6. sz. 1136—1137. l.

5. Legújabb kor

a) Forrásközlések, forrásismertetések

(Budennüj], [Szemen Mihajlovics]: Új utakon. /Visszaemlékezések./ Bp. 1975. Zrínyi K. 408 l., 4 t. A szerző „A megtett út" — Projdennüj put' — c. önéletrajzának 3. kötete.

Csujkov. V[aszilij] I[vanovics]: A harmadik birodalom bukása. /Konec tretego rejha./ [Visszaemlékezések]. Bp. 1975. Zrínyi K. 344 l., 12 t.

Fekete Ferenc: Az állattenyésztés fejlődése az európai szocialista országokban. Nemzetközi Mezőgazdasági Szemle, 1975. 19. évf. 1. sz. 5—10. l.

Grundig, Lea: Eleven láng. /Geschichte und Gesichte./ /Visszaemlékezések./ Bp. 1975. Kossuth K. 228 l., 12 t.

Majszkij, I[van] M[ihajlovics]: Egy szovjet diplomata visszaemlékezései. /1925—1945./ Bp. 1975. Gondolat K. — Kossuth K. 654 l.

A második világháború számokban. BSzoc, 1975. 18. évf. 5. sz. 48—56. l.

Popov, Borisz: Viharos idők. /Burevesztni vremena./ [Visszaemlékezések] Bp. 1975. Zrínyi K. 342 l.

Soós Pál: Emlékezés a Nagy Honvédő Háborúra. HK, 1975. 22. évf. 2. sz. 372—379. l.

/Százhuszonöt/ 125 levél. Európai ellenállók búcsúlevelei. Bp. /1974/, Zrínyi K. 246 l.

Tuhacsevszkij, /Mihail Nikolaevics/ válogatott művei. Bp. 1975. Zrínyi K. 347 l., 1 t. /Válogatás a szerző Izbrannüe proizvedenije című műve alapján./

Vasziljevszkij, A[lekszandr] M[ihajlovics]: A vezérkar élén. /Delo vszej zsizni. [Visszaemlékezések.] Bp. 1975. Zrínyi — Kossuth K. 542 l.

A Varsói Szerződés 20 éve. Dokumentumok. Külpolitika 1975. 2. évf. 2. sz. 80—113. l.

b) Feldolgozások

Ács Ilona: A nemzeti mozgalom kialakulásának és fejlődésének néhány kérdése Algériában a második világháború kitöréséig. BMEK, 1975. 3. évf. 1. sz. 102—121. l.

Ágh Attila: Az ipari társadalom „határai" avagy a posztindusztriális társadalom. Valóság, 1975. 18. évf. 10. sz. 21—31. l.

Antal Zoltán: A szovjet mezőgazdaság fejlődésének néhány fontos gazdaságföldrajzi kérdése 1928—1973 között. FöÉ, 1975. 24. évf. 2. sz. 169—191. l.

Berend T. Iván: Beruházási stratégia Közép-Kelet-Európában. MTAFT 1975. 24. köt. 1. sz. 64—88. l.

Berend T. Iván—Ránki György: Kelet-Európa gazdasági fejlődésének kérdéseihez a két világháború között. TSz 1975. 18. évf. 4. sz. 608—626. l.

Borsi Emil: Az európai népi demokratikus forradalmak. Bp. 1975. Kossuth K. 140 l.

Braun, Otto: Menetelés Kínában. /Chinesische Aufzeichnungen./ 1932—1939. Bp. 1975. Kossuth K. 406 l., 56 t.

bvp: Aki „megtanulta" a marxizmust. Száz éve született Lunacsarszkij. MH, 1975. 8. évf. 307. sz. 8. l.

Csatári Dániel: A víz lefolyik, a kövek megmaradnak. Petru Grozára emlékezve. Valóság, 1975. 18. évf. 1. sz. 23—28. l.

Csonka Rózsa: A Kommunista Internacionálé V. kongresszusa és a kommunista pártok szövetségi politikája. NMTévk Bp. 1975. 41—51. l.

Etnasi, Fernando: Az antifasizmustól az ellenállásig Olaszországban. Tájékoztató, 1975. 4—5. sz. 167—184. l.

Falaschi, Candiano: Az olasz fasizmus végnapjai. Bp. 1975. Kossuth K. 118 l. /Népszerű történelem./

Faragó Károly: A Vietnami Demokratikus Köztársaság harminc éve. Külpolitika, 1975. 2. évf. 4. sz. 19—33. l.

Freyer, Paul Herbert: Halál a tengereken. /Der Tod auf allen Meeren./ A fasiszta Németország tengeralattjáró-flottája a második világháborúban. Bp. 1975. 339 l.

Gaál, György: Az Antifasiszta Proletár Egységfront taktikájának alkalmazása az 1935. évi vajdasági sztrájkmozgalmakban. Létünk, 1975. 5. évf. 3—4. sz. 97—112. l.

Gedeon Pál: Bűn és bűnhődés. Nürnbergi memento. N, 1975. 103. évf. 272. sz. 2. l.

Gołębiowky, Bronisław: Az értelmiség perspektívái a szocializmusban. BSzoc, 1975. 18. évf. 12. sz. 117—121. l.

Grecsko, A.: A nagy győzelem és történelmi tanulságai. BSzoc, 1975. 18. évf. 3. sz. 3—14. l.

Grickevics A. P.: A Litvánia és Szovjet-Oroszország közötti diplomáciai kapcsolatok és a Litván-belorusz kapcsolatok kérdéséhez /1919—1920/. AUDhist 1975. 21/9. 84—107. l.

Gromiko, A.: A békeprogram megvalósul. Elemzés az SzKP XXIV. kongresszusán elfogadott békeprogram végrehajtásának eredményeiről. Nemzetközi Szemle, 1975. 19. évf. 12. sz. 3—19. l.

Gyenes András: November 7 a békeszerető százmilliók győzelmének jelképe. N, 1975. 103. évf. 262. sz. 1. l.

Harkó Viola: William Henry Welch. 1850—1934. OHl, 1975. 116. évf. 26. sz. 1525—1527. l.

Hermann István: Don Quijote felszabadítója. A. V. Lunacsarszkij születésének 100. évfordulójára. MN, 1975. 31. évf. 275. sz. 11. l.

Holka Gyula: A KGST-tagországok népgazdasága. StSz, 1975. 53. évf. 5. sz. 489—500. l.

Kelet-Közép-Európa a második világháborúban. /Előadások, hozzászólások./ Bp. 1974. Akadémiai K. Klny. a „Tört. Szemle 1973. 16. évf. 3—4. sz. 289—468. l."

Kerekes Lajos: Az osztrák köztársaság útja a genfi jegyzőkönyv megkötéséhez. TSz, 1975. 18. évf. 2—3. sz. 373—410. l.

Kerekes Lajos: Wirtschaftliche und soziale Lage Österreichs nach dem Zerfall der Doppelmonarchie. AH 1975. 21. köt. 3—4. sz. 349—363. l.

Kovács László: [Harminc] 30 éves a DIVSz. Bp. 1975. Ifj. Lapkiadó 62 l.

Krausz Tamás: A gyakorlati forradalmár és államférfi. Száz éve született Mihail Ivanovics Kalinyin. Nsz, 1975. 33. évf. 271. sz. 6. l.

Kruppa, Reinhold: A történelemtanítás metodikája, a Német Demokratikus Köztársaságban. Ttan, 1975. 20. évf. 3. sz. 22—25. l.

Launay, Jacques de: A fasizmus végnapjai Európában. Utószó: *Karsai Elek.* Bp. 1975. Európa. 344 l.

Láncos János: Három évtized az egységért. /A Szakszervezeti Világszövetség 30 éve./ Bp. 1975. Táncsics K. 80 l.

Imre Láng: American Neutrality Policy: Development trend 1932—1939. Annales Universitatis Scientiarum Budapestiensis de Rolando Eötvös Nominate. Sectio Historica. Tom. XVI. Separatum. Bp. 1975. 167—200. l.

Lengyel Béla: A „Forradalmi Faust". Lunacsarszkij születésének századik évfordulóján. Nsz, 1975. 33. évf. 274. sz. 7. l.

Majer Rudolfné: Az európai KGST-országok 25 éves fejlődése. Szakszervezeti Szemle, 1975. 4. évf. 2. sz. 64—70. l.

Marjai József: Húsz éves a Varsói Szerződés. Külpolitika, 1975. 2. évf. 4. sz. 103—119. l.

Marton Imre: Reakciós, konzervatív és forradalmi antiimperialista nacionalizmusok a harmadik világban. MFSz, 1975. 19. évf. 1—2. sz. 84—103. l.

Mérei Gyula: Nyugatnémet történészek az ún. keleti szerződések ellen. MT, 1975. 7. sz. 408—419. l.

Mosley, Leonard: Az elfecsérelt idő. /On borrowed time how./ /Hogyan kezdődött a második világháború?/ Bp. 1975. Zrínyi K. 425 l.

A Nagy Október öröksége. MH, 1975. 8. évf. 294. sz. 1. l.

Nagy Zs[uzsa], L.: The United States and the Danubian Basin. 1919—1939. Bp. 1975. Akadémiai K. 32 l. /Studia historica Academiae Scientiarum Hungaricae 121./

Nemes János: Az NDK megalakulásának előzményei. NMTévk Bp. 1975. 89—100. l.

A nemzetközi munkásmozgalom történetéből. Kommunisták a polgári kormányokban. Részletek I. M. Krivoguz szovjet akadémikus tanulmányából. Nsz, 1975. 33. évf. 221. sz. 4—5. l.

A NEP tapasztalatai a Szovjetunióban. [Írta] munkaközösség, vez.: L[eonid] F[edorovics] Morozov./ Bp. 1975. Kossuth K. 330 l.

A népek ítélőszéke. MN, 1975. 31. évf. 272. sz. 5. l.

Niederhauser Emil: J. V. Tarle. Születésének 100. évfordulójára. Nsz, 1975. 33. évf. 263. sz. 6. l.

Ormos Mária: A biztonsági kérdés és az Anschluss. TSz, 1975. 18. évf. 2—3. sz. 411—444. l.

Ormos M[áris]: Les problèmes de la sécurité et l'Anschluss. Bp. 1975. Akadémiai K. 146 l. /Studia historica Academiae Scientiarum Hungaricae 124./

Pócs Ervin: Infláció a gazdaságilag fejlett tőkés országokban. StSz, 1975. 53. évf. 8—9. sz. 811—820. l.

K. I.: Potsdam szelleme. N 1975. 103. évf. 180. sz. 3. l.

Puskás Ildikó—Steinbach Antal: A Tudományos Szocializmus Információs és Továbbképzési Intézet tudományos kon-

ferenciája „A fejlődő országok társadalmi viszonyairól." MTAFT, 1975. 24. köt. 1. sz. 115—144. l.

Reisberg, Arnold: /Ezerkilencszázharmincnégy/ 1934. február. [Február 1934.] Egy felkelés okai és következményei. Bp. 1975. Kossuth K. 268 l.

Ripp Géza: A kapitalizmus új válságának fő összetevői. A Politikai Főiskola Közleményei 1975. 13. évf. 4. sz. 58—83. l.

Schröder, Hans-Jürgen: Délkelet-Európa Németország gazdaságpolitikájában különös tekintettel Jugoszláviára /1933—1939/. TSz, 1975. 18. évf. 4. sz. 666—691. l.

Serfőző László: A Varsói Szerződés húsz éve. Bp. 1975. Kossuth K. 137 l., 12 t.

Surányi Róbert: Az 1924-es angol munkáspárti kormány és a Szovjetunió. NM-Tévk Bp. 1975. 64—73. l.

[Stemenko], Sz[ergej], M[atveevics]: A vezérkar a háború éveiben. Bp. 1975. Zrínyi K. — Kossuth K. 561 l., 32. t.

[Stemler Gyula]: A brit szakszervezeti mozgalom. A brit Munkáspárt és a szakszervezeti mozgalom. A „demokratikus szocializmus" brit koncepciója. Bp. 1975. 80 l.
/Szakszervezetek Elméleti Kutató Intézete. Dokumentáció./

Szanati József: A tábori tűzérség technikájának fejlődése a második világháború alatt. HK, 22. évf. 1975. 3. sz. 465—514. l.

Székely Gábor: A kommunista mozgalmak antifasiszta tevékenységéről az 1920-as évek elején. PtK, 1975. 21. évf. 4. sz. 83—103. l.

Székely György: A komintern a fasizmus ellen. ÉlT, 1975. 30. évf. 19. sz. 867—871. l.

Szokolay Katalin—Harsányi Iván: A fasizmus fölötti győzelem évfordulójára. PtK, 1975. 21. évf. 2. sz. 3—23. l.

Tokody Gyula: A német munkásmozgalmon belüli erőviszonyok 1918 novemberében és decemberében. Sz, 1975. 109. évf. 3—4. sz. 622—644. l.

Tokody Gy[ula]: Der preussisch-deutsche Konservativismus und die Frage der bürgerlichen Republik in Jahre 1918—1919. Bp. 1975. Akadémiai K. 28 l.
/Studia historica Academiae Scientiarum Hungaricae 120./

Tolnai Gyula: A munkásosztály társadalmi-politikai integrációját célzó polgári törekvések a kapitalizmusban. Társadalomtudományi Közlemények, 1975. 4. sz. 65—87. l.

Vajda Péter: A Watergate-ügy és ami mögötte van. Bp. 1975. Kossuth K. 215 l.

Várnai Ferenc: A maoizmus előzményei. Lapok a Kínai Kommunista Párt történetéből. 1. A KKP születése és a Komintern. Nsz, 1975. 33. évf. 169. sz. 6. l., 2. Kína és a világforradalom. Nsz, 1975. 170. sz. 6. l., 3. Hogyan került Mao a párt élére. Nsz, 1975. 171. sz. 6. l., 4. Hogyan lettek Mao művei „marxisták"? Nsz, 1975. 33. évf. 172. sz. 6. l., 5. Alkalmazkodás és manőver. Nsz, 1975. 33. évf. 173. sz. 6. l., 6. A fordulat előkészítése. Nsz, 1975. 33. évf. 174. sz. 4. l.

c) Ismertetések

Braun Otto: Menetelés Kínában 1932—1939. Bp. 1975. Kossuth K. — Ismerteti: *Polonyi Péter.* Nsz, 1975. 33. évf. 225. sz. 7. l.

Bromlej, N. J.—Zsukov, E., M.—Liszicina, L. H.: Mirovaja szocialisztícseszkaja szisztema. /A szocialista világrendszer./ Moszkva. 1973. Izd. Műszl'. — Ismerteti: *Balogh Rózsa.* Sz, 1975. 109. évf. 3—4. sz. 713—715. l.

Fejes Judit: A brüning-memoár és vitája a nyugat-német történeti irodalomban. TSz, 1975. 18. évf. 2—3. sz. 528—536. l.

Gazdasági fejlődés és a szocialista forradalom Latin-Amerikában. /Könyvek a forradalom kontinenséről./ — Ismerteti: *Pándi Lajos.* Tájékoztató, 1975. 3. sz. 151—162. l.

Garcia, José: Spanyolország XX. százada. Bp. 1974. — Ismertetik: *Kukovecz György.* Tájékoztató, 1975. 3. sz. 137—143. l., — *Jemnitz János.* Sz, 1975. 109. évf. 5—6. sz. 1134—1136. l.

Gramsci, Antonio: Levelek a börtönből. Bp. 1974. — Ismerteti: *Iván Géza.* Tájékoztató, 1975. 3. sz. 122—129. l.

Grunding, Lea: Eleven Láng. Bp. 1975. — Ismerteti: *M. M.* Ttan, 1975. 20. évf. 5. sz. 25. l.

Gvisianyi, L.: Szovjet-Oroszország és az Egyesült Államok. Moszkva. 1970. — Ismerteti: *Iván Géza.* Tájékoztató, 1975. 3. sz. 144—150. l.

Hadzsiivanov, Petr: Do Alpite sz prva bolgarszka Armija./Voenno Izdatelsztvo, Szofia. 1975./ 150 l. — Ismerteti: *Godó Ágnes.* HK, 1975. 22. évf. 3. sz. 569—571. l.

H. Haraszti Éva: Szerződésszegők. Az angol-német flottaegyezmény, 1935. június. Értekezések a történeti tudományok köréből, 61. Bp. 1972. 192 l. — Ismerteti: *Arday Lajos.* Sz, 1975. 109. évf. 2. sz. 447—449. l.

Howard, Michael: The Continental Commitent. The Dilemma of British Defence

Policy in the Era of Two World War. /Szárazföldi elkötelezettség. A katonapolitika dilemmája a két világháború között./ London, 1972. 173 l. — Ismerteti: *Ránki György*. Sz, 1975. 109. évf. 2. sz. 437—438. l.

Jemnitz, J.: The Danger of War and the Second International 1911. Studia Academia Scientiarum Hung. 84. — Ismerteti: *Gonda I.* AH 1975. 21. tom. No. 1—2. 236—237. l.

A Kommunista Internacionálé válogatott dokumentumai. Bp. 1975. — Ismertetik: *Kirschner Béla*. PtK, 1975. 21. évf. 3. sz. 231—233. l., *Benkes Mihály*. Pártélet, 1975. 20. évf. 7. sz. 92—94. l.

Kozlowski, Eugeniusz: Wojsko Polskie 1936—1939. Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, Warszawa. 1974. 380 l. — Ismerteti: *Lagzi István*. HK, 1975. 22. évf. 3. sz. 577—578. l.

Könyvek a kubai munkásmozgalom történetéből. *Raquel, Tibol:* Mella en „El Machete" /Mexico — 1968/ *Evelic Telleria:* Les Congresos Obreros en Cuba. /Habana, 1973./ Pensamiento Revolutionario Cubanos /Habana, 1971./ — Ismerteti: *Anderle Ádám*. Sz, 1975. 109. évf. 3—4. sz. 720—722. l.

Kratkaja isztorija SzSzSzR. I. Sz. drevnyejsih vremen do Velikoj. Oktjabr'szkoj szocialiszticseszkoj revoljucii. II. Ot Velikoj. Oktjabr'szkoj szocilaiszticseszkoj revoljucii do nasih dnej. /Moszkva. 1972—1973./ 440, 763 l. — Ismertetik: *Menyhárt L.—Niederhauser E.* — AH 1975. Tom. 21. No. 3—4. 445—454. l.

Majszkij, I. M.: Egy szovjet diplomata visszaemlékezései. Bp. 1975. — Ismertetik: *Mann Miklós*. Ttan, 1975. 20. évf. 5. sz. 27—29. l. — *Ormos Mária*. MH, 1975. 8. évf. 331. sz. 10. l.

Na vecsnije vremena — na vecsné csasy. /Vojenizdat, Moszkva, 1975./ 325 l. — Naše Vojsko, Prága, 1975. 392 l. — Ismerteti: *Godó Ágnes*. HK, 1975. 22. évf. 3. sz. 571—576. l.

A nyugateurópai munkásmozgalom dokumentumai /1944—1973/. 1—2. köt. Összeáll. és a bev. írta: Horváth J.— Johancsik J.—Stemler Gy. Bp. 1974.— Ismerteti: *Gergely Jenő*. Tájékoztató, 1975. 3. sz. 163—169. l.

Problemy frontu narodowego panstwach socijalisticznych. Wrocław—Warszawa—Gdańsk, 1973. — Ismerteti: *Sprém István*. JK, 1975. 30. évf. 8. sz. 491—494. l.

Ránki György: A második világháború története. Bp. 1973. Gondolat K. — Ismerteti: *Ölvedi Ignác*. Sz, 1975. 109. évf. 1. sz. 156—158. l.

Régi és új fasizmus. *Candiano Falaschi:* Az olasz fasizmus végnapjai. Bp. 1975. Kossuth K. — Ismerteti: *Todero Frigyes*. MH, 1975. 8. évf. 191. sz. 6. l.

Symenko, Sz. M.: A vezérkar a háború éveiben. Bp. 1975. Zrínyi K. 566 l. — Ismertetik: *Móricz Lajos*. HK, 1975. 22. évf. 3. sz. 567—568. l., *Imre Gábor*. MH 1975. 8. évf. 184. sz. 6. l., *Csoboth Attila*. N, 1975. 103. évf. 154. sz. 6. l., *Váradi György*. Nsz, 1975. 33. évf. 178. sz. 7. l.

Szabó Bálint: Felszabadulás és forradalom. Tanulmányok. Bp. 1975. Akadémiai K. — Ismerteti: *Vida István*. Nsz, 1975. 33. évf. 213. sz. 7. l.

Taylor, A. J. P.: The Second World War. London, 1975. 254 l. — Ismerteti: *Ránki György*. Sz, 1975. 109. évf. 5—6. sz. 1130—1132. l.

Tolnai György: A fejlődő országok gazdasága ma és holnap. Bp. 1975. — Ismerteti: *Steinbach Antal*. Világosság, 1975. 16. évf. 11. sz. 702—703. l.

M. N. Tuhacsevszkij válogatott művei. Bp. Zrínyi K. — Ismerteti: *Imre Gábor:* MH 1975. 8. évf. 331. sz. 10. l.

Tyutyukin, Sz. V.: Vojna, mir, revoljucija, igyejnaja bor'ba v rabocsem dvizsenii Roszszii 1914—1917 gg. /Háború, béke, forradalom, az eszmei küzdelem az orosz munkásmozgalomban 1914—1917 között./ Moszkva. 1972. — Ismerteti: *Jemnitz János*. Sz, 1975. 109. évf. 3—4. sz. 717—719. l

Willmann, Heinz: Geschichte der Arbeiter-illustrierten Zeitung 1921—1938. Berlin. 1974. — Ismerteti: *Kálmán Lászlóné*. PtK, 1975. 21. évf. 2. sz. 216—218. l.

6. Tudományos élet

Méltatások, nekrológok, beszámolók

Beszámoló a szocialista országok ékírás-kutatóinak nemzetközi konferenciájáról. MTAFT 1975. 24. köt. 1. sz. 89—92. l.

Bizánc társadalmi-gazdasági fejlődésének tipológiai sajátosságai. Nemzetközi bizantológiai szimpózium. Moszkva. 1974. szept. 24—25. /Ismerteti: *Bartha Antal*. Sz, 1975. 109. évf. 2. sz. 489—493. l.

[-mos]: Ellentmondások embere. Toynbee MN, 1975. 31. évf. 261. sz. 4. l.

Fehér Pál, E.: A forradalom történésze. — Száz éve született Jevgenyij Tarle. ÉlIr, 1975. 19. évf. 45. sz. 7. l.

Ijj. Gazda István: Einstein, a humanista. MN, 1975. 31. évf. 262. sz. 13. l.

EGYETEMI KÖNYVTÁR

Horváth Ferenc: Nemzetközi történész. szimpozion, Mogersdorf, 1975. VSz, 1975-29. évf. 4. sz. 536—541. l.

Kertész István: Die Rolle der Volkmassen in der Geschichte bis zur Herausbildung des Feudalismus c. konferencia /Berlin, 1973. november 13—16./ AT 1974. 21. köt. 1. sz. 110—112. l.

Padányi Mihályné: A XVIII. századi történelem és történészei. Helikon, 1975. 21. évf. 1. sz. 147—148. l.

A párttörténeti és marxizmus-leninizmus intézetek vezetőinek nemzetközi tanácskozása Csehszlovákiában. /1975. szeptember 23—24./ — Ismerteti: *Zs. A.* PtK, 1975. 21. évf. 4. sz. 223—224. l.

Szlavka, Petrova: Viták a fasizmusról Bulgáriában. PtK, 1975. 21. évf. 4. sz. 123—145. l.

Ritoók Zsigmond: Beszámoló a „Humanismus und Menschenbild im Orient und in der Antike" c. konferenciáról. /Halle, 1973. november 28—30./ AT 1974. 21. köt. 1. sz. 112—113. l.

Sipos Péter: Nemzetközi tudományos tanácskozás Berlinben a fasizmus fölött aratott győzelem 30. évfordulóján. PtK, 1975. 21. évf. 3. sz. 215—221. l.

Todorov, Nikoláj: A balkanisztikai kutatások helyzete, fejlődésének perspektívái. /Beszámoló a szófiai Balkanisztikai Intézet munkájáról./ Helikon, 1975. 21. évf. 2. sz. 253—255. l.

Tanulmánykötetcímek rövidítésjegyzéke

AUDhist. 7.	— Acta Univestitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth nominate. Series Historica XVIII. Magyar Történelmi Tanulmányok VII. Debrecen, 1974.
AUDhist. 8.	— Acta Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth nominate. Series Historica XX. Magyar Történelmi Tanulmányok VIII. Debrecen, 1975.
AUDmarx	— Acta Universitatis Debrecensis. Ser. Marxistica-leninistica 1974.
BMEK	— A Budapesti Műszaki Egyetem Marxizmus—Leninizmus Tanszékcsoportjának közleményei. 1975.
MSH 1.	— Memoriam saeculorum Hungariae 1. Középkori kútfőink kritikus kérdései. Bp. 1974.
MTAmé.	— A Magyar Tudományos Akadémia másfél évszázada, 1825—1975. Bp. 1975.
NMTévk.	— A nemzetközi munkásmozgalom történetéből. Évkönyv. Bp. 1975
Rkk.	— A Rákóczi-kori kutatások újabb eredményei. Pécs, 1974.
RüV.	— Rákóczi-kor Tudományos ülésszak. Vaja, 1975.
SEN	— „Sorsotok előre nézzétek". A francia felvilágosodás és a magyar kultúra. Bp. 1975.
TstT.	— Történeti Statisztikai Tanulmányok 1. Bp. 1975.
VT.	— Vastükör. /Csepel szikrái, 1945—1955./ antológia. Bp. 1975.

Folyóiratcímek rövidítésjegyzéke

AA	— Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae
AAr	— Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae
AÉ	— Archaeológiai Értesítő
AH	— Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae
AHA	— Acta Historiae Artium Academiae Scientiarum Hungaricae
ÁI	— Állam és Igazgatás
AJ	— Acta Juridica Academiae Scientiarum Hungaricae
AnthK	— Anthropológiai Közlemények
AO	— Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae
AT	— Antik Tanulmány
AtSz	— Agrártörténeti Szemle
BarMüv	— Baranyai Művelődés
BékÉl	— Békési Élet
BSz	— Borsodi Szemle
BSzoc	— Béke és Szocializmus

CMed — Orvostörténeti Közlemények. Communicationes de Historia Artis Medicinae
Dem — Demográfia
ÉlIr — Élet és Irodalom
ET — Ethnográfia
FK — Filológiai Közlöny
FöÉ — Földrajzi Értesítő
FöK — Földrajzi Közlemények
FSz — Felsőoktatási Szemle
GK — Geodézia és Kartográfia
GytD — Gyógyszerészettörténeti Diarium
HK — Hadtörténelmi Közlemények
HSz — Hevesi Szemle
IT — Irodalomtörténet
ITK — Irodalomtörténeti Közlemények
JK — Jogtudományi Közlöny
KgSz — Közgazdasági Szemle
Kts — A Könyvtáros
LK — Levéltári Közlemények
LSz — Levéltári Szemle
MFSz — Magyar Filozófiai Szemle
MG — Magyar Grafika
MH — Magyar Hirlap
MJ — Magyar Jog
MK — Magyar Könyvszemle
MMMközl — Magyar Munkásmozgalmi Múzeum Közleményei
MN — Magyar Nemzet
MNy — Magyar Nyelv
MNyőr — Magyar Nyelvőr
MP — Magyar Pedagógia
MS — Magyar Sajtó
MT — Magyar Tudomány
MTAFT — A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományi Osztályának Közleményei
MTANyI — A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei
MüÉ — Művészettörténeti Értesítő
MV — Műemlékvédelem
N — Népszava
NHQu — The New Hungarian Quarterly
NSz — Népszabadság
NyK — Nyelvtudományi Közlemények
OHl — Orvosi Hetilap
PF — Palócföld
PtK — Párttörténeti Közlemények
PSz — Pedagógiai Szemle
SSl — Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae
SSz — Soproni Szemle
StSz — Statisztikai Szemle
Sz — Századok
SzSzSz — Szabolcs-Szatmári Szemle
Tájékoztató — Tájékoztató. Filozófia. Politikai gazdaságtan. Tudományos Szo- Szocializmus.
TáSz — Társadalmi Szemle
TF — Tolnai Fórum
Ttan — Történelemtanítás
VSz — Vasi Szemle
ZT — Zalati Tükör

СОДЕРЖАНИЕ

ИЗ МАТЕРИАЛОВ ЮБИЛЕЙНОГО СОВЕЩАНИЯ, СОСТОИВШЕГОСЯ В ПАМЯТЬ ФЕРЕНЦА РАКОЦИ В ШАРОШПАТАКЕ — *Кёпеци Б.:* Освободительная борьба под руководством Ф. Ракоци и Европа — *Р. Варконьи А.:* Общественное развитие и государственная самостоятельность (абсолютизм Габсбургов и независимая Венгрия) — *Бан И.:* Ранний период просвещения и национальная культура — О международном научном симпозиуме, организованном в Шарошпатаке *(Захар Й.)* — ОТЧЁТ — Научное совещание смешанной комиссии венгерских и чехословацких историков *(—р —л)* — ОБЗОР — Эмиграция Ракоци в Турцию (сост. *М. М. Мравкарова)* — *Бенда К.:* Издания по краеведению — ИСТОРИЧЕСКАЯ ЛИТЕРАТУРА — ОБЗОР ЖУРНАЛОВ — ХРОНИКА — БИБЛИОГРАФИЯ

TABLE DES MATIÈRES

SESSION COMMÉMORATIVE RÁKÓCZI à SÁROSPATAK — *B. Köpeczi:* La guerre d'indépendance de Rákóczi et l'Europe — *Á. R. Várkonyi:* Progrès social et indépendance étatique (Absolutisme des Habsbourg et la Hongrie indépendante) — *I. Bán:* Les débuts des lumières et culture nationale — Sur la session scientifique internationale tenue à Sárospatak *(J. Zachár)* — COMPTE RENDU — Session scientifique du Comité mixte des historiens tschécoslovaques et hongrois *(—r —l)* — OBSERVATEUR — Rákóczi et les émigrés en Turquie (Réuni par M. M. Mravkarová) — *K. Benda:* Sur les éditions d'histoire régionale — LITTÉRATURE HISTORIQUE — REVUE DES REVUES — CHRONIQUE — BIBLIOGRAPHIE

CONTENTS

FROM THE REPORTS OF THE RÁKÓCZI CONFERENCE AT SÁROSPATAK — *B. Köpeczi:* The Rákóczi War of Independence and Europe — *Á. R. Várkonyi:* Social Development and Independence of the State (Habsburg Absolutism and Independent Hungary) — *I. Bán:* Early Enlightenment and National Culture — On the International Scientific Conference at Sárospatak *(J. Zachár)* — REPORT — The Scientific Conference of the Hungarian—Czechoslovak Mixed Comission of Historians *(—r —l)* — OBSERVER — The Rákóczi Exile in Turkey (Edited by *M. M. Mravkarová)* — *K. Benda:* Local History Publications — HISTORICAL LITERATURE — REVIEW OF REVIEWS — CHRONICLE — BIBLIOGRAPHY

INHALTSVERZEICHNIS

AUS DEM MATERIAL DER RÁKÓCZI-GEDENKSITZUNG — *B. Köpeczi:* Der Rákóczi-Freiheitskampf und Europa — *Á. R. Várkonyi:* Gesellschaftliche Entwicklung und staatliche Selbständigkeit (Habsburger-Absolutismus und unabhängiges Ungarn) — *I. Bán:* Frühe Aufklärung und nationale Bildung — Bericht über die internationale wissenschaftliche Session in Sárospatak *(J. Zachár)* — BERICHT — Die wissenschaftliche Session der Ungarisch—Tschechoslowakischen gemischten Kommission *(—r —l)* — BEOBACHTER — Die Rákóczi-Emigration in der Türkei (Zusammengestellt von *M. M. Mravkarowa)* — Lokalgeschichtliche Publikationen *(K. Benda)* — GESCHICHTSLITERATUR — ZEITSCHRIFTENSCHAU — CHRONIK — BIBLIOGRAPHIE

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója Műszaki szerkesztő: Agócs András
A kézirat nyomdába érkezett: 1976. XI. 24. – Terjedelem: 23,1 (A/5) ív

77.3863 Akadémiai Nyomda, Budapest – Felelős vezető: Bernát György

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető a hírlapkézbesítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (KHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül, vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010).

Példányonként beszerezhető: az Akadémiai Könyvesboltban (1368 Budapest V.' Váci utca 22. Telefon: 185-881), a KHI Hírlapboltjában (1055 Budapest V.' Bajcsy-Zsilinszky út 76. Telefon: 116-269) és minden nagyobb árusítóhelyen.

Előfizetési díj egy évre: 78,—Ft

1 szám ára: 16,—Ft

Index szám: 25.779

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat,
H-1389 Budapest, Pf. 149.

Ára: 16,— Ft
Évi előfizetési ára: 78,— Ft

INDEX: 25.779

TESTVÉRLAPJAINKBÓL

ISSN 0039—8098

HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK

1977/1. sz.

Dombrády Lóránd: Adalékok a magyar uralkodó osztályok katonapolitikájához 1927—1936
Takáts László—Fäller János—Leitner Ferenc: Katonaegészségügyi szolgálatunk megalakulása és működése a felszabadulás évében
Fortusz Mária: Egy a százezerből
Kovács Jenő: A vasútépítők lapjáról
Somogyi János: Kapostól a Donig, Dontól az Oderáig

Történelmi Szemle

1976/4. sz.

Paulinyi Oszkár: Vállalkozás és társadalom
Jean Bouvier: Banktőke, ipari tőke, finánctőke
Ránki György: Az 1939-es budapesti választások
Tausz Anikó: Adalékok a magyar ipari munkásság helyzetéhez 1919 és 1929 között
Fehér András: A népi demokratikus korral foglalkozó helytörténeti irodalom kialakulása és főbb jellemzői
Kosáry Domokos: Felvilágosult abszolutizmus — felvilágosult rendiség

AGRÁRTÖRTÉNETI SZEMLE

1976/3—4. sz.

ifj. Barta János: A kelet-európai felvilágosult abszolutizmus agrotechnikai nézeteiről
Gaál László: A hússertés-tenyésztés eredete és kialakulása Magyarországon
Perneki Mihály: A mezőhegyesi állami ménesbirtok gazdálkodása (1867—1900)
Simon István: A földbérlő szövetkezetek (1920—1944)
Pusztainé Madar Ilona: Adatok a sárrétudvariak gazdálkodásának történetéhez, különös tekintettel a lótartásra
Várhidy Imre: Néhány adat a burgonyabetakarítás gépesítéséről (1845—1900)
Gonda Béla: A mezőgazdasági termelés és a közellátás folyamatosságának biztosítása a felszabadulás utáni első években, 1945—1948

Levéltári Szemle

1976/1. sz.

Balázs Péter: A tanácsi levéltárak az V. ötéves tervben
Izsák Lajos: Az Új Magyar Központi Levéltár forráskiadvány-sorozata
Kiss Géza: A levéltári olvasókönyvek és történelemtanítás
Lakos János: A m. kir. Földművelésügyi Minisztérium iratai a Szlovák Központi Állami Levéltárban
Pap Gáborné: Spanyolországi tapasztalatok
Szegedi-Maszák Mihályné: Budapest Főváros Levéltára tudományos és közművelődési tevékenysége
Szöllősy László: A 150 éves Akadémia Könyvtára és Levéltára
Vass Előd: A kisrédei Rhédei család levéltára

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST